

فرهنگ اسامی

اسماء و صفات الهی در قرآن، متون دینی و

ادبیات فارسی

همراه با نام خداوند به ۳۱۴ زبان و لهجه ملل جهان

تألیف: حسنعلی محمدی

ویراسته‌ی کاظم عابدینی

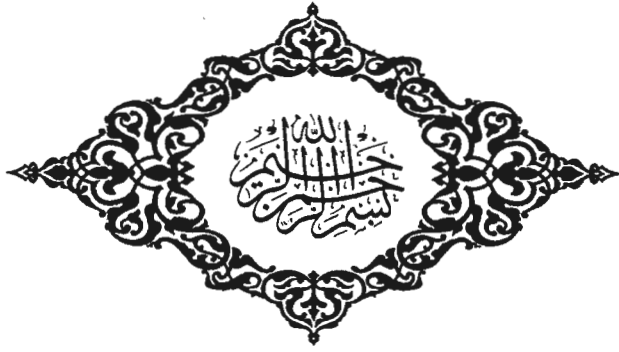
فرهنگ اسامی

اسماء و صفات الهی در
قرآن، متون دینی و
ادبیات فارسی

همراه با نام خداوند
به ۳۱۴ زبان
و لهجه ملل جهان

۸	۰۲۵	تألیف: ح
۹	۲۰	

اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى
معبودی غیر از خداوند نیست، اورا نام های نیکوست

(آیہ ۸ سورہ طہ)

اسکن شد

فرهنگ اسکن

اسماء و صفات الهی
در قرآن، متون دینی و ادبیات فارسی

همراه با

نام خداوند به ۳۱۴ زبان و لهجه‌ی ملل جهان

حسنعلی محمدی

محمّدی، حسنعلی، ۱۳۳۷.
 فرهنگ آسمانگر: اسماء و صفات الهی در قرآن، متون دینی و ادبیات فارسی /
 حسنعلی محمّدی. - قم: فرا گفت، ۱۳۸۲.
 ص. ۱۲۶۴ ۶۵۰۰۰ ریال ISBN : 964-7721-11-0
 فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
 کتابنامه: ص. (۱۲۵۹) - ۱۲۶۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.
 ۱. فرهنگنامه -- قرن ۱ تا ۱۴ -- کتاب‌های مرجع. ۲. فرهنگنامه -- گزیده‌ها و شواهد.
 ۳. قرآن -- قرن اول هجری -- کتاب آسمانی. ۴. متون دینی و ادبیات فارسی -- قرن اول تا
 چهارده -- کتب مرجع و مجموعه‌ها. الف. عنوان. ب. عنوان: اسماء و صفات الهی در
 قرآن، متون دینی و ادبیات فارسی. محمّدی، حسنعلی، ۱۳۳۷. - مؤلف.
 BP۳۸/۰۴۱ ۲۹۷/۹۵۱۵
 ۱۳۸۲
 کتابخانه ملی ایران ۸۱۱۰-۸۲م

فرهنگ آسمانگر

اسماء و صفات الهی در قرآن، متون دینی و ادبیات فارسی

حسنعلی محمّدی

ویرایش و تنظیم : کاظم عابدینی مطلق
 ناشر : فرا گفت
 طرح روی جلد : محسن زمانی
 صفحه‌آرایی : سهیلاگره‌زاده
 حروفچینی : نحوی (آفرینه)
 چاپ و صحافی : بقیع
 نوبت چاپ : اول ۱۳۸۲
 تیراژ : ۲۵۰۰ نسخه
 همکاری در نشر : آزاد گرافیک
 قیمت : ۶۵۰۰ تومان

ISBN: 964 - 7721 - 11 - 0 □ شابک: ۰-۱۱-۷۷۲۱-۹۶۴

کلیه حقوق چاپ محفوظ است

با استفاده از تسهیلات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

نشانی

قم، خیابان سمیه، نیش سمیه ۲، پلاک ۱۰ تلفن: ۷۷۳۶۹۷۰ و ۷۷۳۳۴۵۴-۲۵۱
 اراک، خیابان قائم مقام، مقابل کوی لعلی تلفن: ۲۲۵۲۹۲۴-۸۶۱
 اهواز، خیابان شهید فهمیده، جنب فروشگاه رفاه تلفن: ۳۳۴۶۰۷۷-۶۱۱

وَلَا يَمَسُّنَ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ

تقدیم به:

روان‌های پاک‌هجرت کرده به‌دیا!

باقی‌وجان‌های آسمانی پدرانمان!

حاج‌ترابعلی محمدی

و
حاج‌غلامحسن اشرفی‌کودرزی

همو ابا بیل دخت‌برطرف‌چمن در غم‌مرگ پدر خون‌می‌چکان‌چشم‌من
یاد‌کار‌فصل‌خوبی‌رفت‌ای‌ساز‌فلک! هر چه می‌خواهی بخوان به‌چمی‌خواهی‌بزن

◇ فهرست ◇

فهرست.....	۷	خطاطیه.....	۱۲۲
پیشگفتار.....	۱۵	جائیه و بهشمیه.....	۱۲۲
بخش اول: کلیات			
● فصل اول: اسم و صفت			
اسم و صفت.....	۲۹	جهمیّه.....	۱۲۳
اسم در قرآن.....	۳۶	ضراریّه.....	۱۲۳
اسماء و صفات الهی.....	۴۴	مشبّهه.....	۱۲۴
تفاوت اسم و صفت خدا.....	۴۶	اهل سنت.....	۱۲۴
اسم و مسما.....	۴۷	کرامیه.....	۱۲۵
انواع و چه‌گونگی صفات و اسماء.....	۴۹	عبیدیّه.....	۱۲۵
تعداد اسامی و صفات خدا.....	۷۵	مجهولیّه.....	۱۲۶
تقدّس اسماء و صفات.....	۸۴	اشعریّه.....	۱۲۶
در توقیفیت اسماء.....	۸۶	هشامیه.....	۱۲۷
○ پی‌نوشت‌ها.....	۱۰۳	صفاتیّه.....	۱۲۸
		اسماء و صفات خدا در نزد عرفا.....	۱۳۰
		○ پی‌نوشت‌ها.....	۱۴۹
● فصل دوم: اعتقادات فرق مختلف			
در باب اسامی و صفات الهی			
اعتقادات فرق مختلف در باب.....	۱۰۹	● فصل سوم: فنون و صنایع ادبی	
شیعه.....	۱۱۵	در باب اسماء و صفات الهی	
باطنیه (اسماعیلیّه) از فرق شیعه.....	۱۱۸	فنون و صنایع ادبی در باب.....	
معلومیّه.....	۱۱۸	۱. شیوهی درج.....	
معتزله.....	۱۱۹	۲. شیوهی حلّ.....	
واصلیه.....	۱۲۰	۳. شیوهی اقتباس.....	
هذیلیّه.....	۱۲۰	۴. شیوهی تلمیح.....	
نظامیه.....	۱۲۱	۵. تنسیق الصفات.....	
بُشریه.....	۱۲۱	۶. القای مفهوم اسامی و صفات الهی.....	
نجاریّه.....	۱۲۱	۷. استفاده از ترکیب اضافی.....	
معمریه.....	۱۲۱	۸. استفاده از صفت فارسی.....	
		۹. به‌کارگیری عین نام و صفت عربی.....	
		۱۰. به‌کارگیری عین نام و صفت فارسی.....	

۱۴. برّ.....	۳۹۶	۱۱. استفاده از ترکیب وصفی.....	۱۶۷
۱۵. بصیر.....	۳۹۹	۱۲. استفاده از ترکیب وصفی.....	۱۶۷
۱۶. ثواب.....	۴۱۲	○ پی‌نوشت‌ها.....	۱۷۱
۱۷. جبار.....	۴۱۸		
۱۸. جلیل.....	۴۲۳	● فصل چهارم: اسمای حسنی	
۱۹. جواد.....	۴۲۶	اسمای حسنی.....	۱۷۵
۲۰. حسیب.....	۴۲۸	○ پی‌نوشت‌ها.....	۱۹۲
۲۱. حقّی.....	۴۳۳		
۲۲. حفیظ.....	۴۳۵	● فصل پنجم: اسم اعظم	
۲۳. حقّ.....	۴۳۹	اسم اعظم.....	۱۹۵
۲۴. حکیم.....	۴۵۱	○ پی‌نوشت‌ها.....	۲۱۸
۲۵. حلیم.....	۴۷۵		
۲۶. حمید.....	۴۸۲	● فصل ششم: در معارف بسم‌الله الرحمن الرحیم	
۲۷. حی.....	۴۸۸	در معارف بسم‌الله الرحمن الرحیم.....	۲۲۱
۲۸. خالق.....	۴۹۴	○ پی‌نوشت‌ها.....	۲۳۷
۲۹. خبیر.....	۵۲۸		
۳۰. خیر النّاصرین.....	۵۴۲	● فصل هفتم: خواص ذکر اسماء و صفات الهی	
۳۱. دیان.....	۵۵۰	خواص ذکر اسماء و صفات الهی.....	۲۴۱
۳۲. ذاری.....	۵۵۳		
۳۳. رائی.....	۵۵۵	● فصل هشتم: فهرست اسامی خداوند	
۳۴. رازق.....	۵۵۸	فهرست اسامی خداوند به زبان.....	۲۸۵
۳۵. رؤوف.....	۵۷۵		
۳۶. ربّ.....	۵۸۲	□ بخش دوم: نام‌ها و صفات	
۳۷. رحمن.....	۶۲۶	۱. آخر.....	۲۹۹
۳۸. رحیم.....	۶۵۱	۲. احد.....	۳۰۱
۳۹. رقیب.....	۶۷۶	۳. اعلی.....	۳۰۴
۴۰. سُبُّوح.....	۶۷۹	۴. اکرم.....	۳۱۰
۴۱. سلام.....	۶۸۷	۵. الله.....	۳۱۷
۴۲. سمیع.....	۶۹۱	۶. اِله.....	۳۵۸
۴۳. سید.....	۷۰۴	۷. اوّل.....	۳۶۷
۴۴. شافی.....	۷۰۵	۸. بارئ.....	۳۶۹
۴۵. شکور.....	۷۰۷	۹. باسط.....	۳۷۱
۴۶. شهید.....	۷۱۰	۱۰. باطن.....	۳۷۷
		۱۱. باعث.....	۳۸۰
		۱۲. باقی.....	۳۸۷
		۱۳. بدیع.....	۳۹۳

۸۱. مجید..... ۹۶۰	۴۷. صادق..... ۷۱۹
۸۲. محیط..... ۹۶۳	۴۸. صنایع..... ۷۲۲
۸۳. مصوّر..... ۹۶۷	۴۹. صمد..... ۷۲۵
۸۴. منیث..... ۹۷۴	۵۰. ظاهر..... ۷۳۲
۸۵. ملک..... ۹۷۶	۵۱. عدل..... ۷۳۶
۸۶. مَنّان..... ۹۸۹	۵۲. عزیز..... ۷۴۵
۸۷. مولی..... ۹۹۳	۵۳. عظیم..... ۷۶۲
۸۸. مهین..... ۹۹۸	۵۴. عفو..... ۷۶۶
۸۹. ناصر..... ۱۰۰۱	۵۵. علی..... ۷۷۱
۹۰. نور..... ۱۰۰۷	۵۶. علیم..... ۷۷۶
۹۱. واحد..... ۱۰۱۷	۵۷. غفور..... ۸۱۳
۹۲. وارث..... ۱۰۲۷	۵۸. غنی..... ۸۴۷
۹۳. واسع..... ۱۰۳۰	۵۹. غیاث..... ۸۵۶
۹۴. وتر..... ۱۰۳۶	۶۰. فاطر..... ۸۵۸
۹۵. ودود..... ۱۰۳۷	۶۱. فالق..... ۸۶۴
۹۶. وفی..... ۱۰۴۳	۶۲. فتّاح..... ۸۶۸
۹۷. وکیل..... ۱۰۴۴	۶۳. فرد..... ۸۷۲
۹۸. وهّاب..... ۱۰۵۲	۶۴. قابض..... ۸۷۴
۹۹. هادی..... ۱۰۵۶	۶۵. قادر..... ۸۷۷
	۶۶. قاضی الحاجات..... ۸۸۷
	۶۷. قدّوس..... ۸۸۸
	۶۸. قدیر..... ۸۹۳
	۶۹. قدیم..... ۹۰۵
	۷۰. قریب..... ۹۰۷
	۷۱. قوی..... ۹۱۱
	۷۲. قیوم..... ۹۱۵
	۷۳. کاشف الضّر..... ۹۲۲
	۷۴. کافی..... ۹۲۴
	۷۵. کبیر..... ۹۳۱
	۷۶. کریم..... ۹۳۴
	۷۷. لطیف..... ۹۴۰
	۷۸. مؤمن..... ۹۵۰
	۷۹. مبین..... ۹۵۳
	۸۰. متکبّر..... ۹۵۵

□ بخش سوم: پیوست‌ها

پیوست ۱

آفتاب..... ۱۰۷۷
آفریدگار..... ۱۰۷۸
آراسته‌ترین..... ۱۰۷۸
آرام‌دهنده..... ۱۰۷۸
آرامش‌دهنده..... ۱۰۷۸
آرایش‌دهنده..... ۱۰۷۸
آرزوبخش..... ۱۰۷۸
آرزوی دوستان..... ۱۰۷۸
آرنده..... ۱۰۷۹
آزادکننده..... ۱۰۷۹
آزمایش‌کننده..... ۱۰۷۹
آزماینده..... ۱۰۷۹

۱۰۸۷ ..... اهورامزدا	۱۰۷۹ ..... آزمون‌کننده
۱۰۸۸ ..... (۱) نظریه‌ی میلز [Mills]	۱۰۷۹ ..... آسان‌توان
۱۰۸۸ ..... (۲) صفات و اسمای اهورامزدا در اوستا	۱۰۷۹ ..... آسان‌فراگیرنده
۱۰۹۱ ..... (۳) اهورامزدا و مقام او در ایران باستان	۱۰۷۹ ..... آسان‌کننده
۱۰۹۳ ..... (۴) اهورامزدا در ادبیات پارسی پس از اسلام	۱۰۷۹ ..... آسان‌کار
۱۰۹۵ ..... امشاسپندان، امِش شپنت	۱۰۷۹ ..... آسان‌گرداننده
۱۱۰۹ ..... اهوروتو	۱۰۷۹ ..... آشنا
۱۱۰۹ ..... ایزد	۱۰۸۰ ..... آشنانواز
۱۱۱۰ ..... ایزدان گوناگون در فرهنگ اوستایی	۱۰۸۰ ..... آغاز
۱۱۱۰ ..... ایزد اَرَدَرِی سَوَر آناهیتا	۱۰۸۰ ..... آغاز‌کننده
۱۱۱۲ ..... بیغ بانو آناهیتا	۱۰۸۰ ..... آغازگر
۱۱۱۲ ..... ایزد اِرِث	۱۰۸۰ ..... آمُزِا
۱۱۱۳ ..... ایزد ارشنت	۱۰۸۰ ..... آمرزشکار
۱۱۱۴ ..... ایزد اوپمن [Upamana]	۱۰۸۰ ..... آمرزکار
۱۱۱۴ ..... ایزد آپم - نپات [Apam Napata]	۱۰۸۰ ..... آمرزگار
۱۱۱۵ ..... ایزد امه	۱۰۸۱ ..... آمرزندگار
۱۱۱۶ ..... ایزد اَرْت [Arta]	۱۰۸۱ ..... آمرزنده
۱۱۱۷ ..... ایزد اوپَ رتات [Uparatat]	۱۰۸۲ ..... آمرزیدگار
۱۱۱۸ ..... ایزد بهرام	۱۰۸۲ ..... آموزگار
۱۱۱۹ ..... ایزد یائیری [Y]airya]	۱۰۸۲ ..... آموزناک
۱۱۲۰ ..... ایزد پارندی [Parendi]	۱۰۸۲ ..... آورنده
۱۱۲۱ ..... ایزد تیشتری [Tishtrya]	۱۰۸۳ ..... آه
۱۱۲۱ ..... ایزد ثَواش [Thwasha]	۱۰۸۳ ..... آهسته‌کار
۱۱۲۲ ..... ایزد چیستا [Tchista]	۱۰۸۳ ..... الف
۱۱۲۳ ..... ایزد دَهم آفریتی [Dahma afriti]	۱۰۸۴ ..... اجابت‌کننده
۱۱۲۴ ..... ایزد درواشپ [Drvaspa]	۱۰۸۴ ..... اَجَل
۱۱۲۴ ..... ایزد داموئیش اوپمن	۱۰۸۴ ..... اَجُود
۱۱۲۴ ..... ایزد رات [Rata]	۱۰۸۴ ..... احاطه‌گر
۱۱۲۴ ..... ایزد رام [Rama]	۱۰۸۴ ..... اَحَب
۱۱۲۵ ..... ایزد رَشَنو [Rashnu]	۱۰۸۴ ..... اَعْظَم
۱۱۲۷ ..... ایزد زنتوم [Zantuma]	۱۰۸۵ ..... الاوّل و الآخر
۱۱۲۷ ..... ایزد سئوک [Saoka]	۱۰۸۷ ..... الم
۱۱۲۷ ..... ایزد سَراشَا [ش] Sraoshā [a] سروش	۱۰۸۷ ..... اهورا

۱۲۲۵	بندهنواز	۱۱۳۰	ایزد میثر [Mithra] میترا (مهر) [Mitra]
۱۲۲۵	بی‌چون	۱۲۱۱	ایزد وایو
۱۲۲۶	تبارک	۱۲۱۷	ایزدان گوناگون در ادبیات هندی
۱۲۲۶	تبارک الله	۱۲۱۸	ایزدوات [Vata]
۱۲۲۷	تبارک و تعالی	۱۲۱۹	ایزد بار
۱۲۲۷	تعالی	۱۲۱۹	ایزد بخشنده
۱۲۲۷	جانی جان	۱۲۱۹	ایزد بی‌چون
۱۲۲۸	جانی جهان	۱۲۱۹	ایزد بی‌نیاز
۱۲۲۸	حضرت احدی	۱۲۱۹	ایزد پاک
۱۲۲۸	حضرت باری	۱۲۱۹	ایزد تبارک و تعالی
۱۲۲۸	حضرت باری تعالی	۱۲۲۰	ایزد تعالی
۱۲۲۸	حضرت پروردگار	۱۲۲۰	ایزد تعالی و تقدس
۱۲۲۸	حضرت تنگبار	۱۲۲۰	ایزد تعالی و جل
۱۲۲۸	حضرت جل و علا	۱۲۲۰	ایزد جان آفرین
۱۲۲۸	حضرت حق	۱۲۲۰	ایزد داد آفرین
۱۲۲۸	حضرت خدای	۱۲۲۰	ایزد داد بخش
۱۲۲۹	حضرت دوست	۱۲۲۰	ایزد دادار
۱۲۲۹	حضرت رب العباد	۱۲۲۱	ایزد دادار تعالی
۱۲۲۹	حضرت رب العزّه	۱۲۲۱	ایزد دادار دادگستر
۱۲۲۹	حضرت رحمان	۱۲۲۱	ایزد دانا
۱۲۲۹	حضرت عزّت	۱۲۲۱	ایزد داور
۱۲۲۹	حضرت قدس	۱۲۲۱	ایزد ذوالقلم
۱۲۲۹	حضرت قدسی	۱۲۲۱	ایزد رهنمای
۱۲۲۹	حضرت مالک الملک	۱۲۲۱	ایزد عزّ ذکره
۱۲۲۹	حم	۱۲۲۱	ایزد فرد
۱۲۲۹	دئی	۱۲۲۱	ایزد کارساز
۱۲۲۹	دیبادین	۱۲۲۲	ایزد گروگر
۱۲۲۹	دیبانر	۱۲۲۲	ایزد متعال
۱۲۲۹	دیبدین	۱۲۲۲	ایزد وهاب
۱۲۳۰	دئی بهمر	۱۲۲۲	ایزد یکتا
۱۲۳۰	دیمه‌روز	۱۲۲۲	اسامی ایزدان سی‌روزه
۱۲۳۰	دیبه‌ر	۱۲۲۴	برگر
۱۲۳۰	روز نمادر	۱۲۲۵	بندهن‌پرور

۱۲۲۴ .....هرمز	۱۲۳۰ .....رمضان
۱۲۲۴ .....هرمز	۱۲۳۰ .....ساقی
۱۲۴۶ .....هَسْتَوَر	۱۲۳۱ .....سروش
۱۲۴۶ .....هو	۱۲۳۲ .....ص
۱۲۴۹ .....هوشپاس	۱۲۳۲ .....عزْذَکْرَه
۱۲۴۹ .....یَهان	۱۲۳۲ .....عَزَوَجَل
۱۲۴۹ .....يَهُوه	۱۲۳۲ .....طه
	۱۲۳۳ .....کبریا
پیوست ۲	۱۲۳۳ .....کهیص
۱۲۵۰ .....فهرست نام‌ها و صفات الهی در فرهنگ آسمانگر	۱۲۳۳ .....گرگر
	۱۲۳۳ .....گروگر
۱۲۵۹ .....منابع و مآخذ	۱۲۳۴ .....لامکان

ای نام تو بخت‌ترین سرافراز بی نام تو نامه‌کے کنم باز (نظمی)

◇ سخن ناشر ◇

آنچه از خداوند در ذهن و خیال ما می‌تواند تجسم یابد، اسماء و صفات آن حضرت است، و جز این، بنده‌ی محدود، درک دیگری نمی‌تواند داشت. اسماء و صفات الهی عین مستأ و حقیقت آن ذات اقدسند. تنها به واسطه‌ی پرتو خیره‌کننده‌ی اسماء و درخشندگی بی‌بدیل صفات آن باعثِ سماوات و خالقِ کاینات است که بنده‌ی ناچیز توانسته از میان تیرگی‌ها کوره‌راهی به سوی مقصد بیابد.

نویسنده‌ی محترم آقای حسنعلی محمدی این توفیق را داشته‌اند که برای اولین بار از میان کوه معارف و انبوه متون دینی و ادبیات فارسی، اسماء و صفات الهی و کاربرد آنها را استخراج نموده و با همت و عزمی مثال‌زدنی، کتابی جامع و منحصر بفرد به رهپویان دانش و معرفت و خداشناسانِ حقیقت‌جو تقدیم نمایند.

به طور قطع مطالعه‌ی این کتاب، خواننده را از تفحص و تحقیق در بسیاری متون دیگر بی‌نیاز می‌سازد و این کتاب تا سالیان سال به مثابه‌ی کتابی مرجع، روشنی‌بخش محفل رهپویان علم و معرفت و عاشقان اسماء و ذکر صفات حضرت خداوندگار خواهد بود. در ویرایش این اثر گرانقدر، سعی شده است تا حدّ ممکن، در نقل قول‌هایی که از

متون مرجع ذکر گردیده، دخل و تصرفی صورت نگیرد، و فقط در نقاطی که لازم بود به علایم فنی محدود ویرایشی قناعت شود.

از جناب آقای مسجد جامعی وزیر محترم و فرهیخته‌ی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و آقای علی اصغر رمضانپور، معاونت محترم فرهنگی ایشان که بذل توجه نمودند و به طور عملی از چاپ این اثر حمایت کردند، تقدیم و سپاسگزاری می‌کنیم.

همچنین لازم است از همکاران گرامی آقای مهدی نحوی و خانم‌ها سهیلا گرنه‌زاده و ملیحه‌سادات موسی کاظمی که در امر حروفچینی، صفحه‌بندی و بازخوانی این اثر زحمات بسیاری متحمل شدند، تقدیر و تشکر نماییم.

◇ پیشگفتار ◇

ای ذکر جان فزای تو مفتاح باب‌ها   وی نام دل فروز تو زیب کتاب‌ها
عشق تو مرهم جگر ریش عاشقان   یاد تو راحت دل بی صبر و تاب‌ها

[هادی رنجی]

در فرخنده زادروز حضرت ختمی مرتبت، محمد مصطفی (ص)، و فرزند بزرگوار ایشان، حضرت امام صادق (ع)، هفدهم ربیع الاول [۱۴۱۵ هـ ق] برابر با چهارم شهریور [۱۳۷۳ هـ ش] کار بررسی و تحقیق پیرامون نام‌ها و صفات الهی در قرآن و ادب فارسی را در قالب فرهنگی به نام «فرهنگ آسمانگر» آغاز کردم. شاید علت و انگیزه‌ی اصلی من در اقدام به انجام این کار آن بود که، در سال‌های مختلف تدریس، همواره هریک از جلسات درس را با ذکر نام و صفتی از خداوند متان و ثبت آن بر روی تخته، برای آگاهی دانش آموزان شروع می‌کردم؛ ولی هر چه بود، از این واقعیت دور نیست که صاحب این نام‌ها و صفات، توفیق انجام این کار سنگین را نصیب فرمود و پیوسته یاریگر و مددکارم بوده و این وظیفه را بر دوشم نهاده، که امیدوارم به نحو شایسته از عهده‌ی آن برآمده باشم.

لازم به ذکر است که در سال‌های آغازین انقلاب اسلامی، دوست و همکار بسیار عزیز و اندیشمند شهید رحمان دادآفرید که از معلمان و شایستگان آموزش و پرورش در استان مرکزی (اراک) بودند، بررسی آیات الهی قرآن در این خصوص را پیشنهاد نمودند، که ممکن نشد و با شهادت سرافرازانه‌ی این یار همیشه فداکار، انجام این کار

ناتمام ماند و فراموش گردید. روحش شاد و جنات نعیم جایگاهش باد. به هر حال، پس از سال‌ها، بر آن شدم که تفحص در نام‌ها و صفات الهی را به طور جدی پی‌گیری کنم، بدون اینکه قصد رضایت فرقه یا گروهی را داشته باشم؛ تنها به قصد رضایت حضرت دوست، قلم را به حرکت درآورده، با استعانت از الطاف او، این کار را بنا نهاده و دنبال نمودم.

همان‌طور که گفته شد، در آغاز، شکل و قالب این اثر را به گونه‌ی فرهنگ «نام‌ها» در نظر گرفته بودم، اما پس از انجام کار، بنا به دلایل متعدد - از جمله بی‌مهری اربابان فرهنگ و چاپ و نشر که به دلیل حجم گسترده‌ی کتاب سرمایه‌های مادی آنان به خطر می‌افتاد و اظهار می‌داشتند که به جای این اثر می‌تواند آثار متعدد دیگری با حجم کمتر منتشر کنند و سودهای بیشتری ببرند - به اجبار پس از سال‌ها انتظار بی‌فایده، تصمیم گرفتم خلاصه‌یی از آن فرهنگ حجیم را تنظیم نموده، پایه و اساس آن را نام‌ها و صفات الهی در قرآن قرار دهم و به حضور مبارکتان عرضه نمایم.

این بی‌مهری‌ها، اگر چه دلم را می‌سوزاند و اندوهم را افزون می‌کرد، ولی هرگز ناامید نشدم، چرا که در تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار [ج ۱ ص ۷۱۰] خواجه‌ی انصاری خوانده بودم که:

«یا داود! دل را به آب حسرت و اندوه بشوی، تا به طهارت کبری رسی.»

و نیز می‌دانستم که خدا در همه جا و همیشه تنهای تنهاست و صائب تبریزی، که به او عشق می‌ورزم، نیکو سروده بود که:

صائب! ز گناه دو جهان از کرم او   نومید نگردی که خداوند کریم است

آری، یک ماجرای ساده می‌تواند پیامدهای پیچیده و دشواری به دنبال داشته باشد، اما هنر مردان حق آن است که پیوسته با مدد گرفتن از ذات اقدس الهی، در گیر و دار امور و در تنگناهای فراوان راه رسیدن به حقیقت، هرگز نومید و مأیوس نگردند که در قرآن عظیم آمده است: «وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ.»*

و اما در مورد اینکه چرا نام این کتاب را «فرهنگ آسمانگر» نهاده‌ام باید گفت، دو تن از شاعران بزرگ پهنه‌ی ادب فارسی یعنی سنایی غزنوی و ناصر خسرو کلمه‌ی

* آیه ۸۷ سوره یوسف (۴). «و از رحمت بی‌منت‌های خدا نومید مباشید.»

«آسمانگر» را که صفت مرکب فارسیست و به معنی آفریننده‌ی سپهر می‌باشد، در شعر خویش به کار برده‌اند و این کلمه‌ی زیبا و دلنشین را که از صفات و نام‌های الهیست، چاشنی شعر خود ساخته‌اند:

با مکان آفرین مکان چه کند   آسمانگر بر آسمان چه کند

[سنایی، حدیقه ص ۶۵]

همی دانم که این جور است لیکن   ندانم ز آسمان یا ز آسمانگر

[ناصر خسرو، دیوان ص ۱۸۱]

یکی دیگر از علل و عواملی که مرا به تدوین نام‌ها و صفات الهی واداشت، استفاده بسیاری از نویسندگان و شعرا و مردان بزرگ علم و ادب و فرهنگ از این اسامی و صفات در آغاز نوشته‌ها و مجموعه‌های شعر و نامه‌های اداری و غیره بود که با زیبایی و جلوه‌ی خاصی در گذشته این کار انجام می‌شد و آغاز کارهای خویش و آثارشان را به نام خداوند مزین و نیز با ذکر او به پایان می‌بردند. این گونه نوشته‌ها و تحمیدیه‌ها در ادب فارسی جایگاه بسیار والا و گسترده‌ی دارد که در مقدمه به طور مبسوط به آن اشاره نموده‌ام. قبل از پرداختن به چه‌گونگی تألیف و تدوین این کتاب ذکر افسانه‌ی دلنشین می‌نماید که مؤید اعتقاد عمومی به نام‌ها و صفات الهی می‌باشد، و آن اینک: «طُرَقه» در افسانه‌های قدیمی خراسان نام پرنده‌ی کوچکیست که قصد پرواز و رسیدن به خورشید را داشت و برای این کار باید هزار اسم خدا را از زیر می‌کرد تا از سوختن در گرمای خورشید در امان باشد. او این نام‌ها را از زیر کرد و در حال پرواز به بالا ذکر می‌نمود، ولی در نزدیکی خورشید، اسم هزارم خدا را فراموش کرد و سوخت! در خصوص چه‌گونگی تألیف و تدوین این اثر باید بگوییم که دو بخش اصلی را در بر می‌گیرد.

بخش اول شامل کلیات که خود به هشت فصل تقسیم شده و در هر فصل عناوین و موضوعات مختلفی را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد. لازم به ذکر است که در فصل هشتم، اسامی خداوند به ۵۱۴ زبان و لهجه‌ی دنیا آورده شده است؛ و در بخش دوم تعداد ۹۹ اسم و صفت الهی به گونه‌ی فرهنگ لغت ارائه می‌شود که این اسامی و صفات در قرآن کریم بنا به قول امام صادق (ع) به کار رفته‌اند و ما مطابق نقل کتاب توحید مرحوم شیخ صدوق (ره) آنها را مرتب نموده و به کار برده‌ایم.

پس از ذکر نام و یا صفت مورد نظر معنای فارسی آن آورده می‌شود و سپس به شرح و توضیح آن با توجه به آیه‌ی قرآنی که در آن ذکر شده می‌پردازیم و البته شرح و تفسیر بعضی از این اسامی بیش از دیگران است، که علت آن ذکر نظرات و اعتقادات دیگران در مورد آن اسم یا صفت خاص بوده و ثبت آن‌ها خواننده را با حقایق بیشتری آشنا می‌ساخت و ما به همین دلیل سعی کرده‌ایم توضیحات جامع و کاملی ارائه نماییم. در مورد آن گروه از اسامی و صفاتی که ترکیباتی نیز از آنها ساخته شده است، آن ترکیبات را نیز ذکر نموده و همراه با شاهد مثال آن آورده‌ایم. سپس به عنوان شاهد و مثال از متون ادب فارسی (بخصوص آثار عرفانی) نمونه‌هایی ذکر می‌گردد که آن اسم یا صفت در آنها به کار برده شده است. نوع کاربرد آن نیز به دو شکل اتفاق افتاده است: یکی اینکه شاعر یا نویسنده عیناً نام یا صفت الهی را به کار برده و دیگر اینکه ترجمه یا مفهوم آن نام یا صفت را مورد استفاده قرار داده است که چه گونگی این شیوه به طور مبسوط در فصل سوم توضیح داده شده و خوانندگان محترم می‌توانند جهت اطلاع بیشتر به آن قسمت مراجعه نمایند.

ناگفته نماند که در ذکر شواهد و مثال‌های ادبی بالضروره نمی‌توانسته‌ایم از همه‌ی شواهد و مثال‌ها در همه‌ی متون استفاده کنیم، لذا، تنها نمونه‌هایی را آورده‌ایم به مصداق اینکه:

آب دریا را اگر نتوان کشید   هم به قدر تشنگی باید چشید

برای ذکر معادل‌های فارسی نام‌ها و صفات الهی از منابع متعدد و معتبری بهره برده‌ام که یکی از آنها «فرهنگنامه‌ی قرآنی» می‌باشد و مشخصات آن در پایان کتاب بخش فهرست منابع و مآخذ ثبت گردیده است.

پس از بخش دوم کتاب، در قسمت پیوست‌ها، برخی نام‌ها و صفات فارسی و قابل توجه خداوند ذکر می‌شود و جداول و فهرست‌هایی ارائه می‌گردد، از جمله جدول اسامی و صفات خداوند و ترکیبات آن، و نیز فهرست برخی از منابع و مآخذ مورد استفاده ذکر شده که خوانندگان گرامی جهت اطلاع می‌توانند به آن قسمت‌ها مراجعه نمایند.

در باب اینکه اسم و صفت چیست و این اسامی و صفات درباره‌ی خداوند چه گونه

هستند، در قسمت‌ها و فصل‌های مختلف بخش اول کتاب به طور گسترده و مفصل توضیح داده‌ایم، ولی در این جا نیز به طور خلاصه و با زبانی ساده‌تر مطالبی را بیان می‌داریم:

سنایی می‌فرماید:

ملکا! ذکر تو گویم که تو پاک و خدایی   نروم جز به همان ره که توام راهنمایی
 نتوان وصف تو گفتن که تو در وصف نگنجی   نتوان شبیه تو جستن که تو در وهم نیایی
 اسم رهنمودی به مسمی و صفت، اشارتی به موصوف است، اما نه تنها افراد عادی، بلکه دانشمندان و فلاسفه‌ی بزرگ شرق و غرب هم از عهده‌های پیشین به حقیقت و معرفت ذات اقدس باری تعالی پی نبرده‌اند، تا بتوانند او را به نامی، چنان‌که باید و آن‌سان که شاید بنامند و یا به صفتی آن‌طور که شایسته است بخوانند که ما عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ (به هستی‌اش اندیشه را راه نیست) هر چه در کون و مکان هست، پرتوی از آیات خالق و فاطر کل است و همه امور از کلی و جزئی، حتی فرو افتادن برگ‌ها از درختان، به اراده‌ی توانای اوست.

این همه عکس می و نقش نگارین که نمود   یک فروغ رخ ساقیست که در جام افتاد
 عرفا گویند: عشق مظهر قدرت خداییست و قابل وصف نمی‌باشد و، بی‌دل از بی‌نشان
 چه گوید باز.

ای حیرت صفات تو بند زبان ما   انگشت حیرت است زبان در دهان ما
 در قرآن مجید اسامی و صفات خداوند آمده است. در ادعیه‌ی ماثوره از پیغمبر راستین و ائمه‌ی هدی صلوات الله علیهم اجمعین هم، این صفات و اسامی رسیده که می‌توان آنها را با اطمینان به کار برد و خدا را به آن صفات و اسامی نامید. به عنوان نمونه، جبرئیل امین تعدادی از اسامی و صفات الهی را در یکی از غزوات پیامبر (ص) به ایشان الهام می‌کند، تا جان‌گرا نقدرش محفوظ بماند، و این موارد را حضرت سجاد (ع) در دعای جوشن کبیر آورده‌اند. این دعا دارای یکصد بند است و در هر یک از آن بندها، ده نام مبارک الهی منظور و مسطور است، که جمعاً یک هزار نام می‌شود و همگی مُشتَق از نود و نه اسماء الحسنی، و دالّ بر جلال و جمال خداوند غفور است.

اسم اعظم نیز از اسرار است و درباره‌ی آن، روایات و احادیث بسیار است که بزرگان دین از آن سخن‌ها گفته‌اند. حتّاً بعضی، کلمه‌ی «الله» را اسم اعظم دانسته‌اند که اگر از روی

صدق و صفا و خلوص خوانده شود، اثرها دارد.

اما در مورد صفت: «هر حقیقت معقولی که حکایت از کمال کند، صفت خداست.» به این تعریف زیبا نیز توجه کنید: «انسان هرگز نشانه‌یی از کمال و زیبایی نمی‌بیند، مگر آنکه مبدأش خداست.» بنابراین، صفت خدا یعنی حقایق معقوله‌ی کمالیه‌یی که نسبت به ذات او وجود دارد. می‌بینیم که این تلقی چقدر الهام‌بخش و افق‌گشاست. در خداشناسی معنای این حرف این است که «هر کجا جماد دیدید، بدانید که آن صفت خداست که در آئینه‌ی محبوب تجلی کرده است.»

حافظ می‌فرماید:

دوش وقت سحر از غصّه نجاتم دادند	واندر آن ظلمت شب آب حیاتم دادند
بی‌خود از شعله‌ی پرتو ذاتم کردند	باد از جام تجلّی صفاتم دادند
چه مبارک سحری بود و چه فرخنده شبی	آن شب قدر که این تازه براتم دادند
بعد از این روی من و آینه‌ی وصف جمال	که در آنجا خبر از جلوه‌ی ذاتم دادند

وقتی ما به آسمان شفاف نگاه می‌کنیم و با تماشای ماه آرامش پیدا می‌کنیم، باید بدانیم که این زیبایی‌ها آئینه‌ی تجلی خدا هستند.

مراد دل ز تماشای باغ عالم چیست؟ به دست مردم چشم از رخ تو گل چیدن

[حافظ]

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست

عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست

[سعدی]

صفت خدا یعنی حقایق معقول، به شرط آنکه حکایت از کمال نماید و اگر ما ذات را با یک صفت لحاظ کنیم، آن وقت اسم پدید می‌آید. مثلاً ذات با لحاظ قدرت می‌شود قادر، و ذات با لحاظ علم می‌شود عالم، و ذات با لحاظ رحمت می‌شود رحیم و رحمان.

پس صفت خدا یعنی حقایق معقوله‌ی کمالیه و اسم خدا یعنی لحاظ ذات با یکی از این کمالات. و اما عرفان، علم به خدا از راه اسما و صفات می‌باشد، یعنی ابتدا باید این اسما و صفات را شناخت و سپس به طور محتوایی به آنها عمل نموده، آن صفات و اسامی را در وجود خویش وارد نماییم.

هر چه معرفت انسان به خداوند بیشتر شود، گرایش او نیز به خدا قوی‌تر می‌گردد و وارد مرحله‌ی عرفان عملی می‌شود. پس شناخت اسامی و صفات الهی، اولین مرحله‌ی ورود به دریای بیکران شناخت حق و رسیدن به حقیقت وجود است.

در آغاز مثنوی «نظم مینوی خرد» ابیاتی آورده شده که اسامی و صفات الهی را تقریباً در تمام آنها می‌توان یافت و ناظم، اشارات بسیار زیبایی به صفات و نام‌های الهی نموده، که در اینجا قسمت‌هایی از این مثنوی را جهت استفاده‌ی علاقه‌مندان ثبت می‌نماییم:*

به نام خدا ایزد رهنمون	که گیتی به پا کرد از کاف و نون
خداوند عقل و خداوند رای	خداوند جان و خداوند جای
خداوند عدل و خداوند داد	خداوند نیرو، خداوند راد
خداوند داد و خداوند دین	خداوند هفت آسمان و زمین
خداوند فیروزی و مهر و فر	خداوند پاکی و زور و هنر
خداوند سیارگان و زمان	خداوند دنیا و کون و مکان
خداوند کرسی و لوح و قلم	خداوند بذل و عطا و کرم
خداوند امشاسفند و بهشت	خدایی که دور از بد و کار زشت

(*) دومین منظومه‌ی مذهبی آیین زرتشت، «نظم مینوی خرد» می‌باشد. این اثر که ظاهراً به نثر پهلوی و در اواخر عهد ساسانی تألیف شده است در سال ۱۰۴۶ از تاریخ گردیزی مطابق با ۱۶۷۷ میلادی، توسط یکی از دانایان و شاعران و یکی از پارسیان بزرگ و دانشمند که داراب پارسی نامیده می‌شده به شعر فارسی در آورده شده است. شاید داراب پارسی، اولین کسی بوده که به نظم این اثر مذهبی از اصل پهلوی آن پرداخته است. این اثر بدیع و جالب که در کتابخانه ملی پاریس نسخه‌های خطی به شماره 158 persan حفظ و نگهداری می‌شود، از آثار بی‌نظیر ادب باستانی و از نظر کتابت و خوشنویسی یکی از آثار خطی منحصر به فرد می‌باشد. این اثر را داراب پارسی به قلم خوش نستعلیق کتابت کرده و به یادگار گذاشته است. این منظومه در صد و بیست برگ به اندازه‌ی ۱۳ × ۲۳ سانتیمتر می‌باشد. این اثر به نظم مینوی خرد مشهور و در این کتابخانه مضبوط است و آنچه به نام کتاب مینوی خرد امروز در دست است مربوط به دوره اسلامی است که به «تعالیم عقل آسمانی» مشهور است. این منظومه‌ی مذهبی و اعتقادی در دو بیست و بیست و دو بیت در قالب مثنوی سروده شده، ولی متأسفانه بیش از ۱۸۱ بیت از این مثنوی باقی نمانده است.

موضوع این مثنوی مجموعه‌ی پاسخ‌هاییست که دانای مینوی خرد درباره‌ی شصت و دو سؤال که در رابطه با کیش زرتشت و یکتاپرستی شده، تألیف گردیده است.

(به نقل از ماهنامه‌ی فروهر، سال بیست و نهم شماره ۵ و ۱۶ مرداد و شهریور ۱۳۷۳ شماره مسلسل: ۳۴۴)

دکتر دبیری نژاد - استاد دانشگاه اصفهان

خدایی که پاک است و با داد و رای
 خدایی که وصفش بود ناپدید
 خدایی که بر هر کسی مهربان
 خدایی که گردنش اندر سجود
 خدایی که او خالق کاینات
 خدایی که مُلکش بود بی‌زوال
 خدایی که کامش بود راستی
 خدایی که او خشک و تر، بحر و بر
 خدایی که بر خلق فریادرس
 خدایی که ربّ و علیم و حکیم
 خدایی که او رازق کاینات
 خدایی که او را به هنگام کار
 خدایی که نامش هزار و یکی
 همه جوهران آفریده ز نور
 زهی قدرت آن خدای برین
 نماینده‌ی صانع گونه‌گون
 فروزید آتش بر خاکِ خشک
 روان کرد در سنگ آب حیات
 چو قمری و بلبل از عشق و را
 تا آن‌جا که می‌فرماید:

بُود نام خی و دال و الف
 زهی خلوت او که از خاصّ و عام
 زهی رحمت او که نامش بسی
 زهی رحمت او که با دشمنان
 زهی شهرت او که در دو جهان
 زهی عظمت او که از مهتری
 زهی نعمت او که بس بیشمار

رحیم و خطابش و مشکل‌گشای
 خدایی که هر مشکلی را کلید
 عظیم و شریف است و روزی‌رسان
 خدایی که نتوانی او را ستود
 به گیتی و مینو ز هر کلیّات
 بجز خوبی، او را نباشد خیال
 خدایی که دور است از کاستی
 جداگونه گون کرد از یکدگر
 نماند بدو کس، نه او خود به کس
 قسیم و قدیم و کریم و رحیم
 ز سنگ آفریننده آب حیات
 کسی در خویش نیست آن‌باز و یار...
 کزو دین و دنیا بُود بی‌شکی
 بدان آفریدن بُد او را ضرور
 برآورنده‌ی صورت آدمین
 که ناید به وهم از درون و برون
 ز قدرت ببخشید خوش بو به مُشک
 که از خوردن او نیاید ممت
 خروشان به هر گل بر شاخ‌ها

وجودش ز عنصر بود مختلف
 بود فارغ و رزق بخشد مدام
 ولیکن بی‌ان‌باز هست او یکی
 رساند ز الطاف، روزی و خوان
 بدانند او را عیان و نهان
 همه کس بخواهند زو کهتری
 وزان دشمن و دوست امیدوار

زهی صنعت او که از قطره آب
 زهی قدرت آن خدای جلیل
 زهی خلوت او که چون جبرئیل
 زهی عدل و انصاف آن بارگاه
 زهی رای آن قادر کارساز
 زهی آن سپاسی که نزدش قبول
 زهی آن اطاعت که کردش روا
 سپاس از توای دادگر کردگار!
 در مناجات باری تعالی فرماید:

حقا، رازقا، قادرا! دادگر!
 نگنجی تو اندر لباس دویی
 معلق نهادی تو گردان سپهر
 مرا و را نگاریدی از اختران
 تونّه آسمان را ابر یکدگر
 چنان چون که باشد طبق در طبق
 که گردد معلق همه بیستون
 ز فولاد روشن چنان کرد نیز
 به چرخ ششم کوکب مشتری
 ورا کرد قاضی به عقل سفید
 چو مریخ خونریز و خونی نهال
 به چارم فلک داشت خورشید را
 که هست او بر آن آسمان پادشاه
 به بام سیم زهره‌یی را بداشت
 تا آن جا که می‌افزاید:

گهر کرد روشتر از آفتاب
 که آتش گلستان کند بر خلیل
 نبیند جز آواز غیب آن جلیل
 که ظالم به نزدیک او دادخواه
 که کروبیان نیست آگه به راز
 زهی آن که در راه او شد ملول
 زهی آن زبانی که کردش ثنا
 هزاران هزار و هزاران هزار

تویی خالق پاک جمله بشر
 که یکتایی و، حق توای و توای
 درو روشنی کردی از ماه و مهر
 ز نقش و ز آرایش بسیکران
 سرشتی و بستی زهی دادگر
 ز هفتاد رنگش بدادی سبق
 ابر یک دگر هر یکی سرنگون
 که در یکدگر جمله بیند چیز...
 نگارید مانند انگشتی
 که همواره است او به نیکی مزید
 به پنجم فلک کرده‌اش کوتوال
 بدو نور بخشید جاوید را
 وزو ساعت و روز و شب سال و ماه
 چو لؤلؤی لالا مرا و را نگاشت

دلم دار فارغ ز رنج کسان
 چرا غم خورم زانده روزگار
 همیشه ابا ایمنی شادکن

امیدم ببخشا و روزی رسان
 پناهی مرا چون توای کردگار
 ز هر محنت و رنجم آزاد کن

پُر از نور گردان چراغ مرا   که روشن کند جمله باغ مرا...
در پایان این گفتار، آرزو می‌کنم که خداوند باری تعالی این خدمت ناچیز را از حقیر
پذیرا باشد و توانسته باشم در عین ناتوانی، به قول سعدی، نامه‌ی حُسن او را بر عَالِم و
جاهل بخوانم و نامش اندر دهن پیر و جوان اندازم:

خنک آن روز که در پای تو جان اندازم	عقل در دمدمه‌ی خلق جهان اندازم
نامه‌ی حسن تو بر عالم و جاهل خوانم	نامت اندر دهن پیر و جوان اندازم
تاکی این پرده‌ی جانسوز پس پرده زَنَم	تاکی این ناوک دلدوز نَهان اندازم
دُرد نشان غمت را چو شود مجلس گرم	خوِشتن را به طفیلی به میان اندازم
تا نه هر بی‌خبری وصف جمالت گوید	سنگ تعظیم تو در راه بیان اندازم
گر به میدان محاکای تو جولان یابم	گویِ دل در خم چوگان زبان اندازم
گرد نان را به سر انگشت قبولت ره نیست	چون قلم هستی خود را سر از آن اندازم
یاد سعدی کن و جان دادن مشتاق ببین	حق، علیمست که لبیک زنان اندازم

ای آسمانگر! آسمان دل‌هایمان را هیچ‌گاه مه‌آلود مکن! وَ هُوَ الْعَلِیمُ الْقَدِیرُ.

□

وظیفه‌ی خود می‌دانم از زحمات تمام یارانی که مرا در این راه یاری فرمودند، قدردانی نمایم، و
به ویژه سپاسگزارم از زحمات سرکار خانم فاطمه‌ی اشرفی گودرزی که با همراهی و مساعدت‌های
علمی و فکری خویش یاریگر فرهنگ آسمانگر بوده‌اند.

همچنین، قدردان الطاف و عنایات دوست دانشمندم جناب آقای کاظم عابدینی مطلق (مدیریت
نشر فراگفت) بوده و از زحمات بی‌دریغ سرکار خانم سهیلا گرنه‌زاده که با مهارت و جدیت حروفچینی و
صفحه‌آرایی این فرهنگ را به انجام رساندند، صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم.

حُسن ختام این نوشتار، بخشی از فراز پایانی سخن مولا علی (ع) در دعای شریف کمیل
می‌باشد، آنجا که فرموده‌اند:

يَا رَبِّ اَسْأَلُكَ بِحَقِّكَ وَ قُدْسِكَ وَ اَعْظَمِ صِفَاتِكَ وَ اَسْمَائِكَ اَنْ تَجْعَلَ اَوْقَاتِي مِنَ اللَّيْلِ
وَالنَّهَارِ بِذِكْرِكَ مَعْمُورَةً وَ بِخِدْمَتِكَ مَوْصُولَةً وَ اَعْمَالِي عِنْدَكَ مَقْبُولَةً حَتَّى تَكُونَ اَعْمَالِي وَ
اَوْزَادِي كُلُّهَا وَرِثَةً وَاحِدَةً وَ خَالِي فِي خِدْمَتِكَ سَرْمَدًا...

پروردگارا! از تو می‌خواهم به حقّ خودت و به ذات مقدّست و به بزرگترین صفات

و اسمایت، که اوقاتم را در شب و روز، به یاد خود معمور و آباد بگردانی و به خدمتت، پیوسته داری و اعمالم را، مقبول درگاهت گردانی؛ تا اعمال و گفتارم، همه یک جهت برای تو باشد و حالم همیشه در خدمت تو مصروف گردد*...

آنان که رسیدند زمانت بنی
در عالم حیرت مسببی نام یافتند
ح.م. پرویز

حسنعلی محمّدی - تهران
دی ماه ۱۳۸۰

* توجه: از نشانه‌های لطف خدا در خصوص این فرهنگ آن است که اگر دقت فرمایید اسم «آخر» در اول قرار گرفته؛ به عبارت دیگر، مطابق قواعد الفبایی اسم آخر در صدر نام‌ها و صفات دیگر الهی جایگاه یافته است و مطرح می‌شود.

■ بخش اول: کلیات

❖ فصل اول: اسم و صفت

□ اسم و صفت

در قواعد صرفی و نحوی هر زبانی تعاریف خاصی برای انواع کلمات نقل می‌شود که بیانگر نوع، شکل و نقش و معانی آنهاست و چه‌گونگی استعمال آن کلمات را بیان می‌دارد. در دستور زبان فارسی نیز که در آغاز تحت تأثیر قواعد زبان عربی شکل گرفت و بعدها با تلاش ادبا و علمای زبان فارسی تغییراتی در آن به وجود آمد و امروزه بیشتر بر مبنای زبان‌شناسی مطرح می‌گردد، در خصوص انواع کلمه، معانی و تعاریف مربوط به آنها مطالب مبسوطی در کتب دستور زبان و لغت آمده است که در این قسمت با توجه به ضرورت موضوع، تنها درباره‌ی اسم و صفت (که معنی و مفهوم آنها در زبان فارسی و عربی یکسان است و تنها در نوع کاربرد اختلافاتی دارند) توضیحاتی به اختصار ارائه می‌گردد.

در لغتنامه دهخدا تحت کلمه اسم آمده است:

اسم نزد بصریان معتل اللام و مشتق از سمو به معنی علو (است) به دلیل امثله‌ی اشتقاق او، چون سَمی یسمی تسمیة و سَمی در تصغیر و اسماء در جمع تکسیر که اسم از جهت تضمن اجلال و تشریف مناسبت با معنی سمو دارد و نام نهنده به تعینی نام نیک، اعلای مسمی پندارد.

در غیاث اللغات به نقل از تفسیر بحر مواج در مورد اسم آمده که:

اصل او سمو بود بر خلاف قیاس به تغیر پیوست به حذف واو و تسکین سین و زیادت همزه‌ی وصلی مکسوره از جهت تعذر ابتداء به ساکن اسم گشت و نزد کوفیان معتل الفاء است مشتق از وسم به معنی داغ که علامت معرفت است، چه اسم با وسم موافق درین صفت است. اصل او وسم بوده به حذف واو و زیادت همزه‌ی وصل به تغیر پیوست اسم گشت. و نزد بعضی واو مکسوره به همزه مبدل است و کوفیان امثله‌ی اشتقاق او را حمل بر قلب کنند و همه را معتل الفاء دانند و شک نیست که قلب خلاف اصل است.

از این جهت گفته‌اند که راجح قول اول است.

در ترجمان القرآن جرجانی و مؤید الفضلاء، اسم را مترادف «نام» و عنوان گفته‌اند و در منتهی الارب اسم معادل علامت و نشان ذکر شده است.

و نیز جمع اسم را اسماء، اسامی، آسام و جمع الجمع آن را اسماءات نوشته‌اند. در منطق و مفاتیح آمده است که:

«اسم یک قسم از سه قسم کلمه است. هر کلمه که دلالت کند بر معنایی مستقل بی‌اقتران به یکی از ازمه‌ی ثلاثه‌ی ماضی و حال و مستقبل. هر لفظ مفردی که دلالت بر معنایی کند و دلالت بر زمان محدود آن معنا نداشته باشد، چون هوشنگ و گل.»

و نیز صاحب منتهی الارب اسم را: «لفظ موضوع برای جوهر یا عرض جهت تعیین و تمییز آن» دانسته است.

مؤلف کثاف اصطلاحات الفنون آورده است:

اسم به کسر و ضم. در لغت لفظی باشد که دلالت کند بر چیزی. چنان‌که در این آیت است ﴿عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...﴾ و حاصل آن است که اسم در لغت مقابل کلمه‌ی مهمل است، چنان‌که در باب منع صرف بدین مطلب تصریح کرده است. این مؤلف اسم را در اصطلاح نحو به پنج معنی اطلاق کرده است: اول نام، که مقابل لقب و کنیت باشد. دوم لفظی که معنی صفتی نداشته باشد و به این معنی مقابل صفت باشد. سوم لفظی که معنی ظرف نداشته باشد و به این معنی مقابل ظرف باشد. چهارم لفظی که به معنی حاصل مصدر باشد و آن را در برابر مصدر استعمال کنند و پنجم کلمه‌ی بی‌انضمام کلمه‌ی دیگر بر معنی دلالت کند و بر یکی از زمان ماضی و حال و استقبال دلالت نکند و به این معنی مقابل فعل و صرف باشد. در شرح مقاصد گفته است که، اسم لفظ مفردیست که وضع شده باشد برای معنی‌ی و شامل جمیع اقسام کلمه است و مسقی معنی‌یست که در ازای لفظ اسم وضع شده است و تسمیه وضع اسم است برای معنی و گاه تسمیه گویند و بدان ذکر، شیء را به اسم خود اراده کنند.

برای اسم انواعی قرار داده‌اند و گفته‌اند که: اسم یا عام است یا خاص؛ یا ذات است یا معنی؛ یا ساده است یا مرکب؛ یا معرفه است یا نکره؛ یا مفرد است یا جمع؛ یا جامد است یا مشتق؛ یا مصغر است یا مکبر؛ و یا ممکن است اسم جمع باشد:

○ اسم عام یا جنس: آن است که مابین افراد همجنس مشترک است و بر هر یک از آنها دلالت می‌کند؛ مانند: مرد.

○ اسم خاص یا عَلَم: آن است که بر فردی یا جایی یا چیزی مخصوص و معین دلالت کند؛ مانند: محمد(ص).

- اسم ذات: آن است که وجودش وابسته به دیگری نباشد؛ مانند: باغ، مرد.
  - اسم معنی: آن است که وجودش به دیگری بسته باشد؛ مانند: دانش.
  - اسم ساده: آن است که یک کلمه باشد؛ مانند: باغ، مرد.
  - اسم مرکب یا آمیخته: آن است که از دو کلمه یا به عبارتی از چند جزء ساخته شده باشد. مانند: باغبان، مهمانخانه (البته در کتاب‌های زبان فارسی جدید کلماتی مثل: باغبان که از یک تکواژ آزاد و یک تکواژ وابسته (پسوند) ساخته شده‌اند را اسم مشتق می‌دانند).
  - اسم معرفه: اسمیست که نزد شنونده معلوم باشد؛ مانند: خدا را می‌خوانم.
  - اسم نکره: اسمیست که در نزد شنونده معلوم نباشد؛ مانند: کتابی را خریدم.
  - اسم مفرد: آن است که بر یکی دلالت کند؛ مانند: خدا، مرد.
  - اسم جمع در مقابل مفرد: آن است که بر دو یا بیشتر دلالت کند؛ مانند: خدایان، مردان، کتاب‌ها.
  - اسم جامد: آن است که از کلمه‌ی دیگر گرفته نشده باشد؛ مانند: درخت، کوه، شب.
  - اسم مشتق: آن است که از کلمه‌ی دیگر گرفته شده باشد؛ مانند: کردگار - آموزگار.
  - اسم مصغر: کلمه‌ییست که بر خردی و کوچکی دلالت می‌کند؛ مانند: مرغک، طفلک، مورچه.
  - اسم مکبر: اسمیست که مصغر نباشد؛ مانند: مرغ، طفل، مور.
  - اسم جمع: اسم عامی را گویند که در صورت و شکل ظاهری مفرد و در معنی جمع باشد؛ مانند: دسته، مردم، سپاه، گروه.
- با توجه به تقسیم‌بندی فوق در خصوص انواع اسم، دستورنویسان اسامی خداوند را خاص و ذات دانسته‌اند که ممکن است ساده یا مرکب و جامد یا مشتق نیز باشند.
- دکتر محمد جواد شریعت در صفحه‌ی ۱۸۹ کتاب دستور زبان فارسی خود آورده‌اند:
- «اسم عام را به ذات و معنی تقسیم می‌کنند و اسامی خاص غالباً ذات هستند و تذکر اینکه آنها ذات لازم نیست. بنابراین، چون اسم‌های خدا خاص هستند، ذاتند نه معنی.»
- در جامع‌الرموز در جواز سوگند یاد کردن به نام خدای تعالی گوید:
- «اسم در عرف، لفظیست که دلالت بر ذات و صفت با هم کند؛ مانند: الرحمن والرحیم. و الله اسمیست که دلالت کند بر ذات واجب. پس الله اسم ذات باشد.»
- در کشف اللغات آورده که: اسم به کسر و ضم «نام» باشد و در اصطلاح سالکان اسم نه

لفظیست که دلالت کند بر شیء بالوضع، بلکه اسم ذات مستماست به اعتبار صفت، و صفت یا وجودیه است چون علیم و قدیر و یا عدمیه چون قدوس و سلام.

عارفانی که علم ما دانند صفت و ذات اسم را خوانند

در باب صفت، میرسید شریف در مقدمه ی لغت خود آورده است که:

«صفت چه گونگی کسی را گفتن است و آن مشتق از وصف باشد.»

و صاحب غیث اللغات صفت را:

«بیان کردن حال و علامت و نشان چیزی» گفته است.

جمع صفت، صفات است و اکثر علمای لغت آن را نشان، علامت و پیرایه

معنی کرده اند.

در دستور زبان فارسی صفت را کلمه یی دانسته اند که حالت و چه گونگی چیزی یا

کسی را برساند و اقسام آن را (صفت فاعلی - مفعولی - تفضیلی - نسبی) گفته اند.

○ صفت فاعلی: آن است که برکننده ی کار یا دارنده ی معنی دلالت کند و علامات آن

عبارتند از:

۱. (نده) که در پایان فعل امر درآید؛ مانند: خواهند - تابنده.

۲. (ان) که در پایان فعل امر درآید؛ مانند: خواهان - پویان.

۳. (الف) که در پایان فعل امر درآید؛ مانند: گویا - بینا.

۴. (ار) غالباً در آخر فعل ماضی درآید؛ مانند: خواستار - خریدار.

۵. (گار) که بیشتر در آخر فعل امر و ماضی درآید؛ مانند: آفریدگار - آمرزگار -

کردگار - آموزگار - پروردگار.

۶. (کار) که غالباً به آخر اسم معنی ملحق شود؛ مانند: درستکار - فراموشکار -

پیروزکار.

۷. (گر) نیز در آخر اسم معنی درآید؛ مانند: پیروزگر - دادگر - رامشگر.

○ صفات فاعلی که به (نده) منتهی می شوند، غالباً در عمل و صفت غیر ثابت

استعمال می شوند.

○ صفات فاعلی که به (ان) ختم می شوند، بیشتر معنی حال را می دهند.

○ صفات فاعلی که به (الف) ختم می شوند، حال ثابت را می رسانند؛ مانند: دانا، که دانایی

صفت ثابت است؛ بدین جهت معنی دوام و همیشگی از آن فهمیده می شود.

○ صفاتی که به (کار) و (گار) و (گر) ختم می‌شوند، مبالغه‌ی در کار را می‌رسانند و عمل و شغل از آن فهمیده می‌شود. مثلاً آموزگار، کسیست که بسیار بیاموزد و کار او آموختن است.

○ تفاوت میان (کار) و (گار) آن است که پسوند (گار) همیشه پس از کلماتی استعمال می‌شود که از فعل مشتق شوند، ولی (کار) غالباً پس از اسم معنی و غیرمشتق به کار می‌رود و (گر) در غیر اسم معنی، شغل را می‌رساند؛ مانند: آهنگر.

ساخت کلمات مرکب در زبان فارسی یکی از اصول واژه‌سازی به شمار می‌آید، بدین معنی که در زبان فارسی کلمات بیشتر ترکیبی هستند، خلاف زبان عربی که بیشتر کلمات آن اشتقاقی بوده، یعنی از یک کلمه، کلمات فراوان دیگری مشتق می‌شود.

ما در زبان فارسی برای ساختن کلمات جدید ناچاریم از ترکیب کلمات با یکدیگر و یا استفاده از کلمه و پسوند و پیشوند و میانوند استفاده کنیم. در گذشته نیز واژگان فارسی به این شیوه پدید آمده‌اند. مثلاً اسامی مرکب در زبان فارسی از دو اسم (گلاب) یا دو فعل (گیر و دار) یا دو مصدر (رفت و آمد) یا اسم و پسوند (دهکده) یا دو قید (چون و چرا) یا فعل و صفت (زننده باد) یا صفت و اسم (بلندقد) و نظایر اینها ساخته شده‌اند؛ که در کتب دستور زبان به تفصیل در این موارد سخن گفته‌اند.

صفت نیز از این قاعده پیروی می‌کند و صفاتی هستند که از ترکیب دو اسم یا اسم و اداتی حاصل می‌شوند به شرح ذیل:

۱. از ترکیب مشبّه به، به، مشبّه یا مشبّه به، به وجه شبه؛ مانند: سرو قد، مشکبوی.

۲. ترکیب دو اسم بدون ادات؛ مانند: وفایشه، هنرپیشه.

۳. ترکیب دو اسم به اضافه‌ی ادات؛ مانند: نیزه به دست.

۴. ترکیب اسم با ادات و آن را اقسام بسیار است از قرار زیر:

- ترکیب (ب) با اسم؛ مانند: بخرد.

- ترکیب (با) و اسم؛ مانند: باغیرت.

- ترکیب (هم) و اسم که اشتراک را می‌رساند؛ مانند: همدل، همراه.

- ترکیب (نا) (نه) به اسم؛ مانند: ناکام، نه‌مرد.

- ترکیب (بی) و اسم؛ مانند: بی‌نشان، بی‌نام، بی‌هوش.

[فرق میان (بی) و (نا) آن است که (بی) پیوسته بر سر اسم درآید و بدان معنی وصفی

دهد ولی (نا) هم با اسم و هم با صفت می آید و استعمال آن با صفت بیشتر است.]

- ترکیب (مند) با اسم؛ مانند: هنرمند، خردمند، ادراکمند.

- ترکیب (ور) با اسم؛ مانند: هنرور، سرور، دادور، نامور.

- ترکیب اسم با (ناک)؛ مانند: شوخناک، سهمناک.

در کتاب‌های دستور زبان فارسی آمده است که: هرگاه کلمه دارای معنی وصفی باشد و در زبان پارسی کنونی برای آن اشتقاق یا ترکیبی در تصور نیاید آن را صفت سماعی نامند؛ مانند: نیک، خوب، بلند.

و نیز گفته‌اند که: اگر موصوفی دارای چند صفت باشد، یکی از طرق استعمال آن است که موصوف را مقدم دارند و صفات را به یکدیگر اضافه کنند؛ مانند:

خداوند بخشنده‌ی دستگیر   کریم خطابخش پوزش‌پذیر

[سعدی]

و هرگاه موصوف به (واو) یا (الف) ختم شود، به آخر آن (ی) می‌افزایند؛ مانند: خدای بزرگ، بالای بلند، موی کمند.

و اما در زبان عربی در باب اسم و صفت آنجا که مباحث صرفی مطرح می‌شود با مواردی برخورد می‌کنیم که یا در زبان فارسی، چنین قواعد و مباحثی را نداریم و یا معادل آنها را به کار می‌بریم. و چون اسامی و صفاتی را که ما از قرآن کریم و احادیث و ادعیه‌ی شریفه در این فرهنگ ذکر کرده‌ایم، از قواعد و اصول زبان عربی پیروی می‌نمایند، به اختصار به توضیح این موارد می‌پردازیم:

○ صفت مشبَّه: اسمیست که از فعل لازم ساخته شده و بردارنده‌ی صفت ثابتی دلالت می‌کند؛ مانند: حَسَن (نیکو)، شریف (باشرف).

صفت مشبَّه از ثلاثی مجردی که معنی رنگ یا عیب داشته باشد طبق قواعد کلی و بر وزن أَفْعَل می‌آید؛ مانند: أَحْمَر (سرخ)، أُعْرَج (مرد لنگ)؛ و از ثلاثی مجردی که معنای نامبرده را نداشته باشد، سماعیست یعنی وزن آن قاعده‌ی معینی ندارد؛ مانند: غَیُور (غیرتمند)، شُجَاع (دلیر)، طَاهِر (پاک). صفت مشبَّه از غیر ثلاثی مجرد عیناً همان صیغه‌ی اسم فاعل است به این معنی که اگر ثبوت وصف را برساند صفت مشبَّه است؛ مانند: مُسْتَقِيم (راست - با استقامت)، مُطْمَئِن (با اطمینان).

هر اسمی که معنی صفت ثابتی داشته باشد صفت مشبَّه است، اگر چه هم وزن اسم

فاعل باشد؛ مانند: طاهر.

○ اسم فاعل: اسم فاعل اسمیست مشتق که برکننده‌ی کاری دلالت کند؛ مانند: کاتبُ (نویسنده). اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعل می‌آید؛ مانند: عالم (دانا) و از غیر ثلاثی مجرد بر وزن فعل مضارع معلوم همان باب می‌آید، بدین ترتیب که به جای حرف اول مضارع، میم مضمومی، گذارده و حرف پیش از آخر آن را اگر مکسور نباشد مکسور می‌نمایند؛ مانند: مُکْرِم (گرامی دارنده) که از یُکْرِم (گرامی می‌دارد) ساخته شده است. صفت فاعلی را در دستور زبان فارسی می‌توان معادل با اسم فاعل عربی دانست.

○ اسم منقوص: اسمیست که در آخر آن یاء ماقبل مکسوری باشد؛ مانند: (قاضی).

○ اسم تفضیل: اسمیست مشتق که دلالت کند بر اینکه شخصی یا چیزی صفتی را بیش از دیگری داراست؛ مانند: أَعْلَم (داناتر)، أَطْهَر (پاکیزه‌تر).

اسم تفضیل از فعلی که ثلاثی مجرد باشد و معنی رنگ و عیب نداشته باشد برای مذکر بر وزن أَفْعَل و برای مؤنث بر وزن فُعْلَى می‌آید؛ مانند: اکبر (مرد بزرگتر)، کُبْرَى (زن بزرگتر) و از فعلی که شرایط فوق را نداشته باشد، به این ترتیب ساخته می‌شود که مصدر منصوب همان فعل را پس از کلمه أَشَدَّ یا أَكْثَر یا مانند آنها ذکر می‌نمایند.

اسم تفضیل را أَفْعَل التفضیل و صفت تفضیلی نیز می‌گویند. در دستور زبان فارسی صفت تفضیلی یا برتر را می‌توان معادل با اسم تفضیل عربی دانست.

○ صیغه‌ی مبالغه: اسمیست مشتق که دلالت کند بر اینکه شخصی کاری را خیلی انجام می‌دهد یا صفتی در او بسیار است؛ مانند: صِدِّیق (بسیار راستگو).

صیغه‌ی مبالغه اوزان متعددی دارد و همه سماعیست از آن جمله: عَلَام (بسیار دانا)، کُبَّار (بسیار بزرگ)، مِفْضَال (بسیار فاضل)، رُؤُوف (بسیار مهربان)، مذکر و مؤنث این کلمات یکبست.

گاهی برای مبالغه‌ی بیشتر، تاء به آخر صیغه‌ی مبالغه متصل می‌کنند؛ مانند: عَلامَة (بسیار بسیار دانا) صفت عالی یا برترین را در دستور زبان فارسی می‌توان معادل با صیغه‌ی مبالغه دانست.

● اسم در قرآن

مؤلف کتاب قاموس الاسماء العربیة در مقدمه‌ی اثر خود ابتدا تعریف و توضیح نسبتاً جامعی در باب اسم نقل می‌کند و سپس به سُور و آیاتی که به اسم در آنها اشاره شده می‌پردازد. این مؤلف با استناد به برخی آثار و ذکر تعاریفی که از اسم نموده‌اند گفته است:

الاسم لغة: اللفظ الموضوع على جوهر أو عَرَض لتعيينه و تمييزه. جاء في «لسان العرب» لابن منظور: «و اسم الشيء و سَمُّهُ و سَمُّهُ و سَمُّهُ و سَمُّهُ: علامته. التهذيب: والعرب تقول: هذا اسمٌ موصول و هذا اسمٌ. و قال الزجاج: معنى قولنا اسم هو مشتق من السمو و هو الرفعة. قال: والأصل فيه سَمُوٌ مثل قَتُوٍ و أَقْنَاهُ. الجوهري: والاسم مشتق من سَمَوْتُ لأنه تنويه و رفعة، و تقديره إِفْعُ، والذاهب منه الواو لأن جمعه أسماء و تصغيره سُمِّي، واختلف في تقدير أصله فقال بعضهم فَعَلٌ، و قال بعضهم: فُعِلٌ، و أسماءٌ يكون جمعاً لهذا الوزن، و هو مثل جذع و أجذاع و قُفْلٌ و أقفال، و هذا لا يُدرى صيغته إلا بالسمع، و فيه أربع لغات: إِسْمٌ و أُسْمٌ، بالضم، و سِمٌ و سَمٌ... و قال أبو العباس: الاسم رسم و سمة موضع على الشيء تُعرف به. قال ابن سيده: والاسم اللفظ الموضوع على الجوهر أو العَرَض لتفصيل به بعضه من بعض... قال أبو إسحاق: إنما جعل الاسم تنوياً بالدلالة على المعنى لأن المعنى تحت الاسم. التهذيب: و من قال إن اسماً مأخوذ من وَسَمْتُ فهو غلط، لأنه لو كان اسماً من وَسَمْتِه لكان تصغيره وُسَمِماً مثل تصغير عِدَةٍ و صِلَةٍ و ما أشبهها، والجمع أسماء. و في التنزيل: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾، قيل معناه: علم آدم أسماء جميع المخلوقات بجميع اللغات العربية والفارسية والسريانية والعبرانية والرومية وغير ذلك من سائر اللغات، فكان آدم، على نبينا محمد وعليه أفضل الصلاة والسلام، وُلِّدَ يتكلمون بها، ثم إن ولده تفرقوا في الدنيا و عُلِقَ كل منهم بلغة من تلك اللغات، ثم ضَلَّت عنه ما سواها لُبَّعْدَ عهدهم بها، و جمع الأسماء أَسْمَاءٌ و أَسَامٌ....»

و تحذف همزة الاسم في البسمله خطأ، و تُثَبَّت في غيرها، نحو أقسمت بسم الله. و الاسم عند النحاة ما دل على معنى في نفسه غير مقترن بأحد الازمنة الثلاثة. و الاسم عند المنطقيين يطلق على لفظ مفرد يصح أن يُخبر به عن شيء غير دالٍّ بصيغته الأساسية على أحد الأزمنة. و الاسم عند أهل الجفر يطلق على سطر التفسير، و يسمّى أيضاً بالزَّمام و الحِصَّة و البرج. و التفسير عند أهل الجفر هو نوع من البَسْط، و علم التفسير هو علم الجفر. و الاسم الأعظم هو الاسم الجامع لجميع الأسماء. و قيل هو الله لأنه اسم الذات

الموصوفة بجميع الصفات. و اسم الجلالة هو اسمه تعالى. والاسمية أو الاسمانية Nominalisme مذهب فلسفي يقول إن المفاهيم المجردة أو الكلّيات ليس لها وجود حقيقي و إنها مجرد أسماء لا غير.*

اسم لغتیست که برای مشخص نمودن یا معین کردن جوهر یا عرض هر چیزی وضع شده است. در لغتنامه لسان العرب تألیف ابن منظور آمده: اسم یعنی علامت و نشانه و نامیدن. و در کتاب التهذیب آمده که: أَلَف در کلمه‌ی (اسم) الف وصل است و دلیل آن این است که هر گاه آن را مُصَغَّر کنی می‌گویی سُمّی و عرب می‌گوید که الف در کلمه‌ی اسم اسم موصول است. و زجاج گفته است که اسم از سَمَو مشتق شده و به معنی رفعت و بلندیت و اصل آن سِمَو مثل قِنَو و جمع قِنَو اَقْناء می‌باشد. و جوهری می‌گوید که کلمه‌ی اسم از سَمَوْتُ مشتق شده که به معنی ذکر و یادآوری و بلندی شأن و مقام است و تقدیر بر وزن اِفْع است و واو از آن افتاده، زیرا که جمع آن اَسْماء است و مصغر آن سُمّی و در تقدیر اصل آن اختلاف است. بعضی‌ها گفته‌اند بر وزن فُعْل و بعضی‌ها گفته‌اند بر وزن فُعْل آمده و جمع این وزن‌ها اَسْماء آمده مثل جَذَع أجذاع و قُفْل أقفال و گفته شده که از این وزن‌ها چیزی فهمیده نمی‌شود، مگر با شنیدن. و درباره‌ی اسم چهار لغت اِسْم و اُسْم و سِم و سُم گفته‌اند. و ابو عباس گفته است که اسم به معنی نشانه و علامت است که برای هر چیزی وضع می‌شود تا آن شیء شناخته شود. و ابن سیده گفته: که اسم لفظیست که بر جوهر و عرض وضع شده برای بندبند کردن شیئی نسبت به شیئی دیگر. ابو اسحاق گفته که: اسم ذکریت که دلالت بر معنی دارد؛ زیرا معنی واژه اسم است.

و در کتاب التهذیب آمده است: هر کس اسم را گرفته شده از وَسَمْتُ می‌داند اشتباه است، زیرا اگر اسم از وَسَمْتُ مشتق شده بود، حتماً مُصَغَّر آن وُسَيْماً مانند مصغّر عِدَّة و صِلَة و شبیه این کلمات بود. و در قرآن آمده ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ یعنی خداوند متعال به حضرت آدم اسم‌های تمام مخلوقات را به زبان‌های عربی و فارسی و سریانی و عبرانی و رومی و غیره آموخته است و فرزندان حضرت آدم به این زبان‌ها صحبت می‌کردند. سپس فرزندان او در دنیا متفرق شدند و هر یک از آنها به زبانی از آن زبان‌ها وابسته شدند و تکلم می‌کردند و جمع آن اَسَامِی و اَسام می‌باشد.

همزه اسم در بسم الله می‌افتد و در غیر بسم الله حذف کردن آن اشتباه است. و نحویان

* قاموس العربية، شفيق الأرنؤوط، دارالعلم للملایین، بیروت ۱۹۸۸.

می‌گویند اسم فی نفسه دارای معنیست، ولی دارای زمان نیست. و در نزد منطقی‌ها کلمه‌ی اسم اطلاق می‌شود بر لفظ مفردی که صحیح است درباره‌ی چیزی به وسیله‌ی آن خبر داده شود، ولی بدون اینکه بر یکی از زمان‌ها دلالت کند. و اسم در نزد اهل جَفَر* اطلاق می‌شود بر خط و نوشتن مساحت و همچنین بند یا افسار و سنگریزه و قلعه و دژ نامیده می‌شود. و تفسیر در نزد اهل جَفَر نوعی گستردن است و علم تفسیر همان علم جفر است. و اسم اعظم (الله) اسم جامع برای تمام اسماء است. والله اسم ذات است برای تمام صفات خداوند و اسم جلاله همان کلمه‌ی الله است. NomiNalisme یک مذهب فلسفیست که می‌گوید مفاهیم مجرده یا کلیات وجود حقیقی ندارند و بدون اسم می‌باشند. [ترجمه استاد حسن قلی‌پور]

□

پس از آن شفیق الأرنؤوط در بحثی با عنوان الاسم فی القرآن الکریم آیات مختلفی از قرآن مجید را که در متن آنها به اسم اشاره شده است ذکر می‌نماید و ما در اینجا آن آیات را با برگردان فارسی نقل می‌کنیم:

جاء فی سورة البقرة ۳۱ و ۳۲ و ۳۳:

﴿... وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا، ثُمَّ عَرَضَها عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ: أُنَبِّئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ * قَالُوا: سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا، أَنْتَ الْ عَلِيمُ الْحَكِيمُ * قَالَ: يَا آدَمُ، أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ...﴾.

آی ان الله علّم آدم الأسماء المسّمیات كلها، ثم عرضها على الملائكة تبکیتاً لهم إِنْ كنتم صادقین فی أنّی لا أخلق أعلم منکم، أو أنکم أحق بالخلافة.

در سوره‌ی مبارکه بقره، آیات ۳۱ و ۳۲ و ۳۳ آمده است:

و خدای عالم همه اسماء را به آدم تعلیم داد، آن‌گاه حقایق آن اسماء را در نظر آن فرشتگان پدید آورد و فرمود: اگر شما در دعوی خود صادقید اسماء اینان را بیان کنید. فرشتگان عرضه داشتند خدای پاک و منزّه، ما نمی‌دانیم جز آنچه تو خود به ما تعلیم فرمودی. توای دانا و حکیم. خداوند فرمود ای آدم! ملائکه را به حقایق این اسماء آگاه ساز چون آنان را آگاه ساخت، خداوند فرمود: ای فرشتگان! اکنون دانستید که من بر غیب آسمان‌ها و زمین دانا و بر آنچه آشکار و پنهان دارید، آگاهم؟

و فی سورة آل عمران ۳۵ و ۳۶ لما أَسْنَت حَتّة، امرأة عمران، واشتاقَت للولد، دعت الله و أَحْسَت

(*) علم الجفر: علميست که صاحبان آن ما عی هستند به وسیله‌ی آن از حوادث آینده آگاه می‌شوند.

بالحمل، فلما وضعت أنثى قالت:

﴿...وإني سميتها مريم، وإني أعيدها بك وذريتها...﴾

و در سوره‌ی آل عمران، آیات شریفه ۳۵ و ۳۶ آمده است:
یادکن آن‌گاه که زن عمران گفت: پروردگارا! من عهد کردم فرزندی که در رحم دارم را در راه خدمت تو از فرزندی خود آزاد کنم. این عهد من بپذیر که تو دعای بندگان بشنوی و به احوال همه آگاهی. چون فرزند بزاد از روی حیرت گفت خدایا! فرزندی که زاده‌ام دختر است و خدا بر آنچه زاییده داناتر است. عرض کرد: الهی! پسر و دختر (در کار خدمت حرم) یکسان نخواهد بود و من او را مريم نام کردم و او و فرزندان را از شر شیطان رجیم در پناه تو آوردم.
و فی سورة آل عمران أيضاً ۴۵:

﴿...إذ قالت الملائكة: يا مريم إن الله يبشرك بكلمة منه اسمهُ المسيح عيسى بن مريم...﴾

و در سوره‌ی آل عمران، آیه ۴۵ نیز آمده است:
چون فرشتگان را گفتند که خدا تو را به کلمه‌یی که نامش مسیح ابن مريم است بشارت می‌دهد که در دنیا و آخرت آبرومند و از مقربان درگاه خداست...
و فی سورة مريم ۷:

﴿يا زكريا إنا نبشرك بغلام اسمهُ يحيى لم نجعل له من قبلُ سمياً﴾

والسمي من وافق اسمهُ اسمك. و تفسیر الآية: لَمْ يُسَمَّ قَبْلَهُ أَحَدٌ بِيَحْيَى. و قيل: أي لَمْ نجعل له من قبل نظيراً أو مثلاً.

و در سوره‌ی مريم، آیه ۷ آمده است:
(ما دعای تو را مستجاب کرده گفتیم:) ای زکریا! همانا تو را به فرزندی که نامش یحیی است و از این پیش همانم و همانندش در تقوی نیافریده‌ایم، بشارت می‌دهیم.
و فی سورة الأعراف ۷۱:

﴿أتجادلونني في أسماءٍ سمّيتها أنتم و آبائكم ما نزل الله بها من سلطان...﴾

أي أتجادلونني في أسماءٍ سمّيتها أنتم و آبائكم أصناماً تعبدونها ما نزل الله بعبادتها من حُجّة أو برهان؟

و در سوره‌ی مبارکه اعراف، آیه ۷۱ آمده است:

هود گفت: در این صورت، پلیدی و غضب خدا بر شما حتم گردیده است. آیا با من که شما را به خدای می خوانم مجادله می کنید؟ و به اسماء بی مسمايي که شما و پدرانتان بر آن بتان نهاده اید با حق به خصومت بر می خیزید؟ و حال آنکه خدا در آن حقیقت و برهانی نهاده، پس بایستی در انتظار عذاب خدا باشید که من نیز بر شما آن را انتظار دارم. و فی سورة یوسف ۴۰:

﴿ما تعبدون من دونه إلا أسماء سمیتوها أنتم و آبائکم ما أنزل الله بها من سلطان...﴾.

و در سوره ی مبارکه یوسف، آیه ۴۰ آمده است:
(بدانید) که آنچه را غیر خدا می پرستید، اسماء بی حقیقت و الفاظ بی معنیست که شما خودتان و پدرانتان ساخته اید هیچ نشان خالقیت و کمترین اثر الهیت در آن خدایان باطل نهاده است و همه بی اثرند...
و فی سورة الحج ۷۸:

﴿... ملّة أبیکم إبراهیم، هو سماء المسلمین من قبل، و فی هذا لیكون الرسول شاهداً علیکم، و تكونوا شهداء علی الناس﴾.

أي أن الله هو الذي سماء المسلمین قبل القرآن لیكون الرسول شهيداً علیکم يوم القيامة أنه بلغکم، و تكونوا أنتم شهداء علی الناس أن رسلهم بلغوهم. والإسلام لغة هو الإذعان والاستسلام والطاعة، و اصطلاحاً هو الخضوع لله والطاعة لمشيئته.
و در سوره ی حج، آیه شریفه ۷۸ می فرماید:

... (و این آیین اسلام) مانند آیین پدر شما ابراهیم خلیل است که خدا از این پیش شما امت را در صحف او و در این قرآن مسلمان نامیده تا رسول برای شما و شما برای سایر خلق گواه (خداپرستی) باشید. پس نماز بپا دارید و زکات به مستحقان بدهید و بر خدا (و کتاب او) متوسل شوید که او پادشاه و مولا و حافظ و ناصر شماست و نیکو ناصر و مولا ییست.

و فی سورة النجم ۲۳:

﴿إن هي إلا أسماء سمیتوها أنتم و آبائکم...﴾.

و در سوره ی مبارکه نجم، آیه ی شریفه ۲۳ می فرماید:
ای مشرکان! این بت ها جز نام هایی که شما و پدرانتان بر آنها نهاده اید، چیز دیگری

نیست و خدا هیچ دلیلی بر معبود بودن آنها نازل نفرموده است...
و فی سورة النجم أيضاً ۲۷:

﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْأُنثَى﴾.

ای آن‌ها که ایمان ندارند به آخرت: ای ملائکه! ملائکه هم بنات الله!
و نیز در سوره ی نجم، آیه ی ۲۷ می‌فرماید:
آنان که به آخرت ایمان نیاوردند و فرشتگان را نام دختران (خدا) نهادند.
و فی سورة الصف ۶:

﴿... وَإِذْ قَالَ عِيسَىٰ بْنُ مَرْيَمَ: يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ مَصَدَّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ، وَمُبَشِّرًا
بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدٌ...﴾.

و هو مرادف لمحمد.

و در سوره ی صف، آیه ی شریفه ۶ آمده است:
... یاد آر هنگامی که عیسی مریم به بنی اسرائیل گفت: من همانا رسول خدا به سوی
شما هستم و به حقانیت کتاب تورات که مقابل من است تصدیق می‌کنم، و نیز شما را مرثده
می‌دهم که بعد از من رسول بزرگواری که نامش (در انجیل من) احمد [یعنی
محمد (ص)] است بیاید...

□

در کتاب قاموس قرآن، ج چهارم تحت کلمه اسم [ص ۳۲۸] راجع به اسم و چه گونه‌گی آن
در قرآن مطالبی بیان شده که به دلیل جامعیت آن، عیناً در اینجا نقل می‌گردد:
«اسم، نام را گویند و اصل آن سمو است. همزه ی اول عوض از واو است و گویند:
اصل آن وسم به معنی علامت است، واو به همزه قلب شده، و آن لفظیست که بر چیزی
گذاشته شود تا از دیگر چیزها متمایز گردد. احتمال نزدیک به یقین آن است که اصل آن
وسم به معنی علامت باشد که اسم هر چیز علامت و نشانه ی آن است. طبرسی گفته: اصل
آن سمو به معنی رفعت است. همچنین است قول راغب. ﴿وَإِذْ ذُكِّرَ اسْمُ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلاً﴾
[انسان: ۲۵]. تسمیه: نام گذاشتن ﴿وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ﴾ [آل عمران: ۳۶]. ﴿هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ
مِنْ قَبْلُ وَ فِي هَذَا﴾ [حج: ۷۸]. مسمی: نام‌گذاری شده. معنای تعیین نیز می‌دهد که نام‌گذاری
تعیین بخصوصی است. ﴿ثُمَّ قَضَىٰ أَجْلاً وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ﴾ [انعام: ۲]. سپس مدتی
مقرر داشت و مدت تعیین شده نزد اوست. سمی: همانام و همتا ﴿تُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ

لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا ﴿ [مریم: ۷]. که مراد همنام است. ﴿فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا ﴿ [مریم: ۶۵]. به خدا عبادت کن و در بندگی اش بردبار باش آیا برای او همتایی می دانی؟! ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلُوبَهُمْ... ﴿ [رعد: ۳۳]. ظاهراً مراد از «سَمُوهُمْ» چنان که در المیزان فرموده، توصیف است، یعنی برای خدا شریکانی قائل شدند، بگو آنها را توصیف کنید و ببینید آیا می شود به آنها رب، خالق، رازق، رحیم و رحمن و غیره گفت؟ چون توصیف، واقعیت هر چیز را روشن می کند، در این صورت خواهند دانست که آنها شریک خدا نیستند. ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ لَيَسَمُّونَ الْمَلَائِكَةَ تَسْمِيَةَ الْإِنثَى ﴿ [نجم: ۲۷]. به نظر می آید الانثی بیان تسمیه است: آنان که به قیامت توصیف می کنند و می گویند ملائکه دختران خدایند چنان که فرموده: ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنثَاءً ﴿ [زخرف: ۱۹]. ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿ [بقره: ۳۱]. به قولی ضمیر جمع «عَرَضَهُمْ» و «هَؤُلَاءِ» راجع به آدم است و آن اسم نوع می باشد، نه عَلم شخص. و مراد از اسماء ظاهراً استعداد و قابلیت هایست که در بشر گذاشته است. منظور از تعلیم اسماء بودن آنها در نهاد آدم است. و شاید مراد از اسماء، اسمای حُسنی باشد که مشروح آن در «خلف» ذیل عنوان «بشر خلیفه ی خداست» گذشت. معنی آیه چنین است: خداوند همه اسماء را به آدم (که خلیفه خداست) آموخت، سپس آدم ها را به ملائکه نشان داد و فرمود از نام های اینان (از قابلیت و کارهایشان) به من خبر دهید اگر (در خلیفه خدا بودن) راستگو هستید؟ ﴿هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى... ﴿ [حشر: ۲۴]. اسماء حسنای خدا مشروحاً در «حسنی» گذشت. ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ... ﴿ [حجرات: ۱۱]. به قولی، مراد از اسم، ذکر است یعنی: القاب بد را به یکدیگر نبندید. بد یاد کردن نیست که مردم را پس از ایمان با فسق یاد کنید. بهتر است بگوییم: فسوق مخصوص به ذم بئس است و مراد از آن خطاب کننده یا خطاب شده است. یعنی فسوق و نظیر آن بدنامیست که به کسی بعد از ایمانش نسبت داده شود و یا خود شخص در اثر تلقیب بد، فاسق گردد. ﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ ﴿ [رحمن: ۷۸]. ﴿وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلاً ﴿ [انسان: ۲۵]. ﴿وَذَكَّرْ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى ﴿ [اعلی: ۱۵]. در این گونه آیات مراد ذکر خداوند است و قید اسم، ظاهراً برای آن است که خدا را فقط با قلب یاد نکنید، بلکه با زبان و ذکر نام های حُسنای او هم یاد نمایید.»

از دقت در نحوه‌ی استعمال اسماء الله تعالی در قرآن کریم نکاتی چند ملحوظ می‌گردد که به نقل از کتاب «نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم» تألیف دکتر محمد تقی مقتدری در زیر می‌خوانید:

۱. اسماء الله غالباً به نحو صفت ذکر شده، نمایانگر تجلی ذوالجلال غفور است؛ مانند: علیم، رحیم، غفور، سمیع، بصیر، مقتدر، رزاق، اعلم،...

۲. اسماء و صفات معمولاً در آخر آیات به عنوان یک حقیقت و اعلام و تذکر و واقعیت، برای آگاهی و به صورت ترکیبی دو اسمی و زوجی می‌آیند؛ مانند: غفور رحیم، الرحمن الرحیم، العلی العظیم، الفتاح العلیم.

۳. اسماء ذات یا اسماء صفات یا اسماء افعال در قرآن کریم به تنهایی و مفرد در آیات نمی‌آید، مگر در آخر جمله‌یی باشد و خبر جمله باشد؛ مانند: ان الله علی کل شیء قدیر، ان الله رؤف بالعباد، هو بکل خلق علیم، الله رب العالمین.

۴. اسماء الحسنی همیشه به صورت زوجی می‌آید و نوعاً در آخر آیات است: ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ﴾ [قرآن: ۶۶: ۱۱]

۵. در بعضی از قسمت‌های قرآن کریم ملاحظه می‌شود که به عنوان ترجیع، مکرراً نام یا صفات خدای ذوالجلال آمده و این خود حاکی از تأکید بر آن صفات است، چنان‌که در سوره‌ی مبارکه شعرا عبارت: «وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ» نه مرتبه، و عبارت «رَبُّ الْعَالَمِينَ» یازده مرتبه آمده است.

۶. اگر ابتدای جمله‌ی حاوی نام خداوند، با فعل شروع شود، خبرش که صفت الهی باشد تک صفتی می‌آید؛ مانند: ﴿كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ و اگر ابتدای جمله فعل نباشد و حروف شرط یا تأکید با عطف باشد، حتماً دو صفتی استعمال می‌شود؛ مانند: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ إِنَّ اللَّهَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ

۷. در موردی که در آخر آیات دو نام یا دو صفت از برای خداوند کریم ذکر می‌شود، بدون حرف عطف است و دو صفت پشت سر یکدیگر می‌آیند؛ مانند: غفور رحیم، عزیز حکیم، رحمن الرحیم.

۸. بعضی از نام‌ها و صفات الهی صفت مرکب است؛ مانند: شدید العقاب، سریع الحساب، خیر الفاتحین، ذوالجلال، ذوالقوه.

۹. بعضی از اسماء به صورت ترکیب اضافی استعمال شده است؛ مانند: رب العرش

العظیم، رب موسی و هارون، رب السموات والارض، رب الفلق.

۱۰. اسماء دیگری هم از خداوند کریم هست که به صورت ترکیب عبارتی بیان شده است و به صورت دعا یاد می‌شود؛ مانند: یا من هو اقرب الی من حبل الوريد، یا من وسعت کل شیء رحمته، یا اهل الجود والجبروت.

۱۱. غالب اسماء و صفات ایزدی به صورت صیغه‌ی مبالغه و افعال التفضیل آمده است که غایت وجود آن صفت در موصوف است؛ مانند: اعلم، ابصر، اسمع، اعلی، اکرم، قدیر، بصیر، ارحم الراحمین.

۱۲. صفات الهی فقط در وسط آیات به تنهایی می‌آید. اما در ضمن جمله‌ی هست که مطلبی را بیان می‌نماید.»

آیات تهلیل در قرآن وحدانیت خدا را مطرح می‌نمایند که خدا یکیست و جز الله کسی دیگر نیست و شریک ندارد و بر همین مناسبت که خداوند همه‌ی گناهان را می‌بخشد، جز گناه کسی را که به خدای واحد شرک آورده باشد. علما متذکرند که این آیات مبارک سی و هفت بار در قرآن آمده است. چند مورد ذکر می‌شود:

- ﴿وَالْهَكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ [۲:۱۶۲]
- ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾ [۳:۲]
- ﴿هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [۳:۶]

● اسماء و صفات الهی

این همه عکس می و نقش نگارین که نمود
یک فروغ رخ ساقیست که در جام افتاد
[حافظ]

اسم رهنمودی به مسمی و صفت، اشارتی به موصوف است. در قرآن مجید، احادیث و ادعیه‌ی مأثوره از پیامبر اسلام (ص) و ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین اسامی و صفاتی برای خداوند متعال ذکر گردیده که مورد استناد علما و ادبا و همه علاقه‌مندان به ذات اقدس الهی قرار گرفته است. در قرآن کریم آمده است: ﴿الابذكر الله تطمئن القلوب﴾، و نیز «کلمة الله هی العليا» و در حدیث آورده‌اند که: «خیر الاسماء کلها الله» و در دعای شریف جوشن کبیر به نقل از حضرت سجاد (ع) از جدّ بزرگوارشان رسول اکرم (ص) قریب به یک هزار نام خداوند ذکر شده که این دعا دارای یک صد بند است و در هر بند ده نام مبارک

الهی منظور و مسطور است.

اسم اعظم نیز از اسرار است و درباره‌ی آن روایات و احادیث بسیار آورده‌اند و بزرگان از آن سخن‌ها گفته‌اند که در جای خود به آن می‌پردازیم. و اما ادبا و شعرای گرانقدر زبان فارسی نیز در جای جای آثار خویش و به ویژه در آغاز کلام به زیباترین بیان، نام‌ها و صفات پروردگار را یاد آور شده‌اند و هر کدام به گونه‌ی صفت حمد خالق را نیکو گفته‌اند.

ای نام تو بهترین سرآغاز   بی نام تو نامه کی کنم باز

[نظامی]

غرض آنکه همه‌ی طالبان و عاشقان حضرت دوست در گذشته و حال اراده کرده و می‌کنند تا او را به نامی چنان‌که باید و آن‌سان که شاید بنامند و یا به صفتی آن‌گونه که شایسته است بخوانند، که هر چه در کون و مکان هست پرتوی از آیات اوست و همه‌ی امور از کلی و جزئی حتی فرو افتادن برگ‌ی از درختی به اراده و قدرت و خواست او وابسته است.

عرفا گفته‌اند: عشق مظهر قدرت خدایست و عده‌ی را عقیده بر آن است که قدرت الهی قابل وصف نیست و بی‌دل از بی‌نشان چه گوید باز!

و گفته‌اند: «ما عرفناك حق معرفتك» به هستی‌اش اندیشه را راه نیست.

«عَجَزَ الْوَاصِفُونَ عَنْ صِفَتِكَ» (توصیف‌کنندگان از وصف تو عاجز شده‌اند).

و شعرا سروده‌اند که:

ای حیرت صفات تو بند زبان ما   انگشت حیرت است زبان در دهان ما
و نیز:

آخر چه بلایی تو که در وصف نیایی   بسیار بگفتیم و نکردیم بیانت^۲

و الاثر از همه، کلام الهیست، آنجا که می‌فرماید: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾^۳ و خواجه

عبدالله انصاری در تفسیر آن گوید:

ضحاک از ابن عباس گفت: اسمای را اجناس بود چون مردم و پری و چهارپای مرغان و ددان بیابان و درختان و زمین و آسمان و مانند آن. مقاتل گفت: جانوران و جمادات را همه فرا آدم نمود که همه آفریده بود در آن شش روز از پیش، و آدم را از پس همه آفرید در آخر روز جمعه، چنانک در خبر است. آنکه نام یک یک وی درآموخت و گفت: یا آدم هذا فرس و هذا بغل و هذا حمأ الی آخر... اهل اشارت گفتند: مقتضی لفظ عموم آن است که هر چه اسماء بود آدم را درآموخت، هم اسماء خالق هم

اسماء مخلوقات. پس آدم به دانستن مخلوقات از فرشتگان متمیز شد و متخصص، و افزونی وی بر ایشان پیدا، و علم وی به نام‌های آفریدگار خود سزی بود میان وی و میان حق که فریشتگان را بر آن اطلاع نبود، پس ثمره‌ی علم نام مخلوق در حق آدم آن بود که مسجود فریشتگان گشت، و ثمره‌ی علم خالق آنکه به مشاهده‌ی حق رسید و کلام حق شنید.^۴

اسماء و صفات حق تعالی بیانگر عظمت و جلال اوست و ما را به سوی آن کمال هدایت می‌کند و زهی سعادت که بنده‌ی بی‌حقیقت این اسماء و صفات واقف گردد. حافظ علیه‌الرحمه می‌فرماید:

می‌بده تا دهمت آگهی از سر قضا   که به روی که شدم عاشق و بر بوی که مست
عارف عاشق بهترین پناهگاه و عالی‌ترین کمالات را در حرکت به سوی معشوق
حقیقی و استعانت از نام و یاد خداوند می‌داند و پیوسته نشان او را می‌جوید.

● تفاوت اسم و صفت خدا

برخی عرفان را علم به خدا از راه اسماء و صفات تعریف کرده‌اند و معتقدند: خدا را از طریق اسماء و صفات او شناختن شروع معرفت است و به دنبال آن عمل به محتوای اسامی و صفات خواهد بود. و بر این اساس، میان صفت خدا و اسم خدا تفاوت قایل شده‌اند و گفته‌اند: صفت خداوند یعنی حقایق معقول کمالیه و اسم خداوند یعنی لحاظ کردن ذات با یکی از کمالات. در توضیح این مطلب باید بگوییم که: علم صفت خداست و عالم اسم خداست. حیات صفت خدا و حتی اسم اوست، اراده صفت خدا و مرید اسم اوست. رحمت، صفت خدا و رحمان و رحیم اسم خدا هستند. در زبان فارسی و عربی علم، قدرت، اراده، رحمت مصدر هستند و برخی از آنها اسم معنی هستند در برابر ذات و نباید به آنها صفت گفت. اما ما آنها را صفت می‌نامیم برای اینکه صفت حقیقی معقول و معنویست و علم یک حقیقت عقلانی معنویست. پس هر حقیقت عقلانی به شرط آنکه حکایت از کمال نماید صفت است. بنابراین صفت خدا یعنی حقایق معقوله‌ی کمالیه‌ی که نسبت به ذات او دارد. و اگر ما ذات را با یک صفت لحاظ کنیم، می‌شود اسم. مثلاً ذات با لحاظ قدرت، می‌شود قادر، و ذات با لحاظ علم، می‌شود عالم و ذات با لحاظ لطف، می‌شود لطیف و ذات با لحاظ رحمت، می‌شود رحمان و رحیم. پس هرگاه ذات را با صفتی لحاظ نماییم، می‌شود اسم خدا. ذات با غفران می‌شود غفار که غفار و غفران صفت خداست.^۵

● اسم و مسمّا

در کشف اصطلاحات الفنون در بحثی کلامی پیرامون اسم و مسمّی و اطلاق آن بر خداوند تعالی از دیدگاه‌های مختلف آمده است که:

«بدان که اختلاف مشهوری بین علما ایجاد گردیده که: آیا اسم نفس مسمّاست یا غیر آن است و هیچ عاقلی را شکی نیست که در لفظ: ف. ر. س. نزاعی نباشد که آیا آن نفس حیوان مخصوص با غیر آن است، چه این امر بر احدی مشتبه نباشد، بلکه نزاع در مدلول اسم است که آیا آن ذات می‌باشد من حیث هی هی یا آن ذات است به اعتبار امری که بر آن صادق آمده و عارض شده، به نحوی که اخبار کند از آن و از این لحاظ است که اشعری گفته: گاه اسم یعنی مدلول آن عین مسمّی است، یعنی ذات آن است من حیث هی. مانند الله که آن اسم علم است مر ذات را، بدون اعتبار معنی‌یی که در آن است و گاه اسم گویند و چیزی را اراده کند که مدلول آن غیر از تعریفیست که ذکر شده، مانند خالق و رازق از آنچه دلالت می‌کند بر نسبت به سوی غیر خود. و شکی نیست که این نسبت غیر از خود آن است و گاه می‌باشد نه خود او و نه غیر او، مانند علیم و قدیر از آنچه دلالت می‌کند بر صفتی حقیقی و قائم بالذات، پس این صفت نه خود آن است و نه غیر آن. و پس همچنین باشد ذات مأخوذه‌ی به آن. آمدی گفته که: عقلاً اتفاق کرده‌اند بر اینکه بین تسمیه و مسمّی مغایرت است و بیشتر اصحاب ما بر آن رفته‌اند که تسمیه عبارت است از نفس اقوال دال بر مسمّی و اسم نفس مدلول است و درین باب باز اختلاف کرده‌اند. ابن فورک و غیر آن بر این رفته‌اند که هر اسم عین مسمّای خود باشد پس لفظ الله دلالت کننده باشد بر اسمی که عین مسمّاست و همچنین عالم و خالق، چه عالم و خالق دلالت کند بر ذات پروردگاری که موصوف به علم است و آفرینش. و برخی دیگر گفته‌اند: بعضی اسماء عین باشند، مانند موجود و ذات، و بعضی دیگر غیر باشند، مانند خالق، چه مسمّی ذات خالق و اسم نفس خلق است و حال آنکه آفرینش او غیر از ذات اوست.

و بعضی دیگر اسمایی باشند که نه عین مسمّی و نه غیر آن باشند، مانند عالم که مسمّی ذات اوست و اسم علم که نه عین ذات و نه غیر آن است. و توضیح این مطلب آن است که قائلین به این قول از تسمیه، لفظ را اراده نکنند و از اسم مدلول آن را نخواهند چنان که از وصف قول و اصف و از صفت مدلول آن را خواهند. سپس ابن فورک و طرفداران او مدلول مطابقی را معتبر دانسته‌اند، و از مسمّی چیزی را که اسم به ازای آن وضع شده خواهند.

پس به نحو اطلاق گفته‌اند که اسم نفس مستی باشد و برخی دیگر از مستی آن اراده کنند که اسم بر آن اطلاق شود و مدلول را اعم از مطابقی گرفته‌اند و در اسماء صفات معانی مقصود را معتبر دانسته‌اند، پس گمان برده‌اند که مدلول خالق خلق است و آن، غیر ذات آفریننده می‌باشد، بنا بر آنچه گفته شد که صفات افعال غیر از موصوف و صفاتی که نه عین مستی و نه غیر آن است، انفکاک آن صفات از موصوف آن ممتنع است. سپس اشعری از مستی چیزی خواهد که بتوان اطلاق اسم بر آن کرد یعنی ذات و مدلول مطابقی را معتبر دانسته و به غیریت این مدلول حکم دهد، یا حکم به آن کند که اسم نه ذات خود باشد و نه غیر آن (به اعتبار مدلول تضمنی). و معتزله بر آن رفته‌اند که اسم همان تسمیه است و بعضی متأخرین از یاران ما نیز با آنان موافقت کرده‌اند و استاد ابونصر ابن ایوب بر آن رفته است که لفظ اسم مشترک بین تسمیه و مستاسم و بر هر یک از آنها اطلاق می‌شود و مقصود به وسیله‌ی قرائن درک می‌گردد و مخفی نماند که نزاع بر قول ابونصر در لفظ ا.س.م. است و اینکه آن بر الفاظ اطلاق شود پس اسم عین تسمیه باشد به معنی مذکور یعنی قولی که دلالت کننده باشد، نه به معنی فعل واضع که عبارت از وضع اسم است برای معنی یا اینکه اطلاق بر مدلولات آن پس اسم عین مستی خواهد بود و هر دو استعمال ثابت است، چنان که گویی: الأسماء والافعال والحروف، و مانند قوله تعالی: تبارک اسم ربک، ای مسماء و قول لبید شاعر: اسم السلام علیکما. و اما فخر رازی گفته که مشهور از گفتار اصحاب ما آن است که اسم مستی باشد و معتزله گفته‌اند که تسمیه است و غزالی مغایر هر دو می‌باشد، زیرا نسبت و طرفین آن قطعاً متغایر هستند و مردم درین مسأله سخن به درازا کشانده‌اند، و من همگی آن سخن‌ها بیهوده و زائد می‌دانم، زیرا اسم لفظ مخصوص است و مستی آن چیز است که وضع شده است این لفظ در مقابل آن. پس می‌گوییم اسم گاهی غیر از مستی باشد، چه لفظ جدار مغایر است با حقیقت جدار و گاه عین مستی است، چه لفظ اسم، اسم است مر لفظی را که دلالت کند بر معنی مجرد از زمان و از جمله‌ی همان الفاظ هم، لفظ اسم است. پس لفظ اسم، اسم است نفس خود را و بنابراین بین اسم و مستی از هر جهت اتحاد واقع است، این است عقیده‌ی من، انتهی ما قال الرازی.»

[هذا كله خلاصة ما في شرح المواقف والجلبي وما في تعليقات جدی رحمه الله عليه]

○ التقسيم: بدان که اسمی که اطلاق می‌شود بر شیء یا گرفته می‌شود از ذات بدین معنی

که مستی ذات و حقیقت آن شیء خواهد بود من حیث هی، و یا جزئی از شیء است، یا از وصف خارجی آن شیء است، یا از فعلی که صادر از اوست. سپس نظر کن که در حق باری تعالی کدام یک از آنچه ذکر شده صادق آید پس آنکه از وصف خارجی مأخوذ است و داخل در مفهوم اسم می‌باشد، در باره‌ی او تعالی شأنه جایز است، خواه وصف حقیقی باشد مانند علیم، یا اضافی باشد مانند ماجد به معنی عالی، یا سلبی، مانند قدوس و همچنین است مأخوذ از فعل مانند خالق اما مأخوذ از جزء مانند جسم مر انسان را محال باشد زیرا ترکیب را در ذات اقدس الهی راه نباشد و نتوان در او تعالی شأنه تصور جزئی کرد، تا او عز اسمہ را بدان جزء نامند و اما مأخوذ از ذات، پس به مذهب آنان که تعقل در ذات او را جایز دانند، جایز باشد که مر او تقدست اسمائه را نامی نهند به ازاء حقیقت مخصوصه و اما نزد کسانی که تعقل در ذات او تعالی شأنه را جایز دانسته‌اند نام‌گذاری برای ذات اقدسش جایز نباشد، زیرا وضع اسم برای معنی فرع تعقل آن معنی و وجود وسیله است برای تفهیم آن. پس اگر تعقل و تفهیم آن ممکن نباشد نهادن اسم برابر آن معنی نیز غیر متصور خواهد بود.^۶

● انواع و چه‌گونگی صفات و اسماء

ملاصدرا صفات را در باری تعالی بسیط دانسته و در ممکنات مرکب. او معتقد است هنگامی که گویند باری تعالی عالم، قادر، مرید... است نفس علم و اراده و قدرت را صفت دانسته‌اند، اما در ممکنات صفت، ثبوت عرضیست برای ذات. مثلاً «عالم» هرگاه صفت باری تعالی باشد مقصود نفس علم است که با ذات او متحد می‌باشد و هرگاه صفت انسان بود معنی آن ذاتیست که علم برای آن ثابت می‌باشد و همچنین است در قادر و... و به عبارت دیگر صفات باری تعالی از نفس ذات منتزع است و ذات وی برای انتزاع این صفات کافیت و نیازی به عروض امری زائد ندارد، لیکن در ممکنات نفس ذات در انتزاع صفات کافی نیست، بلکه امری زائد بر ذات است که مصحح انتزاع صفت می‌باشد؛ مثلاً عروض علم بر ذات زید مصحح انتزاع صفت عالم برای زید است. اضافی ذات باری تعالی را به یکی از صفات عامه یا خاصه‌ی وی اسم گویند؛ مثلاً اضافی ذات او به صفت عامه‌ی رحمت، اسم رحمان، و اضافی آن به صفت خاصه‌ی رحمت، اسم رحیم است، پس اسماء الله مرکبند نه بسیط. اما این ترکیب موجب ترکیب ذات واجب نیست. لکن در ممکنات اسم را به نام‌های ذات گویند و صفت را به ثبوت امری برای ذات؛ مثلاً

زید را که نام ذات است اسم گویند و عالم را که نام ثبوت علم برای ذات است صفت نامند. پس در ممکنات اسماء بسیطند و صفات مرکب، ولی در واجب اسماء مرکبند و صفات بسیط.^۷

صفات خداوند را علما دو قسم دانسته‌اند:

۱. صفات ثبوتیه (صفات جمال)

۲. صفات سلبيه (صفات جلال)

صفات ثبوتی یا جمال، صفاتی هستند که ذات خداوند تعالی به آن صفات متصف است؛ مانند: علم و قدرت.

صفات سلبی یا جلال، صفاتی هستند که ذات خداوند تعالی از آنها پاک و منزّه است؛ مانند: سبوح و قدوس.

صفات ثبوتی یا جمالی را به سه قسم دانسته‌اند:

۱. حقیقه‌ی محضه؛ ۲. اضافیه‌ی محضه؛ ۳. ذات اضافه.

○ ۱. حقیقه‌ی محضه: صفتیست که به ذات نسبت داده شود و اضافه در آن معتبر نیست؛ مانند: حیات.

○ ۲. اضافیه‌ی محضه: صفتیست که مفهوم آن اضافی بوده و بدون طرف اضافه، تحقق نیابد؛ چون: خالق، رازق، که تا مخلوق و مرزوقی نباشد صفت رازقیت انتزاع نشود.

○ ۳. ذات اضافه: صفتیست که اضافه در مفهوم آن معتبر است، اما در تحقق آن معتبر نیست؛ چون عالم، که در مفهوم آن اضافه موجود است ولی در تحقق وجود آن، اضافه معتبر نبود.

از این سه قسم، اضافیه‌ی محضه عین ذات نیست و زائد بر ذات است و چون این صفات موجب کمال نیست خلو ذات از آنها موجب نقص نمی‌باشد. صفات حقیقه و حقیقه‌ی ذات، اضافه به قول اکثر عین ذات است.

□ تذکر: بازگشت صفات اضافیه به قیومیت است و بازگشت صفات حقیقه به صفت حیات، زیرا علم و قدرت و اراده بر حیات متوقف بود. و بازگشت همه صفات سلبيه به صفت ثبوتیست؛ چه، نتیجه‌ی این صفات سلب امکان است و امکان امری عدمیست و سلب سلب ثبوتیست (تلخیص از اسفار). جرجانی در تعریفات می‌آرد: صفات جمالیه صفاتیست که به لطف و رحمت متعلق باشد و صفات جلالیه صفاتیست که متعلق به قهر

و عزّت و عظمت است.

ادله‌ی کسانی که صفات باری را عین ذات او دانند:

۱. اگر صفات زائد بر ذات باشد، محتاج به علت است. زیرا مابالعرض لازم است که بمابالذات بازگردد، حال این علت یا ذات واجب است یا واجب دیگر یا معلول ذات واجب، و هر سه باطل بود، چه اگر ذات واجب، علت باشد، لازم آید که ذات واحد هم فاعل و هم قابل باشد و اتحاد فاعل و قابل محال است.

واجب دیگر نیز نمی‌تواند علت باشد، زیرا به موجب ادله‌ی قطعی‌ی توحید، وجود واجب دیگر محال است. و اگر آن علت معلول ذات واجب است، لازم آید که واجب در صفات کمال محتاج ممکن باشد، و این محال است، زیرا شیء با احتیاج به واجب، ممکن است، تا چه رسد که محتاج ممکن باشد و چون هر سه تالی باطل است، مقدم نیز که زائد بودن صفات بر ذات است، باطل می‌باشد.

۲. واجب باید اکمل اقسام وجود باشد، پس اگر ذات واجب در مرتبه‌ی ذات فاقد صفات باشد و ذات دیگری یافت شود که در مرتبه‌ی ذات واجد صفات کمال بود، ناچار این ذات اکمل است از ذاتی که در مرتبه‌ی پس از ذات واجد صفات کمال است، در صورتی که واجب الوجود باید اکمل وجودها باشد. و خلاصه، معنی عینیت صفات و ذات این است که واجب ذات واحدیست که به ذاته منشأ انتزاع مفاهیم بسیار است و در انتزاع این مفاهیم احتیاج به ضمّ حیثیاتی به ذات نیست. بدین جهت منشأ انتزاع علم مثلاً منشأ انتزاع قدرت و سایر صفات نیز هست، پس هر چند صفات از جهت مفهوم هم با ذات و هم با یکدیگر مختلفند، از جهت مصداق عین یکدیگرند و با ذات نیز یکی هستند و چنان‌که فارابی گفته است: ذاتیست که تمام آن علم است و تمام آن قدرت و سایر صفات است، نه اینکه ذاتیست و صفتی یا اینکه بعضی ذات علم است و بعضی ذات اراده. زیرا هر مابالعرض باید بمابالذات منتهی شود. پس باید ذاتی که کلیه‌ی علم و قدرت و... باشد وجود داشته باشد، و همان واجب است و عینیت ذات با صفات با این بیان احتیاج به استدلال ندارد. اما اشاعره و کرامیه صفات را زائد بر ذات دانند. اشاعره گویند اگر صفات باری تعالی زائد بر ذات نباشد لازم است که ذات را صفاتی نباشد و نداشتن صفات کمال، نقص است و نقص بر واجب محال.

در پاسخ این استدلال گفته‌اند، عینیت ذات یا صفات موجب خالی بودن ذات از

صفات نیست، چه ذات آثار صفات را داراست و اگر آثار صفات را نداشت خلّو ذات از صفات لازم می‌آمد و متکلمان می‌گویند صفات ثبوتی عبارتند از:

۱. قدرت و اختیار: زیرا عالم حادث است و اگر خدا قادر نباشد، لازم آید قدیم بودن دنیا یا حدوث باری، چون هر دو باطل است پس خدا قادر می‌باشد.

۲. علم: زیرا افعال او حکم و متقن است و هر که چنین افعالی از او سرزند بالضرورة عالم است.

۳. حیات: زیرا خداوند قادر و عالم است و قدرت و علم فرع حیات است، پس بالضروره حیّ است.

۴. اراده و کراهت: زیرا تخصیص افعال به وقتی مخصوص و معین ناچار علتی دارد و آن علت اراده‌ی خداست و نیز خداوند امر و نهی فرموده است و امر و نهی مستلزم اراده و کراهت است و نیز ایجاد بعضی ممکنات را دون بعضی دلیل اراده‌ی اوست.

۵. ادراک: زیرا خداوند زنده است پس صحیح است که مُدرک باشد و چون در قرآن صفت ادراک برای خدا ثابت است، پس لازم است که آن را ثابت بدانیم.

۶. قدیم بودن: زیرا واجب الوجود است و عدم بر واجب محال باشد.

۷. تکلم: یعنی خداوند سخن را در جسمی از اجسام به وجود می‌آورد و خدا بر هر چیز قادر است و نیز مسلمانان متفقند بر ثبوت تکلم برای وی.

۸. صدق: زیرا کذب قبیح است و خداوند از قبح منزّه است، چه صدور قبیح دلیل نقص است و نقص بر خدا محال می‌باشد.

صفات سلبیه هشت صفت است:

۱. مرکب نیست: زیرا هر مرکبی محتاج اجزاء است و هر محتاجی ممکن است و خداوند ممکن نیست.

۲. جسم و عرض نیست: زیرا اگر جسم یا عرض باشد باید در محل باشد و از محل انفکاک نیابد، پس مورد حوادث واقع شود، پس حادث گردد.

۳. لذت و الم بر او جایز نیست: زیرا این صفات عارض مزاجند و خدا را مزاج نیست.

۴. در محل و جهتی نیست: پس حلول و اتحاد غلط است.

۵. محل حوادث نیست: زیرا محال است که باری تعالی از غیر منفصل شود.

۶. مرئی نیست: زیرا هر چه به چشم آید در جهتیت و هر چه در جهت است جسم

است و خدا جسم نیست.

۷. شریک ندارد: هم به دلیل نقل و هم به دلیل تمانع که عقلیست. (مقصود از تمانع بازداشتن هر یک دیگری راست از عمل).

۸. نداشتن معانی و احوال: یعنی صفات او عین ذات اوست؛ مثلاً عالم و قادر بودن او به وسیله‌ی قدرت و علمی که زائد بر ذات او باشد نیست و گرنه لازم می‌آمد که در اتصاف به صفات مذکور محتاج به معانی باشد و هر محتاجی ممکن است و خداوند از امکان منزّه است. [از شرح تجرید علامه]

جرجانی در تعریفات خود صفات خدا را به ذات و فعل تقسیم کرده و می‌گوید: صفات ذاتی خدا صفاتیست که باری تعالی بدان متصف است و به ضدّ آن متصف نیست، چون قدرت و عظمت و مانند آن.

مرحوم حاج ملاهادی سبزواری در اسرار الحکم جلد اول، باب معرفت صفات حق تعالی در خصوص صفات الهی و تقسیماتی که بر آن مترتب است می‌نویسد:

«خدا را دو گونه صفات است که بلا تشبیه به مثابه‌ی دو گونه‌ی اوست: یکی صفات جمال و دیگری صفات جلال. و به عبارت دیگر، صفات ثبوتیه، و صفات سلبيه. و در نزد عرفا دو تقسیم ثنائی دیگر هست سوای این یکی: تقسیم به صفات لطفیه و صفات قهریه، و دیگری تقسیم به صفات تنزیهیه و صفات تشبیهیه. و باز گوییم صفات ثبوتیه‌ی خدا سه قسم است: یکی حقیقیه محضه، و دوم حقیقیه ذات اضافه، و سیم اضافیه محضه. اما صفات جمال آن است که تجمل و بهای ذات با آنهاست؛ چون علم و ارادت و قدرت و مانند اینها. و اما صفات جلال آن است که تجلیل و تمجید ذات اقدس به آنها کنند چون سُبُوح قدوس ربّ الملائکة والروح؛ چه، قدوسیت و سُبُوحیت تنزه از مواد و عوارض جسمانیه است، بلکه از ماهیت. پس صفات جمال با صفات ثبوتیه یکیست و صفات جلال با سلبيه، چه به سُلُوب که گویی ماهیت ندارد و جوهر نیست و عرض نیست و مرکب نیست و مرئی نیست و مانند اینها تجلیل و تقدیس حضرت ذات اقدس می‌کنی. و بدان که صفات سلبيه اعم است از آنکه در لفظش یا مفهومش أذات سلبي باشد، چون لا و لیس در عرب و نا و نی در پارسی، یا نباشد، چون قدوسیت و مجردیت و نحو اینها و واجب است که بدانی که سلب همه جا به نقایص برمی‌خورد، مثل آنکه گویی نیست، جوهر مفهومش قائم بالذات است مقابل عرض یا موجود لا فی الموضوع و نحو

اینها، اما قائم بالذات پس از اسماء حق تعالی است یا قائم یا قیوم.

زیر نشین علمت کاینات   ما به تو قائم چو تو قائم به ذات

پس چه گونه سلب می شود از قیوم تعالی، و اما موجود لا فی الموضوع پس موجود حقیقی اوست و در دعا مأثور است: اناجیک یا موجود فی کل مکان لعلک تسمع ندائی، فقد عظم جرمی یا مولای و قل حیائی. و اما لا فی الموضوع پس یکی از سلوب ذات اقدس است، چنان که گویی نیست در محل و نه در مکان و نه در جهت و نحو آن، پس سلب بر می خورد به نقص و حدی که در جوهر است، چنان که در تعریف حکما گویند: جوهر ماهیتیست که در خارج لا فی الموضوع است. سلب به ماهیت بر می خورد، حتی آنکه گویی لیس بعرض و عرض موجود فی الموضوع است. سلب به نقص آن وجود بر می خورد که بستگی به غیر دارد و وجود لافسه ندارد؛ چه، جای بنفسه و حق تعالی وجود فی نفسه و لافسه و بنفسه دارد، و همچنین است میزان سلوب دیگر.

پس چون همه سلب نقص است، پس اگر مکلف معتقد باشد به اینکه خدای تعالی نیست ناقص یا نیست محتاج کفایت کند، گو نداند که سلبیه هفت است چه صفات سلبیه به یکی راجع شود که گفتیم اگر چه معرفت اجمالی کجا و معرفت تفضیلی کجا، باز معرفت حکیمانه و متکلمانه کجا و عامیانه کجا، و همچنین علمیه کجا و عیانیه و حقیقیه کجا. و چون صفات جلال صفات سلبیه است و سلبیه سلب است، نه سلب وجود از حیثیت وجود راقم جواب داده قافیه مشهور را که:

جمالک فی کل الحقایق سایر   و لیس له الا جلالک ساتر
به این قافیه که:

و کیف جلال الله ستر جماله   و لم یک سلب السلب قط یحاصر

و از آنجا که سلب سلب ثبوت است جلال جمالیست و نیز جمال جلال است؛ چه در نزد تجلی اعظم به جمال مطلق قهاریتیست آن جمال اجمل را که هیچ نمی ماند و به وجهی بعید چنان که در نزد طلوع شمس هیچ نور به نظر نیاید برای کواکب در قوس النهار علم چون بر فرازد شاه فرخار   چراغ آنجا نماید چون شب تار...

و به صفات جلال و جمال اشارت است قول خدای تعالی که: ﴿تبارک اسم ربك ذي الجلال والاكرام﴾^۹ و ذي الاكرام اشارت است به صفات جمالیه که تکریم ذات به آنهاست چنان که کریم الاصل گویند بزرگواران را.

و اما صفات ثبوتیه حقیقیه محضه آن است که نه اضافه است در مفهومش و نه ملزومیهی اضافه؛ چون حیات و علم ذات به ذات و محبت و عشق ذات به ذات. و اما حقیقیه ذات اضافه آن است که اگر چه اضافه نیست، ولی صاحب اضافه است و لازمش اضافتی افتاده؛ چون قدرت و علم به غیر ذات خود و ارادت و محبت به غیر ذات خود. و اما اضافیه محضه، نفس اضافات است؛ چون خالقیت و رازقیت و مبدعیت و مصوریت و مانند اینها. و اما صفات لطفیه و قهریه چون رحمت و لطف و احسان و مغفرت و نحو اینها لطفیه اند و چون غضب و انتقام و معاقبت کما فی الدعاء:

و أيقنْتُ أنك أنتَ أرحم الراحمين، في موضع العفو والرحمة، وأشد المعاقبين في موضع النكال والنعمة.

و من أسمائه القاهر والقهار و قاسم الجبارين مبير الظالمين و نحو ذلك، صفات و أسماء قهریه اند و چون قهرش لطف است، چنان که هویدا است که وجود منبسط بر کل ماهیات جبروتیه و ملکوتیه و ناسوتیه و بر مواد اجرام علویه و سفلیه و اعراض روحانیه و جسمانیه رحمت و اسعهی اوست «و رحمتی وسعت کل شیء»^{۱۰} را مصداق است و قهار کل وجود است، نیز «و عنت الوجوده للحی القیوم»^{۱۱} بلکه اینها که قهر غضب است؛ چون بلاها و معصیتها و مرضها در تحت اینها رحمتهاست، چنان که امیرالمؤمنین علی (ع) فرموده:

وكم لله من لطف خفي   يدقّ خفاء عن فهم الذكوى
و آمده است که سبقت رحمته غضبه، و عرفای شامخین فرموده اند، تحت کل بلاء و لاء، تحت کلّ نعمة نعمة و غضب رحمة.

عاشقم بر لطف و بر قهرش به جدّ   بوالعجب من عاشق این هر دو ضد
این عجب بلبل که بگشاید دهان   تا خورد او خار را با گلستان
این نه بلبل این نهنگ آتشیست   جمله ناخوشها به پیش او خوشیست

[مثنوی مولوی]

و اما صفات تنزیهیه و تشبیهیه. پس تنزیهیه آن است که در ماسوی مانند ندارد یا آیتش در قدسین یافت می شود؛ چون قدوسیت به معنی لا مهیة له؛ چه، همه ماسوی بنا بر مشهور نزد حکما ماهیت دارند و به تعین محدودند و صمدیت و وحدت حقه حقیقیه و

بساطت محضه و قدم ذاتی و نظیر اینها. و تشبیه آن است که در مادیات آیتش یافت می شود و گویا در اطلاق بر او تشبیه به خلق می آورد؛ چون سمیع و بصیر که تشبیه به سمع و بصر حیوانات می شود، و در آیهی «لیس کمثله شیء و هو السميع البصیر»^{۱۲} جمع میان صفات تنزیه و تشبیه شده، بلکه در بعضی تشبیه به اجسام جمادیه و طبیعیه می آید چون منقّس و مفرّج و نفاع و مرتاح و مانند اینها و از اینجاست که عارفی به طور تحیر و استفهام گوید:

بادی که درآیی به تنم همچو نفس   آبی که به تو زنده توان بودن و بس

ناری که بسوزی دل خلقان به هوس   خاکی که به توست بازگشت همه کس

و این که گفته است ناری که بسوزی، نظیر آن است که عارفی گوید: فی الدنيا یحرق القلوب العاشقین و فی الآخرة یحرق جلود الفاسقین، و باید به این و آن گفت:

خون خور و خامش نشین که در حرم او   رخصت فریاد دادخواه نباشد

و آن تقسیم رباعی در انسان نیز هست، حقیقه‌ی محضه چون حیات و علم ذات نفس ناطقه‌اش به ذاتش، و حقیقه‌ی ذات اضافه‌اش چون قدرتش، و اضافیه محضه چون ابوّتش، و سلبیه چون سلب جمادیت از او.

پس باید دانست که آنچه عین ذات حق است از چهارگونه صفاتی که در تقسیم رباعی گذشت: حقیقه‌ی محضه، و حقیقه ذات، اضافه است، نه سلبیه که سلب به جهت سلبیت مصداق آن عدم است نه وجود حقیقی، و شیء به حقیقت شئییت و همچنین اضافیه محضه نتواند عین ذات باشد که اضافه ما به ازای ذاتی و فرد ذاتی ندارد، و نفس نسبت هر جا که هست مصداق ذاتی ندارد؛ بلی منشأ انتزاع و مصحح اطلاق در هر دو قسم هست. و چه گونه می شود که حقیقه الحقایق فرد ذاتی باشد برای عدم و نسبت مگر منشأ انتزاع شود و دانستی که سلوب او راجع به سلب سلب است، و از اینجاست که حکما گویند: صفات اضافیه زایدند بر ذات و مبدأ اضافات عین ذات است. یعنی زواید عقلیه‌اند نه ضمایم خارجی، چه فرد ذاتی ندارند و همه راجعند به اضافه واحده و آن مبدئیت است که عین ذات حق است که سلوب به یک سلب راجع بودند.

و اما دلیل بر اینکه صفاتش عین ذات است استفاده شد از آنچه سابق ذکر شد و در قانده‌ی اشراقیه، و حکمت لدنیه، پس چون دانستی که مرجع همه وجود است و دانستی که وجوب ذاتی نیست، مگر حقیقت وجود و صرف آن و ماهیت ندارد، بدانی

که صفاتش عین ذات است.

و به علاوه می‌گوییم که اگر صفاتش زائده باشند بر ذاتش مرتبه‌ی ذات خالی باشد از کمالات، پس اگر عدم آنها واجب باشد در ذات و واجب‌العدم ممتنع الوجود است، پس ذات اصلاً متصف به آنها نخواهد شد، و اگر عدم آنها ممکن باشد و وجود نیز ممکن پس امکان اگر در ماهیت باشد امکان ذاتیست، لیکن حق ماهیت ندارد بجز وجود صرف که در متن اعیان است و حاقّ واقع، و امکان در موضوع واقعی استعدادیست و حامل امکان استعدادی ماده است و ماده صورت می‌خواهد و مرکّب از ماده و صورت جسم است، و ایضاً خلوص واقعی عدم شانیست، پس اتصاف موضوع لازم آید در واقع به مقابلات این کمالات، تعالی عن جميع ذلك علوّ اکبیراً. پس او وجوب است بدون آمیختگی به امکان، و فعلیت است بدون شوب به قوت و استعداد، و نور است بی‌خلط به ظلام و مجرد تام است از تصویرات اوهام.

□ دلیل دیگر: ذات واجب الوجود تعالی اگر صفات و کمالاتش زاید باشند که اینها عرضی محمول بالضمیمه شوند، تجمل او و کمال او به امور زایده خواهد بود، و عقل بالفطره حاکم است که ذاتی که کمالش و تجملش به ذاتش باشد اکمل است از ذاتی که کمالش به زواید باشد، پس ذات اقدسش عالم به ذاته لا بالعلم و قادر بذاته لا بالقدرة، و مرید بذاته لا بالارادة، اعني علم قائم بذاته و قدرة قائمه بذاتها و بر این قیاس کن باقی را، «و فوق كلّ ذي علم علم عليم»^{۱۳}، در قرآن حکیم گویا اشارت به این دلیل دارد؛ چه، آن علمی که فوق كلّ ذي علم است باید ذي علم نباشد، اعني ذاتي و علمي به نحو ترکیب که این تحت است و بسیط، فوق است، در شرف و کمال معلم ثانی گوید: يجب أن يكون في الوجود وجود بالذات، و في العلم علم بالذات و في القدرة قدرة بالذات، و في الارادة ارادة بالذات حتی یکون هذه الامور في غيره لا بالذات.

□ دلیل دیگر: حکما دلیل اقامه کرده‌اند بر اینکه صفات حق تعالی عین ذات اوست به آنکه اگر زاید باشند معانی باشند قائم به ذاتش. چنان‌که از محققین در زبان‌های عوام نیز افتاده که بی‌شریک است و معانی، و هر چه معنی باشد عرضیست قائم به غیر خود ممکن است و معلّل، پس اگر معلّل به غیر ذات باشند محال است؛ چه، واجب الوجود دیگر نیست به ادله توحید و استکمال او به ممکن الوجود محتاج باطل است نیز، پس خود علت صفات خود است و لازم آید که ذات بسیط هم فاعل باشد نسبت به صفت و هم قابل و

منفعل و دو جهت می‌خواهد و در ذات بسیط ترکیب خلاف مفروض است و اتصاف به معلول و استکمال به آن نیز باطل است.

و به این تقریر که کردیم دلیل قوم را معلوم شد که غایت و ثاقت را دارد و وارد نمی‌آید آنچه بعضی ایراد کرده‌اند که قبولی که لازم آورده‌اند در دلیل به معنی اتصاف است نه انفعال. به علاوه آنچه ذکر شد در دلیل سابق ماکه امکان در موضوع واقعی استعدادیست انفعال لازم آید.

□ دلیل دیگر: اگر صفات واجب تعالی زاید باشند، معلول ذات اقدسش باشند کما مر و لازم آید که واجب فاعل موجب باشد نسبت به آنها نه مختار، چه فاعل مختار مطلقاً آن است که فعلش مسبوق باشد به مبادی اربعه: حیات، و علم، و قدرت، و مشیت، و فرض این است که این صفات متأخرند از ذات، پس اگر مسبوق باشند به صفات دیگر و هکذا تسلسل لازم آید، بلکه غیر متناهی محصور بین حاصرین باشد، و اگر نباشند ایجاب لازم آید.

و مخالف در این مسأله اشاعره‌اند که صفات حق را زاید قدیم دانند، و معتزله بر آنها تعدد قدما لازم آورده‌اند، و ایشان گاه جواب دهند که ممتنع ذوات قدیمه است، نه صفات قدیمه‌ی خود ذات، و گاه جواب دهند که صفات واجب الوجود تعالی لا هو و لا غیره، و معتزله قائلند به نیابت ذات از صفات، به این معنی که کاری که از صفات آید از ذات بسیط واحد آید و آثار صفات همه بر ذات واحد مترتب شود، گویند: خذ الغایات و دع المبادی؛ مثلاً بر علم به فعل احکام و اتقان مترتب می‌شود، این از خود ذات صانع آید و حدوث عالمی که بر قدرت مترتب شود بر ذات صانع تعالی مترتب شود، و نفی اضطراری که بر اختیار و مختاریت فعلی که بر علم و مشیت و قدرت مترتب شود، بر ذات مترتب شود و همچنین در باقی.

و این قول نیز باطل است، چه بنابراین صفات صحت سلب دارند از ذات پس به مجاز ذات را عالم و قادر و نحوهما ماگویند، چه در مثال چنان است که طیب بیارد مبردی، رفع حرارت از محرور المزاج کند، و مؤمنی به دعایی، و ولی به همتی، و معلوم است که همت و دعا صفت برودت از آنها مسلوب است بالحقیقه و هر چند کار آن مبردر را به نحو اتم کرده باشند که به فعالیت مشیة الله بماند، چنان که از طیب طبیعی آن قرب و مقام کن دور است چه جای از قوت‌ها و طبایع.

و سبب این قول‌ها آن است که از مراتب وجود و مراتب کمالات آن غافلند و درجات متفاضله و عرض عریضی که در وجود و کمالات وجود گفتیم به تحقیق نرسیده‌اند، پس گمان کرده‌اند که صفت معینی باشد قائم به غیر و عرضی باشد بسته‌ی به ذات شیء و اگر عین ذات باشد، معنی قائم به غیر و عرض بسته‌ی به آن نخواهد بود، پس صفت نخواهد بود. و گذشت که علم مراتب دارد نازل‌ترین او علم مصدری و عنوانی و مرتبه‌ی از آن کیف نفسانی، و مرتبه‌ی از آن جوهر نفسانی که علم حضوری نفس مجرد به خود باشد، و مرتبه‌ی از آن جوهر عقلانی که علم حضوری جوهر عقل به خود باشد، و مرتبه‌ی اعلای از همه وجود قیومی فوق جوهریت که علم حضرت حی قیوم به خود باشد که اتم علوم حضوری است.

و نوریت مراتب دارد که انزل آن انوار عرضیه حسیه، و اواسط آن انوار اسپهبدیه سماویه و عنصریه، و عوالی انوار قواهر و اعلی نوراً قهراً بهر واجبی نورالانوار تعالی. و ارادت مراتب دارد، ادنی شهوت و رغبت حیوانی، و بالاتر ارادت عقلانی تا مرتبه عشق و محبت نفس ناطقه به خود تا عشق و محبت عقل به خود و باطن ذات خود تا محبت و عشق ذات حق به حق که عرفا گفته‌اند: إذا تم العشق هو الله، و شیخ ابوسعید ابوالخیر فرماید:

دامان غنای عشق پاک آمد پاک ز آلودگی نیاز ما مشتی خاک

چون پردگی و نظارگی جمله خود است گر ما و تو در میان نباشیم چه باک

و همچنین در باقی صفات، پس صفت اختصاص ندارد به معنی قائم به غیر، و گویا در این تضيیقات تابع عرف و لغتند، و حقایق مقتنص از عرف و لغت نیست، بلکه الفاظ موضوعند از برای معانی عامه که قدر مشترکند، و اصل محفوظند در همه مراتب که نه مراتب حسیه و نازله رفض شود، مراتب معنویه و عالیه روحانیه خاصه واضح خدا باشد، و خاصان خدا مثلاً مدلول قلم ما یکتب به، یعنی چیزی که به آن نوشته شود، خواه جسمانی باشد، خواه مجرد و روحانی، جسم باشد، نی یا آهن یا سیم و زر باشد، و روحانی اعم از آنکه عقل کل باشد و در نفس کل بنگارد، یا عقول بسیطه انسانیه نگارنده در قلوب منوره «اولئك كتب الله في قلوبهم الايمان».^{۱۴}

و کتابت نیز اعم از آنکه کلی باشد یا جزئی تا برسد قلم به اقلام نفسانیه و برزخیه از حس و خیال و مصوره‌ی نباتیه، پس استعمال قلم در عقل کل در حدیث: اول ما خلق الله

القلم، حقیقت است چنان‌که در قصب و خشب و ذهب و غیر اینها، و همچنین است معانی لوح و دوات و مداد و کتاب و کلام و غیر اینها، پس همچنین است علم و قدرت و ارادت و نور و صفات دیگر و اینها همه متأسی به وجودند در مراتب داشتن، بلکه خود اویند چنان‌که شرح کردیم قبل از این.

و سخیف‌ترین اقوال در صفات الهیه قول کرامیه است که زاید حادث دانند، چنان‌که گویند: اراده‌ی عالم حادث شد در او در نزد ایجاد عالم حادث، و همچنین هر حادثی موجود می‌شود از او به اراده‌ی حادثه، پس خدا را محل حوادث دانند، تعالی عما یقول الظالمون علواً کبیراً.

و در مقابل قول اشعری به زیادتی صفات قول به عینیت صفات الهیه است به حسب وجود و به حسب مفهوم نیز با ذات اقدس و با یکدیگر، و این افراط است و قول اشعری تفریط و چه گونه به حسب مفهوم اتحاد باشد با ذات و مفاهیم اینها معلوم است چه معانی عرفیه خاصه و چه عرفیه عامه و چه معانی لغویه، و کنه ذات حق تعالی غیر معلوم است، و حملشان بر ذات حمل اولی خواهد بود و حمل مفید نخواهد بود و اگر با یکدیگر به حسب مفهوم اتحاد داشته باشند مترادفه باشند، و باید فهمیده شود از حمل یکی از آنها بر ذات آنچه فهمیده می‌شود از حمل دیگری بر ذات، و باید در اعتقاد به یکی اعتقاد به دیگری باشد و برهان بر یکی برهان بر دیگری باشد و توالی باطلند و همچنین مقدم.

پس معنی عینیت صفات با ذات، آن است که ذات بذاته بدون حیثیات تقییدیه مصداق همه مفاهیم صفات است و وجود ذات وجود همه صفات است، و معنی عینیت صفات با یکدیگر آن است که وجود هر صفتی که عین وجود ذات بود عین وجود صفت دیگر است، پس وجود ذات که وجود علم اوست به همان حیثیت وجود قدرت اوست و وجود ارادت و حیثیت عین محیث است.

در تقسیم‌بندی دیگری برای خداوند سه قسم صفت قائل شده‌اند:

۱. صفات ذاتی؛ ۲. صفات معنوی؛ ۳. صفات فعلی.

که در این تقسیم‌بندی صفات معنوی به دو نوع دیگر که جرجانی در تعریفات آورده اضافه شده است.

○ صفات ذاتی را صفاتی گویند که دلالت بر ذات دارد مانند: موجود و شیء و قدیم. و گفته شده که ممکن است الفاظ صفات دال بر سلب هم از این مقوله باشد، مانند: واحد

و غنی و قدوس.

○ صفات معنوی را عبارت از الفاظ و صفاتی دانسته‌اند که دلالت بر معنی دارد که قائم به ذات خداوندیست، مانند: عالم و قادر و حی.

○ صفات فعلی را عبارت از الفاظ و صفاتی دانسته‌اند که دالّ بر صادر شدن اثری از آثار قدرت خداوندیست، مانند: خالق (که از برای این صفت معنی وجود ندارد، مگر اینکه مخلوقی به قدرت او یافت شود) و رازق (که معنی از برای آن وجود ندارد، مگر اینکه رزق و روزی به بنده یا مخلوقی برسد).^{۱۵}

علامه فقید محمد حسین طباطبایی در تفسیر المیزان جلد شانزدهم (ترجمه) درباره تقسیمات صفات خدای تعالی می‌نویسد:

«بعضی از صفات خدا صفاتیست که معنای ثبوتی را افاده می‌دهند، از قبیل علم و حیات، و اینها صفاتی هستند که مشتمل بر معنای کمالند، و بعضی دیگر آن صفاتیست که معنای سلبی را افاده می‌کند، مانند: ستّوح و قدّوس و سایر صفاتی که خدای را منزّه از نقائص می‌سازد، پس از این نظر می‌توان صفات خدا را به دو دسته تقسیم کرد، یکی ثبوتیه و یکی سلبیه.

و نیز پاره‌یی از صفات خدا آن صفاتیست که عین ذات اوست، نه زائد بر ذات، مانند: حیات و قدرت و علم به ذات، و اینها صفات ذاتی‌اند، و پاره‌یی دیگر صفاتی هستند که تحقیقشان محتاج به این است که ذات قبل از تحقق آن صفات محقق فرض شود، مانند خالق و رازق بودن که صفات فعلی هستند، و این‌گونه صفات زائد بر ذات و منتزع از مقام فعلند، و معنای انتزاع آنها از مقام فعل این است که مثلاً بعد از آنکه نعمت‌های خدای را که متنعم به آن و غوطه‌ور در آنیم ملاحظه می‌کنیم نسبتی را که این نعمت‌ها به خدای تعالی دارد، نسبت رزقیست که یک پادشاه به رعیت خود جیره می‌دهد، و این ماییم که بعد از چنین مقایسه نعمت‌های خدا را رزق می‌نامیم، و خدا را که همه‌ی این نعمت‌ها منتهی به اوست رازق می‌خوانیم، و همچنین خلق و رحمت و مغفرت و سایر صفات و اسماء فعلی خدا را که بر خدا اطلاق می‌شود، و خدا به آن اسماء نامیده می‌شود بدون اینکه خداوند به معانی آنها متلبس باشد، چنان‌که به حیات و قدرت و سایر صفات ذاتی متصف می‌شود، چه اگر خداوند حقیقتاً متلبس به آنها می‌بود، می‌بایستی آن صفات ذاتی خدا باشند نه خارج از ذات، پس از این نظر هم می‌توان صفات خدا را به دو دسته تقسیم کرد، یکی

صفات ذاتیه و دیگری صفات فعلیه.

تقسیم دیگری که در صفات خدا هست، تقسیم به نفسیت و اضافت است، آن صفتی که معنایش هیچ اضافه‌یی به خارج از ذات ندارد و صفات نفسیست؛ مانند حیات، و آن صفتی که اضافه به خارج دارد، صفت اضافیست، و این قسم دوم هم دو قسم است، زیرا بعضی از این گونه صفات نفسی هستند و به خارج اضافه دارند، آنها را صفات نفسی ذات اضافه می‌نامیم، و بعضی دیگر صرفاً اضافی‌اند؛ مانند خالقیت و رازقیت که امثال آن را صفات اضافی محض نام می‌گذاریم.^{۱۶}

بعضی از علما معتقدند که برگشت معانی صفات خدای تعالی به نفی است؛ مثلاً برگشت علم و قدرت و حیات او به عدم جهل و عدم عجز و عدم موت است و خداوند منزّه است از صفاتی که در مخلوقات اوست. علامه محمد حسین طباطبایی این عقیده را نمی‌پذیرد و می‌گوید پذیرش این نظر مستلزم آن است که تمامی صفات کمال را از خدای تعالی نفی کنیم و راه فطری و ظواهر آیات کریمه قرآن منافی آن است. ایشان در توضیح این مطلب و اینکه حدّ اسماء اوصاف خدای تعالی چیست می‌فرمایند:

«ما جهات نقص و حاجتی را که در اجزای عالم مشاهده می‌کنیم از خدای تعالی نفی می‌نماییم، مانند مرگ و فقر و فاقد بودن و ذلت و زبونی و جهل و امثال آن، که هر یک از آنها در مقابل کمالی قرار دارند و معلوم است که نفی این امور با در نظر داشتن اینکه اموری سلبی و عدمی هستند، در حقیقت اثبات کمال مقابل آن است، مثلاً وقتی فقر را از ساحت او نفی می‌کنیم برگشت این نفی به اثبات غنا برای اوست، و نفی ذات و عجز و جهل اثبات عزّت و قدرت و علم است و همچنین سایر صفات و جهات نقص.

و اما صفات کمال که برای او اثبات می‌کنیم از قبیل حیات و قدرت و علم و امثال آن گفتیم که این گونه صفات را ما از راه اذعان به مالکیت او نسبت به تجمیع کمالات ثابته در دار وجود اثبات می‌کنیم، چیزی که هست این صفات در دار وجود ملازم با جهاتی از نقص و حاجت است و با این جهات نقص و حاجت را از خدای تعالی نفی می‌کنیم.

مثلاً علم در ما آدمیان عبارت است از احاطه حضوری به علوم از راه عکس گرفتن با ابزار بدنی از خارج، ولیکن در خدای تعالی عبارت است از خصوص احاطه حضوری، و اما اینکه از راه عکس گرفتن از خارج باشد تا محتاج باشد و به دستگاه مادی بدنی بینایی و اینکه موجود خارجی قبل از علم وجود داشته باشد او آنجایی که جهت نقص

است ما آن را از خدای تعالی نفی می‌کنیم، چون او منزّه از جهات نقص است. و سخن کوتاه، اصل معنای ثبوتی و وجودی علم را درباره او اثبات می‌کنیم و خصوصیت مصداق را که مؤدی به نقص و حاجت است از ساحت مقدّسش سلب می‌نماییم.

از طرفی دیگر، وقتی بنا شد تمامی نقائص و حوائج را از او سلب کنیم، برمی‌خوریم به اینکه داشتن حد هم از نقائص است، برای اینکه، چیزی که محدود بود به طور مسلم خودش خود را محدود نکرده، و موجود دیگری بزرگتر از آن و مسلط بر آن بوده که برایش تعیین حد کرده، لذا همه انحاء حد و نهایت را از خدای سبحان نفی می‌کنیم، و می‌گوییم خدای تعالی در ذاتش و همچنین در صفاتش به هیچ حدی محدود نیست. قرآن کریم این را هم تأیید نموده و می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾، و اوست یگانه قهار (رعد: ۱۶). پس او وحدتی را داراست که آن وحدت بر هر چیزی قاهر است، و چون قاهر است احاطه به آن هم دارد.

اینجاست که قدم دیگری پیش رفته، حکم می‌کنیم به اینکه صفات خدای تعالی عین ذات اوست، و همچنین هر یک از صفاتش عین صفت دیگر اوست، و هیچ تمایزی میانه آنها نیست، مگر به حَسَبِ مفهوم - معنای کلمه - چرا؟ برای اینکه فکر می‌کنیم اگر علم او مثلاً غیر قدرتش باشد و علم و قدرتش غیر ذاتش بوده باشد همان‌طور که در ما آدمیان این‌طور است، بایستی صفاتش هر یک آن دیگری را تحدید کند و آن دیگری منتهی به آن شود، پس باز پای حد و انتها و تناهی به میان می‌آید، و با به میان آمدن آنها ترکیب و فقر و احتیاج به مافوقی که تحدید کننده او باشد نیز در کار خواهد آمد، و حال آنکه در قدم‌های قبلی طی کردیم که خدای تعالی منزّه از این نقایص است.

و همین است معنای صفت احدیّت او که از هیچ جهتی از جهات منقسم نمی‌شود و نه در خارج و نه در ذهن متکثر نمی‌گردد.

از آنچه گذشت، معلوم شد اینکه بعضی‌ها گفته‌اند: «برگشت معانی صفات خدای تعالی به نفی است، مثلاً برگشت علم و قدرت و حیات او به عدم جهل و عدم عجز و عدم موت است و همچنین سایر صفات. برای اینکه خداوند منزّه است از صفاتی که در مخلوقات اوست» صحیح نیست، نظیر این گفتار در فساد گفتار کسانست که یا صفات خدا را زاید بر ذات دانسته و یا به کلی آن را نفی کرده و گفته‌اند: در خدای تعالی آثار این صفات

است نه خود آنها، و همچنین اقوال دیگری که درباره صفات خدا هست، همه اینها با راه فطری مخالفت داشته و فطرت، آنها را دفع می‌کند.»^{۱۷}

در باب عینیت صفات کمالیه خداوند، علامه حسن‌زاده آملی در کتاب انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه آورده‌اند که:

«انسان کامل محل مشیت الله است. این چنین انسانی دارای مقام مشیت الله است و اصلاً مقام انسان کامل مقام مشیت الله است و کریمه‌ی: ﴿رَبِّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ﴾ سبحانه الله تعالی عما يشركون و دیگر آیات مشابه آن در مشیت همه در وی و صادق است و این مظهر مشیت و اختیار الهی صاحب ولایت کلیه است که دارای رقایق صفات حق تعالی و محل ظهور و تجلی جمیع اوصاف کمالیه الهیه است.

تصرف اعیان خارجی به وسیله نفوس کامله - پس وجود انسان کامل ظرف همه حقایق و خزاین اسماء الله است و این اسماء الله اعیان نوریه‌ی دار هستیست، نه اسمای لفظی، لاجرم صاحب این مقام دارای ولایت تکوینیست که مفاتیح غیب یعنی همان حقایق نوریه‌ی در دست اوست و می‌تواند با اذن و مشیت الهی تصرف در کائنات کند بلکه در موطن و وعای خارج از بدن خود انشاء و ایجاد نماید و موجودات خارجی به منزله‌ی اعضای وی و خود او به مثابه‌ی جان آنها گردد، زیرا که نفس ناطقه‌ی انسانی مجرد قائم به ذاتش و خارج از بدن و محیط و مستولی بر آن است و تعلق تدبیری و تصرف در بدن دارد، بنابراین چه تفاوت که بدن خود را در تدبیر و تصرف خود ندارد یا اعیان خارجی دیگر را معجزات و کرامات و هرگونه خارق عادت‌های انسان‌های کامل از این جهت است. صدر المتألهین در الهیات اسفار در نفی زیادت صفات از ذات واجب، و به عبارت اخری، در عینیت صفات کمالیه با ذات احدیت به خطبه‌ی نخستین نهج البلاغه تمسک و تبرک جسته و می‌گوید:

«و قد وقع فی کلام مولانا و امامنا مولی العارفین و امام الموحّدين ما يدلّ علی نفی زیادة الصفات لله تعالی بابلغ وجه و آکده حیث قال فی خطبة المشهورة: أوّل الدین معرفته، و کمال معرفته التصدیق به»^{۱۸}

و اما اسماء را از جهاتی به اسماء ذات، اسماء صفات و اسماء افعال تقسیم کرده‌اند و اگر چه همه‌ی آنها اسماء ذاتند، ولی به اعتبار ظهور ذات در آنها به نام اسماء ذات نامند و به اعتبار ظهور صفات در آنها اسماء صفات نامند و به اعتبار ظهور افعال، اسماء

افعال نامند.

۱. اسمای ذات حق تعالی خاص ذات با جلال اوست و این اسماء عبارتند از: الله، الرَّب، الملك، القدّوس، السّلام، المؤمن، المهیمن، العزیز، الجبار، المتکبر، العظیم، الظاهر، الباطن، الاوّل، الاخر، الکبیر، الجلیل، المجید، الحق، المبین، الواجد، الماجد، الصّمد، المتعالی. این نوع اسم که اسم ذات اقدس الهی و بدون اضافه به خلق ممکنات است در واقع از ثبوتیات است و ذاتی اصلی و کمالیه است و احاطه‌ی علمی تام به موجودات قبل از تکوین آنهاست. و اسم ذات در واقع مرتبه‌ی اعلای وجود واجب‌الوجود است و قائم به ذات است و وابسته به دیگری یا به چیزی یا امری دیگر نیست و مانند الله جامع جمیع صفات کمالیه و نمایانگر ذات بی‌چون کامل اوست.

۲. اسمای صفات که بر حسب صفات عالی‌ه‌ی ربّانیت و هر یک از آن الفاظ خدای بزرگ را با یکی از صفاتش معرفی می‌کند، یعنی هر صفت، وصف ذات خاص الهی را تعریف می‌نماید.

مانند: الحی، القهار، القاهر، القوی، القادر، الکریم، الرئوف، الحکیم، العظیم.

که البته هر یک معنایی وسیع و تعبیری خاص دارد ولی به هر حال صفتیست و موصوف عالی خود را معرفی می‌کند. مثلاً بین دو کلمه‌ی صفتی رحمان و رحیم که انسان متفکر را متوجه رحمت و اسعه الهی و بخشندگی او می‌سازد، تفاوتی وجود دارد. رحمان صفتیست که به نظام هستی مربوط می‌شود و رحمت و بخشش حق عاشق و نیاز دائمی مخلوق است و هر چه از آن دوست می‌رسد نیکوست: یعنی نظام جهان و مخلوق همه خیر و برکت و نیکویی و مهر است، ولی صفت رحیم همین بخشش و مهر را شامل خاصان و مؤمنان می‌کند. به عبارت دیگر رحمان حاوی رحمت بی‌کران همه جاگیر هر مؤمن و هر کافر و هر مخلوق، اعم از حیوان و نبات و جماد است و رحمت و اسعه است که خود می‌فرماید: رحمت من همه چیز را فراگرفته است که «رحمتی وَبَسَتْ کُلَّ شَیْءٍ» و اما رحیم حاوی رحمت خاص خداوند به انسان‌های مطیع و فرمانبردار است و لذا رحمت حق در رحمانیت در این دنیا است و رحیم رحمت خود را تا جهان دیگر نیز ادامه می‌دهد و خاص مؤمنان و مطیعان است. برای درک روشن‌تر می‌توان مثال آورد که باران که نعمتی فراگیر است برخاسته از صفت رحمانیت خداست که همگان را شامل می‌شود و پیامبری و ولایت نعمتی از طرف خداوند است که اگر چه همه می‌توانند به این نعمت

دست یابند و پیامبر و ولی باشند اما افراد خاصی به این مرتبه و مقام می‌توانند برسند و این نعمت برخاسته از صفت رحیمیت ذات باری تعالی است.

۳. اسمای افعال که بر حسب اجرای فعل منظور می‌شود و حاکی از تجلی فعلیت است و بیانگر مشیت و اراده‌ی ذات پاک ذوالجلال است. مانند:

رَزَّاق، سَنَّا، تَوَّاب، هَادِي، مَجِيب، وَكِيل، بَاعْث، وَاسِع، مَحِيت، مَحْيِي، وَالِي، حَسِيب، مُنْتَقِم، مُعِيد، مَبْدَأ.

و ممکن است به همین جهت بتوانیم بگوییم که نام خدا را حد و حصری نیست زیرا که مصنوعات و آفریده‌های او قابل شمارش نیست و نمی‌توان آنها را برشمرد و خود فرموده است:

﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا﴾ [قرآن کریم، سوره‌ی کهف، آیه‌ی شریفه‌ی ۱۰۹]

یعنی اگر دریاها را برای نوشتن نام‌ها و تجلیات ذات و صفات و مشیات الله تعالی به کاربریم آب دریاها تمام می‌شود و اسماء و آیات الهی تمام نمی‌شود، حتی اگر همانند آن دریاها را باز هم به کمک نگارش بیاوریم.

به عبارت دیگر، همه چیز و همه جا و همه کس تجلی صفات و نشانه و آیات الهیست و الله تعالی به این اسماء ظاهر است و الله جل جلاله در پوشش اسماء و صفات ظاهر است و عقول سراپرده‌های جمال و جلال اویند، ولی با هم از دیده خلق محجوب است و این همه صورت‌ها و آیات و مخلوقات همه آینه جمال و ظهور اویند و در همین حال حجاب او نیز هستند به مانند عکس که از آدمی در آینه می‌افتد. او که در آسمان و زمین است نور آسمان و زمین است و به هر سوی که روی آوریم وجه الله است.^{۲۰}

خواجیه شیراز حافظ علیه‌الرحمه فرماید:

عکس روی تو چو در آینه‌ی جام افتاد عارف از پرتو می در طمع خام افتاد
حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد این همه نقش در آینه‌ی اوهام افتاد...
اسماء الهیه، صور متمیزه‌ی در علم حَقِّند و این صور متمیزه، در ازل فائض شده‌اند از ذات حق به واسطه‌ی فیض اقدس. و آن صور علمیه در مقام تقرر در عین راکه با تمام توابع و لوازم در عین می‌آیند اعیان نامند و اعیان ثابته نسبت به اسماء ابدان و نسبت به اعیان خارجیه و ارواح و واسطه در ایصال فیضند به اعیان خارجیه.^{۲۱}

مغربی گوید:

اسماء چه بود ظهور خورشید   خورشید جمال ذات والا
و تمام موجودات جهان مظهر ذاتند.

□

ای جمله جهان در رخ جانبخش تو پیدا
ای روح تو در آینه کون هویدا
ای حُسن تو بر دیده‌ی خود کرده تجلی
در دیده‌ی خود دید عیان چهره‌ی خود را
چون ناظر و منظور توای غیر تو کس نیست
پس از چه سبب گشت پدید این همه غوغا

مولوی گوید:

از صفت از نام چه زاید خیال   وان خیالش هست دلّال وصال

□

هیچ نامی بی حقیقت دیده‌ای   یا ز گاف و لام گُل، گل چیده‌ای
اسم خواندی رو مسما را بجو   مَه به بالا دان، نه اندر آب جو
گَر ز نام و حرف خواهی بگذری   پاک کن خود را ز خود هان یکسری

□

اسم هر چیزی تو از دانا شنو   رمز سر علم الاسماء شنو
اسم هر چیزی بر ما ظاهرش   اسم هر چیزی بر خالق سرش
نزد موسی نام چوبش بد عصا   نزد خالق بود نامش ازدها
بُد عُمر را نام اینجاست پرست   لیک مؤمن بود نامش در الست

□

نیست اینها بر خدا اسم علم   که سیه کافور دارد نام هم
اسم مشتق است زاوصاف قدیم   نی مثالی علت اولی سقیم^{۲۲}

□

استاد علامه حسن زاده‌ی آملی در توصیف انسان کامل پیرامون واژه‌ی ولی که از اسماء الله است توضیحاتی ارائه نموده‌اند و انسان کامل را مظهر اتم این اسم شریف

دانسته‌اند آنجا که می‌نویسند:

ولی «از اسماء الله است: ﴿و ینشر رحمته و هو الولی الحمید﴾ [شوری، آیه ۲۹] و اسماء الله باقی و دائمند: ﴿فاطر السموات والارض انت ولی فی الدنيا والاخرة﴾ [یوسف، آیه ۱۰۲] لذا انسان کامل که مظهر اتم و اکمل این اسم شریف است، صاحب ولایت کلیه است که می‌تواند به اذن الله در ماده کائنات تصرف کند و قوای ارضیه و سماویه در تحت تسخیر خویش درآورد و هر امر محالی به دست او ممکن گردد.^{۲۳}

ایشان همچنین در جای دیگر از کتاب خود درباره‌ی این موضوع نوشته‌اند:

رسول و نبی از اسماء الله نیستند، لکن «ولی» از اسماء الله است، لذا ولایت منقطع نمی‌گردد به خلاف رسالت و نبوت، یوسف صدیق فرمود: ﴿فاطر السموات والارض انت ولی فی الدنيا والاخرة﴾ حکم نبی الهی اینکه و ما عندکم ینفد و ما عندالله باق. پس چون رسالت و نبوت از صفات کونیه، زمانیه‌اند به انقطاع زمان نبوت و رسالت قطع می‌شوند به خلاف ولایت که از صفات الهیه است و خودش را وصف فرمود به هو الولی الحمید. پس قرآن به تنهایی در اثبات به این امر عظیم اعنی وجوب وجود انسان کامل کافیست و روایات و صحف علمیه معاضد آنند، بلکه از بطنان آن فایزند.^{۲۴}

استاد حسن‌زاده معتقدند و نوشته‌اند که هیچ اسمی از اسماء الله مکرر نمی‌شود و در این باب استدلال می‌نمایند که: قلب را قرار و توقف نیست، علی الدوام متقلب است که فارسی آن دگرگون‌یست. و تکرار در تجلی نیست. لذا هیچ اسمی از اسماء الله مکرر نمی‌شود، مثلاً اسم شریف نور در هر آنی ظهوری خاص دارد، کلّ یوم هو فی شأن که کله شأن است و یوم هنگام ظهور است و هر دم ظهورات و تجلیات غیر متناهیست. صاحب قلب در قبول تجلیات حق، احقّ است نه صاحب عقل که این عقلاست و آن در تقلّب و تنوع است، ذاکر را در هر حال، حالی خاص است و در آن حال، اسمی را که ذاکر است به معناییست که همان اسم در حال بعد به معنی دیگر است، مثلاً الله را که مریض و جایع و ضالّ ندا می‌کنند آن یا شافی و دومی یا رازق و این یا هادی گوید. نزول برکات تجلیات در قلب مفتوح از فیض قلب عالم امکان است و این معنی هجرت است که باید پشت به این شهر و رو به شهر دیگر کرد، یعنی از طبیعت به ماورای آن روی آوردن «لایقع اسم الهجره علی احد الا بمعرفة الحجة فی الارض فن عرفها واقربها فهو مهاجر» (خطبه‌ی صد و هشتاد و هفتم، نهج البلاغه) و این مهاجرت اعراض از نشأه عنصریست و در این اعراض برکات‌یست از جمله‌ی تمثلات نوریّه در موطن خیال صقع نفس ناطقه که مظهر اسم شریف مصوّر است و جبول بر محاکات هیأت ادراکیه است، نوم و احتضار و تنویم

مغناطیسی و اشباه و نظایر آنها هیچ یک موضوعیت در حصول تمثلات ندارند و ملاک اعراض نفس از نشأة عنصری و احوال این سویی و توجه تام و حضور کامل به آن سوی داشتن است ﴿فی مقعد صدق عند ملیک مقتدر﴾.^{۲۵}

در قرآن کریم به سه نوع اسم و صفت بر می‌خوریم که عبارتند از:

۱. اسماء و صفاتی که فقط به عنوان اسم در قرآن وجود دارند؛ مانند: احد، واحد، مُهیمن.

۲. اسماء و صفاتی که هم به عنوان اسم و هم به عنوان فعل هر دو در قرآن آورده شده؛ مانند: خالق، علیم، عالم، حکیم.

۳. صفاتی که فقط از طریق فعل چه به صورت ماضی و چه به صورت مضارع در قرآن مجید آمده و می‌توان اسم فاعل آن را به عنوان صفات فعلی الهی متذکر شد؛ مانند: مرید، راضی، متکلم، مُدرک.

در اینجا سؤالی مطرح است و آن اینکه: آیا می‌توان صفات فعلی خداوند را که به صورت فعل ماضی و یا فعل مضارع در قرآن آمده و نسبتاً زیاد هم هست به عنوان اسم فاعل یاد آور شد و آنها را به کار برد یا خیر؟

دکتر محمد باقر محقق در مقدمه‌ی کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن پس از طرح این پرسش پاسخ مبسوطی در این خصوص ارائه کرده‌اند و می‌نویسند: «در مذهب ما شیعه‌ی امامیه در علم کلام و اصول عقاید دینی که علماء و متکلمین در مباحث اسماء و صفات الهی قلم فرسایی کرده‌اند، موضوعی که مانع از این امر باشد دیده نمی‌شود، اضافه بر اینکه در خطبات مولی‌الموحدین امیرالمؤمنین علی (ع) چه در (الغارات) و چه در (نهج‌البلاغه) و نیز در ادعیه معصومین (ع) و همچنین در آثار معتبری همچون کتاب کافی، آثار شیخ صدوق، آثار شیخ مفید و آثار علامه حلی این‌گونه صفات فعلی ذکر گردیده‌اند که هیچ کدام از آنها به صورت اسم در قرآن وجود ندارد، بلکه از صفاتی هستند که به صورت فعل در قرآن به کار رفته‌اند و اسم فاعل آنها مورد استفاده قرار گرفته است.»^{۲۶}

مؤلف کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن درباره‌ی صفات الهی نکاتی را به شرح زیر متذکر می‌شود:

□ اول آنکه برخی از صفات الهی اگر چه در قرآن مجید به صورت فعل وجود دارد، ولی وقتی اسم فاعل آن آورده می‌شود، همانند صفات ذاتی الهی محسوب می‌گردند؛ مانند

مُدْرِك که این صفت به صورت فعلِ مضارع در قرآن وجود دارد، چنان که فرماید ﴿لَا تُدْرِكُ الْبَصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْبَصَارَ﴾ ولی صفت مُدْرِك که اسم فاعل این صفت به صورت فعلیست از صفات ذاتی محسوب می‌گردد.

□ دوم صفات افعالی، یعنی صفاتی که به صورت فعل ماضی یا مضارع در قرآن کریم آورده شده در صورت ذکر اسم فاعل آن حتّی المقدور و تا می‌توانیم باید آنها را به صورت مضاف به کیفیتی که آیه‌ی شریفه مربوط به آن حاکی باشد مورد استعمال قرار دهیم. هم چنانی که در خطبات مولی الموحّدین (ع) درباره‌ی این گونه صفات، به صورت مضاف و مضاف الیه بسیار دیده می‌شود و اگر در بعضی ادعیه به صورت غیر مضاف آورده شود از آنجایی که مأثوره است و به همان کیفیت در روایات وارد گردیده مخصوصاً در دعا‌های وارده در کتاب مفاتیح الجنان و سایر کتب معتبره، مانعی نخواهد داشت که بدون مضاف خوانده شود.

□ سوم یک چنین اضافه یعنی به صورت مضاف و مضاف الیه در آوردن اسماء و صفاتی که به صورت اسم فقط و یا به صورت فعل و اسم هر دو در قرآن باشد، لزومی نخواهد داشت؛ مانند اسماء و صفات (غفور) و یا (رحیم) و یا (احد) و یا (واحد).

مگر در مواردی از این گونه اسماء و صفات در قرآن مجید، ذات حق تعالی که تعداد کمی از آنها را به صورت اضافه ذکر فرموده است؛ مانند آیه‌ی شریفه ﴿يَخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾ (۱۴۲: ۴) که در این آیه‌ی شریفه صفت خادع با مضاف الیه ضمیر جمع که مرجع آن منافقین است، آورده شده و یا اینکه در قرآن فرماید ﴿فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ﴾ که در این آیه‌ی شریفه صفت عدوّ به عنوان اختصاص به کافران از طرف خداوند ذکر گردیده است، و یا اینکه در سوره‌ی ۴۰، آیه‌ی ۲ ﴿غَافِرُ الذَّنْبِ﴾ به عنوان مضاف آورده شده است.

□ چهارم ذکر این گونه صفات که به صورت فعل ماضی یا مضارع در قرآن آمده و اسم فاعل آن به صورت صفات فعلی عنوان می‌گردد نباید به صورت خطاب خداوند را به این صفات یادآور گردید، مگر آن سلسله از این گونه صفات در ادعیه‌ی مأثوره گوناگون از قبیل دعای جوشن کبیر یا سایر ادعیه به صورت خطاب آورده شده باشد که در آنها ذکر صفات به صورت خطاب مانعی نخواهد داشت.

در تقسیم‌بندی دیگری گفته شده است که از برای خدا اسماء تکوینی و اسماء تشریعی هر دو وجود دارد:

درباره‌ی اسماء تشریعی شرع مقدّس خودش آن را تعیین و محدود نموده و در واقع این اسماء، توقیفیه و توظیفیه است که از آن نتوان تعدّی کرد و اما اسماء تکوینی نه محدود است و نه محدود، و این اسماء تکوینیه عبارت از کلمات خدا و آیات خدا و مثَل‌های خدا می‌باشد که همه تجلّی صفات و مظاهر کمالات اویند و اگر چه این اسماء تکوینیه همه‌ی آنها کبیره است، آن هم از نقطه نظر استناد آنها و اضافه آنها و ارتباط آنها به خداوند، ولی بالنسبه به نفس‌های آنها بعضی از بعضی دیگر بزرگتر است، تا اینکه برسد به اسم اعظم تکوینی او.

و انسان هم در نوع خود اسم تکوینی خداوند است که (ممکن است) جامع جمیع صفات و مظهر تمام کمال او واقع گردد و همچنانی که اسماء تشریعی خداوند بعضی بر بالای بعضی دیگر است، تا اینکه برسد به اسمی که فوق جمیع اسماء باشد و آن عبارت از کلمه‌ی (الله) و لفظ جلاله است که سایر اسماء در تحت آن قرار دارد هم چنین است، اسماء تکوینی که بعضی از آنها فوق بعضی دیگر است و این اعظمیت و فوقیت نیست مگر به اعتبار جامعیت صفات او و مظهریت بر کمالات او از اصل وجود و حیات و قدرت و اختیار و اراده‌ی او.

پس بر ماست که بگوییم واجب از لحاظ واجب بودن آن واجد کمالات و صفات است که از آن زمره است مرید و مختار بودن خدا، همچنانی که از اسماء تشریعی او هم مرید و مختار است، به اعتبار اسم فاعل آن.^{۲۷}

در اینجا بحث دیگری مطرح می‌شود و آن اینکه اسماء و صفات چه نسبتی با ما دارند؟ و چه نسبتی در میانه خود آنها وجود دارد؟

مرحوم علامه محمد حسین طباطبایی ضمن طرح پرسش‌های فوق در ترجمه تفسیر المیزان پاسخ دلنشینی در این خصوص ارائه نموده و به بحث پیرامون آن پرداخته‌اند که عیناً در ذیل، آن را نقل می‌کنیم:

«میان اسم و صفت هیچ فرقی نیست، جز اینکه صفت دلالت می‌کند بر معنایی از معانی که ذات متّصف به آن و متلبّس به آن است، چه عین ذات باشد و چه غیر آن، و اسم دلالت می‌کند بر ذات، در آن حالی که مأخوذ به وصف است، پس حیات و علم و صفند،

وحی و عالم اسم، و چون الفاظ کاری جز دلالت بر معنا و انکشاف آن ندارند، لذا باید گفت حقیقت صفت و اسم آن چیز است که لفظ صفت و اسم آن حقیقت را کشف می‌کند، پس حقیقت حیات و آن چیزی که لفظ حیات دلالت بر آن دارد که در خدای تعالی صفتیست الهی که عین ذات اوست، و حقیقت ذاتی که حیات عین اوست علم الهیست، و به این نظر حی و حیات هر دو اسم می‌شوند برای اسم و صفت، هر چند نسبت به نظریه قبلی خود اسم و خود صفتند.

در سابق هم گفتیم که ما در سلوک فطری که به سوی اسماء داریم، از این راه متفطن به آن شدیم که کمالاتی را در عالم کون مشاهده کردیم، و از مشاهده آن یقین کردیم که خداوند نیز مسمای به آن صفات کمال هست، چون او مالک عالم است، و همه چیز را بر ما و بر همه چیز افاضه می‌کند، و نیز گفتیم که از دیدن صفات نقص و حاجت یقین کردیم که خدای تعالی منزله از آنها و متصف به مقابل آنها از صفات کمال است، و او با داشتن آن صفات کمال است که نقص‌های ما و حوایج ما را برمی‌آورد. البته در آنجا که برمی‌آورد. مثلاً وقتی علم و قدرت را در عالم مشاهده می‌کنیم، همین مشاهده ما را هدایت می‌کند به اینکه، یقین کنیم که خدای سبحان هم علم و قدرت دارد که به دیگران افاضه می‌کند، و وقتی به وجود جهل و عجز در عالم بر می‌خوریم، همین برخورد ما را دلالت می‌کند بر اینکه خدای تعالی منزله از این نواقص و متصف به مقابل آنها یعنی به علم و قدرت است، که با علم و قدرت خود نقص علم و قدرت ما و حاجت ما را به علم و قدرت بر می‌آورد، و همچنین در سایر صفات.

و از این بیان روشن گردید که وسیله ارتباط جهات خلقت و خصوصیات موجود در اشیاء با ذات متعالیه پروردگار همانا صفات کریمه اوست، یعنی صفات واسطه میانه ذات و میانه مصنوعات اوست، پس علم و قدرت و رزق و نعمتی که در این عالم است به ترتیب از خدای سبحان سرچشمه گرفته، به خاطر اینکه خدای سبحان متصف به صفت علم و قدرت و رازقیت و مُنعمیت است. و جهل ما به وسیله علم او و عجز ما به وسیله قدرت او و ذلت ما به وسیله عزت او و فقر ما به وسیله غنای او برطرف گشته و گناهان به وسیله مغفرت او آمرزیده می‌شود.

و اگر خواستی از یک نظر دیگر بگو: او به قهر خود ما را مقهور خود کرده و به

نامحدودی خود ما را محدود ساخته، و به بی‌نهایتی خود برای ما نهایت قرار داده و به رفعت خود، ما را افتاده کرده و به عزتش ذلیلان ساخته، و به مُلکش به هر چه که بخواهد در ما حکم می‌کند، و به مُلکش به هر نحوی که بخواهد در ما تصرف می‌کند - دقت فرمایید.

این آن روشیست که ما به حسب ذوق مستفاد از فطرت صافی اتخاذ نموده‌ایم، بنابراین کسی که می‌خواهد از خدای تعالی نیازی را مسألت نماید نمی‌گوید: «ای خدای مذل! و ای خدای کشنده! مرا بی‌نیاز کن.» بلکه او را به اسماء غنی و عزیز و قادر و امثال آن می‌خواند، و همچنین مریضی که می‌خواهد برای شفا و بهبودی‌اش متوجه خدا شود می‌گوید: یا شافی! یا معافی! یا رؤوف! یا رحیم! بر من ترحم کن و از این مرض شفایم ده و هرگز نمی‌گوید: «یا ممیت یا منتقم یا ذالبطش مرا شفا ده» و همچنین.

قرآن کریم هم در این روش و در این حکم ما را تصدیق نموده است، و او صادق‌ترین شاهد است بر صحت نظریه ما. آری قرآن کریم همواره آیات را به آن اسمی از اسماء خدا ختم می‌کند که مناسب با مضمون آن آیه است، و همچنین حقایقی را که در آیات بیان می‌کند در آخر آن آیه با ذکر یک اسم و یا دو اسم به حسب اقتضای مورد آن حقایق را تعلیل می‌کند.

و قرآن کریم در میانه کتاب‌های آسمانی که به ما رسیده و منسوب به وحی است تنها کتابیست که اسماء خدای را در بیان مقاصد خود استعمال می‌کند و علم به اسماء را به ما می‌آموزد.

پس، از آنچه گذشت روشن گردید که انتساب ما به خدای تعالی به واسطه اسماء او است، و انتساب ما به اسماء او به واسطه آثاریست که از اسماء او در اقطار عالم مشاهده می‌کنیم. آری آثار جمال و جلال که در پهنای گیتی منتشر است. تنها وسیله‌ییست که ما را به اسماء داله بر جلال و جمال او از قبیل حی و عالم و قادر و عزیز و عظیم و کبیر و امثال آن هدایت نموده و این اسماء ما را به سوی ذات متعالیه‌یی که قاطبه اجزای عالم در استقلال خود به او متکیست، راهنمایی می‌کند.

و این آثاری که از ناحیه اسمای خداوند در ما و عالم ما مشهود است از جهت سعه

و ضیق مختلفند، و این سعه و ضیق در ازای عمومیت و خصوصیت مفاهیم آن اسماء است، مثلاً از موهبت علمی که نزد ماست چند موهبت دیگر، یعنی گوش و چشم و خیال و تعقل و امثال آن منشعب می شود. آن وقت همین علم (که نسبت به مسموعات و مبصرات و معقولات و امثال آن عام بود) با قدرت و حیات و غیر آن در تحت یک اسم اعمی، از قبیل رازق و یا معطی و یا منعم و یا جواد قرار می گیرد، باز وقتی علم و قدرت و حیات و عفو و مغفرت و امثال آن را روبه روی هم ملاحظه کنیم، همه تحت یک اسم اعمی که همان رحمت شامله است قرار می گیرد.

از اینجا معلوم می شود سعه و ضیق و عمومیت و خصوصیتی که در میانه اسماء هست به آن ترتیبیست که در میانه آثار موجوده از آن اسماء در عالم ما هست. بعضی از آثار خاص است، بعضی ها عام است. این عام و خاص بودن آثار نیز از ناحیه عام و خاص بودن حقایقیست که آثار نامبرده کشف از آن می کند، و کیفیت نسبت هایی را که آن حقایق با یکدیگر دارند نسبت های میانه مفاهیم کشف می کنند، پس علم نسبت به حیات اسم خاص و نسبت به شنوایی و بینایی و شهید و لطیف و خبیر بودن اسمیست عام و همچنین رازق اسم خاص است نسبت به رحمان و نسبت به شافی و ناصر و هادی اسمیست عام و همچنین.

بنابراین برای اسمای حُسنی عرضیست عریض که از پایین منتهی می شود به یک و یا چند اسم خاصی که در پایین آن دیگر اسم خاصی نیست، و از طرف بالا شروع می کند به وسعت و عمومیت و بدین طریق بالای هر اسمی اسم دیگریست از آن وسیع تر و عمومی تر، تا آنکه منتهی شود به بزرگترین اسماء خدای تعالی که به تنهایی تمامی حقایق اسماء را شامل است، و حقایق مختلفه همگی در تحت آن قرار دارد، و آن اسمیست که غالباً آن را اسم اعظم می نامیم.

و معلوم است که اسم هر قدر عمومی تر باشد آثارش در عالم وسیع تر و برکات نازله از ناحیه اش بزرگتر و تمام است، برای اینکه گفتیم آثار همه از اسماء است، پس عمومیت و خصوصیتی که در اسماء است به عینه در مقابلش در آثارش است، بنابراین اسم اعظم آن اسمی خواهد بود که تمامی آثار منتهی به آن شود، و هر امری در برابرش خاضع گردد.»^{۲۸}

● تعداد اسمای و صفات خدا

آدمی را او به خویش اسما نمود

دیگران را ز آدم اسما می‌گشود

[مثنوی مولوی]

در کتاب توحید از قول حضرت رضا(ع) از پدران بزرگوارش از علی(ع) روایت کرده است که فرمود: «برای خدا نود و نه اسم است که هر کس خدا را به آنها بخواند دعایش مستجاب شده و هر کس آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود.»

و نیز در کتاب اسماء و صفات از ابی‌هریره روایت شده که گفت: «(رسول خدا(ص) فرمود: برای خدا نود و نه اسم، یعنی صد منهای یک اسم است که هر کس آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود، آری خدا تک است و تک را دوست می‌دارد.»

علامه طباطبایی در ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۱۶ روایات متعددی از راویان مختلف مبنی بر اینکه برای خدا نود و نه اسم وجود دارد نقل نموده و در روایتی که از دژمنثور به نقل از ابن‌نعم و ابن‌مردویه از ابن‌عباس و ابن‌عمر می‌آورد، می‌نویسد آنها گفته‌اند: «(رسول خدا(ص) فرمود: برای خدا نود و نه اسم است که، هر که آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود و این اسماء در قرآن کریم است.» که این روایت معارض است با روایاتی که درباره‌ی شمردن اسماء خدا در جاهای دیگر نقل شده، زیرا همه آن روایات مشتمل است بر اسمایی که عین الفاظ آنها در قرآن نیست، مگر اینکه بگوییم مقصود این روایت آن است که معانی آن اسماء در قرآن وجود دارد.

و در توحید به سند خود از امام صادق(ع) از پدران بزرگوارش از علی(ع) روایت کرده که فرمود: «(رسول خدا(ص) فرمودند: برای خدای تبارک و تعالی نود و نه اسم یعنی صد منهای یک اسم است که هر که آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود، و آن اسماء عبارتند از (الله، اله، واحد، احد، صمد، اول، آخر، سمیع، بصیر، قدیر، قاهر، علی، اعلی، باقی، بدیع، باری، اکرم، ظاهر، باطن، حی، حکیم، علیم، حلیم، حفیظ، حق، حسیب، حمید، خفی، رب، رحمان، رحیم، ذاری، رازق، رقیب، رؤوف، رئی، سلام، مؤمن، مهیمن، عزیز، جبار، متکبر، سید، سبوح، شهید، صادق، صانع، ظاهر، عدل، عفو، غفور، غنی، غیاث، فاطر، فرد، فتاح، فائق، قدیم، ملک، قدوس، قوی، قریب، قیوم، قابض، باسط، قاضی الحاجات، مجید، مولی، منان، محیط، مبین، مغیث، مصور، کریم، کبیر، کافی، کاشف‌الضر، وتر، نور، وهاب، ناصر، واسع، ودود، هادی، وفی، وکیل،

وارث، برّ، باعث، ثواب، جلیل، جواد، خبیر، خالق، خیرالناصرین، دیان، شکور، عظیم، لطیف، شافی.»

و در متون است که ترمذی و ابن المنذر و ابن حیان و ابن منده و طبرانی و حاکم و ابن مردویه و بیهقی همگی از ابی هریره روایت کرده‌اند که گفت: «(رسول خدا(ص) فرمود: برای خدا نود و نه اسم یعنی صد منهای یک اسم است که هر کس آنها را بشمارد داخل بهشت می‌گردد، او تک است و تک را دوست می‌دارد و آن اسماء عبارتند از: الله الذی لا اله الا هو، الرحمان، رحیم، ملک، قدوس، سلام، مؤمن، مهیمن، عزیز، جبار، متکبر، خالق، باری، مصور، غفار، قهار، وهاب، رزاق، فتاح، علیم، قابض، باسط، خافض، رافع، معز، مذل، سمیع، بصیر، حکم، عدل، لطیف، خبیر، حلیم، عظیم، غفور، شکور، علی، کبیر، حفیظ، مقیت، حسیب، جلیل، کریم، رقیب، مجیب، واسع، حکیم، ودود، مجید، باعث، شهید، حق، وکیل، قوی، متین، ولی، حمید، محصی، مبدی، معید، محیی، ممیت، حی، قیوم، واجد، ماجد، واحد، احد، صمد، قادر، مقتدر، مقدم، مؤخر، اول، آخر، ظاهر، باطن، برّ، ثواب، منتقم، عفو، رؤوف، مالک الملک، ذوالجلال والاکرام، والی، متعال، مقسط، جامع، غنی، مغنی، مانع، ضار، نافع، نور، هادی، بدیع، باقی، وارث، رشید، صبور.»

و نیز در همان کتاب است که ابن ابی الدنیا در کتاب دعا و طبرانی هر دو (هر دو طبرانی) و ابوالشیخ و حاکم و ابن مردویه و ابونعیم و بیهقی از ابی هریره روایت کرده‌اند که گفت: «(رسول خدا(ص) فرمود: برای خدا نود و نه اسم است که هر که آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود، از خدا به این اسماء درخواست کن: الله، رحمان، رحیم، اله، رب، ملک، قدوس، سلام، مؤمن، مهیمن، عزیز، جبار، متکبر، خالق، باری، مصور، حکیم، علیم، سمیع، بصیر، حی، قیوم، واسع، لطیف، خبیر، حنان، منان، بدیع، غفور، ودود، شکور، مجید، مبدی، معید، نور، بادی، و در نقلی به جای بادی لفظ قائم آمده: اول، آخر، ظاهر، باطن، عفو، غفار، وهاب، فرد، و در نقلی به جای فرد، قادر آمده: احد، صمد، وکیل، کافی، باقی، مغیث، دائم، متعال، ذوالجلال والاکرام، مولی، نصیر، حق، مبین، وارث، منیر، باعث، قدیر، و در نقلی به جای قدیر مجیب آمده: محیی، ممیت، حمید، و در نقلی: جمیل، صادق، حفیظ، محیط، کبیر، قریب، رقیب، فتاح، ثواب، قدیم، وتر، فاطر، رازق، علام، علی، عظیم، غنی، ملیک، مقتدر، اکرم، رؤوف، مدبر، مالک، قاهر، هادی، شاکر، کریم، رفیع، شهید، واحد، ذوالطول، ذالمعارج، ذوالفضل، خلاق، کفیل، جلیل.»

علامه طباطبائی در اینجا یاد آور می‌شوند که ذکر لفظ جلاله - الله - در این چند روایت

که اسماء خدای را می‌شمردند خارج از عدد نود و نه بود و تنها به منظور شمردن اسماء آن آمده بود.

و نیز در همان کتاب است که ابونعیم از محمد بن جعفر روایت کرده که گفت: «من از پدرم جعفر بن محمد الصادق پرسیدم آن اسماء نود و نه گانه‌یی که هر کس آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود کدام است؟ گفت: اسماییست که در قرآن آمده، در سوره حمد پنج عدد آنها است و آن یا الله و یا رب و یا رحمان و یا رحیم و یا مالک است، و در سوره بقره سی و سه عدد آمده و آن: یا محیط و یا قدیر و یا علیم و یا حکیم، یا علی، یا عظیم، یا تواب، یا بصیر، یا ولی، یا واسع، یا کافی، یا رؤوف، یا بدیع، یا شاکر، یا واحد، یا سمیع، یا قابض، یا باسط، یا حی، یا قیوم، یا غنی، یا حمید، یا غفور، یا حلیم، یا اله، یا قریب، یا مجیب، یا عزیز، یا نصیر، یا قوی، یا شدید، یا سریع، یا خیر است.

و در سوره آل عمران: یا وهاب، یا قائم، یا صادق، یا باعث، یا منعم، یا مفضل آمده است، و در سوره نساء: یا رقیب، یا حسیب، یا شهید، یا مقیت، یا وکیل، یا علی، یا کبیر آمده، و در سوره انعام: یا فاطر، یا قاهر، یا لطیف، یا برهان آمده و در سوره اعراف: یا محیی، یا ممیت آمده، و در انفال: یا نعم المولی، یا نعم النصیر آمده، و در هود: یا حفیظ، یا مجید، یا ودود، یا فعال لما یرید آمده، و در رعد: یا کبیر، یا متعال، و در ابراهیم: یا منان، یا وارث، و در حجر: یا خلاق آمده است. و در مریم: یا فرد و در طه: یا غفار و در قدافلح: یا کریم و در نور: یا حق، یا مبین، و در فرقان: یا هادی و در سبأ: یا فتاح، و در زمر: یا عالم، و در غافر: یا غافر، یا قابل التوب، یا ذا الطول، یا رفیع و در ذاریات: یا رازق، یا ذا القوة، یا متین، و در طور: یا برّ آمده است.

و در اقترب: یا ملیک، یا مقتدر، و در رحمن: یا ذوالجلال والاکرام، یا رب المشرقین، یا رب المغربین، یا باقی، یا محسن، و در حدید: یا اول، یا ظاهر، یا آخر، یا باطن و در حشر: یا ملیک، یا قدوس، یا سلام، یا مؤمن، یا مهیمن، یا عزیز، یا جبار، یا متکبر، یا خالق، یا باری، یا مصور و در بروج: یا مبدی، یا معید و در فجر: یا وتر، و در اخلاص: یا احد، یا صمد آمده است.»

استاد علامه طباطبایی توضیح می‌دهند که این روایت خالی از تشوش نیست، برای اینکه لفظ جلاله را نیز داخل در اسماء نود و نه گانه کرده و حال آنکه جزو آنها نیست، به علاوه، بعضی از اسماء را تکرار کرده، مانند کبیر. دیگر اینکه در اول اسماء وارده در قرآن را نود و نه عدد شمرد و لکن وقتی آنها را تفصیل داد صد و ده عدد شمرد، از همه‌ی اینها گذشته موارد دیگری برای مناقشه در آن هست، و آن چند مورد است که اسمائی را

از یک سوره دانسته، و حال آنکه در آن سوره نیست، مانند اسم فرد در سوره مریم و اسم برهان در سوره انعام و همچنین مواردی دیگر.

«و علی ایّ حال، از این چند روایتی که ما، در خصوص شماره‌ی اسماء خدا به آن دست یافتیم به خوبی برمی آید که روایات نامبرده دلالت ندارد بر اینکه اسماء خدا منحصر در آن مقدار است که روایات شمرده است، علاوه بر اینکه اسماء وارده در خود این روایات با هم تطبیق نمی‌کند، و پاره‌یی از اسماء که در قرآن به عنوان اسم آمده ذکر نکرده و پاره‌یی دیگر را که در قرآن به این عنوان وجود ندارد ذکر کرده است، بلکه تنها چیزی که این روایات دلالت بر آن دارند این است که از اسماء خدا نود و نه اسم است که از خواص آن این است که هر کس خدا را به آنها بخواند دعایش مستجاب می‌شود، و هر کس آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود.

به علاوه، در این میان روایات دیگری نیز هست که دلالت دارد بر اینکه اسماء خدا بیشتر از نود و نه عدد است، و در ادعیه‌ی مأثوره از رسول خدا (ص) و ائمه اهل بیت (ع) اسماء بسیار زیادی غیر آنچه که در قرآن است دیده می‌شود که نوعاً در روایات شماره اسماء ذکر نشده است.

و در کافی به سند خود از ابی عبدالله (ع) روایت کرده که فرمود: «خدای تعالی اسمی را آفرید که با حروف تلفظ کردنی نیست، و به لفظی ادا کردنی نیست، و شخصیت جسدی و کالبدی ندارد و به تشبیهی وصف کردنی نیست، و به رنگی رنگریزی نشده، اقطار از آن منفی و نواحی و حدود از آن دور است، و حس هر متوهم از درک آن محجوب، مستتر است غیر مستور.

آنگاه این اسم را کلمه تامه‌یی قرار داده، و بر چهار جزء با هم ترکیبش کرده به طوری که هیچ یک از آن چهار جزء جلوتر از بقیه نیست، سپس از این اسم، سه اسم دیگر ظاهر کرد، چون خلایق به آنها احتیاج داشتند، و یک اسم دیگر را همچنان در پرده گذاشت، و اسم مکنون و مخزونی که معروف است همان اسم است، پس این است آن اسمائی که ظاهر شد. پس ظاهر عبارت است از الله تبارک و تعالی، خدای سبحان مستخر کرد برای هر یک از این اسماء سه گانه چهار رکن را، در نتیجه مجموع ارکان دوازده شد، آنگاه برای هر رکن سی اسم خلق کرد که فعلی منسوب به آن اسماء بوده، و آن اسماء عبارتند از: رحمان، رحیم، ملک، قدوس، خالق، باری، مصور، حی، قیوم، لا تأخذه سنة و لا نوم، علیم، خبیر،

سمیع، بصیر، حکیم، عزیز، جبار، متکبر، علی، عظیم، مقتدر، قادر، سلام، مؤمن، مهیمن، باری، منشی، بدیع، رفیع، جلیل، کریم، محیی، محبت، باعث، وارث.

این اسماء با تمه اسمای حُسنی تا برسد به سیصد و شصت اسم نسبتیست برای اسماء سه گانه، و اسماء سه گانه ارکان و حجاب هایست برای آن اسم واحدی که با این سه اسم مکنون و مخزون شد، این است معنای کلام خدای عز و جل که می فرماید: ﴿قُلْ ادْعُوا اللَّهَ او ادْعُوا الرَّحْمَانَ اِيْمًا تَدْعُوْا فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی﴾.

اوصافی که در این روایت برای اسماء ذکر کرده و فرموده: «خدای تعالی اسمی را آفرید به حروفی که تلفظ کردنی نیست» الخ، صریح است در اینکه مراد به اسم، لفظ نیست و معنایی هم که لفظ دلالت بر آن کند نیست، خلاصه از باب مفهوم ذهنی که لفظ دلالت بر آن کند نیست، برای اینکه لفظ و یا مفهومی ذهنی که لفظی دلالت بر آن می کند چیزی نیست که متصف به اوصاف مذکوره در روایت بشود، و این بسیار روشن است، مابقی فقرات هم با لفظ بودن و یا مفهوم ذهنی بودن آن نمی سازد.

پس ناگزیر مراد به اسم جز مصداقی که اگر لفظی در کار می بود مطابق آن لفظ بود چیز دیگری نمی تواند باشد، و معلوم است که اسم به این معنی و مخصوصاً از نظر اینکه فرمود: به سه اسم الله و تبارک و تعالی تجزیه گردید جز ذات متعالیه او و یا لا اقل چیزی که قطعاً قائم به ذات و غیر خارج از ذات است، نخواهد بود.

پس نسبت آفریدن را به این اسم دادن در آنجا که فرمود: «خدای تعالی اسمی را آفرید» خود کاشف از این است که مراد به آفریدن نیز آن معنای متعارف از این کلمه نیست، بلکه مراد به آن ظهور ذات متعالیه است به نحوی که منشأ بروز اسمی از اسماء می شود، اینجاست که روایت بر بیان گذشته ما منطبق می شود، و آن این بود که گفتیم اسماء خدا در بینشان ترتب است، یعنی بعضی واسطه ثبوت دیگری و آن دیگر مترتب بر وجود آن بعض است، تا اینکه سلسله ی مترتبه منتهی به اسمی شود که تعیین آن عین عدم تعیین آن است، و مقید بودن ذات متعالیه به آن عین اطلاق و عدم تقید او است.

و اینکه فرمود: «پس ظاهر عبارت است از: الله، تبارک، تعالی» اشاره است به جهات عامه یی که تمامی جهات خاصه از کمال به آنها منتهی می گردد، و خلق از تمامی جهات به آنها محتاجند، و آنها سه هستند، یکی آن اسمیست که لفظ جلاله - الله - دلالت بر آن داشته و آن جهت استجماع ذات نسبت به همه کمالات است، و یکی دیگر آن اسمیست

که لفظ «تبارک» دلالت بر آن می‌کند، و آن جهت ثبوت کمالات و منشاء خیرات و برکات است، سوم آن اسمیست که لفظ تعالی حاکی از آن است و آن جهت نداشتن نقائص و ارتفاع حاجات است.

و اینکه فرمود: «فعلى منسوب به آن اسماء بوده» اشاره است به همان مطلبی که ما در سابق گفتیم و آن ناشی شدن اسمی از اسم دیگر است، و اینکه فرمود: «تا برسد به سیصد و شصت اسم» الخ، صریح است در اینکه اسماء خدا منحصر در نود و نه عدد نیست.

و اینکه بنا به نقل توحید فرمود: «و اسماء سه گانه ارکانی و حجاب‌هایست برای آن یک اسم» سرّش این است که اسم مکنون مخزون از آنجایی که اسم است، تعین و ظهوریست از ذات متعالیه، و از جهت این که به حسب ذات و از ناحیه خودش مکنون و غیر ظاهر است، ظهورش عین عدم ظهور و تعینش عین عدم تعین خواهد بود، و این همان تعبیریست که گاه‌گاهی خود ما می‌کنیم و می‌گوییم: خدای تعالی محدود به حدی نیست، حتی به این حدّ عدمی (محدود به حدی نیست) و هیچ وصفی و صفتی محیط به او نیست حتی این وصف سلبی (هیچ وصفی و توصیفی محیط به او نیست) و همه این مطالبی که ما درباره او می‌گوییم توصیفیست از ما، و خدای تعالی عظیم‌تر و بزرگ‌تر از آن است.

و لازمه‌ی این حرف این است که اسم جلاله که کاشف از ذات مستجمع جمیع صفات کمال است، اسمی از اسماء ذات باشد نه خود ذات، و نه آن اسم مکنون و مخزون، و همچنین اسم «تبارک» و «تعالی» که با اسم جلاله سه اسم هستند که البته با هم حجاب اسم مکنونند، بی‌اینکه یکی از دیگری جلوتر باشد، و این سه حجاب و اسم مکنون که با هر سه این اسماء محبوب شده غیر ذاتند و اما ذات باری تعالی نه اشاره‌ای به او منتهی می‌شود و نه عبارتی می‌تواند او را حکایت کند، زیرا هر عبارتی که بخواهد از او حکایت کند و هر ایمایی که بخواهد به سوی او اشاره کند خود اسمی از اسماء است و به آن نحوی که هست محدود است، و ذات متعالیه اجل از محدودیت است.

و اینکه فرمود: «این است معنای کلام خدا عزّوجلّ که فرمود: ﴿قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَدْعُوا الرِّحْمَانَ أَيَاً تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ وجه استفاده فرمایشاتش از آیه شریفه این است که ضمیر در کلمه: «فله» به کلمه: «ایا» بر می‌گردد و این کلمه اسم شرط

و از کنایات است که معنایش تعین ندارد و تعینش همان نداشتن تعین است، و معلوم است که مراد به الله و رحمان که در آیه شریفه است مصداق لفظ آن دو است نه خود آنها، و گرنه می‌فرمود: «ادعو بالله - دعا کنید به خدا، یا به رحمان»، ولیکن فرمود بخوانید خدای را الخ، پس مدلول آیه این می‌شود که اسماء منسوبه به خدا همه و همه قائم به مقامی هستند که هیچ خبری از آن مقام در دست نیست، و هیچ اشاره و نشانه‌یی از آن نمی‌توان داد مگر همین که خبری از آن در دست نیست، و اشاره‌یی به آن واقع نمی‌شود.

در این روایت «تبارک» و «تعالی» و همچنین «لا تأخذ سنة ولا نوم» را از اسماء خدا شمرده، و این از نظر ادبی صحیح نیست، و حتماً مراد به اسم را صرف دلالت بر ذات گرفته البته ذات در حالی که مأخوذ با صفتی از صفاتش است و مقصود امام از اسم مصطلح اهل ادب نبوده.

و این روایت از روایات برجسته‌یست که متعرض مسأله‌یی شده که بسیار از افق افکار عامه و فهم‌های متعارف بالاتر و دورتر است، و لذا ما نیز در شرح آن به اشاراتی اکتفا کردیم و گرنه روشن کردن کامل آن محتاج به بحث مبسوطیست که از حوصله مقام ما بیرون است، چیزی که هست، اساس آن جز بر همان بحث سابق که ما در تحت عنوان «اسماء و صفات چه نسبتی به ما و در میانه خود دارند» گذراندیم نیست و مبنای زائدی ندارد، و بر شما خواننده محترم است که کمال دقت را در آن بحث به کار برید تا آنکه مسأله، آن طور که باید برایتان روشن گردد (و توفیق آن با خداست).^{۲۹}

دکتر محمد تقی مقتدری در دیباچه کتاب «نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم» می‌نویسند: «در سراسر ۱۱۴ سوره‌ی کتاب مجید ۲۰۴ واژه اسماء و صفات خالق یکتا به انحاء مختلف و به اشکال گوناگون جمعاً به تعداد ۵۷۸۱ بار مندرج است. ایشان همچنین اضافه می‌کنند: البته اسامی و صفات دیگر غیر از آنچه در کتاب مجید آمده است، در ادعیه مأثوره رسیده است که آنها را نیز می‌توانیم با اطمینان به کار بریم و ایزد پاک و آفریدگار خود را به آنها بنامیم.»^{۳۰}

دعای جوشن کبیر دعاییست که به نقل از حضرت سجاد زین‌العابدین (ع) از جدّ بزرگوارشان حضرت رسول اکرم (ص) به وسیله جبرئیل امین در یکی از غزوات اسلامی بر پیامبر فرو خوانده شده است تا جان عزیزش در قبال خطرات دشمنان قریشی مکی محفوظ بماند. این دعا دارای یکصد بند است و در هر یک از بندهای آن ده نام مبارک خداوند مسطور

است که جمعاً یک هزار نام می‌شود و گفته‌اند همه این نام‌ها مشتق از نود و نه اسماء الحسنی و دالّ بر جلال و جمال خداوند غفور است. و شاید به استناد این دعای شریف تعداد اسمی و صفات خداوند را هزار و یک دانسته‌اند چنان‌که خاقانی شاعر گوید:

طوبیله‌ی سخنش سی و یک جواهر داشت   نهادمش به بهای هزار و یک اسماء
و سنایی غزنوی در پیرامون عنوان مجاهده باب اول حدیقه گوید:

صفت ذات او به علم بدان   نام پاکش هزار و یک برخوان
و در جای دیگر به ۹۹ اسم نیز اشاره دارد:

نام‌های بزرگ و محترمت   رهبر جود و نعمت و کرم
هر یک افزون ز عرش و فرش و ملک   کان هزار و یک است و صدکم یک

□

در دعای شریف مجیر نیز قریب به ۱۸۰ اسم و صفت خداوند تعالی ذکر شده و کلمه‌ی مجیر نیز که یکی از صفات باری تعالی است، در این دعا ۸۸ مرتبه تکرار شده است*^{۳۱}. و اما در خصوص کلمه «الله» و تکرار آن در قرآن کریم باید گفت بعضی «الله» را اسم علم و برخی صفت دانسته‌اند، ولی اکثر آن را اسم علم و خاص ذات ذوالجلال می‌دانند. این واژه بر مبنای شمارشی که دکتر مقتدری انجام داده‌اند در متن سوره‌های قرآن ۲۶۷۹ مرتبه آمده و ۱۱۳ مرتبه هم در عبارت بسم الله الرحمن الرحیم در اول سوره‌ها ذکر شده است، به جز در ابتدای سوره‌ی توبه که بسم الله الرحمن الرحیم در آغاز آن نیست و برخی از مفسران معتقدند که این سوره دنباله سوره‌ی قبل یعنی انفال است، ولی چون در سوره‌ی نمل آیه ۳۰ این عبارت (بسم الله الرحمن الرحیم) از قول بلقیس آمده روی هم ۱۱۴ بار در قرآن تکرار شده است و وقتی آن را به سایر موارد اضافه نماییم جمعاً ۲۷۹۳ مرتبه نام مبارک الله در قرآن کریم تکرار شده است. اما بعضی از دانشمندان ۲۸۹۳ بار و برخی ۳۰۲۷ بار ذکر کرده‌اند. و چون کلمه مرکب اللهم نیز ۵ مرتبه در قرآن مجید آمده است [در سوره آل عمران، آیه ۲۶-مائده، آیه ۱۱۴-انفال، آیه ۳۲-یونس، آیه ۱۰-زمر، آیه ۴۶]. لذا باید دفعات تکرار این نام مبارک را در سراسر قرآن کریم ۲۷۹۸ بار دانست و چون در حالات مختلف اعرابی آمده است، لذا برای آگاهی بیشتر رجوع کنید به المعجم المفهرس ذیل کلمه الله.^{۳۲}

* دربارہ‌ی اسم اعظم و اسماء الحسنای الهی در بخش‌های بعدی به تفصیل سخن خواهیم گفت.

بورجاء عطاردی گفت: هفتاد نام از نام‌های خداوند عزوجل درین میم «اللَّهُمَّ» تعبیه است. نصر ابن شمیل گفت: هر آن کس که بگفت: «اللَّهُمَّ» خدای را به همه نام‌های وی خواند، پس ثواب وی چندان است که خدای را به همه نام‌های وی یاد کند و بر خواند.

[تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار، ج ۲، ص ۷۳]

بسیاری از علما «الله» را جامع‌ترین نام خدا دانسته‌اند و برخی حتی این کلمه را اسم اعظم الهی می‌دانند. در تفسیر نمونه آمده است:

بررسی اسمای خداوند بزرگ در قرآن این مطلب را روشن می‌سازد که «الله» جامع‌ترین نام خداست، چرا که هر کدام از اسماء او یک بخش مخصوصی از صفات خدا را می‌رساند. و تنها نامی که جامع تمام صفات و کمالات الهیست «الله» است. و به همین جهت است که تمام آن اسماء صفت کلمه‌ی «الله» قرار می‌گیرند. به عنوان نمونه:

غَفَّارٌ وَ غَفُورٌ به جنبه آمرزش خداوند توجه دارد: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

سمیع اشاره به اینکه خداوند آگاه است: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

قدیر اشاره به قدرت خداوند دارد: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

رَزَّاق اشاره به جنبه روزی دادن به موجودات است: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرِّزَّاقُ﴾

آری تنها «الله» است که جامع‌ترین نام خداوند می‌باشد، و لذا می‌بینم تمام این اسماء، صفت کلمه‌ی الله قرار می‌گیرند، از جمله تنها در یک آیه می‌خوانیم:

﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ...﴾ آیه ۲۳ سوره حشر ﴿هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِي الْمُصَوِّرُ...﴾ آیه ۳۴ سوره ی حشر.

صفت واضع شدن اسمای خداوند در آیات فوق دلیل این است که این صفات در ذاتی که «الله» نام مخصوص اوست وجود دارند.

شاید به همین جهت است که در مذاهب دیگر هم وقتی می‌خواهند اشاره به به معبود مسلمین کنند «الله» را ذکر می‌کنند. زیرا توصیف خداوند به این نام جامع، مخصوص مسلمانان است.^{۳۳}

دکتر محمد باقر محقق نیز در مقدمه‌ی کتاب خود درباره‌ی ضمایر منفصل و متصل و تعداد آنها در قرآن که مرجعشان ذات احدیت است، می‌نویسد: «تعداد این ضمایر در قرآن بسیار است و اگر چه ضمایر مزبور در اصطلاح ادبیات عربی از اسماء به حساب می‌آیند، ولی ذکر همه آنها باعث تطویل سخن می‌گردد.» ایشان تعداد ضمایر منفصل را که از نظر

مرجعیت آنها به ذات احدیت اختصاص می‌یابد به شرح زیر بیان می‌دارند: «أَنَا (من) ۱۵ مرتبه - أَنْتَ (تو) ۳۰ مرتبه - نَحْنُ (ما) ۳۳ مرتبه - هُوَ (او) ۲۸۵ مرتبه.» البته مؤلف محترم شماره‌ی آیاتی را که این ضمائر در آنها به کار رفته‌اند نیز ذکر نموده که جهت اطلاع بیشتر، خوانندگان گرامی می‌توانند به مقدمه اثر اندیشمند ایشان مراجعه نمایند.^{۳۴} در پایان بحث تعداد اسامی و صفات خداوند خوب است اشاره کنیم که در مقدمه اسرار الحکم به استناد حدیثی که در کافی نقل شده، آمده است:

«باید دانست که اسم در اصطلاح اخبار اهل بیت (ع) که عرفا نیز از آن اقتباس کرده‌اند گاه بر ذات واجب‌الوجود به اعتبار اتصاف به صفتی خاص اطلاق می‌شود و مقصود از آن اسم ملفوظ نیست، چنان‌که در کافی حدیث ابراهیم بن عمر از حضرت امام جعفر صادق (ع) است ان الله تعالى خلق اسماء بالحروف غیر متصرف و باللفظ غیر منطوق و در روایت محمد بن سنان است که، پرسیدم آن حضرت را از اسم، فرمود: صفة الموصوف و چون صفات الهی غیر متناهیست اسامی او نیز غیر متناهیست و تعداد شاید به اعتبار انواع باشد، همچنان‌که روشنایی و حرارت و رنگ از نور برمی‌خیزد و همان نور به اعتباری روشن است و سبب دیدن می‌شود و به اعتباری ملون است؛ مثلاً سرخ و سبب سرخ شدن دیوار و به اعتباری گرم است و سبب پختن و سوختن می‌گردد و شاید چیزی از نور او متأثر شود، نه از حرارت و رنگ، و چیزی از رنگ متأثر شود، نه از گرمی، و چیزی از گرمی منفعل شود، نه از نور و رنگ، و ظهور نور در تأثیر در هر چیز به یکی از صفات خود است و لله المثل الاعلیٰ خدای تعالی را در عین وحدت صفات غیر متناهیست که به اعتبار هر یک آثاری از او ظاهر می‌شود و لوازم آن صفات مظاهر اویند و هر یک را اعیان ثابته گویند و ذات را با صفت اسم نامند.»^{۳۵}

● تقدّس اسماء و صفات

يَا مَنْ تَقَدَّسَتْ أَشْمَانُهُ
ای آنکه نام‌های او پاکیزه است
[جوشن کبیر، بند ۷۶]

در رسالات فقهیه باب وضو آمده است: کسی که وضو ندارد حرام است اسم خداوند تعالی را که به هر زبانی نوشته شده باشد مس نماید (بنابر احتیاط واجب) ...
بر مبنای این اصل فقهی پاکیزه داشتن اسامی و صفات خداوند و برخورد محترمانه

و توأم با تقدس با آنها ضروریست. همچنان که در آیین مقدس اسلام مس قرآن کریم باید با وضو صورت بگیرد، دست زدن به اسامی و صفات الهی نیز از چنین حکمی برخوردار می باشد و این امر حاکی از تقدس اسماء الهیست که فوق العاده بر آن تأکید شده است.

جل جلاله و تقدست اسمائه و لاله غیره. [تاریخ بیهقی]
اسامی و صفات خداوند تعالی به ویژه آنها که در قرآن کریم ذکر شده اند از والایی و رتبت خاصی برخوردار هستند و اثربخشی ویژه یی دارند و می بایست کاملاً مقدس و پاکیزه و محترم داشته شوند. نام معشوق و صفت معشوق نشان اوست، ذکر اوست که: «الا بذكر الله تطمئن القلوب» و شاعر فرماید:

ناچشیده جرعه یی از جام وی عشقبازی می کنم با نام وی

[جامی]

پی بردن به ماهیت اسامی و صفات محبوب، ما را به سوی او رهنمون می سازد و به عبارتی بنده را در پیشگاه معبود حاضر می کند و این حضور باید همراه با قداست و پاکی و پاکیزگی باشد. شنیده ایم که دختر بچه یی هشت ساله هنگام نوشتن نام خدا در مشق مدرسه اش نقطه «خ» را نمی گذاشت. وقتی از وی علت را پرسیدند گفت: برای اینکه اگر دفتر یا کاغذ مشقم روی زمین افتاد گناه نداشته باشد. و باز به همین جهت است که هرگاه نام مقدس «الله» را می نویسند به جای این نام شریف ... می گذارند.

البته تقدیس را مفاهیم گسترده ییست و مقدس دانستن نام ها و صفات الهی نیز مراتب و مفاهیم خاصی را شامل می شود. از جمله، تفسیری که در کتاب کشف الاسرار و عدة الابرار از آیه شریفه ﴿يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ آورده و می نویسد:

قوله تعالی: «يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...» معنی تسبیح تقدیس است و تنزیه، و تقدیس آن است که: خدای را جل جلاله از صفات ناسزا و نعوت حدثان منزّه و مقدس دانی، پاک از نقص، دور از وهم، بیرون از عقل، قدّوس از قیاس، موصوف نه معلول، معروف نه معقول، پیدانه مجهول و چونی وی نه معلوم، عقل در او معزول و فهم در او حیران، هستی، دیدنی، او را ذات و صفات است پذیرفتنی، نه دریافتنی و شنیدنی، و کیف او نه دانستنی. می گوید: هفت آسمان و هفت زمین و هر چه در آن خدای را تسبیح می کند و او را به پاکی و بی همتایی می ستاید. از خلق پذیرفتن و استوار گرفتن

در خواست، نه دریافتن و دانستن آن، نمی‌خوانی که الله گفت جَلّ جلاله - «ولكن لا تفقهون تسبيحهم» شما تسبیح آسمان و زمین و آب و آتش و باد و خاک و کوه و دریا و همه جانور و بی‌جان درنیابید، ایمان به آن واجب کرد و خلق را از دریافت آن نومید کرد. چون مخلوق را به عقل در نمی‌یابی به عقل محض در ذات و صفات الله چه تصرف کنی؟ ظاهر می‌پذیر و باطن می‌سپار و به مراد خدا باز گذار و سلامت به یاد دار و بدان که الله جَلّ جلاله در بیست صفت از بیست صفت منزّه است و پاک، در احدیت از شریک و انباز پاک در صمدیت از دریافت پاک، در اولویت از ابتدا پاک، در آخریت از انتها پاک، در صبر از عجز پاک، در وجود از احاطت پاک، در شهود از ادراک پاک، در قیومیت از تغیر پاک، در قدرت از ضعف پاک، در صبر از عجز پاک، در منع از بخل پاک، در انتقام از حقد پاک، در جبروت از جور پاک، در تکبر از بغی پاک، در غضب از ضجر پاک، در صنع از حاجت پاک، در کید از غرور پاک، در حیا از ندم پاک، در مکر از حیلت پاک، در تعجب از استنکار پاک، در بقا از فنا پاک. این است صفات خالق بی‌ضد و ند، بی‌شبیه و بی‌نظیر، و صفات مخلوق این است که: اضداد آن را قرین است، با حیات او ممات، با قدرت او عجز، با قوت او ضعف، با منع او بخل، با غضب او ضجر با مکر او حیلت، با انتقام او حقد، تا بدانی که کرده چون کردگار نیست و صفات خالق چون مخلوق نیست و خدای را در ذات و صفات و کبریا و عزّت مثل و مانند نیست «لیس کمثله شیء و هو السميع البصير».^{۳۶}

● در توقیفیت اسماء

إِنَّ اللَّهَ لَا يُوصَفُ إِلَّا بِمَا وَصَفَ بِهِ نَفْسُهُ؛ وَإِنِّي يُوصَفُ الَّذِي تَعَجُّزُ الْخَوَاشِ أَنْ تُدْرِكَهُ، وَالْأَوْهَامُ أَنْ تَنَالَهُ، وَالْخَطَرَاتُ أَنْ تَحُدَّهُ، وَالْأَبْصَارُ عَنِ الْإِخَاطَةِ بِهِ.

«خدا را جز به وصفی که خودش فرموده است نتوان توصیف کرد. چه گونه می‌توان خدایی را وصف کرد که نیروهای حسی، از درک او عاجزند و تصور ذهنی از دریافتش ناتوان است و قلب را یارای محدود کردن او نیست و او در دیدگان نگنجد.» [امام هادی (ع)، تحف العقول]

ای کریمی که بخشنده‌ی عطایی! و ای حکیمی که پوشنده‌ی خطایی! و ای صمدی که از ادراک جدایی! و ای احدی که در ذات و صفات بی‌همتایی! و ای قادری که سزایی! و ای خالقی که گمراهان را راه‌نمایی! [مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری]

عقل و جان را گرد ذات راه نیست   وز صفات هیچ کس آگاه نیست

[عطار، منطق الطیر]

آن‌که وصف را ز خودبینی به گفتن داده ساز

بر سمند شعله خس، بر گستان انداخته

[قصاید غالب دهلوی]

هستی مطلق بود ذات الاحد   اندر آن هستی نگنجد وصف و حد

[تفسیر قرآن، صفی‌علیشاه]

و در قابوس نامه، باب اول می‌خوانیم:

و اگر کردگار بر زفان خداوند شرع (= پیامبر) بندگان را گستاخی شناختن راه خویش ندادی، هرگز کس را دلیری آن نبود که در شناختن راه خدای عزوجل سخن گفتی که به هر نامی و هر صفتی که خدای عزوجل را بدان بخوانی، بر موجب عجز و بیچارگی خود دان نه، بر موجب الوهیت و ربوبیت، که تو خدای تعالی را سزای او نتوانی ستودن. پس چون به سزایی او، او را نتوانی ستودن، شناختن چون توانی؟

و در دیباجة‌ی یکم منشآت قائم مقام فراهانی آمده است:

سُبْحَانَكَ لَا أُخْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ نَفْسَكَ^{۳۷}، ذات واجب عین کمال است و وصف امکان نقص و وبال، مایه‌ی نقص خود، چه داند که از عالم کمال سخن راند، بنده‌ی نفس را نزدیک که بر حضرت قدس ثنا خواند. معانی چند که در طی لفظ آیند و از طبع به لفظ گرایند، غایت خیال انسانیت، نه بالغ ثنای ربّانی.

طبع ناقص چه زاید که نعمت کمالش توان خواند نه وهم و خیال، نطق قاصر چه گوید که حمد و ثنایش توان گفت نه وهم و قیاس. پای دانش کجا و پایه‌ی ستایش نتایج خیال کجا؟ و معارج کمال عقل بشر محجوب و محبوس است و ذات خدا معقول و محسوس نیست. اگر از مجلس طبع به خلوت غیب راه بودی یا دیده‌ی حس بر منظر قدس نظر گشودی، شایستی راه عرفان رفتن و نعت یزدان گفتن. ولی اکنون جای شرم و انصاف است که با این قوه‌ی عقل و فکر دفتر حمد و شکر گشوده، نطق ابکم در میان آریم و کلک ابتر در بنان. حمد احد به فکر و خرد گوئیم، و شکر نعم به نوک قلم. هیئات! هیئات! نه در عالم نقص و عیب عالم سر غیب توان شد، نه نادیده و ناشناخت را نعمت توان گفت. نخست تمهید معرفت باید، آن‌گاه تقدیم محمّدات شاید، ذات بی‌چون را به فکر و دانش

ستودن یا به نادانی دعوی معرفت نمودن بدان ماند که مزکوم^{۳۸} و ضریر^{۳۹} از بدر منیر و مُشک و عبیر و مهر روشن و عطر گلشن سخنی رانند. زندانی آب و خاک را با عالم پاک چه کار و اعمی و مزکوم را با مرئی و مضموم چه بازار؟ تَعَالَى شَأْنُهُ عَمَّا يَقُولُونَ^{۴۰}، عجز از حمد عین محمدت است و اقرار به جهل عین معرفت. حضرتی راستایش سزد و پرستش باید که در نعمت وجود و شرح شهودش از عجز و قصور گریزی نیست و در قدس جمال و عزّ جلالش شبیه و نظیری نه.

وجود بی چون و چند، مبرا از مثل و مانند، بری از شبه و انباز، بری از انجام و آغاز، نه کس داننده‌ی اوست نه چیزی ماننده‌ی او. وَلَا يُفَارِقُهُ الْخَيْرُ وَلَا يُقَاسُ بِهِ الْغَيْرُ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ.^{۴۱}

عین وجودش نفس و جوب شد و انحای عدم از او مسلوب؛ تا حقیقت بسیطه آمد. تَعَالَى شَأْنُهُ عَنْ ذَلِكَ بَلْ أَحَاطَ عِلْمًا وَقَدْرًا وَهُوَ يُحِيطُهُ.^{۴۲} نقص امکان با کمال و جوب مقابل افتاد تا سلب نقایص کرد و ثبت خصایص.

لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ^{۴۳}، چون جمیله صفات خوب از نشآت و جوب بود خود به ذاته عین صفات شد و جامع جمیع کمالات، فَهُوَ الْعِلْمُ كُلُّهُ وَالْقُدْرَةُ كُلُّهَا.^{۴۴} علمش تقاضای معلومات نمود، عالم صفات پدید آورد، یعنی قدرت بروز کرد، پس از تجلی ذات اشعه‌ی صفات صورت اسماء جلوه گر گردید. هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالْبَاطِنُ وَالظَّاهِرُ.^{۴۵}

ذاتش عین وجود است، عینش عین شهود، جلوه‌ی کمال وحدت از عشه‌ی شهود کثرت است و قوام نفس کثرت به دوام ذات وحدت، عرش رحمن بر قوایم اربع قرار گرفت، نور یزدان از هیاکل امکان ظهور یافت. اَلرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى وَهُوَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى^{۴۶}، از اطلاق به تقلید آمد، از احاطه به تحدید رسید، نسیم فیض از جهة فضل در جنبش آمد، شعاع وجود بر بقاع شهود تابش گرفت، عوالم امر و خلق پیدا شد، حقایق جزو و کل هویدا گشت.

«أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ»^{۴۷} «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ»^{۴۸}، گوهر عقل از عالم امر پدید آورد، مایه نفس از سایه‌ی عقل شهود یافت، طبع ظل نفس شد و جسم از طبع حاصل آمد. طبایع اجسام به حکم ضرورت از هیولا صورت ترکیب یافت و عوالم ایجاد بدین وضع و اسلوب نظم و ترتیب پذیرفت و اجرام منتج موالید سه گانه شد و موجب انتظار زمانه. پس از جمله موالید ثلاث^{۴۹} جنس حیوان اکمل اجناس شد که قوه‌ی احساس داشت و نوع

انسان اشرف انواع گشت که علت ابداع بود.^{۵۰}

□

با توجه به آنچه که از گفتار و اشعار و نوشته‌ها در باب توصیف خداوند و ادراک او و ذکر اسماء و صفات او از کلام و آثار مختلف نقل شد و نیز با توجه به کلام مولیٰ علی (ع) در خطبه اول نهج البلاغه آنجا که می‌فرماید: **أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ وَ كِمَالُ مَعْرِفَتِهِ التَّصَدِيقُ بِهِ. وَ كِمَالُ التَّصَدِيقِ بِهِ تَوْحِيدُهُ. وَ كِمَالُ تَوْحِيدِهِ الْإِخْلَاصُ لَهُ. وَ كِمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَقْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ. لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ أَنَّهَا غَيْرُ الْمَوْصُوفِ. وَ شَهَادَةِ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّهُ غَيْرُ الصِّفَةِ. فَمَنْ وَصَفَ اللَّهَ سُبْحَانَهُ فَقَدْ قَرَنَهُ. وَ مَنْ قَرَنَهُ فَقَدْ ثَنَاهُ وَ مَنْ ثَنَاهُ فَقَدْ جَزَّاهُ وَ مَنْ جَزَّاهُ فَقَدْ جَهِلَهُ. وَ مَنْ جَهِلَهُ فَقَدْ أَشَارَ إِلَيْهِ. وَ مَنْ أَشَارَ إِلَيْهِ فَقَدْ حَدَّاهُ. وَ مَنْ حَدَّاهُ فَقَدْ عَدَّاهُ...**

سرلوحه‌ی دین شناختن اوست، و درست شناختن او، باور داشتن او، درست باور داشتن او، یگانه انگاشتن او، و یگانه انگاشتن، او را بسزا اطاعت نمودن و بسزا اطاعت نمودن او، صفت‌ها را از او زدودن، چه هر صفتی گواه است که با موصوف دوتاست و هر موصوف نشان دهد که از صفت جداست، پس هر که پاک خدای را با صفتی همراه داند او را با قرینی پیوسته و آن که با قرینش پیوندد، دوتایش دانسته و آن که او را نداند در جهتش نشاند، و آن که در جهتش نشاند، محدودش انگارد، و آن که محدودش انگارد، معدودش شمارد...^{۵۱}

این سؤال به ذهن متبادر می‌گردد که آیا نباید خدا را توصیف کرد؟ آیا خواندن خداوند به نام‌ها و اسامی او نادرست است؟ آیا ما نباید خدا را با کلمات و واژگانی که او را می‌خوانیم یاد کنیم؟ و در مجموع اینکه، آیا اسماء و صفات خداوند متعال توقیفی است؟ ذکر این نکته ضرورت دارد و آن اینکه توقیفیت به اسماء و صفاتی گفته می‌شود که مورد قبول باشد، آن هم در قرآن یا سنت، که جایز نیست اسم و صفتی برای خداوند گفته شود، مگر اینکه منصوص باشد در کتاب یا روایات و اخبار صحیحه و قیاسیه، اسم و صفتیست که از برای خداوند بتوان ثابت کرد که اطلاق آن بر ذات حق جایز باشد، خواه در کتاب خدا و یا سنت وارد شده باشد یا وارد نشده باشد.

در قاموس قرآن، جلد سوم، ص ۲۱۳، راجع به الحاد در نام خدا آمده است:

همان‌طور که در حق تعالی از لحاظ معبودیت و خالقیت شریک قائل شده‌اند در اسماء الله نیز الحاد کرده‌اند، چنان‌که فرموده‌اند ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ

فِي أَشْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿اعراف، ۱۸۰﴾. الحاد و لحد به معنی میل است، یعنی خدا را با نام‌های نیکش بخوانید و از کسانی که در نام‌های خدا از حق و واقعیت منحرفند کنار شوید. الحاد در نام خدا آن است که نام خدا را به چیزهای دیگر نسبت دهیم، مثلاً بگوییم خالق شرور ایمن است و نسبت خلقت و اهلاك را به ماده و دهر بدهیم که می‌گفتند ﴿وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ...﴾ (جاثیه، ۲۴). و یا علم و قدرت و اراده و سایر صفات خدا را مثل علم و قدرت افراد بشر بدانیم. در المیزان، ذیل آیه ی ۱۸۰ اعراف، از معانی الاخبار، نقل کرده که حضرت صادق (ع) در حدیثی فرمود: برای خدا شبه و مثل و عدم نیست. اسمای حُسنی برای خداست دیگری با آنها خوانده نمی‌شود. اسمای حُسنی آن است که خدا در کتاب خود بیان داشته و فرموده ﴿فَادْعُوهُ بِهَا وَذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَشْمَائِهِ﴾ الحادشان از روی جهل است، ملحد ندانسته کافر می‌شود، گمان دارد که کار خوب می‌کند آن است قول خدا ﴿وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ﴾ آنها در نام‌های خدا الحاد می‌کنند بدون علم و نام‌های خدا را در غیر موضع آن می‌گذارند. علی هذا مراد از آیات تسبیح اسم آن است همان‌طور که خدا را منزّه می‌دانی اسماء خدا را نیز منزّه بدان و به کسی نسبت مده یا مانند اوصاف دیگران بدان.

اما مرحوم علامه طباطبایی در ترجمه تفسیر المیزان در پاسخ به این پرسش که آیا اسماء خدا توقیفیست؟ توضیح می‌دهند که: در قرآن هیچ دلیل بر توقیفی بودن اسماء خدای تعالی نبوده، بلکه دلیل بر عدم آن هست، آیه شریفه: ﴿وَاللَّهِ اسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي اسْمَائِهِ﴾ الخ، که بعضی استدلال به آن کرده‌اند بر توقیفی بودن اسماء خدا، استدلالشان وقتی صحیح است که لام در «الاسماء» لام عهد باشد، و مراد از الحاد در اسماء تعدی از اسماء معین خدا و اضافه کردن اسمایی که از طریق نقل نرسیده بوده، باشد، و لکن هم، عهد بودن لام و هم، به معنای تعدی بودن الحاد مورد نظر و اشکال است و اما روایات بسیاری که از طریق شیعه و سنی وارد شده که پیغمبر اکرم فرمود: «برای خدا نود و نه یعنی صد منهای یک اسم است هر کس آنها را بشمارد داخل بهشت می‌شود» و همچنین روایات دیگری که قریب به این مضمون است، هیچ یک دلالت بر توقیف ندارد، البته همان‌طوری که گفتیم این از نظر بحث تفسیر است، نه بحث فقهی (ممکن است از نظر بحث فقهی و احتیاط در دین جایز نباشد انسان از پیش خود برای خدا اسم بگذارد، چه احتیاط اقتضا دارد که در اسم بردن از خدا به همان اسمایی اکتفا شود

که از طریق نقل رسیده باشد) همه این حرف‌ها راجع به اسم‌گذاردن است، و اما صرف اطلاق بدون اینکه پای اسم‌گذاری در میان بیاید البته اشکالی نداشته و امر در آن آسان است.^{۵۲}

مصنف اسرارالحکم نیز در خصوص توقیفی بودن اسماء الله می‌نویسد:

گویند اسماء الله توقیفیست چون خداوند را، سخی و شجاع و عارف و فقیه و زارع نتوان گفت و توقیف لغویست یا شرعی؟ دو وجه است و اگر توقیف شرعی باشد به دلیل ضعف؛ مانند ادعیه به غیر اسناد صحیح نقل شده است. اثبات اسماء الله نمی‌توان کرد اما روش علما برخلاف این است، چون ندیده‌ایم برای اطلاق هر اسم بر ذات واجب تفحص دلیلی کنند به اسناد صحیح، و اگر توقیف لغوی باشد اشکال است از جهت آنکه اجرای بسیاری اوصاف و افعال بر خداوند جایز است و در قرآن هم وارد شده، اما به نحو تسمیه بر ذات او اطلاق نمی‌توان کرد؛ مانند «ام نحن الزارعون» و خدای را «یا زارع» نمی‌توان گفت. و در حدیث حضرت رضاع است «کان عارفاً بنفسه قبل ان یخلق المخلوق قال نعم» و او را «یا عارف» نتوان گفت و نظیر این گونه توقیف در لغت غیر معهود است که اصل فعل جایز باشد و اطلاق مشتق هم در یک مقام جایز و در مقام دیگر جایز نباشد. با این حال توقیف لغوی به ذهن نزدیک‌تر است و استبعاد را محلی نیست و گاه نظایر آن دیده شده مخصوصاً در وضع نوعی استثنای بسیار است؛ مثلاً اطلاق رتبه بر عبد مجازاً صحیح است و اطلاق جید صحیح نیست و جمله‌ی اسمیه در انشای مثل هی طالق جایز است و در نکاح؛ مثل هذه زوجتك مستعمل نیست و در فارسی و سایر لغات نیز نظیر این بسیار دیده‌ایم.

علمای دین بر این نکته تأکید دارند که هر اسمی که اطلاق آن به خداوند تعالی از شرع انور رسیده است چنان که در قرآن کریم یا ادعیه مأثور یا احادیث موثق نقل شده باشد به کار بردن آن جایز است. اما نام‌هایی که از شرع مبین نرسیده سه وجه می‌تواند داشته باشد:

۱. اسم‌هایی که موهم نقص باشد مانند: عاقل، فطن، زکی، عارف، متواضع و علامه، که اطلاق این اسم‌ها و صفات بر ذات باری تعالی جایز نیست.

۲. نام‌هایی که اطلاقشان از شرع انور رسیده است، ولی به تنهایی نمی‌توان آنها را استعمال کرد و فقط باید در مورد خاص خود به کار برده شوند مانند: ماکر یا مُستهزی.

۳. نام‌هایی که موهم نقص نیست، لکن اطلاق آنها به خداوند متعال از شرع به بندگان نرسیده است، که در این خصوص علما نظرات مختلفی دارند، برخی اطلاق آنها را بر ذات

الهی جایز ندانسته و بعضی آن را جایز می‌دانند.^{۵۳}

تا اینجا که به بحث پیرامون توقیفی بودن اسماء و صفات الهی پرداخته شد به عقیده و نظر بعضی از علما و نویسندگان استدلال نمودیم و تا حدی با چه گونگی توقیف اسمای الهی آشنایی حاصل گردید، اما به لحاظ اینکه توضیح در این خصوص بایستی جامع‌تر و کامل‌تر باشد، در ادامه به رساله ارزشمند علامه‌ی بزرگوار حسن حسن‌زاده آملی تحت عنوان کلمه‌ی علیا در توقیف اسماء استناد می‌کنیم و با استفاده از مطالب و محتویات غنی و واضح این اثر، می‌کوشیم تا پاسخی روشن و مستدل برای این پرسش که آیا اسماء الله توقیفیست؟ ارائه نماییم.

استاد حسن‌زاده آملی باب اول رساله خویش را به تقریر محلّ نزاع در توقیف اسماء اختصاص داده و می‌نویسند:

آیا آدمی مجاز است اوصاف و احوالی را به اندیشه و ادراک خویش مبادی معمولات قرار دهد و آن معمولات را بر خداوند اطلاق کند، اطلاقی که به عنوان تسمیه باشد نه به طور وصف؟ یا اینکه اسماء الله توقیفی‌اند یعنی باید در اطلاق آنها بر خداوند اذن شرعی رسیده باشد؟

در پاسخ به این پرسش‌ها استاد حسن‌زاده بیان فرموده‌اند که: دسته‌ی مذهب اول را برگزیده‌اند و بیشتر قائل به توقیفند. و برخی ناطق به تفصیلند، بدین بیان که اسماء باید علاوه بر نفی ایهام نقص، اشعار به تعظیم هم داشته باشند. به عبارت روشن‌تر دسته اول - یعنی کسانی که قائل به توقیفی بودن اسماء نیستند - گویند: اطلاق اسماء بر اشخاص به واسطه وجود معانی آنها در اشخاص نیست، مثلاً هرگاه شخصی دانا و دارای پایه‌ی علمی باشد، توان گفت که او عالم است و یا صاحب بخشش باشد اطلاق سخنی بر او جایز است و هکذا؛ همچنین در اسماء الله گویند که چون عقل دلالت کند بر اتصاف حق تعالی به صفتی وجودی و یا سلبی، و یا بر فعلی از افعال او دلالت کند، رواست که بر خداوند اسمی اطلاق شود که دلالت کند بر اتصاف حق تعالی بدان صفت، و یا بر صدور آن فعل از او، خواه اذن شرعی در اطلاق آن اسم بر باری تعالی رسیده باشد یا نه.

آنانی که در اسماء الله تفصیل داده‌اند دو دسته‌اند: دسته‌ی که قاضی ابوبکر باقلانی و پیروانش باشند گویند: هر اسمی دلالت کند بر معنایی که برای خداوند ثابت است و موهم خلاف سزاوار کبریایی و عظمت پروردگار نباشد اطلاق آن اسم بر خداوند

بدون توقیف جایز است.

و دسته دیگر بر مذهب باقلانی قید دیگر افزودند که علاوه بر نفی ایهام نقص، باید اسمایی باشند که مشعر به تعظیم و تجلیل پروردگار نیز باشند. مطلب دیگر اینکه، در معنی توقیفی بودن اسماء نیز اختلاف است، چنان که در معنی اسماء.

بدان که کسانی که در اسماء لفظی قائل به توقیف شده‌اند، و توقیفیت را معنی کرده‌اند که باید در اطلاق آنها بر خداوند سبحان اذن شرعی رسیده باشد، مرادشان از اذن شرعی این است که ما باید فقط همان اسمایی را که در کتاب و سنت بر خداوند اطلاق شده است اطلاق کنیم، نه اینکه آیتی یا روایتی امر و نهی فرموده باشد که فقط باید این اسماء بر حق تعالی اطلاق شود نه غیر آنها؛ بلکه از ظاهر بعضی آیات و روایات عدم توقیفیت مستفاد است. و شگفت اینکه دیده نشده است که کسی تا کنون کتابی یا رساله‌ای به استقلال در توقیفیت اسماء الله نوشته باشد، و کسانی که بدان نظر داشته‌اند در اثنای کتب و رسایل از آن سخن به میان آورده‌اند. و دیگر اینکه، بحث توقیفی بودن اسماء در کتب کلامی و در اکثر تفاسیر قرآنی، در اسماء ملفوظ است که در حقیقت اسماء اسمائند، بلکه به یک معنی اسماء اسماء اسمائند، و در صحف عرفانی و حکمت متعالیه هم در اسماء ملفوظ، و هم در اسماء عینی و وجودیه خارجی که مظاهر و شئون و آیات حق تعالی‌اند و به عبارت آخری: در مراتب وجود است که هر مرتبه را مقام معلوم است.

باب سوم رساله در علت توقیفی بودن اسماء در نزد اکثر اهل شرع بخصوص متکلمان نگاشته شده است. در آغاز قول قاضی عضدایی نقل می‌شود مبنی بر اینکه گفته است: «اطلاق اسماء بر باری تعالی متوقف بر اذن شرعیست که باید احتیاط کرد تا از اسمایی که موهم و مشعر معنی باطلند احتراز شود، زیرا که خطر و اهمیت تسمیه بسی عظیم است»، که استاد علامه حسن زاده معتقدند نظر قاضی عضد صورت خطایی دارد، بدین معنی که: چون انسان در شناخت باری ناقص است و هم احاطه به خصوصیات موارد استعمال لفظ ندارد، مبدا لباس الفاظی را که افکار و عقول انسانی بریده است، بر قامت معنی نارسا باشد.

و اضافه می‌کنند: به مثل ستایش جاهلی مرعالمی را تا چه اندازه مبتذل و ناپسند است، زیرا که او را به قدر ظهور برخی آثارش و بروز بعضی افعالش می‌شناسد، نه آن

چنان که اوست، چه این خام به پخته نرسد، و وهم مقام عقل را در نیابد، بدین مثبت عارف رومی در داستان حضرت موسی(ع) و شبان در مثنوی معنوی مولوی از زبان کلیم الله به شبان می گوید:

آفتابی را چنان هاکی رواست	چارق و پاتابه لایق مر تو راست
حق تعالی از چنین خدمت غنیست	دوستی بی خرد خود دشمنیست
جسم و حاجت در صفات ذوالجلال	با که می گویی تو این با عم و خال
چارق او پوشد که او محتاج پاست	شیر او نوشد که در نشو و نماست
گر چه یک جنسند مرد و زن همه	گر تو مردی را بخوانی فاطمه
گر چه خوش خوی و حکیم و ساکن است	قصد خون تو کند تا ممکن است
مرد را گویی بود زخم سنان	فاطمه مدح است در حق زنان
در حق پاکی حق آرایش است	دست و پا در حق ما استایش است
والد و مولود را او خالق است	لم یلد لم یولد او را لایق است
هر چه مولود است او زین سوی جوست	هر چه جسم آمد دلالت وصف اوست
حادث است و محدثی خواهد چنین	زانکه از کون و فساد است و مهین

استاد حسن زاده در ادامه بحث یاد آور می شوند: متکلمان در توقیفیت اسماء لفظی دلیل نقلی ندارند، و نیز دلیل عقلی که برهان بر توقیفیت اسماء باشد در کتب کلامیه دیده نشده است و تنها دلیلی که اقامه کرده اند گفتار قاضی عضد ایجی در مواقف است که مذکور شد و چنان که گفتیم آن خود دلیلی استحسانی و خطابی و اقناعیست، نه برهانی. خواجه طوسی، صدوق ابن بابویه، شهید اول محمد مکی و شیخ بهایی هیچ کدام در رسالات اعتقادی خویش از توقیفیت اسماء چیزی نگفته اند. زیرا اگر مسأله توقیفیت اسماء را معتبر می دانستند و بدان اهمیت عقلی یا نقلی می دادند، البته متعرض آن می شدند.

بزرگان حکمت چون فارابی و شیخ الرئیس و ملاصدرا و اتراب و اتباع آنان اسامی بسیاری را بر باری تعالی اطلاق کرده اند از جمله: واجب الوجود، خیر محض، عشق، عاشق، معشوق، فاعل و... و این بزرگان ادب مع الله داشتند و حامیان دین بودند و تنها دلیلی را که ابن عربی و خواجه نصیر طوسی و دیگران در توقیفیت اسماء فرموده اند، رعایت ادب مع الله است که باز دلیلی استحسانی و خطابی و اقناعیست. نگارنده ی رساله

سپس با طرح این سؤال‌ها که آیا اگر اسمی مفید معنای بسیار صحیح باشد و به خوبی بر اجلال الهی دلالت کند و رعایت ادب مع الله را در سبحانه - نیز نماید ولی در کتاب و اثر نیامده آیا اطلاق آن بر باری تعالی حرام و گناه است، با این که حلال و حرام شرعی متوقف بر دلیل شرعی‌اند؟ یا حق این است که هر نام نیکو که دلالت بر کمال و صفات کمالیه حق تعالی کند بر او اطلاق توان کرد؟ می‌گویید:

فعل مطلقاً به حسب ایجاد از آن حق سبحانه است و فاعل حقیقی معطی الوجود اوست که فاعل بالتجلی است، هر چند که فعل در مقام اسناد به مظاهر اسناد داده شود. به قول عارف رومی:

ما همه شیران، ولی شیر غلم   حمله‌مان از باد باشد دم به دم
حمله‌مان از باد و ناپیداست باد   جان فدای آنکه ناپیداست باد

خدای سبحان در قرآن مثلاً خود را به اوصافی وصف فرموده است که اسم به مفاد بعضی از آن اوصاف در کتاب و سنت نیامده است، مثل این آیات سوره ی نجم: ﴿وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكُ وَأَبْكِي وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتٌ وَأَحْيِي وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجِينَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى، مِن نَّطْفَةٍ إِذَا تَمَنَّى، وَأَنَّهُ عَلَيْهِ النَّشْأَةُ الْآخِرَى، وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى، وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعَرَى، وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى﴾ که اسم ممیت و محیی و خالق و مغنی و مقنی و رب ماثور است، حال اگر اسم مضحک و مُبکی و مُهلک ماثور نباشد، و در اثری هم نهی از اطلاق آنها بر باری تعالی نشده است، آیا مع ذلک اگر موحدی به همان لطیفه‌ی قرآنی خدای سبحان را به اسم مضحک بخواند گناه کرده است و خلاقی مرتکب شده است و ادب مع الله را رعایت نکرده است؟ آن هم به صرف پنداری که مضحک مثلاً در عرف مردم به یک شخص شوخ و مسخره گفته می‌شود؟ اگر چنین باشد بسیاری از اسماء ماثوره الهی در محاورات مردم رنگ دیگر گرفته مثل متکبر و مرشد که هر دو از اسمای الهی‌اند، آن در قرآن آمده است و این در دعای مجیر و چه بسیار اسمای دیگر نظیر آنها.

مؤلف گرانمایه کتاب کلمه علیا در توقیفیت اسماء در ادامه بحث در این باره می‌نویسد:

اگر گویی در اصول کافی بابی به نام «باب النهی عن الصفة بغير ما وصف به نفسه» عنوان شده است و در آن باب روایتی از امام رضا(ع) نقل شده است که فرمود: «اللَّهُم لَا أَصْفِكَ الْأَمْثَالَ بِمَا وَصَفْتَ بِهِ نَفْسَكَ...» و از این گونه روایات دیگر نیز در جوامع روایی نقل شده

است، و مفاد آنها بر توقیفیت اسماء دلالت دارد، در جواب گوئیم:

مفاد این گونه روایات همین قدر است که خدای سبحان خود را به صفات کمال وصف فرموده است، ما نیز به حکم عقل و به معاضدت فرموده معصوم مر حکم عقل را، خدای سبحان را باید به صفات کمال وصف کنیم. اما مفاد آنها این باشد که هر لفظی دلالت بر وصف کمال دارد، در اطلاق آن بر خدای سبحان باید اذن شرعی داشته باشیم، چنین نیست، و همین که منع شرعی در اطلاق نداریم کافیست.

برهان هر کجا قدم نهاد قدمش خیر مقدم است و حکم او حق است و شرع هم معاضد اوست و لفظ و عبارت هم خواه به تازی و خواه به جز آن مناسب با ادب مع الله است و نهی شرعی نیز در اطلاق آن وارد نشده است، دیگر چه جای منع؟! و اگر گفته شود که ظاهر کریمه ﴿وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ نهی از دعوت

حق تعالی به اسماء غیر حسنی است. جوابش این است که ما نیز نهی از دعوت حق تعالی به اسمای غیر حسنی را اعتراف داریم، و لکن نهی از دعوت خدای سبحان به اسمای غیر حسنی معنایش این نیست که جمیع اسمای حسنای او در کتاب و سنت آمده است و هر اسمی که ورای آنهاست اسمای غیر حُسناست چنان که قائل به توقیفیت اسماء بدان متمسک است. به علاوه که بنابر دلیل قائل به توقیفیت باید عدد اسمای الهی به نحو قطع منحصر شود به چند اسمی که فقط در قرآن کریم آمده است، آن هم به صورت اسم، نه اسمایی که از افعال قرآنی مشتق شوند و بر حق تعالی اطلاق گردند.

علامه حسن زاده آملی در باب چهارم رساله خویش به نقل برخی از آیات قرآنی در توقیفیت اسماء الله تبرک جسته‌اند و بعضی از اقوال مفسران را بیان می‌دارند و به نکاتی اشاره می‌نمایند. از جمله اینکه: آیا انسان مجاز است که به مطلق اسمی که خدای سبحان در قرآن به خود اسناد داده است او را بدان اسم بخواند، مثلاً بگوید: یا خادع، یا زارع؟ و یا از افعال آیات مذکور و أمثال آنها که خود را بدان‌ها وصف فرموده است، اسمایی اشتقاق کند و او را بدان اسماء بخواند، مثلاً بگوید: یا ذاهب، یا تارک، یا مستهزی، یا ما کر، یا ناسی، یا قاص، یا مُفتی، یا مُعلم، یا ساقی، یا زارع، یا نافخ؟

در پاسخ به این پرسش‌ها مؤلف محترم به گفتار طبرسی و میر سید شریف و راغب استناد می‌کند و می‌نویسد:

عدم صحت اطلاق بعضی اسماء بر باری تعالی بدین سبب است که معنی آنها مشعر

و موهم نقص است، پس هر اسمی که اینچنین باشد اطلاق آن بر باری تعالی جایز نیست و دسته‌یی نیز گفته‌اند که علاوه بر عدم و نفی ایهام نقص، باید اسمایی را در مورد خداوند به کار برد که مشعر به تعظیم و تجلیل پروردگار نیز باشند. در پایان این باب، مؤلف ارجمند به بحثی از معلم ثانی، ابونصر فارابی، اشاره می‌نماید که خلاصه‌ی آن این است: چون خدای سبحان برتر از همه ماسوایش است و هیچ مانندی ندارد، و ما را در وصف او و اطلاق لفظ بر وی چاره‌یی جز از همین الفاظ نیست، باید بدانیم که او فراتر از معانی متصور ما از این الفاظ است، حتی در اطلاق لفظ موجود و حی و همچنین اسمای دیگری جز آنها.

مؤلف محترم همچنین نتیجه‌گیری می‌نماید که هر نام نیکو که دلالت بر کمال و صفات کمالیه خداوند کند، بر او اطلاق توان کرد؛ مثلاً عالم روحانی مرحوم مولی مهدی نراقی - رضوان الله تعالی علیه - با استناد به آیه کریمه ﴿سَقِیْمٌ رَهِیْمٌ شَرَابًا طَهُورًا﴾ اطلاق ساقی را که مشتق از فعل سقیهم (اسم فاعل فعل سقی است) قرآن مجید است بر خدای سبحان روا داشته با اینکه اسم ساقی مأثور نیست.

بیا ساقیا من به قربان تو	فدای تو و عهد و پیمان تو
بیا ساقی ای مشفق چاره‌ساز	بده یک قدح زان می غم‌گداز
نه زان می که شرع رسول انام	شمرده خبیث و نموده حرام
از آن می که پروردگار غفور	نموده است نامش شراب طهور

باب ششم کتاب «در توقیفیت اسماء» در توقیفیت اسماء عینی تحریر شده در مقابل لفظی. مؤلف در این خصوص اشاره می‌کنند که: سلسله‌ی جلیله عارفان را در توقیفیت اسمای الهی سخن فراتر از آنچه که در کتب کلامی رایج است می‌باشد و فهم آن مبتنی بر فرق بین اسم و صفت است که مبنای اصیل و قویم خود دارند، و این اسم است که به تعبیر قیصری در شرح فصّ داوودی فصوص الحکم «بین الاسم والمسمی عند اهل الحقیقة مناسبة جامعة» که در بیان آن می‌گوییم:

ذات با اعتبار تجلی‌یی از تجلیاتش اسم است، پس اگر ذات یعنی حقیقت وجود صمدی با صفت معینی از صفات کمالیه‌اش اخذ شود، اسم ذاتیست، و اگر با اعتباری تجلی خاصی از تجلیاتش اخذ شود، اسم فعلیست.

استاد علامه حسن زاده در ادامه‌ی این باب توضیح می‌دهند که: اسمای عینی را اسمای

تکوینی نیز گویند. یعنی اسمای تکوینی حقایق عینی‌اند که ظهورات و بروزات تجلیات هویت مطلقه‌اند، و این هویت مطلق وجود و وجود مطلق به اطلاق سِعیِ کلیست که صمد است، یعنی لا جوف و لا خلاء له چنان که جناب طبرسی در تفسیر سوره اخلاص از مجمع البیان روایت کرده است که: قال الباقر (ع) حدثني أبني زين العابدين (ع) عن أبيه الحسين بن علي (ع): أنه قال... الصمد الذي لا جوف له. و از این ظهور و بروز تجلی تعبیر به اسم می‌شود، و به حسب غلبه یکی از اسماء در مظهری، آن مظهر به اسم آن غالب نامیده می‌شود.

قید غالب را از این جهت آورده‌ایم که هر کجا سلطان وجود نزول إجلال فرمود، جمیع عسا کر اسماء و صفات در معیت او هستند و از لوازم اویند، جز اینکه این لوازم در بعضی از مظاهر ظاهر، و در بعضی باطنند.

اسم از لحاظ دال لفظی و مدلول عینی بر دو قسم است: یکی اسم تکوینی عینی خارجی که همان شأنی از شئون ذات واجب الوجودیست که کل یوم هو فی شأن، و دیگر اسم اسم است که لفظ است. و بدان که مرتبه عالیه اسم قرآنی و عرفانی و حکمی اول است که عینیست نه دوم، و علم آدم الأسماء کلها.

مؤلف محترم اضافه می‌کند: متکلمان و اکثر متشرع مانند آنان مدار بحثشان در توقیفیت اسماء در الفاظ است که اسمای اسمایند، بلکه در حقیقت اسمای لفظی اسمای اسمای اسمایند، زیرا که اعیان ثابته که صور علمیه‌اند اسمای الهی‌اند که در غیب ذات به وجود احدی مستجتنند، و اعیان خارجه مظاهر اعیان ثابته‌اند عین اسمای آن اسمایند، پس اسمای لفظی که اسمای اعیان خارجی‌اند، اسمای اسمای اسمایند. و در صحف عرفانی اسمای خارجی را ارواح اسمای لفظی گفته‌اند، و اسمای غیب ذات را ارواح اسمای عینی، پس اسمای خارجی ابدان اسمای غیب ذاتند و اسمای لفظی ابدان اسمای عینی و حق جان جهان است و جهان جمله بدن.

در باب هفتم کتاب «در توقیفیت اسماء» مؤلف محترم در بیان اختصاصی اطلاق سمیع و بصیر، در میان قوای ظاهری پنجگانه بر باری تعالی مطالبی را بیان کرده و می‌نویسند: این دو اسم عظیم - اعنی سمیع و بصیر - از اسمای حُسنی و علیای حق جلّ و علی و از امهات سبعة اسمایند که آنها را ائمه سبعة اسماء نیز گویند. در ادامه این باب ذکر شده است که فارابی در مدینه فاضله حق تعالی را به محبوب اول و معشوق اول نام

برده است: «فهو المحبوب الأول والمعشوق الأول، أحبه غيره أو لم يحبه، وعشقه غيره أو لم يعشقه.» همچنین در فصل بیست و هشتم فصوص خدای سبحان را عاشق و معشوق خوانده است. و نیز اشاره شده که شیخ الرئيس در آخر مقاله هشتم الهیات شفا، اسامی عاشق و معشوق و لازم و ملزوم و مدرك و مدرك را بر باری تعالی اطلاق کرده است و فرموده که این معانی به نحو افضل در باری تعالی صادق است و اگر کسی اطلاق این اسماء را ناخوش دارد، اسمای دیگر به جای آنها بر وی اطلاق کند.

باب هشتم کتاب در اطلاق اسمای الهی با مراعات ادب مع الله بیان شده و در قسمتی از آن آمده است: انسان آگاه از اطلاق الفاظی که توغل در صفات کونیه دارند، بر باری تعالی خودداری می‌کند، و از روش ادب مع الله به در نمی‌رود، و بین قل کل من عند الله و بین ما اصابك من سيئه فمن نفسك جمع می‌کند، چنان‌که در میان حواس پنجگانه سه قوه لامسه و شامه و ذائقه را که سخت توغل در ماده کونیه دارند بر باری تعالی اطلاق نمی‌کند، اگر چه او را عامل به جمیع ملموسات و مسموعات و مذوقات می‌داند، و همه را به اضافه اشراقیه نوریه تطورات و شؤونات و روابط صرف آن حقیقت می‌بیند، و لکن چون سمع و بصر را در رتبه و درجه‌ای دور از ماده می‌بیند بر حق سبحانه اطلاق می‌کند.

عبد متأدب نفس خود را در مذام و قایه رب خود قرار می‌دهد، چنان‌که در محامد رب خود را و قایه نفسش. و این وقایه، أعلى مراتب تقویست.

مؤلف سپس کلام خواجه طوسی را در رساله «فصوص نصیریّه» نقل نموده و خلاصه آن را از مفاد کلام این‌گونه بیان می‌دارد: هر لفظی را خدای سبحان بر خود اطلاق کرده است، لایق جلال و مناسب کمال اوست و رعایت ادب مع الله ایجاب می‌کند که ما نیز به همان لفظ او را بخوانیم.

آن‌گاه استاد حسن زاده در پاسخ به کلام خواجه طوسی دلایلی اقامه نموده در قسمتی از آن می‌خوانیم که:

مراعات ادب مع الله این است که اسمای حُسنی را بر وی اطلاق کنیم و حال که چنین است چه بهتر که تا می‌توانیم آن اسمایی را به کار ببریم که در کتاب و سنت وارد شده‌اند. این یک دستور استحسان و ادب اخلاقی است. حال اگر اسمایی جز آنها را که مقرون با ادب مع الله‌اند بر وی اطلاق کنیم، آیا در این اطلاق منع شرعی داریم که اگر اسمایی به غیر از آنچه در کتاب و سنت آمده‌اند بر حق تعالی اطلاق کنیم خلاف دین اسلام را مرتکب

شده‌ایم؟ حقاً چنین ادعایی محض افترا به شرع انور است و خواجه طوسی و دیگر اعظم علم و دین هیچ یک چنین ادعایی نکرده است.

آری، اگر تفوه به اسمی و یا وصفی در عرف مردم خلاف ادب محسوب شود، باید ادب مع‌الله مراعات شود و وظیفه اخلاقی و ادبی عبد است که جانب ادب نگاه دارد. از خدا جوییم توفیق ادب / بی‌ادب محروم ماند از لطف رب. ولی سخن در توقیفیت اسماء یعنی حرمت و عدم آن است.

مؤلف این باب را بدانچه عالم جلیل آقا سید حسین همدانی درود آبادی و استادشان علامه حاج میرزا ابوالحسن شعرانی - جزاء الله عنا خیر جزاء المعلمین - افاده فرموده‌اند خاتمه می‌دهد و می‌نویسد:

اعتقاد من این است که اسمای عینی الهی توقیفی‌اند. ﴿ لا تبدیل لکلمات الله ﴾ (یونس، آیه ۶۵) ﴿ لا تبدیل لخلق الله ذلك الدین القيم ﴾ (روم، ۳۱) ﴿ فلن تجد لسنة الله تبدیلاً ولن تجد لسنة الله تحویلاً ﴾ (فاطر، ۴۴) اما اسمای لفظی حق این است، هر نام نیکو که دلالت بر کمال و صفات کمالیه حق تعالی کند اطلاق آن بر او رواست و رأی و توقیفیت سخت فائل بلکه باطل است، جز اینکه ادب مع‌الله به حسب سیرت بندگی اقتضا می‌کند هر اسمی در عرف و عادت قومی منصرف و متبادر به معناییست که با جلال و جمال الهی مناسب نیست، بر وی اطلاق نشود چنان‌که ظاهر «و لله الاسماء الحسنی فادعوه بها» نهی از دعوت حق تعالی به اسمای غیر حُسنی است، نه این که هر اسمی در کتاب و سنت نیامده است غیر حُسنی است، زیرا که مفاد آن عام است. علاوه این کریمه دیگر می‌فرماید: ﴿ سبحان الله عما یصفون الا عباد الله المخلصین ﴾

مؤلف با بیان این نکته که وقتی شاهد و سند ارائه گردد، هیچ مانعی در به کارگیری لفظ نیست اضافه می‌کند:

خدای تعالی را کریم و جواد گویند، اما سخی که تقریباً مرادف آن است نگویند. و او را فقیه و عارف نگویند، اما حکیم و علیم گویند. مانع آن در آنچه می‌گویند امتناع طبع بلغای اهل لغت است و مجوز آن استعمال آنها که دلالت بر وضع می‌کند، نه آنکه در روایتی یا آیه قرآن وارد باشد که خدا را فقیه و سخی مگویند. و قیود اهل لغت در عربی بلکه در هر زبانی بسیار است و منع و تجویز را از امتناع یا استعمال آنها باید استنباط کرد.^{۵۸}

در پایان این فصل و در تکمیل آن به عنوان شاهد توجه شما بزرگواران خواننده را به دو قطعه‌ی ادبی، یکی به نثر از تفسیر شریف کشف الاسرار و عدة الابراء و دیگری غزلی عارفانه از صائب تبریزی جلب می‌نماییم:

پنج صفت است که در هفت آسمان و هفت زمین موصوف به آن خداست و در آن صفات یگانه و یکتا و بی‌همتاست: اول وحدانیت که حق و صفت اوست و نعت عزت اوست: «واللهم اله واحد لا اله الا هو» یکیست یگانه و یکتا و یکی در ذات و یگانه در صفات و یکتا در سزا، از همه کس جدا و از همه چیز جدا، در ذات بی‌شبهه، در قدر بی‌نظیر، در صفات بی‌همتا. دیگر پاکی از عیب حق و صفت اوست، پاک از زاده و از زاینده، پاک از انباز و یاری دهنده، پاک از جفت و هم ماننده، پاک از کاستن و افزودن و از حال بگشتن و گردیدن و از کسی به دریافت وی رسیدن. هیچ کس را نبینی که نه در وی نقصان نیست یا از عیب نشانی، و حق جلّ جلاله از نقصان مقدّس و از عیب منزّه و از آفات بری، صفات او از حدوث و تغیر و منقصت متعالی. «فتعالی الله الملك الحق لا اله الا هو ربّ العرش العظيم» سه دیگر، صفت بقاست که حق و نعمت خداست. همه فانی گردند و او ماند، باقی زنده پاینده‌ی جاویدی، پیش از همه زندگان زنده و از پس همه زندگان پاینده، و بر زندگی و زندگان خداوند. «کلّ من علیها فان و یبق وجه ربّك ذوالجلال والاکرام» چهارم علوّ و برتری صفت و حق خداوند اکبر است که به قدر از همه بر است و به ذات و صفات زور است، «و هو القاهر فوق عباده» نه در صفت مشارک، نه در نعمت مشابه، نه در ذات بسته‌ی آفات، نه در صفات شوب علّات، ستّوح الذّات، قدّوس الصفات. پنجم قدرت است که در آسمان و زمین الله را صفت است، مخلوق بعضی تواند و بعضی نه و خالق بر همه چیز قادر است «وکان الله علی کلّ شیء مقتدرًا» هر چه در عقل محال است، الله بر آن قادر بر کمال است و قدرت او بی‌احتیال است، و در قیمومیت بی‌گشتن حال است، و در ملک ایمن از زوال است، و در ذات و نعمت جاوید متعال است.^{۵۵}

□

ای هر دو جهان خاک ره سرو روانت	گردون مطوق یکی از فاخته گانت
عمریست فلک می‌خورد از جام شفق خون	شاید که شمارند ز خونابه کشانت
بر کوتاهی بینش خود داد گواهی	آن کس که نشان داد برون از دو جهانت
پنهان‌تر از آنی که توانست به نشان یافت	پیداتر از آنی که بپرسند نشانت

جوشیدن آب از جگر سنگ به تعجیل
فرعون که می زد لمن الملک ز نخوت
هر حلقه‌ی زلف تو پری خانه‌ی چینست
چون حرف مکرر سخن قند بود تلخ
جولان سمند تو برون از دو جهان است

یک چشمه‌ی سهل است ز فرمان روانت
در بحر عدم غوطه زد از چوب شبانت
رحم است به چشمی که نباشد نگرانت
آن را که شنیده است حدیثی ز زبانت
چون دست زند صائب مسکین به عنایت^{۵۶}

پی‌نوشت‌ها

۱. رک، علیرضا برازش، المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ۱۳۷۲ (مجموعه سی جلدی)، ج ۱۰، ص ۶۶۹۷، تحت کلمه خیر.
۲. منشآت قائم مقام فراهانی، انتشارات شرق، ص ۷.
۳. و خدای عالم همه‌ی اسماء را به آدم تعلیم داد... آیه‌ی ۳۱ سوره‌ی بقره.
۴. ابوالفضل میبدی، تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار، ج ۱، ص ۱۳۷.
۵. رجوع کنید به قسمت اول بحث انواع و چه‌گونگی صفات در همین مقدمه قول ملاصدرا.
۶. به نقل از لغتنامه دهخدا، ج ۶، ص ۲۴۸۸.
۷. به نقل از لغتنامه دهخدا (تلخیص از مبدء و معاد ملاصدرا).
۸. همان مأخذ (با تلخیص).
۹. سوره‌ی الرحمن، آیه‌ی ۷۸.
۱۰. سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۱۵۵.
۱۱. سوره‌ی طه، آیه‌ی ۱۱۰.
۱۲. سوره‌ی شوری، آیه‌ی ۹.
۱۳. سوره‌ی یوسف، آیه‌ی ۷۶.
۱۴. اقتباس از آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی مجادله.
۱۵. دکتر محمدباقر حجتی، مقدمه اسماء و صفات الهی در قرآن، صفحات ۹ و ۱۰.
۱۶. علامه محمد حسین طباطبایی، ترجمه‌ی تفسیر المیزان، جلد ۱۶، صص ۲۶۵-۲۶۶.
۱۷. همان مأخذ.
۱۸. حسن‌زاده آملی، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، ص ۷۴. بنیاد نهج البلاغه، کنگره هزاره‌ی نهج البلاغه ۱۳۵۹ ه. ش (۱۴۰۰ ه. ق).
۱۹. همان مأخذ، ص ۱۸.
۲۰. دکتر محمدتقی مقتدری، نام‌ها و صفت‌های خدای رحیم در قرآن کریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۶۲، صص ۷۷-۷۵.
۲۱. قیصری، شرح فصوص ۱۲ و ۱۳، کاشانی، مصباح الانس، ۱۱۳، شاه نعمت‌الله، رسایل ۱۴ و ۱۵ و ۱۶.

۲۲. دکتر سید جعفر سجادی، به نقل از فرهنگ اصطلاحات عرفانی، تحت اسم اعظم.
۲۳. حسن‌زاده آملی، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، ص ۴۳.
۲۴. همان مأخذ، ص ۴۶.
۲۵. همان مأخذ، ص ۹۵.
۲۶. جهت کسب اطلاعات بیشتر رجوع کنید به مقدمه‌ی کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق، انتشارات اسلامی.
۲۷. همان مأخذ، مقدمه.
۲۸. علامه محمدحسین طباطبائی، ترجمه‌ی تفسیر المیزان، جلد ۱۶، به شماره ۱۹۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ص ۲۶۹-۲۶۷.
۲۹. همان مأخذ.
۳۰. دکتر محمد تقی مقتدری، نام‌ها و صفت‌های خدای رحیم در قرآن کریم، چاپ دفتر نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۶۲.
۳۱. دعای شریف مجیر مروی از حضرت رسول(ص) می‌باشد که جبرئیل امین برای آن حضرت آورد، در وقتی که در مقام ابراهیم(ع) مشغول به نماز بود و کفعمی در بلد الامین و مصباح این دعا را ذکر کرده و در حاشیه‌ی آن اشاره به فضیلت آن نموده. از جمله فرموده هر که این دعا را در ایام البیض ماه رمضان بخواند گناهایش آمرزیده شود، اگر چه به عدد دانه‌های باران و برگ درختان و ریگ بیابان باشد و برای شفای مریض و قضای دین و غنا و توانگری و رفع غم خواندن آن نافع است.
- [مفاتیح الجنان، حاج شیخ عباس قمی طاب ثراه]
- استاد علامه حسن‌زاده آملی در صفحه‌ی ۲۸ کتاب کلمه علیا در توقیفیت اسماء در خصوص دعای مجیر می‌نویسند: در دعای مجیر یکصد و هفتاد و هشت اسم الهی آمده است که پنجاه و هفتمین آن اسم اعظم «یا موجود» است که مقدس‌های خشک سخت از آن رم می‌کنند، چه اینکه می‌گویند وجود و موجود را عارفان و حکیمان به دهان مردم انداختند، با این که دعای مجیر را مرحوم کفعمی در بلد الامین و مصباح از حضرت خاتم الانبیاء(ص) روایت کرده است، که وقتی در مقام ابراهیم(ع) به نماز بود، جبرئیل آن را برای آن جناب آورد.
۳۲. دکتر محمد تقی مقتدری، نام‌ها و صفت‌های خدای رحیم در قرآن کریم، ص ۱۳۲.
۳۳. تفسیر نمونه، جلد اول، صص ۱۷-۱۸.
۳۴. رک، دکتر محمدباقر محقق، اسماء و صفات الهی در قرآن فقط، انتشارات اسلامی، مقدمه.
۳۵. اسرار الحکم، تصنیف حاج ملاهادی سبزواری، با مقدمه و حواشی حاج میرزا ابوالحسن شعرانی، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰ ه. ق.
۳۶. ابوالفضل میبیدی، تفسیر کشف الاسرار و عدةالابرار، ج دهم، ص ۱۳۴.

۳۷. تو پاک و منزهی و من نمی‌توانم حمد و ثنای تو را به حساب آورم.
۳۸. گرفتار زکام، چائیده، سرماخورده.
۳۹. نابینا که بینایی او رفته باشد، بیمار و لاغر.
۴۰. مرتبه‌اش بالاتر است از آن چه می‌گویند.
۴۱. خوبی از دور نیست و دیگری را نمی‌توان با او مقایسه نمود، چیزی چون او نیست. او خود شنوا و بیناست.
۴۲. مرتبه‌اش بالاتر از آن است و بل دانش و نیرویش محیط بر همه چیز است.
۴۳. کسی از او نژاد و نژاد او از کس و نبود او را همتا و مانند هیچ کس (مقتبس از آیات ۳ و ۴ سوره‌ی مبارکه‌ی الاخلاص).
۴۴. بنابراین او علم تمام و کامل است و نیروی تام.
۴۵. اوست اول و آخر و آشکار و نهان هر چیز.
۴۶. پروردگار حکم فرماست بر تمام آفریدگان و در مقام و مرتبه برتری است.
۴۷. آفرینش و دستور اختصاصی به او (حضرت باری تعالی) دارد و منحصر به اوست.
۴۸. بزرگا خدای که او نیکوترین آفریدگاران است (مأخوذ از آیه ۱۴ سوره‌ی مبارکه‌ی المؤمنون).
۴۹. مولید سه گانه: بر بسته، بر رسته و جنبنده را می‌گویند یعنی جماد، نبات و حیوان.
۵۰. سید بدر الدین یغمایی، دیباجه یکم، منشآت قائم مقام فراهانی، صص ۲۷۳، ۲۷۴.
۵۱. ترجمه دکتر سید جعفر شهیدی، به نقل از نهج البلاغه، چاپ هشتم.
۵۲. ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۱۶.
۵۳. دکتر محمد تقی مقتدری، نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم، صص ۸۱-۸۰.
۵۴. علامه حسن‌زاده آملی، کلمه غلیا در توقیفیت اُسماء، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول ۱۳۷۱.
۵۵. ابوالفضیل میبدی، تفسیر کشف الاسرار و عدةالابرار، ج هفتم، ص ۴۵۷.
۵۶. کلیات صائب تبریزی، با مقدمه استاد امیری فیروزکوهی، کتابفروشی خیام.

❖ فصل دوم

_____ اعتقادات فرق مختلف در باب اسامی و صفات الهی

□ اعتقادات فرق مختلف در باب نام‌ها و صفات الهی

عبد‌الکریم شهرستانی صاحب الملل والنحل در تعیین قانونی که تعدد فرق اسلامی بر آن مبتنی است چهار قاعده را ذکر می‌کند:

□ قاعده اول: در صفات و هویداگردانیدن توحید با تعداد آن و بیان صفات ازلی که جماعتی آن را اثبات می‌کنند و فوجی آن را نفی می‌نمایند و بیان ذات و صفات فعل و بیان آنکه چه واجب و شایسته‌ی کبریای حق باشد و چه جایز و چه محال و خلاف میانه‌ی اشعریه و کرامیه و مجسمه و معتزله بر این اصول مبتنیست.

□ قاعده دوم: در بیان مسائل قدر و عدل

□ قاعده سوم: در وعد و وعید و اسماء و احکام

□ قاعده چهارم: در سمع و عقل و رسالت و امامت.^۱

با توجه به قواعدی که گفته شد یکی از اصلی‌ترین اختلافات میان فرق، اختلاف در صفات حق تعالی است، یعنی همان قاعده اول که در اینجا مورد بحث ما قرار گرفته است. همچنان که می‌دانیم، ملت‌ها را به هفتاد و سه فرقه تقسیم کرده‌اند که، یکی از آنها سنت و جماعت و هفتاد و دو سوای آن است که در اصل شش گروه می‌باشند: [رافضیه، خارجی، جبریه، قدریه، جهمیه، مرجیه] به شرح زیر:

○ فرقه‌های رافضیه: شامل ۱۲ فرقه‌اند بدین شرح: علویه، ابدیه، شیعیه، اسحاقیه، زیدیه، عباسیه، امامیه، ناوسیه، تناسخیه، لاعنیه، راجعیه، و مرتضیه.

○ فرقه‌های خارجی عبارتند از دوازده فرقه: ازرقیه، ریاضیه، ثعلبیه، جازمیه، خلفیه کوزیه، کنزیه، معتزله، میمونیه، محکمیه، سراجیه، اخنسیه.

- فرقه‌های جبریه نیز دوازده‌اند: مضطریه، افعالیه، معیه، تارکیه، بحثیه، متمنیه، کسلانیه، حبیبیه، خوفیه، فکریه، حسبیه، حجتیه.
- قدریه هم دوازده فرقه‌اند: احدیه، ثنویه، کیانیه، شیطانیه، شریکیه، وهمیه، رویدیه، ناکسیه، متبریه، قاسطیه، نظامیه، متولفیه.
- فرقه‌های جهمیه نیز دوازده‌اند: معطلیه، مترابصیه، متراقبیه، واردیه، حرقیه، مخلوقیه، عبریه، فانیه، زناده، لفظیه، قبریّه و واقفیه.
- فرقه‌های دوازده‌گانه‌ی مرجیه عبارتند از: تارکیه، شائیه، راجیه، شاکیه، نهمیه، عملیه، منقوصیه، مستثنیه، اثریه، مدعیه، مشبّهه و حشویه. و ابوالقاسم رازی هفت فرقه‌ی دیگر از ایشان برآورده:

کرامیه، هریه، حالیه، باطنیه، اباحیه، براهمیه، اشعریه. و اسماء بعضی از ایشان سوفسطائیه، فلاسفه، سمنیه، و مجوسیه هم یافته شده است.

[نقل به اختصار از لغتنامه دهخدا]^۲

قبل از پرداختن به آرای و عقاید برخی از فرق در باب صفات و اسماء الهی، از قرآن کریم استمداد می‌جوییم و اسماء و صفات الهی را در این کتاب عظیم و عزیز بررسی می‌نماییم.

□ بسم الله الرحمن الرحيم: به نام خداوند بخشنده‌ی مهربان (۱۴ مرتبه در قرآن آمده است).

□ ﴿وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [سوره‌ی اعراف، آیه‌ی ۱۸۰]

خدای راست نام‌های نیکو بخوانید او را بدان.

□ ﴿أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ [سوره‌ی رعد، آیه‌ی ۲۸]

تنها یاد خدا آرام‌بخش دلهاست.

□ ﴿وَرَبُّكَ فَكَبِّرْ﴾ [سوره‌ی مدثر، آیه‌ی ۳]

خدای را به بزرگی و کبریا یاد کن.

□ ﴿وَادْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبْتَئِلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾ [سوره‌ی مزمل، آیه‌ی ۸]

و دائم در شب و روز نام خدا را ذکر کن و به کلی از غیر او علاقه بپر و به او بپرداز.

□ ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ [سوره‌ی واقعه، آیات ۷۴ و ۹۶ و سوره‌ی الحاقه، آیه‌ی ۵۲]

پس ای رسول گرامی! نام بزرگ خدای را تسبیح گوی (نام خدای بزرگوار خود را به ستایش یاد کن).

- ﴿وَإِذْ كَرَّمْنَا شِمْلَةَ رَبِّكَ بَكْرَةً وَأَصِيلًا﴾ [سوره ی دهر، آیه ۲۵]
- و نام خدا را صبح و شام (به عظمت) یاد کن.
- ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ، لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ [سوره ی طه، آیه ۸]
- معبودی غیر از خداوند نیست او را نام های نیکو نیست.
- ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ﴾ [سوره ی صافات، آیه ۱۵۹]
- ذات پاک خدا از او صافی که به جهل به او نسبت می دهند منزّه است.
- ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَىٰ﴾ [سوره ی اعلی، آیه ۱]
- ای رسول ما! نام خدای خود که برتر و بالاتر از همه موجودات است تسبیح گوی.
- ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّىٰ، وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّىٰ﴾ [سوره ی اعلی، آیات ۱۴ و ۱۵]
- حقاً که فلاح و رستگاری یافت کسی که تزکیه نفس کرد و به ذکر نام خدا به نماز و (طاعت) پرداخت.

در تفسیر سوره ی یوسف (ع) حدایق الحقایق می نویسد:

حق تعالی، هفت نفر از انبیا را به هفت علم مخصوص گردانید؛ اول: آدم (ع) را علم اسماء تعلیم فرمود: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ [سوره ی بقره، آیه ۳۱]

... و در بحار الانوار ۱۸ مورد به این آیه ی شریفه اشاره شده است.^۳

طبری در تفسیر سوره ی اخلاص آورده است:

گفتند: بگو که خدای تو چه گونه است و صفت او چیست؟ جبرئیل (ع) بیامد و این سوره بیاورد: قل هو الله احد، تا آخر سوره. گفت: بگو، یا محمد! که خدای من یکیست، یکتا و او را همتا و انباز نیست. و هر چه آفرید جفت آفرید، و او خود یکیست، احد، یکتا، فرد، واحد، بی ضد، بی ند، بی مثل، بی مانند، قادر و پادشاه. هر چه کرد به عدل کرد و هر چه کند، به عدل کند. صمد است که او را به طعام و شراب حاجت نیست. هرگز نژاد و نژاید، و او از کسی نژاید. و هیچ چیز و هیچ کسی بدو مانند نیست. صفت خداوند تو چنین است.

و خدای عز و جل را بیش از آن صفت نشاید کردن که او خود را کرده است.

[تفسیر طبری، سوره ی اخلاص]

و نیز در ترجمه ی تفسیر طبری بر سوره ی بقره آمده است:

... و جبرئیل (ع) این سوره بیاورد حُجَّتِ قول پیغامبر (ع) را: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قل

هو الله احد الله الصمد لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفواً احد.
گفت صفت خداوند من چنین است که خویش را گفته است، و بیش از آن که گفته
است صفت او نتوان گفتن.

□

اگر در قرآن کریم تأمل نماییم، در می یابیم که آن قسمت از آیات که نام ها و صفات
خدا را یادآوری می کنند، در واقع چکیده ی همه آیه و آیات قبل از خود هستند و تأکید
دارند بر آنچه که از سوی خالق قرآن بیان گردیده است. و همچنین در داستان پیامبران در
قرآن عظیم در می یابیم که هر کدام از رسولان الهی در کتاب خدا و به هنگام دعا خدای
خویش را با صفتی خاص وصف می نمایند و می خوانند. مثلاً شعیب (ع) می گوید: «إِنَّ رَبِّي
رَحِيمٌ وَدُودٌ» و از موسی (ع) در آیه ی ۴۴ سوره ی مؤمن خطاب به قوم خویش می خوانیم که
پروردگارش را عزیز و غفار می نامد و می داند «أَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ» و نیز در آیه ۴۴
همان سوره، موسی پروردگار خویش را بصیر بالعباد می خواند و... که این امر در قرآن
کریم و نوع بیان پیامبران و صفاتی که با آنها خدا را از زبان خدا می خوانند، بسیار
دلنشین، شگفت و قابل تعمق و اندیشه است.

در دعای جوشن کبیر می خوانیم: «يَا مَنْ تَبَارَكَ اسْمُهُ» ای آن که نام او برکت دارد. و در
احادیث شریف آمده است که: «تَبَارَكَ اسْمُهُ وَ تَعَالَى عُلُو كِبَرُهُ»

[کتاب توحید، شیخ صدوق، ص ۲۶۶]

«اذكروا اسم الله عليه يبارك لكم»

[بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۳۴۹ و ۴۲۴]

و اما در خصوص حروف مقطعه ی مبارکه در قرآن کریم و ارتباط این حروف با نام ها
و صفات الهی، شواهدی وجود دارد که به برخی اشاره می شود:

صاحب آندراج گوید: «بدان که حروف هجا که در اوایل بعضی از سورت های قرآن
است، می شاید که هر حرفی اشارت به صنفی از صفات خدا باشد، به مناسبت مقام،
چنان که در الف در «الم» اشارت باشد به الله و لام اشارت به لطیف و میم اشارت به محب،
و تقدیر چنین است که الله لطیف و محب.

و در «کهیصص» کاف اشارت به کافی باشد و ها اشارت به هادی و یا اشارت به یقین
و عین اشارت به علم و صاد اشارت به صادق. و می شاید که اشارت به دیگر معانی هم
باشد که آن را خدای تعالی داند.^۴

و نیز: اسم الله فی «کهیص» (اسألك باسمك - حم عسق و کهیص)

[بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۲۶۲]

و نیز: اسم الله فی «المر» («المر» معناه انا الله المحیی الممیت)

[بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۳۷۳ و ۳۸۱]

و همچنین: اسم الله فی «المص» («المص» معناه انا الله المقتدر الصادق)

[بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۳۷۳ و ۳۸۱]

سعدی شاعر و نویسنده‌ی توانای ادب فارسی در قرن هفتم هجری در قصاید غزایی که در توحید سروده است، صفات خدا را از ثبوتی و سلبی یاد می‌کند و پیوسته او را به داشتن علم و قدرت و غنی و اراده و کبریا و رحمت و اجابت و لطف و قدم توصیف می‌کند و ذات پاکش را از تهمت ضد و نقیض و جنس مبرا و منزله یاد می‌کند با استفاده از آیات شریفه‌ی ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ (صافات: ۱۸۰) و آیه کریمه‌ی ﴿اِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (بقره: ۱۸۶) که او این معانی را در بوستان چنین آورده است:

به نام خداوند جان آفرین	حکیم سخن در زبان آفرین
بری ذاتش از تهمت و ضد و جنس	غنی ملکش از طاعت جنّ و انس
لطیف کرم گستر کارساز	که دارای خلق است و دانای راز
مر او را رسد کبریا و منی	که ملکش قدیم است و ذاتش غنی
فرماندگان را به رحمت قریب	تضرع‌کنان را به دعوت مجیب
بر احوال نابوده علمش بصیر	به اسرار ناگفته لطفش خبیر
به قدرت نگهدار بالا و شیب	خداوند دیوان روز حسیب
قدیمی نکوکار نیکی پسند	به کلک قضا در رحم نقشبند
بر او علم یک ذره پوشیده نیست	که پیدا و پنهان به نزدش یکیست ^۵

□

در پایان این مقال و قبل از نقل آرا و عقاید فرق بجاست که قسمت‌هایی از حدیث سی و یکم (الحادی والثلاثون) منقول از کتاب شرح چهل حدیث (اربعین حدیث) اثر امام خمینی (ره) را متذکر شویم، تا آرا و نظرات ائمه هدی امام باقر (ع) و امام صادق (ع) همچون چراغی فرا راهمان باشد در بررسی و نقل آرا و عقاید سایر فرق اسلامی.

بالسند المتصل إلى الشيخ الجليل، أفضل المحدثين، محمد بن يعقوب الكليني عن علي بن ابراهيم، عن أبيه عن حماد، عن ربعي، عن زرارة، عن أبي جعفر (ع)، قال سمعته يقول: إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَا يُوصَفُ، وَكَيْفَ يُوصَفُ، وَقَالَ فِي كِتَابِهِ: ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾ [انعام: ۹۱، حج: ۷۴، زمر: ۶۸]
فَلَا يُوصَفُ بِقَدَرٍ، الْأَكَاَنَ أَغْظَمَ مِنْ ذَلِكَ...

«جناب زراره گوید: شنیدم حضرت باقرالعلوم (ع) می فرمودند: همانا خداوند عزوجل وصف کرده نشود. و چه گونه به وصف آید و حال آنکه در کتاب خود فرموده که «تعظیم و تقدیر نمودند خداوند را حق تعظیم.» پس توصیف نشود خدای تعالی به عظمت و وصفی، مگر آنکه حق تعالی بزرگتر از آن است...»

و بدان که آنچه در این حدیث شریف است که خداوند تعالی توصیف نشود اشاره به توصیفات نیست که بعضی از اهل جهل و جدل از متکلمین و غیر آنها حق را به آن توصیف می کردند، که توصیفات آنها مستلزم تحدید و تشبیه بلکه تعطیل بوده، چنانچه در خود این حدیث اشاره به آن فرموده به قوله: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ. و در باب نهی از توصیف در کتاب کافی شریف اخبار دلالت بر آن دارد:

باسناده عن عبد الرحمن بن عتيك القصير، قال: كَتَبْتُ عَلَى يَدَيَّ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَعْيَنَ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع): أَنَّ قَوْمًا بِالْعِرَاقِ يَصِفُونَ اللَّهَ بِالْصُّورَةِ بِالتَّخَاطِيطِ...

«عبدالرحیم گوید: نوشتم به حضرت صادق (ع)، توسط عبدالملک که طایفه یی در عراقند که حق تعالی را توصیف کنند، به صورت و تخطیط. (یعنی عروق و رگ و پی، یا شکل و هیأت) پس اگر صلاح می دانید، فدای شما، مذهب صحیح را در توحید مرقوم فرمایید. پس مرقوم فرمود: خدا تو را رحمت کند، از توحید سؤال کردی و آنچه را در آن اختیار کردند، اشخاصی که پیش تو هستند (یعنی اهل عراق) بزرگ است خدایی که نیست مثل او چیزی و او شنوا و بیناست، بزرگتر است از آنچه توصیف نمودند، توصیف کنندگانی که تشبیه نمایند خداوند را به مخلوقش، آنهایی که افترا و دروغ بندند به خداوند. پس بدان، خداوند تو را رحمت کند، که مذهب صحیح در توحید آن است که قرآن به آن نازل شده از صفات خدای تعالی. پس نفی کن از خداوند بطلان و تشبیه را: نه نفی صفات کن که آن بطلان است، و نه صفات شبیهه ی به خلق ثابت کن برای او که آن تشبیه است. اوست الله و ثابت و موجود، بزرگتر است از آنچه توصیف نمودند وصف کنندگان. از قرآن تجاوز نکنید پس به ضلالت و گمراهی بفتید بعد از بیان و تعلیم الهی.»

از تأمل در این حدیث شریف و تدبّر درست در صدر و ذیلش معلوم می‌شود که مقصود از نفی توصیف حق، تفکر نکردن در صفات و توصیف نمودن حق مطلقاً، نیست چنانچه بعضی از محدثین جلیل فرمودند، زیرا که در این حدیث امر فرمود به نفی تعطیل و تشبیه - چنانچه در بعضی روایات دیگر - و این خود بی تفکر در صفات و علم کامل به آنها صورت نگیرد؛ بلکه مقصود آن جناب آن است که توصیف ننمایند به آنچه لایق ذات مقدس حقّ تعالی نیست، مثل اثبات صورت و تخطیط و غیر آن از صفات مخلوق که ملازم با امکان و نقص است، تعالی الله عنه.^۶

● شیعه

در باب عقاید شیعه علویه و اثنی عشریه پیرامون اسامی و صفات و ذات پروردگار متعال قبل از هر چیز و شایسته تر و بایسته تر، نقل سخن مولی علی (ع) در خطبه توحید آن حضرت در نهج البلاغه است که ترجمه قسمتی از آن را در زیر می‌خوانید:

«آن کس را می‌ستایم که ستایش گویندگان، تا آخرین حدّ مبالغه، وصف کمالش را کفایت نکند، و روزی خوران از شمردن نعمت بی‌پایانش عاجز باشند و هر چه بکوشند یک از هزار، آن را سپاس نتوانند. وه! چه پایگاه بلندی که افکار دوراندیش در پیرامون آن نگردد، چه اقیانوس ژرفی که غواص خرد بازیچه‌ی کوچک‌ترین موجش گردد، همی‌شناکند و در جزر و مدّ آن دریای بیکران بی‌اختیار بدین سوی و بدان سوی رود، ولی سرانجام همچون دسته‌یی خاشاک تسلیم تلاطم امواج شود، دستی تهی به ساحل آورد و اندامی سخت خسته و فرسوده به کنار کشد.

صفات کمالش را حدّی نیست تا بتوان به میزان آن پی برد، و نام‌های دلاویزش آنچنان بزرگ و پاک باشد که از سطح عالی لغات فراتر نگاشته شده است.

پریرویی که تاب مستوری ندارد، ناگزیر خود را بیاراید و چهره‌ی زیبایش را به صاحب‌دلان و احساسات آشفته عرضه کند، تا دل‌ها ببرد و خاطر‌ها شیدا سازد...

صاحب‌دلان چون صمیمانه بر وحدت خدای اعتراف کردند، آنچنانش بی‌آلایش و پاک بینند که از هر نام و صفت، ذات مقدّسش را منزّه و پاک دانند.

خاشاکه او به صفتی موصوف باشد، زیرا که به هنگام توصیف چنان نماید که نام از صفت جدا و بیگانه است.

پس آن که ایزد متعال را وصف کند، چنان است که برای بی‌همتا همتایی آورده

و چنین کسی از سر منزل حقیقت سخت به دور و گمراه باشد.

وجودیست که با عدم سابقه ندارد و هستی او را آغازی نیست.

با همه چیز است و دور از همه چیز، آنچنان که جرم خورشید با پرتو نافذ خود کائنات را نوازش کند، ولی خویش فرسنگ‌ها از آن به دور باشد. چرخ فلک می‌گردد، ولی گرداننده‌ی آن از آلات و اسباب تهیدست و بی‌نیاز است.

کارخانه‌ی حیات گرم است، اما جز از اراده و نیروی ابدیت نور و حرارت نمی‌گیرد. تنهاست، ولی از تنهایی وحشتناک و ترسان نیست، بی‌کس است زیرا کسی نیست که تواند همسایه و همخانه‌ی او گردد...»^۷

اقوال و احادیث ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین همگی برای ما حجت است و آنچه در باب اسماء و صفات الهی نیز فرموده‌اند گواهیست بر عقیده‌ی آنان نسبت به ذات الهی و نیز دلیل و حجتیست برای شیعیان آن هدایتگران.

پیش از این قبل به برخی از آیات و احادیث و اقوال ائمه معصومین (ع) در باب اسماء و صفات اشاره کردیم که لازم است اشاره‌ی نیز به سخن امام موسی بن جعفر (ع) درباره‌ی صفات خداوند داشته باشیم که در کافی، ج ۱، ص ۷۹ می‌فرمایند:

«از آن صفاتی که در قرآن برای خدا ذکر گردیده، تجاوز نکنید و به صفاتی که در قرآن موجود است بسنده کنید.» ناگفته نماند که در بخش توقیفیت اسماء در شرح و تفسیر سخنان گرانقدر ائمه هدی در خصوص اسماء و صفات الهی و به ویژه اینکه فرموده‌اند از قرآن تجاوز نکنید به شرح و تفصیل سخن گفته شد.

امام سجاده (ع) نیز در قسمتی از اولین دعا در صحیفه کامله سجاده می‌فرمایند:

«به درگاه کبریا و عظمت پروردگار سپاس و ستایش می‌گذارم که ذات لایزالش ازلیست و ازلیت بی‌ابتدایش لایزال و جاویدان است.

الاول بلا اول کان قبله والاخر بلا آخر یكون بعده

دیده‌ی کوتاه‌بین ما یارای دیدارش ندارد و فکر کودک و کوچک ما از عهده‌ی تعریف و توصیفش برنیايد...»

او که با اسمای مقدس و نعمای پیاپی خویش بر دستگاه وجود حکومت می‌کند در برابر بندگان خود مسؤول نیست و این بندگان او باشند که مسؤول کردار خویشند... حمد و ثنای بی‌پایان و شکر و سپاس بی‌دریغ سزاوار ذات بی‌همتای اوست. انه ولی حمید...»^۸

ابوالفتوح رازی در تفسیر آیه‌ی و لله الاسماء الحسنی فادعوه بها وَ ذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ گوید: آیه دلیل است بر آنکه خدای تعالی را جز به نامی نشاید خواند که سمعی وارد باشد مقطوع به آیتی و خبری معلوم.

شیعه‌ی امامیه بیشتر بر همین عقیده‌اند که ابوالفتوح می‌گوید: و ظاهر این است که اگر مقصود تسمیه‌ی خاص به عنوان وضع و جعل مخصوص باشد جایز نیست، اما اگر به عنوان وصف در مورد دعا و ذکر و تحمید و تنزیه و تجلیل و امثال آن یا ترجمه‌ی لفظی به لفظ مرادف از قبیل اختلاف زبان‌ها باشد، چنان‌که در فارسی خدای و در ترکی تنگری گوید جایز است، به این شرط که خدا را به اوصافی بخوانند که بدان‌ها موصوف است و تعبیر به وصف موهم امری باطل و محال و مخالف منع صریح شرعی نباشد.

[حاشیه مصباح الهدایه و مفتاح الکفايه، استاد علامه جلال‌الدین همایی، ص ۲۴]

بخش عقاید شیعه را با درج ابیاتی از سروده‌ی منظوم مولا علی (ع) که در دیوان امام علی (ع) و مفاتیح الجنان نیز ثبت شده است، به اتمام می‌رسانیم، باشد که بهره‌مند گردیم.

○ مناجات

لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَا الْجُودِ وَالْمَجْدِ وَالْعُلَى	تَبَارَكْتَ تُعْطِي مَنْ تَشَاءُ وَتَمْنَعُ
إِلَهِي وَخَلْقِي وَجِزْيِي وَمَوْلِي	إِلَيْكَ لَدَى الْإِغْسَارِ وَالْيُسْرِ أَفْرَعُ
إِلَهِي لَنْ جَلْتُ وَجَمْتُ خَطِيئَتِي	فَعَفْوُكَ عَنِّي أَجَلُّ وَأَوْسَعُ
إِلَهِي لَنْ أَغْطِيَتْ نَفْسِي سُوءَهَا	فَهَا أَنَا فِي رَوْضِ التَّدَامَةِ أَرْتَعُ
إِلَهِي تَرَى حَالِي وَفَقْرِي وَفَاقَتِي	وَأَنْتَ مُنَاجَاتِي الْخَفِيَّةَ تَسْمَعُ
إِلَهِي فَلَا تَقْطَعْ رَجَائِي وَلَا تُزِغْ	فُؤَادِي فَلِي فِي سَيْبِ جُودِكَ مَطْمَعُ...
إِلَهِي فَإِنْ تَعَفَّوْكَ فَعَفْوُكَ مُثْقَلِي	وَالْأَقْبَلُ بِالذَّنْبِ الْمُدْمِرِ أَضْرَعُ
إِلَهِي بِحَقِّ الْهَاشِمِيِّ وَآلِهِ	وَحُزْمَةِ ابْنِ رَارٍ هُمْ لَكَ خُشَعُ
إِلَهِي فَأَنْشِرْنِي عَلَى دِينِ أَحْمَدٍ	مُسْنِيًّا تَقِيًّا قَانِتًا لَكَ أَخْضَعُ
وَلَا تَحْرِمْنِي يَا إِلَهِي وَسَيِّدِي	شَفَاعَتَهُ الْكُبْرَى فَذَاكَ الْمَشْفَعُ* ^۹

(*) سپاس تو راست، دهش ورا، بزرگا، والایا. که را خواهی دهی و که را خواهی باز داری.

خدای من! ای آفریننده‌ی من! ای نگاه‌دار و پناه من! به سوی توست که در تنگی و فراخی پناه می‌آرم.

خدایا! اگر گناه من بزرگ است و بسیار است، گذشت تو از گناه من بزرگتر است و بیشتر است.

● باطنیه (اسماعیلیه) از فرق شیعه

اسماعیلیه در قدس جلال کبریایی گویند: ما نگوییم که موجود است یا موجود نیست و نگوییم عالم است و نگوییم جاهل است و نگوییم قادر است و همچنین در جمیع صفات، زیرا اثبات حقیقتی اقتضای شرکتی کند میانه‌ی حضرت باری و سایر موجودات در جهتی که اطلاق این امر ثابت اقتضا کند، هر آینه مستلزم تشبیه باشد و ممکن نباشد حکم به اثبات مطلق و نفی مطلق؛ دفع این ظن آنکه اطلاق این حقایق بر حضرت کبریای الهی به طریقیست که به هیچ نوع در آن مشارکت متصور نیست و مشارکتی لفظیست که به هیچ گونه مستلزم تشبیه نباشد، بلکه آن حضرت اله متقابلان است و خالق جهان است و حاکم متضادین است و ایشان از امام زاهر محمد بن علی باقر رضی الله عنه نقل می‌کنند که چون حضرت کبریاء الهی به عالمان موهبت علم فرمود او را عالم گویند و چون قدرت در حق قادران افاضه فرمود، قادر گویند. هر آینه قادر و عالم مر ذات کبریای الهی را به اعتبار آن باشد که واهب علم و قدرت است، ازین رو ایشان را مطعون ساختند و گفتند نافیان صفات حقیقه معطله‌ی ذاتند از جمیع صفات و گفتند حضرت کبریای الهی نه قدیم است و نه حادث، بلکه گوییم قدیم امر حضرت کبریاییست و کلمه‌ی او و حادث خلق اوست...^{۱۰}

● معلومیّه

گروهی از خوارج عجارده که در اصول عقاید با فرقه‌ی حازمیه یکسانند، جز آنکه این گروه گویند که مؤمن کسیست که خدای تعالی را به جمیع اسماء و صفاتش بشناسد و چنانچه برخلاف این باشد او را مؤمن نگویند، بلکه باید چنین کسی را جاهل نامید و گویند افعال بندگان مخلوق آفریدگار جهان است (از کشاف اصطلاحات فنون).

→

خدایا! اگر خواهش دل برآورده‌ام، اینک من، که در مرغزار پشیمانی همی چرم.

خدایا! روز مرا و بی‌نوایی و نداری مرا بینی و نیایش پنهان مرا شنوی.

خدایا! رشته‌ی امید من مگسل، دلم را مگردان. که در روان شدن بخششت مرا آزیست...

خدایا! اگر درگذری، بخششت رهاننده‌ی من است و گرنه، هم به گناه نابود کننده‌ی خویش فرو می‌افتم.

خدایا! به پاس آن هاشمی و خاندانش، و به آرم نیکانی که به درگاه تو فروتند.

خدایا! مرا از گور برون بر و بر آیین احمد آر، چنان که باز آینده و پرهیزگار و فروتن تو باشم.

خدایا! سرور! مرا از سفارش بزرگ او ناکام مدار که تو خود شفیعش داشته‌ای.

● معتزله

به اصحاب عدل و توحید لقب یافته‌اند و قدریه نیز گویند ایشان را و در اطلاق قدریه بر ایشان التزام تأویلی نموده‌اند که مراد به قدریه طایفه‌ی بیست که خیر و شر را به تقدیر حکم قدیر مفوض دانند و درین تأویل از منقصت ذمی که به قدریه عاید می‌شود احتراز کرده‌اند، چه در خبر مأثور ورود یافته که: «القدریه مجوس هذه الامة.» و صفاتیه معارض معتزله‌اند لیکن اتفاق است بر آنکه میانه‌ی جبریه و قدریه تقابل تضاد است و یکی از دو ضد را بر آن دیگری اطلاق نکنند، هر آینه خصومت در قدر و انقسام خیر و شر بر فعل حضرت کبریای سبحانی و بنده حدثانی بر مذهب کسی که تمام احوال را به قدر معلوم حواله کند، مقصور نشود، لاجرم اعتقادی که تمام طوایف معتزله را شامل تواند بود حکم است به آنکه حضرت جلال احدیت قدیم است و قَدَمِ اخَصّ اوصاف ذاتی سبحانیست و نفی قَدَمِ صفات کنند به مرتبه‌ی بی که قطعاً هیچ صفت را قَدَمِ اثبات نکنند و گویند حضرت کبریایی علیم است به ذات خویش، یعنی علم عین ذات اوست و قادر است به قدرتی که هم عین ذات اوست و حیّ است به حیاتی که عین ذات اوست، نه به علم و قدرت و حیاتی که قدیم باشند، چه اگر معانی که قائم باشد به ذات کبریایی در قدم که اخَصّ اوصاف ذات کبریاییست مشارک ذات کبریای باشد تعدّد آله (آلهیة) لازم آید و آن محال و دفع این شبهه به آن است که تعدّد در قدما مستلزم آله نیست تا از تعدّد در صفات قدیمه تعدّد آله لازم آید و اتفاق کرده‌اند که کلام سبحانی حادث و مخلوق است در محلی که آن حروف است و اصوات و آن حروف که در مصاحف مکتوب می‌شود حکایت از آن حروف است، زیرا هر چه حال در عرض باشد فی الحال زایل شود و اتفاق کرده‌اند بر آنکه اراده و سمع و بصر، معانی نیستند که قایم به ذات سبحانی تواند بود و در وجوه وجود آن و تأویل معانی صفات اختلاف دارند.^{۱۱}

در مقدمه تمهیدات عین القضاة همدانی، ص ۱۸۲، عفیف عسیران مصحح کتاب می‌نویسد:
 رأی معتزله و اکثر فلاسفه مسلمان بر این است که صفات الهی مدلول سلبی دارند چون وقتی گفته شود خدا زنده است مراد آن است که خدا را مانند جمادات نباید مرده و خالی از دانش و شعور دانست؛ و اگر گفته شود که خدا داناست مقصود آن است که خدا نادان نیست. همچنین برای سایر صفات خدا این سخن جاریست.

هنگامی که انسان صفات الهی را مدلول معطل و معانی سالبه می‌پندارد ناچار می‌شود

که بگوید صفات خدا عین ذات او هستند، به قول شهرستانی (در صفحات ۶۲ و ۶۳ ملل و نحل): «خدا داناست به دانشش و دانش او عین ذات او می‌باشد. و خدا تواناست به توانایی‌اش و توانایی او ذات اوست؛ همین طور خدا به زندگی‌اش زنده است و زندگی او ذات اوست. ابو هذیل علاف این رأی را از فلاسفه‌ایی که معتقد بوده‌اند که ذات یگانه است و در او کثرتی نیست، اقتباس کرده است.»

● واصلیه

اصحاب ابن حذیفه واصل بن عطاء عزال که تلمیذ حسن بصری بود در احادیث و اخبار و در ایام عبدالملک و هشام بن عبدالملک ظاهر شد. قایلند به نفی صفات باری از علم و قدرت و اراده و حیات و در اول حال این سخن ناپخته و ناتمام به واصل رسید و درین سخن بی تأمل نظر کرد و مبنی غلط او آن است که اتفاق تمام عقلاست بر محال بودن دواله قدیم ازلی، ظن او چنان شد که مبنی برین اتفاق اگر اثبات معنی و صفتی قدیم کنیم مر ذات کبریایی را به اثبات دواله گرفتار شویم هر آینه به نفی صفات جزم کرد و توضیح این غلط را منوط دفع ظاهر است، چه تواند که ذاتی واحد یکتای قدیم به چند صفت قدیم متصف باشد و از تعدد در صفات قدیم تعدد آلهه لازم نیاید و اصحاب و متابعان واصل بن عطا چون به مطالعه‌ی کتب فلاسفه پرداختند و آن کتب را مرجع اقتدا ساختند نظر و فکر ایشان مبنی بر اصول فلاسفه به آن منتهی شد که تمام صفات را به صفت عالمیت و قادریت راجع گردانیدند و بعد از آن گفتند این دو صفت ذاتیست و دو اعتبار است مر ذات قدیم سبحانی را.^{۱۲}

● هذیلیه

اصحاب ابوالهذیل حمدان بن هذیل علاف شیخ معتزله و رئیس ایشان: او گوید که حضرت جلال احدیت تعالی شأنه به علمی که عین ذات کبریاییست عالم است و به قدرت و حیاتی که عین ذات ذوالجلالیست قادر و حی است و این رأی را از فلاسفه اخذ کرده است، چه زعم فلاسفه آن است که ذات کبریایی از جمیع جهات واحد است و به هیچ وجه هیچ کثرت در آن متصور نگردد و صفات امری و رای ذات نتواند بود، بلکه بعضی از صفات سلوب است و بعضی لوازم، فرق میانه‌ی مذهب ابن الهذیل و مذهب فلاسفه آن است که فلسفی نفی صفت می‌کند و ابی الهذیل قائل است به صفتی که عین

ذات است یا ذاتی که عین صفت است. ابوالهذیل اگر صفات را وجوه ذات گیرد به عینه اقانیم نصاری باشد یا احوال ابن هاشم (ابن هاشم محمد بن حنیفه).^{۱۳}

● نظامیه

اصحاب ابراهیم بن سِیّار نظام، بسیار مطالعه‌ی کتب فلاسفه کرده بود و سخن فلاسفه را به سخن معتزله مختلط گردانیده و از این اختلاط شاهد مذهب خویش به قوام رسانید. در مسأله دومی که نظام از اصحاب خویش متفرد گشته آن است که حضرت کبریایی به حقیقت موصوف به ارادت نیست. چون در شرع به ارادت متصف گردد به آن معنی تواند بود که خالق ارادت است بر حسب علم قدیم و چون گوئیم که حضرت کبریایی ارادت افعال عباد فرمود مراد آن باشد که امر فرمود ایشان را به آن فعل.^{۱۴}

● بُشریه

کعبی از بشر حکایت کند که بر آن ذاهب شده که ارادت الله فعلیست از افعال کبریایی و احوال کبریا بر دو صفت است: اول صفت ذات و دوم صفت افعال. اما صفت ذات حضرت کریم سبحانی جل شأنه لایزال مرید جمیع افعال و طاعات بندگان است، زیرا حضرت کریم سبحانی حکیم است و حکیم نتواند بود که خیر و صلاح داند و اراده نکند، اما صفت فعل، اگر مراد به آن نفس کبریاییست، در حالت احداث فرمود این صفت را صفت خلق فرمودن گوئیم این صفت بیشتر از خلق است، زیرا آن چیزی که به آن چیز اشیاء متکون شود، نشاید که با او باشد و اگر مراد به آن صفت فعل عباد است این صفت امر فرماینده است به آن افعال.^{۱۵}

● نجاریه

اصحاب حسین بن محمد بن نجار و اکثر معتزلیان ری و حوالی آن بر مذهب اویند. و موافق معتزله در نفی صفات از علم و قدرت و ارادت و حیات و سمع و با صفاتی در خلق اعمال موافقتند.^{۱۶}

● معمیه

اصحاب معم بن عباد سلمی بزرگترین فرقه‌ی قدریه است در تدقیق قول به نفی

صفات و نفی آنکه قدر خیر و شر از حضرت کبریاییست. معمر انکار آن کرده که ذات کبریایی قدیم است «تعالی الله عما یقول السفهاء علواً کبیراً» و ظنّ فاسد او آن است که قدیم فعلیست از قدم یقدم فهو قدیم، هر آینه این سخن مثل آن باشد که گویی اخذ منه ما قدم و ما حدث و فعل را تجدد و حدوث لازم است هر آینه منافی قدم ذاتی تواند بود و گوید قول به قدم کبریایی مستلزم تقادم زمانیت و وجود باری تعالی زمانی نیست و ازاحت این توهم به غایت واضح و هویداست، چه آنچه صنیع را لازم است از هیأت که مختصّ به وضع لغت باشد در کبریای جلال احدی ملاحظه نتوان کرد، بلکه به واسطه‌ی توصیل معانی به اذهان از صفات مقدسه به الفاظ تعبیر نمایند و خصوصیات اوضاع لغات در اطلاق ملحوظ نمی‌تواند بود و گوید خلق غیر از مخلوق است و احداث غیر محدث.^{۱۷}

● خیاطیه

اصحاب ابی الحسن بن عمر بن الخیاط که استاد ابی القاسم بن محمد کعبیست و ایشان هر دو از معتزله‌ی بغداد بر یک مذهبند.

جميع اسمای اجناس و اصناف در عدم به آنچه بعد از وجود به آن متصف خواهند شد، به آن موصوف است به مرتبه‌ی که گوید که سیاهی در عدم سیاه است و به غیر از صفت وجود و صفاتی که لازم وجود و حدوث است که در حال عدم نیست، باقی احوال موجود است و بر معدوم لفظ ثبوت اطلاق کند و در نفی صفات، بر آن رفته که اصحابش بر آن رفته‌اند و در قول به قدر و سمع و عقل بر آن منوال ذاهب شده که اصحابش بر آنند.^{۱۸}

● جبائیّه و بهشمیّه

اصحاب ابی علی محمد بن عبدالوهاب جبایی و پسرش عبدالسلام ابن هاشم از معتزله بصره‌اند، به چند مسأله از اصحاب خویش متفرد گشته‌اند.

گویند حضرت کبریای الهی را ارادت ثابت است که در محلی حادث نتواند بود که حضرت کبریایی به آن موصوف باشد و چون خواهند که حضرت کبریا را تعظیم کنند که تعظیمی که در محلی نباشد آن حضرت را ثابت است و چون گویند که حضرت باری افناء

می‌فرماید مثلاً گویند افنای عالم می‌فرماید، اثبات افنایی کنند که در محلی نباشد و گویند اخصّ این اوصاف راجع است به حضرت کبریایی از آن حیثیت که حضرت کبریایی منزّه است از آنکه در محلی باشد.

و از مسائلی که پدر با پسر مخالفت کرده آن است که ابوعلی گوید: باری عالم است به ذات خویش و قادر و حی است به ذات. و اینکه به ذات عالم است، مراد آن است که نه صفتی را حالی اقتضای او کند که عالم است. و پسرش ابوهاشم گوید: حالتی و صفتی هست که آن معلوم بودن است که آن صفت اقتضای آن کند که حضرت باری عالم باشد، هر آینه اثبات احوالی چند کند که نه موجود باشد و نه معدوم و نه مجهول، هر آینه این معنی که عالم عالم است صفتیست غیر ذات، یعنی مفهوم آن مخالف مفهوم ذات است و همچنین قادر بودن، حی بودن.^{۱۹}

● جهمیّه

اصحاب جهم بن صفوان و ایشان جبریه‌ی خاصند و در ترمذ بدعت او ظاهر شد و مسلم بن احور مازنی او را در مرو بکشت در آخر عهد ایالت بنی امیه، موافق معتزله‌اند، در نفی صفات ازلی گویند جایز نیست که باری تعالی موصوف شود به صفتی که بنده به آن صفت موصوف تواند شد، زیرا به تشبیه موصوف شود هر آینه نفی علم و قدرت نمایند از ساحت کبریای سبحانی تعالی عما یقول السفهاء علواً کبیراً. و گویند قادر فاعل خالق است، زیرا بنده به خلق و قدرت و فعل موصوف نشود.^{۲۰}

● ضراریّه

اصحاب ضرار بن عمر و وحفص فرد. هر دو گویند باری تعالی قادر است، به معنی آنکه جاهل و عاجز نیست و هر دو هزار کبریایی را ماهیتی اثبات کنند که غیر از حضرت کبریایی نداند و گویند این سخن از ابن حنیفه رضی الله عنه منقول است و جماعتی از اصحابش، و مراد به این سخن گویند آن است که حضرت کبریایی را ماهیتی اثبات کنند که غیر از حضرت کبریایی نداند و گویند مراد به این سخن آن است که حضرت کبریایی شهادتاً نفس خویش را می‌داند تا به دلیل (و نه به خبر و ما به دلیل و جز آن را می‌دانیم) و اثبات کنند بیرون از پنج حس ظاهر، حسی دیگر که ششم حواس باشد که به آن حاسه در بهشت حضرت کبریایی دیده شود.^{۲۱}

● مشبَّهه

در نفی صفات و خلق قرآن، هر آینه متحیر شدند در تقریر مذهب اهل سنت و جماعت در متشابهات و آیات کتاب اخبار النبی (ع).^{۲۲} رأی مشبَّه درباره‌ی مدلول صفات و علاقه آنها با ذات این است که گفته‌اند مدلول صفات الهی مدلول متواطئ است، یعنی صفات بر خالق و مخلوق دلالت متجانس دارند، چون صفات خالق از لحاظ کیفیت و جنس با صفات مخلوق شباهت دارند و تنها از نظر کمیت با صفات مخلوق فرق دارند. اگر صفات خالق مانند صفات مخلوق با یکدیگر متمایز هستند، پس صفات خداوند مانند صفات مخلوق متعدد خواهد بود، زیرا قدرت آدمی با اراده و خردش مختلف است بنابراین ذات با حیات و بقیه‌ی صفات انسان متمایز هستند، پس در این صورت صفات خدا هم غیر ذات او خواهد بود.^{۲۳}

● اهل سنت

رأی اهل سنت درباره‌ی مدلول صفات و علاقه‌ی آنها با ذات بدین گونه است که این گروه کوشیده‌اند تا حقیقت را از دو رأی معتزله و مشبَّهه دریابند. برخلاف معتزله، صفات کمال را مدلول ایجابی شمرده‌اند، یعنی این صفات بر معنای حقیقی که در خدا موجود است دلالت می‌کنند، چون وقتی می‌گوییم خدا حکیم است مقصود از اثبات صفت حکمت، مدلول ایجابیست که غیر از دانش و توانایی و زندگی و غیره... می‌باشد و برای اثبات این مطالب علمای سنت از قبیل البیاضی چنین استدلال کرده‌اند که: «دانا و توانا و سایر صفات مشتق، اسمایی هستند که هر یک از آنها مدلولی خاص دارند، چون مقصود از هر یک اثبات معناییست که علت اشتقاق برای آن شده است و این اسم جز برای دلالت بر معنی فایده دیگری ندارد... مفهوم ذات با مفهوم صفات فرق دارد و مفهوم هر صفتی با صفت‌های دیگر مغایر است بدین علت صفت‌های مختلف را بر خدا حمل می‌کنند... پس ضرورتاً بایستی برای خدا تمام معانی صفات اثبات گردد، چون خالی بودن خدا از این معانی نتیجه می‌شود که نادان و ناتوان است و این برای او نقص است.» [البیاض: اشارات المرام من عبارات الامام، ص ۱۱۹ و ۱۲۰]

در مورد مدلول صفات گفتیم اهل سنت با مشبَّهه همعقیده هستند، ولی باید دانست که این جماعت تمام عقاید مشبَّهه را در این مورد قبول نکرده‌اند، چون با اینکه به حقیقت

ایجابی صفات معتقد گردیده‌اند، ولی برخلاف مشبّه در مورد ماهیت و چه گونگی این صفات سکوت اختیار کرده‌اند. مثلاً جوینی معتقد است که: «هر کس برای دریافت خالق خود قیام کند اگر به موجودی که خودش دریافت، اطمینان کند، در زمره‌ی مشبّه محسوب می‌گردد و اگر به نفی محض قائل شود در زمره‌ی معطله قرار می‌گیرد. و اگر وجود موجود را قطعاً اثبات کند و عجز خود را از دریافت حقیقت ابراز دارد، در ردیف موحدان قرار گرفته است.» [الجوینی: العقیده النظامیة، ص ۱۶]

اهل سنت که برای صفت‌های الهی مدلول ایجابی قائلند می‌گویند که در چه گونگی این مدلول نباید بحث کرد. امثال ابن رشد عقیده دارند که: «مردم فقط آنچه را که شرع درباره‌ی صفات خدا تصریح کرده است، بایستی بدانند، یعنی بایستی به وجود مدلول ایجابی صفات بدون تفصیل اعتراف کنند. (ابن رشد: تهافت التهافت، ص ۳۰۴)

چون اهل سنت مدلول صفات را متمایز شمرده‌اند و بدون شناسایی چه گونگی آن (بلا کیف) قبول کرده‌اند، به همان صورت مسأله دوم یعنی رابطه‌ی صفات خدا با ذات او را حل می‌کنند و می‌گویند که صفات عین ذات نیستند و بدین طریق از تعطیل می‌گریزند و غیر ذات هم نیستند و در نتیجه از تشبیه برکنار می‌مانند.^{۲۴}

● کرامیه

اصحاب ابی عبدالله محمد بن الکرام، ایشان از آن جهت در عداد صفاتیّه شمرده می‌شوند که اثبات صفات می‌کنند، الا آنکه سخن ایشان در اثبات صفات به تجسیم منتهی می‌شود.^{۲۵}

● عبیدیّه

اصحاب عبید المکتب است، و از او محکیست که گوید هر چه غیر از شرک باشد مغفور است البته، و بنده هر گاه در توحید بمیرد آنچه ارتکاب کرده از سیاست یا التزام نموده از آثار مضر نباشد او را. راویان از عبید مکتب حکایت کنند از اصحاب ایشان که گفتند: علم الله غیر حضرت کبریایی نتواند بود و دین الله غیر از حضرت کبریایی نیست و بر آن رفته‌اند که حضرت کبریاء تعالی عن قوله علواً کبیراً به صورت آدمیست و به مصداق مقال خویش فرود آورد آنچه در حدیث ورود یافته «ان الله خلق آدم علی صورت الرحمن».^{۲۶}

● مجهولیه (از اصناف عجارده اصحاب عبدالکریم بن عجرد)

معلومیه و مجهولیه هر دو در اصل حازمیه‌اند، الا آن است که معلومیه گفتند که هر که حضرت حق را به جمیع اسماء و صفات نشناسد جاهل است و تا به جمیع اسماء و صفات عالم نگردد مؤمن نباشد. و گفت استطاعت قبل از فعل است و فعل مخلوق عبد است و جازمیه از ایشان تبرانمودند. اما مجهولیه گفتند هر که بعضی اسماء و صفات، مجهول او باشد و بعضی داند به معرفت حضرت کبریا مشرف باشد و ایشان بر آنند که افعال عباد مخلوق الله تعالی است.^{۲۷}

● اشعریه

اصحاب ابی الحسن علی بن اسمعیل اشعری منتسب به قدرة السلف ابو موسی اشعری. هر آینه افعال حکمت اشتمال حکیم علام بر صفات مقدس آیات دال است و افعال چنانچه دال است بر آن که حضرت کبریای الهی عالم قادر مرید است دلالت بر علم و قدرت و ارادت کند، زیرا حاضر و غایب بر وجه دلالت مختلف نگردند و در حاضر البته عالم و قادر را قدرت و علم باید بود، در غایت نیز همین حکم خواهد داشت و بی شک عالم البته به علم متصف باشد و قادر به قدرت منتسب و مرید به ارادت متسم شود و به علم احکام و اتقان پیدایی گیرد و به قدرت حدوث و وقوع باز دید آید و ارادت مقتضی آن باشد که مراد به قدری مخصوص و شکلی خاص در وقتی معین ظاهر شود و این نوع صفات کمالی از ذاتی لایق آید که حی باشد و منکران صفات را از معتزلیان الزام داد، الزامی که به هیچ گونه راه خلاصی نیافتند، گفت در اثبات علم و قدرت با ما اتفاق دارید و دلیل بر آنکه حضرت کبریاء الهی عالم قادر است اقامت یافته آن دو صفت را یا مفهوم متحد باشد و یک معنی و یک چیز باشند یا مفهوم یکی بر دیگری زاید باشد. اگر مفهوم هر دو متحد باشند باید که به صفت عالمیت، قادریت حاصل شود و به صفت قادریت عالمیت حاصل آید و هر که ذات را بداند به عالمیت و قادریت دانا شود و این معنی خلاف واقع باشد...

ابوالحسن بن اسمعیل اشعری گوید: هر گاه که خالق بحقیقة باری تعالی باشد و در آفرینش آن حضرت را مشارک نباشد، اخص اوصاف باری تعالی قدرت بر اختراع باشد...^{۲۸}

● هشامیه

اصحاب آن دو هشام: هشام بن حکم [ابو محمد هشام بن حکم کوفی از سران شیعه‌ی بغداد بود و گفته‌اند پس از افول ستاره‌ی برامکه درگذشت و بنا به قولی تا زمان مأمون حیات داشت] که صاحب مقاله‌ی تشبیه بود و هشام بن سالم جوالمقی [ابوالحکم هشام بن سالم جوالمقی جعفری علاف مولی بشر بن مروان از بزرگان متکلمین و از خواص امام موسی بن جعفر که از حیث زمان مقدم بر هشام بن حکم بود. وفاتش پس از نکبت برامکه اتفاق افتاده است].

ابن راوندی از هشام بن حکم حکایت کند که میانه‌ی معبود او و اجسام مشابَهتی هست که اگر مشابَهتی نبود دلالت بر معبود متحصّل نمی‌شدی و کعبی حکایت کند از هشام که گفت حضرت مقدّس معبود تعالی عما یقول جسم است و ابعاض و اجزا دارد و او را قدری از اقدار هست ولیکن مشابَه هیچ مخلوق نتواند بود.

و از مذهب هشام دیگر آن است که حضرت کبریایی لایزال به نفس خویش عالم بود و به اشیاء بعد از آنکه خلق فرمود عالم گشت به علمی که نه حادث است و نه قدیم زیرا علم صفت است و قدم و حدوث صفت و صفت را صفت نکنند و نگویند علم حضرت کبریائیست و نگویند غیر آن حضرت است و نگویند بعضی آن حضرت است و سخن او در قدرت و حیات چون سخن در علم نیست زیرا به حدوث قدرت و حیوة قایل نیست و گفت حضرت کبریایی اشیاء را اراده فرمود و اراده‌ی الهی حرکت است و غیر آن حضرت نیست و در کلام حضرت کبریاء الهی گوید صفت کبریائیست نشاید که گویند مخلوق است و نشاید که گویند مخلوق نیست.^{۲۹}

در صفحه ۱۴۵-۱۴۶ ملل و نحل پاسخی به نظریه هشام پیرامون صفات و اسماء کبریا داده شده که عیناً نقل می‌شود:

آنچه [هشام] در صدر مقالش ابن راوندی نقل کرده که گوید حضرت معبود مشابَه اجسام است والا دلالت کردن بر حضرت جلالش ممتنع بودی، در اول مقال پای ادراک را بر سنگ غباوت کوفته آنچه محاط دلالت می‌شود، صفات و اسمای کبریا تواند بود، چه سراقذ ذات کبریایی که به پایمردی دلالت یا به دستیاری عبارت به معارج جلالش تواند رسید:

نیست انگشت را به حرفش راه مگر از لا اله الا الله

و حقایق تنزیل آسمانی در نص کریم سبحان ربک رب العزة عما یصفون از حقیقت این دعوی برهانی باهر و دلیلی ظاهرست.

ای تو بی چون چه گونه دانند چستی بر چه اسم خواندند؟

چون به هیچ وجه وصول دلالت به سر حد ذات کبریا ممکن نیست، به چه طریق دلالت کردن بر ذات را مقدمه‌ی دلیلی توان ساخت تا ارتکاب محذوری چنین بلند نماید، به این قیاس بی اساس مشتمل بر اوهام و وسواس محالی ذات مقدس و عدم تناهی قدرت بی آلت هم از قبیل خیالات مرسمان چه غیر متناهی محال باشد که به متناهی مقترن تواند بود والا لازم آید تناهی آنچه آن را غیر متناهی فرض کرده و این محال است، چه صفت، بی ذات متحقق نگردد والا صفت صفت نباشد، هر آینه تناهی ذات کبریایی با عدم تناهی قدرت از قبیل تنافی تواند بود و بی شک.

خیال حوصله‌ی بحر می‌پزد هیئات چه هاست در سر این قطره‌ی محال اندیش

● صفاتیّه

گروهی از قدمای متکلمند که برای خداوند صفاتی به عنوان صفات ازلیه مثل علم و قدرت و حیات و اراده و سمع و بصر و کلام و جلال و اکرام و وجود و انعام و عزت و عظمت اثبات می‌کردند و بین صفات ذات و صفات فعل فرقی نمی‌گذاشتند. بلکه در هر دو باب به یک شکل سخن می‌راندند و در نتیجه‌ی این ترتیب صفاتی نیز به عنوان صفات خیریه مثل دو دست و صورت برای خداوند تعالی اثبات می‌نمودند و به تأویل آنها نمی‌پرداختند و می‌گفتند چون این صفات در شرع وارد شده ما آنها را به اسم صفات خیریه می‌خوانیم: چون معتزله از خداوند نفی صفات می‌کردند و قدمای اهل حدیث و سنت در اثبات آنها سعی داشتند این طایفه‌ی اخیر را به همین نظر صفاتیّه و معتزله را معطله خوانده‌اند. کار بعضی از اثبات‌کنندگان صفات به آنجا کشید که حتی صفات ایزدی را به صفات محدثه نیز تشبیه نمودند و جمعی نیز به همان صفاتی اقتصار کردند که افعال بر آنها دال است و در خبر نیز وارد شده و در این مرحله به دو فرقه منقسم گردید: جماعتی آن صفات را از روی احتمالاتی که از لفظ آنها بر می‌آید تأویل می‌نمودند و جماعتی دیگر می‌گفتند که مقتضای عقل به ما چنین می‌فهماند که هیچ چیز به خدای تعالی مانند نیست و هیچ یک از مخلوقات به او شباهت ندارد و از این رو یقین حاصل می‌شود که ما از ادراک معنی بعضی الفاظ که در این باب وارد شده عاجزیم و نباید

در تأویل آنها بکوشیم مثلاً در باب قول خداوند که: «الرحمن علی العرش استوی» و «خلقت بیدی» و «جاء ربک» و امثال اینها ما مکلف نیستیم که تفسیر این آیات را بدانیم و آنها را تأویل کنیم بلکه تکلیف ما اعتقاد داشتن است به اینکه برای خداوند شریک و مانندی نیست و این جمله از راه یقین بر ما مبرهن گشته است. جمعی دیگر از متأخرین بر آنچه اسلاف ایشان در باب صفات گفته بودند، زوایدی آورده، گفتند باید آیات را همان طور که ظاهر آنها حاکیست گرفت و بدون تأویل آنها را به شکلی که وارد شده تفسیر کرد و به ماندن در حد ظاهر نیز اکتفا نمود: این طایفه برخلاف عقیده‌ی اسلاف گرفتار تشبیه صرف شدند.

و تشبیه صرف حتی در میان یهود هم عمومیت نداشت، بلکه یک دسته از ایشان که قرآین خوانده می‌شدند چون به الفاظ زیادی در تورات برخوردند که بر آن دلالت داشت به آن پرداختند. اما در میان مسلمین از شیعه جماعتی راه غلو رفتند و عده‌ی راه تقصیر. به این شکل که طایفه‌ی اول بعضی از ائمه‌ی خود را در صفات به خداوند تعالی تشبیه کردند و طایفه‌ی دوم خداوند را به یک تن از مخلوق مانند ساختند و چون معتزله و متکلمین اولیه ظاهر شدند، بعضی از شیعه از راه علو و تقصیر برگشتند و به اعتزال گرویدند و در تفسیر به ظاهر از جماعتی از اسلاف تبعث کرده گرفتار تشبیه شدند.

اما از اسلاف کسانی که به تأویل نپرداختند و دستخوش تشبیه نشدند یکی مالک بن انس است که در باب آیه‌ی «علی العرش استوی» می‌گفت معنی استوا معلوم است، ولی کیفیت آن معلوم نیست و ایمان به آن واجب و سؤال از آن بدعت است و احمد بن حنبل و سفیان و داوود اصفهانی و پیروان ایشان، تا آنکه دوره به عبدالله بن سعید کلابی و ابوالعباس قلانسی و حارث بن اسد محاسبی رسید و این جماعت که به همان عقاید اسلاف بودند به علم کلام دست زدند و عقاید سلف را با حجج کلامی و براهین اصولی تقریر نمودند و از ایشان بعضی کتاب نوشتند و بعضی نیز درس گفتند و چون ابوالحسن اشعری با استاد خود در باب «صلاح» و «اصلح» اختلاف پیدا کرد و پس از مناظره و مخاصمه‌ی با او، از او جدا شد به این طایفه گروید و با ادله‌ی کلامی به تأثیر اقوال ایشان پرداخت و آرای آن دسته را جزو مذهب اصل جماعت و سنت قرار داد و عنوان صفاتی لقب پیروان اشعری شد و چون مشبّهه و کرامیه نیز از اثبات‌کنندگان

صفاتند ایشان را هم ما جزو صفاتیه به شمار آوردیم.

[شهرستانی، ص ۶۴-۶۵ و مقالات اشعری، ص ۵۸۲ به بعد]

[از خاندان نویختی، ص ۱۱۸-۱۱۹]

در بیان الادیان صفاتیه را از شش فرقه‌ی مجتبه‌شمرده است (ص ۲۷ کتاب).
المنجد آرد: صفاتیه فرقه‌یی هستند که انکار صفات خدا کنند و جز به ذات الوهیت
اقرار ندارند.^{۳۰}

● اسماء و صفات خدا در نزد عرفا

اسمای خداوندی را عارفان اسلامی به اسمای ذات و اسمای افعال و اسمای صفات
تقسیم کرده‌اند. اسم در نزد اهل الله عبارت از ذات الهیه است، با اعیان صفتی از صفات و
تجلی‌یی از تجلیات.

در اللمع آمده است که اسم حرفیست که برای راهنمایی معنی وضع شده است
و مقصود از اسم، بالعرض است، نه بالذات و آنچه بالذات منظور است مسماست
نه اسم.^{۳۱}

قیصری گوید: حق تعالی را اسماء و صفاتیست بر حسب آنکه «کل یوم هو فی شأن»
و مظهر «لا یشغله شأن عن شأن»، و شؤونات و تجلیاتیست در مراتب الهیت و او را بر
حسب شؤون و مراتب آن صفات، اسماییست.

ذات با صفت معینی از صفات و اعتبار خاصی از تجلیات خود، به نام اسم نامیده
می‌شود. مثلاً رحمن ذاتیست که برای آن رحمت است، و قهار ذاتیست که برای آن قهر
است، و اسماء ملفوظ عبارت از اسماء آنهاست، و اسم، عین مسماست و گاهی اسم بر
صفت اطلاق می‌شود.

قیصری گوید: اسماء از جهتی منقسم به چهار قسمت می‌شوند که آنها را امهات اسماء
گویند و عبارتند از: اول و آخر و ظاهر و باطن که جامع آنها «الله» و «رحمن» است؛ و هر
اسمی مظهري از ذات حق است یا مظهر ازلیت اوست و یا مظهر ابدیت. چنانکه اول،
مظهر ازلیت است و آخر، مظهر ابدیت است: ظهور او از اسم «الظاهر» است و بطون از
اسم «الباطن» است.^{۳۲}

فارابی در مورد اسم و اسماء الله می‌گوید:

نام‌هایی که شایسته‌ی ذات اوست و می‌توان بر او اطلاق کرد، همان نام‌های مأخوذ از

موجودات است؛ و در موجودات این جهان دلالت بر کمال و فضیلت وجود می‌کند. لکن [بالغو معنی کمال و فضیلتی که عادتاً نزد ما از آن نام‌ها دانسته می‌شود و] بدون توجه به مفاهیم کمال و فضیلت عادی آنها، بدان صورت که جریان عادت بر آن قرار گرفته است، که از آنها مفهوم شود و بلکه با توجه به فضیلت و کمالات لایق بدان و لایق به گوهر وجودی آن، به ذات وی اطلاق می‌شود. نیز انواع کمالاتی که عادتاً از این نام‌ها دانسته می‌شود و بر آنها دلالت می‌کند بسیار است و شایسته نیست که گمان شود که کمالات وجودی او که مفاد این نام‌هاست کثیر باشد و انواعی داشته باشد که وجود گوهری او مجموعه‌یی از این انواع کثیره باشد. بلکه شایسته است که از این نام‌های بسیار، یک گوهر و یک ذات خواسته شود؛ گوهری که به هیچ وجه منقسم نمی‌باشد. بنابراین هر اسمی از این اسماء که به نزد ما دلالت بر کمال و فضیلت غیر جوهری کند، در هنگام اطلاق بر ذات اول، باید از آن، کمال و فضیلت جوهری خواسته شود. مثل کلمه‌ی جمیل که بر بسیاری از موجودات این جهان دلالت بر کمال در رنگ و شکل و یا وضع خاص دارد، نه بر زیبایی گوهری آنها.^{۳۳}

عزیزالدین نسفی گوید: چون دانستی که یک وجود است، اکنون باید که جبروت، ذات این وجود است و ملک و ملکوت وجه این وجود و هر دو مرتبه این وجود است، و صفات این وجود در مرتبه‌ی ذاتند و اسامی این وجود در مرتبه‌ی وجهند و افعال این وجود در مرتبه‌ی نفْسند.

ای درویش! این نزول و عروج می‌بایست، تا تمامت صفات و اسامی خداوند ظاهر شوند و تمامت افعال و حکمت خداوند پیدا آیند.

و هم از این جهت آن عقل را عقل اول می‌خوانند، و این عقل اول را به اضافات و اعتبارات اسامی مختلفه ذکر کرده‌اند. به اعتباری جوهر، به اعتباری عقل، به اعتباری روح، به اعتباری عرش عظیم، به اعتباری آدم و مانند این بسیار گفته‌اند. و این جمله راست است و اسامی جوهر اول است. و آن عزیز از سر همین نظر فرماید:

یک حقیقت را اگر صد وجه می‌دانی رواست. از هزار و یک صفت هفتاد و یک فرقه شوند.

ای درویش! اگر از عالم کثرت درگذری و به دریای وحدت رسی و در دریای وحدت غوص کنی، عاشق و معشوق و عشق را یکی بینی و عالم و معلوم و علم را یکی یابی. این

اسامی جمله در مرتبه‌ی وجهند، چون از وجه درگذری و به ذات رسی هیچ از این اسامی نباشد. ذات مجرد باشد از جهت آنکه هر صفتی و هر اسمی و هر فعلی که در عالم است جمله صفات و اسامی و افعال این وجودند. اما صفات در مرتبه‌ی ذاتند و اسامی در مرتبه وجهند و افعال در مرتبه نفسند و هر فردی از افراد موجودات، این سه مرتبه و صورت را دارد.^{۳۴}

عرفا می‌گویند اگر ذات را به شرط لالفاظ کنند، مرتبه‌ی احدیت است که آن را مقام جمع‌الجمع نامند و اسماء و صفات همه در ذات مستهلکند و ظهوری ندارند و اگر ذات را با جمیع اشیاء لازمه‌ی آن لحاظ کنند، آن را مرتبه‌ی واحدیت و مقام جمع‌گویند و در این مرتبه به مصداق «کل یوم هو فی شأن» ذات را تجلیات و شؤونیست که آنها را صفات و اسماء نامند و صفات یا ایجابیست یا سلبی و به تقسیم دیگر، یا صفات حقیقتاً بدون اضافه است، چون حیات و وجوب، یا اضافیه‌ی محضه چون اولیت و آخریت. یا ذات اضافه است چون ربوبیت و علم و اراده و دیگر صفاتی که از این قبیلند، و تمام صفات، ایجابی باشند یا سلبی، نوعی از وجودند زیرا سعی وجود عدم و معدوم را نیز شامل است و مرتبه‌ی الوهیت که جامع تمام تجلیات مذکور است، اولین کثرتیست که در وجود پیدا شده و برزخ بین حضرت احدیت ذاتیه و بین مظاهر خلقیه است و هرگاه ذات با یکی از صفات معین اعتبار شود، آن را اسم نامند، زیرا رحمان ذاتیست دارای رحمت و قهار ذاتیست دارای قهر و این اسمای ملفوظه نام‌های اسمای الهی هستند. و صفات را از آن جهت که احاطه‌ی آن تام و کلی باشد یا نه، به دو قسم تقسیم کرده‌اند:

۱. امهات صفات که عبارتند از: حیات، علم، اراده، قدرت، سمع، بصر و کلام که آنها را ائمه‌ی سبعة نامند.

۲. بقیه‌ی صفات که بدان‌ها مشروط و فرع این صفاتند؛ بازگشت آنها به امهات صفات است. اسماء الهیه نیز به اعتباری به چهار اسم باز می‌گردد، و آن چهار اسم: اول و آخر و ظاهر و باطن است و این صفات امهات اسمایند، چه بازگشت همه‌ی اسماء به این چهار اسم است و همه‌ی آن در اسم الله یا رحمان است. قل ادعوا الله او ادعوا الرحمان ایاما تدعوا فله الاسماء الحسنی.^{۳۵} [از شرح فصوص].

در مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه از عزالدین محمود بن علی کاشانی فصل سوم در تحقیق اسماء و صفات می‌خوانیم: قال الله تعالی «و الله الاسماء الحسنی» معتقد جماعت صوفیه

آن است که خداوند عالم جلّ جلاله و عمّ نواله را اسمای حُسنی نامعدود است و صفات عُلّی نامحدود. هر اسمی دلیل صفتی و هر صفتی سیل معرفتی و هر معرفتی معرف ربوبیتی و هر ربوبیتی مُطالب عبودیتی. و از جمله‌ی آن اسمای نامتناهی، مشیت الهی نود و نه اسم و هزار و یک، به حسب استعداد و فهم و طاقت بشری از پرده‌ی غیب به صحرای ظهور آورده و جمال صفات را در آن ظاهر بر دیده‌ی مشتاقان لقاء و بقای لقای خود جلوه کرده تا هر لحظه بدان تجلی ایشان را تسلی می‌دهد و هر لمحّه از دریچه‌ی اسمی، جمال صفتی بر نظر ایشان عرضه می‌کند و ذوق بر ذوق و شوق بر شوق می‌افزاید. چه هر گاه که وجه صفتی برایشان مکشوف می‌شود، ذوقی تازه به دل ایشان می‌پیوندد و شوقی جدید به مشاهده‌ی جمال ذات در ایشان انگيخته می‌گردد.

و حق سبحانه را جز نود و نه و هزار و یک نام، اسماء بسیار است. زنهار تا گمان نبری که اسمای الهی در آنچه شنیده‌ای و به تو رسیده منحصر است. چه بسیار از اسماء که در خزانه‌ی عزّت، مکنون دُرّج غیرت است، و هیچ کس را جز عالم الغیب بر آن اطلاع نه و علم ازلی به معرفت آن متفرد و مستأجر است.^{۳۶}

اسمای او از حدّ عَدّ بیرون است و صفات او از حدّ افزون. و نیز از اسماء و صفات الهی آنچه به تو رسیده است و شریعت بر تخلّق و اتّصاف بدان تحریض فرموده تا با خود تصور نکنی که معنی آن همان است که تو فهم کرده‌ای، یا تخلّق همانچه تو بدان متخلّق شده‌اند و هیچ کس را ورای آن مرتبه‌یی نه، که آن غایت ادراک توسّط از آن اسم و نهایت حظّ تو از آن صفت و ورای آن مراتب بی‌نهایت است و درجات بی‌غایت.

و همچنان که اسماء را نهایت نیست، معانی و بطون هر اسمی را غایت نیست. نهایت ادراک هر مُدرکی از آن، معین و غایت حظّ هر طالبی از آن، بطنی مخصوص.

و همچنین باید که اتّصاف حق را بدان صفت قیاس بر اتّصاف خلق نکنی. زیرا همچنان که ذات او تعالی و تقدّس مُماثل هیچ ذات نیست، صفات او مشابّه هیچ صفات نیست. و مراد از اظهار آن اسماء و صفات که به تو رسیده است، اولاً آن است که کرم الهی و لطف ازلی در استعداد بنی آدم از قبول آن صفات شّمه‌یی تعبیه کرده است، و آن‌گاه تجلّی صفات در کسوف اسماء داده، تا هر کس به مقدار استعداد آنچه نصیبی او بود از آن صفات بیابد. و ثانیاً تأدیب و تعلیم بنده است تا حق تعالی را از تلقّاء نفس خود اسمی و صفتی اختراع نکند، بلکه او را بدین اسم خواند که او خود را بدان تسمیه فرمود، و بدان

صفت وصف کند که او خود را بدان وصف کرد «وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ» [سوره ی زخرف، آیه ۳۲] یعنی پایه و مقام برخی را برتر از برخی قرار داده ایم.

و اجماع متصوّفه بر آن است که هر صفتی از صفات الهی، حقیقتیست ثابت و معینی محقق ممیز از صفتی دیگر من حیث هی الصّفة و عین او من حیث الذّات [از نظر اینکه آن صفت است و عین ذات خداست از جهت ذات بودن خدا] به خلاف آنچه مُعطله گویند معانی صفات مجرّد نفی اضداد است. یعنی معنی علم نفی جهل است از او. و معنی قدر سلب عجز و علی هذا، چه در این وصف جمادات هم مشترکند. پس بایستی که عالم و قادر بودندی تعالی الله عما یقول الظالمون علواً کبیراً.

و اما آیات و اخبار که در صفات واردند چون استوا و نزول و ید و قدم و ضحک و تعجب، همه آیات و حدانیت و دلایل فردانیتند عَقْلٌ مِّنْ عَقْلٍ وَ جَهْلٌ مِّنْ جَهْلٍ [دریافت هر که دریافت و ندانست هر که ندانست] بایده که در آن به تشبیه و تعطیل تصرّفی نرود، چه خلق مأمورند به ایمان آوردن به وجود آن، نه به دانستن کیفیت آن، چنان که انس بن مالک در جواب سؤال از معنی استوا گفته است:

الإِستِواءُ وَ الكِیفِیَّةُ غَیْرُ وَ الْإِیمَانُ بِهِ وَاجِبٌ وَ السَّؤَالُ عَنْهُ بِدْعَةٌ.

«اصل استوا معلوم و چه گونگی آن نامعلوم و ایمان بدان واجب و پرسش از آن بدعت است.»^{۳۷}

عین القضاة مهدانی در کتاب تمهیدات درباره‌ی معرفت صفات و ذات خداوند تعالی می نویسد:

هر قومی را با لفظی حاجت افتد، و انبیای و اولیای (ع) از آن جمله بودند که همه محتاج بودند به الفاظی موضوع. پس، از جمله‌ی آن معانی که دیدند اوصاف ازل بود، چه جمال ازل را اوصافی دیدند که آن اوصاف را نام در میان خلق نبود. پس اگر سمع اثبات کردند یا بصر یا کلام، معذور بودند که او را صفتی دیدند که ادراک الوان می کرد پیش از وجود الوان. در عالم این صفت را هیچ نامی نبود، زیرا که این صفت خود را نبود در همه عالم، که ادراک الوان کند، پیش از وجود الوان. پس چون محتاج شدند این صفت را با خلق بگویند از اسمای موضوع در میان خلق، بَصَر را می دیدند، پس گفتند: خدای بصیر است؟ و همچنین او را صفتی دیدند که ادراک صوت می کرد، پیش از وجود اصوات (و این صفت را هیچ نامی نبود نزدیک عموم) پس سمع را اثبات کردند. چون دیدند که هیچ

کس را سمعی و بصری نیست که ادراک مسموعات و مبصرات کند، پیش از وجود مسموعات و مبصرات الّا جلال ازلی، پس گفتند: «لیس کمثله شیء وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» همه مسموعات و مبصرات و غیر آن در علم او بی آلتیست [مکتوبات M، ص ۱۳۶] و این شریف تر است که ادراک بی آلت بود چه حاجت به آلت نقص بود و همچنین صبور در وضع، انسان را گویند که او را دو باعث متضاد بود: یکی او را بر عجله دارد، و باعث دیگر او را بر تأنی دارد. چون باعث عجله را مقهور خود دارد این کس را صبور خوانند... خدای را دو باعث نبود اصلاً، و البته که او کارها همه به وقت خود نه پیش از وقت کند از عجله و نه از وقت تأخیر کند از تکاسل. پس... اگر کسی بود که او را خود اصلاً باعث عجله نباشد اولی تر بود که او را صبور خوانند.»

عفیف عسّیران در مقدمه‌ی تمهیدات عین القضاة همدانی در صفحات ۱۳۸ - ۱۴۲ و همچنین ۱۷۹ - ۱۹۲ مقدمه خود بر این کتاب نظریات نویسنده را به شرح آورده که قسمتی از آن را در ذیل نقل می‌کنیم از قول مصحح:

عین القضاة می‌گوید که علمای کلام و فلاسفه برای خدا صفات حی و قیوم و غیره... را قائل شده‌اند و بر این عقیده متفق هستند که «عقل برای خدا آنچه را که به وسیله‌ی استدلال از موجودات و صفات آنها در می‌یابد اثبات می‌کند و از این مرحله نمی‌تواند فراتر رود. بدین صورت عقل از موجودات و حدوث آنها، بر قدم و علم و اراده خدا حکم می‌کند» چون تمام مخلوقات عبارتند از آیینیه‌ی بزرگ که در آن صفات خالق منعکس می‌گردد، زیرا «باید هر چه در معلول وجود دارد در علت فاعلی هم وجود داشته باشد، چون ممکن نیست که علت معلوم را ایجاد کند، بدون آنکه این معلول بالقوه در علت وجود داشته باشد.»

[توماس اکوینی: اسمای الهی به زبان لاتین، جلد پنجم، فصل اول]

مسأله‌ی صفات خدا دو مشکل مهم ایجاد کرده، اول: مدلول صفاتی که بر خدا اطلاق می‌کنیم چیست؟ مثلاً وقتی می‌گوییم خدا حی و تواناست مدلول و معنای این کلمات چیست؟ آیا صفات خدا از یکدیگر متمایزند؟ دوم: علاقه صفات با ذات خداوندی چیست؟ آیا صفات او عین ذاتش می‌باشد؟

این دو مسأله با آنکه مختلف هستند، ولی حل اولی طبیعتاً دومی را هم حل خواهد کرد. اکنون ببینیم نظر عین القضاة درباره‌ی مسأله صفات چیست؟

«اگر بگوییم که خدا دانا و تواناست از دانش و توانایی انسان این حقیقت را دریافته‌ای و اگر از کلمه دانش و توانایی چیزی در نیابی، چرا آنها را به خدا نسبت می‌دهی؟ مردم

اولاً برای این کلمات معنایی وضع کرده‌اند، سپس آن را نفی و آن‌گاه معنی و دانش دیگری که حدّ متوسط بین تشبیه و تعطیل است برای آن کلمات اثبات کرده‌اند» معانی‌یی که در مخلوقات ثابت شده و سپس نفی گردیده است، کدام است؟ و علم به صفات خدا که حدّ متوسط بین تشبیه و تعطیل است، چیست؟

اگر در سخن قاضی همدانی که در کتاب زبده، راجع به مدلول صفاتی که عقل از مخلوقات گرفته و بر خدا اطلاق کرده است، دقت کنیم، می‌بینیم که اشتراک خالق را در مدلول این صفات نفی کرده است. چون وقتی می‌گوییم که خدا دانا و آدمی دانا است، صفت دانا را بر غیر خدا «به طور مجاز محض و توسع بعید و تشبیه صرف» اطلاق کرده‌ایم. مدلول صفت دانا که بر آدمی اطلاق شده، برای ما معلوم است، ولی وقتی که بر خدا اطلاق می‌گردد، چه مدلولی دارد؟ اگر میان دانش ما و دانش خدا تمایل حقیقی وجود ندارد، چه گونه دانش خدا و دانش آدمی را با یک کلمه ادا می‌کنیم؟ در حقیقت، نظر عین‌القضاة در مسأله مدلول صفات نزدیکتر است به نظریه‌ی پیرامون تعطیل تا عقیده اهل سنت که حدّ وسط را قائلند. اما در مسأله پیوستگی صفات خدا با ذات او، قاضی همدانی عقیده اهل سنت را تأیید می‌کند که صفات نه عین ذات است، نه غیر ذات، لیکن هنگامی که می‌خواهد سخن اهل سنت را تشریح کند، گفتار آنها را عوض نموده و می‌گوید:

صفات عین ذات هستند، اگر آنها را از طرف ذات بنگریم، بدین صورت، صفات هرگز با ذات مغایرتی ندارد و اگر از نظر تقسیم وجود و تعدد موجودات بر آنها دقیق شویم، می‌بینیم که صفات با ذات متغایر هستند.

[زبده، ص ۳۸]

در این بیان، هم قاضی همدانی بیشتر به تعطیل متمایل بوده است تا به حدّ متوسط اهل سنت. زیرا اگر صفات عین ذات است مقصود آن می‌شود که صفات خدا اموری اعتباریست که ذهن ما آنها را ساخته است، همان طور که تمییز میان مفهوم وجود و ملحقات آن همچنان تمییز مفهوم جنس و نوع، امری اعتباریست.

□

عارف هم شاهد صفات خداست نه ذات او و مشاهده‌ی ذات مختص به مقام فناء الفناست که عبارت است از محو کامل در ذات الوهیت. توحید اول و آخر عرفان است و بزرگترین نتیجه‌ی معرفت است، ولی مفهوم عارف از توحید با مفهوم متشرع فرق

دارد. مسلمان متشرع معتقد است که خدا در ذات و صفات و اعمال واحد است و به کلی غیر مشابه با کائنات است، یعنی قائل سوره‌ی توحید است که: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ عارف می‌گوید که خدا هستی حقیقیست که اساس همه‌ی هست ماست و جز او «هستی» نیست. خدا «بود» است و سایر کائنات «نمود» به این معنی که جمیع کائنات در حکم اشعه‌ی هستند که از آن آفتاب حقیقت ناشی شده باشند، بدون اینکه خللی به وحدت آفتاب وارد شود یا به تعبیر دیگر، کائنات در حکم آینه‌هایی هستند که صفات الوهیت در آنها جلوه گر شده باشد.

مهمترین فرق تصوف اسلامی با تصوف مسیحی در همین قسمت است که رنگ وحدت وجود تصوف اسلامی بیشتر است.

عارف واقعی همه چیز را حاکی از حق می‌شمرد و با عقیده‌ی احدی معارضه نمی‌کند، بلکه معتقد است که در همه‌ی عقاید هر قدر ضد یکدیگر جلوه کنند حقیقت موجود است و جنگ‌ها و اختلاف‌ها جنگ رنگ‌هاست.

یکی از مسائل مسلم در نزد عرفا این است که انسان هیچ وقت به معرفت چیزی که در او نیست نایل نخواهد شد، به این معنی که شرط ادراک چیزی سنخیت با آن است و نتیجه این مقدمه این است که ممکن نبود انسان به معرفت خدا و فهم اسرار جهان برسد، مگر آنکه این معرفت و این اسرار در خود او موجود باشد.^{۳۸}

و باز در همین خصوص یعنی درک عقل آدمی از معانی صفات در مقدمه‌ی تمهیدات آمده است که:

عقل آدمی معانی صفات خدا را در سه مرحله درک می‌کند: در مرحله‌ی اول، عقل، صفات کمالی مخلوقات را برای خدا اثبات می‌کند و علت این اثبات تشابه مخلوقات با خدا نبوده، بلکه تمایل آنها به خدا سبب اثبات گردیده است، یعنی اشتراک حقیقی خدا با موجودات در معنای اصل صفات کمال که متعالی و متمائل هستند علت اثبات گردیده است.

در مرحله‌ی دوم بایستی در هر صفتی میان معنای اصلی و تحقق آن معنی در خارج تمیز داده شود و برای خدا تنها معانی اصلی صفات اثبات گردد، چون خدا را بایستی از تحقق این صفات در خارج آنچنان که در مخلوقات موجود است منزّه داشت.

در مرحله‌ی سوم، عقل، تحقق معانی اصلی صفات را در خدا به طوری که مناسب کمال او باشد اثبات می‌کند.^{۳۹}

یکی دیگر از عرفای بزرگ یعنی شیخ روزبهان در فصل سی و یک رساله‌ی مہرالعاشقین

در کمال عشق می‌گوید: خداوند سبحانه و تعالی از لا و ابداً ذات قدیمش موصوف است به صفات قدیمش. از جمله‌ی صفات حق یکی عشق است و نفس خود را به نفس خود عاشق بود پس عشق و عاشق و معشوق خود بود. از آن عشق یکرنگ آمد که صفت اوست و او از تغییر حدثان منزّه است. عشق کمال محبت و محبت صفت حق است. در اسم غلط مشو که عشق و محبت یکیست، صفت اوست و قایم به اوست در آن تغییر نیست، بلکه به خود عاشق است. تغییر حدثانی در او روا نیست محبت حق چنان دان که علم او «لم یزل محباً بنفسه لنفسه كما انه لم یزل عالماً بنفسه و ناظراً الى نفسه بنفسه» انقسام در احدیتش نیست. چون خواست که ذات به مفتاح صفات بگشاید، ارواح عارفان را به جمال عشق بر ایشان تجلی کرد و به صفات خاصی بر ایشان ظاهر شد. ایشان از هر صفتی لباسی یافتند از علم علم و از قدرت قدرت و از سمع سمع و از بصر بصر و از کلام کلام و از ارادت ارادت و از حیات حیات و از جمال جمال و از عظمت عظمت و از بقا بقا و از محبت محبت و از عشق عشق، این همه او بود و او در ایشان ظاهر بود، تأثیر صفات در ایشان آمد. صفت به ذات قایم است، صفت ایشان بدان تأثیر قایم گشت از حلول در این عالم هیچ نیست العبد عبد و الرب ربّ.

- در اسرارالحکم، صفحه‌ی ۳۹ در توحید آمده است:

«همه اسماء مظاهر ذاتند همه اشیاء مظاهر اسماء

همه ظهورات وحدت است در کثرت چه مظاهر اسمائیه و چه مظاهر ماهیات فعلیه.»

و در صفحه ۳۹ می‌گوید:

در بیان قول محققین عرفا، گذشت که وجود حق تعالی و حضرت واحدیتش دارای همه اسمای حسنی و صفات علیاست و همه موجودند و به وجود ذات اقدسش و مفاهیم اسماء و صفات لوازم غیر متأخر در وجودند از برای حضرت مسمی و موصوف و اعیان ثابته که مظاهر و مربوبات اسمای حسنی هستند نیز لوازم غیر متأخر در وجودند از برای مفاهیم اسماء حسنی، و اگر جایز بودی که در حق تعالی ماهیت بگویند و مفاهیم الحیّ العلیم المرید القدیر السميع والبصیر المتکلم ماهیتش بودی هر آینه اعیان ثابته در حضرت واحدیت لازم ماهیتش بودی، چنان که هر ماهیت امکانیه را لازم ماهیت می‌باشد و لا اقلّ چون امکان و احتیاج، لیکن حق منزّه از ماهیت است.

و گذشت که اعیان ثابته متعلقات و منسوب‌اتند هر یک به اسمی مثل انسان به اسم جلاله، و ملک به اسم سیّوح قدّوس، و فلک به اسم قاضی الحاجات ربّ الکائنات، و حیوان به اسم سمیع و بصیر و همچنین در بواقی. و حق تعالی مجرّد است و مجرد علم به ذاتش دارد و ذاتش ملزوم اسماء و صفات و آنها ملزوم

اعیان ثبات و علم به ملزوم مستلزم علم به لوازم است، بلکه علم به ملزوم، عین علم به لازم غیر متأخر وجود است.

در پاره‌یی از مآخذ با الهام از قرآن مجید آدم را جامع جمیع اسماء الله و صفات الهی دانسته‌اند که فرمودند: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ داوود قیصری گوید: و تخصیص کلمه‌ی آدمیت را به حکمت الهی از آن جهت است که چون حضرت آدم برای خلافت روی زمین آفریده شده است، مرتبت جامع تمام مراتب عالم و مرآت الهیت است و مظهر تمام اسماء غیب‌الغیوب است و آینه‌ی تمام‌نمای وجود سرمدیست و مراد از کلمه‌ی آدمیت، روح کل است.^{۴۰}

در مقدمه‌ی گلشن راز آمده است: «صفات و اسمای الهی هم در جریان سلوک و حصول معرفت و هم در نحوه‌ی آفرینش نقش اساسی دارند، چراکه از هر جهت سلوک غالباً با تلقین ذکر نامی از نام‌های خدا شروع می‌شود و تفکر درباره‌ی صفات و اسمای الهی یکی از شرایط رسیدن به معرفت است و فقط از راه شناختن همین اسماء و صفات و مظاهر آنهاست که می‌توان به شناسایی حق نزدیکتر شد. از طرفی دیگر، موجودات مظهر اسماء و صفاتند و نام‌ها اسبابی هستند که پروردگار از طریق آنها خود را نمایان می‌سازد و می‌شناساند. سراسر جهان هستی در حکم آینه‌هاییست که صفات و اسمای الهی را جلوه‌گر می‌سازند و از اینجااست که شبستری نیز مانند دیگر عارفان، استقلال و اصالتی به موجودات نمی‌دهد و آنها را به چشم نشانه و آیه می‌نگرد. به عبارت دیگر، او توجهی به توضیح چه گونه‌ی موجودات و اعتنایی به واقعیت خاص پدیده‌های طبیعی ندارد، بلکه به هستی آنها نظر دارد و از همین جاست که این هستی‌ها را اعتباری می‌شمارد و نمود و ظهور می‌نامد و می‌کوشد تا فراتر رود و به ژرفای هستی راه جوید: وجود خلق و کثرت در نمود است نه هرچ آن می‌نماید عین بود است»^{۴۱}

در پایان فصل اعتقادات فرق مختلف در باب اسماء و صفات الهی شواهد و امثالی را از نثر و نظم فارسی به عنوان نمونه ارائه می‌نماییم از آن جهت که تأثیر شگرف نام‌ها و صفات الهی در ادب فارسی جایگاه بسیار مهمی دارد و نیز قابلیت عرفانی این اسماء و صفات و اثربخشی آنها بر متون نثر و نظم فارسی از قرون گذشته تا به امروز مشهود و آشکار است.

داوود (ع) پرسید:

يَا رَبِّ لِمَاذَا خَلَقْتَ الْخَلْقَ؟ قَالَ: «كُنْتُ كَنَزاً مَخْفِياً فَأَخْبَيْتُ أَنْ أُعْرَفَ، فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَ.»* [حدیث قدسی]

«قل یا اهل کتاب لا تغلو فی دینکم» غلو در دین آن است که در صواب بیفزایند، و تقصیر آن است که چیزی در باید، نه آن و نه این، نه افراط و نه تفریط، چنانکه شیطان در تفریط ظفر یابد، در افراط هم ظفر یابد. جاده‌ی سنت، راه میانه است. راه که سوی حق می‌شود راه میانه است: «علی الله قصد السبیل» «وابتغ بین ذلك سبيلاً» راه میانه از تعطیل پاک است، و از تشبیه دور. راه تشبیه به فکر دارد، چنانکه راه تعطیل. هر که الله را مانده‌ی خویش گفت، او الله را هزار انباز بیش گفت، و هر که صفات الله را تعطیل کرد، او خود را در دوگیتی ذلیل کرد. راه میانه و طریق پسندیده آن است که گویی از صفات الله نام دانیم، چونی ندانیم. در کوشیم که دریابیم نتوانیم، و ر به عقل گرد آن گردیم از سنت در مانیم، هر چه خدا و رسول گفت بر پی آنیم، فهم و وهم خود گم کردیم، و صواب دید خود معزول کردیم، و به اذعان گردن نهادیم و به سمع قبول کردیم، راه تسلیم سپردیم، و دست درین حجت زدیم که: «وَأْمُرْنَا لِنَسْلَمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ»، و به زبان تضرع به نعت تسلیم همی گوییم: «رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتَبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ».

[تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار، ج ۳، ص ۲۳۰]

والقرآن العظیم - عظیم است قدر قرآن که ربّ العزّ، ده نام از نام‌های خویش بر آن نهاد: یکی عزیز «وَأَنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ» دیگر حکیم: «تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ» سوم مهیم: «وَمَهِيْمًا عَلَيْهِ». چهارم حق: «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ» پنجم نور: «وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي مَعَهُ» ششم مجید: «بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ» هفتم مبین: «تِلْكَ آيَاتُ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ» هشتم کریم: «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ» نهم عظیم: «وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ» دهم آن است که خود را جلّ جلاله احسن الخالقین گفت: و قرآن را احسن الحديث، «اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ»، آنگه خود را گفت: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» و قرآن را گفت: «لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ».

[تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار، ج ۵، ص ۳۴۶]

پسر حلاج گوید: «مَا ذَكَرْنَاكَ إِلَّا عَنْ غَفْلَةٍ لِأَنَّ الْعَبْدَ إِذَا كَانَ حَاضِراً لَا يَنْطَلِقُ لِسَانُهُ بِذِكْرِكَ

* پروردگارا! چرا مردم را آفریدی؟ گفت: گنج پنهانی بودم پس دوست داشتم که شناخته شوم، پس مردم را آفریدم برای اینکه شناخته شوم.
[مرصاد العباد نجم الدین رازی، ص ۲]

لِأَنَّ الْمُشَاهَدَةَ آيَاتِ الْجَلَالِ لِحَجَبٍ عَنْ ذِكْرِ أَوْصَافِ الْجَمَالِ. گفت: ملکا در عالم بُعد و غفلت تو را یاد می‌کنم، نه در منزل وصلت و قربت. آن کس که به قربت رسید، مقرون روح وصال گردید، آن کس که مشاهد شهود و آیات جلال باشد، او را کی پروای اوصاف جمال باشد؟ «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ كُلَّ لِسَانِهِ».^{۴۲}

آنها که همی دهند از دیده نشان   در عین تحیرند در بحر گمان
رازِست نهان ز دیده‌ی آدمیان   آن را که نمودند بریدند زبان

[تفسیر سوره‌ی یوسف، به نقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۴۷۴]

□

آفرین جان آفرین پاک را   ای درون جان برون جان توای
ای خرد سرگشته‌ی درگاه تو   عقل را سر رشته گم در راه تو
جمله‌ی عالم به تو بینم عیان   وز تو در عالم نمی‌بینم نشان
هر کسی از تو نشانی داد باز   خود نشان نیست از توای دانای راز
در جلالت عقل و جان فروت شد   عقل حیران گشت و جان مبهوت شد
چون نبود از انبیاء و از رُسل   هیچ کل یک جزوی بی از کل کل
جمله عاجز روی بر خاک آمدند   در خطاب ما عرفناک آمدند
من که باشم تا ز من لاف شناخت   او شناسا شد که جز با او نساخت
چون جز او در هر دو عالم نیست کس   با که سازد اینت سودا و هوس
هست دریایی ز جوهر موج زن   توندانی این سخن شش پنج زن
هر که او آن جوهر و دریا نیافت   لا شد و الاء لا إِلَّا نیافت
هر چه آن موصوف شد آن کی بود   بامنت این گفتن آسان کی بود
آن مگو چون در اشارت نایدت   دم مزن چون در عبارت نایدت
نه اشارت می‌پذیرد، نه بیان   نه کسی زو علم دارد، نه نشان
تو مباش اصلاً، کمال این است و بس   تو ز تو لا شو، وصال این است و بس
تو درو گم شو حلولی این بود   هر چه این نبود فضولی این بود
در یکی رو و ز دویی یک سوی باش   یک دل و یک قبله و یک روی باش^{۴۳}

[منطق الطیر، عطار]

با هر که سخن گویم گر خواهم و گرنه   ز اول سخن نام توأم در دهن آید
 سر سروران بسته‌ی دام تو   دل دلبـران دفـتر نام تو
 [به نقل از کشف الاسرار، ج ۲، ص ۵۵]
 [به نقل از کشف الاسرار، ج ۸، ص ۱۰]

□

اندر دل من بدین عیانی که توای   وز دیده‌ی من بدین نهانی که توای
 و صاف تو را وصف نداند کردن   تو خود به صفات خود چنانی که توای
 [رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

□

ای در تو عیان‌ها و نهان‌ها همه هیچ   پندار و یقین‌ها و گمان‌ها همه هیچ
 از ذات تو مطلقاً نشان نتوان داد   کآنجا که تویی بود نشان‌ها همه هیچ
 [رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

□

راه تو به هر روش که پویند خوش است
 وصل تو به هر جهت که جویند خوش است
 روی تو به هر دیده که بینند نکوست
 نام تو به هر زبان که گویند خوش است
 [اسرار التوحید، ابوسعید ابی‌الخیر]

□

کس را پس پرده‌ی قضا راه نشد   وز سرّ خدا هیچ کس آگاه نشد
 هر کس ز سر قیاس چیزی گفتند   معلوم نگشت و قصه کوتاه نشد
 [رباعیات خیام]

□

دل چراغیست که نور از رخ دلبر گیرد
 و بر بمیرد ز غمش زندگی از سر گیرد

صفت شمع به پروانه دلی باید گفت

کاین حدیثست که در سوختگان درگیرد

[رباعیات خیام]

□

اسم توز حد و رسم بیزار   ذات توز نوع و جسم برتر

□

و گر گویی که در معنی نیند اضداد یکدیگر

تفاوت از چه سان باشد میان صورت و اسما

□

ناموخت خدای ما مر آدم را   چون عور و برهنه گشت جز کاسما

بر رس که چه بود نیک آن اسما   منگر به دروغ عامه و غوغا

[ناصر خسرو]

□

به صحرا بنگرم صحرا ته وینم   به دریا بنگرم دریا ته وینم

به هر جا بنگرم کوه و در و دشت   نشان از قامت رعنا ته وینم

[باباطاهر]

□

گر چه بی جا و بی مکان است او   ساکن دل شکستگان است او

نه به ذات است ساکن هر دل   بلکه لطفش همی کند منزل

هر کجا دل شکسته بی بینی   بینوایی و خسته بی بینی

بی زبان ذکر او از او شنوی   شرح اسماء هو از او شنوی

ذکر او از زبان بسته طلب   معرفت از دل شکسته طلب

[طریق التحقیق، سنایی]

□

جَلَّ عَنْ وصفنا جلال الله   فاق عَنْ فهمنا کمال الله

کَلَّ وصف البیان عن صفته   ما عرفناه حق معرفته

[سنایی آباد، سنایی]

از مکان و زمان بری ذاتش

محض جهل است نفی و اثباتش

[سنایی]

□

در ثنایت شروع نتوانم

در صفات تو مانده حیرانم

وصف ذات برون ز حد بیان

در صفات یقین عقل گمان

در نیابد کمال ذات فهم

نرسد در صفات پاکت وهم

برتر از عقل و فهم و جانی تو

هر چه گویم ورای آنی تو

[مثنوی‌های سنایی، مدرس رضوی]

□

خدایایی کافرینش در سجودش

گواهی مطلق آمد بر وجودش

[نظامی]

□

توای مستحضر اسرار مدرک

مشو خاموش اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ

[اسرارنامه]

□

خداوندی که آدم را به تعظیم

ز راه وحی اسما داد تعلیم

محمد را مسماً پیش آورد

از آتش امی و درویش آورد

چو او از اسم در بی اسمی افتاد

ز خواندن فارغ آمد امی افتاد

[الهی‌نامه عطار، در نعت پیامبر]

□

برتر ز چند و چون جبروت جلال او

بیرون ز گفت و گو صفت لایزال او

نگذشت و نگذرد نظر هیچ کاملی

گرد سرادقات جمال و کمال او

[عراقی]

□

قطره کز دریا برون آید همی

چون سوی دریا شود دریا شود

گر صفات خود کند یکبار محو

در مقامات بقا یکتا شود

از مُسَمّا هر که یابد بهره‌ای   فارغ و آسوده از اسما شود
[عرفی]

□

ما نتوانیم حق حمد تو گفتن   با همه کرویایان عالم بالا
خود نه زبان در دهان عارف مدهوش   حمد و ثنا می‌کند که سوی بر اعضا
[سعدی]

□

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم   وز هر چه گفته‌اند و شنیدیم و خوانده‌ایم
مجلس تمام گشت و به آخر رسید عمر   ما همچنان در اول وصف تو مانده‌ایم
[گلستان سعدی]

□

خوشت نام تو بردن ولی دریغ بود
درین سخن که بخواهند برد دست به دست
[غزلیات سعدی]

□

تا مثنی بشنوم من نام تو   عاشقم بر نام جسان آرام تو
[مثنی: مکرر، دوباره]

□

از صفت وز نام چه زاید خیال   وان خیالش هست دلال و مسمال
واصلان چون غرق ذاتند ای پسر   کی کنند اندر صفات او نظر
در مدرسه‌ی آدم با حق چو شدی محرم   بر صدر فلک بنشین تدریس ز اسماء کن
آدمی را او به خویش اسماء نمود   دیگران را ز آدم اسماء می‌گشود
خلق ما بر صورت خود کرد حق   وصف ما از وصف او گیرد سبق
[خلق الله آدم علی صورته، جامع صغیر، ج ۲، ص ۴]

□

ای صفات آفتاب معرفت   و آفتاب چرخ بستنده‌ی یک صفت
گاه خورشید و گهی دریا شوی   گاه کوه قاف و گاه عنقا شوی

تو نه این باشی نه آن در ذات خویش   ای فزون از وهم‌ها و زبیش پیش

گفت پیغمبر که حق فرموده است   من نگنجم هیچ در بالا و پست
در زمین و آسمان و عرش نیز   من نگنجم این یقین دان ای عزیز
در دل مؤمن بگنجم ای عجب!   گر مرا جویی در آن دل‌ها طلب

[مولوی]

□

مدعی خواست که آید به تماشاگاه راز

دست غیب آمد و بر سینه‌ی نامحرم زد

وصف خورشید به شب پره‌ی اعمی نرسد

که درین آینه صاحب نظران حیرانند

ز وصف حسن تو حافظ چه گونه نطق زند

که چون صفات الهی و رای ادراکی

[حافظ]

□

ای صفات تو نهان در تنق و حدت ذات   جلوه گر ذات تو از پرده‌ی اسماء و صفات
جل من لا اله الا هو   لا تقل کیف هو و لا ما هو
لمعات جمال او ظاهر   سیاحت جلال او قاهر
هر چه مفهوم عقل و ادراک است   ساحت قدس او از آن پاک است
قدس ذاتش چه برتر از کیف است   کیف هو گفتن اندرو حیف است
لا وهو هر دو نفی و اثباتند   نافی غییر و مثبت ذاتند
پاک از آنها که غافلان گفتند   پاک تر زانکه عاقلان گفتند
فعل او خارج از برون و درون   ذات او برتر از چه گونه و چون

[جامی]

□

وصف حق حق به خود تواند گفت   این گهر را خرد نداند سفت

شرح اوصاف ذات او ده از او

کس ندانند صفات او به از او

[سلسلة الذهب، جامی]

به نام آن که نامش حرز جانهاست

ثنایش جوهر تیغ زبانهاست

زبان در کام کام از نام او یافت

نم از سرچشمه‌ی انعام او یافت

[جامی، یوسف وزلیخا]

□

هر حبابی که هست آن از ماست

هر چه می‌بینیم مظهر اسماست

باز اعیان ظل اسماء حقند

باز اسماء ظل ذات مطلقند

ذات او در اسم پیدای آمده

اسم در اعیان هویدا آمده

اسم و عین و روح و جسم این هر چهار

ظل یک ذاتند نیکو یاد آر

در مقام جمع روشن شد چو شمع

آنچه مخفی بود اندر جمع جمع

جمله‌ی اسماء به اعیان رو نمود

صد هزار اسماء مسمی یک وجود

چیز است انسان دیده‌ی بینا بود

جامع مجموعه‌ی اسماء بود

مجمع الطاف و اسرار اله

آن ایاز بندگی پادشاه

مخزن اسرار سبحانیت او

مطلع انوار ربانیت او

روح و جسم و عین و اسم و این چهار

می‌نماید او به مردم آشکار

[شاه نعمت‌الله]

□

هر کس به زبانی صفت حمد تو گوید

بلبل به غزل خوانی و قمری به ترانه

[خیالی بخارایی]

□

هست یک عین این همه اعیان

یا مسمات این همه اسما

ذات و وجه است و اسم و نعت و صفت

عقل و نفس است و طبع و شکل و هوا

جمله نقش معینات وی‌اند

هر چه هست از زمین و هم ز سما

[مغربی]

□

هله من عاشق ذاتم تنه ناها یا هو   ناظر حسن صفاتم تنه ناها یا هو
[به کوشش دکتر محمد حسن حائری]

□

یک ذره ندیدیم ز خورشید سوا   هر قطره آب هست عین دریا
حق را به چه نام کس تواند خواندن   هر اسم که هست هست ز اسمای خدا
[رباعیات داراشکوه]

□

او درون خلوت اندیشه گرم صحبت است
من چراغ دل به کف در انجمن می جویمش
[صائب]

□

موج اول باشد از دریای ذات   شد مسمی او به اسماء و صفات
بحر الهیت آمد چون به موج   خلق از آن گشتند صادر فوج فوج
[تفسیر قرآن، صفی عیشاه]

□

ذات باری هستی مطلق بود   اسم و وصف از ذات او مشتق بود
[تفسیر قرآن، صفی عیشاه]

پی‌نوشت‌ها

۱. شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، الملل والنحل، به تصحیح دکتر سید محمد رضا جلالی نائینی، انتشارات اقبال، ص ۳، متن اصلی.
۲. و حافظ علی‌الرحمه فرماید:
۳. علم آدم الاسماء کلّها - رک بحار الانوار ←

جلد ۱۷، صفحه‌ی ۱۵۴، سطر ۱۱	جلد ۱۷، صفحه‌ی ۱۵۳، سطر ۳
جلد ۲۳، صفحه‌ی ۲۴۳، سطر ۱۲	جلد ۱۷، صفحه‌ی ۱۵۴، سطر ۲
جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۱۷، سطر ۹	جلد ۲۶، صفحه‌ی ۳۴۷، سطر ۱۶
جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۱۷، سطر ۲۱	جلد ۲۷، صفحه‌ی ۱۳۵، سطر ۱۵
جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۴۶، سطر ۱	جلد ۲۷، صفحه‌ی ۱۳۶، سطر ۱
جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۴۷، سطر ۵	جلد ۲۷، صفحه‌ی ۲۲۴، سطر ۲۰
جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۴۷، سطر ۹	جلد ۴۰، صفحه‌ی ۶۰، سطر ۱۰
جلد ۱۱، صفحه‌ی ۱۴۷، سطر ۱۳	جلد ۴۰، صفحه‌ی ۱۸۶، سطر ۱
جلد ۶۸، صفحه‌ی ۲۷، سطر ۲	جلد ۹۹، صفحه‌ی ۲۰۵، سطر ۱۷
۴. لغتنامه‌ی دهخدا - تحت کلمه «الم»
۵. ذکر جمیل سعدی، ج اول، چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۲۴۹ - ۲۵۷ مقاله با عنوان سعدی و معرفت کردگار از دکتر جلیل تجلیل.
۶. شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، مؤسسه‌ی تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، چاپ دوم، ص ۵۳۹ - ۵۴۲
۷. سخنان علی (ع) ترجمه مرحوم جواد فاضل، به اهتمام مرحوم استاد دکتر سید حسن سادات ناصری.
۸. فاضل، جواد، صحیفه کامله سجادیه، ترجمه و نگارش، دعای اول، چاپ امیر کبیر.
۹. دیوان امام علی (ع)، تألیف قطب‌الدین ابوالحسن بیهقی نیشابوری کیدری (قرن ششم هجری) تصحیح و ترجمه دکتر ابوالقاسم امامی، چاپ اول، انتشارات اسوه ۱۳۷۳ ه. ش.
۱۰. شهرستانی، عبدالکریم، الملل والنحل، به تصحیح دکتر جلالی نائینی، انتشارات اقبال.

۱۱. همان مأخذ، ص ۳۴.
۱۲. همان مأخذ، ص ۳۵.
۱۳. همان مأخذ، ص ۳۸.
۱۴. همان مأخذ، ص ۴۱.
۱۵. همان مأخذ، ص ۵۰.
۱۶. همان مأخذ، ص ۶۴.
۱۷. همان مأخذ، ص ۵۱.
۱۸. همان مأخذ، ص ۵۷.
۱۹. همان مأخذ، ص ۵۸.
۲۰. همان مأخذ، ص ۶۲.
۲۱. همان مأخذ، ص ۶۵.
۲۲. همان مأخذ، ص ۷۵.
۲۳. عسیران، عقیف، مقدمه تمهیدات عین القضاة همدانی، انتشارات منوچهری، ص ۱۸۱.
۲۴. همان مأخذ، ص ۱۸۲.
۲۵. همان مأخذ، ص ۷۸.
۲۶. همان مأخذ، ص ۱۰۲.
۲۷. همان مأخذ، ص ۹۸.
۲۸. همان مأخذ، ص ۶۸.
۲۹. همان مأخذ، ص ۱۴۴.
۳۰. لغتنامه‌ی دهخدا، تحت کلمه صفاتیّه.
۳۱. طوسی، کتاب اللمع، ص ۳۵۰.
۳۲. قیصری، شرح فصوص، ص ۳۲.
۳۳. سجادی، دکتر سید جعفر، فرهنگ اصطلاحات عرفانی، انتشارات طهوری، ص ۹۱-۹۲.
۳۴. همان مأخذ. و نیز انسان کامل، ص ۱۵۹-۳۷۰-۳۹۹-۲۵۳.
۳۵. به نقل از لغتنامه دهخدا، جلد ۳۲، ص ۲۱۹.
۳۶. اشاره است به حدیث نبوی که در شرح مقاصد (ج ۲، ص ۱۷۲) نقل شده است: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى اسْمَاءٌ لَمْ يُعْلَمْ أَحَدٌ مِنْ خَلْقِهِ وَاسْتَأْثَرَ بِهَا فِي عِلْمِ الْغَيْبِ عِنْدَهُ. باید دانست که اسماء الله نزد اشاعره برخلاف معتزله توقیفیست، بدین معنی که جایز نیست خداوند را به اسماء و صفاتی بنامند یا بخوانند که در شرع وارد نشده است.
۳۷. کاشانی، عزالدین محمود بن علی، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، وفات ۷۳۵ هـ. ق، به تصحیح استاد

- علامه جلال الدین همایی، مؤسسه‌ی نشر هما، ۱۳۶۷، چاپ سوم، ص ۲۳-۲۸.
۳۸. غنی، دکتر قاسم، نقل مختصر از تاریخ تصوف در اسلام، ص ۴۱۸-۱۴۳۷.
۳۹. عسیران، عفیف، مقدمه تمهیدات عین‌القضات همدانی، انتشارات منوچهری، ص ۱۸۸.
۴۰. سجادی، دکتر سید جعفر، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، ص ۴۰.
۴۱. مقدمه گلشن راز اثر شیخ محمود شبستری، به تصحیح و توضیح دکتر صمد موحد، کتابخانه طه‌پوری، چاپ اول، ۱۳۶۸ ه. ش.
۴۲. کسی که خدا را شناخت زبانش از گفتن (وصف او) الکن می‌شود.
۴۳. عطار نیشابوری، منطق‌الطیر، به اهتمام سید صادق گوهرین، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ چهارم ۱۳۶۵، فی‌التوحید باری تعالی.

❖ فصل سوم

_____ فنون و صنایع ادبی در باب اسماء و صفات الهی

❏ فنون و صنایع ادبی در باب اسماء و صفات الهی

هر کس به زبانی صفت حمد تو گوید
بلبل به غزل خوانی و قمری به ترانه
[خیالی بخارایی]

بلبلان بوستان ادب فارسی و قمریان باغ معرفت، غزل خوانان ترانه سرا، با حمد و ستایش معبود یکتا شادابی، طراوت و صفای خاصی به زبان والای پارسی بخشیده‌اند. شاعران و سخن‌سرایان و نویسندگان ادب فارسی کلامشان را با ستایش و ذکر نام و صفت پروردگار پیرایه بسته‌اند و جوهر دل را با زیور هنر در هم آمیخته، در این میدان غوغایی بر پا کرده‌اند. یکی از این رادمردان عرصه ادب فارسی قائم مقام فراهم‌انست که در منشآت خود می‌نویسد:

«ابتدای هر سخن و افتتاح هر کلام به نام پروردگاری شایسته و سزااست که بیت موزون فلک را بی‌وتد و سبب برافراشت و سقف مرفوع سما را بی‌عروض و ضرب به پا داشت. بحور بروج را به لآلی نجوم موشح کرد، و دوایر چرخ دوار را بی‌حاجت خط‌پرگار پدید آورد، و شط‌ترین لیل و نهار را در فصلین خزان و بهار موازی و موازن سازد و در سایر اوقات چنان ناقص و مضاعف و معلول و مزاحف آرد که گاه مقطوف و مخرومند و گاه مذیل و مجزوم.

صدر آفاق را در هر عشا و اشراق مقطع روز رخشان کند و مطلع مهر درخشان که: ﴿جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا﴾. چرخ برین را متحرک و دایر ساخت و مرکز زمین را ساکن و ثابت، تا بحور نعمای عام و اوزان احسان و انعام را از شگون این سکون

و برکات آن حرکات در بسیط زمین و مدیر زمان پدید آورد و کمال قدرت خویش ظاهر کند و جمال رحمت باهر.^۱

و از توانمندان شعر و نظم معاصر فارسی مرحوم ابرالقاسم حالت است که در قالب بحر طویل می‌سراید:

دوستان آمده‌ام باز، که این دفتر ممتاز، کنم باز و شوم قافیه پرداز و سخن را کنم آغاز به تسبیح خداوند
تبارک و تعالی که غفور است و رحیم است، صبور است و حلیم است، نصیر است و رؤوف است و کریم
است، قدیر است و قدیم است. خدایی که بسی نعمت سرشار به ما آدمیان داده، گهرهای گران داده، سر
و صورت و جان داده، تن و تاب و توان داده، رخ و روح و روان داده، لب و گوش و دهان داده، دل و چشم
و زبان داده، شکم داده و نان داده، ز آفات امان داده، کمالات نهان داده، هنرهای عیان داده و توفیق
بیان داده و این‌ها بی آن داده که از شکر عطا و کرمش چشم نبوشیم و ز هر غم نخروشیم و ز هر درد
نجوشیم و تکبر نفروشیم و می از ساغر توحید بنوشیم و بگوشیم که تا از دل و جان شکر بگوییم
عنایان خداوند مبین را.

آفریننده‌ی دانا و خداوند توانا و مهین خالق یکتا و مبین داور دادار، کز و گشته پدیدار، به دهر این همه
آثار، چه دریا و چه کُھسار، چه صحرا و چه گلزار، چه انهار و چه اشجار، اگر برگ و اگر بار، اگر مور و اگر مار،
اگر نور و اگر نار و اگر ثابت و سیار.

خدایی که خبردار بود از همه افراد نکوکار، غنی باشد و غفار، شود مرحمتش یار، درین دار و در آن دار، به
اخیار و به زهاد و به عباد و به اوتاد و به آحاد و به افراد نکوکار، خدایی که عطا کرده، به هر مرغ پر و بال به
هر مار خط و خال، به هر شیر بر و یال، به هر کار و به هر حال بود قله‌ی آمال و شود ناظر اعمال، فتد در
همه احوال از او سایه‌ی اقبال به فرق سر آن قوم که پویند ره خیر و نکوکاری و دینداری و هشیاری
و ایمان و صفا و کرم و صدق و یقین را.^۲

و اما در این بخش از مقدمه قصد آن داریم که علی‌رغم آگاهی خوانندگان گرامی
تعدادی از صنایع و آرایه‌های ادبی را که در باب اسماء و صفات الهی به وسیله شعرا
و نویسندگان به کار گرفته شده یا می‌شود را متذکر شویم و ضمن یادآوری و ارائه تعریف
مختصر از آرایه و صنعت ادبی مورد نظر شیوه و چه گونه‌ی استفاده از این فنون و صنایع
ادبی را با ذکر امثال و شواهدی روشن سازیم.

در ابتدا باید گفت که:

شاعران و نویسندگان ایرانی که در مکتب‌ها و مدارس اسلامی تربیت می‌شدند
نخست قرآن را فرا می‌گرفتند و در سینه‌های خود حفظ می‌کردند و اگر در آثار
آنان دقت شود آشکار می‌گردد که مستقیم و غیر مستقیم تحت تأثیر قرآن قرار
گرفته و به صورت‌های مختلف از قبیل استشهاد و تضمین و تلمیح و اقتباس از

آن استفاده کرده‌اند:

نظامی مروضی در مقاله‌ی دبیری از کتاب چهارمقاله تصریح می‌کند که دبیر نخست باید به کلام رب العزّه عادت کند که اگر آیتی از قرآن را داند از عهده‌ی ولایتی برآید... تأثیراتی که آیات و احادیث و ادعیه و ماجراها یا داستان‌ها و وقایع دینی و ملی و اجتماعی بر شعر و نثر ادبای زبان فارسی گزاردۀ است شیوه‌های مختلفی را داراست. و چنین است که اثر نام‌ها و صفات الهی نیز در آثار شاعران و نویسندگان به طرق گوناگون نمود پیدا می‌کند و آشکار می‌گردد و ما در اینجا به ترتیب چگونگی این تأثیر و شیوه‌ی استفاده از صنایع و فنون ادبی را در خصوص اسماء و صفات الهی مورد بررسی قرار می‌دهیم.

● ۱. شیوه‌ی درج

استفاده از عین کلمه و لفظ یا به تعبیر دیگر، عین نام و صفت خداوند در شعر و نثر که اهل ادب این صنعت ادبی را درج نام نهاده‌اند و گفته‌اند: صنعت درج آن است که سخنور در نظم یا نثر، آیه یا حدیث و روایتی را چنان به کار برد که سخن خود را بدان رونق و کمال بخشد و اگر الفاظ آیه و حدیث، مذکور نیفتد و تنها، مضمون آن در سخن آید، حلّ نامیده می‌شود. حلّ و درج در کتب بعضی از متتبعان «اقتباس» نامیده شده است.

مثال درج از خواجه حافظ:

چو هست آب حیات به دست، تشنه ممیر

فَلَا تَسْمُتْ «وَمَنْ الْمَاءِ كُلُّ شَيْءٍ حَيٍّ»

مثال درج از رساله‌ی کنز السالکین خواجه عبدالله انصاری:

دانای ضمائر هر قوم «لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ» بخشنده‌ی فرح و سرور «وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» دارنده‌ی آسمان و زمین «فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ»

در امثال و شواهد زیر، ناصر خسرو نام‌ها و صفاتی از خداوند را در شعر خویش درج نموده که همگی با استفاده از آیات الهی است:

هو الاول هو الآخر، هو الظاهر هو الباطن

منزه مالک الملکی که بی‌پایان حشر دارد

برگرفته از آیه ۳، سوره‌ی حدید: «هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ

شَئٍ عَلِيمٌ^۳و نیز آیه ۲۵، سوره آل عمران: «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ...»^۴

ور همچو ما خدای نه جسم است و نه گران

پس همچو ما چرا که سمیع است و هم بصیر

«... إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِعًا بَصِيرًا»^۵

[سوره نساء، آیه ۶۱]

و همچنین مولوی در اشعار خویش اسماء و صفات الهی را عیناً به کار برده است که

ابیاتی را از مثنوی به عنوان شاهد و نمونه از او نقل می‌کنیم:

پس ملایک با خدا نالند زار	کای مجیب هر دعا وای مستجار
بندگان خاص عالم الغیوب	در جهان جان جواسیس القلوب
زاین حکایت کرد آن ختم رسل	از ملایک لایزال لم یُزل
چون خَلَقْتُ الخلق کی یریح علی	لطف تو فرمود ای قیوم حی
لا لأن اربح علیهم جود توست	که شود زاو جمله ناقص‌ها درست
چون که صانع خواست ایجاد بشر	از برای ابتلای خیر و شر

نظامی در مطلع مثنوی مخزن الاسرار خود می‌فرماید:

بسم الله الرحمن الرحیم هست کلید در گنج حکیم

که در این بیت آیه شریفه بسم الله الرحمن الرحیم که سه نام و صفت الهی را در بر دارد، عیناً در مصراع اول درج شده و اضافه بر آن بیت مذکور مطابق تعریف علمای ادب از آرایه و صنعت ملمع نیز بهره‌مند است که عبارت باشد از نقل بیت یا ابیاتی غیر از فارسی. و نظامی در اینجا یک مصراع را عربی آورده و یک مصراع را فارسی.

● ۲. شیوه‌ی حلّ

عین نام و صفت خداوند در شعر یا نثر ذکر نمی‌شود و تنها مفهوم و مضمون آن در سخن می‌آید که اهل ادب این صنعت ادبی را همان‌طور که گفته شد حلّ می‌نامند و در تعریف آن گفته‌اند:

در اصل به معنی گشودن و در اصطلاح عکس عقد است، یعنی سخن منظوم را تبدیل به نثر کردن. حل اگر به وجه اقتباس یا برای ترجمه و شرح و تفسیر باشد بسیار مستحسن و در جزو صنایع و محاسن بدیعیست.^۶

البته این تعریف با آنچه مورد نظر ماست توافق تام ندارد و به نظر می‌رسد عقد که در کتب صنایع ادبی مقابل حل آمده است در این خصوص مناسب‌تر باشد و علمای ادب در تعریف عقد گفته‌اند:

- این صنعت چنان است که شاعر چیزی از کلام خدای تعالی یا کلامی از حدیث یا از حکما، در شعر بیاورد به لفظ و معنی همان عبارت را در شعر داخل نماید و اگر حرفی یا کلمه‌یی برای وزن شعر کم یا زیاد نماید، عیب نخواهد بود، در صورتی که نقص به معنای آن وارد نیاید.

ای به رخت زلف مسلسل قرین «از لغت الجینة لـلمتقین»

اما در تعریف فوق مشاهده می‌شود که لفظ و معنی هر دو مورد نظر است و یکی را از دیگر جدا ندانسته و به کار گرفتن لفظ و معنی هر دو یکسان تلقی شده است، اما آنچه مورد نظر ماست، آنکه گفتیم اگر شاعر یا نویسنده عین کلام خدا یا حدیث را در کلام خود بیاورد درج و اگر معنی و مفهوم آن را ذکر نماید حل نامیده می‌شود. مثال حل از خواجه:

یا رب این آتش که بر جان من است سرد کن، زان سان که کردی بر خلیل

که اشاره است به آیه مبارکه‌ی ۶۹ از سوره‌ی شریف انبیاء: «قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلٰی اِبْرَاهِیمَ» گفتیم: ای آتش! بر ابراهیم سرد و سلامت باش.^۸

شاید تعریف زیر تفاوت حل و عقد و درج را بهتر روشن نماید:

- آن است که حدیث یا آیه یا مثل یا نثر دیگری را به رشته‌ی نظم آورند، ولی نه به طریق اقتباس مانند قول ابوالعتاهیه:

ما بال من اوله نطفة و جيفة آخر یفخر

که آن را عقد کرده و به نظم درآورده از کلام امیرالمؤمنین (ع):

«و ما لابن آدم والفخر و اما اوله نطفة و آخره جيفة»^۹

گاهی نیز ترجمه را در ردیف حل آورده‌اند و در حدائق السحر ضمیمه دیوان رشید و طواط آمده که: صنعت ترجمه چنان باشد که شاعر معنی بیت تازی را به پارسی نظم کند یا پارسی را با تازی،^{۱۰} که با توجه به تعریف، درمی‌یابیم اگر تمام بیت یا آیه یا حدیثی را منظوم نمایند مطابق صنعت ترجمه خواهد بود اما منافاتی نیز ندارد که معنی کلمه یا لفظی را هم از زبانی به زبان دیگر در شعر یا نثر ترجمه بدانیم.

برای مثال در معنی علیم ناصر خسرو گوید:

یکیت گوید برگی مگر به علم خدای   نیوفتد ز درختی هرگز و نه ثمری
 «... وَ يَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا
 زَبْطٍ وَلَا يَاسِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» [انعام، آیه ۵۹]
 نیز در خشکی و دریاست همه را می داند. برگی از درخت نمی افتد، مگر آنکه خدای
 می داند و دانه یی در زیر تاریکی های زمین و هیچ خشک و تری نیست، جز آنکه در
 کتاب (قرآن) مسطور است.^{۱۱}

همچنین ناصر خسرو در بیت زیر خدای جهان را که ترجمه ی ربُّ العالمین است، در
 شعر خود حل کرده است:

به راه چشم شنود از درخت قول خدای

که من خدای جهانم به طور بر موسی
 «قَلَمًا أَتَيْهَا تُوَدِّي مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَأْتِيَنَّكَ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ
 الْعَالَمِينَ» [قصص، آیه ۳۰]
 چون موسی به آن آتش نزدیک شد به او از جانب وادی ایمن در آن بارگاه مبارک
 از آن درخت (مقدس) ندایی رسید که ای موسی! هوش دار که منم خدای (یکتا)
 پروردگار جهانیان.^{۱۲}

● ۳. شیوه ی اقتباس

در کتب معانی و بیان و بدیع تعاریف متعدد و بعضاً متفاوتی از اقتباس ارائه شده که
 نمونه هایی را در اینجا ذکر می کنیم. گاهی گفته اند:
 اقتباس آن است که دبیر یا شاعر در نظم یا نثر چیزی از قرآن یا حدیث درج نماید، نه
 به طریق نقل و روایت مانند قول کاتبی:

از کنت از معیت علی هجرنا   من غیر ما جرم فصبر جمیل
 وان تبدلت بنا غیرنا   فحسبنا الله ونعم الوکیل

که فصبر جمیل (سوره ی یوسف، آیه ۱۸۰) در بیت اول و حسبنا الله و نعم الوکیل
 (سوره ی آل عمران، آیه ۱۶۷) در بیت دوم مقتبس از قرآن کریم است.
 اقتباس دو قسم است: یکی آنکه آیه یا حدیث را از معنی اصلی نقل ننماید، و دیگر
 آنکه آن را از معنی اصلی نقل نمایند (منتقل کنند).

گاهی لفظ مقتبس را از جهت رعایت وزن و قافیه با اندک تغییر به کار می‌برند، مانند این شعر:

قد کان ما خفت ان یكونا   انسا الى الله راجعون
و در قرآن «انا لله وانا اليه راجعون» است.
و نیز این شعر مولوی:

پس تو هم الجار ثم الدار گو   گر دلی داری برو دلداری جو
مقتبس است از حدیث: الجار ثم الدار والرفیق قبل الطريق ولزاد قبل الرحیل.^{۱۳}
و در معجم العربی اقتباس را در بدیع این گونه تعریف کرده است:
والاقتباس (igtibas) فی البدیع العربی، أن یضمّن الکلام نثراً أو شعراً شیئاً من القرآن الکریم أو الحدیث الشریف، لا علی أن المقتبس جزء منها، و يجوز أن یُعَرَّفَ المقتبس فی الآیة أو الحدیث قلیلاً، و مثال ذلك قول الحریری (۵۱۰هـ): «فلم یکنْ إلا کلمح البصر أو هو أقرب»، حتی أنشد فأغرب و قول
أبی جعفر الأندلسی (۷۷۲هـ):

لا تُعاد الناس فی أوطانهم   قَلْما یزعی غریب الوطن
وإذا ما شئت عیشاً بینهم   «خالق الناس یخلق حسن»^{۱۴}

در تعریفی دیگر اقتباس را با تضمین و متضمن یکی دانسته و می‌گویند:
اقتباس که آن را تضمین نیز خوانند و متضمن نیز گویند در علم الادب این صنعت را
داخل در تلمیح می‌دانند و از صنایع معنویه.^{۱۵}

ولی شاید بتوان گفت که بهترین و کامل‌ترین تعریف در مورد اقتباس از مرحوم
استاد علامه‌ی همایست که در کتاب فنون و صنایع ادبی ایشان بیان شده است.
استاد می‌نویسد:

اقتباس در اصل لغت به معنی پرتو نور و فروغ گرفتن است، چنان‌که پاره‌یی از آتش
را بگیرند و با آن آتش دیگر برافروزند: یا از شعله‌ی چراغی، چراغی دیگر را روشن
کنند، و به این مناسبت، فراگرفتن علم و هنر و ادب آموختن یکی را از دیگری
اقتباس می‌گویند.

و در اصطلاح اهل ادب، آن است که حدیثی یا آیتی از کلام الله مجید یا بیت معروفی
را بگیرند و چنان در نظم و نثر بیاورند که معلوم باشد قصد اقتباس است، نه سرقت
و انتحال.

حکیم عثمان مختاری گفته است:

بر خاطر عزیز فراموش گشته‌ام
مَطْلُ الْغَنِيِّ ظَلَمٌ ندانی چنین بود
اقتباس از حدیث نبوی که در مورد ادای دین گفتند: مَطْلُ الْغَنِيِّ ظَلَمٌ «یعنی مسامحه و امروز و فردا کردن در پرداختن وام و ادای دین برای کسی که تمکن و قدرت مالی داشته باشد ظلم است.»

همای شیرازی گفته است در اقتباس از آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ﴾
[سوره‌ی انبیاء، جزء ۱۷]

از لبت زنده گشت جان هما و مِنَ الْمَاءِ كُلُّ شَيْءٍ حَيٍّ
گاهی اقتباس با صنعت «ارسال مثل» متحد می‌شود و این اتفاق در جایست که مثل مشهور یا شبه مثل را اخذ کرده باشند، خواه از نوع آیات قرآن و احادیث مأثوره باشد یا نباشد، مانند آیه‌ی: و مِنَ الْمَاءِ كُلُّ شَيْءٍ حَيٍّ.

گاهی هم مابین تلمیح و اقتباس اشتباه می‌شود که در توضیح رفع این اشتباه می‌گوییم: تلمیح آن است که در ضمن کلام، اشاراتی لطیف به آیه‌ی قرآن یا حدیث و مثل سایر یا داستان و شعری معروف کرده، و عین آن را نیاورده باشد. اما در اقتباس شرط است که عین عبارت مورد نظر، یا قسمتی از آن را که حاکی و دلیل بر تمام جمله‌ی اقتباس شده باشد، بیاورند.^{۱۶}

از تعاریف فوق بر می‌آید که اقتباس همه مفاهیم درج و حل و تلمیح را در بر می‌گیرد اما شیوه‌ی آن بستگی به قصد شاعر یا نویسنده دارد، بدین معنی که قصد سخنور از اقتباس در کلام خویش پربار کردن سخن خود و متعالی نمودن آن باشد به کمک شیوه‌های ادبی مختلف به شرط آنکه خللی در مفهوم پدید نیاید.

و اما شعرای زبان فارسی نمونه‌های والایی از اقتباس اسماء و صفات الهی در شعر خویش ارائه کرده‌اند که برای نمونه به اقتباس ناصر خسرو از آیات الهی و اقتباس مولوی از احادیث شریف اشاره می‌کنیم:

ناموخت خدای ما مر آدم را چون عور و برهنه گشت جز کاسما
مقتبس از آیه‌ی ۲۹ سوره‌ی بقره که می‌فرماید: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾^{۱۷}

غایب نشده است از اول کار تا آخر چیزی ز علم علام
کل بیت مفهوم عالم الغیب را در بر دارد که مقتبس و تحلیلیست از آیه مبارکه

۳ سوره ی سبا: ﴿...عَالِمُ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾^{۱۸}

«... و او بر غیب جهان آگاه است و مقدار ذره را یا کمتر یا بیشتر از آن از موجودات عالم و همه آسمان‌ها و زمین نیست جز آنکه در کتاب (علم ازلی حق) آشکار است.»
و مولوی فرماید:

چون که حق رشّ علیهم نوره
مفترق هرگز نگردد نور او
(وقتی خداوند می‌ریزد بر ایشان نورش را، نور خدا هرگز از کسی دور و پراکنده نمی‌شود.)

﴿الله نور السموات والارض﴾

مقتبس است از مضمون حدیث ذیل:

﴿إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ خَلْقَهُ فِي ظُلْمَةٍ فَأَلْقَى مِنْ نُورِهِ فَمِنْ أَصَابَهُ مِنْ ذَلِكَ النُّورِ اهْتَدَى وَمَنْ أَخْطَأَهُ ضَلَّ﴾
[فتوحات مکیه، ج ۲، ص ۸۱]

خداوند بلند مرتبه آفرید مخلوقاتش را در تاریکی و ظلمت. پس افکند بر ایشان از نورش پس کسی که اصابت کند نور خداوند به او از آن نور هدایت می‌شود و کسی که خطا کند او (نور خدا به او نرسد) گمراه می‌شود.^{۱۹}

که ای محبّ عفو از ما عفو کن
ای طیب رنج ناسور کُهن
مقتبس است از این روایت:

﴿اللَّهُمَّ إِنَّكَ عَفُوٌّ تُحِبُّ الْعَفْوَ فَاعْفُ عَنِّي﴾
[کنوز الحقائق، ص ۲۰ و ۹۲]

بار خدایا! به درستی که بخشنده‌ای و دوستدار بخشایش پس بگذر و عفو کن مرا.^{۲۰}

• ۴. شیوه‌ی تلمیح

در تعریف تلمیح گفته‌اند: برخی آن را تلمیح نیز نامند و این صنعت چنان باشد که متکلم اشاره کند در کلام خود به قصه یا آیه یا شعری یا حدیث مشهوری.

شاه ترکان نه پسندید و به چاهم انداخت
دستگیر ار نشود لطف تهمتن چه کنم^{۲۱}
که اشاره است به ماجرای در چاه افکندن بیژن به وسیله افراسیاب.
و نیز گفته‌اند:

تلمیح، اشاره‌یست به بخشی از دانسته‌های تاریخی اساطیری و... ارزش تلمیح به میزان تداعی‌یست که از آن حاصل می‌شود. هر قدر اسطوره‌ها و داستان‌های

مورد اشاره لطیف‌تر باشند تلمیح، تداعی لذتبخش‌تری را به وجود می‌آورد. لازمه‌ی بهره‌مندی از تلمیح آگاهی از دانسته‌هاییست که شاعر یا نویسنده بدان اشاره می‌کند.^{۲۲}

گاه از تلمیح در مقام تمثیل و ایجاد زبان رمزی استفاده می‌شود: مولانا در مجالس سبعة [مجلس دوم، مثنوی کلامه، ص ۱۶] بعد از بیان قصه‌ی نامه نوشتن سلیمان به بلقیس و ارسال آن به وسیله‌ی هدهد گوید:

«ای دوستان من! مراد ما از سلیمان حضرت حق است و مراد از بلقیس نفس اماره است و مراد از هدهد عقل است.»^{۲۳}

مولوی همچنین در آنجا که آفتاب را دلیل آفتاب می‌داند از همین زبان رمزی و تلمیحی و تمثیلی بهره برده و مقصود او از آفتاب، ذات نورانی حضرت حق بوده است، یا نورالتور و یا منورالتور.

آفتاب آمد دلیل آفتاب   گر دلیلت باید از وی رو متاب
و علی (ع) می‌فرمایند:

﴿اعرفوا بالله والرسول بالرسالة وأولي الأمر بالمعروف والعدل والاحسان.﴾

و سئل امیرالمؤمنین (ع) بم عرف ربك فقال بما عرفني نفسه. [اصول کافی، طبع تهران، ص ۴۱]
و همین معنی را شیخ عطار در تذکرة الاولیاء از ابوالحسن نوری نقل می‌کند:

ابوالحسن نوری را گفتند: دلیل چیست به خدای؟ گفت: خدای. گفتند: پس حال عقل چیست؟ گفت: عقل عاجز است و عاجز دلالت نتواند کرد جز بر عاجزی که مثل او بود.^{۲۴}

در دو نمونه زیر نیز مولوی در مثنوی اسامی و صفات خدا را به گونه تلمیح و اشاره به کار برده است.

او جمیل است و یحب للجمال   کی جوان نوگزیند پیر زال
اشاره است بدین حدیث:

﴿إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ وَيُحِبُّ الْجَمَالَ﴾ [کنوز الحقائق، ص ۲۵]

خداوند زیباست و زیبایی را دوست دارد.^{۲۵}

همچنین از پشه گیری تا به فیل   شد عیال الله و حق نعم المعیل

اشاره است به حدیث: ﴿الخلق كلهم عیال الله﴾ [جامع صغیر، ج ۲، ص ۱۱]^{۲۶}

● ۵. تنسيق الصفات

آن است که برای کسی یا چیزی صفات متوالی و پی در پی بیاورند. در تعریفی دیگر از این صفت ادبی گفته شده است که: تنسيق الصفات - که آن را حسن النسق نیز خوانند، آن است که از برای شیء (چیزی) صفات متوالیه ذکر کنند، مثال از قول خدای تعالی:

﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقَدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ﴾^{۲۷}

نمونه از ناصر خسرو:

علم اجلها به هیچ خلق ندادست   ایزد دانای دادگستر ذوالمن
 ﴿... وَمَا تَذَرِي نَفْسٌ بِأَنَّ أَضْ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾^{۲۸} و هیچ کس نمی داند که به
 کدام سرزمین مرگش فرامی رسد پس خدا به همه چیز خلاق دانا و به کلیه اسرار و دقایق
 عالم آگاه است.

زنده به آبند زندگان که چنین گفت   ایزد سبحان بی چه گونه و بی چون
 مفهوم بیت اشاره دارد به آیه ی شریفه ی ۳۱ از سوره ی انبیاء که می فرماید:

﴿... وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾^{۲۹}

● ۶. القای مفهوم اسامی و صفات الهی

مثال از مولوی در مفهوم «علیم»:

که بلای دوست تطهیر شماست   علم او بالای تدبیر شماست
 مثال از سنایی در مفهوم صفت فارسی پدید آورنده و در معنی خالق عربی:
 خداوندی که آدم را و فرزندان آدم را   پدید آورد از ماء معین و از گل مسنون
 مثال هایی از ناصر خسرو در مفهوم «سبحان»:

وین هر چهار خواهر زاینده   بابچگان بی عدد و بی مر
 تسبیح می کنندش پیوسته   در زیر این کبود و تنک چادر
 در مفهوم «توآب»:

گزر آدمی ای پور توبه باید   کردن ز گناهانت همچو آدم
 ﴿فَتَلَقَّ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ [بقره، آیه ی ۳۵]

در مفهوم «رب العرش»:

کاین خلق خدای بابیند   بر عرش به روز حشر همگین

که اشاره به آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی قیامت نیز دارد که می‌فرماید:

﴿وَجُودٌ يُؤْمِنُ نَاصِرَةً إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةً﴾

در مفهوم «خیرالماکرین»:

از مکر خداوند همی هیچ نترسی   زان است که با بنده پیر از مکر و شکنجی

اشاره به آیه ۵۴ سوره‌ی مبارکه آل عمران که می‌فرماید:

﴿وَمَكْرُؤًا وَ مَكَرَ اللَّهِ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾^{۳۰}

یهود با خدا مکر کردند، خدا هم در مقابل با آنها مکر کرد و از همه کس خدا بهتر مکر تواند کرد و ناصر خسرو در این معنی که از مکر خدا ایمن نمی‌توان بود می‌گوید:

این همه مکر است از خدای تعالی   منشین از مکرش ایمن ای متغافل

● ۷. استفاده از ترکیب اضافی (خدای جهان)

مثال از قطران:

کسی کو شما را بود بد سگال   بود با خدای جهان مستحل^{۳۱}

● ۸. استفاه از صفت فارسی (هرگزی)

هَزْگِزِی به معنی ابدی و لایزالی [برهان قاطع]

ناصر خسرو گوید:

هرچ او برود هرگزی نباشد   او هرگزی و باقی و روان است

و نیز گوید:

ای طمع کرده ز نادانی به عمر هرگزی   با فزونی و کمی مر هرگزی را کی سزی

● ۹. به کارگیری عین نام و صفت عربی

مثال از ناصر خسرو:

صفت علام را در بیت عیناً آورده و می‌گوید:

غایب نشده است از اول کار   تا آخر چیزی ز علم علام

● ۱۰. به کارگیری عین نام و صفت فارسی

ناصر خسرو، نام ایزد را برای خداوند عیناً در بیت آورده است:

بد من نیکی گردد چو کنم توبه   که چنین کرد ایزد وعده به فرقانم

● ۱۱. استفاده از ترکیب وصفی (دوکلمه فارسی و عربی)

مثال‌هایی از مولوی:

□ شاه مجید

که برابر می‌نهد شاه مجید   اشک را در فضل با خون شهید

□ یزدان مجید

در حدیث آمد که یزدان مجید   خلق عالم را سه گونه آفرید

گفت پیغمبر که یزدان مجید   از پی هر درد درمان آفرید

□ یزدان غفور

چون مراد و حکم یزدان غفور   بود در قدمت تجلی ظهور

□

مثال از ناصر خسرو:

□ خدای سبحان

زان روز که جز خدای سبحان   بر کس نرود ز خلق سلطانی

□ خدای رحیم

حاجیان آمدند با تعظیم   شاکر از رحمت خدای رحیم

● ۱۲. استفاده از ترکیب وصفی (دوکلمه فارسی)

مثال از مولوی:

□ یزدان پاک

بس دعاها کان زیان است و هلاک   وز کرم می‌نشود یزدان پاک

□

مثال‌هایی از ناصر خسرو:

□ ایزد پاک

ز مکر و حیل تو خفته نیست ایزد پاک   بخوان و نیک بیندیش آیه الکرسی

□ خدای دادگر

تن تو را گورست بی‌شک همچنان چون وعده کرد

روزی از گسورت برون آرد خدای دادگر

که تمامی بیت مفهوم آیه شریفه از سوره حج را در بر دارد که می‌فرماید:

﴿وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ﴾^{۳۳}

□ یزدان‌گرگر

گره‌گره یکی از نام‌های خدای تعالی (برهان قاطع) و ناصر خسرو این نام را صفت قرار داده برای یزدان و یک ترکیب ساخته می‌گوید:

برآمد ز کوه آنکه آرام و جنبش بدو داد در دهر یزدان‌گرگر
و دقیقی شاعر نیز این تعبیر و ترکیب را به همین شکل به کار برده (به نقل از صحاح
الفرس) آنجا که می‌گوید:

چو بیچاره گشتند و فریاد جستند برایشان بسخشد یزدان‌گرگر
شکل دیگر این کلمه گروگر است که در آندراج می‌گوید این کلمه مانند گروگر نام
خداست و ناصر خسرو آورده است:

فرزند تو امروز بود جاهل و عاصی فردات چه فریاد رسد پیش گروگر
□ یزدان‌گروگر

عنصری شاعر در دیوان خود، صفحه‌ی ۷۵ می‌گوید:

بدان مانند که یزدان‌گروگر جهانی نو بر آورده است دیگر

□

غرض از تدوین این فصل با عنوان صنایع ادبی در باب اسماء و صفات الهی آن بود که خوانندگان محترم را ارجاع دهیم به متن فرهنگ اسماء و صفات الهی، به لحاظ آنکه در متن کتاب حتی المقدور سعی شده است برای تمامی اسماء و صفات خداوند چه به زبان عربی و چه به زبان فارسی شواهدی از نظم و نشر فارسی ارائه گردد که این شواهد و امثال هر کدام به شیوه و گونه‌ی خاصی نام و صفت الهی را در خود جای داده‌اند و دانستن این شیوه و روش هم موجب افزایش اطلاعات ادبی می‌گردد و هم درک و بینش وسیع‌تری به خواننده القاء می‌نماید تا با مفاهیم اسماء و صفات الهی آشنایی بیشتری پیدا کند. ناگفته نماند که ذکر شیوه و روشی که شاعر یا نویسنده در به کارگیری نام‌ها و صفات خداوند

اعمال کرده است در متن کتاب و در تحت هر لغت امکان پذیر نبود، چرا که هم موجب اطاله‌ی کلام می‌شد و هم ممکن بود به دلیل مشابَهت بعضی روش‌ها چنان‌که ذکر شد، اشتباهاتی صورت پذیرد، لذا در این خصوص خواستیم از توان علمی بالا و والای شما عزیزان بهره‌مند باشیم و خوانندگان گرامی بتوانند ذهنیت‌ها و شناخت‌های خویش را نیز در این خصوص مشارکت دهند.

پی‌نوشت‌ها

۱. قائم‌مقام فراهانی، منشآت، رساله‌ی عروضیه، انتشارات شرق، ص ۳۴۷-۳۴۸.
۲. حالت، ابوالقاسم، آغاز دیوان هدهد میرزا.
۳. سادات ناصری، مرحوم دکتر سید حسن، فنون و صنایع ادبی، درسی چاپ آموزش و پرورش، ص ۷۰.
۴. محقق، دکتر مهدی، تحلیل اشعار ناصر خسرو، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۶۳، ص ۱۱.
۵. همان، ص ۱۲.
۶. فنون و صنایع ادبی، استاد همایی، ص ۳۷۲.
۷. دُرّه‌ی نجفی، تصحیح حسین آهی، فروغی، ص ۱۵۰.
۸. سادات ناصری، مرحوم دکتر سید حسن، فنون و صنایع ادبی، آموزش و پرورش، ص ۷۰.
۹. آهنی، غلامحسین، معانی و بیان، انتشارات مدرسه عالی ادبیات و زبان‌های خارجی، مرداد ماه ۱۳۵۷، ص ۲۷۳.
۱۰. حدایق السحر، ضمیمه دیوان رشید و طواط، ص ۶۸۹.
۱۱. محقق، دکتر مهدی، تحلیل اشعار ناصر خسرو، ص ۲۷.
۱۲. همان، ص ۲۶.
۱۳. آهنی، غلامحسین، معانی و بیان، ص ۲۶۷.
۱۴. معجم المصطلحات العربیه فی اللغة والادب، مکتبه لبنان، الطبعة الثانية، ۱۹۸۴ م، ص ۵۶.
۱۵. دره‌ی نجفی، تصحیح حسین آهی، فروغی، ص ۱۷۱.
۱۶. همایی، استاد جلال‌الدین، فنون و صنایع ادبی، جلد دوم، ص ۳۸۳-۳۸۶.
۱۷. تحلیل اشعار ناصر خسرو...، ص ۴.
۱۸. همان، ص ۱۷.
۱۹. فروزانفر، بدیع‌الزمان، احادیث مثنوی، امیرکبیر، چاپ سوم ۱۳۶۱، ص ۴۳.
۲۰. همان، ص ۱۷.
۲۱. دُرّه‌ی نجفی، حسین آهی، فروغی ص ۱۸۸.
۲۲. هادی، روح‌الله، آرایه‌های ادبی، کتاب درسی رشته ادبیات و علوم انسانی، ص ۱۶۸.
۲۳. شمیسا، دکتر سیروس، فرهنگ تلمیحات، انتشارات فردوس، ص ۳۹.

۲۴. احادیث مثنوی...، ص ۲.
۲۵. همان، ص ۴۲.
۲۶. همان، ص ۴۲.
۲۷. درّه‌ی نجفی، ص ۱۳۲.
۲۸. تحلیل اشعار ناصر خسرو، ص ۲۳.
۲۹. همان، ص ۲۰.
۳۰. همان، ص ۲۸.
۳۱. مستحل یعنی حرام را حلال گرفتن.
۳۲. تحلیل اشعار ناصر خسرو، ص ۲۷۷.
۳۳. همان، ص ۱۳.

❖ فصل چهارم

اسمای حُسنی

□ اسمای حُسنی

به نام او که او نامی ندارد
به هر نامی که خوانی سر برآرد

اسمای حُسنی یعنی نام‌هایی که دلالت بر حُسن دارند و خداوند دارای اسمای حُسنی و صفات عُلَیاست، و بیان کرده‌اند که انسان در تمامی این اسماء و صفات مظهر حق است و حرکات و سکانات او حکایت از عنایتیست که خداوند به انسان داشته و دارد. به عبارت روشن‌تر، بشر، خداصفت و خداگونه است و جانشین او در زمین که: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾.

در قاموس قرآن آمده است:

اسمای حُسنی یعنی نام‌های بهتر، نام‌هایی که دلالت بر حُسن دارند، آن هم نه فقط حُسن مطلق بلکه احسن است، زیرا حُسنی مؤنث احسن می‌باشد. این اسماء قهراً معانی وصفی دارند، زیرا بر نام‌هایی که معانی وصفی ندارند حُسن گفته نمی‌شود. مثلاً اگر به درخت می‌گوییم «درخت» این حُسنی ندارد، فقط نام و معرف است، ولی اگر بگوییم «بارور» آن معنای وصفیست و دلالت بر حُسن دارد. اسمای حُسنی نام‌هاییست که در آنها معانی حسن ملحوظ و متضمن صفات جلال و جمال خداوندی‌اند: ﴿وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [اعراف، آیه ۱۸۰]. ﴿قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ [اسراء، آیه ۱۱۰]. ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ [حشر، آیه ۲۴]. و ﴿وَاللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ [طه، آیه ۸].

این چهار محل است که در آن کلمه‌ی «الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ» آمده است و خدا با آنها خوانده می‌شود و هنگام دعا صفات حق تعالی که هر یک نماینده‌ی قسمتی از تدبیر عالم و یا

نشان دهنده‌ی جلال کبریاییست در نظر داعی مجسم می‌شود.^۱

در تفسیر عیاشی از محمد بن ابی‌زید الرازی از کسی، و او از امام رضا (ع) ذکر نموده که فرمودند: هر وقت شدت و سختی به شما روی آورد به توسط ما از خداوند طلب یاری و کمک بخواهید و این همان قول خداوند است که فرماید: ﴿وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [۷/۱۸۰] سپس فرمود: امام صادق (ع) فرمودند، به خدا سوگند! که ماییم اسماء الحسنی که چیزی از کسی قبول نمی‌شود، مگر از راه شناخت ما - چنان‌که در تفسیر البرهان، ج ۲، ص ۵۲ و در بحار الانوار، ج ۱۹ و در تفسیر صافی، ج ۱، ص ۶۲۸ نیز ذکر گردیده است.

ابن العربی صاحب تفسیر احکام القرآن از عامه در ذیل تفسیر آیه ی ۷/۱۸۰ گوید در این اسماء الحسنی سه قول وجود دارد: اول؛ این اسماء از سلسله نام‌های است که در آن تعظیم و بزرگ داشتن خداوند است، دوم؛ اسمای نود و نه گانه‌ی است در حدیث که صحیح مسلم آن را نقل نموده که از برای خداوند ۹۹ اسم است که هر کس آنها را بشمرد و بخواند داخل بهشت خواهد شد، سوم؛ این اسماء دلالت تاّمه بر وحدانیت خداوند دارد و آن اسماء هفت‌گانه‌ی است که مترتب بر وجود خداوندیست از عالم، قادر، مرید، حی، متکلم، سمیع، بصیر.

سپس به نقل از الامام الحافظ بن العربی می‌گوید از این اسماء سلسله نام‌های است که در کتاب خدا و سنت رسول اوست و از این اسماء سلسله نام‌های است که از فعل گرفته شده است و باز از این اسماء سلسله نام‌های است که با حالت مضاف آمده و آنها را بدون ذکر اضافه ذکر نموده است و اینها سلسله نام‌های است که معدود است به صفات چه در قرآن و چه در سنت. سپس سلسله نام‌هایی را از سوره‌های قرآن در بین آورده و نیز از سنت و جمع آن را یکصد و چهل و شش اسم برای خدا ذکر نموده است، جلد دوم، صفحه‌ی ۷۹۴.

صاحب تفسیر مجمع البیان از خاصه در ذیل آیه ی ۱۸۰ سوره‌ی اعراف می‌گوید: خداوند خبر داده است که اسمای حُسنی اختصاص به ذات او دارد، آن هم به خاطر حسن معانی که در آنها وجود دارد، همانند جواد، رحیم، رازق، کریم. گویند جمیع اسمای الهی در آن اسماء الحسنی داخلند و همه آن از اسمای حسنه است که در بردارنده‌ی معانی حسنه است که بعضی از آنها به صفات ذات خدا بر می‌گردند، مانند: قادر، عالم، حی، إله، قدیم، سمیع، بصیر و بعضی از آنها به صفات فعل خداوند بر می‌گردد، مانند: خالق، رازق، مُبدع، مُحیی، مُمیت و بعضی از آنها هم افاده‌ی تنزیه و نفی صفات نقص از او را در

بردارد، همانند: غنی، قدّوس. برخی گویند مراد از اسماء الحسنی اسماییست که نفوس به آن تمایل پیدا کند آن هم به خاطر ذکر عفو و رحمت، دُونِ سخط و نَقمت، تمامی اسماء که برای خداوند است صفت مفیده‌ی اوست، زیرا لقب برای خداوند جایز نیست. در حدیث وارد شده که از برای خداوند نود و نه اسم است (مأة الاّ واحدة) که هر کس آن را بخواند داخل بهشت خواهد شد زیرا او (خدا) وِثَر و تک است و وِثَر را دوست می‌دارد و در عین حال جایز نیست که نام خدا را جز نام‌هایی که خدا بر خود نهاده است نام‌گذاری کنیم.^۲

درباره‌ی اسماء حسنا‌ی الهی اقوال مختلفی داریم که همگی تأکید بر آن دارد که تعداد این اسماء نود و نه اسم است که البته مقصود بر شمردن لفظی اسماء نیست، بلکه غرض شناسایی و عرفان به ذات با جبروت الهیست که انسان از طریق این اسماء که صفت او نیز می‌باشند توفیق به شناسایی حق تعالی بیابد، چه اسم در واقع رهنمون صفت به موصوف است و اسم مظهر صفت اوست و صفت خدای تعالی عین ذات اوست و هر کس آنها را احصاء کند، یعنی در حقیقت تعقل کند و حفظ کند و به آنها بیندیشد به بهشت می‌رود و فهم حقایق این اسماء جز با عنایت خداوندی و توفیقات و هدایت و راهنمایی و کرم او مقدور نیست و برای استنباط این حقیقت قلب پاک و منزّه و اخلاق حمیده روحانی و معنویت و تخلّق به اخلاق متقین و پرهیزگار و سیرت نیک و آدمیت واقعی لازم است که به مرحله‌ی خلیفه الهی می‌رسد. اسم خداوند رهنمودی به سوی اوست که با واسطه کلمه و لفظ بیان می‌شود و مفهومی را به ذهن ما می‌رساند، ولی اسمی که به واسطه لفظ و در عالم بزرگ هستی و وجود و خلاقیت همه جا را گرفته نیز هست و همان است که علی(ع) در دعای خود به راز و نیازی می‌پردازد و می‌گوید: وَبِاسْمِكَ الّٰهِ مَلَكْتُ اَرْكَانَ كُلِّ شَيْءٍ (دعای کمیل) لذا تعدد در اسماء و الفاظ تفاوتی در توجه به عین الیقین و ذات پر جلال و کمال او که همه چیز از اوست ندارد و جلال او عین جمال اوست و هر دو عین ذات اوست، هر چند که اسماء جلالیه مظاهر عالم العزه و اسماء جمالیه مظاهر عالم عظمت اوست. به هر حال هر چند همه اسماء نور واحدند اما احصای این نود و نه اسم مبارک سبب خیر و برکت هر دو جهان است.

احصاء را دانشمندان به سه وجه تفسیر و تعبیر و معنی کرده‌اند که اول آن، چنان‌که متبادر به ذهن می‌شود شمارش است؛ و دوم خواندن و معنی آن را دانستن؛ و سوم آنها

نام‌ها را بخوانند و معانی آنها را بدانند و توجه خاص به مفهوم و موسوم آنها بنمایند. چه آنها رهنمون تجلیات مختلف جلال و کمال و ذات و صفات و مشیات و جلوه در مقام ظهورند و هر چه هست اوست، نه فقط اوست که «یار بی‌پرده از در و دیوار» در تجلیست. لذا باید در احصای نام‌ها حالت حضور قلبی به سوی مسما یعنی خلاق لایزال پیدا کنند.^۳

اسمای حسنای الهی به معنی نام‌های نیک خداست و می‌دانیم که تمام نام‌های پروردگار مفاهیم نیکی را در بردارند و بنابراین می‌توان گفت که همه اسمای او اسمای حُسنی هستند، اعم از آنها که صفات ثبوتیه ذات پاک اوست و یا آنها که صفات سلبيه ذات مقدس اوست و آنها که صفات فعل اوست و حکایت از یکی از افعال او می‌کند. مؤلفین «تفسیر نمونه» در جلد هفتم کتاب خود، ذیل آیات ۱۷۹ - ۱۸۱ سوره اعراف می‌نویسند:

شک نیست که صفات خدا قابل احصاء و شماره نیست زیرا کمالات او نامتناهیست و برای هر کمالی از کمالات او اسم و صفتی می‌توان انتخاب کرد.

ولی چنان‌که از احادیث استفاده می‌شود، از میان صفات او بعضی دارای اهمیت بیشتری می‌باشد، و شاید «اسماء حسنی» که در آیه‌ی بالا آمده است، اشاره به همین گروه ممتازتر است، زیرا در روایاتی که از پیامبر (ص) و ائمه‌ی اهل بیت (ع) به ما رسیده کراراً این مطلب دیده می‌شود که خداوند دارای ۹۹ اسم است که هر کس او را به این نام‌ها بخواند، دعایش مستجاب و هر که آنها را شماره کند اهل بهشت است.

مانند روایتی که در کتاب توحید صدوق از امام صادق (ع) از پدرانش از علی (ع) نقل شده که پیغمبر (ص) فرمود: انّ الله تبارک و تعالی تسعة و تسعين اسماً - مائة الواحدة - من احصاها دخل الجنة...

و نیز در کتاب توحید از امام علی بن موسی الرضا (ع) از پدرانش از علی (ع) نقل شده که فرمود:

ان الله عزوجل تسعة و تسعين اسماً من دعا الله بها استجاب له و من احصاها دخل الجنة.

در کتاب صحیح بخاری و مسلم و ترمذی و کتب دیگر از منابع حدیث اهل تسنن نیز همین مضمون پیرامون اسماء نود و نه گانه خدا و اینکه هر کس خدا را با آن بخواند، دعای او مستجاب است یا هر کس آنها را احصاء کند، اهل بهشت خواهد بود، نقل شده است.

از پاره‌ای از این احادیث استفاده می‌شود که این اسامی نود و نه گانه در قرآن است، مانند روایتی که از ابن عباس نقل شده که می‌گوید: پیامبر (ص) فرمود: الله تسعة و تسعون اسماً من احصاها دخل الجنة و هی فی القرآن.

و به همین جهت جمعی از دانشمندان کوشش کرده‌اند که این اسامی و صفات را از قرآن مجید استخراج کنند، ولی نام‌هایی که در قرآن مجید برای خدا آمده است بیش از ۹۹ نام است، بنابراین ممکن است اسمای حُسنی در لابلای آنها باشد، نه اینکه در قرآن جز این ۹۹ نام، نام دیگری برای خدا وجود نداشته باشد.

در بعضی از روایات، این نام‌های نود و نه گانه آمده است، که ما ذیلاً یکی از این احادیث را می‌آوریم. ولی باید توجه داشت، بعضی از این نام‌ها به شکلی که در این روایت آمده در متن قرآن نیست، اما مضمون و مفهوم آن در قرآن وجود دارد.

و آن روایتیست در توحید صدوق از امام صادق (ع) از پدر و اجدادش از علی (ع) و او از پیامبر (ص) نقل نموده‌اند که پس از اشاره به وجود نود و نه نام برای خدا می‌فرماید:

و هی الله، الاله، الواحد، الأحد، الصمد، الاول، الاخر، السميع، البصير، القدير، القادر، العلی، الاعلی، الباقي، البديع، الباری، الاکرم، الباطن، الحی، الحکیم، العلیم، الحلیم، الحفیظ، الحق، الحسیب، الحمید، الحفی، الرب، الرحمان، الرحیم، الذارئ، الرازق، الرقیب، الرؤوف، الرائی، السلام، المؤمن، المهیمن، العزیز، الجبار، المتکبر، السید، السبوح، الشهید، الصادق، الصانع، الظاهر، العدل، العفو، الغفور، الغنی، الغیث، الفاطر، الفرد، الفتاح، الفالق، القدیم، الملک، القدوس، القوی، القریب، القيوم، القابض، الباسط، قاضی الحاجات، المجید، المولی، المنان، المحیط، المبین، المغیث، المصور، الکریم، الکبیر، الکافی، کاشف الضر، الوتر، التور، الوهاب، الناصر، الواسع، الودود، الهادی، الوفی، الوکیل، الوارث، البر، الباعث، التواب، الجلیل، الجواد، الخیر، الخالق، خیر الناصرین، الدیان، الشکور، العظیم، اللطیف، الشافی.^۴

استاد حسن‌زاده آملی در کتاب توقیفیت اسماء در باب اسمای حسنی و تعدد آنها می‌نویسند:

دور نیست که مراد از نود و نه اسمی که در احادیث یاد شده آمده است، نود و نه اسم نوعی بوده باشد، بدین معنی که سرمشق می‌دهد اسمی دیگری که خدای سبحان بدان‌ها خوانده می‌شود و وصف می‌گردد که باید در تحت یکی از نود و نه اسم مندرج باشند. و اسماء مأثوری که اضعاف این نود و نه اسمند شاهد ما در بیان مراداند فتبصر.

تبصره: اسمای حسنی برای غیر خدای تعالی نیست چون هر شرف و جلال مستلزم واجب‌الوجود بودن است، و هر نقص و پستی از لوازم امکان، فافهم.^۵

و روایتی هم از ابن عباس نقل شده که مدار نام‌های نیکوی الهی را حروف مقطعه‌ی قرآن دانسته است:

ابن عباس گفت: سوگندهاست که الله تعالی یاد می‌کند به حروف هجا (مقطعه) که مدار نام‌های نیکو و صفت‌های بزرگوار خداوند عز و جل به این حروف است.

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۱]

صاحب المیزان در معنای اسمای حسنی می‌گوید: خدای تعالی هم دارای ملک به کسر میم است، و هم صاحب مُلک به ضم میم یعنی همه چیز از آن او است و در زیر فرمان اوست و این دارا بودنش علی‌الاطلاق است، پس او دارا و حکمران همه کمالات است که ما در عالم سراغش را داریم، از قبیل حیات و قدرت و علم و شنوایی و بینایی و رزق و رحمت و عزت و امثال آن، و در نتیجه او حی و قادر و عالم و سمیع و بصیر است، چون اگر نباشد ناقص است، و حال آنکه نقص در او راه ندارد، و همچنین رازق و رحیم و عزیز و محی و ممیت و مبدی و معید و باعث و امثال آن است، و اینکه می‌گوییم رزق و رحمت و عزت و زنده کردن و میراندن و ابداع و اعاده و برانگیختن کار اوست، و اوست سُبوح و قدّوس و علی و کبیر و متعال و امثال آن منظور ما این است که هر صفت عدمی و صفت نقصی را از او نفی کنیم.

این طریقه ساده‌یست که ما در اثبات اسماء و صفات برای خدای تعالی می‌پیماییم. قرآن کریم هم ما را در این طریقه تصدیق نموده و در آیات بسیاری ملک به کسر میم و به ضم میم را به طور مطلق برای خدای تعالی اثبات کرده است.^۶

علامه طباطبائی اضافه می‌کنند: ظاهر جمله: «و الله الاسماء الحسنی» و هم چنین جمله: «له الاسماء الحسنی» این است که معانی این اسماء را خدای تعالی به نحو اصالت داراست، و دیگران به تبع او دارا هستند، پس مالک حقیقی این اسماء خداست، و دیگران چیزی از آن را مالک نیستند مگر آنچه را که خداوند به ایشان تملیک کرده باشد، که بعد از تملیک هم باز مالک است، و از ملکش بیرون نرفته، پس حقیقت علم مثلاً از آن خداست، و غیر او چیزی از این حقیقت را مالک نیستند مگر آنچه را که او به ایشان بخشیده باشد که باز مالک حقیقی همان مقدار هم خداست، چون بعد از تملیک از ملک

و سلطنتش بیرون نشده است.

و از جمله ادله بر این معنا یعنی بر اینکه اسماء و اوصافی که هم بر خدا اطلاق می‌شود و هم بر غیر او و مشترک معنوی هستند اسماییست که به صیغه افعال تفصیل (یعنی بر وزن افعال) وارد شده، مانند: اعلی و اکرم، چه صیغه افعال تفصیل به ظاهرش دلالت دارد بر اینکه مفضل علیه و مفضل (صاحب صفت - و آن کس که از وی برتر است) هر دو در اصل معنی شریکند، و همچنین اسمایی که به نحو اضافه وارد شده، مانند: خیر الحاکمین (بهترین حکم‌کنندگان) و خیر الرازقین، و احسن الخالقین، چه، این‌گونه اسماء نیز ظهور در اشتراک دارند.

مؤلف ترجمه میزان همچنین در مورد شماره اسمای حسنی و چه گونگی آنها می‌افزاید:

در آیات کریمه قرآن دلیلی که دلالت کند بر عدد اسمای حسنی و آن را محدود سازد نیست، بلکه از ظاهر آیه: «اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى، اللّٰهُ که جز او معبودی نیست برای اوست اسماء حسنی.» [طه، آیه ۸] و آیه «وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا» [اعراف، آیه ۱۸۰] و جمله‌ی «لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يَسْبَحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، مر او راست اسمای حسنی تسبیح می‌کند او را آنچه که در آسمان‌ها و زمین است.» [حشر، آیه ۲۴] و امثال آن بر می‌آید که هر اسمی در عالم باشد که از جهت معنا احسن اسماء بوده باشد آن اسم از آن خداست، پس نمی‌توان اسمای حسنی را شمرد و به عدد معینی محدود کرد. و آن مقداری که در خود قرآن آمده صد و بیست و هفت اسم است.^۱

(الف) الاله، احد، اول، آخر، اعلی، اکرم، اعلم، ارحم الراحمین، احکم الحاکمین، احسن الخالقین، اهل التقوی، اهل المغفرة، اقرب، ابق.

(ب) باری، باطن، بدیع، بر، بصیر.

(ت) تواب.

(ج) جبار، جامع.

(ح) حکیم، حلیم، حی، حق، حمید، حسیب، حفیظ، حقی.

(خ) خیر، خالق، خلاق، خیر، خیر الماکرین، خیر الرازقین، خیر الفاصلین، خیر الحاکمین.

۱. در روایت امام صادق علیه السلام از کلماتی که با خیر آغاز می‌شوند تنها خیر الناصرین ذکر شده و کلماتی که با ذو آمده ذکر نشده که اگر آنها را در نظر بگیریم همان نود و نه اسم است.

خیر الفاتحین، خیر الغافرین، خیر الوارثین، خیر الراحمین، خیر المنزلین.
(ذ) ذوالعرش، ذوالطول، ذوانتقام، ذوالفضل العظیم، ذوالرحمة، ذوالقوة، ذوالجلال والاکرام،
ذوالمعارج.

(ر) رحمان، رحیم، رؤوف، رب، رفیع الدرجات، رزاق، رقیب.

(س) سمیع، سلام، سریع، سریع العقاب.

(ش) شهید، شاکر، شکور، شدید العقاب، شدید المحال.

(ص) صمد.

(ظ) ظاهر.

(ع) علیم، عزیز، عفو، علی، عظیم، علام الغیوب، عالم الغیب والشهادة.

(غ) غنی، غفور، غالب، غافر الذنب، غفار.

(ف) فائق الاصباح، فائق الحب والنوی، فاطر، فتاح.

(ق) قوی، قدوس، قیوم، قاهر، قهار، قریب، قادر، قدیر، قابل التوب، قائم علی کل

نفس بما کسبت.

(ک) کبیر، کریم، کافی.

(ل) لطیف.

(م) ملک، مؤمن، مهیمن، متکبر، مصور، مجید، مجیب، مبین، مولی، محیط، مصیب، متعال، محیی،

متین، مقتدر، مستعان، مبدی، مالک الملک.

(ن) نصیر، نور.

(و) وهاب، واحد، ولی، والی، واسع، وکیل، ودود.

(ه) هادی.^۷

در کتاب اسماء الله الحسنی^۸ قریب به پانزده روایت از ابی مریرہ نقل می کنند که تمامی آنها دلالت بر نود و نه اسم (یکی کمتر از صد اسم) دارند و در اکثر آنها اشاره می نماید به اینکه هر کس این اسماء را بشمارد داخل در بهشت خواهد شد.

در همین کتاب صفحه ۵۳ به حدیثی از امام جعفر صادق (ع) اشاره دارد و می نویسد:
قال: حدثنا سليمان بن أحمد، قال: حدثنا أحمد بن عمرو الخلال، قال: حدثنا محمد بن أبي عمر، قال:
حدثنا محمد بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي ابن أبي طالب، قال: سألت أبي جعفر بن محمد
الصادق عن الأسماء التسعة والتسعين التي من أحصاها دخل الجنة؟ فقال: هي في القرآن، في الفاتحة

خمسة أسماء. ثم ذكر كل سورة وعدد ما فيها، ثم قال: فأما التي في الفاتحة.

در بخش دیگری از این کتاب اسامی حسنایی که در سور مختلف قرآن کریم آمده است که جداگانه و با شرح اختلافاتی که میان راویان وجود دارد، درج نموده که ما عیناً آن را در ذیل می آوریم.

قال حيان بن نافع: قال لنا داود بن عمرو: سألتنا سفيان ابن عُيينه: أن يخرج لنا الأسماء فوعدنا بذلك، فلما أبطأ علينا، أتينا أبازيد، فأخرجها لنا، فعرضناها على سفيان، فنظر فيها أربع مرات، و قال: نعم، هي هذه.

ففي (الفاتحة) خمسة أسماء.

«يا الله، يا رب، يا رحمان، يا رحيم، يا مالك» اتفقت الروایتان علی هذا. قالوا: و في (البقرة) أما جعفر في روايته ثلاثة و ثلاثون اسماً و لما ساقها نقّص واحداً – و أما سفيان (أى عن أبى هريرة) فقال: ستة و عشرون اسماً، فاتفقا على أربعة و عشرين اسماً: «يا محيط، يا قدير، يا عليم، يا حكيم، يا على، يا عظيم، يا تواب، يا بصير، يا ولى، يا واسع، يا كافى، يا رؤف، يا بدیع، يا شاکر، يا واحد، يا سمیع، يا قابض، يا باسط، يا حی، یا قیوم، یا غنى، یا حمید، یا غفور، یا حلیم».

و في رواية جعفر: «يا لله» و ليس في رواية ابن عُيينه، و كرر جعفر «يا رحيم» و قد تقدمت في الفاتحة و في رواية جعفر ثمانية أسما ليست في رواية سفيان، و هي:

«يا قريب، يا محیب، یا عزیز، یا نصیر، یا قوى، یا شدید، یا سریع، یا خبیر».

فَصَحَّ من روايتهما ثلاثة و ثلاثون اسماً.

قال: و في (آل عمران): «يا وهاب، يا قائم» زاد جعفر: «يا صادق، يا باعث، يا مُنعم يا متفضل».

و في (النساء): «يا رقيب، يا حسيب، يا شهيد، يا مُقيت، يا وكيل»، زاد جعفر: «يا على، يا كبير»

زاد سفيان: «يا غفور».

و في (الأنعام): «يا فاطر، يا قاهر» زاد جعفر: «يا محيت، يا غفور، يا برهان» زاد سفيان: «يا لطيف، يا خبير، يا قادر».

و في (الأعراف): «يا محيى، يا محيت».

و في (الأنفال): «يا نعم المولى، يا نعم النصير».

و في (هود): «يا حفيظ، يا مجيد، يا ودود، يا فعّال لما يريد»، زاد سفيان: «يا قريب، يا محیب».

و في (الرعد): «يا كبير، يا مُتعال».

و في (ابراهيم): «يا مَنَّان»، زاد جعفر: «يا وارث» (و هي ليست في سورة إبراهيم)

و في (الحج): «يا باعث» (مابين الحاصرتين زيادة من رواية تمام).
و في (طه): عند جعفر وحده «يا غفار»
و في (المؤمنون): «يا كريم»
و في (النور): «يا حق، يا مبین»، زاد سفيان: «يا نور»
و في (الفرقان): «يا هادي»
و في (سبأ): «يا فتاح»
و في (الزمر): «يا عالم» عند جعفر وحده.
و في (غافر): «يا غافر، يا قابل، يا ذا الطول» زاد سفيان: «يا شديد» و زاد جفر: «يا رفيع»
و في (الذاريات): «يا رازق، يا ذا القوة، يا متين»
و في (الطور): «يا بَرّ» (عند تمام: بارّ)
و في (القمر): «يا مقتدر»، زاد جعفر: «يا ملك»
و في (الرحمن): «يا ذا الجلال والاكرام»، زاد جعفر: «يا رب المشرقين، يا رب المغربين، يا باقى، يا معين»
و في (الحديد): «يا أول، يا آخر، يا ظاهر، يا باطن»
و في (الحشر): «يا قُدّوس، يا سلام، يا مؤمن، يا مهيمن، يا عزيز، يا جبار، يا متكبر، يا خالق، يا بارىء، يا مصوّر»، زاد جعفر في أوليه: «يا ملك»
و في (البروج): «يا مبدىء، يا معيد»
و في (الفجر): «لجعفر وحده: «يا وتر»
و في (الإخلاص): «يا أحد، يا صمد»
فهذه الأسماء التي تتبعها جعفر و سفيان، على ما فيها من الاختلاف والتكرار، تزيد على العدة المذكورة بغير تكرار، ثمانية أسماء.
وإذا حذف منها ما لم يرد بصيغة الاسم، وهى:
«صادق، منعم، متفضل، منان، مبدىء، معيد، باعث، قابض، باسط، برهان، معين، مميت، باقى»
وكذلك ما اختلف في كونه من أسماء الله في القرآن، وهو «فرد و وتر» سقط مما تتبعها خمسة عشر اسماً، فيبقى اثنان و تسعون.
وقد تتبعنا من القرآن سبعة أسماء لتكملة العدة، وهى:
«القهار، الشكور، الأعلى، الأكرم، الغالب، الكفيل، الحقيّ»

منها: فی (الرعد): وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (آیه ۱۶).

والثانی فی مواضع:

منها: فی (فاطر): «إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ» (آیه ۳۴).

والثالث: (الأعلى): «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» (آیه ۱).

والرابع: (العلق): «اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ» (آیه ۳).

والخامس: فی (یوسف): «وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ» (آیه ۲۱).

والسادس: فی (النحل): «وَقَدْ جَعَلْنَا اللَّهُ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا» (آیه ۹۱).

والسابع: فی (مریم): فی قول ابراهیم الخلیل (ع): «سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا» و هذا الاسم الأخير، لم أر من نبه عليه ممن صنف في الأسماء الحسنى، ولا رأيته في شيء من الأخبار، ألا في أثر أخرجه البيهقي:

أخبرني أبو العباس أحمد بن الحسن بن محمد القدسي... قالوا: رسول الله (ص): «لِلَّهِ تِسْعَةٌ وَتِسْعُونَ اسْمًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ، وَهِيَ فِي الْقُرْآنِ».

هذا حديث غريب، وفي إسناده ضعف.

والمستغرب من متنه الزيادة الأخيرة.

و قد تقدم عن جعفر الصادق، و سفيان بن عيينه و غيرهما ما يؤيد ذلك. والله أعلم.^۹

و در معانی الأخبار به سند خود از حنان بن سدير از امام صادق (ع) روايت کرده که در ضمن حديثی فرمود: پس برای او شبیه و مانند و هم‌لنگه‌ی نیست، و برای خداست اسماء حسنائی که جز او کسی به آن اسماء نامیده نمی‌شود، و آن اسماء همان است که خدای تعالی آن را در قرآن کریم توصیف کرده و فرموده: «فادعوه بها و ذرو الذين يلحدون في اسمائه» و این اشخاصی که می‌فرماید در اسماء خدا الحاد می‌ورزند از جهلشان است، و نمی‌دانند که چه می‌کنند، کفر می‌ورزند و خیال می‌کنند، که کار نیکی می‌کنند، همچنان که فرمود: «و ما يؤمن اکثرهم بالله الا وهم مشركون»، بیشتر ایشان ایمان نمی‌آورند به خدا مگر اینکه مشرکند (و خیال می‌کنند ایمان دارند) و همین‌ها یاند آن کسانی که در اسماء خدا الحاد ورزیده و آنها را در غیر مواردش به کار می‌برند.

این حديث گفتار ما را که درباره‌ی معنای اسمای حسنی و الحاد در آن گذرانديم تأييد می‌کند، و اینکه فرمود: «جز او کسی به آن نام نامیده نمی‌شود» معنایش این است که جز او کسی به آن معانی که این اسماء اختصاص به آنها یافته و می‌توان از آنها به این اسماء

تعبیر کرد متصف نمی‌شود، مانند خالق که به حقیقت معنایش یعنی آن معنایی که بر خدای تعالی اطلاق می‌شود به آن معنا بر کسی جز خدای تعالی اطلاق نمی‌گردد و همچنین سایر اسماء.^{۱۰}

و اما عارفان گویند همه‌ی نام‌های خداوند حسنی است. پس حسنی صفت و قید توضیحیست و نه احترازی. عزالدین کاشانی گوید:

قال الله تعالى: «و الله الاسماء الحسنی.» معتقد جماعت صوفیه آن است که خداوند عالم جل جلاله و عم نواله را اسمای حسنی نامعدود است و صفات اعلی نامحدود. هر اسمی دلیل صفتی و هر صفتی سبیل معرفتی و هر معرفتی معرف ربوبیتی و هر ربوبیتی مطالب عبودیتی. و از جمله‌ی آن نامتناهی، مشیت الهی نود و نه اسم و هزار و یک به حسب استعداد فهم و طاقت بشری از پرده‌ی غیب به صحرای ظهور آورده؛ و جمال صفات را در آن مظاهر بر دیده‌ی مشتاقان لقای بقاء و بقای لقای خود جلوه کرده؛ تا هر لحظه بدان تجلی ایشان را تسلی می‌دهد. و هر لمحّه از دریچه‌ی هر اسمی، جمال صفتی بر نظر ایشان عرضه می‌کند و ذوق بر ذوق و شوق بر شوق می‌افزاید. چه هر گاه که وجه صفتی جدید بر ایشان مکشوف می‌شود، ذوقی نازل به دل ایشان می‌پیوندد و شوقی جدید به مشاهده‌ی جمال ذات در ایشان انگيخته می‌گردد...

و حق سبحانه را جز نود و نه و هزار و یک نام، اسماء بسیار است. زنهار! تا گمان نبری که اسمای الهی در آنچه شنیده‌ای و به تو رسیده منحصر است. چه بسیار از اسماء که در خزانه‌ی عزت، مکنون درج غیرت است، و هیچ کس را جز عالم الغیب بر آن اطلاع نه. و علم ازلی به معرفت آن متفرد و مستأثر است. اسماء او از حدّ عد بیرون است و صفات او از حد افزون. و نیز از اسماء و صفات الهی آنچه به تو رسیده است و شریعت بر تخلق و اتصاف بدان تحریض فرموده، تا با خود تصور نکنی که معنی آن همان است که تو فهم کرده‌ای، یا تخلق، همانچه تو بدان متخلق شده‌ای، و هیچ کس را ورای آن مرتبه‌ی نه، که آن غایت ادراک توست از آن اسم و نهایت حظّ تو از آن صفت؛ و ورای آن مراتب بی‌نهایت است و درجات بی‌غایت. و «و فوق کل ذی علم علیم و رفعنا بعضهم فوق بعض درجات.» و همچنان که اسماء را نهایت نیست، معانی و بطون هر اسمی را غایت نیست. نهایت ادراک هر مدرکی از آن، معنی‌ی معین، و غایت حظّ هر طالبی از آن، بطنی مخصوص.

و همچنین باید که اتصاف حق را بدان صفت قیاس بر اتصاف خلق نکنی. زیرا که همچنان که ذات او تعالی و تقدس مماثل هیچ ذات نیست، صفات او مشابه هیچ صفات نیست. و مراد از اظهار آن اسماء و صفات که به تو رسیده است، اولاً آن است که کرم الهی و لطف ازلی در استعداد بنی آدم از قبول آن صفات شمه‌یی تعبیه کرده است، و آن‌گاه تجلی صفات در کسوت اسماء داده، تا هر کس به قدر استعداد آنچه نصیبی او بود از آن صفات بیابد. و ثانیاً تأدیب و تعلیم بنده است تا حق تعالی را از تلقای نفس خود اسمی و صفتی اختراع نکند، بلکه او را بدین اسم خواند که او خود را بدان تسمیه فرمود؛ و بدان صفت وصف کند که او خود را بدان وصف کرد: «فانما نحن به وله»^{۱۱}

حاج ملاهادی سبزواری مصنف اسرار الحکم در فصلی مفصل به شرح و توضیح اسمای حسناى الهی پرداخته و ضمن بیان قول حکما و عرفا و متکلمین در این خصوص و تفاوت میان اسم و صفت قول مولی الموحدين امیرالمؤمنین علی(ع) در نهج البلاغه اشاره نموده، سخن مولی را بررسی کرده، به شرح و تفسیر آن می‌پردازد که این فصل را با ذکر چکیده‌یی از آرا و عقاید ایشان به پایان می‌رسانیم:

بدان که فرق میان اسم و صفت آن است که اسم مشتق است، چون علیم و قدیر و غیرهما. و صفت مبدأ اشتقاق است، چون علم و قدرت و مانند این. پس مفهوم اسم مرکب است و مفهوم صفت بسیط، و در عرف عرفا اسم عبارت از حقیقت وجود است ملحوظاً بتعینی نوری، پس به تعین مابه‌الانکشاف اسم علیم است، و به تعین ظاهر بالذات مظهر للغير اسم نور است، و به تعین فیاضیت با علم و مشیت اسم قدیر است، و به تعین مبدئیت ادراک و فعل اسم حی است، و به تعین حُسن مطلق و بهای حق، مطلوب و محبوب است و به تعین ادراک خیریت مطلقه و لذیذ مطلق، مرید و محب است، چه گذشت که مرجع همه حقیقت وجود است پس نفس تعین وجودی حقیقت صفتیست از صفات و وجود با تعین اسمیت از اسماء، و نفس حقیقت وجود مطلق بلا تعین ذات بحت بسیط است و وجود با همه تعینات اسم جامع مدلول الله است.

و خلافی که هست که اسم عین مسماست یا غیر مسمی در اسم به این معنیست و حق آن است که عین است بالذات و غیر است بالاعتبار، چه مصداق اسماء و صفات بالذات یکیت و تغایر نیست، مگر بالاعتبار کما مرّ، و صفت عین ذات است پس اسم عین مسماست این است اسمای حقیقیّه و اسمای لفظیّه اسمای اسمایند، و اسم به این

معنیست که عرفای عالم و عالمیان را بشر اشرها و اجزائها و جزئیاتها مظاهر اسماء الله تعالی می‌دانند و اسماء را مربیات که هر یک از عالمیان در تحت تربیت اسمی از اسماء الله است.

چون ملک تحت اسمہ القدوس السبوح رب الملائكة والروح، والفلک تحت اسمہ الذائم الرفیع قاضی الحاجات مدبر الکائنات، والحيوان تحت اسمہ السميع البصير، والشيطان تحت اسمہ المضل او الرقيب، والجنان والجناني تحت اسمہ اللطيف والنيران والنيرانی تحت اسمہ القاهر، والانسان تحت اسمہ الاعظم الله ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾، و حق تعلیم کردن همه اسماء را به آدم مظهر ساختن اوست برای همه‌ی اسماء و این تعلیم و تعلم وجودیست و تکوینی.

و بدان که سالک را در شهود سه مرحله است: یکی آنکه عوالم را چون بیت‌المرات ببیند از برای اسماء و صفات حضرت ذات، اگر عوالم مجردات است برای صفات تنزیهیه‌اش، و اگر عوامل جسمانیات است برای صفات تشبیهیه‌اش:

خلق را چون آب دان صاف و زلال   و اندر آن تابان جمال ذوالجلال
پادشاهان مظهر شاه‌ی حق   عارفان مرآت آگاهی حق

مرحله دوم آن است که از ریاضت و کثرت ذکر و فکر به جایی رسیده که در نظر شهودش مظاهر نمانده همه جا اسمای حُسنی مشاهده می‌کند.

مثلاً سالک مرحله‌ی اول آسمان می‌دید مظهر دائم و رفیع، و زمین می‌دید مظهر خافض و امین که زمین حبوب مدفونه را پس می‌دهد، بدون خیانت بلکه به اضعاغف رد کند، و سالک مرحله دوم شهود اسم دائم و رفیع می‌کند و خافض و امین می‌بیند بی‌دیدن مظهر، چه مظهر در نظر شهودش مفقود شده چنان‌که شأن مظهر است، و آن سالک نبات می‌دید مظهر مقیت و مصور و جاعل فی الأرض خلیفة، و حیوان می‌دید مظهر سميع و بصیر و مدرک خبیر، و این خود این اسماء ظاهر را مشاهده می‌نماید و خبر از مظاهر ندارد و همچنین آن انسان کامل می‌دید مظهر اسم اعظم و این به خود اسم اعظم رسیده بلکه در همه مظاهر لطف و قهر انوار اسمای لطیفه و قهریه تمکین نمی‌کنند، سالک مرحله دوم را از شهود مظاهر چنان‌که کسی که عاشق عاکس است و عاطش او مطالعه جمال او نگذارد که آینه بیند و عکوس بجز هستی او هستی ندارد.

توای آیینه او آیینه آرا   توای پوشیده و او آشکارا

مرحله سیم آن است که در نظر شهود به جز ذات نباشد و کثرت مفاهیم اسماء و صفات هم نماند، چنان که کثرت اعیان ثابته و ماهیات در مرحله ی دوم نماند نور احدیت طمس نماید انوار واحدیت را چنان که امیرالمؤمنین علی (ع) در حدیث حقیقت اشارت به این فرموده به قولش که: جذب الاحدیه لصفة التوحید،

چو ذات از روی وحدت جلوه آرد	رخ کثرت دگر تابی نیارد
کشد احکام توحید از میانه	نیابد کثرت از اسما بهانه
براندازد احد بازار واحد	نه وجد آنجا بود پیدانه واجد

□

و دیگر بدان که اینکه گویند ائمه ی اسماء هفت است و آنها الحی العلم المرید القدر السمع البصیر المتکلم باشند اصول اسمایند که اسمای دیگر مشمول اینها نیست چون مبدع و منشی و مخترع و مکنون و خالق و رازق و مبدء و معید و مدبر و مصور و غفور و رحیم و مانند اینها که در تحت قدیرند، و چون حکیم و دلیل و هادی و ملهم و موحی و مدرک و خبیر و مانند اینها که از فروع علیم هستند، و بر این قیاس کن باقی را، و همچنین اگر هزار گویند به اعتبار دیگر است و همچنین نود و نه که در حدیث آمده است که: «إِنَّ اللَّهَ تِسْعَةٌ وَتَسْعِينَ اسْمًا مِنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ».

و حق احصا تخلق و تحقق به آنهاست که موجب دخول جنت صفات شود، پس اصول و کلیات متناهیست و افراد و اعداد اسمای حق بی نهایت است، چنان که فرموده اند فی مقام کثرة الاسماء: جائت الکثرة کم شئت، پس خالقیت به عدد مخلوقات و رازقیت به عدد مرزوقات و مبدعیت به عدد عقول کلیه و عدد آنها به عدد انواع اجسام است، و هر عقل کلی نوع منحصر در فرد است و بر این قیاس کن اسمای حسنی دیگر را، و همچنین رازقیت لحم مخالف رازقیت عظم و شحم و عصب و رباط و ورید و شریان و طبقات و رطوبت جلدیه است و این قدر از بیان کفایت کند ارباب فراست را.

و بر تصدیق قول حکما و عرفا و محققین متکلمین در خطبه نهج البلاغه از سید الموحیدین امیرالمؤمنین علی (ع) آمده است که:

أول الدین معرفته، و کمال معرفته التصدیق به، کمال التصدیق به توحیده، و کمال توحیده الاخلاص له، و کمال الاخلاص له نفی الصفات عنه، لشهادة کل صفة أنها غیر الموصوف، وشهادة کل موصوف أنه غیر الصفة، فمن وصفه سبحانه فقد قرنه، و من قرنه فقد ثناه و من ثناه فقد جزاه، و من جزاه فقد جهله، و من أشار إليه فقد حذاه و من حذاه فقد عداه، و من قال فیم فقد ضمنه...

دین، با شناخت خداند آغاز می‌گردد، شناختی که کمالش مستلزم تصدیق اوست، و تصدیقش منوط به یگانه دانستن او، و کمال چنین دیدگاهی در اخلاص و پاکبختگی نسبت به او حاصل می‌شود؛ و اخلاص حقیقی نسبت به او، نفی هر نوع صفت و پیرایه‌یی از مقام کبریایی‌اش خواهد بود. زیرا، هر صفتی حکایت از آن دارد که با موصوف خود متفاوت است و هر موصوفی از تفاوتش با صفت حکایت می‌کند. کسی که خداوند سبحان را توصیف نماید، در حقیقت برای حضرتش «مانند»ی تراشد و در این صورت «دو»یی به ساحت بی‌صفات یکتایش نسبت می‌دهد و در نتیجه، او را تجزیه نموده و این امر حکایت از آن می‌کند که وی خداوند را به واقع در نمی‌یابد! چنین کسی برای خداوند جهتی قایل شده، به او اشاره می‌کند، در این حال، او را محدود کرده، و با محدود کردن او [قابل] شمارشش می‌نماید! [از ترجمه‌ی کاظم عابدینی مطلق]

قول حضرت که اول دین معرفت حق است اشارت است به آنکه اول واجبات معرفت است و تقلید در اصول عقاید باطل است، و معرفت شعب دارد...

و قول حضرت (ع) که: و کمال الاخلاص نفی الصفات عنه، مراد به آن نفی صفات زائده و معانی قدیمه به جای حادثه است که اول را صفاتیّه و دوم را کرامیه به خلاف رفته‌اند، نه تصدیق معتزله که به نیابت رفته‌اند، چنان‌که ابن ابی‌الحدید تصدیق آنها پنداشته است، و ما نیابت را باطل کردیم و عینیت را ثابت بآتم وجه، و نه مراد نفی مطلق صفات باشد، چه وجودش به ذاته مصداق نعوت جمالیه و جلالیه است و عقلاً و اتفاقاً ذاتیست مستجمع جمیع کمالات، و چون قطب راوندی علیه‌الرحمة والرضوان بر ظاهر حمل کرده است، نفی صفات مخلوقین گرفته است و از سیاق کلام بسیار دور است، و کاش می‌دانستم که چه داعیست بر این گونه معانی، و معنی دیگر از برای این فقره نفی اسماء و صفاتیست که در مرحله‌ی سیم از مراحل سلوک مذکور ساختیم که شأن منتهین بود.

و قول حضرت که: لشهادة کلّ صفة، تا قولش: و من جزّاه فقد جهله، اشارت است به برهان بر نفی صفات زائده به حسب وجود به اینکه مغایرت به حسب وجود ترکیب است در هویت واجب الوجود از وجود صفت و وجود صاحب صفت، و دیگر آنکه ترکیب لازم آید در هر یک از صفت و صاحب صفت از مابه‌الاشتراک و مابه‌الامتیاز، چه در موجودیت شریکند و به مقتضای مغایرت باید به چیزی متمایز باشند، پس هر یک ممکن باشد و حال آنکه حق تعالی واجب الوجود بالذات و واجب الوجود من جمیع الجهات است، و چنان‌که واجب است وجود ذاتش واجب است وجود صفتش نه آنکه دو واجب باشد، بلکه یک وجوب برای ذات و صفت عین ذات باشد، و نیز ترکیب در هر یک لازم آید از وجدان وجود خود و فقدان وجود مغایر را، چه مغایر اعم است از

متصل و منفصل.

این است که متعقب ساخت به قولش که: «و من أشار الیه فقد حدّه، چنانکه فرموده است: الحقیقة کشف سبحات الجلال من غیر إشارة، چه او غیر محدود است و اشارت چه عقلی باشد و چه حسی تحدید آرد و وجود مشیر منعزل و خالی ماند و حال آنکه وجود مشیر و اشارت و مشارالیه جمیعاً مقهورند، «و عنت الوجوه للحقّ القیوم» چنانکه فرموده که کسی که بگوید خدا در چیز است محدود کرد خدا را، و بگوید بر چیز است خالی کرد آن چیزی را از خدا.^{۱۲}

پی‌نوشت‌ها

۱. قاموس القرآن، جلد یک، ص ۱۴۱.
۲. محقق، دکتر محمدباقر، به نقل از اسماء و صفات در قرآن فقط، ص ۱۵۷۸-۱۵۷۹.
۳. مقتدری، دکتر محمدتقی، نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ص ۸۴-۸۵.
۴. تفسیر نمونه، جلد هفتم، جمعی از نویسندگان (زیر نظر استاد محقق ناصر مکارم شیرازی)، ص ۲۵-۲۷.
۵. آملی، حسن‌زاده، کلمه‌ی علیا در توقیفیات اسماء، ص ۳۲.
۶. طباطبایی، علامه محمدحسین، تفسیر المیزان (ترجمه)، ج ۱۶، ص ۲۶۲.
۷. همان، ص ۲۷۲-۲۷۴.
۸. اسماء الله الحسنی (عربی)، استخراج حمدی عبدالمجید السلفی، تحقیق زهیر مصطفی الشاویش، چاپ اول المکتب الاسلامی، ۱۴۱۸ هـ. ۱۹۹۷ م بیروت.
۹. همان، ص ۵۵-۶۴.
۱۰. طباطبایی، علامه محمد حسین، تفسیر المیزان (ترجمه)، ج ۱۶، ص ۲۸۶-۲۸۷.
۱۱. سجادی، دکتر سید جعفر، فرهنگ اصطلاحات عرفانی، طهوری، ص ۹۸-۹۹.
۱۲. سبزواری، جامع ملاهادی، اسرارالحکم، با مقدمه و حواشی حاج میرزا ابوالحسن شعرانی، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۵۵-۶۱.

❖ فصل پنجم

اسم اعظم

□ اسم اعظم

بر اهرمن نتابد انوار اسم اعظم
مُلک آنِ توست و خاتم فرمای هر چه خواهی
[حافظ]

بزرگترین نام خدا و مهمترین اسم الهی را اسم اعظم گویند و گفته‌اند که سلیمان (ع) خاتمی داشته که بر آن اسم اعظم نقش بوده است؛ و به مدد این نام معجزه آسای مشکل‌گشا خواسته‌هایش برآورده می‌شد و انس و جن و مرغ و ماهی مستخر حکم او بوده‌اند. و مدت زمانی کوتاه این خاتم به دست دیو می‌افتد که خود را سلیمان فرا می‌نماید، ولی سرانجام مشتش باز می‌شود و سلیمان (ع) دوباره خاتم و فرمانروایی خود را باز می‌یابد. تصور عامه درباره‌ی اسم اعظم این است که با داشتن یا خواندن این اسم، دعای دارنده یا خواننده مستجاب می‌گردد.

در سوره‌ی نمل، در ضمن داستان سلیمان (ع) و بلقیس، اشاره‌ی پوشیده‌یی به اسم اعظم شده است. این اشاره در آیه‌ی چهارم از این سوره است:

﴿قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ ظَرْفُكَ...﴾ (کسی که علم‌الکتاب داشت، گفت: من آن [تخت بلقیس] را در کمتر از چشم بر هم زدن حاضر می‌کنم).

مفسران در اینکه گوینده‌ی این سخن، و دارنده‌ی علم‌الکتاب کیست و خود علم‌الکتاب چیست، بحث کرده‌اند. بعضی از مفسران سلیمان (ع) را گوینده و دارنده می‌دانند و بیشتر مفسران، آصف بن برخیا، وزیر حکیم سلیمان (ع) را و علم‌الکتاب را همان اسم اعظم می‌دانند.

میبی در کشف الاسرار می‌نویسد: «اما آنچه گفت: عنده علم من الکتاب، این علم کتاب،

اسم الله الاعظم است. یا حی یا قیوم ذوالجلال والاکرام. و به قول بعضی: یا الهنا و اله الخلق اجمعین الهاً واحداً لا اله الا انت. ایتنی بعرشها. و قیل قال آصف بالعبریه، آهیا شراهیا، و هو الاسم الاعظم. و قال الحسن اسم الله الاعظم: یا الله یا رحمان.»^۱

عبدالرازق کاشانی در تعریف اسم اعظم گوید: «اسم اعظم، اسم جامع جمیع اسمای الهیست و گویند همانا «الله» است، چه «الله» اسم ذات اوست که موصوف جمیع صفات یا اسماء است. همین است که حضرت الهیّه را بر حضرت ذات که در بردارنده ی جمیع اسماء است اطلاق کنند. و از نظر ما اسم اعظم عبارت است از: اسم ذات الهی، من حیث هی هی، یعنی به صورت مطلقه، اعم از اینکه حاکی از جمیع اسماء باشد یا بعضی از آنها یا هیچ یک از آنها. چنان که حق تعالی فرموده است: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾.

[اصطلاحات الصوفیه، در حاشیه شرح منازل السائرین، ۸۹]

در مورد اسم اعظم و اینکه کدام یک از اسماء الله اسم اعظمند و در چه سوره یی از سُور قرآن است، و آیا اسم خاصی از اسماء الله اعظم است یا نه، اختلاف آراء است. بعضی می گویند: تمام اسامی خدا اعظمند.

میبیدی گوید: اسم اعظم در غایت خفاء است و اطلاع بر آن موقوف بر صفا است. محی الدّین گوید: اسم اعظم مدلول عین الجمع است و در اوست حیّ و قیوم. و گوید: یک اسم در میان اسماء الله اعظم است و آن در آیه الکرسی و اوّل سوره ی آل عمران است.

بعضی گویند اسم اعظم کلمه ی الله است.

اسم اعظم نزد ما باشد قدیم	یعنی بسم الله الرحمن الرحیم
اسم اعظم کار ساز ذات اوست	عقل کل یک نقطه از آیات اوست
اسم اعظم می نماید صورتش	این معمى می گشاید صورتش
صورتش آیینیه ی گیتی نماست	معنی او پرده دار کبریاست

و باز گوید: تمام اسماء خدا اسم اعظمند.

جمله ی اسماء او از اسم اعظم خوانده ایم   اسم او گر بایدت اسمای او اسمای ما
شاه نعمت الله ولی بعضی از اسماء الله را به صورت نظم در آورده است از این قرار:

اسم الباطن طبیعت را نگهدارد مدام	لاجرم در جمله عالم یار یاران یافتم
رق منشور هیولا نقش بستم در خیال	آن محل در صورت زیبای خوبان یافتم

یافتم عنقا ولی از خلق پنهان یافتم	اسم الآخر درو مستور و او مستور ازو
اسم الظاهر درو با چار ارکان یافتم	عنبر و کافور با هم ساخته جسم خوشی
در سرابستان او موسی عمران یافتم	بر جبین مشتری بنوشته اسم العلیم
اسم القاهر بخواندم قهر خاقان یافتم	بر فراز مسند بهرام هارون دیده‌ام
عیسی مریم در آن جا میر دیوان یافتم	اسم المحیی ز دیوان عطار خوانده‌ام
روشن از اسم مبین چون ماه تابان یافتم	نور عالم دیده‌ام در آسمان این جهان
از تو جنت دیدم و انعام و احسان یافتم	الشکور از کرسی حق خوانده‌ام بی اشتباه
تابیابی همچو من زیرا که ایشان یافتم	اسم القابض ز آتش جوی و محیی از هوا
شش جهات این سرا از چار ارکان یافتم	حی بجو از آب و باز از خاک اسم الممیت
عزت هر خواجه را از آن عزیزان یافتم	در معادن خوش تجلی کرده اسم العزیز
المذل در شأن مسکینان حیوان یافتم	اسم الرازق اگر خواهی طلب کن از نبات
بشنو از من این لطیفه کز لطیفان یافتم ^۲	جنیان را یافتم نازک ز اسم اللطیف

در ترجمه‌ی تفسیر طبری آمده است که اسم اعظم خدای تعالی در فاتحه‌الکتاب قرار دارد:

اما این سوره‌ی فاتحه‌الکتاب، از همه «قرآن» فاضل تر است. و چنین گویند که نام بزرگترین خدای تعالی اندرین سوره است. و «محمد بن جریر طبری» چنین گوید که من شنیدم به روایت‌های درست که نام بزرگ خدای عزوجل اندرین سوره است. از بهر آن که گفته‌اند که هر آن سورتی که بدو اندر هفت حروف معجم (نقطه‌دار) نباشد، نام بزرگترین خدای عزوجل اندر آن سوره باشد. و بدین سوره اندر، این هفت حرف نیست: ث - ج - خ - ش - ظ - ز - ف. و این سوره کلید بهشت است و چون نیکو به تفسیر این نگاه کنی و اندیشه کنی، خدای را به یگانگی بتوانی دانستن.^۳

حاج شیخ عباس قمی در مفاتیح الجنان در خصوص اسم اعظم الهی آورده است که: در ذکر بعضی آیات و دعا‌های نافعه‌ی مختصره که انتخاب کردم از کتب معتبره اول سید اجل سید علیخان شیرازی رضوان الله علیه در کتاب کلم طیب نقل فرموده که اسم اعظم خدای تعالی آن است که افتتاح او الله و اختتام او هو است و حروفش نقطه ندارد و لا یتغیر قرائته اعراب ام لم یعرب (= خواندنش تغییر پیدا نمی‌کند چه اعراب داشته باشد و چه

نداشته باشد) و این در قرآن مجید در پنج آیه‌ی مبارکه از پنج سوره است: بقره، آل عمران، نساء، طه و تغابن. شیخ مغربی گفته هر که این پنج آیه‌ی مبارکه را ورد قرار دهد و هر روز یازده مرتبه بخواند هر آینه آسان شود برای او هر مهمی از کلی و جزئی به زودی ان شاء الله تعالی و آن پنج آیه این است:

۱. الله لا اله الا هو الْحَيُّ الْقَيُّومُ تا آخر آیه‌ی الكرسي.
۲. الله لا اله الا هو الْحَيُّ الْقَيُّومُ نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابُ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَانَزَلَ التَّوْرَةَ وَالْانْجِيلَ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَانَزَلَ الْفُرْقَانَ.
۳. الله لا اله الا هو لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا.
۴. الله لا اله الا هو لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى.
۵. الله لا اله الا هو وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ۴.

آقای سید محمد تقی مقدم در معراج المؤمن ذکر می‌کنند که ائمه اطهار (ع) اسم اعظم الهی را می‌دانستند. ایشان برای اثبات ادعای خویش به نقل روایاتی از امام صادق (ع) و امام رضا (ع) و امام چهارم زین العابدین (ع) اشاره می‌کنند و می‌نویسند:

این همه فایده در آیه‌ی الكرسي به جهت آن است که احتمال دارد اسم اعظم خدا در آن باشد. امام صادق (ع) فرمود: حمد و توحید و آیه‌ی الكرسي و قدر را بخوان بعد رو به قبله دعا کن به آنچه دوست داری که آن اسم اعظم است و رسول خدا فرمود: اسم اعظمی که به آن دعا مستجاب شود در سه سوره است، در بقره (آیه‌ی الكرسي) و آل عمران ﴿إِلهَ اللَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾ و در طه ﴿وَعَنْتَ الْوُجُوهَ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ﴾ و فرمود اسم اعظم در قُلِ اللَّهُمَّ است و فرمود در شش آیه‌ی آخر حشر است و حضرت رضا (ع) فرمود: هر کس که بعد از نماز صبح صد بار گوید بسم الله الرحمن الرحيم لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَظِيمِ به اسم اعظم خدا از سیاهی چشم به سفیدی آن نزدیکتر است و در آن اسمُ اللهِ الاعظم داخل است و فرمود بِسْمِ اللَّهِ الْأَكْبَرِ يَا حَيُّ يَا قَيُّومُ اسم اعظم است. [بحار ۹۳، ۲۲۳]

امام چهارم فرمود: در عقب هر نماز یک سال از خدا خواستم اسم اعظم را به من آموزد: والله بعد نماز نشسته بودم، چشمانم به هم رفت، دیدم مردی در جلو من است، گفت: دعایت مستجاب شد بگو اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ اللَّهُ اللَّهُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ بعد گفت فهمیدی یا از سر گیرم گفتم از سر گیر، چنان کرد، فرمود: به چیزی نخواندم مگر اثر آن را دیدم، امیدوارم برایم ذخیره باشد.

در بعضی از روایات در داستان «بلعم باعورا» آمده است که او از اسم اعظم خداوند آگاه بود.

پیرامون «اسم اعظم» روایات گوناگونی وارد شده و از آنها چنین استفاده می‌شود که هر کس از این اسم باخبر باشد، نه فقط دعایش مستجاب است، بلکه با استفاده‌ی از آن می‌تواند به فرمان خدا در جهان طبیعت تصرف کند و کارهای مهمی انجام دهد.

در اینکه «اسم اعظم» کدام یک از اسماء است، بسیاری از دانشمندان اسلامی بحث کرده‌اند و غالباً بحث‌ها بر محور این دور می‌زند که از میان نام‌های خدا نامی را بیابند که این خاصیت عجیب و بزرگ را داشته باشد.

ولی آنچه بیشتر باید از آن جست و جو کرد، این است که نام و صفاتی را بیابیم که با پیاده کردن مفهوم آن در وجود خودمان آنچنان تکامل روحی بیابیم که آن بر آن مترتب گردد.

به تعبیر دیگر مسأله مهم تخلق به این صفات و واجد شدن این مفاهیم و متّصف شدن به این اوصاف است و گرنه یک شخص آلوده و پست، با دانستن یک کلمه چه گونه ممکن است، مستجاب الدعوة و مانند آن شود.

و اگر می‌شنویم که «بلعم» دارای این اسم اعظم بود و آن را از دست داد، مفهومش این است که بر اثر خودسازی و ایمان و آگاهی و پرهیزگاری به چنان مرحله‌یی از تکامل معنوی رسیده بود که دعایش نزد خدا رد نمی‌شد، ولی بر اثر لغزش‌ها که در هر حال آدمی از آنها مصون نیست و به خاطر هواپرستی و قرار گرفتن در خدمت فراعنه و طاغوت‌های زمان آن، روحیه را به کلی از دست داد و از آن مرحله سقوط کرد، و منظور از فراموش کردن اسم اعظم نیز ممکن است همین معنی باشد.

و نیز اگر می‌خوانیم که پیامبران و پیشوایان بزرگ از اسم اعظم آگاه بودند، مفهومش این است که حقیقت این اسم بزرگ خدا را در وجود خودشان پیاده کرده بودند و در پرتو این حالت، خداوند چنان مقام والایی به آنها داده بود.

استاد حسن زاده‌ی آملی در صفحه‌ی ۸۳ کتاب انسان از دیدگاه نهج البلاغه نوشته‌اند:

«اسم اعظم هفتاد و سه حرف است. آن روایت که فرمود نوح (ع) فقط با خاتم بود و بعد از او ائمه (ع) است، بیان سرّ روایاتیست که در باب ما اعطی الائمّه (ع) من اسم الله الاعظم در کافی و دیگر جوامع روایی آمده است که اسم اعظم هفتاد و سه حرف است، یک حرف

از آن را آصف بن برخیا داشت و دو حرف را عیسی (ع) و چهار حرف را موسی (ع) و هشت حرف را ابراهیم (ع) و پانزده حرف را نوح (ع) و بیست و پنج حرف را آدم (ع) و هفتاد و دو حرف را محمد (ص) که از یک حرف محبوب است:
 اَنّ اسم الله الاعظم ثلاثه و سبعین حرفاً اعطى محمد (ص) اثني عشر و سبعين حرفاً و حجب عنه حرف واحد.
 [مأخذ، ص ۱۷۹، جلد یک، اصول کافی]

استاد حسن زاده همچنین در خصوص اسم اعظم الهی در رساله «کلمه علیا - در توفیقیت اسماء» مطالبی را به شرح ذیل تقریر فرموده‌اند:

در باب ۳۶ از حجت کافی «باب ما أعطى الائمة (ع) من اسم الله الاعظم»، ج ۱ معرب ص ۱۷۹، سه حدیث روایت شده است که اسم اعظم هفتاد و سه حرف است «إِنَّ اسم الله الأعظم ثلاثة و سبعين حرفاً...» هر چند این سه حدیث در عدد اسم اعظم است، و روایات دیگر که برخی را حکایت کرده‌ایم در عدد مطلق اسم الهیست. ولیکن کدام اسم الهیست که اعظم نیست؟ در باب نوزدهم مصباح الشریعه آمده است که: «سئل رسول الله (ص) عن اسم الله الاعظم، فقال: كل اسم من اسماء الله اعظم ففرح قلبك عن كل ماسواه و ادعه بأي اسم شئت فليس في الحقيقة لله اسم دون اسم بل هو الله الواحد القهار.»

نگارنده گوید: چنان که هیچ گناهی کوچک نیست و چون نسبت و قیاس گناه‌ها با یکدیگر پیش آید، برخی از آنها کوچک و برخی دیگر بزرگ است که ذنوب صغیره و ذنوب کبیره گوئیم، همچنین هر یک از اسمای الهی اسم اعظم است، ولی به حسب قیاس و نسبت اسماء با یکدیگر اسمی نسبت به اسم دیگر اعظم بود. در حدیثی آمده است که نگاه به گناه نکنید که کوچک است، ببینید گناه چه کسی را می‌کنید. لذا امین الاسلام طبرسی در تفسیر مجمع البیان در ضمن آیه ۵۳ سوره ی بقره «و قلنا یا آدم اسکن انت و زوجک الجنة...» فرموده است: إن المعاصی عندنا کلها کبائر، و انما تسمى صغیرة باضافتها إلى ما هو اکبر عقاباً منها. میدی در فواتح، شرح دیوان منسوب به امیرالمؤمنین امام علی (ع) آورده است که: «شخصی از عارف بسطامی می‌پرسید که اسم اعظم کدام است؟ فرمودند که تو اسم اصغر را به من نمای که من اسم اعظم را به تو نمایم، آن شخص حیران شد، پس فرمودند که همه اسماء حق عظیمند.» آری! همه اسماء الله بزرگند، و همه اسماء اعظمند، چون نسبت به میان آید یکی عظیم و دیگری اعظم است. اسماء را در سعه وجودی تفاوتی بس عجیب است، و با قطع نظر از قیاس و نسبت، کدام اسم عظیم و نسبت به دون خود اعظم نیست؟

و کدام کلمه کامل و نسبت به مادونش اکمل نیست؟ چنان که در اثر آمده است: اللهم اِنِّ اسئلك من اسمائك باكبرها و كل اسمائك كبرى، اللهم اِنِّ اسئلك من كلماتك بأتمها و كل كلماتك تامة. ولكن اين مطلب اولاً با اسماء عینی که حقایق نوری وجودی و مسمیات اسماء لفظی اند مناسب است و ثانیاً با اسماء لفظی که محاکی عینی اند فافهم.^۵

استاد علامه، محمد حسین طباطبائی در ترجمه تفسیر عظیم المیزان در مورد معنای اسم اعظم آورده اند:

در میانه مردم شایع شده که اسم اعظم اسمیست لفظی از اسماء خدای تعالی که اگر خدا را با آن بخوانند دعا مستجاب می شود، و در هیچ مقصدی از تأثیر باز نمی ماند، و چون در میانه اسمای حسنای خدا به چنین اسمی دست نیافته و در اسم جلاله (الله) همچنین اثری ندیدند، معتقد شدند به اینکه اسم اعظم مرکب از حروفیست که هر کسی آن حروف و نحوه ترکیب آن را نمی داند، و اگر کسی به آن دست یابد همه موجودات در برابرش خاضع گشته و به فرمانش در می آیند.

و به نظر اصحاب عزیمت و دعوت، اسم اعظم دارای لفظیست که به حَسَب طبع دلالت بر آن می کند، نه به حَسَب وضع لغوی. چیزی که هست ترکیب حروف آن به حَسَب اختلافات حوایج و مطالب مختلف می شود، و برای به دست آوردن آن طرق مخصوصیست، که نخست حروف آن به آن طرف استخراج شده و سپس آن را ترکیب نموده و با آن دعا می کنند، و تفصیل آن محتاج به مراجعه به آن فن است.

و در بعضی روایات وارده نیز مختصر اشعاری به این معنا هست، مثل آن روایتی که می گوید: «بسم الله الرحمن الرحيم» نسبت به اسم اعظم نزدیکتر است از سفیدی چشم به سیاهی آن، و نیز روایتی که می گوید: اسم اعظم در آیه الکرسی و اول سوره آل عمران است، و نیز روایتی که می گوید: حروف اسم اعظم متفرق در سوره حمد است، و امام آن حروف را می شناسد و هر وقت بخواند آن را ترکیب نموده و با آن دعا می کند، و در نتیجه دعایش مستجاب می شود.

و نیز روایتی که دارد آصف ابن برخیا وزیر سلیمان با حروفی از اسم اعظم که پیشش بود دعا کرد و توانست تخت بلقیس ملکه سبا را در مدتی کمتر از چشم بر هم زدن نزد سلیمان حاضر سازد، و آن روایتی که دارد اسم اعظم مرکب از هفتاد و سه حرف است، و خداوند هفتاد و دو حرف از این حروف را در میانه انبیاءش تقسیم نموده، و یکی را به

خود در علم غیب اختصاص داده است، و همچنین روایات دیگری که اشعار دارد بر اینکه اسم اعظم مرکب لفظی است.

ولکن بحث حقیقی از علت و معلول و خواص آن، همه این سخنان را رفع می‌کند، زیرا تأثیر حقیق دایر مدار وجود اشیاء و قوت و ضعف وجود آنها و سنخیت بین مؤثر و متأثر است، و صرف اسم لفظی از نظر خصوص لفظ آن چیزی جز مجموعه‌یی از صوت‌های شنیدنی نیست، و شنیدنی‌ها از کیفیات عرضیه‌یی هستند که اگر از جهت معنای متصورش اعتبار شود، صورتیست ذهنی که فی‌نفسه هیچ اثری در هیچ موجودی ندارند، و محال است که یک صوتی که ما آن را از حنجره خود خارج می‌کنیم، و یا صورت خیالیه‌یی که ما آن را در ذهن خود تصور می‌نماییم کارش برسد به جایی که به وجود خود وجود هر چیزی را مقهور سازد، و در آنچه که ما میل داریم، به دلخواه ما تصرف نموده، آسمان را زمین و زمین را آسمان کند، دنیا را آخرت و آخرت را دنیا کند، و همچنین، و حال آنکه خود آن صورت معلول اراده ماست.

و اسمای الهی و مخصوصاً اسم اعظم او هر چند مؤثر در عالم بوده و اسباب و وسائلی برای نزول فیض از ذات خدای تعالی در این عالم مشهود بوده باشند، لکن این تأثیرشان به خاطر حقایقشان است، نه به الفاظشان که در فلان لغت دلالت بر فلان معنا دارد، و همچنین نه به معانی‌شان که از الفاظ فهمیده شده و در ذهن تصور می‌شود، بلکه معنای این تأثیر این است که خدای تعالی که پدید آورنده هر چیز است هر چیزی را به یکی از صفات کریمه‌اش که مناسب آن چیز است، و در قالب اسمیست، ایجاد می‌کند، نه اینکه لفظ خشک و خالی اسم و یا معنای مفهوم از آن و یا حقیقت دیگری غیر ذات متعالیه خدا چنین تأثیری داشته باشد.

چیزی که هست، خدای تعالی وعده داده که دعای دعاکننده را اجابت کند، و فرموده: «اجیب دعوة الداع اذا دعان، اجابت می‌کنم دعای دعاکننده را وقتی مرا بخواند» (بقره، آیه ۱۸۶) و این اجابت موقوف بر دعا و طلب حقیقی و جدیست، و نیز موقوف بر این است که درخواست از خود خدا شود، نه از دیگری. آری! کسی که دست از تمامی وسائل و اسباب برداشته و در حاجتی از حوایجش به پروردگار متصل شود، در حقیقت متصل به حقیقت اسمی شده که مناسب با حاجاتش است، در نتیجه آن اسم نیز به حقیقتش تأثیر کرده و دعای او مستجاب می‌شود، این است حقیقت دعای به اسم، و به همین جهت،

خصوصیت و عمومیت تأثیر به حسب حال آن اسمیست که حاجتمند به آن تمسک جسته است، پس اگر این اسم، اسم اعظم باشد تمامی اشیاء رام و به فرمان حقیقت آن شده، و دعای دعا کننده به طور مطلق و همه جا مستجاب می شود، بنابراین روایات و ادعیه ی این باب باید به این معنا حمل شود.

و اینکه در روایت دارد خداوند اسمی از اسمای خود و یا چیزی از اسم اعظم خود را به پیغمبری از پیغمبران آموخته، معنایش این است که راه انقطاع وی را به سوی خود به وی آموخته، و این طور یاد داده که اسمی از اسمای خود را در دعا و مسألت او به زبانش جاری ساخته است، پس اگر واقعاً آن پیغمبر دعایی و الفاظی داشته و الفاظش معنایی را می رسانده، باز هم تأثیر آن دعا از این باب است که الفاظ و معانی و سائل و اسبابی هستند که حقایق را به نحوی حفظ می کنند.

خواننده محترم باید متوجه باشد که چه بسا اسم خاص اطلاق شود بر چیزی که جز خدای سبحان کسی به آن چیز مسمی نمی شود، همچنان که گفته اند: در دو اسم الله و رحمان چنین است، اما لفظ جلاله آن اسمی نیست که ما در این بحث در پیرامون آن بحث می کنیم، چون این لفظ علمیت برای خدا و مخصوص او، و اما رحمان؟ قبلاً از نظر خوانندگان گذشت که معنای آن مشترک میان خدای تعالی و غیر اوست برای اینکه گفتیم رحمان از اسمای حسنی است، البته این از نظر بحث تفسیر است، و اما از نظر بحث فقهی از مبحث ما خارج است.^۶

مرحوم علامه طباطبائی در بخش دیگری از ترجمه تفسیر المیزان با ذکر روایات منقول در خصوص اسم اعظم الهی می نویسند:

در کتاب بصائر به سند خود از امام باقر (ع) روایت کرده که فرموده: اسم اعظم مرکب از هفتاد و سه حرف است، و آصف از همه آنها تنها یکی را می دانست، و همان یکی را به کار زد، که یک چشم بر هم زد، زمین فاصله ی خود و کشور سبا را در هم نور دیده و تخت بلقیس را به دست گرفته و نزد سلیمان حاضر کرد و دوباره زمین به حال خود برگشت، ولی در نزد ما از آن هفتاد و سه حرف، هفتاد و دو حرف است فقط یک حرف نزد ما نیست، و آن هم مخصوص خداست و خداوند آن را برای علم غیب خود نگهداشته و (با همه اینها) حول و قوه یی نیست مگر به وسیله ی خدای علی عظیم.

و نیز در همان کتاب به سند خود از امام صادق (ع) روایت کرده که فرمود: خدای

عز وجل اسم اعظم خود را مرکب از هفتاد و سه حرف کرده و از آن حروف بیست و پنج حرف را به موسی و دو حرف را به عیسی داد، با همان دو حرف بود که عیسی مرده‌ها را زنده می‌کرد و کور مادرزاد را شفا می‌داد، ولی به رسول خدا محمد (ص) از آن حروف هفتاد و دو حرف را آموخت و یکی را در پرده داشت تا کسی به آنچه که در ذات اوست پی نبرد و او به آنچه که در ذات دیگران است، آگاه باشد.

بر طبق سیاقی که در این دو روایت است، روایات دیگری نیز هست، و جای تردید نیست که همان‌طوری که در سابق گفته شد، تجزیه اسم اعظم به هفتاد و سه حرف و یا ترکیب آن از حروفی دلیل بر این نمی‌شود که حقیقت آن نیز مرکب از هفتاد و سه حرف از حروف تهجی بوده باشد، و در خود این دو روایت نیز دلیل بر این معنا هست، برای اینکه این دو روایت اسم را در عین اینکه یکی معرفی کرده، می‌گوید خداوند حروف آن را تجزیه کرده و به هر پیغمبری چند حرف داده است، و اگر از قبیل اسماء لفظه بود و مجموع حروفش یک معنا را می‌رساند، دیگر معنا نداشت که چند حرف آن نافع و مفید به حال پیغمبری باشد.

و در توحید به سند خود از علی (ع) روایت کرده که در یکی از خطبه‌هایش فرمود: پروردگار من لطیف لطافت است، پس دیگر نباید او را به وصف لطف توصیف کرد، او عظیم عظمت است، دیگر به وصف عظیم توصیف نمی‌شود، او کبیر کبریاست، دیگر به وصف کبیر توصیف نمی‌شود، جلیل جلالت است با این حال نباید خودش را به وصف جلالت یعنی غلظت توصیف نمود، او قبل از هر چیز است و گفته نمی‌شود: چیزی قبل او بوده، و بعد از هر چیز است و گفته نمی‌شود چیزی بعد از او هست، او خواستار اشیاء است، لکن نه به همت و تحمل زحمت، دراک است اما نه به نیرنگ، او در تمامی اشیاء هست، اما نه ممزوج با آنها و نه از آنها جدا، ظاهر است اما (خیال نکنی که ظهورش مانند ظهور سایر موجودات به مباشرت است) نمودار و جلوه گر است، اما نه به‌طوری که برخیزی و درصدد دیدنش بیفتی، جداست اما نه به مسافت، نزدیک است اما نه نزدیک بودن مکان او با مکان ما، لطیف است اما نه اینکه جسم لطیفی داشته باشد، موجود است، اما نه موجود بعد از عدم، آفریدگار است اما نه به اینکه اضطرار و ادارش کرده باشد، اندازه گیر است اما نه به حرکت، اراده کن است اما نه به همت، شنواست، نه به وسیله‌ی جهاز شنوایی، بیناست، نه به وسیله‌ی ابزار بینایی.

آن حضرت به طوری که ملاحظه می‌کنید در اسماء و صفات خدای تعالی تنها اصل معانی آنها را اثبات نموده و خصوصیات را که مصادیق ممکنه آن دارند و نواقصی را که در مصادیق مادی آن است از خدای تعالی نفی فرموده، و این نیز همان مطلبیست که ما سابقاً بیانش کردیم.

و این معانی در احادیث بسیاری از ائمه اهل بیت (ع) و مخصوصاً از امام علی و امام حسن و امام حسین و امام باقر و امام صادق و امام کاظم و حضرت رضا (ع) در خطبه‌های بی‌شماری وارد شده، که هر کس بخواهد باید به کتب حدیث مراجعه نماید (و خدا راهنما است).^۷

در مورد اسم اعظم گفته‌اند که از مقوله‌ی اسمایی که با حروف نوشته شود یا به نطق بشر درآید یا به وصف آید یا رنگ داشته باشد یا به حس آید یا حدودی داشته باشد و یا صدا داشته باشد یا در قالب جسدی آید، نیست و بی‌رنگ و بی‌مانند است. (روایت کافی در باب حدوث اسماء)

مؤلف کتاب نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم می‌نویسند:
اسم اعظم را مراتب هفتاد و سه گانه‌ی هست که یکی از آنها خاص علم الهیست. در کتاب مصباح کفعمی از قول حضرت علی (ع) روایت شده که آن حضرت درباره‌ی اسم اعظم ادعیه‌ی دارند و از جمله این دعاست:

وَهُوَ اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ الْخَرُونَ الْمَكُونُونَ الْعَظِيمِ الْأَعْظَمِ الْأَجَلِّ الْأَكْبَرِ الْبُرْهَانِ الْحَقِّ الْمُهَيَّمِ الْقُدُّوسِ الَّذِي هُوَ نُورٌ مِنْ نُورٍ وَ نُورٌ عَلَى نُورٍ وَ نُورٌ فَوْقَ نُورٍ نُورٌ فِي نُورٍ وَ نُورٌ أَضَاءَ بِهِ كُلُّ ظِلَّةٍ وَ كَسَرَ بِهِ كُلَّ جَبَّارٍ رَجِيمٍ وَ لَا يُرْقَمُ بِهِ سَمَاءٌ وَ لَا تَقُومُ بِهِ أَرْضٌ.

اسم اعظم بر همه اسمای الهی محیط است، و نیز گفته‌اند که عبارت: «یا هُوَ یا مَنْ لا هُوَ الا هُوَ» حاوی اسم اعظم است و حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) فرمودند که حضرت خضر نبی را در شب جنگ بدر دیدم و گفتم چیزی به من بیاموز تا به نیروی معنوی آن بر دشمنان فایق آیم. فرمود که بگو «یا هُوَ یا مَنْ لا هُوَ الا هُوَ» چون صبح شد، واقعه را به حضور حضرت ختمی مرتبت (ص) عرض کردم و ایشان به من فرمودند: ای علی! «تو اکنون اسم اعظم را می‌دانی».^۸

مؤلف محترم کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن فقط از قول فخر رازی در کتاب لوامع البیئات می‌نویسند:

درباره‌ی اسم اعظم اختلاف نموده‌اند، عده‌یی معتقدند که از برای خداوند اسم اعظم خاصی که معلوم و معین باشد وجود ندارد بلکه هر اسمی از خدا را که بنده آن را به یاد آورد در حالی که مستغرق و فرو رفته‌ی در معرفت او باشد و فکر و عقل خود را صرفاً مصروف آن اسم نموده و از ماسوای آن صرف نظر نماید همان اسم از برای او اسم اعظم خواهد بود و درباره‌ی این عقیده دلایلی را ذکر نموده‌اند.

○ اول، اسم کلمه بیست که ترکیب شده از حروف مخصوص که آن را از برای شناخت نام‌گذاری کرده و جعل نموده‌اند و روی این اصل در ذات خودش دارای شرف و منقبت نیست، بلکه به خاطر مستمی یعنی کسی که برای او نام‌گذاری شده دارای شرف و منقبت می‌گردد و اشرف موجودات و کامل‌ترین آن همانا الله و خداوند تبارک و تعالی است، بنابراین هر اسمی را که عبد و بنده به وسیله‌ی آن پروردگار خود را به یاد آورد و به آن عارف بوده و به عظمت و بزرگی او شناسا باشد همان اسم، اسم اعظم خداوند خواهد بود.

○ دوم، خدای متعال فرد خالص و یکتا - احد خالص است بنابراین از ترکیب و تألیف منزّه و پاک است، روی این اصل محال است که گفته شود بعضی از اسمای خداوند دلالت بر جزء اشرف ذات او می‌کند و بعضی دیگر از اسماء دلالت بر جزیی که دارای اشرفیت نیست بنماید و وقتی که این جریانات محال باشد، باید گفت که جمیع اسمای خداوند دلالت بر ذات او که موصوف به وحدانیت حقیقی و فردانیت واقعی است می‌نماید و وقتی که چنین باشد، متمتع و محال است که بعضی از اسمای خداوند اعظم و بزرگتر از بعضی دیگر آن اسماء باشد.

گویند مردی نزد ابویزید بسطامی آمد و گفت مرا از اسم اعظم خداوند خبر بده. ابویزید گفت: اسم اعظم خدا دارای حدّ و حدودی نیست، ولی وقتی قلب خود را خالصاً متوجه خدا نمودی در آن وقت هر اسمی از خدا را بخوانی همان اسم اعظم خداوند است.

از آن جمله چنین روایت شده از جُنید، که زنی نزد او آمد و گفت: برای من دعا کن و خدا را بخوان زیرا پسر من ضایع و تباه شده است. جنید گفت: برو صبر پیشه کن. آن زن رفت و بعد برگشت و آنچه که قبلاً گفته بود، تکرار کرد و جنید باز به او گفت صبر پیشه کن. تا اینکه زن مزبور به جنید گفت: صبر من بریده شده، از برای من طاقتی نمانده است، برای من دعا کن و خدا را بخوان. جنید گفت: حال که این طور است برو و خواهی

دید که پسر تبه نزد تو برگشته است. زن رفت و پسر را به سلامت دید و سپس برگشت. در حالتی که سپاسگذاری و شکرگذاری از خداوند می‌نمود، به جنید گفتند: این حقیقت را از کجا یافته‌ای؟ جنید گفت: خداوند در قرآن فرموده است:

«أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَا؟» ۲۷/۶۲ یعنی: «آن کیست که دعای بیچارگان را به اجابت می‌رساند و رنج و غم آنان را برطرف می‌سازد.» و از این آیه چنین بر می‌آید که هر وقت بنده دل و قلب او از غیر خدا بریده و قطع شود، آن هم به طور تام و تمام، اسمی از خداوند را که در چنین موقعیتی متذکر می‌شود و یادآور می‌گردد همان، اسم اعظم و بزرگترین نام خدا خواهد بود. - و شک و تردیدی نیست که هر وقت بنده در آخرین مرحله وقتی که آرزو و آمال و امید او از خلق به طور کلی قطع بشود در قلب او رجا و امیدواری و خوف و ترسناکی جز از ناحیه‌ی خداوند باقی نمی‌ماند، بنابراین در یک چنین موقعیتی، عبد و بنده به هر اسمی از اسمای خداوند یادآور می‌گردد همان اسم اعظم خداوندیست و وقتی به این کیفیت متذکر به اسم اعظم الهی گردید، از لوازم کرم و رحمت وجود خداوندیست که عبد مزبور را به بزرگترین و اعظم انواع جود و کرم مخصوص گرداند و در چنین هنگامیست که بنده را از درکات عذاب هم رها سازد و به درجات ثواب نائل گرداند و به همین منظور رسول خدا (ص) فرمود: «مَنْ كَانَ آخِرَ كَلَامِهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دَخَلَ الْجَنَّةَ» هر کس آخرین کلام او لا اله الا الله باشد داخل بهشت خواهد شد.^۹

مؤلف کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن فقط همچنین در ادامه بحث به بیان اقوال و دلایل مختلفی در تفسیر اسم اعظم پرداخته و می‌نویسند:

عده دیگری معتقدند که خداوند دارای اسم اعظم معینیست و معتقدین به این عقیده بر دو فرقه‌اند: برخی گویند اسم اعظم خدا بر مخلوق واضح و معلوم است و بعضی دیگر گویند این اسم اعظم بر مخلوق آشکار نیست و کسانی هم می‌گویند اسم اعظم بر مخلوق روشن است، آنان هم با هم اختلاف دارند.

□ قول اول عده‌ی گویند اسم اعظم خدا عبارت از کلمه (هُوَ) می‌باشد و معتقدین به این اسم اعظم وقتی که می‌خواهند در دعا به خدا مبالغه و زیاده‌روی کنند، گویند (یا هو یا مَنْ لَا هُوَ إِلَّا هُوَ) و (یا مَنْ هُوَ كُلُّ هُوَ) و از برای این عقیده اقوال و براهینی استدلال نمایند.

○ [دلیل ۱] کلمه (هو) کنایه از فرد موجودیست، بنابر سبیل غیب و پنهانی (عدم اتصال با ممکنات) و بر فردانیت، و وجود و هستی و نیز غیبت از تمامی ممکنات از صفات

واجب حق تعالی است که دلالت کننده‌ی بر منتهای عزّت و علوّ و برتری و کبریاء و بزرگواری اوست؛ و اما وجود و هستی از ذات خداوند بوده و مربوط به ذات اوست که متمایز از غیر خود است؛ و اما فردانیت یعنی فردی که از هر حیث از لحاظ فردیت موجودی همانند او نیست؛ و اما غیبت از تمامی ممکنات یعنی محال است که خداوند حلول کننده‌ی در غیر خود باشد و یا اینکه برای غیر خود محل و جایگاه حلول قرار گیرد و یا اینکه متصل به غیر خود باشد و یا اینکه منفصل و جدای از غیر خود باشد، بنابراین هیچ گونه مناسبتی میان خداوند و میان ممکنات اصولاً وجود ندارد. پس ثابت گردید که صفاتی که بر کلمه (هو) دلالت می‌کند، لایق کسی جز ذات احدیت خداوندی نمی‌باشد. بنابراین کلمه‌ی (هو) اخصّ و دارای ویژگی بیشتری نسبت به سایر اسمای خداوندی دارد.

○ [دلیل ۲] همانا احتیاج مخلوق به خالق از امور مقررّه در عقول است و مثل این است که این در کمال ظاهر است آن هم از لحاظ علم ضروری و به همین مناسبت است که در قرآن فرماید ﴿وَلَن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لِيَقُولَنَّ اللَّهُ﴾ (۳۹/۳۸، ۳۱/۲۵) بنابراین کلمه (هو) اشاره به سوی همان وجودیست که فطرت خلایق و عقول آنها به محتاج بودن تمامی ممکنات به سوی او شهادت می‌دهد. پس کلمه (هو) دلیل است که ذات حقّ همان باطن به ماهیت خود و کُنه صمدیت خویش است و نیز دلالت کننده است که ظاهر به حسب دلایل خویش است بنابراین اسم (هو) از اسم اعظم الهی است.

○ [دلیل ۳] همانا کسی که اراده کند از مُلک عظیم و فرمانروایی بزرگ او تعبیری نماید به کلمه (هو) متوسل و گویا شود و اگر چه حاضر هم باشد به او به کلمه (انت) متذکّر نشود که تو این کار را کرده‌ای بلکه او (هو) انجام داده است و این خصوصیت خود دلیل است بر اینکه لفظ (هو) اعظم کنایات و اسماء الهیست.

□ قول ثانی، بنا به اعتقاد عده‌ی همانا اسم اعظم خداوند (الله) است و معتقدین به این عقیده بر اثبات و صحت قول خود به دلایل متوسل شده‌اند.

○ [دلیل ۱] اینکه اسم (الله) بر غیر خدا اطلاق نگردد و عرب هم نام بت‌های خود را آلّه می‌گفتند و به این اسم نام‌گذاری نمی‌کردند و همان‌ها هم این کلمه را بر غیر خدا اطلاق نمی‌نموده‌اند و دلیل بر این عقیده قول خداوند در قرآن است که فرماید یکی آیات ۳۹/۳۸، ۳۱/۲۵ که در بالا ذکر گردید و دیگری قوله تعالی ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيّاً﴾ ۱۹/۶۵ که

معنی آن این است که آیا همنامی برای خدا به نام (الله) می‌یابی؟ و یا می‌دانی؟ و وقتی که این اسم اختصاص به ذات خداوندی داشته باشد، واجب خواهد بود که اشرف و اعظم اسمای الهی قرار گیرد.

○ [دلیل ۲] اینکه (الله) اصل است در اسمای الهی و سایر اسماء مضاف و اضافه شونده‌ی به آن می‌باشند. قوله تعالی ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ ۷/۱۸۰ که سایر اسماء را به آن (الله) اضافه نموده است و بدیهیست که موصوف اشرف و اعظم از صفت است و نیز چنین گویند که رحمن و رحیم و ملک و قدوس تماماً از اسماء الله می‌باشد و گفته نمی‌شود که الله اسم از برای رحمن و رحیم است و این خود دلالت دارد بر اصل بودن نام الله بر سایرین؛ اگر بگویند که کلمه‌ی (الله) در اول سوره‌ی ۱۴ (ابراهیم)، خود صفت قرار گرفته بدین توضیح که فرماید ﴿إِلَىٰ صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ، اللَّهُ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ: ۱- ۱۴/۲﴾، در جواب گوییم که نافع و ابن عامر، الله را در این آیه به رفع خوانده‌اند بنابر استیناف که خبر آن در ما بعد آن است و بقیه به جرّ خوانده‌اند که عطف بر العزیز الحمید باشد و نیز ابو عمرو گوید، به خفض و جرّ است بنابر تقدیم و تأخیر (الله) هر دو، به تقدیر ﴿صِرَاطِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ به تقدیم الله (یا) العزیز الحمید الله الذی به تأخیر آن.

○ [دلیل ۳] قوله تعالی ﴿قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ﴾ (۱۷/۱۱۰) این دو اسم الله و رحمن در این آیه خصوصیت ویژه‌ی پیدا کرده از لحاظ ذکر و خواندن خدا و این خود می‌رساند که این دو اسم اشرف از اسمای دیگر است و بعد هم اسم الله اشرف و بالاتر از اسم رحمان است، آن هم به دو دلیل: یکی آنکه الله مقدم بر الرحمن آمده و دوم اینکه اسم رحمان دلالت بر کمال رحمت می‌کند و دلالت بر کمال قهر و غلبه و عظمت و قدس عزّت نمی‌نماید، ولی اسم الله دلالت بر همه این اوصاف می‌نماید و این خود می‌رساند که اسم (الله) اشرف و بالاتر و اعظم از همه اسمای الهیست.

○ [دلیل ۴] از خاصیت این اسم این است که اگر حرفی از آن ساقط شود، باقی آن باز اسم خدا خواهد بود، چنانچه اگر همزه اول آن حذف شود (له) باقی می‌ماند و این خود باز از اسمای الهیست، چنان‌که در قرآن فرماید: ﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ: ۳/۱۸۹﴾ و نیز فرماید: ﴿وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ: ۶۳/۷﴾ و اگر لام اول آن حذف شود (له) باقی می‌ماند و آن هم باز از اسمای الهیست چنان‌که در قرآن فرماید: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ: ۴۲/۱۲﴾ و نیز فرماید: ﴿لَهُ الْحَكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ: ۷۰- ۲۸/۸۸﴾، و اگر لام دوم آن

را حذف کنند (هو) باقی می ماند و آن نیز از اسمای الهیست، چنانچه فرماید: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ احد؛ ۱۱۲/۱﴾ و نیز فرماید: ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ ۴۰/۶۰﴾ و نیز فرماید ﴿هُوَ يُحْيِي وَيُمِيت؛ ۱۰/۵۶﴾ که یک چنین خاصیتی در سایر اسماء الهی وجود ندارد.

○ [دلیل ۵] شخص کافر اگر برای اسلام آوردن جمله (لا اله الا هو) را بگوید، اسلام او درست نباشد زیرا کلمه (هو) که به عنوان ضمیر اشاره است احتمال دارد با این کلام معبود باطل خود را در نظر داشته باشد و همچنین اگر صفات الهی را به جای (هو) متذکر شود. ولی وقتی که بگوید (لا اله الا الله) در این صورت اسلام او درست خواهد بود و به همین مناسبت است که خداوند در قرآن فرماید ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ ۴۷/۱۹﴾ و رسول خدا (ص) فرمود ﴿أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَإِذَا قَالُوا عَصَمُوا مِنِّي دُمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ﴾ بنابراین نجات از درکات (دوزخ) موقوف بر این اسم (لا اله الا الله) است و فوز به درجات بهشت موقوف بر همین اسم است، بنابراین واجب است که اسم (الله) اشرف و اعظم از تمامی اسماء باشد.

○ [دلیل ۶] قوله تعالى ﴿قُلْ اللَّهُ ثُمَّ دَرُّهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾ (۶/۹۱) در این آیه خداوند عبد و بنده خود محمد را امر می کند به دوری جستن از تمامی ماسوی الله و نیز به روی آوردن به طور کلی بر عبادت خودش از اینکه نام او را (الله) یادآور شود و این خود دلیل بر اشرف و اعظم بودن این اسم است.

○ [دلیل ۷] از برای اسم (الله) خاصیتی و ویژگیست که در سایر اسمای الهی نیست و آن این است که سایر اسماء و صفات الهی وقتی که حرف ندا بر سر آنها درآید الف و لام از آنها ساقط شود و لذا صحیح نیست که گفته شود یا الرحمن و یا الرحیم بلکه گفته می شود یا رحمن و یا رحیم، ولی این اسم (الله) با وجود داشتن الف و لام حرف ندا بر آن داخل شده و ساقط نمی گردد، زیرا الف و لام در این اسم جزء ذاتی این اسم است و با آمدن حرف ندا بر روی آن ساقط و حذف نمی شود و نیز در این باره اشاره لطیفه یی هم می باشد و آن این است که الف و لام (معمولاً) برای تعریف است و ساقط نشدن آن در این اسم هنگام ندا دلالت می کند بر اینکه این تعریف و معرفت همیشه و به طور دوام در آن موجود است و این خود دلالت دارد بر اینکه نتایج کرم و لطف خداوند از عبد و بنده در تمامی اوقات و مراتب منقطع و بریده نمی شود.

○ [دلیل ۸] قول اصحّ در نزد بیشتر علما این است که درباره ی کُنه و باطن این اسم عقل

بدان راه ندارد و شناخت و کیفیت اشتقاق آن معلوم نیست و نیز ثابت شده که گُنه (حق) سبحانه و تعالی از برای عقل بر آن و شناخت آن وجود ندارد، بنابراین از برای اسم (الله) مناسبتیست با مسمی آن از این نقطه نظر، و سایر اسمای الهی چنین نیست پس لازم و واجب گردید که این اسم اشرف و اعظم اسمای الهیست.

○ [دلیل ۹] بنا به عقیده‌ی بعضی از علما، نخستین آیه‌ی که نازل شده بسم الله الرحمن الرحیم است (یعنی کلمه‌ی «الله» نزول آن در نخستین مرحله است) و نیز در نخستین آیه‌ی نازله به عنوان آیه الحمد لله رب العالمین است (این عقیده در صورتیست که معتقد باشیم نخستین سوره‌ی نازله سوره‌ی حمد است کما اینکه عده‌ی هم معتقد به این عقیده می‌باشند) بنابراین (الله) در هر دو آیه مذکور شده است و بودن این اسم از نخستین اسمای خداوند در کتاب خدای تعالی دلالت بر اشرافیت و اعظمیت آن دارد.

○ [دلیل ۱۰] کلمه‌ی (اله) بنابر قول بیشتر از علما مشتق از عبادت است (یعنی به معنی عبادت و پرستش است) و وقتی که چنین باشد واجب می‌شود که این اسم (اله) اعظم اسماء باشد، زیرا عبادت منتهای تواضع و خضوع است و یک چنین خضوع و خشوعی نیکو خواهد بود، مگر در وقتی که معبود در منتهای جلالت و بزرگواری باشد و وقتی که این اسم (اله) مستحق از برای عبادت و پرستش باشد، واجب است که دلالت‌کننده‌ی بر کمال و عظمت و جلالت خداوند باشد، در صورتی که سایر اسمای الهی بر یک چنین معنایی دلالت نمی‌کند و این خود دلیل است که این اسم اشرف و اعظم اسماء خداوندیست.

□ قول ثالث، این است که اسم اعظم خداوند حی و قیوم است.

و از برای آن دو دلیل ذکر شده است:

○ اوّل بنا به روایتی که از ابن کعب نقل شده که او از رسول خدا (ص) درخواست نمود که اسم اعظم را به او یاد دهد، رسول خدا (ص) فرمود: اسم اعظم در آیه‌ی «الله لا اله الا هو» نمی‌باشد زیرا این کلمه در آیات کثیره‌ی قرآن وجود دارد و وقتی که رسول خدا اسم اعظم را در این دو آیه منحصر فرمود، فهمیدیم که منظور «الحی القيوم» است.

○ دوم اینکه این دو اسم بدل از صفات و بزرگی و کبریایی و الهیت خداوند می‌باشد، به قسمی که در سایر صفات یک چنین معنی وجود ندارد و این خود اقتضا می‌کند که این دو اسم از اسماء الهی باشد.

□ قول رابع، این است که اسم اعظم خداوند ذوالجلال والاکرام است. و دو دلیل برای آن ذکر نموده‌اند:

○ اوّل: فرمایش رسول خدا (ص) است که فرمود خود را برافروخته و روشن سازید به ذکر یا ذالجلال والاکرام.

○ دوم: این است که اسم کلمه دلالت دارد بر جمیع صفات معتبره‌ی الهیّه، اما جلال اشاره است به سوی سلوب و سلب‌ها و اما اکرام اشاره است به سوی اضافات و بدیهیست که صفات معلومه‌ی بر خلق محصور در این دو قسم است و نیز جلال اشاره است به بودن خداوند مقدّس و پاکیزه از غایات عقول و نهایت اوهام و نیز مُشعر به نهایت بُعد است و اکرام اشاره به صفات رحمت و احسان است و مُشعر به غایت و نهایت قرب است بنابراین ذوالجلال والاکرام اشاره به این است که خداوند قریب و بعید و ظاهر و باطن است.

□ قول خامس، این است که اسم اعظم در حروف مقطعه قرآن است.

از امام علی بن ابی‌طالب روایت شده که هر وقت کار صعب و مشکلی برای ایشان پیش می‌آمد دعا می‌کرد و می‌فرمود: یا کهیعص ۱۹/۱ و یا حم ۴۲/۱. سعید بن جبیر گوید: تعدادی از این حروف مقطعه ترکیب آن به اسمی از اسماء الهی هدایت می‌کند چنانچه ترکیب (الر) و (حم) و (ن) مجموع آن (الرحمن) را تشکیل می‌دهد و اسم اعظم خداوند در آن حروف مقطعه است.

□ قول سادس، از زین‌العابدین (ع) روایت شده که فرمود: از خدا مسألت کردم اسم اعظم را به من یاد بدهد که اگر به توسط آن دعا بکنم اجابت بشود. فرمود: در خواب به من گفته شد که بگویم «اللّهُمَّ اِنِّی اسئلك الله الله الذی لا اله الا هو ربّ العرش العظیم» سپس فرمود هر وقت دعا کردم به توسط این کلمات در آن رستگاری دیدم.

در کتاب کافی جلد اول صفحه‌ی ۱۷۹، از محمد بن یحیی و دیگران، از احمد بن محمد او از علی بن الحکّم او از محمد بن فضیل نقل نموده که گفت خبر داد به من شریس بن الوابشی از جابر او از امام باقر (ع) که فرمود: اسم اعظم الهی هفتاد و سه حرف است که یک حرف آن نزد آصف بود که به آن تکلم نمود که از اثر آن تخت بلقیس با یک چشم به هم زدَن به دست او رسید. و سپس فرمود: در نزد ما از آن اسم اعظم هفتاد و دو حرف موجود است و یک حرف آن نزد خداوند است که در علم غیب او محفوظ است و لا حول و لا قوّة الا

بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ.

و نیز محمد بن یحیی از احمد بن محمد او از حسین بن سعید و محمد بن خالد او از زکریا بن عمران القمی او از هارون بن الجهم او از مردی از اصحاب امام صادق (ع) روایت کند که گوید: نام او را در حفظ نداشتم که گفت از امام صادق (ع) شنیدم که می فرمود از این حروف اسم اعظم دو حرف به عیسی بن مریم داده شده که بدان عمل می نمود و از آن، چهار حرف به موسی عطا شد و هشت حرف به ابراهیم داده شد و پانزده حرف به نوح عطا گردید و بیست و پنج حرف به آدم داده شد و همانا خداوند تمامی حروف آن اسم اعظم را برای محمد (ص) جمع فرمود و همانا اسم اعظم خداوند هفتاد و سه حرف است و هفتاد و دو حرف آن به محمد عطا گردید و از او یک حرف را پنهان داشت.

و نیز حسین بن محمد الاشعری از معلی بن محمد او از احمد بن محمد بن عبدالله او از علی بن محمد النوفلی او از ابوالحسن صاحب العسکر (ع) نقل نماید که گفت از ایشان که می فرمود اسم اعظم هفتاد و سه حرف است که یک حرف آن نزد آصف بود که سبب شد تخت بلقیس را نزد سلیمان آورد و سپس فرمود در نزد ما هفتاد و دو حرف از آن اسم اعظم موجود است و یک حرف آن در نزد خداوند است که در علم غیب او محفوظ می باشد.

و صاحب کتاب مجمع البحرین طریحی این احادیث را نقل نموده ولی از مأخذ و منبع آن که کتاب کافی کلینی است نامی به میان نیاورده است.^{۱۰}

شیخ صدوق در کتاب التوحید، ص ۸۹ اشاره دارند به اینکه «اسم الله الاعظم و عماد التوحید» و همچنین آورده است از قول رسول اکرم (ص) که: «یا علی علمت الاسم الاعظم». مرحوم علامه مجلسی نیز در کتاب عظیم بحار الانوار در موارد مختلف به اسم اعظم الهی اشاره دارند که چند مورد را یاد آور می شویم:

— در جایی گفته اند که:

«اسم الله الاعظم المقطع فی القرآن.»

[بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۶، س ۲۱]

و نیز:

«الله اکبر هو الاسم الاعز الاکرام.»

[بحار الانوار، ج ۹، ص ۲۹۴، س ۲۲]

«یا من له اکرم الاسماء.»

[بحار الانوار، ج ۹۸، ص ۲۲۰، س ۱۶]

«الله - اعظم الاسماء من اسماء الله.»

[بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۲۴۴، س ۶]

«کل اسم من اسماء الله اعظم» [بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۳۲۲، س ۲۱]

«دعا باسم الاعظم الذى اذا دعا به اجاب.» [بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۲۲۴، س ۹]

«اسم الله الاعظم على اثنين و سبعين حرفاً.»^{۱۱} «اسم الله ثلاثة و سبعون حرفاً.»

[بحار الانوار، ج ۲۷، ص ۲۶، س ۱۳]

محمد الغزوی در مقدمه‌ی کتاب الاسم الاعظم... با ذکر مأخذی همچون تفسیر برهان و نور الثقلین اشاره می‌کند که در احادیث اهل بیت (ع) آمده است که رابطه بسم الله با اسم اعظم مانند سیاهی و سفیدی چشم است:

جاء في أحاديث أهل البيت (ع) ان البسملة اقرب إلى الاسم الأعظم من سواد العين إلى بياضها كما عن الامام الرضا (ع) برواية اسماعيل بن مهران والامام الصادق (ع) برواية معاوية بن عمار انه قال: بسم الله الرحمن الرحيم اسم الله الأكبر، أو قال: الأعظم. والرسول الأعظم (ص) برواية ابن عباس: بسم الله الرحمن الرحيم اسم من أسماء الله الاكبر، وما بينه وبين اسم الله الاكبر إلا كما بين سواد العين إلى بياضها.^{۱۲}

مؤلف این کتاب احادیث و روایات متعددی را در باب اسم اعظم الهی ذکر می‌کند که یکی از آنها حدیث ام سلمه از نبی اکرم (ص) درباره‌ی اسم اعظم می‌باشد و در البحار، ج ۹۳، ص ۲۲۷ مندرج است:

و من الروایات فی اسم الله الأعظم ما رویناه باسنادنا الى محمد بن الحسن الصفار باسناده إلى ابن الجارود عن زيد بن علي (ع) قال: ان ام سلمة سألت رسول الله (ص) عن اسم الله الأعظم فأعرض عنها فسكت ثم دخل عليها و هي ساجدة تقول: «اللهم انی أسألك بأسمائك الحسنی ما علمت منها و ما لم أعلم. و أسألك باسمك الأعظم الذى إذا دعيت به أجبت، و إذا سئلت به أعطيت فإن لك الحمد لا إله إلا انت المنان بديع السموات والأرض، يا ذا الجلال والاكرام» فقال لها: سألت يا ام سلمة باسم الله الأعظم.^{۱۳}

□

و اما توجهی که شعرا و نویسندگان ادب فارسی در آثار ارزشمند خویش به اسم اعظم الهی داشته‌اند و تأثیراتی که از آن پذیرفته‌اند چه به صورت تلمیح و چه به صورت لفظی به خاطر توجه عمیق قلبی به اسماء و صفات الهی و اعظم آنها بسیار قابل تأمل و دلنشین و جذب کننده است که ما در پایان این بحث به نمونه‌هایی از این تأثیرات اشاره می‌نماییم: در ترجمه تفسیر طبری - سوره بقره - آمده است: هاروت و ماروت... پس می‌باز

خوردند، و چون باز خوردند و مست شدند، کودک را بکشتند، و کلام خدای را بسوختند. پس این زن را گفتند که: ما هر سه فرمان تو کردیم، اکنون تو نیز فرمان ما کن. آن زن گفت که: نام مهین خدای عزوجل که بدان نام می به زمین آید و باز به آسمان روید به من آموزید تا من فرمان شما کنم. ایشان نام مهین خدای عزوجل را که بدان نام به زمین می آمدند و باز به آسمان می رفتند او را در آموختند و چون آن نام بدو آموخته بودند، آن زن خدای عزوجل را بدان نام بخواند و به آسمان رفت و کار او با خدای عزوجل اوفتاد و فرمان ایشان نبرد و گرد ایشان نگردید.

در جلد ۵، ص ۱۲۴۲ ترجمه تفسیر طبری نیز آمده است که: و سلیمین [سلیمان] را صلوات الله علیه انگشتی بود که همه مملکت سلیمین مر آن انگشتی را به فرمان بودند که نام بزرگ خدای عزوجل بر آن نبشته بود. و زنی بود از مادر فرزندان سلیمین مرو را جراده خواندندی و سلیمان (ع) از همه زنان بروی آمن تر بودی، و هرگاه که اندر آن خانه شدی، یا با زنی بخواستن خفتن، نه شایستی که آن انگشتی با خویشان داشتنی از جلالت نام خدای عزوجل. پس آن انگشتی از انگشت بیرون کردی و مر این جراده را دادی. در جایی دیگر در همین کتاب می خوانیم: ... آصف آگاه شد که آن دختر سنگ را همی پرستد و آصف نام بزرگ خدای تعالی دانست و هر چه به کار بایست به خانه ی سلیمان اندر، آصف راست داشتی از بهر آنکه سلیمان ملکی بود بزرگ و کسی پیش وی سخن نیارستی گفتن نه از زنان و نه از کنیزکان و از این همه هیچ کس از آصف نگریختی...

و مر خداوند را جلّ جلاله نود و نه نام است که وی را به آن بخوانند و هیچ نامی بزرگ تر از سبحانک اللهم نیست.^{۱۴}

در جلد ۲، صفحه ی ۷۰، تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار آمده است: ابن عباس گفت: که از امصطفی (ص) شنیدم که نام اعظم خدای در سوره ی آل عمران است در آیت: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ﴾.

و اما شعرای گرانمایه زبان و ادب فارسی نام مهین خداوند را این گونه در کلام خویش جای داده اند:

نظامی فرماید:

بدان آه پسین کز عرش پیش است   بدان نام مهین کز شرح بیش است...

و خاقانی گوید:

چون صبح آدم همدش ملک خلافت ز آدمش

هم بود اسم اعظمش هم علم اسما داشته

و مولوی می‌سراید:

تا تو نیز از خلق پنهانی همی   لیلة القدری و اسم اعظمی
و سعدی ندا می‌دهد:

بر جان عزیزت آفرین باد   بر جسم شریف اسم اعظم
شیخ بهایی نیز در اهمیت پنهان بودن اسم اعظم آورده است که:

اسم اعظم چون که کس شناسدش   سروری بر کُلّ اسما باشدش
و شاعری گوید:

اعظم اسمای حق بسم الله است   هر که بی وی کار بندد گمراه است

□

لسان الغیب حافظ شیرازی در جای جای غزل‌های دلنشین و شیوای خود با تلمیح و اشاره به اسم اعظم الهی نغمه پردازی کرده، سخن عشق را این گونه جاودانه می‌سازد و می‌گوید:

اسم اعظم بکند کار خود ای دل خوش باش   که به تلیس و حیل دیو مسلمان نشود

*

سزد کز خاتم لعش ز نم لاف سلیمانی   چو اسم اعظم باشد چه باک از اهرمن دارم

*

با دعای شب‌خیزان ای شکر دهان مستیز   در پناه یک اسم است خاتم سلیمانی

*

بر اهرمن نتابد انوار اسم اعظم

ملک آن توست و خاتم فرمای هر چه خواهی

*

خاتم جم را بشارت ده به حُسن خاتمت   کاسم اعظم کرد ازو کوتاه دست اهرمن

□ و قاتنی قصیده پرداز عصر قاجار می‌سراید که:

اسم شه را خواند و بر آن دیو بدگوهر دمید   قصه کوتاه هر چه کرد آن اسم اعظم کرد باز

مناجاتی هم از خواجه عبدالله انصاری و آرزوی توفیق همگان از درگاه
خداوند فریادرس:
الهی! به حُرمت آن نام که تو آنی و به حُرمت آن صفات که چنانی، به فریادم رس،
که می توانی.

پی‌نوشت‌ها

۱. خرّمشاهی، بهاء‌الدین، به نقل از حافظ نامه، بخش دوم، ص ۹۴۷-۹۴۸.
۲. سجادی، دکتر سید جعفر، فرهنگ اصطلاحات عرفانی، ص ۹۵-۹۶.
۳. ترجمه تفسیر طبری، به نقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۲۰، به کوشش دکتر سید حسن سادات ناصری و منوچهر دانش‌پژوه، نشر البرز، تهران ۱۳۶۹، چاپ اول.
۴. قمی، حاج شیخ عباس، کلیّات مفاتیح الجنان، با ترجمه حاج شیخ مهدی الهی قمشه‌ای، انتشارات ایران-ص ۱۹۹.
۵. علامه حسن‌زاده آملی، کلمه علیا در توقیفیات اسماء، ص ۲۹.
۶. طباطبایی، علامه محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان (ترجمه)، جلد ۱۶، به شماره ۱۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، صفحات ۲۶۰-۲۷۲.
۷. همان مأخذ، ص ۲۸۴-۲۸۶.
۸. مقتدری، دکتر محمدتقی، نام‌ها و صفات خدای رحیم در قرآن کریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ص ۷۴.
۹. محقق، دکتر محمدباقر، اسماء و صفات الهی در قرآن فقط، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۲، صص ۱۵۹۱-۱۵۹۲.
۱۰. همان مأخذ.
۱۱. رک: المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۴، ص ۱۰۳۹۳ - علیرضا برآزش - چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲ (ج ۱ تا ۳۰).
۱۲. الغروی، محمد، الاسم الاعظم او معارف البسملة والحمدلة، منشورات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات بیروت، لبنان ۱۹۸۲ م.
۱۳. همان مأخذ، ص ۶۸-۶۹.
۱۴. یغمایی، حبیب (مصحح)، ترجمه تفسیر طبری انتشارات توس، جلد ۵، ص ۱۲۳۵.

❖ فصل ششم

در معارف بسم الله الرحمن الرحيم

□ در معارف بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله معراج القلوب الاولياء، بسم الله نور سرّ الاصفياء، بسم الله شفاء صدور الاتقياء، بسم الله كلمة التقوى و راحة الشكلى و شفاء المرضى، بسم الله نور دل دوستان است، آئینه‌ی جان عارفان است، چراغ سینه‌ی موحدان است، آسایش رنجوران و مرهم خستگان، شفاى درد و طبیب دلان است، خدايا! گرفتار آن دردم که تو دواى آن دانی، در آرزوى آن سوزم که تو سرانجام آنی، بنده‌ی آن ثنایم که تو سزای آنی، من در تو چه دانم تو دانی، تو آنی که خود گفتی و چنان که گفتی آنی.

در هجر تو کار بی‌نظام است مرا   شیرین همه تلخ و پخته خام است مرا
در عالم اگر هزار کام است مرا   بی‌نام تو این بسی حرام است مرا^۱

□

«بسم الله الرحمن الرحيم» اول بار در کجا آمده است؟ پاسخ این پرسش در بحار الأنوار نقل شده، آنجا که می‌گوید: القرآن - مبتدؤه بسم الله الرحمن الرحيم^۲.
و در معنای بسم الله در کتب احادیث آمده است که:
بسم الله ای استعین - بالله^۳ و نیز: إِنَّ بسم الله الرحمن الرحيم امان^۴ و بسم الله خیر الاسماء و اکرم الاسماء^۵.

در تفسیر کشف الأسرار در باب معنای بسم الله آمده است:
بسم الله، معناه بَدَأْتُ بسم الله فابْدؤا. می‌گوید، در گرفتم به نام خویش، در پیوستم به نام خویش و آغاز کردم به نام خویش. در گیرید به نام من، در پیوندید به نام من، آغاز کنید به نام من. اسم - اینجا به معنی ذات است چنان که جایی دیگر گفت: «سَبَّح اسم ربك» یعنی

می‌گوید «به پاکی بستای نام خداوند خویش را» نام زیادت است و معنی آن است که به پاکی بستای خداوند خویش را، جای دیگر گفت «تبارك اسم ربك» با برکت و با بزرگواری و برتریست نام خداوند تو، نام زیادت است و معنی آن است که با برکت و با بزرگواری و برتریست خداوند تو و این در علم توحید و در لغت روان است و روا.^۶

و در جایی دیگر مؤلف کشف الاسرار می‌نویسد:

«بسم الله الرحمن الرحيم» اشتقاق «اسم» از سَمُو است. و معنی سَمُو ارتفاع است، یعنی که نام سماء نامورست و نشان ارتفاع او. و خداوند ما را عز و جل نام‌هاست در کتاب و در سنت و بدان نام‌ها نامور است آن نام است که هست و آن هست که نام هرگز چنو نامور بدین صفت. کدام مخلوق را شیر نام‌کنند و بد دل آید؟ و دریا نام‌کنند و بخیل بود؟ و ماه نام‌کنند و زشت آید؟ خالق جل ثناؤه برخلاف این است که خداوندی بی‌عیب و بر صفت کمال است. با عزّت و با جلال است با لطف و با جمال است. با فضل و با نوال است. وجود او دل‌ها را کرامت است! شهود او جان‌ها را ولایت است! نادر یافته در عیان، و شیرین در حکایت است! یک نظر به عنایت اگر کند، همه را کفایت است.

اگر روزی بیندازد کمند از برج ایوانش بسا دل‌ها که اندر حضرت او در شکار آرد^۷ چرا کارها را با نام و یاد خدا و با ذکر بسم الله آغاز می‌کنیم؟ نظامی شاعر توانای پارسای پارسی در پاسخ این پرسش در یک بیت و حتی در یک مصراع بیان می‌دارد برای اینکه:

بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم
و تمامی بزرگانی که به خصوص در ادب فارسی آثار گران‌سنگی از خویش به یادگار نهاده‌اند در دیباچه و یا مقدمه‌ی آنچه که آفریده‌اند از آفریدگارشان یاد می‌کنند و بیهوده نیست که توانسته‌اند هر یک به سهم خویش از خزانه و گنجینه‌ی حکیم بهره‌مند گردند، زیرا که بی‌نام و یاد او هرگز نامه‌ی (کتابی) را نگشوده‌اند:

ای نام تو بهترین سرآغاز   بی‌نام تو نامه‌کی کنم باز
ای یاد تو مونس روانم   جز نام تو نیست بر زبانم
فردوسی والا فرماید:

به نام خداوند جان و خرد   کزین برتر اندیشه برنگذرد
خداوند نام و خداوند جای   خداوند روزی ده رهنمای

و مولانای عاشق، مثنوی شریف خویش را با حرف «ب» که به عقیده‌ی بسیاری برگرفته از «بای» بسم الله الرحمن الرحیم است، آغاز می‌کند و با الهام از کتاب الهی «قرآن عظیم» که با «بای» بسم الله آغاز شده است می‌سراید که:

بشنو از نی چون حکایت می‌کند از جدایی‌ها شکایت می‌کند
و اهل ادب به خوبی واقفند که این بیت آغازین مثنوی به گونه‌های متعدد خوانده می‌شود و در تفسیر و تعریف و تأویل آن سخن‌ها رفته است، و بیهوده نیست که شهریار شعر پارسی در شأن مثنوی گفته است:

هم به آن قرآن که آن را پاره سی است مثنوی قرآن شعر پارسی است
و سعدی عزیز در آغاز بوستانش گوید:

به نام خداوند جان آفرین حکیم سخن در زبان آفرین
و عطار عارف در آغاز مقامات الطیور یا منطق الطیر ندا سر می‌دهد که:

آفرین، جان آفرین پاک را آن که جان بخشید و ایمان، خاک را
و در نهایت همه‌ی شیفتگان ادب پارسی و عاشقان حضرت حق هر کدام با زبانی صفت حمد او سروده‌اند و نوشته‌اند و بیان کرده‌اند.

مؤلفین محترم و دانشمند تفسیر ارزنده‌ی نمونه در خصوص شروع همه امور با نام و یاد خدا در این کتاب نوشته‌اند:

برای پاینده و جاوید ماندن و مبارک و پربرکت بودن، و مواجه نشدن با شکست و نافرجامی هر چیز و هر عملی لازم است آن را با آفریدگار جهان ارتباط دهیم، و آنها را با نام او شروع کنیم، نه تنها از نظر اسم و صورت بلکه از نظر واقعیت و معنی نیز با او پیوسته باشد؛ زیرا ارتباط با او آن را پربرکت و مبارک و جاوید نگاه می‌دارد، و به همین مناسبت است که خداوند بزرگ به پیامبرش دستور می‌دهد در ابتدای شروع تبلیغ، و نخستین قدم، آن وظیفه‌ی خطیر و بزرگ نام خدای را به زبان آورد ﴿إِقرأ باسم ربك﴾؛ سوره‌ی علق، آیه‌ی ۱ ﴿به نام خدای خویش شروع کن. و می‌بینیم باز حضرت نوح (ع) در آن طوفان عجیب، هنگام سوار شدن به کشتی که روی امواج کوه پیکر آب در حرکت است و با خطرات فراوان روبه‌رو می‌شود، برای مواجه نشدن با شکست و رسیدن به پیروزی کامل، به یاران خود دستور می‌دهد: «هنگام حرکت و ساعت توقف کشتی، نام خدای را بر زبان جاری سازند» ﴿بسم الله مجریها و مرسیها﴾؛ سوره‌ی هود: آیه‌ی ۴۱.

و نیز سلیمان (ع) در نامه‌ی خود که به ملکه‌ی شهر سبا می‌نویسد، آن را با «بسم الله» شروع می‌کند. روی همین اصل خداوند بزرگ دستور می‌دهد، قرآن و هر سوره‌ی از آن را با بسم الله یعنی با نام او آغاز کنیم تا هدف از مجموع قرآن که همان هدایت و سوق دادن بشر به سوی تکامل است با موفقیت و پیروزی بدون شکست انجام شود و این قرآن که به نام خدا آغاز می‌شود، جاوید بماند. تنها در سوره‌ی «توبه» بسم الله نیست به جهت اینکه سوره‌ی مزبور به عنوان اعلان جنگ با پیمان‌شکنان و جنایتکاران مکه، آغاز می‌شود و با توصیف خداوند به رحمان و رحیم سازگار نیست.

رسول بزرگ اسلام (ص) می‌فرمایند: «کل امر ذی بال لم یذكر فیه اسم الله فهو ابتر؛ هر عمل مهم و ارزنده‌ی که بدون گفتن نام خدا شروع شود، بی‌فرجام و ناپایدار خواهد بود.»
 علی (ع) پس از نقل این حدیث اضافه می‌کند که: «انسان هرگاه می‌خواهد عملی انجام دهد باید (بسم الله) بگوید، یعنی با نام خدا این عمل را شروع می‌کنم و هر عملی که با نام خدا شروع شود خجسته و مبارک خواهد بود. و امام باقر (ع) می‌فرماید:
 «سزاوار است هنگامی که کاری را شروع می‌کنیم چه کوچک و چه بزرگ بسم الله بگوییم تا مبارک و با میمنت گردد.»

و به تعبیر یکی از مفسران عالیقدر شیعه: «پایداری و بقای هر عمل بسته به مقدار ارتباطیست که با خدا دارد.»

و بدانیم که: الله جامع‌ترین نام‌های خداست و نام‌های دیگر واجد یک بخش از کمالات او بیشتر نیستند.^۸

و در همان مأخذ پیرامون تناسب صفت خدا با درخواست ما آمده است:
 چه خوب است هرگاه درخواستی از کسی داشتیم، ابتدا او را با صفات نیکش که با درخواست ما مناسبت و ارتباط داشته باشد توصیف نماییم. این روش هم در بین مردم جهان رسم است و هم می‌توانیم از قرآن کریم استفاده کنیم. به عنوان مثال می‌بینیم هنگامی که حضرت عیسی (ع) درخواست «مائده» و غذا می‌کند می‌گوید:
 «اللهم رتنا انزل علینا مائدة من السماء... وارزقنا و أنت خیر الرازقین»:

خدایا به ما روزی ده و تو بهترین روزی دهندگانی.
 و یا اینکه، خداوند به نوح می‌آموزد که برای پیاده شدن در جایگاه مناسب این گونه دعا کند:

[مائده: آیه ۱۱۴]

«وَقُلْ رَبِّ انْزِلْنِي مُنزَلاً مُبَارَكاً وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ»:

خدایا! مرا به نحو مبارکی فرود آر که تو بهترین فرود آورندگان. [مؤمنون: آیه ۲۹]
و زکریا نیز چون فرزندی از خدا می خواهد که جانشین و وارث او باشد، خداوند را با
صفت «خیر الوارثین» می خواند آنجا که می گوید:
«رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْداً وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ»:

خداوند! مرا تنها مگذار که تو بهترین وارثانی. [انبیاء: آیه ۸۹]
با توجه به آنچه گفته شد انسان به این حقیقت پی می برد که: هنگام آغاز کار مهمی که
انسان، هم به نام خداوند شروع می کند و هم به اعانت و کمک او نیاز دارد، لازم است نام
خدا را با یکی از برجسته ترین صفاتش همراه آورد. شاید به همین جهت باشد که خداوند
برای تعلیم پیامبر (ص) و بندگان دستور می دهد: پس از نام او «رحمان و رحیم» بگوید
که شامل تمام جنبه های رحمت او گردد، و برای پیشرفت کار بهترین صفت از صفات
خدا همین (رحمان و رحیم) است.

آوردن صفت «رحمان و رحیم» پس از «بسم الله» روشنگر ارتباط ناگسستنی بین
خدا و بندگان است.^۹

در ذکر اینکه آیا بسم الله الرحمن الرحيم جزء سوره های قرآن است، یعنی آیه یی از
آیات سوره است یا نه و در توضیح آن مؤلف قاموس القرآن می نویسد:
مخفی نماند مجموع سوره های قرآن صد و چهارده است در اوائل همه آنها به جز
سوره ی توبه، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آمده است. یک بار نیز در سوره ی نمل در نامه ی
سلیمان به قوم سبأ ذکر شده، علی هذا مجموعاً صد و چهارده بار در قرآن مجید تکرار شده
است. طبری در مجمع البیان فرموده: به اتفاق امامیه، آن یک آیه است از سوره ی حمد و از
هر سوره ی دیگر و هر که آن را در نماز نخواند نمازش باطل است، خواه واجبی باشد یا
ندبی. و در نمازهای جهریه بلند گفتن آن واجب و در نمازهای اخفاتی بلند خواندن
مستحب است. در این که گفته شد میان فقهای امت (اهل سنت) اختلاف هست ولی در
اینکه آن جزء آیه ی سوره ی نمل است، اختلافی نیست. آیه الله یزدی در عروة الوثقی
فرموده: بسمله جزء هر سوره است. واجب است قرائت آن مگر در سوره ی براءت. در
مستمک عروة ذیل این مسأله فرموده: این مطلب اجمالیست چنان که در خلاف شیخ،
مجمع البیان، نهایة الاحکام، ذکری، جامع المقاصد و... نقل است. حر عاملی رحمته الله در وسائل،

کتاب الصلوة، ابواب قرائت، باب ۱۱ روایات آن را نقل کرده و در باب ۱۲ نیز روایات محمول تر بقیه را آورده است. زمخشری در کشاف گوید، همه ی قراء مکه و کوفه و فقهای آن دو شهر گفته اند: بسمله آیه ییست از فاتحه و از هر سوره. شافعی و اصحابش نیز در همین عقیده اند و لذا آن را با جهر می خوانند و گویند: اهل سلف آن را در قرآن ثابت کرده اند با آنکه توصیه می نمودند قرآن را از هر زاید پاک دارند؛ بدین جهت آمین را ننوخته اند. اگر بسمله از قرآن نمی بود، آن را در قرآن محفوظ نمی داشتند. از ابن عباس منقول است: هر که آن را ترک کند صد و پنجاه آیه از کتاب خدا را ترک کرده است. ولی ابوحنیفه و تابعانش و دیگران گفته اند: آن آیه نیست نه از حمد و نه از سوره های دیگر، فقط برای تبریک و جدا کردن میان سوره ها نوشته شده چنانکه در هر کار با آن شروع می شود و در رأی آنها در نماز با جهر خوانده نمی شود. المنار در ذیل سوره ی حمد گوید: مسلمین اتفاق دارند در اینکه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ از قرآن است و جزء آیه از سوره ی نمل می باشد، ولی درباره ی آن در سوره های دیگر اختلاف دارند. سپس مثل کشاف اقوال را نقل نموده است. ولی در مکتب اهل بیت (ع) (أَهْلُ الْبَيْتِ أَذْرَى بِمَا فِي الْبَيْتِ) چنانکه نقل شد بسمله جزء تمام سوره ها و آیه ی مستقلیست و غیر آن مردود و باطل است. در المیزان از خصال صدوق از امام صادق (ع) نقل شده فرمود: چه شده آنها را! خدا آنها را بکشد. بزرگترین آیه را در کتاب خدا قصد کرده و پنداشته اند که چون اظهارش کنند بدعت است و از امام باقر (ع) منقول است: گرامی ترین آیه را از کتاب خدا که بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ است دزدیدند. و سزاوار است در شروع هر کار بزرگ و کوچک آن را بیاورند تا مبارک باشد و نیز فرموده: در روایت فریقین از رسول خدا (ص) نقل شده: «كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ فَهُوَ يُبْدَأُ فِيهِ بِاسْمِ اللَّهِ فَهُوَ أَثَرٌ...» نا گفته نماند: ابن اثیر در نهایه بدین صورت نقل کرده «كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِحَمْدِ اللَّهِ فَهُوَ أَثَرٌ» رسول خدا (ص) جدا شدن و در روایتی تمام شدن سوره را نمی دانست، مگر با نزول بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. و از صحیح مسلم از حدیث انس نقل کرده که رسول خدا (ص) فرمود: اکنون بر حق سوره یی نازل شد، پس خواند بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. این دو حدیث در المیزان نیز آمده است.^{۱۰}

می دانیم که «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» ۱۱۴ بار در قرآن تکرار شده است و تشکیل یافته از حرف «ب» به اضافه کلمات اسم - الله - الرحمن - الرحيم (یعنی یک حرف آغازین و چهار واژه و کلمه).

تعداد حروف این آیه نوزده حرف است. واژه اسم به صورت مفرد بیست و دو بار و به صورت جمع اسماء نُه بار و به شکل اسمائِه یک بار و اسمائِهم دو بار و در مجموع سی و چهار بار در قرآن کریم به کار رفته است.

کلمه الله نیز ۲۸۲۲ بار و به صورت اللهم پنج بار و جمعاً ۲۸۲۷ مرتبه در قرآن به کار رفته است.

کلمه «الرحمن» ۵۱ بار و واژه «الرحیم» ۹۵ بار به همین صورت و ۲۰ مرتبه به شکل «رحیماً» و جمعاً ۱۱۵ بار در آیات شریفه به کار آمده‌اند.

مقصود از بیان این آمار و ارقام توجه به این نکته است که آیه‌ی شریفه «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» بدون شک از معجزات آشکار قرآن کریم است و برابری تعداد سور قرآنی که ۱۱۴ سوره است با ۱۱۴ مرتبه‌ی که این آیه در قرآن تکرار شده است، یکی از مصادیق بارز آن می‌تواند باشد. دیگر اینکه سه اسم از اسمای حسناى الهی در این آیه شریفه به کار رفته که چنین تناسبی و به این مرتبه در موارد مشابه دیگر به چشم نمی‌خورد و نیز مطلبی که در مقاله‌ی مندرج در یکی از نشریات کشور تحت عنوان نکته‌هایی از قرآن به آن اشاره کرده بودند، اعجاز عددی میان کلمات «الرحمن» و «الرحیم» می‌باشد که در آنجا ذکر شده که کلمه «رحمن» ۵۷ مرتبه و کلمه «رحیم» ۱۱۵ مرتبه در قرآن تکرار شده‌اند، ولی یک مرتبه تکرار کلمه رحیم ویژه‌ی پیامبر گرامی اسلام (ص) بوده که در سوره (التوبه، ۱۲۸) آمده است و در نتیجه کلمه «رحیم» که از اسمای حسنی برای خداوند شمرده می‌شود ۱۱۴ بار تکرار شده، یعنی دو برابر رحمن. و شگفت است که رقم ۱۱۴ همان عددیست که سوره‌های قرآن کریم به تعداد آن نازل شده‌اند، یعنی قرآن دارای ۱۱۴ سوره است.^{۱۱}

مؤلف: و اضافه می‌کنیم که بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ نیز ۱۱۴ بار در سور قرآنی تکرار شده است که کلمه «رحیم» را همراه خود دارد.

نقل است که از رسول (ص) پرسیدند معنی بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ چیست؟ فرمود: اما الله فهو الذى لا اله غيره اما الرحمن فهو العاطف على خلقه البر والفاجر و اما الرحيم فالراحم بالمتقين. ضحاک و عکرمه گفته‌اند: رحمان عطف است به خلق و رحیم آن است که از او درخواست کنند بدهد، و اگر نخواهند عطف کند. و زجاج گفته: رحمان کثیر الرحمة و رحیم بر کثیر و غیر کثیر اطلاق کنند. و ابو عبیده گفته: رحمان ذورحمة است و رحیم به

معنی راحم. و میرد گفته: در رحمان معنی کمال است و در رحیم معنی ایصال و رحمان لا ینصرف است پیش اکثر نحویان و منصرف است پیش بعضی.^{۱۲}

در میان تفاسیر فارسی، شاید تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار تنها تفسیریست که در آغاز شرح و توضیح هر یک از سُور قرآنی به گونه‌ی خاص و عارفانه به تفسیر «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» پرداخته و با بیانی ادیبانه به شکلی شاعرانه و بدیع اقوال گوناگونی را در این خصوص ذکر می‌نماید.

در اینجا به ذکر قسمت‌هایی از این تفسیر که زبان بیان آن گوش جان را نوازش می‌دهد اکتفا می‌کنیم:

قوله تعالی: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» در جمله‌ی قرآن دو هزار و پانصد و شصت و سه جایگاه نام الله است. و در هیچ جای آن چندان آثار کرم و دلایل فضل و رحمت و تعبیه‌ی لطف نیست که در این آیت تسمیت. زیرا که بر اثر او نام رحمن است و رحیم، و امید عاصیان و دست‌آویز مفلسان، نام رحمن و رحیم است. آیین منزل مشتاقان، و انس جان محبتان، نام رحمن و رحیم است تاج صدق بر سر صدیقان و منشور خاصیت در قبضه‌ی خاصگیان، از شرف نام رحمن و رحیم است علم علم در دست عالمان، و حلّه‌ی حلم در بر عابدان، از تأثیر نام رحمن و رحیم است، وجد واجدان و سوز عاشقان و شوق مشتاقان از سماع نام رحمن و رحیم است.^{۱۳}

بشنو سَری از اسرار بِسْمِ اللَّهِ، بسم در اصل به اسم بوده، الف راست بود و شکل وی مستقیم و با در نهاد خود منحرف و منعطف، الف در لوح اول بود و با ثانی، چون در آیت تسمیت آمد، «با» اول گشت و «الف» ثانی. فرا تو می‌نماید که کار الهی نه بر وفق مراد تو بود، تو یکی را اول داری و من آخر گردانم. تو یکی را آخر داری و من اول گردانم. اشارت است که من یکی را به فضل بپذیرم یکی را به عدل رد کنم تا بدانی که کار به عدل و فضل ماست، نه بهنجار عقل شما. الف که اول است ثانی گردانم و با که ثانیست فرابیش دارم و صد کتاب و خطاب خود بدو سپارم و کسوت و رفعت الفی درو پوشانم، تا جهانیان دانند که منم که یکی را بر کشم و یکی را فرو کشم. «تَعَزَّ مِنْ تَشَاءٍ وَ تَذَلَّ مِنْ تَشَاءٍ»

نکته‌ی دیگر شنو ازین عجیب‌تر: در شکل باء بسم الله اشارت‌یست و اندر آن اشارت بشارت‌یست. نقش «با» حقیر و صغیر بود، چون با نام حق پیوسته شد، علو گرفت و خلعت دنو یافت، از روی اشارت می‌گوید ای بنده‌ی مؤمن! حرفی که به نام ما پیوسته شد قدر

و جمال یافت و خطر و کمال گرفت تا بدانی که هر که به ما پیوست از قطعیت ما رست، و هر که دل در غیر ما بست در نهاد خود بشکست.^{۱۴}

و گفته اند آیت تسمیت نوزده حرف است گفت: «من قرأ حرفاً من القرآن كتب له به عشر حسنات بالباء والتاء والواو» و گفته اند زبانیه دوزخ نوزده اند؛ چنانکه رب العالمین گفت «علیها تسعة عشر». و این آیت تسمیت نوزده حرف است، هر آنکس که به اخلاص بر خواند رب العالمین، به هر حرفی از آن زبانیه ی از وی بازدارد، و او را از سیاست وی ایمن کند، و عن سلمان قال رسول الله صلعم: «لا يدخل أحد الجنة الا بجواز بسم الله الرحمن الرحيم كتاب من الله لفلان بن فلان ادخلو الجنة عالية، قطوفها دانية» و عن ابن عباس انه قال: «ان لكل شيء اساساً و اساس الدنيا مكة لانه منها دحيت الارض، و اساس السفوات غريبا و هي السابعة العليا، و اساس الارض عجيبا و هي السابعة السفلى، و اساس الجنان جنة عدن و هي سره الجنان عليها اسست الجنان، و اساس النار جهنم و هي الدركة السفى عليها اُسست الدركات، و اساس المخلوق آدم و اساس الانبياء نوح، و اساس بنى اسرائيل يعقوب، و اساس الكتب القرآن و اساس القرآن الفاتحه، و اساس الفاتحه بسم الله الرحمن الرحيم، فاذا اعتلت او اشتكت فعليك بالاساس تشفيت باذن الله عزوجل»^{۱۵}

و در بیان فضیلت این آیت مصطفی (ع) گفت: «من كتب بسم الله الرحمن الرحيم تعظيماً لله عزّ وجل غفر الله له، و من رفع قرطاساً من الارض فيه بسم الله الرحمن الرحيم اجلاً لله عزّ وجل ان يداس كتب عند الله من الصديقين و خفت عن والديه و ان كانا مشركين يعنى العذاب. و قال «لا يردّ دعاء اوله بسم الله الرحمن الرحيم» گفت هر آن کس که تعظیم الله را بسم الله الرحمن الرحيم نیکو بنویسد، الله وی را بیامرزد، و هر آن کس که رقعہ یی از زمین بردارد که آیت تسمیت بر آن نبشته بود اجلال نام الله را تا به پای فرو نگیرند، وی را به نزدیک الله در زمره ی صدیقان آرند و پدر و مادر وی که در عذاب باشند ایشان را تخفیف کنند، اگر چه مشرک باشند. و دعایی که در اول آن گویند بسم الله الرحمن الرحيم آن دعا رد نکنند و به اجابت مقرون دارند.^{۱۶}

بسم الله - گفته اند که اسم از سمت گرفته اند و سمت داغ است، یعنی گوینده بسم الله دارنده ی آن رقم و نشان کرده ی آن داغ است.

بنده ی خاص ملک باش که با داغ ملک	روزها ایمنی از شحنة و شبها ز عس
هر که او نام کسی یافت، از این درگه یافت	ای برادر! کی او باش و میندیش ز کس

علی بن موسی الرضا(ع) گفت: «اذا قال العبد بسم الله فعنه و سمى نفسه بسمه ربى». خداوندا! داغ تو دارم و بدان شادم، اما از بودِ خود به فریادم، کریم! بودِ من از پیشِ من برگیر که، بودِ تو راست کرد همه کارم.

پیر طریقت گفت: «الهی! نور تو چراغ معرفت بی فروخت، دل من افزونیست. گواهی تو ترجمانی من بکردند ندای من افزونیست، قرب تو چراغ وجد بی فروخت، همت من افزونیست، ارادت تو کار من بساخت، جهت من افزونیست، بودِ تو کار من راست کرد، بودِ من افزونیست. الهی از بودِ خود چه دیدم، مگر بلا و عنا؟ و از بودِ تو همه عطاست و وفا ای به بر پیدا و به کرم هویدا، نا کرده گیر کرد رهی و آن کن که از تو سزا.»

اگر کسی گوید نام‌های خدا فراوانند در نصوص کتاب و سنت و همه بزرگوارند و ازلی و پاک و نیکو، چه حکمت را ابتدای قرآن عظیم به این سه نام کرد؟ و از همه این اختیار کرد و برین نیفزود؟ جواب آن است که دو معنی را این سه نام اختیار کرد و بر آن اقتصار افتاد: یکی که تا کار بر بندگان خود در نام خود آسان کند و از ثواب ایشان هیچ چیز نکاهد، دانست که ایشان طاقت ذکر و حفظ آن نام‌های فراوان ندارند، و اگر بعضی توانند بیشترین آنند که درمانند، و در حسرت فوت آن بمانند، پس معانی آن نام‌ها درین سه نام جمع کرده و معانی آن سه قسم است: قسمی جلال و هیبت راست، قسمی نعمت و تربیت راست، قسمی رحمت و مغفرت راست. هر چه جلال و هیبت است در نام الله تعیبه کرد، و هر چه نعمت و تربیت است در نام رحمن هر چه رحمت و مغفرت است در نام رحیم، تا گفتن آن بر بنده آسان باشد و ثواب وی فراوان، و رأفت و رحمت الله بر وی بی کران.

معنی دیگر آن است که ربّ العالمین را به خلق فرستاد و خلق در آن زمان سه گروه بودند: بت پرستان بودند و جهودان و ترسایان. اما بت پرستان از نام خالق «الله» می دانستند، و این نام در میان ایشان مشهور بود. و لهذا قال تعالى ﴿وَلَن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ﴾ و جهودان در میان ایشان نام «رحمن» معروف بود، و لهذا قال عبدالله بن سلام لرسول الله صلعم «لا أرى في القرآن اسماً كنا نقرأه في التوراة قال وما هو؟ قال - الرحمن - فانزل الله قل ادعوا الله أو ادعوا الرحمن» و در میان ترسایان نام معروف «رحیم» بود. چون خطاب با این سه گروه بود و در میان ایشان معروف این سه نام بود، الله تعالی بر وفق دانش و دریافت ایشان این سه نام فرو فرستاد در ابتدای قرآن، و بر آن نیفزود.

اما حکمت در آنکه ابتدا به الله کرد، پس به رحمن پس به رحیم آن است که: این بر

وفق احوال بندگان فرو فرستاد و ایشان را سه حال است: اول آفرینش، پس پرورش، پس آمرزش. الله اشارت است به آفرینش در ابتدا به قدرت. رحمن اشارت است به پرورش در دوام نعمت. رحیم اشارت است به آمرزش در انتها به رحمت. چنان استی که الله گفتی اول بیافریدم به قدرت پس پروریدم به نعمت آخر بیامرزم به رحمت.

پیر طریفت گفت: الهی! نام تو ما را جواز، و مهر تو ما را جهاز. الهی! شناخت تو ما را امان و لطف تو ما را عیان. الهی! فضل تو ما را لوا و کنف تو ما را مأوی. الهی! ضعیفان را پناهی، قاصدان را بر سر راهی، مؤمنان را گواهی، چه بود که افزایی و نکاهی! الهی چه عزیز است او که تو او را خواهی ور بگریزد او را در راه آیی. طوبی آن کس را که تو او را بی آیا که تا از ما خود کرای؟»^{۱۷}

مصطفی صلوات الله علیه درین حدیث خبر داد از کردگار قدیم و خداوند مهربان عزّ جلاله و تقدّست اسماءه و تعالت صفاته، که از بنده نوازی و مهربانی و بزرگواری خود گفت: قسمت کردم خواندن سورهی الحمد میان من و میان بندهی من، نیمه‌ی از آن مراست و نیمه‌ی از آن بنده‌ی من، و بنده مراست آنچه خواهد. چون بنده گوید بسم الله الرحمن الرحیم، الله گوید بنده‌ی من نام مرا نام نهاد و به نام نیکو خواند، چون بنده گوید الحمد لله رب العالمین، الله گوید بنده‌ی من مرا سپاس داری کرد و از من آزادی نمود؛ چون بنده گوید الرحمن الرحیم، الله گوید بنده من مرا ستایش نیکو و ثنای بسزا گفت. چون بنده گوید ملک يوم الدين، الله گوید بنده‌ی من مرا به بزرگواری و پاکی بستود، بنده‌ی من پشت واکرد، و کار و امن گذاشت، دانست که به سر برنده‌ی کار وی ماییم، تمام کننده‌ی نعمت بر وی ماییم، سازنده‌ی کار وی و روزی رساننده‌ی به وی ماییم، ما را می‌پرستد و از ما می‌خواهد، و دست نیاز به سوی ما برداشت که اهدنا تا آخر سوره همه بنده را دعاست، و او راست آنچه خواست. درین خبر سورة الحمد را صلوة نام نهاد تا تنبیه بود بنده را که نماز بی سورة الحمد درست نیست...^{۱۸}

قوله تعالى: «بسم الله الرحمن الرحيم» - تاهت القلوب بسماع بسم الله، طابت القلوب به شهود بسم الله، غابت القلوب بظهور بسم الله، طوبی لمن حدیثه فی الله، و جلس به هو الله.

ولا جلس الى قوم احدثهم إلا وانت حدیثی بین جلّاسی

نزهة أسرار الموحدين في الإناخة بعفوة بسم الله. رتّع في حدائق القدس من استروح الى نسيم بسم الله.

نام خداوند کریم مهربان، بزرگ بخشایش بر جهانیان، به رحمت فراخ، روزی دهنده‌ی آفریدگان، و دارنده‌ی همگان، دشمنان و دوستان به لطف درواخ (= یقین و درست)، نوازنده‌ی آشنایان و سازنده‌ی کار ایشان در دو جهان.

الله اشارت است به کمال قدرت، رحمن اشارت است به عموم رحمت، رحیم اشارت است به خصوص مغفرت. الله است که بیافرید به قدرت فراخ بی حیل، رحمن است که روزی داد از خزینهِی فراخ بی مؤنت، رحیم است که عیب‌ها فرا پوشیده به کرم فراخ بی شفاعت.

الله است که بیافرید بنده را، و حق شناس ندید، و از وی ببرید. رحمن است که نعمت گسترانید، و از بنده شکر نشنید، و نعمت باز نگرفت، رحیم است که عیب‌ها دید و فراپوشید، عذر نشنید، و پرده ندرید. الله داغ کردن است، رحمن مرهم نهادن است، رحیم در کرم بیفزودن است.

خداوندان معرفت و جوانمردان طریقت گفتند: معنی باء بسم الله آن است که: «بی فافر حوا و بی فتر و حوا». رهیگان من! بندگان من! به من شاد باشید، و از غیر من آزاد باشید. به نام من آرام گیرید. بر ضمان من تکیه کنید. به یاد من آرامش کنید. حق من در دل گیرید. عهد من در جان گیرید. بنده‌ی من! هر جا که راستیست آن راستی به نام ماست. هر جا که سوزیست آن سوز به ذکر ما، هر جا که شادیست آن شادی به صحبت ما، هر جا که عیشیست آن عیش به یاد ما. هر کسی را شادی‌یی و شادی دوستان به مهر ما، مُلک امروز یاد و شناخت ما، مُلک فردا دیدار و یافت ما. زهی سعادت! زهی جلالت! که بنده را پیش آمد بی بهانه و علت!^{۱۹}

در لغتنامه دهخدا تحت «بسم الله الرحمن الرحیم» آمده است که این عبارت جمله‌یست مذهبی که در آغاز کارها برای دور کردن دیوان و شیاطین برای تیمن و تبرک، برای اجرای مراسم مذهبی به کار برند. این جمله در اثر کثرت موارد استعمال مذهبی آن، به صورت یک کلمه‌ی مرکب درآمده و در کتب مذهبی آن را به کلمه‌ی «بسمله» تعبیر کرده‌اند، همچنان که «لا حول و لا قوّة الا بالله» را کلمه‌ی «حوقله» خوانند و جمله‌ی «الحمد لله رب العالمین» را «حمّده» گویند.

در تداول شعرای فارسی زبان جمله‌ی «بسم الله الرحمن الرحیم» به صورت یک اسم درآمده و مسندالیه قرار گرفته است و در بسیاری از مثنوی‌های داستانی فارسی جای

یک مصرع را گرفته است.

مؤلف تذکری هفت آسمان ابیات زیر را از مثنوی‌ها یاد کرده است که در آن جمله‌ی کامل «بسم الله الرحمن الرحيم» آمده است:

بسم الله الرحمن الرحيم	حرف نخست است ز نظم حکیم
بسم الله الرحمن الرحيم	گیسوی مشکین نگار قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	زلف گره گیر عروس قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	گوهر یکدانه‌ی دُرّج قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	نغمه‌ی مرغان ریاض نعیم
بسم الله الرحمن الرحيم	مطلع انوار کلام قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	وسمه‌ی ابروی عروس قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	هست ز گلزار الهی شمیم
بسم الله الرحمن الرحيم	مخزن اسرار خدای کریم
بسم الله الرحمن الرحيم	در غم و اندوه مصیبت ندیم
بسم الله الرحمن الرحيم	غنچه‌ی سربسته‌ی راز حکیم
بسم الله الرحمن الرحيم	خال و خط شاهد نظم قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	مدّ تفصیل حساب قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم	حاصل هر چار کتاب قدیم

[مولوی ذوالفقار علی به نقل از تذکری هفت آسمان، ص ۱۷۱]

□

سنایی گفته است:

تو در کشتی فکن خود را می‌پای از بهر تسبیحی

که خود روح القدس گوید که بسم الله مجریها

□

و حافظ می‌فرماید:

مده به خاطر نازک ملالت از من زود   که حافظ تو خود این لحظه گفت بسم الله

□

و جامی صاحب تحفة الابرار سروده است:

بسم الله الرحمن الرحيم   هست صلاى سر خوان كريم

□

صفى عlishاه در تفسير قرآن خود گفته است:

باب گنج علم خود ذات قدیم   کرد بسم الله الرحمن الرحيم

□

و شاعری ایزدگشسب نام در اسرار العشق سروده که:

باب دل را هست مفتاحی عظیم   اوست بسم الله الرحمن الرحيم

هست الف بالام و را اندر خبر   رمز الله رؤوف ای بابصر

□

و در غزل‌های شیوای صائب تبریزی می‌خوانیم:

اگر نه مذ بسم الله بودی تاج عنوان‌ها   نگشتی تا قیامت نو خط شیرازه دیوان‌ها

محمد الغزوی صاحب کتاب اسم اعظم او معارف بسمه به نقل از تفسیر البرهان والوسائل می‌نویسد: البسملة أكرم آية من القرآن الكريم، بل أعظمها و هي عنوان رحمة الله السابقة الواسعة، ومن أجلها كانت في أول كل كتاب نزل من السماء، وأول آية أنزلها الله تعالى على رسوله محمد(ص)، فالبسملة فاتحة الكلام، بل فاتحة لكل بداية.^{۲۰}

مؤلف کتاب فوق الذکر اقوال متعدد و روایات فراوانی را در باب بسم الله در اثر خویش ذکر کرده است که از نقل آنها معذوریم و تنها به قول او به نقل از جامع بروجردی بسنده می‌کنیم:

المستدرک وفيه عن أبي عبد الله(ع) في قول الله عز وجل: «ولقد آتيناك سبعاً من المثاني والقرآن العظيم». «بسم الله الرحمن الرحيم» هو اسم الله الأكبر والسبع المثاني: الكتاب يثنى بها في كل صلاة.^{۲۱}

□

در پایان این بحث بجاست که ذکرى هم از آیات تهلیل (آیه‌هایی که در آنها لا اله الا الله وجود دارد و یگانگی و یکتایی خدا را مطرح می‌کنند) در قرآن کریم داشته باشیم. در قرآن کریم آیاتی وجود دارد که وحدانیت و یگانگی حضرت حق را متذکر می‌شود و صریحاً بیان می‌کند که خدایی جز خدای یکتا نیست:

که یکی هست و هیچ نیست جز او   وحده لا اله الا هو

این آیات قدر و منزلت عظیم دارند به گونه‌یی که بعضی علمای دین فرموده‌اند: اسم اعظم خدای تعالی در این آیات مندرج است و بنابر روایتی ابن عباس از پیامبر اسلام (ص) نقل کرده است که: هر کس این آیات را با طهارت کامل و حضور قلب بخواند، آثار و فواید عظیم بر آن مترتب خواهد بود. گفته شده که این آیات مبارک ۳۷ بار در قرآن آمده است. ولی مؤلف محترم «نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم» تعداد ۳۹ آیه را ذکر کرده‌اند.^{۲۲}

گفته‌اند که لا اله الا الله کلمه‌ی شهادت است یعنی، نیست خدایی مگر خدای تعالی. و نیز گفته‌اند که تهلیل یعنی: لا اله الا الله گفتن. [تاج‌المصادر بی‌هی]

شعرا و نویسندگان بزرگ پارسی به ویژه آنان که در مسائل اعتقادی و عرفانی آثار گرانقدری از خود به یادگار گذاشته‌اند، تأثیرات عمیق و کاملی از این آیات پذیرفته‌اند و در جای جای کلام خویش یگانگی و وحدانیت حضرت حق را بازگو می‌نمایند که برای نمونه به چند مورد اشاره می‌کنیم:

نام‌های بزرگ طاهر او	هست اوصاف صنع ظاهر او
فارغ از شوق و ذوق و نیک و بد است	برتر از وهم و فکرت و خرد است
کس نداند که چیست الا او	صفتش لا اله الا هو

□

ابوسعید ابی‌الخیر در یک رباعی می‌سراید:

عارف که ز سر معرفت آگاه است	بی‌خود ز خود است و با خدا همراه است
نفی خود و اثبات وجود حق کن	ایمن معنی لا اله الا الله است

□

و مولوی شاعر عظیم‌الشأن و عارف والا مقام ادب پارسی در دو رباعی گوید:

از ذکر بسی نور فزاید مه را	در راه حقیقت آورد گمراه را

□

ای طالب اگر تو را سر این راه است	واندر سر تو هوای این درگاه است
مفتاح فتوح اهل حق دانی چیست	خوش گفتن لا اله الا الله است
هر صبح و نماز و شام ورد خود ساز	ایمن گفتن لا اله الا الله است

و اما در ذیل سیرالعباد المبدء والمعاد سنایی غزنوی از حکیم اوحالدالدین طبیب رازی

آمده است که:

ای خداوند جسم و جان و خرد	بیش ازین مرغ فهم بر نپرد
هر چه در وهم و در کمال آید	ذات پاک تو بیش از آن آید
عقل ما جمله واله صفت	لیک عاجز ز کُنه معرفت
ذات تو بی چرا و بی چون است	کُنْهت از حد وصف بیرون است
پرتو نورت آسمان و زمین	از تو پیدا شده همان و هم این
هم ز امر تو آفرینش جان	هم به نور تو بینش انسان
ظاهر امر تو جهان آمد	چون به باطن رسید، جان آمد
نیست فیض تو را نهایت جود	بیش از این بر نتافتست وجود
بر جهان مر تو را خدایی به	بر خدایی خود گواهی ده
قول غیر تو در تو سست آید	این شهادت ز تو درست آید
تو همه نور و جان ما تیره	چشم عقل از جمال تو خیره
نور خورشید در جهان فاش است	آفت از ضعف چشم خفاش است
از همه پاک و با همه همراه	وحده لا اله الا الله

پی‌نوشت‌ها

۱. میبیدی، ابوالفضل، تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار، ج چهارم، ص ۹.
۲. مجلسی، علامه محمدباقر، بحار الانوار، ج ۹، ص ۳۳۸، س ۱.
۳. شیخ صدوق، کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۱، س ۳.
۴. بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۱۴۵.
۵. همان، ج ۹۱، ص ۱۷۸. و نیز رجوع کنید به المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار - ج دهم - علیرضا برآزش، ص ۶۶۹۷ تحت کلمه خیر.
۶. تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۵.
۷. همان مأخذ، ج ۲، ص ۹.
۸. تفسیر نمونه، ج اول، ص ۶-۹.
۹. همان، ص ۱۱-۱۳.
۱۰. قاموس القرآن، ج ۳، ص ۳۲۸.
۱۱. روزنامه‌ی همشهری، پنج شنبه ۹ مرداد ۱۳۷۶ سال پنجم، شماره‌ی ۱۳۱۷ صفحه‌ی ۱۱ و نیز رجوع کنید به ص ۸۹ دانستنی‌های قرآن، مصطفی اسرار، انتشارات فلق، ۱۳۷۲.
۱۲. به نقل از نفایس الفنون.
۱۳. کشف الاسرار و عدة الابرار، ج ۵، ص ۳۴۶.
۱۴. همان مأخذ، ج ۷، ص ۲۸۴.
۱۵. همان، ج ۱، ص ۱۰.
۱۶. همان، ج ۱، ص ۹.
۱۷. همان مأخذ، ج ۱، ص ۲۶-۲۹.
۱۸. همان مأخذ، در تفسیر سورة الفاتحة.
۱۹. همان مأخذ، ج ۲، ص ۴۱۵-۴۱۶.
۲۰. الفروی، محمد، مقدمه الاسم الاعظم أو معارف البسملة والحمد له، منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات بیروت، لبنان ۱۹۸۲ م.
۲۱. همان مأخذ، ص ۳۵.

۲۲. مقتدری، دکتر محمد تقی، نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم در قرآن کریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ص ۱۵۶.

نشانی آیات مبارک تهلیل عبارتند از:

(۲:۱۶۲) - (۲:۲۵۵) - (۳:۲) - (۳:۶) - (۳:۱۸) - (۴:۸۷) - (۶:۱۰۲) - (۶:۱۰۶) - (۷:۱۵۸) - (۹:۳۱) -
 (۹:۱۲۹) - (۱۰:۹۰) - (۱۱:۱۴) - (۱۳:۳۰) - (۱۶:۲) - (۱۶:۵۱) - (۲۰:۸) - (۲۰:۱۴) - (۲۰:۹۸) - (۲۱:۲۵) -
 (۲۱:۸۷) - (۲۳:۱۶) - (۲۷:۲۶) - (۲۸:۷۰) - (۲۸:۸۸) - (۳۵:۳) - (۳۷:۳۵) - (۳۸:۶۵) - (۳۹:۶) - (۴۰:۳) -
 (۴۰:۶۲) - (۴۰:۶۵) - (۴۴:۸) - (۴۷:۱۹) - (۵۹:۲۲) - (۵۹:۲۳) - (۵۹:۲۴) - (۶۴:۱۳) - (۷۳:۹).

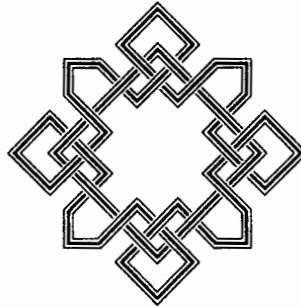
❖ فصل هشتم

خواص ذکر اسماء و صفات الهی

◁ ۱. آخر

ضد معنی اول و ملخص معنی اش باقی بعد از فنای اشیاست و از برای دوام در کارها و اتمام آن.

□ خواص این ذکر

مداومت بر این اسم نفعی عظیم دارد. عدد کبیرش هشتصد و یک، وسطش هشتاد و یک، صغیرش نه است و بسیار گفتن اسم آخر و معز و مذل برای غلبه بر خصم و هیبت بین الناس نافع؛ و عدد کبیر مُعِز یکصد و هفتاد و هفت، وسطش هیجده، صغیرش نه؛ و عدد کبیر مُذِل هفتصد و هفتاد و هفت و صغیرش چهارده*؛ و هر کس از ظالمی ترسد، هفتاد و پنج بار یا مُذِل گوید و به سجده رود، شری از او دفع شود.

◁ ۲. احد

به معنی واحد است در اشمال بر نفی اجزا و ابعاض و فرق میان واحد و احد در سه وجه است:

- آنکه واحد متفرد بالذات است و احد متفرد بالمعنیست.
- آنکه واحد به سبب مورد اعم است از احد. زیرا که واحد را بر ذوی العقول و غیر ذوی العقول اطلاق می کنند و اطلاق نمی کنند احد را بر غیر ذوی العقول.
- واحد داخل در ضرب و عدد می شود و احد داخل نمی تواند شد.

---

* عدد کبیر، مجموع اعداد حروف است، و وسط، آن است که مرتبه ی هزارگان و صدگان و دهگان را نشان دهد، و صغیر، آن است که مجموع هر کدام اگر به دهگان برسد، به هر کدام حساب شود.

□ خواص این ذکر

و خواندن این در همه وقت برای تخلیص و تجرد سیزده بار فائده‌ی عظیم دارد و هزار بار در خلوت گفتن چنان ظاهر شود که ملایکه با وی همراهند و عدد کبیرش سیزده و وسطش چهارده و صغیرش نیز چهارده است و الله یعلم.

◁ ۳. اکرم

به معنی کریم است و افضل التَّفضیل در اینجا منظور نیست؛ بلکه به معنی فعل است؛ کقوله تعالی: وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ اِی: هَيِّنْ. و کقوله: لَا يَضِلُّهَا إِلَّا الْأَشْثَى که به معنی شقیست و قول شاعر: إِنَّ الْأَذَى سَمَكُ السَّمَاءِ بَنَى لَنَا بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعْزُ وَأَطْوَلُ. که أعز و أطول به معنی عزیز و طویل است.

□ خواص این ذکر

برای گرامی بودن، مداومت نمایند و عدد کبیرش دویست و شصت و یک، وسطش بیست و هفت و صغیرش نه است.

◁ ۴. الله

اسم ذاتیست مستجمع همه صفات کمال که من حیث الاستحقاق سزاوار پرستش و حمد باشد. پس الله هرگاه گفته شود، گویا اسمای حُسنی همه گفته شده و آن را لفظ جلاله گویند؛ مأخوذ از: اله یأله به معنی درخشندگی و رفعت از تاله و اله است؛ به معنی تعبد و عبادت از وله. و اصل اله، ولاه است؛ به سه معنی: متحیر ساختن؛ مشتاق بودن؛ پناه دادن.

و در اصل لاه بوده است. حرف تعریف متصل به وی شده. و او را اسم اعظم گویند به چند وجه:

- ۱. هر یک از حروف وی حذف کنند، معنی وی برقرار است.
- ۲. مشهورترین اسماست.
- ۳. بر همه اسماء مقدم است.
- ۴. مختص به کلمه‌ی توحید و شهادتین است.
- ۵. از همه‌ی اسماء بیشتر است. در قرآن دو هزار و هفتصد و هشت جا مذکور است.

○ ۶. عددش به هر زبانی شصت و شش است؛ چنان که به عبری ادنی گویند. لمؤلفه:

اسم اعظم کان بود اصل وجود	می نگنجد زیر این چرخ کبود
در ته گرداب هایش نه فلک	می تپد چون حلقه گوش سمک
زیر هر موجش هزاران گوهر است	زیر هر گوهر بهای دیگر است
سوی کنهش فکر هر دانا نرفت	کس به زورق در تک دریا نرفت
بی نشان از نقطه می دانی چراست؟	تا بدانی بی نیاز از ماسواست
گر تو خواهی ره بیابی سوی آن	بی نشان شو، بی نشان شو، بی نشان

□ خواص این ذکر

در هر یک از چاشت و عصر و ثلث آخر شب، شصت و شش بار خواندن جهت برآمدن مطالب. و عدد وسطش دوازده و صغیرش سه است.

◁ ۵. اول

دو معنی دارد:

- ۱. سبقت دارنده بر همه ی اشیاء.
- ۲. ابتدا کننده در خلق اشیاء که قبل از وجود هر شیء بوده است و او را ابتدایی که منتهی به مدت شود، نبود.

□ خواص این ذکر

جهت یمن در شروع کردن کارها و پیش نهاد هر چیزی خواندنش مؤثر، عدد کبیرش سی و هفت، وسطش ده، صغیرش یک است و به معنی ثانیست مبدیء به همزه و معید عکس آن است و چون انگشت سیابه بر شکم حامله گذارد و یا مبدیء گوید، حمل سقط نشود و عدد کبیرش پنجاه و شش، وسطش یازده، صغیرش دو؛ عدد کبیر معید یکصد و بیست و چهار، وسطش شانزده، صغیرش هفت است.

◁ ۶. باری

به معنی خالق است، زیرا که «برء» به معنی خلق آمده، لهذا خلاق را بریّه گویند و قوله: باریء التسم و هو الذی خلق الخلق.

و در حالت اضافه البته به همزه خوانده می‌شود، چون: توبوا إلى بارئکم. و بدون اضافه، گاهی به همزه و گاهی به یاء خوانده می‌شود.

□ خواص این ذکر

جهت خلاصی از تنهایی و پیدا شدن فرزند و نتاج حیوانات، مداومت بر این اسم، فایده‌ی عظیم دارد و هر کس این اسم را بسیار بگوید، جسدش در قبر تازه ماند. عدد کبیرش دویست و سیزده، وسطش بیست و چهار، صغیرش شش است.

◁ ۷. باسط

یعنی پهن کننده‌ی فضل و احسان و رزق بر بندگان به خصوص بر اغنیا و بر معانی دیگر ضدّ معانی قابض دارد. جهت فراوانی مال و منال و فرزند و توسعه‌ی معاش و افزونی اسباب دنیوی.

□ خواص این ذکر

مداومت نمودن بر این نام تجربه شده به غایت مفید است. عدد کبیرش ۷۲، و عدد وسطش ۹، و صغیرش نیز ۹ عدد است. مرویست که هر کس وقت سحر دست بر دارد و ده بار بگوید، محتاج نشود به سؤال هیچ کس.

◁ ۸. باطن

دو معنی دارد:

○ ۱. پنهان بودن از احتجاب و ادراک ابصار و تلوّث خاطر و افکار که شاهین نظر عقل دوربین به ادنی پایه‌ی دریافت کنه ذاتش نرسد؛ لمؤلفه:

با بال و پر کی طی کند یک پایه‌ی قدر تو را مرغ خیال ماسوی در عالم تعبیرها و این معنی با آنچه در معنی ظاهر گفته شد، منافات ندارد؛ چه، او - سبحانه - هویداست به دلایل و اعلام و مخفیست به کنه. از او هام محجوب است به ذات و مرئی و محسوس است به آیات؛ فهو الباطن بلا حجاب و الظاهر بلا اقتراب.

○ ۲. او سبحانه باطن است بر هر چیزی؛ یعنی خبیر و مطلع است بر بواطن امور و از سرایر و ضمائر خلق خود غافل نیست؛ چه بطانة الرّجل شخصی را گویند که از مکنون

اسرار او آگاه باشد و در امور خفیه مشورت به او کرده شود. در عده آورده که: هو العالم بسرایر القلوب و الباطن علی ما بطن من الغیوب.

□ خواص این ذکر

جهت مخفی بودن اسرار و یا مطلع شدن بر ضمایر و اخبار بخوانند به عدد شصت و دو که کبیره است و عدد وسطش هشت و صغیرش نیز هشت است.

◁ ۹. باعث

برانگیزنده‌ی خلائق بعد از فوت در قبر برای سؤال و در آخرت برای جزا و فصل و قضا و باقی بودن در دار بقا و برانگیزنده‌ی پیغمبران برای نمودن راه هدی.

□ خواص این ذکر

کسی که در وقت خواب، صد بار یا باعث گوید، و دست بر سینه بمالد، حق تعالی دل او را زنده گرداند به نور معرفت خود و از برای برانگیختن کارها مداومت آن مفید است. عدد کبیرش ۵۷۳، وسطش ۶۰، صغیرش ۶ است.

◁ ۱۰. باقی

ضد فانی است، یعنی همیشه پاینده و برقرار، که عارض نشود او را عوارض فنا و زوال و بقای او به انتها نرسد و محدود نباشد؛ یعنی بقای ازلی نه چون بقای بهشت و دوزخ؛ چه، بقای آنها ابدی است، اما ازلی نیست و فرق میان ازل و ابد آنکه، ازل پاینده و دائم بالذات است، به عنوان وجوب، و ابد پاینده و دائم بالعرض؛ اعم از وجود امکانی یا وجود وجوبی.

□ خواص این ذکر

جهت طول عمر و استحکام ابنیه و اولاد، مداومتش نفع عظیم دارد؛ به عدد یکصد و سیزده که کبیرش می‌باشد و عدد وسطش چهارده و صغیرش پنج است.

◁ ۱۱. بدیع

به معنی مُبدِع و فَعیل به معنی مفعَل است؛ چون الیم به معنی مولم است. بدیع یعنی از نو

پدیدآورنده‌ی همه‌ی موجودات، از غیر اندازه که پیشتر ملاحظه کرده باشد؛ چه، بدع ابتدای چیزی را می‌گویند از غیر ماده کقوله تعالی: قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ. و دیگر چیزی از کسی دیده شود، هرگز از و ندیده باشند، گویند: فلان چیز از تو بدیع بود.

□ خواص این ذکر

این اسم شریف، جهت درست آمدن کارها و اکثر امور، خواندنش نافع است و عددش هشتاد و شش و عدد وسطش چهارده و صغیرش پنج است.

◁ ۱۲. بَرّ

اسم فاعل از بَرّ به معنی نیکی است؛ چه در اصل، بارّ است که به فکّ ادغام بارر باشد؛ یعنی نیکی کننده بر بندگان خود بر وجه اعمّ و اتمّ. و معنی دیگرش صادق و راست آورنده است؛ چنانچه گویند: بَرّ یمن فلان. یعنی راست شد قسم فلانی و معانی ربّ نیز از آن مستفهم شود؛ هرگاه به قلب مکانی آن قائل شویم.

□ خواص این ذکر

برای توفیق نیکوکاری و دفع الم و سلامتی فرزندان، نافع است. عدد کبیرش ۲۰۲، و عدد وسطش ۲۲، و عدد صغیرش ۴، است.

◁ ۱۳. بصیر

بینا و مطلع بر همه‌ی آنچه دیده می‌تواند شد؛ بدون آلت بصر یا بیننده‌ی آنچه از نظر مخفی است.

□ خواص این ذکر

از جهت رفع رمد و شبکوری و سایر امراض چشم و رفع قساوت قلب و رفع مبهوتی، مداومت نمایند. عدد کبیرش سیصد و دو است و در جمع‌ها مداومت نمودنش متضمن رعایت از نزد باری تعالی است و عدد وسطش سی و دو و صغیرش پنج است و از جهت بینا شدن در امور دنیا و آخرت بخوانند.

◁ ۱۴. تَوَاب

بازگشت کننده به رحمت خود بر عبد بعد از توبه‌ی عبد از جرایم و مبالغه‌ی آن مقتضی آن است که هر چند بنده تکرار در معصیت و بازگشت از آن کند، او نیز قبول توبه‌ی وی می‌نماید و در هیچ مرتبه ردّ توبه‌ی وی نکند.

□ خواص این ذکر

برای توفیق توبه و انابه و ترک معاصی، مداومتش مجرب است. عدد کبیرش ۴۰۹ مرتبه و عدد وسطش ۴۹ بار صغیرش ۴ است و نزدیک به این است صبور در معانی و خواص. عدد کبیرش ۲۹۸، وسطش ۳۷، و صغیرش یک است.

◁ ۱۵. جَبَّار

دو معنی دارد:

- تدارک کننده‌ی فقر فقیران به غنا و توانگری و کسر شکستگان به دفع ستم از ایشان و بر این معنی جیره که در موضع زخم و شکست اعضای وضو می‌شود.
- برپادارنده‌ی خلق خود به آنچه فرماید و آنچه تقدیر کند؛ خواه راضی باشند و خواه نباشند و بر این معنیست حدیث لا جبر ولا تفویض.

□ خواص این ذکر

هر که هر روز بیست و یک بار بخواند، از ظلم ایمن گردد. برای هر دردی نافع است. عدد کبیرش دویست و سی و شش و عدد وسطش بیست و شش و صغیرش هشت است.

◁ ۱۶. جَلِيل

بزرگوار، مأخوذ از جلال و عظمت و شأن است، به نحوی که صغیر باشد نزد او هر بزرگی، و حقیر باشد نزد عظمت او هر فخیمی. يقال: جَلَّ فلانٌ فی عینی. ای: عظمته.

□ خواص این ذکر

برای یافتن جاه و منصب عالی و بزرگی و حشمت بین الناس، مداومتش اکسیر احمر است. عدد کبیرش ۷۳، وسطش ۱۰، و صغیرش یک است. و مرویست که هر کس یا جلیل بسیار گوید، هر کس او را ببیند، تعظیم و توقیر وی کند و چون به

مشک و زعفران نویسند و بخورند، بزرگ خلاق و نزد ایشان عزیز و سرافراز گردند.
والله يعلم.

◁ ۱۷. جواد

عطا کننده‌ی نعمت عظیمه‌ی متواتره و احسان کننده عواطف متکاثره بر برّ و فاجر از
خلقی خود، خواه مستحقّ آن باشد به اعمال خود، خواه نباشد. در سخا و جود او سبحانه
عام است؛ شاعر می‌گوید:

جملگی ز انعام عامت می‌برند و می‌چرند

انس و جن و وحش و طیر و دیو و دد، هم مور و مار

قطره‌ای ناید کم از دریای جودت ای جواد

در تمام خلق عالم صد هزار اندر هزار
و اسنادِ جود به خدا دادن، نوعی از تجوُّز است؛ به طریق استعمال نه به حسب لغت؛
زیرا که جود در لغت، به سه معنی آمده است:

۱. دقت و همواری. و از آن مقوله است قرائت به رسم تجوید و جودت قرائت و جودت
فکر. گویند: فلانُ جواد الفکر. ای: دقیق.

۲. حدّت و تندی در رفتار؛ چنان که اسب تندرو را جواد گویند.

۳. نرمی و لینت. چنان که زمین نرم و کاغذ صاف را ارض سخا و قرطاس سخاوی گویند.
پس سخی را نیز به همین جهت که نرم می‌شود دل او در نزد حوائج، جواد نامند. یقال: جاد
السخی من الناس بجود جواد او رجل جواد و قوم اجواد و جود ای: اسخیا.

□ خواص این ذکر

جهت برطرف شدن خست و دناات طبع لثیمان و متّصف شدن به بخشش و کرم،
مداومت بر این ضروری است. عدد کبیرش ۱۴، وسطش ۵ و صغیرش نیز ۵ است.

◁ ۱۸. حبیب

فعلیل به معنی فاعل یعنی نگهدارنده‌ی اشیا از چیزی که مستلزم فنای آن باشد تا
موعدی که مقرر گردانیده است و حفظ به این معنی که بر خلق اطلاق کنند، اسناد به جنب
الهی نمی‌شود؛ چه حفظ بندگان، نگه داشتن چیز است در خاطر.

□ خواص این ذکر

و این اسم برای حفظ مال و بدن و سایر متعلقان از غرق و حرق و سرق فایده‌ی عظیم دارد و عدد کبیرش نهصد و نود و هشت است و گفتن به عدد لفظ باعث ایمنی از خوف است؛ اگر چه در نزد شیر راه رود و امان از غرق و سریع‌الاجابه است و عدد وسطش یکصد و هفت و عدد صغیرش هشت است.

◁ ۱۹. حسیب

سه معنی دارد:

- احصا کننده و دانشمند؛ کقوله: بِكُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا.
- محاسب یعنی به حساب رسنده؛ کقوله: كُنِيَ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا.
- کفایت کننده؛ کقوله: حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. ای: کفاک. و منه قوله تعالی: عَطَاءٌ حِسَابًا. ای: کافیاً.

□ خواص این ذکر

جهت درست آمدن محاسبات و فیصل یافتن امور به هم ریخته بخوانند؛ به عدد هشتاد. و هرکس در هفته روزی هفتاد بار حسبی الله الحسیب گوید و ابتدا از پنجشنبه کند، کفایت مهم وی شود و نجات از مخاوف یابد؛ خصوصاً از شر غمّازان. ورد این اسم به عدد کبیر هشتاد، و وسط و صغیر هر دو هشت. هرکه این اسم را بسیار بخواند، همه ازو بترسند.

◁ ۲۰. حفی

به حاء مهمله به معنی عالم و داناست و مأخوذ از حفی بحفی به معنی احاطه است و منه قوله تعالی: يَسْأَلُونَكَ كَاتِبًا حَفِيٌّ عَنْهَا. ای: محیطٌ علیها بمجیئها. و به معنی لطیف نیز آمده؛ یعنی مهربان که نیکی وی به تو می‌رسد.

□ خواص این ذکر

برای وقوف بر ضمائر و مایل شدن دل مداومت به این اسم، نافع است. نود و هشت بار بخوانند به عدد کبیر که مُجَرَّب است و عدد وسط آن، هفده و عدد صغیرش هشت است.

◁ ۲۱. حق

سه معنی دارد:

- سزاوار؛ یعنی سزاوار هر نیکی؛ کقوله: لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ...
- متحقق الوجود؛ چنان که گویند: الْجَنَّةُ حَقٌّ وَ النَّارُ حَقٌّ.
- متحقق یعنی حق کننده‌ی حق و مراد آنکه او سبحانه عبادت خود را حق گردانیده و عبادت غیر خود را باطل؛ کقوله: ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ.

□ خواص این ذکر

جهت استخلاص مال خود را از ید غریم، مجرب است و خاصیت دیگر در اسم شهید ذکر می‌شود. عدد کبیرش یکصد و هشت، و عدد وسطش هجده و عدد صغیرش نه است.

◁ ۲۲. حکیم

محکم کار و گذارنده‌ی هر چیز به موقع خود و معنی احکام در اینجا شدت تدبیر و حسن تصویر و تقدیر است؛ به نهجی که فعل قبیح از وی صادر نشود و کسی را مجال اعتراض بر وی نباشد و به قولی حکیم به معنی علیم است؛ یعنی دانا که علم او محیط به همه معلومات باشد؛ چه مراد از آیه: يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ عِلْمَ (است).

□ خواص این ذکر

و این اسم، مداومتش برای راست آمدن کارها و دانستن مجهولات مجرب است. عدد کبیرش هفتاد و هشت، وسطش پانزده، صغیرش شش است و حکم بدون یاء نیز اسم خداست؛ به معنی داور و وکیل. و عددش ده عدد کمتر است.

◁ ۲۳. حلیم

بردبار، صاحب اناة، مهلت دهنده، که تعجیل به عقوبت هیچ نکند و متغیر نسازد او را جهل جاهلی و غضب غضب‌کننده و عصیان معصیت کنند.

□ خواص این ذکر

و نوشتن و شستن این نام و آب آن را بر زراعت پاشیدن موجب نمو است و برای فرو نشستن خشم و وقوف بر اسرار غیب و اطفاء نائرة حمیت و جهل و پیدا شدن آرام

در دل و حفظ از بلیات، این اسم شریف را مداومت نموده، روزی صد بار بخواند و عدد خاص آن هشتاد و هشت است و وسطش شانزده و صغیرش هفت است.

◁ ۲۴. حمید

فعیل به معنی مفعول است؛ یعنی حمد کرده شده و مستحق حمد به سبب افعال مستحسنة در حالتی از شدت و رخاء و سرّاً و ضمّاً. نقیض ذم است و مرادف شکر است؛ به اعتبار مورد. هر دو عبارتند از ثنا به لسان بر جمیل اختیاری؛ لکن به اعتبار متعلق حمد، اعم از شکر است؛ چه شکر، در مقابل نعمت است و حمد لازم ندارد که در مقابل نعمت باشد. این اسم برای شهرت کردن به ثنا و نیکی مجرب است و جهت دفع فحاشی بر ظرف آب نویسد و آب خورند. عدد کبیرش شصت و دو، وسطش هشت و صغیرش نیز هشت است.

◁ ۲۵. حی

زنده به ذات خود که محتاج نیست به حیاتی که به آن زندگی کند و راه نیابد به او فوت و فنا. و به قولی حی آن کس را گویند که صحیح باشد به او اسناد علم و قدرت ذاتی و حی به این معنی منحصر است به ذات احدیت و غیر او را نشاید؛ چنان که آیه ی إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ مشعر بر این معنی است.

□ خواص این ذکر

و مداومت بدین نام خصوصاً در عقب هر نماز هیجده بار، باعث طول عمر و دفع مرگ مفاجات و توسعه‌ی معاش است. چون صاحب رمد نوزده بار بخواند، شفا یابد و گفتن یا حی یا قیوم جهت زیادتى معاش، اثر عظیم دارد. عدد وسطش نه، صغیرش نیز نه است.

◁ ۲۶. خالق

آفریننده و از نو پدیدآورنده‌ی اشیا بی ماده و مثال و اندازه و نشان و تقدیرکننده و اندازه گیرنده؛ چنانچه در قول خدا که در قول عیسی فرموده: اِنِّیْ اَخْلَقُ مِنَ الطِّينِ کَهَيْئَةِ الطَّيْرِ. چه، عیسی خالق حقیقی آن نبود؛ بلکه ترکیب‌بندی می نمود.

□ خواص این ذکر

جهت راحت در قبر هفته‌ای صد مرتبه بگویند. جهت استحکام اعتقاد به ضروریات مداومت نمایند. وردش به عدد کبیر ۷۳۱، و به عدد وسیط ۷۴، و صغیرش ۲ است.

◁ ۲۷. خبیر

دانا به کنه اشیا و غوامض آن. مأخوذ از خبر است به معنی علم؛ چنانچه اهل علم را اهل خبره گویند؛ لکن چون به باب افتعال رود، به معنی امتحان و متضمن معنی طلب باشد.

□ خواص این ذکر

این اسم، مداومتش جهت مطلع شدن بر امور پنهانی و بر ضمائر الناس مجرب است. وردش به عدد کبیر ۸۱۲، وسطش ۸۳، و به عدد صغیر ۲ عدد است.

◁ ۲۸. خیر الناصرین

بهترین یاری کنندگان. اگر چه اصل «خیر»، «اخیر» و افعّل التفضیل است، در اینجا به معنی تکرار نصرت است از او سبحانه؛ چنانچه در خیر الزّاحمین تکرار رحمت اوست. معنی تفضیل مراد نیست. چه معنی تفضیل در جایست که غیر او نیز نصرت تواند کرد و حال آنکه نصرت منحصر است به ذات اقدس او سبحانه.

□ خواص این ذکر

هر کس این اسم شریف را مداومت نماید، نصرت خدا در هر مصافی به او رسد و توفیق یاری دین بیابد. وردش به عدد کبیر ۱۲۴۲، وسطش ۱۲۶، و صغیرش ۹ عدد است.

◁ ۲۹. دینان

مبالغه از دین است که در لغت به معنی برابری است. یعنی برابری دهنده عمل عاملان به مزد و در اصطلاح چند معنی دارد: ۱. اجزا و مزد، کما تدین تدان؛ ۲. خواندن؛ ۳. توحید؛ ۴. عدل؛ ۵. ملت؛ ۶. اسلام؛ ۷. کفر و ایمان کقوله: لَکُمْ دِینُکُمْ وَلِی دِین؛ ۸. عاقبت؛ ۹. عید کقوله: اتَّخَذُوا دِینَهُمْ لَهْوَاً وَلِعباً. ای: عیدهم؛ ۱۰. شریعت؛ ۱۱. حدّ شرعی؛ ۱۲. اطاعت؛

۱۳. اعادت؛ ۱۴. فروتنی؛ ۱۵. قهر و غلبه.

□ خواص این ذکر

و همه این معانی مناسب است و مداومت بر این اسم همگی این هفده معنی در نفس آن کس پدید آورد. عدد کبیرش ۶۵، وسطش ۱۱، صغیرش ۲ است.

◁ ۳۰. ذاری

به معنی باریء و خالق است. يقال: ذرء الله الخلق ای برء هم و خلقهم. و گاهی بدون همزه نیز استعمال می شود و خاصیتش چون خواص خالق و باریء است.

□ خواص این ذکر

چون غایبی که ازو خبری نباشد، بعد از نصف شب برخاسته در گوشه ی خانه ی خود ایستاده هفتاد بار یا ذاری! یا معید رُدَّ عَلٰی فُلَانًا بگوید، در آن هفته خبر به او برسد. عدد کبیرش نهصد و یازده، وسطش نود و دو و صغیرش دو عدد است.

◁ ۳۱. رافی

یعنی بیننده، مأخوذ از رؤیت به معنی نظر کردن و نظر خدا به آلت رؤیت نباشد و به معنی علم هم آمده است کقوله تعالی: أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِغَادٍ؟ ای: الم تعلم؟

□ خواص این ذکر

به خواص عالم و بصیر است. عدد کبیرش دویست و بیست و یک و عدد وسطش بیست و سه صغیرش پنج است و این اسم را با اسم رافع مداومت نمودن موجب شأن و رفعت است و عدد کبیر رافع سیصد و پنجاه و یک، وسطش سی و شش و عدد صغیرش نه است.

◁ ۳۲. رازق

روزی دهنده و متکفل روزی هر ذی روحی عموماً از بَرّ و فاجر و قوی و ضعیف و کوچک و بزرگ و مؤمن و کافر و غیر ذلک. و مراد از رزق، سایر اشیائست که از آن منتفع توان شد؛ از خوراک و پوشاک و آشامیدنی و زن و مسکن و تنفس و غیر ذلک.

□ خواص این ذکر

از منتفعات و کثرت دعوت به این اسم جهت توسعه‌ی روزی و زود به هم رسیدن آن نافع است؛ به عدد کبیرش سیصد و هشت بار و عدد وسطش سی و هشت و صغیرش دو عدد و رازق نیز با این اسم در خواص و عدد مطابق، لکن رزاق ابلغ از رازق است.

◁ ۳۳. رُؤُوف

مهربان به معنی رحیم است؛ چه رأفت و رحمت، مترادفانند و به قولی رأفت، اخص از رحمت و ابلغ از رحمت است؛ زیرا که فرد اکمل رحمت را رأفت گویند.

□ خواص این ذکر

و بسیار گفتن این اسم، سختی را از دل زایل کند و هر کس بسیار یا حلیم! یا رُؤُوف! یا متان گوید و نزد ظالمی رود، برای وی ذلیل شود و هر کس یا رُؤُوف بسیار گوید، از هر خوفی ایمن گردد. و عدد کبیرش دویست و هفتاد و شش و عدد وسطش، سی و چهار و صغیرش هفت است. و ردش به عدد کبیر هفت و به وسط چهل روز و صغیرش همیشه است.

◁ ۳۴. رَبِّ

نزد جمعی اسم اعظم است. زیرا که جمله‌ی دعائیه‌ی مُصَدَّر به لفظ رَبُّنَا شده در سی و یک مکان از قرآن و حق تعالی نیز اسناد دعوت و استجابت بدین لفظ داده است که: اُدْعُوا رَبَّكُمْ فَاسْتَجِبْ لَهُمْ رَبُّهُمْ. و به دوازده معنی آمده است: جمع کننده؛ مدبّر؛ اصلاح کننده؛ مالک یعنی خداوند؛ همراه و رفیق؛ سید؛ ثابت؛ دائم؛ خالق؛ تحویل کننده؛ الهام کننده؛ تربیت کننده. و این معنی انساب (است).

□ خواص این ذکر

جهت حفظ اولاد و مطالب و مارب، ورد کردن این اسم شریف مجرب است. عدد کبیرش دویست و دو، وسطش بیست و دو و صغیرش چهار است.

◀ ۳۵. رحمن

صاحب رحمت شامله در روزی دادن و ایصال نفع بر کل خلائق از مؤمن و کافر و غیره. معنی اش عام، اما لفظش خاص است که غیر خدا به این نام نامیده نشود؛ بدون اضافه لفظ عبد. و لهذا گفته اند که رحمن صفت خاص است به معنی عام و رحیم عکس آن است و هر دو مشتق از رَحِم به ضم حایند؛ برای مبالغه در رحمت که مبدئش رقت قلب است و غایتش ایصال نعمت و نفع و چون به خدا نسبت داده شود، مبدأ مراد نیست و منتها مراد است؛ به معنی ایجاد رحمت و دفع بأس و رد این اسم به عدد کبیر، دویست و نود و هشت، وسطش، سی و هفت و صغیرش یک است.

◀ ۳۶. رحیم

صفت عام است و غیر خدا به آن نامیده شود لکن به معنی خاص یعنی: صاحب رحمت مختصه به مؤمنان، نه به کافران؛ چنان که فرموده: كَانَتْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا. گویند: علت اختصاص اسم رحمن به خدا و عمومیت رحیم به غیر، آن است که رحمتِ رحمانیت، متضمن کشف بأساء و ضراء است و رحیم از خلق کشف بأس بکند و چون اسناد رحمت به خلق دهند، ممکن (است) که مبادی آن مراد باشد که رقت قلب است یا غایت آنکه ایصال نعمت است؛ یا هر دو و اول آن، دعا کردن برای مرحوم است و گویند رحمت رحمانیت، کثیرالکمیة و قليل الکيفیة است و رحمت رحیمیت، عکس آن است و تحقیق این معانی در کتاب خزائن الانوار به بسطی عظیم کرده ام.

□ خواص این ذکر

و گفتن یا رحمن هر روز صد بار بعد از هر نماز، صد بار فراموشی و سختی از دل ببرد و هر که هر روز صد بار بگوید: یا رحیم مشفق و مهربان گردد و منقول است که چون مهمی پیش آید که عاجز شوی، روز جمعه بعد از ادای عصر تا حین غروب لفظ الله و رحمن و رحیم به طریق ندا می گفته باش و بعدها سر به سجده آورده مطلب بخواه که مجرب است و گفتن یا الله آنقدر که نفس منقطع شود و یا رحمن به دستور و یا رحیم نیز به دستور و بعدها مطلب خواستن و بعد از آن صلوات فرستادن برای هر مطلبی مجزاست و هر که هر صبح نود بار بگوید، خلائق به او مهربان گردند. ورد این اسم به عدد کبیر دویست و پنجاه و هشت، وسطش سی و سه، صغیرش شش (است).

◀ ۳۷. رقیب

دو معنی دارد:

- دیدبان؛ که: رقیبُ القومِ حارِشُم. و دو کس را که طالب یک مطلوبند، رقیب گویند؛ چه دیدبان به یکدیگرند. و منه قوله تعالى: مَا يُلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ.
- صاحب اختیار که رقبه‌ی رقیّت‌بندگان بر بقه‌ی فرمان اوست.

□ خواص این ذکر

مداومت بر این اسم، غفلت را از دل زایل کند و به جهت خاطر جمعی خواندنش مفید است. هفت بار بر مال و عیال خوانند از همه آفات محفوظ ماند. عدد کبیرش سیصد و دوازده، وسطش سی و سه، صغیرش شش. و این اسم را با اسم محیی و ممیت کاهل نماز در وقت خواب دست بر سینه گذارده آنقدر گوید که به خواب رود، رغبت عبادت به هم رساند.

◀ ۳۸. سَبَّوح

پاک و پاکیزه از نقایص و از آنچه لایق خداوندی نباشد. فعول است برای مبالغه و در اوزان عربی هیچ اسمی بر وزن فعول به ضم فا و تشدید عین نیامده است سوای این اسم و اسم قدّوس و هر دو در معنی مماثلند. جهت خالص شدن از معایب، مداومتش مفید است.

□ خواص این ذکر

مروست که هر کس این اسم را نویسد و آن را بعد از نماز جمعه بخورد، صفات ملکی به هم رساند. عدد کبیرش هفتاد و شش و عدد وسطش سیزده و عدد صغیرش چهار است.

◀ ۳۹. سلام

دو معنی دارد:

- سالم بودن از هر نقصی که خلایق را عارض می‌شود؛ از انتقال و زوال و مرض و فوت و فنا. پس به معنی سالم و مصدر برای مبالغه است؛ چون: زیدٌ عدلٌ.
- به معنی مسلم یعنی سلامتی دهنده به خلق. زیرا که سلامتی از قبیل او ناشی

می‌شود و دارالسلام نیز محتمل است که اضافه به جناب او باشد. یعنی خانه‌خدائی که مستی به سلام است.

□ خواص این ذکر

برای شفای هر علتی خواندن این اسم مجرب و بر سر هر بیماری که صد بار خوانده شود شفا یابد. وردش به عدد کبیر یکصد و سی، وسطش چهارده و عدد صغیرش پنج است.

◁ ۴۰. سمیع

چهار معنی دارد:

- شنونده‌ی سخنان سرّ و جهر که یکسان باشد نزد او نطق و سکوت خلق.
- قبول‌کننده و اجابت‌نماینده‌ی دعای داعیان، چنان‌که: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ و این اخص از معنی اول است.
- دانا به مسموعات از اصوات و حروف و ترکیب کلمات خواه به منصه‌ی ظهور آید، خواه نیاید.
- عالم به هر معلوم اعم از اصوات و کلمات.

□ خواص این ذکر

یکصد و هشتاد بار بخوانند به ظرف چینی که این کلمه را بر آن به مشک و زعفران نوشته و به روغن «کل شیشه» به گوش کران چکانند؛ شفا یابد. مداومتش برای اجابت دعا مجرب است. عدد وسطش هیجده و صغیرش نه است.

◁ ۴۱. سید

دو معنی دارد:

- پادشاه و بزرگ چنانچه رسول خدا صلی الله علیه و آله، علی مرتضی علیه السلام را سید عرب گفت. پرسیدند که سید کیست؟ فرمود: مَنْ افترضَتْ طاعته کما افترضَتْ طاعتی.
  - مالک رقاب که گردن وجود هر موجودی در ید تصرف او باشد و لازمه این نام است
- سه چیز:

۱. بذل طعام؛ ۲. دور گردانیدن اذیت خود از خلق؛ ۳. یاری کردن قوم خود. چنانچه گویند: سید قوم نمی شود کسی مگر به بذل یدی و کف اذی و نصر مولی.

□ خواص این ذکر

برای شرف دنیا و آخرت مداومت نماید. عدد کبیر هفتاد و چهار، وسط یازده و صغیرش دو.

◁ ۴۲. شافی

خلاصی دهنده از مرض و بلا و وسیله دوا و دعا و بخشایش کننده بهترین جزا بر کوچک ترین عمل. مأخوذ از شفا به معنی جانب مریض را از مرض به جانب دیگر می برد؛ به نحوی که مرض در طرفی و او در طرفی دیگر می شود.

□ خواص این ذکر

و این نام بر هر دوائی به عدد کبیرش که ۳۹۱ است، خوانده می شود. البته باعث صحت مریض گردد و مداومتش موجب شفای امراض ظاهری و باطنیست و باعث آن است که هرگز بیمار نشود و بر طعامی بخوانند، ضرر نکند و دفع سموم قاتله نماید. عدد وسطش ۴۰، و صغیرش ۴ است.

◁ ۴۳. شکور

به معنی شاکر و شکر، ثناییست بر زبان بر جمیل که منبئ به ادای نعمت و لکن چون به خدا نسبت دهند، به معنی جزادهنده شکر شاکران است از قبول کردن اطاعت اندک و دادن ثواب بسیار و اعطا و نعمت بزرگ و راضی بودن به شکر اندک و کوچک و به معنی شکر مکافات است و اگر به معنی مفعول باشد، یعنی شکر کرده شده.

□ خواص این ذکر

برای رفع رمد و شبکوری یا شکور چهل بار بر آب بخواند و چشم خود را به آن بشوید، شفا یابد و به عدد کبیر ۵۲۶، وسط ۵۸، صغیرش ۴ است.

◁ ۴۴. شهید

دو معنی دارد:

- شاهد و مطلع بر همه اشیاء که هیچ چیز از او مخفی نباشد و در نزد وی حاضر باشد.
- به معنی علیم است [و] عالم؛ چنانچه آیه: شهد الله به معنی «علم الله» است.

□ خواص این ذکر

جهت گمشده و غایب بر چهار گوشه‌ی کاغذ الشهید الحق بنویسند و نام گمشده یا غایب را در وسط کاغذ نویسند و نصف شب به زیر آسمان آید و نظر در آن کند و هفتاد بار این اسم را بگوید؛ البته پیدا شود. عدد کبیرش سیصد و نوزده و عدد وسطش چهل و عدد صغیرش چهار است.

◁ ۴۵. صادق

راست گوینده و راست کننده‌ی وعده که در جزای راست گویان کرده که از ثواب ایشان کم نکند.

□ خواص این ذکر

جهت دفع کذب و ظاهر شدن راستی و وفا نمودن به وعده‌ها این اسم شریف را مداومت نمایند. عدد کبیرش یکصد و نود و پنج و عدد وسطش بیست و چهار و عدد صغیرش شش است و هر یک از اعداد ثلثه که بخوانند، بعد از صلوات فریضه‌ی خمس بخوانند.

◁ ۴۶. صانع

به معنی فاعل است یعنی رساننده‌ی هر چیز از مصنوعات که در تحت قدرت در آید و پیدا کننده‌ی جمیع مخترعات. ابن فهد در عده گوید که مصنوعات باری تعالی دلالت کند بر آنکه هیچ چیز مشتبّه به او سبحانه نمی‌تواند شد؛ زیرا که آنچه اسم شیء بر آن اطلاق کنند مصنوع اوست و هیچ مصنوع شباهت به صانع خود ندارد و این معنی دلیل است بر آنکه او سبحانه به خلاف خلق است و متوحد بالذات.

□ خواص این ذکر

جهت درست آمدن اسلوب چیزی که بسازند، بخوانند. عدد کبیرش دویست و یازده، وسطش بیست و دو و صغیرش چهار است.

◁ ۴۷. صمد

چون در غیر خدا استعمال شود به معنی میان پر بودن است، اما در خدا به سه معنی اطلاق می‌شود:

- به معنی سید و بزرگ.
- به معنی قصد کرده شده در حوائج و نواذل و پناه در همه امور مأخوذ از: صمدتُ هذا الامر ای قصدتُه.
- یعنی ذاتی که با ذات همه اشیاء مغایر باشد در عدم جسمیت و جوهریت و غیر ذلک.

□ خواص این ذکر

در حین نزول بلا و احتیاج و برهم خوردن کارها خواندنش مجرب است و بسیار گفتنش برای رفع جوع و گرسنگی نافع است. عدد کبیرش یکصد و سی و چهار، وسطش هفده، صغیرش هشت است.

◁ ۴۸. طاهر

پاکیزه و منزّه از شبه و مثل و ضدّ و ندّ و حدّ و زوال و انتقال و منزّه از معانی و اوصاف خلق: از طول و عرض و عمق و قطر و سنگینی و سبکی و نزاکت و غلظت و دخول و خروج و چسبیدن و جدا شدن و بو و طعم و رنگ و درشتی و نرمی و حرارت و برودت و اکل و شرب و حرکت و سکون و اجتماع و افتراق و تحیر و ضعف و قوت و مرض و صحت و نوم و بیداری و توانگری و فقر و موت و حیات و روح. چه، اینها همه از ساحت خداوندی دور و موصوف به آن در پلهی قصور است.

□ خواص این ذکر

جهت تخلّی از رذایل و تحلیّی به فضایل، سریع الاثر است. عدد کبیرش دویست و پانزده، وسطش شانزده و صغیرش هفت است.

◁ ۳۹. ظاهر

دو معنی دارد:

○ هویدا و عیان به سبب حجت‌های باهره و براهین تیره و شواهد و علامات که دلالت صریح بر ثبوت ربوبیت و صحت وحدانیت او می‌کند و می‌رساند این معنی را که نیست موجودی جز او. و فی کُلِّ شَیْءٍ لَهُ آيَةٌ تَدُلُّ عَلَیْ اَنَّهُ وَاحِدٌ. و این معنی در صورتیست که مأخوذ از ظهور باشد، ضد خفا. لمؤلفه:

ای آن که بر ظهورت هر ذره آفتابی است

کز عین خودنمایی ناید به دیده نورش

مخفی و آشکارا، هم آشکار و مخفی

نزدیک و دور با هم، هم غیبت و حضورش

لاشیء شیء اما لیس کمثله شیء

اشیا تمام یک فیء، از نور بی‌قصورش

○ به معنی غلبه، مأخوذ از ظَهر که به معنی پشت و پناه است؛ منه قوله تعالی: فَاصْبِرُوا ظَاهِرِينَ اِی: غَالِبِينَ.

□ خواص این ذکر

برای غلبه بر دشمن و قوت کمر و باه و پیشرفت کارها مداومت بر این اسم شریف کردن، اکسیر احمر است و اگر معنی اول را قصد کنند، مداومتش جهت پیدا شدن گمشده و رد ضالّه و اطلاع بر احوال خفیه مجرب است. به هر صورت، عدد کبیرش یک‌هزار و یکصد و شش، عدد وسطش یکصد و شانزده و عدد صغیرش هشت است.

◁ ۵۰. عدل

رفق و نیکو کننده. مأخوذ از لطف به معنی مکرمت؛ چنان که گویند: فلانی لطف به فلانی دارد. مأخوذ از لطف به معنی نزاکت در صنعت؛ چه، صاحب صنعتِ حاذق را صانع لطیف گویند.

آفریننده‌ی خلق کوچک چون ذره که در نظر نیاید و تسویه‌ی اعضا در آن مانند خلق عظیم. جهت خلاصی از شدت و هم بخوانند و مجموع الله لطیف بعباده تا آخر آیه فایده‌اش بیشتر است.

□ خواص این ذکر

و چون مریضی یا فقیری دو رکعت نماز گذارد و این اسم را بخواند، دفع مرض و فقر وی شود. وردش به عدد کبیر، یکصد و بیست و نه، و سطرش بیست و یک و صغیرش سه عدد است.

◁ ۵۱. عزیز

غالب و غیر عاجز که مانعی نباشد وی را از آنچه اراده نماید و به این معنیست قول مشهور که: من عزَّ بَزَّ. یعنی هر کس در جنگ بر خصم غالب شود، لباس او را از نعش او برباید و عزَّنی فی الکلام. ای: غلبنی. و پادشاهان را عزیز گویند از راه غلبه که بر رعیت دارند و به این معنیست قول برادران یوسف: یا أَيُّهَا الْعَزِيزُ.

□ خواص این ذکر

و هر روز بعد از طلوع فجر نود و نه بار گفتن این اسم برای اطلاع بر علم کیمیا و سیمیا نافع است و هر که هر روز چهل بار بگوید، دولت عظیم یابد. عدد کبیرش نود و چهار، و سطرش سیزده، صغیرش چهار است.

◁ ۵۲. عظیم

صاحب عظمت و جلال به حسب شأن و قدر نه به حسب جثه و ترکیب. چه، جثه و ترکیب لازم دارد تحیز در مکان را و متحیز در مکان هر چند که عظیم باشد، مکان و هوای حاوی بر اطراف او که محیط به اوست اعظم از او خواهد بود.

□ خواص این ذکر

مداومت بر این اسم شریف، برای جاه و عظمت و بزرگواری نزد حکام و از برای هیبت و شوکت در دیده‌ی انام فواید عظیمه دارد. وردش به عدد کبیر ۱۰۲۰، عدد و سطر ۱۰۲، و صغیرش ۳ عدد است.

◁ ۵۳. عفو

فعول به معنی فاعل است؛ مشتق از عفو، به معنی بخشش کننده و درگذرنده از گناه گناهکاران و بذل کننده‌ی آن به اضعاف‌ها به حسنات.

معنی دوم ترک است؛ یعنی واگذارنده‌ی جزای بدکاران در هر دو وادیست.
معنی سوم محو است؛ مأخوذ از: عفت الريح الاثر اذا درسته و محته. محوکننده‌ی اثر
گناه از تائبان.

□ خواص این ذکر

جهت محو سیئات و تبدیل آن به حسنات، تأثیر عظیم دارد. عدد کبیرش یکصد
و پنجاه و شش، وسطش بیست و یک و صغیرش سه است.

◁ ۵۴. علی

به معنی علی و ابلغ از آن است. در هر قسمی به اعتبار لفظ تفضیل و مأخذ اشتقاق، که
علو به معنی بلندیت و اگر چه در اسامی خدا من حیث اَنَّهُ اسم الله، مفضل منه یافت
نشود و به قولی به معنی غالب است؛ کقوله تعالی: لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنتَ الْأَعْلَى.

□ خواص این ذکر

خواص این اسم با اسم علی متحد، بل ابلغ و اتم است و عددش سه مرتبه‌ی متساویه را
از آحاد و عشرات و میّات که یکصد و یازده باشد، جامع است و نوشتن و با خود داشتن
این اسم، موجب مقبول شدن در طبایع است و خواندنش فایده‌ی عظیم دارد. عدد کبیرش
یکصد و یازده، وسطش دوازده، صغیرش سه است.

◁ ۵۵. علیم

با عالم و علام به یک معنی است؛ یعنی دانای بنفسه که می‌داند اسرار و ضمائر خلق را
و پنهان نیست از وی مثقال ذره و دانسته است اشیا را قبل از احداث اشیا به علم
ذاتی حضوری که تغییر نیابد و زیاد و کم نگردد؛ نه چون علم که به هم رسد بعد از نبودن
و زیاد و کم گردد و این دلیل است بر این که ذات او نیز مغایر است با ذات بندگان
و نتوان گفت که او عالم به علم است؛ زیرا که قَدَم علم لازم آید؛ بلکه ذاتیست مَتَّصِف
به علم.

□ خواص این ذکر

برای توفیق کسب علم و ظاهر شدن امور مخفیّه، نفعی عظیم دارد و بعد از هر نماز ده

بار بگوید، بر مغیبات آگاه گردد. عدد کبیرش، صد و پنجاه، وسطش پانزده، صغیرش شش است و حافظ نیز همین خواص را دارد، اما عدد کبیرش نهصد و هشتاد و نه است.

◁ ۵۶. غفور

به معنی غافر است؛ مأخوذ از غفر به معنی پوشانیدن و به این معنیست مغفر که به سر می‌گذارند و نسبت به حق تعالی، پوشانیدن آثار گناه است به زیادت رحمت خود و مبالغه در عفو بیشتر است از غفور؛ زیرا که غفر، پوشانیدن است؛ اعم از آنکه اثرش نماند یا بماند و محو که به معنی عفو است، قلع ماده و اثر است.

□ خواص این ذکر

جهت زوال وسواس مداومت نماید و چون خواهی که امر مخفی بماند و بروز نکند، سه روز هر روز، هفتاد بار بر دانه ریگ بخواند و به چاه اندازد و اسم غفار ابلغ است و عدد کبیرش ۱۲۸۱، وسطش ۱۲۹، صغیرش ۲۱.

◁ ۵۷. غنی

مأخوذ از غنیه به معنی توانگری و بی‌نیازی است؛ چه، او (سبحانه) مستغنیست بذاته از همه خلق خود؛ از آلات و ادوات در تمشیت امور موجودات. و همه خلقند محتاج به سوی او در همه جهان. و مغنی ابلغ از غنی و به معنی غنی کننده است.

□ خواص این ذکر

و گفتن این دو اسم در یک مجلس دوازده هزار بار باعث رسیدن دولت عظیم و توسعه در معیشت است و هر کس دو هفته هر هفته ده هزار بار بگوید و در این ایام از چیزهای لذیذ امساک کند، غنی و توانگر گردد و عدد کبیرش ۱۰۶۰، وسطش ۱۰۶، و صغیرش ۸ است.

◁ ۵۸. غیاث

به معنی مغیث یعنی فریادرس به جهت مبالغه در کثرت اغاثه‌ی ملهوفین و مضطربین مستی به مصدر شده و به همین معنیست غوث که هر دو واوی‌اند.

□ خواص این ذکر

خواندن این اسم در همه اوقات برای رفع اضطراب و وحشت تنهایی و قوت در کارها نفعی عظیم دارد. عدد کبیرش، ۱۵۱۱، وسطش ۱۵۲، و صغیرش ۸ است. و اگر محنتی عظیم پیش آید، که به هیچ چیز رفع نشود، در جای خالی رود و با هیچ کس سخن نگوید و هزار بار بگوید: یا مَغِیْثُ! اَغْنِنِي بِحَقِّ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ یا ضَاجِبَ الرَّأْيِ وَالسَّمْعِ بِحَقِّ آلِ طه وَ یس فی الحال اجابت شود.

◀ ۵۹. فاطر

دو معنی دارد:

○ شکافنده؛ مأخوذ از فطور و فروج و رخنه دادن. چه، او - سبحانه - خلق را از پرده‌ی عدم به حیز وجود آورده است و یا شکافنده‌ی صورت نوعی ایشان است در برطرف کردن آنها و منه قوله تعالی:

فَاطِرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ. آمده که آسمان‌ها از موضع کهکشان، شکاف خواهند یافت و به این معنی است افطار روزه.
○ به معنی خالق یعنی پیدا کننده اشیاء.

□ خواص این ذکر

جهت پیشرفت مهمات مفید است. عدد کبیرش ۲۹۰، وسطش ۲۹، صغیرش ۹ عدد است.

◀ ۶۰. فالق

شکافنده‌ی دانه‌ها و حبوبات است. برای حاصل شدن ثمره و نبات و ارحام را برای تولد حیوانات و زمین را برای روییدن آنچه از زمین به هم رسد از نباتات و معادن و غیرذلک و ظلمت شب را برای پیدا شدن نور که فالق الاصباح بود و دریا را برای گذشتن بنی اسرائیل.

□ خواص این ذکر

و از برای پیدا شدن راه گم شده در دریا و صحرا مداومت نمایند و عدد کبیرش ۲۱۱،

وسطش ۲۲، صغیرش.

◁ ۶۱. فِتَّاح

دو معنی دارد:

- حکم‌نماینده و قضا‌پرسنده. يقال فتح الحاكم بين الخصمين اذا قضى بينهما. و به این معنی است: رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا. ای احکم بیننا.
- گشایش دهنده‌ی کارها و خزاین رزق و مرحمت جهت بندگان. به هر دو معنی صیغه مبالغه است.

□ خواص این ذکر

هرکس بعد از نماز صبح، دو دست بر سینه گرفته هفتادبار یا فِتَّاح بگوید، خدا حجاب را از دل او بردارد. برای کارها مداومتش مفید است. عدد کبیرش ۱۸۰، وسطش ۵۷، و صغیرش ۳.

◁ ۶۲. فَرْد

دو معنی دارد:

- منفرد به ربوبیت و امر بر سر خلائق.
- منفرد به وجود همه. موجودی بجز او نیست.

□ خواص این ذکر

جهت خلاصی یافتن از کثرت و تصدیع هجوم عام و تنها شدن مداومت نمایند. عدد کبیرش ۲۸۴، و عدد وسطش ۳۳، و صغیرش ۵ عدد است.

◁ ۶۳. قَابِض

مأخوذ از قبض است؛ به چند معنی:

- بازگرفتن. چه او سبحانه، روزی وسیع را از فقرا بازگیرد به عوض آن ثواب دهد. یا روحی را که به ذوی الارواح داده پس گیرد.
- تنگ کننده. در مقابل باسط کقوله: وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ.
- به معنی ملک. چنانچه گویند: فلانی در قبضه‌ی فلان است یعنی در ملک اوست و به

این معنیست قول خداکه: وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ.

□ خواص این ذکر

هر که این اسم را با اسم حقیق چهل روز هر روز بر چهل لقمه بنویسد و بخورد، ایمن شود از مرض جوع مادام که زنده باشد. و خواندنش جهت باقی مال در دست فایده‌ی عظیم دارد. عدد کبیرش ۹۰۳، وسطش ۹۳، صغیرش ۳، است.

◁ ۶۴. قاضی

به سه معنی است:

- حاکم و الزام کننده‌ی امر و نهی خود بر زیر دستان. مأخوذ از قضاست و منه قوله تعالی: وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِلَٰهَهُ.
- اعلام کننده و اخبار نماینده‌ی ماضی و سیأتی و منه قوله تعالی: وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَٰئِيلَ فِي الْكِتَابِ ائِیْ اَعْلَمْنَاهُمْ بِذَلِكِ عَلٰی لِسَانِ نَبِیِّهِمْ.
- به اتمام رساننده. چنانچه حاجات فلانی قضا شده، یعنی تمام شده و منه قوله تعالی: فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ.

□ خواص این ذکر

وگفتن یا قاضی الحاجات در همه اوقات برای برآمدن مطالب سریع الاجابت است. عدد کبیرش ۵۱۱، وسطش ۱۱، و عدد صغیرش ۲ است.

◁ ۶۵. قاهر

در بعض نسخ، قهار به صیغه‌ی مبالغه است. به هر صورت:

تفوق دارنده بر هر چیزی و تسلط بر جبار و قرار دهنده‌ی فرمان بر هر احدی به موت که هیچ آفریده را طاقت امتناع از فرمان او نیست.

□ خواص این ذکر

جهت غلبه و تفوق بر همگنان در عقب هر نماز سیصد و شش بار بگوید و چون برابر ظالمی روند، آیه‌ی وَ هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ تا آخر بخوانند، از وی متضرر نشوند و بسیار گفتن این اسم را و اسم قهار حب دنیا از دل بردارد و در محاق ماه آخر شب گویند:

یا قاهر یا قهار یا ذاالبطش الشدید! انت الذی لا یطاق انتقامه و نفرین بر دشمن کند، فنا شود. عدد وسطش سی و صغیرش نه.

◁ ۶۶ قدوس

بسیار بسیار منزّه از معایب و قبايح. چه فعول صیغه مبالغه است، چنانچه در سُبُوح گفته شد و پاک از مشابهت و انداد و صاحبه و اولاد و تقدیس ما از برای خدا به معنی نسبت دادن ماست او را به پاکی و برائت از ما لا یلیق. چنان که ملائکه گفتند:

نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ. و حظیره‌ی قدس عبارت است از مکانی که دور است از آن مکان، ادناس دنیا. یا آنکه قدس اسم خدا و مکان اضافه به اوست.

□ خواص این ذکر

جهت پاکی از عیوب مداومت نمایند. عدد کبیرش ۱۷۰، و عدد وسطش ۱۷، و عدد صغیرش ۸ است.

◁ ۶۷ قدیر

به معنی قادر و مشتق از قدرت و غلبه است بر هر مقدوری و تمکن تام است بر هر چیزی به حیثیتی که امتناع از فرمان او هیچ کس را ممکن نباشد و بیرون رفتن از تحت تصرف قدرت او محال باشد.

□ خواص این ذکر

این اسم را با اسم قادر در وقت وضو بسیار گویند، بر خصم غالب شوند. به جهت تقویت دل و تسلط بر امور و اندازه قراردادن هر چیزی مجزی است. گویند: سایر صفات الله فرع این صفت است. عدد کبیرش سیصد و چهارده، وسطش سی و پنج، صغیرش هشت است.

◁ ۶۸ قدیم

پیشی گیرنده به حَسَب وجود بر همه اشیا به قدمت ذاتی که مر او را اولی و حدی نیست. نه چون تقدم بعضی اشیا بر بعضی دیگر که آن را نیز قدیم دیگر هست و اطلاق قدم بر آنها محض از برای مبالغه است؛ نه حقیقت.

□ خواص این ذکر

جهت طول عمر، مداومت بر این اسم شریف فایده‌ی عظیم دارد. عدد کبیرش ۱۵۴، وسطش ۱۹، و عدد صغیرش یک است.

◁ ۶۹. قریب

دو معنی دارد:

○ نزدیک به خلق خود از راه علم. از این جهت که هر کس او را بخواند، برای وی اجابت کند؛ چنان که فرموده است: قَاتِي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ

○ عالم بودن به وسوس دل‌ها که حجابی و مسافتی میان او و دل‌ها نیست؛ چنانچه خود فرموده است: إِنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ.

و بدان که قرب و بُعد او سبحان به حَسَبِ مسافت نیست، چه او سبحانه به همه خلق خود از رگ گردن نزدیکتر است که: نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ. پس اگر قرب او سبحانه به حَسَبِ مسافت بودی، بایستی که نزدیکی او به آن کسی که در مشرق است مستلزم دوری او باشد به آن کس که در مغرب است. پس نزدیکی او به خلق خود به حَسَبِ علم است و نزدیکی خلق به او به حَسَبِ عبادت. شاعر می‌گوید:

ای در درون جانم وز جان من سوايي

نزدیک گر چه هستی اما ز من جدایی

□ خواص این ذکر

در اکثر اوقات این اسم، مرادف با اسم مجیب گردد و برای نزدیکی معنی با یکدیگر و مداومت، مجیب برای آسانی دشواری‌ها نافع است به عدد ۵۵، باعث ایمنی از هر بدی است. عدد کبیرش ۳۱۲، و عدد وسطش، ۳۲، و صغیرش ۵، است و به جهت دفع غمی بگوید: یا قریب! یا مجیب! یا سمیع الدعاء! یا لطیفاً لما یشاء!...

◁ ۷۰. قوی

اصل معنی‌اش نیرومند است لکن اسناد آن به خدا به معنی قادر است. چه هر کس قوت بر چیزی یافت، قادر بر آن است. پس او سبحانه است جامع همه افراد قوی و قدر بدون استعانت از غیر که مستولی نمی‌شود برو عجز.

□ خواص این ذکر

جهت قوت یافتن از ضعف و قوت و توانایی و زیادتی کردن بر دشمن بخوانند و هر که را دشمنی باشد که دفع نتواند کرد، از خمیر هزار گلوله بسازد و بر هر یک از آن یکبار یا قوی بگوید و بخورد مرغ دهد، دشمن از او دفع شود. عدد کبیرش ۱۱۶، است؛ وسطش ۱۷، و عدد صغیرش ۸، است.

◁ ۷۱. قیوم

دائم القیام به امور خلائق از قبض و بسط و رتق و فتق به نهجی که اگر یک لحظه واگذارد، همه آسمان و زمین و مافیها بر هم خورد؛ چنان که موسی علیه السلام به عرض رسانید که بار خدایا! خواب داری؟! فرمان رسید: دو شیشه را پر آب کن و شب بر کف نگاه دار! آخر خواب غالب شد بر هم زد و شکست. و به قولی به معنی قیّم یعنی مستولی بر همه چیزی و برای اصلاح و حفظ و رعایت. و بعضی قیام خوانند.

□ خواص این ذکر

بسیار گفتن این اسم موجب تصفیهی قلب است. هر که حی و قیوم نقش نگین کند، ذکر او میان مردم بماند و همراه داشتنش باعث ایمنی از خوف است. عدد کبیرش ۱۰۵، وسطش ۲۱، صغیرش ۹، است.

◁ ۷۲. کاشف

بردارندهی پردهی خفا از روی امور مخفیّه و ثقل مضرت از دوش مضطربین، خواه او را دعوت کنند؛ یا نکنند. و به معنی محو نیز آمده است. پس برطرف کنندهی غشوات غم از آئینهی دل مجتبان یا برطرف کنندهی غشاوهی نفسانیه از نزد دیده یقین چنانچه امیرالمؤمنین علیه السلام فرموده:

لو كشف الغطاء ما ازددت یقیناً.

□ خواص این ذکر

جهت زایل شدن غم و هم و فقر و بیماری و بدی‌ها یا کاشف الضر را بسیار بگویند. عدد کبیرش، ۱۴۳۲، وسطش ۱۴۵، و عدد صغیرش یک است.

◁ ۷۳. کافی

کفایت کننده‌ی مهمّ همه خلقتان به نهجی که ملجأ به سوی غیر نشوند. مأخوذ از «کفی، یکفی» به معنی حَسِبَ که به معنی «بس» باشد؛ چنانچه خود فرموده: وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ اِی کافیه.

□ خواص این ذکر

جهت کفایت مهمّات و دفع دشمن به غایت مفید است. عدد کبیرش ۱۱۱، وسطش ۱۲، و صغیرش ۳ است و به جهت کفایت مهمّات و شرّ ظالم نیز مانند خواصّ اسم مذل دارد و هر کس را دشمنی باشد، در شب تاریک سجده بر خاک کند و صد بار بگوید: یا مُذِلَّ الْجَبَّارِینَ وَ مُبِیرَ الظَّالِمِینَ! اِنَّ فُلَانًا اَذَلَّنِی فُخَذْ لِی حَقِّی مِنْهُ در همان ساعت به بلایی عظیم گرفتار شود.

◁ ۷۴. کبیر

به معنی سیّد و صاحب اختیار؛ چنانچه سرکرده قوم را بزرگ گویند؛ مأخوذ از کبریا و بزرگی شأن است؛ نه از بزرگی شأن است، نه از بزرگی جثّه، و افاده تعظیم و تکریم کند.

□ خواص این ذکر

این اسم را جهت بزرگی و احتشام و فرمانروایی مداومت نمایند، بسیار نافع است. عدد کبیرش، ۲۳۲، وسطش ۲۵، و صغیرش ۷، و به عدد کبیر گفتن قبل از دعا موجب اجابت دعا گردد و به غایت مجرب است.

◁ ۷۵. کریم

بخشش کننده و گرامی دارنده. يقال رجلٌ کریمٌ اِی جوادٌ. و به قولی به معنی عزیز است؛ چنانچه گویند: فُلَانٌ اَکْرَمَ عَلَیَّ مِنْ فُلَانٍ اِی اَعَزَّ. وَ اِنَّهُ لَقَوَّانٌ کَرِیمٌ

□ خواص این ذکر

ای عزیز. هر که در وقت خواب این اسم را آنقدر بگوید که به خواب رود، امر کند حق تعالی ملائکه را که برای وی دعا کنند و گویند: خدا تو را ایمن گردانید. و مداومتش برای عزت و کرامت نیکوست. عدد کبیرش ۲۷۰، و عدد وسطش ۲۷، و صغیرش ۹، است.

◁ ۷۶. لطیف

یعنی عادل و برابرکننده و جزادهنده و اجتنابکننده از حیف و میل. و این لفظ مصدر است به جای اسم فاعل برای مبالغه در معنی. عدل کسی را گویند که مرضی القول والفعل باشد.

□ خواص این ذکر

و گفتن این اسم شریف در میان شب برای مخصوص گردیدن به الطاف حق و خطور کردن اسرار غیب در دل به غایت مفید است. عدد کبیرش یکصد و چهار، و وسطش چهارده، و صغیرش پنج است و هر کس در شب جمعه این اسم را بر بیست پارچه نان نویسد و بخورد، جمله‌ی خلائق بر وی مطیع و فرمانبردار شوند.

◁ ۷۷. مؤمن

سه معنی دارد:

- تصدیق کننده. یعنی راست کننده‌ی وعده‌ی خود که به اهل ایمان کرده و یا راست کننده‌ی ظنی که بنده به او دارد و به این معنیست قول برادران یوسف: وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا.
- ایمنی دهنده‌ی بندگان از ظلم و ایمن گرداننده ایشان از عذاب.
- به معنی محقق یعنی ظاهر گرداننده‌ی وحدانیت خود به دلایل و آیات نزد خلق و شناساننده‌ی خود به خلق.

□ خواص این ذکر

جهت امان یافتن از شر جن و انس و سایر مکروهات مفید است. عدد کبیرش یکصد و سی و شش و عدد وسطش نوزده و صغیرش یک عدد است.

◀ ۷۸. مبین

سه معنی دارد:

- ظاهر و هویدا بودن به آیات واضح و ادله‌ی نایحه به نحوی که هیچ چیز از آثار قدرت بر هیچ کس پنهان نیست.
- هویدا سازنده و مبین کننده هر چیزی از آثار قدرت او که دالّ بر وحدانیت اوست. در این دو صورت، مأخوذ از بیان است که مأخوذ از ابانه باشد.
- جدا کننده‌ی هر حقّی از باطل است.

□ خواص این ذکر

جهت پیدا شدن حجت و امتیاز آن مداومت نمایند. عدد کبیرش ۱۰۲، وسطش ۱۲، صغیرش ۳، است و متین تصحیفش به خواصّ آن است. اما به معنی محکم کار، عدد کبیرش ۵۰۰، وسطش ۵۰، و صغیرش ۵، است.

◀ ۷۹. متکبر

دو معنی دارد:

- بزرگواری که بزرگی، اختصاص تام و تمام به ذات اقدس او دارد و غیر او را نشاید که خود را شریک و مستحقّ آن داند. زیرا که موصوف به این صفت آن کسی باشد که محتاج به هیچ کس نباشد و هر موجودی محتاج به وی باشد و این معنی در غیر او سبحانه یافت نشود.

بنابراین گفته‌اند که این اسم شریف از جمله اسماء خاصه است و کسی که خود را موصوف به این صفت داند، مشرک است؛ چه خود را با خدا سهیم دانسته است در وصفی که مر خدا را نشاید و در حدیث آمده است که: لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ خَوْذِلٍ مِنَ الْكِبَرِ. و گفته‌اند که بهترین صفات است در ذات خدا و بدترین اوصاف است در غیر خدا مگر در مقابل متکبران که در آن صورت به اعتبار آنکه بر هم شکننده‌ی کبر ایشان است، خوش آینده است؛ چنان که فقره‌ی التَّكَبُّرُ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ عِبَادَةُ يَادُ از آن می‌دهد.

- خود را بزرگتر دانستن از هر کس که منازعه نماید با او در عظمت تصغیر گردانیدن او به هر صورت مأخوذ از کبریاست که از لوازم خداوندی است.

□ خواص این ذکر

جهت رفعت و عظمت و شأن و شوکت میان خلق مداومت نمایند. عدد کبیرش ششصد و شصت و دو و عدد وسطش چهارده و عدد صغیرش پنج است. والله یعلم.

◁ ۸۰ مجید

به معنی ماجد. دو معنی دارد:

- به معنی واسع الکرم است بر سایر خلق از هر گونه نعمت چنان که مرد سخی را ماجد گویند.
- کریم و عزیز است و منه قوله تعالی: قُزَّانٌ مَّجِيدٌ. و مأخوذ از مجد و بزرگواری و احتمال دارد که به معنی مُمَّجَّد باشد؛ یعنی تعظیم و تکریم کرده شده.

□ خواص این ذکر

گفتن این اسم شفاست از همه کوفت‌ها. عدد کبیرش ۵۷، وسطش ۱۳، و صغیرش ۴، است. گفتن آن با اسم ماجد موجب تنویر قلب یافتن مجد و بزرگواری است.

◁ ۸۱ محیط

فراگیرنده بر همه اشیا به رسم احاطه یعنی احاطه علمی به احاطه به عنوان ظرفیت به حیثیتی که غایب نیست از وهم وزن ذره‌ای در آسمان‌ها و زمین و به معنی مستولی و غالب نیز آمده است. پس بیرون نیست چیزی از مقدورات از زیر قدرت او.

□ خواص این ذکر

از جهت نشر علم و غلبه بر هر چیز خواندنش بسیار مفید است. عدد کبیرش ۶۷، وسطش ۱۳، صغیرش ۴، است. اسم محصی نیز بدین معنیست لکن اخص از آن است؛ چه احصاء، احاطه بر اشیاء عددیه است. عدد کبیرش ۱۴۸، وسطش ۲۲، و صغیرش ۴. مداومتش موجب خلاصی از هول قیامت باشد.

◁ ۸۲ مصوّر

صورت بندی کننده همه شکل ها بدون مثال و نمونه و اندازه و عکسی، چنانچه فرموده که: هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. مرویست که حقتعالی وقتی که طفل را در رحم مادر صورت نوعی می دهد، جمع می کند صورت های پدرانش تا آدم و او را به یکی از آن صورت ها می نگارد.

□ خواص این ذکر

هر کس در حین مقاربت مکرر بگوید، طفلی که از آن به هم رسد، خوش شکل و وجیه گردد. عدد کبیرش ۳۳۰، وسطش ۳۹، صغیرش ۳، است.

◁ ۸۳ ملک

دو معنی دارد:

- پادشاه صاحب مملکت تامّ الملکوت از سموات و ارض
- مالک و صاحب تصرف که الفش به جهت تخفیف افتاده است.

□ خواص این ذکر

جهت توانگری و دوام ملک و بزرگی و تسلط و خدم و حشم و مالک شدن املاک و غیره مداومت نمایند. عدد کبیرش ۹۰، مرتبه است و وسطش ۹، و صغیرش نیز ۹، است و منقول است که هر صاحب سلطنتی هر روز ۶۴ مرتبه بگوید، سلطنت وی دائم بماند.

◁ ۸۴ مقیت

به سه معنی است:

- قدرت دهنده بر صغیر و کبیر و قلیل و جلیل و حقیر و کبیر.
- رساننده حفظ به هر چیزی به قدرت حاجت او. این دو صورت و قتیست که از اقاته، اجوف یایی باشد.
- رساننده قدرت به هر چیزی که محتاج به قوت باشد؛ بر تقدیر واوی بودن.

□ خواص این ذکر

جهت قوت یافتن بر هر چیزی بخوانند. عدد کبیرش ۵۵۰، وسطش ۵۵، صغیرش یک است. مداومتش برای توسعهی رزق مفید است. چون بر کوزه خالی نویسند و پرتاب کنند و بخورند، مقاصد و مطالب برآید.

◀ ۸۵ منان

صیغه مبالغه است از مَنْ به معنی عطا یعنی بسیار بخشش کننده و منه قوله تعالی: هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ. یعنی این است بخشش و نعمت ما به تو! خواهی از آن عطاکن یا نگه دار که زیاده از حساب است.

□ خواص این ذکر

برای ایمنی از خوف و رسیدن به نعمت عظیمه بسیار گویند. عدد کبیرش ۱۴۱، وسطش ۱۵، و صغیرش ۶، است. جهت خلاصی از مرض و تب، این اسم را با اسم غفور بر سه پارچه کاغذ نویسد و فرو برد؛ شفا یابد.

◀ ۸۶ مُهَيِّمَن

سه معنی دارد:

- شاهد بر احوال خلائق از پنهان و آشکار.
- خبرگیرنده و محافظت کنندهی ایشان.
- امین به معانی که در مؤمن گفته شد و مأخذ اشتقاقش امین است. پس اصلش مؤمن بوده که قلب شده است؛ همزه ی آن به هاء از راه قرب مخرج چنان که قلب شده است همزه ی ارق و ایها در هرقت و هیها.

□ خواص این ذکر

جهت اطلاع از ضمائرت الناس بخوانند و هر کس بعد از غسل صد بار بگوید، صفای ظاهر و باطن یابد. عدد کبیرش یکصد و چهل و عدد وسطش نوزده و عدد صغیرش یک است.

◀ ۸۷ ناصر

به معنی نصیر و هر دو مشتق‌اند از نصرت، به معنی یاری و مددکاری و یاری‌کننده آن کسانی که مستحق یاری باشند از بی‌کسان و مظلومان و غیرهم.

□ خواص این ذکر

مداومت نمودن بر نصیر و ناصر در همه اوقات خصوصاً در وقت تنهایی و کید اعدا مستلزم تفوق و زیادتی بر اعدا و غلبه بر مراد است. عدد کبیر ناصر ۳۴۱، و از نصیر ۳۵۰، و وسط هر دو ۳۵، و صغیرش ۸، است.

◀ ۸۸ نور

به معنی منور است؛ یعنی روشنی دهنده و مصدر مجرّد در مقام اسم فاعل برای مزید مبالغه است و الا حقیقت او سبحانه را نور نتوان گفت. چه، نور کیفیت‌یست که باصره، آن را درک می‌کند و می‌گویند که نور یعنی کننده نور است مسمی به فعل خود و به معنی ایجاد کننده نیز مستعمل شود. چه، گاهی عدم را تعبیر از ظلمت و وجود را تعبیر از نور نمایند.

□ خواص این ذکر

به جهت صفای باطن و اطلاع بر اسرار خفیه مداومت کند. عدد کبیرش ۲۵۶، و سطش ۳۱، صغیرش ۴، و گویند این اسم را با اسم هادی وقتی که سیر نباشد، بگویند و بعد از آن بگویند: اهدنی یا هادی و اخبرنی یا خبیر و بین لی یا مبین! هزار بار باعث نورانی شدن قلب است.

◀ ۸۹ واحد

سه معنی دارد:

- یگانه‌ی مُتَفَرِّد بِالذَّاتِ که وی را اجزا و اعضا نباشد.
  - یکتایی که مانند ندارد در وحدانیت و ملک، شریکی مراو را نیست.
  - از جواد الاثمه (ع) منقول است که مراد از وحدانیت او سبحانه اجتماع زبان‌هاست از هر طائفه در توحید او کقوله تعالی:
- وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ.

□ خواص این ذکر

به هر تقدیر برای الفت و انس در غربت و امتیاز بین الاقران خواندنش فائده‌ی عظیم دارد. عدد کبیرش نوزده و وسطش یک و صغیرش نیز یک است.

◁ ۹۰. وارث

برگردنده‌ی همه مخلوقات به او بعد از فانی شدن همه مالکان مجازی، چه مالک الملوک حقیقی که ملکیت مستقره بر همه اشیا داشته باشد، اوست و مالکان دیگر بر وجه عاریت باشند و از اینجا معنی بقای ابدی نیز فهم می‌شود؛ چنانچه فرموده:

وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ.

□ خواص این ذکر

برای طول عمر بقای آثار و فرزندان مجرب است. عدد کبیرش ۷۰۷، و وسطش ۷۷، و صغیرش ۵ است.

◁ ۹۱. واسع

سه معنی دارد:

- فراوانی دهنده بر اسباب معیشت بندگان و دفع فقرکننده از ایشان.
- به معنی مغنی و غنی است. زیرا که غنا را سه گویند و فلان یعطی من سعة ای من غنی.
- جد و اهتمام کننده در مقدور خود؛ چنانچه گویند: انفق علی قدر وسعک. و این معنی مبالغه‌ی عظیم است در بخشش او سبخانه چه توانایی او سبخانه غیر متناهی است.

□ خواص این ذکر

برای توسعه‌ی رزق مداومتش مجرب است. عدد کبیرش ۱۳۷، وسطش ۲۰، صغیرش ۲، و به عدد کبیرش هر که مداومت کند، محتاج کسی نگردد و درهای بسته بر وی گشاده گردد.

◁ ۹۲. وتر

به کسر واو اسم است، یگانه و یکتای بی هم‌ترا. و هر چیز تحفه را که شبیه آن یافت نشود، وتر گویند و هر عدد طاق را نیز وتر گویند و منه صلوة الوتر. بر خلاف «شفع» که

نقطه‌ی مقابل وتر است، به حسب معنی و «شفیع» آن کسی را گویند که التماس کسی را نماید، یعنی خود را با آن کس در آن تقصیر شریک می‌کند که با او دو کس کردند و تملق در بخشش کند. و «وتر» به فتح، مصدر است.

□ خواص این ذکر

برای خلاصی از کثرت و ذلت از نظر عوام الناس مداومت نمایند. عدد کبیرش ۶۰۰، وسطش ۶۶، و صغیرش ۳، است.

◁ ۹۳. ودود

مأخوذ از «ود» به معنی دوستی. یعنی دوست دارنده‌ی بندگان صالح خود و دوستی او سبحانه راضی بودن از ایشان و قبول اعمال صالحه‌ی ایشان و به معنی قراردهنده دوستی هر یک از دوستان خود در دل آن دیگری. نیز آمده کما فی قوله تعالی: سَيَجْعَلُ اللَّهُ لَكُمْ دُودًا. و محتمل است که اینجا «فعول» به معنی مفعول باشد؛ یعنی دوست داشته شده؛ چه او را بندگان دوست دارند و اوست محبوب حقیقی هر محبتی.

□ خواص این ذکر

این نام بر طعامی هزار بار بخواند و به خورد جمع‌ی که با هم دشمن باشند، دهد، همه دوست گردند. مداومتش برای محبت مجرب است. عدد کبیرش ۲۰، و عدد وسطش ۲، و عدد صغیرش نیز ۲ است.

◁ ۹۴. وفی

وفاکننده به عهد خود و به جا آورنده وعده‌های ثواب که ترکش از وی قبیح است؛ بر خلاف وعده عذاب که وفا نکردن بر آن مر او را جائز بل مستحسن است. و ایفا که اسم آن نیز موفی باشد، بر این معنی است.

□ خواص این ذکر

برای راست آمدن وعده مجرب است. عدد کبیرش ۹۲، و عدد وسطش ۱۵، و عدد صغیرش ۶ عدد است.

◁ ۹۵. وکیل

سه معنی دارد:

- متولی و متوجه و قائم به حفظ بندگان.
- معتمد و ملجأ. زیرا که توکل به معنی التجا و اعتماد نیز آمده؛ و مرویست که حدّ توکل آن است که با وجود ترس خدا از غیر خدا نترسی.
- کفیل روزی بندگان و قائم به مصالح ایشان؛ چنان که گویند: حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ. ای: نعم الکفیل بارزاقنا و العالم بامورنا.

□ خواص این ذکر

این اسم برای دفع دشمن و ایمنی از غرق و حرق مفید است و مداومت به اسم وکیل برای حفظ بدن و فرمان و جاه به غایت نافع است. عدد کبیرش ۶۶، و وسطش ۱۲، و صغیرش ۳ است.

◁ ۹۶. وهاب

مبالغه در هبه و بخشش است؛ یعنی بسیار بخشش کننده. برای رسیدن نعمت های پی در پی، گفتنش نفع عظیم دارد. عدد کبیرش ۱۴، وسطش ۵، و صغیرش نیز ۵، است و مرویست که هر کس در سجده چهارده بار بگوید: یا وهاب! حق تعالی او را غنی گرداند و هر کس در آخر شب سر بگشاید و یکصد بار بگوید، البته فقر او برطرف شود و حاجتش روا گردد.

◁ ۹۷. هادی

دلالت کننده و ارشاد کننده بر مراد خود، به عقول و الهام و دلایل و اعلام، و بنای آن بر دو نوع است:

- اوّل هدایتی که اوّلاً و بالذات بدون توقف به چیزی بر خدا واجب و لازمی عدل او و مناط تمامیت حجت او بر خلق و مبادی آن بر چهار است:
- ۱. افاضه ی قوّت عقل و قوای آن از قوای ظاهری و باطنی.
- ۲. نصب ادله ی تمیز دهنده میان حق و باطل.
- ۳. تعلیم بندگان به آن دلیل ها به انزال کتب و ارسال رسل.

۴. کشف اسرار دقایق از دل‌ها که فهم کنند و این نوع را ارائه‌ی طریق گویند.
- نوع دوم هدایتی که موقوف است بر قابلیت هر کس و بر خدا لازم نیست افاضه‌ی آن، بلکه تفضلیست به هر کس که خواهد کند، و بنای آن بر سه نحو است:
۱. هدایت عام و آن راه یافتن جمیع مخلوقات است به جلب نفع و رفع مضار.
  ۲. هدایت به سوی حق.
  ۳. هدایت به حق و این نوع را ایصال به مطلوب گویند و هر کجا اسناد اضلال به او سبحانه داده می‌شود، ضدّ این نوع اخیر است و تنقیح این مطلب را در «خزاین الانوار» به بسطی عظیم ایراد نموده‌ام.

□ خواص این ذکر

مداومت بر این اسم باعث زیادتی معرفت است و عدد کبیرش ۲۰، و سطش ۲، و صغیرش نیز ۲ است.

[اقتباس از دانش‌های عرشی، درمان‌های بهشتی، نوشته‌ی محمدرضا امامی خاتون‌آبادی]

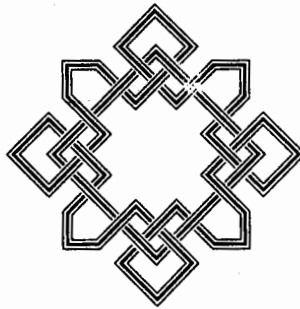
❖ فصل هشتم

فهرست اسامی خداوند به ۳۱۴ زبان ملل و مذاهب جهان

فهرست اسامی خداوند به زبان ملل و مذاهب جهان

نام خدا در میان ملل و مذاهب مختلف دنیا بسیار مورد توجه است؛ و برای جمع آوری آن محققان زیادی زحمت کشیده‌اند، ولی هیچ کس نتوانسته در این باره توفیق کامل حاصل نماید.

انجمن انجیل بریتانیا که در سال ۱۸۰۴ میلادی تأسیس شده است، برای جمع آوری نام خدا بسیار تلاش کرده، و در فاصله‌ی صد و بیست و هشت سال موفق گردید نام خدا را به هفتاد و دو زبان چاپ کند؛ و بالاخره، در پایان سال ۱۹۳۲ آن را به ۶۶۵ زبان و لهجه‌های جهان رسانید، و کتابی به این نام به عنوان Stjohn (جان مقدس) منتشر کرد. در این کتاب در هر قسمت موقعیت جغرافیایی و محل زبان‌ها و لهجه‌ها به ترتیب حروف الفبایی آمده، و همه آنها شماره گذاری شده‌اند، تا در صورت لزوم، به سهولت بتوان به آن مراجعه نمود.

در کتاب مذکور سعی شده است که نام خدا به ۶۶۵ زبان و لهجه‌ی مردم دنیا شناسانده شود، ولی در ترجمه‌ی فارسی بیش از ۳۱۴ لفظ مشخص به چشم نمی‌خورد، زیرا گاهی چندین دسته از قبایل و مردم دنیا با یک لفظ، معشوق خود را (خدا یا God گاد) می‌نامند، و از این جهت، چون در طرز بیان این لفظ مشابهت نزدیک و ناچیز است، می‌توان آن را نادیده گرفت.

بعضی از مردم جهان و ملل در بیان نام خدا متفق اللفظ هستند، اما متفق الخط نیستند. از نظر اهمیت موضوع و برای استفاده‌ی هم‌میهنان گرامی، ترجمه‌ی فارسی این فهرست را تهیه و در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌دهیم. [سالنامه کشور ایران، سال می‌چشم، صفحات ۱۸-۲۹]

ما نیز بر آن شدیم تا با رعایت امانت، فهرست مذکور را در فرهنگ آسمانگر عیناً درج نماییم و لذا از این بابت بسیار بسیار قدردان الطاف و عنایات استاد فرزانه جناب علیرضا مقامی کاشانی هستیم که به همت ایشان این کار امکان پذیر گردید.

والله ولی التوفیق

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل‌ها
آچیدو (Achido)	جاکون	نیجریه شمالی
آد (Ade)	میر	جزیره موری
آهی (Ahi)	پهما	هیبیردزنو
ایتو (Aitu)	رتوما	نیجی
آکوتسیتی (Akotesieti)	لیفو	جزایر لویالتی
آکوا (Akua)	هاووائی	جزایر ساندویچ
آکویج (Akuij)	کارامو جونگ	دریاچه ردلف
الهو (Alhou)	نگاسما	منی پور
الله (Allah)	عربی	
اللهو (Allahu)	عربی	سوریه
اللهی (Allahi)	عربی	مصر
الا (alla)	بمبارا	سودان فرانسه
الا - تعالا - تعالی (alla - taala)	بوکیس سیلیب‌ها	هندوهای شمالی
الله - تعالا (Allah - taala)	دیاک‌بتا	ساراواک، برنثو
هتلا (Hatalla)	دیاک	دوچلاتد
اللها (Allaha)	فولا	گینه، فرانسه
یالا (Yalla)	جولوف-ولوف	گامبیا، آفریقا
انله (Inallah)	شیل‌ها	مراکش جنوبی
الاج (Allach)	ترگی (گاگوزی)	غرب دریای سیاه
التجیرا (Altjira)	آراند	هرمانشبرگ
آندریا مانیترا (Andria manitra)	مالاگاسی	ماداگاسکار
انآ (Anna)	کناما	اریتری
انوتو (Anutu)	جاییم	شمال شرقی پاپوآ
نیامبه (Nyambe)	ادجوکرو	ساحل اوری

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل ها
انیامبه (Anyambe)	ادجوکرو	ساحل اوری
نیام (Nyam)	ادجوکرو	ساحل اوری
اوندو (Aondo)	مونچی-تیوی	نیجریه شمالی
لئی آ-پا (Lai A -Pa)	چینی	تپه های چین جنوبی
لی بویی (Li Boi)	چینی	چین جنوبی
اپیستوتوکیوا (Apistotokiua)	بلاک فوت	البرتا در کانادا
آرنام (Arnam)	میکیر	نوگنگ شرقی
اسدولاز (Asdulaz)	ارمنی باستان	زبان ارمنی
اسیلا (Asila)	دکر کری	ناحیه سوکو تو
آتوآ (Atua)	انی تیوم	هیریدزنو
تیتوآ (Teatua)	فوتونا	هیریدزنو
اتوآ (Otua)	تونگا	جزایر فرندلی
اوگاد (Ougad)	مابوتیاگ	سائیبائی
آیبا (Ayeba)	ایجو	نیجریه جنوبی
با (Ba)	ایرگو	فلات بوچی
بانارا (Banara)	بامبیانا	سالومون
باو (Bao)	هویلو	کالدونیای
باری (Bari)	اگنی	اپتو
بهاگاون (Bhagawan)	بهیلی	هندوستان
بهوگانا (Bhogana)	بهیلی	دهوالی
بلی (Blei)	خاسی	خاسی اسام
باوک (Bog)	بلغاری	بلغارستان
بانگ (Bog)	لهستانی	لهستان
باگو (Bagu)	سری	سرستان
باه-بوه (Boh.Buh)	اسلواک	چکسلواک
بوی اگدا (Boi ogoda)	میلویاماگی	جزیره تولن
بوندیو (Bondieu)	کاریب	هندوی غربی
بوزیمی (Bozmy)	روتنی-اوکرانی	روسیه جنوبی
به-بوه (Buh - Boh)	بوهمی-چک	بوهم
چیهووا (Chihowa)	چکتا	اوکلاهما
چینیک (Chineke)	ایبو	آفریقا
چیوس (Chios)	آیمارا	بلیویا
چیوتا (Chiuta)	تونگا	غرب دریای نیاسا
سیونگ-دی (Ciong - Di)	چینی محلی	کینینگ

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل‌ها
کاد (Cod)	مالو	هیریدزنو
کوکو (Cuku)	ایبو	آنیشا جنوبی
تسوکو (Tsuku)	ایبو	ایسوانا
داگ‌وودی (Dagwi)	بوروم	استان باوچی
داولسکه (Davleske)	رومانی-بلغاری	کولی‌های بلغار
د (او-خدا) (De(God))	اپی	لیوپای شرقی
دباتا (Debata)	بتاجتاک	آنگولاماندالینگ
دیو (Dieu)	کریب	هندوی غربی
دیوا دیوز (Dieva Deews)	لتی	لتویا
دل-دول (Del - Devel)	رومانی-بلغاری	جنوب بلغار
دندید Den - did	جینگ	نیل سفید
دویان‌واهانسی Deviyan-Wahansay	سینهالی	سیلان جنوبی
دونی-دوا Devuni Deva	مارانی	کنکان جنوبی
دیا Dia	گیلیک	هایلندز
دیو Dieu	فرانسه	
دیو Dio	کریسیکان	
دیوس-دیوز Dios Dios	بیکول	لوزن جنوبی
دیوزان Diosan	آیمارا	بلیویا
دیراوا Dirava	ماتو	بورت‌مورسی
دکن مجهوگ Dkon - machhog	لاداخی	شرق کشمیر
کن جهوگ Kon - chhog	لاهوولی لهجه یونان	لاهل غرب تبت
کنجاک Kon - chok	تبتی	تبت
دروئه Droue	پنریه‌اون	شرق کالدونیای نو
داک جواتروی Duc chuatroi	انامی	انام-هندوچین
دمندلو Dumnedelu	رومانی، مقدونی	مقدونیه-آلبانی
دمنزیزو Dumnezeu		
دو Duw	ولزی	
ایوبادا Eaubada	دائوی	جنوب پایوآ
ادک Edeke	تسو	اوگاندا
الوبا Eloba	ناما یا خوئی خوئی	ناما کوآلند
الوهیم Elohum	عربی-عبری	مراکش
الوی Eloi	نامانو	دلتهای پوراری
اینک‌ای engAi	ماسی	کولونی-یکنیا
فوی Foy	بولم	سیرالئون غربی

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل‌ها
گادو Gado	سیاه پوستان	گینه سورینام
گاد God	بیناندره	رود مامبا
گدا Goda	دیری	ناحیه کوپر
گدیملی Godumli	اسکیمو	رود ماخنزی
گسانیت Gosanyith	مالتویاراج ماهانی	تپه‌های راج محل
گاسپود Gospod	زیرین	ولگدای روسیه
گات Gott	آلمانی	
گد Gud	ایسلندی	
گودیپ Gudip	اسکیمو	لهجه لابرادور
گوتیپ Gutip	اسکیمو	گرینلند
هانانیم Hananim	کره‌ای	کره
هاریهو Harihu	ارکلو	پوراری پاپوا
هرا Hera	ناگا	کاپار شمالی هند
هینگبائو Hinegbau	ایگبیرا	نیگر
هدها Hudha	بلوچی	بلوچستان
هایل Hyel	بورا	یو
ایمل Ibmel	نروزی	نروژ شمالی
جایمل Jubmel		
ایدو Iddio	ایتالیایی	ایتالیا
ایدیو Iddiou	پیدمونت	پیدمونت
ایهوا Iehova	کیوانی	جزیره گوری باری
ایتار - یتار Ietar yetar	سنتو	بندرها گ
ایگز یابیهایر Igziabiheir	امهری	ایبیسینا
ایک - شکو Ikk shekko	کناما	اریتریا
ایکگون Ikkegon	نویان	لهجه کنوزی
ایلاهی Ilahey	سومالی	کلنی کنیا
ایمانا Imana	رواندا	دریاچه‌ی تانگانیکا
ایمالجا Imalja	لپ - روسی	کولا
اینان Inan	یرگم	فلات مرچیون
اینمار Inmar	ویتیاک	ویاتکا
ایرووا - رووا Iruva - Rura	چاکا لهجه ماچامه	کلیما تیارو
ایشور Ishor	چارا	هندوستان
ایشور Ishshor	بنگالی	بنگاله
ایشوار Ishwar	بیهاری	چوتانگیور

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل ها
ایسل Isol	گارو	فلات گادوی
ایسر Isor	ساتالی	پارگاناس مرکزی
ایستن Isten	هنگری	
ایزووا Izuwa	تاوتا	
جینگوک Jainkoak	باسکیو فرانسوی	پیرینس
جانا هاری Janahary	مالاگاسی	ماداگاسکار
جی Jee	مانکس	جزیره ی من
جهواه Jehovah	چکتاوو	
چینووا Chinowa	چکتاوو	
جن - جین Jen - Jinn	نریرین	ولگا
جین - مینگ Jin - ming	چینی	محل نیگپو
جهوبا Jehoba	گیسیگیس	شرق ویکتوریا
جی ووی وو Jiweyewhe	گواگو	داهنی جنوبی
جوما Juma	مغولی	اپرکتک
جومالا Jumala	چیلیویان	کانادا
جومال Jumal	استونیان	پی پس
جومالتو Jumahlto	لیونی	لاتویا
جوپمل ایپمل Jupmel Ibmel	لپ سوئدی	جنوب سوئد
کالونگا Kalonga	نوبا	هابیان
کالو Kalou	فیجی	ایرلند مرکزی
کالونگا Kalunga	کوایناما	جنوب غربی آفریقا
کلمی - کامونی Kami-Kamui	اینو	ژاپن شمالی
کانو Kanu	لیمبا	سیرالئون شمالی
کهرائی کسنگ Karai Kasang	کاجین جنوبی	برمه
کاتوندا Katonda	گانداهایا	اوگاندا نیجریه
خین Khaien	ترکی - چوواش	دره ولگا
خازوپاتا Khazopa - ta	لاخرمارا	فلات لوشانی
خنگ Khong	اویا یا یایان	اویا
خدا - خودا Khuda	بلوچی بآلتی	بلوچستان، بالتستان
خدا Khoda	بنگالی - براهونی	شرق بلوچستان
خدا Khoda	کشمیری	کشمیر
هدین Hadayan	خاسی	فلات خاسیا
خدا Khoda	کودی مگری	کردهای ایران
خدا Khoda	جاتکی لاند	پنجاب غربی

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محلها
Khoda خدا	فارسی-پنجابی	
Khoda خدا	ترکی کاشغر	سندھ و سستان
Khudadin خودادین	ترکی قازی	شرقی
Khodai خدائی	ازبک	غربی
Khutzu ختزو	اوسیت	
Khozai خودائی	ترکی بشقیر	
Kibomba کیبومبا	سوگا	
Kishemanito کیشمانیتو	چیپوا	هودسن کانا دا
Kot کات	مورتولوک	مورتولوک
Kowe کاووه	ایرگو	فلات بوچی
Kurmam کورمام	جوکون	دونا
Kuru کورو	راکوبا	فلات بوچی
Lagu لاکو	دیدا	ساحل ایووری
Leza لزا	بمبا	ردسیای شمالی
Lesa لسا	لامبا	کنگوی بلژیک
Loba لوبا	دوالا	غرب آفریقا
Lowalangi لووالنگی	نیاس	ایندی شرقی
Lu لو	مورو	شرق سودان
Mabaru مادارو	ماره	جزایر لویالائی
Manetualain مانه توالین	روتی	داچ
Masig ماسیگ	موندنگ	استوای افریقا
Mawu مائو	ایو-پوپو	ماندلا-توگو
Maxam ماکزام	ترا	نیجریه شمالی
Mbori مבורی	زند-پازند	سودان
Mlimu ملیمو	تابله	ماتابله لند
Modimo مودیمو	جوانا	
Mluku ملوکو	ماکوآ	دماغه دلگادو
Mlungu ملونگو	نیانجا	جزیره نیاسا
Mudzimu مودزیمو	وندا	ترانسوال
Mukuru موکورو	هررو	دمارالند
Mulungu مولونگو	آسو	تانگانیکا
Muneto مونتو	کری	خلیج جیمز
Munguni مونگونئی	لوگبارا	کنگو
Mulungu مولونگو	نیکا	دریاچه نیاسا

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محلها
Mwari مواری	دوآ	ردسیای جنوبی
Nagha ناقا	بیور	رودصلح کانادا
Malic نالیک	ملوت	نیل سفید
Nhialic نهیالیک		
Mamanga نامانگا	کند	افریقای شرقی
Nan-Nen نان-نن	سورا	غرب بوچی
Nandeyara ناندیارا	گوارانی	پاراگوی
Nara نارا	بریتانیای جدید	جزیره هورد
Ncembi نسمبی	کوبا	کنگوی جنوبی
Ndemoi ندموی	منده	کنگوی سفلی
Ngai نگای	کامباکیکویا	کلنی کنیا
Nguluvi نگولووی	بنا	تانگانیکا
Nhialic نهیالیک	جینگ	لهجه بور
Nicscam نیکسکام	نیکماک	نوا اسکوتیا
Niio نیو	ایرکولس	کوبک
Niotsi نیوتسی	اسلاو	ماکنزی کانادا
Nkulunkulu نکولونکولو	زولو	ردسیای شمالی
Nobu نوبو	ارومانگا	هبریدزنو
Nom نم	جابا	پوچی نیجریه
Norin نورین	نویان	درکرما
Nuksam نوکسکام	مالیسیت	برونسویک نو
Nuleso نولسو	باری	مونگا
Nungungulu نونگونگولو	تونگا پرتقالی	شرق آفریقا
Nyaka نیاکا	عبری	سواحل ایوری
Nyambe نیامبه	ادجوکرو	سواحل ایوری
Nyamphili نیاملفیلی	اگنی	سواحل ایوری
Nyamuhanga نیاموهانگا	کنجو	توروکنگوی
Nyankopun نیانکپون	اشانتی-فانتی	افریقای غربی
Nyasaye نیاسای	هنگا	نیانزای غربی
Nyesoa نیسوا	گربو	لیبیریا
Nyinyi نینینی	بموم	کامرون
Nyonmo نینمو	اکرا	ساحل طلا
Nzakomba نزاکومبا	الکو	لولانگا
Oghene اگینه	ایسوکو	شرق ناحیه واری

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل‌ها
ایسلبوروا Oiseleburua	ارا	نیجریه جنوبی
اچ Ojo	ایگالا	ایالت فلچی
الرون Olorun	پروبا	لاگوس هیتلند
اینان کین Onyankopon	آشانتی	ساحل طلا
اتوا Otua	تونگا	جزایر فرندلی
اوننه Ounone	کار	اکوات فرانسه
اووسه Owuse	ایبو	ناحیه اونیشا
اووسو Owuso	آراگو	ایالت ناساراوا
پاچاکاماکا Pachacamackca	کوچوآ	پرو
پالاگو Palagu	کیپارا	هوداگران پاپوآ
پارامشووار Parameshwar	بیهاری	چوتانا گپور
پاراموشریلار Paramushreela	خوندی	ویزاگاپاتام
پاراپی اینزورک Parapyinzork	تانگتو	برمه
پاتنین Pathennin	ثادو کوکی	کاپارمانی پور
پاتیان Pathain	وی فای	لوشیای شمالی
پی-یاه Pay-yah	برمه‌ای	برمه
ذ-کین the-kin		
پاز Paz	موردوف	روسیه مرکزی
پکو Peku	ماکوچی	گینه انگلستان
پنو Penu	خوندی	گنجام
پرندیا Perendia	آلبانی لهجه تسک	آلبانی جنوبی
فرا Phra	سینگفو	شرقی اسام
فثا phtho	کاپتی بوهری	کلیسای کاپتیک
پا Pwa	باچاما	دره بنپو
ربی Rabbi	کابیل	یتایت کابیل
ربی کولو Rabbi kulu	شیلها	مراکش جنوبی
ربی Rabi	تیرگر	پاپوآ
روآتا Ruata	سنگیر	جزایر سنگیر
روهنگا Ruhanga	نکول	آنکوله
روم Rum	لیجا	یسکیم
رووا Ruva	چاگا	جنوب کلیمانجارو
سقلی Saghalie	چینوک	ارگون-آلاسکا
شنگتی Shang-ti	چینی	آموی و تایوان
شنونگ Shanung	هیدا	کلمبیای انگلیسی

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محل ها
ایتلاگاداس itlagadas		
شاشه Shashe	گباری	جنوب مینا
شکو Shekko	گباری	گبن گین زاربا
شیدو Shido	جاکون	دونگا
سیبو Sibū	بری بری	کوستاریکو
سیجا Sidja	شان-یونانی	غرب یونان
سیکومبو Sikwembu	رونکا	لرنکو مارکوس
سوکو Sôkô	نیوپه	کابا
سونگ گیگوله Sunggigule	ناگا	فلات ناگا
سوپه Supe	نگونا	هیریدزنو
سوامی Swami	تودا	فلات نیل کبری
تاماسا Tamasa	ماروو	شمال جرجیای نو
تانارا Tanara	ترکی-یا کوت	شرقی سبیری
تی توآ - آتوا Teatua-Atua	فوتونا	هیریدزنو
تو Deve	نیکوباری	جزایر نیکوبار
توانودی یا Tévanudaiya	تامیل	جنوب هندوستان
تداء Theda	ماوکن	ساحل برمه سفلی
تئوس Theos	یونانی	یونان باستان
تو Tho	چینی کمهو	فلات چین
شیانگ تئو (Shiang the)		
تیکسو Tixo	کسوآ	کافارایا
تروی موی نه Toruimuinne	وگول	غرب سبیری
توریم Torym	استیاک	توبولسک
تسن Tsen	چاوی	شمال بادیکو
شینگ Tsineke	ایوآما	دلتای نیگر
تسوکو - گوکو Tsuka cuku	آیوآما	ایسوواما
تسونگره Tsungreme	ناگا	لهجه اوشرق فلان اسام
تسواشه Tswashe	گباری	یاماگایگی مینا
تومپا Tumpa	گوارانی	جنوب بلیویا
توپانادبارا Tupanandegara	گوارانی	پاراگوی
تای Tyee	چینوک	ارگون تاآلاسکا
تیا Taghalie Tyee		
اورالاراه Ualare	توریپی	پاپوآ-پوزینس
املیمو Umlimu	تابله	ماتابلند

نام خدا به زبان فارسی (لاتین)	زبان یا لهجه	محلها
ملیمو Molimo	تابله	ماتابلند
اندبل Undebel	رومانی-اسپانیولی	کولی‌های اسپانیا
واریارانا Varivarana	ناگاتنگخول	شرقی‌مانی‌پور
ویتک ویتچانچو anchyo-Vittekwich	توکوده	رودخانه یوکن
وواسی‌ناسی Wacinaci	ارواک	گینه
وواکایو Wagayo	گالای شمالی	مرزهای ایسینا
وواکایون Wagayon	گالا-مرکزی	مرزهای ایسینا
ووین Wain	گالا-جنوبی	شمالی‌کلنی
وواکانتانکا Wakantanka	داکوتا	داکوتای آمریکا
وواکاکه Wagake	گالا-شرقی	شوالهجه‌ایتو
ووندنگا Wendenga	گارانگا	ماشونالند
وور Were	گیسو	کلنی‌کنیا
ون‌یینگی Wonyingi	ایجو‌ماولی	ناحیه پاتامی
ووگین Wnhgin	تانالناکلی	جنوب‌تانا
یاکومبا yakomba	نگادو	کنگوی بلزیک
یامبا-یام yamba yam	تانگاله	فلات یوچی
یاتالا yatala	کونو	سیرالئون
یانو yau	ماندینگو	گمبیا
یهواه yehovah	ماهاوک	اوتاریو
یتار yetar	سنتو	بندرهاگ
یوموئی yumui	چرمیس	غازان‌روسی
جومالا Jumala		
زمب Zamb	بولو	کامرون
زمبی Zambi	چوکوو	شمال شرقی آنگولا
زاپاری چورینتا Zapally charinta	کوچوآ	پرو
زی‌تی Zie-ti	چینی	ونجو محلی وینچو
ز Zo	آتجه	ساحل‌ایوری
زن‌گتی Zong-ti	چینی	تایچو
گاد God	انگلیسی	به زبان انگلیسی

در پایان نگارش این مقدمات خدای توانا را سپاس می‌گوییم که مرا توفیق این عطا فرمود که: «و ما توفیقِ إلهٍ بالله» [سوره ی‌هود، آیه ۸۸] و مرا توان راست داشتن و موافق کردنِ گفت و کرد و آهنگ نیست، مگر به خدای و خواست و یاری او «علیه توکل»، پشت به او باز کردم و کار به او سپردم «و الیه انیب»، و با او گشتم و با او گراییدم.*
و نظامی می‌فرماید:

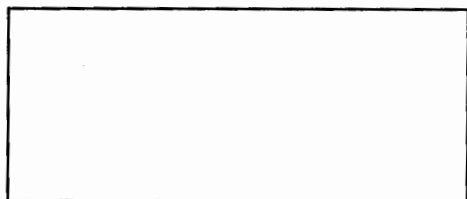
فاتحه‌ی فکرت و ختم سُخُن   نام خدای است بر او ختم کُن

حسنعلی محمدی، تهران
۲۷ مردادماه ۱۳۷۷ هـ ش

*. کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۴۳۱.

■ بخش _____ دوم:

اسماء و صفات الهی در قرآن
متن و دینی و ادبیات فارسی

به نام او که زبان ماکو یا شده به نام او، جان مایید شده به نام او، بیکانه آشنا شده به نام او،
 زشت مایز یا شده به نام او، کار مایه و یا شده به نام او، راه مایید شده به نام او... به نام او که چشم مای
 مشتاقان گریان به نام او، دل مای عارفان سوزان به نام او، سر مای و الحان خروشان به نام او،
 تن مای عاشقان پیمان به نام او... به نام او که جان مای سپهر پیغام او، عارف افتاده به دام او،
 مشتاق ست مهر از جام او بطوبی کسی که از این جام شربت کشید، یارین راه منزلی برید، دل وی
 به نور اعظم افروخته و به روح انس زنده و به غزو صال فرخنده، کبی در حیرت شود مکاشف جلال
 و کبی در بحر وجود عرقه می لطف و جمال.

نامی از نام‌های خدای تعالی، مقابل اول، آن که همیشه باشد و آن که باقی ماند بعد از فناى هر چیز.

[لغتنامه دهخدا]

□

او اول و آخر هستی، و پیدا و پنهان وجود همه اوست و او بر همه‌ی امور عالم، داناست.

○ الْآخِرُ: الْبَاقِی بَقَاءً ذَاتِیاً.

[قاموس الاسماء العربیه]

□

آن که پس از همه نیز خواهد بود. از اسماء الحسنی و اسم ذات است که فقط یک بار در قرآن کریم آورده شده است. آخر بر وزن فاعِل ضدّ نخستین و اول است و کلمه‌ی آخر به

معنی باقیمانده بعد از فناى همه چیز است. و این معنی مختصّ ذات احدیت پروردگار است. و در قرآن مجید کلمه آخر هر جا که با الف و لام آمده باشد، غیر از یک مورد آن که همان آیه‌ی سوم سوره حدید است که مذکور گردید، بقیّه به معنی روز قیامت است که با کلمه‌ی (یوم) در اول آن ذکر گردیده است، و آخر یعنی موجود باقی بعد از فناى همه موجودات و یا اینکه خداوند میراننده‌ی همه‌ی خلائق است و تنها خود بعد از آنها باقی می‌ماند. بنابراین، خداوند با این اعتبار آخر همه است و نیز گویند خداوند آخر هر چیزی است بدون انتها، چنان که اول هر چیز است

بدون ابتدا. بر این اساس او کائن است لم یزل و باقیست لایزال و در دعا هم آمده است که: **اللَّهُمَّ أَنْتَ الْآخِرُ فَلْيَسْ بَعْدَكَ شَيْءٌ**، یعنی خدایا! تو آخر همه هستی و بعد از تو چیزی نیست. چنانکه در **دائرة الفرائد** آورده شده است. و نیز به آخر به کسر «خا» در مقابل آن اول است، و آخر به فتح «خا» در مقابل آن واحد است. **فخر رازی در لوامع البینات** در این باره چنین می‌گوید: «در آیهی شریفه **هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ** از برای ارباب اشارات، عبارتست بدین مضمون: اول است بدون ابتدا و آخر است بدون انتها؛ اول است به عرفان قلوب و آخر است به ستر عیوب؛ اول است پیش از هر چیزی و آخر است بعد از هر چیزی؛ اول است پیش از هر چیز به قدیم بودن و ازلیت و آخر است پس از هر چیزی به ابدیت و سرمدیت؛ اول است به ایجاد و تخلیق و آخر است به هدایت و توفیق؛ اول است که مبدأ هر نخستین است و آخر است که مؤخر هر واپسین است؛ اول است بالذات و آخر است بالصفات؛ اول است به وجوب و قدم و آخر است به تنزیه از فنا و عدم؛ اول است به ایمان و آخر است به رضوان؛ اول است به عدل و آخر است به طوّل - مجاهد گوید: اول است بدون تدبیر احد و آخر است بدون تأخیر احد - اول است به خلق و آخر است به رزق؛ اول است بدون مَطْلَع و آخر است بدون مَقْطَع؛ اول است به تألیف و آخر است به تکلیف؛ اول است به تکوین و آخر است به تلقین؛ اولیست که

ابتدا به احسان کرده و آخریست که تفضّل به جمیل غفران نموده؛ اول است به هدایت و آخر است به رعایت؛ اول است به إشعاد و آخر است به إمداد.»

خواجه عبدالله انصاری می‌گوید: «اول است به هیبت و آخر است به رحمت؛ اول است به عطا و آخر است به جزا؛ اول است به هدایت و آخر است به کفایت؛ او اول هر نعمت و آخر هر محنت است.»

و نیز می‌گویند: «اول است بدان معنی که وجود او را ابتدا، و کون او را افتتاح نیست؛ و آخر است به آن معنی که هستی او را نهایت، و بود او را غایت نیست.»

بیهقی از قول حلیمی چنین می‌گوید: **«فَالْأَوَّلُ هُوَ الَّذِي لَا قَبْلَ لَهُ، وَالْآخِرُ هُوَ الَّذِي لَا بَعْدَ لَهُ، وَهَذَا لِأَنَّ قَبْلَ وَ بَعْدَ نَهَائَتَانِ، فِقَبْلَ نَهَايَةِ الْمَوْجُودِ مِنْ قَبْلِ ابْتِدَائِهِ، وَ بَعْدُ غَايَةِ مَنْ قَبْلَ انْتِهَائِهِ فَذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ ابْتِدَاءٌ وَ لَا انْتِهَاءٌ، لَمْ يَكُنْ لِلْمَوْجُودِ قَبْلَ وَ بَعْدَ، فَكَانَ هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ»**، یعنی: اول کسی و موجودیست که قبل و پیش از او کسی نبوده، و آخر کسی نباشد. این بدان منظور است که معمولاً از برای قبل و بعد، نهایت و منتها نیست.

بنابراین، قبل نهایت هر موجودیست پیش از ابتدای آن، و بعد غایت و منتهای هر موجودیست پیش از انتها و به آخر رسیدن آن. وقتی برای موجودی ابتدا و انتهای نباشد،

قبل و بعدی از برای او وجود نخواهد داشت؛ بنابراین، چنین موجودی، هو الاول و الآخر است. همچنین اول یعنی، موجودی که کسی یا چیزی در وجود بر او سبقت نگرفته باشد. اعراب الاول، مرفوع است بنا بر خبر و مبتدا؛ و الآخر نیز چنین است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، ج اول، ص ۴۱-۴۲]

□

صفتی مرکب از صفات خداوند تعالی.

❖ شواهد

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [آیه ۳ حدید، جزء ۲۷]

- يَٰمَنْ هُوَ بَعْدَ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او پس از هر چیزی خواهد بود! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

- ... یا آخر: ای پایان! [جوشن کبیر، بند ۸۵]

- یا اَوَّلُ كُلِّ شَيْءٍ وَ آخِرُهُ: ای آغاز و فرجام هر چیزی! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- تَعَالَيْتَ يَا آخِرُ: برتری تو ای آخر! [دعای مجیر]

- اوست اول؛ اوست آخر؛ اوست آشکارا؛ اوست نهان. [ترجمه قرآن موزه پارس، ص ۳۲۰]

[لغتنامه فارسی، ص ۵۵۵]

هو الاول هو الآخر، هو الظاهر هو الباطن
منزه مالک الملکی که بی پایان حشر دارد
[ناصر خسرو]

در بدایت، بدایت همه چیز
در نهایت، نهایت همه چیز
[نظامی]

اول و آخر به وجود و صفات
هست کن و نیست کن کائنات
[نظامی]

اول الاولین به پیش شمار
و آخر الاخرین به آخر کار
[نظامی، مفت بیکر، ص ۲]

حی و قیوم و قادر و قاهر
اول اول آخر آخر
[طریق التحقیق، سنایی]

رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۲ و ۱۳.
رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحار الأنوار، ج اول، اشراف علی رضا برآزش ص ۶۰۸ - ۶۲۶، و نیز ص ۶۲۷ - ۶۵۶.
رک - اول در همین فرهنگ.
رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحار الأنوار، ج اول، اشراف علی رضا برآزش ص ۶۰۸ - ۶۲۶.

قرآن ذکر شده است، که فقط یک بار آن دربارهی اسم و صفت خداوندیست و بس. زجاج می‌گوید: کلمه‌ی (أحد) در اصل با (واو) بوده است. از هری می‌گوید: (واو) مزبور به (الف) مبدّل گردیده و (احد) نامیده شده است.

درباره‌ی فرق میان أَحَد و واحد چنین می‌گویند که: واحد در ابتدای شروع شمارش اعداد می‌آید، مانند: واحد، اثنان، ثلاثة؛ ولی کلمه‌ی أَحَد برای شمارش اعداد نمی‌آید، و نمی‌توان گفت: أَحَد، اثنان، ثلاثة. همچنین در موضوع نفی اگر گفته شود: مَا فِي الدَّارِ واحد. یعنی در خانه یک نفر نیست؛ و چنین فهمیده می‌شود که ممکن است دو نفر یا

یگانه، فرد، یکی به خدایی، نامی از نام‌های خدای تعالی، صفتی از صفات باری تعالی. نزد بعضی احد، مخصوص است به خدای تعالی، و در صفات، به غیر او اطلاق نکنند. [منتهی الأرب]

□

جرجانی آورده است: هُوَ اسْمُ الذَّاتِ مَعَ اعْتِبَارِ تَعَدُّدِ الصِّفَاتِ وَالْأَسْمَاءِ وَالْغَيْبِ؟ وَالتَّعْيِينَاتِ الْإِحْدِيَّةِ اعْتِبَارَهَا مِنْ حَيْثُ هِيَ بِلا اسْقَاطِهَا وَلَا اثْبَاتِهَا بِحَيْثُ يَنْدَرِجُ فِيهَا السَّبَبُ الْخَطَرَةُ الْوَاحِدَةُ (تعريفات).

[الفتاوی دمه‌دا]

از اسماء ذات که یک بار در قرآن ذکر شده است. یگانه، بی‌همتا، یکتا. لازم به تذکر است که، کلمه‌ی (أحد) حدود هفتاد و چهار بار در

می‌آید؛ چنان‌که واحد بودن به معنی فردیت و تنهاییست، و عدم شریک از برای خداوند در صورت متّصف شدن به واحدیت از آن فهمیده شود. و هیچ موجودی نیست مگر اینکه از برای او زوج ترکیبیت از لحاظ ماهیت و وجود که وجهی به سوی خدا دارد و وجهی به سوی نفس، برخلاف ذات باری تعالی که ماهیت او اینست اوست.

صاحب مجمع البیان از قول امام باقر(ع) نقل می‌نماید که فرمودند: «پدرم به من خبر داد، او از پدرش، و ایشان از امیرالمؤمنین(ع) که فرمودند: یک شب قبل از شروع جنگ بدر، در خواب، خضر پیامبر را دیدم. به او گفتم: «ای خضر! چیزی به من یاد بده که از ذکر آن، در جنگ با دشمنان اسلام پیروز شوم». خضر به من گفت: «بگو یا هو یا من لا هو الا هو»، وقتی از خواب بیدار شدم، آن را برای رسول خدا(ص) تعریف کردم. رسول خدا فرمود: «یا علی! به تو اسم اعظم یاد داده شده است». امام علی(ع) فرماید: «در جنگ بدر این ذکر در زبان من بود». امام در جنگ بدر (قل هو الله احد) را می‌خواند. پس از اتمام آن فرمودند: «جدّ من در جنگ صفین هم آن را می‌خواندند، در حالی که حمله می‌کردند؛ تا آن جا که عمار بن یاسر در آن هنگام به امام عرض کرد: «یا امیرالمؤمنین! این کنایات و کلماتی که بر زبان داری، چیست؟ فرمودند: «اسم الله الاعظم و ستون توحید الهیست که: «لا اله الا هو». سپس این آیه را

بیشتر باشند. ولی اگر گفته شود: ما فی الدار احد. یعنی در خانه کسی نیست؛ و توهم آنکه دو نفر باشد، در آن برده نمی‌شود. و نیز کلمه‌ی واحد صفت از برای هر چیزی واقع می‌شود، مانند: رجل واحد، ثوب واحد؛ ولی کلمه‌ی احد برای هیچ کس جز ذات احدیت خداوندی، صفت واقع نگردد. بنابراین رجل احد یا ثوب احد صحیح نخواهد بود.

بیهقی در کتاب خود از قول حلیمی می‌گوید: «احد، صفت خدایست که به هیچ وجه شریک و نظیری برای او وجود ندارد؛ و واحد، یعنی خدایی که به هیچ وجه شریک و عدیدی برای او نیست.»

قوله تعالی: «قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ؛ ۱۱۲/۱» یعنی: «بگو (ای پیامبر!) اوست خدای یگانه و یکتا.» «لیس کمثله شیء» یعنی: «از برای او همانندی وجود ندارد.» و نیز می‌گویند، یگانه و یکتاست در الوهیت و قدیم بودن، و نیز یگانه و یکتاست در افعال خود، زیرا افعال او تماماً احسان است، که به خاطر جلب منفعت و دفع ضرر انجام ندهد؛ و از آن جهت به او احد می‌گویند، زیرا موجودی با او در این جریان شریک نیست.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «یعنی بگو (ای پیامبر!) اوست خداوندی یکتا. کلمه‌ی (احد) که صفت خداوند است، به عنوان یکتا بودن اوست، که بسیط است و معنی بساطت از آن فهمیده شود و نیز انتفای جزء و منتفی بودن اجزا از آن به دست

قرائت فرمود:

«شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۳/۱۸»
سپس (سه) آیات آخر سوره‌ی حشر را قرائت فرمود. آن‌گاه از اسب فرود آمد و چهار رکعت نماز گذارد، در حالی که قبل از ظهر بوده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

یکی از نام‌های خدای متعال است. در کلمات عارفان، احد به اعتبار انتفای تعدّد صفات، اسم ذات است و اسماء؛ و نسبت تعینات است به اعتبار سقوط اعتبارات؛ ونفی اضافات از اسماء و صفات است.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجّادی، ص ۵۹]

□

«قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» توحید: این کلمه در اصل (وحد) با واو است و دارای دو استعمال می‌باشد: یکی آنکه اسم استعمال می‌شود. در این صورت به معنی یکی و یک نفر است «إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ» بقره: ۱۸۰ یعنی: «آن‌گاه که مرگ یکی از شما رسید.» و چون در سیاق نفی واقع شود، افاده‌ی عموم می‌کند، مثل: «وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» بقره: ۱۰۲ یعنی: «به هیچ کس جز به اذن خدا به واسطه‌ی آن سحر ضرر نمی‌زند.» و اکثر استعمال آن در قرآن مجید، در سیاق نفی است.

زمخشری در فائق و ابن اثیر در نهجیه نقل می‌کنند که: یکی از صحابه در وقت دعا، با دو انگشت به خدا اشاره می‌کرد، حضرت رسول (ص) فرمود: «أَحَدٌ أَحَدٌ!» یعنی: «یکی کن! یکی کن!» یعنی با یک انگشت اشاره کن؛ خدایی که تو او را می‌خوانی، یکیست. مؤنث احد، احدی می‌باشد، مثل: «هَلْ تَرَىٰ صُورَنَا إِلَّا أَحَدًا أَحَدًا الْحُسَيْنَيْنِ» توبه: ۵۲ و در قرآن به ضمائر «کم، کما، هم، هما، هنّ و نا» و نیز به اسم ظاهر اضافه شده؛ و هم مقطوع از اضافه آمده است. استعمال دوم، آن است که وصف می‌باشد، به معنی یکتا و بی‌همتا. این استعمال فقط به ذات باری تعالی اطلاق می‌شود، چنان‌که در مفردات و قاموس تصریح شده است.

[قاموس القرآن، ص ۳۳ و ۳۴]

○ **الأحد: المنفرد ليس معه غيره.**

[قاموس الاسماء العربيه]

○ **الأحد اسم من أسماء الله**

[بهار الأنوار ج ۵۹ ص ۱۹ س ۱۰]

○ **الأحد: مَنْ ذَكَرَهُ فِي الْخُلُوةِ أَلْفَ مَرَّةٍ بَعْدَ الرِّيَاضَةِ شَاهَدَ الْمَلَائِكَةَ حَوْلَهُ.**

[خواص الأسماء الحسنی، العلمی]

❖ **شواهد**

- **اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا اَحَدُ:** بار خدایا! به درستی که من از تو می‌خواهم به حرمت نامت، ای تنها! [جوشن کبیر، بند ۳۲]
- **يَا مَنْ هُوَ اَحَدٌ بِلَا ضِدٍّ:** ای آن که او

و قدرت، یکتا؛ در الوهیت و ربوبیت، یکتا؛ در ازل و در ابد، یکتا؛ خدایی را سزا و به خداگاری دانا؛ کریم است و مهربان؛ لطیف و رحیم و نیک خدا؛ عالم سر و نجوی؛ دارنده‌ی افق اعلی؛ آفریدگار عرش و ثری؛ قریب به هر آشنا و مستحق هر ثنا؛ در دل دوستانش نور عنایت پیدا، از چشم‌ها نهان و به صنع آشکارا.

ای دور ز چشم، با دلم یکجایی

پیدا به دلی، ز چشم ناپیدایی

[کشف‌الأسرار، ج ۱۰، ص ۶۶۳]

خدای عالم احد حقیقیست، از جهت آنکه در ذات وی به هیچ نوع کثرت نیست؛ مجرد است؛ و وحدت صرف است.

[عزیزالدین نسفی، کتاب الانسان الکامل، ص ۳۵۰]

در این جهان عاشقان را ریاحین‌یست از باغ جمال و جلال احد.

[روز بهان بقلی، عیبر‌العاشقین، ص ۳۴]

قابض و باسط و مجیدش دان

عالم و قادر و فریدش دان

[سنایی آباد، سنایی]

شکر ایزد همی کند سوسن

آن یکی گوی ده زبان نگرید

[سید حسن غزنوی]

نیاید از تو بخیلی چو از رسول دروغ

دروغ بر تو ننگد چو بر خدای دوی

[منوچهری]

یکی نیست جز داور کردگار

که او را نه انباز و نه جفت و یار

[افردوسی]

یگانه‌یست که ضدی ندارد! [جوشن کبیر، بند ۷۴]

- تَعَالَيْتَ يَا أَحَدُ: برتری تو ای یکتا! [دعای مجیر]

- ای احدی که در ذات و صفات، بی‌همتایی،

و ای خالق که راهنمایی! [خواجہ عبدالله]

- و گفت: خدای مگیرید و میرستید دو معبود -

یعنی مرا و بت را - که خدای یکیست و بی‌همتا؛

همیدون از من ترسید.

[آیه ۵۱ نحل، ترجمه تفسیر طبری]

-... گفت: بگو، یا محمد! که خدای من یکیست،

یکتا؛ و او را همتا و انباز نیست. هر چه آفرید،

جفت آفرید؛ و او خود یکیست. احد، یکتا، فرد،

واحد، بی‌ضد، بی‌ند، بی‌مثل، بی‌مانند، قادر

و پادشاه... [ترجمه تفسیر طبری، سوره‌ی اخلاص]

- بدان که، هر چیز که در تو محال است، در

ربوبیت صادق است، چون یکی‌بی‌که هر که

یکی را به حقیقت بدانست، از محض شرک

بری گشت. [قابوسنامه، از فرهنگ فارسی معین]

- اگر حقیقت توحید خواهی، بدان که، هر چه

در تو محال است، در ربوبیت صادق است،

چون یکی‌بی‌که هر که یکی را به حقیقت

بدانست، از شرک بری گشت. یکی بر

حقیقت خدای عَزَّوَجَلَّ است، و جز او، همه

دو هستند. [قابوسنامه، باب اول]

- و گفت: یا ابراهیم! جناب احدیت به تو سلام

می‌رساند. [قصص الانبیاء]

- «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» ای محمد! بیگانگان از تو

نسب ما می‌پرسند، بگو: الله احد. الله است آن

یگانه یکتا؛ در ذات و صفات، یکتا؛ در عزت

یکی کش نه آ ز و نه انباز بود

نه انجام باشد نه آغاز بود

[فردوسی]

غلام دولت آنم که پایبند یکیست

به جانبی متعلق شد، از هزار بَرست

[غزلیات سعدی]

آن ذات یکی صفت بسی دریابش

این را بنگر آن نفسی دریابش

[۹]

ای در دل هزار و غافل ز همه

مشکل شود آسوده تو از دل ز همه

چون تفرقه‌ی دلت حاصل ز همه

دل را به یکی سپار و بگسل ز همه

[۹]

گر گوهر طاعتت نسفتم هرگز

ورگرد رخت ز رخ نرفتم هرگز

نسومید نیستم ز بارگاه کرم

زیرا که یکی را دو نگفتم هرگز

[رباعیات خیام]

در دو عالم جز یکی موجود نیست

ور تو گویی هست، آن مقصود نیست

هستی ما سایه‌ی هستی اوست

مستی ما عین سرمستی اوست

[شاه نعمت‌الله]

تا به جایی رساندت که یکی

از جهان و جهانیان بینی

با یکی عشق ورز از دل و جان

تا به عین‌الیقین عیان بینی

که یکی هست و هیچ نیست جز او

و حده لا اله الا هو

[ماتف اصفهانی]

هر آن کس را که در عالم شکی نیست

یقین داند که عالم جز یکی نیست

[۹]

صبح لایح چیست آن صبح ازل

حضرت ذات احد، عزوجل

چیست آن نور احد، صبح ازل

اول است و باطن است و لم یزل

[روزبهان، شرح شطحیات، ۲۴۸]

کان که خوشنودی احد جوید

نور توحید در لحد جوید

[سنایی، حدیقة الحقیقه، ص ۹۶]

می‌سرایم ثنای پاک احد

می‌فرستم درود بر احمد

[سنایی آباد، سنایی]

احد است و شمار ازو معزول

صمد است و نیاز ازو مخذول

آن احد نی که عقل داند و وهم

و آن صمد نی که حس شناسد و فهم

نه فراوان نه اندکی باشد

یکی اندر یکی، یکی باشد

[سنایی]

ملک عشق از ولایت صمد است

روی او سوی قبله‌ی احد است

[سنایی، مکاتیب]

ای بر احدیت ز آغاز	زنده باقی احد لا یزال
میم احمد که در احد غرق است	حیّ توانا صمد ذوالجلال
کمر خدمت از پی فرق است	[و حسی، دیوان، خلدبرین، ص ۳۸۸]
احمد اندر احد کمر بند است	ای ظهور تو با بطون دمساز
یعنی این بنده آن خداوند است	وی بروز تو با کمون همراز
[امیر خسرو، هشت بهشت، ص ۶]	احدی لیک مرجع اعداد
خواجگی هر دو عالم تا ابد	واحدی لیک مجمع اضداد
کرده وقف احمد مرسل، احد	[جامی]
[عطار، منطق الطیر، ص ۲۴]	گفتم به نصّ قرآن بنگر که جبرئیل
ز احمد تا احد، یک میم فرق است	آورد بهر احمدش از درگه احد
جهانی اندر آن یک میم غرق است	[ادیب الممالک، دیوان، ص ۱۴۵]
[شبهتری، گلشن راز]	ناخدایان را کیاست اندکیست
جز به مهر او نجنبید میل من	ناخدای کشتی امکان یکیست
نیست جز عشق احد سر خیل من	[پروین اعتصامی]
[مولوی، مثنوی]	صبح لایح چیست آن صبح ازل
مؤمن و ترسا جهود و نیک و بد	حضرت ذات احد، عزّوجل
جملگان را هست رو سوی احد	چیز آن نور احد، صبح ازل
[مولوی، مثنوی، ص ۳۸۸، چاپ خاور]	اوّل است و باطن است و لم یزل
به گوش جان رهی منهی بی ندا در داد	[روزبهان، شرح شطحیات، ۲۴۸]
ز حضرت احدی لا اله الا الله	یکی: برابر فارسی واحد
[حافظ، قطعات]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
	صدوق، ص ۸ و ۱۰.
	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد
	اول، اشراف علیرضا برازش ص ۲۲۴ - ۵۱۰.

الله! در سجود خود چه بگویم؟ سپس این آیه نازل شد.

□ متقی‌ترین افراد، برای رضای خدای برترین و بالاترین، انفاق می‌نمایند؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى﴾؛ ۹۲/۲۰. در آیات قبل آن فرماید: «متقی‌ترین افراد، از آتش دوزخ دوری جستند، زیرا مال خود را به فقیران به عنوان زکات بخشیدند.» تا آن جاکه در این آیه می‌فرماید: «(واینان) نظری جز طلب رضا و خوشنودی پروردگارشان که برترین و بالاترین است، نداشته‌اند.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]
بالاتر و برتر. در علو مکان و مقام هر دو آید،

برترین، والا، بالاترین. دو بار در قرآن ذکر شده است. این اسم و صفت، اسم تفضیل از ثلاثی مجرد علی یغلو علواً می‌باشد.

□

□ باید خدای برترین و بالاترین را تقدیس و تسبیح نمود؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿سَبِّحْ إِسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾؛ ۸۷/۱ یعنی: «تسبیح و تقدیس و تنزیه کن پروردگار برترین و بالاترین خود را!» در تفاسیر البرهان والقطان از عبدالله بن مسعود نقل گردیده که گوید: علی مرتضی (ع) به رسول خدا (ص) گفت: «یا رسول الله! در رکوع خود چه بگویم؟» پس از آن آیهی ﴿فَسَبِّحْ بِإِسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ نازل گردید. سپس گفت: «یا رسول

مثل: «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى: اَعْلَى: ۱» که در
عَلَو مقام است. و مثل: «مَا كَانَ لِیَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَأِ
الْأَعْلَى: ص: ۶۹» و «وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى:
نجم: ۷». که ظهور هر دو در عَلَو مکان است نه
مقام. جمع آن در قرآن، اعلون آمده: «وَأَنْتُمْ
الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ: آل عمران: ۱۳۹».

[قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۳۸]

❖ شواهد

- یا مَنْ هُوَ فَوْقَ كُلِّ شَیْءٍ: ای آن که او برتر از هر
چیزیست!

[جوشن کبیر، بند ۱۶]

- یا أَرْفَعَ مِنْ كُلِّ رَفِیعٍ: ای برتر از هر برتری!

[جوشن کبیر، بند ۲۵]

- یا أَفْضَلَ مَعْبُودٍ عُبِدَ: ای برترین پرستیده

شدگان که پرستیده شده! [جوشن کبیر، بند ۸۶]

- یا مَنْ أَعَزَّنِیْ وَ أَغْنَانِیْ: ای آن که به من برتری

و ثروتمندی داد! [جوشن کبیر، بند ۶۶]

- یا أَعْلَى مَحْمُودٍ مُجِدِّ: ای برترین ستوده شدگان

ستوده شده! [جوشن کبیر، بند ۸۶]

- یا أَجْسَلَ مَشْكُورٍ شُكِرَ: ای برترین

سیاس شدگان که سپاس شده‌اند!

[جوشن کبیر، بند ۸۶]

- تَغَالَيْتَ یا أَعْلَى: برتری تو ای والاترا!

[دعای مجیر]

- وَ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلَى الْكَبِيرُ: وَاللَّهِ است که برتر

و مهتر است. [کشف الاسرار، ج ششم، ص ۳۹۳]

- هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ: اوست که نیست

خدایی جز او. الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ: پادشاه

پاک بی عیب. الْمُؤْمِنُ: ایمن کننده. الْمُتَّقِينَ: گواه
راست استوار. الْعَزِيزُ: تاوانده‌ی تواننده به هیچ
هست نماننده. الْجَبَّارُ: خَلَق بر مراد خود دارنده.
الْمُتَكَبِّرُ: برتر از آنکه ستم کند بر کس. سَبَّحَانَ
اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ: پاکی خدای را از انباز که
او را می‌گویند. [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۵]

- وَ هُوَ الْعَلَى الْكَبِيرُ: و اوست آن خداوند برتر
بزرگوار. [کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۱۲۰]

- دانست که افهام و اوهام خلاق در مبادی
اشراق جلال وی برسد، و به مدح و ثنای وی
نرسد. گواهی داد خود به یکتایی در ذات،
و پاکی در صفات، و بزرگواری در قدر و توان،
و برتری در نام و نشان. [کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۸۸]
به فرمان او گردد این آسمان

که او برتر است از زمان و مکان

[فردوسی]

ز نام و نشان و گمان، برتر است

نگارنده‌ی بر شده گوهر است

[فردوسی]

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم

وز هر چه گفته‌ایم و شنیدیم و خوانده‌ایم

[سعدی]

جهاندار شد پیش برتر خدای

همی خواست تا باشدش رهنمای

[فردوسی]

همی گفت: کای پاک برتر خدای!

به گیتی تو باشی مرا رهنمای

[فردوسی]

برابر فارسی کبیر	[فرهنگنامه قرآنی]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق ص ۴۰۲.
برابر فارسی تعالی	[فرهنگنامه قرآنی]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الأنوار، ج ۲۰، ص ۱۲۳۸۲ و ۱۲۳۸۷.
برابر فارسی علی	[فرهنگنامه قرآنی]	

و پروردگارت گرامی‌ترین و بزرگواری‌ترین (جهان و جهانیان) است،»

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات خود از قول ابوسلیمان می‌گوید: خداوند اکرم‌الاکرمین است، که به موازات کرم او هیچ کریمی وجود ندارد و نیز نظیر و عدیلی برای او نیست. گاهی از اوقات اکرم به معنی کریم است؛ چنان‌که اعز به معنی عزیز است.

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی درباره‌ی دو صفت الهی (کریم و اکرم) چنین می‌گوید: خداوند فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ و ﴿اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾. باید دانست که، عرب به هر صفت محمود و پسندیده کرم گوید

بخشنده‌ترین، گرامی‌ترین و بزرگواری‌ترین. یک بار در قرآن آمده است. این اسم و صفت الهی اسم تفضیل از ثلاثی مجرد کَرُمَ یَکْرُمُ کَرَمَةً و کرامه از باب شَرَف یشرف به معنی گرامی شدن و سایر معانی دیگر که در اسم و صفت کریم آمده است. این اسم و صفت خدا در نخستین آیات نازل شده به رسول خدا(ص) در کوه حرا به عنوان صفت رب در قرآن آورده شده است؛ آن‌جا که می‌فرماید: ﴿اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ﴾؛ ۹۶/۳. در ابتدای سوره علق چنین آمده: «بخوان (ای محمد(ص))! به نام پروردگارت که آفریننده‌ی (جهان و جهانیان) است، که انسان را از خون بسته بیافرید. (باز) بخوان!

رسول خدا (ص) فرمود: «یوسف اکرم الناس». یعنی: یوسف گرامی‌ترین مردم در اصل و نسب بود. و نیز گویند: فلان کریم الطرفین که مقصود شرافت او در نسب و حسب است؛ و گاهی هم اطلاق می‌نمایند کریم را به صورت زیبا، چنان‌که خداوند از قول زنان مصری که میهمان زلیخا بودند، وقتی یوسف وارد شد، گفتند: «إِنَّ هَذَا أَلَمَلِكُ كَرِيمٌ». یعنی: نیست این جوان، مگر فرشته‌یی زیبارویی. خداوند به بهشت هم مقام کریم در قرآن فرموده. گاهی نیز کریم به موجود عزیز هم اطلاق شود، چنان‌که در قرآن می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقِيكُمْ». گاهی از اوقات نیز کریم اطلاق می‌شود بر چیزی که دارای منافع زیاد باشد، چنان‌که در داستان سلیمان پیامبر در قرآن آمده: «إِنِّي أُلْقِي إِلَى كِتَابٍ كَرِيمٍ»؛ ۲۷/۲۹ سلیمان گفت: برای من نامه‌یی (از بلقیس، ملکه‌ی سبأ) نامه‌ی خوبی رسیده است. در تفسیر آمده که، نامه‌ی مزبور از لحاظ مضمون بزرگ و خوب بوده؛ و بعضی گویند کریم بودن آن به خاطر خوش خطی آن بوده است. به درخت انگور هم کزمه گویند، که برای زیادی خوب بودن آن است.

حال که این معانی را دانستیم، باید بگوییم که کرم به معنی شرف و طهارت و پاکیزگی؛ که این غیر حاصل است و به دست نیاید، مگر برای ذات حق تعالی، زیرا ذات احدیت، موجودیست واجب‌الوجود لذاته، و منزّه از پذیرفتن عدم

و نیستیست. اگر کرم را به معنی عزیز و عزت بدانیم، باید بگوییم که عزیز مطلق، جز ذات الهی، موجود دیگری نخواهد بود. اگر هم آن را بدین معنی تفسیر کنیم که کسیست که منافع و فواید آن بسیار زیاد است، این هم جز برای ذات احدیت برای دیگران صدق نمی‌کند، زیرا اوست مبدأ جمیع ممکنات و موجد و به وجود آورنده‌ی همه محدثات (آنچه که به وجود آورده شده است)؛ و از کرم ذات باری تعالی است که شروع و ابتدا به دادن نعمت‌ها می‌نماید، بدون اینکه طرف، مستحق آن باشد؛ و نیز تبرّع و نیکوکاری به احسان دارد، بدون اینکه طرف از وی درخواست بنماید و لذا شخص دعاکننده به خداوند گوید: یا کریم العفو! همچنین گویند از کریم بودن و کرامت او، بخشش از بنده‌ی خود است، که اگر به درگاه او توبه کند، خداوند آن گناه او را محو نماید و به جای آن گناه برای او حسنه و خوبی نویسد. و نیز از کرم خداوند است که در دنیا گناه گناهکاران را می‌پوشاند و عیوب آنها را پنهان می‌سازد.

همچنین از کرم پروردگار است که اگر به درگاه او استغفار و طلب آمرزش شود، می‌آمرزد؛ چنان‌که در قرآن می‌فرماید: «اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا»؛ نوح: ۱۰. و باز از کرم اوست که در عین آمرزیدن، متذکر انواع معاصی و قبیاح و فضایح آنها نشود. و باز از کرم ذات الهیست که اگر طاعات بندگان، کم هم باشد، ثواب بسیار

❖ شواهد

- یا مَنْ أَكْرَمَ بِجُودِهِ: ای آن که به بخشش خود کرم کرد!

[جوشن کبیر، بند ۸۲]

- یا أَكْرَمَ الْأَكْرَمِينَ: ای کریم‌ترین کریمان!

[جوشن کبیر، بند ۲۷]

- یا أَكْرَمَ الْكُرَمَاءِ: ای کریم‌ترین کرم‌داران!

[جوشن کبیر - بند ۹۱]

- یا أَكْرَمَ مِنْ كُلِّ كَرِيمٍ: ای کریم‌تر از هر بزرگواری!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

- پیر طریقت گفت: ای درویش دل‌ریش! ای سوخته‌ی مهر ازل! ای غارتیده‌ی عشق! دل خوش دار و اندوه مدار، که وقتی خواهد بود که پرده‌ی عتاب از روی فضل برخیزد و ابر لطف، باران کرم ریزد، و جوی بز در جوی قرب آمیزد و حدّ حساب از شأن جود بگریزد، منتظر دست در دامن وعده آویزد، و تأخیر و درنگ از پای عطف برخیزد، و از افق تجلی، باد شادی وزد و از اکرم الاکرمین آن بینی که ازو سزد، مولی می‌گوید و رهی می‌نیوشد که ای درویش! سزای تو ببرد و سزای من آمد.

[کشف‌الاسرار، ج مفتم، ص ۵۴۲]

- الهی! نظری بر این تنگ‌حوصلگان نمای، که تو غفاری و اکرم الاکرمین، که همه یکدل و یک‌زبانند که مرا فرو خواهی گذاشت، و نخواهی آمرزید. مرا به ستیز ایشان برآورا

[تذکرة الاولیاء، عطار]

- و بعد از فضل اکرم الاکرمین و فیض ارحم الراحمین، ثقة و اعتماد بر کفایت و شهادت توست.

[سندباد نامه، ص ۵۰]

دهد و آنها را به ثنا و نیکو و جمیل مشرف گرداند، و از کرم ذات خداست که بندگان خود را از سزاوار و اهل از برای معاهده با خود می‌بیند، و در قرآن می‌فرماید: ﴿أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ ۲/۴۰ و حتّا بندگان را سزاوار و اهل از برای دوست داشتن خود نسبت به آنها فرماید؛ چنان‌که در قرآن می‌فرماید: ﴿يَحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾ ۵/۵۴.

و نیز از کرم ذات باری تعالی است که دنیا را ملک عبد خود قرار داده، و در قرآن فرماید: ﴿خَلَقْ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً﴾ ۲/۲۹ و آخرت را نیز ملک او قرار داده، و در قرآن می‌فرماید: ﴿وَجَنَّةٌ عَرْضُهَا السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾ ۳/۱۲۳ و باز از کرم خداوند است که آسمان‌ها و زمین را مستخر انسان فرموده، و در قرآن می‌فرماید: ﴿وَسَخَّرْ لَكُمْ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِّنْهُ﴾ ۴۵/۱۳.

و اما صفت و اسم خداوند به نام أَكْرَم؛ خداوند تبارک و تعالی اکرم الاکرمین است. گاهی اوقات أَكْرَم به معنی کریم است؛ چنان‌که الاعزّ والاطول به معنی عزیز و طویل است. بعضی از مشایخ می‌گویند: کریم کسیست که عطا نماید و بخشش کند، بدون منت. نیز می‌گویند: کریم، خداوندی که گناهکاران را از قبول کردن توبه‌ی آنها مأیوس نگرداند؛ و حتّا قبول توبه‌ی آنها را می‌نماید، بدون درخواست آنها از پذیرش آن.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الأنوار، ج ۲۲،
ص ۱۶۶۸۶، تحت کلمه مقصود.
- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الأنوار، ج ۲۴،
ص ۱۷۵۸۹، تحت کلمه اکرم.
- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث كتاب التوحيد، شيخ
صديق، ص ۲۸۹.
- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الأنوار،
ج ۲۴، ص ۱۷۶۰۱.

نام ذات، و خاص و جامع صفات ایزدی. این نام مبارک در قرآن کریم ۲۷۹۳ مرتبه تکرار شده است؛ ولی بعضی ۲۸۹۳ بار و برخی ۳۰۲۷ بار ذکر کرده‌اند و دکتر محقق در کتاب اسماء و صفات الهی تعداد تکرار این نام را در قرآن ۲۸۲۲ بار ذکر کرده‌اند.

الله یعنی ذاتی که مستجمع جمیع اسماء و صفات و کمالات و خیرات است، زیرا صرف جمال و محض خیر است. کلمه‌ی الله عربیست، زیرا در قرآن می‌فرماید: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾ ۳۱/۲۵ یعنی: «اگر از آنها بپرسی چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده است، خواهند گفت: الله.» که در این آیه

از این خبر داده که، اگر از اعراب بپرسید آفریننده و خالق آسمان‌ها و زمین کیست، گویند: الله است. و این خود می‌رساند که این کلمه‌ی جلاله، عربیست، اگر چه برخی معتقدند که این کلمه شبیه کلمات عبرانی و سریانیست. در این باره باید گفت؛ صرف شباهت، دلیل بر عدم اصالت عربی بودن کلمه و اخذ آن از زبان دیگر نیست. اکثر محققان و دانشمندان ایسن کلمه (الله) را مشتق نمی‌دانند، بلکه می‌گویند اسمیست منفرد برای خداوند، که از اسمای اعلام است.

فخر رازی در لوامع البینات می‌گوید: به چند دلیل کلمه‌ی الله مشتق نیست: نخست اینکه،

اگر مشتق باشد، (لا له الا الله) صراحت در توحید نخواهد داشت، و اعتقاد به توحید مستلزم آن است که آن را مشتق ندانیم؛ دوم اینکه، آیه‌ی شریفه: ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾ ۱۹/۶۵ یعنی: «آیا برای او (خدا) هم نامی می‌شناسی و می‌دانی؟» این خود می‌رساند که در وجود اسمی به نام الله غیر ذات خدا وجود ندارد. بنابراین ثابت می‌شود که الله اسم است؛ و اگر مشتق بود، هر آینه اسم نمی‌بود، بلکه صفت می‌بود. اگر بگویند که صفت گاهی از اوقات اسم نامیده می‌شود، همانند قوله تعالی: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ ۷/۱۸ یعنی: «اسماء الحسنی مخصوص خداوند است.» که همین اسمای مشهوره همان صفات است تماماً؛ در جواب گوئیم، درست است که صفت گاهی به اسم هم اطلاق می‌شود، ولی این اطلاق از روی مجاز خواهد بود نه حقیقت؛ چنان‌چه درباره‌ی رسول خدا(ص) گویند، محمد العربی المکی، در صورتی که همه می‌دانند اسم شریف پیامبر اسلام، محمد است، پس کلمات عربی و مکی صفت آن بوده و اسم نمی‌باشد. سوم اینکه، اسمایی که مشتق باشند، صفت هستند؛ و صفت هم ممکن نیست موصوف نداشته باشد، و موصوف هم حتماً دارای اسمی هست که متصف به آن صفت گردیده. پس وقتی قرار باشد که هر چه سوای الله است، صفت خواهد بود، به طور قطع واجب خواهد شد که این الله، اسم از برای ذات مخصوص خداوند باشد.

عده‌ی دیگر از محققان و دانشمندان کلمه‌ی الله را مشتق می‌دانند. این حقیر نیز در تفسیر خودم از قول آنان چنین آورده‌ام، و به شش مورد آن از نقطه‌نظر اختلاف در اصل و ریشه متذکر شدم، و البته در این جا فقط به اشاره به آن می‌پردازم، و اهل تحقیق را به تفسیر مزبور از لحاظ تفصیل ارجاع می‌دهم. اول: ابن عباس می‌گوید از آله یأله به معنی تضرع مشتق می‌باشد. دوم: می‌گویند مشتق از لاه است و الف و لام در آن داخل شده است. عرب به شیء مرتفع لاه می‌گوید. سوم: مشتق از ولّه به معنی فزع است. چهارم: مشتق از ولاه است، که واو مزبور حذف و به جای آن همزه جانشین آن گردیده؛ و از این جهت بدین اسم نامگذاری شده که، هر مخلوقی واله و حیران اوست. پنجم: برخی معتقدند که اصل آن لاه بوده به لغت سریانی، سپس معرب شده و الف آخرش حذف گردیده و الف و لام به اول آن اضافه شده است. ششم: بعضی نیز معتقدند که از کلمه (آله الفصیل) إذا أُولِعَ بأمه یعنی از آله به معنی حرص و آزار است؛ چنان‌که می‌گویند حریص شد طفلی که از شیر مادر گرفته شده به سوی مادر و شیر او. همچنین در همان تفسیر راجع به کلمه‌ی جلالة الله چنین آورده‌ام: الله که به فارسی خدا می‌گویند، اسم خاص و علم است از برای ذات احدیت پروردگاری؛ چنان‌که خلیل و جماعتی معتقدند. همچنین اسمیست که جامع صفات علیا و اسماء الحسنی است

و منفرد به وجود اوست. بعضی مانند ابن‌کیان کلمه‌ی **الله** را از برای خداوند لقب می‌پندارند؛ و این اشتباه محض است، زیرا لقب از برای کسیست که حضور و غیاب در آن جایز باشد، حال آنکه چنین چیزی بر خداوند روا نیست؛ چنان‌که صاحب تفسیر تبیان متذکر شده است. از اسماییست که صفت قرار نگرفته و وصف واقع نمی‌شود، بلکه از برای او صفت می‌آورند؛ همان‌گونه که کلمه **إله** که **الله** از آن مشتق می‌باشد، اسم بوده و صفت قرار نمی‌گیرد؛ چنان‌که نمی‌توان گفت شیء **إله**، ولی از برای آن صفت قرار می‌دهند و می‌گویند، **الله واحد صمد**. کلمه‌ی **الله** را به معنی قدیم تام‌القدرة نیز گفته‌اند، از لحاظ اینکه ایجاد همه معدوم به قدرت او انجام می‌گیرد.

سمعانی در کتاب **روح الارواح** می‌گوید: کلمه‌ی **الله** در نزد اهل تحصیل و ارباب تحقیق آن است که **مَنْ لَهُ الْإِلَهِيَّةُ هِيَ الْقُدْرَةُ عَلَى الْإِخْتِرَاعِ**. **الله** آن است که **إِلَهِيَّة**، او راست؛ و **إِلَهِيَّة**، قدرت بر آفریدن است و پدید آوردن؛ و این صفت حق است جلّ جلاله، که بر ایجاد و اختراع و انشاء و ابداع قادر است؛ قدرتش را فتور نه، قوتش را قصور نه، فعلش آلت نه، صنّش به علت نه، کردش به حیل نه. برای حق، قدرتیست بر کمال؛ و حدانیتیت بی‌زوال؛ حکمتیست بی‌انتقال. و نیز گوید، و سخت خوش گفت، آن که گفت - لا وحشة مع الله و لا راحة مع غير الله - با دوست بودن بی‌هیچ چیز خوش است،

و بی‌دوست با همه چیز ناخوش.

به هر چیزی که کشتی زنده گردم

به هجرانم مکش دیگر تو دانی

تعداد کلمه‌ی **الله** در قرآن کریم به احتمال قوی و نزدیک به یقین، ۲۸۱۰ بار تکرار شده است. خصوصیات اعراب آن را در قرآن، به طور تفصیل در **دائرة الفرائد** در جلد دوم فرهنگ قرآن، آورده‌ام.

بیهقی در کتاب **الاسماء والصفات** به نقل از حلیمی چنین می‌گوید: **الله** تمامی معانی اسماء و صفات را دربردارد، و نیز جمله‌ی **لا اله الا الله** را نیز شامل می‌شود. خداوند به کسانی که مأمور به ایمان هستند، دستور فرموده از اینکه اعتقاد به این معنی را داشته و آن را ذکر نمایند؛ و لذا در قرآن فرمود: **فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ**؛ ۴۷/۱۹ یعنی: «بدان که، همانا او (خدا) نیست معبودی، جز ذات خداوندی.» و نیز درباره‌ی مستکبرین عرب می‌فرماید: **إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ**؛ ۳۷/۳۵ یعنی: «آنان (مستکبرین عرب) کسانی هستند که اگر به آنها گفته شود نیست معبودی جز خداوند، یکتا، تکبر می‌ورزند و قبول نمی‌کنند، همچنین می‌گویند: **وَيَقُولُونَ آئِنَّا لَتَارْكُوا إِلهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ**؛ ۳۷/۳۶ یعنی: «می‌گویند، آیا ما خدایان خود را به خاطر یک شاعر دیوانه ترک کنیم؟» ذات حق تعالی در این باره در جای دیگر چنین می‌فرماید: **إِنَّ اللَّهَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ**؛ ۲/۲۵۵ و ۳/۲ یعنی: «ذات باری تعالی

که نیست معبودی جز ذات او، همیشه زنده و پابرجا و پاینده است.» همچنین می‌فرماید: ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۚ ۴۰/۶۵﴾ یعنی: «اوست خدای همیشه زنده، که نیست معبودی جز او.» و این کلمات را در آیات دیگر از قول ابراهیم خلیل آورده، آن هم راجع به پدر یا عمویش، آزر و نیز قومش، آن جاکه می‌فرماید: ﴿أَنْتَ بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ ۚ ۲۷-۴۳/۲۶﴾ یعنی: «همانا من بیزارم و دوری می‌جویم از آنچه که شما (از بت‌ها) مورد پرستش قرار می‌دهید، مگر خدایی که مرا آفریده؛ و همان خداست که مرا راهنمایی و هدایت می‌نماید.» نیز می‌فرماید: ﴿وَوَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ ۚ ۴۳/۲۸﴾ یعنی: «قرار داد خداپرستی را به عنوان کلمه‌ی باقیه‌ی لا اله الا الله، بر همه ذریت او، و در واقع در آیه‌ی شریفه‌ی قبل، جمله‌ی: ﴿أَنْتَ بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ﴾ مجازاً همان لا اله می‌باشد؛ و ﴿إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي﴾ مجازاً همان الا الله است. احتمال هم داده می‌شود که اولاد ابراهیم که ایمان آورده‌اند، این جمله را از او گرفته باشند که بگویند لا اله الا الله، و سپس خداوند آن را در ضمن دروس به خاتم انبیا در هنگامی که او را مبعوث فرموده، تجدید کرده باشد؛ زیرا پیامبر اسلام از ذریه‌ی ابراهیم (ع) می‌باشد و این کلمه را از او به ارث برده؛ چنان که بیت، مقام، زمزم، صفا، مروه، عرفه، معشر و منی را از او به ارث برده است؛ و نیز کلماتی را که خداوند با آنها

ابراهیم را در معرض آزمایش قرار داد، و ابراهیم آن کلمات را کاملاً به پایان رسانید، آن هم با قربانی پسرش. از عثمان نقل گردیده که گفت: رسول خدا فرمود: «مَنْ مَاتَ وَ هُوَ يَعْلَمُ أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دَخَلَ الْجَنَّةَ.» یعنی: «هر کس بمیرد و لا اله الا الله را دانسته باشد و معتقد گردد، داخل بهشت خواهد شد.» این حدیث را مسلم در صحیح خود از ابوبکر بن ابی شیبه از اسماعیل بن علیّه نقل نموده است. هم‌چنین از ابوذر نقل شده که گفت: رسول خدا فرمود: «يَا أَبَا ذَرٍّ بَشِّرِ النَّاسَ أَنَّ هُم مِّن قَالِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دَخَلَ الْجَنَّةَ.» یعنی: «ای ابوذر! به مردم مژده بده که، هر کس لا اله الا الله بگوید، داخل بهشت خواهد شد.» چنان که بخاری هم بدان اشارت نموده است. هم‌چنین از معاذ بن جبل روایت شده که گفت: «رسول خدا فرمود: «مَنْ كَانَ آخِرَ كَلَامِهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دَخَلَ الْجَنَّةَ.» یعنی: «هر کس که آخرین گفتارش لا اله الا الله باشد، داخل بهشت خواهد شد.» قتاده می‌گوید: «از انس بن مالک شنیدم که از معاذ بن جبل نقل می‌کرد که رسول خدا فرمود: «مَنْ شَهِدَ أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ دَخَلَ الْجَنَّةَ.» یعنی: «هر کس شهادت بدهد که نیست معبودی جز ذات خدا، و نیز شهادت به نبوت محمد رسول خدا بدهد، به بهشت داخل خواهد شد.» چنانچه معنی این حدیث از عبدالله بن مسعود، ابوهریره و غیر آن دو نیز روایت شده است.

از امام علی (ع) روایت شده درباره قوله تعالی: ﴿وَالزَّمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا﴾ ۴۸/۲۶ که فرمود: «كَلِمَةُ التَّقْوَىٰ، لا اله الا الله والله اكبر است.» و نیز از ابن عباس هم روایت شده که گفت: «آیهی ﴿وَالزَّمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ﴾ شهادت لا اله الا الله است، که در رأس هر تقوا قرار دارد.» باز از ابوذر روایت شده که گفت: «به رسول خدا (ص) گفتم: یا رسول الله! به من تعلیم کن عملی را، که مرا به بهشت نزدیک گرداند و از دوزخ دور بدارد. فرمود: «إِذَا عَمَلْتَ سَيِّئَةً فَأَتْبِعِهَا حَسَنَةً» یعنی: هر وقت عمل بدی را انجام داده باشی، به دنبال آن عمل خوبی را انجام بده. گفتم: یا رسول الله! آیا لا اله الا الله از حسنات است؟ فرمود: بلی از بهترین حسنات است.»

از عبدالله بن مسعود روایت شده دربارهی آیهی شریفهی ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا﴾ ۲۷/۸۹ که: «حسنه همان لا اله الا الله است.» از ابن عباس روایت شده که: آیهی ﴿لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ﴾ ۱۳/۱۴ آیا همان لا اله الا الله است؟ گفت: بلی! نیز از ابن عباس روایت شده دربارهی آیهی شریفهی ﴿وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ ۳۳/۷۰ گفت: «قول سدید و محکم، همان لا اله الا الله است.» و قوله تعالی: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى﴾ ۸۷/۱۴ یعنی: «کسی که گفت لا اله الا الله است.» و نیز قوله تعالی: ﴿فَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ﴾ ۷-۴۱/۶ یعنی: «کسانی که لا اله الا الله نمی گویند.» و همچنین موسی که به

فرعون گفت: ﴿هَلْ لَكَ إِلَىٰ أَنْ تَزَكَّى﴾ ۷۹/۱۸ یعنی: «آلی ان تقول لا اله الا الله.» و نیز قوله تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا﴾ ۴۱/۳۰ یعنی: «استقامت در شهادت دادن به لا اله الا الله.» و نیز قوله تعالی: ﴿إِلَّا مَنْ أَمَّنْ لَهُ الرَّحْمَنُ وَ قَالَ صَوَابًا﴾ ۷۸/۳۸ یعنی: «بگوید صواب را، که عبارت از لا اله الا الله است.» و نیز قوله تعالی: ﴿وَقُولُوا حِطَّةٌ﴾ ۲/۵۸ و ۷/۱۶۱ یعنی: «لا اله الا الله» و قول لوط پیامبر که به قوم خود گفت: ﴿إِلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ﴾ ۱۱/۷۸ یعنی: «آیا نیست در میان شما مردی که لا اله الا الله بگوید؟» و قوله تعالی: ﴿رَبِّ ارْجِعُونِي لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا﴾ ۲۳/۹۹ یعنی: «که بگویم لا اله الا الله.» و قوله تعالی: ﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَ زِيَادَةٌ﴾ ۱۰/۲۶ یعنی: «کسانی که بگویند لا اله الا الله والحسنى، هم بهشت است و زیاده یعنی نظر به وجه الله تعالی.»

از ابن عباس روایت شده دربارهی آیهی شریفهی ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ﴾ ۳/۱۱۰ یعنی: «امر می کنند به آنها، که شهادت به لا اله الا الله بدهند؛ و اقرار به آنچه که خداوند فرستاده است، بنمایند؛ و در راه خدا به مقاتله بپردازند.» کلمهی لا اله الا الله، اعظم المعروف است. ﴿وَوَيْلٌ لِلْمُكَرِّمِينَ﴾ همان تکذیب به لا اله الا الله است، که انکر منکرات است. همچنین در آیه شریفهی ﴿وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَ كَلِمَةُ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفَىٰ﴾ ۹/۴۰ کلمهی علیا، همان لا اله الا الله است،

مرتبت افعال و آثار است. در قرآن دو هزار و پانصد و شصت و سه جایگاه نام الله است.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۱۲۱]

□

عَلَم (اسم) خداوند تبارک تعالی است؛ بعضی می‌گویند، اصل آن اله است؛ همزه‌اش حذف شده، و الف و لام بر آن اضافه گشته، و لام در لام ادغام گردیده است.

صاحب قاموس می‌گوید: «صَاحَ آن است که عَلِمَ غیر مشتق است.» باید دانست، در این کلمه صفت بخصوص از صفات حق تعالی منظور نیست، و آن فقط عَلِمَ ذات باریست؛ ولی التزاماً به جمیع صفات خدا دلالت دارد؛ و شاید از این جهت گفته‌اند الله نام ذات واجب الوجودیست که، جامع تمام صفات کمال است. این لفظ مبارک در مجموع، دو هزار و هفتصد و دوبار در قرآن مجید آمده است: پنج اللَّهُ، و بقیه الله.

[المعجم المفهرس]

□

وجود حق تعالی و توحید او، اساس دین مبین اسلام و تمام ادیان آسمانیست. هیچ دینی و هیچ دانشمندی، موقعیت و عظمت و وجود و صفات خدا را مانند قرآن تعریف نکرده و نشان نداده است. خدایی که قرآن تعریف می‌کند: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ صَمَدٌ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» بگو: او خدای بی‌همتا است؛ خدایی که مقصود همه است؛ نژاده و زاییده نشده؛ هیچ کس همتای او

و کلمه‌ی سفلی، همان شرک به خداست. و نیز آیه‌ی شریفه‌ی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ؛ ۱۶/۹۰» همان قول و شهادت لاله‌الاله است. و قوله تعالی: «وَالَّذِينَ آمَنُوا يَتَّخِذُونَ عِبَادَ اللَّهِ آلَهُ» ۱۹/۸۷ می‌گوید که، عهد، همان شهادت لاله‌الاله است؛ و نیز بَری و بیزار بودن از حول و قوه، جز برای خداوند است. و قوله تعالی: «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى؛ ۲۱/۲۸» یعنی: «کسانی که خداوند از آنها خوشنود باشد، به ذکر و شهادت لاله‌الاله.» و نیز قوله تعالی: «وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ» یعنی: «لا اله الا الله.» «وَصَدَّقَ بِهِ؛ ۳۹/۳۳» یعنی: به رسول خدا (ص).

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر معقن]

□

الله یعنی ذاتی که یگانه است، و جامع همه صفات کمال. او پدیدآورنده‌ی جهان هستیست؛ و لذا در عالم هستی معبودی شایسته‌ی پرستش جز او وجود ندارد؛ لاله‌الا هو. قرآن با این بیان، وحدت و یگانگی آفریدگار جهان را که اساس اسلام است، بیان کرده؛ ولی همان‌طور که اشاره شد، در مفهوم الله نیز این حقیقت افتاده است؛ بنابراین، جمله‌ی لاله‌الا هو تأکید همان حقیقت است.

[تفسیر نمونه، جلد دوم، ص ۱۹۱]

□

خداوند، ذات جامع تمام کمالات. الله اسم ذات واجب الوجود، به اعتبار جامعیت صفات ذاتیه و نعوت کمالیه در حضرت علم و عین، و در

❖ شواهد

- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا اللَّهُ: خداوند! به

درستی که من از تو می‌خواهم به احترام نامت ای الله! [جوشن کبیر، بند ۱]

- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا اللَّهُ: خداوند! به

به درستی که من از تو می‌خواهم به احترام نامت، ای خدا! [جوشن کبیر، بند ۱]

- سُبْحَانَكَ يَا اللَّهُ: منزهی ای خدا! [دعای مجیر]

- و در علم توحید آن است که به نزدیک اهل

حق، اسم و متسا یکیست، و نام و نامور؛ و الله

بنای همه نام‌های خداوند است. و نام حقیقی

مهمین است، با آنکه همه نام‌های وی می‌اند

و حقیقی، و پاک و ازلی و نیکو و بزرگ.

قال الخلیل بن احمد البصری: «الله هو الاسم

الاکبر» اما هر نامی از صفتی شکافته چون: علیم

از علم، قدیر از قدرت و رحیم از رحمت. یا بر

کردی نهاده، چون: صانع از صنع، خالق از خلق،

قابض از قبض و باسط از بسط.

مگر این نام حقیقی که نه بر کرد نهاده و نه

از صفت شکافته، و بنای همه نام‌هاست، نبینی

که، هر جایی می‌گوید: الله غفور است و رحیم؛

الله سمیع است و بصیر؛ الله لطیف است

و خبیر؛ الله بنا نهد، و دیگر نام‌ها بر آن

اوصاف بندد. و در قرآن ۳۰۲۷ جای خود را نام

الله گفت، و خویشتن را با آن نام برد. و ایشان

که بت را لات نام کردند، ایشان را گفت:

«یلحدون فی اسمائه» در نام من الحاد می‌آرند.

و نام من به کژی می‌بیرون دهند، و می‌کژ

نیست. ناگفته نماند، چنان‌که در آخذ گذشت،

این کلمه فقط در ذات باری به معنی وصفی

استعمال گردیده است، بنابر این لازم است

أَحَد را در قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَد، بی‌همتا معنی

کنیم؛ در این صورت، تمام سه آیه که بعد از

آیه اولی آمده است، شرح أَحَد می‌باشد؛

یعنی بی‌همتاست، زیرا که مقصود همه است،

و زاییدن و زاییده شدن که از خواص

تمام موجودات است، در او نیست، و بالآخره،

هیچ کس کفو و برابر او نیست. راجع به معنای

صَمَد به آن ماده رجوع شود. این است خدایی

که قرآن معرفی می‌کند، یعنی خود خدا معرفی

می‌کند؛ زیرا قرآن کلام خداست. از نظر علم

و عقل و فطرت، فقط این خدا قابل قبول است،

نه خدایان دروغین، و نه خدایی که ادیان

تحریف شده می‌گویند.

[قاموس قرآن، تحت کلمه الله، ص ۹۷]

○ الله: عَلَمٌ عَلَى الذَّاتِ الْإِلَهِيَةِ الْمُقَدَّسَةِ.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الله مشتق من اله.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۲۱، س ۱]

○ اعظم اسم من اسماء الله.

[بحار الأنوار، ج ۹۲، ص ۲۳۲، س ۲۰]

○ «الله» اعظم اسم من اسماء الله.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۱، س ۱۶]

○ الله: ذكره ضحی و عصرأ و فی الثلث

الأخیر من اللیل ستة و ستین مرة بغیر یاء

یوصل إلى المطلوب. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

گردانند، و می فرا ناسزا دهند. خواستند دشمنان وی که بت را هم نام وی کنند، الله تعالی آن را پریشان شکست و پریشان تباه کرد؛ تا چون خواستند که الله نام کنند، لات نام کردند. لات، بت است، و الله خدای آن است و آفریدگار آن. یقول جَلّ جلاله: «هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا» او را همانم دانی؟ یعنی: هیچ کس را جز از وی الله نخوانند، و نه رحمان. در اشتقاق آن از آیه است. یَقَالُ اَهِتْ اِیْهِ اِیْ سَكَنَتْ اِیْهِ فَكَانَ الْخَلْقُ یَسْكُنُونَ عِنْدَ ذِكْرِهِ وَ یَطْمَئِنُّونَ اِیْهِ وَ بِهِ قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ: «أَلَا یَذْكُرُ اللهُ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» می‌گوید: الله اوست که آرام خلق به ذکر اوست؛ سکون دلِ دوستان به نام او؛ و شادی جانِ مؤمنان به یاد او. ذکر وی آیین زبان؛ نام وی راحت جان؛ یافتِ وی سورِ دل و سرورِ دوستان. و گفته‌اند اشتقاق آن از: «اَلْهَتْ فِی الشَّیْءِ یَعْنِی تَحَیَّرْتُ فِیْهِ فَكَانَ الْعُقُولُ تَتَحَیَّرُ فِی كُنْهِ صَفَتِهِ وَ عَظَمَتِهِ وَ الْاِخَاطَةُ بِكِفَیَّتِهِ.» می‌گوید: الله اوست که عقل‌های زیرکان و فهم‌های دانایان، در مبادی اشراقِ جلالِ وی حیران است، و از دریافت چه‌گونگی صفات و افعال وی نومید.

تَحَیَّرَ الْقَلْبُ فِی آثَارِ قَدَرَةٍ

تَحَیَّرَ الطَّرْفُ فِیْ اَنْوَارِ اَلْاَلَاءِ
قدرِ خویش برداشت، و صفت خویش در حجب عزّت نگه داشت، تا هر نامحرم و نااهلی به اسرار قدم بینا نگرده، و دست هر متمنی و متعنتی به دریافت آن نرسد. آن دست که تو

داری، خود کجا رسد؟ و آن دیده که تو راست، خود چه بیند؟ سازهای کزوبیان پرورده‌ی هفتصد هزار ساله‌ی تسبیح، قاصر بود از ادراک جلال لم یزل و لایزال؛ اطماع ایشان از دریافت آن گسسته؛ اقدام ایشان به سلاسل قهر و به مسامیر هیبت در مَقَرِّ عزّت خود دوخته، و این در به ایشان در بسته؛ و جمال لم یزل و لایزال متعزّز به صفات کمال ناطق به این کلمات که: «فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِیْعاً.»

الذَّاتُ وَ التَّعْتُ وَ الْاَسْمَاءُ وَ الْكَلِمُ

جَلَّتْ عَنِ الْوَهْمِ وَ الْاِدْرَاكِ لَوْ عَلِمُوا

اینان که در اشقاقِ این نام سخن گفتند، قومی اصل آن از اِلاه نهادند؛ کَالْمَكْتُوبِ یُسَمَّى كِتَاباً وَ الْمَحْسُوبِ یُسَمَّى حَسَاباً. پس (الف) و (لام) تفخیم و تعظیم را در افزودند، پس حذف همزه‌ی استقبال را پسندیدند، و کسره‌ی آن با (لام) تعظیم نقل کردند، آن‌گاه دو (لام) متحرّک یکی مدغم کردند، و گفتند الله.

و اختلاف است علما را، که الله اسم علم است یا اسم صفت. درست آن است که اسم علم است، از بهر آنکه خدای را عزّوجلّ اسماء صفات فراوان است؛ لابد اسم علم باید، تا آن اسماء صفات در آن برود و بر آن بسته شود. چنان‌که در ابتدا به آن اشارت کردیم، و فرق بود میان اسم ذات و اسم صفات. و علّم، اسم ذات است که اسماء صفات بر آن روان است، و در ازل آزال و ابدآباد مستحقّ این نام است؛ به ذات بزرگوار و کمال تعزّز و جلال تقدّس خویش، نه به

عبادت متعبدان و طاعت مطیعان.

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۵ و ۶]

- الله نام اوست، که نامور بیش از نام بر آن است، و راست‌نامتر از همه ناموران است، و سازنده‌ی آیین جهانیان است.

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۸۸]

- الله یادگار دل دوستان است؛ الله شاهد جان عارفان است؛ الله سرّ والهان است؛ الله شفای دل بیماران است؛ الله چراغ سینه‌ی موّحدان است؛ الله نور دل آشنایان است و مرهم درد سوختگان است.

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۹۷]

- یادکنندگانِ الله، سه مرداند: یکی به زبان یادکرد، دل از آن بی‌خبر؛ یکی به زبان یادکرد، اما کارش بر خطر، که گفته‌اند: «وَالْمُخْلِصُونَ عَلَىٰ خَطَرٍ عَظِيمٍ»؛ یکی به زبان خاموش و دل درو مستغرق.

[کشف الاسرار، ج ۳، ص ۸۳۳]

- وَاللهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ: دریغا! مقصود آن است که، عشق الهی، منقسم شد بر دو قسم؛ هر قسمی جوانمردی برگرفت. اما هیچ دانی که عشق عبودیت به تمامی، که برگرفته است؟ دریغا! همه عشق به تمامی، خود او برگرفته است: «وَاللهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» این باشد.

[تمهیدات عین القضاة، نشر منوچهری، ص ۲۸۵]

- که هست خدای شما الله؛ آن خدایی که نیست هیچ خدایی، مگر او؛ فراخ به همه

چیزی رسیده است به دانش.

[آیه ۹۸ سوره طه، ترجمه تفسیر طبری]

- گفت: الله الله چه جای این سخن است.

[گلستان سعدی]

- ای مردمان! اگر عقل دارید، خویشتن را مرده انگارید که، به آن خدایی که جان من به ید اوست! آنچه شما را وعده داده‌اند، بیاید و از آن خلاص نیابید.

[کشف الاسرار، ج ۴، ص ۲۹]

- پیر طریقت گفت: الهی! در الهیت، یکتایی و در احدیت، بی‌همتایی؛ و در ذات و صفات، از خَلْق جدایی؛ متّصف به بهایی؛ متحد به کبریایی؛ مایه‌ی هر بینوا و پناه هر گدایی؛ همه را خدایی، تا دوست که رایی.

در چشم منی، روی به من ننمایی

ای جان و دل و دیده و ای بینایی!

واندر دلی و هیچ به من نگرایی

چون از دل و دیده در کنارم نایی

[خواجہ عبداللہ انصاری، کشف الاسرار، ۱۰/۲۴۳]

- پادشاهی پارسایی را دید. گفت: هیچت از ما یاد آید؟ گفت: «بلی! وقتی که خدا را فراموش می‌کنم.» [باب دوم، گلستان سعدی]

- کاروانی در زمین یونان بزدند، و نعمت بی‌قیاس ببرند. بازگانان گریه و زاری کردند و خدا و پیمبر شفیع آوردند، و فایده نبود.

[باب دوم، گلستان سعدی]

- ناخوش‌آوازی، به بانگ بلند، قرآن همی خواند. صاحب‌دلی بر او گذشت، گفت: «تورا مشاھرہ چند است؟» گفت: «هیچ!» گفت: «پس

این زحمت خود، چندین چرا همی دهی؟
گفت: «از بهر خدا می خوانم.» گفت: «از بهر خدا
مخوان!» [باب چهارم، گلستان سعدی]

-خدای در پهلوی ختای می باشد، که از کلمه ی
خَتَاد مشتق شده است: یعنی از خود آفریده، از
خود برخاسته. [رک: هرزاد]

الله! به فریاد من بی کس رس

فضل و کرمت یار من بی کس، بس
هر کس به کسی و حضرتی می نازد

جز حضرت تو ندارد این بی کس، کس
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]
دلا! همواره تسلیم رضا باش

به هر حالی که باشی، با خدا باش
خدا را دان خدا را خوان به هر کار

مدان تو یاوران را به ازو یار
چو حق بخشد کلاه سربلندی

تو دل بر دیگری بهر چه بندی؟
خدا را باش اگر مرد خدایی

مکن بیگانگی گر آشنایی
حدیث جنت و دوزخ رها کن

پرستش خاص از بهر خدا کن
ز تو جز بندگی کردن نباید

ازو خود جز خداوندی نیاید
[ناصر خسرو]

خلق همه یکسره نهال خدایند

هیچ نه برکن از این نهال و نه بشکن

خون به ناحق، نهال کندن او یست

دل ز نهال خدای کندن برکن
[ناصر خسرو]

به خدا ار کسی تواند بود

بی خدا از خدای برخوردار
[سنایی]

ایستدا می کنم به نام خدا

آن که هست از صفات نقص جدا
اول آخر، آخر اول

نه ابد خالیست از او، نه ازل
[سنایی آباد، سنایی]

اگر خدای پرستی تو، خلق را می پرست

خدای دانی، خلق خدای را مآزار
[ناصر خسرو]

گفت پیغمبر خدای پرست

که آنچه کس را نبود، ما را هست
[نظامی]

پیش تو گر بی سر و پا آمدیم

هم به امید تو خدا آمدیم
[نظامی]

به هر کاری خدا را یاد می دار

خدا را تا تویی از یاد مگذار
[اسرارنامه عطار]

عرش بر آب است و عالم بر هواست

بگذر از آب و هوا، جمله خداست
[عطار، منطق الطیر]

خدا چون ببندد ز حکمت، دری

ز رحمت، گشاید در دیگری
[گلستان]

از خدا دان خلاف دشمن و دوست	خدایا! گر بخوانی، ور برانی
کین دل هر دو در تصرف اوست	جز انعامت دری دیگر نداریم
[گلستان سعدی، باب اول]	[غزلیات سعدی، ص ۷۹۵]
بر سر ملک مباد آن ملک فرمانده	سپاس دار خدای لطیف دانا را
که خدا را نبود بنده‌ی فرمانبردار	که لطف کرد و به هم برگماشت اعدی را
[گلستان سعدی، باب هشتم]	[قطعات سعدی]
چون بنده، خدای خویش خواند	رحمت، صفت خدای باقیست
باید که به جز خدا نداند	وان را که خدای برگزیند
[گلستان سعدی، باب دوم]	[قطعات سعدی]
با عامه که جان را خدای گوید	تو نیکنام شوی در زمانه ورنه بس است
ای پیر چه روی است جز مدارا	خدای عزوجل رزق خلق را قسام
[ناصر خسرو]	[قطعات سعدی، ص ۸۳۲]
شنا و حمد بی پایان خدا را	صبر بر قسمت خدا کردن
که ضنّش در وجود آورد ما را	به که حاجت به ناسزا بردن
[غزلیات سعدی]	[قطعات سعدی، ص ۸۳۵]
راستی کردند و فرمودند مردان خدای	بخشنده نه از کیسه‌ی ما می‌بخشد
ای فقیه! اول نصیحت‌گوی نفس خویش را	ملک آن خداست تا که را می‌بخشد
[غزلیات سعدی، ص ۷۷۷]	[رباعیات سعدی، ص ۸۴۴]
رسد آدمی به جایی که به جز خدا نبیند	سپاس و شکر بی پایان خدا را
بنگر که تا چه حد است مکان آدمیت!	برین نعمت که نعمت نیست ما را
[دنباله غزلیات سعدی]	[مثنویات سعدی، ص ۸۵۹]
تا تطاول نپسندی و تکبر نکنی	نیافرید خدایت به خلق حاجتمند
که خدا را چو تو در ملک بسی جانورند	به شکر نعمت حق، در به روی خلق میند
[غزلیات سعدی، ص ۷۸۴]	[مفردات سعدی]
بر سایبان حُسن عمل، اعتماد نیست	هر که آمد بر خدای قبول
سعدی مگر به سایه‌ی لطف خدا رود	نکند هیچش از خدا مشغول
[غزلیات سعدی]	[مفردات سعدی، ص ۸۶۳]

خدا را در فراخی خوان و در عیش و تن آسایی
نه چون کارت به جان آید، خدا از جان و دل خوانی

[مفردات سعدی، ص ۸۶۵]

جز وصل توام، حرام بادا

حاجت که بخواهم از خدا من!

[ترجمت سعدی]

خدای عزوجل قبض کرد بنده‌ی خویش

تو نیز صبر کن ای بنده‌ی خدای پرست!

[مراثی سعدی، ص ۷۴۹]

خدای را که تواند گرازد شکر و سپاس

یکی منم که به حمدش کنم شکر باری

[قصاید فارسی سعدی]

بزرگ، پیش خداوند، بنده‌ی باشد

که بندگان خدایش کنند آزادی

[قصاید فارسی سعدی]

ببخش بار خدایا به فضل و رحمت خویش!

که دردمندنوازی و جرم‌بخشایی

[قصاید فارسی سعدی]

در بهشت گشادند در جهان ناگاه!

خدا به چشم عنایت به خلق کرد نگاه

[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۳۱]

بختام عمر خدایا به فضل و رحمت خویش

به خیر کن، که همین است غایه‌ی الآمال

[قصاید فارسی سعدی]

کلید قدر نیست در دست کس

توانای مطلق خدای است و بس

[باب هشتم، بوستان سعدی]

چو ملعون، پسند آمدش قهر ما

خدایش بینداخت از بهر ما

[باب نهم، بوستان سعدی]

نکونام را کس نگیرد اسیر

بترس از خدا و مترس از امیر

[باب نهم، بوستان سعدی]

خدایا به عزت، که خوارم مکن!

به ذل گنه شرمسارم مکن!

[باب دهم، بوستان سعدی]

خدایا! به ذات خداوندیت

به اوصاف بی مثل و مانندیت!

[باب دهم، بوستان سعدی]

خدایا! به غفلت شکستیم عهد

چه زور آورد با قضا دست جهد؟

[باب دهم، بوستان سعدی]

خدایا! مقصّر به کار آمدیم

تهیدست و امیدوار آمدیم

[باب دهم، بوستان سعدی]

من آنم ز پای اندر افتاده پیر

خدایا! به فضل توام دست گیر!

[باب دهم، بوستان سعدی]

بضاعت نیاوردم الا امید

خدایا! ز عفو مکن ناامید!

[باب دهم، بوستان سعدی]

اکبر و اعظم، خدای عالم و آدم

صورت خوب آفرید و سیرت زیبا

[غزلیات سعدی]

بار خدایا! مهیمن و مدبّر	بلاى عشق، خدایا ز جان ما برگیر!
وز همه عیبی مقدس و مبرا	که جان من، دل ازین کار بر نمی‌گیرد
[غزلیات سعدی]	[غزلیات سعدی]
چشم کوته‌نظران بر ورقِ صورتِ خوبان	نظری کن به من خسته، که اربابِ کرم
خط همی بیند و عارف، قلم صنع خدا را	به ضعیفان نظر از بهر خدا نیز کنند
[غزلیات سعدی]	[غزلیات سعدی]
خلاص بخش خدایا! همه اسیران را	پدر که چون تو جگرگوشه از خدا می‌خواست
مگر کسی که اسیر کمند زبیا بیست	خبر نداشت که دیگر چه فتنه می‌زاید
[غزلیات سعدی]	[غزلیات سعدی]
پاک و بی‌عیب خدایی که به تقدیر عزیز	چشم خدا بر تو ای بدیع شمای!
ماه و خورشید مسخر کند و لیل و نهار	یار من و شمع جمع و شاه قبايل
[قصاید فارسی سعدی]	[غزلیات سعدی]
رحمتِ بار خدایی که لطیف است و کریم	جانا! هزاران آفرین بر جانت از سر تا قدم
کرم بنده‌نوازی که رحیم است و ودود	صانع خدایی کاین وجود آورد بیرون از عدم
[قصاید فارسی سعدی]	[غزلیات سعدی]
حکیم بار خدایی که صورت گل خندان	گرد رخسار چو ماهت صنما می‌نگرم
درون غنچه ببندد چو در مشیمه جنین را	به حقیقت، اثر لطف خدا می‌نگرم
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۸۲]	[غزلیات سعدی]
شکر و سپاس و منت و عزّت، خدای را	الحمد، خدای آسمان را
پروردگار خلق و خداوند کبریا	کاختر به در آمد از وبالِ
[قصاید فارسی سعدی]	[غزلیات سعدی]
امروز یقین شد که تو محبوب خدایی	چشم که بر تو می‌کنم، چشم حسود می‌کنم
کز عالم جان این همه دل با تو روان کرد	شکر خدا که باز شد دیده‌ی بخت روشنم
[غزلیات سعدی]	[غزلیات سعدی]
جز چشم تو که فتنه‌ی قتال عالم است	به خدا بر تو که، خون من بیچاره مریز
صد شیخ و زاهد از سر راه خدا که برد؟	که من آنقدر ندارم، که تو دست‌آلایی
[غزلیات سعدی]	[غزلیات سعدی]

آن نه خال است و ز نخدان و سر زلف پریشان	خلاف طریقت بود که اولیا
که دل اهل نظر برد، که سرّیست خدایی	تمنا کنند از خدا، جز خدا
[غزلیات سعدی]	[باب سوم، بوستان سعدی]
برو ای فقیه دانا، به خدای بخش ما را	تو لنگی به چوب آمدی، من به پای
تو و زهد و پارسایی، من و عاشقی و مستی	تو را کشتی آوژد و ما را خدای
[غزلیات سعدی]	[باب سوم، بوستان سعدی]
گرفتمت که نیامد ز روی خلق آزرَم	بزرگان نکردند در خود نگاه
که بی‌گنه بکُشی، از خدا نترسیدی؟	خدا بینی از خویشتن بین خواه
[غزلیات سعدی]	[باب چهارم، بوستان سعدی]
چرا دوست دارم به باطل مَنّت	چو خود را ز نیکان شمردی، بدی
چو دانم که دارد خدا دشمنت؟	نمی‌گنجد اندر خدایی، خودی
[باب اول، بوستان سعدی]	[باب چهارم، بوستان سعدی]
چو نومید ماند از همه چیز و کس	گنهکار اندیشناک از خدای
امیدش به فضل خدا ماند و بس	به از پارسای عبادت‌نمای
[باب اول، بوستان سعدی]	[باب چهارم، بوستان سعدی]
به پوشیدن ستر درویش کوش	به روی دریا، خرقه سهل است دوخت
که ستر خدایت بود پرده‌پوش	گرش با خدا در توانی فروخت
[باب دوم، بوستان سعدی]	[باب پنجم، بوستان سعدی]
تو با خلق، سهلی کن ای نیکبخت!	خدایی که از خاک، مردم کند
که فردا نگیرد خدا با تو سخت	عجب دارم از مردمی گم کند
[باب دوم، بوستان سعدی]	[باب ششم، بوستان سعدی]
یکی رویی دید بی‌دست و پای	خدا را ندانست و طاعت نکرد
فروماند در لطف و صنع خدای	که بر بخت و روزی قناعت نکرد
[باب دوم، بوستان سعدی]	[باب ششم، بوستان سعدی]
خدا را بر آن بنده بخشایش است	نترسد همی ز آه و فریاد خلق
که خلق از وجودش در آسایش است	خدایا! تو بستان ازو داد خلق!
[باب دوم، بوستان سعدی]	[باب هفتم، بوستان سعدی]

چنین جمال نشاید که هر نظر ببند	جوانِ گوشه‌نشین، شیرمرد راهِ خداست
مگر که نام خدا گردد خویشتن بدمی	که پیر، خود نتواند ز گوشه‌یی برخاست
[غزلیات سعدی]	[باب هشتم، گلستان سعدی]
به خدای اگر به دردم بکشی، که برنگردم	کو فرض خدا نمی‌گزارد
کسی از تو چون گریزد، که تواس گریزگاهی	از قرض تو نیز غم ندارد
[غزلیات سعدی]	[باب هشتم، گلستان سعدی]
مردم از ترس خدا سجده‌ی رویت نکنند	عابد که نه از بهر خدا گوشه نشیند
بامدادت که ببینند و من از حیرانی	بیچاره در آیینی تاریک چه ببیند!
[غزلیات سعدی]	[باب هشتم، گلستان سعدی]
راستی موجب رضای خداست	تمیز باید و تدبیر و عقل و آنکه مُلک
کس ندیدم که گم شد از ره راست	که مُلک و دولتِ نادان، سلاح جنگ خداست
[باب اول، گلستان سعدی]	[باب هشتم، گلستان سعدی]
نیم‌نانی گر خورد مرد خدا	خواهی که ممتع شوی از دنی و عقبی
بذل درویشان کند نیمی دگر	با خلق کَرَم کن، چو خدا با تو کرم کرد
[باب اول، گلستان سعدی]	[باب هشتم، گلستان سعدی]
مراد ما نصیحت بود و گفتیم	سعدی ره کعبه‌ی رضا گیر
حوالت با خدا کردیم و رفتیم	ای مرد خدای در خدا گیر
[دیباچه گلستان سعدی]	[باب دوم، گلستان سعدی]
بر توست پاس خاطرِ بیچارگان و شکر	هزار خویش که بیگانه از خدا باشد
بر ما و بر خدای جهان‌آفرین جزا	فدایِ یک تن بیگانه کاشنا باشد
[دیباچه گلستان سعدی]	[باب دوم، گلستان سعدی]
گرت چشم خدایی ببخشند	ریاست به دست کسانی خطاست
نبینی هیچ کس عاجزتر از خویش	که از دستشان دست‌ها بر خداست
[باب دوم، گلستان سعدی]	[باب اول، گلستان سعدی]
چون بنده خدای خویش خواند	خدا ترس را بر رعیت گمار
باید که به جز خدا نداند	که معمار ملک است پرهیزگار
[باب دوم، گلستان سعدی]	[باب اول، گلستان سعدی]

زنده دل مرده ندانی که کیست؟	خدا ترس باید امانتگزار
آن که ندارد به خدای اشتغال	امین کز تو، ترسد، امینش مدار
[قصاید فارسی سعدی]	[باب اول، گلستان سعدی]
نظر به عالم صورت مکن که طایفه‌یی	خدایا! به رحمت نظر کرده‌ای
به چشم خلق عزیزند و در خدای خجل	که این سایه بر خلق گسترده‌ای
[قصاید فارسی سعدی]	[باب اول، گلستان سعدی]
پناه می‌برم از جهل عالمی به خدای	ستاننده‌ی داد آن کس خداست
که عالم است و به مقدار خویشتن جاهل	که نتواند از پادشه، داد خواست
[قصاید فارسی سعدی]	[باب اول، گلستان سعدی]
ای خدا! این وصل را هجران مکن	خدایا! دلم خون شد و دیده ریش
سرخوشانِ عشق را نالان مکن	که می‌بینم انعامت از گفت، بیش
نیست در عالم ز هجران تلختر	[باب هشتم، گلستان سعدی]
هر چه خواهی کن، ولیکن آن مکن	اگر سیرتم خوب و گر منکر است
[غزلیات مولوی]	خدایم به سز از تو داناتر است
من محو خدایم و خدا آن من است	[باب هفتم، گلستان سعدی]
هر سوش مجوید، که در جان من است	به خُردی بخورد از بزرگان قفا
سلطان منم و غلط نمایم به شما	خدا دادش اندر بزرگی صفا
گویم که کسی هست که سلطان من است	[باب هفتم، گلستان سعدی]
[بابا افضل]	دلارام باشد زن نیکخواه
عشق می‌بازم و خاطر به خدا مشغول است	ولیکن زن بد، خدایا پناه!
می‌خورم باده و جانم به مناجات بود	[باب هفتم، گلستان سعدی]
[شاه‌نعمت‌الله]	که را خانه آباد و همخواه دوست
برو زاهد! خرده بر ما مگیر	خدا را به رحمت، نظر سوی اوست
که کار خدایی نه کاریست خرد	[باب هفتم، گلستان سعدی]
[حافظ، قطعات]	چو رویی به خدمت نهی بر زمین
دلم مقیم در توس، حرمتش می‌دار	خدا را ثناگوی و خود را مبین
به شکر آنکه خدا داشته است محترمت	[باب هشتم، گلستان سعدی]
[حافظ]	

درین باغ آر خدا خواهد، دگر پیرانه سر حافظ	میان او که خدا آفریده است از هیچ
نشیند بر لب جویی و سروی در کنار آرد	دقیقه بیست که هیچ آفریده نگشاده است
[حافظ]	[حافظ]
از در خویش خدا یا به بهشتم مفرست!	در خرابیات مغان، نور خدا می بینم
که سر کوی تو از کون و مکان، ما را بس	این عجب بین که چه نوری ز کجا می بینم!
[حافظ]	[حافظ]
مکن حافظ از جور دوران شکایت	عهد ما با لب شیرین دهنان بست خدا
چه دانی تو ای بنده، کار خدایی	ما همه بنده و این قوم خداوندانند
[حافظ]	[حافظ]
وجه خدا اگر شَوَدَت منظر نظر	چو محو ناخدا گردیده ای، ای از خدا غافل!
زین پس شکی نماند که صاحب نظر شوی	ندارد این سفر باد مرادی، غیر یارب ها
[حافظ]	[صائب]
یک دم غریق بحر خدا شو، گمان مبر	ای آن که خدای را بجویی همه جا
کز آب هفت بحر به یک موی، تر شوی	تو عین خدایی نه جدایی به خدا
[حافظ]	این جُستن تو به آن همی می ماند
خدا زان خرقه بیزار است صد بار	قطره به میان آب و جوید دریا
که صد بُت باشدش در آستینی	[رباعیات، دارا شکوه]
[حافظ]	عاشقم لیکن ندانی کز خرد بیگانه ام
به خدایی که تویی بنده ی بگزیده ی او	هوشیارم با خدا و با علی دیوانه ام
که بر این چاکر دیرینه کسی نگزینی	[میخانه آرزو، غالب دهلوی]
[حافظ]	[به کوشش دکتر محمد حسن حائری]
گر رنج پیشت آید و گر راحت، ای حکیم!	مردان خدا، پرده ی پندار دریدند
نسبت مکن به غیر، که اینها خدا کنند	یعنی همه جا غیر خدا هیچ ندیدند
در کارخانه یی که ره علم و عقل نیست	[فروغی بستانی]
و هم ضعیف رای فضولی چرا کند	همنشینی با خدا خواهی اگر با عرش ربّ
[حافظ]	در درون اهل دل جا کن، کمال این است و بس
غرض ز مسجد و میخانه ام، وصال شماست	[میرزا حبیب خراسانی]
جز این خیال ندارم، خدا گواه من است	
[حافظ]	

بارها شد مرا خدا خواندی

گفتمت این چنین مگو، که خطاست

باز دیدم که چون قلم راندی

همه کس در نوشته‌ی تو خداست

[صادق سرمد]

دیرست که دل بی‌من و ما می‌نگرم

وین آینه را همه صفا می‌نگرم

در دایره‌ی هستی، پیدا و نهان

تا من نگرم، همه خدا می‌نگرم

[ادیب نیشابوری]

من بنده‌ی پیر می‌فروشم

زاهد! به خدا! خداپرستم

[ادیب نیشابوری]

دل اگر خداشناسی، همه در رُخ علی بین

به علی شناختم من، به خدا قسم، خدا را

به خدا که در دو عالم اثر از فنا نماند

چو علی گرفته باشد سر چشمه‌ی بقا را

[شهریار، معاصر]

ای خدا! از توست بود آدمی

ای تو منظور سجود آدمی!

تو دلم را در هواها ساختی

غرق آتش کردی و افروختی

عشق با دست تو در جانم نشست

سنگ مهر تو سبوی دل شکست

[ح. م. پرواز]

رجوع کنید به: ۱. لغتنامه‌ی دهخدا، ص ۷۹، ج ۱۷، سلسل ۸۶

۲. نام‌ها و صفات‌های خدای رحیم، دکتر مقتدری (محمدتقی)،

صفحات ۱۲۸ تا ۱۳۶.

✧ خداوند [اسم (خدا) + (وند)]

✧ شواهد

- بگوی: کیست خداوند آسمان‌های هفت‌گانه
و خداوند عرش بزرگوار.

[آیه ۸۶ مؤتون، ترجمه تفسیر طبری]

.... که خدای تو خداوندِ آمرزش است و خداوند

عقوبت‌های سخت. [آیه ۴۳ فصلت، ترجمه تفسیر طبری]

.... و خدای عزّوجلّ، خداوندِ افزونیست

بزرگ. [آیه ۲۱ سورة الحديد، ترجمه تفسیر طبری]

.... سپاس خدای را، خداوند جهانیان!

[آیه ۱۰ یونس، ترجمه تفسیر طبری]

.... حقا که خداست دانا به روزی شما! خداوند

حکمت است در حکم کردن بر شما.

[آیه ۲۸ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

- خداوندِ دو مشرق و خداوندِ دو مغرب.

[آیه ۱۷ الرحمن، ترجمه تفسیر طبری]

- آن کعبه، منظور نظر مؤمنان است، و این کعبه

(جان و دل) نظرگاه خداوند رحمان است.

[مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری]

- خداوند تو بی‌نیاز است؛ خداوند رحمت...

[آیه ۱۳۳ انعام، ترجمه تفسیر طبری]

- که خدای عزّوجلّ، اوست روزی‌دهنده،

خداوند زور و قوّت استوار.

[آیه ۱۵۸ الذاریات، ترجمه تفسیر طبری]

.... این است تان خدای خداوند شما، بپرستید

او را، ای نه یادگیرید؟

[آیه ۳ یونس، ترجمه تفسیر طبری]

- بگو یا محمّد! بازداشت خواهم به خداوند

- نه عالم بود و نه آدم، نه رسوم و آثار بود، و نه در دار دیار، که او کار ساز و خداوند مهر کار بود؛ رقم دولت بر تو می کشید و به دوستی خود می پسندید، و تو هنوز در عدم، ای بوده مرا، و من تو را نابوده!

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۴۰]

- جز او خداوند نیست، و جز او کس سزای معبودی نیست، که چون خداوند نوازنده و بخشاینده، کس نیست. رحمان است، که چون از وی خواهند، بدهد؛ رحیم است، که چون نخواهند، خشم گیرد.

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۴۱]

- وَ هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ: و اوست خداوند عرش بزرگوار؟ [کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۳۴]
- إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُمْ: الله خداوند من است و خداوند شما. فاعْبُدُوهُ: وی را بنده باشید و پرستید. هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ: این است راه راست درست. [کشف الاسرار، ج ۲، ص ۱۱۵]
- فَلَا أُقِيمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ: سوگند می خورم به خداوند دو سوی جهان؛ آن سوی که روز برآید و شب، و آن سوی که روز فرو شود و شب. انا القادرون: که ما تواناییم.

[کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۲۲]

- رَبِّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ: خداوند دو نیمه ی جهان. لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ: نیست خدایی جز او. فاعْبُدْهُ وَكَيْلًا: او را میانجی گیر و کار سازی بنده. [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۶۲]
- اَنْ اَعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَ رَبَّكُمْ: گفتیم الله را

سپیده. [آیه ۱ فلق، ترجمه تفسیر طبری]

- و اوست خداوند ستارگان و عالم و عالمیان؟

[آیه ۴۹ سوره النجم، ترجمه تفسیر طبری]

- برداشته پایگاه ها و درجات ها خداوند عرش بفرستد جبریل را از فرمان او بر آنک خواهد از بندگان او تا بیم کند روز بیم رسیدن.

[آیه ۱ زمر، ترجمه تفسیر طبری]

- ... اگر برگردند، بگوی: بسنده است امر خدای. نیست خدای، مگر او. بر او توکل کردم. و اوست خداوند عرش بزرگ.

[آیه ۱۲۹ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

- پاک است خدای تو؛ خداوند عزت از آنک می نشان دهند. [آیه ۱۸ صافات، ترجمه تفسیر طبری]
- برگزیند به رحمت خود، آن را که خواهد؛ و خدای، خداوند فضل است بزرگ.

[آیه ۷۴ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- ... و خدای عز و جل، خداوند فضل بزرگ است. [آیه ۲۱ سوره الحديد، ترجمه تفسیر طبری]

- آن است فضل خدای [افزونی خدای]؛ بدهد آن را که خواهد و خدای عز و جل، خداوند فضل بزرگ است. [آیه ۴ جمعه، ترجمه تفسیر طبری]
- ... حقا که خدای عز و جل ارجمند است. خداوند کینه آهختن است از کافران.

[آیه ۴۷ ابراهیم، ترجمه تفسیر طبری]

- ... آیا نیست خدای بی همتا، خداوند کینه کشیدن! [آیه ۳۷ زمر، ترجمه تفسیر طبری]
- بگوی: باز داشت خواهیم به خداوند گشاینده ی بامداد. [آیه ۱ فلق، ترجمه تفسیر طبری]

پرستید؛ خداوند من و خداوند شما.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۲۷۴]

- قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ: بگو [ای محمد!] فریاد خواهم به خدای مردمان. مَلِكُ النَّاسِ: پادشاه مردمان. اَلِهَ النَّاسِ: خداوند مردمان.

[کشف الاسرار، ج دهم، ص ۶۷۳]

- قُلْ: بگو [ای محمد!] أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ: فریاد می‌خواهم به خداوند همه‌ی آفریده.

[کشف الاسرار، ج دهم، ص ۶۶۷]

- النوبة الثالثة: قوله تعالى و تقدس: يا ايها الناس: خداوند بزرگوار، جبار کردگار می‌گوید: جلّ جلاله ای مردمان!!!

[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۱۳]

- قوله تعالى: «قل تعالوا» الآية: جلیل و جبار، خدای بزرگوار، وفادار نیکوکار، خداوند دادگر، گشاینده‌ی هر در، آغازکننده‌ی هر سر.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۵۳۲]

- قوله تعالى: «خذ العفو»: فرمان آمد از خداوند کریم مهربان، بارخدای بارخدایان کریم و لطیف در نام و نشان.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۸۲۹]

- ابوهریره از قول رسول الله نقل می‌کند: «خداوند جهان را این‌گونه آفرید:

شنبه خاک را خلق کرد.

یکشنبه کوه‌ها را خلق کرد.

دوشنبه درختان و جوی‌ها را خلق کرد.

سه‌شنبه مکروهات را خلق کرد.

چهارشنبه نور را خلق کرد.

پنجشنبه دواب و چهارپایان و حیوانات را خلق کرد.

جمعه آدم را خلق کرد.»

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۱۱۰۱]

- مَلِكُ را سیرت حق‌شناسی ازو پسند آمد، و خلعت و نعمت و عذر خواست که: «خطا کردم تو را بی‌جرم و خطا آزدن». گفت: «ای خداوند! بنده درین حالت مر خداوند را خطا نمی‌بیند؛ تقدیر خداوند تعالی این بود که مرین بنده را مکروهی برسد.»

[باب اول گلستان، ص ۳۰۰]

- ... پرسیدندش: «چه دیدی؟» گفت: «مراتبِ بندگان به درگاه خداوند تعالی همین مثال دارد.»

[باب اول گلستان، ص ۳۱]

- ... هر که خدای را عزوجل بیازارد، تا دلِ خَلْقِی به دست آرد، خداوند تعالی همان خلق را بر او گمارد...

[باب اول گلستان، ص ۲۷]

- به خداوند نماز گزارید و منش خود را شاد دارید، تا از هر نیکی برخوردار شده، افزایش یابید.

[بندنامه آذرباد، ص ۱۰۲]

- گواهی می‌گیرم خداوند تعالی را بر نفس خود، به آنچه نبشتم و گفتم.

[ابوالفضل بیهقی]

- پس گفت: من خطا کرده‌ام. مستحق هر عقوبت هستم که خداوند فرماید؛ ولكن خداوند کریم مرا فرو نگذارد، و دل از جان برداشته‌ام.

[تاریخ بیهقی، حنک وزیر]

- ... کردگار خداوندان، خداوند پادشاه بر همه پادشاهان، نگاهدار، خالق مخلوق،

و روزی دهنده‌ی قادر، قوی، قدیم بخشایشگر
مهربان... [پازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]
- ای اهورامزدا یکتا و ای خداوند راستی
و درستی! به من قدرت و قوه‌یی عطا فرما که
بتوانم تو را به وسیله‌ی اندیشه و گفتار و کردار
نیک ستایش نمایم، و مطابق اراده‌ی تو
همان طور که تو خواستاری، رفتار کنم.

[دعا نام ستایش ۵-۷]

جز خداوند، مفرمای که خوانند مرا

سزد این نام، کسی را که غلام تو بود

[نقل از کشف الاسرار، ج ۲، ص ۵۵۰]

گر بی هنرم و گر هنرمند

لطف است امیدم از خداوند

[باب دوم گلستان، ص ۶۲]

خداوندا! غریبان خوار و زارند

به نزد هیچ کس قُربی ندارند

[امثال و حکم دمخدا]

چون تیغ به دست آری، مردم نتوان کُشت

نزدیک خداوند بدی نیست فرا مُشت

[رودکی]

این یافتن مُلک به شمشیر نباشد

باید که خداوند جهاندار بود یار

[منوچهری]

فرّخش باد و خداوندش فرخنده کناد

عید فرخنده و بهمنجه و بهمن ماه

[فرّخی]

تا شناسی تو خداوند را

مدح تو او را همه یکسر هجاست

[ناصر خسرو]

خداوند گردنده‌ی چرخ بلند

خداوند ارمنده‌ی خاک نژند

[فردوسی]

خداوند گردنده‌ی بهرام و هور

خداوند پیل و خداوند مور

کند چون بخواهد، ز ناچیز، چیز

که آموزگارش نباید به نیز

[فردوسی]

خداوندی همی بایدت و خدمت کرد نتوانی

گرش خدمت کنی، بدهد خداوندت خداوندی

[ناصر خسرو]

نبینی که بر آسمان و زمین

مر او را خداوندی و مهتر است

[ناصر خسرو]

از آن روزی که ما را آفریدی

به غیر از معصیت از ما چه دیدی

خداوندا! به حق هشت و چارت

ز ما بگذر، شتر دیدی ندیدی

[باباطاهر عریان]

آن روز که کار همه می ساخت خداوند

ما دیر رسیدیم و به کاری نرسیدیم

[حکیم رکن‌الکاشانی]

این حُکم و غرور و خشم تا چند

هست از تو بزرگتر خداوند

[گلستان سعدی، باب مفتاح]

خداوندا! تو ایمان و شهادت

عطا دادی به فضل خویش ما را

[غزلیات سعدی، ص ۷۷۶]

- دست حاجت که بری، پیش خداوندی بر
 که کریم است و رحیم است و غفور است و ودود
 [غزلیات سعدی، ص ۷۸۶]
- گر بسوزانی، خداوندا! جزای فعل ماست
 و رببخشی، رحمتت عام است و احسانت قدیم
 [غزلیات سعدی، ص ۷۹۳]
- خداوندی چنین بخشنده داریم
 که با چندین گنه امیدواریم
 [غزلیات سعدی، ص ۷۹۵]
- خداوندا! به لطف با صلاح آر
 که مسکین و پریشان روزگاریم
 [غزلیات سعدی، ص ۷۹۵]
- درد پنهان به تو گویم، که خداوند کریمی
 یا نگویم که تو خود واقف اسرار ضمیری
 [غزلیات سعدی، ص ۷۹۹]
- بندگان شکر خداوند بگویند و لیک
 چه توان گفت کرم‌های خداوندی را
 [قطعات سعدی، ص ۸۰۸]
- و گر راست گفت ای خداوند پاک!
 مرا توبه ده تا نگردم هلاک
 [باب چهارم بوستان، ص ۲۶۱]
- گرت دیده بخشد خداوند امر
 نبینی دگر صورت زید و عمر
 [باب پنجم بوستان، ص ۲۷۱]
- خداوند از آن بنده خرسند نیست
 که راضی به قسم خداوند نیست
 [باب ششم بوستان، ص ۲۸۰]
- ستایش، خداوند بخشنده را
 که موجود کرد از عدم بنده را
 [باب هشتم بوستان، ص ۳۰۵]
- چنان شرم دار از خداوند خویش
 که شرم ز همسایگان است و خویش
 [باب نهم بوستان، ص ۳۳۱]
- ز دست رفته نه تنها منم در این سودا
 چه دست‌ها که ز دست تو بر خداوند است
 [غزلیات سعدی، ص ۳۶۸]
- یار من آن که لطف خداوند یار اوست
 بیداد و داد و رد و قبول اختیار اوست
 [غزلیات سعدی، ص ۳۸۲]
- گر خداوند تعالی به گناهیت بگیرد
 گو بیامرز که من حامل او زار تو باشم
 [غزلیات سعدی، ص ۵۲۰]
- مرا چه بندگی از دست و پای برخیزد؟
 مگر امید به بخشایش خداوندی
 [غزلیات سعدی، ص ۵۸۲]
- خداوندا! گر افزایی بدین حکمت که بخشیدی
 مرا افزون شود، بی‌آنکه از ملک تو کم گردد
 [قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۰]
- آفرینش همه تنبیه خداوند دل است
 دل ندارد که ندارد به خداوند اقرار
 [قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۹]
- فعل‌هایی که ز ما دیدی و نپسندیدی
 به خداوندی خود پرده بیوش ای دستار!
 [قصاید فارسی سعدی، ص ۷۰۰]

ای خداوند آشکار و نهان!	چون خداوندت بزرگی داد و حکم
پروراننده‌ی مکین و مکان!	خُرده از خُردان مسکین در گذار
[مثنوی‌های سنایی، مدرس رضوی]	[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۰۶]
قدوسیان به امر خداوندِ امر و نهی	ولیکن خداوند بالا و پست
پیش تو سر گذاشته بر آستان همه	به عصیان، درِ رزق بر کس نیست
[صائب]	[دیباچه بوستان]
توانا خداوند بر هر چه هست	به قدرت نگه‌دار بالا و شیب
خداوند بالا و دارای پست	خداوند دیوان روز حسیب
[فردوسی]	[دیباچه بوستان]
خداوند بخشنده‌ی کارساز	چو بینی دعاگوی دولت هزار
خداوند روزی‌دو بی‌نیاز	خداوند را شکر نعمت گزار
[فردوسی]	[باب دوم بوستان، ص ۱۱۹]
خداوند بخشنده‌ی دادراست	ز خاک آفریدت خداوند پاک
فزونی کسی را دهد کش هواست	پس ای بنده! افتادگی کن چو خاک
[فردوسی]	[باب چهارم بوستان، ص ۲۴۰]
خداوند زیبا و برتر مَینش	به نام خداوند جان‌آفرین
کز دور بیغاره و سرزنش	حکیم سخن در زبان آفرین
[فردوسی]	[دیباچه بوستان]
خداوند بی‌یار و یار همه	ورنه سزاوار خداوندی‌اش
به خود زنده و زنده‌دار همه	کس نتواند که به جای آورد
[نظامی]	[گلستان سعدی، دیباچه]
جهان را بنا کرد از بهر دانش	خداوندیست تدبیر جهان را
خدای جهاندار بی‌یار و یاور	بری از شبّه و مثل و جنس و همتا
[نظامی]	[قطعات سعدی، ص ۸۰۷]
به پستانش بر دست مالید و گفت:	دادارِ غیب‌دان و خداوند آسمان
به نام خداوند بی‌یار و جفت	خلاق بنده‌پرور و رزاق رهنما
[فردوسی]	[سعدی]

سرگرگ را پست ببرید و گفت

به نام خداوند بی‌یار و جفت

[فردوسی]

بیامد به پیش خداوند پاک

همی گشت پیچان و گریان به خاک

[فردوسی]

سپاس از خداوند پیروزگر

کز اوی است نیروی فز و هنر

[فردوسی]

به نام خداوند پیروزگر

خداوند دیهیم و فز و هنر

[فردوسی]

ز دشمن ستاند، رساند به دوست

خداوند پیروزگر، یار اوست

[فردوسی]

خداوند کیهان و خورشید و ماه

خداوند پیروزی و دستگاه

[فردوسی]

با فز خداوند تعالی و تقدس

از لوث زلل پاک کن این خاک مقدس

[ادیب الممالک فراهانی]

به نام خداوند جان و خرد

کزین برتر اندیشه برنگذرد

[فردوسی]

بترس از خداوند جان و خرد

که هست او توانا و ما ناتوان

[گرشاسبنامه]

یا رب! به علی بن ابیطالب و آل

آن شیر خداوند جهان، جلّ جلال

کاندر سه مکان رسی به فریاد همه:

اندر دم نزع و قبر و هنگام سؤال

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

کنم نیکی چو نیکی کرد با من

خداوند جهان دادار سبحان

[ناصر خسرو]

با خداوند زیانت به خلاف دل توست

با خداوند جهان نیز تو را روی ریاست

[ناصر خسرو]

نخست آفرین کرد برکردگار

خداوند دانا و پروردگار

[فردوسی]

سپاس خداوند دانا کنم

روان و خرد را توانا کنم

[فردوسی]

به نام خداوند خورشید و ماه

که او داد بر آفرین دستگاه

[فردوسی]

سپاس از خداوند خورشید و ماه

کز اوی است پیروزی و دستگاه

[فردوسی]

ای اختیار کرده‌ی سلطان روزگار!

لا بل که اختیار خداوند ذوالمنن

[فرخی]

خداوند هستی و هم راستی

از اوی است بیشی و هم کاستی

[فردوسی]

وین پایه در آن است سخن را که ستایم	ز هست و نیست، خداوند هست و نیست بریست
ممدوح خداوند زمین را و زمان را	بدین دو، خلق تعلق کند نه خالق بار
[قصاید غالب دهلوی]	[ناصر خسرو]
چه جرم دید خداوند سابق الإنعام	خداوند هستی و هم راستی
که بنده در نظر خویش خوار می‌دارد	نخواهد ز تو کزی و کاستی
[گلستان سعدی، باب اول]	[فردوسی]
من هم از بهر خداوند غفور	خداوند هستی و هم راستی
می‌زنم بر در به امیدش سحور	از اوی است پیشی و هم کاستی
[مولوی]	[فردوسی]
ای رازق خلق و ای خداوند کریم!	به نام خداوند لوح و قلم
یک جو کرم تو باعث نفع عظیم	حقیقت‌نگار وجود و عدم
[قالنامه شیخ بهایی]	خدایی که داننده‌ی رازهاست
من که روزی خورم از خوان خداوند کریم	نخستین سرآغاز آغازهاست
شرم بادم که گدایی ز در غیر کنم	[۹]
[دارایی «صغیر» معاصر]	❖ خداوندگار [خدا + وند + گار]
خداوند گیتی ستمکاره نیست	در غیاث‌اللغات آمده است: «خداوندگار به کاف
که راز خدای است و زین چاره نیست	فارسی، لفظیست مرکب از خداوند و گار. پس
[دقیق]	گار در این جا کلمه‌ی نسبت است که افاده‌ی
سپاس از خداوند گیتی‌پناه	معنی تشبیهی می‌کند، مثل خداوند مابعد لفظ
که بیش است ازین قصه انصاف شاه	خدا کلمه‌ی نسبت است، که معنی تشبیه
[نظامی]	و زیادت نیز از آن مستفاد می‌شود. و بعضی از
فرزانه ز هر خانه که فیضی رسدش خاص	فضلا در شرح این بیت بوستان:
خواهد شرف ذات خداوند مکان را	اگر بنده چابک نیاید بکار
[قصاید دهلوی، غالب دهلوی]	عزیزش ندارد خداوندگار
کند آفرین بر خداوند مهر	آورده‌اند که: «این لفظ بیشتر در جایی که لفظ
کزین گونه بر پای دارد سپهر	بنده یا آن چه در معنی اوست استعمال
[فردوسی]	می‌کنند. فقیر مؤلف گوید که، از این قبیل در
	این بیت:

کرم بین و لطف خداوندگار

گنه بنده کرده‌ست و او شرمسار
لیکن بدون قید مذکور نیز آمده. اسیر لاهیجی:
جز شوق و ذوق باطن و اسرار معرفت

جز دید یار و وصل خداوندگار. هیچ
ملا عبد الله هاتفی:

نه ما چاکرانیم و تو شهریار

که ما بندگان تو خداوندگار

خواجeh شیراز:

شکر خدا که چشم تو روی بُتان ندید

ما را به عفو لطف خداوندگار بخش

خواجeh نظامی:

خواجeh مع‌القصد که در بند ماست

گر چه خدای است خداوند ماست

محسن تأثیر:

به جمله کارکنان مطیع ارض و سما

بین برای حکایت خدایگان کردند

و مخفی نماند که، خداوندی دو قسم است:

خداوندی به اضافت، یعنی آنکه نسبت بعضی

پرورش‌دهنده و محتاج الیه باشد، اما نسبت

فائق از خود محتاج و مربوط بود، یا در یک

امری کمال و بزرگی داشته باشد و در دیگری

نه؛ و خداوند مطلق آن است که به نسبت جمیع

اعدادی خویش محتاج الیه و مرتبی بود، و در کلّ

امور او را کمال و کبریا باشد. خواجeh نظامی:

بجز بندگی ناید از هیچ کس

خداوندی مطلق او راست بس

و سراج الدین علی‌خان آرزو در سراج اللغات

نوشته: «لفظ گار در کلمه‌ی خداوندگار زاید

است. چنان‌که در فیروزمند و شادمند لفظ مند

زاید است.» بعضی از محققین نوشته‌اند که:

«خداوندگار در اصل، خداوندی گار بود؛ گار

کلمه‌ی نسبت است، یعنی منسوب به

خداوندی؛ یاء را به جهت تخفیف حذف

کرده‌اند.»

[لغتنامه دهخدا]

❖ شواهد

کرم بین و لطف خداوندگار

گنه بنده کرده است و او شرمسار

[دیباچه‌ی گلستان سعدی، ص ۲]

سعدی! رضای دوست طلب کن نه حظّ خویش

عبد آن کند که رای خداوندگار اوست

[غزلیات سعدی، ص ۳۸۳]

خداوندگار! نظر کن به جود

که جرم آمد از بندگان در وجود

گناه آید از بنده‌ی خاکسار

به امید عفو خداوندگار

[بوستان سعدی، باب دهم، ص ۳۴۴]

سعدی! اگر داغ عشق در تو مؤثر شود

فخر بود بنده را، داغ خداوندگار

[طیبات، سعدی]

شکرانه را که چشم تو روی بُتان ندید

ما را به عفو و لطف خداوندگار بخش

[حافظ]

چو خسروان ملاحظت به بندگان نازند

تو در میانه خداوندگار من باشی

[حافظ]

- فرو فرستادن نامه از خدای بی‌همتای
درست‌کار و درست‌گفتار.

[آیه ۱ الزمر، ترجمه تفسیر طبری]

- منم خدای دانا! [آیه ۱ بقره، ترجمه تفسیر طبری]
- خدای عزوجل بگسترانند روزی آن را که
خواهد از بندگان او، و تنگ گرداند او را، که
خدای عزوجل به همه چیزی داناست.

[آیه ۶۲ عنکبوت، ترجمه تفسیر طبری]

- ... خدای دیگر است با خدای عزوجل؟ برتر
است خدای عزوجل بدانچه انباز همی‌گیرند.

[آیه ۶۳ نمل، ترجمه تفسیر طبری]

- ... و هست خدای عزیز، استوارکار.

[آیه ۱۹ سوره فتح، ترجمه تفسیر طبری]

- ... نه که وی است خدای عزیز صواب‌کار؟

[آیه ۲۷ سبا، ترجمه تفسیر طبری]

- که خدای شما یکیست؛ خداوند آسمان‌ها
و زمین، و آنچه اندر میان آن هر دو است،
و خدای مشرق‌ها. [آیات ۴ و ۵، ترجمه تفسیر طبری]
- به نام خدای مهربان بخشاینده.

[ترجمه تفسیر طبری، ترجمه آیه ۱ سوره نور]

- وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ: و الله [خدای جاوید]
به آنچه شما می‌کنید [و ایشان می‌کنند]، دانا
و بیناست. [کشف الاسرار، ج دوم، ص ۶۳]

- قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ: بگو [ای محمدا]
فریاد خواهم به خدای مردمان. مَلِكِ النَّاسِ:

پادشاه مردمان... [کشف الاسرار، ج دوم، ص ۶۷۳]

- فرمان بزرگوار از خدای نامدار می‌گوید؛ به
لطف خویش، به سزای کرم خویش. اُعْبُدُوا

جهانیان همه گویند از عشق

من آن کنم که خداوندگار فرماید

[حافظ]

تویی خالقِ جمله جان و جهان

خداوندگار زمین و زمان

[ح. م. پرواز]

❑ خدای [(اسم) اله، الله، خدا]

کلمه‌ی خدای، صورت دیگریست برای خدا،
و به همان معنی اطلاق است.

[لفتنامه دهخدا]

❖ شواهد

- پادشاهی آن روز، حق است خدای بخشاینده
را، و باشد آن روز بر کافران دشخوار.

[آیه ۲۶ سوره فرقان، ترجمه تفسیر طبری]

- ای خداوند زندان! خداوندانی پراکنده بهتر یا
خدایی یگانه و شکننده‌ی کام‌ها؟

[آیه ۳۹ سوره یوسف، ترجمه تفسیر طبری]

- بگوی: بازداشت خواهم به خدای مردمان.

[آیه ۱ سوره ناس، ترجمه تفسیر طبری]

نسخه متن تصحیح حبیب یغمایی

- خدای مردمان. [همان سوره آیه ۳]

- و خدای راست سسپاس، خدای آسمان‌ها،
و خدای زمین و خدای جهانیان.

[آیه ۳۷ جاثیه، ترجمه تفسیر طبری]

- که آن هست از سلیمان و اندر او به نام خدای

بخشنده‌ی مهربان. [آیه ۳۰ نمل، ترجمه تفسیر طبری]

- تسبیح کن به نام خدای تو، خدای بزرگوار!

[آیه ۹۶ سوره الواقعة، ترجمه تفسیر طبری]

جَلَّالُهُ وَتَقَدَّسَتْ اَسْمَاؤُهُ.

[قابوسنامه، باب اول]

- و بر آن خدای عزوجل واقف است، که تقدیر کرده است.

[تاریخ بیهقی، ص ۳۴۷]

- ذوالنون بگریست و گفت: «اگر من خدای را عزوجل، چنین پرستیدمی که تو سلطان را، از جمله ی صدیقان بودمی.» [گلستان سعدی، باب اول]
- و گفتند: این اسپ، فرشته یی بود که خدای عزوجل به صورت اسپ گماشت.

[فارسنامه ی ابن البلیخی، ص ۷۴]

- خدای واحد، شاهد است که خوشی بنده ی شما در طهران در ملازمت شما بود، باقی، همه بی حاصلی و بوالهوسی شد.

[منشآت قائم مقام، انتشارات شرق، ص ۶۶]

بگذر از خویش، در خدای گریز

بگسل از خویش، در خدای آویز

[جامی]

تار دل من چشمی الحان خدا بیست

از دست تو ای زخمی ناساز، چه سازم؟

[ا.ا، سایه، معاصر]

سرم از خدای خواهد که به پایش اندر افتد

که در آب، مرده بهتر که در آرزوی آبی

[غزلیات سعدی، ص ۵۷۴]

گویا بر من از بهشت خدای

باز کردند بامداد دری

[غزلیات سعدی، ص ۵۸۷]

هر که بر خود نشاند کرم بار خدای

دولتش دیر نماند که کفور است و کند

[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۸]

رَبُّكُمْ: بندگان من! مرا پرستید و مرا خوانید و مرا دانید، که آفریدگار منم؛ کردگار نامدار بنده نواز آمرزگار منم. مرا پرستید، که جز من معبود نیست؛ مرا خوانید، که جز من مجیب نیست... [تفسیر کشف الاسرار، ج ۱ ص ۱۱۲]
- تا آنکه که بگویند که: خدای عزوجل یکیست، و به جز او خدایی نیست. چون بگویند، تیغ از گردن ایشان بیوفتاد. [ترجمه ی تفسیر طبری]
- چون خدای... بدان آسانی تخت ملک به مآداد، اختیار آن است که عذر گناهکاران بپذیریم. [ابوالفضل بیهقی]
- بر زبان شیخ رفت که، الحمد لله رب العالمین، کارهای ما خدای سان باشد. [اسرار التوحید]
- هر که بدی را بگشود، خلق را از بلای او برهاند، و او را از عذاب خدای عزوجل...
[باب هشتم گلستان سعدی، ص ۱۲۶]

- منت خدای را عزوجل، که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت...

[دیبچه ی گلستان سعدی، ص ۱]

- حاسدان را هرگز آسایش نباشد، که با تقدیر خدای تعالی دائم به جنگ باشند. [تاریخ بیهقی]
- و اول نعمتی که خدای تعالی بر من تازه گردانید، دوستی پدر و مادر بود. [کلیله و دمنه]
- بدان که کلید معرفت خدای تعالی، معرفت نفس خویش است. [کیمیای سعادت، غزالی]
- حقیقت توحید آن است که بدانی که هر چه اندر دل تو آید، نه خدای بود، چه خدای تعالی آفریدگار آن چیز بود و بری از شرک و شبهه، جلّ

به عذر و توبه توان رستن از عذاب خدای	دوست چندان که می‌کشد ما را
ولیک می‌توان از زبان مردم رست	ما به فضل خدای زنده‌تریم
[باب دوم، گلستان سعدی، ص ۴۹]	[غزلیات سعدی، ص ۵۳۸]
ورت جاه و مال است و زرع و تجارت	معلم نیاموخت فهم و رای
چو دل با خدای است، خلوت نشینی	سرشت این صفت در نهادت خدای
[باب دوم گلستان سعدی، ص ۵۰]	[باب هشتم گلستان سعدی، ص ۳۰۶]
همه روز اتفاق می‌سازم	در آن عالم خدای از عالم غیب
که به شب با خدای پردازم	نثار رحمتش بر سر فشاناد
[باب دوم گلستان سعدی، ص ۵۴]	[امرائی سعدی، ص ۷۲۸]
شکم، بند دست است و زنجیر پای	فرمان بر خدای و نگهبانِ خلق باش
شکم بنده نادر پرستد خدای	این هر دو قرن اگر بگرفتی، سکندری
[باب ششم گلستان سعدی، ص ۲۷۸]	[تفصاید فارسی سعدی، ص ۷۴۳]
خدایت ثنا گفت و تبجیل کرد	نظر خدای بینان، طلب هوا نباشد
زمین بوس قدر تو جبریل کرد	سفر نیازمندان، قدم خطا نباشد
[دیباچه بوستان سعدی، ص ۱۵۰]	[غزلیات سعدی، ص ۴۲۶]
شب تاریکِ دوستان خدای	آفرین خدای بر پدری
می‌باید چو روز رخشنده	که تو فرزند نازنین پرورڈ
[باب هشتم گلستان سعدی، ص ۱۴۰]	[غزلیات سعدی، ص ۴۱۲]
جهد رزق ارکنی و گر نکنی	آفرین خدای بر جانت
برساند خدای عزوجل	که چو شیرین لب است و دندان
[باب هشتم گلستان سعدی، ص ۱۳۵]	[غزلیات سعدی، ص ۴۰۴]
اگر زیردستی درآید ز پای	جان در قدم تو ریخت سعدی
حذر کن ز نالیدنش بر خدای	وین منزلت از خدای می‌خواست
[باب اول بوستان سعدی، ص ۱۶۷]	[غزلیات سعدی، ص ۳۰۶]
که ای پیر دانای فرخنده رای!	نریزد خدای آبروی کسی
بگو این جوان را، بترس از خدای!	که ریزد گناه، آب چشمش بسی
[باب اول بوستان سعدی، ص ۱۹۱]	[باب نهم بوستان سعدی، ص ۳۳۳]

- مرد خدا به مشرق و مغرب غریب نیست
چندان که می‌رود، همه ملک خدای اوست
[غزلیات سعدی، ص ۷۷۹]
- اگر خدای نباشد ز بنده‌یی خوشنود
شفاعت همه پیغمبران ندارد سود
[غزلیات سعدی، ص ۷۸۵]
- گناه کردنِ پنهان، به از عبادت فاش
اگر خدای پرستی، هواپرست مباش
[غزلیات سعدی، ص ۷۸۹]
- به درِ خدای، قربی طلب ای ضعیف‌همت!
که نمائند این تقرب که به پادشاه داری
[غزلیات سعدی، ص ۷۹۹]
- که گر پای طفلی برآید به سنگ
خدای از تو پرسد به روز شمار
[قطعات سعدی، ص ۸۲۸]
- اگر نه واسطه‌ی موی و روی او بودی
خدای خلق نگفتی قسم به لیل و نهار
[قطعات سعدی، ص ۸۲۸]
- بعد از خدای، هر چه پرستند هیچ نیست
بی‌دولت آن که بر همه هیچ اختیار کرد
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۱]
- کسبِ نیاز به درگاه بی‌نیاز برآر
که کارِ مردِ خدا جز خدای‌خوانی نیست
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۸۸]
- خدای خواست که اسلام در حمایت او
ز تیسیر حادثه دربارِی امان ماند
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۶]
- حذر از پیروی نفس که در راه خدای
مردم افکن‌تر از این غول بیابانی نیست
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۸۶]
- خدای راست بزرگی و مُلک بی‌انبار
به دیگران که تو بینی، به عاریت داد است
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۸۶]
- نگاهدار و معینت خدای باد که هرگز
به از خدای نبینی نگاهدار و معین را
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۸۳]
- به نوبتند ملوک اندرین سپنج سرای
خدای عز و جل راست مُلک بی‌پایان
[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۲۳]
- نه در قبیله‌ی آدم که در بهشت خدای
بدین کمال نباشد جمال حورالعین
[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۲۸]
- هر آن که بر درِ بخشایش خدای نشست
به عاقبت نرود ناامید از این درگاه
[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۳۲]
- خدای است آن که ذات بی‌نظیرش
نگردد هرگز از حالی به حالی
[قطعات سعدی، ص ۸۲۰]
- حاجت خلق از درِ خدای برآید
مردِ خدایی چه کار بر درِ والی؟
[قطعات سعدی، ص ۸۲۰]
- شنیدم که مردانِ راه خدای
دل دشمنان را نکردند تنگ
[باب دوم گلستان سعدی، ص ۴۰]

خداى راست مسلم بزرگواری و حکم	معاذ الله چنین نتواند الا
که جُرم بیند و نان برقرار می دارد	خداى پاک بی انباز و یاور
[باب اول گلستان سعدی، ص ۲۵]	[ناصر خسرو]
بنده همان به که ز تقصیر خویش	او خداى است تعالی مَلِک المُلک قدیم
عذر به درگاه خداى آورد	که تغیر نکند مُلکت جابودانش
[دیباچه‌ی گلستان سعدی، ص ۱]	[سعدی]
همی گوید از آسمان آمدم	خصمان، اسیرِ قهر تو تا هم به دست قهر
ز نزد خداى جهان آمدم	بنیادشان خداى تعالی برافکند
خداوند را دیدم اندر بهشت	[خاقانی]
مر این زند و استا همه او نوشت	ضمیر تو چه سگالد خجسته تدبیری
[دقیقی، از زبان پیغمبر ایران در شاهنامه]	خداى جلّ جلاله چنان کند تقدیر
پرست خداى را و خود بشناس	[امیر معزی]
او با صفت و ز بی صفت تنها	نباید بدیشان بدایمن به جان
[ناصر خسرو]	چنین آفریده خداى جهان
که پاكا توانا خداى بزرگ	[فردوسی]
که دیوی چنین آفریند سترگ	جهان را پرستی تو این نارواست
[گرشاسبنامه]	پرستش، خداى جهان را سزااست
چنین که کرد تواند، مگر خداى بزرگ	جهان، جانگزی است و او جانفزای
که قادر است و حکیم است و عالم و جبار	جهان گم کننده است و او رهنمای
[ناصر خسرو]	[اسدی]
ای خداى بی نهایت! جز تو کیست؟	کسی کو شما را بود بدیگال
چون تویی بی حدّ و غایت، جز تو چیست؟	بود با خداى جهان مستحل
[عطّار، منطق الطیر]	[دیوان قطران، ص ۲۰۲]
دنیا خطر ندارد یک ذره	به راه چشم شنود از درخت، قولی خداى
سوی خداى داور بی یاور	که من خداى جهانم به طور بر موسی
[ناصر خسرو]	[ناصر خسرو]
جهان را بنا کرد از بهر دانش	خداى جهان، آن که نابوده داند
خداى جهاندار بی یار و یاور	خداوند این عالم آباد و ویران
[ناصر خسرو]	[ناصر خسرو، دیوان]

هر آن بلا که خدای جهان کند تقدیر

در آن صبور نبودن، ز ما خطا باشد

[عبدالواسع جیلی]

حالی ما در فرقت جانان و ابرام رقیب

جمله می‌داند خدای حال‌گردان، غم مخور!

[حافظ]

خدای خیردبخش بخردنواز

همان ناخردمند را چاره‌ساز

[نظامی]

آن خدای خوب کار بردبار

هدیه‌ها را می‌دهد در انتظار

[مولوی]

همه خوبکاری ز یزدان شناس

وزو دار تا زنده باشی، سپاس

[فردوسی]

ای خدای رازدان خوش‌سخن

عیب کار بد ز ما پنهان مکن

[دفتر چهارم مثنوی مولوی]

بیامرزش، روان آمرزی آخر

خدای رایگان آمرزی آخر

[نظامی]

حاجیان آمدند با تعظیم

شاکر از رحمت خدای رحیم

[ناصر خسرو]

زان روز که جز خدای سبحان

بر کس نرود ز خلق، سلطانی

[ناصر خسرو]

دعای زنده‌دلانت رفیق باد و قرین

خدای عالمیانت نصیر باد و پناه

[سعدی]

اکبر و اعظم خدای عالم و آدم

صورت خوب آفرید و سیرت زیبا

[سعدی]

خدای، عرش جهان را چنین نهاد نهاد

که گاه مردم از او شادمان و گاه ناشاد

[کسایی]

گر کند بلبل به الحان در سر او را باد چیست

باد اصل او خدای عرش در فرقان کند

[قطران، آندراج]

حفظ و عون خدای عزوجل

بر سر و تنش خود و خفتان باد

[مسعود سعد]

غمین نباشم ازیرا خدای عزوجل

دری نبندد، تا دیگری بنگشاید

[مسعود سعد]

کیست ماهی، چیست دریا در مثل

تا بدان مآند خدا عزوجل

[مولوی]

خدای عزوجل از تنش بگرداند

مگاره دو جهان و وسوس خناس

[منوچهری]

خدای عزوجل گویی از طریق میزاج

به اعتدالی هوا داد جان مانی را

[انوری]

نظیر خویش بنگذاشتند و بگذشتند	حکیم، بارخدایی که صورت گل خندان
خدای عزوجل جمله را بیامرزاد	درون غنچه ببندد چو در مشیمه جنین را
[حافظ]	[سعدی]
خدای غیب و آن آشکارا	بارخدایی که درون صدف
ز نطفه آفریده است این نگارا	دُر کند از قطره‌ی آب زلال
[مسیری، اشعار پراکنده، ص ۱۸۵] [لغتنامه فارسی، ص ۵۶۶]	[قصاید فارسی سعدی]
تو ظلّ خدای فرد یکتایی	بارخدایا! مهیمنی و مدبّر
تو منبع لطف و جود و احسانی	وز همه عیبی، مقدّسی و مبرّا
[میرزا مهدی الهی قمشه‌ای]	[غزلیات سعدی]
عظیم خیری کردم که هجو او گفتم	نعمت بارخدایا! ز عدد بیرون است
بدین، ثواب جزیلّم دهد خدای علیم	شُکر انعام تو هرگز نکند شکرگزار
[سوزنی]	[قصاید فارسی سعدی]
اعتماد تو بر چماق امیر	ببخش بارخدایا! به فضل و رحمت خویش
بیش بینم که بر خدای کبیر	که دردمندنوازی و جُرم‌بخشایی
[اوحدی]	[قصاید فارسی سعدی]
تا خدای کعبه بنوازد تو را	برفت سایه‌ی درویش و سترویش غریب
شرح اتّی جاعلُ سازد تو را	بپوش بارخدایا! به عفو ستارش
[اسرار خودی، اقبال ماموری]	[مراثی سعدی]
از مصطفی خلیفه و چون آدم صفی	
از خود خلیفه کرد خدای گروگرش	□ بار خدای [بار + خدا + ی]
[خاقانی]	❖ شواهد

سپاس دار خدای لطیف و دانا را	- و اگر برگردند از ایمان و طاعت، پس نیک
که لطف کرد و به هم برگماشت اعدا را	بدانید که خدای است یار و نگاهدار، و بارخدای
[سعدی]	شما ای نیکا و دوستا و بار خدایا و نیکا یارا
	و نیروکننده‌ی وادارنده‌ی دشمنان را از شما.
□ بار خدا [بار + خدا]	[آیه‌ی ۴۰ سوره انفال، ترجمه تفسیر طبری]
❖ شواهد	- و دعا می‌کردند که: بارخدایا! تو یونس را به ما
کریم، بار خدایی کز او هر انگشتی	بازده! پس خداوند یونس را فرمود...
هزار حاتم و معنیست و صدهزار امثال	[قصص الانبیاء ص ۱۳۶]
[منجیک]	

❖ شواهد

- آن ستایشی به درگاه اهورا مزدا نیک و پذیرفته است، و آن ستایشی در آیین مزدیسنا ستوده شده، که پایه‌ی آن بر نیکی و راستی و بی‌گمانی به یزدان نهاده شده باشد... [مینو خرد باب ۵۲، ۲ و ۱۳]

- به نام یزدان ستایم و ربایم (به یاری خوانیم) دادارِ هُرمز درایومند (شکوهنده) خورهمند (فرهمند) هروسپ آگاه (از همه چیز آگاه) کردگار خداوندان، خداوندِ پادشاه بر همه پادشاهان، نگاهدار، خالقِ مخلوق، و التّرازق روزی‌دهنده، و قادری قویِ قدیم، بخشاینده‌ی بخشایشگر مهربان، توانا و دانا و پاک، پروردگار عادل، پادشاهی بی‌زوال باشد هُرمزدِ خدای او زونسی‌گرز (بزرگی) خره‌ی اوزایات خورشیتِ اَمَرگ (بی‌مرگ = جاودانسی) رایسومندِ اُوروند اسپ (تیز اسب) برسات (بی‌یاری) ز هما گناه پتیت پشیمانم... [پازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

- سپاس باد یزدان دانا و توانا را، که آفریدگار جهان است، و داننده‌ی آشکار و نهان است!

[ابومنصور هروی، الابنیه، ص ۱]
[الفتاوه فارسی، ص ۵۵۲]

- وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ!
موسی(ع) به حکمتِ جهان‌آفرین اقرار کرد... [گلستان سعدی، باب سوم]

- دست و پا بریده‌ی هزارپایی بگشت، صاحب‌دلی بروگذر کرد و گفت: سبحان الله! با

- ... بارخدای همه بارخدایان، و کامگار بر جهانیان و دارنده‌ی همگان.

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۸۸]

- چون شب درآمد، بخُفت. حق را تبارک و تعالی به خواب دید. گفت: ای بارخدای! رضای تو در چه چیز است؟ [تذکرة الاولیاء، عطار]

- قوله تعالی: «خذ العفو» فرمان آمد از خداوند کریم مهربان، بارخدای همه بارخدایان، کریم و لطیف در نام و در نشان.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۸۲۹]

- گفت: بارخدایا! من می‌دانم که تو خدای برحقّی.
[قصص الانبیاء، ص ۸۹]

- گفتیم: بارخدایا! این چیست؟ گفت: آن همه، منم نه غیر من.
[تذکرة الاولیاء، عطار]

- داوود بگریست و گفت: «بارخدایا! آن که معجون طینت او از آب نبوت است...»

[تذکرة الاولیاء، عطار]

ای بارخدای عالم‌آرای

بر بنده‌ی پیر خود ببخشای

[گلستان سعدی]

ای خالق ذوالجلال و ای بارخدای!

تا چند رَوَم در به در و جای به جای

یا خانه‌ی امید مرا در ببرند

یا قفلِ مهّمات مرا در بگشای

[رباعیات منسوب به خواجه عبداللّه انصاری]

□ یزدان [اسم خاص]

یکی از نام‌های خداوند تبارک و تعالی، جلّ شأنه (ناظم‌الاطباء) (آندراج) (جهانگیری).

- هزار پای که داشت، چون اجلش فرار رسید، از
بی‌دست و پایی گریختن نتوانست.
[گلستان سعدی، باب سوم]
- ... و بهینِ درویشان آن است که کم توانگر
گیرد، و مَنْ یتوکل علی الله فهو حسبه...
[گلستان سعدی، باب هفتم]
- موسی(ع) قارون را نصیحت کرد که: احسن کما
احسن الله الیک. نشنید، و عاقبتش شنیدی.
[گلستان سعدی، باب هشتم]
- چو پروردگارش چنین آفرید
تو بر بندِ یزدان نیابی کلید
[فردوسی]
- جهانیان را بسیار امیدهاست بدو
وفا کند به فضل آن امیدها یزدان
[فرخی]
- به یزدان ز دین و دل افروختن
رسد مرد، نَز خویشتن سوختن
[اسدی]
- به هر کس، آن دهد یزدان، که شاید.
[ویس و رامین]
- ز یزدان همه آرزو یافتم
دگر دل همه سوی او تافتم
[فردوسی، شاهنامه]
- که یزدان ز ناچیز، چیز آفرید
بدان تا توانایی آید پدید
[فردوسی]
- گیرهی راکه دست یزدان بست
کی تواند کسی که بگشاید
[ناصر خسرو]
- هزار شکر کنم فیض و فضل یزدان را
که داد دانش و دین، گر نداد دینارم
[خاقانی]
- به یزدان که تا در جهان بودهام
به می دامن لب نیالوده‌ام
[نظامی]
- یزدان چو گُل وجود ما را آراست
دانست ز فعل ما چه برخواهد خواست
بی حکمش نیست هر گناهی که مراست
پس سوختن قیامت از بهر چه خواست
[رباعیات خیام]
- چو بینی توانگر سر از کبر مست
برو شکر یزدان کن ای تنگدست!
[باب ششم بوستان سعدی، ص ۲۸۱]
- که تائی هست از یزدان یقین
هست تعجیل ز شیطان لعین
[دفتر سوم مثنوی مولوی]
- جمالی راکه یزدان آفریده‌ست
بدین خوبی که چشم کس ندیده‌ست!
[صابر شیرازی - دیوان وحشی، پایان فرهاد و شیرین، ص ۵۹۹]
- به روز رستخیز از جنبش خاکم برآشویی
تو و یزدان چه سازد کس بدین صبر آزمایی‌ها
[غالب دهلوی]
- لطف و عذاب، هر دو ز یزدان رسد، ولی
لا شک حدیث لطف، به از قصه‌ی عذاب
[قائمی]
- دل‌تنگ مشو از آنکه بی‌قرب
اندر نظر عوام هستی

خوش باش، اگر به پیش یزدان

وارسته و نیکنام هستی

[ابوالقاسم لاهوتی]

یاری از یزدان طلب کن، از جهان یاری مجوی

در همه حالی، جز از یزدان، مددکاری مجوی

[عباس فرات]

ساقی! به بی‌نیازی یزدان، که می‌بده

تا بشنوی ز صوت مغنی هوالغنی

[حافظ]

ازیرا قد دو تا دارد به خدمت، پیش او هر کس

که با هر کس بود یکتای چون یزدان بی‌همتا

[قطران]

شنیدی همانا که یزدان پاک

چه داده است ما را درین تیره خاک

[فردوسی]

همی رُخ بمالید بر تیره خاک

نیایش کنان پیش یزدان پاک

[فردوسی]

چو ما را بُود یار، یزدان پاک

سر دشمنان اندر آریم خاک

[فردوسی]

سپر دم تو را جان و رفتم به خاک

روان را سپردم به یزدان پاک

[فردوسی]

بدو نیک داند ز یزدان پاک

وزو دارد اندر جهان ترس و باک

[فردوسی]

سر بُت پرستان در آرم به خاک

پدید آورم راه یزدان پاک

[فردوسی]

هنوز از بُت، آلوده رویش به خاک

که گامش بر آورد یزدان پاک

[باب دهم بوستان سعدی، ص ۳۳۷]

همی خندم از لطف یزدان پاک

که مظلوم رفتم نه ظالم به خاک

[باب اول بوستان سعدی، ص ۱۸۰]

چو راضی شد از بنده یزدان پاک

گر اینها نگردند راضی، چه باک!

[باب هفتم بوستان سعدی، ص ۳۰۱]

بس دعاها کان زیان است و هلاک

وز کرم، می‌نشود یزدان پاک

[مثنوی مولوی]

سجده‌ها کردند بر هر سنگ و خاک

در چه معبد؟ معبد یزدان پاک

[پروین اعتصامی]

ز یزدان پاکیزه خواهم نخست

که چشم بدان دور دارد درست

[فردوسی]

به هر کار، یزدان پیروز و پاک

بخوان و مدارا از کم و بیش باک

[فردوسی]

به نیروی یزدان پیروزگر

به داد و دهش، تنگ بسته کمر

[فردوسی]

به فرمان یزدان پیروزگر	پس از نام یزدان گیتی پناه
ببندم و را نیز راه گذر	طراز سخن بست بر نام شاه
[فردوسی]	[نظامی]
دو زاغ کمان را بزه بر نهاد	برآمد ز کوه آن که آرام و جنبش
ز یزدان پیروزگر کرد یاد	بدو داد در دهر یزدان گروگر
[فردوسی]	[ناصر خسرو]
به نیروی یزدان پیروزگر	چو بیچاره گشتند و فریاد جستند
ببندم به کین سیاهش، کمر	بر ایشان ببخشود یزدان گروگر
[فردوسی]	[دقیقی به نقل از صحاح الفرس]
و آنکه نشناسد تو ای یزدان جان	گذر کردم ز آب و شکر گفتم
بر من محجوبشان کن مهربان!	به سجده پیش یزدان گروگر
[دفتر سوم، مثنوی مولوی]	[البی]
ازو ویژه آباد هر بوم و بر	بدان ماند که یزدان گروگر
که یزدان داد آورش دادفر	جهانی نو بنا کرده است دیگر
[یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی]	[عنصری]
برفتم من اکنون به فرمان تو	به دارنده یزدان گیهان خدیو
به یزدان دادار پیمان تو	که دورم من از راه و فرمان دیو
[فردوسی]	[فردوسی]
به یزدان دادار پروردگار	بر کار یزدان گیهان خدیو
به بزم و به رزم و به دشت شکار	چه دارد بها، کار جادو و دیو!
[فردوسی]	[مثنوی مولوی]
ز یزدان زور آفرین زور خواست	گفت پیغمبر که یزدان مجید
بزد دست و آن سنگ برداشت راست	از پی هر درد، درمان آفرید
[فردوسی]	[مثنوی مولوی]
چو مراد و حکم یزدان غفور	در حدیث آمد که یزدان مجید
بود در قدمت تجلی و ظهور	خلق عالم را سه گونه آفرید
[دفتر ششم، مثنوی مولوی]	[دفتر چهارم، مثنوی مولوی]

ترکیبات: الله اکبر، الله تعالی، الله اعلم بالصواب،
الله، هادی.

○ الله اکبر: (جمله‌ی عربی) خدا بزرگ است.
اکبر در این مورد، به معنی کبیر آمده. (از مهذب
الأسماء). این جمله، از اذکار اذان و اقامه
و نماز است. [لغتنامه دهخدا]

❖ شواهد

باز آکه در فراق تو چشم امیدوار
چون گوش روزه‌دار بر الله اکبر است
[سعدی]

خون صید الله اکبر نقش بستی بر زمین
جان مرغ الحمدالله سبجه گفتی در هوا
[خاقانی]

چو لشکر سوی آب حیوان گذشت
خروش آمد الله اکبر ز دشت
[فردوسی]

گل و شکر کدامین گل چه شکر
به او، او ماند و بس، الله اکبر!
[نظامی]

الحمد لله تعالی که علی رغم حسود
خیل باز آمد و خیرش به نواصی معقود
[سعدی]

صبر آرد آرزو را بی شتاب
صبر کن والله اعلم بالصواب
[مولوی]

دل حافظ شد اندر چین زلفت
بلیلِ مُظْلَمِ والله هادی
[حافظ]

اقل جبال الارض طور وانه
اعظم عند الله قدراً و منزلاً
[گلستان سعدی]

إني لمستتر من عين جیرانی
والله يعلم اسراری و اعلانی
[گلستان سعدی، باب دوم]

چو خواهی که باشد تو را دین درست
به هستی دادار بگرو نخست
ز بنده نخواهد بجز راستی

پسندش نیاید ره کاستی
[دیباچه خرده اوستا، ابراهیم پورداوود]

نعمود بالله! اگر خلق غیب‌دان بودی
کسی به حال خود از دست کس نیاسودی
[گلستان سعدی، باب هشتم]

یعلم الله، که خیالی ز تنم بیش نماند
بلکه آن نیز خیالیت که می‌پندارند
[غزلیات سعدی]

یعلم الله، که گر آیی به تماشا روزی
مردمان از در و بامت به تماشا آیند
[غزلیات سعدی]

یعلم الله، که شقایق نه بدان لطف و سمن
نه بدان بوی و صنوبر نه بدان بالا بود
[غزلیات سعدی]

به فلک می‌رسد از روی چو خورشید تو نور
قل هو الله احد، چشم بد از روی تو دور
[غزلیات سعدی]

به کسی نگر که ظلمت بزدايد از وجودت
نه کسی نعمود بالله، که در او صفا نباشد
[غزلیات سعدی]

چو بسم الله آغاز کردند جمع

نیامد ز پیرش حدیثی به سمع

[بوستان سعدی، باب دوم]

پیش ما ز شمع شکستن نبود عهد وفا را

الله! الله! تو فراموش مکن صحبت ما را

[غزلیات سعدی]

نظر پاک مرا دشمن اگر طعنه زند

دامن دوست بحمدالله از آن پاکتر است

[غزلیات سعدی]

سعدیا! بسیار گفتن، عمر ضایع کردن است

وقتِ عذر آوردن است استغفرالله العظیم!

[غزلیات سعدی]

کسی آزار درویشان تواند جست لا والله

که گر خود زهر پیش آرد، بود حلوای درویشان

[غزلیات سعدی]

خواست تا عییم کند پرورده‌ی بیگانگان

لاغری برمن گرفت آن کز گدایی فریه است

گرچه درویشم بحمدالله مخنث نیستم

شیر اگر مفلوج باشد، همچنان از سگ به است

[تصایید فارسی سعدی]

بکار امروز تخم نیکنامی

که فردا بر خوری، والله اعلم!

[تصایید سعدی]

تبارک الله از آن نقشبندی ماه مهین!

که نقش روی تو بسته است و چشم و زلف و جبین

[تصایید فارسی سعدی]

مراست با همه عیب، این هنر بحمدالله

که سر فرو نکند همتم به هر جایی

[تصایید فارسی سعدی]

بدم گفتمی و خرسندم عفاک الله یکو گفتمی

سگم خواندی و خشنودم جزاک الله اکرم کردی

[غزلیات سعدی]

چنین صورت نبندد هیچ نقاش

معاذالله! من این صورت نبندم

[غزلیات سعدی]

خوشا آنان که الله یارشان بی!

به حمد و قل هو الله کارشان بی!

خوشا آنان که دائم در نمازند!

بهشت جاودان، بازارشان بی!

[بایاطاهر عریان]

■ اللهم

بارخدایا! پروردگارا!

این کلمه در قرآن پنج بار آمده است. حاجی

سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید:

«اللهم» در اصل یا الله بوده؛ یاء حرف ندا حذف

شده و به جای آن میم مشدد در آخر آن آمده.

سرّ این حذف در این است که یاء به حساب

جمل، یازده است، و اسمی که گویند اسم اعظم

است، آن هم به حسب جمل یازده است؛ و به

حسب باطن در حکم آن است که جمیع اسماء

الهی به آن خوانده شود. بنابراین، یاء حرف ندا

که حذف شده، اشاره است به اینکه این دو یاء

و الله در حکم واحد است؛ و نیز سرّ این تعویض

(میم مشدد به جای یاء) اشاره به استخلاف

و طلب خلیفه شدن از حق است، زیرا میم،

مفتاح و شروع، اسم خاتم انبیاء محمد است

و خاتم و آخر اسم آدم است؛ بنابراین خلافت

و جانشینی مِم از یاء به حسب روح حاکمی از خلافت انسان کامل است از خداوند، آن جا که می‌فرماید: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ ۲/۳۰.

صاحب مفردات می‌گوید: «اللَّهُم در اصل یا الله بوده، و یائی که در اول آن است حذف شده و به جای آن دو میم در آخر آن آورده شده است.»

■ تفسیر این کلمه در آیات

□ دوبار به شخص رسول خدا (ص) در قرآن دستور رسیده که به این کلمه، متذکر پروردگار گردد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ يَبْدَأُ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ۳/۲۶؛ یعنی: بگو (ای رسول خدا (ص)!) بار خدا یا! ای فرمانروای ملک هستی و وجود! تو هر که را خواهی، عزت دهی به فرمانروایی، و از هر که خواهی، بگیری، و به هر که خواهی، عزت و اقتدار بخشی، و هر که را خواهی، خوار داری. هر خیر و نیکی به دست توست، و تنها تویی که به هر چیز توانایی.

در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات چنین آمده: بنا به قول صاحب تفسیر تبیان که، رسول خدا (ص) از خدا خواست که ملک فارس و روم هم از برای امت وی باشد. سپس این آیه نازل گردید.

و نیز می‌فرماید: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ

عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ ۳۹/۴۶؛ یعنی: بگو (ای رسول خدا (ص)!) بار خدا یا! ای خالق آسمان‌ها و زمین! ای دانای پنهانی و آشکار! تو خود میان بندگان در آنچه خلاف و نزاع برانگیزند، حکم و داوری فرما.

□ یک بار عیسی بن مریم از خداوند، مانده خواست، به این کلمه از خداوند التماس نمود. چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ...﴾ ۵/۱۱۴؛ یعنی: عیسی بن مریم گفت: بار خدا یا! ای پروردگار ما! بفرست بر ما از آسمان مانده‌یی.

□ یک بار از قول اهل بهشت است که، خداوند را به این نام می‌خوانند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿دَعْوُهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ...﴾ ۱۰/۱۰؛ خواندن اهل بهشت خداوند را در آن بهشت (آن است که گویند): پاک و پاکیزه‌یی تو بار خدا یا! و درود آنان در بهشت، سلامت ابدیست.

□ یک بار هم از قول کافران که به این نام متذکر می‌شوند.

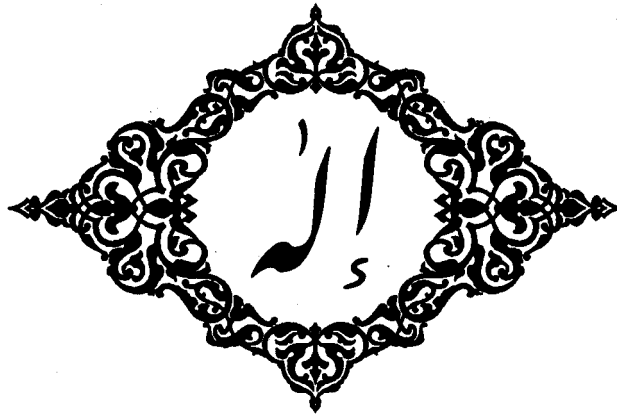
چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَابًا مِنَ السَّمَاءِ...﴾ ۸/۳۲؛ کافران گفتند: بار خدا یا! اگر این قرآن به راستی حق است و از جانب توست، پس بر سر ما سنگی از آسمان، ببار یا ما را به عذابی گرفتار ساز. ولی خداوند در آیه‌ی بعد درباره اینان به رسول خود می‌فرماید: ﴿وَمَنْ

كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ...؛ ۸/۳۳ یعنی: خداوند به آنها عذاب نفرستد، مادامی که (ای رسول خدا!) تو در میان آنها باشی.

در کتاب نمونه بینات در شان نزول آیات به نقل از کتاب کشکول علامه حلی و تفسیر علی بن ابراهیم قمی و تفسیر البرهان در شأن نزول این آیه چنین آمده است: «مفضل بن عمر الجعفی از امام صادق (ع) روایت می‌کند که فرمودند: ضربن حرث نزد رسول خدا آمد و سلام کرد. پیامبر جواب او را داد. سپس گفت: یا رسول الله! تو سید اولاد آدم باشی، و برادر تو علی، سید عرب و دخترت فاطمه، سیده زنان جهان و دو پسران تو حسن و حسین، دو جوان از جوانان اهل بهشت باشند، و عموی تو حمزه‌ی سیدالشهدا و پسر عم تو جعفر بن ابیطالب، ذوالجناحین که با آن در بهشت پرواز

می‌کند، و سایر اعمام تو هر یک موقعیت و منزلتی داشته باشند. بنابراین، برای سایر قریش و عرب چه مقام و منزلتی خواهد ماند؟ رسول خدا (ص) اندکی به فکر فرو رفتند، سپس سر بلند کرده و فرمودند: به خدا قسم! این مقام‌هایی که شمردی، من به آنها نداده‌ام، بلکه خداوند به آنها اعطا فرموده است. بنابراین در این موارد من گناهی ندارم. ضربن حرث بعد از این جواب، از پیامبر روی برگردانید و گفت: بار خدا! اگر این مقام‌هایی که تو قرار داده‌ای، راست باشد، سنگی از آسمان بر سر ما فرود آور، یا ما را به عذاب دردناک گرفتار ساز. سپس این آیه نازل گردید. و نیز عین این جریان را هم از قول ابو جهل نیز روایت نموده‌اند.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق]

خدای سزای پرستش، خدا، خدای عزوجل.

[لغتنامه دهخدا]

□

در کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن دکتر محقق ذکر کرده‌اند که: «کلمه اله بجز با ضمائر منفصل و جمله لا اله الا الله سی و سه (۳۳) مرتبه در قرآن آمده است.» در کتاب المعجم المفهرس لالفاظ قرآن کریم، آقای علیرضا برازش ذکر می‌کنند که: «این کلمه در بیشتر سوره‌های قرآن و جمعاً ۱۱۲ مرتبه آمده است.»

از این اسم و صفت غیر از جمله لا اله الا هو با سایر ضمائر منفصل و جمله لا اله الا الله بر روی هم سی و سه (۳۳) بار در قرآن مجید آورده

شده است. این کلمه از لحاظ معانی لغوی با جریان ذکر ریشه‌ی آن، به طور مفصل در دائرالفرائد جلد اوّل آن آورده شده است. عده‌بی معتقدند که الله همان اله است، که بزرگترین اسماء و جامع‌ترین معانی نام‌های الهیست، و به همین منظور، اختصاص به نام اله پیدا کرده است. و نیز می‌گویند: اله موجودیست که استحقاق تام برای پرستش دارد، زیرا قدیم و تام‌القدرة است و هر موجودی سوای او مصنوع اوست؛ و مصنوع وقتی دانست که صانع او سبب وجود او گشته است، حق اوست که او را برای اطاعت و پیروی و پرستش بگزیند و خود را در مقابل

او خاضع و خاشع سازد.

حاجی سبزواری در جمله‌ی لا اله غیره می‌گوید: «نیست پرستیده و معبودی جز او. همان نبودن معبودیست جز او که همه موجودات، متذلل در درگاه اویند، و معبودیت و ملجأیت و پناهگاه، منتهی به ذات او می‌گردد. سپس شعری درباره‌ی کلمه‌ی لا می‌گوید که:

«لا» نهنگیست کاینات آشام

عرش تا فرش در کشیده به کام

هر کجا کرده آن نهنگ آهنگ

از من و ما نه بوی مانده نه رنگ

چه مرکب در این فضا چه بسیط

هست حکم فنا به جمله محیط

اینک به شرح و تفسیر آیاتی که این نام و کلمه مبارک الهی در آن وجود دارد، می‌پردازیم.

□ یعقوب در هنگام مرگ به پسران خود گفت: پس از مرگ من چه موجودی را خواهید پرستید؟ گفتند: خدای تو و اجدادت را.

چنان که می‌فرماید: «أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ؛ ۲/۱۳۳»

یا اینکه گواه و شاهد بوده‌اید که وقتی یعقوب پیامبر را مرگ در رسید، به فرزندان خود گفت: پس از مرگ من چه موجودی را مورد پرستش قرار می‌دهید؟ گفتند: خدای تو و خدای پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق را، که خدای یکتا و یگانه است، می‌پرستیم، و همه ما تسلیم

او می‌باشیم.

□ باید دانست که معبود شما خدای یگانه است که بخشنده، و آمرزنده و مهربان است.

چنان که می‌فرماید: «وَإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ؛ ۲/۱۶۳» یعنی: معبود شما خدای یکتا و یگانه است، که نیست معبودی جز او، و اوست بخشنده و آمرزنده مهربان.

در نمونه‌ی یتنات در شأن نزول آیات به نقل از تفاسیر مجمع البیان و کشف الاسرار چنین آمده: «از ابن عباس روایت می‌نمایند که: کفار قریش از رسول خدا (ص) خواستند که خداوند را برای آنان توصیف کند، سپس این آیه و سوره‌ی قل هو الله احد نازل گردید.»

□ خداست که معبود یگانه، و منزّه و پاک است از اینکه فرزندی داشته باشد.

چنان که می‌فرماید: «إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ؛ ۴/۱۷۱» همانا جز این نیست که خداوند معبود یگانه و یکتاست، که منزّه و پاک است از اینکه فرزندی داشته باشد.

□ نیست معبودی جز خدای یگانه و یکتا.

چنان که می‌فرماید: «وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ وَاحِدٌ...؛ ۵/۷۳» در ابتدای آیه می‌فرماید: کسانی که خدای یگانه را به خدایان سه‌گانه (اب و ابن و روح القدس) تبدیل کرده‌اند، کافر گشته‌اند، در صورتی که معبودی جز خدای یکتا و یگانه وجود ندارد.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: به کسانی که خدایان متعدّد می‌پرستند، بگویند که همانا

ذات خدا جز یکی بیش نیست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ ۶/۱۹ یعنی: همانا جز این نیست که اوست خدای یگانه و یکتا (و با او خدایان دیگری وجود ندارد).

□ صاحبان عقل دانند که معبودی جز خدای یگانه نیست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلْيَذْكَرْ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ ۱۴/۵۲ در ابتدای آیه می فرماید: این، قرآن، ابلاغیست از برای مردم، که به آن از گمراهی بترسند و بدانند که همانا جز این نیست که او (خداوند) خدای یگانه و یکتا است. و باید صاحبان عقل و درایت بدانند و یادآور شوند.

□ مشرکان بدانند که خدای شما خدای یکتا و یگانه است.

چنان که می فرماید: ﴿إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ...﴾ ۱۶/۲۲ (مشرکان و کافران بدانید) که خدای شما خدای یگانه و یکتاست.

□ ذات احدیت فرماید به دو خدا معتقد نباشید که خداوند یگانه و یکتاست.

چنان که می فرماید: ﴿وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ إِثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ...﴾ ۱۶/۵۱ یعنی: خداوند فرمود: به دو خدا معتقد نباشید، که همانا جز این نیست که او (خدا) خدای یگانه و یکتاست.

□ خدا به رسول خود می فرماید: بگو که من بشری همانند شما هستم، که به من وحی شد که خداوند شما یکتا و یگانه است.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَىٰ إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ...﴾ ۱۸/۱۱۰ یعنی: بگو (ای پیامبر!) همانا من بشری مانند شما هستم، که به من از طرف خدا وحی می شود که، همانا معبود شما خدای یگانه و یکتاست.

در نمونه بیانات در شأن نزول آیات درباره این آیه چنین آمده: «مردی به پیامبر گفت: می خواهم خدا را ببینم، و نیز مایلیم جایگاه خود را در آخرت مشاهده نمایم. پیامبر به وی چیزی نفرمود، تا اینکه این آیه نازل گردید.

□ خداوند که جز او خدایی نیست، و علم او به همه موجودات و ذرات احاطه دارد.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾ ۲۰/۹۸ یعنی: همانا جز این نیست که خدای شما نیست خدایی جز او، که علمش به همه چیز احاطه داشته و دارد. □ بگو: ای پیامبر! به من وحی شده که خدای شما یگانه و یکتاست. آیا تسلیم اوامر او خواهید بود؟

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَىٰ إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ ۲۱/۱۰۸ یعنی: بگوای پیامبر! همانا بجز این نیست که به من وحی شده که خدای شما خدای یگانه و یکتاست. آیا شما تسلیم فرمان او خواهید بود؟ □ باید به خدای یگانه و یکتا تسلیم بشوید.

چنان که می فرماید: ﴿...فَالْهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا...﴾ ۲۲/۳۴ یعنی: خدای شما خدای یگانه و یکتا است نسبت به او تسلیم شوید.

□ فرعون از روی نادانی گفت: برای من قصری بسازید، تا از بلندای آن خدای موسی را دریابم. چنان که می فرماید: ﴿...فَأَجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى...﴾ ۲۸/۳۸ فرعون گفت: برای من قصری بسازید تا از (بلندای) آن از خدای موسی آگاهی حاصل کنم.

□ باز فرعون به وزیرش گفت: از راه آسمان ها با قصر ساخته شده می خواهم خدای موسی را ببینم، زیرا او را دروغگو می دانم.

چنان که می فرماید: ﴿...فَأُطِّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَ إِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا﴾ ۴۰/۳۷ در ابتدای آیه می فرماید: از راه آسمان ها و وسایل آن (که یکی قصر و ساختمان بلند است) می خواهم از خدای موسی اطلاعی کسب کنم، زیرا موسی را دروغگو می دانم.

□ ذات خداوندی به رسول خود می فرماید: بگو که به من وحی شده بشری همانند شما هستم که خدای شما خدای یکتا و یگانه است؛ بنابراین در یکتا پرستی استقامت ورزید.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَاٰسْتَفِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ...﴾ ۴۱/۶ یعنی: بگو ای پیامبر! من بشری مانند شما هستم، که به من وحی شده همانا جز این نیست که خدای شما خدای یگانه و یکتاست؛ بنابراین در عبودیت و پرستش او استقامت ورزید و طلب آمرزش نمایید.

□ خداوند معبود در آسمان و در زمین است. چنان که می فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَٰهٌ وَفِي

الْأَرْضِ إِلَٰهٌ...﴾ ۴۳/۸۴ اوست خدایی که در آسمان معبود و پرستیده شده است، و نیز در زمین هم مورد پرستش و عبودیت است. □ بگو ای پیامبر! من به خدای مردم از شرّ و سوسه نفسانی پناه می برم.

چنان که می فرماید: ﴿إِلَٰهَ النَّاسِ﴾ ۱۴/۳ در آیات قبل از آن می فرماید: بگو (ای پیامبر!) پناه می برم به پروردگار مردم، فرمانروای مردم، معبود و پرستیده شده ی مردم، از بدی و شرّ و سوسه ی شیطان، که و سوسه ی گناه در سینه ی مردم ایجاد می کند.

□ مسیحیان جز به پرستش خدای یگانه مأمور نیستند.

چنان که می فرماید: ﴿...وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَٰهًا وَاحِدًا لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ...﴾ ۹/۳ در ابتدای آیه می فرماید: احبار و رهبانیون، مسیح پسر مریم را خدا محسوب داشته اند، در صورتی که مأمور نیستند که جز خدای یکتا و یگانه که جز او خدایی نیست، پرستند.

□ اصحاب کهف گفتند: ما غیر خدای یگانه و یکتا، خدای دیگر را نمی خوانیم.

چنان که می فرماید: ﴿لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَٰهًا...﴾ ۱۸/۱۴ در ابتدای آیه می فرماید: پروردگار ما پروردگار آسمان ها و زمین است، و ما جز او کسی را به عنوان خدایی جهت پرستش نمی خوانیم.

□ مشرکان گفتند: آیا پیامبر اسلام خدایان را به یک خدا می خواند؟ چیز عجیبیست!

چنان که می فرماید: «أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ؛ ۳۸/۵» یعنی: آیا خدایان متعدّد را (پیامبر اسلام) یک خدای یکتا و یگانه قرار داده است؟ واقعاً چیز عجیبیست.

در کتاب نمونه بینات در شأن نزول آیات بنا به نقل از تفسیر تبیان شیخ طوسی چنین آمده: «ابو جهل با جماعتی از اشراف قریش نزد ابوطالب آمدند؛ و از دست محمّد زبان به شکایت گشودند که: محمّد احلام ما را به سفاهت می خواند و به خدایان ما بد می گوید. ابوطالب محمّد را خواند و گفت: اینان از دست تو شکایت دارند. پیامبر گفت: من آنها را به دو کلمه‌ی حقیقی و واقعی می خوانم، که سیادت و بزرگواری قوم عرب در آن بوده و تسلّط بر غیر عرب را ضامن خواهد بود. ابوجهل و دیگران گفتند: آن دو کلمه کدام است؟ پیامبر فرمود: شهادت به لا اله الا الله و به نبوّت من. ابوجهل گفت: آیا تمامی خدایان ما را به یک خدا تبدیل می نمایی؟ سپس این آیه نازل گردید.»

□ خداوند به مسلمین دستور می دهد که با اهل کتاب جز از راه خوبی درباره‌ی خداوند مجادله نکنند.

چنان که می فرماید: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...» تا آن جا که می فرماید: «وَالْهِنَّا وَ إِلَهُكُمْ وَاحِدٌ؛ ۲۹/۴۶» یعنی: ای مسلمین! با اهل کتاب جز از راه خوبی مجادله نکنید، مگر با ستمکاران آنها؛ و بگویید ما به آنچه بر شما و بر ما نزول گردیده، ایمان

آورده ایم، و خدای ما و شما یکیست.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می گوید: «در کلمه اله، مقام آن گاهی مقتضی مفرد آوردن است و گاهی مقتضی اضافه است به الهنا، و این اضافه تشریفیه است، و در آن است التذاذ و افتخار از برای ذاکر و یادآورنده. صاحب جمال و جلال اوست که به زبان حال و مقال چنین ترنّم نمایند.»

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست

عاشقم بر همه عالم، که همه عالم از اوست □ خداوند پس از سوگند یاد کردن به سه چیز از فرشتگان و دیگران، می فرماید: همانا خدای شما واحد و یگانه و یکتاست.

چنان که می فرماید: «إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ؛ ۳۷/۴» یعنی: همانا خدای شما هر آینه واحد، و یکتا و یگانه است (و شریکی برای او نیست).

□ موسی به قوم خود گفت: آیا می خواهید غیر خدا را برای شما اله قرار بدهیم؟

چنان که می فرماید: «قَالَ أَغَيِّرَ اللَّهُ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا؟؛ ۷/۱۴۰» موسی گفت: آیا غیر خدا را برای شما

اله و معبود بخوام؟

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

[اله] معبود. مصدر آن به معنی عبادت و خیرت آمده. اله بر وزن فَعَال مصدر، به معنی مفعول (مألوه) است. [قاموس]

می گویند: «أَلَهُ يَأْلُهُ عَبْدٌ» از باب منع يمنع.

[مفردات]

و می گویند: «أَلَهُ أَلَاهُ: تحیر» از باب علم یعلم.

[اقرّب الموارد]

اگر آن را از **إله** به معنی تحیر بگیریم، خدا را از آن جهت **إله** می‌گویند، که عقول در درک ذات او مستحیر است؛ و اگر از **اله** به معنی عبادت بگیریم، از آن جهت **اله** می‌گوییم، که او معبود است.

راغب در مفردات می‌گوید: «حق آن بود که، این کلمه جمع بسته نشود، چون سوای خدا معبودی نیست، لیکن عرب به اعتقاد خود که معبودهایی هست، آن را جمع بسته و گفته‌اند: **آله**. این کلمه در قرآن دو محل استعمال دارد: یکی درباره‌ی ذات باری تعالی، مثل: «وَالْهُكُمُ **إِلَهُ** وَاحِدٌ لَا **إِلَهَ إِلَّا هُوَ** الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ؛ بقره: ۱۶۳» دیگری درباره معبودهای دروغین، که همه آنها را در مقام ذم و انکار نقل کرده است، نظیر: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ مَعَ **اللَّهِ** إِلَهًا آخَرَ فَسَوْفَ يَعْمَلُونَ؛ حجر: ۹۶» و نظیر: «أَتُنْكُم تَشْهَدُونَ أَنَّ مَعَ **اللَّهِ** إِلَهَةً أُخْرَى؛ انعام: ۱۹». از آیه‌ی: «وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ **إِلَهٍ** إِذَا لَذَّهَبَ كُلُّ **إِلَهٍ** بِمَا خَلَقَ...؛ مؤمنون: ۹۱» روشن می‌شود که معبود باید خالق باشد، و جز خالق کسی حق ندارد معبود باشد؛ فلذا معبود یکیست.

[قاموس قرآن، ص ۹۶-۹۷]

❖ شواهد

- **إِلَهَ النَّاسِ**: ای یکتا معبود آدمیان!

[آیه ۳ الناس، جزء ۳۰]

- یا **إِلَهَ الْأَغْنِيَاءِ**: ای معبود ثروتمندان!

[جوشن کبیر، بند ۹۱]

- یا **إِلَهَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ**: ای خدا! معبود

پیشینیان و آیندگان! [جوشن کبیر، بند ۵۲]

- یا **إِلَهَ الْخَلْقِ أَجْمَعِينَ**: ای معبود همه آفریدگان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

- یا مَنْ هُوَ **إِلَهُ كُلِّ شَيْءٍ**: ای آن که او معبود هر

چیز است! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

- ... یا **الْهَنَا**: ای معبود ما! [جوشن کبیر، بند ۵۳]

- یا مَنْ لَا **إِلَهَ غَيْرُهُ**: ای آن که معبودی جز

او نیست! [جوشن کبیر، بند ۷۶]

- یا **إِلَهُ كُلِّ شَيْءٍ وَ مَلِكُهُ**: ای معبود هر چیزی،

و مالک آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- **سُبْحَانَكَ يَا لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْعَزِيزُ الْغَوِثُ**

خَلَّصْنَا مِنَ النَّارِ يَا رَبُّ: پاکیزه‌ی تو، ای آن که

نیست معبودی جز تو! پناه بده! پناه بده، رهایی

بده ما را از آتش دوزخ ای پروردگار!

[دعای جوشن کبیر]

- **سُبْحَانَكَ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ**: منزهی تو؛ معبودی

جز تو نیست. [دعای مجیر]

- **اَللّٰهُمَّ وِلٰى الْمُؤْمِنِيْنَ وَ اَلِهَ الْمُؤْمِنِيْنَ**.

[بحار الأنوار، ج ۴۱، ص ۲۹، سطر ۲۰]

- **إِلَه** اگر از ماده‌ی **اله** باشد، به معنای معبود

است، و اگر از ماده‌ی **وله** باشد، به معنای

ذات‌یست که عقل‌ها در او متحیر است.

[تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۴۰۷]

- اهل تفسیر در اشتقاق اسم **اله** و در تفسیر آن،

وجوه فراوان گفته‌اند، و ما از آن دو وجه اختیار

کرده‌ایم: یکی آن است که: «الآله من یوله الیه فی الحوائج، ای یفزع الیه فی النوائب» آله آن است که بندگان و رهیگان نیازها بدو بردارند، حاجت‌ها از وی خواهند، و در بلاها و شدت‌ها پشت به او می‌دهند و در او می‌گریزند؛ والله به فضل خود شغل همه کفایت کند و کار همه راست گذارد، و دعای همه بنیوشد. بعضی دیگر می‌گویند: «لو رجعت الیه فی اول الشدائد لا مدک الله بفنون الفوائد، لکنک رجعت الی اشکالك فزدت فی اشغالك. اگر بنده هم از اول که وی را نکبت رسد به همگی، به وی بازگردد و داروی درد خویش از جای خود طلب کند، به مراد رسد و شفا یابد؛ لکن به امثال و اشکال خویش گراید، و از منبع عجز قوت طلبد، لاجرم در شغل خود بیفزاید، و دردش مضاعف شود.»

قول دیگر آن است که: «آله از لاه گرفته‌اند.» عرب می‌گوید: «لا هت الشمس اذا غلت.» آفتاب را الاله گویند، از آنک بالاگیرد. و به قول شاعر: «و اعجلنا الالهة ان تغیباً.»

پس معنی آله آن باشد که، او خداوندیست بر مکان عالی، و قدر او متعالی. فراوانی از آیات و اخبار که اشارت به علو و فوقیت الله دارد، بر این قول دلیل است، و معطل این جا عمری که خوار و ذلیل است.

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۳۲]

- پیر طریقت گفت: الهی! مشرب می‌شناسم، اما و اخوردن نمی‌یارم. دل تشنه و در آرزوی

قطره‌یی می‌زارم. سقایه مرا سیری نکنند، من در طلب دریایم. برهزار چشمه و جوی گذر کردم، تا بوکه دریا دریایم. در آتش عشق غریقی دیدی؟ من چنانم. در دریا تشنه‌یی دیدی؟ من آنم. راست به متحیری مانم که در بیابانم. فریادم رس که از دست بی‌دلی به فغانم.

[کشف الاسرار، ج ۳]

- الهی! گهی به خود نگرم، گویم از من زارتر کیست؟ گهی به تو نگرم، گویم از من بزرگوارتر کیست؟ [کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۶۴]

- لا إله إلا هو، کلمه‌ی اخلاص است، که بندگان را بدان خلاص است. سی و هفت (۳۷) جایگه در قرآن این کلمه بگفته و عالمیان را به آن بخوانده و عمل‌ها بدان پذیرفته و پیغامبران به آن فرستاده.

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۸۸]

- بخشایش الهی گم‌شده‌یی را در مناهی چراغ توفیق فرا راه داشت، تا به حلقه‌ی اهل تحقیق درآمد...

[گلستان سدی]

کان فرومانده چه آوردی ز راه

گویم از زندان چه آرند ای اله!

[عطار]

آفتاب و مه چو دو گاو سیاه

یوغ برگردن ببنددشان اله

[دفتر دوم، مثنوی مولوی]

گر نبودش کار از الهام اله

او سگی بودی دراننده نه شاه

[مثنوی مولوی]

اصلی غیرت‌ها بدانید از اله	الهی! عاقبت محمود گردان
آن خلقان فرع حق بی‌اشتباه	به حق صالحان و نیکمردان
[مثنوی مولوی]	[مفردات سعدی]
امید هست پرستندگان مخلص را	سر قلم قدرت بی‌چون الهی
که ناامید نگردند ز آستان اله	در روی تو چون روی در آینه پدید است
[گلستان سعدی]	[غزلیات سعدی]
یا اله! مشفقان را دوست دار	جهان متفق بر الهیتش
یک درمشان را عوض ده صدهزار	فرمانده از کُنه ماهیتش
[مولوی]	[بوستان سعدی، دیباجة]
الها! قادر! پروردگار!	بین تا یک انگشت از چند بند
کریم! منعم! آمرزگار!	به صنع الهی به هم در فکند
[کلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب هشتم]
سبحان من یمیت و یحیی و لا اله	که می‌گفت شوریده‌ی دل‌فکار
الاهو الذی خلق الارض و السما	الها! ببخش و بذلم مدار
[قصاید سعدی]	[بوستان سعدی]
کدام برگ درخت است اگر نظر داری	چيست انسان؟ دیده‌ی بینا بود
که سر صنع الهی بر او نه مکتوب است	جامع مجموعه‌ی اسما بود
[قطعات سعدی]	مجمع الطاف و اسرار اله
لیکن از مشرق الطاف الهی نه عجب	آن ایاز بسندگی پادشاه
که چو شب روز شود، بر همه تابد خورشید	[شاه نعمت الله]
[قطعات سعدی]	ترکیبات: اله الاغنیاء؛ اله الاولین؛ اله الخلق؛ اله
هر که آمد بر خدای قبول	العالمین؛ اله المؤمنین؛ اله الناس.
نکند هیچش از خدا مشغول	❖ شواهد
یونس اندر دهان ماهی شد	دست من گیر ای اله العالمین!
همچنان مونس الهی شد	زین پُر آفت جای و چاه تار بام
[مثنویات سعدی]	[ناصر خسرو]

یا اله العالمین! درمانده‌ام

غرق خون، بر خشک، کشتی رانده‌ام

[منطق الطیر عطار]

یا غیاث المستغیثین! یا اله العالمین!

جمله‌ی شب تا سحر بر درگهت افغان ماست

[عطار]

خدایگان: برابر فارسیِ اله. [فرهنگنامه قرآنی]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق ص ۲۲.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالأنوار، ج دوم، ص ۱۰۸۳ الی ۱۲۱۴، اشراف: علی‌رضا برازش.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالأنوار، ج سوم، ص ۲۰۰۸، تحت کلمه الاولین

نخست؛ آن که همیشه بوده؛ نامی از نام‌های
خداى تعالى. در شرح مشارق گفته: «اَوَّل
پیداکننده‌ی وجود، و آخر فناکننده‌ی وجود»
نخستین و نخست.

اَوَّل در نزد سالکان نام خداوند است، که اَوَّل
موجود و آخر مفعلى وجود است. او به وجود
مى آورد، و اوفانى مى گرداند. اَوَّل ما صَدِر از نظر
عارفان وجود عام و فیض منبسط و تجلّی
سارى و رَق منشور است.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانى، دکتر سجادی، ص ۱۵۶]

اَوَّل مقابل آخر، و آن وصف است؛ و مؤنثش
اَوَّلِی است مثل آخری. «اَخْرَجَ الَّذِینَ کَفَرُوا
مِنْ اَهْلِ الْکِتَابِ مِنْ دِیَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِ؛

حشر: ۲﴾ يعنى: اهل کتاب را برای نخستین
راندن از دیارشان بیرون کرد. «هُوَ
الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ؛ حدید: ۳﴾ اوست اَوَّل، و در
وجودکسی بر او سبقت ندارد؛ و اوست آخر،
و بعد از وی چیزی نیست.

[قاموس القرآن، ج ۱، ص ۱۴۴]

❖ شواهد

– هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ...؛ او اَوَّل
و آخر هستی، و پیدا و پنهان وجود، همه
اوست. [آیه ۳ حدید، جزء ۲۷]

– سُبْحَانَکَ یا اَوَّلُ: منزهی تو، ای اول!

[دعای مجیر]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْتَلْکَ بِاسْمِکَ یا اَوَّلُ: بارخدایا! من

به درستی از تو می‌خواهم، به حرمت نامت،

ای آغاز! [جوشن کبیر، بند ۸۵]

- یا اَوَّلُ کُلِّ شَیْءٍ وَ اٰخِرُهُ: ای آغاز و فرجام

هر چیزی! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- اوست اول، اوست آخر، اوست آشکارا، اوست

نهان. [ترجمه قرآن موزه پارس، ص ۳۲۰]

[لغتنامه فارسی، ص ۵۵۵]

هو الاول هو الآخر، هو الظاهر هو الباطن

منزه مالک الملکی که بی‌پایان حشر دارد

[ناصر خسرو]

نام تو که ابتدای هر نام است

اوّل آغاز و آخر انجام است

[نظامی]

در بدایت، بدایت همه چیز

در نهایت، نهایت همه چیز

[نظامی]

اوّل و آخر به جود و صفات

هست کُن و نیست کُن کاینات

[نظامی]

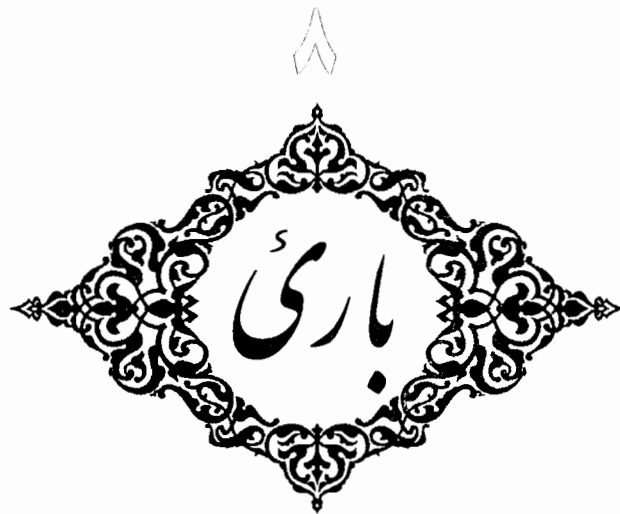
قدیمی کاوّلش مَطْلَع ندارد

حکیمی کاخرش مَقْطَع ندارد

[نظامی]

رک ← المعجم‌المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۹.

رک ← المعجم‌المفهرس لالفاظ احادیث بحارالأنوار، ج سوم، ص ۱۹۹۷ به بعد.

وجودآورنده‌ی هر چیزی و آفریننده‌ی آن!
[جوشن کبیر، بند ۹۴]
- اما به شکر و منت باری، پس از مدتی باز آمده؛
حلق داوودی متغیر شده و جمال یوسفی به
زیان آمده... [گلستان سعدی، باب پنجم]
- گفت: ای برادر! شکر نعمت باری عزّ اسمّه
همچنان افزونتر است بر من که میراث
پیغمبران یافتم. [باب سوم گلستان سعدی]
- لطف باری تعالی در رسید، و آن محنت از
کردن من بگردانید. [ترجمه‌ی یمینی]
- متسلسل به سببی که مستبب الاسباب
و واجب الوجود خوانند، و آن باری تعالی است.
[سندباد نامه]

نامیست از نام‌های خدای تعالی جلّ جلاله
(برهان). بعضی آن را از باری عربی به
معنی خالق مأخوذ می‌دانند، و برخی از
بار فارسی.

[حاشیه برهان قاطع. مصحح دکتر معین. لغت‌نامه دهخدا]
○ الباری: و روی أن من قال «یا باری»
مئة مرة كل يوم جمعة لم يتركه الله وحيداً في
قبره. بل يرسله له مؤنساً.
و من أكثر ذكره بقي طرياً في قبره.

[خواص الأسماء الحسنى، الاعلمی]

شواهد

- یا باری کُلّ شیء و خالقّه: ای به

- و ثروت و دستگاه او باری عزّ اسمّه تمام

و مکمل گرداناد. [تاریخ قم، ص ۴۰]

- شکر نعمت باری عزّ اسمّه بر من همچنان

افزونتر است. [سعدی گلستان]

ناید ز جهان هیچ کار و باری

الّا که به تقدیر و امرِ باری

[ناصر خسرو]

در ظاهر و در باطن، پشتِ تو بود دولت

در عاجل و در آجل، یارِ تو بود باری

[منوچهری]

بی‌بار مَنّت تو کسی نیست در جهان

از بندگان باری عزّ اسمّه و جل

[سوزنی]

سرشته است باری شفا در نبات

اگر شخص را مانده باشد حیات

[بوستان سعدی]

نه مر خَلق را صنّع باری سرشت

سیاه و سپید آمد و خوب و زشت

[باب هفتم، بوستان سعدی]

دو چشم از پی صنّع باری نکوست

ز عیب برادر فرو گیر و دوست

[باب هشتم، بوستان سعدی]

کودک اندر جهل و پندار و شک است

شُکر باری، قوّت او اندک است

[مولوی]

یکی از نام‌های خدای تعالی، بدان جهت که فراخ می‌گرداند رزق را، به هر که می‌خواهد.

[آندراج]

□

باسط دوازده مرتبه در قرآن آمده است. این صفت فعلی خداوندی، اسم فاعل از مصدر ثلاثی بَسَطَ يَبْسُطُ بَسْطاً از باب نَصَرَ يَنْصُرُ یعنی گستردن و تازیه زدن، و بَسَطَ يَبْسُطُ از باب شَرَفَ يَشْرِفُ یعنی فراخ زبان شد؛ بَسَطَ الشَّيْءُ یعنی نشر دادن و توسعه و گشادگی آن و نیز پراکندن؛ بسیط یعنی گسترده و خالص، و زمینِ فراخ و مردِ فراخ‌زبان. بسیط العجم یعنی تناور و توانا؛ و بسیط

الوجه یعنی درخشان روی از اثر شادی؛ و بسیط الید یعنی جوانمرد، و جمع بسیط آن بُسُط است. در اصطلاح بعضی از علوم، کلمه‌ی بسط و بسیط از برای هر چیزی که ترکیب و تألیف و نظم در آن متصور نباشد، به عنوان استعاره آورده می‌شود. باب انفعال آن، انساب یعنی گسترده و پهناور گردیدن و گستاخ شدن و گشاده‌روی است.

واما در این صفت فعلی، سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «بعضی گفته‌اند او (خدا) بسط‌کننده‌ی ارواح است در کالبدها به وقت زنده گردانیدن؛ و او جلّ جلاله گیرنده‌ی جان‌هاست از کالبدها به وقت مردن. بعضی گفته‌اند، بسط ارزاق مر

درویشان را، به معنی بخشیدن و دادن روزی‌ها و قبض صدقه‌هاست از توانگران، و تحقیق این قبض قبول است. بعضی گفته‌اند که، این قبض به معنی تضییق و تنگ گردانیدن روزیست، و بسط به معنی فراخ گردانیدن روزیست. بعضی گفته‌اند که، این قبض دل‌هاست و گاه‌گاه مرد را بینی بی‌سببی تنگدل و گاه‌گاه بینی که بی‌سببی باز خوشدل گردد. و آن قبض و بسط، حکم الهیست.

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «باسط یعنی ناشر فضل خود بر بندگانش، که رزق می‌دهد و می‌گشاید و جود و بخشش کند و فضل می‌کند و ممکن می‌دارد و عطا می‌کند، بیش از آنچه مورد احتیاج باشد. معنی قابض یعنی در هم پیچد برّ و خوبی خود را از کسی که بخواهد، و نیز تنگ کند و یا محروم می‌گرداند و بالتّیجه به فقر مبتلا سازد.»

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «قابض کسیست که ارواح را در مرگ قبض نماید.» و هر دو (حلیمی و ابوسلیمان خطابی) می‌گویند: سزاوار نیست که صفت قابض خدا را به اسم درآورند، بدون اینکه باسط آن را ذکر نمایند، و باید هر دو با هم باشد.»

در بسیط بودن حق تعالی، حاجی ملاهادی سبزواری در کتاب منظومه‌ی لثالی المنتظمة چنین می‌گوید:

كما هو الاحد اّنه الاحد

لیس له الاجزاء لاجزاء حدّ

یعنی: همچنانی که او (خداوند) احد و یکتا، و در عین حال بی‌همتاست بسیط و همچنین بدون جزء است، چه خارجی و چه ذهنی. خداوند واجب‌الوجود است. نیازمندی و احتیاج به طور مطلق در او وجود ندارد. آری! مرکّب، محتاج به اجزای خارجی یا ذهنیست و خداوند واجب‌الوجود، مرکّب نیست، زیرا اگر مرکّب می‌بود، باید اجزای وی پیش از خودش موجود بوده و علت مادی او باشد، و خودش هم معلول و نیازمند به آن اجزا باشد، در صورتی که واجب بسیط الحقیقة است، و بسیط الحقیقة اصل همه‌اشیا و تمامی آنهاست. و نیز در دنبال این شعر می‌گوید:

و مّدة و مّورة عینیّة

ذهنیّة کذا و لا کمیّة

یعنی: ذات واجب‌الوجود نه دارای ماده و صورت خارجی، نه دارای جنس و فصل ذهنی، و نه دارای اجزای مقداری و کمیتیست. **صدرالمستألهین** در مشاعر می‌گوید: «واجب‌الوجود بسیط الحقیقة است، و هر بسیط الحقیقیّه‌یی به وحدت خود کل‌الامور و تمامی آنهاست.»

□ الله باسط الیدین باعطاء المضاعف: خداوند دو دست گشاده‌یی برای چندین برابر عطا کردن دارد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَاللّٰهُ یَقْبِضُ وَ یَبْسُطُ...؛ ۴۲/۲۴۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: کیست که به خداوند وام (قرض الحسنه) بدهد، تا خداوند

چندین برابر آن را به او عطا فرماید. و خداوند می‌گیرد و می‌گشاید و می‌دهد.

در تفسیر عیاشی از علی بن عمار او از امام صادق (ع) و در تفسیر البرهان از ابن بابویه بعد از چهار واسطه از ابو ایوب الخزار، او از امام صادق (ع) نقل می‌نماید که فرمودند: «وقتی که آیهی ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا﴾ یعنی: هر کس کار نیکویی انجام دهد، او را بهتر از آن پاداش خوب خواهد بود» نازل گردید، رسول خدا (ص) فرمود: «رَبِّ زِدْنِي» یعنی: ای پروردگار من! زیاد کن. سپس خداوند آیهی ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ امثَالِهَا﴾ یعنی: هر کس که کار نیکویی انجام دهد، او را ده برابر پاداش خوب خواهد بود» را، نازل فرمود. باز رسول خدا (ص) فرمود: «رَبِّ زِدْنِي»، سپس این آیه نازل گردید. در تفسیر ابوالفتوح رازی نیز این روایت از سفیان ثوری نقل گردیده است.

در تفاسیر ابن ابی حاتم و ابن مردویه و صحیح ابن حبان از عبدالله بن عمر نقل گردیده که: «وقتی که آیهی ﴿مَثَلُ الَّذِينَ يَبْذُرُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ﴾ یعنی: مثل کسانی که دارایی خویش را در راه خدا بیخشند، همانند دانه‌ییست که از یک دانه‌ی آن هفت خوشه بروید، و در هر خوشه صد دانه باشد» نازل گردید، پیامبر فرمود: «رَبِّ زِدْ أُمَّتِي» یعنی: پروردگار! آن پاداش خوب را برای امت من زیاد کن. سپس

این آیه نازل گردید. چنان که در نمونه بیتات در شأن نزول آیات آورده شده است.

فخر رازی در کتاب اسماء الحسنی درباره‌ی این آیه چنین می‌گوید:

«أَوَّلُ: تقویت دادن هر یک از قبض و بسط، یکدیگر را، که خود دلیل بارزتری بر قدرت و حکمت خداوندیست؛ و به همین سبب است که ذات احدیت پروردگاری این دو را با هم در این آیهی شریفه ذکر فرموده است، به قسمی که ذکر قابض به تنهایی بدون ذکر باسط، موصوف ساختن خداوند است به منع و حرمان و نومیدی؛ و این هم جایز نخواهد بود.

دوم: معنی این دو (قبض و بسط) در لغت، قبض به معنی اخذ و گرفتن است، و بسط به معنی نشر و پراکندن و توسیع و گشادن. این دو امر در جمیع چیزها عمومیت دارد، که ما به اقسام آن اشاره می‌نماییم.

□ نخست: در رزق و روزی.

چنان که خداوند فرماید: «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ؛ ۱۳/۲۶» یعنی: خداوند می‌گشاید رزق و روزی را از برای کسی که بخواهد، و تنگ می‌گیرد آن را برای کسی که بخواهد. البته بسط در این آیهی شریفه به معنی اسراف و تبذیر و زیاده‌روی نیست، و قبض آن هم به معنی بخل نیست، بلکه از برای خداوند در این باره گشودن و تنگ گرفتن آن از اسرار پنهانیت، که فقط خود او می‌داند نه هیچ

کس. و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ...﴾ ۴۲/۲۷؛ یعنی: اگر خداوند روزی بندگان را وسیع و فراوان نماید، در روی زمین ظلم و طغیان نمایند؛ لکن روزی خلق را به اندازه‌ی که بخواهد، نازل می‌گرداند.

□ دوم؛ قبض و بسط درباره‌ی ابرها نیز در قرآن آمده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اللَّهُ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَاباً فَيَبْسُطُهُ فِي السَّمَاءِ كَيْفَ يَشَاءُ؛ ۳۰/۴۸﴾ خداوندیست که باده‌ها را می‌فرستد، تا ابرها را در فضا برانگیزد. پس به هر کیفیتی که خواست او تعلق گیرد، در اطراف آسمان منبسط نموده و می‌گشاید و باز متفرق می‌نماید.

□ سوم؛ درباره سایه‌ها و نورهاست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضاً يَسِيرًا؛ ۲۵/۴۶﴾ در آیه قبل آن می‌فرماید: آیا ندیدی که لطف خدا چه گونه سایه را با آنکه می‌خواست ساکن می‌کرد بر سر جهانیان بگستراند. آن‌گاه آفتاب را بر آن دلیل قرار دادیم. و بعد در این آیه می‌فرماید: سپس ظلّ آن آفتاب منبسط را به سوی خود تدریجاً قبض می‌کنیم.

□ چهارم؛ قبض ارواح و بسط آن است؛ چه آنکه قبض روح، مردن را به بار آورد، و بسط روح، حیات و زندگی را.

□ پنجم؛ قبض زمین است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَالْأَرْضَ جَمِيعاً قَبْضَتَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ...﴾ ۳۹/۶۷؛ یعنی: و زمین در روز قیامت در قبضه‌ی قدرت او (خداوند) است، و آسمان‌ها به دست تسلط او پیچیده است. بسط زمین در دنیا است؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَالَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا؛ ۷۸/۶﴾ یعنی: آیا ما زمین را مهد آسایش خلق به طور گسترده و منبسط نگردانیدیم؟

□ ششم؛ قبض دل‌ها و بسط و گشادگی آن است.

□ هفتم؛ قبض و گرفتن و اخذ صدقات است..

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ يَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ...؛ ۹/۱۰۴﴾ یعنی: خداوند صدقات را قبض می‌کند و می‌گیرد (و آن را از بندگان خود قبول می‌نماید).

در این جا فخر رازی به بسط آن (صدقات) و دادن به اهل آن در آیه‌ی شریفه ﴿أَنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ...؛ ۹/۶۰﴾ اشاره‌ی نموده است. سپس اشاره کرده و می‌گوید از قول جنید عارف که گفته است: «خوف و ترس مرا قبض می‌کند، و رجاء و امیدواری به من بسط و توسعه می‌بخشد.»

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...؛ ۱۷/۳۰﴾ یعنی: همانا پروردگار تو می‌گشاید و بسط می‌دهد رزق و روزی را برای کسی که بخواهد، (و نیز) تنگ می‌گرداند (برای کسی که بخواهد).

و نیز می‌فرماید: ﴿... وَ يَكُنَّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن

يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ...؛ ۲۸/۸۲ ﴿
در ابتدای آیه از قول کسانی که آرزوی ثروت
قارون را می نمودند می فرماید: صبحگاه هم
آنان که روز گذشته ثروت و مقام او (قارون)
را آرزو می کردند، با خود می گفتند: ای وای!
گویی خداوند است که هر که را خواهد از
بندگان را روزی فراوان دهد، و هر که را خواهد
تنگ روزی نماید.

و نیز می فرماید: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ
عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ...؛ ۲۹/۶۲﴾ یعنی: خداوند
است که می گشاید رزق و روزی از برای هر یک
از بندگان که خواهد، و تنگ روزی می نماید
برای آن بنده.

و نیز می فرماید: ﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ
لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...؛ ۳۰/۳۷﴾ یعنی: آیا
ندیدند که همانا خدا بسط و توسعه می دهد
رزق و روزی هر که را بخواهد، و تنگ روزی
نماید (هر که را که بخواهد).

و نیز می فرماید: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ
يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...؛ ۳۴/۳۶﴾ بگو: (ای پیامبر!)
همانا پروردگار من می گشاید رزق و روزی را
برای کسی که بخواهد، و تنگ روزی کند (کسی
را که بخواهد).

و نیز می فرماید: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ
يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ...؛ ۳۴/۳۹﴾ یعنی: بگو
(ای پیامبر!) همانا پروردگار من است که بسط
و توسعه می دهد رزق و روزی را برای کسی از
بندگان که بخواهد، و نیز تنگ روزی کند برای

کسی که (بخواهد).

و نیز می فرماید: ﴿أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ
الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...؛ ۳۹/۵۲﴾ یعنی:
آیا نمی دانند آنها که همانا خداوند
می گشاید رزق و روزی را از برای کسی
که بخواهد، و تنگ روزی نماید (برای کسی
که بخواهد).

و نیز می فرماید: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...؛ ۴۲/۱۲﴾
یعنی: از برای او (خداوند) است کلیدهای
آسمانها و زمین. بسط و توسعه می دهد رزق
و روزی را برای کسی که بخواهد، و تنگ روزی
می نماید (برای کسی که بخواهد).

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

- الباسط: و من أراد أن يرزق المال والولد
والسعة في المعيشة، و تيسير أمور دنياه فليداوم
على قول «يا باسط» ۷۲ مرة يومياً و هو مجرب.
- الباسط: موسع الرزق والعلم و موسع ما
شاء من كونه و مخلوقات و رحمته.

[قاموس الاسماء العربية]

❖ شواهد

- يا باسط اليدين بالرحمة: ای آن که دستانش
به رحمت گشوده است! [جوشن کبیر، بند ۲۲]
- يا باسط: ای بخشنده! [جوشن کبیر، بند ۲۹]
- يا قابض كل شيء و باسطه: ای گیرنده ی هر
چیزی و گستراننده ی آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- يَا مَنْ لَا يَبْسُطُ الرِّزْقَ إِلَّا هُوَ: ای آن که روزی

را وسعت ندهد جز او! [جوشن کبیر، بند ۹۰]

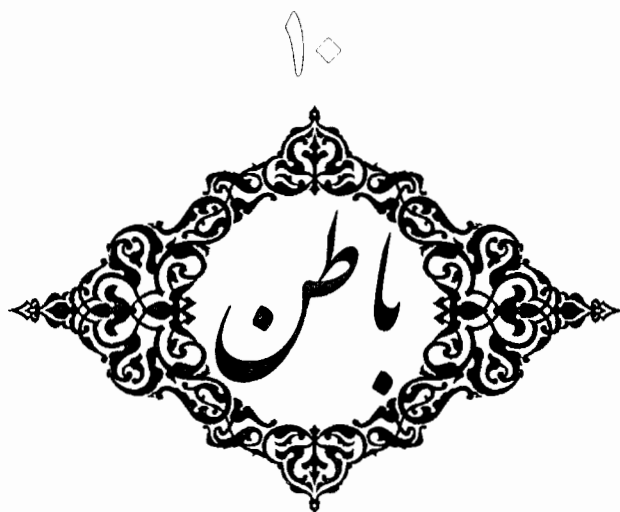
باسط نور آفتاب شهود

قابض ظلّ امتداد وجود

[مثنوی‌های سنایی، مدرس رضوی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صادوق، ص ۵۳.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۴،
ص ۲۳۶۶ و ۲۳۶۸.

يَبْطُنُ بَطْنًا از باب شَرْفٍ يَشْرُفُ به معنی بزرگ شکم گردیدن.

چنان که می فرماید: «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» ۵۷/۳ یعنی: اوست اوّل و اوست آخر و اوست ظاهر و اوست باطن و او به هر چیزی داناست.

باطن یعنی خداوند پنهان از کیفیت و نهان از چونی، و همچنین پنهان از دیدار مردم و از اوهام آنان است. چشمی او را ادراک نکند، و وهمی به او احاطه پیدا نخواهد کرد. خود دانای به همه ی پنهانی ها و محیط به همه ی هستی هاست، باطن و ظاهر اغلب با هم گفته

از اسماء خداوند عزّوجلّ، باطن یعنی عالم سرّ و خفیات؛ و به قولی، باطن، پوشیده از دیدگان خلایق و اوهام ایشان است، چنان که هیچ وهمی بدان احاطه نیابد.

[لغت نامه دهخدا نقل از تاج العروس]

□

پنهان از دید مردم؛ نهان؛ آنکه ذاتش از ابصار و اوهام پوشیده است. از اسماء ذات می باشد و یک بار در قرآن به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از بَطَنَ يَبْطُنُ بَطْنًا از باب نَصَرَ يَنْصُرُ به معنی نهان و پنهان شدن، و بَطِنٌ يَبْطُنُ بَطْنًا از باب عَلِمَ يَعْلَمُ نیز به معنی پنهان شدن و پنهان ماندن، بَطْنٌ

می‌شود، همچنان که **اَوَّل** و آخر هم با هم گفته می‌شود؛ یعنی اگر چه خداوند به وسیله آیات خود ظاهر است، ولی ذات او نهان و باطن است. و هر چیزی را که حواس درک می‌نماید، ظاهر، و آنچه پنهان از حواس است، باطن می‌خوانند. او باطن به گنه خویش است، یا اینکه باطن است از فرط ظهور، یا اینکه باطن است به اسماء تنزیهیهی خود، و یا آنکه باطن است به خاطر اینکه مقوم ارواح است.

حاجی سبزواری بعد از این گفتار چنین می‌گوید: «در کافیهست که از امام علی بن الحسین السجّاد (ع) پرسیدند: توحید به چه چیز حاصل شده و به دست می‌آید؟ فرمود: خدای عزّوجلّ می‌دانست که در آخر الزّمان مردم متعمّق و متفکّر وجود خواهند داشت، لذا سوره‌ی **قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ** را نازل فرمود؛ و نیز آیات سوره‌ی حدید را هم تا **عِلْمُ بِذَاتِ الصّدُورِ** نازل فرمود (و منظور امام همین آیه‌ی سوم از این سوره نیز بوده است).»

فخر رازی در **لوامع البینات** می‌گوید: «خداوند ظاهر است به ازاله‌ی کروب، و باطن است به غفران ذنوب؛ ظاهر است به قادر بودن به هر چیزی، و باطن است به عالم بودن به حقیقت هر چیزی؛ ظاهر است به آیات، و باطن است از توهمات و تخیلات؛ ظاهر است بدون رؤیت، و باطن است بدون رویت؛ ظاهر است با دلائل و بیّنات، و باطن است از مشابیهت معقولات و محسوسات؛ ظاهر است به احسان، و باطن

است به امتنان؛ ظاهر است به فعل، و باطن است به فضل؛ ظاهر است به احیاء و زنده گردانیدن، و باطن است به میرانیدن؛ و دلیل آن آیه‌ی شریفه: **هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ يُعِيْبُكُمْ؛ ۳۰/۴۰** می‌باشد. ظاهر است بدون اقتراب، و باطن است بدون احتجاب؛ ظاهر است به احدیت، و باطن است به صمدیت؛ ظاهر است به دلائل و افعال خود، و باطن است به لطف و جمال خود؛ ظاهر است به کفایت، و باطن است به عنایت؛ ظاهر است به نعمت خود، و باطن است به رحمت خود. و نیز باطن یعنی: لطیفی که نافذ است نور او در اعماق هر چیزی و بواطن هر زنده‌یی.»

بیهقی در **الاسماء والصفات** از حلیمی نقل می‌کند که می‌گوید: «باطن چیز است که به حس درنیاید، و بلکه به آثار و افعال خودش درک شود.»

خطابی می‌گوید: «گاهی از اوقات معنی ظهور و بطون، تجلّی آن است در بصائر متفکّرین، و احتجاب اوست از چشم‌های ناظرین؛ و گاهی اوقات معنی باطن، عالم به آن چیز است که در کارها ظاهر شود و مطلع بر بطن غیبت‌ها و غیوب است.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ **الباطن: لا يعلم أحد ذاته**

[قاموس الاسماء العربیه]

○ **انه واحد احد ظاهر باطن اول آخر**

[کتاب التوحید شیخ صدوق، ص ۲۸۵، ص ۳]

❖ شواهد

▣ ناپیدا [= پنهان، باطن]

- تَعَالَيْتَ يَا بَاطِنُ؛ برتری تو، ای ناپیدا!

ای دور ز چشم، با دلم یک جای

[دعای مجیر]

پیدا به دلی، ز چشم ناپیدایی

[کنف الاسرار، ج ۱۰، ص ۶۶۴]

- يَا بَاطِنُ: ای باطن!

[جوشن کبیر، بند ۸۵]

حمله مان پیدا و ناپیداست باد

▣ ناپیدا

- يَا مَنْ بَطْنٌ فَخَبْرٌ: ای آن که پنهان است

جان فدای آن که ناپیداست باد!

و آگاه شده!

[جوشن کبیر، بند ۸۸]

[مولوی]

- يَا مَنْ لَا يُدْرِكُهُ بَصَرٌ: ای آن که دیده او را

با خیال یارِ ناپیدا هنوز

درک نکند!

[جوشن کبیر، بند ۸۸]

خلوتی، کاندن نهان خواهم گزید

[خاقانی]

جهان، جمله فروغِ نورِ حق دان

تو را چنان که تویی، هر نظر کجا بیند؟

حق اندر وی ز پیداییست پنهان

به قدرِ بینش خود هر کسی کند ادراک

[گلشن راز]

[حافظ]

پنهان ز دیده‌ها و همه دیده‌ها از اوست

هو الاول هو الآخر، هو الظاهر هو الباطن

آن آشکار صفتِ پنهانم آرزوست

منزه مالک الملکی که بی پایان حشر دارد

[منسوب به مولوی]

[ناصر خسرو]

به صورت از نظر ما اگر چه محبوب است

عشق مطلق، سر ز جیب غیر بیرون می‌کند

همیشه در نظر خاطر مُرقّه ماست

وین همه چون و چرا را یارِ بی چون می‌کند

[حافظ]

ظاهر و باطن به هم بنموده اندر پیش خلق

این که من در جست و جوی او ز خود بیرون شدم

نام ایشان ظاهراً لیلی و مجنون می‌کند

کس ندیده است و نبیند، مثلش از هر سو ببین

[مولوی]

[حافظ]

پنهانتر از آنی که تواند به نشان یافت

برابر فارسی باطن

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۹.

پیداتر از آنی که بپرسند نشانت

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۴، ص ۲۴۶۴ و ۲۴۶۷.

[صائب]

یکی از نام‌های خدای تعالی. و هو الذی یبعث الخلق، ای یحییهم بعد الموت. برانگیزنده‌ی مردگان؛ فرستنده‌ی رسولان. (مذهب الاسماء) یکی از نام‌های ایزد تبارک و تعالی. (ناظم‌الاطباء)

«بَاعَثَ الْأَنْبِيَاءَ وَبَاعَثَ مَنْ فِي الْقُبُورِ»
برانگیزنده‌ی پیامبران، و بیدارکننده،
فرستنده و زنده‌کننده پس از مرگ. بیست
و هشت مرتبه در قرآن آمده است.

این صفت فعلی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد بَعَثَ
يَبْعَثُ بَعَثًا از باب مَسَعٍ يَمْسَعُ به معنی
برانگیختن، فرستادن، زنده کردن، بیدار

نمودن و پراکنده ساختن است، وَبَعَثَ يَبْعَثُ از
باب عَلِمَ يَعْلَمُ به معنی بیدار ماندن. وَبَعَثَ
و بَعَثَتْ که در لغت به معنی برانگیختن
و فرستادن آمده، در اصطلاح شرع، عبارت از
فرستادن خداوند است انسانی را به سوی انس
و جن، تا آنها را به سوی حق بخواند، و شرط آن
هم ادعای نبوت و پیامبری و نیز ابراز معجزه
است؛ و برخی می‌گویند، شرط آن اطلاع بر
مغیبات و رؤیت و دیدار فرشتگان است. و او هم
جز مرد نمی‌تواند باشد. بَعَثَ به معنی زنده
کردن اموات هم می‌باشد. باب انفعال آن،
انبعاث، به معنی برخاستن، فرستادن،
برانگیختن، شتافتن، برآمدن و روان شدن

است؛ و نیز به معنی سرعت و اسراع به سوی طاعت می‌باشد. باعث به معنی بیداری، شامل دو خواب و دو بیداریست: یکی از آنها منام و خواب دنیویست، بالنسبة به حیات برزخی؛ چنان‌که فرمود: «النَّاسُ نِيَامٌ إِذَا مَاتُوا انْتَبَهَوْا» یعنی: مردم خوابند (در این دنیا). وقتی که مردند، اوّل بیداریست. دیگر نیز حیات برزخیست، که آن خود منام و خواب است نسبت به حیات اخروی؛ چنان‌که می‌فرماید: «مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا».

در کتاب لغت المعجم الوسیط آورده شده است که، این اسم فاعل از اسماء و صفات الهیست.

در آیات مربوط به بعث از نکته نظر معانی مختلف که در لغت آمده، آن را به اقسام گوناگون تقسیم می‌کنیم:

● اوّل: بعث پیامبران

□ الله باعث التّبيين للنّاس: خداوند برانگیزاننده پیامبران از برای مردم است.

چنان‌که می‌فرماید: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ»؛ یعنی: مردم یک گروه و امت بوده‌اند. خداوند پیامبران را برانگیخته است، که بشارت‌دهنده‌ی به خیر و ترساننده‌ی از گمراهی بوده‌اند.

□ الله باعث الرّسول للمؤمنين من انفسهم: خداوند برانگیزاننده‌ی رسول و پیامبر است برای مؤمنان آن هم از میان خودشان.

چنان‌که می‌فرماید: «وَلَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ

إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ...»؛ ۳/۱۶۴
یعنی: خداوند بر مؤمنان مَنّت گذاشته است، از اینکه رسول و پیامبری از میان خودشان برای آنها برانگیخته است.

□ الله باعث الرّسول في كلّ أمة: خداوند برانگیزاننده‌ی پیامبر از برای هر امت و ملت است.

چنان‌که می‌فرماید: «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا»؛ ۱۶/۳۶ یعنی: هر آینه برانگیختیم در هر ملت و امتی، پیامبری، که (به مردم بگویند) خدا را بپرستند و از بت‌ها و طاغوت دوری جویند.

و نیز می‌فرماید: «وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا...»؛ ۱۷/۱۵ یعنی: ما (خداوند) تا برای مردم پیامبر نفرستادیم (و ایمان نیاوردند)، عذاب نمی‌کنیم.

و نیز می‌فرماید: «وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا...»؛ ۲۸/۵۹ یعنی: و پروردگار تو اهل هیچ شهر و دیاری را که در مرکز آن رسول و پیامبری نفرستد که آیات ما را بر آنها تلاوت کند، هلاک نکند.

□ الله باعث التّذير في كلّ قرية: خداوند برانگیزاننده‌ی پیامبر ترساننده از برای هر قریه و شهر است.

چنان‌که می‌فرماید: «وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا»؛ ۲۵/۵۱ یعنی: اگر ما (خداوند) بخواهیم در هر قریه‌ی پیامبری که ترساننده

از جهالت و گمراهی باشد، برمی‌انگیزانیم.

□ الله باعث موسى و هارون الى فرعون: خداوند برانگیزاننده‌ی موسی و هارون به سوی فرعون است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى وَ هَارُونَ إِلَى فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ﴾؛ ۱۰/۷۵ یعنی: سپس برانگیختیم بعد از پیامبران گذشته، موسی و هارون را به سوی فرعون و اشراف مملکت او، آن‌هم با آیات و معجزات.

و نیز می‌فرماید: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَى فِرْعَوْنَ وَ مَلَائِهِ﴾؛ ۷/۱۰۳ یعنی: سپس برانگیختیم بعد از آن پیامبران گذشته، موسی را با آیات و معجزات خودمان به سوی فرعون و گردنکشان کشور او.

□ الله باعث الرُّسُل من بعد نوح: خداوند برانگیزاننده‌ی پیامبران بعد از نوح از برای مردم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ﴾؛ ۱۰/۷۴ یعنی: سپس برانگیختیم بعد از نوح، پیامبرانی به سوی اقوام و امت‌های خودشان.

□ الله باعث الرسول في الاميين: خداوند برانگیزاننده‌ی پیامبر در میان بی‌سوادان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْاُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ...﴾؛ ۶۲/۲ یعنی: اوست خدایی که برانگیخت در میان امت‌های بی‌سواد (که خواندن و نوشتن نمی‌دانستند)

پیامبری از جنس خودشان، که آیات خدا را بر آنها تلاوت نماید (منظور شخص رسول خدا(ص) می‌باشد).

□ الله باعث النبي مقاماً محموداً بسبب التَّهَجُّد: خداوند رساننده‌ی رسول خود است به مقام (بسیار بلند و پسندیده)، به وسیله‌ی خواندن نماز شب.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿عَسَىٰ اَنْ يَنْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا﴾؛ ۱۷/۷۹، در ابتدای آیه می‌فرماید: و بعضی از شب را بیدار باش (ای محمد(ص)!) و نماز شب بخوان! باشد که خدای تو، تو را به مقام محمود و پسندیده‌یی که شایسته توست، برساند.

□ الله باعث الرُّسُل والرسول لاداء الشهادة يوم القيامة: خداوند برانگیزاننده‌ی پیامبران و رسول خود محمد است در روز قیامت، برای شهادت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمٍ يَبْعَثُ فِي كُلِّ اُمَّةٍ شَهِيدًا﴾؛ ۱۶/۸۴ یعنی: روزی که برانگیزانیم هر امت، رسول و شاهد و گواهی بیاوریم.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمٍ يَبْعَثُ فِي كُلِّ اُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ وَ جِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَؤُلَاءِ...﴾؛ ۱۶/۸۹ یعنی: روزی که ما بر هر امتی از (رسولان) خودشان گواهی برانگیزیم، و تو را نیز (ای محمد!) بر این امت گواه آوریم.

● دوم: فرستادن افراد مختلف

□ الله باعث طالوت ملكاً لبني اسرائيل: خداوند فرستنده‌ی طالوت است، به عنوان پادشاه

برای بنی اسرائیل.

چنان که می فرماید: ﴿وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا﴾؛ یعنی: و پیامبر آنان (بنی اسرائیل) به آنها گفت که خداوند از برای شما طالوت را به عنوان پادشاهی فرستاده و برگزیده است.

□ الله باعث اثنی عشر نقیباً من بنی اسرائیل: خداوند فرستنده‌ی دوازده نفر نقیب و بزرگ از بنی اسرائیل است، در عین اخذ پیمان از آنان. چنان که می فرماید: ﴿وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا﴾؛ ۵/۱۲ یعنی: خداوند از قوم بنی اسرائیل عهد و پیمان گرفت، و دوازده بزرگ از میان آنها برانگیخته و فرستادیم. پس خداوند فرمود: با شما خواهیم بود، به شرط اینکه نماز را به پا داشته و زکات بدهید.

□ الله باعث عبد أولی بأس شدید للانتقام من بنی اسرائیل: خداوند فرستنده‌ی بعضی از بندگان خود، که سخت نیرومند و جنگجو بودند، جهت انتقام گرفتن از پیامبر کشتن بنی اسرائیل گسیل داشت.

چنان که می فرماید: ﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهِمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولَىٰ بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾؛ ۱۷/۵ یعنی: هنگامی که وعده‌ی انتقام نخستین ما فرا برسد، یکی از بندگان سخت، نیرومند و جنگجو را بر شما (بنی اسرائیل) خواهیم فرستاد؛ گویند، این بنده (بخت‌النصر) بوده است.

□ الله باعث العذاب من الفوق للمشرکین او من تحت الارجل: خداوند فرستنده‌ی عذاب است، از بالای سر یا از زیر پا، برای مشرکان.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ﴾؛ ۶/۶۵ یعنی: بگو (ای پیامبر!): به این مشرکان، او خداوندیست که تواناست از اینکه عذاب را از بالای سرتان یا از زیر پایتان بفرستد.

□ الله باعث علی بنی اسرائیل من یسومهم سوء العذاب: خداوند فرستنده است برای بنی اسرائیل، کسی را که آنها را به بدترین عقوبت و عذاب گرفتار کند.

چنان که می فرماید: ﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾؛ ۷/۱۶۷ یعنی: هنگامی که اعلام کرد پروردگارت، که هر آینه خواهد فرستاد بر آنها (بنی اسرائیل)، کسی را که آنان را به بدترین عقوبت و عذاب گرفتار نماید تا روز قیامت.

□ الله باعث الغراب لبحث الارض: خداوند فرستنده‌ی کلاغ است برای حفر کردن زمین. چنان که می فرماید: ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ﴾؛ ۵/۳۱ وقتی: که قابیل برادرش هابیل را کشت، سرگردان شد که چه سان جسد مرده‌ی برادرش را جابه‌جا کند. در این جا بود که خداوند کلاغی را فرستاد، که با چنگال خود زمین را گود می‌کرد.

● سوم: به معنی زنده کرده پس از مردن

□ الله باعث من فی القبور: خداوند زنده کننده

کسان نیست که در قبور بوده‌اند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مِّنْ فِي الْقُبُورِ ۚ ۲۲/۷﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا روز قیامت خواهد آمد، و شکی در آن نیست؛ و خداوند زنده می‌گرداند کسانی که در گورستان‌ها می‌باشند.

□ الله باعث الموتی: خداوند زنده کننده‌ی مردگان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ۚ ۶/۳۶﴾ یعنی: و مردگان، خداوند همه آنها را زنده می‌گرداند.

□ الله باعث الکفار جمیعاً: خداوند زنده کننده‌ی جمیع کافران برای روز قیامت است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعاً ۚ ۵۸/۶﴾ یعنی: روزی که (قیامت) خداوند همه آنها (کفار) را زنده گرداند.

□ كذلك الله باعث الکفار جمیعاً: در چنین روزی که (قیامت) خداوند همه آنها (کافران) را زنده و مبعوث گرداند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ جَمِيعاً فَيَخْلُقُونَ لَهُ كَيْدًا يَخْلُقُونَ لَكُمْ ۚ ۵۸/۱۸﴾ یعنی: روزی که خداوند آنها (کافران) را مبعوث و زنده کند و برانگیزاند. و برای او سوگند (به دروغ) یاد کنند، چنان‌که برای شما یاد کرده‌اند.

در مسند احمد حنبل و تفسیر کشف‌الاسرار و المستدرک حاکم از قول ابن عباس چنین آمده: «روزی پیامبر در یکی از حجره‌های خویش نشسته بودند. جمعی مسلمین هم با

ایشان بودند. پیامبر فرمود: در همین ساعت کسی خواهد آمد که دارای دلی ناپاک و شوخ چشم، و در عین حال زاغ چشم و یک چشم می‌باشد، که با دیده‌ی شیطان به شما می‌نگرد. وقتی وارد گردید، هیچ یک از شما با او سخن نگویند. چیزی نگذشت، که مردی بدین صفات وارد شد. اسم او عبدالله بن نبیل بود، و نیز می‌گویند هنگام ورود، از آمدن او مانع شده بودند، لذا از بام خانه آمد. پیامبر به او فرمود: تو همان نیستی که با عده‌یی به من دشنام داده و بدگویی می‌نمایید؟ در جواب گفت: یا رسول الله! اجازه بده کسانی را که اسم برده‌ای که با آنها به تو بد می‌گویم، به حضور بیاورم. پیامبر اجازه داد. آن مرد رفت و آنان را نزد پیامبر آورد. همه آنها قسم یاد کردند که نسبت به رسول خدا بدگویی نکرده‌اند. سپس این آیه نازل گردید: چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله باعث قوم موسی بعد الموت: خداوند زنده کننده‌ی قوم موسی بعد از مرگ آنهاست. چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَاكَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكَ ۚ ۲/۵۶﴾ یعنی: سپس زنده می‌گردانیم شما (قوم موسی) را، بعد از مردن شما.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَأَمَّا تِلْكَ الْأُمَّةُ الَّتِي كَفَرُوا ۚ ۲/۲۵۹﴾ یعنی: خداوند آن پیامبر را برای صد سال می‌راند، سپس او را زنده می‌کرد.

می‌گویند، این پیامبر عَزَّوَجَلَّ بوده است.

● چهارم: به معنی بیدار کردن از خواب

□ الله باعث الناس بعد التوفى: خداوند بیدارکننده مردم است پس از خوابیدن آنها.
چنان که می فرماید: ﴿ثُمَّ يَبْعَثُكُم فِيهِ ۶/۶۰﴾
در ابتدای آیه می فرماید: اوست خدایی را که در شب (برای موقت) شما را می میراند (به خواب می برد)، و کردار شما را در روز می داند، و پس از آن مرگ موقت (خواب)، شما را بیدار می کند.

□ الله باعث اصحاب الكهف بعد سنين: خداوند بیدارکننده ی اصحاب کهف است، بعد از خواباندن سال ها.

چنان که می فرماید: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ ۱۸/۱۲﴾ در آیه ی قبل آن می فرماید: ما (خدا) بر گوش و (هوش) آن جوانان اصحاب کهف تا چند سالی پرده ی بیهوشی و خواب زدیم، سپس آنها را بیدار کردیم.

و نیز می فرماید: ﴿وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ ۱۸/۱۹﴾ یعنی: باز ما آنها (اصحاب کهف) را از خواب بیدار کردیم، تا میان خودشان صحبت و بحث از مقدار زمان خوابشان پیش آمد.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

کنایه از حق سبحانه و تعالی (آنندراج) (ناظم الاطباء)
[لغتنامه دهخدا]

○ الباعث: باعث الرسل إلى الناس، و باعث الموتى من القبور، و باعث الحياة كلها.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ الباعث: و من أراد تسهيل أموره فليداوم على ذكر «يا نافع» ۵۷۳ مرة يومياً و روي أن من قال ذلك خمسمائة مرة يومياً حلت عقده. و من ذكره عند نومه مائة مرة و أمر يده على صدره أحيا الله تعالى باطنه و نور قلبه.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- سُبْحَانَكَ يَا بَاعِثُ: منزهی تو، ای برانگیزنده!

[دعای مجیر]

- ... يَا بَاعِثُ: ای برانگیزنده! [جوشن کبیر، بند ۳۲]

- يَا بَاعِثُ الْبَرَايَا: ای زنده کننده ی مردم!

[جوشن کبیر، بند ۷]

- يَا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ مَوْجُودٌ بِهِ: ای آن که هر چیزی

به سبب او به وجود آمده است! [جوشن کبیر، بند ۳۷]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا مُسَبِّبُ: بار خدایا! به

درستی که من از تو می خواهم به حرمت نامت،

ای سبب ساز!

[جوشن کبیر، بند ۹۷]

خالق الخلق و باعث الأموات

عالم الغیب و سامع الاصوات

[طریق التحقیق، سنایی]

سازنده ی سبب، ایجادکننده ی سبب

باری تعالی، مسبب الأسباب

[دهخدا]

از سبب سازیش من سودایی ام

وز سبب سوزیش سوفسطایی ام

[مولوی]

در سبب سازیش سرگردان شدم

وز سبب سوزیش هم حیران شدم

[مولوی]

- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۶۰.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۴،
ص ۲۴۸۵ و ۲۴۸۷.
رک ← بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۳۸۵، س ۹.

آمده است:

چنان که می فرماید: «وَيَسْبِقِي وَجْهَ رَبِّكَ ذَوَالْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ؛ ۵۵/۲۷» یعنی: پایدار و همیشه و جاوید می ماند ذات پروردگار، که دارای جلال و عظمت و اکرام و احترام است. باید دانست که صفت باقی برای پروردگار، یعنی وجودی که هستی او مستمر و همیشگی بوده است از برای تمامی زمان ها. این کلمه، مرادف ابدی بودن خداوند است، به معنی استمرار و همیشگی این وجود پایدار در تمام زمان ها در آینده و مستقبل است، چنان که سرمدی نیز به همین معنیست؛ و دلیل آن این است وقتی که ثابت گردید ذات باری تعالی واجب الوجود

از مصدر بقاست؛ و بقاء ثبات شیء است به حال و صورت نخست. برابر آن فنا است. (تاج العروس) آن که دارای دوام و ثبات باشد. (اقرّب الموارد) پایدار؛ جاوید؛ بی زوال؛ ازلی؛ سرمدی؛ دائم؛ قائم؛ ثابت؛ باثبات؛ برجاء؛ استوار و برقرار. (ناظم الاطباء) مانده و پایا، مقابل فانی.

از نام های باری تعالی. باری تعالی که فنا بر او وارد نیست. (تاج العروس) از اسماء حسنی، اوست باقی که تقدیر او پایان نیابد، ابدی الوجود. [لغتنامه دهخدا]

□

همیشه و جاوید. یک بار به صورت فعل در قرآن

است، و وجود او ضروری، و واجب و حتمیست و هیچ وجه فنا و نیستی در او راه ندارد، بنابراین عدم از برای او از محالات عقلیست مطلقاً، خواه از قبل و قدیم و ماضی باشد و خواه از بعد و مستقبل و آتی. و وقتی که عدم در او راهی نداشته باشد، قدیم و ازلی بودن او حتمیست، باقی و ابدی بودن او قطعی.

بیهقی از قول حلیمی در کتاب الاسماء والصفات چنین می‌گوید: «این آیه از لوازم قدیم بودن خداوند است، زیرا وقتی که موجود باشد، نه از ابتدا و اول و نه به سبب و واسطه‌یی بر او جایز نخواهد بود انقضا و منقضی شدن، و نه جایز است بر او عدم، زیرا هر منقضی بعد از وجود پیدا کردن، در واقع انقضای او به سبب انقطاع سبب وجود اوست؛ و وقتی که از او برای وجود قدیم سبب و وسیله‌یی در بین نباشد، خواهیم دانست که از برای چنین وجودی انقضایی هم نخواهد بود.» و نیز می‌گویند، معنی باقی همان دائم است. می‌گویند، باقی، موجودیست که ابتدا از برای وجود او نباشد، و نهایی از برای وجود او هم نباشد.

و نیز می‌گویند، باقی، اولیست بدون ابتدا و آخریست بدون انتها.

نصرآبادی می‌گوید: «حق باقیست به بقای خودش و خلق باقیست به باقی نگهداشتن او (خدا).»

و در باره‌ی وجه در آیه‌ی شریفه در قاموس چنین آمده که، یکی از معانی وجهِ نَفْس،

خود شیء است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الباقي: لا یناله تغیر و لا تبدل و لا زوال.

[قاموس الاسماء العربیه]

❖ شواهد

- تَعَالَيْتَ يَا باقی: برتر آمدی، ای باقی!

[دعای مجبر]

- يَا مَنْ هُوَ بَاقٍ وَ يَفْنَى كُلُّ شَيْءٍ: ای آن که او پایدار است، و هر چیزی نابود می‌شود!

[جوشن کبیر، بند ۱۶]

- يَا باقیًا لَا يَفْنَى: ای ماندگاری که فانی نمی‌شود!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

- ... يَا باقی: ای پایدار!
- يَا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ: ای آن که هر چیزی فناپذیر است، مگر روی او!

[جوشن کبیر، بند ۳۷]

- يَا قِيَوْمًا لَا يَنَامُ: ای پاینده‌یی که خوابش نبرد!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

- يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ: ای پاینده‌یی که نه چرت و نه خواب، او را فرا نمی‌گیرد!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا مَنْ يَدُومُ بَقَائُهُ: ای آن که پایندگی او جاوید است!

[جوشن کبیر، بند ۷۶]

- يَا مَنْ يَدُومُ إِلَّا مُلْكُهُ: ای آن که پایندگی ندارد جز کشور او!

[جوشن کبیر، بند ۱۹]

به مجلس گرمی و ساقی نماند

چو باقی ماند او، باقی نماند

[نظامی]

همه فانی شویم و تو باقی

همه مست توایم و تو ساقی

[طریق التحقیق، سنایی]

ما همه فانی و بقا بس تو راست

مُلک تعالی و تقدّس تو راست

[نظامی]

باقی، ذوالجلالِ حق را دان

وان دگر، کلّ من علیها فان

[سنایی آباد، سنایی]

هر که آمد به جهان، ز اهل فنا خواهد بود

آن که پاینده و باقیست، خدا خواهد بود

[۹]

ای آن که به مُلک خویش پاینده تویی

در دامن شب، صبحِ نماینده تویی

کارِ من بیچاره، قوی بسته شده

بگشایِ خدایا! که گشاینده تویی

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

بگشایِ درِی، که درگشاینده تویی

بنمای رهی، که ره‌نماینده تویی

من دست به هیچ دستگیری ندهم

کایشان همه فانی‌اند و پاینده تویی

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

ای بار خدای! کارسازنده تویی

بنواز مرا، ز آنکه نوازنده تویی

بر خاک ره مذلت افتاده منم

بر مستدکّز و جاه پاینده تویی

[تذکره‌ی نصرآبادی، ۲۹]

□ جاودانه [= باقی]

(حاصل مصدر) مخفّف جاویدانه است، که

دائِم و همیشه و ابد باشد. در پهلوی،

جاوِیتانک (Javitanak) است.

[حاشیه‌ی برهان، دکتر معین]

❖ شواهد

به یزدان چنین گفت: کای رهنمای!

همیشه تویی جاودانه به جای

[فردوسی]

□ جاوید [= پاینده، باقی]

پاینده؛ همیشه؛ دائِم؛ پایدار؛ باقی؛

ابدی؛ انوشه؛ لایموت و لایزال. در

اوستا یَوِیتَت Yavaetat می‌باشد و در پهلوی

یَوَتان Yavetan.

(حاشیه برهان مصحح دکتر محمد معین)

❖ شواهد

- یا مَنْ هُوَ بَعْدَ كُلِّ شَیْءٍ: ای آن که او پس از هر

چیزی خواهد بود! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

- یا دَائِمًا لَا یَقُوتُ: ای جاویدی که از میان نرو!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

برابر فارسی قیّوم.

[فرهنگنامه قرآنی]

□ جاویدان [= باقی]

❖ شواهد

- یا مَنْ كُلِّ شَیْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ: ای آن که هر

چیزی فناپذیر است، مگر روی او!

[جوشن کبیر، بند ۳۷]

■ سرمد [= باقی]

دائم و جاودان و ابدی و ربّانی و الهی.
(ناظم‌الاطباء) ما لا اول له و لا آخر.
(تعریفات)

❖ شواهد

... یا سَرْمَد؛ ای همیشگی! [جوشن کبیر، بند ۸۵]
- چون در حکمت ازلی و عنایت سرمدی
پوشیده نبود. [سندباد نامه]

کلام سرمدی بی‌نقل بشنید

خداوند جهان را بی‌جهت دید

[نظامی]

خردمند شاها رعیت پناها

که مخصوص بادی به تأیید سرمد

[قصاید فارسی سعدی]

بناز ای خداوند اقبال سرمد

به بخت همایون و تخت مهّمَد

[قصاید فارسی سعدی]

نور خدا نمایند آینه‌ی مجردی

از در ما درآی اگر طالب عشق سرمدی

[حافظ، ملحقات]

رک ۴۰ المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۴، ص ۹۹۲۵

■ لا یزال [= باقی]

جاوید؛ پایدار؛ دائم؛ ابدی؛ سرمدی؛ بی‌زوال.
صاحب غیاث اللغات می‌گوید: «در صفت
حق تعالی واقع شود، به جهت اظهار کمال
بی‌زوال؛ او یعنی الحال بی‌زوال است، و در

استقبال هم بی‌زوال خواهد ماند.»

- حضرت لایزالی ایشان را کرامت کرده است.

[انیس الطالین، ص ۶۶]

❖ شواهد

فَرْد ازلی به ذوالجلالی

حقّ ابدی به لایزالی

[نظامی]

راه خویش از خیال خالی کن

عزم درگاه لایزالی کن

[نظامی]

می‌ده که گر چه گشتم نامه‌سیاه عالم

نومید کی توان بود از لطف لایزالی

[حافظ]

■ مانا^۱ [= باقی]

(اسم) به زبان زند و پازند، خدای عزّوجلّ است.

[فرهنگ جهانگیری]

به زبان ژند و پاژند، نام ایزد تعالی است؛

و صاحب دساتیر، مونا تصحیح کرده. (آنندراج)

در فرهنگ دساتیر، ص ۲۶۵، پس از نقل قول

(۱) «مانا» (اسم است مأخوذ از فرانسوی) نیروی مستقلّ
مادّی و روحانی، که همه جا پراکنده است، و در همه‌ی
شعارها و موجودات و اشیای مقدّس شرکت دارد. دورکیم،
مانا را خدایی می‌داند که مردم بدوی پرستش می‌کنند.
خدایست بی‌شخصیت، بی‌نام و بی‌تاریخ، که در همه جا
و همه اشیای پراکنده است. شکل مادّی آن، همان «توتم»
است. ریشه‌ی علم و معرفت انسان به خدا و خدایان را در
ادیان قدیم و جدید، در «مانا» باید جست‌وجو کرد.

[فرهنگ فارسی دکتر معین، به نقل از لغتنامه‌ی دهخدا]

- یا ملک الملوك الاول القديم الابدی

[رک - بحار الانوار، ج ۹۵، ص ۱۳۸، ص ۲۳]

- عشق خدای ازلی ابدی پاک... طلب می‌کند.

[شمس، مقالات، ص ۲۹]

□ ابقی [= باقی]

پاینده‌تر؛ پایدارتر. یک بار به صورت اسم در قرآن آمده است.

این اسم و صفت خداوندی، صفت تفضیلی از مصدر مجزء بَقِيَ بَقَاءً و بَقِيًّا از باب عَلِمَ یَعْلَمُ، به معنی زیست کردن و در جهان ماندن و دوام و ثبات است. و نیز ثابت ماندن چیزی به حالت اولیّه خود، و بر ضد فنا و نابودیست، اسم فاعل آن باقی می‌باشد، و آن بر دو قسم است: اول؛ باقی بالذات، که دارای مدّت نباشد، و آن مخصوص ذات باری تعالی است که فنا در آن راه ندارد. دوم؛ باقی بالغیر، و آن غیر خدای تعالی است، که در آن فنا و نیستی راه دارد.

چنان‌که می‌فرماید: «وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى»؛ ۲۰/۷۳ یعنی: ذات باری تعالی منشأ خیر و خوبی و همچنین پایدارتر از هر چیز است که به تصوّر انسان درآید. باید دانست که خداوند واجب‌الوجود لذاته است؛ یعنی قبول عدم و نیستی نمی‌کند، آن هم به هیچ وجه. پس هر موجودی که اینچنین باشد، ذاتی‌الوجود و هستیست، هم در ازل و هم در ابد. بنابراین، دوام او در ازل، همان قدیم بودن اوست، و دوام او در ابد،

برهان می‌گوید: «باید دانست که مونا با حرف

واو، خدا را گویند»؛ هزوارش مئونا، مونا

Māōna, mōna. [حاشیه برهان، مصحح دکتر معین]

□ ماندگار [= باقی]

❖ شواهد

- یا باقیاً لا یفنی؛ ای ماندگاری که فانی نمی‌شود!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

□ مانده [= باقی]

به معنی باقی؛ مقابل میرنده.

[الفتاوه دمخدا]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۶۲.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۴، ص ۲۶۰۳ و ۲۶۰۷.

□ ابدی [= باقی]

منسوب به ابد، از صفات خدای تعالی است.

[الفتاوه فارسی، ص ۱۱۱۳]

جاوید؛ جاویدان؛ باقی؛ همیشه در مستقبل؛ جاودان؛ جاودانه و جاودانی. که آخر ندارد از حیث زمان، بی‌کرانه‌یی که معدوم نشود. (تعریفات جرجانی) پاینده؛ پایایی که همیشه باشد؛ هرگز؛ همیشه؛ مقابل ازلی. نامی از نام‌های خدای تعالی.

[الفتاوه دمخدا]

❖ شواهد

- الله، القدیم الازلی الابدی

[رک - بحار الانوار، ج ۱۰۲، ص ۲۴۵، ص ۹]

همان بقای اوست.

او جاوید است!

[جوشن کبیر، بند ۷۶]

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۴، ص ۲۶۰۰.

❖ شواهد

- يَا مَنْ يَدُومُ بَقَائُهُ: ای آن که پابندگی

یکی از نام‌های باری تعالی، که معنی آن مبدع است؛ زیرا که حضرت او بدیع است در نفس خود، و برای او مثیلی نیست (اقرب‌الموارد). نوآفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین‌ها (مهدب الاسماء).

□

نوآورنده؛ نو آفریننده؛ آفریدگار همیشگی. در قرآن دو مرتبه به کار رفته است.

بدیع، اسم و صفت الهی، و صفت مشبّهه از بدع یبدع از باب مَنع یَمْنَع به مصدر بداعة و بدوعاً، یعنی گذشتن از اقران در علم و شجاعت و شرف است. بدع نوبیرون آمده و جوانمرد و فراخ‌خوی و تن پرگوش، که جمع آن، ابداع

و بدع است. بدیع همان مبدع، یعنی به وجود آورنده‌یی که همانند آن هرگز وجود نخواهد داشت.

صاحب مجمع البیان می‌گوید: «در کلمه‌ی بدیع مبالغه‌یست، که در مبدع وجود ندارد؛ از اینکه از شأن الهیست، انشاء و به وجود آوردن اشیا؛ و هر کس که چیزی را به وجود آورد، در واقع آن را ابداع کرده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿بَدِيعُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ، وَ اِذَا قَضٰی اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُوْلُ لَهُ كُنْ فَيَكُوْنُ؛ ۲/۱۱۷﴾ یعنی: به وجود آورنده و نوآورنده آسمان‌ها و زمین است. وقتی که اراده کرد از اینکه امر و کاری را به وجود آورد و حادث

نماید، به آن بگوید بشوا! (همان) می‌شود.

فخر رازی در *لوامع البینات* می‌گوید: «در تفسیر آن دو وجه است: اول؛ خدایست که مثل و مانند و شبیهی از برای او نیست، و می‌گویند، **هذا شيء بديع**؛ و آن در صورتیست که نظیر نداشته و عديم المثل باشد. و تنها خداوند است که اولی و برتر از همه موجودات به این صفت است، زیرا تنها اوست که ممتنع است از اینکه مثل و مانندی از برای او وجود داشته باشد. دوم؛ **بديع** به معنی مُبْدِع از فعلیل به معنی مُفْعِل، که اصل آن از **بدع** است. و **بديع** کسیست که، **فَطَرَ الخلق ابتداءً لا على مثال سبق**، یعنی: آفریده است مخلوق را ابتدا، بدون مثل و مانندی که از او گذشته باشد و بر او سبقت داشته باشد. بنابراین، تفسیر **بديع** از صفات فعل است. برخی می‌گویند، **بديع** کسیست که آشکار کند عجایب صنعت خود را و غرایب حکمت خود را.

و نیز می‌فرماید: **«بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنِّي يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةً...»** ۶۰/۱۰۱
یعنی: به وجود آورنده، نوآورنده و نخستین آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین است. چه گونه وی را فرزندی تواند بود، در صورتی که او را جفتی و دوستی نباشد؟

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ **البديع: أوجد كل شيء ولا مثيل له.**

[قاموس الاسماء العربيه]

○ **البديع: وللخلاص من السجن و دفع الغم**

و صلاح الأمور قل «يا بديع» ۸۶ مرة يومياً لمدة أربعين يوماً و من أغمه أمر فليصل ركعتين، ثم يقول «يا بديع السماوات والأرض» سبعين مرة، ثم يقول «البديع» ألف مرة، ثم يتصدق فتتضح حاجته إن شاء الله. و من ذكره ألف مرة قضيت حاجته.

[خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- **«بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...»** پدیدآورنده‌ی آسمان‌ها و زمین. [آیه‌ی ۱۱۷، سوره‌ی بقره، جزء ۱]
- او آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین است.

[آیه‌ی ۱۰۱، سوره‌ی انعام، جزء ۷]

- **يَا بَدِيعَ السَّمَوَاتِ**: ای به وجود آورنده آسمان‌ها! [جوشن کبیر، بند ۲۴]

- **يَا بَدِيعَ السَّمَاءِ**: ای آفریننده آسمان!

[جوشن کبیر، بند ۶۴]

- **تَعَالَيْتَ يَا بَدِيعُ**: برتری تو، ای آفریننده!

[دعای مجیر]

- ... **یا بديع**: ای به وجود آورنده!

[جوشن کبیر، بند ۶۹]

بديعی که شخص آفریند ز گِل

روان و خرد بخشد و هوش و دل

[باب هشتم، بوستان سعدی]

■ آراینده

از صفات حق سبحانه و تعالی است. آراینده‌ی گوهر نیز از صفات خدای تعالی می‌باشد.

گفت: کسی که در خانه‌ی خدای عزوجل باشد،

آراینده‌ی مجلس آن، جز خداوند که باشد؟

[ترجمه السواد الاعظم ص ۹۹]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۸.

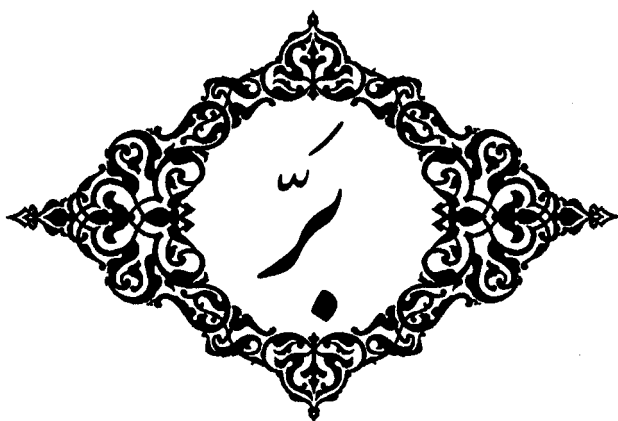
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۴،

ص ۲۲۱۰ و ۲۲۱۲.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۴، ص ۲۲۱۰.

رک ← بحارالانوار، ج ۹۷، ص ۳۱۲، س ۵.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۸۳۶، تحت کلمه‌ی فعال.

نامی از نام‌های خدای تعالی.

[منتهی‌الارب، اقرب الموارد، ناظم‌الاطباء، لغتنامه دهخدا]

□

نیکوکار و مهربان. یک بار در قرآن آمده است. این اسم و صفت الهی، اسم از بَرَّ یَبْرُ بَرّاً و بُروراً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به معنی راستگو شدن، و بَرَّ یَبْرُ بَرّاً و مَبْرَّةً از ابواب نَصَرَ یَنْصُرُ، و ضَرَبَ یَضْرِبُ به معنی نیکو گردانیدن طاعت و رفق و مدارا کردن.

اسم فاعل آن، بارّ است؛ و در عین حال، بَرّ هم اسم فاعل است، و به معنی قبول شدن نیز می‌باشد.

صاحب مفردات، جمع بارّ اسم فاعل را، اَبرار

و بَرّرة گفته است. و صاحب اقرب الموارد می‌گوید: «جمع بَرّ که معنی فاعل است، اَبرار، و جمع بارّ اسم فاعل، بَرّرة است. بَرّ به کسر باء، به معانی نیکویی، هدیه، بهشت، فراخی، احسان، صله‌ی رحم و راستیست؛ و بَرّ به فتح باء، یعنی مهربان و فرمانبردار پدر و مادر.»

□ بَرّ و بارّ، به معنی عطوف و مهربان بر بندگان از راه احسان است.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ؛ ۵۲/۲۸» از قول اهل بهشت می‌فرماید: گویند، همانا ما از پیش (در دنیا) خداپرست بوده‌ایم؛ که همانا او (خدا) است،

بسیار نیکخواه، نیکوکار و مهربان.

باید دانست که، این صفت درباره‌ی دو پیامبر یعنی یحیی و عیسی در قرآن به کار رفته است؛ آن جا که در وصف یحیی می‌فرماید: ﴿وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ...﴾ (۱۹/۱۴) یعنی: نیکوکار نسبت به پدر و مادرش بوده است. و نیز درباره‌ی عیسی می‌فرماید: ﴿وَبَرًّا بِوَالِدَتِي﴾ (۱۹/۳۲) یعنی: نیکی و نیکوکاری نسبت به مادرم.

فخر رازی در اسماء الحسنی خود می‌گوید: «نیکویی و نیکوکاری خدا نسبت به بندگان، همان احسان نسبت به آنهاست؛ و آن یا در دنیاست و یا در دین. آنچه احسان در دنیاست از برای بندگان، عبارت است از: صحت، عافیت، مال، جاه، مقام و یاری کردن نسبت به عبد و بنده و نیز نعمت‌های گوناگون که از حدّ و حصر و شمارش بیرون است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ (۱۴/۳۴ و ۱۶/۱۸) یعنی: اگر بخواهید در قبال شمارش نعمت‌های خدا (درباره‌ی خودتان) برآیید، (از کثرت و زیادی) قادر بر شمارش آن نخواهید بود.

و اما در دین، عبارت از ایمان به خدا و اطاعت از او، یا به اعطای ثواب در آخرت است. و نیز درباره‌ی برّ از لحاظ خداوند باید گفت، برّ کسیست که احسان خود را در قبال عصیان خلق قطع نکند.

بیهقی از قول حلیمی در کتاب خود به نام الاسماء والصفات در ذیل آیه‌ی شریفه‌ی

۵۲/۲۸ می‌گوید: «معنی برّ یعنی رفیق نسبت به بندگان، که راحتی را برای آنها اراده کند، نه اینکه از برای آنها سختی بخواهد؛ و نیز می‌بخشد بسیاری از بدی‌ها و سیئات آنها را؛ و نیز آنان را به همه جنایاتی که کرده‌اند، مؤاخذه نماید؛ و درباره‌ی خوبی که انجام بدهند، ده برابر پاداش دهد؛ و درباره‌ی بدی که انجام دهند، به مانند همان، پاداش بد دهد؛ و نیز کسانی که تصمیم به کار خوب و حسنه داشته باشند، اگر چه انجام ندهند، پاداش خیر می‌بخشد؛ و کسانی که تصمیم به کار بد بگیرند، چیزی ننویسد.»

ابوسلیمان می‌گوید: «برّ یعنی عطف و مهربان بر بندگان خود؛ و این برّ نسبت به جمیع خلق خود عمومیت دهد؛ و درباره‌ی رزق دادن به آنها بخل نورزد. و نیز او (خدا) نسبت به اولیای خود هم برّ دارد، که آنها را مخصوص به ولایت کرده و بندگان خاص خود برگزیده است.» از ابن عباس نقل می‌نمایند که: «برّ همان لطیف است.»

مسلم در صحیح خود بعد از چند واسطه از ابوهریره نقل می‌کند که: «رسول خدا فرمود، قال الله عزّ وجل: ﴿إِذَا تَحَدَّثَ عَبْدِي بِأَنْ يَعْمَلَ حَسَنَةً فَأَنَا أَكْتُبُ لَهُ حَسَنَةً مَا لَمْ يَعْمَلْهَا، فَإِذَا عَمِلَهَا فَأَنَا أَكْتُبُ لَهُ بِعَشْرِ امثَالِهَا وَ إِذَا تَحَدَّثَ بِأَنْ يَعْمَلَ سَيِّئَةً فَأَنَا أَغْفِرُهَا مَا لَمْ يَعْمَلْهَا فَإِذَا عَمِلَهَا فَأَنَا أَكْتُبُ لَهُ بِمِثْلِهَا﴾ یعنی: اگر بنده‌ی من قصد کند که عمل خیری انجام دهد، از برای او این عمل

را می‌نویسم، اگر چه آن را انجام نداده باشد؛ و وقتی که انجام بدهد، ده برابر از برای او می‌نویسم. و اگر قصد کند که عمل بدی انجام بدهد، من او را می‌آمرزم، تا مادامی که آن را انجام ندهد؛ و اگر هم انجام بدهد، به همان اندازه عمل مزبور برای او می‌نویسم.»

و نیز حلیمی می‌گوید: «گاهی بَر در صفت خدا به معنی صادق است؛ چنان‌که گویند، **بَرٌّ فِي عَيْنِهِ** و **أَبْرَهَا إِذَا صَدَقَ فِيهَا وَ صَدَّقَهَا**؛ یعنی: راست گفت در سوگند خود و تصدیق نمود آن را.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ البرّ: كثير العطايا والإحسان

[قاموس الاسماء العربيه]

○ البرّ: مَنْ أَكْثَرَ تِلَاوَتَهُ وَ لَهُ طِفْلٌ سَلِيمٌ إِلَى الْبُلُوغِ.

و من طلب التوفيق لفعل الخير، و دفع السوء، والسلامة فليقل «یا برّ» ۴۰۲ مرة.

[خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

— ... یا برّ: ای نیکوکار! [جوشن کبیر، بند ۸۵]

— سُبْحَانَكَ یا برّ: منزهی تو، ای نیکوکار!

[دعای مجیر]

بینا؛ بینای پنهان و آشکار؛ بینای همیشگی. از اسماء و صفات است. چهل و دو مرتبه در قرآن آمده است. از صفات خدای تعالی جل شأنه.

[ناظم الاطباء]

□

یکی از اسمای باری تعالی (آنندراج). یکی از اسمای باری تعالی و هو الذی یشاهد الاشياء کلها ظاهرها و خافئها بغير جارحة (منتهی الارب).

[لغتنامه دهخدا]

□

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد بَصْر یَبْصُر بَصْراً از باب نَصَرَ یَنْصُرُ، و بَصْر یَبْصُر بَصْراً از باب شَرَفَ یَشْرَفُ به معنی بینا

گردیدن و دانستن است؛ و نیز بَصْر یَبْصُر از باب عِلِمَ یَعْلَمَ نیز آمده است. بَصارت و بَصْر به معنی بینا شدن و دانا شدن؛ بصیرت یعنی بینایی، زیرکی، یقین، حجت آشکار و پیدا، که جمع آن بصائر است. بصیر درباره‌ی حق، همان معنی مُبصر است، که به همه چیز می‌نگرد، و هیچ چیز از حیطه‌ی بینایی او به دور نیست، و عالم به خفیات الامور است.

فخر رازی در لوامع البینات از قول مشایخ می‌گوید: «مَنْ عَرَفَ أَنَّهُ الْبَصِيرُ زُيِّنَ بِطَنِهِ بِالْمُرَاقَبَةِ وَ ظَاهِرُهُ بِالْمَحَاسِبَةِ». هر کس که خدا را شناخت که او بصیر و بیناست باطن او به مراقبت آرایش می‌یابد، و ظاهرش به محاسبه

تزئین می‌گردد؛ یعنی می‌داند که باید مراقب اعمال باشد، که حتماً محاسبه‌ی هم در کار است.» و نیز می‌گویند: **اِذَا عَصَيْتَ مَوْلَاكَ فَاعْصِهِ فِي مَوْضِعٍ لَا يَرَاكَ**. یعنی: وقتی که خواستی معصیت کنی در کار مولای خود (خداوند)، در جایی معصیت کن که او تو را نبیند. بنابراین، هیچ جا نیست که او نباشد و نبیند؛ پس در هیچ جا به هیچ عنوان نتوان معصیت کرد، و نباید هم معصیت نمود. می‌گویند، سمیع کسیست که بیز و نجوا را می‌شنود، و بصیر کسیست که آنچه تحت‌الثری (زیر زمین) است، می‌بیند. رسول خدا می‌فرماید: **«الاحسانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ**؛ احسان آن است که خدای خود را پرستش نمایی، تا به آن اندازه که گویا او را (از ته دل) می‌بینی. و اگر تو او را نمی‌بینی، او که تو را می‌بیند.» چنان‌که مسلم در صحیح خود متذکر شده است.

حاجی سبزواری ضمن ذکر این حدیث در شرح دعای جوشن کبیر این اشعار را نیز آورده است:

در مقامی که کنی قصد گناه

گر کند کودکی از دور نگاه

شرم داری ز گنه در گذری

پرده‌ی عصمت خود را نداری

شرم باد، که خداوند جهان

که بود واقف اسرار نهان

بر تو باشد نظرش بی‌گه و گاه

تو کنی در نظرش قصد گناه

و نیز **حاجی سبزواری** درباره‌ی این صفت چنین می‌گوید:

إِذْ عَلَّمَهُ الْاَشْيَاءَ مِنْ أَنْ تَحْضُرَا

فَعِلْمُهُ يَكُونُ سَمْعاً بَصِراً

یعنی چون که علم خداوند نسبت به اشیا، علم حضوریست، بنابراین، علم او همان سمیع بودن و بصیر بودن او می‌باشد؛ یعنی شنیدن و بینایی. علم ذات باری تعالی درباره‌ی اشیا ممکنه و تمامی موجودات ممکنات، همان حضور کائنات در محضر جلال و جمال او، و اضافه‌ی اشراقیه‌ی اوست. بنابراین، تمامی شنیدنی‌ها از صداها، آواها، امواج و الحان، و نیز همه‌ی دیدنی‌ها از روشنایی، رنگ و اشکال را، به علم حضوری خود مشاهده می‌فرماید؛ و همین مشهود اشراقی، سمع و بصر حق تعالی را تشکیل می‌دهد. شیخ اشراق می‌گوید: «علم اجمالی ذاتی حق تعالی، به علم حضوری وی بازگشت می‌نماید نه اینکه سمع و بصر او به علمش بازگشت نموده باشد.»

این صفت الهی در قرآن مجید، ده بار با صفت سمیع و پنج بار با صفت خبیر آورده شده است؛ همچنین نوزده بار اعمال و کردار مردم را در میان آورده، و بینایی خود را به آن اختصاص داده است. و نیز چهار بار بصیرت را به عنوان بندگان در بین آورده؛ و چهار بار دیگر بصیر را به

عنوان مطلق ذکر فرمود است.

● **اول: بصیر توأم با صفت سمیع**

□ **الله بصیر** باسراء عبده محمد من المسجد الحرام الى المسجد الاقصى: خداوند، بصیر و بیناست، از اینک بنده خود محمد را شبانه از مسجد الحرام به سوی مسجد الاقصى برده است.

چنان که می فرماید: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ ۱۷/۱، یعنی: پاک و منزّه است خداوندی که شبانه بنده خود را از مسجد الحرام تا مسجد الاقصى سیر داد، تا اینکه آیات و نشانه های قدرت خود را به او بنمایاند. و خداوند در این مراتب سیر و نمایاندن، شنوا و بیناست.

در تفسیر مجمع البیان چنین آمده: «این آیه درباره ی سیر دادن رسول خدا(ص) نازل شده است؛ و این سیر از مکه رخ داده است. در موقعی که پیامبر نماز مغرب را در مسجد الحرام خواند، سپس در همان شب خداوند او را سیر داد و بعد برگردانید و نماز صبح را در مسجد الحرام خواند. سیر دادن مزبور به طرف بیت المقدّس بوده؛ و قرآن هم ناطق صریح آن است. و آنچه که بعضی می گویند معراج مزبور در خواب بوده، باطل محض است؛ زیرا اگر چنین باشد، معجزه نخواهد بود و روایات زیادی در خصوص معراج رسول خدا(ص) به طرف آسمان، توسط عدّه ی

زیادی از اصحاب مانند: ابن عباس، ابن مسعود، انس، جابر بن عبدالله، حذیفه، عایشه، امّ هانی و سایرین رسیده، که جای هیچ شک و تردیدی را باقی نمی گذارد. پس مراتب آن از جهات متعدّد واقعیت داشته، و صدق آن آشکار، و حقیقت آن محرز است: **اول**؛ تواتر اخبار، موضوع معراج را امری قطعی می نماید، و احاطه ی علمی هم صحت آن را آشکار می کند. **دوم**؛ عقل هم آن را جایز و وارد دانسته، و اصول علمی برخلاف آن نخواهد بود. همچنین ما علاوه بر جواز آن از لحاظ علمی، قطع داریم که معراج مزبور در بیداری بوده است نه در خواب.

□ **الله بصیر** بایلاج الليل في النهار و بالعكس: خداوند درباره ی داخل کردن و پنهان نمودن شب را به روز و روز را به شب، شنوا و بیناست. چنان که می فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُوَجِّعُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾ ۲۲/۶۱، یعنی: این است برهان حق، که شب را در روز داخل نموده و پنهان می دارد، و نیز روز روشن را در شب تار داخل می کند. همانا خداوند (در مراتب مذکور) شنوا و بیناست.

□ **الله بصیر** باصطفاء الملائكة والناس رسلًا: خداوند بیناست، درباره ی برگزیدن فرشتگان و بعضی از مردم به عنوان فرستاده ی خود. چنان که می فرماید: ﴿اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾ ۲۲/۷۵

یعنی: خداوند برمی‌گزیند از میان فرشتگان، و بعضی مردم را به عنوان فرستاده‌ی خویش؛ و همانا خداوند (در این مراتب) شنوا و بیناست. در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده: «عَلَّتْ نزول آیه چنین بوده که مشرکین می‌گفتند: ﴿ءانزل علیه الذکر من بیننا﴾ یعنی: آیا خداوند از میان ما خداوند پیامبری را به محمد داده است؟ (که یتیم ابوطالب است) سپس این آیه نازل گردید، و به آنها فهمانید که جای انکار و تعجب نیست، زیرا خداوند از میان فرشتگان جبرئیل و میکائیل و غیره را بر می‌گزیند، و از میان آدمیان نوح، ابراهیم، موسی، عیسی و محمد را جهت پیامبری انتخاب می‌نماید.

□ الله بصیر بخلق الناس و بعثهم: خداوند درباره‌ی آفرینش و برانگیختن مخلوقات بیناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا خَلَقَكُمْ إِلَّا أَنْفُسُ وَأَجْدَةٌ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾؛ یعنی: نیست آفرینش (همه) شما و نیز برانگیختن و اعاده‌ی (همه) شما، مگر همانند (آفرینش و برانگیختن) یک نفس واحده (از لحاظ آسان بودن در خلقت و آفرینش و بعث و برانگیختن). همانا خداوند (در این مراتب) شنوا و بیناست. □ الله بصیر بقضاء الحق: خداوند درباره‌ی داوری به حق خود بیناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ﴾ تا آن جا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾؛ ۴۰/۲۰ یعنی: خداوند به حق و راستی داوری

می‌نماید. و کسانی که غیر خدا را می‌خوانند، هیچگونه اثر و داوری نمی‌توانند داشته باشند. و همانا خداوند (در داوری) شنوا و بیناست.

□ الله بصیر بالاستعاذه منه: خداوند بینای به پناه بردن و طلب پناه از خودش است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾؛ ۴۰/۵۶ در ابتدای آیه درباره‌ی مجادله کافران درباره‌ی آیات و نشانه‌های حق از روی تکبر و بی‌مایه‌گیست؛ که به رسول خود در این باره می‌فرماید: پناه به خدا ببر (ای محمد!) که همانا خداوند (در این موارد) شنوا و بیناست.

در تفسیر تبیان چنین می‌فرماید: «گویند این آیه درباره‌ی یهودیان نازل شده، که متوقع ظهور دجال بوده‌اند».

صاحب مجمع البیان از ابوالعالیه نقل نموده که یهود می‌گفتند: «به زودی مسیح دجال خواهد آمد، و ما او را بر ضد محمد یاری می‌کنیم».

□ الله بصیر بجعل الأزواج منكم و من الانعام: خداوند، بینا به قرار دادن جفت از میان شما مردم، و نیز از چارپایان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَاطَرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا﴾ تا آن جا که می‌فرماید: ﴿وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾؛ ۴۲/۱۱ یعنی: خداوند، خالق و آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین است؛ و از میان شما آدمیان، از جنس خودتان زنان را جفت قرار داد، و نیز از میان

چهارپایان. تا آن جاکه می‌فرماید: اوست خدای شنوا و بینا.

□ الله بصیر باشتکاء الزوجة من الزوج: خداوند بینای به شکایت زنی از شوهر خویش است. چنان‌که می‌فرماید: «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي...» تا آن جاکه می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ» (۵۸/۱) یعنی: هر آینه خداوند شنیده است گفتار زنی را که با تو (ای پیامبر) به مجادله و شکایت برخاسته بود درباره‌ی شوهرش. و سپس می‌فرماید: همانا خداوند، شنوا و بینا به آن شکوائیه و گفت‌وگوی میان شماست.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان چنین آورده است: «می‌گویند آیه درباره‌ی خوله، دختر ثعلبه و شوهرش اوس بن الصامت نازل شده است. چنان‌که قتاده روایت نموده است، خوله‌ی مزبور با شوهرش به مجادله پرداخت، زیرا با او کلمه‌ی ظهار را به میان آورد (در دوران جاهلیت ظهار به معنی طلاق بود). پس این زن شکایت خود را به رسول خدا(ص) عنوان کرد، و این اولین ظهاری بود که در اسلام اتفاق افتاده بود. سپس درباره‌ی ظهار آیات متعددی نازل گردید؛ چنان‌که در کتاب نمونه بیّنات در شأن نزول آیات تفصیل آن آورده شده است.» □ الله بصیر بامر اداء الامانات: خداوند، بینا به فرمان ادای امانت در میان مردم است.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» تا آن جاکه می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعاً بَصِيراً» (۴/۵۸) یعنی: همانا

خداوند به شما فرمان می‌دهد که، امانت را به صاحبان آن برگردانید، و هنگام داوری، از روی دادگری میان مردم قضاوت نمایید. تا آن جاکه می‌فرماید: همانا خداوند شنوا و بینا می‌باشد. □ الله بصیر باعطاء ثواب الدنيا والآخرة: خداوند، بینا به دادن ثواب دنیا و آخرت است. چنان‌که می‌فرماید: «مَنْ كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا» تا آن جاکه می‌فرماید: «وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعاً بَصِيراً» (۴/۱۳۴) یعنی: هر کس که خواستار ثواب و نعمت این جهان است، (باید بداند که) نعمت و ثواب دنیا و آخرت در نزد خداوند است، و اوست شنوا و بینا (که به چه کسی عطا فرماید).

● دوم: صفت بصیر توأم با صفت خبیر

□ الله بصیر بعباده من الكتاب الذي انزل الى رسوله: خداوند بیناست به بندگان، برای کتابی که (قرآن باشد) به سوی رسول خدا(ص) فرستاده.

چنان‌که می‌فرماید: «وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ» تا آن جاکه می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ» (۳۵/۳۱) یعنی: آنچه از کتاب آسمانی (قرآن) بر تو (ای پیامبر) وحی نموده‌ایم، که علاوه بر حق بودن، گواهی‌دهنده‌ی تورات و انجیل هم می‌باشد. (از تکذیب کافران میندیش)، که خداوند در کار بندگان خویش آگاه و بیناست.

□ الله بصیر بعباده بِكَيْفِيهِ اعطاء الرزق لهم: خداوند بیناست به چه‌گونگی رزق دادن به

بندگان خود. چنان که می فرماید: ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾ ۴۲/۲۷ یعنی: اگر خداوند بسط و توسعه می داد رزق و روزی را به همه بندگان خود، هر آینه طغیان و سرکشی می نمودند در روی زمین؛ ولی هر کس را به فراخور حال او روزی داد، زیرا همانا او (خداوند) نسبت به بندگان خود آگاه و بیناست. نظیر این آیه، با اندک اختلاف در سوره ی ۱۷، آیه ی ۳۰ وجود دارد.

در تفاسیر ابوالفتوح رازی از خاصه و کشف الاسرار از عامه درباره ی شأن نزول این آیه چنین آمده است: «خَبَاب بن ارت می گوید: این آیه (۴۲/۲۷) درباره ی ما اصحاب صفه نازل شده، که بر اموال طوایف بنی قریظه و بنی النضیر از یهودیان و بنی قینقاع نظر داشتیم؛ زیرا آنان دارای مواشی فراوان و تجارت کلان بودند، و چنین اموالی در دل های ما به آرزو افتاده بود. پس خداوند با این آیه ما را از آن آرزوها به دور داشت، و سکینه ی قناعت را در دل ما فرود آورد.»

صاحب کشف الاسرار می افزاید: «این آیه درباره ی قومی از اعراب آمد، که در اوقات فراوانی رزق به جان یکدیگر می افتادند، قتل و غارت و چپاول به راه می انداختند، و در روی زمین تبه کاری می نمودند؛ چنان که در کتاب نمونه بیّنات در شأن نزول آیات ذکر گردیده است.»

□ الله بصیر بذنوب عباده: خداوند، بینا به گناهکاری های بندگان خویش است. چنان که می فرماید: «... وَ كَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا؛ ۱۷/۱۷» یعنی: و تنها خدای تو است (ای پیامبر!) که به گناهان بندگان خود آگاه و بیناست.

□ الله بصیر بعباده بشهادته بینهم و بین رسوله: خداوند بیناست میان بندگان خود، از گواه قرار دادن میان آنان و رسول خود.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا؛ ۱۷/۹۶﴾ یعنی: بگو (ای پیامبر!): کافیت از اینکه خداوند گواه میان من و شما مردم باشد، زیرا (تنها) اوست که نسبت به بندگان خود آگاه و بیناست.

● سوم: موضوع بینایی خداوند به تمامی رفتار و کردار و اعمالیست که انجام می دهند

□ الله بصیر بِاعمالِ الْيَهُودِ وَالْمَشْرِكِينَ: خداوند به کارها و اعمال یهودیان و مشرکان بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَىٰ حَيَوةٍ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ؛ ۲/۹۶﴾ یعنی: هر آینه می یابی تو (ای پیامبر!) یهودیان را، حریص ترین اشخاص به زندگی (دنیا)، و نیز مشرکان را، که هر یک دوست می دارد که هزار سال زنده بمانند. تا آن جا که می فرماید: و خداوند به اعمال و کردار یهودیان و مشرکان بیناست.

□ الله بصیر باعمال خیر المؤمنین: خداوند به اعمال مؤمنان بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَقِمْوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۲/۱۱۰ یعنی: بپا دارید (ای مؤمنان!) نماز را، و بدهید زکات را، و آنچه از کار خیر پیش می فرستید، پاداش آن را در آخرت خواهید یافت. و خداوند به آنچه عمل می کنید، بیناست.

□ الله بصیر بما یُسَلِّمُ المؤمنون بالمعروف من الرِّضَاعَةِ: خداوند بیناست به آنچه که مؤمنان بابت شیرخوارگی طفل، حقوقی می پردازند. چنان که می فرماید: ﴿... وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۲/۲۳۳ و اگر خواستید به فرزند نوزادتان شیر بدهید، باکی نیست، در صورتی که مادر او را حقوقی به متعارف بدهید. و بدانید که همانا خداوند به آنچه که عمل می کنید، بیناست.

□ الله بصیر بالصفح عن مهر النکاح: خداوند بینا است از گذشت زنان از مهر نکاح.

چنان که می فرماید: ﴿وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۲/۲۳۷ یعنی: اگر زنان خود را پیش از نزدیکی با آنان طلاق گفتید، و مهری هم مقرر نموده اید، باید نصف آن را بپردازید، مگر آنکه کسی که نکاح به دست اوست، از آن صرف نظر کرده باشد؛ و اگر صرف نظر شود، به

تقوا نزدیکتر خواهد بود. تا آن جا که می فرماید: همانا خداوند به آنچه که (در این باره) عمل می کنید، بیناست.

□ الله بصیر بانفاق المؤمنین: خداوند به انفاق کردن و بخشش نمودن مؤمنان بیناست. چنان که می فرماید: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ إِيْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۲/۲۶۵ یعنی: مثل کسانی که در راه خوشنودی خدا دارایی خود را انفاق و بخشش می نمایند... تا آن جا که می فرماید: و خداوند به آنچه که عمل می کنید (از این گونه بخشش ها)، بیناست.

در نمونه بینات در شأن نزول آیات به نقل از تفسیر برهان چنین آمده: «سلام بن مستنیر از امام باقر(ع) روایت می نماید که: این آیه درباره ی امام علی(ع) نازل گردیده است.»

□ الله بصیر باعمال المؤمنین: خداوند به اعمال و کردار مؤمنان بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۳/۱۵۶ یعنی: ای گروه مؤمنان! همانند منافقان نباشید که می گفتند اگر برادران و خویشان ما به سفر نرفته و در جنگ حاضر نمی شدند، به چنگ مرگ نمی افتادند. (آنها باید بدانند که) خداوند است که زنده می کند و می میراند. و خداوند به آنچه که شما مؤمنان انجام می دهید، بیناست.

□ الله بصیر باعمال المؤمنین والکفار: خداوند به

اعمال مؤمنان و کافران بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿هُم دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾؛ ۳/۱۶۳ یعنی: هر گروه از انسان دارای درجاتی مختلف در نزد خدا از لحاظ ایمان و کفر می باشند، و خداوند بیناست به آنچه عمل می نمایند.

□ الله بصیر باعمال بنی اسرائیل: خداوند به رفتار طایفه بنی اسرائیل بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِئْتَنَةً فَعَمُوا وَصَمُوا...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِصِيرٍ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾؛ ۵/۷۱ یعنی: قوم بنی اسرائیل می پندارند که مورد آزمایش قرار نخواهند گرفت، لذا کور و کر شدند، ولی خدا توبه‌ی آنها را پذیرفت. باز کور و کر شدند، (غافل از اینکه) خداوند به آنچه که می کنند، بیناست. □ الله بصیر باعمال المؤمنین مع الکفار: خداوند به اعمال مؤمنان با کافران، بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَقَاتِلُوهُمْ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۸/۳۹ یعنی: قتال و جنگ کنید (ای مؤمنان!) با آنها (کافران)، تا در روی زمین فسادی نماند و دین خدا پا برجا باشد. و خداوند به آنچه که مؤمنان (در این باره) انجام می دهند، بیناست.

□ الله بصیر بافعال المجاهدین والمهاجرین: خداوند به کارهای مهاجران و مجاهدان بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۸/۷۲ یعنی: کسانی که

ایمان آورده و مهاجرت کردند، و با جان و مال خود در راه خدا جهاد نمودند، (همه بدانید) که خدا به آنچه که در این خصوص عمل می نمایید، بیناست.

در تفسیر مجمع البیان به نقل از ابن عباس، حسن بصری، قتاده، مجاهد و سدی چنین آمده که: «این آیه درباره‌ی ارث بردن و میراث نازل گردیده؛ زیرا قبلاً مسلمین به کسانی که هجرت نموده بودند، ارث می دادند. و قانون ارث بر مبنای هجرت گذاشته شده بود، و بر مبنای خویشاوندی و ارحام ارث داده نمی شد؛ و در واقع، خداوند میراث را به مهاجرین و انصار مربوط گردانیده بود. پس اگر کسی ایمان آورده، ولی هجرت نکرده بود، ارث نمی برد. تا اینکه آیه‌ی ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بَعْضٍ﴾ نازل گردید، و میراث از روی هجرت نسخ گردید. از آن به بعد، مؤمنین و مؤمنات از راه خویشاوندی ارث می بردند؛ چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات هم آورده شده است.

□ الله بصیر باعمال رسوله و تابعینه: خداوند به کردار پیامبرش و پیروان او بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾؛ ۱۱/۱۱۲ یعنی: استقامت بورز (ای پیامبر!) همچنانی که بدان مأمور شده‌ای با کسانی که به همراه تو به خدا بازگشت و رجوع می نمایند. همانا او (خدا) به آنچه که انجام می دهید، بیناست.

□ الله بصیر باعمال داود النبی: خداوند به اعمال

داوود پیامبر، بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿أَنْ اَعْمَلْ سَابِغَاتٍ﴾ تا آن

جاکه می فرماید: ﴿وَاعْمَلُوا صَالِحاً اِنِّیْ بِمَا تَعْمَلُونَ

بصیر؛ ۳۴/۱۱﴾ یعنی: به داوود پیامبر گفتیم از

آهن زره بساز؛ و تو با قوم خود عمل صالح

و نیک انجام بدهید، که همانا من (خداوند) به

آنچه که انجام می دهید، بینا هستم.

□ الله بصیر باعمال الکفار: خداوند به اعمال

و رفتار کافران بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ اِنَّهُ بِمَا

تَعْمَلُونَ بصیر؛ ۴۱/۴۰﴾ یعنی: هر چه

می خواهید (شما کافران)، انجام بدهید؛ همانا

او (خدا) به آنچه انجام می دهید، بیناست.

در کتاب نمونه بیّنات در شأن نزول آیات به نقل

از تفسیر ابن العنذر چنین آمده: «بشیر بن فتح

می گوید: این آیه درباره ی ابوجهل و عمار بن

یاسر نازل گردیده است (البته از نظر کفر

و ایمان).»

□ الله بصیر باعمال المسلمین: خداوند به اعمال

کسانی که اسلام آورده اند، بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿... وَاللهُ بِصِیْرِ بِمَا تَعْمَلُونَ؛

۴۹/۱۸﴾ در آیه ی قبل آن می فرماید: بر تو (ای

پیامبر!) منت می گذارند که اسلام اختیار

نموده اند. بگو ای پیامبر! بر اسلام خودتان بر

من منت مگذارید. سپس در این آیه می فرماید،

و خدا به آنچه که عمل می کنید، بیناست.

□ الله بصیر باعمال الناس: خداوند به اعمال

و کردار مردم بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿... وَهُوَ مَعَكُمْ اِنَّ مَا کُنْتُمْ

وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بصیر؛ ۵۷/۴﴾ یعنی: او (خدا) با

شما مردم است، هر کجا که بخواهید باشید.

و (همان) خدا به آنچه که انجام می دهید

و عمل می کنید، بیناست.

□ الله بصیر باعمال المؤمنین: خداوند به رفتار

و اعمال مؤمنان بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿لَنْ تَنفَعُکُمْ اَزْهَامُکُمْ وَلَا

اَوْلَادُکُمْ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاللهُ بِمَا

تَعْمَلُونَ بصیر؛ ۶۰/۳﴾ یعنی: هرگز خویشاوندان

و فرزندانان برای شما (در آخرت) سودی

نخواهند داشت. و خداوند به آنچه که انجام

می دهید، بیناست.

□ الله بصیر باعمال الايمان والكفر: خداوند به

اعمال ایمان و کفر هر کس بیناست.

چنان که می فرماید: ﴿... وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بصیر؛

۶۴/۲﴾ در ابتدای آیه می فرماید: اوست خدایی

که شما را آفرید. عده یی از شما کافر و عده یی

دیگر از شما با ایمان و مؤمنند. و خداوند به

آنچه که انجام می دهید، بیناست.

□ الله بصیر باعمال المؤمنین فی الحرب مع

الکفار: خداوند بینا به اعمال مؤمنان در

جنگ با کافران است.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا اذْکُرُوا

نِعْمَةَ اللهِ عَلَیْکُمْ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَ

كَانَ اللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بصیر؛ ۳۳/۹﴾ یعنی: ای

گروه مؤمنان! به یاد آورید نعمت خدا را بر

خودتان، هنگامی که لشکر بسیاری از کافران بر ضد شما جمع شده بودند. تا آن جا که می فرماید: خداوند به آنچه که (در آن جنگ) انجام می دادید، بینا بود.

در کتاب دلائل النبوة از بیهقی به نقل از حدیثه چنین آمده: «در شب جنگ خندق (احزاب) در حالتی که ابوسفیان در یک طرف، و بنی قریظه در طرف دیگر ما صف آرای کرده بودند، خوف و ترس عجیب به ما روی داد! باد سختی هم به طرف ما می وزید، و در تاریکی و ظلمت زیادی فرو رفته بودیم. منافقین هم به بهانه های گوناگون از زیر بار جنگ شانه خالی می کردند، و نزد رسول خدا می آمدند و می گفتند: یا رسول الله! به ما اجازه بده به خانه های خود برویم، زیرا خانه های ما دارای در و دیوار نیست. و البته بهانه جویی می کردند و دروغ می گفتند. پیامبر هم به ناچار اجازه می داد. در این میان، رسول خدا (ص) نزد تک تک ما می آمد، تا اینکه به من رسید و فرمود: ای حدیثه! می خواهم بروی و از دشمن برای من خبری بیاوری. من در آن شب که باد بسیار سختی می وزید، رفتم، تا بدانجا که صدای سگ ها را در قافله های مختلف آنها می شنیدم، و حتا صدای الزحیل الزحیل آنها را هم می شنیدم. سپس بازگشتم، و آنچه را که شنیده و دیده بودم، به رسول خدا (ص) گفتم. سپس این آیه نازل گردید؛ چنان که در کتاب نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.»

□ الله بصیر باعمال المؤمنین بعد فتح مکه: خداوند به اعمال مؤمنان پس از فتح مکه بینا بوده است.

چنان که می فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ...﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾ ۴۸/۲۴ یعنی: اوست خدایی که دست شرّ کافران را از سر شما مؤمنان کوتاه کرد. تا آن جا که می فرماید: و خداوند به آنچه عمل می کرده اید، بینا بوده است.

شیخ بزرگوار طوسی در تفسیر تبیان به نقل از ابن عباس چنین می گوید: «مشرکین چهل نفر را برای جنگ با مسلمین فرستادند. مسلمین بر آنها غلبه یافته، و آنان را به اسیری نزد رسول خدا (ص) آوردند. پیامبر آنها را وا گذاشت. پس این آیه درباره ی اهل حدیبیه و اهل مکه نازل شد، نه درباره ی اهل خیبر؛ چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.»

● چهارم: خداوند به بندگان خاص و ویژه ی خود (هم) بیناست، که به موقع پاداش خیر به آنها بدهد

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ أَوْثَقُكُمْ بِحَبْرِ مِنْ ذَلِكَ﴾ تا آن جا که می فرماید: وَاللَّهُ بِصَبْرِ بِالْعِبَادِ؛ ۳/۱۵ یعنی: بگو (ای پیامبر!) آیا می خواهید شما را به بهترین چیز آگاه کنم؟ کسانی که تقوا پیش گرفته اند، در نزد خدای خود در باغ های بهشت که از زیر درختان آن نهرها جاریست مأوا دارند. تا آن جا که می فرماید: و خداوند به

بندگان (خاص) خود بیناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنْ جَاؤُكَ فَقُلْ﴾ تا آن جا که فرماید ﴿وَاللَّهُ بِصِیْرٍ بِالْعِبَادِ﴾؛ یعنی: ای پیامبر! اگر با تو (کافران) به باطل احتجاج و مجادله کردند، به آنها بگو: من و پیروانم خود را تسلیم امر خداوند نموده‌ایم. تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند (هم) به بندگان (خاص) خود بیناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَأَفْوِضْ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِیْرٌ بِالْعِبَادِ﴾؛ ۴۰/۴۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: مؤمن آل فرعون (که به موسی ایمان آورده بود) به قوم خود گفت: بزودی متذکر گفتار من در هنگام پاداش اعمال می‌شوید. تا آن جا که می‌فرماید: و من همه کار خود را به خداوند واگذار می‌نمایم. همانا خداوند بینا به بندگان خاص (خود) می‌باشد.

● پنجم: خداوند علاوه بر بینایی به نحو مذکور در آیات ذکر شده، به طور کلی بینای مطلق در امور مطلق است

چنان که می‌فرماید: ﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ﴾ تا آن جا که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بِصِیْرٌ﴾؛ ۶۷/۱۹ یعنی: آیا نمی‌بینید پرندگان را که در بالای سر شما در پروازند؟ تا آن جا که می‌فرماید: همانا او (خدا) به همه چیز به طور مطلق بیناست.

و نیز چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بِصِیْرًا﴾؛ ۲۰/۳۵ موسی به خداوند گفت: خدایا! تویی که به همه چیز بینا می‌باشی. و نیز می‌فرماید:

﴿وَكَانَ رَبُّكَ بِصِیْرًا﴾؛ ۲۵/۲۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: همه پیامبران پیش از تو (ای پیامبر!) غذا می‌خوردند، و میان مردم راه می‌رفتند... تا آن جا که می‌فرماید: (و باید بدانید که) پروردگار تو (ای پیامبر!) به همه چیز (به طور مطلق) بیناست.

در اسباب النزول واحدی به نقل از جویبر او از ضحاک و او از ابن عباس روایت می‌نماید که: «مشرکین پیامبر را شماتت نموده و به او عیب می‌گرفتند که: ما چه گونه به مردی فقیر که غذا می‌خورد و در میان بازار راه می‌رود، ایمان آورده و بگرویم. رسول خدا(ص) از این موضوع دلگیر و محزون گردید! پس خداوند این آیه را به رسول خدا نازل فرمود.»

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بِصِیْرًا﴾؛ ۲۵/۴۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر بنا بود هر کس به کار ناشایستی که انجام می‌دهد، مؤاخذه شود، کسی در روی زمین باقی نمی‌ماند. ولی خداوند، خود به بندگان خویش (از لحاظ اینکه چه کسی را در چه وقت مؤاخذه کند) بیناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿بَلَىٰ إِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهٖ بِصِیْرًا﴾؛ ۸۴/۱۵ در آیات قبل آن می‌فرماید: کسی که نامه‌ی اعمالش از پشت سر به دست چپ او داده می‌شود، آه و فریاد حسرت‌آمیز کند و به آتش دوزخ درافتد. تا آن جا که می‌فرماید: در صورتی که خداوند به تمام اعمال او بینا بوده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ البصیر: مُبصر عالم خیر.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ البصیر: و من أراد رؤیة أمور الدنيا والآخرة، و دفع رمد العیون، و عمی اللیل و أمراض العیون و رفع قساوة القلب، قل کل یوم بعد صلاة الصبح «یا بصیر» ۳۰۲ مرة، و کل دعاء یبدأ بـ «یا سمیع یا بصیر» و ینتهي به لا یرد.

و من أكثر ذكره فی الجمعات خص منه تعالی بالعناية والرعاية.

[خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

بینا: برابر فارسی بصیر [فرهنگنامه قرآنی]

❖ شواهد

- ... یا بصیر! ای بینا! [جوشن کبیر، بند ۴۴]

- یَا مَنْ هُوَ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ: ای آن که او به کار

بندگان‌اش آگاه و بیناست! [جوشن کبیر، بند ۷۹]

- یَا مَنْ لَا یَخْفَى عَلَیْهِ أَثَرٌ: ای آن که اثری بر او

پوشیده نماند! [جوشن کبیر، بند ۸۸]

- یَا أَبْصَرَ مِنْ كُلِّ بَصِيرٍ: ای بیناتر از هر بینایی!

[جوشن کبیر، بند ۴۵]

- یَا أَبْصَرَ النَّاطِرِينَ: ای بیناترین نظرکنندگان!

[جوشن کبیر، بند ۲۷]

- یَا مَنْ یَرَى وَلَا یُرَى: ای آن که می‌بیند و

دیده نمی‌شود! [جوشن کبیر، بند ۵۰]

- یَا مَنْ لَا یَخْفَى عَلَیْهِ شَیْءٌ: ای آن که چیزی بر

او پوشیده نیست! [جوشن کبیر، بند ۹۲]

- یَا مَنْ یَرَى بُكَاءَ الْخَائِفِينَ: ای آن که گریه‌ی

ترسناکان را می‌بیند! [جوشن کبیر، بند ۶۳]

- تَعَالَيْتَ یا بَصِيرٌ: برتری تو، ای بینای به کارها!

[دعای مجیر]

- بصیر بالعباد: بینا به حال بندگان.

- ... پس حقا که خدای است بدانچه می‌کنند از

نیک و بد، بینای و دانای.

[ترجمه تفسیر طبری، آیه ۳۹ سوره انفال]

- خدای را چنان پرست، که گویی تو وی را

می‌بینی؛ و اگر نتوانی باری به حقیقت ببینی،

بدان که وی تو را می‌بیند.

[کیمیای سعادت، ج ۲، ص ۴۸۷]

- آرنده‌ی ظلمات و برآورنده‌ی انوار است؛

بیننده‌ی احوال و داننده‌ی اسرار است.

[کشف الاسرار، ج نهم، ص ۴۸۵]

تو بینا و ما خائف از یکدیگر

که تو پرده‌پوشی و ما پرده‌در

[سمعی]

قلب اندوده‌ی حافظ بر او خرج نشد

که معامل به همین عیبِ نهان بینا بود

[حافظ]

نخستین ستود آفریننده را

جهاندار بیدار و بیننده را

[فردوسی]

نخستین پرستش گرفت آفریننده را

جهاندار بسیدار و بیننده را

[فردوسی]

ور همچو ما خدای نه جسم است و نه گران

پس همچو ما چرا که سمیع است و هم بصیر

[ناصر خسرو]

حاجت موری و اندیشه‌ی کمتر حیوانی

بر تو پوشیده نماند که سمیعی و بصیری

[غزلیات، کلیات سمدی]

مپندار غافل بود از کسی

که بیناست بر کرده‌ی ما بسی

[ح. ۲. پرواز]

به حال همه خلق بینا تویی

همه سینه باشند و سینا تویی

[ح. ۲. پرواز]

رک ← المعجم المنهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۶ و ۵۷.

رک ← المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۴، ص ۲۴۲۲.

▣ ابصر

بینا؛ بیناتر

❖ شواهد

- ... أَبْصِرْ بِهِ وَأَنْعِمْ مَا لَمْ مِّنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ

لَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا؛ و چه قدر هم بینا

و شنواست. و هیچ کس جز او نگهبان خلق

نیست، و کسی را در فرمان خود انباز نگیرد.

[آیه ۲۶ کهف جزء ۱۵]

- يَا أَبْصَرَ مِنْ كُلِّ بَصِيرٍ: ای بیناتر از هر بینایی!

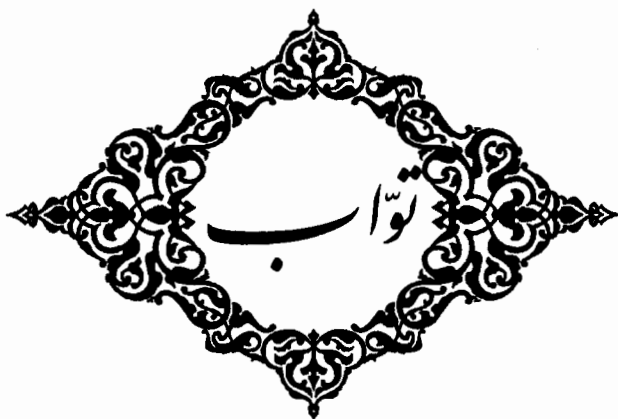
[جوشن کبیر - بند ۲۵]

- يَا أَبْصَرَ النَّاطِرِينَ: ای بیناترین نظرکنندگان!

[جوشن کبیر - بند ۲۷]

رک ← المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۴، ص ۲۴۰۳، تحت کلمه‌ی ابصر.

ترکیبات: ابصر المبصرین، ابصر الناظرین.

بخشایشگر؛ توبه‌پذیر؛ بسیار پذیرنده‌ی پشیمانی از گناه. از اسمای افعال است. یازده مرتبه در قرآن آمده است.

این اسم و صفت الهی، صیغه‌ی مبالغه از مصدر ثلاثی مجرد تَابَ يَتُوبُ تَوْباً وَ تَوْبَةً وَ مَتَاباً وَ تَابَةً وَ تَتُوبَةً، از باب نَصَرَ يَنْصُرُ به معنی بازگشتن از گناه است. تَوْبَ عبارت از ترک کردن گناه است به بهترین وجه، و آن عبارت است از رساترین راه‌های عذرخواهی و اعتذار. توبه در صورت تعدی به (علی) حرف جرّ، به معنی قبول توبه است؛ و در صورت تعدی به (الی) حرف جرّ، به معنی توبه کردن و متذکر شدن، زاری و انابه به سوی خداوند است؛ چنان‌که می‌گویند: فَاَلْعَبَدُ

تَائِبٌ اِلَى اللّٰهِ وَاللّٰهُ تَائِبٌ عَلٰی عِبْدِهِ. یعنی: بنده توبه‌کننده به سوی خداوند و خداوند توبه‌پذیرنده بر بنده‌ی خویش است. بنابراین، تائب که اسم فاعل است، به کسی می‌گویند که، توبه‌کننده باشد؛ و نیز به کسی می‌گویند که، توبه‌پذیرنده باشد. و تَوَاب که صیغه مبالغه است، به معنی بنده‌یست که بسیار توبه‌کننده باشد. و به این معنی، به صورت جمع به عنوان تَوَابِین آورده می‌شود. و نیز یکی از اسم و صفت ذات احدیت الهیست، به معنی بسیار پذیرنده‌ی توبه از عبد و بنده‌ی خویش؛ که در این صورت، بسته نمی‌شود. و بدیهیست که تَوَاب و تَائِب در این اسم و صفت الهی،

خالد بن ولید را مأمور فرمود تا با کسانی از دشمنان که در پایین مکه هستند، قتال و نبرد نماید. خالد برفت و آنها فرار کردند؛ و عده‌یی هم اسلحه را به زمین گذاشتند. سپس قبایل عرب فوج فوج و دسته‌دسته به دین اسلام می‌گرویدند. پس خداوند این سوره را نازل فرمود. و این سوره آخرین سوره‌ییست که بر پیامبر اسلام نازل گردید. می‌گویند، بعد از نزول این سوره، عمر رسول خدا(ص) یک سال بوده است؛ چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.»

□ الله تَوَابٌ لِلزَّوْجِ وَالزَّوْجَةِ: خداوند پذیرنده‌ی توبه از زن و شوهر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَابٌ حَكِيمٌ﴾؛ ۲۴/۱۰ در آیات قبل، راجع به نسبت زنا دادن مرد، زن خود را و سوگند و شهادت هر دو زن و مرد درباره‌ی افترا و دروغ نسبت به یکدیگر، آن هم به پنج بار سخن گفته می‌شود؛ سپس می‌فرماید: اگر لطف و فضل و رحمت خداوند شامل حال شما زنان و مردان مؤمن نمی‌بود، و چنین بر شما آسان نمی‌گرفت، و توبه‌ی شما را نمی‌پذیرفت، در عُسْر و حَرَج و سختی می‌افتادید، (ولی بدانید که) خداوند بسیار توبه‌پذیرنده و حکیم و مدبّر است.

□ الله تَوَابٌ لَّآدَمَ: خداوند بسیار توبه‌پذیرنده از آدم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ

اختصاص به ذات خداوندی دارد که توبه‌پذیرنده است، و ارتباطی به عبد و بنده به عنوان توبه‌کننده نخواهد داشت.

اسم و صفت تَوَابٌ در قرآن مجید یک بار به طور مطلق و یک بار با صفت حکیم و نه بار با صفت رحیم آورده شده است. و نیز این اسم و صفت در قرآن، از برای رسول خدا(ص)، آدم، ابراهیم، اسماعیل، مرد و زن مسلمان، بندگان خدا، زن و شوهر، متخلفین از جهاد، اهل کتاب، قوم موسی، گناهکاران و منافقین آورده شده است.

□ الله تَوَابٌ لِرَسُولِهِ مُحَمَّدٍ(ص): خداوند بسیار توبه‌پذیرنده از رسول خویش است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا﴾؛ ۱۱۰/۳ یعنی: پس تسبیح و تقدیس و تنزیه کن پروردگار خود را (ای محمّد!)، و استغفار کن به سوی او، که او بسیار توبه‌پذیرنده است. باید دانست که رسول خدا(ص) معصوم و عاری از ارتکاب معاصیست، و این استغفار اشاره‌ییست که امت او باید در فکر روش توبه از خدای خود باشند. در ضمن، ترک اولی و به جای نیاموردن اعمال مستحبی یک نوع ذنب از برای انبیا و به خصوص خاتم انبیا(ص) به حساب می‌آید، که می‌باید از آن استغفار نمایند.

در کتاب المصنّف از عبدالرزاق بنا به نقل از معمر، و او از زهری چنین آمده که: «موقع فتح مکه وقتی رسول خدا(ص) داخل مکه گردید،

را مسی پذیریم. و منم (خداوند) بسیار توبه پذیرنده‌ی مهربان.

□ الله تَوَابٌ لِّرءِ الْمُسْلِمِ و لمرأة المسلمة: خداوند بسیار توبه پذیرنده از مرد و زن مسلمان است.

چنان که می فرماید: «...وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِيَا مِنْكُمْ» تا آن جا که می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّاباً رَحِيماً»؛ ۴/۱۶ یعنی: هر یک از زن و مرد در میان شما اگر عمل ناشایست مرتکب شد، آنان را با سرزنش و توبیخ کردن بیازارید؛ اگر توبه کردند و به اصلاح خویش پرداختند، از آن دو صرف نظر کنید. همانا خداوند بسیار پذیرنده‌ی توبه و مهربان است.

□ الله تَوَابٌ لِلْعِبَاد: خداوند بسیار پذیرنده‌ی توبه‌ی بندگان خویش است.

چنان که می فرماید: «أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ» تا آن جا که می فرماید: «هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ»؛ ۹/۱۰۴ یعنی: آیا نمی دانند که خداوند توبه و پشیمانی از گناه را از بندگان خود می پذیرد، و صدقات آنها را قبول می نماید؟ و خداوند، اوست بسیار پذیرنده‌ی توبه و مهربان.

□ الله تَوَابٌ لِّلْمُتَخَلِّفِينَ عَنِ الْجِهَاد: خداوند بسیار پذیرنده‌ی توبه از کسانیست که از جنگ و جهاد پشت کردند.

چنان که می فرماید: «وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا...» تا آن جا که می فرماید: «ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيُتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ»؛ ۹/۱۱۸ یعنی: سه نفری که از انصار بودند، و تخلف از

قَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَابُ الرَّحِيمُ؛ ۲/۳۷ یعنی: آدم از طرف خداوند کلماتی را آموخت، که سبب پذیرش توبه‌ی او گردید. همانا او (خدا) بسیار توبه پذیرنده و مهربان است.

ممکن است گفته شود که، در این لغزش خوردن میوه‌ی درخت ممنوعه، حوّا زوجه‌ی آدم هم با او بوده؛ پس چه گونه است که در این آیه پذیرش توبه فقط به نام آدم به میان آمده است؟ در جواب باید گفت: اولاً؛ نهی مزبور از خوردن درخت ممنوعه، نهی تنزیهی بوده است نه نهی تحریمی؛ و چون آدم بِسَمَت پیامبری داشته، انجام و نهی تنزیهی در قبال پیامبران، لغزش به حساب می آمده، لذا در موضوع توبه و پشیمانی فقط آدم در نظر گرفته شده است. ثانیاً؛ درباره‌ی منع مزبور، از حوّا که سمت پیامبری نداشته، گناه یا لغزشی سر نزده است، تا در صدد توبه برآمده باشد.

□ الله تَوَابٌ لِّقَوْمِ مُوسَى: خداوند بسیار توبه پذیرنده از قوم موسی است.

چنان که می فرماید: «...إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَ أَصْلَحُوا وَ يَتَّبِعُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَ أَنَا التَّوَابُ الرَّحِيمُ»؛ ۲/۱۶۰ در آیه‌ی قبل می فرماید: کسانی که کتمان نمایند دستورات خدا را، از بیّنات و هدایت که در کتاب آمده، مورد لعنت خدا و لعنت بندگان قرار می گیرند. سپس می فرماید: مگر کسانی که توبه نموده، و به اصلاح مفاسد بپردازند، و بیان کنند آنچه را که کتمان نموده بودند. توبه‌ی آنها

بدار، راه پرستش را به ما بنمای و توبه‌ی ما را قبول کن، که تو بسیار توبه‌پذیرنده و مهربانی. □ **الله تَوَّابٌ لِلْمُنَافِقِينَ** اِنْ يَتُوبُوا: خداوند بسیار پذیرنده‌ی توبه‌ی منافقان است، اگر توبه نمایند.

چنان که می‌فرماید: ﴿...لَوْ جَدُّوا اللهُ تَوَّاباً رَحِيماً؛ ۴/۶۴﴾ در وسط آیه می‌فرماید: اگر منافقان که به خود ستم نموده‌اند، نزد تو (ای پیامبر!) بیایند و استغفار کنند، و پیامبر هم از برای آنها استغفار و طلب آمرزش بنماید. هر آینه خداوند را بسیار توبه‌پذیرنده و مهربان خواهند یافت.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمّد باقر محقق]

○ **التَّوَّابُ: يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عِبَادَهُ.**

[قاموس الاسماء العربیه]

○ **التَّوَّابُ: وَ مَنْ قَالَ «يَا تَوَّابُ» ۳۰ مَرَّةً يَوْمِيّاً ذَهَبَ عَنْهُ الْوَسْوَاسُ وَالْجَنُّ.**
و مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ تَابَ اللهُ عَلَيْهِ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- **إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ** [آیه‌ی ۳۷ سوره‌ی بقره]

که اوست خداوند توبت‌پذیر عذر‌نیوش مهربان. [کشف الاسرار، ج ۱، ص ۱۴۲]

- **وَ انَّ اللهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ:** ونمی‌دانند که خدای توبه‌ده است، توبه‌پذیر مهربان.

[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۰۰]

- **وَ انَّ اللهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ:** ونمی‌دانند که

شرکت در جنگ تبوک نموده بودند (به نام کعب بن مالک، هلال بن امیه و مراره بن ربیعۀ) تا اینکه پشیمان شدند و زمین بر آنها تنگ شد (و رسول خدا و اصحاب نسبت به آنها بی‌اعتنایی نموده و با آنها حرف نمی‌زدند). و آنها پنداشتند که پناهگاهی نخواهند داشت. پشیمان شدند، و خداوند توبه‌ی آنها را پذیرفت؛ زیرا اوست که بسیار توبه‌پذیرنده و مهربان است.

□ **الله تَوَّابٌ لِلْعَاصِينَ:** خداوند بسیار توبه‌پذیرنده از معصیت‌کاران است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ تَوَّابٌ الرَّحِيمُ؛ ۴۹/۱۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! درباره‌ی یکدیگر به گمان بد نپردازید، که برخی از گمان‌های بد، گناه است؛ و درباره‌ی یکدیگر به تجسس نپردازید، و غیبت از یکدیگر نکنید. تا آن جا که می‌فرماید: از خداوند بترسید (و از ارتکاب این گناهان توبه کنید، و بدانید) که خداوند بسیار توبه‌پذیرنده و مهربان است.

□ **الله تَوَّابٌ لِابْرَاهِيمَ وَ الْإِسْمَاعِيلَ:** خداوند بسیار توبه‌پذیرنده‌ی دو پیامبر ابراهیم و اسماعیل است.

چنان که می‌فرماید: ﴿...و تَبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ؛ ۲/۱۲۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ابراهیم و اسماعیل گفتند: پروردگارا! ما را سرسپرده‌ی دستورات خود بفرما، و فرزندان ما را هم تسلیم رضای خود

خدای توبه‌ده است، و توبه‌پذیر مهربان.

[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۰۰]

... و حقا که خدای عزوجل، اوست توبه‌دهنده

و مهربان. [آیهی ۱۰۴ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

- و اگر نه فضل خدای استی بر شما و رحمت او،

که خدای توبه‌دهنده است و حکمت‌دان.

[آیهی ۱۰ نور، ترجمه تفسیر طبری]

- یا قَابِلُ التَّوْبِ: ای توبه‌پذیر! [جوشن کبیر، بند ۲۰]

- یا مَنْ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ: ای آن که توبه را

از بندگان می‌پذیرد! [جوشن کبیر، بند ۶۷]

- یا مَنْ سَبِيلُهُ وَاضِحٌ لِلْمُتَّيِّبِينَ: ای آن که راهش

برای توبه‌کنندگان آشکار است!

[جوشن کبیر، بند ۷۵]

- تَعَالَيْتَ يَا تَوَّابُ: برتر آمدی، ای توبه‌پذیر!

[دعای مجیر]

- و گفته‌اند: چون هر دو آیت، بیان توبت است،

چه فرق را در آخر این آیت گفت: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ

رَحِيمٌ﴾ و در سوره البقرة گفت: ﴿وَأَنَا التَّوَّابُ

الرَّحِيمُ﴾؟ جواب آن است که، تَوَّاب و غفور به

معنی، هر دو متقارند، اما تَوَّاب خاص‌تر است،

و غفور عام‌تر و تمام‌تر... و در خبر است که:

مصطفی (ص) چون آمرزش خواستی، این هر دو

نام: هم تَوَّاب و هم غفور فرا هم گفتی. ابن عمر

گفت: می‌شمردم، که اندر یک مجلس سید (ص)

صد بار بگفتی: «رَبِّ اغْفِرْ لِي وَ تُبْ عَلَيَّ إِنَّكَ

أَنْتَ التَّوَّابُ الْغَفُورُ». [کشف الاسرار، ج ۲، ص ۱۹۴]

- تَوَّاب نامیست از نام‌های الله... تَوَّاب، اوست

که اسباب توبه‌ی بندگان را میسر گرداند و بنده

را بر توبه دارد، آنکه به فضل و رحمت خود آن

توبه‌ی وی قبول کند. تَوَّاب اوست که باز پذیرد

بازآیندگان را، و نیکو نیوشد عذرخواهان را

و بنوازد صلح جویان را. آنکه نام «رحیم» در

«تَوَّاب» پیوست، که آنچه کرد، از نواخت بنده

و پذیرفتن توبه به رحمت و فضل خود کرد، نه

به استحقاق بنده، که بنده را بر خداوند

حقّی نیست. [تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۱۵۶]

بد من نیک بگردد چو کنم توبه

که چنین کرد ایزد وعده به فرقام

[ناصر خسرو]

گر ز آدمی ای پور! توبه باید

کردن ز گناهانت همچو آدم

[ناصر خسرو]

ای واقف اسرار ضمیر همه کس!

در حالت عجز، دستگیر همه کس!

یارب! تو مرا توبه ده و عذر پذیر

ای توبه‌ده و عذرپذیر همه کس!

[منسوب به خیام]

کرم بین و لطف خداوندگار

گنه بنده کرده است و او شرمسار

[گلستان سعدی]

غیب‌دان و لطیف و بی‌چونی

سترپوش و کریم و تَوَّابی

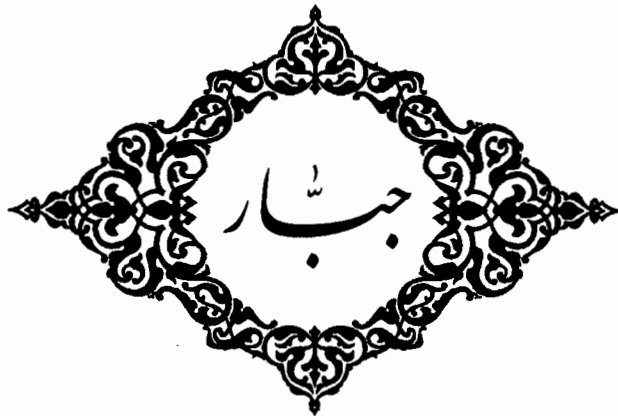
[قصاید فارسی، سعدی]

به عذر و توبه، توان زستن از عذاب خدای

ولیک می‌توان از زبان مردم زست

[گلستان سعدی، باب دوم]

- نگردد ز درگاه او ناامید
اگر از در توبه آید پلید
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدق، ص ۷۸.
[قاسم فرامانی، مثل کوچک]
پذیرا شوی توبه‌ی خستگان
تویی مهربان با دل اشکستگان
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج پنجم،
ص ۳۳۳۵ و ۳۳۳۴.
[توبه پذیر: برابر فارسی تَوَّاب. [فرهنگنامه قرآنی]
[ح. م. پرواز]

مسلط بر همه کس و همه چیز؛ بسیار وادار کننده به خوبی. از اسمای ذات است. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ...﴾ ۵۹/۲۳ یعنی: اوست خدایی که نیست معبودی جز او، (که) فرمانروا و پاک و پاکیزه و دور از هر ناشایستی، و ایمنی‌بخش (دل‌های هراسان)، نگهبان جهان و جهانیان، توانا و بسیار وادارکننده به خوبی، و بزرگوار و برتر (از همه) است.

برخی جبار را نظیر اجباری که در احداث و به وجود آوردن هر چیز است از عدم، گفته‌اند،

بدین توضیح که، هر چیزی را که او اراده کند، به طور قطع و جبر، انجام‌شدنیست، زیرا جبر طریق و راهیست به سوی دفع، و از بین بردن امتناع از مراد و مقصود؛ که اگر چیزی را او (خدا) اراده کند، ممتنع است که به وجود نیاید، بلکه حتمی و ضروری خواهد بود. بی‌هقی در الاسماء والصفات این موضوع را از قول حلیمی گفته است.

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «جبار یعنی کسی که مجبور کند مخلوق را، تا آنچه را که او اراده نموده است از اوامر و نواهی، انجام دهند».

فخر رازی در لوامع البینات می‌گوید: «یعنی مرتبه عالی و بلندی که دست به آن نرسد؛

مقهورند تا به آن اندازه که از ساس و پشه آزار می‌بینند و خوراک کرم واقع شوند (پس از مردن)، مگس آنها را مستأصل می‌کند و اسیر گرسنگی می‌شوند. و کسی که به این صفات باشد، چه گونه لایق به تکبر و تجبر خواهد گردید؟

و نیز می‌گویند: جبار موجودیست که حتّا به هم نیاید و به فهم نگنجد. و نیز می‌گویند: جبار کسیست که اصلاح اشیا کند، بدون علاج، و فرمان به اطاعت خود دهد، بدون احتیاج.

دیگری می‌گوید: تجبر در صفت خداوند، محمود است، و در صفت بنده، مذموم؛ زیرا تجبر او بدان معنیست که او در حکم کسی نیاید، و تجبر مخلوق به معنی انکار حق و ترک تواضع در امر است.

صاحب مجمع البیان می‌گوید: «این اسم و صفت عظمت، شأن خداوندی را در فرمانروایی می‌رساند؛ و کسی مستحق چنین نامگذاری جز ذات احدیت پروردگاری نیست، آن هم به طور اطلاق. اگر به مردم چنین وصفی گفته شود، در واقع وضع شیء در غیر ما وُضِع له است، و نیز مذموم و ناپسند می‌باشد،» همچنین می‌گویند، جبار یعنی کسی که در مقابل او همه چیز خاشع و خاضعند، و دست هیچ کس به او نمی‌رسد. و نیز می‌گویند، جبار یعنی کسی که قاهر نسبت به مخلوق است، و آنها را وادار کند، به کاری که خود

چنان که می‌گویند، *مُخَلَّةٌ جَبَّارَةٌ* موقعیست که درخت خرمایی بسیار بلند باشد، و دست به میوه‌ی آن نرسد. و این اسم از برای ذات احدیت است، به قسمی که افکار به گنه آن نرسد، ابصار و چشم‌ها به او نتواند احاطه نماید، به گنه عزّت او عقول خردمندان نرسد، و علوم علما و دانشمندان به مبادی اشراق او ارتقا پیدا نکند. با این معانی، کلمه‌ی جبار، از صفات تنزیهیه‌ی پروردگار است.

و دیگر اینکه، جبار به معنی مصلح امور است، و این بدان جهت است که او مصلح امور خلق است و مظهر دین حق، و میسر از برای هر عسیر و سختیست، و جابر (جبران‌کننده) هر کسیر و شکستگیست. و جبار با این معانی، از صفات فعلی خداوند است.

و دیگر اینکه، وادار کننده‌ی خلق است به آنچه که خود اراده نموده، خواه مورد پسندشان باشد یا نباشد. اگر بگویند: تکبر و جبروت از برای مخلوق مذموم است؛ پس چه گونه است که خدا را به متکبر مدح کنند و می‌خوانند؟ می‌گوییم: اوست که تمامی جبابرة و سلاطین، مقهور بزرگی و جبروت اویند، و از لحاظ عظمت بر آنها برتری دارد. حُکَم هیچ حاکمی بر او جاری نیست، بلکه همه مطیع و مُتَقَاد اویند. فرمان هیچ فرماندهی بر او جاری نیست تا امثال کند، بلکه فرماندهیست بدون فرمانبری، و قاهریست بدون مقهور. ولی مخلوق همه موصوف به صفات نقص و عیبند. همه

بخواهد و اراده کند؛ چنان که سَدی، مقاتل و زجاج معتقدند.

واصل بن عطا می‌گوید: «جَبَّار کسیست که جبران و تدارک کند کار فقیران، مسکینان و بیچارگان را.»

کلمه‌ی جَبَّار، صیغه‌ی مبالغه است از ثلاثی مجرد جَبَرَّ یَجْبِرُ جَبْرًا و جَبُورًا و جِبَارَةً از باب نَصَرَ یَنْصُرُ به معنی نیکویی کردن یا توانگر گردیدن بعد از فقر. لازم و متعدیست. اصلی جبر اصلاح چیز است از روی قهر. جبر به معانی شکسته را بستن و نیکو کردن حال کسیست؛ و نیز به زور کسی را وادار کردن به کار.

صاحب مقاییس اللّغة می‌گوید: «جبر، جنس است از عظمت، غلّو و استقامت؛ و به جویی که توسط آن استخوان شکسته شود، جِبَارَة می‌گویند؛ و جمع آن جبائر است. لذا به شکسته‌بند، جابر می‌گویند. جَبَّار بر وزن سَحَاب به معنی صحن صحراست.

کلمه‌ی جَبَّار در قرآن که فقط یک بار به عنوان اسم و صفت آورده شده، به عنوان صفت مخلوق هم مکرر آورده شده، که به معانی شخص مسلط، زورگو و نیز عظیم‌الجسم، و نیز شخص متمرد از فرامین الهی، و نیز به معنی قتال و کارزار هم می‌باشد، که مفضل آن در لغت (ج ب ر) در کتاب دائرة الفرائد جلد پنجم آورده شده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

همه در این متفق‌القولند، که جَبَّار در انسان، صفت ذمّ، و در خدا صفت مدح و از اسمای خُسناست. بنابراین، اگر کلمه‌ی جَبَّار در انسان به کار رود، معنایش ظالم و تحمیل‌کننده‌ی اراده‌ی خود بر دیگری به ناحق می‌باشد، ولی جَبَّار در خدا به معنی مصلح است؛ مصلحی که بر اصلاح تواناست؛ و یا به معنی مقتدریست که مشیت او در عالم جاریست، و در او ظلم نیست؛ و یا به معنی بسیار ترمیم و جبران‌کننده است.

[قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۳ و ۴]

○ الجبار: المنفذ لأمره دون اعتراض

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الجَبَّارُ: مَنْ قرأه في كُلِّ يومٍ إحدى و عشرين مرّةً أَمِنَ مِنَ الظّلمة. و لعلاج أوجاع الكسور وغيرها ورد «یا جبار» ۲۰۶ مرات یومياً لمدة أربعين يوماً مفید.

[خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- ای خداوند زندان! خداوندانی پراکنده بهتر یا خدایی یگانه و شکننده‌ی کام‌ها؟

[آیه‌ی ۳۹ یوسف، ترجمه تفسیر طبری]

- ... بگوی خدای است آفریدگار همه چیز؛ و اوست یگانه و شکننده‌ی کام‌ها.

[آیه‌ی ۱۶ رعد، ترجمه تفسیر طبری]

- ... یا جَبَّارُ! ای جبار!

[جوشن کبیر، بند ۶۵]

- یا مَنْ یُعَذِّبُ مَنْ یَشَاءُ! ای آن‌که کیفر دهد هر

- که را بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]
- یا کاسِرُ: ای شکننده! [جوشن کبیر، بند ۴۰]
- تَعَالَيْتَ یا جَبَّارُ: برتر آمدی، ای باجبروت و عظمت! [دعای مجیر]
- التَّوْبَةُ الثَّالِثَةُ: قوله تعالى و تَقْدَسُ: «یا ایها الناس» خداوند بزرگوار، جبار کردگار جلّ جلاله می‌گوید: ای مردمان!...
- [کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۱۳]
- قوله تعالى: «و یوم نَحْشُرُهُمْ جَمِیعاً»، کردگار قدیم، جبار نامدار عظیم، جلّ جلاله و عظیم شأنه خبر می‌دهد از هیبت و سیاست روز رستاخیز... [کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۹۰]
- نام خداوندی عظیم، جبار نامدار کریم، قهار کردگار حکیم، خداوندی که رقم قلم قضای او به هیچ آب منسوخ نگردد؛ جباری که تیر تقدیر او به سپر هیچ آفریده مندفع نشود...
- [کشف الاسرار، ج ۴، ص ۶۲۱]
- قوله تعالى: «قُلْ تَعَالَوْاْ اِلَیَّ - جلیل و جبار، خدای بزرگوار، وفادار نیکوکار، خداوند دادگر، گشاینده‌ی هر در، آغازکننده‌ی هر سر.
- [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۵۳۲]
- «أَفَغَيْرَ اللَّهِ ابْتِغَىٰ حُكْمًا» - جز از الله معبودی گیرم؟ کلاً! جز از الله خدایی را دانم؟ حاشا! معبود بی‌همتا اوست، که یگانه و یکتا خود اوست. در کردگاری و جباری، بی‌نظیر اوست. در کاردانی و کار خدایی، بی‌شبیه اوست. در بنده‌نوازی، معروف اوست. در مهربانی و مهربمایی، موصوف اوست.
- [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۷۰]
- «و هو القاهر فوق عباده» شکننده‌ی کام‌های بندگان است، و به ذات و صفات، زیر همه رهیگان. [کشف الاسرار، ج سوم، ص ۳۲۲]
- ... بار خدای همه بار خدایان، و کامگار بر جهانیان و دارنده‌ی همگان.
- [کشف الاسرار، ج اول، ص ۶۸۸]
- اما هرگز دانسته‌ای که خدا را دو نام است: یکی الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ، و دیگر الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ. از صفت جباریت، ابلیس را در وجود آورد. و از صفت رحمانیت، محمد را؛ پس صفت رحمت، غذای احمد آمد، و صفت قهر و غضب، غذای ابلیس.
- [تمهیدات مین‌القضات، کتابخانه منوچهری، ص ۲۲۷]
- جباری که نیش پشه را تیغ قهر دشمنان گردانید. [کلیله و دمنه]
- شکننده: برابر فارسی جبار. [فرهنگنامه قرآنی]
- همی گویم خدایا! کردگارا!
- بزرگا! کامگارا! بردبارا!
- [ویس و رامین]
- جبار. همه کار به کام تو رساند
- بادات شب و روز، خداوند نگهدار!
- [منوچهری]
- فضل تو بر گاو و خر به عقل و سخن بود
- عقل و سخن نیست جز که هدیه‌ی جبار
- [ناصر خسرو]
- چنین که کرد تواند، مگر خدای بزرگ
- که قادر است و حکیم است و عالم و جبار
- [ناصر خسرو]

لعل سم شیرنگت تاج همه جبّاران

حافظ سر و تاجت را جبّار همه عالم

[خاقانی]

کس را چه زور و زهره که وصف علی کند

جبّار در مناقب او گفته: هل اتی

[تصاید فارسی. سعدی]

گر توکل می‌کنی. در کار کن

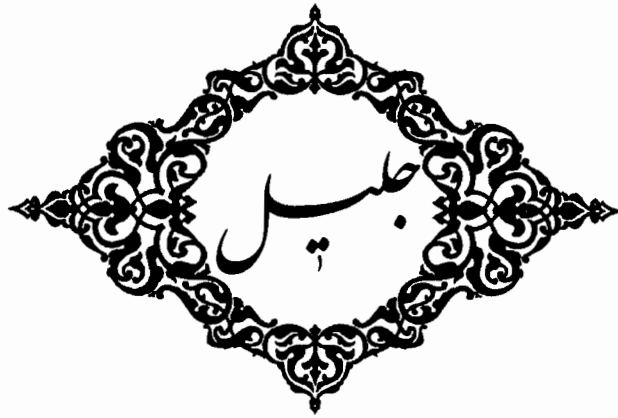
کسب کن پس تکیه بر جبّار کن

[مولوی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۸۹

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ششم،
ص ۳۶۱۳ و ۳۶۱۹.

که چون مورد استعمال قرار گرفته شده است، ما آن را از قرآن و برخاسته از آن و فهمیده‌ی از آن، به عنوان اسم و صفت خداوندی آورده‌ایم. آیات دال بر این اسم و صفت، آیه‌ی شریفه ﴿وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ ۵۵/۲۷ و ﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ ۵۵/۲۸ می‌باشد.

معنی آیه‌ی اوّل یعنی: باقی می‌ماند ذات پروردگار تو، که دارای جلال و بزرگی و اکرام و عظمت و بزرگواریست. و معنی آیه‌ی دوم یعنی: بزرگوار و با برکت و مبارک است نام پروردگارت، که صاحب جلال و بزرگی و عظمت و بزرگواریست. بنابراین، اگر چه این اسم

این اسم و صفت بدین صورت در قرآن آورده نشده، و همچنین به صورت فعلی هم نیامده است، ولی در ادعیه و دعاها و مآثوره از ناحیه‌ی معصوم رسیده و نقل گردیده است؛ چنان‌که در دعای جوشن کبیر و سایر ادعیه آورده شده است.

این صفت، مأخوذ از آیه‌ی شریفه ﴿ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾ می‌باشد، که دو بار در سوره‌ی الرَّحْمَن (۵۵) آمده است؛ یعنی صاحب، دارا، واجد جلال و بزرگی و اکرام و بزرگواری، که روی این اصل، از سه کلمه‌ی ذو (صاحب) و جلال (بزرگواری). و الف و لام در آن، کلمه جلیل برخاسته شده، و همان معانی آیه را در بر دارد،

و صفت بدین صورت در قرآن نیامده، ولی از قرآن به دست آمده است.

بیهقی در *الاسماء والصفات* می‌گوید: «معنی آن این است که، مستحق هر گونه امر و نهی است؛ زیرا جلال و بزرگی خدای واحد در میان مردم آن است که، امرش بر غیر خود نافذ باشد، و هیچ کس چاره‌ی جز اطاعت او نداشته باشد. با این کیفیت است که واجب است جلیل باشد.»

ابوسلیمان می‌گوید: «جلیل از جلال و عظمت است؛ و منظور جلالت، قدر و عظمت شأن اوست.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «وجود و جمال صفات لطف و رحمت است، و جلال (که جلیل از آن است) صفات قهر و نفمت؛ جمال صفات تشبیه و دنوّ است، جلال صفات تنزیه و علوّ؛ جمال صفات ثبوتیه است، و جلال صفات سلبیه.»

سمعانی، صاحب *روح الارواح* می‌گوید: «بزرگوار و نیکوکار، دل‌ها را به جلال خود بگذاخت، و جان‌ها را به جمال خود بنواخت. دل‌ها را به کمال خود هباءً منثوراً کرد، جان‌ها را به جمال خود معدن شادی و سرور کرد. دل‌ها را به کمال خود قرین اندوه و غم کرد، جان‌ها را به جمال خود شاد و خرم کرد.»

عارفان در مشاهده‌ی جلال او ناله‌ی و احسرتاه برکشیدند؛ محبتان در مشاهده‌ی جمال او شربت نوال از دست ساقی اقبال درکشیدند.

چون به جلالش نظر کنی، جگرها در میان خون است؛ و چون به جمالش نظر کنی، راحت دل‌های محزون است. ای بس را که رسول جمال به راه دعوت کرد، چون امید وصالش قوی گشت، سلطان جلال را برگماشت، تا سرمایه‌اش به غارت کرد و به باد برداد.»

فخر رازی می‌گوید: «جلیل افاده‌ی صفات سلبیه و ثبوتیه هر دو را دارد. اما سلبیه، که او (خدا) منزّه از ضدّ و نذّ است، و نیز از مکان و زمان؛ و اما ثبوتیه، که او علم محیط است و دارای قدرت شاملة.»

بیهقی در کتاب *الاسماء والصفات* درباره‌ی صفت جلیل می‌گوید: «قال الله ﴿ذوالجلال والاکرام﴾ که معنی آن این است که، صاحب این صفت استحقاق امر و نهی را دارد؛ زیرا جلال واحد یکتا، ظهور آن در میان مردم به این است که بر غیر خود نافذ باشد، به آن اندازه که چاره‌ی از اطاعت از وی در بین نباشد؛ و وقتی که از حقّ ذات باری تعالی است بر تمامی چیزهایی که آن را از نو به وجود آورده است، اطاعت و پیروی نمایند، بنابراین اوامر او لازم‌الاجرا، و اطاعت از او واجب و حتمیست. بر اساس این اصل بسیار بجاست که اسم جلیل بر روی او باشد.»

ابوسلیمان می‌گوید: «جلیل از جلال و عظمت و بزرگی اوست؛ و معنی آن به وجود آمده از جلالت قدر و عظمت شأن اوست و اوست.

جلیلی که در نزد او، همه جلیل‌ها کوچکنند؛
و در نزد اوست که همه رفیع‌ها، خاضع و خاشع
و ذلیلند.

○ الجلیل: له صفات الجلال.
[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الجلیل: مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ وَقَرَّهَ كُلٌّ مَنْ رَأَى
وَهَابَهُ.
[خواص الأسماء الحسنى، الاعلمی]

❖ شواهد

- اللَّهُمَّ إِنِّي اسأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا جَلِيلُ: پروردگارا! به
درستی که من به احترام نامت از تو می‌خواهم،
ای بزرگوار!
[جوشن کبیر، بند ۱۳]
- سُبْحَانَكَ يَا جَلِيلُ: منزهی تو، ای شوکت‌مند!
[دعای مجیر]
- قوله تعالى: «قُلْ تَعَالَوْا» الآية - جلیل و جبار،
خدای بزرگوار، وفادار نیکوکار، خداوند دادگر.

گشاینده‌ی هر در، آغازکننده‌ی هر سر.
[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۵۳۲]
الهامش از جلیل و پیامش ز جبرئیل

رایش نه از طبیعت و لطفش نه از هوی
[قصاید فارسی، سعدی]

کاتبی کش نشئه‌ی وصف جلالت در سر است
لرزه در تحریر کلکش از بنان انداخته
[غالب دهلوی، قصاید]

ز چند سال به مرگ تو و تباهی رزق
شده است حکم خود از پیشگاه ربّ جلیل
[قطعه‌ها، غالب دهلوی]

درین بود و وحی از جلیل الصفات
در آمد به عیسی علیه الصلوة
[باب چهارم، بوستان سعدی]

رک - المعجم والمفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صندوق، ص ۱۰۱ و ۱۰۲.
رک - المعجم والمفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۶،
ص ۴۰۱۵.

- یا مَنْ عَطَانَهُ شَرِیفٌ: ای آن که بخشش او شریف است! [جوشن کبیر، بند ۴۸]

- سُبْحَانَكَ یا جَوَادُ: منزّهی تو، ای بخشنده!

[دعای مجیر]

- در زبور داوود است: «ای پسر آدم! چرا واغیر من دوستی گیری، که سزای دوستی، منم. چرا نه با من بازار کنی، که جواد و مفضل، منم. چرا با من معاملت نگیری، که بخشنده‌ی فراخ‌بخش، منم. [کشف الاسرار، جلد ۴، ص ۲۳۰]

- او جَلّ جلاله عطا که دهد، به کرم خود دهد، نه به استحقاق تو؛ به جود خود دهد، نه به سجود تو؛ به فضل خود دهد، نه به فعل تو؛ به خدایی خود دهد، نه به کدخدایی تو.

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۵۴۶]

بسیار جود (اقرب الموارِد)؛ و این بر خدا اطلاق گردد، به خلاف سخی. (آنندراج)
[لغتنامه دهخدا] (منتهی‌الارب).

❖ شواهد

- یا جَوَادُ لَا یَبْخُلُ: ای بخشنده‌یی که بخل نورزد! [دعای جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا أَجْوَدَ الْأَجْوَدِینَ: ای بخشنده‌ترین بخشنندگان! [جوشن کبیر، بند ۶۳]

- یا أَجْوَدَ مِنْ کُلِّ جَوَادٍ: ای بخشنده‌تر از هر بخشنده‌یی! [جوشن کبیر، بند ۴۵]

- یا مَنْ لَا عَطَاءَ إِلَّا عَطَانُهُ: ای آن که بخششی

جز بخشش او نیست! [جوشن کبیر، بند ۵۵]

بخش دوم / اسماء وصفات الهی در قرآن، متون دینی و ادبیات فارسی □ ۴۲۷

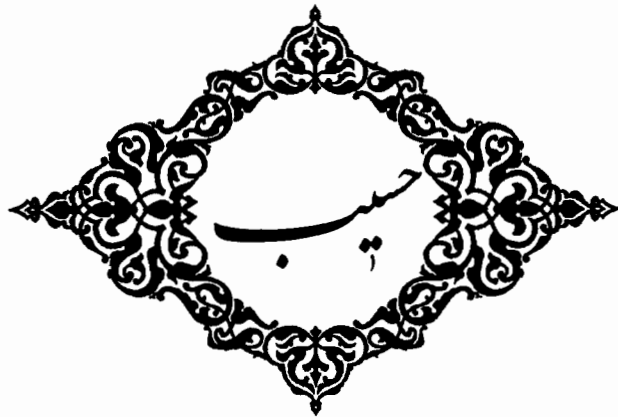

رک ← المعجم والمفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۷،
ص ۴۳۸۳.

رک ← المعجم والمفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۳۰،
ص ۲۲۰۹۸، تحت کلمه «الواهبین»

رک ← المعجم والمفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۱۱۱.

رک ← المعجم والمفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۷،
ص ۲۳۸۸.

حسابگرِ کردار، رفتار، حالات و اندیشه‌ی مخلوقات، همیشه بسنده و شمارشگر. از اسماء افعال است. در قرآن سه مرتبه آمده است.

□ الله حسیب لحفظ اموال الیتامی: خداوند همیشه بسنده و شمارشگر است برای حفظ اموال یتیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكُنْ لِلَّهِ حَسِيبًا ۚ﴾ ۴/۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: یتیمان را آزمایش کنید، تا هنگامی که بالغ شده و تمایل به نکاح پیدا کنند؛ آن‌گاه اگر آنها را دانا به درک مصالح زندگی خود یافتید، اموالشان را به آنها باز پس دهید؛ و اموال آنها را به اسراف و عجله هدر

ندهید، بدین اندیشه که مبدا کبیر شوند (و اموال خود را از شما بازستانند)، و از اولیای ایتم هر کس که دارا و متمول است، به کلی از هر قسم استفاده از اموال یتیم خودداری کند؛ و هر کس که فقیر و نادار است، در مقابل نگهداری از مال یتیم به قدر متعارف از نزاق نماید. سپس وقتی که یتیمان بالغ شدند و اموالشان را به آنها پس دادید، بر ردّ اموال آنان به خودشان گواه و شاهد بگیرید؛ و کافیست خداوند را، که همیشه بسنده و شمارشگر و محاسب اموال (مردم) است. در تفاسیر روح الجنان از ابوالفتح رازی، و کشف‌الاسرار میبیدی آورده شده: «این آیه

فخر رازی در کتاب اسماء الحسنی خود درباره‌ی کلمه‌ی حسیب، سه معنی ذکر نموده است:

● **اوّل: به معنی کافی و بسنده**

وی می‌گوید: «در این زمینه حسیب، فعلیست به معنی مُفْعِل، همانند الیم به معنی مُوْلِم؛ چنان‌که عرب می‌گوید: نَزَلْتُ عَلَى فُلَانٍ فَأَكْرَمَنِي وَ أَحْسَبَنِي. یعنی: فرود آمدم نزد فلانی. پس مرا اکرام و احترام کرد، و چیزی به من عطا نمود، که کفایت کرد مرا».

نیز می‌گوید: «این صفت لایق کسی جز خداوند نیست؛ و هر کفایتی که به دست آید، یا به وسیله‌ی خداوند است، یا به وسیله‌ی مخلوقات او. و هر کفایتی هم که از مخلوقات به دست آید، در واقع، از ناحیه‌ی خداوند به دست آمده است. در حقیقت، کافی و بسنده همان خداوند است و بس».

● **دوم: حسیب به معنی محاسب**

همانند ندیم به معنی منادِم، و جلیس به معنی مُجَالِس. در آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿كُنْ بِنَفْسِكَ عَلَىٰ كَنُفٍ﴾ به معنی محاسب است، زیرا خداوند است که در روز قیامت خلق را محاسبه نماید. در عین حال، باید دانست که محاسبه‌ی خداوند نسبت به عبد، همانند تذکر و یادآوری آنهاست، به آنچه که عمل کرده‌اند از حسنات و سیئات، و شناخت پاداش و جزای اعمال آنها از ثواب و عقاب؛ و این، بازگشت به صفات فعلی خداوند می‌نماید.

درباره‌ی ثابت بن رفاعه نازل گردیده. پدرش از دنیا رفت، در حالی که او طفلی بیش نبود. عموی وی سرپرست و قیم او قرار گرفت، و نزد رسول خدا (ص) آمد و گفت: یا رسول الله! برادرزاده‌ام در تحت سرپرستی و قیمومیت من است. تکلیف من با او چیست؟ و در چه وقت باید مال او را بدهم؟ سپس این آیه نازل گردید:

□ **الله حسیب یتحیات الناس:** خداوند همیشه بسنده و حسابگر به احترامات مردم نسبت به یکدیگر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا﴾ ۴/۸۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر گاه کسی شما را ستایش کرده و احترام بگذارد، شما نیز در مقابل باید به ستایش و احترامی بیشتر یا همانند آن به وی پاسخ دهید. همانا خداوند درباره‌ی هر چیزی، حسابگر، کافی و همیشه بسنده است.

□ **الله حسیب لتبلیغ رسله:** خداوند همیشه بسنده و کافیت، درباره‌ی تبلیغ رسولان خود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكُنْ بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾ ۳۳/۳۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: این سنت خداوند است در حق آنانی که تبلیغ رسالت خدا را به خلق انجام دهند، و از خدا می‌ترسند، و از هیچ کس جز خدا باکی ندارند. و خداوند، خود کافیت که همیشه بسنده و مراقب و حسابگر (کار خلق به تنهایی) باشد.

● سوم: حسیب به معنی شریف

حَسَبَ یعنی شَرَف؛ و حسیب همان شریفیست که از برای او خصال شرف باشد. بنابراین، معنی حَسَب خدا یعنی صفات مجد و شرف؛ و نعوت کمال و جلال نیست، مگر از برای خداوند. و اما حظّ و بهره‌ی عبد از این صفت، آن است که، اگر به معنی کافی بگوییم، عبد باید کوشش کند، تا در ظاهر امر سبب شود برای کفایت حاجات محتاجین؛ و اگر به معنی محاسب بدانیم، نصیب عبد چیز است که رسول خدا فرمود: «حاسبوا قبل ان تحاسبوا» یعنی: به حساب خودتان برسید، پیش از اینکه مورد محاسبه و حساب الهی قرار گیرید. و اگر به معنی شرافت بدانیم، شرافت وجود پیدا نمی‌کند، مگر در معرفت و اطاعت از خدا.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «حسیب به معنی محاسب و کافیت و به هر دو معنی آمده است.»

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «حسیب که از صفات و اسمای الهیست، یعنی مُدِرک و درک‌کننده اجزا و مقادیر است که بندگان آن را با حساب می‌دانند، ولی خداوند بدون حساب می‌داند. عمل خداوند بر حساب و محاسبه کردن نیست.»

و نیز می‌گوید: «حسیب گاهی از اوقات به معنی بسنده و کافیت.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[سریع الحساب] زود حساب؛ خدایی که در روز قیامت، در یک چشم بر هم زدن، به حساب هر کسی رسیدگی می‌کند.

□

[سریع الحساب] از اسمای حسنی است و هشت مرتبه در قرآن مجید آمده است: «وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ» بقره: ۲۰۲، «إِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» ابراهیم: ۵۱. دو بار نیز آمده: «سَرِيعُ الْعِقَابِ» که عنقریب خواهیم گفت. ظاهر آن است که حساب و عقاب، فاعل سریع؛ و الف و لام، عوض از مضاف الیه است، یعنی: «سَرِيعُ حِسَابُهُ» - سَرِيعُ عِقَابُهُ». احتمال نزدیک به یقین آن است که مراد از حساب در این آیات، ثواب و عقاب است؛ به عنوان مثال در آیه‌ی: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ * أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ» بقره: ۲۰۱ و ۲۰۲، سَرِيعُ الْحِسَابِ راجع به ثواب دنیا و آخرت است؛ و در آیه‌ی: «وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» آل عمران: ۱۹، راجع به عقاب است. بر این اساس، مراد آن است که، ثواب و عقاب خدا چون وقتش رسد، فوریت و معطلی ندارد، نظیر: «وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ» قمر: ۵۰ و «فَأَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لَا يَشْعُرُونَ» اعراف: ۹۵ نه اینکه دیگران کنند حساب می‌کنند؛ و خداوند در حساب کردن تندتر است. خلاصه آنکه سریع الحساب در جاهایی که مراد از آن عذاب است،

مثل آیهی: «إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ...»
انعام: ۱۶۵ می باشد.

مرحوم طبرسی در چند جا سَرِيعُ الْحِسَابِ را
سریع المجازات گفته است. ناگفته نماند، ظهور
سَرِيعُ الْحِسَابِ در بسیاری از آیات، در ثواب
و عذاب دنیویست. ولی آیهی ۵۱ سورهی
ابراهیم و آیهی ۱۷ سورهی غافر، در عذاب
اخروی صریح است. بنابراین، کلمهی سریع
الحساب به دنیا و آخرت هر دو شامل است. «إِنَّ
رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ»
انعام: ۱۶۵. این آیه در سورهی اعراف آیهی
۱۶۷ تکرار شده و در آن جا لَسَرِيعُ است با
زیادت لام. در جواب اینکه، سریع العقاب با
غفور و رحیم چه تناسبی دارد؟ باید گفت: مراد
آن است که خداوند، بالذات غفور و رحیم است،
ولی اگر بنا شود روی عللی بندهی خود را عذاب
کند، عذابش فوریت و معطلی ندارد. از هر دو
آیه به نظر می آید که مراد از سریع العقاب،
عذاب دنیویست. به عنوان مثال آیهی دوم
چنین است: «وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ إِلَى
يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُوءَ الْعَذَابِ إِنَّ رَبَّكَ
لَسَرِيعُ الْعِقَابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ» چنان که
آیهی اول نیز ظاهرش چنین است.

[قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۲۵۶]

○ الْحَسِيبُ: مَنْ قَالَ سَبْعَ أَسابِعَ حَسْبِيَ اللَّهُ
الحَسِيبُ و يبدأ من يوم الخميس، يقول ذلك في
كل يوم من كل أسبوع سبعين مرة كفي مؤونة ما
يطلبه و نجاً مما يخافه.

و لتيسير الأمور قل يوماً ۸۰ مرة «يا حسيب»
[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

○ الحسيب: يکفي عبادہ و يحاسبهم.
[قاموس الاسماء العربیہ]

○ الحق الحسيب، الحميد الحق
[کتاب التوحيد، شيخ صدوق، ص ۱۹۴، س ۳۲]

○ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ
[کتاب التوحيد، شيخ صدوق، ص ۲۳۴، س ۵]

❖ شواهد

.... و خدای عزوجل، زودشمار است.
[آیهی ۳۹ نور، ترجمه تفسیر طبری]

.... حقا که خدای تعالی زودشمار است.
[آیهی ۵۱ ابراهیم، ترجمه تفسیر طبری]

- ... يا حَسِيبُ: ای حسابگر! [جوشن کبیر، بند ۴۴]
- «وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ»: واللّه آسان کار است
زود توان. [کشف الاسرار، ج ششم، ص ۵۳۰]

- يا مَنْ هُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ: ای آن که او زود
حسابرِس است! [جوشن کبیر، بند ۴]

- فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ: اللّه زود شمار است،
زود توان، زود پاداش.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۵]
- يا مَنْ هُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ: ای آن که او زود
حسابرِس است! [جوشن کبیر، بند ۴]

- يا مَنْ فِي الْحِسَابِ هَيِّئْتُه: ای آن که در
حسابرِسی ترس اوست! [جوشن کبیر، بند ۴۲]

- تَعَالَيْتَ يا حَسِيبُ: برتری تو، ای حسابگر!
[دعای مجیر]

- قال النَّبِيُّ - إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَحْسَبُ الْخَلْقَ فِي قَدَرٍ

حَلَب شَاةٍ - گوید: الله زودشمار است، که چون یکی را شمار کرد، همه خلق را شمار کرد؛ چندان که کسی یک چشم بیرون نکرد. وی شمار همه خلقان همه بکند، که نه حاجت به شمار کردن دارد، نه در آن تأمل و تفکر کردن. از دور آدم تا منتهی عالم لا، بل که از ابتدای آفرینش تا آخر، که قیامت پدید آید، اعمال بندگان و حرکت آفریدگان و دم زدن ایشان همه داند و شمردن آن تواند. و خُرد و بزرگِ آن بیند، و بنده را از آن خبر دهد، و جزا کند. این است که گفت عز و علا: ﴿يَوْمَ يَبْعَثُ اللَّهُ جَمِيعاً فَيَنْتَبِعُهُمْ بِمَا عَمَلُوا، أَحْصِيهِ اللَّهُ وَ نَسُوهُ﴾

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۵۴۴]

- خداوند به اندازه‌ی یک چشم بر هم زدن،

حساب همه را می‌رسد: ﴿إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى مُحَاسِبُ الْخَلَائِقِ كُلُّهُمْ فِي مِقْدَارِ لَحِ الْبَصَرِ﴾ و این به خاطر آن است که خداوند همانند مخلوقات نیست، که محدودیت هستی آنها سبب شود موضوعی، او را از موضوع دیگر غافل سازد. [تفسیر نمونه، جلد دوم، ص ۴۰]
- که خدای هست زودشمار.

[تفسیر قرآن کوفی کهن]

حساب همه کارها با خداست

خدا آگه است از همه کم و کاست

[ح. م: پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۴، ص ۹۹۳۲، تحت کلمه‌ی اسرع.

سریع الحساب: برابر فارسی حسیب.

[فرهنگنامه قرآنی]

یک مرتبه در قرآن آمده است. این اسم و صفت خداوندی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد حَفَا یَحْفُو حَفَوًا، از باب نَصْر ینَصُرُ به معنی بخشیدن و مهربانی کردن، و نیز بازداشتن و منع از خیرات. گفته‌اند که، در واقع از لغات اِضداد است. و نیز گفته‌اند، حَفَاهُ اللهُ اِیْ اَکْرَمَهُ اللهُ یعنی: خداوند او را احترام و اکرام نمود. و نیز به معنی استقصاء در سؤال و اصرار در مطالبه یا بحث در آن است. و کلمه‌ی حَفَی، همان مُصَرَّر در سؤال، و نیز به معنی دانشمندی که دارای علم زیاد باشد، خواهد بود؛ و نیز کسیست که چیزی را به حقیقت بشناسد؛ و نیز کسیست که در احترام و نیکویی مبالغه و زیاده‌روی کند.

و نیز ثلاثی مجرد این کلمه، حَفَی یَحْفَی حَفَاً و حُفُوً با الف مقصورة، از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به معنی خسته شدن و یا راه رفتن بدون کفش، و نیز به معنی برهنگی پا و بی‌کفشیست؛ چنان‌که حُفُوً به همین معنیست. باب اِفعال آن اِحْفَاء، یعنی پافشاری کننده.

□ اللهُ حَفَیْ اِبْرَاهِیْمَ: خداوند نسبت به ابراهیم پیامبر، مهربان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اِنَّهٗ كَانَ بِنِیْ حَفِیًّا؛ ۱۹/۴۷﴾ در ابتدای آیه چنین آمده است: ابراهیم به آذر (پدرش یا عمویش) گفت: سلام بر تو! من از خداوند برای تو (در صورت ایمان و اعتقاد به یکتایی او) طلب آمرزش می‌کنم؛ که خدای من

نسبت به من خیلی مهربان است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الحق، الحسب، الحمید، الحق

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۹۵، ص ۱]

❖ شواهد

- «إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا»: که خدای من بسیار در حق

من مهربان است. [سوره مریم، آیه ۴۷، جزء ۱۶]

- ... یا حَقِّ: ای ستایشگر! [جوشن کبیر، بند ۲۱]

- یا حَقِّ: ای نوازشگر! [جوشن کبیر، بند ۲۱]

- سُبْحَانَكَ یا حَقِّ: منزهی تو، ای مهربان!

[دعای مجیر]

- نام خداوند کریم مهربان، لطیف و رحیم

و نوازنده‌ی بندگان، یگانه و یکتا در نام و نشان،

دارنده‌ی جهان، نعمت‌بخش آفریدگان

و دلگشای دوستان... [کشف الاسرار، ج دوم، ص ۴۰۷]

الهی! نوازنده‌ی غریبان تویی، و من غریبم.

دردم را دواکن، که تویی طبیبم. ای دلیل هر

گمگشته! [مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری]

- بار خدای همه بارخدایان، و پادشاه همه

پادشاهان، نوازنده‌ی رهیگان، راهنمای ایشان.

[کشف الاسرار، ج دوم، ص ۸۰]

- قوله تعالى: «والمؤمنون والمؤمنات بعضهم

اولیاء بعض» پاک است و بزرگوار و مهربان،

خداوند جهان و جهانیان، دارنده‌ی همگنان،

نوازنده‌ی دوستان، یار درویشان، پناه ضعیفان

و یادگار بی‌دلان. [کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۱۷۷]

گفتم: که چو زیرم و به دست تو اسیر

بنواز مرا، مزن تو ای بدر منیر!

گفتا: که ز زخم من تو آزار مگیر

در زخمه بود همه نوازیدن زیر

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

ای جهان را ز هیچ سازنده

هم نوابخش و هم نوازنده

[هفت پیکر، نظامی]

بی‌طمعیم از همه سازنده‌ی

جز تو نداریم نوازنده‌ی

[مخزن الاسرار نظامی]

ای بارخدای! کارسازنده تویی

بنواز مرا، زان که نوازنده تویی

بر خاک ره مدّلت افتاده منم

بر مسند عزّ و جاه، پاینده تویی

[تذکره‌ی نصرآبادی، ص ۲۹]

حفیظ نامیست از نام‌های خدای تعالی، یعنی آن که از علم او چیزی غایب نیست. [آندراج]

□

نگهبان؛ نگاهدارنده‌ی موجودات؛ همیشه نگهبان. از اسمای افعال است. سه مرتبه در قرآن ذکر شده است.

این اسم و صفت خداوندی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد حَفِظَ یَحْفَظُ حِفْظاً از باب علیم یعلّم، یعنی نگاهبانی کردن، حفظ و مراعات کردن چیز است؛ و به معنی از بر کردن و به حافظه سپردن.

صاحب مفردات می‌گوید: «حفظ گاهی به هیأت نفّسی که ثبات آن منجر به فهم می‌شود،

اطلاق می‌گردد؛ و گاهی به قوّه‌ی ضبط و رعایات استعمال می‌شود. گاهی هم حفظ، کنایه از عَفَت و پاکدامنیست. حفیظ گاهی به معنی حافظ اسم فاعل است؛ و حَفِظَةُ به معنی خشم و حمیت است؛ و حَفِیظَةُ نیز به معنی غضب است. باب افعال آن إحفاظ، یعنی به خشم درآوردن؛ و باب تفعّل آن تحفّظ، به معنی پرهیز کردن، هشیار و بیدار بودن و یک‌یک یادگرفتن است؛ و نیز به معنی دوری و قَلَت غفلت است. و بعضی می‌گویند، به معنی قَلَت عقل نیز می‌باشد. باب مفاعله‌ی آن محافظت و حِفَاف، به معنی پیوسته بودن در کار و نگاهبانی کردن است.»

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «حفیظ به معنی حافظ بود، چون علیم به معنی عالم، و حکیم به معنی حاکم، و حافظ به معنی نگاهدارنده بود. ربّ العزّة جلّ جلاله نگاهدارنده‌ی همه‌ی موجودات است به قدرت خود، از آسمان و زمین و عرش و کرسی و بهشت و دوزخ و غیر آن؛ و نگاهدارنده‌ی دل‌های خواصّ خود است از التفات به اغیار. و این سرّ همه نعمت‌ها و سرّ همه کرامت‌هاست.»

بی‌هیقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «معنی حفیظ، موثوق و اطمینان‌یافته است از جانب خدا به ترک تضییع و تباه کردن.»

ابوسلیمان می‌گوید: «حفیظ همان حافظ است، همانند قدیر و علیم؛ و خداوند حفظ می‌کند آسمان‌ها و زمین و آنچه که در آن دو موجود است، تا در مدّت بقای خودشان باقی باشند.»

□ الله حفیظ: خداوند همیشه نگهبان است. چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ رَبِّي عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِیظٌ؛ ۱۱/۵۷» در ابتدای آیه از قول هود پیامبر به قوم عاد می‌فرماید:

پس شما ای قوم! هر گاه از حق روی بگردانید، من به وظیفه‌ی خود، که ابلاغ رسالت می‌باشد، قیام کردم... تا آن جا که می‌فرماید: (بدانید که) پروردگار من به همه چیز حافظ و همیشه نگهبان است.

و نیز می‌فرماید: «وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِیظٌ؛ ۳۴/۲۱» در ابتدای آیه می‌فرماید: در صورتی که شیطان بر مردمان تسلّطی نداشت، (بلکه از حرص دنیا پیرو او شدند). تا آن جا که می‌فرماید: همانا پروردگار تو بر همه چیز حافظ و همیشه نگهبان است.

و نیز می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِیظٌ عَلَيْهِمْ؛ ۴۲/۶» و کسانی که غیر خدا را محبوب و معبود خویش برگرفته‌اند، (باید بدانند) که خداوند نگهبان همیشه (اعمال و رفتار) آنان است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمّدباقر محقّق]

□

(لغت فاعلی مرکّب) نگهبان؛ محافظ.

[ناظم‌الاطباء]

نگاهداننده؛ حفیظ. [دمخدا]

○ الحفیظ: يحفظ عباده و كونه من الخلل والاضطراب، و يحفظ أعمال العباد للحساب.

[قاموس اسماء العربیه]

○ الحفیظ: مَنْ ذكره بعده لم يفرع و لو مَثَى في مسبّعات الأرض و هو أمان من الفرق سریع الإجابة للخائفین ذاكره لا يزال محفوظاً.

[خواص الاسماء الحسنی، الاحلمی]

❖ شواهد

– إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا...: خدا مؤمنان را از هر شرّ و مکر دشمن نگاه می‌دارد.

[آیه ۳۸ حجّ، جزء ۱۷]

- ... حقا که خدای من بر هر چیزی نگاهبان

است. [آیه ۵۷ هود، ترجمه تفسیر طبری]

- ... و خدای عزوجل بر همه چیز نگاهبان است.

[آیه ۱۲ هود، ترجمه تفسیر طبری]

- یا حَفِیْظُ: ای نگهدار! [جوشن کبیر، بند ۷۳]

- یا حَافِظُ مَنْ اسْتَحَفَّظَهُ: ای نگاهبان کسی که

خواستار نگهداری از اوست! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- یا حَافِظاً غَیْرَ مَحْفُوظٍ: ای نگهدار بی نگهدار!

[جوشن کبیر، بند ۴۶]

- ... یا حَافِظُنَا: ای نگهدار ما! [جوشن کبیر، بند ۵۳]

- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا حَافِظُ: بار خدایا! به

درستی که من از تو می خواهم به حرمت نامت،

ای نگاهبان! [جوشن کبیر، بند ۸۹]

- یا حَافِظاً لَا یَسْغُلُ: ای نگهداری که

غفلت نکند! [جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا مَنْ لَمْ یَنْتَبِکِ السُّتْرُ: ای آن که

پرده در نمی کند! [جوشن کبیر، بند ۲۲]

- یا مَنْ حَفِظَنِي وَكَفَانِي: ای آن که مرا حفظ کرد

و حمایتم کرد! [جوشن کبیر، بند ۶۶]

- یا مُهَيِّمٍ: ای نگاهبان! [جوشن کبیر، بند ۱۷]

- یا رَقِيبٌ: ای نگاهبان! [جوشن کبیر، بند ۲۴]

- یا کَالِي مَنْ اسْتَكَلاهُ: ای نگاهبان آن که از او

خواهان نگهداری کند! [جوشن کبیر، بند ۶۰]

- یا عِصْمَةَ الْخَائِفِ الْمُسْتَجِيرِ: ای نگاهبان ترسان

پناه گزین! [جوشن کبیر، بند ۷۹]

- یا مَنْ هُوَ بِمَنْ اسْتَحَفَّظَهُ رَقِيبٌ: ای آن که او به

هر کس وی را نگهدار شمرد، نگاهبان است!

[جوشن کبیر، بند ۹۶]

- مَنْ لَا حِرْزَ لَهُ یا حِرْزُ: ای نگهدار آن که

نگهداری ندارد! [جوشن کبیر، بند ۲۸]

- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا عَاصِمُ: بار خدایا! به

درستی که من از تو می خواهم به احترام نامت،

ای نگهدار! [جوشن کبیر، بند ۲۹]

- یا عَاصِمٍ مَنِ اسْتَعَصَمَهُ: ای نگهدار کسی که

خواستار نگهداری از اوست! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- یا مَنْ عَصَمَنِي وَكَفَانِي: ای آن که مرا نگهداری

کردی، و کفایتم کردی! [جوشن کبیر، بند ۶۶]

- فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظاً: الله خود به است به

نگهبانی، و هو اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، و او مهربان تر

مهربانان است. [کشف الاسرار، ج پنجم، ص ۹۶]

- تَعَالَيْتَ يَا حَفِیْظُ: برتری تو، ای نگهدار!

[دعای مجیر]

- سُبْحَانَكَ يَا حَافِظُ: منزهی تو، ای نگاهبان!

[دعای مجیر]

- من قوله: «و ما من دَابَّةٌ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى

اللَّهِ رِزْقُهَا» الله است نگهدارنده ی زمین

و آسمان. من قوله: «إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ

السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ» الله است کفایت کننده ی

شغل بندگان. من قوله: «إِلَيْسَ اللَّهُ

بِكَافٍ عَبْدَهُ» الله است راهنماینده ی مؤمنان.

من قوله: «وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِي الَّذِينَ آمَنُوا»

الله است غیب دان و نهان دان. من قوله: «يَعْلَمُ

السِّرَّ وَ الْخَفَى» الله است آمرزنده ی گناهان.

من قوله: «إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذَّنُوبَ جَمِيعاً» الله

است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان. من قوله:

«وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيماً»

[کشف الاسرار، ج هفتم، ص ۴۹۵]

- نگاهدار و معینت خدای باد، که هرگز به جز
خدای نباشد نگاهدار معین را. [اسدی]
- ... خداوند پادشاه بر همه پادشاهان نگاهدار،
خالق مخلوق و روزی‌دهنده...

[بازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]
ای درون‌پروور برون‌آرای

وی خردبخش بی‌خرد بخشای
خالق و رازق زمین و زمان

حافظ و ناصر مکین و مکان
[سنایی]

حکمت او بر نهد بار همه

وای عجب او خود نگهدار همه
[عطار، منطق الطیر]

کاروانی که بود بدرقه‌اش حفظ خدای

به تجلّ بنشیند، به جلالت برود
[حافظ]

تن و جانت یزدان نگهدار باد!

دلت شادمان بخت بیدار باد!
[فردوسی]

همه گیتی از دشمن توست پاک

چو ایزد نگهدار باشد، چه باک!
[اسدی]

تویی بهترین حافظ جان ما

تویی مهربانتر ز هر آشنا
[ح.م. پرواز]

نگاهبان: برابر فارسی حفیظ. [فرهنگنامه قرآنی]

نگاهداز: برابر فارسی حفیظ. [فرهنگنامه قرآنی]

نگهبان: برابر فارسی حفیظ. [فرهنگنامه قرآنی]

رک ۳۰ المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۸
ص ۵۲۶۹ و ۵۲۷۴

رک ۳۰ المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۸
ص ۵۲۷۱ و ۵۲۸۲

راست؛ درست؛ سزاوار. از اسماء ذات است.
چهارده مرتبه در قرآن ذکر شده است.

این اسم و صفت الهی، مصدر ثلاثی مجرد حَقَّ
يَحَقُّ حَقًّا از باب نَصَرَ يَنْصُرُ، به معنی داد خود را
گرفتن، حق خود را به دست آوردن، غلبه کردن
و واجب بودن است؛ چنان که می گویند: حَقُّ
الْأَمْرِ أَيْ أَثْبَتُهُ و أَوْجِبْتُهُ؛ یعنی: ثابت گردانید
او را، حَقَّ يَحَقُّ حَقًّا از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ، به
معنی واجب شدن؛ و حَقَّ يَحَقُّ از باب عَلِمَ
يَعْلَمُ، أَيْ وَجَبَ عَلَيْهِ، یعنی واجب گردید بر او.
و نیز دو باب فوق به مصادر حَقًّا و حَقَّقَهُ، به معانی
واجب شدن کار و لازم شمردن آن نیز می آید.
حق مصدر است، به معنی ضد باطل؛ و نیز به

معانی یقین، عدل، موجود ثابت، حظ، نصیب،
مال، مُلک، حزم، کار گذشته و مرگ. نیز
دلالت بر محکم بودن چیزی هم می باشد؛ و
نیز به معنی صحیح بودن هر چیزی هم می آید.
و جمع آن حقوق است. و نیز به معانی سزاوار،
راستی، واجب، درست و راست هم می آید. باب
إفعال آن، إِحْقَاق، یعنی غلبه بر حق نمودن؛
یعنی از روی حق بر او غلبه نموده است. باب
تفعّل آن، تَحَقَّقَ، به معنی تثبّت، ثابت و قطعی
شدن است. باب استفعال آن استحقاق، به
معنی مستوجب، سزاوار بودن و شایسته بودن
است. بـاب تفعیل آن تحقیق؛ چنان که
می گویند، حَقَّقَهُ؛ یعنی: تأکید بر آن کرد و آن

را لازم شمرد. محقق، اسم فاعل یعنی بازجو و فاجص؛ و محقق، اسم مفعول یعنی درست و استوار و قطعی.

بیهقی از قول حلیمی در کتاب الاسماء والصفات می‌گوید: «حق یعنی موجودی که انکار او نشاید، و اثبات او لازم و حتمیست، و اعتراف به او نیز همچنین. و وجود باری تعالی اولی از آن است که به وجود او اعتراف واجب باشد.»

فخر رازی در شرح الاسماء الحسنی می‌گوید: «باید دانست که حق، همان موجود است، و باطل، همان معدوم. و وقتی که چیزی واجب‌الوجود لذاته باشد، اعتقاد و اقرار به وجود او، مستحق تقدیر و اثبات خواهد بود؛ و به ناچار چنین اعتقاد و اقراری حق خواهد بود. ولی وقتی که چیزی واجب‌العدم باشد، اعتقاد و اقرار به وجود او، مستحق عدم خواهد بود؛ و به ناچار چنین اعتقاد و اقراری باطل می‌باشد.

بنابراین می‌گوییم، شیء یا واجب لذاته است، یا ممتنع لذاته، و یا ممکن لذاته. و اما چیزی که واجب لذاته باشد، او حق محض است؛ و چیزی که ممتنع لذاته باشد، او باطل محض است؛ ولی چیزی که ممکن لذاته باشد، وجود او بر عدم او ترجیح و برتری نخواهد داشت، مگر به ایجاد کردن موجد و به وجود آوردن؛ و چنین موجودی اگر موجد آن، آن را به وجود نیاورده باشد، بر عدم و نیستی باقی خواهد ماند. بنابراین، هر شیء ممکن از لحاظ

خودش و من حیث هو، باطل و نابودشونده خواهد بود. و به همین مناسبت است که خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ ۲۸/۸۸ و باز به همین مناسبت است که عارفان می‌گویند، لا موجود فی الحقیقة الا الله؛ و نیز هر ممکنی، موجودشونده است به تکوین و هستی بخشیدن واجب‌الوجود؛ و واجب الوجود، موجودیست که قرار می‌دهد هر چه را که غیر خود اوست (از لحاظ هستی بخشیدن). حق، و این همان است که خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿وَيُحَقِّقُ اللَّهُ الْحَقَّ بَكَلَمَاتِهِ﴾ ۱۰/۸۲ بنابراین، ذات احدیت حق است لذاته، و استوار و پایداردارنده است حق را. و وقتی که ثابت گردید که ذات باری تعالی حق است لذاته، اعتقاد به وجود او، و معتقد شدن به موصوف قرار گرفتن او به صفات متعالی، و حق بوده، و سزاوار به معتقد گردیدن به آن صفات است.»

حاجی سبزواری بنا به نقل از معلّم ثانی (ابونصر فارابی) می‌گوید: «حق به موجودی گفته می‌شود که حاصل بالفعل است؛ و نیز حق به موجودی گفته می‌شود که راهی به بطلان در آن وجود ندارد؛ و اوست واجبی که بطلان با او مخالطت نکند. الا کل شیء ما خلا الله باطل.»

● آیات مربوط به حق

□ الملائكة الحفظة یردّوكم عند الموت الی الله الحق (فرشتگان حافظند که شما مردم را بعد از قبض روح به سوی مولای شما یعنی حق، رد

کرده و می‌فرستند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلِيَهُمُ الْحَقِّ ۖ ۶۲/۶﴾ در آیه‌ی قبل از آن می‌فرماید: خداوند بر شما مردم، فرشتگانِ حافظان را فرستد: آن‌هم در هنگام مرگ، که از شما قبض روح کنند و بمیرانند. سپس در این آیه می‌فرماید: و شما را بعد از آن به سوی مولای شما، حق، برمی‌گردانند.

□ يوم القيامة كل نفس يرد إلى الله الحق: در روز قیامت هر نفسی به سوی مولای خود، که حق تعالی باشد، برمی‌گردد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هَٰذَا لِكَيْ تَبْلُغَ كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلِيَهُمُ الْحَقِّ ۖ ۳۰/۱۰﴾ یعنی: در آن روز (قیامت) هر شخصی پاداش اعمال نیک و بدی که پیش از این کرده، خواهد دید. و همه به سوی مولا و معبود حقیقی خود، حق تعالی بازگردانده شوند.

□ ليس بعد الحق إلا الضلال: بعد از حق، جز گمراهی چیز دیگری نیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَدْ لَكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ ۚ ۳۲/۱۰﴾ چنین خدایی که پروردگار و پرورنده شماست، حق تعالی است. و بعد از بیان راه حق و خداشناسی، چیزی جز گمراهی نیست.

□ الولایة منحصر لله الحق: ولایت و حکمفرمایی (در دنیا و آخرت)، در انحصار و مخصوص حق است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هَٰذَا لِكِ الْوَلَايَةِ لِلَّهِ الْحَقِّ ۖ

۱۸/۴۴﴾ در چنین موقعی (در دنیا و آخرت)، ولایت و حکمفرمایی در انحصار و مخصوص حق تعالی است. اوست که بهترین ثواب و نیکوترین عاقبت و سرانجام نیک می‌دهد. □ الله الحق هو الملك المتعال: خدای حق تعالی است، که فرمانروا، بلندمرتبه و بزرگوار است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ ۖ ۱۱۴/۲۰﴾ پس بزرگ و بلندمرتبه و بزرگوار است خدای فرمانروای حق تعالی. سپس می‌فرماید: و تو ای پیامبر! پیش از آنکه وحی قرآن، تمام و کمال به تو برسد، در تلاوت آن شتاب مکن.

ابوالفتوح رازی در تفسیر خود می‌فرماید: «بعضی از مفسرین می‌گویند، علت نزول آیه چنین بوده که وقتی جبرئیل آیات را بر پیامبر نازل می‌نمود، رسول خدا (ص) از شدت علاقه به آیات، پیش از اتمام و پایان یافتن آن، با جبرئیل قرائت می‌کرد. و بعضی گفته‌اند، مراد این آیه آن است که تا تمام آیات قرآن را نشنوی و ندانی، برای اصحاب خود مگو، چنانچه در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله الحق يحيى الموتى و قدیر علی کل شیء: خدای حق است که مرده را زنده می‌کند، و بر هر چیزی تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَيِّبُ الْمَوْتَى ۖ ۲۲/۶﴾ (این آثار قدرت) دلیل بر

آن است که خداوند حق تعالی است که مرده را زنده می‌کند، و به هر چیزی قادر و تواناست.

□ الله الحق و دونه الباطل: خداوند، حق است، و سوای او، باطل.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ﴾؛ ۲۲/۶۲ ﴿حقیقت این است که، ذات خداوندی، حق مطلق است، و هر چه جز او را خوانند، باطل است.﴾

□ الله الملك الحق لا اله الا هو: خداوند فرمانروا و حق است، که جز او خدایی نیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ﴾؛ ۲۳/۱۱۶ پس بزرگوار، بلندمرتبه و بزرگ است خداوند فرمانروا و حق تعالی، که جز او خدایی نیست، و پروردگار عرش کریم اوست.

□ النَّاسُ يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ: مردم می‌دانند که خداوند، اوست حق.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾؛ ۲۴/۲۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: در این روز (قیامت) است که خداوند پاداش و حساب و کیفر آنها را به تمام و کمال خواهد داد؛ و می‌دانند که همانا خداوند است، که اوست حق و راست و درست.

□ الله هو الحق و كل ما يدعون من دون الباطل: خداوند است که حق و درست و راست بوده، و آنچه را که سوای او می‌خوانند، باطل و بیهوده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ﴾؛ ۳۱/۳۰ یعنی: بدین سبب است که خداوند یکتا، حق مطلق است، و آنچه سوای اوست، باطل است؛ و تنها اوست که بلندمرتبه، و بزرگوار و برتر از همه است.

□ قاتلوا مع الذين لا يدينون دين الحق: با کسانی که به دین خدا و حق نمی‌گروند، مبارزه و جهاد کنید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ...﴾؛ ۹/۲۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: (ای اهل ایمان!) با هر که از اهل کتاب (یهود و نصاری) ایمان به خدا و روز قیامت نیاورده، و آنچه را که خدا و رسول حرام کرده، حرام نمی‌دانند، و به دینی که حق فرستاده، نمی‌گروند؛ جهاد و کارزار کنید، تا آن‌گاه که با ذلت و تواضع به اسلام جزیه دهند.

مفسرین می‌گویند، حق در این آیه‌ی شریفه، همان ذات احدیت پروردگار است؛ و برخی هم می‌گویند، مراد از حق، خدا و دین اوست.

در تفسیر مجمع البیان چنین آمده: «می‌گویند این آیه در موقعی که رسول خدا (ص) دستور جنگ با دولت روم را صادر فرمود، نازل گردید؛ و بعد از نزول این آیه غزوه‌ی تبوک شروع شد، چنان‌که مجاهد گفته است و نیز می‌گویند، این آیه برای عموم غزوات می‌باشد.

□ قال الله الحق بأن أقول الحق: خدای حق

می‌فرماید: آنچه می‌گویم، حق است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ أَقُولُ؛ ۳۸/۸۴﴾ خداوند به شیطان پاسخ داد و فرمود: منم حق؛ و حق و حقیقت را بیان می‌کنم و می‌گویم.

صاحب مجمع البیان می‌گوید: «اگر حق اول در آیه مرفوع باشد (که اکثر قراء برآیند)، معنی آیه را به دو قسم گفته‌اند: یکی آنکه، أَنَا الْحَقُّ یعنی خدا فرمود به شیطان که، منم خدای حق؛ و قسم دیگر آن الْحَقُّ مِنِّي یعنی حق و حقیقت و راستی منم، و از جانب من است. ولی عده‌ی دیگری از قراء که آن را به نصب خوانده‌اند، که معنی نام خدا از آن مفهوم نمی‌شود.»

□ الْحَقُّ لَا يَتَّبِعُ الْكَارِهِينَ: خدای حق، از کسانی که از حقیقت بدشان آید، پیروی نمی‌نماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ؛ ۲۳/۷۱﴾ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: یا آنکه آنان رسول خود را نشناخته‌اند، که او را انکار و تکذیب می‌نمایند... سپس در این آیه می‌فرماید: و اگر ذات حق تابع هوای نفس آنان بشود، همانا آسمان‌ها و زمین و هر چه در آنهاست، فاسد خواهد شد.

اکثر مفسرین درباره‌ی این آیه می‌گویند، مراد از حق، ذات احدیت پروردگار است. و بعضی می‌گویند، یعنی اگر آنچه که به محاسن و مصالح خوانده شود، تابع هوای نفس

کافران گردد.

□ اِرَائَةِ الْحَقِّ آیاته فی الآفاق و فی الانفس: خداوند حق، نمایانده‌ی آیات قدرت خود در آفاق و انفس است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ؛ ۴۱/۵۳﴾ یعنی: به زودی ما آیات قدرت و حکمت خود را در آفاق جهان و نفوس بندگان، کاملاً هویدا و روشن می‌گردانیم، تا ظاهر و آشکار گردد بر آنها، که او (خدا) حق است.

صاحب مجمع البیان پنج قول درباره‌ی حق در این آیه ذکر نموده، که یکی از آنها دلالت تامه دارد از اینکه حق، در این آیه‌ی شریفه ذات احدیت پروردگار است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[حق] از اسمای حُسن است. المیزان می‌گوید: «چون خدا بذاته و صفاته غیر قابل زوال است، لذا حق از اسمای حُسنای اوست.»

در مجمع نقل می‌کند: «عَلَّتْ این تسمیه آن است که، امر خدا همه حق است و باطل در آن نیست. بهتر است گفته شود که، ذات و افعال و صفات خدا حق است، یعنی همه‌ی آنها مطابق واقع و در جای و موقع خویش است؛ و معنی حق، چنان‌که گفته شد، مطابقت است.» [قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۱۶۰]

□

نزد صوفیه حق وجود مطلق است، یعنی غیر

مقید به هیچ قید. پس حق، نزد صوفیه عبارت باشد از، ذات خدا. [لغتنامه دهخدا، ذیل کلمه‌ی حق]

□

نزد صوفیه عبارت از ذات الله است. هجویری می‌گوید: «مراد از حق، خداوند می‌باشد، و آنچه خدا بر خود واجب کرده است، حق گویند.»

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۳۲۲]

○ الحق: هو الحق بذاته و أمره حق.

[قاموس الاسماء العربیه]

❖ شواهد

- ... پس خدای عزوجل بسیار حق‌مندتر است و سزاوارتر است که بترسید از او و از عذاب او، اگر هستید شما بگرویدگان به خدای عزوجل.

[سوره‌ی توبه، آیه ۱۳، ترجمه‌ی تفسیر طبری]

- ... یا حَقُّ! ای حق! [جوئن کبیر، بند ۸۵]

- یا مَنْ يُحِقُّ الْحَقَّ بِكُلِّ لَئِيَةٍ: ای آن که حق را، به سخنانش جایگزین کند! [جوئن کبیر، بند ۶۷]

- تَعَالَيْتَ يَا حَقُّ: برتری تو، ای ثابت! [دعای مجیر]
- بدانید که نصرت، از کرامت حق است، نه از قوّت و جلادت شما. [کشف الاسرار، ج ۳، ص ۲۳، ۲۴]

- اما صاحب دنیا، به عین عنایت حق، ملحوظ است و... [گلستان سعدی، باب هفتم]

- ... و ابنای جنس ما را به مرتبه‌ی ایشان که رسانند؟ و ید علیا به ید سفلی چه ماند؟ نبینی که حق جلّ و علا در محکم تنزیل، از نعیم اهل بهشت خبر می‌دهد... [گلستان سعدی، باب هفتم]
- ... اما در حقیقت یک نشان دارد و بس،

آن که در بند رضای حق جلّ و علا بیش از آن باشی... [گلستان سعدی، باب هفتم]

- ... چون مدّت عدّت برآمد، عقد نکاحش بستند با جوانی تند و ترش‌روی تهیدست بدخوی. جور و جفا می‌دید، و رنج و عنا می‌کشید، و شکر نعمت حق همچنان می‌گفت که...

[گلستان سعدی، باب ششم]

- ... این بگفت و نعره‌یی زد، و جان به حق تسلیم کرد. [گلستان سعدی، باب پنجم، ص ۸۹]

- ... به جامع کوفه درآمد. دلتنگ یکی را دیدم که پای نداشت. سپاس نعمت حق به جای آوردم، و بر بی‌کفشی صبر کردم.

[گلستان سعدی، باب سوم]

- یاد دارم که مدّعی درین بیت بر قول من اعتراض کرده بود و گفته: حق تعالی در کتاب مجید از قطع رحم نهی کرده است...

[گلستان سعدی، باب دوم]

- هرگاه که یکی از بندگان گنه‌کار پریشان روزگار، دست انابت به امید اجابت به درگاه حقّ جلّ و علا بردارد، ایزد تعالی در وی نظر نکند... [دیباچه گلستان سعدی]

- حقّ جلّ و علا می‌بیند و می‌پوشد، و همسایه نمی‌بیند و می‌خروشد. [گلستان سعدی، باب هشتم]

- حسود، از نعمت حق بخیل است، و بنده‌ی بی‌گناه را دشمن می‌دارد. [گلستان سعدی، باب هشتم]
- مقربان حق جلّ و علا، توانگرانند درویش سیرت، و درویشانند توانگر همت...

[گلستان سعدی، باب هفتم]

رسانیدن امر حق، طاعت است	- کافران مگه را بیم کرد و گفت: بر من
ز زندان نترسم، که یک ساعت است	و بر خداوند من بیرون میایید، که حق تعالی
[بوستان سعدی، باب اول]	شما را بگذرد! [ترجمه تفسیر طبری]
کسی را که بینی ز حق بر کران	- حق تعالی تقدیر کرده، تا گروهی درویش
منه با وی ای خواجه! حق در میان	باشند. [قابوسنامه]
[بوستان سعدی، باب اول]	- روزی بر استاد امام رفت که بیش از آن نیست
تو را عادت ای پادشه! حق زوِست	که بوسعید حق سُبْحانه و تعالی را دوست
دل مرد حق گوی از این جا قویست	می دارد، و حق سبْحانه ما را دوست می دارد.
[بوستان سعدی، باب اول]	[اسرار التوحید]
تو هرگز مبینشان به چشم پسند	خداوند مکنت به حق مشغول
که ایشان پسندیده‌ی حق، بسند	پراگنده روزی، پراگنده دل
[بوستان سعدی، باب دوم]	[گلستان سعدی، باب هفتم]
گرش رحمت حق نه دریافتی	نرفتم به محرومی از هیچ کوی
غرورش سر از جاده بر تافتی	چرا از در حق شوم زرد روی
[بوستان سعدی، باب دوم]	[سعدی]
ببخشای، که آنان که مرد حقند	چو در سرا و ضرا حالت این است
خریدار دکان بیرونفند	ندانم کی به حق پردازی از خویش
[بوستان سعدی، باب دوم]	[گلستان سعدی، باب هشتم]
تو را با حق آن آشنایی دهد	یکی را که سعی قدم پیشتر
که از دست خویشت رهایی دهد	به درگاه حق، منزلت پیشتر
[بوستان سعدی، باب سوم]	[بوستان سعدی، باب اول]
اگر غرّ و جاه است و گر دام و قید	ملازم به دلداری خاص و عام
من از حق شناسم، نه از عمر و زید	ثناگوی حق، بامدادان و شام
[بوستان سعدی، باب سوم]	[بوستان سعدی، باب اول]
پس آنان که در وجد، مستغرقند	که حق مهربان است بر دادگر
شب و روز در عین حفظ حقند	ببخشای و بخشایش حق نگر
[بوستان سعدی، باب سوم]	[بوستان سعدی، باب اول]

شنیدم که پیری، شبی زنده داشت

سحر، دست حاجت به حق بر فراشت

[بوستان سعدی، باب سوم]

به حقش! که تا حق جمال نمود

دگر هر چه دیدم، خیالم نمود

[بوستان سعدی، باب سوم]

به یاد حق از خلق بگریخته

چنان مست ساقی، که می ریخته

[بوستان سعدی، باب سوم]

تویی سایه‌ی لطف حق بر زمین

پسیمبر صفت، رحمة العالمین

[بوستان سعدی، باب دوم]

نخورد از عبادت بر آن بی‌خرد

که با حق نکو بود و با خلق بد

[بوستان سعدی، باب چهارم]

شنیدم که فرزانه‌ی حق پرست

گریبان گرفتش یکی رند مست

[بوستان سعدی، باب چهارم]

گر از هستی حق خبر داشتی

همه خلق را نیست پنداشتی

[بوستان سعدی، باب چهارم]

اگر جز به حق می‌رود جاده‌ات

در آتش فشانند سجاده‌ات

[بوستان سعدی، باب پنجم]

رضای حق اول، نگه داشتی

دگر، پاس فرمان شه داشتی

[بوستان سعدی، باب هفتم]

کس از دست جور زبان‌ها نرست

اگر خودنمای است و گر حق پرست

[بوستان سعدی، باب هفتم]

بداندیش خلق از حق آگاه نیست

ز غوغای خلقتش به حق راه نیست

[بوستان سعدی، باب هفتم]

نکونام و صاحب‌دل و حق پرست

خط عارضش خوشتر از خط دست

[بوستان سعدی، باب هفتم]

من ار حق شناسم و گر خودنمای

برون با تو دارم، دورن با خدای

[بوستان سعدی، باب هفتم]

جوانمرد و خوشخوی و بخشنده باش

چو حق بر تو باشد، تو بر خلق پاش

[بوستان سعدی، باب اول]

نگنجد کرم‌های حق در قیاس

چه خدمت گزارد زبان سپاس؟

[دیباچه بوستان سعدی]

درونت به تأیید حق، شاد باد!

دل و دین و اقلیمت آباد باد!

[دیباچه بوستان سعدی]

از آن پیش حق پایگاهش قویست

که دست ضعیفان به جاهش قویست

[دیباچه بوستان سعدی]

دل می‌دهد وقت وقت این امید

که حق شرم دارد ز موی سپید

[بوستان سعدی، باب دهم]

چو آید به کوشیدن خیر پیش!	تو را می‌نگویم که عذرم پذیر
به توفیق حق دان، نه از سعی خویش	در توبه باز است و حق دستگیر
[بوستان سعدی، باب هشتم]	[بوستان سعدی، باب دهم]
چرا حق نمی‌بینی ای خودپرست!	همی گفت با حق به زاری بسی
که بازو به گردش درآورد و دست	می‌فکن، که دستم نگیرد کسی
[بوستان سعدی، باب هشتم]	[بوستان سعدی، باب دهم]
سعدی! بشوی لوح دل از نقش غیر او	نیاسایی از جانب هیچ کس
علمی که ره به حق ننماید، جهالت است	برو جانب حق نگهدار و بس
[غزلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب نهم]
که حق بینند و حق گویند و حق جویند و حق باشد	کجا سر برآریم ازین عار و ننگ
هر آن معنی که آید در دل دانای درویشان	که با او به صلحیم و با حق به جنگ
[غزلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب نهم]
یاد سعدی کن و جان دادن مشتاقان بین	یکی پارسا سیرت حق پرست
حق علیم است که لبتیک‌زنان اندازم	فنادش یکی خشت ز زین به دست
[غزلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب نهم]
سعدی! غرض از حقّی تن، آیت حق است	نیارستم از حق دگر هیچ گفت
صد تعبیه در توست و یکی باز نجستی	که حق ز اهل باطل بیاید نهفت
[غزلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب هشتم]
ای از بهشت جزوی و از رحمت آیتی	به حقّش که گردیده بر تیغ و کارد
حق را به روزگار تو با ما عنایتی	نهی حق شکرش، نخواهی گزارد
[غزلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب هشتم]
آرزوی دل خلقی تو به شیرین سخنی	گر از حق نه توفیق خیری رسد
اثر رحمت حقّی تو به نیک اخلاقی	کی از بنده چیزی به غیری رسد؟
[غزلیات سعدی]	[بوستان سعدی، باب هشتم]
ترباق در دهان رسول آفریده حق	زبان آمد از بهر شکر و سپاس
صدیق را چه غم بود از زهر جانگزا؟	به غیبت نگرداندش حق شناس
[قصاید فارسی، سعدی]	[بوستان سعدی، باب هشتم]

کف نیاز به حق برگشای و همت بند	خاصان حق همیشه بلیت کشیده‌اند
که دست فتنه ببندد، خدای کارگشای	هم بیشتر عنایت و هم بیشتر عنا
[قصاید فارسی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
وگر عنایت و توفیق حق نگیرد دست	اگر تو دیده‌وری نیک و بد ز حق بینی
به دست سعی تو با دست تا نه پیمایی	دو بینی از قبل چشم احوال افتاده‌ست
[قصاید فارسی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
به خزمی و به خیر آمدی و آزادی	رضا به حکم قضا اختیار کن سعدی!
که از سروش زمان در امان حق بادی	که هر که بنده‌ی فرمان حق شد آزاد است
[قصاید فارسی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
تو را سلامت دنیا و آخرت باشد	طریق حق رو و در هر کجا که خواهی باش
که بیخ خیر نشاندی و داد حق دادی	که کنج خلوت صاحب‌دلان مکانی نیست
[قصاید فارسی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
همین سعادت و توفیق بر مزیدت باد	پناه ملت حق تا چنین بزرگانند!
که حق‌گزاری و بی‌حق‌کسی نیازاری	هنوز هست رسول خدای را انصار
[قصاید فارسی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
ندید دشمن بی‌طالع آنچه از حق خواست	شکر نعمت را نکویی کن که حق
که یار با سر لطف آمده است و دلداری	دوست دارد بسندگان حق‌گزار
[قصاید فارسی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
نظر به حال خداوند دین و دولت کن	حق را به روزگار تو بر خلق منتیست
که فیض رحمت حق بر روان هشیارش	کاندر حساب عقل نیاید شمار آن
[مراثی، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
خودپرستی خیزد از دنیا و جاه	به ناز و نعمتش امروز حق نظر کرده است
نیستی و حق‌پرستی خوشتر است	امید هست که فردا به رحمت و رضوان
[غزلیات، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]
آخر ای آیینی جوهر! دیده‌ی بر خود گمار	کمر به طاعت و انصاف و عدل و عفو ببند
صورت حق چند پوشی در پس زنگار دل؟	چو دست منت حق بر سرت نهاد کلاه
[غزلیات، سعدی]	[قصاید فارسی، سعدی]

اشرار را حرارت دوزخ کند قبول	گرت آینه‌یی باید که نور حق در او بینی
احرار را عنایت حق سایبان شود	نبینی در همه عالم، مگر سیمای درویشان
[ملحقات، سعدی]	[غزلیات، سعدی]
خَرَم دلی که در حرم آباد امن و عیش	جاودان نَفَس شریف ببنده‌ی فرمان حق
حق را به خوان لطف و کَرَم میهمان شود	بعد از آن بر جمله‌ی فرماندهان فرمان دهد
[ملحقات، سعدی]	[قطعات، سعدی]
حق ز هر جنسی چو زوجین آفرید	نعمتی را کز پی مرضات حق دریافتی
پس نتایج شد ز جمعیت پدید	حق تعالی از نعیم آخرت تاوان دهد
[مولوی، مثنوی، دفتر ۶]	[قطعات، سعدی]
گفت: من تیغ از پی حق می‌زنم	مستکلف به نغمه در قرآن
بنده‌ی حَقِّم، نه مأمور تنم	حق بیازرد و خلق را برُبود
شیر حَقِّم، نیستم شیر هوا	[قطعات، سعدی]
فعل من بر دین من باشد گوا	با زنده‌دلان نشین و صادق‌نفسان
[مثنوی مولوی]	حق دشمن خود مکن به تعلیم کسان
حافظا! لطف حق ار با تو عنایت دارد	[رباعیات، سعدی]
باش فارغ ز غم دوزخ و شادی بهشت	تا دل پادشه به دست آری
[حافظ، ملحقات]	حیف باشد که حق بیازاری
به صبر کوش تو ای دل! که حق رها نکند	[مثنویات، سعدی]
چنین عزیز نگینی به دست اهرمنی	دوام دولت اندر حق‌شناسیست
[حافظ]	زوال نعمت اندر ناسپاسیست
گر نور عشق حق به دل و جان او فتد	[مثنویات، سعدی]
بِالله! کز آفتاب فلک خوبتر شوی	نیافرید خدایت به خلق حاجتمند
[حافظ]	به شکر نعمت حق، در به روی خلق میند
غیر حق را می‌دهی ره در حریم دل چرا؟	[مفردات، سعدی]
می‌کشی بر صفحه‌ی هستی خط باطل چرا؟	گذر ز باطل و مردانه حق‌پرستی کن
[غزل‌های صائب]	ز حق پرستی بهتر چه کار خواهد بود؟
گر به امر حق تو را اعضا شود فرمان‌پذیر	[ملحقات، سعدی]
به که چون شاهان کنی تسخیر هفت اقلیم را	
[غزل‌های صائب]	

ای داده به باد عمر در لهو و فسوس!

زنهار! مشو ز رحمت حق مأیوس

هشدار! کز آتش جهنم حق را

تهدیب غرض بود نه تعذیب نفوس

[رباعی‌ها، غالب دهلوی، میخانه آرزو]

سراپا مستحق آتشم از حق، که سر تا پا

اطاعت کرده‌ام هر باطل از هر بی سر و پا را

[امیری فیروزکوهی]

رسی از محبت به حق، باش آگه

چرا غافلی از خدا و محبت؟

[هادی رنجی، معاصر]

به نزد آن که جانش در تجلیست

همه عالم کتاب حق تعالیست

[گلشن راز]

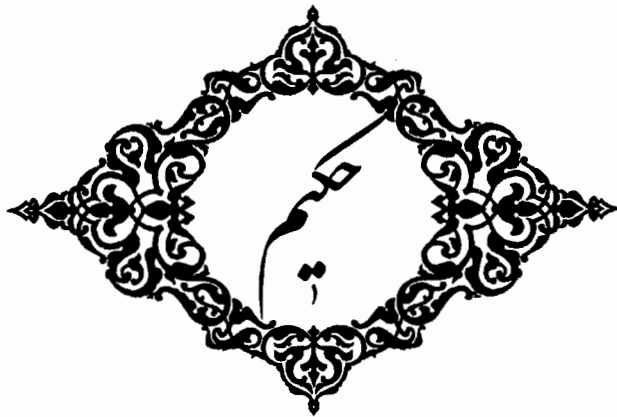
حق تعالی گفت: ای ملعون راه!

هم خلیفه است آدم و هم پادشاه

[عطار، منطق الطیر]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۱۳۸.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۸،
ص ۵۳۰۴.

دانا؛ کامل در حکمت و خرد؛ راست‌گفتار؛ درست‌کردار (دو جنبه صفتی و فعلی دارد). نود و یک مرتبه در قرآن آمده است.

□

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرّد حَکَمَ یَحْکُمُ حُکْماً و حُکُومَةً از باب نَصَر ینَصِرُ یعنی فرمان دادن و حَکَمَ یَحْکُمُ از باب شَرَفَ یشْرَفُ به مصدر حَکَمَةٌ، یعنی حکیم گردیدن و محکم کار شدن. حُکَمَ به ضمّ حاء مصدر، و به معنی فرمان و دانش و حکمت و قضا و داوریت. جمع آن احکام است؛ و حَکَمَتَ به کسر حاء مصدر و به معنی عدل

و علم و حلم و نبوّت و قرآن و انجیل و تورات و زیور و دانش و دریافت حقیقت هر چیزی و فلسفه و کلام موافق با حقّ و کار خیر و محکم بودن کار است؛ جمع آن حَکَمَ است. نیز به معنی اصابت حقّ است به علم و عقل. بنابراین، حکمت از جانب پروردگار عبارت از معرفت اشیاء و ایجاد و به وجود آوردن آنها در نهایت محکمی و احکام است و حکمت از جانب انسان، عبارت از معرفت موجودات و انجام خیرات است. حُکَمَ اعمّ از حکمت است، زیرا تمام حکمت حُکَمَ است، ولی تمامی حُکَمَ حکمت نیست.

■ سخنانی درباره‌ی صفت حکیم

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «حکیم کسیست که نمی‌گوید و انجام نمی‌دهد، مگر به صواب و نیکویی. موجود حکیم سزاوار آن است که به این وصف متصف شود، زیرا کردارش سدید و محکم، و صنع او متقن و استوار است؛ و فعل متقن و سدید ظاهر نشود، مگر از حکیم؛ همچنان که فعل بر وجه اختیار ظاهر نشود، مگر از حی، یعنی همیشه زنده، عالم، دانا، قدیر و توانا.»

در صحیح مسلم چنین آمده: «مصعب بن سعد از پدرش نقل می‌کند که، روزی اعرابی نزد رسول خدا(ص) آمد و گفت: یا رسول الله! کلماتی به من یاد بده، که درباره‌ی خدای خود بگویم. فرمود: ای اعرابی! بگو: لا اله الا الله وحده لا شریک له، الله اکبر کبیراً والحمد لله کثیراً وسبحان الله رب العالمین و لا حول و لا قوه الا بالله العزیز الحکیم. اعرابی گفت: یا رسول الله! این کلمات درباره‌ی خدای من بود؛ ولی درباره‌ی خودم چه بگویم؟ فرمود: بگو: اللهم اغفر لی وازمحنی واهدنی وعافی و ارزقنی.»

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «حکیم اوست که محکم‌دارنده و استواردارنده درباره‌ی آفرینش اشیاست؛ و معنی استواری در خلق اشیا، منصرف به اتقان و محکم‌کاری تدبیر در آن خلقت است، و خوبی اندازه‌گیری آن آفرینش.»

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی می‌گوید: «حکیم به معنی محکم است، همانند الیم به معنی مولم؛ و معنی محکم داشتن خداوند در خلق اشیا، همان اتقان و محکمی تدبیر در آن است، و حسن تقدیر و اندازه‌گیری در آن؛ چنانچه در قرآن فرموده: ﴿وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقْدَرُهُ تَقْدِيرًا ۚ﴾ ۲۵/۲ همان حسن تدبیر در وضع و نهادن هر چیزی به موضع و جایگاه حقیقی خود، به حسب مصلحت است. دیگر اینکه، حکمت یعنی مقدس و پاکیزه بودن ذات او (خدا) از فعلی که سزاوار آن نمی‌باشد.»

معتزله می‌گویند: «اگر بنا باشد تمامی قبایح و منکرات بنا به اراده‌ی خداوند و ایجاد کردن خدا باشد، بنابراین حکمت یعنی چه، و در کجا خواهد بود؟ می‌گوییم: باطل آن است که تصرف در ملک دیگری باشد؛ ولی کسی که در ملک نفس خودش تصرف کند، هر کاری که انجام بدهد، حکمت و صواب خواهد بود. (مخفی نماند که فخر رازی خود از اشاعره است).»

مشایخ می‌گویند: «حکیم کسیست که مصیبت و اصابت‌دهنده در تقدیر و اندازه‌گیری باشد، و محسن و نیکوکار در تدبیر باشد.»

برخی می‌گویند، حکیم کسیست که از برای او غرض و مقصود خاصی نباشد، و نیز فعل و کردار و اعمالش اعتراضی نباشد.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر

می‌گوید: «حکیم معنی فارسی آن راست گفتار و درست کردار است، و حکمت عبارت از علم به حقایق موجودات علیّی ما هی علیه فی نفس الامر است، و نظم وجود به نظم محکم و متقن است؛ زیرا در تقسیم علم به حصولی و حضوری آن که اتمّ است، همان علم حضوریست؛ و در تقسیم دیگرش به فعلی و انفعالی، باز آن که اتمّ است، فعلیست. و درباره‌ی صنع خداوندی که خدای متعال در آن حکیم است، آن است که خدای متعال افلاک و عناصر با اعراض و جواهر و انواع معادن و نبات و اصناف حیوانات را بر روی اتّساق و انتظام و احکام آفریده است، که عقول و خرد در آن متحیر، و افهام در آن سرگردان است، که علم هیأت و تشریح و علم آثار و علم الحیوان و نبات به تفصیل آن نخواهند رسید؛ و با وجود بر اینکه علم انسان چیزی جز قلیل به او اعطا نشده، و به سوی کثیر آن علم راهی ندارد، و به همین احکام و اتقان در صنع خداوندیست. و متکلمین استدلال کرده‌اند بر عالم بودن ذات احدیت.»

باید دانست که این اسم و صفت الهی در قرآن مجید به عنوان صفت حق به تنهایی ذکر نشده است، بلکه ۴۷ بار با صفت عزیز، ۳۶ بار با صفت علیم، ۴ بار با صفت خبیر، یک بار با صفت تواب، یک بار با صفت حمید، یک بار با صفت واسع و یک بار با صفت علیّ آورده شده است.

□ تقسیمات این اسم و صفت در قرآن

● (۱) ذات حق تعالی، خود حکیم و درست کردار و راست گفتار است.

□ الله هو الحکیم: خداوند، خود درست گفتار و درست کردار است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَبِيرُ﴾؛ ۶/۱۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست در کمال اقتدار، که فوق و برتر از بندگان است؛ و اوست درست گفتار و راست کردار و آگاه از هر چیز.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَبِيرُ﴾؛ ۶/۷۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست خدایی که آسمان‌ها و زمین را آفرید، از روی راستی و درستی. و روزی که خطاب کند: موجود باش! بی‌درنگ موجود خواهد شد. تا آن جا که می‌فرماید: و اوست درست گفتار و راست کردار و آگاه از همه چیز.

□ الله حکیم له المثل الاعلی: خداوند درست گفتار و راست کردار، از برای اوست عالی‌ترین صفت کمال.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلّٰهِ الْاَعْلٰی وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۱۶/۶۰ از برای خداوند است عالی‌ترین اوصاف کمال؛ و خداوند بر هر کار، مقتدر و درست گفتار و راست کردار است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰی فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۳۰/۲۷ و از برای او (خدا) است مظهر و مثالی عالیت‌تر در آسمان‌ها و زمین؛ و اوست مقتدر توانا و درست

کردار و راست گفتار.

□ الله الحكيم له الحمد: خداوند راست کردار و درست گفتار، از برای اوست ستایش. چنان که می فرماید: ﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۳۴/۱ در ابتدای آیه می فرماید: حمد و ستایش از برای خدایست که آسمان ها و زمین ملک او و برای اوست؛ و از برای اوست حمد و ستایش در آخرت؛ و اوست درست گفتار و راست کردار و آگاه بر همه چیز.

□ الله الحكيم يفتح الرحمة للناس و يُمسك: خداوند راست گفتار و درست کردار، بازگشاینده ی رحمت برای مردم، و امساک کننده آن است به مصلحت. چنان که می فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۳۵/۲ در ابتدای آیه می فرماید: دری را که خدا از روی رحمت بر کسی بگشاید، هیچ کس نتواند آن را ببندد؛ و آن را که او ببندد، هیچ کس نتواند آن را رها سازد. و اوست مقتدر و درست گفتار و راست کردار.

□ الله الحكيم اله في السماء والارض: خداوند راست گفتار و درست کردار، پرستیده شده در آسمان ها و زمین است.

چنان که می فرماید: ﴿وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهُ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۴۳/۸۴ یعنی: و اوست خدایی که در آسمان مورد پرستش و معبود است، و در زمین هم مورد پرستش و معبود است. و اوست راست گفتار

و درست کردار دانا.

□ الله الحكيم له الكبرياء: خداوند راست گفتار و درست کردار، از برای اوست بزرگی و بزرگواری، و مقام و جلال. چنان که می فرماید: ﴿وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۴۵/۳۷ یعنی: از برای او (خداوند) است بزرگی و بزرگواری، و مقام و عظمت در آسمان ها و زمین. و اوست مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

□ الله الحكيم له جنود السموات والارض: خدای راست گفتار و درست کردار، سپاه و قوای آسمان ها و زمین از برای اوست.

چنان که می فرماید: ﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزاً حَكِيماً﴾؛ ۴۸/۷ یعنی: از برای خداوند است قوا و سپاه آسمان ها و زمین. و خداوند، مقتدر و راست کردار و درست گفتار بوده است.

و نیز می فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزاً حَكِيماً﴾؛ ۴۸/۴ یعنی: اوست خدایی که وقار و اطمینان و آرامش را در دل های گروندگان فرو فرستاده است. تا آن جا که می فرماید: و خداوند، مقتدر و راست گفتار و درست کردار بوده است.

صاحب تفسیر کشف الاسرار که از عامه است می گوید: «این آیه نخست درباره ی ابوبکر بن ابی قحافه نازل شد؛ سپس درباره ی اصحاب خاص پیامبر نزول یافته است.»

□ الله الحكيم يسبح له ما في السموات والارض: خدا درست گفتار و راست کردار است، که آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، او را تسبیح و تقدیس می‌نمایند.

چنان‌که می‌فرماید: «سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۵۷/۱» یعنی: تسبیح و تقدیس و تنزیه کرده است خداوند را، آنچه در آسمان‌ها و زمین است. و اوست مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

و نیز می‌فرماید: «سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۵۹/۱» یعنی: تسبیح و تقدیس و تنزیه کرده است خداوند را، آنچه که در آسمان‌ها و آنچه که در زمین است. و اوست مقتدر و راست کردار و درست گفتار.

در صحیح بخاری از ابن عباس نقل گردیده که: «سوره‌ی انفال در جنگ بدر نازل شد؛ همچنان که سوره‌ی حشر درباره‌ی جنگ بنی‌النضیر نازل گردیده است.»

و نیز حاکم صاحب المستدرک از قول عایشه می‌گوید: «غزوه‌ی بنی‌النضیر که جنگ با طایفه بنی‌النضیر از یهود بوده، درست شش ماه بعد از واقعه‌ی جنگ بدر اتفاق افتاده است. جایگاه بنی‌النضیر در اطراف مدینه بوده. پیامبر آنها را محاصره نمود، تا اینکه حاضر شدند جلای وطن کنند و از اطراف مدینه خارج گردند. پیامبر دستور فرمود: اینان فقط مقداری شتر و اثاثیه با خود حمل نمایند. و نیز دستور داد

که به هیچ وجه اسلحه با خود همراه نداشته باشند. و خداوند درباره‌ی آنها این سوره و آیه را نازل فرمود.» چنان‌که در نمونه بیّنات آورده شده است.

نظیر همین آیه را در سوره‌ی (۶۱/۱)، یعنی تسبیح و تقدیس و تنزیه کرده است خداوند را. تا آن جا که می‌فرماید: و اوست مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

طبری صاحب مجمع البیان و نیز ترمذی صاحب صحیح و حاکم صاحب المستدرک از قول عبدالله بن عباس و عبدالله بن سلام (هر یک جداگانه) روایت کرده و می‌گویند: «عده‌یی از ما نزد رسول خدا (ص) نشسته بودیم. سپس به رسول خدا گفتیم: اگر می‌دانستیم کدام یک از اعمال ما در نزد خدا محبوب‌تر است، همان را انجام می‌دادیم. سپس خداوند این سوره را که اوّل آن همین آیه است، نازل فرمود، و پیامبر تا آخر سوره را برای ما تلاوت کرد.»

و باز نظیر همین آیه با فعل مضارع بودن تسبیح کردن نسبت به خداوند، و با اندک اختلاف در سوره و آیه‌ی ۶۲/۱ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ تا آن جا که می‌فرماید: وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۵۹/۲۴» یعنی: اوست خدایی که آفریننده عالم امکان، و پدیدآورنده‌ی جهان و نگارنده‌ی صورت مخلوقات است. تا آن جا که می‌فرماید: و اوست خدای مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

□ الله حکیم والمشيّة يختصّ له: خداوند راست گفتار و درست کرداری که خواستن اختصاص به او دارد و بس.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾؛ ۷۶/۳۰ یعنی: نمی خواهید شما (اولیای خدا)، مگر آنچه را که خداوند بخواهد. و همانا خداوند بسیار دانا و راست گفتار و درست کردار است.

● (۲) خداوند به رسول خود می فرماید: حکیم و راست گفتار و درست کردار است.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۶/۸۳ در ابتدای آیه می فرماید: این است حجت و دلیل ما، که به ابراهیم درباره ی قوم خودش دادیم. تا آن جاکه می فرماید: همانا پروردگارت (ای پیامبر!) راست کردار و درست گفتار و همیشه دانا است.

و نیز می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۶/۱۲۸ در ابتدای آیه می فرماید: یاد آور روزی که همه خلق محشور می شوند، و به شیاطین خطاب شود که ای گروه جن! شما بر انسان فزونی یافتید. تا آن جاکه می فرماید: همانا پروردگارت (ای پیامبر!) راست کردار و درست گفتار و همیشه داناست.

□ الله حکیم بتسلّط رسولہ علی الخائنین: خداوند راست کردار و درست گفتار است به مسلّط کردن رسول خود بر خائنین.

چنان که می فرماید: ﴿وَأِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ﴾ تا آن جاکه می فرماید: ﴿فَأَمْكَنْهُمْ اللَّهُ عَلِيمٌ

حَكِيمٌ﴾؛ ۸/۷۱ یعنی: (ای پیامبر!) اگر قصد خیانت با تو را داشته باشند (که از این پیش با خدا هم خیانت کرده بودند) خداوند (تو را بر آنها) تمکین و تسلّط داده. و خداوند همیشه دانا و راست کردار و درست گفتار است.

□ الله حکیم بـنـصـرة رسولہ: خداوند راست کردار و درست گفتار است، به یاری کردن رسول خود.

چنان که می فرماید: ﴿إِلَّا تَنْصُرُوهُ اللَّهُ فَقَدْ نَصَرَهُ﴾ تا آن جاکه می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾؛ ۹/۴۰ یعنی: اگر شما او (پیامبر) را یاری نکنید، البته هنگامی که کافران پیامبر را از مکه بیرون کردند، خدا او (پیامبر) را نصرت داد و یاری کرد. تا آن جاکه می فرماید: و خداوند بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار است. □ الله حکیم بتلقی القرآن لرسولہ: خداوند راست کردار و درست گفتار است به القا کردن قرآن بر پیامبر.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَنَّكَ لَتَلَقِيَ الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾؛ ۲۷/۶ یعنی: هر آینه، ای پیامبر! آیات قرآن عظیم از جانب خداوند راست کردار و درست گفتار و همیشه دانا و بر تو القا می گردد.

□ الله حکیم بمـجـر النّاس يوم القيامة: خداوند درست کردار و راست گفتار است به محشور کردن همه مردم در قیامت.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۱۵/۲۵ یعنی: همانا پروردگار تو

● (۳) گفتار سایر پیامبران درباره حکیم بودن خداوند.

□ ابراهیم و اسماعیل.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۲/۱۲۹﴾ در ابتدای آیه می فرماید: ابراهیم و اسماعیل گفتند: ای پروردگار! ما مبعوث کن در میان آنها پیامبری از خودشان که آیات تو را بر آنها بخواند. تا آن جا که می فرماید: همانا تو (ای پروردگار!) بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتاری.

□ ابراهیم گوید.

چنان که می فرماید: ﴿... وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۲۹/۲۶﴾ ابراهیم گفت: همانا من به سوی پروردگار خودم مهاجرت می کنم. همانا اوست بسیار مقتدر و درست کردار و راست گفتار.

و باز می فرماید: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۶۰/۵﴾ در ابتدای آیه می فرماید: ابراهیم با قوم مؤمن خود گفت: ای پروردگار! ما را مایه ی فتنه و امتحان کافران قرار مده، و پیامرز ما را، ای پروردگار ما! همانا تو هستی بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار.

و باز می فرماید: ﴿وَأَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۶۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: چون ابراهیم گفت: بار پروردگار! به من بنمایان که چه گونه مرده ها را زنده می کنی؟ خداوند فرمود: آیا مگر باور نداری؟ گفت: چرا؛ ولی می خواهم با مشاهده ی آن، دلم آرام بگیرد.

(ای پیامبر!) همه ی آن خلائق را در روز قیامت محشور می گردانند. همانا او (خدا) راست کردار و درست گفتار و همیشه دانا است.

□ الله حکیم بامر التقوی لرسوله: خداوند راست کردار و درست گفتار است نسبت به دستور دادن تقوا به رسول خود.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۳۳/۱﴾ یعنی: ای پیامبر! از خدا بترس و پرهیزگار باش و از کافران و منافقان به هیچ وجه پیروی مکن؛ که همانا خداوند همیشه دانا و راست کردار و درست گفتار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: سبب نزول این آیه چنین بوده که، ابوسفیان با جماعتی از کفار به مدینه آمده به رسول خدا (ص) وارد شدند، و چند چیز از وی خواسته بودند. مسلمین قصد کردند که آنها را به قتل برسانند. سپس این آیه نازل گردید. چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله الحكيم يوحى لرسوله (ص): خداوند راست کردار و درست گفتار به رسول خود وحی می فرستد.

چنان که می فرماید: ﴿كَذَلِكَ يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۴۲/۳﴾ یعنی: این چنین وحی می فرستد به تو (ای پیامبر!) و به سوی پیش از تو (از پیامبران). خداوند بسیار مقتدر است و راست کردار و درست گفتار.

تا آن جا که می فرماید: (خداوند فرمود:) بدان که همانا خدا بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار است.

□ یعقوب به یوسف گوید.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۱۲/۶﴾ در ابتدای آیه می فرماید: (یعقوب به یوسف گفت:) این خدای تو، تو را برگزیده، و علم تأویل خواب را به تو می آموزد. تا آن جا که می فرماید: همانا پروردگار تو (ای یوسف!) همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ یعقوب می گوید.

چنان که می فرماید: ﴿أَنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ ۱۲/۸۳﴾ در ابتدای آیه می فرماید: یعقوب به فرزندان خود گفت: بلکه چیزی از اوهام عالم نفس بر شما جلوه نموده. تا آن جا که می فرماید: همانا او (خدا) همیشه دانا و راست کردار و درست گفتار است.

□ یوسف می گوید.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِّمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ ۱۲/۱۰۰﴾ در وسط آیه می فرماید: خداوند به من نیکویی فرمود، و مرا از زندان بیرون آورد... تا آن جا که می فرماید: که همانا پروردگار من، لطف و کرم او شامل حال هر کس که خواهد، می شود؛ و همانا او همان خدای همیشه دانا و درست کردار و راست گفتار است.

□ عیسی پیامبر.

چنان که می فرماید: ﴿بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ

عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۵۸﴾ بلکه خداوند، او (عیسی) را به سوی خود بالا برد. و پیوسته خداوند بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار است.

و باز می فرماید ﴿وَإِنْ تَقِفْهُمْ فَأُنْكَأْتُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۵/۱۱۸﴾ عیسی به خداوند گوید: (ای خدا!) اگر بیماری را، هر آینه تو خداوند بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار.

□ خدا به موسی می فرماید: من حکیم هستم.

چنان که می فرماید: ﴿يَا مُوسَى إِنَّهُ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۲۷/۹﴾ یعنی: (خدا گفت:) ای موسی! همانا منم خداوند بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار.

● (۴) ارسال پیامبران دلیل حکیم بودن خداوند است.

چنان که می فرماید: ﴿رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۶۵﴾ پیامبرانی (را خداوند فرستاد،) که از نوید دهندگان بهشت (در صورت ایمان) و ترسانندگان (مردم از گمراهی) هستند... تا آن جا که می فرماید: و خداوند (با این الطاف خود برای مردم) بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار است.

و نیز می فرماید: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۱۴/۴﴾ یعنی: نفرستادیم رسول و پیامبر را، مگر به

خداوند! هستی همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۴۰/۸﴾ یعنی: همانا تو (ای خداوند!) بسیار مقتدر و درست گفتار و راست کردار هستی. و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ؛ ۵۱/۳۰﴾ (فرشتگان گفتند: همانا او (خداوند) راست گفتار و درست کردار و همیشه داناست.

● ۶ گفتار خداوند درباره‌ی مؤمنان حکیم.

□ الله حکیم لزلزال المؤمنین: خداوند، راست گفتار و درست کردار در مقابل لغزش مؤمنان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمْ الْبَيِّنَاتِ فَاَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۰۹﴾ یعنی: پس اگر باز به راه خطا رفتید، پس از آنکه بیّنات و راهنمایی خداوند برای شما آمده، پس بدانید که همانا خدا بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم بقبول توبة المؤمنین: خداوند برای پذیرش توبه، راست گفتار و درست کردار است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۷﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا پذیرش توبه از جانب خدا، مربوط به کسانیست که عمل بدی از روی نادانی به جای می‌آورند، سپس توبه کنند و خداوند می‌پذیرد توبه آنها را؛ که

زبان همان قوم... تا آن جا که می‌فرماید: و اوست خداوند بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ تَا آن جا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۲۲/۵۲﴾ یعنی: ما (خدا) پیش از تو (ای پیامبر!) هیچ رسول و پیامبری نفرستادیم، جز آنکه وقتی آیاتی از برای خلق تلاوت می‌کرد، شیطان (جنّ و انس) در آن آیات القای دسیسه می‌کرد. تا آن جا که می‌فرماید: خداوند همیشه دانا و درست گفتار و راست کردار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «از ابن عباس و سعید بن جبیر و ضحاک و محمد بن قیس و محمد بن کعب روایت شده که می‌گویند: سبب نزول آیه آن است که، وقتی پیامبر آیات: ﴿افرائیم اللات والعزی و منوة الثالثة الاخری﴾ در سوره‌ی نجم را تلاوت فرمود، شیطان در تلاوت او، این کلمات را القا نمود: تلك الفرائق العلی و ان شفاعتهن ترجی. و معنی آیه تسلیتی از برای پیامبر بود، از اینکه خداوند هر نبی و رسولی را که مبعوث فرمود، در هنگام تلاوت آیات خدا، شیطان در تلاوت او القا می‌نمود.»

● ۵ گفتار فرشتگان درباره‌ی حکیم بودن خداوند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ ۲/۳۲﴾ (فرشتگان گفتند) همانا تو (ای

خداوند همیشه دانا و درست گفتار و راست کردار است.

□ الله حکیم بقبول الکفارة لقتل غیر العمد: خداوند راست گفتار و درست کردار است در قبول کفاره برای قتل غیر عمد.

چنان که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾؛ ۴/۹۲ در ابتدای آیه می فرماید: هیچ مؤمنی را نرسد که مؤمنی را به قتل برساند، مگر آنکه از روی اشتباه و خطا مرتکب آن بشود. سپس جریان کفاره را با مراتب خود در وسط آیه ذکر فرموده، و بعد می فرماید: و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «گویند درباره ی عیاش بن ابی ربيعة المخزومی برادر مادری ابوجهل نازل گردید؛ زیرا مسلمان شده بود، و شخص دیگری را که اسلام آورده بود، به قتل رسانید، در حالی که از مسلمان شدن او اطلاعی نداشته است.» چنانچه مجاهد و ابن جریح و عکرمه و سدی نقل نموده اند و گفته اند که: «مقتول مزبور حرث بن یزید بن ابی نیشه العامری بوده است، و کسی بود که عیاش و برادرش ابوجهل را آزار می رسانیده است.» این موضوع را ابوالجارود از امام محمدباقر (ع) نیز روایت نموده است.

□ الله حکیم فی امر بصلوة الخوف حین الجهاد: خداوند راست گفتار و درست کردار است، درباره ی دستور دادن به انجام نماز خوف در هنگام جهاد.

چنان که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾؛ ۴/۱۰۴ در آیات قبل درباره ی جهاد و کیفیت ادای نماز خوف و مقاومت مؤمنان در قبال کفار می فرماید، سپس در این آیه می فرماید: و نباید از تعقیب کردن در کار دشمنان سستی و کاهلی نمایید... تا آن جا که می فرماید: و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «ابن عباس و عکرمه می گویند: این آیه درباره ی جنگ اخذ نازل گردید؛ هنگامی که بر سر مسلمین آنچه نباید برسد، رسیده بود. بدین توضیح که، پیامبر بالای کوه رفت و ابوسفیان آمد و گفت: یا محمد! یوم لنا و یوم لکم، یعنی: یک روز نوبت ما بود، و یک روز هم نوبت شماست. رسول خدا فرمود، جواب او را بدهند. مسلمین گفتند: ای ابوسفیان! کشته های ما در بهشت هستند، و کشته های شما در دوزخ می باشند و با هم برابر نیستند. ابوسفیان گفت: ما بت عزّی داریم. رسول خدا (ص) فرمود: بگویند، خداوند مولای ما و مولای شماست. ابوسفیان گفت: بت ما به نام هبل، خیلی بزرگ است. پیامبر فرمود: بگویند، خداوند اعلی و اجل از همه است. ابوسفیان گفت: وعده ی ما و شما در بدر الصغری است.»

□ الله حکیم بتألیف قلوب المؤمنین: خداوند راست گفتار و درست کردار است، درباره ی به هم پیوستن دل های مؤمنین.

از راه‌های دور انواع متاع و کالا و طعام می‌آوردند. وقتی که آیه‌ی نجس بودن مشرکین و ممنوع گردیدن ورود آنها به مسجد الحرام نازل گردید، مسلمین گفتند: یا رسول الله! اگر اینان به مسجد الحرام نیایند، تجارت ما قطع شده و طعام و روزی بر ما تنگ می‌گردد، بازار ما کساد می‌شود و منافع و دوستی ما با آنها بریده خواهد شد. خداوند این آیه را نازل فرمود، و خاطر نشان ساخت که: اگر شما از فقر و تنگدستی می‌ترسید، خداوند شما را از فضل خویش مستغنی و بی‌نیاز خواهد گردانید، چنانچه در تفسیر ابن ابی حاتم این قضیه از ابن عباس و در تفاسیر جامع البیان و ابوالشیخ از سعید بن جبیر و عکرمه و عطیة العوفی و ضحاک و قتاده نیز روایت گردیده، و در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله حکیم یا امر المؤمنین والمؤمنات لا امر المعروف و نهی المنکر: خداوند راست گفتار و درست کردار است، و دستور می‌دهد به مردان و زنان اهل ایمان، درباره‌ی امر به معروف و نهی از منکر.

چنان که می‌فرماید: «أَوَلَيْكَ سَيَرُ حَمَّهٖمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۹/۷۱» در ابتدای آیه می‌فرماید: مردان و زنان با ایمان همه دوستدار خدایند و همانا خداوند بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم لیان الآيات للمؤمنين: خداوند

چنان که می‌فرماید: «وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۸/۶۳» یعنی: ولی خداوند است که به هم پیوسته گردانید دل‌های مؤمنان را نسبت به یکدیگر؛ و همانا او (خدا) بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم بشفاء صدور المؤمنین: خداوند راست گفتار و درست کردار است، درباره‌ی شفای سینه‌های مؤمنین.

چنان که می‌فرماید: «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۹/۱۵» در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: با کفار جهاد کنید، که خداوند آنها را به دست شما معذب و گرفتار می‌نماید، و شفا می‌دهد سینه‌های مؤمنان را (در مقابله با آنها)... تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم یا امر المؤمنین بعدم قرب المشرکین لمسجد الحرام: خداوند راست کردار و درست گفتار است، و دستور می‌دهد به مؤمنین، درباره‌ی نزدیک نگردیدن مشرکان به مسجد الحرام.

چنان که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۹/۲۸» در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه! مؤمنان (باید بدانید که) مشرکان نجسند، و نباید به مسجد الحرام نزدیک شوند. تا آن جا که می‌فرماید: همانا خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده مفسرین می‌گویند: سبب نزول آیه این بود که، مشرکین

راست کردار و درست گفتار است، درباره‌ی بیان آیات خود برای مؤمنان.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۲۴/۱۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: و خداوند برای شما مؤمنان آیات و نشانه‌های خود را بیان و آشکار می‌سازد؛ و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم لیبان مراتب الاخلاق للمؤمنین: خداوند راست گفتار و درست کردار است، درباره‌ی بیان قسمتی از مراتب اخلاقی از برای مؤمنان.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۲۴/۵۸﴾ در ابتدای آیه درباره‌ی نحوه‌ی داخل شدن اطفال نابالغ در اوقات صبح و شب نزد مردان یا پدران، و حفظ مراعات کردن اخلاقی درباره‌ی آنان دستوراتی می‌فرماید. سپس می‌فرماید: خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

و نیز در آن باره از لحاظ اجازه گرفتن قبلی این اطفال هنگام داخل شدن به اتاق در اوقات گوناگون دستوراتی می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۲۴/۵۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: و آن‌گاه که اطفال شما به حد بلوغ رسیدند، باید با اجازه وارد شوند... تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم بوعد الجَنَّاتِ للمؤمنین: خداوند راست گفتار و درست کردار است به وعده دادن

مؤمنان به بهشت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۳۱/۹﴾ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که ایمان آورده و عمل صالح نمایند، بهشت‌های جاویدان مال آنهاست. سپس در این آیه می‌فرماید: وعده‌ی خدا حق است و اوست بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

□ الله حکیم بعدم نفاذ کلماته: خداوند راست گفتار و درست کردار است، به سر نرسیدن و تمام نشدن کلمات خود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا تَقَدَّتْ کَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۳۱/۲۷﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر دریا مرگب شود و درختان قلم، و تا به هفت دریا برسد که بخواهند کلمات خدا را بنگارند، این کلمات به پایان نخواهد رسید. همانا خداوند بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «ابن عباس گفت: این آیه در جواب یهودیان نازل شد، که گفته بودند: به ما تورات داده شده، که در آن همه چیز از حکمت موجود است.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله حکیم برضایة بیعة المؤمنین مع النبی تحت الشجرة: خداوند راست گفتار و درست کردار است، به راضی شدن مباحثت مؤمنین با رسول خدا در زیر درخت حدیبیه.

چنان که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴۸/۱۹﴾ در آیه ی قبل آن می فرماید: خداوند از مؤمنان که زیر درخت حدیبیه با تو (ای پیامبر!) بیعت کردند، خوشنود گشت. سپس در این آیه می فرماید: و خداوند بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم بالنصر علی المؤمنین: خداوند راست گفتار و درست کردار است، در یاری کردن مؤمنین.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ؛ ۳/۱۲۶﴾ یعنی: یاری و پیروزی در جنگ، نصیب شما مؤمنین نشد، مگر از جانب خدای بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

نظیر همین آیه با اندک اختلاف در سوره ی ۸، آیه ی ۱۰ درباره ی پیروزی و یاری مؤمنین از جانب خدا آمده است.

□ الله حکیم بتحیب الایمان فی قلوب المؤمنین: خداوند راست گفتار و درست کردار است، در دوست گردانیدن ایمان در دل های افراد باایمان.

چنان که می فرماید: ﴿فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۴۹/۸﴾ در آیه ی قبل از آن راجع به تحبیب ایمان در قلوب اهل ایمان، و منفور نمودن کفر و عصیان در میان آنها فرمود. سپس در این آیه می فرماید: این تحبیب ایمان و نفرت از کفر، لطف و فضل و رحمتیست از جانب پروردگار. و خداوند همیشه دانا و راست

گفتار و درست کردار است.

□ الله حکیم بامتحان المؤمنات المهاجرات: خداوند راست گفتار و درست کردار است درباره ی دستور دادن به امتحان زنان مؤمنه یی که از دیار خود هجرت به سوی اسلام کرده اند.

چنان که می فرماید: ﴿ذَلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۶۰/۱۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: ای گروه اهل ایمان! وقتی که زنان مؤمنه از دیار خود به سوی اسلام مهاجرت نمودند، آنها را بیازمایید. تا آن جا که می فرماید: این حکم خداوند است که شما را به آن دستور می دهد. و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «سبب نزول آیه چنین بوده که، رسول خدا با قریش در حدیبیه به مصالحه پرداخت که، اگر کسی از آنها بدون اجازه ی ولی خود به طرف مسلمین بیاید، وی را برگردانند. تا اینکه یکی از زنان آنها به نام کلثوم دختر ابومعیط، به طرف مسلمانان مهاجرت کرد. برادران او نزد پیامبر آمدند، و از وی خواستند که او را برگرداند خداوند از رد نمودن و برگرداندن زنان به طرف مشرکین نهی فرمود.» چنانچه در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است؛ و در تفسیر طبرانی هم از عبدالله بن احمد این موضوع روایت شده است.

□ الله حکیم بایمان الذین لم یلحقوا باهل

الایمان: خداوند راست گفتار و درست کردار است به ایمان کسانی که هنوز ملحق به ایمان آورندگان نشده‌اند، ولی بعداً ایمان خواهند آورد.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَأَخْرَيْنَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۶۲/۳﴾ یعنی عده‌ی دیگری از آن اهل ایمان که هنوز ایمان نیاورده، ولی بعداً ایمان خواهند آورد (در تفاسیر از این افراد در نظر گرفته شده‌اند که پس از رحلت رسول خدا به ایمان به خدا و رسول او روی آورند). و اوست خدای بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

□ الله الحکیم عالم الغیب: خداوند راست گفتار و درست کردار، دانای به غیب و نهانیست. چنان که می‌فرماید: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۶۴/۱۸﴾ خداوند، دانای به غیب و پنهانی و آشکار است؛ و (نیز) بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است. □ الله حکیم بفرض تحلة الايمان: خداوند، راست گفتار و درست کردار به واجب نمودن گشودن سوگندها به کفار است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ مَوْلَاكُمْ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ ۶۶/۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند حکم فرمود از اینکه، سوگندهای خود را به دادن کفار بگشایید. و خداوند مولا و سرور شماست؛ و اوست همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار.

● (۷) درباره‌ی قرآن.

□ الله حکیم اُحکمت آیاته: خداوند راست گفتار و درست کردار، آیات قرآن او محکم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ؛ ۱۱/۱﴾ یعنی: (این قرآن) کتابیست با دلایلی محکم و استوار از جانب خداوند راست گفتار و درست کردار و همیشه آگاه.

و نیز می‌فرماید: ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ؛ ۳۹/۱﴾ یعنی: نازل گردیده این کتاب (قرآن) از سوی خداوند بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار.

و نیز می‌فرماید: ﴿تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ؛ ۴۱/۴۲﴾ یعنی: (این قرآن) فرستاده شده‌یست از جانب خداوند راست گفتار و درست کردار همیشه ستوده و پسندیده. و نیز نظیر این آیه شریفه در سوره‌ی ۴۵، آیه ۲، در قرآن آورده شده است. و باز هم نظیر این آیه شریفه در سوره‌ی ۴۶، آیه‌ی ۲، در قرآن آورده شده است.

● (۸) درباره‌ی شهادت خداوند و گواهی او.

چنان که می‌فرماید: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ تَا أَنْ جَا كَه مِي فَرَمَايد: ﴿هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۳/۱۸﴾ یعنی: گواهی داده است ذات احدیت پروردگاری، به یکتایی خود. تا آن جا که می‌فرماید: نیست معبودی جز او، که بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

در تفاسیر ابوالفتوح رازی و کشف الاسرار میبیدی از کلبی نقل شده که: «دو نفر از احبار شام به مدینه آمدند، و به مسجد رفته، رسول خدا (ص) را ملاقات نمودند. پس وی را به همان صفتی یافتند، که در انجیل خوانده بودند. و دانستند که این پیامبر همان پیامبر آخر الزمان است. لذا به رسول خدا گفتند: آیا تو محمدی؟ پیامبر فرمود: بلی! سپس گفتند: آیا تو احمدی؟ فرمود: آری! سپس گفتند: تو را از شهادتی می‌پرسیم؛ اگر به ما جواب دادی، به تو ایمان خواهیم آورد. فرمود: بپرسید. گفتند: به ما خبر بده از بزرگترین شهادتی که در کتاب خداوند است. سپس جبرئیل فرود آمد، و این آیه را که دلالت بر شهادت ذات خداوندی به یکتایی دارد، نازل نمود.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

● (۹) درباره‌ی تصویر در ارحام.

□ الله حکیم لفی تصویرکم فی الارحام: خداوند راست‌کردار و درست‌گفتار است، در تصویر کردن شما در رحم مادر.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي يُصَوِّرْكُمْ فِي الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۳/۶ یعنی: اوست خدایی که می‌نگارد صورت شما را در رحم‌های مادران، به هر کیفیتی که بخواهد. نیست معبودی جز او، که بسیار مقتدر و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

● (۱۰) درباره‌ی گفتار قصص حق.

□ الله حکیم فی ذکر القصص الحق: خداوند راست‌کردار و درست‌گفتار است، در ذکر قصه‌های با حقیقی.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۳/۶۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: این داستان به حقیقت سخن حق است. تا آن جا که می‌فرماید: و همانا خداوند همان خدای بسیار مقتدر و راست‌گفتار و درست‌کردار است (درباره‌ی ذکر قصه عیسی بن مریم).

این آیه‌ی شریفه بعد از آیه‌ی مباحله است. صاحبان تفسیر برهان از خاصه، و ثعلبی از عامه می‌گویند: «موضوع مباحله که در آیات قبل ذکر شد، رسول خدا (ص) به ذات پروردگاری فرمود: جان و تن من در دست قدرت اوست. عذاب خداوند برای اهل نجران نزدیک بود؛ و اگر مباحله (نفیرین کردن) انجام می‌گرفت و مسیحیان نفیرین می‌شدند، هر آینه به صورت‌های گوناگون مسخ می‌گردیدند و به استیصال و بیچارگی عجیبی گرفتار می‌آمدند، و حتّا تا یک سال نیز دوام نکرده و همه نابود می‌شدند و به هلاکت می‌رسیدند. سپس این آیه نازل گردید.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

● (۱۱) درباره‌ی ایتم.

□ الله حکیم بامر اصلاح امور الایتم: خداوند درست‌کردار و راست‌گفتار درباره‌ی دستور

اصلاح امور یتیمان است.

آن جا که می‌فرماید: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ﴾ تا آن جا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾؛ ۲/۲۲۰ یعنی: (ای پیامبر!) درباره‌ی یتیمان از تو می‌پرسند، بگو: به اصلاح اموال آنها بپردازید، بهتر است تا آن جا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار مقتدر و راست گفتار و درست‌کردار است.

در تفاسیر علی بن ابراهیم قمی و ابوالفتوح رازی و سید هاشم بحرانی از صفوان بن عبد الله بن مسکان او از امام صادق (ع) روایت می‌کند که: «وقتی که آیه‌ی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا﴾ نازل شد، هر کس که طفل یتیمی را در کفالت خویش داشت، از نزد خود بیرون راند. پس درباره‌ی بیرون راندن آنها از پیامبر کسب تکلیف نمودند این آیه نازل گردید.

● (۱۲) درباره‌ی امور زنان مسلمان.

□ الله حکیم بتحريم النکاح مع بعض النساء: خداوند راست‌کردار و درست‌گفتار است، درباره‌ی حرام کردن ازدواج با بعضی از زنان. چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾؛ ۴/۲۴ در آیه‌ی قبل و در ابتدای این آیه درباره‌ی زنانی که ازدواج با آنان حرام است، از قبیل مادر و خواهر و عمه و خاله و سایرین، و در این آیه، حرام بودن ازدواج با زنان شوهردار را بیان فرموده؛ سپس می‌فرماید: خداوند همیشه دانا و درست‌کردار و راست‌گفتار (درباره‌ی صدور این احکام

و دستورات) است.

و باز هم در زمینه ازدواج می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾؛ ۴/۲۶ در آیه‌ی قبل از آن می‌فرماید: هر کس را که توانایی آن نباشد که با زنان پارسا و باایمان ازدواج نماید، کنیزان مؤمنه را که مالک آن شده‌اند، به زنی اختیار نماید، سپس در این آیه می‌فرماید: خدا می‌خواهد راه سعادت را برای شما بیان کند، و شما را به آداب و اخلاق کسانی که پیش از شما بودند (پیامبران و نیکان امم سابقه)، رهبر گردد. تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند همیشه دانا و درست‌کردار و راست‌گفتار است.

و نیز باز در زمینه ازدواج می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا﴾؛ ۴/۱۳۰ در ابتدای آیه قبل از آن می‌فرماید: شما هرگز نتوانید میان زنان (متعدد که به ازدواج خود در می‌آورید) به عدالت رفتار کنید، و هر چند راغب و حریص بر عدل و درستی باشید. سپس بعد از تفصیلات دیگر، در این باره می‌فرماید: که خداوند دارای رحمت بی‌منتها و درست‌کردار و راست‌گفتار است.

و نیز درباره‌ی زنان مطلقه می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾؛ ۲/۲۲۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: زنان طلاق گرفته از شوهر، باید از شوهر کردن خودداری نمایند، تا سه پاکی بر آنان بگذرد، و حیض یا حملی که خدا در رحم آنها آفریده، کتمان ننمایند. سپس می‌فرماید: و خداوند بسیار مقتدر و راست‌کردار و درست

گفتار (در صدور این احکام) است.

و نیز درباره‌ی زنان شوهر مرده فرماید «وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»؛ ۲/۲۴۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: مردان و شوهرانی که بمیرند و زنان آنها باقی بمانند! وصیت کنید که آنها را تا یک سال نفقه و خرجی بدهند، و از خانه‌ی شوهر بیرون نکنند. تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند (درباره‌ی صدور این احکام) بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار است.

مفسرینی که این آیه را حمل بر عده‌ی زنان شوهردار پس از مرگ آنها، به یک سال دانسته‌اند، معتقدند که این آیه به آیه‌ی عده‌ی زنان شوهردار پس از مرگ شوهرشان به چهار ماه و ده روز نسخ گردیده است؛ یعنی آیه ۲۳۴، سوره‌ی بقره.

و نیز درباره‌ی افترا زدن به زنان می‌فرماید: «وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ»؛ ۲۴/۱۰ در آیات ششم تا نهم این سوره، درباره‌ی افترا زدن به زنان شوهردار است که، اگر کسی به زن شوهردار تهمت زند که اهل زنا بوده و یا به زنا پرداخته است، با چهار سوگند در این باره، زن و مرد باید به قسم یاد کردن بپردازند. پس از تفصیل درباره‌ی این دستورالعمل، می‌فرماید: اگر فضل و رحمت خدا شامل حال شما مؤمنان نبود، (گرفتار عذاب می‌شدید)؛ ولی خداوند بسیار توبه‌پذیر و راست کردار و درست گفتار است.

● (۱۳) درباره‌ی امور مردم.

□ الله حکیم بغفران العاصین او بعدا بهم:

خداوند، خود درست‌کردار و راست‌گفتار به آمرزیدن گناهکاران است یا به عذاب دادن آنها.

چنان‌که می‌فرماید: «وَأَخْرَوْنَ مَرْجُوعًا لِّأَمْرِ اللَّهِ» تا آن جا که می‌فرماید: «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»؛ ۹/۱۰۶ یعنی: برخی دیگر از گناهکاران، آنهایی هستند که کارشان بر مشیت و خواست خدا موقوف است، که یا به عدل خود آنها را عذاب نماید، و یا به لطف و کرم خود از گناهشان درگذرد. و خداوند همیشه دانا و راست کردار و درست گفتار است.

و باز در این باره می‌فرماید: «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»؛ ۹/۱۱۰ بنیانی که (بعضی از) آنها بر کفر و نفاق برپا کردند، دل‌های ایشان را همیشه به شک و ریبه افکند، تا آنکه از آن یا به مرگ یا به توبه دل برکنند. و خدا به اسرار خلق همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

● (۱۴) درباره‌ی زکات.

□ الله حکیم پامر اداء الزکوة: خداوند راست کردار و درست گفتار درباره‌ی دستور دادن به ادای زکات است.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ» تا آن جا که می‌فرماید: «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»؛ ۹/۶۰ یعنی: همان صدقات و زکات دادن‌ها اختصاص به هشت طایفه دارد: ۱. فقیران ۲. بیچارگان ۳. متصدیان امور زکات ۴. برای تألیف قلوب (بیگانگان به اسلام) ۵. آزادی بردگان ۶. مقروضین ۷. در راه خدا

۸. به راه ماندگان. سپس می‌فرماید: اینها فریضه و واجب بوده، و دستور الهیست و خداوند همیشه دانا و راست‌کردار و درست‌گفتار (در صدور این احکام) است.

● ۱۵ درباره ارث بردن.

□ الله حکیم بامر اجراء احکام الارث: خداوند، راست‌گفتار و درست‌کردار، درباره‌ی دستورات به اجرای احکام وارثان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾ تا آن‌جا که می‌فرماید: ﴿فَرِيشَةٌ مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ ۴/۱۱؛ یعنی: خداوند به شما مردم مسلمان سفارش می‌کند در حق فرزندانثان (درباره‌ی ارث)، از اینکه پسران دو برابر دختران ارث می‌برند. و اگر دختران بیش از دو نفر باشند، فرض و واجب همه دو سوم ترک‌ه ارث است. تا آن‌جا که می‌فرماید: این احکام، فریضه و واجب است (اجرای آن)، و از جانب خداوند است، که همیشه دانا و درست‌کردار و راست‌گفتار (درباره‌ی صدور این دستورات) است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: سدی و ابن عباس می‌گویند: «سبب نزول آیه چنین بود که مردم زنان و پسران و دختران صغار را از ارث محروم می‌کردند، و جز به کسانی که شمشیر زن بوده و به کارزار جنگ می‌پرداختند، به دیگران ارث نمی‌دادند. پس این آیه نازل گردید، و کیفیت ارث را آشکار ساخت.»

محمّد بن المنکدر از جابر نقل می‌نماید که گفت: «مريض بودم؛ و رسول خدا(ص) از من عیادت فرمود و آب بر روی من پاشید، و من به هوش آمدم و گفتم: یا رسول الله! درباره‌ی مال خود چه کار کنم؟ سپس این آیه نازل گردید، چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

● ۱۶ درباره‌ی اسیران.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا كَانَ لِتَيْبٍ أَنْ يَكُونَ لَهُ أُسْرَى﴾ تا آن‌جا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ۸/۶۷؛ یعنی: هیچ پیامبری را روا نباشد که از اسیران جنگی فدا گرفته و آنها را رها کند، تا خون ناپاکان را بسیار بریزد. شما متاع فانی ناچیز دنیا را می‌خواهید، و خداوند (سرای ابدی و جاودانی) آخرت را. و خداوند بسیار مقتدر و راست‌کردار و درست‌گفتار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «ابن عباس و قتاده می‌گویند، این آیه درباره‌ی اسیران جنگ بدر نازل گردیده است، پیش از آنکه عده‌ی مسلمین رو به فزونی رفته و زیاد شود.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

● ۱۷ درباره‌ی گناهکاران.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ ۴/۱۱۱؛ یعنی: هر کس گناهی بکند، به خود

زیان رسانیده است. و خداوند همیشه دانا (به اعمال خلق و کردار آنها) راست گفتار و درست کردار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «برخی معتقدند که این آیه درباره‌ی طایفه بنو ابی‌ریق نازل گردیده است.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا نِكَالاً مِنْ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۵/۳۸» مرد دزد و زن دزد را قطع کنید، دستشان را به خاطر اعمال آنها؛ و این عقوبت‌یست از جانب خدا. و ذات خداوندی بسیار مقتدر و راست کردار و درست گفتار (در صدور احکام مجازات) است.

میبدی، صاحب کشف الاسرار می‌گوید: «این آیه درباره‌ی طعمه بن ابی‌ریق نازل شده، در موقعی که زرهی را دزدیده بود.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

● ۸۸ درباره‌ی کافران.

□ الله حکیم بادخال الکفار فی النار: خداوند درست کردار و راست گفتار است، در داخل کردن کافران به دوزخ.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزاً حَكِيماً؛ ۴/۵۶» در ابتدای آیه می‌فرماید: کسانی که کافر شده‌اند، بزودی آنها را در آتش دوزخ درافکنیم. تا آن جا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار مقتدر و درست کردار و راست گفتار است

(در دوزخ افکندنشان).

و نیز می‌فرماید: «وَكَانَ اللَّهُ عَلِيماً حَكِيماً؛ ۴/۱۷۰» در وسط آیه می‌فرماید: اگر شما مردم کافر بشوید (بدانید) که آنچه در آسمان‌ها و زمین است، برای خداوند است. و خداوند همیشه دانا و درست کردار و راست گفتار است (به عواقب وخیم شما).

و نیز می‌فرماید: «وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۹/۹۷» در ابتدای آیه می‌فرماید: اعراب (بادیه‌نشین) در کفر و نفاق از دیگران سخت‌تر و نادانتر به احکام خداوند. می‌باشند و خداوند خود همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار (به عواقب وخیم آنها) است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «می‌گویند این آیه درباره‌ی عرب‌هایی که در اطراف مدینه بودند، از طوایف اسد و غطفان، که کفر آنها شدیدتر و نیز دورتر از اهل شهر و تمدن بودند، و همچنین دورتر از شنیدن آیات قرآن و همنشینی با اهل علم و فضل بوده‌اند، نازل گردیده است.»

● ۸۹ درباره‌ی مشرکان و منافقان.

□ الله حکیم بجزاء المشرکین: خداوند راست کردار و درست گفتار به پاداش بد دادن به مشرکان است.

چنان‌که می‌فرماید: «سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ؛ ۶/۱۳۹» در ابتدای آیه می‌فرماید: مشرکان گفتند، آنچه در شکم این چهارپایان است، مخصوص به مردان است و بر زنان حرام

خواهد بود. تا آن جا که می فرماید: آنها بزودی به مجازات این توصیفات باطل می رسند. و همانا او (خدا) درست کردار و راست گفتار و همیشه داناست.

□ الله حکیم باقوال المشرکین للمسلمین: خداوند راست گفتار و درست کردار است، درباره ی گفتار مشرکان درباره ی مسلمین.

چنان که می فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ ۸/۴۹ در ابتدای آیه می فرماید: به یاد آور وقتی که مشرکان با هم می گفتند، این مسلمین به دین خود مغرورند (و عاقبت شکست خواهند خورد)، سپس می فرماید: همانا خداوند بسیار مقتدر و درست کردار و راست گفتار است، درباره ی توکل مؤمنان به خداوند.

در کتاب اوسط از طبرانی از قول ابوهریره چنین آمده: «عتبة بن ربیع و گروهی از مشرکین در جنگ بدر گفتند: مسلمین کسانی هستند که به آیین و دین خود مغرور گشته اند، و اسلام آنان را فریفته است.»

در تفاسیر علی بن ابراهیم قمی والبرهان چنین آمده: «می گویند، کسی که چنین کلماتی گفته، ابوجهل بوده، که در حضور پیامبر، مردم را از پذیرفتن اسلام ملامت و سرزنش می کرده و آنان را به جنگ تشویق و ترغیب می نمود.» چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ ۲۹/۴۲

در ابتدای آیه می فرماید: همانا خداوند آنچه را که مشرکان به غیر خدا تمسک بسته و می خوانند، می داند؛ و اوست بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار (به عواقب شوم شرک آنها).

و نیز می فرماید: ﴿كَلَّا بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ ۳۴/۲۷ در ابتدای آیه می فرماید: بگو (ای پیامبر!) نشان بدهید به من، آنچه را که به غیر خدا می پرستید (که چه قدرتی دارند). هیچ؛ بلکه خداوند است که بسیار مقتدر و راست گفتار و درست کردار است.

● (۲۰) در مراتب و کیفیت ارتباط رسولان با خداوند.

□ الله حکیم بکیفیت تکلم الرّسل معه: خداوند راست گفتار و درست کردار است، درباره ی کیفیت تکلم رسولان با او.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ﴾ ۴۲/۵۱ در ابتدای آیه می فرماید: هیچ بشری را یارای آن نباشد که با خداوند به تکلم بپردازد، مگر از طریق وحی یا از پس پرده ی غیب (و حجاب ملکوت جهان)، یا رسولی (از فرشتگان عالم بالا) فرستد، تا به امر خدا هر چه او خواهد، وحی کند. و همانا او (خداوند) بلندمرتبه و راست گفتار و درست کردار است.

در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده: «سبب نزول آیه چنین است که، یهودیان گفتند: اگر

این کلمه از اسمای حسنی است، و در مجموع نود و هفت مرتبه در قرآن مجید به کار رفته؛ فقط در پنج محل صفت قرآن و در یک محل صفت امر آمده، بقیه همه درباره‌ی حکیم بودن خداوند سبحان است. آن پنج محل عبارت‌اند از: ﴿ذَلِكَ نَسْتَلُوهٗ عَلَیْكَ مِنَ الْآیَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَکِیْمِ﴾؛ آل عمران، ۵۸ و ﴿یَسِّ وَالْقُرْآنَ الْحَکِیْمِ﴾؛ یس، ۱ و آیه‌ی اوّل سوره‌ی یونس، آیه‌ی دوم سوره‌ی لقمان و آیه‌ی چهارم سوره‌ی زخرف.

در المیزان ذیل آیه‌ی اوّل یس، حکمت را به معنی حقایق معارف و فروعات آن گرفته و می‌گوید: «قرآن، حکیم است؛ زیرا که حکمت و حقایق معارف در آن مستقر است.»

[قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۱۶۴]

○ الحَکِیْمُ: المُدَبِّرُ بِحِکْمَةٍ عَلِیَا.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الحَکِیْمُ؛ مَنْ کَتَبَهُ وَغَلَسَهُ بَمَاءٍ وَرَشَّهُ عَلَی الزَّرْعِ زَکَا وَظَهَرَتْ بَرِکَتُهُ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعملی]

○ الحَکِیْمُ الْعَلِیْمُ؛ مَنْ أَدَامَ ذَکَرَهَا وَلَهُ أَمْرٌ مَهْمٌ کَشَفَ اللَّهُ لَهُ عَنْ مَطْلَبِهِ وَكَذَلِكَ الْحَفِیْظُ الْحَکِیْمُ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعملی]

❖ شواهد

- حَقَّاکَه اوست بی‌همتایی، نیرومندی، ارجمندی، کینه‌کشی، درستکار و راست‌داور در حکم کردن. [آیه‌ی ۶۳ انفال، ترجمه تفسیر طبری]

- ... و خداست همه دانی به اهل آن همه راه،

محمّد پیامبر است، چرا خداوند بدون واسطه با او سخن نمی‌گوید؛ و یا چرا خدا را به معاینه به چشم نمی‌بیند، همچنان که موسی خداوند را می‌دید و بدون واسطه سخنان را از او می‌شنید؟ سپس این آیه نازل گردید و رسول خدا گفت: موسی خدا را ندیده؛ و خداوند به هر طریقی که صلاح بدانند، وحی خواهد فرستاد. چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

مراد عارفان و اهل ذوق از حکمت، توجه به آثار صنع الهی، و تفکر و اندیشه در نعمت‌های الهی و موجودات است، تا شهود عرفانی کامل حاصل گردد. اینان نام حکیم را لایق به ذات حق می‌دانند، زیرا اوست که هر چیزی را آنچه بایست، اعطا می‌کند، و کارهایش محکم و استوار است. از این روی می‌گویند: حکیم کسیست که تعطی کل شیء حَقُّه؛ و کسیست که افعال او بر مبنای مصالح انجام شود.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۳۲۶]

□

[حکیم] محکم‌کار؛ حکمت‌کردار؛ کسی که کار را از روی تشخیص و مصلحت انجام دهد. در گذشته از جوهری نقل شده که: «حکیم کسیست که کارها را محکم و استوار انجام می‌دهد.» و آنچه از طبرسی نقل شده: «حکیم به معنی مانع از فساد است.» به عبارت دیگر محکم‌کار می‌باشد؛ و آن صیغه‌ی مبالغه است.

تایب را و ناتیب را؛ راست‌داور

و درست‌گفتار. [آیه ۱۴ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

... و خدای است همه دانی بدانچه در

دل‌هاست؛ و راست‌داور بدانچه حکم

می‌کند. [آیه ۷۱ انفال، ترجمه تفسیر طبری]

... و اوست بی‌همتا و درستکار.

[آیه ۲ فاطر، ترجمه تفسیر طبری]

- فرو فرستادن نامه از خدای بی‌همتای

درستکار و درست‌گفتار.

[آیه ۱ الزمر، ترجمه تفسیر طبری]

... و کیست راست‌تر از خدای به‌گفتار؟

[آیه ۲۲ نساء، ترجمه تفسیر طبری]

- إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ تویی دانای راست

دانش راستکار. [آیه ۳۲ سوره ی بقره]

- يَا مَنْ قَوْلُهُ حَقٌّ؛ ای آن که گفتارش

درست است! [جوشن کبیر، بند ۴۸]

- یا حکیم؛ ای خردمند! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا مَنْ هُوَ فِي صُنْعِهِ حَكِيمٌ؛ ای آن که او در

صنعت خود داناست! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا مَنْ حَكَمَ بِتَدْبِيرِهِ؛ ای آن که با خرد خود

تدبیر کرد! [جوشن کبیر، بند ۸۲]

- یا حَكِيمٌ؛ ای خردمند! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا مَنْ قَدَّرَ بِحِكْمَتِهِ؛ ای آن که با خرد خود

اندازه مقرر کرد! [جوشن کبیر، بند ۸۲]

- یا مَنْ هُوَ فِي حِكْمَتِهِ عَظِيمٌ؛ ای آن که او در

خردمندی خود بزرگ است! [جوشن کبیر، بند ۹۶]

- یا أَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ؛ ای خردمندترین

خردمندان! [جوشن کبیر، بند ۲۷]

- یا أَحْكَمَ مِنْ كُلِّ حَكِيمٍ؛ ای خردمندتر از هر

خردمندی! [جوشن کبیر، بند ۲۳]

- تَعَالَيْتَ يَا حَكِيمٌ؛ برتری تو، ای فرزانه!

[دعای مجیر]

- و اصل حکیم، زیرک است؛ و حکمت به است از

علم. حکمت نامیست علم محکم درواخ

(= یقین و درست) را، که اختلاف نپذیرد، و بر

آن تهمت نبود، و در آن گمان نیامیزد.

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۵۲]

- و هو العزیز؛ و اوست آن تواننده‌ی تاونده‌ی به

هیچ کس نماننده؛ الحکیم راستکار راست‌دانش.

[کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۹]

- خلق می‌دارد به حکم خویش میان فضل

و عدل خویش، به علم خویش، در خلق

خویش، تنهای غیر خویش، عالم به علم

ازلی، پیش از همه معلوم‌ها ذاتش همیشه

پیش از همه مخلوق‌ها، راست‌علم و پاک‌دانش،

هموار کار و بسزا بخش، قول او راست و علم

او پاک. [کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۱۷]

- وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ و خدای داناییست

راست‌دانش راستکار.

[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۰۰]

- خداوند بزرگوار، جلیل و جبار، کریم و غفار،

کردگار نامدار، حکیم راست‌دان، علیم پاک‌دان،

مهربان کاردان... [کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲۸۱]

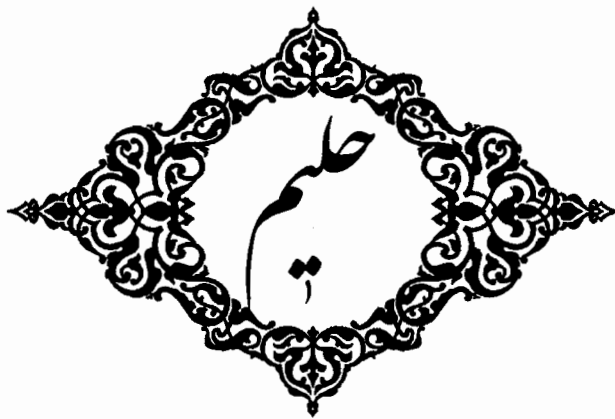
- یا محمدا! اعتقاد کن، و قوم را خبر ده که،

این بیان که رفت، از قول خداست؛ و خدا به

هر چه گفت و خبر داد، راستگوی است،

راست‌دان، پاک‌دان، همه‌دان.	هر نیک و بدی که از من آید به وجود
[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲۰۵]	تو بر سر من نوشته‌ای، من چه کنم؟
-الحکیم دانای راست‌دان نیکودان.	[رباعیات خیام]
[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۳۵۵]	حکمت او برنهد بار همه
- «إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ»: خداوند تو دانایست	وای! عجب! او خود نگهدار همه
راست‌دان.	[عطارد، منطق الطیر]
-ستایش به جای آورم از برای دادار	دست در دامن عفو ز من و پاک ندارم
اهورامزدای رایومند و فرهنگمند، و بزرگترین	که کریم و حکیم و علیم و قدیری
و بهترین و زیباترین و استوارترین	[غزلیات سعدی]
و خردمندترین و آراسته‌ترین و پاک و نیک	به نام خداوند جان آفرین
منش و بسیار پناه‌دهنده و...	حکیم سخن در زبان آفرین
[دبیاچه خرده اوستا، ابراهیم پور داوود]	[دبیاچه‌ی بوستان سعدی]
درستکار: برابر فارسی حکیم.	حکیم، بار خدایی که صورت گل خندان
هیچ کسی نیست ز زیبا و زشت	درون باغچه بندد چو در مشیمه چنین را
کش نه حکیم از پی کاری سرشت	[سعدی]
□	رضا به داده بده، وز جبین گره بگشای
چنین که کرد تواند، مگر خدای بزرگ	که بر من و تو در اختیار نگشاده است
که قادر است و حکیم است و عالم و جبار	[حافظ]
[ناصر خسرو]	در کار گلاب و گل حکم ازلی این بود
تو حکیمی، تو کریمی، تو رحیمی	کاین شاهد بازاری، وان پرده‌نشین باشد
تو نماینده‌ی فضلی، تو سزاوار ثنایی	[حافظ]
[سنایی]	حافظ! از چشمه‌ی حکمت به کف آور آبی
قدیمی کاوّلش مطلع ندارد	بوکه از لوح دلت نقش جهالت برود
حکیمی کاخرش مقطع ندارد	[حافظ]
[نظامی]	ای در رخ تو پیدا انوار پادشاهی!
از کآب و گِلَم سرشته‌ای، من چه کنم؟	در فکرت تو پنهان، صد حکمت الهی
این پشم و قصب تو رشته‌ای من چه کنم؟	[حافظ]

- مکن به چشم حقارت نگاه در من مست
رشح کفِ جَم می‌چکد از مغز سفالم
- که نیست معصیت و زهد، بی‌مشیت او
سیرایی نطقم اثر فیض حکیم است
- [حافظ]
- عاشقان را گر در آتش می‌پسندد لطف دوست
خداگر ببندد ز حکمت دری
- تنگ‌چشم گر نظر در چشمه‌ی کوثر کنم
به رحمت گشاید در دیگری
- [حافظ]
- منعم از می‌مکن ای صوفی صافی! که حکیم
حکیم است بر آنچه خود می‌کند
- در ازل طینت ما را به می‌صاف سرشت
همه خوبی آرد، نه بد می‌کند
- [حافظ، ملحقات]
- گنج زر گر نبود، کُنج قناعت باقیست
کند لطف و احسان به ما بارها
- آن که آن داد به شاهان، به گدایان این داد
که او آگه است از همه کارها
- [ح. م. پرواز]
- [حافظ]
- گفتم: این جام جهان‌بین به تو کی داد حکیم
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۴۱ و ۱۴۲.
- گفت: آن روز که این گنبد مینا می‌کرد
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۸، ص ۵۴۱۰ و ۵۴۳۱.
- [حافظ]
- که به حکمت، قطره را گر دانه لؤلؤ در صدف
رک ← المعجم المفهرس ذیل کلمه حکیم.
- که به قدرت، خار را لعل بدخشان ساخته
[حافظ، ملحقات]

بردبار؛ بردبار بر ادامه روزی بندگان خاطی.
از اسمای صفات است. یازده مرتبه در قرآن
آمده است.

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی
مجرّد حَلَمَ یَحْلُمُ، از باب نَصَرَ یَنْصُرُ، مصادر
حُلُمًا و حُلُمًا به معنی خواب دیدن و محتلم
گردیدن، و حَلَمَ یَحْلُمُ حِلُمًا، از باب شَرُفَ
یَشْرُفُ، بردباری کردن و گذشت نمودن، حَلَمَ و
إِخْتَلَمَ، از باب افتعال، بالغ شدن و به سر حدّ
مردی رسیدن بجهه، حُلَمَ و حُلَمَ، خوابیست که
دیده شود، و جمع آن احلام است؛ و نیز حُلَمَ به
معنی جماع کردن در خواب است.

صاحب مقایس اللّغه می گوید: «این ریشه

دارای سه اصل و معنیست: اوّل، به معنی ترک
عجله و شتاب؛ دوم، به معنی سوراخ کردن
چیزی؛ سوم، رؤیت و دیدن چیزی در خواب.»
سپس می گوید: «این با معانی قبل متباین
است؛ و این می رساند که بعضی از لغات از روی
مبانی قیاس نیست، اگر چه بیشتر آن را از روی
قیاس محسوب می دارند.»

حِلْمَ به کسر حاء، آهستگی و بردباری و عقل
است؛ و جمع آن، احلام و حُلُوم. حلیم صفت
مشبّهه، یعنی بردبار، و جمع آن، حُلَماء و أَحلام
است. حَلِمَ یَحْلِمُ از باب عَلِمَ یَعْلَمُ حَلَمًا
یعنی گندیدن پوست و کرم انداختن. حَلِمَ
و حلیم یعنی پوست کرم افتاده‌یی که منجر

به سوراخ شدن گردد. باب تفعیل آن، تحلیلیم و جَلَّام یعنی بردبار کردن؛ باب تفعّل آن، تحلّم یعنی مجبور به بردبار شدن و چاق شدن؛ باب انفعال و افتعال آن، انحلام و احتلام یعنی خواب دیدن.

این اسم و صفت در قرآن کریم به تنهایی آورده نشده، بلکه شش بار با اسم و صفت غفور، سه بار با اسم و صفت علیم، یک بار با اسم و صفت مشکور و یک بار با اسم صفت غنی آورده شده است.

□ الف) صفت حلیم با غفور

□ الله حلیم باللغو فی ایمانکم: خداوند در قبال سوگند بیهوده یاد کردن، بردبار است و مؤاخذه نمی‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: «لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ» تا آن جا که می‌فرماید: «وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ» ۲/۲۲۵؛ یعنی: خداوند شما را در قبال سوگندهای لغو و بیهوده یاد کردن، مؤاخذه نکند، بلکه به آنچه که در دل دارید، مؤاخذه کند. و خداوند آمرزنده و همیشه بردبار است.

□ الله حلیم فیما عرضهم به من خطبة النساء: خداوند بردبار است در قبال خواستگاری زنان شوهر مرده.

چنان‌که می‌فرماید: «وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيْمَا عَرَّضْتُمْ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ...» تا آن جا که می‌فرماید: «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوا وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» ۲/۲۳۵؛

یعنی: باکی بر شما نیست که به خواستگاری زنانی که شوهران آنها وفات یافته، برآیید، یا نیت ازدواج آنها را در دل پنهان دارید. تا آن جا که می‌فرماید: ولی با آنها پنهانی قرار و پیمانی در این باره نگذارید، مگر اینکه سخنی به میزان شرع بگویید. و بدانید که، خداوند از نیت درونی شما آگاه است؛ و از خداوند بترسید. و در عین حال بدانید که، خداوند آمرزنده و بسیار بردبار است.

□ الله حلیم فیمن تولّوا فی حرب الاحد: خداوند بردبار است، درباره‌ی کسانی که در جنگ احد فرار کردند و پشت نمودند.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ» تا آن جا که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» ۳/۱۵۵؛ یعنی: همانا کسانی که در جنگ احد پشت به جنگ نموده و فرار کردند، و شیطان آنها را به لغزش درافکنده بود، خداوند از آنها صرف‌نظر کرد، که ذات خدا آمرزنده و بسیار بردبار است.

□ الله حلیم فی اسئلة السوء: خداوند بردبار است، درباره‌ی سؤالاتی که بدی به بار آورد.

چنان‌که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسْأَلُكُمْ» تا آن جا که می‌فرماید: «وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ» ۵/۱۰۱؛ یعنی: ای گروه مؤمنان! هرگز از چیزهایی سؤال نکنید که اگر فاش گردد، شما را خوشایند نباشد. تا آن جا که می‌فرماید: خداوند از عقاب کردن سؤالات (بیجای شما) صرف‌نظر کرده

و آمرزنده و بسیار بردبار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «در سبب نزول این آیه دو قول است: اول؛ ابن عباس، انس، ابوهریره، حسن بصری، قتاده، طاووس و سدی می‌گویند: مردی به نام عبدالله از پیامبر (ص) پرسید: یا رسول الله! پدر من کیست؟ و این مرد از افرادی بود که دارای حسب و نسب صحیحی نبود، و از این حیث مورد طعن و سرزنش مردم قرار داشت. پیامبر فرمود: پدر تو حذافه است. سپس این آیه نازل گردید. (این موضوع در صحیح بخاری نیز از انس بن مالک روایت شده است.) دوم؛ ابوهریره و مجاهد می‌گویند: این آیه موقعی نازل شد، که از پیامبر درباره‌ی حج سؤال می‌کردند. موقعی که آیه‌ی: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ» نازل گردیده بود، پرسیدند: آیا در هر سال باید به حج برویم. فرمودند: نه. عده‌ی هم می‌گویند، این هر دو سؤال در یک مجلس اتفاق افتاده بود، چنان‌که در کتاب نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله حلیم فی عدم درکم لتسیح الاشیاء: خداوند بردبار است، در قبال عدم درک و نفهمیدن شما درباره‌ی تسبیح کردن موجودات.

چنان‌که می‌فرماید: «تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ» تا آن جا که می‌فرماید: «إِنَّهُ كَانَ خَلِیماً غَفُوراً» (۱۷/۴۴) یعنی: تسبیح می‌نماید خداوند را، آسمان‌های هفت‌گانه و زمین با

کسانی که در میان آنها هستند؛ ولی شما آن تسبیح را درک نمی‌نمایید. و خداوند بسیار بردبار و آمرزنده است.

□ الله حلیم: خداوند همیشه بردبار است. چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْ تَرُولا» تا آن جا که می‌فرماید: «إِنَّهُ كَانَ خَلِیماً غَفُوراً» (۳۵/۴۱) یعنی: خداوند است که آسمان‌ها و زمین را از نابود شدن نگاه می‌دارد. تا آن جا که می‌فرماید: و همانا اوست که همیشه بردبار و آمرزنده است (گناهان خلق را).

□ (ب) صفت حلیم با علیم

چنان‌که می‌فرماید: «وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ» تا آن جا که می‌فرماید: «وَوَصَّيَّةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ خَلِیْمٌ» (۴/۱۲) از برای شما مردان اگر زنانتان بمیرند و اولاد نداشته باشند، نصف اموال آنها را به ارث می‌برید. تا آن جا که می‌فرماید: این احکام، سفارشیست از طرف خداوند؛ که او همیشه دانا و همیشه بردبار است.

و نیز می‌فرماید: «لَبَدُّ خَلْقِهِمْ مُذْخَلًا يَرْضَوْنَهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ خَلِیْمٌ» (۲۲/۵۹) در آیه‌ی قبل می‌فرماید: کسانی که مهاجرت در راه خدا نموده، و سپس شهید شوند یا بمیرند. سپس در این آیه می‌فرماید: خداوند البته آنها را در بهشت منزلی عنایت می‌فرماید، که خوشنود گردند. و خداوند همیشه دانا و همیشه بردبار است.

و نیز می‌فرماید: «تَرْجَى مَنْ تَشَاءُ وَ تَوَوِّئُ إِلَيْكَ»

دادنی که به دنبال آن آزار باشد. و خداوند بی نیاز و همیشه بردبار است.

● سخنانی درباره‌ی صفت حلیم

سمعانی در روح‌الارواح می‌گوید: معنی حلیم، تأخیر معاقبت است از مستحق. و حق جلّ جلاله حلیم است، به این معنی که علمش محیط است به معصیت عاصیان؛ حلمش مؤخر عقوبت است از ایشان. **أَمَّا يُعْجَلُ بِالْعُقُوبَةِ مَنْ يَخْشَى الْفُتُورَ**، به عقوبت کسی تعجیل می‌کند، که می‌ترسد جانی از دستش بجهد؛ و حق جلّ جلاله از این خشیت منزّه است.

سپس می‌گوید: «آورده‌اند که، در حبس یکی از خلفا، مظلومی بود سال‌ها آن جادمانده. شبی آن خلیفه از خواب برجست با جزعی و فزعی، آن‌گاه بفرمود که: به حبس روید و فلان کس را که در حبس است، بیارید. رفتند و او را بیاوردند. پیش خودش بنشاند و گفت: من به خواب دیدم مصطفی (ع) را، که مرا گفت: فلان کس را که در حبس توست دریاب، که مظلوم است. راست بگو که چه دعا کردی، که چنین زود اجابت آمد؟ آن مرد چنین گفت: سال‌ها بود که در حبس تو بودم مظلوم، و صبرم نماند. از سر اضطرار با ملک جبار گفتم: **إِلَهِي! إِنَّكَ حَلِيمٌ وَلَا صَبْرَ لِي مَعَ حَلَمِكَ**. یعنی: خداوند! حلم تو را نهایت نیست؛ اما مرا با حلم تو صبر نماند.»

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات در ذیل آیه

مَنْ تَشَاءُ تا آن جا که می‌فرماید: **«وَوَكَانَ اللَّهُ غَلِيماً حَلِيماً»** ۳۳/۵۱ یعنی: تو (ای پیامبر!) هر یک از زنان را بخواهی، نوبت او را مؤخر بدار؛ و هر که را خواهی، به خود بپذیر. تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند (درباره‌ی تو و آنان) همیشه دانا و همیشه بردبار است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «زین بن اسلم می‌گوید: این آیه درباره‌ی زنانی نازل شده که خود را به رسول خدا بخشیده بودند. و خداوند طیّ نزول این آیه به پیامبر فرمود: با هر کدام می‌خواهی، ازدواج کن؛ و هر یک را نمی‌خواهی، ترک کن. نیز طبری این نظریه را اختیار نموده و این بهتر است.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ ج) صفت حلیم با شکور

چنان‌که می‌فرماید: **«إِنْ تُقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً** تا آن جا که می‌فرماید: **«وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ»** ۶۴/۱۷ یعنی: اگر به خداوند قرض نیکو بدهید، دو برابر آن را به شما پس می‌دهد، و می‌آمزد شما را؛ که خداوند پذیرنده‌ی سپاس و همیشه بردبار است.

□ د) صفت حلیم با غنی

چنان‌که می‌فرماید: **«قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ...»** تا آن جا که می‌فرماید: **«وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ»** ۲/۲۶۳ گفتار با زبان خوش (با بینوایان) و آمرزش خواستن برای فقرا بهتر است از صدقه

شریفه‌ی: «وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ خَلِيمٌ» بعد از چند واسطه از عبدالله بن جعفر روایت می‌کند که گفت: «علی (ع) چیزی را به من تعلیم داد؛ یعنی کلماتی را که رسول خدا (ص) به او تعلیم داده بود، که در اوقات غم و کرب و رسیدن چیزی (که چندان مطلوب نباشد) بخواند: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْكَرِيمُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ».

خلیمی می‌گوید: «خلیم یعنی کسی که انعام و افضال خود را بر بندگان حبس نکند، و جلو نگیرد به خاطر گناهان آنها؛ و رزق به عاصی دهد، همچنانی که به مطیع دهد».

ابوسلیمان می‌گوید: «خلیم یعنی ذوالصفح، که عصیان عاصی و جهل جاهل جلو آن را نگیرد. بنابراین، خلیم همان صفوح مع القدرة است، و متأنیست که عجله به عقوبت نکند».

فخر رازی در لوا مع البینات می‌گوید: «ممکن است درباره‌ی خلیم گفته شود، کسیست که البته انتقام نگیرد، و به شرط اینکه همان عدم انتقام را ظاهر نسازد؛ که اگر آن را ظاهر ساخت، خلیم نخواهد، بود بلکه عافی و بخشنده است. و فرق میان حلم و عفو در همین است».

سپس می‌گوید: «روایت شده که، ابراهیم خلیل مردی را دید که به گناه کبیره‌ی مشغول است. گفت: خدایا! او را نابود کن؛ و آن مرد نابود شد. سپس مرد دومی را به همین وضع دید: درباره‌ی او هم نفرین کرد، و او نابود شد.

و همچنین مرد سوم را هم به همین وضع نفرین نمود، تا به مرد چهارم رسید. خواست که نفرین کند، خداوند به او وحی فرستاد که، ای ابراهیم! بس کن! اگر بنا باشد هر عبدی را به این معاصی نابود سازیم، جز عده‌ی قلیل کسی باقی نماند. و بدان که، اگر عبد و بنده‌ی گناه و معصیت کرد، او را مهلت دهیم؛ اگر توبه کرد، می‌پذیریم، و اگر اصرار به گناه داشت، عذاب او را به تأخیر اندازیم، زیرا می‌دانیم که او بالاخره از تصرف و از ملک ما بیرون نتواند رفت».

باید دانست که صفت حلم در انسان، از خوبی‌ها و از محاسن اخلاقیست؛ به این دلیل که وقتی ابراهیم خلیل به طرف خدا دعا کرد و گفت: «رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَ اَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ» ۲۶/۸۳ یعنی: پروردگار من! به من فرمانروایی بده، و مرا با نیکوکاران ملحق ساز، خداوند دعای او را اجابت به حلم کرد و فرمود: «فَبَشِّرْهُ نَاهُ بِغَلَامٍ خَلِيمٍ» ۳۷/۱۰۱.

در این جا اشتباهیست که یا از اثر چاپ است، و یا از خود مؤلف محترم است؛ زیرا در آیه‌ی قبل از «غلام خلیم» دعای ابراهیم در همان سوره‌ی صافات است که خداوند از قول او می‌فرماید: «رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ» ۳۷/۱۰۰ یعنی: ابراهیم دعا نمود که، ای پروردگار من! به من فرزندی صالح عطا بفرما. سپس آیه‌ی بعدی خداوند بشارت به وجود اسماعیل، که او را خلیم متصف فرمود، به وی

داد. و آیه‌ی ۲۶/۸۳ مربوطه به ابراهیم می‌باشد، ولی ارتباطی به فرزند خواستن از خداوند ندارد.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: معصیت بنده و عبد، به خداوند زیانی نرساند؛ چنان که عبادت او هم وی را مسرور نسازد. و حقیقت معنی حلیم بودن حق، عدم تأثر اوست از مخالفت بندگان درباره‌ی اوامر و نواهی او؛ زیرا او فعالیست که انفعال در او به هیچ وجه من‌الوجه وجود ندارد.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[حلیم] بردبار. این کلمه از اسمای حسنی و صیغه‌ی مبالغه است؛ و معنی آن درباره‌ی خدا چنان که طبرسی در ذیل آیه‌ی ۲۲۵ بقره می‌گوید: «مهلت دهنده است» ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ یعنی: خدا چاره‌ساز و مهلت‌دهنده است؛ به گناهکاران مهلت می‌دهد، و در عذاب آنها عجله نمی‌کند. ناگفته نماند که، مهلت دادن نوعی بردباریست؛ پس خدا حلیم است. یعنی: در عقوبت، عجله و در هر نادانی، غضب نمی‌کند.

حلیم در مجموع پانزده مرتبه در قرآن شریف آورده شده که، یازده مرتبه درباره‌ی خداوند و چهار مرتبه درباره‌ی ابراهیم، اسمعیل و شعیب می‌باشد: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾ توبه: ۱۱۴، ﴿إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ﴾ هود: ۸۷. [قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۱۶۸]

○ الحليم: الصفوح الساتر ذوالحلم.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ الصّبور: مَنْ ذكره ألف مرّة ألهمه الله الصّبر

على الشّدائد. [خواص الاسماء الحسنی، الاعملی]

❖ شواهد

.... و بدانید که، خدای داند آنچه اندر تنهایی شما هست. بترسید از او؛ و بدانید که خدای آمرزگار است و بردبار.

[آیه ۲۳۵ بقره، ترجمه تفسیر طبری]

.... و هست خدای عزّوجلّ، دانا و بردبار.

[آیه ۵۲ احزاب، ترجمه تفسیر طبری]

- ... یا حلیم! ای بردبار! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا مَنْ هُوَ بِمَنْ عَصَاهُ حلیم! ای آن که او نسبت

به گنهکارش بردبار است! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا مَنْ تَجَاوَزَ بِحِلْمِهِ! ای آن که با بردباری خود

گذشت کرد! [جوشن کبیر، بند ۸۲]

- یا مَنْ هُوَ بِمَنْ عَصَاهُ حلیم! ای آن که او به هر

کس نافرمانی کند، بردبار است!

[جوشن کبیر، بند ۹۶]

- یا حلیم! لا یَعْجَل! ای بردباری که شتاب

نمی‌کند! [جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا صَبُور! ای بردبار! [جوشن کبیر، بند ۵۷]

- تَعَالَيْتَ یا حلیم! برتری تو، ای بردبار!

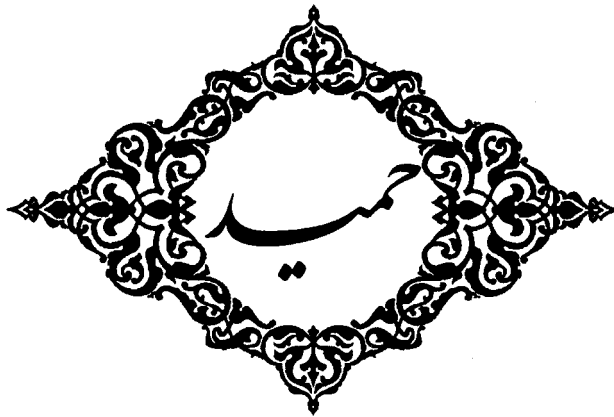
[دعای مجیر]

خدایا! تو حلیم و بردباری

که بر موبد همی آتش بیاری

[وایس و رامین]

گر چه حافظ در رنجش زد و پیمان بشکست لطف او بین، که به صلح از در ما باز آمد	دیرگیر: برابر فارسی حلیم. مثل: خدا دیرگیر است، لیکن سختگیر است. اصحاب گنه را به گنه دیر بگیرد
[حافظ]	[فرهنگنامه قرآنی]
بر دابار: برابر فارسی حلیم. برده بار: صورتی از بردبار.	و آنکه که بگیرد، زیر و زیر بگیرد
[فرهنگنامه قرآنی]	[منوچهری]
بر دبار: برابر فارسی حلیم. آن خدای خوبکار بردبار	فروتن: برابر فارسی حلیم. - یا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ خَاضِعٌ لَهُ: ای آن که هر چیزی پیش او فروتن است!
هدیه‌ها را می‌دهد در انتظار	[جوشن کبیر، بند ۳۷]
[مولوی]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدق، ص ۱۲۴.
دیو خشم: برابر فارسی حلیم. بزرگی دیرخشم و زود عفو است	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۸ ص ۵۵۰۷ و ۵۵۱۲.
کریمی کامکار و بردبار است	
[مسعود سعد سلمان]	

ستوده؛ شایسته؛ همیشه ستوده و پسندیده. شانزده مرتبه در قرآن آمده است.

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجزّد حَمْدُ یَحْمَدُ حَمْدًا و مَحْمَدًا و مَحْمِدًا و مَحْمِدَةً و مَحْمَدَةً، از باب عَلِمَ یَعْلَمُ، به معنی ستودن، شکر کردن، راضی شدن و ادای حق نمودن است. حَمْدُ مصدر است، نقیض ذَمٌّ؛ و به ژمعانی ستایش، شکر، رضا و جزاست.

محمّد، بر وزن منزلت، به معنی ستایش، حمد اخصّ از مدح و مدح اعمّ از حمد است؛ بدین توضیح که، هر حمدی مدح است، ولی هر مدحی حمد نمی‌تواند باشد. و همچنین اعمّ از شکر است، و شکر اخصّ از حمد است؛ بدین

توضیح که، هر شکری حمد می‌باشد، ولی هر حمدی شکر نخواهد بود.

حمید، از کلماتیست که هم به معنی فاعل (حامد) و هم به معنی مفعول (محمود) می‌آید. حمّاد، صیغه مبالغه، به معنی زیاد و بسیار حمد کننده است. باب تفعیل آن تحمید، به معنی بسیار حمد گفتن است؛ و اسم مفعول آن محمّد، به معنی کثیر الخصال الحمیده یا کثیر الخصال المحموده است؛ یعنی خصلت‌های زیاد پسندیده و ستوده شده؛ و نام شریف و گرامی پیامبر اسلام محمّد(ص) می‌باشد، که بنا به قول مشهور کسی قبل از او، بدین اسم نام‌گذاری نشده است. و در

و سیئات را، و از یادآوری آن تو را شرمگین و خجلت زده نسازد.

بیهقی در الاسماء والصفات خود از قول حلیمی می گوید: «حمید یعنی اوست که استحقاق حمد و ستایش دارد؛ زیرا اوست که ابتدا خلقت نمود و به وجود آورد، سپس جمع کرد و نعمت بزرگ را برای خلق، که عبارت از حیا و عقل می باشد. بنابراین، کیست که مستحق حمد و ستایش غیر او باشد؟! بل تمامی حمد و ستایش از برای اوست، نه غیر او؛ همچنان که منت از اوست، نه از غیر او.»

خطابی می گوید: «اوست حمد شده و محمودی که استحقاق حمد و ستایش را دارد به افعال خود؛ و اوست که در موارد سراء و ضراء و در شدت و رخامورد حمد و ستایش قرار می گیرد؛ زیرا اوست حکیمی که در افعال او غلط وجود ندارد، و خطا عارض او نمی شود، و اوست محمود در همه حالات.»

□ الف) صفت حمید توأم با صفت غنی

□ الله حمید بامر الاتفاق من الطیبات: خداوند همیشه ستوده است، برای فرمان به بخشش از اموال خود.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَاغْلُظُوا أَنَّ اللَّهَ عَنِّي حَمِيدٌ﴾ ۲/۲۶۷ یعنی: ای گروه مؤمنان! انفاق و بخشش کنید از بهترین آنچه را که اندوخته اید (به کسب و تجارت)، و از آنچه برای شما از زمین می رویانیم، و بدها را

واقع یک چنین نامگذاری، الهامی از جانب خداوند برای خانواده ی شریف پیامبر اسلام بوده است.

این اسم و صفت الهی، در قرآن از لحاظ صفت الهی به تنهایی ذکر نشده، بلکه ده بار با صفت غنی، سه بار با صفت عزیز، یک بار با صفت مجید، یک بار با صفت ولی و یک بار با صفت حکیم در قرآن ذکر گردیده است.

● سخنانی درباره ی صفت حمید

فخر رازی در الاسماء الحسنی می گوید: «حمید از زمره فعلیست که گاهی به معنی فاعل است، یعنی حامد. در این صورت، معنی آن درباره ی خداوند این است که، ذات حق، حمدکننده به ثنای خودش، آن هم همیشه اوقات است؛ چنانچه می فرماید: الحمد لله رب العالمین. گاهی نیز از زمره فعلیست که به معنی مفعول است، یعنی محمود. در این صورت، حمد گردیده است به حمد خودش برای نفس خویش، و نیز حمد شده به حمد کردن بندگان خویش؛ چنانچه می فرماید: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾ بقره: ۳۰. عبد و بنده خدا در صورتی حمید است که، عقاید وی از شبهات خالی باشد، و اعمال او از شهوات بیرون؛ و هر کس که در این مقام قرار گیرد، در مقام حمید بودن اکمل است.

مشایخ می گویند، حمید کسیست که موفق بدارد تو را برای خیرات، و بر آن هم تو را بستاید، و محو و نابود کند از تو بدی ها

برای انفاق معین نکنید. تا آن جا که می فرماید: و بدانید که، همانا خداوند بی نیاز و همیشه ستوده و پسندیده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «امام علی مرتضی (ع)، براء بن عازب، حسن بصری و قتاده می گویند: این آیه درباره ی کسانی نازل گردیده که از میوه های مانده و پست و بد صدقه می دادند.» چنان که حاکم و ابن ماجه و ترمذی و دیگران از علماء عامه همین موضوع را از براء و نیز ابوداود و نسائی از سهل بن حنیف، با اندک اختلافی ذکر نموده اند؛ چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله حمید بتوصيته على التقوى: خداوند همیشه پسندیده است، به خاطر سفارش به اهل کتاب، و شما مسلمین، به تقوا و ترس از خداوند.

چنان که می فرماید: «وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنْ اتَّقُوا اللَّهَ» تا آن جا که می فرماید: «وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا؛ ۴/۱۳۱» در وسط آیه می فرماید: و ما هم به آنان که پیش از شما بر آنها کتاب فرستاده شده، و هم به شما، سفارش اکید نمودیم که پرهیزگار و خداترس باشید! تا آن جا که می فرماید: و خداوند بی نیاز و همیشه ستوده است.

□ الله حمید و إن كان الناس كافراً: خداوند همیشه ستوده و پسندیده است، اگر چه مردم کافر هم بشوند.

چنان که می فرماید: «وَقَالَ مُوسَى إِنَّ تَكْفُرُوا

أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ؛ ۱۴/۸» موسی به قوم خود گفت: اگر شما با تمامی مردم روی زمین کافر شوید، خداوند (از همه) بی نیاز و همیشه پسندیده است.

□ الله حمید: خداوند است که همیشه ستوده و پسندیده است.

چنان که می فرماید: «لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ؛ ۲۲/۶۴» یعنی: از برای او (خداوند) است، آنچه که در آسمان ها و آنچه که در زمین است. و همانا خداوند بی نیاز و همیشه ستوده است.

و نیز می فرماید: «وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ؛ ۳۱/۱۲» در ابتدای آیه می فرماید: ما به لقمان حکمت دادیم از اینکه، سپاسگذار خداوند باش! و هر کس سپاسگذار باشد، به نفع خود اوست؛ و هر کس ناسپاس و کفران نماید، خداوند بی نیاز و همیشه ستوده است.

و نیز می فرماید: «لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ؛ ۳۱/۲۶» یعنی: از برای خدا و در ملک اوست، آنچه که در آسمان ها و زمین است. و همانا خداوند است که بی نیاز و همیشه ستوده است.

□ الله حمید والناس الفقراء الى الله: خداوند، همیشه ستوده، و مردم، فقیر و محتاج به خداوند.

چنان که می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ؛ ۳۵/۱۵» یعنی: ای گروه مردم! همه شما فقیر و نیازمند به سوی

خداوند هستید، و خداوند، اوست بی نیاز و همیشه پسندیده.

□ الله حمید و بعض الناس بخیل: خداوند همیشه ستوده است، و بعضی از مردم بخیل اند.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۵۷/۲۴ در ابتدای آیه می فرماید: کسانی بخل می ورزند (از روی تکبر) و مردم را به بخیل بودن می خوانند. و هر کس که روی از خداوند بگرداند، (بداند که به خود زیان رسانیده، و) خداوند بی نیاز (از طاعت مردم) و همیشه ستوده و پسندیده است.

□ الله حمید و لنا أن نتبع سنة إبراهيم: خداوند همیشه ستوده است؛ و بر ماست که از سنت ابراهیم پیروی نماییم.

چنان که می فرماید: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۶۰/۶ یعنی: البته از برای شما مؤمنان هر کس که به خدا و ثواب عالم آخرت امیدوار است، اقتدا به ابراهیم و یارانش بنماید؛ و هر که روی از خدا بگرداند، (باید بداند) که خداوند بی نیاز (از طاعت مردم) و همیشه ستوده است.

□ الله حمید و إن كان بعض الناس كافراً: خداوند همیشه ستوده است، اگر چه بعضی از مردم کافر باشند.

چنان که می فرماید: ﴿وَاسْتَغْنَى اللَّهُ وَاللَّهُ غَنِيٌّ

حمید؛ ۶۴/۶ در وسط آیه می فرماید: کافران گفتند: آیا بشری (مانند ما) رهبری ما تواند کرد؟ و به انبیا کافر شدند و روی از آنها بگردانیدند، در صورتی که خداوند (از کفر و ایمان خلق) بی نیاز بوده است؛ و خداوند است که بی نیاز و همیشه پسندیده است.

□ ب) صفت حمید توأم با عزیز

□ الله حمید و يدعوا الى صراط الحميد: خداوند همیشه ستوده و پسندیده است، و به راه ستوده و پسندیده می خواند.

چنان که می فرماید: ﴿... كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ ۱۴/۱ یعنی: قرآن را به سوی تو (ای محمد!) فرستادیم، تا مردم را از تاریکی های گمراهی و جهالت، به سوی نور هدایت بیرون آری، آن هم با اجازه ی پروردگارشان، به سوی نور و راه خدای توانا و همیشه پسندیده.

□ الله حمید و يدعوا الى كتاب الحميد: خداوند همیشه ستوده است، و به سوی قرآن پسندیده می خواند.

چنان که می فرماید: ﴿هُوَ الْحَقُّ وَ يَهْدِي إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ ۳۴/۶ در ابتدای آیه می فرماید: آنانی که اهل دانش و معرفتند، یقین دارند که قرآنی که بر تو نازل شده از جانب پروردگار تو، به حق نازل شده، و هدایت به راه خدای توانا و همیشه پسندیده می نماید.

□ الله حمید و قُتِلَ فی سبیلہ المؤمنون: خداوند همیشه ستوده است؛ و در راه او ایمان آوردندگان به او کشته گردیدند.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا تَقْمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾؛ ۸/۸۸ در آیات قبل درباره ی کشته شدن اصحاب الأخدود می فرماید، تا اینکه در این آیه می فرماید: مؤمنانی که کشته شدند، به عنوان عداوت نبود، بلکه صرفاً از برای اینکه به خداوند توانای همیشه پسندیده ایمان آورده بودند (سوخته شدند).

□ ج) صفت حمید توأم با مجید

□ الله حمید و يُرْسِلُ الْبَرَكَةَ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ إِبْرَاهِيمَ: خداوند همیشه ستوده است، و بر خاندان ابراهیم برکت می فرستد.

چنان که می فرماید: ﴿رَحْمَتُهُ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ﴾؛ ۱۱/۷۳ یعنی: رحمت خدا و برکات خدا بر شما خانواده ی ابراهیم خلیل مخصوص بوده و اختصاص دارد. همانا او (خدا) همیشه ستوده و بزرگوار است.

□ د) صفت حمید توأم با حکیم

□ الله حمید و لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ فِي قَرَانِهِ: خداوند همیشه ستوده است، و باطل در قرآن او راه ندارد.

چنان که می فرماید: ﴿تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾؛ ۴۱/۴۲ در ابتدای این آیه

می فرماید: هرگز از پس و پیش آن قرآن، باطل راهی ندارد، و فرستاده ییست از جانب خدای بسیار دانا و مدبّر، و همیشه ستوده و پسندیده.

□ ه) صفت حمید توأم با ولی

□ الله حمید و مُنْزِلُ الْغَيْثِ و ناشر الرّحمة: خداوند همیشه پسندیده است، و فرستنده ی باران و پراکنده کننده ی رحمت است.

چنان که می فرماید: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُنْزِلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا﴾ تا آن جا که می فرماید: ﴿وَهُوَ السَّوْلِيُّ الْحَمِيدُ﴾؛ ۴۲/۲۸ یعنی: اوست که می فرستد پس از نومیدی خلق، و رحمت خود را فراوان می گرداند؛ و اوست خدای محبوب و همیشه ستوده.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[حمید] ممکن است به معنی فاعل باشد یعنی ستاینده؛ و ممکن است به معنی مفعول باشد یعنی ستوده. و آن از اسمای حسنی است، که هفده مرتبه در قرآن مجید آمده است. ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾؛ بقره: ۲۶۷ بدانید که خدا بی نیاز و ستوده است؛ یا بدانید که خدا بی نیاز و ستاینده است، و اعمال بنده را می ستاید.

چنان که در مجمع نقل شده است. ولی معنای اوّل بهتر به نظر می رسد.

[قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۱۷۴]

○ الحمید: المحمود بذاته. [قاموس الاسماء العربیه]

❖ شواهد

- مر او راست آنچه اندر آسمان هاست و آنچه اندر زمین، که خدای، اوست بی نیاز و ستوده.

[آیه ۶۳ حج، ترجمه تفسیر طبری]

- یا حَامِدُ: ای ستوده! [جوشن کبیر، بند ۳۲]

- یا حَمِيدُ: ای ستوده! [جوشن کبیر، بند ۷۷]

- سُبْحَانَكَ یا حَمِيدُ: منزهی ای پسندیده!

[دعای مجیر]

- «إِنَّهُ حَمِيدٌ مُجِيدٌ»: او خداوندیست ستوده‌ی

بزرگوار. [کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۴۰۹]

- یا حَمِيدُ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ (ص)، یا عَالِی بِحَقِّ عَلِی (ع)، یا

فَاطِر بِحَقِّ فَاطِمَةَ (ع)، یا مُحَسِّن بِحَقِّ الْحَسَنِ (ع)،

یا قَدِیمُ الْإِحْسَانِ بِحَقِّ الْحُسَیْنِ (ع). [مناجات منسوب

به حضرت آدم (ع)]

ستوده: برابر فارسی حمید. [فرهنگنامه قرآنی]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۴۴.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۸، ص ۵۵۶۰ و ۵۵۷۲.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۲۱، ص ۱۵۸۳۶ تحت کلمه‌ی فعال.

زنده‌ی جاودان؛ زنده‌ی همیشه. از اسمای صفات است. پنج مرتبه در قرآن آمده است.

این اسم و صفت الهی، مصدر ثلاثی مجرد حَیَّ یَخْیِ حَیاءً با دو یا از باب عَلِمَ یَعْلَمُ و نیز حَیَّ یَحْیِ با ادغام دو یاء با هم حَیَّاً به معنی زیستن. حَیَّ به معنی زنده و قبیله و فرج زن، و جمع آن اَحْیاء. حیوة، به معنی زندگی؛ حیوة طَیِّبَة، به معنی روزی حلال و بهشت؛ حَیَّه، به معنی مار؛ و جمع آن حَیَّات و حیوات. حَیَّوان، به معنی زندگی، جانور و هر موجودی که دارای حیات و زندگی باشد، چه ناطق و چه غیر

ناطق؛ جمع آن حیوانات. در عین حال حَیَّ با حرکت حاء و یاء اسم فعل است، به معنی عَجَّلَ، یعنی بشتاب؛ و أَقْبِلُ یعنی روی بیاور. چنان‌که حَیَّ علی الصلوة، یعنی بشتاب برای نماز.

● سخنانی درباره‌ی صفت حَیَّ

خواجه عبدالله انصاری می‌گوید: «الحَیَّ خداوند زنده‌ی پاینده؛ دارنده‌ی نوازنده؛ بخشنده‌ی پوشنده؛ به هر هست و بودنی داننده؛ به توان و به دریافت هر چیز رسنده؛ هر کس را خداوند، و هر بودنی را پیش برنده.»
صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «الحَیَّ، خداوند زنده؛ همیشه بیش از همه زندگان

زنده؛ و بر زندگانی و زندگان خداونده؛ همه فانی گردند، و او ماند زنده. باقیست به بقای ازلی؛ حتی است به حیات ازلی؛ حیات وی نه چون حیات آفریدگان. مصطفی (ص) گفت: **أَنْتَ الْحَيُّ الَّذِي لَا تَمُوتُ وَالْجَنُّ وَالْإِنْسُ يَمُوتُونَ**.

سمعانی در **روح الارواح** می گوید: «حق جل جلاله حتی است به حقیقت؛ و او را روح روايه؛ و دائم است بی زوال؛ و وجود او را مبتدانه. در قرآن می فرماید: توکل بر آن حتی کن که نمیرد؛ نه بر آن حتی که بمیرد. قطعاً آن است که هر که جز بر حق جل جلاله توکل کند، و ذره یی منت خلق تحمل کند، داغ خسار بر رخسار خود نهاد، و در هاویه ی حرمان و خسران افتاد. عروق اطماع به امال خود پی کن، آن گاه قصد حضرت حتی کن.»

حق می فرماید: «در جمله ی احوال، اعتماد بر ما کن، و پناه درگاه ما دان. آنکه نگاه کن؛ اگر نیکوت نداریم، گله ها کن.»

فخر رازی در **لوامع البیّنات** می گوید: «می گویند یک نفر را پسر از دست برفت. اینقدر گریست، تا کور شد. بعضی درباره ی او گفتند: در این جا گناه از تو بود، که زنده یی را دوست می داشتی که می مرد. پس چرا زنده یی را که هرگز نمی میرد، دوست نداشتی، تا در این حزن و اندوه گرفتار نمی آمدی.»

و نیز می گوید: «باید دانست که اطلاق کلمه ی حَیَوَان (که به معنی زنده است) بر خدا گفتن جایز نیست، در صورتی که اطلاق

کلمه ی حتی سزاوار اوست؛ زیرا اسماء الله توقیفیه است.»

بیهقی در الاسماء والصفات به نقل از **ابو امامه الباهلی** و او از رسول خدا (ص) چنین می گوید: «رسول خدا (ص) فرمود: همانا اسم اعظم الهی در قرآن در سه جای آن است: اول، بقره؛ دوم، آل عمران؛ سوم، طه؛ و آن **«الله لا اله الا هو الحي القيوم»** در دو سوره بقره و آل عمران **«و عنت الوجوه للحي القيوم»** در سوره ی طه.»

چنان که می فرماید: **«الله لا اله الا هو الْحَيُّ الْقَيُّومُ؛ ۲/۲۵۵»** یعنی: خداوندی نیست که معبودی جز او، که همیشه زنده و پایدار است.

در **تفسیر البرهان** چنین آورده شده که: «حماد از امام صادق (ع) روایت می کند که، یهود معتقد بودند وقتی خداوند آسمان ها و زمین را آفرید، بر روی تخت و کرسی برای استراحت در حالتی که بر روی ران و زانوی خویش تکیه زده بود، نشست تا رفع خستگی نماید. سپس این آیه در ردّ عقاید آنان نازل گردید.»

«الم، الله لا اله الا هو الْحَيُّ الْقَيُّومُ؛ ۳/۲» یعنی: خدایی که نیست معبود و پرستیده یی جز او، که همیشه زنده و پاینده ی ابدیست.

شیخ طوسی در **تفسیر تبیان** می فرماید: «ابن اسحق و ربیع می گویند: از اول سوره ی آل عمران تا شصت و اندی، آیات آن درباره ی وفد نجران نازل گردیده، هنگامی که نزد رسول خدا (ص) آمده بودند و محاجّه

و مجادله می نمودند.

و نیز می فرماید: ﴿وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ؛ ۲۰/۱۱۱﴾ تمامی وجوه و بزرگان جهان همه در پیشگاه آن خدای همیشه زنده و جاوید و پاینده ی ابدی، ذلیل و خاضع و خاشعند.

□ الله الحي توكلوا عليه: خداوند همیشه زنده است. بر او توکل کنید، نه غیر او.

چنان که می فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ؛ ۲۵/۵۸﴾ و تو (ای پیامبر!) بر خدای همیشه زنده یی که هرگز نمی میرد، توکل کن.

□ الله الحي فادعوه: خداوند همیشه زنده را بخوانید، نه غیر او را.

چنان که می فرماید: ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ؛ ۴۰/۶۵﴾ یعنی: اوست خدای همیشه زنده و جاوید، که نیست معبود و پرستیده یی جز او. پس او را (فقط) بخوانید آن هم از روی اخلاص و بندگی.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[حی] از اسمای حسنی است؛ و آن صفت مشبّهه است، و دلالت بر دوام و ثبات دارد. حیات خداوند عین ذات اوست. حیات همه ی موجودات از خداست، و از آنها قابل انفکاک است؛ ولی حیات خدا از خدا قابل انفکاک نیست. دلیل این مطلب، قید الّذی لا یَمُوت است، که گذشت؛ یعنی: زنده یی که هرگز مرگ ندارد. و آیه ی: ﴿هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ که قصر

حقیقیست، یعنی زنده ی واقعی و حقیقی فقط اوست؛ و زندگی سایر موجودات عارضی و از جانب غیر اوست، و حکم هلاکت بر آنها عمومیت دارد. ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ؛ قصص: ۸۸﴾. [قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۲۱۳]

□

[حی] به معنی زنده است. این کلمه مانند هر صفت مشبّهه ی دیگر، دلالت بر دوام دارد. حیات خداوند حیات حقیقیست، زیرا حیات او عین ذات اوست، نه اینکه عارضی و از دیگری گرفته شده باشد. در آیه ی ۵۸ از سوره فرقان می فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ﴾ بر ذات زنده یی که هرگز نمی میرد، توکل کن.

از سوی دیگر، حیات کامل، حیاتیست که آمیخته با مرگ نباشد. بنابراین، حیات حقیقی اوست، که از ازل تا ابد ادامه دارد. و اما حیات انسان بخصوص در این جهان که آمیخته با مرگ است، نمی تواند حیات حقیقی بوده باشد. و لذا در قرآن در آیه ی ۶۴ سوره ی عنکبوت می خوانیم: ﴿وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا هُوَ وَلَعِبَ وَاِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ﴾ زندگی این جهان بازیچه یی بیش نیست؛ و زندگی حقیقی، زندگی سرای دیگر است. روی این دو جهت، حیات و زندگی واقعی مخصوص خداست. [تفسیر نمونه، جلد دوم، ص ۱۹۷]

□

حیات به معنی وسیع و واقعی کلمه،

○ الحَيِّ: مَنْ ذَكَرَهُ عَلَى مَرِيضٍ أَوْ رَمَدٍ تَسَعُ
عَشْرَةَ مَرَّةً شَفَى وَ ذَكَرَ الْحَيَّ الْقَيُّومَ فِي آخِرِ اللَّيْلِ
فِي الزِّيَادَةِ أَثَرٌ عَظِيمٌ. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- نیست خدای مگر او، زنده‌ی پاینده.

[آیه ۲ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- يَا حَيًّا لَا يَمُوتُ: ای زنده‌یی که نمی‌میرد!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

- يَا حَيًّا لَمْ يَرِثِ الْمَيِّتَةَ مِنْ حَيٍّ: ای زنده‌یی که
زندگی را از هیچ زنده‌یی ارث نبرده است!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيًّا لَا يَمُوتُ: ای زنده‌یی که نمی‌میرد!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

- يَا حَيًّا قَبْلَ كُلِّ حَيٍّ: ای زنده پیش از هر
زنده‌یی!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيًّا بَعْدَ كُلِّ حَيٍّ: ای زنده پس از هر
زنده‌یی!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيُّ الَّذِي لَيْسَ كَمِثْلِهِ حَيٌّ: ای زنده‌یی که
نیست زنده‌یی همانند او!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيُّ الَّذِي لَا يُشَارِكُهُ حَيٌّ: ای زنده‌یی که
زنده دیگر شریک او نیست!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيُّ الَّذِي لَا يَحْتَاجُ إِلَى حَيٍّ: ای زنده‌یی که
نیازمند زنده دیگر نیست!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيُّ الَّذِي يُمِيتُ كُلَّ حَيٍّ: ای زنده‌یی که
می‌میراند هر زنده‌یی را!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- يَا حَيُّ الَّذِي يَرْزُقُ كُلَّ حَيٍّ: ای زنده‌یی که
روزی‌رسان هر زنده‌ییست!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

عبارت است از علم و قدرت. بنابراین، وجودی
که دارای علم و قدرت بی‌پایان است، حیات
کامل را دارد. حیات خداوند، مجموعه‌ی علم و
قدرت بی‌پایان اوست. و در حقیقت، به
واسطه‌ی علم و قدرت، موجود زنده از غیر زنده
تشخیص داده می‌شود. اما نمو و حرکت و
تغذیه و تولید مثل، از آثار موجوداتیست که
ناقص و محدودند، و دارای کمبودهایی هستند
که آن را به وسیله‌ی تغذیه و تولید مثل و
حرکت تأمین می‌کنند؛ اما آن کس که کمبودی
ندارد، این امور هم درباره‌ی او مطرح نیست.

[تفسیر نمونه، جلد دوم، ص ۱۹۲]

□

[أَمْرُگ] (بی‌مرگ = جاودانی) بنام یزدان
ستایم، و زیایم (بیاری خوانم) دادار هُرمزد
رایومند (شکوهمند) خورهمند (فرهمند)
هروسپ آگاه (از همه چیز آگاه) کردگار
خداوندان خداوند، پادشاه بر همه پادشاهان،
نگاهداری، خالق مخلوق، و رزاق روزی دهنده،
قادری قوی قدیم بخشاینده بخشایشگر
مهربان، توانا و دانا و پاک پروردگار عادل،
پادشاهی بی‌زوال باشد، هرمزد خدای اوزونی
گرز (بزرگی) خُره اوزایات خورشیتِ آمرگ
(بی‌مرگ، جاودانی) رایومندِ اوزوند اسپ (تیز
اسب) برسات (بیاری) زهماگناه پتیت
پشیمانم... [پازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

○ الحَيِّ: لَهُ الْحَيَاةُ الْكَامِلَةُ وَالِدَائِمَةُ وَالذَّاتِيَّةُ.

[قاموس الاسماء العربیه]

- یا حَيُّ الَّذِي يُحْيِي الْمَوْتَى: ای زنده‌یی که مردگان را زنده می‌کند! [جوشن کبیر، بند ۷۰]
 - یا حَيُّ الَّذِي لَا يَحْتَاجُ إِلَى حَيٍّ: ای زنده‌یی که نیازمند زنده‌ی دیگر نیست! [جوشن کبیر، بند ۷۰]
 - یا حَيُّ الَّذِي لَيْسَ كَمِثْلِهِ حَيٌّ: ای زنده‌یی که نیست زنده‌یی همانند او! [جوشن کبیر، بند ۷۰]
 - یا حَيُّ الَّذِي يَرْزُقُ كُلَّ حَيٍّ: ای زنده‌یی که روزی‌رسان هر زنده‌ی است! [جوشن کبیر، بند ۷۰]
 - سُبْحَانَكَ يَا حَيُّ: منزهی تو، ای زنده!

[دعای مجیر]

- الْحَيُّ: خداوند زنده؛ همیشه بیش از همه زندگان زنده؛ و بر زندگانی و زندگان خداونده؛ همه فانی گردنده و او ماند زنده.
 ﴿كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَبِقِي وَجْهِ رَبِّكَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ باقیست به بقای ازلی؛ حَتَّى است به حیات ازلی؛ حیات وی نه چون حیات آفریدگان؛ ایشان به نَفْس و غذا زنده‌اند به اندازه و هنگام، و الله به حیات خویش و بقای خویش، و اولیت و آخریت خویش، بی‌کی و بی‌چند و بی‌کیف. و گفته‌اند، حقیقت حَتَّى فعال است. و ذَرَاک و ادنی درجات ادراک آن است که خود را داند؛ که هر که خود را نداند، جز جماد نیست! فَالْحَيُّ الْكَامِلُ الْمَطْلُوقُ الَّذِي يَنْدَرُجُ جَمِيعُ الْمَدْرَكَاتِ تَحْتَ ادْرَاكِهِ، وَ جَمِيعُ الْمَوْجُودَاتِ تَحْتَ فِعْلِهِ، حَتَّى لَا يَشُدَّ عَنْ عِلْمِهِ مَدْرَكَ وَلَا عَنْ فِعْلِهِ مَفْعُولٌ، وَ كُلُّ ذَلِكَ اللهُ عَزَّوَجَلَّ، فَهُوَ الْحَيُّ الْمَطْلُوقُ، وَ هُوَ الْحَيُّ الْبَاقِي، جَلَّ جَلَالُهُ وَ عَزَّ كِبَرُيَاؤُهُ. مصطفی (ص) گفت:

أَنْتَ الْحَيُّ الَّذِي لَا تَمُوتُ وَالْإِنْسُ يَمُوتُونَ.
 ابوبکر کتابی پیر حرم بود، گفت: مصطفی را صلعم در خواب دیدم، گفتم: یا رسول الله! دعایی درآموز مرا، تا الله تعالی دل من زنده دارد و نمیراند. گفت: هر روز چهل بار بگو: یا حَيُّ یا قَيُّومُ یا لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ. و در دعای رسول است: ای حَيُّ! ای قَيُّوم!

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۹۰]

مدبّر و غنی و صانع و مقدر و حَيّ

همه به لفظ برآویخته است از او بیزار

[ناصر خسرو]

آنچه تغیر نپذیرد، تویی

آن که نمرده است و نمیرد، تویی

[نظامی]

حَتَّى که به قدرت سر و رو می‌سازد

پیوسته همه کار عدو می‌سازد

گویند قرابه گر مسلمان نبود

آن را تو ثنا گو که کدو می‌سازد

[رباعیات ختّام]

دوستی دیگر گزین ای یار! تو

کو نمیرد تا نمیری زار تو

[منطق الطیر عطار]

اوّل دفتر به نام ایزد دانا

صانع پروردگار، حَتَّى توانا

[سعدی]

چه کم گردد ای صدر فرخنده پی!

ز قد رفیمت به درگاه حسی

[دیباچه‌ی بوستان سعدی]

- دیوها کردند دربان و وکیل
زنده: برابر فارسی حَتّی. [فرهنگنامه قرآنی]
در چه محضر؟ محضر حَتّی جلیل
خداوند بی یار و یار همه
[پروین اعتصامی]
به خود زنده و زنده دار همه
خوش بیان و سرو قد و گلرخ و ابرو کمائی
[نظامی]
شاهکار خلقت حَتّی قدیری ای گل من!
رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۱۵۳ و ۱۵۴.
[مهدی سهیلی، معاصر]
رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۸،
ص ۵۸۳۶ و ۵۸۵۲.
لا یموت: بی مرگ؛ آن که نمیرد. نامی از نام‌های
خداوند تعالی. هو الحیّ الذی لا یموت.
ای به حق بخت تو حَتّی لا ینام
بادی اندر حفظ حی لا یموت
[انوری]

وزن سحاب، به معنی بهره‌یی از خیر و خلاق صیغه‌ی مبالغه که در بالا گفته شده، و شرح مفصل آن در دائرة الفرائد آورده شده است.

● سخنانی چند درباره‌ی صفت خالق

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «خالق کسیست که مبدعات را تصنیف کرده است، و از برای هر صنفی از آن، قدر و اندازه‌ی قائل شده است؛ که در میان آنها، کوچک و بزرگ، دراز و کوتاه، انسان و چارپا و جنبه و حیوان و موات یافت می‌شود. شکی نیست که اقرار به ابداع، مقتضی اعتراف به خلق

آفریننده؛ آفریدگار. از اسمای افعال است. نه مرتبه به صورت اسم، و صد و پنجاه و یک مرتبه به صورت فعل در قرآن آمده است. این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد خَلَقَ یَخْلُقُ خَلْقاً و خَلَقَهُ از باب نَصَرَ یَنْصُرُ به معنی آفریدن است. خَلَقَ، مصدر و به معنی آفرینش و فطرت و هیأت است. خُلِقَ و خُلِقَ نیز به معنی خوی و فطرت و مروت است، و نیز دین و عادت؛ و جمع آن اخلاق. خلیق به معنی سزاوار و تمام خلقت است. و خلیقه به معنی طبیعت و خوی مردم است، و جمع آن خلائق. خَلَقَ بر

و آفریدن است، زیرا خلق هیأت ابداع است، و این دو از یکدیگر عاری نیستند.»

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «معنی خالق، پیدا آورنده‌ی از عدم بُود و هست‌کننده‌ی از نیست. بعضی گفته‌اند که، خلق به معنی تقدیر است؛ و بعضی گفته‌اند، به معنی مصوّر است. درست آن است که، معنی خلق اختراع است و دیگر مجاز. و چون بنده‌ی مؤمن اعتقاد کرد که خالق خداوند است، و کمال قدرت، او راست و بشریت محلّ عجز و سرمایه‌ی ضعف است، دامن از مخلوقات در چَند، و دل از معلومات و مرسومات بر گَند، و بر ربّ الارباب توکل کند. آنکه صدق عبودیت آشکار گردد در فَنای مطالعت بشریت و انقطاع مُساکنت بریت.»

مونسش الله، مجلسش بر درگاه الله، نه او را به کس راه، نه کس را بدو راه، گاه و بی‌گاه در خلوت، گاه سر در سجود، سرّ در شهود و دل در وجود، جان بر بساط جود، در مشاهده‌ی معبود.

و دیگر، چون بنده‌ی مؤمن بدانست که حقّ - جلّ جلاله - خالق است و او مخلوق، باید که حکم آفریدگار را منقاد باشد و فرمان او را مستسلم؛ زیرا که مخلوق را بر خالق اعتراض نیست، و از وی اعراض نیست.

آن عزیزی را پرسیدند که: ما العبودیّة؟ (یعنی: بندگی و پرستش چیست) قال: الإعراض عن الاعتراض (یعنی: دوری جستن از اعتراض

کردن)؛ اعتراض در باقی کردن، و قضا را به رضا پیش آمدن، و زهر حکم را به دندان تسلیم خاییدن، و گره در پیشانی نا آوردن. خواهیم بکش، خواه بران، خواه بدار

یک رویه شده است مر مرا با تو شمار
فخر رازی در الاسماء الحسنی می‌گوید: «بدان که، خلق در لغت به معنی ایجاد، و به وجود آوردن و ابداع و اختراع است؛ و نیز به معنی بیرون آوردن از عدم به وجود. و نیز می‌گویند، به معنی تقدیر است، آن هم از چند وجه: اول؛ قوله تعالی: ﴿فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ که این آیه مقتضی بودن و وجود داشتن خالقین و خلقت‌کنندگان است. به دلایل عقلی و سمعی ثابت شده که موجد و به وجود آوردنده‌ی جز خداوند موجود نمی‌باشد؛ بنابراین واجب است که خلق را در این آیه حمل بر تقدیر نمود.

دوم: قوله تعالی: ﴿إِنَّ مِثْلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمِثْلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تَرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ ۳/۵۹ که معلوم و بدیهیست که مراد از قوله تعالی: «كن فیکون» همان ایجاد و ابداع است؛ بنابراین موضوع خلق از تراب و خاک که بر آن مقدّم شده است چیزی جز تقدیر نتواند بود. بنابراین، خلقه من تراب ائی قدره منه، و نظیر این آیه‌ی شریفه قوله تعالی: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ﴾ که خلق در این آیه همان تقدیر و امر عبارت از (کن فیکون).

سوم: قوله تعالی: ﴿وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ؛

۵/۱۱۰ در این آیه خداوند به عیسی می‌فرماید: تو خلق می‌کنی به دستور من از گل. که مراد از آن، تصویر و تقدیر است. علاوه بر آن، خود تقدیر عبارت از تکوین و به وجود آوردن چیز است بر مقدار معین.

و اما بیان اینکه لفظ خلق در لغت به معنی ایجاد و ابداع است، دارای وجوهیست: اول؛ قوله تعالی: ﴿أَنَا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ ۵۴/۴۹ که اگر خلق در این آیه عبارت از تقدیر باشد، معنی آیه چنین می‌شود: ﴿أَنَا كُلُّ شَيْءٍ قَدَرْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ که در این صورت، تکرار بدون فایده‌یی است.

دوم؛ قوله تعالی: ﴿وَوَخَّلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقْدَرَهُ﴾ تقدیراً؛ ۲۵/۲ که اگر خلق در این آیه هم به معنی تقدیر باشد، معنی آیه چنین می‌شود: ﴿وَقَدَرُ كُلِّ شَيْءٍ فَقْدَرَهُ﴾ همانند آیه قبلی.

سوم؛ قوله تعالی: ﴿كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ﴾ ۲۱/۱۰۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: روزی که آسمان‌ها را مانند طومار در هم پیچیم، و به حال اول که آفریدیم، باز گردانیم. در این آیه لفظ خلق، جز ایجاد و به وجود آوردن چیز دیگر نمی‌تواند باشد.

چهارم؛ قوله تعالی: ﴿هَذَا خَلْقُ اللَّهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ﴾ ۳۱/۱۱ یعنی: این همه که می‌بینید، خلق و آفریده‌ی خداست. حال شما بگویید، آن که به جز خدا (که معبود شما هستند) در جهان چه آفریده‌اند؟ این خود

صراحت دارد از اینکه سوای حق، خالق وجود ندارد؛ و به همین دلیل، خلق در این آیه هم به معنی ابداع و ایجاد است.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «اصل خلق به حسب لغت، به معنی تقدیر است؛ بنابراین خداوند خالق و آفریننده است، به اعتبار اینکه اشیا را به وجود می‌آورد بر وفق تقدیر. ولی به حسب اصطلاح، معنی خالق، موجد و به وجود آورنده است عالم خلق و کائنات را؛ همچنانی که ذات احدیت به اعتبار ایجاد عقول مبدع است، و به اعتبار ایجاد آسمان‌ها مخترع است.

● به صورت اسم

چنان که می‌فرماید: ﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْخَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ ۶/۱۰۲ یعنی: این است وصف پروردگار یکتای شما، که جز او هیچ خدایی نیست، و آفریننده‌ی هر چیز، اوست. چنان که می‌فرماید: ﴿قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ ۱۳/۱۶ یعنی: بگو [ای پیامبر!] خداوند است که آفریننده‌ی همه چیزهاست و اوست خدای یکتا و بسیار چیره‌شونده (بر همه چیز).

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا﴾ ۱۵/۲۸ یعنی: آن‌گاه که پروردگار تو به فرشتگان گفت: همانا من (خدا) بشر را از (ماده) گل و لای کهنه‌ی متغیر آفریده‌ام. و نیز می‌فرماید: ﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ يَرُزُّكُمْ مِنْ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ ۳۵/۳ در ابتدای آیه

می‌فرماید: ای گروه مردم! به یاد آورید نعمت‌های (زیاد) خدا را بر خودتان؛ که آیا هست آفریننده‌یی جز خداوند، که به شما از آسمان و زمین روزی و رزق برساند.

نظیر آیه ۱۵/۲۸ که در بالا ذکر شده است، در جای دیگر قرآن با اختلاف اندک در آیه ۷۱، سوره‌ی ۳۸ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ» ۳۹/۶۲ خداوند است که آفریننده‌ی همه چیزهاست؛ و اوست که بر همه چیز نگهبان و کاردان است.

نظیر آیه‌ی شریفه‌ی ۶/۱۰۲ که در بالاست، در سوره‌ی مؤمن، آیه‌ی ۷۲۶ با اندک اختلاف آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: «أَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ» ۵۶/۵۹ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: آیا دیده‌اید که شما در نخست نطفه‌ی (بی‌جان) بوده‌اید؟ سپس در این آیه می‌فرماید: آیا شما آن نطفه‌ی بی‌جان را آفریده‌اید، یا ما آفریننده‌ی آن هستیم؟

و نیز می‌فرماید: «هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ» ۵۹/۲۴ یعنی: اوست خدای آفریننده‌ی (همه‌ی جهان و جهانیان) و پدیدآورنده (آنها) و نگارنده‌ی صورت‌های خلق.

● به صورت فعل

□ أول: الله خالق السموات والارض في ستة ايام: خداوند آسمان‌ها و زمین را در شش روز آفرید.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» ۷/۵۴ یعنی: همانا پروردگار شما خداییست که آسمان‌ها و زمین را در شش روز آفرید. البته موضوع آفریده شدن آسمان‌ها و زمین در شش روز، مجموعاً در هفت جای قرآن آورده شده، که به ترتیب سایر آیات و سوره‌های آن از این قرار است: (۱۰/۳)، (۱۱/۷)، (۲۵/۵۹)، (۳۲/۴)، (۵۷/۴) و (۵۰/۳۸).

صاحب مجمع‌البیان درباره‌ی خلقت مزبور در شش روز می‌گوید: «شکی نیست که خداوند قادر و توانا بوده از اینکه آسمان‌ها و زمین را در یک لحظه و یک آن بیافریند، ولی آنها را در این مدت خلق نمود، به خاطر مصلحتی که بوده. پس آن را در ايام هفته مرتب نموده، و شروع آن را از روز یکشنبه قرار داد. سپس دوشنبه و سه‌شنبه و چهارشنبه و پنج‌شنبه و جمعه را نیز به خلقت خود ادامه داد. آن‌گاه در روز جمعه مردم را گرد آورد؛ و از همین جهت است که روز آدینه یعنی روز اجتماع مردم را جمعه گفته‌اند.»

چنان‌که مجاهد می‌گوید: «صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: درباره‌ی شش روز خلقت آسمان‌ها و زمین اختلاف است که، آیا شش روز مزبور، از روزهای دنیاست که کوتاه است، یا روز دراز است که خداوند طی آیه‌یی در قرآن می‌فرماید: «وَإِنْ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ».

حسن بصری می‌گوید: «روز دنیاست و کوتاه؛ ولی بیشتر مفسرین گویند روز دراز است.» و نیز محمد بن اسحق صاحب المغازی در کتاب خود می‌گوید: «اهل تورات می‌گویند، ابتدای آفرینش آسمان‌ها و زمین روز یکشنبه بوده تا آخر روز آدینه، که شش روز می‌شود؛ و روز شنبه روز آسودگی خداوند بوده و تسلط وی بر عرش. از این جهت، روز شنبه را عید گرفته و آن را بزرگ می‌شمارند. و اهل انجیل می‌گویند: ابتدای آفرینش آسمان‌ها و زمین روز شنبه، بوده تا آخر روز شنبه که شش روز می‌شود؛ و لذا روز یکشنبه را روز آسودگی گفته‌اند، و آن را عید شمرده و بزرگ می‌دارند. ولی اهل اسلام و سنت و اصحاب حدیث می‌گویند: ابتدای آفرینش آسمان‌ها و زمین روز شنبه بوده تا آخر روز پنجشنبه، که شش روز می‌شود. و روز جمعه را معتقدند که خداوند بر عرش خود استیلا یافت و آسودگی نمود؛ لذا آن را عید شمردند و گرامی و بزرگ داشتند. و نیز می‌گویند: اگر خداوند می‌خواست و اراده‌اش تعلق می‌گرفت، می‌توانست آسمان‌ها و زمین را در یک آن و لحظه بیافریند؛ ولی منظورش از این کار و خلقت در شش روز، تعلیم بندگان خود درباره‌ی رفق و تثبیت در کارها بوده است.»

صاحب تفسیر کاشف بعد از ذکر مراتب احتمالی اقوال در این باره می‌گوید: «ایام مزبور، گاهی از اوقات عنوان ست مراحل یعنی شش مرحله

دارد، و گاهی از اوقات سته اطوار یعنی شش طور و کیفیت است؛ و گاهی از اوقات هم همان شش روز است آن هم از ایام و روزهای خدا، که قابل قیاس به مقیاس زمان و اوقات ما نخواهد بود؛ و گاهی هم ممکن است چیز دیگری باشد.»

□ دوم: الله خالق سبع سموات، والارض مثلهنّ: خداوند آفریننده‌ی هفت طبقه‌ی آسمان و هفت طبقه زمین همانند آن است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ﴾؛ ۶۵/۱۲ خداوندی که آفرید هفت آسمان را بر فراز یکدیگر، و مانند آن آسمان‌ها، هفت طبقه‌ی زمین را هم آفرید.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ﴾؛ ۲۳/۱۷ یعنی: همانا ما فوق شما (خاکیان)، هفت آسمان را فراز یکدیگر آفریدیم.

و نیز می‌فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا﴾؛ ۶۷/۳ آن خدایی که هفت آسمان بلند را به طبقاتی منظم بیافرید.

نظیر این آیه با اندک تفاوت، در سوره‌ی ۷۱، آیه‌ی ۱۵، نیز آورده شده است.

□ سوم: الله خالق الارض و ما فيها: خداوند آفریننده‌ی زمین و آنچه در آن است، می‌باشد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ أَنتَكُم تَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ﴾؛ ۴۱/۹ یعنی: بگو (ای پیامبر! به مشرکان) آیا همانا شما کسانی

هستید که کافر می‌شوید درباره‌ی خدایی که زمین را در دو روز آفریده است؟

و نیز می‌فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيْنَهَا سَبْعَ سَمَوَاتٍ﴾ ۲/۲۹؛ یعنی: خداوندی که آفرید از برای شما

همه موجودات که در زمین است، سپس نظر گماشت به خلقت آسمان‌ها، و هفت آسمان را بر فراز یکدیگر برافراشت. این آیه هم یکی از آیات مربوط به آسمان‌های هفت‌گانه است.

□ چهارم: الله خالق السموات والارض: خداوند آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ ۶/۱؛ ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ﴾ ۶/۷۳؛ یعنی: سپاس و ستایش مر خدایی راست، که آفرید آسمان‌ها و زمین را؛ و اوست خدایی که آسمان‌ها و زمین را از روی حق آفرید.

در البرهان فی تفسیر القرآن از امام حسن عسکری (ع) و ایشان از امام علی مرتضی (ع) نقل می‌فرماید که فرمودند: «خداوند این آیه را بر ردّ سه طایفه نازل فرمود. ﴿الحمد لله الذي خلق السموات والارض﴾ را جهت ردّ بر طایفه طبیعیون یا دهریون نازل نمود، که معتقدند تمامی اشیا و موجودات به خودی خود به وجود آمده، و همیشه بوده و هستند؛ ﴿جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ﴾ را بر ردّ ثنویّه نازل نمود، که معتقدند روشنایی و تاریکی، دو مدبّر در امور می‌باشند؛ و ﴿مَنْ الَّذِينَ كَفَرُوا بِهِمْ يَدْعُونَ﴾ درباره‌ی ردّ

بر مشرکین عرب است که معتقد بودند بت‌هایی را که می‌پرستند، خدایان آنها می‌باشند. سپس سوره‌ی ﴿قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ﴾ را جهت ردّ بر کسانی که برای خداوند شریکانی قائل بودند، نازل فرمود.

در تفسیر ابوالفتوح رازی از قول مقاتل می‌گوید: «سبب نزول آیه این بود که، مشرکین با رسول خدا (ص) در مقام مجادله برآمدند و گفتند: خدای تو کیست؟ پیامبر گفت: خدایست که آسمان‌ها و زمین را خلق نمود. مشرکین جواب او را تکذیب نموده، و منکر شدند. چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

از سلسله آیاتی که با مضامین مختلف موضوع خلقت آسمان‌ها و زمین در آن آورده شده است، عبارت است از سوره‌ها و آیات: (۹/۳۶)، (۱۰/۶)، (۱۴/۱۹)، (۱۴/۳۲)، (۱۶/۳)، (۱۷/۹۹)، (۲۰/۴)، (۳۱/۲۵)، (۳۱/۱۰)، (۳۰/۸)، (۲۹/۶۱)، (۲۹/۴۴)، (۲۷/۶۰)، (۴۳/۹)، (۳۶/۸۱)، (۳۹/۵)، (۳۹/۳۸)، (۴۵/۲۲)، (۴۶/۳۳)، (۴۴/۳)، (۱۵/۸۵)، (۴۶/۳)، (۴۴/۳۹)، (۴۳/۹)، (۱۷/۹۹)، (۳۶/۸۱)، (۳۱/۱۱).

□ پنجم: الله خالق ما فی الارحام: خداوند آفریننده‌ی چیزهاییست که در رحم‌های مادران است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّن بَعْدِ خَلْقٍ﴾ ۳۹/۶؛ یعنی: خداوند

می‌آفریند شما را در باطن رَجَم مادران شما، با آفریدنی بعد از آفریدن دیگر در سه تاریکی. و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَا يَحِلُّ هُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ﴾؛ ۲/۲۲۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: زنان مطلقه (پس از طلاق) باید در سه پاکی (از حیض) به انتظار باشند، (و ازدواج نکرده و شوهر نکنند) و نباید آنچه را که خداوند در رحم‌های آنها (از فرزندان) خلق کرده و آفریده است، مکثوم نگه داشته و پوشیده بدارند.

در تفسیر ابوالفتوح رازی و تفسیر ثعلبی و کتاب ناسخ از هبة الله بن سلامه، از مقاتل و کلبی روایت می‌نمایند که: «مردی به نام اسماعیل بن عبدالله الغفاری، زنی داشت به نام فتیله. بعضی نیز نام این مرد را مالک بن الاشدق از اهل طائف گفته‌اند. این مرد در حالتی که نمی‌دانست زن او آبستن است، او را طلاق می‌دهد؛ و وقتی فهمید حامله است، به او رجوع نموده و او را به خانه‌ی خویش می‌آورد. زن مزبور پس از زاییدن با فرزندش می‌میرد، و خدای تعالی این آیه را نازل می‌نماید.»

و در تفسیر ابن ابی حاتم و ابوداود، از اسماء دختر یزید بن السکن الانصاریه روایت می‌کند که می‌گوید: «در زمان رسول خدا (ص) شوهرم مرا طلاق گفت، در صورتی که برای زنان مطلقات (طلاق داده شده) در آن وقت عده‌یی وجود نداشت. سپس این آیه نازل شد.»

چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آمده است.

□ ششم: الله خالق البشر: خداوند آفریننده‌ی بشر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِّثْنُ خَلْقٍ﴾؛ ۵/۱۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: یهود و نصاری گفتند ما پسران خدا و دوستان اویم. بگو (ای پیامبر!) اگر چنین است، پس او چرا شما را به گناهاتان عذاب می‌کند؟ (پس شما پسران خدا نیستید) بلکه شما بشری هستید که خدا شما را آفریده است.

در لباب النقول فی اسباب النزول سیوطی از ابن اسحق او از ابن عباس روایت می‌کند که: «چند نفر از یهودیان مانند نعمان بن قصى، بحر بن عمر و شاس بن عدی نزد رسول خدا (ص) آمدند، و با وی به سخن گفتن و مجادله پرداختند. پیامبر هم جواب آنها را می‌داد. سپس آنها را به اسلام دعوت نمود، و از عواقب وخیم ایمان نیاوردن ترسانید. آنها گفتند: ای محمد! ما را از چه چیزی می‌ترسانی؟ ما کسانی هستیم که پسران خدا می‌باشیم و از دوستان او هستیم؛ چنان‌که مسیحیان نیز آن را می‌گفتند. سپس این آیه نازل شد.»

□ شیطان گفت: بشری را که از گِل و لای آفریده‌ای، سجده نکنم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ لَمْ أَكُنْ لِأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ﴾؛ ۱۵/۳۳ شیطان به خدا گفت: من سجده نمی‌کنم به

بشری که تو او را از گِل و لای کهنه آفریده‌ای.

□ خدا فرمود: بشر را به دست خودم آفریدم.

چنان که می‌فرماید: ﴿مِمَّا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيدٍ﴾؛ ۳۸/۷۵ در آیات قبل خداوند به

فرشتگان فرمود: من بشر را از گِل آفریدم.

سپس در این آیه می‌فرماید: خداوند به شیطان

فرمود: ای ابلیس! تو را چه مانع شد که

به بشری که من با دست خود آفریدم،

سجده نکنی؟

□ خداوند بشر را از خاک آفرید.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾؛ ۳۰/۲۰ و از

زمره‌ی نشانه‌های قدرت خداوند آن است که،

شما را از خاک آفریده؛ سپس شما (از اثر توالد

و تناسل) بشری هستید که در روی زمین

پراکنده‌اید.

□ خداوند بشر را از آب (نطفه) آفرید.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ

بَشَرًا﴾؛ ۲۵/۵۴ و اوست خدایی که از آب

(نطفه) بشر را آفریده است.

در تفسیر ثعلبی از عامه از ابن سیرین نقل شده

که گفت: «این آیه درباره‌ی رسول خدا(ص)،

و علی مرتضی(ع) نازل شد، زیرا رسول خدا(ص)

دختر خود فاطمه‌ی زهرا(ع) را برای علی

تزویع فرمود. و اگر علی بن ابیطالب نمی‌بود،

هر آینه کفو و همسری از برای فاطمه

وجود نداشت.»

در تفسیر البرهان از خاصه از محمد بن العباس

بعد از چهار واسطه، از حکم بن ظهیر، او از

سدی، او از ابومالک و او از ابن عباس نقل

می‌نماید که: «این آیه درباره‌ی رسول خدا(ص)،

و علی مرتضی(ع) نازل شد، زیرا پیامبر دختر

خود فاطمه را برای علی که پسر عم وی بود،

تزویع نمود؛ که در عین نسب خویشاوندی،

داماد پیغمبر هم قرار گرفت.»

و نیز می‌فرماید: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾؛

۷۷/۲۰ یعنی: آیا شما بشر را ما (خداوند) از

آب بی‌قدر (نطفه) نیاافریده‌ایم؟

□ هفتم: الله خالق بنی آدم: خداوند آفریننده‌ی

فرزندان آدم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَوَضَعْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ

خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾؛ ۱۷/۷۰ در ابتدای آیه

می‌فرماید: «ما فرزندان آدم را بسیار گرامی

داشتیم، و آنها را به مرکب خشکی و دریا سوار

کردیم، و از هر غذای لذیذ و پاکیزه آنها را روزی

دادیم؛ و نیز بر بسیار از چیزهایی که آفریده‌ایم،

برتری داده‌ایم.»

□ هشتم: الله خالق آدم من تراب: خداوند

آفریننده‌ی حضرت آدم از خاک است.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ

كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ﴾؛ ۳/۵۹ همانا مثل

خلقت حضرت عیسی در نزد خدا (از لحاظ

خارق‌العاده بودن) همانند حضرت آدم است،

که او (آدم) را از خاک آفریده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ

قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ﴾؛

سپس از نطفه و سپس از خون بسته آفرید؛ سپس شما را (از رحم مادر) به صورت طفلی بیرون آورد.

□ خداوند انسان را از نطفه آفرید.

چنان که می فرماید: ﴿خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ﴾ ۱۶/۴ خداوند انسان را از آب نطفه بیافرید. آن گاه (آن انسان) به خصومت شدید برخاست. در تفسیر کشف الاسرار، میبدی از قول کلبی می گوید: «این آیه درباره ی ابی بن خلف الجمحی نازل گردید، که استخوان خردشده یی را برداشت، و نزد رسول خدا(ص) آورد و گفت: یا محمد! چه کسی این استخوان خردشده را زنده خواهد کرد؟ در جواب او این آیه نازل گردید. یعنی مجادله ی باطلیست که این مرد می نماید.»

و نیز می فرماید: ﴿وَلَمْ يَزِ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ﴾ ۳۶/۷۷ آیا ندیده است این انسان، که همانا ما (خدا) او را از نطفه آفریده ایم؟ و نیز می فرماید: ﴿إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ﴾ ۷۶/۲ یعنی: همانا ما (خدا) انسان را از نطفه ی مختلط (زن و مرد) آفریدیم.

و نیز می فرماید: ﴿مِنْ أَى شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾ ۸۰/۱۸ ﴿مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ﴾ ۸۰/۱۹ در آیه ی قبل می فرماید: مرده باد این انسان (بی ایمان)، به خاطر کفری که می ورزد! سپس می فرماید: از چه چیزی خداوند او را آفریده است؟ از آب نطفه او را آفریده، سپس بدین صورت وی را مقدر فرموده است.

۷/۱۱ یعنی: هر آینه آفریدیم شما را، و سپس بدین صورت کامل آراستیم. سپس به فرشتگان گفتیم: سجده کنید به آدم! همه سجده کردند، جز شیطان.

□ نهم: الله خالق الانسان باغناء و حالات مختلفة: خداوند آفریننده ی انسان است، به اقسام و حالات گوناگون و متفاوت.

□ انسان هیچ، محض و خالص بود، و خدا او را آفرید.

چنان که می فرماید: ﴿أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئاً﴾ ۱۹/۶۷ آیا متذکر نمی شود این انسان که، همانا ما او را از پیش آفریده ایم، (در صورتی که) هیچ بوده و معدوم صرف بوده است؟

□ شعیب به قوم خود گفت: از خداوند بترسید. چنان که می فرماید: ﴿وَاتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالْجِبِلَّةَ الْأُولَى﴾ ۲۶/۱۸۴ شعیب به قوم خود گفت: بترسید از خدایی که شما و همه طبایع پیشینیان را آفریده است!

□ خداوند انسان را از خاک، و بعد، از نطفه آفرید.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ﴾ ۳۵/۱۱ خداوند شما (انسان ها) را آفرید از خاک، و سپس از نطفه؛ و بعد شما را جفت (زن و مرد) قرار داد.

و نیز می فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً﴾ ۴۰/۶۷ اوست خدایی که شما (انسان ها) را از خاک،

در تفسیر کشف الاسرار به نقل از مقاتل چنین آمده که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عتبه بن ابی لهب نازل شده، موقعی که گفته بود: من به آیه‌ی (والتَّجَمُّ اِذَا هُوَ) کافر شده‌ام، و نیز به آیه‌ی (دَفِیْ فَتَدَلِّیْ) هم کافر هستم. رسول خدا (ص) او را نفرین نمود و فرمود: «اللَّهُمَّ! سَلِّطْ عَلَیْهِ کَلْبَکَ اسد الغاضرة». پس از این نفرین، مسافرتی به شام برای تجارت جهت عتبه پیش آمد. وقتی به غاضره رسید، نفرین رسول خدا به یادش آمد، و با حالت ترس به اطراف خویش می‌نگریست! ناگاه شیری بیامد و او را درید. پدرش ابولهب درباره‌ی مرگ فرزندش همیشه گریان بود و می‌گفت: محمّد هر چیزی را که بخواهد، عملی می‌شود؛ و بالاخره نشد که او چیزی بخواهد و یا بگوید، که نشود و اتفاق نیفتد.»

□ خداوند، خود این انسان را آفریده است. چنان‌که می‌فرماید: «وَهُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَ اِلَیْهِ تُرْجَعُونَ؛ ۴۱/۲۱» و اوست خداوندی که آفریده است شما را؛ و به سوی او بر می‌گردید.

و نیز می‌فرماید: «خَلَقَ الْاِنْسَانَ؛ ۵۵/۳» در آیات قبل می‌فرماید: خدای بخشنده‌ی مهربان که تعلیم و یاد داده است (به رسول خود) قرآن را، و آفریده است (به دست قدرت خود) انسان را.

و نیز می‌فرماید: «وَعَنْ خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْ لَا تُصَدِّقُونَ؛ ۵۶/۵۷» یعنی: ما (خدا) شما را (بدین صورت

زیبا) آفریده‌ایم؛ پس چرا آفریننده را تصدیق نمی‌نمایید؟ و نیز می‌فرماید: «هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ فِیْکُمْ کَافِرٌ وَ مِنْکُمْ مُّؤْمِنٌ؛ ۶۴/۲» یعنی: اوست خدایی که شما را آفریده است؛ و فرقه‌یی از شما ناسپاس و کافر شدید، و فرقه‌یی از شما مؤمن و باایمان (نسبت به خدای خود) درآمدید.

و نیز می‌فرماید: «وَعَنْ خَلَقْنَاكُمْ وَ شَدَدْنَا اَسْرَهُمْ؛ ۷۶/۲۸» یعنی: ما (خدا) آفریدیم اینان را، و محکم بنیان ساختیم آنان را.

□ خداوند انسان را از علقه (خون بسته) آفرید. چنان‌که می‌فرماید: «اقْرَأْ بِاِسْمِ رَبِّکَ الَّذِی خَلَقَ ۱/۹۶»، «خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ؛ ۹۶/۲» یعنی: بخوان (ای پیامبر!) به نام پروردگار تو، که آفریده است انسان را از خون بسته.

□ خداوند انسان را از گِل آفرید. چنان‌که می‌فرماید: «هُوَ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ طِیْنٍ؛ ۶/۲» یعنی: اوست خدایی که آفرید شما را از گِل و خاک (بی‌جان).

و نیز می‌فرماید: «وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِیْنٍ؛ ۲۳/۱۲» یعنی: هر آینه آفریدیم ما (خدا) این انسان را از گِل (و لای) خالص.

و نیز می‌فرماید: «اَهُمْ اَشَدَّ خَلْقًا اَمْ مَنْ خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِیْنٍ لَازِبٍ؛ ۳۷/۱۱» یعنی: آیا آنها (منکران قیامت) خلقتشان سخت‌تر است، یا موجودات با عظمت دیگر که ما آفریده‌ایم؟ و ما هم اینان را در اوّل از گِل سرشته بیافریدیم.

خداوند پس از خلقت انسان و روزی دادن او

و میرانیدن او، وی را زنده می‌کند.

چنان که می‌فرماید: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ زَرَقَكُمْ ثُمَّ يُعِثُّكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ؛ ۳۰/۴۰» خداوندی که آفرید شما (انسان‌ها) را، سپس روزی داد به شما و سپس می‌میراند شما را و بعد زنده می‌گرداند (برای قیامت).

□ خداوند خلق می‌کند انسان را؛ سپس مرگ او به دست خداست.

چنان که می‌فرماید: «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفِّيَكُمْ؛ ۱۶/۷۰» خداوندی که آفرید شما (انسان‌ها) را، سپس می‌میراند همه شما را.

□ خلق انسان از ضعف شروع می‌گردد، سپس قوت، و بعد باز هم ضعف.

چنان که می‌فرماید: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً؛ ۳۰/۵۴» خداوندی که شما را آفرید از جسم ضعیف (نطفه)، سپس بعد از این ضعف، به شما توانایی و قوت بخشید (نیروی جوانی و میانسالی)، و سپس باز هم شما را به ضعف و پیری و فرتوتی برگردانید.

□ خداوند انسان را از گِل و لای سالخورده آفرید.

چنان که می‌فرماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ؛ ۱۵/۲۶» یعنی: هر آینه ما (خدا) انسان را از گِل و لای سالخورده‌ی تغییر یافته بیافریدیم.

و نیز می‌فرماید: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ؛ ۵۵/۱۴» خداوند آفریده است

انسان را از گِل و لای سالخورده، مانند گِل کوزه گران.

□ خداوند انسان را به انواع خلقت آفرید.

چنان که می‌فرماید: «وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا؛ ۷۱/۱۴» یعنی: در حالتی که آفرید شما را خداوند به انواع خلقت و اطوار گوناگون.

□ خداوند انسان را با آنچه که از بت‌ها می‌سازد، آفرید.

چنان که می‌فرماید: «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ؛ ۳۷/۹۶» یعنی: در صورتی که شما را و آنچه از بت‌ها که می‌سازید، خداوند آفریده است.

□ خداوند انسان را از نطفه و علقه و مضغه و استخوان آفرید.

چنان که می‌فرماید: «ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا؛ ۲۳/۱۴» در آیات قبل، خلقت انسان را از گِل و سپس از نطفه بیان فرمود. سپس در این آیه می‌فرماید: آن‌گاه نطفه را از خون بسته بیافریدیم، خون بسته را پاره گوشت آفریدیم، باز گوشت را استخوان آفریدیم، سپس بر استخوان‌ها گوشت پوشانیدیم.

□ خداوند نوع انسان را در رنج و مشقت آفرید.

چنان که می‌فرماید: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ؛ ۹۰/۴» هر آینه انسان را در رنج و مشقت آفریدیم.

در تفاسیر مجمع البیان و ابوالفتوح رازی و کشف الاسرار از کلبی و مقاتل روایت کرده‌اند که: «می‌گویند این آیه و آیه‌ی بعد آن، درباره‌ی

مردی از طایفه‌ی جمح آمده، به نام اسید بن کلد، که کنیه‌ی او ابوالاشدین است. او مردی بسیار قوی و زورمند بود، که اگر بر روی گلیمی می‌ایستاد، ده نفر مرد قوی قادر نبودند گلیم را از زیر پای او بیرون آورند و اگر چنین قصدی می‌نمودند گلیم مزبور پاره می‌شد، ولی او بر جای خود ایستاده بود، و علامت پای وی نیز در آن به جای می‌ماند.

چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ خداوند فرماید: ما آنچه که نَفْس انسان و سوسه می‌کند، می‌دانیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ﴾ ۵۰/۱۶ یعنی: هر آینه انسان را آفریدیم، و از وساوس و اندیشه‌های نفس او کاملاً آگاهیم.

□ خداوند فرماید: بعضی از خُلق‌ها گرایش به هدایت پیدا می‌کنند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمِنْ خَلْقنا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ﴾ ۷/۱۸۱ یعنی: و از خلقی که آفریده‌ایم، فرقه‌یی به سوی حق هدایت می‌یابند و به سوی آن کشانیده می‌شوند. عدول در این آیه، بازگشت و برگشت به حق است؛ و بعضی آن را عدل و عدالت هم گفته‌اند.

□ خداوند همه‌ی انسان‌ها را از جنس واحد آفرید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ ۷/۱۸۹ یعنی: اوست خدایی که همه

شما مردم و انسان‌ها را از شیء واحد از لحاظ جنس و طبیعت و عنصر آفریده است؛ که از لحاظ انسانیت، فرقی میان شرقی و غربی و نه عربی و عجمی و نه میان سیاه و سفید و نه مذکر و مؤنث نمی‌باشد. و البته موضوع جفت و مذکر و مؤنث درباره‌ی همه اجناس عمومیت دارد. مختص به جنسی دون جنس دیگر نیست؛ چنانچه فرموده در قرآن مجید: ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾.

نظیر این آیه‌ی شریفه از همین لحاظ با اختلاف با سایر موضوعات آیه، در سوره‌ی ۳۹، آیه‌ی ۶ آمده است.

□ خداوند انسان را از خاک، سپس نطفه و سپس به خلقتی آراسته آفرید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى﴾ ۲۰/۵۵ شما را از خاک آفریدیم، و در همان خاک شما را بازی‌گردانیم، و از همان خاک شما را بیرون می‌آوریم بار دیگر.

□ خداوند انسان را به بهترین وجه آفرید. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾ ۹۵/۴ هر آینه آفریدیم انسان را به نیکوترین وجه.

□ خداوند انسان را نزد خود می‌آورد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادًى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾ ۶/۹۴ هر آینه خواهید آمد شما انسان در نزد ما (خدا)، تک و فرد، همچنانی که در نخستین دفعه شما را

آفریده بودیم.

در تفسیر تبیان شیخ طوسی از عکرمه نقل گردیده که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی نصر بن حارث بن کلدۀ نازل شده، موقعی که گفته بود: به زودی لات و عزی از من شفاعت خواهند کرد. سپس این آیه نازل گردید.»

طبری نیز آن را از عکرمه روایت کرده است؛ و در تفاسیر علی بن ابراهیم والبرهان از امام صادق (ع) نقل گردیده است.

نظیر این آیه‌ی شریفه با مضامین مختلف آن، در سوره ۱۸، آیه‌ی ۴۸ آورده شده است.

□ خداوند انسان را و نیز همه‌ی مخلوقات را با کمال آراستگی آفرید.

چنان‌که می‌فرماید: «الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّكَ فَعَدَلَكَ؛ ۸۲/۷» در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: ای انسان! چه چیزی تو را به غرور نسبت به پروردگار تو که کریم و بزرگوار است، واداشت؟ سپس در این آیه می‌فرماید: آن خدایی که تو را آفرید، و به صورتی تمام کمال آراست، و سپس به اعتدال برگزید.

و نیز می‌فرماید: «ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّى؛ ۷۵/۳۸» سپس (پس از نطفه) به صورت خون بسته (انسان را) درآورد، و بعد او را به تمام کمال و آراسته آفرید.

و نیز می‌فرماید: «الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى؛ ۸۷/۲» در ابتدای آیه می‌فرماید: تسبیح و تقدیس کن پروردگارت را، که بسیار برتر و بالاتر از همه است. سپس می‌فرماید: خدایی که آفرید (همه

موجودات را)، سپس خلقت خود را درباره‌ی همه‌ی آنها به تمام کمال و آراستگی پرداخت. □ دهم: الله خالق عیسی من غیر آب؛ خداوند عیسی را بدون پدر آفرید.

چنان‌که می‌فرماید: «قَالَ كَذَلِكَ اللهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۳/۴۷» در ابتدای آیه می‌فرماید: مریم گفت: ای پروردگار من! چه گونه دارای فرزندی خواهم شد در صورتی که بشری با من نزدیکی ننموده؟ گفت: چنین است کار خدای بی‌نیاز؛ می‌آفریند (عیسی را بدون پدر)، به آن قسمی که خودش بخواهد.

و نیز می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا؛ ۴/۱» یعنی: ای گروه مردم! بترسید از پروردگار، که شما را از جنس واحد آفرید و هم از آن جفت او را آفرید.

و نیز می‌فرماید: «وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ؛ ۱۱/۱۹» در آیه قبل می‌فرماید: اگر خدا می‌خواست، همه ملل و مذاهب را یک امت قرار می‌داد؛ ولی همه‌ی اقوام و ملل در اختلاف می‌افتادند. سپس در این آیه می‌فرماید: مگر آن کس که خدا او را به لطف خود هدایت فرماید؛ و برای همین خداوند آنها را آفریده است.

و نیز می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبُعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ؛ ۲۲/۵» یعنی: ای گروه مردم! اگر در شک و تردید بودید درباره‌ی برانگیخته شدن (شما) پس از مردن، (بدانید که) همانا ما (خدا) آفریدیم شما را (در ابتدا) از خاک.

یا به آنچه که از مخلوقات جفت (نر و ماده) را آفریده است.

□ یا زدهم: الله خالق الازواج: خداوند آفریننده‌ی جفت (نر و ماده و مذکر و مؤنث) از مخلوقات است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ﴾ ۲۶/۱۶۶ در آیه قبل که مربوط به قوم لوط است، می‌فرماید: آیا عمل زشت و منکر را با مردان انجام می‌دهید؟ سپس در این آیه می‌فرماید: و جفت خودتان را، یعنی زنان را که خداوند برای شما آفرید، رها می‌سازید؟

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لَتَسْكُنُوا اِلَيْهَا﴾ ۳۰/۲۱ یعنی: و از جمله آیات و نشانه‌های قدرت او (خدا) است، که آفریده است از خودتان جنس جفت خودتان را، تا با او آرامش یافته و انس و الفت گیرید.

و نیز می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ وَمِنْ اَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ﴾ ۳۶/۳۶ یعنی: پاک و منزّه است خدایی که در میان مخلوقات جفت آفرید، چه از نباتات زمین و چه از جنس خودتان (مردم)، و نیز از مخلوقات دیگر که شما بدان آگاهی ندارید.

و نظیر این آیه‌ی شریفه با اختلاف در مضامین آن، در سوره‌ی ۴۳، آیه‌ی ۱۲ آورده شده است. و نیز می‌فرماید: ﴿وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾

و نیز می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى﴾ ۴۹/۱۳ ای گروه مردم! (بدانید که) همانا ما شما را آفریدیم از مرد و زن (نر و ماده).

در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده: «می‌گویند، این آیه درباره‌ی ثابت بن قیس بن شماس نازل شده، که به خاطر کر بودن گوش، در مجالس نزد پیامبر می‌نشست تا از سخنان او استفاده کند. روزی از روزها دیر به مسجد آمده بود، و جای او را دیگران گرفته بودند، لذا در نزد مردی برای خود جایی تهیّه دید. آن مرد با مهربانی به ثابت گفت که بنشیند. ثابت چون کر بود، از حرف او برآشفته و پنداشت که به او بد می‌گوید. لذا با خشونت به او گفت: تو پسر آن زن نیستی؟ و او را به مادرش خواند، و قصدش توهین به او بوده، زیرا مادر او در جاهلیت از فواحش محسوب می‌شد. آن مرد شرمگین شد! پیامبر که این موضوعات را می‌شنید، فرمود: کیست که نام مادر را می‌برد؟ ثابت برخاست و گفت: منم یا رسول‌الله! سپس پیامبر فرمود: آیا این مردم را می‌بینی که دارای رنگ‌های مختلف می‌باشند؟ گفت: بلی! یا رسول‌الله! بعد فرمود: باید بدانی که تو را بر این اشخاص مزیت و برتری نیست. سپس این آیه نازل گردید، چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

و باز درباره ذکر و انثی می‌فرماید: ﴿وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَاَلْاُنْثٰى﴾ ۹۲/۳ یعنی: سوگند به آن کس

۵۱/۴۹ ﴿یعنی: از هر چیزی دو نوع جفت (نر و ماده) آفریده ایم.

و نیز می فرماید: ﴿وَأَنَّهُ خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ﴾ ۵۲/۴۵ ﴿یعنی: همانا او (خدا) آفریده است جفت مرد و زن را (یا نر و ماده را).

و نیز می فرماید: ﴿وَوَلَدْنَاهُم أَزْوَاجًا﴾ ۷۸/۸ ﴿یعنی: همانا آفریدیم شما را جفت (نر و ماده و مرد و زن).

□ دوازدهم: الله كُلُّ شَيْءٍ خَلَقَ همه چیز را خداوند آفریده است.

چنان که می فرماید: ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ﴾ ۵/۱۷ ﴿خداوند می آفریند، هر چیزی را که بخواهد.

در تفسیر کشف الاسرار میبیدی چنین آمده: «این آیه درباره ی مسیحیان نجران نازل شده، که گفته بودند عیسی پسر خداست. (یا خود عیسی همان خدا است) چنان که در نمونه بیّنات آورده شده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَوَلَدْنَاهُم أَزْوَاجًا﴾ ۵۲/۴۵ ﴿یعنی: همانا ما (خدا) هر چیزی را به اندازه ی حکمت و مصلحت آفریده ایم.

□ سیزدهم: الله خالق ابراهیم: خداوند آفریننده حضرت ابراهیم پیامبر است. چنان که می فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِي﴾ ۲۶/۷۸ ﴿یعنی: (ابراهیم گفت): خداوندی که مرا آفریده است، او مرا هدایت و راهنمایی فرماید.

□ چهاردهم: الله خالق الجنّ والانس: خداوند آفریننده ی جنّ و انس است.

آفریده است، همانند کسیست که هیچ چیز را نیافریده است؟

نظیر آیه ی شریفه ی (۷/۱۸۵) با اندک اختلاف در مضامین آن، در سوره ی ۱۶، آیه ی ۴۸ آورده شده است.

و نظیر آیه ی (۶/۱۰۱) در بالا با اندک اختلاف، در سوره ۲۵، آیه ی ۲ آورده شده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ﴾ ۲۸/۶۸ ﴿یعنی: و پروردگار توست که می آفریند هر چیزی را که بخواهد، و (نیز) برگزیند و اختیار کند.

و نیز می فرماید: ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾ ۳۲/۷ ﴿یعنی: آن خدایی که هر چیزی را به نیکوترین وجه خلقت کرده و آفریده است.

نظیر آیه ی شریفه ی (۵/۱۷) در بالا با اندک اختلاف در مضامین آن، در سوره ی ۴۲، آیه ی ۴۹ آورده شده.

و نیز می فرماید: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ ۵۴/۴۹ ﴿یعنی: همانا ما (خدا) هر چیزی را به اندازه ی حکمت و مصلحت آفریده ایم.

□ سیزدهم: الله خالق ابراهیم: خداوند آفریننده حضرت ابراهیم پیامبر است.

چنان که می فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِي﴾ ۲۶/۷۸ ﴿یعنی: (ابراهیم گفت): خداوندی که مرا آفریده است، او مرا هدایت و راهنمایی فرماید.

□ چهاردهم: الله خالق الجنّ والانس: خداوند آفریننده ی جنّ و انس است.

سپس می‌فرماید: از بدی و شرّ آنچه را که آفریده است؛ یعنی از شرّ و بدی هر صاحب شرّی، خواه انسان باشد و خواه غیر انسان.

□ هفدهم: الله خالق الشمس والقمر واللیل والنهار: خداوند آفریننده‌ی خورشید و ماه و شب و روز است.

چنان‌که می‌فرماید: «ما خلق الله ذلک الا بالحق؛ ۱۰/۵» در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست خدایی که خورشید را درخشان و ماه را تابان فرمود. تا آن جا که می‌فرماید: (بدانید) خداوند اینها را جز به حق و مصلحت نظام خلق نیافرید.

و نیز می‌فرماید: «و هو الذی خلق اللیل والنهار والشمس والقمر؛ ۲۱/۳۳» یعنی: و اوست خداوندی که شب و روز و خورشید و ماه را آفرید.

و نیز می‌فرماید: «و من آیاته اللیل والنهار والشمس والقمر؛ تا آن جا که می‌فرماید: «واسجدوا لله الذی خلقهن؛ ۴۱/۳۷» یعنی: از آیات و نشانه‌های قدرت او شب و روز و خورشید و ماه است تا آن جا که می‌فرماید: سجده کنید مر خدایی را، که همه آنها را آفریده است. این آیه‌ی شریفه دارای سجده‌ی واجب است.

□ هجدهم: الله خالق الجن: خداوند آفریننده‌ی جان است.

چنان‌که می‌فرماید: «والجن خلقناه من قبل من نار السموم؛ ۱۵/۲۷» یعنی: جان را آفریدیم قبل از آتش گدازنده.

چنان‌که می‌فرماید: «و ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون؛ ۵۱/۵۶» یعنی: من (خدا) نیافریدم جنّ و انس را، مگر اینکه مرا پرستش نمایند. و نیز می‌فرماید: «و جعلوا شركاء الجن و خلقهم؛ ۶/۱۰۰» یعنی: قرار دادند کافران برای خدا شریکانی از جنّ (و اهریمن)، در صورتی که آنها را هم خداوند آفریده است.

باز در تفسیر کشف الاسرار میبدی از قول کلبی چنین آمده که: «این آیه در شأن زنادقه آمده، که ابلیس را شریک خداوند در امور شر می‌دانستند، و می‌گفتند خداوند خالق نور و خیر و مردم و چارپایان و دواب می‌باشد، و ابلیس خداوند شرّ و ظلمت و درندگان و مارها، چنان‌که در نمونه بیّنات آورده شده است.

□ پانزدهم: الله عالم لكل مخلوق: خداوند، عالم و دانا به تمام مخلوقات است.

چنان‌که می‌فرماید: «الا يعلم من خلق و هو اللطیف الخیر؛ ۶۷/۱۴» یعنی: خدایی که همه خلق را آفریده، دانا و عالم به اسرار آنها نیست؟ (چرا هست) و اوست که باریک‌بین و آگاه از هر چیز است.

□ شانزدهم: نعوذ بالله من شرور المخلوقین: پناه می‌جویم به خدا از بدی بعضی از آنچه که خلق شده‌اند.

چنان‌که می‌فرماید: «من شرّ ما خلق؛ ۱۱۳/۲» در آیه قبل آن می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) پناه می‌برم به پروردگار فروزنده‌ی صبح روشن.

صاحب مجمع البیان از قول حسن و قتاده می‌گوید: «جَنّ همان ابلیس است.» و برخی معتقدند که آن ابوالجَنّ است، همانند آدم که ابوالبشر است؛ چنان‌که ابن عباس معتقد است. و نیز می‌گویند، همان جَنّ است که از نسل ابلیس می‌باشد، که پیش از آدم آفریده شده بودند؛ جَنّ را به معنی نوعی از مار هم گفته‌اند.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَارٍ؛ ۵۵/۱۵﴾ و خداوند آفرید جنیان را از رخشندگی شعله‌ی آتش.

□ نوزدهم: الله خالق الاناسی والانعام: خداوند آفریننده‌ی انسان‌ها و چارپایان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لِنُخَبِّئَ بِهِ بَلَدَةً مَّيِّتًا وَنُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنْآسِيَّ كَثِيرًا؛ ۲۵/۴۹﴾ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: ما باران را فرو فرستادیم. سپس در این آیه می‌فرماید: تا به آن باران، زمین خشک و مرده را زنده سازیم، و از آنچه که آفریده‌ایم از چارپایان و انسان‌ها (آنها را)، سیراب سازیم.

□ بیستم: (الله خالق آدم و ابلیس) خداوند آفریننده‌ی آدم و شیطان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ؛ ۷/۱۲﴾ وقتی به ابلیس گفته شد که: چرا طبق دستور خداوند آدم را سجده نکرده‌ای؟ در جواب گفت: من از آدم بهترم، زیرا تو خداوند مرا از آتش آفریده‌ای، و او را (آدم) را از خاک.

نظیر این آیه‌ی شریفه‌ی در سوره‌ی ۳۸، آیه‌ی ۷۶، آورده شده است.

□ بیست و یکم: الله خالق مثل الفلك: خداوند آفریننده‌ی همانند کشتیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ؛ ۳۶/۴۲﴾ در آیه قبل آن می‌فرماید: برهان دیگر از برای آنها که، ما آنها را و نژاد بشر را در کشتی دریا سوارشان کردیم. سپس در این آیه می‌فرماید: و آفریدیم برای آنها همانند کشتی، چیزی را که بر آن سوار شدند. (قدمای قوم گفته‌اند، مراد از آن، شتر و قاطر و اسب و سایر چارپایان است؛ ولی امروز گویند، مراد از آن، اتومبیل، هواپیما، فضاپیما و راه‌آهن است.)

□ بیست و دوم: الله خالق الظلال: خداوند آفریننده‌ی سایه و سایه‌بان‌هاست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا؛ ۱۶/۸۱﴾ یعنی: خداوند برای آسایش شما (نوع بشر) از گرما، سایه و سایه‌بان‌ها (از درختان و سقف و دیوار و کوه‌ها) که آفریده است، قرار داده است.

□ بیست و سوم: الله خالق مرکوب لا يعلمونهم: خداوند، آفریننده‌ی سواری‌ها و مرکوبیست، که آن وقت نمی‌دانستند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ؛ ۱۶/۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: اسب و اشتر و الاغ‌ها را برای اینکه سوار آنها بشوید، مسخر شما گردانید. و (نیز) می‌آفریند (برای شما از

آسمان‌ها و زمین را آفریده است، قادر نخواهد بود که همانند آن کافران را (که آن اعتراض‌ها و انکارها را درباره‌ی زنده شدن استخوان‌های پوسیده دارند) بیافریند.

در تفسیر ابن ابی حاتم و در المستدرک حاکم چنین آورده شده که: «ابن عباس و مجاهد و عکرمه و عروة بن الزبیر و سدی می‌گویند که: عاص بن وائل استخوان پوسیده‌ی در دست گرفته، نزد پیامبر آمد و گفت: یا محمد! آیا خدای تو این استخوان را بعد از آنکه پوسیده شده است، بر می‌انگیزاند؟ پیامبر فرمود: بلی! خداوند آن را بر می‌انگیزاند. سپس تو را می‌میراند، و بعد زنده می‌گرداند، و سپس به دوزخ داخل می‌کند. و پس از این آیات، آیه‌ی ۷۸ نازل گردید. مراد از انسان در آیه‌ی ۷۷، ابی بن خلف است.

و نیز در کتاب امالی از شیخ مفید، و کتاب امالی از شیخ طوسی از محمد بن محمد بعد از شش واسطه، از سعید بن مینا و او از عده‌ی زیادی از اصحاب ما روایت کرده که: «طایفه‌ی قریش که از زمره‌ی آنها عتبه بن ربیع و ابی بن خلف و ولید بن مغیره و عاص بن سعید بودند، به حال اعتراض نزد رسول خدا آمدند. سپس ابی بن خلف از میان آنان استخوان پوسیده‌ی در دست گرفت، و در حالی که آن را به باد می‌داد، گفت: یا محمد! می‌پنداری که خدای تو آن را زنده خواهد کرد؟» سپس آیات ۷۸ و ۷۹ نازل گردید.

انواع سواری‌ها برای بعد) که (اکنون) از آن نه می‌دانید و نه اطلاعی دارید. (این جاست که قویاً سواری‌های عدیده‌ی که اختراع گردیده از: اتومبیل، هواپیما، کشتی بدون بادی، فضاپیما و سایر چیزها که هنوز اختراع نشده، بلکه بعداً به صورت اختراع و ابداع از این مخلوق خاکی خواهد درآمد، منظور نظر از آیه‌ی شریفه خواهد بود.)

□ بیست و چهارم: الله خالق قوم عاد: خداوند آفریننده‌ی قوم عاد است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً﴾ ۴۱/۱۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: قوم عاد در زمین تکبر ورزیده، و به ناحق سرکشی نمودند و با غرور می‌گفتند: از ما نیرومندتر در جهان کیست؟ سپس می‌فرماید: آیا آنها ندیدند که خداوندی را که آنها را (از نیستی به هستی آورده و) آفریده است. اوست که بسیار از آنها قوی‌تر و تواناتر است.

□ بیست و پنجم: الله خالق الکفار: خداوند آفریننده‌ی کافران است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ﴾ ۳۶/۸۱ در آیات قبل از قول کافران می‌فرماید که: گفتند چه کسیست که این استخوان پوسیده را دوباره زنده می‌کند؟ سپس جواب آن داده می‌شود. تا این جا که در این آیه می‌فرماید: آیا آن خدایی که دستگاه باعظمت

چنان‌که در نمونه بِنَات آورده شده است.
و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَكِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ
لَيَقُولُنَّ اللَّهُ؛ ۴۳/۸۷﴾ یعنی: اگر از آن مشرکان
و کافران سؤال کنی چه کسی آنها را آفریده
است؟ هر آینه خواهند گفت که البته
خداوند است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ؛
۷۰/۳۹﴾ یعنی: همانا ما (خدا) آفریدیم آنها
(کافران) را از آن چیزی که (منی و نطفه)
خودشان می‌دانند.

در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده که،
مفسرین می‌گویند: «این آیه با آیه‌ی قبل آن،
درباره‌ی مشرکین نازل شده، زیرا اطراف رسول
خدا(ص) می‌نشستند و کلام او را می‌شنیدند
و مسخره می‌کردند و به اصحاب پیامبر
می‌گفتند: اگر آنچه که محمد می‌گوید
راست باشد، از اینکه مؤمنین به بهشت
خواهند رفت، ما نیز نزد ایشان به بهشت
خواهیم رفت، و جای بهتری برای خود فراهم
خواهیم نمود. سپس این آیات نازل گردید
و فرمود: اینان که طمع به رفتن در بهشت
دارند، هرگز به آن نخواهند رسید.

و نیز می‌فرماید: ﴿ذُرِّي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداً؛
۷۴/۱۱﴾ و اگذارید مرا، با کسی که او (ولید بن
مغیره) را آفریدم؛ (یا خود به تنهایی) یا (او را
به تنهایی) - ولید از کافران و دشمنان
رسول خدا(ص) بود.

در تفسیر تبیان شیخ طوسی به نقل از مجاهد

و سعید بن جبیر چنین آمده که: «این آیه
درباره‌ی ولید بن مغیره المخزومی نازل شده،
می‌گویند هزار دینار ثروت داشته؛ سفیان
می‌گوید: چهار هزار دینار دارایی او بوده؛
نعمان بن سالم می‌گوید: او مردی ابرص بوده؛
و مجاهد می‌گوید: ده پسر داشته است»

در تفاسیر ابوالفتوح رازی و مجمع البیان چنین
آمده که: «ولید بن مغیره دارای ثروت زیادی
بود، که به هزاران هزار درهم می‌رسید، و دارای
باغ‌های متعدد در مکه و طایف بود. او کفار
قریش را در دارالندوه جمع کرد و گفت:
نمی‌دانم محمد را چه بنامیم؟ آیا او را جادوگر
بگوییم، یا شاعر بنامیم، یا دیوانه بخوانیم؟
و این آیات درباره‌ی او نازل گردید. سرانجام
بعد از نزول این آیات در بدبختی افتاد، و مال
و ثروت او از دست رفت، و فرزندان او نیز هلاک
شدند و خود با نگوینداری از میان رفت.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

آفریدگار؛ نامی از نام‌های خدای تعالی؛ خالق؛
خلاق؛ آفریننده؛ پدیدآورنده‌ی همه.

[لغتنامه دهخدا]

○ الخالق: الموجد للمخلوقات.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ هو مبدع الاوهام و خالق الحواس

[بحارالانوار، جلد ۳، ص ۲۲۴، سطر ۲۱]

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۹۲، س ۹]

○ الخالق: مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ نَوَّرَ اللَّهُ تَعَالَى قَلْبَهُ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ یا خَالِقُ: بارخدا یا! به

درستی که من می خواهم از تو به حرمت نامت،

ای آفریدگار! [جوشن کبیر، بند ۶۱]

- یا خَالِقُ کُلِّ مَخْلُوْقٍ: ای آفریننده ی هر

آفریده شده! [جوشن کبیر، بند ۱۰]

- یا مَنْ خَلَقَ الزَّوْجَیْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰی: ای آن که

جفت های نر و ماده آفرید! [جوشن کبیر، بند ۴۱]

- یا خَالِقًا غَیْرَ مَخْلُوْقٍ: ای آفریننده ی

آفریده نشده! [جوشن کبیر، بند ۴۶]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ یا خَالِقُ: بارخدا یا! به

درستی که من می خواهم از تو به حرمت نامت،

ای آفریدگار! [جوشن کبیر، بند ۶۱]

- یا مَنْ خَلَقَنیْ وَ سَوّٰنِیْ: ای آن که مرا آفریدی

و راست و درست کردی! [جوشن کبیر، بند ۶۶]

- یا مَنْ خَلَقَ الْاَشْیَاءَ مِنْ الْعَدَمِ: ای آن که

چیزها را از نیستی آفرید! [جوشن کبیر، بند ۸۰]

- یا مَنْ یَخْلُقُ مَا یَشَاءُ: ای آن که آنچه خواست

می آفریند! [جوشن کبیر، بند ۸۳]

- یا باری کُلِّ شَیْءٍ وَ خَالِقُهٗ: ای به

وجود آورنده ی هر چیزی، و آفریننده ی

آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- یا خَالِقُ کُلِّ شَیْءٍ وَ وَاْرِثُهٗ: ای آفریننده ی هر

چیزی، و وارث آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- یا خَالِقُ الْمَخْلُوْقِ: ای آفریننده ی مردم!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]

- یا مَنْ لَا یَخْلُقُ الْمَخْلُوْقُ اِلَّا هُوَ: ای آن که جز او

مردم را نمی آفریند! [جوشن کبیر، بند ۹۰]

- یا خَالِقِ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ الْمُنِیرِ: ای آفریننده ی

خورشید و ماه تابان! [جوشن کبیر، بند ۷۹]

- یا مَنْ هُوَ خَالِقُ کُلِّ شَیْءٍ: ای آن که او آفریننده

هر چیزیست! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

- یا خَالِقِ اللُّوْحِ وَالْقَلَمِ: ای آفریننده ی لوح

و قلم! [جوشن کبیر، بند ۸۰]

- یا خَالِقِ النُّوْرِ: ای آفریننده ی روشنایی!

[جوشن کبیر، بند ۴۷]

- سُبْحَانَکَ یا خَالِقُ: منزّه ی، ای آفریننده!

[دعای مجیر]

- و گفته اند، «خالق کُلِّ شَیْءٍ» عام است از روی

لفظ، خاص است از روی معنی، لآنّه لم یخلق

نفسه و لا صفته. «و هو بکلِّ شَیْءٍ علیم» عام

است در لفظ و در معنی، لآنّه به و بغیره علیم. از

این جا گفته اند: هیچ عموم نیست که نه

تخصیص در آن شود، الا قوله تعالی: «و هو

بکلِّ شَیْءٍ علیم». [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۲۵]

- «و خلق کُلِّ شَیْءٍ» دلیل است که حادثی که در

عالم است، فعل خداست و خلق او و اختراع او

و صنع او، جز وی خالق و صانع نه؛ جز وی

محدث و مقتدر نه. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۲۵]

- به نام او که عالی ذات است و صافی صفات،

مقدس و منزّه از بنین و بنات، کاشف الظلمات،

ساتر السیئات، مجیب الدّعاوات، مقیل

العثرات، خالق الارض و السموات، رازق

الوحوش والحشرات.

[کشف الاسرار، جلد دوم، ص ۳۰۸]

- بدان که، هیچ عبادت مانند نماز نیست؛

و هر که بگذارد (نماز را)، دلیل است که

وی را اندر دل نیاز نیست، و اندر جان

با آفریدگار راز نیست.

[امیدی، کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۷]

- این همه را خالق‌یست که آفریدگار ایشان
است... آفریدگار را نباید پرستیدن.

[بلغمی، ترجمه تاریخ طبری، ص ۲۱]

- توبه کنید سوی آفریدگار شما... آن بهتر شما
را، نزدیک آفریدگار شما.

[ترجمه تفسیر طبری، ج ۱، ص ۶۴]

- **مقدر الاعمار و خالق اللیل والنهار...** روزگار
عمر و مدت پادشاهی این مقدار نهاده بود.

[تاریخ بیهقی]

- اختلاف میان ایشان در معرفت خالق... هر چه
ظاهر تر بود.

- و همه به وحدانیت خالق و رازق خویش
معترف می‌باشند.

- آفریدگار ... عالم اسرار است، و کارهای نابوده
را بدانند. تقدیر آفریدگار که، در لوح محفوظ قلم
چنان رانده است، تغییر نیابد.

- آفریدگار را ... در هر چه آفریده است،
مصلحتیست عام و ظاهر.

- برخیز ای ظالم! و بنگر، تا عدل و رحمت
آفریدگار! (عز اسمه) بینی.

[نصراه منشی، کلیله و دمنه، ص ۷۷]

- ندانند که پادشاهان برگزیده‌ی آفریدگار
و برآورده‌ی پروردگارند.

[ویراوی، مرزبان نامه، ص ۳۶]

- آفریدگاری که اثبات وحدانیت او در هر ذره‌ی
از ذرات مکونات موجود است.

[جهانگشای جویی، ج ۱، ص ۱]

- غذا طلب می‌کند و بر قوت ارادی که آفریدگار

تعالی او را عطا کرده است باز زیر آب می‌شود.

[خواجه نصیر، تنسوخ‌نامه، ص ۱۶۶]

- معجز روزگار است و کمال و قدرت
آفریدگار.

- در هیچ حال از رحمت آفریدگار و مساعدت
روزگار، نومید نشاید بود.

- ای آفریدگار! در جام ما شراب تحمل بسیار تر
بریز. ما رهرو طریقه‌ی کس جز تو نیستیم.

[اسماعیل شاهرودی، معاصر]

بر او آفرین کو جهان آفرید

ابا آشکارا نهران آفرید

[فردوسی]

آن که نشک آفرید و سرو بهی

آنکه بید آفرید و نار و بهی

[رودکی]

نشانسد به هیچ کار تو را

کس به جز آفریدگار تو را

[سنایی، مثنوی‌ها، ص ۱۳]

سوگند به آفریدگارم

کاراست به صنع خود نگارم

[نظامی، لیلی و مجنون]

ای آفریده‌ی که دلیل و حجتی

بر لطف و رحمت و کرم آفریدگار

[امیرمعزی، دیوان، ص ۲۵۹]

کای کاینات را به وجود تو افتخار

وی بیش از آفرینش و کم ز آفریدگار

[انوری]

زیرا که روزی همه جنس آفریدگان

اندر عطیت تو نهاد آفریدگار

[مسعود سعد، دیوان، ص ۱۳۷]

از بنده جز آلودگی چه خیزد

پاکی، صفت آفریدگار است

[پروین اعتصامی، دیوان، ص ۱۲]

ترکیبات: آفریدگار همه چیز؛ آفریدگار همه خلق؛ آفریدگار همه؛ آفریدگار همیشگی؛ آفریدگار زمین و آسمان؛ آفریدگار جهان و جهانیان؛ آفریدگار جهان؛ آفریدگار بی‌علت آفریدگار ابرهای گران؛ آفریدگار آسمان‌ها و زمین.

❖ شواهد

- آفریدگار آسمان‌ها و زمین کرد شمارا از تنهای شما جفتانی و از چهارپایان جفتانی...

[آیه ۱۱ شوری، ترجمه تفسیر طبری]

- که خدای توسست آفریدگار همه خلق، و دانا به کار خلق.

[آیه ۸۶ حجر، ترجمه تفسیر طبری]

- آن است خدای خداوند شما، نیست خدای مگر او، آفریدگار همه چیزی. (بپرستید او را!) و اوست بر همه چیزی نگاهبان.

[آیه ۱۰۲ انعام، ترجمه تفسیر طبری]

- يَا مُسْنِي السَّحَابِ السَّحَابِ اَيْ اَفْرِيْدْكَارِ ابرهای گران!

[جوشن کبیر، بند ۴]

- «الله لطیف بعباده» از روی اشارت می‌گوید: آفریدگار بی‌علت منم؛ کردگاری بی‌الت منم؛ قهار بی‌حیل منم؛ غفار بی‌مهلت منم؛ ستار

هر ذلت منم. بیافرینم، تا قدرت بینی؛ دوزخ بنمایم، تا عقوبت بینی؛ بر صراط نگه دارم، تا عنایت بینی؛ گناهت بیامرزم، تا فضل و رحمت بینی؛ به جنت رسانم، تا کرامت بینی؛ بر تخت نشانم، تا عزت بینی؛ شراب دهم، تا لذت بینی؛ سلام کنم، تا تحیت بینی.

[کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۲۶۴]

- الله است آفریدگار جهان و جهانیان؛ من قوله: الله خالق كل شیء. الله است روزی دهنده‌ی آفریدگان، من قوله: و ما من دابة فی الارض الا علی الله رزقها. الله است نگه‌دارنده‌ی زمین و آسمان، من قوله: ان الله یسک السموات والارض. الله است کفایت‌کننده‌ی شغل بندگان، من قوله: لیس الله بکاف عبده. الله است راه‌نماینده‌ی مؤمنان، من قوله: و ان الله لهادی الذین آمنوا. الله است غیب‌دان و نهان‌دان، من قوله: یعلم السر و اخفی. الله است آمرزنده‌ی گناهان من قوله: ان الله یغفر الذنوب جمیعاً. الله است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان من قوله: و کان بالمؤمنین رحماً.

[کشف الاسرار، ج ۷، ص ۴۹۵]

- هرگاه در مسأله‌یی متحیر می‌ماندم، به مسجد می‌رفتم و نماز می‌خواندم، و به مبدأ کل و آفریدگار جهان می‌نالیدم؛ باشد که مشکل مرا به من بگشاید، و آن سختی را بر من آسان نماید!

[ابوعلی سینا]

- آفریدگار زمی و آسمان است؛ و آفریدگار هر چه اندرین دو میان است، از معدنی و نباتی

و حیوانی. بیافرید این چهارگونه خلق را اعیانی
آسمانی چون: افلاک و ستارگان، جنبیده
و ناجنبیده، و آتش و هوا و آب و خاک.

[اخوینی هدایة المتعلمین، ص ۱۳؛ لغتنامه دهخدا، ص ۵۰۱]

سازمند از تو گشت کار همه

ای همه و آفریدگار همه

[نظامی، هفت پیکر]

برابر فارسی الله.

برابر فارسی فالح.

برابر فارسی رحمن.

برابر فارسی ولّی.

برابر فارسی ربّ.

برابر فارسی فاطر.

برابر فارسی خَلّاق.

برابر فارسی جاعل.

برابر فارسی بدیع.

برابر فارسی باری.

آفریده کار: صورتی دیگر از آفریدگار.

[لغتنامه دهخدا]

آفریده کار: برابر فارسی باری.

برابر فارسی خَلّاق.

برابر فارسی خالق.

- آفرین آفرین، جهان آفرین، خلق کننده‌ی

آفرینش.

[لغتنامه فارسی، ص ۶۵۲]

بشد زود اسحاق و کرد آفرین

چنان خواستش ز آفرین آفرین

[امانی یوسف و زلیخا، ص ۱۲]

بر آن آفرین کافرین آفرید

مکان و زمان و زمین آفرید

[نردوسی]

- آفرینا، آفریننده. (این معنی از
فرهنگ نسفیسیت، منقول از
فرهنگ فارسی‌نویسان فرنگی.)

[لغتنامه فارسی، ص ۶۵۲]

□ آفرینش‌پناه

(صفت مرکب) کنایه است از حق سبحانه
تعالی.

[لغتنامه فارسی، ص ۶۵۸]

□ آفرینشگر

پدیدآورنده‌ی آفرینش، خدای خالق هستی،
پدیدکننده.

❖ شواهد

- یا مَنْ یَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ؛ ای آن که در آغاز،
آفرینش و سپس دگرگونی به دست اوست!

[جوشن کبیر، بند ۵۸]

□ آفرینگر

(صفت مرکب) خالق؛ آفریننده آفریدگار.

[لغتنامه‌ی فارسی، ص ۶۶۰]

❖ شواهد

فَرخِ ملکی کافرینگرش را

همواره ملک باشد آفرینگر

[قطران، دیوان، ص ۱۱۷]

□ آفریننده

۱) آن که آفریند؛ آن که خلق کند؛ آن که از
نیستی به هستی آرد؛ وجود بخشنده؛ باری؛
خالق؛ آفریدگار.

۲) نامی از نام‌های خدای تعالی.

❖ شواهد

[لغتنامه‌ی فارسی، ص ۶۶۱]

ترکیبات: آفریننده‌ی یگانه؛ آفریننده‌ی همه چیز؛ آفریننده‌ی هر چیز؛ آفریننده‌ی هور و ماه؛ آفریننده‌ی نگهبان؛ آفریننده‌ی ماه روشن؛ آفریننده‌ی هر آفریده شده؛ آفریننده‌ی ماه و تیر؛ آفریننده‌ی مردم؛ آفریننده‌ی مرگ و زندگی؛ آفریننده‌ی لوح و قلم؛ آفریننده‌ی کوه‌ها؛ آفریننده‌ی کُل؛ آفریننده‌ی قرارگاه زمین؛ آفریننده‌ی فرماندار؛ آفریننده‌ی شب؛ آفریننده‌ی سایه و گرما؛ آفریننده‌ی زمان و مکان؛ آفریننده‌ی زمین؛ آفریننده‌ی زمین و آسمان؛ آفریننده‌ی روز؛ آفریننده‌ی روزگار؛ آفریننده‌ی روشنایی؛ آفریننده‌ی راستی؛ آفریننده‌ی ذره‌ها و باده‌ها؛ آفریننده‌ی دوزخ؛ آفریننده‌ی دیگر باز؛ آفریننده‌ی حال‌ها؛ آفریننده‌ی خزاین جود؛ آفریننده‌ی جهان‌ها؛ آفریننده‌ی جفت‌ها؛ آفریننده‌ی جهان؛ آفریننده‌ی خواب؛ آفریننده‌ی خورشید؛ آفریننده‌ی خورشید و ماه تابان؛ آفریننده‌ی تاریکی و روشنی؛ آفریننده‌ی پاک جان؛ آفریننده‌ی آراینده؛ آفریننده‌ی آدمی از آب؛ آفریننده‌ی آب و خاک؛ آفریننده‌ی از نو؛ آفریننده‌ی بسیار؛ آفریننده‌ی بی‌نیاز؛ آفریننده‌ی باد و خاک؛ آفریننده‌ی آدمی؛ آفریننده‌ی آسمان؛ آفریننده‌ی آفریده نشده؛ آفریننده‌ی آفریدگان.

- الَّذِي خَلَقَ نَفْسِي: خدایی که عالم را خلق کرد، و همه موجودات را به حد کمال رسانید.

آیه ۱۲۱، اعلی، جزء ۳۰

- و خدای عزوجل آفریننده‌ی همه چیز است؛ و اوست بر همه چیز نگهبان.

[آیه ۶۲ زمر، ترجمه تفسیر طبری]

- أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

[آیه ۱۵۴ اعراف، جزء ۸]

- (ای بندگان!) آگاه باشید که ملک آفرینش خاص خداست؛ و فرمان نافذ، او راست، که بلندمرتبه و آفریننده‌ی جهان هاست.

- اندر همه‌ی محل‌ها، آفریننده‌ی حال‌ها خدای است. [مجویری، کشف‌المعجوب، ص ۲۰۹]

- كَذَٰلِكَ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ...: چنین است کار خدا، بی‌نیاز از هر سبب است؛ هر چه خواهد، بدون اسباب می‌آفریند. [آیه ۴۷ آل عمران، جزء ۳]

- يَا فَاطِرُ: ای آفریننده! [جوشن کبیر، بند ۴۰]

- يَا مَنْ يَخْلُقُ وَلَا يُخْلَقُ: ای آن که می‌آفریند، و آفریده نشده!

- يَا مَنْ خَلَقَنِي وَسَوَّاهُ: ای آن که مرا آفریدی، و راست و درست کردی! [جوشن کبیر، بند ۶۶]

- يَا مَنْ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ مِنَ الْعَدَمِ: ای آن که چیزها را از نیستی آفرید!

- يَا مَنْ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ: ای آن که آنچه خواست، می‌آفریند! [جوشن کبیر، بند ۸۳]

- يَا بَارِئُ: ای آفریننده!

- يَا مَنْ يَخْلُقُ الْخَلْقَ إِلَّا هُوَ: ای آن که جز او مردم

[جوشن کبیر، بند ۸۹]

- را نمی‌آفریند! [جوشن کبیر، بند ۹۰]
- یا باری کُلُّ شَیْءٍ وَ خَالِقُهُ: ای به وجودآورنده‌ی هر چیزی و آفریننده‌ی آن!
- [جوشن کبیر، بند ۹۴]
- یا خَالِقًا غَیْرَ مَخْلُوقٍ: ای آفریننده آفریده نشده!
- [جوشن کبیر، بند ۴۶]
- یا بَدِیعَ السَّمَاءِ: ای آفریننده آسمان!
- [جوشن کبیر، بند ۶۴]
- یا مَنْ جَعَلَ السَّمَاءَ بِنَاءً: ای آن که آسمان را بنا قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- یا مَنْ خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا: ای آن که از آب آدمی آفرید!
- [جوشن کبیر، بند ۸۴]
- یا مَنْ خَلَقَ قَسْوَى: ای آن که آفرید و تسویه کرد (بیاراست)!
- [جوشن کبیر، بند ۴۱]
- الهی! از هیچ چیز، همه چیز توانی؛ و از همه چیز، به هیچ چیز نمایی. تو آفریننده‌ی این و آنی. [مناجات خواجه عبدالله انصاری]
- خوشنودی اهورامزدا، و ستایش به نام مقدس او سزاست، که بوده و هست و خواهد بود. خداوندی که حاکم بر روح است، و به ذات خود یکتا و قائم می‌باشد؛ اهورایی که بزرگترین، و داناترین، و آفریننده و پرورش‌دهنده و پناه‌دهنده و افزون‌کننده و بخشاینده و مقدس، و دادگر و قادر مطلق است. [دعا نام ستایش]
- یا مَنْ جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالْأَنْوَارَ: ای آن که قرار داده است تاریکی‌ها و روشنایی‌ها را!
- [جوشن کبیر، بند ۶۲]
- یا خَالِقَ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ الْمُنِيرِ: ای آفریننده خورشید و ماه تابان!
- [جوشن کبیر، بند ۷۹]
- یا مَنْ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا: ای آن که خورشید را چراغی قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- یا مَنْ جَعَلَ النَّوْمَ سُبَاتًا: ای آن که خواب را آرامش و بیهوشی قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- یا مَنْ خَلَقَ الزَّوْجَینَ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى: ای آن که جفت‌های نر و ماده آفریده!
- [جوشن کبیر، بند ۴۱]
- یا مَنْ جَعَلَ الْأَشْیَاءَ أَزْوَاجًا: ای آن که چیزها را جفت قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- یا مَنْ جَعَلَ النَّارَ مَرْصَادًا: ای آن که دوزخ را کمینگاه قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- یا باریء الذَّرِّ وَالنَّسَمِ: ای آفریننده ذره‌ها و بادها!
- [جوشن کبیر، بند ۸۰]
- یا خَالِقَ الثَّوْرِ: ای آفریننده روشنایی!
- [جوشن کبیر، بند ۴۷]
- یا مَنْ جَعَلَ النَّهَارَ مَعَاشًا: ای آن که روز را برای کسب روزی مقرر فرمود!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- ای مزدا! همان که تو را با دیده‌ی دل نگرسته در قوه‌ی اندیشه‌ی خود دریافتم که تویی سرآغاز، که تویی سرانجام، که تویی پدر منش پاک، که تویی آفریننده‌ی راستی، که تویی داور دادگر. [یسنا، ص ۳۱، قطعه ۸]
- یا مَنْ جَعَلَ الْأَرْضَ مِهَادًا: ای آن که زمین را بستری قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]
- یا مَنْ خَلَقَ الظِّلَّ وَالْحَرُورَ: ای آن که آفرید سایه و گرما را!
- [جوشن کبیر، بند ۶۲]
- یا مَنْ جَعَلَ اللَّیْلَ لِبَاسًا: ای آن که شب را پوشش قرار داد!
- [جوشن کبیر، بند ۶۸]

من از آفرینش یکی بنده‌ام	- یا مَنْ لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ: ای آن که آفرینش
پرستنده‌ی آفریننده‌ام	و فرمان، او راست! [جوشن کبیر، بند ۶۲]
[فردوسی]	- یا مَنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا: ای آن که در زمین
به بینندگان آفریننده را	قرارگاه نهاده! [جوشن کبیر، بند ۸۴]
نبینی مَرَّجَان دو بیننده را...	- یا مَنْ جَعَلَ الْجِبَالَ أَوْتَادًا: ای آن که کوه‌ها را
[فردوسی]	میخ‌هایی قرار داد! [جوشن کبیر، بند ۶۸]
بدین آلت رای و جان و زبان	- یا خَالِقَ السُّجُجِ وَالْقَلَمِ: ای آفریننده‌ی لوح
ستود آفریننده را کی توان	و قلم! [جوشن کبیر، بند ۸۰]
[فردوسی]	- یا مَنْ خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ: ای آن که مرگ
تویی آفریننده‌ی آب و خاک	و زندگی را آفرید! [جوشن کبیر، بند ۶۲]
برین نره دیوان بی‌ترس و باک	- یا خَالِقَ الْخَلْقِ: ای آفریننده‌ی مردم!
[فردوسی]	[جوشن کبیر، بند ۲۰]
سوی آفریننده‌ی بی‌نیاز	- یا مَنْ جَعَلَ الْقَمَرَ نُورًا: ای آنکه ماه را
بباید که باشی همی درگداز	روشنایی قرار داد! [جوشن کبیر، بند ۶۸]
[فردوسی]	- یا خَالِقَ كُلِّ شَيْءٍ وَ وَاِثْمُهُ: ای آفریننده هر
چنین گفت: کای داور دادپاک!	چیزی و وارث آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]
تویی آفریننده‌ی باد و خاک	- یا مَنْ هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او آفریننده
[فردوسی]	هر چیز است! [جوشن کبیر، بند ۱۶]
که چون کار با آفریننده باشد	- یا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ كَائِنٌ لَهُ: ای آن که هر چیزی
بجز تخم نیکی نیاید به کار	به فرمان او پدید آید! [جوشن کبیر، بند ۳۷]
[قطران، دیوان، ص ۲۶]	- یا خَالِقَ كُلِّ مَخْلُوقٍ: ای آفریننده‌ی هر
همه آفریده است در هفت پوست	آفریده شده! [جوشن کبیر، بند ۱۰]
بدو آفرین! کافرینده اوست	- سپاس و آفرین مرخدای کامران و کامگار،
[نظامی، اقبالنامه، ص ۳]	و آفریننده‌ی زمین و آسمان را.
چشم بیننده نیست بیننده	[بلمعی، ترجمه تاریخ طبری، ص ۱]
ز آفرینش جز آفریننده	- اوست (اهورامزدا) یگانه آفریننده‌ی جهان.
[سنایی، مثنوی‌ها، ص ۲۲]	[یسا ۴۴، ۷، نمونه از تعلیمات اوستا]

جز سپاس تو نیست بر سر من

آفریننده را هزار سپاس

[مسمود سعد، دیوان، ص ۲۹۶]

سازنده‌ی کار مرده و زنده تویی

دارنده‌ی این چرخ پراکنده تویی

من گر چه بدم، صاحب این بنده تویی

کس را چه گنه، که آفریننده تویی

[رباعیات ختام]

آفریننده را نیابد وهم

گر به وهم اندر آوریش خطاست

[خسروی، لغتنامه فارسی، ص ۶۶۱]

یقین مرد را دیده بیننده کرد

شد و تکیه بر آفریننده کرد

[بوستان سعدی]

آن که خود را شناخت نتواند

آفریننده را کجا داند

[امیر خسرو دهلوی]

ای گزین نقش‌ها کشیده تو

هر چه و هر که آفریده‌ی تو

[غالب دهلوی]

خداوند ما را ز کس بیم نیست

مگر ز آفریننده‌ی پاک جان

[فرخی]

آفریننده‌ی خزاینِ جود

مبدع جود و کردگار وجود

[نظامی]

هم او آفریننده‌ی روزگار

به نیکی هم او باشد آموزگار

[فردوسی، شاهنامه]

آفریننده‌ی زمان و مکان

در جهات طبایع و ارکان

[عشاق نامه، عراقی]

به باد افره این گناهیم مگیر

تو ای آفریننده‌ی ماه و تیر!

[فردوسی]

کز اوی است پیروزی و دستگاه

همو آفریننده‌ی هور و ماه

[فردوسی]

بداندیش ما را تو کردی تباه

تویی آفریننده‌ی هور و ماه

[فردوسی]

ایا آفریننده‌ی هر چه هست!

نگیرم به جز دست تو هیچ دست

[ح.م. پرواز]

برابر فارسی خلاق.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی فاطر.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی فالق.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی خالق.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی بدیع.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی جاعل.

[فرهنگنامه قرآنی]

■ آسان آفرین

◆ شواهد

- «إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ» خداوند تو آن

آفریدگار است (آسان آفرین، نیکو آفرین) به

همه چیز دانا. [کنف الاسرار، ج پنجم، ص ۳۱۷]

- يَا مَنْ يَخْلُقُ وَلَا يَخْلُقُ: ای آن که می آفریند

و آفریده نشده! [جوشن کبیر، بند ۵۰]

ای غافل از شمار چه پنداری	بر هر دعا که با تو رود مژده‌ی قبول
کت خالق آفرید برکاری	از پیشگاه خالق اکبر گرفته‌ایم
[رودکی]	[غالب دملوی، قصاید]
به بینندگان آفریننده را	ز هست و نیست، خداوند هست و نیست، بریست
نبینی مرنجان دو بیننده را	بسدین دو، خسلق تعلق کند، نه خالقِ بار
[فردوسی]	[ناصر خسرو]
کی بازگشت خواهی زی خالق ای برادر!	کردگار و لطیف و خالق بار
آنکه که بهر خدمت مخلوق را نشانی	هست خود پاک و پاک خواهد کار
[ناصر خسرو]	[حدیقه سنایی]
خالق نوع و جنس بی‌سببی	عمری که می‌رود به همه حال جهد کن
رازق جنّ و انس بی‌طلبی	تا در رضای خالقِ بی‌چون به سربری
[سنایی آباد، سنایی]	[سعدی]
خالقا! سر تا به راه آورده‌ام	ای خالقِ بی‌زوال و ای قادر فردا!
نان همه بر خوان تو می‌خورده‌ام	درمان ده هر چه هست در عالم درد
[عطار، منطق الطیر]	[فانلنامه، شیخ بهایی]
خالقا! گر نیک و گر بد کرده‌ام	گر فضل کنی، ندارم از عالم باک
هر چه کردم، با تن خود کرده‌ام	ور عدل کنی، شوم به یک بار هلاک
[عطار، منطق الطیر]	روزی صد بار گویم: ای خالق پاک!
خالق خلق و نگارنده‌ی ایوانِ رفیعی	مُشتی خاکم چه آید از مُشتی خاک؟
خالق صبح و برآونده‌ی خورشیدِ منیری	[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]
[غزلیات سعدی]	ای فاطر کون و خالق جنّ و بشر
قفل بر دل‌های ما بنهاد حق	هستی به جهان تو بی‌کسان را رهبر
کس نداند برد بر خالق سبق	[فانلنامه، شیخ بهایی]
[مولوی]	اول به نام آن که به کس نیست مشترک
ای خالقِ جمله خلق و ای ربّ و دود!	آن خالقِ خلاق و آن مالک ملک
ظاهر به تو حال هر کس از بود و نبود	[۲]
خواهیم که آگاه نمایی ما را	خالق الخلق و باعث الأموات
کاین غایت ما، دیر بیاید یا زود؟	عالم الغیب سامع الأصوات
[فانلنامه، شیخ بهایی]	[طریق التحقیق، سنایی]

با صنع تو، هر مورچه رازی دارد	یکی گنج بخشید بر هر کسی
با شوق تو، هر سوخته سازی دارد	به جان آفرین کرد پوزش بسی
ای خالق ذوالجلال! نومید مکن	[فردوسی]
آن را که به درگهت نیازی دارد	زانکه جان آفرین چو جان نبود
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]	علم خوان همچو علم دان نبود
کجا ز عیب ملوک زمانه یاد کنند	[سنایی]
بری بود ز نقایص چو خالق سبحان	آن که جان آفرید، روزی داد
[فرخی]	شوربختی و نیک‌روزی داد
از خالق کردگار و ز رب رحیم	[طریق التحقیق، سنایی]
نومید مشو به جرم و عصیان عظیم	آفرین جان آفرین پاک را
گر مست و خراب بوده باشی امروز	آن که جان بخشید و ایمان خاک را
فردا بخشد به استخوان‌های رمیم	[عطار، منطق‌الطیر]
[رباعیات خیام]	به جان آفرینی که ابر بهاری
ای جهان و هر چه هست از آفرینش در جهان	به تسبیح و تهلیل او می‌خروشد
کرده در فطرت طیفیلت خالق کون و مکان	[مجیرالدین ییلاقانی]
[حافظ، قطعات]	لاجرم در بر و بحرش داعیان دولتند
داده است بدو مُلک جهان خالق معبود	کای هزاران آفرین بر جانت از جان آفرین
با خالق معبود کسی را نبود کار	[مراثی، سعدی]
[منوچهری]	به نام خداوند جان آفرین
تا مآب و مصیر ^۱ و ملجأ خلق	حکیم سخن در زبان آفرین
نبود جز به خالق و هُباب	[سعدی]
[سوزنی]	پدر بعد از آن روزگاری شمرد
شیرِ نر تنها بود هر جا و خوکان جفت‌جفت	به جان آفرین جان شیرین سپرد
ما همه جفتیم و فردا است ایزد جان آفرین	[باب اول، بوستان سعدی]
[منوچهری]	لعل تو را ایزد از جوهر جان آفرید
تهمتن به نیروی جان آفرین	باد هزار آفرین بر تو ز جان آفرین
بکوشید بسیار با درد و کین	[سلمان]
[فردوسی]	

(۱) مصیر: بازگشت‌گاه.

جان بخش و جانستان به حقیقت بود خدای

تو سایه‌ی خدایی و باشی هم این هم آن

[سوزنی]

جان بخش جهانیان دم توست

این جان عزیز همدم توست

[نظامی]

خسرو! پیرانه سر حافظ جوانی می‌کند

بر امید عفو جان بخش گنه فرسای تو

[حافظ]

آن که جان بخشید و روزی داد و چندین لطف کرد

هم ببخشاید چو مُشتی استخوان بیند رمیم

[سعدی، طلیات]

مرده‌ام، من می‌روم بر روی خاک

زنده گردان جانم، ای جانبخش پاک!

[عطار، منطق الطیر]

ابا رای او بنده را رای نیست

جز او جانده و چهره‌آرای نیست

[فردوسی]

به داد آفرینی که دارنده اوست

همان جانده و جان‌برآورنده اوست

[نظامی]

جهان را پرستی، تو این نارواست

پرستش خدای جهان را سزااست

جهان جانگرای است و او جانفزای

جهان گم‌کننده است و او رهنمای

[اسدی]

ای خدایی که خالق مایی

یاور و یار و رازق مایی

از تو خواهم شرافت و شاهی

از تو خواهم هر آنچه می‌خواهی

[ح. م. پرواز]

❏ جان نگار [= آفریننده‌ی جان]

❖ شواهد

وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ

موسی علیه السلام: به حکمت جهان آفرین اقرار

کرد، و از تجاسر خویش استغفار.

[باب سوم، گلستان سعدی]

پادشاه پادشاهان، جان‌نگار انس و جان

آنکه نامش بر زبان از آب حیوان خوشتر است

[بدر چاچی به نقل از بهار عجم و ارمغان آصفی]

آخر دیری نماند استم استمگران

ز آنکه جهان آفرین دوست ندارد ستم

[منوچهری]

جهان آفرین راستایش گرفت

نیایش و را در فزایش گرفت

[فردوسی]

جهان آفرینت گشایش دهداد

که گری بیند، که داند گشاد؟

[سعدی]

جهان آفرینت نگهدار باد!

جهان آفرین بر تو رحمت کناد!

[سعدی]

بر او آفرین، کو جهان آفرید

ابا آشکارا نهان آفرید

[فردوسی]

بدان دادگر کو جهان آفرید

توانایی و ناتوان آفرید

[فردوسی]

جهان آفرین داور داد راست

همی روزگاری دگرگونه خاست

[فردوسی]

همان شهریاران بدو آفرین

همی خوانده‌اند از جهان آفرین

[فردوسی]

جهان آفرین ایزد کارساز

توانا کن ناتوانا نواز

[نظامی]

ای دل! تویی و من بنشین کز بگوی راست

تا ز آفرینش تو، جهان آفرین چه خواست

[اوحدی]

بر توست پاسب خاطر بیچارگان و شکر

بر ما و بر خدای جهان آفرین جزا

[گلستان سعدی]

حکمت محض است، اگر لطف جهان آفرین

خاص کند بنده‌ی مصلحت عام را

[گلستان سعدی]

جهان آفرین بر تو رحمت کناد!

دگر هر چه گویم، فسانه است و باد

[دیباچه‌ی بوستان سعدی]

جهان ای برادر نماند به کس

دل اندر جهان آفرین بند و بس

[باب اول، گلستان سعدی]

تو نیز از بدی بینی‌ام در سخن

به خلق جهان آفرین کار کن

[دیباچه‌ی بوستان سعدی]

جهان آفریننده یار من است

سر اختر اندر کنار من است

[فردوسی]

جهان آفریننده را کرد یاد

که بی‌یاد او آفرینش مباد

[نظامی]

نه هرگز بر دلم دردی، نه بر خاطر مرا گردی

جهان را جمله آوردی به کامم ای جهان آرا!

[ناصر خسرو]

جهان آرای بی‌صورت، به شکل خویش کرد آدم

تو زین سان شعبه صورت ز نسل آدمی حاشا

[وصال شیرازی]

■ گیتی آرا

(نعت فاعلی) آرایش دهنده‌ی گیتی؛ خالق

گیتی که کنایه از خداوندگار باشد.

[الغنامه دهمخدا]

■ گیتی آرای

خداوند و خالق گیتی (آنندراج) (بهار عجم).

◆ شواهد

سخن آفرین خدای گیتی آرای را ستایم، که

نهانخانه‌ی ضمیرم را از فراوانی رنگارنگ معنی

به لعل و گوهر انباشت.

[میخانه‌ی آرزو، غالب دهلوی]

ای بار خدای گیتی آرای!

❖ شواهد

بر بنده‌ی پیر خود ببخشای

چو نیکی نمایندت گیتی خدای

[اسدی]

تو با هر کسی نیز نیکی نمای

[اسدی]

■ گیتی‌آفرین

(نعت فاعلی مرکب) آفریننده‌ی

جهان. از صفات ایزدپست (بهار

عجم) (آندراج).

همی گفت: هر چیز گیتی فزای

بدین هندوان داده گیتی خدای

[اسدی]

جوانمرد گفت ای ز گیتی خدای

به پیغمبری خلق را رهنمای

[نظامی]

❖ شواهد

امام الحق که او را آفرین‌گویست در گیتی

هر آن کو طاعت یزدان گیتی‌آفرین دارد

[امیر معزی، آندراج]

نظر کن در این جام گیتی نمای

بین آنچه خواهی ز گیتی خدای

[نظامی]

من چه گویم حسب حال خود که هست

عالم الأسرار، گیتی‌آفرین

[خاقانی]

■ گیهان‌آرا

(نعت فاعلی مرکب) آراینده‌ی گیهان؛

آرایش‌دهنده‌ی گیتی؛ آیین‌کننده‌ی جهان

[لغتنامه‌ی دمخدا]

و گیهان.

■ گیهان‌آفرین

(نعت فاعلی مرکب) آفریننده‌ی گیهان؛ خالق

گیهان؛ کنایه از خداوند تعالی.

(صفت مرکب) پناه‌دهنده‌ی گیتی؛ ملجأ دنیا،

که کنایه از خداوند باشد. [دمخدا]

❖ شواهد

که چون من به نیروی گیتی‌پناه

به گردون گردان رسانم کلاه

[نظامی]

شاید از اقبال و بخت تو که گیهان‌آفرین

آفریند از پی مُلک تو گیهان دگر

[سوزنی]

■ گیتی خدای

(اسم مرکب) خدای گیتی؛ پروردگار جهان؛

آفریننده‌ی جهان.

■ گیهان‌پناه

(نعت فاعلی مرکب) پناه جهان؛ حامی

و پشتیبان جهان؛ خداوند؛ خدا.

[لغتنامه دهخدا]

□ گیهان خدا

(اسم مرکب) خدای گیتی؛ خداوند عالم؛ دارنده‌ی جهان؛ باری تعالی.

❖ شواهد

چو فرمان خسرو نیارم به جای

روان شرم دارد ز گیهان‌خدای

[فردوسی]

شب تیره را کس نماند به جای

جز از چرخ و گیتی و گیهان‌خدای

[فردوسی]

□ گیهان خدیو

(اسم مرکب) خدیو گیهان؛ خداوند جهان؛ ایزد تبارک و تعالی.

❖ شواهد

همی سر بیچی به گفتار دیو

ببری دل از راه گیهان خدیو

[فردوسی]

تو اندر خدمت وارونه دیوی

کی اندر طاعت گیهان‌خدیی

[ویس و رامین]

سپاه و شه از سهم آن نره دیو

بماندند با یاد گیهان‌خدیو

[اسدی]

خالق خلق و ایزد بی چون

فاعل کارگاه کن فیکون

[طریق التحقیق، سنایی]

هر چه در کل کون کهنه و نوست

هست مفعول و فاعل همه اوست

[طریق التحقیق، سنایی]

ظہیر عاشقان بودی به عدل خویش در گیتی

چه خسرو حافظ خلق است از نزدیک خلّاقش

[منوچهری]

گمان بری که ز ارواح تیره زیر اثر

خلایقی دگر از نوعیان کند خلّاق

[خاقانی]

چون که آن خلّاق شکر و حمد جوست

آدمسی را مدح جویی نیز خوست

[دفتر چهارم، مثنوی مولوی]

از رهگذر خاک سرکوی شما بود

هر نافه که در دست نسیم سحر افتاد

[حافظ]

زنهار! «سعد کافی» بر خلق دل مبند

دل در خدای بند، که خلّاق اکبر است

[سعدالدین کافی بخارایی، قرن ششم]

ملیک سماوات و خلّاق ارضین

به فرمان او هر چه علوی و سفلی

[منوچهری]

چون کند وسواس دیو اندر صدور

بر پناه از وی به خلّاق الامور

[تفسیر قرآن، صفی علیشاه]

دادار غیب‌دان و خداوند آسمان

❏ فیل آفریننده

خلاق بنده پرور و رزاق رهنما

پیل آفرین (فرهنگ فارسی دکتر معین).

[سعدی]

آفریننده و خالق فیل؛ خداوند؛ آفریدگار؛ که

خداوندی که خلاق الوجود است

موجودات عظیم و نیرومند آفریند. [دمخدا]

وجودش تا ابد فیاض جود است

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۱۷۳.

[نظامی]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
بهایی، ص ۱۷۲ و ۱۷۶.

تا عنکبوت غار ز آسیب پای پیل

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۹،
ص ۶۳۹۹ و ۶۴۲۶.

اندر حریم کعبه فیل آفرین گریخت

[خاقانی]

یکدیگر بخزند و ذبح نمایند. **خَبَرٌ** به فتح خاء و باء به معنی آگاهی، و جمع آن، اخبار، و جمع الجمع آن، اخبار است.
و خبر به معانی آگاه و دانا و کشاورز است؛ و جمع آن، **خُبَرَاء** است. **خَبَارٌ** و **خَبْرَاء** به معنی زمین نرم است.

● سخنانی درباره‌ی این اسم و صفت [خبر]
بیهقی در **الاسماء والصفات** از قول حلیمی می‌گوید: «خبر یعنی متحقق درباره‌ی چیزی که می‌داند، همانند یقینی که بندگان می‌کنند؛ و در عین حال شک و تردید در آن جایز نیست، زیرا شک به سوی جهل می‌کشاند و حاشا و کلاً از اینکه خداوند جاهل باشد.»

آگاه؛ آگاه بر نهانی‌ها و ضمائر و اندیشه‌ها؛ همیشه آگاه؛ از اسماء و صفات است. چهل و پنج بار در قرآن ذکر شده است. این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد **خَبَر** **يَخْبُرُ خُبْرًا** و **خَبْرَةً** از باب **نَصَرَ يَنْصُرُ** به معنی آزمودن و دانستن از راه تجربه، و **خَبَرَ يَخْبُرُ** از باب **شَرَفَ يَشْرَفُ** به معنی آگاه شدن. **خَبَر** به کسر خاء به معنی آگاهی از چیزی و کشاورزی به نصف محصول است. **خَبْرَةٌ** به کسر خاء به معنی آزمایش و آگاهی از چیز است. و **خُبَر** به ضمّ خاء به معنی مرد آگاه و دانسته است. **خَبْرَةٌ** به ضمّ خاء به معنی آگاهی از چیزی، و نیز به معنی گوسفندیست که جمعی با شرکت

خداوند است که همیشه آگاه به قرآن محکم و مفصل است.

چنان که می فرماید: ﴿ثُمَّ فُضِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ﴾؛ ۱/۱۱۱ در ابتدای آیه می فرماید: قرآن کتابیست که آیات آن محکم و تفصیل شده از جانب خدای راست گفتار و درست کردار و همیشه آگاه.

□ الله هو الخبير: خداوند، اوست همیشه آگاه. چنان که می فرماید: ﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۱/۳۴ در ابتدای آیه می فرماید: حمد و ستایش مخصوص خداوندیست که آنچه در آسمان ها و زمین است، مال او و مربوط به اوست، و در آخرت هم شکر و سپاس مخصوص اوست. و اوست راست کردار و درست گفتار و همیشه آگاه.

□ الله هو الخبير: خداوند اوست همیشه آگاه. چنان که می فرماید: ﴿وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۱۰۳/۶ در ابتدای آیه می فرماید: او را هیچ چشمی درک ننماید، و حال آنکه او همه دیدگان را مشاهده می کند. و اوست رسا به همه چیز به دانش و باریک بین و همیشه آگاه.

□ الله خبير بانزال الماء من السماء و خضراء الارض به: خداوند همیشه آگاه است به فرستادن باران به زمین، و سبز کردن زمین به آن.

چنان که می فرماید: ﴿فَتَصْبِغُ الْأَرْضَ مُخْضَرَةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾؛ ۲۲/۶۳ در ابتدای آیه می فرماید: آیا نمی بینی که خداوند باران را از

سمعانی در روح الارواح می گوید: «خبیر به معنی دانا به افعال و اقوال بندگان، و نشان آنکه بنده بدان است که علم حق جل جلاله به احوال او محیط است؛ آن بُود که، رقیب مراقبت را بر سکون و حرکت خود گمارد و نفسی بی اجازت شریعت و طریقت برنیارد؛ ظاهر را به میزان شریعت برکشد، و باطن را به میدان حقیقت درکشد؛ و نقطه‌ی اصلی را از اعتماد بر هر دو پاک دارد.»

فخر رازی در الاسماء الحسنی می گوید: «خبیر یعنی عالم به گنه هر چیزی و مطلع بر حقیقت آن؛ و اخبیر به معنی اعلم نیز هست. خبیر درباره‌ی صفت مخلوقین درباره‌ی علمی استعمال می شود که به توسط آن به امتحان و آزمایش می رسند، و خداوند از این جریان منزّه است.»

این اسم و صفت الهی چهار مرتبه با حکیم، پنج مرتبه با لطیف، چهار مرتبه با علیم، پنج مرتبه با بصیر، چهار مرتبه به تنهایی، بیست و یک بار به تنهایی توأم با اعمال، یک بار هم به تنهایی توأم با صنع، یک بار هم به تنهایی توأم با فعل، در قرآن مجید آورده شده است.

□ الله هو الخبير: خداوند، اوست همیشه آگاه. چنان که می فرماید: ﴿وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۱۸/۶ در ابتدای آیه می فرماید: و اوست که در کمال اقتدار و توانایی و فوق بندگان است؛ و اوست راست گفتار و درست کردار و همیشه آگاه. □ الله خبير باحكام القرآن و تفصيله:

آسمان فرو فرستاده، و زمین را به آن سبز و خرم نموده؟ همانا خداوند رسا به همه چیز به دانش و باریک‌بین و همیشه آگاه است.

□ الله خبر بتلاوة آیاته مِنْ قِبَلِ ازواج النبی: خداوند همیشه آگاه است از تلاوت آیات که در خانه‌های زوجات رسول خداست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا﴾؛ ۳۳/۳۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: از آن همه حکمت و آیات الهی که در خانه‌های شما (ای زنان رسول خدا!) تلاوت می‌شود، متذکر شوید و پند گیرید، که همانا خداوند رسا به همه چیز به دانش باریک‌بین و همیشه آگاه است.

□ الله خبر بخلقاته: خداوند همیشه آگاه است، به آنچه که آفریده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۶۷/۱۴ یعنی: آیا آن خدایی که خلق را آفریده، (به اسرار آنها) عالم و آگاه نیست؟ (در صورتی که) اوست رسا به همه چیز و به دانش و باریک‌بین و همیشه آگاه.

□ الله خبر بیعت الحکم فی النزاع بین الزوجین: خداوند همیشه آگاه است از دستور قرار دادن حکم و داور میان زن و شوهر.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنْ يُرِيدُ إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا﴾؛ ۴/۳۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: چنانچه بیم دارید که نزاع و اختلاف سخت میان (زن و شوهر) پدید آید، از طرف کسان زن داور و نیز از میان کسان شوهر دآوری اختیار نمایید، که

اگر مقصود اصلاح باشد، خداوند آنها را موفق می‌دارد. همانا خدا همیشه دانا و همیشه آگاه است.

□ الله خبر بغيغباته: خداوند همیشه آگاه از علوم غیب و مغیبات است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾؛ ۳۱/۳۴ در ابتدای آیه فرماید (از پنج مغیب):

۱. ساعت روز قیام ۲. آوردن باران ۳. آنچه که در رحم‌های مادران است ۴. کسی نداند که فردا چه خواهد شد ۵. کسی نداند که در کدام زمین خواهد مُرد. ولی خداوند به همه این امور غیبی، همیشه دانا و همیشه آگاه است.

□ الله خبر بخلق الذکر والانثی: خداوند همیشه آگاه از آفرینش زن و مرد است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾؛ ۴۹/۱۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه مردم! خدا شما را از مرد و زن آفرید. تا آن جاکه می‌فرماید: بهترین شما در نزد خدا، پرهیزگارترین شماس. و همانا خداوند همیشه دانا و همیشه آگاه است.

□ الله خبر باظهار سرّ النبی من قِبَلِ بعض ازواجه: خداوند همیشه آگاه است از آشکار کردن سرّ و رازی که رسول خدا به یکی از زوجات خود فرموده بود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ نَبَأَنِي الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۶۶/۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: رسول خدا سرّی و رازی را به یکی از زوجات خود (حفصه)

می‌فرماید: اگر خداوند رزق و روزی بندگان را فراوان کند، در روی زمین طغیان می‌نمایند؛ ولی روزی خلق را به اندازه‌ی که خود بخواهد، نازل می‌کند. همانا او نسبت به بندگان خود همیشه آگاه و همیشه بیناست.

□ الله خبير بِذُنُوبِ عِبَادِهِ: خداوند است که همیشه آگاه از گناهان بندگان خویش است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكُنِيَ بِهِ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا﴾ (۲۵/۵۸) یعنی: کافیت برای خدا، که از گناهان بندگانش همیشه آگاه است.

□ الله خبير بخلق السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ و ما بينهما: خداوند همیشه آگاه است از آفریدن آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آنهاست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ قَسَّيْ لَهُ خَبِيرًا﴾ (۲۵/۵۹) در ابتدای آیه می‌فرماید: خدایی که آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آن دو است، آفرید در شش روز؛ سپس استیلا بر عرش و مسلط بر آن شد. پس سؤال کن (از خدا)، که خبیر و همیشه آگاه به آفریدن آسمان‌ها و زمین است.

صاحب تفسیر کشاف می‌گوید: «کلمه به متعلق به خبیر است، و های آن به خلق سماوات و ارض برمی‌گردد.» سپس می‌گوید: «در کلام این آیه حذف و تقدیم و تأخیر وجود دارد؛ یعنی اوست رحمان پس سؤال کن از آفریدن آسمان‌ها و زمین، در حالی که همیشه آگاه است به آن (خدا).»

□ الله خبير بِالتَّنْبَأ: خداوند همیشه آگاه است

فرمود، و او آن را به دیگران افشا نمود. خداوند به رسول خود این موضوع را آشکار ساخت؛ و وقتی که رسول خدا ابراز سر و نهانی را که حفصه فاش کرده بود، به وی گوشزد نمود، حفصه گفت: یا رسول الله! چه کسی این فاش را به شما خبر داد؟ فرمود: به من خبر داد آن را، خداوند همیشه دانا و همیشه آگاه.

□ الله خبير بذنوب عباده: خداوند همیشه آگاه از گناهان بندگان خویش است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكُنِيَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ (۱۷/۱۷) یعنی: کافیت بر پروردگار تو (ای پیامبر!) که از گناهان بندگانش همیشه آگاه و همیشه بینا است.

□ الله خبير بعباده: خداوند، همیشه آگاه از بندگان خویش است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ (۱۷/۳۰) یعنی: همانا او (خدا) نسبت به بندگان خود همیشه آگاه و همیشه بینا بوده است.

□ نظیر همین آیه با اختلاف در اول آیه، در سوره‌ی ۱۷، آیه‌ی ۹۶ آورده شده است.

□ و باز نظیر همین آیه با اختلاف در اول آیه، در سوره‌ی ۳۵، آیه‌ی ۳۱ آورده شده است.

□ الله خبير باعطاء الرزق بعباده: خداوند، همیشه آگاه درباره‌ی رسانیدن رزق به بندگان خویش است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَكِنْ يَنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾ (۴۲/۲۷) در ابتدای آیه

به آگاه گردانیدن.

چنان که می فرماید: ﴿وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ﴾ ۳۵/۱۴ در ابتدای آیه می فرماید: اگر آن معبودهای باطل را بخوانید، خواندن شما را نمی شنوند؛ و اگر بشنوند، نمی توانند پاسخ گویند. سپس می فرماید: هیچ کس از حالات آنها، تو را همانند خدای همیشه آگاه خبر ندهد و آگاه نکند.

□ الله خبیر بالانسان يوم القيامة: خداوند همیشه آگاه است به انسان، وقت بیرون آمدن از قبر.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ رَزَقَهُمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ﴾ ۱۰۰/۱۱ در آیات قبل آن می فرماید: آیا این انسان نمی داند که روزی از قبرها برانگیخته می شود؛ و آنچه در دل های آنهاست، همه آشکار می گردد؟ سپس می فرماید: مسلماً در آن روز، پروردگارشان نسبت به آنها همیشه آگاه است.

□ الله خبیر باعمال المؤمنین بعد التوفی لازواجهم: خداوند همیشه آگاه است از اعمال مؤمنینی که می میرند و ازواجی می گذارند.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ ۲/۲۳۴ در ابتدای آیه می فرماید: کسانی که از شما (مؤمنان) می میرند و زنانی باقی می گذارند، آنان باید تا چهار ماه و ده روز صبر کنند؛ سپس (اگر خواستند) شوهر کنند. خداوند به آنچه که عمل می کنند همیشه آگاه است.

□ الله خبیر بانفاق الفقراء في الخفية: خداوند همیشه آگاه است از صدقه دادن به فقرا، آن هم در پنهانی.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ ۲/۲۷۱ در ابتدای آیه می فرماید: اگر آشکارا صدقه بدهید، خوب کاریست؛ و اگر در پنهانی انفاق کنید، نیکوتر است. تا آن جا که می فرماید: و خداوند به آنچه که (در این باره) انجام می دهید، همیشه آگاه است.

□ الله خبیر بهزيمتكم في الجهاد: خداوند از فرار کردن شما در جهاد با کافران همیشه آگاه است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ ۳/۱۵۳ در ابتدای آیه می فرماید: به یاد آرید هنگامی که (در جهاد) روی به هزیمت و فرار گذاشتید، و چنان با ترس و دهشت می گریختید... تا آن جا که می فرماید: و خداوند همیشه آگاه است به آنچه که عمل می کنید.

□ الله خبیر ببخل المسلمين للفقراء: خداوند همیشه آگاه است از بخل ورزیدن نسبت به فقیران.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ ۳/۱۸۰ در ابتدای آیه می فرماید: گمان نکنند کسانی که بخل ورزیده، و حقوق فقیران را از مالی که خدا به فضل خود به آنها داده، ادا نمی کنند... تا آن جا که می فرماید: و خداوند به آنچه که عمل می کنند، همیشه آگاه است.

میبدی صاحب کشف الاسرار از قول ابن عباس

می‌گوید: «این آیه درباره‌ی احبار یهود نازل گردید، که صفات و نعت نبوت رسول خدا را کتمان نموده بودند.» و بیشتر مفسرین معتقدند که این آیه درباره‌ی آنان آمده، از لحاظ اینکه زکات مال را نمی‌دادند.

در تفسیر ابوالفتوح رازی آمده: «در خبر است که، زهری نزد امام سجّاد (ع) رفت. امام پرسید: کجا بودی؟ گفت: از نزد بیماری می‌آیم که مرا وصی خود قرار داده بود، آن هم درباره‌ی هزار دیناری که در صندوق خویش داشته است. امام در حالی که تکیه داده بود و می‌شنید، وقتی که به این گفتار زهری رسید، با تعجب فرمود: هزار دینار در صندوق داشته است؟ سپس چنین فرمود: **لَعَلَّ مِنْ بَاطِلٍ جَمْعَهُ** او من **حَقِّ مَنَعِهِ** یعنی: این هزار دینار، یا از باطل جمع شده و یا از حقی که او منع نموده است.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ **اللّٰهُ خَبِيرٌ بِأَعْمَالِ الْعِبَادِ** منکم: خداوند همیشه آگاه از اجرای عدالت از جانب شما می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: **«إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ»**؛ ۵/۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه اهل ایمان! در راه خدا پایدار و استوار باشید، تا گواه عدالت (بر سایر ملّت‌ها) قرار گیرید. تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند همیشه آگاه است به آنچه که عمل می‌کنید.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از عبدالله بن کثیر

نقل می‌نماید که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی یهود نازل شده، هنگامی که رسول خدا (ص) به طرف دیوار قلعه‌ی بنی قریظه رفت که به آنها دیه بپردازد، ولی یهودیان کوشش داشتند که پیامبر را به قتل برسانند، سپس این آیه نازل گردید.»

□ **اللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ** و اهل ایمانکم: خداوند همیشه آگاه به کسانی که جهاد کرده و اهل ایمانند، می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: **«وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ»**؛ ۹/۱۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: آیا گمان کرده‌اید که وا گذاشته شده، و خداوند مجاهدین از شما را نمی‌داند و نشناخته است؟ تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند همیشه آگاه است به آنچه که عمل می‌کنید.

□ **اللّٰهُ خَبِيرٌ بِأَعْمَالِ النَّاسِ** کلّهم: خداوند همیشه آگاه به کردار مردم است.

چنان‌که می‌فرماید: **«إِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ»**؛ ۱۱/۱۱۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: مسلماً (خدا) تو ای پیامبر! همه را به جزای اعمال نیک و بدشان می‌رساند. همانا او (خدا) به آنچه که عمل می‌نمایند (جمع خلائق)، همیشه آگاه است.

□ **اللّٰهُ خَبِيرٌ بِأَعْمَالِ الْمُنَافِقِينَ**: خداوند همیشه آگاه است به کردار منافقان.

چنان‌که می‌فرماید: **«إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ»**؛ ۲۴/۵۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: (ای پیامبر! بدان که) منافقان شدیدترین سوگند را به نام

خدا یاد می‌کنند که، اگر آنها را امر نمایی به جهاد با دشمن، بیرون خواهند رفت. تا آن جا که می‌فرماید: همانا خداوند همیشه آگاه است به آنچه که شما منافقان عمل می‌نمایید.

□ الله خبير باعمالکم ايها الناس: خداوند همیشه آگاه است به رفتار شما، ای مردم!

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾؛ ۳۱/۲۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر! ندیدی که خداوند شب را در روز و روز را در شب داخل نماید؟ تا آن جا که می‌فرماید: و همانا خداوند به آنچه که عمل می‌کنید، همیشه آگاه است.

□ الله خبير بانفاقکم و جهادکم ايها المؤمنون: خداوند، همیشه آگاه به انفاق و شرکت در جهاد شماست، ای اهل ایمان!

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾؛ ۵۷/۱۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: چیست شما را، که انفاق در راه خدا نمی‌کنید؟ تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند به آنچه که عمل می‌کنید، چه پیش از فتح مکه و چه بعد از فتح آن، همیشه آگاه است.

میبیدی صاحب تفسیر کشف الاسرار که از عامه است، از قول کلبی می‌گوید: «این آیه درباره‌ی ابوبکر بن ابی‌قحافه نازل گردیده است.»

□ الله خبير بظهارکم علی النساء: خداوند درباره‌یظهار کردن زنان از طرف شما همیشه آگاه می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾؛

۵۸/۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: کسانی که زنان خود راظهار کنند (و آنها را به منزله‌ی مادر و محارم دیگر به تلفظ درمی‌آورند)، آن‌گاه از کرده‌ی خود برمی‌گردند... تا آن جا که می‌فرماید: و خدا به آنچه که عمل می‌کنید (در این باره)، همیشه آگاه است.

□ الله خبير بِتَفْسُحِكُمْ فِي الْمَجَالِس: خداوند همیشه آگاه است به جا دادن شما در مجالس نسبت به یکدیگر.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾؛ ۵۸/۱۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای اهل ایمان! هرگاه به شما گفتند که در مجالس جای خود را در جهت یکدیگر فراخ بدارید، امر خدا را بشنوید. تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند به آنچه که عمل می‌کنید، همیشه آگاه است.

در تفسیر ابوالفتوح رازی و تفسیر کشف الاسرار از میبیدی از قتاده و مقاتل نقل شده که می‌گویند: «علت نزول آیه چنین بوده که، اصحاب رسول خدا(ص) در مجالسی که پیامبر حضور می‌داشت، سعی می‌کردند نزدیک رسول خدا(ص) جای گرفته و بنشینند، و هر کس کوشش می‌کرد تا افتخار نزدیک بودن به رسول خدا(ص) را برای خویش کسب کند. تا اینکه روزی پیامبر در صُفّه نشسته بود و جایگاه آن تنگ بود. جمعی از مهاجرین و انصار که از اهل بدر نبودند، حاضر شده و در جاهای نزدیک پیامبر جای گرفتند. در این هنگام قومی از بدریان آمدند، در حالتی که

۵۹/۱۸ ﴿در ابتدای آیه می‌فرماید: ای اهل ایمان! تقوا و پرهیزگاری پیشه گیرید. تا آن جا که می‌فرماید: و همانا خداوند همیشه آگاه (از این تقوای شما) می‌باشد.

□ الله خبير بتحقيقكم للاعداء في الحرب والجهاد: خداوند همیشه آگاه است درباره‌ی تحقیق شما در جهاد با کافران.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾؛ ۴/۹۴ ﴿در ابتدای آیه می‌فرماید: ای اهل ایمان! چون در راه خدا برای جهاد با کفار بیرون روید، (در کار دشمن درست) به تحقیق و جست‌وجو بپردازید. تا آن جا که می‌فرماید: همانا خداوند به آنچه که عمل می‌کنید همیشه آگاه بوده است.

در تفسیر علی بن ابراهیم قمی چنین نقل شده که: «این آیه هنگامی نازل شد، که پیامبر از جنگ خیبر مراجعت فرموده بود، و اسامه بن زید را با عده‌یی به یکی از قراء یهود در ناحیه‌ی فدک فرستاده بود، تا آنان را به اسلام دعوت نماید. در میان آن طایفه، مردی به نام مرداس بن نهیک الفدکی بود. او وقتی لشکر اسلام را دید، اهل و عیال و اموال خود را در دامنه‌ی کوهی جمع‌آوری کرد، و خود به طرف لشکر اسلام آمد و با ادا کردن ذکر اشهد ان لا اله الا الله و ان محمداً رسول الله اسلام خود را آشکار ساخت؛ ولی اسامه به شهادتین او اعتنایی نکرد، و او را به قتل رسانید. وقتی که مراجعت کرد، قضیه را به رسول خدا گفت. پیامبر فرمود:

برای نشستن آنها جا و مکانی وجود نداشت. لذا مقابل پیامبر ایستادند، و کسی هم به آنها جا نمی‌داد. رسول خدا (ص) هم برای بدریان احترام خاصی قائل بود، و آنها را مورد لطف خویش قرار می‌داد. پیامبر وقتی دید که بدریان ایستاده‌اند، چند نفری را که نزدیک وی بودند، به نام صدا زد و فرمود: فلانی برخیز! و سپس یکی از بدریان را به جای او نزدیک خویش می‌نشانید. این روش در نزد آنها ناپسند آمد، و می‌گفتند رفتار پیامبر در این مورد عادلانه نیست. در همان حال جبرئیل آمد و این آیه را نازل کرد. بعد از نزول این آیه، در هر مجلس اگر کسی دیر وارد می‌شد، دیگران جاهای خود را آماده می‌کردند و به آنها جای می‌دادند.» چنان‌که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ الله خبير باداء الصدقات قبل التجوى: خداوند همیشه آگاه است از پرداختن صدقات پیش از نجوا کردن.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾؛ ۵۸/۱۳ ﴿در ابتدای آیه می‌فرماید: آیا ترسیده‌اید که پیش از نجوا کردن و زیرگوشی حرف زدن، با رسول خدا (ص) به صدقه دادن بپردازید؟ تا آن جا که می‌فرماید: و خداوند همیشه آگاه است به آنچه که عمل می‌کنید.

□ الله خبير بتقويكم ايها المؤمنون: خداوند از پرهیزگاری شما ای مؤمنان! همیشه آگاه است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾؛

چرا مردی را که مسلمان شده بود، به قتل رساندی؟ اسامه گفت: یا رسول الله! اسلام آوردن او بدین سبب بود که خود را از کشته شدن رهایی بخشد. پیامبر فرمود: تو که از ضمیر دل او باخبر نبودی، تا بدانی واقعاً از ترس کشته شدن مسلمان شده است. اسامه از عمل خویش پشیمان شد، و از آن به بعد سوگند یاد کرد که هیچ گوینده‌ی شهادتین را به قتل نرساند؛ و به همین منظور هم از دستور امیرالمؤمنین (ع) سرپیچی نمود، او از فرماندهی لشکری که امام به وی سپرده بود، معذرت خواست.

صاحب مجمع البیان پس از ذکر این داستان چنین افزوده و می‌گوید: «چنین عذری در قبال دستور امام، مورد قبول نیست؛ زیرا وظیفه‌ی اسامه ایجاب می‌کرد که از فرمان امام که اطاعت آن واجب بود، در محاربه و قتال با سرکشان سرپیچی نکند؛ با وجود بر آنکه خود با گوش خود از رسول خدا (ص) شنیده بود که به علی فرمود: یا علی! حربک حربی.» چنان که در نمونه بیّنات آورده شده است.

□ الله خبیر باصلاحکم فی التّشور: خداوند همیشه آگاه است در ایجاد صلح در میان نشوز زن و شوهر.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾ ۴/۱۲۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر زنی بیم آن داشت که شوهرش با وی به مخالفت خواهد برخاست، باکی نیست که هر

دو، طریق سازگاری و مصالحه پیش گیرند. تا آن جا که می‌فرماید: پس همانا خداوند به آنچه که (در این باره) عمل می‌کنید، همیشه آگاه است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول ابن عباس می‌گوید: «سوده دختر زمعه که یکی از زوجات پیامبر بود، ترسید که رسول خدا (ص) وی را طلاق گوید؛ لذا به پیامبر گفت: مرا طلاق مده، و جزو زوجات خود محسوب بدار، و نوبه مرا حذف کن. سپس این آیه نازل گردید.»

سعید بن مسیب از سلیمان یسار نقل می‌کند که: «رافع بن خدیج زنی داشت که سنّ وی زیاد بود؛ و درباره‌ی او این آیه نازل شد. به گفته‌ی امام محمدباقر (ع)، زوجه‌ی رافع دختر محمد بن مسلمه بوده، که شوهر وی با بودن او، زن جوانی گرفته و دختر محمد بن مسلمه را طلاق گفت؛ تا اینکه مدّت کمی به پایان عده‌ی او باقی مانده بود. شوهرش گفت: اگر می‌خواهی، به تو رجوع کنم؛ و اگر می‌خواهی، تو را واگذارم، تا عده‌ات تمام شود. زن به وی گفت: رجوع کن و من صبر خواهم کرد. سپس این آیه نازل گردید.»

□ الله خبیر باجراء العدالة منکم: خداوند همیشه آگاه است نسبت به اجرای عدالت در میان شما مؤمنان.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا﴾ ۴/۱۳۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای اهل ایمان! سخت نگهدار عدالت باشید، و برای

خدا گواهی بدهید... تا آن جاکه می فرماید: پس همانا خداوند به آنچه که عمل می کنید (در این باره)، همیشه آگاه بوده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول سدی می گوید: «این آیه درباره ی رسول خدا (ص) نازل گردید، در موردی که یک مرد فقیر و یک مرد غنی برای دفع محاصمه نزد وی آمده بودند. پیامبر توجه خود را به طرف فقیر نموده بودند، از نقطه نظر اینکه، فقیر به غنی ظلم و ستم روا نخواهد داشت. ولی خداوند ابا و امتناع فرمود، و می خواست که قیام به قسط و عدل و داد از طرف رسول خود، درباره ی هر دو بشود.»

اگر چه شیخ بزرگوار گفتار سدی را از این بابت که منافات با عصمت رسول خدا دارد، رد می کند. در تفسیر ابن ابی حاتم هم این موضوع از سدی روایت شده است.

□ الله خبير بماتعة النبي لسلوحي: خداوند همیشه آگاه از متابعت رسولش از وحی بوده است.

چنان که می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا؛ ۳۳/۲» در ابتدای آیه خطاب به رسول خدا می فرماید: (ای پیامبر!) پیروی کن از آنچه که به سوی تو از جانب پروردگارت وحی می شود؛ که همانا خداوند در آنچه که بدان عمل می کنید، همیشه آگاه است.

□ الله خبير بتخلفين عن الجهاد: خداوند همیشه آگاه است از کسانی که به عناوینی از شرکت در

جهاد مخالفت می ورزند.

چنان که می فرماید: «بَلْ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا؛ ۴۸/۱۱» در ابتدای آیه می فرماید: بزودی اعراب بادیه نشین که با تو در شرکت در جهاد مخالفت می ورزند، خواهند گفت که محافظت اهل خانه و اموال ما را از آمدن در جهاد باز داشته... تا آن جاکه می فرماید: بلکه خداوند از آنچه که (اینان) عمل می کنند، همیشه آگاه بوده است.

در تفسیر کشف الاسرار از میبدی چنین آمده که: «این آیه درباره ی قومی منافق از اعراب مانند: جهینه، مزینه، نخع، اسلم و غفار که عده یی از آنها در مدینه مسکن و مأوا داشته، و عده یی در اطراف مدینه بوده اند، نازل گردید؛ بدین توضیح که، پیامبر در سال ششم هجرت آرزوی عمره و طواف کعبه و زیارت خانه خدا نمود، و کس نزد این طوایف فرستاد، تا اگر احتمالاً قریش قصد حمله نمودند، مسلمین در اقلیت قرار نگیرند. از این طوایف، قومی که دارای اخلاص در ایمان بودند، اجابت کرده و آمدند، و قومی که در نفاق و دورویی می بودند، تخلف ورزیده و عذر دروغی آوردند. خداوند با نزول این آیه آنها را متخلف خواند.»

□ الله خبير بعدم تأخير الاجل: خداوند همیشه آگاه از به تأخیر نیفتادن اجل و مرگ هر کیست.

چنان که می فرماید: «وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» ۶۳/۱۱ در ابتدای آیه می فرماید: خداوند

هرگز اجل هیچ کس را از وقت خود که فرا برسد، به تأخیر نیندازد. و خداوند همیشه آگاه است به آنچه که عمل می‌کنید.

□ الله خبیر بایمانکم بالله و رسوله: خداوند همیشه آگاه است از ایمان آوردن شما به خود و به رسولش.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ ۶۴/۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: پس ایمان بیاورید به خدا و رسولش، و به نوری که (از آیات قرآن) فرستاده‌ایم. و خداوند به آنچه که عمل می‌کنید، همیشه آگاه است.

□ الله خبیر بصنع المؤمنین بحفظ فروجهن: خداوند همیشه آگاه است به کار مرد مؤمن در حفظ فرج خود و چشم خود از نامحرم.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾ ۲۴/۳۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) به مردان مؤمن، که چشم از دیدار نامحرمان فرو پوشانند، و فروج خود را از حرام حفظ نمایند؛ که همانا خداوند همیشه آگاه است به چنین روشی که بدان عمل می‌کنند.

□ الله خبیر بالافعال: خداوند همیشه آگاه است نسبت به افعال (مردم).

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾ ۲۷/۸۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: (در روز قیامت) کوه‌ها را می‌نگری و آن را جامد و ساکن می‌پنداری، در صورتی که همانند ابر در حرکتند. تا آن جا که می‌فرماید: که همانا او (خدا) به آنچه که انجام می‌دهید، همیشه آگاه است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

[خبیر] دانا و آن از اسماء حسنی است، که چهل و پنج مرتبه در قرآن مجید آمده است، مانند: ﴿إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ مائده: ۸، ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ﴾ انعام: ۱۸.

در المیزان فرموده: «خبیر از خبره مأخوذ است؛ و آن به معنی علم به جزئیات است، و آن اخص از علیم است.» [قاموس القرآن، جلد دوم، ص ۲۲۰]

○ الخبیر: العلم ذو الخبرة التامة العارف بكنه الشيء و حقيقته. [قاموس الاسماء العربیة]

○ الهادي الخبیر المبین: مَنْ استدام هذا الذکر عقیب سهر و جوع عثر علی أسرار الغیب و كذا ذكر النور الهادي و يقول بعده اهديني يا هادي و أَخْبِرْنِي يَا خَبِيرٌ وَيَنْ لِي يَا مُبِينٌ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- ... یا خبیر: ای آگاه! [جوشن کبیر، بند ۴۴ و ۶۹]
- یا مَنْ هُوَ خَبِيرٌ بِكُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او آگاه بر هر چیز است. [جوشن کبیر، بند ۹۲]
یا مَنْ هُوَ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ: ای آن که او به کار بندگان آگاه و بیناست. [جوشن کبیر، بند ۷۹]
- سُبْحَانَكَ يَا خَبِيرُ: منزهی تو، ای آگاه!

[دعای مجیر،

- «إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا»: که الله باریک‌دان است دوربین در مغز، کار آگاه، از همه چیز [از همیشه]. [کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۳۴]

- الله است غیب‌دان و نهان‌دان: من قوله: يعلم السر و اخفی. الله است آمرزنده‌ی

گناهان؛ من قوله: إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا.
الله است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان؛
من قوله: وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا.

[کشف الاسرار، ج هفتم، ص ۴۹۵]

- «مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ»: از نزدیک دانای
راست‌دان، آگاهی‌نهادان.

[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۳۴۹]

- که خدای آگاه است بدانچه همی‌کنیت.

[تفسیر قرآن کوفی کهن]

ای نهان‌دان آشکارا بین

تو رسانی امید ما به یقین

[سنایی، حدیقه]

درد نهانی به که گویم که نیست

با خبر از درد من. الا خبیر

[سعدی، طبیات]

گر برانی به گناهان قبیح از در خویشم

هم به درگاه تو آیم که لطیفی و خبیری

[غزلیات سعدی]

هر چه هست، از قامت ناساز بی‌اندام ماست

ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست

[حافظ]

چیست این سقف بلند ساده‌ی بسیار نقش؟

زین معما هیچ دانا در جهان آگاه نیست

[حافظ]

به هر کارتان ذات حق آگه است

شما را به هر جای او هم‌ره است

[ح. م. پرواز]

□ آگاه

❖ شواهد

- «وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ»: کسی که
کلیه‌ی امور و پنهانی‌ها را می‌داند، و بر حقایق
واقف است. [سوره‌ی بقره، آیه ۱۴۰، جزء ۱]
- و خدا از آنچه می‌کنید، غافل نیست.

و نیز آیات: ۸۵ - ۱۴۴ و ۱۴۹ بقره؛ ۹۹
آل عمران؛ ۱۲۳ هود؛ ۹۳ نمل.

- «وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا»: او هرگز چیزی را
فراموش نخواهد کرد. [آیه ۶۴ مریم جزء ۱۶]

- «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ»: خدا
به خیانت چشم خلق و اندیشه‌های نهانی
دل‌های مردم آگاه است. [آیه ۱۹ مؤمن جزء ۲۴]

- «وَأَخَاطُ بِمَا لَدَيْهِمْ وَأَخْضَى كُلُّ شَيْءٍ عَدَدًا»:
و خدا به آنچه نزد رسولان است، احاطه‌ی کامل
دارد؛ و به شماره‌ی هر چیز در عالم، به خوبی
آگاه است. [آیه ۲۸ جن جزء ۲۹]

- بگوی مؤمنان را! تا فراز گیرند از چشم‌هاشان،
و نگاه دارند فرج‌های ایشان، که آن بهتر ایشان
را؛ که خدای آگاه است به آنچه می‌کنند.

[آیه ۳۰، ترجمه تفسیر طبری]

هم قصه‌ی نانموده دانی

هم نامه‌ی نانوشته خوانی

[نظامی]

ای واقف گنج‌های بیرون ز عدد!

آگاه ز هر گمشده، چه نیک و چه بد

[فانلنامه، شیخ بهایی]

ترکیبات: آگاه ز اسرار؛ آگاه ز هر عمل؛ آگاه

دل‌ها؛ آگاه دانا؛ آگاه‌تر از هر آگاهی؛ آگاه به هر گاه؛ آگاه به کارها؛ آگاه به گفتارها؛ آگاه بر هر چیزی؛ آگاه از همه چیز و آگاه از دژه‌ها.

❖ شواهد

- یا مَنْ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ ذَرَّةٌ فِي الْعَالَمِينَ: ای آن که ذره‌یی در جهان بر او پوشیده نیست!

[جوشن کبیر، بند ۹۹]

- یا مَنْ هُوَ خَبِيرٌ بِكُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او آگاه بر هر چیز است!

[جوشن کبیر، بند ۹۲]

- یا مَنْ لَا يَجْبِيهِ شَيْءٌ عَنْ شَيْءٍ: ای آن که چیزی او را از چیزی مانع نشود!

[جوشن کبیر، بند ۹۹]

- یا مَنْ لَا يُلْهِيهُ قَوْلٌ عَنْ قَوْلٍ: ای آن که سرگرم ندارد او را گفتاری!

[جوشن کبیر، بند ۹۹]

- یا مَنْ لَا يَنْتَعُهُ فِعْلٌ عَنْ فِعْلٍ: ای آن که کاری او را از کاری باز ندارد!

[جوشن کبیر، بند ۹۹]

- یا أَخْبَرَ مِنْ كُلِّ خَبِيرٍ: ای آگاه‌تر از هر آگاهی!

[جوشن کبیر، بند ۴۵]

- آنکه گفت: «وَهُوَ اللَّطِيفُ» اوست خداوند باریک‌دانِ دور در بینش. «الخبير» دانا به هر کار،

آگاه به هر گاه،... [کنف‌الاسرار، جلد سوم ص ۲۴۷]

- که خدای چابک‌کار، او باریک‌دان است و آگاه دانا. [ترجمه قرآن موزه پارس، لغتنامه فارسی، ص ۶۷۹]

- به نام یزدان ستایم، و زبانم (به یاری خوانم) دادار هر مزد رایومند (شکوهمند)

خورهمند (فرهمند) هروسپ آگاه (از همه چیز آگاه)؛ کردگار خداوندان؛ خداوند پادشاه بر همه

پادشاهان؛ نگاهدار خالق مخلوق؛ والرزاق

روزی‌دهنده؛ قادر قوی؛ قدیم بخشاینده؛ بخشایشگر مهربان؛ توانا و دانا و پاک؛ پروردگار عادل. پادشاهی بی‌زوال باشت هر مزد خدای او زونی‌گرز (بزرگی) خُره اوزایات خورشیت آمرگ (بیمِ رگ = جاودانی) رایومند اَرونداسپ (تیز اسب) برسات (بیاری) زهماگناه پتیت پشیمانم... [پازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

ای واقف حال، جمله از نیک و ز بد!

آگاه ز هر عمل، چه مقبول و چه رد

[فالننامه، شیخ بهایی]

ای واقف مدّعی حاجتمندان

آگاه ز اسرار همه پیر و جوان

[فالننامه، شیخ بهایی]

برابر فارسی علیم. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی شهید. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی بصیر. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی محیط. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی مَهِیمن. [فرهنگنامه قرآنی]

آگاه‌کننده: برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

■ آگاه‌مند

❖ شواهد

- و خدای عزّوجلّ آگاه‌مندیست دانا، بدانچه

می‌کنید از نیک و بد. [آیه ۱۶ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

■ آگاهی‌دهنده

۱) خبر دهنده؛ آگاه‌کننده؛ خبررساننده.

۴ در ترجمه‌ی تفسیر طبری در ترجمه کلمه‌ی خبیر به کار رفته است. روز قیامت کافری می‌شوند به انبازی شما و نه آگاه کند تو را چون خدای آگاهی دهنده.

[لغتنامه فارسی، ص ۶۷۸]

[ترجمه تفسیر طبری، جلد ششم، ص ۱۴۸۹]

برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

□ آگاهی دارنده

برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

□ آگاه

مخفف آگاه؛ دارای بینش و بصیرت؛ بصیر؛ خبیر؛ بینا؛ دانا.

خدای عزوجل، آگاه است و آگاهی دارد، به هر چه ایشان اندر پنهان می‌گویند و می‌کنند.

[تفسیر قرآن پاک، ص ۱۳ - لغتنامه فارسی، ص ۶۳۹]

برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۵۸ و ۱۵۹.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۹، ص ۵۹۳۰.

نیکوترین یاری‌دهندگان. یک مرتبه در قرآن آمده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿بَلِ اللّٰهُ مَوْلٰیكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِیْنَ﴾ ۳/۱۵۰ خطاب به مؤمنان که می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! بدانید که خداوند متعال مولا و بزرگ و سرور شماست (از کافران یاری نخواهید). و اوست بهترین یاری‌دهندگان.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]
[خیر الناصرین] بهترین ثواب‌دهنده؛ نیکوترین پاداش‌دهنده‌ی نیکی.

❖ شواهد

... هُوَ خَيْرُ ثَوَابًا وَ خَيْرُ عُقْبًا؛ و بهترین اجر

و ثواب و آخرت و عاقبت نیکو را، هم او (به هر که خواهد) عطا کند. [آیه ۴۴ کهف، جزء ۱۵]
... فَاللّٰهُ خَيْرٌ خَافِظًا وَ هُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِیْنَ؛ که خدا بهترین نگهبانان و مهربانترین مهربانان است. [آیه ۶۴ کهف، جزء ۱۳]
- یا خَیْرَ النَّاصِرِیْنَ؛ ای نیکوترین یاری‌دهندگان! [جوشن کبیر، بند ۳]
- یا خَیْرَ حَامِدٍ وَ مَحْمُودٍ؛ ای بهترین ستاینده و ستوده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ الْحَامِدِیْنَ؛ ای نیکوترین سپاسداران!

[جوشن کبیر، بند ۳]
- یا خَیْرَ حَبِیْبٍ وَ مَحْبُوبٍ؛ ای بهترین دوست و دوست داشته‌شده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]

- یا خَیْرَ دَاعٍ وَ مَدْعُوٍّ: ای بهترین خواهان و خوانده شده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ ذَاکِرٍ وَ مَذْکُورٍ: ای بهترین یادآور و یادشده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ الذَّاکِرِیْنَ: ای بهترین یادآوران! [جوشن کبیر، بند ۳]
- یا خَیْرَ شَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ: ای بهترین گواه و گواهی شده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ شَاکِرٍ وَ مَشْکُورٍ: ای بهترین سپاس‌پذیر و سپاس‌گذارده شده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ صَاحِبٍ وَ جَلِیْسٍ: ای بهترین رفیق و همنشین! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ مُوْنِسٍ وَ اَنْیَسٍ: ای بهترین مونس و همنشین! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ مُجِیْبٍ وَ مُجَابٍ: ای بهترین اجابت‌کننده و اجابت‌شده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ الْمُحْبُوْبِیْنَ: ای بهترین دوست داشته شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمُحْسِنِیْنَ: ای بهترین نیکی‌کنندگان! [جوشن کبیر، بند ۳]
- یا خَیْرَ الْمَدْعُوْبِیْنَ: ای بهترین خوانده‌شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمَذْکُورِیْنَ: ای نیکوترین یادشدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمَرْغُوْبِیْنَ: ای نیکوترین رغبت‌شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمَرْهُوْبِیْنَ: ای بهترین ترسندگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمُسْتَوْلِیْنَ: ای بهترین درخواست شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمُسْتَأْنَسِیْنَ: ای نیکوترین انس گرفته شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمُشْکُورِیْنَ: ای بهترین سپاس‌شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ الْمُطْلُوْبِیْنَ: ای بهترین خواسته‌شدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- یا خَیْرَ مَقْصُوْدٍ وَ مَطْلُوْبٍ: ای بهترین قصدشده و طلب‌شده! [جوشن کبیر، بند ۹۵]
- یا خَیْرَ الْمُقْصُوْدِیْنَ: ای بهترین قصدشدگان! [جوشن کبیر، بند ۳۹]
- در طریقت هر چه پیش سالک آید، خیرِ اوست
بر صراط مستقیم ای دل! کسی گمراه نیست
[حافظ]
- رک ۷۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۵۸ و ۱۵۹.
- رک ۷۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۹، ص ۵۹۳۰.
- رک ۷۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۰، ص ۶۶۹۳، تحت کلمه‌ی خیر.
- خَیْرُ الْحَاکِمِیْنَ
- بهترین داوران؛ بهترین حکم‌کنندگان؛ سه مرتبه با ضمیر هُو در قرآن آمده است، بنا به قول دکتر محقق؛ ولی دو بار نیز در دیگر آیاتی که ذکر می‌شود، به کار رفته است:
- چنان‌که فرماید: ﴿فَاصْبِرْهُوَ حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ﴾ ۷/۸۷ در ابتدای آیه شعیب پیامبر به طایفه‌ی خود گفت: طایفه‌ی از شما ایمان آورده‌اند به آنچه که از طرف خدا بدان

آخرت و عاقبت نیکو را، او (به هر که خواهد) عطا کند. [آیه ی ۴۴ کف، جزء ۱۵]

❏ خیرالزاحمین

بهترین بخشنندگان؛ بهترین مهربانان؛ دو مرتبه در قرآن به کار رفته است: چنان که فرماید: ﴿رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾ ۲۳/۱۰۹ پروردگارا! ما ایمان آوردیم (به تو)؛ پس بیامرز ما را، و رحم کن به ما، که تو بهترین مهربانان هستی.

و نیز می فرماید: ﴿وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾ آیه ی ۱۱۸ سوره ی مؤمنون، یعنی: بگو (ای پیامبر!) پروردگارا! بیامرز مرا، و رحم کن (بر من)، که تو بهترین مهربانان هستی. [اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق] رک ۶۶۹۳، تحت کلمه ی خیر.

❏ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

بهترین روزی دهندگان؛ پنج مرتبه در قرآن آمده است:

چنان که فرماید: ﴿وَأَرْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ ۵/۱۱۴ در ابتدای آیه، عیسی بن مریم گفت: بار پروردگارا! بفرست برای ما مائده یی از آسمان. تا آنجا که می فرماید: (ای خدا!) به ما روزی برسان؛ که تویی بهترین روزی دهندگان. و نیز فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ ۲۲/۵۸ در ابتدای آیه می فرماید: کسانی که در راه خدا مهاجرت کردند، سپس کشته شدند یا مردند، خداوند است که البته به آنها رزق

فرستاده شدم، و طایفه یی هم ایمان نیاورده اند. پس صبر کنید، تا اینکه خداوند میان ما داوری کند؛ که او بهترین داوران و فرمانروایان است.

و نیز می فرماید: ﴿وَهُوَ خَيْرُ الْخَاكِمِينَ﴾ ۱۰/۱۰۹ در ابتدای آیه ذات احدیت به رسول خود (محمد ص) می فرماید: پیروی کن از آنچه به تو وحی می شود؛ و صبر کن؛ تا اینکه خداوند خود داوری فرماید؛ که اوست بهترین داوران و فرمانروایان.

و نیز می فرماید: ﴿أَوْ يَخْتَكِمَ اللَّهُ وَهُوَ خَيْرُ الْخَاكِمِينَ﴾ ۱۲/۸۰ در وسط آیه برادر بزرگتر (از میان برادران یوسف) گفت: از این پیش درباره ی یوسف هم ما مقصر بوده ایم. و من هرگز از این سرزمین برنخیزم، تا پدرم اجازه بدهد، یا اینکه خداوند درباره ی من داوری فرماید؛ که اوست بهترین داوران و فرمانروایان.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

۱- یا خَيْرُ الْخَاكِمِينَ: ای نیک ترین داوران!

[جوشن کبیر، بند ۳]

۲- یا مَنْ هُوَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: ای آن که به بندگانست ستمکار نیست!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

بهین حکمفرمای عالم، هموست

که جان جهان است و حکمش نکوست

[ح. م. پرواز]

۳- هُوَ خَيْرُ ثَوَابٍ وَ خَيْرُ عُقَابٍ: بهترین اجر و ثواب

حسنه (در آخرت) خواهد داد. و اوست بهترین روزی دهندگان.

و نیز فرماید: ﴿وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ؛ ۲۳/۷۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر! آیا تو از این امت خرجی و مزد خواسته‌ای؟ (بدان) مزدی که خدا به تو بدهد، از هر چیزی بهتر است؛ که اوست بهترین روزی دهندگان.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ؛ ۳۴/۳۹﴾ یعنی: آنچه را که انفاق کرده و بخشیده‌اید (در راه خدا)، او به شما عوض می‌دهد. و اوست که بهترین روزی دهندگان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ؛ ۶۲/۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: هنگامی که تجارت، یا لهُو و لعب و بازیچه‌یی را می‌بینند، (در حین شنیدن خطبه نماز جمعه) به سوی آن شتاب می‌کنند، و تو را (ای پیامبر!) در ادای نماز جمعه تنها می‌گذارند، در حالتی که ایستاده، و به ادای خطبه نماز جمعه می‌پرداختی. بنابراین به آنان بگو که، آنچه در نزد خداست، بهتر از این تجارت و لهُو و لعب است؛ و خداوند است که بهترین روزی دهندگان است.

ذات احدیت است که رزق و روزی‌دهنده به مؤمن و کافر است، آن هم بدون منت و این رزق نفوس و ابدان و ارواح و اجسام آنان است، بلکه از این نعمت حتّا جمادات و نباتات و حیوانات و غیر آن را هم در بر می‌گیرد، زیرا اوست که داناتر از هر کس به مصالح خودش است؛

بنابراین با تدبیر به علم خود، آنچه لایق مخلوق اوست، آنها را از رزق و روزی دادن محروم نمی‌سازد. همچنانی که رزق و روزی فرشتگان، به تسبیح و تهلیل دائمی آنان نسبت به پروردگار است، رزق و روزی خلق هم علاوه بر ظواهر آن، معارف الهی و کوشش در جلب و به دست آوردن علوم حقّه‌ی الهیست، که روزی و رزق ارواح است برای رسیدن به کمال مطلوب و حقیقت مرزوق. اللهم ارزقنا یا خیر الرازقین.

در عین حال درباره‌ی شأن این آیه صاحب تفسیر مجمع البیان چنین می‌گوید: «جابر بن عبد الله انصاری می‌گوید: با رسول خدا نماز جمعه می‌خواندیم. در آن میان، کاروان و قافله‌ی تجارت رسید. مردم در حین ادای نماز، پراکنده شدند و کسی در صفوف جماعت جز دوازده نفر باقی نماند. سپس این آیه نازل گردید،»

حسن بصری و ابوالمالک می‌گویند: «گرسنگی بر اهل مدینه غلبه یافت، و آذوقه هم گران شده بود. تا اینکه کاروان و قافله‌ی تجارت دحیه بن خلیفه که کار بازرگانی زیتون می‌کرد، از شام وارد گردید، در حالتی که پیامبر مشغول خواندن خطبه‌ی نماز جمعه بوده است. وقتی که قافله را دیدند، به طرف او شتافتند، که مبادا دیگران سبقت جسته و از اموال کاروان مزبور خریداری نمایند. در این شتابزدگی، جز عده‌ی خیلی برای نماز جمعه باقی نماندند. سپس این آیه نازل گردید و پیامبر فرمود: اگر همه

❖ **شواهد**

– یا خَيْرُ الْغَافِرِينَ: ای بهترین آمرزندگان!

[جوشن کبیر، بند ۳]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۰، ص ۶۶۹۳، تحت کلمه‌ی خیر.

□ **خیر الفاتحین**

بهترین گشایندگان؛ بهترین داوران؛ یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که فرماید: ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ﴾ ۷/۸۹، شعیب به قوم خود چنین گفت: اگر ما به دین شما، ای قوم من! برگردیم، با وجود بر اینکه خدا ما را از آن نجات داده، همانا به خداوند افترا و دروغ بسته‌ایم. تا آنجا که می‌فرماید: و ما بر خداوند توکل کرده‌ایم. بار پروردگارا! تو در این نزاع بین ما و امت، به حق ما را فاتح و پیروز گردان، که تو بهترین پیروزی دهنده‌گانی.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ **شواهد**

– یا خَيْرُ الْفَاتِحِينَ: ای بهترین گشایندگان!

[جوشن کبیر، بند ۳]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۰، ص ۶۶۹۳، تحت کلمه‌ی خیر.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۲۵۱، تحت کلمه‌ی الفاتحین

□ **خیر الفاصلین**

نیکوترین جداکنندگان (درست از نادرست)؛

مسلمین می‌رفتند، هر آینه آتش آنها را فرا می‌گرفت.» و ناگفته نماند که، کاروان‌های تجارت موقعی که به مدینه وارد می‌شدند، در چند مایلی مدینه شروع به طبل زدن و نواختن می‌نمودند، تا مردم از آمدن آنها اطلاع یابند.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ **شواهد**

– یا خَيْرَ الرَّازِقِينَ: ای نیکوترین روزی‌دهندگان!

[جوشن کبیر، بند ۳]

– یا مَنْ رَزَقَهُ عُمُومُ اللَّطَّافِينَ وَالْعَاصِينَ: ای آن که روزی او برای فرمانبرداران و نافرمانان همه گیر است!

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۲، ص ۸۴۴۱

□ **خیر الغافرین**

نیکوترین آمرزندگان. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که فرماید: ﴿أَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ﴾ ۷/۱۵۵، وقتی که موسی هفتاد نفر از قوم خود را برای وعده‌گاه خدا انتخاب کرد، و درخواست دیدار خدا را به چشم کرده بودند، صاعقه آنها را فرا گرفت. در اینجا بود که موسی به دعا کردن پرداخت و گفت: تویی مولا و بزرگ ما. پس پیامر ما را و به ما ترحم فرما، که تو بهترین آمرزندگان.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

می‌ورزیدند، و خدا هم پاسخ مکر آنها را می‌داد و خداوند بهترین پاسخ دهنده به مکر و حيله و گول‌زنندگان است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

... و خدای است بهترین سگالش‌کنندگان.

[آیه ۳۰ سوره انفال، ترجمه تفسیر طبری]

از مکر خداوند همی هیچ نترسی

زان است که با بنده پُر از مکر و شکنجی

[ناصر خسرو]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۵، ص ۱۸۹۲۷، تحت کلمه‌ی الماکرین

□ خیر المنزلین

بهترین میزبانان؛ بهترین پذیرندگان؛ بهترین فرودآوردندگان. یک مرتبه در قرآن به کار رفته است:

چنان‌که فرماید: ﴿وَقُلْ رَبِّ انْزِلْنِي مُبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ﴾؛ ۲۳/۲۹ یعنی: بگو تو (ای نوح پیامبر!) بار پروردگارا مرا به جایگاه و منزلی مبارک فرود آر؛ و تو بهترین فرودآوردندگان به منزل سعادت و نیکبختی هستی.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

... یا خیر المنزلین: ای نیکوترین نازل‌کنندگان!

[جوشن کبیر، بند ۳]

... یا مَنْ تَعَالَى جَدُّهُ: ای آن‌که اقبال او

[جوشن کبیر، بند ۷۶]

برتر است!

بهترین داوران. یک مرتبه در قرآن آمده است. چنان‌که فرماید: ﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضُ الْحَقُّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ﴾؛ ۶/۵۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) من هر چه از خدا می‌گویم، با دلیل و برهان است. تا آنجا که می‌فرماید: فرمان، جز خدا را نخواهد بود؛ و او به حق دستور می‌دهد. و نیز اوست که بهترین جداکننده میان حق و باطل است.

«وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ»: و اوست بهتر از همه کار برگزارندگان!

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۰، ص ۶۶۹۳، تحت کلمه‌ی خیر.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۷۳۰، تحت کلمه‌ی الفاصلین

□ خیر الماکرین

نیکوترین چاره‌جویان؛ بهترین تدبیرکنندگان و بهترین پاسخ دهنده به گول‌زنندگان. دو مرتبه در قرآن آمده است:

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَكْرُوا مَكَرَ اللَّهِ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾؛ ۳/۵۴ یهودیان مکر کردند و حيله ورزیدند، و خدا هم پاسخ حيله‌ی آنها را داد. و خداوند بهترین پاسخ‌دهنده به مکر و حيله است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾؛ ۸/۳۰ در ابتدای آیه می‌فرماید:

به یاد آور (ای پیامبر!) وقتی که کافران درصدد مکر و حيله با تو درآمدند، تا تو را از تبلیغ دین باز دارند، یا تو را به قتل رسانند، یا تو را بیرون (از شهر) نمایند. و آنها مکر و حيله

ری - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۶۶۹۳، تحت کلمه ی خیر.

❑ خیر الوارثین

بهترین بازماندگان؛ بهترین پستانندگان؛ یک مرتبه در قرآن به کار رفته است:

چنان که فرماید: ﴿رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ﴾ ۲۱/۸۹ در ابتدای آیه می فرماید: زکریای پیامبر، خدای خود را ندا کرد و گفت: بار پروردگار! مرا یک تن و تنها مگذار. و تو بهترین وارث جهان و جهانیان هستی.

آری! اوست که ستاننده؛ گیرنده و به ارث برنده ی زمین و آنچه که در آن هست، می باشد؛ زیرا (إِلَى اللَّهِ الرَّجْعِي) بازگشت همه به سوی اوست، و همه چیز به سوی او همه چیز منتهی می گردد، و هر چیزی نابودشونده است، جز او؛ و اوست که بهترین ستانندگان مانده ی اهل زمین است؛ با این تفاوت که وارث می گیرد و چیزی اعطا نکند، ولی اوست که اعطا و بخشش نماید و از کسی چیزی نمی گیرد.

❖ شواهد

- یا خَيْرُ الْوَارِثِينَ: ای بهترین بازماندگان!

[جوشن کبیر، بند ۳]

ری - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۶۶۹۳، تحت کلمه ی خیر.

● سخنانی چند درباره ی این صفات

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر

می گوید: «خیر الفاتحین، فتوح؛ هر چیزی که بر بنده از جانب خداوند گشاده و فتح شود، پس از آنکه بر او مُغلق و بسته و پوشیده بوده است از نعمت های ظاهری و باطنی، مانند: ارزاق و علوم و مکاشفات. در اصطلاح عارفین، فتح به معنی قریب است؛ و آن، چیزیست که گشاده و فتح می شود بر عبد، از مقام قلب و ظهور، و بر قلب، از صفات عفت و شجاعت و سخاوت و حکمت، و نیز کمالات آن، هنگام قطع منازل نفس؛ و این همان جایبست که خداوند بدان اشارت نموده که فرمود: ﴿نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ﴾ فتح مبین چیزیست که گشاده و فتح شود بر عبد، از مقام ولایت و تجلیات انوار اسماء الهیه؛ و این همان است که خدا بدان اشارت نموده و می فرماید: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيُغْفَرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ﴾ یعنی: از صفات نفسیه و قلبیه، فتح مطلق عبارت از اعلی و بالاترین فتوحات و کامل ترین آن است، و آن چیزیست که گشاده و فتح شود بر عبد، از تجلی ذات احدیت؛ و این همان است که خداوند فرمود: ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾.

مقدم داشتن خیر الغافرین را بر خیر الفاتحین در دعای جوشن کبیر به خاطر این است که، غفران و آمرزش علت غایی فتح است؛ و علت غایی، مقدم است علماً و مؤخر است عیناً؛ چنان که می گویند: **أَوَّلُ الْفِكْرِ آخِرُ الْعَمَلِ**. مقدم داشتن خیر الفاتحین بر خیر النَّاصِرین در دعای مزبور با وجود بر اینکه نصر در آیه مقدم بر فتح

است، به خاطر آن است که نصرِ خداوند آماده‌کننده و مُعدّ از برای فتح است، و آن اشرف و بالاترین فتح است. خیرالحاکمین برای این است که خداوند اعدل العادلین است، که حکم می‌کند میان بندگان خودش به حق. خیرالمنزلین نازل می‌کند اشیا را از عالم عقل کلی به عالم نفس کلی، و از آن به عالم مثال، و از آن به سوی عالم طبیعت و عالم جسم؛ و نازل می‌کند بر جبرئیل که در افق اعلیٰ است به سوی عالم اشباح و مقادیر، سپس مصوّر می‌کند او را به صورت دحیه‌ی کلبی، و او را به

صورت بشر ممثّل می‌نماید؛ و نیز آیات متشابهات را نازل می‌نماید، آن هم در کسوت الفاظ و عبارات؛ و همچنین نازل می‌کند از آسمان آب پاک را، ﴿إِنَّمَا أَنَا اللَّهُ الَّذِي تَشْرَبُونَ﴾، انتم از لقمه من المُنَزَّل ام نحن المنزلون؛ و اینچنین تدبیر امور می‌نماید از آسمان به سوی زمین. در واقع مُنَزِّل و نازل‌کننده‌ی حقیقی خداوند است، که منافات با وجود وسایط و واسطه‌ها ندارد؛ بنابراین اوست که خیرالمنزلین است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

محاكمه و دادن پاداش خوب و بد.
صاحب مجمع البحرین می‌گوید: «این کلمه از
اسماء خداوند تعالی است، که به معنی قهار
است؛ و نیز می‌گویند یعنی حاکم؛ و همچنین
می‌گویند یعنی قاضی و داور؛ و همچنین
می‌گویند در وصف رسول خداست، که
می‌گویند: یا سید الناس و دیان العرب.
در حدیث هم آمده که: کان علیّ (ع) دیان
هذه الامة».

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از حلیمی نقل
می‌نماید که گفت: «دیان از آیه‌ی شریفه
﴿مالک يوم الدين﴾ گرفته شده؛ یعنی اوست که
به حساب‌ها می‌رسد، و مجازات دهنده‌ی بیست

بسیار پاداش دهنده‌ی خوب و بد (در روز
رستاخیز). یک بار در قرآن آمده است. این اسم
و صفت الهی بدین صورت در قرآن نمی‌باشد،
بلکه مأخوذ و گرفته شده از آیه‌ی شریفه‌ی
﴿مالک يوم الدين﴾ یعنی: صاحب و مالک روز
جزا، که در واقع به دست آورده شده از سه اسم
و یک حرف است؛ و نیز صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی
مجرد دانَ یَدینُ دیناً از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ به
معانی مختلف مالک شدن یا به برده گرفتن
است. و خود کلمه‌ی دین معانی زیادی را در
لغت عرب دارد، از قبیل: حساب، حکومت،
مملکت‌داری، مسلک، شأن، عادت، حال و
سایر معانی دیگر. يوم الدين هم یعنی روز

که عملی را ضایع نگذارد، و پاداش خیر را به خیر و پاداش شر را به شر می‌دهد.»

از جابر بن عبدالله انصاری نقل گردیده که گفت: «از شخصی که از اصحاب رسول خدا (ص) بود، به نام عبدالله ابن انیس، حدیثی به من رسید درباره‌ی قصاص، که نشنیده بودم؛ و برای شنیدن آن از خودش با شتر راهی مصر شدم، تا وی را ببینم. به منزل او رفتم. دربان او به من گفت: کیستی؟ گفتم: جابر. گفت: همان جابر بن عبدالله؟ گفتم: آری! رفت و خبر داد. سپس ابن‌انیس خودش تا دم در آمد و با من معانقه کرد و مرا بغل نمود. به او گفتم: حدیثی را شنیدم که از رسول خدا (ص) درباره‌ی قصاص نقل کرده‌ای. ترسیدم بمیرم یا تو بمیری، و این حدیث را نشنوم. عبدالله گفت: آری! شنیدم که فرمود: مردم را در روز قیامت خداوند گرد آورد. یا اینکه فرمود: مردم در روز قیامت برهنه و گنگ می‌باشند. سپس ما گفتیم چه وضعی خواهند داشت؟ رسول خدا (ص) فرمود: چیزی با آنها نیست که به سخن گفتن بپردازند. در همان وقت خداوند به آنها ندا می‌دهد و می‌فرماید: اَنَا الْمَلِكُ (منم فرمانروا)؛ اَنَا الدِّیَان (منم پاداش دهنده به خوبی و بدی). سزاوار نیست، و اجازه داده نمی‌شود به اهل بهشت، که داخل بهشت شوند، و اهل جهنم که داخل جهنم گردند، در حالی که ظلم و ستمی از او به کسی رسیده باشد، تا اینکه من از او انتقام بگیرم، اگر چه به اندازه‌ی یک سیلی زدن هم

باشد. سپس گفتیم: یا رسول الله (ص) چه گونه خواهد بود، در حالی که همه ما در آن روز ضعیف و سست و گنگ می‌باشیم؟ فرمود: آری! پاداش خوب خداوند در آن روز برای حسنات و کارهای خوب، و پاداش بد خداوند برای سیئات و کارهای زشت خواهد بود. سپس این آیه را تلاوت فرمود: «الْیَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظَلَمَ الْیَوْمَ: ۴۰/۱۷» یعنی امروز (قیامت) هر نفسی به آنچه از نیک و بد کرده، جزا و پاداش خواهد یافت؛ و امروز بر هیچ کس ظلم و ستمی نخواهد شد.»

از طریق حدیث مَرْسَل از ابوقلابه نقل می‌کنند که گفت: «رسول خدا (ص) فرمود: نیکوکاری در روز قیامت کهنه نمی‌شود، و گناه فراموش نگردد؛ و خداوند دِیَان پاداش دهنده‌ی به خیر و بدی هرگز نمی‌میرد. بنابراین انجام بده هر چه که دلت بخواهد؛ زیرا همچنانی که جزا و پاداش در دنیا می‌بینی، جزا و پاداش را در آخرت خواهی دید.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر درباره‌ی دِیَان چنین می‌گوید: «دِیَان یعنی قَهَّار از دَانَ النَّاسِ ای قَهْرَهُم عَلَى الطَّاعَةِ دِیَانِ یَوْمِ الدِّیْنِ؛ و از آن جمله است: کَمَا تُدِینُ تُدَانُ.»

در قاموس است که دِیَان یعنی قَهَّار، قاضی، حاکم، محاسب، سائیس و مجازی که تباه نکند عمل را، بلکه جزا می‌دهد به خیر و شر.

❖ شواهد

- وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ: و همچنان ما دروغگویان را کیفر خواهیم داد.

[آیه ۱۵۲ انعام، جزء ۹]

- .... یا دِیَّانُ: ای کیفردهنده! [جوشن کبیر، بند ۵]

- یا مَنْ فِي النَّارِ عِقَابُهُ: ای آن که در آتش،

کیفر اوست! [جوشن کبیر، بند ۴۲]

- یا مَنْ عَذَابُهُ عَذْلٌ: ای آن که کیفرش

دادگریست. [جوشن کبیر، بند ۴۸]

- یا مَنْ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ: ای آن که کیفر دهد، هر

که را بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]

- تَعَالَيْتَ یا دِیَّانُ: برتری تو ای کیفر ده!

[دعای مجیر]

گر ز ظالم می‌ترسی، قاهر ایشان منم

ور ز من می‌داد خواهی. داوود و دِیَّان منم

[۹، تفسیر سوره یوسف]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۰۵.

«رجل أذراً» یعنی: مرد پیر؛ و «امراً ذراً» بر وزن صحراء، یعنی: زن پیر.

□ الله ذارء الحرث والانعام: خداوند آفریننده‌ی رویدنی‌ها و چارپایان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَجَعَلُوا مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا ۖ﴾ ۶/۱۳۶ و از برای خدا قرار دادند از رویدنی‌ها و چارپایان را که آفریده است، نصیب و قسمتی، و به گمان خود (مشرکین) گفتند: این سهم برای خدا، و این سهم دیگر برای بتان و شریکان خدا.

در تفسیر علی بن ابراهیم قمی چنین آمده: «عادت اعراب مشرک بر این بود که، هر

آفریننده و واگذارنده. در قرآن شش مرتبه آمده است. این صفت فعلی الهی، اسم فاعل از مصدر ثلاثی مجرد ذَرَأَ يَذْرُءُ ذَرَاءً از باب مَنَعَ يَمْنَعُ به معنی آفریدن و پیر گردیدن و سپید موی شدن است؛ و نیز از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ هم می‌باشد. ذَرَأً به معانی گفتار اندک، حایل، پرده و نیز اظهار کردن خداوند چیزی را که آشکار ساخته است؛ و نیز آن را به معنی ایجاد کننده و به نمو درآورنده هم گفته‌اند. بعضی از لغویون، ذَرِیة را از این ریشه گفته‌اند. ذَرِیة به ضم ذال به معنی پیری یا ابتدای سپید مویی که در جلو سر ظاهر شود؛ چنان‌که می‌گویند:

گاه زراعت و کشتزاری به عمل می‌آوردند، آن را تقسیم نموده، قسمتی را سهم خدا قرار داده؛ و قسمتی دیگر را سهم خدایان دیگر یا شرکای خدا قرار می‌دادند. و هرگاه زراعت مزبور به توسط آب مشروب می‌گشت، اگر از طرف سهم خدا به قسمت سهم شرکا یا خدایان دیگر سرازیر می‌شد، آن را نمی‌بستند، بلکه رها می‌کردند؛ ولی اگر از طرف سهم خدایان و شرکا به طرف سهم خدا سرازیر می‌گشت، آن را مسدود می‌کردند و می‌بستند، زیرا معتقد بودند که خدا بی‌نیاز بوده و شرکای او نیازمند می‌باشند. سپس خداوند این آیه را به عنوان ذکر حکایت از گفتار و رفتار و عقاید مشرکین عرب برای رسول خویش نازل فرمود.»

□ الله ذارء الجهنم لكثير من الجن والانس: خداوند واگذارنده‌ی جهنم است برای عده‌ی زیادی از جن و انس کافر.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا؛ ۷/۱۷۹﴾ یعنی: به راستی که ما (خدا) واگذارديم برای دوزخ عده‌ی زیادی از جن و انس؛ البته آنهايي که دارای دل‌هایی بدون معرفت و شناخت حَقّند، و دیده‌هایی بدون نور بصیرت و گوش‌های ناشنواي حق و حقیقت.»

□ الله ذارء فی الارض لکم: خداوند آفریننده‌ی چیزهایی در زمین است (که به نفع شما

مردم می‌باشد).

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا ذَرَأَّا لَكُمُ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ؛ ۱۶/۱۳﴾ یعنی در زمین آنچه را که (خداوند) برای شما آفرید، به انواع گوناگون و اشکال رنگارنگ.

نظیر این آیه‌ی شریفه با اندک اختلاف در مضامین آن، در سوره‌ی ۲۳، آیه‌ی ۷۹ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿جَعَلْ لَكُم مِّنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّوْكُمْ فِيهِ؛ ۴۲/۱۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین است؛ و قرار داد از جنس خودتان جفت‌هایی (زن و مرد - نر و ماده) و نیز از برای چهارپایان هم جفت‌ها (نر و ماده)، قرار داد، تا ایجاد کند شما را و نمو بدهد شما را و تکثیر نسلتان را به وجود آورد. و خدای یکتا را هیچ مثل و مانندی نیست.

و نظیر آیات ۱۶/۱۳ و ۲۳/۷۹ در بالا اندک اختلاف در سوره‌ی ۶۷، آیه‌ی ۲۴ آورده شده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

◆ شواهد

- یا ذاری: ای آشکارکننده! [جوشن کبیر، بند ۸۹]
- شُحَانْکَ یا ذاری: منزّه‌ی تو ای آفریننده!

[دعای مجیر]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۰۷.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۲۵۷.

در کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن فقط آقای دکتر محمدباقر محقق کلمه‌ی «رایی» را جزو صفاتی ذکر کرده‌اند که فقط به صورت فعل از برای خداوند آمده است، با ذکر اسم‌های فاعل آن با عنوان.

نقل کرده‌اند که این صفت هفت مرتبه در قرآن ذکر شده است. در خصوص این صفت الهی، توجه خوانندگان گرامی را به توضیحات مؤلف محترم کتاب مذکور جلب می‌نماییم که می‌فرمایند:

«این صفت فعلی الهی اسم فاعل از ثلاثی مجرد زَائٍ يَرَأِيْ یا رَأَى يَرَى به مصادر زَائٍ و زُوِيَّةٌ و رَاءَةٌ: و رِئَانًا از باب مَنَعَ يَمْنَعُ به معنی دیدن به چشم

یا به عقل است. رَأَى به فتح راء، به معانی اعتقاد و بینایی دل؛ و جمع آن، آراء و آراء. و أَرَى و رَأَى و رِئٍ و زَائٍ بر وزن غنِی، رؤیت دیدن به چشم؛ و متعدی به یک مفعول است؛ و اگر به معنی علم و دانستن باشد، متعدی به دو مفعول شود. باب افعال آن، آرائه به معنی نمایاندن و بینایی دهندگیست.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: ما برگرداندن روی تو را به سوی ما، به خاطر تغییر قبله می‌بینیم.

چنان که می‌فرماید: ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا﴾ ۲/۱۴۴ یعنی: ما (خدا) توجه تو را بر آسمان به انتظار وحی

و تغییر قبله می‌نگریم؛ و البته روی تو را به قبله‌یی که بدان خوشنود شوی، خواهیم برگردانید.

صاحبان تفسیر ابوالفتوح رازی و مجمع البیان از خاصه، و صاحبان تفسیر کشف الاسرار یعنی میبیدی و تفسیر ابن اسحق از عامه چنین می‌گویند: «هنگامی که رسول خدا (ص) قبل از هجرت در مکه می‌بود، به طرف خانه‌ی کعبه نماز می‌خواند. بعد از هجرت به مدینه، به طرف بیت‌المقدس نماز گزارد، و هنگامی که به طرف بیت‌المقدس نماز گزارد دو روز از ماه ربیع‌الاول گذشته بود. مدت شانزده ماه به طرف بیت‌المقدس نماز خواند، تا اینکه روزی به جبرئیل فرمود: خیلی دوست دارم که از قبله‌ی یهود منصرف شوم، و به طرف کعبه نماز بگزارم. جبرئیل گفت: من هم بنده‌یی مانند تو هستم. چون نزد خدا مقرب می‌باشی، اگر از خداوند بخواهی، مورد اجابت قرار گیرد. از آن وقت رسول خدا (ص) اغلب به طرف آسمان نظر می‌افکند، تا اینکه این آیه نازل گردید، و قبله دوباره به طرف خانه‌ی کعبه برگردانیده شد.» □ خداوند به کردار منافقان آگاه است، و اعمال آنها را می‌بیند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَسَيَرَىٰ اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ﴾ ۹/۹۴ در وسط آیه می‌فرماید: به راستی که خداوند اخبار و روش‌های شما منافقان را به ما خبر داده؛ و حقیقت حال شما را بر ما روشن گردانید. به زودی اعمال شما هم

بر خدا و هم بر رسول آشکار گشته و خواهند دید. سپس شما را به سوی خدایی که دانای به پنهانی و آشکار است، باز می‌گرداند.

در تفسیر مجمع البیان چنین آمده: «ابن عباس می‌گوید: این آیات درباره‌ی جدّ بن قیس و معتب بن قشیر و اصحاب آن دو که از منافقین بوده‌اند، نازل گردید، که در حدود هشتاد نفر بودند. آنها وقتی که رسول خدا (ص) از تبوک به مدینه برگشت، گفته بودند با رسول خدا و اصحاب او ننشینند و با آنها تکلم ننمایند. و نیز مقاتل می‌گوید: درباره‌ی عبدالله بن ابی نازل شده؛ زیرا سوگند یاد کرده بود که از دستور پیامبر تخلف ننمایند، ولی تخلف ورزید؛ و از پیامبر خواست که از او بگذرد و از وی راضی شود.

□ و نظیر این آیه درباره‌ی بندگان خدا به عنوان اطلاع آنان آمده است.

آنجا که می‌فرماید: ﴿وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَىٰ اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ﴾ ۹/۱۰۵ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: باید بدانند که خداوند قبول توبه از بندگان خود می‌نماید. سپس در این آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر! به آن بندگان) که اعمال خود را انجام بدهید؛ (و در عین حال بدانید) که خدا و رسول او از آن اعمال مطلع بوده و همه را می‌بیند، و همچنین مؤمنان هم مطلع می‌شوند. و سپس به سوی خدای دانای به پنهانی و آشکار برگردانده می‌شوند.

□ خداوند به موسی و هارون می‌فرماید: من

همه جا با شما هستم و می بینم.

چنان که می فرماید: ﴿قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَ أَرَى﴾ ۲۰/۴۶ خداوند به موسی و هارون فرمود: (در قبال دعوت فرعون و قوم او) نترسید! همانا من (خدا) با شما هستم؛ هم می شنوم و هم می بینم.

□ خداوند به رسول خود می فرماید: خدای تو می بیند تو را هنگام اقامه ی نماز.

چنان که می فرماید: ﴿الَّذِي يَرِيكَ حِينَ تَقُومُ﴾ ۲۶/۲۱۸ یعنی: خدایی که تو را می بیند (ای پیامبر!) هنگامی که اقامه ی نماز می کنی.

□ ذات حق می فرماید: ما قیامت را

نزدیک می بینیم.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيداً وَ تَرِيَهُ قَرِيباً﴾ ۷۰/۶-۷ یعنی همانا آن مردم (غافل) آن روز (رستاخیز) را بسیار بعید تصوّر می نمایند، ولی ما (خدا) آن روز را نزدیک می بینیم.

□ خداوند همه چیز را می داند و می بیند.

چنان که می فرماید: ﴿أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى﴾ ۹۶/۱۴ یعنی: آیا او (ابو جهل) نمی داند که هر چه بکند، خداوند آن را می بیند؟

○ راقی التّٰی و الّاعمال: بیننده ی رسول خدا و کردار و رفتار مردم.

روزی‌دهنده. پنجاه مرتبه به صورت فعل در قرآن آمده است.

□ **اَوَّلُ**: خدا به رسول خود محمد(ص) روزی می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ؛ ۲۰/۱۳۲﴾ ما از تو (ای پیامبر!) روزی را نمی‌خواهیم بلکه ما به تو روزی می‌رسانیم.

□ **دوم**: خدا به شعیب پیامبر روزی می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَوَزَقْنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا؛ ۱۱/۸۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: شعیب گفت: ای قوم من! رأی و نظریه‌ی شما چیست؟ آیا اگر مرا از جانب پروردگار حجت روشن و دلیل قاطع باشد، و از او بر

من رزق حلال و پاکیزه برسد، (باز از او اطاعت نکنیم؟

□ **سوم**: به مجاهدین در راه خدا روزی می‌رسد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا؛ ۲۲/۵۸﴾ کسانی که مهاجرت کرده باشند در راه خدا، سپس کشته شوند یا بمیرند، هر آینه خدا البته به آنها روزی می‌رساند، آن هم روزی پاک و حلال (در بهشت).

صاحب البرهان فی تفسیر القرآن از محمد بن العباس بعد از دو واسطه از عیسی بن داود، او از امام کاظم(ع)، و ایشان از پدر بزرگوارش نقل می‌نماید که فرمودند: «این آیه درباره‌ی

امیرالمؤمنین (علی) نازل گردیده است.»

□ چهارم: خداوند به پرهیزکاران روزی می‌رساند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ﴾؛ ۶۵/۳ ﴿كَسَانِي كِه تَقْوَا وَ پرهیزکاری پیشه سازند، خداوند وسیله‌ی خروج از غم و اندوه و گناه را فراهم می‌سازد، و او را از جایی که به حساب نمی‌آمد و گمان نبرد، روزی رساند.

□ پنجم: از اهل بهشت تقاضای روزی‌یی که به آنها داده شده است می‌شود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَنْ أَفِضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ؟﴾؛ ۷/۵۰ ﴿در ابتدای آیه می‌فرماید: اصحاب جهنم از اصحاب بهشت می‌خواهند که، به ما از آن آب‌های گوارای بهشتی یا از چیزی که خدا به شما روزی داده است، استفاده برسانید.

□ ششم: روزی رسانیدن خدا به اهل ایمان و مؤمنین.

می‌فرماید: ﴿وَرَزَقَكُمُ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾؛ ۸/۲۶ ﴿یعنی: خداوند به شما از پاکیزه‌ها و خوب‌ها روزی داده است؛ باشد که سپاسگزار خداوند باشید.

و نیز می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَلَّمُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ؟﴾؛ ۲/۱۷۲ ﴿یعنی: ای گروه مؤمنان! بخورید از چیزهای پاکیزه‌یی که خداوند به شما روزی داده است، و او را شکرگزار باشید.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَتَنْقُوتُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ؟﴾؛ ۲/۲۵۴

یعنی انفاق کنید و ببخشید (ای اهل ایمان!)، از چیزهایی که به شما روزی داده‌ایم.

نظیر این آیه‌ی شریفه با اختلاف در متن آن، در سوره‌ی ۶۳، آیه‌ی ۱۰ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾؛ ۲/۳ ﴿اهل ایمان از آنچه به آنها روزی داده‌ایم، انفاق نموده و می‌بخشند.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «عده‌یی می‌گویند آیات ۲ و ۳ و ۴ سوره‌ی بقره برای مؤمنین عرب نازل شد، و مقصود آن سایر مؤمنین اهل کتاب که بعد ایمان آورده‌اند، نمی‌باشد؛ و دلیل آن را آیه‌ی چهارم گفته‌اند؛ و می‌گویند، عرب قبل از اینکه قرآن بر رسول اکرم (ص) نازل شود، دارای کتاب نبوده است. البتّه چنین موضوعی درست نیست، زیرا می‌توان گفت آیه‌ی سوم برای تمام مؤمنین نازل شده، و آیه‌ی چهارم به قوم مخصوصی از مؤمنین اختصاص داشته باشد؛ زیرا تخصیص آیه‌ی چهارم، مستلزم تخصیص آیه‌ی سوم نخواهد بود.»

طبری صاحب جامع البیان و فریابی از مفسرین عامّه نیز از مجاهد نقل نموده‌اند که: «چهار آیه‌ی اول این سوره درباره‌ی مؤمنین نازل گردیده است.»

و نیز می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾؛ ۸/۳ ﴿اهل ایمان نماز را به پا می‌دارند، و از آنچه به آنها روزی داده‌ایم، انفاق نموده و می‌بخشند.

در تفسیر علی بن ابراهیم و تفسیر البرهان چنین آمده که، آیات ۲ و ۳ و ۴ سوره ی انفال درباره ی امیرالمؤمنین (ع)، ابوذر، سلمان فارسی و مقداد نازل گردیده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا زَكَاةً﴾ یعنی: نماز را (اهل ایمان) به پا می دارند، و از آنچه به آنها روزی داده ایم، انفاق و بخشش می نمایند.

و نیز می فرماید: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَآتَوْا زَكَاةً﴾ یعنی: (اهل ایمان) به پا دارندگان نمازند، و از آنچه که به آنها روزی داده ایم، انفاق و بخشش می نمایند.

و نظیر این آیه با اندک اختلاف، در سوره ی ۲۸، آیه ی ۵۴ آورده شده است؛ و باز نظیر آن با اندک اختلاف، در آیه ی ۱۶ سوره ی ۳۲ آورده شده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا زَكَاةً﴾ یعنی: (اهل ایمان) به پا دارندگان نمازند، و از آنچه که به آنها روزی داده ایم، انفاق و بخشش می نمایند.

و نیز می فرماید: ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا زَكَاةً﴾ یعنی: (اهل ایمان) به پا دارندگان نمازند، و از آنچه که به آنها روزی داده ایم، انفاق و بخشش می نمایند.

و نیز می فرماید: ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا زَكَاةً﴾ یعنی: (اهل ایمان) به پا دارندگان نمازند، و از آنچه که به آنها روزی داده ایم، انفاق و بخشش می نمایند.

روزی می دهد.

□ هفتم: به مریم مادر عیسی روزی می دهد. چنان که می فرماید: ﴿قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ يَزُوقُ مِنْ شَأْنِ بَيْتِ حَسْبٍ﴾ (وقتی از مریم پرسیده شد این روزی تو از کجاست؟) در پاسخ گفت: از جانب خداوند متعال است. همانا خدا رزق و روزی می دهد به هر کس که بخواهد، آن هم بدون حساب.

□ هشتم: خدا به بندگان خود روزی می دهد. چنان که می فرماید: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿...وَيُؤْتُوا زَكَاةً سِرًّا وَعَلَانِيَةً﴾ (ای پیامبر!) به بندگان (خاص) من، که ایمان آورده اند... تا آنجا که می فرماید: ... و انفاق نموده و می بخشند از آنچه که به آنها روزی دادیم، چه پنهان و چه آشکارا.

و نیز می فرماید: ﴿اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَزُوقُ مِنْ شَأْنِ بَيْتِ حَسْبٍ﴾ یعنی: خداوند نسبت به بندگان با عنایت و لطف است؛ روزی می دهد، آنها را که بخواهد.

□ نهم: به قوم موسی یعنی بنی اسرائیل هم روزی می دهد.

چنان که می فرماید: ﴿كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾ (۲/۵۷) در وسط آیه می فرماید: ما بر شما قوم موسی من و سلوی را فرستادیم. بنابراین بخورید از چیزهای پاکیزه یی که به شما رزق و روزی داده ایم.

و باز نظیر این آیه درباره ی رزق و روزی به

بنی اسرائیل، در سوره ی ۲۰، آیه ی ۸۱ آورده شده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ؛ ۱۰/۹۳﴾ یعنی: به آن قوم بنی اسرائیل روزی و رزق دادیم از چیزهای خوب و پاکیزه.

و نظیر این آیه با اندک اختلاف درباره ی رزق و روزی بنی اسرائیل، در سوره ی ۴۵، آیه ی ۱۶ آورده شده است.

□ دهم؛ خداوند به جنبندگان هم روزی می دهد.

چنان که می فرماید: ﴿وَكَايْنٍ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِنَّا كُمْ؛ ۲۹/۶۰﴾ یعنی: چه بسیار حیوانات و جنبندگان، که خود بار روزی خود را نکشند، ولی خدا به آنها و هم به شما روزی می رساند.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «گویند، این آیه درباره ی مؤمنین مکه نازل شده است؛ زیرا به رسول خدا(ص) گفته بودند: ما در مدینه اموال و منازلی نداریم. پس از کجا امرار معاش نماییم؟ سپس این آیه نازل گردید.»

در تفسیر عبد بن حمید و تفسیر ابن ابی حاتم و نیز بیهقی و ابن عساکر از علمای عامه از ابن عمیر روایت می نمایند که گفت: «روزی با رسول خدا(ص) بیرون آمدیم؛ تا اینکه داخل یکی از باغ های مدینه شدیم پیامبر از خرما ی آن که روی زمین ریخته بود، می خورد. پس به من فرمود: ای ابن عمیر! چرا نمی خوری؟ گفتم:

یا رسول الله! اشتهای خوردن ندارم. فرمود: ولی من اشتها دارم، زیرا امروز روز چهارم است که از طعام و غذا چیزی به دست نیاورده ام که بخورم؛ و اگر اراده می کردم و از خدا می خواستم، می توانستم مانند سلطنت کسری و قیصر داشته باشم. بنابراین چه گونه می بینی ای ابن عمیر! طائفه یی را که روزی و رزق سال خویش را پنهان می کنند، و از این راه، یقین خود را به خداوند به ضعف و سستی مبدل می سازند. سپس ابن عمیر می گوید: چیزی نگذشت که این آیه نازل گردید، و بعد رسول خدا فرمود: ای ابن عمیر! خداوند به من دستور داده که مال و گنج دنیا را جمع آوری نکنم؛ و نیز به من امر نفرموده که تابع و پیرو شهوات باشم. آگاه باش که من نه درهمی جمع می کنم، و نه دیناری انباشته می نمایم، و نه رزق و روزی خود را پنهان می سازم. (سیوطی صاحب لباب النقول فی اسباب النزول، این حدیث ابن عمیر را که در این دو تفسیر متذکر شدیم، ضعیف تلقی نموده است.)

□ یازدهم؛ خدا به همه ی مردم نیز روزی می رساند.

چنان که می فرماید: ﴿كُلُوا يَمَّا رَزَقْنَاكُمْ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطَوَاتِ الشَّيْطَانِ؛ ۶/۱۴۲﴾ یعنی: بخورید از آنچه خداوند به شما روزی داده، ولی از روش های شیطان پیروی نکنید.

و نیز می فرماید: ﴿وَجَعَلْ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَيْنَ وَحَقْدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ؛ ۱۶/۷۲﴾ یعنی:

خداوند از جفت خودتان، پسران و نوه‌ها و فرزندان قرار داده؛ و به شما از چیزهای پاکیزه و خوب رزق و روزی داده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلالاً طَيِّباً؛ ۱۶/۱۱۴﴾ یعنی: بخورید از چیزهایی که خداوند به شما روزی داده است؛ حلال و طیب و طاهر و پاک و پاکیزه.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَرَزَقَكُمُ مِنَ الطَّيِّبَاتِ؛ ۴۰/۶۴﴾ یعنی: خداوند به شما مردم روزی داده است از چیزهای پاک و پاکیزه.

و نیز می‌فرماید: ﴿هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءٍ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ؛ ۳۰/۸۲﴾ آیا هیچ یک از غلام و کنیزان ملکی شما در آنچه که ما به شما رزق و روزی داده‌ایم، با شما شریک هستند، تا شما و آنها در آن چیز بدون هیچ مزیت مساوی باشید؟

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا؛ ۱۶/۷۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند مثلی زده: آیا بنده‌ی مملوکی که قادر بر چیزی نیست، با مردی آزاد که ما به او روزی نیکو عطا کرده‌ایم، که پنهان و آشکارا هر چه خواهد، انفاق و بخشش نماید، آیا این دو مساویند؟ هرگز یکسان نیستند.

طبری صاحب جامع البیان از قول ابن عباس می‌گوید: «نزول این آیه درباره‌ی مردی از قریش با برده‌ی او بوده است.»

و نیز می‌فرماید: ﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ

مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ؛ ۳۵/۳﴾ یعنی: آیا آفریننده‌ی غیر از خداوند هست، که به شما از آسمان و زمین روزی برساند؟

□ دوازدهم: خداوند به فرزندان آدم روزی می‌رساند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرْءِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ؛ ۱۷/۷۰﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ما فرزندان آدم را بسیار گرمی داشتیم، و آنها را به مرکب خشکی و دریا سوار کردیم، و از هر غذای لذیذ و پاکیزه به آنها روزی دادیم.

□ سیزدهم: به حاجیان هم روزی می‌دهد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَيَذْكُرُ اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ؛ ۲۲/۲۸﴾ یعنی: حاجیان نام خدا را در ایامی (مخصوص) یاد می‌کنند؛ که ما آنها را از حیوانات بهایم (شتر و گوسفند و غیره) روزی دادیم، تا از آن تناول کرده و فقیران را هم طعام بدهند.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا لِّذِكْرِهِا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ؛ ۲۲/۳۴﴾ یعنی: ما برای هر امتی شریعت و معبدی مقرر داشتیم، تا به ذکر نام خدا بپردازند، که آنها را از حیوانات بهایم (گاو و شتر و گوسفند) روزی داده است.

□ چهاردهم: اعرابی که اولاد خود را می‌کشند، باید بدانند که خدا به آنها روزی می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةً إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ؛ ۶/۱۵۱﴾ فرزندان

خود را به خاطر تنگدستی به قتل نرسانید،
(و باید بدانید) که ما به شما و آنها روزی داده
و می‌رسانیم.

نظیر همین آیه با اندک اختلاف در سوره‌ی
۱۷، آیه‌ی ۳۱ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ﴾؛ ۶/۱۴۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: البتّه
آنهایی که فرزندان خود را از روی سفاهت
و نادانی کشته‌اند، از زیانکارانند و بی‌بهره از
آنچه خداوند به آنها روزی داده است؛ و چون به
خدا افترا بسته‌اند، سخت گمراه شده و هدایت
نیافته‌اند.

میبدی صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید:
«این آیه درباره‌ی قومی از اعراب از طوایف
ربیع، مضر و سایرین نازل شد، که دختران
خود را زنده به گور می‌کردند؛ چنان‌که در آیه‌ی
۱۳۷ همین سوره نیز فرموده است: ﴿كَذَلِكَ زَيْنَ
لَكثيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ اولادهم شركاءهم﴾».

□ پانزدهم: چرا ریاکاران از روی ایمان انفاق
نمی‌کنند روزی خود را؟

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا ذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللهِ
وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَانْفَقُوا بِمَا رَزَقَهُمُ اللهُ﴾؛ ۴/۳۹ در
آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که اموال خود
را از روی ریاکاری و تظاهر انفاق نمایند،
و ایمان به خدا و رسول او ندارند... سپس در این
آیه می‌فرماید: چه زبانی به این نوع افراد ریاکار
می‌رسد، اگر به خدا و روز قیامت ایمان آورند،
و از آنچه که خدا به آنها روزی داده، انفاق

و بخشش نمایند؟

□ شانزدهم: خدایا! تو به هر کس که بخواهی
روزی می‌دهی (رسول خدا می‌فرماید).

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ
حِسَابٍ﴾؛ ۳/۲۷ ای پروردگار! به هر کس که
بخواهی، خودت به او رزق و روزی می‌رسانی.

□ هفدهم: خداوند به مشرکان و کافران هم
روزی می‌رساند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ
ثُمَّ يُمَيِّتُكُمْ﴾؛ ۳۰/۴۰ خداوندی که شما را خلق
کرده، سپس روزی می‌رساند شما را، و سپس
می‌میراند شما را و بعد زنده می‌کند شما را.
البتّه مراد از آیه، عموم مردم هم ممکن
است باشد.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا بِمَا رَزَقْتُمْ اللهُ
قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا﴾؛ ۳۶/۴۷ یعنی:
چون به آنها (کافران) گفته شود که از آنچه که
خدا به شما روزی داده است، انفاق کنید، همان
کافران به اهل ایمان می‌گویند: آیا ما به کسی که
اگر خدا می‌خواست، به او هم مانند ما روزی
می‌داد، اطعام نموده و دستگیری کنیم؟

و نیز می‌فرماید: ﴿وَيَجْعَلُونَ لِمَا يُغْلَمُونَ نَصِيبًا
بِمَا رَزَقْنَاهُمْ﴾؛ ۱۶/۵۶ یعنی: این مشرکان
از برای بُت‌ها از روی جهل و نادانی از رزق
و روزی که ما به آنها داده‌ایم، نصیب و بهره‌ی
قرار می‌دهند.

﴿وَاللهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾؛ ۲/۲۱۲
در ابتدای آیه می‌فرماید: از برای کافران زندگی

این دنیا دارای آرایش و زینت است، و مسخره می‌کنند کسانی را که ایمان آورده‌اند. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند روزی می‌دهد به هر کسی که بخواهد، آن هم بدون حساب.

در تفاسیر مجمع البیان و ابوالفتوح رازی چنین آمده: «از ابن عباس روایت کنند که: این آیه درباره‌ی ابوجهل بن هشام و مشرکان عرب آمده، که مسلمین را به خاطر ثروت و مالی که خود داشتند، مسخره می‌کردند و می‌گفتند: اگر محمد بر حق بود، می‌باید اشراف و بزرگان از او پیروی می‌کردند، نه یک مشت فقیر و بی‌چیز و ضعیف مانند: عبدالله بن مسعود، عمار، صهیب، سالم، بلال و خباب. و نیز از مقاتل روایت کنند که گفت: درباره‌ی عبدالله بن ابی‌نازل گردیده، که ضعفای مؤمنین را مسخره می‌کرد. و از عطا نقل می‌نمایند که: درباره‌ی رؤسای یهود از بنی‌قریظه و بنی‌النضیر نازل شده، که فقرای مهاجرین را به باد استهزا و مسخره گرفته بودند.»

و نیز می‌فرماید: «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ؛ ۱۰/۳۱» یعنی: بگو (ای پیامبر!) چه کسیست (غیر از خدا)، که به شما از آسمان و زمین روزی می‌رساند؟

نظیر این آیه با اندک اختلاف در مضمون، در سوره‌ی ۲۷، آیه‌ی ۶۴ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: «قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ؛ ۳۴/۲۴» بگو (ای پیامبر!) چه کسیست که به شما از آسمان‌ها و زمین روزی

می‌رساند؟ (خودت) بگو که خداوند است.

□ باز درباره‌ی مؤمنین.

چنان که می‌فرماید: «وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا؛ ۵/۸۸» یعنی: بخورید از آنچه که خدا به شما روزی داده آن هم پاک و پاکیزه.

صاحب تفسیر مجمع البیان درباره‌ی این آیه و آیه‌ی قبل آن می‌گوید: «مفسرین می‌گویند، روزی پیامبر در وصف قیامت و نصیحت برای مردم سخن می‌راند. سخنان پیامبر به آن اندازه مؤثر واقع گردید، که حاضران در مجلس گریستند! و ده نفر از آنان که عبارت بودند از: علی، ابوبکر، عبدالله بن مسعود، ابوذر غفاری، سالم مولی ابی‌حذیفه، عبدالله بن عمر، مقداد الاسود الکندی، سلمان فارسی و معقل بن مقرن در خانه‌ی عثمان بن مظعون الجمحی گرد آمدند، و اتفاق کردند که در روز روزه بدارند و در شب به نماز شب و عبادت بپردازند، بر روی رختخواب نوابند، گوشت نخورند، با زنان نزدیکی ننمایند، عطریات استعمال نکنند، لباس پشمینه بپوشند، دنیا را ترک نمایند و به سیاحت در روی زمین بپردازند. این خبر به رسول خدا رسید. به خانه‌ی عثمان بن مظعون آمد. عثمان را ندید. از زوجه‌اش ام‌حکیم، دختر ابی‌امیه که اسم او حواء بود، پرسید. زوجه‌ی عثمان برای اینکه دروغ نگفته باشد، و از طرفی موضوع شوهرش را افشا نکند، گفت: یا رسول الله! هر چه عثمان به شما گفته، راست است. پیامبر از خانه‌ی عثمان بازگشت. وقتی

صحابه، که از زمهری آنها عثمان بن مظعون بود، نزدیکی با زنان را بر خویشتن حرام نموده و از خوردن گوشت دوری جسته بودند، و حتا برای از بین بردن شهوت می خواستند با کارد آلت مردانگی خود را قطع کنند، تا فراغتی از برای عبادت و عدم معاشرت با زنان داشته باشند. سپس این آیه نازل گردید: «چنان که در نمونه‌ی بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ باز قوم موسی.

چنان که می فرماید: ﴿كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ؛ ۷/۱۶۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: ما (خدا) بر قوم موسی منّ و سلوی را نازل کرده و فرستادیم. (بنابر این) بخورید از پاک و پاکیزه‌هایی که روزی شما گردانیدیم و به شما دادیم.

(اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمّد باقر محقّق)

□

[رَزَاق] بسیار روزی بخشنده. اسمیست از اسمای حق سبحانه تعالی (آنندراج). این اسم مخصوص خداست. (کشاف اصطلاحات الفنون). این لفظ یکی از نام‌های خداست، و در غیر او استعمال نمی شود (فرهنگ نظام).

یک بار به صورت اسم در قرآن آمده است. این اسم و صفت الهی، صیغه مبالغه از ثلاثی مجرّد رَزَقَ يَرْزُقُ رِزْقًا از باب نَصَرَ يَنْصُرُ به معنی روزی دادن و سپاسگزاری نمودن است. و نیز رَزَق به فتح راء، و رِزق به کسر راء، یعنی دادن و سود

که عثمان داخل خانه‌ی خود شد، زوجه‌اش آمدن رسول خدا را به وی خبر داد. عثمان بن مظعون با هم‌پیمان‌های خود نزد پیامبر آمدند. رسول خدا فرمود: آیا مایل هستید از تصمیماتی که گرفته‌اید، به شما خبر بدهم؟ گفتند: بلی! و نیز گفتند: ما اراده‌ی جز خیر نداشته‌ایم. فرمود: من به شما اجازه نمی‌دهم که تصمیماتی که اتخاذ نموده‌اید، عملی سازید؛ زیرا بدن‌ها و نفُس‌های شما بر شما حقی دارند؛ روی این اصل همچنانی که روزه می‌گیرید، افطار هم باید بنمایید؛ و چنان که شب برای نماز قیام می‌کنید، باید خوابیدن را از بین نبرید؛ چنان که من هم روزه می‌گیرم و هم افطار می‌کنم، هم نماز شب می‌خوانم و گوشت هم می‌خورم، و با زنان نیز معاشرت دارم. و هر کس از سنت و روش من که گفتم، بی‌میلی نشان بدهد، از من نخواهد بود. سپس مردم را جمع کرد، و از برای آنها خطبه خواند و از روش رهبانیت مذمت فرمود. و بعد این آیه نازل گردید: «امام صادق (ع) فرمود: «این آیه درباره‌ی علی (ع)، بلال و عثمان بن مظعون نازل شده، زیرا علی قسم خورده بود که شب را هیچ نخوابد و به عبادت بگذارند؛ و بلال نیز قسم خورده بود که در روز چیزی نخورد؛ و عثمان بن مظعون سوگند یاد کرده بود با زنان نزدیکی ننماید.»

و باز طبری در تفسیر خود از طریق عوفی از ابن عباس اضافه می‌نماید که: «عده‌ی از رجال

بخشیدن؛ و نیز رزق به معنی روزی و مرسوم هر چیزی که از آن نفع و سودی عاید شود؛ و جمع آن ارزاق است.
چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِّينَ؛ ۵۸/۵۱﴾ همانا خداوند، اوست بسیار روزی‌دهنده، که دارای توانایی و استوار است.

□

[رازق] ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ؛ بقره: ۶۰﴾ راغب می‌گوید: «رزق گاهی به عطای دائمی اطلاق می‌شود، خواه دنیوی باشد یا اخروی؛ و گاهی به نصیب و بهره، و گاهی به غذایی که وارد جوف می‌شود می‌گویند، شاه رزق لشکر را داد و دانش روزی من شده.» طبرسی (ذیل آیه‌ی ۳ بقره) رزق را عطای دائمی گفته و می‌گوید: «آن نقیض حرمان است.» صحاح، آن را عطا و آنچه از آن نفع برده می‌شود، معنی کرده و می‌گوید: «گاهی به باران، رزق اطلاق می‌شود.» خلاصه آنکه، رزق عطاییست که از آن منتفع می‌شوند، خواه طعام باشد یا علم و یا غیر آن. در قرآن مجید گذشته از معنای مشهور، به نبوت و علم، رزق گفته شده، مانند: ﴿يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّ وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا...؛ هود: ۸۸﴾ و همچنین به باران، مانند: ﴿هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا؛ غافر: ۱۳﴾ و گاهی فقط به خوراک اطلاق شده، مثل: ﴿وَوَعَدُ الْوَالِدِ لَهُ رِزْقَهُمْ...؛ بقره: ۲۳۳﴾ چنان‌که می‌بینیم، کسوت را از رزق جدا کرده است. رازق تمام مخلوق، اولاً

و بالذات، خداوند است. چنان‌که فرموده: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِّينَ؛ ذاریات: ۵۸﴾ مقدّم شدن هو، دلیل حصر است. و نیز فرموده: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا...؛ هود: ۶﴾ وانگهی چون آفریننده‌ی هر چیز خداست، قهراً رازق همه‌ی مخلوق، اوست. رزاق از اسماء حسنی است، که مخصوص خدا می‌باشد؛ و اگر به غیر خدا اطلاق شود بالعرض و به واسطه است، مثل: ﴿وَأَرْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ؛ نساء: ۵﴾، ﴿وَإِذَا احْضَرَ الْقِشْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ فَأَرْزُقُوهُمْ مِنْهُ؛ نساء: ۸﴾ همچنین از جمله‌ی: ﴿هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ که در سوره‌های حج: ۵۸، مؤمنون: ۷۲، سباء: ۳۹ و از جمله‌ی ﴿وَ أَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ؛ مائده: ۱۱۴﴾ نیز این مطلب روشن می‌شود که، خدا رازقان را بسیار شمرده، و خود را بهترین آنها خوانده است. به تصریح قرآن، توسعه و تنگی روزی در دست خداست. از ذیل آیه به دست می‌آید که، قبض و بسط، روی علیست؛ و بیهوده نیست که خدا به بندگان، دانا و به صلاح آنها، عالم است. ﴿إِلَّا اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ...؛ رعد: ۲۶﴾ همچنین است آیات: قصص/۸۲، عنکبوت/۶۲، سباء/۳۶، زمر/۵۲ و غیره. همین‌طور است آیه‌ی: ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ...؛ نحل: ۷۱﴾. تأثیر تلاش انسان و وارد شدن از راه‌های صحیح را نمی‌شود در کثرت روزی، بی‌تأثیر دانست؛ ولی جزئی از علت و یا از آن هم کمتر است. آن که یک لیوان

آب از شیر لوله کشی شهر پُر می‌کند، نمی‌تواند بگوید من در این کار مستقلم؛ زیرا آن شیر به لوله و آن به لوله‌ی بزرگ و آن به تصفیه‌خانه و آن به کانال و آن به رود خانه و آن به کوه متصل است؛ باران و برف به وسیله‌ی ابرها به کوه می‌بارند و دریاها به وسیله‌ی حرارت آفتاب تبخیر می‌شوند. پس پر کردن یک لیوان آب متصل به خورشید است. چه طور می‌شود گفت این کار را من انجام دادم. بلکه باید گفت، خدا شرایط را فراهم آورده، و من در برداشت آب جزئی از علت بودم. همچنین است در هر کار، میلیون‌ها شرایط و مقدمات لازم است، که جور کردن همه آنها در اختیار بشر نیست؛ لذا قبض و بسط در دست خداست، گر چه کار و تلاش بشر نیز بی‌تأثیر نیست. آیه‌ی: ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ﴾ که گذشت با آیه‌ی: ﴿وَنَحْنُ قَسَمًا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرِيًّا؛ زخرف: ۳۲﴾ روشن می‌شود ﴿كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَوْتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا...؛ بقره: ۲۵﴾ آیه درباره اهل بهشت است، که چون میوه‌یی به دست آنها برسد، می‌گویند این همان است که در دنیا به ما داده شد. توضیح اینکه ما مثلاً وقتی اناری می‌خوریم، در وجود ما مبدل به ماده می‌شود. و اگر بعد از آن دو رکعت نماز بخوانیم، همان ماده مبدل به نیرو شده، به صورت نماز از وجود ما خارج می‌شود؛ و حقیقت نماز جز مقداری

نیرو نیست، که در اثر ذکر و حرکت از بدن ما می‌ریزد. این نیرو روز قیامت مجسم شده، و به انار بهشتی مبدل می‌گردد و تحویل انسان می‌شود. و انسان چون آن را دید، می‌گوید: این همان میوه است که در دنیا داشتم؛ چون میوه‌ی بهشتی دائمی و بهتر از میوه‌ی دنیا است. لذا بعد از آن آمده است: ﴿هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَوْتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا﴾ یعنی: در عین آنکه هر دو یکی‌اند، متشابه‌اند؛ که میوه‌ی بهشتی بهتر از میوه‌ی دنیا است. ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ قَالُوا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ؛ نحل: ۷۱﴾ به نظر می‌آید که ضمیر فیه به رزق راجع است، یعنی مفضل و مفضل علیه در روزی برابرند؛ و ظاهر آیه آن است که، به همه خدا روزی می‌دهد؛ بعضی را به واسطه‌ی استقلال و حریت و وسایلی که دارند، و بعضی را که غلامان و غیره هم می‌باشند، به واسطه‌ی اربابان و پدران. لذا پدران و اربابان حق ندارند بگویند ما به غلامان و فرزندان روزی می‌دهیم؛ بلکه رازق همه خداست، و اینکه روزی آنها به واسطه‌ی بزرگان است، این فضیلتیست برای مولی‌ها و پدران. بعضی‌ها گفته‌اند، اگر مراد آن باشد که همه در روزی برابرند، این نقض صدر آیه است که فرموده: ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ ولی واسطه بودن آنها در اثبات فضیلت کافیتست. بعضی از بزرگان فرموده‌اند، مراد آن است که، خدا بعضی را در

روزی بر بعضی برتری داده؛ و برتران حاضر نیستند روزی خود را به دیگران بدهند تا همه با هم مساوی باشند. و آنها مساوی نیستند، بلکه فضیلت در رزق مخصوص به آنهاست. آیا نعمت خدا را انکار می‌کنند؟ ناگفته نماند که، فهم این معنی از آیه بسیار مشکل است. مشکلتر از آن، فهم «فیه سوء» است، که بگوییم یعنی مساوی نیستند. ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يُنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ﴾؛ شوری: ۲۷. در المیزان می‌گوید: «چون خاصیت وسعت مال، تکبر و خودپسندی و طغیان است. چنان‌که فرموده: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ﴾، لذا اگر خدا همه را سیر می‌کرد، ستم می‌کردند. بنابراین، خدا استحقاق هر شخص را می‌داند، و رزق را به اندازه نازل می‌کند.»

اگر خداوند به همه روزی را بسط می‌کرد، همه دارا و غنی می‌شدند؛ و در اثر رفع احتیاج، امتیازات و قوی و ضعیف بودن از بین می‌رفت، و مردم در اثر ثروت متجاوز شده و از یکدیگر تمکین نمی‌کردند، و جوامع بشری متلاشی می‌گردید. ولی حکمت بالغه اقتضا می‌کند که بسط در کار نباشد، و مردم یکدیگر را در کار تسخیر کنند. چنان‌که فرموده: ﴿نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرِيًّا وَرَحْمَةُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَحْسُمُونَ﴾؛ زخرف: ۳۲. آری، استعدادات بشری مختلف است؛ هر یک کاری

پیش گرفته، و همه به یکدیگر مسخرند، تا کار زندگی پیشرفت کند. مراد از آیه آن نیست که خدا خواسته مردم گرسنه شوند، بلکه غرض آن است که خدا خواسته مردم در کارهای دنیا در اثر احتیاج به وسایل، به یکدیگر محتاج باشند، و در این باره طغیان نکنند. ﴿وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ﴾ ذاریات: ۲۲. گفته‌اند، مراد از رزق، باران است، و باران را رزق گفته‌اند، که سبب رزق است؛ و گفته‌اند، در آن مضاف مقدر است؛ یعنی: ﴿فِي السَّمَاءِ سَبَبُ رِزْقِكُمْ﴾ گفته‌اند. مراد اسباب رزق است که در بالا هستند، مانند: خورشید، ماه، کواکب و اختلاف فصول. ولی در پی بودن شب و روز و تقدیر آن «اسباب رزقکم» است. و گفته‌اند، تقدیر ارزاق در سماء است؛ و یا اینکه ارزاق در لوح محفوظ نوشته شده است. و گفته‌اند، مراد از «وَمَا تُوعَدُونَ» بهشت است؛ و گفته‌اند، بهشت و آتش و یا ثواب و عقاب است. هیچ یک از این اقوال برای من قانع‌کننده نیست؛ خود نیز چیزی که آرام‌کننده‌ی وجدان باشد، نمی‌دانم. در بعضی آیات هست که خدا به شما از آسمان و زمین روزی می‌دهد، مانند: ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ؟ يُونُسُ: ۳۱. همچنین است آیه‌ی ۶۲ نمل، ۲۴ سبأ و ۳ فاطر، با ملاحظه‌ی این آیات و آیه‌ی (ما نحن فیه) می‌شود به دست آورد که، مراد عوامل آسمانی و زمین و مواد آنهاست، که مبدل به رزق می‌شوند و آنها مواد اولیه رزقند: ﴿أَفَقَدْ الْهَضْبُ أَنْتُمْ مُدْهِنُونَ وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنْتُمْ تُكْذِبُونَ﴾؛ واقعه:

۷۱ و ۸۲. می‌گویند، مراد از رزق، نصیب آنهاست از خیر؛ یعنی نصیب خود را از خیری که باید از قرآن بردارید، تکذیب آن قرار می‌دهید، و تکذیب را جای خیر و فایده می‌گذارید. و می‌گویند، مراد از رزق، قرآن است؛ یعنی تکذیب را به عوض این قرآن می‌گیرند و می‌گویند، کلمه‌ی شکر از آن محذوف است؛ یعنی: ﴿وَجْمَعُونَ شُكْرَ رِزْقِكُمْ أَنْتُمْ تَكْذِبُونَ﴾ قول اول بهتر به نظر می‌رسد، واللّه اعلم.

[قاموس القرآن، ج ۳، ص ۸۲ الی ۸۷]

○ الرزاق: و من قال أول الصبح ۳۱۵ مرة «یا رزاق» و من قال أول الرزق ۳۰۸ «یا رازق» ازداد رزقه. و من أكثر من ذكره رزق البركة.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

○ الرزاق: خالق الرازق و أسباب الرزق و مقدر الارزاق. [قاموس الاسماء العربیه]

❖ شواهد

- وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ: و خدا به هر که خواهد، روزی بی حساب می‌بخشد.

[آیه ۲۱۲ بقره، جزء ۲]

- إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ: که همانا خدا به هر کس خواهد، روزی بی حساب دهد.

[آیه ۳۷ آل عمران، جزء ۳]

- وَ رِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَى: و رزق خدای تو بسیار بهتر و پاینده‌تر است.

[آیه ۱۳۱ طه، جزء ۱۶]

- وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ: و خدا هر که

را خواهد، روزی بی حد و حساب می‌بخشد.

[آیه ۳۸ نور، جزء ۱۸]

- اللَّهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ...: خداست که هر کس از بندگان را که خواهد، وسیع روزی و یا تنگ‌روزی می‌گرداند.

[آیه ۶۲ عنکبوت، جزء ۲۱]

- قُلْ إِنَّ رَبِّي يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ...: ای رسول ما! بگو که خدا هر که از بندگان را بخواهد، وسیع‌روز یا تنگ‌روز می‌گرداند.

[آیه ۳۹ سبأ، جزء ۲۲]

- ... إِنَّ اللَّهَ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...: که خدا البته هر که را خواهد، روزی وسیع می‌دهد، و هر که را خواهد، تنگ‌روز می‌سازد.

[آیه ۵۲ زمر، جزء ۲۴]

- ... يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ...: هر که را بخواهد، روزی می‌دهد.

[آیه ۱۹ شوری، جزء ۲۵]

- ... يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...: هر که را خواهد، رزق وسیع می‌دهد؛ و هر که را بخواهد، تنگ‌روز می‌گرداند.

[آیه ۱۲ شوری، جزء ۲۵]

- ... یا رازق: ای روزی‌رسان! [جوشن کبیر، بند ۶۱]

- یا رازق الانام: ای روزی‌رسان مردمان!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]

- یا رازق البرایا: ای روزی‌رسان مردم!

[جوشن کبیر، بند ۷]

- یا رازق البشر: ای روزی‌رسان بشر!

[جوشن کبیر، بند ۸۸]

- یا مَنْ رَزَقَنِي وَ رَبَّانِي: ای آن که به من روزی

دادی و پروردی!

[جوشن کبیر، بند ۶۶]

- یا رازِقِ الطِّفْلِ الصَّغِيرِ: ای روزی‌رسان

کودک خرد! [جوشن کبیر، بند ۷۹]

- یا رازِقِ کُلِّ مَرْزُوقٍ: ای روزی‌رسان هر

روزی‌خوار! [جوشن کبیر، بند ۱۰]

- یا رازِقِ الْمُقْلَینَ: ای روزی‌رسان بی‌مایگان!

[جوشن کبیر، بند ۵۲]

- تَعَالَيْتَ یا رازِقُ: برتری تو، ای روزی‌دهنده!

[دعای مجیر]

- به نام او که عالی‌ذات است و صافی صفات؛

مقدس و منزّه از بنین و بنات؛ کاشف الظُّلُمات؛

سائر السَّیِّئات؛ مجیب الدَّعوات؛ مقیل

العشرات؛ خالق الارض والسَّمَوَات؛ رازِق

الوحوش والحشرات.

[کشف الاسرار، جلد دهم، ص ۳۰۸]

- یا فالقِ الحَبِّ! یا رازِقِ الانام!

[بحارالانوار، ج ۹۴، ص ۳۸۷، س یک]

- و همه به وحدانیت خالق و رازِق خویش

معترف می‌باشند. [کلیله و دمنه]

- باران رحمت بی‌حسابش همه را رسیده؛

و خوانِ نعمت بی‌دریغش همه جاکشیده...

[گلستان سعدی]

بجز یزدان در ارزاق را کس

نه بستن می‌تواند، نه گشادن

[علی شطرنجی]

خداوند بخشنده‌ی کارساز

خداوند روزی‌ده بی‌نیاز

[افردوسی]

کسی را که روزیت بر دست اوست

توانایی دست او دار دوست

[اسدی]

نپذیرد ز کس حواله‌ی رزق

که ضماندار رزق، یزدان است

[خاقانی]

گرم نیست روزی به مهر کسان

خدای است رَزَّاقِ روزی‌رسان

[نظامی]

رزق بر اهل خانه تنگ مکن

روزی او می‌دهد، تو جنگ مکن

[اوحدی]

جهد رزق ار کنی و گر نکنی

برساند خدای عزّوجل

[سعدی]

خدای راست مسلم بزرگواری و حکم

که جرم ببند و نان برقرار می‌دارد

[گلستان سعدی، باب اول]

قسمت خود می‌خورند منعم و درویش

روزی خود می‌برند پشّه و عنقا

[سعدی]

بر در شاهم گدایی نکته‌ی در کار کرد

گفت بر هر خوان که بنشستم، خدا رَزَّاق بود

[حافظ]

ما آب روی فقر و قناعت نمی‌بریم

با پادشه بگوی، که روزی مقدر است

[حافظ]

مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ

و یرزقه من حیث لا یحتسب

[حافظ، قطعات]

بی‌مگس هرگز نماند عنکبوت

رزق را روزی رسان پر می‌دهد

[صائب]

گر خدا را از برای رزق طاعت می‌کنی

خانه می‌سازی و بر بامش زراعت می‌کنی

[ناظم مروی]

چو لازم است که پروردگار تا دم مرگ

بود به رزق ضروریه در عباد کفیل

[قطعه‌ها، غالب دملوی]

به هر کس که خواهی ز روی کرم

دهی روزی و داری اش محترم

[ح.م. پرواز]

پس معانی همچو اعیان خلق هاست

رازق خلق معانی هم خداست

[مولوی]

پرورش جز به خورش نیست همانا رازق

بی‌جگر داده بر اتم تنه ناها یا هو

[غالب دملوی]

ای رازق خلق و ای خداوند کریم

یک جو کرم تو باعث نفع عظیم

[فالنامه، شیخ بهایی]

دادار غیب‌دان و خداوند آسمان

خلاق بنده پرور و رزاق رهنما

[سعدی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق ص ۲۳۲.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۲، ص ۸۴۴۱ و ۸۴۴۹

❖ رزق بخش

روزی رسان؛ رزق رسان؛ کنایه از خداوند.

❖ شواهد

نان من بی‌میانجی دگران

تو دهی، رزق بخش جانوران

[نظامی]

❖ روزی بخش

روزی بخشنده؛ رازق؛ رزاق.

❖ شواهد

آن که جان بخشید، روزی داد و چندین لطف کرد

هم ببخشاید چو مثنی استخوان بیند رمیم

[سعدی]

جمله رازق روزی می‌دهد

قسمت هر یک به پیشش می‌نهد

[سعدی]

مراد دنی و عقبی به من بخشید روزی بخش

به گوشم قول چنگ اول به دستم، زلف یار آخر

[حافظ، ملحقات]

برابر فارسی رزاق. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ روزی ده

خدای عزوجل و روزی رسان (آنندراج)، خدا؛

روزی بخش؛ رازق.

❖ شواهد

... که خدای روزی دهد، آن را که خواهد،

بی‌شمار. [آیه ۳۷ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- و روزی ده خویش را منت داری.

[منتخب قابوس‌نامه، ص ۱۵]

- ای پسر! چندان که تعلقِ خاطرِ آدمیزاد به روزیست، اگر به روزی ده بودی، به مقام از ملائکه درگذشتی. [گلستان سعدی]

خداوند نام و خداوند جای

خداوند روزی ده رهنمای

[فردوسی]

خداوند بخشنده و کارساز

خداوند روزی ده بی‌نیاز

[فردوسی]

دین‌پرور اعداشکن روزی ده دشمن‌فکن

[ناصر خسرو]

به یزدان گرایم به فرجام کار

که روزی ده اوی است و پروردگار

[فردوسی]

مور را روزی از سلیمان نیست

که ز روزی ده سلیمان است

[خاقانی]

خداوند روزی ده دستگیر

پناهنده را از درش ناگزیر

[نظامی]

قَتام سیدی و سیاهی

روزی ده جمله مرغ و ماهی

[نظامی]

چرخ را دور شبان‌روزی دهد

شب برد، روز آورد، روزی دهد

[عطار، منطق‌الطیر]

مگو کاسمان می‌دهد روزی ام

که روزی ده آسمان می‌دهد

[خاقانی]

خواجه پندارد که روزی، ده دهد

او نمی‌داند که روزی ده دهد

[۹]

□ روزی دهنده

◆ شواهد

- يَا مَنْ زَرَقْنِي وَرَبَّانِي: ای آن که به من روزی دادی و پروردی!

[جوشن کبیر، بند ۶۶]

- مَنْ قَوْلُهُ: «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» اللَّهُ

است روزی‌دهنده‌ی آفریدگان؛ من قوله: «وَمَا

فِي دَابَّتِهِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا» اللَّهُ

است نگه‌دارنده‌ی زمین و آسمان؛ من قوله:

«إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» اللَّهُ

است کفایت‌کننده‌ی شغل بندگان؛ من قوله:

«إِلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ» اللَّهُ است راهنماینده‌ی

مؤمنان؛ من قوله: «إِنَّ اللَّهَ لَهُادَى الَّذِينَ

آمَنُوا» اللَّهُ است غیب‌دان و نهان‌دان؛ من

قَوْلُهُ: «وَمَا يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى» اللَّهُ است

آمرزنده‌ی گناهان؛ من قوله: «إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ

الدُّنُوبَ جَمِيعًا» اللَّهُ است بخشاینده و مهربان

بر مؤمنان؛ من قوله: «وَمَا كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ

رَحِيمًا». [کشف الاسرار، ج مفتح، ص ۲۹۵]

- روزی دهنده‌ی آفریدگان و دارنده‌ی همگان.

[امیدی، کشف الاسرار، ج ۱۲، ص ۴۱۵]

- گفت: وقتی زاهدی متوکل را دیدم، پرسیدم

که: تو از کجا خوری؟ گفت: این علم نزدیک من

نیست. از روزی دهنده پرس؛ مرا با این چه کار؟

[تذکره الاولیاء عطار]

- گفت: روزی دهنده‌ی درویشان را فراموش کرده است.

- روزی دهنده خداست. [از امثال و حکم دمخدا]

- ایزد تعالی توفیق خیرات دهد، و سعادت این جهان و آن جهان روزی کند. [تاریخ بیهقی]

آن که جان بخشد و روزی داد و چندین لطف کرد

هم ببخشد چو مثنی استخوان بیند رمیم

[سعدی]

آن را که طوق مقبلی اندر ازل خدای

روزی نکرد چون نکشد غل مدبری

[سعدی]

□ روزی رسان

روزی رساننده؛ کنایه از ذات باری.

❖ شواهد

- و چندان از جنبنده‌یی که نه برگیرد روزی خویش، خدای عزوجل روزی دهد آن را و شما را؛ و اوست شنوا و دانا.

[آیه ۶۰ سوره عنکبوت، ترجمه تفسیر طبری]

- یا رازِقَ الْبَشَرِ: ای روزی رسان بشر!

[جوشن کبیر، بند ۸۸]

- یا رازِقَ الْمُقَلِّینَ: ای روزی رسان بی‌مایگان!

[جوشن کبیر، بند ۵۲]

- یا مَنْ جَعَلَ الْتَّهَارَ مَعَاشًا: ای آن که روز را برای

کسب روزی مقرر فرمود!

- یا رازِقَ الْوَلَدِ الصَّغِيرِ: ای روزی رسان

کودک خرد!

- یا رازِقَ الْبَرِّایَا: ای روزی رسان مردم!

[جوشن کبیر، بند ۷]

- یا رازِقَ الْاَنَامِ: ای روزی رسان مردمان!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]

- یا رازِقَ کُلِّ مَرْزُوقٍ: ای روزی رسان هر

روزی خوار!

- شافعی (رضوان الله) گفت که: دوازده مسأله

بباید دانست، تا یک لقمه به شرط دین بتوان

خورد: چهار فریضه، و چهار سنت و چهار ادب.

آنچه فریضه است حلال خوردن و پاکیزه

خوردن، و روزی گمار خدای را داشتن و شکر

وی گزاردن. [کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۷۱]

- الله است آفریدگار جهانیان؛ رحمان

است روزی گمار همگان؛ رحیم است

آمرزگار مؤمنان؛ الله است آفریننده‌ی بی‌نظیر؛

رحمان است پروراننده دستگیر؛ رحیم است

آمرزنده و عذرپذیر...

[کشف الاسرار، جلد پنجم، ص ۲۳۰]

غم روزی مخور تا روز ماند

که خود روزی رسان روزی رساند

[نظامی]

به منعم نداده است روزی رسان

مگر بهر آسایش مفلسان

[امیر خسرو دهلوی]

بی‌مگس هرگز نماند عنکبوت

رزق را روزی رسان پر می‌دهد

[صائب]

❖ شواهد

خدایی که مکانش لامکان بی

صفابخش جمال گلرخان بی

پدیدآورنده‌ی روز و شب و خلق

که بر هر بنده او روزی‌رسان بی

[باباطاهر عریان]

اگر دانش به روزی در فزودی

ز نادان تنگ‌روزی‌تر نبودی

به نادانان چنان روزی رساند

که دانا اندر آن عاجز بماند

[گلستان سعدی، باب اول]

▣ روزی‌مند

صاحب روزی؛ روزی‌دهنده؛ روزی‌بخش.

[لغتنامه دهخدا]

تو را بداده خدا این جهان و نیکو داد

بزرگ کرد تو را، ز آنکه هست روزی‌مند

رودکی

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۲۳۲.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۲،
ص ۸۴۴۰ و ۸۴۴۸

رک ← [بحارالانوار، ج ۹۴، ص ۳۸۵، س ۸]

● سخنی چند درباره‌ی رؤوف

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «معنی آن سهل‌گیرنده بر بندگان خویش است؛ زیرا بر آنها تحمیل نمی‌کند عباداتی را که از طاقت بشر خارج باشد، بخصوص به علت ضعف یا بیماری، بلکه حمل می‌کند بر آنها در کمترین مراتب طاقت آنها، که تا آنجا که بتواند، انجام دهد. و این خود منتهای رأفت و رحمت و مهربانیست.»

فخر رازی در لوامع البینات می‌گوید: «در پاره‌یی از مراتب در قرآن رؤوف با رحیم آمده، ولی مقدم بر آن است؛ و آن از این نظر است که منشأ رأفت، کمال حال فاعل است در رسانیدن

(عربی - صفت) مهربان و بسیار مهربان (ناظم‌الاطباء). بخشایشگر؛ بسیار رحمت؛ بسیار مهربان؛ رحیم؛ رحمان؛ عطوف. [دمخدا]

□

بخشاینده و پرمهر؛ سخت مهربان. از اسماء صفات است. در قرآن ده مرتبه به کار رفته است. این اسم و صفت صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی مجرد رَأْفَ یَرَأْفُ رَأْفَةً از باب مَنَعَ یَمْنَعُ؛ و رَأْفَ یَرَأْفُ رَأْفَةً از باب شَرَفَ یَشْرَفُ؛ و رَأْفَ یَرَأْفُ رَأْفاً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به معنی مهربانی کردن و مهربان شدن و سخت بخشودن است. رَأْفَ به فتح (راء)، به معانی مرد مهربان و شراب و سخت مهربان.

احسان، ولی در رحمت، کمالِ حالِ مرحوم است در احتیاج او به احسان؛ و بدیهیست که تأثیرِ حالِ فاعل در ایجاد فعل، اقوی و قویتر از احتیاجِ مفعول است به سوی آن؛ و به همین مناسبت است که مقدم شده رؤوف بر رحیم. مشایخ می‌گویند، رؤوف عطفِ توجه بر گناهکاران دارد، به وسیله‌ی توبه آنان، و بر اولیا دارد، به خاطر عصمت آنان. برخی می‌گویند: رؤوف کسیست که به لطف خود جود و بخشش کند، و به عطف توجه خود منت گذارد. برخی دیگر، می‌گویند، رؤوف کسیست که بپوشاند عیوبی را که در بنده بیند، سپس ببخشد و عفو کند ذنوبی را که در او نگرد.

حکایت می‌کنند که، رسول خدا در یکی از سفرهایش به زنی برخورد فرمود که نان می‌پخت، در حالی که بچه‌اش همراه وی بود. به آن زن گفتند: این رسول خداست که از اینجا می‌گذرد. وقتی شناخت، خود را به رسول خدا رسانید و گفت: یا رسول الله! به من گفته‌اند که شما فرموده‌اید، خداوند بندگان خود را بیش از علاقه‌ی پدر و مادر دوست می‌دارد. آیا راست است؟ پیامبر فرمود: آری! راست است. سپس گفت: یا رسول الله! چه طور است که هیچ مادری حاضر نیست فرزند خود را در این تنور نان‌پزی بیندازد، ولی خداوند بعضی از بندگان خود را در آتش دوزخ می‌افکند؟ پیامبر وقتی شنید، گریست و فرمود: ای زن! خداوند بندگان خود را در آتش دوزخ معذب نمی‌کند، مگر کسانی را که

نمی‌خواهند لا اله الا الله بگویند.

این اسم و صفت دوبار در قرآن به تنهایی ذکر شده، و هشت بار با اسم و صفت رحیم آورده شده است.

● دو مرتبه به تنهایی در قرآن آمده است □ کسانی که خود را در راه خدا فدا کنند بنده‌ی خاصِ خدایند و خدا به آنها بسیار مهربان است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ إِتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ زَوْفٌ بِالْعِبَادِ ۚ ۲/۲۰۷﴾ یعنی: بعضی از مردم کسانی هستند که جان خود را در راه رضای حق تعالی می‌گذارند، و می‌گذرند (و ایستادند) بندگان خاصِ خدا؛ و خداوند بسیار مهربان به این بندگان است.

در اخبار چنین آمده که، مقصود این آیه حضرت علی (ع) است، که به جای پیامبر در بستر او خوابید، و او هجرت فرمود.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان به نقل از قتاده می‌گوید: «این آیه درباره‌ی مهاجرین و انصار نازل شده است.» عکرمه می‌گوید: «درباره‌ی ابوذر غفاری و صهیب بن سنان و جندب ابن السکن نازل گردیده است، موقعی که مشرکین صهیب را دستگیر نموده و اموال او را گرفته بودند؛ سپس صهیب از دست آنها خلاص گردیده و مهاجرت کرد. در بین راه منقذ بن ظریف بن خدعان او را دید، و بقیه‌ی مال را از او گرفت و او را رها کرد.» از امام

آنجا که می‌فرماید: ... و خداوند (به چنین بندگان) بسیار مهربان می‌باشد.

● هشت مرتبه توأم با رحیم آمده است

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَعَزِيزٌ ۚ ۲/۱۴۳﴾ و خداوند اجر پایداری شما را در راه ایمان، تباه نمی‌گرداند. و خداوند نسبت به مردم بسیار مهربان و آمرزنده است.

در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده که: «جماعتی از یهودیان به معاذ بن جبل گفته بودند: ما امت عدل و قوم وسط هستیم، و قبله‌ی ما قبله‌ی پیامبران است؛ و محمد هم می‌داند، ولی حسد او را رها نمی‌کند. معاذ در جواب گفت: دین ما بر حق است، و ما امت عدل می‌باشیم. سپس خدای تعالی این آیه را بر رسول خود فرستاد.»

و نیز در تفسیر ابوالفتوح رازی و تفسیر البرهان چنین آمده که: «منظور از ﴿لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾ در این آیه‌ی شریفه، ائمه‌ی طاهرین می‌باشند؛ چنان‌که عمر بن حنظله از امام جعفر صادق (ع) روایت نموده است.»

و نیز می‌فرماید: ﴿ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ إِنَّهُ يَرْوِفٌ ۚ ۹/۱۱۷﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند قبول توبه فرمود بر رسول و مهاجرین و انصار؛ یعنی آن کسانی که در ساعت سختی که نزدیک بود دل‌های آنها بلغزد، از او پیروی کرده بودند. و خداوند بسیار مهربان نسبت به آنها و آمرزنده است.

محمد باقر (ع) نقل گردیده که فرمودند: «این آیه درباره‌ی امام علی مرتضی (ع) نازل شده، هنگامی که در بستر پیامبر به جای او خوابید، وقتی که قریش قصد کشتن پیامبر را داشتند. در این هنگام، رسول خدا شبانه از خانه‌ی خویش بیرون آمد و فرار نمود، و در حین فرار از میان مشرکین عبور فرمود.» چنان‌که عمر بن شبّه ذکر نموده است؛ و نیز از امام علی مرتضی (ع) و ابن عباس روایت گردید که: «این آیه درباره‌ی آمرین به معروف و ناهین از منکر نازل شده است.» حسن بصری می‌گوید: «آیه مزبور عمومیت داشته، و درباره‌ی هر کس که خود را آماده‌ی جهاد در راه خدا بنماید، شامل خواهد بود.»

صاحبان تفسیر کشف الاسرار یعنی میبیدی و تفسیر ابوالفتوح رازی و همچنین باز شیخ بزرگوار طوسی در امالی خود متذکر شده‌اند که، این آیه درباره‌ی امام علی مرتضی (ع) نازل شد، که به جای پیامبر در بسترش قرار گرفت، و رسول خدا از آن وقت به مهاجرت پرداخته بود.

□ کسانی که اعمال خیر را در حضور خود بینند و از اعمال بد نفرت دارند اینان بندگان خاص خداوند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَوْمَ نَحْذَرُ كُلَّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّخَضَّرًا ۖ تَا أَنجَاكَ اللَّهُ وَرَوْفٌ بِالْعِبَادِ؛ ۳/۳۰﴾ یعنی: روزی که هر شخص هر کار نیکی که انجام داده، در پیش روی خود حاضر بیند. تا

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكُمْ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ؛ ۱۶/۷﴾
یعنی: همانا خداوند به شما (بندگان) که از
حیوانات چهارپا استفاده می‌کنید، هر آینه
بسیار مهربان و آمرزنده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ؛
۱۶/۴۷﴾ در آیه قبل آن می‌فرماید: با آنکه
سرگرم مسافرت هستید، ناگاه خداوند آنها را به
مؤاخذه‌ی سخت بگیرد. سپس در این آیه
می‌فرماید: یا به حال اضطراب و ترس آنها را
مؤاخذه نماید. (البته در مورد کسانیست که
درباره‌ی انجام کارهای زشت خود، اندیشه به
کار می‌برند.) در هر حال (بدانید که) پروردگار
شما بسیار مهربان و آمرزنده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ؛
۲۲/۶۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند
آنچه در زمین است، همه را در تسخیر و اختیار
شما قرار داده است. تا آنجا که می‌فرماید:
همانا خداوند نسبت به مردم سخت مهربان
و آمرزنده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ
رَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ زَوْفٌ رَحِيمٌ؛ ۲۴/۲۰﴾ یعنی:
اگر فضل و رحمت و عنایت خدا درباره‌ی
شما نبود ای مؤمنان! (چه می‌شد و چه
عاقبتی داشتید؟) ولی خداوند بسیار مهربان
و آمرزنده است.

□ خداوند با فرستاده‌ی بنده‌اش و با قرآن
او، درباره‌ی شما مهربان و آمرزنده است.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي عَلَى عَبْدِهِ آيَاتُ

بَيِّنَاتٍ...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿...وَإِنَّ اللَّهَ
بِكُمْ لَرْؤُفٌ رَحِيمٌ؛ ۵۷/۹﴾ یعنی: اوست خدایی
که بر بنده‌اش (محمد) آیات بینه‌ات قرآن
را فرستاد. تا آنجا که می‌فرماید: و همانا
همان خدا نسبت به شما بسیار مهربان
و آمرزنده است.

□ باید دست به دعا برداشت و گفت: ای خدا!
تویی که بسیار مهربان و آمرزنده‌ای.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبَّنَا إِنَّكَ رَوْفٌ رَحِيمٌ؛
۵۹/۱۰﴾ در وسط آیه می‌فرماید: خدایا!
کینه‌ی کسانی را که به تو ایمان آورده‌اند، در
دل‌های ما قرار نده! ای پروردگار! همانا تویی که
بسیار مهربان و آمرزنده‌ای.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

«الر» یعنی انا الله اری؛ منم خدایی که
می‌بینم. (ترجمان علامه تهذیب عادل)
یعنی انا الله الرؤف (فرهنگ ناظم‌الاطباء).
در آغاز سوره‌های دهم، یازدهم، دوازدهم،
چهاردهم و پانزدهم از قرآن کریم آمده
است، و از حروف مقطعه‌ی قرآن یا فواتح
سوره است.

الف لام را تلک آیات را

بخوان، تا بدانی حکایات را

[فردوسی] لغتنامه دمخدا]

□

[رؤف] از اسماء حسنی است؛ و یازده مرتبه در
قرآن مجید آمده است: دوبار تنها، و نه بار توأم

❖ شواهد

.... یا رُؤف: ای مهربان! [جوشن کبیر، بند ۵۷]

.. سُبْحَانَكَ یا رُؤف: منزهی تو، ای مهرورز!

[دعای مجیر]

- رؤوف و رحیم دو نامند خدای را عزوجل، به معنی رحمت وی بر آفریدگان و مهربانی وی برایشان. رؤوف بنای مبالغت است، و در معنی، رحمت بلیغتر؛ یعنی سخت مهربان است و بخشاینده بر بندگان. و معنی رحمت نه ارادت نعمت است، چنان که اهل تأویل گفته‌اند؛ بل که ارادت نعمت صفتی دیگر است، و رحمت و مهربانی صفتی دیگر. والله تعالی به هر دو موصوف و به هر دو صفت، پاینده. قال النبی (ص): «ان الله سبحانه ارحم بعبده من الوالدة بولدها».

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۳۹۴]

بسی مهربان است بر بندگان

که می‌داند اندوه و درد نهان

[ح. م. پرواز]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۱۶.

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۷۵۹.

❖ سخت مهربان

❖ شواهد

- الله به مردمان مهربان است؛ بخشاینده‌ی

سخت مهربان. [تفسیر کشف الاسرار، ج ۱ ص ۳۸۹]

برابر فارسی رؤف.

[فرهنگنامه قرآنی]

با رحیم؛ «وَيُخَذَّرُكُمْ اللهُ نَفْسَهُ وَاللهُ رُؤُوفٌ بِالْعِبَادِ»؛ آل عمران: ۳۰. همچنین آیه‌ی ۲۰۷ بقره. در ده محل از یازده محل فوق، صفت خداوند، و در یک محل صفت حضرت رسول اکرم (ص) آمده است؛ و آن آیه‌ی ۱۲۸ توبه است که فرموده: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ». آیاتی که رؤوف در آنها توأم با رحیم آمده است، عبارتند از: «إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ» بقره: ۱۴۳ و توبه: ۱۱۷؛ نحل: ۴۷، ۷؛ حج: ۶۵؛ نور: ۲۰؛ حدید: ۹ و حشر: ۱۰.

در این آیات به احتمال قوی مراد آن است که، خداوند به عموم، اعم از گرفتار و غیر آن، مهربان است. ناگفته نماند که، در رحم خواهد آمد که رأفت خدا به معنی تأثیر، و رقت قلب نیست، چنان که در بشر است؛ و رأفت خدا همان نعمت‌های خداست، که خوان کرمش برای عموم گسترده است؛ و از رأفت بزرگش هدایت خلق به وسیله‌ی فطرت و پیامبران است.

[قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۳۳]

○ الرؤوف: عظیم الرأفة والرحمة.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الرؤوف: و من قال «یا رؤوف» ۲۸۷ مرة

ذهبت عنه قساوة قلبه والإكثار من قول «یا رؤوف» یذهب الخوف.

و من ذكره عند ظالم خضع.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

☐ مهربان

❖ شواهد

... حَقَّاهُ خدای من بخشاینده است و مهربان.

[آیه ۹۰ هود، ترجمه تفسیر طبری]

... و حَقَّاهُ خدای عزوجل مهربان است

و بخشاینده. [آیه ۲۰ نور، ترجمه تفسیر طبری]

- یا رَحِيم: ای مهربان! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا رَاحِمَ الْمَساكِينِ: ای مهربانی‌کننده به

بیچارگان! [جوشن کبیر، بند ۱۴]

- یا مَنْ هُوَ عَلَى عِبَادِهِ رَحِيمٌ: ای آن که او بر

بندگان مهربان است! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا رَاحِمَ مَنْ اشْرَحَّمَهُ: ای مهربان به کسی که

خواستار رحم است! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- یا اَرْحَمَ مِنْ كُلِّ رَحِيمٍ: ای مهربانتر از

هر مهربانی! [جوشن کبیر، بند ۳۳]

- یا اَرْأَفَ مِنْ كُلِّ رُؤْفٍ: ای مهربانتر از

هر مهربانی! [جوشن کبیر، بند ۴۵]

- یا رَوْفٌ: ای مهربان! [جوشن کبیر، بند ۵۷]

- یا شَفِیقٌ مَنْ لا شَفِیقَ لَهُ: ای مهربان آن که

مهربانی ندارد! [جوشن کبیر، بند ۵۹]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ یا شَفِیقُ: ای خدا! به

درستی که من می‌خواهم از تو به حرمت نامت،

ای مهربان! [جوشن کبیر، بند ۷۳]

- یا رَاحِمَ كُلِّ مَرْحُوْمٍ: ای مهرکننده به

هر مهرجویی! [جوشن کبیر، بند ۱۰]

- «اَغْفِرِ اللّٰهُ ابْتغی حُكْمًا» جز از الله معبودی

گیرم؟ کَلَّا! جز از الله خدایی را دانم؟

حاشا! معبود بی‌همتا اوست، که یگانه و یکتا

خود اوست. در کردگاری و جَبَّاری، بی‌نظیر

اوست. در کاردانی و کارخدایی، بی‌شبیه اوست.

در بنده‌نوازی، معروف اوست. در مهربانی

و مهرنمایی، موصوف اوست.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۲۷۰]

- خداوند بزرگوار؛ جلیل و قهار؛ کریم و غفار؛

کردگار نامدار؛ حکیم راست‌دان؛ علیم پاک‌دان؛

مهربان کاردان؛ جَلَّ جلاله و تقدَّست

اسماؤه. [کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲۸۱]

- قوله تعالى: «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» نام

خداوندی که نامور است بیش از نامبران؛

راست‌نامتر است از همه ناموران؛ کردگار جهان

و جهانیان و خداوند همگان؛ رحمان است

دارنده‌ی آفریدگان و دشمنان و دوستان،

و فراخ‌بخشایش در دو جهان؛ رحیم است

مهرنمای و دل‌گشای؛ دوستان را راه‌نمای؛

و سرآرای عارفان؛ نکونام و رهی‌دار؛ کریم

و مهربان؛ در گفت‌وگو شیرین؛ در علم پاک؛ در

صنع زیبا و در فضل بیکران.

[کشف الاسرار، ج پنجم، ص ۵۰۰]

- بزرگ است و بزرگوار؛ خداوند کردگار؛

مهربان وفادار؛ بارخدای همه بارخدایان

و پادشاه همه پادشاهان...

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۸۰]

- نیک خداوندی؛ مهر پیوندی؛ معیوب

پسندی؛ راحت‌نمایی؛ دل‌گشایی؛ سز آرای؛

مهرافزایی. [کشف الاسرار، ج ششم، ص ۳۴۱]

هر دمش با من دلسوخته لطفی دگر است

این گدا بین، که چه شایسته‌ی انعام افتاد

[حافظ]

مهربانا! با دلی بشکسته رو سوی تو کردم

رو کجا آرم، اگر از درگهت گویی جوابم؟

بی‌کسم، در سایه‌ی مهر تو می‌جویم پناهی

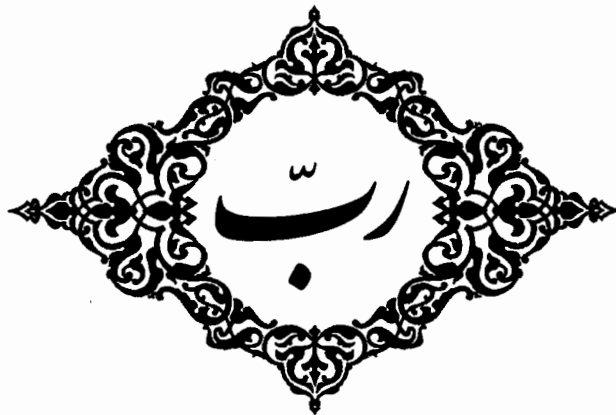
از کجا یابم خدایی، گر به کویت ره نیابم؟

[مهدی سهیلی، معاصر]

مهربان: برابر فارسی رؤوف. [فرهنگنامه قرآنی]

مهروان (= مهربان): برابر فارسی رؤوف.

[فرهنگنامه قرآنی]

پروردگار؛ خداوند؛ مالک امور بندگان، ۹۷۰ مرتبه در قرآن به کار رفته است.

این اسم و صفت ذات خداوندی، اسم از ثلاثی مجرد رَبِّ یَرْبُ از باب نَصَرَ یَنْصُرُ یعنی فراهم آوردن، افزون نمودن، لازم گرفتن، آرام نمودن، اقامت ورزیدن و مهتری کردن بر قوم؛ و نیز رَبِّ یَرْبُ رَبّاً و رَبّاً از باب عِلَمَ یَعْلَمُ به معنی پروردن است. رَبِّبُ یعنی آب بسیار خوش و بسیار زیاد؛ ربّانی یعنی مرد خدا، و متعبّد، عارف بالله و راسخ در علم و دین، و نیز به عالم با عمل نیز می‌گویند؛ و بعضی هم معتقدند که ربّانی به طور مطلق جز خداوند، دیگری نتواند بود؛ و نیز می‌گویند به معنی فقیه است؛ و جمع آن

ربّانیون و ربّانیّین، یعنی خداپرستان. اصل کلمه‌ی ربّ که از راء و باء مشدّد است، به معانی گوناگون آمده: نخست؛ به معنی اصلاح کردن چیزی و قیام برای اصلاح است، بنابراین به معانی مالک و صاحب و مصلح می‌آید. دوم؛ به معنی لزوم شیء و اقامه بر لزوم است. سوم؛ به معنی ضمیمه‌ی چیزیست به چیز دیگر. از این تعداد کلمه‌ی ربّ در قرآن که ذکر گردیده، دو تا سه کلمه‌ی آن به معنی خداوند نبوده، بلکه به معنی سید و آقا که در سوره‌ی یوسف آمده است، می‌باشد.

تعداد اضافی ربّ به ضمائر گوناگون در قرآن چنین است: به ضمیر مفرد مذکر یا مؤنث

می‌باشند، مانند: علیم، سمیع، بصیر، ملک و مانند آن؛ چه علیم معلومی را اقتضا کند، و مرید مرادی را طالب باشد، و قادر مقدوری را خواهد. اسمایی که در تحت اسم رب مندرج است، اسماء مشترکیست که مفاهیم آن بین خدا و خلق مشترک می‌باشد، مانند: علیم، که می‌گویی: یعلم نفسه و خلقه؛ و همچنین اسماء مختص به خلق، مانند: قادر، که می‌گویی: خلق الموجودات و نمی‌گویی خلق نفسه؛ و این اسماء مختص به خلق را اسماء فعلیه می‌نامند. فرق بین اسم ملک و رب آن است که، ملک اسمیست مر مرتبه‌یی را که تحت آن اسماء فعلیه قرار یافته، و رب اسمیست مرتبه‌یی را که تحت آن اسماء مختص و مشترک قرار دارد. فرق بین الله و رب آن است که، الله اسمیست مرتبه‌یی ذاتیه‌ی جامعه‌ی حقایق موجودات را از عالم بالا تا عالم زیرین؛ از این رو جهان تحت حیطه‌ی اسم الله، و رب تحت حیطه‌ی اسم رحمان، و ملک تحت حیطه‌ی اسم رب قرار یافته؛ پس ربوبیت، مقام عرش را که فوقیت است، دارد؛ یعنی مظهریست که ظاهر شده است در او و به او، رحمان به سوی موجودات.

[از کشف اصطلاحات فنون]

□

[رب] تربیت کردن «رب الصبی ربّاً: ربّه حتی ادرك، یعنی بچه را تربیت کرد، تا به رشد رسید. (اقرّب) و اطلاق آن بر فاعل یعنی مربّی،

حاضر ربك ۲۴۲ مرتبه؛ به ضمیر جمع مذکر ربكم ۱۱۹ مرتبه؛ به ضمیر تثنیه‌ی حاضر ربكما ۳۳ مرتبه؛ به ضمیر متکلم مع‌الغیر چه به عنوان ندا یا غیر ندا، ۱۱۱ مرتبه؛ به ضمیر مفرد مذکر غایب ربّه ۷۶ مرتبه؛ به ضمیر مفرد مؤنث غایب ربها ۹ مرتبه؛ به ضمیر جمع مذکر غایب ربهم ۱۲۵ مرتبه؛ به ضمیر تثنیه ربها ۳ مرتبه؛ به ضمیر متکلم وحده ربّی متصل ۱۰۱ مرتبه؛ به ضمیر متکلم وحده به صورت نداء ۶۷ مرتبه با حذف یاء ضمیر آن ربّ.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[رب] در اصطلاح صوفیه اسمیست مخصوص حق عز اسمّه، به اعتبار نسبت ذات، به سوی موجودات عینی، خواه ارواح و خواه اجساد باشند؛ چه نسبت ذات به سوی اعیان ثابت منشأ اسم‌های الهیست مانند قادر و مرید؛ و نسبت ذات به سوی اکوان خارجی منشأ اسماء ربوبیت باشد، مانند رازق و حفیظ. پس رب اسم خارجیست، که اقتضای وجوب مربوب و تحقیق آن کند...

□

ربوبیت (عربی - مصدر)، الوهیت و خدایی (ناظم الاطباء)، مقام عبودیت.

زمخشری می‌گوید: «ربوبیت نزد صوفیه اسم است، مرتبه‌ی مقتضه‌ی نام‌هایی را که موجودات طالب آن می‌باشند؛ از این رو، در تحت اسم رب، این نام‌ها نیز مندرج

به طور استعاره است.

راغب می‌گوید: «رَبِّ در اصل به معنی تربیت است... و بر فاعل به طور استعاره گفته می‌شود. و رَبِّ به طور اطلاق فقط بر خداوند اطلاق می‌گردد، که متکفل به اصلاح موجودات است.» طبرسی رحمه الله در تفسیر سوره‌ی حمد چند معنی از جمله: ربیس، مطاع، مالک، صاحب (رفیق)، مربی و مصلح را برای رَبِّ نقل کرده و می‌گوید: «آن از تربیت مشتق است؛ و این کلمه به طور اطلاق جز به خدا گفته نمی‌شود، و در غیر خدا مقید می‌آید، مانند: رَبِّ الدار، رَبِّ العالمین، رَبِّ الصنیعة. رَبِّ به معنی مربی، از اسماء حسنی است، و مقام ربوبیت خداوند را روشن می‌کند؛ یعنی آن‌گاه که در وصف خدا گفته شود: رَبِّ العالمین، مراد، پرورش دادن و تربیت کردن تمام موجودات است، همان طوری که یک نفر طفل را تربیت می‌کند و پیوسته مواظب اوست، و از نان و آب و لباس و اخلاق و تحصیل او غفلت ندارد، همچنین اطلاق کلمه‌ی رَبِّ بر خداوند سبحان، مبتین این معنیست. کلمات: رَبِّ العالمین، رَبِّکُم، رَبَّنَا، رَبِّهِ، رَبِّی، رَبِّکُمَا، رَبِّی، رَبِّکُمَا، رَبِّهِم و رَبِّهِمَا که در قرآن مجید بر خداوند سبحان اطلاق شده، بنابر نقل المعجم المفهرس بیشتر از ۹۶۰ فقره است.»

در بسیاری از آیات آمده: «رَبِّ العالمین»، مانند: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ فاتحه: ۲، ﴿أَسْأَلُكَ لِزَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ بقره: ۱۳۱، ﴿إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾

مائده: ۲۸، ﴿تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ اعراف: ۵۴. بنابر المعجم المفهرس، جمله‌ی رَبِّ العالمین در مجموع چهل و دو بار در قرآن آمده است. و در بعضی از آیات آمده: (رَبِّ كُلِّ شَيْءٍ)، مانند: ﴿قُلْ أَغْنِيَ اللَّهُ عَنْكَ رَبَّنَا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ﴾ انعام: ۱۶۴ و در بعضی‌ها: (رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ)، نظیر: ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ اللَّهُ؛ رعد: ۱۶. و در بعضی: (رَبِّ العرش)، مانند: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾ نمل: ۲۶. همچنین: (رَبِّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبِّ الْمَغْرِبَيْنِ؛ رَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ؛ رَبِّ السَّمَوَاتِ السَّنِيعِ؛ رَبِّ النَّاسِ؛ رَبِّ الْفَلَاقِ) و غیره در قرآن مجید استعمال شده است. مضمون مجموع آنها روشن می‌کند که، خداوند پرورش‌دهنده‌ی تمام موجودات است؛ هم خلقت از جانب اوست، و هم تربیت. بنابراین خالق و مربی و معبود، فقط خدای سبحان است. در بعضی از آیات رَبِّ بر غیر خدا اطلاق گردیده است، مثل: ﴿وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ﴾ یوسف: ۴۲؛ یعنی: یوسف به یکی از آن دو که گمان می‌کرد نجات خواهد یافت، گفت: مرا نزد ربیس خود یاد کن. همچنین است، آیه‌ی ۵۰ و ۴۱ از همان سوره و نیز جمله‌ی: ﴿فَأَنسَاءَ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ﴾ در آیه‌ی ۴۲. ظاهراً مراد از رَبِّ در این آیات، ملک و ربیس است؛ چنان‌که از مجمع البیان نقل شده: ﴿أَأَزِيَابُ مُتَّقِرُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ...﴾ یوسف: ۳۹؛ ارباب جمع رَبِّ است، که چهار بار در قرآن مجید آمده است؛ و مراد از

آن، معبودهای دروغین و ملائکه و بزرگان قومند، که قرآن از اتخاذ ارباب در مقابل خداوند نهی فرموده است. چهار محل فوق به قرار ذیل است: یوسف: ۳۹؛ آل عمران: ۶۴ و ۸۰؛ توبه: ۳۱.

راغب می‌گوید: «بنابر آنکه رب فقط اطلاق می‌شود، لازم بود که جمع بسته نشود؛ ولی بنابر اعتقاد کفار جمع بسته شده است راجع به نفس امر و حقیقت؛ بهتر است گفته شود برای نقل قول آنها و برای تفهیم جریان جمع آمده است.» در دعای ۴۸، صحیفه آمده: «اللهم لك الحمد... رب الارباب»

[قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۴۲]

□

[رب] این کلمه در لغت به معنی مالک آمده؛ و به معنی پرورش‌دهنده، مرتبی، آقا و مصلح نیز استعمال شده است؛ چنان‌که از مراجعه به کتب لغت این موضوع به دست می‌آید. در آیه ۵۰ سوره‌ی طه آمده است: «پروردگار ما کسیست که هر چیز را آفرید، پس راه و روش زندگی را به او یاد داد».

که در اینجا رب به معنی پرورش‌دهنده نیز آمده است. ولی ممکن است گفته شود این معانی متعدّد در رب، همه به یک ریشه برمی‌گردد؛ و همه لازم و ملزوم یکدیگر هستند یعنی خداوند هم مالک جهان است، و هم پرورش‌دهنده و خالق جهانیان می‌باشد؛ چنان‌که می‌خوانیم: «ربکم ربّ السّموات

والارض الذی فطرهن» پروردگار شما خالق و آفریدگار آسمان‌ها و زمین است.

[تفسیر نمونه، جلد اول، ص ۱۹]

○ الرب: و روی آن من قال «یارب» عشر مرات أجا به الله لبيك ما حاجتك و من سجد بعد الصلاة و قال في سجوده عشر مرات «يارب يا الله» فإن لذلك أثر عجيب.

○ و للمهام الصعبة: تقول في ليلة الجمعة بعد صلاة العشاء ۱۲۰۱ مرة في مجلس واحد «يا الله يا رباه يا سيده» فتكني المهمة إن شاء الله. و من أكثر ذكره حفظه الله في ولده.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا رَبُّنَا: بارخدايا! به درستی که از تو می‌خواهم به حرمت نامت، ای پروردگار! [جوشن کبیر، بند ۵۳]

- يَا مَنْ هُوَ رَبُّ بِلَا وَزِيرٍ: ای آن‌که او پروردگاری است که به وزیر نیازی ندارد!

[جوشن کبیر، بند ۷۴]

- يَا رَبِّ كُلُّ شَيْءٍ وَ صَانِعُهُ: ای پروردگار هر چیزی، و سازنده‌ی آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ يَا رَبِّ يَا ذَا الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.

- سُبْحَانَكَ يَا رَبُّ: منزهی تو، ای پروردگار!

[دعای مجرب]

- النبوة الثالثة: قوله تعالى: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ ربّ نام خداوند است.

نور نام نور پیغام و مهر و پیوند است. پروردگار جهانیان، و دارنده‌ی خلقان، و دِیانِ مهربان، پاک است و بی‌همتا؛ و داور چون و چرا، و ناآلوده به هیچ ناسزا. پیداست خود را به درستی؛ پیداست خود را به هستی؛ پیداست دل را به درستی. یگانه‌ی بسنده، و بداشت هر کس رسنده، و با راست داشت دل‌ها تاونده، هر چیزی را خداونده، و هر هستی را بدارنده، و هر فرا رسیدنی را پروراننده.

اول رب گفت نصیب عامه‌ی خلق را، پس الله گفت نصیب عارفان و صدیقان را. رب است آرام‌دهنده‌ی دل نیکمردان؛ الله است غارت‌کننده‌ی جان عارفان. رب است دهنده‌ی نعمت به خواهندگان؛ الله است او کننده‌ی مهر به دل دوستان. رب است که نعمت دیدار بر مؤمنان ریزد؛ الله است که عارفان را با دیدار چراغ مهر افروزد. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۶۳۸] درویشی به مناجات در می‌گفت: یا رب! بر من بدان رحمت کن، که بر نیکان خود رحمت کرده‌ای؛ که مر ایشان را نیک آفریده‌ای.

[گلستان سعدی، باب هشتم]

و در حضرت ربوبیت به عرض دادن حاجت مواظبت نمایم. [سندباد نامه، ص ۲۰۳] [لغت‌نامه دهخدا، تحت کلمه‌ی ربوبیت]

هر چه بیند دل و طبع از صنعش

به ربوبیت او راهبر است

[ابوالفرج رونی]

خلق را برتر از پرستش تو

نیست چیزی پس از پرستش رب

[فرخی]

چون نشنوی که دهر چه گوید همی تو را

از رازهای رب نهانک به زیر لب

[ناصر خسرو]

یا رب! به دلم غیر خودت جا مگذار

در دیده‌ی من گرد تمنّا مگذار

گفتم گفتم ز من نمی‌آید هیچ

رحمی رحمی مرا به من وامگذار

[رباعیان منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

یا رب! تو جمال آن مه مهرانگیز

آراسته‌ای به سنبل و عنبر نیز

پس حکم همی کنی که در وی منگر

این حکم چنان بود که کج‌دار و مریز

[رباعیات ختام]

هر شب ز دست هجرش چندان به یا رب آم

کز دست یا رب من، یارم به یا رب آید

[خاقانی]

غصه‌ی هر روزه یا رب! یا رب! هر نیمه‌شب

تا چه خواهد کرد یا رب! یا رب شب‌های من

[خاقانی]

یا رب! آگاهی زیارهای من

حاضری در ماتم شب‌های من

[عطار، منطق الطیر]

زن بد در سرای مرد نکو

هم در این عالم است دوزخ او

زنهار از قرین بد، زنهار!

و قنا ربنا عذاب النار

[باب دوم گلستان سعدی]

رویی که نخواستم که بیند همه کس	یا رب! ز باد فتنه نگه دار خاک پارس
الآشب و روز پیش من باشد و بس	چندان که خاک را بود و باد را بقا
پیوست به دیگران و از من ببرید	[ادیاجه‌ی گلستان سعدی]
یا رب! تو به فریاد من مسکین رس	یا رب! از فردوس کی رفت این نسیم؟
[رباعیات سعدی]	یا رب! از جنت که آورد این پیام؟
یا رب! از سعدی چه کار آید پسند حضرت	[غزلیات سعدی]
یا توانایی بده، یا ناتوانی درگذار	چه شب است یا رب! امشب، که ستاره‌یی برآمد
[غزلیات سعدی]	که دگر نه عشق خورشید و نه مهر ماه دارم
یا رب! مگیر بنده‌ی مسکین و دستگیر	[غزلیات سعدی]
کز تو کرم برآید و بر ما خطا رود	منم یا رب! در این دولت که روی یار می‌بینم
[غزلیات سعدی]	فراز سرو سیمینش گلی بر بار می‌بینم
رب اغف عنی و هب لی ما بکیت اسی	[غزلیات سعدی]
انسی علی فرط ایام مضت آس	تویی یارا! که خواب‌آلوده بر من تاختن کردی
[قصاید عربی سعدی]	منم یا رب! که بخت خود چنین بیدار می‌بینم
همه اسباب عیشم آماده	[غزلیات سعدی]
یا رب! آن خود چه روزگاری بود	یا رب! آن روی است یا برگ سمن
[ملحقات سعدی]	یا رب! آن قداست یا سرو چمن
یا رب! به دست او که قمر زان دو نیم شد	[غزلیات سعدی]
تسبیح گفت در کف میمون او حصا	صبحم از مشرق برآمد باد نوروز از یمین
[قصاید فارسی سعدی]	عقل و طبعم خیره گشت از صنع رب العالمین
یا رب! به نسل طاهر اولاد فاطمه	[غزلیات سعدی]
یا رب! به خون پاک شهیدان کربلا	یا رب! آن آب حیات است بدان شیرینی
یا رب! به صدق سینه‌ی پیران راستگوی	یا رب! آن سرو روان است بدان چالاکی
یا رب! به آب دیده‌ی مردان آشنا	[غزلیات سعدی]
[قصاید فارسی سعدی]	یا رب! چه شدی اگر به رحمت
یا رب! خلاف امر تو بسیار کرده‌ایم	باری سوی ما نظر فکندی؟
امید بسته از کرمات عفو ما مضی	[ترجیعات سعدی]
[قصاید فارسی سعدی]	

رب اعنی و اقل عشرتی	یا رب! به لطف خویش گناهان ما ببوش
انت رجایی و علیک اتکال	روزی که رازها فتد از پرده برملا
[قصاید عربی سعدی]	[قصاید فارسی سعدی]
یا رب! تو هر چه رای صواب است و فعل خیر	یا رب! قبول کن به بزرگئی و فضل خویش
انسدر دل وی افکن و بر دست وی بران	کان را که رد کنی، نبود هیچ ملتجا
[قصاید فارسی سعدی]	[قصاید فارسی سعدی]
یا رب! آن دم که فرو بندد	یا رب! دوام عمر دهش تا به قهر و لطف
ملک الموت واقف شیطان	بدخواه را جزا دهد و نیکخواه را
کار جان پیش اهل دل سهل است	[قصاید فارسی سعدی]
تو نگه دار جوهر ایمان	عالم و عابد و صوفی، همه طفلان رهند
[قصاید فارسی سعدی]	مرد اگر هست، بجز عارف ربّانی نیست
یا رب! رضای او تو برآور، به فضل خویش	[قصاید فارسی سعدی]
کو روز و شب نمی طلبد جز رضای تو	یا رب! از نیست به هست آمدهی صنع توایم
[قصاید فارسی سعدی]	وانچه هست، از نظر علم تو پنهانی نیست
چه دعا گویمت ای سایه میمون همای!	[قصاید فارسی سعدی]
یا رب! این سایه بسی بر سر اسلام به پای	حبذا عمر گرانمایه که در لغو برفت
[قصاید فارسی سعدی]	یا رب! از هر چه خطا رفت، هزار استغفار
یا رب! از جنس ما چه خیر آید	[قصاید فارسی سعدی]
تو گَرم کن که ربّ اربایی	مرین یگانه اهل زمانه را یا رب!
[قصاید فارسی سعدی]	به کام دولت و دنیا و دین ممتع دار
نترسی که پاک اندرونی شبی	[قصاید فارسی سعدی]
برآزد ز سوز جگر، یا ربی	یا رب! الهامش به نیکویی بده
[بوستان سعدی، باب اول]	وز بقای عمر، برخوردار دار
که یا رب برین بنده بخشایشی	[قصاید فارسی سعدی]
کزو دیده‌ام وقتی آسایشی	به نیک مردان یا رب! که دستِ فعلِ بدان
[بوستان سعدی، باب دوم]	ببند بر همه عالم، خصوص بر شیراز
شنیدم که بگریست دانای و خش	[قصاید فارسی سعدی]
که یا رب! مرین بنده را تو ببخش	
[بوستان سعدی، باب چهارم]	

یا رب! تو آشنا را مهلت ده و سلامت	یا رب! کمال عافیت بر دوام باد
چندان که باز بیند دیدار آشنا را	اقبال و دولت و شرف مستدام باد
[غزلیات سعدی]	[قطعات سعدی]
چشمان ترک و ابروان جان را به ناوک می زنند	یا رب! از ما چه فلاح آید اگر تو نپذیری
یا رب که داد است این کمان آن ترک تیرانداز را	به خداوندی و فضل که نظر باز نگیری
[غزلیات سعدی]	[غزلیات سعدی]
غم تو دست برآورد و خون چشم ریخت	از خدا جویم توفیق ادب
مکن که دست برآرم به رینا ای دوست!	بی ادب محروم ماند از لطف رب
[غزلیات سعدی]	[مولوی]
مگر به درد دلی باز مانده ام یا رب!	از سقام رهیم بینی همه ابرار مست
کدام دامن همت غبار من دارد	از شراب لایزالی پنج و هشت و چار مست
[غزلیات سعدی]	[مولوی]
یا رب! دلی که در وی پروای خود ننگد	دوران چو می نویسد بر عارض خطی خوش
دست محبت آنجا خرگاه عشق چون زد؟	یا رب! نوشته ی بد از یار ما بگردان
[غزلیات سعدی]	[حافظ]
یا رب! که تو در بهشت باشی	یا رب! آن آهوی مشکین به ختن باز رسان
تا کس نکند نگاه در حور	وان سهی سرو خرامان به چمن باز رسان
[غزلیات سعدی]	آن که بودی وطنش دیده ی حافظ یا رب!
یا رب! به فضل خویش ببخشی بنده را	به مرادش ز غریبی به وطن باز رسان
آن دم که عازم سفر آن جهان شود	[حافظ]
[ملحقات سعدی]	پس از چندین شکیبایی شبی یا رب توان دیدن
نا امید از در رحمت به کجا شاید رفت	که شمع دیده افروزیم در محراب ابرویت
یا رب! از هر چه خطا رفت، هزار استغفار	[حافظ]
[مفردات سعدی]	این چه استغناست یا رب! وین چه قادر حکمت است
یا رب! این نامه سیه کرده ی بی فایده عمر	کاین همه زخم نهان هست و مجال آه نیست
همچنان از کرم بر نگرفته است امید	[حافظ]
[قطعات سعدی]	ای گل که هر دم در دست بادی
	گو شرم بادت از عندلیبان

یا رب! امان ده تا باز بینم

چشم محبتان روی حبیبان

[حافظ]

یا رب! به آه خشک جگر خستگان عشق

یا رب! به دیدگانِ تر دل کباب‌ها

بگذر به رحمت از گنه بی حساب ما

آن دم که می‌کشند ز مردم حساب‌ها

[هادی رنجی، معاصر]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۲۱.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۰ و ۷۹۲۹.

□ رِبْ آبائنا الاولین

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ آبائنا الآخرين

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ الآخرة والاولی

— سبحان ربِّ الآخرة والاولی.

[بحارالانوار، ج ۹۰، ص ۱۸۶، ص ۹]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ آدم

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ الابرار

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ ابراهیم

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ الاجساد البالية

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ الاحیاء والمیتین

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ ادریس

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رِبْ الارباب

(اسم خاص) حق است به اعتبار اسم اعظم و تعیین اولی، که منشأ جمیع اسماء و غایت غایات است؛ تمامی رغبات و آرزوها متوجه اوست. [از کشف اصطلاحات الفنون]

□

ذات حق را به اعتبار اسم اعظم و تعیین اولی، که منشأ تمام اسماء و صفات است، ربّ الارباب می‌گویند.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۲۰۹]

❖ شواهد

عدم کی راه یابد اندرین باب

چه نسبت خاک را با ربّ ارباب

[شیخ محمود شبستری]

یا رب! از جنس ما چه خیر آید

تو کرم کن که رب اربابی

[سعدی]

▣ رب الارواح الفانیه

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۷۲، تحت کلمه الفانیه.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب اسحاق

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب اسرافیل

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب اسماعیل

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الاصوات

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الاعلان والاسرار

— یاربّ الاعْلانِ والاسرارِ: ای پروردگار آشکارها و نهانها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الانبیاء والمرسلین

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الانجیل

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الانهار والاشجار

— یاربّ الأنهارِ والأشجارِ: ای پروردگار جوی‌ها

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الارض

خداوند و خالق زمین.

❖ شواهد

— (قُلْ لِلّٰهِ الْمُلْكُ رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَ رَبُّ الْاَرْضِ رَبُّ الْغَالِیْنَ): باری ستایش و سپاس مخصوص خداست، که یکتا آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین و همه‌ی جهان‌های بی‌نهایت است.

[آیه‌ی ۳۶ سوره‌ی جاثیه، جزء ۲۵]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الارض والسما

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الارض ورب الهواء

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الارضین

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج دوم، ص ۹۱۹، تحت کلمه الارضین.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الارضین السبع

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

▣ رب الارکان

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

و درختان!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ الانام

گفت پیغمبر که عینای تنام

لا ینام القلب عن ربّ الانام

[مثنوی مولوی، دفتر دوم]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ الاولین والآخرین

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ الباب

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البحر

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۴، ص ۱۷۵۸۳، تحت کلمه الکرسی.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج چهارم، تحت کلمه البحر.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البحر المسجور

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البحار الجاریة

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البحار والجبال

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البراری والبحار

یا ربّ البراری والبحار: ای پروردگار بادیه‌ها

و دریاها!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البشر

سجده می‌کردند کای ربّ بشر

در عیان آرایش هر چه زودتر

[مثنوی مولوی، دفتر چهارم]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البلاد

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البر

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البینة

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البهاء والعظمة

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البيت

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

ربّ البيت المحرم

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْبَيْتِ وَالْحَرَمِ

- يَا رَبَّ الْبَيْتِ وَالْحَرَمِ: ای پروردگار کعبه و حرم!
[جوشن کبیر، بند ۸۰]

▣ رَبِّ الْبَيْتِ الْعَتِيقِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْبَيْتِ الْحَرَامِ

- يَا رَبَّ الْبَيْتِ الْحَرَامِ: ای پروردگار خانه‌ی گرامی!
[جوشن کبیر، بند ۲۶]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْبَلَدِ الْحَرَامِ

- يَا رَبَّ الْبَلَدِ الْحَرَامِ: ای پروردگار شهر محترم!
[جوشن کبیر، بند ۲۶]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۲۵، ص ۱۸۸۰۸، تحت کلمه المشعر.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ التَّجْيَةِ وَالسَّلَامِ

- يَا رَبَّ التَّجْيَةِ وَالسَّلَامِ: ای پروردگار خوشامد و سلام!
[جوشن کبیر، بند ۲۶]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ التُّرْبَةِ الْمُبَارَكَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ التَّفَاحِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ التَّوْتِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ التَّوْرَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الثَّقَلَيْنِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ جَلِيلِ

❖ شواهد

- آن کعبه، نظرگاه ابراهیم خلیل است، و این کعبه (جان و دل)، نظرگاه ربّ جلیل است.

[مناجات‌نامه، خواجه عبدالله انصاری]

از عبد ذلیل، جز خطا نیاید

بر ربّ جلیل، جز عطا نشاید

[منشآت قائم مقام، شرق، ص ۲۹۱]

مادر موسی چو موسی را به نیل

درفکند از گفته‌ی ربّ جلیل

[پروین اعتصامی]

▣ رَبِّ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ

- يَا رَبَّ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ: ای پروردگار بهشت و دوزخ!
[جوشن کبیر، بند ۵۴]

▣ رَبِّ الْجَنِّ وَالْبَشَرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجُلُودِ الْمَمْزُوقَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجُوزِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجَنَّةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجَسَدِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجَرَادَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجِبَالِ الرَّوَاسِي

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْجَنِّ وَالْانْسِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ جِبْرِئِيلَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ جَمَلَةِ الْاَنَامِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ جِبْرِئِيلَ وَمِيكَائِيلَ وَاسْرَافِيلَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، تحت کلمه اسرافيل.

▣ رَبِّ الْجَبْرُوتِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحُسَيْنِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحَمْدِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحُبُوبِ وَالْثِمَارِ

- يَا رَبَّ الْحُبُوبِ وَالْثِمَارِ: ای پروردگار دانه‌ها و میوه‌ها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحَيْثَانِ وَالْبَحَارِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحَيَاةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحَجَّةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحَجَرِ الْمَكْرَمِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْحَلِّ وَالْحَرَامِ

- يَا رَبَّ الْحَلِّ وَالْحَرَامِ: ای پروردگار حلال و حرام! [جوشن کبیر، بند ۲۶]

- ❑ **رَبُّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الْحَرَمِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرَّحْمَةِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرَّفِيعِ الْأَعْلَى**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرُّكْنِ وَالْمَقَامِ**
 - يَارَبَّ الرُّكْنِ وَالْمَقَامِ: ای پروردگار رکن و مقام!
 [جوشن کبیر، بند ۲۶]
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرِّكَعِ الصَّيَامِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرِّوَاسِي**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الرِّزْقِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الدَّعْوَةِ التَّامَّةِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الدِّينِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبُّ الدُّنْيَا**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الزُّبُور

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الزُّبُور وَالْفِرْقَانِ الْعَظِيمِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۶۵۷، تحت کلمه الفرقان.

▣ رَبِّ السَّمَوَاتِ

خداوند و خالق آسمان‌ها.

❖ شواهد

– (قُلِّلِهُ الْمُحَمَّدُ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَ رَبِّ الْأَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ): باری ستایش و سپاس مخصوص خداست، که یکتا آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین و همه‌ی جهان‌های بی‌نهایت است.

[آیه‌ی ۳۶ سوره‌ی جاثیه، جزء ۲۵]

– يَا مَنْ فِي السَّمَاءِ عَظَمَتُهُ: ای آن که در آسمان، بزرگی او نمودار است! [جوشن کبیر، بند ۵۸]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَيْنِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّاعَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّاعَةِ الْقَائِمَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّبْعِ الْمَثَانِي

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّبْعِ الطَّبَاقِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّقْفِ الْمَحْفُوظِ الْمَكْفُوفِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّفَرِجْلِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّرِيرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّمَاءِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَمَا فِيهِنَّ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّمَوَاتِ الْعُلَى

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّمَوَاتِ الْقَائِمَاتِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّمَوَاتِ الْمَسْكُونَاتِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّجَنِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ السَّحَابِ الْمَسْخُورِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الشَّيَاطِينِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ شَيْثٍ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الشَّفَعِ الْكَبِيرِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الشَّفَعِ وَالْوَتْرِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الشَّعُورِ الْمُتَمَعِّطَةِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ شَهْرِ رَمَضَانَ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الشَّهْرِ الْحَرَامِ

- يَا رَبَّ الشَّهْرِ الْحَرَامِ: ای پروردگار ماه محترم!

[جوشن کبیر، بند ۲۶]

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الصَّبَاحِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۵، تحت کلمه فائق.

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الصَّحَارَى وَالْقَفَارِ

- يَا رَبَّ الصَّحَارَى وَالْقَفَارِ: ای پروردگار

بیابان‌ها و دشت‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الصَّدِيقَيْنِ وَالْأَخْيَارِ

- يَا رَبَّ الصَّدِيقَيْنِ وَالْأَخْيَارِ: ای پروردگار

راست‌کرداران و پسندیدگان!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الصَّغَارِ وَالْكِبَارِ

- يَا رَبَّ الصَّغَارِ وَالْكِبَارِ: ای پروردگار خُردان

و کلان‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الصَّلَاةِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الضِّيَاءِ وَالظُّلُمَاءِ

رک ← المعجم المنهّرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الضِّيَاءِ وَالْعِظْمَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الطَّيِّبُونَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الطَّاهِرِ الْمُقَدَّسِ الْمُبَارَكِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الظَّلَامِ الْغَامِرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الظِّلِّ وَالْحُرُورِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الظَّفَرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الظَّلَامِ وَالْفَلَقِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۴، تحت کلمه الفلق.

▣ رَبِّ الْعَيْنِ وَالْأَثَرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ عَلِيمِ

❖ شواهد

- ذاکر و شاکر باشد بر ربّ علیم.

[ابوالفضل بیهقی، چاپ ادیب، ص ۳۸۹]

صدهزار آفرین ربّ علیم

باد بر ابر رحمت ابراهیم

[ابوحنیفه اسکافی به نقل بیهقی، چاپ ادیب، ص ۳۸۷]

▣ رَبِّ عِيسَى

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ عِزْرَائِيلَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْعَلَى

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْعَفْوِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْعِظْمَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْعِبَادِ وَالْبِلَادِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْعِبَادِ

(اسم خاص) پروردگار بندگان؛ و نیز مراد خدای تبارک و تعالی است. [دمخدا]

❖ شواهد

گفت شیر آری ولی ربّ العباد

نردبانی پیش پای ما نهاد

[مولوی]

نگارا! در غم سودای عشقت

تو کَلنا علی رَبّ العباد

[حافظ]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ الْفَلَکِ الدَّوَّارِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۸، تحت کلمه الْفَلَکِ.

❖ رَبّ الْفَلَکِ الَّتِی تَجْرِی فِی الْبَحْرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ فَرْدٍ

❖ شواهد

ای واقفِ سود و ضررِ خلقِ جهان

عاری ز شریک و ربّ فرد و مَنان

خواهم که شراکتی کنم از ره لطف

سود و ضررِ کار بفرمای عیان

[قالنامه، شیخ بهایی]

❖ رَبّ الْعِظَامِ النَّخْرَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ الْغَسَقِ الذَّجِی

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ الْغَلَامِ

❖ شواهد

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ الْفَرْجِ

❖ شواهد

گفت یزدان ما علی الاعمی حَرَج

کی نهد بر کس حرج رب الفرج

[مولوی]

❖ رَبّ غَنِی

در وضو عضو را وردی جدا

آمده است اندر خبر بهر دعا

چون که استنشاق بینی می کنی

بوی جَسَنَتِ خواه از ربّ غنی

[مثنوی مولوی، دفتر چهارم]

❖ رَبّ الْقُرْآنِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ الْقُرْآنِ الْعَظِیمِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

❖ رَبّ الْقُدْرَةِ فِی الْأَنَامِ

یا رَبّ الْقُدْرَةِ الْأَنَامِ: ای پروردگار توانایی

❖ رَبّ الْفَجْرِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

در مردم!

[جوشن کبیر، بند ۲۶]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْكَبِيرِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْقَبْرِ وَالْمَنْبَرِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ كُلِّ آمَنٍ وَخَائِفٍ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْقَدَمِ قَبْلَ النَّفْسِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ كُلِّ اسَدٍ مُسْتَأْسَدٍ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْكَعْبَةِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ كُلِّ خَلِيقٍ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْكُرْسِيِّ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ □

یا رَبَّ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ: ای پروردگار شب و روز!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]

رَبِّ الْكُرْسِيِّ الرَّفِيعِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ اللَّيَالِيِ وَالْأَيَّامِ وَالشَّهْرِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْكُرْسِيِّ الْوَاسِعِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْمَاءِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْمَسْجِدِ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ كَرِيمٍ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

رَبِّ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ □

یا رَبَّ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ: ای پروردگار مسجد

گرامی! [جوشن کبیر، بند ۲۶]

رَبِّ كُلِّ رَبٍ □

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

- ❑ **رَبِّ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِينَ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَوْتِ وَالْحَيَاةِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمُرْسَلِينَ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَلَائِكَةِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَنَانِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَثَلِ الْأَعْلَى**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمُسْتَغْفِينَ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَسِيحِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ مُوسَى**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ مُحَمَّدٍ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ مِيكَائِيلَ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَسَاءِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَوْتِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ**
 - يَا رَبَّ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ: ای پروردگار مشعر الحرام!
 [جوشن کبیر، بند ۲۶]
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۲۵، ص ۱۸۸۰۸، تحت کلمه المشعر.
- ❑ **رَبِّ الْمَشَاعِرِ الْعِظَامِ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمُشْتَكَى**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.
- ❑ **رَبِّ الْمُقْرِنِ وَالْجَاحِدِينَ**
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ أَجْمَعِينَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ الثَّمَانِيَةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ الْمُسَبِّحِينَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ الْمُقَرَّبِينَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ النَّارِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ نُوحٍ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ النَّورِ الْعَظِيمِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ النَّجْمِ الْجَارِيَاتِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ النَّورِ وَالظُّلَامِ

- يَا رَبَّ النَّورِ وَالظُّلَامِ: ای پروردگار روشنی و تاریکی‌ها! [جوشن کبیر، بند ۲۶]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ النَّبِيِّينَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ النَّبِيِّينَ وَالْأَنْبِيَاءِ

❖ شواهد

- يَا رَبَّ النَّبِيِّينَ وَالْأَنْبِيَاءِ: ای پروردگار پیامبران و نیکان! [جوشن کبیر، بند ۵۴]

▣ رَبِّ النَّسَمِ

❖ شواهد

أَوَّلَ سَلْجُوقِيَّانِ سَنْجَرِ ثَانِي كَه هَسْتِ

سائس خیرالعباد سایه ربّ النسم

[دیوان خاقانی، ص ۲۶۶]

▣ رَبِّ وَدُودٍ

❖ شواهد

ای خالقِ جمله خلق و ای ربّ ودود!

ظاهر به تو حالِ هر کس از بود و نبود

خواهیم که آگاه نمای ما را

کاین غایت ما دیر بیاید یا زود

[۹]

▣ رَبِّ الْوَادِ الْمُقَدَّسِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْوَصَى

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْوَرَى

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْوَحْدَانِيَّةِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ الْوَتْرِ الرَّفِيعِ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ هُودَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ هَذَا الْيَوْمِ الْجَدِيدِ وَكُلِّ يَوْمٍ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ هَذِهِ اللَّيْلَةِ وَكُلِّ لَيْلَةٍ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ يَوْمٍ تَسُودُ فِيهِ الْوُجُوهُ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ يَعْقُوبَ

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ

پروردگار پدران پیشین شما؛ پروردگار نیاکان شما. ۳ مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿قَالَ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ

الْأَوَّلِينَ؛ ۲۶/۲۶﴾ در آیه ی قبل آن، فرعون به اطرافیان ش گفت: آیا می شنوید که موسی چه می گوید؟ در این آیه (موسی گفت) هم پروردگار شما و هم پروردگار پدران پیشین شما خداوند متعال است.

و نیز می فرماید: ﴿اللَّهُ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ؛ ۳۷/۱۲۶﴾ (الباس پیامبر به قوم خود گفت:) خداوند است که پروردگار شما و پروردگار پدران پیشین شماست.

و نیز می فرماید: ﴿رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ؛ ۴۴/۸﴾ در ابتدای آیه می فرماید: نیست معبودی به جز ذات او (خدا) که زنده می گرداند و می میراند، و پروردگار شما و پروردگار پدران پیشین شماست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

▣ رَبِّ رَحِيمٍ

پروردگار همیشه مهربان. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ؛ ۳۶/۵۸﴾ یعنی بر آنان (بهشتیان) سلام و درود را از جانب پروردگار همیشه مهربان (فرشتگان) می رسانند.

❖ شواهد

از خالق کردگار وز ربّ رحیم
نومید مشو به جرم و عصیان عظیم

گر مست و خراب بوده باشی امروز

فردا بخشد به استخوان‌های رمیم

[رباعیات خیام]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

پروردگار آسمان‌ها و زمین. ۵ مرتبه در قرآن آمده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ اللَّهُ﴾ ۱۳/۱۶ یعنی: (ای پیامبر!) از این مشرکان سؤال کن که: کیست پروردگار آسمان‌ها و زمین؟ بگو خداوند است.

و نیز می‌فرماید: ﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتُ مَا أُنْزِلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بِصَائِرٍ﴾ ۱۷/۱۰۲ یعنی موسی به فرعون پاسخ داد که: تو خود کاملاً دانسته‌ای که این آیات (و معجزات) را جز پروردگار آسمان‌ها و زمین نفرستاده، آن هم از روی بصیرت و بینایی.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ ۱۸/۴۴ اصحاب کهف گفتند: پروردگار ماست که پروردگار آسمان‌ها و زمین است؛ و ما هرگز جز او را معبود (خود) نمی‌دانیم.

و نیز می‌فرماید: ﴿قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ﴾ ۲۱/۵۶ ابراهیم به قوم خود پاسخ داد و گفت: بلکه پروردگار شما پروردگار آسمان‌ها و زمین است که آنها را آفریده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿شُبْحَانَ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ ۴۳/۸۲ یعنی: پاک و منزّه است پروردگار آسمان‌ها و زمین. از آنچه کافران درباره‌ی او توصیف می‌نمایند.

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج دوم، ص ۸۵۰ تحت کلمه الارض.

□ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا

خالق پروردگار آسمان‌ها و زمین و هر آنچه میان آنهاست. شش مرتبه در قرآن آمده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا قَاعْبُدْهُ﴾ ۱۹/۶۵ پروردگار آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آن دو است، می‌باشد؛ بنابراین او را پرستش بنما.

و نیز می‌فرماید: ﴿قَالَ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ﴾ ۲۶/۲۴ موسی در قبال سؤال فرعون درباره‌ی پروردگار جهانیان گفت: پروردگار آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آن دو است، می‌باشد؛ اگر به یقین باور دارید.

و نیز می‌فرماید: ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا﴾ ۳۷/۵ خداوند در جواب قسم ابتدای سوره‌ی صافات می‌فرماید: همانا معبود شما مردم، یکتا و یگانه است. سپس می‌فرماید: پروردگار آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آن دو است، می‌باشد.

□ نظیر این آیه‌ی شریفه با اندک اختلاف، در سوره‌ی ۳۸، آیه‌ی ۶۶ آورده شده است.
□ نظیر آیه‌ی شریفه ۲۶/۲۴، در سوره‌ی ۴۴، آیه‌ی ۷ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ﴾؛ ۷۸/۳۷ پروردگار آسمان‌ها و زمین و آنچه در میان آن دو است؛ (و در عین حال) بخشایشگر است.

رک ۳ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رَبُّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ

پروردگار هفت آسمان؛ پروردگار آسمان‌های هفت‌گانه. یک مرتبه در قرآن آمده است. و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ﴾؛ ۲۳/۸۶ (ای پیامبر!) باز بگو: چه کسیست که پروردگار آسمان‌های هفت‌گانه است؟ در آیه‌ی بعد می‌فرماید: به زودی خواهند گفت که خداوند است.

رک ۳ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ قَوْلُ رَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

سوگند به پروردگار آسمان و زمین. یک مرتبه در قرآن آمده است، چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَوْلُ رَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ﴾؛ ۵۱/۲۳ یعنی: پس به پروردگار آسمان و زمین سوگند! که این (وعده‌ی رزق مقدر)، همانند تکلمی که با یکدیگر می‌کنید، حق و حقیقت است.

□ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَرَبُّ الْأَرْضِ

پروردگار آسمان‌ها و پروردگار زمین. هر کدام یک مرتبه در قرآن آمده‌اند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَلِيلٌ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَ

رَبِّ الْأَرْضِ﴾؛ ۴۶/۳۶ پس حمد و ستایش مخصوص ذات احدیت است، که پروردگار آسمان‌ها و پروردگار زمین است.

□ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ

پروردگار خاور و باختر. یک مرتبه در قرآن به کار رفته است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾؛ ۷۳/۹ پروردگار خاور و باختر، که نیست معبودی جز او.

رک ۳ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

□ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا

پروردگار خاور و باختر، و آنچه در میان آن دو است. یک مرتبه در قرآن آمده است. و نیز می‌فرماید: ﴿قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنُتُمْ تَعْلَمُونَ﴾؛ ۲۶/۲۸ موسی در جواب فرعون گفت: پروردگار خاور و باختر و آنچه که در میان آن دو است، اگر شما در قدرت حق به تفکر بپردازید.

آری! او خداوند مشرق و مغرب، و همه خلقتان که در این دو میانند، از آدمیان، پریان، روندگان، پرندگان، خزندگان، دریاها و درختان.

[تفسیر قرآن، به نقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۷۳]

□ رَبُّ الْمَشْرِقِينَ وَرَبُّ الْمَغْرِبِينَ

پروردگار دو خاور؛ خداوند دو مشرق و خداوند دو باختر (آفتاب و ماه). هر کدام یک مرتبه در قرآن آمده‌اند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ﴾ ۵۵/۱۷ پروردگار دو خاور و پروردگار دو باختر.

ربّ المشرقین: خداوند هر دو برآمد جای آفتاب [در سال]؛ و ربّ المغربین: و خداوند هر دو فرو شد جای آفتاب. [کنف الاسرار، ج نهم، ص ۴۰۲]
 رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

□ ربّ المغربین

رک ← ربّ المشرقین و ربّ المغربین

□ ربّ المشارق والمغرب

پروردگار خاوران و باختران. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَلَا أُقِيمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ﴾ ۷۰/۴۰ یعنی: پس نه چنین است. سوگند یاد می‌کنم به پروردگار خاوران و باختران! که همانا ما (خدا) قادر و تواناییم.

﴿لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ﴾ بقره: ۱۷۷؛ ﴿رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ﴾ رحمن: ۱۷؛ ﴿فَلَا أُقِيمُ بِرَبِّ وَ يُرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ﴾ معارج: ۴۰، در توجیه مفرد و ثنیه و جمع آمدن مشرق و مغرب، معروف است غرض از مشرقین و مغربین، مشرق و مغرب زمستان و تابستان است؛ منظور از مشارق و مغارب، مشرق و مغرب روزهای سال است، که آفتاب هر روز از یکی طلوع و در یکی غروب می‌کند. ناگفته نماند که، مشرق و مغرب معلوم

است، ولی مراد از مشرقین و مغربین، شاید مشرق و مغرب آفتاب و ماه باشد. آقای محمد امین سلدوزی رفیق دانشمند احتمال داده‌اند که مشرق و مغرب جنّ و انس است که سوره‌ی الرحمن درباره‌ی آن دو است و پیوسته هر دو را مخاطب قرار می‌دهد. اما مشارق و مغارب! هر جای زمین مشرق و مغرب است، زیرا زمین در اثر حرکت وضعی، شب و روز پیوسته در اطراف آن می‌گردد، به عنوان مثال، ممالک ژاپن، کره، چین، کشمیر، افغانستان، ایران، عراق، عربستان، سودان، اگر از ژاپن حساب شود، هر یک در غرب دیگری، و اگر از سودان حساب شود، هر یک در مشرق دیگری قرار گرفته‌اند؛ پس هر یک نسبت به ماقبل، مغرب، و نسبت به مابعد، مشرقند. بدین ترتیب تمام سطح زمین هم مشرق و هم مغرب است؛ مراد از مشارق و مغارب نیز باید اینها باشند. می‌توان آن را مشارق و مغارب فصول دانست؛ همچنین می‌توان گفت، منظور مشارق و مغارب، تمام ستارگان است.

در صافی ذیل «رَبِّ الْمَشْرِقَيْنِ...» از احتجاج نقل شده که: از امیرالمؤمنین(ع) از این آیه سؤال شد، فرمود: مشرق زمستان علیحده و مشرق تابستان علیحده است. آیا این را از قرب و بعد آفتاب نمی‌دانی؟ اما قول خداوند «رَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ» برای آفتاب، سیصد و شصت برجیست که هر روز از یکی طلوع و در دیگری غروب می‌کند... صحّت حدیث معلوم

نیست؛ و در آن تغییر تدریجی محلّ طلوع و غروب آفتاب در نظر است.

[قاموس القرآن، جلد چهارم، ص ۱۹]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ی ربّ.

□ ربّ المشارق

پروردگار خاوران. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿وَرَبُّ الْمَشَارِقِ﴾ ۳۷/۵ در آیه ی قبل فرماید: همانا معبود شما، خدای یگانه و یکتاست. سپس در این آیه می فرماید: و همان خدا پروردگار خاوران است.

باید دانست که مفرد و تثنیه و جمع آوردن مشرق و مغرب، دارای رموز علمیست که، باید به آن آگاه گردید.

در جهانی که ما زندگی می کنیم، به طور طبیعی به یک مشرق و مغرب برخورد می نماییم، که قرآن هم از آن نام برده. در سوره ی مزمل آیه ی ۹ چنین آورده است: ﴿رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ یعنی: پروردگار خاور و باختر، که نیست معبودی جز او. ولی وقتی به گرویت زمین بیندیشیم، چنان که قائل به گرویت آن می باشیم، خود گرویت مزبور دلیل تام و تمام است بر کثرت تعداد هر یک از مشرق و مغرب، آن هم مطابق با هیئت جدید؛ زیرا گرویت زمین مستلزم آن است که در هر موقع، هر نقطه یی از زمین برای گروهی مشرق و برای گروهی دیگر مغرب باشد؛ چنان که صاحب

کتاب الهیئة والاسلام متذکر شده است. به عنوان مثال، هم اکنون که در ایران مشرق داریم و در اوقات روز آن استفاده می کنیم، در همان آن وقت در امریکا مغرب وجود دارد، و بالعکس. بنابراین کثرت مشرق و مغرب که در قرآن به عنوان مشارق و مغارب ذکر گردیده، خود دلیل قاطعی بر گرویت زمین است، بدون اینکه در تفسیر این آیات به تکلف بپردازیم؛ چنان که در آیه ی ۴۰ سوره ی معارج چنین آمده: ﴿فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ﴾ یعنی: سوگند به پروردگار خاورها و باخترها! که همانا ما (خداوند) توانا و قادر بر امور می باشیم.

از آنجایی که کوهی زمین دارای حرکت انتقالیست، و در هر ۳۶۵ روز یک بار به دور خورشید در حرکت است، در این حرکت از دور و نزدیک شدن به خورشید، مراحل حرارت و برودت در آن از لحاظ فصول تابستان و زمستان به وجود می آید، و به دو مشرق تابستان و زمستان و مغرب تابستان و زمستان تبدیل می گردد؛ چنان که در سوره ی الرّحمن، آیه ی ۱۷ چنین آمده: ﴿رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ﴾ یعنی: پروردگار دو مشرق (تابستان و زمستان) و پروردگار دو مغرب (تابستان و زمستان). با این شرح، حقیقت جریان مشرق و مغرب از لحاظ مفرد و تثنیه و جمع آن در قرآن مجید آشکار می گردد.

ری ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه رب.

۵ رب الشعرى

آفریدگار ستاره‌ی شعرى (شعرى، ستاره‌ی رخشانی که اعراب پیش از اسلام آن را می‌پرستیدند). یک مرتبه در قرآن آمده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعْرِى﴾ (۵۲/۴۹) یعنی: همانا (خدا) اوست که پروردگار ستاره‌ی شعرى (پروین) است.

در صفحه‌ی ۲۰۱ کتاب (قرآن را چه‌گونه یافتیم) به قلم کینت گریک استاد دانشگاه کمبریج (ترجمه‌ی ذبیح‌الله منصوری) به نقل از مجله‌ی الازهر، در نشریه‌ی مذکور می‌گوید: «در آسمان سیاراتی درخشنده چون زهره و مشتری و مریخ وجود دارد، ولی قرآن در این آیه از باب تکریم و تجلیل می‌گوید: اوست آن که خداوند ستاره‌ی شعرى است.»

چرا قرآن برای تکریم و تجلیل نگفت: اوست آن که خداوند زهره یا مشتری یا مریخ می‌باشد. علتش این است که، در آسمان میان ستارگان ثابت، ستاره‌ی درخشنده‌تر از شعرى وجود ندارد.

هر کس که الفبای علوم نجوم را خوانده باشد، می‌داند که ستارگان ثابت نه فقط خیلی بزرگتر از کره‌ی زمین، بلکه بسیار بزرگتر از کره‌ی خورشید است. در بین ستارگان ثابت، که درخشنده‌ترین آنها شعرى می‌باشد، ستارگانیست که میلیون‌ها مرتبه بزرگتر از

خورشید است که بر ما می‌تابد، و ما و سایر جانداران، حیات خود را مدیون حرارت و اشعه‌ی زندگی‌بخش آن هستیم. مترجم می‌گوید: شعرى ستاره‌یست ثابت (و درخشنده‌ترین ستاره‌ی ثابت آسمان)، که در نیمکره‌ی شمالی زمین و از جمله در ایران، شب‌ها به خوبی در آسمان دیده می‌شود، و فقط ساعات طلوع آن به اقتضای فصول سال فرق می‌نماید. و بهترین فصل دیدن این ستاره‌ی ثابت و درخشنده در تهران، از پانزدهم شهریور ماه به بعد، از یک ساعت و نیم بعد از نیمه شب تا نزدیک طلوع ستاره‌ی بامدادی یعنی زهره می‌باشد. (می‌دانیم که زهره یک سیاره است). اعراب این ستاره‌ی ثابت را که به سبب درخشندگی هرگز با سایر ستارگان ثابت آسمان مشتبه نمی‌شود، شعرای یمانی و نسر طائر خوانده‌اند. اروپاییان آن را سیریوس می‌نامند. ما ایرانیان در دوره‌ی بسیار قدیم آن را ورهنگ یا وراهنگ می‌خواندیم؛ و در دوره‌ی ساسانیان این ستاره‌ی ثابت در ایران موسوم به تیش تریا یا تیس تریا شد، که چون تلفظ آن دشوار بود، به شکل ثریا تلفظ می‌شد. و مترجم که در دوره‌ی جوانی در بیابان‌های ایران با کاروانیان سفر کرده، می‌داند که کاروانیان گذشته‌ی ما ستاره‌ی ثریا را می‌شناختند.»

مجله‌ی الازهر می‌گوید: «ما تا این اواخر یعنی حتّا تا نیمه‌ی دوم قرن سیزدهم هجری

نمی‌دانستیم که چرا در قرآن و در سوره‌ی النّجم، خداوند به نام خدای ستاره‌ی (شعری) خوانده شده؛ و حال آنکه ستارگانی درخشان‌تر از ستاره‌ی شعری (البته از میان سیارات) وجود دارد.^۱

ستاره‌ی زهره در دوره‌یی که به زمین خیلی نزدیک می‌شود، در آغاز شب و در بامداد قبل از اینکه هوا روشن شود، آنقدر درخشان است، که تولید سایه می‌کند.

بعد از زهره، ستاره‌ی درخشان‌دی دیگر (همچنان از سیارات) مشتریست؛ اما قرآن از آن هم نام نمی‌برد.

به احتمال زیاد، بسیاری از مفسران قدیم هنگام تفسیر سوره‌ی النّجم از خود پرسیده‌اند، چرا قرآن، خداوند را خدای شعری می‌خواند، و نمی‌گوید که خدای زهره یا مشتری می‌باشد؟

اما بعد از اینکه تلسکوپ‌های بَصَری اختراع شد، بخصوص از نیمه‌ی قرن حاضر (قرن چهاردهم هجری)، که دوربین‌های فلکی بسیار بزرگ در رصدخانه‌ها به کار افتاد، معلوم گردید که درخشندگی ستاره‌ی (شعری) میان ستارگان ثابت آسمانی، ناشی از این می‌باشد که میلیون‌ها بار از خورشید دنیای شمسی ما بزرگتر است؛ و نور ستارگانی سیار چون زهره و مشتری، در قبال روشنایی ستاره‌ی (شعری) مانند شمع خاموش جلوه می‌کند. این است که باید تصدیق کرد که از لحاظ منطقی و نجومی،

سزاوار بوده که قرآن، خداوند را خدای ستاره‌ی شعری بداند، و برجسته‌ترین ستاره‌ی آسمان را به تملک او درآورد؛ اما دلیل بر این نیست که سایر ستارگان از خداوند نباشد.

اگر منجمین بگویند که: در آسمان ستارگان یا کهکشان‌هاییست خیلی بزرگتر از ستاره‌ی شعری، که امروزه به وسیله‌ی رادیو تلسکوپ‌ها به آنها پی می‌برند. پس چرا قرآن از آنها نام نبرد؟ این طور جواب داده می‌شود که: آن ستارگان یا کهکشان‌ها را نوع بشر نمی‌بینند و دیدگان آدمی قادر به رؤیت آنها نیست، و فقط به وسیله‌ی امواج آنها که از طرف رادیو تلسکوپ‌ها ضبط می‌شود، به وجود و عظمتشان پی می‌برند.

آن ستارگان و کهکشان‌ها موجوداتی هستند چون جن، که در قرآن از آنها نام برده شده، یعنی موجودات نامرئی؛ اما ستاره‌ی شعری دیده می‌شود، و چون مرئیست، در موجودیت آن کسی تردید نمی‌نماید. لذا برای تجلیل خداوند، ذکر نام آن ستاره، آن طور که مردم آن را می‌نامند و می‌شناسند، بر ذکر ستارگان و کهکشان‌هایی که مردم نمی‌بینند و نامشان را نمی‌دانند، اولی است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق]

□

شعرای یمانی ستاره‌ی درخشان‌دییست واقع در صورت فلکی کلب اکبر، که درخشان‌ترین ستارگان ثابت است؛ و نوعاً در ماه‌های تابستان

در جنوب دیده می‌شود. دانشمندان نجوم می‌گویند: فاصله‌ی این ستاره از زمین، پانصد هزار برابر فاصله‌ی خورشید با زمین است، و تشعشع آن چهار برابر خورشید. حجم آن به اندازه‌ی زمین، وزن آن به اندازه‌ی خورشید، و فشردگی ذرات آن، پانصد هزار بار از چگالی آب زیادتر است. اگر این ستاره در فاصله‌ی خورشید بود، زمین و اهل آن را می‌سوزانید. در مجمع است که: «قوم خزاعه ستاره‌ی شعری را می‌پرستیدند؛ لذا قرآن فرموده: خدا پروردگار شعری است. یعنی: خدا را پرستش کنید، نه شعری را.» ناگفته نماند که، شعری نام دو ستاره است: شعرای یمانی، شعرای شامی؛ ولی ظاهراً مراد، اولیست که آن از دومی درخشنده‌تر است؛ و بدان علت برای نادانان معبود واقع گردیده بود. [قاموس القرآن، جلد چهارم، ص ۴۷]

رک ۱۱ المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه‌ی ربّ.

□ ربّ العالمین

ذات حق می‌فرماید: «إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ؛ ۲۸/۳۰» یعنی: همانا من، منم خدایی که پرورنده‌ی جهان و جهانیان هستم. و نیز می‌فرماید: «وَمَا تَشَاوُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ؛ ۸۱/۲۹» یعنی: شما چیزی را نمی‌توانید بخواهید و اراده کنید، مگر اینکه خدای جهانیان که پروردگار عالمیان است، بخواهد و اراده نماید.

در تفاسیر مجمع البیان طبری و ابن ابی حاتم از

قول سلیمان بن موسی نقل شده که می‌گوید: «وقتی که آیه‌ی ۲۸ سوره‌ی ﴿لَنْ يَشَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ﴾، یعنی: برای کسانی که از شما که بخواهند استقامت ورزیده، و راه راست را پیش گیرند، نازل شد، ابو جهل گفت: استقامت مزبور به خودمان است؛ اگر خواستیم، استقامت می‌کنیم، و اگر نخواستیم، نمی‌کنیم. سپس این آیه نازل گردید.»

در تفسیر کشف الاسرار از میبیدی از قول ابوهریره نقل شده که می‌گوید: «کفار گفتند: اگر خواستیم، استقامت می‌کنیم، و اگر نخواستیم، نمی‌کنیم.»

در تفسیر ابن ابی حاتم این قضیه از قول عمرو بن محمد از زید بن اسلم، و او از ابوهریره روایت شده؛ و در تفسیر ابن منذر از طریق سلیمان از قاسم بن مخیمه نقل و روایت گردیده است.

و نیز می‌فرماید: «أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» حمد و ستایش، مختص خداوندیست که پروردگار جهان و جهانیان است. در سوره‌ها و آیات: ۱/۲، ۴۰/۴۵، ۱۰/۱۰، ۳۷/۱۸۲، ۳۹/۷۵، ۴۰/۶۵.

جناب ابراهیم پیامبر می‌گوید: «أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» یعنی: تسلیم شدم مر پروردگار جهان و جهانیان را.

□ پاک و منزّه است پروردگار.

چنان‌که می‌فرماید: «وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ؛ ۲۷/۸» یعنی: پاک و منزّه است خداوندی که پروردگار جهان و جهانیان است.

رسول خدا(ص) فرماید «أَمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ

نظیر این آیه درباره‌ی موسی پیامبر نیز آمده:
۴۳/۴۶، ۷/۱۴۰.

موسی و هارون هم گفته‌اند: «أَنَا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ ۲۶/۱۶ یعنی: همانا ما پیامبران پروردگار جهان و جهانیان هستیم.

نوح پیامبر می‌گوید: «إِنْ أُخْرِجَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ ۲۶/۱۰۹ یعنی: نیست پاداش من، مگر بر پروردگار جهان و جهانیان.

نظیر این آیه درباره‌ی هود پیامبر نیز آمده:
۲۶/۱۲۷.

نظیر این آیه درباره‌ی صالح پیامبر نیز آمده:
۲۶/۱۴۵.

نظیر این آیه درباره‌ی لوط پیامبر نیز آمده:
۲۶/۱۶۴.

نظیر این آیه درباره‌ی شعیب پیامبر نیز آمده:
۲۶/۱۸۰.

هابیل، پسر آدم می‌گوید: «أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ»؛ ۵/۲۸ من می‌ترسم خداوندی را که پروردگار جهان و جهانیان است.

نظیر این آیه درباره‌ی شیطان نیز آمده:
۵۹/۱۶.

ساحران زمان موسی گفته‌اند: «قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ» گفتند که: ایمان آوردیم ما به پروردگار جهان و جهانیان.

رجوع کنید به: سوره‌ها و آیات ۷/۱۲۱، ۲۶/۴۷، ۲۶/۷۷.

قرآن پروردگار جهان «لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ» همانا قرآن فرستاده شده‌ی پروردگار جهان

الْعَالَمِينَ؛ ۴۰/۶۶ یعنی: من مأمورم که تسلیم امر پروردگار جهان و جهانیان باشم.

و نیز می‌فرماید: «أَمْرُنَا لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ ۶/۷۱ یعنی: ما مأموریم که تسلیم پروردگار جهان و جهانیان باشیم.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «می‌گویند این آیه درباره‌ی عبدالرحمن بن ابی‌بکر نازل شده، زیرا پدر و مادرش او را به ایمان آوردن و اسلام اختیار نمودن می‌خواندند و می‌گفتند: از ما که ایمان آورده‌ایم، پیروی کن، و مانند ما تسلیم دستورات خداوند جهان باش.»

«لَهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» یعنی: همه چیز و همه کس برای خداوندیست که پروردگار جهان و جهانیان است.

رجوع کنید به: سوره‌ها و آیات ۲/۱۶۲، ۲۷/۴۴. «تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» یعنی: بزرگ و بابرکت و فضیلت است، خداوندی که پروردگار جهان و جهانیان است.

رجوع کنید به: سوره‌ها و آیات ۷/۵۴، ۴۰/۶۴. «رَبِّ الْعَالَمِينَ» پروردگار جهان و جهانیان.

رجوع کنید به: سوره‌ها و آیات ۱۰/۳۷، ۲۶/۳۳، ۳۲/۲، ۳۷/۸۷، ۴۱/۹، ۴۵/۳۶، ۸۳/۶. نوح پیامبر می‌گوید: «رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ ۷/۶۱ پیامبر از سوی پروردگار جهان و جهانیان هستم.

نظیر این آیه درباره‌ی هود پیامبر نیز آمده: ۷/۶۷.

و جهانیان است.

رجوع کنید به: آیات و سوره‌های ۲۶/۱۹۲،

۵۶/۸۰، ۶۹/۴۲

مشرکان با تأسف گفته‌اند: ﴿إِذْ تُسَوِّكُم بِرَبِّ

الْعَالَمِينَ﴾ ۲۶/۹۸ ما (مشرکان) شما بت‌ها را

مانند پروردگار جهان و جهانیان می‌پرستیدیم!

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

قوله تعالی «رَبِّ الْعَالَمِينَ» ای خالق خلق و آقای

ایشان، و مالک و قائم به امورشان؛ آفریننده‌ی

خلقان و دارنده‌ی ایشان؛ و سازنده‌ی کار

و روزی‌رسان به ایشان. و سئل الوسطی عن

معنی الرَّبِّ، فقال: «هو الخالق ابتداءً والمربّي

غذاءً والغافر انتهاءً» یعنی: ربّ اوست که اوّل

بیافریند به قدرت، پس بپروراند به نعمت، پس

ببیمرزد به رحمت. ابوالدرداء می‌گوید: ربّ نام

اعظم است خدای را عزّوجلّ؛ و مخلوق را ربّ

البیت و ربّ الذّار بر سبیل اضافت می‌گویند؛ اما

علی الاطلاق بر سبیل تعریف چنان‌که

می‌گویند: الرَّبّ کس را نه رسد و نه سزااست،

مگر الله را.

و ربّ در کلام عرب بر چهار وجه است: یکی از

آن به معنی سیّد چنان‌که الله گفت: ﴿يَسْقِ رَبُّهُ

خَرّاً﴾ ای سیّد! دیگر به معنی مالک چنان‌که

مصطفی (ع) گفت: «أَرَبُّ إِبْلِ انت ام رَبُّ غَمٍّ؟»

فقال: «من كل قد آتاني الله فاكثروا طيب» دیگر به

معنی مدبّر و مصلح؛ و به سَمَى الربانی و بانیاً

لانه يدبّر الامور الّتی الیه قال الله تعالی:

﴿وَالرَّبَّانِيّونَ وَالْاَحْبَارُ﴾ دیگر به معنی ربیّته

و ربیّته، به معنی واحد؛ و گفته‌اند، اشتقاق

این از ربّ فلانّ بالمکان است، یعنی اقام به

و ثبت. فسَمَى الرَّبّ ربّاً لآله الوجود لم یزل

و لا یزال.

و عالمین، نامیست روحانیان را (فریشتگان

و آدمیان و پریان) پس دیگر جانوران بدین

سه ملحقند، که همه مربوب‌اند، و الله ربّ

ایشان.

قول حسن و مجاهد و قتاده آن است که:

«عالمین، نامیست همه‌ی مخلوقات را» بیان

این در آن آیت است که الله گفت: ﴿قال فرعونُ

و ما ربّ العالمین، قال ربّ السّمواتِ والارضی

و ما بینهما﴾. و بر این قول اشتقاق عالمین از

علامت است، یعنی که نشان کردگاری الله در

همه پیداست و روشن. اما ابوعبیده و فراء

و اخفش می‌گویند: «اشتقاق عالمین از علم

است؛ یعنی ایشانند که تمییز و خرد دارند،

و هم الملائكة والجنّ والانس».

سعید جبیر می‌گوید: «عالمین، جنّ است

و انس، که مصطفی (ع) مبعوث به ایشان بود؛ و به

قال تعالی: «لیکون للعالمین نذیر» ابوالعالیه

می‌گوید: «جنّ جداگانه عالمیست، و انس

عالمی؛ و بیرون از این، هشت ده هزار عالم

است، که فریشتگان بر روی زمین به هر

گوشه‌یی از گوشه‌های زمین، چهار هزار

و پانصد. همه آنند که خدای را عزّوجلّ

می‌پرستیدند و به یگانگی وی اقرار می‌دهند،»

که جهد در خدمت فرو نگذارد، و راز ولی نعمت
حظ اوست کش امید به دیدار اوست. طمع
دیدار دوست، صفت مردان است. پیروز تر از آن
بنده کیست که دوست او را عیان است!

عَظُمْتُ هِمَّةً عَيْنِ طَمَعَتْ فِي أَنْ تَرَكََا

آو ما یکنی لعین آن تری من قدر آکا
آن غذای دل دوستان که در پرورش جان به کار
دارند، و شبانه روز از حضرت عزت به ادرار به
ایشان می‌رسانند، آن است که، مهتر عالم
صلعم گفت: «اَظْلُ عِنْدَ رَبِّي يَطْعَمُنِي وَ يَسْتَقِينِي»
طعام‌های لذیذ و شراب‌های روشن مروق
می‌نخورد. و دیگر آن را نیز می‌گفت: «إِيَّاكُم
وَالنَّعْمَ فَإِنَّ عِبَادَ اللَّهِ لَيُسَوُّوهُ بِالْمَتَّعِينَ» گفتند: یا
سیدا! چرا می‌نخوری؟ گفت: ما را از شراب
مطالعه جمع چنان مست کرده‌اند، که پروای
شراب مروق شما نیست. صد هزار و بیست
و چهار هزار نقطه‌ی عصمت تاختن به خلوت
خانه‌ی او بردند، که تا مگر جرعه‌ی یابند از آن
شراب. این پشت دست به روی ایشان وانهاد
که: «إِنَّ لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ لَا يَسَعُنِي فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ
وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ» گفتند: این شرب، خاص آن
کس است که آیات کبری در راه دیده‌ی او تجلی
کرد؛ و او بر این ادب بود که ما زاغ البصر
و ما طغی.

ای منظر تو نظاره گاه همگان

پیش تو در اوفتاده راه همگان

ای زهره‌ی شهرها و ماه همگان

حُسن تو ببرد آب و جاه همگان

□

ابی کعب در این بیفزود و گفت: «و من وراثهم
ارضٌ بيضاء كالرخام، عرضها مسيرةُ الشمس،
اربعين يوماً طولها، لا يعلمه إلا الله عز وجل، مملوءة
ملائكةً يقال لهم الروحانيون لهم زجلٌ بالسبح
والتلهيل، لو كشف عن صوة أحدهم لهلك اهلُ
الارض من هول صوته فهم العالمون.» و هب منبه
می‌گوید: «هشت ده هزار عالم است این دنیا که
تو می‌بینی. از دور آدم تا منتهای عالم، یکیست
از جمله‌ی آن.» مقاتل حیان می‌گوید: «هشتاد
هزار عالم است: چهل هزار در بر، و چهل هزار
در بحر.»

روایت کرده‌اند از رسول خدا (ص) که گفت: «هزار
امتند: ششصد در دریا، و چهارصد بر خشک
زمین.» عبدالله بن عمر در تفسیر عالمین گفت:
«خلق خدا ده جزءند؛ نه از ایشان کز و بیانند:
«الَّذِينَ يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ»؛ و یک
جزء از ایشان رسولانند بر پیغمبران و
گماشتگان بر خلق و امر الله. و دیگر گفت:
«آدمیان ده جزءند؛ نه از ایشان یا جوج
و مأجوجند، و یک جزء، دیگران. هر فرزندی
که از آدمیان در وجود آید، نه فرزند از
جن در وجود آیند. سبحانه ما اعظم شأنه
و اعلی سلطانه.»

□

[رَبِّ الْعَالَمِينَ] پروردگار جهانیان و روزی گمار
ایشان. یکی را پرورش تن، روزی، یکی را
پرورش دل، روزی؛ یکی تن پرور به نعمت، یکی
دل پرور بر آن ولی نعمت. نعمت حظ کسیست

[رَبِّ الْعَالَمِينَ] یعنی یُربّی نفوس العابدین بالتأیید و یُربّی قلوب الطاهرين بالتشديد و یُربّی احوال العارفين بالتوحيد. کسی که تربیت وی از راه توحید یابد، مطعومات عالمیان او را چه به کار آید؟ کسی کش مار نیسی بر جگر زد

ورا تریاق سازد نی طبر زد
عالمیان در آرزوی طعماند؛ و این جوانمردان،
طعام در آرزوی ایشان. عتبة بن الغلام شاگرد
یزید هارون بود. او را فرمود که خرما نخورد.
مادر عتبه روزی در نزدیک یزید هارون شد،
خرما می خورد. گفت: پس چرا پسر مرا از این باز
زنی که خود می خوری؟ یزید گفت: پسر ت در
آرزوی خرماست، و خرما در آرزوی ما؛ ما را
مسلم است و او را نه. خلق عالم در آرزوی
بهشتند و بهشت در آرزوی سلمان؛ چنان که در
خبر است: «إِنَّ الْجَنَّةَ لَتَشْتَاقُ إِلَى سَلْمَانَ». لاجرم
فردا او را بهشت ندهند؛ که از آتش ور گذرانند،
و در حضرت احدیت به مقام معاینتش فرو
آرند؛ فالفقراء الصبرُ جلساء الله عزّوجلّ يوم
القيامة. اگر ت این روز آرزوست، از خود برون
آی، چنان که مار از پوست، جز از درگاه او
خود را میسند، که قرارگاه دل دوستان فَنای
قدس اوست.

❖ شواهد

- خداوند جهانیان و دارنده‌ی ایشان.

[سورة الفاتحه، كشف الاسرار]

- يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ: ای پروردگار جهانیان!

[جوشن کبیر، بند ۷۲]

- اَمَّا قَوْل «رَبِّ الْعَالَمِينَ»، «رَبِّ»، پروردگار
باشد، و «عالمین»، جهان‌ها باشد. و اندر عالم‌ها
اختلاف بسیار است. گروهی از علما گفته‌اند
که، خدای عزّوجل را سیصد و شصت هزار عالم
است، اندرین هفت آسمان و هفت زمین
و هفت دریا؛ و هر عالمی چنان است که به
یکدیگر نماند؛ و این هر جنسی از
آفریدگان، عالمی‌اند، و این فریشتگان هر
عالمی، گروهی‌اند.

[ترجمه‌ی تفسیر طبری، تفسیر سوره‌ی حمد]

- و این دیگر که گوید الحمد لله ربّ العالمین،
این سپاس خداوند عزّوجل است، و شکر
گزاردن وی، و بدانستن که او ربّ العالمین
است. و ربّ، پروردگار باشد، و عالمین، جهانیان
باشد. و خداوند عزّوجل را سیصد و شصت هزار
عالم است، که نه این به آن ماند و نه آن به این
ماند. و چون ربّ العالمین بگفتی، این همه
بگفته باشی. [ترجمه تفسیر طبری، جلد ۵، ص ۱۲۳۵]
- پروردگار عالم‌ها؛ و نیز مراد، خداوند عالم جلّ
شأنه می‌باشد (از ناظم‌الاطباء). پروردگار
جهانیان. ۴۲ مرتبه در قرآن آمده است.
حکم خدای ربّ العالمین به جای آورده است.

[ابوالفضل بیهقی، چاپ ادیب، ص ۳۱۴]

پاینده بادا عمر تو، پیوسته بادا عزّ تو

فرخنده بادا عید تو، آمین ربّ العالمین!

[فرخی]

❖ شواهد

قالب مجروح اگر در خاک و خون افتد چه باک

روح پاک اندر جوار لطف رب العالمین

[سعدی]

چهره‌ی عذرات باید بر در واقع نشین

عشق بود ردا ت باید گام سلمان وار زن

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، صفحات ۳۱ و ۳۲]

خسروی عادل که هست آموزگارش جبرئیل

کرده رب العالمینش اختیار و بختیار

این نکردش اختیار، آله به عدل و راستی

وان نبودش جز به خیر و جز به عدل آموزگار

[منوچهری]

قالب مجروح اگر در خاک و خون غلطد چه باک

روح پاک اندر جوار لطف رب العالمین

[مراغی سعدی]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه‌ی رب.

❑ ربّ العرش

خداوند و خالق عرش؛ پروردگار توانای

فرمانروا؛ صاحب عرش. در قرآن دو مرتبه به کار

رفته است.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا

يَصِفُونَ﴾؛ ۲۱/۲۲ پس پاک و منزّه است

پروردگار توانای فرمانروا، از چیزی که درباره‌ی

او به وصف درآورند. و نظیر این آیه با

اندک اختلاف در سوره‌ی ۴۳، آیه‌ی ۸۲ آورده

شده است.

گر کند بلبل به الحان در سرا و باد چیست؟

باد اصل او خدای عرش در فرقان کند

[قطران، آندراج]

از آن سید که از فرمان ربّ العرش، پیغمبر

وصی کردش در آن منزل، که منبر بود پالانم

[ناصر خسرو]

کاین خلق خدای را ببینند

بر عرش به روز حشر همگین

[ناصر خسرو]

من آن مرغم که هر شام و سحرگاه

ز بام عرش می‌آید صفیرم

[حافظ]

تو را ز لنگره‌ی عرش می‌زنند صفیر

ندانمت که در این دامگه چه افتاده است

[حافظ]

همنشینی با خدا خواهی اگر در عرش رب

در درون اهل دل جا کن، کمال این است و بس

[حاج میرزا حبیب خراسانی]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه‌ی رب.

❑ ربّ العرش العظیم

خداوند عرش عظیم و پروردگار عرش بزرگ.

پروردگار توانای فرمانروای بزرگ. سه مرتبه در

قرآن آمده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَ هُوَ رَبُّ

الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾؛ ۹/۱۲۹ رسول خدا (ص) فرماید:

یعنی بر او (خدا) توکل می‌کنم؛ و اوست

پروردگار توانای فرمانروای بزرگ.

و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ السَّنِيعِ وَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾؛ ۲۳/۸۶ یعنی: بگو (ای پیامبر!) چه کسی پروردگار آسمان‌های هفتگانه و پروردگار توانای فرمانروای بزرگ است؟ در آیه‌ی بعد می‌فرماید: به زودی خواهند گفت، خداوند است.

و نیز می‌فرماید: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾؛ ۲۷/۲۶ خداوندی که نیست هیچ معبودی جز او، پروردگار توانای فرمانروای بزرگ است.

❖ شواهد

خداوند عرش عظیم، او بود

نگارنده‌ی شوق و بیم، او بود
[ح. م. پرواز]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه‌ی رب.

■ ربُّ العرشِ الکَرِیم

پروردگار توانای فرمانروای سترگ، یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾؛ ۲۳/۱۱۶ نیست معبودی جز او (خدا)، که پروردگار توانای فرمانروای سترگ است.

■ رَبُّ الْعِزَّةِ

پروردگار عزّت و سرافرازی (ناظم‌الاطباء).
[اسم خاص] نام خدای تعالی. [دمخدا]

□

خداوند توانایی و برتری.

□

در قرآن یک مرتبه آمده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾؛ ۳۷/۱۸۰ پاک و منزّه است پروردگار تو، آن پروردگار توانایی که بسیار از چیزهایی که درباره‌ی او به وصف در می‌آورند.

❖ شواهد

- یا مَنْ تَعَزَّزَ بِقُدْرَتِهِ: ای آن که به قدرت خود عزیز و پیروز شد!
[جوشن کبیر، بند ۸۲]
و شب چهارم فرمان ربّ العزّة در رسد: از همانجا که فرو رفتی، بر آی!

[تقصص الانبیاء، ص ۱۵]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه‌ی رب.

■ رَبُّ غَفُور

پروردگار همیشه آمرزنده، یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَ رَبُّ غَفُورٍ﴾؛ ۳۴/۱۵ (مسکن شما) شهری نیکوست؛ پروردگار (شما هم) همیشه آمرزنده.

در تفسیر ابن ابی حاتم از علی بن رباح نقل گردیده که می‌گوید: «فروة بن مسیک الغطفانی به رسول خدا وارد شد و گفت: یا نبی الله! سبأ قومی بودند که در جاهلیت دارای عزّت و شوکت می‌بودند؛ و اکنون می‌ترسم که از دین اسلام برگردند و مرتد شوند. آیا اجازه

می‌فرمایید با آنها به مقاتله و نبرد بپردازم؟ پیامبر در جواب فرمود: درباره‌ی آنها هنوز مأموریتی ندارم، و دستوری راجع به آنان به من نرسیده است. سپس این آیه نازل گردید.»

■ رَبِّ الْفَلَقِ

پروردگار شکافنده‌ی صبح؛ خدا؛ پروردگار. چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ: ۱۱۳/۱﴾ بگو: (ای پیامبر!) پناه می‌برم به پروردگار فروزنده‌ی بامدادان، از بدی آنچه که آفریده است. (البته همه‌ی مخلوقات بدی ندارند، بلکه بعضی از مخلوقاتند که ایجاد بدی می‌نمایند.)

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «گویند، دختران لبید بن اعصم یهودی سحر و جادو می‌کردند؛ و آن را در یازده گره می‌بستند. سپس این دو سوره نازل گردید، و این دو سوره را رسول خدا(ص) به حسنین(ع) تعویذ می‌فرمود.»

طبرسی صاحب مجمع البیان موضوع جادوگری دختران لبید را برای رسول خدا(ص) و بیمار شدن پیامبر را از اثر آن جادو و نیز بیرون آورده شدن جادوی مزبور به توسط علی و زبیر از ته چاه، آن هم به دستور پیامبر که عده‌یی از مفسرین خاصه و عامه آن را متذکر شده‌اند، به کلی تکذیب می‌نماید، و چنین استدلال کند و می‌گوید: «وقتی که در قرآن طیّ آیه‌ی ﴿وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا﴾ یعنی: ستمکاران گفتند که پیروی نمی‌کنند جز مرد

سحرزده شده را. شخص سحر زده شده و یا کسی که تحت تأثیر ابتلائات جادو و سحر قرار بگیرد، مورد مذمت واقع بشود، چه گونه بتوانیم باور کنیم که پیامبر اسلام تحت تأثیر جادو قرار گیرد، و در نتیجه بیمار شود؟ بنابراین چنین گفتاری نمی‌تواند درست باشد. البته نظریه‌ی صاحب مجمع البیان بسیار درست و منطقیست؛ و شیخ طوسی هم که نقل نموده، به عنوان (گویند) آورده است، نه اینکه خود معتقد به آن باشد.

بیهقی از علمای عامه در کتاب دلائل النبوة، و نیز ابونعیم یکی دیگر از علمای عامه در کتاب الدلائل از ربیع بن انس، و او از انس بن مالک موضوع سحر و جادو را درباره‌ی پیامبر روایت کرده‌اند. چنان‌که گفته شده، این قبیل احادیث و اخبار، خواه از ناحیه‌ی خاصه و خواه از ناحیه‌ی عامه منقول و حکایت شود، چون برخلاف آیات قرآن است، نمی‌تواند مورد قبول قرار گیرد.

❖ شواهد

- قل أعوذ بربّ الفلق...

[قرآن کریم، سوره فلق، آیه ۱]

- بگو پناه می‌گیرم به پروردگار شکافنده‌ی

صبح. [تفسیر ابوالفتح رازی، جلد ۱۰، ص ۳۹۵]

- پروردگار و خالق پگاه؛ خالق سپیده‌دمان؛

پروردگار فروزنده‌ی بامدادان. در قرآن یک

مرتبه آمده است.

مرده باید بود پیش حکم حق

تا بیاید رحمت از ربّ الفلق

[مولوی]

چون که پزید از دهانش حمد حق

مرغ جنت ساختش ربّ الفلق

[مثنوی مولوی، دفتر سوم]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۴، تحت کلمه الفلق.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

□ ربّ کلّ شیء

پروردگار و خالق همه چیز و هر چیز. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ أَغْنَى اللَّهُ أَبْنِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ﴾؛ ۶/۱۶۴ بگو: (ای پیامبر!) آیا من غیر خدا را به ربوبیت و پروردگاری برگزینم؟ در صورتی که او (خدا) است که پروردگار هر چیز و همه چیز است.

◆ شواهد

- يَا مَنْ هُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او پروردگار هر چیز است! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

□ ربّ موسی و هارون

پروردگار موسی و هارون. دو مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ﴾؛ ۲۶/۴۸ و ۷/۱۲۲ خداوند، پروردگار موسی

و هارون (که دو پیامبرند) می باشد.

فرعون گفت: آن، من خوانند ربّ العالمین. میر جاودان گفتند: نی! آن ربّ العالمین تو نیستی، که آن ربّ العالمین، خداوند موسی و هارون است، نه تویی. [تفسیر قرآن عظیم، به نقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۷۸]

□ ربّ النَّاسِ

پروردگار مردمان. یک مرتبه در قرآن آمده است. ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾؛ یعنی: بگو ای محمد(ص)! پناه می برم به پروردگار مردمان. [تفسیر ابوالفتح رازی، ج ۱۰، ص ۳۹۷] چنان که می فرماید: ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾؛ ۱۱۴/۱ بگو: (ای پیامبر!) پناه می برم به پروردگار مردم، از بدی و سوسه های شیطان.

◆ شواهد

- أَنْتَ رَبُّ الْفَلَقِ وَأَنْتَ رَبُّ النَّاسِ

[بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۱۷۶، س ۲۲]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۷۹۲۹، تحت کلمه ربّ.

□ ربّ هارون و موسی

پروردگار هارون و موسی. یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿رَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى﴾؛ ۲۰/۷۰ پروردگار هارون و موسی (که دو پیامبرند) می باشد.

□ ربّ هذه البلدة

پروردگار این شهر (مکه). یک مرتبه در قرآن آمده است.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّمَا أُبْرِئُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَٰذِهِ
الْبَلَدَةِ الَّتِي حَرَّمَهَا﴾ ۲۷/۹۱ ﴿هُمَانَا مَأْمُور
گردیدم من (محمد)، که پرستش کنم پروردگار
این شهر (مکه معظمه) را، که بیت الحرامش
نامند، و احترام آن را واجب فرمود.

■ رَبِّ هَٰذَا الْبَيْتِ

پروردگار این خانه (کعبه). در قرآن یک مرتبه
به کار رفته است.

چنان که می فرماید: ﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَٰذَا الْبَيْتِ؛
۱۰۶/۳﴾ یعنی: پس باید که پرستش کنند
پروردگار این خانه (کعبه) را.

■ پروردگار

❖ شواهد

- بگو یا محمد! پناه می برم به پروردگار آدمیان.
[ترجمه تفسیر طبری، آیه ۱ ناس، نسخه اباصوفیا]
- بگو ای محمد! که پناه می برم به پروردگار
صبح، از بدی آنچه بیافرید...

[آیه ۱ و ۲ ترجمه تفسیر طبری، نسخه اباصوفیا]
- سُبْحَانَكَ يَا لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْغَوْثُ الْغَوْثُ خَلَّصْنَا
مِنَ النَّارِ يَا رَبِّ: پاکیزه یی تو ای آن که نیست
معبودی جز تو. پناه بده! پناه بده! رهایی بخش
ما را از آتش، ای پروردگار! [جوشن کبیر، بند ۱]
- يَا رَبِّ الْبَلَدِ الْحَرَامِ: ای پروردگار محترم!

[جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا رَبِّ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ: ای پروردگار شب و روز!
[جوشن کبیر، بند ۵۴]
- يَا مَنْ جَعَلَ لِكُلِّ شَيْءٍ أَمْدًا: ای آن که برای هر

چیزی مدتی قرار داد! [جوشن کبیر، بند ۸۴]
- يَا رَبِّ الثُّورِ وَالظَّلَامِ: ای پروردگار روشنی
و تاریکی ها! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا رَبِّ الزُّكْنِ وَالْمَقَامِ: ای پروردگار رکن
و مقام! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا رَبِّ الصَّدِيقِينَ وَالْأَخْيَارِ: ای پروردگار
راست کرداران و پسندیدگان!

[جوشن کبیر، بند ۵۴]
- يَا رَبِّ الْحُبُوبِ وَالْيَسَارِ: ای پروردگار دانه ها
و میوه ها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- يَا رَبِّ التَّجِجَةِ وَالسَّلَامِ: ای پروردگار خوشامد و
سلام! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا رَبِّ الصَّغَارِ وَالْكِبَارِ: ای پروردگار خردان
و کلان ها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- يَا رَبِّ الْبَيْتِ الْحَرَامِ: ای پروردگار خانه گرامی!

[جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا رَبِّ الْحِلِّ وَالْحَرَامِ: ای پروردگار حلال و حرام!
[جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا رَبِّ الْعَالَمِينَ: ای پروردگار جهانیان!

[جوشن کبیر، بند ۷۲]
- يَا رَبِّ الْأَنْهَارِ وَالْأَشْجَارِ: ای پروردگار جوی ها
و درختان! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- يَا رَبِّ الْقُدْرَةِ فِي الْأَنَامِ: ای پروردگار توانایی
در مردم! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- يَا مَنْ هُوَ رَبُّ بِلَا وَزِيرٍ: ای آن که
پروردگار یست که به وزیر نیازی ندارد!

[جوشن کبیر، بند ۷۴]
- يَا رَبِّ النَّبِيِّينَ وَالْأَنْبَارِ: ای پروردگار پیامبران

- و نیکان! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- یا رَبَّ الصَّحَارِی وَالْفِیقَارِ: ای پروردگار بیابان‌ها و دشت‌ها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- یا رَبَّ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ: ای پروردگار بهشت و دوزخ! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- یا رَبَّ الْبَرَارِی وَالْبَحَارِ: ای پروردگار بادیه‌ها و دریاها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- یا رَبَّ الْأَعْلَانِ وَالْأَسْرَارِ: ای پروردگار آشکارها و نهان‌ها! [جوشن کبیر، بند ۵۴]
- یا رَبَّ کُلِّ شَیْءٍ وَصَانِعَهُ: ای پروردگار هر چیزی، و سازنده‌ی آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]
- یا مَنْ هُوَ رَبُّ کُلِّ شَیْءٍ: ای آن‌که او پروردگار هر چیز است! [جوشن کبیر، بند ۱۶]
- یا رَبَّ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ: ای پروردگار مشعرالحرام! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- یا رَبَّ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ: ای پروردگار مسجد گرامی! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- یا رَبَّ الشَّهْرِ الْحَرَامِ: ای پروردگار ماه محترم! [جوشن کبیر، بند ۲۶]
- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا رَبَّنَا: بار خدایا! به درستی که از تو می‌خواهم به حرمت نامت، ای پروردگار!
- یا رَبَّ الْبَيْتِ وَالْحَرَمِ: ای پروردگار کعبه و حرم! [جوشن کبیر، بند ۸۰]
- هرگز بشارت ندیدم تهدیدآمیز، ای مهربان بردبار! ای لطیف و نیک یار! آمدم وادرگاه: خواهی به ناز دار، و خواهی خوار.
- [کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۳۵۸]
- تا وقتی که برسم به پروردگار خود. [بیهقی]
- نصیحت نمود امت را، و جهاد کرد در راه خدا، که او پروردگارش بود.
- [بیهقی، چاپ ادیب، ص ۳۰۸]
- سپاس از جهاندار پروردگار
- کز او است نیک و بد روزگار
- [فردوسی]
- به کوشش مکن هیچ سستی به کار
- به گیتی جز او نیست پروردگار
- [فردوسی]
- بر این است دهقان که پروردگار
- چو بخشود، راحت نماید به کار
- [فردوسی]
- گر دیگران به منظر زیبا نظر کنند
- ما را نظر به قدرت پروردگار اوست
- [غزلیات سعدی]
- هیچ دست آویزم آن ساعت که ساعت در رسد
- نیست الا آنکه بخشایش کند پروردگار
- [غزلیات سعدی]
- الها! قادرا! پروردگارا!
- کریم! منعم! آمرزگارا!
- [غزلیات سعدی]
- گرش ولایت و فرمان و گنج و مال نماند
- بماند رحمت پروردگار غفار
- [مراثی، کلیات سعدی]
- مکن سعدیا! دیده بر دست کس
- که بخشنده پروردگار است و بس
- [باب پنجم، بوستان سعدی]

❖ شواهد

- [کردگار آسمان‌ها و زمین‌ها] «فاطر السموات والارض» کردگار آسمان‌ها و زمین‌ها. «و هو یطعم» و اوست که می‌خواند. «و لا یطعم» و او را نخوراندند. [کشف الاسرار، ج سوم، ص ۳۱۲]

- [کردگار بی‌آلت] «اللّه لطیفٌ بعباده از روی اشارت می‌گوید: آفریدگار بی‌علت منم؛ کردگاری بی‌آلت منم؛ قهاری بی‌حیلت منم؛ غفار بی‌مهلت منم؛ ستار هر زلت منم. بیافرینم، تا قدرت بینی؛ دوزخ بنمایم، تا عقوبت بینی؛ بر صراط نگه دارم، تا عنایت بینی؛ گناهت بیامرمزم، تا فضل و رحمت بینی؛ به جنت رسانم، تا کرامت بینی؛ بر تخت نشانم، تا عزت بینی؛ شراب دهم، تا لذت بینی؛ سلام کنم، تا تحیت بینی؛ جلال جلال بردارم، تا لقا و رؤیت بینی.

[کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۲۶۵]

- قوله تعالی: «و سارعوا» خداوند بزرگوار جلیل و جبار، کریم و غفار، کردگار نامدار، حکیم راست‌دان، علیم پاک‌سدان، مهربان کاردار...

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲۸۱]

- ... بندگان من! مرا پرستید، و مرا خوانید، و مرا دانید، که آفریدگار منم، کردگار نامدار، بنده‌نواز آمرزگار، منم...

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۱۱۲]

- «و هو الَّذی انشأکم من نفس واحدة» معنی انشاء، آفریدن است به ابتدا، بی‌سببی که آن را واجب کند، و بی‌مثال و بی‌عیاری که به وی استعانت کند، و این جز وصف کردگار قدیم

عجب داری از لطف پروردگار

که باشد گنهکاری امیدوار

[باب دهم، بوستان سعدی]

اوّل دفتر به نام ایزد دانا

صانع پروردگار حقّ توانا

[غزلیات سعدی]

پروردگار خلق، خدایی به کس نداد

تا همچو کعبه روی بمالند بر درش

[قطعات، سعدی]

سهو و خطای بنده گرش هست اعتبار

معنی لطف و رحمت پروردگار چیست؟

[حافظ]

چو فرزند سام نریمان ز بند

بنالد به پروردگار بلند

[فردوسی]

برابر فارسی رَبّ.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی اله.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی الله.

[فرهنگنامه قرآنی]

■ کردگار

کردگار (اسم خاص) نام خدای تعالی (صحاح الفرس). نامی از نام‌های خدای تعالی (برهان). آفریننده؛ خالق؛ جهان‌آفرین؛ صانع؛ آفریدگار؛ پروردگار.

[دمخدا]

□

مرکب از: کرد (ریشه‌ی ماضی) از مصدر کردن (در بعضی لهجه‌های ایران، کردن و مشتقات آن، به کسر اول آمده، چون کردار) + گار (پسوند مبالغه) به معنی بسیارکننده و فعال.

[از حاشیه برهان مصحح دکتر معین]

و توانای حکیم نیست، که همه را به غیرى حاجت است، تا به وی استعانت کند، او را جل جلاله به کس نیاز نیست، و حاجت به استعانت نیست.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۳۳]
- قوله تعالى «و یوم نحشرهم جميعاً» الآية. کردگار قدیم؛ جبار نامدار عظیم. جلّ جلاله و عظیم شأنه خبر می‌دهد از هیبت و سیاست روز رستاخیز.
[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۹۰]
- آسمان و زمین را جز او کردگار نه.

[کشف الاسرار، میبدی]
- عزیز، آن کس که کردگار جهان کند عزیزش، بی سیر کوکب سیار.
[ابوالفضل بیهقی]
- به نام یزدان دادار هرمزد رایومند، خورهمند (فرهمند) هروسپ آگاه (از همه چیز آگاه) کردگار خداوندان، خداوند پادشاه...
[پازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

خدای را نستودم که کردگار من است
زبانم از غزل و مدح بندگانش بسود
[رودکی]

کار از این و آن نگرند نیک
کارها نیک کردگار کند
[خاقانی]

چون تو در علم خود زبون باشی
عارف کردگار چون باشی؟
[سنایی]

برگ درختان سبز در نظر هوشیار
هر ورقش دقت‌ریست معرفت کردگار
[سعدی]

هر که را کردگار کرد عزیز
نتواند کسی که خوار کند
[عمادی شهریار]

کردگار! به جان پاک رسول
به علّ و حسین و سبط بتول
به مقیمان خانقاه وفا
به امینان مأمن «هل أتی»
که دلّ ما ز غیر خود بستان

ز هوای هوای خود بَرّهان
[تحریمه القلم، سنایی]
همی گویم خدایا! کردگار!

بزرگا! کامگار! بردبار!
[ویس و رامین]
بیچاره آدمی چه تواند به سعی و رنج

چون هر چه بود و نیست، به قضا کردگار کرد
[قصاید فارسی سعدی]
وه که گر من باز بینم روی یار خویش را

تا قیامت شکر گویم کردگار خویش را
[غزلیات سعدی]
شنید این سخن عارفی هوشیار

بنالید کای قادر کردگار!
[باب نهم بوستان سعدی]
سروش آمد از کردگار جلیل

به هیبت ملامت‌کنان کای خلیل!
[باب دوم بوستان سعدی]
که بخشایش آزد بر امیدوار

به اتمید بخشایش کردگار
[باب اول بوستان سعدی]

همینت بس از کردگار مجید	به پاسخ نوشت آفرینِ مهان
که توفیق خیرت بود بر مزید	ز من بنده بر کردگار جهان
[دیباچه‌ی بوستان سعدی]	[فردوسی، شاهنامه]
نشاید پاره کردنِ جامه و روی	نکشتم که فرزند بد در نهان
که مردم تحت امر کردگارانند	بترسیدم از کردگار جهان
[مراثی سعدی، ص ۷۴۸]	[فردوسی]
کام درویشان و مسکینان بده	چو کردگار جهان وضع روزگار نهاد
تا همه کازت برآزد کردگار	اساس کار بر ارکان پایدار نهاد
[نصاید فارسی سعدی، ص ۷۰۶]	[هندوشاه نخجوانی]
برگ درختان سبز پیش خداوند هوش	ز لشکر بشد تا به جای نماز
هر ورقش دفترست معرفت کردگار	ابا کردگار جهان گفت راز
[غزلیات سعدی]	[فردوسی]
زاهد، شراب کوثر و حافظ، پیاله خواست	سادس ماه ربیع‌الآخر اندر نیم روز
تا در میانه خواسته‌ی کردگار چیست	روز آدینه به حکم کردگار ذوالمنن
[حافظ]	[حافظ]
حمد بنی‌حد، کردگار احد	گر از بخشش کردگار سپهر
صمد لم یلد و لم یولد	مرا زندگی ماند و تازه چهر
[عشاق‌نامه عراقی]	بمانم به گیتی یکی داستان
که مرا داد رازدار خدای	ازین نامه‌ی نامور باستان
حاجب کردگار بنده‌نواز	[فردوسی]
[ناصر خسرو]	جمله بر خود حرام کرده بُدی
همیشه قاعده‌ی مُلک کردگار جلیل	هر چه مادونِ کردگار عظیم
ممهّد است به شمشیر شهریار اصیل	[ناصر خسرو]
[عبدالواسع جلی]	که شناسد که چیست از عالم
به پوزش مگر کردگار جهان	غرض کردگارِ فردِ غفور
به من بر ببخشاید اندر زمان	[ناصر خسرو]
[فردوسی]	هر چه بر ما رسد ز نیک و ز بد
	باشد از حکم کردگار قدیم
	[ابوالفضل بیهقی، ص ۳۸۸، چاپ ادیب]

خیر و شر خود، ز من بین، نفع و ضرر را هم ز من

زان قبل که کردگار گنبد گردان منم

؟ [تفسیر سوره یوسف]

بندیش که کردگار گیتی

از بهر چه آوریدت ایدر

[ناصر خسرو]

همینت بس از کردگار مجید

که توفیق خیرت بود بی‌مزید

[بوستان]

آفریننده‌ی خزاینِ جود

مُبدع جود و کردگارِ وجود

[نظامی]

حمد بر کردگار یکتا باد

که مرا شوق درس خواندن داد

[ایرج میرزا]

برابر فارسی زب.

[فرهنگنامه قرآنی]

□ کردگار

خدا، ایزد، کردگار (دهخدا).

◆ شواهد

نخست آفرین کرد بر کردگر

کز و دید نیرو و بخت و هنر

[افردوسی]

□ گرگر

(اسم) گرگر یکی از نام‌های خدای تعالی

است جلّ و جلاله. (برهان) نام خدای تعالی

است. (انجمن آرای ناصری)، (آنندراج)

به لفظ پهلوی، نام باری تعالی است.

کامگر. (صحاح الفرس)

نمی‌دانم معنی گرگر چیست، ولی از استعمال

دقیقی پیداست که، از اسماء صفات است، نه

ذات. گمان می‌کنم که کاف اول تازی، و دومی

پارسی باشد از کر، به معنی توان و قدرت، و کر

به معنی مالک و دارا؛ و معنی مجموع قدیر

و قادر و توانا می‌باشد. [دهخدا]

صورت مصحف گرگر و گروگر است.

[حاشیه برهان]

◆ شواهد

چو بیچاره گشتند و فریاد جُستند

بر ایشان ببخشد یزدان گرگر

[دقیقی]

بی‌رنج به کام دل رسیده

از یاری بخت و عون گرگر

[مسمود سعد]

□ کرگر

(اسم) کرگر نام حضرت احدیت جلّ جلاله،

و معنی ترکیبی آن، خداوند توانایی

و قدرت است. [دهخدا]

رجوع کنید به: کرکر.

□ کرورکر

کرورکر [کَ لَکَ] (اسم) کرکر؛ گرگر؛ گروگر.

[حاشیه برهان دکتر معین]

□

یکی از نام‌های خدای تعالی است جلّ جلاله.

(برهان)، (آنندراج) از جمله نام‌های الله

است جلّ و جلاله. (حاشیه فرهنگ اسدی)
 کرکر، نامی از نام‌های باری تعالی است.
 (صحاح الفرس)

❖ شواهد

تو پنداری که یزدان کروکر

جهانی نو برآورده است دیگر

[عنصری]

گر این کار بدهد کروکر تو را

ز شاهی مرا نام و دیگر تو را

[اسدی]

که در ایام جد جد تو را

کرد روزی کروکر داور

[سمود سعد]

رجوع کنید به: گروگر، کرکر و گرگر.

❖ کروگر

کروگر [کَگ] (اسم) نامی از نام‌های خدا.
 (دهخدا) کروکر؛ گروگر.

❖ شواهد

فرزند تو امروز بود جاهل و عاصی

فردات چه فریاد رسد نزد کروگر؟

رجوع کنید به: کروکر، کرگر و گروگر.

[ناصر خسرو]

❖ خدیوند [= خداوند]

برابر فارسی رُب. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ آسمانگر

(صفت مرکب) صانع آسمان؛ آفریننده‌ی

سپهر؛ خالق سماء. [لغتنامه دهخدا]

❖ شواهد

همی دانم که این جور است، لیکن

ندانم ز آسمان یا ز آسمانگر

[ناصر خسرو، دیوان، ص ۱۸۱]

با مکان آفرین مکان چه کند

آسمانگر بر آسمان چه کند

[سنایی، حدیقه، ص ۶۵]

❖ آهورا

ری ← مرز

❖ آهورامزدا

اورمزد؛ یزدان؛ رُب اعلی؛ رب الارباب (فاعل

خیر)، مقابل آهرمن (فاعل شر، دیو). و هفت

فرشته یا امشاسپند و سایط فیض او به دیگر

مخلوق می‌باشند. [لغتنامه دهخدا]

❖ اُرمزد

اُرمزد؛ اسم الله تعالی.

[بحار الانوار ج ۵۹ ص ۱۰۷ س ۶]

معنی نبوت هم می‌باشد. رَحْمَ یَرْحُمُ از باب شَرَفْ یَشْرَفُ به مصادر رَحْمًا و رَحْمًا و رَحَامَةً. چنان که می‌گویند: رَحِمَتِ المرأةَ. یعنی، بیمار شد رَحِم و زهدان زن بعد از زاییدن، و منجر به مرگ وی گردید. چنین زنی را رَحُوم و رَحِمَةٌ و رَحْمَاء گویند. رحمت نیز به معنی رَقَتْ و دلسوزیست، که مقتضی احسان و نیکویی کردن به شخص مرحوم می‌شود.

● سخنی چند درباره‌ی رحمان و رحیم

رحمان و رحیم که بخشاینده است، مشتق از رحمت است. و رحمان به خداوند اختصاص داشته، و جایز نیست که دیگران آن را به عنوان اسم بر خود گذارند. خداوند رحمان الدنیا

روزی‌دهنده‌ی مخلوقات؛ بخشایشگر؛ فراخ‌بخشایش. از اسماء و صفات است. پنجاه و شش مرتبه در قرآن آمده است.

[المعجم المفهرس]

□

دکتر محقق پنجاه و هفت مرتبه ذکر کرده‌اند.

[اسماء و صفات الهی در قرآن]

□

این اسم و صفت، صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی مجزّد رَحِمَ یَرْحَمُ از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به مصادر رحمة و مرحمة و رُحْمًا و رُحْمًا به معنی دلسوزی نمودن، مهربانی کردن، لطف کردن، آمرزیدن و بخشودن است؛ و نیز رحمت به

و رحیم الآخره است، زیرا احسان او در دنیا نسبت به مؤمن و کافر عمومیت دارد، ولی در آخرت اختصاص به مؤمن دارد. امام صادق (ع) می‌فرماید: «رحمان اسم خاص است برای صفت عامه، و رحیم اسم عام است برای صفت خاصه؛ در رحمان از لحاظ معنی مبالغه‌یست که در رحیم نیست.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «از امیرالمؤمنین روایت شده که می‌فرمود: رحمان کسیست که رحم کند به بسط دادن رزق بر ما. در روایتی چنین آمده که: رحمان یعنی خدایی که با عطف خود به خلق روزی دهد، و مواد رزق را از آنها قطع ننماید، اگر چه آنان اطاعت از او را قطع نمایند. و رحیم یعنی خدایی که عطف توجه بر ما دارد در دین ما و دنیای ما و آخرت ما، و اعمال دین را بر ما تخفیف داه و سهل و آسان نموده است که به ما ترحم فرماید به تمییز دادن ما دشمنان ما را.»

و اما عمومیت صفت در رحمان و خصوصیت صفت در رحیم، کلمات عرفای الهیون است که می‌گویند، رحمان اسم از برای حق تعالی است به اعتبار جمعیت اسمائیت که در حضرت الهیت است، که وجود از آن فائز گردد، و نیز آنچه تابع وجود است از کمالات بر جمیع ممکنات؛ ولی رحیم اسم است از برای او به اعتبار فیض کمالات معنوی بر اهل ایمان، همانند معرفت توحید.

فخر رازی می‌گوید: «عمر بن عبدالعزیز روزی به مصلّا برای نماز رفت وقتی نمازش تمام شد، گفت: اللهم ارحمني! یعنی: خدایا! به من رحم کن؛ زیرا خودت در قرآن فرمودی: ﴿إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ ۷/۵۶ یعنی: رحمت خدا نزدیک به محسنین و نیکوکاران است. و اگر از محسنین نباشم، لا اقل از روزه‌داران و صائمین هستم؛ زیرا خودت فرمودی: ﴿وَالصَّائِمِينَ وَالصَّالَاتِ اعِدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَاجْراً عَظِیماً﴾ ۳۳/۲۵ یعنی: مردان و زنان روزه‌دار را خداوند از برای آنها آمرزش و پاداش بزرگ آماده کرده است. و اگر هم از روزه‌داران نباشم، ان شاء الله از مؤمنین خواهم بود؛ زیرا خودت در قرآن فرمودی: ﴿وَكَانَ الْمُؤْمِنُونَ رَحِیماً﴾ ۳۳/۴۳ یعنی: خداوند نسبت به مؤمنین، رحیم و دلسوز و مهربان است. و اگر مستوجب این صفت هم نباشم، لا اقل شئی از اشیا و چیزی از موجودات می‌باشم؛ زیرا خودت فرمودی: ﴿وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَیْءٍ﴾ ۷/۱۵۶ یعنی: رحمت من وسیع و گشاده به همه چیز می‌رسد. و اگر این هم نباشم، کسی هستم که به من گرفتاری و مصائب رسیده، و من نسبت به آن مصاب (کسی که چیزی ناگوار به او رسیده باشد) هستم؛ زیرا خودت فرمودی: ﴿الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِیْبَةٌ قَالُوا هَـؤُلَاءِ مِمَّا مَلَكَتْهُمُ رَحْمَةُ اللَّهِ﴾ ۲/۱۵۶ یعنی: کسانی که انواعی از مصیبت به او رسیده باشد... تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَأُولَئِكَ عَلَیْهِمُ صَلَواتٌ مِّن رَّحْمَتِهِ﴾ ۲/۱۵۷ یعنی: بر چنین افرادی

درودهای خدا و رحمت خداوند شامل حال او خواهد بود.

باید دانست که، در میان خلفای بنی امیه که از خلفای جور و ظلم بوده‌اند، دو نفر استثنا بوده، که یکی از آنان عمر بن عبدالعزیز است.

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «خداوند رحمان است به ترویج، رحیم است به تلویح؛ رحمان است به مَبَّار، رحیم است به اَنوار؛ رحمان است به نفع، رحیم است به دفع؛ رحمان است به تجلی، رحیم است به تولی؛ رحمان است به نعمت، رحیم است به عصمت؛ رحمان است به بسط نِعَم عام، رحیم است به کشف کرم خاص؛ رحمان است به تخفیف عبادت، رحیم است به تحقیق حسنی و زیادت،»

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «رحمان آن است که وقتی اراده می‌کند، جنّ و انس او را عبادت می‌نمایند؛ به آنها وجوه عبادات را می‌شناساند و حدود آن را بیان می‌دارد، و نیز شروط آن را. از برای بندگان درک و شعور می‌آفریند، و نیز قوا و جوارح آنها را مخاطبه می‌کند و به تکلیف وامی‌دارد، و بشارت و انذار می‌کند، و خارج از بُنیه‌ی ایشان چیزی را وانمی‌دارد. در اینجاست که حَجَج و دلائل و مقصرین منقطع و بریده است. و اما رحیم، او ثواب‌دهنده بر عمل است؛

و عملی را از عامل آن ضایع نمی‌دارد؛ و سعی کسی را هدر نمی‌دهد، و آنها را به ثواب مضاعف رحمت خود نایل می‌گرداند.

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «مردم در تفسیر رحمان و معنی آن اختلاف کرده‌اند که، آیا مشتق از رحمت است یا نه؟ بعضی می‌گویند مشتق از رحمت نیست، زیرا اگر مشتق می‌بود، به ذکر مرحوم متصل نمی‌گشت؛ بنابراین، جایز می‌شد که گفته شود: الله رحمان بعباده، همچنانی که رحیم بعباده گفته می‌شود؛ و نیز اگر مشتق از رحمت می‌بود، عرب آن را منکر می‌شد، وقتی را که می‌شنیدند، زیرا آنها منکر رحمت خدای خود نبودند. و خداوند می‌فرماید: ﴿وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنْسَجِدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا﴾ ۲۵/۶۰ یعنی: وقتی به آن کافران گفته شود که رحمان را سجده کنید، می‌گویند خدای رحمان کیست؟ آیا ما سجده کنیم به چیزی که تو ما را امر می‌کنی؟ و بر نفرت آنها زیاد شود. و برخی پنداشته‌اند که رحمان لغت عبرانیست؛ ولی جمهور مردم معتقدند که از رحمت مشتق است، آن هم بنا بر مبالغه؛ و معنی آن، ذوالرَحْمَة است، یعنی: دارای رحمت، به آن اندازه که نظیری برای او نیست در رحمت. به همین علت، تثنیه و جمع بسته نمی‌شود. و بنای رحمان، فَعْلان است، آن هم بنا بر مبالغه؛ همچنانی که به شدت امتلاء و پُری، مَلان می‌گویند، و به شدت شبع

و سیری، شعبان،»

حدیثی از عبدالرحمن بن عوف نقل شده که گفت: «از رسول خدا (ص) شنیده که خداوند فرموده «أَنَا الرَّحْمَنُ خَلَقْتُ الرَّحْمَ وَ شَقَقْتُ لَهَا اسْمًا مِنْ اسْمِي فَنَ وَصَلَهَا وَصَلَتُهُ وَ مَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ» یعنی: من خدای رحمانم و رحمت را آفریدم، و آن را از اسم خودم مشتق نمودم. هر کس آن را وصل کند، وصل می‌کنم؛ و هر کس آن را قطع کند، قطع می‌کنم.»

و باز خطابی می‌گوید: «رحمان یعنی، ذوالرحمة؛ و آن عمومیت دارد درباره‌ی ارزاق و اسباب معیشت و مصالح مردم، چه کافر باشند و چه مؤمن، چه صالح باشند و چه طالح؛ ولی رحیم مخصوص به مؤمنان است؛ چنان‌که در قرآن می‌فرماید: «وَ كَانِ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» ۳۳/۴۳ یعنی: خداوند نسبت به مؤمنین رحیم است.»

[رحیم] وزن آن، فعلیل و به معنی راحم، و فاعل است. بنای فعلیل آن بر مبالغه است، همانند: عالم و علیم، قادر و قدیر.

از ابن عباس نقل شده که گفت: «رحمان همان رفیق است، و رحیم همان عاطف بر خلق در رزق؛ و آن دو اسم رقیق است، که یکی ازق از دیگر است (رقیق به معنی لطیف است).»

□

باید دانست شمارشی که درباره‌ی رحمان در قرآن کریم آمده، و آن را پنجاه و هفت (۵۷) عدد ذکر نموده‌ایم، با بسم‌الله سوره‌ی حمد که

جزء آیات آن به شمار می‌رود، و با بسم‌الله وارده در آیات سوره‌ی نمل، می‌باشد؛ و اگر رحمان همه بسمله در قرآن را نیز به حساب آوریم، تعداد رحمان صد و شصت و نه (۱۶۹) عدد خواهد بود.

□ این اسم و صفت الهی شش مرتبه با صفت رحیم توأم بوده و بقیه‌ی آن به تنهایی ذکر گردیده است.

چنان‌که می‌فرماید: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» ۱/۱ و ۲۷/۳۰ یعنی: به نام خداوند بزرگ بخشایشگر مهربان. اولی آن جزو آیات سوره‌ی حمد به حساب آمده و سوره‌ی حمد با بسم‌الله دارای هفت آیه است. چنان‌که می‌فرماید: «وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِ وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» ۱۵/۸۷ یعنی: به تو (ای پیامبر!) سبع المثنائی را که سوره‌ی حمد باشد، و دارای هفت آیه است، دادیم؛ با قرآن با عظمت، که آن را هم به تو دادیم. و بسمله دومی طی نامه بیست که سلیمان پیامبر به بلقیس، ملکه‌ی سبا فرستاده بود؛ و در آن از این آیه به عنوان تیمن و تبرک در ابتدای نامه او آورده بود. چنان‌که می‌فرماید: «أَلَمْ نَحْفَظِ الرَّحِيمَ» ۱/۳ یعنی: خداوند بزرگ بخشایشگر مهربان. و نیز می‌فرماید: «وَ إِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» ۲/۱۶۳ یعنی: خدا و معبود شما، یک خدا و یک معبود بیش نیست، که معبودی جز او نمی‌باشد، و بزرگ بخشایشگر و مهربان است. و نیز می‌فرماید: «تَنْزِيلُ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

۴۱/۲ یعنی: این قرآن مجید، تنزیل و فرستاده‌یست از جانب خدای بزرگ بخشایشگر مهربان. و نیز می‌فرماید: «عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ؛ ۵۹/۲۲» در ابتدای آن می‌فرماید: اوست خداوندی که نیست معبودی جز او، که دانای به امور پنهانی و آشکار است؛ و اوست بزرگ بخشایشگر مهربان.

● ذکر این اسم و صفت به تنهایی

□ خدای رحمان است که قرآن را یاد داده و انسان را آفریده.

چنان‌که می‌فرماید: «الرَّحْمَنُ، عَلَّمَ الْقُرْآنَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ، عَلَّمَهُ الْبَيَانَ؛ ۵۵/۱» خدای بزرگ بخشایشگر است، که یاد داده است قرآن را و آفریده است انسان را، و یاد داده است به او نطق و بیان را.

مبیدی صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «عَلَّتْ نَزُولَ این سوره چنین بوده که، قریش نام رحمان را کم شنیده بودند. چون آیه‌ی شصت (۶۰) سوره‌ی فرقان: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ» بر پیامبر نازل گردید، قریش گفتند: مَا الرَّحْمَنُ؟ یعنی: این رحمان کیست و چیست؟ خداوند در مقابل این گفتار، سوره‌ی الرَّحْمَن را نازل فرمود.»

صاحب تفسیر البرهان از محمد بن العباس بعد از چهار واسطه از امام صادق (ع) نقل می‌نماید که فرمود: «سوره‌ی الرَّحْمَن از اول تا به آخر آن درباره‌ی ما نازل شده است.»

□ توکل ما بر رحمان است. چنان‌که می‌فرماید: «قُلْ هُوَ الرَّحْمَنُ أَمَنَّا بِهِ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا؛ ۶۷/۲۹» بگو: (ای پیامبر!) اوست خدای بزرگ بخشایشگر، که به او ایمان آورده‌ایم و بر او توکل می‌کنیم.

□ پرورنده‌ی آسمان‌ها و زمین، خدای رحمان است.

چنان‌که می‌فرماید: «رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ؛ ۷۸/۳۷» پرورنده و پروردگار آسمان‌ها و زمین، همان خدای بزرگ بخشایشگر است.

□ یاری‌دهنده‌ی جز رحمان نیست. چنان‌که می‌فرماید: «أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدُ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ؛ ۶۷/۲۰» آیا آن که سپاه و مددکار شما باشد، و همه‌گونه شما را یاری دهد، جز خدای بزرگ بخشایشگر چه کسی خواهد بود؟

□ پروردگار ما رحمان است. چنان‌که می‌فرماید: «وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ؛ ۲۱/۱۱۲» یعنی: پروردگار ما همان خدای بزرگ بخشایشگر است، که کمک و یاری از اوست؛ (و بزرگتر از آن است) بر چیزهایی که درباره‌ی او توصیف می‌نمایند.

□ خدای رحمان در شب و روز محافظ شماست. چنان‌که می‌فرماید: «قُلْ مَنْ يَكْلَأُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ؛ ۲۱/۴۲» (ای پیامبر!) بگو که کیست جز خدای رحمان، که شما را شب و روز محافظت می‌کند؛ یا شما را از عذاب خدای

رحمان نگیبانی تواند کرد؟

□ خدای رحمان بر عرش مستولی است.

چنان که می فرماید: ﴿الْزَّحْفَنُ عَلَى الْعَرْشِ اَشْتَوَى﴾؛ ۲۰/۵ خدای رحمان (بزرگ بخشایشگر) بر عرش عالم وجود، به علم و قدرت خود مستولی و محیط است.

و نیز می فرماید: ﴿ثُمَّ اَشْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ الْزَّحْفَنُ﴾؛ ۲۵/۵۹ در ابتدای آیه فرماید آن خدایی که آفرید آسمان ها و زمین، و آنچه را که در میان آن دو می باشد در شش روز، سپس استیلای بر عرش پیدا کرد، همان بزرگ بخشایشگر است.

□ پیامبران چون آیات رحمان را بشنوند، سجده کنند.

چنان که می فرماید: ﴿اِذَا تُتْلٰی عَلَيْهِمْ اٰیٰتُ الْزَّحْفَنِ خَرُّوْا سُجَّدًا وَ بُكۡیًا﴾؛ ۱۹/۵۸ در ابتدای این آیه و آیات قبل آن، خداوند نام پیامبرانی را به میان آورد، سپس فرمود: هر وقت که آیات رحمانی را بشنوند، با حالت گریه به سجده درافتند.

□ اسامی (الله) و (الرحمن)، از اسمای حسنیای خداوند است.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ اَدْعُوا اللهَ اَوْ اَدْعُوا الزَّحْفَنَ اَيَّٰ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی﴾؛ ۱۷/۱۱۰ بگو: (ای پیامبر!) خدا را به نام الله بخوانید، یا به نام الزحفن؛ و (بدانید) که اسماء الحسنی از برای خداوند است (با این دو اسم).

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «مشرکین مگه گاهی نام خدا را به کلمه ی الله و گاهی به کلمه ی الزحفن از رسول خدا(ص) می شنیدند، و گمان می بردند پیامبر دو خدا را یاد می برد؛ تا جایی که می گفتند رحمان اسم مردیست در یمامه. سپس این آیه نازل گردید.» از ابن عباس روایت شده که: «پیامبر وقتی به نماز می ایستاد، قرائت آن را به صدای بلند می خواند. مشرکین می شنیدند، و او را شعات می کردند و اذیت می نمودند. سپس این قسمت از آیه: ﴿وَلَا تُجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُ بِهَا﴾ نازل شد، و خداوند طی نزول این آیه، پیامبر را به بلند نخواندن نماز دستور فرمود.» این موضوع در اوایل اسلام در مگه بوده است؛ چنان که سعید بن جبیر هم روایت کرده است. عکرمه و حسن بصری می گویند که: «رسول خدا(ص) در مگه نماز را بلند می خوانده است؛ سپس دستور اخفای آن داده شد.»

□ خداوند رحمان جسم نیست تا دارای فرزند باشد.

چنان که می فرماید: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الزَّحْفَنُ وَلَدًا﴾؛ ۱۹/۸۸ یعنی: کافران گفتند خدای بزرگ بخشایشگر برای خود فرزند گرفته است.

و نیز می فرماید: ﴿اِنَّ دَعْوَی لِّلزَّحْفَنِ وَلَدًا﴾؛ ۱۹/۹۱، ﴿وَمَا یَنْتَبِیْی لِّلزَّحْفَنِ اَنْ یَّتَّخِذَ وَلَدًا﴾؛ ۱۹/۹۲ آنها (کافران) از برای خدای بزرگ بخشایشگر ادعای داشتن فرزند نمودند؛ در صورتی که هرگز سزاوار نخواهد بود که خدای

رحمان دارای فرزند باشد.

نظیر آیه‌ی ۱۹/۸۸ با اندک اختلاف، در سوره‌ی

۲۱، آیه‌ی ۲۶ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنْ كَانَ لِلرُّحْنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ

الْعَالِدِينَ﴾؛ بگو (ای پیامبر!) اگر برای

خدای بزرگ بخشایشگر فرزندی بود، من

نخستین کسی بودم که او را ببرستم.

□ خدای رحمان و روز قیامت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ لَنُرْغِزَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أُمَّةً

أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا﴾؛ یعنی: سپس هر

کس را که سرکش بر فرمان خدای بخشایشگر

بیشتر بوده است. یک یک را از هر فرقه بیرون

آریم (تا به دوزخ در افکنیم).

و نیز می‌فرماید: ﴿وَوُضِعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرُّحْمَنِ فَلَا

تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا﴾؛ در ابتدای آیه

می‌فرماید: خلاق همه از پی کسی که آنها را به

راه مستقیم عرصه‌ی قیامت دعوت کند (یعنی

اسرافیل)، به ناچار خواهند رفت و صداها نزد

خدای بزرگ بخشایشگر خاشع و خاموش گردد،

و از هیچ کس جز زیر لب و آهسته صدایی

نخواهی شنید.

و نیز می‌فرماید: ﴿الْمَلِكُ يَوْمَئِذٍ الْخَقُّ لِلرُّحْمَنِ﴾؛

۲۵/۲۶ ﴿فرمانروایی به حق در آن روز (قیامت)

مخصوص خدای رحمان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ

الرَّسُولُ﴾؛ ۳۶/۵۲ ﴿در ابتدای آیه می‌فرماید:

(کسانی که از قبر بیرون آیند) می‌گویند: وای بر

ما! چه کسی ما را از خوابگاه مرگ برانگیخته؟

این همان وعده‌ی خدای بزرگ بخشایشگر

و صدقِ گفتارِ رسولان است.

□ در روز قیامت، شفاعت جز از خدای رحمان

نیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَا يَكُونُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ

أُتِيَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾؛ ۱۹/۸۷ ﴿در آن روز

قیامت، هیچ کس مالک شفاعت کردن نباشد،

مگر کسی که از خدای بزرگ بخشایشگر عهد

(نامه‌ی توحید کامل) دریافت کرده باشد.

و نیز می‌فرماید: ﴿يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ

أُذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ﴾؛ ۲۰/۱۰۹ ﴿در آن روز قیامت،

شفاعتِ هیچ کس سودی ندارد، جز آنکه خدای

بزرگ بخشایشگر به او اجازه‌ی شفاعت داده

و سخنش پسند او گردیده باشد.

□ بندگانِ مخصوصِ خدای رحمان، دارای

خصوصیتی هستند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ

يَتَشَوَّنَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا﴾؛ ۲۵/۶۳ ﴿بندگانِ

مخصوصِ خدای بزرگ بخشایشگر، آنان

هستند که بر روی زمین با تواضع و فروتنی

می‌روند، و هر گاه مردم جاهل به آنها عتاب

و خطاب کنند، با سلامتِ نفس پاسخ می‌دهند.

و نیز پنج خصوصیات بسیار خوب و ارزنده در

آیات بعد برای اینان ذکر فرموده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا تُنذِرُ مَنْ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخِيعَى

الرَّحْمَنِ بِالْفَتْنِ﴾؛ ۳۶/۱۱ ﴿همانا می‌ترسانی

تو (ای پیامبر!) کسی را که پیرو قرآن بوده،

و خدای بزرگ بخشایشگر را در پنهانی و غیب

و خلوت بترسند.

و نیز می‌فرماید: ﴿مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ الْغَيْبَ وَ جَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ﴾ (۵۰/۳۳) (یکی دیگر از خصوصیات بندگان خاص این است که) خدای بزرگ بخشایشگر را در پنهانی و خلوت می‌ترسند، و با قلب خاشع و نالان به درگاه او می‌آیند.

□ اهل ایمان دوست خدای رحمانند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿سَيَجْعَلُ اللَّهُمُّ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾ (۱۹/۹۶) در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام بدهند، به زودی خدای بزرگ بخشایشگر آنها را دوست و محبوب قرار می‌دهد (هم در نظر خالق و هم در نظر خلق).

در البرهان فی تفسیر القرآن از محمد بن العباس بعد از چهار واسطه از ابوالجارود، او از ضحاک، و او از ابن عباس نقل می‌کند که: «این آیه درباره‌ی امام علی مرتضی (ع) نازل گردیده است.» و نیز بعد از دو واسطه، از یعقوب بن جعفر بن سلیمان بن علی بن عبدالله بن عباس او از امام صادق (ع) روایت می‌کند که: «این آیه درباره‌ی علی بن ابیطالب (ع) نازل شده.» و نیز فرمود: «مؤمنی نیست که در دل او دوستی و حبّ علی (ع) نباشد.» در تفسیر علی بن ابراهیم قمی از امام صادق (ع) نقل شده که می‌فرماید: «سبب نزول آیه چنین است: روزی علی مقابل پیامبر نشسته بود. پیامبر فرمود: یا علی! بگو: اللَّهُمَّ اجْعَلْ لِي فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ وُدًّا، یعنی: خدایا! محبت و دوستی مرا در قلوب مؤمنین

قرار بده. سپس این آیه نازل گردید.»

طبرسی در مجمع البیان از قول ابو حمزه‌ی ثمالی در تفسیر خود می‌گوید: «امام باقر (ع) به من خبر داد و فرمود: رسول خدا (ص) به علی (ع) فرمود: بگو: اللَّهُمَّ اجْعَلْ لِي عِنْدَكَ عَهْدًا وَاجْعَلْ لِي فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ وُدًّا. سپس این آیه نازل گردید.» چنان‌که جابر بن عبدالله نیز این حدیث را نقل نموده است.

سید رضی صاحب کتاب الخصائص می‌گوید: «از عبدالله بن عباس مرفوعاً نقل گردیده که گفت: این آیه درباره‌ی امیرالمؤمنین علی (ع) نازل شده است.»

ابن شهر آشوب در کتاب غریب القرآن از عزیزی سجستانی از ابوروق، او از ضحاک و شعبه، او از حکم، او از عکرمه، و نیز اعمش از سعید بن جبیر، و نیز عبدالله بن عمر، و همه راویان مزبور از عبدالله بن عباس نقل می‌نمایند که: «از وی درباره‌ی این آیه سؤال شد، در جواب گفت: این آیه درباره‌ی علی بن ابیطالب (ع) نازل شده؛ زیرا مسلمانی را نخواهید یافت که در دل او محبت و دوستی علی نباشد.»

در کتاب فضائل امیرالمؤمنین از موفق بن احمد که از عامه است از قول ابن عباس می‌گوید که: «این آیه درباره‌ی علی بن ابیطالب نازل شده است.» نیز زید بن علی او از پدران گرامی خود و آنان از علی بن ابیطالب نقل می‌نمایند که فرمود: «مردی مرا ملاقات کرد و گفت: یا اباالحسن! من تو را به خاطر

خداوند دوست دارم. علی می‌گوید: نزد رسول خدا(ص) رفتم. و او را از گفتار آن مرد خبر دادم.

در کتاب المناقب از ابن المغازلی شافعی از علمای عامه، از براء بن عازب نقل می‌کند که می‌گوید: «رسول خدا(ص) به علی(ع) فرمود، بگو: اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ لِيْ فِيْ صَدُوْر الْمُؤْمِنِيْنَ مَوْدَّةً. سپس این آیه درباره‌ی او نازل گردید.» و نیز ابن عباس می‌گوید: «پیامبر دست من و دست علی را گرفت، و چهار رکعت نماز به جای آورد. سپس دست خود را به طرف آسمان بلند کرد و گفت: خدایا! تقاضایی که موسی از تو نمود و گفت: رَبِّ اشرح ليْ صَدْرِيْ، وَ سِّرْ لِيْ اَمْرِيْ، وَاخْلُلْ عَقْدَةً مِنْ لِسَانِيْ، يَقْقُوهَا قَوْلِيْ، وَاَجْعَلْ لِيْ وَزِيْرًا مِنْ اَهْلِيْ، هَارُوْنَ اَخِيْ، اُسْخَذْ بِهٖ اَزْرِيْ؛ طه: ۲۵ تا ۳۱» یعنی: خدایا! به من شرح صدر عطا کن؛ کار مرا آسان گردان، و عقده و گرفتگی را از زبان من بگشای، تا گفتار مرا بفهمند؛ و وزیری از اهل من قرار بده، هارون برادر مرا، و به وسیله‌ی او پشت مرا محکم بگردان. من هم همان تقاضا را از تو دارم، و می‌خواهم که علی را وزیر من قرار دهی. ابن عباس می‌گوید: شنیدم که منادی ندا کرد و گفت: یا احمد! آنچه خواستی، به تو بخشیدیم. سپس پیامبر فرمود: یا اباالحسن! دست خود را به طرف آسمان بلند کن و خدای خود را بخوان؛ و من از خدای خود خواهم خواست که درخواست‌های تو را برآورَد. سپس علی دست‌های خود را به طرف آسمان بلند

کرد و گفت: اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ لِيْ عِنْدَكَ عَهْدًا وَاَجْعَلْ لِيْ عِنْدَكَ وُدًّا. سپس این آیه نازل گردید.

□ همه موجودات فرمانبردار رحمانند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿اِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّا اَتٰی الرَّحْمٰنِيْ عَبْدًا﴾؛ ۱۹/۹۳ هیچ موجودی در آسمان‌ها و زمین نیست، مگر این‌که خدای بخشایشگر را فرمانبردار می‌باشند.

□ ابراهیم پدرش را از خدای رحمان می‌ترساند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يٰٓاَبَتِ لَا تَغْبِرِ الشَّيْطٰنَ اِنَّ الشَّيْطٰنَ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ عَصِيًّا﴾؛ ۱۹/۴۴ ابراهیم پیامبر گوید: ای پدر من! از شیطان پیروی مکن، که همانا شیطان نسبت به خدای بزرگ بخشایشگر، مخالف و عصیان‌گر است.

و نیز می‌فرماید: ﴿يٰٓاَبَتِ اِنِّيْۤ اَخَافُ اَنْ يَّمْسَكَ عَذَابُ مِنَ الرَّحْمٰنِ﴾؛ ۱۹/۴۵ ای پدر! همانا من از این می‌ترسم که از طرف خدای بزرگ بخشایشگر، عذاب و شکنجه‌یی به تو برسد.

□ خدای رحمان و پرهیزکاران. چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِيْنَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا﴾؛ ۱۹/۸۵ روزی را که محشور گردانیم پرهیزکاران و متقین را به سوی خدای بزرگ بخشایشگر.

□ خدای رحمان و هارون پیامبر. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ اِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمٰنُ فَاتَّبِعُوْنِيْ وَاَطِيعُوْا اَمْرِيْ﴾؛ ۲۰/۹۰ هارون نسبت به دوستداران سامری چنین گفت: همانا

پروردگار شما خدای بزرگ بخشایشگر است. بنابراین از من پیروی کنید، و فرمان مرا اطاعت نمایید.

□ خدای رحمان و مریم مادر عیسی.

چنان که می فرماید: ﴿قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتُ تَقِيًّا؛ ۱۹/۱۸﴾ در آیه ی قبل می فرماید: ما (خدا) روح خود را بر او (مریم) مجسم ساختیم. سپس در این آیه می فرماید: مریم گفت: من از تو پناه به خدای بزرگ بخشایشگر می برم، اگر تو پرهیزگاری باشی.

و نیز می فرماید: ﴿فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا؛ ۱۹/۲۶﴾ در ابتدای آیه می فرماید: به مریم ندا رسید که بخور و بیاشام (از رطب و از چشمه)، و چشم خود را به وجود عیسی روشن بدار. سپس می فرماید: ... و هر کس از جنس بشر را که ببینی، بگو: من برای خدای بزرگ بخشایشگر روزه ی سکوت گرفته ام، و با هیچ کس سخن نخواهم گفت.

□ در روز قیامت هیچ کس سخن نگوید، مگر با اجازه ی خدای رحمان.

چنان که می فرماید: ﴿لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا؛ ۷۸/۳۸﴾ روزی که آن فرشته ی بزرگ (روح القدس) و سایر فرشتگان همه در صف قرار گیرند، و هیچ کس سخن نتواند گفت، جز آن کس که خدای بزرگ بخشایشگر اجازه بدهد.

□ خدای رحمان به گمراهان مهلت می دهد.

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ

فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا؛ ۱۹/۷۵﴾ (ای پیامبر!) بگو به امت که، هر کس به راه کفر و ضلالت رفت، خدای بزرگ بخشایشگر به او مهلت و طول عمر و تمکن می دهد، تا آن ساعت که وعده ی عذاب را با چشم خود ببیند.

□ خدای رحمان و کافران و مشرکان.

چنان که می فرماید: ﴿وَهُمْ يُكْفَرُونَ بِالرَّحْمَنِ قُلْ هُوَ رَبِّي؛ ۱۳/۳۰﴾ این چنین ما تو را (ای پیامبر!) فرستادیم به سوی امتی که پیش از این پیامبران و امت ها به جایشان بوده و درگذشتند... تا آنجا که می فرماید: ولی آنان به خدای بزرگ بخشایشگر کافر شدند. بگو که: آن خدای رحمان، پروردگار من است.

در تفسیر مجمع البیان از قول قتاده و مقاتل و ابن جریر نقل گردیده که می گویند: «این آیه درباره ی صلح حدیبیه نازل شده. موقعی که می خواستند درباره ی صلح مزبور چیزی بنویسند، رسول خدا (ص) به علی (ع) فرمود: بنویس بسم الله الرحمن الرحيم. در این میان سهیل بن عمرو و مشرکین گفتند: ما رحمان نمی شناسیم، مگر اینکه می دانیم که اسم مسلیمه ی کذاب، رحمان است. سپس به پیامبر گفتند: بگو بنویسند بِسْمِ اللَّهِ، چنان که اهل جاهلیت می نوشتند. پس از این گفتار، پیامبر به علی گفت: بنویس که این صلح نامه ییست که با آن، محمد رسول خدا صلح کرده است. مشرکین گفتند: اگر در صلح نامه تو را رسول خدا بنویسد که ما با تو به

جنگ و جدال پرداخته‌ایم، روش ما ظلم و ستم قلمداد خواهد شد. بلکه باید بنویسی که این صلح‌نامه بیست که محمد بن عبدالله صلح کرده است. در این میان، اصحاب به پیامبر گفتند: یا رسول الله! اگر چنین است، واگذار ما را، تا با اینان به جنگ بپردازیم. پیامبر فرمود: نه! بگذارید هر چه میل آن‌هاست، نوشته شود. سپس این آیه نازل گردید.

ضَخَاكُ از ابن عباس روایت نموده که: «این آیه درباره‌ی کفار قریش نازل شده. موقعی که رسول خدا گفته بود: اسجدوا للرحمن یعنی به خدای رحمان سجده کنید. آن‌ها گفتند: رحمان چه کیست؟»

و نیز می‌فرماید: ﴿وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ هُمْ كَافِرُونَ﴾؛ ۲۱/۳۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: کافران در هنگام ملاقات با تو، سخت تو را مسخره می‌کنند. تا آنجا که می‌فرماید... و آنان به یادآوری خدای بزرگ بخشایشگر، کافر می‌باشند.

در تفسیر کشف الاسرار میبیدی و تفسیر ابن ابی‌حاتم از سدی و دیگران چنین نقل می‌نمایند که: «روزی رسول خدا(ص) از راهی می‌گذشت، دید ابوجهل و ابوسفیان در مکانی با یکدیگر مشغول سخن گفتن می‌باشند. ابوجهل وقتی پیامبر را دید، از روی مسخره خندید و به ابوسفیان گفت: پیامبر طایفه‌ی عبدمناف می‌آید! ابوسفیان از روی خشم و غضب به ابوجهل گفت:

اگر عبدمناف دارای پیامبری باشند، چه عیبی خواهد داشت؟ رسول خدا(ص) کلام هر دو را می‌شنید. به ابوجهل فرمود: تو از این کار دست برنخواهی داشت، تا اینکه چیزی را که باید بر سر تو آید، نازل شود. و به ابوسفیان فرمود: سخنان تو نیز از روی حمیت و غیرت طایفه‌ی و قبیلہ‌ی بوده است، که در پاسخ به او گفته‌ای. سپس این آیه نازل گردید.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرِ مِنَ الرَّحْمَنِ مُخَذَّاتٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ﴾؛ ۲۶/۵ یعنی: هیچ آیت و ذکری از خدای بزرگ بخشایشگر بر آنها مجدد نیامد، جز آنکه از آن دوری کردند و اعراض نمودند.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ﴾؛ ۳۶/۱۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: اهل قریه انطاکیه به رسولان حق گفتند: شما مانند ما بشری بیش نیستید؛ و خداوند رحمان شما را برای رسالت و پیامبری نفرستاده، و شما چیزی جز دروغ گفتن ندارید.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنْ يَرِدْكَ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِ عَنِّي شَفَاعَتُهُمْ﴾؛ ۳۶/۲۳ از همان شهر انطاکیه، حبیب که تابع پیامبران گردیده بود، گفت: آیا من به جای خدای آفریننده، خدایان را معبود قرار بدهم؟ که اگر او (خدای) بزرگ بخشایشگر بخواهد به من رنج و زبانی رسد، هیچ شفاعت آن خدایان از من دفع زیان نکرده و نجاتم

نتواند داد.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ضَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا﴾؛ ۴۳/۱۷
و حال آنکه به هر یک از مشرکان، دختری که به خدای بزرگ بخشایشگر نسبت دادند، مزده دهند، رویش از غم سیاه می‌شود و به خشم فرو می‌رود.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ﴾؛ ۴۳/۲۰ مشرکان گفتند: اگر خدای رحمان می‌خواست، ما فرشتگان و بت‌ها را نمی‌پرستیدیم. در حالی که گفتار آن مشرکان از روی علم و دانش نمی‌باشد.

و نیز می‌فرماید: ﴿لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرْ بِالرَّحْمَنِ لِيُوتِيَهُمْ سُقْفًا مِنْ فِصْفَةٍ﴾؛ ۴۳/۳۳ یعنی: و اگر نه این بود که مردم (آزمند) همه یک نوع و یک امت‌بند (در زران‌دوزی)، آنانی را که به خدای بزرگ بخشایشگر کافر می‌شوند، به مال فراوان سقف خانه‌هایشان را از نقره‌ی خام قرار می‌دادیم.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ﴾؛ ۴۶/۴۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر! از پیامبرانی که پیش از تو فرستادیم، سؤال کن که آیا ما جز خدای بخشایشگر بزرگ و یکتای مهربان، خدایان دیگری را هم معبود قرار داده‌ایم؟

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ﴾؛ ۲۵/۶۰ یعنی: وقتی به آن مردم کافر و مشرک گفته شود که به خدای

بزرگ بخشایشگر سجده نمایید (از روی عبودیت و بندگی)، در جواب می‌گویند: خدای رحمان چه کیست؟ آیا سجده کنیم به کسی که تو به ما امر و فرمان می‌دهی؟ و بدین طریق بر نفرت خود می‌افزایند.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَطْلَعَ الْغَيْبَ أَمْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾؛ ۱۹/۷۸ آیا این شخص کافر جاهل، بر عالم غیب آگاهی دارد؟ و یا از خدای رحمان برای خود عهد و پیمانی گرفته است؟

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ﴾؛ ۴۳/۳۶ هر کس که از یاد خدای بزرگ بخشایشگر و قرآن رخ بتابد (و بی‌اعتنا بشود)، شیطان را بر او برانگیزیم، تا یار و همنشین دائم او باشد.

در تفسیر ابن ابی حاتم از محمد بن عثمان المخزومی نقل شده که می‌گوید: «قریش می‌گفتند، هر یک از یاران محمد دیگری را تحریک نموده و برانگیزد؛ چنان‌که ابوبکر، طلحه را تحریک نموده و برانگیخته است.

موقعی که طلحه نزدیک ابوبکر آمد و خواست او را به طرف شرک و بت‌پرستی بکشاند، ابوبکر گفت: ای طلحه! مرا به چه چیز می‌خوانی؟ طلحه گفت: به پرستش لات و عزّی. ابوبکر گفت: لات کدام است؟ طلحه گفت: خدای ما باشد. سپس گفت: عزّی کدام است؟ گفت دختران خدا می‌باشند. ابوبکر گفت پس مادر اینها کیست؟ طلحه در جواب فروماند و ساکت شد. سپس به یاران خود گفت: جواب این مرد را

شما بگویید. آنها نیز ساکت ماندند. سپس طلحه گفت: ای ابوبکر! برخیز، و شهادتین را بر من تلقین بنما، که ایمان بیاورم. و بعد، شهادتین را بر زبان جاری ساخت، و این آیه نازل گردید.»

و نیز می‌فرماید: ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَانًا؛ ۴۳/۱۹﴾ مشرکان فرشتگانی که مخلوق و بندگان خدای بزرگ بخشایشگر می‌باشند، دختر می‌خوانند. آیا در وقت خلقت آنها حاضر بودند؟

□ در خلق خدای رحمان تفاوتی نیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا تَرَىٰ فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِن تَفَوتٍ؛ ۶۷/۳﴾ یعنی: در نظم خلقت خدای بزرگ بخشایشگر هیچ تفاوتی از حیث بی‌نظمی و نقصان نخواهی یافت.

□ آرامش پرندگان در فضا، از خدای رحمان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ؛ ۶۷/۱۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: آیا پرندگان هوا را نمی‌نگرند، که بالای سرشان پر گشوده، و گاهی با حرکت و گاهی بی‌حرکت پرواز می‌نمایند؟ کسی جز خدای بزرگ بخشایشگر آنها را در فضا نگه نمی‌دارد. او (خدا) به احوال همه موجودات و اشیاء، بینا و آگاه است.

□ خدای رحمان بهشت را به بندگان خود وعده فرمود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿جَنَّاتٍ عِدْنٍ الَّتِي وَعَدَ

الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْأَنبِيَاءِ؛ ۱۹/۶۱﴾ آن بهشت‌های جاودانی که خدای بزرگ بخشایشگر برای بندگان (صالح و خاص خود) در غیب این جهان وعده فرموده است؛ و این وعده‌ی حق انجام شد نیست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[رحمن] از نام‌های خداوند سبحان است، و غیر خدا با آن توصیف نمی‌شود. و ۱۶۹ مرتبه در قرآن مجید آمده است: ۱۱۳ بار در اوّل سوره‌ها ضمن بسمله و پنجاه و شش مرتبه در اثنای آیات. اکثریت قریب به اتفاق اهل لغت و تفسیر، آن را کلمه‌ی عربی و مشتق از رحمت گرفته‌اند، و احسان‌کننده و نعمت‌دهنده معنی کرده‌اند. در صحاح می‌گوید: «رحمان و رحیم دو اسمند، مشتق از رحمت، مثل ندمان و ندیم؛ و هر دو به یک معنی‌اند؛ و چون صیغه‌ی دو اسم مختلف می‌باشد، تکرار آنها بر وجه تأکید جایز است. تنها فرق آن است که، رحمان مختص به خداست، به خلاف رحیم.»

راغب نیز هر دو را از رحمت گرفته؛ رحمان را، کسی که رحمتش به هر چیز وسعت داده، و رحیم را، کثیرالرحمة معنی کرده است.

ابن اثیر در نه‌ایه می‌گوید: «رحمان و رحیم هر دو از رحمت مشتقند، مثل ندمان و ندیم؛ و هر دو صیغه‌ی مبالغه‌اند؛ و رحمان از رحیم رستار است. رحمان اسم خاص خداست، غیر خدا با آن توصیف نمی‌شود، برخلاف رحیم.»

طبرسی فرموده: «رحمان و رحیم برای مبالغه‌اند، و هر دو از رحمت مشتق می‌باشند؛ جز آنکه وزن فعلان در مبالغه از فعلیل رساتر است.»

همچنین است قول زمخشری و بیضاوی که، هر دو را از رحمت گرفته شده؛ و رحمان را در مبالغه از رحیم رساتر گفته‌اند.

المنار می‌گوید: «رحمان صیغه‌ی مبالغه است و دلالت بر کثرت دارد؛ و رحیم صفت مشبّهه است و دلالت بر ثبوت دارد. و این دو تأکید هم نیستند، بلکه هر یک معنی مستقل دارد.»

المیزان نیز مانند المنار رحمان را صیغه‌ی مبالغه و رحیم را صفت مشبّهه گرفته و می‌گوید: «لذا مناسب است که رحمان دلالت بر رحمت کثیره می‌کند، که بر مؤمن و کافر افاضه شده؛ و آن رحمت عام است، و در قرآن اکثراً در این معنی به کار رفته؛ و لذا مناسب است که رحیم دلالت بر نعمت دائم و رحمت ثابت داشته باشد، که بر مؤمن افاضه می‌شود؛ چنان‌که فرموده: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ احزاب: ۴۳ و برای همین است که گفته‌اند: رحمان بر مؤمن و کافر عمومیت دارد، و رحیم خاص مؤمن است.»

صدوق رحمه الله در کتاب توحید بعد از ذکر معنای رحمان می‌فرماید: «رحمان برای جمیع عالم، و رحیم فقط برای مؤمنان است.»

خلاصه‌ی سخن آنکه، رحمان و رحیم هر دو از

رحمت مشتقند، و هر دو صیغه‌ی مبالغه؛ و یا رحمان صیغه‌ی مبالغه، و رحیم صفت مشبّهه است. ناگفته نماند که، اگر هر دو از رحمت باشند، بهتر است رحمان را صیغه‌ی مبالغه، و رحیم را صفت مشبّهه بگیریم، تا تکرار لازم نیاید. و نیز خیلی جالب است که گفته شود، رحمان دلالت بر کثرت، و رحیم دلالت بر دوام دارد. ناگفته نماند، یکی از مختصات «رحمن» آن است که، در قرآن هر جا کلمه‌ی رحمان آورده می‌شود، به جای آن الله ذکر شود، و بالعکس، برخلاف نام‌های دیگر خدا، به عنوان مثال در جای: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ بقره: ۱۶۳ می‌شود گفت: «هُوَ اللَّهُ الرَّحِيمُ»؛ و به جای: ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ﴾ رعد: ۳۰ می‌شود گفت: «وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالله»؛ ﴿إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ﴾، ﴿إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا﴾ مریم: ۱۸ - ۲۶، ﴿إِذَا تَنَزَّلَ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ﴾ مریم: ۵۸. در آیات فوق نیز می‌شود به جای رحمان، الله گذاشت. خلاصه، تمام موارد استعمال رحمان در قرآن چنین است. از طرف دیگر، می‌شود به جای الله، رحمان گذاشت؛ چنان‌که آمده: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾ بقره: ۱۱۶، ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا﴾ مریم: ۸۸. هر یک به جای دیگریست: ﴿إِنْ أَنَا كُنتُمْ عَذَابُ اللَّهِ﴾ انعام: ۴۰ و ۴۷، ﴿إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابُ مِنَ الرَّحْمَنِ﴾ مریم: ۴۵. در این دو آیه نیز یکی به جای دیگری آمده، و متعلق هر دو عذاب است. در آیه‌ی: ﴿قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ﴾

اسراء: ۱۱۰ ﴿نیز هر دو مساوی آمده‌اند. جَنَاتٌ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ مَرِيْمَ: ۶۱﴾، ﴿أَطْلَعَ الْغَيْبِ أَمْ أَخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا؛ مَرِيْمَ: ۷۸﴾. نظیر این دو آیه چنین است: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ... جَنَاتٍ عَدْنٍ؛ توبه: ۷۲﴾، ﴿قُلْ أَخَذْتُ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا؛ بقره: ۸۰﴾. این مطلب نشان می‌دهد که رحمان با الله مساوی، و هر دو به یک معنی‌اند، نه اینکه رحمان صفتی از صفات خدا باشد. این مطلب که گفته شد، در صفات دیگر عمومیت ندارد، و مثلاً در جای ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيْمًا؛ احزاب: ۴۳﴾، نمی‌شود گفت: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ اللَّهُ﴾ و در جای ﴿وَإِنَّا لِلتَّوَابِ الرَّحِيمِ؛ بقره: ۱۶۰﴾، نمی‌شود گفت: ﴿وَإِنَّا لِلتَّوَابِ اللَّهُ﴾. همچنین سایر اسماء حسنی که دلالت بر معنای خاص دارند. از طرف دیگر، رحمان مثل الله در همه جا آمده، نه فقط در موارد رحمت؛ مثلاً رحیم پیوسته در موارد رحمت به کار رفته، ولی رحمان مثل الله در موارد رحمت و عذاب و سلطنت و غیره استعمال گردیده، مثل: ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ؛ رعد: ۳۰﴾، ﴿إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا؛ مَرِيْمَ: ۲۶﴾، ﴿إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُسَكِّتَ عَذَابِي مِنَ الرَّحْمَنِ؛ مَرِيْمَ: ۴۵﴾، ﴿أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا؛ مَرِيْمَ: ۹۱ و ۹۲﴾. ملاحظه می‌شود که این موارد محل رحمت نیستند، بلکه محل عذاب و اقتدار کفرند. ﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى؛ طه: ۵﴾، ﴿وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ...؛ طه: ۹۰﴾، ﴿وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ

لِلرَّحْمَنِ؛ طه: ۱۰۸﴾، ﴿الَّذِي يَوْمِذِي الْحَقِّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا؛ فرقان: ۲۶﴾، ﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَتَشَوَّنُ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا؛ فرقان: ۶۳﴾، ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ؛ زخرف: ۲۰﴾، ﴿مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَوتٍ؛ ملک: ۳﴾، ﴿لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ؛ نبأ: ۳۸﴾. ملاحظه‌ای این آیات و غیره، شکی نمی‌گذارد در اینکه، رحمان با الله مساویست، و همچون اوصاف دیگر خدا نمی‌باشد که به یک معنی خاص دلالت داشته باشد. این سخن، مؤید آن است که، رحمان مثل الله از نام‌های خداست، وصف نیست، از رحمت مشتق نمی‌باشد، و عربی نیست بلکه دخیل است؛ و در غیر لغت عربی به معنی الله، و خدا به «گاد» انگلیسی می‌باشد.

طریحی در مجمع البحرین ماده‌ی رهم سخنی از حضرت نوح نقل کرده که: «وقت نشستن کشتی گفت: رهمان اتقن.» و می‌گوید: «معنایش آن است که، پروردگار! احسان کن.» این جمله می‌رساند که رهمان در لغت نوح، همان رحمان عربیست، و به معنی الله می‌باشد.

طبرسی رحمه الله می‌گوید: «از ثعلب حکایت شده که، رحمان عربی نیست و از لغات دیگر است؛ و با آیه‌ی: ﴿قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ﴾ که کفار آن را انکار می‌کردند، استدلال کرده.» ولی طبرسی آن را قبول نمی‌کند و می‌گوید: «این لفظ در نزد عرب، مشهور، و در اشعار آنها موجود است.» شنفری گفته:

الا ضربت تلك الفتاة هجينها

الا قُضِبَ الرَّحْمَانُ رَبِّي يَمِينُهَا
و سلامة بن جندل گفته است: «و ما يشاء الرحمن
يعقد و يطلق» ولی فرمایش طبرسی رحمه الله سخن
پیشین ما را که، رحمان با الله مساوی استعمال
شده است، و مانند صفات دیگر خاص نیست،
ردّ نمی‌کند. دو شعر فوق در تفسیر ذیل آیهی
بسمله نیز نقل شده است. و نیز ابن‌کثیر از
ابن‌انباری از مبرد نقل می‌کند که: «رحمان
عبرانیست، و عربی نیست.» و از زجاج از احمد
بن یحیی نقل کرده که: «رحیم، عربی، و رحمان
عبرانیست. لذا میان آن دو و در (بسمله) جمع
شده است.»

حبیب‌الله نوبخت در کتاب دیوان دین، صفحه‌ی
۱۰۳، از کتاب المزهّر و اتقان سیوطی نقل نموده
که: «رحمان، عبری و معرّب رحمان است.» و در
صفحه‌ی ۱۲۹ می‌گوید: «کلمه‌ی رحمان
چنان‌که در کتاب المزهّر آمده، و نیز در ضمن
معرّبات ابن‌نقیب، لغت‌یست معرّب، و عبری
و نظیر رحمان. آیه‌ی ۶۰ سوره‌ی فرقان نیز
مؤید و یا دلیل این مطلب است: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ
اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا
وَزَادَهُمْ نُفُورًا﴾ کلمه‌ی «وَمَا الرَّحْمَنُ» اگر از روی
عناد نباشد، می‌رساند که آنها از رحمان
بی‌اطلاع بودند، و نمی‌دانستند که رحمان از
نام‌های خداست.»

در مجمع از زجاج نقل می‌کند که: «رحمان نامی
از نام‌های خداوند است، و در کتب قبلی ذکر
شده؛ و (عرب) آن را از نام‌های خدا

نمی‌دانستند؛ به آنها گفته شد که رحمان از
نام‌های خداست. در جریان صلح حدیبیه نقل
شده که: «رسول خدا (ص) به علی فرمود: بنویس
بسم الله الرحمن الرحيم.»

سهیل بن عمرو و مشرکان گفتند: «ما رحمان را
نمی‌شناسیم، مگر صاحب یمامه (مسيلمه‌ی
کذاب). بنویس: بِسْمِكَ اللَّهُمَّ.» این سخن نیز
حاکمی از عدم شناسایی آنها از رحمان است.

ابن‌کثیر در تفسیر بسمله می‌گوید: «این سخن
را از روی عناد و لجاجت گفته‌اند، و گرنه رحمان
در اشعارشان مذکور است آن‌گاه دو شعر
گذشته را شاهد آورده است.

المیزان می‌گوید: «و ما الرحمن، سؤال از هویت
و ماهیت است؛ و این از آنها مبالغه در تجاهل
و استکباریست نسبت به خداوند.» و خلاصه
آنکه، لفظ رحمان یا غیر عربیست و به معنی
الله می‌باشد، و از این جهت هر یک در جای
دیگری واقع می‌شوند، و معنی بسم‌الله
الرحمان الرحیم چنین می‌شود: به نام خدا،
خدایی که مهربان است؛ و یا به واسطه‌ی دلالت
بر رحمت عامه، در جای الله به کار می‌رود؛ ولی
این اشکال می‌ماند که، در قرآن پیوسته در
مواقع رحمت به کار نرفته است.^۱

[قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۷۲، ۷۷]

□

(۱) نکته‌ی قابل توجه این است که، کلمه‌ی رحمان در
اواخر سوره‌ی مبارکه‌ی مریم فراوان تکرار شده است.

[رحمن] یکی از اسماء حسنی است، و مختص به خدا؛ و آن غالباً صفت برای الله استعمال می‌شود، مانند: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ و گاهی اسم موصوف می‌باشد، مانند: «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى.» [اقرب الموارد]

□

یکی از نام‌های خداوند تبارک و تعالی؛ قوله تعالی: «قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ.»

[ناظم‌الاطباء]

□

مشتق از رحمت، صیغه‌ی صفت مشبّهه، معنی آن بخشاینده است؛ و اطلاق این لفظ به جز ذات حق تعالی بر دیگری روا نیست، برخلاف رحیم؛ زیرا حق تعالی امر کرده است: «قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ.» پس از اینجا ثابت شد که رحمان هم مثل لفظ الله که اسم ذات است، حکم خصوصیت پیدا کرده، و در رسم الخط بدون الف باید نوشت، زیرا رحمان یکی از نام‌های مسیلمه‌ی کذاب هم هست؛ و آن کافری بوده که دعوی نبوت کرده. پس نوشتن و نوشتن الف به جهت تمییز و تفرقه می‌باشد. و دیگر آنکه، در نوشتن الف اتباع خط قرآن نیست. [از شرح نصاب - غیاث اللغات]

□

بخشاینده؛ رحیم مثله؛ و هما اسمان مشتق من الرحمة لان الرحمن مختص بالله تعالی و لا يجوز ان یسمى به غیره. (منتهی الارب)، (آندراج).

زهار که مر جان را بی‌جان نگذاری

زیرا که به پیمان نرسد رحمت رحمان

[لغتنامه‌ی دهخدا، تحت کلمه، (ناصر خسرو)]

رک ← رجوع کنید: رحیم

رک ← و نیز رجوع کنید: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

□

هیچ گونه تردیدی نیست که «رحمن» از اسماء مختص خداوند بزرگ است، و در مورد غیر خدا به کار نمی‌رود. این حقیقت را می‌توان از بررسی ۵۷ مورد کلمه رحمن که در قرآن آمده است، دریافت؛ ولی رحیم صفتیست که درباره‌ی غیر خدا نیز استعمال شده است؛ چنان‌که درباره‌ی پیامبر اسلام (ص) در آیه‌ی ۱۲۸ توبه آمده است که: «ناراحتی‌های شما بر او گران است، نسبت به هدایت شما سخت علاقه‌مند است، و به مؤمنان مهربان و رحیم می‌باشد.» و نیز در آیه‌ی ۲۹ فتح آمده: «یاران پیغمبر (ص) بر کفار سخت می‌گیرند، و نسبت به خودشان رحیم و مهربان هستند.»

رحماء جمع رحیم است. پس همان‌طور که دیدیم، در این دو مورد، رحیم در قرآن درباره‌ی غیر خداوند نیز به کار رفته است. اکنون ببینیم رحمان و رحیم چه معنی دارند؟

این دو صفت همان‌طور که اشاره شد، از ماده‌ی رحمت گرفته شده؛ و رحمت در اصل لغت هنگامی که در انسان به کار می‌رود، به معنی آن حالت رقتیست که در قلب آدمی پیدا می‌شود، و او را به نیکی و بخشش وامی‌دارد. بدیهیست هنگامی که این صفات در مورد خداوند به کار

قرآن کریم در دومین مرحله آن را ذکر فرموده است، و در سرِ سوره‌ها نیز در ضمن آیه‌ی تسمیه ذکر شده است. این کلمه در متن قرآن کریم ۵۶ مرتبه، و ۱۱۳ مرتبه نیز در اول سوره‌ها آمده است، که در مجموع ۱۶۹ مرتبه می‌شود.

رحمان به اعتبار جمعیت اسمائیه که در حضرت الهیه است، و وجود از آن فایض می‌گردد، اسم حق تعالی است.

[کاشانی، اصطلاحات، ۱۷۰]

□

اما نام رحمان را در جاهلیت نمی‌شناختند، که الله می‌گوید: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ؟﴾ چون ایشان را می‌گویند: سجود کنید رحمان را، می‌گویند: رحمان چیست؟ جایی دیگر گفت: ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ﴾ ایشان کافر می‌شوند به رحمان و می‌پرسند که چیست و کیست؟ ﴿قُلْ هُوَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾. ای سید! پاسخی کن ایشان را که: او خدای من است؛ آن خدایی که جز وی خدای نیست. جای دیگر پاسخ فرمود و گفت: ﴿قُلْ هُوَ الرَّحْمَنُ أَمَّا بِهِ﴾ از اینجا است که بعضی از علما گفتند: رحمان اسمی عبرانیست، و قریش آن را نمی‌شناختند. و قول درست آن است که، رحمان لفظ عربیست مشتق از رحمت؛ اما در تورات و در میان اهل کتاب معروفتر بوده است: «و لهذا رُوي أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّعُمْ كُنَّا نَقْرَأُ فِي التَّوْرَةِ الرَّحْمَنَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى قُلْ أَدْعُوا اللَّهَ أَوْ

می‌رود، تنها اشاره به نتیجه‌ی نیکی و احسان است؛ زیرا آن حالت رقت قلبی در خداوند مفهومی ندارد. لذا می‌بینیم که معنی رحمان و رحیم در مورد خداوند، بخشنده و بخشایشگر تفسیر می‌شود.

● تفاوت رحمن و رحیم با یکدیگر

معروف در میان جمعی از مفسران این است که، «رحمن» اشاره به رحمت و بخشش و احسان عام خداوند نسبت به همه‌ی بندگان (اعم از نیکوکار و بدکار) می‌باشد، چه اینکه می‌بینیم: «باران رحمت بی‌حسابش همه را رسیده، و خوانِ نعمت بی‌دریغش همه جا کشیده.» همه‌ی بندگان از مواهب گوناگون حیات بهره‌مندند، و روزی خویش را از سفره‌ی گسترده‌ی نعمت‌های بی‌پایان او می‌برند. این همان رحمت عاقبتیست که پهنه‌ی هستی را در برگرفته، و همگان در دریای آن غرقند.

ولی رحیم اشاره به رحمت خاص پروردگار است، که به بندگان مطیع، فرمانبردار، صالح و درستکار تخصیص داده است؛ زیرا آنها به حکم ایمان و عمل صالح، شایستگی این را یافته‌اند که از رحمت و بخشش و احسان خاصی که گنجهکاران شایسته‌ی آن نیستند، بهره‌مند گردند. ولی در آیات قرآن اشاره‌ی خاصی به این تفاوت در میان دو کلمه‌ی رحمن و رحیم نیافته‌ایم.

رحمن دومین نامیست که خداوند رحیم پس از کلمه‌ی شریف الله برای خود انتخاب کرده، و در

ادْعُوا الرَّحْمَنَ، أَيَّاماً تَدْعُوا قُلْهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» می‌گوید: «او را الله خوانید و رحمان خوانید. از این دو به هر چه خوانید، نام نیکو خوانید. و رحمان مطلق جز خدای را عزوجل نگویند، و مخلوق را بر اطلاق این نام ننهند، نبینی که کافران مسیلمه‌ی کذاب را این نام نهادند، بر اطلاق ننهادند، بلکه مقید کردند و گفتند: رحمان یمامه. و رحمان در فراخ، رحمت‌تر است از رحیم.» و در بعضی دعا آورده‌اند: «رَحْمَنُ الدُّنْيَا وَ رَحِيمُ الْآخِرَةِ» یعنی بخشاینده در این گیتی بر همگان، و در آن گیتی خاصه بر مؤمنان.

روایت می‌کنند از ابن عباس که گفت: «إِنَّهَا اسْمَانِ رَفِيقَانِ أَحَدُهُمَا أَزَقُّ مِنَ الْآخَرِ». حسین بن فضل می‌گوید: «مگر راوی را در این خبر وهم افتاد که این رفیقان احدهما ارفق من الآخر ظاهرتر است؛ از بهر آنکه رَقَّت در صفات خدا نیست و رفق هست. و ذَلِكَ فِي قَوْلِهِ صَلَعم: «إِنَّ اللَّهَ رَفِيقٌ يُحِبُّ الرِّفْقَ». علما مختلفند که ارفق کدام یکیست؟ سعید جبیر می‌گوید: «رحمان است که، رحمت و نعمت بر مؤمن و کافر و بر دوست و دشمن روان است.»

وکیع جراح می‌گوید: «رحیم است از آنک اشارت به آن رحمت دارد که هم در دنیا است و هم در عقبی، مفسران از اینجا گفتند: «الرَّحْمَنُ الْعَاطِفُ عَلَى جَمِيعِ خَلْقِهِ بِأَن خَلَقَهُمْ وَ رَزَقَهُمْ - وَ بِهِ قَالَ تَعَالَى: «وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» - وَالرَّحِيمُ بِالْمُؤْمِنِينَ خَاصَّةً بِالْهَدَايَةِ وَالتَّوْفِيقِ فِي الدُّنْيَا،

و بِالْجَنَّةِ وَالرُّؤْيَا فِي الْعَقْبَى - قَالَ تَعَالَى: «وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيماً» یعنی: رحمان مهربان است بر همه خلق، گرویده و ناگرویده، از روی آفریدن و روزی دادن؛ و رحیم مهربان است، خاصه بر مؤمنان، از روی هدایت و توفیق طاعت در دنیا؛ و بهشت و رؤیت در عقبی. رحمان از روی معنی، عام است، به معنی آفریدن و روزی دادن همه خلق را؛ و از روی لفظ، خاص است، که مخلوق را این نام نیست. و رحیم از روی لفظ، عام است، که مخلوق را این نام می‌گویند؛ و از روی معنی، خاص است، به معنی هدایت و توفیق طاعت، و این جز مؤمنان را نیست؛ معنی قول جعفر بن محمد که می‌گوید: «الرَّحْمَنُ اسْمٌ خَاصٌّ بِصِفَةِ عَامَةِ الرَّحِيمِ اسْمٌ عَامٌّ بِصِفَةِ خَاصَّةٍ». و الله خود را در قرآن به پنج نام از رحمت باز خواند: رَحْمَنٌ وَ رَحِيمٌ، وَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ، وَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، وَ ذُو الرِّحْمَةِ. رحمان فراخ بخشایش است؛ و رحیم فراخ بخشاینده؛ و ذوالرحمه با بخشودن؛ خیرالرحمین بهترین بخشاینندگان؛ ارحم‌الرحمین، بخشاینده‌تر بخشاینندگان. هر پنج نام خداوند ماست، و به آن صفت اوست، نه صفت بر او تنگ، نه رحمت از کس دریغ. جَلَّ جلاله می‌گوید: «رَبِّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ» و در ثنای فریشتگان است: «رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَ عِلْماً» و چون صفت عذاب کرد، گفت: «عَذَابِي أَصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ» عذاب خود به او رسانم، که خود خواهیم. «وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» و رحمت من خود به

هر چیز رسیده است.

تفسیر این آیه در حدیث سلمان فارسی و ابوهریره دوسیسست در صحیح مسلم: قال رسول الله صلعم ان الله عزوجل مائة رحمة و انه انزل منها واحدة الى الارض فقسمها بين خلقه فيها يتعاطفون و بها يتراحمون، و آخر تسعاً و تسعين لنفسه. و ان الله قابض هذه الى تلك فيكلها مائة يرحم بها عباده يوم القيامة. گفت: الله را صد رحمت است، که از آن صد، یکی فرو فرستاد در هفت آسمان و در هفت زمین؛ به آن یک، رحمت بر خلق می بخشد، و خلق به آن بر یکدیگر می بخشایند. و نود و نه رحمت به نزدیک خود می دارد، تا روز رستاخیز آن یک رحمت را واز نکرد، و آن را نافر سوده یابد و ناکاسته، آن را به نود و نه باز آرد، تا صد تمام کند؛ و انبازان از مؤمن واز کند و آن بر ایشان ریزد. پس در نگر، تا مؤمن در این گیتی و چندین انبازان از صد یکی در دل و دین و دنیا چه یافت، اعتبار گیر و قیاس کن که، فردا بی انبازان از صد چه یابد.

[تفسیر کشف الاسرار، جلد ۱، ص ۸، ۷]

[تفسیر نمونه، جلد اول، ص ۱۰، ۹]

○ الرحمن: المنعم بجلال النعم.

[قاموس الاسماء العربية]

○ الرحمن: مشق من الرحيم.

[بهار الانوار، ج ۹۲، ص ۲۴۸، س ۱۳]

○ الرحمن الرحيم: و من قال في سجوده ۲۵۸ مرة «يا رحيم» ثم صلى على محمد و آله قضيت حاجته. و من التزم أربعين يوماً بين العصر والمغرب يقف

تحت السماء مكشوف الرأس و يقول ۳۲۰ مرة «يا الله يا رحمن يا رحيم» بعون الله نال حاجته.

و من خواصها حصول اللطف الإلهي إذا ذكر عقيب كل فريضة مائة مرة. [خواص الاسماء الحسنى، الاعلى]

❖ شواهد

- جهاندار دشمن پرور به بخشایندگی.

[سورة الفاتحه، كشف الاسرار]

- .... يا رحمن: ای بخشنده! [جوشن کبیر، بند ۱]

- يا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبُهُ: ای آن که رحمت او

بر خشمش پیشی گرفته است! [جوشن کبیر، بند ۱۹]

- يا راحِمَ الْعَبْرَاتِ: ای رحمت کننده به اشکها!

[جوشن کبیر، بند ۲۴]

- يا مَنْ رَحْمَتُهُ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ: ای آن که

رحمت او نزدیک نیکوکاران است!

[جوشن کبیر، بند ۷۵]

- يا راحِمُ: ای مهربان! [جوشن کبیر، بند ۲۹]

- يا راحِمٌ مَنْ لا راحِمَ لَهُ: ای رحم کننده به کسی

که رحم کننده ندارد! [جوشن کبیر، بند ۵۹]

- يا مَنْ هُوَ فِي عَظَمَتِهِ رَحِيمٌ: ای آن که او در

عظمت خود رحم کننده است! [جوشن کبیر، بند ۹۶]

- يا رَحْمَنُ: ای بخشنده! [جوشن کبیر، بند ۱]

- يا مَنْ لا يُسْتَعْلَى إِلَّا عَفْوُهُ: ای آن که از او نخواهند،

جز بخشش او! [جوشن کبیر، بند ۱۹]

- يا باسِطُ: ای بخشنده! [جوشن کبیر، بند ۲۹]

- يا وَاهِبُ: ای بخشنده! [جوشن کبیر، بند ۸۱]

- يا وَاهابُ لا يَكِلُ: ای بخشنده بی که خسته نشود!

[جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

یا جَوَادًا لَا يَخْلُ: ای بخشنده‌یی که بخل نورزد!

[جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

یا مَنْ عَصَى فَقَعَر: ای آن که به او نافرمانی شده،

پس آمرزیده است! [جوشن کبیر، بند ۸۸]

یا غَافِرَ الْخَطَايا: ای بخشنده‌ی گناهان!

[جوشن کبیر، بند ۷]

یا مَنْ لَا يَغْفِرُ الذَّنْبَ إِلَّا هُوَ: ای آن که جز او گناه

را نمی‌بخشد!

یا مَنْ غَفُوهُ فَضْلٌ: ای آن که بخشندگی او

فضلیست! [جوشن کبیر، بند ۴۸]

تَعَالَيْتَ يَا رَحْمَنُ: برتری تو، ای بخشنده!

[دعای مجیر]

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ: اما قوله: «الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ»، او

مهربان است بر خلق، و بخشاینده. و این رحمان

و رحیم، دو نام است از نام‌های خدای عزوجل، از

آن نام‌های بزرگ. و آن روز که پیغامبر (ع) به مکه

رفت، و با اهل مکه صلح کرد، علی بن ابیطالب

«كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ» صلح‌نامه نبشت، و بر سر نامه

نبشت: «بسم الله الرحمن الرحيم». سهیل دست

علی بگرفت و گفت: برین صلح‌نامه‌ی ما منویس

بسم الله الرحمن الرحيم، که ما ندانیم که این رحمن

و رحیم کیست! پس پیغامبر (ع) علی را گفت: که

بنبیس! که این هر دو، نام بزرگ خدای عزوجل

است؛ و هر که این دو نام به صدق بخواند،

و معنی این بدانند، بی شک در بهشت شود.

[ترجمه تفسیر طبری، تفسیر سوره‌ی حمد]

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ: الرَّحْمَنُ بما رَوَّح؛ وَالرَّحِيمُ بما

لَوَّح. فَالْتَرْوِيجُ بِالْمَبَارِ والتلويح بالانوار. رحمان

است که راه مزدوری آسان کند. رحیم است که

شمع دوستی برافروزد در راه دوستان مزدور

همیشه رنجور، در آرزوی حور و قصور، و

دوست خود در بحر عیان غرقه‌ی نور.

روزی که مرا وصلی تو در چنگ آید

از حال بهشتیان مرا ننگ آید

رحمان است که قاصدان را توفیق مجاهدت؛

داد، رحیم است که واجدان را تحقیق

مشاهدت داد. آن حال مُرید است، و این صفت

مراد. مرید به چراغ توفیق رفت، به مشاهده

رسید؛ مراد به شمع تحقیق رفت به معاینه

رسید. مشاهده برخاستن عوائق است میان

بنده و میان حق، و معاینه هام دیداریست.

چنانک بنده یک چشم زخم غایب نشود؛ به

چشم اجابت فرا محبت می‌نگرد. به چشم

حضور فرا حاضر می‌نگرد، و به چشم انفراد فرا

فرد می‌نگرد. به دوری از خود، نزدیکی وی را

نزدیک شود؛ و به گم شدن از خود، آشکارایی

وی را آشنا گردد. به غیبت از خود، حضور وی را

به کَرَم حاضر بود، که او نه از قاصدان دور است،

نه از طالبان گم، نه از مریدان غایب.

رحمتی کن بر دل خلق و برون آیی از حجاب

تا شود کوته ز هفتاد و دو ملت داوری

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، صفحات ۳۲، ۳۳]

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ: اسمان رفیقان، احدهما ارق

من الآخر. این هر دو نام، بخشایش و مهربانی و

رحمت راست. و رحمان بلیغ‌تر است و تمام‌تر،

که همه‌ی انواع رحمت در ضمن آن است،

چون: رأفت، شفقت، حنان، لطف و عطف. از اینجاست که نام خاص خداوند است و مطلق او را سزاست، و کس را در این نام با وی انبازی نیست. ابن عباس گفت: «در تفسیر «هل تعلم له سمياً»، لیس احد یسقی الرحمن غیره جلّ و علا. و خبر درست است از مصطفی حکایت از خداوند که گفت: «انا الرحمن خلقت الرحم و شفقت لها اسماً من اسمی». این خبر دلیل است که فعلی خداوند عز و جل، از نام وی مشتق است، نه اسم از فعل مشتق. چنان که خالق و باعث و امثال آن، اسم بر فعل سابق است، نه فعل بر اسم. خالق نام شد که بیافرید خلق را، بلکه گویند، از آن بیافرید که خالق بود. و مخلوق را خلاف این است که اسم وی از فعل مشتق است. تا رحمت نکنند، او را رحیم نگویند. عن اسماء بنت یزید عن النبی صلعم قال فی هاتین الآيتين. اسم الله الاعظم ﴿وَالْهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾، «الم، الله لا اله الا هو الحي القيوم».

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۳۳، ۴۳۴]

- الرحمن الرحیم: دو نامند از رحمت؛ و تأکید را به دو لفظ مختلف بر هم داشت، چنانکه: ندمان و ندیم، و لهفان و لهیف، و سلمان و سلیم. و مثله قوله تعالى: «يعلم سرهم و نجوهم». امیرالمومنین (علی ع) گفت: «الرحمن الرحيم ينق بها القنوط عن خلقه فله الحمد».

اگر کسی گوید: چون در ابتدای سوره (در آیت تسمیت) الرحمن الرحیم گفت، چه فایده را

و چه حکمت را اینجا باز گفت و مکرر گردانید؟ جواب آن است که: در ابتدا بیان قصد تبرک است؛ یعنی ابتدا به ذکر الله کنید، و به نام وی تبرک گیرید، که وی بر شما مهربان است و بخشاینده؛ و در بیان مدح و ثناست بر الله جلّ جلاله، و اظهار رأفت و رحمت از پس ترهیب و تهویل (که در ذکر عالمین اشارت کرد). و نیز از پیش رفته است که، الحمد لله یعنی: انما وجب الحمد لله لانه الرحمن الرحيم.

فراخ بخشایش مهربان. [سورة الفاتحة، كشف الاسرار] - آیا هرگز دانسته‌ای که خدا را دو نام است: یکی الرحمن الرحيم، و دیگر الجبار المتكبر؟ از صفت جباریت، ابلیس را در وجود آورد، و از صفت رحمانیت، محمد را. پس صفت رحمت، غذای احمد آمد، و صفت قهر و غضب، غذای ابلیس. [تمهيدات عين القضاء، ص ۲۲۷] - الهی! در جلال رحمانی و در جمال سبحانی.

[خواجہ عبد اللہ انصاری]

- الهی! اگر چه گناه من افزون است، اما عفو تو از حد بیرون است. الهی! اگر مجرمم، مسلمانم؛ و اگر بد کرده‌ام، پشیمانم.

[مناجات نامه خواجہ عبد اللہ انصاری]

- هان تا بلازده فریاد و زاری نکنند، که خدای را با بنده لطف‌های نهانیست. [گلستان سعدی] - بخشایش الهی، گم‌شده‌یی را در مناهی، چراغ توفیق فرا راه داشت، تا به حلقه‌ی اهل تحقیق در آمد. [گلستان سعدی، باب دوم]

أَلَا لَا يَخَازُنُ أَحْوَالِ الْبَلِيَّةِ

خدایی که دانا و بخشنده است

فَلْيَلِّحْ حُزْنَ الْطَافِ خَفِيَّةُ

ز مهرش هوادار هر بنده است

نسروم جز ز پی پیشرو رحمان

[ح.م. پرواز]

گر درست است که من بنده‌ی رحمانم

گر چه شیطانِ رجیم از راه انصافم بیرد

[ناصر خسرو]

همچنان امید می‌دارم به رحمن‌الرحیم

گویی که خداست فردِ رحمان

[سعدی]

مولاست همه خلق و اوست مولا

از سین سحر نکته‌ی بکر آفرین منم

[ناصر خسرو]

چون حق تعالی از ری بَرِ رحمت آفرین

بر سینه‌ی غم‌پذیر من رحمت کن

[خاقانی]

بر جان و دل اسیر من رحمت کن

خداوند بخشنده‌ی کارساز

بر پای خرابات‌رو من بخشای

خداوند روزی‌ده بسی‌نیاز

بر دست پیاله گیر من رحمت کن

[فردوسی]

[رباعیات خیام]

زنخدان فرو برد چندی به جیب

چندگویی که دو سال دگر است آیت خسف

که بخشنده روزی فرستد ز غیب

دفع را رافت رحمان به خراسان یابم

[باب دوم، بوستان سعدی]

[خاقانی]

بخشنده‌یی که سابقه‌ی فضل و رحمتش

آن ماه که گفتی مُلک رحمان است

ما را به حُسن عاقبت امیدوار کرد

این بار اگرش نگه کنی، شیطان است

[قصاید فارسی توحید، کلیات سعدی]

روی که چو آتش به زمستان خوش بود

از در بخشنده‌گی و بنده‌نوازی

امروز چو پوستین به تابستان است

مرغ هوا را نصیب ماهی دریا

[رباعیات سعدی]

[سعدی]

ای ناطق! اگر به مرکز جسمانی

شب تاریکِ دوستانِ خدای

حاصل نکنی معرفتِ رحمانی

می‌تابد چو روزِ رخشنده

فردا که علایق از بدن قطع شود

وین سعادت به زور بازو نیست

در ظلمتِ جهل جاودان درمانی

تا نبخشد خدای بخشنده

[حافظ، رباعیات]

[سعدی]

خداوند رحمان و حی و دود

ستایش، خداوند بخشنده را

سزوارِ حمد و ثنا و سجود

که موجود کرد از عدم بنده را

[قاسم فرامانی، مشعل کوچک، چاپ ۱۳۷۲]

[بوستان سعدی]

الرحمن است. (آندراج) [لغتنامه دهخدا]

❖ شواهد

- آفریدگار شما آن خدای است که می‌راند شما را کشتی اندر دریا، تا بجوید از نعمت و روزی او که او هست به شما بخشاینده.

[آیه ۶۶ سوره الاسراء، ترجمه تفسیر طبری]

- گفت: خداوند! بیامرز مرا و برادر مرا؛ و اندر ما را اندر رحمت تو، که تویی بخشاینده تر بخشایندگان. [آیه ۱۵۱ اعراف، ترجمه تفسیر طبری]
- ... بیامرز خدای عزوجل شما را؛ و اوست بخشاینده [تر] بخشایندگان.

[آیه ۹۲ یوسف، ترجمه تفسیر طبری]

- و آنه لغفور رحیم؛ و سپاس‌داران را آمرزگار و بخشاینده. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۵۳۶]
- خوشنودی اهورامزدا، و ستایش به نام مقدس او سزاست، که بوده و هست و خواهد بود. خداوندی که حاکم بر روح است، و به ذات خود یکتا و قائم می‌باشد. اهورایی که بزرگترین و داناترین و آفریننده و پرورش‌دهنده و پناه‌دهنده و افزون‌کننده و بخشاینده و مقدس و دادگرِ قادرِ مطلق است.

[دعا نام ستایش]

- بخشاینده‌یی که تار عنکبوت را سد عصمت دوستان کرد. [کلیله و دمنه]
- ... قادرِ قویِ قدیم، بخشاینده‌ی بخشایشگرِ مهربان، توانا و دانا و پاک...

[پازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

هست امیدم که علیرغم عدو روز جزا

فیض عفوش نهد بار گنه بر دوشم

[حافظ]

مگر گشایش حافظ در این خرابی بود

که بخشش از لش در می‌مغان انداخت

[حافظ]

□ بخشنده

برابر فارسی رحمن. [فرهنگنامه قرآنی]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۲۹.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۲، ص ۸۲۹۸ و ۸۳۳۸ و ۸۳۶۲

□ بخشایشگر

رحیم و رحم‌کننده. (ناظم‌الاطباء) رؤوف. رحمان. (زمخشری) بخشایشگر، مرادف الرحیم؛ و بخشاینده، مرادف الرحمن. (آندراج) [لغتنامه دهخدا]

❖ شواهد

- یا باسِطُ الْيَدَيْنِ بِالرَّحْمَةِ: ای آن که دستانش به رحمت گشوده است! [جوشن کبیر، بند ۲۲]
- یا مُؤَلُّ: ای بخشایشگر! [جوشن کبیر، بند ۴۹]
- یا مَنْ وَسِعَتْ رَحْمَتُهُ كُلَّ شَيْءٍ: ای آن که کران رحمت او، هر چیزی را فرا گرفته است!

[جوشن کبیر، بند ۹۲]

برابر فارسی رحیم. [فرهنگنامه قرآنی]

□ بخشاینده

بخشایشگر، مرادف رحیم؛ و بخشاینده، مرادف

جُرم بخشنده و بخشاینده

در به روی همه بگشاینده

[جامی]

آن که جان بخشید و روزی داد و چندین لطف کرد

هم ببخشاید چو مستی استخوان بیند رمیم

[سعدی]

خدایا! بر من بی‌دل ببخشای

وَ واصلنی عَلٰی رَغَمِ الاعادی

[حافظ]

برایر فارسی رحیم و رحمن. [فرهنگنامه قرآنی]

مهربان؛ آمرزنده‌ی مؤمنان؛ بخشاینده‌ی مهربان به مؤمنان حتّا در آخرت. از اسماء صفات می‌باشد که ۲۲۸ مرتبه در قرآن کریم آمده است. [رک ← المعجم المفهرس]

□

دکتر محقق در کتاب اسماء و صفات الهی در قرآن، دفعات تکرار این کلمه را ۱۱۴ مرتبه ذکر کرده‌اند. این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد رحم یرحم است، که در قسمت رحمان توضیح داده شد.

این اسم و صفت، سه مرتبه به تنهایی، و یک مرتبه با صفت برّ، نه مرتبه با صفت توّاب، هشت مرتبه با صفت رؤوف، یک مرتبه با صفت ربّ،

شش مرتبه با صفت رحمن، سیزده مرتبه با صفت عزیز، هفتاد و دو مرتبه با صفت غفور، و یک مرتبه با صفت ودود در قرآن آمده است. در عین حال، شمارش مزبور با در نظر گرفتن بسمله در سوره‌ی حمد، جزو آیات هفت‌گانه، و با در نظر گرفتن ذکر بسمله در ضمن آیات سوره‌ی نمل می‌باشد؛ و اگر با در نظر گرفتن همه بسمله، ۱۱۲ گانه به حساب درآید، جمع کلّ این اسم و صفت، به ۲۲۶ بار خواهد رسید؛ نظیر آنچه که در رحمان ذکر گردیده است.

● (۱) صفت رحیم به تنهایی

□ الله رحیم بعباده المؤمنین؛ خداوند بسیار مهربان نسبت به بندگانِ مؤمنِ خویش است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا؛ ۴/۲۹﴾ در ابتدای آیه خطاب به مؤمنین چنین می‌فرماید: آن کسانی که ایمان آورده و گرویده‌اند، مال‌ها و دارایی خود را در میان خودتان به باطل و حرام نخورید، مگر اینکه تجارتی از روی رضا و رغبت نموده و سودی ببرید. تا آنجا که می‌فرماید: و همانا خداوند نسبت به شما اهل ایمان بسیار مهربان است.

در تفسیر عیاشی از اسباط بن سالم نقل شده که می‌گوید: «نزد امام جعفر صادق (ع) بودم. مردی از امام راجع به این آیه سؤال کرد. فرمود: منظور از نهی در آیه و نخوردن اموال از روی باطل، همان قمار است.» و راجع به این قسمت از آیه: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ﴾ روایتی مرفوعاً نقل گردیده که: مردی مسلمان به تنهایی به مشرکین حمله می‌کرد، و در این حمله، یاکشته می‌شد یا می‌کشت. و این آیه در این باره نازل گردید، تا بدون دستور و اجازه‌ی پیامبر کاری انجام ندهند.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا؛ ۱۷/۶۶﴾ در آیه‌ی قبل آن به شیطان می‌فرماید: همانا بندگان (صالح) مرا تسلطی بر آنها نتوانی داشت. سپس در این آیه می‌فرماید: پروردگار شماس است آن که در دریاکشتی‌های شما را به حرکت درمی‌آورد، تا از فضل خدا روزی بخواهید. او درباره‌ی شما بندگان بسیار مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا؛ ۳۳/۴۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست خدایی که درود می‌فرستد بر شما (مؤمنان) و نیز فرشتگان او، تا شما را از تاریکی‌های گمراه به روشنایی هدایت و سعادت سوق دهد. و خداوند نسبت به مؤمنان بسیار مهربان است.

● (۲) صفت رحیم توأم با بَرّ

□ الله رحيم للمّتين: خداوند نسبت به پرهیزکاران بسیار مهربان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ؛ ۵۲/۲۸﴾ آیات قبل درباره‌ی متّقین و عواقب نیک آنان در بهشت با نعمت‌های بهشتی آورده شده است، سپس در این آیه از قول آنان می‌فرماید: همانا ما (پرهیزکاران و متّقین) در دنیا خداوند را می‌پرستیدیم، و او را با دُعا می‌خواندیم. همانا اوست همان خدای نیکوکار و بسیار مهربان.

● (۳) صفت رحیم توأم با تَوَّاب

□ الله رحيم لآدم: خداوند بسیار مهربان نسبت به آدم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ؛ ۲/۳۷﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: آدم از طرف خداوند کلماتی را آموخت، که سبب پذیرش توبه‌ی او گردید. همانا او (خدا) بسیار توبه‌پذیر و همیشه مهربان است.

□ الله رحيم لقوم موسى: خداوند بسیار مهربان

نسبت به قوم موسی است.

چنان که می فرماید: ﴿فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۲/۵۴ در ابتدای آیه می فرماید: هنگامی که موسی به قوم خود گفت: ای قوم من! به خودتان از حیث پرستیدن گوساله (در غیاب من) ستم کردید؛ بنابراین توبه کنید و یکدیگر را نکشید. و این کار در نزد خدای خودتان از برای شما بهتر است. سپس توبه و پشیمانی آنها را پذیرفت، زیرا او (خدا) بسیار توبه پذیر و همیشه مهربان است.

□ الله رحيم للتائبين من اهل الكتاب: خداوند بسیار مهربان نسبت به توبه کنندگان از اهل کتاب است.

چنان که می فرماید: ﴿فَاُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۲/۱۶۰ در ابتدای آیه می فرماید: مگر کسانی که (از اهل کتاب) توبه نموده، و به اصلاح مفاسد بپردازند، و بیان کنند آنچه را که کتمان نموده بودند، توبه‌ی آنها را می پذیرم. و منم (خداوند) بسیار توبه پذیرنده و همیشه مهربان.

□ الله رحيم لمرء المسلم و لمرأة المسلمة: خداوند بسیار مهربان نسبت به مرد و زن مسلمان است.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾؛ ۴/۱۶ در ابتدای آیه می فرماید: هر یک از زن و مرد در میان شما اگر عمل ناشایستی را مرتکب گردید، آنان را با سرزنش و توبیخ کردن بیازارید. چنانچه اگر توبه کردند و به اصلاح

خویش پرداختند، صرف نظر کنید از آن دو. همانا خداوند بسیار توبه پذیرنده و همیشه مهربان است.

□ الله رحيم بالعباد: خداوند بسیار مهربان نسبت به بندگان است.

چنان که می فرماید: ﴿هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۹/۱۰۴ در ابتدای آیه می فرماید: آیا نمی دانید که خداوند توبه و پشیمانی از گناه را نسبت به بندگان خود می پذیرد، و صدقات آنها را قبول می نماید. و خداوند اوست بسیار توبه پذیرنده و همیشه مهربان.

□ الله رحيم للمتخلفين عن الجهاد: خداوند بسیار مهربان نسبت به کسانیست که به جنگ و جهاد پشت کردند.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۹/۱۱۸ در ابتدای آیه می فرماید: سه نفری که از انصار بودند، و تخلف از شرکت در جنگ تبوک نموده بودند... سپس می فرماید: همانا خداوند، اوست که بسیار توبه پذیرنده، و همیشه مهربان است.

□ الله رحيم للعاصيين: خداوند نسبت به گناهکاران بسیار مهربان است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۴۹/۱۲ در ابتدای آیه می فرماید: ای گروه مؤمنان! درباره‌ی یکدیگر گمان بد نبرید، که برخی از گمان‌های بد گناه است. تا آنجا که می فرماید: از خداوند بترسید، که خداوند بسیار توبه پذیرنده و همیشه مهربان است.

در تفاسیر مجمع البیان از طبرسی و کشف الاسرار از مبینی چنین آمده که: «این قسمت از آیه: ﴿وَلَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا﴾ درباره‌ی دو مردی نازل شده که از فرط گرسنگی از سلمان فارسی خواسته بودند که نزد رسول خدا(ص) برود، و از برای آنها طعامی بیاورد. سلمان نزد پیامبر آمد. پیامبر او را نزد اسامه بن زید که خزانه‌دار رسول خدا(ص) بود، فرستاد سلمان نزدیک اسامه آمد. اسامه گفت که، با کمال تأسف چیزی در خزانه موجود ندارد تا به او بدهد. سلمان مأیوسانه مراجعت کرد. آنان از سلمان و اسامه به بدی یاد کردند و گفتند: اسامه مردی بخیل است. و از سلمان هم بدگویی کردند. تا اینکه نزد رسول خدا(ص) آمدند. پیامبر فرمود: شما را چه خبر شده، که من رنگ سبز گوشت را در دهن‌های شما می‌بینم؟ آنها گفتند: یا رسول الله! امروز دسترسی به گوشت پیدا نکردیم، و گوشت نیافتیم تا بخوریم. پیامبر فرمود: پس چرا امروز با گوشت سلمان و اسامه تغذیه نمودید؟» کنایه از اینکه چرا در غیاب آنها از آنان به غیبت کردن پرداخته‌اید.

در تفسیر ابوالفتوح رازی از ابن قلابه نقل کرده و می‌گوید: شبی عبدالرحمان بن عوف با عمر بن الخطاب در مدینه به تفحص پرداختند، تا به در خانه‌یی رسیدند که چراغ آن خانه روشن بود، و صدای آواز هم به گوش می‌رسید. عمر از عبدالرحمان پرسید: اینجا خانه‌ی کیست؟

عبدالرحمان گفت: خانه‌ی ربیعۀ بن امیۀ بن خلف است. و در عین حال به عمر گفت: کار ما از لحاظ تجسس، خطای محض است؛ و خداوند ما را از این کار منع کرده است. لذا عمر بن الخطاب منصرف گردید.

و باز در تفسیر مجمع البیان درباره‌ی همین قضیه چنین آمده که: «عمر با عبدالرحمان شبی به تجسس به عنوان عسس پرداختند. دیدند در خانه‌یی دود آتش بلند است. رفتند در آن خانه را کوبیدند، و با اجازه داخل گردیدند. مردی را با زنی دیدند، که در دست آن مرد کاسه‌یی نیز بوده است. عمر پرسید: این زن کیست؟ مرد گفت: زوجه‌ی من است. سپس پرسید: در میان آن کاسه چیست؟ گفت: آب است. سپس پرسید: شعری که آن زن با آواز می‌خواند، چه گونه شعریست؟ مرد مزبور آن اشعار را برای عمر خواند. بعد از این پرسش‌ها، آن مرد رو به عمر کرد و گفت: مگر نمی‌دانی که خداوند در قرآن فرموده: ﴿لَا تَجَسَّسُوا﴾ عمر گفت: راست می‌گویی. و از آن خانه بیرون آمد.»

□ الله رحیم للابراهیم والاسماعیل: خداوند بسیار مهربان نسبت به ابراهیم و اسماعیل است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَتُبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ ۲/۱۲۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: ابراهیم و اسماعیل گفتند: پروردگارا! ما را سرسپرده‌ی دستورات خودت بفرما. تا

آنجا که می‌فرماید: و توبه‌ی ما را بپذیر، که همانا تو بسیار پذیرنده‌ی توبه و همیشه مهربانی.

□ الله رحيم للمنافقين بشرط التوبة: خداوند نسبت به منافقان بسیار مهربان است، اگر توبه نمایند.

چنان که می‌فرماید: ﴿لَوْ جَدُّوا اللَّهَ تَوَاباً رَحِيماً؛ ۴/۶۴﴾ در وسط آیه می‌فرماید: اگر منافقانی که به خود ستم کرده‌اند، نزد تو (ای پیامبر!) بیایند و استغفار کنند... تا آنجا که می‌فرماید: هر آینه خداوند را بسیار توبه‌پذیرنده و همیشه مهربان خواهند یافت.

● (۴) صفت رحیم توأم با رؤوف

□ در همین ردیف (ر) در صفت رؤوف آورده شده است.

● (۵) صفت رحیم توأم با رب

□ باز در همین ردیف (ر) در صفت رب آورده شده است.

● (۶) صفت رحیم توأم با رحمان

□ باز در همین ردیف (ر) در صفت رحمان آورده شده است.

● (۷) صفت رحیم توأم با عزیز

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَوُ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ؛ در سوره‌ها و آیات ۲۶/۹، ۲۶/۶۸، ۲۶/۱۰۴، ۲۶/۱۲۲، ۲۶/۱۴۰، ۲۶/۱۵۹، ۲۶/۱۷۵، ۲۶/۱۹۱﴾ یعنی: و همانا پروردگار تو، اوست خداوند بسیار توانا و همیشه مهربان.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ؛ ۲۶/۲۱۷﴾ یعنی: توکل کن ای پیامبر! به خداوند بسیار توانا و همیشه مهربان.

شیخ بزرگوار ما طوسی در تفسیر تبیان درباره‌ی این آیه و چهار آیه‌ی قبل آن می‌گوید: «در سبب نزول این آیات چنین معروف است که، رومیان در جنگی مغلوب ایرانیان شدند. مشرکین از اینکه ایرانیان از اهل کتاب نبودند، و بر رومیان که اهل کتاب (مسیحی) بودند، غالب گشتند، خوشحال شدند؛ و روی این قیاس می‌گفتند: سرانجام ما نیز که اهل کتاب نیستیم، بر محمد و یارانش که اهل کتاب هستند، پیروز خواهیم گشت. این موضوع بر مسلمین گران آمد. خداوند با نزول این آیات خبر داد که: اگر چه روم مغلوب شده است، ولی به زودی جنگ دیگری دوباره میان آنها برپا خواهد شد، و در این جنگ، رومیان غالب خواهند گردید، آن هم در عرض چند سال؛ و بضع مابین سه سال تا ده سال می‌باشد. این موضوع از معجزات قرآن است، که برای رسول خدا از امر غیب که اتفاق نیفتاده بود، خبر داده است.»

ابن ابی‌حاتم در تفسیر خود این موضوع را از ابن‌شهاب روایت نموده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ؛ ۳۲/۶﴾ آن است همان خدای دانای به پنهان و آشکارا، و خدای بسیار توانای همیشه مهربان.

و نیز می‌فرماید: ﴿تَنْزِيلُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ؛ ۲۶/۵﴾

یعنی: این قرآن، فرستاده شده از جانب خدای بسیار توانای همیشه مهربان است.

ابونعیم در کتاب الدلائل از ابن عباس روایت کرده و می‌گوید: رسول خدا (ص) ذکر سجده را بلند قرائت می‌کرد. تا اینکه عده‌یی از قریش در صدد اذیت پیامبر برآمدند، و خواستند نقشه‌ی شوم خویش را عملی سازند؛ ولی گرفتار شدند و به شکنجه افتادند. لذا با زبان عذرخواهی نزد رسول خدا آمدند، و او را به خداوند و به خویشاوندانش سوگند دادند، و از اثر دعای پیامبر از گرفتاری و شکنجه رهایی یافتند. سپس این آیات اوایل سوره‌ی یس تا آیه‌ی (۷) نازل گردید، اما هیچ یک از آنان ایمان نیاوردند.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ؛ ۴۴/۴۲﴾
یعنی: همانا او (خداوند) است که بسیار توانا و همیشه مهربان است.

● (۸) صفت رحیم توأم با غفور

□ خداوند خود می‌فرماید که رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿نَبِّءِ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ ۱۵/۴۹﴾
یعنی: خبر بده به بندگان من که همانا من، منم بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.

در تفسیر طبرانی از عبدالله بن زبیر نقل گردیده که می‌گوید: رسول خدا (ص) بر عده‌یی از اصحاب گذشت، در حالی که آنها می‌خندیدند. فرمود: آیا شما می‌خندید، در حالی که بهشت

و جهنم در مقابل شما است؟ سپس این آیات نازل گردید.

در تفسیر ابن مردویه چنین آمده که: «مردی از اصحاب رسول خدا می‌گوید: پیامبر بر ما وارد گردید، در حالتی که می‌خندیدیم. فرمود: نبینم شما را که می‌خندید! سپس برگشت. پس از اندکی دوباره به طرف ما آمد و فرمود: موقعی که از نزد شما برگشتم، چند قدمی نرفته بودم، که جبرئیل آمد و به من گفت: یا محمد! خداوند می‌فرماید چرا بندگان ما را مأیوس می‌کنی؟ سپس این آیات را نازل نمود.»

□ نعمت‌های خداوند رحیم را نتوان شمرد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَن تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ؛ ۱۶/۱۸﴾
و اگر به شمارش درآوردید نعمت‌های خدا را، نتوان آن را به شمارش درآورد. و همانا خداوند (از اثر همین نعمت‌ها) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ؛ ۲۴/۲﴾
در وسط آیه می‌فرماید: هر چه فرود آید از آسمان، و هر چه بر آسمان بالا رود، او می‌داند؛ و اوست همیشه مهربان و بسیار آمرزنده.

و نیز می‌فرماید: ﴿تُزَلَّاتُ مِنَ الْغُفُورِ رَحِيمٌ؛ ۴۱/۳۲﴾
در آیه‌ی قبل می‌فرماید: ما (خدا) دوستداران شما (که استقامت در دین دارید) می‌باشیم در دنیا و آخرت؛ و هر چه را که مایل باشید و تقاضا کنید، همه مهیاست. سپس در این آیه

می فرماید: این است سفره‌ی احسان از خدای بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.

و نیز می فرماید: ﴿أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ ۴۲/۵﴾ یعنی: آگاه باشید که، همانا خداوند اوست بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.

□ دوستداری خدا، که رحیم است، و رسول او. چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۳/۳۱﴾ در ابتدای آیه می فرماید: اگر شما (اهل ایمان) خدا را دوست می دارید، از من (رسول خدا(ص)) پیروی کنید. خداوند شما را دوست خواهد داشت، و شما را خواهد آمرزد. همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

صاحب مجمع البیان از محمّد بن جعفر الزبیر روایت می کند که: «این آیه درباره‌ی وفد نجران نازل شده، که می گفتند: ما به خاطر دوستی با خدا، مسیح را بزرگ می داریم.»

میبدی صاحب کشف الاسرار می گوید: «پیامبر کعب بن اشرف را که از سران یهود بود، به اسلام دعوت کرد؛ و نیز سید و عاقب از سران مسیحیت را به اسلام خواند. اینان گفتند: ما پسران خداییم. در واقع حرفی را می زدند که مسیحیان گفته بودند. و نیز گفته بودند، ما دوستان خدا هستیم. رسول خدا فرمود: اگر دوستان خدا بودید، چرا خداوند بر شما غضب و لعنت فرستاده است؟ سپس این آیه نازل گردید.»

و نیز می فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۴۹/۵﴾

در ابتدای آیه می فرماید: اگر آنها (اهل ایمان) صبر می کردند تا وقتی که تو (پیامبر) بیرون آمده، و نزد ایشان بیایی، برای آنها بهتر بود، که خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند نسبت به رسول خود (محمّد) رحیم است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرِ اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً؛ ۴/۱۰۶﴾ (ای پیامبر!) از خداوند آمرزش بطلب، که خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً؛ ۲۵/۶﴾ یعنی: بگو (ای پیامبر!) این کتاب (قرآن) را خدایی فرستاده، که به علم ازلی از اسرار و پنهانی‌های آسمان‌ها و زمین آگاه است و می داند؛ و همانا بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً؛ ۳۳/۵۰﴾ ای پیامبر (گرامی)! ما (خدا) زنانی را که مهر و کابین آنها را پرداخته‌ای، بر تو حلال کردیم. تا آنجا که می فرماید: و خداوند (بر تو و بر زنان تو) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

در صحیح ترمذی و نیز در المستدرک حاکم به نقل از سدی او از ابوصالح او از ابن عباس و او از ام هانئ دختر ابوطالب روایت می کند که می گوید: «پیامبر از من خواستگاری کرده بود که مرا به عقد خویش درآورد، ولی من معذرت

خواستم و رسول خدا(ص) عذر مرا پذیرفت. سپس این آیه نازل گردید، تا ﴿الَّذِي هَاجَرَ مَعَكَ﴾؛ و من از زنانی که مهاجرت کرده باشند، نبودم.

در تفاسیر تبیان از شیخ طوسی و کشف الاسرار از میبدی از امام سجاده(ع) نقل شده که فرمودند: «این زن از طائفه بنی اسد به نام امّ شریک بوده است.» عروۃ بن الزبیر می گوید: «این زن خوله دختر حکیم از طائفه بنی سلیم بوده.» و نیز از ابن عباس نقل شده که، زن مزبور میمونه دختر حارث بوده است و نیز می گویند، زینب دختر خزیمه از انصار بوده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ ۳۳/۵۹ در ابتدای آیه می فرماید: ای پیامبر (گرامی)؛ به زنان و دختران و زنان باایمان بگو که خویشان را بپوشانند (و حجاب را مراعات نمایند). تا آنجا که می فرماید: و خداوند همیشه آمرزنده و همیشه مهربان (نسبت به تو و زنان باایمان) است.

در تفسیر علی بن ابراهیم قمی چنین آمده که: «سبب نزول آیه این بود که، زنان مؤمنه را عادت بر این قرار گرفته بود که در اوقات نماز به طرف مسجد می رفتند، و با رسول خدا(ص) به جماعت نماز می گذاردند؛ و نیز در اوقات شب نماز مغرب و عشا را نیز به جماعت می گذاردند. جوانان که این موضوع را فهمیده بودند، سر راه زنان می ایستادند و متعرض آنها شده و موجبات اذیت و آزار آنها را فراهم

می ساختند. سپس این آیه نازل گردید. در صحیح بخاری درباره ی این آیه چنین آمده، آن هم از قول عایشه که: «سوده یکی از زنان رسول خدا(ص) برای انجام کار و حاجتی از خانه بیرون آمده بود؛ و چون زن چاق و فربه یی بود، باکی نداشت از اینکه وی را بشناسند. در بین راه عمر بن الخطاب او را دید و گفت: ای سوده! هیچ باکی از بیرون آمدن نداری؟ برای چه از خانه ات خارج شده ای؟ سوده بعد از حرف عمر، به خانه ی خود برگشت، در حالی که پیامبر در خانه او مشغول خوردن غذا بود، و گوشت با استخوان برای خوردن در دست وی بود. سوده گفت: یا رسول الله! برای انجام کاری مجبور بودم بیرون بروم. عمر در بین راه مرا دید، و این سخنان را به من گفت. سوده می گوید: در همان حالتی که گوشت در دست پیامبر بود، این آیه نازل گردید. سپس فرمود: خداوند به شما اجازه داده که برای انجام کارهای خود بیرون بروید.»

و نیز می فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۶۶/۱ در ابتدای آیه می فرماید: ای پیامبر (گرامی)؛ برای چه آن را که خداوند بر تو حلال نموده، بر خود حرام نموده ای، تا زنان دیگر خودت را از خود خوشنود سازی؟ (و بدان) که خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند به رسول خود و بر زنان مؤمنه رحیم است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ

رحیم؛ ۶۰/۱۲ ﴿در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر (گرامی)! اگر زنان مؤمنه نزد تو آیند، و با تو بیعت نمایند که شرک به خداوند نیاورند، و دزدی نکنند و زنا ننمایند... تا آنجا که می‌فرماید: از برای آنان طلب آمرزش بنما، که همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.﴾

در تفسیر البرهان بحرانی از محمد بن یعقوب کلینی بعد از سه واسطه از ابان بن تغلب و او از امام صادق (ع) نقل می‌نماید که: «وقتی که رسول خدا (ص) مکه را فتح نمود، مردان با او بیعت کردند. وقتی که زنان خواستند با او بیعت کنند، این آیه نازل گردید.»

در کتاب المناقب از موفق بن احمد که از علمای عامه است، از قول زبیر بن عوام چنین آمده: «وقتی که این آیه نازل گردید، پیامبر زنان را برای بیعت کردن خواند؛ و نخستین زنی که با او بیعت کرد، فاطمه بنت اسد، مادر امیرالمؤمنین (ع) بوده است.»

در کتاب المناقب و در کتاب مقاتل الطالبین از علی بن حسین بن محمد اصفهانی از امام صادق (ع) روایت نموده که فرمودند: «فاطمه بنت اسد نخستین زنی بود که با رسول خدا (ص) از مکه به سوی مدینه مهاجرت نمود، و در جنگ بدر نیز حاضر بود؛ و بعد از بعثت یازدهمین زنی بود که مسلمان شده بود و در روحا مدفون گردید.»

□ خداوند به کسانی که پیش از نجوا به

صدقه دادن نپرداخته‌اند از اثر فقرشان، رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ لَّمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۵۸/۱۲ ﴿در ابتدای آیه خطاب به مؤمنین می‌فرماید: در صورت نجوا و سخن سرتی با رسول خدا (ص) گفتن، قبلاً به صدقه دادن بپردازید. سپس می‌فرماید: اگر از اثر فقر صدقه نداده باشند، خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.﴾

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول زجاج می‌گوید: «سبب نزول این آیه چنین بوده که، توانگران و ثروتمندان اوقات پیامبر را به مشورت درباره‌ی چیزهایی که می‌خواستند، می‌گرفتند، و فرصتی برای فقرا درباره‌ی صحبت کردن با پیامبر باقی نمی‌ماند. در این آیه خداوند به آنها دستور فرمود که به جای گرفتن اوقات رسول خدا، به صدقه دادن بپردازند، زیرا آنان کسانی بودند که از دادن صدقه امتناع می‌ورزیدند؛ و در این آیه دستور داده شده تا مادامی که صدقه‌ی نداده باشند، چه کم و چه زیاد، با پیامبر به نجوا و گفت‌وگو نپردازند. و چنانچه روایت شده، از آن به بعد کسی به نجوا نپرداخت، تا اینکه علی (ع) دیناری به قرض گرفت و آن را به صدقه داد. و با پیامبر به نجوا پرداخت، و خداوند این حکم را به آیه‌ی ۱۳ همین سوره نسخ فرمود.»

□ نوح گفت پروردگار من رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبِّي لَسَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

نموده‌اند تا آنجا که می‌فرماید: (باید بدانند که نسبت به آنها) خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾؛ ۴/۹۶
در آیه قبل می‌فرماید: خداوند مجاهدین را بر بازنشستگان برتری داده است. سپس در این آیه می‌فرماید: این رحمت و لطف و آمرزش اوست (نسبت به این مجاهدین)؛ و خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان نسبت به آنان بوده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾؛ ۴/۱۰۰
در وسط آیه می‌فرماید: هر کس که از خانه‌ی خود به عنوان مهاجرت بیرون آید، آن هم به سوی خدا و رسول او، سپس مرگش فرا رسد، اجر و پاداش او با خداوند است. و خداوند (نسبت به آنان) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان بوده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان در سبب نزول این آیه چنین می‌گوید: «وقتی که آیه‌ی ۹۷، سوره‌ی نساء نازل گردید مسلمین این آیات را نوشتند، و برای دوستان و برادران خود در مکه فرستادند. در این موقع عده‌یی از آنها بیرون آمدند و گفتند: از برای ما عذری باقی نمانده است. سپس مهاجرت کردند.»

سعید بن جبیر و عکرمه و ضحاک و سدی و ابن زید و ابن عباس و هم چنین ابوالجارود از امام محمد باقر (ع) روایت می‌کنند و می‌گویند که: «این آیه درباره‌ی ضمره بن العیص بن ضمره بن

۱۱/۴۱﴾ نوح به قوم خود گفت: سوار کشتی بشوید، به نام خدا. تا آنجا که می‌فرماید: همانا پروردگار من بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ ابراهیم گفت خدایا تو رحیم هستی.
چنان که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۱۴/۳۶
در ابتدای آیه ابراهیم گفت: ای پروردگار! هر کس که از من پیروی ننموده، و راه عصیان پیش گرفته است، خدایا! (اختیارش با خودت است)؛ که تو بسیار آمرزنده و همیشه مهربان هستی.

□ یعقوب به پسرانش گفت: خداوند رحیم است.
چنان که می‌فرماید: ﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَفْتِي لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۱۲/۹۸
یعقوب (به پسرانش) گفت: به زودی برای شما از خداوند طلب آمرزش می‌کنم، که همانا خداوند اوست بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.

□ خداوند به موسی فرمود که رحیم است.
چنان که می‌فرماید: ﴿قُلَانِي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲۷/۱۱
در ابتدای آیه می‌فرماید: موسی گفت: ای پروردگار! من به خودم ظلم کردم؛ پس مرا بیامرز! و خداوند او (موسی) را آمرزید که همانا اوست بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.
□ خداوند نسبت به مؤمنان با عمل صالح و جهاد آنان رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲/۲۱۸
در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا کسانی که ایمان آورده و مهاجرت کرده‌اند، و جهاد در راه خدا

پروردگار تو (ای پیامبر!) بعد از همه این گرفتاری‌های آنان (نسبت به آنها) همانا بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «این آیه درباره‌ی عمار، بلال و صهیب که از مستضعفین و شکنجه‌دیدگان بودند، نازل گردید. و کفار شایع نموده بودند که اینان از دین برگشته‌اند، ولی آنان تقیه انجام داده بودند. و عمار پس از این حالت به مهاجرت پرداخته بود.»

ابن سعد در کتاب طبقات از عمرو بن الحکم روایت می‌کند که: «عمار یاسر، صهیب، ابوفکیه، بلال، عامر بن فهیره و عده‌ی دیگر از مسلمین عذاب و شکنجه از دست کفار می‌دیدند، و نمی‌دانستند چه می‌گویند، تا اینکه این آیه درباره‌ی آنها نازل گردید.»

و نیز می‌فرماید: ﴿وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۷۳/۲۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! از خداوند بترسید، و به پیامبر او ایمان بیاورید. تا آنجا که می‌فرماید: خداوند می‌آمرزد شما را، که بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۷۳/۲۰ در وسط آیه می‌فرماید: هر عمل نیک که برای آخرت خود از پیش بفرستید، پاداش آن را نزد خداوند می‌یابید؛ و آن اجر آخرتی بسی بهتر و بزرگتر است. و از خداوند طلب آمرزش نمایید، که همانا خداوند

زنباع یا عیص بن ضمره نازل گردید که مریض بود، به اهل خود دستور داد فرشی از برای او بر روی تخت بیندازند، و آن را به طرف رسول خدا (ص) حمل کنند. چنین کردند؛ و در این میان وفات یافت، و این آیه نازل گردید، و نیز قتاده روایت کرده و اضافه نموده که، ضمره گفته است: «من راه را می‌دانم و می‌شناسم و دارای وسعت مال هستم، مرا از خانام بیرون ببرید. او را بیرون آوردند، سپس وفات یافت.»

عمر بن شبه می‌گوید: «این شخص ابوامیه ضمره بن جندب الخزاعی بوده است.» و زبیر بن بکار می‌گوید: «او خالد بن حزام برادر حکیم بن حزام بوده، که از خانه‌ی خویش به عنوان مهاجرت بیرون آمد، و سپس در بین راه وفات یافت.»

و نیز می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۹۹/۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: عده‌ی از اعراب هستند که به خدا و روز جزا ایمان می‌آورند. تا آنجا که می‌فرماید: به زودی خداوند آنان را در رحمت خود داخل فرماید. که همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۱۶/۱۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: سپس همانا خدای تو (ای پیامبر!) درباره‌ی کسانی که (از شر و فتنه کفار) به مهاجرت پرداختند، و جهاد کردند، و صبر پیشه ساختند، همانا

بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند نسبت به کسانی که اصلاح در وصیت می‌کنند، رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۲/۱۷۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر از وصیت‌کننده‌یی نسبت به وارث جفا و ستمی رفته باشد، در صدد اصلاح آن برآیند. (بدانند) که خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ در صورت اضطرار، در خوردن گوشت مرده خداوند رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۲/۱۷۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: گوشت مرده و خون و گوشت خوک و ذبیحه‌یی که نام خدا بر آن برده نشود، خوردن آنها حرام است. سپس می‌فرماید: کسی که مضطر شده باشد، در صورتی که راهزن و متجاوز به حقوق مردم نباشد، خوردن آن مانعی ندارد؛ و همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۶/۱۴۵﴾ در وسط آیه می‌فرماید: کسانی که مضطر گردیدند، در صورتی که راهزن و متجاوز به حقوق مردم نباشند، (خوردن گوشت مرده و خون و خوک مانعی ندارد.) که همانا پروردگار تو (ای پیامبر!) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

نظیر این دو آیه در آیه‌ی ۱۱۵ در سوره‌ی ۱۶ با

اندک اختلاف آورده شده است. و همچنین نظیر این آیات در حرمت خوردن گوشت مرده و غیره با در بر داشتن آیه‌ی اکمال و تکمیل دین اسلام (چه از لحاظ اعلام وصی قرار دادن امام علی(ع) به عقیده‌ی امامیه)، و چه از لحاظ حقایق امور و احکام اسلامی به عقیده‌ی اهل سنت) در سوره‌ی ۵ آیه‌ی ۳ آورده شده است.

□ خداوند نسبت به بخشنندگان و صرف‌نظر کنندگان رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلْيَغْفُوا أَلَّا تَجْهِنُوا أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۲۴/۲۲﴾ یعنی: پس ببخشید و عفو کنید، و نیز صرف نظر نمایید (از بدی‌های مردم). آیا دوست نمی‌دارید که خداوند شما را بیامرزد؟ و خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از ابن عباس، عایشه و ابن زید نقل نموده که می‌گویند: «این آیه درباره‌ی ابوبکر و مسطح بن اثاثه نازل گردیده؛ بدین توضیح که، ابوبکر نفقه و مخارج مسطح را به خاطر فقر و بیچارگی او می‌پرداخت. سپس مخارج مزبور را قطع نمود، و سوگند یاد کرد که ابداً به او نفعی نرساند، زیرا جزو اصحاب افک و دروغ بستن بر عایشه قرار گرفته بود. و هنگامی که این آیه نازل شد، دوباره نفقه و مخارج مسطح را پرداخت و گفت: به خدا قسم! دوست دارم که مورد غفران و آمرزش خداوند قرار بگیرم. پس از این سوگند،

نفقه‌ی مسطح را پرداخت. مسطح پسر خاله‌ی ابوبکر بود، و از مهاجرین به مدینه و نیز از بدریون به شمار می‌آمده است.»

مجاهد و حسن بصری می‌گویند: «این آیه درباره‌ی یتیمی نازل گردیده است که در تحت تکفل ابوبکر بوده، و ابوبکر قسم یاد کرده بود که به او نفقه‌ی بدهد.»

ابن عباس و دیگران روایت می‌کنند: «این آیه درباره‌ی جماعتی از اصحاب رسول خدا نازل شده که، سوگند یاد کرده بودند با اصحاب افک الفت و مواساتی نداشته باشند.» و عده‌ی می‌گویند: «نهی در آیه عمومیت داشته، و از برای تمامی صاحبان ثروت می‌باشد، که سوگند یاد نکنند که به فقرا و مساکین چیزی ندهند. و این عقیده بهتر است، زیرا عام بوده و شامل همه می‌گردد.»

و نیز می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۶۰/۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: امید است که خداوند میان شما (مؤمنان) و دشمنانتان دوستی برقرار نماید. و خداوند همیشه توانا و بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَأِنْ تَغْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۶۴/۱۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! بعضی از زنان و فرزندان شما دشمنان شما هستند؛ از آنها دوری بجوید. (و در عین حال) اگر عفو کنید و درگذرید و چشم‌پوشی نمایید، همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول ابن عباس می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عده‌ی از مسلمین نازل شده که در مکه مسلمان شدند و اراده‌ی هجرت به مدینه نمودند، ولی زنان و اولاد آنها مانع شده بودند.» چنان که عطاء بن یسار می‌گوید: «اینان اراده‌ی عزت از راه هجرت کردند، و زنان و فرزندانشان مانع شدند.»

مجاهد می‌گوید: «درباره‌ی قومی نازل شده که اراده‌ی اطاعت از خداوند کردند، ولی آنها را مانع شده بودند.»

ترمذی در صحیح خود و **حاکم** از **ابن عباس** روایت می‌کنند که: «این آیه درباره‌ی عده‌ی از اهل مکه نازل شده بود، که مسلمان شدند، ولی زنان و فرزندان آنها از آمدنشان به مدینه مانع شده بودند. وقتی وارد مدینه شدند، مردم آنها را دیدند و سرزنش کردند. سپس این قسمت از آیه ﴿وَأَنْ تَغْفُوا وَتَصْفَحُوا﴾ نازل گردید.»

طبری صاحب جامع البیان از **عطاء بن یسار** نقل می‌کند که: «آیه درباره‌ی **عوف بن مالک الاشجعی** که دارای اهل و اولاد بود، نازل شد، که وی را از رفتن به جنگ مانع شده بودند و می‌گفتند: ما را به چه کسی می‌سپاری؟» و نیز می‌گوید: «سوره‌ی تغابن مکیه است، مگر پنج آیه‌ی آخر سوره که در مدینه نازل گردیده است.»

□ **یوسف** گفت خداوند درباره‌ی نفس اماره

رحیم است. یا زلیخا گفته است.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَجِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّيَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۱۲/۵۳
همانا نفس آدمی بسیار امرکننده‌ی به بدیست، مگر آن که خدا (به او) رحم کرده باشد. همانا پروردگار من بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

عده‌یی با ذکر دلایلی معتقدند که گوینده‌ی این سخنان، زلیخا می‌باشد، آن هم در وقتی که یوسف در زندان بوده است، و زلیخا در مقابل شوهرش عزیز مصر و پادشاه مصر این سخنان را بر زبان آورده است. در عین حال باید گفت، اگر واقعاً مضمون این آیه از ناحیه‌ی زلیخا بوده است، موحد بودن زلیخا که بگوید: پروردگار من رحیم است، از کجا ثابت گشته، و خداپرستی او در آن زمان که بت‌پرست بوده‌اند، از چه ناحیه‌یی مسلم گردیده است؟

و از طرفی، اگر یوسف بگوید: إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ، به طور کلی بوده که هر کس آن را دارا می‌باشد، و دلیل نخواهد بود که یوسف گرفتار چنین نفسی شده باشد. ذکر و یادآوری این که عموماً نفس امّاره به بدی‌ها می‌کشانند، اگر از ناحیه‌ی کسی گفته شود، دلیل نخواهد بود که او خود تابع نفس امّاره بوده است.

□ خداوند در خوردن مال حلال هم رحیم است. چنان که می‌فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۸/۶۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: از آنچه از غنایم به دست آورید، بخورید، که حلال

است؛ و از خداوند بترسید، که همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند رحیم است، و از لطف او نباید مأیوس شد.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۳۹/۵۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) ای بندگان من! که بر نفس خود اسراف نموده‌اید، از رحمت خدا ناامید نشوید، که خداوند همه گناهان را می‌آمرزد، و همانا اوست که بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند رحیم است، به کسانی که اعمال حج را به تمامی انجام دهند.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲/۱۹۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: سپس به طریقی که همه مسلمین بازمی‌گردند، به عرفات رجوع و بازگشت نمایید، و از خداوند طلب آمرزش کنید. همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است. لازم به ذکر است که، اغنیاء قریش در مناسک حج به مشعرالحرام نمی‌رفتند و از مشعر به منی نمی‌آمدند.

در تفسیر جامع البیان طبری و نیز تفسیر ابوالفتوح رازی روایت شده که: «هنگام حج، عرب در عرفه، و قریش در مزدلفه توقف می‌نمودند.»

نیز در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده که: «قریش که از جمله‌ی خمس بودند (خمس

المزنی نازل شده؛ زیرا او با جماعتی نزد رسول خدا (ص) آمدند و گفتند: یا رسول الله! وسایل سفر و جهاد را از قبیل سواری و غیره از برای ما مهیا بفرما! پیامبر فرمود: من چیزی ندارم که به شما بدهم.»

□ خداوند در پذیرفتن توبه‌ی اهل ایمان رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ ۳۳/۷۳ و خداوند توبه‌ی مردان مؤمن و زنان مؤمنه را می‌پذیرد؛ و خداوند (نسبت به آنان) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند در بیرون بردن زبان‌ها رحیم است. چنان که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۱۰/۱۰۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر خدا بر تو زبانی رساند، هیچ کس دفع آن نتواند کرد، جز خود او؛ و اگر اراده‌ی خیر درباره‌ی تو بکند، هیچ کس ردکننده‌ی آن نخواهد بود. تا آنجا که می‌فرماید: و اوست بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید که به اسیران جنگی رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۸/۷۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر (گرامی)! به اسیرانی که در دست شما مسلمینند بگو که، اگر خدا در دل شما خیر و خوبی مشاهده کند، در مقابل آنچه که از شما گرفته شده، بهتر از آن می‌دهد. تا آنجا که

یعنی از طوایف قریش، کنانه، خزاعه، ثقیف، جشم، بنو عامر بن صعصعه و بنو نضر بن معونه بودند. و بدین جهت به آنها خمس می‌گفتند، که در روش خود سخت محکم و پابرجا بودند، چه آنکه حماسه به معنی شدت شجاعت است.) در اوقات حج از حرم به عرفات نمی‌رفتند، و در مزدلفه توقف می‌نمودند و می‌گفتند: ما اهل الله هستیم و مانند دیگران نمی‌باشیم؛ و نیز ماکه ساکنین حرم خدا هستیم، نباید از حرم بیرون برویم. و منظور ایشان تعظیم و بزرگداشت خود بوده. سپس حق تعالی این آیه را فرستاد.

در تفسیر ابن‌المسندر از اسماء دختر ابوبکر روایت شده که: «قریش در مزدلفه توقف می‌کردند، و مردم در عرفه، مگر شیبۀ بن ربیعہ. پس خداوند این آیه را نازل فرمود.»

□ خداوند نسبت به ضعیفان و معذورین از جنگ، رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۹/۹۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: بر ناتوانان و بیمارانی و فقیرانی که خرج سفر عیال خود را ندارند، تکلیف جهاد نیست، تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند (درباره‌ی آنان) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول قتاده می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عامر بن عمرو المزنی و دیگران نازل گردیده است.»

ابن عباس می‌گوید: «درباره‌ی عبدالله بن معقل

می فرماید: و خداوند می آمرزد شما را، که بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند در قبال توبه کردن بعد از اعمال بد و زشت رحیم است.

چنان که می فرماید: ﴿يَجِدِ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۱۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: هر کس که عمل سوئی انجام بدهد، یا بر خویشتن ستم کند، سپس طلب آمرزش نماید خداوند را بسیار آمرزنده و همیشه مهربان می یابد.

و نیز می فرماید: ﴿ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۶/۵۴﴾ در وسط آیه می فرماید: هر کس از شما عمل زشت و بدی انجام بدهد، آن هم از روی جهالت و نادانی، سپس توبه نماید و اصلاح کند، که همانا او (خداوند درباره ی او) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

صاحب تفسیر مجمع البیان می گوید: «از امام صادق (ع) روایت گردیده که این آیه درباره ی توبه کنندگان نازل شده است.»

عکرمه گوید: «درباره ی کسانی نازل شده که رسول خدا از جانب خداوند نسبت به طرد آنان ممنوع گردیده. پیامبر هر وقت آنها را می دید، خودش به آنها سلام می کرد و می فرمود: سیاس و ستایش از برای خدا بیست که مرا مأمور ساخت، که به این عده از امت تقدّم سلام نمایم.»

عطاء می گوید: «درباره ی جماعتی از صحابه که از زمره ی آنها: حمزه، جعفر، مصعب بن

عمیر، عمار و دیگران از صحابه است، نازل شده است.»

صاحب البرهان فی تفسیر القرآن می گوید: «موضوع آیه درباره ی توبه کنندگان از امام محمّد باقر (ع) روایت گردیده است.» و نیز می گوید: «مخالفین معتقدند که ابن عباس می گوید: درباره ی علی، حمزه و زید نازل گردیده است.»

در تفاسیر ابن ابی حاتم و فریابی از قول ماهان و انس بن مالک چنین آمده که: «عده یی نزد پیامبر آمدند و گفتند: یا رسول الله! ما گناه زیادی مرتکب شده ایم. تکلیف ما چیست؟ پیامبر سکوت فرمود: سپس این آیه نازل گردید.»

و نیز می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۷/۱۵۳﴾ در ابتدای آیه می فرماید: کسانی که اعمال زشت و بد انجام می دهند، سپس بعد از انجام آن توبه می نمایند و ایمان می آورند، همانا پروردگار تو بعد از آن اعمال، بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

نظیر این آیات با اندک تفاوت در متن، در سوره ی ۱۶، آیه ی ۱۱۹ آورده شده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۲۵/۷۰﴾ در آیات قبل آن درباره ی بندگان خدای رحمان است که، صفات خوب و اعمال حسنه ی آنها را یادآوری می فرماید. سپس می فرماید: هر کس که گرد اعمال زنا و بدکاری بیفتد، عذاب او دو برابر خواهد بود، مگر کسانی

که توبه نموده و اعمال صالحه را انجام بدهند. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند (درباره‌ی آنان) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند در قبال ایمان واقعی اعراب رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: (بعضی) از اعراب می‌گویند ایمان آورده‌ایم. بگو (ای پیامبر!) که شما ایمان نیاورده‌اید، بلکه بگویید (که به ظاهر) اسلام آورده‌اید، و ایمان در دل‌های شما داخل نشده است. و اگر (واقعاً) از خدا و رسول او اطاعت بنمایید... تا آنجا که می‌فرماید همانا خداوند (درباره‌ی شما) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول قتاده می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عده‌ی مخصوصی از اعراب نازل شده، که گفته بودند: ما ایمان آوردیم، و تصدیق به یکتایی خداوند و اقرار به نبوت پیامبر نمودیم، ولی در باطن برخلاف گفتار ظاهر خود بودند.»

صاحب تفسیر مجمع البیان از قول سعید بن جبیر و ابن زید می‌گوید: «اعراب مزبور عده‌یی از بنی‌اسد بودند، که نزد پیامبر آمدند و اظهار اسلام کردند، ولی در باطن دارای ایمان نبودند. و اینان درخواست صدقه هم داشته‌اند، و اسلام آنها از ترس قتل و اسیری در جنگ بوده است.»

□ خداوند کسانی را که با اجازه‌ی رسول او کار

انجام بدهند، رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲۴/۶۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: مؤمنین کسانی‌اند که ایمان (واقعی) به خدا و رسول او دارند؛ و هر گاه در کاری که حضور آنها حتمی باشد، تا اجازه نگیرند، از محضر رسول خدا بیرون نروند. تا آنجا که می‌فرماید: ای پیامبر! از برای آنها از خداوند طلب آمرزش بنما، که همانا بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

در تفاسیر کشف الاسرار از میبیدی و ابن اسحق و در کتاب دلائل از بیهقی از عروه، محمد بن کعب القرظی و دیگران درباره‌ی علت و سبب نزول این آیه چنین می‌گویند: «قریش به سرکردگی ابوسفیان با طایفه‌ی غطفان برای جنگ احزاب (خندق) رو به مدینه آورده بودند. خبر به رسول خدا رسید. دستور دادند دور مدینه را خندق ایجاد کنند، آن هم به اشاره‌ی سلمان فارسی. خود پیامبر با مسلمین مشغول کردن خندق شدند. در این میان، عده‌یی از منافقین از زیر بار کار شانه خالی کردند، و به بهانه‌های گوناگون متوسل شدند. و عده‌یی از مؤمنین اگر گرفتاری برای آنها پیش می‌آمد، با اجازه‌ی پیامبر به دنبال رفع گرفتاری خویش می‌رفتند؛ ولی منافقین که دارای بهانه‌های بیجا بودند، چنین اجازه‌ای هم نمی‌گرفتند. سپس این آیه نازل گردید.»

□ خداوند در عین حالی که می‌آمرزد و عذاب

می‌کند، رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۳/۱۲۹﴾ در وسط آیه می‌آمزد کسی را که بخواهد، و عذاب نماید کسی را که بخواهد. و خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است. و نیز می‌فرماید: ﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۹۸﴾ یعنی: بدانید که خداوند سخت عذاب‌کننده است (درباره‌ی کافران و گناهکاران)، و همانا خداوند بسیار آمرزنده و سخت مهربان است (درباره‌ی مؤمنان).

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۶/۱۶۵﴾ یعنی: همانا پروردگارت سخت زود کفر، و همانا او بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

نظیر این آیه یعنی اواخر آن، در سوره‌ی ۷، آیه‌ی ۱۶۷ آورده شده است.

نظیر این آیه‌ی شریفه ۳/۱۲۹ با اندک تفاوت، در سوره‌ی ۴۸، آیه‌ی ۱۴ آورده شده است.

□ خداوند درباره‌ی ایلاء رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ فَآؤُاْ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۲/۲۲۶﴾ یعنی کسانی که با زنان خود ایلاء نمایند (یعنی سوگند یاد کنند که با آنها نزدیکی و جماع ننمایند)، تا چهار ماه فرصت این کار را می‌توانند داشته باشند؛ و اگر از این سوگند صرف‌نظر نمایند، خداوند (درباره‌ی آنان) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند درباره‌ی ازدواج و عمل بد بعضی از

زنان رحیم است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَّكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۴/۲۵﴾ در وسط آیه می‌فرماید: اگر با کنیزان با اذن مالک آنها ازدواج کردید، چنانچه عمل زشتی از آنها سر بزنند، بر آنها نصف عذاب زنان پارسای آزاد است. و اگر صبر کنید تا زنی آزاد بگیرید، برای شما بهتر است. و خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است. و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۲۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: شما هرگز نمی‌توانید میان زنان متعددی که به ازدواج درمی‌آورید، عدالت برقرار نمایید، هر قدر که در این امر حریص باشید. تا آنجا که می‌فرماید: اگر تقوا پیشه کنید، خداوند (بر شما) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «ابوملیکه روایت کرده و می‌گوید: این آیه درباره‌ی عایشه نازل گردیده است.»

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۲۴/۵﴾ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که نسبت زنا به زنان مؤمنه‌ی خود بدهند، و چهار شاهد در این باره نیاورند، باید هشتاد تازیانه بخورند. سپس در این آیه می‌فرماید: مگر کسانی که توبه کنند و اصلاح نمایند، که خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِمْ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۲۴/۳۳﴾ در وسط آیه می‌فرماید: هیچ وقت کنیزان خودتان را که تمایل به عفاف

و ازدواج با دو خواهر با هم را حرام فرموده است، مگر آنهایی که قبل از اسلام به این عمل دست زده باشند. و خداوند (در صدور این دستور) بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: درباره‌ی این قسمت از آیه‌ی ﴿وَحَلَائِلَ أَبْنَائِكَ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ﴾ عطاء می‌گوید: «در موقعی نازل گردید که رسول خدا (ص) زوجه‌ی زید بن حارثه را پس از طلاق به زوجیت گرفت، و مشرکین در این باره به گفت و شنود پرداخته بودند.»

طبری صاحب تفسیر جامع البیان نیز آن را از ابن جریج نقل می‌نماید و می‌گوید: «ابن جریج گفته که به عطا گفتم: این آیه برای چه کسی نازل شده؟ گفت: ما هم در گفت و گو با عده‌ی بوده‌ایم، که این آیه درباره‌ی رسول خدا نازل شده، موقعی که زوجه‌ی زید بن حارثه را به ازدواج و زوجیت خویش درآورده بود.»

□ خداوند در جهاد با کافران رحیم است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ أَنْتَهُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۱۹۲ در آیه‌ی قبل آن، اهل ایمان را به جهاد و جنگ با مشرکان و کافران تشویق می‌نماید، سپس در این آیه می‌فرماید: اگر آنان دست از شرک و کفر بردارند، خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند در توبه کردن کافران رحیم است.

و پاکدامنی دارند، به زنا دادن مجبور نکنید. (آن هم برای طمع مال دنیا، چنانچه در جاهلیت مرسوم بوده است.) و هر کس که آنها را به این عمل زشت مجبور نماید، خداوند درباره‌ی آنهایی که مجبور گردیدند، بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ مردم در عین حالی که مؤاخذه می‌شوند در کار بد، (باید بدانند) که خداوند رحیم است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً﴾ ۳۳/۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: پسر خوانده‌ها را به نام پدرانشان صدا بزنید و بخوانید؛ که در نزد خدا به عدل و داد نزدیکتر است، و اگر پدران آنها را نشناسید، در دین، برادران و یاران شما هستند. تا آنجا که می‌فرماید: اگر کار زشتی را به عمد و با اراده‌ی قلبی انجام بدهید، بر آن مؤاخذه می‌شوید. (در عین حالی که می‌دانید) خداوند در کار شما بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند در حرام کردن ازدواج با مادر و خواهر و امثال آنها رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً﴾ ۴/۲۳ یعنی: خداوند ازدواج با مادران و دختران و خواهران و عمه‌ها و خاله‌ها و برادرزاده‌ها و خواهرزاده‌ها و مادران شیرده شما و خواهران رضاعی (هم شیرخوارگی) و مادرزن‌ها و دختران زن شما (از شوهر دیگر) و زن فرزندان صلبی شما

و نیز عبدالرزاق در تفسیر خود، از مجاهد قضیه‌ی حارث را برخی بدون ذکر نام و بعضی بدون ذکر ارتکاب قتل از ناحیه‌ی او نقل نموده‌اند.

و نیز می‌گویند، درباره‌ی قومی نازل گردید که می‌خواستند پیامبر درباره‌ی آنها به اسلام حکم نماید، در صورتی که در قلوب آنها کفر بوده است. و خداوند به وسیله‌ی نزول این آیات، پیامبر خود را از قلوب و ضمائر اندرون آنان مطلع ساخت.

در تفسیر ابوالفتوح رازی درباره‌ی پشیمانی حرث بن سويد، که قبلاً بدان اشاره گردید که وی نامه‌ی به برادرش خلاس بن سويد نوشته بود، و از او خواست که نزد رسول خدا برود و پشیمانی او را مستذکر شود، مجاهد می‌گوید: «درباره‌ی مردی از بنی عمرو بن عوف آمده، که کافر شده بود و دوباره به اسلام بازگشته بود.»

و نیز می‌فرماید: «أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۷۴» در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کافر شده‌اند مسیحیانی که به سه خدا (اب و ابن و روح القدس) قائل گردیده‌اند. سپس در این آیه می‌فرماید: آیا نباستی اینان از این کفر برگردند، و به سوی خدای یکتا بازگردند و طلب آمرزش کنند. (که اگر این کار را انجام بدهند)، خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: «وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۹/۲۷»

چنان که می‌فرماید: «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۳/۸۹» در آیات قبل می‌فرماید: چه گونه خداوند هدایت نماید قومی را که بعد از ایمان آوردن، کافر شده‌اند؟ و سپس در آیه‌ی دیگری می‌فرماید: پاداش بد آنها، لعنت خداوند است بر آنان که در عذاب الهی به طور جاویدان خواهند ماند. سپس در این آیه می‌فرماید: مگر آنهایی که توبه کرده باشند، و اصلاح نمایند (عقاید خود را)، که همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان خود درباره‌ی این آیه و آیات ۸۶، ۸۷ و ۸۸ قبل از این آیه از قول حسن بصری می‌گوید: «این آیات درباره‌ی اهل کتاب نازل شده، که قبل از بعثت پیامبر، به خاطر صفات او که در کتاب خود دیده بودند ایمان آورده بودند؛ وقتی که خداوند او را مبعوث نمود، انکار کردند.» (صاحب تفسیر مجمع البیان آن را از جثائی و ابومسلم نیز نقل نموده است.)

مجاهد و سدی می‌گویند: «درباره‌ی مردی از انصار نازل شد، که به او حرث بن سويد می‌گفتند. این مرد مرتد شد، سپس توبه نمود؛ و خداوند با نزول آیه‌ی ۸۹ «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا» توبه‌ی او را قبول کرد. ما این موضوع را از امام صادق (ع) در آیه‌ی ۸۳، این سوره روایت کرده‌ایم.» (نسائی، حاکم و ابن حبان از ابن عباس، و نیز مسدد در مسند خود،

در وسط آیه‌ی قبل می‌فرماید: خداوند شکنجه و عذاب می‌دهد کسانی را که کافر شوند؛ و این عذاب، پاداش بد کافران است. سپس در این آیه می‌فرماید: سپس خداوند (از تقصیر مؤمنانی که در جنگ حنین فرار کرده‌اند، و از کافرانی که ایمان آورده‌اند و توبه نموده‌اند) در می‌گذرد؛ و خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند در توبه مشرکان رحیم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۹/۵﴾ در وسط آیه می‌فرماید هر جا مشرکان را به دست آورید، به قتل برسانید، و بگیرید و محاصره نمایید آنها را. تا آنجا که می‌فرماید: اگر توبه کردند و نماز را به‌پا داشتند، و زکات دادند، جانب آنها را رها کنید که همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند رحیم است در توبه کردن محاربین با خدا.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَاغْلُظُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۳۴﴾ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: همانا کیفر کسانی که با خدا و رسول او سر جنگ دارند، و در روی زمین فساد می‌نمایند، آن است که آنها را به قتل برسانید یا دار بزنید، یا دو دست و دو پای آنها را برخلاف (یعنی دست راست با پای چپ یا دست چپ با پای راست) قطع نمایید، یا تبعید نمایید. سپس در این آیه می‌فرماید: مگر آنهایی که توبه نمایند و پشیمان شوند، پیش از آنکه دستگیر شوند.

پس بدانید که، خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند رحیم است در توبه کردن منافقین.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۹/۱۰﴾ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: بعضی از اعرابی که در حوالی شما مؤمنان می‌باشند، (و احیاناً) در خود مدینه هم هستند، که از زمره‌ی منافقین می‌باشند... سپس در این آیه می‌فرماید: امید است که خداوند توبه‌ی آنها را (در صورت توبه کردن) بپذیرد. همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً؛ ۲۳/۲۴﴾ در وسط آیه می‌فرماید: و خداوند منافقین را عذاب و شکنجه می‌دهد، اگر بخواهد؛ یا اینکه (اگر توبه نمایند) توبه‌ی آنها را بپذیرد، که همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

□ خداوند رحیم است در توبه پذیرفتن سارقین.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَمَنْ ثَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۳۹﴾ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: دست‌های مردان و زنان دزد را قطع نمایید، به خاطر پاداش بد عملی که انجام داده‌اند. سپس در این آیه می‌فرماید: و اگر پس از ستمی که انجام داده‌اند، توبه کنند و اصلاح عمل خویش نمایند، خداوند توبه‌ی آنها را

منی پذیرد؛ و همانا خداوند بسیار آمرزنده و همیشه مهربان است.

در مستند احمد بن حنبل از عبدالله بن عمر نقل گردیده که می‌گوید: «زنی در زمان رسول خدا(ص) مرتکب دزدی شده بود. دست راست او را قطع کردند. سپس این زن نزد پیامبر آمد و گفت: یا رسول الله! آیا از برای من توبه‌یی وجود دارد؟ سپس این آیه نازل گردید.»

□ خداوند در محاجه‌ی کافران با رسول خدا، هم شاهد و هم رحیم است.

چنان که می‌فرماید: «كُنْ بِهٖ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ ۴۶/۸» در ابتدای آیه می‌فرماید: با کافران می‌گویند که، محمد خود این آیات را از خود بافته است، ای پیامبر! در جواب به آنها بگو اگر این قرآن را من خود بافته‌ام (خدا مرا عذاب می‌کند). و شما از قهر خدا هیچ قدرتی بر نجات من ندارید؛ و او به افکاری که در آن فرو می‌روید، داناتر است، و گواه من و شما او (خدا) خواهد بود؛ و اوست بسیار آمرزنده و همیشه مهربان.

● (۹) صفت رحیم توأم با ودود

□ شعیب به قوم خود می‌گوید: خدای من رحیم است.

چنان که می‌فرماید: «إِنَّ رَبِّيَ رَحِيمٌ وَدُودٌ؛ ۱۱/۹۰» در ابتدای آیه شعیب به قوم خود می‌گوید: طلب آمرزش از خداوند خودتان

بنمایید، سپس به سوی او توبه کنید، که همانا پروردگار من همیشه مهربان و بسیار دوستدار و مشفق است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

لفظ رحیم که از اسماء حسنی برای خداوند است، ۱۱۴ مرتبه در قرآن آمده، در حالی که رحمان ۵۷ بار آمده است، که درست نصف لفظ رحیم می‌باشد؛ به علاوه، رقم ۱۱۴ همان عددیست که سوره‌های قرآن کریم به تعداد آن نازل شده است.

[دانشنی‌های قرآن، مصطفی اسرار، فلق ۱۳۷۲، ص ۸۹]

□

کلمه‌ی مبارک رحیم اسم عام با صفت خاص است، که خداوند متعال فرموده است: «كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» خداوند رحمان الدنیا و رحیم الآخره، یعنی رحمان به همه جهانیان، و رحیم به مؤمنان مخصوص است. این نام مبارک ۱۱۳ مرتبه، در ضمن آیه‌ی تسمیه ۱۱۵ مرتبه در متن قرآن آمده است، که در مجموع، ۲۲۸ مرتبه می‌شود.

نامی از نام‌های خدای تعالی؛ بسیار بخشایش بر مسلمانان (ناظم‌الاطباء). از اسماء الحسنی است. رحمان و رحیم و راحم از رحمت مشتقند، همچون سلمان و سلیم و سالم. و رحمان ابلغ است از رحیم، چون رحمان بر سبیل لزوم و دوام بود، تا به حدی رسد که طبیعی شود، همچون عطفان و غضبان؛

و چون بر غیر خدا گفته شود، مقصود از آن مهربانی و رقت قلب است؛ محال است در خداوند تأثیر و انفعال بوده باشد. مولا امیرالمؤمنین (ع) در خطبه‌ی ۱۷۷ نهج البلاغه در وصف خدا فرموده: «بَصِيرٌ لَا يُوصَفُ بِالْحَاسِيَةِ رَحِيمٌ لَا يُوصَفُ بِالرَّقَةِ» یعنی: خدا بیناست، ولی نمی‌شود گفت چشم دارد؛ رحیم است، ولی با رقت و تأثر و انفعال توصیف نمی‌شود.

صدق ﷺ در توحید در معنی رحیم فرموده: «معنی رحمت نعمت است، و راحم به معنی منعم است... معنای رحمت (در خدا) رقت نیست، که آن از خدا منتفیست؛ فقط به شخص رقیق القلب رحیم می‌گویند، که بسیار رحم‌کننده باشد. مرحمت نیز به معنی رحمت است: «وَوَ تَوَاصَوْ بِالْمَرْحَمَةِ»؛ بلد: ۱۷ جمع رحیم در قرآن رحماء آمده: «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»؛ فتح: ۲۹. [قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۷۷]

○ الرحيم: المنعم بدقائق النعم.

[قاموس الاسماء العربیه]

❖ شواهد

- .... یا رَحِيمُ! ای مهربان! [جوشن کبیر، بند ۱]
- یا مَنْ هُوَ عَلَى عِبَادِهِ رَحِيمٌ! ای آن که او بر بندگانش مهربان است! [جوشن کبیر، بند ۱۸]
- یا مَنْ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ! ای آن که به رحمت خود اختصاص دهد هر که را که بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]
- یا مَنْ هُوَ فِي عَظَمَتِهِ رَحِيمٌ! ای آن که او در

و رحیم ابلغ است از راحم. و رحیم خاص است از جهت معنی، زیرا که مراد از رحیم آن است که او در روز قیامت مؤمنان را بیامرزد و خاصه و عامه است از جهت لفظ، چون او را بر غیر حق نیز اطلاق کنند، و از اینجا گفته‌اند: یا رَحْمَنُ الدُّنْيَا وَ رَحِيمُ الْآخِرَةِ.
رک ← بسم الله الرَّحْمَنُ الرَّحِيمِ.

و نیز رک ← به رَحْمَنِ [الفتاوه دمخدا]

□

[رحیم] مهربان؛ از اسماء حسنی است. ۲۲۷ بار در قرآن به کار رفته؛ ۱۱۳ بار در ضمن بسمله، و ۱۱۴ مرتبه در اثنای آیات؛ و آن بر خدا و غیر خدا اطلاق می‌شود؛ چنان‌که درباره‌ی حضرت رسول (ص) آمده: «عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ»؛ توبه: ۱۲۸ در تمام قرآن فقط یک مورد فوق آمده، و در موارد دیگر، صفت پروردگار سبحان واقع شده است؛ و به عکس، رحمان فقط در موارد رحمت به کار رفته است. وصف رحیم مخصوص برای آخرت نیست، بلکه بیشتر آیات، عمومیت آن را می‌رساند «فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ»؛ بقره: ۱۷۳؛ «تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»؛ فصلت: ۲ و دهها آیه‌ی دیگر. اگر بگوییم رحیم، یعنی خدایی که فقط برای مؤمنان رحیم است؛ آن هم چنان‌که ملاحظه می‌شود، هر دو درباره‌ی دنیا و آخرت به کار رفته است. رحیم چون بر خدا اطلاق شود، مراد از آن نعمت‌دهنده و احسان‌کننده است؛

عظمت خود رحم‌کننده است! [جوین کبیر، بند ۹۶]

— قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي

[کنوز العقائق، ص ۸۹، مسند احمد، ج ۲، ص ۲۴۲]

— رحیم به اعتبار فیض کمالات معنویه بر اهل ایمان، چون معرفت توحید، اسم حق است. [شاه‌نعمت‌الله ولی، اصطلاحات، ۶۰]

— بزرگی خاصه‌ی ذات خداوندیست رحیم؛ عمت رحمته که درهای رحمت به تقصیر خدمت نبیندد، و اسباب نعمت به نقصان طاعت نگیرد... [منشآت قائم‌مقام، شرق، ص ۳۲۹]

— شکر رحمت کن، که رحمت در پی است.

[امثال و حکم دمخدا]

— درویشی را دیدم سر بر آستان کعبه همی مالید و می‌گفت: یا غفور! یا رحیم! تو دانی که از ظلوم جهول چه آید. [باب دوم گلستان سمدی]

تو با خدای خود انداز کار و دل خوش دار

که رحم اگر نکند مدعی، خدا بکند

[حافظ]

کمرِ کوه کم است از کمرِ مور آنجا

ناامید از درِ رحمت مشو ای باده‌پرست!

[حافظ]

چو پیر سالک عشقت به می حواله کند

بنوش و منتظرِ رحمت خدا می‌باش

[حافظ]

بیار باده که دوشم سروش عالم غیب

نوید داد که عام است فیض رحمت او

[حافظ]

هر پاره از دل من و از غصه قصه‌ی

هر سطری از خصال تو وز رحمت آیتی

[حافظ]

گفتم دلِ رحیمت کی عزم صلح دارد

گفتا مگوی با کس، تا وقت آن برآید

[حافظ]

دستِ حاجت که ببری، پیش خداوندی بر

که کریم است و رحیم است و غفور است و ودود

[غزلیات سمدی]

رحمتِ بارخدایی که لطیف است و کریم

کَرَم بنده‌نوازی که رحیم است و ودود

[قصاید فارسی سمدی]

ختم عمر خدایا! به فضل و رحمت خویش

به خیر کن که همین است غایه‌الآمال

[سمدی]

زانکه این دم‌ها چه گه نالایق است

رحمت من بر غضب هم سابق است

[مثنوی مولوی]

ای کریم و ای رحیم سرمدی!

در گذار از بدسگالان این بدی

[مولوی]

حاجیان آمدند با تعظیم

شاکر از رحمت خدای رحیم

[ناصر خسرو]

شامل خاص و عام رحمت تو

دو جهان غرق بحر نعمت تو

[مثنوی‌های سنایی، مدرس رضوی]

خیز ای بهار و عذر گناهانِ رفته خواه	به نام خدایی که بخشنده است
زان پیشتر که مژده‌ی رحمت دهد سروش	ز مهرش بهین یاور بنده است
[بهار]	[ح.م. پرواز]
سریع است کیفر رسانی تو	رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۲۹.
فزون بخشش و مهربانی تو	رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۲، ص ۸۳۱۲، ۸۳۶۶
[ح.م. پرواز]	رک - الرحمن

نگاهبان و پاسدار؛ نگاهدارنده‌ی همه مخلوقات در همه حال. از اسماء ذات است. سه مرتبه در قرآن به کار رفته است. این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد رَقَبَ يَرْقُبُ از باب نَصْرٍ يَنْصُرُ مصادر رُقُوباً و رَقَابَةً و رُقَبَاناً و رَقَبَةً و رَقَبَةً به معنی مراقبت کردن، حراست نمودن، انتظار کشیدن و برحذر داشتن است. رقیب یعنی حافظ و محافظ. رُقُوبَ زنیست که به انتظار مرگ شوهرش بنشیند، تا از او ارث ببرد؛ و زنی که بچه‌هایش بمیرند. رقیب نیز به معنی نگاهبان و منتظر.

این اسم و صفت الهی در قرآن درباره‌ی مردم،

و نیز همه چیز از طرف خداوند مورد استعمال قرار گرفته است.

□ (الله رقیب علی الناس) خداوند نگاهبان و نگهدارنده‌ی مردم است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا؛ ۴/۱﴾ در وسط آیه می‌فرماید: پرهیزگار باشید، و بترسید از آن خدایی که به نام او از یکدیگر مسألت و درخواست می‌کنید؛ و درباره‌ی ارحام کوتاهی نکنید؛ و بدانید که خداوند مراقب و نگاهبان تمامی اعمال و رفتار شماست.

□ (الله رقیب علی کل شیء) خداوند بر همه چیز و به هر چیز مراقب و نگاهبان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ

فخر رازی در اسماء الحسنی می‌گوید: «حظ و بهره‌ی عبد از این صفت الهی، مراقبت از نفس خویش از این نقطه نظر که، ذات حق از آنچه در قلب و ضمیر اوست، مطلع است و استدامه‌ی عبد درباره‌ی این علم، همان مراقبت است. و این مراقبت کلید هر خیر و خوبی از برای اوست، زیرا وقتی عبد یقین حاصل کرد که ذات حق مراقب احوال و حالات اوست، و مطلع بر ضمائر اندرون او می‌باشد، و نیز مبصر و بینا به چگونگی وضع اوست، و همه اقوال و گفتارش را می‌شنوند، بنابراین از سطوت عقاب الهی خواهد ترسید، و او را در همه مواضع ناظر خود خواهد دید؛ و از اینجاست که خدا را رقیب و قریب به خود می‌بیند، و او را شاهی می‌یابد که هیچ وقت از او غایب نیست.»

مشایخ می‌گویند: «رقیب کسیست که نسبت به اسرار انسان قریب، و در هنگام اضطراب، مجیب، و دیگران می‌گویند، رقیب یعنی مطلع بر ضمائر، و شاهد بر سرائر. و نیز می‌گویند، رقیب کسیست که می‌داند و می‌بیند، و اسرار و نجوا هیچ وقت از او پنهان نیست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[رقیب] از اسماء حسنا‌ی خداوندیست، و به معنی حافظ اعمال است؛ طبری می‌گوید: «حافظی که هیچ چیز از او

زقیباً؛ ۳۳/۵۲» در ابتدای آیه می‌فرماید؛ ای پیامبر! از این به بعد، زنان دیگر (غیر از زوجات خودت) بر تو حلال نخواهند بود. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند بر همه چیز و به هر چیز مراقب و نگهبان است.

ابن سعد صاحب کتاب طبقات از قول عکرمه می‌گوید: وقتی که رسول خدا (ص) زنان خویش را میان اطاعت از خدا و رسول او، و برگزیدن امیال خویش مخیر گردانید، زنان مزبور اطاعت خدا و رسول او را اختیار نموده و برگزیدند. سپس این آیه نازل گردید.

□ (قال عیسیٰ یا رب انت الرقیب) عیسی گفت: خدایا تویی مراقب و نگهبان اعمال. چنان که می‌فرماید: «قَلَّیَّا تَوْفِیَّتِی کُنْتُ اَنْتَ الرَّقِیْبُ عَلَیْهِمْ؛ ۵/۱۱۷» یعنی: عیسی به خداوند گفت: ای پروردگار! و چون روح مرا به قبضه‌ی تصرف خود گرفتی، تو خود مراقب و ناظر اعمال (قوم من) می‌بودی.

● سخنی چند درباره‌ی این اسم و صفت

سمعانی در روح الأرواح می‌گوید: «چون بنده‌ی مؤمن دانست که حق جل جلاله حفیظ و رقیب اوست، باید که لباس مراقبت درپوشد، و گوش به اقوال و اعمال و احوال خود باز دارد، و ساحت سینه‌ی خود از لوث غفلت مطهر دارد؛ بِأَنَّ اللَّهَ یَرِیُّ بِرِ دَوامِ وِزْدِ خود سازد، وَ اِنَّ عَلَیْكُمْ لِحَافِظِیْنَ در پیش دیده‌ی خود دارد، وَ مَا کُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِیْنَ نقش نگین خود گرداند.»

پوشیده نیست.»

صدوق در توحید خود گفته: «رَقِيبَ یعنی حافظ، و فعیل یعنی فاعل.» ناگفته نماند که، رَقِيب در قرآن فقط در سه محل درباره‌ی خداوند سبحان به کار رفته، که نقل می‌شود: «وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا؛ نساء: ۱»، «لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ... وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا؛ احزاب: ۵۲»؛ «قَلَمًا تَوْفِيتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ...؛ مائده: ۱۱۷». دقت در هر سه آیه، روشن می‌کند که رَقِيب به معنی حافظ و عالم به اعمال است، نه مطلق حافظ.

در مجمع از ابن زید نقل شده که: «رَقِيب به معنی عالم است؛ و حافظ با عالم متقاربنند.» در دعای ۴۷ صحیفه آمده: «لَا يَغْرُبُ عَنْهُ عِلْمُ شَيْءٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبٌ» این کلام نیز مؤید مطلب فوق است. پس خداوند رَقِيب است یعنی، حافظ تمام اعمال است، و چیزی از او پوشیده نیست. چنان که در آیه‌ی «مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ؛

ق: ۱۸». مراد از رَقِيب، حافظ و ضابط اعمال و کلمات است. [قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۱۱۳] ○ الرَقِيب: يراقب كل صغيرة وكبيرة ولا تغيب عنه. [قاموس الاسماء العربيه]

❖ شواهد

— یا رَقِيبُ: ای نگهبان! [جوشن کبیر، بند ۲۴]
— یا مَنْ هُوَ مِنْ اسْتَحْفَظُهُ رَقِيبُ: ای آن که او به هر کس که وی را نگهدار شمرَد، نگهبان است!

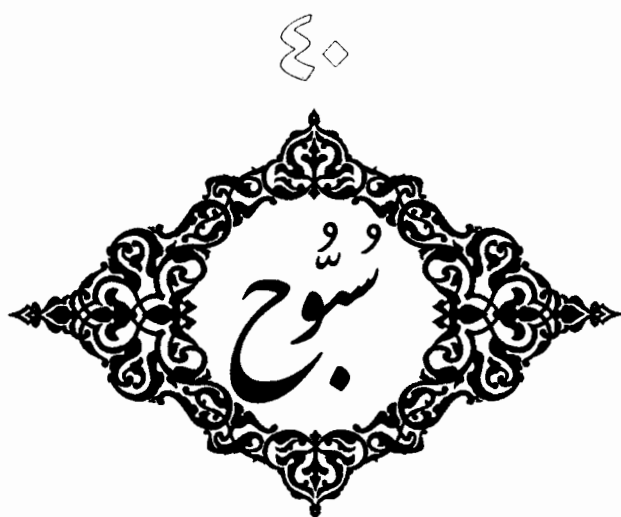
[جوشن کبیر، بند ۹۶]
— تَغَالَيْتَ یا رَقِيبُ: برتری تو، ای مراقب اعمال بندگان! [دعای مجیر]

— خدای را چنان پرست، که گویی تو وی را می‌بینی؛ و اگر نتوانی، باری به حقیقت بدان که وی تو را می‌بیند. و جز بدانکه بدانی که وی بر تو رَقِيب است در همه احوال، کار راست نیاید.

[کیمیای سعادت، ج ۲، ص ۴۸۷]

رک ۱۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۹.
رک ۱۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲، ص ۸۹۰ و ۸۹۰۷

از صفات باری تعالی، ی‌ی زیرا او را تسبیح و منزه از هر بدی می‌کنند. (اقرب‌الموارد)
(منتهی‌الارب) بسیار پاک. (آنندراج)

□

[سبحان] پاک و منزه؛ پاک و دور از هر پلیدی و بدی. چهل و یک مرتبه در قرآن آمده است. این اسم و صفت ذات احدیت، مصدریست که فقط از برای ذات باری تعالی مورد استعمال قرار می‌گیرد و لاغیر. سَبَّحَ یَسْبَحُ سَبْحاً و سَبَّاحَةً از باب مَنَعَ یَمْنَعُ، به معانی شنا کردن، تند رفتن، خوابیدن، تصرف در زندگی، معاش نمودن، آرام گرفتن، فراغت از کار، زمین کردن، شتافتن، آمدن و رفتن، پراکنده شدن در زمین،

از لغات اضداد است، سبحان مصدر است به معنی پاکی و دوری از هر نقص و عیب، و فقط برای پاکی ذات احدیت استعمال می‌گردد. بدون تنوین و به حسب قانون نحوی، مفعول مطلق است؛ و هر جا استعمال شود، به تقدیر فعل قبل از آن خواهد بود، خواه ماضی یا مضارع یا فعل امر. جریان مفصل این لغت در دائرة‌الفرائد آورده شده است. این اسم و صفت خدوندی، با مضاف‌الیه الّذی، ربّ، الله، ضمیر (ک) و ضمیر (ه) به طریق مضاف آورده شده؛ و به هر یک از آنها با شماره و تعداد آن متذکر می‌شویم:

چنان‌که می‌فرماید: «سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِهِ

لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى؛ ۱۷/۱ ﴿خداوند پاک و پاکیزه بی که به شب سیر داد بنده خود (محمّد) را، از مسجدالحرام به سوی مسجدالاقصی. این آیه ی شریفه موضوع شب معراج را در بردارد.

و نیز می فرماید: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا...﴾ ۳۶/۳۶ یعنی: پاک و پاکیزه است خدایی که همه ممکنات جهان را جفت آفریده...

و نیز می فرماید: ﴿فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ ۳۶/۸۳ پس پاک و پاکیزه خدایی که ملک و ملکوت و فرمانروایی همه ی موجودات و اشیا به دست با قدرت اوست.

و نیز می فرماید: ﴿وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا﴾؛ ۴۲/۱۳ در آیات قبل، راجع به مرکب و سواری ها از کشتی و چهارپایان سخن به میان آورده شده، که بر روی آنها نشینند. سپس می فرماید: و خواهید گفت پاک و پاکیزه است خدایی که اینها را مسخّر ما گردانید.

چنان که می فرماید: ﴿سُبْحَانَ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾؛ ۴۳/۸۲ پاک و پاکیزه است پروردگار آسمان ها و زمین و پروردگار عرش عظیم، از آنچه (درباره اش) به توصیف می پردازند.

و نیز می فرماید: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾؛ ۳۷/۱۸۰ یعنی: پاک و پاکیزه است پروردگار تو، که پروردگار باعزت و شوکت از

آنچه (درباره اش) به تعریف و توصیف می پردازند.

و نیز می فرماید: ﴿قُلْ سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا﴾ ۱۷/۹۳ یعنی: بگو (ای پیامبر!) پاک و پاکیزه است پروردگار من. آیا من جز بشری که برای رسالت و پیامبری آمده ام، می باشم؟

و نیز می فرماید: ﴿وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كُنَّا وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾ ۱۷/۱۰۸ (اهل علم و دانشمندان) می گویند: پاک و پاکیزه است پروردگار ما؛ و البته وعده ی پروردگار ما انجام شده می باشد.

و نیز می فرماید: ﴿قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾؛ ۶۸/۲۹ (صاحبان باغ که از دادن نعمت به فقیران امتناع می ورزیدند) گفتند: پاک و پاکیزه است پروردگار ما. همانا ما از ستمکاران (نسبت به فقیران و خودمان) بوده ایم.

و نیز می فرماید: ﴿وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَ مَا آتَانَا مِنَ الْبَرَكَاتِ﴾؛ ۱۲/۱۰۸ و پاک و پاکیزه است خداوند، و من (محمّد) از مشرکان نیستم.

و نیز می فرماید: ﴿فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾؛ ۲۱/۲۲ پس پاک و پاکیزه است خداوندی که پروردگار عرش عظیم است، از چیزهایی که (درباره ی او) به توصیف و تعریف می پردازند.

و نیز می فرماید: ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾؛ ۳۷/۱۵۹ و ۲۳/۹۱ یعنی: پاک و پاکیزه است خداوند، از آن چیزهایی که درباره اش به تعریف و توصیف می پردازند.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ و ۲۷/۸ و پاک و پاکیزه است خداوند، که پروردگار جهان و جهانیان است.

و نیز می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ ۲۸/۶۸ پاک و پاکیزه است خدا، و برتر از چیزهایی که برای او شرک می‌آورند. و نیز می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ﴾ ۳۰/۱۷ پس پاک و پاکیزه است خداوند، هنگام عصر و شام و هنگام بامدادان.

بنا به روایت ابن عباس این اسماء در این اوقات منظور از آن، نمازهای پنجگانه با آیه‌ی بعدی آن خواهد بود.

و نیز می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ ۵۹/۲۳ و ۵۲/۴۲ یعنی: پاک و پاکیزه است خداوند، از چیزهایی که با او شریک می‌دانند. موسی پیامبر می‌گوید: ﴿فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ ثُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ ۷/۱۴۳ در ابتدای آیه موسی از خدا خواست که او را ببیند. خداوند فرمود: مرا هرگز نخواهید دید. تا آنجا که می‌فرماید: وقتی خداوند تجلی در کوه نمود، کوه متلاشی گردید و موسی بیهوش شد. سپس موسی به هوش آمد و گفت: پاک و پاکیزه‌ی تو (ای خدا!!)، و من توبه کردم، و از نخستین ایمان‌آوردندگان می‌باشم.

عیسی پیامبر می‌گوید: ﴿قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ﴾ ۵/۱۱۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند به عیسی فرمود: آیا تو به

مردم گفתי مرا و مادرم را به جای خداوند معبود قرار دهی؟ سپس فرماید: عیسی گفت: پاک و پاکیزه‌ی تو (ای خدا!!) هرگز مرا نرسد که چنین سخن ناحق گفته باشم.

یونس پیامبر می‌گوید: ﴿فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ ۲۱/۸۷ یونس وقتی به دهان ماهی افتاد، از تاریکی‌های آن صدا بلند کرد که: نیست معبودی جز تو، ای خدای پاک و پاکیزه! آن منم که از ستمکاران (نسبت به خودم) بودم. سپس در آیه‌ی بعد می‌فرماید: دعای او را به مرحله‌ی استجاب درآوردم و نجاتش دادیم.

فرشتگان می‌گویند: ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا﴾ ۲/۳۲ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: ما (خدا) اسماء را به آدم تعلیم دادیم. سپس به فرشتگان می‌فرماید: از این اسماء مرا خبر دهید. آنها در پاسخ گفتند: پاک و پاکیزه‌ی تو (ای خدا!!) ما هیچ دارای علم و دانش نیستیم، مگر آنچه را که خودت به ما تعلیم بدهی.

و نیز می‌فرماید: ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيِّنَا مِنْ دُونِهِمْ﴾ ۳۴/۴۱ در آیه‌ی قبل خداوند به فرشتگان می‌فرماید: آیا شما به این مشرکان گفته‌اید که شما را معبود قرار دهند؟ فرشتگان می‌گویند: پاک و پاکیزه‌ی تو (ای خدا!!) تویی خدای ما و یاور ما، نه ایشان؛ و اینان جنیان را می‌پرستیدند و به آنها ایمان آورده بودند.

اولوا الالباب می‌گویند: ﴿رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ ۳/۱۹۱ یعنی: ای

پروردگار ما! این (آسمان‌ها و زمین) را بیهوده نیافریده‌ای. پاک و پاکیزه‌یی تو (ای خدا!) پس ما را از عذاب دوزخ محفوظ بدار.

مؤمنین می‌گویند: «دَعَوْنُكُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّاتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ؛ ۱۰/۱۰» گفتار و خواندن آن مؤمنین در بهشت است. پاک و پاکیزه‌یی تو بارخدایا! و ثنای آنها در بهشت، درود و خیر و خوبیست.

و نیز می‌گویند: «قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ؛ ۲۴/۱۶» این آیه درباره‌ی دروغیست که از طرف منافقان به عایشه زوجه‌ی رسول خدا(ص) بسته شده بود، که فرماید: چرا به محض شنیدن این سخن و بهتان منافقان درباره‌ی عایشه، نگفتید که هرگز ما را به تکلم به این (بهتان) روا نیست؟ پاک و پاکیزه‌یی تو (ای خدا!) این گفتار (منافقان) بهتان و افترای بسیار بزرگیست.

معبودان مشرکان می‌گویند: «قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كُنَّا نَسْتَعْبُدُ لَكَ أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ؛ ۲۵/۱۸» معبودان مشرکان (در روز قیامت) می‌گویند: پاک و پاکیزه‌یی تو (ای خدا!) ما خود هرگز جز تو (خدای یکتا) سزاوار آنکه معبود و محبوب خود اختیار کنیم، ندانستیم، و سزاوار ما هم نبود.

چنان‌که می‌فرماید: «وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَكَ؛ ۲۱/۱۶» می‌گویند (کافران و مشرکان) که خداوند دارای فرزند است؛ در صورتی که پاک و پاکیزه است او (خداوند) از

داشتن فرزند.

در تفسیر ابوالفتوح رازی و تفسیر مجمع‌البیان چنین آمده‌که: «این آیه درباره‌ی یهودیان نازل گردیده که می‌گفتند عُزیر پسر خداست؛ و نیز درباره‌ی مسیحیان نزول یافته که می‌گفتند مسیح پسر خداست؛ و همچنین درباره‌ی مشرکین بوده که معتقد بودند فرشتگان دختران خداوند.»

و نیز می‌فرماید: «إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهُ وَاحِدٌ سُبْحَانَكَ أَنْ يَكُونَ وَلَدٌ؛ ۴/۱۷۱» همانا خداوند، معبود یکتاست. پاک و پاکیزه است او (خدا) از اینکه فرزندی برای او باشد.

و نیز می‌فرماید: «وَوَحَّوْا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ سُبْحَانَكَ وَتَعَالَى عَمَّا يُصِفُونَ؛ ۶/۱۰۰» و از برای خدا فرزندان پسر و دختر پنداشتند، آن هم از روی نادانی؛ در صورتی که پاک و پاکیزه است او (خدا)، و برتر و بالاتر است از چیزهایی که در وصف او می‌گویند.

و نیز می‌فرماید: «قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَكَ هُوَ الْغَنِيُّ؛ ۱۰/۶۸» می‌گویند خداوند دارای فرزند است؛ در صورتی که پاک و پاکیزه است او (خدا)، و اوست بی‌نیاز از هر چیزی.

و نیز می‌فرماید: «وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَكَ؛ ۱۶/۵۷» و از برای خداوند، دختران (به عنوان فرزند او) قرار داده‌اند؛ در صورتی که پاک و پاکیزه است او (خدا).

و نیز می‌فرماید: «مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَكَ؛ ۱۹/۳۵» نبوده است از برای خداوند

فرزندی به هیچ وجه؛ و پاک و پاکیزه است او (خدا).

و نیز می‌فرماید: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ ۚ ۲۶/۲۱﴾ و گفتند (کافران و مشرکان) که خداوند رحمان دارای فرزند است؛ در صورتی که پاک و پاکیزه است او (خدا).

و نیز می‌فرماید: ﴿لَوْ أَزَادَ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَأَصْطَقَى بِمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ ۚ ۴/۳۹﴾ اگر خداوند اراده نماید که فرزندی اتخاذ کند، هر که از مخلوقاتش را خواستی، (برای این کار) برمی‌گزیدی؛ در صورتی که پاک و پاکیزه است او (خدا).

چنان‌که می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ ۚ ۶۷/۳۹، ۴۰/۳۰، ۱۶/۱۶، ۱۸/۱۰﴾ یعنی: پاک و پاکیزه است او (خداوند)؛ و برتر و بالاتر از چیزهاییست که مشرکان در باره‌ی او شرک بورزند.

و نیز می‌فرماید: ﴿سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا ۚ ۴۳/۱۷﴾ یعنی: پاک و پاکیزه است او (خداوند)؛ و نیز برتر و بالاتر است از آنچه که در باره‌ی او می‌گویند، برتر بودن و بالاتر بودن. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَ إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ۚ ۳۱/۹﴾

در ابتدای آیه می‌فرماید: یهودیان و مسیحیان، احبار و رهبان (علمای یهود و نصاری) را خدایان قرار دادند، و نیز مسیح بن مریم را؛ در صورتی که مأمور نبودند جز خدای یکتا معبودی دیگر را مورد پرستش قرار بدهند، آن

هم خدایی که نیست معبودی جز او. و او پاک و پاکیزه است از چیزهایی که در باره‌ی او شریک قرار می‌دهند.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[سبحان] به قول طبرسی، اسم مصدر، و به قول راغب مصدر است مثل غفران؛ و معنی آن تسبیح است؛ و نصب آن چنان‌که گفته‌اند، برای مفعول مطلق بودن است. صحاح و قاموس و اقرب گفته است: «معنی سبحان الله یعنی خدا را از بدی به طور کامل کنار می‌دانم. اُبْرَأُ الله مِنْ السُّوءِ بِرَأَةِ. سبحان الله و سبحانك، به تصریح اهل لغت، گاهی برای تعجب آید، مثل: «سُبْحَانَ رَبِّيَ هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا؛ اسراء: ۹۳» «سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ؛ نور: ۱۶» تسبیح در قرآن به نفسه متعدی شده، مثل: «سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى؛ اعلی: ۱» و نیز با باء، مثل: «فَسَبَّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ؛ واقعه: ۷۴» و نیز با لام، مانند: «سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...؛ حدید: ۱» چون سَبَّح در آیه‌ی اوّل متعدی به نفسه است. می‌دانیم که در آیه‌ی دوم، باء برای تعدیه است، زیرا با هم فرقی ندارند؛ لذا باید آن را به معنی استعانت و ملا بست نگرفت.

المیزان نیز احتمال تعدیه داده است. «سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى»، «فَسَبَّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ». در این دو آیه، همچنین در آیه‌ی ۹۶ واقعه و ۵۲ حاقه، امر تسبیح اسم پروردگار شده؛ برخلاف آیات دیگر که تسبیح ذات پروردگار است، مثل:

و یا علم و قدرت و اراده و سایر صفات خدا را، مثل علم و قدرت افراد بشر بدانیم.

المیزان ذیل آیهی ۱۸۰ اعراف از معانی الاخبار نقل کرده که: «حضرت صادق (ع) در حدیثی فرمود: برای خدا شبه و مثل نیست. اسمای حسنی برای خداست؛ دیگری با آنها خوانده نمی‌شود».

اسمای حسنی آن است که خدا در کتاب خود بیان داشته و فرموده: «فَادْعُوهُ بِهَا وَ ذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ» الحادشان از روی جهل است. ملحد، ندانسته کافر می‌شود؛ گمان دارد که کار خوب می‌کند. آن است قول خدا: «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» آنها در نام‌های خدا الحاد می‌کنند، بدون علم، و نام‌های خدا را در غیر موضع آن می‌گذارند. بنابراین مراد از آیات تسبیح اسم آن است که: همان‌طور که خدا را منزه می‌دانی، اسماء خدا را نیز منزه بدان و به کسی نسبت مده، و یا مانند اوصاف دیگران مدان. ناگفته نماند که، نگارنده به این مطلب از کلام بیضاوی و زمخشری که در ذیل آیهی اول سوره‌ی اعلیٰ گفته‌اند، پی برده‌ام، و آن را مفصل کرده‌ام؛ ولی آنها به آیهی ۱۸۰ سوره‌ی اعراف اشاره ننموده‌اند.

[قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۲۱۳]

○ السَّبَّوح: مَنْ كَتَبَهُ عَلَى خِزْبَةٍ بَعْدَ صَلَاةِ الْجُمُعَةِ وَأَكْلَهَا صَارَ مُلْكِي الصِّفَاتِ.

[خواص الاسماء الحسنى، الاعلمی]

«سَبَّحُوهُ لَيْلًا نَّوْطًا» انسان: ۲۶ و آیات دیگر. گفته‌اند، مراد از اسم، مسما به معنی ذات حق تعالی است. و گفته‌اند، مراد از ذکر اسم، تعظیم مسماست و مراد از اسم، ذکر است؛ و مراد از اسم، ذکر است. همچنین گفته‌اند، تنزیه اسم، تنزیه مسماست. ناگفته نماند که، مراد از تسبیح اسم، قطعاً تسبیح مسماست؛ و در ذکر اسم، مسما چنان مجسم است، که اصلاً توجهی به اسم نیست. آن‌گاه که یا الله و سبحان الله می‌گوییم، توجه فقط به ذات پروردگار است، و به الف و لام و هاء الله ابداً توجهی نیست. تسبیح اسم جز تسبیح مسما چیز دیگری نمی‌تواند باشد؛ ولی تعلق تسبیح بر اسم شاید جهت دیگری داشته باشد، و آن اینکه، همان‌طور که در حق تعالی از لحاظ معبودیت و خالقیت شریک قائل شده‌اند، در اسماء الله نیز الحاد کرده‌اند، چنان‌که فرموده: «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَ ذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» اعراف: ۱۸۰.

الحاد و لحد به معنی میل است؛ یعنی خدا را با نام‌های نیکش بخوانید، و از کسانی که در نام‌های خدا از حق و واقعیت منحرفند، کنار شوید. الحاد در نام خدا آن است که، نام خدا را به چیزهای دیگر نسبت دهیم؛ به عنوان مثال، بگوییم خالق، شرور و اهریمن است، و نسبت خلقت و اهلاك را به ماده و دهر بدهیم، که می‌گفتند: «وَمَا يُمْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ...! جائیه: ۲۴».

❖ **شواهد**

... یا سُیُّوْحُ: ای سپاس شده! [جوشن کبیر، بند ۵۷]
 - سُبْحَانَكَ يَا لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْغَوْثُ الْغَوْثُ خَلِّصْنَا
 مِنَ النَّارِ يَا رَبِّ: پاکیزه‌هی تو، ای آن که نیست
 معبودی جز تو! پناه بده! پناه بده! رهایی بخش
 ما را از آتش، ای پروردگار! [جوشن کبیر، بند ۱]
 ... یا سُیُّوْحَانُ: ای پاکیزه! [جوشن کبیر، بند ۵]
 - سُبْحَانَكَ يَا سُیُّوْحَانُ: منزهی تو، ای منزّه!

[دعای مجیر]
 - و تسبیح و تقدیس، دو نام است خدای را
 عَزَّوَجَلَّ سُبُّوْحٌ وَ قُدُّوْسٌ سُبُّوْحٌ در خبر است، و
 قُدُّوْسٌ در قرآن. سُبُّوْحٌ ای تنزیه لله، و قُدُّوْسٌ
 ای طهارة لله جلّ ثناؤه. قُدُّوْسٌ به نصب قاف
 و رفع آن، هر دو گویند.

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۱۳۴]
 - الهی! در جلال رحمانی و در جمال سبحانی.
 [خواجہ عبداللہ انصاری]
 - گفتم: ای سُبْحَانَ اللَّهِ! دورانِ باخبر در حضور
 و نزدیکیانِ بی‌بصر دور. [گلستان سعدی، باب دوم]
 - گفت: ای سبحان الله! این چیست که
 می‌گویی؟ [کیمیای سعادت]
 - گفت: چه دلیر است بر خدای. ای سبحان الله!
 من از سعید جبیر شنیدم که... [تفسیر ابوالفتح]
 - سبحان، من الف بین الثلج والنار، پاکا
 خداوندی که سازگاری داد میان برف و آتش.
 [قصص الانبیاء]

زنده به آبد زندگان که چنین گفت

ایزد سبحان بی چه گونه و بی چون
 [ناصر خسرو]

وین هر چهار خواهر زاینده

با بسچگانِ بی‌عدد و بی‌مر
 تسبیح می‌کنندش پیوسته
 در زیر این کبود و تنگ چادر
 تسبیح هفت چرخ شنودستی
 گر نیست گشته گوش ضمیرت کر
 [ناصر خسرو]

زان روز بترس کاندرا او پیدا
 آید همه کارهای پنهانی
 زان روز که جز خدای سبحان را
 بر کس نرود ز خلق سلطانی
 [ناصر خسرو]

دلا! غافل ز سبحانی، چه حاصل؟
 مطیع نفسِ شیطانی، چه حاصل؟
 بود قدر تو افزون از ملائک
 تو قدر خود نمی‌دانی، چه حاصل؟
 [بابا طاهر]

ز آنچه گفت آدمی و دیو و پری
 ذات باری مقدّس است و بَری
 [سنایی آباد، سنایی]

وقت ذلتِ بترس از سلطان
 وقت عصیانِ نترس از سبحان
 [سنایی]

ترک سُبُّوْح گفته وقت صبح
 عابدانِ سبّحه‌ها دراندازند
 [خاقانی]

در دیده‌ی تنگِ مور، نور است ز تو
 در پای ضعیفِ پشه، زور است ز تو

- ذات تسو سزاست مر خداوندى را
هر وصف كه ناسزاست، دور است ز تو
[رباعیات ختایم]
- ماه اگر بی تو برآید، به دو نیمش بزنند
دولت احمدی و معجزه‌ی سبحانی
[حافظ]
- منزه بود ذات افلاکیان
ز هر آنچه گویم ما خاکیان
[ح. م. پرواز]
- رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۲۶۴.
- رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۳،
ص ۹۶۲۳ و ۹۶۵۳.
- سبحان الله بكرة و اصیلا.
- رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، تحت
کلمه‌ی اصیلا، و نیز تحت کلمه‌ی آصال.
- رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۲۶۴.
- رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۳،
ص ۹۶۳۱.

چنان‌که بیع سَلَم و سَلَف از این مقوله است و نیز به معنی گردن نهادن است؛ سَلَم به معنی تحیت و درود و تسلیم است.

● سخنی چند درباره‌ی این اسم و صفت الهی
بیهقی از قول حلیمی در کتاب الاسماء والصفات می‌گوید: «معنی سلام همان سالم بودن از عیب‌هاست، زیرا عیوب بر قدیم جایز نیست؛ و اگر عیوب بر مصنوعات جایز باشد، به خاطر حادث بودن آن است. و چنان‌که مصنوعات موجود شدند، بعد از عدم جایز نیست که معدوم شوند؛ و نیز جایز است که اعراض آنها مبدل شود، و اجزای آنها کم و زیاد گردد، در صورتی که قدیم برای وجود او علتی در بین

آرامش بخش؛ راضی‌کننده؛ بدون عیب. از اسماء ذات است. در قرآن یک بار ذکر شده است.

این اسم و صفت الهی، اسم از ثلاثی مجرد سَلِمَ یَسْلَمُ سلاماً و سلاماً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ، یعنی بی‌گزند ماندن، رهایی یافتن، بی‌عیب شدن از کار، محکم و نیکو ساختن. سَلَمَ یَسْلَمُ سلاماً و سلاماً از باب مَنَعَ یَمْنَعُ چنان‌که می‌گویند: سَلَمَ مِنْ عَیْبٍ أَوْ مِنْ أَفَةٍ، یعنی رهایی یافت و دور شد از عیب و آفت؛ یا سَلِمَ لَهُ الْمَالُ، یعنی خالص شد برای او دارایی. یَسْلَمُ و سَلَمَ به معنی آشتی و صلح است، و جمع آن اَسْلَام. سَلَمَ به معنی پیش دادن قیمت و بهای جنس؛

نیست، و تغییر هم در او جایز نباشد؛ و نیز ممکن نیست بر او جایز شود.

خطابی می‌گوید: «سلام آن است که خلق از ظلم او در سلامت باشد.» این گفتار باید تأمل کرد، زیرا خداوند ظلمی ندارد که مخلوق از آن در سلامت باشد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾ ۴۱/۴۶.

فخر رازی در کتاب *شرح الاسماء الحسنی* می‌گوید: «باید دانست که سلام عبارت از سلامت است. چنان‌که خود می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ﴾ ۱۰/۲۵ یعنی: بهشت؛ زیرا رونده به بهشت، از مرگ و احزان در سلامت است. و نیز باز خداوند می‌فرماید: ﴿إِنَّ كَانِ مِنْ أَصْحَابِ الْإِيمَنِ، فَسَلَامٌ لَكَ﴾ ۹۱ - ۵۶/۹۰ یعنی: خبر می‌دهد به تو از حالات اصحاب یمین، به سلامت آنها. سلام به معنی تحیت و درود هم می‌باشد، و سلام به معنی سلامت نیز هست.

خداوند در حقّ یحییٰ پیامبر در قرآن می‌فرماید: ﴿وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُعْثَرُ حَيًّا﴾ ۱۹/۱۵ سلام بر او، در روزی که متولد شد، و روزی که می‌میرد، و روزی که مبعوث به زنده شدن گردد.

سفیان بن عیینه در این باره می‌گوید: «وحشتناک‌ترین موقعیت خلق، در سه مورد است: روزی که متولد می‌شود، زیرا خود را می‌بیند که بیرون آمده از رحمی که در آن آسوده بوده است؛ و روزی که می‌میرد، زیرا چیزهایی را می‌بیند که قبلاً ندیده بوده است؛

و روزی که زنده می‌شود، زیرا خود را در محشری عظیم و بزرگ مشاهده می‌نماید. ولی خداوند به یحییٰ لطف و کرامت فرموده، و او را در این سه مورد مخصوص، به سلامت فرموده از آفات آن.» و نیز اضافه می‌نماید که: «میان سلام و قدّوس که هر دو از اسماء و صفات الهیست، فرقی وجود دارد؛ بدین توضیح که، قدّوس اشاره به برائت و دور بودن ذات احدیت از جمیع عیوب و نقص در ماضی و گذشته و حاضر و حال است؛ و منظور از سلام، یعنی سالم و سلیم بودن حق از جمیع عیوب و نقص در زمان آینده. همچنین فرق میان آن دو این است که، محتمل است که قدّوس منزّه بودن ذات حق را از جمیع صفات نقص و کمی داشته باشد، و سلام منزّه بودن خداوند را از افعال و کردارِ نقص در بر داشته باشد.»

و باز اضافه نموده و می‌گوید: «اگر صفت سلام را درباره‌ی پروردگار، حمل بر برائت و دور بودن ذات حق از عیوب بدانیم، این صفت از صفات تنزیهیه خواهد بود؛ و اگر آن را حمل نماییم بر اینکه ذات احدیت مسلم و سلامت‌دارنده‌ی اولیای خود باشد، از صفات ذاتی الهی خواهد بود؛ و اگر آن را حمل نماییم که اعطاکننده و بخشنده‌ی سلامت باشد از صفات افعال خداوند خواهد بود.»

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ﴾ ۵۹/۲۳ یعنی: اوست خدایی که نیست

اقرب الموارد عقیده دارد که در اسماء الله، جز سلام مصدر نیامده است.

[قاموس الاسماء العربیه، جلد سوم، ص ۲۹۹]

○ السلام: الأمان لخلقه و واهب، السلام

لعباده. [قاموس الاسماء العربیه]

○ السلام اسم من اسماء الله

[بحار الانوار، ج ۸۴ ص ۳۰۶، س ۹]

○ السَّلام: من قرأ «یا سلام» ۳۱۸ مرة علی

شراب و سقاہ لعدوه، لان له ذلك العدو.

و فيه شفاء المریض و السَّلامة من الآفات و من قرأه

مائة مرة علی مریض شفی بإذن الله تعالی.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- تَغَالَيْتَ یا سَلامُ: برتری تو، ای سلامت بخش!

[دعای مجیر]

- ای جوانمرد! امروز این نام‌ها از خلق می‌شنوی

در سرای فانی، فردا از حق بشنوی در سرای

باقی؛ امروز از مخلوق می‌شنوی در سرای

خاکی، فردا از خالق لم یزل بشنوی در سرای

پاکی. می‌فرماید: الله منم؛ رحمان منم؛ مُلک

منم؛ قهرکننده منم؛ سلام منم؛ سلامت‌دهنده

منم؛ مؤمن و مهیمن منم؛ داننده‌ی راز خلق

منم؛ عزیز و بی‌نیاز از خلق منم؛ جبار و کامران

منم؛ داد‌مظلوم از ظالم ستاننده منم؛ متکبر با

کبریا منم. خلق این نام‌ها از حق جلّ جلاله

بی‌واسطه شنوندند... [کشف الاسرار، ج نهم، ص ۱۸۶]

- دریغا! چه می‌شنوی؟ السلام المؤمنُ المُهمینُ،

معبودی جز او، که فرمانروا و پاکیزه و دور از عیب و کمی، ایمن‌دارنده (از بدی‌ها)، و گواه بسیار توانا، و وادارکننده‌ی به خوبی‌ها و دارای بزرگی ذاتیست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[سلام] از اسمای حسنی است. راغب می‌گوید:

«گفته‌اند، علّت توصیف خداوند به سلام آن

است که، عیوب و آفات به حضرتش راه ندارد،

چنان‌که به خلائق می‌رسد. در این صورت،

سلام به معنی سالم است.»

طبرسی می‌گوید: «سلام یعنی آنکه بندگان از

ظلمش سالمند؛ و گفته‌اند، آن به معنی سالم از

هر نقص و عیب و آفت است.»

صدوق در توحید، آن را سلامت‌دهنده و سالم از

هر عیب گفته است.

ابن اثیر نیز مثل راغب گفته، و بیضاوی آن

را اختیار کرده است. در اقرب نیز چنین است.

در جوامع الجامع و کشف نیز سلامت‌دهنده

یا سالم از هر عیب ذکر شده. المیزان آن را

تقریباً بی‌آزار معنی کرده می‌گوید: «سلام

کسیست که با توبه سلامت و عافیت ملاقات

کند، بدون شرّ و ضرر.»

خلاصه آنکه، معنی سلام یا سلامت‌دهنده و یا

سالم از هر عیب است. و در صورت اول، از

صفات فعل، و در صورت دوم، از صفات جلال

است؛ و آن در اصل، مصدر است، و از باب

مبالغه‌ی وصف حق تعالی آمده.

نام خداست - تبارک و تعالی - چون او مؤمن باشد، و مصطفی مؤمن باشد، و سالک مؤمن باشد، همه آینه‌ی یکدیگر باشند. والمؤمنُ مرآة المؤمنِ بیان این کلمه کرده است.

[تہمیدات عین القضاة، بند ۳۵۵]

ری - المعجم المفہرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۷۶.
ری - المعجم المفہرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۲، ص ۱۰۲۴۲.

داننده‌ی هر چیز. (آندراج)، (منتهی‌الارب)
شنوا؛ دانا و شنوای هر مسموعی و رازی
و پنداری بذاته. از اسماء صفات است. چهل
و پنج مرتبه در قرآن آمده است.

[رک: المعجم المفهرس]

□

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی
مجرّد سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعاً و یَسْمَعُ و سَمَاعاً
و سَمَاعَةً و سَمَاعِیَّةً و مَسْمَعاً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ،
به معنی شنیدن است؛ چنان‌که می‌گویند:
سَمِعَ الصَّوْتُ. یعنی درک کرد صدا را، به
وسیله‌ی یکی از حواس. سَمِعَ مصدر و به معنی
شنواییست. گاهی بر اَسْمَاع و اَسْمَعَ جمع بسته

می‌شود، و جمع الجمع آن اسامع است و نیز
اسامیع؛ و نیز به معنی گوش و آنچه در گوش
زده یا شنیده شود، می‌باشد. اسم فاعل آن
سامع، و جمع آن، سَمَاع و سَمْعَة و سامعون
است؛ چنان‌که می‌گویند: سَمِعَ لَهُ. یعنی اجابت
کرد او را. و سَمِعَ اللَّهُ. یعنی: اجابت و قبول
کرد خداوند.

این اسم و صفت الهی دو بار به تنهایی، یک بار با
صفت قریب، ده بار با صفت بصیر و سی و دو بار
با صفت علیم در قرآن مجید آمده است.

● سخنی چند درباره‌ی صفت سمیع

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی
می‌گوید: «سمیع یعنی کسی که درک‌کننده‌ی

صداهاییست که مخلوق، آن را با گوش‌های خود درک می‌کند، ولی خود او دارای گوش نیست؛ و این راجع به صداهاییست که بر خدا پنهان نیست.

خطابی می‌گوید: «سمیع به معنی سامع و شنونده است؛ ولی سمیع ابلغ و رساتر است در صفت شنوایی، و بنای آن مبالغه است. و اوست خدایی که سر و نجوا را هم می‌شنود، و تمامی گفت و شنودهای جهر و اخفات و نطق و سکوت را هم، گاهی سماع به معنی اجابت است، و قبول و پذیرش مانند فرمایش رسول خدا (ص) که می‌فرماید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ دَعَاءٍ لَا يُسْمَعُ»، یعنی: بارخدا! همانا من پناه می‌برم به تو، از دعایی که مورد استجابت قرار نگیرد. نمازگذار هم که سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمْدَهُ می‌گوید، یعنی خداوند قبول و استجابت کرده است، کسی را که حمد و ستایش او را نموده است.

فخر رازی در الاسماء والصفات می‌گوید: «برخی می‌گویند، سمیع آن خداییست که اجابت دعوت تو را بکند در هنگام اضطراب، و برطرف کند محنت تو را در هنگام افتقار (نیازمندی)، و بیمارزد خطای تو را در هنگام استغفار (طلب آمرزش)، و بپذیرد عذر تو را در هنگام اعتذار (عذرخواهی) و ترحم کند بر ضعف تو در هنگام ذلت و انکسار (بیچارگی).

● (۱) صفت سمیع به تنهایی

این اسم و صفت به تنهایی در قرآن از گفتار ابراهیم و زکریاست:

چنان‌که ابراهیم می‌گوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي...» تا آنجا که می‌فرماید: «إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعٌ الدُّعَاءِ؛ ۱۴/۳۹» ابراهیم گفت: حمد و سپاس مر خدایی راست، که به من در کبر سن و پیری، اسماعیل و اسحاق را بخشید. همانا پروردگار من بسیار شنوای دعا و تضرع است.

زکریای پیامبر می‌گوید: «قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ؛ ۳/۳۸» زکریا گفت: ای پروردگار من! ببخش از جانب خودت به من ذریه پاک و پاکیزه‌یی. همانا تو بسیار شنوای دعا و تضرع می‌باشی.

● (۲) صفت سمیع توأم با قریب [یک مرتبه]

خداوند از زبان رسول خود می‌فرماید: «وَإِنْ اهْتَدَيْتَ فَمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ؛ ۳۴/۵۰» رسول خدا می‌فرماید: و اگر من هدایت شده باشم، به خاطر وحی است که از طرف خدا به من می‌شود. همانا او بسیار شنوا و (به قلوب) نزدیک است.

● (۳) صفت سمیع توأم با بصیر [ده مرتبه]

□ خداوند سمیع است، در ارائه‌ی آیات خود به رسول خویش در معراج.

چنان‌که می‌فرماید: «لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ؛ ۱۷/۱» در ابتدای آیه می‌فرماید: پاک و منزّه است خداوندی که به شب بسیر داد (برای معراج) بنده‌ی خود (محمّد ص)، را، از مسجدالحرام به طرف مسجدالاقصی... تا آنجا که می‌فرماید: برای اینکه بنمایانیم به او (محمّد) آیات و نشانه‌های

می‌گزیند از میان فرشتگان و مردم، رسول و فرستاده را. و همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار بینا (در این امور) است.

□ خلقت و مبعوث شدن شما همانند یک نفس واحده؛ و خداوند هم بسیار شنوا و سمیع در این امر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾؛ ۳۱/۲۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: نیست آفریدن شما و مبعوث شدن شما، جز به مانند یک نفس واحده و یک تن واحد؛ و همانا خداوند (در تمامی امور به ویژه در این امر) بسیار شنوا و بسیار بیناست.

□ تنها خداوند است که داور به حق می‌کند، و بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾؛ ۴۰/۲۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند است که داور و قضاوت به حق می‌نماید. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند، اوست که بسیار شنوا (در این امور) و بسیار بیناست.

□ خدا به رسول خود فرماید به خداوند پناه ببر، که اوست که سمیع و بسیار شنواست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾؛ ۴۰/۵۶ یعنی: (ای پیامبر!) پس پناه ببر به خداوند، که همانا اوست خداوند بسیار شنوا و بسیار بینا (به امور).

□ خداوند همانندی نظیر او وجود ندارد؛ و بسیار شنوا و سمیع است.

قدرت خودمان را. همانا اوست خدای بسیار شنوا و بسیار بینا.

□ خداوند سمیع است، در ادای امانات و داور به عدل.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعاً بَصِيراً﴾؛ ۴/۵۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: خدا به شما امر می‌کند که امانت‌ها را به اهلش ادا نمایید؛ و اگر به داور نشستید، داور به عدل نمایید، زیرا خدا نیکو پندی به شما می‌دهد. و همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار بیناست.

□ خداوند در دادن ثواب بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعاً بَصِيراً﴾؛ ۴/۱۳۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر کس که ثواب دنیا را بخواهد، باید بداند که ثواب دنیا و آخرت در نزد خداوند است و خداوند بسیار شنوا و بسیار بینا (در این امور) است.

□ خدایی که شب و روز را در یکدیگر داخل و پنهان می‌کند، بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾؛ ۲۲/۶۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند داخل و پنهان می‌کند شب را در روز، (و نیز) روز را در شب، و همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار بینا (به امور) است.

□ خداوند در اختیار کردن فرشته و مردم به عنوان رسول، بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾؛ ۲۲/۷۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند بر

چنان که می‌فرماید: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾؛ ۴۲/۱۱ نیست همانند او چیزی و کسی و اوست که بسیار شنوا و بسیار بیناست.

□ خداوند گفتار آن زن را که با رسول گفتگو داشت، شنید. همانا او بسیار شنواست.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾؛ ۵۸/۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: (ای پیامبر!) خداوند سخنان آن را درباره‌ی شوهرش که اظهار نموده بود، شنید. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار بیناست.

● (۴) صفت سمیع توأم با علیم [سی و دو مرتبه]
اَوَّل: خداوند درباره‌ی دستوراتی که به رسول خود می‌دهد، بسیار شنواست.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: در موقع وسوسه‌ی شیطان به خدا پناه ببر.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۷/۲۰۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: چنانچه از طرف شیاطین (انس و جن) در تو وسوسه‌ی ایجاد شود، به خداوند پناه ببر، که همانا او (خدا) بسیار شنوا و همیشه داناست.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: بر خدا توکل کن، که بسیار شنواست.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۸/۶۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر کافران و دشمنان خواهان صلح باشند، تو هم با آنها صلح کرده و توکل به خدا بکن. همانا خداوند، اوست بسیار شنوا و بسیار دانا.

در تفاسیر علی بن ابراهیم والبرهان چنین آمده که: «در جنگ بدر کفار قریش به قَلَتِ لشکریان رسول خدا پی بردند، و خواستند به روحیه‌ی آنها هم پی ببرند. لذا به اشاره‌ی ابوجهل و عتبه بن ربیعۀ، عمیر بن وهب الجهنی که سوار شجاعی بود، مأمور شد که به طرف میدان برود، و این موضوع را بررسی نموده و خبر بیاورد. عمیر با اسب خود به طرف میدان تاخت، و با صدای بلند مبارز طلبید. پس از اندکی مراجعت کرد. در قبال حماسه‌ی عمیر، عکس‌العملی از طرف لشکریان اسلام دیده نشد. پنداشتند که مسلمین مرعوب شده‌اند. ابوجهل وقتی دید که عمیر زود برگشته، او را به ترس و جبن متهم ساخت و گفت که از شمشیرهای مسلمین ترسیده است. اصحاب رسول خدا نیز وقتی بسیاری لشکر قریش را دیدند، ترسیدند، و این آیه را خداوند برای رسول خویش نازل گردانید. منظور از انزال آیه، آرام گردانیدن قلوب و دل‌های مسلمین بوده است؛ در صورتی که خداوند می‌دانست که جنگ بدر به صلح نخواهد گرایید، و بلکه به پیروزی و فتح مسلمین منجر خواهد شد.»

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: برای مؤمنین دعا کند، که خدا بسیار شنواست.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَوَصَّلْ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ هُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۹/۱۰۳ یعنی: دعا کن بر مؤمنین، که همانا دعای تو از برای آنها آرامش قلب است. و خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: از سخنان دشمنان غم نخور، که خدا بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ الْمِرَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۱۰/۶۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: گفتار آنان (دشمنان) در تو ایجاد اندوه نکنند؛ همانا عزّت و قدرت فقط مال خداوند است، و اوست بسیار شنوا و بسیار دانا. □ رسول خدا فرمود: خداوند است که همه گفتار را می‌داند؛ اوست بسیار شنوا.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲۱/۴ رسول خدا فرمود: خداوند هر گفتاری که در آسمان و زمین باشد، می‌داند؛ و اوست بسیار شنوا و بسیار دانا.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: خداوند تو را در هنگام نماز می‌بیند و اوست بسیار شنوا و سمیع.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲۶/۲۲۰ در آیات قبل می‌فرماید: (ای پیامبر!) به خداوند عزیز و رحیم توکل کن، که تو را در هنگام نماز می‌بیند. همانا اوست که بسیار شنوا و بسیار دانا است.

نظیر آیه‌ی ۷/۲۰۰ با اندک تفاوت، در سوره‌ی ۴۱، آیه‌ی ۳۶ آورده شده است.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: همه رحمت خدای توسست که او بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۴۴/۶ یعنی: رحمتیست از جانب پروردگار تو (مقام نبوت). همانا اوست که بسیار شنوا و بسیار دانا است.

دوم؛ خداوند در دعای یوسف، بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۱۲/۳۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند دعای یوسف را استجابت فرمود، و کید و مکر زنان را از او برداشت. همانا خداوند اوست بسیار شنوا و بسیار دانا.

سوم؛ ابراهیم و اسماعیل و زن عمران گفتند: خدایا! تویی بسیار شنوا و سمیع.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبَّنَا مَتَا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲/۱۲۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: وقتی ابراهیم و اسماعیل دیوارهای خانه‌ی کعبه را برافراشتند، گفتند: ای پروردگار! از ما قبول کن، که تویی بسیار شنوا و بسیار دانا.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَتَقَبَّلَ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۳/۳۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: زن عمران گفت: ای پروردگار من! نذر کردم فرزندی که در شکم دارم، در راه تو آزاد کنم. از من قبول کن، که تویی بسیار شنوا و بسیار دانا.

چهارم؛ خداوند به مؤمنین و ایمان آنها بسیار شنواست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ يُرَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲۴/۲۱ در ابتدای آیه

می فرماید: ای گروه مؤمنان! پیروی از قدم‌های شیطان نکنید... تا آنجا که می فرماید: خداوند است که هر کس را بخواهد، پاک می گرداند. و خدا بسیار شنوا و داناست.

و نیز می فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۴۹/۱ در ابتدای آیه می فرماید: ای گروه مؤمنان! در هیچ کاری از خدا و رسول پیشی نجوید، و از خدا بترسید. همانا خداوند بسیار شنوا و داناست.

شیخ مفید در کتاب الاختصاص می فرماید: ابن کذینه الاودی می گوید: مردی از امیرالمؤمنین علی (ع) درباره‌ی این آیه پرسید که برای چه کسی نازل شده است؟ فرمود: درباره‌ی دو نفر از قریش نازل گردیده است.

در تفسیر علی بن ابراهیم چنین آمده که می گویند: «درباره‌ی دو طایفه‌ی بنی عدی و بنی تمیم نازل شده، که نزد رسول خدا (ص) آمده بودند، و در مقابل حجره پیامبر ایستاده و با صدای بلند آواز می دادند و می گفتند: یا رسول الله! بیرون بیا که تو را ببینیم. وقتی که پیامبر از حجره بیرون آمد، و با آنان مشغول صحبت گردید، در راه رفتن از پیامبر جلوتر می رفتند، هنگام صحبت با یکدیگر با صدای بلند همدیگر را می خواندند و به رسول خدا (ص) به لفظ یا محمد خطاب می نمودند. سپس این آیه نازل گردید.»

در صحیح بخاری و دیگران از علمای عامه از طریق ابن جریر از ابن ابی ملیکه روایت شده

که: «عبدالله بن زبیر به او خبر داده و گفته است: طایفه‌ی بنی تمیم نزد پیامبر آمده بودند، و می خواستند تا یکی از میان ایشان از طرف رسول خدا (ص) به بسمت امیر برگزیده شود. ابوبکر یک نفر را که نام وی قعقاع بن معبد بود، بدین منظور پیشنهاد نموده و اختیار کرده بود. و عمر بن الخطاب فرد دیگری را که نام وی اقراع بن حابس بود، بدین منظور پیشنهاد نموده و برگزیده بود. در این میان ابوبکر به عمر گفت: آیا مقصد تو از این انتخاب مخالفت با من بوده است؟ عمر در جواب گفت: مراد من از این انتخاب، مخالفت با تو نبود. سخنان این دو نفر به مشاجره‌ی لفظی کشیده شد، و صداهای خود را در حین مشاجره بلند کرده و با آواز بلند با یکدیگر سخن می گفتند. سپس در چنین موقعیتی این آیه نازل گردید.»

در تفسیر کشف الاسرار میبدی چنین آمده که: «شأن نزول مذکور درباره‌ی آیه‌ی دوم این سوره نازل شده است.»

و نیز می فرماید: ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ ۲/۱۳۷ در ابتدای آیه می فرماید: اگر ایمان بیاورند (یهود و نصاری)، به مانند شما که ایمان آورده‌اید، در این وقت است که هدایت شده‌اند. تا آنجا که می فرماید: و اوست بسیار شنوا و بسیار دانا.

در تفاسیر مجمع البیان و ابوالفتوح رازی چنین آمده که: «آیه‌ی ۱۳۶ سوره‌ی بقره ﴿قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا﴾ را پیامبر برای مردم قرائت

فرمود، و یهودیان اسم عیسی را در آن شنیدند؛ خوششان نیامد! مسیحیان نیز گفتند عیسی پسر خدا بوده، و مانند سایر پیامبران نیست. سپس این آیه نازل گردید:

و نیز می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۲/۲۵۶ در وسط آیه می‌فرماید: هر کس که ایمان به خدا آورد، به رشته‌ی محکم و استوار الهی چنگ زده است، که هرگز نخواهد گسست. و خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از ابن عباس و سعید بن جبیر نقل کرده که می‌گویند: «این آیه درباره‌ی بعضی از پسران انصار نازل گردیده که یهودی بودند، و پدرشان می‌خواست آنها را به اجبار و اکراه در دین اسلام وارد کند و مسلمان نماید.»

پنجم: خداوند در امور جهاد بسیار شنواست. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۳/۱۲۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: به یاد آور (ای پیامبر!) صبحگاهی را که از خانه‌ی خود به جهت صف‌آرایی مؤمنان برای جهاد بیرون شده بودی و خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

در تفاسیر علی بن ابراهیم و البرهان از ابوبصیر او از امام صادق (ع) نقل می‌نماید: «هنگامی که قریش اراده‌ی جنگ با رسول خدا را نمودند، پیامبر به خاطر آماده کردن مؤمنین برای جنگ، از منزل خود بیرون آمد. و این آیه بدان سبب نازل گردید.»

ابن شهر آشوب و در تفسیر البرهان از امامین

باقر و صادق (علیه السلام) و نیز ابن عباس، مجاهد، قتاده، ربیع، سدی، ابن اسحق، عبدالله بن مسعود می‌گویند: «هنگامی که ابوسفیان سه هزار نفر از قریش را برای جنگ با پیامبر آماده کرده بود، این آیه برای رسول خدا نازل گردید.»

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۸/۱۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: (ای مؤمنان!) در جهاد، شما نبودید که دشمنان و کافران را کشته‌اید، بلکه خداوند است که آنها را کشته است تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۸/۴۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: به یاد آورید ای مؤمنان! زمانی که سپاه شما در وادی نزدیک دشمن به مکانی دور (از شهر مدینه) واقع شد... تا آنجا که می‌فرماید: ولی برای اینکه حکم ازلی و قضای الهی که مقدر فرموده بود، اجرا سازد، (شما را غلبه داد) تا هر که نابود شدنیست، بعد از اتمام حجت هلاک شود. تا آنجا که می‌فرماید: و همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

ششم: در موضوع ایلاء، خداوند بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۲/۲۲۷ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: کسانی که با زنان خود ایلاء نمایند، چهار ماه فرصت خواهند داشت. سپس در این آیه می‌فرماید: و اگر تصمیم به طلاق گرفتند، پس

همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

هفتم: درباره‌ی عفت زنان یائسه، خداوند بسیار شنواست.

چنان‌که می‌فرماید: «وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ» تا آنجا که می‌فرماید: «وَأَنْ يَسْتَفِيفْنَ خَيْرٌ لَّهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»؛ ۲۴/۶۰ یعنی: زنان سالخورده که از ولادت و عادت زنانگی بازنشسته شدند، و امید به ازدواج دارند...؛ تا آنجا که می‌فرماید: و اگر به عفت و پاکدامنی ادامه دهند، برای آنها خیر بوده و بهتر است. خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

در البرهان فی تفسیر القرآن چنین آمده که: «این آیه درباره‌ی زنان سالخورده و پیر نازل گردیده، که از دیدن حیض مأیوس و از زاییدن محرومند؛ که اگر لباس‌های رو را در نزد نامحرمان نپوشند، بر آنان باکی نیست و اشکالی نخواهد داشت.

هشتم: خداوند درباره‌ی ذریه‌ی آنها بسیار شنواست.

چنان‌که می‌فرماید: «وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»؛ ۳/۳۴ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: خداوند آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را بر جهانیان برگزید. سپس در این آیه می‌فرماید: فرزندان هستند (از ذریه‌ی آدم)، برخی از نسل برخی دیگر. خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

نهم: خداوند درباره‌ی جهر به سوء شخص مظلوم بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: «وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعاً عَلِیماً»؛

۴/۱۴۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند جهر به بدی را دوست نمی‌دارد، مگر درباره‌ی شخص مظلوم. و خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

میبدی صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «این آیه درباره‌ی کسانی نازل گردید که در میهمانی از آنان به طور نیکو پذیرایی نکنند. در چنین صورتی، به میهمان اجازه و رخصت داده شده است که از میزبان به بدی یاد کنند.» و نیز از عبدالرحمان بن زید نقل شده که: «این آیه درباره‌ی ابوبکر بن ابی قحافه نازل شده؛ زیرا شخصی در مکه به او دشنام داده بود، ابوبکر در جواب آن مرد چیزی نگفت. مرد دشنام دهنده به دشنام خویش افزود، و ابوبکر فقط یک بار به او جواب گفت. رسول خدا(ص) که در آن میان حضور داشتن، از جا برخاستند و این آیه نازل گردید.»

ابوهریره می‌گوید: «مردی به ابوبکر دشنام گفت، در حالی که پیامبر هم نشسته بود. پیامبر خاموش بود. ابوبکر نیز خاموش بود. وقتی که مرد دشنام‌دهنده ساکت شد، ابوبکر پاسخ دشنام او را داد. پیامبر بعد از شنیدن پاسخ ابوبکر از جا برخاست. ابوبکر به دنبال پیامبر راه افتاد و گفت: یا رسول الله! او به من دشنام داد، و شما خاموش ماندید. وقتی که من جواب او را دادم، از جا برخاستید! پیامبر فرمود: ای ابوبکر! خدای جهانیان بر دشنام او متوجه بود. وقتی که تو پاسخ او را دادی، شیطان در این

میان دخالت کرد، و من کراحت داشتم در آن وقت بنشینم؛ لذا از جای برخاستم.»

هناد السّری در کتاب الزّهد از مجاهد نقل می‌نماید که می‌گوید: «در مدینه نزد کسی به میهمانی رفت. میزبان از او به خوبی پذیرایی نکرد، و بلکه پذیرایی بدی از وی به عمل آورد. شخص میهمان بر ضدّ میزبان زبان به سخن گشود؛ و از این جهت به وی اجازه‌ی جهر به سوء داده شده است.»

دهم: ذات الهی در امور، بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۶/۱۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: و هر چه در شب و روز آرامش یافته است، ملک خداوند است؛ و اوست که بسیار شنوا و بسیار داناست. و نیز می‌فرماید: ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۶/۱۱۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: کلام خدای تو از روی راستی و عدالت به حدّ کمال خود رسید. تا آنجا که می‌فرماید: و اوست که بسیار شنوا (در کارها) و بسیار دانا (در امور) است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲۹/۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر کس که به دیدار و لقای پروردگار مشتاق است، بداند که هنگام اجل خداوندی فرا خواهد رسید؛ و اوست بسیار شنوا و بسیار دانا.

یازدهم: اقوام در تغییر حالت به دست خودشان، خداوند شنوا و سمیع به حال آنان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۸/۵۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند نعمتی که به خلق می‌دهد، آن را تغییر نمی‌دهد، تا وقتی که آن قوم خودشان حال خود را تغییر دهند. و خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

دوازدهم: مسیحیان در تثلیثِ خدایی در اشتباه‌اند و خداوند بسیار شنوا و سمیع است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲۹/۶۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: چه بسیار حیواناتی که خود بارِ روزی خود را نکشند؛ و خداوند هم به آنها و هم به شما رزق و روزی می‌دهد. اوست که بسیار شنوا و بسیار داناست.

□ خداوند درباره‌ی نفاق بعضی از اعراب بسیار شنواست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۹/۹۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: برخی از اعراب، مردمی منافقند که مخارجی را که در راه جهاد دین می‌کنند، بر خود ضرر و زیان می‌پندارند. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

میبیدی صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «این آیه درباره‌ی منافقین عرب نازل شده، که نفقه و بخشش می‌کردند و زکات می‌دادند، و در این کار امید ثواب نداشتند؛ از عقاب خدا هم نمی‌ترسیدند، و اعتقاد آن را بر خود واجب نمی‌دیدند.»

سیزدهم: خداوند درباره‌ی سوگند به نام خودش که از جانب بعضی‌هاست، بسیار شنواست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۲/۲۲۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: زنهار! نام خدا را هدف سوگندهای خود نکنید، تا آنکه به این غرض از حقوقی که مردم را بر شماست، برائت جویند. تا آنجا که می‌فرماید: خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

در تفسیر ابوالفتح رازی و مجمع البیان و کشف الاسرار از میبیدی چنین آمده که: «این آیه درباره‌ی عبدالله بن رواحه نازل شده، که سوگند یاد کرده بود با شوهرخواهر خود، بشیر بن نعمان الانصاری سخن نگوید، کار خیری برای او انجام ندهد، و نیز با وی قطع رابطه نماید. پس به بهانه‌ی همین سوگند، با وی سخن نمی‌گفت. سپس این آیه نازل گردید.»

و نیز می‌گویند، درباره‌ی ابوبکر بن ابی‌قحافه نازل گردیده، که رابطه‌ی خود را با پسرش عبدالرحمان قطع کرده، و سوگند یاد نموده بود تا مادامی که اسلام نیاورد، با وی پیوستگی نداشته باشد.

طبری صاحب جامع البیان از طریق ابن جریر نقل می‌نماید که: «این آیه درباره‌ی ابوبکر نازل شد، وقتی که سوگند یاد کرده بود که مساعدت و نفقه‌یی که به مسطح (یکی از خویشان‌اندان ابوبکر) می‌داده است، قطع کند.»

چهاردهم: کسانی که تغییر در وصیت‌ها

می‌دهند، بدانند که خدا بسیار شنوا و سمیع است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۲/۱۸۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: پس هر گاه کسی پس از شنیدن وصیت، آن را تغییر بدهد، گناه آن کار بر آنهاست. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار شنوا و بسیار داناست.

□ باز هم درباره‌ی جهاد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ ۲/۲۴۴ یعنی: جهاد و کارزار نمایید در راه خدا؛ و بدانید که خداوند بسیار شنوا (در امور) و بسیار دانا (در کارهای شما) است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمداقرا محقق]

□

[سمیع] شنوا، از اسمای حسنی است. و چهل و هفت بار در قرآن مجید آمده و همه درباره‌ی خداوند است، جز در آیه‌ی: ﴿مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ...﴾ هود: ۲۴. و غالباً با کلمه‌ی علیم و در بعضی موارد با کلمه‌ی قریب همراه است؛ و آن از صیغه‌ی مبالغه است، مثل رحیم و عظیم. سمیع از صفات ذات است؛ و خداوند در ذات خود سمیع است، خواه مسموعی باشد یا نه.

در اصول کافی باب صفات الذات از امام صادق (ع) نقل شده: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ رَبَّنَا وَالْعِلْمُ ذَاتُهُ وَلَا مَقْلُومٌ. وَالسَّمْعُ ذَاتُهُ وَلَا مَسْمُوعٌ وَالْبَصَرُ ذَاتُهُ وَلَا مُبْصَرٌ. وَالْقُدْرَةُ ذَاتُهُ وَلَا مَقْدُورٌ. فَلَمَّا اخَذَتْ

چنان که می فرماید: «لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ؛ ۳/۱۸۱» یعنی: به درستی که خداوند شنید گفتار جاهلانه‌ی آن کسانی که (وقتی دستور رسید که به خدا قرض الحسنه بدهید، از روی مسخره) گفتند: خداوند فقیر، و ما توانگریم.

در تفسیر مجمع البیان از عکرمه و ابن عباس و در تفسیر ابن اسحق از سدی و در تفسیر ابن ابی حاتم از مقاتل روایت می کنند که: «ابوبکر به یکی از مدارس یهودیان وارد گردید. و نیز می گویند که، به دستور رسول خدا (ص) برای تبلیغ ادای نماز و دادن زکات رفته بود. اجتماعی دید که گرد فنخاص بن عازور جمع شده بودند. پس از اظهارات ابوبکر، فنخاص گفت: ای ابوبکر! بنابر آنچه که تو می گویی، معلوم می شود خدای شما فقیر است؛ ولی بدان که همه ما از اغنیا هستیم. در عین حال، خدای تو از مردم قرض می خواهد. و این خود علامت فقر و نیازمندی اوست. در اینجا ابوبکر به خشم آمد و سیلی محکمی به صورت فنخاص نواخت. فنخاص به حالت اعتراض گفت: چرا چنین کردی؟ و شکایت او را نزد رسول برد. پیامبر از ابوبکر جریان را پرسید. ابوبکر که گفتار او را نسبت به خداوند توهین می دانست، برای پیامبر بیان نمود، ولی فنخاص منکر گردید. سپس این آیه نازل گردید.»

□ خداوند به موسی و هارون فرمود: من با شما

الْأَشْيَاءَ وَكَانَ (وَجَدَ) الْمَغْلُومَ وَقَعَ الْعِلْمُ عَلَى الْمَغْلُومِ وَالسَّمْعُ عَلَى الْمُسْمُوعِ وَالْبَصَرُ عَلَى الْمُبْصِرِ وَالْقُدْرَةُ عَلَى الْمُقْدُورِ...» در نهج البلاغه خطبه‌ی ۱۵۰ فرموده: «السَّمْعُ لَا يَأْدَاةَ وَالْبَصِيرُ لَا يَتَفَرَّقُ آلَةً.» روایات دیگری نیز در این زمینه هست.

صدوق (ع) در توحید می فرماید: «سمیع یعنی اگر مسموعی پیدا شود، خدا نسبت به آن سمیع می باشد؛ و ذات خدا سمیع است. معنی دیگر آنکه، سمیع الدعاء، یعنی اجابت کننده‌ی دعا است.»

ابن اثیر در نهایه می گوید: «سمیع آن است که از درک او هیچ مسموعی، ولو مخفی هم باشد، فوت نشود. خدا بدون گوش، شنواست. و آن از صیغه‌ی مبالغه است.»

راغب می گوید: «مراد از سمیع، دانا بودن خداست به مسموعات.»

به عقیده‌ی او «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا...؛ مجادله: ۶۱» یعنی: دانست خدا کلام زنی را، که با تو درباره‌ی شوهرش مجادله می کرد.

«رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ؛ بقره: ۱۲۷»، «وَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ؛ انفال: ۶۱». [قاموس القرآن، جلد سوم، ص ۳۲۶]

□

[سامع] شنوا. چهار مرتبه به صورت فعل در قرآن به کار رفته است.

□ خداوند شنید سخنان جاهلانه‌ی بعضی را که گفتند: خدا فقیر، و ما توانگریم.

هستم، و تبلیغ شما را می‌شنوم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَى﴾ ۲۰/۴۶ خداوند به موسی و هارون فرمود: نترسید (از اینکه برای تبلیغ رسالت نزد فرعون می‌روید). همانا من (در همه جا) با شما هستم هم می‌بینم و هم می‌شنوم (آنچه را که به وظیفه خود عمل می‌نمایید).

□ خداوند جریان دادخواهی آن زن را نزد رسول خود شنید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُ فِي زَوْجِهَا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ يَسْمَعُ خَوَاوَزَكُمَا﴾ ۵۸/۱ یعنی: (ای پیامبر!) خداوند سخن آن زن را که درباره‌ی شوهرش با تو به مجادله برخاسته، و شکوه به خدا می‌برد، شنید؛ و گفت‌وگوهای شما را نیز می‌شنود.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمداقر محقق]

○ السميع: و من التزم ذکر «یا سميع» بعد كل صلاة مكنه الله. و لمعالجة ثقل السمع: يكتب «السميع» بالمسك والزعفران و يغسل بالزيت، و يوضع في إناء فخاري، و يقرأ عليه ۱۸۰ مرة «یا سميع» و يقطر في أذن ثقيل السمع فيشفي بإذن الله. و من أكثر ذكره استجيب له.

[خواص الاسماء الحسنى، الاعلامی]

○ السميع: المُسْمِعُ والسماع و هو للمبالغة، يسمع تعالى كل الاصوات والكلمات و يستجيب لهيئته.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ سَمِی رَبنَا سَمِیعاً لَا یَجْزِءُ فِیه یَسْمَعُ

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۸۸، س ۸]

❖ شواهد

- إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ: به درستی که پروردگار من، البته دعای بندگان را خواهد شنید.

[آیه ۳۹ ابراهیم، جزء ۱۳، از قول ابراهیم(ع)]

- إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ: همانا تویی

مستجاب‌کننده‌ی دعا. [آیه ۳۸ آل عمران، جزء ۳]

- يَا مَنْ يَسْمَعُ التَّجَوُّي: ای آن که راز را می‌شنود!

[جوشن کبیر، بند ۲۱]

- يَا مَنْ يَسْمَعُ أَنْيْنَ الْوَاهِنِينَ: ای آن که ناله

نیازمندان را می‌شنود! [جوشن کبیر، بند ۶۳]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا سَمِيعُ: بارالها! به

درستی که من از تو می‌خواهم به حرمت نامت،

ای شنوا! [جوشن کبیر، بند ۶۹]

- يَا مَنْ لَا يَسْفِلُهُ سَمْعٌ عَنْ سَمْعٍ: ای آن که باز ندارد

او را آوازی از شنیدن! [جوشن کبیر، بند ۹۹]

- ... یا سامع: ای شنونده! [جوشن کبیر، بند ۹]

- یا سامعِ الأصوات: ای شنونده‌ی صداها!

[جوشن کبیر، بند ۲]

- یا سامعِ الدُّعَاءِ: ای شنونده‌ی نیایش!

[جوشن کبیر، بند ۶۴]

- یا سامعِ الشُّکایا: ای شنونده‌ی شکوه‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۷]

- سُبْحَانَكَ يَا سَمِيعُ: منزهی تو، ای شنوا!

[دعای مجیر]

خالق الخلق و باعث الأموات

سخن هایمان جملگی بشنود

عالم الغیب و سامع الاصوات

و بر آنچه گوئیم، آگه بود

[طریق التحقيق، سنایی]

[ح.م. پرواز]

ور همچو ما خدای نه جسم است و نه گران

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۷۹ و ۲۸۱.

پس همچو ما چرا که سمیع است و هم بصیر

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۱۰۳۲۲ و ۱۰۳۶۲.

[ناصر خسرو]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۴، ص ۲۴۱۱، تحت کلمه البصیر.

چون شنواست خدا مو به مو

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۱۰۳۲۹.

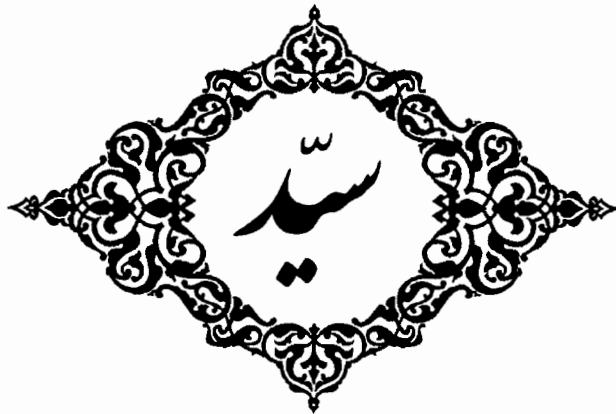
هر چه تیرزد به شنیدن، مگو

[الفتاوه دهخدا]

حاجت موری و اندیشه‌ی کمتر حیوانی

بر تو پوشیده نماند که سمعی و بصیری

[غزلیات سعدی]

— سُبْحَانَكَ يَا سَيِّدُ: منزهی تو، ای آقا! [دعای مجیر]
 — سُبْحَانَكَ يَا سَيِّدِي: منزهی ای آقای من!

[دعای مجیر]

— [سرور نزدیکان] نام خداوند کریم مهربان؛
 پناه درویشان و ذخیره‌ی مفلسان، همراه
 بازپس ماندگان؛ و قره‌العین محبتان؛ سور دل
 دوستان؛ و سرور نزدیکان.

[کشف الاسرار، ج ششم، ص ۳۴۱]

— یا الهی! و ربی! و سیدی! همه را چشم امید
 به درگاه تو باز است، و دست نیاز به رحمت
 تو دراز.

[منشآت قائم مقام، شرق، ص ۲۹۱]

رک — المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۵،
 ص ۱۰۶۶۴، تحت کلمه‌ی السادات.

این کلمه اسم عربیست به معنی پیشوا، مهتر،
 آقا، سرور، دانا، فاضل و حکیم، حلیم، مالک،
 کریم و سخی. [لغتنامه دهخدا]

❖ شواهد

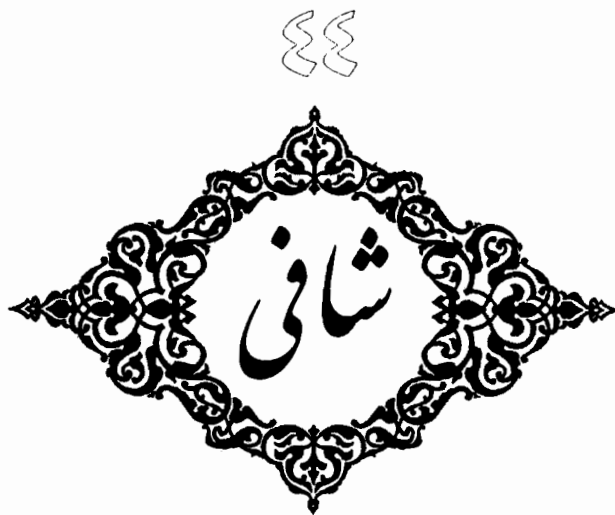
— ... یا سَیِّدنا: ای سرور ما! [جوشن کبیر، بند ۵۳]
 — یا سَیِّد السَّادَات: ای سرور سروران!

[جوشن کبیر، بند ۲]

— یا سَیِّدَ الْمُتَوَكِّلین: ای سرور توکل کنندگان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

— یا سَیِّدَ السَّادَاتِ يَا اللَّهُ: ای بزرگ بزرگان! ای
 خدا! [به نقل از مفاتیح الجنان از دعای نماز شب عید فطر]

شفادهنده (مهذب الاسماء)؛ بهبودبخش؛ صحت‌دهنده (آنندراج)؛ نامی از نام‌های خدای تعالی (دهخدا)؛ درمان‌بخشنده به پیامبران و گروندگان. دو مرتبه در قرآن به کار رفته است.

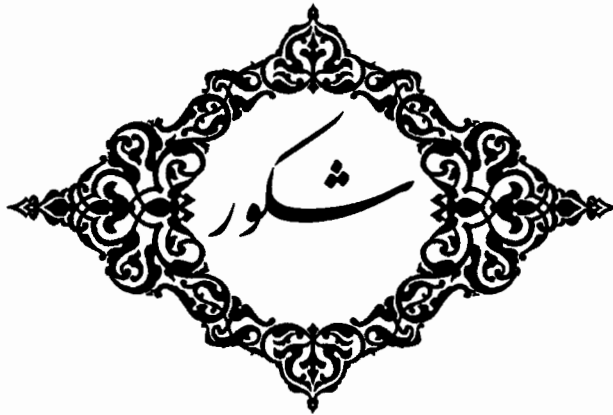
این صفت فعلی الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد شفا یشفی شفاءً از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ به معنی درمان یافتن و دوا و سلامتی یافتن است؛ و ابراء و اذهاب مرض و تندرستی بخشیدن و تندرستی خواستن؛ چنان‌که می‌گویند: «شفا الله مِنْ مَرَضِهِ شفاءً». یعنی: درمان یا شفا داد خداوند او را از مرض و بیماری. و نیز می‌گویند: «شفا الشمس» یعنی: غروب

کرد آفتاب. باب افعال آن إشفاء، یعنی درمان کردن و شفا دادن؛ تفعل آن تشفی، یعنی دور شدن از غیظ و مرض؛ باب استفعال آن استشفاء، یعنی طلب درمان و شفاء. در اصطلاح کنونی، اعراب بیمارستان را مستشفی می‌گویند.

این صفت فعلی خداوند برای ابراهیم پیامبر و مؤمنین به رسول خدا(ص) در قرآن آورده شده است.

□ ابراهیم می‌گوید: هر وقت مریض شوم، خدا به من شفا می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: «وَ إِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِي» ۲۶/۸۰ یعنی: هنگامی که مریض شوم، او

بسیار سپاس‌پذیرنده؛ پاداش‌دهنده‌ی بسیار، به مختصر طاعت و خدمت. از اسمای صفات است. در قرآن چهار مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، صیغه مبالغه از ثلاثی مجرد شَکْر یَشکُر شُکراً از باب نَصْر یَنْصُر به معنی سپاس داشتن و ثنای نیکو گفتن است به خداوند.

این اسم و صفت الهی به تنهایی در قرآن ذکر نگردیده است، بلکه سه بار با صفت غفور، و یک بار با صفت حلیم در قرآن آورده شده است.

● سخنی چند درباره‌ی شاکر و شکور

بی‌یهی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «معنی شاکر این است که، خداوند مَدَح و تعریف‌کننده از کسیست که او را مورد اطاعت و طاعت قرار می‌دهد و نیز ثناکننده نسبت به اوست؛ و ثواب‌دهنده‌ی به اوست به خاطر طاعت او از خدا، تا چه رسد به نعمت خدا. و شکور همان کسیست که پذیرندگی سپاس از طرف او ادامه داشته، و برای تمامی مطیعین عمومیت دارد، خواه طاعتِ صغیر باشد یا طاعتِ کبیر.

ابوسلیمان می‌گوید: «شکور همان خدایست که در قبال طاعتِ کم و کوچک پاداش می‌دهد،

(خداوند) مرا شفای بخشد.

□ جهاد با کافران، برای اهل ایمان شفای فتح و ظفر را در بر دارد.

چنان که می فرماید: ﴿وَيُشْفِي صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ﴾؛ ۹/۱۴ در ابتدای آیه می فرماید: ای مؤمنان! با کافران جهاد کنید؛ که خداوند آنها را با دست شما عذاب می دهد و رسوا می گرداند، و شما را بر آنها یاری می دهد و دل های اهل ایمان را (به فتح و ظفر) شفا می بخشد.

● سخنی چند درباره ی این صفت فعلی

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می گوید: «گاهی اوقات جایز است که در دعا کردن گفته شود: یا شافی! یا کافی! زیرا خداوند است که سینه ها را از شک و تردید شفا می بخشد، و نیز از حسد و کینه، و نیز آبدان را از آفات و امراض. و غیر از او کسی قادر به این عمل نیست، و کسی را جز او به این اسم نتوان خواند. معنی شفا هم یعنی رفع و برداشتن آنچه که موجب اذیت و درد در بدن می شود.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می گوید: «مرضی عمومیت دارد، و شامل مرض معنوی همانند جهل و سوء خلق و گناه هم می شود؛ و بلکه شامل جمادات و نباتات و حیوانات هم می گردد.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

شفابخش: شافی؛ شفا دهنده؛ بهبودبخش.

[دمخدا]

○ لا کافی ولا شافی الا الله.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۹، س ۱۱]

○ الشافی، العظیم، اللطیف.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۹۵، س ۹]

❖ شواهد

- ... یا شافی: ای بهبود دهنده! [جوشن کبیر، بند ۳۶]
- یا مَنْ یُشْفِی الْمَرْضَى: ای آن که بیمار را بهبودی می بخشد! [جوشن کبیر، بند ۴۱]
- یا شافی مَنْ اسْتَشْفَاهُ: ای شفا دهنده ی آن که از او بهبود بطلبد! [جوشن کبیر، بند ۶۰]
- تَغَالَيْتَ یا شافی: برتری تو، ای شفا دهنده!

[دعای مجیر]

□ دواکن [شفابخش]

❖ شواهد

- یا شافع: ای شفا دهنده! [جوشن کبیر، بند ۹]
- یا شافی مَنْ اسْتَشْفَاهُ: ای شفا دهنده ی آن که از او بهبود بطلبد! [جوشن کبیر، بند ۶۰]
باز دار ای دواکن دل من

از زمین بوس هر کسی گلی من

[نظامی]

ای دلبر خوش پسند! دل را مشکن

دل را به خدا ببند، دل را مشکن

آن دست که می دهد شفا، دست خداست

آزرده مشو، بخند، دل را مشکن

[ح. م. پرواز]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۰۵.

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۵، ص ۱۱۲۰۹ و ۱۱۲۱۱.

و سپاس می‌پذیرد؛ ولی بر همان طاعت کوچک ثواب بزرگ می‌دهد، و نیز نعمت زیاد می‌دهد، و به سپاس کوچک از طرف عبد نیز خوشنود و راضیست. و نیز محتمل است که معنی ثنا بر پروردگار به لفظ شکور، همان ترغیب و تشویق خلق در طاعت از خدا می‌باشد، خواه کم یا زیاد.

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی می‌گوید: «خداوند فرماید: ﴿وَكَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا﴾ ۱۷/۱۹ یعنی: سعی در طاعات از طرف بندگان و اجرای اوامر الهی مشکور خواهد بود؛ یعنی مقبول و مأجور در نزد خداوند است. بنابراین وقتی عبد با این کیفیات مشکور باشد، قطعیت که شاکر، او (خدا) خواهد بود؛ یعنی پاداش‌دهنده و قبول‌کننده. معنی شکور آن است که، ذات حق اگر به مقدار کم مورد اطاعت قرار بگیرد، همان را قبول خواهد کرد.»

و نیز می‌گویند، شکور کسیست که مقدار کم از عبادات را قبول می‌کند، و به مقدار زیادی عطا و بخشش می‌فرماید؛ و نیز کسی که مقدار کمی از طاعات را می‌پذیرد، و مقدار زیادی از درجات را عطا می‌نماید.

سمعانی در روح الأرواح می‌گوید: «شکور مبالغه است از شاکر، چنان‌که غفور مبالغه است از غافر.»

بعضی گفته‌اند، رب العزّة جلّ جلاله شکور است به آن معنی که جزا دهد بر شکر بنده؛

و بعضی گفته‌اند، معنی شکور آن است که بندگان خود را بسیار بیستاید و ثواب دهد بر اندکی طاعت. و این از کمال فضل الهیست و لطف پادشاهی، که هم او جلّ جلاله توفیق خدمت داده، و هم او جلّ جلاله بر خدمت اندک، مدّحت بسیار کرده.

این صفت فعلی خداوندی در قرآن برای اهل بهشت و مؤمنین و بندگان خوب خدا در قرآن آورده شده است:

□ کسانی که قرآن تلاوت می‌کنند، بعد از ادای نماز و نیز انفاق و بخشش می‌نمایند، خدا پذیرنده‌ی سپاس آنان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لِيُؤْتِيَهُمْ أَجْرَهُمْ وَ يَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾ ۳۵/۳۰ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که تلاوت قرآن نموده و نماز را ادا می‌نمایند و انفاق از ارزاق الهی می‌کنند... سپس در این آیه می‌فرماید: خداوند پاداش‌های خیر آنان را داده، و از لطف خود بسیار مرحمت نموده، و نیز درباره‌ی آنان بسیار آمرزنده و بسیار پذیرنده سپاس و شکر آنهاست.

□ اهل بهشت می‌گویند: حمد، خدای را، که حزن و اندوه را از ما برداشت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾ ۳۵/۳۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: اهل بهشت می‌گویند: سپاس و حمد و ستایش مر خدای را، که حزن و اندوه را از ما برطرف ساخت. همانا پروردگار ما هر آینه بسیار آمرزنده و بسیار

پذیرنده‌ی سپاس و شکر است.

□ خداوند به بندگان مؤمن و عاملین اعمال خیر، بشارت خوبی می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾؛ ۴۲/۲۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: این بهشت جاویدان، همان است که خدا به بندگان که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده‌اند، بشارت آن را داده است. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار آمرزنده و بسیار پذیرنده‌ی سپاس آنان است.

□ خداوند به قرض‌دهنده‌ی به خود، دو برابر پاداش دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ﴾؛ ۶۴/۱۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر به خداوند قرض بدهید، دو برابر آن را به شما می‌دهد. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند بسیار پذیرنده سپاس و بسیار بردبار است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الشَّكُور: يعطي الكثير على القليل.

[قاموس الاسماء العربية]

○ الشَّكُور: و من أراد أن يزيل الغل من صدره: فليذكر «يا شكور» ألف مرة يومياً و روي أن من أراد دفع الغم والكدورة عن نفسه فليقرأ «يا

شكور» ۴۱ مرة ثم ينفخ على الماء و يشربه.

و من تلاء على ماء أربعين مرة و غسلت منه العين الزمدة برئت. [خواص الاسماء الحسنى، الأعلسى]

❖ شواهد

- واللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ و خدا بر شکر احسان نیکو، پاداش‌دهنده، و بر گناهشان بسیار بردبار است. .... حقا که خداوند ما آمرزگار است و سپاس‌دار.

[آیه ۳۴ فاطر، ترجمه تفسیر طبری]

[آیه ۱۷ تها، جز ۲۸]

- يا مَنْ شُكْرُهُ قُوْرٌ لِلشَّاكِرِينَ: ای آن‌که سپاس او برای سپاسگزاران کامیاب‌یست!

[جوشن کبیر، بند ۷۵]

- يا مَنْ جَلَّ ثَنائُهُ: ای آن‌که ستایش او برتر است!

[جوشن کبیر، بند ۷۶]

- تَغَالَيْتَ يا شَكُورُ: برتر آمدی، ای پاداش‌ده سپاس‌گزاران!

[دعای مجیر]

- الله سپاس‌دار است و پاداش‌ده به کردار خلق دانا.

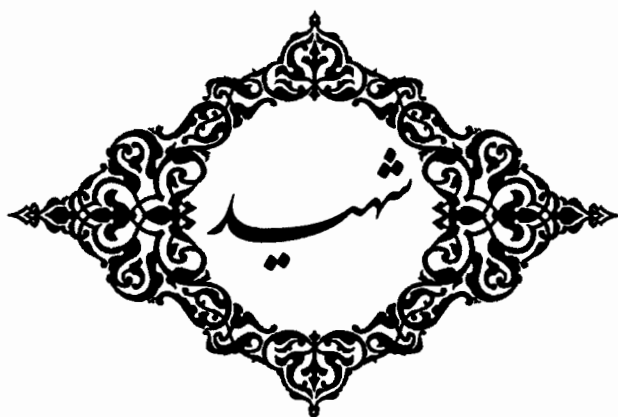
[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۴۲۴]

سپاس‌دار: برابر فارسی شکور. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی حمید. [فرهنگنامه قرآنی]

ری - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۰۶.

ری - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۶، ص ۱۱۲۴۳ و ۱۱۲۵۳.

و غسل، مادامی که از شمع خود فشرده نشده باشد؛ و جمع آن، شهاد. شهادت یعنی خبر درست و آگاهی قاطع، و نیز کشته شدن در راه خدا؛ و در شرع، عبارت از خبر دادن به حق است از برای دیگران، از روی یقین.

● سخنی چند درباره‌ی شهید

بییهقی در الاسماء والصفات از قول ابو عبدالله حلیمی می‌گوید: «شهید یعنی کسی که مطلع بر چیزهاییست که، مخلوقین جز به دیدار، از آن اطلاع حاصل نکنند که حضور می‌باشد. و مراد از حضور درباره‌ی حق، نزدیک بودن کانی نیست.

بیننده‌ی آگاه بر هر چیز اندک و بسیار، و نهان و آشکار؛ کسی که چیزی بر او پنهان نباشد. از اسمای صفات است. در قرآن نوزده مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد شَهِدَ یَشْهَدُ شُهُوداً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به معنی حاضر شدن، دیدن، اطلاع پیدا کردن و رسیدن است و شَهِدَ یَشْهَدُ شَهَادَةً از باب شَرَفَ یَشْرُفُ به معنی گواه دادن، آگاهی یافتن و ادای شهادت نمودن. اسم فاعل آن، شاهد، یعنی حاضر و مقیم؛ و جمع آن، شَهِد و شُهُود و أَشْهاد و شَهِدَ یعنی اداکننده‌ی شهادت و گواه. شَهِد و شَهِدَ یعنی انگبین

سمعی در روح الارواح خود می‌گوید:	فخر رازی در الاسماء والصفات می‌گوید: «شهید
گمان مبر که مرا جز تو یار خواهد بود	مبالغه در شاهد است؛ همچنانی که علیم
دلَم جز از تو کسی را شکار خواهد بود	مبالغه در علیم، و قدیر مبالغه در قادر، و نصیر
مرا جز از تو نخواهد بُدن خداوندی	مبالغه در ناصر است. شهید را به معنی علیم هم
و گر چه بنده تو را بشمار خواهد بود	گفته‌اند، «سپس از قول غزالی می‌گوید:
بر این حدیثِ تو اندر گذاشتِ خواهم غمِ	«خداوند، علیم و دانای به غیب و پنهانی
بدان قدر که مرا روزگار خواهد بود	و شهادت و آشکار است. و غیب عبارت از آنچه
ایسا قرارِ دل من گمان مبر که مرا	که در باطن است؛ و شهادت عبارت از آنچه که
به گیتی اندر بی تو قرار خواهد بود	ظاهر و آشکار است. وقتی که علم به طور مطلق
اگر مراد تو در کشتنِ من است، مرا	مورد نظر باشد، خداوند در این صورت خبیر
بدین مراد تو بر اقتصار خواهد بود	است؛ و وقتی که علم مزبور به پنهانی و امور
این اسم و صفت خداوندی در قرآن مجید بر	باطنی اضافه شود، خداوند در این صورت خبیر
صورت‌های مختلف آورده شده، که به بیان آن	است؛ و وقتی که علم به سوی امور ظاهر
می‌پردازیم:	و حاضر اضافه شود، خداوند در این صورت
اول: خداوند بر همه چیز شهید و گواه	شهید است. و نیز شاهد و شهید به معنی حاضر
و بیناست.	و مشاهد نیز می‌باشد.»
چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛	رسول خدا می‌فرماید: ﴿أَعْبُدُ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَانْ لَمْ
۵/۱۱۷﴾ یعنی: خدایا! تویی که بر همه چیز	تکن تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ﴾ یعنی: عبادت کن خدا را،
گواه و بینایی.	مثل اینکه او را می‌بینی. و اگر تو او را نمی‌بینی،
□ اوست که بر همه چیز شهید و گواه است.	او حتماً تو را می‌بیند.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛	و نیز می‌گویند، خدا شهید است، زیرا ایجاد
۳۴/۴۷﴾ یعنی: او (خداوند) است که بر هر چیز	طرب و خوشحالی برای اولیا می‌کند، و ایجاد
گواه و بیناست.	خوف و ترس برای اعدا می‌نماید. بعضی از
دوم: آیا کافی نیست که خدای تو بر هر چیزی	مشایخ می‌گویند، شهید کسیست که بر اسرار،
شهید و گواه است:	رقیب و نگهبان است، و به دوستان، قریب
چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ	و نزدیک. و نیز می‌گویند، شهید کسیست که
شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ ۴۱/۵۳﴾ آیا کافی نیست از	عزیزترین جلیس است، و با وجود بودن او،
برای پروردگارت، که به همه چیز گواه و شهید	احتیاجی به انیس نخواهد بود.

و حاضر است؟

□ خداوند است که بر همه چیز گواه است.

چنان که می فرماید: «وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ ۵۸/۶، ۸۵/۹» یعنی: خداست که بر هر چیز و همه چیز گواه و بیناست.

□ همانا خداوند بر همه چیز گواه بوده است.

چنان که می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيداً؛ ۴/۳۳، ۳۳/۵۵» یعنی: همانا خداوند بر همه چیز و هر چیزی گواه و حاضر و بینا بوده است.

شیخ طوسی درباره ی آیه و سوره ی ۳۳/۵۵ در تفسیر تبیان می فرماید: «سبب نزول این آیه چنین بوده است: وقتی که موضوع حجاب در آیه ی ۵۳ این سوره: «فَاسْتَلَوْهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ» نازل گردید، پدران و پسران می گفتند ما باید با دختران و مادران خود از پشت پرده صحبت کنیم، و آنها را نبینیم. سپس این آیه نازل گردید، و بیان فرمود که حکم آنها برخلاف دیگران است.»

□ و باز خداوند بر هر چیز گواه و شهید است.

چنان که می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ ۲۲/۱۷» یعنی: همانا خداوند بر هر چیزی گواه و حاضر و بیناست.

چنان که می فرماید: «وَكُنِّي بِاللَّهِ شَهِيداً؛ ۴/۷۹، ۴۸/۲۸، ۴۱/۶۶» و کافی و بسنده است خداوند را، که حاضر و گواه و شهید است.

سوم: رسول خدا می فرماید: خداوند است که بین من و شما (مردم) گواه و حاضر و بیناست.

چنان که می فرماید: «قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ؛

۶/۱۹» بگو: (ای پیامبر!) که خداوند است که گواه و حاضر میان من و شما می باشد.

و نیز می فرماید: «قُلِ كُنِيَ بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيداً؛ ۲۹/۵۲» بگو: (ای پیامبر!) که کافی و بسنده

است خدا را، که میان من و شما گواه و حاضر و بیناست.

و نیز می فرماید: «كُنِيَ بِهِ شَهِيداً بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ؛ ۴۶/۸» یعنی: کافی و بسنده است او (خدا)

را که گواه و حاضر و بینا است میان من و شما مردم.

و نیز می فرماید: «قُلِ كُنِيَ بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ؛ ۱۳/۴۳، ۱۳/۹۶» یعنی: بگو (ای پیامبر!) که:

کافی و بسنده است خداوند را، که گواه و حاضر و بیناست میان من و شما مردم.

در تفسیر البرهان از محمد بن حسن الصقار، بعد از سه واسطه از یحیی الحلبی، و او از یکی از روایان موثق نقل می نماید: «با امام محمد باقر(ع) در مسجد بودم، که یکی از فرزندان عبدالله بن سلام وارد شد. به امام گفتم: قربانت گردم! این مرد، پسر همان کسیست که می گویند در نزد وی علم الکتاب بوده است. امام فرمود: نه! او نبود، بلکه کسی که در نزد او علم الکتاب بوده، علی بن ابیطالب(ع) بود که درباره ی او پنج آیه نازل شد. یکی از آن پنج آیه، همین آیه ۱۳/۴۳ می باشد. و نیز بعد از چهار واسطه، از فضیل بن یسار، او از امام باقر(ع) روایت می کند: «این آیه درباره ی علی بن

شهادت و حکم خدا و گواهی او میان ما (معبودان باطل و بت‌ها) و میان شما (مشرکان) کافی و بسنده است، که ما از پرستش شما چه اندازه در غفلت و بی‌خبری بوده‌ایم.

□

[شاهد] نامی از نام‌های خدای تعالی؛ گواه و بیننده؛ دانا به همه چیز که بنده کند.

[مذهب الاسماء]

□

در اصطلاح عرفا، به معنی حاضر آمده است. «و شاهد الحق شاهد فی ضمیرك» و تجلّی جمال ذات مطلق را در لباس شاهد، عیان و بیان فرموده‌اند. گفته شده است که، شاهد، حق است به اعتبار ظهور و حضور. (فرهنگ مصطلحات عرفاء) در قرآن دو مرتبه به صورت اسم، و پنج مرتبه به صورت فعل به کار رفته است. این اسم و صفت خداوندی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد شَهِدَ یَشْهَدُ شُهُوداً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ یعنی حاضر شدن و دیدن است، که در اسم و صفت شهید گذشته است.

● به صورت اسم

□ این اسم و صفت درباره‌ی پیامبران و ائمت‌های آنها، و داود و سلیمان در قرآن آورده شده است.

چنان‌که می‌فرماید: «قَالُوا اقْرَئْنا قَالَ فَاشْهَدُوا وَ اَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ: ۳/۸۱» در ابتدای آیه می‌فرماید: و چون خداوند از پیامبران پیمان

ابطالب(ع) نازل گردیده، زیرا او عالم این امت بعد از رسول خدا(ص) بوده است.

در تفسیر عیاشی از عبدالله بن عجلان، از امام باقر(ع) روایت می‌کند که گفت: «از امام درباره‌ی این آیه سؤال کردم، فرمود: درباره‌ی علی بن ابطالب(ع) و ائمه‌ی بعد از او نازل شده، که علم‌الکتاب در نزد آنان بوده است.»

ابن المغازلی شافعی و در تفسیر ثعلبی از عامه، از اعشمش او از ابوصالح، او از ابن عباس، و همچنین از علی بن عباس نیز این موضوع روایت گردیده است.

چهارم: خداوند، گواه اعمال و افعال کافران است.

«وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلٰی مَا تَعْمَلُوْنَ: ۳/۹۸» یعنی: خداوند است که بر آنچه که شما کافران اهل کتاب عمل می‌کنید، گواه و بیناست. مبینی صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «این آیه درباره‌ی یهودیان نازل شده، که نبوت رسول خدا(ص) را منکر شدند و حج را واجب نمی‌شمردند، و آیات و جوب حج را نمی‌پذیرفتند.»

و نیز می‌فرماید: «ثُمَّ اللّٰهُ شَهِيدٌ عَلٰی مَا يَفْعَلُوْنَ: ۱۰/۴۶» سپس خداوند است که گواه و حاضر و بینا به افعال (شما) منکران قیامت است.

پنجم: خداوند گواه میان بت‌ها و بت‌پرستان است.

چنان‌که می‌فرماید: «فَكَفٰی بِاللّٰهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ: ۱۰/۲۹» یعنی: سپس در این ادعا،

تبلیغ گرفت، آن‌گاه که به شما کتاب و حکمت بخشید... تا آنجا که می‌فرماید: خداوند فرمود: آیا از رسول من و آنچه در کتاب آسمانی او فرستادم، پیروی خواهید کرد؟ همه گفتند: اقرار داریم. سپس خداوند فرمود: شما بر خویشتن و امت خود گواه باشید، و من هم با شما بر آنان گواه و شاهد خواهم بود.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَكُنَّا لِكُفِّهِمْ شَاهِدِينَ﴾ ۲۱/۷۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: حالات داود و سلیمان را، وقتی که درباره‌ی گوسفندان بی‌شبان که مزرعه‌یی را تباه کردند، قضاوت نمودند (که صاحب زراعت از شیر آنها به اندازه‌ی زراعتش استفاده کند)، ما (خدا) بر حکم آنها گواه و شاهد بودیم.

● به صورت فعل

در این صفت فعلی خداوندی، شهادت ذات حق به خود، و نیز به آنچه برای رسول خود فرستاده، و شهادت بر دروغگویی منافقان، و کسانی که به ساختن مسجد ضرار پرداخته بودند، می‌باشد.

اول؛ چنان‌که می‌فرماید: برای ذات خود، ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ﴾ ۳/۱۸؛ یعنی: گواهی داد ذات حق، که نیست معبودی جز خود او؛ و (نیز) فرشتگان و دانشمندان هم گواهی دادند به یکتایی او، که پایدار به دادگری و عدالت است.

صاحب تفسیر کشف‌الاسرار چنین می‌گوید: «کلبی می‌گوید: سبب نزول این آیه آن است که دو دانشمند از دانشمندان شام نزد مصطفی(ع)

آمدند. چون چشم ایشان بر مدینه افتاد، یکدیگر را گفتند: چه نیکو ماند این مدینه به مدینه‌ی آن پیغامبر که در آخر الزمان بیرون آید. پس چون مصطفی را دیدند، او را به آن وصف و نعت دیدند که خوانده بودند. گفتند: تو محمدی؟ جواب داد: آری! من محمدم. گفتند: تو احمدی؟ گفت: آری! من احدم. گفتند: تو را از شهادتی بپرسیم؛ اگر ما را از آن خبر دهی و بیان کنی، ناچار به تو ایمان آریم و بگریویم. رسول خدا گفت: بپرسید آنچه می‌خواهید. گفتند: «أَخْبِرْنَا عَنْ أَكْثَرِ شَهَادَةٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ». ما را خبر کن که کدام شهادت است بزرگوارتر و عظیمتر در کتاب خدای. جبرئیل آمد و این آیه آورد: ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ یعنی: گواهی داد الله، که جز او هیچ خدا نیست. گواهی داد خود را به خود، پیش از گواهی خلق، او را بی‌نیاز به گواهی خود از گواهی جز از خود، حق خویش بیش از پیدایی خلق خویش.

مفسران گفته‌اند: «معنی شهادت بیان کردن است و بیرون دادن آنچه نهفته بود؛ یعنی توحید بر عالمیان روشن کرد، تا هر که نظر کرد به آن هیکل علوی، و در این مرکز سفلی، و در این آیات و رایات قدرت وی، و در سماوات، در بر و در بحر، در هوا و در فضا، دلیل گرفت بر صانع با جلال، و قادر بر کمال عزّ جلاله و عظم شأنه.

حاصل معنی آن است که: ﴿لَا تَسْتَوْحِشُ مِنْ

دریافت چون، و از قیاس و هم‌ها بیرون، و پاک از گمان و پندار و آیدون.

دوم؛ خدا و فرشتگان شهادت می‌دهند آنچه که به رسول خود نازل فرموده است:

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَکِنِ اللّٰهُ یَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَیْکَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِکَةُ یَشْهَدُونَ﴾؛ ۴/۱۶۶ یعنی: ولی خدا خود شهادت می‌دهد به آنچه که برای تو (ای پیامبر!) به علم ازلی خود فرستاده؛ و فرشتگان هم شهادت می‌دهند.

در تفسیر البرهان از قول علی بن ابراهیم، بعد از دو واسطه از ابوبصیر، و او از امام صادق(ع) نقل می‌نماید که فرمود: «این آیه درباره‌ی امام علی(ع) نازل شده، بدین تأویل: ﴿لَکِنِ اللّٰهُ یَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَیْکَ فِی عَلَیٍّ﴾». چنان‌که در تفسیر عیاشی نیز به نقل از ابو حمزه‌ی ثمالی، و او از امام باقر(ع) نظیر آن ذکر شده است.

سوم؛ منافقان که به قول خود، مسجدی بنا کردند به قصد عبادت، ولی منظورشان تفرقه بوده، خدا شهادت می‌دهد که دروغ می‌گفتند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللّٰهُ یَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَکَاذِبُونَ﴾؛ ۹/۱۰۷ یعنی: مردم منافقی که مسجدی برای زیان اسلام برپا کردند، و مقصودشان کفر و عناد و تفرقه میان مسلمین بوده... تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند شهادت می‌دهد که منافقان دروغ می‌گفته‌اند.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «زهري، یزید بن رومان، عبدالله بن ابی‌بکر و عاصم بن عمر بن قتاده می‌گویند: این

تکذیب الکافرین لک فقد اظهرک الله من الآيات ما یُنْبِئُ اَنَّهُ تَعَالٰی شَهِدٌ لِّکَ بِصَدَقِ دَعْوَاکَ﴾ یعنی: وحشت نکن از تکذیب کافران درباره‌ی خودت، که به راستی آشکار کرده است خدا تو را از نشانه‌ها و آیاتی که خبر می‌دهد که او (خدای بزرگ) شاهد و گواه بر توست، به راست بودن ادعای تو (به وحدانیت).

خواجه عبدالله انصاری می‌گوید قوله تعالی: ﴿شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ﴾ شَهِدَ الْحَقُّ لِلْحَقِّ بِاَنَّهُ الْحَقُّ، خود را خود ستود؛ و خود را خود گواهی داد، به سزای خویش، از صفت خویش، در کلام خویش؛ خبر داد از وجود خویش، صمدیت خویش، قیمومیت خویش و دیمومیت خویش. شَهِدَ سُبْحَانَهُ بِجَلَالِ قَدَرِهِ وَ کَمَالِ عِزِّهِ حَیْنَ لَا یَجِدُ وَلَا جَهْلَ وَلَا عِرْفَانَ لِمَخْلُوقٍ، و لا عقل و لا وفاق و لا نفاق و لا حدَثَانَ و لا سَاءَ و لا فِضَاءَ و لا ظلام و لا ضیاء. نه عالم بود و نه آدم؛ نه هوا و نه فضا؛ نه برّ و نه بحر؛ نه نور و نه ظلمت؛ نه فهم و نه فرهنگ؛ نه وفاق و نه نفاق؛ که ربّ العالمین به جلال قدر و کمال عزّ خویش سخن گفت، و گواهی داد به یکتایی و بی‌همتایی خویش، و خبر داد از صفات و ذات خویش. امروز همان است که بود و جاوید همان، هرگز نبود که نبوده و هرگز نباشد که نباشد. اول است و آخر، ظاهر و باطن. اول که همیشه هست، و بود و نبوده دانست. آخر که همیشه باشد، و می‌داند آنچه دانست. ظاهر به کردگاری، و غالب هر کس به جباری، و برتر از هر چیز به بزرگواری، باطن از

آیه درباره‌ی دوازده نفر از منافقین نازل گردیده است.

فزاء می‌گوید: «اینان از بنی عمر بن عوف از انصار بودند. دیگران می‌گویند، از بنی غنم بن عوف بودند، که مسجدی که بنای آن روی نیت پاک نبود، ساختند.» و بنا به نقل واقدی، اینان پانزده نفر بودند، که از زمهری آنان عبداللّه بن نقیل بوده. ابن اسحق می‌گوید: این شخص، نقیل بن الحرث بوده. و اسمی از عبداللّه نیاورده است.

و نیز می‌فرماید: «وَاللّٰهُ يَشْهَدُ لَكَذِبُوْنَ»؛ ۵۹/۱۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر! آنهایی که به ظاهر مسلمان شده و با خدا نفاق ورزیدند، آیا ندیدی که با برادرانشان (دشمنان اسلام و نیز یهود) که کافرنند، پیوسته‌اند و می‌گویند: اگر شما از دیارتان اخراج شده‌اید، ما هم به همراهی شما خارج خواهیم شد؟ تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند شهادت می‌دهد که این منافقان دروغ می‌گویند.

در تفسیر علی بن ابراهیم چنین آمده: «برخی سبب نزول این آیه را درباره‌ی عبداللّه بن ابی، رئیس منافقین می‌دانند.»

در تفسیر ابن ابی حاتم از سدی نقل شده که می‌گوید: «عده‌ی از یهود بنی قریظه مسلمان شده بودند، ولی در میان آنان منافق نیز وجود داشته است. آنها به طایفه‌ی بنی النضیر می‌گفتند: اگر شما را بیرون کنند، ما نیز با شما بیرون خواهیم آمد. سپس این آیه درباره‌ی آنها

نازل گردید.»

و نیز می‌فرماید: «إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ» تا آنجا که می‌فرماید: «وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ»؛ ۶۳/۱ یعنی: هنگامی که منافقان نزد تو (ای پیامبر!) آمدند و گفتند: شهادت می‌دهیم که تو رسول خدا هستی... تا آنجا که می‌فرماید: خداوند شهادت می‌دهد که همانا این منافقان از دروغگویانند.

در صحیح بخاری و دیگران از علمای عامّه از قول زید بن ارقم چنین آمده که می‌گوید: «از عبداللّه بن ابی شنیدم که به یاران خود می‌گفت: به کسانی که نزد پیامبر می‌باشند، به هیچ وجه انفاق و بخشش نکنید، تا پراکنده شوند. و ما اگر به مدینه برگردیم، عزیزترین افراد باید ذلیلترین کسان را از آن شهر بیرون کنند. منظورش از عزیزترین، یهودیان، و مقصودش از ذلیلترین، مسلمین بوده‌اند.»

زید بن ارقم چنین می‌افزاید: «این موضوع را که شنیدم، به عموی خود گفتم. عموی من نیز به رسول خدا (ص) خبر داد. پیامبر مرا طلب فرمود. من هم آنچه شنیده بودم، به رسول خدا (ص) گفتم. پیامبر کس فرستاد، و عبداللّه بن ابی، رئیس منافقین را احضار فرمود. آنان سوگند یاد کردند که چنین چیزی که زید بن ارقم گفته است، به زبان نیاورده‌اند، و سخنان من تکذیب شد. از آن وقت به بعد، روزگار بر من تیره گشت؛ و از آن پس از منزل بیرون نمی‌آمدم. عموی

— سُبْحَانَكَ يَا شَاهِدُ: منزهی ای شاهد (گواه)!

[دعای مجیر]

— خدای واحد شاهد است که خوشی بنده‌ی شما در طهران در ملازمت شما بود؛ باقی همه بی حاصلی و بوالهوسی شد.

[منشآت قائم مقام، چاپ شرق، ص ۶۶]

جهان فانی و باقی، فدای شاهد و ساقی

که سلطانی عالم را طفیل عشق می‌بینم

[حافظ]

شراب و شمع و ذوق و نور عرفان

بین شاهد که از کس نیست پنهان

شراب و شمع و شاهد جمله حاضر

مشو غافل ز شاهد بازی آخر

[لامیجی، شرح گلشن راز، ص ۶۰۱]

در چشم عیان، شاهد و مشهود تویی

در قبله‌ی جان، ساجد و مسجود تویی

بی‌نام و نشان قاصد و مقصود تویی

بی‌گوش و زبان حامد و محمود تویی

[جامی]

اللّٰه! به فریاد من بی‌کس رس

فضل و کزمت، یار من بی‌کس بس

هر کس به کسی و حضرتی می‌نازد

جز حضرت تو ندارد این بی‌کس، کس

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

خدایا! اگر می‌کشاند گناه

تویی بر همه خلق عالم، گواه

[ح. م. پرواز]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۶، ص ۱۱۳۶۸.

من گفت: ای زید! من فکر نمی‌کردم که آنها تو را تکذیب نمایند و دروغگو پندارند. تا اینکه این آیه نازل گردید. پس از نزول این آیه، پیامبر مرا طلب فرمود و آیه را برای من قرائت کرد و فرمود: ای زید! خداوند گفتار تو را تصدیق کرد. برخی می‌گویند، این واقعه در جنگ تبوک بوده، و این آیه هم در شب به پیامبر نازل گردیده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق]

□

حق را به اعتبار ظهور، شاهد می‌گویند.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۴۹۶]

○ الشَّهِيدُ: العالم بكل مخلوق. [قاموس الاسماء العربیه]

○ الشَّهِيدُ الْحَقُّ: مَنْ كَتَبَهُ عَلَى أَرْبَعِ زَوَايا وَرَقَةٍ وَ يَكْتُبُ مَا ضَاعَ أَوْ غَابَ فِي وَسْطِ الْوَرَقَةِ وَ يَبْرُزُ نَصْفَ اللَّيْلِ إِلَى تَحْتِ السَّمَاءِ وَ يَنْظُرُ إِلَيْهَا وَ يَكْتُرِرُ هَذِينَ الْأَشْهُينِ سَبْعِينَ مَرَّةً فَإِنَّهُ يَأْتِيهِ خَبَرُ الضَّائِعِ أَوْ الْغَائِبِ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

— یا شهید: ای گواه! [جوشن کبیر، بند ۷۷]

— یا مَنْ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ: ای آن که بر هر چیزی گواه است! [جوشن کبیر، بند ۷۸]

— یا شَاهِدُ: ای شاهد! [جوشن کبیر، بند ۳۲]

— یا شَاهِدًا غَيْرَ غَائِبٍ: ای گواهی که غایب نشود!

[جوشن کبیر، بند ۴۶]

— تَعَالَيْتَ یا شهید: برتری تو، ای گواه!

[دعای مجیر]

■ گواه

(اسم) شاهد؛ دلیل؛ برهان. (ناظم‌الاطباء)
مهیمن. (منتهی‌الارب)

◆ شواهد

... و بهره‌یزید از خدا، که خدا بر همه چیزی
گواه است. [آیه ۵۵: سوره احزاب، ترجمه تفسیر طبری]
... خدا گواه است بر آنچه می‌کنید.

[آیه ۹۸ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- یا شهید: ای گواه!
[جوشن کبیر، بند ۷۷]
- یا مَنْ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ: ای آن که بر هر
چیزی گواه است!
[جوشن کبیر، بند ۷۸]
- یا شَاهِدًا غَيْرَ غَائِبٍ: ای گواهی که غایب نشود!
[جوشن کبیر، بند ۴۶]

- «وانت علی کلّ شیء شهید»: و تو بر همه چیز
گواهی!
[کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۲۷۵]
- «قُلْ ای شیء»، بگو چه چیز است: «اکبر

شهادة»، که گواهی آن مهمتر همه
گواهی‌هاست؟ «قُلْ اللّٰه»، بگو که آن چیز اللّٰه
است؛ «شَهِيدٌ بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ»، گواه است میان من
و میان شما. [کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۳۱۳]

تو خاتقاه و خرابات در میانه مبین

خدا گواه که هر جا که هست، با اویم

[حافظ]

جهاندارِ یزدانِ گواه من است

که دیدارِ تو جانفزای من است

[فردوسی]

گواه: برابر فارسی شهید.
[فرهنگنامه قرآنی]
گواهی دهنده: برابر فارسی شهید.

[فرهنگنامه قرآنی]

گواهی: برابر فارسی شهید.
[فرهنگنامه قرآنی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۳۰۹.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۶،
ص ۱۱۳۵۹ و ۱۱۳۸۷.

وگوسفند پیه را بر یهودیان حرام کردیم... تا آنجا که می‌فرماید: این مجازات را به خاطر ستم آنها نمودیم. و البته سخنان ما (خدا) راست بوده، و از راستگویانیم.

این صفت فعلی خداوندی درباره‌ی رسول خدا(ص)، مستقین، مؤمنین، پیامبران و روش ابراهیم در قرآن آمده است.

● **اول: رسول خدا(ص)**

□ خداوند راست فرمود که در خواب به رسولش وانمود کرد که وارد مسجد الحرام خواهند شد.

چنان که می‌فرماید: ﴿لَقَدْ صَدَقَ رَسُولُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمَنِينَ﴾ ۴۸/۲۷ البته خداوند به پیامبرش در خواب

درست گفتار؛ راستگو. یک مرتبه به صورت اسم و شش مرتبه به صورت فعل در قرآن به کار رفته است. این اسم و صفت اسم فاعل از ثلاثی مجرد صَدَقَ يَصْدُقُ صِدْقًا از باب نَصَر ینَصُرُ می‌باشد.

این اسم و صفت الهی، درباره‌ی یهودیان مورد استعمال قرار گرفته است.

□ خداوند می‌فرماید: ما به یهودیان به خاطر ستم آنها پاداش بد دادیم؛ و راست می‌گوییم.

چنان که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾ ۶/۱۴۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر حیوان ناخن‌دار (پرنده‌گان) و از جنس گاو

که به او وانمود کرد از اینکه داخل مسجد الحرام خواهید شد، راست گفت، آن هم با کمال ایمنی. در تفاسیر فریابی و عبد بن حمید، و در کتاب الدلائل از بیهقی، از مجاهد نقل شده که می گوید: «پیامبر اسلام مادامی که در حدیبیه بود، در خواب دید که خود و لشکریان و یارانش داخل مکه خواهند شد، در حالی که در امن و امان بوده، و سرهای خود را تراشیده و با تقصیر و احرام می باشند. ولی وقتی که در اثر ممانعت کفار قریش، قربانی خود را در حدیبیه انجام دادند، اصحاب به پیامبر گفتند: یا رسول الله! پس خواب شما چه گونه تعبیر می گردد؟ سپس این آیه نازل گردید.»

در تفسیر کشف الاسرار چنین آمده که می گویند: «رسول خدا (ص) پیش از رفتن به حدیبیه، در مدینه خواب دید که شهر مکه را فتح کرده است، ولی وقت و روز آن معین نشده بود. بعد از ذکر این خواب، اصحاب شاد خاطر شدند و گمان بردند که در همان سال مکه فتح خواهد شد. ولی وقتی که در حدیبیه معاهده صلح انجام گرفت، و پیامبر با اصحاب بدون رفتن به مکه، مراجعت به مدینه نمودند، اصحاب بخصوص عمر بن الخطاب گفتند: یا رسول الله! بنابراین خوابی را که به ما گفته بودید، چه طور شد؟ و چرا مکه فتح نگردید؟ پیامبر فرمود: بلی! خواب دیده بودم و به شما هم گفتم، ولی نگفتم که امسال مکه را فتح خواهیم کرد یا سال بعد. گفتند: راست گفتی یا

رسول الله! سپس این آیه نازل شد.»

● دوم: بر پیروی از روش ابراهیم

□ خدا به رسولش می فرماید که خود و امت او از روش ابراهیم پیروی کنند. چنان که می فرماید: «قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا؛ ۳/۹۵» بگو: (ای پیامبر!) سخن خداوند راست است (نه ادعای شما). باید پیروی از روش ابراهیم بنمایید، که از مشرکان نبوده است.

● سوم: پیامبران

چنان که می فرماید: «ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ؛ ۲۱/۹» پس به وعده‌یی که به آنان (پیامبران) داده بودیم، راست گفتیم و وفا کردیم با کسانی که می خواستیم و اراده نموده بودیم.

● چهارم: مؤمنین

□ خداوند در جهاد که وعده داده بود، راست گفت.

چنان که می فرماید: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّوهُم بِأُذُنَيْهِ؛ ۳/۱۵۲» به راستی که خداوند وعده‌یی که به شما مؤمنین داده بود، راست گفت که شما را بر دشمن در جهاد غالب گردانید.

□ مؤمنین وقتی نیروی کافران را دیدند گفتند اینجاست که وعده‌ی خدا راست است.

چنان که می فرماید: «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ؛

۳۳/۲۲ یعنی: هنگامی که مؤمنین لشکر و نیروی کافران را به چشم دیدند، گفتند: این همان جنگیست که خدا و رسول او از پیش به ما وعده داده بودند؛ و خدا و رسول او راست گفتند، و آنان را جز ایمان و طاعت نیفزود.

● پنجم: متقین

□ متقین در بهشت می‌گویند: وعده‌یی که خدا به ما داد راست بود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَّبِعُوا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ؛ ۳۹/۷۴﴾ متقین در بهشت می‌گویند: ستایش مر خدایی را که وعده‌یی که به ما داد، راست بود؛ و ما را وارث همه سرزمین بهشت که وعده داده است، فرمود.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

- فرو فرستادن نامه از خدای بی‌همتای درستکار و درست‌گفتار.

[آیه ۱ الزمر، ترجمه تفسیر طبری]

- .... یا صَادِقُ: ای راستگو! [جوشن کبیر، بند ۶۱]

- یا أَصْدَقَ الصَّادِقِينَ: ای راستگوترین

راستگویان! [جوشن کبیر، بند ۲۷]

- یا صَادِقًا لَا يُخْلَفُ: ای راستگویی که خلف وعده

نکند! [جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا مَنْ قَوْلُهُ حَقٌّ: ای آن که گفتارش

درست است! [جوشن کبیر، بند ۴۸]

- سُبْحَانَكَ يَا صَادِقُ: منزهی تو، ای راست‌گفتار!

[دعای مجیر]

- یا محمد! اعتقاد کن و قوم را خبر ده که، این

بیان که رفت، از قول خداست؛ و خدا به هر چه

گفت و خبر داد، راست‌گوی است، راست‌دان،

پاک‌دان و همه‌دان. [کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲۰۵]

رک ← المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۶، ص ۱۱۸۵۷.

□ صادق الوعد

(صفت مرکب) راست نوید؛ خوش قول. نامی از

نام‌های خدای تعالی. [دمخدا]

❖ شواهد

- یا صَادِقَ الْوَعْدِ: ای راست و درست‌وعده!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]

(نعت فاعلی از صنع) نامی از نام‌های خدا.
سازنده؛ درست‌کننده؛ ترکیب‌کننده.

[دهخدا]

❖ شواهد

- یا صَانِغُ: ای سازنده! [جوشن کبیر، بند ۹]
- یا صَانِغُ کُلِّ مَصْنُوعٍ: ای سازنده هر
ساخته شده! [جوشن کبیر، بند ۱۰]
- یا مَنْ هُوَ صَانِغُ کُلِّ شَیْءٍ: ای آن که او سازنده
هر چیز است! [جوشن کبیر، بند ۱۶]
- یا صَانِعاً غَیْرَ مَصْنُوعٍ: ای سازنده‌ی
ساخته‌نشده! [جوشن کبیر، بند ۴۶]
- یا رَبُّ کُلِّ شَیْءٍ وَ صَانِعُهُ: ای پروردگار هر

چیزی، و سازنده‌ی آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]
- و خلق کُلِّ شَیْءٍ دلیل است که حادثی که در عالم
است، فعلی خداست و خلق او و اختراع و صنع
او. جز وی، خالق و صانع نه؛ جز وی، محدث
و مقتدر نه. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۴۵]
- ای سازنده‌ی کارِ کارسازان! ای به سر برنده‌ی
کارِ بندگان بی‌بندگان! [کشف الاسرار، ج ۲، ص ۸۰]
- الله نام اوست، که نامور بیش از نام بر آن است؛
و راست‌نامتر، از همه ناموران است؛ و سازنده‌ی
آیین جهانیان. [کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۸۸]
- آن که صانع کریم و حاکم حکیم به اقتضای
رحمت واسعه و حکمت ساطعه، ملک شهود را
به فیض وجود ما تزیین داده، و دستِ اقتدار ما

عجب زان صانع صورت نمایت که چون شیرین نشد تلخ از هوایت [نظامی]	را به بسطِ عدل و احسان، و قبضِ جور و عدوان گشاده. [منشآت قائم مقام، انتشارات شرق، ص ۱۲۷] خدا چو صورتِ ابروی دلگشای تو بست
حاکمِ روزِ قضای تو شده مست مگر نه حکیم است که سازنده‌ی گردنده سماست [ناصر خسرو]	گشاد کار من اندر کرشمه‌های تو بست [حافظ]
چو در هر دانه‌ی دانا یکی صانع همی بیند خدای خویش آنها را نپندارد نه انگارد [ناصر خسرو]	در روی خود تفرّجِ صنعِ خدای کن کسبینه‌ی خدای نما می‌فرستمت [حافظ]
شده حیران همه در صنعِ صانع همه سرگشتگانِ شوقِ مبدع [ناصر خسرو]	آن که رخسار تو را رنگ گل نسرين داد صبر و آرام تواند به من مسکین داد [حافظ]
مدبّر و غنی و صانع و مقدر و حی همه به لفظِ برآویخته است از او بیزار [ناصر خسرو]	اول دفتر به نام ایزد دانا صانع و پروردگار و حقّ توانا [سعدی]
چون ز آب و گِل آفرید صانع ما را کرده به غم زمانه قانع ما را پیوسته ز می مرا همین منع کنی خود دست تهی بس است مانع ما را [رباعیات خّیام]	آن صانع لطیف که بر فرش کائنات چندین هزار صورتِ الوان نگار کرد [سعدی]
بر صانعی که روی بهشت آفرید او خاقانی! آفرین، خوان خاقانی! آفرین [خاقانی]	جانا! هزاران آفرین بر جانت از سر تا قدم صانع، خدایی کین وجود آورد بیرون از عدم [سعدی]
صانعا! شکر تو واجب شمرم که وجود همه ممکن تو کنی [خاقانی]	صانعِ نقش‌بند بی‌مانند که همه نقش او نکو آید [سعدی]
صانعی باید قدیم و قائم و قاهر بدان تا پدید آید ز صنع وی بُنانِ قندهار [سنایی]	ای جهان را ز هیچ سازنده هم نوابخش و هم نوازنده [مفت‌پیکر، نظامی]
	خیزد باد در نیک و بد، یار او خدا باد سازنده‌ی کار او [مفت‌پیکر، نظامی]

توئی بی هیچ و نه بر هیچ کار	نبود به زمانه صنعتی بی‌صانع
محو گرد و، صنع با صانع گذار	پس صانع فکر این همه صانع کیست؟
[عطار، منطق الطیر]	چون صانع دیگرست هر صانع را
صانعی کز مطالع ابداع	گردید یقین، که جز خدا صانع نیست
او برآرد حقایق انواع	[عباس فرات]
[عشاق نامه، عراقی]	ابتداءً باسمه الاعظم و هو الله صانع العالم
نظر به خطّ دلاویز آن دلاراکن	[حافظی، شاعر عهد طهماسب]
شکسته‌ی قلم صنع را تماشاکن	رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۳۳.
[صائب]	رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۷، ص ۱۲۲۶۵ و ۱۲۲۷۰.
اگر ماه است، پیشش در سجود است	
وگر ماهیست، غرقِ بحرِ جود است	
زهی صانع که از مه تا به ماهی	
دهد بر وحدتِ ذاتش گواهی	
[ملای]	

کردن، و اثر کردن سوختگی آفتاب در چهره است. صَمَد یعنی سنگ بزرگ و استوار و ثابت در زمین بلند یا هموار.

● سخنی چند درباره‌ی این اسم و صفت الهی
بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «مقصود صَمَد، مقصود حوایج است.»
ابن عباس می‌گوید: «صمد عبارت از سیدِیست که در سیادت خود به حدِّ کمال رسیده؛ و شریفیست تکمیل‌شده‌ی در شرافت؛ عظیم و بزرگیست که به حدِّ کمال در عظمت رسیده؛ و حلیمیست که در حلم خود به حدِّ کمال رسیده؛ غنی‌یست که در غنای خود به حدِّ کمال رسیده؛ و جباریست که در جبروت و علم

بی‌نیاز جاوید؛ پناه نیازمندان. از اسمای ذات است. در قرآن یک مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، از ثلاثی مجزّد صَمَدَ یَضْمُهُ صَمَداً از باب نَصَرَ یَنْصُرُ، به معنی تکیه کردن است. صمد (به فتح صاد و میم) یعنی رفیع، دائم، بی‌نیاز، پناه نیازمندان و بزرگواری که مردم به او در کارها اعتماد و اطمینان می‌نمایند، و نیز بزرگواری او به نهایت درجه رسیده است؛ پاینده؛ بزرگتر و باقی. و نیز صَمَد به چیزی می‌گویند که توخالی نباشد. جمع صَمَد، أَصمَاد و صماد است؛ و نیز صَمَد به معنی آهنگ و قصد نمودن، و در انتظار فرصت بودن، زدن و برپا

و حکیم بودن به حد کمال رسیده؛ و همدوش او کسی نیست، و نظیر و مانند ندارد.»

و نیز از ابن عباس نقل گردیده که گفت: «صمد کسیست که دارای جوف نباشد.»

بعضی لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفو احد را، تفسیر صمد گفته‌اند. شعبی می‌گوید: «کسیست که نه می‌خورد و نه می‌آشامد.»

حسن بصری می‌گوید: «صمد یعنی باقی بعد از خلق خود.»

ابوسلیمان می‌گوید: «صمد سیدیست که در امور و نیز در حوایج و نوازل، او را قصد می‌نمایند. اصل صمد قصد است.»

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی می‌گوید: «صمد در لغت دو معنی دارد: اول؛ فَعَلَ به معنی مفعول است؛ یعنی کسی که مورد مقصود قرار می‌گیرد، و به سوی او قصد می‌نمایند، و سید و بزرگوار است که مورد حوایج مردم باشد. و عرب می‌گوید، بیت مصمود و مصمد یعنی خانه‌یی که مردم برای رفع حوایج خود به آنجا رجوع می‌نمایند. دوم؛ صمد کسیست که جوف از برای او نباشد. سپس می‌گوید: «صمد بنا بر معنی اول، از صفات اضافیست و بنا بر معنی دوم، از صفات سلبیه است.»

صمد به معنی حکیم است؛ زیرا سیدیست که حلم و کرم در اوست. ابن مسعود و ضحاک می‌گویند: «سیدیست که سیادت او به مرحله‌ی بالا و بزرگ برسد.»

سیدی می‌گوید: «صمد همان مقصود بودن او در رغائب، و مستغاث به اوست در مصائب.»

حسین بن فضل می‌گوید: «صمد همان خدایست که آنچه بخواهد، انجام دهد و آنچه را که اراده می‌کن، د حکم و داوری می‌نماید. برای قضای او ردّ و برگشتنی وجود ندارد.»

ابن عباس می‌گوید: «صمد عبارت از بزرگ و کبیر است که فوق و بالای او کسی نیست.»

ابوهریره می‌گوید: «صمد کسیست که همه به او نیازمندند، و او بی‌نیاز از هر کسیست. و نیز صمد را به معنی غنی و بی‌نیاز هم گفته‌اند.

مقاتل می‌گوید: «صمد کسیست که منزّه از هر عیب می‌باشد، و مطلع بر تمامی غیب.»

امام جعفر صادق (ع) می‌فرماید: «صمد کسیست که غالب است، و مغلوب نشود. صمد عبارت از اولیست که ابتدایی برای او نباشد، و آخریست که انتهایی برای او نباشد.»

صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «سعید بن جبیر می‌گوید: صمد عبارت از کاملیست در جمیع صفات و افعال.»

عکرمه می‌گوید: «صمد کسیست که فوق او کسی نباشد، چنان‌که امام علی (ع) هم فرموده است.» و نیز از جعفر نقل کرده که گفته است: «الصمد دارای پنج حرف است: الف دلیل بر احدیت اوست؛ لام دلیل بر الهیت اوست و این دو در یکدیگر ادغام می‌شوند و در زبان

ظاهر نگردند، ولی در کتابت و نوشتن ظاهر می‌شوند؛ و این خود دلیل است که احدیت و الوهیت او پنهانیست، که به حواس درک نشود، و به مردم قیاس نگردد. و خفای آن در لفظ دلیل است که عقول نتوانند او را درک نموده، و نتوانند از لحاظ علم به او احاطه نمایند. و ظهور آن در کتابت و نوشتن، دلیل بر این است که ظاهر می‌شود بر دل‌های عارفان، و آشکار می‌شود بر چشم‌های محبتین و دوستان در دارالسلام. صاد دلیل بر صدق اوست. که وعده‌ی او صدق است، قول او هم صدق، و فعل او هم صدق. بندگان را هم به صدق دعوت می‌کند و می‌خواند. میم دلیل است بر ملک و فرمانروایی حقیقی و واقعی؛ و دال هم علامت دوام او در ابدیت و ازلیت است.»

خواجه عبدالله انصاری می‌گوید: «صمد، اوست، که بندگان را حاجت و نیاز بدوست؛ امید عاصیان و مفسدان به فضل اوست؛ درمان بلاها از کرم اوست؛ و درویشان را شادی به جلال و جمال اوست. مبارک آن کس که مونسش نام اوست؛ عزیز آن کس که بهره‌اش یاد اوست؛ شاد آن دل که در بند اوست؛ پاک آن زبان که در ذکر اوست؛ خوش عیش آن که روزگارش در مهر و محبت اوست. یکی به بهشت نازد، یکی به دوست؛ و دوست بهره‌ی اوست که همتش همه اوست.

چشمی دارم همه پر از صورت اوست

با دیده مرا خوش است، تا دوست در اوست

از دیده و دوست فرق کردن نه نکوست
یا اوست به جای دیده، یا دیده خود اوست
صمد اوست که عقل‌ها متحیر در جلال او؛
خزنده‌ها سراسیمه گشت در جمال او؛ فهم‌ها
عاجز شد از ادراک سر او؛ اندیشه‌ها زیر و زیر
گشت از امر او؛ جگرها خون شد در قهر او؛ دل‌ها
بگذاخت در شناخت او.»

چنان‌که می‌فرماید: «اللَّهُ الصَّمَدُ؛ ۱۱۲/۲»
در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!):
اوست که خدای یکتا و نیز احد است؛ و (اوست)
خدای صمد.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[الصمد] (به فتح صاد و میم) بی‌نیاز. معنای لازم صمد، همان بی‌نیاز است که خواهیم گفت. «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ * اللَّهُ الصَّمَدُ * لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ * وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ؛ سوره‌ی اخلاص» صمد (بر وزن فلس)، مصدر است به معنی قصد؛ چنان‌که در صحاح، قاموس، مفردات، اقرب، مجمع، جوامع الجامع، نهایی‌ی ابن‌اثیر و غیره هست. در نهج البلاغه این کلمه سه بار آمده، که هر سه به معنی قصد است: اول؛ در خطبه‌ی ۶۴، که به یاران خویش در صفین فرمود: «فَصَمَدًا صَمَدًا حَتَّى تَنْجَلَ لَكُمْ عَمُودُ الْحَقِّ». یعنی: در قصد خود ثابت باشید، تا روشنی حق بر شما آشکار شود. (این جمله را در نهاییه نیز نقل کرده است.) دوم؛ در خطبه‌ی ۱۲۵، که درباره‌ی حکمین (ابوموسی و عمروعاص) فرمود: «قَدْ

رحمن: ۲۹ و «أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ؛ فاطر: ۱۵» است. ولی بهتر است آن را بی نیاز معنی کنیم، که لازم است؛ زیرا آن که همه او را قصد می کنند، قهراً بی نیاز است. و نیز می شود آن را به معنی دائم و ثابت گرفت، که در قاموس و اقرب از جمله‌ی معانی صمد شمرده شده، و در روایات نیز که نقل خواهد شد، آمده است.

در کافی باب فوق پس از نقل روایات و اشعار فرموده: «خدای عز و جل آن سید صمدیست که همه جن و انس در حوایج او را قصد می کنند، و در شدائد به او پناه می آورند، و وسعت را از او امید دارند...»

صدوق علیه السلام در توحید فرموده: «صمد یعنی سید و آقا. هر که این طور گفته می شود بگوید: خدا پیوسته صمد بوده است و به سید مطاع که قومش کاری بدون او انجام نمی دهند صمد گفته می شود... صمد را معنای دیگر است، و آن مسمود و مقصود در حوایج است...»

همچنین در کافی در باب فوق از داود بن قاسم نقل شده که: «به ابوجعفر ثانی (ع) گفتم: فدایت شوم! صمد چیست؟ فرمود: «السَّيِّدُ الْمَصْمُودُ إِلَيْهِ فِي الْقَلِيلِ وَالْكَثِيرِ» یعنی: سید و بزرگی که در کم و زیاد، او را قصد کنند.» و نیز این حدیث در توحید صدوق باب تفسیر قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ... نقل شده: «قَالَ الْبَاقِرُ حَدَّثَنِي أَبِي زَيْنُ الْعَابِدِينَ عَنْ أَبِي الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ: الصَّمَدُ الَّذِي لَا جُوفَ لَهُ. وَالصَّمَدُ الَّذِي قَدْ انْتَهَى سُودُهُ.

سَبَقَ اسْتِثْنَاؤُنَا عَلَيْهِمَا فِي الْحُكْمَةِ بِالْعَدْلِ وَالصَّمَدِ لِلْحَقِّ سُوءُ رَأْيِهِمَا.» یعنی: پیش از آنکه رأی ناپسند خود را صادر کنند، بر آن دو شرط کرده بودیم که حکم به عدل کنند و حق را قصد نمایند. (سوء، مفعول سبق است). سوم: در خطبه‌ی ۱۸۴، که درباره‌ی توحید فرموده: «وَلَا صَمَدَ مَنْ أَشَارَ إِلَيْهِ وَ تَوَهَّهَ» یعنی: خدا را قصد نکرده آنکه به او اشاره نموده و در ذهنش تصویر کرده است. در نهاییه، از معاذ بن جموح در قتل ابوجهل نقل شده: «فَصَمَدْتُ لَهُ حَقِّي أَمَكَّتَنِي مِنْهُ غَرَّةٌ.» یعنی: او را قصد کردم، تا غفلتش مرا از او متمکن نمود.

در کافی کتاب التوحید باب تأویل الصمد، از ابوطالب (ع) نقل شده: «وَبِالْجَمْعَةِ الْقُضْرَى إِذَا صَمَدُوا هَا. يُؤْمَرُونَ قَدْ فُتِرَ رَأْسُهَا بِالْجُنَادِلِ.» یعنی: سوگند به جمره‌ی دور، آن گاه که آن را قصد کنند و سوی او روند، می خواهند سر آن را با سنگریزه‌ها بزنند. و نیز از شعرای جاهلیت نقل شده:

مَا كُنْتُ أَحْسَبُ أَنَّ بَيْتاً ظَاهِراً

للهِ فِي أَكْثَافِ مَكَّةَ يُصَمَدُ
بنابراین، باید معنی الله الصمد را از قصد گرفت، که معنای اولی کلمه است؛ و الف و لام آن ظاهراً برای عهد است. الله الصمد یعنی خدا همان مسمود و مقصود همه است، که در حوایج به او روی می آورند و او را قصد می کنند و به او محتاجند؛ چنان که مقتضای «يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ؛

المخلوقین به او ادراک بصر هم او اشرف معارفهم. «صمد» اوست که عقل‌ها متحیر آمد در جلال او؛ خرده‌ها سراسیمه گشت در جمال او؛ فهم‌ها عاجز شد از ادراک سر او؛ اندیشه‌ها زیر و زبر گشت از امر او؛ جگرها خون شد در قهر او و دل‌ها بگداخت در شناخت او.

پیر طریقت گفت: الاغیار فی وجوده فقدُ والرَّسوم والاطلال عند شهود حقه محو. وجودی که حدودش به عدم باز شود، آن وجود مجاز گویند نه وجود حقیقت. ای مسکین! آیت عدم خود از لوح قدم برخوان، و رایت نیستی خود در عالم هستی او بزن، در مشاهده‌ی شاهد قدم مدهوش شو و از هوش خود بیهوش شو، در رکوع و سجود خود را هستی بنه، و در وجود جلال حقیقت خرقه‌ی وجود مجازی بدرد با او بگوی:

چون با خودم از عدم کم کم

چون با تو بدم همه جهانم

بپذیر مرا و رایگان دار

هر چند که رایگان گرانم

گفته‌اند، این سوره‌ی «قل هو الله احد» هر آیتی تفسیر آیت پیش است. چون گویند، او کیست؟ تو گویی، احد؛ چون گویند، احد کیست؟ تو گویی، صمد؛ چون گویند، صمد کیست؟ تو گویی، الّذی لم یلد و لم یولد؛ چون گویند، لم یلد و لم یولد کیست؟ تو گویی، الّذی لم یکن له کفو احد؛ و يقال کاشف الاسرار، یقوله: «هو»؛ و کاشف الارواح، یقوله: «الله»؛ و کاشف القلوب، یقوله: «احد» و کاشف نفوس المؤمنین بباقی السّورة.

وَالصَّمَدُ الَّذِي لَا يُنَامُ. الصَّمَدُ الدَّائِمُ الَّذِي لَمْ يَزَلْ وَ لَا يَزَالُ. قَالَ الْبَاقِرُ(ع): كَانَ مُحَمَّدٌ بْنُ الْحَنَفِيَّةِ(ع) يَقُولُ: الصَّمَدُ الْقَائِمُ بِنَفْسِهِ، الْغَنِيُّ عَنْ غَيْرِهِ، وَ قَالَ غَيْرُهُ الصَّمَدُ الْمُتَعَالَى عَنِ الْكُونِ وَالْفَسَادِ. الصَّمَدُ الَّذِي لَا يُوصَفُ بِالتَّعَابِيرِ. قَالَ الْبَاقِرُ(ع): الصَّمَدُ السَّيِّدُ الْمُطَاعُ الَّذِي لَيْسَ فَوْقَهُ أَمِيرٌ وَ نَاهٍ. و از امام سجاد(ع) در ضمن حدیثی نقل کرده که: «حضرت حسین(ع) در جواب نامه‌ی اهل بصره که از الصمد سؤال کرده بودند، صمد را «لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ» تفسیر فرموده است.»

این روایات را می‌توان در مجمع و صافی و غیره نیز مطالعه کرد. [قاموس القرآن، جلد چهارم، ص ۱۵۰]

□

الله الصمد: الّذی یصمد الیه فی الحوائج، و یفزع الیه فی التّوائب. صمد اوست که بندگان را حاجت و نیاز بدوست؛ امید عاصیان و مفلسان به فضل اوست؛ درمان بلاها از کرم اوست؛ درویشان را شادی به جلال و جمال اوست؛ مبارک آن کس که مونسش نام اوست؛ عزیز آن کس که بهره‌اش یاد اوست؛ شاد آن دل که در بند اوست؛ پاک آن زبان که در ذکر اوست؛ خوش عیش آن که روزگارش در مهر و محبت اوست؛ یکی به بهشت نازد، یکی به دوست؛ و دوست بهره‌ی اوست، که همتش همه اوست.

چشمی دارم همه پر از صورت دوست

با دیده مرا خوش است تا دوست در اوست

از دیده‌ی دوست فرق کردن نه نکوست

یا اوست به جای دیده، یا دیده خود اوست

و يقال «الصمد» الّذی تقدّس عن احاطة علم

و یقال: کاشف الالهین، یقولہ: «هو»؛
والموحدین، یقولہ: «الله»؛ والعارفین، یقولہ:
«احد»؛ والعلماء، یقولہ: «الصمد»؛ والعقلاء،
یقولہ: «لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفواً احد»؛
ای محمد! والهان را بگوی: «هو»، ایشان را رمز
و اشارت کفایت باشد. نام و صفت مگوی، که
ایشان اصحاب غیرتند، نتوانند دید و شنید
که کسی نام و صفت دوست برد، و همه دل
و دیده و زبان ایشان باشد. این چنان است
که می‌گویند:

در عشق توأم کار بدانجای رسید

کز دیده‌ی خود در بزم آید رخ تو!
با عارفان بگوی الله، ایشان قدم بر بساط تفرید
دارند، در نام الله چنان مستغرق شده‌اند، که
پروای نفی دیگری ندارند. با موحدان بگوی:
«احد»، که جان ایشان را مدد از نور توحید،
و روح روح ایشان به یافت توحید است. با
عالمان بگوی: «الله الصمد»، ایشان رخت نیاز به
درگاه صمدیت ذوالجلال افکنده‌اند
و بی تحفه‌ی بازنگردند. با عاقلان بگوی: «لم
یلد و لم یولد و لم یکن له کفواً احد»، شما که
عقل دارید، باری دریابید و بدانید که او را زن
و فرزند نیست؛ خویش و پیوند نیست؛ مثل
و مانند نیست: «لیس کمثله شیء و هو السميع
البصیر». ای محمد! من تو را حبیب خواندم
و معنی محبت موافقت است؛ و دوست را در
همه احوال نیابت داشتن. ای محمد! چون
دشمن تو را بدگوید، من جواب دهم؛ چون مرا
بدگوید، تو نیز جواب ده؛ و حق محبت در معنی

موافقت بگزار. عقبه‌ی کافر تو را شاعر گفت، من
جواب دادم از بهر تو؛ و نیابت داشت تو که: «و ما
هو بقول شاعر». چون مرا ناسزا گوید، تو جواب
ده: «هو الله احد». حارث تو را کاهن گفت، من
جواب دادم: «ما هو یقول کاهن». چون معطل
مرا تعطیل گوید، تو جواب ده: «الله الصمد». و
لید مغیره تو را ساهر گفت، که: «ان هذا الاسحر
یؤثر». من جواب دادم به تهدید که: «ساصلیه
سقر». تو نیز چون ترسا مرا زن و فرزند گوید،
جواب ده: «لم یلد و لم یولد». بولهب تو را گفت: تَبَّأَ
لَک. من جواب دادم: «تَبَّتْ یدا ابي لهب»؛ تو نیز
اگر مغان مرا همتا و همسر گویند، جواب ده:
«لم یکن له کفو احد».

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱۰، ص ۶۶۳ تا آخر ۶۶۶]

□

[صمد] چیزی که آهنگ آن کنند و بر آن تکیه
نمایند. گفته‌اند، حق جلّ و علا صمد است، بر
معنی آنکه بندگان حاجت بدو بردارند،
و شغل‌ها یکسر بدو سپارند؛ و او جلّ جلاله با
بی‌نیازی خود به نیاز همه نظر کند، و شغل همه
کفایت نماید.

بنده‌ی مؤمن و موحد چون این اعتقاد کند، جز
درگاه او پناه نسازد، و آبروی خود بر در هر
فقیری نریزد.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۵۳۴]

○ الصَّمَدُ: یَقْصَدُ وحده. [قاموس الاسماء العربیه]

○ الصَّمَدُ: ذاکره لَا یَجِدُ أَلَمَ الْجَوْعِ.

و لقضاء الحاجة قل ۱۳۴ مرة «یا صمد» یومياً لمدة
أربعین یوماً. و لنیل الصدق والیقین: قل فی السحر

و أنت ساجد ۱۱۱ مرة «یا صمد» واستحضره
معناه فی قلبك، و دوام علی ذلك كل يوم فتكون من
الصادقين و من أهل اليقين.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- یا صَمَدُ لَا یُطْعَمُ: ای بی نیازی که خوراک
نخواهد!
[جوشن کبیر، بند ۳۱]
- یا مَنْ هُوَ صَمَدٌ بِلَا عِیْبٍ: ای آن که او
بی نیاز است بی کاستی!
[جوشن کبیر، بند ۷۴]
- ... یا صَمَدُ: ای بی نیاز!
[جوشن کبیر، بند ۸۵]
- تَعَالَيْتَ یا صَمَدُ: برتری تو، ای بی نیاز!

[دعای مجیر]

- و تفسیر این سوره (سوره‌ی اخلاص) این
است که گفت: یا محمد! بگو که خدای عزوجل
یکیست که او را همتا نیست، و خدای صمد
است. و اندر این صمد قول‌ها بسیار است.
گفتند که صمد آن بود که میان تهی نبود، و او را
به طعام حاجت نیاید. و خدای ما را فرزند
نیست، و کسی نزاید از وی، و او از کسی نژاد.
و او را مادر و پدر نیست، و هیچ کس از وی نژاد.
هیچ کس چون وی نبود، و نه هست و نباشد.
و گروهی گفتند: تفسیر صمد این است که گفت:
لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفو احد.

[تفسیر سوره‌ی بقره، ترجمه تفسیر طبری]

- دریغا! مگر هرگز نخوانده‌ای که خدای را تعالی
صفتی هست که آن را صفت اَخْصَ خوانند، که
بر همه بنی آدم پوشیده است؟ مگر آن صَفَتِ
اَخْصَ، این نور محمد است که از همه پوشیده

بداشته است؟ چه دانی که چه می‌گوییم! قُلْ هُوَ
اللهُ أَحَدٌ اللهُ الصَّمَدُ برخوان. و صَمَدُ آن باشد که
یکی باشد، و صفت یگانگی دارد.

[تمهیدات عین القضاة، بند ۳۵۱، ص ۲۶۸]

ز جیب خرقه‌ی حافظ چه طرف بتوان بست
که ما صمد طلبیدیم و او صنم دارد
[حافظ]

گفتم صنم پرست مشو، با صمد نشین
گفتا به کوی عشق هم این و هم آن کنند
[حافظ]

دل اندر صمد باید ای دوست بست
که عاجز ترند از صنم هر که هست
[باب دهم بوستان سعدی]

گر از درگه ما شود نیز رد
پس آنکه چه فرق از صنم تا صمد؟
[باب دهم بوستان سعدی]

هم نمودارِ سجودِ صمد است
دشمنان را که هوای صنم است
[خاقانی]

نه ز موسی هرگزت سودی رسد
نه ز فرعونت زیان بودی رسد
[عطار، منطق الطیر]

حق ذات پاک الله الصمد
یار بد، بدتر بود از مار بد
[۹]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۳۳۲ و ۳۳۳.
رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۷،
ص ۱۲۲۵۴.

(نعت فاعلی از ظهور) آشکار، پدیدار، هویدا، معلوم، واضح، بیان‌کننده. [دمخدا]

□

نامی از نام‌های خدای تعالی؛ پیدا به هستی؛ مقابل نهان. از اسمای ذات، که در قرآن یک بار به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد ظَهَرَ يَظْهَرُ ظُهُوراً از باب مَنَعَ يَمْنَعُ یعنی آشکار شدن، و ظاهر شدن و دارای یک معنیست که دلالت بر قوت و بروز و آشکار شدن است؛ و از این جهت به نیمروز ظَهَرَ و ظهیره می‌گویند، که آشکارترین اوقات روز از لحاظ روشنایی خورشید است.

و به پشت انسان، ظهر به فتح ظاء می‌گویند، که برخلاف شکم است، به خاطر جمع قوت و بروز آن است. و اَظْهَرْنَا یعنی سیر کردیم در وقت ظهر. و ظهیر به معنی شتر قوی نیز می‌باشد، و نیز به معنی مُعین و یاور. ظُهور به معنی غلبه است. ظَهَرَ يَظْهَرُ ظَهَارَةً از باب نَصَرَ يَنْصُرُ یعنی کمر نیرومند داشتن. ظَهَرَ به کسی می‌گویند که مبتلا به درد کمر باشد. باب افعال آن اِظْهَرَ یعنی چیزی را روشن و آشکار نمودن و معلوم کردن. باب مفاعله‌ی آن مَظْهَرَ یعنی کمک و پشتیبانی نمودن، و ظَهَاراً مصدر دیگر آن است.

● سخنی چند درباره‌ی این اسم و صفت

بیهقی در *الاسماء والصفات* از قول حلیمی گوید: «ظاهر کسیست که بادی و شروع کننده‌ی نخست در افعال خود باشد. و خداوند با این صفت، ممکن نیست که کسی وجود او را منکر شود، و یا به ثبوت او انکار ورزد.»

ابوسلیمان می‌گوید: «اوست ظاهر به حجت و دلیل آشکار، و به برهان‌های بسیار روشن؛ و شواهد اعلام او خود دلالت ثبوت ربوبیت اوست، و نیز صحت وحدانیت او. و ظاهر همان فوق هر چیز است از لحاظ قدرت و توانایی؛ و نیز ظهور به معنی علو و برتری بوده، و به معنی غلبه نیز می‌باشد.»

فخر رازی در کتاب *الاسماء الحسنی* می‌گوید: «خداوند، ظاهر است به ازاله و از بین بردن کروب و هم و غم؛ ظاهر است به قادر بودن به هر چیزی؛ و ظاهر است برای هر چیزی با دلائل یقینی؛ و نیز ظاهر است به اعانت و کمک کردن و ترزیق و روزی دادن؛ و هم چنین ظاهر است به آیات و نشانه‌های قدرت خود؛ و نیز ظاهر است بدون دیدن او؛ و نیز ظاهر است به احسان و نیکی کردن؛ و هم چنین ظاهر است بدون تقویت کسی؛ و نیز ظاهر است به احیاء و زنده کردن؛ و نیز ظاهر است بدون اقتراب و نزدیک بودن؛ و ظاهر است به احدیت و یکتایی؛ و هم چنین ظاهر است به کفایت؛ و نیز ظاهر است به تجلی کردن به قلوب اصفیاء و برگزیدگان خود در دنیا.»

و باز هم درباره‌ی این اسم و صفت، احتمال وجوهی دیگر هم داده‌اند؛ اول؛ اینکه غالب است بر خلق و آفریده شدگان خود. دوم؛ اینکه او عالم و دانای به آنچه که ظاهر است، می‌باشد. سوم؛ ظاهر است به خاطر کثرت براهین باهره و آشکار.

چنان‌که می‌فرماید: «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ» (۵۷/۳) او (خداوند) است اول و آخر و ظاهر و باطن.

صاحب *مجمع البیان* می‌گوید: «یعنی اول موجودات است، بدین توضیح که، سبقت به همه موجودات و سابق از همه آنهاست؛ آن هم به لامتناهی از لحاظ تقدیر و اندازه‌گیری اوقات، زیرا او قدیم است، و سوای او همه محدث (به وجود آمده از نیستی). قدیم هم سابق و جلوتر از محدث است؛ آن هم به لایتناهی از تقدیر و اندازه‌گیری اوقات. و آخر است بعد از فنا و نیستی همه چیز، زیرا هر چه از اجسام به تمامی فانی و نابود شود، و نیز آنچه از أعراض هم که در آن اجسام است، نیست گردد، تنها او (خداوند) است که به یکتایی باقیست. این خود دلالت تامه بر از بین رفتن اجسام همگی دارد.»

و برخی می‌گویند، اول است پیش از هر چیزی، آن هم بدون ابتدا؛ آخر هر چیز است آن هم بدون انتها. بنابراین اوست که کائن لم یزل و همیشگی و باقی لایزال است؛ ظاهر است، یعنی غالب و چیره بر هر چیزی، و عالی و برتر از

و نیز می‌گویند، او **اَوَّل** است که قدیم است؛ **آخر** است که رحیم است؛ **ظاهر** است که حکیم است؛ **باطن** است که علیم است؛ چنان که یمان گفته است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ **الظاهر: أظهر** وجوده بآیاته.

[قاموس الاسماء العربیه]

❖ **شواهد**

... و بدانند که خدای وی است راست پیداکننده. [آیه ۲۵ نور، ترجمه تفسیر طبری]
... یا **ظاهر**؛ ای **ظاهر** (آشکار)!

[جوشن کبیر، بند ۸۵]

... **سُبْحَانَكَ يَا ظَاهِرُ**؛ منزهی تو، ای پیدا!

[دعای مجیر]

... **تَغَالَيْتَ يَا ظَاهِرُ**؛ برتری تو، ای پاکیزه!

[دعای مجیر]

هو الاول، هو الآخر، هو الظاهر. هو الباطن

منزه مالک الملکی. که بی‌پایان حشر دارد

[ناصر خسرو]

عشق مطلق سر ز جیب غیر بیرون می‌کند

وین همه چون و چرا را یار بی‌چون می‌کند

ظاهر و **باطن** به هم بنموده اندر پیش خلق

نام ایشان **ظاهر** آلیلی و **مجنون** می‌کند

[مولوی]

ای دور ز چشم، با دلم یکجایی

پیدا به دلی، ز چشم ناپیدایی

[کشف الاسرار، ج ۱۰، ص ۶۶۴]

هر چیزی، و همه چیز **مادون** اوست؛ **باطن** است، یعنی عالم و دانای به همه چیز، و هیچ کس نیست که از او داناتر باشد، چنان که ابن عباس گفته است.

و برخی می‌گویند، **ظاهر** است به ادله و شواهد؛ و **باطن** است یعنی خبیر و آگاه و دانای به همه چیز.

بعضی می‌گویند، معنی **ظاهر** و **باطن**، یعنی او عالم به آنچه که آشکار است و دانای به آنچه که در پنهان است.

و نیز می‌گویند، **ظاهر** است با دلائل و بیّنات؛ و **باطن** است از احساس خلق.

نیز می‌گویند، **ظاهر** است بدون اقتراب؛ و **باطن** است بدون احتجاب.

و می‌گویند، **اَوَّل** است به برّ و نیکویی خود، زیرا تو را هدایت کرده است؛ **آخر** است به بخشش خود، زیرا توبه و پشیمانی تو را می‌پذیرد؛ **ظاهر** است به احسان و توفیق دادن خود، آن هم در وقتی که از او اطاعت بکنی؛ **باطن** است به ستر و پوشش، در وقتی که عصیان بورزی؛ چنان که سدی گفته است.

و نیز می‌گویند، **اَوَّل** است به خلق و آفریدن؛ **آخر** است به رزق و روزی دادن، **ظاهر** است به زنده گردانیدن، **باطن** است به میرانیدن؛ چنان که عبدالله بن عمر گفته است.

و نیز می‌گویند، **اَوَّل** است به ازلیت؛ **آخر** است به ابدیت؛ **ظاهر** است به احدیت؛ **باطن** است به صمدیت؛ چنان که ابوبکر وراق گفته است.

■ آشکار صنعت

(صفت مرکب) کسی که صنعتش آشکار و عیان است، و خودش پنهان. منظور، صانع جهان هستی (خدا) است.

❖ شواهد

پنهان ز دیده‌ها و همه دیده‌ها از اوست
آن آشکار صنعتِ پنهانم آرزوست
[منسوب به مولوی]

■ آشکار لطف

❖ شواهد

- یا مَنْ أَظْهَرَ فِي كُلِّ شَيْءٍ لُطْفَهُ: ای آن که در هر چیزی لطف او هویدا است! [جوین کبیر، بند ۵۸]
- یا مَنْ لُطْفُهُ ظَاهِرٌ: ای آن که لطف او پیدا است! [جوین کبیر، بند ۹۸]

■ آشکار نواز

کسی که آشکارا بندگان را نوازش و دلجویی می‌نماید.

❖ شواهد

ای نهان‌بخش آشکار نواز
دل به غم تن به جان‌گرمی ساز
[غالب دملوی]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۶۰.
رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۱۳۱۱۲ و ۱۳۱۲۵.

پنهانتر از آنی که تواند به نشان یافت

پیداتر از آنی که بپرسند نشانت
[صائب]

به صحرا بنگرم، صحرا تِه وینم
به دریا بنگرم دریا تِه وینم
به هر جا بنگرم، کوه و در و دشت

نشان از قامت رعنا تِه وینم
[دو بیتی‌های باباطاهر]
جمال یار ندارد نقاب و پرده، ولی

غبار ره بنشان، تا نظر توانی کرد
[حافظ]

■ آشکار

❖ شواهد

- یا مُبِينٌ: ای آشکارا!
[جوین کبیر، بند ۷۷]
نهان و آشکارایی همیشه

نه در جا و نه بر جایی همیشه
[عطار، اسرارنامه، ص ۳]

■ آشکارابین

(صفت مرکب) بیننده‌ی محسوس و مشهود، یا آن که همه چیز نزد او عیان و مشهود است.
[لغتنامه فارسی ص ۵۷۷]

❖ شواهد

ای نهان‌دان آشکارابین
تو رسانی امید ما به یقین
[سنائی، حدیقه، ص ۱۵۱]

در لغتنامه‌ی دهخدا برای عدل معانی مختلفی ذکر شده است، که برخی از آنها عبارتند از: داد، عدالت، انصاف، داوری به حق، گواه راست و عادل، حق، راست، درست، برابر، تمام، استقامت، عادل، دادگر، داددهنده و میزان.

○ العدل: العادل الكامل في عدالته.

[قاموس الاسماء العربية]

○ الحكم العدل: و من أراد أن يكون أمره مطاعاً (شرط أن يكون أمره عادلاً) فليكتب «العدل» في ليلة الجمعة على عشرين قطعة خبز، ثم يأكلها.

و من أكثر من ذكرها في جوف الليل خصه الله تعالى بطائفه و جعل باطنه خزانه سرّه.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

– تَعَالَيْتَ يَا عَدْلُ: برتری تو ای سراسر عدل

و داد!

[دعای مجیر]

دیدن و دانستن عدلِ خدای

کار حکیمان و ره انبیاست

[ناصر خسرو]

شرق و غرب متعلق به خداوند است و شمال و

جنوب نیز! اوست که دادگر مطلق است و همه

ریزه‌خوار خوان عدل او می‌باشند. پس میان

اسمای صدگانه‌ی خداوند او را به نام عادل

بستانیم. آمین!

[از دیوان شرقی یوهان ولف گانگ گوته]

▣ دادار

این کلمه در اوستا، داتر، و همیشه صفت

اهورامزدا است به معنی آفریدگار و آفریننده.

[دمخدا]

❖ شواهد

- ستایش به جای آرم از برای دادار.

[دبیاچه خرده اوستا، ابراهیم داوودی]

شفیع باش بر شه مرا بدین زلت

چو مصطفی بر دادار بر. روشنان را

[دقیقی]

به ایرانیان گفت بهرام گرد

که جان را به دادار باید سپرد

[فردوسی]

به فرمان دادار این نامه را

کنم اسپری شاه خودکامه را

[فردوسی]

ز هر بد به دادار جوید پناه

به اندازه هر کس دهد پایگاه

[اسدی]

جهان شد ز دادش پر از آفرین

به فرمان دادار داد آفرین

[فردوسی]

جز این بت که هر صبح از اینجا که هست

برآورد به یزدان دادار دست

[باب هشتم، بوستان سعدی]

هنوزت اجل دست خواهش نیست

برآورد به درگاه دادار دست

[باب نهم، بوستان سعدی]

پرهیزگار باش که دادار آسمان

فردوس جای مردم پرهیزگار کرد

[نصایب فارسی سعدی]

دادار که بر ما در قسمت بگشاد

بنیاد جهان چنان که بایست نهاد

آن را که نداد از سببی خالی نیست

دانست که سر به خر نمی باید داد

[رباعیات سعدی]

گفت ابلیس لعین، دادار را

دام زفتی خواهم این آشکار را

[دفتر پنجم، مثنوی مولوی]

دادار جهان، مشفق هر کار تو بادا

کو را ابد الذهر جهاندار تو باشی

[خاقانی]

ای قادر ذوالجلال و دادار جهان

آگه ز ضمیر خلق از پیر و جوان

[قالنامه، شیخ بهایی]

دل بیژن آمد ز تیزی به درد

به دادار دارنده سوگند خورد

[فردوسی]

در این وقت نومیدی آن مرد راست

گناهم ز دادار داور بخواست

[سعدی]

امیدم به دادار روز شمار

که از بخت و دولت شوی بختیار

[فردوسی]

سپه برگرفت و بُنه بر نهاد

ز دادار زور آفرین کرد یاد

[فردوسی]

کنم نیکی، چو نیکی کرد با من

خداوند جهان دادار سبحان

[ناصر خسرو]

دادار غیب‌دان و خداوند آسمان

خلاق بنده پرور و رزاق رهنما

[سمدی]

بر این همه هدیه‌ها پیش شاه

بگوش ز دادار گیتی‌پناه

[فردوسی]

یکی جام می بر کفش بر نهاد

ز دادار نیکی دهش کرد یاد

[فردوسی]

جز این بت که هر صبح از اینجا که هست

برآرد به دادار یزدان دو دست

[سمدی]

ببخشای بر من تو ای دادبخش!

که از خون دل گشت رخساره رخش

[فردوسی، به نقل از اسدی]

وان که گیسوی تو را رسم تطاول آموخت

هم تواند کرمش داد من غمگین را

[حافظ]

□ داد پاک

عادل کامل؛ آن که به راستی دادگر است.

◆ شواهد

چنین گفت کز داور داد پاک

پر امید باشید و با ترس و باک

[فردوسی]

مُقرّم بدان کار زشت و گناه

سپردی به من بازش ای دادخواه!

[فردوسی]

□ داد ده

داددهنده؛ عدالت ورزنده.

◆ شواهد

کردند بسی خروش و فریاد

کای داور داده ده، بده داد

[نظامی]

□ دادَر

داور؛ دادگر؛ نام خدای عزوجل.

[لغتنامه دهخدا]

□ دادَر آسمان

(اسم خاص) خداوند تعالی. [آندراج]

□ داور راد

از نام‌های حق تعالی. [شموری، ج ۱، ودق ۴۰۹]

[لغتنامه دهخدا]

□ داد راست

حاکم به حق؛ داور عادل؛ عادل به راستی.

[برهان]

◆ شواهد

جهان‌آفرین، داور داد راست

همی روزگاری دگرگونه خاست

[فردوسی]

□ داد رس

رسنده‌ی داد؛ دادران؛ مجری عدالت؛ دادده.

[آندراج]

❖ **دادفرما** از نام‌های حق تعالی [برهان]

وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعَالَمِينَ: و خداوند هرگز اراده‌ی ستم به هیچ کس نخواهد کرد.

[آیه‌ی ۱۰۸ آل عمران، جزء ۴]

❖ **شواهد** بغتید پیش گروگر به خاک

وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و خداوند هرگز در حق بندگان خود ستم نخواهد کرد.

[آیه‌ی ۱۸۲ آل عمران، جزء ۴]

❖ **دادکار** عدالت‌پیشه.

وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و خدا هرگز بندگان را کوچکترین ستم نخواهد کرد.

[آیه‌ی ۵۱ انفال، جزء ۱۰]

❖ **شواهد** که پاک است آن داور دادکار

وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و خدا کمترین ستم در حق بندگان نخواهد کرد.

[آیه‌ی ۱۰ حج، جزء ۱۷]

❖ **دادگر** اسمی از اسماء الهی. (برهان) نام حضرت احدیت جلّ ذکره.

وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ [آیه‌ی ۴۶ نزلت، جزء ۲۴]

وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ: و خدا هیچ اراده‌ی ظلم در حق بندگان نکند. [آیه‌ی ۳۱ مؤمن، جزء ۲۴]

❖ **شواهد** - یا عَدْلُ: ای دادگر!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

❖ **شواهد** - یا مَنْ عَذَابُهُ عَدْلُ: ای آن که کيفرش دادگری است!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

❖ **شواهد** - یا مَنْ هُوَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: ای آن که به بندگان ستمکار نیست!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

❖ **شواهد** - یا مَنْ لَا يَغْتَدِي عَلَى أَهْلِ مَمْلَكَتِهِ: ای آن که بر مردم کشورش ستم نمی‌کند!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

❖ **شواهد** - یا مَنْ لَا يَغْتَدِي عَلَى أَهْلِ مَمْلَكَتِهِ: ای آن که بر مردم کشورش ستم نمی‌کند!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

❖ **شواهد** - یا مَنْ لَا يَغْتَدِي عَلَى أَهْلِ مَمْلَكَتِهِ: ای آن که بر مردم کشورش ستم نمی‌کند!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

❖ **شواهد** - یا مَنْ لَا يَغْتَدِي عَلَى أَهْلِ مَمْلَكَتِهِ: ای آن که بر مردم کشورش ستم نمی‌کند!

وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ: و در کيفر، هیچ ستمی به بندگان نخواهم کرد. [آیه‌ی ۲۹ ق، جزء ۲۶]

خداوندی که حاکم بر روح است، و به ذات خود
یکتا و قائم می‌باشد. اهورایی که بزرگترین،
داناترین، آفریننده، پرورش‌دهنده،
پناه‌دهنده، افزون‌کننده، بخشاینده، مقدّس،
دادگر و قادر مطلق است. [دعا نام ستایش]
نخست آفرین کرد بر دادگر

کزو دید نیرو و بخت و هنر
[فردوسی]

گواه من اندر جهان ایزد است
گواه خواستن دادگر را بد است
[فردوسی]
بیخش مال و مترس از کمی، که هر چه دهی
جزای آن به یکی ده ز دادگر یابی
[اسلمان ساوجی]

به پیروزی دادگر یک خدای
سر جاودان اندر آرم به پای
[فردوسی]
ز روز گذر کردن اندیشه کن
پرستیدن دادگر پیشه کن
[فردوسی]

از آن دادگر کو جهان آفرید
ابا آشکارا نهان آفرید
[فردوسی، شاهنامه]
بدان دادگر کو جهان آفرید

توانایی و ناتوان آفرید
[فردوسی]
ز چیزی که بخشش کند دادگر
چنان دان که کوشش نیابد گذر
[فردوسی]

تن تو را گور است بی‌شک، همچنان چون وعده کرد
روزی از گسورت برون آرد خدای دادگر
[ناصر خسرو]
ای صنم! گر من بمیرم ناچشیده زان لبان
دادگر از تو بخواهد داد من روز حسیب
[سعدی]

وحی آمد سوی زن از دادگر
که ز نسل آن خلیل است این پسر
در تنور انداز موسی را تو زود
تا نگه‌داریمش اندر نار و دود
[مولوی]
دلا! منال ز بیداد و جور یار، که یار
تو را نصیب همین کرده است و این داده است
[حافظ]

پس از دادگر داور رهنمون
بدان کو رهانید ما را ز خون
[فردوسی]
که ای دادگر داور کارساز
تو کردی مرا در جهان بی‌نیاز
[فردوسی]

مپندار بیهوده‌یی ای بشر!
تو را داده دانایی آن دادگر
[ح. م. پرواز]
ستم کی کند با کسی ذات پاک
که خلقتش نموده است از مشت خاک
[ح. م. پرواز]

■ دادگستر
نام خدای عزوجل.
[برهان]

❖ شواهد

- يَا اَعْدَلْ الْعَالَمِينَ: ای دادگسترترین

دادگستران! [جوشن کبیر، بند ۲۷]

ولیکن حکمتش گر تو ندانی

روا باشد که داند دادگستر

[ناصر خسرو]

بدوی است کیهان خزم به پای

همو دادگستر به هر دو سرای

[افردوسی]

مگر دادگستر ببخشایدم

مگر ز آتش تیره نگزایدم

[یوسف و زلیخا منسوب به فردوسی]

علم آجل‌ها به هیچ خلق نداده است

ایزد دانای دادگستر ذوالمن

[۹]

□ دادور

نام خدای تعالی.

[الغنامه دهمخدا]

□ داد آفرین

صفت خدای تعالی.

[دهمخدا]

□ داور

اصلی این کلمه، دادور بُود، به معنی صاحب داد؛

پس به جهت تخفیف، دال ثانی را حذف کردند.

[غیاث اللغات]

□

در اصل دادور بُود، چون: نامور و هنرور

و سخنور. به همان معنی عادل است و در

اصل دادور بوده است، یک دال را حذف

کرده‌اند؛ چه در فرس مخفف محذوف به تکلم

آسان تر و به فصاحت نزدیکتر است. مخفف

دادور است. [آندراج]

□

نامی از نام‌های خدای تعالی؛ دادار. [ابوهی]

الله؛ خدای متعال؛ خدا؛ ایزد؛ یزدان.

[الغنامه دهمخدا]

❖ شواهد

- و پیدا کند خدای عزوجل شما را نشانه‌ها؛

و خدای تعالی داناست و داور.

[آیه ۱۸ نور، ترجمه تفسیر طبری]

- یا قاضی: ای داور! [جوشن کبیر، بند ۳۶]

- يَا مَنْ فِي الْمِيزَانِ قَضَاءُ: ای آن که در میزان،

داوری اوست! [جوشن کبیر، بند ۴۲]

- یا قاضی مَنِ اسْتَقْضَا: ای داور کسی که از او

داوری جوید! [جوشن کبیر، بند ۶۰]

- یا قاضی الحق: ای داور به حق!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

- يَا مَنْ يُقْضَىٰ وَلَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِ: ای آن که داوری

کند، و داوری ندارد!

- سخنور نواز داور پیروزگر را نازم که...

[سیحانی نه آرزو، غلب دملوی]

- ای مزدا! همان که تو را با دیده‌ی دل نگرسته،

در قوه‌ی اندیشه‌ی خود دریافتم، که تویی

سرآغاز؛ که تویی سرانجام؛ که تویی پدر منش

پاک؛ که تویی آفریننده‌ی راستی؛ که تویی

[یسنّا ۳۱ قطعه ۸]

داور دادگر.

گر ز ظالم می‌ترسی، قاهر ایشان منم

ور ز من می‌داد خواهی، داور و دِیان منم

[تفسیر سوره یوسف]

پرستیدنِ داور افزون کنید

ز دل کاوش دیو بیرون کنید

[فردوسی]

چنان دارم ای داور کارساز!

کزین با نیازان شوم بی‌نیاز

[نظامی]

زهد شما و فسق ما، چون همه حکم داور است

داور تان خدای بس، این همه چیست داوری؟

[خاقانی]

ز مستکبران، دلاور مترس

از آن کو ترسد، ز داور بترس

[سعدی]

خبر داد پیغمبر از حال مرد

که داور گناهان از او عفو کرد

[باب دوم، بوستان سعدی]

جهان دیده بعد از دو رکعت نماز

به داور برآورد دست نیاز

[باب اول، بوستان سعدی]

امین باید از داور اندیشناک

نه از دفع دیوان و زجر و هلاک

[باب اول، بوستان سعدی]

که فردا به داور بود خسروی

گدایی که پیش از تیر زد جوی

[باب اول، بوستان سعدی]

شنیدم که نشنید و خوش بربخت

ز فرمان داور که داند گربخت؟

[باب اول، بوستان سعدی]

درین وقت نومیدی آن مرد راست

گناهام ز دادارِ داور بخواست

[باب دوم، بوستان سعدی]

سعادت به بخشایش داورست

نه در چنگ و بازوی زورآور است

[باب چهارم، بوستان سعدی]

به داور خروش ای خداوند هوش!

نه از دست داور برآور خروش

[باب پنجم، بوستان سعدی]

اگر هوشمندی، ز داور بخواه

شب توبه تقصیر روز گناه

[باب نهم، بوستان سعدی]

از تو به که نالم، که دگر داور نیست

وز دست تو هیچ دست بالاتر نیست

آن را که تو رهبری، کسی گم نکند

و آن را که تو گم کنی، کسی رهبر نیست

[گلستان سعدی، باب هشتم]

یکی از عقل می‌لافد، یکی طامات می‌بافد

بیا کاین داوری‌ها را به پیش داور اندازیم

[حافظ]

گویا باور نمی‌دارند روز داوری

کاین همه قلب و دغل در کار داور می‌کنند

[حافظ]

گر همه خلق جهان بر من و تو حیف برند

بکشد از همه انصاف و ستم داور ما

[حافظ، ملحقات]

سیاوش چو آمد به آتش فراز	که پاک است آن داور دادگار
همی گفت با داور بی نیاز	که مر بندگان را کند شهریار
[فردوسی]	[یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی]
نبت ایچ در، داور بی نیاز	تہمتن سوی آسمان کرد روی
کز آن به، دری پیش نگشاد باز	چنین گفت کای داور راستگوی!
[اسدی]	[فردوسی]
به بر در گرفتش زمانی دراز	چنان دارم ای داور کار ساز!
همی گفت با داور پاک راز	کزین بانیازان شوم بی نیاز
[فردوسی]	[نظامی]
چنین گفت کای داور داد پاک!	کار شاهان این چنین باشد، تو ای حافظ مرنج
تویی آفریننده ی باد و خاک	داور روزی رسان توفیق و نصرتشان دهاد
[فردوسی]	[حافظ]
همی گفت کای، داور داد پاک!	چنین گفت کای داور کردگار!
یکی بنده ام دل پر از ترس و باک	جهاندار و پیروز پروردگار!
[فردوسی]	[فردوسی]
چنین گفت کز داور داد پاک	یکی نیست جز داور کردگار
پر امید باشید و بی ترس و باک	که او را نه انباز و نه جفت و یار
[فردوسی]	[فردوسی]
یکی بر من خسته دل کن نگاه	نشستند سالی چنین سوگوار
همی گفت کای داور دادخواه	پیام آمد از داور کردگار
[یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی]	[فردوسی]
کردند بسی خروش و فریاد	چنان دان که هود اندر آن روزگار
کای داور داد ده، بده داد	پیمبر بد از داور کردگار
[نظامی]	[گرشاسبنامه]
جهان آفرین داور داد راست	□ عادل
همی روزگاری دگرگونه خاست	نامی از نامهای خدای تعالی.
[فردوسی]	[دمخدا]

❖ شواهد

– يَا مَنْ لَا يُخَافُ إِلَّا عَذْلُهُ: ای آن که ترسیده

نشود جز از عدالت او! [جوشن کبیر، بند ۱۹]

– يَا عَادِلُ: ای دادگر! [جوشن کبیر، بند ۸۱]

– سُبْحَانَكَ يَا عَادِلُ: منزهی تو، ای دادگر!

[دعای مجیر]

– آن عادل‌لی که بر دشمنان خود بارانِ خواری

و نگوئساری بارانید.

[مقدمه حدیقه الحقیقه، مدرس رضوی]

گوی زمین ربوده‌ی چوگان عدل اوست

وین برکشیده گنبد نیلی حصار هم

[حافظ]

دور فلکی یکسره بر منهج عدل است

خوش باش، که ظالم نبرد راه به منزل

[حافظ]

دیدن و دانستن عدل خدای

کارِ حکیمان و ره انبیاست

[ناصر خسرو]

بدین افعال منطق فاعلی گشت

حکیم و عادل و قادر مقرر

[ناصر خسرو]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۳۷۱.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۸،
ص ۱۳۴۴۱ و ۱۳۴۴۲.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۸،
ص ۱۳۴۴۹.

صفتی از صفات باری تعالی. [منتهی الارب]

□

از نام‌های خداوند متعال است؛ و آن منیع‌یست که درک نگردد و مغلوب نشود، و چیزی او را عاجز نکند، و او را مانند نباشد. [اقرب الموارد]

□

برتر؛ نیرومند؛ ارجمند؛ پرتوان. از اسمای ذات و هشتاد و هشت مرتبه در قرآن ذکر شده است.

[رک: المعجم المفهرس]

□

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد عَزَّ يَعِزُّ عَزَّاً و عَزَّةً و عَزَّازاً از باب ضَرْبٍ یَضْرِبُ به معنی عزیز شدن، دوست داشتن،

نیرومند شدن و توانا گشتن است. و عَزَّ يَعِزُّ عَزَّاً از باب نَصَرَ یَنْصُرُ به معنی تقویت کردن و نیرومند کردن است؛ و معنی اصلی این لغت، شدت، قوّت، غلبه و قهر است. باب تفعیل آن، تعزیز، به معنی تقویت کردن، یاری کردن، تجلیل نمودن و عزیز گردانیدن. باب تفعّل آن، تعزّز شمردن و نیرومند گشتن. و باب إفعال آن، إعزاز، یعنی عزیز گردانیدن، دوست داشتن و محترم گردانیدن.

این اسم و صفت الهی، یک بار به تنهایی در میان آییهی که سیزده اسم و صفت الهی در آن بوده است و یک بار با صفت مقتدر و یک بار هم با صفت وهّاب و دو بار با صفت غفور و سه بار

با صفت حمید و سه بار با صفت غفار و چهار بار با صفت ذواتنقام و شش بار با صفت علیم و هفت بار با صفت قوی و سیزده بار با صفت رحیم و چهل و هفت بار با صفت حکیم، در قرآن آورده شده است.

● اول: به تنهایی

□ در میان آیه‌یی که دارای سیزده اسم و صفت است.

چنان که می‌فرماید: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ؛ ۵۹/۲۳﴾ یعنی: اوست خداوندی که نیست معبودی جز او، که فرمانروا، و بسیار پاکیزه و پاک از هر عیب، آگاه و ایمن دارنده، نگهبان جهان و جهانیان، بسیار توانا و نیرومند، با جبروت و عظمت، بزرگوار و برتر، پاک خدای از هر چه که بر او شریک پندارند.

● دوم: با صفت مقتدر

□ خداوند آل فرعون را سخت مؤاخذه می‌کند، به خاطر کفر آنها.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَأَخَذْنَا هُمْ أَخَذَ عَزِيزٍ مُّقْتَدِرٍ؛ ۵۴/۴۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: (آل فرعون) آیات و نشانه‌های معجزات ما را تکذیب نمودند، ما (خدا) هم آنها را مؤاخذه کردیم، به کیفر (خدای) بسیار نیرومند و توانا.

● سوم: با صفت وهاب

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: آیا

گنج‌های خدا نزد این کافران است؟ چنان که می‌فرماید: ﴿أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ؛ ۳۸/۹﴾ (ای رسول ما!) آیا گنج‌های رحمت خدای تو که در کمال اقتدار و بخشنندگیست، در دست این کافران است؟

● چهارم: با صفت غفور

□ دانشمندان حقیقی از خدای بسیار توانا و آمرزنده می‌ترسند.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ؛ ۳۵/۲۸﴾ یعنی: همانا می‌ترسند خداوند را، بندگان دانشمندان واقعی او، که خداوند بسیار توانا و نیرومند و بسیار آمرزنده است.

□ خدای بسیار توانا مرگ و زندگی را برای آزمایش مردم آفریده.

چنان که می‌فرماید: ﴿لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ؛ ۶۷/۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند است که مرگ و زندگی را آفرید، برای اینکه شما مردم را بیازماید که کدام دارای اعمال نیکوترید. و اوست بسیار توانا و همیشه آمرزنده.

● پنجم: با صفت حمید

□ قرآن وسیله‌یست که، خدای بسیار توانا برای بیرون شدن از تاریکی و رفتن به سوی نور فرستاده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿يَا ذِينَ رَّبِّهِمْ صَلُّوا عَلَيَّ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ؛ ۱۴/۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: کتاب

و قرآنی را که به سوی تو (ای پیامبر!) فرستادیم، تا مردم را از تاریکی‌های جهل بیرون آوردی، به سوی نور خدای بسیار توانا و ستوده و پسندیده، با اجازه‌ی خدایشان. و نیز می‌فرماید: ﴿وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ ۸۵/۸ در آیات قبل آن می‌فرماید: مؤمنان به دست اصحاب اخدود سوزانیده شدند. سپس در این آیه می‌فرماید: و آن مؤمنانی که سوختند، جرم و عداوتی نداشتند، جز آنکه به خداوند بسیار توانای ستوده و پسندیده ایمان آورده بودند.

● ششم: با صفت غفار

چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ﴾ ۳۸/۶۶ پروردگار آسمان‌ها و زمین و آنچه که در میان آن دو است، خدای بسیار توانا و بسیار آمرزنده است. و نیز می‌فرماید: ﴿أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ﴾ ۳۹/۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: (خداوند) آسمان‌ها و زمین را از روی حق آفرید. سپس فرماید آگاه باشید که، اوست بسیار توانا و بسیار آمرزنده. □ مؤمن آل فرعون چنین گفت. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ﴾ ۴۰/۴۲ یعنی: من (مؤمن از میان آل فرعون) می‌خوانم شما را به سوی خداوند بسیار توانای بسیار آمرزنده.

● هفتم: با صفت ذوانتقام

□ کسانی که کافر شدند، بدانند که خداوند

بسیار توانا و دارای کیفر است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ﴾ ۳/۴ در وسط آیه می‌فرماید: کسانی که کافر شده‌اند به آیات و نشانه‌های خداوند، از برای آنها عذابی سخت است؛ و خداوند هم بسیار توانا و دارای کیفر است.

□ هر کس روش دوران جاهلیت را تکرار کند، گرفتار عذاب خدای بسیار توانا خواهد شد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ﴾ ۵/۹۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! در موقعی که احرام برای انجام مناسک حج بسته‌اید، صید و شکار را نکشید و به قتل نرسانید. سپس می‌فرماید: هر کس که (روش دوران جاهلیت را) تکرار کند، خداوند از او انتقام خواهد کشید؛ و خداوند بسیار توانا و دارای کیفر است.

□ خداوند خلف وعده با رسولان خود نمی‌کند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ﴾ ۱۴/۴۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: هرگز مپندار که خدا وعده‌ی رسولان خود را خلاف کند. همانا خداوند بسیار توانا و دارای کیفر است.

□ کسی را که خدا هدایت کند، گمراه کننده‌یی نخواهد داشت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقَامٍ﴾ ۳۹/۳۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر کس که خداوند او را هدایت نماید، گمراه کننده‌یی نخواهد داشت. آیا خداوند بسیار توانا

و دارای کیفر نیست؟

● هشتم: با صفت علیم

□ روش خدای بسیار توانا، شکافنده‌ی بامدادان و نظم خورشید و ماه است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ ۶/۹۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: خدا شکافنده‌ی بامدادان و وسیله‌ی آرامش قرار دادن شب، و نظم خورشید و ماه است. آن است روش خدای بسیار توانای همیشه دانا.

□ خدای بسیار تواناست که داوری و حکم می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾ ۲۷/۷۸ در آیه قبل، راجع به قرآن و ایمان نیاوردن بنی‌اسرائیل به آن است. سپس در ابتدای این آیه می‌فرماید: همانا پروردگار تو (ای پیامبر!) میان آنها داوری و حکم می‌کند؛ و اوست بسیار توانا و همیشه دانا.

□ حتماً گردش خورشید هم از روش خدای بسیار تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ ۳۶/۳۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: و نیز خورشید تابان بر مدار معین خود دائم در گردش است. این است روش (خلقت) خدای بسیار توانا و همیشه دانا.

□ قرآن از ناحیه‌ی خدای بسیار تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ ۴۰/۲ نزول و فرستادن این کتاب آسمانی (قرآن) از ناحیه‌ی خداوند بسیار توانا

و همیشه داناست.

□ آرایش آسمان به ستارگان هم از روش خدای بسیار تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ ۴۱/۱۲ در وسط آیه می‌فرماید: ما آسمان دنیا را به چراغ‌های درخشان (ستارگان) آرایش داده‌ایم. این است روش خدای بسیار توانا و همیشه دانا.

□ آفرینش آسمان‌ها و زمین هم از روش خدای بسیار تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾ ۴۳/۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر از کافران (ای پیامبر!) بپرسی چه کسی این آسمان‌ها و زمین را آفریده، هر آینه خواهند گفت: آن را خدای بسیار توانا و همیشه دانا آفریده است.

● نهم: با صفت قوی

□ خداوند بسیار توانا، صالح پیامبر را از عذاب نمود نجات داد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ﴾ ۱۱/۶۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: چون وقت فرمان قهر ما (درباره‌ی قوم ثمود) رسید، فقط صالح پیامبر و مؤمنان او را، به رحمت خاص از بلایا نجات دادیم. همانا پروردگار تو، اوست نیرومند و بسیار توانا.

□ خدای بسیار توانا هر کس از او یاری بخواهد، به وی کمک می‌نماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ ۲۲/۴۰ هر آینه یاری می‌کند

خداوند، هر کس را که به او (خدا) یاری بدهد. همانا خداوند نیرومند و بسیار تواناست.

در تفاسیر علی بن ابراهیم والبرهان از محمد بن یعقوب کلینی بعد از چهار واسطه از سلام بن مستنیر او از امام باقر(ع) نقل می‌نماید که فرمود: «این آیه درباره‌ی رسول خدا(ص) و علی(ع) و جعفر بن ابی طالب و حمزه نازل شد. و از آنها به حسین بن علی کشانیده شده و نیز بعد از پنج واسطه از امام باقر(ع) و ایشان از پدر بزرگوارش عین این حدیث نقل کرده‌اند.»

□ مشرکان خدای بسیار توانا را شناختند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ ۲۲/۷۴﴾ آنان (مشرکان) مقام الهی را از روی واقع نشناختند. خداوند همانا نیرومند و بسیار تواناست.

□ خداوند بسیار توانا، به هر کس بخواهد، روزی دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ؛ ۴۲/۱۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند دارای لطف و محبت بسیار است نسبت به بندگان خود. روزی می‌دهد به هر کس که بخواهد؛ و اوست نیرومند و بسیار توانا.

□ خداوند در عین توانایی بسیار، می‌داند چه کسی خود و پیامبرانش را یاری می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ ۵۷/۲۵﴾ در وسط آیه می‌فرماید: هر آینه می‌داند خداوند از غیب، که چه کسی او و پیامبرانش را یاری می‌نماید. همانا خداوند نیرومند

و بسیار تواناست.

□ خداوند بسیار توانا می‌فرماید: من و پیامبرانم همیشه غالب هستیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ ۵۸/۲۱﴾ خداوند نگاشته و حتم گردانیده که: البته من و پیامبرانم (بر دشمنان) غالب می‌شویم. همانا خداوند، نیرومند و بسیار تواناست.

□ خدای بسیار توانا، خود در امر جهاد، مؤمنان را کافیهست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكُنَّ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا؛ ۳۳/۲۵﴾ و خداوند خود کافی و بسنده است مؤمنان را، در موضوع قتال و جهاد؛ و خداوند نیرومند و بسیار تواناست.

● دهم: با صفت رحیم

□ خداوند به رسولش می‌فرماید: به خداوند بسیار توانا توکل کن.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ؛ ۲۶/۲۱۷﴾ توکل کن (ای پیامبر!) بر خدای بسیار توانای مهربان.

□ خدای بسیار توانا، به هر کس که بخواهد، یاری می‌رساند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يُنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ؛ ۳۰/۵﴾ یاری می‌کند خدا به هر کس که بخواهد؛ و اوست خدای بسیار توانای مهربان.

□ خداوند است که بسیار توانا و مهربان است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ؛ ۳۲/۶﴾ این است همان خدای

دانای بر پنهانی و آشکار جهان، و (خدای) بسیار توانای مهربان.

□ قرآن، از آن خدای بسیار تواناست.

چنان که می فرماید: ﴿تَزِيلُ الْعَزِيزُ الرَّحِيمِ؛ ۳۶/۵﴾ قرآن فرستاده‌ی خدای بسیار توانای مهربان است.

□ خدای بسیار توانا، رحم کننده است.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ؛ ۴۴/۴۲﴾ در ابتدای آیه می فرماید: مگر اینکه خداوند به او رحم کند، که اوست بسیار توانای مهربان.

□ همانا پروردگار تو، بسیار تواناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ؛ شعراء: ۹، ۶۸، ۱۰۴، ۱۲۲، ۱۴۰، ۱۵۹، ۱۷۵، ۱۹۱﴾ یعنی: همانا پروردگار توست که اوست بسیار توانای مهربان.

● یازدهم: با صفت حکیم

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۲/۱۲۹﴾ در ابتدای آیه می فرماید: (ابراهیم گوید: ای پروردگار ما! مبعوث کن در (میان ذریه و فرزندان ما)، پیامبری از خودشان... تا آنجا که می فرماید: همانا تویی خدای بسیار توانا و راست کردار و درست گفتار.

□ مؤمنین بدانند که، خداوند در صورت لغزش آنان، بسیار توانا (در انتقام) است.

چنان که می فرماید: ﴿فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۰۹﴾ در ابتدای آیه می فرماید: اگر شما مؤمنان به لغزش (در گناه) بیفتید، پس از

آنکه ببینات و دلایل الهی برای شما آمده، همانا خداوند، بسیار توانا، راست کردار و درست گفتار است.

□ خداوند بسیار توانا، اگر می خواست، در کار یتیمان بر شما سخت می گرفت.

چنان که می فرماید: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَبَكُمْ إِنْ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۲۰﴾ و اگر خدا می خواست، درباره‌ی کار یتیمان بر شما مؤمنین سخت می گرفت؛ ولی خداوند بسیار توانا، درست گفتار و راست کردار است.

نسائی، ابوداود و حاکم می گویند: از ابن عباس روایت گردیده که، وقتی که آیات ﴿وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ و ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى﴾ نازل گردید، هر کس طفل یتیمی که در سرپرستی خویش داشت، یا او را رها می کرد، و یا اینکه غذا و لباس آنها را از خانواده‌ی خود جدا می ساخت و به غذاهای آنها دست نمی زد. در نتیجه غذاهای مزبور یا فاسد می گشت، و یا به دور انداخته می شد؛ و این کارها بر یتیمان سخت و گران می آمد. جریان امر را به رسول خدا(ص) گفتند، این آیه نازل گردید.

□ خداوند، بسیار توانا در افزونی دادن به مردهاست.

چنان که می فرماید: ﴿وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۲۸﴾ و از برای مردان (در اداره‌ی زندگی زنان) افزونی درجه است.

و خداوند بسیار توانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خداوند، بسیار توانا در دستور دادن نگهداری از زنان از طرف شوهران است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۴۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: مردانی که از شما مؤمنین می میرند و زنانی از آنها می ماند، باید سفارش کنند که تا یک سال از آن زن ها نگهداری شود، بدون بیرون کردن از خانه. تا آنجا که می فرماید: و خداوند بسیار توانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خداوند به ابراهیم می فرماید: بدان که خداوند بسیار تواناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۲/۲۶۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: ابراهیم گفت: ای پروردگار من! به من بنمایان که چه گونه مردگان را زنده می کنی. خدا گفت: مگر ایمان نیاورده ای؟ گفت: چرا، ولی برای اینکه اطمینان قلب حاصل کنم... تا آنجا که می فرماید: بدان (ای ابراهیم!) که خداوند بسیار توانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خدای بسیار توانا تصویر می کند در خلقت خود، انسان را در رحم های مادران.

چنان که می فرماید: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۳/۶﴾ در ابتدای آیه می فرماید: اوست خدایی که می نگارد صورت شما را در رحم های مادران، به هر قسمی که خود می خواهد. نیست

معبودی جز او، که بسیار توانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خدای بسیار توانا به یکتایی خود گواهی می دهد.

چنان که می فرماید: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۳/۱۸﴾ در ابتدای آیه می فرماید: خداوند گواهی می دهد که نیست معبودی جز او... تا آنجا که می فرماید: (باز هم) نیست معبودی جز او، که بسیار توانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خدای بسیار توانا داستان ابتهال با مسیحیان را به حق توصیف فرموده.

چنان که می فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۳/۶۲﴾ در آیه ی قبل، داستان به نفرین خواستن و ابتهال با مسیحیان بوده (که به نفع مسلمین به پایان رسید). سپس در ابتدای این آیه می فرماید: هر آینه آن موضوع ابتهال داستان به حقیقت سخن حق است. تا آنجا که می فرماید: همانا خداوند اوست بسیار توانا و درست گفتار و راست کردار.

□ یاری خواستن فقط باید از خدای بسیار توانا صورت گیرد.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا النَّظَرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ؛ ۳/۱۲۶﴾ یعنی: نیست یاری مگر از نزد خدای بسیار توانا و راست گفتار و درست کردار.

□ کافران بدانند که، خداوند بسیار تواناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا؛

۴/۵۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا کسانی که به آیات و نشانه‌های قدرت ما کافر شده‌اند، به زودی آنها را در آتش خواهیم افکند. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار توانا و درست‌گفتار و راست‌کردار بوده است.

□ خدای بسیار توانا، عیسی را به سوی خود بالا برد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يُلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۵۸﴾ بلکه خداوند عیسی را به سوی خود بالا برده است (و بنی‌اسرائیل او را نکشتند، و به دار نزدند به خیال کشتن او). و خداوند بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار بوده است.

□ خدای بسیار توانا، برای اتمام حجت، پیامبران را فرستاد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۶۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: پیامبران که بشارت‌دهندگان و ترسانندگان بودند، برای اتمام حجت نزد مردم فرستاده شدند. و خداوند بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار بوده است.

□ خدای بسیار توانا، دستور قطع و بریدن دست دزد را داده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۵/۳۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: مرد دزد و زن دزد دستشان را قطع کنید تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

□ عیسی می‌گوید: خدایا! تویی بسیار توانا. چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۵/۱۱۸﴾ در وسط آیه می‌فرماید: عیسی گفت: خدایا! اگر تو آنها (مسیحیان) را بیمارزی همانا تویی که بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار هستی.

□ یاری کردن جز از خدای بسیار توانا نخواهد بود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۸/۱۰﴾ نیست یاری خواستن، مگر از نزد خداوند. همانا خداوند است که بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

□ به خدای بسیار توانا باید توکل نمود. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۸/۴۹﴾ هر کس که به خدای عزوجل توکل نماید، (باید بداند که) همانا خداوند است بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ خدای بسیار توانا، میان دل‌های مؤمنان را الفت می‌بخشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۸/۳۶﴾ ولی خداوند است که تألیف و الفت می‌دهد میان دل‌های اهل ایمان، که همانا اوست بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ خدای بسیار توانا، برای شما آخرت را خواسته است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ

حَکِیم؛ ۸/۶۷) و خداوند است که (از برای شما مؤمنان) آخرت را خواسته است و خداوند بسیار توانا و راست گفتار و درست‌کردار است. صاحب تفسیر البرهان در ضمن تفسیر آیات ۵ و ۶ این سوره چنین آورده: «هنگامی که جنگ بدر به پایان رسید و به پیروزی مسلمین خاتمه یافت، هفتاد نفر از کفار به دست مسلمین کشته شدند، و هفتاد نفر اسیر گشتند. اسیران و غنایم را جمع‌آوری کرده، نزد رسول خدا(ص) آوردند. از اصحاب پیامبر، در این جنگ ۹ نفر کشته شدند. پس از خاتمه‌ی جنگ، پیامبر به ۹ میلی بدر کوچ کرد. هنگامی که نزدیک غروب آفتاب بود، پیامبر در میان اسیران، نضر بن حارث بن کلدی و عقبه بن ابی معیط را دید، که نزدیک یکدیگر ایستاده بودند. نضر به عقبه گفت: من و تو در میان اسیران قریش کشته خواهیم شد، زیرا گمان نمی‌برم محمد از ما صرف‌نظر کند. پیامبر دستور داد آن دو را نزد وی آوردند نضر مردی خوشرو بود، که موی زیادی در سر و روی خویش داشت. علی(ع) موی نضر را گرفت و او را نزد پیامبر آورد. نضر به پیامبر گفت: ای محمد! تو را به خویشاوندی که میان ما هست، سوگند می‌دهم که، هر رفتاری که با سایر قریش می‌کنی، با من نیز همان رفتار را انجام بده. اگر آنها را به قتل می‌رسانی، مرا نیز به قتل برسان؛ و اگر از آنها فدیة می‌گیری، از من هم بگیر؛ و اگر آنها را آزاد می‌کنی، مرا نیز

آزاد کن. رسول خدا فرمود: بین ما خویشاوندی وجود ندارد، زیرا اسلام خویشاوندی ما را قطع کرده و بریده است. سپس دستور دادند علی گردن او را بزنند، و نیز دستور داد عقبه را نیز گردن زدند. پس از کشته شدن این دو نفر، اصحاب ترسیدند که مبادا سایر اسیران هم کشته شوند. لذا نزد پیامبر آمدند و گفتند: یا رسول الله! از تو می‌خواهیم که از اسیران فدیة بگیری، و یا آنان را آزاد کنی. سپس این آیه نازل گردید.

احمد در مسند خود و ترمذی در صحیح خود و حاکم از ابن مسعود روایت کنند که گفته است: «چون در روز بدر اسیران را آوردند، پیامبر فرمود: درباره‌ی این اسیران چه می‌گویند؟ سپس این آیه نازل گردید.»

و نیز گویند، این آیه موافق با رأی عمر بن الخطاب نازل شده است.

□ خدای بسیار توانا به اهل ایمان رحم می‌کند. چنان که می‌فرماید: ﴿أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ ۹/۷۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: مردان مؤمن و زنان مؤمنه، همه یار و دوستدار یکدیگرند. تا آنجا که می‌فرماید: اینان را خداوند به زودی مشمول ترحم و رحمت خود می‌فرماید؛ و همانا خداوند بسیار توانا و راست گفتار و درست‌کردار است.

□ هدایت و گمراهی در دست خدای بسیار تواناست.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛

را خوانده و می‌خواهند. و اوست خداوند بسیار توانای راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ مَثَلِ اَعْلٰی در آسمان‌ها و زمین اختصاص به خدای بسیار توانا دارد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰی فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۳۰/۲۷ از برای خداوند است عالی‌ترین و پسندیده‌ترین اوصاف کمالی در آسمان‌ها و زمین؛ و اوست بسیار توانای راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ وعده‌ی خداوند بسیار توانا، حق و حقیقت است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۳۱/۹ وعده‌ی خداوند، راست و با حقیقت است؛ و اوست خداوند بسیار توانای راست‌کردار و درست‌گفتار.

□ کلمات خدای بسیار توانا، تمام‌شدنی نیست. چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا نَفِذَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ اِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾؛ ۳۱/۲۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر هر درخت روی زمین قلم شود، و آب دریا به اضافه‌ی هفت دریای دیگر مداد و مرکب گردد، باز نگارش کلمات خداوندی تمام‌شدنی نیست. همانا خداوند بسیار توانای درست‌کردار و راست‌گفتار است.

ابن اسحق در تفسیر خود از عطاء بن یسار روایت می‌کند: «آیه‌ی ﴿وَمَا اَوْتِیْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِيْلًا﴾؛ ۱۷/۸۵ یعنی: به شما از علم و دانش جز مقدار کمی داده نشده است. در مکه نازل شد. وقتی پیامبر به مدینه هجرت فرمود، احبار

۱۴/۴ در وسط آیه می‌فرماید: پس او (خدا) گمراه می‌کند هر کس را که بخواهد، و هدایت می‌نماید هر کس را که بخواهد. و اوست خدای بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ مَثَلِ اَعْلٰی اختصاص به خداوند بسیار توانا دارد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰی وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۱۶/۶۰ از برای خداوند است عالی‌ترین و پسندیده‌ترین اوصاف کمال؛ و اوست بسیار توانا و راست‌کردار و درست‌گفتار.

□ خداوند به موسی می‌فرماید: منم خدای بسیار توانا.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا مُوسٰی اِنَّ اَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۲۷/۹ ای موسی! همانا منم خداوند بسیار توانای راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ ابراهیم گفت: خداوند بسیار توانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۲۹/۲۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: لوط به ابراهیم ایمان آورد، و ابراهیم به او گفت: من به سوی پروردگارم مهاجرت می‌کنم، که همانا او خداوند بسیار توانای راست‌گفتار و درست‌کردار است.

□ خداوند بسیار توانا از خواستِ مشرکان آگاه است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۲۹/۴۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا خداوند می‌داند آنچه را که (مشرکان) سوای او

و دانشمندان یهود نزد رسول آمدند و گفتند: یا محمد! منظور تو از این آیه که به شما جز اندکی از علم و دانش داده نشده است، آیا ما هستیم؟ یا امت خودت؟ و کدام یک را قصد نموده‌ای؟ پیامبر فرمود: هر دو منظور شده است. سپس گفتند: شامل حال ما نخواهد بود، زیرا به ما تورات داده شده، و در آن از هر چیزی بیان شده است. پیامبر فرمود: آنچه شما درباره‌ی تورات می‌گویید، باز در مقابل علم خداوند بسیار قلیل و اندک است. سپس این آیه نازل گردید: «چنان‌که ابن ابی‌حاتم نیز در تفسیر خود از طریق سعید یا عکرمه، از ابن عباس نقل و روایت نموده است.

□ خدای بسیار توانا را چیزی نتواند با او شریک باشد.

چنان‌که می‌فرماید: «يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّبِعُوْا السَّيِّئَاتِ بِمَا نَزَّلْنَا مِنْ سَمٰوٰتٍ مُّطَهَّرَةٍ ۚ لَّعَلَّكُمْ تَرْجِعُوْنَ» (۳۴/۲۷) بگو (ای پیامبر!): به من بنمایانید چیزهایی را که به عنوان شریک با من ملحق می‌سازید (که چه قدرتی دارند). بلکه اوست خدای بسیار توانای راست‌کردار و درست‌گفتار.

□ درهای بسته و باز رحمت، در دست خدای بسیار تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: «وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ» (۳۵/۲) در ابتدای آیه می‌فرماید: آن دری که خدا از روی رحمت بگشاید کسی نیست که آن را ببندد؛ و آن دری که رحمت است به روی کسی بسته شود، کسی نیست که آن را بگشاید.

اوست خداوند بسیار توانای راست‌کردار و درست‌گفتار.

□ فرستادن قرآن از نزد خدای بسیار تواناست. چنان‌که می‌فرماید: «تَنْزِيْلُ الْكِتٰبِ مِنْ اِلٰهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ» (۳۹/۱) فرستادن قرآن از سوی خداوند بسیار توانای درست‌کردار و راست‌گفتار. و آیه‌ی شریفه ۲، سوره‌ی ۴۵، و آیه‌ی شریفه ۲، سوره‌ی ۴۶.

□ فرشتگان می‌گویند: خدایا! تویی خدای بسیار توانا.

چنان‌که می‌فرماید: «اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ» (۴۰/۸) (فرشتگان گویند) همانا تو ای خداوند! تویی بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار. □ خدای بسیار تواناست که به رسول خود و سایر پیامبران وحی می‌فرستد.

چنان‌که می‌فرماید: «اِنَّهُ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ» (۴۲/۳) در ابتدای آیه می‌فرماید: این چنین به سوی تو (ای پیامبر!) و به سوی پیامبران پیش از تو وحی می‌فرستد. خداوندی که بسیار توانا و درست‌گفتار و راست‌کردار است.

□ بزرگی و بزرگواری اختصاص به خدای بسیار توانا دارد.

چنان‌که می‌فرماید: «وَلَهُ الْكِبْرِيَاۤءُ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ» (۴۵/۳۷) مقام جلال و کبریایی و بزرگواری اختصاص به او دارد، در آسمان‌ها و زمین؛ و او (خداوند) است بسیار توانا و درست‌گفتار و راست‌کردار.

□ آنچه در آسمان‌ها و زمین است، خدای بسیار

توانا را تقدیس و تنزیه می‌نمایند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۵۷/۱، ۵۹/۱، ۶۱/۱، ۶۲/۱﴾ تسبیح و تقدیس و تنزیه می‌نمایند خدا را، آنچه‌که در آسمان‌ها و زمین است. و اوست خدای بسیار توانا و درست‌کردار و راست‌گفتار.

□ باز ابراهیم می‌گوید: خدایا! تویی بسیار توانا. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاعْفِرْ لَنَا رَبَّنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۶۰/۵﴾ (ابراهیم می‌گوید: ای پروردگار ما! بیامرز ما را، که همانا تویی خدای بسیار توانا و درست‌گفتار و راست‌کردار.

□ دیگران هم بعدها به خدای بسیار توانا ایمان می‌آورند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۶۲/۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: مردم دیگری (که مطابق بعضی از روایات، بیشتر آنان ایرانیانند) ملحق به ایمان آوردگان به خدا و رسول خدا خواهند شد. و اوست خدای بسیار توانا و درست‌گفتار و راست‌کردار.

□ خدای بسیار توانا، عالم و دانای به پنهانی و آشکار است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ ۶۴/۱۸﴾ خداوند، دانای به پنهانی و آشکار است. همانا اوست بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ سپاه و قوای آسمان‌ها و زمین، از خدای بسیار تواناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمٰوٰتِ

وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴۸/۷﴾ از برای خداوند و مختص به اوست، سپاه و قوای آسمان‌ها و زمین؛ و خداوند است که بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار می‌باشد.

□ خداوند، بسیار توانا در پیروزی دادن و غنیمت دادن به مؤمنان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا؛ ۴۸/۱۹﴾ در ابستدای آیه می‌فرماید: و به غنیمت‌های فراوان (که از خیبریان) خواهند گرفت، موفق داشت. و خداوند بسیار توانا و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

● سخنی چند درباره‌ی صفت عزیز

سمعی در روح الارواح می‌گوید: «معنی عزیز چند وجه است: بعضی گفته‌اند، معنی این اسم، غالبیست که کس او را غلبه نکند؛ و قاهریست که کس او را قهر نکند.»

و بعضی گفته‌اند، معنی عزیز، قادر است. و بعضی گفته‌اند، عزیز به معنی معزّ است. بعضی گفته‌اند، عزیز بی‌مثل و مانند می‌باشد.

بعضی گفته‌اند، عزیز به معنی منیع و حصین است. عرب چنین می‌گوید: «حَصْنٌ عَزِيزٌ إِذَا تَعَذَّرَ الْوَصُولُ إِلَيْهِ.» پس چیزی که رسیدن به آن متعذر است آن را عزیز می‌گویند. چیزی که رسیدن به آن مستحیل است از آن وجه‌که او را حدّ نیست، اولی‌تر که عزیز گویی. این اشارتیست به معنی این کلمه، موجه از روی لغت؛ اما از روی حقیقت، العزیزُ الَّذی لَا يُدْرَكُهُ طَالِبُوهُ و لَا يُعْجِزُهَا رَبُّوهُ، عزیز آن است که

طالب او را روی ادراک نیست، و هارب او را روی
اعجاز نیست.»

بیهقی از قول حلیمی در کتاب *الاسماء والصفات*
می‌گوید: «معنی عزیز آن است که دستی به او
نرسد، و ممکن نباشد ادخال مکروه و بدی بر
او؛ زیرا عزیز در لسان عرب، از عزّت به
معنی صلابت و سختیست. وقتی که به خداوند
عزیز بگویند، مراد از آن، اعتراف و اقرار
به قدمت اوست، که تغییری در او ایجاد نشده،
آن هم از اثر قدرت و قوّت لایزالی که همیشه
با اوست.»

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «عزیز یعنی منیعی
که مغلوب نشود. عزّ گاهی معنی غلبه است،
در صورتی که از عزّ یعزّ به ضمّ العین باشد؛
و گاهی هم به معنی شدّت و قوّت است، در
صورتی که از عزّ یعزّ به فتح العین باشد؛ و گاهی
نفاست قدر است، در صورتی که از عزّ یعزّ
به کسر العین باشد؛ و در این صورت، عزیز
به موجودی می‌گویند که چیزی معادل
و همانند او نباشد.»

فخر رازی در کتاب *لوامع البینات* می‌گوید: «باید
دانست که خداوند صفت عزّت را از برای ذات
خود اثبات نموده، آنجا که می‌فرماید: ﴿وَلِلّٰهِ
الْعِزَّةُ وَلِلرَّسُولِ﴾ ۶۳/۸ و نیز فرموده: ﴿سُبْحَانَ
رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ ۳۷/۱۸۰ در اشتقاق
این لغت و جوهی ذکر نموده‌اند: اول؛ عزیز
یعنی، کسی که مثل و نظیری از برای او نباشد؛
از عزّ یعزّ به کسر العین در فعل مضارع. بنابراین،

چیزی را که از نظر عقلی نظیری از برای او
نباشد، عزیز بگویند، بهتر است. دوم؛ عزیز به
معنی غالب، یعنی، کسی که هرگز مغلوب
نگردد. در این صورت، از باب عزّ یعزّ به
ضمّ العین در فعل مضارع خواهد بود؛ چنان‌که
آیه‌ی شریفه: ﴿وَعَزَّيْنِي فِي الْخُطَابِ﴾ ۳۸/۲۳ ای
غَلَبْنِي؛ یعنی، چیره شد بر من و غلبه کرد، آن
هم غالبی را که ممتنع است از اینکه مغلوب
واقع شود. بنابراین، قاهری که محال باشد از
اینکه مقهور واقع شود، بهتر است که به عزیز
نامیده شود. سوم؛ به معنی شدید القویست. در
این صورت، از عزّ یعزّ به فتح العین در فعل
مضارع است. بنابراین، ﴿فَعَزَّزْنَا بَئِلًا﴾ ۳۶/۱۴
به معنی تقویت کردیم و محکم ساختیم
می‌باشد. بنابراین، قادر و توانایی که محال باشد
در حقّ او عجز و ناتوانی، به چنین کسی عزیز
گفته شود، بهتر است. چهارم؛ عزیز به معنی
معزّ، یعنی به عزّت رساننده است، که فعلیل به
معنی مُفَعِّل می‌باشد، همانند الیم به معنی
مولم. باید دانست که صفت عزیز به معنی اوّل،
برمی‌گردد به تنزیه و منزّه بودن ذات
باری تعالی از هر چیزی؛ و به معنی دومی
و سوم، به صفت ذات الهب برمی‌گردد، که
همان قدرت است؛ و به معنی چهارمی، به
صفت افعالی خداوندی برمی‌گردد.»

سپس از قول غزالی چنین می‌گوید: «عزیز
کسیست که بسیار کم می‌باشد وجودی همانند
او، نیازمندی و حاجت به سوی او شدید باشد،

و در عین حال، رسیدن به او بسیار سخت. و وجودی که این معانی سه گانه در او نباشد، به او نتوان عزیز گفت؛ زیرا چه بسا از اشیایی که وجود همانندشان کم است، ولی احتیاجی به وجود او نباشد، این وجود را عزیز نگویند. و گاهی وجودی پیدا می شود که مثل و مانندی برای او نیست، و انتفاع از او بسیار زیاد است، ولی سهل الوصول است و می توان به آن رسید؛ به این موجود هم عزیز نگویند؛ همانند شمس و خورشید، که اگر چه مثل و نظیری ندارد و بهره بردن از آن نیز بسیار زیاد است، ولی به وصف عزت موصوف نشود، زیرا صعب الوصول نیست. و وقتی جمیع این معانی سه گانه در او جمع باشد، او عزیز خواهد بود. در هر یک از این معانی که گفته شد، کمال و نقصان وجود دارد، و کمال آن در قلت و کمی وجود است، که به واحد و یک برمی گردد؛ و از واحد و یک کمتر چیزی نداریم، تا به قسمی که محال باشد پیدا شدن مثل آن. و البته چنین موجودی، جز ذات حق تعالی نخواهد بود. چنان که شمس اگر چه در وجود خود یکی و واحد است، ولی واحد بودن در امکان نیست؛ زیرا امکان دارد که وجودی مثل او آفریده شود. و اما از لحاظ منفعت و انتفاع! کمال در انتفاع و منفعت در چیزی، عبارت از آن است که جمیع منافع در او به دست آید، و از غیر او به دست نیاید. البته چنین چیزی، جز برای ذات الهی، برای دیگران نخواهد بود، زیرا او مبدأ از برای وجود و هستی

بخشیدن جمیع ممکنات است، و اوست ذاتی که همه چیز به او احتیاج دارند، چه در ذات، چه در صفات و چه در بقای خود. و اما صعوبت و سختی دسترسی به آن، کمال آن به این است که هیچ کس نسبت به او قادر نبوده، و اعمال قدرت نتواند بکند، و قدرت خود او شامل حال همه بشود. البته این صفت هم از ذات حق است. که عقول احاطه به کُنه صمدیت او نتواند نمود، و احاطه به عظمت و جلال او نتوان داشت، و حتّا هیچ کس هم نتواند ادای واقعی درباره‌ی شکر و سپاس از نعمت‌ها و آلا‌ی او بنماید. پس ثابت گردید که این صفات، منحصر و حاصل از برای ذات احدیت الهیست و لا غیر. بنابراین، واجب شد به اینکه عزیز مطلق، قطعیت از برای ذات حق خواهد داشت و بس. [اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[عزیز] از اسماء حسنی است به معنی توانا و قادر. در مجمع فرموده: «عزیز تواناییست که مغلوب نمی شود؛ و به قولی، کسیست که چیزی بر او ممتنع نیست.» «العزیز القدير الذی لا یغالب و قیل هو القادر الذی لا یمتنع علیه شیء أراد فعله.» «إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ بقره: ۱۲۹»، «إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ؛ بقره: ۲۰۹». عزیز آن گاه که درباره‌ی خدا به کار رفته؛ نوعاً با یکی از اسمای حسنی توأم است، مثل حکیم در دو آیه‌ی فوق، و مثل: «الْعَزِيزُ الْحَمِيدُ؛ ابراهیم: ۱»، «وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ؛ شعراء: ۹»، «هُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ؛

نمل: ۷۸، ﴿الْعَزِيزُ الْغَفُورُ؛ ملک: ۲، ﴿الْعَزِيزُ

الْوَهَّابُ؛ ص: ۹ و نظایر آن.

اینها ظاهراً برای فهماندن این حقیقت است که، خدا در عین عزّت و توانایی، کارهایش از روی حکمت و مصلحت است؛ و در عین حال، مهربان، بخشاینده، وهّاب، دانا، پسندیده و... است. نباید از عزّت خدا بهراسید. گاهی در مقام تهدید آمده: ﴿وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوْا نَسْتِقَامٍ؛ آل عمران: ۴۴. در بعضی از آیات آمده: ﴿اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ حج: ۴۰. ظاهراً مراد از عزیز در این آیات، منیع و دافع است؛ یعنی: خدا قویست؛ کسی او را زبون نتواند کرد؛ و عزیز و منیع است، که کسی به مقام و سلطنت او نرسد. آیه چنین است: ﴿... وَ لَيَنْصُرَنَّ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ. شاید قوی اشاره به اصل قدرت، و عزیز اشاره به عملی کردن آن باشد؛ یعنی هم نیرومند است و هم بر اعمال آن تواناست. و شاید در آیاتی نظیر آیهی فوق نیز این عنایت تصوّر بشود.

[قاموس القرآن، جلد چهارم، ص ۳۴۰]

○ العزیز: الغالب، [قاموس الاسماء العربیه]

○ الْعَزِيزُ: ذِکْرُهُ اَرْبَعَةٌ وَ تَسْعِینَ مَرَّةً عَقِيبَ الْفَجْرِ فِی کُلِّ یَوْمٍ یَّکْشِفُ اَسْرَارَ عِلْمِ الْکِیْمِیَّاءِ وَ السَّیْمِیَّاءِ وَ مَنْ قَرَأَهُ اَرْبَعِینَ یَوْماً کُلِّ یَوْمٍ اَرْبَعِینَ مَرَّةً لَمْ یَحْتَجْ اِلٰی اَحَدٍ. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

شواهد

... و خدای است، بی‌همتای عزیزکننده‌ی

مؤمنان در ستکار.

[آیهی ۴۰ توبه، ترجمه‌ی تفسیر طبری]

... نه که وی است خدای عزیز صوابکار؟

[آیهی ۲۷ سبأ، ترجمه‌ی تفسیر طبری]

و حقّاً خداوند تو، اوست بی‌همتا و مهربان.

[آیهی ۹ سوره‌ی شعراء، ترجمه‌ی تفسیر طبری]

یا عزیز! لَا یَضَامُ: ای عزیزی که ستم نکند!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

یا اَعَزُّ مِنْ کُلِّ عَزِیزٍ: ای عزیزتر از هر عزیزی!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

یا مَنْ هُوَ عَزِیزٌ بِلَا دُلٍّ: ای آن که او عزیز است

[جوشن کبیر، بند ۷۴]

که خوار نشود!

یا مَنْ مَحْدُهُ عِزٌّ لِلْحَامِدِینَ: ای آن که ستایش او

برای ستایشگران، عزّت است!

[جوشن کبیر، بند ۷۵]

یا مَنْ هُوَ فِی عِزِّهِ عَظِیمٌ: ای آن که در عزّتش

[جوشن کبیر، بند ۳۵]

بزرگ است!

یا اَعَزُّ مَذْکُورٍ ذِکْرٌ: ای عزیزترین یادشدگان، که

[جوشن کبیر، بند ۸۶]

یاد شده!

یا مَنْ هُوَ شَرَفِهِ عَزِیزٌ: ای آن که در شرفش،

[جوشن کبیر، بند ۳۵]

عزیز است!

یا مُعِزٌّ: ای عزیزکننده!

[جوشن کبیر، بند ۷۳]

یا مَنْ یُعِزُّ مَنْ یَشَاءُ: ای آن که عزیز کند، هر آن

[جوشن کبیر، بند ۸۳]

که راکه بخواهد!

سُبْحَانَکَ یا عَزِیزُ: منزّهی تو، ای نیرومند!

[دعای مجیر]

... پیر طریقت گفت: آه از روز بتری! فریاد از

درد و اماندگی! الهی! چه سوز است اینکه از

بیم فوت تو در جان ما، در عالم کسی نیست که
ببخشاید به روز زمان ما؟ الهی! دلی دارم پر
درد، و جانی پر ز خیر. عزیز دو گیتی! این
بیچاره را چه تدبیر؟

[کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۱۹۸]

- عزیز دو گیتی! چند نهان شوی و چند پیدا؟
دل حیران گشت و جان شیدا! تاکی این استتار
و تجلی؟ آخر کی بود آن تجلی جاودانی؟

[کشف الاسرار، جلد پنجم، ص ۱۶۵]

- عزیز دو گیتی! چند نهان باشی و چند پیدا؟
دل حیران گشته و جان شیدا!...

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۳۸۸]

- العزیز الحکیم از پس آن بود، و مخلوق را به
این هر دو نام خوانند؛ یعنی که عزت او نه چون
عز مخلوق توست، و حکمت او نه همچون
حکمت ایشان. هر چند که همانمی هست،
همسانی نیست. که هیچ خدا جز او نیست، تا
همسانی میان ایشان باشد.

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۵۲]

- العزیز عزیز در اصل، شدید است؛ و عزت
شدت است و غلبه. پارسی عزت، زور است.
عرب می گوید: عَزَّ عَلَى، أَى شَقَّ عَلَى...

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۵۲]

- عزیز الانتقام: خداوند عالم، که منتقم
حقیقیست.

[ناظم الاطباء]

عزیز مقتدر: خداوند تبارک و تعالی.

[ناظم الاطباء]

- الهی! یکتای بی همتایی، و قیوم توانایی.

[خواجہ عبداللہ انصاری]

بی همتا: بی شریک، بی قرین، بی مثل، فرید،
وحید، یگانه، فرد.

- و خدای تو یا محمد! عزیز است به کینه
کشیدن از دشمنان خویش؛ و رحیم است
و بخشاینده و مهربان بر مؤمنان.

[تفسیر قرآن عظیم]

[به نقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۸۴]

عزیزی که هر کز درش سر بتافت

به هر در که شد، هیچ عزت نیافت

[دیباچہ ی بوستان سعدی]

پاک و بی عیب خدایی که قدیر است و عزیز

ماه و خورشید مسخر کند و لیل و نهار

[سعدی]

گر بخوانی به در خویش و برانی شاید

همچنان شکر کنیمت که عزیز مایی

[سعدی]

ز لطف همین چشم داریم نیز

بر این بی بضاعت ببخش ای عزیز!

[باب دهم بوستان سعدی]

کار دنیا را همی همتای کار آن جهان

پیش تو اینجا چنین یکتای بی همتا کند

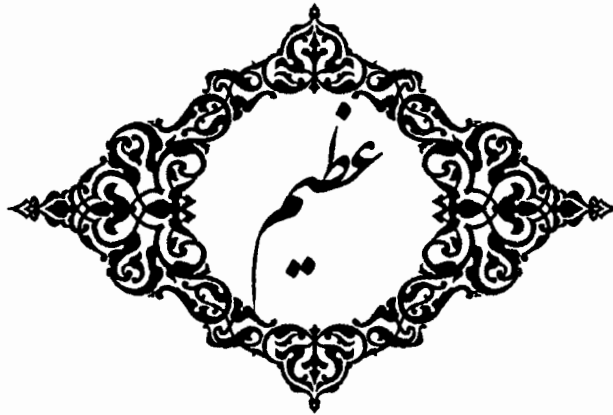
[ناصر خسرو]

ابتدای سخن به نام خداست

آن که بی مثل و شبه و بی همتاست

[طریق التحقيق، سنایی]

- عزیز است و دانای حال شماست
بی همتا: برابر فارسی واحد. [فرهنگنامه قرآنی]
- شناسنده‌ی قیل و قال شماست
[ح. ۴۰، پرواز]
- بی همتا: برابر فارسی عزیز. [فرهنگنامه قرآنی]
- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۳۸۱.
- رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹،
ص ۱۳۷۶۳ و ۱۳۷۴۷.

صفتی از صفات باری تعالی؛ و آن چنان است که
قدر او از حدّ عقل‌ها درگذرد، آن‌سان که
حقیقت و کُنه وی به تصویر نیاید. [منتهی‌الارب]

□

نامی از نام‌های خدای تعالی. [مهدب‌الاسماء]

□

در قرآن شش مرتبه به کار رفته؛ و در کتاب
اسماء و صفات الهی، دکتر محقق به شش مورد
آن اشاره کرده‌اند. بزرگ‌تر؛ بزرگ‌تر از وهم
و ادراک و اندیشه. از اسماء ذات است.

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی
مجرد عَظُم یعْظُم عِظْماً و عِظَامَةً از باب شَرْف
یشرف، به معنی بزرگ بودن یا بزرگ شدن؛ باب

تفعیل آن تعظیم، یعنی بزرگ کردن و بزرگ
شمردن و تمجید کردن و تجلیل نمودن. باب
تفاعل آن تعاضم، یعنی تکبّر کردن و خود را
بزرگ شمردن؛ عِظُم و عِظْم و عَظُم یعنی بزرگی
و بزرگ نمودن؛ عَظُم، یعنی به استخوان کسی
زدن و به سگ استخوان دادن؛ جمع آن أَعْظُم و
عِظَام و عِظَامَةٌ. این کلمه که به معنی استخوان
است، به خاطر قوّت و سخت بودن آن است.

● سخنی چند درباره‌ی این صفت

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر
می‌گوید: «خداوند آنچنان عظیم است، که کُنه
عظمت او به وصف درنیاید؛ یا اینکه عظیم
است و چیزی اعظم از او نیست، زیرا به صفات

و وقتی که عظمت او از این راه‌ها معتبر گردید، خواهیم شناخت که هر چیزی ماسوای او، حقیر است نسبت به او. پس پاک است و منزّه آن خدای مَلِک که تمامی عقول در انوار صمدیت او متحیر و سرگردانند، و آفهام در إشراق عزّت او متواری و باطل.

مشایخ می‌گویند: «عظیم کسیست که عظمت او به تعظیم و بزرگ داشتن اغیار نباشد، و جلالت قدر او از حدّ و مقدار فزون باشد. و نیز می‌گویند، عظیم کسیست که برای عظمت او ابتدا و بدایتی نباشد، و از برای جلالت قدر او، انتها و نهایتی نباشد.»

این اسم و صفت در قرآن مجید، یک بار با کلمه‌ی الله و سه بار با اعتبار صفت از برای ربّ و دو بار با اسم و صفت علی آورده شده است.

□ اهل دوزخ به خاطر عدم ایمان به خدای بسیار بزرگ، معذّبند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ؛ ۶۹/۳۳﴾ در آیات قبل، از برای اهل دوزخ می‌فرماید: آنها را در دوزخ وارد نمایید، و در زنجیر آتش گرفتار سازید. سپس در این آیه می‌فرماید: همانا او (در زندگی خود) به خدای بسیار بزرگ ایمان نیاورده بود.

□ خطاب به شخص خاتم الانبیاء که می‌فرماید: به پروردگار بسیار بزرگ تسبیح و تقدیس بنما. چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ؛ ۷۴/۹۶، ۵۶/۵۲﴾ یعنی: پس تسبیح و تقدیس و تنزیه کن (ای محمدا!) پروردگار

زائده متّصف نشود؛ زیرا او علیم است به ذاتش، نه به علم؛ و او قدیر است به ذاتش، نه به قدرت؛ و او مرید است به ذاتش، ولی نه به اراده. و این چنین است سایر اوصاف او. و نیز می‌گویند، وقتی که ظهور عظمت فاعل به فعل او باشد، چنین می‌گوییم: عظمت فعل مزبور یا حسیّه است یا معنویّه. و اما حسیّه، همچنانی که در آسمان‌ها مشاهده می‌کنی؛ و عظمت معنویّه در قلوب و دل‌هاست، زیرا در هر قلبی جمیع این امور عظیمه مشاهده‌ی معنوی می‌گردد؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَا يُوَدِّهِمْ هَٰؤُلَاءِ﴾.

فخر رازی در لوامع البینات می‌گوید: «دو چیز اگر در معنی از معانی با هم شریک باشد، و یکی زائد بر دیگری داشته باشد به آن زائد، و عظمی می‌گویند، و به آن ناقص، حقیر؛ خواه این زیادت در مقدار باشد یا در حجم، یا در سایر مراتب و معانی. و هر کس چیزی را زیاد داشته باشد از لحاظ علم و ملک و قدرت، می‌گویند او عظیم است. رسول خدا(ص) در نامه‌یی که به هرقل نوشت، چنین مرقوم داشت: من محمد رسول الله الی هرقل عظیم الزّوم.

بنابراین، ذات حق سبحانه و تعالی، اعظم از هر عظیمیست از لحاظ وجودش؛ زیرا او دائم‌الوجود است، هم ازلاً و هم ابداً، و غیر او هیچ کس به این کیفیت نیست. و نیز او اعظم از هر عظیمیست در علم، قدرت، قهر، سلطان و نفوذ حکم خود. و نیز اعظم از هر عظیم است، زیرا عقول به کنه صمدیت او نرسد.»

بسیار بزرگ خود را.

□ اوست خدای بالا و برتر و بسیار بزرگ.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

۲/۲۵۵، ۴۲/۴﴾ و اوست خداوند بالا و برتر

و بسیار بزرگ.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ العظیم: البالغ أقصى مراتب العظمة والجلال

والکمال. [قاموس الاسماء العربیه]

○ سمی العظیم لانه الخالق للخلق العظیم.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۱۷، س ۹]

❖ شواهد

-... یا عظیم! ای بزرگ! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا مَنْ هُوَ فِي جَلَالِهِ عَظِيمٌ! ای آن که او در

بزرگواری اش برتر است! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا مَنْ الْعَظَمَةُ بِهَائِهِ! ای آن که بزرگی

جلوه‌ی اوست! [جوشن کبیر، بند ۷۶]

- یا مَنْ هُوَ فِي حُكْمِهِ عَظِيمٌ! ای آن که او در

خردمندی خود بزرگ است! [جوشن کبیر، بند ۹۶]

- یا عَظِيمًا لَا يُوصَفُ! ای بزرگی که به وصف

نگنجد! [جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا عَظِيمَ الْعَفْرِ! ای بزرگ گذشت!

[جوشن کبیر، بند ۲۲]

- یا عَظِيمَ الْمَنِّ! ای بزرگ احسان!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

- یا مَنْ تَوَاضَعَ كُلُّ شَيْءٍ لِعَظَمَتِهِ! ای آن که هر

چیزی به بزرگی او فروتنی کرد! [جوشن کبیر، بند ۶]

- یا کبیر! ای بزرگ! [جوشن کبیر، بند ۶۹]

- یا کبیر! لَا يَضَعُ! ای بزرگی که کوچک نشود!

[جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا أَعْظَمَ مِنْ كُلِّ عَظِيمٍ! ای بزرگتر از هر بزرگی!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

- تَغَالَيْتَ يَا عَظِيمُ! برتری تو، ای با عظمت!

[دعای مجیر]

- خداوند! عظیم شأنی و همیشه مهربانی. قدیم

احسان و روشن برهانی. هم نهانی هم عیانی. از

دیدها نهانی، و جان‌ها را عیانی. نه چیزی

مانی، تا گویم که چنانی. آنی که خود گفתי؛

و چنانک خود گفתי، آنی:

رفیع القدر فی عزّ المكان

کریم القول فی لطف البیان

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۲۶۳]

- حجاج پرسید که: این عجز چه می‌کند؟ گفتار

و صبورِ وی باز نمودند، گفت: سبحان الله

العظیم.

خداوند، بزرگ و نفیس است، و نیست او را

همتا؛ و حلیم و کریم است. [بیهقی]

- دست در دامن عفوت زنم؛ و باک ندارم که

کریمی و حکیمی و عظیمی و قدیری. [سعدی]

-... اگر نتوانی، سر خویش گیر، و راه مجانبیت

در پیش. گفتا: به عزّت عظیم و صحبت قدیم،

که دم بر نیارم... [دیباچه‌ی گلستان سعدی]

پرتو نور سُرادات جلالش

از عظمت ماورای فکرِ دانا

[سعدی]

اکبر و اعظم خدای عالم و آدم	عظیم: برابر فارسی کبیر.	[فرهنگنامه قرآنی]
صورت خوب آفرید و سیرت زیبا	عظیم: برابر فارسی اعلی.	[فرهنگنامه قرآنی]
[غزلیات سعدی]	عظیم: برابر فارسی علی.	[فرهنگنامه قرآنی]
همی گویم خدایا! کردگارا!	(= جلیل القدر)	
بزرگا! کامگارا! بردبارا!		
[ویس و رامین]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۸۶ و ۳۸۷.	
در کعبه اگر باده خوری، جرم ندارد	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۱۹، ص ۱۳۹۹۵ و ۱۴۰۲۴.	
اندیشه مکن، صاحب این خانه بزرگ است	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۴۰۵۴.	
[رفیمای نائینی، قرن یازدهم]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۳۲، تحت کلمه‌ی المنّ.	
تو حکیمی، تو عظیمی، تو کریمی، تو رحیمی	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث و کتاب التوحید، شیخ صدوق ص ۳۸۵.	
تو نماینده‌ی فضل، تو سزاوار ثنایی	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۳۱۰۶.	
[سنایی]	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۳۹۷۶ و ۱۳۹۸۶.	
تو تسبیح ذات خداوند گوی		
بزرگی هم از نام یزدان بجوی		
[ح.م. پرواز]		

بخشاینده، بسیار باگذشت. در قرآن پنج مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، صیغه مبالغه از ثلاثی مجرد عَفَا یَعْفُو عَفْواً از باب نَصَرَ یَنْصُرُ به معنی بخشیدن و گذشت نمودن، و نیز به معنی ترک کردن و صرف نظر نمودن؛ باب مفاعله‌ی آن معافاة و عِفَاءٌ به معنی، عافیت بخشیدن و سلامتی دادن؛ و باب اِفعال آن اِعفاء یعنی عافیت دادن؛ عَفُو علاوه بر معنی بالا به معنی زدودن و نخبه‌ی هر چیز و برگزیده و نیکوتر و احسان می‌باشد.

مشایخ ما می‌گویند، عَفُو کسیست که تاریکی لغزش‌ها را از نفوس بردارد به رحمت

خود، و وحشت غفلت‌ها را با کرامت خود از دل‌ها بردارد.

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «عَفُو بر وزن فَعُول از عَفُو است، و صیغه‌ی مبالغه می‌باشد. عفو عبارت از گذشتن از گناه است. برخی می‌گویند، عَفُو از عَفَتِ الرِّيحُ الاثر اذا دَرَسَتْه می‌باشد؛ یعنی: باد، آن اثر را از بین برد. بنابراین، از ذنب از بین برنده‌ی آن خواهد بود.

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «این رحمتیست که اندیشه را در وی راه نبود؛ این لطیفیست که گمان در وی نرسد. بنده‌ی من! اگر طاعت کنی، قبول بر من؛ و اگر سؤال کنی، عطا بر من؛ و اگر گناه کنی، عفو بر من. آب، در جوی

از زرارة او از امام باقر(ع) نقل می‌نماید که فرمودند: «منظور از سکاری در این آیه، مستی خواب است.»

و نیز در تفسیر عیاشی از زرارة و او از امام باقر(ع) نیز موضوع مستی خواب را از سکاری نقل و روایت کرده است.

میبدی صاحب تفسیر کشف الاسرار به نقل از ضحاک بن مزاحم می‌گوید: مراد از سکاری در آیه، مستی خمر نیست، بلکه مستی خواب است.

و نیز از عبیده السلمانی روایت می‌کند: «مقصود از مستی در آیه، شخص حاقن است (حاقن کسیست که بول و غائط خود را نگهدارد، و نماز بخواند).» چنان‌که حدیثی از رسول خدا(ص) نقل می‌نمایند که فرمود: «لَا يُصَلِّينَ احَدُكُمْ وَهُوَ يَدَافِعُ الْإِخْثِينَ» یعنی نباید نماز بگذارد، کسی که بول و غائط خود را نگهدارد و نماز بخواند. و درباره‌ی این قسمت از آیه‌ی: «وَلَا جُنْبًا إِلَّا

عابری سبیل» در تفسیر ابن مردویه از اسلع بن شریک روایت شده که می‌گوید: «ناقه‌ی رسول خدا را می‌برد، در شبی که خیلی سرد بود. در بین راه خوابم برد. جنب شدم. ترسیدم که اگر با آب سرد غسل کنم، مریض بشوم یا بمیرم. موضوع خود را به رسول خدا(ص) عرض کردم. این آیه نازل گردید.»

و نیز طبرانی هم این خبر را از اسلع نقل می‌کند و می‌گوید: «بعد از نزول آیه، پیامبر فرمود: ای اسلع! برخیز و تیمم کن.»

من؛ راحت، در کوی من؛ طرب، در طلب من؛ انس، در جمال من؛ سرور، به بقای من؛ شادی، به لقای من. اگر کسی مرا بخواهد دید، تو خواهی دید؛ و اگر کسی بر خواهم کشید، تو را بر خواهم کشید.»

این اسم و صفت الهی، درباره‌ی پنج طایفه که زیر خواهد آمد، آورده شده است.

● اول: مؤمنین

□ دستور العمل‌هاییست که خدا به مؤمنین می‌دهد، و آنها را مشمول عفو می‌فرماید. چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا غَفُورًا» (۴/۴۳) در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! با حالت مستی به نماز نایستید. (برخی مراد از مستی را مستی خواب تأویل نموده‌اند.) سپس در این آیه‌ی شریفه دستور غسل کردن و تیمم نمودن را می‌دهد، تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار بخشنده و آمرزنده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «ابراهیم چنین می‌گوید: این آیه درباره‌ی قومی از صحابه نازل گردید، که دارای خستگی زیادی بودند. عایشه می‌گوید: درباره‌ی عده‌ی نازل شده که آب نمی‌یافتند.»

در کتاب البرهان فی تفسیر القرآن بعد از چهار واسطه از کلینی او از ابواسامة زید الشحام او از امام صادق(ع) روایت می‌کند که فرمودند: «منظور از سکاری در آیه، مستی خواب است.» و نیز از علی بن ابراهیم بعد از پنج واسطه

● دوم: مستضعفین از مردان و زنان

چنان که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا غَدُورًا﴾؛ ۴/۹۹ در آیات قبل آن می‌فرماید: همانا کسانی را که فرشتگان از آنها قبض روح می‌نمایند، در حالی که ظلم به نفس خود نموده‌اند، و به آنها بگویند چه می‌کردید شما در دنیا؟ می‌گویند: ما از زمره‌ی مستضعفین در روی زمین بوده‌ایم. سپس در ابتدای این آیه می‌فرماید: امید است که خداوند از این مستضعفین درگذرد. همانا خداوند بسیار بخشنده و آمرزنده بوده است.

● سوم: آشکارکنندگان خیر و گذشت‌کنندگان

چنان که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا غَدُورًا﴾؛ ۴/۱۴۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر عمل خیر آشکار و پنهانی نمایید، و از بدی (که به شما می‌شود) گذشت کنید، همانا خداوند (درباره‌ی این‌گونه افراد) بسیار بخشنده و آمرزنده است.

● چهارم: اهل انصاف

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌ غَدُورٌ﴾؛ ۲۲/۶۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر کس به اندازه‌ی ظلمی که به او شده (نه زیاده‌تر)، در مقام انتقام برآید، و یا به او ظلم شده باشد، خدا او را یاری کند. همانا خداوند بسیار بخشنده و آمرزنده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «گویند، این آیه درباره‌ی عده‌یی از

مشرکین نازل گردیده، که برای مقاتله با جماعتی از مسلمین در ماه حرام آمده بودند. بعد از آنکه مسلمین به آنها تذکر داده بودند که در آن ماه حرام نباید به جنگ و قتال پردازند، با این وجود، مشرکین قبول نکرده بودند. و سرانجام مسلمین در آن جنگ پیروز شدند.»

در تفسیر البرهان از محمد بن العباس بعد از دو واسطه از عیسی بن داود او از امام کاظم (ع) و ایشان از پدر بزرگوارش امام صادق (ع) نقل می‌نماید که فرمودند: «از پدرم امام باقر (ع) زیاد می‌شنیدم که این آیه را تلاوت می‌فرمود. از وی سؤال کردم، فرمودند: این آیه درباره‌ی امام مرتضی (ع) نازل گردیده است.»

ابن ابی حاتم از مفسرین عامه در تفسیر خود از مقاتل نقل می‌کند که: «این آیه درباره‌ی سربّه‌یست که رسول خدا فرستاده بود، اینان وقتی به مشرکین برمی‌خوردند، که دو شب به پایان رسیدن ماه محرم مانده بود؛ و به مشرکین تذکر دادند که نباید در ماه حرام قتال و کارزار نمایند، ولی مشرکین توجه نکرده بودند.»

● پنجم: در موضوع اظهار

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌ غَدُورٌ﴾؛ ۵۸/۲ کسانی که زنان خود را اظهار کنند (در جاهلیت یکی از وسایل طلاق زن این بود که شوهرش به او می‌گفت: پشت تو مثل پشت مادر من است؛ و با این کیفیت طلاق صورت می‌گرفت. ولی در

اسلام یک چنین عملی طلاق محسوب نگشته است.) در صورتی که زنان آنها مادران آنها نیستند... تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بسیار بخشنده و آمرزنده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

صیغه‌ی مبالغه به معنی کثیر العفو. ﴿وَأَنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ﴾ مجادله: ۲. و آن مجموعاً پنج بار در وصف حق تعالی آمده است.

[قاموس قرآن، جلد پنجم، ص ۱۹]

○ العَفْوُ: يحو سيئات من يستغفره.

[قاموس الاسماء العربيه]

🔍 شواهد

- ... پس ستم کرده باشند بر او، یاری دهد او را، خدایی که خدای درگذارنده است و آمرزگار.

[آیه ۵۹ حج، ترجمه تفسیر طبری]

- آن بدان است که خدای درگذارنده است شب را اندر روز، و اندر آرد روز را اندر شب؛ و خدای شنواست و بینا به کردارشان.

[آیه ۶۰ حج، ترجمه تفسیر طبری] ... که خدای هست

عفوکننده و آمرزگار. [آیه ۴۳ نساء، ترجمه تفسیر طبری]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا عَفُوٌّ بار خدایا! به درستی که من می‌خواهم از تو به حرمت نامت، ای بسیار باگذشت!

- سُبْحَانَكَ يَا عَفُوٌّ منزّهی تو، ای باگذشت!

[دعای مجیر]

- خداوندی را ستایش کنیم و نیایش نماییم، که

عفوش خطاپوش است و لطفش معذرت نبوش؛ و مهرش از قهرش بیش، و فضلش از عدل بیش. [منشآت قائم مقام، شرق، ص ۵۴]

عفو الهی بکند کار خویش

[حافظ]

بیوش دامن عفوی به زلت من مست
که آب روی شریعت بدین قدر نرود

[حافظ]

حافظ اندر حضرتت لاف غلامی می‌زند

بر امید عفو جان‌بخش جهان‌بخشای تو

[حافظ]

منم که بی‌تو نفس می‌زنم زهی خجلت

مگر تو عفو کنی، ورنه نیست عذر گناه

[حافظ]

یارب به وقت گل، گنه بنده عفو کن

وین ماجرا به سرو لب جویبار بخش

[حافظ]

آبرو می‌رود، ای ابر خطاپوش! بیار

که به دیوان عمل، نامه سیاه آمده‌ایم

[حافظ]

پیر دودی کش ماگر که ندارد زر و زور

خوش عطابخش و خطاپوش خدایی دارد

[حافظ]

لقمه بخشی آید از هر کس به کس

خلق بخشی کار یزدان است و بس

[مولوی]

خدا را بر آن بنده بخشایش است

که خلق از وجودش در آسایش است

[سعدی]

هیچ دست آویز آن ساعت که ساعت در رسد

نیست الا آن که بخشایش کند پروردگار

[سعدی]

خداوند بخشنده‌ی دستگیر

کریم خطابش پوزش‌پذیر

[سعدی]

چو بخشایش پاک‌یزدان بود

دم آتش و باد، یکسان بود

[فردوسی]

پوشیده می‌بنوش، که سهل است این حطا

با رحمت خدای خطابش جرم‌پوش

[ملک‌الشمرای بهار]

بعید نیست خطابخشی از کرامت دوست

اگر کریم نبخشد خطا، بعید اینجاست

[هادی رنجی، معاصر]

گناه دوست عاشق دوست دارد

ز بهر آنکه تا زو در گذارد

[ویس و رامین]

درگذارنده: در گذار، غافر، غفار، غفور،

بخشاینده، بخشایشگر. [لغتنامه دهخدا]

در گذارنده: برابر فارسی غفور [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی عفو [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی تَوَّاب [فرهنگنامه قرآنی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۸۸.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۴۰۶۶.

برتر، والا، غالب بر همه هستی‌ها با ذاتش.
از اسمای ذات است.

بعضی معتقدند که این نام مبارک، همان اسم اعظم است، و معمولاً با کلمه عظیم به کار می‌رود؛ و برتر از خیال و گمان است. نامی از نام‌های خدای تعالی. (مهدب الاسماء) از اسمای حسنی است. (اقراب الموارد) در قرآن هشت مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرّد عَلَا یَعْلُو عَلَوًا از باب نَصْر ینْصُرُ و عَلِی یَعْلُو عَلَاءً، از باب عَلِمَ یَعْلَمُ، به معنی بالا رفتن؛ چنان‌که می‌گویند، عَلَا اللَّیْلُ او النَّهَارُ یعنی: آن چیز بالا رفت و روز بالا آمد.

صاحب مقاییس اللّغة می‌گوید: «حرف عله‌ی آن یاء یا واو یا الف می‌باشد، دارای یک اصل واحد است، و آن سُمُو و ارتفاع است؛ و علاء و علُو از آن است. چنان‌که می‌گویند، تعالی النَّهَارُ، یعنی: روز بلند شد.»

سپس از قول خلیل نقل می‌نماید که او گفته: «اصل بنای این لغت علُو است. بنابراین، علاء به معنی رفعت است، و علُو به معنی عظمت و تجرّ، و می‌گوید: «علی یعلُو از برای اشیاء است، ولی اگر عنوان شرف و رفعت باشد از عَلِی یعلی خواهد بود. (و عَلِی که از اسماء الله است به معنی بلند و مرتفع و با شرافت و سخت و شدید است).»

و نیز خلیل می‌گوید: «مَعْلَاةٌ به معنی کسب شرف است، و جمع آن معالیست؛ چنان‌که می‌گوید: فَلَانٌ مِنْ عِلِّيَّةِ النَّاسِ، یعنی: فلانی اهل شرف و شرافت در مردم است.»

● سخنی چند درباره‌ی این اسم و صفت الهی

فخر رازی در *لوامع البیّنات* می‌گوید: «باید دانست که علیّ از عالی است، و آن مشتق از علوّ در مقابل سفلی است. و بعد هم علوّ و سفلی گاهی از اوقات در امور محسوسه است، و گاهی در امور معقول.»

و اما در امور محسوس چنان‌که می‌گوید: «عرش اعلیّ از کرسیست، و آسمان اعلیّ و بالاتر از زمین است. و علویّت و فوقیّت به این معانی، فقط از برای اجسام است؛ و وقتی که خداوند منزّه از جسمیّت است؛ بنابراین، بسیار بالاتر از این معانی خواهد بود.»

و اما در امور معقول همانند قوله تعالی: «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ؛ ۵۸/۱۱» بدیهیست که یک چنین رفعت وجود نخواهد داشت، مگر در کمال درجه. و لذا می‌گویند، فلانی دارای درجه عالیّه در علم و زهد است. و مراد از آن علوّ در جهت نیست، بلکه در شرافت و منقبت است.

روی این شناخت باید گفت، هیچ مرتبه شریفه‌یی را فرض نکن، مگر اینکه بگویی حق تعالی در اعلیّ درجات آن است.

و این، بدان جهت است که موجود یا اثر است یا مؤثر؛ و مؤثر اشرف و بالاتر از اثر است.

و حق تعالی مؤثر در کل است، و کل هم اثر اوست. بنابراین، اعلیّ و بالاتر و برتر از کل خواهد بود.

و باز هم باید گفت، موجود یا واجب است یا ممکن؛ و واجب اعلیّ و اشرف از ممکن است. حق سبحانه و تعالی موجودیست که واجب است لذاته؛ بنابراین، اعلیّ و اشرف از کل خواهد بود.

و باز هم باید گفت، موجود یا کامل است به طور مطلق، و یا اینکه کامل نیست؛ و کامل علی‌الاطلاق از اعلیّ درجه است از چیزی که کامل نباشد. و خداوند سبحان اوست کامل بالاطلاق؛ بنابراین، اعلیّ و اشرف از کل خواهد بود. و همچنین است این کمالات در علم، قدرت و کمال، حیات و دوام، جود و نعمت؛ بنابراین، ثابت گردید که ذات حق، اعلیّ و بالاتر و برتر از تمامی موجودات است در مراتب عقلیه؛ بنابراین، پاک و منزّه خواهد بود از علوّ در مکان و جهات.

اسم و صفت علیّ از برای ذات احدیّت، از اموریست که هیچ کس در شرف و مجد و بزرگواری و عزّت، همتای او نیست؛ در این صورت، از اسمای تنزیهیه است. و یا بدان معنیست که او قادر بر کلّ بوده، و همه چیز در تحت قدرت و قهر اوست؛ در این صورت از اسماء و صفات معنویه است. و اگر بدان معنی باشد که او متصرف در کل است، در این صورت از اسماء و صفات افعالیست.

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «عَلَوَ بَارِی (عَزَّ اسمه) نه از روی جهت است؛ و کبریای او (جَلَّ جلاله) نه از جهت جُت است، که این هر دو صفت و سِمَت مخلوقات است، و رَبَّ الارباب به نزدیک اولوالالباب از آن پاک است. کبریا و عَلَوَ او (جَلَّ جلاله) اشارت به استحقاق اوصاف کمال است، و تنزه و تقدس از نعوت نقص؛ و تکبر و تعالی او از مشابَهت خلِیقت. پس عَلَوَ او (جَلَّ جلاله) صفتیست، نه جهتی. و حق آن که عَلَوَ و کبریای او (جَلَّ جلاله) اعتقاد کرد آن است که همه قدرها در مقابله‌ی قدر او عدم بینند، و همه‌ی جلال‌ها را در عالم جلال او زوال بینند، و همه کمال‌ها را نقصان، و همه دعواها را تاوان، که با کمال او کس را کمال مسلم نیست، و با جمال او کس را جمال مسلم نیست.»

أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهُ بَاطِلٌ

وَكُلُّ نَعِيمٍ لِّامْحَالَةِ زَائِلٌ

بیهقی در اسماء و صفات از قول حلیمی می‌گوید: «علی، یعنی کسی که فوق او، کسی که واجب باشد بر او از علو جلال، وجود نداشته باشد، و او تک و احد در این معالِیست. و نیز کسی با او شریک در این علو و برتری وجود ندارد، زیرا اوست علی بالاطلاق.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «اسم علی از اسمای عظام و بزرگ خداوند است، که عددش مطابق است با اسم اعظم خداوند، یعنی لا اله الا هو. قوَّت وفای خدا در اعلی مراتب است؛ و نیز قوَّت

مطلق او و قدرت علی الاطلاق او در اعلی اقسام و آنجا.»

این اسم و صفت الهی، یک بار با صفت حکیم و دو بار با صفت عظیم و پنج بار با صفت کبیر در قرآن آمده است.

□ خدای بالا و برتر به وسیله‌ی فرشته به هر کس که بخواهد وحی می‌فرستد.

چنان که می‌فرماید: ﴿أَوْ يُرْسِلْ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ﴾ ۴۲/۵۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: و از رسولان هیچ بشری را یارای آن نباشد که با خدا سخن گوید، مگر به وحی (و الهام) خدا. تا آنجا که می‌فرماید: یا رسولی (از فرشتگان) بالا می‌فرستد، تا به امر خدا هر چه او خواهد، وحی کند. اوست خدای بالا و برتر و راست‌گفتار و درست‌کردار.

□ اوست خدای بالا و برتر و بسیار بزرگ. چنان که در آیات و سوره‌های ۲/۲۵۵ و ۴۲/۴ در اسم و صفت عظیم گذشت.

□ خدای بالا و برتر می‌فرماید: در صورت اطاعت زنان، حق تعرض به آنان را ندارید. چنان که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ أَطَعْتُنَّ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا﴾ ۴/۳۴ پس اگر زنان شما از شما اطاعت نمودند، حق هیچ‌گونه تعرض را به آنان ندارید. و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا﴾ که همانا خداوند بالا و برتر و بزرگ است.

□ خداوند است که بالا و برتر از هر چیز است. چنان که می‌فرماید: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ ۲۲/۶۲، ۳۱/۳۰ و همانا خداوند، اوست بالا

و برتر و بزرگ.

□ خداوند بالاتر و برتر می‌فرماید: شفاعت هیچ

کس جز با اجازه‌ی او مقبول نیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ؛

۳۴/۲۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: شفاعت

هیچ کس در نزد او مقبول نیست، جز آنکه خود

حق اجازه دهد... تا آنجا که می‌فرماید: و اوست

خدای بالا و برتر و بزرگ.

□ حکم و دستور و داوری، مخصوص خدای بالا

و برتر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ؛

۴۰/۱۲﴾ یعنی: حکم، دستور، داوری

و فرماندهی، مخصوص خدای بالا و برتر

و بزرگ است و بس.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[علی] بسیار برتر؛ بسیار رفیع‌القدر؛ صیغه‌ی

مبالغه است، و جمعاً یازده بار در قرآن مجید

آمده است؛ هشت بار در وصف خدای تعالی،

مثل: ﴿لَا يُوَدُّهُ حِفْظُهُمْ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ؛

بقره: ۲۵۵﴾. یک مرتبه درباره‌ی قرآن: ﴿إِنَّهُ فِي أُمِّ

الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ؛ زخرف: ۴﴾. و یک

مرتبه در وصف نام نیک یا شریعت پیامبران:

﴿وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ

غَلِيًّا؛ مریم: ۵۰﴾. و یک مرتبه درباره‌ی مکان

ادریس: ﴿إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ۖ وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا

غَلِيًّا؛ مریم: ۵۷﴾. اهل لغت آن را در علو مقام

و علو مکان، هر دو گفته‌اند؛ ولی ظهور همه‌ی

آیات در علو مقام است، غیر از آیه‌ی فوق. راغب

گفته: «معنی هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ آن است که: برتر

است از اینکه وصف و اصفین بلکه علم عارفین

به او احاطه کند.»

در مجمع آمده: «علی در اصل از علو است. خدای

سبحان به وسیله‌ی اقتدار و نفوذ سلطان، برتر

و بالاتر است.» [قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۳۸]

○ العلي: المتعالی و لا یدرکه أحد.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ العلي: و لقضاء الحوائج، تلزم ۱۲ یوما تصلي

کل یوم رکعتین و بعد السلام مباشرة تضع جانب

وجهک الأيمن علی رکبتک الیمنی، و تقول مائة مرة

«یا علی أدرکنی» بتوجه و حضور قلب، و شرط أن

یکون فی نفس الوقت من کل یوم. و إذا وقع خلل فی

الوقت فابدأ من جدید.

وَمَنْ أَكْثَرَ ذِکْرِهِ و علقه علیه کَانَ عند النَّاسِ وجیهاً.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلی]

❖ شواهد

— سُبْحَانَكَ يَا عَلِيُّ: منزهی تو، ای والا!

[دعای مجیر]

— اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا عَلِيُّ: پروردگارا! به

درستی که می‌خواهم از تو به احترام نامت،

ای والا!

— یا مَنْ عَلَا فی دُنُوْهِ: ای آن که بلند جای است در

نزدیکی خود!

[جوشن کبیر، بند ۸۳]

بخیل بوی خدا نشنود بیا حافظ

پیاله گیر و کرم ورز والضمآن علی

[حافظ]

این علی را از نژاد بوعلی اندر جهان

نیست همتای تو فرزندی فوالله العلی

[سوزنی]

نیست ز اسمای الهی بر زبانم جز علی

بی خودم پاس محبت بر نتابم بیش از این

[غالب دهلوی]

گر صمدت گویند و حق کثرت اندر ذات نیست

ما علی گفتیم و آن هم اسمی از اسماستی

[غالب دهلوی]

نیاباید اندیشه جز با علی

ز اسما نیندیشم الا علی

خدایش روا نیست هر چند گفت

علی را توانم خداوند گفت

[غالب دهلوی]

یارب! به محمّد و علی و زهرا

یارب! به حسین و حسن، این آل عبا

کز لطف برآر حاجتم در دو سرا

بسی منت خلق یا علی اعلی!

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

بلبل نطقم چنان قافیه پرداز شد

که زهره در آسمان به نغمه دمساز شد

محیط کون و مکان، دایره ساز شد

سرود روحانیون، هو العلی الکبیر

[آیت الله غروی اصفهانی، کمپانی]

بزرگی فقط ذات او را سزااست

مقام بلندی سزای خداست

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۴۰۲.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۰،
ص ۱۴۴۱ و ۱۴۳۹۲.

دانای رازها؛ بسیار دانا. یکی از صفات خداوند
عالم جلّ شأنه است. [ناظم الاطباء]

□

آن که علمش محیط بر جمیع اشیا می باشد.
[منتهی الارب]

□

از اسمای حسنی است. (لسان العرب)،
(اقترب الموارد). در قرآن ۱۵۳ مرتبه به کار
رفته است.

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی
مجزّده عَلِمَ يَعْلَمُ عَلِمًا از باب علمِ يَعْلَمُ به
معنی دانستن و پی بردن و درک کردن است.
و عَلِمَ يَعْلَمُ از باب نَصَرَ يَنْصُرُ و عَلِمَ يَعْلَمُ

از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ به مصدر عَلِمًا، به
معنی علامت گذاشتن و نشانگذاری کردن
می باشد. باب افعال آن إعلام، یعنی
مطلع کردن؛ باب تفعیل آن تعلیم، یعنی
یاد دادن؛ باب تفعّل آن تعلّم، به معنی یاد
گرفتن و درس خواندن؛ عَلِمَ به فتح عین و لام،
به معنی نقش و نگار و پرچم و راهنما و ستاره
و گلدسته، و جمع آن أَغْلَام و عِلَام، و عَالَم به
معنی جهان و گیتی و دنیا می باشد. اسم جمع
است که خودش به عالمین و عالَمون جمع
بسته می شود. عالم یعنی دانشمند؛ جمع آن،
عالِمون و عُلَماء است. عِلَام، عَلَامه و تَعْلَامه
یعنی: بسیار دانشمند.

● سخنی چند درباره‌ی اسم و صفت علیم

بیهقی از قول حلیمی در کتاب *الاسماء والصفات* می‌گوید: «علیم یعنی مُدرک و درک‌کننده‌یی که مخلوق هم با عقول و حواس خود آن را درک می‌نمایند، ولی او موصوف به عقل و حس در این ادراک نیست. و نیز چیزی را که مخلوق استطاعت ادراک آن را نداشته باشد، او درک می‌کند؛ زیرا از او چیزی پنهان نبوده و نیست، و هیچ چیز هم او را از ادراک عاجز نمی‌گرداند، همچنانی که از برای مخلوق یک چنین عجزی وجود دارد.»

ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «علیم یعنی موجودی که عالم به سرائر و خفیات و پنهانی‌ها باشد، که حتّاً علم خلق هم به آن نرسد. و این کلمه فعلیل است به عنوان صیغه‌ی مبالغه در کمال علم.»

فخر رازی در *لوامع البیّنات* می‌گوید: «علم خدای تعالی مخالف علوم محدّثات (از نیستی و نبود، به هستی و بود گراییدن) است، آن هم از چند وجه:

اول: خداوند با علم واحد به همه و جمیع معلومات احاطه دارد، در صورتی که بندگان به این کیفیت نیستند.

دوم: علم خدا به تغییر و تغیر معلومات، متغیر نمی‌شود، در صورتی که بندگان به این کیفیت نمی‌باشند.

سوم: علم خدا از حواس ناشی نشده و استفاده نمی‌شود، و نیز ناشی از فکر نخواهد بود،

برخلاف بندگان که چنین نیستند.

چهارم: علم خدا ضروری الثبوت و ممتنع الزوال است؛ چنان‌که خود می‌فرماید: ﴿لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ﴾ ۲/۲۵۵ یعنی: خداوند را چُرت و خواب فرا نمی‌گیرد. و نیز می‌فرماید: ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا﴾ ۱۹/۶۴ یعنی: پروردگار تو با فراموشی سر و کار ندارد. در صورتی که علم بندگان زوال‌پذیر است.

پنجم: خداوند را علمی از علم دیگر سرگرم و مشغول نکرده و از آن باز نمی‌دارد، در صورتی که بندگان چنین نیستند.

ششم: معلومات و علم خداوند انتهایی ندارد و غیر مستناهیست، در صورتی که بندگان چنین نیستند.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «همچنانی که هیچ وجودی، از حیطه‌ی وجود خداوند به دور نیست از علم او نیز مثقال ذره‌یی به دور نخواهد بود. لذا حکما می‌گویند که خداوند ظاهر است به ذات و لذاته، زیرا او مجرد است؛ و هر مجردی عالم به ذات خویش است، و ذات او (خدا) علّت است برای جمیع ماسوای خود؛ خواه آن ماسوا جزئیات یا کلیّات باشد. و علم به علّت، مستلزم علم به معلول نیز می‌باشد. علم گاهی عَرَض است، مانند علم نَفْس، غیر خودش را؛ و گاهی جوهر نفسانیست، مانند علم نَفْس، ذات خویش را؛ و گاهی از اوقات جوهر عقلیست، مانند علم عقل بذاته؛ و گاهی نه جوهر است و نه

عرض، بلکه واجب است، مانند علم واجب الوجود بذاته.»

این اسم و صفت الهی، سی و شش بار با صفت حکیم و سی و دو بار با صفت سمیع و هفت بار با صفت واسع و شش بار با صفت عزیز و چهار بار با صفت خبیر و چهار بار با صفت قدیر و سه بار با صفت حلیم و دو بار با صفت خلاق و دو بار با صفت شاکر و یک بار با صفت فتاح و نیز دوازده بار درباره‌ی ذات‌الصدور و پنج بار درباره‌ی امور و اتفاق به خیر و پنج بار درباره‌ی اعمال و چهار بار درباره‌ی ظالمین و دو بار درباره‌ی متقین و دو بار درباره‌ی افعال و یک بار درباره‌ی صنع و یک بار درباره‌ی کید زنان و یک بار درباره‌ی فوق ذی‌علم و یک بار درباره‌ی ذات خودش و یک بار درباره‌ی مفسدین؛ و از نقطه‌نظر کلمه‌ی کل، بیست بار درباره‌ی کلّ شیء و یک بار درباره‌ی کلّ خلق، در قرآن مجید آورده شده است.

● (۱) صفت علیم توأم با صفت حکیم

□ فرشتگان گفتند: بار خدایا! تو هستی که همیشه دانایی.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ ۲/۳۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: فرشتگان گفتند: پاک و منزهی تو ای خدا! ما هیچ علم و دانش نداریم، جز آنکه تو به ما تعلیم و یاد داده باشی. همانا تو ای پروردگار! تویی که همیشه دانا و راست گفتار و درست کرداری.
□ خداوند در تقسیم ارث، بسیار و همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند شما مؤمنان را درباره‌ی فرزندانتان سفارش می‌فرماید که، پسران دو برابر دختران ارث می‌برند؛ و اگر دختران بیش از دو نفر باشند، فرض بر همه آنان دو ثلث مآثر است. تا آنجا که می‌فرماید: (این احکام ارث) فریضه‌ی بیست از جانب خداوند، و خداوند همانا همیشه دانا و راست‌کردار و درست‌گفتار بوده است.

ابوالفتوح رازی در تفسیر خود از واصل بن عطاء نقل می‌کند که: «سعید بن الربیع بن النقیب را در جنگ احد کشتند. او یک زن و دو دختر و یک برادر داشت. برادر همه‌ی اموال او را به ارث برد، و چیزی به زن و دو دختر او نداد زن سعید شکایت نزد رسول خدا(ص) کرد، و این آیه نازل گردید.»

احمد و ترمذی و حاکم این موضوع را از جابر روایت کرده‌اند.

□ خداوند در پذیرش توبه‌ی گناهکاران همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۴/۱۷﴾ در وسط آیه می‌فرماید: اینان (که اعمال بد انجام می‌دهند، اگر توبه کنند) خداوند توبه‌ی آنها را می‌پذیرد. و خداوند همیشه دانا و راست‌گفتار و درست‌کردار بوده است.

□ خداوند در تعیین زنانی که می‌توانید با آنها ازدواج کنید، و آنهایی که نمی‌توانید، بسیار

و همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ ۴/۲۴ در آیه ی قبل، زنانی را که ازدواج با آنها حرام بوده، ذکر فرموده است. سپس در ابتدای این آیه می فرماید: از زمره ی زنانی که نمی توانید با آنها ازدواج نمایید، زنان شوهردار است؛ مگر زنانی را که در جنگ با کافران به حکم خدا مالک شده اید. تا آنجا که می فرماید: همانا خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار بوده است.

در کتاب وسائل جلد سوم، صفحه ی ۷۹ و نیز بصائر الدرجات از سعد بن عبدالله او از قاسم بن الربیع الوراق و نیز محمد بن حسین بن ابی الخطاب و محمد بن سنان از صباح یا مناح المدائنی او از مفضل بن عمر درباره ی این آیه روایت می کند: «به امام صادق (ع) نوشت، و امام طی نامه مفصلی که مرقوم داشت، راجع به متعه چنین نگاشت: هنگامی که مردی بخواهد زنی را بنا به کتاب خدا و سنت رسول او به متعه ی خویش درآورد، می تواند با اجرت معین میان خود تراضی به عمل آورند؛ چنان که خداوند در قرآن می فرماید: ﴿فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاظَيْتُمْ بِهِ بَعْدَ الْفَرِيضَةِ﴾ و اگر خواستند، می توانند مدت آن را تمدید نمایند؛ و در صورت تمدید مدت، از برای آن زن عده لازم نیست. ولی اگر خواست برای دیگری متعه ی شود و به متعه دیگری دربیاید، باید چهل و پنج

روز عده بگیرد. و میان چنین زن و شوهری میراث وجود نخواهد داشت؛ و می توانند تا آخر عمر با این متعه زندگی کنند، و این متعه تا روز قیامت حلال خواهد بود.

□ باز خداوند در پذیرش توبه، بسیار و همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۴/۲۶ در وسط آیه می فرماید: خداوند است که توبه ی شما را می پذیرد؛ و خداوند است همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار.

□ خداوند در تعیین کفاره ی قتل غیر عمد همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ ۴/۹۲ در وسط آیه می فرماید: هر کس مؤمنی را به خطا و غیر عمد به قتل برساند، باید به کفاره ی آن، برده یی را که مؤمن است، آزاد نماید و خون بهای آن را به صاحب خون تسلیم نماید. تا آنجا که می فرماید: خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار بوده است.

□ خداوند به امیدوار کردن اهل ایمان به لطف خود، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ ۴/۱۰۴ و شما مؤمنان به لطف و عنایت خداوند امیدوار هستید، همچنانی که کافران امیدوار نمی باشند. و خداوند همیشه دانا و راست کردار و درست گفتار است.

□ خداوند از اینکه گناهکار به خودش صدمه

می‌زند، همیشه دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا؛

۴/۱۱۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر کس

عمل زشت و گناهی از او سر بزند، به خودش

زیان رسانیده. و خداوند همیشه دانا

و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

□ خداوند درباره‌ی ایمان و کفر مردم همیشه

دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا؛

۴/۱۷۰﴾ در وسط آیه می‌فرماید: ای مردم!

ایمان (به خدا و رسول او) بیاورید، که خیر آن

به خودتان می‌رسد. تا آنجا که می‌فرماید: و اگر

کافر بشوید، (بدانید که) آنچه در آسمان‌ها

و زمین است، مال خداوند است؛ و خداوند

همیشه دانا و راست‌گفتار و درست‌کردار

بوده است.

□ خداوند در ترفیع درجات همیشه دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ؛

۶/۸۳﴾ در وسط آیه می‌فرماید: بلندمرتبه

می‌گردانیم درجات هر کس را که بخواهیم.

همانا پروردگار تو راست‌گفتار و درست‌کردار

و همیشه دانا است.

□ خداوند در جای دادن شیاطین و بدکاران در

دوزخ همیشه دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ؛

۶/۱۲۸﴾ در وسط آیه می‌فرماید: خداوند گفت:

جایگاه شما شیاطین و بدکاران در دوزخ است؛

که در آن همیشه خواهید بود، مگر آن که راکه

خدا بخواند (بیرون آورد). و همانا پروردگار

توست که راست‌گفتار و درست‌کردار و همیشه

دانا است.

□ خداوند به پاداش بد دادن به مشرکان در

اعتقادات سوء آنان همیشه دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ

عَلِيمٌ؛ ۶/۱۳۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید:

مشرکان گفتند: آنچه در شکم این چهارپایان

است، مخصوص به مردان است، و بر زنان ما

حرام خواهد بود. تا آنجا که می‌فرماید: به زودی

به کیفر خود درباره‌ی این اوصاف که از خود

گفته‌اند، خواهند رسید. خداوند همانا او راست

کردار و درست‌گفتار و همیشه دانا است.

□ خداوند به تمکین دادن به رسول خود در

قبال جنایت‌ها نسبت به او همیشه دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۸/۷۱﴾

در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر قصد خیانت

نسبت به تو را (ای پیامبر!) داشته باشند، (بدان

که) با خدا هم خیانت داشته‌اند. ولی خداوند تو

را (نسبت به آنها) تسلط و تمکین می‌بخشد؛

(و او به این کار) همیشه دانا و درست‌گفتار

و راست‌کردار است.

□ خداوند در پذیرفتن توبه همیشه دانا است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ

وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ؛ ۹/۱۵﴾ و خداوند توبه‌ی هر

کس را که بخواهد، می‌پذیرد. و خداوند است که

همیشه دانا و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

□ خداوند از بی‌نیاز کردن مؤمنان نسبت به

مشرکان، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۹/۲۸
در وسط آیه می فرماید: اگر شما از فقر (از
نقطه نظر دور کردن خداوند، مشرکان را از شما)
می ترسید، بدانید که خداوند نزد خود شما را از
وجود آنها بی نیاز خواهد نمود، اگر بخواهد؛ و
خداوند همیشه دانا و راست کردار و درست
گفتار است.

□ خداوند در تقسیم زکات واجب برای هشت
طایفه، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿فَرِيضَةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ
حَكِيمٌ﴾ ۹/۶۰ در ابتدای آیه می فرماید: همانا
صدقات (زکات واجب) از برای فقیران
و مسکینان... تا آنجا که می فرماید: این فریضه و
واجب است از جانب خداوند؛ و خداوند (در این
تقسیم به طوایف مخصوص در ادای زکات)
همیشه داناست.

□ خداوند در کفر و نفاق اعراب بادیه نشین
همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا﴾
تا آنجا که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۹/۹۷
اعراب (بادیه نشینان) سخت ترین کفر و نفاق را
دارا می باشند. تا آنجا که می فرماید: و خداوند
(به این کفر و نفاق) همیشه دانا و راست گفتار
و درست کردار است.

□ خداوند در غفران و عذاب کردن گناهکاران،
همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّمَا يُعَذِّبُهُمْ وَإِنَّمَا تُوبُ عَلَيْهِمْ

وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۹/۱۰۶ در ابتدای آیه
می فرماید: برخی از گناهکاران کارشان بر
مشیت خداوند وابسته است، که یا عذاب کند
آنها را، و یا پشیمانی و توبه‌ی آنها را بپذیرد؛
و خداوند (در این مشیت) همیشه دانا و راست
گفتار و درست کردار است.

□ خداوند به ریب افکندن و به حیرت انداختن
کافران و منافقان، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۹/۱۱۰
در ابتدای آیه می فرماید: بنیانی که آنها بر
کفر و نفاق بنا کرده‌اند، دل‌های ایشان را
همیشه به حیرت و ریب می افکند. تا آنجا که
می فرماید: خداوند (به اسرار خلق و به دقایق
امور آنان) همیشه دانا و راست گفتار و درست
کردار است.

□ خداوند در تمام گردانیدن و برانگیختن
یوسف در نعمت‌ها و تأویل خواب همیشه
داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾
۱۲/۶ یعقوب به پسرش یوسف می گوید: و این
تعبیر خواب توست که، خدا تو را برگزیند
و علم تأویل خواب بیاموزد. تا آنجا که
می فرماید: همانا پروردگار تو همیشه دانا
و راست کردار و درست گفتار است.

□ خداوند در صبر کردن یعقوب در امور وارده‌ی
به او، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾
۱۲/۸۳ در ابتدای آیه به فرزندانش می گوید:

بلکه چیزی از اوهام عالم نفس بر شما جلوه نموده؛ پس من باز راه صبر نیکو پیش می‌گیرم. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند اوست همیشه دانا و راست کردار و درست گفتار.

□ یوسف در دیدار پدر و برادرانش گفت: خدای من همیشه داناست.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِّمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ ۱۲/۱۰۰ همانا پروردگار من دارای لطف و کرم است، برای کسی که اراده‌اش تعلق بگیرد. همانا خداوند، اوست همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار.

□ خداوند در محشور کردن مردم همیشه داناست.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾ ۱۵/۲۵ همانا پروردگار تو، اوست که محشور و جمع می‌کند همه خلایق را (در روز قیامت)؛ و همانا اوست راست گفتار و درست کردار و همیشه دانا.

□ خداوند در استوار گردانیدن آیات و نشانه‌های قدرت خود همیشه داناست.

چنان که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۲۲/۵۲ سپس خداوند استوار می‌گرداند همه نشانه‌های قدرت خود را؛ و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خداوند در تبیین و بیان کردن نشانه‌های قدرت همیشه داناست.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَوَيْبِئِنَّ اللَّهَ لَكُمُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ

عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۲۴/۱۸ خداوند بیان و آشکار می‌سازد نشانه‌های قدرت را؛ و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

نظیر این آیه در اواخر آیه‌ی ۵۸ و ۵۹ سوره‌ی ۲۴ آورده شده است.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: قرآن از جانب خدای همیشه دانا بر تو (ای پیامبر!) القا می‌گردد.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّكَ لَتَلَقِّي الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾ ۲۷/۶ و همانا تو (ای پیامبر!) این قرآن از جانب خداوند راست کردار و درست گفتار و همیشه دانا بر تو القا می‌گردد.

□ خداوند همیشه دانا، معبود در آسمان و زمین است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ﴾ ۴۳/۸۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست خداوندی که در آسمان، معبود، و در زمین هم معبود و پرستیده شده است؛ و اوست راست گفتار و درست کردار و همیشه دانا.

□ لطف کردن ایمان و کراهت داشتن کفر، از جانب خدای همیشه داناست.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ۴۹/۸ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: تحبیب ایمان و کراهت داشتن کفر در دل‌های اهل ایمان، از جانب خداوند است. سپس در این آیه می‌فرماید: این مقام به لطف و فضل و نعمت الهیست؛ و خداوند (خود در این باره) همیشه دانا و راست گفتار

و درست کردار است.

□ فرشتگان به ساره، زن ابراهیم، گفتند: خدای همیشه دانا، به تو فرزندی (در سنّ پیری) می‌بخشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ؛ ۵۱/۳۰﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: فرشتگان (به ساره) گفتند: این چنین پروردگار تو درباره‌ی تو خواسته است، که در سنّ پیری دارای اولاد شوی. همانا خداوند اوست راست گفتار و درست کردار و همیشه دانا.

□ خدای همیشه دانا، به رسول خود دستور می‌دهد که، ضمن داشتن تقوا، از کفّار و منافقین پرهیز کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۳۳/۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پیامبر! پرهیزگار و خداترس باش، و از کافران و منافقان پیروی مکن. همانا خداوند (در این دستور) همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار بوده است.

صاحب تفسیر مجمع البیان می‌گوید: «این آیه درباره‌ی ابوسفیان بن حرب و عکرمه بن ابی جهل و ابوالاعور السلمی نازل شده است؛ بدین توضیح که، اینان بعد از جنگ احد به مدینه آمده و به عبدالله بن ابی وارد گردیدند. و قبلاً هم امان خواسته بودند، و می‌خواستند با رسول خدا سخن بگویند. لذا با همراهی عبدالله بن ابی، عبدالله بن ابی شرح و طعنه بن ابیرق نزد پیامبر آمده و گفتند: یا محمد!

از ذکر نام خدایان ما (لات و عزی و منات) صرف‌نظر کن، و بگو که آنها شفاعت‌کننده هستند از برای کسی که آنها را بپرستند. ما نیز تو را وامی‌گذاریم، و با خدای تو کاری نخواهیم داشت. این موضوع بر پیامبر گران آمد. عمر بن الخطاب گفت: یا رسول الله! اجازه بده آنها را به قتل برسانم. پیامبر فرمود: من به آنها امان داده‌ام. سپس دستور فرمود از مدینه خارج گردند. پس این آیه نازل گردید.»

و نیز می‌گویند، درباره‌ی طایفه‌یی از ثقیف نازل شده که، چنین موضوعاتی را از پیامبر خواسته بودند.

□ خداوند همیشه دانا، برای ازدیاد ایمان، سکینه و وقار در دل اهل ایمان فرود می‌آورد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۴۸/۴﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: او (خدا) است که سکینه و وقار را در دل اهل ایمان فرود می‌آورد، تا بر ایمان آنان زیاد شود. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند همیشه دانا و راست گفتار و درست کردار است.

□ خداوند در دستور دادن اجرای احکام همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ۶۰/۱۰﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه اهل ایمان! زنانی که به عنوان اسلام و ایمان (از دیار خود) هجرت نموده، و به سوی شما آمده‌اند، خداوند به

ایمانشان داناتر است. (سپس دستورالمعل‌هایی در این باره می‌فرماید و می‌گوید:) این حکم خداوند است که آن را برای اجرا نمودن به شما اهل ایمان دستور می‌دهد؛ و خداوند (در این باره) همیشه دانا و راست‌گفتار و درست‌کردار است.

□ خداوند در دستور دادن گشادن سوگند به کفاره دادن همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ مُؤَلِّمُكُم وَهُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ؛ ۶۶/۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خدا حکم کرد برای شما، که سوگندهای خود را به (کفار) بگشایید. اوست مولای شما بندگان؛ و اوست که همیشه دانا و راست‌کردار و درست‌گفتار است.

□ خواست هر کس به خواست خدای همیشه دانا انجام‌پذیر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا؛ ۷۶/۳۰﴾ و آنها (اولیای خدا) چیزی جز آنچه که خدا بخواهد، نمی‌خواهند. همانا خداوند است که همیشه دانا و درست‌گفتار و راست‌کردار (در این امور) بوده است.

● (۲) صفت علیم توأم با صفت سمیع

□ ابراهیم می‌گوید: خدایا! تویی همیشه دانا. چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَبُّنَا تَقْبَلُ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۲/۱۲۷﴾ ای پروردگار ما! بپذیر از ما، که همانا تو، تو هستی که همیشه شنونده

و همیشه دانایی.

□ خدای همیشه دانا کافیت آنها را، که از آسیب محفوظ بدارد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۲/۱۳۷﴾ پس خداوند است که آنها را از شرّ و آسیب کفایت می‌کند؛ و اوست بسیار شنوا و همیشه دانا.

□ خداوند در گناه کسی که وصیت کسی را تغییر دهد، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ؛ ۲/۱۸۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: کسی که تغییر و تبدیل بدهد (بعد از شنیدن وصیت) حقایق آن را، همانا گناهِش به گردن کسانیست که آن را تغیر و تبدیل بدهند. و خداوند (در این باره) همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند در تظاهر اشخاص به سوگند یاد کردن، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ؛ ۲/۲۲۴﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: زنها را! نام خدا را هدف سوگندهای خود نکنید. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند در تصمیم طلاق از راه ایلای نسبت به زنان، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ؛ ۲/۲۲۷﴾ در آیهی قبل، راجع به ایلای نسبت به زنان است. (ایلا، عبارت از ترک نزدیکی و مجامعت با زنان است، تا چهار ماه). در این آیه می‌فرماید: اگر کسی از این راه قصد

را فریفته و به دین مسیح وارد کردند، و با خود به شام برده بودند. ابوالحصین نزد رسول خدا آمد، و استمداد نمود که ایشان را به مدینه برگردانند. در آن حال این آیه نازل گردید، و پیامبر آن دو را به حال خود گذاشت و به پدرشان فرمود: دو فرزند را از خود دور کن! و این دو نفر نخستین کسانی بودند که کافر گردیدند، و نیز آیه‌ی ۶۵ سوره‌ی نساء ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يَحْكُمُونَكَ﴾ درباره‌ی این موضوع نازل گردید.

□ زن عمران می‌گوید: خدا!ا! تویی که همیشه دانایی.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَقَبِّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ السَّعِیْمُ﴾ ۳/۳۵ در وسط آیه می‌فرماید: زن عمران (در موقع زایمان) گفت: ای پروردگار من! از من بپذیر، که همانا تو هستی که همیشه شنوا و همیشه دانایی.

□ خداوند در صف‌آرایی پیامبر خود، مؤمنان را برای جهاد، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِیْمٌ﴾ ۳/۱۲۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: به یاد آور، ای پیامبر! صبحگاهی را که از خانه‌ی خود به جهت صف‌آرایی مؤمنان برای جهاد بیرون شدی. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند، همیشه دانا به حال مظلوم فریادزن می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ سَمِیعاً عَلِیْماً﴾

طلاق دادن زنان خود را نماید، خداوند بسیار شنونده و همیشه داناست.

□ خداوند درباره‌ی جهاد، بسیار و همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِیْمٌ﴾ ۲/۲۴۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: جهاد کنید (با کافران) در راه خدا، و بدانید که همانا خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند همیشه داناست در چنگ زدن اشخاص به رشته‌ی محکم و استوار او.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِیْمٌ﴾ ۲/۲۵۶ در وسط آیه می‌فرماید: ایمان به خدا، چنگ زدن به رشته و عروة الوثقی الهیست، که هرگز گسستنی در آن نیست. خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

ابوالفتوح رازی در تفسیر خود و طبرسی در مجمع البیان از مجاهد نقل می‌نمایند که: «این آیه درباره‌ی مردی از انصار نازل شد، که غلام سیاهی داشت به نام صبیح، و می‌خواست او را به اسلام آوردن مجبور نماید.»

طبری از طریق سعید یا عکرمه او از ابن عباس و نیز میبدی صاحب کشف الاسرار و ابوالفتوح رازی صاحب روح الجنان، از سدی و همچنین طبرسی در مجمع البیان چنین روایت می‌کنند که: «مردی از انصار به نام ابوالحصین که طبری او را از طایفه‌ی بنی سالم بن عوف معرفی کرده، در مدینه دو پسر داشت. مسیحیان شام که برای تجارت به مدینه آمده بودند، آن دو پسر

۴/۱۴۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: خدا دوست نمی‌دارد کسی را که با صدای بلند به عیب مردم بپردازد، مگر کسی که مظلوم واقع شده و ستمی به او رسیده باشد. خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند درباره‌ی کسانی که غیر او را می‌پرستند، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۵/۷۶﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) آیا سوای خداوند، چیزهایی را می‌پرستید که مالک بر نفع و ضرر شما نیستند؟ خداوند است که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند، همیشه دانا در آنچه که در شب و روز آرامش یافته‌اند، می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۶/۱۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: هر چه در شب و روز آرامش یافته، همه در ملک خداوند است؛ و اوست که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند، همیشه دانا در عدالت و راستی کلام خود است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَا مَبْدَلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۶/۱۱۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: کلام خدای تو از روی راستی و عدالت به حد کمال رسیده است، و هیچ کس نتواند آن را تغییر دهد؛ و اوست که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: به خداوند همیشه دانا پناه ببر.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ۷/۲۰۰﴾ ای پیامبر! به خداوند پناه ببر، که اوست همیشه شنوا و همیشه دانا.

□ خداوند همیشه دانا مؤمنین را به پیشامد خوب می‌آزماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ۸/۱۷﴾ در وسط آیه می‌فرماید: تا اینکه خداوند مؤمنان را به پیشامد خوش بیازماید. که همانا خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند در اجرای قضا و حکم ازلی خود همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ ۸/۴۲﴾ در وسط آیه می‌فرماید: ولی برای اینکه خداوند حکم ازلی و قضای حتمی را که خود مقرر داشته، اجرا سازد... تا آنجا که می‌فرماید: و همانا خداوند هر آینه همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند در عدم تغییر نعمت، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ۸/۵۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: در حکم ازلی، خدا نعمتی را که به قومی عطا فرماید، تغییر نمی‌دهد، تا وقتی که خود آن قوم حال خود را تغییر بدهند. و همانا خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خدا به رسولش می‌فرماید: به خدای همیشه

دانا توکل بنما.

چنان که می فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۸/۶۱ یعنی: توکل بر خدا کن (ای پیامبر!) که همانا اوست که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند به عقاید زشت منافقان همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۹/۹۸ در وسط آیه می فرماید: عواقب سوء و حوادث بد از بسرای آنها (منافقان) است. و خداوند همیشه شنوا و همیشه دانا به (حرکات و سخنان زشت) آنهاست.

□ خدای همیشه دانا، به رسول خود دستور می دهد که بر مؤمنین درود بفرست.

چنان که می فرماید: ﴿وَوَصَّلْ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۹/۱۰۳ و درود بفرست (ای پیامبر!) برای مؤمنین، که درود تو موجب آرامش و تسلی خاطر آنهاست. خدا همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خدا به رسولش می فرماید: گفتار منکران، تو را محزون نکند، که خداوند همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۱۰/۶۵ در ابتدای آیه می فرماید: ای پیامبر! گفتار منکران، تو را به غم و اندوه نیندازد. (بدان که) هر عزّت و اقتدار، مخصوص ذات حقّ است، و اوست که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند در برطرف ساختن کید زنان نسبت

به یوسف همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۱۲/۳۴ در ابتدای آیه می فرماید: خداوند دعای او (یوسف) را مستجاب فرمود، و مکر و دسیسه ی زنان را از او برطرف نمود. همانا خداوند اوست همیشه شنوا و همیشه دانا.

□ رسول خدا فرمود: خدای همیشه دانا تمامی اقوال را می داند.

□ خدای همیشه دانا هر کس را که بخواهد، پاکیزه می گرداند.

چنان که می فرماید: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنِ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲۴/۲۱ ولی خداوند است که پاک و پاکیزه گرداند هر کس را که بخواهد؛ و خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خدای همیشه دانا می فرماید: زنان یائسه اگر عفت به خرج دهند، برای خودشان خوب است.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَنْ يَسْتَغْفِرَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲۴/۶۰ و اگر زنان بازنشسته و یائسه عفت به خرج بدهند، و آن را محفوظ بدارند، به نفع خودشان است. خداوند همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ خداوند است که همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲۶/۲۲۰ همانا او خداوند است که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ اجل و مدت سر رسیده ی خدای همیشه دانا،

به موقع خود می‌آید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ أَجَلَ لَآئِكَ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۲۹/۵﴾ همانا هنگام اجل و وعده‌ی معین الهی فرا خواهد رسید، و اوست که همیشه شنوا و همیشه داناست.

در البرهان فی تفسیر القرآن از محمد بن العباس بعد از سه واسطه از محمد بن مروان او از کلبی و او از ابوصالح و از ابن عباس روایت می‌کند که: «این آیه با آیه‌ی قبل آن، درباره‌ی عتبه، شیبه و ولید بن عتبه نازل شده، که در جنگ در مقابل علی(ع) و حمزه و عبیده قرار گرفته بودند.»

□ خدای همیشه داناست که روزی همه جنبندگان و شما را می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۲۹/۶۰﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: چه بسا بسیاری از حیوانات و دام و دد، خودشان بار روزی خود را نکشند؛ و خدا به آنها و هم به شما روزی دهنده است. اوست همیشه شنوا و همیشه دانا.

آیه‌ی شریفه ۲۰۰ در سوره‌ی ۷ که گذشت، در آیه‌ی شریفه ۳۶، سوره‌ی ۴۱ تکرار شده است، با این تفاوت که اواخر آن در این آیه ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ می‌باشد.

□ خدا به رسولش می‌فرماید: رحمت از برای تو از جانب خدای همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ۴۴/۶﴾ این لطف و رحمت پروردگار توست (از برای تو و سایر پیامبران)؛ و همانا

اوست که همیشه شنوا و همیشه داناست.

□ دستور خدای همیشه داناست که می‌فرماید: مؤمنان از رسول خدا تقدّم نجویند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَیْعٌ عَلِيمٌ ۴۹/۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای اهل ایمان! در هیچ کار بر خدا و رسول او پیشی نجسته و تقدّم نجوید، و از خدا بترسید، که همانا اوست همیشه شنوا و همیشه دانا.

● (۳) صفت علیم توأم با صفت واسع

□ به هر طرف روی نمایید، به سوی خدای همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإَيْنَا تُولُوا فَمَوْجُهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۲۱/۱۵﴾ پس به هر طرف که روی بنمایید، همان طرف روبه سوی خداوند است. و همانا خداوند، فراخ‌توان، گشاینده و همیشه داناست.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول ابن عباس می‌گوید: «این آیه بر ردّ یهودیان است، هنگامی که منکر تحویل قبله به طرف خانه‌ی کعبه شده بودند، و خداوند فرمود: قبله مربوط به جهت خاصی سواي جهت دیگر نیست.» چنان که مشبهه معتقدند، و جثائی این قول را اختیار کرده؛ و اقوی نیز همین است. ابن زید و قتاده می‌گویند: مسلمین در موقع نماز به هر طرف که مایل می‌شدند، می‌ایستادند. سپس توسط آیه‌ی: ﴿قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ منسوخ گردید؛ و رسول خدا(ص) در مرحله‌ی اوّل به طرف بیت المقدس نماز می‌خواند.»

عطا می‌فرماید؛ و خداوند فراخ‌توان و همیشه دانا است.

□ خداوند همیشه دانا، وعده‌ی آمرزش و لطف می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ ۲/۲۶۸﴾ در وسط آیه می‌فرماید: خداوند به شما اهل ایمان وعده‌ی آمرزش و مرحمت می‌دهد؛ و خداوند است که فراخ‌توان و همیشه دانا است. □ خداوند همیشه دانا فضل و لطف خود را به هر کس که بخواهد، شامل حال او می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ ۳/۷۳﴾ در وسط آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) که فضل و رحمت و لطف، در دست خداوند است؛ به هر کس که بخواهد، عطا می‌کند. و خداوند، دارای رحمت (بی‌نهایت) و بسیار دانا است.

نظیر اواخر آیه‌ی قبل، با اندک تفاوت در آیه‌ی ۵۴ سوره‌ی ۵ آورده شده است.

□ خداوند همیشه دانا کسانی را که از دواج کنند، بی‌نیاز می‌گرداند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ ۲۴/۳۲﴾ در وسط آیه می‌فرماید: شما (از دواج‌کنندگان) اگر فقیر هم باشید، خداوند شما را از لطف خود بی‌نیاز خواهد فرمود.

● (۴) صفت علیم توأم با صفت عزیز

□ اسم و صفت علیم که با عزیز در شش مورد آمده، در اسم و صفت عزیز آورده شده است.

دیگران می‌گویند، عبدالله بن عمر هنگام سفر، به هر طرف که راحله در حرکت بود، نماز می‌خواند، و معتقد بود که رسول‌خدا چنین عمل می‌نموده است، و آیه را به قول و فعل خود تأویل می‌نمود. (چنان‌که مسلم، ترمذی و نسائی، صاحبان سه کتاب از صحاح ستّه اهل سنت و جماعت نیز، این حدیث را از عبدالله بن عمر روایت نموده‌اند).

بعضی می‌گویند، درباره‌ی قومی نازل گردید که در تاریکی شب به نماز ایستاده بودند، و جهت قبله بر آنان معلوم نبود. وقتی که صبح شد فهمیدند که نمازشان به طرف قبله نبوده است؛ و خداوند این آیه را نازل فرمود. چنان‌که نخعی و عبدالله بن عامر آن را از پدرش روایت نموده‌اند.

□ خداوند همیشه دانا، به هر کس که بخواهد، فرمانروایی خود را به او می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ ۲/۲۴۷﴾ در وسط آیه می‌فرماید: و خداوند مُلک و فرمانروایی خود را به هر کس که بخواهد، عطا می‌کند؛ و خداوند، فراخ‌توان و همیشه دانا است.

□ خداوند همیشه دانا، چند برابر به هر کس که بخواهد، عطا می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ ۲/۲۶۱﴾ در وسط آیه می‌فرماید: و خداوند چند برابر به هر کس که بخواهد،

● (۵) صفت علیم توأم با صفت خبیر

□ خداوند همیشه دانا توفیق اصلاح را می دهد. چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا﴾؛ ۴/۳۵ در وسط آیه می فرماید: اگر دو نفری که با هم به اختلاف پرداخته اند، اراده ی اصلاح بنمایند، خداوند توفیق آن را به آنها خواهد داد. و خداوند همیشه دانا و آگاه بوده است.

□ کسی چه می داند که در کدام گوشه ی زمین خواهد مُرد! خداوند است که همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا تَذَرِي نَفْسٌ يَأْيَ أَرْضٍ نَقُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾؛ ۳۱/۳۴ در وسط آیه می فرماید: هیچ کس نمی داند که فردا چه خواهد کرد، و هیچ کس نمی داند که در کدام گوشه ی زمین از دنیا خواهد رفت! همانا خداوند است که همیشه دانا و همیشه آگاه است.

□ هر کس که تقوای او بیشتر باشد، محترمتر است و خداوند همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾؛ ۴۹/۱۳ همانا محترم ترین شما در نزد خداوند، پرهیزگارترین شماست. همانا خداوند، همیشه دانا و همیشه آگاه است.

□ وقتی به رسول خدا گفته شد: چه کسی تو را از این راز آگاه ساخت؟ فرمود: خدای همیشه دانا.

چنان که می فرماید: ﴿قَالَ نَبَأَنِي الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ﴾؛

۶۶/۳ در وسط آیه می فرماید: یکی از زوجات رسول خدا که راز او را فاش کرده بود، وقتی از رسول خدا پرسید، چه کسی تو را از افشای این راز آگاه ساخت؟ پیامبر فرمود: خداوند همیشه دانا و همیشه آگاه مرا از افشای این راز (به توسط تو) آگاه فرمود.

● (۶) صفت علیم توأم با صفت قدیر

□ خدای همیشه داناست که عمر بعضی اشخاص را به منتها درجه ی پیری می رساند.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾؛ ۱۶/۷۰ در وسط آیه می فرماید: و خداوند بعضی از شما را به سن انحطاط پیری می رساند، که هر چه دانسته باشید، فراموش می کنید. همانا خداوند است که همیشه دانا و همیشه تواناست.

□ خداوند همیشه دانا است که در مراحل آخر عمر، انسان را به ضعف و پیری می کشاند.

چنان که می فرماید: ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ﴾؛ ۳۰/۵۴ در وسط آیه می فرماید: سپس خداوند، شما را (پس از دوران جوانی و میانسالی) به ضعف پیری می کشاند؛ و می آفریند او (خدا)، آنچه را که بخواهد. و اوست همیشه دانا و همیشه توانا.

□ خداوند همیشه دانا را هیچ موجودی قادر نیست که از قدرت او بکاهد.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا﴾؛ ۳۵/۴۴ در وسط آیه می فرماید: هیچ موجودی در آسمان و زمین از قدرت خدا

دل‌های شما اهل ایمان از زن و مرد است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا؛ ۳۳/۵۱﴾ و خداوند می‌داند آنچه را که در دل‌های شما اهل ایمان از زن و مرد است. و خداوند همیشه دانا و بردبار است. صاحب تفسیر مجمع البیان می‌گوید: «برخی معتقدند که چون آیه‌ی تأخیر آمد، زنان رسول خدا(ص) ترسیدند که مبدا پیامبر آنها را طلاق دهد. لذا نزد وی آمدند و گفتند: درباره‌ی ما چه تصمیمی داری؟ و هر کاری را که مایل هستی، درباره‌ی ما انجام بده، که ما تابع اراده‌ی تو خواهیم بود. سپس این آیه نازل گردید، و از آن به بعد، پیامبر درباره‌ی زوجات خویش برای این زنان: سودخ، صقیه، جویریّه، میمونه و ام حبیبه تأخیر در نوبت روا می‌داشت؛ و برای این زنان: عایشه، حفصه، ام‌سلمه و زینب نوبت را به طور تساوی مراعات می‌نمود.

● (۸) صفت علیم توأم با صفت خلاق

□ خداوند همیشه دانا و بسیار آفریننده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ؛ ۱۵/۸۶﴾ همانا پروردگار تو، اوست بسیار آفریننده و همیشه دانا.

□ خداوند همیشه دانا توانایی دارد که همانند شما را بیافریند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ؛ ۳۶/۸۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: آیا خدایی که آسمان‌ها و زمین را آفریده، قادر نیست که همانند شما بشر را بیافریند؟ چرا (قادر است).

نستواند کاست. همانا او (خداوند) است که همیشه دانا و همیشه توانا بوده است. □ خداوند همیشه داناست که عقیم و نازا می‌گرداند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَيَعْمَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ؛ ۴۲/۵۰﴾ در وسط آیه می‌فرماید: و خداوند هر کس را که بخواهد، عقیم و نازا می‌گرداند. همانا او (خداوند) همیشه دانا و همیشه توانا (در کارهای خویش) است.

● (۷) صفت علیم توأم با صفت حلیم

□ خداوند در دستور تقسیم ارث همیشه دانا و بردبار است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَصِيَّةٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ؛ ۴/۱۲﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: سهم الارث شما مردان از ما ترک زنان نصف مآثرک است، در صورتی که آن زنان دارای فرزند نباشند. تا آنجا که می‌فرماید: دستور سهم الارث‌ها دستور و سفارش‌یست از جانب خداوند؛ و خدا همیشه دانا و بردبار است.

□ خداوند در جای دادن مهاجرینی که در راه خدا کشته شوند، داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ؛ ۲۲/۵۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند آن مهاجرین را در بهشت منزلی عنایت می‌نماید، که بسیار بدان خوشنود باشند. همانا خداوند همیشه دانا و بردبار است.

□ خداوند، همیشه داناست در آنچه که در

بلکه اوست بسیار آفریننده و همیشه دانا.

گشاینده‌ی مشکلات و همیشه دانا.

● (۹) صفت علیم توأم با صفت شاکر

□ خداوند همیشه دانا در انجام مناسک حج میان صفا و مروه است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۱۵۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا سعی میان صفا و مروه در اوقات مناسک حج از شعائر خداوند است. و هر کس به چنین امر واجبی همت گمارد، باکی بر او نیست. همانا خداوند بسیار پذیرنده‌ی سپاس و همیشه داناست.

□ خداوند همیشه دانا، بسیار پذیرنده‌ی سپاس هم می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا﴾؛ ۴/۱۴۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر شما از عنایات خدا سپاسگزار باشید، و ایمان به او بیاورید، چرا عذاب نماید شما را، بلکه خداوند در قبال این نعمت هم پذیرنده‌ی سپاس شماست و نیز همیشه داناست.

● (۱۰) صفت علیم توأم با صفت فتاح

□ خداوند همیشه داناست که همه مردم را جمع می‌کند، و سپس داوری می‌نماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۳۴/۲۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!): خداوند است که میان ما را گرد آورد و جمع نماید؛ آن‌گاه به حق میان ما به فتح و داوری می‌پردازد. همانا اوست بسیار

● (۱۱) صفت علیم درباره‌ی ذات‌الصدور

□ خداوند، همیشه دانا به اندرون دل‌های منافقان و یهودیان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۳/۱۱۹ در وسط آیه می‌فرماید: بگو ای پیامبر! (به منافقان و یهودیان): از این خشم خود بمیرند، که خدا همیشه دانا به اندرون دل‌هاست.

□ خداوند، همیشه دانا به اندرون دل‌های افراد سست‌ایمان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۳/۱۵۴ در وسط آیه می‌فرماید: تا خدا آنچه در سینه پنهان دارند، بیازماید؛ و هر چه در دل دارند، پاک و خالص گرداند. خداوند همیشه دانا به اندرون دل‌هاست.

□ خداوند همیشه دانا به اندرون دل‌های مطیعین و پرهیزگاران است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۵/۷ در وسط آیه می‌فرماید: هنگامی که گفتید، گوش دادیم و اطاعت نمودیم. از خدا بترسید، که همانا خداوند، همیشه دانا به اندرون دل‌هاست.

□ خداوند، همیشه دانا به اندرون دل رسول خود و مؤمنان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۸/۴۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: بیاد آور (ای پیامبر!) آن‌گاه که در خواب

سرسخت پیامبر اسلام و مسلمین محسوب می‌شده است.»

در تفسیر جامع البیان از طبری از قول عبدالله بن شداد نقل شده که می‌گوید: «مرد منافقی هر وقت به رسول خدا و مسلمین می‌رسید، پشت می‌کرد و روی خود را با لباس می‌پوشانید. این آیه برای او نازل شده است.»

□ خداوند، همیشه دانا به اندرون دل‌های کافران است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَنَنْبِئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۳۱/۲۳ در وسط آیه می‌فرماید: بازگشت همه آنها (کافران) به سوی ماست؛ و آنها را به آنچه که انجام دادند، آگاه می‌سازیم. همانا خداوند همیشه دانا به اندرون دل‌هاست.

□ خدای همیشه دانا به اندرون دل‌ها، دانای به پنهانی آسمان‌ها و زمین است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۳۵/۳۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا خداوند، دانای به پنهانی‌های آسمان‌ها و زمین است؛ و همانا اوست که همیشه دانا به درون دل‌هاست.

□ خدای همیشه دانا به اندرون دل‌ها، همه کس را آگاه به اعمال خود می‌نماید، آن هم در روز قیامت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۳۹/۷ در وسط آیه می‌فرماید: سپس مرجع و بازگشت همه شما به سوی پروردگار

دشمنانت را در چشم تو اندک جلوه دادیم. تا آنجا که می‌فرماید: لیکن خداوند بود که شما را به سلامت داشت. که او همیشه دانا به اندرون دل‌هاست.

□ باز خدای همیشه دانا به اندرون دل‌های منافقان آگاه است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۱/۵ در وسط آیه می‌فرماید: آگاه باش که هرگاه (آن منافقان) سر در جامه‌ی خود پیچند، خداوند آنچه را که پنهان بدارند و یا آشکار سازند، می‌داند؛ و اوست که همیشه دانا به اندرون دل‌هاست.

در تفسیر البرهان از محمد بن یعقوب کلینی بعد از دو واسطه از سدید، او از امام محمدباقر(ع)، و در تفسیر عیاشی از جابر بن عبدالله انصاری او از امام محمدباقر(ع) روایت می‌کنند که: «مشرکین وقتی که به رسول خدا(ص) می‌رسیدند، پشت می‌کردند، سر خود را در مقابل خویش به جلو می‌افکندند، و نیز روی خود را با لباس می‌پوشانیدند، تا رسول خدا آنها را نبیند. سپس این آیه نازل گردید.»

در تفاسیر مجمع البیان از طبرسی و کشف الاسرار از میبیدی از ابن عباس و کلبی نقل می‌نمایند که: «می‌گویند، این آیه درباره‌ی اخنس بن شریق که یکی از منافقین بود، نازل گردید. چون مردی بود که نسبت به رسول خدا(ص) و مؤمنین، به ظاهر خوش‌منظر و خوش‌رفتار، ولی در باطن، از دشمنان

شماست، که شما را به آنچه که عمل نموده‌اید، آگاه می‌سازد. همانا اوست که همیشه دانا به اندرون دل هاست.

□ خدای همیشه دانا به اندرون دل‌ها، حق را بر جا، و باطل را محو می‌سازد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَيَخُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحْيِي الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۴۲/۲۴
و خداوند محو و نابود می‌کند باطل را، و حق و واقع را ثابت و برقرار می‌گرداند با کلمات خود. همانا او همیشه داناست به اندرون دل‌ها.

□ خدای همیشه دانا به اندرون دل‌ها، روز و شب را در یکدیگر پنهان می‌سازد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۵۷/۶
در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند پنهان می‌کند شب را در پرده‌ی زَیْنِ روز، و نَهِان می‌سازد روز را در خیمه‌ی سیاه شب؛ و اوست که همیشه دانا به اندرون دل هاست.

□ خدای همیشه دانا به اندرون دل‌ها، عالم اسرار و آشکار، همه است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۶۴/۴
در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند می‌داند آنچه در آسمان‌ها و زمین است. و می‌داند آنچه را که پنهان می‌دارید و آشکار می‌سازید؛ و خداوند همیشه دانا به اندرون دل هاست.

نظیر آیه‌ی فوق با اندک تفاوت در آیه‌ی ذیل است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾؛ ۶۷/۱۳
در ابتدای آیه می‌فرماید: و شما سخن پنهان بگویید، و یا آشکار بیان کنید، در علم خدا یکسان است. همانا اوست که همیشه دانا به اندرون دل هاست.

در تفسیر کشف الاسرار از میبدی چنین آمده که ابن عباس می‌گوید: «این آیه درباره‌ی مشرکین نازل شده که سخنانی از رسول خدا(ص) می‌شنیدند و از آن استفاده می‌بردند، ولی پنهانی به او ناسزا می‌گفتند و دشنام می‌دادند؛ و می‌گفتند: این ناسزاها را باید پنهان داشت، که خدای محمّد آنها را نشنود. سپس این آیه نازل گردید، و جبرئیل موضوع دشنام و ناسزاگفتن آنها را به پیامبر خبر داد.»

● (۱۲) صفت علیم درباره‌ی امور و انفاق خیر

□ خداوند به افعال خیر، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۱۵
آنچه از افعال خیر را بخواهید، انجام بدهید. همانا خداوند به آن همیشه داناست.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول قتاده می‌گوید: «از رسول خدا(ص) درباره‌ی نفقه سؤال کردند؛ این آیه را خداوند در جواب آنها نازل فرمود.»

صاحبان تفسیر مجمع البیان و روح الجنان از خاصه و تفسیر کشف الاسرار میبدی از عامه گفته‌اند: «سائل مزبور، عمرو بن الجموح بوده،

که پیرمردی بود صاحب ثروت. او از رسول خدا پرسیده بود که چه مقدار از اموال خود را تصدّق بدهد، و به چه کسانی تصدّق مزبور تعلق می‌گیرد.»

و نیز در تفسیر ابن‌المنذر از عامّه از ابوحنّیان این موضوع روایت شده است.

و طبری صاحب مجمع البیان نیز از ابن‌جریر، بدون ذکر نام سائل، موضوع آن را نقل نموده است.

□ خداوند به انفاق و بخشیدن خیر، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ؛ ۲/۲۷۳﴾ و آنچه از خیر انفاق و بخشش نمایید، خداوند به آن همیشه داناست.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از امام محمّد باقر(ع) نقل نموده که فرمودند: «این آیه درباره‌ی اصحاب صُفّه نازل گردیده است.»

در تفاسیر کشف الاسرار از میبدی و ابوالفتوح رازی و مجمع البیان گفته شده که: «این آیه درباره‌ی اصحاب صُفّه نازل شده.» چنان‌که کلبی نیز از ابن‌عبّاس روایت کرده است.

صاحب مجمع البیان بنا به نقل از امام باقر(ع) می‌گوید: «اینان چهارصد نفر بودند که در مدینه جای داشتند، و دارای مکان مخصوصی نبودند؛ و نیز دارای خویشاوندان و قبیله هم نبودند که به آنها پناه ببرند. جای آنها در مساجد بود. در هر جنگی شرکت می‌کردند، و مطیع دستورات پیامبر اسلام بودند. خداوند

نیز مردم را ترغیب می‌فرمود که از اینان نگهداری نمایند.»

نظیر این آیه‌ی شریفه در اواخر آن با قرار گرفتن شیء به جای خیر، در آیه‌ی شریفه ۹۲، سوره‌ی ۳ آورده شده است.

□ خداوند به انفاق کردن آنچه که به شما روزی داده است، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا؛ ۴/۳۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: و چه می‌شد آنها را، اگر به خدا و روز قیامت ایمان آورده، و از رزق و روزی که خدا نصیب آنها فرموده، انفاق و بخشش می‌نمودند؟ و خداوند به این (کار خیر) روش خوب آنها همیشه دانا بوده است. □ خداوند باز هم به افعال خیر، همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا؛ ۴/۱۲۷﴾ و آنچه از افعال و کارهای خیر که انجام بدهید، همانا خداوند به آن همیشه دانا بوده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «عده‌یی می‌گویند، مردی دختر یتیمی را سرپرستی می‌کرد، که دارای مال بود، و در عین حال، متمایل به ازدواج با وی نبود. لذا او را در خانه‌ی خود به طمع مال وی محبوس می‌داشت، به خیال اینکه او بمیرد و صاحب مال او بشود. این آیه نازل شد؛ چنان‌که عایشه و قتاده و سدی و ابومالک گفته‌اند.»

سَدّی می‌گوید: «جابر بن عبدالله انصاری

دختر عموی کوری داشت، که از پدرش مالی به ارث برده بود. جابر متمایل به نکاح و ازدواج با او نبود، و او را به عقد کسی هم در نمی آورد؛ از ترس اینکه شوهرش بعداً صاحب اموال او بشود. از رسول خدا(ص) در این باره سؤال کردند، این آیه نازل گردید:

● (۱۳) صفت علیم درباره‌ی اعمال و رفتار

□ خداوند به کتمان شهادت، همیشه داناست. چنان که می فرماید: ﴿وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾ ۲/۲۸۳ و هر کس که کتمان شهادت بنماید، البته به دل گناهکار است. و خداوند به آنچه که عمل (در این راه‌ها) می‌نماید، همیشه داناست.

□ خداوند از چیزی که راجع به یافتن یوسف در چاه، و پنهان داشتن او به وسیله‌ی کاروان بوده، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَسْرَوْهُ بِضَاعَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ﴾ ۱۲/۱۹ در ابتدای آیه می فرماید: کاروانی رسید، و سقای قافله را برای آب فرستادند. وقتی دلو را از چاه برآورد، گفت: به‌به، از این بشارت و خوشبختی! تا آنجا که می فرماید: (یوسف) را پنهان کردند، که سرمایه‌ی تجارت نمایند. و خداوند همیشه دانا به آنچه که عمل می‌نموده‌اند، بوده است.

□ خداوند همیشه داناست به کسانی که ظلم به نفس خود نموده‌اند.

چنان که می فرماید: ﴿بَلَىٰ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ ۱۶/۲۸ در ابتدای آیه می فرماید:

کسانی که فرشتگان، جان و روح آنها را قبض می‌کنند، در حالتی که در دنیا ظلم به خویشان نموده‌اند. تا آنجا که می فرماید: آری! همانا خدا همیشه داناست به آنچه که عمل نموده‌اید.

میبدی صاحب تفسیر کشف الاسرار از عکرمه نقل می‌نماید که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی قومی نازل گردید، که در مکه به زبان ادای شهادت نمودند، و به وحدانیت خدای متعال اقرار کردند و مسلمان شدند، ولی به مدینه هجرت نکردند. در جنگ بدر، قریش آنان را به زور به جنگ با مسلمین وادار کردند، و اینان جنگ نمودند، تا همه در جنگ مزبور کشته شدند. خداوند درباره‌ی ایشان فرمود: اینان به خویشان ظلم و ستم نمودند، که در مکه اقامت گزیده و به مدینه هجرت نکردند. و در واقع، چون هجرت ننمودند، اسلام آنها از برای آنان سود و بهره‌ی در بر نداشت.»

□ خداوند به پیامبران خود می‌فرماید: به آنچه که انجام می‌دهید، همیشه دانا هستم.

چنان که می فرماید: ﴿إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾ ۲۳/۵۱ در ابتدای آیه می فرماید: ای رسولان و پیامبران! از غذاهای پاکیزه و حلال بخورید، و عمل صالح انجام دهید. همانا من (خدا) به آنچه که عمل می‌کنید، همیشه دانایم.

□ خداوند در داخل نشدن خانه‌ها وقتی که اجازه ندادند، همیشه داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾؛ ۲۴/۲۸ در وسط آیه می فرماید: (در وقت اجازه ندادن به وارد شدن در خانه یی) اگر به شما گفته شود برگردید، شما هم برگردید؛ که این بهتر است از برای شما. و خداوند به آنچه که عمل می کنید، همیشه داناست.

● (۱۴) صفت علیم درباره ی ستمکاران

□ خداوند، همیشه دانای به ستمکاران یهود است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾؛ ۲/۹۵ در ابتدای آیه می فرماید: (یهودیان) هرگز آرزوی مرگ نکنند، زیرا عذاب سخت به سبب کردار بد در آخرت برای خود مهیا کرده اند. و خداوند همیشه دانا به ستمکاران یهود است.

□ باز هم خداوند همیشه دانا به ستمکاران بنی اسرائیل است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾؛ ۲/۲۴۶ در وسط آیه می فرماید: وقتی که به بنی اسرائیل بعد از موسی جنگ و قتال واجب شده بود، آن را پشت سر گذاشته و بی اعتنا شدند؛ مگر عده ی بسیار کمی از آنها. و خداوند همیشه دانای به ستمکاران این گروه از بنی اسرائیل بوده است.

□ خداوند همیشه دانا به ستمکاران منافق است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾؛ ۹/۴۷ در ابتدای آیه می فرماید: اگر (این

منافق مردم) با شما مؤمنان برای جهاد بیرون می آمدند، جز خیانت و مکر در سپاه مسلمین چیزی نمی افزودند. تا آنجا که می فرماید: و خداوند همیشه دانا به ستمکاران منافق است.

آیه ی شریفه ۲/۹۵ که در بالا ذکر گردیده، باز درباره ی یهودیان در سوره ی ۶۲، آیه ی ۷ تکرار گردیده است.

● (۱۵) صفت علیم درباره ی پرهیزگاران

□ خداوند همیشه دانا به کارهای پرهیزگاران است.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾؛ ۳/۱۱۵ در ابتدای آیه می فرماید: هر کار نیک که انجام بدهید، البته از ثواب آن محروم نمی شوید. و خداوند همیشه دانای به پرهیزگاران است.

در مسند احمد بن حنبل و دیگران از علمای عامه از عبدالله بن مسعود روایت شده که: «شبی رسول خدا (ص) نماز عشا را به تأخیر انداخته بود. وقتی که به مسجد رفت، مردم به حالت انتظار نشسته بودند. به آنها فرمود: آگاه باشید که، کسی از اهل سایر ادیان، در چنین موقعی مانند شما به یاد خداوند نیست.» سپس این آیه با دو آیه ی قبل آن نازل گردید. چنان که در نمونه بیّنات در شأن نزول آیات آورده شده است.

□ باز هم خداوند، همیشه به کارهای پرهیزگاران داناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ﴾ ۹/۴۴ در ابتدای آیه می فرماید: این متقین که ایمان به روز خدا و روز جزا آورده اند، در موضوع جهاد در راه خدا، با مال و جان خود از تو (ای پیامبر!) رخصت و اجازه ی ترک جهاد را نمی خواهند.

● (۱۶) صفت علیم درباره ی افعال و کردار

□ خداوند، همیشه دانا به افعال مشرکان است. چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾؛ ۱۰/۳۵ در ابتدای آیه می فرماید: پیروی نمی کنند بیشتر این کافران مشرک، مگر از گسمان. تا آنجا که می فرماید: و همانا خداوند همیشه داناست به چیزهایی که اینان انجام می دهند.

□ خداوند همیشه دانا به افعال تسبیح و تقدیس آنانی که در آسمان ها و زمینند، می باشد.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾؛ ۲۴/۴۱ در ابتدای آیه می فرماید: آیا نمی بینی که هر موجود صاحب عقلی که در آسمان ها و زمینند، تسبیح و تقدیس ذات خداوندی را می نمایند، حتّا مرغ که در هوا پر می گشاید و همه آنها درود و تسبیح خویش را نسبت به خداوند می دانند. و خداوند، همیشه دانا به افعال و کردار تسبیحی آنهاست.

● (۱۷) صفت علیم درباره روش و کاربرد ناپسند

□ خداوند، همیشه دانا به روش خودپسندان است.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾؛ ۳۵/۸ در ابتدای آیه می فرماید: آیا آن کس که کردار زشت او به چشمش جلوه گر شده، (تا از خودپسندی) هر بدی که کرده است، در نظرش نیکو آمده، (همانند مرد حقیقت بین است؟ هرگز!) خدا هر که را خواهد، همراه می سازد. تا آنجا که می فرماید: همانا خداوند همیشه دانا به روش این گونه افراد خودپسند است.

● (۱۸) صفت علیم درباره ی کید زنان

□ یوسف گفت: خدای من همیشه دانا به مکر و حیلۀ زنان است.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبِّي بِكَذِبِهَا عَلِيمٌ﴾؛ ۱۲/۵۰ همانا پروردگار من (یوسف پیامبر) به کید و مکر و حیلۀ زنان همیشه داناست.

● (۱۹) درباره هر صاحب علم و دانش

□ خداوند، همیشه دانا (و بلکه داناتر)، از هر صاحب علم و دانشیست.

چنان که می فرماید: ﴿وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾؛ ۱۲/۷۶ ابتدای آیه درباره ی تحقیق بارهای برادران یوسف، و پیدا کردن ظرف مخصوص از بار برادر او (بنیامین) است. سپس در وسط آیه می فرماید: این تدبیر را ما (خدا) به یوسف آموختیم. و نیز می فرماید: بالا می بریم درجات هر کس را که بخواهیم. و باید بدانند که بالاتر از هر صاحب علم و دانشی، خداوند همیشه داناست.

● (۲۰) صفت علیم درباره‌ی ذات خداوند

□ خداوند، همیشه دانا به ابراز لطف درباره‌ی انبیا و پیامبران است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ عَلِيمًا﴾؛ ۳/۶۳ در آیه‌ی قبل درباره‌ی ابراز لطف و انعام درباره‌ی پیامبران و صدّیقین و شهدا و صالحین است. سپس در این آیه می‌فرماید: این همه عنایات و انطاف، از جانب خداوند است نسبت به آنان؛ و کافیت که ذات احدیّت، باری تعالی، همیشه دانا به حال آنان باشد.

● (۲۱) صفت علیم درباره‌ی تبهکاران

□ خداوند، همیشه دانا به احوال تبهکاران است

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْعِدِينَ﴾؛ ۳/۶۳ پس اگر روی از حق بگردانند، بترسند (که تبهکارند)؛ و خداوند همیشه دانا به حالات تبهکاران است.

● (۲۲) صفت علیم درباره همه چیز و هر چیزی

□ خدای آفریننده‌ی آنچه که در زمین و آسمان است، به هر چیز و همه چیز همیشه داناست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۹ در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست خدایی که آنچه که در زمین است، به تمامی برای خاطر شما آفریده است. تا آنجا که می‌فرماید: و اوست که به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست. □ از خدای همیشه دانای به همه چیز و هر

چیزی، باید ترسید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۳۱ بترسید از خداوند، و بدانید که او به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست که به شما یاد می‌دهد باید از او بترسید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ يَعْلَمَكُمْ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۸۲ و بترسید از خداوند. و اوست که به شما تعلیم و یاد می‌دهد. و خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ از خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، درخواست کنید آنچه را که می‌خواهید. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾؛ ۴/۳۲ و سؤال کنید و بخواهید از لطف و فضل خداوند، که همانا اوست که به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا بوده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول مجاهد می‌گوید: سبب نزول این آیه چنین بوده است که، ام‌سلمه گفت: یا رسول‌الله! ما همدوش مردان به جنگ نمی‌رویم، و نصف میراث حق ماست. ای کاش مرد بودیم، و با مردان به قتال و کارزار در جنگ می‌پرداختیم.» (حاکم صاحب المستدرک نیز، آن را از ام‌سلمه نقل و روایت نموده است).

زجاج می‌گوید: «مردان می‌گفتند: ای کاش در آخرت نیز بر زنان برتری می‌داشتیم، همچنان که در دنیا داریم! و نیز زنان می‌گفتند: ای کاش وزر و وبال ما در آخرت نصف مردان می‌گردید، همچنان که در دنیا نصف آنان ارث می‌بریم.» چنان‌که قتاده و سدی نقل و روایت نموده‌اند.

ابن ابی حاتم در تفسیر خود از ابن عباس روایت کرده: «زنی نزد رسول خدا (ص) آمد و گفت: یا رسول الله! مطابق آیهی ﴿لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِیْنَ﴾ مرد دو برابر زن ارث می‌برد، و شهادت دو زن هم برابر شهادت یک مرد است. آیا اگر زن عمل خیر و کار نیک انجام بدهد، ثواب آن نیز نصف مرد است؟ سپس این آیه نازل گردید.»

□ خدای به همه چیز و هر چیز همیشه داناست که برای شما بیان می‌دارد تا همراه نشوید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يُنَبِّئُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ۴/۱۷۶ خداوند است که احکام و دستورات را برای هدایت شما بیان و آشکار می‌کند، که مبادا همراه بشوید و خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خداوند به همه چیز و هر چیز همیشه داناست که آنچه که در آسمان‌ها و زمین است، همه را می‌داند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَٰلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي

السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ۵/۹۷ تا بدانید که همانا خداوند می‌داند آنچه را که در آسمان‌ها، و آنچه را که در زمین است؛ و خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست که همه را آفریده، و دارای شریک و فرزند نیست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ۶/۱۰۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: اوست پدیدآورنده‌ی آسمان‌ها و زمین. چه‌گونه او را فرزندی تواند بود، در صورتی که او را جفتی نیست؟ اوست که همه چیز را آفریده، و اوست که به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خداوند همیشه دانای به هر چیز، مراتب ارثی خویشاوندان را مقرر فرموده.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ۸/۷۵ در وسط آیه می‌فرماید: خداوند مراتب ارث خویشاوندان را در کتاب خدا، بعضی را بر بعضی دیگر مقدم داشته. همانا خداوند است که به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول عبدالله بن زبیر می‌گوید: این آیه درباره‌ی عصبات نازل شده، بدین شرح که، مردی با مردی دیگر معاهده می‌بست و می‌گفت: با یکدیگر عهد می‌بندیم که از همدیگر ارث ببریم؛ بدین

توضیح که، اگر تو بمیری، پس از تو وارث اموال تو بشوم، و اگر من بمیرم، از پس من، تو وارث اموال من باشی. سپس آیه ی (اولوالارحام) نازل گردید.

طبری صاحب جامع البیان نیز آن را از ابن الزبیر روایت نموده. و نیز ابن سعد از طریق هشام بن عروه از پدرش عروه چنین نقل می نماید: «هنگامی که رسول خدا (ص) مابین اصحاب خود عقد برادری و اخوت بست، میان زبیر بن العوام و کعب بن مالک عقد برادری ایجاد نمود. تا اینکه کعب در جنگ أحد جراحت شدیدی یافت. زبیر در صدد شده بود که اگر کعب بمیرد، دارایی و اموال او را از راه ارث بردن تصاحب کند. سپس این آیه نازل شد، و موارث از راه برادری دینی نسخ، و بر اصول قرابت و خویشاوندی و ارحام بنا گردید.»

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، بعد از هدایت، کسی را گمراه نکند. چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ ۹/۱۱۵﴾ در ابتدای آیه می فرماید: خدا بعد از آنکه قومی را هدایت نمود، دیگر گمراه نخواهد کرد. تا آنجا که می فرماید: و همانا خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، نوردهنده ی آسمان ها و زمین است.

چنان که می فرماید: ﴿وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ ۲۴/۳۵﴾ در ابتدای آیه می فرماید: خداوند، نور (وجودبخش) یا

نوردهنده ی آسمان ها و زمین است. داستان نور او به مشکوتی ماند که در آن روشن چراغی باشد. تا آنجا که می فرماید: و خداوند هر کس را که بخواهد، به نور خود هدیت می کند. این مثل ها را خدا برای مردم (هوشمند) می زند. و خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه آگاه است.

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، شما را به سوی خود بازگشت داده، و شما را به اعمال خودتان آگاه می سازد.

چنان که می فرماید: ﴿وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ ۲۴/۶۴﴾ و روزی که به سوی او (خدا) بازگشت می نمایند، خداوند آنها را به اعمالی که انجام داده اند، آگاه می سازد. خداوند است که به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، رزق و روزی را می گشاید و تنگ می نماید.

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ ۲۹/۶۲﴾ در ابتدای آیه می فرماید: خداوند است که بسط و توسعه دهد روزی هر کس را که بخواهد، و یا تنگ روزی می کند هر کس را که بخواهد. همانا خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، به محمد (ص) خاتم پیامبران فرموده.

چنان که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا؛ ۳۳/۴۰﴾ در ابتدای آیه می فرماید: محمد (ص)،

پدر یکی از رجال و مردان شما نبوده است (تا زن او بر وی حرام باشد و نتواند او را بعد از طلاق بگیرد)، ولی رسول خدا و خاتم پیامبران است. و خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا بوده است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: این آیه درباره‌ی زید بن حارثه نازل شده، زیرا مردم او را زید بن محمد می‌خواندند. پس خداوند بیان فرمود که پیامبر او پدر یکی از مردان آنها (مانند زید) نمی‌باشد، بلکه پدر قاسم و طیب و مطهر و ابراهیم است، که همه‌ی این پسران، در کودکی از دنیا رفتند.

میبدی صاحب کشف الاسرار می‌گوید: «عَلَّتْ نزول آیه چنین بوده که، زید بن حارثه پسرخوانده‌ی رسول خدا بود؛ مردم نیز او را زید بن محمد می‌گفتند. وقتی که زید در یکی از جنگ‌ها کشته شد، پیامبر زینب را برای خود عقد نمود. در این باره، عده‌ی گفتند: پیامبر زن فرزند خویش را به عقد خود درآورده است، در صورتی که در شرع او جایز نیست. خداوند این آیه را فرستاد و فرمود که محمد پدر زید نمی‌باشد؛ و زوجه‌ی فرزندی که از صلب پدر خویش باشد، بر چنین پدری جایز نیست که زن او را به عقد خویش درآورد؛ در صورتی که زید فرزند خوانده‌ی پیامبر بوده، و از صلب او نبوده است.

□ خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، آنچه را که آشکار یا پنهان نمایید، می‌داند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا؛ ۳۳/۵۴﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: آن چیزی را که آشکار بنمایید و یا آن را پنهان بسازید، (بدانید که) خداوند به همه آنها همیشه دانا بوده است.

موضوع آیه‌ی شریفه ۲۹/۶۲ در وسط آیه‌ی شریفه ۱۲/۴۲ به صورت تکرار ذکر گردیده است.

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، سکنه و وقار را به رسول خویش و مؤمنان فرود آورد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا؛ ۴۸/۲۶﴾ در وسط آیه می‌فرماید: خداوند وقار و اطمینان خاطر بر رسول خود و بر مؤمنان نازل فرمود. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا بوده است.

موضوع آیه‌ی شریفه ۵/۹۷ در وسط آیه‌ی شریفه ۴۹/۱۶ تکرار گردیده است.

□ خدای به همه چیز و به هر چیزی همیشه دانا، خود اول و آخر است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ ۵۷/۳﴾ اول و آخر هستی، و پیدا و نهان وجود، همه اوست؛ و اوست که به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا است.

□ خدای به همه چیز و هر چیزی همیشه دانا، در روز قیامت هر کس را به نتیجه‌ی اعمال خود

آگاه می‌سازد.

چنان‌که می‌فرماید: «ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (۵۸/۷) سپس آگاه می‌نماید آنها را (همه مردم) در روز قیامت، به آنچه که عمل نموده‌اند. همانا خداوند است که به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

□ اصابت هر مصیبت، جز با اجازه‌ی خدای به همه چیز و هر چیز همیشه دانا نخواهد بود.

چنان‌که می‌فرماید: «وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (۶۴/۱۱) در ابتدای آیه می‌فرماید: هیچ رنج و مصیبتی نمی‌رسد، مگر به فرمان و اجازه‌ی خداوند؛ و هر که به خداوند ایمان آورد، خدا دل او را هدایت می‌نماید. خداوند است که به همه چیز و هر چیزی همیشه داناست.

● (۲۳) درباره‌ی تمام و همه آفریدگان

□ خداوند آفریننده‌ی همه چیز است که مردگان را زنده می‌گرداند.

چنان‌که می‌فرماید: «وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (۳۶/۷۹) در ابتدای آیه می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) خداوند که اول بار آنها (مردم) را حیات و زندگی بخشید، همه آنها را زنده می‌کند (بعد از مردن)؛ و اوست که به همه آفریده‌شدگان همیشه داناست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[علیم] بسیار دانا. صیغه‌ی مبالغه است.

در مجمع از سیبویه نقل شده: «چون اراده‌ی مبالغه کنند، به جای فاعل، فعلیل می‌گویند،

مثل علیم و رحیم». «سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ» بقره: ۳۲ این کلمه ۱۶۲ مرتبه در کلام‌الله آمده است؛ ۱۵۶ مرتبه درباره‌ی خدا، و هشت مرتبه درباره‌ی دیگران، مثل: «يَا تُوَكَّلْ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ» اعراف: ۱۱۲، «قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ» یوسف: ۵۵. همچنین، یونس: ۷۹؛ یوسف: ۷۶؛ حجر: ۵۳؛ شعراء: ۳۴ و ۳۷؛ ذاریات: ۲۸. [قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۳۴]

□

[دانا] از صفات باری تعالی؛ لطیف؛ یکی از نام‌های باری تعالی؛ دانای خفایای امور و دقایق کارها.

○ العلیم: العالم بکل شیء و لا یغیب عنه شیء.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ العلیم: إذا أراد أن يعلم أمراً خفی علیه فلیتوصاً لیلأ و یصلي رکعتین و یعقب بذكر «یا علیم» ۱۵۰ مرة ثم یصلي علی محمد و آل محمد حتی ینام و یفعل ثلاثة أيام. انکشف له ذلك الأمر.

و من خواصه أنه یفتح المعارف علی قلب ذاکره.

عالم الغیب: من قرأه بعد الصلاة مائة مرة حصل له الکشف من المغیبات.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلی]

❖ شواهد

.... وَ خَلَقَ كُلُّ شَيْءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ و او همه چیز را آفرید، و به همه‌ی امور کلی و جزئی عالم داناست.

[آیه‌ی ۱۰۱ انعام، جزء ۷]

إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ: همانا چیزی در آسمان و زمین از خدا پنهان نیست. [آیه ۵ آل عمران، جزء ۳] ... حقا که اوست دانا و درست‌گفتار.

[آیه ۸۳ یوسف، ترجمه تفسیر طبری] ... و خدای است بدانچه می‌کنند، دانا به همه روی‌ها. [آیه ۴۷ سوره انفال، ترجمه تفسیر طبری] ... و خدای داند، و شما نه دانید.

[آیه ۱۹ نور، ترجمه تفسیر طبری] - ای پیامبران! بخورید از پاک‌ی‌ها و حلال‌ها، و کار کنید نیکو، که من بدانچه می‌کنید، دانام. [آیه ۵۱ مؤمنون، ترجمه تفسیر طبری] - حقا که خدای دانی‌ای به خداوند سینه‌ها - بدانچه در سینه‌هاست.

[آیه ۴۳ سوره انفال، ترجمه تفسیر طبری] - یا عَلِيمُ: ای دانا! [جوشن کبیر، بند ۱] - یا عَلِيمُ: ای دانا! [جوشن کبیر، بند ۲۹] - یا مَنْ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ: ای آن که او به هر کس قصد او بکند، داناست! [جوشن کبیر، بند ۹۶] - یا مَنْ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ: ای آن که او بر هر چیزی داناست! [جوشن کبیر، بند ۱۸] - یا مَنْ لَيْقَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمُهُ: ای آن که دانش او به هر چیزی پیوسته است! [جوشن کبیر، بند ۵۵] - یا مَنْ يَقْلَمُ مُرَادَ الْمُرِيدِينَ: ای آن که خواسته‌ی اراده‌کنندگان را می‌داند! [جوشن کبیر، بند ۶۴] - یا مَنْ يَقْلَمُ ضَمِيرَ الصَّامِتِينَ: ای آن که نهاد خاموشان را می‌داند! [جوشن کبیر، بند ۶۳] - یا مَنْ ذَبَرَ بِعِلْمِهِ: ای آن که با دانش خود

تدبیر نمود! [جوشن کبیر، بند ۸۲] - یا مَنْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا: ای آن که دانش او به هر چیزی احاطه دارد! [جوشن کبیر، بند ۸۴] - یا مَنْ لَا يَغْرُبُ عَنْ عِلْمِهِ شَيْءٌ: ای آن که از دانش او چیزی بیرون نشود! [جوشن کبیر، بند ۹۲] - یا أَعْلَمَ مِنْ كُلِّ عِلْمٍ: ای داناتر از هر دانایی! [جوشن کبیر، بند ۱۳۳] - یا مَنْ هُوَ أَعْلَمُ بِئِنَّ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ: ای آن که او داناتر به حال هدایت‌شدگان است! [جوشن کبیر، بند ۱۷۲] - یا أَعْلَمَ الْعَالَمِينَ: ای داناترین دانیان! [جوشن کبیر، بند ۱۸۷] - وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالْغُورِ: و خدا داناست حقیقت را. - سُبْحَانَكَ يَا عَلِيمُ: منزهی تو، ای دانا! [دعای مجبر] ... خود را در قرآن از عِلْمِ چهار نام گفت: عالم و علیم و عِلَام و اعلم. علیم از عالم مه است، و عِلَام از هر دو مه. معنی آن است که، من خداوندم، که هفت طبقه‌ی آسمان و هفت طبقه‌ی زمین بیافریدم؛ و هر چه در آن است از حرکات و سکانات جانوران، تا آن مورچه که در زیر طبقه‌ی هفتم زمین است و در خود بجنبد، همه را می‌دانیم. پس بدانید که اعمال و ضمائر شما نیز می‌دانیم. به طاعت مشغول شوید، تا از عقوبت من برهید. [تفسیر کشف الاسرار، جلد ۱، ص ۱۲۶]

و الله غیب السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ: و خدای راست، علم همه گذشت‌ها و بودنی‌ها و نهانی‌ها در آسمان و زمین. [کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۴۶]	بکار امروز تخم نیکنامی که فردا بد روی والله اعلم [سعدی]
- خداوند بزرگوار، جلیل و جبار، کریم و غفار، کردگار نامدار، حکیم راست‌دان، علیم پاک‌دان، مهربان کار‌دان... [کشف الاسرار، جلد ۲، ص ۲۸۱]	صبر آرد آرزورانی شتاب صبر کن والله اعلم بالصواب [مولوی]
- عَلِیمُ بِذَاتِ الصُّدُورِ: خدای داناست بدانچه اندر دل هاست. [تفسیر قرآن کوفی کهن]	چو دانا توانا بدو دادگر از برا نکرد ایچ پنهان هنر [فردوسی]
- بر همه چیز دانایی، و در همه حال بینایی. [خواجه عبدالله انصاری]	نخست آفرین کرد بر کردگار توانا و دانا و پروردگار [فردوسی]
جام جهان‌نماست ضمیر منیر دوست اظہار احتیاج خود، آنجا چه حاجت است [حافظ]	چنین گفت دستان، که دانا یکیست به تقدیر او راه تدبیر نیست [فردوسی]
علم الله که خیالی ز تنم بیش نماند بل کران نیز خیالیست که می‌پندارم [حافظ، فردیات]	توانا و دانا و دارنده اوست خرد را و جان را نگارنده اوست [فردوسی]
إِنِّي لَمُسْتَشِيرٌ مِنْ عَيْنِ حَيْرَانِي وَاللهُ يَعْلَمُ إِسْرَارِي وَإِعْلَانِي [گلستان سعدی، باب دوم]	علم اجل‌ها به هیچ خلق نداده است ایزد دانسای دادگستر ذوالمن [ناصر خسرو]
عیب از بیگانه پوشیده است و می‌بیند بصیر فعلت از همسایه پنهان است و می‌داند علیم [غزلیات سعدی]	غایب نشده است از اوّل کار تا آخر چیزی ز علم عَلام [ناصر خسرو]
دست در دامن غفوت ز من و باک ندارم که کریمی و حکیمی و علیمی و قدیری [غزلیات سعدی]	یکیت گوید برگی مگر به علم خدای نیوفتد ز درختی هگرز و نه ثمری [ناصر خسرو]
حاجت موری، به علم غیب بداند در بُن چاهی به زیر صخره‌ی صَمّا [سعدی]	

بنالم به تو ای علیم قدیر!

ز اهل خراسان، صغیر و کبیر

[ناصر خسرو]

صد هزاران آفرین ربّ علیم

باد بر ابر رحمت ابراهیم

[از تاریخ بیهقی، ص ۲۸۷]

از او دان فزونی، از او دان شمار

بد و نیک، نزدیک او آشکار

[لغتنامه فارسی، ص ۵۵۳- فردوسی، شاهنامه ۷۸/ع]

الهی! ار بواجُم ورن نواجُم

یه دونی حاجَتُم را مو چه واجُم

اگر بتواژیم، حاجت روا بی

وگر محروم سازی، مُو چه واجُم

[بابا طاهر عریان]

هر چه آن پیش بود و باشد ازین پس

علم تو دانسته آشکار و نهان را

[ابن یمن، دیوان، ص ۷]

گر تو خواهی ورن نخواهی، بندهام تا زندهام

ایسن سخن کوتاه شد والله اعلم بالصواب

[انوری]

مپندار بیهوده‌ای ای بشر!

تو را داده دانایی آن دادگر

[ح. م. پرواز]

همه امر عالم به فرمان اوست

چو داناست، دل‌ها پریشان اوست

[ح. م. پرواز]

عیان نیست بر فکر و بر دید ما

هر آن راز و رمزی که داند خدا

[ح. م. پرواز]

عاقبت، ما را چه پیش آید نوا

ما نمی‌دانیم و می‌داند خدا

[ح. م. پرواز]

خدایی که آگه به ذات شماست

گشاینده‌ی مشکلات شماست

[ح. م. پرواز]

خدا داند آن سرّ پنهان تو

که داناتر است از تو بر جان تو

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق ص ۳۹۱.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹ ص ۱۲۱۷۲.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۹۳.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۲۳۳۱ و ۱۲۳۳۵.

□ دانا

◆ شواهد

- درآرد ایشان را در آوردن گاهی که بپسندد آن

راء، که خدای داناست به خلق، و بردبار است.

[آیه ۵۸ حج، ترجمه تفسیر طبری]

- که خدای توست آفریدگار همه خلق، و دانا به

کار خلق. [آیه ۸۶ حجر، ترجمه تفسیر طبری]

- دانای پنهان است و آشکارا، و بر دور است

از آنچه انباز گیرند.

[آیه ۹۲ مؤمنون، ترجمه تفسیر طبری]

- اوست دانای پنهانی و آشکارا، بی‌همتا

و مهربان. [آیه ۶ سجده، ترجمه تفسیر طبری]

- .... پس باز برند سوی دانای پیدا و ناپدید، آگاه

کند شما را بدانچه هستید و می‌کنید.

[آیه ۹۴ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

... و خدای تو داناتر به تباهکاران.

[آیه ۴۰ یونس، ترجمه تفسیر طبری]

... خدای نیکوترین آفرینندگان، داناترین

اندازه‌کنندگان. [آیه ۱۴ مؤمنون، ترجمه تفسیر طبری]

وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَهُهُ تُخْشَرُونَ: و بدانید که خدا در میان شخص

و قلب او حایل است (و از همه اسرار درونی آگاه است)؛ و همه به سوی او محشور

خواهید شد. [آیه ۲۴ انفال، جزء ۹]

... گفتند: نیست دانش ما را؛ که تویی تو دانای

نهان‌هایی. [آیه ۱۰۹ مائده، ترجمه تفسیر طبری]

... که تویی تو دانای نهان‌ها.

[آیه ۱۱۶ مائده، ترجمه تفسیر طبری]

يَا مَنْ هُوَ عَالِمُ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او دانای هر

چیزیست! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

يَا مَنْ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ: ای آن که او بر هر

چیزی داناست! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

يَا مَنْ لَا يَغْرُبُ عَنْ عِلْمِهِ شَيْءٌ: ای آن که از

دانش او چیزی بیرون نشود! [جوشن کبیر، بند ۹۲]

يَا مَنْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ: ای آن که او

داناتر است به کسی که از راهش گمراه شده!

[جوشن کبیر، بند ۶۷]

يَا مَنْ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ: ای آن که او داناتر به

حال هدایت‌شدگان است! [جوشن کبیر، بند ۷۲]

يَا أَعْلَمَ مِنْ كُلِّ عَالِمٍ: ای داناتر از هر دانایی!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

يَا أَعْلَمَ الْعَالَمِينَ: ای داناترین دانایان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

يَا عَالِمَ السِّرِّ وَالْهَيْمَمِ: ای دانای راز همت‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۸۰]

يَا مَنْ هُوَ فِي صُنْعِهِ حَكِيمٌ: ای آن که او در صنعتِ

خود داناست! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

يَا عَالِمَ السِّرِّ: ای دانای نهان! [جوشن کبیر، بند ۲۰]

يَا عَالِمَ الْخَفِيَّاتِ: ای دانای نهان‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۲]

يَا عَلَامَ الْغُيُوبِ: ای دانای نهانی‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۱۲]

يَا عَالِمًا لَا يَجْهَلُ: ای دانایی که نادان نشود!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

... آن که گفت: «و هو اللطيف» اوست خداوند

باریک‌دان دور در بینش.

«الحئیر» دانا به هر کار، آگاه به هر گاه...

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۴۷]

يَا مَنْ لَا يُلْهِيه قَوْلٌ عَنْ قَوْلٍ: ای آن که سرگرم

ندارد او را گفتاری از گفتاری!

[جوشن کبیر، بند ۹۹]

و هو القاهر: اوست فروشکننده و کم‌آورنده.

فوق عباد: زبر رهبران خویش. و هو الحکیم

الحئیر: و اوست دانای آگاه.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۳۱۳]

عالم الغیب: آن دانای نهان. فلا يظهَرُ على غيبه

أحدًا: آگاه نکند از نهان خویش (و مطلع نگردداند

بر آن) هیچ کس را. [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۵]

عَلَامُ الْغُيُوبِ: آن دانای نهان‌ها.

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۱۴۹]

۱- اَلَمْ: منم خدای الله نام؛ داناتر به هر کس و هر چیز و هر هنگام. [کشف الاسرار، جلد هفتم، ص ۳۶۲]
۲- المص: منم خداوند دانای راستگوی؛ همه چیز دانم، و حق از باطل جدا کنم.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۵۴۶]
۳- خداوند کریم مهربان توانا، و دانای پاک‌دان یگانه و یکتا در نام و نشان، جلّ جلاله و تقدّست اسمائه و تعالت صفاته و تعالت آلاؤه و انعمائه... [کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۱۴]
۴- تزیل من حکیم علم: فرو فرستاده‌ی بیست از دانای ستوده. [کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۵۳۴]
۵- خوشنودی اهورامزدا، و ستایش به نام مقدّس او سزاست، که بوده و هست و خواهد بود. خداوندی که حاکم بر روح است، و به ذات خود یکتا و قائم می‌باشد اهورایی که بزرگترین، داناترین، آفریننده، پرورش دهنده، پناه‌دهنده، افزون‌کننده، بخشاینده، مقدّس، دادگر و قادر مطلق است. [دعای ستایش]
۶- دانای نهان و آشکار، داند که از نهانخانه‌ی فکرت هیچ صاحب سخن متاعی در بار خود نیست. [اوراوی، مرزبان‌نامه، ص ۱۲]
۷- دانای نهان‌ها و آشکارا، و اوست باحکمت و دانا. [ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۴۴۸]
[لغتنامه فارسی، ص ۵۵۶]
۸- مزدا اهورا، خدای دانا و مقدّس است.

[یسنه، ۲۹، ۶، نمونه‌ی از تعلیمات اوستا]
هر کس از تو نشانی داد باز
خود نشان نیست از تو ای دانای راز
[عطار، منطق‌الطیر]

یکی آنکه هر گه که دست نیاز

برآرم به درگاه دانای راز

[سعدی]

لطیف کرم‌گستر کار ساز

که دارای خلق است و دانای راز

[سعدی]

دانای نهان و آشکارا

نو داد گهر به سنگ خارا

[نظامی، لیلی و مجنون]

برابر فارسی خبیر. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی علیم. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی حفیّ. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی بصیر. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی قدیر. [فرهنگنامه قرآنی]

□ داننده

صفت فاعلی از دانستن. داننده‌ی نهان و آشکار، خدای متعال، داننده‌ی راز، خدای تعالی. [لغتنامه دهخدا]

داند نهان شما و آشکارا، و داند آنچه می‌کنید. [لغتنامه فارسی، ص ۵۵۴]

[ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۵۵۴]

□

عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ: از اسمای حسنی است، که یازده مرتبه به لفظ فوق، و دو مرتبه به لفظ غایمُ الْغَيْبِ، در قرآن مجید آمده است: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ﴾؛ رعد: ۹۹، ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا﴾؛ جن: ۲۶.

[قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۳۴]

○ نَسَمَى اللَّهَ بِالْعَالَمِ بَغِيرِ عِلْمِ حَادِثٍ عِلْمٍ بِهِ

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۸۸، س ۳]

○ سَمَى اللَّهَ عَالِمًا لِأَنَّهُ لَا يَجْهَلُ شَيْئًا

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۸۸، س ۷]

❖ شواهد

... پس باز برند سوی داننده‌ی پنهان و آشکارا.
آگاه کند شما را بدانچه هستید و می‌کنید.

[آیه ۹۴ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

... و حقا که خدای عزوجل داننده‌ی غیب‌ها
است.

[آیه ۷۸ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

... گفتند: نیست دانش ما را، که تویی تو
داننده‌ی ناپیدایی‌ها.

[آیه ۱۰۹ مائده، ترجمه تفسیر طبری]

... غَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهَرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا: او دانای
غیب عالم است، و هیچ کس بر عالم غیب او آگاه
نیست.

[آیه ۳ سبأ، آیه ۲۶ جن]

... غَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ...: او دانای پنهان
و آشکارای عالم است.

[آیه ۲۲ حشر، آیه ۷۳ انعام، آیه ۹۴ توبه]

... غَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ: اوست عالم
به عوالم غیب و شهود، و بزرگ خدای متعال
(برتر از هر وصف و ادراک عقول).

[آیه ۹ رعد، جزء ۱۳]

... ذَلِكَ غَالِمُ الْغَيْبِ الشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ: این است
همان خدایی که بر غیب و شهود عالم، دانا و (بر
جهانیان) مقتدر و مهربان است.

[آیه ۶ سجده، جزء ۲۱]

... غَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ...: او دانای پیدای

و پنهان است.

[آیه ۸ جمعه، آیه ۴۶ زمر]

... غَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ: او دانای
عوالم غیب و شهود، و سلطان مقتدر ملک
وجود، و آگاه به صلاح نظام آفرینش است.

[آیه ۱۸ تغابن، جزء ۲۸]

... إِنَّ اللَّهَ غَالِمُ غَيْبِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ: خدا کاملاً
به اسرار غیب آسمان‌ها و زمین داناست.

[آیه ۳۸ فاطر، جزء ۲۲]

... يَا مَنْ يَغْلُمُ صَمِيرَ الصَّامِتِينَ: ای آن که نهاد
خاموشان را می‌داند!

[جوشن کبیر، بند ۶۳]

... يَا مَنْ يَغْلُمُ مُرَادَ الْمُرِيدِينَ: ای آن که خواسته‌ی
اراده‌کنندگان را می‌داند!

[جوشن کبیر، بند ۶۳]

... يَا مَنْ لَا يَغْلُمُ الْغَيْبَ إِلَّا هُوَ: ای آن که جز او
غیب نمی‌داند!

[جوشن کبیر، بند ۹۰]

... يَا مَنْ دَبَّرَ بِعِلْمِهِ: ای آن که با دانش خود
تدبیر نمود!

[جوشن کبیر، بند ۸۲]

... يَا عَالِمُ الْخَفِيَّاتِ: ای دانای پنهان‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۲]

... يَا عَالِمُ السَّرِّ: ای دانای پنهان! [جوشن کبیر، بند ۲۰]
... آرنده‌ی ظلمات و برآورنده‌ی انوار است؛
بیننده‌ی احوال و داننده‌ی اسرار است.

[کشف الاسرار، جلد نهم، ص ۴۸۵]

... ای جوانمرد! امروز این نام‌ها از خلق می‌شنوی
در سرای فانی، فردا از حق بشنوی در سرای
باقی. امروز از مخلوق می‌شنوی در سرای
خاکی، فردا از خالق لم‌یزل بشنوی در سرای
پاک‌ی. می‌فرماید: اللَّهُ مِنْمُ؛ رحمان منم؛

ملك منم؛ قهر کننده منم؛ سلام منم؛ سلامت‌دهنده منم؛ مؤمن و مهیمن منم؛ داننده‌ی راز خلق منم.

[کشف الاسرار، جلد نهم، ص ۱۸۶]

- خلق می‌دارد به حکم خویش، میان فضل و عدل خویش، به علم خویش، در خلق خویش تنهایی غیر خویش، عالم به علم ازلی، پیش از همه معلوم‌ها ذاتش همیشه پیش از همه مخلوق‌ها، راست‌علم و پاک‌دانش، همواره کار و به سزا بخش. قول او راست، و علم او پاک. [کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۱۷]

- الله است غیب‌دان و نهان‌دان، من قوله: «يعلم السرّ و اخفى.» الله است آمرزنده‌ی گناهان، من قوله: «انّ الله يغفر الذّنوب جميعاً.» الله است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان من قوله: «وكان بالْمُؤْمِنِينَ رَحِيماً.» [کشف الاسرار، جلد هفتم، ص ۴۹۵]

- المص: منم خداوند دانای راستگوی. همه چیز دانم، و حق از باطل جدا کنم.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۹۶]

- یا محمد! اعتقاد کن و قوم را خبر ده که، این بیان که رفت، از قول خداست؛ و خدا به هر چه گفت و خبر داد، راست‌گوی است، راست‌دان، پاک‌دان و همه‌دان. [کشف الاسرار، جلد دوم، ص ۲۰۵]

-... و خدای است همه‌دانی بدان چه در دل هاست، راست‌داور بدانچه می حکم کند.

[ترجمه‌ی تفسیر طبری، آیه ۷۱، سوره‌ی انفال]

- او عالم‌السرّ والخفیات است؛ داناست به هر نهان و آشکارا. [ترجمه‌ی تفسیر طبری، ج ۱، ص ۴۹]

[الفتاوی فارسی، ص ۵۵۶]

- سپاس و ستایش خدای را عَزَّوَجَلَّ، که

داننده‌ی آشکار و نهان است.

[نظام‌الملک، سیاست‌نامه، ص ۱]

- مخدوم بنده: عالم‌الغیب خداست، نه شما.

[منشآت قائم‌مقام، شرق، ص ۸۴]

سرّ خدا که عارف سالک به کس نگفت
در حیرتم که یاده‌فروش از کجا شنید

[حافظ]

هان مشو نومید چون واقف نه‌ای از سرّ غیب
باشد اندر پرده بازی‌های پنهان غم‌مخور

[حافظ]

رقم مغلطه بر دفتر دانش نزنیم
سرّ حق بر ورق شعبده محلق نکنیم

[حافظ]

ز سرّ غیب کس آگاه نیست قصّه مخوان
کدام محرم دل ره درین حرّم دارد

[حافظ]

نسا امیدم مکن از سابقه‌ی لطف ازل
تو پس پرده چه دانی که، که خوب است و که زشت

[حافظ]

ما نه مردان ریاییم و حریفان نفاق
آن که او عالم سرّ است بر این حال گواست

[حافظ]

مرا به رندی و عشق آن فضول عیب کند
که اعتراض بر اسرار علم غیب کند

[حافظ]

هواخواه توام جانان! و می‌دانم که می‌دانی
که هم نادیده می‌بینی و هم ننوشته می‌خوانی

[حافظ]

دربسته به روی خود ز مردم
تا عیب نگسترند ما را

من به یمگان در به زندانم از این دیوانگان	در بسته چه سود و عالم الغیب
عالم السّری تو فریاد از تو خواهم آی رب	دانای نهان و آشکارا
[ناصر خسرو]	[باب دوم، گلستان سعدی]
اندر ره حق تصرّف آغاز مکن	به از من کس اندر جهان عیب من
چشم خود را به عیب کس باز مکن	ندانند، به جز عالم الغیب من
سرّ همه بندگان خدا می‌داند	[باب چهارم، گلستان سعدی]
در خود نگر و فضولی آغاز مکن	غیب‌دان و لطیف و بی‌چونی
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]	سترپوش و کریم و توّابی
یارب! دل ما را تو به رحمت جان ده	[سعدی]
درد همه را به صابری درمان ده	کریم عزّوجلّ، غیب‌دان و مطلع است
این بنده چه داند که چه می‌باید جست	گرش به جهر بخوانی و گر به خفیه و راز
داننده تویی، هر آنچه دانی، آن ده	[سعدی]
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]	بندگان خاصّ علّام الغیوب
او نیک و بد تو را نگو می‌داند	در جهان جان جوایس القلوب
تو خواه بگو خواه مگو، می‌داند	[دفتر دوم، مثنوی مولوی]
تو بنده‌ی با نیاز و او بنده‌نواز	بَر و کتف و پالش همانند من
گر می‌کشد و می‌کشد او می‌داند	تو گویی که داننده بر زد رسن
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]	[شاهنامه فردوسی، رستم و سهراب]
ای آن که برآرنده‌ی حاجات تویی	که آن جان‌آفرین داننده‌ی راز
هم کافل و کافی مهمّات تویی	ندارد در خدایی هیچ انباز
سرّ دل خویش را چه گویم با تو	[ناصر خسرو]
چون عالم سرّ والخفّیات تویی	چنین که کرد تواند مگر خدای بزرگ
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]	که قادر است و حکیم است و عالم و جبار
خالق الخلق و باعث الأموات	[ناصر خسرو]
عالم الغیب و سامع الأصوات	غایب نشده است از اوّل کار
[طریق التحقيق، سنایی]	تا آخر چیزی ز علم علّام
دافع جمله‌ی بلیّات است	[ناصر خسرو]
عالم السّرّ والخفّیات است	

هر چه در خاطرت بیندیشی

همه معلوم اوست در پیشی

[طریق التحقیق]

آیت غیب و شهادت را بخوان

وحدت و کثرت از آن هر دو بدان

غیب باطن دان شهادت ظاهرش

آن یکی اول بگیر، آن آخرش

[شاه نعمت الله]

خدایی که داننده‌ی رازهاست

نخستین سرآغاز آغازهاست

[۹]

چو دانای غیب است، بر ما گوا

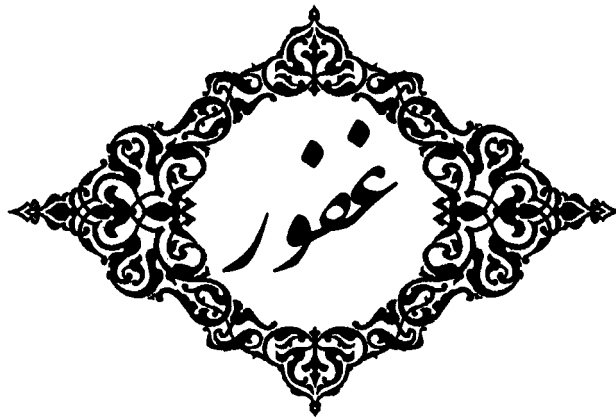
گواه است بر سر پنهان ما

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۹۲ و ۳۹۵.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۴۱۹۷ و ۱۴۲۵۹.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۳۶۴ تحت کلمه‌ی الغیب.

می‌پوشاند گناه گناهکار را، و مؤاخذه نمی‌کند که او را مشهور به گناه و یار سوای از گناه بسازد. عَفَّار یعنی خدای آمرزنده‌یی که زیاده‌روی و مبالغه در ستر و پوشش گناه می‌کند، و شخص مذنب را نه در دنیا و نه در آخرت، مشهور به گناه نمی‌گردانند.»

و نیز باز از قول حلیمی درباره‌ی آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿إِنِّي أَنَا اللَّهُ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ می‌گوید: اوست خدایی که ستر و پوشش زیاد از گناه مذنبین از بندگان خود دارد؛ و همچنین زیاد می‌کند عفو و بخشش خود را بر مؤاخذه و مجازات از بندگان،

و از ابوهریره نقل می‌نماید که گفت: «از

آمرزگار [منتهی الارب] آمرزنده‌ی گناه [ترجمان علامه جرجانی] آمرزنده و پوشنده‌ی گناه [مهذب الاسماء] یکی از صفات باری تعالی است؛ یعنی ساتر گناه بندگان خود [منتهی الارب] خیلی بخشنده، پوشنده‌ی زشتی‌ها، آمرزنده و پوشاننده.

از اسمای صفات است، و نود و یک مرتبه در قرآن آمده است. [رک - المعجم المفهرس] این اسم و صفت پروردگاری، صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی مجرد عَفَرَ يَغْفِرُ است.

● سخنی درباره صفات غافر، عَفَّار و غفور
بی‌یهی در الاسماء والصفات از قول حلیمی
می‌گوید: غافر یعنی خدای آمرزنده‌یی که

رسول خدا(ص) شنیدم که فرمود: بنده گناهی مرتکب می‌شود و می‌گوید: ای پروردگار! من گناه کرده‌ام، مرا ببخش! خداوند می‌فرماید: بنده من می‌داند که خدایی هست که او را می‌آمرزد و مؤاخذه می‌کند، با این وجود او را مورد آمرزش قرار می‌دهد. سپس بعد از چندی که به خواست خدا از او می‌گذرد، باز مرتکب گناه دیگری می‌گردد. و چه بسا ذات پروردگاری می‌فرماید: این بنده‌ی من گناه دیگری مرتکب شده است. و می‌گوید: ای پروردگار من! گناه دیگری مرتکب شدم. مرا ببخش و بیامرز! سپس خداوند می‌فرماید: دانسته است بنده‌ی من که خدایی هست که او را باز بیامرزد و یا مؤاخذه نماید، با ای وجود باز او را می‌آمرزد. سپس بعد از چندی دیگر که به خواست خدا از او می‌گذرد، گناه دیگری را مرتکب می‌شود. و باز خدا می‌فرماید: عبد من باز گناه دیگر تری را مرتکب شده. و می‌گوید: بار خدا یا! گناه دیگر تری را مرتکب شدم. باز هم مرا ببخش و بیامرز! خداوند می‌فرماید: بالاخره بنده‌ی من متوجه شده است که پروردگاری هست که باز ممکن است او را بیامرزد یا مؤاخذه نماید؛ و خداوند بالاخره باز او را می‌آمرزد و مورد عفو قرار می‌دهد. این حدیث در صحیح مسلم از عبد بن حمید، او از ابوالولید، و نیز در صحیح بخاری از طریق دیگر از همام نقل و روایت شده است. (در صحت حدیث مزبور از نقطه نظر محتوای آن محل تردید و تأمل است؛ چون به

قول معروف، این رشته سر دراز پیدا می‌کند. بالاخره بنده همیشه گناه خواهد کرد، و خداوند هم همیشه خواهد آمرزید؛ در صورتی که این عمل، خود اصرار بر ارتکاب گناه است، که حرام می‌باشد.)

فخر رازی در کتاب *لوامع البینات* در شرح اسمای خدا و صفات او چنین می‌گوید:

«در باره‌ی مغفرت خداوند در قرآن، سه اسم و صفت آورده: **أَوَّلٌ**، **غَافِرٌ**؛ **دوم**، **غَفُورٌ**؛ **سوم**، **غَفَّارٌ**. و این بدان جهت است که از برای بندگان خدا سه قسم گناه و معصیت وجود دارد، که هر سه از مشتقات معانی معصیت می‌باشد. **أَوَّلٌ**، **ظالم**؛ چنان که در قرآن می‌فرماید: ﴿فَإِنَّهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ﴾ ۳۵/۳۲ از زمره‌ی آن کسانی‌اند که به خویشتن ستم کرده‌اند. **دوم**، **ظَلُومٌ**؛ چنان که در قرآن می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾ ۳۳/۷۲ همانا آن انسان بسیار ستمکار و نادان است. **سوم**، **ظَلَامٌ**؛ چنان که در قرآن می‌فرماید: ﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ﴾ ۳۹/۵۳ بگو (ای پیامبر!) ای بندگان من! آن کسانی که بر خویشتن اسراف و زیاده‌روی (در گناه) روا داشته‌اند، و کسانی که زیاده‌روی از معصیت و گناه بنمایند، آنان **ظَلَامٌ** یعنی بسیار و زیاد و (تقریباً) همیشه ظلم‌کننده به خویشتنند.»

در واقع خداوند می‌خواهد بفرماید که: ای بنده‌ی من! همچنانی که از برای تو سه نام در ظلم به گناه در بین است، برای من هم که

خدای تو هستم، سه نام در رحمت و آمرزش در قرآن است. اگر تو ظالم باشی، من غافر هستم؛ و اگر تو ظالم باشی، من غفورم؛ و اگر تو ظلام باشی، من هم غفار خواهم بود.

و بعد هم باید بدانید ای بندگان من! که صفات شما متناهی و محدود است، که سزاوار خودتان است؛ ولی صفات من نامتناهی و غیر محدود است، که سزاوار خودم است. بدیهیست که غیر متناهی غلبه دارد، و غالب و چیره است بر متناهی. پس ای مسکین بیچاره! از زمره‌ی نومیدان قرار نگیر. چنان‌که در قرآن می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَنْقُطْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾؛ ۱۵/۵۶ در ابتدای این آیه می‌فرماید: ابراهیم گفت: آری! هرگز به جز مردم نادان و گمراه، کسی از لطف و مرحمت خداوند نومید نیست.

و نیز باز فخر رازی می‌گوید: «غَفَر در لغت به معنی ستر و پوشش است؛ چنان‌که مَغْفَر زرهیست که زیر کلاهخود می‌پوشند. و نیز غَفَر دستمالیست که زن روی مقنعه‌ی خود می‌بندد. و روی این اصل جمهور از مفسرین معتقدند که، مغفرت خداوند درباره‌ی بندگان گناهکار عبارت از آن است که خداوند گناه آنان را می‌پوشاند، و آن را مخفی نموده و آشکار نمی‌سازد. سپس می‌گوید: در این ابراز عقیده باید تأمل کرد.»

فخر رازی پس از شرح مختصری درباره‌ی آشکار ساختن خداوند در قرآن بعضی از

لغزش‌های انبیا را، چنین نتیجه گرفت که: «جایز نیست ما مغفرت را به معنی ستر و پوشش گناه تفسیر کنیم؛ بلکه باید گفت که مغفرت خداوند همان بخشش و صرف‌نظر کردن خداوند و گذشت او از گناهان است، آن هم بر سبیل مجاز.» سپس می‌گوید: «غفور از برای آمرزش، ابلغ و رساتر از غافر است؛ زیرا بنای آن بر مبالغه است. و در عین حال، غفار هم ابلغ و رساتر از غفور است؛ زیرا وضع آن برای تکثیر و کثرت بخشش و آمرزش است؛ و معنی آن عبارت از بخشش گناه است بعد از بخشش گناه دیگر، آن هم برای ابد و همیشگی.»

سپس درباره‌ی این سه صفت الهی، از قول مشایخ چنین می‌گوید: «خداوند غافر است، برای اینکه گناه تو را زایل می‌گرداند و از دفتر محو نماید. غفور است برای اینکه گناه تو را از خاطر و ذهن فرشتگان به فراموشی می‌سپارد. غفار است برای اینکه گناه تو را از ذهن تو هم زایل می‌کند و به فراموشی تو می‌سپارد، تا به آن اندازه که انگار این گناه را مرتکب نشده‌ای.»

دیگر از مشایخ می‌گوید: «خداوند غافر است در دنیا، غفور است در قبر، و غفار است در عرصه‌ی قیامت.»

و باز دیگر از مشایخ می‌گوید: «خداوند غافر است برای کسی که دارای علم‌الیقین باشد؛ غفور است برای کسی که دارای عین‌الیقین

باشد؛ و غفار است برای کسی که دارای حق‌الیقین باشد.»

سمعانی در روح‌الارواح می‌گوید: «خداوند عزوجل غفار است و غافر، و غفور و غفار مبالغت راست، چنان‌که علام، و معنی غَفَر پوشیدن می‌باشد؛ و عرب «خود» را مَغْفَر می‌گویند، زیرا که سر بپوشند و مغفرت خداوند جلّ جلاله مر بنده را بپوشند و ستر گناهان است و عفو ذنوب؛ و این ستر و عفو به فضل من الله است نه به فضل من العبد، وانگه علی‌التحقیق چنان‌که معاصی تو را به ستر حاجت است، طاعات تو را هم به ستر حاجت است. اگر آفت طاعات تو را پیش آرند، از طاعت بیش از آن ترسی که از معصیت.»

مصطفی می‌گوید: «صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَ إِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ مِائَةَ مَرَّةٍ.» دامن نبوت از آن مطهرتر بود که غیرت معصیت و گرد ذلت بر وی نشیند؛ ولیکن آن استغفار از طاعت بود.

ای جوانمرد! پرده دو است: یکی برداشته است، و هرگز مبادا که فرو گذارند، و یکی فرو گذاشته و هرگز مبادا که بردارند. آن پرده‌ی برداشته حجاب نکره است از پیش دل‌های موحدان و سینه‌های مؤمنان؛ و آن پرده‌ی فرو گذاشته، ستر کرم است پیش افعال و اعمال عاصیان، نه مطیعان و صدّیقان و متّقیان و مخلصان.

ای جوانمرد! ستر اوست که ما بر یکدیگر سلام می‌کنیم و با یکدیگر روزگار می‌گذرانیم. و اَلْعِيَاذُ بِاللَّهِ، اگر او این ستر بردارد، اول پدر از

پسر ببرد و مادر از فرزند.

گر پرده ز روی کار ما بردارند

ترسم به خرابات درون نگذارند

خواجه عبدالله انصاری در نوبت سوم تفسیر کشف‌الاسرار میبیدی می‌گوید: «غافر الذّنب وقابل التّوب» توبه مؤخّر آمد، و غفران مقدّم بر مقتضی فضل و کرم. اگر من گفتمی توبه پذیرم، پس گناه آمرزم. خلق به پنداشتی که تا از بنده توبه نبود از (الله) مغفرت نیاید، نخست بیامرزم، آنکه توبه پذیرم؛ تا عالمیان دانند که چنان‌که به توبه آمرزم، بی‌توبه هم آمرزم. اگر توبه مقدّم غفران بودی، توبه علّت غفران بودی؛ و غفران ما را علّت نیست و فعل ما به حیلست نیست. نخست بیامرزم، و به زلال افضال، بنده را پاک گردانم، تا چون قدم بر بساط ما، نهد بر پاکی نهد؛ چون بر ما آید، به صفت پاکی آید. همان است که جای دیگر فرمود: «ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمُ لِيَتُوبُوا؛ ۹/۱۱۸» غافر آن معاصی را که توبه نکرد؛ قابلم آن را که توبه کرد. مراد از غفران ذنب در این موضع، غفران ذنب غیر تائب است؛ به دلیل آنکه او عطف در میان آورد، و معطوف دیگر باشد و معطوف علیه دیگر؛ لکن در حکم یکسان باشد، چنان‌که گویی: جاءنی زیدٌ و عمروٌ. یعنی زید دیگر است و عمرو دیگر؛ لکن هر دو را حکم یکیست در آمدن. اگر حکم مخالف بودی، عطف خطا بودی؛ و اگر هر دو یکی بودی، هر دو غلط بودی. لطیفه‌ی نیکو شنو در غفران ذنب و قبول توبه،

باز در سماع ذی الطَّوَل نیاز و دل بیفزود و به زبان افتخار گوید:

چه کند عرش که او غاشیه‌ی من نکشد

چون به دل غاشیه‌ی حکم و قضای تو کشم

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «غافر الخطیئات، غفران به معنی ستر و پوشش است؛ چنان‌که می‌گویند، جاءوا الجَمَّ الغفیر (یعنی: جمعیتی که از کثرت بپوشاند). و خداوند هم که غافر و آمرزنده‌ی خطیئات و ذنوب شرعیّه است، ساتر و پوشاننده‌ی نقایص امکانیه است، به ذیل رحمت خود و خلعت فیض و جودی خویش.

باید دانست که خطیئه و ذنب مانند حسنه دارای تقسیماتیست: یکی خطیئه و ذنب به اصل شرع است، مانند شرب خمر، و خطیئه و ذنب جوارح است (مانند به قتل رسانیدن به وسیله‌ی دست یا اسلحه، یا سیلی زدن به صورت طفل یتیم)؛ و دیگر خطیئه و ذنب قلوب است، مانند جهل و شرک خفی، که هر یک از اینها دارای کبیره و صغیره است.

و علما درباره‌ی گناهان و ذنوب کبایر به اقوال گوناگون پرداخته‌اند، که هیچ یک دارای دلیل قطعی که قلب را مطمئن سازد، نیست. شاید هم مصلحتیست در اخفا و پنهان داشتن کبایر، که وسیله‌ی بی‌شود تا هر کس از تمام معاصی برحذر باشد، که مبادا کبائر در میان آنها قرار گیرد. عده‌ی می‌گویند، هر گناهی که خداوند و عده‌ی عذاب و عقاب در قرآن داده است،

اوّل صفت خود کرد جلّ جلاله فرمود: ﴿غافر الذَّنْبِ وَقَابِلُ التَّوْبِ﴾ و صفت او جلّ جلاله محلّ تصرف نیست، و پذیرنده‌ی تغییر و تبدیل نیست پس چون حدیث عقوبت کرد (شدید العقاب) گفت: صفت عقوبت نهاد. و عقوبت محلّ تصرف هست و پذیرنده‌ی تغییر و تبدیل هست. گفت: سخت عقوبتم؛ لکن اگر خواهم، سُست کنم و آن را بگردانم که در آن تصرف گنجد و تغییر و تبدیل پذیرد. گفته‌اند، شدیدالعقاب اشارت به ملک دارد؛ و اگر همه ملک عالم نیست کند، در جلال و کمال وی نقصان و قصور نیاید. غافر الذنب و قابل التوب، اشارت به صفت دارد؛ و در صفات او جلّ جلاله تغیر و تحوّل نیاید، و يقال غافر الذنب للظالمین، و قابل التوب للمقتصدین شدید العقاب للمشرکین، ذی الطَّوَل للسّابقین. سنّت خداوند است جلّ جلاله، که بنده را به آیت، وعید بترساند، تا بنده در آن شکسته و کوفته گردد، سوزی و نیازی در بندگی بنماید، زاری و خواری بر خود نهد؛ آنکه ربّ العزّة به نعت رَأْفَت و رحمت به آیت و وعد تدارک دل وی کند، و به فضل و رحمت خود او را بشارت دهد. نبینی که شدید العقاب گفت، تا بنده در زاری و خواهش آید، ذی الطَّوَل در آن پیوست، تا بنده در ناز و در رامش آید. بنده در سماع شدید العقاب بسوزد و بگدازد، و به زبان انکسار گوید:

پُر آب، دو دیده و پُر آتش، جگر

پر باد دو دستم و پُر از خاک سرم

همان از گناهان کبیره است. عده‌یی دیگر می‌گویند، هر گناهی که شارع به آن حدّ می‌زند، و با وعید به دنبال آن باشد، کبیره است. عده‌یی دیگر می‌گویند، آن معاصی و گناهانی که دلیل قاطع بر حرمت و حرام بودن آن باشد، کبیره است. و نیز می‌گویند، هر گناه و ذنبی که وعده‌ی سخت در عقاب او می‌باشد از لحاظ کتاب و سنت، کبیره خواهد بود.

عبدالله بن مسعود می‌گوید: «از اوّل سوره‌ی نساء تا آیه‌ی ۳۱ ﴿إِنْ جُنَيْتُوا كَبِيرًا مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ﴾؛ یعنی: چنان‌که از گناهان کبیره‌یی که شما را از آن نهی کرده‌اند، دوری گزینید، ما از گناهان دیگر شما درگذریم، هر گناهی که ذکر شده و از آن نهی گردیده، از گناهان کبیره محسوب می‌شود.

باید دانست، از اوّل سوره‌ی نساء تا آیه‌ی ۳۱، گناهانی که ذکر گردیده است، بدین شرح است: ۱) خوردن مال یتیم؛ ۲) اموال را در اختیار سفها و نادانان گذاردن؛ ۳) معصیت خدا و رسول و تجاوز از حکم و حدّ خداوندی؛ ۴) عمل فاحشه زنان؛ ۵) با زنان پدر بعد از مرگ او ازدواج کردن، که در جاهلیت مرسوم بوده است؛ ۶) زنان را به ارث بردن مانند دوره‌ی جاهلیت؛ ۷) ازدواج با محارم؛ ۸) خوردن مال مردم به حرام؛ ۹) قتل نفس.

عده‌یی می‌گویند، جمیع گناهان از کبیره است، زیرا مشترک است در مخالفت امر و نهی خداوندی؛ ولی گاهی اطلاق صغیره و کبیره از

بعضی از آنها در مقابل اضافه بمافوق آن و یا به مادون آن می‌شود، به عنوان مثال، بوسیدن زن بیگانه نسبت به زنای با او صغیره است و همان، نسبت به نگاه کردن او کبیره است، البته از نظر شهوی.

شیخ طبری در مجمع البیان می‌گوید: «اصحاب ما می‌گویند، تمامی معاصی و گناهان از کبیره‌اند، ولی بعضی از بعضی دیگر اکبر و بزرگترند. ما گناهان صغیره نداریم؛ و اگر صغیره باشد، بالنسبه به بزرگتر از خودش است. و تمامی مرتکبین مستحقّ عقاب خداوند خواهند بود.»

عده‌یی می‌گویند، کبائر و گناهان کبیره هفت نوع است: ۱) شرک به الله؛ ۲) قتل به نفس؛ ۳) قذف محصنه (نسبت زنا به زن پاک‌دامن یا شوهردار زدن)؛ ۴) خوردن مال یتیم؛ ۵) زنا؛ ۶) فرار از جنگ با دشمنان اسلام؛ ۷) عاق والدین. و در این باره حدیثی از رسول خدا (ص) نقل کرده‌اند.

عده‌یی سیزده گناه دیگر به این گناهان از لحاظ کبیره افزوده‌اند: ۱) لواط؛ ۲) سحر و جادو؛ ۳) غیبت کردن؛ ۴) رباخواری؛ ۵) یمین الغموس (قسم و سوگند یاد کردن برخلاف حق)؛ ۶) شهادت دروغ؛ ۷) شرب خمر؛ ۸) استحلال کعبه (حرمت و احترام کعبه را از بین بردن)؛ ۹) دزدی؛ ۱۰) نکث صفقه (شکستن پیمان خرید و فروش بعد از دست دادن به هم جهت اتمام آن)؛ ۱۱) تعزّب بعدالهجرة. بعد از

هجرت به مدینه به یاد و انجام روش دوران جاهلیت عربی دادن؛ ۱۲) مأیوس شدن از رحمت خدا؛ ۱۳) امن از مکر خدا.

عده‌بی نیز چهارده تایی دیگر به آن اضافه نموده‌اند، باز هم از لحاظ کبیره بودن: ۱) اکل میت؛ ۲) خوردن خون؛ ۳) خوردن گوشت خوک؛ ۴) خوردن گوشت بدون ذبیحه به نام خدا آن هم در غیر ضرورت؛ ۵) سُخت (رشوهِ خواری)؛ ۶) قمار؛ ۷) بَخس در کیل و وزن (کم‌فروشی)؛ ۸) معونت بر ظالمان؛ ۹) حبس حقوق از غیر عسر؛ ۱۰) اسراف (ریخت و پاش کردن و تباه کردن)؛ ۱۱) تبذیر (تلف کردن و از بین بردن)؛ ۱۲) خیانت؛ ۱۳) اشتغال به ملامتی (لهو و لعب)؛ ۱۴) اصرار بر ارتکاب گناه.

و نیز حاجی سبزواری باز در دعای جوشن کبیر آن جایی که می‌گوید، یا مَنْ عُصِيَ فَقَفَر: ای آن خدایی که نسبت به تو عصیان و معصیت می‌شود، ولی آن را می‌آموزی؛ می‌گوید: خود این دعا دلالت دارد بر اینکه، جایز است غفران و آمرزش از گناهان کبیره از جانب خدا بشود، آن هم بدون توبه؛ زیرا عذاب و عقاب حق خداوند است، و جایز است آن را ساقط نماید؛ و نیز ترک آن عقاب و عذاب، به ذات خداوندی ضرری نمی‌رساند. بنابراین، اسقاط و ساقط نمودن آن خوب خواهد بود. چنان‌که در دعای دیگر چنین آمده: «اللَّهُمَّ إِنَّ الطَّاعَةَ تَسْرُكُ وَالْمَعْصِيَةَ لَا تَضُرُّكَ فَهَبْ لِي مَا يَسْرُكُ وَاغْفِرْ لِي مَا لَا

يَضُرُّكَ يا ارحم الراحمين» (یعنی: بار خدایا! همان اطاعت (از تو) تو را مسرور و شاد می‌کند؛ و گناهان یا گناه کردن (من) به تو زیانی نمی‌رساند. پس ببخش به من آنچه را که مایه‌ی شادمانی تو شود؛ و پیامر مرا درباره‌ی آنچه که به تو زیانی نمی‌رساند. ای خدایی که بخشنده‌ترین بخشندگانی! برخلاف معتزله که می‌گویند، در گناهان کبیره، بدون توبه آمرزشی از جانب خداوند نخواهد بود. اگر گفته شود که جایز است که مغفرت مزبور حمل بر گناه صغیره شود یا از کبیره‌ی بعد از توبه؟ در جواب می‌گوییم، این برخلاف ظاهر است که نتوان بدون دلیل آن را پذیرفت.

این اسم و صفت الهی، هفتاد و دو بار با صفت رحیم، شش بار با صفت حلیم، چهار بار با صفت عفو، سه بار با صفت شکور، دوبار با صفت عزیز، یکبار با صفت ذوالرحمة، یکبار با صفت رب، یکبار با صفت ودود، یکبار هم به تنهایی، در قرآن مجید آورده شده است.

● ۱) صفت غفور توأم با صفت رحیم

□ در صورت اضطراب خوردن گوشت مرده و خوک و... مانعی ندارد؛ و خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿...فَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۱۷۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا حرام گردیده است بر شما گوشت مرده، خون، گوشت خوک

سپس به طریقی که همه مسلمین (در انجام مناسک حج) باز می‌گردند، رجوع کنید به عرفات (اغنیای قریش به مشعر الحرام نمی‌رفتند، و از مشعر به منی نمی‌آمدند.) و از خدا طلب آمرزش نمایید، که خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ مهاجرین و انصار مورد لطف خداوند، و خدا بسیار آمرزنده است برای آنها.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هَاجَرُوا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۲۱۸ همانا کسانی که ایمان آورده و مهاجرت کردند، و در راه خدا جهاد نموده‌اند، امیدوار باشند به لطف خدا، که خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ در صورت ترک مباشرت با زنان، اگر از آن قصد بازگردند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لِلَّذِينَ يُؤُولُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرِيضَ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءَ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۲۲۶ کسانی که با زنان خود ایلا نمایند، و چهار ماه با آنان نزدیکی نکنند و مباشرت نمایند، اگر بازگردند (از سوگندی که در این باره یاد کرده‌اند) و نزدیکی کنند، خداوند نسبت به آنها بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ در قبال متابعت از رسول خدا(ص) خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۳/۳۱، یعنی: بگو (ای پیامبر!): اگر خدا

و ذبیحه بدون نام خدا، و اگر کسی مضطر و بیچاره شده باشد، در صورتی که ظالم و متجاوز (به حقوق مردم) نباشد، مانعی ندارد و گناهی بر او نیست؛ و خداوند درباره‌ی این گونه افراد بسیار آمرزنده و مهربان است. نظیر این آیه‌ی شریفه با اختلاف در متن آیه، در سوره‌ی مائده، آیه ۵، و در سوره‌ی انعام، آیه‌ی ۱۴۵ موجود است.

□ کسی که در مقام اصلاح وصیت شخص موصی به وارث او باشد، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۱۸۲ هر کس از شخص وصیت‌کننده‌ی نسبت به وارث او جفا و ستمی مشاهده کرده، و در صدد اصلاح برآید، بر او گناهی نیست؛ و خداوند در قبال چنین افرادی بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ اگر کافران و مشرکان دست از شرک بردارند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۱۹۲ پس اگر کافران و مشرکان دست بردارند از شرک و ستم، خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ اگر (اغنیای قریش) همانند همه مسلمین بازگشته، رجوع به عرفات نمایند و استغفار کنند، خدا آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ أَفِضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲/۱۹۹

را دوست دارید، از من پیروی کنید. همانا خدا شما را دوست خواهد داشت، و از گناهان شما صرف نظر خواهد نمود؛ و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ کسانی که از ایمان به خدا برگشته اند، اگر توبه نمایند خداوند بسیار آمرزنده ی آنهاست.

چنان که می فرماید: ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَ أَسْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۳/۸۹ آیات قبل از این، درباره ی کسانیست که بعد از ایمان آوردن، کافر بشوند. سپس فرمود: لعنت و عذاب خدا بر آنان باد! سپس در این آیه می فرماید: اگر همین افراد توبه کنند بعد از کفر، و اصلاح نمایند (خود را)، خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند هر کس را بخواهد می آمرزد، زیرا بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿... يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۳/۱۲۹ در ابتدای آیه می فرماید: آنچه در آسمان ها و زمین است، برای خداست. می آمرزد هر کس را که بخواهد، و هر کس را که بخواهد عذاب می کند؛ و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ در قبال ازدواج با محارم، که در جاهلیت مرسوم بوده و در اسلام حرام گردیده، در صورت مراعات کردن مسلمین، خداوند نسبت به آنها بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿حُزِرَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَ بَنَاتُكُمْ...﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ

إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً﴾ ۴/۲۳ یعنی: خداوند ازدواج با مادران، دختران، خواهران، عمه های خودتان، خاله ها، برادرزاده، خواهرزاده، مادران رضاعی، خواهران رضاعی، مادرزنان و دختران زن عقدی که در دامن شماست، حرام نموده؛ و نیز زن فرزندان صلبی و جمع کردن ازدواج دو خواهر با هم؛ مگر آنچه پیش از نزول این حکم (در عصر جاهلیت) کرده اند، که خدا از آن صرف نظر کرده. خداوند (در این باره) بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ کسانی که در تنگنای ازدواج قرار دارند، می توانند با کنیزان پاکدامن ازدواج کنند. و خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ...﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿وَأَنْ تَصِيرُوا خَيْرَ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۴/۲۵ یعنی: هر کس را که توانایی آن نباشد که با زنان پارسای بالیمان ازدواج کند، پس کنیزان بالیمان را که مالک آنها شده اید، به زنی اختیار نمایید. تا آنجا که می فرماید: اگر از آنها عمل زشت سر بزنند، بر آنها نصف عذاب زنان آزاد است. تا آنجا که می فرماید: اگر صبر نمایید (تا وسعت یافته و زن آزاد پارسا بگیرید)، برای شما بهتر است؛ و خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ باز هم مجاهدین مورد لطف خدا بوده، و خدا به آنها بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَ مَغْفِرَةً وَ رَحْمَةً

وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۹۶ ﴿مجاهدین دارای درجاتی از خدا و لطف و آمرزندگی و مرحمت می‌باشند، و خداوند نسبت به آنان بسیار آمرزنده و مهربان است.﴾

□ هر کس که به قصد مهاجرت از خانه بیرون آید، و بمیرد، دارای پاداش است، و خدا به او بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۰۰﴾ هر کس که از خانه‌اش به مهاجرت کردن بیرون آید، آن هم به سوی خدا و رسول او، سپس بمیرد، پاداش او با خداوند است، و خداوند نسبت به آنان بسیار آمرزنده و مهربان بوده است.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: استغفار کن، که خدا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرِ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۰۶﴾ یعنی: ای پیامبر! طلب مغفرت از خداوند بنما، که همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان بوده است.

□ هر کس که عمل بد یا ظلم به نفس کند، و بعد، طلب آمرزش نماید، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۱۰﴾ هر کس که عمل بدی انجام دهد که به خود ستم کند، سپس طلب آمرزش نماید، البته که خداوند را بسیار آمرزنده

و مهربان می‌یابد.

□ اگر میان زنان متعدّد خود به اصلاح بیردازید، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَإِنْ تَصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۲۹﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: شما هرگز نمی‌توانید میان زنان متعدّد خود به عدالت رفتار کنید. تا آنجا که می‌فرماید: و اگر سازش کنید و پرهیزگار باشید، خداوند بسیار آمرزنده و مهربان خواهد بود.

□ کسانی که دارای ایمان بوده و میان پیامبران جدایی نیندازند، خداوند بسیار آمرزنده است نسبت به آنان.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۴/۱۵۲﴾ یعنی: کسانی که ایمان آورده باشند به خدا و پیامبرانش، و جدایی میان آنها نمی‌اندازند... تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند (نسبت به آنان) بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ کسانی که محارب با خدا و رسول اویند، اگر پیش از آنکه آنها را دستگیر نمایند، توبه کنند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْرَأُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۳۴﴾ در آیه‌ی قبل، درباره‌ی کسانی که با خدا و رسول او سر جنگ دارند، مجازات و کیفر آنها را بیان فرموده، سپس در این آیه می‌فرماید: اگر از اینان کسانی که توبه نمایند، پیش از آنکه

ای گروه مردم! همانا خداوند هم دارای عذاب سخت، و هم دارای بسیار آمرزندگی و مهربانیست.

نظیر آنچه در آیه ی ۱۱۰ سوره ی نساء آمده، با اختلاف اندک در مضامین آیه، در آیه ی ۵۴ سوره ی انعام آورده شده است.

□ خداوند به رسول خود می فرماید: پروردگار تو، هم با سرعت عقاب می کند، و هم بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿... إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۶/۱۶۵﴾ یعنی: همانا پروردگار تو (ای پیامبر!) هم دارای سرعت در عذاب کردن است، و هم بسیار آمرزنده و مهربان. نظیر این آیه ی شریفه با اختلاف در مضامین آیه، در آیه ی ۱۶۷ سوره ی اعراف می باشد.

نظیر آنچه که در آیه ی ۱۱۰ سوره ی نساء است، با اختلاف در مضامین آیه، در آیه ی ۱۵۳ سوره ی اعراف می باشد.

□ از غنیمت حلال بخورید، که خدا بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿كُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۸/۶۹﴾ پس، از غنایمی که به دست می آورید، بخورید، که حلال و گواراست؛ و پرهیزگار باشید، که همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خدا به رسول خود می فرماید: به اسیران بگوئید اگر خیر و خوب باشید، خدا به شما خیر

دستگیر گردند، باید بدانند که خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ اگر مرد دزد و زن دزد، پیش از مجازات توبه کنند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿فَمَنْ ثَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَ أَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۳۹﴾ در آیه ی قبل، درباره ی مرد و زن دزد و مجازات و کیفر دادن به آنهاست. سپس در این آیه می فرماید: اگر کسی از آنها (دزدان) توبه کند پس از ستمی که انجام داده، و به اصلاح خود گراید، خداوند توبه ی آنها را می پذیرد، و اوست بسیار آمرزنده و مهربان.

□ اگر مسیحیان کافر و سفاقتومی توبه نمایند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَ يَسْتَغْفِرُونَهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۷۴﴾ در آیه ی قبل، می فرماید: کسانی (مسیحیان) که کافر شده اند و می گویند سه خدا وجود دارد (اب و ابن و روح القدس)، به عذاب خدا گرفتار آیند. سپس در این آیه می فرماید: آیا اینان توبه نمی کنند و طلب مغفرت نمی نمایند؟ (که اگر به این کار توبه کنند) خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ مردم بدانند که، هم عذاب خدا سخت، و هم آمرزندگی او بسیار است.

چنان که می فرماید: ﴿إِذْ عَلَّمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵/۹۸﴾ یعنی: بدانید

می‌دهد، و بسیار هم آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَشْرَى﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۸/۷۰ یعنی: ای پیامبر! به اسیرانی که در دست شما مسلمین هستند، بگو که اگر خدا در دل شما خیر و هدایتی ببیند... تا آنجا که می‌فرماید: از گناهان شما صرف‌نظر می‌کند. همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خدا می‌فرماید: اگر مشرکان توبه کنند و نماز بگذارند، خداوند بسیار آمرزنده (نسبت به آنان) است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۹/۵ در وسط آیه می‌فرماید: مشرکان را (که سر جنگ با مسلمین دارند) هر کجا یافتید، از بین ببرید؛ ولی اگر توبه کردند و نماز را به پا داشتند و زکات دادند، آنها را رها کنید. همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند بعد از واقعه جنگ حنین می‌فرماید: هر کس که فرار کرده یا کافر شده، توبه کند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ يَتُوبُ اللَّهُ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۹/۲۷ سپس خداوند بعد از واقعه (جنگ حنین) از سر تقصیر کسانی که فرار کرده و بعد توبه می‌نمایند، یا از کافران که ایمان آورده‌اند، گذشته، و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ بر ناتوانان و مریضان جهاد نیست؛ و خداوند

بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعْفَاءِ وَلَا عَلَى الْمُرْضَى...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۹/۹۱ یعنی: بر ناتوانان و بیماران و فقیران که خرج سفر عیال خود را ندارند، تکلیف جهاد نیست. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

ساحب مجمع البیان از قول ضحاک می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عبدالله بن زائده یعنی ابن ام‌مکتوم نازل شده، که مردی کور بود و نزد رسول خدا (ص) آمد و گفت: یا نبی الله! من مردی کور و نحیف‌الجسم هستم. آیا می‌توانم از جهاد معاف باشم؟ پیامبر سکوت اختیار نمود. سپس این آیه نازل گردید.»

قتاده می‌گوید: «درباره‌ی عائد بن عمرو و یاران او نازل گردیده است.»

در تفسیر ابن ابی‌حاتم از زید بن ثابت روایت گردیده که می‌گوید: «من کاتب وحی رسول خدا بودم. موقعی که سوره‌ی توبه را می‌نوشتیم، به آیات قتال که می‌رسیدم، قلم را بر گوش می‌نهادم، و پیامبر آیاتی که بر او نازل می‌شد تأمل می‌کرد. تا اینکه کوری بر او وارد شد و گفت: یا رسول الله! وضع من چه گونه خواهد بود، در حالی که کور هستم و نمی‌توانم در جهاد شرکت کنم؟ سپس این آیه نازل گردید.»

□ از اعراب کسانی که ایمان به خدا و روز جزا آورند، خدا آنها را داخل در رحمت خود

می‌کند، و بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿سَيَدْخُلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۹/۹۹ و از زمره‌ی اعراب، کسانی که ایمان به خدا و روز جزا آورده باشند... تا آنجا که می‌فرماید: به زودی خدا آنها را در رحمت و لطف خود داخل می‌نماید، و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ و باز از آنهایی که اقرار به گناه می‌نمایند و توبه می‌کنند، خداوند بسیار آمرزنده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَآخِرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۹/۱۰۲ و دیگران از آن اعراب، که اقرار به گناه خود نمودند (و نفاق ورزیدند)، و عمل صالح و فعل قبیح هر دو را انجام دادند، امید است (در صورتی که توبه کنند) خدا توبه‌ی آنها را بپذیرد؛ البته خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خدا هم خیر می‌دهد و هم زیان را برمی‌دارد، و بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنْ يَسْأَلْكَ اللَّهُ بَضْرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ ۱۰/۱۰۷ اگر خدا برای تو زیانی بخواهد، هیچ کس نتواند آن را دفع کند، مگر خودش؛ و اگر خیر و رحمتی برای تو بخواهد، هیچ کس آن را نتواند دفع نماید. به هر کس از

بندگانیش هر چه بخواهد، می‌رساند؛ و اوست که بسیار آمرزنده و مهربان.

□ نوح به قوم خود گفت: به نام خدا سوار کشتی بشوید، که بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۱۱/۴۱ و گفت نوح (به قوم خود) که، سوار کشتی بشوید، که هم روان خواهد شد و هم به مقصد خواهد رسید. همانا پروردگار من بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ زلیخا در جلسه‌ی دادرسی گفت: نَفْسِ اِمَارَةٍ مرا گول زده؛ و خداوند بسیار آمرزنده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ﴾ ۱۲/۵۳ یعنی: من خود را تبرئه از این اتهام نمی‌کنم. همانا نَفْسِ بسیار فرمان‌دهنده به بدیست، مگر اینکه پروردگار من رحم کند، و همانا پروردگار من بسیار آمرزنده و مهربان است.

برخی معتقدند که این آیه از گفتار جناب یوسف پیامبر است.

□ یعقوب به فرزنداناش گفت: برای شما طلب آمرزش می‌کنم، که خدا بسیار آمرزنده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ ۱۲/۹۸ یعقوب به فرزندان خود گفت: به زودی برای شما طلب مغفرت می‌کنم از پروردگارم، که همانا او بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ ابراهیم گفت: خدایا! هر کس که نسبت به من مخالف بوده و عصیان کند، (اختیارش با توست)، که بسیار آمرزنده‌ای.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَنُتَبِّعُ فَإِنَّهُ مِنِّي وَ مَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ یعنی: هر کس که از من (ابراهیم) پیروی کند، از خود من است؛ و هر کس که عصیان بورزد و نافرمانی نماید، خدایا! آن تویی که بسیار آمرزنده و مهربان هستی.

□ خداوند می‌فرماید: به بندگان من بگو (ای پیامبر!) که بسیار آمرزنده‌ام.

چنان که می‌فرماید: ﴿نَبِّئِ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۱۵/۴۹ یعنی: خبر بده ای پیامبر! به بندگان من، که همانا منم بسیار آمرزنده و مهربان.

فخر رازی در *لوامع البیّنات* می‌گوید: «چنین روایت شده که، بعضی از صحابه می‌خندیدند. در همین حال رسول خدا (ص) از مقابل آنها عبور می‌نمود، و به آنها فرمود: چه گونه شما راضی می‌شوید که بخندید، در حالی که آتش جلو روی شماست. (در واقع آگاهی از جهنم می‌داد.) صحابه از این فرمایش پیامبر محزون و غمگین شده بودند! چیزی نگذشت، که پیامبر به سوی آنها برگشت و فرمود: الآن جبرئیل نزد من آمد و گفت: خداوند می‌فرماید: چرا بندگان مرا از رحمت من نومید می‌کنی؟ سپس این آیه را تلاوت فرمود.»

و باز فخر رازی می‌گوید: «امام علی (ع) فرمود:

جميع حروف قرآن ۳۲۵۷۰۸ حرف است؛ و اگر نبود در قرآن بشارت و مؤده‌یی؛ از برای امت محمد (ص) جز این حرف (ی) در قوله تعالی: عبادی؛ یعنی بندگان من، هر آینه آنها را کفایت می‌کرد، و برای آنها بس بود. بنابراین، همچنانی که در جمله‌ی عبادی، در میان اسم عباد و ضمیر یاء فاصله و حجابی نیست، میان مؤمن گناهکار و میان رحم خدا هم فاصله و حجابی نخواهد بود. لطیفه‌ی دیگری که در این آیه مشاهده می‌شود و قابل تذکر است، این است که، در این آیه‌ی شریفه با جمله‌ی نَبِّئِ در مرحله‌ی اوّل خطاب به رسول خداست، و دوم با جمله‌ی عبادی، کنایه از مؤمنین است، و سوم کلمه‌ی یاء در آخر آن کنایه از پروردگار است. خداوند نخست به پیامبر می‌فرماید؛ سپس به بندگان خود که از عاصیان و مذنبین اند، منظور دارد؛ و در مرحله‌ی سوم خود را به میان می‌آورد. و این خود اشاره است به شفاعت در پیش روی آن بندگان مؤمن، که در عین حال گناهکارند، و رحمت خداوندی پشت سر آنهاست؛ و آن مؤمنان عاصی‌اند که میان شفاعت و رحمت او قرار گرفته‌اند. بنابراین، چه گونه ممکن است خداوند آنها را ضایع بگذارد و تباه کند!

□ نعمت خدا درباره‌ی انسان به شمارش درنیاید. همانا او بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۱۶/۱۸

یعنی: اگر در مقام شمارش نعمت خداوند برآید، نتوانید آن را شمرد. همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است. نظیر آنچه که در آیه ۲۱۸ سوره بقره درباره‌ی مهاجرین آمده، با اختلاف در مضامین، در آیه ۱۱۰ سوره نحل آورده شده است. و نظیر آنچه که در آیه ۱۷۳ سوره بقره آمده، با اندک اختلاف در مضمون، در آیه ۱۱۵ سوره نحل آورده شده است. و نظیر آنچه را که در آیه ۱۱۰ سوره نساء آمده، با اندک اختلاف در مضمون، در آیه ۱۱۹ سوره نحل آورده شده است.

□ کسانی که نسبت زنا به زنان پاکدامن بدهند، و ثابت نشود، باید تازیانه بخورند؛ مگر اینکه توبه کنند. همانا خدا بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲۴/۵ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که نسبت زنا به زنان پاکدامن بدهند، و چهار شاهد در این باره اقامه نکنند، باید هشتاد تازیانه بخورند. سپس در این آیه می‌فرماید: اگر از این افترا توبه نمایند، همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ مؤمنین باید گذشت داشته باشند و ببخشند؛ و باید بدانند که خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲۴/۲۲

یعنی: مؤمنین باید ببخشند و گذشت نمایند. آیا دوست ندارید که خداوند شما را بیمارزد؟ و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند درباره‌ی کنیزانی که مجبور به زنا شدند، بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَلَا تُكْرِهُوا فَتِياتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲۴/۳۳ یعنی: کنیزان خود را که تمایل به پاکی دارند، به زنا مجبور نکنید (برای طمع به مال دنیا). و هر کس که آنها را مجبور کند، خداوند درباره‌ی آنها که مجبور گردیدند، بسیار آمرزنده و مهربان است.

این عادت در دوران جاهلیت بسیار مرسوم بود؛ و اعراب جاهلیت از این عمل اجبار کنیزان به زنا، استفاده‌های مالی می‌نمودند. اما در اسلام از این عمل نهی گردید.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: اگر از تو اجازه بخواهند مؤمنین برای انجام کارها، به آنها اجازه بده که خدا بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿... فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذَنْ لَنْ يَشْتَكِيَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾؛ ۲۴/۶۲ یعنی: اگر مؤمنان از تو (ای پیامبر!) برای پاره‌یی از مشاغل اجازه بخواهند، به آنها هر که را خواستی، اجازه بده؛ و برای آنها طلب آمرزش بنما، که خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

در تفاسیر علی بن ابراهیم و البرهان چنین آمده

که می‌گویند: گاهی اتفاق می‌افتاد که رسول خدا(ص) عده‌یی را برای کاری یا سرتیه‌یی و یا غزوه‌یی مأموریت می‌دادند. آنان بدون اجازه‌ی رسول خدا(ص) دنبال کار خویش می‌رفتند و از انجام مأموریت شانه خالی می‌نمودند. سپس این قسمت از آیه‌ی: ﴿أَمَّا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا عَلَىٰ أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّىٰ يَسْتَأْذِنُوا﴾ نازل گردید. و نیز می‌گویند، حنظله بن ابی عیاش (بعضی او را حنظله بن ابی عامر می‌گفتند) روز قبل از شروع جنگ احد از دواج کرده بود، و از پیامبر اجازه خواست که فردای آن روز در جنگ مزبور به خاطر زفاف و ماندن نزد زوجه‌ی خویش شرکت نکند. پس خداوند این قسمت از آیه را: ﴿فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذِنَ لِمَن شِئْتُم بِهِمْ﴾ نازل نمود، و پیامبر به حنظله اجازه داد. حنظله فردای آن شب با حالت جنابت در جنگ اُحد شرکت کرد، و شهید گشت. رسول خدا(ص) فرمود: می‌بینم که فرشتگان حنظله را غسل می‌دهند. از این جهت، حنظله به غسیل الملائکه لقب یافت.

□ خداوند که قرآن را فرستاده، بسیار آمرزنده هست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ أَنَزَّلَهُ الَّذِي يُعَلِّمُ السَّرِّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ ۲۵/۶ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: کافران می‌گفتند که این قرآن از اسطوره‌هاییست که محمد، خود آن را نوشته و می‌خواند. سپس در این

آیه می‌فرماید: بگو ای پیامبر! قرآن را آن‌ خدایی که دانای به پنهانی‌های آسمان و زمین است، فرستاده، و اوست که بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ اگر بندگان عمل زشت و زنا انجام دهند، و بعد توبه نمایند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِلَّا مَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ تَابَ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ ۲۵/۷۰ آیات قبل از این، در مورد اوصاف عبادالرحمان و تقوای آنهاست که می‌فرماید: نه شرک آورند، نه کسی را به قتل می‌رسانند، و نه زنا کارند. و اگر این اعمال زشت را بنمایند، در قیامت عذاب آنها چند برابر می‌شود. سپس در این آیه می‌فرماید: اگر هم انجام دهند، ولی توبه نمایند، و ایمان آورده و اعمال صالحه انجام دهند، خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ کسانی که ظلم نمایند، و بعد، آن را مبدل به نیکی کنند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِلَّا مَن ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۲۷/۱۱ یعنی: مگر کسی که ظلم و ستم نماید، سپس آن را به نیکی و عمل خیر مبدل کند پس از آن بدی. همانا من بسیار آمرزنده و مهربانم.

□ موسی طلب مغفرت نمود، و خدا پذیرفت، زیرا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي

فَاغْفِرْ لِي فَقَدْ لَهٗ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ ۲۸/۱۶

یعنی: موسی گفت: ای پروردگار! من به خودم ظلم و ستم روا داشتم. مرا ببخش! خدا هم بخشید، زیرا اوست که بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ در کار خطا باکی نیست، و سعی کنید که از روی قلب انجام ندهید. همانا خدا بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿... وَ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۳۳/۵﴾ بر شما باکی نیست اگر از روی خطا، کاری را انجام دهید (مثلاً کسی را که فرزند شخصی که از روی واقع نیست، و وی را فرزند او محسوب دارید)؛ ولی اگر از روی قلب باشد و عمداً آن را مرتکب شوید (یعنی کسی را نسبت به غیر پدرش بدهید)، در اینجا اثم و گناه خواهد بود. (و اگر توبه نمایند) خداوند بسیار آمرزنده و مهربان خواهد بود.

□ منافقان اگر توبه نمایند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿... وَ يُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۳۳/۲۴﴾ و خداوند عذاب می کند منافقین را، اگر بخواهد، یا توبه ی آنها را می پذیرد (اگر توبه نمایند). همانا خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند در موضوع ازدواج، حرج و زحمتی بر رسول خود نیاورده. همانا او بسیار

آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿... لَكِنَّ لَا يَكُنْ عَلَيْكَ حَرْجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۳۳/۵۰﴾ در ابتدای این آیه می فرماید: ای پیامبر! ما زنانی که مهر آنها را ادا نموده ای، بر تو حلال کردیم؛ و نیز کنیزانی که خداوند تو را از راه غنیمت نصیب فرمود؛ و نیز دختران عمو و دختران عمه و دختران دایی و دختران خاله که با تو مهاجرت نموده اند؛ و نیز زنانی را که خود را به تو بخشیده اند؛ اگر بخواهی آنها را داشته باشی. همانا این حکم (هبه و بخشیدن زن و حلال شدن او) مخصوص توست، ای پیامبر! سوای مؤمنان (که شامل حال آنها نمی شود). تا آنجا که می فرماید: تا تو را در امر نکاح هیچ گونه حرج و زحمتی نباشد. همانا خداوند بسیار آمرزنده (به بندگان) و مهربان است.

□ خداوند به رسول خود فرماید که زنان و دختران خودش و مؤمنات، مراعات حجاب را بکنند، که خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ۳۳/۵۹﴾ یعنی: ای پیامبر! به زنان و دختران خود و به زنان با ایمان بگو که خویشان را در حجاب فروپوشند. تا آنجا که می فرماید: خداوند (در حق خلق و نیز آنان) بسیار آمرزنده و مهربان است.

در تفسیر کشف الاسرار میبیدی چنین آمده که: «انس می گوید: روزی کنیزی در حالی که خود

را با مقنعه پیچانیده بود، از مقابل عمر بن الخطاب گذشت. عمر وقتی او را دید، با سرزنش به وی گفت: ای کنیز! چرا خود را مانند زنان آزاد در مقنعه پیچانده‌ای؟ مقنعه‌ی خود را کنار بگذار.»

در کتاب طبقات از ابن سعد، به نقل از ابومالک چنین می‌گوید: «زنان رسول خدا(ص) اغلب برای انجام کارهای شخصی و برآوردن حاجات خود شب‌ها بیرون می‌آمدند. عده‌یی از منافقین مستعزّض آنها گردیده و آزار می‌رسانیدند. زنان پیامبر زبان به شکایت گشودند. وقتی به منافقین گفته می‌شد که چرا به چنین عملی مبادرت می‌ورزند، در جواب می‌گفتند: ما اذیت و آزار را نسبت به کنیزان روا می‌داریم. سپس این آیه نازل گردید.» چنان‌که حسن بصری و محمد بن کعب القرظی روایت نموده‌اند.

نظیر آنچه که در آیه‌ی ۵ سوره‌ی توبه و آیه‌ی ۲۴ سوره‌ی احزاب درباره‌ی مشرکان و منافقان است، در آیه‌ی ۷۳ سوره‌ی احزاب با اندک اختلاف در مضامین، موجود است.

□ خداوندی که به آنچه که در درون زمین و بیرون از آن است، داناست، بسیار آمرزنده هم می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الرَّحِيمُ الْقَهَّورُ﴾؛ ۳۴/۲ یعنی: خداوند به هر چه که در درون زمین است، و هر چه که از آن بیرون

می‌آید، داناست؛ و نیز هر چه که بر آسمان بالا می‌رود و آنچه که فرود می‌آید هم، می‌داند و داناست؛ و اوست که مهربان و بسیار آمرزنده است.

□ خداوند همه گناهان را می‌آمرزد، زیرا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۳۹/۵۳ یعنی: بگو (ای پیامبر! به بندگان من) ای بندگان من که اسراف و زیاده‌روی (از لحاظ گناه) بر خودتان روا داشته‌اید، مایوس از رحمت خداوند نگردید، که همانا خداوند همه گناهان را می‌آمرزد. همانا اوست بسیار آمرزنده و مهربان.

از ابن عباس چنین روایت شده: «وقتی که وحشی حمزه را به قتل رسانید، و او را مثله کرد، به سوی شهر طائف گریخت، و از این حرکت زشت خود پشیمان گشت. نامه‌یی به رسول خدا(ص) نوشت که آیا می‌تواند توبه از این عمل بکند؟ آیه‌یی نازل گشت بدین مضمون که: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾؛ ۱۱۶ - ۴/۴۸ یعنی: همانا خداوند آنهایی که برای خدا شریک قائل باشند، نمی‌آمرزد، ولی سایرین را (در صورت توبه) می‌آمرزد.

پس وحشی را از آن مطلع فرمود. وحشی گفت: در این آیه خداوند می‌فرماید، می‌آمرزد هر کس را که بخواهد. شاید خدا نخواهد که مرا با این

که از عامّه هستند، به نقل از عبدالله بن عمر چنین آمده که می‌گوید: «ما معتقد بودیم که تبیه‌کاران و فتنه‌انگیزان دارای توبه نبوده، و توبه‌ی آنها پذیرفته نخواهد شد، بخصوص پس از ترک کردن آنان دین اسلام را. تا اینکه این آیه بعد از وارد شدن رسول خدا به مدینه نازل گردید.»

در تفسیر طبرانی به نقل از ابن عباس چنین آمده که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی وحشی قاتل حمزه‌ی سیدالشهدا، نازل شده است.»

می‌گویند، بعد از مسلمان شدن وحشی، پیامبر بر روی او نظر نمی‌افکند، و مایل به دیدار او نبود. وحشی می‌پنداشت که با این کیفیت، اسلام او درست نخواهد بود. سپس این آیه نازل گردید، و از آن پس پیامبر بر روی او می‌نگریست.»

در کشف الاسرار از میبدی از قول عبدالله بن عمر چنین آمده که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عیاش بن ابی‌ربیع نازل شده؛ و نیز درباره‌ی ولید بن ولید و جماعتی دیگر که مسلمان شده بودند، ولی به مدینه هجرت نکرده بودند، و مشرکین آنها را آزار می‌دادند تا از اسلام برگردند.»

در تفسیر ابوالفتح رازی چنین آمده که: «می‌گویند، این آیه درباره‌ی مشرکین مکه آمد؛ و سبب نزول آن این بود که، مشرکین می‌گفتند محمد ادعا می‌نماید که هر کس به خداوند

عمل پیامرزد! آیه‌ی دیگری نازل گردید: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا؛ ۷۰، ۶۹، ۲۵/۶۸﴾ یعنی: کسانی که با خداوند خدای دیگر را نخوانند... تا آنجا که می‌فرماید: مگر کسی که توبه کند، ایمان آورد و عمل نیک انجام دهد. به وحشی اطلاع داده شد. وحشی گفت: شاید من در زندگی خودم عمل خوبی انجام نداده باشم! سپس این آیه‌ی مذکوره در فوق نازل گردید، و موجبات دلگرمی وحشی قرار گرفت.»

در البرهان فی تفسیر القرآن از ابن بابویه بعد از شش واسطه از ثمالی و او از امام باقر(ع) نقل می‌نماید که فرمود: «این آیه درباره‌ی اولاد فاطمه(علیها السلام) بخصوص نازل گردیده است.»

نیز محمد بن العباس بعد از پنج واسطه از ابو حمزه‌ی ثمالی روایت نموده که فرمود: «این آیه درباره‌ی اولاد فاطمه بخصوص نازل گردیده است.»

در تفسیر ابن ابی حاتم از عامّه، از ابن عباس نقل شده که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی مشرکین مکه نازل شده است.»

در تفسیر علی بن ابراهیم بعد از چهار واسطه از ابو حمزه‌ی ثمالی و از امام باقر(ع) نقل گردیده که فرمود: «این آیه درباره‌ی شیعی‌ی امیرالمؤمنین علی(ع) و اولاد فاطمه(علیها السلام) بخصوص نازل شده است.»

در تفسیر طبرانی و در المستدرک تألیف حاکم

شرک بیاورد و خون ناحق بریزد، خداوند او را نمی‌آمرزد. ولی ما که هر دو گناه را مرتکب شده‌ایم؟ تکلیف ما چه خواهد بود؟ بنابراین، چرا پیامبر ما را به اسلام دعوت می‌نماید. سپس این آیه نازل گردید.»

درباره‌ی شأن نزول این آیه‌ی شریفه در میان احادیث فریقین (شیعه‌ی امامیه و اهل سنت) مراحل افراط و تفریط مشاهده می‌گردد؛ چه آنکه در میان احادیث امامیه کسانی که مشمول آیه واقع می‌گردند، طبقه‌ی خاصی مورد نظر قرار گرفته‌اند، و در میان احادیث اهل سنت مشرکین و مطرودین تازه مسلمان مشمول این آیه واقع گشته‌اند. در حدیث منقول از عبدالله بن عمر، پافراتر نهاده شده، و به کسانی که از دین اسلام برگشته و آن را ترک گفته‌اند نیز سرایت داده شده است. از جمع میان احادیث فریقین و بخصوص حدیث منقول از تفسیر ابوالفتوح رازی از مفسرین امامیه که ایشان هم شأن نزول آن را درباره‌ی مشرکین که اسلام اختیار نموده، دانسته‌اند، می‌توان چنین استنباط نمود که، مراد از خطاب خداوند به جمله‌ی (ای بندگان من!) عموم مسلمین می‌باشد؛ که اگر درباره‌ی خویشتن اسراف ورزیده و پا از دایره‌ی عصمت بیرون نهند، از لطف و عنایت بی‌منت‌های پروردگار خود در صورت توبه کردن ناامید نگردند، و مأیوس نشوند.

□ خداوند به کسانی که استقامت در دین داشته

باشند، می‌فرماید: سفره‌ی خدای بسیار آمرزنده، برای شما در بهشت گسترده شده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ﴾؛ ۴۱/۳۲ در آیات پیش از این، درباره‌ی کسانیست که استقامت در دین داشته باشند، که می‌فرماید: به هیچ وجه اینان حزن و اندوه به خود راه ندهند. و سپس می‌فرماید: ما (خدا) اولیای شما در دنیا و آخرت هستیم. و بعد در این آیه می‌فرماید: سفره‌ی احسان الهی و لطف و مرحمت خداوند بسیار آمرزنده و مهربان، برای شما در بهشت گسترده و آماده است.

□ فرشتگان برای بندگان روی زمین خدا طلب مغفرت از خداوند بسیار آمرزنده می‌نمایند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ يَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۴۲/۵ در وسط آیه می‌فرماید: فرشتگان به ستایش خدای خود تسبیح و تقدیس می‌نمایند، و برای اهل زمین از خداوند طلب مغفرت می‌کنند. آگاه باشید که همانا خداوند، اوست که بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ رسول خدا به کافران می‌فرماید: خدا میان من و شما گواه است؛ و در عین حال، بسیار آمرزنده می‌باشد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... كُنِيَ بِهٖ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾؛ ۴۶/۸ در ابتدای این آیه (از

قول کافران) می‌فرماید: به رسول خدا افترا زده و می‌گویند خود او این آیات را بافته است. خداوند به رسول خود می‌فرماید: بگو اگر از خودم گفته باشم، از عذاب خدا مصون نخواهم بود؛ و او خود می‌داند که چه گونه شما افکاری (درباره‌ی افترا زدن) دارید. تا آنجا که می‌فرماید: و اوست که میان من و شما گواه است؛ و اوست که بسیار آمرزنده و مهربان می‌باشد.

نظیر آیه‌ی ۱۲۹ سوره‌ی آل عمران، با اندک اختلاف، در آیه‌ی ۱۴ سوره‌ی فتح است.

□ خداوند می‌فرماید: ای پیامبر! آنهایی که از پشت حجره‌ات تو را به صدای بلند صدا می‌زنند، اگر صبر کنند که نزد آنها بیایی، خداوند درباره‌ی آنها بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (۴۹/۵) یعنی: (آنهایی که از پشت حجره‌ات تو را با نام، بلند صدا می‌زنند) اگر صبر کنند تا تو نزد ایشان بیایی، و از حجره‌ات خارج شوی، برای خود آنها بهتر است. همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

در تفسیر مجمع البیان چنین آورده است: «ابن اسحاق می‌گوید، آیات ۲ تا ۵ سوره‌ی حجره‌ات درباره‌ی طایفه‌ی تمیم یعنی عطارد بن حاجب بن زراره که از اشراف آن طایفه بوده، و نیز اقرع بن حابس، زبرقان بن بدر، عمرو بن

الاهتم و قیس بن عاصم نازل گردید. اینان گروهی عظیم را تشکیل داده، داخل مسجد شدند، و از پشت حجره‌ات مسکونی رسول خدا بانگ زدند، تا پیامبر نزد آنان بیاید. این موضوع بر پیامبر گران آمد و آزرده خاطر گردید. لذا با همان حالت بیرون آمد. آنان به پیامبر گفتند: نزد تو آمده‌ایم تا به تو فخر بفروشیم. بنابراین، به شاعر و خطیب ما اجازه بده تا شعر گویند و سخن برانند. پیامبر اجازه داد. در آن میان، عطارد بن حاجب برخاست، و خطبه‌ی غراء و فصیحی ادا نمود. پس از خطبه‌ی او، رسول خدا به ثابت بن قیس بن شماس فرمود که برخیز و جواب او را بدهد. ثابت برخاست، و خطبه‌ی مفصلی که فصیحتر از خطبه‌ی عطارد بود، قرائت نمود. پس از ثابت، زبرقان بن بدر از طایفه‌ی تمیم برخاست، و چند بیت شعر خواند. پیامبر به حسان فرمود جواب او را بدهد. حسان که از فصحا و شعرای بزرگ عرب بود، برخاست و چند بیت شعر بسیار فصیح و بلیغ در جواب زبرقان ایراد نمود. در این میان، اقرع بن حابس از طایفه‌ی تمیم از جابر خاست و گفت: ایها الناس! این مرد را (مقصودش پیامبر بود) که می‌بینید، خطیب او از خطیب ما بهتر، شاعر او از شاعر ما فصیحتر، و صدای گویندگان او از صدای گویندگان ما رساتر و بلندتر بوده است. بعد از این گفت و شنود، به خطیب و شاعر رسول خدا جوایز نیکو بخشیدند، و همگی آن طایفه به دین

اسلام گرویده و مسلمان شدند.

در تفسیر ابوحزمه‌ی ثمالی از عکرمه او از ابن عباس روایت می‌کند که: «طایفه‌ی که به شرح فوق نزد رسول خدا آمدند، از بنی‌العنبر بوده‌اند.»

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید که، به اعراب بگویند اگر اطاعت واقعی از خدا داشته باشند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِيَكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۴۹/۱۴﴾ یعنی: و اگر شما اعراب از خدا و رسول او اطاعت و پیروی نمایید، از اجر و پاداش شما چیزی کاسته نخواهد شد. همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند به مؤمنین می‌فرماید پرهیزگار باشند و به پیامبر ایمان آورند، که خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵۷/۲۸﴾ یعنی: ای گروه ایمان آورندگان! تقوا و پرهیزگاری پیشه گیرید، و به رسول خدا ایمان آورید، تا خدا از ایمان شما دو بهره عطا کند. تا آنجا که می‌فرماید: و شما را پیامزد؛ که خداوند بسیار آمرزنده است و مهربان.

□ خداوند می‌فرماید: قبل از نجوا و زیرگوشی حرف زدن با پیامبر، صدقه بدهید، که خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمْ

الرَّسُولَ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۵۸/۱۲﴾ یعنی: ای کسانی که گرویده‌اید! اگر خواستید با رسول خدا به زیرگوشی حرف زدن بپردازید، قبلاً صدقه بدهید. تا آنجا که می‌فرماید: و اگر هم بیافتید (چیزی را برای صدقه دادن)، مانعی ندارد؛ خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند می‌فرماید: امید است که خدا میان شما و دشمنان شما دوستی ایجاد کند. همانا خدا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۶۰/۷﴾ یعنی: امید است که خداوند میان شما (مؤمنین) با کسانی که با شما دشمنی کردند، دوستی قرار بدهد؛ و خداوند (بر این کار) بسیار توانا و بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: اگر زنان مؤمنه با تو بیعت کنند که مشرک نباشند، و دزدی ر زنا نکنند، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعَنَّكَ عَلَى أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَرْفُقْنَ وَلَا يُزْنِينَ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَبَايِعْنَهُنَّ وَاشْتَغِفْرُهُنَّ اللَّهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ ۶۰/۱۲﴾ یعنی: ای پیامبر! اگر زنان مؤمنه نزد تو آمدند که بیعت نمایند از اینکه (برای همیشه) شرک به خدا نیاورند، دزدی نکنند، زنا کار نشوند و اولاد خود را نکشند... تا آنجا که می‌فرماید: در این

صورت با آنان بیعت کن، و از برای آنها از خداوند طلب مغفرت بنما. همانا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند می‌فرماید: برخی از زنان و فرزندان شما، با شما دشمن هستند. بنابراین، اگر چشم ببوشید و درگذرید، خدا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوٌّ لَكُمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۶۴/۱۴ یعنی:

ای گروه اهل ایمان! (بدانید که) بعضی از زنان و فرزندان شما با شما دشمنند. از آنها برحذر باشید! و اگر آنها را ببخشید و گذشت نمایید، و خواستار آمرزش آنها شوید، خداوند هم (نسبت به شما) بسیار آمرزنده و مهربان خواهد بود.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: چرا زنانی که بر تو حلالند، بر خویشان حرام می‌کنی، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۶۶/۱ یعنی: ای پیامبر! چرا بر خود حرام می‌کنی چیزی را که خداوند بر تو حلال نموده است، تا زنان را خوشنود بسازی؟ خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

□ خداوند می‌فرماید: اقامه‌ی نماز نموده، زکات داده و به خدا قرض دهید، که ذات حق بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا

الزَّكَاةَ وَ أَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ ۷۳/۲۰ در ابتدای آیه به رسول خود می‌فرماید: خداوند به حال تو آگاه است که تو و کسانی که با تو هستند، اغلب نزدیک دو ثلث یا نصف از شب را به طاعت و نماز می‌پردازید... تا آنجا که به مؤمنین می‌فرماید: نماز را به پا دارید، زکات بدهید، و قرض الحسنه به خداوند بپردازید (یعنی قرض دادن به محتاجان و مؤمنان در حکم قرض دادن به خداوند است). و آنچه از پیش از اعمال نیکو بفرستید، خیر آن را نزد خداوند می‌یابید، که بسی داری اجر بهتر خواهد بود. و طلب مغفرت از خدا بنمایید، که بسیار آمرزنده و مهربان است.

● ۲) صفت غفور توأم با صفت حلیم

□ خداوند به سوگندهای بیهوده مؤاخذه نمی‌کند؛ ولی به آنچه از دل بیرون می‌آید، مؤاخذه می‌کند، زیرا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْثَانِكُمْ...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ ۲/۲۲۵ خداوند، شما را بر سوگندهای بیهوده مؤاخذه نمی‌کند، بلکه به آنچه در دل دارید، مؤاخذه می‌کند (یعنی سوگندی که برخلاف باشد، یا بدان عمل نشود؛ که موجب کفاره می‌گردد). و خداوند بسیار آمرزنده و بردبار است.

□ با زنان تا انقضای عده‌ی آنها ازدواج نکنید. و خدا بسیار آمرزنده است.

واگذارید، قرآن آنچه که مصلحت است، برای شما بیان می‌سازد. خدا شما را از این سؤالات بی‌جا می‌بخشد، زیرا بسیار آمرزنده و بردبار است.

□ همه چیز، خدا را تسبیح می‌کند، ولی شما نمی‌فهمید. و خدا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ خَلِیماً غَفُوراً؛ ۱۷/۴۴﴾ یعنی: هیچ موجودی نیست، مگر آنکه خدا را تقدیس و تسبیح و ستایش کند؛ ولی شما آن را درک نمی‌کنید. همانا خداوند بردبار و بسیار آمرزنده بوده است.

□ در صورت زوال آسمان‌ها و زمین، هیچ کس جز خدا آنها را نتواند نگه دارد؛ و اوست بسیار آمرزنده.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا؛ تَأْنِجَاکَ﴾ می‌فرماید: «إِنَّهُ كَانَ خَلِیماً غَفُوراً؛ ۳۵/۴۱﴾ یعنی: خداوند آسمان‌ها و زمین را از اینکه نابود شود، نگه می‌دارد؛ و اگر روبه زوال نهند، هیچ کس جز خدا نتواند آنها را نگه دارد. خداوند، بردبار و بسیار آمرزنده بوده (و هست).

● (۳) صفت غفور توأم با صفت عفو

□ خداوند دستور می‌دهد که با حالت مستی و جنب نماز نخوانند. همانا او بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَلَا تَعْرَمُوا عُقْدَةَ النَّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ؛ تَأْنِجَاکَ﴾ می‌فرماید: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ خَلِیْمٌ؛ ۲/۲۳۵﴾ یعنی: با زنان عزم و قصد ازدواج نکنید، تا اینکه عده‌ی آنها به سر رسد. و بدانید که خداوند می‌داند آنچه را که در درون نفوس‌های شماست. از او بترسید؛ و بدانید که همانا خداوند بسیار آمرزنده و بردبار است.

□ خداوند آنهایی که در جنگ احد پشت کردند، و گول شیطان را خوردند، بخشید؛ زیرا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ خَلِیْمٌ؛ ۳/۱۵۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا کسانی که پشت به جنگ احد کردند، در روزی که دو گروه (برای جنگ احد) جمع شده بودند، همانا شیطان آنها را بدین کردار در لغزش انداخت. ولی خدا آنها را بخشید؛ همانا او بسیار آمرزنده و بردبار است.

□ خدا می‌فرماید: سؤالاتی نکنید که اگر فاش شود، شما را بد آید. و خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءٍ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسْأَلُكُمْ؛ تَأْنِجَاکَ﴾ می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ غَفُورٌ خَلِیْمٌ؛ ۵/۱۰۱﴾ یعنی: ای گروهی که گرویده‌اید! از چیزهایی سؤال نکنید که اگر فاش بشود، شما را خوشایند نباشد، و غمناک می‌شود. و اگر پرسش آن را به هنگام نزول آیات قرآن

به همان اندازه ظلمی که بر او وارد شده، در مقام انتقام برآید، و یا باز بر او ستم وارد آید، البته خداوند او را یاری می‌دهد؛ و همانا خداوند بسیار بخشنده (از گناه) و بسیار آمرزنده است.

□ کسانی که نسبت به زنان ظهار می‌نمایند (روش جاهلیت را انجام داده‌اند)؛ و خدا بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُم مِّنْ نِّسَائِهِمْ...﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌ غَفُورٌ﴾؛ ۵۸/۲ □ کسانی که نسبت به زنان ظهار کنند (یعنی به زنان خود می‌گویند: پشت تو همچون پشت مادر من است. و از این راه به قول خودشان زنان را بر خویش حرام می‌پنداشتند) در صورتی که (با این حرف) آن زنان مادر حقیقی شوهران خود به حساب نمی‌آمدند... تا آنجا که می‌فرماید: خداوند بسیار بخشنده (از این عمل و گفتار ناروا) و بسیار آمرزنده است.

● (۴) صفت غفور توأم با صفت شکور

□ کسانی که تلاوت قرآن نموده، نماز را به پا داشته، و انفاق و بخشش می‌نمایند، خداوند بسیار آمرزنده (نسبت به آنان) است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لِيُؤْتِيَهُمْ أَجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾؛ ۳۵/۳۰ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: کسانی که تلاوت آیات قرآن می‌نمایند، نماز را به پا می‌دارند، و پنهان و آشکارا در راه خدا انفاق و بخشش می‌کنند، از

الصَّلَاةِ وَ أَنْتُمْ سُكَارَىٰ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا﴾؛ ۴/۴۳ یعنی: ای گروهی که ایمان آورده‌اید! نزدیک نماز نشوید در حالی که مست هستید، تا بدانید که چه می‌گویید. و نیز در حال جنابت به نماز نایستید، مگر اینکه مسافر باشید، تا وقتی به غسل کردن بپردازید. تا آنجا که می‌فرماید: و اگر آب نیافتید برای غسل کردن، به خاک پاک تیمم کنید، و صورت و دست‌ها را مسح کنید. همانا خداوند بسیار بخشنده و بسیار آمرزنده است.

عده‌بی از مفسرین منظور از مستی در آیه را مستی شراب ندانسته، و می‌گویند، منظور، مستی خواب است؛ زیرا مؤمن نمازگزار، اهل خوردن شراب نخواهد بود.

□ خداوند درباره‌ی مستضعفین از مردان و زنان، بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَأُولَٰئِكَ عَسَى اللَّهُ أَن يَغْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا غَفُورًا﴾؛ ۴/۹۹ در آیات قبل، درباره‌ی مستضعفان از مردان و زنان و شرح حال آنها آمده؛ سپس در این آیه می‌فرماید: امید است که خداوند آنها را مشمول عفو قرار بدهد؛ و خداوند (نسبت به آنان) بسیار بخشنده و بسیار آمرزنده است.

□ کسانی که بر آنها ستم وارد آید، خداوند بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَٰلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لِيُضْرَّتهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌ غَفُورٌ﴾؛ ۲۲/۶۰ یعنی: سخن حق این است. و هر کس

آمرزنده است.

□ خداوند زندگی و مرگ را برای آزمایش آفریده؛ و در عین حال، بسیار آمرزنده است. چنان که می‌فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ ۶۷/۲ یعنی: خدایی که مرگ و زندگی را آفرید؛ تا شما را بیازماید که کدامیک دارای نیکوترین اعمال می‌باشید. و اوست خدای بسیار توانا و بسیار آمرزنده.

● (۶) صفت غفور توأم با صفت ذوالرحمة

□ خداوند بسیار آمرزنده است که تعجیل در عذاب نکند، تا موقع معین آن. چنان که می‌فرماید: ﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَلْ لَكُمْ الْعَذَابَ...﴾ ۱۸/۵۸ و پروردگار تو (ای پیامبر!) بسیار آمرزنده و دارای رحمت و لطف است. اگر خداوند به کردار بد مردم، بخواهد تعجیل در عذاب آنها نماید، می‌تواند؛ ولی تا موقع معین آن صبر می‌کند، که هرگز آنان گریزگاهی نخواهند یافت.

● (۷) صفت غفور توأم با صفت رب

□ خداوند به اولاد سبا می‌فرماید: از باغ‌ها و نعمت خدا سپاسگزار باشید، که بسیار آمرزنده است. چنان که می‌فرماید: ﴿...كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةً طَيِّبَةً وَرَبُّ غَفُورٌ﴾ ۳۴/۱۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند برای اولاد سبا

این روش هرگز زیان نمی‌بینند. سپس در این آیه می‌فرماید: خدا به آنها پاداش کامل عطا می‌فرماید، و از لطف خود بر ثواب آنها بیفزاید. همانا بسیار آمرزنده و بسیار سپاس‌پذیر است. □ اهل بهشت می‌گویند: سپاس مر خدای بسیار آمرزنده را، که ما را از حزن و اندوه نجات می‌بخشد.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنِ الْحُزَنِ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾ ۳۵/۳۴ یعنی: اهل بهشت می‌گویند: سپاس مر خدایی را که حزن و اندوه را از ما برطرف نمود. همانا پروردگار ما بسیار آمرزنده و بسیار سپاس‌پذیرنده است.

□ خداوند می‌فرماید: هر کس کار نیکو انجام دهد، بر نیکویی او می‌افزاییم؛ زیرا بسیار آمرزنده‌ایم.

چنان که می‌فرماید: ﴿...وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾ ۴۲/۲۳ یعنی: و هر کس که کاری نیکو انجام بدهد، بر نیکویی او می‌افزاییم. همانا خداوند بسیار آمرزنده و بسیار سپاس‌پذیرنده است.

● (۵) صفت غفور توأم با صفت عزیز

□ از خداوند بندگان عالم و دانشمند، از خداوند می‌ترسند! همانا او بسیار آمرزنده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿...إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ﴾ ۳۵/۲۸ یعنی: همانا بندگان دانشمند و عالم او از ذات احدیت می‌ترسند. و همانا خداوند بسیار توانا و بسیار

الْغَفَّارُ: مَنْ ذَكَرُهُ عِنْدَ صَلَاةِ الْجُمُعَةِ مِائَةَ مَرَّةٍ وَيَقُولُ
اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي يَا غَفَّارُ غُفِرَ اللَّهُ تَعَالَى لَهُ.

[خواص الاسماء الحسنى، الاعلمی]

❖ شواهد

- ... و خدای است زودآمرزی، آن را که بگردد؛
بخشاینده بر آن کس که توبه کند.

[ترجمه تفسیر طبری، آیه ۷۰، سوره انفال]

- ... حقا که خدای زودآمرزیدگاریست تا ثبات را،
و بخشاینده‌یی بر آن کس که بمیرد بر
توبه. [ترجمه تفسیر طبری، آیه ۵، سوره توبه]

- ... یا غَفُورُ: ای آمرزنده! [جوشن کبیر، بند ۵۷]
- سُبْحَانَكَ يَا غَفُورُ: منزهی تو، ای آمرزنده!

[دعای مجیر]

- فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ: الله آمرزگار است و مهربان.
[تفسیر کشف الاسرار، جلد ۳، ص ۳]

- رسول گفت: بنگر! مگر که نظری کردی، یا به
دست پاسیده‌ای، یا دهی داده‌ای؟ گفت: نه! یا
رسول الله! پس دیگر بار به زنا اقرار داد... رسول
حکم بر رجم فرمود... خداوند خطاب کرد: چرا
به درگاه من نیامدی، تا توبت تو پذیرفتمی،
و گناهت در گذاشتمی؟ فَإِنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّؤُوفُ!

[کشف الاسرار، جلد ۲، ص ۴۵۲]

- درویشی را دیدم سر بر آستان کعبه همی
مالید و می‌گفت: یا غفور و یا رحیم! تو دانی که از
ظلم و جهول چه آید؟ [باب دوم گلستان سعدی]
- که خدای آمرزنده است بخشاینده.

[تفسیر قرآن کوفی کهن]

در وطن آنها (سوریه) از جنوب و شمال دو
بوستان آیت لطف و رحمت داد، و به آنها
فرمود: بخورید از روزی‌یی که خدا به شما داده؛
و سپاسگزار باشید که جایگاه شما شهری
بسیار پاک و نیکوست، و پروردگاری بسیار
آمرزنده دارید.

● (۸) صفت غفور توأم با صفت ودود

□ خداوند است که بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الْودُودُ؛
۸۵/۱۴﴾ یعنی: اوست خداوند بسیار آمرزنده،
و بسیار مهربان و دوست دارنده.

● (۹) صفت غفور به تنهایی

□ خداوند نسبت به تضرع و زاری‌کنندگان به
درگاه خود، بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا؛
۱۷/۲۵﴾ در وسط آیه می‌فرماید: اگر شما
(بندگان) از نیکوکاران قرار بگیرید، خداوند
به تضرع و زاری‌کنندگان به درگاه خود
بسیار آمرزنده است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الغفور: كثير الغفران، [قاموس الاسماء العربیه]

○ الغفور: من أراد إخفاء أمر ما: تأخذ قطعة
حصی و تقرأ عليها لمدة ثلاثة أيام، كل يوم سبعین
مرة «یا غفور» ثم ترميها في بحر. لمغفرة الذنوب:
روي أن من قال بعد صلاة الجمعة مائة مرة «یا
غفار اغفر لي ذنوبي» غفر له شرط أن لا يعود
لتلك الذنوب.

وَمَنْ أَكْثَرَ مِنْ ذِكْرِهِ ذَهَبَ عَنْهُ الْوَسْوَاسُ.

دارم امید عاطفتی از جناب دوست

کردم جنایتی و امیدم به عفو اوست

[حافظ]

می خور به بانگ چنگ و مخور غصه و ر کسی

گوید تو را که باده مخور، گو هو الغفور

[حافظ]

پرده از روی لطف گو بردار

کاشقیا را امید مغفرت است

[سعدی]

رحمت بار خدایی که کریم است و لطیف

کرم بنده نوازی که غفور است و ودود

[سعدی]

دست حاجت چو بری، پیش خداوندی بر

که کریم است و رحیم است و غفور است و ودود

[سعدی]

خواهی که خدای بر تو بخشد

با خلقی خدای کن نکویی

[گلستان سعدی، باب اول]

گر آمرزش آید ز یزدان پاک

شما را ز خون برادر چه باک

[فردوسی]

گر من گنه روی زمین کردستم

عفو تو امیدست که گیرد دستم

گفتی که به روز عجز دست گیرم

عاجز تر از این خواه که اکنون هستم

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

گر چه این بنده سخت نااهل است

پیش فضل تو عفو هم سهل است

[سنایی، آباد، سنایی]

خلق باری کیست که آمرزد گناه بندگان

بنده را توبیع آمرزش ز یزدان آمده

[خاقانی]

زدم سردی واعظان پرمجوش

غفور است ایزد تو، ساغر بنوش

[ظهوری، آندراج]

تکیه بر مغفرت اوست، نه بر طاعت خویش

تارک صوم و صلاتم تنه ناها یا هو

[میخانه آرزو، غالب دملوی]

[به کوشش دکتر محمدحسن حائری]

هو الغفور ز جوش شراب می نوشم

صریر باب بهشت از رباب می شنوم

[صائب، غزل ۱۸۶۷]

سریع است کیفر سائی تو

فزون بخشش و مهربانی تو

[ح.م. پرواز]

خدایی که دانا و بخشنده است

ز مهرش هوادار هر بنده است

[ح.م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۲۱.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۲۲۳ و نیز ص ۱۵۲۲۴ و ۱۵۲۰۶ تحت کلمه غفور.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۲۲۹ تحت کلمه لغفور.

□ ستار

نامی از نام‌های باری تعالی. [منتهی‌الارب]

لوطیان و مقامران نظر به افعال ذمیمه‌ی خود،

خدای تعالی را بیشتر به این اسم یاد می‌کنند.

[غیاث اللغات]

پوشنده‌ی گناه و پرده‌دار. [مهدب الاسماء]

❖ شواهد

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا سَتَّارُ: بار خدایا! به درستی که من از تو می‌خواهم به احترام نامت، ای پوشنده!

[جوشن کبیر، بند ۶۵]

زانجا که پرده‌پوشی عفو کریم توست

بر قلب ما ببخش که نقدیست کم‌عیار

[حافظ]

برفت سایه‌ی درویش و سترویش غریب

بپوش بار خدایا! به عفو ستّار

[سعدی]

فعل‌هایی که ز ما دیدی و نپسندیدی

به خداوندی خود پرده‌پوش ای ستّار!

[سعدی]

به پوشیدن ستر درویش کوش

که سرّ خدایت بود پرده‌پوش

[سعدی]

بد ستّاری که ستر اوست پیشم

که تا من زنده‌ام بر مهر خویشم

[نظامی]

گنه از بنده و بخشیدن عصیان از توست

بله ستّار که ستّاری رندان با توست

[میر نجات آندراج]

حق بود پرده‌پوش من از فضل و من به جهل

در پیش خلق پرده‌در خویش خیر خیر

[سوزنی]

تا خداوند ببخشد ز نوم دستی رخت

هر زمان دست برآرم به دعا یا ستّار!

[نظام قاری]

رک ۷۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۴، ص ۹۷۷۱.

❖ ستّار العیوب

نامی از نام‌های خدای تعالی.

❖ شواهد

وَكَانَ اللَّهُ عَفْوَاً غَفُوراً: و خدای فراگذارنده بیست آمرزنده.

[آیه ۹۹ سوره نساء]

[کشف‌الاسرار، جلد دوم، ص ۶۳۱]

... آیا نیست خدای سختگیر کینه‌گزار.

[آیه ۳۷ زمر، ترجمه تفسیر طبری]

... که خدای استوار گیراست کینه‌گزار.

[آیه ۴۷ ابراهیم، ترجمه تفسیر طبری]

یا سَتَّارَ الْغُیُوبِ: ای پوشنده‌ی بدی‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۱۲]

«اللَّهُ لَطِيفٌ، بَعَادَهُ» از روی اشارت می‌گوید:

آفریدگار بی‌عَلَت منم؛ کردگار بی‌آلت منم؛ قهار

بی‌حیل منم؛ غفار بی‌مهلت منم؛ قهار هر ذلت

منم؛ بیافرینم، تا قدرت بینی؛ دوزخ بنمایم، تا

عقوبت بینی؛ بر صراط نگه‌دارم، تا عنایت بینی؛

گناهت بیامرزم، تا فضل و رحمت بینی؛ به

جَنّت رسانم تا کرامت بینی؛ بر تخت نشانم، تا

عزّت بینی؛ شراب دهم، تا لذّت بینی؛ سلام

کنم، تا تحیت بینی؛ جلال جلال بردارم، تا لقاء

رؤیت بینی. [کشف‌الاسرار، جلد هشتم، ص ۲۶۵]

آن غفّاری که بر اولیای خود رایت نصرت

آشکار کرد. [مقدمه حدیقة الحقیقة، مدرّس رضوی]

إِنَّ اللَّهَ لَعَفْوَ غَفُورٌ: و خدای فراگذارنده

و مهربان است (آسان فراگیرنده).

[کشف الاسرار، جلد دهم، ص ۱]

یا کریم العفو ستار العیوب

انتقام از ما مکش اندر ذنوب

[مولوی]

ای، گناه‌آموز و عذرآموز من

سوختم صدره چه خواهی سوز من

[عطار، منطق‌الطیر]

در بارگه جلالت ای عذرپذیر!

دریاب، که من آمده‌ام زار و حقیر

از تو همه رحمت است و از من تقصیر

من هیچ نیم، همه تویی. دستم گیر

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

ای واقف اسرار ضمیر همه کس

در حالت عجز. دستگیر همه کس

یارب! تو مرا توبه ده و عذرپذیر

ای توبه‌ده و عذرپذیر همه کس

[منسوب به خیام]

گروفا کردی، بیا تا تو جزا یابی ز من

ور خطا کردی، بیا کت غافر عصیان منم

[؟ تفسیر سوره یوسف]

دانی ز چه یک نام حق آمد غفار

یعنی که به مجرمان عاصی، رحم آر

گر جاهلی از جهل نکردی گنه‌ی

پس عفو همیشه می نشستی بیکار

[خاقانی]

کسی کز گنه می‌شود شرمسار

امسید آورد نزد آموزگار

[ح. م. پرواز]

□ کینه‌گزار

برابر فارسی ذوانتقام. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی عزیز. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی غفار. [فرهنگنامه قرآنی]

□ گذارنده

❖ شواهد

- یا مُقِیلُ: ای گذرنده! [جوشن کبیر، بند ۱۳]

- یا مَنْ لَمْ یُؤَاخِذْ بِالْجُرِیْرَةِ: ای آن که نگیرد

به گناه! [جوشن کبیر، بند ۲۲]

- «اِنَّ رَبِّیْ لَغَفُوْرٌ رَحِیْمٌ» [وگوی] خدای من به

راستی که گناه‌آموز است و مهربان.

[کشف الاسرار، جلد چهارم، ص ۳۸۳]

در ملک تو از طاعت من هیچ افزود

وز معصیتی که رفت، نقصانی بود

بگذار و مگیر زآنکه معلوم شد

گیرنده‌ی دیری و گذارنده‌ی زود

[رباعیات خیام]

برابر فارسی عفو. [فرهنگنامه قرآنی]

□ گناه‌آموز

آموزنده‌ی گناهان؛ کنایه از خداوند تعالی.

❖ شواهد

به نام پادشاه پادشاهان

گناه‌آموز مُشتی عذرخواهان

[نظامی]

ای گناه‌آموز و عذرآموز من

سوختم صد ره، چه خواهی سوز من

[عطار، منطق‌الطیر]

☐ گناه‌بخش

بخشنده‌ی گناه؛ کسی که از گناه دیگری در می‌گذرد؛ کنایه از خداوند.

[لغتنامه دهخدا]

طمع ز فیض کرامت میر که خلق کریم

گنه ببخشد و بر عاشقان ببخشد

[حافظ]

دو شم نوید داد عنایت که حافظا!

باز آ، که من به عفو گناهت ضمان شدم

[حافظ]

توانا و دانا به هر بودنی گنه‌بخش بسیار بخشودنی

[نظامی]

❖ شواهد

یا مَنْ لَمْ يَرْحَمْ بِالْجَرِيَةِ: ای آن که نگیرد به گناه!

[جوشن کبیر، بند ۲۲]

گناه اگر چه نبود اختیار ما حافظ!

تو در طریق ادب کوش و گو گناه من است

[حافظ]

☐ گناه‌بخشا

آمرزنده، گنه‌بخش، غفار.

[لغتنامه دهخدا]

☐ گنه‌پوش

آن که گناهان را بیپوشد و ندیده بگیرد؛

گنه‌بخش؛ گنه‌بخشا.

[لغتنامه دهخدا]

☐ گنه‌فرسا

گناه‌بخش، بخشنده‌ی گناهان.

[دهخدا]

☐ گناه‌فرسای

گناه‌بخش؛ آن که گناه را می‌فرساید و می‌زداید.

[لغتنامه دهخدا]

☐ آموزا

آمرزنده، بخشنده، عفوکننده. (این لغت، از

فرهنگ آندراج است.) [لغتنامه فارسی، ص ۷۸۵]

☐ گنه‌آموز

برابر فارسی غفار.

[فرهنگنامه قرآنی]

☐ آموزشکار

آموزش‌کننده؛ آموزگار؛ آمرزنده؛ بخشاینده؛

غافر؛ غفار؛ غفور.

[لغتنامه فارسی، ص ۷۸۷]

☐ گنه‌بخش

آمرزنده، غفار، غفور، گنه‌بخشای.

❖ شواهد

گر می‌فروش حاجت رندان روا کند

ایزد گنه ببخشد و دفع بلا کند

[حافظ]

آموزگار؛ آمرزنده؛ غافر؛ غفو؛ غفور؛ غفار.

[لغتنامه دهخدا]

برابر فارسی غفور.

[فرهنگنامه قرآنی]

■ آموزگار

مهربان. [کشف‌الاسرار، جلد سوم، ص ۵۰۵]

صورتی دیگر از آموزگار است. [رک ← آموزگار]

گناه من ار نامدی در شمار

تو را نام کی بودی آموزگار

❖ شواهد

[نظامی]

... و خدای عزوجل، آموزگار و بخشاینده است.

[آیه ۹۱ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

برابر فارسی غفار. [فرهنگنامه قرآنی]

دعا را به آموزش آور به کار

مگر رحمتی بخشد آموزگار

[نظامی]

■ آموزگار

— الا هو العزیز الغفار: آگاه باشید که، اوست آن

توانای تاونده‌ی آموزگار پوشنده.

[کشف‌الاسرار، ج هشتم، ص ۳۷۷]

— انه هو الغفور الرحیم: که اوست آموزگار مهربان.

[کشف‌الاسرار، ج هشتم، ص ۴۲۷]

آموزشکار؛ آموزنده؛ غافر؛ غفور؛ غفار؛ عفو؛

حسن‌التجاوز؛ کریم‌الصفح؛ جمیل‌الصفح؛

رحیم؛ راحم؛ بخشاینده. [لغتنامه دمخدا]

□

آنکه آموزد؛ آموزشکار؛ آموزنده؛ بخشاینده؛

غفار؛ غفور؛ غافر (از اسماء و صفات خدای

تعالی است). تو خود آموزگاری و بخشاینده.

[بلمی، از ترجمه تاریخ طبری، ص ۲۴۳]

برابر فارسی غافر.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی غفور.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی رحیم.

[فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی غفار.

[فرهنگنامه قرآنی]

■ آموزندگار

برابر فارسی غفور. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ شواهد

... و خدای عزوجل آموزگار است

و بخشاینده. [آیه ۲۲ نور، ترجمه تفسیر طبری]

— هست خدای آموزگار و بخشاینده.

[ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۳۱۲]

— آموزش خواه از خدای، که خدای هست

آموزگار و بخشاینده.

■ آموزنده

آموزگار؛ آموزشکار؛ بخشاینده؛ درگذرنده از

گناه؛ غفور. [لغتنامه فارسی، ص ۷۸۷]

❖ شواهد

— یاغُفْرانُ: ای آموزنده!

[جوشن کبیر، بند ۵]

— اَللّهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُکَ بِاِسْمِکَ یا غافِرُ: بار خدایا! به

درستی که من می‌خواهم از تو به احترام نامت،

ای آموزنده!

[جوشن کبیر، بند ۴۰]

[ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۳۲۵]

... و پیامزد شما را؛ و خدای آموزگار است

و بخشاینده. [آیه ۷۰ انفال، ترجمه تفسیر طبری]

— فَاِنَّ رِبَّکَ غَفُورٌ رَحِیمٌ: خدای تو آموزگار است و

- یا غَفُورُ: ای آمرزنده! [جوشن کبیر، بند ۵۷]
 یا غَفَّارُ: ای آمرزنده! [جوشن کبیر، بند ۶۵]
 - یا مَنْ یَغْفِرُ لِمَنْ یَشَاءُ: ای آن که بیامرزد هر آن که را که بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]
 - یا مَنْ عُصِیَ فَعَفَّرَ: ای آن که به او نافرمانی شده، پس آمرزیده است! [جوشن کبیر، بند ۸۸]
 - یا غَافِرٍ مِّنْ اسْتِغْفَرِهِ: ای آمرزنده‌ی کسی که خواهان آمرزش اوست! [جوشن کبیر، بند ۳۰]
 - یا غَافِرِ الذَّنْبِ: ای آمرزنده‌ی گناه!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]
 - یا غَفَّارِ الذُّنُوبِ: ای آمرزنده‌ی گناهان! [جوشن کبیر، بند ۱۲]
 - یا غَافِرِ الْمُذْنِبِینَ: ای آمرزنده‌ی گنهکاران! [جوشن کبیر، بند ۱۴]
 - یا مَنْ فی عَفْوِهِ یَطْمَعُ الْخَاطِئُونَ: ای آن که گنهکاران به آمرزش او چشم داشت دارند! [جوشن کبیر، بند ۴۳]
 - یا غَافِرِ الْخَطِیْئَاتِ: ای آمرزنده‌ی لغزش‌ها! [جوشن کبیر، بند ۲]

- یا غَافِرِ الْخَطَا: ای آمرزنده‌ی لغزش‌ها! [جوشن کبیر، بند ۶۴]
 - العزیز الغفار: آن تواننده‌ی تاوانده‌ی آمرزنده‌ی پوشنده. [کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۲۴۷]
 - الله است آمرزنده‌ی گناهان؛ من قوله: «ان الله یغفر الذنوب جمیعاً» الله است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان؛ من قوله: «وكان بالمؤمنین

رحیماً».

[کشف الاسرار، جلد هفتم، ص ۴۹۵]
 - و رقم دوستی این است که خدا می‌گوید

□ آمرزیدگار

آمرزنده؛ آمرزگار؛ بخشاینده.

❖ شواهد

[فرهنگنامه قرآنی]	برابر فارسی غفار.	
[فرهنگنامه قرآنی]	برابر فارسی غفور.	- من آمرزیدگارم، آن را که توبه کند از شرک.
[فرهنگنامه قرآنی]	برابر فارسی غافر.	و خدای درگذرنده است و آمرزیدگار.
[ترجمه‌ی قرآن موزه‌ی پارس، ص ۵۱]		

بی‌نیاز، بی‌نیاز از هر چیز و کسی در هر حال و همیشه، نامی از نام‌های خدای تعالی. (دهخدا) از اسماء ذات است. در قرآن هجده مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت خداوندی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد غَنّی یَغْنِی غِنًی و غَنَاء، از باب علم یعلّم، به معنی کفایت است، که لغت اصلی آن دارای دو معنیست یکی به معنی کفایت، و دیگری به معنی صدا و صوت و آواز. غِنًی بر وزن الی، ضد فقر و بیچارگیست. کلمه‌ی غِنًی در موارد سه گانه مورد استعمال قرار گیرد: اول، به معنی عدم نیازمندی، که مختص به ذات احدیت خداوندیست؛ دوم، به معنی کمی

حاجات است؛ آیه‌ی شریفه: ﴿وَجَدَكَ عَائِلًا فَاغْنِ﴾؛ ۹۳/۸ که درباره‌ی رسول خدا (ص) است، از آن موارد می‌باشد. سوم، به معنی کثرت و زیادی به دست آورده‌هاست، که از برای مردم مورد استعمال قرار می‌گیرد؛ و غِنًی که اسم و صفت خداوند است، به معنی آنچنان بی‌نیاز است، که کسی همانند او از این نقطه‌نظر وجود ندارد، و همه به او نیازمندند. شباهتی که از این حیث به کلمه‌ی صمد خواهد داشت.

● سخنی چند درباره‌ی صفت غنی

بیهقی در الاسماء والصفات در ذیل آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ﴾ از قول حلیمی چنین می‌گوید: «اوست کامل به آنچه که

برای اوست و در نزد اوست، که با آن به غیر نیازی ندارد؛ زیرا نیازمندی خود نقص است. شخص محتاج و نیازمند به چیزی که به آن احتیاج دارد، از اینکه به آن دسترسی کامل پیدا کند، و یا آن را درک نماید، عاجز است. نقص هم از ذات باری تعالی به دور است، آن هم در تمامی حالات؛ عجز هم بر او جایز نیست. کسی ممکن نیست بر او فضل و برتری داشته باشد، زیرا هر چیزی غیر او، مخلوق است، و به وجود آورده شده‌یست که او ابداع کرده است؛ و کسی مالک امر او نیست. این اسم و صفت الهی، ده بار با صفت حمید و یکبار با صفت حلیم و یکبار با صفت ذوالرحمة و یکبار با صفت کریم و پنج بار به تنهایی در قرآن مجید آورده شده است.

● الف) صفت غنی توأم با صفت حمید

□ خدایی که شما را با نفاق و بخشش از اموال خودتان دستور می‌دهد، خود غنی و بی‌نیاز است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفَقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ ۲/۲۶۷ ای آن کسانی که گرویده‌اید! انفاق و بخشش نمایید از بهترین آنچه که (از راه کسب و تجارت) اندوخته‌اید، و از آنچه برای شما از زمین رویانیده‌ایم؛ و چیزهای بد را برای بخشش معین نکنید، در صورتی که شما خود نستانید، مگر آنکه خود از بدی او چشم‌پوشی کنید. و بدانید که خداوند

همیشه بی‌نیاز و ستوده صفات است.

□ خداوند می‌فرماید: پرهیزگاری پیشه کنید. اگر هم کافر شوید، او بی‌نیاز از ایمان آوردن شماست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيداً﴾ ۴/۱۳۱ یعنی: آنچه در آسمان‌ها و زمین است برای خدا و در ملکیت اوست. تا آنجا که می‌فرماید: و اگر کافر شوید، (بدانید که) همانا آنچه در آسمان‌ها و زمین است، برای خداوند است؛ و خداوند بی‌نیاز (از ایمان شما) و نیز ستوده و پسندیده است.

□ موسی به قوم خود گفت: اگر کافر شوید، خداوند بی‌نیاز از ایمان شماست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَالَ مُوسَى إِنَّ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ ۱۴/۸ یعنی: موسی (به قوم خود) گفت: اگر همه شما کافر شوید با همه مخلوقی که در روی زمین هستند، (بدانید) که همانا خداوند همیشه بی‌نیاز (از ایمان آوردن شما) و ستوده و پسندیده صفات است.

□ خداوند در عین دارا بودن همه چیز، آسمان‌ها و زمین، باز بی‌نیاز است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُو الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۲۲/۶۴ یعنی: از برای او (خداوند) است، آنچه که در آسمان‌ها و زمین است. همانا خداوند هر آینه اوست همیشه

بی‌نیاز و ستوده صفات.

□ و باز در صورت کافر شدن، خداوند بی‌نیاز (از ایمان مردم) است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ ۳۱/۱۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: همانا ما (خدا) به لقمان (حکیم) حکمت آموختیم، از اینکه خدا را سپاسگزار باشد. هر کس که سپاسگزاری کند، به نفع خود اوست؛ و هر کس که ناسپاسی و کفران کند، همانا خداوند بی‌نیاز (از ایمان و سپاس‌گذاری) بوده، و ستوده صفات و پسندیده خصال است.

□ و باز خداوند در عین مالکیت آسمان‌ها و زمین، بی‌نیاز از همه چیز است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۳۱/۲۶ از برای خداوند است آنچه که در آسمان‌ها و زمین است. همانا خداوند اوست که بی‌نیاز از همه چیز و ستوده صفات و پسندیده خصال است.

□ مردم در قبال خداوند فقیر و او بی‌نیاز است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۳۵/۱۵ ای گروه مردم! همه شما نسبت به ذات احدیت پروردگاری (در عین توانگری خودتان) از فقیران هستید؛ و ذات خداوندی، فقط اوست که بی‌نیاز و ستوده خصال و صفات است.

□ هر کس که از خدا روی بگرداند، بداند که او بی‌نیاز (از طاعت خلق) است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ

الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۵۷/۲۴، در ابتدای آیه می‌فرماید: کسانی که بخل می‌ورزند، و دیگران را به بخل ورزیدن وامی‌دارند، (باید بدانند که) از این‌گونه روی برگردانیدن‌ها، خداوند همیشه بی‌نیاز (از طاعت خلق) و ستوده خصال و پسندیده صفات است.

نظیر این آیه‌ی شریفه، در جای دیگر قرآن نیز وجود دارد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ ۶۰/۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: برای شما مؤمنان، اقتدا به ابراهیم و یارانش نیکوست، که به خدا و ثواب عالم آخرت امیدوارند. هر کس که روی برگرداند، (باید بداند که) خداوند اوست که بی‌نیاز (از این‌گونه طاعت‌ها) بوده، و ستوده خصال و پسندیده صفات است.

□ و باز در صورت کافر شدن به پیامبران، خداوند بی‌نیاز (از طاعت بشر) است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَقَالُوا أَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللَّهُ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ ۶۴/۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: این عذاب برای آن بود که پیامبران با دلایل و معجزات به سوی آنها آمدند، و آنها گفتند: آیا بشری (مانند ما) رهبری ما تواند کرد؟ و به پیامبران کافر شدند، و از آنها روی برگردانیدند. در حالتی که (باید بدانند که) او غنی بالذات بوده، و (از طاعات خلق) بی‌نیاز است، (و در عین حال) ستوده صفات و پسندیده خصال می‌باشد.

پروردگار) باشد، کاریست که به نفع خویش انجام داده؛ و هر کس که کفران نعمت کند، همانا پروردگار من همیشه بی‌نیاز و بزرگوار است.

● (ه) صفت غنی به تنهایی

□ هر کس که کافر به انجام مناسک حج باشد باید بداند که خدا بی‌نیاز از (طاعت) جهانیان است.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَ اللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَجُّ الْكَافِرِ مِنْ اسْتِطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾؛ ۳/۹۷ زیارت خانه‌ی خدا و انجام مناسک حج، واجب است، آن هم بر هر کس که توانایی (مالی یا بدنی) داشته باشد. و هر کس که بدین امر الهی کافر گردد، (باید) بداند که خداوند بی‌نیاز از (طاعت) جهانیان است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «وقتی که آیه‌ی ۸۵، این سوره (آل عمران) ﴿وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا﴾ نازل گردید، یهودیان گفتند ما مسلمانیم. سپس با نزول این آیه‌ی مأمورین حج گردیدند؛ ولی از اجرای آن امتناع ورزیدند. سپس این آیه نازل گردید.»

سعید بن منصور نیز آن را از عکرمه نقل و روایت کرده است.

□ کافران می‌گویند که خداوند دارای فرزند است؛ ولی او بی‌نیاز (از این‌گونه حرف‌ها) است. چنان که می‌فرماید: ﴿قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ هُوَ الْغَنِيُّ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾؛ ۱۰/۶۸ کافران گفتند که خداوند برای خود فرزند

● (ب) صفت غنی توأم با صفت حلیم

□ رد کردن فقیر با زبان خوش بهتر است از آزار رسانیدن به او. و خدا (از این‌گونه طاعت‌ها) بی‌نیاز است.

چنان که می‌فرماید: ﴿قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۶۳ با زبان خوش و طلب آمرزش، فقیر سائل را رد کردن، بهتر است از صدقه دادنی که به دنبال آن اذیت و آزار نسبت به آن فقیر باشد. و خداوند بی‌نیاز (از این‌گونه طاعات خلق) بوده و بسیار بردبار است.

● (ج) صفت غنی توأم با صفت ذوالرحمه

□ خداوند اگر بخواهد شما مردم را از بین ببرد، و دیگران را به جای شما بگذارد، می‌تواند؛ زیرا اوست بی‌نیاز (از خلق).

چنان که می‌فرماید: ﴿وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَأْ يُدْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ...﴾؛ ۶/۱۳۳ و پروردگار توست که بی‌نیاز (از خلق)، و دارای رحمت و مهربانی (نسبت به آنها) است؛ و اگر بخواهد، همه را فانی کند؛ و هر که را خواهد جانشین بعد از شما گرداند.

● (د) صفت غنی توأم با صفت کریم

□ سلیمان می‌گوید: پروردگار من بی‌نیاز و بزرگوار و مهربان است.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَمَنْ شَكَرْنَا فَإِنَّا نَشْكُرْ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾؛ ۲۷/۴۰ هر کس که شکرگزار و سپاسگزار (در درگاه

که بی‌نیاز از همه چیز هاست، و این شما هستید که در مقابل او (با داشتن ثروت و توانگری) فقیر و ناچیز می‌باشید....

اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق!

□

[غنی] کفایت، بی‌نیازی. از میان معانی این کلمه، فقط این دو معنی در قرآن به کار رفته، و معانی دیگر که خواهد آمد، به اعتبار دو معنی فوق است. در مجمع ذیل آیه‌ی: «وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ» بقره: ۲۶۳ فرموده: «الغنى ضد الحاجة.» در قاموس گفته: «الغنى ضد الفقر.» در اقرب آمده: «الغنى: الاكتفاء واليسار...»

اغنا: کفایت کردن و بی‌نیاز کردن «أَغْنَاءُ اللَّهُ: جَعَلَهُ غَنِيًّا - أَغْنَى عَنْهُ: أَجْرَتُهُ» مثل: «وَلَا يَغْنِي عَنْكَ شَيْئاً» مریم: ۴۲ کفایت نمی‌کند تو را از هیچ چیز، «يَوْمَ لَا يَغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئاً» دخان: ۴۱، روزی که هیچ دوستی، دوستی را کفایت نمی‌کند. و مثل: «وَإِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ» نور: ۳۲ اگر فقیر باشند، خدا از فضل خود آنها را غنی و بی‌نیاز می‌کند. به مراجعه به قرآن مجید خواهیم دید که، غنی چون به معنی کفایت باشد، با عَنْ و مِنْ و چون به معنی بی‌نیاز کردن باشد، بدون مِنْ و عَنْ آید، مثل آیات گذشته. و در آیه‌ی: «حِكْمَةُ بَالِغَةٍ فَلَا تَغْنِي النَّذْرُ» قمر: ۵ کلمه‌ی عن الناس مقدر است، مثل: «وَمَا يَغْنِي الْآيَاتُ وَالنَّذْرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ» یونس: ۱۰۱.

برگزیده است؛ ولی او پاک و پاکیزه از این گفتار (کافران) است؛ و اوست همیشه بی‌نیاز (از این گفتار)؛ و از برای اوست آنچه در آسمان‌ها و آنچه که در زمین است.

□ و باز خداوند از طاعت و عبادت جهانیان (در باره‌ی خود) بی‌نیاز است.

چنان‌که می‌فرماید: «وَمَنْ جَاهِدْ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ» ۲۹/۲۶ هر کس که (در راه ایمان) جدیت و کوشش کند، به سود خودش کرده است. همانا خداوند (از طاعات و عبادات مردم) بی‌نیاز است.

□ خداوند در عین خوشنود نبودن کفر از برای بندگان، بی‌نیاز (از طاعت) آنهاست.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَبْرِضُ لِعِبَادِهِ الْكُفْرُ...» ۲۹/۷ و اگر شما (مخلوق) نسبت به ذات حق کافر شوید، همانا خداوند بی‌نیاز از (ایمان و طاعت) شماست؛ (و در عین حال) کفر را برای بندگان نسی‌پسندد، و راضی به آن نیست.

□ مردم بدانند که (در عین ثروت و توانگری) فقیر هستند در مقابل خداوند بی‌نیاز.

چنان‌که می‌فرماید: «... وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ...» ۴۷/۳۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: شما همان کسانی هستید که برای انفاق در راه خدا دعوت می‌شدید؛ و از میان شما کسانی بودند که (در این باره) بخل می‌ورزیدند. چنین کسانی بر ضرر خویش بخل می‌نمودند؛ در صورتی که (باید بدانند که) تنها خداوند است

استغنا: طلب بی‌نیازی و اکتفاست. «إِسْتَعْنَى اللَّهُ: سَأَلَهُ أَنْ يُعْطِيَهُ - وَ عَنْهُ بِهِ: اِكْتَفَى»، «وَأَمَّا مَنْ يَخْلَ وَاسْتَعْنَى * وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى: لَيْل: ۷، ۸» اما آن که بخل ورزید، و خود را بی‌نیاز دانست، و وعده‌ی نیکو را تکذیب کرد... به نظر راغب، استغنا مثل غنی، به معنی بی‌نیاز است. غنی: بی‌نیاز. «إِعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ؛ بقره: ۲۶۷» بدانید خدا بی‌نیاز پسندیده است. غنی از اسمای حُسن است، که در مجموع بیست بار در قرآن مجید به کار رفته، هجده بار درباره‌ی خداوند، و دو بار درباره‌ی بشر. «وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ؛ نساء: ۶»، «إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهَا؛ نساء: ۱۳۵» و آن چون درباره‌ی خداوند به کار رود، مقصود، مطلق بی‌نیاز است؛ و چون در وصف بشر آید، بی‌نیاز و کفایت بالتسبیه است.

[قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۱۲۵]

□

کاشانی در شرح منازل السائرین، ص ۱۳۲ با استناد به آیه‌ی: «فَوَجَدَكَ غَائِلًا ضَالًّا فَاضِلًا؛ الضحی: ۸» اشاره می‌کند که: «مراد از غنی، ملک تام و کامل است؛ و چنین ملکیتی ویژه‌ی خداوند است.»

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۶۰۹]

○ الغنی: المستغنی بذاته عن سواه من الخلق وكلّ الوجود مفتقر إليه. [قاموس الاسماء العربیه]

○ الغني المغني: مَنْ ذَكَرَهَا عَشْرَ جَمْعٍ كُلِّ جَمْعَةٍ عَشْرَةَ أَلْفٍ مَرَّةً وَلَا يَأْكُلُ حَيَوَانًا أَغْنَاهُ اللَّهُ تَعَالَى

عَاجِلًا وَ آجَلًا وَ إِنْ قَرَأَ مَعَ ذَلِكَ الْفَاتِحَةَ كَذَلِكَ رُزِقَ الْغَنَى يَقِينًا. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- «... إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ»: همانا خدا از (طاعت و عبادت) عالمیان البتّه بی‌نیاز است.

[آیه ۶ عنکبوت، جزء ۲]

- قالوا اتخذ الله ولدا سبحانه هو الغني له ما في السموات وما في الارض ان عندكم من سلطان بهذا اتقولون على الله لا تعلمون

[سوره ی ۱۰، آیه ۶۹]

[لطیفی غیبی، محمد بن محمد دارابی]

- وگفت موسی: اگر کافر شوید شما، و آنک اندر زمین، همه، خدای عزوجل بی‌نیاز است و ستوده. [آیه ی ۱۷ ابراهیم، ترجمه تفسیر طبری]

- يَا غَنَانِي عِنْدَ إِفْتِقَارِي: ای ثروت من به هنگام بی‌چیزی‌ام! [جوشن کبیر، بند ۱۱]

- ... يَا غَنِيَّ: ای بی‌نیاز! [جوشن کبیر، بند ۲۱]
- يَا مَنْ هُوَ غَنِيٌّ بِلَا فَقْرٍ: ای آن که او ثروتمند است که بی‌چیز نشود!

[جوشن کبیر، بند ۷۴]

- يَا غَنِيًّا لَا يَفْتَقِرُ: ای توانگری که نیازمند نشود! [جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- يَا غَنِيَّ: ای بی‌نیاز! [جوشن کبیر، بند ۲۱]
- يَا صَمَدًا لَا يُطْعَمُ: ای بی‌نیازی که خوراک نخواهد! [جوشن کبیر، بند ۳۱]

- يَا مَنْ هُوَ صَمَدٌ بِلَا عَيْبٍ: ای آن که او بی‌نیاز است بی‌کاستی! [جوشن کبیر، بند ۷۴]
- يَا صَمَدُ: ای بی‌نیاز! [جوشن کبیر، بند ۸۵]

سُبْحَانَكَ يَا غَنِيٌّ مَنْزَهِي تُو، ای بی‌نیاز!

[دعای مجیر]

«و هو الَّذِي انشأكم مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» معنی انشاء، آفریدن است به ابتدا، بی‌سببی که آن را واجب کند، و بی‌مثالی و بی‌عیاری که به وی استعانت کند؛ و این جز وصف کردگار قدیم و توانای حکیم نیست، که همه را به غیر وی حاجت است، تا به وی استعانت کند او را؛ جلّ جلاله به کس نیاز نیست و حاجت به استعانت نیست. [کشف‌الاسرار، جلد سوم، ص ۴۳۳]

دو رکعت نماز بگذارد، و قصه‌ی راز به حضرت بی‌نیاز رفع کرد. [سندباد نامه، ص ۲۳۲]

حق تعالی از سیری و گرسنگی تو بی‌نیاز است.

[قابوسنامه]

ساقی! به بی‌نیازی یزدان، که می‌بده

تا بشنوی ز صوت مغنی موالغنی

[حافظ]

ز عشق ناتمام ما جمال یار مستغنیت
به آب و رنگ و خال و خط، چه حاجت روی زیبا را

[حافظ]

ندانست در بارگاه غنی

که بیچارگی به ز کبر و منی

[بوستان]

از همگان بی‌نیاز و بر همه مشفق

از همه عالم نهان و بر همه پیدا

[سعدی]

برآر دست تضرع، ببار اشک ندم

ز بی‌نیاز بخواه آنچه بایدت به نیاز

[سعدی]

گر تو ز ما فارغی، وز همه کس بی‌نیاز

ما به تو مستظهریم، وز همه عالم فقیر

[سعدی]

به در بی‌نیاز نتوان رفت جز به مستغفری و شعابی

[قصاید فارسی، کلیات سعدی]

کف نیاز به درگاه بی‌نیاز برآر

که کار مرد خدا جز خدای خوانی نیست

[قصاید فارسی، کلیات سعدی]

سیاوش چو آمد به آتش فراز

همی گفت با داور بی‌نیاز

[فردوسی]

خداوند بخشنده‌ی کارساز

خداوند روزی‌ده بی‌نیاز

[فردوسی]

سوی آفریننده‌ی بی‌نیاز

بباید که باشی همی در گداز

[فردوسی]

خداوندی که ما را کارساز است

ز ما و خدمت ما بی‌نیاز است

[نظامی]

مدبر و غنی و صانع و مقدر و حی

همه به لفظ برآویخته است از او بیزار

[ناصر خسرو]

مگر طاعت ایزد بی‌نیاز

که او راست فرمان و تقدیر و خواست

[ناصر خسرو]

یا رب! مکن از لطف، پریشان ما را

هر چند که هست جرم و عصیان ما را

ذات تو غنی و ما همه محتاجیم

محتاج به غیر خود مگردان ما را

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

ملک قدیم از آن تو ای ذات تو غنی

کرنش تو را روا و ستایش تو را سزا

[شهریار، قصاید]

نسبت ایچ در، داور بی نیاز

کز آن به دری پیش نگشاد باز

[اسدی]

گر زانکه تو را به بی نیاز است نیاز

با یار مباش آشکارا و به راز

کاری که کنی خاص، برای او کن

تا دپو در آن کار نگردد انباز

[اوصاف الاشراف، ۵۹]

به بی نیازی ایزد اگر خورم سوگند

که نیست همچو منی شاعر سخن پرداز

[سوزنی]

نیازی ندارد به طاعات کس

ستوده صفات است و فریادرس

[ح. م. پرواز]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۳۳۳ و ۱۵۳۲۸.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۲۴.

بی نیاز از همه جهانیان

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۳۲۸.

□ بی نیاز

◆ شواهد

- ... و خدای عزوجل، توانگر است و بی نیاز؛ و شما همه درویشانید.

[آیه ۳۸ محمد(ص)، ترجمه تفسیر طبری]

- یا مَنْ لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا: ای آن که نه

همسر و نه فرزند نگیرد! [جوشن کبیر، بند ۶۲]

- وَ عَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ: و اهل ایمان باید تنها به خدا (و قدرت و رحمت او) اعتماد کنند.

[آیه ۱۶۰ آل عمران، جزء ۴]

- یا غَنِيًّا لَا يَفْتَقِرُ: ای توانگری که نیازمند نشود!

[جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- الهی! کدام درد از این بیش باشد که معشوق،

توانگر بود و عاشق، درویش؟ الهی! با مانده از

صحبت تو از اشک حسرت لذت می یابد، پس

یابنده ی تو چه می یابد؟

[مناجات های خواجه عبدالله انصاری]

- توانگری، صفت بقای حق است؛ و دست تنگی

از قدرت، صفت فنانی خلق است. او به ربوبیت

توانگر است؛ و توانگری صفت قدیم است.

[شیخ روزبهان، شرح شطحیات، ص ۱۵۸]

برابر فارسی غنی. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی واسع. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی عزیز. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی صمد. [فرهنگنامه قرآنی]

□ توانگر

◆ شواهد

- یا مُغْنِي الْبَائِسِ الْفَقِيرِ: ای توانگر کننده ی

مستمند بی چیز!

[جوشن کبیر، بند ۷۹]

- یا مَلِيٍّ: ای توانگر!

- یا مَنْ اسْتَسْلَمَ كُلُّ شَيْءٍ لِقُدْرَتِهِ: ای آن که هر

چیزی به توان او تسلیم شد! [جوشن کبیر، بند ۶]

ساقی! به بی‌نیازی یزدان، که می‌بده	- العزیز الغفار: آن تواننده‌ی تاونده‌ی
تا بشنوی ز صوت مغنی هو الغنی	آمرزنده‌ی پوشنده. [کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۳۴۷]
[حافظ]	- و هو العزیز، و اوست آن تواننده‌ی تاونده به
[فرهنگنامه قرآنی]	هیچ کس نماننده. الحکیم راست‌کار
[فرهنگنامه قرآنی]	راست‌دانش. [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۹]

□ تواننده [= توانمند]

❖ شواهد

العزیز: تاونده و تواننده‌ی به هیچ است نماننده.

[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۳۵۵]

فریاد رس؛ آنچه خدای تو را بدان پناه می‌دهد.
اصل آن، غواث بوده است، که آن را به یاء
قلب کرده‌اند.

نامی از نام‌های خدای تعالی؛ فریادرس بندگان؛
غیاث‌المستغیثین نیز می‌گویند. [لغتنامه‌ی دهخدا]

❖ شواهد

- یا غِیَاثُ عِنْدَ کُرْبَتِی: ای فریادرس من در هنگام
گرفتاری‌ام! [جوشن کبیر، بند ۱۱]

- یا غِیَاثَ مَنْ لَا غِیَاثَ لَهُ: ای پناه آن که
پناهی ندارد! [جوشن کبیر، بند ۲۸]

- یا غِیَاثَ الْمُسْتَغِیْثِینَ: ای پناه پناه خواهان!
[جوشن کبیر، بند ۱۴]

- تَغَاثِثْ یا غِیَاثُ: برتری تو، ای دادرس!

[دعای مجیر]

یا غیاث‌المستغیثین! اهدنا

لا افتخار فی العلوم والغنا

[مولوی]

یا غیاث‌المستغیثین! یا اله العالمین!

جمله‌ی شب تا سحر بر درگهت افغان ماست

[عطّار]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۴۲۴.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱،
ص ۱۵۳۴۴ و ۱۵۳۴۶.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱،
ص ۱۵۳۴۴، تحت کلمه‌ی المستغیثین و نیز ص ۱۵۳۴۶، تحت
کلمه‌ی غیاث.

ترکیبات دیگر این کلمه عبارتند از: غیاث
الکربة، غیاث المکروبین، غیاث المستغاث،
غیاث کلّ مکروب.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۴،
ص ۱۷۵۶۸، تحت کلمه‌ی الکربة.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۴،
ص ۱۷۵۶۹، تحت کلمه‌ی المکروبین.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱،
ص ۱۵۳۴۴، تحت کلمه‌ی المستغاث.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۴،
ص ۱۷۵۷۳، تحت کلمه‌ی مکروب.

آفریننده، خالق. (زمخشری) آغازکننده در کار. (ناظم الاطباء) نامی از نام‌های خدای تعالی، نوآفریننده. (مهذب الاسماء) در قرآن شش مرتبه به صورت اسم، و هشت مرتبه به صورت فعل به کار رفته است.

□

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد فَطَرَ یَفْطُرُ، از باب نَصَرَ یَنْصُرُ و فَطَرَ یَفْطُرُ از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ به مصدر فَطَرًا به معانی شکافتن، به وجود آوردن، آفریدن، اختراع نمودن و ایجاد کردن است، و جمع آن فُطُور می‌باشد؛ نیز دلالت بر فتح و گشادگی چیزی و ابراز آن

است. و نیز می‌گویند، فَطَرْتُ الشَّاةَ فُطْرًا، موقعیست که شیر گوسفند را با انگشتان بدوشند. همچنین می‌گویند، اصل فَطَرُ شکافتن است از طول و درازا. و فاطر السَّمَوَاتِ یعنی خالق و مبتدع و مخترع آسمان‌ها.

● به صورت اسم

درباره‌ی این اسم و صفت الهی، نخست، از ذات احدیت الهی درباره‌ی این اسم و صفت در قرآن آمده؛ دوم، از ناحیه‌ی رسول خدا(ص) اسم و صفت مزبور عنوان گردیده؛ سوم، از جانب یوسف پیامبر؛ و چهارم، از ناحیه‌ی سایر پیامبران:

• الف) ذات احدیت الهی

چنان که می فرماید: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۳۵/۱
یعنی: حمد و سپاس و ستایش مر خدایی راست، که پدید آورنده ی آسمان ها و زمین، و قراردهنده ی فرشتگان را به عنوان رسولان خود است. تا آنجا که می فرماید: همانا ذات الهی بر هر چیز و همه چیز بسیار تواناست.

• ب) از ناحیه ی رسول خدا(ص)

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ أَغَيَّرَ اللَّهُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ...﴾؛ ۶/۱۴
یعنی: بگو (ای پیامبر!): آیا غیر خدا را به یاری و دوستی خود برگزینم، در صورتی که پدید آورنده ی آسمان ها و زمین است که به مردم و آفریدگان خود طعام و روزی می بخشد، و خود از طعام بی نیاز است؟

و نیز می فرماید: ﴿قُلْ اللَّهُمَّ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ﴾؛ ۳۹/۴۶
یعنی: بگو (ای پیامبر!): بار خدایا! ای پدید آورنده ی آسمان ها و زمین! ای دانای عالم پنهان و پید! تویی که میان بندگان خود در آنچه خلاف و نزاع برمی انگیزانند، داوری حکم می کنی.

و نیز می فرماید: ﴿فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ أَكْمٍ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا...﴾؛ ۴۲/۱۱
در آیه ی قبل آن از قول رسول خدا(ص) می فرماید: آنچه که شما مردم

در آن به اختلاف و نزاع پرداخته اید، حکم و داوری آن از ناحیه ی خداوند است؛ همان خدایی که پروردگار من است، و من به او توکل کرده، و به درگاه او به تضرع باز می گردم. سپس در این آیه می فرماید: (همان پروردگار) پدید آورنده ی آسمان ها و زمین است که از جنس خودتان زنان را جفت شما قرار داد، و نیز چهارپایان را جفت (نر و ماده) آفرید...

• ج) از ناحیه ی پیامبران

چنان که می فرماید: ﴿قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِی اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ...﴾؛ ۱۴/۱۰
یعنی: پیامبران (آن امت ها) گفتند: آیا درباره ی خدایی که پدید آورنده ی آسمان ها و زمین است، شک و تردید دارید که شما را به مغفرت و آمرزش از گناهانتان می خواند؟...

• به صورت فعل

این صفت فعلی در قرآن مجید از قول چندین پیامبر: ۱) رسول خدا(ص)؛ ۲) هود پیامبر؛ ۳) ابراهیم پیامبر؛ ۴) و نیز از قول حبیب نجار؛ ۵) ساحران زمان فرعون آورده شده است.

• ۱) از قول رسول خدا(ص)

چنان که می فرماید: ﴿... فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الْأَنْبِيُّ قَعَلَكُمْ أَوَّْلَ مَرَّةٍ...﴾؛ ۱۷/۵۱
در ابتدای آیه می فرماید: بگو (ای پیامبر!): سنگ باشید یا آهن... سپس می فرماید: یا خلقتی سخت تر از سنگ و آهن؛ پس، اگر بگویند چه کسی ما را

زنده می‌کند؟ بگو: همان خدایی که هم نخستین بار شما را آفرید و پدید آورد. و نیز می‌فرماید: ﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ...﴾ ۳۰/۳۰ یعنی: پس تو (ای پیامبر!) مستقیم روی به جانب آیین پاک اسلام بیاور، و پیوسته از طریق دین خدا، که سرشت و فطرت خلق را بر آن آفریده است، پیروی کن. همانا هیچ تغییری در خلقت خدا وجود ندارد...

میبدی، صاحب تفسیر کشف الاسرار درباره‌ی این آیه‌ی شریفه از نقطه‌نظر فطرت که مربوط به این اسم و صفت است از لحاظ فاطر، سخنانی دارد، که عیناً عبارت او در اینجا مذکور می‌گردد: «فطرت الله التي فطر الناس عليها»، فطرت را دو معنیست: یکی خلقت؛ کقوله: فطر السموات والأرض ای خلق السموات والأرض، الذي فطرني ای خلقتني، فطرکم أول مرة ای خلقتکم، فاطر السموات والأرض ای خالقاً و مبدئها، و منه سمي الفطير من الخمير. دیگر معنی فطرت، ملت است. تا آنجا که می‌گوید: اگر گوئیم فطرت، اینجا به معنی دین اسلام است؛ پس ناس در اینجا مسلمانند بر خصوص. کقوله عز وجل: والمسجد المحرام جعلناه للناس یعنی للمسلمين؛ و معنی آن است که، دین اسلام را ملازم باش و بر پی آن رو؛ آن دین که مسلمانان را در ازل بر آن آفرید، و به فضل خود ایشان را به آن دین گرامی کرد. آن که گفت: لا تبدل الخلق

الله ای لا تبدل لدين الله، به لفظ، خبر است، و به معنی، نهی، ای الزموا دين الله واتبعوا ولا تبدلوا التوحيد بالشرك. و محتمل است که هم بر این قول ناس بر عموم مردم نهند؛ و معنی آن است که: الزموا دين الله و ملتة التي خلق الخلق على أن يدعوهم اليها، كقوله: و ما خلقت الجن والانس إلا ليعبدون تا آنجا که می‌گوید: و اگر گوئیم فطرت به معنی خلقت است، فطرة الله منصوب است بر مصدر، ای فطر فطرة الله، ای خلقه الله التي خلق الناس عليها. و این فطرت، آن عهد است که روز میثاق بر فرزند آدم گرفت و گفت: أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بلى. اکنون هر فرزند که در این عالم به وجود آید، بر حکم آن اقرار اول آید؛ و مقرر باشد که او را صانعی و مدبّر است. و اگر چه او را به نامی دیگر می‌خوانند یا غیر او را می‌پرستد، در اصل صانع خلاف نیست. و لهذا قال تعالى: وَلَن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللهُ؛ وَلَن سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللهُ، و قَالُوا مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى.

● (۲) از قول هود پیامبر

چنان که می‌فرماید: ﴿يَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْراً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ فطَرَنِي أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ ۱۱/۵۱ یعنی: هود گفت: ای قوم! من از شما مزد رسالت نمی‌خواهم. اجر من، جز بر خدایی که مرا آفریده است، نخواهد بود. آیا (در کار من) عقل و خرد را به کار نمی‌بندید!

● (۳) از قول ابراهیم پیامبر

چنان که می فرماید: ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا...﴾ ۶/۷۹ یعنی: من با ایمان خالص رو به سوی خدایی آورده‌ام که آفریده است آسمان‌ها و زمین را؛ در حالی که با دین پاک هستم...

و نیز می فرماید: ﴿قَالَ بَلْ رُبُّكُمْ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ...﴾ ۲۱/۵۶ یعنی: ابراهیم (به پدر خود و قوم خود) گفت: بلکه پروردگار شما پرورنده‌ی آسمان‌ها و زمین است که آنها را پدید آورده و آفریده است.

و نیز می فرماید: ﴿إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيِّدِي﴾ ۴۳/۲۷ در آیه‌ی قبل می فرماید: ابراهیم به پدرش و قوم خود گفت: همانا من دوری می جویم از آنچه که شما (از بت‌ها را) می پرستید. سپس در این آیه می فرماید: و من جز خدایی را که مرا آفریده است، و همانا مرا هدایت خواهد نمود، نمی پرستم.

● (۴) از قول حبیب نجار

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ ۳۶/۲۲ یعنی: (حبیب نجار که از دورترین نقاط شهر (انطاکیه) فرار سیده بود) گفت: و من چرا نباید خدایی را که مرا آفریده است، پرستش نکنم، که به سوی او (همه شما) بازگشت خواهید نمود؟

● (۵) از قول ساحران زمان فرعون

چنان که می فرماید: ﴿قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَىٰ مَا جَاءَنَا

مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ...﴾ ۲۰/۷۲، یعنی: ساحران به فرعون گفتند: ما تو را هرگز با وجود این معجزات آشکار که ملاحظه کردیم، (بر موسی) و بر خدایی که (موسی گفته) ما را خلق کرده و آفریده است، مقدم نمی دانیم. تو هر چه می توانی، درباره‌ی ما انجام بده...

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

– قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...: ای رسول ما! دائم بگو: پروردگار! ای خالق زمین و آسمان‌ها. [آیه‌ی ۴۶ زمر، جزء ۲۴]

– الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...: سپاس خدای راست که آفریننده‌ی آسمان‌ها و زمین است. [آیه‌ی ۱ سوره‌ی فاطر، جزء ۲۲]
[آیه‌ی ۱۴ سوره‌ی انعام، جزء ۷]
[آیه‌ی ۱۱ سوره‌ی شوری، جزء ۲۵؛ آیه‌ی ۱۰۱]
[سوره‌ی یوسف، جزء ۳؛ آیه‌ی ۱۰ ابراهیم، جزء ۱۳]

– ... یا فاطر: ای آفریننده! [جوشن کبیر، بند ۴۰]

– سُبْحَانَكَ يَا فاطر: منزه‌ی تو، ای آفریننده!

[دعای مجیر]

– یا حمیدُ بحق محمد(ص)؛ یا عالی بحق علی(ع)؛ یا فاطر بحق فاطمه(علیها السلام)؛ یا محسن بحق الحسن(ع)؛ یا قدیم الاحسان بحق الحسين(ع)

[مناجات منسوب به حضرت آدم(ع)]

مایه بخش عقول اولی اوست

فاطر صورت و هیولی اوست

[طریق التحقیق، سنایی]

ای فاطر کُؤن و خالق جنّ و بشر

هستی به جهان، تو بی‌کسان را رهبر

[قالنامه، شیخ بهایی]

مراد را سزد سجده و آفرین

که او آفرید آسمان و زمین

[یوسف زلیخای منسوب به فردوسی]

.. پاس آفریننده پاک را

پدیدآور خاک و افلاک را

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۲۷.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۹، ص ۱۵۸۱۹ و ۱۵۸۲۲.

□ پدیدآورنده

❖ شواهد

- یا مُبْدِئُ کُلِّ شَیْءٍ وَّ مَعْبُودٌ: ای پدیدآورنده هر

چیزی و عودت‌دهنده‌ی آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- تَعَالَيْتَ یا باری: برتری تو، ای پدیدآورنده!

[دعای مجیر]

برابر فارسی بدیع.

- برابر فارسی کاشف.

- برابر فارسی فاطر.

خداوندی که آدم را و فرزندان آدم را

پدید آورد از ماء معین و از گل مسنون

[دیوان سنایی، ص ۵۳۹]

شبانمزه‌ی برهمناسی تویی

پدیدآور شور و مستی، تویی

[ح. م. پرواز]

□ پدیدآورنده

❖ شواهد

- یا مُکَوِّنُ کُلِّ شَیْءٍ وَّ مُحَوِّلُهُ: ای پدیدکننده‌ی

هر چیزی، و جنبش‌دهنده‌ی آن!

[جوشن کبیر، بند ۹۴]

- یا راتِقُ: ای درست‌کننده! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- فاطر السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ: کردگار آسمان و

و زمین‌ها. و هو یطعم: و اوست که می‌خوراند

و لا یعطم: و او را نخوراند.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۲۰۴]

- رحیم است و حلیم: و آمرزگار: کسی که

است و لطیف: عیب‌پوش و عذرپوش و رهی‌دار:

دستگیر و کارساز؛ عذرپذیر و سپاس‌گیر

نفر: که دار و خوش‌گفتار و لطیف دیدار.

[کشف الاسرار، ج ششم، ص ۲۰۹]

درستی ده هر دلی کو شکست

شفاعت کن هر گناهی که هست

[نظامی]

برابر فارسی خالق.

[فرهنگنامه قرآنی]

□ کننده

❖ شواهد

- یا مَنْ هُوَ نَعَالٌ لِّمَا یُرِیدُ: ای آن که اوکننده است

هر آنچه بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۷۸]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ یا فاعِلُ: بار خدایا! به

درسنی که من از تو می‌خواهم به حرمت نامت،

ای کننده!

- یا مَنْ یَفْعَلُ ما یَشاءُ: ای آن که آنچه خواهد

می‌کند!	[جوشن کبیر، بند ۸۳]	بلندی و پستی نخوانم تو را
حقا که خدای تو کننده است آنچه بخواهد.		مقید به اینها ندانم تو را
[آیه ۱۰۷ هود، ترجمه تفسیر طبرسی]		نه تنها بلندی و پستی تویی
برابر فارسی فاطر.	[فرهنگنامه قرآنی]	که هستی ده و هست و هستی تویی
هست‌کننده □		[جامی، خردنامه‌ی اسکندری]
به وجود آورنده ایجاد کننده.		خداوند هستی ده مستعان
❖ شواهد		خطابخش و روزی‌ده اند و جان
خداوند نیست نیست‌کننده مگر هست را،		[فراہانی، مشعل کوچک]
و هست‌کننده مگر نیست را، و آلت در میان نی.		هستی مطلق بود ذات احد
[ترجمه‌ی السواد الاعظم، ص ۱۰۷]		اندر آن هستی نگنجد وصف و حد
[لغتنامه فارسی، ص ۷۱۳]		[تفسیر قرآن، صفی علی‌شاه]
اول و آخر به وجود و صفات		برابر فارسی فاطر.
هست‌کن و نیست‌کن کاینات		برابر فارسی خالق.
[مثال]		برابر فارسی بدیع.
		[فرهنگنامه قرآنی]
		[فرهنگنامه قرآنی]

به موسیٰ یاد داد، تا به توسط آن دریا شکافته شود.

و نیز گفته شده که فَلَقَ همه مخلوقات آدمیست، زیرا آنها جدا می‌شوند با خارج شدن از صلب پدران و ارحام مادران؛ همچنان که جدا می‌شود از نبات و رویدنی‌ها. همچنین می‌گویند، یک چنین جدایی، درباره‌ی همه ممکنات عمومیت دارد؛ زیرا خدای عزوجل جدا نموده است از تاریکی‌های عدم، به نور ایجاد آنها و آفرینش آنها.

این اسم و صفت خداوندی، درباره‌ی دانه‌های نهفته در زمین، و نیز بامدادان مورد استعمال قرار گرفته است.

شکافنده. در قرآن دو مرتبه ذکر شده است. این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجزء فَلَقَ یَفْلِقُ فَلَقًا از باب ضَرْبِ یَضْرِبُ به معنی شکافتن است. اسم فاعل آن فالق، یعنی: شکافنده؛ چنان که می‌گویند، فَلَقَ اللهُ الصَّبْحَ. یعنی: خداوند سپیده را دمید. باب تفعّل آن، تَفَلَّقَ هم همین معنی را درباره‌ی صبح می‌دهد، و فَلَقَ علاوه بر شکافتن، به معنی جدا کردن بعضی را از بعض دیگر هم آمده. فَلَقَ به معنی صبح است، زیرا تاریکی از آن جدا می‌شود؛ و نیز فَلَقَ به معنی آنهار و رودخانه‌ها که از خلال زمین است هم گفته‌اند؛ و همچنین می‌گویند، فَلَقَ کلمه‌یست که خداوند

❖ شواهد

... یا فَالِقُ: ای شکافنده! [جوشن کبیر، بند ۶۱]

... تَغَالَيْتَ یا فَالِقُ: برتری تو، ای شکافنده!

[دعای مجیر]

... الله، الفتح، الفالق، القديم...

[بحار الانوار، جلد ۴، ص ۱۸۶، س ۱۴]

خالق خلق و نگارندهی ایوان رفیعی

فالق صبح و برآرندهی خورشید منیری

[سعدی]

□ فالق الاصباح

دمندهی بامدادان، شکافندهی صبحگاهان.

❖ شواهد

... «فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ»: خداست شکافندهی پردهی صبحگاهان. شب را برای آسایش خلق او مقرر داشته، و خورشید و ماه را به نظمی معین به گردش درآورده. این نظم و ثبات عالم به تقدیر خدای مقتدر و داناست.

[آیه ۹۶ سوره انعام، جزء ۷]

... شکافندهی صبح، یعنی خدا. [فرنگ نظام]

فالق الاصباح اسرافیل وار

جمله را در صورت آرد آن دیار

[مولوی]

سواد زلف سیاه تو، جاعل الظلمات

بیاض روی چو ماه تو، فالق الاصباح

[حافظ، ملحقات]

چنان که می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ...»؛ ۶/۹۵ یعنی: همانا خداوند شکافندهی دانه و هسته در جوف زمین است؛ و زنده را از مرده و مرده را از زنده پدید می آورد.

بیهقی از قول حلیمی در کتاب الاسماء والصفات می گوید: «خداوند محفوظ می دارد حبّ و نوی را در زمین از عفونت و فساد، و هر دوی آنها را مهیا و آماده برای رشد و نموّ می نماید. سپس هر دوی آنها را می شکافد از برای روییدن؛ و از حبّ (دانه) زراعت بیرون می آورد، و از نوی، درخت. همانا هیچ کس غیر از خداوند قادر به این اعمال نیست.»

و نیز حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می گوید: «فالق الحب والنوی، یعنی شکافندهی حبّ و نوی است به بیرون آوردن شاخه ها و برگ ها و گل ها از آن؛ و نیز شکافندهی هر ماده بیست به بیرون آوردن صورت های گوناگون از آن. بلکه شکافندهی تاریکی عدم است به نور وجود و هستی؛ همچنان که اوست شکافندهی تاریکی شب به نور بامدادان.

و نیز می فرماید: «فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَ جَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا...»؛ ۶/۹۶ و نیز خداوند شکافندهی پردهی بامدادان است، و شب را برای آسایش خلق مقرر داشته است.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□ فالق البحر

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۵، تحت کلمه ی فالق.

□ فالق الحب

- يا فَالِقُ الْحَبِّ: ای شکافنده ی دانه!

[جوشن کبیر، بند ۱۲۰]

رک، - المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۵، تحت کلمه ی فالق.

□ فالق الحب والنوى

شکافنده ی دانه و هسته؛ رویاننده دانه و پوست سخت.

❖ شواهد

- إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَ يُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ... ﴿۱﴾ خداست که در جوف زمین دانه و هسته را می شکافد (تا سبزه و درخت شود)، و زنده را از مرده و مرده را از زنده پدید می آورد. [آیه ۹۵ سوره اعام، جزء ۷]

- إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى: دانه ی طعام شکافد، تا از آن نبات بیرون آید و قوت را بشاید. همچنین دانه ی دل شکافد، تا جوهر اخلاص روی نماید؛ و خلاص بنده در آن بود. آن یکی، سبب قوام نَفْس بنده، و این یکی سبب ثبات ایمان بنده. و هر دو را خود پروراننده و روزی رساننده. دل را می پرورد به مشاهده ی خود، نَفْس را می پرورد به نعمت خود؛ و آنکه آن نَفْس مرکب، این دل ساخته، تا در میدان عبادت بر وی سواری کند، و منازل طاعات به وی باز برد،

تا به قصد. (و ان الی ربك المنتهی) رسد. این است

روز پیروزی و سعادت بی نهایت و دولت بیکران، که بنده را برآمد رایگان، ریحان افتخار از خار افتقار بر دمیده، و صبح شادی را مطلع آزادی برآمده. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۳۹]

رک، - المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۵۹۴۵، تحت کلمه ی فالق.

□ فالق الحبوب

- فالق الحبوب، صاحب الجبروت.

[بحارالانوار، ج ۹۵ ص ۳۷۵، س ۱۱۱]

□ باز شکافنده

❖ شواهد

برآرنده ی ماه و کیوان و هور
نگارنده ی فز و دیهیم و زهر
[فردوسی]

ای برآرنده ی سپهر بلند
انجم افروز و انجم پیوند
[نظامی]

ای برآرنده ی مه و خورشید!

نقشبند جهان بیم و امید

[طرق التحقیق، سنایی]

باز شکافنده: برابر فارسی فالق. [فرهنگنامه قرآنی]

برآرنده: برابر فارسی فالق. [فرهنگنامه قرآنی]

□ شکافاننده

❖ شواهد

- يا مَنْ تَشَقَّقَتِ الْجِبَالُ مِنْ مَخَافَتِهِ: ای آن که کوه ها از ترس او شکافته شود! [جوشن کبیر، بند ۶]

برابر فارسی فالق.

[فرهنگنامه قرآنی]

■ شکافنده

شکاف‌دهنده. (فرهنگ دکتر معین) فائق.

(منتهی الارب) فالق. (دهخدا)

❖ شواهد

– یا فَالِقُ: ای شکافنده!

[جوشن کبیر، بند ۶۱]

– یا فَالِقَ الْحَبِّ: ای شکافنده‌ی دانه!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]

– یا مَنْ تَشَقَّقَتِ الْجِبَالُ مِنْ خِيفَتِهِ: ای آن که کوه‌ها

از ترس او شکافته شود! [جوشن کبیر، بند ۶]

– فالق الاصباح: شکافنده‌ی روز است از شب.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۲۷]

– ان الله فالق الحب: الله است که شکافنده‌ی

تخم است (تا نبات از وی بیرون آید) والنوی:

و شکافنده‌ی سفال است، تا از وی درخت

بیرون آید. [کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۲۶]

– زنده‌یی که هرگز نمیرد؛ شکافنده‌ی صبح‌ها

و باز گیرنده‌ی روح‌ها.

[تاریخ بیهقی، چاپ ادیب، ص ۳۰۸]

برابر فارسی فالق. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی فاطر. [فرهنگنامه قرآنی]

(۱) سفال: پوست گردو، پسته، بادام، پوست انار خشک شده

و امثال آن را گویند. [برهان قاطع]

بسیار گشایندهی درهای روزی و مهربانی. در قرآن به صورت اسم یک مرتبه به کار رفته است. گشاینده؛ (ربنجنی). نامی از نام‌های خدای تعالی؛ (مهذب الاسماء).

این اسم و صفت الهی، صیغه مبالغه از ثلاثی مجرد فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا و فَتَاحَةً از باب مَنَعَ يَمْنَعُ به معانی باز کردن، گشودن، پیروز شدن و داوری کردن میان مردم است. و فَتَحَ، فَتَاحَة و فَتَاحَة به معنی حکم و داوریست. و خدا فاتح است، یعنی حاکم و داور است. و نیز فَتَحَ آبِیست که از چشمه و غیر آن بیرون می‌آید، و نیز به معنی یاری و پیروزیست؛ چنان‌که باب استفعال آن، استفتاح به معنی استبصار است.

بابُ فَتَحَ، یعنی دری که گشاده و باز شده است؛ و نیز فتحِ اِزَاله، یعنی و از بین بردن بسته شده و اشکالات است؛ و آن بر دو قسم است: یکی آنکه با بصر و چشم و با ادراک و محسوس باشد، مانند باز شدن قفل و در؛ و دیگر اینکه با بصیرت ادراک شود، مانند اِزَاله‌ی هم و غم. و این اِزاله نیز دارای تقسیماتیست، که یکی از آنها درباره‌ی امور دنیاییست، مانند هم و غمی که برطرف شود، و فقری که با پیدایش مال برطرف گردد؛ و دیگر درباره‌ی بسته شدن دانستنی، و گشودن آن با علم و دانش. فَتَاح هم از اسما و صفات خداوندیست، یعنی حاکم، داور و گشایندهی درهای رزق و رحمت و رأفت

برای بندگان. فاتح هم از اسمای رسول خدا(ص) است، به خاطر فتح باب ایمان، و به خاطر اینکه خداوند او را حاکم در خلق خود فرموده، که بستن‌های علم را می‌گشاید. و نیز فاتح یعنی گشاینده، باز کننده و پیروز. باب مفاعله آن، مَفَاتِحَة، یعنی به محاکمه کشیدن و سخن آغازیدن است.

□ خداوند به رسول خود دستور می‌فرماید که بگوید: خداوند است که جامع میان ما و فاتح میان ماست، که بسیار گشاینده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾ ۳۴/۲۶، یعنی: بگو (ای پیامبر!) خداوند است که میان همه ما را جمع کند، و آن‌گاه میان ما به حق فتح و داوری نماید. همانا اوست بسیار گشاینده‌ی همه امور و مشکلات، و (نیز) دانای بسیار به اسرار.

میبیدی، صاحب تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «فتاح در نزد عرب، قاضیست. و اهل معانی می‌گویند، خدایست که به عنایت و لطف خود، هر بسته‌یی را بگشاید، و به هدایت و راهنمایی خود، هر مشکلی را منکشف سازد. گاهی به فتح و پیروزی بر ممالک برای پیامبران خود که آن را از دشمنان خالی می‌کند؛ چنان‌که می‌فرماید (به رسول خود): ﴿أَنَا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا﴾ و گاهی به برداشتن حجاب و پرده از قلوب اولیای خود، که برای آنها ابواب و درهای

ملکوت آسمان خود را بگشاید و جمال کبریایی خود را وانمود کند؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا﴾ و نیز می‌گویند، فتاح کسیست که در دست اوست کلیدهای غیب؛ و باز در دست اوست کلید ارزاق و روزی‌ها؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ﴾.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

در اصطلاح صوفیان، صفت فتاحی را گویند. (کشاف اصطلاحات الفنون). صفت فتاحیت را گویند، در مقام انس در دل سالک؛ و صفت فتاحی را نیز گویند.

[از فرهنگ مصطلحات عرفا به نقل از کشاف اصطلاحات الفنون، ج ۲، ص ۱۵۵۷]

□

[فَتَّاح] بسیار گشاینده. و آن از اسمای حسنی است. مراد از آن، عموم است؛ و از جمله، فتح و فیصله میان حق و ناحق است. ﴿وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ﴾ سبأ: ۲۶ و یک بار در قرآن مجید آورده شده است.

[قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۱۴۵]

○ الفَتَّاح: الذي يفتح خزائن رحمته لعباده،

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الفَتَّاح: لتسير الأمور: قل يومياً ۸۸۹ مرة «یا فتاح» فإنه مفید جداً.

و من ذكره عقیب صلاة الفجر سبعین مرة واضعاً یدیه علی صدره أذهب الله عن قلبه الحجاب. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- گشاینده‌ی بامداد و کُننده‌ی شب آرام را
و آفتاب و ماهتاب شما را اندازه کردن،
بی‌همتای دانا. [آیه ۹۶ انعام، ترجمه تفسیر طبری]
- که گشاینده‌ی دانه است...

[آیه ۹۵ انعام، ترجمه تفسیر طبری]

- یا فَتَّاحُ: ای گشاینده! [جوشن کبیر، بند ۶۵]
یا کاشِفُ: ای گشاینده! [جوشن کبیر، بند ۸۹]
- یا مُفَرِّجُ الْهُمُومِ: ای گشاینده‌ی اندوه‌ها!

[جوشن کبیر، بند ۱۲]

- سُبْحَانَكَ یا فَتَّاحُ: منزهی تو، ای گشاینده!

[دعای مجیر]

- الفتح، الفائق، القديم، الملك.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۹۵، س ۴]

- وَ هُوَ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ: که او گشاینده‌ی مشکلات
و دانای اسرار است. [آیه‌ی ۲۶ سبأ، جزء ۲۲]

- یا مَنْ بَابُهُ مَفْتُوحٌ لِلطَّالِبِينَ: ای آن‌که در او برای
خواستاران باز است! [جوشن کبیر، بند ۷۵]

- قوله تعالى: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحِيمِ» الله نام خداوندی
که نامور است بیش از نام بردن، و راست‌نامتر
است از همه‌ی ناموران؛ کردگار جهان
و جهانیان، و خداوند همگان. رحمان است
دارنده‌ی آفریدگان، دشمنان و دوستان، فراخ
بخشایش در دو جهان. رحیم است مهرنمای
و دلگشای دوستان، را راه‌نمای و سر‌آرای
عارفان؛ نکونام و رهی‌دار؛ کریم و مهربان در
گفت شیرین و در علم پاک؛ در صنع زیبا و در
فضل بیکران. [کشف الاسرار، ج پنجم، ص ۵۰۰]

- نام خداوند کریم مهربان، لطیف و رحیم
و نوازنده‌ی بندگان، یگانه و یکتا در نام و نشان،
دارنده‌ی جهان و نعمت‌بخش آفریدگان
و دل‌گشای دوستان... [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۴۰۷]
- و عنده مَفَاتِحُ الْغَيْبِ: گشاینده‌ی دل‌ها اوست.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۳۸۵]

- یا مَنْ بَابُهُ مَفْتُوحٌ لِلطَّالِبِينَ: ای آن‌که در او برای
خواستاران باز است! [جوشن کبیر، بند ۷۵]

- یا فَارِجُ كُلِّ مَهْمُومٍ: ای گشاینده‌ی کار هر
اندوهناکی! [جوشن کبیر، بند ۱۰]

- قوله تعالى: «قُلْ تَعَالَوْا» (الایة) جلیل و جبار،
خدای بزرگوار، وفاداری نیکوکار، خداوند
دادگر، گشاینده‌ی هر در، آغازکننده‌ی هر سر.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۵۳۲]

زان یار دلخوازم شکریست با شکایت

گر نکته‌دان عشقی، بشنو تو این حکایت

[حافظ]

یاکار به کام دل مجروح شود

یا ملک تنم بی‌ملک روح شود

امید من آن است به درگاه خدا

کابواب سعادت همه مفتوح شود

[حافظ، رباعیات]

جهان‌آفرینت گشایش ده‌اد

که گر وی بیند، که داند گشاد؟

[بوستان سعدی]

بی ز مفتاح خدا این قرع باب

از هوا باشد نه از روی صواب

[مولوی]

بگشای دری، که در گشاینده تویی	چو دست در خم آن زلف دلنواز کنم
بنمای رهی، که رهنماینده تویی	به ناخنی که ندارم، چه عقده باز کنم؟
من دست به هیچ دستگیری ندهم	مرا به هر مژده در عالمیست پا در گل
کایشان همه فانیند و پاینده تویی	نظر به شاهد وحدت چه گونه باز کنم
[رباعیات خیام]	یکی هزار شود قطره چون به بحر رسد
درهای امید بر رخم بسته شده	چرا مضایقه‌ی جان به دلنواز کنم؟
بگشای خدایا! که گشاینده تویی	مرا که نیست دلی چون حضور دل باشد
[ابوسعید ابوالخیر]	مرا که نیست نیازی، چرا نماز کنم؟
خدایی که آگه به ذات شماس	من آنچه می‌کشم از خویش می‌کشم صائب
گشاینده‌ی مشکلات شماس	چه گونه از خودی خویش احتراز کنم؟
[ح.م. پرواز]	[غزل‌های صائب]
گشاینده: برابر فارسی کاشف. [فرهنگنامه قرآنی]	ای آن که به ملک خویش پاینده تویی
برابر فارسی فتّاح. [فرهنگنامه قرآنی]	در دامن شب، صبح نماینده تویی
برابر فارسی فالح. [فرهنگنامه قرآنی]	کار من بیچاره قوی بسته شده
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱، ص ۱۵۴۵۱ و ۱۵۴۵۹.	بگشای خدایا! که در گشاینده تویی
	[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

تنها؛ آن که او را نظیری نیست؛ یگانه.

[لغتنامه‌ی دهخدا]

- یا مَنْ هُوَ فَرْدٌ بِلَادٍ: ای آن که او تنها بیست که

برابری ندارد!

[جوشن کبیر، بند ۷۴]

... یا فَرْدُ: ای تنها!

[جوشن کبیر، بند ۸۵]

- اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ يَا أَحَدُ: بار خدایا! به

درستی که من از تو می‌خواهم به حرمت نامت،

ای تنها!

[جوشن کبیر، بند ۲۲]

- یا فَرْدُ: ای تنها!

[جوشن کبیر، بند ۸۵]

- سُبْحَانَكَ يَا فَرْدُ: منزهی تو، ای یگانه!

[دعای مجیر]

- توحید نه آن است که او را یکتایی، توحید

حقیقی آن است که او را یکتا شوی. او

جلّ جلاله فرد است و یگانه؛ بنده را فرد

خواهد و یگانه.

مرد یگانه را سر عشق میانه نیست

عشق میانه در خور مرد یگانه نیست

یا عشق یا ملامت یا راه عافیت

جز جان مرد، تیر بلا را نشانه نیست

گر عاشقی، سپر را بر روی آب دار

ورنه کرانه کن، که غمت را کرانه نیست

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۱۰۰]

- و این همه صورت‌ها که بیافرید، همه جفت

آفرید؛ که صورت بی جفت، به هیچ کار نیاید.

و جفت او جان است. و هیچ چیز نیست که آن

فرد است مگر خدای؛ و دیگر جز از خدای، هر

چیزی به چیزی اندر پیوسته است؛ که اول
چون مردم را بیافرید، گِل بود؛ چنان که خدای
گفت: خلقناکم من تراب...

[ترجمه تفسیر طبری، تفسیر سوره‌ی مریم، ص ۹۷۰]
- گفت: فرد با قرینه چرا؟ گفتیم: فرد بی قرینه
خداست. اگر از ذکر او غافل نشده بودم، گرفتار
هزار قرینه نمی شدم. [مشآت قائم مقام، شرق، ص ۲۳۵]
- تنهایی به خدا می برازد. [ضرب المثل]

شیر نر تنها بود هر جا و خوکان جفت جفت
ما همه جفتیم و فرد است ایزد جان آفرین
[منوچهری]

ای ذات تو بر کل ممالک شده فرد
سر بر خط فرمان تو دارد زن و مرد
گر جمله‌ی کاینات کافر گردند
بر دامن کبریات ننشیند گرد
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

فرد و قدوس و واحد است و صمد
وصف او «لم یلد و لم یولد»
[طریق التحقیق، سنایی]

ز آدمی فرد نشستن نه سزاست
آن که از جفت میزاست، خداست
[جامی]

گویی که خدای است فرد رحمان
مولاست همه جهان و او مولا
[ناصر خسرو]

بپرست خدای را و خود بشناس
او با صفت و ز بی صفت تنها
[ناصر خسرو]

تنها تویی که هستی و غیر از تو هیچ نیست
ای هر چه هست و نیست به تنهاییت گوا
[شهریار، قصاید]

تنها: برابر فارسی واحد.
[فرهنگنامه قرآنی]
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۴۳۲.
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۱،
ص ۱۵۵۷۲ و ۱۵۵۷۵.

نامی از نام‌های خدای تعالی. [مَهْذَبُ الْأَسْمَاءِ]
گیرنده و گردآورنده. در قرآن دو مرتبه به کار
رفته است.

این صفت فعلی خداوندی، اسم فاعل از ثلاثی
مَجْرَد قَبْضَ يَقْبِضُ قَبْضاً از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ به
معنی گرفتن و دلالت بر چیزِیست که گرفته
شده و گردآوری شده باشد. قَبْضُ به فتح قاف
و باء به معنی چیزی از غنایم است که به دست
آورده شده باشد. و قبض اگر متعدی به علی،
و باء حرف جر بشود، به معنی گرفتن چیزِیست؛
و اگر متعدی به عَنْ حرف جر بشود، به معنی
دست خسود را از چیزی برداشتن است،
و نگرفتن. و نیز قبض رسیدن به چیزِیست

با تمام کف؛ چنان که می‌گویند: شمشیر را
گرفته و قبض کرده است. و همچنین قبض
دست بر چیزی، جمع کردن آن است بعد از
رسیدن به آن.

صاحب مجمع البحرین می‌گوید: «قابض از
اسمای خداوند است؛ و کسیست که امساک در
رزق و غیر آن می‌کند از اشیا و چیزها نسبت به
بندگان، آن هم به لطف و حکمت خود؛ و قبض
ارواح می‌نماید در مرگ.» و نیز می‌گوید: «باسط
و قابض از اسمای الهیست؛ و کسیست که
توسعه‌ی رزق به بندگان خود می‌کند. امثال آن
همانند: خافض، رافع، معز، مذل، ضار و نافع نیز
از اسمای الهیست.» در عین حال، باید گفت که

صاحب مجمع البحرين بعضی از اسمای الهی را که در کتاب خود آورده، نه به صورت اسم و نه به صورت فعل در قرآن آورده نشده است، مانند: ضار، نافع و خافض.

این صفت فعلی الهی، درباره‌ی امور کلی و نیز سایه در قرآن مجید آورده شده است. و اقوال و گفتار بیهقی صاحب کتاب الاسماء والصفات و نیز سمعانی در کتاب روح الارواح و فخر رازی در کتاب الاسماء والصفات درباره‌ی قابض و باسط گفتاری داشته‌اند.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر در صفات قابض و باسط چنین می‌گوید: «قابض یعنی خداوند قبض می‌کند حیات و زندگانی را، که آن وجود منبسطیست برای هر چیزی؛ و نیز قبض می‌نماید روح سریان یافته در هر چیزی را، آن هم در هر آن وقت (که بخواهد). و باسط یعنی بسط و باز نموده و می‌گشاید آن (حیات) را برای قالب‌های اعیان موجودات و هیاکل ماهیت‌ها، آن هم در هر وقت (که بخواهد). و نیز این قبض، عین آن بسط است؛ چنان‌که نفخه و باد آتش را روشن می‌کند، و همان نفخه و بباد آن را خاموش می‌سازد؛ همچنانی که خورشید که خود منشأ وجود سایه است، در عین حال آن را از بین می‌برد. چنان‌که شاعر می‌گوید:

تو آفتاب مُنیری و مغربی سایه

ز آفتاب بود سایه را وجود و هلاک

و در نزد عارفان، حقیقت قبض، ورود چیز است

در قلب عارف از جانب خدا، که در آن اشاره‌یست به تقصیر و کوتاهی و استحقاق تأدیب تقصیر. و حقیقت بسط، ورود چیز است از جانب حق در قلب عارف، به عنوان بشارت به لطف و ترحیب او.

خداوند می‌فرماید: ﴿مَنْ ذَٰلِذِی يُفْرِضُ اللَّهُ قَرْضًا حَسَنًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ يَفْضِلُ وَيَسْطُ...﴾ (۲/۲۴۵) یعنی: کیست که به خداوند قرض الحسنه بدهد، تا چند برابر آن را خداوند به او بدهد؟ و خداوند می‌گیرد و بسط و توسعه می‌دهد. و به سوی اوست که همه بازگشت می‌نمایند.

در تفسیر مجمع البیان چنین آمده که: «خداوند تنگ می‌گیرد رزق و روزی از اقوام و طوایفی، و بسط و توسعه می‌دهد آن رزق و روزی را برای اقوام و طوایفی دیگر. و نیز می‌گویند، قبض می‌کند و می‌گیرد صدقات را، و بسط و توسعه می‌دهد پاداش نیک آن را، هم در دنیا و هم در آخرت. و نیز می‌گویند، قبض می‌کند و می‌گیرد رزق و روزی را به وسیله‌ی مرگ یک نفر، و بسط و توسعه می‌دهد آن رزق و روزی را برای وارثان او. و یا گاهی قبض می‌کند (می‌میراند) و گاهی زندگی و حیات می‌بخشد و آن را بسط می‌دهد.»

خداوند می‌فرماید: ﴿لَمَّا قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا﴾ (۲۵/۴۶) در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: آیا ندیده‌ای که لطف خدا چه گونه سایه را با آنکه اگر خواستی ساکن کردی، بر سر جهانیان

بگسترانید؟ آن‌گاه آفتاب را با آن سایه دلیل بر وحدانیت خود قرار دادیم. سپس در این آیه می‌فرماید: سپس قبض کردیم و گرفتیم آن سایه را به ارتفاع آفتاب. یا سپس ظل و سایه‌ی آن آفتاب (منبسط) را به سوی خود تدریجاً قبض نمودیم؛ زیرا شمس هر قدر که بالا رود، از سایه کم می‌شود. و این کار بر او بسیار ساده و آسان است.

کلبی می‌گوید: «وقتی آفتاب طلوع می‌نماید، خداوند سایه را قبض می‌کند، به قبض خفی. و نیز می‌گویند، یعنی جمع کردیم اجزای سایه را که منبسط شده بوده، توسط تسلط آفتاب بر آن، که کم‌کم آن را نسخ فرموده و از بین می‌برد، آن هم به قبض خفی و پنهانی. و نیز می‌گویند، این بدان معنیست که سایه با غروب کردن آفتاب یک دفعه نمی‌رود، بلکه کم‌کم و جزء جزء با پیدایش تاریکی از بین می‌رود.»

درباره‌ی قبض و بسط، صاحب مجمع البحرین حدیثی ذکر نموده بدین مضمون: «ما من قبض و لا بسط الا والله فيه مشیة و ابتلاء». یعنی: هیچ قبض و بسطی از جانب خدا نیست، مگر اینکه در آن مشیت خدا و مصلحت او و نیز آزمایش اوست.

و می‌گویند، مراد از قبض و بسط در حدیث مزبور، فرح و شادی و آلم و درد است، خواه از طریق ظلم به کسی باشد یا نه.

و نیز در حدیث آمده که: «اگر گوشت در آتش منقبض شود، معلوم می‌شود که گوشت ذبیحه

و سرب‌زده است؛ و اگر گوشت مزبور در آتش منبسط شود، مشخص می‌گردد که گوشت مرده است.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ القابض: قابض الأرواح والأرزاق والقابض على السماوات والأرض والكون.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ القابض: من قال «یا قابض» ۹۰۳ مرات نفعه لایقائه ماله.

و من کتبه أربعين مرة على أربعين لقمة أربعين يوماً وأکله آمنه الله من عذاب الجوع طول عمره.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

—... قابض: ای گیرنده! [جوشن کبیر، بند ۲۹]

—یا قابض کُلِّ شَیْءٍ وَبَاسِطُهُ: ای گیرنده‌ی هر چیزی، و گستراننده‌ی آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

باسط نور آفتاب شهود قابض ظل امتداد وجود

[مثنوی‌های سنایی، مدرس رضوی]

در مُلک تو از طاعت من هیچ افزود

وز معصیتی که رفت، نقصانی بود

بگذار و مگیر زآنکه معلوم شد

گیرنده‌ی دیری و گذارنده‌ی زود

[رباعیات خیام]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۴۹ و ۴۵۰.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۱۶۰۹۶ و ۱۶۱۰۰.

گیرنده: برابر فارسی محیط. [فرهنگنامه قرآنی]

اینکه باید شیء خاصی باشد یا نباشد، و یا اینکه بر سبیل وجوب باشد و یا بر سبیل امکان؛ و از همین لحاظ است که می‌فرماید: «قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا»؛ ۶۵/۳ و دومی، به اعطا و دادن قدرت است. مانند آیه‌ی مورد مثال در این باب، که ذکر خواهد شد.

و نیز می‌گوید: «اندازه‌ی مخصوص آن هم بنابر اقتضای حکمت بدین تفصیل است که فعل خدا بر دو قسم است: قسمی آن است که به وجود آورد او را به فعل؛ و معنی آن، ایجاد و به وجود آوردن آن است از اینکه آن را ابداع کرده باشد، به قسمی که زیاده و نقصانی در اندازه‌ی آن نباشد، تا موقعی که خودش بخواهد آن را

اندازه گیرنده به توانایی. در قرآن یک بار به صورت اسم، و یک بار به صورت فعل به کار رفته است. این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد قَدَر یَقْدِرُ از باب ضَرَب یَضْرِبُ می‌باشد، و نیز از سایر ابواب دیگر، که به طور مفصل در اسم و صفت قدیر گذشته است.

صاحب مفردات می‌گوید: «قَدَر و تقدیر، بیان کمیت و مقدار چیز است. و تقدیر خداوند درباره‌ی اشیا بر دو وجه است: یکی اعطای قدرت است، و دیگری قرار دادن اوست بر مقدار و اندازه‌ی مخصوص، و وجه مخصوص آن هم بنا بر اقتضای حکمت.» و نیز می‌گوید: «تقدیر خداوند بر دو وجه است: یکی به حکم، از

فانی کند یا تبدیل نماید، همانند آسمان‌ها و آنچه که در آن است. قسمی دیگر آن است که قرار بدهد اصول و ریشه‌های آن را موجودی بالفعل. ولی اجزای آن را بالقوه؛ همانند مقدر کردن دانه‌ها از اینکه باید از آن خرما به وجود بیاید، نه حیوان و چهارپا.

این اسم و صفت خداوندی که هم به صورت اسم و هم فعل در یک آیه است، درباره‌ی خلقت انسان و اندازه‌گیری آن است. چنان‌که می‌فرماید: «قَدَرْنَا فَنِعْمُ الْقَادِرُونَ»؛ ۷۷/۲۳ در آیات قبل می‌فرماید: آیا ما شما آدمیان را از آب نطفه‌ی بی‌قدر بدین زیبایی نیافریدیم؟ و آن نطفه را در قرارگاه رَجَم مادر منتقل ساختیم، آن هم تا به مقدار و اندازه و مدت معلوم و معین. سپس در این آیه می‌فرماید: ما تقدیر و اندازه‌گیری مدت توقف در رَجَم را نمودیم؛ و چه نیکو مقدر، و اندازه‌گیر توانایی هستیم!

صاحب مجمع البیان می‌گوید: «یعنی قَدَرْنَا خَلَقَهُ، یعنی اندازه‌گیری نمودیم آفرینش و خلقت او را، از لحاظ کوتاهی قد یا درازی آن، و از لحاظ مذکر بودن یا مؤنث بودن آن. پس چه نیکو مقدر و اندازه‌گیرنده‌ی هستیم!» سپس می‌گوید: «جایز است در صورت تخفیف و بدون تشدید، قَدَر از قدرت و توانایی باشد؛ یعنی آنچنان قادریم، که کسی را چنین قدرتی نیست!»

صاحب منهج الصادقین می‌گوید: «یعنی توانا بودیم، پس نیک تواناییم بر تدبیر آن! یا اندازه

کردیم خلقت شما را از کوتاهی و بلندی قامت، و پسر و دختر بودن، هم از لحاظ کیفیت و هم از لحاظ کمیت. پس چه نیکو اندازه‌کننده‌ایم!» سپس می‌گوید: «فَقَدَرْنَا، به تشدید دال هم قرائت شده، شبهه‌ی نیست که خلقت انسان مشتمل بر هیأت کمال و حُسن فعال و حواس صحیح و عقل و تمیز و نطق از آب ضعیف مهین؛ اعظم اعتبار و اَبَین حجت است بر آنکه، او صانع و مدبّر و حکیم و عالم و قادر است.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدا. باقر محقق]

□

[قادر] (نعت فاعلی) توانا. [منتهی الارب]

□

[قادر] اسم خاص. نامی از نام‌های خدای تعالی.

[لغتنامه‌ی دهخدا]

□

[قادر] بسیار توانا. در قرآن یازده مرتبه به کار رفته است. توانا بر همه چیز در همه احوال؛ نیروبخش به دیگران. از اسمای صفات است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد قَدَرَ يَقْدِرُ، که موضوع آن در اسم و صفت قدیر گذشت.

جریان قدرت الهی درباره‌ی این اسم و صفت برای موضوعات متعدّد از قبیل احیا و زنده کردن مردگان، و نیز تسویه‌ی انگشتان پس از زنده شدن همانند اول، و تنزیل و فرو فرستادن

آیات، و نیز قطع باران، و همچنین ارائه‌ی عذاب کفار به رسول خدا، و نیز خلق و آفریدن بهتر از کافران و نیز بعث عذاب در قرآن آورده شده است.

● (۱) احیا و زنده کردن مردگان

چنان که می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَمْ يَمُتْ بِحُلُوفِهِمْ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ؟﴾ یعنی: آیا ندیده‌اید کسانی که منکر حقیقت؟ همانا خداوندی که آسمان‌ها و زمین را آفریده، و هیچ در خلقت آن فره نمانده، هم او بسیار تواناست که مردگان را (در روز قیامت) زنده گرداند.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا يَفْقَهُ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ؟﴾ یعنی: آیا چنین خدای با قدرت و حکمت باز توانا نخواهد بود که مرده‌ی انسان را زنده کند؟ (چرا قادر است).

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا عَلَىٰ رَجْعِهِ لَقَادِرٌ﴾؛ یعنی: همانا او (خداوند که انسان را آفرید) بر رجعت و بازگرداندن و زنده کردن همان انسان بعد از مرگ، هر آینه بسیار تواناست.

● (۲) برابر بودن انگشتان پس از زنده شدن، با

حالت اول آن

چنان که می‌فرماید: ﴿بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ تُسَوَّىٰ بَنَانُهُ﴾؛ یعنی: آری! (تا به آن اندازه) بسیار تواناییم که پس از زنده شدن، حتا انگشتان دست او همانند اول آن برابر خواهد بود.

● (۳) تنزیل و فرو فرستادن آیه

چنان که می‌فرماید: ﴿... قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَىٰ أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً...﴾؛ ۶/۳۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: و کافران گفتند: چرا بر او معجزه و حجتی از خداوند فرستاده نشده؟

در تفسیر مجمع البیان چنین آمده که: «این گفتار از کافران قریش بوده، آن هم در هنگامی که از آوردن همانند آیات قرآنی عاجز شده بودند. و منظورشان آیات اولیه‌ی اعجاز از قبیل عصای موسی و ناقه‌ی ثمود بوده است، که می‌فرماید: بگو (ای محمد ص!) هر آینه خداوند بسیار تواناست از فرستادن آیت و نشانه‌هایی که خواسته بودند؛ ولی اکثر آن‌ها نمی‌دانند (و آگاه از یک چنین قدرتی نمی‌باشند).

● (۴) قطع باران

چنان که می‌فرماید: ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَىٰ ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾؛ ۲۳/۱۸ یعنی: فرستادیم از آسمان، آب باران را به اندازه‌ی معین، و آن را جایگزین در زمین نمودیم. و همانا بر قطع آن و بردن آن، هر آینه بسیار تواناییم.

● (۵) ارائه دادن عذاب کفار به رسول خدا (ص)

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّا عَلَىٰ نُزُورِكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَادِرُونَ﴾؛ ۲۳/۹۵ یعنی: همانا ما (خدا) از اینکه بنمایانیم به تو (ای محمد ص!) (عذاب کافران را)، همچنانی که به تو وعده داده بودیم،

هر آینه بسیار تواناییم.

● ۶) آفریدن بهتر از کافران

چنان که می فرماید: ﴿فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ * عَلَى أَنْ نُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْ﴾ ۷۰/۴۱ یعنی: چنین نیست. سوگند به خدای خاوران و باختران! که هر آینه ما (خدا) بسیار تواناییم که به جای آنها، خلقی بهتر از آنها بیافرینیم.

و نیز می فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُخْلِقَ مِثْلَهُمْ...﴾ ۱۷/۹۹ یعنی: آیا ندیدند که همانا خدایی که آسمان ها و زمین را آفریده است، بسیار تواناست که همانند آنها را بیافریند...

نظیر این آیه شریفه از لحاظ معنی با اختلاف اندک در کلمات آن، در سوره ی یس، آیه ی ۸۱ آورده شده است.

● ۷) ارسال عذاب از آسمان و زمین

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَى أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْضِكُمْ أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيْعًا...﴾ ۶/۶۵ یعنی: بگو (ای محمد ص) که او (خداوند) بسیار تواناست که بر شما عذاب و بلایی از بالای سر شما (آسمان) یا از زیر پای شما (زمین) به وجود آورد، یا شما را به اختلاف کلمه و پراکندگی (و مخالفت با هم) در افکند...

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

قادر الارزاق: کم کننده ی روزی ها و تنگ گیرنده ی آن (بنا به مصلحت). در قرآن یازده مرتبه به کار رفته است. این صفت فعلی خداوندی، اسم فاعل است از قدر یقدر، که در اسم و صفت قدیر و قادر گذشت. صاحب مفردات می گوید: «قَدَرْتُ عَلَيْهِ اِی ضَيَّقْتُهُ، یعنی تنگ گرفتم بر او. چنان که در قرآن می فرماید: ﴿وَمَنْ قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ﴾ یعنی: هر کس که تنگ گرفته شده باشد بر او روزی و رزقش. و کلمه ی أَقْدَر به معنی کوتاه کردن و قصیر العُنُق می باشد.»

این صفت فعلی در قرآن، در مرحله ی نخست از طرف ذات احدیت الهی عنوان گردیده، و بعد به رسول خدا (ص) می فرماید که بگوید خداوند دارای چنین صفتی از لحاظ مصلحت و حکمت می باشد. سپس درباره ی یونس پیامبر این موضوع عنوان گردیده. و بعد، خداوند به انسان ها و مردم گوشزد می نماید که بدانند خداوند از روی مصلحت، چنین عملی را انجام می دهد. و بعد هم به کافران و ستمکاران و قوم قارون هشدار می دهد که بدانند خداوند چنین کاری را از روی حکمت و مصلحت انجام می دهد.

أَوَّل: ذات احدیت پروردگاری، دارای یک چنین صفتی از روی حکمت و مصلحت می باشد.

چنان که می فرماید: ﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ۲۹/۶۲ یعنی: خداوند است که بسط و توسعه در روزی

و رزق به بندگان خود می‌دهد، و نیز بر آنها همین روزی را تنگ می‌گرداند (آن هم از روی مصلحت و حکمت). و همانا خداوند به هر چیز و همه چیز بسیار داناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ ۴۲/۱۲ یعنی: کلید آسمان‌ها و زمین او راست (و به دست اوست). هر کس را که بخواهد، وسعت در رزق و روزی می‌دهد، و هر کس را که بخواهد، روزی و رزق را بر او تنگ می‌گیرد (از روی مصلحت و حکمت). و همانا اوست که به همه چیز و هر چیز بسیار داناست.

دوم: به رسول خدا می‌فرماید که بگویند این صفت فعلی را.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ ۱۷/۳۰ در آیه‌ی قبل آن به رسول خود می‌فرماید: در واقع، خطاب به امت است. نه هرگز دست خود را محکم بسته دار، و نه بسیار باز و گشاده. سپس در این آیه می‌فرماید: همانا پروردگار توست که توسعه و رزق و روزی می‌دهد، و رزق و روزی را تنگ می‌گیرد. همانا او نسبت به بندگان خود بسیار آگاه و بسیار بیناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ لَهُ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَ هُوَ خَبِيرُ الرَّازِقِينَ﴾ ۳۴/۳۹ یعنی: بگو (ای پیامبر!) که

که همانا پروردگار من است که بسط و توسعه در رزق و روزی می‌دهد از برای بندگان در صورتی که بخواهد، و (همان خداوند) تنگ‌روزی می‌دهد به هر کس از بندگان خود (از روی مصلحت) که بخواهد. و شما هر انفاق و بخشش در راه رضای او بنمایید، به شما عوض می‌بخشد. و اوست که بهترین رزق و روزی‌دهندگان است.

سوم: درباره‌ی یونس پیامبر.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ ذَالْتُنَا إِذْ دَهَبَ مُغَابِضًا فَظَنَّا أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ...﴾ ۲۱/۸۷ یعنی: صاحب ماهی (یونس پیامبر) هنگامی که از میان قوم خود به حالت خشم و غضب بیرون رفت، چنین پنداشت که ما هرگز او را در مضیقه و تنگی رزق و روزی نمی‌افکنیم. (خواه مقیم در میان اقوام خودش باشد، یا اینکه از نزد آنها مهاجرت کند و بیرون رود). تا اینکه در ظلمات دریا و تاریکی شکم ماهی در شب تار گرفتار آمد. آن‌گاه فریاد برآورد که: خدایا! بجز ذات تو کسی نیست (که مرا نجات دهد). و من از ستمکاران (به نفس خود) بوده‌ام.

چهارم: به مردم در این باره گوشزد می‌فرماید. چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...﴾ ۳۰/۳۷ یعنی: آیا ندیده‌اند (این مردم) که همانا خداوند است که بسط و توسعه در رزق و روزی می‌دهد به هر کس که بخواهد، و تنگ‌روزی می‌دهد.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَ أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلِيَهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ﴾

فَيَقُولُ رَبِّي أَهْلَانِي؛ ۶۹/۱۶ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: اگر خداوند در مقام آزمایش، خداوند انسان را بزرگ بدارد و نعمت بخشد، می‌گوید: خداوند مرا عزیز و گرامی داشته است. سپس در این آیه می‌فرماید: و چون او را باز برای آزمودن، تنگ‌روزی نماید، می‌گوید: خدا مرا خوار داشته است.

پنجم: کافران و ستمکاران را گوشزد می‌فرماید. و نیز می‌فرماید: «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ وَ فَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا...؛ ۱۳/۲۶» در آیه‌ی قبل می‌فرماید: کسانی که نقض عهد خدا را می‌نمایند... تا آنجا که می‌فرماید: بر آنها باد لعنت (خدا)! سپس در این آیه می‌فرماید: خداوند است که بسط رزق و روزی می‌دهد به هر کس که بخواهد، و تنگ‌روزی می‌کند هر کس را که بخواهد. ولی (کافران) به زندگی و متاع دنیا دل بسته‌اند.

و نیز می‌فرماید: «وَ أَصْبَحَ الَّذِينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْأَمْسِ يَقُولُونَ وَيُكَانُّ اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ...؛ ۲۸/۸۲» یعنی: صبحگاهان هم که آنان (قوم قارون) در روز گذشته ثروت و مقام او (قارون) را آرزو می‌کردند، با خود می‌گفتند: ای وای! گویی خداوند است که هر کس را بخواهد، فراخ‌روی می‌گرداند، و هر کس را بخواهد، تنگ‌روزی می‌دهد. و اگر نه این بود که خدا بر ما منت گذاشت، ما را هم مثل او (قارون) به زمین فرو می‌برد. ای وای! گویا کافران را هرگز فلاح و رستگاری نیست.

و نیز می‌فرماید: «قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ؛ ۳۴/۳۶» در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کافران گفتند: ما بیش از شما دارای اموال و دارایی و فرزندان می‌باشیم، و به هیچ وجه عذاب نخواهیم داشت. سپس در این آیه می‌فرماید: (ای پیامبر!) بگو که همانا پروردگار من است که بسط و توسعه در رزق و روزی می‌دهد، و تنگ می‌گیرد؛ ولی بیشتر مردم (از این مصلحت خدایی) نادانند.

و نیز می‌فرماید: «أَوْ لَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يَقْدِرُ...؛ ۳۹/۵۲» در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: ولی کیفر زشتی و بدکاری‌ها که (برای کسب مال) انجام دادند، به آنها رسید؛ و ستمکاران از این مردم به زودی کیفر کردارشان را خواهند دید. سپس در این آیه می‌فرماید: آیا آنها (ستمکاران) نمی‌دانند که فقط خداوند است که بسط و توسعه در روزی می‌دهد، و تنگ‌روزی می‌دهد؟

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

قادر مطلق: (صفت مرتّب) توانا بر همه چیز؛ توانا بدون هیچ قید و شرط؛ بر همه چیز توانا. (اسم خاص) نامی از نام‌های خدای تعالی. این لفظ در عبرانی، شدی خوانده شده، و یکی از اسم‌های خدای تعالیست که مظهر قدرت کامله‌ی نامتناهی او، از جمله‌ی صفات ثبوتیه‌ی اوست؛ و بنی نوع بشر جزئی از این

صفت را به توسط اعمال عجیبه‌ی خلقت و محافظت و حکمرانی عالم درک توانند نمود.

[سفر پیدایش ۱۷: ۱ خروج ۱۵، ۱۱ و ۱۲: تثنیه؛ ۲۴:۳: مزامیر ۱۱:۹۷ و ۱۳:۵۰۶۵؛ متی ۱۹]

□

و این اسمیست که ایوب در تمام کتاب، خدای تعالی را بدان خطاب نموده، و خدای تعالی نیز آن اسم را از برای تسلی و تشویق مردم و تشویش دشمنان بر خود اطلاق نموده است.

[سفر پیدایش ۱۱:۳۵ خروج؛ ۳:۶: مزامیر ۱۰:۱۹ دوم قرن‌تبیان ۱۸:۶ مکاشفه‌ی یوحنا ۱۵:۱۹، از قاموس کتاب مقدس، ص ۶۸۱]

□

قادر مطلق: نامی از نام‌های خدای تعالیست. این از صفات ثبوتیه‌ی حق تعالیست، و آن عین ذات اوست. حکما می‌گویند: حقیقت معنی قدرت که در واجب و ممکن صدق کند، آن است که: اگر بخواهد، بکند، و اگر نخواهد، نکند. اما چون در واجب معنای امکان به هیچ وجه راه ندارد قدرتی که در آن معنای صحت و امکان اخذ شود، صدقش بر ذات حق ممتنع است؛ زیرا اگر قدرت او امکان صدور فعل و ترک فعلی باشد، در صفات او که عین ذات اوست، تغییر راه یافته، پس در ذات جهت امکانی خواهد بود؛ و این محال است، زیرا واجب‌الوجود بالذات، واجب‌الوجود از جمیع الجهات است؛ پس واجب‌القدره نیز هست. بنابراین

معنی قدرت در حق را، اگر امکان صحت فعل و ترک بگوییم، باطل است. و اما اینکه می‌گویند معنی قدرت در حق این است که او اگر بخواهد، بکند، و اگر نخواهد، نکند، این قضیه بیست شرطیه، و صدق آن تنها به صدق مقدم محقق می‌شود، و محتاج به صدق تالی نیست. پس قادر مطلق یعنی واجب تعالی، اگر بخواهد، می‌کند و اگر نخواهد، نمی‌کند؛ ولیکن همیشه می‌خواهد، و خواست و مشیت او ازلی و عین ذات اوست، و هیچ گاه بدل به نخواستن نمی‌شود.

[حکمت الهی آقای قمه‌ای، چاپ دانشگاه، ص ۱۰۸ و ۱۰۹] [لغتنامه دهخدا، تحت کلمه]

□

قادر علی الإطلاق: (صفت مرتّب) صاحب قدرت بر هر کاری. (آندراج)، (غیاث) توانا بر هر چیز. این وصف غالباً در مورد باری تعالی (عزّ اسمه) به کار می‌رود. خداوند قادر علی‌الإطلاق. [دهخدا]

○ القادر: مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ فِي الْحَلُولَةِ أَلْفَ مَرَّةٍ عِنْدَ وَضُوْثِهِ غَلَبَ خَصْمَهُ. [خواص الأسماء الحسنى، الاعلمی]

❖ شواهد

– قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ...: بگو ای پیغمبر! برای خدا حجّت بالغه است. [آیه ۱۴۹ انعام، جزء ۸] ... و می‌آفریند خدای عزّوجل، آنچه خواهد. حقا که خدای عزّوجل بر همه چیز تواناست. [آیه ۴۵ نور، ترجمه تفسیر طبری]

-... و خدای است بر هر چیزی که خواهد،

توانای. [آیه ۴۱ انفال، ترجمه تفسیر طبری]

-یا مَنْ هُوَ قَادِرٌ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او بر هر

چیزی تواناست! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

-یا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ خَاضِعٌ لَهُ: ای آن که هر چیزی

پیش او فروتن است! [جوشن کبیر، بند ۳۷]

-... یا قَادِرٌ: ای توانا! [جوشن کبیر، بند ۴۰]

-... یا قَدِيرٌ: ای توانا! [جوشن کبیر، بند ۶۹]

-یا قَوِيٌّ: ای توانا! [جوشن کبیر، بند ۲۱]

-یا قَوِيًّا لَا يَضْعَفُ: ای توانایی که سُست نشود!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

-یا مَنْ لَا تَرُدُّ الْعِبَادُ قَضَائُهُ: ای آن که بندگان

نتوانند برگرداند قضای او را!

[جوشن کبیر، بند ۵۵]

-یا مَنْ بَلَغَتْ إِلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قُدْرَتُهُ: ای آن که توانایی

او به هر چیزی می‌رسد! [جوشن کبیر، بند ۵۵]

-یا مَنْ تَصَرَّفَ فِي الْخَلَائِقِ قُدْرَتُهُ: ای آن که

تصرّف کرد در مردم، توانایی او!

[جوشن کبیر، بند ۵۸]

-یا مَنْ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ: ای آن که او بر همه

چیزی تواناست! [جوشن کبیر، بند ۷۹]

-یا مَنْ هُوَ قَادِرٌ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او بر هر

چیزی تواناست! [جوشن کبیر، بند ۱۶]

-یا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ خَاضِعٌ لَهُ: ای آن که هر چیزی او را

خاشع است! [جوشن کبیر، بند ۳۷]

-یا أَقْدَرُ الْقَادِرِينَ: ای تواناترین توانایان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

-من الله العزيز الحكيم: از الله است آن توانای

تاوندهی دانا.

[جوشن کبیر، بند ۵۵]

[کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۳۷۷]

-یا مَنْ هُوَ فِي وَفَائِهِ قَوِيٌّ: ای آن که در وفای خود

تواناست! [جوشن کبیر، بند ۳۵]

-سُبْحَانَكَ يَا قَادِرُ: منزهی تو، ای توانا!

[دعای مجبر]

-الَّذِينَ يَبْلُغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا

يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ: گفته‌اند این آیت از روی

معنی معطوف است و منسوق بر آنچه گفت: «و

تَخْشَى النَّاسَ»؛ معنی آن است که تو از مردم

می‌ترسی، در هوای زینب و در نکاح وی. چرا

اقتدا نکنی به پیغامبران گذشته که «يَخْشَوْنَ اللَّهَ

و لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا» غیره، از هیچ کس از مردمان

ایشان را ترس نبود؛ که ترس ایشان همه از الله

بود. جایی دیگر صفت منافقان کرد که: «يَخْشَوْنَ

النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً»، منافقانند که از

مردم ترسند؛ چنان که از الله باید ترسید. بلکه

منافقان از گفتِ مردمان بیش از آن می‌ترسند

که از الله ترسند. گفته‌اند که، خشیت از الله،

خشیت عزم است فحولۀ محدود؛ و خشیت از

مخلوق، خشیت ظن است و هوفیه معذور؛ زیرا

که الله قادر است که بر آن گزند رساند. پس به

حقیقت، از او باید ترسید و بر خشیت باید

زیست. و مخلوق بر هیچ گزند قادر نیست و در

دست وی چیز نیست. او که از مخلوق

می‌ترسد، ظنی می‌برد و اندیشه‌یی می‌برد، که

در آن اندیشه وی معذور است. «و لهذا حکى عن

بعض الانبياء خوفهم من المخلوقين حكي عن

ابرهیم فقال تعالى: «اوجس منهم خيفة قالوا لا

تخف»، و حکى عن موسى: «فاوجس في نفسه خيفة موسى» و حکى عن داود: «ففرغ منهم» و قال لنيبثا(ص): «فاما تخافن»، فعذرهم في الخوف لان ذلك خوف ظن معذور قوله: «ولا يخشون احداً الا الله» اى لا يخشون قاله الناس ولا تمتهم فيما احل الله لهم و فرض عليهم.

«و كفى بالله حسيباً» حافظاً لأعمال خلقه و محاسبهم. [كشف الاسرار، ج ۸، جزء بیست و دوم، ص ۵۲] - و هو الذى أنشأكم من نفس واحدة - معنى انشاء آفریدن است به ابتدا، بی سببی که آن را واجب کند، و بی مثالی و بی عیاری که به وی استعانت کند. و این جز وصف کردگار قدیم و توانای حکیم نیست، که همه را به غیرى حاجت است تا به وی استعانت کند. او را (جلّ جلاله) به کس نیاز نیست و حاجت به استعانت نیست. [كشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۳۳]

- عالم الغیب والشهادة: دانای نهان و آشکارا. «العزیز الحکیم» آن توانای دانا، تاوندهی داننده. [كشف الاسرار، ج دهم، ص ۱۲۵] - فأنك انت العزيز الحكيم: تو آنی که تویی توانای دانا. [كشف الاسرار، ج سوم، ص ۲۷۵] - واللّه على كلّ شئّ قدير: و خدای بر هر چیزی تواناست. [تفسیر قرآن کوفی کهن]

- آن خدای که قادر است که ایشان را بر پاها برونند، قادر است که در قیامت به رو برد. [تفسیر ابوالفتح رازی]

... قدری قوی قدیم، بخشایندهی بخشایشگر مهربان، توانا و دانا...

[بازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

- خوشنودی اهورامزدا و ستایش به نام مقدّس او سزاست، که بوده و هست و خواهد بود. خداوندی که حاکم بر روح است، و به ذات خود یکتا و قائم می باشد. اهورایی که بزرگترین، دانائترین، آفریننده، پرورش دهنده، پناه دهنده، افزون کننده، بخشاینده، مقدّس، دادگر، قادر و مطلق است. [دعا نام ستایش]

که به حکمت، قطره را اگر دانه لؤلؤ در صدف
که به قدرت، خار را لعلی بدخشان ساخته
[حافظ، قطعات]

اول دفتر به نام ایزد دانا
قادر روزی رسان و حق توانا
[سعدی]

به قدرت، نگهدار بالا و شیب
خداوند دیوان و روز حساب
[سعدی]

هر صفتی را دلیل معرفتی هست
روی تو بر قدرت خداست دلایل
[سعدی]

شنید این سخن، عارفی هوشیار
بنالید کای قادر کردگار!
[باب نهم بوستان سعدی]

الها! قادرا! پروردگارا! کریم! منمعا! آمرزگارا!
[غزلیات سعدی]

جهان آفرین، ایزد کار ساز توانا کنی ناتوانانواز
[نظامی]

توانا و دانا و بخشندای
خداوند خورشید رخشندهای

[فردوسی]

نخست آفرین کرد بر کردگار	قادر مطلق، ایزد متعال
توانا و دارنده‌ی روزگار	ذات او را حیات داد و کمال
[فردوسی]	[طریق التحقیق، سنایی]
توانا و دانا و دارنده اوست	بترس از خداوند جان و روان
خیزد را و جان را نگارنده اوست	که هست او توانا و ما ناتوان
[فردوسی]	[گرشاسبنامه]
ای آن که پدید گشتم از قدرت تو	پیش از آنکه ذاتِ یزدان را شفیع
پرورده شدم به ناز در نعمت تو	کش عطا بخش و توانا دیده‌ام
صد سال به امتحان، گنه خواهم کرد	[خاقانی]
یا جرم من است بیش، یا رحمت تو	توانا: برابر فارسی و اسع. [فرهنگنامه قرآنی]
[رباعیات خیام]	برابر فارسی عزیز. [فرهنگنامه قرآنی]
ای قادر ذوالجلال و دادار جهان!	برابر فارسی قوی. [فرهنگنامه قرآنی]
آگه ز ضمیر خلق از پیر و جوان	برابر فارسی قدیر. [فرهنگنامه قرآنی]
[فالنامه شیخ بهایی]	برابر فارسی قادر. [فرهنگنامه قرآنی]
ای خالق بی‌زوال و ای قادر فرد!	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۵۲ و ۴۵۴.
درمانده هر چه هست در عالم درد	رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۱۶۳۱۷ و ۱۶۳۳۸.
[فالنامه، شیخ بهایی]	

برآورنده‌ی نیازها؛ نامی از نام‌های خدای تعالی. ای آن‌که برآورنده‌ی حاجات، تویی
(صفت مرگب) آن‌که حاجت‌ها را برآورد. هم کافل و کافی مهمات، تویی
[دمخدا] سرّ دل خویش را چه گویم با تو
چون عالم سرّ والخفیات، تویی
[منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

❖ شواهد

حافظ! آپ رُخ خود بر درِ هر سفلہ مریز
حاجت آن به که بر قاضی حاجات بریم
[حافظ]

نامی از نام‌های خدای تعالی. (منتهی‌الارب) پاک، مبارک. (منتهی‌الارب) پاکیزه از عیب‌ها. در قرآن دو مرتبه به کار رفته است. این اسم و صفت الهی، اسم است از ثلاثی مجرد قَدَسْ یَقْدُسُ قُدْساً و قُدْساً از باب شَرْفٌ یَشْرَفُ به معنی پاک بودن، مقدس بودن و طیب و طاهر. صاحب المعجم مقاییس اللغة می‌گوید: «می‌پندارم که قدوس از کلام شرعی اسلام است، که دلالت بر پاکی می‌کند.» فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی از قول بعضی نقل می‌نماید که: «اصل این کلمه سُریانست، که عبارت از قُدیسا می‌باشد.» سیبویه می‌گوید: «قَدُّوس و قَدَّوس هم به ضم قاف و هم به فتح

قاف، همانند سُتوح و سَبَّوح مورد استعمال قرار می‌گیرد، که یعنی پاک از هر عیب و نقص و آفت، و منزّه از قبايح.» و نیز می‌گویند، مطهّر و پاکیزه از شریک و فرزند، که به صفات اجسام در نیاید، نه به تجزیه و نه به تقسیم. و می‌گویند، یعنی مبارکی که از او برکات نازل گردد. این اسم و صفت از صفات سلبیه‌ی تنزیهیه است، که منزّه از نقایص و مجرد از مواد، حتّاً از ماهیت است. حظیره القدس را بعضی می‌گویند بهشت است، و بعضی دیگر می‌گویند شریعت است؛ و هر دو درست است. رُوخُ القُدُس، جبرئیل است؛ زیرا از جانب خدا قدس و پاکی نازل می‌کند به چیزی که نفوس ما را با قرآن

و حکمت و فیض الهی پاکیزه می‌گرداند. بیت‌المقدس یا بیت‌المقدس را سلیمان پیامبر بنا نهاد. و قدس، تطهیر خدایست که در آیه‌ی ﴿و یطهرکم تطهیراً﴾ ذکر شده؛ و این، تطهیر معنویست، سوای تطهیر که عبارت از ازاله‌ی نجاست محسوس است. و این قدوس از اسماء و صفات الهی، یعنی منزّه از اضداد و انداد و نیز منزّه از صاحب و فرزند. باب تفعیل آن، تقدیس، و خود قدس، اسم مصدر است.

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «معنی قدوس یعنی ممدوح به فضایل و محاسن و خوبی‌ها؛ و تسبیح موجود است در تقدیس، چنانچه تقدیس هم موجود است در تسبیح؛ زیرا نفی مذمت از خداوند، اثباتیست از برای مدایح همانند: لا شریک له و لا شبیه، که این خود باز اثباتیست در واحد و نیز احد بودن خداوند. و نیز چیزی خداوند را به عجز درنیورد، اثباتیست که او قادر و قویست. و نیز اینکه خداوند به کسی ظلم و ستم روا نمی‌دارد، اثباتیست از اینکه او در حکم خود، عدل محض است. اثبات مدایح از برای او، نفی مذمت‌ها از اوست؛ و نیز صفت عالم بودن او نفی جهل است از او؛ و نیز قادر بودن نفی عجز است از او. در عین اینکه اثبات صفات خوب برای او، تقدیس از اوست، نفی صفات سلب از او، تسبیح از اوست. خداوند در سوره‌ی اخلاص، جمع میان تقدیس و تسبیح از خود نموده است که

می‌فرماید: ﴿قل هو الله احد، الله الصمد﴾ که این تقدیس است. سپس می‌فرماید: ﴿لم یدل و لم یولد و لم یکن له کفواً احد﴾ و این تسبیح است برای او. و این دو راجع به افراد و توحید، و نیز نفی شریک و شبیه از اوست.

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی از قول مشایخ می‌گوید: «قدوس کسیست که ذات او از حاجات، پاک و پاکیزه است، و صفات او از آفات، منزّه و مبراست. و برخی می‌گویند قدوس کسیست که نفوس ابرار و نیکان را از گناهان پاک می‌دارد، و اشرار را به نواصی (پیشانی‌هایشان) می‌گیرد. و بعضی دیگر می‌گویند قدوس کسیست که قلوب اولیای خود را از آرامش و سکون به انس و الفت‌های (مادی) پاک می‌کند، و بلکه ارواح آنها را به فنون مکاشفات (و الهامات) مأنوس می‌سازد.»

و نیز می‌گوید: «باید دانست که ماسوای خداوند دو قسم است: ذوات و صفات. و ذوات هم بر دو قسم است: مجردات و جسمانیات؛ بنابراین، مجردات اشرف و اعلی است. و همچنین صفات هم بر دو قسم است: عقلیه و حسیه؛ و عقلیه اشرف و اعلی است، زیرا باقی‌ماندنیست. بنابراین قدس عبد (و مقدس بودن او) آن است که روح او از التفات و توجه به لذات جسمانی پاک باشد، و نیز از مشغول بودن به تصوّرات خیالی و جزئی، بلکه واجب است از اینکه کوشش در تحصیل و علوم باقیه و اخلاق

حمیده و پسندیده نماید.»

چنان که می فرماید: «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ...»؛ ۵۹/۲۳ یعنی: اوست خداوندی که نیست معبودی جز او، (که) فرمانروای مطلق، پاک و پاکیزه از هر عیب و نقص، منزّه از هر ناشایست، ایمنی بخش (دل های هراسان)، نگهبان جهان و جهانیان، و بسیار توانا با جبروت و عظمت و بزرگوار و برتر.

و نیز می فرماید: «يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»؛ ۶۲/۱ یعنی: تسبیح و تقدیس می کند مر خداوند را، آنچه در آسمان ها و آنچه در زمین است. همانا اوست فرمانروای مطلق، و پاک و پاکیزه از هر عیب و نقص، و بسیار توانا و راست کردار و درست گفتار.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

بسیار پاک. گاهی به فتح قاف نیز می آید. آن مبالغه در قدس، و از اسمای حسنی است، و دو مرتبه در قرآن آمده است: «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ...»؛ حشر: ۲۳ «...الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»؛ جمعه: ۴۱. طبرسی فرموده: «الطَّاهِرُ مِنْ كُلِّ عَيْبٍ وَنَقْصٍ وَآفَةٍ الْمُنَزَّهُ عَنِ الْقَبَائِحِ.» [قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۲۵۶]

○ الْقُدُّوسُ: المتعالی عن كل النقص،

[قاموس الاسماء العربیه]

○ القدوس: من قال كل يوم ۱۱۱ مرة «یا

قدوس» نال صحة من الأمراض الظاهرية والباطنية.

و ذكره في الجمع مائة و سبعين مرة يطهر الباطن من الرذائل. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلی]

❖ شواهد

- أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ...: خدایی به جز ذات یکتای تو نیست. تواز شرک و شریک و هر عیب و آرایش، پاک و منزّهی. [آیه ۸۷ انبیاء، جزء ۱۷] - بیامدنیست فرمان خدای - به رستخیز - مکنید شتاب! پاک و بی عیب، او برتر است خدای از آنچه هنباز گویندش.

[آیه ۱ نحل، ترجمه تفسیر طبری]

-... یا قُدُّوسُ: ای تقدیس شونده!

[جوشن کبیر، بند ۵۷]

- یا مَنْ تَقَدَّسَتْ أَسْمَاؤُهُ: ای آن که نام های او

پاکیزه است! [جوشن کبیر، بند ۷۶]

- یا أَطْهَرَ الظَّاهِرِينَ: ای پاک ترین پاکان!

[جوشن کبیر، بند ۲۷]

- یا مُطَهَّرٌ: ای پاک کننده!

[جوشن کبیر، بند ۲۵]

- یا سُبْحَانُ: ای پاکیزه!

[جوشن کبیر، بند ۵]

- یا زَكِيٌّ: ای پاکیزه!

[جوشن کبیر، بند ۲۱]

- سُبْحَانَكَ يَا لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْغَوْثُ الْغَوْثُ خَلَّصْنَا

مِنَ النَّارِ يَا رَبِّ: پاکیزه یی تو، ای آن که نیست

جز تو! پناه بده! پناه بده! رهایی بده ما را از آتش

دوزخ، ای پروردگار! [جوشن کبیر، مفتاح الجنان]

- سُبْحَانَكَ يَا قُدُّوسُ: منزّهی، ای مبرا از

هر عیب! [دعای مجیر]

- و تسبیح و تقدیس، دو نام است خدای را
عَزَّوَجَلَّ (سُبُّوحٌ وَ قُدُّوسٌ) سُبُّوح در خبر است،
و قُدُّوس در قرآن. سُبُّوحْ اَى تَنْزِیةُ اللهِ وَ قُدُّوسْ
اَى طَهَارَةُ اللهِ جَلَّ ثَنَاؤُهُ. وَ قُدُّوسْ به نصب قاف
و رفع آن، هر دو گویند قال رُبُّهُ.

دَعَوْتُ رَبَّ الْعِزَّةِ الْقُدُّوسَا دُعَاءٌ مِنْ لَا يَعْْبُدُ النَّاسُ
[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۱۳۴]

- یا محمد! اعتقاد کن، و قوم را خبر ده که این
بیان که رفت، از قول خداست؛ و خدا به هر چه
گفت و خبر داد، راستگوی است، راست‌دان،
پاک‌دان، همه‌دان. [کشف الاسرار، ج دوم، ص ۲۰۵]
- «هُوَ اللهُ الَّذِیْ لَا اِلَهَ اِلَّا هُوَ» اوست که نیست
خدایی جز او. «الْمَلِکُ الْقُدُّوسُ السَّلَام» پادشاه
پاک بی عیب. «الْمُؤْمِن» ایمن‌کننده.

[کشف الاسرار، ج دهم، ص ۲۵]

- خلق می‌دارد به حکم خویش میان فضل
و عدل خویش، به علم خویش، در خلق خویش
تنها بی غیر خویش، عالم به علم ازلی، پیش از
همه معلوم‌ها ذاتش همیشه پیش از همه
مخلوق‌ها، راست‌علم پاک‌دانش، هموارکار و به
سزابخش، قول او راست و علم او پاک.

[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۱۷]

- پا کا! ملکا! هستی جان آن توسست؛ عالم دل،
زیر فرمان تو. اگر برای عدل است و اگر بخوانی
فضل. اگر بگیری، بنده‌ایم، و اگر ببخشی،
شرمنده‌ایم. [منشآت قائم مقام، شرق، ص ۳۲۹]
پا کا! ملکا! ملک جان‌ها آن توسست و جمله دل‌ها
به فرمان تو. [منشآت قائم مقام، شرق، ص ۱۳۱]

.... توانا و دانا و پاک، پروردگار عادل، پادشاهی
بی‌زوال... [پازند، خورشی نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]
- پاک باید که پاک را ببند.
[سنایی]
غسل در اشک زدم کاهل طریقت گویند
پاک شو اول و پس دیده بر آن پاک انداز

[حافظ]

گر من آلوده دامنم، چه زیان
همه عالم، گواہ عصمت اوست
[حافظ]
که را رسد که کند عیب، دامن پاکت
که همچو قطره که بر برگ گل چکد پاکی
[حافظ]

همی گفت کای پاک برتر خدای!
به گیتی تو باشی مرا رهنمای
[فردوسی]

که با فز و بُرز است و با مهر و داد
نگیرد جز از پاک دادار یاد
[فردوسی]

چنین گفت کز داور پاک داد
دل ما پر از ترس و امید باد
[فردوسی]

که برگردد از رزم، امروز شاد
که داند چنین جز تو ای پاک داد
[انسردوسی]

تو را پاک یزدان چنان آفرید
که مهر آورد بر تو هر کت بدید
[فردوسی]

به جایی که تنگ اندر آید سخن

پناهت به جز پاک یزدان مکن

[فردوسی]

ز شاهان گیتی برادر که کشت؟

که شدنیز با پاک یزدان درشت

[فردوسی]

که آزرده شد پاک یزدان ازوی

بدان درد درمان ندید ایچ روی

[فردوسی]

چو بخشایش پاک یزدان بود

دم آتش و باد یکسان بود

[فردوسی]

هر آن کس که داند که دادار هست

نباشد مگر پاک یزدان پرست

[فردوسی]

همان زور خواهم کز آغاز کار

مرا دادی ای پاک پروردگار!

[فردوسی]

پاکا! منزها! تو نهادی به صنع خویش

در گردنای چرخ سکون و بقای خاک

[خاقانی]

خداوند ما را ز کس بیم نیست

مگر ز آفرینندهی پاک جان

[فرخی]

آفرین جان آفرین پاک را

آن که جان بخشید و ایمان خاک را

[منطق الطیر، عطار]

حمد پاک از جان پاک آن پاک را

کو خلافت داد مثنی خاک را

[مصیبت نامه عطار]

فرد و قدّوس و واحد است و صمد

وصف او: لم یلد و لم یولد

[طریق التحقیق، سنایی]

که پاکا توانا خدای بزرگ

که دیوی چنین آفریند سترگ

[گرشاسب نامه]

روزها گر رفت، گو رو، پاک نیست!

تو بمان ای آن که چون تو پاک نیست!

[پروین اعتصامی]

پاک: برابر فارسی قدّوس. [فرهنگنامه قرآنی]

پاکیزه: برابر فارسی مجید. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۵۷.

رک ۳۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۱۶۳۷۷ و ۱۶۳۸۵.

محیط بر همه‌ی موجودات؛ توانا. از اسمای صفات است، که چهل و پنج مرتبه در قرآن کریم آمده است.

[رک المعجم المفهرس]

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد قَدِر یَقْدِرُ از باب عَلِمَ یَعْلَمُ، و قَدَر یَقْدُرُ از باب نَصَرَ یَنْصُرُ، و قَدَرَ یَقْدِرُ از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ، به مصادر قَدَرًا و قُدْرَةً و مَقْدِرَةً و مَقْدَرَةً و مَقْدَرًا و مقداراً و قَدَارَةً و قُدُوراً و قِدْراناً و قَدَاراً و قَدَاراً، یعنی توانا شدن، قادر شدن و توانستن. قَدَرَ یَقْدِرُ یعنی بررسی کردن، سنجیدن، دقت و واری کردن؛ و نیز دلالت بر مبلغ چیزی، و گنه و نهایت آن می‌کند. قَدَر مبلغ هر

چیزیست؛ و قَدَر نیز به همین معنیست. جمله‌ی قَدَرْتُ الشَّیْءَ أَقْدِرُهُ و أَقْدُرُ، از تقدیر است. و نیز قَدَر به معنی قضای الهیست درباره‌ی چیزها بر مبالغ و نهایت آنها، که خدا آنها را اراده کرده است برایشان. و نیز قَدَر هم به همین معنیست.

صاحب مفردات می‌گوید: «وقتی که انسان موصوف به قدرت شود، اسمیست برای هیأت او که به توسط آن تمکن دارد از انجام چیزی کم. ولی وقتی برای خدا باشد، آن نفی عجز از او خواهد بود؛ و محال است که چنین وصفی برای غیر خدا باشد، آن هم به قدرت مطلقه از لحاظ معنی. لذا کسی و احدی نیست که وصف

به قدرت بشود، غیر خدا، مگر آن که صحیح است که وصف به عجز بشود از وجهی، و خداوند است که عجز منتفی از اوست به تمام وجه از هر وجه؛ و لذا قدیر فاعل مایشاء است، به اندازه‌یی که حکمت او اقتضا نماید، نه زاید بر آن، و نه ناقص از آن. و روی همین اصل، قدیر به احدی غیر از خدا اطلاق نشود.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر در ذکر ﴿يَا مَنْ لَهُ الْقُدْرَةُ وَالْكَوَالُ﴾ چنین می‌گوید: «قدرت در نزد متکلمین، صحت فعل و ترک است؛ و در نزد حکما بودن فاعل ذی‌القدره است، به حیثی که اگر بخواهد، انجام دهد، و اگر نخواهد، انجام ندهد. و البته معنی و تفسیر که حکما کرده‌اند، اعم بوده و عمومیت دارد. دانشمندی متکلم میان این دو معنی را با یکدیگر ملازم، و لازم و ملزوم یکدیگر دانسته است. و این عقیده‌ی باطلیست، زیرا صحت همان امکان و ممکن بودن است؛ در صورتی که واجب‌الوجود بالذات، واجب‌الوجود از جمیع جهات است؛ و قدرت تفسیرشده‌ی به صحت که ذکر شده، همان قدرت جنبندگان است (نه ذات احدیت باری تعالی)؛ چنان‌که صاحب کتاب شفا متذکر شده است. و آنچه از برای خداوند ثابت است، همان معنی دوم (به حیثی که اگر بخواهد، انجام دهد، و اگر نخواهد، انجام ندهد) است. و آنچه در قدرت معتبر است، مسبقیت آن به علم و مشیت است، لا غیر ﴿مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا﴾ و یا ﴿هُوَ الْقَاهِرُ

فوق عباده».

این اسم و صفت خداوندی در مرحله‌ی نخستین، در توصیف و بیان ذات الهی، سپس ذکر صفت مزبور برای رسول خدا(ص)، و بعد متذکر شدن آن برای عزیز پیامبر، سپس ذکر صفت مزبور از برای مؤمنین و مردم و نیز اهل کتاب و همچنین برای منافقان و مشرکان، و سپس درباره‌ی خمس و زمین است. و همچنین این اسم و صفت در قرآن، چهار بار با صفت علیم، یک بار با صفت عفو، و چهل بار به تنهایی در قرآن آمده است.

● (۱) ذات احدیت باری تعالی.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۳/۱۸۹ یعنی: مختص از برای ذات الهیست فرمانروایی آسمان‌ها و زمین؛ و خداوند است که بر هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست. و نیز می‌فرماید: ﴿... وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۵/۱۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: کافر شدند کسانی که گفتند خداوند همان مسیح پسر مریم است. بگو (ای پیامبر!) کدام کس و کدام قدرت می‌تواند از قهر و قدرت خدا جلوگیری کند، اگر اراده کند که مسیح و مادرش و تمام ساکنان روی زمین را نابود سازد؟ سپس می‌فرماید: مختص از برای خداوند است فرمانروایی آسمان‌ها و زمین، و هر چه که میان آن دو است. می‌آفریند چیزی را که بخواهد.

خداوند است که به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۵/۴۰ یعنی: آیا ندانسته‌ای که همانا خداوندی اختصاص به او دارد، و فرمانروایی آسمان‌ها و زمین. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۵/۱۲۰ یعنی: اختصاص به ذات احدیت دارد فرمانروایی آسمان‌ها و زمین، و هر چه که در آنهاست؛ و اوست که به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۱۶/۷۷ یعنی: تنها خداوند است که بر غیب و پنهانی‌های آسمان‌ها و زمین آگاه است؛ و همانا خداوند بر هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَيِّبُ الْمُؤْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۲۲/۶ یعنی: (این همه آثار قدرت) دلیل است که همانا خداوند اوست حق؛ و همانا اوست که مرده را زنده می‌کند؛ و همانا اوست که بر هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ

وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۳۵/۱ یعنی: ستایش و سپاس مر خدایی راست، که پدیدآورنده‌ی آسمان‌ها و زمین، و قراردهنده است فرشتگان را رسول و فرستاده (به سوی پیامبران)... تا آنجا که می‌فرماید: و همانا خداوند است که بر هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَغْنُ يَخْلُقْهُنَّ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُخَيِّبَ الْمُؤْتَى بَلَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۴۶/۳۳ آیا ندیده‌اید خدایی را که آسمان‌ها و زمین را آفریده، و در آفرینش به هیچ وجه فرو نمانده، هر آینه تواناست که مرده را زنده کند. آری! همانا اوست که به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿لَهُ الْمُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يُخَيِّبُ وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۵۷/۲ یعنی: فقط از برای اوست فرمانروایی آسمان‌ها و زمین. زنده می‌کند و می‌میراند؛ و اوست که به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿يُسَبِّحُ اللَّهَ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۶۴/۱ ستایش و تسبیح می‌کنند (به زبان تکوین و منطلق فطرت) آنچه که در آسمان‌ها و زمین است. از برای اوست فرمانروایی، و از برای اوست سپاس و ستایش؛ و اوست که به هر چیز و همه چیز بسیار

و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ» تا آنجا که می‌فرماید: «لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ...»؛ ۶۵/۱۲
یعنی: خداوندی که هفت آسمان را بیافرید، و هفت زمین را همانند آسمان بیافرید... تا آنجا که می‌فرماید: تا بدانید که همان خداوند به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست...
و نیز می‌فرماید: «تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ ۶۷/۱ بزرگوار خدایی که در دست اوست فرمانروایی؛ و اوست که به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

● (۲) بازگویی این اسم و صفت به رسول خدا(ص)، چنان که می‌فرماید: «مَا تَنْسَخُ مِنْ آيَاتِهِ أَوْ نُسِيهَا نَأْتٍ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ ۲/۱۰۶ یعنی: هر آنچه از آیات قرآن را نسخ کنیم یا حکم آن را متروک سازیم، بهتر از آن یا همانند آن را می‌آوریم آیا نمی‌دانی تو (ای رسول خدا(ص)) که خداوند به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

در تفسیر ابوالفتح رازی چنین آمده که: «بعضی از مفسرین می‌گویند چون خداوند برخی از احکام و دستورات خود را نسخ می‌کرد، یهودیان طعنه می‌زدند و می‌گفتند: محمد دارای رأی متین و محکمی نمی‌باشد. وقتی دستور و حکمی می‌آورد، پشیمان می‌شود، سپس حکم و دستور دیگری بر خلاف آن

می‌آورد. پس خداوند برای رد گفتار آنان، این آیه را نازل فرمود.»

در تفسیر ابن ابی حاتم که از عامه است، چنین آمده، و نیز از طریق عکرمه از ابن عباس چنین نقل گردیده: «هر وقتی که به رسول خدا(ص) در شب وحی می‌رسید و در روز آن را فراموش می‌نمود، این آیه نازل می‌گردید.»

و نیز می‌فرماید: «قُلْ أَللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ» تا آنجا که می‌فرماید: «إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ ۳/۲۶
یعنی: بگو (ای محمد(ص))! بار خدایا! ای فرمانروای ملک هستی! تویی که فرمانروایی را به هر که خواهی، می‌دهی و از هر کس که خواهی، بگیری. تا آنجا که می‌فرماید: و همانا تویی که به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه دانایی.

و نیز می‌فرماید: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ» تا آنجا که می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ ۲۹/۲۰ بگو (ای محمد(ص))! در زمین سیر و گردش کنید، و ببینید که ذات حق چه گونه ابتدا به آفرینش نموده است. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند است که به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: «وَمَا آفَاءُ اللَّهِ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ» تا آنجا که می‌فرماید: «وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ ۵۹/۶ یعنی: آنچه را که خداوند از مال آنها (یعنی یهود بنی‌النضیر) به رسم غنیمت باز داده، متعلق به

● (۴) مؤمنان بدانند که، خداوند است که همیشه تواناست.

چنان که می فرماید: ﴿وَلِكُلِّ وُجْهٌ هُوَ مَوْلَاهَا فَاسْتَبِقُوا الخَيْرَاتِ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۲/۱۴۸ یعنی: هر کسی را راهیست به سوی حق (یا قبله ییست در دین خود)؛ و او (خداوند) است در برگیرنده و سرپرست آن راه. پس بشتابید به سوی خیرات و کارهای نیک. تا آنجا که می فرماید: همانا خداوند است که بر همه چیز و هر چیز بسیار و همیشه تواناست.

در تفسیر این آیه ی شریفه اندک اختلاف است؛ و بنا به نقل صاحب مجمع البیان چنین است: «اول، یعنی برای هر ملّتی از یهود و نصاری، قبله ییست؛ دوم اینکه، برای هر پیامبری و صاحب ملّتی راه و رسم یست، که عبارت از اسلام می باشد؛ سوم اینکه، برای تمام ملل از مسلمین و اهل کتاب قبله ییست که به طرف آن (خواه بیت المقدّس باشد و خواه خانه ی کعبه) نماز به جای می آورند؛ چهارم، برای تمامی مسلمین خانه ی کعبه قبله ی آنهاست، که بعضی از پشت آن و برخی از طرف راست و برخی از طرف چپ آن به سوی آن کعبه نماز می گذارند. هو مَوَلّیها؛ و خداوند است که دستور دهنده ی آنهاست که بدان سو به نماز بایستند.»

در البرهان فی تفسیر القرآن از ابن بابویه بعد از شش واسطه از ابو خالد کابلی، او از امام

رسول خدا (ص) است، که شما سپاهیان اسلام بر آن هیچ اسب و استری نداشتید. ولی خداوند است که رسولان خود را به هر کس که بخواهد، مسلّط و پیروز می گرداند؛ و خداوند به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

● (۳) بازگویی به عَزِیزِ پیامبر.

چنان که می فرماید: ﴿أَوَكَلَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۲/۲۵۹ یعنی: یا به مانند آن کسی که (برخی از مفسرین می گویند که عَزِیزِ پیامبر بوده است) به دهکده ی گذرش افتاد که خراب و ویران شده بود و گفت: در حیرتم که خدا چه گونه این مردگان را زنده خواهد کرد؟ پس خداوند او را صد سال میراند، سپس زنده اش نمود و به او فرمود: چند مدّت درنگ کرده بودی؟ جواب داد: یک روز یا پاره یی از یک روز. خداوند فرمود: نه چنین است (که پنداشته ای)؛ بلکه صد سال است (که به خواب مرگ افتادی). نظر در طعام و شراب خود بنما! تا آنجا که فرمود: چون این کار (قدرت حق) بر او آشکار گردید، گفت: همانا اکنون به حقیقت و یقین می دانم که خداوند است که به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

زین العابدین (ع) روایت می‌کند که: «درباره‌ی سیصد و سیزده نفر مرد از مفقودین اهل بدر نازل گردیده است.» و نیز ابن بابویه بعد از هفت واسطه از مفضل بن عمر او از امام جعفر صادق (ع) نقل می‌نماید که: «درباره‌ی اصحاب مهدی موعود (ع) است.» چنان‌که محمد بن یعقوب کلینی از علی بن ابراهیم، او از پدرش بعد از چهار واسطه از امام صادق (ع) روایت می‌کند که: «آیه‌ی ﴿فَاسْتَقِوا الْخَيْرَاتِ إِنَّا تَتَكُونُوا يَا بَكُمُ اللَّهُ جَمِيعاً﴾ درباره‌ی اصحاب قائم آل محمد است که سیصد و اندی نفر می‌باشند، که در ساعت واحده‌ی معینه بعد از ظهور وی در یک جا جمع می‌شوند.»

و نیز می‌فرماید: ﴿لَا تَزَالُ تَطَاوَعُ فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدِّلُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۲/۱۶۵ یعنی: آنچه در آسمان‌ها و زمین است، همه ملک خداست. و اگر آنچه در دل دارید، آشکارا یا پنهان کنید، همه را خداوند در محاسبه‌ی شما خواهد آورد. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند است که بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

نظیر این آیه‌ی شریفه با اندک اختلاف در مضمون آن در سوره‌ی ۳، آیه‌ی ۲۹ آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَوَلَمْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَهَا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۳/۴۶۵ یعنی: آیا هر گاه به شما

(مؤمنان) مصیبتی (در جنگ احد) برسد، در صورتی که دو برابر آن آسیب، به دشمنان (در جنگ بدر) رسید، باز از روی تعجب می‌گویید: چرا به ما که اهل ایمانیم رنج رسیده؟ تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

در تفسیر عتاشی از محمد بن حمزه بعد از یک واسطه از امام صادق (ع) روایت می‌کند که: «مسلمین در جنگ بدر از کفار و مشرکین هفتاد نفر را کشتند، و هفتاد نفر را اسیر نمودند. وقتی که جنگ احد به میان آمد، هفتاد نفر از مسلمین در این جنگ کشته شدند، و پیامبر از این موضوع فوق‌العاده محزون و مغموم شده بود! پس خداوند این آیه را بر او نازل فرمود.»

در تفسیر ابن ابی حاتم از عمر بن الخطاب روایت می‌کند: «آنچه که مسلمین در جنگ بدر انجام دادند، در جنگ احد بر سرشان آمد؛ هفتاد نفر کشته شدند، اصحاب رسول خدا فرار اختیار نمودند، دندان‌های پیامبر شکسته شد. و خون از صورت وی سرازیر شد. سپس این آیه نازل گردید.»

و نیز می‌فرماید: ﴿إِلَّا تَتَذَكَّرُ أَلَيْسَ لَكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۹/۳۹ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: ای گروه مؤمنان! جهت چیست که وقتی به شما امر می‌شود که در راه دین جهاد نمایید، به خاک زمین دل بسته‌اید. سپس در این آیه

گفت: آنهایی که پیامبر را از مکه بیرون راندند، نابود و هلاک خواهند شد. سپس این آیه نازل گردید.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَأَوْزَكُكُمْ أَزْهَهُمْ وَدِيَارَهُمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ۳۳/۲۷ یعنی: و شما (مؤمنان) را وارث زمین و دیار و اموال آنها (کسانی که با مشرکین همدست شده بودند) گردانید؛ و خداوند بسیار و همیشه دانا بوده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَأَخْرَىٰ لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرًا﴾ ۴۸/۲۱ در آیه‌ی قبل که وعده‌ی به دست دادن غنیمت در جنگ خبیر شده بود، در این آیه می‌فرماید: خداوند باز به شما وعده‌ی غنیمت‌های دیگری فرموده، که هنوز بر آن قادر نشده‌اید. علم خدا محیط بر آن است؛ و خداوند بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه توانا بوده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ...﴾ ۶۰/۷ یعنی: امید است که خداوند میان شما (مؤمنان) با دشمنانتان دوستی برقرار گرداند! همانا خداوند بسیار و همیشه توانا است.

و نیز می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّهُمْ لَنَا تُوبَةٌ لَنَا وَإِنَّا لَكُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ۶۶/۸ ای گروهی که ایمان آورده‌اید! به سوی خدا توبه کنید، آن هم توبه‌ی با خلوص و دوام. همانا خدا گناهانتان را مستور و محو

می‌فرماید: بدانید که اگر در راه دین به جهاد (با کافران) بیرون نشوید، خداوند شما را به عذاب دردناک معذب خواهد نمود. تا آنجا که می‌فرماید: (و بدانید که) خداوند به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه توانا است.

و نیز می‌فرماید: ﴿أُذِّنُ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَيُحِلُّونَ لِنَفْسِهِمْ الْأَرْزَاقَ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ﴾ ۲۲/۳۹ یعنی: اجازه‌ی جنگ کردن به مؤمنانی که دیگران با آنها کارزار می‌کنند، داده شده؛ زیرا آنها از دشمن ستم کشیده و مظلوم واقع شدند. و خداوند هر آینه به یاری کردن آنان بسیار و همیشه توانا است.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «می‌گویند این آیه درباره‌ی مهاجرینی نازل شده که اهل مکه آنها را از وطن خویش بیرون کرده بودند؛ و وقتی که قوی شدند، خداوند آنها را به جهاد امر نمود. و این، نخستین آیه‌ی است که درباره‌ی قتال نازل شده است.»

در تفسیر برهان از محمد بن العباس او بعد از دو واسطه از عیسی بن داود او از امام کاظم (ع) و ایشان از پدر بزرگوارش و از جدگرامی نقل می‌فرماید که: «این آیه و آیه‌ی ۴۰ در سوره‌ی حج، درباره‌ی آل محمد ﷺ بخصوص نازل گردیده است.»

علمای عامه از قبیل احمد حنبل در مسند خود، ترمذی در صحیح خود، و نیز حاکم در المستدرک از ابن عباس روایت می‌کنند: «وقتی که رسول خدا (ص) از مکه بیرون رفت، ابوبکر

می‌گرداند، و شما را در باغ‌های بهشت که از زیر درختان آن نهرها جاریست، داخل می‌کند. تا آنجا که می‌فرماید: این مؤمنان در بهشت می‌گویند: پروردگارا! نور ما را به حدّ کمال برسان، و ما را به لطف و کرم خود ببخش! همانا تویی که بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه توانایی.

● (۵) خدای بسیار توانا به مؤمنان دستور دادن خمس را می‌دهد.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۸/۴۱ یعنی: بدانید (ای مؤمنان!) هر غنیمت و فایده‌یی که به شما برسد، خمس و یک پنجم آن، مخصوص خدا و رسول او و نیز خویشاوندان رسول و یتیمان و بیچارگان و در راه سفر ماندگان است. تا آنجا که می‌فرماید: خداوند به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

در تفاسیر علی بن ابراهیم والبرهان بحرینی از قول اسحق بن عمار نقل کرده که می‌گوید: «راجع به انفال از امام صادق (ع) سؤال کردم. امام پس از آنکه انفال را تعریف نمود، چنین افزود و فرمود: وقتی که در جنگ بدر، کفار روی به فرار نهادند، مسلمین سه دسته شدند: عده‌یی در اطراف خیمه‌ی رسول خدا (ص) از وی محافظت و حراست می‌نمودند؛ عده‌یی به غارت کردن اموال پرداختند؛ و عده‌یی هم در

تعقیب دشمن پرداخته و اسیر می‌گرفتند. وقتی که تمام غنایم و اسیران را جمع‌آوری نمودند، انصار چشم طمع به اسیران دوخته و طالب آنان گردیدند. و روی این اصل، آیه‌ی ۶۷ این سوره: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ﴾ نازل گردید. وقتی که اسیران و غنایم را خداوند از برای آنان مباح گردانید، سعد بن عباد که از محافظین پیامبر در جنگ بود، به سخن درآمد و گفت: یا رسول الله! ما قدرت آن را داشتیم که در جبهه‌ی جنگ رفته و دشمن را بکشیم و اسیر بگیریم و غنیمت به دست آوریم، ولی به خاطر حراست از وجود شما در اطراف خیمه‌ی شما بودیم و انجام وظیفه می‌نمودیم. پیامبر وقتی که خواستارانی غنایم را کثیر و زیاد دید، و در عین حال، غنایم را قلیل یافت، به فکر فرو رفت. تا اینکه آیه‌ی انفال نازل گردید. بعد از نزول آیه، مردم که طمع به غنایم بسته بودند، پراکنده شدند و چشم فرو بستند. و بعد، این آیه نزول یافت.»

● (۶) مردم باید بدانند که خداوند بسیار تواناست. چنان که می‌فرماید: ﴿إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ ذَلِكَ قَدِيرًا﴾؛ ۴/۱۳۳ یعنی: ای مردم! خداوند اگر بخواهد، همه‌ی شما را (که خود را مالک امور دنیا می‌دانید) از بین می‌برد، و قومی دیگر را (به جای شما) می‌آورد؛ و البته خداوند برای این کار، همیشه و بسیار توانا بوده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنْ تَبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوهُ أَوْ تَمُوتُوا

توانا بوده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ﴾؛ ۳۰/۵۴ یعنی: اوست خدایی که شما را از ضعف (نطفه) آفرید؛ آن‌گاه پس از این ضعف و ناتوانی، شما را توانا نمود؛ و باز به ضعف و پیری و ناتوانی برگرداند. و هر چه بخواهد، می‌آفریند؛ و اوست بسیار دانا و همیشه توانا.

و نیز می‌فرماید: ﴿... وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا﴾؛ ۳۵/۴۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: آیا این مردم در روی زمین سیر و گردش نمی‌کنند، تا سرانجام کار ستمکاران پیش از خود را، که نیرو و اقتدارشان بسیار بیش از اینان بود (به دیده عبرت نگردند)... تا آنجا که می‌فرماید: هیچ موجودی در آسمان‌ها و زمین از قدرت خداوند نتواند کاست. همانا اوست که بسیار دانا و همیشه توانا بوده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَوْ يُزَوِّجَهُمْ ذُرِّيَّاتَهُمْ وَإِنَّا لَإِنَّا وَنَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾؛ ۴۲/۵۰ در آیه قبل آن می‌فرماید: فرمانروایی آسمان‌ها و زمین اختصاص به خداوند دارد؛ و می‌آفریند آنچه را که بخواهد. به بعضی اگر بخواهد، فرزند پسر عطا می‌کند؛ و به بعضی دیگر اگر بخواهد، فرزند دختر عطا می‌نماید. سپس در این آیه می‌فرماید: یا اینکه در یک رجم دو فرزند پسر و دختر عطا می‌نماید؛ و هر کس را که

عَنْ شَوْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا؛ ۴/۱۴۹ یعنی: اگر درباره‌ی خلق خدا به آشکار یا پنهانی نیکی نمایید، یا از بدی دیگران بگذرید، همانا خداوند بسیار بخشنده و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَإِنْ يَنْسِفْ اللَّهُ بَصْرًا فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۶/۱۷ یعنی: اگر خدا به تو ضرر و زبانی برساند، هیچ کس جز خود او، تو را از آن زیان نرساند؛ و اگر از او به تو خیری رسد (هیچ کس نتواند جلو آن را بگیرد). اوست که بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۱۱/۴ یعنی: به سوی خداوند است بازگشت همه‌ی شما مردم؛ و اوست که بر هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّيْكُمْ وَ مِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْذَلِ الْعُمُرِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ﴾؛ ۱۶/۷۰ یعنی: خداوند است که شما (مردم) را آفریده، سپس شما را می‌میراند؛ و بعضی از شما را به سن انحطاط پیری می‌رساند، که هر چه دانستید، فراموش کنید. همانا خداوند است که بسیار دانا و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ وَصِيْرًا وَ كَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا﴾؛ ۲۵/۵۴ یعنی: و او خداییست که از آب نطفه، بشر و مردم را آفرید، و میان آنها خویشاوندی و بستگی ازدواج قرار داده و پروردگار تو بسیار و همیشه

بخواهد، نازاینده و عقیم می‌گرداند. او هر چه را بخواهد، می‌آفریند. همانا اوست بسیار دانا و همیشه توانا.

● (۷) درباره‌ی مردم و سایر جنبندگان.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ رِجْلَيْنِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۲۴/۴۵ یعنی: خداوند تمام جنبندگان را از آب آفرید. بعضی از آنها بر شکم خود روند (مانند مارها)، برخی از آنها با دو پا راه می‌روند (مانند انسان‌ها) و برخی دیگر با چهار دست و پا راه می‌روند (مانند حیوانات). خداوند می‌آفریند، آنچه را که خود بخواهد. همانا خداوند بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا مِنْ دَابَّةٍ وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ﴾؛ ۴۲/۲۹ یعنی: از زمره‌ی نشانه‌های قدرت او (خدا) آفریدن آسمان‌ها و زمین، و هم آنچه را که در آن دوازده جنبندگان پراکنده‌اند. همانا خداوند بر جمع‌آوری همه‌ی آنها، اگر بخواهد، بسیار و همیشه تواناست.

● (۸) درباره‌ی زمین.

چنان که می‌فرماید: ﴿فَنَظَرُ إِلَىٰ أَثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۳۰/۵۰ یعنی: پس بنگر به سوی آثار رحمت

بی‌منت‌های خداوندی، که چه گونه زمین را بعد از خزان و مرگ باز زنده می‌گرداند (توسط باران)! چنین خدایی، مردگان را هم زنده می‌کند؛ و اوست که به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ إِنَّكَ تَرَىٰ الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۴۱/۳۹ یعنی: از زمره‌ی نشانه‌های قدرت خداوندی آنکه، زمین را بنگری مطیع و (مستعد)، که چون ما بر آن باران فرود آریم، گیاه برآرد و اهتزاز و نشاط یابد. همانا آن خدایی که زمین را بدین کیفیت زنده می‌کند، مردگان را هم (برای روز قیامت) زنده می‌گرداند. همانا اوست که به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

● (۹) اهل کتاب بدانند که خداوند بسیار تواناست. چنان که می‌فرماید: ﴿وَدَكَّيْنِ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّوكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾؛ ۲/۱۰۹ یعنی: بسیاری از اهل کتاب آرزو مندند که شما را پس از ایمان آوردن، به کفر برگردانند، آن هم از اثر رشک و حسد. تا آنجا که می‌فرماید: آنها را ببخشید و درگذرید، تا دستور الهی (به جهاد) برسد. همانا خداوند به هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

و نیز می‌فرماید: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا

يُنِيْنُ لَكُمْ عَلَىٰ فِتْرَةٍ مِّنَ الرَّسْلِ ﴿٥﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿وَاللّٰهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ﴾؛ ۵/۱۹ ﴿﴾ یعنی: ای اهل کتاب! رسول و پیامبر ما برای شما آمد، تا برایتان حقایق دین را بیان کند، در روزگاری که پیامبری نبود، تا اینکه نگویید برای ما پیامبری که بشارت و بیم ثواب و عقاب دهد، نیامده است. تا آنجا که می فرماید: و خداوند بر هر چیز و همه چیز، بسیار و همیشه تواناست.

سیوطی صاحب لباب التّقول فی اسباب التّزول از ابن اسحق و او از ابن عباس روایت می کند که: «رسول خدا (ص) یهودیان را به اسلام دعوت نمود و ایشان را ترغیب و تشویق به پذیرفتن این دین حنیف می فرمود، و آنها از قبول اسلام امتناع می ورزیدند. سپس معاذ بن جبل و سعد بن عباد به یهودیان گفتند: ای جماعت یهود! از خداوند بترسید! شما همان کسانی بودید که اوصاف این پیامبر را برای ما شرح می دادید، و پیش از بعثت او ما را تشویق به پذیرش دین او می نمودید. پس چرا اکنون که او به ظهور رسیده، وی را انکار می نمایید؟ رافع بن حریمله و وهب بن یهوذا در جواب گفتند: ما چیزهایی که شما می گوئید، نگفته ایم. خداوند بعد از موسی پیامبری نفرستاده است، و بعد از تورات، کتاب آسمانی دیگری را نازل نکرده. سپس این آیه نازل گردید.»

● (۱۰) مشرکان هم بدانند که خداوند بسیار تواناست.

چنان که می فرماید: ﴿اَمْ اَتَّخَذُوا مِنْ دُوْنِهِ اَوْلِيَاءَ فَاَللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتٰى وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ﴾؛ ۴۲/۹ ﴿﴾ یعنی: آیا اینکه مشرکان غیر خدا را یار و دوستدار خود برگرفتند، در صورتی که منحصرأ خداوند دوست و یاور (بندگان) است؛ و اوست که مرده را زنده می گرداند؛ و اوست که به هر چیز و همه چیز بسیار و همیشه تواناست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

قدیر: توانا. و آن از اسمای حسنی است، که چهل و پنج بار در قرآن کریم آمده است: ﴿اِنَّ اللّٰهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ بَقَرَه: ۲۰﴾ راغب می گوید: «قدیر آن است که آنچه را بخواهد، مطابق مقتضای حکمت می کند، نه زیاد و نه کم؛ لذا صحیح نیست غیر خدا با آن توصیف شود. مقتدر نظیر قدیر است، مثل: ﴿عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٌ﴾ قمر: ۵۵. لیکن آن گاهی در وصف بشر می آید...» قدیر یا مقتدر در قرآن، پیوسته در وصف خدا آمده است.

[قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۲۵۰]

❖ شواهد

- یا قَدِيْرٌ: ای توانا! [جوشن کبیر، بند ۶۹]
- یا مَنْ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ: ای آن که او بر همه چیزی تواناست! [جوشن کبیر، بند ۷۹]

یا مَنْ قَدَّرَ بِحِجَّتِهِ: ای آن که با خرد خود اندازه

مقرر کرد! [جوشن کبیر، بند ۸۲]

سُبْحَانَكَ یا قَدِيرُ: منزهی تو، ای توانا!

[دعای مجیر]

خداوند! عظیم شأنی و همیشه مهربانی. قدیم

احسان و روشن برهانی. هم نهان و عیانی؛ از

دیده‌ها نهانی و جان‌ها را عیانی، نه چیزی مانی،

تا گویم که چنانی. آنی که خود گفتی، و چنانک

خود گفتی، آنی:

رفیع القدر فی عزّ المكان

کریم القول فی لطف‌البیان

[کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۲۶۳]

... نام خداوندی لطیف نشان، کریم پیمان،

قدیم احسان، روشن برهان، نام خداوندی

داننده‌ی هر چیز... [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۱۴۸]

ساقیا! می ده که با حکم ازل تدبیر نیست

قابل تغییر نبود آنچه تعیین کرده‌اند

[حافظ، قطعات]

جام می و خون دل هر یک به کسی دادند

در دایره‌ی قسمت، اوضاع چنین باشد

[حافظ]

دست در دامن عفو ز من و باک ندارم

که کریمی و حکیمی و عظیمی و قدیری

[سعدی]

پاک و بی‌عیب خدایی که قدیر است و عزیز

ماه و خورشید مسخر کند و لیل و نهار

[سعدی]

یکی قدیر بر از قدرت مقدر خویش

یکی بصیر بر از دانش اولوا الالبصار

[ناصر خسرو]

نباشد مرا او را شریک و نظیر

قدیر و نعیم و حکیم و بصیر

[فراہانی، مشعل کوچک]

توانا بود بر همه، هر چه هست

نشاید به کار خدا برد دست

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۲۵۳ و ۲۵۶.

❖ شواهد

... یا قدیم؛ ای دیرین! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا مَنْ هُوَ سُلْطَانِهِ قَدیم؛ ای آن که او

فرمانروایی اش دیرین است! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا مَنْ هُوَ فی لُطْفِهِ قَدیم؛ ای آن که او در

مهرورزی خود دیرین است. [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا مَنْ هُوَ فی إِحْسَانِهِ قَدیم؛ ای آن که در

احسانش دیرین است! [جوشن کبیر، بند ۹۶]

- یا قَدیمِ السَّناء: ای دیرین روشنی!

[جوشن کبیر، بند ۶۴]

- یا قَدیمِ الْفَضْلِ: ای دیرین فضل!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

(اسم خاص) نامی از نام‌های خدای تعالی. غنی
مطلق، قائم بنفسه، که باری تعالی می‌باشد.

[ناظم‌الاطباء]

□

راغب می‌گوید: «در قرآن و در آثار صحیحه،
لفظ قدیم در وصف خدا نیامده است؛ ولی
متکلمین، آن را در وصف خدا به کار می‌برند.
بنابراین، اینکه متکلمین می‌گویند خدا قدیم
است، و از آن قصد می‌کنند که خدا اول ندارد،
استعمال قدیم در این معنی از اصطلاحات
آن‌هاست. و اینکه در دعا وارد شده یا قدیم
الاحسان! شاید منظور این است که: خدایا!
احسان تو سابقه‌دار است، و در گذشته نیز
احسان کرده‌ای.» [قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۲۵۸]

یا مَنْ إِحْسَانُهُ قَدِيمٌ: ای آن که احسان او

دیرین است! [جوین کبیر، بند ۴۸]

یا أَقْدَمَ مَوْجُودٍ طَلِبٌ: ای دیرین ترین هستی که

جست و جو شده! [جوین کبیر، بند ۸۶]

سُبْحَانَكَ يَا قَدِيمٌ: منزهی تو، ای دیرینه!

[دعای مجیر]

خداوندا! عظیم شأنی و همیشه مهربانی. قدیم

احسان و روشن برهان. هم نهان و عیانی؛ از

دیده ها نهانی و جان ها را عیانی. نه چیزی مانعی،

تا گویم که چنانی. آنی که خود گفتی، و چنانک

خود گفتی، آنی:

رفع القدر فی عزّ المكان

کریم القول فی لطف البیان

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۲۶۳]

نام خداوندی لطیف نشان، کریم پیمان، قدیم

احسان، روشن برهان....

[کشف الاسرار، جلد دهم، ص ۱۴۸]

یا حمیدُ بَحَقِّ مُحَمَّدٍ (ص)، یا عالی بَحَقِّ عَلِیٍّ (ع)، یا

فاطِرُ بَحَقِّ فَاطِمَةَ (ع)، یا محسنُ بَحَقِّ حَسَنِ (ع)، یا

قدیم الاحسان بَحَقِّ الْحَسَنِ (ع)

[مناجات منسوب به حضرت آدم (ع)]

قدیم تعالی قسم یاد کرده است و سوگند

خورده به فجر. و فجر، سپیدست مانند

عمودی که در افق پیدا می شود راست؛ و این،

پیش از صبح باشد به اندک زمان.

[تفسیر گازر، به نقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۶۱۶]

خداوندی که در وحدت، قدیم است از همه اشیا

نه اندر وحدتش کثرت، نه محدث را از او اینها

[ناصر خسرو]

صانعی باید قدیم و قائم و قاهر بدان

تا پدید آید ز صنع وی بتان قندهار

[سنایی]

قدیمی کاوّلش مطلع ندارد

حکیمی کاخرش مقطع ندارد

[نظامی]

تعالی الله قدیمی کو به یک دم

کند آغاز و انجام دو عالم

[گلشن راز]

من بندهی حضرت کریم

پروردهی نعمت قدیم

[گلستان سعدی، باب دوم]

قدیمی نکوکار نیکی پسند

به کلک قضا در رجم نقشبند

[دیپاچه بوستان سعدی]

ای قدیم رازدان ذوالمنن!

در ره تو عاجزیم و ممتحن

[مولوی]

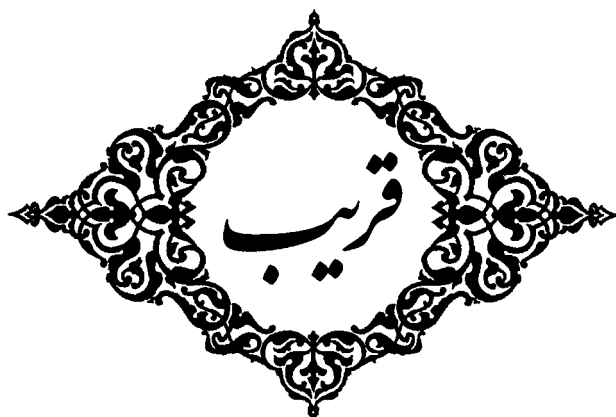
رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۵۸.

رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۱۶۳۹۳ و ۱۶۴۳۱.

رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۱۶۴۳۱، تحت کلمه قدیم

رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۵، ص ۱۸۴۲۷، تحت کلمه المعجده.

(۱) اینها: خبر دادن، آگاه کردن.

نزدیک؛ نزدیک به مردم، و دانا بر وسوسه‌های قلبی مخلوقات. در قرآن سه مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، صفت مشیته از ثلاثی مجرّد قَرَبَ یَقْرُبُ از باب شَرْفَ یَشْرِفُ وَ قَرَبَ یَقْرَبُ از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به مصادر قُرْباً و قُرْباناً و قِرْباناً به معنی نزدیک شدن است. قارب، اسم فاعل، یعنی خواستار آب در شب، نه در روز. و نیز کشتی کوچکیست که همراه با سایر کشتی‌های دریایست، به خاطر برآوردن خواست‌های آنها. و قُرب بر خلاف بُعد است.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر

می‌گوید: «قربیی که بعید نباشد، مخصوص خداوند است؛ زیرا هر نزدیک به چیزی، دور است از آن چیز از وجهی. قرب از جانب عبد موقعی صحیح است، که متخلّق به اخلاق الهی و متّصف به صفات او باشد. و این، همان قربت مطلوبه است در عبادات، که اگر آنها نباشد، اعتنایی از جانب خدا وجود نخواهد داشت.

راغب اصفهانی می‌گوید: «قُرب در قرآن مجید بر شش مورد آمده است: (۱) در مکان؛ (۲) در زمان؛ (۳) در نسبت و خویشاوندی؛ (۴) در حُظوة و جاه و مقام؛ (۵) در رعایت؛ (۶) در قدرت.

نخست: در مکان؛ مانند آیه‌ی شریفه: ﴿وَلَا

تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ، ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ﴾ ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجَا﴾ و آیات دیگر امثال مذکوره. دوم: در زمان؛ مانند آیهی شریفه: ﴿اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ﴾. سوم: در نسب و خویشاوندی؛ مانند: ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقَرْبَىٰ﴾ یا ﴿وَلَوْ كَانَ ذَا قَرْبَىٰ﴾. چهارم: در حظوه و مقام؛ مانند آیهی شریفه: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ﴾ یا دربارهی عیسی که می‌فرماید: ﴿وَجِئْنَا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾. پنجم: در رعایت؛ چنان که می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ یا ﴿فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ﴾. ششم: در قدرت؛ چنان که می‌فرماید: ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ﴾ که احتمال داده‌اند قربت از حیث قدرت باشد.

فخر رازی در **لوامع البیّنات** می‌گوید: «**قرب** بودن خداوند از **جوهیست**، **اول**: **قرب** است به علم خودش نسبت به خلق؛ **دوم**: **قرب** به خلق است از قدرت خود، زیرا مؤثر همان قدرت اوست، و میان قدرت او با خلق واسطه‌یی نیست؛ زیرا در نزد ما جمیع کائنات، به وجود آمده‌ی از قدرت اوست ابتدا؛ **سوم**: **قرب** **الاجابه** است، از کسی که او را بخواند.»

این اسم و صفت خداوندی را نخست: ذات احدیت الهی دربارهی بندگان خود فرموده، سپس رسول خدا آن را عنوان نموده، و بعد، **صالح پیامبر** از برای قوم خود بیان نموده است. □ **اول**: ذات احدیت پروردگاری.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي

قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ...؛ ۲/۱۸۶﴾ یعنی: وقتی که بندگان من از تو دربارهی خودم سؤال و خواهش و تمنّایی بنمایند، همانا من به آنها نزدیک هستم. اجابت می‌نمایم خواندن و سؤال و تمنّای آنها را، هنگامی که مرا بخوانند و از من بخواهند.

در تفسیر کشف الاسرار تألیف میبیدی چنین آمده: «مفسران گفتند: چون این آیه آمد: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ یاران گفتند: یا رسول الله! اکنون که ما را به دعا فرمودند، کی خوانیم، و چون خوانیم؟ به روز خوانیم یا به شب؟ به آواز بلند خوانیم یا نرم خوانیم؟ نزدیک است، تا به راز خوانیم، یا دور است، تا به آواز خوانیم؟ ربّ العزّة به جواب ایشان این آیه فرستاد: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي...﴾ در بعضی کتب آورده‌اند که، چون موسی (ع) با حق مناجات کرد، گفت: بار خدایا! دوری، تا تو را به آواز خوانم؟ یا نزدیکی، تا به راز خوانم؟ جواب آمد که: ای موسی! اگر دوری را حدّی بنهم، هرگز به آن نرسی؛ و اگر نزدیکی را حدّی بنهم، طاقت نداری، و زیر بار عظمت و جلال ما پست شوی.»

بیهقی در **الاسماء والصفات** از قول حلیمی می‌گوید: «**فاتی** **قرب**. **قرب** یعنی مسافتی میان خدا و بنده‌ی او وجود ندارد که دعای بنده را نشنود یا اینکه حالت بنده بر او مخفی باشد. که اگر این نباشد، واجب است که برای خدا نهایی باشد؛ در صورتی که حاشا و کلاً که

او (خدا) دارای نهایت باشد.»

خطابی می‌گوید: «خدا نزدیک است و قریب به علم خودش از بنده‌ی خود، و نزدیک است به آن کس که او را برای اجابت می‌خواند؛ همانند آیه‌ی شریفه: ﴿فَإِنِّي قَرِيبٌ﴾.»

شیخ طوسی در تفسیر تبیان درباره‌ی شأن نزول این آیه‌ی شریفه از حسن بصری روایت می‌کند که: «شخصی از رسول خدا(ع) سؤال کرد: آیا خداوند به ما نزدیک است که با او مناجات و راز و نیاز کنیم، یا دور است؟ سپس این آیه در جواب او نازل گردید.»

□ دوم: رسول خدا(ع) فرمود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنِّ صَلَّيْتُ فَلَمَّا أَضَلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنْ اهْتَدَيْتُ فَلَمَّا يُوجِئُ إِلَى رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾؛ ۳۴/۵۰ یعنی: بگو (ای پیامبر!) اگر من گمراه شوم، زیان آن بر من است (نه بر شما)؛ و اگر هدایت یافته‌ام، آن از طریق وحی از ناحیه‌ی پروردگار من است. همانا او بسیار و همیشه شنونده و بسیار نزدیک (به قلوب خلق) است.

□ سوم: صالح پیامبر به قوم خود ثمود می‌گوید. چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ﴾؛ ۱۱/۶۱ در ابتدای آیه می‌فرماید: و به سوی قوم ثمود، صالح پیامبر را به رسالت فرستادیم. به قوم گفت: خدا را پرستش کنید، که غیر او معبودی نیست. تا آنجا که می‌فرماید: پس، از خدای خود آمرزش بخواهید، و به سوی او از گناهان

خود توبه کنید. همانا پروردگار من نزدیک (به بندگان خود) و اجابت کننده به درخواست‌های آنان است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

قریب: از اسمای حسنی است، که سه مرتبه در قرآن مجید آمده است: ﴿فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ﴾؛ بقره: ۱۸۶، ﴿فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ﴾؛ هود: ۶۱، ﴿إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾؛ سباء: ۵۰. قریب و نزدیک بودن خدا، معنویست، نه زمانی و مکانی؛ مثل محیط بودن خدا به هر چیز: ﴿إِنَّهُ يَكُلُّ شَيْءٌ مِّمَّ حُطِيطٌ﴾؛ فصلت: ۵۴، ﴿وَاللَّهُ يَمَّا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ﴾؛ انفال: ۴۷. لازمه‌ی محیط بودن، نزدیک بودن به هر چیز است. شاید از این جهت طبرسی در ذیل آیه‌ی اول فرموده: «این دلیل لامکان بودن خداست؛ و گرنه، به هر مناجات‌کننده نزدیک نبود،» صدوق علیه السلام در توحید، قریب را جواب‌دهنده معنی کرده، و جمله‌ی: ﴿أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ﴾ را مؤید قرار داده. و نیز علم به وسوس قلوب گفته، به قرینه‌ی: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾؛ ۱۶، ولی آنچه قبلاً گفته شد، به نظر نگارنده

بهبتر می‌رسد. [قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۲۹۴]

○ الْقَرِيبُ الْمُجِيبُ: و لسعة الرزق و استجابة الدعاء و قضاء الحوائج: قل على طهارة «و إذا سألك عبادي عني فإني قريب أجيب دعوة الداع إذا دعان فليستجيبوا لي وليؤمنوا بي لعلهم

یرشدون» ۷۷۰ مرتبه.

وَمَنْ أَكْثَرُ ذِكْرِهِ آمَنَهُ اللَّهُ تَعَالَى.

[خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

.... یا قَرِیبُ: ای نزدیک! [جوشن کبیر، بند ۴۴]

یا قَرِیباً غَیْرَ بَعِیدٍ: ای نزدیکی که دور نشود!

[جوشن کبیر، بند ۴۶]

یا مَنْ هُوَ قَرِیبٌ غَیْرَ بَعِیدٍ: ای آن که نزدیک

است که دور شونده نیست! [جوشن کبیر، بند ۷۸]

یا مَنْ هُوَ إِلَى مَنْ أَحَبُّهُ قَرِیبٌ: ای آن که او نزدیک

کسیست که دوستش دارد! [جوشن کبیر، بند ۹۶]

سُبْحَانَكَ یا قَرِیبُ: منزهی تو، ای نزدیک!

[دعای مجیر]

.... و خدایی که در این نزدیکیست

لای این شب‌بوها

پای آن کاج بلند...

چشم‌ها را باید شست، جور دیگر باید دید

[سهراب سپهری، صدای پای آب]

ری ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۴۶۱.

ری ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۲،
ص ۱۶۵۳۴ و ۱۶۵۵۶.

و صاحب مفردات می‌گوید: «قَوّی گاهی به معنی قدرت است، و گاهی آمادگی موجود در چیزی برای قوّت؛ چنان‌که نوی بالقوه همان نخل است. چنین آمادگی گاهی در بدن و گاهی در قلب استعمال می‌شود؛ و نیز در کمک خارج و گاهی هم در قدرت خداوندیست.»

این اسم و صفت در قرآن به تنهایی ذکر نگردیده، بلکه هفت بار با صفت عزیز، و دو بار با صفت شدید العقاب در قرآن آمده است.

قَوّی که از اسماء و صفات الهیست، یعنی کسی که عجز بر او هیچ وقت مستولی نشود، آن هم در هیچ وقت از اوقات، بر خلاف مخلوق. و نیز می‌گویند، قوی گاهی از اوقات به معنی قادر

نیرومند، توانا بر هر چیزی، نه مرتبه در قرآن به کار رفته است، که هفت مرتبه‌ی آن به طور مزدوج با عزیز همراه بوده است.

این اسم و صفت الهی، اسم و در حکم اسم فاعل، و در عین حال، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد قَوّی یَقَوّی قُوّةً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ به معنی نیرومند شدن و توان انجام عمل را داشتن است. جمع قوّت، قُوی و قُوّات و قِوی، و جمع قَوّی، اقویاء می‌باشد.

صاحب المعجم مقاییس اللّغة می‌گوید: «این کلمه دارای دو معنی متباین از هم است: یکی بر شدّت و خلافِ ضعف دلالت دارد، دومی بر کمی خیر، و خلاف معنی اول.»

إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ ۵۸/۲۱﴾ یعنی: خداوند نگاشته و حتم گردانیده که: هر آینه و البته من و پیامبرانم (بر دشمنان حق) چیره و غالب می شویم. همانا خداوند بسیار نیرومند و بسیار تواناست.

● ج) پیامبران و مردم

چنان که می فرماید: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿وَلْيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلُهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ ۵۷/۲۵﴾ یعنی: ما (خدا) پیامبران خود را با ادله و معجزات (به خلق) فرستادیم، و بر ایشان کتاب و میزان (عدل) نازل کردیم. تا آنجا که می فرماید: تا اینکه خدا بداند چه کسانی او و پیامبرانش را با ایمان قلبی یاری خواهند کرد. همانا خداوند بسیار نیرومند و بسیار تواناست.

● د) صالح پیامبر

چنان که می فرماید: ﴿فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَحْنُ خَالِدُونَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ؛ ۱۱/۶۶﴾ یعنی: چون فرمان قهر ما (برای قوم ثمود) رسید، تنها صالح پیامبر و مؤمنان به او را، به رحمت خاص نجات دادیم. تا آنجا که می فرماید: همانا پروردگارت، اوست بسیار نیرومند و بسیار توانا.

● ه) مؤمنان

چنان که می فرماید: ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾ تا آنجا که

است، و گاهی هم معنی آن، قوت تامه ییست که عجز در آن راهی ندارد. مخلوق اگر متصف به قوت بگردند، قوت آنها متناهیست، و در بعضی از امور هم قاصر.

این اسم و صفت خداوندی در قرآن مجید، نخست: درباره ی ذات احدیت الهی، دوم: درباره ی خدا و پیامبران، سوم: درباره ی پیامبران و مردم، چهارم: درباره ی صالح پیامبر و قوم ثمود، پنجم: درباره ی مؤمنان، ششم: درباره ی آل فرعون و کافران پیشین مورد استعمال قرار گرفته است.

● الف) ذات حق تعالی

چنان که می فرماید: ﴿مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ؛ ۲۲/۷۴﴾ یعنی: (این مشرکان) مقام خدا را (آن قسم که باید و شاید) شناخته اند، که هر آینه او ذاتیست بسیار نیرومند و بسیار توانا. و نیز مفسرین می گویند: یعنی خدا را بزرگ ندانستند، به حق بزرگی و عظمت او؛ و وصف نمودند خدا را به صفتی که سزاوار او باشد.

و نیز می فرماید: ﴿اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ؛ ۴۲/۱۹﴾ یعنی: خدا را نسبت به بندگان خود، لطف و محبت بسیار است. هر که را بخواهد، روزی می دهد؛ و اوست خداوند بسیار نیرومند و بسیار توانا.

● ب) خدا و پیامبران

چنان که می فرماید: ﴿كَتَبَ اللَّهُ لَا غَلَبَ أَنَا وَرُسُلِي

کافر شدند. خدا هم آنها را به عقوبت گرفت. همانا او بسیار نیرومند و سخت‌کیفر است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]
○ القوی: بذاته و لا يحتاج الى سواه.

[قاموس الاسماء العربيه]
○ القوی: مَنْ كَانَ لَهُ عَدُوٌّ وَلَا يَقْدِرُ عَلَى دَفْعِهِ فليعمل من الدَّقِيقِ أَلْفَ بِنْدَقَةٍ وَيَقُولُ عَلَى كُلِّ وَاحِدَةٍ يَا قَوِيَّ وَيَرْمِيهَا لِلطَّيُورِ يَكْنِي شَرَّ عَدُوِّهِ.
وَمَنْ اتَّخَذَ مِنْ ذِكْرِ «يَا قَوِيَّ» ۱۱۶ مَرَّةً يَوْمِيًّا ذَهَبَ ضَعْفُهُ. وَقد استفاد العلامة نصيرالدين الطوسي من هذا الورد في إهلاك الخلفاء العباسيين والإتبان بهولاكو.
[خواص الأسماء الحسنى، الاعلمى]

❖ شواهد

—... یا قَوِيَّ ای توانا! [جوشن کبیر، بند ۲۱]

—یا قَوِيَّ لَا يَضْعُفُ: ای توانایی که سست نشود!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

—تَغَالَيْتَ يَا قَوِيَّ: برتری تو، ای نیرومند!

[دعای مجیر]

—اندازه نکردند خدای [را] به پرستش سزای
اندازه‌ی او، که خدای قویست و بی‌همتا.

[آیه ۷۳ حج، ترجمه تفسیر طبری]

توانا به هر چیز و هر کار، اوست

خدای جهاندار و دادار، اوست

[ح. م. پرواز]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۷۷.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۲۳، ص ۱۷۲۴۸ و ۱۷۲۶۴.

می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ ۲۲/۴۰؛ یعنی: آن مؤمنانی که (از اثر ستم کفار) به ناحق از خانه‌هایشان آواره شده؛ و جز آنکه می‌گفتند پرورگار ما خدای یکتاست (به نظر آنها جرمی نداشتند)... تا آنجا که می‌فرماید: و هر که خدا را یاری کند، البته خداوند او را یاری خواهد نمود. همانا خداوند بسیار نیرومند و بسیار تواناست. و نیز می‌فرماید: ﴿... وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا﴾ ۳۳/۲۵؛ در ابتدای آیه می‌فرماید: خدا کافران را (در جنگ احزاب) با همان خشم و غضبی که نسبت به مؤمنان داشتند، بدون غنیمت ناامید برگردانید، و خدا خود کار جنگ را درباره‌ی مؤمنان کفایت کرد. همانا خدا بسیار نیرومند و بسیار توانا بوده است.

● (و) آل فرعون و کافران پیشین

چنان‌که می‌فرماید: ﴿كَذَّابٌ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ ۸/۵۲؛ یعنی: (ای پیامبر! کافران امت (تو) همانند فرعونیان و کافران پیش از زمان او، به آیات خدا کافر شدند؛ خدا هم آنها را به کیفر کفرشان گرفت. همانا خداوند بسیار نیرومند و سخت‌کیفر است.

و نیز می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ ۴۰/۲۳؛ یعنی: این هلاکت پیشینان (کافر) بدین سبب بود که پیامبران‌شان با ادله‌ی روشن به سوی آنها آمدند، و آنها (از اثر جهل و نادانی)

☐ زورآفرین

آفریننده‌ی نیرو، خدا.

[دمخدا به نقل از فهرست ولف]

به یزدان زورآفرین زور خواست

بزد دست و آن سنگ برداشت راست

[فردوسی]

☐ زورمند

❖ شواهد

- ... حَقَّا که خدای نیرومند است به گرفتن گناهکار و به نصرت کردن دوستان. سخت‌عقوبت است دشمنان را.

[آیه ۱۵۲ انفال، ترجمه تفسیر طبری]

- یا قَهَّارُ: ای پیروزگر!

- یا مَنْ هُوَ شَدِيدُ الْحَالِ: ای آن که سخت نیرو است!

- یا مَنْ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِهِ: ای آن که هیچ نیرو و توانی نیست، مگر از او!

- یا أَقْوَى مِنْ كُلِّ قَوٍّ: ای نیرومندتر از هر نیرومندی!

- یا مَنْ هُوَ فِي قُوَّتِهِ عَلِيٌّ: ای آن که در نیرومندی خود والا است!

- سخنور نواز، داور پیروزگر را نازم، که چون تن به کشاکش تحسین دادن ننگ گرانمایگی بیانم شناخت، به نازش والایی بهین روش‌ها و برارش زیبایی گزین اداها از قبول خلق بی‌نیازم ساخت.

[میخانه آرزو، غالب دهلوی]

آبر پاک یزدان پیروزگر

که در تن روان آفرید و گهر

به استادی و برگرفتن دعا

ز هر گونه‌ی آفرین و ثنا

[امانی؟ - یوسف و زلیخا، ص ۱۰]

[لغتنامه فارسی، ص ۶۵۱]

که پیروزگر در جهان ایزد است

جهاندار اگر زو نترسد، بد است

[فردوسی]

به نام خداوند پیروزگر

خداوند دبیهم و فز و هنر

[فردوسی]

ز دشمن ستانند، رساند به دوست

خداوند پیروزگر، یارِ اوست

[فردوسی]

به پیش خداوند پیروزگر

کز او است مردی و بخت و هنر

[فردوسی]

به نیروی پیروزگر یک خدای

چو من با سپاه اندر آیم ز جای

[فردوسی]

بدو گفت شاه این نه تیر من است

که پیروزگر، دستگیر من است

[فردوسی]

که پیروزگر، پشت و یار من است

کنون زخم شمشیر کار من است

[فردوسی]

برابر فارسی قوی. [فرهنگنامه قرآنی]

☐ پیروزمند

- به اهورامزدا این هوم را پیشکش کنیم، آن [هوم] فراهم شده را به تواناترین پیروزمند گیتی پرور، به شهریاران نیک‌پاک...

[ویسپرد، کرده‌ی ۱۱]

برابر فارسی قوی. [فرهنگنامه قرآنی]

بدون زوال، و وزن آن، فیعلول از قیام است؛ و آن صفت مبالغه در قیام به هر چیز است، و گفته می‌شود که قیوم، قائم به هر چیز است بارعایت از آن.»

و نیز بی‌هقی می‌گوید: «در تفسیر اسماعیل ضریر در لغت قیوم دیدم می‌گویند: قیوم کسیست که نخواهد. گویا از این آیه استفاده کرده که فرمود: ﴿لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ﴾ ابن عباس می‌گوید: «در این آیه، سنه همان نعاس (چرت) و نوم همان خواب است.»

از ابن عباس و دیگران نقل می‌نمایند که: «قوم موسی به او گفتند: آیا خداوند می‌خوابد؟ موسی گفت: اتقوا الله ان کتم مؤمنین. یعنی: از

نامی از نام‌های خدای تعالی. (منتهی‌الارب) پایدار؛ بی‌زوالی همیشگی و پاینده؛ پاینده بر ذات خود؛ نگهدار همه هستی‌ها. در قرآن سه مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی مجرد قام یقوم قوماً و قیاماً می‌باشد.

بی‌هقی در کتاب الاسماء والصفات چنین متذکر شده که: «مجاهد می‌گوید: قیوم یعنی قائم بر هر چیزی.»

حلیمی می‌گوید: «خداوند قیوم، یعنی قائم بر هر چیزی از خلق خود، به قسمی که خود بخواهد تدبیر کند.»

خطابی می‌گوید: «قیوم یعنی قائم دایم

خدا بترسید، اگر به او ایمان دارید. سپس خداوند به او وحی فرستاد که دو ظرف را بردارد، و به هر دو آب پُر کند. موسی همین کار را کرد. سپس وی را خواب برد. هر دو ظرف از دستش افتاد و شکست، و آب آن فرو ریخت. سپس به او خطاب شد که: ای موسی! من آسمان‌ها و زمین را نگه‌می‌دارم که فرو نریزد؛ و اگر مرا خواب می‌برد، هر آینه آسمان و زمین فرو می‌ریخت.»

خواجه عبدالله انصاری می‌گوید: «در نوبت سوم تفسیر کشف الاسرار، الحی القیوم، خداوند زنده‌ی پاینده، دارنده‌ی نوازنده‌ی بخشنده‌ی پوشنده، به هر هست و بودنی داننده، به توان و به دریافت هر چیز رسنده، هر کس را خداوند و هر بودنی را پیش برنده، و آشنایان مهر پیوند نور نام و نور پیغام، دل‌ها را روح و ریحان، و سرها را آرام، آفرین باد بر آن جوانمردان، که از این حدیث بویی دارند و به سر این خوانچه‌ی لطف رسیده‌اند، تا چنان که دیگران به طعام و شراب زنده‌اند، ایشان به نام و نشان آن دوست زنده‌اند و به یاد وی آسوده!»

صاحب تفسیر مجمع البیان می‌گوید: «قیوم در اصل، قیووم بر وزن فِعُول بوده؛ یاء و واو در یک جا جمع شد، و اولی ساکن و دومی متحرک. بنابراین واو به یاء قلب شد، و یاء در یاء ادغام گردید، و به صورت قیوم درآمد. قیام هم در اصل، قیوام بر وزن فِعال، همانند قیوم، قلب و ادغام گردیده؛ و معنی آن یعنی قائم به تدبیر

امور مردم از به وجود آوردن آنها ابتداءً، و رسانیدن ارزاق به سوی آنها؛ چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾. چنان‌که قتاده گفته است، قیوم یعنی عالم و دانای به همه امور. و نیز می‌گویند معنی قیوم، دائم‌الوجود است؛ چنان‌که سعید بن جبیر گفته است و ضحاک. و نیز می‌گویند یعنی قائم به هر نفس، به آنچه که به دست آورد، تا آنکه پاداش (نیک و بد) آن را بدهد؛ چنان‌که حسن گفته است. و این معانی را بر کلمه‌ی قیوم احتمال داده‌اند.»

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی می‌گوید: «وجود تمامی موجودات را اگر بگوییم همه واجب است، درست نیست؛ و اگر بگوییم همه ممکن است، باز درست نیست؛ و اگر بگوییم بعضی واجب و بعضی ممکن است، آن هم درست نیست. بلی! یک موضوع درست است، و آن این است که بگوییم: واحد از آن موجودات واجب بوده، و بقیه ممکن است. و وقتی بنا باشد ماسوای خدا، بقیه هر چه هست، ممکن است، همه ممکنات، مستند به واجب خواهد بود؛ یعنی همه امور و مخلوق، به ذات خداوندی استناد پیدا خواهد کرد. بنابراین اوست که سبب تقویم و به وجود آمدن همه ممکنات است. در اینجا ثابت می‌گردد که او (خدا) واحدیست قائم به ذات خود، و دیگران قائم به وجود و ذات او. در این حال است که صفت قیوم محقق و ثابت می‌گردد، از لحاظ

استغنائی به خود از کلّ ماسوای خود، و افتقار و احتیاج ماسوای او به خود او.»

از ابن عباس روایت شده که می‌گفت: «اعظم اسمای الهی، الْحَيُّ الْقَيُّومُ است.»

علی (ع) می‌فرماید: «در جنگ بدر مشغول مقاتله و جهاد و کارزار با کفار بودم، سپس نزد رسول خدا (ص) آمدم که ببینم پیامبر به چه کاری مشغول است؛ وقتی خدمتش رسیدم، او را به حال سجده یافتم، که در آن حال می‌فرمود: یا حَیّ یا قَیُّوم! و بیش از این دو کلمه چیزی نمی‌فرمود. سپس برگشتم برای قتال و جهاد، دوباره پس از چندی، به خدمت رسول خدا (ص) آمدم. باز پیامبر را در آن حال و با آن اذکار یافتم. باز گشتم. خلاصه به این کار چند بار ادامه دادم، و همان حال را در رسول خدا (ص) یافتم. تا اینکه فتح و پیروزی نصیب ما گردید. باید دانست که هر کس خداوند را به قائم و قیام و قیوم شناخت، قلب او از خلق، منقطع (و به خدا متصل) خواهد گشت.»

● اینک آیات قیوم

«اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ...» ۲/۲۵۵، «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ...» ۳/۲ خداوند بزرگی که نیست معبود و پرستیده‌یی جز او، که همیشه زنده و پاینده‌ی ابدی و همیشگیست.

در تفاسیر مجمع البیان و ابن‌ابی‌حاتم و نیز در الدلائل بیهقی از ربیع بن انس روایت می‌نمایند، و نیز محمد بن اسحق از محمد بن سهل بن امامه روایت می‌کند که: «از اوّل سوره‌ی آل عمران تا

هشتاد و اندی، آیات آن درباره‌ی وفد نجران نازل شده است. و اینان شصت نفر سواره بودند، که در مدینه به رسول خدا (ص) وارد گردیدند. چهارده نفر آنها از اشراف و بزرگان آنها بوده، و سه نفر به نام: عاقب عبدالمسیح، سیدالایهم، و ابو حارثه بن علقمه، متصدّی امور آنها بودند. پادشاهان روم نیز به آنان احترام می‌گذاشتند، و کلیساهای متعدّد برای آنان ساخته بودند. وقتی که وارد مدینه شدند، موقع عصر بود و رسول خدا نماز گذارده بود. اینان به طرف مسجد رفتند، و به سوی مشرق نماز خواندند. اصحاب وقتی که آنها را دیدند، گفتند: ما نظیر این افراد را ندیده‌ایم! سپس عاقب و سید به سخن آمدند. پیامبر به آنها فرمود: مسلمان شوید. گفتند: ما قبلاً اسلام آورده‌ایم. پیامبر فرمود: دروغ می‌گویید؛ زیرا هنوز به صلیب معتقد می‌باشید، و گوشت خوک می‌خورید. پس از سخنان زیادی که از طرف پیامبر ایراد گردید، و نتوانستند در مقام جواب برآیند. پس سکوت اختیار نمودند و خداوند این آیات را نازل فرمود.»

و نیز می‌فرماید: «وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا؛ ۲۰/۱۱۱» یعنی: درمانده و اسیر گشت همه روی‌ها، برای آن خدای همیشه زنده و پاینده‌ی ابدی و همیشگی؛ و باز نومی‌د کشید آن کس که بار کفر و ستم به دوش کشید.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

از اسمای حُسنی است. سه بار در قرآن مجید ذکر شده است: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ؛ بقره: ۲۵۵؛ آل عمران: ۴۲، «وَعَبَّ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ؛ طه: ۱۱۱» اصل قَيُّوم، قیووم است. واو اوّل به یاء قلب شده و ادغام گردیده است؛ چنان که اصل قِیام، قیوام بوده است. لفظ قَيُّوم، مبالغه و نماینده‌ی قیمومت تامّ خدا بر خلق است. پس قَيُّوم یعنی قائم به تدبیر خلق. [قاموس القرآن، جلد ششم، ص ۵۰]

□

قَيُّوم، صیغه‌ی مبالغه از مادّه‌ی قِیام است. به همین دلیل، به معنی وجودیست که قِیام او به ذات اوست، و قِیام همه‌ی موجودات به وجود او. به عبارت دیگر، تمام موجودات جهان هستی به او متکّی هستند. روشن است که قِیام به معنی ایستادن، در گفت‌وگوهای روزمرّه، به معنی همان هیأت مخصوص است. و از آنجا که این معنی درباره‌ی خداوندی که از جسم و صفات جسمانی منزّه است، مفهومی ندارد، بنابراین منظور از آن، قِیام به آفرینش و تدبیر و نگهداری می‌باشد. تنها اوست که همه‌ی موجودات را آفریده، و نگهداری و تربیت آنها را به عهده گرفته است. هیچ گاه از انجام این کار غفلت نمی‌کند، و به طور دائم و بدون هیچ گونه وقفه، قِیام به این امور دارد. از این بیان روشن می‌شود که، قَیُّوم در واقع اساس تمام صفات فعل است. (منظور از صفات فعل، صفاتیست که ارتباط خداوند را

با یکی از موجودات بیان می‌کند، مانند: آفریننده، روزی‌دهنده، زنده‌کننده، هدایت‌کننده و امثال اینها.) زیرا قِیام به خلقت و تدبیر موجودات جهان، همه‌ی این امور را شامل می‌شود. اوست که روزی می‌دهد. اوست که زنده می‌کند. اوست که می‌میراند. اوست که هدایت می‌کند. بنابراین، صفت خالق و رازق و هادی و محیی و مانند آن، همه قَیُّوم جمعند.

[تفسیر نمونه، جلد دوم، ص ۱۹۴]

○ القَیُّوم: القائم بنفسه والمقیم لشؤون عباده.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ القَیُّوم: مَنْ ذَكَرَهُ كَثِيراً جَعَلَ لَهُ تَصْفِيَةَ الْقَلْبِ وَ مَنْ نَقَشَ الْحَيَّ الْقَیُّومَ عَلَى خَاتَمِ اَحْيَا اللّٰهُ ذَكَرَهُ وَ اِنْ كَانَ خَامِلاً وَ اَمَّنْ خَوْفَهُ.

و لتسهيل الأمور: قل عند منتصف الليل «سبحان الملك الحي القيوم الذي لا يموت» ۱۰۰۰ مرة فإن له أثر عجيب. [خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- یا قَیُّوماً لَا یَنَامُ: ای پاینده‌یی که خوابش نبرد!

[جوشن کبیر، بند ۳۱]

- یا حَیُّ یا قَیُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لَا نَوْمٌ: ای پاینده‌یی که نه چرت و نه خواب او را فرا نمی‌گیرد!

[جوشن کبیر، بند ۷۰]

- تَعَالَتْ یا قَیُّومُ: برتری تو، ای پاینده!

[دعای مجیر]

- «القَیُّوم» پاینده است، یعنی در ذات و صفات

قیام جمله‌ی موجودات به اوست. اسم مرکب از: جان + ان (علامت نسبت). معشوق، محبوب، مطلوب، حبیب و عزیز را می‌گویند.

❖ شواهد

یکی درد و یکی درمان پسندد
یکی وصل و یکی هجران پسندد
من از درمان و درد و وصل و هجران
پسندم آنچه را جانان پسندد
[باباطاهر]

دست از طلب ندارم، تا کام من برآید
یا جان رسد به جانان، یا جان ز تن برآید
[حافظ]

از دل و جان شرف صحبت جانان غرض است
غرض این است، وگرنه دل و جان این همه نیست
[حافظ]

عاشق ز نهیب جان نترسد
جانان طلب از جهان نترسد
[نظامی]

- پس چون موسی از مناجات بازگشت،
و بنی اسرائیل را دید سر از چنبر طاعت بیرون
برده و گوساله پرست شده، عتابی که کرد، با
هارون کرد، نه با ایشان که مجرم بودند، تا بدانی
که نه هر که گناه کرد، مستوجب عتاب گشت.
عتاب هم کسی را سزد، که از دوستی بروی به
یقینی مانده بود. از بیم فراق کسی سوزد، که عز
وصال شناسد.

پاینده. نه حال گرد است، نه حال گیر. نه روزگرد
است نه هنگام‌پذیر. نه نوصفت، نه نو تدبیر.
قیوم و قیام، به معنی، یکسان است. شب چون
برخاستی تهجد را، گفتی: «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ، انت
نور السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَ لَكَ الْحَمْدُ انت قِیَامُ
السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ.» و گفته‌اند، قیوم به معنی
قائم است. اَیْ هُوَ قَائِمٌ عَلَى عِبَادِهِ بَارِزًا قَهُمُ وَ
آجَاهُم. یَرْبِی صَغِيرَهُمْ وَ یَهْرِمُ کَبِيرَهُمْ، وَ یُنشِئُ
سَحَابَهُمْ وَ یُرْسِلُ رِیَاحَهُمْ وَ یَنْزِلُ غِیْثَهُمْ - کَقَوْلِهِ
عَزَّ وَجَلَّ: «إِنَّمَا هُوَ قَائِمٌ عَلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ.»
ابو امامه روایت کرد از مصطفی صلعم قال: «إِنَّ
اسْمَ اللَّهِ الْأَعْظَمَ لَفِي سُورَةِ الْقُرْآنِ ثَلَاثًا: الْبَقَرَةُ
وَ آلِ عِمْرَانَ وَ طه» گفت: نام اعظم در این سه
سوره است. بزرگان دین گفتند: این دو نام
است؛ یعنی حَیٌّ وَ قَیُّومٌ، که در هر سه سوره
موجود است. [تفسیر کنف الاسرار، جلد ۱، ص ۶۹۱]
- الهی! یکتای بی‌همتایی و قیوم توانایی.

[خواجه عبدالله انصاری]

چون خلقت الخلق کی یریح علی
لطف تو فرمود ای قیوم حَیٌّ
لَا اَنْ اربح علیهم جود توست
که شود زاو جمله ناقص‌ها درست
[دفتر پنجم، مثنوی مولوی]

رک ۴ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۴۷۴.
رک ۳ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۳،
ص ۱۷۱۰۷ و ۱۷۲۱۵.

□ جانان [قیوم]

در نزد صوفیه، صفت قیومی را می‌گویند، که

عشق جانان باختن کی در خور هر دون بود

مهر لیلی داشتن هم بابت مجنون بود

[کشف الاسرار، ج ۳، ص ۷۳۱]

□ جانان

صفت قیوم‌یست، که قیام جمله‌ی موجودات

به اوست.

[تهانوی، کشف، ۱۵۵۵]

❖ شواهد

کمان‌ها در کف مردان بنالد

چو جانِ عاشق از هجران جانان

[ناصر خسرو]

بر سر بازارِ عشق، آزاد نتوان آمدن

بنده باید بودن و در بیج جانان آمدن

[خاقانی]

هر گه که دلم محرم جانان گردد

فانی شود اندر او و بی‌جان گردد

[عطار]

از جان برون نیامده جانانت آرزوست

زَنسار نابریده و ایسمانت آرزوست

[سعدی]

دل گرفت آرام، چون آرام جان در برگرفت

جان چو جانان را بدید، آسوده گشت از جست‌وجو

[مغربی]

عجب داری از سالکان طریق

که باشند در بحر معنی غریق

به سودای جانان ز جان مُشتغل

به ذکر حبیب از جهان مُشتغل

[بوستان سعدی]

روی جانان به چشم جان دیدن

خوش بود، خاصه ناگهان دیدن

انسدر آینه‌ی جهان باری

می‌توانی به چشم جان دیدن

[عراقی]

مزن ز چون و چرا دم که بنده‌ی مقبل

قبول کرد به جان، هر سخن که جانان گفت

[حافظ]

سراسر بخشش جانان طریق لطف و احسان بود

اگر تسبیح می‌فرمود و گز زَنسار می‌آورد

[حافظ]

خَرَم آن روز کز این منزل ویران بروم

راحت جان طلبم وز پی جانان بروم

[حافظ]

نام من رفته است روزی بر لب جانان به سهو

اهل دل را بوی جان می‌آید از نامم هنوز

[حافظ]

گر چه جان ما به ظاهر هست از جانان جدا

موج را نتوان شمرد از بحر بی‌پایان جدا

از جدایی قطع پیوند خدایی مشکل است

گر شود سی پاره از هم کی شود قرآن جدا

[غزلیات، صائب تبریزی]

□ جانانه

اسم مرکب از جانان و (ه) نسبت و زاید.

منسوب به جانان، و کنایه از معشوق و

مطلوب می‌باشد.

❖ شواهد

جانا به خرابات آی، تا لذت جان بینی

جان را چه خوشی باشد، بی صحبت جانانه؟

[مولوی]

یستاده: برابر فارسی قیوم. [فرهنگنامه قرآنی]

سینه از آتش دل در غم جانانه بسوخت

آتش بود در این خانه، که کاشانه بسوخت

[حافظ]

ما درس سحر در ره میخانه نهادیم

محصول دعا در ره جانانه نهادیم

[حافظ]

کاشف به معنی بردارنده و برکنارکننده.

بیهقی در کتاب الاسماء و الصفات خود به نقل از حلیمی می‌گوید: «اسم و صفت کاشف، بدون مضاف‌الیه خوانده نشود، چنان‌که می‌گویند: یا کاشف الضّر و کاشف الکرب! و معنی آن، فَرَج‌دهنده است که برمی‌دارد کروب را، و جلا می‌دهد قلوب را، و هم را از بین می‌برد.»

کاشف به صورت اسم در آیات: ۶/۱۷، یونس ۱۰۷، ۵۳/۵۸، ۴۴/۱۵ به کار رفته است؛ و به صورت فعل در آیات: ۲۱/۸۴، ۲۷/۶۲، ۱۰/۱۲، ۶/۱۴، ۱۶/۵۴، ۵۰/۲۲، ۱۰/۹۸، ۷/۱۳۵، ۴۳/۵۰، ۲۳/۷۵ آمده است.

در آیه‌ی زیر می‌فرماید: ﴿فَاسْتَجِبْنَا لَهُ فَعَشِفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ...﴾؛ ۲۱/۸۴ یعنی: پس ما دعای او (ایوب) را مستجاب کردیم، درد و رنج و زیان را از او برطرف ساختیم، و به لطف و رحمت خود، اهل و فرزندانش با عده‌ی دیگر به مثل آنها باز به او عطا کردیم.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

- یا کاشِفَ الضُّرِّ وَالْأَلَمِ: ای زداينده‌ی زیان و درد!
[جوشن کبیر، بند ۸۰]

- یا کاشِفَ الضُّرِّ: ای رفع‌کننده‌ی زیان!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

– یا کاشف الضرّ والبلاء عن ایوب

[بهارالانوار، ج ۹۸، ص ۱۵۶ و ۲۲۰]

هر بلاکز دوست آید، رحمت است

آن بلا را بر دلم صد منت است

ای بسلاهای تو آرام دلم

حاصل از درد تو شد کام دلم

نالَم و ترسم که او باور کند

وز ترحم جور را کمتر کند

[مولوی]

□ بازگشاینده

برابر فارسی کاشف.

[فرهنگنامه قرآنی]

□ دورکننده

❖ شواهد

– یا ذافع البلیات: ای دورکننده ی بلایا!

[جوشن کبیر، بند ۲]

– اَنْ لَّعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظَّالِمِينَ: که لعنت خدا بر

ستمکاران باد! [آیه ۴۴ اعراف، جزء ۸]

– اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظَّالِمِينَ: آگه باشید که لعن خدا

بر ستمکاران عالم است. [آیه ۱۸ هود، جزء ۱۲]

– یا مَنْ لَا يُضْلِحْ عَمَلَ الْمُسْرِئِينَ: ای آن که کار

فسادکنندگان را درست نمی کند!

[جوشن کبیر، بند ۶۳]

– یا فارِحَ الْهَمِّ: ای زداینده ی اندوه!

[جوشن کبیر، بند ۲۰]

– یا مُنْفِسَ الْكَرْبِ: ای زداینده ی اندوه!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

– یا کاشِفَ الْبَلَاءِ: ای زداینده ی بلاها!

[جوشن کبیر، بند ۷]

– یا مَنْ يَكْشِفُ الْبَلْوَی: ای آن که بلاها را زدود!

[جوشن کبیر، بند ۴۱]

– یا ماحِی السَّيِّئَاتِ: ای زداینده ی بدی ها!

[جوشن کبیر، بند ۲۴]

– یا کاشِفَ الضُّرِّ وَالْأَلَمِ: ای زداینده ی زیان

و درد! [جوشن کبیر، بند ۸۰]

– یا مُنْفَسَ الْغُومِ: ای زداینده ی غم ها!

[جوشن کبیر، بند ۱۲]

– یا کاشِفَ كُلِّ مَكْرُوبٍ: ای زداینده ی هر

گرفتاری! [جوشن کبیر، بند ۱۰]

– یا کاشِفَ الْكُرْبِ: ای زداینده ی گرفتاری ها!

[جوشن کبیر، بند ۱۲]

برابر فارسی کاشف. [فرهنگنامه قرآنی]

● به صورت اسم

این اسم و صفت خداوندی به صورت اسم، فقط در باره‌ی خاتم الانبیا در قرآن مجید آورده شده است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يَكْفِيهِمْ عَذَابُهُمْ...﴾ ۳۹/۳۶ یعنی: آیا خداوند بی‌نیازکننده و بسنده از برای بنده‌ی خود (محمد) نمی‌باشد، که مردم تو را (ای محمد!) از قدرت غیر خدای ترسانند؟ و هر کس را که خدا گمراه نماید، از برای او راهنمایی نخواهد بود. بیهقی در کتاب الاسماء و الصفات می‌گوید: «وقتی که با خدوند در الهیت او شریکی نباشد، صحیح است بگوییم که تمامی کفایات، وابسته به اوست، آن هم به تنهایی. پس سزاوار نیست

از نام‌های خدای تعالی (دهخدا). به معنی بسنده. در قرآن یک بار به صورت اسم، و بیست و هفت بار به صورت فعل آمده است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد کَفَى یُکْفِی کَفَاً به معنی بسندگی که دلالت بر حُشْب، که آن هم به معنی بسنده است، می‌نماید. کفایت به معنی بلوغ و رسیدن به مراد است در کارها. کَفِیَهِ یعنی قُوت و روزی کافی. می‌گویند: حَسْبُکَ زَیْدٌ مِنْ رَجُلٍ و کافیک. یعنی زید بس و بسنده است تو را از مرد دیگر، و نیز کافیست برای تو.

که پرستش و عبادت صورت گیرد، مگر برای او؛ و جایز نیست رغبت، مگر به سوی او؛ و جایز نیست امیدواری، مگر از وجود او.»

گفتار خواجه عبدالله انصاری در نوبت سوم تفسیر کشف الاسرار چنین است: ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ «هَذَا هُوَ عَزَّ وَفَقَّ حَتَّى عَبْدَهُ، لَقْنَهُ حَتَّى سَأَلَهُ، نَوَّرَ قَلْبَهُ حَتَّى أَحَبَّهُ» بنواخت، تا بشناخت. توفیق داد، تا عبادت کرد. تلقین کرد، تا بخواست. دل را معدن نور کرد، تا دوست داشت. هر که کار خود به کلیت حق جلّ جلاله باز گذاشت، وی ثمره از حیات طیبه برداشت؛ و حق را وکیل و کارساز خود یافت. «مَنْ تَبَرَّأَ مِنْ اخْتِيَارِهِ وَاحْتِيَالِهِ وَصَدَّقَ رَجُوعَهُ إِلَى اللَّهِ فِي أحوَالِهِ وَ لَا يَسْتَعِينُ بِغَيْرِ اللَّهِ مِنْ أَشْكَالِهِ وَ امثَالِهِ آوَاهُ إِلَى كُنْفِ أَقْبَالِهِ وَ كَفَاهُ جَمِيعَ اشْغَالِهِ وَ هَيَّأَ لَهُ مَحَلًّا فِي ظِلَالِ أَفْضَالِهِ بِكَمَالِ جَمَالِهِ» هر که از حول و قوه‌ی خود بیزار گشت، و در احتیال و اختیار بر خود ببست، و به صدق افتقار خود را بر درگاه قدرت بسپارد، از علایق بریده و دست از خلاقیت شسته، جلال احدیت به نعت رافت و رحمت، او را در پرده‌ی عنایت و کنف حمایت خود بدارد، و مهمات وی کفایت کند. «مَنْ أَضْيَحَ وَ هُوَ مَعَهُ وَاحِدُ كَفَاهِ اللَّهِ هُوَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةُ»

● به صورت فعل

صورت فعلی این صفت فعلی با فعل ماضی و کلمه‌ی الله به ضمیمه‌ی حرف جر، توأم با ده کلمه از اسم و صفت الهی در قرآن وارد آمده، به جمله‌ی: ﴿كَفَى بِاللهِ﴾ که مفسرین اجماعاً

می‌گویند: یاء در اسم جلاله‌ی بالله زایده بوده، و جار و مجرور در این جملات در محل رفع است؛ برای اینکه فاعل جمله، کفی می‌باشد، و تمامی اسماء و صفات که بعد از آن به صورت ضمیمه آمده، همانند: ﴿كَفَى بِاللهِ شَهِيداً﴾ یا تمیز است یا حال؛ حتّاً ضمیر نا در آیه‌ی شریفه: ﴿وَكَفَى بِنا حَاسِبِينَ﴾ هم‌باء آن زایده، و ضمیر نا فاعل؛ و حاسبین به صورت تمیز یا حال می‌باشد. اسماء و صفاتی که به ضمیمه‌ی این صفت فعلی به صورت تمیز یا حال وارد گردیده، عبارتند از: حاسب، بصیر، نصیر، شهید، علیم، ولی، وکیل، خبیر و هادی.

این اسم و صفت خداوندی به صورت فعل، برای ذات احدیت الهی و پیامبر گرامی یعنی رسول خدا (ص) و سایر پیامبران، و نه طایفه‌ی دیگر به ترتیب: مطیعین و مؤمنین و بندگان خدا و دربار‌های اموال ایتمام و نیز یهود و نصاری و مسیحیان و مشرکان و منافقان و اقوام کافر بعد از قوم نوح در قرآن کریم آورده شده است.

● ۱) ذات احدیت الهی

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَفَى بِاللهِ وَكِيلاً﴾؛ ۴/۱۳۲ یعنی: از برای خداست، و ملک اوست آنچه که در آسمان‌ها و زمین است. و خدا به نگهبانی و کارسازی خلق بسنده و کافیست. و نیز می‌فرماید: ﴿...وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ﴾؛ ۲۱/۴۷ در ابتدای

آیه می‌فرماید: و ما ترازوهای عدل را برای روز قیامت خواهیم نهاد، و ستمی به هیچ کس نخواهد شد؛ و اگر عملی به اندازه‌ی خردلی هم باشد، در حساب آوریم. و بسنده و کافیست علم ما، که حسابگران همه هستیم.

● (۲) رسول خدا(ص)

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ أَرْسَلْنَاكَ رَسُولًا وَ كَفَى بِاللهِ شَهِيدًا؛ ۴/۷۹﴾ یعنی: (ای پیامبر!) ما (خدا) تو را به عنوان فرستاده و پیامبر (خودمان) فرستادیم؛ و تنها گواهی حق (برای تو)، بسنده و کافیست.

و نیز می‌فرماید: ﴿لَكِنَّ اللهَ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَ كَفَى بِاللهِ شَهِيدًا؛ ۴/۱۶۶﴾ یعنی: ولی خداوند به آنچه برای تو (ای پیامبر!) فرستاده، گواهی می‌دهد که به علم ازلی خود فرستاده، و فرشتگان نیز گواهی می‌دهند. و تنها گواهی خدا بسنده و کافیست. و نیز می‌فرماید: ﴿... قُلْ كَفَى بِاللهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ...؛ ۱۳/۴۳﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: و کافران بر تو اعتراض می‌کنند که: تو رسول خدا نیستی. بگو (ای پیامبر!) تنها گواهی خدا میان من و شما بسنده و کافیست.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ؛ ۱۵/۹۵﴾ یعنی: همانا (خداوند) تو را ای پیامبر! کافی و بسنده ایم، که تو را از شر مسخره‌کنندگان حفظ و حراست نماییم.

در تفاسیر علی بن ابراهیم و البرهان چنین آمده که: «این آیه با آیه‌ی قبل آن، بعد از سه سال از

بعثت رسول خدا(ص) در مکه نازل گردید. روز بعثت پیامبر روز دوشنبه بوده، و حضرت علی در روز سه‌شنبه به رسول خدا ایمان آورد. سپس خدیجه، دختر خویلد، زوجه‌ی رسول خدا به وی ایمان آورد. روزی ابوطالب داخل خانه‌ی پیامبر گردید، دید پیامبر مشغول نماز است و علی نیز در کنار او به خواندن نماز مشغول است. جعفر که به همراه پدرش ابوطالب به منزل پیامبر آمده بود، به دستور ابوطالب در طرف چپ رسول خدا به خواندن نماز مشغول گردید. در این موقع بود که هنگام نماز پیامبر، علی، جعفر، زید بن حارثه و خدیجه با وی به خواندن نماز مشغول بودند. و استهزاکنندگان به رسول خدا پنج نفر بودند: ولید بن مغیره، عاص بن وائل، اسود بن مطلب، اسود بن عبد یغوث، و حارث بن طلطله خزاعی. و این آیات نازل گردید.»

نظیر آیه‌ی شریفه ۱۳/۴۳ با اندک تفاوت، در سوره و آیه‌ی ۱۷/۹۶ در قرآن آورده شده است. و نیز می‌فرماید: ﴿... وَ كَفَى بِرَبِّكَ هَادِيًا وَ نَصِيرًا؛ ۲۵/۳۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: ما برای هر پیامبری دشمنانی از بدکاران و تبهکاران قرار داده‌ایم. ولی کافی و بسنده است پروردگارت ای پیامبر! که تو را راهنما و یار و یاور باشد.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَ تَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَ كَفَى بِهِ يَذُنُوبَ عِبَادِهِ خَيْرًا؛ ۲۵/۵۸﴾ یعنی: ای پیامبر! به

همین (حقیقت) که خداوند بر همه‌ی موجودات جهان پیدا و گواه است، کافی و بسنده از برهان نمی‌باشد؟

● (۳) پیامبران

چنان‌که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسیباً﴾ ۳۳/۳۹ یعنی: پیامبرانی که تبلیغ رسالت خدا را می‌نمایند (با شخص رسول خدا(ص))، و از خدا می‌ترسند، و از کسی جز خدا واهمه نداشتند و نمی‌ترسند. کافی و بسنده است خدا را، که حسابگر و مراقب (آنها و بندگان) باشد.

● (۴) مطیعین خدا و رسول

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ عَلِیْماً﴾ ۴/۷۰ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که از خدا و رسول او متابعت و پیروی و اطاعت می‌نمایند، خدا آنها را با پیامبران و بسیار راستگویان و شهیدان و نیکوکاران که بهترین رفیقانند، مورد انعام و لطف قرار می‌دهد. سپس در این آیه می‌فرماید: این فضیلت و عنایت از جانب خداوند است برای آنها؛ و کافی و بسنده است خدا را، که همیشه دانا به حال اینان می‌باشد.

● (۵) مؤمنین به خدا و رسول

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَكَفَىٰ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِیًّا عَزِیْزاً﴾ ۳۳/۲۵ یعنی: خداوند، خود در جنگ و جهاد مؤمنین را

خداوند همیشه زنده‌یی که هیچ وقت نمی‌میرد، توکل کن، و او را تسبیح و تقدیس بنما. و بسنده و کافیت او را، که از گناهان بندگان خود آگاه است.

و نظیر آیه شریفه در سوره‌ی رعد ۱۳/۴۳ از لحاظ معنی، در اوایل سوره و آیه‌ی ۲۹/۵۲ هم در قرآن آورده شده است. و نیز می‌فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِیلاً﴾ ۳۳/۳ یعنی: توکل بر خدا کن (ای محمد!) که خداوند از لحاظ کارسازی و نگهبانی (بر تو) کافی و بسنده است.

نظیر آیه‌ی شریفه در سوره‌ی ۳۳/۳، در اواخر آیه و سوره‌ی ۳۳/۴۸ در قرآن آورده شده است. ﴿... كَفَىٰ بِهِ شَهِیداً بَیِّنٍ وَبَیِّنُكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِیْمُ﴾ ۴۶/۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: کافران می‌گویند که محمد خودش این آیات را فرا بافته است. تا آنجا که می‌فرماید: همانا خداوند خود کافی و بسنده است، که گواه میان من (محمد) و شما کافران باشد. همانا اوست بسیار آمرزنده و بسیار مهربان.

و نیز می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِیْنِ الْحَقِّ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِیداً﴾ ۴۸/۲۸ یعنی: اوست خدایی که فرستاد محمد رسول خدا را، با قرآن و دین حق. تا آنجا که می‌فرماید: و بسنده و کافیت که خدا (در این مورد) گواه باشد.

و نیز می‌فرماید: ﴿... أَوْ لَمْ یَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَیْءٍ شَهِیدٌ﴾ ۴۱/۵۳ یعنی: ای پیامبر! آیا

بسنده و کافیست. و خداوند نیرومند و بسیار توانا بوده است.

● ۶) بندگان خدا و شیطان

چنان که می فرماید: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلًا﴾؛ ۱۷/۶۵ یعنی: بندگان مرا (ای شیطان) تسلطی بر آنها از جانب تو نیست و تنها کارسازی و نگهبانی پروردگارت درباره ی آنها کافی و بسنده است.

● ۷) درباره ی اموال ایتام

چنان که می فرماید: ﴿... فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهَدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾؛ ۴/۶ یعنی: آن گاه که یتیمان به حد بلوغ رسیدند، و خواستید اموالشان را به خودشان بدهید، در این برگرداندن دارایی آنها به خودشان، گواه بگیرید؛ و کافی و بسنده است که خداوند حسابگر و نگهبان (شما و یتیمان) باشد.

● ۸) یهود و نصاری

چنان که می فرماید: ﴿... فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾؛ ۲/۱۳۷ یعنی: اگر آنها (یهود و نصاری) از حق روی بگردانند و آیین شما را نپذیرند، همانا آنها بر باطل خواهند بود. و خداوند شما را از محفوظ نگه داشتن از شر و آسیب آنها، کافی و بسنده خواهد بود.

و نیز می فرماید: ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَى بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَى بِاللَّهِ نَصِيرًا﴾؛ ۴/۴۵ یعنی: و خدا داناتر است به دشمنان شما (از علمای یهود و

نصاری)، و بسنده است که خدا دوست باشد، و کافی خواهد بود که خداوند یار و یاور باشد.

● ۹) مسیحیان

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا دِينَكُمْ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾؛ ۴/۱۷۱ یعنی: ای اهل کتاب! (ای علمای مسیحیان!) در دین خود غلو و زیاده روی نکرده و اندازه نگه دارید؛ و درباره ی خداپرستی جز به راستی سخن نگوئید. تا آنجا که می فرماید: از برای او (خداوند) است آنچه که در آسمان ها و زمین است. و خدا به تنهایی کافی و بسنده است که کارساز و نگهبان همه ی موجودات عالم باشد.

چنان که می فرماید: ﴿فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ﴾؛ ۱۰/۲۹ در آیه ی قبل آن می فرماید: بت ها و سایر معبودان باطل زبان گشوده و می گویند: شما مشرکان هرگز ما را پرستش نکرده اید، سپس در این آیه می فرماید: پس در این ادعا شهادت و حکم میان ما (بت ها و معبودان باطل) و شما (مشرکان) کافی و بسنده است، که ما از پرستش شما غافل بوده ایم.

● ۱۰) باز درباره ی رسول خدا(ص)

چنان که می فرماید: ﴿... فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا﴾؛ ۴/۸۱ در ابتدای آیه می فرماید: (منافقان) نزد تو (ای پیامبر!) اظهار

ایمان می‌نمایند، و چون شب از حضور تو دور می‌شوند، گروهی خلاف گفتار تو را در دل می‌گیرند. تا آنجا که می‌فرماید: پس دوری کن از آنان، و توکل به خدا نما؛ و خداوند کافی و بسنده است از لحاظ کارسازی و نگهداری (نسبت به تو).

میبدی در تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «این آیه درباره‌ی عده‌یی از منافقین مانند خلاص بن سوید نازل گردیده، که وقتی نزد رسول خدا (ص) می‌آمد، اظهار اخلاص و فرمانبرداری می‌نمود، و هنگامی که از نزد او بیرون می‌رفت، به نفاق و دورویی می‌پرداخت.»

● (۱۱) اقوام بی‌ایمان بعد از قوم نوح

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَىٰ يَرْبِكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ ۱۷/۱۷ یعنی: چه بسیار از ملل و اقوامی را بعد از نوح (به خاطر بی‌ایمانی و شرک) نابود ساختیم. و کافی و بسنده است پروردگارت، که درباره‌ی گناهان بندگان آگاه و بسیار بیناست.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ لا کافی ولا شافی الا الله

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۹، س ۱۱]

❖ شواهد

«ذَلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ عَلِيمًا» این است فضل و بخشش خدا، و علم ازلی خدا (به احوال

و حاجات خلق) کفایت کند. [آیه ۷۰ نساء، جزء ۵]
«اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ يَا كَافِي» بار خدایا! به درستی که می‌خواهم از تو به حرمت نامت، ای کفایت‌کننده!

[جوشن کبیر، بند ۳۶]
«یا کافی مِنْ أَسْأَلُكَ» ای کفایت‌کننده‌ی آن که از او کفایت بخواهد!

[جوشن کبیر، بند ۶۰]
«یا کافیاً مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» ای کفایت‌کننده‌ی هر چیزی!

[جوشن کبیر، بند ۹۲]
«یا مَنْ عَصَمَنِي وَكَفَانِي» ای آن که مرا نگهداری کردی و کفایتم کردی!

[جوشن کبیر، بند ۶۶]
«سُبْحَانَكَ يَا كَافِي» منزهی تو، ای کفایت‌کننده!

[دعای مجیر]
«فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» بقره: ۱۳۷
یعنی: خدا تو را از آنها کفایت می‌کند؛ به تو آزاری نمی‌رساند. خدا شنوا و داناست.

[قاموس القرآن، جلد ششم، ص ۱۳۵]

و اندر این حروف معجم، علما اختلاف کنند... و گروهی نیز ایدون می‌گویند که این کهیص هم فعل خداوند است و نام‌های او.

و اما (ك) نامیست از نام‌های او، که آن کافیست بر آفریدن این جهان و آن جهان و بداشتن آن. و اما (ها) گویی هادیست... پس چون باشد، (ی) بشارت باشد که راه نمود و توانستن داد، و (ع) علم که مر خدای را سیصد و هشت هزار عالم است... و (ص) خدای صادق است...

[ترجمه تفسیر طبری، تفسیر سوره‌ی مریم]

«اللَّهُ است کفایت‌کننده‌ی شغل بندگان؛ من

قوله: «اليس الله بكاذب عبده.» من قوله: «انَّ الله لهادى الذين آمنوا» الله است غیب‌دان و نهان‌دان؛ من قوله: «يعلم السرّ و اخفی.» الله است آمرزنده‌ی گناهان؛ من قوله: «انَّ الله يغفر الذّنوب جميعاً» الله است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان؛ من قوله: «وكان بالمؤمنين رحيماً.» [كشف الاسرار، ج مفتح، ص ۴۹۵]

ای آن که برآرنده‌ی حاجات تویی
هم کافل و کافی مهمّات تویی
سرّ دل خویش را چه گویم با تو
چون عالم سرّ و الخفیّات تویی
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]
رک ۱۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید - شیخ صدوق، ص ۴۹۴.
رک ۱۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار - ج ۴، ص ۱۷۷۹۳ و ۱۷۷۸۹.

نامی از نام‌های خدای تعالی. (مهذب الاسماء)
کامل در ذات. (دهخدا)

خالق کبیر، خداوند بزرگ، خالق اکبر، بزرگوار،
با جلال و جبروت، بزرگتر از حد و صف. از
اسمای ذات است. شش مرتبه در قرآن به کار
رفته است. این اسم و صفت الهی، صفت
مشبّه از ثلاثی مجرد کَبَرُ یَكْبَرُ کَبِراً و کُبَراً
و کُبَارَةً فی القدر از باب شَرْف یشْرَف یعنی
بزرگ منزلت و بزرگ قدر شدن. و کَبِرَ یَکْبِرُ کَبِراً
و مَکْبِراً از باب عَلِمَ یَعْلَمُ کَبِرَ فی السَّنَ، یعنی
سالخورده شد. کَبِرَ یعنی کار بزرگ و نیز
عظمت. کبریا نیز به همان معنیست. أَكْبَرُتُ
السَّیءُ ای اِسْتَعْظَمْتُه. کبیر و صغیر در کمیت

متصله‌ی اجسام، همانند کثیر و قلیل مورد
استفاده قرار می‌گیرد؛ و نیز در کمیت منفصله،
همانند عدد. کبیر به شخص مُسِن هم
می‌گویند؛ و از آن جمله به کسی می‌گویند که در
منزلت و رفعت هم دارای مقام باشد. کبیره
متعارف در گناه است، و جمع آن کِبائر. کَبِرَ
و تَکَبَّرَ و استکبار در معنی به هم نزدیک است.
کبیر و کُبَار و کُبَار: کُبَار به تشدید بزرگتر از کُبَار
به تخفیف است؛ و کُبَار به تخفیف بزرگتر از
کبیر. باب تفعیل آن، تکبیر، یعنی الله اکبر
گفتن و چیزی را بزرگ شمردن.

این اسم و صفت الهی در قرآن کریم به تنهایی
ذکر نشده، بلکه پنج بار با اسم و صفت علی

و یک بار با اسم و صفت متعال آمده است؛ و در عین حال، سه بار در آیات به عنوان اسم و صفت مخصوص الهی، یک بار به عنوان تذکر به خاصان، یک بار تذکر به زنان ناشزه، و یک بار هم به عنوان تذکر از برای کفار در قرآن مجید آورده شده است.

□ اول، چنان که درباره‌ی بزرگی و بزرگواری ذات حق تعالی می‌فرماید.

چنان که می‌فرماید: ﴿عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ﴾ ۱۳/۹؛ یعنی: خداوندی که دانای به امور پنهانی و آشکارا و غیب و شهود (و نیز) بزرگ و بزرگوار و بلند و برتر.

و نیز می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ ۲۲/۶۲؛ یعنی: حقیقت این است که ذات احدیت همان حق مطلق است؛ و هر چه جز آن را بخوانند، اوست باطل و بیهوده و همانا خداوند اوست برتر و بالاتر و بزرگ و بزرگوار.

و نیز می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ ۳۱/۳۰؛ یعنی: واقعیت این است که همانا ذات احدیت پروردگاری همان حق مطلق و واقع است؛ و آنچه جز اوست، بیهوده و باطل می‌باشد. و همانا خداوند است که برتر و بالاتر و بزرگ و بزرگوار است.

□ دوم، تذکر بزرگی و بزرگواری حق برای خاصان.

چنان که می‌فرماید: ﴿وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا

لِمَنْ أَذِنَ لَهُ إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ ۳۴/۲۳؛ یعنی: شفاعت کسی هم جز آن که خدا به او اجازه‌ی شفاعت داده، سودمند نخواهد بود. (پس انبیا و خاصان خدا را شفیع قرار دهید) تا چون آن خاصان از دل‌هایشان اضطراب جلال و سطوت الهی برطرف شود، می‌گویند: خدا (در باب شفاعت) چه فرمود؟ پاسخ می‌دهند که: حق (شفاعت از برای مؤمنان نه مشرکان) فرموده است؛ که اوست خداوند برتر و بالاتر و بزرگ و بزرگوارتر.

□ سوم، تذکر بزرگی و بزرگواری خدا برای زن و شوهر.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا﴾ ۴/۳۴؛ در وسط آیه می‌فرماید: زنانی را که از مخالفت و نافرمانی آنها بیمناک هستید، نخست آنها را موعظه نمایید. و اگر مطیع نشوند، از خوابگاه آنها دوری جوید. باز اگر مطیع نگشتند، آنها را به زدن تنبیه کنید. چنانچه اطاعت کردند، جرأت هیچ گونه ستم را بر آنها ندارید. همانا خداوند بسیار برتر و بالاتر و بزرگ و بزرگوار بوده است.

□ چهارم، تذکر بزرگی و بزرگواری حق برای کافران.

چنان که می‌فرماید: ﴿ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَخَذَهُ كَفَرْتُمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ﴾ ۴۰/۱۲؛ یعنی: به آنها می‌گویند این

عذاب برای آن است که شما وقتی که خدا به یکتایی یاد می‌شد، کافر می‌شدید و به شرک به خداوند اذعان می‌نمودید. پس اینک حکم (و داوری) برای شما با خدای برتر و بالاتر و بزرگ و بزرگوار است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

از اسمای حسنی است: «وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ؛ حج: ۶۲» ظاهراً آن به معنی عظیم‌القدر است؛ چنان‌که علی به معنی بلندپایه است. در مجمع آن را «السَّيِّدُ الْمَلِكُ الْقَادِرُ عَلَىٰ جَمِيعِ الْأَشْيَاءِ» گفته است. مراجعه به آیات نشان می‌دهد که آن نوعاً در ذیل آیاتی آمده که سخن در قدرت و احاطه‌ی خداوند است. بنابراین سخن مجمع تأیید می‌شود. [قاموس القرآن، جلد ششم، ص ۷۳]

○ الکبیر: لا تستطيع الحواس والعقول ادراكه.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الکبیر: من أراد أن يرى أرواح الأنبياء والأولياء فليلتزم ١٢٠ يوماً يقول في كل يوم وليلة ٤٦٦ مرة «يا كبير» و خلى بنفسه في الأربعين يوماً الأخيرة، و ترك الطعام الحيواني، و أكل حلالاً. ظهرت له أرواح الأنبياء والأولياء، و أنست به

الملائكة وكانت معه أكثر.

و مَنْ ذَكَرَهُ بَعْدَهُ فِي خُلُوةٍ وَ رِيَاضَةٍ وَ دَعَا بَعْدَهُ اسْتَجِيبَتْ دَعْوَتُهُ. [خواص الأسماء الحسنى، الاعلمى]

❖ شواهد

.... یا کبیر: ای بزرگ! [جوشن کبیر، بند ۶۹]

- یا مَنْ الْکَبِیْرَاءِ رِدَائُهُ: ای آن که بزرگواری

پوشش اوست! [جوشن کبیر، بند ۷۶]

- یا کبیراً لا یَضَعُ: ای بزرگی که کوچک نشود!

[جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

- یا مَنْ هُوَ الْکَبِیْرُ الْمُتَعَالِ: ای آن که او بزرگ و برتر

است! [جوشن کبیر، بند ۴]

- تَغَالَيْتَ یا کَبِیْرُ: برتری تو، ای بزرگ!

[دعای مجیر]

بزرگی فقط ذاتِ او را سزااست

مقام بلندی سزای خداست

[ح. ۴. پرواز]

رک ۳۰ - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۸۲.

رک ۳۰ - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۳، ص ۱۷۳۱۹ و ۱۷۳۳۹.

رک ۳۰ - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۴، ص ۱۷۵۹۹، تحت کلمه‌ی الاکرام.

به معنی گردنبند، قلّاده و درخت انگور است. کریم در صورت اسم و صفت قرار گرفتن برای ذات حق، منظور، إحسان و إنعام آشکار و متظاهر برای مردم است. و اگر انسان بدان متّصف گردد، اسم است، از برای اخلاق و افعال محموده و پسندیده‌یی که از او سر می‌زند. و نیز صفت آن برای خدا، به معنی صرف‌نظر کردن و گذشتن از گناه‌بندگانِ باایمان است. این اسم و صفت در قرآن یک بار با صفت غنی آورده شده، و یک بار صفت برای اسم خدا به رب ذکر گردیده است، که اوّلی از قول جناب سلیمان پیامبر، و دومی برای شکستن غرور و نخوت انسان‌هاست.

از اسمای حُسنی است (اقرب الموارد). از صفات خدای تعالیست (فرهنگ فارسی دکتر معین). یکی از نام‌های خدای تعالی است (السامی فی الاسامی).

بزرگوار، باجلال و جبروت، بزرگتر از حدّ وصف، گرامی و بزرگوار. از اسمای ذات است. در قرآن دو مرتبه به کار رفته است. این اسم و صفت خداوندی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرد کَرَمَ یَکْرُمُ کَرَمًا و کَرَمَةً و کرامَةً از باب شَرْفٌ یَشْرِفُ به معنی گرامی شدن، بزرگوار گردیدن و کرامت و بخشش داشتن است. کَرَم در صورت مفتوح الراء، به معنی شرف در چیزی در نَفْسِ آن، یا شرف خُلُقِی از اخلاق است. و کَرَم به سکون راء،

و درباره‌ی او این آیه نازل گردید. و نیز می‌گویند درباره‌ی ولید بن مغیره نازل شده. همچنین می‌گویند آیه‌ی مزبور برای جمیع کفار عمومیت خواهد داشت.
ابن ابی حاتم در تفسیر خود از عکرمه نقل نموده که می‌گوید: «این آیه درباره‌ی ابی بن خلف نازل شده است.»

● سخنانی چند درباره‌ی کریم

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات می‌گوید: «قال الله: ﴿مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ از سهل بن سعد ساعدی روایت شده که رسول خدا (ص) فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَزَّ اسْمُهُ كَرِيمٌ يُحِبُّ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ وَ يَبْغِضُ سَفْسَافَهَا﴾ یعنی: همانا که نام او گرامی و بزرگ است. کریم است که دوست می‌دارد اخلاق و روش‌های بسیار خوب و پسندیده را، و بد می‌دارد روش‌های پست و بی‌ارزش را.
و نیز دیگران از رسول خدا (ص) نقل نموده‌اند که فرمود: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَرِيمٌ يُحِبُّ مَعَالِيَ الْأَخْلَاقِ وَ يَكْرَهُ سَفْسَافَهَا﴾ یعنی: همانا خداوند کریم و گرامی و بزرگوار است که روش‌های بزرگ‌منشانه و خوب را دوست می‌دارد، و از روش‌های پست و بدون ارزش بدش می‌آید.

حلیمی می‌گوید: «کریم یعنی نفاع (بسیار بهره‌رساننده)؛ و شگتی نیست در منافعی که از جانب خدا به بندگانش می‌رسد، ابتداءً و تفضلاً. بنابراین خداوند به نام کریم، احق و سزاوارتر (از دیگران) است.»

ابوسلیمان می‌گوید: «از کَرَم خداوند است

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ مَنْ شَكَرَ فَإِنَّا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَفُورٌ كَرِيمٌ﴾؛ ۲۷/۴۰ در وسط آیه می‌فرماید: وقتی که سلیمان سریر و تخت ملکه‌ی سبا (بلقیس) را در نزد خود مشاهده نمود، گفت: این توانایی از فضل و لطف پروردگار من است، که خواست مرا مورد آزمایش قرار دهد که آیا سپاسگزار نعمت او خواهم بود، یا اینکه کفران خواهم نمود و هر کس که شکر نعمت خدا را نماید به نفع خویش شکر نموده است و هر کس که کفران نعمت نماید همانا پروردگار من (از سپاسگزاری مردم) بی‌نیاز و بسیار گرامی و بزرگوار و مهربان است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ ۸۲/۶؛ یعنی: ای انسان! چه چیزی تو را نسبت به پروردگارت که گرامی و بخشنده و مهربان است، مغرور نموده است؟ و در آیات بعد می‌فرماید: خدایی که تو را آفرید، از عدم به وجود آورد، به صورتی تمام و کامل بیاراست، به اعتدال برگزید، و در هر شکل و شمایلی که خود خواست، ترکیب صورت و قیافه‌ی تو را با ترکیب خوب بیاراست.

میبیدی در تفسیر کشف الاسرار خود می‌گوید: «این آیه درباره‌ی اسود بن کلاة الجمحی نازل گردیده، که خیال سوء و بدی نسبت به رسول خدا داشته است، ولی نتوانست منظور پلید خود را عملی سازد. خداوند هم او را در این خیال سوء مورد مؤاخذه قرار نداد،

که ابتدا به نعمت می‌کند، بدون استحقاق طرف، و گناه را می‌بخشد، و از مُسیء و بدکار صرف‌نظر می‌نماید. چنان‌که در دعا می‌گویند: یا کریم العفو!

باز ابوسلیمان می‌گوید: «از کرم عفو خداوند است که وقتی بنده‌ی توبه می‌نماید از سیئات خود، خداوند آن را محو می‌نماید، و به جای آن، حسنه برای او می‌نویسد؛ چنان‌که در کتاب‌الله است که می‌فرماید: ﴿إِلَّا مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا يُبَدِّلِ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ﴾»

خواجه عبدالله انصاری در نوبت سوم تفسیر کشف الاسرار می‌گوید: «نام خداوند کریم مهربان؛ لطیف و رحیم و نوازنده‌ی بندگان. یگانه و یکتا در نام و در نشان. دارنده‌ی جهان و نعمت‌بخش آفریدگان و دلگشای دوستان. به بنده‌نوازی، معروف؛ به مهربانی، موصوف؛ به فضل خود باز آمده؛ به وفای امیدواران؛ به لطف خود، پذیرنده‌ی حقیرهای پرستندگان؛ به گرم خود، سازنده‌ی کار بندگان در دو جهان؛ به مهربانی خود، نوازنده‌ی ضعیفان و شنونده‌ی دعای عاجزان. از کمال گرم او نکته‌ی شنو: هر شب به وقت سحر، آن ساعت که وقت نیاز دوستان بود، هنگام راز و نیاز عاشقان بود، آن ساعت که نسیم صبای مهر بر دل مشتاقان وزد، آن ساعت که ربّ العزّه سوگند به وی یاد می‌کند که: ﴿وَالصُّبْحُ إِذَا تَنَفَّسَ﴾ بر بساط ﴿وَوَعْنُ اقْرَبُ﴾ در خلوت ﴿وَهُوَ مَعَكُمْ﴾ سرّاً بستر شراب ﴿أَنَا جَلِيسٌ مِّنْ ذِكْرِي﴾ بی‌زحمت اغیار به جان

دوستان می‌رساند و از زناده ﴿يُنْزِلُ اللَّهُ﴾ آتش ﴿نَارُ اللَّهِ الْمَوْقُودَةُ﴾ در دل سوختگان می‌زند، و بیماران را تعهد می‌کند و به کمند لطف رُمیدگان را به درگاه می‌کشد که: عبادی! اگر طاعت آرید، قبول بر من؛ و سؤال کنید، عطا بر من؛ و رگناه کنید، عفو بر من. آب در جوی من؛ راحت در کوی من؛ طرب در طلب من؛ انس با وصال من؛ شادی به دیدار من. امروز با بنده‌ی عاجز چنین خطاب می‌کند، و فردا در عرصه‌ی عظمتی و انجمن کبری با بنده‌ی عاصی می‌گوید: ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ؟﴾ این عجب نگر، تهدیدی لطف آمیز؛ خود سؤال می‌کند، و در نفس سؤال، بنده را تلقین جواب می‌کند به آنچه گفت: ﴿بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ نام کریم با یاد بنده می‌دهد، تا بنده گوید: «غُرِّي بِكَ كَرَمِكَ وَ لَوْ لَا كَرَمُكَ مَا فَعَلْتُ لِأَنَّكَ رَأَيْتَ فَسْتَرْتَنِي وَ قَدَرْتَنِي فَأَمَلْتُ» مرا کرم و لطف تو ای خدا! مغرور کرد. که اگر کرم تو نبود، من چنین کاری (گناه) نمی‌کردم؛ زیرا تو دیدی (گناه مرا)، آن را پوشانیدی؛ و قادر (بر عذاب) بودی، ولی مهلت دادی.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

از اسمای حُسنی است. در غیر خدا نیز به کار می‌رود: ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّيَ غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ نمل: ۴۰، ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ الَّذِي خَلَقَكَ فَسْوَكَ... انفطار: ۵ و ۶ کریم فقط در این دو آیه در وصف حق تعالی آمده است.

[قاموس القرآن، جلد ششم، ص ۱۰۴]

○ الکریم: يعطي من غير سؤال أو بديل.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ الکریم: مَنْ ذكره و نام على الذکر أمر الله تعالى الملائكة أن تدعوه و تقول آمَنك الله.

و من أراد كثرة الرزق: فليدوام لأربعين يوماً و يقول كل يوم ۱۱۲۸ مرة «يا کریم یا وهاب یا ذا الطول» أتاه رزقه من حيث لا يحتسب.

○ الکریم الوهاب ذو الطول: مَنْ أكثر ذكر ذلك رزقه الله من حيث لا يحتسب.

و روي أن من ذكر الله كثيراً في قلبه باسمه «يا کریم» كفاه الله أمر دنياه و آخرته.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- ﴿فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ [آیه ۴۰ نمل، جزء ۱۹]
- همانا خداوند (از شکر خلق) بی نیاز، و (بر کافر هم) کریم و مهربان است.

[آیهی ۱۱۶ مؤمنون، جزء ۱۸، آیهی ۴۰ دخان، جزء ۲۵]

- .... یا کریم: ای بزرگوار! [جوشن کبیر، بند ۱]

- یا مَنْ هُوَ بِمَنْ رَجَاهُ كَرِيمٌ: ای آن که او به امیدوارش کرم دارد! [جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا مَنْ هُوَ بِمَنْ رَجَاهُ كَرِيمٌ: ای آن که هر کس به او امید ورزد، کریم است! [جوشن کبیر، بند ۹۶]

- یا أَكْرَمَ الْأَكْرَمِينَ: ای کریم ترین کریمان!

[جوشن کبیر، بند ۲۷]

- یا أَكْرَمَ مِنْ كُلِّ كَرِيمٍ: ای کریم تر از هر بزرگواری!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

- یا أَكْرَمَ مُسْتَوْلٍ سُئِلَ: ای کریم ترین

سؤال شدگان که سؤال شده اند!

[جوشن کبیر، بند ۸۶]

- یا أَكْرَمَ الْكَرَمَاءِ: ای کریم ترین کرم داران!

[جوشن کبیر، بند ۹۱]

- یا کریم الصَّفْح: ای بزرگوار با گذشت!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

- یا مَنْ أَكْرَمَ بِجُودِهِ: ای آن که به بخشش خود کرم کرد!

[جوشن کبیر، بند ۸۲]

- تَعَالَيْتَ يَا كَرِيمُ: برتری تو، ای کریم! [دعای مجیر]

- قوله تعالى: «خذ العفو» فرمان آمد از خداوند کریم مهربان، بار خدای همه بار خدایان، کریم و لطیف در نام و درخشان.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۸۲۹]

- او جلّ جلاله عطا که دهد، به کرم خود دهد، نه به استحقاق تو؛ به جود خود دهد، نه به سجود تو؛ به فضل خود دهد، نه به فعل تو؛ به خدایی خود دهد، نه به کدخدایی تو.

[کشف الاسرار، جلد هشتم، ص ۵۴۶]

- ... نام خداوندی لطیف نشان، کریم پیمان، قدیم احسان، روشن برهان، نام خداوندی دانندهی هر چیز، سازندهی هر کار، دارندهی هر کس. نام خداوندی که کس را با وی انبازی نه، و کس را از وی بی نیازی نه، و فعل وی بیداد و بازی نه. نام خداوندی که زبان ها سزای وی جست و نديد، فهم ها فرا حجاب عزّت وی رسید برسید، عقل ها از دریافت کیف او برمید. ای خداوندی که دانای هر ضمیری! سرمایهی هر فقیری! چاره رسان هر اسیری! عاصیان را

عذرپذیری! افتادگان را دستگیری! در صنع
بی نظیری! در حکم بی مشیری! در ملک
بی وزیری! علیم و خبری! سمع و بصیری! قادر
مقتدر و قدیری!

[کشف الاسرار، جلد دهم، ص ۱۴۸]

ساربان بارِ من افتاد خدا را مددی

که امید کرمم همراه این محمل کرد

[حافظ]

کار خود گر به کرم باز گذاری حافظ

ای بسا عیش که با بخت خدا داده کنی

[حافظ]

ز کوی میکده برگشته ام ز راه خطا

مرادگر ز کرم باره صواب انداز

[حافظ]

گر چه افتاد ز زلفش گریه در کارم

همچنان چشم گشاد از کرمش می دارم

[حافظ]

من ار چه حافظ شهرم، جویی نمی ارم

مگر تو از کرم خویش، یارِ من باشی

[حافظ]

نصیب ماست بهشت، ای خداشناس برو

که مستحق کرامت، گناهکارانند

[حافظ]

ارباب حاجتیم و زبان سؤال نیست

در حضرت کریم، تمنا چه حاجت است

[حافظ]

لنگر جلم تو ای کشتی توفیق کجاست

که در این بحر کرم، غرق گناه آمده ایم

[حافظ]

بر آستان میکده خون می خورم مدام

روزی ما ز خوان کرم این نواله بود

[حافظ]

دست حاجت چو بری، پیش خداوندی بر

که کریم است و رحیم است و غفور است و رحیم

[سعدی]

شنیدم که در روز امید و بیم

بدان را به نیکان ببخشد کریم

[سعدی]

غیب دان و لطیف و بی چونی

سترپوش و کریم و توایی

[سعدی]

درد پنهان به تو گویم که خداوند کریمی

یا نگویم که تو خود واقف اسرار ضمیری

[غزلیات سعدی، ص ۷۹۹]

راه نومیدی گرفتم رحمت دل می دهد

کای گنهکاران! هنوز امید عفو است از کریم

[غزلیات سعدی، ص ۷۹۳]

روز قیامت که خلق طاعت و خیر آورند

ما چه بضاعت بریم پیش کریم؟ افتقار

[غزلیات سعدی، ص ۷۸۸]

الها! قادر! پروردگار!

کریم! منعم! آمرزگار!

[غزلیات سعدی]

دست در دامن عفوت زنم و باک ندارم

که کریمی و حکیمی و علیمی و قدیری

[غزلیات سعدی]

من آن ظلوم جهولم که اولم گفتم

چه خواهی از ضعفا ای کریم و از جهال

[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۱۵]

کریم عزوجل. غیب‌دان و مطلع است	گر چه من مفلسم. کریمی تو
گرش بلند بخوانی و گر به خفیه و راز	ور چه من ناکسم، رحیمی تو
[قصاید فارسی سعدی، ص ۷۰۸]	[سنایی آباد، سنایی]
رحمتِ بار خدایی که لطیف است و کریم	تو حکیمی، تو عظیمی، تو کریمی، تو رحیمی
گرم بنده‌نوازی که رحیم است و ودود	تو نماینده‌ی فضلی، تو سزاوار ثنائی
[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۷]	[سنایی]
همی شرم دارم ز لطف کریم	یا رب! تو کریمی و کریمی کرم است
که خوانم گنه پیش عفوش عظیم	عاصی ز چه رو برون ز باغ ارم است؟
[باب دهم بوستان سعدی]	با طاعتم ار ببخشی، آن نیست کرم
کریم! به رزق تو پرورده‌ایم	با معصیتیم اگر ببخشی، کرم است
به انعام و لطف تو خو کرده‌ایم	[رباعیات ختام]
[باب دهم، بوستان سعدی]	فردا هم از شفاعت او کار آن سرای
هنوز ار سر صلح داری، چه بیم	در حضرت کریم تعالی برآورم
در عذرخواهان نبیند کریم	[خاقانی]
[بوستان سعدی]	گرم گستر! عاجز و مضطربم
من بنده‌ی حضرت کریمم	بگستر سحاب کرم بر سرم
پرورده‌ی نعمت قدیمم	[جامی، خردنامه‌ی اسکندری]
[گلستان سعدی، باب دوم]	
خواهی که تمتع شوی از دینی و عقبی	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
با خلق کرم کن، چو خدا با تو کرم کرد	صدوق، ص ۴۷۹، تحت کلمه‌ی مقبل.
[گلستان سعدی، باب هشتم]	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۱۹،
یا کریم العفو ستار العیوب	ص ۱۴۰۵۵.
انتقام از ما مکش اندر ذنوب	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد
[مولوی]	سوم، ص ۱۹۳۷، تحت کلمه‌ی المآب.
از پی توست این همه امید و بیم	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۱،
هم تو ببخشی و ببخش ای کریم!	ص ۱۵۸۳۶، تحت کلمه‌ی فعال.
[نظامی]	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۴،
آن آب حیات است که جاوید بماند	ص ۱۷۶۰۱.
نفسی که از او داد کریم متعالیش	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
[ناصر خسرو]	صدوق، ص ۴۸۹.
	رک ۱۰۰ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۴،
	ص ۱۷۶۰۷ و ۱۷۶۲۶.

به معنی کوچک شدن، ظریف و لطیف شدن،
و ضدّ ضخامت و کلفتیست.

صاحب المعجم مقاییس اللّغة می گوید: «یک
اصلی آن دلالت بر مدارا و رفق است، اصل دیگر
آن دلالت بر کوچکی چیزی.» لَطَف به فتح لام،
مُدارای در عمل است. صاحب مفردات
می گوید: «لطیف وقتی به جسم گفته شود، ضدّ
ثقیل و سنگین است. و نیز از لطافت و لطف،
تعبیر از حرکت خفیف و سبکی و از تعاطی
و عهده داری در امور دقیق هم می شود.
و همچنین گاهی از لطیف بدین گونه تعبیر
می شود از اینکه ادراک نماید، نه به طریق حسّ
و حاسه. و این، از اوصاف الهیست از نقطه نظر

نامی از نام های خدای تعالی. از اسمای
خدای تعالیست. (تاج المصادر) یکی از نام های
باری تعالی، یعنی مهربان. رساننده ی نیکی ها
و منافع بر بندگان خود، به رفق و لطف، یا دانای
خفایای امور و دقایق کار. (منتهی الارب)
بخشاینده ی مهربان. (مهذب الاسماء)

باریک دان، مهربان، نیکی کننده به بندگان،
رسا به همه چیز به دانش و آگاهی. از اسمای
افعال است. در قرآن هفت مرتبه به کار رفته
است. این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه
است از ثلاثی مجرّد لَطَفٌ يَلْطِفُ لُطْفًا از باب
نَصَرَ يَنْصُرُ به معنی مهربانی کردن. و لَطَفَ
يَلْطِفُ لُطْفًا و لَطَافَةً از باب شَرَفَ يَشْرَفُ

معرفت به دقایق امور، و نیز از لحاظ رفق و مدارای او درباره‌ی بندگان از لحاظ هدایت آنان. و نیز لطیف به معنی مهربانی و رفیق هم می‌آید.

لطف علاوه بر مدارای در عمل، به معنی نیکی کردن، بخشش و احسان هم می‌آید. لطف به ضمّ لام هم همین معانی را در بر دارد. جمع لطیف که به معانی ظریف و نرم و نازک است، لطف و لطفاست.

● سخنی چند درباره‌ی این صفت

بیهقی در الاسماء و الصفات از قول حلیمی می‌گوید: «لطیف کسیست که اراده‌ی خیر و آسانی برای بندگان خود کند، و افاضه نماید برای آنها اسباب صلاح و برّ و نیکویی را.» سپس از قول خودش می‌گوید: «من در این آیه: ﴿و هو اللطیف الخبیر﴾ می‌گویم که مراد و مقصود، مؤمنینند به طور خصوص، آن هم در اسباب دین؛ و همچنین مراد و مقصود، مؤمنین و کافرینند در اسباب دنیا، در نزد کسانی که آن را نعمت محسوب بدارند فی الجمله.»

ابوسلیمان می‌گوید: «لطیف همان برّ نسبت به بندگان است که به آنها لطف دارد. لطف می‌کند، به قسمی که خود بندگان نمی‌دانند؛ و مصالح از برای آنها وسیله می‌شود، آن هم از جایی که به حساب نیاورند و نپندارند. و نیز می‌گویند او لطف می‌کند، به قسمی که کیفیت آن درک نشود.»

صاحب روح الأرواح می‌گوید: «لطیف به معنی

عالیم بود، و به معنی محسین. قال الله تعالی: ﴿الله لطیف بعباده﴾ و چه احسان باشد و رای آنکه تو در کتم عدم، و او سازنده‌ی کار تو به فضل و کرم؛ تو در کتم عدم، و او تو را برگزیده از کلّ عالم؛ تو در کتم عدم، و او بی‌شفاعتی سابق و بی‌منفعتی لاحق و بی‌حصول رنجی در حال، و بی‌وجوب حقّی در سالف کار تو می‌ساخت و شستِ سرّ یُجِبُّهُمْ در بحر یُجِبُّونه می‌انداخت.

تو خود ندیدی، که من تو را بودم

از دستِ فراقِ مَنّت بر بودم

گر تو نکنی هر آنچه فرمودم

من خود بکنم هر آنچه بنمودم

با عابدان گفت که من لطیفم به معنی علیم، تا از خفایای شرک و از دقایق ریا تحرّز کنند. و با عاصیان گفت که من لطیفم به معنی احسان‌کننده تا نومید نگردند.

صاحب مجمع البیان در آن تفسیر چنین می‌گوید: «در معنی لطیف، معانی گوناگون آمده است: اوّل، یعنی اوست لطف و لطف‌کننده به بندگان خود، به فراوانی، و به حدّ زیاد رسانیدن نعمت‌های خود و بخشیدن خود. از اینکه به صورت اسم فاعل نفرمود، بلکه به صورت فعلیل آورد، به خاطر مبالغه و زیاده‌روی در حقیقت این صفت و رسانیدن آن است به بندگان. دوم، یعنی لطیف التّدبیر است، و در تدبیر امور خلق و جهان، بسیار تیزبین و دوربین. اگر تدبیر در آخر این صفت حذف گردیده، به خاطر این است که کلام این صفت به خودی خود بر آن

دلالت دارد. سوم، یعنی لطیف آن خدایست که زیاد می‌دهد، ولی کم می‌شمرد از نعمت‌های خود و طاعت کم و قلیل بندگان را زیاد می‌شمرد (که پاداش خیر بیشتر به آنها بدهد). چهارم، یعنی لطیف آن خدایست که اگر او را بخوانی (و چیزی بخواهی)، خود را ملزم به انجام آن می‌بیند؛ و اگر او را قصد نمایی، به تو جا و پناه می‌دهد؛ و اگر دعوت او را (در احکام) اجابت نمایی، خود را به تو و یا تو را به خود نزدیک می‌گرداند؛ و اگر او را اطاعت نمایی، کافی و بسنده خواهد گردید تو را؛ و اگر نسبت به او عصیان بورزی، تو را مورد بخشش قرار می‌دهد؛ و اگر از او دوری کنی، تو را به نزد خویش می‌خواند؛ و اگر به او روی آوری، تو را راهنمایی می‌نماید. پنجم، لطیف آن خدایست که به آن اندازه به تو می‌دهد که کافی و بسنده باشد؛ و در عین حال، از جفاکاری (تو) نظر بخشش دارد. ششم، لطیف آن خدایست که عزیز می‌گرداند کسی را که به او افتخار کند؛ و بی‌نیاز می‌سازد کسی را که حاجت خود را از او بخواهد. هفتم، لطیف آن خدایست که آنچه عطا کند، خیر است، و آنچه را که هم منع نماید، ذخیره است (برای تو).

میبی، صاحب کشف الاسرار در آن تفسیر چنین می‌گوید: «لطیف یعنی اوست خداوند باریک‌دان دور در بینش. و معنی آن به تحقیق آن است که، دقایق مصالح بندگان شناسد،

و غوامض احوال و کار ایشان داند. ما دَقُّ و ما لَطَفٌ؛ از کار و مصالح خلق هیچ دقیقه و هیچ لطیفه به وی فرو نشود، آن که بر سبیل رفق نه بر سبیل عاف آن منافع و مرافق به بندگان رساند، و راه آن مصالح به ایشان نماید. چون رفق در فعل و لطف در علم به هم آید، لطیف بر کمال بود، و جز الله را جلّ جلاله کمال این معنی و سزاواری این نام نیست.»

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی می‌گوید: «از برای لطیف چهار تفسیر و توضیح وجود دارد: اول: به هر چیز کوچکی که نتوان آن را به خاطر کوچک بودنش حس نمود، لطیف می‌گویند. و وقتی که خدای تبارک و تعالی منزّه و پاک و دور از جسمیت و جهت است، به حس و خاطری نیاید، و لذا نام او را به این صفت لطیف مسمّا گردانیدند؛ به این معنی که او (خدا) محسوس نیست و به حس در نیاید، بنابراین لطیف است به این اعتبار. در این صورت، صفت لطیف از صفات تنزیهیه‌ی پروردگار است.

دوم: لطیف یعنی کسی که عالم و دانای به دقایق امور و مشکلات و غوامض آن می‌باشد؛ چنان که می‌گویند فلانی لطیف الید است. در اینجا، لطیف به دست مضاف شده، آن هم به خاطر حذاقت و استادی او در صنعت. و یا آنکه کسیست که اگر مشکلی از برای کسی پیش آید، او راهنمایی می‌کند. و به این تفسیر و معنی، لطیف عبارت از علم خداوندی خواهد بود؛

و لطیف بدین معنی، از صفات ذاتیه‌ی پروردگاری محسوب خواهد بود.

سوم: لطیف یعنی خدایی که بر و نیکوکار نسبت به بندگان خویش است، آن هم خدایی که لطف نسبت به بندگان دارد، به قسمی که خودشان از چنین لطفی از جانب حق بی‌خبرند و نمی‌دانند؛ و نیز مصالح امور آنها را به آن قسم مهیا و آماده می‌نماید، که خودشان حتا گمان آن را نمی‌برند و به خیالشان هم خطور نمی‌نماید. لذا آیه‌ی شریفه ۴۲/۱۹ را به همین معنی تفسیر نموده‌اند، چه آنکه اگر لطیف در آیه را حمل به معنی علم بنماییم. در آیه‌ی شریفه ۶۷/۱۴ که در ابتدای آن: ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ﴾ ذکر گردیده و سپس فرموده: ﴿وَهُوَ اللّٰطِیْفُ الْخَبِیْرُ﴾ خبیر هم به معنی عالم است. بنابراین تکرار لازم خواهد آمد، و چنین معنی‌بی درست نخواهد بود.

(پاسخی که به این اشکال می‌توان داد، آن است که در آیه‌ی شریفه ۴۲/۱۹ لطیف به تنهایی ذکر گردیده، و در ابتدای آن هم ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ﴾ وجود ندارد. چه مانعی خواهد داشت که به معنی علم هم باشد. بلی! در آیه‌ی ۶۷/۱۴ چنین استدلالی درست است، نه در غیر آن.

چهارم: غزالی می‌گوید: «چنین اسم و صفتی (لطیف) درباره‌ی کسی سزاوار است که عالم و دانای به حقایق مصالح و مشکلات آن باشد، سپس این مصلحت و لطف را به

مستحقین آن برساند، آن هم بر سبیل رفق و مدارا، نه عنف و اجبار. بنابراین، وقتی این علم و عمل در یک جا جمع گردد، معنی لطف به تمام کمال خود خواهد رسید؛ سپس چنین کمال علم تصوّر نخواهد بود، جز از برای ذات احدیت. و اما عالم بودن او (خدا) به غوامض و مشکلات و امور پنهانی! شکی نیست که امور خفی و پنهانی و جلی و آشکار در علم او (خدا) یکسان است و اما رفق و مدارای او در افعال و لطف و عنایت او در آنها بدیهیست که از حدّ و حصر و شمارش بیرون است.»

سپس فخر رازی از قول مشایخ می‌گوید: «لطیف یعنی خدایی که هر سختی و مشکل را آسان می‌گرداند، و هر شکستگی را جبران می‌نماید. و نیز می‌گویند لطیف خداییست که توفیق عمل را در ابتدا می‌دهد، و پذیرفتن و قبول آن عمل را در انتهای آن ختم می‌نماید. و اما حظّ و بهره‌یی که عبد می‌تواند در اتّصاف به این صفت الهی و پیروی از آن داشته باشد، عبارت است از رفق و مدارا نسبت به بندگان خدا، و لطف به آنان در دعوت کردنشان به سوی خدا و به راه خدا.»

این اسم و صفت خداوندی دو بار به تنهایی، و پنج بار با صفت خبیر در قرآن کریم آورده شده است. و نیز سه بار درباره‌ی اتّصاف خدا به این اسم و صفت، یک بار تذکّر به زوجات رسول خدا، یک بار تذکّر به پسر

لقمان از طرف پدرش، یک بار درباره‌ی بندگان خدا، و یک بار هم از قول یوسف پیامبر در قرآن مجید آورده شده است.

● (۱) تمامی آیه درباره‌ی اتّصاف ذات حق به

این صفت

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۶/۱۰۳ یعنی: او را هیچ چشمی درک ننماید، (و حال آنکه) او همه دیدگان را مشاهده می‌کند؛ و اوست رسا به همه چیز به دانش و بینش، و همیشه آگاه.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفُ خَبِيرٌ﴾؛ ۲۲/۶۳ یعنی: آیا ندیده‌ای که خداوند از آسمان آب فرو بارید، که زمین را سبز و خرم نمود. همانا خداوند رسا به همه چیز به دانش و بینش، و همیشه آگاه است.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾؛ ۶۷/۱۴ یعنی: آیا خدایی که آفریده است، دانا (به پنهانی‌های آنها) نیست؟ و حال آنکه اوست رسا به همه چیز به دانش و بینش، و همیشه آگاه.

● (۲) تذکر به زوجات رسول خدا(ص) به این اسم

و صفت

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ لَطِيفًا خَبِيرًا﴾؛ ۳۳/۳۴ یعنی: از آن همه حکمت و آیات الهی

که در خانه‌های شما تلاوت می‌شود، متذکر شوید. و همانا خداوند رسا به همه چیز به دانش و بینش، و همیشه آگاه بوده است.

● (۳) تذکر لقمان حکیم به پسرش

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... إِنَّ اللَّهَ لَطِيفُ خَبِيرٌ﴾؛ ۳۱/۱۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای پسر من! بدان که خداوند اعمال خوب و بد مردم را، اگر چه به مقدار خردلی در میان سنگی یا در طبقات آسمان‌ها یا زمین پنهان باشد، همه را (به حساب) می‌آورد. همانا خداوند رسا به همه چیز به دانش و بینش، و همیشه آگاه است.

● (۴) تذکر به بندگان خدا

چنان‌که می‌فرماید: ﴿اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ﴾؛ ۴۲/۱۹ یعنی: خداوند رسا به همه چیز به دانش و بینش نسبت به بندگان خودش است. روزی می‌دهد به هر کس که بخواهد؛ و اوست نیرومند و بسیار توانا.

● (۵) گفتار یوسف پیامبر به این صفت

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۱۲/۱۰۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: یوسف پیامبر پدر و مادرش را بر تخت بنشانید، و آنها به شکرانه‌ی (دیدار او) خدا را سجده کردند. تا آنجا که می‌فرماید: و یوسف به پدر گفت: همانا پروردگار من رسا به همه چیز به دانش و بینش درباره‌ی هر کس که بخواهد، می‌باشد؛ و همانا اوست که بسیار دانا

و راست گفتار و درست کردار است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

لطیف: از اسمای حسنی است؛ و آن بنا بر آنکه گفته شد، به معنی مدارا کننده است. و آن بالام و باء متعدی می شود. در اقرب الموارد است: «لَطَفَ اللَّهُ لِلْعَبْدِ وَ بِالْعَبْدِ: رَفَقَ بِهِ...»

﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾ انعام: ۱۰۳ چشم‌ها خدا را درک نکنند، خدا چشم‌ها را درک کند. خدا مداراگر و داناست. می داند، و مدارا می کند.

﴿اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ﴾ شوری: ۱۹، ﴿إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِّمَا يَشَاءُ﴾ یوسف: ۱۰۰ لطیف در هر دو آیه به معنی مدارا کننده است.

طبرسی در ذیل آیه‌ی ۱۰۰ سوره‌ی یوسف در معنی آن سه قول نقل کرده: «مداراگر، آن که حاجت تو را با مدارا برآورد؛ آن که به دقایق امور، عالم است. قول سوم نظیر آن است که لطیف را نافذ و دقیق گفته اند. ولی آنچه ما اختیار کریم، مقبولتر است، و آیات با آن کاملاً تطبیق می شود.» [قاموس القرآن، جلد ششم، ص ۱۹۰]

□

یکی از اوصاف خداوند، لطیف ذکر شده؛ و آن از ماده‌ی لطف است. هنگامی که درباره‌ی اجسام به کار می رود، به معنی سبکی در مقابل سنگین نیست؛ و هنگامی که درباره‌ی حرکات (حرکات لطیفه) به کار می رود، به معنی یک حرکت کوچک و زودگذر؛ و گاهی در مورد

موجودات و کارهای بسیار دقیق و باریک که با حس قابل درک نیستند، گفته می شود. و اگر خدا را به عنوان لطیف توصیف کنیم نیز به همین معنیست؛ یعنی او خالق اشیای ناپیدا، و دارای افعالیست که از محیط قدرت استماع بیرون است، و بسیار باریک بین و فوق العاده دقیق می باشد. حدیث جالبی در این زمینه از فتح بن یزید جرجانی از امام علی بن موسی الرضاع نقل شده، که یک معجزه‌ی علمی محسوب می شود. حدیث چنین است که امام می فرماید: «اینکه می گوئیم خداوند لطیف است، به خاطر آن است که مخلوقات لطیف آفریده؛ و به خاطر این است که از اشیای لطیف و ظریف و ناپیدا آگاه است. آیا آثار صنع او را در گیاهان لطیف و غیر لطیف نمی بینی؟ و همچنین در مخلوقات و حیوانات کوچک و حشرات ریز و چیزهایی که از آن هم کوچکتر است، موجوداتی که به چشم هرگز نمی گنجد، و از بس کوچکند، نر و ماده و تازه و کهنه‌ی آنها نیز شناخته نمی شود. هنگامی که این گونه موضوعات را مشاهده می کنیم... و آنچه در اقیانوس‌ها و درون پوست درختان و بیابان‌ها و صحراها وجود دارد، به نظر می آوریم... و اینکه موجوداتی هستند که هرگز چشم ما آنها را نمی بیند، و با دست خود نیز نمی توانیم آنها را لمس کنیم... از همه‌ی اینها می فهمیم که آفریننده‌ی آنها لطیف است.»

حدیث فوق که اشاره به میکروب‌ها و حیوانات ذره‌بینیست، و قرن‌ها قبل از پاستور بیان شده، تفسیر لطیف را روشن می‌سازد.

این احتمال نیز در تفسیر این کلمه وجود دارد که، منظور از لطیف بودن خداوند آن است که ذات پاک او چنان است که هرگز با احساس کسی درک نمی‌شود. بنابراین او لطیف است، زیرا هیچ کس از ذات او آگاه نیست؛ و خبیر است، چون از همه چیز آگاه می‌باشد.

این معنی نیز در بعضی از روایات اهل بیت علیهم‌السلام به آن اشاره شده است.

[تفسیر برهان، جلد اول، ص ۵۴۸]

و باید توجه داشت که، هیچ مانعی ندارد که هر دو معنی از این کلمه اراده شده باشد.

[تفسیر نمونه، جلد پنجم، ص ۳۸۶، ۳۸۷]

○ اللطیف: العالم بخفایا الأمور و دقائقها، البرّ بعباد الله المحسن إليهم. [قاموس الاسماء العربيه]

○ اللطیف: و لدفع الفقر والمريض: صلّ رکعتین و قل بعدهما «یا لطیف» ۱۲۹ مرة. للابتلاءات: صلّ رکعتین و قل فی السجود «یا خفی اللطف أعنی فی وقتي هذا والطف بی بلطفک الخفی» یفرج الله عنک.

و صلاة للحاجة: صلّ رکعتین، قل فیها بعد الحمد ۳ مرات «الله لطیف بعباده یرزق من یشاء و هو القوی العزیز» و انهض بعد السلام و قل ۱۲۹ مرة «یا لطیف» ثم اسجد و صلّ علی محمد و آل محمد و اطلب حاجتک، فتقضى خلال ثلاثة أيام بإذن الله. فإن تأخرت عن ذلك فکرها و قل «یا

لطیف» ۹۰۳ مرات.

و ما أسرع لتفريج الكرب إذا ذکر فی أوقات الشّدائد. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- یا مَنْ هُوَ فی حِکْمَتِهِ لَطِيفٌ: ای آن که در خردمندی خود نازک‌بین است!

[جوشن کبیر، بند ۱۸]

- یا لَطِيفاً لَا يُرَامُ: ای لطیفی که قصد کرده نشود!

[جوشن کبیر، بند ۱۳۱]

- یا أَلْطَفَ مِنْ كُلِّ لَطِيفٍ: ای لطیفتر از هر لطیفی!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

- یا لَطِيفَ الصُّنْعِ: ای نیکو صانع!

[جوشن کبیر، بند ۳۴]

- یا مَنْ جَادَ بِلُطْفِهِ: ای آن که به لطف خود

بخشش نمود!

[جوشن کبیر، بند ۸۲]

- سُبْحَانَکَ یا لَطِيفُ: منزهی تو، ای مهربان!

[دعای مجبر]

- قوله تعالى: ﴿خذ العفو﴾

فرمان آمد از خداوند کریم مهربان، بار خدای همه‌ی بار خدایان، کریم و لطیف در نام و در نشان. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۸۲۹]

- اما معنی لطیف به تحقیق آن است که، دقایق مصالح بندگان می‌شناسد، و غوامض احوال و کار ایشان می‌داند. ما دقّ منها و ما لطف؛ از کار و مصالح خلق هیچ دقیقه و هیچ لطیفه به وی فرو نشود. آن که بر سبیل رفق، نه بر سبیل عنف، آن منافع و مرافق به بندگان رساند، و راه

آن مصالح به ایشان نماید. چون رفیق در فعل و لطف در علم به هم آید، لطیف بر کمال بود؛ و جز الله را جلّ جلاله کمالی این معنی و سزاواری این نام نیست. و ربّ العالمین در قصّه ی لقمان می گوید: ﴿يَا بَنِيَّ إِنَّهُنَّ أَثْقَالٌ حَبْهُنَّ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾. خبر داد در این آیه که، لطیف آن است که آن داند، که کس نداند؛ و آن تواند، که کس نتواند. یکی را پرسیدند از معنی لطیف، جواب داد که: نماینده ی هر چه خواهد، چنان که خواهد؛ و سازنده ی هر چه خواهد، از هر چه خواهد؛ و رساننده ی آنچه خواهد، به هر چه خواهد.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۴۴۷]
- رحیم است و حلیم آمرزگار؛ کریم است و لطیف؛ عیب پوش و عذرپوش و رهی دار؛ دستگیر و کارساز؛ عذرپذیر و سپاس دار؛ نغزکردار و خوش گفتار و لطیف دیدار...

[کشف الاسرار، جلد ششم، ص ۱۰۹]
دام سخت است، مگر یار شود لطف خدا

ورنه آدم نبرد صرفه ز شیطان رحیم

[حافظ]

لطفش آسایش ما مصلحت وقت ندید

ورنه از جانب ما دل نگرانی دانست

[حافظ]

روی خوبت آیتی از لطف بر ماکشف کرد

زان سبب جز لطف و خوبی نیست در تفسیر ما

[حافظ]

لطف خدا بیشتر از جرم ماست

نکته ی سربسته چه گویی، خموش!

[حافظ]

از نامه ی سیاه نترسم که در روز حشر

با فیض لطف او صد از این نامه طی کنم

[حافظ]

ببنده ی پیر خراباتم، که لطفش دایم است

ورنه لطف شیخ و واعظ، گاه هست و گاه نیست

[حافظ]

سری دارم چو حافظ مست لیکن

به لطف آن سری امسیدوارم

[حافظ]

بُود که لطف ازل رهنمون شود حافظ

وگرنه تا به ابد شرمسار خود باشم

[حافظ]

حاشا که من از جور و جفای تو بنالم

بیداد لطیفان همه لطف است و کرامت

[حافظ]

غیب دان و لطیف و بی چونی

سترپوش و کریم و توابی

[قصاید فارسی سعدی]

رحمتِ بار خدایی که لطیف است و کریم

کرم بنده نوازی که رحیم است و ودود

[قصاید فارسی سعدی، ص ۶۹۷]

لطیف کرم گستر کارساز

که دارای خلق است و دانای راز

[دیباچه بوستان سعدی]

لطیفی که آوردت از نیست، هست

عجب گر بفتی، نگیردت دست!

[بوستان]

گر برانی به گناهانِ قبیح از درِ خویشم

هم به درگاه تو آیم، که لطیفی و خبیری

[خواتیم سعدی]

لذت هستی نمودی نیست را

عاشق خود کرده بودی نیست را

ما نبودیم و تقاضا مان نبود

لطف تو ناگفته‌ی ما می‌شود

[مولوی]

در ذات لطیف تو حیران شده فکرها

بر علم قدیم تو پیدا شده پنهان‌ها

[سنایی]

کنی لطف و احسان به ما بارها

تو دانی رموز همه کارها

[ح.م. پرواز]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۱۱.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۴، ص ۱۸۱۱۷ و ۱۸۱۲۱.

□ باریک‌بین

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی حکیم. [فرهنگنامه قرآنی]

□ باریک‌دان [لطیف]

◆ شواهد

- نه در بدو چشم‌ها و او اندر رسد بینایی‌ها

و اوست باریک‌دان و دانا.

[آیه ۱۰۳ انعام، ترجمه تفسیر طبری]

- حقا که خدای عزوجل باریک‌دان است، و آگاه

بر همه چیزی. [آیه ۱۶ لقمان، ترجمه تفسیر طبری]

- آن که گفت: «و هو اللطیف.» اوست خداوند

باریک‌دان دور در بینش. «الخبیر/» دانا به هر

کار، آگاه به هر کار... [کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۴۴۷]

- انّ الله لطیف خبیر: الله تعالی باریک‌دانیست

دوربین از نهان آگاه. [کشف‌الاسرار، ج ششم، ص ۳۹۳]

□ دور اندر بیننده

◆ شواهد

- انّ الله لطیف خبیر: الله تعالی باریک‌دانیست

دوربین از نهان آگاه. [کشف‌الاسرار، ج ششم، ص ۳۹۳]

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

□ دوربین

◆ شواهد

- ای خداوند دانی پاک‌دان، نیک‌دان، همه‌دان،

و دوربین نزدیک‌دان! تویی از نهان آگاه؛ و آگاه

به هر گاه، تویی.

از راز دلم جملگی آگاه، تویی

اندر دل من به گاه و بی‌گاه، تویی

[کشف‌الاسرار، ج دوم، ص ۱۲]

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

□ دوربیننده

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

□ دورهی [دوربین، باریک‌بین]

برابر فارسی لطیف. [فرهنگنامه قرآنی]

□ خُردبین

برابر فارسی لطیف.

[فرهنگنامه قرآنی]

□ زیباکار

برابر فارسی لطیف.

[فرهنگنامه قرآنی]

از نام‌های خدای تعالی جلّ شأنه. (ناظم‌الاطباء)
نامی از نام‌های خدای تعالی، و از آن است:
عبدالمؤمن. نامی از نام‌های صفات
خدای تعالی. (دهخدا) در قرآن یک بار به
صورت اسم، و یک بار به صورت فعل آمده است.
نگهدارِ ایمان؛ وفاکننده‌ی وعده‌ها؛
پناه‌دهنده‌ی بندگان؛ آن که بندگان در
کنف حمایت او در امان هستند. از اسمای
ذات است.

باید دانست که ایمان در لغت هم به معنی
تصدیق، و هم به معنی امان ضدّ اخافه و خوف
است؛ و بیشتر معنی دوم را در نظر گرفته‌اند.
و اگر به معنی مصدّق باشد، کلمه‌ی مؤمن

دارای وجوهیست: اوّل اینکه، او از وحدانیت
ذات خویش خبر داده است، آنجا که می‌فرماید:
﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ ۳/۱۸﴾ این آیه همان
خبر دادن از وحدانیت ذات خودش است، و این
تصدیق، همان ایمان است. دوم اینکه،
پیامبران خویش را تصدیق کرده، به آشکار
ساختن معجزات به دست آنها. اظهار معجزه،
از صفات فعل است، و دلالت دارد که خداوند
پیامبران را به کلام خودش تصدیق در ادّعای
رسالت نموده؛ و از همین جهت است که در
قرآن مجید می‌فرماید: ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ
مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رَحِمَاءُ بَيْنَهُمْ؛ ۴۸/۲۹﴾
بنابراین، خبر دادنِ مزبور و تصدیق به آن، خود

ایمان است. سوم اینکه، خداوند تصدیق می‌کند بندگان خود را، به آنچه که وعده داده است به آنها از ثواب در آخرت و رزق در دنیا؛ چنان‌که در قرآن درباره‌ی ثواب می‌فرماید: ﴿جَزَاءُ هُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَاتٌ﴾ ۹۸/۸ و درباره‌ی رزق می‌فرماید: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا...﴾ ۱۱/۶ تا اینجا معنی مؤمن حمل بر مصدق بوده؛ ولی اگر بدین معنی گفتیم که خداوند نگهدارنده‌ی بندگان خویش است از مکر و هتات، و آمین آنهاست از بدی‌ها، حمل مزبور، هم شامل دنیا و هم شامل آخرت خواهد بود. معنی تصدیق از مؤمن در آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا﴾ ۱۲/۱۷ می‌باشد؛ یعنی به مصدق لنا.

فخر رازی در کتاب الاسماء الله الحسنى می‌گوید: «چنین حکایت شده که، در روز قیامت منادی ندا می‌کند؛ و هر کس اسم او از اسامی انبیا و همانم آنها باشد، داخل بهشت می‌شود. بنابراین، هر همانم پیامبری داخل بهشت خواهد شد. سپس عده‌ی سرگردان می‌مانند. به آنها خطاب می‌رسد که: شما چه کسانی هستید؟ اینان می‌گویند: آری! اسم ما همانم انبیا و پیامبران نیست و ما همانم آنها نمی‌باشیم، ولی ایمان به خدا و پیامبران آورده‌ایم. در اینجا خطاب می‌رسد به فرشتگان که: ای فرشتگان! اینان که ایمان آورده‌اند، همانم خودم که خدا هستم، یعنی مؤمن می‌باشند. بنابراین آنها را هم داخل در

بهشت نمایید.»

و نیز باز هم از آن جهت مؤمن به معنی مصدق است از اینکه، بندگان خود را از لحاظ ایمان آوردن آنها تصدیق نماید، و عالم باشد به صدق ایمان بندگان خود. چنان‌که در آیه‌ی شریفه‌ی ۲۳، از سوره‌ی ۵۹ (الحشر) می‌فرماید: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْقَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ...﴾ یعنی: اوست خدایی که معبودی جز او نیست، که فرمانرواست و پاک و پاکیزه و منزّه از هر عیب و نقص، و نیز ایمن دارنده و در برگیرنده‌ی (دل‌های مؤمنین) است؛ و نگهبان جهان و جهانیان و قادر و قدرتمند، آن هم با عظمت و جبروت و بزرگواری.

اینک صورت فعلی این صفت، که اسم فاعل آن هم مؤمن است:

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَأَمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾ ۱۰۶/۴ ابتدای آیه چنین است: خداوندی که قریش را که باید پروردگار این خانه‌ی کعبه را پرستش نمایند، از گرسنگی رهانیده و به آنها طعام داده، و آنها را از ترس و خطر (اصحاب فیل) در ایمنی نگه داشت.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ المؤمن: المؤمن لمخلقه من العذاب والخوف. [قاموس الاسماء العربیه]

○ المؤمن: روي عن الإمام الرضا (ع) أن من كتب «مؤمن» على الفضة و حملها معه و كان على

طهارة آمنه الله من شر الشيطان، و لم يظفر به
عدوه و كان إيمانه سالماً.

و قراءته مائة و ستة و ثلاثين مرة أمان من شر
الثقلين. [خواص الأسماء الحسنى، الاعلمى]

❖ شواهد

– اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا مُؤْمِنٌ: پروردگار! به
درستی که من از تو می خواهم به احترام نامت،
ای ایمان آورده شده! [جوئن کبیر، بند ۱۷]

– سُبْحَانَكَ يَا مُؤْمِنٌ: منزهی تو، ای امان بخش!
[دعای مجیر]

– اَللّٰهُمَّ اَنْتَ مَجِيْدٌ مُّؤْمِنٌ مُّهِمِّينٌ...

[بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۲۲۹، س ۲۲]

– اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا مُؤْمِنٌ!

[بحار الانوار، ج ۹۴، ص ۳۸۶، س ۱۳]

– علیا: سباه الله مؤمننا فی عشر آیات.

[بحار الانوار، ج ۳۵، ص ۳۳۹، س ۵]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد
سوم، ص ۱۷۳۶.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۳۲.

روشنگر، آشکارکننده، استوار. از اسمای ذات است. در قرآن یک بار به کار رفته است. نامی از نام‌های خدای تعالی. (مهذب الاسماء)

[الغنامه دمخدا]

□

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ابانته باب افعال، که مصدر مجزّد و ریشه‌ی آن، بَانَ یَبِينُ بَیْنًا وَ بَیْئُونَةً از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ می‌باشد، به معنی جدا شدن و پیوستن؛ و از لغات اضداد است. بَانَ بَیْئَانًا یعنی پیدا و آشکار کردن؛ و باب افعال آن یعنی جدا کردن و یا پیدا و آشکار نمودن.

چنان‌که در قرآن می‌فرماید: ﴿وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ

الْحَقُّ الْمُبِينُ؛ ۲۴/۲۵﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند در چنین هنگامی (قیامت) جزای آنها را از روی حقیقت و حساب خواهد داد؛ زیرا آنها می‌دانند که خدا قضاوت و داوری از روی حق نموده، و خداوند، خود حق بوده؛ و در عین حال، مُبیین، یعنی آشکارکننده‌ی حقایق امور درباره‌ی آنان است.

صاحب روح الارواح می‌گوید: «مُبیین یعنی پدیدآورنده از کتم عدم، بدایع و صنایعی از عجایب و غرایبی که بر خواطر نگذاشته است، و ضمائر بر آن راه نیافته است. پدیدآورنده‌ی محبت سابق به نعمت لاحق؛ محبتی که در کتم عدم مستور بود، به لطف خود مشهور کرد،

و دل مُحَبَّان را از اسرار معرفت پر نور گردانده.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

—... یا مُبِیِّنُ: ای آشکارکننده! [جوشن کبیر، بند ۱۷]

—سُبْحَانَكَ یا مُبِیِّنُ: منزهی تو، ای آشکارکننده!

[دعای مجیر]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۷۲.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۵، ص ۳۱۲۷.

نامی از نام‌های خدای تعالی. [مَهْذَبُ الْأَسْمَاءِ]
 نامی از نام‌های باری تعالی؛ و معنی آن: والاتر از
 آنچه شایسته‌ی او نیست. (منتهی الارب) در
 قرآن یک بار به کار رفته است. از اسمای حُسنی
 است: «الْإِسْلَامُ الْمُؤْمِنُ الْهَيِّمُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ
 الْمُتَكَبِّرُ» حشر: ۲۳ و آن به معنی صاحب کبریا
 و صاحب عظمت است. چنان‌که زمخشری
 گفته: «الْبَلِيغُ الْكِبَرِيَاءُ وَالْعَظَمَةُ» در اقرب الموارد
 می‌گوید: «تَكَبَّرَ الرَّجُلُ كَانَ ذَا كِبَرِيَاءٍ» در المیزان
 آمده: «متكبر آن است که متلبس به کبریا، و در
 آن ظاهر باشد. این صفت در خداوند صادق
 است، زیرا کبریا و عظمت حقیقی از آن اوست.»
 [قاموس القرآن، جلد ششم، ص ۷۴]

باشکوه؛ با کبریا؛ تکبرکننده بر ستمکاران
 و طاغیان. از اسمای ذات است.
 □
 این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از باب تفعّل
 (تکبر) از ثلاثی مجرد کَبَر يَكْبُرُ كِبَرًا وَ كُبْرًا
 وَ كُبْرَةً از باب شَرَف يَشْرَفُ به معنی بزرگ
 منزلت و بزرگ‌قدر شدن است.
 راغب صاحب مفردات می‌گوید: «یکی از معانی
 تکبر، زیاد بودن افعال حسنه است، که در
 حقیقت زیاد باشد، و زیادت‌ر از محاسن دیگران؛
 و این مخصوص خداوند است.»
 این اسم و صفت الهی، یازدهمین اسم و صفت
 خداوندیست که در آیه‌یی که سیزده اسم

و صفت از برای خداوند یاد گردیده، ذکر شده است.

چنان که می فرماید: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ ۵۹/۲۳ متکبر بنا بر گرفتار میبدی، صاحب تفسیر کشف الاسرار، عبارت از: «ذات احدیت از متعظم از مجانست خلق خود، و دارای تقدس و پاکی از صفات ذم در اسماء و صفات خود، و مستحق تعظیم و تکریم است؛ و برتر و بالاتر از آن است که بر کسی ستم کند.»

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات درباره ی کبیر و متکبر چنین می فرماید: «حلیمی می گوید، کبیر کسیست که مستغنی از تبدل باشد، و محتاج نباشد از اینکه از او اطاعت نمایند، یا مشافه یا اوامر و نواهی او گردند. و این صفت مخصوص ذات احدیت است به طور حقیقت، ولی به دیگران به طور مجاز اطلاق می گردد، زیرا کسانی که مدعی کبیری قومی شوند، گاهی به آنها احتیاج پیدا می کنند، و در پاره یی از امور به استظهار و پشتیبانی آنها احتیاج پیدا می نمایند، در صورتی که خداوند نه به چیزی احتیاج پیدا می کند، و نه چیزی او را عاجز می گرداند.»

ابوسلیمان می گوید: «کبیر همان موصوف به جلال و کبر شأن است؛ و غیر او، همه در قبال او صغیرند. لذا می گویند: هُوَ الَّذِي كَبُرَ عَنْ شِبْهِ المخلوقين.»

و نیز ابوسلیمان می گوید: «متکبر یعنی کسی که متعالی و برتر است از صفات مخلوق. و نیز می گویند اوست خدایی که تکبر می ورزد بر عاصیان و متجاوزان از خلق خود، موقعی که با او (خدا) به نزاع و سرکشی برخیزند؛ و خداوند آنها را عقاب و عتاب می نماید. تاء در متکبر، تاء تفرّد است و تخصیص به کبر و بزرگی، نه اینکه تاء تکلف و تعاطی باشد؛ و کبر هم به مخلوقین نرسد. روایت شده که کبریایی رداء صفت خداوند است؛ و هر کس با او به منازعه و سرکشی برخیزد، وی را عقاب می نماید. و نیز می گویند، متکبر از کبریاست، که آن، عظمت و بزرگی خداوند است، نه اینکه از تکبری باشد که در نزد مخلوق مذموم و ناپسند است.»

از سعید بن المسيّب و او از ابوهریره نقل می نماید: «از رسول خدا(ص) درباره ی اینکه از خدای خود حکایت کند، و می فرماید: خداوند فرمود: ﴿الكبرياءُ ردائي فن نازعني ردائي قصمته﴾ یعنی: کبریایی ردای من و صفت من است؛ و هر کس با من در این باره به نزاع برخیزد، او را شکنجه می دهم.»

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی چنین می گوید: «کبیر در مقابل صغیر است. گاهی صغیر و کبیر در مقدار و عدد به کار می آید. حق این است که، ذات حق تعالی منزّه از کمیت و حجمیت و مقدار است، و بزرگی خداوند به جثّه و حجم نیست. گاهی هم کبر و صغر در درجات عقلی ملاک قرار می گیرد؛ چنان که

می‌گویند: فلانی کبیر القوم است، اگر چه از لحاظ جثه صغیرتر از همه آنها باشد. و یا اینکه می‌گویند: فلانی کبیر در دین است. یعنی درجات عالی‌هیی در کمالات دینی دارد. بعد از شرح این جریان، می‌گوییم که ذات حق سبحانه و تعالی اکمل موجودات و کامل‌ترین آنها، و اشرف موجودات و بزرگ‌ترین آنهاست. بنابراین، خداوند کبیر است بالنسبه، به قیاس تمامی ماسوای خود؛ و هر چه هم ماسوای اوست، همه صغیر و کوچکند. و نیز کبیر کسیست که از مشابهت نسبت به مخلوقات، بزرگ و سترگ باشد. و این از اسما و صفات تنزیهیه‌ی الهیست.

و اما کبریا! در این باره رسول خدا (ص) به عنوان حکایت از ذات حق تعالی فرمود: ﴿الکبریا ردائی والعظمة ازاری﴾ و به تخصیص دادن کبریا به ردا و عظمت به ازار، چیز است که دلالت می‌کند که کبریایی، بالاترین و برترین شأن است. در عظمت، به عرش برین اختصاص یافته، آنجا که می‌فرماید: ﴿رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ ۹/۱۲۹﴾ و کبریایی درباره‌ی آسمان‌ها و زمین مورد استعمال قرار گرفته، آنجا که می‌فرماید: ﴿وَلَهُ الْكِبْرِيَاءُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۴۵/۳۷﴾ اینجا است که باید گفت اسرار روحانی عجیبی در این موارد نهفته است.

سپس درباره‌ی اسم و صفت متکبر چنین می‌گوید: «بهترین تعریفی که در این باره شده، از غزالیست که گفته: متکبر آن خدایست که

همه را نسبت به ذات خود کوچک می‌بیند، و نمی‌بیند عظمت و کبریایی را، مگر برای ذات خود؛ و به غیر خود می‌نگرد، همانند نگرش مَلِک به بندگان خود. و اگر یک چنین دیدن‌ها صادق باشد، تکبر درباره‌ی حق است؛ و صاحب آن در این صفت تکبر، سزاوارتر از هر کسیست. و چنین دیدن‌ها و دیدارها متصور نیست، مگر درباره‌ی ذات حق تعالی.»

سپس می‌گوید: «مجاهد گفت: تکبر مشتق از کبریا، و کبریا هم در لغت همان مَلِک و فرمانرواست. بنابراین، متکبر از برای فرمانرواییست که تسلط و سلطه‌ی او زوال ندارد؛ و از برای عظیم و بزرگیست که چیزی در مُلک و فرمانروایی او، تا خود او نخواهد، جریان پیدا نکند، زیرا اوست واحد قهار.»

و نیز می‌گویند، خداوند آنچنان کبیر است که از برای کبریایی او نهایی نیست؛ و آنچنان عظیمیست که برای عظمت او غایتی نه.

و مشایخ در این باره چنین می‌گویند: «متکبر، خدایست که منفرد به کبریا و ملکوت است، و متوحد و یکتا به عظمت و جبروت. و نیز می‌گویند، متکبر کسیست که احسان فقط در دست اوست، و غفران و آمرزش از اوست. و نیز می‌گویند: متکبر، خدایست که از برای مُلک و فرمانروایی او زوال و نیستی نیست، و در عظمت و بزرگی او انتقال نه.»

صاحب کتاب روح الارواح درباره‌ی اسم و صفت کبیر و متکبر چنین می‌گوید:

«قال الله تعالى: ﴿فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ﴾ علو باری (عز اسمیه) نه از روی جهت است، و کبریای او (جلّ جلاله) نه از جهت جُت است؛ که این هر دو، صفت و سمت مخلوقات است؛ و ربّ الارباب به نزدیک اولوالالباب از آن پاک است. کبریا و علو او (جلّ جلاله) اشارت به استحقاق اوصاف کمال است، و تنزه و تقدّس از نعوت نقص؛ و تکبر و تعالی او از جهت مشابَهت خلِیقت. پس علو او (جلّ جلاله) صفتیست، نه جهتی. حق آنکه علو کبریای او (جلّ جلاله) اعتقاد کرد، آن است که همه قدرها را در مقابل قدر او عدم بیند، همه جلالها را در عالم جلال او زوال بیند، همه کمالها را نقصان، و همه دعواها را تاوان. که با کمال او، کس را کمال مسلم نیست؛ و با جمال او، کس را جمال مسلم نیست.

أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ

و کُلُّ نَعِيمٍ لِّمُحَالَةٍ زَائِلٌ
اگر عز می طلبی، تو را در آن نصیب نیست؛ که عز، صفت خاص ماست، و ذل صفت، خاص تو. در بعضی از اخبار است: سُبْحَانَ مَنْ لَيْسَ الْمَجْدُ وَ تَكْرَمَ بِهِ سُبْحَانَ مَنْ تَعَطَّفَ بِالْعِزِّ وَ قَالَ بِهِ. و اگر کبریا می طلبی، تو را در آن رنگ نیست؛ که کبریا سزاوار ماست، و ذبول و ذلت و خمول و قلت سزاوار تو. اگر گرد عز گردی، خاکسار مذلّت کنم؛ اگر کبریا طلب کنی، در ورطه‌ی هوانت افکنم؛ و اگر در خاک حضرت ما متواضع وار بگردی، بر بُراق عزّ و اقبال نشانم؛

و اگر به حضرت ما سرفرازان آیی، مقام قهر و هلاک بر تارکت زنم.

ابلیس دعوی عز کرد، و دست در دامن تکبر زد. بنگر که با وی چه کردیم: «أَخْرِجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ».

فرعون لعین خود را در صفت علو و عزّت جلوه کرد. بنگر که به وی چه رسید: «فَاغْرُقْنَاهُ وَ مِمَّنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ».

قارون به کنوز خود تفاخر کرد. بنگر که با وی چه کردیم: «فَخَسَفْنَا بِهِ وَ بِذَرِيَّتِهِ الْأَرْضَ».

بوجهل لعین دعوی عز کرد و گفت: من در میان قوم خود، عزیز و مطاعم. فردا در دوزخ به او می گویند: «ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ» از آن زقوم و حمیم در حلقش می ریزند، و می گویند: ای آن که در دنیا دعوی عزّت می کردی، بخور، که عاقبت آن دعوی عریض این است. مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ اللَّهُ وَ مَنْ تَكَبَّرَ وَضَعَهُ اللَّهُ، وَضَعَ الْحَذَّ لِلْحَقِّ عِزُّو مَنْ وَضَعَ لَهُ حَذَّهُ رَفَعَ لَهُ حَذَّهُ».

و نیز درباره‌ی متکبر می گوید: «این اسم را سه معنی گفته اند: (وَاللَّهُ اعْلَم) یکی آنکه، تکبر و کبریا و رفعت و علا خبر دادن است از استحقاق اوصاف کمال و نعوت جلال، و تقدّس و تنزه ذات از نقایص و آفات.

دوم معنی آن است که، حق (جلّ جلاله) متکبر است از آنچه ناگروندگان و گمراهان و جاحدان و معاندان به وی اضافت کردند، از صفات نقص و نعوت حدّث.

و سوم معنی آن است که، متکبر به معنی
ملک است.

چون بنده‌ی مؤمن اعتقاد کرد که تکبر صفت
حق (جلّ جلاله) است، باید که قرطه‌ی تواضع
و لباس خشوع و جامه‌ی افکندگی در بندگی
درپوشد، که هیچ لباس بر قد خاک راست‌تر از
لباس تواضع و افکندگی نیست.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ المتکبر: المنفرد بذاته بالعظمة.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ المتکبر: روی عن الإمام الرضا (ع) أن من قال:
«المتکبر» عشر مرات في فراشه قبل أن یکلم
زوجته أعطاه الله ولداً صالحاً.
و من ذکره عند جبار ذلّ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

-... و خدای بی‌همتا و کینه‌کش است.

[آیه‌ی ۴ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

-... و خدای است بی‌همتای به کینه‌کشیدن از
دشمنان؛ درست‌کاری خداوند حکمت به

ثواب دادن دوستان.

[آیه‌ی ۶۷ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- سُبْحَانَكَ یا مُتَكَبِّرٌ: منزّهی تو، ای دارای بزرگی
و کبریا!

- ای جوانمرد! امروز این نام‌ها از خلق می‌شنوی
در سرای فانی، فردا از حق بشنوی در سرای
باقی؛ امروز از مخلوق می‌شنوی در سرای
خاکی؛ فردا از خالق لم‌یزل بشنوی در سرای
پاکی که می‌فرماید: الله منم؛ رحمان منم؛ ملک
منم؛ قهر کننده منم؛ سلام منم؛ سلامت‌دهنده
منم؛ مؤمن و مهیمن منم؛ داننده‌ی راز خلق
منم؛ عزیز و بی‌نیاز از خلق منم؛ جبار و کامران
منم؛ داد‌مظلوم از ظالم ستاننده منم؛ متکبر با
کبریا منم...

[کشف الاسرار، جلد نهم، ص ۱۸۶]

از وی همه مستی و غرور است و تکبر

وز ما همه بیچارگی و عجز و نیاز است

[حافظ]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۴۸۲.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۳،
ص ۱۷۳۴۶ و ۱۷۳۲۱.

نامی از نام‌های خدای تعالی. یکی از اسمای صفات خدای تعالی. [لغتنامه دهخدا]

از اسمای خدای تعالی است؛ و به معنی آنکه در ذات و صفات خود عظیم، و نسبت به بندگان بسیار خیر است. [از اقرب الموارد]

بزرگوار؛ نیک؛ برتر و منزّه از زمان و مکان. از اسمای ذات است. در قرآن دو مرتبه به کار رفته است.

این اسم و صفت خداوندی، صفت مشبّهه از ثلاثی مجرّد مَجْدَ یَمَجِّدُ مَجْدًا از باب نَصَرَ یَنْصُرُ به معنی بزرگ و سرافراز بودن است. مجد

یعنی بزرگواری و عظمت و رفعت شأن. مجید یعنی بزرگ‌قدر و نیکو عطا؛ و کسیست که ابتدا به لطف بخشش می‌کند پیش از استحقاق آن فرد. و مجدّ دلالت بر رسیدن به نهایت و انتها؛ که آن جز در امور محمود و پسندیده نباشد. و لذا رسیدن به نهایت کَرَم را مجد می‌گویند؛ و خداوند هم که مجید و ماجد است از این نقطه نظر کرمی فوق کرم او وجود ندارد. مصدر مجد علاوه بر آن، بر مَجُود و مَجَادَة هم آمده است. تمجید از ناحیه‌ی عبد به خداوند، به گفتار و ذکر صفات حسنه‌ی خداوند است؛ و از طرف خداوند به عبد، اعطای لطف و فضل خود بر عبد است.

برای خداوند است، و علو و عظمت، در ذات و صفات و افعال او. دوم، مجد در اصل لغت به معنی سعه و وسعت است؛ چنان که رجل ماجد به کسی می‌گویند که در سخاوت و فضل، کثیرالخير می‌باشد؛ و قرآن المجید هم به خاطر کثرت فواید دنیوی و اخروی آن است. و مجید هم در صفت خدا، دلالت بر کثرت احسان و افضال اوست.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

ناگفته نماند که، مجد آن بزرگوار بیست که از کثرت خیر و فضل ناشی می‌شود؛ زیرا اصل مجد چنان که در اقرب‌الموارد تصریح شده، به معنی کثرت است. راغب می‌گوید: «تَجَدَّتِ الْإِبِلُ» آن گاه می‌گویند که شتر در چراگاه وسیع و کثیرالعلف قرار می‌گیرد. و نیز می‌گوید: «خدا را در اثر کثرت فضل، مجید می‌گویند.» (نقل به معنی) «رَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» هود: ۷۳ رحمت خدا و برکاتش بر شما اهل بیت است، که او پسندیده و بزرگوار است. «قَالَ الْقُرْآنُ الْمَجِيدُ: ق: ۱»، «بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ؛ بروج: ۲۱ و ۲۲» مجید بودن قرآن، در اثر کثرت خیرات و برکات آن است. لفظ مجید چهار بار در کلام الله به کار رفته: دو بار در وصف خدا، و دو بار در وصف قرآن.

[قاموس قرآن، جلد ششم، ص ۲۳۸]

این اسم و صفت به عنوان ذکر از اوصاف الهی، و نیز درباره‌ی خانواده‌ی ابراهیم و لطف خدا به آنان در قرآن آورده شده است.

چنان که می‌فرماید: «ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ؛ ۸۵/۱۵» یعنی؛ خداوندی که دارای عرش اقتدار و (نیز) بزرگوار و با عظمت است. مجید همان گشادگی و وسعت در بذل فضل و لطف و کرم است، که مختص به اوست؛ و نیز دارای سعه‌ی فیض و کثرت جود است. در بعضی از قرائت‌ها، مجید مکسور قرائت گردیده، به عنوان صفت از برای عرش؛ ولی اکثر قرائت‌ها همان مضموم است، به عنوان اسم و صفت خاصه‌ی پروردگار.

درباره‌ی لطف خدا به اهل بیت ابراهیم پیامبر می‌فرماید:

چنان که می‌فرماید: «... رَحِمْتُ اللَّهَ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ؛ ۱۱/۷۳» در ابتدای آیه فرشتگان به ساره، زوجه‌ی ابراهیم، که مژده‌ی فرزندان به او داده بودند، گفتند: آیا از کار خداوند عجب داری؟ رحمت و برکات خداوند مخصوص شما اهل بیت رسالت (ابراهیم) است. همانا او (خدا) ستوده صفات و بسیار بزرگوار و مقتدر است.

فخر رازی در کتاب الاسماء الحسنی خود می‌گوید: «مجید، فعل از ماجد است؛ همانند علیم از عالم، و قدیر از قادر. در معنی مجد، دو قول است: اول، آنکه، اوست شرف تام تمام کامل. بنابراین، شرف و مجد فقط

○ المجید: له المجد الأعلى كله.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ المجید: و للتيسير قل ۹۹ مرة «یا مجید» بعد

صلاة الصبح.

و مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ فِي جَمِيعِ الْأَلَامِ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

– تَغَالَيْتَ يَا مَجِيدُ: برتر آمدی، ای ستوده!

[دعای مجیر]

– یا مَجِيدُ: ای بزرگوار!

[جوشن کبیر، بند ۷۷]

همینت بس از کردگار مجید

که توفیق خیرت بود بر مزید

[بوستان]

ری ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۵۲۰.

ری ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۲۵،
ص ۱۸۴۲۸ و ۱۸۴۳۱.

نگهداری کردن، حفاظت کردن و دیوار ساختن است. باب افتعال آن احتیاط به معنی حفظ کردن و محاصره کردن است. باب افعال آن احاطه، یعنی گرداگرد چیزی را فرا گرفتن.

● سخنانی درباره‌ی صفت محیط

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «محیط یعنی اوست خدایی که نتوان از او فرار نمود. این صفت، مخصوص از برای خداوند است و حق کسی جز خدا نیست؛ و این خود کمال علم و قدرت او را می‌رساند، و غفلت و عجز را از او نفی می‌کند.»
ابوسلیمان خطابی می‌گوید: «اوست خدایی که احاطه کرده است قدرت او به جمیع خلق او.»

فراگیر؛ مستولی؛ نامی از نام‌های خدای تعالی، [لغت‌نامه دهخدا]
در برگیرنده؛ در قرآن هشت مرتبه به صورت اسم، و پنج مرتبه به صورت فعل، به کار رفته است.

این اسم و صفت خداوندی، اسم فاعل از باب افعال، إحاطة؛ از ثلاثی مجرد خا طَ یَحْوَط حَوْطاً و حِیطَةً و حیاطاً؛ از باب نَصْر ینْصُر به معنی نگاه داشتن، پاس داشتن، تعهد کردن، رسیدگی نمودن، احاطه کردن، در برگرفتن و اطراف چیزی را گرفتن است. باب تفعیل آن، تحویط. حَوْط چیز گرد و دایره‌وار است که زنان بر پیشانی نهند و آن از نقره است. تحویط یعنی

فخر رازی در الاسماء الحسنی می‌گوید: «محیط از اسما و صفاتیست که دلالت بر علم دارد؛ و اشاره است به اینکه او (خدا) قادر بر جمیع ممکنات است، به قسمی که غالبی بر او غلبه نکند و چیره نشود، و هاربی او را به عجز در نیاورد.»

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «محیط یعنی احاطه‌ی او همانند احاطه‌ی صورت است بر ماده؛ و نیز همانند احاطه‌ی فصل است بر جنس؛ و نیز همانند احاطه‌ی وجود است بر ماهیت.»

● به صورت اسم

□ اول: الله محیط بالاشیاء: خداوند در برگیرنده‌ی همه چیزهاست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا؛ ۴/۱۲۶﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: از برای خداوند است آنچه که در آسمان‌ها و زمین است؛ و خداوند همه چیز را دربرگیرنده و محیط است.

و نیز می‌فرماید: ﴿أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ؛ ۴۱/۵۴﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: آگاه باشید که کافران در شک و تردید از ملاقات پروردگارشان (و باز) آگاه باشید که خداوند در برگیرنده‌ی همه چیز، و محیط به تمام چیزهاست.

□ دوم: الله محیط بالاعمال: خداوند احاطه به تمامی اعمال و کردار و رفتار مردم دارد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ؛

۳/۱۲۰﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر به شما مومنین خوبی برسد، آنها (کافران) را خوشایند نباشد؛ و اگر به شما بدی برسد، خوشحال می‌گردند. ولی شما صبر کنید و پرهیزگاری پیشه گیرید، که کید آنها بر شما ضرری نخواهد رسانید. (و بدانید) همانا آنچه که آنها انجام داده و عمل می‌کنند، خداوند به آن اعمال احاطه دارد و دربرگیرنده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا؛ ۴/۱۰۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: افراد (خیانتکار) از مردم می‌ترسند، ولی از خدا نمی‌ترسند، و شبانگاهان در اندیشه‌ی سخن ناپسندند. (و باید بدانند که) آنچه که عمل می‌کنند، خداوند به همه‌ی آنها احاطه دارد و دربرگیرنده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ؛ ۸/۴۷﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: شما مؤمنان همانند منافقان نباشید که برای ریا و تظاهر خارج شدند و مردم را از راه خدا باز می‌دارند. (و باید بدانند که) خداوند به آنچه می‌کنند، آگاه است و احاطه دارد.

صاحب تفسیر جامع البیان به نقل از محمد بن کعب القرظی می‌گوید: «وقتی که قریش از مکه برای جنگ بدر بیرون آمده بودند، بادف و ساز و آواز خارج شدند. و خداوند این آیه را نازل فرمود.» چنان‌که در نمونه بینات در شأن نزول این آیات آورده شده است.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَبِّي بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ؛

نمی شدیم! اینان بالآخره نزد رسول خدا برگشتند و دارای اسلامی قوی شدند. خداوند موضوع این منافقان را به عنوان ضرب المثل آورده است.

و نیز می فرماید: ﴿وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ؛ ۸۵/۲۰﴾ در آیه ی قبل آن می فرماید: بلکه کسانی که کافر شده اند، به تکذیب کتاب آسمانی (قرآن) پرداخته اند. سپس می فرماید: در صورتی که خداوند به همه افعال و احوالشان احاطه داشته و محیط است.

● به صورت فعل

□ الله محیط بالناس: خداوند در برگیرنده و محیط به همه مردم است.

چنان که می فرماید: ﴿وَإِذْ قُلْنَا إِنَّ رَبَّكَ آخِطٌ بِالنَّاسِ؛ ۱۷/۶۰﴾ یعنی: به یاد آور (ای پیامبر!) که گفتیم ما (خدا) که، همانا پروردگار تو به تمامی امور مردم احاطه دارد و همه را در بر گرفته است.

□ الله محیط بجميع جوانب ذی القرنین: خداوند به همه جوانب و جریانات ذوالقرنین احاطه داشته است.

چنان که می فرماید: ﴿كَذَلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا؛ ۱۸/۹۱﴾ این چنین بود که ما (خدا) به جمیع حالات و جوانب آنچه که در نزد او (ذوالقرنین) بود، احاطه ی کامل داشته ایم.

□ الله محیط بغنائم الذی وَعَدَهَا: خداوند به غنائمی که باید به دست مؤمنین رسد، احاطه داشته است.

۱۱/۹۲ در ابتدای آیه می فرماید: شعیب به قوم خود گفت: ای قوم من! آیا طایفه ی من عزّت آنها نزد شما بیش از خداوند است؟ و خدا را به کلی فراموش کردید. (ولی بدانید که) همانا پروردگار من به آنچه که عمل می کنید و انجام می دهید، محیط و احاطه دارد.

□ سوم: الله محیط بالكفار: خداوند به تمامی کافران احاطه دارد.

چنان که می فرماید: ﴿وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ؛ ۲/۱۹﴾ یعنی: هر آینه خداوند از هر حیث به کافران احاطه داشته و محیط بر آنهاست.

صاحب تفسیر جامع البیان از طریق سدی کبیر، او از ابومالک و ابوصالح، و او از ابن عباس درباره ی شأن نزول آیه چنین می گوید: «دو نفر از منافقین مدینه از نزد رسول خدا (ص) فرار نمودند. در میان راه، به طوفان و باران شدیدی که دارای رعد و برق ترسناکی بود، گرفتار شدند. و قصد ایشان از فرار، رفتن نزد مشرکین مکه بود. اینان از ترس صدای رعد دست ها را به طرف گوش خود گذاشتند که نشنوند؛ و می پنداشتند که صدای رعد آنان را خواهد گشت. هنگامی که در شب تاریک برقی ظاهر می شد، به راه می افتادند، و وقتی که برق از بین می رفت، جایی را نمی دیدند. به ناچار توقف می کردند و می گفتند: ای کاش! نزد محمّد می ماندیم و دست خود را به دست او می دادیم و به این گرفتاری دچار

چنان که می فرماید: ﴿وَأُخْرَىٰ لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا وَقَدْ أَخَاطَ اللَّهُ بِهَا﴾؛ ۴۸/۲۱ و خداوند به شما وعده‌ی غنیمت‌های دیگری فرموده، که هنوز بر آن قادر نیستند، ولی خداوند بدان احاطه دارد (از لحاظ مقدار و چه گونگی آن).

□ الله علمه محیط: خداوند علم او به همه چیز احاطه دارد و دربرگیرنده‌ی همه آنهاست.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَخَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾؛ ۶۵/۱۲ و همانا خداوند از لحاظ علم و دانایی بر همه چیز احاطه دارد، و هیچ چیز بر او پوشیده نیست.

□ الله محیط بما عند رُسُلِهِ: خداوند به آنچه در نزد رسولان خودش است، احاطه کامل دارد.

چنان که می فرماید: ﴿وَأَخَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ﴾؛ ۷۲/۲۸ در آیات قبل آن می فرماید: خداوند، عالم به علوم غیب است، و برای کسی این علوم را ابراز نمی کند، جز از برای رسولانی که خود خواسته باشد. سپس می فرماید: و بر آنچه که به آنها از این علم داده و می دهد بسیار آگاه است و احاطه‌ی کامل دارد.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

- ﴿وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ [آیه‌ی ۱۹ سوره‌ی بقره]
- یا مُحِيطُ: ای احاطه گر! [جوشن کبیر، بند ۷۳]
- تَعَالَيْتَ يَا مُحِيطُ: برتری تو، ای محیط بر هر چیز!
[دعای مجیر]

- وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ: احاطت هم از روی علم باشد، هم از روی قدرت. حاصل کردن چیزی به علم و قدرت خویش، و رسیدن به همگی آن را احاطت می گویند. و گفته اند، معنی احاطت، اهلاک است. کقوله تعالی: ﴿إِلَّا أَنْ يَحَاطَ بِكُمْ﴾ ای تهلکون جمیعاً.

مفسران از اینجا گفتند: مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ. ای مهلکهم و جامعهم فی النار. می گوید: الله پادشاه است بر ناگرویدگان، تاونده با ایشان، و رسیده به ایشان، و آخر، هلاک کننده‌ی ایشان.

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۸۹]

ای فرد و محیط بر دو عالم

وی نور لطیف این مجسم

[ناصر خسرو]

محیط است بر جمله‌ی کائنات

خداوند دانای نیکوصفات

[ح. م. پرواز]

□ دریابنده

از صفات باری تعالی است. [دمخدا]
مهربان است و بخشاینده، بزرگ است و غالب، دریابنده است و قاهر.

[تاریخ بیهقی، چاپ ادیب، ص ۳۱۶]

□ احاطه گر

خدایی که بر کلیه‌ی امور هستی سلطه و احاطه دارد.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۴۹.

صورت بخش؛ پدید آورنده؛ نگارنده؛ چهره پرداز؛
چهره ساز صورت های مختلف.
از اسماء افعال است. در قرآن یک مرتبه به
صورت اسم، و چهار مرتبه به صورت فعل، به کار
رفته است.

□

آفریننده.
[ناظم الاطباء]
این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از باب تفعیل،
تصویر، از ثلاثی مجرد، ضَارَ یَصِیرُ صِیراً یعنی
بریدن و جدا کردن؛ و ضَارَ یَصُورُ صَوَراً از باب
نَصَرَ یَنْصُرُ، بانک زدن و کج کردن می باشد.
می گویند، صَارَ یعنی روی آوردن به جهتی،
و ضَارَ بِه یعنی متوجه کرد آن را؛ و صَوَرَ یَصُورُ

صَوَراً، از باب عِلِمَ یَعْلَمُ، کج شدن و بریدن و جدا
کردن. صَوْرَة یعنی خارش سر؛ و صُور به ضمّ
صاد، شاخِیست که در آن دمیده شود
و چیزِیست که اسرافیل فرشته ی معروف از
برای میرانیدن و زنده کردن خلق در آن
می دمد. صُورِت به ضمّ صاد به معنی پیکر،
و جمع آن صُور و صُور است. چنان که صَوَر نیز
به همین معانی و نیز به معنی نوع و صفت است.
صَبَّر بر وزن کَبَّش یعنی خوب صورت.

● سخنی چند درباره ی این اسم و صفت
فخر رازی در الاسماء الحسنی می گوید: «شکی
نیست که اجسام از لحاظ ذات متساویند؛ و هر
جسمی دارای صورت خاصیت و شکل

مخصوص. همین ذواتِ متمائل و مثل هم، وقتی از لحاظ صفات، مختلف و گوناگون باشد، همین صفات جائزۃ العدم والوجودند. هم ممکن است در ذات وجود داشته باشد، و هم نداشته باشد. خود این جواز عدم و وجود صفات مزبور باید مرحجی داشته باشد و مخصص، که ذات مربوط به آن را مخصوص آن گرداند، چه از لحاظ عدم و چه از لحاظ وجود. بنابراین، همه اجسام تماماً در صورت‌های مخصوص به خود، و اشکال ویژه‌ی به خود دارای متخصص و تخصیص‌دهنده‌یی که توانا و قادر است، می‌باشد، و آن، همان ذات احدیت پروردگار است که به او مصوّر می‌نامیم. و همان ذات یگانه صورت انسانی را با مزایای لطف و عنایت خود آفریده، که می‌فرماید: ﴿وَصَوَّرَكُمُ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ﴾ و سپس وقتی که شرح خلقت عجیب انسانی را بیان فرمود، به خودش ﴿فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ فرمود.

می‌گویند، مصوّر کسیست که قامت تو را به اندازه و خلقت تو را با صورت متعال آفرید. و نیز می‌گویند، مصوّر کسیست که ظواهر را به طور عموم با آرایش و سرائر و بواطن را با نور مخصوص زینت بخشید. و نیز می‌گویند، مصوّر کسیست که تمیز داد در خلقت، انسان را با چهارپایان، از لحاظ تسویه‌ی آفرینش، و تمیز داد خواص را از عوام، به تصفیه‌ی خلق و اخلاق. و باید دانست همچنانی که خداوند ظواهر را با صورت نیکو زینت بخشید، بواطن را

نیز با سیرت حسنه آرایش داد. رسول خدا(ص) فرمود: هیچ واحدی بهتر از هزار از مثل خودش نمی‌شود، مگر انسان.

بی‌هقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «مصور یعنی مهیا و آماده کننده‌ی مناظر اشیاست، بنا بر اراده‌ی خدا از تشابه و تخالف. و اقرار به ابداع، مقتضی اقرار به چیز است که از لواحق آن باشد.»

خطابی می‌گوید: «مصور کسیست که به وجودآورنده باشد خلق خود را، به صورت‌های گوناگون، تا شناخته شوند به وسیله‌ی آن. معنی تصویر، تخطیط (خط انداختن) و تشکیل (به شکل درآوردن) است. خداوند انسان را در رحم‌های مادران خلق فرمود به سه خلقت، که به آن شناخته کردند و تمیز داده شوند از دیگری؛ و آن علقه است، سپس مضغه، سپس صورت؛ و آن همان شکل دادن دارای صورت و هیكل و هیأت است.»

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «پارسی مصوّر، صورت‌کننده می‌باشد. خداوند جلّ جلاله می‌گوید: ﴿وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ﴾ یعنی: صورت شما بنگاشتم و زیبا نگاشتم.

ای جوانمرد! هفت قبه‌ی خضرا را برکشید، و هفت دایره‌ی غبرا را بگسترید، جبال را سیات نصب کرد، صد هزار بدایع صنایع از کتم عدم در عالم وجود آورد، خورشید عالم‌آرای را مدوّر کرد، ماه آسمان پیمای را مصوّر کرد، کون به جمال ایشان منوّر گردانید، و در حق هیچ

۷/۱۱ هر آینه آفریدیم ما (خدا) شما مردم و انسان‌ها را، سپس شما را به صورت کامل آراستیم. سپس به فرشتگان گفتیم: سجده کنید به این آدم! پس همه سجده کردند، مگر ابلیس. (البته سجده‌ی مزبور سجده‌ی تعظیم بوده است نه سجده‌ی عبادت، زیرا سجده‌ی عبادت از برای غیر خدا جایز نیست.) و نیز می‌فرماید: ﴿وَصَوَّرَكُمُ فَاخْسَنَ صُورَكُمْ﴾ ۴۰/۶۴، ۶۴/۳ خداوندی که چهره‌نگاری فرمود و نگارندگی کرد شما را (در رَحِم‌های مادرانتان)، سپس چه نیکو بیاراست صورت‌های شما را.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ المصوّر: المعطی کل شیء صورةً تمیزه.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ المصوّر: إذا صامت العاقر ثلاثة أيام و تلتته ثلاث عشرة مرة عند کتابته فی جام و محته و شربته رزقت ذکراً صالحاً. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- سُبْحَانَكَ يَا مُصَوِّرُ: منزّهی تو، ای صورت ده!

[دعای مجیر]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ يَا مُصَوِّرُ: ای خدایا! به درستی که من از تو می‌خواهم به احترام نامت، ای صورت‌تگر!

[جوشن کبیر، بند ۲۵]

- یا مَنْ یُّصَوِّرُ فی الْاَرْحَامِ مَا یَشَاءُ: ای آن که در رحم‌ها صورت بندد، هر آنچه که بخواهد!

[جوشن کبیر، بند ۸۳]

موجود این خطاب نکرد، و هیچ آفریده را این تشریف نداد که: فَاخْسَنَ صُورَكُمْ، مگر این مشتی خاک را. آری! آن که چشم تو را به نرگس تشبیه کرد در وصف قاصر بود، نرگس بیناکی دید؛ آن که آبروی تو به کمان مانند کرد نادان بود، کمان که تیرش مژگان بود کی دید؛ و آن که زلف تو و عارض تو را به شَبّه و عاج ماننده کرد جاهل بود، خونخواره کی دید؛ و آن که قد تو را به سرو مانند کرد نااندیشه کرد، سرو خرامان که دید، و آن که خَدّ تو را به ماه مانند کرد غلط کرد، چون روی تو ماه آسمان کی دید.

ای جوانمرد! صورت‌گران بسیارند، ولیکن بر آب و باد و خاک و آتش نگار کردن کس نتوانست. چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُفَصِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی﴾؛ ۵۹/۲۴ اوست خدای آفریننده‌ی جهان و جهانیان و پدیدآورنده و نگارنده‌ی صورت خلقان. او راست، نام‌های نیکوتر.

● چهار مرتبه به صورت فعل

□ این صفت فعلی الهی، فقط از برای مردم و انسان‌ها در قرآن آورده شده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ الَّذِی یُصَوِّرُكُمْ فی الْاَرْحَامِ کَیْفَ یَشَاءُ﴾؛ ۳/۶ یعنی: اوست خدایی که می‌نگارد و چهره‌پردازی می‌کند صورت‌های شما را در رحم‌های مادران، به هر گونه‌یی که خود اراده نماید (زیبا و زشت و نر و ماده).

و نیز می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِمَلائِکَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا اِلَّا اِبْلِیْسَ﴾

- مصوّر هر صورت و مزین هر نگار است.
بی‌شریک و بی‌شبیه و بی‌نظیر و بی‌یار است. با
دوستان، وفادار، و مؤمنان را دوستدار است.
«الله ولیّ الذین آمنوا» با عارفان کریم، و با بندگان
لطیف و نیکوکار است.

[کنف الاسرار، جلد هشتم، ص ۲۶۴]

سزد که روی اطاعت نهند بر در حکمش

مصورّی که درون رحم نگاشت چنین را

[سعدی]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۳۳۷.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۱۷،
ص ۱۲۳۶۲ و ۱۲۳۵۴.

رک - بحار الانوار، ج ۹۸، ص ۱۸۵، س ۱.

□ چهره‌آرای

مجازاً صفت حق تعالی، واهب‌الصور.

❖ شواهد

ابا رای او بنده را رای نیست

جز او جانده و چهره‌آرای نیست

[فردوسی]

□ صورت‌آفرین

آفریننده‌ی صورت؛ آفریننده؛ خالق واهب
الصّور؛ مصوّر. و بدین معانی، در مورد
باری تعالی به کار رود.
[دمخدا]

❖ شواهد

- یا مَنْ يُصَوِّرُ فِي الْأَرْحَامِ مَا يَشَاءُ؛ ای آن که در
رحم‌ها صورت بدهد، هر آنچه که بخواهد!

[جوین کبیر، بند ۸۳]

هر آن کو صورت خوب تو را دید

به صورت‌آفرین کرد آفرینی

[محمد سعید سائل، متوفی ۱۲۲۵]

از کف پاکباز تو بال و پری جدا کند

روح مجسم ار کشد خامه‌ی صورت‌آفرین

[سیف اسفرنگ]

کسی با من چه در صورت‌پرستی حرف دین گوید

ز آزر گفت دانم گر ز صورت‌آفرین گوید

[غزلیات، غالب دهلوی]

در وصف مولا علی(ع):

روزی که آفرید تو را صورت‌آفرین

از آفرینش تو به خود گفت آفرین!

صورت نیافریده چنین صورت‌آفرین

بر صورت‌آفرین و بر این صورت، آفرین!

[۹]

□ صورت‌نگار [= مصوّر]

صورت‌نگارنده؛ نقّاش؛ و مجازاً، خالق

و آفریننده.
[دمخدا]

❖ شواهد

بی‌قلم، صورت بدیع نگاشت

بی‌ستون، خیمه‌ی رفیع افراشت

[طریق التحقیق، سنایی]

باور مکن که صورت او عقل من ببرد

عقل من آن ببرد که صورت‌نگار اوست

[غزلیات سعدی]

جهان را دگرگونه شد کار و بارش

بر او مهربان گشت صورت‌نگارش

[ناصر خسرو]

□ صورت‌نگار

خالق؛ مصور؛ آفریننده.

گفت اشتر که اندرین پیکار

عیب نقاش می‌کنی، هش دار!

در کژیم مکن به عیب نگاه

تو ز من راه راست رفتن خواه

[سنایی]

هر چند که رنگ و بوی زیباست مرا

چون لاله رُخ و چو سرو بالاست مرا

معلوم نشد که در طربخانه‌ی خاک

نقاش من از بهر چه آراست مرا

[رباعیات خیام]

❖ شواهد

اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ یا مُصَوِّرُ: ای خدا! به

درستی که من از تو می‌خواهم به احترام نامت،

ای صورت‌نگار! [جوین کبیر، بند ۲۵]

صورت‌نگر جوهر هم جوهر بود ایراک

صورت نپذیرد ز عرض هرگز جوهر

[ناصر خسرو]

□ صورت‌نما

نشان‌دهنده‌ی صورت از جلا و صافی خالق،

آفریننده، مصور. [دمخدا]

□ نقاش [=نگارنده]

❖ شواهد

خالق خلقی و نگارنده‌ی ایوان رفیعی

فالق صبح و برازنده‌ی خورشید منبری

[سعدی]

آینه‌ی دل چو شود صافی و پاک

نقش‌ها بینی برون از آب و خاک

هم بینی نقش و هم نقاش را

فرش و دولت را و هم فراش را

[مولوی]

خیز، تا بر کلک آن نقاش جان افشان کنیم

کاین همه نقش عجب در گردش پرگار نیست

[حافظ]

بر آن نقاش قدرت، آفرین باد!

که گرد مه کشد خطّ هلالی

[حافظ]

آن که پُر نقش زد این دایره‌ی مینایی

کس ندانست که در گردش پرگار چه کرد

[حافظ]

❖ شواهد

- نقاش صور ارواح اسرار، ذات حق تعالی است.

نقاشان چین قدم رمزی از ملکوتیان است.

[نرمنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۷۷۰]

عجب زان صانع صورت‌نمایت

که چون شیرین نشد تلخ از هوایت

[نظامی]

بالا تر از آنی که بگویم چون کن

خواهی جگرم بسوز و خواهی خون کن

من صورتم و ز عیب خود بی‌خبرم

نقاش تویی، عیب مرا بیرون کن

[مصباح الهدایة]

ابله‌ی دید اشتری به چَرا

گفت نقشت همه کز است چرا؟

خیز تا بر کبک آن نقاش جان افشان کنیم

کاین همه نقش عجب در گردش پرگار داشت

[حافظ]

صانع نقشبند بی مانند

که همه نقش او نکو آید

[سعدی]

■ نقاش ازل

(ترکیب اضافی) کنایه از خالق موجودات است.

[دمخدا]

خوبتر از تو نقشبند ازل

هیچ نقشی نیست در اوّل

[طریق التحقیق، سنایی]

❖ شواهد

چو نقاش ازل از بهر خطّش

به سیمین لوح او بیرنگ بر زد

[مطار]

نقشبند وجود، جز او نیست

مستحقّ سجود، جز او نیست

[طریق التحقیق، سنایی]

■ نگارنده

صورت بخش؛ مصوّر.

[دمخدا]

❖ شواهد

- اوست آن که بنگاشت شما را اندر رحم‌ها،

چون خواست. نیست خدای، مگر او بی همتا

و با حکمت. [آیه ۶ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- «هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ» او آن است که شما را

می‌نگارد، «فِي الْأَرْحَامِ» در رحم‌های مادران،

«كَيْفَ يَشَاءُ» چنان که خود خواهد.

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲]

- «صاد» می‌گوید: «أَنَا الصَّادِقُ اَنَا المصوِّر»، منم

خدای راستگوی، راست حکم، راستکار،

نگارنده‌ی روی‌ها، آراینده‌ی نیکویی‌ها.

[کشف الاسرار، ج ششم، ص ۱۸]

نگارنده‌ی گونه‌گون جانور

فروزنده‌ی انجم و ماه و خور

[نظامی]

■ نقاش صنع

(ترکیب اضافی) کنایه از خالق است. [دمخدا]

❖ شواهد

نقاش صنع را همه لطف تو بود قصد

بر گل بیست نقش تو و بر گلاب بست

[مطار]

■ نقشبند

کنایه از آفریدگار و خالق.

❖ شواهد

واهب عقل و صورت و جان اوست

نقشبند نگار انسان اوست

[سنایی آباد، سنایی]

نگارنده‌ی کودک اندر شکم	به نام خداوند هر بود و هست
نویسنده‌ی عمر و روز است هم	نگارنده‌ی نقش بالا و پست
[سعدی]	[ادیب الممالک فرامانی]
برآرنده‌ی ماه و کیوان و هور	ساقیا! جام میم ده، که نگارنده‌ی غیب
نگارنده‌ی فز و دیهیم و زور	نیست معلوم که در پرده‌ی اسرار چه کرد
[فردوسی]	[حافظ]
خالق خلق و نگارنده‌ی ایوان رفیعی	نگارنده: برابر فارسی باری. [فرهنگنامه قرآنی]
فالق صبح و برآرنده‌ی خورشید منیری	■ نگارنگار
[سعدی]	نگارنگارنده؛ صورت‌ساز.
نگار ایزد بی‌چونی ای نگار رهی	نگار ایزد بی‌چونی ای نگار رهی
زهی نگار نگار و زهی نگارگری	زهی نگار نگار و زهی نگارگری
[سوزنی]	[سوزنی]

فریادرس. نامی از نام‌های خدای تعالی.

[دمخدا]

❖ شواهد

- یا مُعِثُ: ای پناه دهنده! [جوشن کبیر، بند ۷۳]

- یا مُعِثَ مَنْ اسْتَفَاثُهُ: ای پناه کسی که از او پناه

می‌خواهد! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- یا مُعِثَ مَنْ لَا مُعِثَ لَهُ: ای فریادرس کسی که

پناهی ندارد! [جوشن کبیر، بند ۵۹]

- یا مُجِیرُ: ای پناه‌دهنده! [جوشن کبیر، بند ۶۹]

- یا مَنْ لَا مَفْزَعَ إِلَّا إِلَيْهِ: ای آن‌که پناهگاهی

نیست، مگر به سوی او! [جوشن کبیر، بند ۳۸]

- یا صَرِیحَ مَنْ اسْتَضَرَّحَهُ: ای فریادرس کسی که

از او فریادرسی می‌خواهد! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- یا صَرِیحَ الْمُسْتَطَرِّحِینَ: ای فریادرس

فریادکشان! [جوشن کبیر، بند ۱۴]

- یا غِیَاثِی عِنْدَ کُرْبَتِی: ای فریادرس من در هنگام

گرفتاری‌ام! [جوشن کبیر، بند ۱۱]

- سُبْحَانَکَ یا مُعِثُ: منزّهی تو، ای فریادرس!

[دعای مجیر]

- ای اهورامزدا! ما خواستاریم که پناه طولانی تو

را یافته، و خود را شایسته‌ی رحمت تو سازیم.

ما خواستاریم که از پرتو فروغ و جلال تو توانا

گردیم. تویی در میان همه موجودات، بهترین

و مقدس‌ترین. از درگاه تو امیدواریم که ما را در

پرتو خود پناهگاه عطا فرمایی.

[هفتمین یشت بزرگ کرده، ۷-۴]

روزگار آفرین شب و روزت	- خوشنودی اهورامزدا و ستایش به نام مقدس
حافظ و ناصر و مغیث و معین	او سزاست، که بوده و هست و خواهد بود.
[انوری]	خداوندی که حاکم بر روح است و به ذات خود
گشتم به هوس گرد بد و نیک بسی	یکتا و قائم می‌باشد. اهورایی که بزرگترین،
حاصل نشد از عمر، مرا جز هوسی	داناترین، آفریننده، پرورش‌دهنده،
تا می‌ماند ز عمر یارب نفسی	پناه‌دهنده، افزون‌کننده، بخشاینده، مقدس،
دریاب، که جز تو نیست فریادری	دادگر و قادر مطلق است. [دعا نام ستایش]
[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]	- الهی! به حرمت آن نام، که تو آنی و به حرمت
بسی پناهان را خدا باشد پناه	آن صفات، که چنانی! به فریادم رس، که
در شب حسرت پناهم عاشقیست	می‌توانی. [مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری]
[ح. م. پرواز]	ای دل بیا که ما به پناه خدا رویم
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ	زانچ آستین کوته و دست دراز کرد
صدوق، ص ۴۲۵.	[حافظ]
رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۱،	چنین که از همه سو دام راه می‌بینم
ص ۱۵۳۴۵، ۱۵۳۴۸.	به از حمایت زلفت مرا پناهی نیست
	[حافظ]

فرمانروا؛ شاه؛ فرمانروا بر همه‌ی مخلوقات. از اسماء ذات است. در قرآن شش مرتبه به کار رفته است. نامی از نام‌های صفات الهی. خدای تعالی ملک العرش. [دمخدا]

□

این اسم و صفت الهی، در حکم صفت مشبیه و اسم فاعل از ثلاثی مجرد مَلَكَ يَمْلِكُ، از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ، به مصادر مُلْكًا، مُلْكًا، مُلْكًا، مَمْلُكَةً، مَمْلُكَةً، مَمْلُكَةً، به معنی مالک چیزی شدن و ریس و فرمانروا و پادشاه گردیدن و مسلط شدن است. مَلِك اسم است برای چیزی که دست انسان با قوت، صحیح بر روی آن باشد؛ و نیز چیزی از مال است که به دست

کسی باشد. و نیز مَلِك جنس است برای مَلِك. بنابراین، هر مَلِکی مَلِك نیز هست، ولی هر مَلِك مَلِك نخواهد بود. مَلِک کسیست که متصرف در امر و نهی ملّتی باشد، که اختصاص به سیاست پیدا می‌کند؛ لذا به خداوند مَلِک النَّاس می‌گویند، نه مَلِک الاشیاء. مَلِک یوم الدّین یعنی فرمانروا در روز قیامت، چنان‌که در قرآن می‌فرماید: ﴿لَیْنُ الْمَلِکِ الْیَوْمَ ۝ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ مَلِک حقّ دایمی پروردگار است؛ چنان‌که در قرآن است که می‌فرماید: ﴿لَهُ الْمُلْکُ وَلَهُ الْحَمْدُ﴾ یا ﴿اللَّهُمَّ مَالِکُ الْفُلْکِ﴾ و مَلِک ضبط چیز است که شخص متصرف آن باشد در حکم؛ و نیز مَلِک به معنی دارایی و مال نیز

هست. ملوک کسیست که عزت و ملک برای او باشد. و از صیغه‌های مبالغه است. باب تفعیل آن، تملیک، یعنی چیزی را به ملکیت درآوردن. باب تفعّل آن یعنی مالک شدن. مَلُکُوت اختصاص به ملک خدایی دارد؛ و آن، مصدر مَلَّک است، که تاء در آخر آن داخل شده، همانند رحموت و رهبوت. مَلَّک به فتح میم، به معنی قدرت و طاقت است. و مَلَّک اعم از مالک است، زیرا مَلَّک قادرتر بر چیزیست که اراده کند از تصرفات؛ و اکثر سیاست است و اقوی استیلاست نسبت به مالک. مَلَّک یعنی فرشته و دارایی. مالک یعنی دارا و صاحب. مَمْلُکَت و مَمْلُکَت یعنی عزت و قدرت و سلطنت. ملوک هم یعنی فرمانروا و پادشاه؛ و جمع آن، مُلُکاء است.

□ این اسم و صفت در قرآن کریم صرفاً به عنوان اسم و صفت کردگار جهان آورده شده است. چنان‌که می‌فرماید: «قَتَلْنَا اللَّهَ الْمَلِکَ الْحَقُّ...» ۲۰/۱۱۴ و ۲۳/۱۱۶ درباره‌ی آیه و سوره‌ی ۲۰/۱۱۴ در تفسیر ابوالفتوح رازی چنین آمده است: «بعضی از مفسرین می‌گویند، علّت نزول آیه چنین بوده که، وقتی جبرئیل آیات را بر پیامبر نازل می‌نمود، رسول خدا از شدّت علاقه، قبل از پایان یافتن آن با جبرئیل قرائت می‌کرد. بعضی دیگر گفته‌اند مراد این آیه آن است که، تا تمام آیات قرآن را نشنوی و ندانی، برای اصحاب خود مگو.» □ یعنی پس چه بزرگ و متعالی است خداوند،

فرمانروای حق و حقیقت.

و نیز می‌فرماید: «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ...» ۵۹/۲۳ یعنی: اوست خدایی که نیست معبودی جز او، که فرمانروا و پاک و پاکیزه است (از هر عیب و نقص). و نیز می‌فرماید: «يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ...» ۶۲/۱ یعنی: تسبیح و تنزیه و تقدیس می‌نمایند خداوند را، آنچه که در آسمان‌ها و آنچه که در زمین است. (خدایی) که فرمانروا و پاک و پاکیزه است...

و نیز می‌فرماید: «مَلِكِ النَّاسِ» ۱۱۴/۲ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!) پناه می‌برم به پروردگار مردم. سپس در این آیه می‌فرماید: فرمانروای مردم.

و نیز می‌فرماید: «مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ» ۱/۴ یعنی: فرمانروا و همه کاره‌ی روز جزا. درباره‌ی این آیه‌ی شریفه که در سوره‌ی حمد است، روایات زیادی درباره‌ی قرائت مَلِک وجود دارد؛ همان‌طور که درباره‌ی قرائت مالک هم وجود دارد.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الملك: المتصّرف بملکه کیف یشاء.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الملك: روي عن الإمام الرضا(ع) أن من قال كل يوم ۹۰ مرة «يا ملك» كفاه الله الخلق، و ساد في الدنيا والآخرة.

و من خواصّه دوام الملك لمن واطب عليه في كل يوم أربعة و ستين مرّة.

مَالِكِ الْمَلِك: مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ أَغْنَاهُ اللَّهُ فِي الدَّارَيْنِ.
[خواص الأسماء الحسنى، الاعلمی]

❖ شواهد

- يَا مَلِكًا لَا يَزُولُ: ای فرمانروایی که از بین نمی‌رود! [جوشن کبیر، بند ۳۱]
- يَا مَنْ هُوَ مَلِكٌ بِلا عَزَلٍ: ای آن که او پادشاهیست که عزل نشود! [جوشن کبیر، بند ۷۴]
- سُبْحَانَكَ يَا مَلِكُ: منزهی تو، ای پادشاه!

[دعای مجیر]

- الهی انت ملك العطايا و انا السير الخطايا.

[بحار الانوار، ج ۹۴، ص ۹۳ و ۱۲۱ و نیز ج ۱۰۰، ص ۴۴۹، ص ۲۰]

وز تو پپذیراد ملک هر چه بدادی

وز کید جهان، حافظ تو باد جهاندار

[سنوچهری]

ملکا! عاشق جمال توایم

منتظر بوده‌ی جلال توایم

ملکا! گر سخن پژولیده است

دل دیوانه سخت شوریده است

[سنایی آباد، سنایی]

ملکا! ذکر تو گویم، که تو پاکتی و خدایی

نروم جز به همان ره که توأم راهنمایی

[سنایی غزنوی]

خار آفرید و نار، ملک تا حسود تو

دوزد به خار دیده و سوزد به نار دل

[سوزنی]

به زهد سلمان اندر رسان مرا ملکا!

چو یافتم ز پدر کز نژاد سلمانم

[سوزنی]

دروذ مَلِک بر روان تو باد

بر اصحاب و بر پیروان تو باد

[سعدی، بوستان]

وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر

ذکر تسبیح ملک در حلقه‌ی زَنار داشت

[حافظ]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۲۸ و ۵۲۹.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۲۵، ص ۱۸۹۸۳ و ۱۹۰۳۰.

□ مَلِکُ الْقَرَش

(اسم - صفت مرکب). پادشاه عرش؛ خداوند

عرش؛ فرمانروای عرش. کنایه از خدای تعالی

و آفریدگار متعال. [دمخدا]

❖ شواهد

- در ذات و صفات، متعال است، ملک الملوک،

خداوند همه خداوندان، پادشاه بر همه

پادشاهان، پیش از هر زمان و پیش از هر نشان،

عظیم المنّ و قدیم الاحسان، دارنده‌ی جهان

و نوبت‌ساز جهانیان.

[کشف الاسرار، جلد پنجم، ص ۱۵۰]

- و در آن مواضع که به روزگار پادشاهان گذشته،

ملک الملوک را جَلّت اسماؤه... ناسزا می‌گفتند.

امروزه همواره عبادت می‌کنند.

[کلیله، مینوی، ص ۱۳]

- آن‌گاه ملک تعالی نوح را علامتی بکرد عذاب

را، که چه وقت بود. [قصص الانبیاء]

- همه‌ی کوه‌ها سر برآوردند. موجودی سر

فرو کشیده، گفت: من که باشم، که مرا آن محل بود که ملک تعالی پیغامبری چون نوح بر من فرود آورد. [قصص الانبیاء]

- خداوند روز رستاخیز، و پادشاه روز شمار و پاداش. [سورة الفاتحه، کشف الاسرار]

- «مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ» رسول خدا صلوات الله علیه مالک به الف خوانده است به روایت انس بن مالک، و ملک بی الف خوانده به روایت ابوهریره. مالک به الف قرائت عاصم و کسائی و یعقوب است، و بی الف، قرائت باقی. مالک از ملک است و مُلک از مُلک. «يُقَالُ: هَذَا مَلِكٌ عَظِيمٌ الْمُلْكِ - وَ هَذَا مَالِكٌ صَحِيحُ الْمُلْكِ» و معنی این آیت بر قرائت مالک بر سه وجه است: یکی آن است که: يَمْلِكُ فِي يَوْمِ الدِّينِ الاحکام و الجزاء وحده. می گوید: به روز رستاخیز، پادشاه اوست، داوری دار، و کار برگزار، و پاداش دهنده. وجه دیگر آن است که: يَمْلِكُ يَوْمَ الدِّينِ بما فيه من القضاء والحساب. مالک روز رستاخیز و هر چه در آن از قضا و حساب اوست همه در تحت مُلک و ملک او، همه در توان و فرمان او. وجه سوم آن است که مَالِكٌ احداث يوم الدين والقادر على تكوينه دون غيره. الله است که به آفرینش روز رستاخیز تواناست، و پدید کردن آن و قدرت نمودن در آن.

اما بر قرائت ملک بی الف، معنی آن است که: هو ملك في يوم الدين وحده لا مَلِكُ فيه غيره. اما سخن در بیان فرق میان کلمتین آن است که گروهی از علما، مالک به الف اختیار کرده اند

و گفتند در معنی بلیغتر است و به مدح نزدیکتر. که مالک هر چیز را بر عموم گویند. يقال مالک الطيور والحوش والحيوانات و غيرها. و مالک بی الف علی الخصوص بر مردم استعمال کنند. فيقال: «ملك الناس» و نیز ملک آن باشد که ملک دارد و تصرف ملکی کند؛ و ملک باشد که ملک ندارد، اگر چه تصرف کند به امر و نهی؛ چنانک گویند: ملک العرب والعجم والروم. و گفتند در مالک یک حرف افزودنیست و در خبر می آید که: بكل حرف عشر حسنات. به حکم این خبر، خواننده ی مالک ده نیکی دارد در جریده ی ثواب، که خواننده ی ملک ندارد. اما بعضی علمای دین و اهل تحصیل، قرائت ملک بی الف اختیار کرده، و در معنی مدح و ثنا بلیغتر دانسته اند. گفتند: در مَلِكٌ تعظیم است که در مالک نیست، و لهذا قال تعالى «لَئِنْ مَلَكَ الْيَوْمَ» و قال تعالى «الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ مَلِكُ النَّاسِ» فتعالى الله الملك الحق؛ و قال النبي صلعم «لا مَلِكُ إِلَّا الله عز وجل».

قال بعضهم اسم الملك يجمع المالك والملك والمليك - و علی الجملة، خدای عز وجل خود را در قرآن، ملک گفت و مالک گفت و مَلِكٌ گفت و مالک گفت. الملك گفت. فالملك هو الذي يستغنى في ذاته و صفاته عن كل موجود و يحتاج اليه كل موجود. مَلِكٌ اوست که به ذات و صفات، از همه موجودات مستغنیست و بی نیاز، و همه موجودات را به وی حاجت است و نیاز. و مَلِكٌ مبالغت مالک است، چنانک علیم مبالغت عالم

است. و مالک، اوست که قادر است بر ابداع و اختراع؛ یعنی که از آغاز آفریند بی مثال، و کارها نو سازد، بی ساز و بی یار. مالک به حقیقت جز الله نیست، که ابداع و اختراع جز در قدرت و توان الله نیست. و مالک الملك هو الذی ینفذ مشیته فی مملکته کیف شاء و کما شاء ایجاداً و اعداداً و ابقاءً و افناءً. مالک الملك اوست که مشیت او در مملکت او روان است. اگر خواهد، از نیست هست کند، یا هست به نیست برد، یا از عدم به وجود آورد یا وجود با عدم برد. اگر کسی گوید: چون مالک الملك والملوک در همه احوال و اوقات اوست، تخصیص یوم الدین را چه معنیست؟ جواب آن است که از ابن عباس نقل کردند که گفت: «آن روز کس را از مخلوقات حکم نیست و پادشاهی نیست، چنان که ایشان را بود در دنیا از طریق مجاز و دعوی آن روز، که دعوی و آن مجازی هم نیست و به دست کس هیچ چیز نیست، بلکه کارها آن روز همه خدای راست و حکم او راست؛ چنانکه گفت: «والامر یومئذ لله» این است وجه تخصیص، و قومی گفتند، اینجا خود تخصیص نیست، که مملکت از دو بیرون نیست: دنیاست و عقبی. اما دنیا و هر چه در آن است، در تحت این کلمت شود که: رب العالمین. و عقبی و هر چه در آن، در ضمن این شود که: ملک یوم الدین. چون از این دو چیزی بر نیاید، تخصیص را چه معنی بود؟ اما قول ابن عباس و مقاتل و ضحاک و سدی در تفسیر مالک یوم الدین آن است که: «قاضی

یوم الحساب و الجزاء یوفیهم جزاء اعمالهم کقوله: یومئذ یوفیهم الله دینهم الحق. ثم یغفر لمن یشاء الذنب العظیم، و یعذب من یشاء، الذنب الصغیر، و هو مالک ذلك کلّ فی ارضه و سمائه.» مجاهد گفت: «مالک یوم الخسوع والاذعان اذ غنت الوجوه للحی القیوم. و قیل مالک یوم لا ینفع فیه الاّ الدین کقوله تعالی: یوم لا ینفع مال و لا بنون، إلا من اتى الله بقلب سلیم.» و گفته اند، دین در قرآن بر دوازده وجه است: به معنی توحید؛ کقوله تعالی: ان الدین عندالله الاسلام. به معنی حساب؛ کقوله تعالی: یوم لا ینفع مال و لا بنون (الی) ذلك الدین القیم، أى الحساب المستقیم و کقوله: غیر مدینین، أى غیر محاسبین. به معنی حکم؛ کقوله: فی دین الملك فی حکمه. و به معنی ملت؛ کقوله: و طعنوا فی دینکم. و ذلك دین القیم. و به معنی طاعت؛ کقوله: و لا یدینون دین الحق. و به معنی جزا؛ کقوله: انما لمدینون. أى مجزّیون. و به معنی حد؛ کقوله: و لا یدینون دین الحق، تأخذکم بهما رافعة فی دین الله. أى فی حدود الله علی الزنا. و به معنی شریعت؛ کقوله: الیوم اکملت لکم دینکم. و به معنی عید مشرکان؛ کقوله: و ذرّ الذین اتخذوا دینهم لعباً و لهواً. و به معنی قهر و غلبه؛ کقوله ما کان لیاخذ اخاه فی دین الملك. و خدای را عزّوجل، دیان می خوانند، به معنی داور، و شمارخواه و پاداش ده؛ مالک یوم الدین. اینجا ستایش تمام شد!

نتواند که جزای تو کند خلق به خیر

ملک العرش تواند که جزای تو کند

[منوچهری]

ملک العرش پس از قدرت رحمت بنمود

قدر و رحمت او خلق جهان را عبراست

[امیر معزی]

با عشق تو حیلت نتوان کرد که عشقت

حکیمست که بر ما ملک العرش قضا کرد

[عبدالواسع جبلی]

بر چرخ ملک بانو و شاهند مهر و ماه

این مهر و ماه را ملک العرش باد یار

[خاقانی]

چون ملک العرش جهان آفرید

مملکت صورت و جان آفرید

[نظامی]

من عطای ملک العرش بدم نزد شما

صبر کم گشت که گم کرده عطایید شما

[خاقانی]

از سر و پای درآیند سراپای نیاز

تا تعال از ملک العرش تعالی شنوند

[خاقانی]

سرهمی دیده، ز خاک در احمد سازند

تا لقای ملک العرش تعالی بینند

[خاقانی]

افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال

به ثنای ملک العرش، خدای متعال

[۹]

ای ملک العرش! مرادش بده

وز خطر چشم بدش دار گوش

[حافظ]

قدرش ملک العرش به ما ساخته تصریح

وین معجزه‌اش بس که همی خواند تسبیح

سنگی که ببوسد کف آن دست گهربار

[ادیب الممالک فراهانی]

او خدای است تعالی، ملک الملک قدیم

که تختیر نکند ملکیت جاویدانش

[سعدی]

دو مفتی‌اند که فتوای امر و نهی دهند

قضا و رای تو ملک ملک تعالی را

[انوری]

منشأ فیض رحمت ازلی

ملک لایزال لم یزلی

[مثنوی‌های سنایی، مدرس رضوی]

❏ پادشاه

❖ شواهد

- بگوی: کیست آنک به دست اوست پادشاهی

همه چیزی، و اوست که فریاد رسد و نه فریاد

رسند بر او، اگر هستید و می‌دانید؟

[آیهی ۸۸ مؤمنون، ترجمه تفسیر طبری]

- بگوی: خدای من پادشاه همه پادشاهان است.

بدهد پادشاهی، آن را که خواهد، و باز ستاند

پادشاهی، از آنک بخواید. عزیز کند، آن را که

خواهد، و خوار کند، آن را که خواهد. به دست

اوست نیکی، که او بر همه چیز تواناست.

[آیهی ۲۶ آل عمران، ترجمه تفسیر طبری]

- یا سُلطانُ: ای پادشاه! [جوشن کبیر، بند ۵]

- یا مَنْ هُوَ مَلِکٌ بِلَا عَزَلٍ: ای آن که او

پادشاهیست که عزل نشود! [جوشن کبیر، بند ۷۴]

- ای پادشاه بر پادشاهی و پادشاهان! ای

آفریننده‌ی جهان! ای یگانه‌ی یکتا از ازل تا

جاودان!... [کشف‌الاسرار، ج ۲، ص ۸۰]

- «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» اوست که نیست

خدای جز او. «الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ» پادشاه

پاک بی‌عیب. [کشف‌الاسرار، ج دهم، ص ۴۵]

- «قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ» بگو (ای محمد!): فریاد

خواهم به خدای مردمان. «مَلِكِ النَّاسِ» پادشاه

مردمان. [کشف‌الاسرار، ج دهم، ص ۶۷۳]

- حمد و شکر و سپاس مر آن پادشاهی را، که

عالم عود و معاد را به توسط ملائکه‌ی کربوبی

و روحانی در وجود آورد. [مقدمه چهار مقاله عروضی]

- پادشاهی تو را سزاست، که شهنشاهانت

بنده‌اند و خداوندانت پرستنده؛ صلح و جنگ

شهریاران، نام و ننگ تاجداران، قبض و بسط

ممالک، و امن و خوف مسالک جمله در دست

قدرت توست و مسبوق مشیت تو.

[منشآت قائم‌مقام، انتشارات شرق، ص ۱۳۱]

- ... توانا و دانا و پاک پروردگار، عادل پادشاهی

بی‌زوال... [بازند، خورشید نیایش، خرده اوستا، ص ۱۰۷]

دگر چون شد از مام یوسف جدا

سبک جبرئیل آمد از پادشا

[یوسف و زلیخای منسوب به فردوسی]

ذات بی‌چونش را بدایت نیست

پادشاهش را نهایت نیست

[طریق التحقیق، سنایی]

هر دل که ز خویشتن فنا گردد

شایسته‌ی قرب پادشا گردد

[عطار]

فکر کن در صنعت آن پادشاه

کین همه بر هیچ می‌دارد نگاه

[عطار، منطق‌الطیر]

پادشاها! در من مسکین نگر

گر ز من بدیدی آن شد، این نگر

[عطار، منطق‌الطیر]

پادشاها! دل به خون آغشته‌ام

پای تا سر چون فلک سرگشته‌ام

[عطار، منطق‌الطیر]

به نام پادشاه پادشاهان

گناه‌آموز مُشتی عذرخواهان

[نظامی]

خدایا! جهان پادشاهی تو راست

ز ما خدمت آید، خدایی تو راست

[نظامی]

چه باشد پادشاه پادشاهان!

اگر رحمت کنی مُشتی گدا را

[غزلیات سعدی]

برابر فارسی مالک. [فرهنگنامه قرآنی]

□ جهاندار

❖ شواهد

جهاندار دشمن‌پرور به بخشاینده‌گی.

[سورة الفاتحة، کشف‌الاسرار]

جهاندار، آموزگار تو باد!

خرد روشن و بخت یار تو باد!

[فردوسی]

جهان را جهاندار دارد خراب	جهاندار یزدان بود داد راست
بهبانه است کاووس و افراسیاب	که نفزود در پادشاهی نه کاست
ولیکن به نیروی گیهان خدای	[فردوسی]
جهاندار نیکیده رهنمای	ازیرا جهاندار یزدان پاک
[فردوسی]	برآورده بودم تو را بر سماک
گویند همی قیاس که درهای روزیند	[فردوسی]
اینها دو دست‌های جهاندار اکبرند	برابر فارسی ملّیک.
[ناصر خسرو]	[فرهنگنامه قرآنی]
پرستش گرفت آفریننده را	□ دارا [= دارنده، صاحب، مالک، پادشاه]
جهاندار بیدار و بیننده را	❖ شواهد
[فردوسی]	- یا مَنْ لَّهُ السَّمَوَاتُ الْعُلَى: ای آن که آسمان‌های
نترسی همی از جهاندار پاک	بلند مر او راست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
زگردان نیاید تو را شرم و باک	- یا ذَا الْمُنَّةِ السَّابِقَةِ: ای دارای احسان دیرین!
[فردوسی]	[جوشن کبیر، بند ۲۳]
سپاس از جهاندار پروردگار	- یا ذَا الْأَمْنِ وَالْأَمَانِ: ای دارای امن و امان!
کز او است نیک و بدروزگار	[جوشن کبیر، بند ۱۵]
[فردوسی]	- یا ذَا الْوَعْدِ وَالْوَعِيدِ: ای دارای امید و بیم!
سپاس از جهاندار پیروزگر	[جوشن کبیر، بند ۷۸]
که آوردمان رنج و سختی به سر	- یا مَنْ لَا عَطَاءَ إِلَّا عَطَاؤُهُ: ای آن که بخششی جز
[فردوسی]	بخشش او نیست! [جوشن کبیر، بند ۵۵]
جهاندار پیروزگر یار باد	- ... یا ذَا الْمَنْ وَالْبَيَانِ: ای دارای بخشش و بیان!
سر بخت دشمن نگون‌سار باد	[جوشن کبیر، بند ۱۵]
[فردوسی]	- یا ذَا الْمَنْ وَالْعَطَاءِ: ای دارای بخشش و دهش!
ولیکن به نیروی گیهان خدای	[جوشن کبیر، بند ۸]
جهاندار نیکیده رهنمای	- یا ذَا الْجُودِ وَالْإِحْسَانِ: ای دارای بخشندگی
[فردوسی]	و نیکویی! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
جهاندار یزدان کند داوری	- یا ذَا الْجُودِ وَالسَّخَاءِ: ای دارای بخشندگی
دهد بر سرانت جهان سروری	و سخاوت! [جوشن کبیر، بند ۸]
[فرخی]	- یا ذَا الْجُودِ وَالنِّعَمِ: ای دارای بخشندگی

- و نعمت‌ها! [جوشن کبیر، بند ۸۰]
- یا مَنْ لَّهُ الْکِبْرِیَاءُ رِدْأَةٌ: ای آن که بزرگواری پوشش اوست! [جوشن کبیر، بند ۷۶]
- یا مَنْ لَّهُ مُلْکٌ لَا یَزُولُ: ای آن که ملکی دارد که، از میان نمی‌رود! [جوشن کبیر، بند ۷۱]
- یا مَنْ لَّهُ الْعِزَّةُ وَالْجَبَالُ: ای آن که برتری و زیبایی او راست! [جوشن کبیر، بند ۴]
- یا ذَا الْقُضْلِ وَالْقَضَاءِ: ای دارای برتری و فرماندهی! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا ذَا الْعِظَمَةِ وَالسُّلْطَانِ: ای دارای بزرگی و پادشاهی! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ الْعِظَمَةُ وَالْکِبْرِیَاءُ رِدْأَةٌ: ای آن که بزرگی و کبریاء پوشش اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۵]
- یا ذَا الْعِظَمَةِ الْمُنِیْعَةِ: ای دارای بزرگی بلندپایه! [جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا ذَا الْجَبْدِ وَالسَّاءِ: ای دارای بزرگی و برتری! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا مَنْ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ: ای آن که بهترین ثواب نزد اوست! [جوشن کبیر، بند ۴]
- یا مَنْ لَّهُ الْجَنَّةُ الْمَأْوَى: ای آن که بهشت مینو از اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا ذَا الْقُدْسِ وَالسُّبْحَانِ: ای دارای پاکی و پاکیزگی! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ لَّهُ الْأَخْوَةُ وَالْأُولَى: ای آن که پایان و آغاز مر او راست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا ذَا الْقُوَّةِ الْمُنِیْعَةِ: ای دارای توان استوار! [جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا ذَا الْقُدْرَةِ الْکَامِلَةِ: ای دارای توانایی کامل! [جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا مَنْ لَّهُ الْقُدْرَةُ وَالْکَمَالُ: ای آن که توانایی و کمال او راست! [جوشن کبیر، بند ۴]
- یا مَنْ لَا تُدْرِكُ الْأَفْهَامُ جَلَالَهُ: ای آن که فهم‌ها جلال او را، نمی‌توانند درک کنند!
- [جوشن کبیر، بند ۵۵]
- یا مَنْ الْعِظَمَةُ بِهَائِهِ: ای آن که بزرگی جلوه‌ی اوست! [جوشن کبیر، بند ۷۶]
- یا مَنْ قَضَاؤُهُ کَائِنٌ: ای آن که قضای او شدنیست! [جوشن کبیر، بند ۹۸]
- یا ذَا الْحِکْمَةِ الْبَالِغَةِ: ای دارای خرد رسا! [جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا ذَا الْحِکْمَةِ وَالْإِنِّیَانِ: ای دارای خرد و بیان! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ لَا یَنْقُصُ مِنْ خَزَائِنِهِ شَیْءٌ: ای آن که از خزینه‌های او، چیزی کم نشود!
- [جوشن کبیر، بند ۹۲]
- یا مَنْ لَا یَمْلِکُ حَرَاجِجَ السَّائِلِينَ: ای آن که خواسته پرسندگان را داراست!
- [جوشن کبیر، بند ۶۳]
- یا ذَا الْحُجَّةِ وَالْبُرْهَانِ: ای دارای دلیل و برهان! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ عَلِمُهُ سَائِقٌ: ای آن که دانش او دیرین‌است! [جوشن کبیر، بند ۹۸]
- یا مَنْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ سَبِيلُهُ: ای آن که در خشکی و دریا راه‌ها دارد! [جوشن کبیر، بند ۲۲]
- یا ذَا الرَّحْمَةِ الْوَاسِعَةِ: ای دارای رحمت بی‌پایان! [جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا مَنْ وَسِعَتْ كُلُّ شَیْءٍ رَحْمَتُهُ: ای آن که فرا

- گرفته است همه چیز او را رحمت او. [جوشن کبیر، بند ۱۹]
- یا مَنْ لَهُ الْعَرْشُ وَالْثَرَى: ای آن که عرش و فرش او راست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا ذَا الْعِزِّ وَالْبَقَاء: ای دارای عزت و پایداری! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا مَنْ دَلَّ كُلُّ شَيْءٍ لِعِزَّتِهِ: ای آن که هر چیزی برابر عزت او، خوار شد! [جوشن کبیر، بند ۶]
- یا ذَا الْعِزَّةِ الدَّائِمَةِ: ای دارای عزت همیشگی! [جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا ذَا الْقَهْدِ وَالْوَفَاء: ای دارای عهد و وفا! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا ذَا الْحُبَّةِ الْقَاطِعَةِ: ای دارای حجت برنده! [جوشن کبیر، بند ۲۴]
- یا ذَا الْقَوْلِ السَّدِيدِ: ای دارای گفتار استوار! [جوشن کبیر، بند ۷۸]
- یا ذَا الْعَفْوِ وَالرُّضَا: ای دارای گذشت و خشنودی! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا مَنْ لَهُ الْمُلْكُ وَالْجَلَالُ: ای آن که فرمانروایی و جلال او راست! [جوشن کبیر، بند ۴]
- یا ذَا الْفَخْرِ وَالْبَهَاء: ای دارای فخر و شادی! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا مَنْ فَضَّلَهُ عَمِیمٍ: ای آن که فضلش همه گیر است! [جوشن کبیر، بند ۹۸]
- یا ذَا الْفَضْلِ وَالْكَرَمِ: ای دارای فضل و کرم! [جوشن کبیر، بند ۸۰]
- یا مَنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا: ای آن که در زمین قرارگاه نهاد! [جوشن کبیر، بند ۸۴]
- یا مَنْ لَا رَادَّ لِقَضَائِهِ: ای که بازگردانی برای قضایش نیست! [جوشن کبیر، بند ۶۷]
- یا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبُهُ: ای آن که رحمت او بر خشمش پیشی گرفته! [جوشن کبیر، بند ۱۹]
- یا مَنْ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ: ای آن که به رحمت خود اختصاص دهد، هر که را که خواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]
- یا ذَا الْحَمْدِ وَالْثَنَاء: ای دارای سپاس و ستایش! [جوشن کبیر، بند ۸]
- یا مَنْ لَهُ نُورٌ لَا يُطْفَأُ: ای آن که روشنایی دارد که خاموش نمی شود! [جوشن کبیر، بند ۷۱]
- یا مَنْ لَا تَبْلُغُ الْخَلَائِقُ شُكْرَهُ: ای آن که آفریدگان سپاس او را نمی توانند به جای آرند! [جوشن کبیر، بند ۵۵]
- یا مَنْ لَهُ ثَنَاءٌ لَا يُحْصَى: ای آن که ستایشی دارد که به شمارش نمی آید! [جوشن کبیر، بند ۷۱]
- یا ذَا الْبَاسِ وَالنِّقَمِ: ای دارای شدت و نقمت! [جوشن کبیر، بند ۸۰]
- یا مَنْ فِي الْبَحَارِ عَجَائِبُهُ: ای آن که در دریاها شگفتی های اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۸]
- یا مَنْ لَهُ الصُّفَاتُ الْعُلْيَا: ای آن که صفت های والا از اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا مَنْ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَى: ای آن که مثل و نمونه اعلی از آن اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا ذَا الْعَرْشِ الْأَجْمَدِ: ای دارای عرش بزرگ! [جوشن کبیر، بند ۷۸]
- یا مَنْ عَرْشُهُ عَظِيمٌ: ای آن که عرش او بزرگ است! [جوشن کبیر، بند ۹۸]

- یا مَنْ لَهُ الْآيَاتُ الْكُبْرَى: ای آن که نشانه‌های
بزرگتر از اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا مَنْ لَهُ قَضَاءٌ لَا يُرَدُّ: ای آن که او را قضایبست
که برنمی‌گردد! [جوشن کبیر، بند ۷۱]
- یا مَنْ قَضَاؤُهُ كَائِنٌ: ای آن که قضای او
شدنیست! [جوشن کبیر، بند ۹۸]
- یا مَنْ كِتَابَتُهُ تَذَكُّرَةٌ لِلْمُتَّقِينَ: ای آن که کتابش
یادآوری پرهیزگاران است! [جوشن کبیر، بند ۷۵]
- یا مَنْ لَهُ الْحُكْمُ وَالْقَضَاءُ: ای آن که فرمان
و داوری از اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا مَنْ أَمْرُهُ غَالِبٌ: ای آن که فرمان او پیروز
است! [جوشن کبیر، بند ۹۸]
- یا مَنْ نَفَذَ فِي كُلِّ شَيْءٍ أَمْرُهُ: ای آن که فرمانش در
هر چیزی روان است! [جوشن کبیر، بند ۵۵]
- یا مَنْ الْغَفْوُ وَالْغُفْرَانُ: ای دارای گذشت
و آمرزش! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ لَا تُعَدُّ نِعَمَاتُهُ: ای آن که کرامت‌های او
بیشمار است! [جوشن کبیر، بند ۷۶]
- یا ذَا الْكَرَامَةِ الظَّاهِرَةِ: ای دارای کرامت آشکارا!
[جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا ذَا الْفِعْلِ الرَّشِيدِ: ای دارای کار درست!
[جوشن کبیر، بند ۷۸]
- یا ذَا الْغَارِجِ يَا إِلَهَ: ای دارای مراتب بلند!
ای خدا! [مفاتیح الجنان، دعای نماز شب عید فطر]
- یا مَنْ لُطْفُهُ مُقِيمٌ: ای آن که لطف او پابرجاست!
[جوشن کبیر، بند ۴۸]
- یا مَنْ فِي الْجِبَالِ خَزَائِنُهُ: ای آن که در کوه‌ها
خزائن اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۸]
- یا مَنْ مُلْكُهُ قَدِيمٌ: ای آن که ملکش
دیرین است! [جوشن کبیر، بند ۹۸]
- یا مَنْ لَهُ مُلْكٌ لَا يَزُولُ: ای آن که ملکی دارد که
از میان نمی‌رود! [جوشن کبیر، بند ۷۱]
- یا ذَا الرَّأْفَةِ وَالْمُسْتَعَانِ: ای دارای مهربانی
و کمک‌کاری! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ لَا مُلْكَ إِلَّا مُلْكُهُ: ای آن که سرزمینی جز
کشور او نیست! [جوشن کبیر، بند ۵۵]
- یا ذَا النَّعْمَةِ السَّابِقَةِ: ای دارای نعمت فراوان!
[جوشن کبیر، بند ۲۳]
- یا ذَا الرِّحْمَةِ وَالرِّضْوَانِ: ای دارای مهر
و خوشنودی! [جوشن کبیر، بند ۱۵]
- یا مَنْ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى: ای آن که او را نام‌های
نیکوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا مَنْ فِي الْأَفَاقِ إِبَاتُهُ: ای آن که در کرانه‌های
جهان، نشانه‌ها دارد! [جوشن کبیر، بند ۴۲]
- یا مَنْ لَهُ نِعَمٌ لَا تُعَدُّ: ای آن که نعمت‌هایی او
راست، که شمارش نمی‌شود! [جوشن کبیر، بند ۷۱]
- یا مَنْ لَا تُحْصَى الْأُنَّةُ: ای آن که نعمت‌های او
شمارش نمی‌شود! [جوشن کبیر، بند ۷۶]
- یا مَنْ لَهُ الْهَوَاءُ وَالْقَضَاءُ: ای آن که هوا و فضا از
آن اوست! [جوشن کبیر، بند ۵۶]
- یا مَالِكٌ كُلِّ مَمْلُوكٍ: ای دارای هر بنده!
[جوشن کبیر، بند ۱۰]
- یا ذَا النَّعْمَةِ السَّابِقَةِ: ای دارای نعمت فراوان!
[جوشن کبیر، بند ۲۳]
- .... یا سُلْطَانُ: ای پادشاه! [جوشن کبیر، بند ۵]
- یا أَمْرٌ: ای فرمانده! [جوشن کبیر، بند ۸۹]

حاصل نشود رضای سلطان	- یا مَنْ انْقَادَ كُلُّ شَيْءٍ مِنْ خَشْيَتِهِ: ای آن که هر چیزی از ترس او، فرمانبرداری کرد!
تا خاطر بندگان نجویی	[جوشن کبیر، بند ۶]
[سمعی]	- یا مَنْ يَحْكُمُ وَلَا يُحْكَمُ عَلَيْهِ: ای آن که فرمان دهد، و فرمانده ندارد!
حلّ و عقد این چنین سلطانی	[جوشن کبیر، بند ۵۰]
کی توان کردن به سرگردانی	- یا مَنْ كُلُّ شَيْءٍ كَأَيْنُ لَهُ: ای آن که هر چیزی به فرمان او پدید آید!
[عطار، منطق الطیر]	[جوشن کبیر، بند ۳۷]
لا به بسیار نمودم که مرو، سود نداشت	- یا مَنْ هُوَ قَاضِي بِلَا حِيفٍ: ای آن که او فرمان دهد که ظلم نکند!
زانکه کار از نظر رحمت سلطان می‌رفت	[جوشن کبیر، بند ۷۴]
[حافظ، قطعات]	- یا حَاكِمٌ: ای فرمانروا!
خانه خالی کن دلا! تا منزل سلطان شود	- یا مَلِكًا لَا يَزُولُ: ای فرمانروایی که از بین نمی‌رود!
کاین هوسا کان دل و جان جای لشکر می‌کنند	[جوشن کبیر، بند ۳۱]
[حافظ]	- یا مَنْ هُوَ فِي سُلْطَانِهِ قَدِيمٌ: ای آن که او فرمانرواییش دیرین است!
سلطان ازل گنج غم عشق به ما داد	[جوشن کبیر، بند ۱۸]
تا روی درین منزل ویرانه نهادیم	- یا مَنْ فِي الْقِيَمَةِ مُلْكُهُ: ای آن که در رستاخیز فرمانروایی اوست!
[حافظ]	[جوشن کبیر، بند ۴۲]
نقش مستوری و مستی نه به دست من و توست	- یا مَنْ لَا يَزِيدُ فِي مُلْكِهِ شَيْءٌ: ای آن که کسی چیزی به ملک او نیفزاید!
آنچه سلطان ازل گفت بکن، آن کردم	[جوشن کبیر، بند ۹۲]
[حافظ]	- یا مَنْ لَا سُلْطَانَ إِلَّا سُلْطَانُهُ: ای آن که فرمانروایی نیست، جز فرمانروایی او!
سابق از ایجاد کل ممکنات	[جوشن کبیر، بند ۱۹]
کنز مخفی بود آن سلطان ذات	ناموس ازل را تو امینی تو امینی
[تفسیر قرآن، صفی عیشاه]	دارای جهان را تو بساری تو یمینی
پیش از آن کز پرده آن سلطان ذات	[اقبال، لاهوری]
رخ نماید، ظاهر آید در صفات	هر کو به قناعتی بیابد نانی
عشق بر خود داشت، اندر ذات خویش	ژندی پوشد به عافیت خلقانی
روی خود می‌دید، در مرآت خویش	سلطان همه ممالک عالم اوست
بر ظهور آن جمال دلفروز	خود کی رسد این ملک، به هر سلطانی
بی‌حجابی کرد عشق پرده‌سوز.	[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]
[تفسیر قرآن، صفی عیشاه]	

کُجا بی جای تِه ای بر همه شاه

که مو آیم بدان جا از همه راه

همه جا، جای تِه مو کُور باطن

غلط گفتم، غلط، استغفرُ الله

[بابا طاهر عریان]

کی برابر می نهد شاه مجید

اشک را در فضل با خون شهید

[دفتر پنجم مثنوی مولوی]

کار من سر بازی و بی خویشی است

کار شاهنشاه من سربخشی است

[مولوی]

همه تخت و ملکی پذیرد زوال

به جز ملک فرماندهی لایزال

[سعدی]

ای خدا! ای رازدار بندگان شرمگینت!

ای توانایی که بر جان و جهان فرمانروایی!

ای خدا! ای همنوای ناله‌ی پروردگانت!

زین جهان، تنها تو با سوز دل من آشنایی

[مهدی سهیلی، معاصر]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۴،
ص ۱۰۱۱۹

گذاشتن و نیز به معنی قطع کردن و بریدن است؛ چنان که می‌گویند، مَنَّتُ الحبل یعنی بریدم و قطع کردم ریسمان را. ممنون به این معنی، یعنی مقطوع و بریده شده. مَنّت گذاشتن عبارت از کلماتیست که حاکی از این موضوع است، مانند اینکه بگوید: آیا من به تو نیکی کرده‌ام؟ و یا به تو احسان ننموده‌ام؟ از زمره مصادر این ثلاثی علاوه بر مَنّا، مَنّهُ هم می‌باشد.

صاحب مفردات می‌گوید: «مَنّت بر دو قسم است: یکی به فعل و انجام دادن است؛ چنان که گویند، مَنّ فلانٌ علی فلانٍ، یعنی: مَنّت نهاد فلانی بر فلان، و این موقعیست که فلان را به

بسیار نعمت دهنده. [ناظم‌الاطباء]
نیکی‌کننده و نعمت دهنده. [آندراج]
نامی از نام‌های خدای تعالی «اسم خاص».

[مهذب‌الاسماء]
یکی از نام‌های خدای تعالی. [منتهی‌الارب]
یکی از اسمای حسنی است. [اقرب‌الموارد]

□

[مَنّا لِلْأَنْبِيَاءِ وَالْمُؤْمِنِينَ] بسیار نیکی‌کننده به پیامبران و گروندگان. یازده مرتبه در قرآن به کار رفته است.

این صفت فعلی خداوندی، صیغه مبالغه از ثلاثی مجزّد مَنّ يَمَنُّ مَنّا، از باب نَصَرَ يَنْصُرُ به معانی کار خیر انجام دادن، نیکی کردن، مَنّت

وسيله‌ی نعمت عملاً برخوردار نماید، و سنگین کند؛ چنان‌که آیات کریمه‌ی قرآن درباره‌ی مَنّت خدا که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ مَنَّنَا عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ از این قبیل است. و این قسم مَنّت که از روی حقیقت است، غیر از خداوند از دیگری بروز نمی‌کند. و مَنّت دومی، به قول و گفتار است، که از امور قبیحه میان مردم است، مگر در هنگام کفران نعمت؛ و برای قبح یک چنین مَنّیت است که می‌گویند: ﴿الْمِنَّةُ تَهْمُ الصَّنِيعَةِ﴾ یعنی مَنّت گذاشتن، خوبی و نیکی را از بین می‌برد. و نیز می‌گویند: ﴿إِذَا كُفِرَتِ النِّعْمَةُ حَسَنَتِ النِّعْمَةُ﴾ یعنی: اگر کفران نعمت شود، در این صورت، مَنّت گذاردن به آن نعمت که کفران به آن وارد گردیده، خوب خواهد بود.

باب افتعال آن، امتنان، هم به معنی چیزی بخشیدن و خوبی کردن است، و هم به معنی مَنّت گذاشتن. مَنّ یعنی احسان و بخشش؛ و نیز مَنّت هم به معنی احسان و بخشش، و نیز مَنّت گذاشتن است. مَنّان نیز که صیغه‌ی مبالغه است و از صفات الهی، به معنی بسیار و زیاد نیکی‌کننده است.

حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «مَنّان یعنی مُنعم و انعام‌کننده و مُعطی و بخشنده، و مَنّ یعنی عطا و بخشش؛ چنان‌که در دعای ابوحزمه‌ی ثمالیست که می‌گوید: ﴿أَنْتَ الْمَنَّانُ بِالْعَطِيَّاتِ عَلَى أَهْلِ مَمْلَكَتِكَ﴾ یعنی: تو نعمت‌دهنده به بخشش‌های گوناگون

بر کسانی هستی که تحت تسلط تو می‌باشند. و نیز مَنّان اطلاق شود بر کسی که عطا نکند چیزی را، مگر بر آن مَنّت بنهد. و این مذموم و ناپسند است. از همین معنیست کلمه‌ی مَنّانه، که عبارت از زنیست که کسی به خاطر مال او با وی ازدواج کند، و آن زن همیشه روی آن شوهر مَنّت گذارد.

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «مَنّان به معنی عظیم‌المواهب است؛ زیرا او عطا کرده است حیات و عقل و منطق و صورت را، آن هم به أَحْسَن صُور، و همچنین عطایا و نعمت‌ها را کثرت بخشیده است. چنان‌که در قرآن می‌فرماید: ﴿وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا﴾ این صفت فعلی الهی در قرآن مجید برای چند طایفه مورد استعمال قرار گرفته است که عبارتند از: پیامبران، یوسف و برادرش بنیامین، موسی پیامبر، موسی و هارون، مؤمنین، اهل بهشت، مستضعفین، مسلمین، قوم قارون.

● (۱) پیامبران

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ إِنْ نَحْنُ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ...﴾ ۱۴/۱۱ یعنی: به آنان پیامبرانشان به آنان چنین گفتند که: ما نیستیم جز بشری همانند خود شما، ولی خداوند مَنّت می‌گذارد بر (بعضی) بندگان (که عبارت از پیامبران باشند)، که به آنها (نبوت) عنایت می‌فرماید.

● (۲) یوسف و برادرش

چنان که می فرماید: ﴿قَالُوا إِنَّكَ لَآتَىٰ يُوسُفَ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَ هَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا...﴾ ۱۲/۹۰
برادران گفتند: آیا تو همان یوسف هستی؟ پاسخ داد: بلی! منم همان یوسف؛ و این، برادر من (بنیامین) است، که خداوند به رحمت بی حساب خود بر ما منت نهاد (و ما را به دیدار هم پس از چهل سال رسانید).

● (۳) موسی پیامبر

چنان که می فرماید: ﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَىٰ؛ ۲۰/۳۷﴾ در آیهی قبل آن می فرماید: ای موسی! آنچه را که خواسته بودی، به تو عطا گردید. سپس در این آیه می فرماید: همانا بر تو بار دیگر هم منت نهاده ایم.

● (۴) موسی و هارون

چنان که می فرماید: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ...؛ ۳/۱۶۴﴾ یعنی: هر آینه خداوند منت گذاشت بر اهل ایمان، که پیامبری از خودشان در میان آنان برانگیخت، تا بر آنها آیات خداوند را تلاوت نموده و بخواند.

و نیز می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ...؛ ۴/۹۴﴾ یعنی: آن کسانی که گرویده اید! چون در راه دین خدا بیرون روید جستجو کنید تا آنجا که می فرماید: زیرا شما هم قبلاً چنین بوده اید (که دارای

ایمان نبودید)، ولی خداوند بر شما منت گذارد (و اکنون اهل ایمان گشته اید). اکنون به جست و جو بپردازید.

و نیز می فرماید: ﴿وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهَؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا...؛ ۶/۵۳﴾ یعنی: ما (خدا) بعضی را به بعضی دیگر (فقرا را با توانگران) بیازمودیم، تا اینکه (به طعن و مسخره) گویند: آیا خدا این فقیران را در میان ما به نعمت اسلام برتری داده و منت گذاشته است؟

چنان که می فرماید: ﴿فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا وَ وَقِنَا غَذَابَ السُّمُومِ؛ ۵۲/۲۷﴾ در آیات قبل در حالات اهل بهشت و نعمت های فراوان آنها سخن به میان آمده، سپس در این آیه از قول آنان می فرماید: خداوند بر ما منت گذاشته و لطف فرموده، و ما را از عذاب زهر آگین دوزخ محفوظ داشت.

● (۵) مستضعفین

چنان که می فرماید: ﴿وَوَرِّدْ أَنْ تَمَنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً...؛ ۲۸/۵﴾ یعنی: ما (خداوند) اراده نمودیم که بر طایفه ی مستضعفین منت گذارده، و آنها را پیشوایان خلق قرار دهیم، و وارث ملک و جاه فرعونیان گردانیم.

● (۶) مسلمین

چنان که می فرماید: ﴿يُؤْمِنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَى إِسْلَامِكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَيْكُمْ لِلْإِيمَانِ...؛ ۴۹/۱۷﴾ یعنی: بر تو (ای پیامبر!)

مَنْت می‌گذارند که مسلمان شده‌اند. بگو: بر من مَنْت نگذارید به خاطر اسلام آوردن خود، بلکه خداوند بر شما مَنْت می‌گذارد که شما را به ایمان به خدا رهنمایی کرده است.

● (۷) قوم قارون

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... لَوْ لَا أَنْ مِّنْ آلِهَةٍ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيُكَأَّتْهُ لُيُفْلِحُ الْكَافِرُونَ﴾ ۲۸/۸۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: صبحگاهان هم آنان (قوم قارون) که روز گذشته ثروت و مقام قارون را آرزو می‌کردند، با خود می‌گفتند: ای وای! گویی خداوند است که هر که را بخواهد، روزی فراوان دهد، و هر که را خواهد، تنگ‌روزی کند. و اگر نه این بود که خدا بر ما مَنْت گذاشت، ما را هم (مثل قارون) به زمین فرو بردی. ای وای! که کافران هرگز رستگار نمی‌گردند.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الْحَلِيمُ الزُّؤُوفُ الْمَتَّانُ: مَا ذَكَرَهُ خَائِفٌ إِلَّا أَمِنَ. [خواص الأسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

... یا مَتَّانُ: ای بسیاربخش!

[جوشن کبیر، بند ۵]

... تَغَالَيْتَ یا مَتَّانُ: برتری تو، ای نعمت‌بخش!

[دعای مجیر]

- فرمان ملک مَتَّان چنان است که، ولد خود را

قربانی کنی. [حبیب السیر، چاپ خیام، ج ۱، ص ۵۳]
[نقل از لغتنامه دهخدا]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۳۲

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۶، ص ۱۹۱۱۴ و ۱۹۱۲۱.

ممال مولی به معنی بار خدای. نامی از نام‌های
خدای تعالی. [دمخدا]

رب. [منتهی الارب]
بار خدا. نامی از نام‌های خدای تعالی.

[مہذب الاسماء]
بار خدای. یکی از نام‌های خدای تعالی؛ در دعا
می‌گویند، مولای یا مولای! [دمخدا]
نگهبان؛ یار؛ دوست. در قرآن دوازده مرتبه به
کار رفته است.

بار خدا؛ در تداول درویشان به معنی خدا
گفته می‌شود. [یادداشت مرحوم دمخدا]

□

این اسم و صفت الہی، اسمیست از ثلاثی

مجرد وَلِی یَلِی وِلَایۃ و ولایۃ، از باب حَسِبَ
یَحْسِبُ، که در اسم و صفت (ولی) گذشت.
مُولِی، یعنی آزاد کننده و نیز آزاد شده؛
همچنین به معانی صاحب و حلیف
(هم‌سوگند) و پسر عم و ناصر و یاور و همسایه؛
که تمامی آن از همان وَلِی به معنی قرب
و نزدیکیست. پس مُولِی، از لغات اضداد است
که به معنی آقا و هم به معنی برده و بنده است.
در قرآن مجید، این اسم و صفت، دو مرتبه با
اسم و صفت نِعَم و نصیر و ده مرتبه به تنهایی
آورده شده است. در عین حال، درباره‌ی
رسول خدا(ص) و مؤمنین و مردم مورد استعمال
قرار گرفته است.

● (۱) رسول خدا (ص)

چنان که می فرماید: ﴿قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا...﴾؛ ۹/۵۱ یعنی: بگو (ای پیامبر!): هرگز چون آنچه که خدا بخواهد، به ما نخواهد رسید؛ زیرا اوست که مولای و بزرگ ماست، و مؤمنین باید به او (خدا) توکل نمایند و بس.

□ خداوند به زوجات رسول خدا می فرماید: بدانند خداوند، مولای پیامبر است. چنان که می فرماید: ﴿...وَأِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ...﴾؛ ۶۶/۴ در ابتدای آیه خطاب به دو نفر از زوجات رسول خدا (حفصه و عایشه) می فرماید: اگر توبه نمایید (از ابراز نمودن ستری که رسول خدا فرموده بود)، رواست که دل های شما برخلاف میل رسول خدا بوده است. اگر با هم به آزار او اتفاق نمایید، (بدانید که بر او غلبه نتوانید نمود)، زیرا خداوند مولای و بزرگ اوست، و جبرئیل و مردان صالح با ایمان، یار و مددکار او می باشند.

● (۲) مؤمنین

□ مؤمنین در دعا می گویند: خدایا! تویی مولای ما، و بزرگ ما و یاور ما.

چنان که می فرماید: ﴿...وَأَعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا...﴾؛ ۲/۲۸۶ یعنی: خداوند! ببخش ما را و بیامرز ما را، و رحم کن بر ما، که تویی مولای ما و بزرگ و یاور ما.

□ در قرآن به مؤمنین می فرماید: خداوند است

که مولای و بزرگ شماست.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا قَوْلًا مَوْءَلَانَا هُوَ خَيْرٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ﴾؛ ۳/۱۵۰ یعنی: (ای مؤمنین!) بدانید که خداوند مولای و بزرگ و یاور شماست، و اوست بهترین یاری کنندگان (شما).

□ باز به مؤمنین می فرماید: بدانید که خدا مولای و بزرگ شماست.

چنان که می فرماید: ﴿...فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾؛ ۸/۴۰ در ابتدای آیه می فرماید: (و اگر آن کافران) به دین خدا پشت کردند، (شما مؤمنان غم مدارید) و بدانید که خداوند مولای و بزرگ و یاور شماست؛ و چه خوب مولای و بزرگی، و چه خوب یار و یاور است. و نیز می فرماید: ﴿...وَأَعْتَصِمُوا بِاللهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾؛ ۲۲/۷۸ یعنی: به خداوند متوسل شوید، که اوست مولای و بزرگ و یاور. شما پس چه خوب مولای و بزرگ، و چه خوب یار و یاور است!

□ خداوند مولای مؤمنان است؛ و کافرین دارای مولای نمی باشند.

چنان که می فرماید: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ﴾؛ ۴۷/۱۱ یعنی: این از آن روست که خداوند یار و بزرگ کسانیست که ایمان آورده اند. و کافران هیچ مولای و یآوری ندارند.

□ باز هم خداوند مولای و بزرگ اهل ایمان است.

چنان که می فرماید: ﴿...وَاللَّهُ مَوْلَاكُمْ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾؛ ۶۶/۲ در ابتدای آیه می فرماید:

خداوند دستور فرمود برای شما، که سوگندهای خود را (با کفاره دادن) بکشاید، که اوست مولا و بزرگ شما، و اوست بسیار دانا و راست گفتار و درست کردار.

● (۳) مردم

□ مردم پس از قبض روح، خودشان به سوی خدا که مولای آنهاست، باز می گردند. چنان که می فرماید: ﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ...﴾ ۶/۶۲ در وسط آیهی قبل می فرماید: وقتی که مرگ هر یک از شما فرا رسد، رسولان فرشته‌ی ما شما را می میرانند. سپس در این آیه می فرماید: پس بازگردانده می شوید به سوی خدا، که مولا و بزرگ و حق است. آگاه باشید که، حکم و فرمان مخصوص خداوند است.

و نیز می فرماید: ﴿هَذَا لِكِ تَبْلُو كُلِّ نَفْسٍ مَا أَشَقَّتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ...﴾ ۱۰/۳۰ یعنی: در آن روز قیامت هر کسی جزای اعمال نیک و بدی را که از پیش انجام داده است، خواهد دید، و همه به سوی معبود و مولای حق بازگردانده می شوند.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق]

❖ شواهد

... پس خدای عزوجل بسیار حق مندتر است و سزاوارتر است که بترسید از او و از عذاب او، اگر هستید شما بگرویدگان به خدای عزوجل.

[آیهی ۱۳ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

... یا مَوْلینا: ای آقای ما! [جوشن کبیر، بند ۵۳]
- یا عِصْمَةَ الْخَائِفِ الْمُسْتَجِيرِ: ای نگهبان ترسان پناهگزين! [جوشن کبیر، بند ۷۹]
- یا حَقُّ: ای سزاوار! [جوشن کبیر، بند ۸۵]
- تَغَالَيْتَ یا مَوْلَى: برتری تو، ای سرور!

[دعای مجیر]

- تَغَالَيْتَ یا مَوْلائی: برتری تو، ای سرور من!
[دعای مجیر]
- لاجرم دنیا را گفت: «مالی و للدنیا» عقبی را گفت: «ما زاع البصر و ما طغی» نه دنیا و نه عقبی، بلکه دیدار مولا.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۳۲۲]

- «مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ» آن خداوندی که مولای ایشان به راستی اوست، و حاکم به سزا اوست. «مَوْلَاهُم» اگر بر عموم برانی، معنی مولی سید است، و مالک، تا کافر و مؤمن در تحت آن شود. و اگر تخصیص کنی بر مؤمنان، معنی مولی، ولی و ناصر بود، و کافران در آن نشوند، که جای دیگر گفت: «ذلک بأنّ الله مولیّ الذّین آمنوا و أنّ الکافرین لا مولیّ لهم.»

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۳۸۱]

شغل، شغل تو باد با خسرو

کار، کار تو باد با مولی

[ابوالفرج رونی]

دنیا طلبا! تو در جهان رنجوری

عقبی طلبا! تو از حقیقت دوری

مولی طلبا که داغ مولی داری!

اندر دو جهان مظفر و منصوری

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

اوّل و آخر، پناه ما تویی

جرم‌بخش و مالک و مولی تویی

[تفسیر قرآن، صفی علی‌شاه]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۹، ص ۲۲۰۳۸ و ۲۱۹۶۹.

سزاوار: برابر فارسی حمید. [فرهنگنامه قرآنی]

■ یار

مجازاً خدا؛ معشوق ازلی.

[دمخدا]

❖ شواهد

- یا صَاحِبِ عِنْدَ غُرَبَتی: ای یار من به هنگام

تنهاییم! [جوشن کبیر، بند ۱۱]

- یا وَلِیَّ مَنِ اسْتَوْلَا: ای یار آن که از او خواهان

دوستی باشد! [جوشن کبیر، بند ۶۰]

- یا مُعِینَ مَنْ لَا مُعِینَ لَهُ: ای یار آن که یآوری

ندارد! [جوشن کبیر، بند ۲۸]

- یا صَاحِبَ مَنْ لَا صَاحِبَ لَهُ: ای آن که یاری

برایش نیست! [جوشن کبیر، بند ۵۹]

- فاعلموا ان الله مولیکم: بدانید که، خدا یار

شماست. [کشف‌الاسرار، ج چهارم، ص ۲۱]

- و کفی بِرَبِّک وکیلاً: و خداوند تو پسند

و بازپذیرنده است و یار.

[کشف‌الاسرار، ج پنجم، ص ۵۶۹]

- ... به پای دارید نماز را، و بدهید زکات فریضه.

دست و آتشید به خدای، اوست یار شما. نیک

خداوندیست و نیک یاری دهی.

[آیهی ۷۷ حج، ترجمه تفسیر طبری]

- نزد صوفیه، عالم شهود را گویند مشاهده‌ی

ذات حق.

[کشف اصطلاحات الفنون]

- قوله تعالى: «والمؤمنون والمؤمنات بعضهم اولیاء

بعض» پاک است و بزرگوار و مهربان، خداوند

جهان و جهانیان، دارنده‌ی همگان، نوازنده‌ی

دوستان، یار درویشان و پناه ضعیفان، و یادگار

بیدلان. [کشف‌الاسرار، ج چهارم، ص ۱۷۶]

بر من جفا ز بخت من آمد و گرنه یار

حاشا! که رسم لطف و طریق کرم نداشت

[حافظ]

حافظ از جان طلبد غمزه‌ی مستانه‌ی یار

خانه از غیر بپرداز و بپل تا ببرد

[حافظ]

ز عشق ناستمام ما، جمال یار مستغنیست

به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را

[حافظ]

دلا! منال ز بیداد و جور یار، که یار

تو را نصیب همین کرده است و این داده است

[حافظ]

دردم از یار است و درمان نیز هم

دل فدای او شد و جان نیز هم

[حافظ]

یار بی‌پرده از در و دیوار

در تجلیست یا اولی‌الابصار

[هاتف اصفهانی]

همه شب مردمان در خواب، من بیدار چون باشم

غنوده هر کسی با یار، من بی‌یار چون باشم

[کشف‌الاسرار، ج اول، ص ۶۵۳]

دوست دارد یار این آشتگی	عشق مطلق، سر ز جیب غیر بیرون می‌کند
کوشش بیهوده به از خفتگی	وین همه چون و چرا را، یار بی چون می‌کند
[مثنوی مولوی]	[مولوی]
وصل آمد، از بیم جدایی رستیم	یاور و یار بندگان باشی
با دلبر خود به کام دل بنشستیم	همنشین روندگان باشی
[کشف الاسرار، ج ۱، ص ۶۵۲]	[ح.م. پرواز]
عکس زیبای رخ یار، جهان است جهان	برابر فارسی ولی.
پیش یار آینه رخسار جهان است جهان	[فرهنگنامه قرآنی]
[امیرزا مهدی الهی قمشه‌ای]	برابر فارسی وکیل.
نه جای بی تو و نه تو را جا و این عجب	[فرهنگنامه قرآنی]
یاری که هست در همه جا نیست هیچ جا	برابر فارسی مولی.
[شهریار، تصاید]	[فرهنگنامه قرآنی]
	برابر فارسی ناصر.
	[فرهنگنامه قرآنی]

نگهبان؛ روزی دهنده؛ گواه راست؛ نگاهدارنده؛
با شکوه؛ دانای رازها؛ گواه بر کارها و گفتار
و کردار بندگان. از اسمای ذات است. یکبار در
قرآن به کار رفته است.

درباره‌ی این اسم و صفت الهی، از نقطه نظر
اولیه‌ی آن، به اختلاف سخن گفته اند، اما
بیشتر آن را از اَمْن و امانت می دانند.

صاحب المعجم مقاییس اللغة که از لغویون قرن
چهارم است، آن را از اَمْن می داند و می گوید:
«هَاءِ آن تبدیل شده از همزه»

صاحب مجمع البیان می گوید: «اصل آن،
مُئِمِّن بر وزن مُفَعِّل از امانت است، که
همزه‌ی آن قلب به هاء گردیده.»

صاحب نثر المرجان می گوید: «مُئِمِّن بر وزن
مُفَعِّل که اصل آن مُؤَيِّمَن از اَمْن بوده، همزه‌ی
آن به هاء مبدل شده. و این عقیده از زجاج
است؛ و معنی آن یعنی قائم بر خلق، نسبت به
اعمال و ارزاق و آجال آنها.»

صاحب المنجد می گوید: «هَيِّمَن هَيِّمَنَةٌ یعنی
آمین گفت؛ چنان که می گویند: هَيِّمَن الطَّائِر
علی فراخه. یعنی پرندۀ روی جوجه هایش
پرواز کرد، و پر و بال زد. وَ هَيِّمَنَ فُلَانٌ عَلٰی كَذَا
ای صار رقیباً علیه و حافظاً. یعنی: حافظ
و نگهدار و مراقب چیزی شد.» سپس می گوید:
«مُئِمِّن به کسر میم دوم، و مُئِمِّن به فتح میم
دوم از اسمای الله تعالی است، که به معنی

حافظ و مراقب و رازق بندگان است.»

صاحب مجمع البحرين و منتهی الارب آن را در لغت و ریشه‌ی هَمَن آورده‌اند، به همان معانی که در بالا گفته شده؛ ولی صاحب المعجم مقاییس اللغة منکر بودن آن، از هَمَن است و آن را صحیح نمی‌داند. صاحب لسان التنزیل معنی فارسی آن را، گواه راست ذکر نموده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ... ۵۹/۲۳﴾ یعنی اوست آن خدایی که نیست معبودی جز او فرمانروا، و بسیار پاک و بی‌آک و محفوظ دارنده و گواه راست و شاهد و بسیار توانا و وادارکننده به خوبی، و بزرگتر از هر چیزی که (به فکر برسد).

● سخنانی چند درباره‌ی اسم و صفت مُهَيَّمِن

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «معنی مهیمین این است که از طاعات مطیعین در روز حساب چیزی کم و کسر نکند، در صورتی که اعمال زیاد و کثیر باشد.» سپس خود بیهقی می‌گوید: «بعضی از مفسرین، مهیمین را از امین گفته‌اند.»

ابو سلیمان می‌گوید: «اصل مُهَيَّمِن، مؤمین بوده، سپس همزه به هاء تبدیل شد، زیرا هاء اخف و سبکتر از همزه است، و آن بر وزن مُسَيطِر است.»

از ابن عباس نقل شده که: «مُهَيَّمِناً علیه ای مؤتمناً علیه.»

و باز از ابن عباس نقل گردیده که: «مهیمین به

معنی امین است؛ یعنی قرآن، امین بر کتاب پیشین از خودش است.»

از مجاهد نقل شده که: «مهیمناً علیه یعنی مؤتمناً علی‌الکتاب. و باز از او نقل شده که: مهیمین به معنی شاهد بر کتب ماقبل خودش است؛ و نیز مهیمین به معنی رقیب و حافظ هم می‌باشد.»

فخر رازی در لوامع البینات می‌گوید: «در تفسیر این اسم و صفت دو قول است که یکی از آنها قویست: اول: ابو زید البلخی می‌گوید: «این کلمه لفظ عجیب و غریب است در زبان عربی؛ زیرا مستعمل در الفاظ و لغات عرب نبوده، آن هم پیش از نزول آیات قرآن مجید، و در لغات سُریانی موجود است، و آن را چنین معنی کرده‌اند: مؤمن الصادق الایمان.»

دوم: می‌گویند، این لفظ از لغات عرب است بنا به عقیده‌ی متکلمین (علمای علم کلام) و در تفسیر آن جوهری ذکر نموده‌اند: ۱) مهیمین یعنی شاهد، زیرا خداوند شاهد بر خلق خود می‌باشد، از لحاظ اعمال و افعالی که از آنها صادر می‌شود. و لذا در قرآن می‌فرماید: ﴿الْأَكْثَرُ عَلَیْكُمْ شُھُوداً اذْ تُفِیْضُونَ فِیْهِ؛ ۱۰/۶۱﴾ بنابراین، مهیمین یعنی عالم به جمیع معلومات، که هیچ چیزی از علم او خارج نبوده و نیست؛ ۲) مهیمین یعنی مؤمن، که همزه‌ی آن قلب به هاء شده، از این نقطه‌نظر که سبکتر از همزه است؛ ۳) خلیل بن احمد می‌گوید: مهیمین یعنی رقیب و حافظ؛ ۴) مبرد می‌گوید:

مهیمین یعنی مشفق و مهربان؛ ۵) حسن بصری می‌گوید: مهیمین یعنی مصدق و تصدیق کردن به آنها از لحاظ ایجاد معجزات به دست آنها؛ ۶) غزالی می‌گوید: مهیمین اسمیست که مجموع سه صفت در ذات او وجود دارد: اول: علم به احوال همه چیز؛ دوم: قدرت تامه بر تحصیل مصالح همه چیز؛ سوم: مواظبت و مراقبت بر تحصیل این مصالح. بنابراین، جامع این صفات، همان مهیمین خواهد بود. هرگز این سه صفت در کسی جز ذات حق جمع نگردد. حاجی سبزواری در شرح دعای جوشن کبیر می‌گوید: «مُهیمین به معنی رقیب و نگهبان است.» و نیز می‌گویند، به معنی شاهد و گواه است. و باز هم می‌گویند، به معنی قائم به امور خلق است. در حدیث است که: «علی اعلم بالمُهیمینات» یعنی غلی(ع) داناستر به قضایاست که از هیمنه می‌باشد. و آن، قیام بر اشیاست.

در قاموس چنین آمده که: «مُهیمین به فتح میم دوم از اسماء الله تعالی است، آن هم به معنی مؤمن که غیر خود را از خوف و ترس در ایمنی نگه می‌دارد؛ و آن در اصل، مأمن با دو همزه بوده، که همزه‌ی دومی قلب به یاء، سپس همزه‌ی اولی قلب به هاء گردیده؛ یا اینکه به معنی امین و مؤتمن و شاهد است.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ المهیمین: المسیطر. [قاموس الاسماء العربیه]
○ المهیمین: للإطلاع على الضمائر: قل يومياً ۱۴۵ مرة «یا مهیمین» لمدة أربعين يوماً. لتبیل المراد: انقش على الخاتم «یا مهیمین» تنل مرادك.
و ذكره مائة و خمسة و عشرين مرة یورث صفاء الباطن والاطلاع على أسرار الحقائق.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

-... یا مُهْمِینُ! ای نگهبان! [جوشن کبیر، بند ۱۷]
- تَعَالَيْتَ یا مُهْمِینُ: برتر آمدی، ای نگهبان!
[دعای مجیر]

من از دیار حبیبم نه از بلاد غریب
مهیمین! به رفیقان خود رسان بازم
[حافظ]

بار خدایا! مهیمینی و مقدر
وز همه عیبی مقدسی و مبرا
[سعدی]

برای ختم سخن، دست بر دعا دارم
امیدوار قبول از مهیمین غفار
[صاحبیه سعدی - قطعات سعدی، ص ۸۲۷]
مهیمین دادگر خالق بی‌نیاز
به آلام در ماندگان چاره‌ساز
[قاسم فراهانی، مشعل کوچک]

رک هـ المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۸۰

نامی از نام‌های خدای تعالی. [مَهْذَبُ الْأَسْمَاءِ]

□

یار و یاور. در قرآن چهارده مرتبه تکرار شده است.

این صفت فعلی خداوندی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد نَصَرَ يَنْصُرُ است. و همچنین این صفت فعلی، درباره‌ی رسول خدا (ص)، نوح، موسی، هارون، پیامبران، مؤمنین و مردم مورد استعمال قرار گرفته است.

● (۱) رسول خدا (ص)

□ در هنگام هجرت از مکه به مدینه خداوند رسول خود را یاری نمود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ

أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا...؛ ۹/۴۰﴾ یعنی: اگر شما او (رسول خدا) را یاری نمی‌کنید، به راستی که خداوند او را (در این هجرت) یاری فرمود در هنگامی که کافران او را از مکه بیرون نمودند. □ در فتح مکه خداوند رسول خود را یاری داد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَظِيمًا؛ ۴۸/۳﴾ یعنی: خداوند تو را (ای پیامبر!) به نصرتی با عزت و کرامت یاری خواهد داد.

● (۲) نوح پیامبر

□ خداوند می‌فرماید: نوح را درباره‌ی قوم کافر او یاری دادیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا...؛ ۲۱/۷۷﴾ یعنی: یاری دادیم ما

(خدا) او (نوح) را، بر دفع قومی که آیات و نشانه‌های قدرت ما را تکذیب کرده بودند.

● (۳) موسی و هارون

□ خداوند می‌فرماید: موسی و هارون را یاری دادیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَتَصَرَّفْنَا هُمُ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ﴾ ۳۷/۱۱۶ یعنی: و ما (خداوند) آنها (موسی و هارون) را یاری دادیم، تا به حقیقت، غالب و پیروز شدند.

● (۴) پیامبران و مؤمنین

□ خداوند می‌فرماید: ما پیامبران خود را با مؤمنین به آنها یاری می‌دهیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ يَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ﴾ ۴۰/۵۱ یعنی: هر آینه ما (خداوند) یاری می‌دهیم پیامبران خود را، و کسانی که در این زندگی دنیا ایمان آورده (بر دشمنانشان) و هم در روز قیامت که به شهادت برخیزند. لَنَنْصُرُ را نیز به معنی غلبه هم گفته‌اند؛ یعنی: چیرگی و غلبه بر دشمنانشان می‌دهیم.

● (۵) مؤمنین و اهل ایمان

□ خداوند به مؤمنین می‌فرماید: با کافران به جهاد بپردازید، که خدا شما را یاری خواهد کرد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَيَنْصُرْكُمْ...﴾ ۹/۱۴ یعنی: ای مؤمنان! با کافران به جهاد

بپردازید، که خداوند آنها را به دست شما به عذاب اندازد و رسوا گرداند، و یاری می‌دهد شما را.

□ خداوند می‌فرماید: در جنگ حُنَین به مؤمنین یاری دادیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَوْمَ حُنَینٍ إِذَا أَعْجَبَكُمُ كَثَرَتُكُمْ...﴾ ۹/۲۵ یعنی: خداوند شما مؤمنین را در موارد زیادی یاری داد، و نیز در جنگ حُنَین، که فریفته‌ی بسیاری لشکر خودتان (اسلام) شده بودید.

بیهقی در کتاب الدلائل به نقل از ربیع بن انس چنین می‌گوید: «مردی در جنگ حُنَین گفت: ما هرگز به خاطر کمی افراد خود بر دشمن غلبه نخواهیم کرد. در صورتی که، عده مسلمین دوازده هزار نفر بودند. این سخن بر رسول خدا(ص) گران آمد! و این آیه نازل گردید.»

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می‌فرماید: «با وجود اینکه لشکر مسلمین در این جنگ دوازده هزار نفر بودند، از ترس فرار کردند! می‌پنداشتند به خاطر کم بودن لشکر شکست خواهند خورد. لذا بعد از فرار کردن آنها، فقط نه نفر از بنی‌هاشم و نیز ایمن بن ام‌ایمن، و عباس بن عبدالمطلب، ابوسفیان بن حرث بن عبدالمطلب و علی ابن ابیطالب(ع) با رسول خدا باقی ماندند. در اینجا پیامبر با دست خود کمی از سنگریزه برداشت، و به طرف مشرکین

انداخت و فرمود: زشت باد روی مشرکین! فرار کنید! سپس مشرکین فرار کردند.»

□ در جنگ بدر هم خداوند به مؤمنین یاری داد.

چنان که می فرماید: ﴿وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِتَدْرِ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ...﴾ ۳/۱۲۳ یعنی: خداوند در جنگ بدر به شما مؤمنان یاری داد، در حالی که نسبت به آنها ضعیف می بودید.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان می فرماید: «این آیه در وصف مؤمنین نازل گردید، که خداوند آنها را با کمی عدد یاری داد و با کمک فرشتگان بر مشرکین پیروز شدند، و با وجود بر قدرت و قوت مشرکین، بر آنها چیره گشته و غلبه یافتند.» چنان که از ابن عباس روایت شده، در جنگ بدر عده‌ی مهاجرین هفتاد و هفت نفر، و عده‌ی انصار دویست و سی و شش نفر بودند، که روی هم سیصد و سیزده نفر می شدند؛ در صورتی که عده‌ی دشمنان در حدود هزار نفر بودند.»

□ خداوند به مؤمنین می فرماید: در قبال یاری کردن خدا، کسی بر آنها غلبه نخواهد کرد.

چنان که می فرماید: ﴿إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ...﴾ ۳/۱۶۰ یعنی: اگر خداوند بخواد شما مؤمنین را یاری نماید، محال است که کسی بر شما غالب شود و چیره گردد.

□ خداوند در قبال ظلمی که به مؤمنین بشود، آنها را یاری خواهد نمود.

چنان که می فرماید: ﴿ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا

عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ...﴾ ۲۲/۶۰ یعنی: سخن حق این است، که هر کس به همان اندازه ستمی که به او وارد شده، در مقام انتقام برآید؛ و اگر باز بر او ظلم شود، البته خداوند او را یاری خواهد نمود.

□ مؤمنان از غلبه‌ی روم بر ایران شادخاطر شوند، که خدا آنها را یاری خواهد کرد.

چنان که می فرماید: ﴿... وَ يُؤْمِزُ يُفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ يَنْصُرِ اللَّهُ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ...﴾ ۵ - ۳۰/۴ در آیات قبل آن می فرماید: رومیان مغلوب ایرانیان شدند در نزدیکترین مکان (حوالی شام یا اطراف جزیره)، ولی بعد به زودی رومیان (اهل کتاب) بر ایرانیان (غیر اهل کتاب) غلبه خواهند نمود، آن هم پس از اندی سال. در این هنگام است که مؤمنین شادخاطر گردند به یاری خداوند! همانا خداوند هر کس را بخواهد، یاری می دهد.

□ خدا به مؤمنان می فرماید: اگر او را یاری کنند، او هم آنها را یاری خواهد کرد.

چنان که می فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ﴾ ۴۷/۷ یعنی: ای گروه مؤمنان! اگر شما خدا را یاری نمایید، خداوند هم شما را یاری نموده و شما را ثابت قدم می گرداند.

نصرت و یاری کردن خداوند به عبد و بنده که ظاهر و معلوم است، ولی یاری کردن و نصرت عبد نسبت به ذات احدیت عبارت است از: پرشش و عبادت کردن او، قیام به حفظ و حدود

خداوندی، رعایت عهود و پیمان‌های الهی، به گردن گرفتن احکام و فرامین او، و نیز دوری جستن از محرمات و منهیات او.

● (۷) مردم و هر کس را که خدا بخواهد یاری دهد چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ...﴾ ۲۲/۴۰ یعنی: هر آینه خداوند یاری خواهد نمود، هر کسی که او را یاری نماید.

□ چه کسی می‌تواند غیر از خداوند، شما را یاری نماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَمَّنْ هَذَا الَّذِي هُوَ جُنْدُ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ الرَّحْمَنِ...﴾ ۶۷/۲۰ یعنی: آیا آن‌که سپاه و مددکار شما باشد (و همه‌گونه شما را یاری کند)، جز خدای مهربان چه کسی خواهد بود؟

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

❖ شواهد

... و بسنده است خداوند تو را، راه‌نمای و یاری‌ده. [آیه ۳۱ فرقان، ترجمه تفسیر طبری]
... یا ناصِرُ: ای یاور! [جوشن کبیر، بند ۴۰]
- یا ناصِرَ كُلِّ مُحْذُولٍ: ای یاور هر افتاده‌یی!

[جوشن کبیر، بند ۱۰]
- یا ناصِرَ مَنْ اسْتَنْصَرَهُ: ای کمک‌کننده‌ی کسی که کمک از او می‌خواهد! [جوشن کبیر، بند ۳۰]
- یا ناصِرًا غَيْرَ مُنْصُورٍ: ای یاری‌دهنده‌ی یاری نشده!

... یا ناصِرُنا: ای یاور ما! [جوشن کبیر، بند ۵۳]
- یا ناصِرَ الْأَوْلِيَاءِ: ای یاور دوستان!

[جوشن کبیر، بند ۹۱]

- یا مُسْتَعَانُ: ای یاری‌دهنده! [جوشن کبیر، بند ۵]
- یا مُعِينٌ عِنْدَ مَفْزَعِي: ای یاری‌دهنده‌ی من به هنگام هراس من! [جوشن کبیر، بند ۱۱]
- یا مُعِينُ الضُّعَفَاءِ: ای یاری‌دهنده‌ی ناتوانان!

[جوشن کبیر، بند ۹۱]
- تَعَالَيْتَ يَا ناصِرُ: برتری تو، ای یاری‌ده!

[دعای مجیر]
- و ما لكم من دون الله من ولي ولا نصير:
و نیست شما را جز خدا، کارساز و نه یاری‌دهی. [کشف‌الاسرار، ج چهارم، ص ۲۱۸]
- و هو الولی الحمید: و اوست آن خداوند یاری‌ده [به رهی نزدیک] ستوده.

[کشف‌الاسرار، ج نهم، ص ۱۹]
رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۵۱.
رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۷، ص ۱۹۹۶۹ و ۱۹۹۵۶.

□ یاری‌دهنده

برابر فارسی هادی. [فرهنگنامه قرآنی]
برابر فارسی ناصر. [فرهنگنامه قرآنی]
برابر فارسی مَولی. [فرهنگنامه قرآنی]

□ یاری‌رس

به یاری‌رسنده؛ به کمک‌آینده؛ یاری‌دهنده.
[دمخدا]

❖ شواهد

بزرگا! بزرگی ده‌ا، بی‌کم
تویی یاوری بخش و یاری رسم
[نظامی]

و هُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ: و او یاور نیکوکاران است.	تویی یاری رس فریاد هر کس
[آیهی ۱۹۶ اعراف، جزء ۹]	به فریاد من فریادخوان رس
وَ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُحْسِنِينَ: و همیشه خدا یار	[نظامی]
نیکوکاران است. [آیهی ۶۹ عنکبوت، جزء ۲۱]	□ یاریگر
وَ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ: که خدا یاور بردباران	کممک کننده؛ یارمند.
است. [آیهی ۱۵۳ بقره، جزء ۲]	[دمخدا]
وَ أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ: خدا همیشه یار پرهیزگاران	❖ شواهد
است. [آیهی ۱۲۳ توبه، جزء ۱۱]	مرا یاریگر، خدای بسنده است.
وَ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ: که خدا همیشه با صابران	[ترجمه ی طبری]
است. [آیهی ۴۶ انفال، جزء ۱۰]	جاودان شاد زیاد و به همه کام رساد
وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ: و خدا با صابران و اهل	پشت و یاریگر او باد همیشه یزدان
ایمان است. [آیهی ۶۶ انفال، جزء ۱۰]	[فرخی]
وَ يَا مُعِينٌ مَنِ اسْتَعَاذَ: ای یاور کسی که کمک از	برابر فارسی ناصر.
او می طلبد! [جوشن کبیر، بند ۳۰]	[فرمگناه قرآنی]
وَ يَا نَاصِرُ: ای یاور!	برابر فارسی مولی.
[جوشن کبیر، بند ۴۰]	[فرمگناه قرآنی]
وَ يَا نَاصِرُنَا: ای یاور ما!	□ یاور
[جوشن کبیر، بند ۵۳]	به معنی یاری دهنده و مددکار.
وَ يَا نَاصِرَ كُلِّ مُخْذَلٍ: ای یاور هر افتاده یی!	[برهان]
[جوشن کبیر، بند ۱۰]	❖ شواهد
وَ يَا نَاصِرَ الْأَوْلِيَاءِ: ای یاور دوستان!	وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ: و از خدا
[جوشن کبیر، بند ۹۱]	بترسید، و بدانید که خدا با پرهیزگاران است.
وَ يَا عَوْنُ الْمُؤْمِنِينَ: ای یاور گروندگان!	[آیهی ۱۹۴ بقره، جزء ۲]
[جوشن کبیر، بند ۱۴]	وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ: که خدا یار و معین بردباران
معاذ الله چنین نتواند آ!	است. [آیهی ۲۴۹ بقره، جزء ۲]
خدای پاک بی انباز و یاور	وَ أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ: که خدا البته با اهل ایمان
[ناصر خسرو]	است. [آیهی ۱۹ انفال، جزء ۹]
بزرگا! بزرگی ده! بی کم	وَ أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ: خدا با اهل تقوا (یار و یاور)
تویی یآوری بخش و یاری رسم	است. [آیهی ۳۶ توبه، جزء ۱۰]
[نظامی]	

بود یار و دلدار و غمخوارتان	برابر فارسی نصیر.	[فرهنگنامه قرآنی]
ایا صابران لطف حق یارِ تان	■ یارمند	
[ح. ۴، پرواز]	گر ایدون که یزدان بود یارمند	
برابر فارسی وکیل.	بگردد به بایست چرخ بلند	
برابر فارسی مَولی.	[فردوسی]	[فرهنگنامه قرآنی]

روشن؛ روشن‌کننده؛ روشنی‌بخش.

در قرآن یک مرتبه به صورت الله نور السُّنُوات
والارض به کار رفته است.

این اسم و صفت الهی، اسم است از ثلاثی مجرد
نارَ یَنُورُ نُوراً از باب نَصَرَ یَنْصُرُ، به معنی
روشنایی دادن و نور افشاندن.

صاحب المعجم مقاییس اللّغة می‌گوید: «نور
دلالت بر روشنایی‌دهنده و اضطراب و قلت
و کمی ثبات است، که از آن زمره است: نور و نار؛
و هر دو به این نام برای روشنایی‌دهندگی
نامیده شده‌اند.»

صاحب مفردات می‌گوید: «نور، روشنایی
پراکنده‌یست که برای دیدن کمک کند؛ و این

بر دو قسم است: نور دنیایی، و نور آخرتی. نور
دنیایی بر دو قسم است: یک قسم آن معقول به
عین بصیرت است، و آن چیز است که پراکنده
از امور الهی باشد، مانند نور عقل و نور قرآن؛
و قسم دیگر آن، محسوس به عین بصر و چشم
باشد، و آن پراکندگی از اجسام نورانی، مانند
شمس و قمر و ستارگان می‌باشد.»

از نور الهی، قوله تعالی: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنْ اللَّهِ نُورٌ
و کتاب مبین؛ ۵/۱۵ و «وَجَلَعْنَا لَهُ نُوراً یُشِیْ بِه
فِی النَّاسِ کَمَنْ مِثْلُهُ فِی الظُّلُمَاتِ؛ ۶/۱۲۲.»

ترجمه‌ی آیه‌ی اوّل که خطاب به اهل کتاب
است، می‌فرماید: از جانب خدا بر شما نور
و کتاب (آشکار کننده‌ی حقایق) آمده است.

و ترجمه‌ی آیه‌ی دوم در ابتدای آن می‌فرماید: آیا کسی که مرده (جهل و گمراهی بود)، ما او را زنده کردیم و به او روشنی علم و دیانت دادیم که با آن روشنی میان مردم سرافراز برود؟ مثل او مانند کسیست که در تاریکی‌ها فرو شده و از آن به در نتواند گشت.

و نیز می‌فرماید: ﴿ما كنت تدري ما الكتاب﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿ولكن جعلنا نوراً نهدى به من نشاء﴾ ۴۲/۵۲ یعنی: نمی‌دانستی ای پیامبر! کتاب خدا چیست و ایمان کدام است، ولیکن ما آن کتاب و شرع را نور (وحی و معرفت) گردانیدیم، که هر کس از بندگان خود را بخواهیم، به آن نور هدایت می‌کنیم.

نور محسوس به عین و بصر و چشم، مانند آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿هو الذى جعل الشمس ضياءً والقمر نوراً﴾ ۱۰/۵ یعنی: اوست خدایی که آفتاب را درخشان، و ماه را تابان فرمود. در این آیه، اختصاص ضیاء به شمس، و نور به قمر، از این حیث است که ضوء اخصّ از نور است و نور اعمّ از آن است. و اما نور اخروی عبارت از این آیه‌ی شریفه است که می‌فرماید: ﴿يسعى نورهم بين ايدىهم وبأيمانهم﴾ ۵۷/۱۲ یعنی: اشعه‌ی نور آنها (مردان مؤمن و زنان مؤمنه) پیش رو و سمت راست آنها نتابد و بشتابد، به قسمی که منافقان به آنها می‌گویند: ﴿انظرونا نقتبس من نوركم قبل ارجعوا وراءكم فاتمسوا نوراً﴾ یعنی: منافقان به مؤمنان در آن روز می‌گویند به سوی ما نظر افکنید، تا از نور شما برگیریم. در پاسخ به

آنها می‌گویند: واپس گردید، و از آنجا مانند ما نور بطلبید.

باب تفعیل آن، تنویر، به معنی نورافشانی کردن و روشنایی دادن است؛ چنان‌که می‌گویند: نُورُ المصباح، یعنی: چراغ را روشن گردانید. باب مفاعله‌ی آن، مناوَرَة، یعنی دشنام دادن و ناسزا گفتن. باب إفعال آن، إنارة، یعنی درخشیدن، زیبا شدن، پیدا و آشکار شدن؛ چنان‌که می‌گویند: أُنَارَ البيت، یعنی: خانه را روشن نمود؛ أُنَارَ المسئلة، یعنی: مسأله را توضیح داد. باب تفعّل آن، تنوّر، یعنی روشن شدن. باب استفعال آن، استنارة، یعنی کسب نور کردن. نائرة، یعنی روشن و فتنه و فساد و دشمنی؛ و جمع آن نواثر است. موارد این لغت که بعضی معتقدند نور و نار از اصل واحد می‌باشد، زیاد است.

این اسم و صفت خداوندی، در قرآن فقط از برای ذات احدیّت پروردگار است که یک مرتبه در قرآن مجید آورده شده است. ما از دید دانشمندان، علماء، عارفان و فلاسفه به ذکر معانی این آیه‌ی شریفه می‌پردازیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿الله نور السموات والأرض كمشكاة فيها مصباح المصباح في زجاجة الزجاجة كأنها كوكب دري يوقد من شجرة مباركة زيتونة لا شرقية ولا غربية يكاد زيتها يضيئ ولو لم تمسسه نار نور على نور يهدي الله لنوره من يشاء...﴾ ۲۴/۳۵ یعنی: خداوند نور و روشنایی (وجودبخش) آسمان‌ها و زمین است. داستان نور او به

مشکاتی ماند که در آن روشن چراغی باشد؛ و آن چراغ در میان شیشه‌یی که تَلالُو آن گویی ستاره‌یست درخشان و روشن، از درخت مبارک زیتون که با آنکه نه شرقیست و نه غربی (شرق و غرب جهان بدان فروزان است)، و بی‌آنکه آتشی زیت او را بر فروزد، خود به خود جهانی را روشنی می‌بخشد. پرتو آن نور (حقیقت) بر روی نور (معرفت) قرار گرفته؛ و خدا هر که را خواهد، به نور خود هدایت می‌کند. و این مَثَل‌ها را خدا برای مردم (هوشمند) می‌زند، و خداوند به همه امور بسیار و همیشه داناست.

صاحب مجمع البیان در تفسیر خود می‌گوید: (البته سعی در اختصار کلام آن بزرگوار است.) □ الله نور السموات والارض: در معنی آن جوهری ذکر شده است.

۱) خداوند، هادی و راهنمای اهل آسمان‌ها و زمین است، به سوی آنچه که مصالح آنها اقتضاء می‌نماید؛ چنان‌که ابن عباس معتقد است.

۲) خداوند، نوردهنده و روشنایی‌بخشنده‌ی آسمان‌ها و زمین است، به وسیله‌ی خورشید و ماه و ستارگان؛ چنان‌که حسن، ابوالعالیه و ضحاک معتقدند.

۳) خداوند به وجود پیامبران و علما و دانشمندان چنان‌که ابی بن کعب معتقد است، باید دانست که صفت نور که از برای خداوند آمده، به خاطر تمامی نفع و بهره

و احسان‌یست که می‌کند، و انعام‌یست که مبذول می‌فرماید.

□ مثل نوره: در این باره هم جوهری ذکر شده است.

۱) یعنی مثل نور خدا، که به وسیله‌ی آن مؤمنین هدایت گشته‌اند، و آن عبارت از ایمانیست که در دل‌ها و قلوب آنان است؛ چنان‌که ابی بن کعب و ضحاک گفته‌اند.

۲) یعنی مَثَل نور او که قرآن است، در دل و قلب؛ چنان‌که ابن عباس، حسن و زید بن اسلم گفته‌اند.

۳) مراد از نور، شخص محمد رسول خدا(ص) است، و آن را که به خویشان اضافه فرموده، به خاطر شرافت و تشریف وجود محمد است؛ چنان‌که کعب و سعید بن جبیر گفته‌اند.

۴) مراد از نور حق، همان ادله‌یست که دال بر توحید او و عدل اوست، که از لحاظ وضوح و ظهور حقایق آن، همانند نور است؛ چنان‌که ابومسلم گفته است.

۵) نور در این آیه‌ی شریفه همان طاعت است، یعنی مثل طاعت خدا در قلب مؤمن؛ چنان‌که ابن عباس در روایت دیگری از او نقل گردیده است.

□ مشکوة فیها مصباح: مشکوة همان دریچه و پنجره است در حیاط، که بر روی آن شیشه و آئینه‌یی باشد؛ سپس چراغی پشت آن شیشه و آئینه قرار گرفته باشد، و از برای آن پنجره در دیگری باشد، که چراغ در آن

قرار گرفته باشد.

مجاهد می‌گوید: «مشکوة، قندیل است، و مصباح، فتیله آن.»

□ المصباح فی زجاجة: یعنی این چراغ در زجاجة و شیشه‌یی قرار گرفته باشد. فایده‌ی اختصاص دادن زجاجة به ذکر و نام بردن از آن، به خاطر صافی‌تر بودن آن است، که چراغ در آن دارای روشنایی زیادتر و بیشتر خواهد بود.

□ الزجاجة کأنها کوكب درّی: یعنی این شیشه و آبگینه همانند ستاره و کوکبیست بزرگ، که بسیار نوربخشنده و روشنایی‌دهنده است، که در صفا و نور خود همانند دُر می‌باشد.

□ یوقد من شجرة مباركة: یعنی مشتعل می‌شود این چراغ، از روغن درخت مبارکه.

□ زيتونة: درخت مبارکه‌ی زیتون. از این جهت نام درخت زیتون آمده، که انواع منافع در آن درخت موجود است، زیرا از زیت روشنایی می‌گیرند و دارای روغن خوراکی هستند و از هیزم آن روشنایی به دست می‌آید و در استخراج روغن از آن احتیاجی به فشردن و فشار ندارد. و نیز می‌گویند، روغن زیتون اصفی و اُضوء یعنی روشنی‌بخش‌تر است. و نیز می‌گویند، نخستین درختیست که در دنیا روئیده شده، آن هم بعد از طوفان نوح؛ و مُنْبِت و جایگاه روئیدن آن منزل پیامبران بوده است.

و نیز می‌گویند، از این درخت هفتاد پیامبر تبرک جستند، که از زمره‌ی آنان، ابراهیم خلیل بوده است؛ و از این جهت است که به این

درخت، شجره‌ی مبارکه گفته شده است.

□ لا شرقیة و لا غربیة: ابن عباس و کلبی و عکرمة و قتاده می‌گویند: «سایه شرق و غرب بر آن سایه نمی‌افکند. و آن درخت فراگیرنده‌ی خود آفتاب است، که نه کوه و نه درخت بر آن سایه نیفکند. و روغن آن زرد رنگ است.»

حسن بصری می‌گوید: «معنی آن این است که آن درخت از درختان دنیا نیست که جنبه‌ی شرقی یا غربی داشته باشد.»

ابن زید می‌گوید: «معنی آن این است که درخت مزبور درخت شرق یا غرب نیست، زیرا درخت زیتونی که مختص به شرق یا به غرب باشد، دارای کمترین ثمره‌ی زیتون یا روغن آن دارای ضعیف‌ترین روشناییست؛ بلکه مراد درخت زیتونیست که مربوط به شام (سوریه) است که مابین مشرق و مغرب است.»

□ یکاد زيتها یُضئ: یعنی: پیش از آنکه به آن برسد و مشتعل و شعله‌ور گردد.

درباره‌ی وجه شباهت و مشبّه به آن اختلاف نموده‌اند:

(۱) می‌گویند خداوند مَثَل زده است به رسول خود محمد(ص)، و مراد از مشکوة سینه و صدر اوست، و زجاجة دل و قلب اوست، و منظور از مصباح، نبوت است که نه شرقیست و نه غربی، یعنی نه یهودیست و نه مسیحی. از شجره‌ی مبارکه‌یی که شجره‌ی نبوت باشد، شعله‌ی نورانی آن را فرا گرفته، که عبارت از شخص ابراهیم خلیل می‌باشد. و نزدیک است که نور

محمّد(ص) در میان مردم آشکار و هویدا شود، اگر چه بدان متکلم و گویا نشود؛ چنان که کعب و جماعتی از مفسرین گفته‌اند.

۴) برخی می‌گویند، مراد از مشکوة، ابراهیم است، و زجاجة، اسماعیل فرزند اوست، و مصباح، شخص رسول خدا(ص) است که خداوند او را در جای دیگر قرآن سراج نامید از شجره‌ی مبارکه که ابراهیم باشد. زیرا اکثر و بیشتر انبیا و پیامبران از صلب او می‌باشند، که او خود نه شرقی بود و نه غربی، یعنی نه یهودی و نه نصرانی؛ زیرا نصرانی و مسیحیان به سوی مشرق نماز می‌گذارند، و یهودی به سوی مغرب نماز خود را ادا می‌نمایند.

□ نور علی نور: یعنی پیامبری از نسل پیامبری دیگر؛ چنان که محمد بن کعب گفته است. و نیز می‌گویند، مشکوة، عبدالمطلب است، و زجاجة، عبدالله است، و مصباح، شخص رسول خدا(ص) است که نه شرقی و نه غربی، بلکه اهل مکه است؛ زیرا مکه در وسط جهان است؛ چنان که ضحاک گفته است.

از امام علی بن موسی الزّضاع (روایت شده که فرمودند: «ما مشکوة هستیم و محمّد(ص) مصباح است. خداوند هدایت فرمود به ولایت، ما هر کس را که دوست می‌دارد.»

در کتاب توحید ابوجعفر بن بابویه از طریق عیسی بن راشد او از امام باقر(ع) چنین آمده: «در مورد مشکوة فیها مصباح چنین فرمود که: نور علم است در سینه‌ی رسول خدا(ص). و درباره‌ی

المصباح فی زجاجة فرمودند: زجاجة، سینه امام علی(ع) است، که علم رسول خدا در آن وارد گردید. یوقد من شجرة مبارکه، نور علم است که نه شرقیست و نه غربی، و نه یهودیست و نه نصرانی. یکاد زیتها یضیء و لو لم تمسبسه نأز، فرمود: نزدیک است که جهان از وجود آل محمّد به تکلم علم درآید، پیش از آنکه سؤال شود. نور علی نور، یعنی امام است که مؤید به نور علم و حکمت است به دنبال امام، آن هم از آل محمّد، و این، از هنگام آدم است تا قیامت ساعت و روز قیامت.»

● سخنی چند درباره‌ی اسم و صفت نور

بیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «الله نور السّموات والارض» یعنی: اوست هادی. همانا بندگان چیزی نمی‌دانند، مگر آنچه که او (خدا) به آنها بیاموزد؛ و درک نمی‌کنند، مگر آنچه را که او آسان گرداند بر آنها ادراک و فهمیدن آن را. بنابراین، حواس و عقل، فطرت خدا و آفریده‌ی خدا و عطیه و بخشش خداوند است.»

ابن عبّاس می‌گوید: «خداوند در این آیه، هادی اهل آسمان‌ها و زمین است. مثل نور او مثل هدایت اوست در دل مؤمن. همچنان که نزدیک است نوردهنگی زیت صافی پیش از آنکه آتش به آن تماس حاصل می‌کند، و وقتی که آتش به آن برخورد نمود، نور او زیاد می‌شود نوری بر نوری، همچنین است قلب مؤمن که عمل به هدایت کند، پیش از آنکه علم به او

برسد، و وقتی که علم به او رسید، زیاد می شود
هدایت بر هدایت.»

ابوسلیمان می گوید: «جایز نیست که توهم شود
خداوند نور است از انوار؛ زیرا ضد نور، ظلمت
است، که آن را تعقیب می کند و آن را از بین
می برد؛ در صورتی که خداوند منزّه است از
اینکه از برای او ضدی باشد یا شریکی.»

گفتار خواجه عبدالله انصاری در نوبت سوم
تفسیر کشف الاسرار میبیدی:

«قوله تعالى: ﴿الله نور السموات والارض﴾ الله نور،
والنور في الحقيقة ما يُنَوِّر غيره. نور به حقیقت آن
باشد که غیری را روشن کند. هر چه غیری را
روشن نکند، آن را نور نگویند. آفتاب نور است
و ماه نور است و چراغ نور است، نه به آن معنی
که به نفس خود روشنند، لکن به آن معنی که
منور غیرند. آینه و آب و جوهر و امثال آن را
نور نگویند، اگر چه به ذات خود روشنند، زیرا که
منور غیر نیستند. چون حقیقت این معلوم
گشت، بدان که ﴿الله نور السموات والارض﴾ الله
است روشن کننده ی آسمان ها و زمین ها. بر
مؤمنان و دوستان مصوّر اشباح است و منور
ارواح. جمیع الانوار منه؛ و همه ی نورها از
اوست و قوام همه بدوست؛ بعضی ظاهر و
بعضی باطن. ظاهر را گفت: ﴿و جعلنا سراجاً
وهاجاً﴾ باطن را گفت: ﴿افن شرح الله صدره
للإسلام فهو على نور من ربه﴾ نور ظاهر اگر چه
روشن است و نیکو، تبع و چاکر نور باطن است.
نور ظاهر، شمس و قمر است، و نور باطن، نور

توحید و معرفت. نور شمس و قمر اگر چه زیبا
و روشن است، آخر روزی آن را کسوف و
خسوف بود، و فردا در قیامت مکدر و مکور
گردد: کقوله تعالى: ﴿إذا الشمس كورت﴾ اما
آفتاب معرفت و نور توحید که از مطلع دل های
مؤمنان سر بزند، آن را هرگز کسوف و خسوف
نبود و تکویر بر گردد و نگردد. طلوعیست آن را
بی غروب؛ کشفیست بی کسوف؛ اشراقی از
مقام اشتیاق. وانشد

إِنَّ الشَّمْسَ النَّهَارَ تَغْرِبُ بِاللَّيْلِ

و شمس القلوب لیست تغیب
یعنی: آفتاب روز با آمدن شب غروب می کند،
ولی روشنائی و آفتاب دل ها غروب ندارد.
و بدان، که انوار باطن در مراتب خویش مختلف
است: اول: نور اسلام است، و با اسلام نور
خالص. دوم: نور ایمان است، و با ایمان نور
صدق. سوم: نور احسان است، و با احسان نور
یقین. روشنائی اسلام در نور اخلاص است،
روشنائی ایمان در نور صدق، و روشنائی
احسان در نور یقین؛ این است که منازل راه
شریعت و مقامات عامه ی مؤمنان. باز اهل
حقیقت را و جوانمردان طریقت را نور دیگر
است و حال دیگر، نور فراست است و با فراست،
نور مکاشفت؛ باز نور استقامت، و با استقامت،
نور مشاهدت؛ باز نور توحید، و با توحید نور
قربت در حضرت عندیّت. بنده تا در این
مقامات بود، بسته ی روش خویش باشد. از ایدر
باز کشش حق آغاز کند، جذبه ی الهی در

به زبان فقر می‌گوید: الهی! کار تو در گرفتن به نیکویی، بی‌ما چراغ خود افروختی به مهربانی، بی‌ما خلعت نور از غیب تو فرستادی به بنده‌نوازی، بی‌ما چون رهی را به لطف خود به این روز آوردی. چه بود که به لطف خود به سر بری بی‌ما؟»

تا آنجا که می‌گوید: «مثل نوره» جماعتی مفسران گفتند: این (ها) اشارت است به مصطفی (صلوات الله علیه) که خلقتش نور بود و خلعتش نور بود و نسبتش نور بود، ولادتش نور بود و مشاهدتش نور بود و معاملتش نور بود، و معجزتش نور بود. و او خود در ذات خود نور علی نور بود. مهتری که در روی او نور رحمت، در کف او نور سخاوت، در قدم او نور خدمت، در موی او نور جمال، در خوی او نور تواضع، در صدر او نور رضا، در سر او نور صفا، در ذات او نور طاعت، در طاعت او نور توحید، در توحید او نور تحقیق، در تحقیق او نور توفیق، در سکوت او نور تعظیم، در تعظیم او نور تسلیم.»

فخر رازی در کتاب *لوامع البیّنات* خود می‌گوید: «علما در تفسیر قوله تعالی: ﴿الله نور السموات والارض﴾ اختلاف نموده‌اند:

۱) می‌گویند نور ذلّاهر همان نور است که از اثر او هر چیز پنهانی آشکار شود. و البته شیء پنهان و خفا جز نیستی نیست، و آشکار و ظهور هم جز وجود و هستی نیست؛ و حق سبحانه و تعالی موجود است که عدم و نیستی نپذیرد؛

پیوند، نورها دست در هم دهد، نور/عظمت و جلال، نور لطف و جمال، نور هیبت، نور غیرت، نور قربت، نور الوهیت، نور هویت؛ این است که ربّ العالمین گفت: نور علی نور. کار به جایی رسد که عبودیت در نور ربوبیت ناپدید گردد، و این انوار بر کمال، و قربت ذوالجلال در کلّ عالم جز مصطفی عربی را نیست، هر کسی را از این بعضیست و او را کلّ است، زیرا که او کلّ کمال است و جمله‌ی جمال و قبله‌ی افضال.»

تا آنجا که می‌گوید: «مَثَلُ این نور همان است که مصطفی گفته: ﴿خَلَقَ اللهُ الْخَلْقَ فِي ظِلْمَةٍ ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورٍ﴾ عالمیان مشتی خاک بودند، در ظلمت خود بمانده، در تاریکی نهاد متحیر شده، در غشاوه‌ی خلقیت ناآگاه مانده. همی از آسمان ازلیت باران انوار سرمدیت باریدن گرفت. خاک عبهر گشت، سنگ گوهر گشت، رنگ آسمان و زمین به قدوم قدم او دیگر گشت. گفتند: خاکیست همه تاریکی و ظلمت، نهادی می‌باید همه صفا و صفوت، لطیفه‌ی پیوند آن نهاد گشت، عبارت از آن لطیفه این آمد که: رَشَّ علیهم نوره، گفتند: یا رسول الله! این نور را چه نشان هاست؟ گفت: ﴿إِذَا ادْخَلَ التَّوْرَ الْقَلْبَ انْشَرَحَ الصَّدْرُ﴾ چون رایت سلطان عادل به شهر درآید، غوغا را جایی نماند؛ چون سینه گشاده شود به نور الهی همت عالی گردد، غمگین آسوده شود، دشمن دوست گردد، پراکندگی به جمع بدل شود، بساط بقا بگسترده، فرش فنا در نوردد، زاویه‌ی اندوه را در ببندد، باغ وصال را بگشاید،

و حق سبحانه موجودیست که همه چیز را او به وجود آورده است، و اوست نور هر ظلمت و تاریکی، و ظهور هر خفا و پنهانی. بنابراین، نور مطلق همان خداوند است، بلکه او نور الانوار است.

۲) می‌گویند، مراد از این آیه: «الله نور السموات والارض» یعنی منور السموات والارض؛ یعنی نور دهنده و نوربخشنده‌ی آسمان‌ها و زمین است. و دلیل بر این معنی، کلمات بعدی آیه است که می‌فرماید: مثل نوره.

۳) به کسی که سبب از برای مصلحت شهری و کشوری باشد، زین‌البلد و نورالبلد می‌گویند، یعنی آرایش شهر و روشنایی شهر. و چون مصالح همه مخلوقات وابستگی تام و تمام به ذات احدیت حق تعالی دارد، بنابراین، تأویل که گفته شده است، اوست نور و روشنایی مطلق.

۴) می‌گویند، مراد از نور در آیه، یعنی هادی و راهنما. الله نور السموات والارض یعنی: هادی السموات والارض. و اما حظ و بهره‌ی عبد از این اسم و صفت. باید دانست که نور قلب عبارت از معرفت و شناخت حق تعالی است؛ چنان‌که در قرآن می‌فرماید: «وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَاِنَّهُ مِنَ النُّورِ» ۲۴/۴۰ یعنی: کسی را که خداوند به او نور معرفت نبخشید، هرگز جان روشنی نخواهد یافت.

و نیز می‌گویند، اوست خدایی که دل‌های عارفین را به نور معرفت خود زنده

می‌گرداند، و نفوس عابدین را، به نور عبادت و پرستش خود.

شیخ الرئيس ابوعلی سینا در کتاب اشارات، مشکوة را اشاره به عقل هیولانی، زجاجة را به عقل بالملكة، مصباح را به عقل بالفعل، نور علی نور را به عقل مستفاد، شجره‌ی زیتونه را به فکر و اندیشه، عدم شرقیة و غربیة را به نبودن جریزه و بلاهت و زیت را به حدس، و آتش و نار را به عقل فقال دانسته است.»

(در اصطلاح حکما و فلاسفه، عقل هیولانی همان عقل بالقوه است که عبارت از نفس یا جزوی از نفس است؛ و یا اینکه قوه‌ی بیست از قوای نفس؛ و یا اینکه چیزیست که ذات آن مستعد است که ماهیات همه موجودات را از مواد آنها انتزاع کند، تا آن صورت را به عنوان صورت آن مواد در نظر بگیرد. و نیز می‌گویند، به معنی استعداد تعقل است که بر اثر تجربه‌ی امور جزئی به مرحله فعلیت می‌رسد.

عقل بالفعل عبارت است از کسب معلومات تازه، و استعداد عمل کردن به وسیله معلومات سابق است؛ همانند استفاده‌ی که صنعتکاران امثال نجار و بنا هنگام عمل از معلومات خود می‌نمایند، و نیز استفاده‌ی اهل علم و دانشمندان از تجارب و معلومات قبلی خود در تحقیقات جدیدی که کشف می‌نمایند.

عقل بالملكة می‌گویند عبارت از آماده بودن و استعداد ادراک در امور بدیهیست. در این مرحله از عقل، امور بدیهی به صورت ادراک در

می آید، و از این طریق، ذهن مستعد به دست آوردن امور نظری می گردد.

عقل مستفاد، آماده شدن برای درک و مشاهده ی امور معقول و به دست آوردن حقایق و کنه چیزهاست.

عقل فعال، برترین و بالاترین درجات عقل است و آن را عقل کلی می نامند. فارابی این عقل را ملقب به روح الامین و روح القدس نموده است. این عقل مدام در مرحله ی فعلیت بوده و می باشد. فارابی این عقیده را از ارسطو به دست آورده است.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ النور: الظاهر بنفسه والمظهر لغيره.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ النور اسم من اسماء الله،

[بحارالانوار، جلد ۹، ص ۲۰، س ۱۰]

○ النور: مَنْ ذكره ألف مرة جعل الله تعالى له نوراً ظاهراً أو باطناً. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- یا نُوراً بَعْدَ كُلِّ نُورٍ: ای روشنایی که پس از هر روشنایی خواهد بود! [جوشن کبیر، بند ۴۷]

- یا نُوراً قَبْلَ كُلِّ نُورٍ: ای روشنایی که پیش از هر روشنایی بوده! [جوشن کبیر، بند ۴۷]

- یا نُورُ النُّورِ: ای روشنی روشنایی!

[جوشن کبیر، بند ۴۷]

- یا نُورُ كُلِّ نُورٍ: ای روشنی هر روشنایی!

[جوشن کبیر، بند ۴۷]

- یا نُوراً فَوْقَ كُلِّ نُورٍ: ای روشنایی برتر از هر

روشنایی! [جوشن کبیر، بند ۴۷]

- یا نُوراً لَيْسَ كَمِثْلِهِ نُورٌ: ای روشنایی که همانند

او روشنایی نیست! [جوشن کبیر، بند ۴۷]

- سُبْحَانَكَ يَا نُورُ: منزهی تو، ای نور!

[دعای مجیر]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۸، ص ۲۰۵۸۱.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۸، ص ۲۰۵۴۹.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۴، ص ۱۷۵۶۸، تحت کلمه ی الکربات.

□ روشنایی

❖ شواهد

چنان استم امیدکز روزگار

به ما روشنایی دهد کردگار

[فردوسی]

برابر فارسی نور.

[فرهنگنامه قرآنی]

□ نور [= روشنایی]

روشن کننده، روشنایی بخش، روشن ساز و نورانی کننده.

❖ شواهد

- یا مَنْ جَعَلَ الْقَمَرَ نُوراً: ای آن که ماه را روشنایی

قرار داد! [جوشن کبیر، بند ۶۸]

- یا مُنَوِّرُ: ای روشنگر! [جوشن کبیر، بند ۲۵]

- یا مُنِيرُ: ای روشنگر! [جوشن کبیر، بند ۶۹]

- یا مُنَوِّرُ الْقُلُوبِ: ای روشنگر دل ها!

[جوشن کبیر، بند ۱۲]

- یا مُنَوَّرَ التُّورِ: ای روشنگر نور!

[جوشن کبیر، بند ۴۷]

عبادت‌کنندگان!

روشن کن آسمان به انجم

[جوشن کبیر، بند ۵۲]

- یا نُورَ کُلِّ نُورٍ: ای روشنی هر روشنایی.

[جوشن کبیر، بند ۴۷]

پیرایه‌ده زمین به مردم

[نظامی]

- یا قُرَّةَ عَيْنِ الْعَابِدِينَ: ای روشنی چشم

آن، یعنی مادری که یک بچه بزاید، یا حیوانی که یک بچه بزاید. باب تَفَعَّلَ آن، تَوَحَّدَ، یعنی تنها ماندن. باب افْتَعَالَ آن، اتَّحَدَ، یعنی متَّحِد و مُتَّفِق شدن. وَحَدَ یعنی یکی یکدانه و یکی شدن؛ چنان که می‌گویند: فُلَانٌ نَسِیجٌ وَحْدَهُ. یعنی فلانی تافته‌ی جدا بافته است. (بنا به اصطلاح المنجد الطَّلَّاب)

وحدانیت یکتا بودن، این ریشه ثلاثی دارای یک معنی و اصل واحد است که دلالت بر انفراد می‌کند. وَحَدَتْ از همان جمله است؛ چنان که می‌گویند: وَهُوَ وَاحِدٌ قَبِيلَتُهُ. یعنی او کسیست که در قبیله‌ی خود همانند ندارد. و مَوْحَد هم می‌گویند. فرق میان أَحَد و وَاحِد آن است

یگانه، یکتا، بی‌همتا. [ناظم‌الاطباء]

بی‌نظیر، فرد، تنها [دمخدا]

□

یگانه؛ آفریدگار و یکتا؛ یکتا در ذات و صفات. از اسمای ذات است.

این اسم و صفت الهی، بیست و دو مرتبه در قرآن آمده است.

این اسم و صفت الهی، به صورت اسم فاعل از ثلاثی مجرَّد وَحَدَ یَحْدُ وَحْدًا، وَحْدَةً، حِدَةً، وَحُودًا از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ، به معنی یکی شدن، فرد شدن و واحد شدن است. باب تفعیل آن، تَوَحَّید، یعنی یکی گردانیدن. باب افعال آن، اِیْحَاد، یعنی یکی گردانیدن. مَوْحِد اسم فاعل

که احد متفرد در معنیست، و واحد متفرد در ذات؛ و نیز واحد مورد آن اعم است، برای اینکه اطلاق به مَنْ یعقل و غیر آن می‌شود، ولی آخذ فقط از برای مَنْ یعقل است. و دیگر اینکه، واحد داخل در شمارش و عدد می‌شود، ولی آخذ در داخل شدنِ عدد ممتنع است. واحد، اوّل عدد است، و جمع آن اُحْدان و وُحْدان می‌باشد.

صاحب مفردات می‌گوید: «وحدت انفراد است؛ و واحد در حقیقت آن چیز است که دارای جزء نباشد حتماً، و بر همه موجودات اطلاق می‌شود. حتّاً عددی نیست که نتوان آن را متّصف به واحد نمود؛ چنان‌که می‌گویند: عشرة واحدة یا مائة واحدة یا الف واحد.» سپس می‌گوید: «واحد لفظ مشترکیست که دارای شش وجه است: اوّل: آنکه، واحد در جنس باشد یا در نوع؛ چنان‌که می‌گویند: الانسان والفرس واحد فی الجنس و زید و عمرو واحد فی النوع. دوم: آنکه، واحد باشد در اتصال یا از حیث خلقت، همانند شخص واحد و یا از حیث صناعت مانند: خرقة واحدة. سوم: واحدی باشد که نظیر نداشته باشد یا در خلقت، مانند: الشمس واحدة، و یا در دعوی فضیلت و برتری؛ چنان‌که می‌گویند فلانی واحد دهر خودش است. چهارم: واحدی باشد که تجزّی و ترکیب در آن ممتنع باشد، یا به خاطر کوچک بودن آن، مانند هباء (غبار)، یا به خاطر سخت بودن آن، مانند الماس. پنجم: به خاطر مبدأ یا برای مبدأ

و ابتدای عدد؛ چنان‌که می‌گویند: واحد، اثنان، ثلاث. و یا برای مبدأ و ابتدای خط است؛ چنان‌که می‌گویند: النقطَةُ الواحدة. و وحدت در تمام این موضوعات عارضیست (صاحب مفردات، وجه ششم آن را ذکر نکرده است)؛ ولی وقتی خداوند به واحد متّصف شود، معنی آن این است که اوست خدایی که صحیح نیست بر او نه تجزّی و نه تکثّر. وَحْدَ مفرد است و به غیر خدا می‌گویند، ولی واحد به طور مطلق به غیر خدا گفته نشود.»

صاحب المعجم الوسیط ابواب دیگری را هم ذکر نموده، و بدین ترتیب: وَحْدٌ یُوْحَدُ وَحْدًا از باب عَلِمَ یَعْلَمُ و وَحْدٌ یُوْحَدُ وَحْدَةً از باب شَرَفَ یَشْرَفُ.

صاحب المنجد می‌گوید: «تثنیه و جمع واحد، عبارت از واحدان و واحدون است.»
فخر رازی در لوامع البیّنات می‌گوید: «باید دانست که گاهی، از واحد، نفی کثرت در ذات منظور است، و گاهی از اوقات نفی ضدّ و شریک. و اما در نفی کثرت از ذات دارای وجوهیست: اوّل اینکه، بگوییم او (خدا) چیزی یا موجودیست که قابل تقسیم نیست. در این گفتار که گفتیم چیزی یا موجودیست، احتراز کرده‌ایم از معدوم، زیرا به هیچ وجه قابل تقسیم نیست. و اینکه گفتیم قابل تقسیم نمی‌باشد، احتراز کرده‌ایم از گفتار رجل واحد و ذات واحده، زیرا این دو قابل قسمت می‌باشند، ولی واحد حقیقی آن است که به

هیچ وجه از هیچ راهی قابل قسمت نباشد حتماً. دوم اینکه، بعضی می‌گویند واحد آن کسیست که در آن نهادن و برداشتن به هیچ وجه صحیح نباشد، برخلاف اینکه بگویی انسان واحد، زیرا ممکن است بگویی این انسان بدون دست است و بدون پا، که در این صورت صحیح خواهد بود که از او چیزی برداری (و یا چیزی بر او بار کنی)؛ ولی ذات حق، یکتا و یگانه در ذات است.

سوم: واحد یعنی موجودی که عدد نباشد، زیرا عدد دارای حواشی قبل و بعد است؛ چنان‌که عدد دو، قبل آن یک است، و بعد آن سه، که مجموع آن چهار می‌شود و نصف آن دو می‌شود. به هر حال، با این کیفیت فهمیدیم و دانستیم که دو، عدد است؛ اما واحد و یک، چنین نیست. بنابراین، عدد نتواند بود.

بیهقی در الاسماء والصفات از قول حلیمی می‌گوید: «معنی واحد دارای جوهیست، اول: یعنی قدیمی غیر از او نیست، و الهی سوای او وجود ندارد. و او واحد است، برای اینکه شریکی برای او نیست، تا حکم عدد بر او جاری شود و وحدانیت او باطل گردد.»

دوم: او واحد است، بدین معنی که ذات او ذاتیست که برای او تکرر جایز نیست؛ و در واحد اشاره‌یست که او (خدا) نه جوهر است و نه عرض، زیرا جوهر گامی به انضمام جوهری همانند خود کثرت می‌پذیرد، که از آن تکرر

جسمیت مرکب می‌شود و گاهی هم تکرر می‌پذیرد به خاطر عرضی که بر او حلول کند؛ و عرض هم قوام و پایداری برای آن نیست، مگر به توسط غیری که بر او حلول کرده است. و قدیم فردیست که جایز نیست بر او که حاجت به غیر پیدا کند، و نه تکرر به غیر پیدا نماید. بنابراین اگر گفته شود که معنی واحد همان قائم به نفس است درست است؛ و دیگر اینکه، قیام جوهر به فاعل او و مَبْقٰی اوست؛ و قیام عرض هم به جوهریست که عرض در آن حلول کرده است.

سوم: معنی واحد همان قدیم است. وقتی گفتیم واحد، یعنی همان موجودیست که ممکن نیست از یکی بیشتر باشد. بنابراین، قدیم الاطلاق همان واحد است، و واحد هم همان قدیمیست که ممکن نیست غیر از یکی باشد.

این اسم و صفت الهی، شش بار برای (الله) به عنوان صفت قرار گرفته، و شانزده بار برای اله به عنوان صفت در قرآن قرار گرفته است.

● (۱) صفت از برای (الله)

چنان‌که می‌فرماید: ﴿...ءَاَزَابُ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ اِنَّ اِلٰهَهُمُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ (۱۲/۳۹) در ابتدای آیه می‌فرماید: (یوسف به دو نفر رفیق زندانی خود گفت:) (از شما می‌پرسم) آیا خدایان گوناگون بی‌حقیقت، بهتر و در نظام خلقت مؤثر می‌باشند، یا خداوند یکتا و یگانه غالب و بسیار قاهر؟

و نیز می‌فرماید: ﴿... قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ؛ ۱۳/۱۶﴾ یعنی: بگو (ای پیامبر!): همانا خداوند است که آفریننده‌ی همه چیزهاست، و اوست یگانه و یکتا و غالب و بسیار قاهر.

و نیز می‌فرماید: ﴿... وَبَرِّزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ؛ ۱۴/۴۸﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: روزی که زمین را دگرگون نموده و به غیر این زمین تبدیل نمایند، و هم آسمان‌ها را (دگرگون سازند)، تمامی خلق در پیشگاه خدای یگانه و یکتای غالب و بسیار قاهر حاضر می‌شوند.

و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِن إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ؛ ۳۸/۶۵﴾ یعنی: بگو (ای پیامبر!): همانا من پیامبری ترساننده‌ی (از گمراهی) هستم؛ و نیست معبودی جز خداوند یگانه و یکتای غالب و بسیار قاهر.

و نیز می‌فرماید: ﴿... سُبْحَانَهُ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ؛ ۳۹/۴﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: اگر خدا می‌خواست فرزندی برای خود اختیار کند، همانا هر که از مخلوقاتش را می‌خواستی، برمی‌گزیدی؛ ولی او خدای پاک و منزّه است (از این گفتار)، و اوست خداوند یکتا و یگانه غالب و بسیار قاهر.

و نیز می‌فرماید: ﴿لَئِنْ مَلَكَ الْقَوْمُ لَكُمُ الْيَوْمَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ؛ ۴۰/۱۶﴾ یعنی: در آن روز (رستاخیز) فرمانروایی جهان و جهانیان با کیست؟ (آری!) با خدای یکتای و یگانه غالب و بسیار قاهر.

● (۲) صفت از برای (إله)

□ باید دانست که ذات احدیت پروردگاری، معبودیست یگانه و یکتا.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ... ۱۴/۵۲﴾ یعنی: مردم باید بدانند که همانا او (خداوند) معبودیست یگانه و یکتا؛ و صاحبان عقل و خرد هم متذکر این معنی می‌باشند.

□ به رسول خدا می‌فرماید: که بگوید به مردم که، ذات احدیت معبودیست یکتا.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ وَإِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ؛ ۶/۱۹﴾ یعنی: بگو (ای پیامبر!): همانا او (خداوند) معبودیست یگانه و یکتا. و من (پیامبر) از آنچه که شما (کافران) به خداوند شرک می‌ورزید، بری و بیزارم.

□ ذات احدیت می‌فرماید: به دو خدا معتقد نباشید، و از من (از عواقب بد خود) بترسید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلْيَأَيُّ قَوْمٍ هَبُونِ؛ ۱۶/۵۱﴾ یعنی: خداوند فرمود: به دو خدا معتقد نباشید؛ بلکه همانا او (خداوند) است که معبودیست یگانه و یکتا. و از من (خداوند) بترسید!

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: که بگو به من وحی شده که خداوند یکتا و یگانه است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ؛ ۱۸/۱۱۰ و ۴۱/۶﴾ و نیز می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ؛ ۲۱/۱۰۸﴾ یعنی: بگو (ای پیامبر!): که من

بشری همانند شما هستم، که وحی گردیده است به من که، همانا معبود شما خدای یگانه و یکتا است.

و نیز می‌فرماید: ﴿فَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ؛ ۲۲/۳۴﴾ و باز هم فرماید: ﴿وَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ؛ ۲/۱۶۳﴾ و نیز می‌فرماید: ﴿إِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ؛ ۱۶/۲۲﴾ یعنی: پروردگار شما مردم، معبودیست یگانه و یکتا (که هیچ شریک و انبازی برای او وجود نداشته و ندارد).

□ خداوند معبود یگانه‌یست که از داشتن فرزند، منزّه است.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهُ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ؛ ۴/۱۷۱﴾ یعنی: همانا خداوند معبودیست یگانه و یکتا؛ پاک و منزّه است از اینکه دارای اولاد و فرزند باشد.

□ مسیحیان که می‌گویند جهان دارای خدای سه‌گانه است، کافرنند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَاحِدٌ...؛ ۵/۷۳﴾ یعنی: کسانی که سه خدا قائلند (یعنی مسیحیان که به اب و ابن و روح القدس کافر گردیده‌اند) در صورتی که نیست معبودی جز ذات خداوندی یگانه و یکتا.

□ خداوند با سوگند یاد نمودن می‌فرماید که خدای مردم یگانه و یکتاست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ؛ ۳۷/۴﴾ در آیات قبل آن می‌فرماید: سوگند به فرشتگان با نمازگزاران اهل ایمان

که صفا آرایی کرده‌اند! و سوگند به منع و زجرکنندگان (از عمل معصیت) یا رانندگان ابر و باران! و سوگند به تلاوت‌کنندگان کُتُبِ الهی آسمانی با قرآن! که همانا معبود شما (مردم)، ذات پروردگار یکتا و یگانه است.

□ خداوند به مسلمین می‌فرماید: به اهل کتاب بگویید که خداوند یگانه و یکتاست.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ قُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَ إِنْهَذَا إِلَهُكُمْ وَاحِدٌ...؛ ۲۹/۴۶﴾ یعنی: بگویید (به اهل کتاب از یهودیان و مسیحیان) که ما (مسلمین) ایمان آورده‌ایم به کتاب آسمانی خودمان (قرآن) و به کتاب‌های آسمانی شما (از تورات و انجیل)؛ و (بدانید) که معبود ما و معبود شما همان خداوند یکتا و یگانه‌یست (که دارای شریک نبوده و نیست).

□ یعقوب در بستر مرگ از فرزندان خود پرسید: چه کسی را بعد از مرگ من خواهید پرستید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَ إِلَهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ إِلَهُاً وَاحِداً...؛ ۲/۱۳۳﴾ یعنی: شما کجا بودید هنگامی که یعقوب را مرگ فرا رسیده بود، به فرزنداناش گفت: بعد از مرگ من چه کسی را می‌پرستید؟ همه آنها در پاسخ به پدرشان گفتند: ما پروردگار و معبود تو را و پدران تو، ابراهیم و اسماعیل و اسحاق را

بعد از تو خواهیم پرستید، که ذات الهی یکتا و یگانه است.

□ مسیحیان مأمور بودند که خدای یگانه را بپرستند، نه مسیح پسر مریم را.

چنان که می فرماید: ﴿... وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...﴾؛ ۹/۳۱ در ابتدای آیه می فرماید: علما و رهبانین خود را به عنوان خدایان گرفتند، و نیز مسیح پسر مریم را، در حالی که مأمور نبودند جز ذات پروردگاری یکتا و یگانه را بپرستند که نیست معبودی جز او، و پاک و منزّه است از شریکانی که برای او قایل می باشند.

□ کافران با تعجب گفتند: آیا محمد خدایان را به یک خدا دانسته است.

چنان که می فرماید: ﴿أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ﴾؛ ۳۸/۵ یعنی: کافران گفتند آیا او (محمد) تمامی خدایان ما را به یک خدای یگانه و یکتا منحصر نموده است؟ این کار بسیار تعجب آور است!

در احدیت، بساطت و منتفی بودن جزء است از او؛ در واحدیت، فردیت است و عدم شریک برای او.

سمعانی در روح الارواح می گوید: «بعضی می گویند فرقی نیست میان اَحد و واجد؛ و بعضی فرقی کرده اند و گفته اند: اسم اَحد خاص است. مخلوق را نگویند اَحد، واحد گویند. و دیگر، واحد آغاز عدد است، و اَحد برخلاف این است. والواحد الذی لا شبیه له

وقیل لا شریک له. حقّ جلّ جلاله واحد است، و بنده موحد؛ و توحید، مشرب صافی از قَدَر و کَدَر جَبَر و قَدَر.»

جعفر صادق در توحید چنین می گوید: «مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَلَى شَيْءٍ أَوْ فِي شَيْءٍ أَوْ مِنْ شَيْءٍ فَقَدْ أَشْرَكَ لَوْ كَانَ عَلَى شَيْءٍ لَكَانَ مَحْمُولًا وَ لَوْ كَانَ فِي شَيْءٍ لَكَانَ مَحْصُورًا وَ لَوْ كَانَ مِنْ شَيْءٍ لَكَانَ مُحْدَثًا. هر که گوید خدای بر چیزیست یا از چیزیست، سر همه گبران است. اگر بر چیزی بودن برداشته بودی و اگر در چیزی بودن بازداشته بودی و اگر چیزی بودی نگاشته بودی، تعالی الله عن ذلك علوّاً کبیراً، ثم اصل التّوحید الطّیران فی میدان التجرید، والاقامة عند احکامه بالتفرید. و قطع الخوف والرّجاء عن القریب والبعد، و تسلیم الامر الى الله لیحکم کیف یرید.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

در آیاتی که واحد وصف خدا آمده، مثل: ﴿وَالْهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ بقره: ۱۶۳، ﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهُ وَاحِدٌ﴾ مائده: ۷۳، ﴿قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ رعد: ۱۶، ﴿وَ قَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ﴾ نحل: ۵۱. ظاهراً مراد از واحد، عددیست در مقابل خدایان بسیار، مثل ﴿أَجْعَلِ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ﴾ ص: ۵. پس مراد از واحد در این آیات، بی همتا نیست، چنان که اَحد در ﴿قُلِ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ بدان معنیست.

در توحید صدوق باب ۳، نقل شده که: «ابوجعفر هاشمی از امام جواد (ع) از معنی واحد پرسید، امام فرمود: «الْجَمْعُ عَلَيْهِ بِجَمِيعِ الْأَلْسِنِ بِالْوَحْدَانِيَّةِ». و در روایت دیگر آیهی: «وَلَيْنَ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ» را شاهد آورده. ولی در روایت سوم، واحد را احد معنی کرده است.»

راغب می‌گوید: «چون واحد در وصف خدا آید، معنایش این است: او کسیست که تجزّی و تکتّر در آن راه ندارد.» ولی ظاهراً این سخن، مورد نظر قرآن مجید نیست. آیهی اخیر و لفظ اثنین و ثلاثة، مؤید نظر ماست.

[قاموس القرآن، جلد مفتح، ص ۱۸۸]

○ الواحد: المنفرد الذي لا نظير له.

[قاموس الاسماء العربيه]

❖ شواهد

—... یا واحد: ای یگانه! [جوشن کبیر، بند ۳۲]
— یا مَنْ لَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا: ای آن که در فرمان او، هیچ کس انباز نیست!

[جوشن کبیر، بند ۸۴]

— تَغَالَيْتَ يَا وَاحِدُ: برتری تو، ای یگانه!

[دعای مجیر]

— سُبْحَانَكَ يَا وَاحِدُ: منزّهی تو، ای یگانه!

[دعای مجیر]

— گاه و بی‌گاه به موجوداتی که دارای صفات منحصر به فرد و به اصطلاح یکتا هستند، برخورد می‌کنیم؛ اما ناگفته پیداست که همه

آنها در یک یا چند صفت مخصوص به خود، ممکن است منحصر به فرد و یکتا باشند. اما خداوند در ذات یکتاست، در صفات یکتاست، در افعال یکتاست... [تفسیر نمونه، جلد اول، ص ۴۰۷]
— یک، یکتا، یگانه. در نزد عارفان، واحدیت، اعتبار ذات است، از آن رو که نشأت اسما از وی است. واحدیت اسما به ذات است، و تکثرات اسما به صفات.

صفت و ذات جمع کن با هم

واحدش جو ز عارفان فافهم

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۷۷۷]

شاه یکی، غلام صد، باده یکی و جام صد

ذات یکی صفت بسی، خاص یکی و عام صد

نام یکی اگر یکی صد نهد ای عزیز من!

صد نشود حقیقتش، یک بود او به نام صد

[روزبهان، شرح شطحیات]

توحید تو تمام بدو گردد

دانستی ار تو واحد یکتا را

[ناصر خسرو]

کار دنیا را همی همتای کار آن جهان

پیش تو اینجا چنین یکنای بی‌همتا کند

[ناصر خسرو]

بجز ابروی تو محراب دل حافظ نیست

طاعت غیر تو در مذهب ما نتوان کرد

[حافظ]

حق واحد است و جلوه‌ی او را شریک نیست

در کاینات نفخه‌ی واحد دمیده‌اند

[فؤاد کرمانی]

ای واحد بی مثال! معبود غنی!

وی رازق پادشاه و درویش و غنی!

یا قرض من از خزانه‌ی غیب رسان

یا از کرم خودت مرا ساز غنی

[رباعیات، ابوسعید ابوالخیر]

به شکر بود بسی سال تا خلاصی یافت

به امر خالق بی چون واحد اکبر

[ناصر خسرو]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۸۸ و ۵۹۰.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۸، ص ۲۱۲۳۹ و ۲۱۲۴۹.

□ یکتا

فرد؛ یگانه؛ واحد؛ بی نظیر؛ بی مانند.

[ناظم الاطباء]

وحید؛ تنها؛ فرید؛ واحد؛ احد؛ بی مثل.

[دمخدا]

کنایه از باری تعالی.

[برهان، آندراج]

❖ شواهد

وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ...: و جز آن خدای یکتا

خدایی نیست!

[آیه ۶۲ آل عمران، جزء ۳]

أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ: که عالم را خدایی جز

من نیست، تا تنها از من و عقاب من بترسید.

[آیه ۲ نحل، جزء ۱۴]

إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا: منم خدای یکتا. هیچ

خدایی جز من نیست.

[آیه ۱۴ طه، جزء ۱۶]

أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ: که به جز من خدایی

نیست. تنها مرا به یکتایی پرستش کنید و بس.

[آیه ۲۵ نحل، جزء ۱۷]

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ...: باز هم بدان که، هیچ

خدایی جز خدای یکتا نیست.

[آیه ۱۹ محمد(ص)، جزء ۲۶]

اگر کسی به علت فال بد، از راهی که می رود

برگردد، و از تصمیم عاقلانه‌یی که گرفته است،

منصرف شود، با این عمل به خداوند یکتا شرک

آورده است.

[رسول اکرم(ص)]

توحید آن است که خدا را یکتا گویی.

[کشف الاسرار، ج ۲، ص ۵۰۶]

اما یکتا گفتن سر همه علوم است و مایه‌ی

همه معارف و بنای دین و حاجز میان دشمن

و دوست. و آن را سه وصف است: اول، گواهی

دادن الله را به یکتایی در ذات، و پاکی از

جفت و فرزند و انباز (سبحانه و تعالی)؛

دوم، گواهی دادن الله تعالی را به یکتایی

در صفات، که در آن بی شبهه است و بی مثل،

آن وی را صفتند نامعقول و کیف آن نامفهوم،

نامحاط و نامحدود، از اوهام بیرون و کس نداند

که چون؛ سوم، گواهی دادن الله تعالی را

به یکتایی در نام‌ها، حقیقتی ازلی که آن

نام‌ها وی را حقایقند، و دیگران را عاریتی

و آفریده. آنچه نام وی است، آن نام وی را

حقیقت است قدیم و ازلی به سزای وی؛ و آنچه

نام خلق است، آفریده است، محدث به سزای

ایشان. والله و رحمان نام‌های وی‌اند، که به

آن نام‌ها جز وی کس را نخوانند. هل تعلم له

سمیاً سبحانه و تعالی.

[کشف الاسرار، جلد پنجم، ص ۴۰۵]

■ یک‌خدای

خدای واحد؛ احد؛ خدای یگانه (دهخدا).

❖ شواهد

- خدای شما یک خدای است...

[آیه ۲۲ نحل، ترجمه تفسیر طبری]

- «و ما من اله» و نیست خدای «الا اله واحد»
مگر یک خدای یکتا.

[کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۱۹۰]

پس از آفرین گفت کز یک خدای

همی خواستم تا بود رهنمای

[فردوسی]

به نام جهان آفرین یک خدای

که رستم نگرداند از رخس پای

[فردوسی]

به پیروزی دادگر یک‌خدای

سر جاودان اندر آرم به پای

[فردوسی]

به نیروی پیروزگر یک خدای

چو من با سپاه اندر آیم ز جای

[فردوسی]

همی آفرین خواند بر یک خدای

که گیتی به فرمان او شد به پای

[فردوسی]

■ یکین

برابر فارسی واحد.

[فرهنگنامه قرآنی]

■ یگانه

واحد؛ فرد؛ یکتا؛ بی‌نظیر؛ بی‌مانند. [دهخدا]

- خوشنودی اهورامزدا و ستایش به نام مقدس

او بسزاست، که بوده و هست و خواهد بود.

خداوندی که حاکم بر روح است، و به ذات خود

یکتا و قائم می‌باشد. اهورایی که بزرگترین،

دانا‌ترین، آفریننده، پرورش‌دهنده،

پناه‌دهنده، افزون‌کننده، بخشاینده، مقدس،

دادگر و قادر مطلق است. [دعا نام ستایش]

- هر که الله را یکتا دانست، خویشتن را به

آمرزش آورد. [کشف الاسرار، جلد سوم، ص ۱۹۵]

- الهی! یکتای بی‌همتایی، و قیوم توانایی.

[خواجه عبدالله انصاری]

کار دنیا را همی همتای کار آن جهان

پیش تو اینجا چنین یکتای بی‌همتا کند

[ناصر خسرو]

مغنی ملولم دوتایی بزن

به یکتایی او، که تایی بزن

[حافظ]

توحید تو تمام بدو گردد

دانستی ار تو واحد یکتا را

[ناصر خسرو]

چون می‌رود این کشتی سرگشته که آخر

جان در سر این گوهر یکدانه نهادیم

[حافظ]

یعنی بیا که آتش موسی نمود گل

تا از درخت نکته‌ی توحید بشنوی

[حافظ]

یکتا: برابر فارسی واحد. [فرهنگنامه قرآنی]

یکتا: برابر فارسی احد. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ شواهد

وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ: و من یگانه خدای شما هستم. پس از من بترسید!

[آیه ۵۲ مؤمنون، جزء ۱۸]

إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ: که محققاً خدای شما یکیست.

[آیه ۴ صافات، جزء ۲۳]

یا وَاِجِدْ: ای یگانه!

[جوشن کبیر، بند ۳۲]

یا مَنْ هُوَ وَتَرُّ بِلَا كَيْفٍ: ای آن که او یگانه‌یست

که کیفیت نپذیرد!

[جوشن کبیر، بند ۷۴]

یا وَتَرُّ: ای یگانه!

[جوشن کبیر، بند ۸۵]

یا مَنْ هُوَ أَحَدٌ بِلَا ضِدٍّ: ای آن که او یگانه‌یست

که ضدی ندارد!

[جوشن کبیر، بند ۷۴]

ای یگانه‌ی یکتا از ازل تا جاودان! ای یگانه‌ی

یکتا در نام و نشان!

[کشف‌الاسرار، ج ۲، ص ۸۰]

«لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ» هم خود گوید: الله راست

آن یگانه‌ی میراننده فروشکننده، کم‌آورنده.

[کشف‌الاسرار، ج هشتم، ص ۴۵۸]

الهی! اگر دوستی نکردم، دشمنی هم نکردم.

اگر برگناه مُصَرِّم، اما بر یگانگی تو مُقَرِّم.

[مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری]

ای یگانه‌یی که در آفرینش مقدسی! چه شود

اگر در دَم بازپسین، مُفلسی را به فریاد رسی.

[مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری]

الا خدای یگانه... منزّه از والد و ولد.

[مصباح الهدایة، مصحح همایی، ص ۱۷]

یگانه یزدان را به زبانی که بخشیده‌ی اوست،

سپاسگزارم.

[غالب دملوی، مقدمه‌ی میخانه آرزو]

زهی یگانه داور دانا، رحمت حوصله‌ی

آفرینش را گنجایی اندوه غمخواری من

نبخشیده، و دانست که رنجور جز به تیمار

نشکبید، هر آینه دلم را درین جان‌گزایی بر من

بدرود آورد.

[غالب دملوی، میخانه آرزو]

تاکی به تمنای وصال تو یگانه

اشکم شود از هر مژه چون سیل روانه

[شیخ بهایی]

یگانه بارخدایی که از فضایل او

همی نهند زمین را به آسمان تفضیل

[امیر معزی]

یگانه: برابر فارسی احد.

[فرهنگنامه قرآنی]

یگانه: برابر فارسی واحد.

[فرهنگنامه قرآنی]

(نعت فاعلی) از صفات خدای تعالی.

[دمخدا]

□

آن که باقی ماند پس از فنای خلق. خداوند
تبارک تعالی؛ نامی از نام‌های خدای تعالی.

[ناظم‌الاطباء]

□

ارث برنده؛ باز ستاننده؛ باقی ابدی. از اسمای
ذات است که دو مرتبه به صورت فعل، و دو
مرتبه به صورت اسم، در قرآن آمده است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرّد
وَرِثَ يَرِثُ، از باب حَسِبَ يَحْسِبُ به مصادر وِراثاً،
وَرِثاً، إِرْثَةً، رِثَةً، ثِرَاثاً؛ به معنی به ارث بردن. در

فارسی به مآثرک و اموالی که به ارث برده شود،
مردهریگ گویند؛ و به ارث برنده‌ی آن اموال
مرده، ریگ‌خوار. باب تفعیل آن تورِیث، یعنی
به ارث گذاشتن؛ و باب افعال آن ایراث، یعنی
کسی را جزء وَرِثَه قرار دادن، می‌باشد.
می‌گویند، أَوْرَثَ فُلَاناً یعنی مالی را برای فلانی
به ارث گذاشت. باب تفاعل آن توارث، یعنی از
یکدیگر به ارث بردن؛ ارث چیزِست که برای
کسی باشد که به دیگری برسد، یا از راه نسب
و خویشاوندی و یا از راه سبب و ثراث.
همچنین ارث در ابتدای آنها واو بوده که به تاء
و الف مبدّل شده است، و به قول صاحب
مفردات وراثت و همچنین ارث عبارت است از،

انتقال مال به سوی تو، آن هم بدون اجرای عقد، و نه چیزی که قائم مقام عقد باشد. و نیز می‌گویند، ارث به هر چیزی گویند که به دست کسی برسد، بدون رنج و زحمت.

راغب صاحب مفردات که از عامّه است حدیثی به این توضیح نقل می‌نماید: «قال رسول الله (ص) لعليّ رضي الله عنه انت اخی و وارثی قال و ما اَرِثُكَ؟ قال ما ورثت الانبياء قبلی کتاب الله و سنتی. یعنی: رسول خدا به علی گفت: یا علی! تو برادر منی و وارث منی. علی پرسید: چه چیزی را از تو به ارث خواهم برد؟ فرمود: چیزی را که پیامبران پیش از من به ارث برده‌اند یا گذاشته‌اند؛ و آن، کتاب خدا و سنت من است.»

خداوند خود را وارث فرموده، از این لحاظ که تمامی اشیا به خدا برمی‌گردد، و گیرنده همه آنها اوست؛ چنان‌که در قرآن مجید فرموده: ﴿وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ﴾.

● به صورت اسم

□ خداوند می‌فرماید: ماییم که می‌میرانیم و زنده می‌کنیم، و به ارث می‌بریم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِيْ وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُوْنَ﴾؛ ۱۵/۲۳ یعنی: ما (خداوند) خلاق را زنده می‌کنیم و می‌میرانیم؛ و وارث همه خلق که می‌میرانیم، ما هستیم (که همیشه باقی پیش از آنها و بعد از آنها بوده‌ایم). آری! مالک همه خلائق و ممکنات، ذات احدیت خداوندیست، ولی به فضل و لطف خود، بعضی

از اشیا را به ملکیت بعضی از بندگان خود درآورده؛ و آن بندگان می‌میرند، ولی ذات حق باقی و پایدار است. زیرا در این باره اشاره‌ی دیگری در قرآن است، آنجا که می‌فرماید: ﴿لَیْسَ الْمَلٰٓئِکَةُ الْیَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ۱۶/۴۰﴾ یعنی در آن روز (رستاخیز) مالک حقیقی و فرمانروایی واقعی با چه کسیست؟ با خداوند یگانه و یکتای همیشه غالب و پایدار است.

□ خداوند می‌فرماید: کسانی را که به نابودی کشانیدیم، وارث آنها بوده‌ایم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْیَةٍ بَطِرَتْ مَعِیَّتَهَا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِیْنَ﴾؛ ۲۸/۵۸ یعنی: چه بسیار شد که ما اهل دیاری را که به هوسرانی و خوشگذرانی بودند، نابود ساختیم. تا آنجا که می‌فرماید: و ما وارث دیار آنها بوده‌ایم.

● به صورت فعل

□ خداوند می‌فرماید: ماییم که وارث زمین و اهل آن می‌باشیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْاَرْضَ وَ مَنۢ عَلَیْهَا وَ اِلَیْنَا یُرْجَعُوْنَ﴾؛ ۱۹/۴۰ یعنی: همانا ما (خدا) وارث و ستاننده و باقی هستیم در زمین و اهل آن، و همه به سوی ما (پس از مرگ) باز می‌گردند.

□ و نیز می‌فرماید: کافران آنچه می‌گویند، می‌نویسیم؛ و عذاب آنها با ماست، و ماییم وارث آنها.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَنَرِثُهَا مَا یَقُوْلُ وَ یَاٰتِیْنَا فَرْدًا؛

عند اختتام أي ذكر «رب لا تذرني فرداً وأنت خير الوارثين» ۳ مرات.

وَمَنْ ذَكَرَهُ أَلْفَ مَرَّةٍ هَذَا اللَّهُ تَعَالَى إِلَى الصَّوَابِ. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

- تَغَالَيْتَ يَا وَارِثُ: برتری تو، ای ارث بر جهانیان! [دعای مجیر]

- یا وارِثُ: ای وارث! [جوشن کبیر، بند ۳۲]

- یا خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَّ وَارِثُهُ: ای آفریننده‌ی هر چیزی و وارث آن! [جوشن کبیر، بند ۹۴]

- و نیز فرموده که: وارث زمینیم و آنچه روی زمین است؛ و بازگشت اهل زمین به سوی ما است. [ابوالفضل بیهقی، ص ۳۰۷، ادیب]

رک ۳۰ المعجم المنهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۹۴

۱۹/۸۰ در آیات قبل آن می‌فرماید (ای پیامبر!) دیدی حال آن کس که به آیات ما کافر شد و گفت: من البتّه مال و فرزند خواهم یافت. سپس می‌فرماید: آیا این شخص کافر از خدا بر خود عهدی گرفته است؟ نه چنین است بلکه او را به عذاب‌ی سخت مبتلا می‌سازیم. و بعد می‌فرماید: و آنچه در گفتار داشته، ما وارث آن شویم، و او تنها و بی‌کس به جانب ما خواهد آمد.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الوارث: الباقي بعد فناء الموجودات.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الوارث: و لظول العمر و بقاء الذكر و كثرة الولد: قل ۷۰۷ مرات «یا وارث» فیانه محرب. و لزیادة ثمر الشجر: قل عند وضع الفسیلة «سبحان الباعث الوارث» ثمر. و للأمان من الوحشة: قل

روزی دهند؛ آن که رحمت و فضلش به همه می‌رسد.

از اسمای افعال است که نه مرتبه به صورت اسم، و چهار مرتبه به صورت فعل، در قرآن کریم ذکر شده است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد است، که به ابواب گوناگون ثلاثی مجرد آورده شده. واسع کسیست که وسعت و گشایش می‌دهد، آنچه را که سؤال از او بشود؛ و بی‌نیازی او هر فقیری را وسعت بخشد؛ رزق او به جمیع خلایق وسعت دارد؛ و رحمت او به همه اشیا می‌رسد. و باز واسع یعنی احاطه‌ی عملی به همه چیز دارد.

(نعت فاعلی) نامی از نام‌های باری تعالی، به معنی بسیار عطا، که عطایش می‌گنجد هر چیز را که خواسته شود؛ یا محیط است همه چیز را؛ یا آنکه می‌گنجد رزق او جمیع مخلوقات را، و رحمت او همه‌ی اشیا را. [منتهی‌الارب]

در اسمای حسنی، افزون عطا، که بخشش وی هر خواسته و پرسش را بگنجد؛ یا محیط به همه چیز باشد؛ یا آنکه روزی‌اش همه آفریده‌های وی را در برگیرد، و بخشایش او شامل همه اشیا گردد. [اقرب‌الموارد]

نامی از نام‌های خدای تعالی؛ فراخ‌عطا.

[مهذب الاسماء - لفت‌نامه دمخدا]

محیط بر همه چیز؛ فراگیر؛ گشایش دهنده؛

● به صورت اسم

این اسم و صفت خداوندی هفت مرتبه با اسم و صفت علیم و یک مرتبه با اسم و صفت حکیم و یک مرتبه به عنوان مضاف به مغفرت، در قرآن مجید آورده شده است. درباره‌ی ذات حق و گفتار رسول خدا (ص) و مؤمنین و طالوت و مُنْفِق و بخشنده، همچنین درباره‌ی نکاح و زنان مطلقه و اجتناب گناهان کبیره مورد استعمال قرار گرفته است.

❦ اَوَّلُ: ذات حق

□ مشرق و مغرب در ملکیت خداوند است. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ۲/۱۱۵﴾ یعنی: خاور و باختر همه در ملکیت خداوند است؛ و به هر طرف که روی بیاورید، به سوی خداوند روی آورده‌اید. و خداوند است که گشایشگر و بی‌نیاز، و نیز بسیار داناست.

در تفسیر علی بن ابراهیم از امام کاظم (ع) روایت شده که: «این آیه درباره‌ی نماز نافله در هنگام مسافرت نازل گردیده که، به هر طرفی که راحله و کاروان به راه افتاده باشد، به همان سمت نماز بخوانند. ولی نمازهای واجب اگر چه در سفر باشد طبق آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّواْ وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ باید به طرف قبله خوانده شود.»

و نیز در تفسیر عیاشی بنا به روایت حریز از امام محمد باقر (ع) چنین ذکر نموده که: «این آیه درباره‌ی تطوُّع بخصوص نازل گردیده است،

چنان‌که رسول خدا (ص) در هنگام سفر به سوی خیبر، به هر سو که راحله و کاروان می‌رفت، نماز می‌خواند. و نیز موقعی که از مکه مراجعت نموده بود، در حالی که کعبه پشت سر او قرار گرفته بود، به نماز مشغول گردید.»

و در تفسیر مجمع البیان نیز موضوع مذکور در تفسیر علی بن ابراهیم بنا به نقل از ائمه‌ی اطهار (علیهم‌السلام) روایت و نقل گردیده است. و باز هم در همین تفسیر این موضوع از جابر روایت شده؛ و نیز دار قطنی و ابن مردویه از مفسرین عامه هم آن را از جابر نقل کرده‌اند.

صاحبان تفسیر جامع البیان طبری و تفسیر روح الجنان ابوالفتوح رازی از قتاده روایت می‌کنند که: «نجاشی، پادشاه حبشه وقتی وفات یافت، جبرئیل خبر مرگ او را به پیامبر رسانید، و گفت طبق دستور پروردگار باید بر او نماز بگذارد. مسلمین گفتند: ما چه گونه بر شخصی نماز بگذاریم که خود به طرف بیت المقدس نماز می‌خوانده است؟ سپس این آیه نازل گردید.»

و باز طبری از مجاهد و ابوالفتوح رازی از حسن بصری و ضحاک و مجاهد روایت می‌کنند که: «وقتی آیه‌ی ﴿ادْعُوْا عَلَىٰ اسْتِحْبَ لَكُمْ﴾ نازل گردید، مسلمین گفتند: به کدام سمت خدا را بخوانیم؟ سپس این آیه نازل گردید.»

و باز در تفسیر جامع البیان و تفسیر ابن ابی حاتم از ابن عباس روایت شده: «وقتی که رسول خدا به مدینه مهاجرت فرمود، تا چند ماه به طرف

گشایشگر عنایت و بسیار داناست.

● سوم: مؤمنین

□ خداوند به مؤمنین می‌فرماید: خداوند فضل و لطف خود را به هر کس بخواهد، می‌دهد. چنان‌که می‌فرماید: ﴿... ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۵/۵۴ در ابتدای آیه می‌فرماید: ای گروه اهل ایمان! هر که از شما از دین خود مرتد شود، به زودی خداوند قومی را که بسیار دوست می‌دارد، و آنها نیز خدا را دوست می‌دارند، به نصرت اسلام برمی‌گزیند. تا آنجا که می‌فرماید: این است فضل و لطف و عنایت خداوندی، که به هر کس بخواهد، عطا می‌فرماید. و خداوند بسیار گشایشگر و بی‌نیاز، و بسیار داناست.

● چهارم: خداوند به طالوت پادشاهی داد

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۴۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: پیامبر بنی‌اسرائیل به آنها گفت: خداوند طالوت را بر شما فرمانروا و پادشاه ساخت. آنها گفتند: ما خودمان سزاوارتریم به فرمانروایی. آن پیامبر (یوشع یا شموئیل یا شمعون) به آنها گفت خداوند او را برگزیده است. تا آنجا که می‌فرماید: و خداوند فرمانروایی را به هر کس که بخواهد، می‌دهد؛ و خداوند است که گشایشگر و بسیار داناست.

● پنجم: منفق و بخشنده

□ خداوند به شخص بخشنده چند برابر پاداش

بیت‌المقدس نماز می‌خواند. این کار باعث خوشحالی یهودیان گردید! ولی رسول خدا تمایل داشت به طرف قبله‌ی ابراهیم نماز بخواند؛ لذا اغلب از خداوند درخواست می‌کرد، و توجه خود را به طرف آسمان می‌انداخت. تا اینکه آیه ﴿قُولُوا وَجْهَکُمْ شَطْرَهُ﴾ نازل گردید. بعد از این واقعه، یهودیان به شک و تردید افتادند و گفتند چه چیزی باعث تغییر قبله از بیت‌المقدس به طرف خانه کعبه شده است؟ سپس این آیه نازل گردید.

□ خداوند به خاطر گشایشگری خود وعده‌ی آمرزش می‌دهد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۶۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: شیطان به شما وعده‌ی فقر و بیچارگی می‌دهد، و امر به فحشا و زشتی می‌نماید، ولی ذات حق به شما وعده‌ی آمرزش از جانب خود و احسان را می‌دهد؛ و خداوند از این حیث گشایشگر و بسیار داناست.

● دوم: خداوند، به رسول خود می‌فرماید

که گشایشگر است

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۳/۷۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: به اهل کتاب گفته می‌شود که هدایت واقعی، هدایت و راهنمایی خداوند است. تا آنجا که می‌فرماید: بگو (ای پیامبر!): که فضل و رحمت و لطف به دست خداوند است، که به هر کس بخواهد عطا می‌فرماید و خداوند

خیر می دهد.

چنان که می فرماید: ﴿... وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲/۲۶۱ در ابتدای آیه می فرماید: مثل کسانی که دارایی خود را در راه خدا بخشش می نمایند، به مانند دانه ییست که از یک دانه ی آن هفت خوشه برآید، و در هر خوشه صد دانه باشد. تا آنجا که می فرماید: و خداوند چند برابر عطا می فرماید به هر کس که بخواهد؛ و خداوند بسیار بخشایشگر و بسیار داناست.

● ششم: خداوند درباره ی نکاح و ازدواج، گشایشگر خیر و برکت است
چنان که می فرماید: ﴿... إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾؛ ۲۲/۳۲ در ابتدای آیه می فرماید: ای زنان بی شوهر و مردان بی زن! ازدواج و نکاح به عمل بیاورید. و نیز کنیزان و بندگان! تا آنجا که می فرماید: و اگر در این باره فقیر و نادار باشید، خداوند به لطف خود، شما را بی نیاز می گرداند؛ زیرا خودش گشایشگر و بی نیاز و بسیار داناست.

● هفتم: در صورت داشتن زنان متعدّد، اگر مجبور به طلاق کسی از آنان شوید، خداوند گشایشگر است
چنان که می فرماید: ﴿وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يَغْنِ اللَّهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا﴾؛ ۴/۱۳۰ در آیه ی قبل آن می فرماید: شما هرگز نتوانید (در صورت داشتن زنان متعدّد) میان آنان

به عدالت رفتار نمایید، هر چند راغب و حریص بر دادگری و درستی باشید. (زیرا علاقه به یک زن از اثر جوانی و زیبایی نسبت به دیگری، از اختیار شما بیرون است.) سپس در این آیه می فرماید: و اگر ناگزیر به جدایی از یکدیگر و طلاق شوید، خداوند هر یک را به رحمت خود بی نیاز خواهد فرمود؛ زیرا خداوند بسیار گشایشگر و راست گفتار و درست کردار است.

● هشتم: درباره ی دوری کننده از گناهان کبیره
چنان که می فرماید: ﴿الَّذِينَ يَحْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ...﴾؛ ۵۳/۳۲ یعنی: کسانی که از گناهان کبیره و اعمال زشت دوری و اجتناب نمایند... تا آنجا که می فرماید: همانا پروردگار تو (درباره ی این گونه اشخاص) بسیار گشایشگر در آمرزش (آنها) خواهد بود. و خدا آگاهتر از هر کس نسبت به شماسست، زیرا او شما را از خاک زمین آفرید.

● اما به صورت فعل

● اول: ذات احدیت خداوندی
چنان که می فرماید: ﴿إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾؛ ۲۰/۹۸ یعنی: همانا تنها معبود شما، خداوندیست که هیچ معبودی جز او نیست، به همه ی ذرات هستی وجود گشایش علمی داشته، و به همه چیز احاطه ی علمی داشته و دارد.

● دوم: ابراهیم پیامبر می‌گوید

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي وَبِشَيْءٍ عَلِيمًا...﴾ ۶/۸۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: قوم ابراهیم با او در مقام دشمنی و احتجاج برآمدند. ابراهیم گفت: آیا با من درباره‌ی خدای یکتا محاجه و گفت‌وگو می‌کنید، در حالی که خداوند مرا هدایت فرمود، و هیچ بیمی ندارم از آنچه که شما شریک خدا می‌خوانید، مگر اینکه خدا بر من چیزی بیمناک بخواهد. و پروردگار من به همه موجودات عالم گشایش علمی و احاطه‌ی علمی دارد...

● سوم: شعیب پیامبر می‌گوید

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا...﴾ ۷/۸۹ در ابتدای آیه، شعیب به قوم خود می‌گوید: اگر ما به دین شما برگردیم، با وجود بر آنکه خدا ما را از آن نجات داده، همانا به خداوند افترا و دروغ بسته‌ایم. تا آنجا که می‌فرماید: پروردگار ما به همه موجودات و حقایق، گشایش علمی وسیع دارد و ما به خداوند توکل کرده‌ایم.

● چهارم: فرشتگان می‌گویند

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... رَبُّنَا وَسِعَتْ كُلُّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ...﴾ ۴۰/۷ در ابتدای آیه می‌فرماید: فرشتگانی که عرش با عظمت را بر دوش گرفته، و آنان که پیرامون عرش هستند، به تسبیح و ستایش

ذات حق تعالی مشغولند. تا آنجا که می‌فرماید: فرشتگان می‌گویند، پروردگارا! علم و رحمت و لطف و عنایت تو هم عالم را فرا گرفته، و به لطف خود، گناه آنان را که توبه کرده و پیروی از راه حق خودت می‌نمایند، بیامرز و ببخش!...

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

□

[واسع] از اسمای حسنی به معنی صاحب سعه است؛ یعنی علم، قدرت رحمت و فضل او وسیع است. و آن در آیات نوعاً به معنی وَاسِعُ الْقُدْرَةِ وَ وَاسِعُ الْإِحَاطَةِ آمده است. ﴿فَأَيُّهَا تُولُوا قَمًّا وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ بقره: ۱۱۵ یعنی: به هر کجا رو کنید، خدا در آنجاست. خدا واسع الاحاطه و داناست. ﴿وَإِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ نور: ۳۲ یعنی: اگر فقیر باشند، خدا از فضل خود بی‌نیازشان می‌کند. خدا قادر و داناست.

[قاموس القرآن، جلد هفتم، ص ۲۱۷]

○ الواسع: عَمَتْ رَحْمَتُهُ كُلَّ شَيْءٍ وَ وَسِعَ عِلْمُهُ كُلَّ شَيْءٍ.

[قاموس الاسماء العربیه]

○ الواسع: مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَهُ وَسَّعَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

— که الله فراخ توان است و دانا.

[آیه‌ی ۱۱۵ سوره‌ی بقره]

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۱، ص ۳۲۱]

— .... یا واسِعُ! ای وسعت‌بخش! [جوشن کبیر، بند ۹]

— یا مَنْ لَا تُحْصِي الْأَنْعُمُ! ای آن که نعمت‌های او

- یا مَنْ لَا تُخْصِي الْعِبَادُ نِعْمَةً: ای آن که بندگان نعمت‌های او را نمی‌توانند بشمارند!

[جوشن کبیر، بند ۵۵]

- یا وَاِسِعِ الْغَطَاءُ: ای فراوان بخشش!

[جوشن کبیر، بند ۶۴]

- «وَاللّٰهُ وَاِسِعُ عَلِيمٌ» و خدای فراخ‌داور فراخ‌بخش و فراخ‌توان است، به سزای‌ها دانا.

[کشف‌الاسرار، ج دوم، ص ۱۶۵]

- در زبور داوود است: «ای پسر آدم! چرا وا غیر من دوستی‌گیری؟ که سزای دوستی منم. چرا نه با من بازار کنی؟ که جواد و مفضل منم. چرا با من معاملت نگیری؟ که بخشنده‌ی فراخ‌بخش منم.» [کشف‌الاسرار، ج چهارم، ص ۲۳۰]

- در اخبار داوود است که: «یا داوود! زمینیان را بگوی: چرا نه با من دوستی گیرید، که سزای دوستی منم. من آن خداوندم که با جودم بخل نه، با علمم جهل نه، با صبرم عجز نه، در صفتم تغیر نه، در گفتم تبدل نه. رهی را بخشاینده و فراخ‌رحمتم. هرگز از فضل و کرم بنگشتم. در ازل رحمت وی بر خود نبشتم، عود محبت سوختم، دل وی به نور معرفت افروختم. زبان حال بنده گوید:

مهر ذات توست الهی! دوستان را اعتقاد

یاد وصف توست یارب! غمگنان را غمگسار

دست‌مایه‌ی بندگان گنج‌خانه فضل توست

کیسه‌ی امید از آن دوزد همی امیدوار

[کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۳۵۷]

شمارش نشود! [جوشن کبیر، بند ۷۶]

- یا وَاِسِعِ الْغَطَاءُ: ای فراوان بخشش!

[جوشن کبیر، بند ۶۴]

- سُئِبْخَانُكَ يَا وَاِسِعُ: منزهی تو، ای وسیع رحمت!

[دعای مجیر]

تویی صاحب رحمت بی‌حساب

تو آگاهی از ذره تا آفتاب

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۹۶.

رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۹، ص ۲۱۴۵۹.

رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۹، ص ۲۱۴۶۸.

رک - المعجم المنهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۲۴، ص ۱۷۵۶۸، تحت کلمه الکریات.

□ واسع المغفرة

(ترکیب وصفی) آمرزنده؛ گشاده‌آمرزش؛ که آمرزش عام دارد. از صفات ایزد تعالی. نامی از نام‌های خدای تعالی.

[دمخدا]

❖ شواهد

- «... إِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ...»: همانا مغفرت

پروردگار، بسیار وسیع است. [آیه‌ی ۳۲ نجم جزء ۲۷]

- وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ...: و رحمت من همه

موجودات را فرا گرفته. [آیه‌ی ۱۵۶ اعراف، جزء ۹]

- و خدای راست مشرق و مغرب، هر کجا

گردانید، آنجاست دیدار خدای، که خدای

فراخ‌کار است و دانا.

[آیه‌ی ۱۱۵ بقره، ترجمه تفسیر طبری]

- یا وَاِسِعِ الْمَغْفِرَةَ: ای بسیار آمرزنده!

[جوشن کبیر، بند ۲۲]

تنها و طاق.	[منتهی الارب]	... یا وَرْ: ای یگانه!	[جوشن کبیر، بند ۸۵]
فرد و تنها.	[ناظم الاطباء]	تَغَالَيْتَ یا وَرْ: برتری تو، ای تک و تنها!	
تک و یگانه.	[لغت نامه دهخدا]		[دعای مجیر]
❖ شواهد			
- یا مَنْ هُوَ وَرْ بَلَا کَیْفِ: ای آن که او یگانه ییست			
که کیفیت نپذیرد!	[جوشن کبیر، بند ۷۴]	رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۸۳	رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۸، ص ۲۱۰۷۰ و ۲۱۰۷۳.

دوست داشتن و علاقه پیدا کردن. باب
مفاعله‌ی آن مُوَادَّةٌ وِوَادَا، باب تفعّل آن تَوَدَّدَ،
در مقام دوستی برآمدن؛ وَدَّ وُودٌ وِوَدَّ، یعنی
دوستی، علاقه، محبّت، علاقمند، دوست
دارنده و دوستدار؛ وُدود، صیغه‌ی مبالغه یعنی
بسیار دوستدار، علاقمند، محبوب و مورد
علاقه. وَدِّید هم، به معنی دوستدار و علاقمند؛
جمع آن أَوْدَةٌ وِوَدَّاء. أَوْدٌ، اسم تفضیل یعنی
کسی که دوستدارتر است، و جمع آن أَوْدُون.
ودود که در قرآن مجید است، می‌گویند فَعُول
به معنی مفعول، و فَعُول به معنی فاعل، هر
دو است. به معنی مفعول، یعنی خداوند مودود
و محبوب در قلوب اولیای خودش است، و همه

دوستدار. [مَهَذَّبُ الْأَسْمَاءِ]
بسیار محبّت. [مَنْتَهَى الْأَرْبِ]
نامی از نام‌های خدای تعالی. [غِیَاثُ - أَنْدِرَاجِ]

□

با طلب چون ندهی ای حیّ ودود!

کز تو آمد جملگی جود و وجود

[مولوی]

دوستدار مهربان، دوستدار مطیعان، بسیار
دوستدار. در قرآن دو بار آورده شده، و از
اسماء ذات است.

این اسم و صفت الهی، صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی
مَجْرَدٌ وَدَّ یَوْدُ از باب مَنَعَ یَمْنَعُ به مصادر وَدَّ،
وَدَّاء، وِدَاداً، مَوْدَّةً، مَوْدِدَةً، وِدَادَةً به معنی

او را دوست می‌دارند. و به معنی فاعل، یعنی دوستدارنده‌ی بندگان خودش است، و خوشنود است از آنها. وُدّ، سُواع، یغوث، یعوق و نسر از بزرگترین بت‌های بت‌پرستان بوده است؛ و لذا مشرکان اسامی خود را به نام عبود و عبد یغوث می‌گذاشتند. وُدّ به معنی و تد و میخ نیز می‌باشد. و می‌گوید مودّت و دوستی خدا با بندگان، همان مراعات کردن حالات آنهاست.

این اسم و صفت الهی، به تنهایی در قرآن آورده نشده، بلکه یک بار با غفور و یک بار با رحیم آمده است.

□ خداوند بسیار دوست‌دارنده و بسیار آمرزنده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ﴾؛ ۸۵/۱۴، در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: اوست خداوندی که نخست خلق را بیافرید، و باز به عرصه‌ی قیامت برگرداند. سپس می‌فرماید: و اوست بسیار آمرزنده و بسیار دوست‌دارنده (بندگان خود)؛ و یا بسیار مورد علاقه و محبوب اولیای خویش است.

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «ای پیدا کننده‌ی مهر خود به بنده‌نوازی، و دوست دارنده‌ی رهی با بی‌نیازی، و مهربان‌کننده‌ی میان رهی و خود بی‌انبازی! قَالَ عَزَّاسْمَهُ وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ وَقَالَ: إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا. وُدود، مبالغت است از و داد، و روا می‌باشد که گویی وُدود به

معنی مودود است. الغفور کثیر المغفرة والودود مبالغة الوداد ای یغفر لهم کثیراً لِأَنَّهُ يُوَدُّهُمْ و یغفر لهم کثیراً لِأَنَّهُمْ يُوَدُّونَهُ.

استاد بوعلی دقاق چنین گفت که: خَصَّ آدَمَ بِأَنْ خَلَقَهُ بَيِّدَهُ، وَ خَصَّ مُوسَى بِقَوْلِهِ: وَاصْطَنَعْتُكَ، وَ خَصَّنَا بِقَوْلِهِ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ. از این راه محبت به زفان بیان کردن آسان است، اما به شروط محبت قیام کردن، کارِ مردان است.»

□ شعیب پیامبر به قوم خود می‌گوید: «پروردگار من دوستدار بندگان (با ایمان) است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ﴾؛ ۱۱/۹۰ شعیب به قوم خود گفت: از پروردگار خودتان آمرزش بطلبید، و به درگاهش توبه و اظهار پشیمانی بکنید. همانا پروردگار من است که بسیار مهربان و بسیار دوست‌دارنده (بندگان)، یا مورد علاقه و محبت اولیای خودش است.

ودود یعنی دوست‌دارنده‌ی اولیای خود به خاطر شناختن (واقعی) او؛ و دوست‌دارنده‌ی گناهکاران است به خاطر عفو و بخشش و رحمت به سوی آنان؛ و دوست‌دارنده‌ی عوام است به خاطر رزق دادن به آنها و کفایت کردن به امورشان.

[الاسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

- الودود: المحسن لعباده. [قاموس الاسماء العربیه]
- الودود: و من قرأ «الودود» ۱۰۰۰ مرة يوم الجمعة على رمان حلو، ثم قدمه لمن تريد،

یحبک بشده.

وَمَنْ تَلَاهُ أَلْفَ مَرَّةٍ عَلَى طَعَامٍ وَأَطْعَمَهُ الْمَتَبَاغِضِينَ
تَحَابًا. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلی]

رحمت بار خدایی که کریم است و لطیف
کرم بنده نوازی که غفور است و ودود
[سعدی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدق، ص ۵۹۳.

❖ شواهد

... یا وَدُودُ: ای دوستدار! [جوشن کبیر، بند ۵۷]
- یا مَنْ طَاعَتْهُ نَجَاةٌ لِلْمُطِيعِينَ: ای آن که اطاعت او
رستگاری برای مطیعان است! [جوشن کبیر، بند ۷۵]
- تَغَالَيْتَ یا وَدُودُ: برتری تو، ای بسیار مهربان!
[دعای مجیر]

- قطب الاقطاب، مولانا یعقوب چرخ‌چی
(قُدْس بَسْرَه) در شرح اسماء الله، معنی
الودود را بر این وجه آورده است
که: «دوست‌دارنده‌ی نیکی به همه خلق،
و دوست در دل‌ها به حق؛ یعنی او نیکان
را دوست می‌دارد، و نیکان او را دوست
می‌دارند. فی الحقیقه، دوستی ایشان، فرع
دوستی اوست؛ زیرا چون به نظر تحقیق
درنگرند، اصل حَسَن و احسان که سبب محبت
می‌باشند، غیر او را ثابت نیست. پس خود، خود
را دوست می‌دارد.

[تفسیر حسینی، بنقل از هزار سال تفسیر فارسی، ص ۵۹۴]
والی کشور وجود است او

سایه رحمت ودود است او

[طریق التحقيق، سنایی]

دست حاجت چو بری، پیش خداوندی بر
که کریم است و رحیم است و غفور است و ودود
[سعدی]

❖ دوست

خدا؛ آفریدگار. کنایه از پروردگار. [دمعدا]

❖ شواهد

... و خدای عزوجل، دوست پرهیزگاران
است. [آیه ۱۹ جاثیه، ترجمه تفسیر طبری]
- دوست بخشای به مهربانی.

[سورة الفاتحة، کشف الاسرار]
- إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ: که خدا پرهیزگاران را (که)
به عهد خود وفا کنند) دوست دارد.

[آیه ۴ التوبه، جزء ۱۰]
- إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ: که خدا پرهیزگاران را
دوست دارد. [آیه ۷ توبه، جزء ۱۰]

- فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ: خدا پرهیزگاران را دوست
دارد. [آیه ۷۶ آل عمران، جزء ۳]
- وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ: و خدا مردان پاک

و مهذب را دوست دارد. [آیه ۱۰۸ توبه، جزء ۱۱]
- إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ: خدا آنان را که بر او
اعتماد کنند، دوست دارد و یاری می‌کند.

[آیه ۱۵۹ آل عمران، جزء ۴]
- إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ: همانا
خدا آنان را که پیوسته به درگاهش توبه و انابه
می‌کنند، و هم پاکیزگان دور از هر آلایش را

دوست دارد. [آیهی ۲۲۲ بقره، جزء ۲]

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفَا كَانَتْهُمْ
بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ: خدا آن مؤمنان را که در صف
جهاد کافران، مانند سد آهنین همدست
و پایدارند، بسیار دوست دارد.

[آیهی ۴ صف، جزء ۲۸]

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ: همانا خدا اهل عدل و
داد را بسیار دوست دارد. [آیهی ۹ حجرات، جزء ۲۶]
إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ: همانا خدا مردم با عدل
و داد را بسیار دوست دارد. [آیهی ۸ ممتحنه، جزء ۲۸]
إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ: همانا خدا
حکم‌کنندگان به عدل را دوست دارد.

[آیهی ۴۲ مائده، جزء ۶]

وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: و خدا دوستدار نیکوکاران
است. [آیهی ۱۳۴ آل عمران، جزء ۴]
يَا مَنْ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: ای آن که دوستدار
نیکان است! [جوشن کبیر، بند ۸۲]
وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: و نیکی کنید،
که خدا نیکوکاران را دوست دارد.

[آیهی ۱۹۵ بقره، جزء ۲]

وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: خدا نیکوکاران را دوست
می‌دارد. [آیهی ۱۴۸ آل عمران، جزء ۴]
إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: همانا خدا نیکوکاران را
دوست دارد. [آیهی ۱۳ مائده، جزء ۶]
وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: همانا خدا نیکوکاران را
دوست می‌دارد. [آیهی ۹۳ مائده، جزء ۷]
وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ: خداوند صابران را دوست
دارد. [آیهی ۱۴۶ آل عمران، جزء ۴]

یا وَلِيَّ عِنْدَ نِعْمَتِي: ای دوست من به هنگام

نعمت دادنم! [جوشن کبیر، بند ۱۱]

اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْتَلْکَ بِاسْمِکَ یا حَبِیْبُ: بار خدایا! به
درستی که من از تو می‌خواهم به احترام نامت،
ای دوست!

یا زَفِیقُ: ای دوست!

یا مَنْ هُوَ لَنْ اَطَاعَهُ حَبِیْبُ: ای آن که او دوست
کسیست که فرمانش را برده است!

[جوشن کبیر، بند ۹۶]

یا وَدُودُ: ای دوستدار!

یا وَلِیَّ الْمُؤْمِنِیْنَ: ای دوست ایمان‌آوردندگان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

یا حَبِیْبَ مَنْ لَا حَبِیْبَ لَهُ: ای دوست کسی که

دوستی ندارد!

یا حَبِیْبَ الْاَتْقِیَاءِ: ای دوست پرهیزگاران!

[جوشن کبیر، بند ۹۱]

یا مَنْ هُوَ الزَّوْلِيُّ الْحَمِیْدُ: ای آن که او دوست

پسندیده است!

یا اَحَبَّ مِنْ کُلِّ حَبِیْبٍ: ای دوست‌تر از هر

دوستی!

یا وَلِیُّ: ای دوستدار!

یا مَنْ یُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِیْنَ: ای آن که دوستدار

پاکیزگان است!

یا حَبِیْبَ التَّوَّابِیْنَ: ای دوستدار توبه‌کنندگان!

[جوشن کبیر، بند ۵۲]

یا مَنْ یُحِبُّ الصَّابِرِیْنَ: ای آن که دوستدار

شکیبایان است!

یا حَبِیْبَ الْبَاکِیْنَ: ای دوستدار گریه‌کنندگان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

- یا خَیْیَنا: ای دوست ما! [جوشن کبیر، بند ۵۳]
- اِنَّ رَبِّی رَحِیمٌ وَدُودٌ: خداوند من بخشناخته است دوستدار. [کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۴۳۱]
- مَصْوَِرٌ هَر صَوْرَتٍ وَ مَزِیْنٌ هَر نِگارِ است. بی شریک و بی شبیه و بی نظیر و بی یار است. با دوستان وفادار، و مؤمنان را دوستدار است. (اللّهُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوا) با عارفان کریم، و یابندگان لطیف و نیکوکار است.
- [کشف الاسرار، ج هشتم، ص ۲۶۴]
- دل رفت و دوست رفت. ندانم که از پس دوست روم یا از پس دل؟ به سَرَم ندا آمد که: پس دوست شو، که عاشق را دل از بهر یافت وصال باید. چون دوست نبود، دل را چه کند؟
- گر وصال یار نبود، گو دل و جانم مباش چون شه و فرزین نماند، خاک بر سر فیل را
- [خواجہ عبداللہ انصاری، کشف الاسرار، ص ۶۲۸، ج ۱]
- بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، اسم جلیل، جلاله کبریاؤه، کبریاؤه سناؤه، و مجده عزه، و کونه ذاته، ازله ابده، و قدومه سرمده، عظیم فی ملکوته، ملیک فی جبروته، مهیم صمدی الذات، متوحد سرمدی الصفات:
- ملیک فی السّماء به افتخاری عزیز القدر لیس له خفاء
- نام خداوندی که به هیچ چیز و هیچ کس نماند؛ به هیچ کار، به هیچ وقت در نماند. دشمن پرور است و دوست نواز؛ عیب پوش است و کار ساز. یاد او آیین زبان، و دیدار او زندگی
- جان، و یافت او سرور جاودان. پادشاه است بی سپاه، و استوار است بی گواه؛ از نهان آگاه و مضطر را پناه. [کشف الاسرار، ج سوم، ص ۲۰]
- به نام حضرت دوست که جهان زنده از اوست [۹]
- شنیدم عاشقان را می نوازی مگر من زان میان بیرونم ای دوست؟ [نظامی]
- مرحبا! ای پیک مشتاقان بده پیغام دوست تا کنم جان از سر رغبت، فدای نام دوست [حافظ]
- این پیک نامور که رسید از دیار دوست آورد حرز جان ز خط مشکبار دوست [حافظ]
- حافظ اندر درد او می سوز و بی درمان بساز زانکه درمانی ندارد درد، بی آرام دوست [حافظ]
- سیر سپهر و دور قمر را چه اختیار؟ در گردشند بر حسب اختیار دوست [حافظ]
- قومی به جدّ و جهد نهادند وصل دوست قومی دگر حواله به تقدیر می کنند [حافظ]
- این جان عاریت که به حافظ سپرد دوست روزی رُخش ببینم و تسلیم وی کنم [حافظ]

تو بندگی چو گدایان به شرط مزد مکن

که دوست، خود روش بنده پروری داند

[حافظ]

سالک از نور هدایت طلبد راه به دوست

که به جایی نرسد گر به ضلالت برود

[حافظ]

رازی که بر غیر نگفتیم و نگوییم

با دوست بگوییم، که او محرم راز است

[حافظ]

دارم امید عاطفتی از جناب دوست

کردم جنایتی و امیدم به عفو اوست

[حافظ]

هر که در این بزم مقربتر است

جام بلا بیشترش می‌دهند

هر که بود طالب دیدار دوست

آب دم نیشترش می‌دهند

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۳۸۲]

دیده تا پاک نگردد، نشود ناظر دوست

دل که محرم نبود، کی حرم راز شود!

[هادی رنجی، معاصر]

بعید نیست خطابخشی از کرامت دوست

اگر کریم نبخشد خطا، بعید اینجاست!

[هادی رنجی، معاصر]

آن شب پدرم خدا پیامرز

قلبش دو سه بار بیشتر زد

چون بلبل بسی قرار شیدا

ناگاه به سوی دوست پر زد

[حسنعلی محمدی]

خدایی که مه را فروزان کند

محبت بسی با صبوران کند

[ح. م. پرواز]

دوست: برابر فارسی ودود.

[فرهنگنامه قرآنی]

دوست: برابر فارسی مولی.

[فرهنگنامه قرآنی]

دوستدار: برابر فارسی ودود.

[فرهنگنامه قرآنی]

با وفا؛ وفادار؛ به سر برنده‌ی عهد و پیمان.

[ناظم‌الاطباء]

❖ شواهد

—... یا وَفِیُّ: ای وفاکننده!

[جوشن کبیر، بند ۲۱]

—سُبْحَانَكَ یا وَفِیُّ: منزهی تو، ای وفادار!

[دعای مجیر]

خدایا! عاشقان را با غم عشق آشنا کن

ز غم‌های دگر غیر از غم عشقت رها کن

تو خود گفتی که در قلب شکسته خانه داری

شکسته قلب من، جانا! به عهد خود وفا کن

خدایا! بی‌پناهم، ز تو جز تو نخواهم

اگر عشقت گناه است، ببین غرق گناهم

دو دست دعا فرا برده‌ام به سوی آسمان‌ها

که تا پر کشم به بال غمت رها در کهکشان‌ها

[قیصر امین‌پور]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ
صدوق، ص ۶۰۷.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۹،
ص ۲۱۷۱۷ و ۲۱۷۳۶.

نامی از نام‌های خدای تعالی. (مذهب الاسماء)
 کارساز؛ کارران و کاردان.
 مرجع همه کارها؛ نگهبان؛ نماینده؛ پیش برنده
 کارها. در قرآن چهارده مرتبه آورده شده و از
 اسماء افعال است.

□

[وکیل] کارساز و مدبر آن. از اسمای حسنی
 است. خدا وکیل است، یعنی کارساز است و کار
 بندگان را تدبیر می‌کند.

طبرسی می‌گوید: «وکیل در صفات خدا به معنی
 متولی به تدبیر خلق است؛ «وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ
 وَنِعْمَ الْوَكِيلُ» آل عمران: ۱۷۳، «خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ
 فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ» انعام: ۱۰۲،

«وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ» هود: ۱۲. وکیل در
 صفات خدا اگر به معنای مفعول باشد، مراد آن
 است که کارها چون از جانب خداست، قهراً به
 خدا موکولند، نه اینکه کسی به خدا موکول
 کرده باشد، مثل وکلای عادی که کار را به
 آنها موکول می‌کنند. توکل بنده به خدا،
 استمداد است از خدا. خلاصه اینکه، خدا
 محکوم نیست، بلکه حاکم است. بعضی آن
 را در صفات خدا به معنای فاعلی گرفته،
 و حافظ معنی کرده‌اند؛ یعنی خدا بر هر شی
 حافظ است. [قاموس القرآن، جلد هفتم، ص ۲۴۰]

□

این اسم و صفت الهی، صفت مشبّهه از ثلاثی

اوقات ممکن است گمان برده شود که، توکل، عبارت از ترک تکتب و به دست آوردن است. و این، ظن و گمانیست جاهلانه، و بلکه حرام هم می‌باشد. وکیل بر وزن فعیل، به معنی مفعول است. باب افتعال آن، اتکال، یعنی: اعتماد کردن. وکال و وکیل یعنی کودن و کندذهن.

این اسم و صفت الهی، یک مرتبه با اسم و صفت نغم آورده شده، یک مرتبه موضوع وکیل بودن خدا را به بنی اسرائیل گوشزد می‌فرماید، یک مرتبه هم یعقوب پیامبر، یک مرتبه هم موسی پیامبر، و یک مرتبه هم مؤمنین این حقیقت را درباره‌ی ذات حق یادآور می‌شوند.

● اول: ذات حق تعالی.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ بِاللَّهِ وَكَيْلًا﴾ ۴/۱۳۲ یعنی: هر چه در آسمان‌ها و هر چه در زمین است، همه ملک خداوند است. و خداوند به نگهبانی خلق، کافی، بسنده و کارساز است.

و نیز می‌فرماید: ﴿... خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ ۶/۱۰۲ یعنی: خداوند آفریننده‌ی همه چیز و هر چیز است. پس او را بپرستید، که او بر هر چیزی کارساز و نگهبان و کافیست.

نظیر این آیه‌ی شریفه با اندک اختلاف، در سوره‌ی ۳۹، آیه‌ی ۶۲ در قرآن آورده شده است.

مَجْرَدٌ وَكُلٌّ يَكْلُ وَكُلًّا وَوَكُولًا از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ به معنی سپردن، موکول کردن و در کاری وکیل قرار دادن است. و وکل دلالت بر اعتماد غیر، بر کار کسی دارد که از آن زمره است، و کَلَّةٌ بر وزن هَمَزَةٌ. وکل در عین حال به معنی مرد ضعیف است؛ چنان‌که وکَلَّةٌ و نکَلَّةٌ و مُوَاکِلٌ هم به معنی عاجز و ضعیف است، که کارهای خود را به دیگری احاله می‌نماید. باب اِفعال آن، ایکال، یعنی وکیل گرفتن و کاری را به دیگری سپردن. باب تفعیل آن، توکیل، یعنی کسی را وکیل قرار دادن، و اطمینان و اعتماد بر خود نمودن و وی را نائب قرار دادن. باب مفاعله‌ی آن، مواکله و وکال، یعنی به یکدیگر تکیه نمودن و به یکدیگر سپردن. باب تفعّل آن، توکل، یعنی وکیل شدن و وکالت را پذیرفتن. در حدیث است که: «لَوْ تَوَكَّلْتُمْ عَلَى اللَّهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَكُنْكُمْ كَذَا». یعنی: هر کس به خدا توکل نماید، از لحاظ حقیقی؛ و آن به این است که، به طور یقین بداند فاعلی جز خدا نیست، و تمامی موجودات رزق و عطا و منع و چیزهای دیگرشان از خداوند است. در کتاب معانی الاخبار چنین آمده: «توکل بر خدا عبارت از علم به این است که مخلوق نه ضرر می‌رساند، و نه نفع و نه عطا می‌کند، و نه منع و استعمال یأس از مردم است. که اگر عبد چنین باشد، کاری از کسی جز خدا نخواهد، و امید به کسی جز خدا نداشته، از کسی جز خدا نترسد، و طمع در چیزی و کسی جز خدا ندارد. گاهی

● دوم: خطاب به پیامبر (ص) می‌فرماید.

«فَاعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا؛ ۴/۸۱» یعنی: دوری کن (از آن منافقان)، و توکل بر خدا کن، که خداوند کافیست و بسنده، برای کارسازی و نگهداری.

و نیز می‌فرماید: «... إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ؛ ۱۱/۱۲» یعنی: همانا تو (ای پیامبر!) ترساننده‌یی (مردم را از گمراهی و جهالت)؛ و خداوند است که بر هر چیز و همه چیز، کارساز و نگهدار است.

در امالی شیخ صدوق، تفاسیر علی بن ابراهیم، عیاشی و برهان از امام صادق (ع) نقل می‌نمایند که فرمود: «رسول خدا (ص) به علی بن ابیطالب (ع) فرمود: از خدای خود خواسته‌ام که میان من و تو، مواخات و برادری ایجاد نماید؛ و آن را خداوند اجابت فرموده است. و نیز از خداوند خواسته‌ام که تو را جانشین و وصی من گرداند؛ آن را نیز اجابت نموده است. بعضی از مردم گفتند: پس چرا محمد از خدای خود فرشتگان را نخواست است، که برای پیروزی دشمنان خود به وی کمک کنند؟ و یا چرا از خدای خود طلب گنج نمی‌کند، که او را از فقر و فاقه بیرون آورد؟ سپس این آیه نازل گردید.»

در تفاسیر مجمع البیان و کشف الاسرار از ابن عباس نقل شده که می‌گوید: «رؤسا و کفار مکه، که از زمره‌ی آنها عبدالله بن امیه المخزومی بوده، نزد رسول خدا آمدند

و گفتند: از برای ما کتابی بیاور، که در آن از بت‌های ما عیب‌جویی نکند و بد نگوید. و نیز گفتند: اگر تو رسول خدا و پیامبر او هستی، کوه‌های مکه را برای ما به طلا مبدل کن. و یافرشندگان را بیاور، که در حضور ما شهادت به پیامبری تو بدهند. سپس این آیه نازل گردید.»

و نیز می‌فرماید: «وَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا؛ ۴۸ - ۳۳/۳» یعنی: توکل بر خداوند کن (ای پیامبر!) که کافی و بسنده است خداوند، برای کارسازی و نگهداری.

و نیز می‌فرماید: «زُبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا؛ ۷۳/۹» یعنی: پروردگار و آفریننده‌ی خاور و باختر، که نیست خدایی جز او (بنابر این) او (خدا) را در هر کاری کارساز و نگهدار قرار بده.

● سوم: به ابلیس فرماید.

«إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَى بِرَبِّكَ وَكِيلًا؛ ۱۷/۶۵» همانا بندگان مرا (ای ابلیس!) بر آنها تسلطی نخواهی پیدا کرد، (زیرا) نگهداری و کارسازی پروردگار تو (نسبت به آنها) کافی و بسنده است.

● چهارم: به اهل کتاب می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ» تا آنجا که می‌فرماید: «وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا؛ ۴/۱۷۱» یعنی: ای اهل کتاب! (علمای نصاری) در دین خود غلو و زیاده‌روی (در اعتقاد)

و پیمان ما کارساز و گواه و نگهبان است.

● هشتم: مؤمنین می‌گویند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ قَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ﴾؛ ۳/۱۷۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: آن مؤمنانی که چون مردمی (منافق) به آنها گفتند لشکر بسیاری (از مشرکین) بر علیه شما متفق شده‌اند. از آنان بر حذر باشید! بر ایمان آنها (مؤمنان) بیفزود و گفتند: در مقابل همه‌ی دشمنان، تنها خداوند، ما را بسنده است، که بسیار خوب نگهبان و کارساز ما خواهد بود.

در تفسیر البرهان از ابن شهر آشوب، او از قول فلکی مفسر او از کلینی، و او نیز از ابن عباس و نیز از ابورافع نقل کرده‌که: «این آیات درباره‌ی امام مرتضی (ع) نازل شده، که روز دوم جنگ احد در میان مسلمین ندا در داد؛ و او را اجابت کردند، در حالی که پرچم مهاجرین را در دست داشت. با هفتاد نفر به حمراء الاسد که بازاری در سه میلی مدینه بود، برای ترسانیدن دشمنان رهسپار گردیده. سپس به مدینه مراجعت کرده بود.»

صاحب تفسیر البرهان همچنین می‌گوید: «از طریق جمهور (اهل سنت) روایت شده که، رسول خدا (ص) علی را با عده‌ی در طلب ابوسفیان فرستاده بود. در بین راه یک اعرابی از طایفه‌ی خزاعه، علی را ملاقات نمود و گفت: ابوسفیان با جمعیت و سپاه خود آماده‌ی کارزارند. از آنها بترسید! علی و اصحاب

نمایید، و بر خدا جز به حق سخن نرانید. و درباره‌ی عیسی جز این نشاید گفت که، او رسول خدا و کلمه‌ی الهیست. تا آنجا که می‌فرماید: کافی و بسنده است خدا را، که کارساز و نگهبان (خلق باشد).

● پنجم: به بنی اسرائیل می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... أَلَا تَتَخَذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلاً؟﴾ ۱۷/۲ در ابتدای آیه می‌فرماید: به موسی کتاب آسمانی (تورات) را دادیم، و آن را وسیله‌ی هدایت برای بنی اسرائیل قرار دادیم، تا آنان جز مرا (که خدا هستم) کارساز و نگهبان ندانند.

● ششم: یعقوب نبی، به فرزندان خود می‌گوید. چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ، اللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾؛ ۱۲/۶۶ در ابتدای آیه، یعقوب به فرزندان خود (درباره‌ی فرستادن بنیامین با آنان) گفت: تا شما برای من به خداوند عهد و سوگند یاد نکنید که او (بنیامین) را برگردانید، او را همراه شما نخواهم فرستاد، و بعد گفت: خداوند بر آنچه که گفته‌ایم، کارساز و نگهبان و گواه است.

● هفتم: موسی به شعیب گفت.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَاللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾؛ ۲۸/۲۸ در ابتدای آیه می‌فرماید: (موسی) عهد و پیمان با شعیب را درباره‌ی ازدواج با دختر او پذیرفت) و به شعیب گفت: هر یک از دو مدت را پذیرا هستم و به انجام رسانم؛ و بر من ستمی نشده. و خداوند بر این قول و عهد

او گفتند: خدا ما را کافیست و بهترین وکیل از برای ماست. سپس این آیه و آیه‌ی بعد آن نازل گردید:

● سخنی چند درباره‌ی اسم و صفت وکیل

بیهقی در الاسماء والصفات می‌گوید: «از ابن عباس نقل شده که، آخرین کلام ابراهیم در موقعی که به آتش انداخته شده بود، این بود که گفت: ﴿حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾. و نیز می‌گوید که، رسول خدا هم مثل آن را می‌فرمود.» بخاری هم در صحیح خود آن را از ابوبکر بن عیاش نقل کرده است.

حلیمی می‌گوید: «وکیل یعنی کسی که کار به او موکول شود و تفویض گردد، با علم به اینکه خلق و امر مربوط به اوست، و هیچ کس غیر او مالک چیزی نخواهد بود.»

ابوسلیمان می‌گوید: «معنی وکیل یعنی کسی که کفیل ارزاق بندگان است، و قائم به آنهاست درباره‌ی مصالح آنان. و حقیقت آن این است که، او در اموری که به او موکول گردد، مستقل است؛ و مسلمین هم می‌گویند: حسبنا الله و نعم الوکیل. یعنی: نعم الکفیل بامورنا و قائم بامورنا.»

و اما در قصه‌ی موسی و شعیب که در قرآن می‌فرماید: ﴿وَاللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكِيلٌ﴾. از ابن جریر نقل شده که گفت: «وکیل در این آیه به معنی شهید و گواه است.»

فخر رازی در شرح اسماء الحسنی می‌گوید: «باید دانست که وکیل که بر وزن فعیل است، به معنی

مفعول؛ یعنی همه امور به او واگذار می‌شود، و بندگان مصالح امور خود را به او (خدا) وامی‌گذارند، و اعتماد بر احسان و نیکویی او دارند. و باز هم باید گفت که تفویض و واگذاری مهمات به سوی دیگری، در صورتی خوب است که دو شرط خوب در او موجود باشد: یکی عاجز بودن موکل (به وکالت سپرده) از اتمام و پایان آن؛ دوم اینکه، کسی که به او امور مربوط مهم موکول شود، باید به کمال علم و قدرت و شفقت و مهربانی و برتری در فضیلت و خوبی، و نیز منزّه بودن از درخواست چیزی به عنوان مزد مبتدا و دور باشد. بنابراین، کسی که عالم و قادر باشد ولی شفقت در او نباشد، تفویض امر به او خوب نخواهد بود. و باز هم کسی که این خصلت نیک سه گانه، یعنی علم و قدرت و رحمت در او باشد، ولی در خواست اجر و مزد در قبال آن داشته باشد، باز هم واگذار کردن به او خوب نخواهد بود، زیرا بالاخره شخص وکیل در این مورد مصلحتِ نَفْسِ خویش را در نظر می‌گیرد، و ممکن است مصالح موکل در این مورد مختل گردد. ولی اگر این صفات چهارگانه درباره‌ی وکیل محرز شد. یعنی علم و قدرت و شفقت و منزّه بودن از گرفتن مزد و نصیب، بسیار بجاست که وکالت به او واگذار شود. و این صفات هم جز برای ذات حق، از برای دیگری غیرحاصل است. بنابراین، جز ذات احدیت پروردگاری، دیگری نتواند وکیل قرار بگیرد. و لذا در قرآن می‌فرماید: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ

الَّذِي لَا يَمُوتُ. - یا مُنْجِي: ای رها کننده! [جوشن کبیر، بند ۹۳]

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمد باقر محقق]
○ الوکیل: القائم بأمور عباده و بكل ما يحتاجون، رها کننده از بند تن بنده را

[قاموس الاسماء العربیه]
○ الوکیل: مَنْ جعله وردهً أَمِنَ الْفِرَقَ والحرق. [خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]
[نظامی]
رها کننده: برابر فارسی حکیم. [فرهنگنامه قرآنی]
رها کننده: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ شواهد

❖ رهایی بخش
-... یا وَکِیلُ: ای کارگذار! [جوشن کبیر، بند ۱۳]
- سُبْحَانَكَ يَا وَکِیلُ: منزهی تو، ای وکیل!

[آندراج]
آزادکننده و رهایی دهنده.
[دعای مجیر]

❖ شواهد

- یا مَنْ یُنْجِی الْمَلَکَی: ای آن که هلاک شونده را نگاهبان هر چیز کامد پدید

رهايي می بخشد! [جوشن کبیر، بند ۴۱]
- وَکُنْ بِاللَّهِ وَکِیلاً: بود ذات پاک خدای مجید
[ح. م. پرواز]

- و خدای کارپذیر و کارسازی بسنده است.
[کشف الاسرار، ج دوم، ص ۵۸۸]
[المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۶۱۰]
[المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۲۹، ص ۲۱۸۷۶ و ۲۱۸۶۳]

برگماشته: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]
پذیرفتار: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]
پذیرفتگار: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ رها کننده

نجات دهنده؛ خلاص کننده.

[فرهنگ فارسی دکتر معین]
[افردوسی]

❖ کاردان

❖ شواهد

- «و هو علی کلّ شیء وکیل»: و بر او همه چیز و برهاندی او را از عذاب جز خدای، و نه بود آن را برهاندی اندر آن جهان.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۴۴۱]
کاردان: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]
[آیه ۴۳ کهف، ترجمه تفسیر طبری]

✧ کارران

✧ شواهد

- «افغیر الله ابتغی حکماً» جز از الله معبودی گیرم؟ کلاً! جز از الله خدایی را دانم؟ حاشا! معبود بی همتا اوست، که یگانه و یکتا خود اوست. در کردگاری و جباری، بی نظیر، اوست. در کاردانی و کاررانی، خدایی بی شبیه، اوست. در بنده‌نوازی، معروف، اوست. در مهربانی و مهرنمایی، موصوف، اوست.

[کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۴۷۰]

کارران: برابر فارسی وکیل.

[فرهنگنامه قرآنی]

✧ کارساز

سازنده؛ به سامان رساننده‌ی کارها؛ باری تعالی. (آندراج) از اسم‌های خداوند عالم جل شأنه. (ناظم‌الاطباء) خداوند متعال.

✧ شواهد

- به خدای عزوجل اومید دار و ناوومید مباحث، که او کارهای تو بسازد.

[ترجمه تفسیر طبری، سورة الانشراح]

- و ما لکم من دون الله من ولی و لا نصیر: و نیست شما را جز خدا، کارسازی، و نه یاری‌دهی.

[کشف‌الاسرار، جلد چهارم، ص ۲۱۸]

- نه محاط ظنونی، نه مدرک عیونی. کارساز هر مفتون، و فرح‌رسان هر محزونی. در حکم، بی‌چرا، و در ذات، بی‌چند، و در صفات، بی‌چونی.

[کشف‌الاسرار، جلد مفتح، ص ۴۳۶]

- الهی! بساز کار من، و منگر به کردار من. الهی!

تو بساز، که دیگران ندانند؛ و تو نواز، که دیگران نتوانند.

[مناجات‌های خواجه عبدالله انصاری]

- الهی! تو آنی که از احاطت اوهام بیرونی، و از ادراک عقول مصونی. نه محاط ظنونی، و نه مدرک عیونی. کارساز هر مفتونی...

[خواجه عبدالله انصاری، کشف‌الاسرار ۴۳۴/۷]

یکی و بدو هر یکی را نیاز

یکایک همه خلق را کارساز

[نظامی]

چه حاجت به این زور بازی تو را

خدا خود کند کارسازی تو را

[نظامی]

در هر سحری با تو همی گویم راز

بر درگه تو همی کنم عرض نیاز

بی‌منت بندگان ای بنده‌نواز!

کار من بیچاره‌ی سرگشته بساز

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

خداوند بخشنده‌ی کارساز

خداوند روزی‌ده بی‌نیاز

[فردوسی]

صفت رحمت است و لطف و نواخت

بی‌غرض، کارها تو دانی ساخت

پادشاه! امیدوارم کن

رحمت خویش در کنارم کن

[سنایی آباد، سنایی]

خداوندی که ما را کارساز است!

ز ما و خدمت ما بی‌نیاز است

[نظامی]

چنان دارم ای داور کارساز!

دانا به هر کار، آگاه به هر گاه.

کزین بانیان شوم بی نیاز

[کشف الاسرار، ج نهم، ص ۴۸۸]

[نظامی]

کارگزار: برابر فارسی وکیل.

[فرهنگنامه قرآنی]

ای کارگشای هر چه هستند!

به جان دوست، که غم پرده‌ی شما ندرد

گر اعتماد بر الطاف کارساز کنید

نام تو کلید هر چه بستند

[حافظ]

[نظامی]

ای کام‌ده و کارگشای همه کس

ای بارخدای! کار سازنده تویی

بنده همه و تویی خدای همه کس

بنواز مرا، زان که نوازنده تویی

از غایت این بیع بده آگاهی

بر خاک ره مذلّت افتاده منم

ای باخبر از بیع و شرای همه کس!

بر مسند عزّ و جاه، پاینده تویی

[قالنامه‌ی شیخ بهایی]

[تذکره‌ی نصرآبادی، ص ۲۹]

▣ چاره‌ساز

کارساز: برابر فارسی مَوَلی. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ شواهد

کارساز: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]

▣ کارگزار

نالدید در آن که چاره‌ساز است

❖ شواهد

از جمله وجود، بی نیاز است

[نظامی]

- و هو بکلّ شیء علیم: او به همه چیز دانای است

چاره‌ساز: برابر فارسی وکیل. [فرهنگنامه قرآنی]

کارگزار او راست کار و تیماردار. بینا به هر چیز،

نامی از نام‌های خدای تعالی. (دهخدا) خیلی بخشنده و کرامت کننده عطایا. در قرآن سه مرتبه آورده شده و از اسماء افعال است.

از اسمای حسنی است (بسیار عطا کننده)، و آن سه مرتبه در قرآن مجید آمده است: ﴿وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ؛

آل عمران: ۸﴾ [قاموس قرآن، جلد هفتم، ص ۲۵۵]

□

این اسم و صفت الهی، صیغه‌ی مبالغه از ثلاثی مجرد وَهَبَ يَهَبُ از باب مَنَعَ يَمْنَعُ به مصادر وَهَبًا، وَهَبًا، هَبَةً، مَوْهَبَةً به معنی بخشیدن و عطا کردن است. وَهَبَ يَهَبُ از باب حَسِبَ يَحْسِبُ یعنی جلو افتادن در بخشیدن. اصل

آن، هبة، یعنی واگذار کردن یا قرار دادن چیزی که ملک شخص است به دیگری، بدون عوض. به خداوند وَهَاب و واهب گویند، زیرا هر چیزی را به استحقاق عطا می‌کند و می‌بخشد. هَبْ که فعل امر است به معنی فرض کن و انگار کن، باب مفاعله‌ی آن، مواهبة یعنی جلو افتادن در بخشیدن، و بیشتر بخشیدن. باب افعال آن، ایهاب، یعنی آماده کردن. باب تفاعل آن، تواهب، یعنی به یکدیگر بخشیدن. باب استفعال آن، استیهاب، یعنی عطا و بخشش دیگری را خواستن. وَهَاب و وَهَابَةٌ که تاء آن مبالغه است، و وَهوب، یعنی بسیار بخشنده. باب افتعال آن، اِتِّهَاب، یعنی قبول هبة کردن.

تویی که بسیار بخشنده‌ای.

● سوم: خداوند جریان کفر کافران را به رسول خود فرماید

چنان که می‌فرماید: ﴿أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْغَزِيْرُ الْوَهَّابِ﴾؛ ۳۸/۹ در آیه قبل آن می‌فرماید: کافران می‌گویند: این پیامبر (محمّد) ساحر و کذاب است، که خدایان متعدّد ما را به خدای واحد و یکتا قرار داده. و این، موضوع عجیبیست. تا آنجا که می‌فرماید: آیا میان ما همه (بزرگان عرب) قرآن بر او فرود آمده؟ بلکه این کافران از وحی قرآن در شک و تردیدند، و هنوز عذاب الهی را نچشیده‌اند سپس در این آیه می‌فرماید: یا اینکه (ای پیامبر!) اینان می‌پندارند که گنج‌های رحمت خدای تو که در کمال اقتدار و بسیار بخشندگیست، نزد این مردم است؟

● سخنی چند درباره‌ی وهّاب

بسیهقی در کتاب الاسماء والصفات از قول ابوسلیمان می‌گوید: «بر مخلوق نتوان نام وهّاب نهاد. آن خداوند است که بخشش‌های او مختلف است، و اقسام عطایا و بخشش‌های او بسیار زیاد است، و نیز دوام دارد. مخلوق می‌تواند ببخشد مال و نوال را، در حالی دون حال دیگر؛ ولی قادر نتواند بود که شفا به بیمار بخشد و نه می‌تواند به نازا، فرزند ببخشد، و نه تواند هدایت به گمراه ببخشد، و نتواند عافیت به صاحب بلا و مبتلا ببخشد. فقط خداوند

و در ضمن باید دانست که، هبة از زمره صدقه نخواهد بود؛ زیرا در دادن صدقه استحقاق طرف شرط است، و در دادن هبة موضوع استحقاق مطرح نیست.

گویندگان این اسم و صفت در قرآن، سلیمان پیامبر، اولوالالباب، و گفتار ذات حق است به رسول خود درباره‌ی کافران.

● اوّل: سلیمان پیامبر

□ سلیمان گوید: خدا مرا بیمارز و به من سلطنت ببخش، که تو بسیار بخشنده‌ای. چنان که می‌فرماید: ﴿قَالَ رَبِّ اغْنِرْ لِي مَلَكًا لَا يَنْبَغِي لِأَخِي مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾؛ ۳۸/۳۵ یعنی: سلیمان گفت: ای پروردگار من! مرا بیمارز و به من سلطنتی ببخش که، پس از من کسی لایق آن نباشد. همانا تویی بسیار بخشنده.

● دوم: اولوالالباب و صاحبان خرد

چنان که می‌فرماید: ﴿رَبَّنَا لَا تُغْرِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾؛ ۳/۸ در آیه‌ی قبل آن خداوند می‌فرماید: اهل دانش می‌گویند: ما به کتاب آسمانی (قرآن) گرویدیم، که همه محکم و متشابه آن از جانب پروردگار ما آمده. و به این دانش پی نبرند، جز خردمندان. سپس در این آیه می‌فرماید: آنان می‌گویند: بار پروردگار! پس از آنکه ما را هدایت فرموده‌ای، قلوب ما را منحرف نکن و به باطل سوق نده، و به ما از لطف خود مرحمتی فرما، که

است سبحانه، بسیار بخشنده و وهاب، که می‌تواند جمیع آنچه را که گفته شده، از لحاظ بخشش انجام دهد؛ زیرا وسعت دارد از برای خلق، جود و رحمت او، و نیز ادامه دارد مواهب و بخشش‌های او.»

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «معنی وهاب مُعطی بود، و معطی بخشنده بود؛ و حقّ جلّ جلاله بخشنده است و بخشاینده. چون مؤمن و موحد موقن اعتقاد کند که حقّ جلّ جلاله وهاب است، باید که در جمله احوال، حوایج خود جز بر آن حضرت عرضه نکند، و ملاذ و ملجأ خود جز آن درگاه نداند، و باید به اندک و بسیار، جز به کفایت ربّانی رجوع نکند؛ که ایشان گفته: «لَا يُجْمَلُ بِالْمُرِيدِ أَنْ يَتَذَلَّلَ لِلْعَبِيدِ وَ هُوَ يَجِدُ مِنْ مَوْلَاهُ مَا يُرِيدُ» نه نیکو بود که مرد خود را دستمال اطماع هر کس کند. حقّ جلّ جلاله به خودی خود، آنچه بایست و در بایست اوست، او را ضمان کرده.»

و آورده‌اند از بشر حافی (قدّس الله روحه) که او گفت: «امیر المؤمنین علی بن ابیطالب (ع) را به خواب دیدم. گفتم: مرا پندی ده فقال: مَا أَحْسَنَ عَطْفِ الْأَغْنِيَاءِ عَلَى الْفُقَرَاءِ طَلِبًا لثَوَابِ اللَّهِ وَ أَحْسَنُ مِنْ ذَلِكَ تِيهِ الْفُقَرَاءُ عَلَى الْأَغْنِيَاءِ ثِقَةً بِاللَّهِ. یعنی: چون نیکوست شفقت توانگران بر درویشان برای طلب ثواب را؛ و از آن نیکوتر، تکبر درویشان بر توانگران از غایت اعتماد بر کرم حقّ جلّ جلاله.» و هم گفته‌ی ایشان است: «المعرفة حقّ الاقدار سوى قدره و محو الاذکار

سوی ذکره» یعنی: معرفت به دیده‌ی حقارت نگرستن است به جمله‌ی اقدار، مگر قدر حق؛ و ستردن جمله اذکار است، مگر ذکر حق.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر معحق]

○ الوهّاب: كثير النعم دائم العطايا.

[قاموس الاسماء العربيه]

○ الوهّاب: مَنْ ذَكَرَهُ وَ هُوَ سَاجِدٌ أَرْبَعِ عَشْرَةَ مَرَّةً أَغْنَاهُ اللَّهُ تَعَالَى، وَ مَنْ ذَكَرَهُ آخِرَ اللَّيْلِ خَاسِرَ الرَّأْسِ رَافِعاً يَدَيْهِ مِائَةَ مَرَّةً أَذْهَبَ اللَّهُ تَعَالَى فَقْرَهُ وَ قَضَى حَاجَتَهُ.

[خواص الاسماء الحسنی، الاعلمی]

❖ شواهد

– يَا وَهَّابُ لَا يَمَلُّ: ای بخشنده‌یی که خسته نشود!

[جوشن کبیر، بند ۱۰۰]

– سُبْحَانَكَ يَا وَهَّابُ: منزّهی تو، ای بخشنده!

[دعای مجیر]

داری هبت از ایزد وهاب سه نعمت

عیش هنی و طبع خسی و کف و اهلب

[سوزنی]

تا مآب و مصیر و ملجأ خلق

نبود جز خالق وهاب

[سوزنی]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۶۱۴.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، جلد ۳۰، ص ۲۲۰۹۸ و ۲۲۱۰۴، اشراف: علیرضا پرازش.

□ دارنده

❖ شواهد

– يَا نَفَّاحُ: ای دهنده!

[جوشن کبیر، بند ۶۵]

سازنده‌ی کار مرده و زنده تویی	- یا واهِبُ الهدایا: ای دهنده‌ی هدایا!
دارنده‌ی این چرخ پراکنده تویی	[جوشن کبیر، بند ۷]
من گر چه بدم، صاحب این بنده تویی	- الر: منم آن خداوند که می‌بینم. جز من،
کس را چه گله، که آفریننده تویی	دارنده و پروراننده نه.
[رباعیات ختام]	[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۲۴۶]
دارنده چو ترکیب طبایع آراست	- رَبِّ النَّاسِ * مَلِكِ النَّاسِ * إِلَهِ النَّاسِ: دارندد.
از بهر چه او فکندش اندر کم و کاست	و پروراننده‌ی شما منم. پادشاه و کاردان
گر نیک آمد، شکستن از بهر چه بود	و کارساز شما منم... [کشف الاسرار، ج دهم، ص ۶۷۷]
ور نیک نیامد، این صور عیب که راست	- پیر طریقت گفت: الهی! ای دهنده‌ی عطا
[رباعیات ختام]	و پوشنده‌ی جفا! نه پیدا که پسند کو...
به دادآفرینی که دارنده اوست	[کشف الاسرار، ج چهارم، ص ۱۵۲]
همان جان‌ده و جان برآرنده اوست	توانا و دانا و دارنده اوست
[نظامی]	خرد را و جان را نگارنده اوست
دهنده: برابر فارسی واسع. [فرهنگنامه قرآنی]	[فردوسی]
دهنده: برابر فارسی وهاب. [فرهنگنامه قرآنی]	ز دارنده‌ی دادگر یاد کن
	خرد را بدین یاد بنیاد کن
	[فردوسی]

نامی از نام‌های خداوند عزّوجلّ. [دمخدا]

□

راه‌نما، پیداکننده، راهبر. از اسمای افعال است.

این اسم و صفت الهی دو مرتبه به صورت اسم، و هفتاد و شش مرتبه به صورت فعل، در قرآن مجید آمده است.

این اسم و صفت الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد هَدَى يَهْدِي هُدًى، هَدِياً، هُدًى، هِدَايَةً از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ به معنی ارشاد کردن، راه نشان دادن و هدایت کردن است.

صاحب المعجم مقاییس اللغة می‌گوید: «دارای دو اصل است: یکی تقدّم برای ارشاد و دیگری

به وجود آمدن هدیه و تحفه»، دیگران می‌گویند، هدایت دلالتیست به لطف، که در میان آن رشاد و بیان است. باب تفعّل آن، تهْدَى، یعنی هدایت شدن؛ باب افتعال آن، اهتداء، یعنی قبول نمودن؛ باب افعال آن، إهداء، یعنی هدایت کردن؛ و باب تفاعل آن، تهادى، یعنی به یکدیگر هدیه دادن.

هُدًى برخلاف گمراهی و ضلالت است. هادیه یعنی عصا؛ هَدًى به معنی عروس و نیز هَدًى به معنی اسیر است. هدایت دارای اقسامیست که از آن زمره، هدایت تکوینیست، و نیز هدایت تشریعی و همچنین هدایت به سوی جنت و بهشت در آخرت، و نیز هدایت به سوی دوزخ

و جهنم. در قرآن کریم به همه این هدایت‌ها اشاره شده است.

صاحب مفردات هدایت را به چهار گونه آورده است: «اول: هدایتی که عمومیت دارد به جنس خود برای هر مکلف، از عقل و زیرکی و معارف ضروری به اندازه خودش. دوم: هدایتی که برای مردم از لحاظ دعای آنها قرار داده شود، آن هم بر زبان انبیاء و انزال قرآن و امثال آن. سوم: توفیق‌یست که اختصاص پیدا می‌کند برای کسی که قبول هدایت می‌نماید. چهارم: هدایت در آخرت به سوی بهشت و جنت.»

و نیز اضافه کرده و می‌گوید: «این هدایت‌ها مرتب و پشت سر هم است؛ به قسمی که اگر اولی به دست نیاید، دومی به دست نخواهد آمد، و اگر کسی دومی به دستش نیاید، سومی و چهارمی هم به دست نخواهد آورد. و هر کس که چهارمی را به دست آورده، در واقع هدایت‌های قبلی را به دست آورده است که توانسته به چهارمی آن برسد.»

● سخنی چند درباره‌ی اسم و صفت هادی
بیهقی در کتاب *الاسماء والصفات* از قول حلیمی می‌گوید: «هادی یعنی دلالت‌کننده‌ی راه نجات و مبتین آن است، تا اینکه عبد و بنده لغزش پیدا نکند و گمراه نشود، و در ورطه‌ی هلاکت و نابودی قرار نگیرد.»

ابوسلیمان می‌گوید: «اوست خدایی که اگر کسی را هدایت نماید، بنا بر آنچه خود او اراده کرده است از بندگانش، او را مخصوص به هدایت خود نموده، و مکرم به نور توحید خود نموده است؛ چنان‌که در قرآن می‌فرماید: ﴿و یمدی من یشاء الی صراط مستقیم﴾ و اوست خدایی که سایر مخلوق خود از حیوانات را هدایت به مصالح خودشان کرده و به آنها الهام فرموده که چه گونه طلب رزق و روزی نمایند، و چه گونه خود را از مضار و مهالک حفظ نمایند؛ همانند قوله تعالی: ﴿الذی اعطی کل شیء خلقه ثم ھدی﴾.»

فخر رازی در شرح *الاسماء الحسنی* می‌گوید: «خداوند هادیسست، از حیث اینکه، هدایت کرده جمیع حیوانات را به سوی جلب مصالح خویش؛ و دفع مضار خودشان چنان‌که می‌فرماید: ﴿ربنا الذی اعطا کل شیء خلقه ثم ھدی﴾ باید دانست که خداوند هادیسست، به این بیان که، مبتین و آشکارکننده‌ی طریق حق است به کلام خودش برای خلق. بنابراین، با این کیفیت، از صفات ذاتی خداوند خواهد بود. ممکن است که گفته شود که خداوند هادیسست به نصب دلایل. در این صورت، هادی از صفات فعلی خداوند خواهد بود. و نیز ممکن است که خداوند هادی باشد به بوجود آوردن هدایت در دل‌های خلق.»

مشایخ می‌گویند: «هادی کسیست که قلوب را به شناخت خودش هدایت کند، و نفوس را به اطاعت خودش. نیز هادی کسیست که

گناهکاران را به توبه هدایت کند و عارفین را به حقایق قرب به خودش. هدایت به معنی معرفت هم می‌باشد؛ مانند: قوله تعالی ﴿وَاللّٰهُ يَدْعُو اِلٰى دَارِلسَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾.

سمعانی در روح الارواح می‌گوید: «الهدای، راهنماینده، قال سبحانه: و یهدی من یشاء و قال اهدنا الصراط المستقیم. منم که در روضه‌ی دل تو، به مدد زلال افصال گُلِ جمال هدایت رویانیدم. منم که در مرغزار سینه‌ی تو، نسیم پاکی و طهارت بزایندم. منم که خورشید سعادت از فلک ارادت تو تابان گردانیدم. منم که راه دراز بر تو سهل و آسان کردم. منم که تو را در ازل پیش از تک و پوی، عمل تو را بنواختم. منم که بی‌تو کار تو بساختم. منم که دل تو از برای خود از کونین پرداختم و ماکنّا لنتدی لَو لا اَنْ هدانا الله. بوطالب به شفاعت به محمد ندام. پسر نوح به شفاعت به پدرش ندام. ابراهیم پدر خواست ابراهیم را ندام. و به توبی شفاعت بدادم. تو چه کردی، و ایشان چه کردند!

به خدای ار کسی تواند بود

بی‌خدای از خدای برخوردار
فسطاط گرم زده، و بساط نعَم گسترده، و ندا در داده که: اَجِیْبُوا داعی الله. ای گدایان! به من آیید! نه به شما نیازی دارم، بلکه با شما رازی دارم.»
(سمعانی از آنجایی که عارفی از اهل سنت می‌باشد، و اهل سنت به ایمان آوردن ابوطالب نسبت به رسول خدا(ص) معتقد نیستند، لذا در

این عبارت ابوطالب را از لحاظ عدم شفاعت، در ردیف پسر نوح قرار داده است. در صورتی که بنا به اعتقاد شیعه‌ی امامیه، ابوطالب از ایمان آورندگان به خدا و به رسول خدا(ص) بوده است).

● به صورت اسم

□ خداوند است که اهل ایمان را به راه راست هدایت‌کننده است.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَاِنَّ اللّٰهَ لَهَادِ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِلٰی صِرَاطٍ مُسْتَقِیْمٍ؛ ۲۲/۵۴﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: تا آنکه اهل علم و دانش به یقین بدانند که، این آیات قرآن، به حق از طرف پروردگار تو نازل شده (ای پیامبر!) تا آنجا که می‌فرماید: و هر آینه خداوند هدایت‌کننده است، کسانی را که ایمان به راه راست خداوندی آورده‌اند، به سوی صراط مستقیم. □ کافیت که خداوند هادی و یاری‌کننده پیامبران باشد.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَكَفٰی بِرَبِّكَ هَادِیًا وَنَصِیْرًا؛ ۲۵/۳۱﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: و این چنین است که ما (خدا) برای هر پیامبری، از میان مردم دشمنانی از تبهکاران و مجرمین قرار داده‌ایم. ولی کافیت مر خدای تو را، که نسبت به آن پیامبران (در قبال این گونه دشمنان) راهنما و یاور باشد.

● به صورت فعل

این صفت فعلی در قرآن مجید برای پیامبران

و سایرین آورده شده، که به ترتیب زیر آنها را متذکر می‌شویم:

● (۱) شخص خاتم انبیاء (ص)

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: بگو خدا مرا هدایت و راهنمایی کرده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قَيِّمًا مِثْلَ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا...﴾ ۶/۱۶۱ یعنی: بگو (ای پیامبر!): که همانا مرا خداوند به راه راست هدایت و راهنمایی فرموده به دین استوار و آیین پاک ابراهیم.

و نیز می‌فرماید: ﴿... وَ قُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا﴾ ۱۸/۲۴ یعنی: بگو (ای محمّد!): امید است که خدای من مرا هدایت و راهنمایی فرماید، به حقایقی بهتر (و علمی برتر) از این قصه و داستان.

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: خداوند است که تو را هدایت می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ ۴۸/۲ در آیات قبل آن می‌فرماید: (ای پیامبر غم مخور!) که تو را به پیروزی آشکاری موفق می‌گردانیم. تا آنجا که در این آیه می‌فرماید: و هدایت و راهنمایی می‌کند خدای تو به راه راست و صراط مستقیم.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: تو آن کسی بودی که گم شده بودی. تو را هدایت کرد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى﴾ ۹۳/۷ یعنی: تو (ای پیامبر!) در بیابان مگه راه را گم کرده بودی (و حیران بودی). خداوند، تو

را راهنمایی و هدایت کرد.

(در بعضی از تفاسیر اهل سنت، در این آیه موضوع گمراهی درباره‌ی رسول خدا به میان آمده، که خداوند او را از ضلالت به راه راست اسلام هدایت فرموده است.)

● (۲) آدم پیامبر

□ خداوند توبه آدم را پذیرفت، و هدایتش نمود. چنان‌که می‌فرماید: ﴿ثُمَّ أَجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَ هَدَى﴾ ۲۰/۱۲۲ یعنی: سپس خداوند آدم را برگزید برای پیامبری، و توبه‌ی او را (درباره‌ی خوردن درخت ممنوعه) پذیرفت، و او را هدایت و راهنمایی فرمود.

● (۳) ابراهیم پیامبر

□ ابراهیم به قوم خود گفت: خداوند مرا هدایت فرموده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... قَالَ أَنَحْجُؤُنِي فِي اللَّهِ وَ قَدْ هَدَانِ﴾ ۶/۸۰ در ابتدای آیه می‌فرماید: قوم ابراهیم با او در مقام دشمنی و گفت‌وگوی جدالی برآمدند، و ابراهیم (به آنها) گفت: آیا با من درباره‌ی خدا به گفت‌وگوی خصمانه پرداخته‌اید، در صورتی که خدای من مرا هدایت و راهنمایی فرموده است؟

□ خداوند، ابراهیم را هدایت فرموده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿شَاكِرًا لِّأَنْعَمِهِ إِجْتِبَاهُ وَ هَذَا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ ۱۶/۱۲۱ یعنی: ابراهیم سپاسگزار نعمت‌های خدای خویش است، که او را برای پیامبری برگزیده، و او را به راه راست

هدایت و راهنمایی فرمود.

□ باز ابراهیم می‌گوید: خداوند است که مرا هدایت می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِي﴾؛ ۲۶/۷۸ یعنی: (ابراهیم گفت:) رب العالمین و پروردگار جهان و جهانیان، که مرا آفریده، و مرا هدایت و راهنمایی می‌فرماید.

□ و باز ابراهیم می‌گوید: به سوی خدا می‌روم که مرا هدایت می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَتَهْدِيْنِي﴾؛ ۳۷/۹۹ یعنی: گفت (ابراهیم!) که: من به سوی خدای خودم می‌روم، که البته مرا هدایت و راهنمایی خواهد فرمود.

و نیز می‌فرماید: ﴿إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِي﴾؛ ۴۳/۲۷ در آیه‌ی قبل می‌فرماید: ابراهیم به پدرش و قوم خود گفت: من بَرّی و دوری می‌جویم از آنچه که شما می‌پرستید، مگر خدای من (که او را می‌پرستم)؛ و اوست که مرا آفریده، و سپس هدایت و راهنمایی فرموده.

● (۴) ابراهیم و اسحق و یعقوب (و نیز پانزده پیامبر دیگر که در آیه ذکر خواهد شد)

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ كُلًّا هَدَيْنَا وَنُوحًا هَدَيْنَا مِن قَبْلُ وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ وَأَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسَىٰ وَهَارُونَ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾ و زَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ وَإِلْيَاسَ كُلٌّ مِّنَ الصَّالِحِينَ ﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيُونُسَ وَلُوطًا وَكُلًّا قَضَيْنَا عَلَى الْعَالَمِينَ﴾؛ ۸۶ - ۸۵ - ۸۴/۶ یعنی: و بخشیدیم به

ابراهیم، اسحاق و یعقوب را، و همه آنها را هدایت و راهنمایی کردیم. نوح را هم از پیش هدایت و راهنمایی کرده بودیم؛ و نیز ذریه‌ی او را که عبارت از: داود، سلیمان، ایوب، یوسف، موسی و هارون باشند، (راهنمایی نمودیم). و به این کیفیت، ما (خدا) نیکوکاران را پاداش خیر می‌دهیم. و نیز زکریّا و یحیی و عیسی و الیاس را (هم راهنمایی کردیم)، که همه اینان از نیکوکارانند. و همچنین اسماعیل و یسّٰع و یونس و لوط را (هم راهنمایی کردیم)، و همه این پیامبران را بر جهانیان برتری دادیم.

● (۵) بعضی از پدران و فرزندان و برادران آنها را نیز هدایت کردیم

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمِن آبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ إِخْوَانِهِمْ وَأَجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾؛ ۶/۸۷ یعنی: و بعضی از پدران آنها را و فرزندان آنها و برادران آنها را هم (به پیامبری) برگزیدیم، و آنها را به راه راست هدایت و راهنمایی نمودیم.

□ سپس می‌فرماید: این گونه ما بندگان خودمان را هدایت می‌نماییم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ...﴾؛ ۶/۸۸ یعنی: این است رهنمایی حق، که هر یک از بندگان خود را که بخواهد، آنها را راهنمایی و هدایت می‌فرماید. □ و باز خداوند پیامبران را به نام آنها یادآور شده که، آنها را هدایت نموده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ عَلَيْهِم مِّن

النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَ يُمِّنُ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَةِ
إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَ يُمِّنُ هَذَا نِفَا وَاجْتَنَيْنَا...؛
۱۹/۵۸ در آیات قبل از این، خداوند نام‌های
پیامبران را از ابراهیم، و اسحاق، یعقوب،
موسی، هارون، اسماعیل و ادریس را ذکر
فرموده. سپس در این آیه می‌فرماید: اینان
کسانی‌اند که خداوند به آنها نعمت بخشش
نموده، از پیامبران از فرزندان آدم و اولاد آنان
که با نوح در کشتی نشانیدیم، و اولاد ابراهیم
(یعقوب)، و دیگر کسان را که هدایت و راهنمایی
کردیم، و آنها را به پیامبری برگزیدیم.

● (۶) موسی پیامبر

□ موسی گفت: خدای من با من است، که مرا
هدایت می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي
سَيَهْدِينِي﴾؛ ۲۶/۶۲ یعنی: موسی (در قبال
ترسیدن قوم خود از فرعونیان) گفت: نه چنین
است. (به هیچ وجه نترسید!) که همانا خدای
من با من است، که مرا (در این گونه موارد)
هدایت و راهنمایی خواهد فرمود.

و نیز می‌فرماید: ﴿.. قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يَهْدِيَنِي
سُورَ السَّبِيلِ﴾؛ ۲۸/۲۲ در ابتدای آیه می‌فرماید:
و چون (موسی) از مصر بیرون شد و سر به
بیابان (رو به جانب شهر مدین آورد، با خود
گفت: امید است که خداوند مرا به راه راست
هدایت و راهنمایی فرماید.

□ موسی با هفتاد نفر از مردان قوم خود، به
وعده‌گاه خدا رفت و گفت: خدایا! تویی که

هدایت می‌کنی.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ اخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ
رَجُلًا رِيفَاتِنَا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿تُضِلُّ بِهَا مَنْ
تَشَاءُ وَ تَهْدِي مَنْ تَشَاءُ...﴾؛ ۷/۱۵۵ یعنی: موسی
هفتاد مرد از قوم خود برای وعده‌گاه خدا
انتخاب نمود و آنها را (به جرم تقاضای دیدن
خدا به چشم) صاعقه‌ای آسمانی در گرفت.
موسی (در آن حال) گفت: پروردگارا! اگر
خواست تو تعلق گرفته که همه آنها و مرا نابود
نمایی، (ای کاش!) پیشتر (از وعده) انجام
می‌دادی! آیا ما را به درخواست سفیهان ما (که
درخواست جاهلانه نمودند) هلاک و نابود
خواهی. کرد تا آنجا که می‌فرماید: خداوند!ا
تویی که گمراه کنی، هر کس را که بخواهی،
و هدایت و راهنمایی می‌نمایی، هر کس را
که بخواهی.

● (۷) موسی و هارون

□ خداوند می‌فرماید: ما این دو پیامبر را به راه
راست هدایت نمودیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ هَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ
الْمُسْتَقِيمَ﴾؛ ۳۷/۱۱۸ یعنی: ما (خدا) آن دو
پیامبر (موسی و هارون) را به راه راست و صراط
مستقیم هدایت و راهنمایی نمودیم.

● (۸) پیامبران به طور عموم

□ خداوند به رسول خود می‌فرماید: به هدایت
پیامبران بگرد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ

می‌فرماید هر کس را که بخواهد، به راه راست و صراط مستقیم.

□ خداوند، برای احکام روزه گرفتن متنی گذاشته، و در عین حال، هدایت فرمود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ لِتَكْبِرُوا الْعِدَّةَ وَ لِتَكْبِرُوا اللهَ عَلَىٰ مَا هَذَاكُمْ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾؛ ۲/۱۸۵ در

ابتدای آیه می‌فرماید: ماه رضانی که خداوند قرآن را در آن نازل فرموده... تا آنجا که

می‌فرماید: اگر کسی حاضر بود (و در سفر نبود)، باید روزه بگیرد. و هر کس که مریض بود یا در

سفر بود، به شماره‌ی آنچه که روزه خورده است، از ماه‌های دیگر روزه بخورد. و خداوند

احکام آن را بر شما آسان گرفته، و تکلیف آن را مشکل نساخته است، تا اینکه عدد روزه را

تکمیل نمایید، و خدا را به عظمت و بزرگی یاد نمایید، که شما را به دین اسلام هدایت فرموده،

تا از این نعمت سپاسگزار گردید.

□ خدا را در مشعرالحرام یاد کنید که، شما را هدایت فرمود.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَأَذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ أَذْكُرُوا كَمَا هَذَاكُمْ...﴾؛ ۲/۱۹۸ یعنی:

خداوند را در مشعرالحرام (مناسک حج) یاد کنید و به یاد آورید او را، که شما را هدایت

فرمود، آن هم پس از آنکه در گمراهی کفر بوده‌اید.

در تفسیر ابوالفتوح رازی و مجمع البیان و صحیح بخاری از ابن عباس، مجاهد، حسن

بصری و واصل بن عطاء نقل می‌نمایند که:

﴿فَهَدَيْتُمْ أَفْتَدِي...﴾؛ ۶/۹۰ یعنی: آنان (که اسامی آنها در آیات ۸۴، ۸۵ و ۸۶ سوره‌ی انعام

گذشت) پیامبرانی هستند که خداوند آنها را مورد هدایت و راهنمایی قرار داده. تو نیز (ای

پیامبر!) به هدایت آنها گرایش پیدا کن، و از راه آنها پیروی بنما.

□ پیامبران می‌گویند: خداوند راه ما را به ما نمایانده است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَ مَا لَنَا إِلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَىٰ اللهِ وَ قَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا...﴾؛ ۱۴/۱۲ یعنی: چیست ما را، که توکل به خداوند ننماییم؛ در صورتی که

خداوند ما را به راهی که باید (هدایت به آن شویم)، هدایت و راهنمایی فرموده است؟

● (۹) مؤمنین

□ خداوند می‌فرماید: تغییر قبله به سوی خانه‌ی کعبه بسی دشوار بود، مگر برای کسانی

که خدا آنها را هدایت کرده.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَ إِن كَانَتْ لِكَبِيرَةٍ إِلَّا عَلَىٰ الَّذِينَ هَدَىٰ الله...﴾؛ ۲/۱۴۳ یعنی: اگر چه (آن

تغییر قبله از بیت المقدس به سوی خانه کعبه) بسی دشوار و گران بود، جز برای مؤمنینی که

خداوند آنها را هدایت فرموده است.

□ خداوند مؤمنین را هدایت می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... فَهَدَىٰ الله الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَ اللهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ

إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾؛ ۲/۲۱۳ یعنی: خداوند هدایت می‌کند کسانی را که ایمان آورده‌اند، از

ظلمت شبهات به نور حق؛ و خداوند هدایت

«مسلمین در اوقات حج، تجارت کردن را گناه می‌دانستند. و خداوند در آیه تصریح فرمود که می‌توانند به تجارت نیز بپردازند. چنان‌که این موضوع از ائمه‌ی اطهار هم روایت گردیده است. و نیز می‌گویند، اعراب در جاهلیت چند بازار به نام عکاظ و مجنة و ذوالمجاز داشتند؛ و هر کس در زمان جاهلیت در هنگام حج به تجارت می‌پرداخت، به او حاج نگفته، بلکه داج می‌گفتند. سپس این آیه نازل گردید.»

□ خداوند می‌خواهد مؤمنین را به روش پیامبران و امت پیشین آنها هدایت کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبينَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سَبِيلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ...﴾ ۴/۲۶ یعنی: خداوند می‌خواهد (راه سعادت را برای شما) بیان کند، و شما را به آداب و اخلاق ستوده‌ی کسانی که پیش از شما بودند (از پیامبران و امم سفاله)، هدایت فرماید.

□ باز هم خداوند مؤمنین را به صراط مستقیم هدایت می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ ۴/۱۷۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: و اما کسانی که ایمان به خدا آورده، و به او متوسل شدند، به زودی به جایگاه رحمت و فضل خود (یعنی به بهشت جاویدان) آنها را درآورده، و آنها را به راه راست هدایت و راهنمایی می‌فرماید.

□ مؤمنین از اینکه خداوند آنها را هدایت فرموده، سپاسگزارند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ...﴾ ۷/۴۳ (مؤمنین) می‌گویند: حمد و سپاس مر خدایی راست، که ما را هدایت فرموده. که اگر لطف و عنایت و هدایت خدایی نبود و ما را هدایت نمی‌فرمود، ما به این راه هدایت نمی‌یافتیم.

□ خداوند است که مؤمنین را به ایمان هدایت می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ...﴾ ۱۰/۹ یعنی: همانا کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده‌اند، پروردگار آنهاست که آنان را به ایمان به حق هدایت و راهنمایی می‌فرماید.

□ مؤمنین باید خدا را به عظمت یاد کنند، به خاطر هدایتی که خدا فرموده.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... لَتَكْبَرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَذَا كُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ﴾ ۲۲/۳۷ در وسط آیه می‌فرماید: این چنین حیوانات (حلال گوشت) را در تسخیر شما قرار داده، تا اینکه خداوند را به عظمت و بزرگی به خاطر هدایتی که فرموده، بستایید و یاد کنید.

□ از اثر تلاوت قرآن، دل مؤمنین به یاد خدا می‌افتد، و خدا آنها را هدایت می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ...﴾ ۳۹/۲۳ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند بهترین حدیث را (که قرآن باشد) نازل

فرمود. تا آنجا که می‌فرماید: این است وسیله‌ی هدایت خداوند، که توسط آن، هر کس را که بخواهد، هدایت می‌فرماید.

□ باز هم خداوند مؤمنین را به راه راست هدایت می‌فرماید.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَ يَهْدِيكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا ۚ﴾ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند به شما مؤمنین وعده‌ی گرفتن غنیمت‌های زیاد و بسیار را داده. تا آنجا که می‌فرماید: تا اینکه نشانه‌ی خیری از برای مؤمنین باشد. و شما مؤمنین را به راه راست و صراط مستقیم هدایت و راهنمایی می‌فرماید.

□ خداوند است که باید منت گذارد به خاطر دین اسلام بر شما.

چنان که می‌فرماید: ﴿يَتُوبَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿بَلِ اللَّهِ يَتُوبُ عَلَيْكُمْ أَنْ هَذَا كُمْ لِيَايَمَانٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾؛ یعنی: (ای پیامبر!) بر تو منت می‌گذارند که اسلام آورده‌اند. به اینان بگو: برای اسلام آوردن، به من منت نگذارید؛ بلکه خداوند است که باید بر شما منت گذارد از اینکه شما را هدایت به ایمان به خداوند فرموده است، اگر از زمره‌ی راستگویان (در دیانت) باشید.

□ هر کس مؤمن باشد، خدا قلب او را هدایت می‌کند.

چنان که می‌فرماید: ﴿... وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾؛ ۶۴/۱۱ یعنی: هر کس که

ایمان به خداوند بیاورد خداوند او را هدایت می‌فرماید. و خداوند به همه چیز و هر چیزی بسیار داناست.

● (۱۰) صاحبان خرد و اولوالالباب، سپاسگزار هدایت خدایی‌اند

چنان که می‌فرماید: ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً...﴾؛ ۳/۸ در آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: موضوع محکمت و مستشابهات قرآن، و تأویل آیات آن را، اولوالالباب یادآور شده و می‌فهمند. سپس می‌فرماید: (و نیز آنان می‌گویند: پروردگارا! دل‌های ما را منحرف مگردان، پس از آنکه ما را به لطف خود هدایت فرموده‌ای. و از ناحیه‌ی خودت به ما رحمت و لطف و عنایت ببخشی، که تو بهترین بخشنده‌گانی.

و نیز درباره‌ی آنان فرماید: ﴿الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾؛ ۳۹/۱۸ در آخر آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: ای پیامبر! به بندگان من بشارت بده! سپس در این آیه می‌فرماید: آن کسانی که چون سخن حق بشنوند، به نیکوتر آن عمل نموده و پیروی کنند، آنان هستند که خدا به لطف خود آنها را هدایت فرموده، و آنان هستند که صاحبان خرد و عقل می‌باشند.

● (۱۱) خداوند امور شهیدان را هدایت و اصلاح می‌فرماید

چنان که می‌فرماید: ﴿سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ؛

و هدایتش نمودیم، خواه سپاسگزار شود یا ناسپاس گردد.
و باز هم در این زمینه می‌فرماید: ﴿وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ﴾؛ ۹۰/۱۰ یعنی: ما (خدا) به این انسان راه خیر و شر را نمایانندیم، و هدایتش کردیم.

● (۱۴) بنی آدم

□ خدا، عده‌یی از بنی آدم را هدایت کرد، و عده‌یی راه گمراهی را خواستند.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ...﴾؛ ۷/۳۰ یعنی: خداوند گروهی (از آن بنی آدم) را هدایت فرمود، و گروهی ثابت در گمراهی گردیدند.
صاحب مجمع البیان می‌گوید: «یعنی گروهی حکم بر اهتدا و قبول هدایت آنها شده است؛ و یا اینکه گروهی را هدایت به طریق ثواب فرموده است؛ یا اینکه گروهی را خداوند به آنها لطف فرموده، که قبول هدایتی را که در نزد حق است، بنمایند.»

● (۱۵) مردم

□ خداوند اگر بخواهد، عده‌ی زیادی را هدایت می‌نماید.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿...يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا...﴾؛ ۲/۲۶ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند حیا نمی‌کند از اینکه به پشه‌یی یا به بزرگتر از آن مثلی بزند. و هر مثلی که بیاورد، کسانی که به خدا ایمان آورده‌اند، می‌دانند که مثلیست از جانب خدا. تا آنجا که می‌فرماید:

﴿۴۷/۵﴾ در وسط آیه‌ی قبل آن می‌فرماید: کسانی که در راه خدا شهید گشته‌اند، خدا اعمال آنها را ضایع نگرداند. سپس در این آیه می‌فرماید: و آنها را البته به راه سعادت (بهشت) هدایت فرموده، و امور آخرتی آنها را اصلاح می‌فرماید.

● (۱۲) بندگان خدا

□ خداوند هر کس از بندگان خود را که بخواهد، به سوی نور خود هدایت می‌کند.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿...يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَن يَشَاءُ...﴾؛ ۲۴/۳۵ در ابتدای آیه می‌فرماید: خداوند نور (وجودبخش) آسمان‌ها و زمین است. تا آنجا که می‌فرماید: و هدایت می‌فرماید به نور خودش، هر یک از بندگان را که بخواهد.
□ خداوند هر بنده‌یی که به سوی او تضرع نماید، هدایت می‌کند.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿...اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَن يَشَاءُ وَ يَهْدِي إِلَيْهِ مَن يُنِيبُ﴾؛ ۴۲/۱۳ یعنی: خداوند هر کس را که بخواهد، به سوی خود برمی‌گزیند؛ و هر کس را که به درگاه او به تضرع و دعا برآید، هدایت و راهنمایی خواهد فرمود.

● (۱۳) انسان

□ خداوند می‌فرماید: ما راه را به انسان نمایانندیم.
چنان‌که می‌فرماید: ﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾؛ ۷۶/۳ یعنی: همانا ما (خدا) به حقیقت راه حق و باطل را به انسان نمایانندیم

و گمراه می‌کند به آن، عده‌ی زیادی را، و هدایت می‌نماید به آن، عده‌ی زیادی را. و گمراه نمی‌کند، مگر فاسقان و تبه‌کاران را.

□ خداوند هر که را خواست، به راه راست هدایت می‌نماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿... قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۚ﴾ (۲/۱۴۲) یعنی: بگو (ای پیامبر!): که خاور و باختر، ملک خداوند است. هر کس را که او بخواهد به راه راست هدایت و راهنمایی می‌فرماید.

□ خدا به رسولش می‌فرماید: هدایت مردم در دست تو نیست، بلکه در دست خداوند است.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿لَيْسَ لَكَ هُدًى مِنْهُ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ...﴾ (۲/۲۷۲) یعنی: هدایت آنان بر تو (ای پیامبر!) نیست، بلکه خداوند است که هر کس را بخواهد، هدایت و راهنمایی می‌فرماید.

شیخ طوسی در تفسیر تبیان از قول ابن عباس و محمد بن الحنفیه و سعید بن جبیر نقل نموده که می‌گویند: «این آیه بدین سبب نازل گردید، که مسلمین از صدقه دادن به غیر مسلمانان انتزاع می‌ورزیدند.»

میبدی، صاحب کشف الاسرار، ابوالفتوح رازی، صاحب روح الجنان و طبرسی، صاحب مجمع البیان، از کلبی نقل می‌نمایند که: «اسماء دختر ابوبکر، با پیامبر در عمره‌ی قضا بود. مادرش فتیله نزد او آمد، و از وی چیزی به عنوان کمک خواست. اسماء به او گفت: چون

مشرک هستی، به تو چیزی نمی‌دهم، تا پیامبر اجازه بدهد. سپس از رسول خدا خواست، و این آیه نازل گردید.»

نسائی، طبرانی، بزار و دیگران از علمای عامه این موضوع را از ابن عباس نقل کرده‌اند؛ و نیز ابن ابی حاتم از ابن عباس نقل می‌نماید که: «رسول خدا دستور داده بود جز به اهل اسلام، به دیگران تصدق ندهند. سپس این آیه نازل گردید، و خداوند دستور داد به همه کس تصدق بدهند، اگر چه از هر دین و آیینی باشند.

□ چرا باید از خداوند که ما را هدایت نموده، برگردیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿قُلْ أَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَمَا يَضُرُّنَا وَنَرْدُ عَلَى أَعْقَابِنَا بِمَا هَدَانَا اللَّهُ...﴾ (۶/۷۱) یعنی: بگو (ای پیامبر!): ما چرا خداوند را رها کرده، و چیزی را مانند بت‌ها که قادر بر نفع و ضرر ما نمی‌باشند، به خدایی بخوانیم، آن هم بعد از آنکه خداوند ما را هدایت و راهنمایی فرموده است.

□ خدا کسی را که بخواهد، هدایت می‌کند، و سینه‌اش را به اسلام روشن می‌سازد.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ...﴾ (۶/۱۲۵) یعنی: خداوند هر کس را که اراده کند او را هدایت و راهنمایی می‌فرماید، سینه‌ی او را به نور اسلام روشن و منشرح می‌گرداند.

□ خدا هر کس را هدایت کند، او قبول هدایت می‌نماید.

چنان که می فرماید: ﴿مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ...﴾؛

۷/۱۷۸ یعنی: هر آن کس را که خداوند

هدایت و راهنمایی فرماید، او سعادت قبول

هدایت را خواهد یافت.

□ خداوند بعد از هدایت کسی، او را گمراه

نمی نماید.

چنان که می فرماید: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ

إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ...﴾؛ ۹/۱۵

یعنی: خداوند بعد از آنکه قوم و طایفه‌ی را

هدایت فرمود، دیگر گمراه نمی کند، تا بر آنها

آنچه را که باید بپرهیزند (از موجبات ضلالت)،

آشکار سازد.

نظیر آیه‌ی شریفه‌ی ۲/۱۴۲ با اختلاف در

مضامین آن، در سوره و آیه‌ی ۱۰/۲۵ آورده

شده است.

□ آیا خدای راهنما سزاوارتر از دیگران به

هدایت نیست؟

چنان که می فرماید: ﴿... قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَفَنُ

يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ

يُهْدَى...﴾؛ ۱۰/۳۵ در ابتدای آیه می فرماید:

بگو (ای پیامبر!) کدامیک از این شریکان

خدا به سوی حق هدایت می نمایند؟ و بگو (ای

پیامبر!): آن خداوند است که به سوی

حق و حقیقت هدایت می کند. و یا آن کس که

خلق را به راه حق هدایت می نماید (مانند

خداوند)، او سزاوارتر به پیرویست. یا آن

کس که هدایتی ندارد و نمی کند، مگر اینکه

خود هدایت شود.

□ و خداوند هر کس را که به سوی او تضرع کند،

هدایت می نماید.

چنان که می فرماید: ﴿... قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَ

يَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أُنَابَ؛ ۱۳/۲۷﴾ یعنی: بگو (ای

پیامبر!) که همانا خداوند گمراه می کند، هر

کس را که بخواهد، و هدایت می کند، هر کس را

که (به سوی او) تضرع و انابه نماید.

نظیر این آیه‌ی شریفه، در مورد هدایت خدا

در باره‌ی هر کس که بخواهد، در سوره و آیه‌ی

۱۴/۴ در قرآن آورده شده است.

و باز هم نظیر آن از لحاظ گمراهی هر کس را که

بخواهد، و هدایت هر کس را که بخواهد، در

سوره و آیه‌ی ۱۶/۹۳ در قرآن آورده شده است.

نظیر آیه‌ی شریفه در سوره‌ی ۷/۱۷۸، در

ابتدای سوره و آیه‌ی شریفه ۱۷/۹۷ آورده

شده است.

و نیز باز هم نظیر آن، در وسط سوره و آیه‌ی

۱۸/۱۷ عنوان گردیده است.

□ خداوند هر کس را که اراده کند، هدایت

می فرماید.

چنان که می فرماید: ﴿... وَأَنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ

يُرِيدُ؛ ۲۲/۱۶﴾ در ابتدای آیه می فرماید:

این چنین ما (خدا) آیات بیّنات را نازل

نمودیم. همانا خداوند هر کس را که اراده نماید

و مشیت او تعلق بگیرد، هدایت و راهنمایی

خواهد فرمود.

نظیر موضوع هدایت به صراط مستقیم که در

سوره و آیه‌ی ۲/۱۴۲ آمده، در سوره و آیه‌ی

۲۴/۴۶ نیز آورده شده است.

□ خدا به رسول خود می‌فرماید: تو نتوانی کسی را که دوست داری، هدایت کنی.

چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّكَ لَا تُهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ...» (۲۸/۵۶) یعنی: همانا تو (ای محمد!) نتوانی هدایت کرد هر کس را که بخواهی؛ بلکه خداوند است که هدایت می‌کند هر کس را که بخواهد.

در تفسیر علی بن ابراهیم چنین ذکر شده که: «این آیه درباره‌ی ابوطالب نازل گردیده، زیرا پیامبر به وی فرمود که شهادت لا اله الا الله را بر زبان جاری سازد. و نیز فرمود در صورت گفتن لا اله الا الله، در روز قیامت وسیله‌ی خیر و خوبی و نفع از برای او خواهد گردید. ابوطالب در جواب گفت: ای برادرزاده! من به کار خود و به کیفیت اوضاع و احوال خود واقفتر و داناترم. وقتی که وفات یافت، برادرش عباس در نزد پیامبر شهادت داد که ابوطالب هنگام وفات، کلمه‌ی لا اله الا الله را بر زبان جاری ساخت. پیامبر فرمود: من از او ذکر این کلمه را نشنیدم، و امیدوارم برای او در روز قیامت نافع باشم. سپس فرمود: در روز قیامت مقام محمود، از پدر و مادر و عم خود شفاعت خواهم نمود.

و نیز در تفسیر برهان از محمد بن یعقوب کلینی و او بعد از چهار واسطه از امام صادق (ع) نقل می‌نماید که فرمود: «مثل ابوطالب مانند مثل

اصحاب کهف است که ایمان خود را پنهان می‌داشتند، و به صورت ظاهر مشرک می‌نمودند؛ و خداوند دوبار به آنان اجر و پاداش عطا خواهد فرمود.» چنان‌که ابن بابویه نیز بعد از شش واسطه از مفضل بن عمر او از امام صادق (ع) هم این موضوع را با ذکر مسلمان بودن ابوطالب روایت کرده است. و نیز ابن بابویه بعد از شش واسطه از اصعب بن نباته نقل می‌نماید که گفت: «از امام علی مرتضی (ع) شنیدم که فرمود: به خدا سوگند! پدرم ابوطالب، و جدّ من، عبدالمطلب و نیز هاشم و عبدمناف در مدت عمر خویش بت پرستی نکردند. سپس از امام سؤال کردند که آنان بر چه دینی بوده‌اند؟ فرمود: در خانه‌ی کعبه بر دین ابراهیم نماز می‌گذاشتند، و متمسک به آیین او بوده‌اند.»

ابن طاووس در کتاب طرائف خود می‌گوید: «عجیب‌ترین موضوعی که متعصبین از دشمنان اهل بیت شایع کرده‌اند، آن است که می‌گویند، ابوطالب ایمان نیاورده و مسلمان نبوده است، و این آیه بدین سبب برای او نازل شده است.» در صورتی که ابوالمجد بن رشادت در کتاب نزول القرآن خود از قول حسن بن فضل چنین می‌گوید: «ابوطالب در مکه با عنوان اسلام از دنیا رحلت نموده؛ و این آیه درباره‌ی حرث بن نعمان بن عبدمناف نازل شده که پیامبر به وی علاقه‌مند بوده، و تمایل داشت که مسلمان شود، حرث روزی

به پیامبر چنین گفت: ما می‌دانیم که تو بر حق می‌باشی، و آنچه که برای تو نازل شده، حق و درست است، ولی چیزی که ما را از ایمان به تو مانع می‌گردد، آن است که اگر به تو ایمان بیاوریم، اعراب با زیاد بودن نفرات خود ما را خوار و زیون خواهند داشت، و ما نیز در اقلیت قرار خواهیم گرفت، و ماطاقت تحمّل چنین خواری را نخواهیم داشت. سپس این آیه نازل گردید.»

□ خداوند می‌فرماید: هر کس را که در راه ما جهاد کند، هدایتش می‌کنیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا...﴾ ۲۹/۶۹ یعنی: کسانی که در راه ما (خدا) جهاد نمایند، هر آینه آنها را به راه خود هدایت می‌نماییم.

در تفسیر برهان از محمد بن العباس، او بعد از سه واسطه از ابوالجارود و از امام باقر(ع) نقل می‌نماید که فرمود: «این آیه درباره‌ی ما نازل گردیده است.»

و نیز در کتاب اختصاص از شیخ مفید از امام باقر(ع) نقل شده که فرمود: «این آیه درباره‌ی ما اهل بیت نازل شده است.»

□ خداوند است که حق می‌گوید و هدایت می‌نماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿...وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾ ۳۳/۴ یعنی: خداوند است که سخن حق می‌گوید، و اوست که در حقیقت راهنمایی می‌نماید.

□ خداوند است که در تاریکی‌های خشکی و دریا هدایت می‌فرماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿أَمْنَ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿إِلَهُ مَعَ اللَّهِ...﴾ ۲۷/۶۳ یعنی: آن کیست (جز خدا) که شما را در تاریکی‌های خشکی و دریا هدایت و راهنمایی می‌کند؟ تا آنجا که می‌فرماید: آیا با خدا معبود دیگریست؟

□ خداوند است که گمراه و هدایت می‌کند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿...فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ...﴾ ۳۵/۸، ۷۴/۳۱ یعنی: همانا خداوند است که گمراه می‌نماید هر کس را که بخواهد، و هدایت می‌کند هر کس را که بخواهد.

□ هر کس را که خدا هدایت کند، کسی او را گمراه ننماید.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ...﴾ ۳۹/۳۷ یعنی: هر کس را که خداوند او را هدایت نماید، برای او گمراه‌کننده‌یی وجود نخواهد داشت.

□ خداوند می‌فرماید: ما برای تمامی مردم، پیامبری برای هدایت فرستادیم.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا﴾ تا آنجا که می‌فرماید: ﴿فَبُتِّهِمْ مِنْ هَدَى اللَّهِ...﴾ ۱۶/۳۶ یعنی: به راستی که ما (خدا) برای همه مردم و امت، پیامبری فرستادیم که عبادت خدا را بنمایند و از بت‌پرستی دوری کنید. بعضی از آن مردم را خداوند هدایت

فرمود، و بعضی از آنها در گمراهی و ضلالت ثابت ماندند.

● ۱۶ مخلوقات

□ خداوند هر مخلوقی را به راه کمال خود هدایت فرمود.

چنان که می فرماید: ﴿وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَىٰ ۖ ۸۷/۳﴾ در آیات قبل آن می گوید: تسبیح کن پروردگارت را، که بالاتر و برتر از همه است. خدایی که آفرید، و همه را به حد کمال رسانید. سپس در این آیه می فرماید: خداوندی که به هر چیز، قدر و اندازه‌ی داد، و به راه کمالش هدایت فرمود.

● ۱۷ اهل کتاب

□ خداوند به وسیله‌ی کتاب آسمانی، اهل کتاب را هدایت می کند.

چنان که می فرماید: ﴿يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ﴾ تا آنجا که می فرماید: ﴿وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۖ ۵/۱۶﴾ یعنی: خداوند به آن کتاب (آسمانی) هر کس را که از پی رضا و خوشنودی او راه سلامت پوید، هدایت می فرماید. تا آنجا که می فرماید: و هدایت می نماید آنها را به راه راست و صراط مستقیم.

● ۱۸ تمامی اشیاء و همه چیز

□ موسی به فرعون گفت: خدا همه چیز را آفریده، و هدایت فرموده.

چنان که فرماید: ﴿قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ ۖ ۲۰/۵۰﴾ موسی گفت (به

فرعون): پروردگار ما خدایست که همه موجودات جهان را نعمت وجود بخشید، و سپس به راه کمال هدایت فرمود.

● ۱۹ منافقان اگر روبه راه بودند، ما (خدا) آنها را هدایت می کردیم

چنان که می فرماید: ﴿وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا ۖ ۴/۶۸﴾ در آیات قبل درباره‌ی آن می فرماید: اگر ما دستور می دادیم که خود را بکشید یا از دیار خود بیرون روید، جز عده‌ی کمی (مؤمنین کامل) آن را انجام نمی دادند. تا آنجا که می فرماید: (در صورت اطاعت از خداوند) آنها را مزدی بزرگ می دادیم، و به راه راست هدایت می نمودیم. خداوند در این آیه‌ی شریفه ایمان واقعی مؤمنین را در قبال منافقان و دورویی آنها وانمود می سازد.

● ۲۰ قوم ثمود

□ خداوند می فرماید: قوم ثمود را هدایت کرده بودیم، ولی ضلالت را برگزیدند. چنان که می فرماید: ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ ۖ ۴۱/۱۷﴾ و اما قوم ثمود را (که صالح پیامبرشان بود) هدایت کرده بودیم، ولی آنها گمراهی و کوری و نادانی را بر هدایت برگزیدند.

● ۲۱ باز هم رسول خدا (ص)

□ خداوند به رسول خود می فرماید: به وسیله‌ی کتاب و شرع، هم او و هم هر کس را بخواهیم، هدایت می کنیم.

یعنی گستاخی نمودن، جرأت کردن، ناز نمودن، وسیله جستن و اعتماد بر کسی کردن است. باب استفعال آن، استدلال، یعنی دلیل خواستن و دلیل برآوردن.

□ «اللّه دلیل لانجاء العذاب الیم» خداوند راهنمایی کننده است از نجات دادن شکنجه‌ی آخرتی.

چنان که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ؟» ۶۱/۱۰ یعنی: ای گروه اهل ایمان! آیا می‌خواهید که من (خدا) راهنمایی بکنم شما را به تجارتی سودمند، که شما را از عذاب دردناک آخرت نجات بخشد. سپس در آیه‌ی بعد آن می‌فرماید: آن تجارت این است که به خدا و رسول او ایمان آورید، و با مال و جان در راه خدا به جهاد بپردازید. این کار از هر تجارتی، اگر دانا باشید، بهتر است.

در صحیح ترمذی و المستدرک حاکم از ابوصالح نقل گردیده که می‌گوید: «اگر می‌دانستیم کدام یک از اعمال در نزد خداوند بالاتر و محبوبتر است، خوب بود! سپس این آیه نازل گردید. پس از نزول آیه، از جهاد خوشبین نبوده و برای آنها گرانبار و سنگین می‌نمود. سپس آیه‌ی ۲ این سوره نازل گردید.»

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

○ الهادی: یهدی الیه عباد، و یهدی کل مخلوق إلى أسباب بقائه و طریق حیات.

[قاموس الاسماء العربیه]

چنان که می‌فرماید: «وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا رُوحاً مِنْ أَمْرِنَا» تا آنجا که می‌فرماید: «وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُوراً نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا...» ۴۲/۵۲ یعنی: اینچنین ما (خدا) وحی فرستادیم به سوی تو (ای پیامبر!) روح و فرشته‌ی بزرگ را از فرمان ما، و از آن پیش نمی‌دانستی که کتاب خدا چیست و ایمان کدام است؛ ولی ما آن کتاب و شرع را نور (وحی و معرفت) گردانیدیم، که هر کس از بندگان خود را بخواهیم، به آن نور هدایت می‌کنیم. و اینک تو (ای پیامبر!) هم مردم را به سوی حق و صراط مستقیم (با این وحی و کتاب) هدایت می‌نمایی.

□

[دلیل] راهنمای گروندگان. یک بار در قرآن به کار رفته است.

این صفت فعلی الهی، صفت مشبّهه از مصدر ثلاثی مجرد دَلَّ يَدُلُّ دَلَالَةً و دُلُولَةً از باب نَصَرَ يَنْصُرُ به معنی هدایت کردن، ارشاد نمودن، رهنمونی کردن و توفیق راست‌کرداری دادن است. دَلَّ يَدُلُّ دَلًّا و دَلَالاً از باب ضَرَبَ يَضْرِبُ به معنی ناز نمودن است. دلیل، صفت مشبّهه، یعنی راهنما؛ و جمع آن، أدلة و أدلاء است. دلالت و دلالت را برخی می‌گویند که اسم مصدر است. دلائل جمع دلالت به فتح دال است، یعنی چیزی و موضوعی که به وسیله‌ی آن، برهان اقامه شود. دَلَّال، صیغه‌ی مبالغه، یعنی فراهم آورنده‌ی فروشنده و مشتری، و واسطه‌ی میان آنهاست. باب افعال آن، إدلال،

○ الهادی: و لطلب الهدایة: ارفع یدیک إلى السماء
و أكثر ما استطعت من قول «یا هادی»
و من أكثر من ذكره رزقه الله المعرفة.

[خواص الاسماء الحسنى، الاعلمی]

❖ شواهد

«وَكُنْ بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا»: تنها خدای تو
برای هدایت تو، نصرت و یاری تو کفایت
است. [آیه ۳۱ فرقان، جزء ۱۹]

«... وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِي الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»:
و البته خدا اهل ایمان را به راه راست هدایت
می فرماید. [آیه ۵۴ حج، جزء ۱۷]

«وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ»: و خدا هر کس را
گمراه کند، دیگر هیچ هدایت کننده‌یی نخواهد
یافت. [آیه ۲۳ زمر، جزء ۲۳]

«وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ»: و هر که را خدا
گمراه کند، دیگر برای او راهنمایی نیست.

[آیه ۳۳ مؤمن، جزء ۲۴]
«وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ»: و هر که را
خدا گمراه کند، دیگر برای او راهنمایی نخواهد
بود. [آیه ۳۶ زمر، جزء ۲۴]

«وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»:
و خداوند هر که را بخواهد، راه راست بنماید.

[آیه ۲۱۳ بقره، جزء ۲]
«وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ...»: ولیکن خدا هر
که را خواهد، هدایت می کند.

[آیه ۲۷۲ بقره، جزء ۳]
«وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»: و خدا
هر کس را که خواهد، به راه راست هدایت
می کند. [آیه ۴۶ نور، جزء ۱۸]

.... یا هادی: ای راهنما! [جوشن کبیر، بند ۳۶]

... یا هادی مَنِ اسْتَهْدَا: ای رهنمای آن که از تو
طلب رهنمایی کند! [جوشن کبیر، بند ۶۰]

... یا مَنْ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ: ای آن که رهنمایی
می کند، هر که را که بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]
... یا هادی الْمُضِلِّينَ: ای رهنمای گمراهان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]
... یا دَلِيلِي عِنْدَ حَيْرَتِي: ای رهنمای من به هنگام
سرگردانی ام! [جوشن کبیر، بند ۱۱]

... یا دَلِيلُ: ای رهنما! [جوشن کبیر، بند ۱۳]
... یا دَلِيلُ الْمُتَحَيِّرِينَ: ای رهنمای سرگردانان!
[جوشن کبیر، بند ۱۴]

.... یا دَلِيلُنَا: ای رهنمای ما!

[جوشن کبیر، بند ۵۳]
... یا دَلِيلٌ مَنْ لَا دَلِيلَ لَهُ: ای رهنمای کسی که
راهنمایی ندارد! [جوشن کبیر، بند ۵۹]

... سُبْحَانَكَ يَا هَادِي: منزهی ای راهنما!
[دعای مجیر]

... اشهد ان لا هادی الا الله.

[کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۹، س ۷]
یا رب! از ابر هدایت برسان بارانی

بیشتر زانکه چو گردی ز میان برخیزم
[حافظ]

زاهد ار راه به رندی نبرد، معذور است

عشق کاریست که موقوف هدایت باشد
[حافظ]

در این شب سیاهم گم گشت راه مقصود

از گوشه‌یی برون آی، ای کوکب هدایت!
[حافظ]

الله تویی، از دلم آگاه تویی

درمانده منم، دلیل هر راه تویی

خدا هدایت کند، دیگر احدی او را گمراه نتواند

کرد. [آیه ۳۷ الزمر، جزء ۲۴]

... و خدای عزوجل راه می‌نماید آن را که خواهد، سوی راه راست.

[آیه ۴۶ نور، ترجمه تفسیر طبری]

... همانا خدای راه‌نماینده است، آن کس‌ها را که بگرویدند سوی راه راست.

[آیه ۵۳ حج، ترجمه تفسیر طبری]

... یا را بشد: ای راهنما!

[جوشن کبیر، بند ۳۲]

- یا مَنْ یَهْدِی مَنْ یَشَاءُ: ای آن که راهنمایی کند،

هر که را بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]

- یا ذَلِیلُ: ای رهنما!

[جوشن کبیر، بند ۱۳]

- یا هادی: ای رهنما!

[جوشن کبیر، بند ۳۶]

- یا مَنْ یَهْدِی وَلَا یُهْدِی: ای آن که رهنمایی

می‌کند، و رهنمایی نمی‌شود! [جوشن کبیر، بند ۵۰]

- یا رَشِیدُ: ای رهنما!

[جوشن کبیر، بند ۷۷]

- یا مُرْشِدُ مَنْ اسْتَرْشَدَ: ای رهنمای کسی که

خواهان رهنمایی اوست! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- یا هادی مَنْ اسْتَهْدَاهُ: ای رهنمای آن که از او

طلب رهنمایی می‌کند! [جوشن کبیر، بند ۶۰]

- یا ذَلِیلُ الْمُتَحِیرِینَ: ای رهنمای سرگردانان!

[جوشن کبیر، بند ۱۴]

- یا هادی الْمُضِلِّینَ: ای رهنمای گمراهان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

- یا ذَلِیلُنَا: ای رهنمای ما!

[جوشن کبیر، بند ۵۳]

- یا مَنْ قَدَّرَ فَهْدِی: ای آن که مقدر کرد، و پس ره

نمود. [جوشن کبیر، بند ۴۱]

- یا مَنْ أَظْهَرَ الْجَمِیلَ: ای آن که خوبی را

نمودار ساخت! [جوشن کبیر، بند ۲۲]

- اللَّهُ است راه‌نماینده‌ی مؤمنان؛ من قوله: «أَنَّ

گر مورچه‌یی دم زند اندر ته چاه

آگه ز دم مورچه در چاه تویی

[رباعیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

کسی را که گمراه سازد خدا

نمیشد برایش دگر رهنما

[ح. م. پرواز]

چو دعوت به سعی و سلامت کند

کسی را که خواهد، هدایت کند

[ح. م. پرواز]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۵۷۶.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۲۸، ص ۲۰۸۷۳.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، جلد ۲۸، ص ۲۰۸۴۹.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۷۱۵۷.

□ راشد

❖ شواهد

- إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ...: راه سعادت راهیست که

خدا بنماید. [آیه ۷۳ آل عمران، جزء ۳]

- إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ...: بگو: هدایت خدا در

حقیقت هدایت است. [آیه ۷۱ انعام، جزء ۷]

- وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَىٰ ذَاكَ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ

صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ: و خدا همه خلق را به سرمنزل

سعادت و سلامت می‌خواند، و هر که را

می‌خواهد (به لطف خاص)، به راه مستقیم

هدایت می‌کند. [آیه ۲۵ یونس]

- إِنَّ رَبِّي عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ: البتّه (هدایت)

پروردگار من به راه راست خواهد بود.

[آیه ۵۶ هود، جزء ۱۲]

- وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُّضِلٍّ...: و هر کسی را

اللّٰهُ هَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا» اللّٰهُ است غیب‌دان
و نهان‌دان؛ من قوله: «يَعْلَمُ السِّرَّ وَ اخْفَى» اللّٰهُ
است آمرزنده‌ی گناهان؛ من قوله: «إِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ
الذَّنُوبَ جَمِيعاً» اللّٰهُ است بخشاینده و مهربان بر
مؤمنان؛ من قوله: «وَ كَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيماً.»

[کشف‌الاسرار، ج مفتح، ص ۴۹۵]

- «بِرَبِّ النَّاسِ» «مَلِكِ النَّاسِ» «إِلَهِ
النَّاسِ» دارنده و پروراننده‌ی شما منم. پادشاه
و کارداران و کارساز منم. خداوند رهنمای
دل‌گشای شما منم. [کشف‌الاسرار، ج دهم، ص ۶۷۷]
- و عنده مفاخ الغیب: گشاینده‌ی دل‌ها اوست.
نماینده‌ی راه‌ها اوست.

[کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۳۸۵]

- من (زرتشت) می‌خواهم از کسی که بزرگتر از
همه است سخن بدارم. اوست مزدا اهورا،
خیرخواه همه آفریدگان که به توسط خرد
مقدس خویش، ستایش کسانی که وی را
می‌ستایند، می‌شنود. عبادت او را من از
(وهومن) منش پاک تعلیم یافتم. او از معرفت
خود بهترین چیز را به من آموخت.

[یسنا ۴۵ - ۶]

کار از تو می‌رود نظری ای دلیل راه!

کائنات می‌دهیم و ز راه افتاده‌ایم

[حافظ]

ای فاطر کُؤن و خالق جنّ و بشر!

هستی به جان تو بی‌کسان را رهبر

[فالنامه‌ی شیخ بهایی]

ولیکن به نیروی گیهان‌خدا

جهاندار نیکی‌ده رهنمای

[فردوسی]

خداوند نام و خداوند جای

خداوند روزی‌ده رهنمای

[فردوسی]

خدایم سوی آل او ره نمود

که جبل‌خدا است خیر الزّجّال

[ناصر خسرو]

بندگانیم ما، خدای تو

رهنمایم و رهنمای تو

[طریق‌التحقیق، سنایی]

بگشای دری، که درگشاینده تو

بنمای رهی، که ره‌نماینده تو

من دست به هیچ دستگیری ندهم

کایشان همه فانی‌اند و پاینده تو

[رباعیات منسوب به خواجه عبداللّٰه انصاری]

تو حکیمی، تو عظیمی، تو کریمی، تو رحیمی

تو نماینده‌ی فضل، تو سزاوار ثنایی

[سنایی]

راه‌نماینده: برابر فارسی نور. [فرهنگنامه قرآنی]

راه‌نماینده: برابر فارسی هادی. [فرهنگنامه قرآنی]

■ بخش سوم: پیوست‌ها

پیوست شماره ۱

♦ آفتاب

در بیشتر سروده‌های عرفانی، کلمه‌ی آفتاب
استعاره است از ذات نورانی حضرت حق
جلّ و علا.

من چو تیغم و آن زنده آفتاب

گر دلیلت باید از وی رو متاب

[مولوی]

سائلم زان حضرت چون آفتاب

بو که زان تابم رسد یک رشته تاب

□

چون کاینات جمله به بوی تو زنده‌اند

ای آفتاب! سایه ز ما بر مدار هم

[حافظ]

□

چه مه و چه آفتاب و چه فلک

چه عقول و چه نفوس و چه ملک

چه وحوش و چه طیور و چه جماد

چه ملوک و چه گدا چه کعباد

چه بلاد و چه جبال و چه بحار

چه مه و چه سال و چه لیل و نهار

چه سراب و آب و چه باد و چه نار

چه خریف و صیف و چه دی چه بهار

جمله اندر حکم و در فرمان او

همچو گویی در خَم چوگان او

آفتاب! آفتاب! آفتاب!

این چه می‌گوییم؟ مگر هستم به خواب؟

[مولوی]

در مواردی هم ترکیبات آفتاب در باب

صفات باری تعالی به کار رفته است،

مانند: آفتاب جلال؛ آفتاب تجلی؛ آفتاب

جان؛ آفتاب هستی؛ آفتاب ازل؛ آفتاب

ربوبیت؛ آفتاب کبریا؛ آفتاب شرق صفات؛

آفتاب حق. مولوی می‌فرماید:

است و دهنده‌ی آن؛ و نیز آنکه خود آرامش
مطلق می‌باشد.

- يامن جَعَلَ النَّوْمَ سُبَاتًا: ای آن که خواب را
آرامش و بیهوشی قرار داد! [جوین کبیر، بند ۶۸]
- يا مَنْ إِلَيْهِ يَسْكُنُ الْمُوقِنُونَ: ای آن که
یقین‌دارندگان به سوی او آرام گیرند!

[جوین کبیر، بند ۴۳]
- و جعل اللَّيْلَ سَكَنًا: و کننده‌ی شب جای آرام.

[کشف الاسرار، ج سوم، ص ۲۲۷]
- سپاس و ستایش خداوندی را سزااست که به
واسطه‌ی ارسال رسل و ابلاغ کتب، بر وفق رفیق
و سیاق وفاق، دل‌های ریمیده را آرمیده ساخت
و امور پریشان را به جمعیت باز آورد.

[مشآت قائم مقام، شرق، ص ۵۲]

❖ آرایش‌دهنده

در فارسی، به معنی کسی که می‌آراید؛ و معادل
مُزَيِّن است.
- يا مُزَيِّنُ: ای آرایش‌دهنده! [جوین کبیر، بند ۱۷]

❖ آرزویبخش

(صفت مرکب) به مراد رساننده، برآورنده‌ی
آرزو، رواکننده‌ی حاجت.
ای روانِ همه تنومندان!

آرزویبخش آرزومندان!

[سنایی، حدیقه، ص ۱۲۹]

❖ آرزوی‌دوستان

- يا مَنِّي الْمُحِبِّينَ: ای آرزوی‌دوستان!

[جوین کبیر، بند ۵۲]

آفتاب حق برآمد از حجل

زیر چادر رفت خورشید از خجل
ای صفات آفتاب معرفت

و آفتاب چرخ بنده‌ی یک صفت
گاه خورشید و گهی دریا شوی

گاه کوه قاف و گه عنقا شوی
تو نه این باشی، نه آن در ذات خویش

ای فزون از وهم‌ها وز بیش پیش
[به نقل از فرهنگ اصطلاحات و تمیزات عرفانی،
دکتر سید جعفر سجادی]

❖ آفریدگار

به ظاهر، صورتیست از آفریدگار.
- حَقَّاکَه ما به تو آوردیم نشانی از آفریدگار تو.
[ترجمه قرآن سوز پارس، ص ۱۶]

❖ آراسته‌ترین

- ستایش به جای آورم از برای
دادار اهورامزدا ی رایومند، فرهمند،
بزرگ‌ترین، به‌ترین، زی‌باترین،
استوارترین، خردمندترین، آراسته‌ترین،
پاک، نیک‌منش، بسیار پناه‌دهنده، و آن خرد
مقدسی که ما را بیافرید، و پیکر هستی بخشید
و بیوروانید.

❖ آرام‌دهنده

برابر فارسی مُهْمِن.
[فرهنگنامه فرآنی]
برابر فارسی مؤمن.
[فرهنگنامه فرآنی]

❖ آرامش‌دهنده

ترکیب فارسی، به معنی کسی که خالق آرامش

❖ آرنده

اسم فاعل فارسی، و به معنی آورنده می‌باشد.
هم تو بودی اوّل آرنده‌ی دعا

هم تو باش آخر اجابت را رجا

[مولوی، مثنوی، دفتر ۵، ص ۲۶۵]

- آورنده‌ی ظلمات و برآورنده‌ی انوار است؛
بیننده‌ی احوال و داننده‌ی اسرار است.

[کشف‌الاسرار، ج نهم، ص ۲۸۵]

❖ آزادکننده

برابر فارسی مُطْلِقِ الْأَسَارِی.

- یا مُطْلِقِ الْأَسَارِی: ای آزادکننده‌ی زندانیان!

[جوین کبیر، بند ۷]

❖ آرمایش‌کننده

رک - مُبْلِی الْمُؤْمِنِین

❖ آرمابنده

(صفت مرکّب) به معنی آزمایش‌کننده
و آزمایشگر. این کلمه در صیغه‌ی جمع،
آزمایندگان استعمال می‌شود.

- که اندر آن نشانی‌هاست در هستی خداوند،
که بودیم ما از آزمایندگان.

[ترجمه‌ی تفسیر طبری، ج ۴، ص ۷۳]

- وَ إِن كُنَّا لَمُبْتَلِین: و نبودیم ما، مگر از
آزمایندگان. [مبیدی، کشف‌الاسرار، ج ۶، ص ۲۶۸]

❖ آزمون‌کننده

(صفت مرکّب) آزمایش‌کننده، امتحان‌کننده.
- به درستی که خدای آزمون‌کننده است

شما را.

[تفسیر سوره‌آبادی، ج ۱، ص ۱۴۰]

❖ آسان توان

- اِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ: الله آسان توان است
زودشمار.

[کشف‌الاسرار، ج سوم، ص ۲۹]

❖ آسان فراگیرنده

- وَ اِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ: و خدای فراگذارنده
و مهربان است. (آسان فراگیرنده)

[کشف‌الاسرار، ج دهم، ص ۱]

❖ آسان‌کننده

برابر فارسی مُیَسِّر و مُسَهِّل؛ یعنی
هموارکننده.

- یا مُیَسِّرُ: ای آسان‌کننده!
- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ یا مُسَهِّلُ: بارخدایا! به
درستی که من از تو می‌خواهم به حرمت نامت،
ای آسان‌کننده!

[جوین کبیر، بند ۴۹]

❖ آسان‌کار

- والله سَرِيعُ الْحِسَابِ: و الله آسان‌کار است
زودتوان.

[کشف‌الاسرار، ج ششم، ص ۵۳۰]

❖ آسان‌گرداننده

رک - مُخَفِّفُ الْأُمُور، مُیَسِّرُ الْقُرْآن.

❖ آشنا

کسی که به حال بندگان، آگاه، و با آنان یار
و آشنا و مهربان است.

آشنایی نه غریب است که دلسوز من است

چون من از خویش برفتم، دل بیگانه بسوخت

[حافظ]

◆ آشنادوار

- آشنا را نوازنده‌ای، و بیگانه را راه‌نماینده.

[مبیدی، کشف‌الاسرار، ج ۲، ص ۳۲۸]

◆ آغاز

ابتدای هر چیز اوست، و او آغاز همه چیز است.

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُکَ بِاسْمِکَ یا اَوَّلُ: بارخدایا!

من به درستی از تو می‌خواهم به حرمت نامت،

ای آغاز!

- یا اَوَّلَ کُلِّ شَیْءٍ وَ اٰخِرُهُ: ای آغاز و فرجام

هر چیزی!

◆ آغازکننده

- قوله تعالى: «قل تعالوا» الایة - جلیل

و جبار، خدای بزرگوار، وفادار نیکوکار،

خداوند دادگستر، گشاینده‌ی هر در،

آغازکننده‌ی هر سر.

[کشف‌الاسرار، ج ۳، ص ۵۳۲]

◆ آغازگر

(صفت فاعلی) شروع‌کننده.

- یا مُبْدِی: ای آغازگر!

[جوین کبیر، بند ۷۳]

◆ آمرزا

آمرزنده؛ بخشنده؛ عفوکننده. این لغت از

فرهنگ آندراج است. [لغتنامه فارسی، ص ۷۸۵]

◆ آمرزشکار

آمرزش‌کننده؛ آمرزگار؛ آمرزنده؛ بخشاینده؛

غافر؛ غفار؛ غفور.

[لغتنامه فارسی، ص ۷۸۷]

آمرزگار؛ آمرزنده؛ غافر؛ عفو؛ غفور؛ غفار.

[لغتنامه دهخدا]

برابر فارسی غفور.

[فرهنگنامه قرآنی]

◆ آمرزگار

صورتی دیگر از آمرزگار است.

- ... و خدای عزوجل، آمرزگار و بخشاینده

است. [آیه ۹۱ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

برابر فارسی غفار.

[فرهنگنامه قرآنی]

◆ آمرزکار

آمرزشکار؛ آمرزنده؛ غافر؛ غفور؛ غفار؛ عفو؛

حسن‌التجاوز؛ کریم‌الصفح؛ جمیل‌الصفح؛

رحیم؛ راحم؛ بخشاینده. [لغتنامه دهخدا]

- ... و خدای عز و جل آمرزگارست و بخشاینده.

[آیه ۲۲ توبه، ترجمه تفسیر طبری]

- آن‌که آمرزد؛ آمرزشکار؛ آمرزنده؛ بخشاینده؛

غفار؛ غفور؛ غافر. (از اسما و صفات خدای

تعالی است.) تو خود آمرزگاری و بخشاینده.

[بلمسی از ترجمه تاریخ طبری، ص ۲۳۳]

- هست خدای، آمرزگار و بخشاینده.

[ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۳۱۲]

- آمرزش‌خواه از خدای، که خدای هست

آمرزگار و بخشاینده.

[ترجمه تفسیر طبری، ج ۲، ص ۳۲۵]

- ... و بیامرزد شما را. و خدای آمرزگار است و

بخشاینده. [آیه ۷۰ سوره انفال، ترجمه تفسیر طبری]

- فَأَنْ رَبِّکَ غَفُورٌ رَحِیمٌ: خدای تو آمرزگار است

و مهربان. [کشف‌الاسرار، جلد سوم، ص ۵۰۵]

- یا مَنْ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ: ای آن که بیامرزد هر آن که را که بخواهد! [جوشن کبیر، بند ۸۳]

- یا مَنْ عَصَى فَقَفَرٌ: ای آن که به او نافرمانی شده، پس آمرزیده است! [جوشن کبیر، بند ۸۸]

- یا غَافِرٌ مَنْ اسْتَغْفَرَهُ: ای آمرزنده‌ی کسی که خواهان آمرزش اوست! [جوشن کبیر، بند ۳۰]

- العزيز الغفار: آن تواننده‌ی تاونده‌ی آمرزنده‌ی پوشنده. [کشف‌الاسرار، جلد هشتم، ص ۲۴۷]

- یا غَافِرِ الذَّنْبِ: ای آمرزنده‌ی گناه! [جوشن کبیر، بند ۲۰]

- یا غَفَّارَ الذُّنُوبِ: ای آمرزنده‌ی گناهان! [جوشن کبیر، بند ۱۲]

- یا غَافِرَ الْمُذْنِبِينَ: ای آمرزنده‌ی گنهکاران! [جوشن کبیر، بند ۱۴]

- یا مَنْ فِي عَفْوِهِ يَطْمَعُ الْخَاطِئُونَ: ای آن که گنهکاران، به آمرزش او چشم‌داشت دارند! [جوشن کبیر، بند ۴۳]

- یا غَافِرَ الْخَطِيئَاتِ: ای آمرزنده‌ی لغزش‌ها! [جوشن کبیر، بند ۲۲]

- یا غَافِرَ الْخَطَا: ای آمرزنده‌ی لغزش‌ها! [جوشن کبیر، بند ۶۴]

- بیامرزد آن را که بخواهد، و عذاب کند آن را که بخواهد. هست خدای آمرزنده بخشاینده. [ترجمه تفسیر طبری، ج ۷، ص ۱۷۱۱]

- و رقم دوستی این است که خدا می‌گوید (عَزَّ جلاله): «ان ينهوا يعفر لهم ما قد سلف» اشارت است از درگاه عزت از نعمت کرم که: بندگان و رهبران من! اگر شما آن کردید که از شما

گناه من ار نامدی در شمار
 تو را نام کی بودی آمرزگار
 [نظامی]

دعا را به آمرزش آور به کار
 مگر رحمتی بخشد آمرزگار
 [نظامی]

- الا هو العزيز الغفار: آگاه باشید که اوست آن توانای تاونده‌ی آمرزگار پوشنده.
 [کشف‌الاسرار، ج هشتم، ص ۳۷۷]

- اَتَه هوالغفور الرحيم: که اوست آمرزگار مهربان.
 [کشف‌الاسرار، ج هشتم، ص ۴۲۷]

برابر فارسی غافر. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی غفور. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی رحیم. [فرهنگنامه قرآنی]

برابر فارسی غفار. [فرهنگنامه قرآنی]

ترکیبات: آمرزگار پوشنده؛ آمرزگار مهربان.

❖ **آمرزندگان**

برابر فارسی غفور. [فرهنگنامه قرآنی]

❖ **آمرزیده**

آمرزگار؛ آمرزشکار؛ بخشاینده؛ درگذرنده از گناه؛ غفور. [الفنامه فارسی، ص ۷۸۷]

- یا غُفْرَانُ: ای آمرزنده! [جوشن کبیر، بند ۵]

- اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُكَ بِاسْمِكَ یا غَافِرُ: بار خدایا! به درستی که من می‌خواهم از تو به احترام نامت، ای آمرزنده!

[جوشن کبیر، بند ۴۰]

- یا غُفُوْرُ: ای آمرزنده! [جوشن کبیر، بند ۵۷]

- یا غَفَّارُ: ای آمرزنده! [جوشن کبیر، بند ۶۵]

آید، من آن کنم که از من آید. باز آید! به هیچ درگاهی گناه نیامرزند، مگر اینجا. بازگردید، چون می‌دانید که جز من مجیب ندارید. مرا خوانید. از نامهربانان به مهربانان آید. از درد نومیدی به امید پیوندید. هیچ جای، به گزاف نیامرزند، مگر اینجا. چرا نیایید؟ از گناه آمرزیدن و معیوب پذیرفتن بر این درگاه، عار نیست. بشتابید! بنده‌ی من! اگر قصد درست، کنی تو را بر سر راهم؛ گر از من آمرزش خواهی از اندیشه‌ی دل تو آگاهم. در دنیا و آخرت چون من تو را آمرزگارم، تو بگو به دل: اینک باز آمدم، با دو دست. تهی چه باشد اگر مرهمی بر این خسته نهی؟

[کشف‌الاسرار، ج ۲، ص ۲۸]

- الله است آمرزنده‌ی گناهان، من قوله: «إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذَّنُوبَ جَمِيعًا» الله است بخشاینده و مهربان بر مؤمنان! من قوله: «وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا»

[کشف‌الاسرار، جلد هفتم، ص ۲۹۵]

برابر فارسی ذومغفره. [فرهنگنامه فرآنی]

برابر فارسی عَفُو. [فرهنگنامه فرآنی]

برابر فارسی غَفَار. [فرهنگنامه فرآنی]

برابر فارسی غفور. [فرهنگنامه فرآنی]

برابر فارسی غافر. [فرهنگنامه فرآنی]

ترکیبات: آمرزنده‌ی آمرزش خواهان؛ آمرزنده‌ی بندگان؛ آمرزنده‌ی پوشنده؛ آمرزنده‌ی گناهان؛ آمرزنده‌ی گناه؛ آمرزنده‌ی گنهکاران؛ آمرزنده‌ی مردگان؛ آمرزنده‌ی لغزش‌ها.

❖ آمرزیدگار

آمرزنده؛ آمرزگار؛ بخشاینده.

[لغتنامه فارسی، ص ۷۸۸]

من آمرزیدگارم، آن را که توبه کند از شرک. و خدای درگذرنده است و آمرزیدگار.

[ترجمه‌ی قرآن موزه‌ی پارس، ص ۵۱]

برابر فارسی غَفَّار. [فرهنگنامه فرآنی]

برابر فارسی غفور. [فرهنگنامه فرآنی]

برابر فارسی غافر. [فرهنگنامه فرآنی]

❖ آموزگار

آموزنده؛ خدایی که می‌آموزد.

جهاندار، آموزگار تو باد

خرد روشن و بخت یار تو باد

[افروسی]

هم او آفریننده‌ی روزگار

به نیکی هم او باشد آموزگار

[افروسی]

❖ آموزناک

(صفت مرکب) از نام‌های حق سبحانه و تعالی.

[به نقل از فرهنگ نفیسی و آنتدراج]

[لغتنامه فارسی، ص ۸۰۱]

❖ آورنده

- پدید و ایجادکننده؛ آفریننده.

[لغتنامه فارسی، ص ۹۲۱]

- دارنده‌ی جانوران است و آورنده‌ی بهار و

خزان است. [ابومنصور هروی، الاپنه، ص ۱، پ]

✦ آ

است؛ چنان‌که میم میانگی از محمد...

[ترجمه تفسیر طبری، تفسیر سوره بقره]

ـ الالف: حرفیست از حروف‌های اسامی

خداوند. [کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۲۳۷، ص ۵]

پیر طریقت و جمال اهل حقیقت، شیخ

الاسلام انصاری سخنی نغزگفته در کشف اسرار

الف، و پرده‌ی غموض از آن برگرفته. او

می‌گوید: «الف، امام حروف است؛ و در میان

حروف معروف است. الف به دیگر حروف پیوند

ندارد، دیگر حروف به الف پیوند دارد. الف از

همه حروف بی‌نیاز است؛ همه حروف را به الف

نیاز است. الف راست است؛ اوّل یکی و آخر

یکی. و یکرنگ، سخن‌ها رنگارنگ. الف، علّت

شناخت از راستی، علّت نپذیرفت، تا آنجا

که او جای گرفت، هیچ حرف جای نگرفت.

مقام هر حرفی در لوح پیداست؛ در حقیقت

جمع در نظاره جداست. در هر مقامی

از مقامات، یکی نازل؛ همه یکی‌اند،

دوگانگی باطل.»

و گفته‌اند، هر حرفی چراغیست از نور اعظم

افروخته؛ آفتابیست از مشرق حقیقت طالع

گشته، و به آسمان غیرت ترقّی گرفته. هر چه

صفات خلق است، و کدورات بشر، حجاب آن

نور است. و تا حجاب برجاست، یافتن آن را

طمع داشتن، خطاست.

عروین حضرت قرآن نقاب آنکه براندازد

که دارالملک ایمان را مجرد یابد از غوغا

[تفسیر کشف الاسرار، جلد ۱، ص ۵۴]

آه، نامیست از نام‌های خداوند توانا.

[بحارالانوار، ج ۸۱، ص ۲۰۲، ص ۱۹]

آه اسم من اسماء الله، فمن قال آه استغاث بالله.

[بحارالانوار، ج ۸۱، ص ۲۰۲، ص ۱۹]

آه اسم من اسماء الله.

[بحارالانوار، ج ۹۳، ص ۳۹۳، ص ۱۵]

فمن قال: آه فقد استغاث بالله.

[بحارالانوار، ج ۹۳، ص ۳۹۳، ص ۱۶]

ری - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق ص ۴۱.

✦ آهسته‌کار

برابر فارسی حلیم. [فرهنگنامه قرآنی]

✦ الف

حرف الف، ۴۸۸۷۲ مرتبه در قرآن شمارش

شده، بیشتر از تمام حروف.

ـ ... الف، نام خدای، خدای عزّوجلّ است،

و نخستین حرف است از الله. و این اشارت

است بدان‌که، خدای عزّوجلّ یکیست، و وی را

همتا و انباز نیست و او را یار نیست.

[ترجمه تفسیر طبری بر سوره ی عنکبوت ص ۱۳۰۷، ج ۵]

اما الم، این الف و لام و میم، از حروف مُعجم

است، و اندر حروف معجم بسیار خلاف است.

گروهی می‌گویند، الف نام خداوند است؛ چنان

که گویی الله، نخستین حروف باشد از الله. لام،

نام جبرئیل است؛ چنان‌که - لام، بازپسین

حرف باشد از نام جبرئیل. و میم نام مُحمّد

نیست بر لوح دلم جز الف قامت یار

چه کنم، حرف دگر یار نداد استادم

[حافظ]

حرفی نکوتر از «الف» قد یار نیست

بهرتر ز عاشقی به جهان هیچ کار نیست

درمان شود ز عشق همه درد و غم ولی

دردی گرانتر از عطش انتظار نیست

[حسنعلی محمدی، ح. م. پرواز]

❖ احاطه گر

خدایی که بر کلیه امور هستی سلطه و احاطه دارد.

- یا مُحِیطُ: ای احاطه گر! [جوشن کبیر، بند ۷۳]

❖ أَحَبَّ

- یا أَحَبَّ مِنْ كُلِّ حَبِيبٍ: ای دوست‌تر از

هر دوستی! [جوشن کبیر، بند ۴۵]

❖ أَعْظَمَ...

- یا أَعْظَمَ مِنْ كُلِّ عَظِيمٍ: ای بزرگتر از هر بزرگی!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

- یا أَعْلَمَ مِنْ كُلِّ عَلِيمٍ: ای داناتر از هر دانایی!

[جوشن کبیر، بند ۴۳]

- یا مَنْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ: ای آن که او

داناتر است به کسی که از راهش گمراه شده!

[جوشن کبیر، بند ۶۷]

- یا مَنْ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ: ای آن که او داناتر به

حال هدایت شدگان است! [جوشن کبیر، بند ۷۲]

- یا أَعْلَمَ الْعَالَمِينَ: ای داناترین دانیان!

[جوشن کبیر، بند ۸۷]

- وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ: و خدا داناست حقیقت را!

اکبر و اعظم خدای عالم و آدم

صورت خوب آفرید و سیرت زیبا

[غزلیات سعدی]

گر تو خواهی، و نخواهی، بندهام تا زنده‌ام

این سخن کوتاه شد، وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ

[انوری]

❖ اجابت‌کننده

- یا مُجِيبٌ مَنْ لَا مُجِيبَ لَهُ: ای اجابت‌کننده‌ی

کسی که اجابت‌کننده‌ی ندارد! [جوشن کبیر، بند ۵۹]

- یا مَنْ هُوَ لَمْ يَدْعَاهُ مُجِيبٌ: ای آن

که او اجابت‌کننده است، هر کس که او را

خوانده باشد!

[جوشن کبیر، بند ۹۶]

❖ أَجَلٌ

- یا أَجَلٌ مِنْ كُلِّ جَلِيلٍ: ای والاتر از هر برتری!

[جوشن کبیر، بند ۳۳]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۱۰۱.

❖ أَجْوَدُ

- یا أَجْوَدُ مِنْ كُلِّ جَوَادٍ: ای بخشنده‌تر از هر

بخشنده‌ی! [جوشن کبیر، بند ۴۵]

- یا أَجْوَدُ الْأَجْوَدِينَ: ای بخشنده‌ترین

بخشنندگان! [جوشن کبیر، بند ۶۳]

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۷، ص ۴۳۸۳.

رک - المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الانوار، ج ۳۰، ص ۲۲۰۹۸ تحت کلمه «الواهبین».

بکار امروز تخم نیکنامی

که فردا بد روی، والله اعلم

[سعدی]

صبر آرد آرزو رانی شتاب

صبر کن! والله اعلم بالصواب

[مولوی]

خدا داند آن سر پنهان تو

که دانایتر است از تو بر جان تو

[ح. م. پرواز]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث و کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۸۵.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۳۱۰۶.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۳۹۷۶ و ۱۳۹۸۶.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۳۹۱.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۴۱۷۲.

❖ الاول و الآخر

نخستین و واپسین. هر یک یک بار در قرآن به کار رفته‌اند. این دو اسم و صفت، از برای ذات حق تعالی هر کدام فقط یک بار در قرآن کریم آورده شده است.

خلیل می‌گوید: «کلمه‌ی اول اساس آن از همزه و واو و لام است، مانند فَعَّلَ».

برخی می‌گویند، از دو واو و یک لام، مانند أَفْعَلَ. ولی قول نخستین، افصح است، زیرا کلمه‌یی که فاء الفعل و عین الفعل او یکی باشد، کم است، و روی این اصل، از آل یزول خواهد بود؛ و اصل آن را اول می‌گویند، و مد آن ادغام

گردید. اول در اصل صفت است، و مؤنث آن اولی است، مانند آخری که مؤنث آخر است؛ و معنی آن عبارت از این است: بر غیر خود مقدم باشد، یا غیرش بر آن مترتب گردد.

صاحب کشف اصطلاحات الفنون می‌گوید: «اول مثال واویست؛ و اصل آن، اوأل بوده، مهموز الاوسط بر وزن افعَل؛ همزه‌ی آن مبدل به واو شد و ادغام گردید. و جمع آن، اوائل است.»

آیه‌ی شریفه‌یی که در این دو اسم و صفت در آن قرار دارد، آیه‌ی ۳ سوره ۵۷ (حدید) است، آنجا که می‌فرماید: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ﴾ یعنی: اوست اول و نخستین موجودات. و منظور از اول آن است که خداوند موجودیست که از حیث وجود و هستی، کسی بر او سبقت نگرفته و پیشی نجسته است. و خداوند، مبدأ المبادیست؛ چنان‌که در حدیث است که: ﴿كان الله ولم يكن معه شيء﴾ یعنی: خداوند آنچنان اَوَّلِیست که، در هنگامی که فقط او بوده، کسی با او و چیزی با او نبوده است.

آخر بر وزن فاعل، ضدّ نخستین و اول است. کلمه‌ی آخر به معنی باقیمانده بعد از فناى همه چیز می‌باشد؛ و این معنی، مختصّ ذات احدیّت پروردگار است. در قرآن مجید کلمه‌ی آخر هر جاکه با الف و لام آمده باشد، غیر از یک مورد آن، که همان آیه‌ی سوم سوره حدید است، بقیّه به معنی روز قیامت می‌باشد، که با کلمه‌ی یوم در اول آن ذکر گردیده است. آخر

یعنی موجود باقی بعد از فناء همه موجودات؛ و یا اینکه خداوند میراننده‌ی همه‌ی خلائق است، و تنها خود بعد از آنها باقی می‌ماند. بنابراین، خداوند با این اعتبار، آخر همه است. و نیز می‌گویند خداوند آخر هر چیز است بدون انتها، همچنانی که اول هر چیز است بدون ابتدا. بنابراین او کائن است لم یزل، و باقیست لایزال. در دعا هم آمده است: «اللهم انت الآخر فلیس بعدک شیء» یعنی: خدا! تو آخر همه هستی، و بعد از تو چیزی نیست. چنان‌که در دائرةالفرائد آورده شده است. و نیز آخر به کسر خاء، در مقابل آن، اول است؛ و آخر به فتح خاء، در مقابل آن، واحد است.

فخر رازی در لوامعالبینات در این باره چنین می‌گوید: «در آیه‌ی شریفه‌ی: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ﴾ از برای ارباب اشارات، عبارت‌یست بدین مضمون: اول است بدون ابتدا، آخر است بدون انتها. اول است به عرفات قلوب، و آخر است به ستر عیوب. اول است پیش از هر چیزی، و آخر است بعد از هر چیزی. اول است پیش از هر چیز به قدیم بودن و ازلیت، و آخر است به هدایت و توفیق. اول است که مبدأ هر نخستین‌یست، و آخر است که مؤخر هر واپسین‌یست. اول است بالذات، و آخر است بالصفات. اول است به وجوب و قدم، و آخر است به تنزیه از فنا و عدم. اول است به ایمان، آخر است به رضوان. اول است به عدل، و آخر است به طول. اول است به خلق، و آخر است به

رزق. اول است بدون مَطْلَع، آخر است بدون مَقْطَع. اول است به تألیف، آخر است به تکلیف. اول است به تکوین، و آخر است به تلقین. اول‌یست که ابتدا به احسان کرده، آخر‌یست که تفضل به جمیل غفران نموده. اول است به هدایت، آخر است به رعایت. اول است به اسعاد، آخر است به امداد.»

مجاهد می‌گوید: «اول است بدون تدبیر احد، آخر است بدون تأخیر احد.»

خواجه عبدالله انصاری می‌گوید: «اول است به هیبت، آخر است به رحمت. اول است به عطا، آخر است به جزا. اول است به هدایت، آخر است به کفایت. او اول هر نعمت، آخر هر محنت است. اول است بدان معنی که وجود تو را ابتدا نیست و کون او را افتتاح نه، و آخر است به آن معنی که هستی او را نهایت نیست و بود او را غایت نه.»

بیهقی از قول حلیمی چنین می‌گوید: «فَالْأَوَّلُ هُوَ الَّذِي لَا قَبْلَ لَهُ، وَالْآخِرُ هُوَ الَّذِي لَا بَعْدَ لَهُ، وَ هَذَا لِأَنَّ قَبْلَ وَ بَعْدَ نَهَائِيَّانِ، فِقَبْلَ نَهَايَةِ الْمَوْجُودِ مِنْ قَبْلِ ابْتِدَائِهِ، وَ بَعْدَ غَايَةِ مَنْ قَبْلَ انْتِهَائِهِ فَادَامَ يَكُنْ لَهُ ابْتِدَاءٌ وَ لَا انْتِهَاءً، لَمْ يَكُنْ لِلْمَوْجُودِ قَبْلَ وَ بَعْدَ، فَكَانَ هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ.» یعنی: اول کسی و موجودیست که قبل و پیش از او کسی نبوده، و آخر موجود و کسیست که پس از او کسی نباشد؛ و این بدان منظور است که معمولاً از برای قبل و بعد، نهایت و منتها نیست. بنابراین (قبل) نهایت هر موجودیست پیش از

خویش، معنی می‌دهد به سرِ خویش.

[لغتنامه دهخدا]

❖ آهورا

(اسم) به لغت اوستا، وجود مطلق و هستی‌بخش و اهورامزدا. هستی‌بخش بی‌همتا و خلاق عالم را می‌گویند. [ناظم‌الاطباء] جام جم در کف عفریت فسونگر ببیند

اهرم بر سر اورنگ اهورا نگرید

[مهرداد اوستا]

❖ اهورامزدا

(اسم) در فارسی به صورت‌های: اهورامزد، هرمزد، اورمزد، هورمزد، هرمز، به معنی خدا آمده است. در اوستا اهورمزده [Ahura-mazda] نامیده می‌شود. و در سنگ‌نبشته‌های پادشاهان هخامنشی، ائورمزمده [Aurmazdah] خوانده شده است... معنی اصلی کلمه، سرور داناست؛ و نام خدای بزرگ ایرانیان باستان و زرتشتیان که خالق زمین و آسمان و آفریدگان است. امشاسپندان و ایزدان نیز آفریده‌ی اویند.

[لغتنامه دهخدا]

در کرده‌ی ۱۹ ویسپرد پاره‌ی ۲، ویسپو ویزونگه [Visopo Vidhvanh] یعنی از همه آگاه. در هرمزدیشت پاره‌ی ۱۴ واژه‌های ویسپ و نیه [Vispa Vanya] یعنی به همه چیز شوند. ویسپ تش [Vispa Tas] یعنی سازنده یا آفریننده همه. ویسپ خواثر [Vispa Xvathra]

ابتدای آن، و بعد، غایت و منتهای هر موجودیست پیش از انتها و به آخر رسیدن آن. وقتی که برای موجودی ابتدا و انتهای نباشد، قبل و بعد از برای او وجود نخواهد داشت. بنابراین، چنین موجودی، هو الاول والآخر است. و نیز اول یعنی موجودی که کسی یا چیزی بر او در وجود سبقت نگرفته باشد. اعراب کلمه‌ی اول، مرفوع است، بنا بر خبر مبتدا. اعراب کلمه‌ی آخر نیز چنین است.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

- یا مَنْ هُوَ قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ: ای آن که او پیش از هر چیزی بوده است! [جوشن کبیر، بند ۱۶] - اول الاعلی: اطلاق بر ذات خداوند می‌شود.

[ابن رشد، تفسیر مابعد الطبیعه، ۳۷]

حق و قیوم و قادر و قاهر

اول اول، آخر آخر

[طریق‌التحقیق، ستایی]

اول الاولین به روز شمار

آخر آلاخرین به آخر کار

[نظامی]

❖ الم

الم، نامیست از نام‌های خداوند.

[بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۳۸۲، س ۶]

الم، (الف لام میم) (حروف مقطعه) یعنی انا الله اعلم؛ منم خدای که می‌دانم... از ابن‌عباس روایت می‌کنند که گفت: الم، ای: انا الله اعلم؛ چنان است که الف اشارت است به انا، و لام اشارت است به اعلم. هر حرفی به جای

یعنی همه گونه آسایش بخشنده. از نام‌های اهورامزدا برشمرده شده‌اند، و در ردیف پنجاه و پنج نام دیگر خداوندگار در همان یشت یاد گردیده‌اند. [اسپهره ص ۱۷]

پژوهندگان، درباره‌ی وجه اشتقاق، ریشه و معنای اسم خداوند آیین باستانی زرتشت زیاد گفت‌وگو کرده‌اند. قول اغلب بر آن است که، کلمه‌ی اهورا به معنی بزرگ، مولا، سرور و خداوند است. همچنین بسیاری ار کاوشگران را عقیده آن است که، کلمه‌ی مزدا مفهوم هوش، خرد و دانایی را می‌رساند. اهورامزدا بنابر این روش، به معنای «سرور دانا» مفهوم می‌شود.

● ۱) نظریه‌ی میلز [Mills]

کسانی چون میلز [Mills] که آرایش نسبت به دسته‌ی نخست در اقلیت است، گمانی دیگر دارند، و وجوه همانندی میان کلمه‌ی اهوره [Ahura] و یهوه [Yahovah] قائل شده و بر آنند که، کلمه‌ی اهوره با تغییر و تبدیلاتی، از لفظ یهوه که نام خداوند یهودیان است، اقتباس گشته است. اینان بر آن گمانند که، لفظ مزدا نیز از دو کلمه‌ی مه [Ma] به معنای بزرگ، و زدا [Zda] به مفهوم دانا ترکیب گشته است، که به عنوان صفت دنبال کلمه‌ی اهورا می‌آید.

تیل [Tiele] بر آن است که، نام مزدا اهوره و یا اهور مزدا نام مرکب‌یست، و هر جزء از این ترکیب جداگانه صرف می‌شود. در گاتاها به ندرت شکل ترکیبی اسم اهور مزدا آمده است،

بلکه اغلب مزدا مقدم بر اهور است، به این شکل: مزدا اهورا. همچنین در گاتاها بسیار به مواردی برمی‌خوریم که دو جزء، هر یک جداگانه آمده‌اند؛ به این معنی که، در خلال سرودها چه بسا به تنهایی از مزدا یاد شده است، و چه بسا که اهورا به تنهایی تحت عنوان خداوند آمده است. چنین صورتی در اوستا، موجب آن گشته که عده‌یی از دانشمندان بر آن عقیده شوند که مزدا و اهورا در دوران پیش از زرتشت، دو خدای بزرگ و مورد توجه آریاها بودند. و پیامبر در اصلاحات خود، این دو خدای بزرگ را تحت یک عنوان قرار داد. اما جز در گاتاها به چنین شیوه‌هایی بر نمی‌خوریم؛ بلکه در سایر قسمت‌های اوستا، این اسم به صورت ثابت اهورا مزدا درآمد و دیگر تغییری نیافت.

● ۲) صفات و اسمای اهورامزدا در اوستا

برای درک درست وجود اهورامزدا و شناخت صفات و اسماء و یگانگی او، و همچنین فهم درست این مظهر خیر و نور و روشنایی، مطالعه‌ی اوستای کهن نتایج درست‌تری به دست می‌دهد. منظور از اوستای قدیم، گاتاها و پاره‌یی از یشت‌هاست. در سایر قسمت‌های اوستا که نشانگر دیگرگونی‌هایی در آیین زرتشتی و صور متأخر این کیش است، مفاهیمی وارد شدند که با روح تعالیم و مقاصد پیامبر مغایرت داشتند.

مقایسه‌ی صفات و اسماء و پرتوهایی از

یهود، مسیح و اسلام، تا چه اندازه زیر نفوذ این مفاهیم در قسمت خدانشناسی قرار گرفته‌اند. هر مزدیشت دارای سی‌وسه بند است، که به جز چند بند آن، جملگی در مورد اسم‌های خداوند و اثرات آن گفت‌وگو می‌کند؛ و این اولین یشت است از یشت‌ها.

در آغاز این یشت، از اسمای خداوند و امشاسپندان گفت‌وگو می‌شود که، این اسماء برای مردمان گراینده بهترین وسیله است جهت نیل به پاکی و پارسایی. دانستن این اسماء، به یادداشتن آنها و به هنگام‌های سختی یاد کردن، سبب گشادگی و صفای دل، و زدوده شدن گرفتاری‌ها می‌شود. چنین مفهومی هم در آیین زرتشتی و هم در دین‌های دیگر ویژگی بسیاری داشت، از برای قبول خرافات و گسترش آن؛ چه به‌زودی هدف اصلی پنهان ماند، و اسماء خدایی به صورت حرز و طلسم و جادو درآمد. اما در حقیقت، موضوع آن بود که مردمان همواره راستی و درستی و نیکی را در نظر داشته باشند و خداوند در نظرشان باشد، تا از آن مظهر نور و صفا و راستی الهام بگیرند، تا خود به خود از راه دیوان دوری گزینند. دستور بود که هنگام پیش آمدن مشکلات، اسمای خداوند را یاد کنند؛ کلماتی که همگی بیانگر زیبایی، سرور، صفا و پاکی بودند. چون دچار وسوسه‌ی دیوان، آیین‌های بدآموز و شرّ ایران می‌شدند، یادکرد اسمای خدایی سبب قوت قلب و ثبات

اهورامزدا در گاتاها و بخش‌های دیگر اوستا، این امر را روشن می‌کند. وی دانای کامل است، و آگاه از همه رویدادهای گذشته و آینده. آهنگی جز برای راستی و درستی و امر خیر ندارد. وجودش ازلیست و ابدی. در آغاز، آفرینش به اراده‌ی وی انجام گرفته، و پایان جهان به فرمان روایی اوست. و هم اوست کسی که در کار جهان نظارت داشته، و یاور راست‌روان و پاک‌کرداران است. آنچه که آفرید، جز از وجود خودش و خارج از آن نبود. و چون بشر را آفرید، او را آزاد گذاشت، تا راه راست را برگزیند یا از زمره‌ی کج‌روان شود؛ اما او خود با تمام نیرو در گسترش راستی و راه نیک کوشش می‌کند.

از نوشته‌های مورّخان کهن، مفاهیم و جمله‌هایی بسیار می‌توان استخراج کرد، که با روح گاتایی همسان می‌باشند. تئوپونپوس [Theopompus] در سده‌ی چهارم پیش از میلاد در وصف هرموزس [Horomoze] هرمزد - اهورامزدا آورده که: او بیش از هر چیزی به نور و روشنی مانند است. و در گاتاها می‌خوانیم که وجود اهورامزدا با نور یکیست.

در اوستا، بخش یشت‌ها، پاره‌یست تحت عنوان هرمزد یشت؛ و این یشتیست که از اسمای خداوند و اهمیت و تقدسشان یاد می‌کند. در زیر این پرده‌ی لطیف، مفاهیم و معانی دقیقی نهفته است؛ و با دقت و توجه کافی متوجه خواهیم شد که ادیانی چون:

و پایداریشان می‌شد. نیروهای شر عبارت بودند از: دیوان یا خدایان غیرواقعی، و شیاطین که پیک‌های آنان بودند؛ جادوان، که از راه اهریمن؛ بر آن می‌شدند تا در کار طبیعت دست ببرند و موجب ترس و بیم و آزار مردم گردند؛ پری‌ها یا جتیان، که موجوداتی بودند وهمی و نادیدنی، که جادوگران ادعا می‌کردند با آنان رابطه دارند؛ و سرانجام مردمان کج‌رو، که قبول آیین بهی نمی‌کردند. اهورامزدا، خداوند نیکی، راستی و روشنایی بود. خداوند یکتایی به شمار می‌رفت، که امشاسپندان نیروها و صفات مجردش به شمار می‌رفتند، که در واقع پرتوهای وجود ازلیش بودند. هنگامی که هر فردی دچار حمله و آزار عناصر شر قرار می‌گرفت، انعکاس اسمای خدایی و صفات او در زبان و یا اندیشه‌اش، به وی نیرو می‌بخشید، تا در راه خود راسخ باشد و دچار وسوسه نگردد.

چون زرتشت از اهورامزدا درخواست می‌کند تا از این اسمای خداوندی وی را بی‌گاهاند، چنین پاسخ می‌شود، پاسخی که حاوی بیست نام است: «نخست: همه چیز داننده؛ دوم: بخشنده‌ی گله و رمه؛ سوم: برکت‌دهنده؛ چهارم: بهترین راستی؛ پنجم: آفریننده‌ی سراسر نعمت‌های پاک؛ ششم: نفَس خِرد و دانش؛ هفتم: خردمند و دانا؛ هشتم: دارنده دانش؛ نهم: دانشمند؛ دهم: پاک‌کننده؛ یازدهم: مقدّس؛ دوازدهم: اهورا؛ سیزدهم:

زورمند و سودمند؛ چهاردهم: پالوده از دشمنی؛ پانزدهم: توانا؛ شانزدهم: بخشنده‌ی پاداش؛ هفدهم: نگهبان؛ هجدهم: تندرستی بخش؛ نوزدهم: آفریدگار؛ بیستم: مزدا (هرمز دیشت ۸ - ۷)».

پس از این، اهورامزدا دگر باره به الهام، زرتشت را برمی‌انگیزد، و اسما و صفات خداوندگاری را برایش برمی‌شمرد: «منم پاسبان و حافظ. منم پروردگار. منم دانا و منم روح‌القدس. تندرستی‌بخش، نام من است. راهبر، نام من است. بزرگترین راهبر، نام من است. اهورا، نام من است. مزدا، نام من است. فرهمند، نام من است. فرهمندترین، نام من است. پاکی، نام من است. پاکترین (اشو)، نام من است. بینا، نام من است. دوراندیش، نام من است. دوراندیش‌ترین، نام من است. پشتیبان، نام من است. نگهبان، نام من است. دادار، نام من است. پاسبان، نام من است. پروردگار، نام من است. آگاه، نام من است. آگاهترین، نام من است. سعادت‌بخش، نام من است. مانتره‌ی سعادت، نام من است. شهریار، نام من است. بزرگترین شهریار، نام من است... آفریدگار بزرگ، نام من است... و این چنین است نام‌های من (هرمز دیشت، ۱۵ - ۱۲).

آن‌گاه در بندهای بعدی گفته می‌شود که، توجه به این نام‌هاست که مردمان را از گزندهای اهریمنی محافظت و نگهبانی می‌کند. اما چنان‌که اشاره شد، چون توجه

خود را نادیده انگاشته، و خدایی نادیدنی و یکتا را مورد ستایش قرار دهند که آفریدگار همه چیز می‌باشد. هر چند ما به درستی شناختی نسبت به آیین اهورایی پیش از زرتشت و مقارن با زمان او نداریم، اما با این حال، از روی همان آگاهی‌های کم، و همچنین متن گاتاها و سایر قسمت‌های اوستا، می‌توانیم رستاخیز آیین گاتایی و اهمیت آن را درک کنیم.

کسانی چون مولتن [Moulton] معتقدند که، زرتشت در رستاخیز خود عموم خدایان طبیعت را برانداخت، و آنها را به هیأت دیوان یا خدایان دروغین درآورد، و به جای آنها اهورامزدا را خداوند یکتای جهان شناسانید؛ پروردگاری که مفهومی مجرد داشت و صفاتش چون امشاسپندان، گرد وی بودند. به همین جهت است که خدایان بزرگ قدیم چون: میثره [Mithra میثرا مهر]، اناهیتا [Anahita ناهید]، ورثرغن [Verethraghna بهرام]، هه‌اومه [Hauma] هوم؛ و فروشی‌ها را در گاتاها راه نیست، و به هیچ روی از آنان یاد نمی‌شود.

برخی از خاورشناسان چون گلدنر [Geldner] و بارتولومه [Bartholomae] این عقیده را نمی‌پذیرند که، چون خدایان فوق‌الذکر در گاتاها مذکور نیستند، می‌تواند عدم اعتقاد و قبول زرتشت را از این خدایان بازگو کند. اینان غیرمستقیم می‌گویند، گاتاها یکی از دو صورت آیین زرتشتیست؛ و صورتیست از

و یادکردن این همه اسامی و صفات، که همگی حاکی از نیرومندی، بزرگواری و عظمت بی‌نهایت خداوندیست، موجب می‌شود تا هر پیرو، قوت قلب پیدا کرده، و خود را در برابر نیروهای اهریمنی دارای پشتیبانی غیرقابل نفوذ به پندارد؛ نه آنکه مطابق دیگرگونی‌های بعدی آیین، این اسماء و صفات به صورت طلسم و حرزهای جادویی دربیایند.

● (۳) اهورامزدا و مقام او در ایران باستان
اهورامزدا خداوندگار یکتای جهان بود، که به وسیله‌ی زرتشت برای نخستین بار در جهان باستان معرفی و شناسانیده شد. البته پیش از ظهور زرتشت و نهضت دینی او، طریقه‌ی اهورایی میان ایرانیان رایج بود، اما هنوز شرک رواج داشت؛ و با آنکه نهضت شهرنشینی موجب بسط صلح و صفا شده بود، اما با این حال، آهورها خدایان قبیله‌یی بودند و هر قبیله دارای خدای بزرگ واحدی بود. لیکن رفورم مذهبی زرتشت حاکی از آن بود که، در جهان سروری دانا و خدایی یگانه وجود دارد، که آفریدگار گل، منشأ خیر و راستی و پشتیبان همه‌ی مردمانیست که از میان دو راه خیر و شر، راه خیر را انتخاب کرده‌اند. البته با این رستاخیز بزرگ، بسیاری از خدایان قبیله‌یی که اغلب از ارباب انواع و خدایان طبیعی بودند، بلا تکلیف می‌ماندند، و مردمی که مدت‌هایی دراز این خدایان را ستایش کرده و با دل و جان می‌پرستیدند، نمی‌توانستند به آسانی خدایان

معنویات آن آیین؛ و زرتشت بر ضد و مخالف دیگر خدایان نبوده است، و خدایان طبیعی قدیم با مسالمت کنار اهورامزدا وجود داشتند. اما با این شتاب، آیین زرتشت را تجزیه کردن، دور از صواب است. وانگهی، هر گاه چنین باشد، پس اطلاق رستاخیز و رفورم زرتشت دیگر مفهومی نخواهد داشت. از سویی دیگر، چه گونه ممکن است در سراسر گاتاها به هیچ روی، حتّاً به ندرت از این خدایان یادی نشده باشد، بلکه با کنایه نسبت به آنان پرخاش نیز شده، و در هیأت دیوان و خدایان دروغین معرفی شده‌اند.

اهورامزدا در عصر نخستین آیین زرتشتی، خداوند قادر و یکتای جهان بود، که مؤمنان عصر اولیه با تمام دل و جان، او را گرامی می‌داشتند. آنقدر مجتهد نبود تا در افق تاریک ماوراء الطبیعه‌ی مطلق به صورت اصلی گنگ که پرستشی کورکورانه داشته باشد، دربیاید؛ بلکه مفهومی بود که به آرامی بر دل و جان پیروان فرود می‌آمد. نیروی تحرّک و جنبش داشت؛ و همین نیرو بود که در زرتشت موجود بود و به گروه پیروان سرایت می‌کرد. اهورامزدا سعادت مردمان را در گرو عبادات، تقدیم می‌زد و قربانی نمی‌دانست، بلکه روشن و رسا بندگان را از زبان فرستاده‌اش می‌آموخت که، سعادت و نیکبختی و خوش‌فرجامی، وابسته به کار و کوشش است در جهان مادی، جهت فراخی معیشت و گرد آمدن ثروت و زندگی

آسوده. به همین جهت است که زرتشت در سرودهایش از اهورامزدا می‌خواهد تا تمام لوازم زندگانی خوش و آسوده را در جهان مادی به مؤمنان ارزانی دارد. عبادت به درگاه این خداوند، بیرون از همه‌ی روش‌های رایج بود. عبادت اهورامزدا آن بود که، مردمان کارهای شایسته‌ی خود را تقدیمش کنند، و با اندیشه‌ی نیک، گفتار نیک و کردار نیک خوشنودش سازند، و آنچه از کارهای نیکی که انجام داده‌اند، به درگاهش پیشکش کنند. هنگامی که بندگان می‌خواستند به این پروردگار خود نزدیک شوند، این تنها راه و بهترین شیوه بود. و با زبان دل و غنایی سرشار می‌گفتند: «ای اهورامزدا! ما می‌خواهیم با فروغ راستی، کردار، گفتار و اندیشه‌ی پاک؛ و در پرتو آیین بهی به تو نزدیک شویم.» گروه پیروان به هنگام عبادت این چنین خدایی را می‌ستودند، و از وی درخواست می‌کردند تا نیرویی فراوان به آنان بخشوده شود، تا کار کنند و کوشش به کار برند، تا در همین جهان از آسایش و خوشی بهره‌مند گردند. و همواره درخواست پیروان چنین بود. آنچه که گروه مؤمنان از اهورامزدا می‌خواستند، آن بود، تا به آنان اراده‌ی استوار، عزمی آهنین و نیرویی کامل داده شود، تا با بدی‌ها و زشتی‌ها مبارزه کنند. می‌خواستند تا هر چه بیشتر از راستی و پاکی برخوردار گردند، و با شادی و نشاط در طریق آیین بهی زیست نمایند.

و تکلیف او به پیامبری، و امتناع جمشید از فرمان خداوند، و اصرار اهورامزدا از آن، اشکال انحطاط متأخر آیین زرتشتیست. لازم است تا در خداشناسی گاتایی تجدیدنظری شود و با تحقیقاتی که در این زمینه انجامش لازم ضروریست، این نخستین نغمه‌ی توحید غنایی جهان، پیکره‌اش از غبار شرکی که آن را زنگارگون کرده است، زدوده شود.

● (۴) اهورامزدا در ادبیات پارسی پس از اسلام اهمیتی که آیین زرتشتی در جهان داشت، همچنان که در تمام جهان متمدن باستان و در اغلب ادیان بزرگ و فلسفه‌های سترگ و ادبیات جهانی، اثری از خود بر جای نهاد، در اسلام نیز چنین اثری را بخشید. شکل نهایی اسلام که در ایران با تأثیرات مستقیم از فرهنگ ایرانی پرورش یافت، موجب شد تا بسیاری از مطالب و مفاهیم کهن در جامه‌ی جدیدی به نام اسلام تجدید حیات کند. تأثیر فرهنگ و ادب و دیانت ایرانی علاوه بر دیانت اسلام، در شالوده‌های ادب اسلامی نیز رسوخ یافت. کلمات، اصطلاحات، مفاهیم کلی و بسیاری از لغات در ادب پارسی جای گرفت، که از آن جمله است، نام خداوند آیین زرتشتی.

بجاست تا نخست اشاره شود که این نام (اهورامزدا) میان رومیان و یونانیان با ژوپیتِر [Jupiter] و زئوس [Zeus] که خدای خدایان بزرگ ارباب انواع بودند برابری داده شد، و به

این چنین خداوندی، با آن جنبه‌ی مجزّد و آن مفهوم قابل درک و دلنشین، در عهد متأخر، تاریخ خود به وسیله‌ی سیر زمان و دستبردهای روحانیون و وارد شدن عناصر بیرونی به آن، از طریق مسیحیت، یهودیت، شیوه‌های هندو، اساطیر یونانی و مواردی دیگر، اصالت خود را از دست فروهشت. اهورامزدا به شکل پیراسته‌ی گاتایی‌اش در سایر قسمت‌های اوستا به نظر می‌رسد؛ آن جنبه تجریدی و معنویت اهورامزدا با شرک آلوده گشت، و آذر، پسر اهورامزدا، و آب، دخترش خوانده شد. در واقع تأثیر پسر خدا، از آسیای کوچک به یونان و از یونان به روم رفت، و از روم به موجب اساطیر در میان مسیحیان مورد پذیرش قرار گرفت؛ و از آن پس، در اساطیر و الهیات زرتشتی داخل شد. وسیله‌ی این نقل و انتقال، شاید مورخان عیسوی و اغلب زروانیان بوده باشند. هر چند در وندیداد ویسپه رد [Vandidad Vispe Ratavo] آذر، پسر اهورامزدا خوانده شده، و در یسنا نیز این معنا آمده، امامیان ارمنیان زرتشتی، آتش عنصری مؤنث شناخته می‌شده و آن را دختر اهورامزدا می‌شناخته‌اند. و شاید این از تغییراتی باشد که میان زرتشتیان ارمنی ایجاد شده. همچنین پس از آب، باد نیز دختر نیکوکار اهورامزدا شناسانیده شد. و نیز تأثیرات شدید یهودی در حادثه‌ی یخبندان و درخواست اهورامزدا از جمشید برای ملاقات

تلفظ هورومزس [Horomazes] و یا اورومزس [Oromazes] و یا اورمیس داتس [Ormis Dates] درآمد. زئوس یونانی و ژوپیتر رومی که خدای خدایان بودند، با ستاره‌ی مشتری یکی دانسته می‌شدند، و از جمله خدایان طبیعی به شمار می‌رفتند. بنابراین، هر گاه برآن باشیم تا این مقایسه را از دیدگاه مفهوم و معنا تعمیم دهیم، راهی خلاف پیموده‌ایم؛ چون اهورامزدا چنان‌که ملاحظه شد، مفهوم و جنبه‌ی مجرّد داشت و از ارباب انواع به شمار نمی‌رفت. لیکن وجه مقایسه این معنا چندان از جنبه‌ی درک مطلب دشوار نیست، چون اهورامزدا خداوندگارِ بزرگ ایرانیان بود، و زئوس سرور خدای یونانیان. یونانیان بر آن بودند که اهورامزدا، چون زئوس، بزرگترین خدای پارسیان محسوب می‌شود؛ اما چون خصیصه‌ی فکری یونانی با خدایان طبیعی بسیار پرورش یافته بود، درک یکتایی و وحدانیت و جنبه‌ی تجریدی و معنویت اهورامزدا برایشان دشوار می‌نمود.

زئوس به ستاره‌ی مشتری اطلاق می‌شد، و با آن برابر بود. به نظر می‌رسد که کلمه‌ی زاوش که فرهنگ‌نویسان ضبط کرده‌اند، مشتق و پدیدآمده از زئوس باشد: «زاوش به ضمّ واو، بر وزن خامش، نام کوکب مشتری می‌باشد.» و در ایران باستان، [Dyaosh] خوانده می‌شده است. محمد حسین بن خلف تبریزی در برهان قاطع آورده است: «اورمز... نام ستاره‌ی مشتری

می‌باشد؛ و نام روز اول است از هر ماه شمسی... و نام فرشته‌ی بیست...» البته بایستی تصحیح شود که، نام خداوند است نه فرشته. در فرهنگ‌ها و همچنین در نظم و نثر پارسی این کلمه به چنین اشکالی آمده است: ارمز؛ اورمز؛ اورمزد؛ هرمز؛ هرمزد و هورمزد. در پارسی باستان، [Auramazdah]، و در پهلوی، اهورمزد [Ahurmazd] تلفظ می‌شده است. در مورد اسناد نسبت‌هایی در اوستا به اهورامزدا، که به نمونه‌هایی از آن چون: آذر پسر اهورامزدا آبان و باد دختر او، و همچنین همسرانی که برای این خداوندگار در نظر گرفته شده، از دیدگاه تعبیرات شاعرانه و استعاره و کنایه، بسیار می‌توان گفت‌وگو کرد. اما آنچه که مهم است، هسته‌ی اصلی این تعبیرات شاعرانه بیان آن است که اتحاد و اتفاق و به هم پیوستگی‌ی میان آفریننده و آفریده‌های او چون اعضای یک خانواده برقرار است، و به زبان کنایه‌آمیز شعر باید توجه داشت.

[فرهنگ اعلام اوستا، هاشم‌رضی، کتاب اول، ص ۲۷۵-۲۸۵]

من اهورامزدا را آفریننده‌ی همه چیز می‌دانم؛ و استوارم، بر اینکه او نیکی و راستیست؛ مقدّس است؛ فروغمند است؛ دانا و تواناست؛ همه‌ی نیکی‌ها از اوست؛ نظم و قانون طبیعت که در سراسر گیتی دیده می‌شود، از او به وجود آمده؛ و گره‌های درخشنده از فروغ بی‌پایان او درخشاند.

[نمونه از تعلیمات اوستا (پستا ۱۲-۱۱)]

را خوشنود ساخت؟ اهورامزدا را به این وسیله می‌توان خوشنود ساخت که خود مقدس را پشت و پناه قرار داد، قناعت و شجاعت را مانند زرهی زرین در برداشت، راستی و درستی را چون سپر بر دست گرفت. شکر و سپاس را چون گرز بر کف داشت، و فرمانبرداری خدا را چون کمان، سخاوت را چون تیر، و میانه‌روی را چون نیزه با خود داشت. آن‌گاه کوشش به کار بست، و بخت و نصیب را پناه خود ساخت. به این طریق می‌توان اهورامزدا و امشاسپندان را خوشنود گردانید، و بر اهریمن زشت چیره گردید.

[نمونه از تعلیمات اوستا، مهر خرد، پرستش ۲۲، باب ۲-۱۳]

□ امشاسپندان، آمش سپنت

[Amesha Spenta]

در اوستا امشاسپندان دارای اهمیت و ارزش والایی می‌باشند، و از دو سو قابل مطالعه می‌شوند. از سویی در طبیعت سرشار جنبه‌ی مادی‌شان که با زندگی پرتلاش و تکاپوی ایرانیان روابطی ناگسستنی دارد، و از سویی دیگر در محدودیت مسائلی وابسته به الهیات آیین زرتشتی مطالعه می‌شوند.

امشاسپندان در گاتاها بسیار یاد می‌شوند و چونان صفات عالی اهورامزداوند که هر کدام به سرپرستی قسمتی از آفرینش نیک منسوبند. آنان شش صفت اصلی اهورامزداوند که در ادوار بعدی آیین زرتشتی این صفات تشخیصی یافته و به سان ایزدانی بزرگ جلوه‌گر گشتند:

آن ستایشی به درگاه اهورامزدا نیک و پذیرفته است، و آن ستایشی در آیین مزدیسنا ستوده شده، که پایه‌ی آن بر نیکی و راستی و بی‌گمانی به یزدان نهاده شده باشد؛ آن ستایش که برابر سراسر نیکی‌هایی که به ما ارزانی داشته شده، به جا آورده شود؛ آن ستایشی که در هنگام سختی نیز ما را از رحمت و محبت اهورامزدا دور و مشکوک نسازد، و از سپاسگزاری او باز ندارد. ستایشی ستوده است که در آن سود و نیکی خویش به زیان و بدی دیگری خواسته نشده باشد.

[مهر خرد، باب ۵۲-۱۳۰۲]

زن پاکدین را می‌ستاییم؛ کسی که در پندار و گفتار و کردار نیک سرآمد است؛ در گفتار نیک سرآمد است؛ در کردار نیک سرآمد است؛ آن زن پاکدین خوب آموخته را (نیک تعلیم یافته را)، که فرمانبردار شوهر می‌باشد؛ (زنی که) مثل سپنتا آرمیتی و مانند زنانی که پسندیده‌ی درگاه تو هستند، ای اهورامزدا!

[کتاب خرده اوستا، ص ۵۵، از معالم زرتشت در

«ایزترتیرم گاه»، ده‌ای سر شب تا نیم شب]

همواره در هر کار، از خداوند امیدوار باشید، و بکوشید که کردارتان مقبول درگاه اهورامزدا واقع گردد. [پندنامه آفریای ماراسپند]

ای اهورامزدا! آنچه از ما نیکوست، تقدیم تو می‌داریم و در راه تو فدا می‌سازیم. ما تو را نماز می‌بریم و تو را سپاسگزاریم.

[نمونه از تعلیمات اوستا، یسنا ۱۳-۵]

به چه وسیله می‌توان اهورامزدا را امشاسپندان

۴) سپنت آرمئی تی [Spenta armaiti] در پهلوی سپندارمت و در فارسی سفندارمذ، اسفندارمذ و اسفند و گونه‌هایی دیگر آمده است.

۵) هئورواتات [Haurvatat] در پهلوی خردات و در فارسی خرداد.

۶) امرتات [Ameretat] در پهلوی امردات و در فارسی امردادوبنا بر غلط مشهور مرداد شده است بدون حرف نفی.

آنچه که از اوستا برمی‌آید، در رأس این شش امشاسپندگاه سپنت مئینیو [Spenta Mainyava] قرار داشته و گاه اهورامزدا، و با این افزوده عدد هفت را که نزد ایرانیان مقدس بوده است کامل می‌کرده‌اند. همچنین گاه به جای اهورامزدا، ایزد سروش را برای درست کردن عدد هفت افزوده‌اند.

چنان‌که اشاره شد در اوستا به کرات از امشاسپندان یاد شده است. در قسمت یشت‌ها، یشت دوم موسوم به هفتمین یشت کوچک از شش امشاسپند و اهورمزدا گفت‌وگو شده است. بنابر همین سابقه است که هفت فصل از یسنا که به هفت «ها = فصل» مشهور بوده و درباره‌ی امشاسپندان است نیز به «هفتن یشت‌بزرگ» موسوم و در شمار یشت‌ها، یشت سوم شده است. این هفت فصل از آغازهای سی‌وپنجم شروع شده و به پایان یشت چهل‌ویکم ختام می‌پذیرد و این قسمت‌ها، پاره‌هاییست مدون و ویژه امشاسپندان.

نام‌هایشان نمایاننده زندگانی جاوید و ابدی‌شان می‌باشد. والاترین صفت مشخصه آنان [yavi-ii] زنده‌ی جاودانی [yavaesu] سعادت جاوید و نیک فرمانروایی و نیک‌بخشی و کسی که با خورشید خواهد بود، می‌باشد.

امش سپنت در اوستا مرکب از دو جز است: جزو اول امش - که این نیز مرکب است از «ا» علامت نفی و مش از ریشه مَر به معنی مردن - جزو دوم سپنت به معنی مقدس یا جاویدان، و مجموعاً به معنی جاودان مقدس است.

در سراسر اوستا از امشاسپندان، یا جاویدانان توانا سخن رفته است. شاید به تحقیق بتوان گفت که ذکر امشاسپندان در اوستا بیش از همه‌ی ایزدان، شاهان، پهلوانان و پارسایان آمده باشد. در سراسر نامه‌های دینی پهلوی از این موجودات روحانی و ناظران جهان مادی و معنوی بسیار یاد شده است که هرگاه تنها بخواهیم فهرستی از موارد یاد کرد دست دهیم، خود رساله‌یی مفصل خواهد شد. نام‌هاشان به ترتیب عبارتند از:

۱) وهومنه [Vohu manah] در پهلوی وهومن [Vahuman] و در فارسی بهمن.

۲) اش و هیشت [Asha Vahishta] در پهلوی اشاو‌هیشت [Ashavahisht] در فارسی اردیبهشت آمده.

۳) خشتر وئیری [Khshathra vairyā] در پهلوی خشتریور و در فارسی شهریور.

محققانی که برای مطالعه صور اولیه‌ی آیین زرتشتی کار می‌کنند. هر چند در این فصول به طور مرتب و بسیار از امشاسپندان گفت‌وگو نشده، اما نشانگر آغازین‌گاه یک سلسله ماجراهایست، که بعدها، در ادوار متأخرتری درباره‌ی امشاسپندان پیدایی یافت:

- در حقیقت از برای کسی سلطنت روا می‌داریم و آن را حق کسی می‌شناسیم و آن را برای کسی خواستاریم، که بهتر سلطنت کند، برای مزداهورا و برای اشاوهیشتا (=اردیبهشت).

در جایی دیگر از اشاوهیشتا و وهومنه (بهمن) و خشثروئیری (شهریور) با اهورامزدا سخن رفته است. در اینجا ملاحظه می‌شود که امشاسپندان چون صفاتی قرین و وابسته به ذات اهوراییست، اما با این حال طلیعه‌ی انفکاک و تجزیه نیز قابل مشاهده است؛ در واقع، اشاوهیشتا با توجه بیشتری بدان تکیه می‌شود. جاهایی که از سایر امشاسپندان یاد می‌شود، وی نیز وجود دارد. و از او به تنهایی نیز سخن می‌رود:

- اشاوهیشتا را ما می‌خواهیم بستاییم؛ آن زیباترین امشاسپند، آن فروغ را، آن همه چیزهایی نیک بخشنده را.

پس از چنین ستایشیست که در بند بعدی به ترتیب: وهومنه، خشثروئیری و شپنت آرمئی‌تی ستوده شده‌اند. این اهمیت

همان گونه که تذکر داده شد، در اوستای قدیم (=گاتاها) امشاسپندان چنان تشکلی را که در اوستای جدید دارا شده‌اند، فاقدند. در گاتاها بدون آنکه دسته‌یی اراده شوند، و چنین تشخصی را در هیأت ایزدان یا فرشتگان داشته باشند، یادکرده شده‌اند. اما در یشت‌ها، یسنا، ویسپرد و خرده اوستا، و پس از آن در نامه‌های دینی پهلوی و روایات متأخر پارسیان و در ملل و نحل و روایات اسلامی بدانان چنان تشخصی بخشیدند، که مفاهیمی مجرد و بسیار عالی را به شرک و آلودگی الهیات سامی کشیدند و امشاسپندان در مقایسه به هیأت میکائیل، عزرائیل، اسرافیل و جبرائیل در دستگاه الهیات یهودی و اسلامی درآمدند.

هفت‌های یسنا که بدان اشاره شد و موسوم شده است به هفتمین یشت بزرگ، و در ضمن یشت‌ها، سومین محسوب شده است، پس از گاتاها، از نظرگاه زبان و مفهوم، کهن‌ترین قسمت اوستا می‌باشد؛ و در همین جاست که برای نخستین بار به ترتیب امشاسپندان برمی‌خوریم. همچنین مفهوم مطلب نشان می‌دهد که اهورامزدا خود در رأس امشاسپندان که صفات والای وابسته به ذاتش می‌باشند، قرار دارد، اهورامزدای پاک و توانا را می‌ستاییم؛ امشاسپندان، آن فرمانروایان نیکخواه را می‌ستاییم.

هفت‌ها در واقع، منبع سرشاریست از برای

اشاوهیشتا را در همه جا همچنان ملاحظه می‌کنیم؛ و بایستی در میان جمع صفات اهورایی، بلندآوازه‌ترین آنها باشد:

- سرود ستایش خود را به اهورامزدا و اشاوهیشتا مختص کرده و تقدیم می‌کنیم.

در همین یشت کوچک، که در شمار یشتها دومین است، نیز از اهورامزدا و امشاسپندان یاد شده و درباره‌شان مطالبی آمده است. در اینجا به صراحت، در کنار آن مفاهیم کلی و مجرد، وظایف مادی و طبیعی‌شان نیز ذکر گشته است؛ و هومن، اردیبهشت زیبا، اردیبهشت نگاهبان فلزات، سپندارمذ، خرداد و امرداد به ترتیب ستوده شده‌اند.

قربت و نزدیکی و یکسان بودن اهورامزدا را با صفاتش، که در هیأت امشاسپندان تشخیص یافته‌اند، در جای جای اوستا در صورت دقت کافی می‌یابیم. در توصیف اهورامزدا جایی از یشتها می‌خوانیم که، چونان امشاسپندان، درخشان، روشن و نورانیست؛ و این مفهومی جز آن ندارد که صفات اهورامزدا وابسته به ذات اوست، چون در توصیف امشاسپندان به اهورامزدا تشبیه می‌شوند و بالعکس. در اسلام، هنگام مطالعه الهیات آن نیز به تقریب با چنین موضوعی برمی‌خوریم که، صفات وابسته به ذات الله چنان تشخیص می‌یابند که به عنوان اسمایی خاص به کار می‌روند، چون: رحمان، غفور، رحیم، قهار و...

منتها چون در یشتها، زبان شاعرانه بر زبان خشک دینی غلبه دارد، بسیاری از مفاهیم با تشبیهات زیبای شاعرانه بیان شده است. تشبیه پیکره‌ی اهورامزدا به خورشید تابان، و فروهرش به روشنی و زرینی و درخشندگی، یا اینکه خورشید چون چشم اهورامزداست، از این کنایات شاعرانه است و حاکی از طبعی شاعرانه و کمالجو می‌باشد. ورنه درگاتاها ویسنا، در بسیاری موارد که زبان و کلام دینی غلبه دارد، از چنین تشبیهات شاعرانه‌ی نشان نداریم.

در ویدیوئادث به این مفهوم بار دیگر مواجه می‌شویم، جایی که از گرنمای [Gronmana] یا بهشت برین و عرش اعلا سخن می‌رود که: مسکن خاص اهورامزداست و امشاسپندان در همان جا به سر می‌برند، و روان نیکان و همه نیکی‌ها به همان جا باز می‌گردد. این استعاره‌ی شاعرانه و لطیف، حاکی از یگانگی و همبستگی اهورامزدا و صفات وابسته به ذاتش می‌باشند.

اما از نظرگاه فلسفی هرگاه بخواهیم به گونه‌ی دیگر مطالعه کنیم، این صفات را بایستی به وجود آمده تعبیر نماییم؛ چون: اهورامزدا، سرور جاودانی، چون به کار خلقت آغاز کرد، به مقتضای امر، امشاسپندان را آفرید و از نیکویی و خیر مطلق که وجودش بود، امشاسپندان را آفرید:

این است وهومن آفریده‌ی من. ای زرتشت!

و رقیبان و دشمنان اهریمنی‌شان آمده است، و به نحو مطلوبی مطالب روایات دینی را خلاصه کرده است.

امشاسپندان			کماریکان	
نام اوستایی	پهلوی	ترجمه	پهلوی	ترجمه
وهورم	وهورمن	نیک‌منش	اکمنه	بدمنش
vohuman	رفمن - بهمن	AKAm-anah		
اشواویشته	اشواویشته	بهترین‌دستی	ایندر	گمراشته
Ashvahišta	Ashvahišta	پهلوی‌جرت	Indra	ویشته
خشرور	خشرپور	سلطنت‌طلب	سئورو	دیوالبوب
khshathra	خشرپور	شهرپور	saurva	سحرکت (سُرَو)
هینتاویشته	هینتاویشته	ناگ‌کشایا		
armaitis	ارمایتیس	پاک‌رویی	Naong	
		غردگل	haithya	دیو حصان
هئوروات	هئوروات	غرفه‌ت	هئوری	دیو تنگی
				رگ‌سنگی
Haurvatat	خرداد	کمال‌رسانی	Taurvi	
آهورتات	آهورداد	جاودانی - جاودگی	Zairish	زم‌ریش
		بی‌مرگ		پندمنش - زاریج
Ameretat				دیو گرسنگی
				رسان‌پهلوی
سرگش	سروش	پیک‌رویی	اشم	دیو غم
srash				هیشم

پیش از آنکه آن قسمت را نقل کنم، لازم است جهت توضیح به این مورد اشاره کنم که، همان‌گونه که اهورامزدا شش امشاسپندان را برای انتشار خیر و سعادت و سلامت و خوشی آفرید، و آن شش نیروی معنوی امشاسپندان

این است اردیبهشت آفریده‌ی من. ای زرتشت! این است شهریور آفریده‌ی من. ای زرتشت! این است سفندارمذ که آفریده من است. ای زرتشت! اینانند خرداد و امرداد، هر دو از آفریدگان من. پاداش پاکانی که به سرای دیگر درآیند، از آنان مقرر گردد.

در دو یشت سیزدهم و نوزدهم مطالب بسیار سودرسان و مدونی درباره‌ی امشاسپندان آمده است. اما مطالب دو یشت مذکور یکسانند، جز آنکه در یشت سیزدهم فروشی امشاسپندان ستوده شده است، و در یشت نوزدهم به جای فروشی، از فرّکیانی یا کوانم خوردن [Kavaenem] [Khvareno] فرّی که متعلق به امشاسپندان است، گفت‌وگو می‌شود. این فرّ و شکوه و قدرت روحانی از آن امشاسپندان است، هر موجوداتی روحانی که در پارسایی و تقدّس و درخشانی سرآمد همه موجوداتند، و جاودانه تا ابد خواهند بود. هر هفت، آفریده‌ی اهورامزدا بوده و در گفتار و کردار و اندیشه یکسانند، و هر یکی‌شان برای دیگری در نیک روشی نمونه‌اند.

در منابع پهلوی، امشاسپندان را به کلی تشخیص بخشیده و در هیأت ملائک مقرب خداوند، چون وزیران و کارگزاران درباری درآوردند. در تمام منابع پهلوی می‌توان کم و بیش درباره‌شان مطالعه کرد. شرحی که در «سد دربند» درباره‌ی امشاسپندان

خوانده شدند، اهریمن نیز به موجب عمل
مقابله به مثل، برابر هر یک از این نیروهای
خیر، دیوی آفرید که اعمالشان را بی اثر
و خنثی سازند، و آنان، کماریکان [Kamarikan]
خوانده شدند مقابل امشاسپندان.

اینک جهت درک بیشتر، چنان که اشاره شد،
مطالب «سد در بندش» را درباره‌ی
امشاسپندان و وظایفشان و رقیبانشان را نقل
می‌کنیم: «اکومن ضد بهمن امشاسفند است،
و اندر، ضد اردیبهشت امشاسفند است. و ساول
ضد شهریور امشاسفند است. نانیکهیت ضد
اسفندارمذ امشاسفند است. تاریخ ضد خرداد
امشاسفند است. ازیریچ ضد امرداد امشاسفند
است. وهیشم ضد سروش اشوفیروز گراست.»
و بهمن امشاسفندکار آن است که، مردم را
نگذارد با یکدیگر جنگ و خصومت و کینه
و تعصب اندر دل دارند، و دادستان راستی اندر
میان مردمان پدید کند. چون ظلم در میان کم
باشد، و نگذارد که بر مردمان کار ناشایست
کند. خرد و عقل و فهم و حیات و هشویر
مردمان به زیادت کند، و مردم را به راه
راست آورد.

واکومن دیوکار آن است که دل مردمان را به کار
و کرده‌ی نیک کردن سرد کند، و هر گه که
مردمان بدی کنند، و مردمان با همه خصومت
کنند، و جدل و لجاج پدیدار کند، و در آن
گوشه که با یکدیگر آشتی کنند و کینه و تعصب
در دل می‌آرند؛ تا آن حد که قتل و خون

ریختن و کارزار در میان افکند، و مردمان
پای از فرمان عقل و خرد بیرون نهند و کار
ناشایست بد کنند. این همه، بداکومن
دیواست.

اردیبهشت امشاسفندکار آن باشد که مردمان
که کار و کرفه کنند برای جهان. خرمی و رامش
از اردیبهشت امشاسفند باشد. هر گاه که مردم
خرم باشند، بی آنکه آن را سببی کند، که آن
خرمی از اردیبهشت امشاسفند در دل ایشان
افکند، از بهر آنکه کرفه باشد که ایشان معلوم
نبوده. و راه چینود پل براشوان اردیبهشت
امشاسفند فراخ کند؛ چون به چینودپل گذر
می‌کند، راحت آسانی اردیبهشت باشد.

و اندر دیوکار آن است که مردمان را دلتنگی
دهد، و غم و اندوه در دل مردمان افکند،
و چون مردم گناه کنند، ایشان را به دوزخ برد
و عقوبت به روان‌ها بنماید. مردم که پیوسته
دژم‌روی باشند، اندر دیو کند. و مرچنود پول
نخست اندر دیو پیش آید، و چنودپول
بردروندان، او تنگ کند.

و شهریور امشاسفندکار آن است که عدل و داد
در دل پادشاهان دهد. پیوسته پادشاهان
عادل نگاه می‌دارد، و هر پادشاه که عادل بود،
دوست امشاسفند شهریور است. هر پادشاه که
عادل تر بود، دیرتر بماند. و زر و سیم و دیگر
چیزها که در کان‌ها و کوه‌ها باشد، شهریور
امشاسفند نگاه دارد؛ و به قوت شهریور
امشاسفند این چیزها در کان‌ها تواند شدن

و بتجر خویش رسیدن. و بدین جهان، روزی که به درویشان رسند، شهریور امشاسفند کند؛ و بدان جهان، شفاعت خواه درغوشان بود.

و ساول دیوکار آن است که پادشاهان که ظلم کنند، و مصادره دوست داردشان؛ و طراری و دزدی و راهداری، هر چه بدین مانند، ساول دیو راه نماید و در دل مردمان افکند. و مردمان گمراه کند، تا کارهای ناشایست کنند، تا بدان سبب هلاک افتد.

و اسپندارمذ امشاسفندکار آن است که مردمان که کاری خواهند کردن، به رأی و اندیشه و تدبیر تمام کند. و تکبر از طبع مردمان ببرد، و مردمان، خوش آواز و چرب سخن کند، تا بر مردمان بارنامه و تکبر نکند. و چون رنجی و دشواری و دردی صعب به مردمان رسد، او مردمان را صبور کند و خرسند گرداند، و بدان درد دل خوشی‌ها کند، تا آن رنج بدان خوشی‌ها بگذرد. و چون کرفه کرده باشد و رنجی او را پیش باز آید، بدان سبب اسفندارمذ امشاسفند نگه دارد، که او از آن کار و کرفه پشیمان نشود.

نانیکهیت دیوکار آن باشد که مردمان به تکبر بکند. و چون رنجی به مردم رسد، نانیکهیت او را نگذارد و بیاشواند و چیز از بردارد، تا کرفه‌ها نکوید، و در ایزد، ناسپاس شود. و چون مردمان او را پند دهند، او بتر باشد و نصیحت نپذیرد. و بی‌طاعتی پادشاه، پدر، مادر، زن، شوهر و بنده در خداوند که کند، از

نانیکهیت دیو باشد.

خرداد و امرداد امشاسفندکار آن است که هر شیرینی و چربی و خوشی که در آب و نبات و طعام باشد، ایشان کنند. و چون روان اشوان به گروتمان و بهشت رسند و ایشان را چیزی نباید که بخورند و سیر باشند؛ و آن، خرداد و امرداد امشاسفند کنند.

و تاریخ و زاریخ دیوکار آن است که چیزهایی که ناخوشی باشد، ایشان را چیزی دهند. و در دوزخ روان دروندان را خورش‌های پلید بکنند، و پلید و گنده ایشان را دهند، و موکل ایشان باشند، تا آن‌گاه که آن خورش‌ها خورند و عذاب روان ایشان نمایند.

و سروش اشو فیروزگرکار آن است که همه جهان نگاه می‌دارد از دزد و بلاها و آفت‌ها. و هر شب سه بار به همه عالم برسد، مانند پاسبانی که پاس می‌دارند. و با هیشم دیو شبی هفت بار کارزار کنند، و او را از بدی کردن از جهان باز می‌دارد.

و هیشم دیوکار آن است که خشم و کین در دل مردمان افکند. و هر بدی که در جهان رود، وی یاری کند؛ و با گنهکاران یار شود، تا ایشان بر گناه دلیرتر باشند.

و این هفت امشاسفند، که دادار اورمزد بیافریده است و این کارها بر ایشان باز بسته است، و روا می‌دارند. و مردم می‌باید که خویشان را از راه دیوان نگاه می‌دارند، و به راه اورمزد و امشاسفندان باز آیند و نگه دارند؛ که

این دیوان بر وی چیره نشوند او را به راه
آهرمن نکشند، تا از رنج این جهان و پادفراه
آن جهان رسته باشند.

در تقویم مزدیسنان، نام شش امشاسپند،
نام‌های شش ماه است، به این ترتیب:
اردیبهشت، خرداد، مرداد، شهریور، بهمن،
اسفند. چنان‌که هنوز نیز معمول است، و شش
ماه سال را به این شش نام می‌خوانیم. هر ماه
درست به سی روز تقسیم می‌شد، و نام ۲۳
ایزد و شش امشاسپند و اهورامزدا نام‌های
سی‌روز ماه محسوب می‌شد. نام‌های سی‌روز
ماه به این ترتیب است:

۱. هرمزد	۲. بهمن	۳. اردیبهشت
۴. شهریور	۵. سهندارمذ	۶. خرداد
۷. امرداد	۸. دین‌بآذر	۹. آذر
۱۰. آبان	۱۱. خورشید	۱۲. ماه
۱۳. تیر	۱۴. گوش	۱۵. دی‌بمهر
۱۶. مهر	۱۷. سروش	۱۸. رشن
۱۹. فروردین	۲۰. بهرام	۲۱. رام
۲۲. باد	۲۳. دی‌بدین	۲۴. دین
۲۵. ارد	۲۶. اشناد	۲۷. آسمان
۲۸. زامیاد	۲۹. مهراسپند	۳۰. انیوران

هرگاه روزی با ماه برابر می‌افتاد، همان روز را
جشن می‌گرفتند؛ و یک رشته اعیاد ایرانیان
قدیم، همین عیدهای سالیانه بودند، به عنوان
مثال، روز شانزدهم ماه مهر، جشن و عید بود،
چون روز شانزدهم از ماه مهر، نام روز و ماه با

هم یکی بودند، و جشن مهرگان برگزار می‌شد.
همچنین روز نوزدهم از ماه فروردین جشن
فروردینگان بود؛ و روز سیزدهم از ماه تیر، عید
تیرگان. و به همین ترتیب، دوازده عید در
دوازده ماه واقع می‌شد.

به موجب مقاله‌ی آفرینگان، از استاد پورداوود،
بیست و سه ایزد، هر چند تاشان از یاوران
یکی از امشاسپندان به شمار می‌رفتند، به
این ترتیب:

هرمزد: دی‌بآذر، دی‌بمهر، دی‌بدین. [دی به معنی
آفریدگار]

بهمن: ایزد ماه، ایزدگوش، ایزد رام.

اردیبهشت: ایزد آذر، ایزد سروش، ایزد بهرام.

شهریور: ایزد خور، ایزد مهر، ایزد آسمان، ایزد انیوران.

سهندارمذ: ایزد آبان، ایزد دین، ایزد ارت، ایزد ماراسپند.

خرداد: ایزد تشر، ایزد فروردین، ایزد باد.

امرداد: ایزد رشن، ایزد اشناد، ایزد زامیاد.

در ضمن یشت‌ها، دویشت موسوم است به
اردیبهشت یشت و خرداد یشت. یعنی
یشت‌های سوم و چهارم. بی‌گمان، هر یک
از امشاسپندان را یشتی ویژه بوده است، که
امروزه این دو از آن میان برای ما باقی مانده،
و بقیه از قسمت‌های مفقود اوستاست. در
ادبیات متأخر پارسیان به فارسی و انگلیسی
چه بسیار از امشاسپندان یاد شده است.

در ادبیات پارسی به نظم و نثر، در تاریخ، ملل،
نحل و ادبیات، چه فراوان از امشاسپندان یاد

شده است. مسعود سعد سلمان سی قطعه در
وصف سی روز ماه ساخته، و قطعاتش مشهور
است. از آن میان، هفت قطعه را که هفت
امشاسپند است، می‌آوریم:

امروز اورمزد است ای یار می‌گسار!

برخیز و تازگی کن و آن جام باده آر

ای اورمزد! روی بده روز اورمزد

آن می‌ی که شادمان کندم اورمزدوار

تا بر نشاط مجلس سلطان ابوالملوک

باشیم شادمان و نشینیم شادخوار...

□

بهمن‌روز ای صنم دلستان!

بنشین با عاشق در بوستان

شاد نشینیم کز این مملکت

خلق جهان هست همه شادمان

کرد بهشت را چو بهشت برین

عدل جهاندار، ملک ارسلان...

□

اردیبهشت روز است ای ماه دلستان!

امروز چون بهشت برین است بوستان

زان باده‌یی که خرم از او گشت عیش و عمر

زان باده‌یی که گردد از او تازه طبع و جان

زیرا رسیده‌ایم به دولت، به کام خویش

در ملک و دولت ملک و شاه کامران...

□

ای تننت را ز نکویی زیور

شهره روزیست روز شهریور

می‌شناس ای نگار جان را قوت

گاه می‌ده مرا و گه می‌خور

تا به اقبال شهریار جهان

بگذرانیم جان به لهو و بطر...

□

سپندارمذ روز، خیزی ای نگار!

سپند آر ما را و جام می‌آر

می‌آر ار پی آنکه بی می‌نشد

دلی شادمان و تنی شاد خوار

سپند آر پی آنکه چشم بدان

بگرداند ایزد از این روزگار

که از عدل سلطان ملک ارسلان

خزان گشت خرمتر از نوبهار

□

خرداد روز داد نباشد که بامداد

از لهو و خرمی نستانی ز باده داد

از باده جوی شادی و از باده باش خوش

بی‌باده این جهان صنما! بادگیر، باد

خاصه که عدل شاه جهان چون بهشت کرد

دریای خرمی و بطر بر جهان گشاد...

□

روز مرداد مژده داد بدان:

که جهان شد به طبع باز جوان

عدل بارید بر جهان یکسر

دولت و ملک شهریار جهان...

امشاسپندان را در موردی با ادبیات کهن دینی

سانسکریت مقایسه کرده‌اند؛ و این مورد در

ریگ ودا، آدیتیا [Aditya] می‌باشند، فرزندان

آدی تی [aditi] که شماره‌شان در روایات مختلف میان هفت تا دوازده آمده است. هرچند از نظرگاه اصولی مقایسه‌ی درست و بجا نمی‌تواند باشد، اما چون برخی از محققان بدان اشاره کرده‌اند، به اختصار از روایات اساطیری در این باب با جمع و تلفیق مطالبی می‌آوریم:

به موجب ریگ ودا، آدیتی خداوندیست بزرگ، که در آسمان مسکن دارد. گروه بندگان از وی درخواست می‌کنند تا به فرزندان و احشامشان برکت بخشد. بر مبنای روایات، از پیکروی هشت پسر به وجود آمد. آدیتی از این هشت، هفت فرزند را نزد خود نگاه داشت، و هشتمی را که مار تاند [Marthanda] (= خورشید) نام داشت، از خود راند.

در روایتی دیگر، آدیتی‌ها [Aditis] را هفت خدا معرفی کرده است که در آسمان زندگی کرده، و تحت سرپرستی وارونا [Varuna] که خود لقب آدیتی دارد، قرار دارند. شش خدای دیگر این گروه عبارتند از: میترا [Mitra]، اریمان [Aryaman]، (در اوستا = اثیریامن [Airyaman] بهگ [Bhaga]، دکش [Daksha]، انش [Ansha]، سویتری [Savitri] یا سورج [Surdja].

همچنین با گروهی دیگر ازخدایان ودایی، امشاسپندان را مقایسه کرده‌اند، و آن گروه ویشو دو [Vishva deva] می‌باشند. در تعداد اصلی این خدایان درجه‌ی سوم نیز روایتی که عددی درست را حاکی باشد، نیامده است،

چون تعدادشان از هفت تا دوازده ذکر شده است. اینان گروهی از خدایان دون‌پایه می‌باشند، که آداب پرستششان هنگام برگزاری مراسم برای ارواح انجام می‌شود. و با توجه به گروه دوازده نفری‌شان، نام‌ها آورده می‌شود: واسو [Vasu]، ستی [satya]، کرتو [kratu]، دکش [Daksha]، کال [Kala]، کام [Kama]، دهریتی [Dhriti]، کورو [Kuru]، پوروروس [pura ravas]، مادروس [Madravas]، رچک [Rotchak]، رچن [Rotchan]، دهونی [Dhvani]، یادهوری [Dhuri].

اما هیچ یک از این مقایسه‌ها درست نیست و قابلیت انطباق را ندارد، چون امشاسپندان در هیچ مرحله‌ی عنوان «خدا» ندارند، و همچنین تعدادشان میان شش و هفت است و هیچ‌گاه کم و زیاد نمی‌شود. از سویی دیگر، در فلسفه‌ی الهی‌مزدایی، کوچکترین تصرفی در دستگاه‌الهیات ندارند، و از همه مهمتر، از آفریدگان اهورامزدا هستند، که در اوستای قدیم، صورت مجرّدشان به گونه‌ی صفات اهورامزدا تجلی می‌کند.

اینکه پیغمبر، اهور، مزدا، اهورمزد و مزدا، اهور را به جای همدیگر به کار می‌برد، آن روزگاری را به یاد ما می‌آورد که اهورا و مزدا هنوز ایزدان جداگانه‌ی بودند. یک سده پیش، اریارامن اهورمزد را چون بغی در میان یغان ستار نمایانده بود، ولی برای زرتشت او خدای یگانه بود. ایزدان دیگر از روزگاران تاریک هند

واروپایی - چون مهر خدای آفتاب - را شاید پادشاهان و مردم عزیز بدارند، ولی برای زردشت این دیوها خدا نبودند، بلکه دیوهای بودند که پیروان دروغ آنها را پرستش می‌کردند. اهورمزد نیازی به ایزدان کوچکتر نداشت که بر آنها چون پادشاه یزدانی فرمانروایی کند.

گرد او را صفت‌های او فرا گرفته‌اند که با ابهامی به آنها شخصیت داده شده است. سپندمینور روح القدس اوست. آئیه راستگاری است، یا جهان چنان‌که باید باشد. و هومن (بهمن، مینش یا فکر خوب) یا وهشت من (بهترین مینش) آن است که به پیغمبر رؤیا آشکار می‌کند. خشتره (شهر) ملکوت یزدانی اهورمزد است، که در آخر زمان برترین خواهد بود. آرمایت، آرمد (پرهیزگاری)، خرد یزدانی، هوروات، خرداد (رستگاری) و امرداد (نامیری)، یک گروه مبهم از هفت صفت را تکمیل می‌کنند، که به آنها اشی (سرنوشت)، سروش (فرمانبرداری) و آتر (آتش) افزوده می‌شوند.

[فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب اول، هاشم رضی، انتشارات فرور، صفحات ۳۳۲، ۳۳۵]

- گوشورون [Goshuron] گئوش‌اورون [Geush Urvan] یکی از مطالب مهم‌یست در اوستا که میان دانشمندان مورد اختلاف است. اصل واژه مرکب است از دو جزء: گئوش + اورون. آنچه که منشأ و اساس اختلاف آرا را فراهم آورده است، در اساس ترجمه‌هاییست که از این دو جزء، در واقع جزء اول شده است.

اغلب دانشمندان جزء اول را گاو ترجمه کرده‌اند، بنابراین، با توجه به ترجمه‌ی جزء دوم، که در آن اختلافی نیست، این ترکیب به «روح یا روان‌گاو» ترجمه می‌شود. برخی به ویژه از دانشمندان پارسی جزء اول را به جهان یا زمین برگردانده‌اند و برخی در مفهوم کلی آفرینش. در این صورت در ترجمه و تفسیر به معانی‌ی چون: روان آفرینش و روان زمین برمی‌خوریم.

در کنار این ترکیب، یعنی گئوش اورون - بایستی از ترکیب مشابه دیگری نیز یاد کرد، یعنی گئوش‌تشن [Geush tashan] جزء اول همان معانی جزء اول از ترکیب مذکور را افاده می‌کند. اما جزء دوم یعنی تشن به معنی سازنده می‌باشد از مصدر تش Tash.

از این دو ترکیب در گاتاها چند بار یاد شده است. در سایر بخش‌های اوستایی نیز از این دو ترکیب با هم یاد شده است. در اوستا اغلب از گئوش، به طور عام جانوران مفهوم شده است و با توجه به این معنیست که استاد پورداوود، گئوش اورون را به «روان چارپایان» و گئوش تشن را به «آفریننده و سازنده‌ی گاو» یا «آفریننده و سازنده‌ی عموم چارپایان سودمند» ترجمه کرده‌اند.

اینک سه یاد کرد اوستایی را که گوشورون [Goshuron] (هیأت پهلوی گئوش اورون) در آن قسمت‌ها آمده است نقل می‌کنم: خواستارم در نماز، با دست‌های بلند شده،

نخست ای مزدا رامش از برای همه‌ی آفرینش سپندمینو، ای اردیبهشت (و) اینک خرد بهمن را خوشنود توانم ساخت و گوشورون را. چنان‌که ملاحظه می‌شود، زرتشت در این نخستین سرود، می‌گوید که کوششم همه مصروف برآن است تا بهمن (= وهومنه vohumanah) و گوشورون (= گئوش اورون Geush urvan) را خوشنود سازم.

در این قطعه‌ی اصیل اوستایی بایستی توجه داشت که آیا قرینه‌یی که میان وهومنه و گئوش اورون آمده است، برای اخذ نتیجه‌یی کارآمد تواند بود یا نه؟ بهمن اولین امشاسپند است و در قلمرو و مفهوم وسیع معنوی‌اش، نمودار خرد و نیروی اندیشه است. اما همین امشاسپند در جهان مادی، نگهبانی و سرپرستی جانوران را به عهده دارد. آیا زرتشت با توجه به این مجانست است که می‌گوید خواستارم تا وهومنه و گئوش اورون را از خود خوشنود سازم! با توجه به اهتمام زرتشت در استقرار روش کشاورزی و مخالفت شدیدش با قربانی گاو از برای خدایان که در آیین نخستین آریایی رایج بود، چنین برداشتی مانوس به نظر می‌رسد که بایستی در همین جا نیز گئوش اورون را ایزد حامی جانوران مفید، روان گاو نخستین که اولین جانور اهورا آفریده است و حامی و نگهبان چارپایان دانست.

البته من در قبول چنین مفهومی آن هم در

گاتاها زیاد تأکید ندارم، بلکه تنها این استنتاج بر اساس مفهومیست که وهومنه در جهان مادی ارائه می‌دهد و تمام اشارات و کنایاتی که در صور متأخر اساطیر ایرانی موجود است و اساطیری چون روایات اسکاندیناوی و سومری آن را در مقایسه مفهوم‌تر می‌سازند، مورد توجه می‌تواند باشد و از این موارد یاد خواهیم کرد.

در یسنا - های بیست و نهم نیز موضوع گوشورون مطرح است و گئوش‌تشن. در آغاز اینها، متوجه می‌شویم که گئوش اورون - به درگاه آفریدگار گله شکایت می‌کند که چرا مرا آفریدی، چون خشم و بیداد و سئیزه مرا به ستوه آورده و رنج می‌دهد. اینک خواستارم تا مهر و حمایت برزیگران و کشاورزان به من معطوف شود.

آن‌گاه در این‌ها، با یک رشته مطالبی مواجه می‌شویم که درباره‌ی دیویسان و مزدیسان است. درباره‌ی کشاورزان و گله چرانان است. کشاورزان در زندگی کشاورزی، گاو برایشان اساس و منشأ بود و با تمام نیرو در نگاهداشت آن کوشا بودند. اما بیابانگردان غیر کشاورز که در آیین قدیم سلوک می‌کردند، در مراسم مذهبی گاو را قربانی می‌ساختند و گوشت نیز قلم عمده‌ی خوراکشان می‌بود. با توجه به اینکه در خلال مطالب یسنای مذکور، از شبان و برزیگر و دروغ پرست سخن رفته، و اشاره می‌شود که برزیگر حامی گئوش اورون خواهد

خوانده می‌شود. چون در مقاله‌یی تحت عنوان درواسپ از یشت‌نهم و تحلیل آن سخن رفته، برای آگاهی به آن مورد نگاه شود.

در یک قطعه دیگر اوستایی، یعنی هفت‌ها، که پس از گاتاها از کهن‌ترین قسمت‌های اوستاییست، از گئوش اورون و گئوش تشان یاد شده است. این یاد کرد نیز برآن اساس است که منظور از این دو، روان جانور، ایزد حامی جانوران و سمبل و کنایه‌یی از نیروی حامل و سرپرست جانوران مفید می‌باشد:

ستایش می‌کنیم گئوش اورون را و تشان را، همچنین روان خودمان را می‌ستاییم، و جانوران سودمند را می‌ستاییم و کسانی که این جانوران را نیک می‌پرورند.

در بند بعدی نیز ملاحظه می‌شود که با صراحت سخن از جانوران و انواع جانداران آمده است و این کاملاً در تأیید نظر آن دسته‌یست که روان جانور، روان چارپا و ستور، و روان‌گاو، یعنی نخستین جانور اهورا آفریده را برای واژه‌های مورد نظر برگزیده‌اند.

نظری دقیق به چه‌گونگی زندگی آن مردم اعصار کهن، نشان می‌دهد که چه‌گونه گاو واسب در زندگی‌شان نقش مهمی را ایفا می‌کرده است. گاو جانوری مقدس بود و به تنهایی می‌توانست اغلب نیازمندی‌های زندگی مردمان را به آسانی برطرف سازد. به همین جهت تقدسی بسیار یافت و نخستین جانور آفریده شده شناخته شده که به او ظلم

بود، موضوع روشن‌تر می‌شود. از سویی دیگر، اشاره می‌شود که گوشورون از برای برزیگر و شبان آفریده شده است.

فشرده‌ی مطالب بندهایی از های بیست‌ونهم چنین است: گوشورون به درگاه آفریدگار گله شکایت از آسیب و صدمت مردمان می‌کند. آن‌گاه امشاسپندانی چون اردیبهشت و بهمن در گفت و گو با آفریدگار، می‌کوشند تا وی را تسکین دهند که از مردمان در روی زمین کسی پیدا خواهد شد که از تو حمایت کند و ستم و بیداد را از تو برزداید. چون پرسش می‌شود که او چه کسی است، پاسخ می‌آید که زرتشت است و پس از این بیرون خواهد آمد.

پس از این، یاد کرد در گاتاها، بایستی به یشت نهم اشاره شود، یشت نهم موسوم است به درواسپ Drvaspa یا گئوش Gush. گئوش در اوستا Gaush گاوش است و از آن ایزد حامی جانوران اراده شده است. در سراسر یشت نهم گفت و گواز درواسپ یا ایزد حامی اسبان (=جانوران) می‌باشد. از دو ایزد گئاش و درواسپ بایستی مفهومی واحد ارائه می‌شده است، چون یشت‌نهم تحت این هر دو نام مشهور است. از سویی دیگر از این دو ایزد در مواردی چند که یادشان در اوستا آمده، باهم یاد شده‌اند، چنان‌که در ضمن سی‌روزه کوچک و بزرگ بند چهاردهم که از گئوش تشن، گئوش اورون و درواسپ با هم ذکر می‌رفته، چون روز چهاردهم هر ماه به نام این ایزد

و ستم روا می‌داشتند، چون دیویسنان در مراسم مذهبی با روش وحشیانه‌ی این جانور را قربانی می‌ساختند و - البته جنبه‌های تقدس و روایات و اسطوره‌های فراوان درباره‌ی گاو، میان جماعتی پیدا شد و رونق یافت که به کشاورزی پرداخته بودند.

نمونه‌هایی بسیار از این روایات را در منابع پهلوی می‌توان مطالعه کرد. اغلب خاورشناسان برآنند که چند اشاره‌گاتایی و پس از آن، اشاراتی صریح‌تر در سایر قسمت‌های اوستایی درباره‌ی گوسورون، اشاراتیست از اساطیر بسیار وسیع درباره‌ی موضوع آفرینش و خلق جانور نخستین یا گاو مقدس و پس از آن کشته شدنش به وسیله دیوان دیو و عاملانش - که دگر باره آن روایات پس از میان رفتن اوستا، به وسیله‌ی راویان در نامه‌های پهلوی برای ما بازگو شده است.

در منابع پهلوی به صراحت و آشکاری از موضوع گاو مقدس، نخستین آفریده‌ی حیوانی اهورامزدا سخن رفته و روایاتی در این باب با مسأله‌ی آفرینش وابسته است. این روایات در دو کتاب پهلوی به ویژه با تفصیل آمده. به موجب اساطیر، عمر جهان ۱۲۰۰۰ سال تعیین شده است. سه هزار سال از این عمر جهان در حالت مینوی و کمون بود. نه هزار سال بعدی دوران مبارزه‌ی خیر و شر و اهریمن و اورمزد است و نه هزار سال این گونه تقسیم شد که سه هزار سال دوران

فرمانروایی مطلق خیر باشد. سه هزار سال دوم خیر و شر آمیخته حکومت کنند و در سه هزار سال واپسین خیر و نیروی اهورایی پیروز شود. چون این موافقت میان اورمزد و اهریمن نهاده شده، زرتشت ناگهان دعای مشهور یتا اهو وئیری [Yatha ahu vaitya] را تلاوت کرد و بر اثر آن اهریمن و دیوان همراهش به ژرفای زمین در دل تاریکی متواری شدند. آن‌گاه اهورامزدا به آفرینش پرداخت. مرحله‌ی اول آفرینش آسمان‌ها انجام شد که تضادی شدید رخ داد و میان امشاسپندان و ایزدان از سویی و اهریمن و دیوان از جانبی نبرد درگرفت که سرانجام اهریمن مغلوب شده و گریخت.

مرحله‌ی دوم آفرینش، پدید آوردن آب‌ها، دریاها و رودها بود. مرحله‌ی سوم، از مراحل آفرینش، خلقت زمین است. مرحله‌ی چهارم، آفرینش گیاهان و آتش است. مرحله‌ی پنجم، آفرینش جانوران می‌باشد که با مبحث این مقاله وابستگی دارد. و مرحله‌ی شش گانه‌ی آفرینش، آفرینش انسان می‌باشد که در واقع در تاریخ اساطیر ایران اوج و مرحله‌ی تکاملی اساطیر می‌باشد.

به مقاله ییم خشثت [Yima Khshaeta] وگی مرتن [Gaya maretan] نگاه شود و دو کتاب پرارزش.

CHRISTENSEN: Gestes des Rois dans la tradition de l'Iran antique

CHRISTENSEN: Les types du premier homme et

در پهلوی یزد [Yazd] و در فارسی ایزد شده، اما در فارسی ایزد به معنی فرشته نیست بلکه فقط به معنی خدا و آفریدگار کل است و در حقیقت اطلاق خاص به عام شده.

[لغتنامه دهخدا]

- در اوستا ایزد که ایزدان یا یزدان جمع آن است یَزَت [Yazata] آمده و به معنی براننده‌ی ستایش است، مکرراً از ایزدان مینوی (مئینیو Mainyava = معنوی) و ایزدان جهانی (گئیشیه Gaethya = مادی) سخن رفته، چنان‌که در یسنا ۱۶ فقرات ۱-۲ در ارت یشت فقره‌ی ۱۶ اهورامزدا بزرگترین و بهترین ایزد خوانده شده است. ایزدان معروف مزدیسنا همانند که روزهای ماه را به نام‌های آنان خوانده‌اند. گروهی از ایزدان دیگر را از یاوران و همراهان و همگنان یا به گفته‌ی کتب پهلوی همکاران ایزدان معروف دانسته‌اند. نظر به این ایزدان عمده آنچه پلوتاکورس [plutarkhos] مؤرخ یونانی (در قرن اول میلادی می‌زیسته) می‌نویسد که اهورامزدا بیست و چهار فرشتگان بیافرید، چندان از حقیقت دور نیست. خود ایزدان بزرگ از همکاران مهین فرشتگان که آنان را امشاسپندان گویند شمرده شده‌اند. در این جایاد آور می‌شویم که اساساً در سر امشاسپندان خرد مقدس آفریدگار را که سپنتومینو spento mainyava گویند

premier rol dans l'histoire legendaire des iraniens.

[فرهنگ نام‌های اوستا، هاشم رضی، انتشارات فروهر، کتاب سوم، ص ۱۰۹۰ - ۱۰۹۵]

ترکیبات: اهورامزدای پاک؛ اهورامزدای رایومند؛ اهورامزدای یکتا.

اینک آنها را پیشکش کنیم به اهورامزدای رایومند، فرهمند، از برای ستایش و نیایش و خشنودی و آفرین. [ویسپرد، کرده ۱۱]

ای اهورامزدای یکتا! ای خداوند راستی و درستی! به من قدرت و قوه‌ی عطا فرما که بتوانم تو را به وسیله‌ی اندیشه و گفتار و کردار نیک ستایش نمایم و مطابق اراده‌ی تو همان‌طور که خواستاری رفتار کنم.

[نمرته از تعلیمات اوستا دها نام ستایش، ۵-۷]

❖ اهوررتو

مفهوم واژه‌ی رتو که در اوستا بسیار آمده، پیداست و خود پاره‌های اوستا به خوبی گویای معنی آن است، در پاره‌ی ۱ از یسنا ۲۷، اهورامزدا، اهوررتو خوانده شده است...

[ویسپرد، ص ۲۰، پورد اوود، کوشش دکتر فروشی]

❖ ایزد

در اوستا یَزَتَه [Yazata] و در سانسکریت یَجَتَه [Yajata] صفت از ریشه‌ی یز [Yaz] به معنی پرستیدن و ستودن. پس یَزَتَه در لغت به معنی در خور ستایش و به فرشتگان اطلاق می‌شده که از جهت رتبه و منزلت دون امشاسپندان هستند. این واژه

جای داشته بعدها اهورامزدا را به جای سپند مینو قرار داده‌اند. [خرده اوستا، اخلاق ایران باستان شماره ۲۰/۹۶۸ کتابخانه مجلس]

ایزدان گوناگون در فرهنگ اوستایی

□ ایزدارذوی سوز آناهیتا

[Aredvi Anahitasura]

در مجموعه‌ی یشت‌ها، یشت پنجم موسم به آبان یشت، ویژه این ایزد بسیار جالب توجه است. این یشت با دو یشت دیگر، یعنی یشت‌های دهم و نوزدهم (مهریشت و زامیاد یشت) قدمتی فوق‌العاده دارند و از نظر گاه کاوش و تحقیقات ایران قدیم در عصر پیش از اوستا، در حال حاضر دارای کمال اهمیت می‌باشند. آبان یشت یکی از بلندترین یشت‌ها نیز محسوب می‌شود، یشتی که دارای ۱۳۳ بند است. موضوع این یشت راجع است به ایزد آناهیتا که ایزد آب است این ترکیب اوستایی از سه جزء درست شده است. جزء اول اَرذْ به معنی فراخ و گشادگی و انبساط و بالیدگی است. جزء دوم یعنی سوز [Sura] به معنی قدرت و توانایی است. جزء سوم یا آناهیت [Anahita] خود از دو قسمت درست شده. نخست «آ» که حرف نفی است به معنی نه، دوم آهیت [Ahita] که کثیف و ناپاک معنی می‌دهد. پس آناهیت به معنی نیالوده، پاک و پاکیزه می‌باشد. مطابق معمول چه در باره‌ی کلمات و چه در مورد تلفظ این ترکیب اوستایی، میان اوستا شناسان اختلاف است، و این اختلاف در

مورد بسیاری از اسمای اوستایی، ملاحظه می‌شود. آندرآس [Andreas] که در تلفظ صحیح اسمای اوستایی دقت و وسواسی دارد، صورتی پیشنهاد کرده که مورد قبول واقع نشده و چون موارد دیگر کارش متروک و مهجور مانده است. آناهیتا یکی از خدایان بسیار قدیم هندو و ایرانی بوده است. در ریگ‌وداد و زن خدای جالب توجه به نام‌های سینی ولی [Sinivali] سروسوتی [Sarasvati] ملاحظه می‌شوند که وابستگی‌شان با آناهیتا و منشأ نخستینشان را نشان می‌دهد و بعداً درباره‌شان گفت‌وگو خواهیم کرد. اما جالب توجه است که در سانسکریت آناهیت [Anahata] خود کلمه‌ی مستقلیست که به معنای مختلفی آمده است، اما مع الوصف با آناهیتای اوستایی به هیچ وجه مربوط نیست. در زمان هخامنشیان، عبادت و توجه به آناهیتا بسیار رایج شد. در واقع آناهیتا و میتر [Mithra] خود منشأ دو جنبش مذهبی بزرگ شدند. اما ناهیدگرایی چندان دوامی نیاورد و هرچند تا پایان عصر هخامنشی دیرپایی و استقامت کرد، اما از صورت یک مسلک و طریق مذهبی چون آیین مهرگرایی، بیرون رفت، در زمان ساسانیان دیگر بار به وی توجهی شده، اما این توجه به هیچ وجه امکان آن را فراهم نکرد تا به صورت یک جنبش و یک مسلک یا گروهی مؤمن و هواخواه جریان یابد. در صفحات آتی خواهیم دید که چه گونه در زمان اردشیر دوم

«۴۰۴ - ۳۶۱ پ-م» ناگهان توجه به این‌الاهه گسترش یافت و از برای وی معابدی در شهرهایی چون شوش و بابل و همدان برپا ساختند و شاید بر مبنای همین توسعه و گسترش باشد که هر تل تاریخ و تدوین یشت پنجم را در همین عصر قرار داده است. در اوستا، ایزد آناهیتا به صورت دوشیزه‌یی بسیار زیبا، بلندبالا و خوش پیکر توصیف شده است، ایزدی که به زنان مسأله ازدواج و عشق پاک و بی‌آلایش که منشأ تشکیل خانواده شود اسمیت فراوانی قایل است. رومیان رخ داد آناهیتا را با ونوس [Venus] = آفرودیت [Aphrodite] الاهه‌ی عشق یونانی - رومی مقایسه کردند - و از سویی دیگر آناهیتا را با ایشتار [Ishtar] الاهه‌ی عشق و فحشای بابلی مقایسه کردند. اما این مقایسه‌ها از دیدگاه اصولی فاقد ارزش است و این مقایسه تنها به موجب شباهت‌های کلی اولیه انجام گرفت و در جایی که از اعمال و رفتار ونوس و ایشتار گفت‌وگو خواهیم کرد، مسأله روشن خواهد شد.

منشأ شناخت و توصیف آناهیتا از روی یشت پنجم که ویژه اوست، در واقع تا پایان بند پانزدهم است. چون از بند پانزدهم به بعد، یعنی از آغاز کرده‌ی پنجم، جنبه‌یی دیگر می‌یابد و اطلاعات مشروحی از نام آوران، پارسایان، شاهان و پهلوانانی در قسمت‌های بعدی آمده است که هر یک وی را ستوده

و مراسم ستایش به جا آورده و آرزوهایی دارند که کامیاب می‌شوند. این روش در یشت‌هایی دیگر چون یشت دهم و سیزدهم و پانزدهم و هفدهم و نوزدهم نیز معمول است. ۱۳۳ بند یشت پنجم، از سی‌کرده (= فصل) تشکیل شده است. در آغاز هر سی فصل، بندی درباره‌ی ستایش و مقام و توصیف آناهیتا آمده است: اهورامزدا به زرتشت گفت که: ای زرتشت مقدس اژدوسور آناهیتا را ستایش کن، وی را بستای که برارنده‌ی دیوهاست، برخوردار از آیین است، درمانگر دردهاست، بخشاینده‌ی جنبش و حرکت است، برکت دهنده‌ی خواسته است، گله‌ها را می‌افزاید و کشورها را رونق می‌بخشاید، پس شایسته است تا وی ستوده شود، سزاوار است تا مردمان وی را بستایند.

و این قطعه است که به شکل بسیار زیبایی درسی کرده، ۳۰ بار تکرار می‌شود. آناهیتا است که توجهی بسیار بلیغ نسبت به نسل پاکیزه‌ی بشری معطوف می‌دارد. توصیف این ایزد بانو، فصل درخشانیست در شعر غنایی قدیم ایران. یغ بانو آناهیتا توجهی خاص به زنان و مردانی دارد که در صدد به وجود آوردن فرزندان بسیار هستند و به همین جهت نطفه‌ی مردان را پاک و مشیمه‌ی زنان را می‌پالاید تا به پاکیزگی فرزند آرند. درد زنان را تخفیف می‌دهد و شیرشان را در پستان‌ها می‌پروراند.

□ بغ بانو اناهیتا

ایزدیست که در زورمندی برابر با تمام آب‌هایست که از قله‌ی کوه هوگثیری (هوگز) بر روی زمین جاری شده و به دریای وئوروکش [Vouru-kasha] (فراخکرت) می‌ریزند. وی بانو و سرپرست تمامی آب‌هاست، کسیست که هزار دریا و هزار رود دارد و طول هر یک از این رودها برابر است با تاخت چهل روز اسب سمواری که سخت و وززیده باشد. در بندهای مختلف این یش، از توجه اناهیتا به پناکی نطفه‌ی مردان و زنان و شیرینی که کودکان از پستان مادر می‌نوشند سخن گفته شده است. اهورامزدا اناهیتا را از پرتو وجود خویش بیافرید تا به وسیله این ایزد توانا، شهرها و کشورها و روستاها و مردمش نگهداری و حراست شوند. شاید این تأکیدی باشد که هنوز اثر عمیق رفورم زرتشت را بنماید که بر علیه بغان پرستی سخت پایمردی کرد، چون از گفته‌ی اهورامزدا تأکید می‌شود که او را از نیرو و اراده‌ی خودش آفریده است تا به وسیله‌ی او آفریده‌های نیک و نظم اجتماعی را بهتر اداره کند. در آبان یشت هنگامی که به توصیف ایزد بانو اناهیتا پرداخته می‌شود، زبان غنایی و لطافت شعری بسیار جالب است و اوج خاصی را ادا می‌کند. بازوانش زیبا و سپیدگونه به فراخی و پهنی شانه‌ی اسبی است. این ایزد بانو برگردونه‌ی زیبا که چهار اسب سپید و یک شکل به آن بسته

شده است، همواره آماده‌ی آن است تا بر دیوان و جادوان و ستم پیشگان حمله برده و نابودشان سازد.

[فرهنگ اعلام اوستا، کتاب اول، ص ۱۳۷]

□ ایزد ارث

نام یکی از ایزدان مزدیسناست که درباره‌ی وی آگاهی چندانی نداریم. از این ایزد با همراهی سه ایزد دیگر در اوستا با هم یاد شده است، که عبارت است از ارت [Art]، ایزد ثروت و توانگری، چیستا [Tchista] ایزد دانش و رسی‌تات [Rosastat] ایزد عدل و داد. ارث کلمه‌ی اوستایی به معنی درستی و داد که چه بسا در اوستا بدون تشخیص و به عنوان کلمه‌ی مجردی استعمال شده است. چون همواره به همراه ارت ایزد و چیستا آمده، بایستی وی را از یاوران این دو ایزد شمرد.

در تفسیر پهلوی اوستا رسی‌تات به شکل رسی [Ros] استعمال شده است، اما در این جا نیز از وی آگاهی چندانی به دست نمی‌آید تا شغل و وظیفه‌اش چون دیگر ایزدان روشن شود و آشکار می‌شود که در زمان ساسانیان نیز آگاهی چندانی درباره‌ی وی نداشته‌اند. در هر کجای اوستا که از این ایزد یاد شده است، با سه ایزد فوق‌الذکر همراه می‌باشد، بدون آنکه هیچ ذکری درباره‌اش از دیدگاه توضیح شده باشد.

[فرهنگ اعلام اوستا، کتاب اول، ص ۱۳۲]

□ ایزدارشانات

یکی از ایزدان مزدیسناست که درباره‌اش از اوستا مطلبی برنمی‌آید. اصل کلمه به معنی راستی و درستی آمده است، اما ارتباط مستقیمی میان کار و شغل ایزد فوق و معنای کلمه‌یی برقرار نیست. در اوستا هر چند یشت هجدهم نامزد است به این ایزد، اما با این وصف در آن یشت کوتاه به هیچ روی از این ایزد گفت‌وگویی نشده است، بلکه در این یشت از «فرآیرانی» گفت‌وگویی شده و از چند موضوع پراکنده‌ی دیگر نیز یاد رفته است: دار مستتر در ترجمه اوستای خود، [ج ۲، ص ۳۲۱] نقل از بندهش بزرگ کرده می‌نویسد: «اشتاد رهنمای مینویان و جهانیان است. زامیاد موکل زمین است. گفته شده است که رشن [Rashn] روان‌های مردگان را شمرده و اشتاد و زامیاد آنها را به پله‌ی ترازو می‌گذارند و در جای دیگر [ج ۲، ص ۶۱] باز از بندهش بزرگ نقل می‌کند: در هنگامی که روان‌های مردگان برای حساب کردار زشت و نیک خود به سر پل چنواآت آیند، آن‌گاه اشتاد معاون امرداد که موکل گیاه‌ها و بی‌مرگ است، به همراهی رشن و زامیاد فرا رسند.» نظر به مندرجات بندهش بزرگ اشتاد در روز واپسین در هنگام محاکمه اخروی و سنجیدن اعمال وظیفه و شغلی دارد. در سایر کتب پهلوی نیز به همین وظیفه اشاره شده است.

در اوستا مواردی چند است که ایزد اشتاد با

یکدیگر آمده‌اند و این وظیفه و کار مشترکشان را ضامن است، چنان‌که ایزد و سروش نیز که در امور رستاخیز دخالت دارد، با این دو ایزد یک جا ذکر شده‌اند:

نوید (ستایش) می‌دهم (آن را) به جای می‌آورم از برای سروش مقدس پاداش دهنده‌ی پیروزگر جهان افزا، از برای رشن راست‌ترین و از برای ارشتاد جهان افزا (و) بالنده (پروراننده‌ی) جهان. صفاتی که در اوستا از برای اشتاد آمده از این قرار است: فرادت گنث [Fradat, Gaetha] در پهلوی فراچ داتار گهان، یعنی افزایش بخشنده‌ی گیتی و فزاینده‌ی جهان، وردت گنث [GaethaVaredat] در پهلوی والش داتارگان، یعنی بالنده و پروراننده‌ی جهان، سوگنث [Sayo Gaetha] در پهلوی سوتنی تارگهان [Sutcnitar Gehan]، یعنی سود رساننده‌ی جهان.

اشتاد که در زبان پارسی تکلم می‌کنیم، تلفظ اوستایی‌اش چنان‌که گذشت ارشات می‌باشد و در اوستا ارشتی نیز آمده است با عنوان صریح ایزد:

ما می‌ستاییم همه‌ی پیروی‌های سروش پاک دلیر فرمان بردار یل نیرومند جنگاور قوی بازوان را که دیوها را سر بکوبد، پیروزی‌های آن فتح‌کننده و پیروزگر مقدس را، و برتری پیروزی بخشنده‌ی سروش پاک و ایزد ارشتی را. همچنین در تقویم مزدایی، ایزدارشات،

موکل روز بیست و ششم هر ماهی می‌باشد و سرپرستی چنین روزی وظیفه‌ی اوست و این روز نامزد است به نام وی. به همین جهت در خرده اوستا، جزو دو سی‌روزی بزرگ و کوچک در بند بیست و ششم ستوده شده است:

اشتاد گیتی افزا را می‌ستاییم، کوه اوشیدرن [Ushidarena] ایزد مزدا داده سهولتش (رفاهیت راستی) بخشنده را می‌ستاییم. همچنین به قرینه نیز می‌توان دریافت که در یسناهای شانزدهم نیز اشاره به ایزد اشتاد شده که موکل یکی از روزهای سی‌گانه ماه است. طبق مندرجات بند هشتمی گیاه هوم‌های سپید به اشتاد متعلق است. در برهان قاطع آمده «اشتاد نام نسکیست از جمله‌ی بیست و یک نسک کتاب زند، یعنی قسمیست از ۲۱ قسم کتاب مذکور». بدیهیست که منظور اصلی از این عبارت همان «اشتادیش» است. بیرونی در فهرست نام‌های روزهای ایرانی این روز را اشتاد و در سُغدی (اشتاد) و در خوارزمی (اشتاذ) یاد کرده؛ زرتشتیان هم آن را اشتاد خوانند. زراتشت بهرام پژدو گفته:

روانت باد وپژه، جان و دل شاد

نگهدارت سروش و رشن و اشتاد مسعود سعدسلمان را که درباره‌ی سی روز ماه، سی قطعه است، قطعه‌ی اشتاد روز را چنین ساخته:

اشتاد روز و تازه ز گل، بوستان
ای دوست، می‌ستان ز کف دوستان
در بوستان نشین و می لعل نوش
زیرا که سبز گشت همه‌ی بوستان
برکار کامگاریم امروز ما
از شاه کامکار ملک ارسلان
[فرهنگ اعلام اوستا، جلد اول، ص ۱۷۰]

□ ایزد اوپ‌من [Upamana]
یکی از ایزدان دین مزدیسنا.

[فرهنگ اعلام اوستا، ج اول، ص ۲۷۸]

□ ایزد آپم - نپات [Apam Napata]
این کلمه در اوستا به معنای پسر آب آمده است. در واقع آشکار نیست که به چه انگیزه و بر اساس چه علتی، آپم نپات همچون «ایزد آب» تصور و معرفی شده است، چون در واقع آپم نپات از ایزدان آتش است که بنابر علی چند به هیأت ایزد آب درآمده است.

هر چند لفظ آپم‌نپات به معنی پسر آب‌ها بوده است، اما در معرفی وی، در اوستا او را چون فروزش و شعله‌ی برق می‌یابیم. به همین جهت است که اغلب در یاد کردهایی از وی، او را همراه با نئیریوسنگه [Nairyō] که او نیز در هیأتی چون ایزد آتش نمودار می‌شود مشاهده می‌کنیم.

بی‌شک آپم‌نپات از ایزدان کهن آریایی پیش از عصر زرتشت است و آریاها وی را مورد پرستش و تقدیس قرار می‌داده‌اند و اهمیتش

این ایزد می‌گشود از بین رفته است و در این حال برای هر نوع تفسیر و تجدید ساختمان این اسطوره، بایستی به یاد کردهای پراکنده و مهم در اوستا و شرح ریگ ودا بسنده کنیم. [فرهنگ نام‌های اوستا، جلد اول، ص ۱۱۸]

□ ایزد امه

چنان‌که نگریسته می‌شود، امه ایزد نیرو و قدرت ملازم و همراه با ایزد پیروزیست و در عالم معنا نیز جز این نیست، چون پیروزی و نیرومندی لازم و ملزوم یکدیگرند و از همین روی است که در «مینو خرد» امه به صورت صفت اماوند به معنی نیرومند برای بهرام آورده شده است. در یشت‌ها جایی دیگر نیز از «امه» یاد شده است که همراه با ایزد بهرام آمده است و آن هنگامی است که گروهی از ایزدان ستایش می‌شوند.

... و امه خوش اندام زیبا بالا را و بهرام اهورا آفریده را... (می‌ستاییم). در جایی به واژه اماوند برمی‌خوریم که تنها از لحاظ شناخت خود واژه و نشان دادن قرینه‌ی دارای فایده است. چنان‌که اشاره شد، امه و بهرام به طور کلی به دنبال هم می‌آیند: ما می‌ستاییم امه خوب ساخته شده‌ی خوب بالا را، بهرام اهورا آفریده و او پرتات شکست دهنده را... (می‌ستاییم) و او پرتات [Uparatat] نیز به معنی برتری، زبردستی و تفوق، ایزد برتری و زبردستی است که غالباً با بهرام امه با هم ذکر می‌شوند. همچنین در جاهای دیگر از اوستا

چندان بود که پس از عصر زرتشت که عناصر قدیم دگر باره پس از اصلاحات پیامبر جان و رونقی یافتند، چون مواردی دیگر در اوستا داخل شده و به عنوان یاور اهورامزدا در کار آفرینش معرفی گشت. شک نیست که زرتشت اپم‌نپات را نیز چون بسیاری دیگر از ارباب انواع و خدایان طبیعت جزو دیوان و خدایان دروغین تلقی کرده و در گاتاها نشانی از وی نمی‌یابیم چون در آیین گاتایی جز اهورامزدا در کار آفرینش و سروری مطلق هستی کسی نقش ندارد و تنها عناصر و مفاهیمی مجرد که بعدها به هیأت امشاسپندان درآمدند و پرتوهای غیرقابل تجزیه و انفکاک وجود خداوندی بودند، در گردش قرار داشتند. چنان‌که ذکر شد، اپم‌نپات، ایزد آب و آتش که در هیأت شعله برق است، از خدایان کهن آریاییست و در سرودهای ودایی از افسانه‌ی دلکش وی گفت‌وگو شده است. مطابق با این روایت کهن، اپم‌نپات در دل آسمان از ابرها زاده شده و همان جا پرورش می‌یابد. ابرهای پاکیزه و آن آب‌های نیالوده چون مادری تغذیه‌اش می‌کنند و چون بالیده شد، با غرشی که ابرها می‌کنند، چون رگه و تیغه‌ی از آتش و نور از آسمان بیرون می‌آید. در زامیاد یشت اشاره‌ی به اپم‌نپات می‌شود و عظمت و بزرگی‌اش آشکار می‌گردد و متأسفانه با از دست رفتن تفسیر و گزارش پهلوی این یشت که چه بسا دایره‌ی آگاهی‌های ما را درباره‌ی

نیز از «امه» یاد شده است که چیز تازه‌یی جز آنچه که گذشت عاید نمی‌دهد. علاوه بر آنکه ایزد بهرام را همواره در اوستا با دو ایزد در بالا گفته شده می‌یابیم، با ایزد مهر و ایزد رشن [Rashn] نیز دارای پیوندهاییست و این پیوندها چنان‌که اشاره شد روابطیست میان مفاهیم و میان صفاتی که با هم مربوطند و برخی‌شان کامل‌کننده‌ی برخی دیگرشان می‌باشند. پیروزی بایستی با دادگری و احترام به عهد و پیمان و راستی استوار باشد و در بهرام یشت چنین است، چون بهرام ایزد که نشانه‌ی پیروزیست و مهرایزد که ایزد پیمان و میثاق است و رشن ایزد که ایزد دادگری و عدالت است در حمایت و توجه هم می‌باشند. بهرام مترصد است که دروغ و بدپیمانی و بیدادگری در صفوف جنگاوران در آروزی پیروزی راه پیدا نکند و از این طریق دو ایزد دیگر را یاری می‌دهد: بهرام اهورا آفریده را می‌ستاییم که با همراهی مهر و رشن در میان صفوف آراسته‌ی جنگ رفته بپرسد: که به مهر دروغ گوید؟ که از رشن (ایزد دادگری) روی گرداند؟ به که باید من ناخوشی و مرگ بخشم؟ منی که آن را به جای توانم آورد.

[فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب سوم، ص ۱۳۳۶]

□ ایزد آرت

[Arta] آرت یا ارد، در آیین مزدیسنا، ایزد بخشش، ثروت، نعمت و توانگریست. در اوستا این

ایزد اشی ونگوهی [Ashi - vanguhi] نیز خوانده شده است، و چه بسا اوقات به تنهایی و اختصار اشی نیز آمده است. به طور کلی آرت یا اشی، ایزد ثروت و توانگریست که از راه نیک و شایسته فراهم شده باشد و بسیار نیکو و پسندیده است.

کلمه‌ی اشی خود به معنی بهره و بخشش است، بهره و پاداشی که در روز واپسین به نیکوکاران داده شود، همچنین کیفر و عقابی که به پرهیزکاران تعلق گیرد. اشی از مصدر ار [Ar] که به معنی بخشیدن و بهره رسانیدن و برخوردار کردن است آمده، ونگوهی نیز به معنی نیک و خوب در اوستا می‌باشد. هر چند هیأت اوستایی «آشی ونگوهی» در اوستا جز گات‌ها چندان قابل اهمیت نمی‌باشد. اما با شکل پهلوی‌اش که ارد یا آرت است در اوستا چه بسا به عنوان ایزد حامی نیکوکاران که به آنان ثروت، قدرت و شوکت و شکوه می‌بخشاید، آمده است. پس به گونه‌یی که ملاحظه می‌شود، دامنه اختیار و کار این ایزد وسیع است. در حالتی موجودیتش وابسته به جهانی دیگر است و در پاداش نیکوکاران و پادافراز بزه‌گران شرکت مستقیم دارد؛ در گات‌ها این صورت را بهتر می‌توان ملاحظه کرد و همواره اشی [Ashi] خوانده شده است.

اشکال پهلوی این ایزد، اشیش ونگ [Ashish]، wang، اردو آرت می‌باشد. در تقویم مزدایی، آرت، ایزد ثروت و توانگری، موکل روز بیست

و قدرت قرار گرفته است، چون اغلب از این سه در اوستا یکجا یاد می‌شود. در بند شست و چهارم از یشت چهاردهم (بهرام یشت) با صفت وتئین‌تی [Vanainti] به معنی شکست دهنده و پیروزمند از وی یاد شده است: آفرین (درود) می‌فرستم به بهرام اهورا آفریده و به او پرتات پیروزگر...

با آنکه همواره وی را در کنار «امه» و «بهرام» می‌یابیم، اما شاید جای شگفتی باشد که چه‌گونه در یشت چهاردهم که ویژه ایزد بهرام است، جز یک بار، آن هم بدون هیچ شرحی از او یاد نشده و در هفتمین یشت کوچک دوبار از او یاد شده:

فروهر پاکان را و گروه زنان دارنده‌ی پسران نامور را و یائیریه هوشی تی [Yairya-Hushi-ti] ایزدان شش عید بزرگ سال] را و امه (ایزد نیرو [Ama] خوش اندام زیبا بالا را و بهرام اهورا آفریده را و اوپرتات پیروزمند را، سروش پاک مقدس پاداش بخشنده‌ی پیروزمندگیتی افزارا...

در بندهش نیز به همین ترتیب از اوپرتات در کنار دو ایزد دیگر سخن رفته است همچنین جز در یشت‌ها، در یسنا نیز با همین ترتیب این سه را در کنار هم ملاحظه می‌کنیم و در دو مورد که در یسنا از اوپرتات نشان داریم، میان این دو مورد اشاره شده از هفتمین یشت کوچک تفاوتی ندارد و جمله روش یاد کرد و مفهوم کلی هر دو یکیست. در جایی دیگر از

و پنجم هر ماه است و روز بیست و پنجم هر ماه به نام وی موسوم است. در بندهش آمده است که، اقسام بهارها گل‌های مخصوص ارت می‌باشند.

کلمه‌ی ارد با همان شکل پهلوی در زبان فارسی باقی مانده است. در دوسیزدهم از «خرده اوستا» این ایزد ستوده شده است و اغلب در اوستا جزگات‌ها، نام این ایزد با پارندی [Parandi] که وظیفه‌ی همانند دارند همراه است. مسعود سعد سلمان که سی‌قطعه در وصف سی‌روز ماه پارسیان ساخته، و حاکی از توجه ایرانیان است به سنن و رسوم گذشته در وصف ارد روز، چنین گفته:

ارد روز است فرخ و میمون

با همه لهر و خرمی مقرون

ای دلارای یار گلگون رخ

خیز و پیش آر باده‌ی گلگون

تا به یاد خدایگان زمین

شاد باشیم و می‌خوریم اکنون

[فرهنگ نام‌های اوستا، جلد اول، ص ۱۲۳]

□ ایزد اوپرتات [Uparatat]

ایزد برتری. اوپرتات در لغت نیز به معنی برتری، بهتری و بلندپایگیست. درباره‌اش از اوستا چیز زیادی دست نمی‌آید. شاید یکی از مفاهیم مجردی بوده است از جمله‌ی صفات پهلوانی و رزمی که در شعر و اساطیر به صورت ایزدی کمتر، تحت‌الشعاع ایزد بهرام (ورث رغن [Vereth-raghna]) و ایزد. امه [Ama]، ایزد نیرو

اوستا نیز چند بار از اوپرتات نام رفته که در آن موارد با دو مورد نیز متأسفانه مفهومی تازه و زائیده‌یی افزون بر آنچه که می‌دانیم به دست نمی‌دهد: ما می‌ستاییم امه خوب ساخته شده‌ی خوب بالا را، بهرام اهورا آفریده و اوپرتات شکست دهنده را، رام چراگاه خوب بخشنده را، واندروا (ایزدهوا)ی دربالاکارگر را... هر چند در این جامه ایزد مورد نظر با دسته‌یی دیگر از ایزدان یاد می‌شوند، اما باز هم مفهومی که بر آگاهی ما بیفزاید فراهم نمی‌کند، در بخش مذکور از اوستا جایی دیگر از این سه ایزد یاد می‌شود که مطلب آن مطابق است با بندهای پنجم و دهم از هفتن یشت و بند ششم از یسنای اول و دوم، همچنین در همین بخش اوستا، دردوسی روزه، باز هم از این سه ایزد در کنار هم یاد کرده شده است: امه خوب ساخته شده‌ی خوب رسته (خوب بسالا). (روز) بهرام اهورا داده و اوپرتات پیروزمند. تجسم این ایزد به شکلی شکوهمندانه و محتشمانه بوده است. وی را در حالی نشان می‌دادند که عصای سلطنت به دستی و در دست دیگر دیهیم شاهی را به شاهنشاهان می‌بخشاید و چنین تجسمی را روی سکه‌های مکشوفه باز می‌یابیم.

[فرهنگ نام‌های اوستا، ص ۲۵۷]

□ ایزد بهرام

ایزد بهرام، ایزد پیروزی و ظفر در ایران باستان دارای ارج و ورج فراوانی بود. روشن است که

برای مردمی جنگاور و پیکارگر، هیچ آرزویی ورای آرمان پیروزی و فتح نیست و برای ایزد پیروزی می‌توان در نظر مجسم کرد که تا چه اندازه ارزش می‌شناختند. میان مهرایزد که حامی جنگاوران و عهد و پیمان است و روشن که ایزد عدالت و دادگریست با بهرام روابطی برقرار است که چه‌گونگی آن ملاحظه خواهد شد. زرتشت در آغاز یشت چهاردهم پرسش می‌کند که از میان ایزدان، آن‌که از همه بیشتر و بهتر مسلح است کدام می‌باشد، و پاسخ می‌شود که آن ایزد، بهرام است. از بند دوم بلافاصله یک قسمت مشخص بهرام یشت بدون وقفه تا بند بیست و هفتم کشیده می‌شود. در خلال این سروده‌ها بهرام در جلوه‌ها و ترکیب‌های گوناگونی از انسان و حیوان ظاهر می‌شود، انسان‌هایی که کمال صورت و سیرت انسانی هستند و حیواناتی که مظهر نیرومندی، پیروز مندی و صولت و هیبت می‌باشند. در واقع اینها کنایاتی شاعرانه و بسیار لطیفند که با کمال قدرت بیان و توصیف شده‌اند. بهرام در شکل و هیأت جانورانی جلوه می‌کند که همیشه پیروزند و در قدرت و استقامت ضرب‌المثلند. از طرفی دیگر، بایستی توجه داشت که این بندها از دیدگاه جانورشناسی و شناخت مردم آن زمان برای ما دارای اهمیت است. همچنین در خلال همین بندهاست که به وظایف و صفات بهرام ایزد نیز آشنایی حاصل می‌شود چه، مطابق

اوسرچشمه صلب (نیک) و قوّت بازوان و صحت در تمام تن و دوام در سراسر تن داد و آن چنان بینایی که ماهی کرا [Kara] در آب داراست که تموجی را به درشتی مویی در رود رنگ‌های دور کنار، به عمق هزار قد آدمی تواند دید. [فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب سوم، ص ۱۳۳۳]

□ ایزد یائیری [Y]airya

ایزد نگهبان شش جشن بزرگ سالیانه می‌باشد. این شش جشن یا گهنبارها به نام چنینند:

مئیزیونی زرمی [Maizyoi zaremaya] مئیزیونی

شم [shema maizyoi] پئی تیش ههی

[paitish-haiya] ایـاثریم [Avathrima]

مئیزیائیری [Maizyairya] همسپ ثمندی

[Hamaspathm aedaya] چون این اعیاد به

تناوب در سراسر سال، به هنگام‌های مختلف

برگزار می‌شوند و ایام سرور و شادمانی هستند

و فراوانی و نشاط و آسودگی به همین جهت

یائیری ایزد گهنبارها و فراخی و سرور

و آسایش خانواده است. در اوستا اغلب هنگام

یاد کرد از این ایزد، بلافاصله نام‌های شش

گهنبار بزرگ سال ذکر شده است و اصولاً چه

بسا اوقات که جانشین کلمه‌ی گهنبار می‌شود

و بی‌گمان بایستی آن را عنوانی عام دانست از

برای هر شش جشن در اوستا و بر همین اساس

است که آن را ایزد جشن‌های شش گانه

دانسته‌اند. [فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب سوم، ص ۱۳۳۷]

معمول، بهرام تنها ایزد پیروزی و فتح و ظفر نیست، بلکه پیروزی و ویژگی اوست و چون ایزدان دیگر دارای وظایفی فرعی نیز می‌باشد. برای نخستین بار بهرام در کالبد باد تندی به سوی زرتشت وزیدن گرفت و حامل فرنیک مزدا آفریده بود و همچنین درمان و نیرو به همراه داشت و گفت:

در نیرو من نیرومندترینم، در پیروزی من پیروزمندترینم، در فرمان فرهمندترینم، در نیکی من نیک‌ترینم، در سود من سودمندترینم، در درمان من درمان بخش‌ترینم. [فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب سوم، ص ۱۳۳۹]

اما چنان‌که گفته شد، ایزد بهرام تنها ایزد جنگ و پیروزی نبود، بلکه چون سایر ایزدان مزدایی، وجودش کنایه‌یی محسوب می‌شد از برای برقراری دادگری، اخلاق انسانی و خوشی و صفا. بر ضد کارهای اهریمنی بود و آنانی را که بدین کارها آلوده می‌شدند، سخت کیفر می‌داد. در جایی حامل فزایزدیست و درمان بخش است. هم چنان‌که خود دلیر و زورمند است، به نیکان و ستاینندگان دلاوری و نیرومی‌دهد، برای دشمنان با قهر و خشم مرگ می‌آورد. هم چنان‌که ایزد جنگ است در کار صلح نیز کوشاست، صلحی که از راه و روشی درست زرتشت آن را می‌ستود و همواره در آرزوی برقراری‌اش بود، و برای پیروزی خود و پیش بردن مقاصدش بهرام ایزد را ستایش کرد. و بهرام ایزد نیز به

□ ایزدپارندی

[Parendi]

برابر با موارد معمول اوستایی که نام اغلب ایزدان به دو وجه آمده است، از «پارندی» نیز گاه به عنوان اسم مجرد یاد شده است، به معنی برکت و فراوانی؛ و گاه این اسم مجرد تشخیصی یافته و در هیأت ایزدی که نگهبان و بخشاینده‌ی برکت و فراوانی و ثروت است معرفی شده و از این لحاظ کاملاً با آرت [Art] ایزد، که ایزد ثروت و دارایی و حافظ ثروت خانواده است، برابری دارد. میان این دو ایزد روابطیست، چنان‌که بسیاری از مواقع با هم یاد می‌شوند و پارندی از یاوران و همراهان آرت ایزد می‌باشد، توجهی به این دو ایزد، خصایلی چند از مردم باستانی ایران زمین را به نحو برجسته‌یی نمایش می‌دهد و آن، نیکو شمردن ثروت و داراییست که جهت یک زندگی آسوده و محتشمانه‌ی عنصری اساسی به شمار رفته است. در عصر اوستا خوار داشتن مال و ثروت و مدح‌گدایی و درویشی نه آنکه به هیچ وجه ممدوح نبوده است، بلکه بسیار مذموم و نکوهیده بوده و اندیشه‌ی مردم عصر اوستایی حتی خود را برای خوار کردن ثروت زحمت نیز نمی‌داده است. در نظر آن مردمان کار و کوشش لازمه‌ی زندگی بوده است. با تلاشی بسیار کار می‌کردند تا وسایل آسایش و به زیستی و شوکت خود را هر چه بیشتر فراهم کنند و دو ایزد آرت یا اشی و نگوهی [Ashi-Vangahi] و پارندی نیز ایزدان فزاینده

و نگهبان ثروت بودند که دارای آرج فراوانی بودند. چنان‌که اشاره شد، در اوستا چه بسا که از این کلمه به عنوان اسم مجردی یاد شده است، و گاه چنان ذکر شده که هم می‌توان تعبیر اسم مجرد را بر آن اطلاق کرد و هم نام ایزد خاص را، اما به هرحال وابستگی‌اش با خانواده و ثروت و خواسته‌ی خانوادگی ناگسستنیست. در یسنا، های سیزدهم هنگامی که سروران ده، کشور وایالت ستوده می‌شوند، چنین می‌آید: اشی (ارت) نیک را، پارندی را و آن زن پاک را و این زمین را که حاصل ماست می‌ستاییم. در پشت هشتم، ضمن داستان آرش تیرانداز، از این ایزد یاد شده است، در هنگامی که آرش تیرانداز برای تعیین مرز ایران و توران، تیری بینداخت و به دنبال آن تیر:

اشی (ارت) نیک و بزرگ و پارند سوار بر گردونه‌ی سبک و چست روان شدند، تا مدتی که آن تیر پران به کوه خوانونت فرود آمد. «غالباً پارند» با صفت رثورث [Rauratha] آمده است یعنی با گردونه‌ی چست و سبک رونده. چنان‌که اشاره شد، این دو ایزد، یعنی آرت و پارندی وظیفه‌ی مشترک داشته و اغلب با هم ذکر می‌شوند.

پارندی چست را می‌ستاییم، آن چست در میان چست‌اندیشان، چست چست گویان، چست چست کرداران را، آن که تن را چست سازد. [فرهنگ نام‌های اوستا، جلد اول، ص ۳۲۰]

اسپتیمه زرتشت، هرگاه درآینده، پسندیده باشد، از همه‌ی گناهان آمرزیده می‌گردد. با این صفت، بدون آنکه جنبه‌ی ایزدی داشته باشد، در جابه‌جای اوستا، تنها به عنوان صفت تند و چالاک آمده است و همراهی ثواس با - زروان یا زمان بی‌کرانه حایز اهمیت است، چون هم چنان‌که زمانه یا زروان خود آفریده است، ثواس یا جو نیز خود آفریده می‌باشد و همیشه بوده و خواهد بود و صفت خود ذات یا خودات [Khudata] یا خود آفریده برای این ایزد آمده است. ما می‌ستاییم ثواس زوال ناپذیر و زروان بی‌کران و زروان جاودانی را می‌ستاییم. در جایی دیگر از اوستا نیز با همین صفت از ثواس در کنار زروان یاد شده است و همچون ایزدی چون ایزدان دیگر به یاری نیکان و پارسایان می‌شتابد. در دوسی روزه باز هم در کنار زروان است با صفت خود آفریده و جاودان و بی‌زوال: ثواس بی‌زوال را می‌ستاییم، زمانه‌ی بی‌کرانه را می‌ستاییم، زمانه‌ی جاودانی را می‌ستاییم. در ویدیوات، گاه ثواس را با صفت خود آفریده خودات [Khudata] به آسمان جاودانی ترجمه کرده‌اند، چنان‌که در ترجمه‌ی دارمستتر آمده است: ستایش کن ای زرتشت! آسمان مستقل و خود آفریده (ثواس + خودات) را به زمانه بیکران و وایو [Vaya] ایزدبادی فعال و کارگر در بالا را. آسمان یا جو، یا آن قسمت از اثیرلایتنها، در آیین مزدایی خود آفریده است. چون زمان

□ ایزد تیشتری [Tishtrya]
تیشتر [Tishtar] تیشتر [Tashtar] تیر که ایزد باران زاست و نام درخشنده‌ترین ستارگان می‌باشد. در اوستا یشت هشتم به نام تشریشت یا تیر یشت سروده‌یست و یژه این ایزد قابل ستایش. این یشت سرچشمه آگاهی‌های ماست درباره‌ی تشرایزد، یعنی ستاره‌ی تیر قابل ستایش.

[فرهنگ اعلام اوستا، کتاب اول، ص ۳۶۷]

□ ایزد ثواس [Thwasha]
میان ایزد ثواس و ایزد وایو - و ایزد وات که به احتمال ایزد رام - از دیدگاه مفهوم و کار همانندی برقرار است. ثواس در هیأت ایزدی خود، ایزد «جووهوا» اراده شده است. از توجه به این مورد که باد هوا و جو دارای چند ایزد، سرپرست و نگهبان بوده‌اند و یا به عبارت دیگر، چندین کلمه‌ی یزدانی برای آنها وجود داشته، به اهمیت این عنصر در نظر ایرانیان باستان و تقدیس آن پی می‌بریم. از صفاتی که برای ثواس آمده است به اهمیت وی پی می‌بریم، اما چون بسیاری از موارد، درباره‌ی این ایزد، آگاهی‌هایی به مانرسیده است، این واژه به معنی تند و چالاک آمده است:

دین مزدا، ای اسپیمته زرتشت مرد پارسا از هر اندیشه‌ی بد، گفتار بد، کردار بد پاک و طاهر می‌سازد. هم چنان که باد تند (ثواس) دشت را پاک می‌سازد، کردار چنین شخص، ای

وجود داشته و خواهد داشت. از دیدگاه موقعیت، ثوآش با وایو - ایزدباد و هوا شباهتی دارد، جز آنکه چون وات [Vata] یعنی باد، جنبه‌ی طبیعی خود را نسبت به وایو - در وادها و اوستا بیشتر - حفظ کرده است، ثوآش یاجوبی زوال نیز نسبت به آن هر دو موقعیت و جنبه‌ی طبیعی‌اش را بیشتر حفظ کرده است.

[فرهنگ اعلام اوستا، جلد اول، ص ۲۰۴]

□ ایزد چیستا [Tchista]

علم و دانش، ایزد موکل و نگهبان دانش مزدایی. در اوستا اغلب این کلمه صورت اسم مجرد را دارد که از آن علم و دانش و آگاهی اراده شده است. صورت استعمال دیگر این کلمه چیستی [Tchisti] می‌باشد و چه به عنوان اسم مجرد و معنی و چه در هیأت ایزد دانش و علم در هر صورت به دو شکل «چیستا، چیستی» آمده است. یشت شانزدهم که یکی از یشت‌های کوتاه می‌باشد ویژه این ایزد است و در آن از علم و در یشت شانزدهم از (چیستا) گفت‌وگو شده، این یشت موسوم است به «دین یشت» در جایی که در آن چنان‌که اشاره کردم از دَنا [Daena = دین] هیچ گفت و گویی نبوده و در عوض از چیستا یا دانش و علم و ایزد دانش سخن رفته است. در اوستا، جاهایی هست که این کلمه به عنوان اسم مجرد و معنی گرفته شده و همچنین در جاهایی از آن ایزد دانش در شکل تشخیص یافته‌اش اراده شده است. البته بایستی توجه به این مفهوم عمیق

داشت که این تشخیص بخشیدن به اسمای مجرد، و از آن کلمات ایزدانی به وجود آوردن، ستایش و سپاس بزرگ مردمی در نظر مجسم می‌شود که با تمام وجود به چیزهای نیک و آسایش بخش مهر می‌ورزیدند و از برای آنکه موردی برای ابراز این سپاس و مهرورزی ژرف بیابند، آن اسم مجرد را چون ایزد و فرشته‌ی تصور کرده و علایق و سپاس سرشار خودشان را به وی تقدیم می‌داشتند. این دیگر گونی در ادوار پسین زرتشتی به وجود آمد. در گاتاها کلمه‌ی چیستا و ترکیبات آن تنها نمایانده‌ی همان اسم مجرد می‌باشد، چنان‌که چیستی و نت [Tchistivant] به معنی دانشمند و پئوروچیستا [pourutchista] نام دختر زرتشت از این جمله است که جزء اول به معنی بسیار می‌باشد و جمعاً پئوروچیستا به معنی پر دانش و بسیار دان می‌باشد، در ترکیب اولی چیستی و در ترکیب دومی چیستا را می‌یابیم. در یسنا، های یکم، بند چهاردهم به نظر می‌رسد که از چیستا، ایزد دانش اراده شده است، چون با ایزدانی دیگر یک جا آمده و ستوده شده است. در یشت یازدهم، به نام «سروش یشت‌ها دخت» این وضوح بیشتر به نظر می‌رسد و چیستا عنوان ایزد دانش را می‌سازند، اما با تمام این احوال هر دو جنبه‌ی خود را حفظ کرده است و چون با ایزدانی دیگر ذکر شده و در این یاد کرد، یکسانی کلام با سایر ایزدان محفوظ است، بایستی از آن ایزد

یافته و به‌گونه‌ی دو ایزد در آمده‌اند. داموئیش اوپمن ایزد نیست که دلیری و چالاکی و نیرومندی فوق‌العاده‌ی دارد و چنان‌که در مقاله‌ی ویژه‌اش ملاحظه می‌شود، از روی اوستا نمی‌توان وظیفه و کارش را تعیین کرد، اما به موجب متن بند هش، وی ایزد نفرین مرد پاک دین و پارساست و برابر آن و همان آفرین، عبارت است از دعا و آفرین مرد پارسا و ایزد نیست که ادعیه و خواست‌های نیک پارسایان را به اجابت می‌رساند.

دَهَم، در اوستا به معنی آگاه و دانا و یا پارسا و پرهیزکار و به ویژه آگاه از مسایل دینی آمده است و آفریتی [Afriti] یا آفرین - نیز عبارت است از دعایی که رساننده‌ی اصل پرهیزگاری و پارسایی باشد و اصولاً دعایی که از جانب پاک دینان و پارسایان خوانده شود.

اهون وئیری [Hunavairya] را می‌ستاییم، سخن درست گفته شده را می‌ستاییم، آفرین نیک پارسا را می‌ستاییم، داموئیش اوپمن ایزد چیر دلیر را می‌ستاییم.

در اغلب جاهای اوستا و آیات هر بخشی از کتاب مقدس، از دهم آفریتی یا «آفرین نیک پارسا» سخن رفته است. از اثر همین دعاست که روحانیون می‌توانستند درخواست طلب فراوانی و برکت نمایند و در برابر چنین دعایی به عنوان دستمزد، به مردمان چیزی ندهند. در هیأت ایزدی و شکل تشخیص یافته‌شان، اغلب ملاحظه می‌شود که دو ایزد

دانش اراده گردد. در یشت دهم از یاران مهربانیزد معرفی شده است:

از طرف راست او دادگرتین رشن [Rashn] مقدس می‌تازد، کسی که بهترین مدافع است و از طرف چپ درست‌کردار (زرتشت Rasishta) چیستا می‌تازد، آن زوَر (آب مقدس) نیازکننده‌ی مقدس که سفید پوش است، و اوپ من [Upamana] (یکی از ایزدان) دین مزدیسنا.

در این قسمت، دو نکته جلب توجه می‌کند: نخست صفتی که از برای این ایزد آمده است، و آن کلمه‌ی اوستایی رزیشْت [Razishta] می‌باشد به معنی راست و درست‌کردار که در یادکردهایی چند از این ایزد، در اوستا آمده و بدان متصف است.

دیگر آنکه، اشاره به سپیدی و سپیدپوشی این ایزد شده است: «سپیدپوش بودن چیستا یعنی ایزد علم مزدیسنا قهراً ما را به سپیدپوش بودن آتریانان و موبدان، یعنی علمای دین مزدیسنا منتقل می‌سازد که از زمان قدیم تا امروز سپید پوش بوده و هستند.

[فرهنگ اعلام اوستا، کتاب اول، ص ۴۲۷]

□ ایزد دهم آفریتی [Dahma afriti] داموئیش اوپمن [Damoish upamana] و دهم آفریتی را دو ایزدی می‌دانند که کار و وظیفه‌شان در حالی که با هم نزدیک است متضاد نیز می‌باشد. این هر دو، کلمات و صفاتی هستند که مطابق معمول تشخیص

در کنار هم یاد شده‌اند یا از این دو کلمه با هم ذکر شده است، چنان‌که در مقاله‌ی «داموئیش اوپمن» درباره‌ی آن همان موارد گفت‌وگو شده است.

[فرهنگ اعلام اوستا، جلد اول، ص ۵۳۴]

□ ایزد درواسپ [Drvaspa]

یکی از ایزدان می‌باشد که در اوستا، بخش یشت‌ها، یشتی ویژه اوست. این اسم مرکبی است از دو جزء درو [Drva] و اسپ [Aspa] جزء اول به معنی درست، سالم و یا تندرست است و جزء دوم نیز اسب می‌باشد، به همین جهت است که ایزد درواسپ ایزد حامی و نگهبان جانوران به ویژه اسب شناخته شده، چون چنان‌که خواهیم دید، از اسب اسم جنس اراده گردیده است و درواسپ ایزد نگهبان و حامی جانوران کوچک و بزرگ معرفی شده.

یشت نهم گوش [Gush] یشت نیز نامیده شده و منظور از آن همان گالوش اوستایی و گئوش اورون [Geush-Urvan] ایزد حامی جانوران و «روان گاو» و سمبل اصلی و اساسی جانوران سودمند می‌باشد. به نظر می‌رسد که از این دو گالوش [Gaush] گئوشورون، [Goshuran] گئوش اورون و درواسپایک ایزد اراده شده و یا دو ایزد که صرفاً وظیفه‌ی واحدی دارند. یشت نهم با هر دو نام مذکور مشهور است. در دوسی روزه بند چهاردهم از هر دو با هم یاد شده، چون روز چهاردهم هر ماه موسوم است به «گوش روز» که خود

جشنیست در همان روز از دیماه.

[فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب دوم، ص ۵۲۷]

□ ایزد داموئیش اوپمن

[Damoish Upamana]

در اوستا داموئیش اوپمن و دهم آفریتی [Dahm-Afriti] بیشتر شکل لغوی خود را نشان می‌دهد تا اینکه کاملاً به شکل ایزدی، در هیأت تجسمی خود ظاهر شوند، و دو کار مخالف هم یا دو معنی و وظیفه متضاد را به عهده دارند. چنان‌که محققان گفته‌اند، داموئیش اوپمن پیک حامل نفرین نیک مردمان است و دهم آفریتی پیک یا ایزد نگهبان و حامل ادعیه‌ی پارسایان می‌باشد. هرچند در اوستا از داموئیش اوپمن، بارها یاد شده است، اما هیچ جا به طور مستقل دارای قطعه‌ی نیست که ستوده شده باشد و یا وظیفه‌ی از برایش تعیین شده باشد.

[فرهنگ اعلام اوستا، کتاب دوم، ص ۵۱۵]

□ ایزد رات [Rata]

این لغت به معنی بخشش و دهش آمده و در جنبه‌ی تشخیص یافته‌اش، ایزد سخاوت و دهش و بخشایش شده است. و در اوستا از وی در مواردی متعدد یاد کرده شده و ستوده شده است.

[فرهنگ اعلام اوستا، ج دوم، ص ۵۳۸]

□ ایزد رام [Rama]

درباره‌ی ایزد رام در اوستا چندان مطالب جالبی - چنان‌که در مورد ایزدان دیگر آمده

پس از مهر ستوده شده است.

[فرهنگ اعلام اوستا، جلد دوم، ص ۵۴۱]

□ ایزد رشنو [Rashnu]

در پهلوی رشن [Rashn] در اوستا رشنو [Rashnu] می‌باشد. این واژه صفت است به معنی دادگر و عادل. رشن در اوستا اغلب با صفت رزیش [razishta] آمده است به این طریق رشنو - رزیش [Rashnu-Razishta]. صفت اخیر به معنی راست و درست می‌باشد. در اوستا، در شمار یشت‌ها، یشت دوازدهم ویژه این ایزد است و موسوم به «رشن یشت». یکی از یشت‌های کوتاه است با ۳۸ تا ۴۰ بند. عموم محققان برآنند که یشتی جدید است و مطالب آن با توجه به برخی قسمت‌های اوستا، به ویژه یشت‌ها مرتب شده است. رشن چنان‌که از نامش پیداست در اوستا از شمار ایزدان است و ایزد عدل و داد خوانده می‌شده. اما چنان‌که خواهیم دید، وی را یکی از ایزدان سرای پسین و از داوران روز جزا می‌دانند که با میثر [Mithra] و سراس [Sraosha] یا ایزدان سه گانه‌ی جهان پسین و داور ارواح می‌باشند.

مطابق معمول پیش از بحث درباره‌ی مطالبی دیگر، فشرده‌ی یشت دوازدهم را راجع به این ایزد نقل می‌کنم: ایزد ارشتاد [Arshad] ارشتاد [Ashtad] و ایزد رشنو رزیش [Rashnu-Razishta] در پهلوی رزیستک

است - موجود نیست، حتی با کمال شگفتی ملاحظه می‌کنیم که یشت پانزدهم که ویژه‌ی این ایزد است و رام یشت نامیده می‌شود، در سراسر آن درباره‌ی رام سکوت شده است و چه بجاست که این یشت ویژه وایو [Vayu] ایزد هوا باشد، چه، در سراسر آن، از این ایزد گفت‌وگو شده است. در اوستا این کلمه به شکل رامن [Raman] و رام [Rama] به معنی صلح و سازش و آسایش استعمال شده است. در پهلوی رامشن [Ramishn] آمده و معنی آن همان رامش پارسی یعنی صلح و سازش و آسایش است. همه جا او را با صفت خواستره [Xvastra] «یعنی چراگاه و اغذیه خوبی بخشنده» خوانده‌اند. شاید با توجه به این صفت وظیفه رام شناخته شود: نوید ستایش می‌دهم، آن را به جای می‌آورم از برای مهر دارنده‌ی دشت‌های فراخ، هزار گوش ده هزار چشم، ایزدی که به نام خوانده شده از برای رام چراگاه خوب بخشنده.

ایزد رام همیشه همراه ایزد مهر است و در اوستا نامش پس از مهر می‌آید. با اندکی تفاوت و اختلاف، بند سوم از یسناهای یکم در سایر قسمت‌های یسنا تکرار می‌شود، و مورد تازه‌یی جز آنچه که نقل شد از آنها بر نمی‌آید. همچنین رام ایزد گاه با باد نیز یاد شده است، اما با همان ایجاز و اختصار، ستوده شده است در ویسپرد نیز با صفت Xvastra خواستره، صفتی که همه جا به دنبال نامش آمده است،

[Razistak] را می‌ستاییم. آن‌گاه پس از این مقدمه، از مراسم ور [Var] یا آزمایش آتش گفت‌وگو می‌شود و در آن باره ضمن مقاله‌ی جداگانه‌ی بحث شده است. در ضمن مراسمی که برای این آزمایش برپا می‌شود، برای ایزد رشن نیایش خوانده می‌شود.

در ادوار متأخر، توجه به این ایزد بسیار بود: ای رشن راست! ای پاک مقدس! ای دانایی که بسیار نیک داوری می‌کنی، ای که نیرویت تا دوردست‌ها روان است، ای رشنی که هرگاه تو را به استغاثه برای یاری بخوانند می‌شتایی، ای رشنی که رهنان را با قدرت میرانی! تو را ستایش و نیایش می‌کنیم، چون هرگاه خشنود باشی، ما را محافظت نیک‌خواهی کرد. ای رشن راست! تو هر جایی که باشی، در زمین و آسمان و افلاک و رودها و دریاها و کوه‌ها، هنگام نیازمندی تو را می‌خوانیم، تو را به یاری می‌طلبیم و تو به کمک ما خواهی شتافت.

قسمت اعظم این یشت، یاد کرد از کشورها، کوه‌ها، دریاها، درختان و ستارگان است که از آنها یک یک یاد می‌شود. به این طریق که در هر بندی گفته می‌شود اگر در فلان کشور یا رود یا کوه یا ستاره باشی، تو را به یاری می‌طلبیم و به این طریق در این یشت بسیاری از نام‌های جاها و ستارگان یکجا گرد آمده است که گاه توضیحی نیز درباره‌شان داده شده است.

سه ایزد اوستایی، یعنی مهر [= Mithra]،

سروش [Sraosha] و رشن بسیار به هم نزدیک بوده و روابطی دارند. در واقع سروش و رشن از همکاران مهر می‌باشند و این موضوع را چنان‌که اشاره کردم در مقاله‌ی مهر تحلیل و تفسیر نموده‌ام. سه یشتی نیز که ویژه این ایزدان است در یشتد هم قرار دارند، چنان‌که مهر یشت، یشت دهم و سروش، یشت یازدهم و رشن، یشت دوازدهم است. درگاه شماری و نام‌های روزها نیز این سه ایزد در کنار هم می‌باشند، چنان‌که مهر روز شانزدهم هر ماه و سروش روز هفدهم و رشن روز هیجدهم است. مقام و درجه‌ی این ایزدان نیز به همین نسبت است، چون مهر از ایزدان درجه‌ی اول و سروش از ایزدان درجه‌ی دوم و رشن از ایزدان درجه‌ی سوم است.

این هر سه ایزد در روز جزا از داوران ارواح می‌باشند و مهر نخستین داور، سروش دومین و رشن سومین است. چون کسانی از این جهان بگذرند، پس از سه روز و سه شب، در صبح روز چهارم به راهنمایی ایزدانی چون: مهر، سروش، رشن، و اشتاد برای محاکمه و گذر از پل چینود آماده می‌شوند. در مقاله‌ی چینود [Tchinavad] در این باره با تفصیل سخن گفته‌ام و در همان مقاله که خلاصه‌ی ارداویراف نامه را نقل کردم، از ایزد سروش و مهر و رشن گفت‌وگو شد که هدایت ارواح را در جهان پسین عهده دارند.

در تقویم و گاه شماری، هجدهم هر روز نامزد

روز و سه نماز آن یاد می‌شود. این دو ایزد همکار عبارتند از: فردات فشو [Fradat fshu] که ایزد نگهبان چارپایان کوچک می‌باشد و لفظاً به معنی «پروراننده‌ی چارپایان خرد» است و ایزد زنتوم [Zantuma] که ایزد ویژه ناحیه است چه، زنتوم از کلمه زنتو به معنی ناحیه می‌آید. دیگر از ایزدان یاور سه ایزدی که نگهبان سه هنگام شبانه‌روزی می‌باشند ساوانگهی [Savanghi] است که حمایت و نگهبانی چارپایان درشت را عهده‌دار است و ویسی [Visya] که ایزد حامی ده می‌باشد، چه ویسی - از کلمه ویس [ViS] به معنی ده می‌آید. [فرهنگ اعلام اوستا، جلد دوم، ص ۵۳۷]

□ ایزد سنوک [Saoka] ایزد یست دارنده‌ی نگاه خوش که رقیبش دیو چشم زخم می‌باشد. اصل کلمه به معنی سود و بهره می‌باشد و این با وظیفه‌ی ایزد سنوک مناسبتی دارد، چون وی از یاران مهر ایزد بوده و به موجب بندهش نعمت‌ها و بهره‌های آسمانی به وسیله‌ی مهر ایزد به او رسیده و او آن را در زمین می‌پراکند.

[فرهنگ اعلام اوستا، جلد دوم، ص ۷۰۴]

□ ایزد سَراشا [Sraosha] ش [a] سرش
○ سروش

تلفظ اوستایی سروش است که یکی از ایزدان مزدیسنا است و پیک خدایی به شمار می‌رود. کلمه‌ی اوستایی سَراشا یا سَراش [Sraosha] به

است به نام این ایزد و رشن روز می‌شود. در خرده اوستا، در دوسی روزه‌ی کوچک و بزرگ، بند هجدهم از این ایزد یاد شده و بدو درود فرستاده شده است. ابوریحان بیرونی در فهرست روزهای ایرانی، این ایزد را رشن خوانده که در سغدی «رسن» و در خوارزمی همان «رشن» خوانده می‌شده است. با حذف «ن» نیز این نام خوانده می‌شود، چنان‌که اسدی توسی در «لغت فرس» آورده است. دو بیتی که نقل می‌شود، اولی از فردوسی و دومی ارنصیریست:

پو هور سپهر آورد روز رش

تو را زندگی باد پدرام و خوش

به روز رش، از ماه اردیبهشت

در آمد در آن خانه‌ی چون بهشت

مسعود سعدسلیمان که در وصف سی‌روز ماه، سی‌قطعه ساخته، در وصف رشن روز گفته:

روز رشن است ای نگار دلربای

شاد بنشین و به جام می‌گرای

تا توانی هیچ یک ساعت مباحش...

[فرهنگ اعلام اوستا، هاشم رضی، کتاب دوم، ص ۵۵۱۵۲۹]

□ ایزد زنتوم [Zantuma]

در جاهایی چند از دو ایزد دیگری که بار پیثوین ذکر می‌شوند، یاد شده است. از جمله در بند سوم آفریتگان ریثوین، و در بند ششم از ریثوینگاه و پس از بند دهم خورشید نیایش، جایی که از سه هنگام عمده‌ی شبانه

معنی فرمانبرداری و اطاعت است. این واژه نیز در اوستا چه بسا که مطابق معمول، به عنوان اسم مجرد استعمال شده و چه بسا که از آن ایزد ویژه‌یی اراده شده است.

سروش یکی از کهن‌ترین ایزدان آیین زرتشتیست که در گاتاهای نیز نامش مذکور است و با صفت مزیشث [Mazishta] در اوستا مشخص می‌باشد به معنی بزرگتر. در گاتاهای علاوه بر آنکه به عنوان اسم مجرد زیاد استعمال شده است، چندین بار نیز در هیأت ایزدی نمایان می‌باشد که گروه مؤمنان به هنگام از او یاری می‌جویند.

مقام سروش در ادبیات دینی مزدایی آن قدر بود که گاه وی را در شمار امشاسپندان قرار دادند. چنان‌که می‌دانیم، برای آنکه شش امشاسپند را به هفت امشاسپند ارتقاء دهند، جهت آنکه عدد هفت جنبه‌ی تقدس داشت، گاه سپنت - مثنیو [Spenta mai nyava] را در رأس شش امشاسپند قرار دادند و گاه اهورامزدا را. همچنین برخی اوقات پس از شش امشاسپند، از سروش به عنوان هفتمی یاد شده است.

اما مهمترین وظیفه‌ی سروش که در ادوار متأخر دین برایش تعیین کردند، وظیفه‌ی داوری و محاکمه‌ی ارواح است و اینکه یکی از کارگزاران و عاملان مهم جهان پسین است. اما نبایستی از این اشاره چنان فهم شود که سروش پیش از این با این وظیفه و عنوان

بیگانه بوده است، چون در گاتاهای نیز این وظیفه‌ی سروش روشن است که در جهان پسین سرنوشت شریران و نیکان را تعیین می‌کند.

در مقالدهای رشنو [Rashnu] و میثر [Mithra] درباره‌ی سروش و التزامش با این دو ایزد به حد کافی بحث کرده‌ام. در اوستا اغلب این سه ایزد که هر سه از داوران روز واپسین و عاملان جهان بعد هستند با هم یاد شده است. از نظر گاه اهمیت، مهر در درجه‌ی اول و سروش در مقام دوم و رشن در منصب سوم است. در ارداویراف نامه از این هر سه ایزد که در جهان باقی عهده‌دار مشاغلی هستند یاد شده است، به ویژه سروش که در آن جهان راهنمای ارواح است و به همین جهت ارداویراف را در دوزخ و برزخ و بهشت راهنمایی می‌کند.

سروش از جمله‌ی ایزدان نیست که با قهر و غلبه بر ضد دیوان است و در مبارزات و پیکارهایی که می‌کند، آنها را برمی‌اندازد. از جمله‌ی این دیوانند دیوان‌ششم (Aeshma = خشم) دیو دروغ و دیو کوند [Kunda] یا کوندی [Kundi] شرح مبارزه و پیکار سروش با این دیوان، به ویژه دیو خشم و دروغ در اوستا به تفصیل آمده است.

دیو دروغ [= دروج Drudj، دروغ] یکی از جمله دیوانیست که سروش با وی بیش از دیگر دیوان می‌ستیزد، و این تضاد منشأ روشنی دارد، چون سروش نماینده‌ی اطاعت و پیروی و فرمانبری از اوامر ایزدیست و همه را

آن کسیست که ایستاده گونه‌یی بشاشد که پایش آلوده شود. سروش پرسید: کفاره‌ی این عمل چیست؟ دیو گفت: آنکه سه‌گام از آنجا دور شود و برخی ادعیه را چند بار بخواند تا نطفه‌اش در من باطل شود.

سروش پرسید: ای دیو پست و زشت نهادا! آن سومین مرد کدام است؟ دیو دروج گفت: آن مردیست که در خواب نطفه‌ی خود را بیرون ریزد (یعنی محتلم شود). سروش پرسید: کفاره‌ی چنین عملی چیست؟ دیو دروج گفت: آنکه مرد برخی از ادعیه‌ی مقدس را جهت تطهیر بخواند تا نطفه‌اش در من تباه شود. پس سروش پرسید: ای دیو پست و زشت نهاد، چهارمین مرد که تو را باردار سازد کیست؟ دروج گفت: مردی یا زنی که به سن پانزده برسد و کشتی (کمر بند مقدس Koshti) و سدره (پیراهن مقدس) به بر نکره باشد.

[وتدیده، فرکرد ۶۰-۳۰]

در اوستا دو قطعه نسبتاً بلند در باره‌ی سروش آمده است. نخستین «سروش یِشْتِها دُخْت» است که اغلب در شمار یشت‌ها آمده، و دیگری یسناهای ۵۷ که موسوم است به سروش یشت سرشب، چون مزدیسنان آن را هر شب پیش از خواب تلاوت می‌کنند. فشرده‌ی مطالب این دو قطعه را می‌آورم که شناخت سروش و وظایف و کارهایش بهتر میسر باشد.

[فرهنگ اعلام اوستا، هاشم رضی، ج ۲، ص ۷۵۹، ۷۶۱]

به پیروی از راه نیک برمی‌انگیزد، در حالی که دروج مظهر نافرمانی و بدکرداری و برانگیزاننده‌ی همگان است از دیویسنا به ارتکاب زشتی و نافرمانی. در وندیداد ویسنا از مبارزات و مخالفت سروش با دیوان گفت‌وگو شده است.

مفصل‌ترین مطلبی که در این مورد در دست است، گفت‌وگوی وی با دیو دروج می‌باشد که فشرده‌ی آن را نقل می‌کنم:

سروش مقدس با گرز افراخته در دست، از دیو دروج پرسید: ای دیو ماده‌ی بی‌شکوه و نیکی، آیا تو بدون مقاربت باردار شوی؟ دیو دروج گفت، ای سروش مقدس خوش اندام! من بدون مقاربت آبستن نمی‌شوم، چون در این جهان چهار مرد هستند که مرا حامله می‌کنند، چون که زنانی دیگر از مردان بار برمی‌دارند. آن‌گاه سروش پرسید: کدامند آن چهار مرد؟ دیو دروج پاسخ داد: نخستین مردی که مرا باردار می‌کند، مردیست که هنگام درخواست مردی پارسا از میان چیزهای خود پست‌ترین آنها را از روی بی‌میلی به پارسا ببخشد.

سروش از دیو دروج پرسید: کفاره‌ی چنین قصوری چیست؟ دیو دروج گفت: آنکه مرد بدون آنکه پارسایی در خواست کند از مال خود احسان و انفاق کند، هر چند که خواسته‌ی فراوانی نداشته باشد. پس سروش پرسید دومین مرد که تو را باردار می‌سازد کیست؟ دروج گفت: دومین

□ ایزد میثر [Mithra] میترا (مهر) [Mitra]
 در اوستا این ایزد، از زمره‌ی بزرگترین ایزدان است و در آیین کهن ایران پیش از عصر اوستایی، یکی از بزرگترین خدایان بوده است. در کتیبه‌های هخامنشی نیز به املا و تلفظ اوستایی‌اش میثر آمده است. در سانسکریت، میتر [Mitra] و در پهلوی، میتر [Mitr] و در پارسی، مصطلح امروز مهر شده است.
 کهن‌ترین سند مکتوبی که نام این خدای کهن بشری در آن ثبت شده و به دست ما رسیده است، در الواح گلینیست، متعلق به ۱۴۰۰ سال پیش از میلاد به سال ۱۹۰۷ میلادی، در کاپوتوکا [Kapatuka] از شهرهای آسیای صغیر. در محلی به نام بغازکوی، الواحی گلین پیدا شد. در یکی از این لوح‌ها که پیمانیست میان هیتی‌ها [Hittites] و میتانی‌ها [Mitanniens] از میترا و وارونا [Varuna] دو خدای بزرگ هند و ایرانی استعانت شده است. البته در کنار نام این دو خدا، نام دو خدای کهن دیگر هندو ایرانی نیز آمده است، به نام‌های: ایندر [Indra] و نساتی [Nasatya]. در وداها، جز یکی دوبار، آن هم به اختصار، از میترا به تنهایی یاد نشده است. چون همسان مورد فوق، در وداها نیز میترا و وارونا همواره ملازم یکدیگرند و نامشان با هم آمده است. اما در اوستا بر خلاف، میترا مقام فوق‌العاده‌ی دارد، چنان‌که خواهیم دید؛ و در عصر پیش و رستاخیز زرتشتی، بزرگترین خدا محسوب می‌شد.

برای مطالعه‌ی میترای ودایی، الزاماً بایستی وارونا [Varuna] را خدای آسمان شناخت، چون چنان‌که اشاره کردم، در هند و منابع کهن هندو، این دو خدا نامشان با هم می‌آید، و همچنین مراسم ستایش و پرستش مشترکی دارند. وانگهی، بایستی از یک موضوع بسیار دقیق غافل نشد، و آن این است که، هر چند در آیین میترای در اوستا، و میترائیسم [Mitraisme] جهانی ادوار بعد که وجه ممیزه‌ی آن، قربانی کردن گاو است، حلقه‌ی مفقوده‌ی وجود دارد؛ لیکن این حلقه‌ی مفقود با استعانت از روایات اساطیری ودایی درباره‌ی مهر و برخی خدایان دیگر روشن می‌شود.
 چون اطلاعاتی در این باب از برای پژوهش‌های بعدی ما، روشن‌گر مطالبی مبهم خواهد بود، به همین جهت بحثی مجمل درباره‌ی میترای ودایی را مقدم خواهم داشت. ابتدا درباره‌ی میترا در وداها و پس از آن، درباره‌ی وارونا، و از آن پس، تحلیلی درباره‌ی مناسبات مهر و گاوکشی خواهم کرد.
 میترا به معنی دوست، رفیق، همدم و یاری‌کننده است، و خدای نگهبان آفتاب می‌باشد. نام یکی از ده آتش و نام یکی از آپ‌سرها [Ap - Sara] می‌باشد، که دسته‌ی از فرشتگان موټ آسمانی هستند که همسران گندهروها [Gandharva] می‌باشند، که آنان نیز گروهی از موجودات فوق طبیعی و افسانه‌ای محسوب می‌شوند. همچنین نام یکی از

[Varuni] است، که الهه‌ی شراب می‌باشد، و در اساطیرگاه نیز با نام‌هایی چون سورا [Sura] یا [Mada] نیز خوانده می‌شود.

اینک بنگریم که آیا می‌شود معتقد به قرباتی میان گاوکشی و میترا در مآخذ ودایی شد یا نه! در واقع هر گاه به تأویلات اساطیری قایل شویم، به ویژه با وجوه مشابهاتی در اوستا و منابع پهلوی و مراسم آیین مهر، چنین رابطه‌یی را می‌توان یافت. سُوم [Soma] در اوستا هَنوم [Haoma رک] در ودا یکی از خدایان بزرگ است. نام گیاهیست که ساقه‌های آن را فشرده و از آن مشروبی بسیار نیرومند می‌سازند، که خدایان را بسیار خوش می‌آید، و مقادیر زیادی از آن را هدیه و نیاز خدایان می‌کنند؛ و روحانیون و گروه مؤمنان نیز در مراسم دینی از این فشرده‌ی سکرآور می‌نوشتند، تا به خدایان تقرب جویند. پس سُوم، خداوند زندگی و شیرهی حیاتیست. در حالی که خدایان جاودانگی خود را از آن کسب می‌کنند، گروه مردم نمی‌توانند با نوشیدن آن، جاودانگی مطلق پیدا کنند، بلکه نوعی جاودانی موقت می‌یابند، که از نکته‌ی کنایی، یکی شدن با هستی و خدایان، و به عبارتی روشنتر، مستی و بی‌خبریست. پس سُوم خدای زندگی و آب و حیات است. وی همان بارانیست که پیمانه‌ی پرمه به زمین می‌ریزد. از این شیرهی حیات، انسان و حیوان تغذیه می‌شوند. نرینه‌ها از انسان و حیوان، این

آدیتی‌ها [Aditya] است، که گروهی از خدایان آسمانی می‌باشند. آدیتی‌ها فرزندان آدیت [adit] هستند، و هفت خدا به شمار می‌روند که در آسمان زندگی می‌کنند؛ نخست واروناست، که بر شش خدای دیگر سروری داشته و آدیت خوانده می‌شود. بلافاصله پس از او، میترا قرار دارد.

در آثار هندویی نیز میترا در شکل و هیأت خداوند خورشید، چون اوستا کمتر ظاهر می‌شود، بلکه خدای مهر و دوستی و نور و روشنایی و فروغ آفتاب است. در میان ارباب انواع هندو، آفتاب به صُوری چند، نمایان و معرفی می‌شود، که مشهورترین آنها سوری [Surya] یا سَوِتری [Savitri] می‌باشد، که خود هفتمین آدیتی نیز می‌باشد.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، روابط میترا و وارونا، حتّا هنگامی که جزو یک دسته نیز می‌باشند، محفوظ است. وارونا آسمان است، خدای آسمان است، و رب‌النوع شب می‌باشد. میترا نیز خدای روشنایی و نور، و خدای مَؤکل روز است. و این دو خدای شب و روز، مراسم مشترکی در عبادت دارند. وی با میترا چنان‌که ملاحظه شد، از خدایان عتیق هندوها می‌باشند، و گاه وی را بزرگترین خدایان خوانده و با اورانوس [Uranos] یونانیان مطابقه می‌دهند. خداوند آب‌ها و دریاها نیز هست، و یکی از صفاتش اود - دام [Ud-Dama] یعنی محاصره‌کننده است. همسرش وارونی

شیره‌ی حیاتی را بدل به دانه می‌کنند، و مادینه‌ها تبدیل به شیر می‌سازند. اما چون انسان و حیوان بمیرند، این شیره‌ی حیاتی دوباره به پیمانه‌ی ماه برمی‌گردد، تا این ساغر لبریز شد، باز هم به زمین سرازیر شود. بایستی در اینجا تذکر دهیم که، سَوم، ماه نیز می‌باشد، و خدای ماه نیز هست؛ و این نکته در فهم بهتر روایات بعدی بسی شایان توجه است. در مقاله‌ی «ه‌آ‌م» من در این باره بحثی مفصل آورده. در اوستا نیز به صورت تمثیل و استعاره، قرابت و یکی بودن «ه‌آ‌م» و ماه آمده است، جایی که اشاره شده «ه‌آ‌م» دارای کمربندی از ستارگان است؛ یعنی ستاره‌هایی که گرد ماه را فرا گرفته‌اند. در اساطیر یونانی نیز نمونه‌ی چنین تمثیل و کنایه‌ی را در همان مقاله نشان داده‌ام. این سومایی که خدایان در نوشیدنش آنقدر حریصند، و ایندر [Indra] تا مقادیری فراوان از آن ننوشد، به بزم نمی‌نشیند و به رزم اندر نمی‌شود، به موجب همین جاودانگی بخشنده‌اش می‌باشد. به همین جهت، طی هر ماه، هرگاه که پیمانه‌ی ماه پر شود (ماه به صورت بدر درآید)، خدایان از آن می‌نوشند. پس، سَوم، باران است؛ شیره‌ی حیات و آب زندگیست. همچنین تخمه‌ی گاو مقدس را در خود دارد. چون بر زمین فرو می‌بارد، گاو مقدس آن را از بُن ساقه‌های نباتی می‌نوشد و در تنش نیرو می‌گردد، و از آن نیرو (= شیر)

مردم تغذیه می‌کنند.

در مقاله‌ی گئوش اورون [Geush Urvan] درباره‌ی گاو و وجوه تمثیلی آن به حد کفایت تحقیق کرده‌ام. گاو خود کنایه از ماه می‌باشد، و با ماه یکیست. از سویی دیگر، ردّ پا و نشانه‌ی از این روایت را در اسطوره‌ی و هجرگا [Vahdjarga] و دخترش فرانگ [Franag] می‌توان یافت. این داستان در بندهشن آمده است، و شرح آن را در مقاله‌ی پی‌ونگهو [Aipi Vanghu] (= کی‌آپوه) آورده‌ام. و هجرگا برای آنکه فر را به پسرانش منتقل کند، گاوی پدید می‌آورد که مقدس است. گاو را کناره‌ی برکه‌ی می‌بندد، تا گاو فر را با آب از ساقه‌ی گیاه بکشد، و از آن پس، شیر گاو را به پسرانش بنوشاند، تا جاودانگی یابد. خدایان برای آنکه به آب حیات یا عصاره‌ی گیاه زندگی دست یابند؛ و آن را همیشه در اختیار داشته باشند، مصمم می‌شوند تا سَوم را بکشند. سَوم هم ماه است و هم خدای ماه. وی چهار همسر داشت، و چون به یکی از آنان مهر سرشاری داشت، سه زوجه‌اش که دختران دکش [Daksha] بودند - و این دکش خود یکی از پرچاپتی‌ها [Pradjapati] بود. و پرچاپتی‌ها ده موجود نیرومند افسانه‌ی بودند، که برهما [Brahma] آنان را آفریده بود به پدرشان از بی‌مهری سَوم شکایت کردند. دکش، سَوم را به بیماری سختی گرفتار ساخت، اما چون خواست تا آن بیماری را از سَوم بردارد، دیگر

نتوانست. پس آن را تعدیل کرد، و بیماریِ همیشگی تبدیل به نوعی بیماریِ ادواری گشت، که در حالات ماه نمودار می‌شود. یکی از القاب ماه (= سوم) سی‌تاماری‌چی [Sitamaritchi] است، یعنی دارای نور سرد. چنان‌که در مقاله‌ی گئوش اورون متذکر شده‌ام، گاو (=ماه) کنایه از زمستان است، چنان‌که شیر کنایه از تابستان و خورشید می‌باشد.

به موجب اختلافاتی که میان خدایان رخ داد و شرح آن را در مقاله‌ی «هَ اَم» آورده‌ام، در پیکاری سخت، شیوا [Shiva] سوم را با یک ضربت به دو نیمه می‌سازد، و این شکلی از روایت کشته شدن گاو مقدس است، چون منبع تغذیه‌ی گاو از میان می‌رود. اما در روایتی دیگر، خدایان در شورایی مصمم می‌شوند که سوم را بکشند.

وایو [Vayu] خدای باد، متقبل این امر خطیر می‌شود. پس برای اجرای منظورش از میترا وارونا یاری می‌خواهد؛ اما میترا از این تکلیف امتناع می‌کند و می‌گوید: من جز مهر و یاری برای هیچ کس نمی‌خواهم. سرانجام میترا وارونا به این شرط حاضر می‌شود در قتل سوم دخالت کند، که پاره‌یی از قربانی نیز سهم او شود. پس مراسم قتل پایان می‌یابد، و سوم را میان دو سنگ خرد می‌کنند. میترا الزاماً بایستی سهم خود از شیرهی سوم را به زمین بپاشد، تا جانوران و گیاهان روی بسیط زمین

به وجود آیند. به موجب بند هش، چنان‌که در مقالاتی چون گئوش اورون و گی مرتن [Gaya-maretan] شرح داده‌ام، کشته شدن گاو مقدس و جاری شدن خونسش به روی زمین، موجب رستاخیز طبیعت و به وجود آمدن انواع جانوران و گیاهان می‌شود. همچنین در مقالات گئوش اورون و ماونگه [Mawng] (=ماه) بحث شده که در ماه نطفه‌ی گیاهان و جانوران موجود است؛ و این اشاره‌ی یشت‌هفتم کاملاً قابل مقایسه است با اشارات ودایی، درباره‌ی پیمانه‌ی ماه، که سوم به شکل باران از آن همراه با تخمه‌ی گاو (=انواع چارپایان) و گیاه بر زمین سرازیر می‌شود.

تغییر و تبدیل میترائیسم در کشتن گاو، بازمانده‌ی چنین مراسم و اساطیریست؛ و در این آیین، در حالی که سوم - هوم از میان رفت، وجه کنایه‌یی‌اش باقی ماند، و میترا هر ساله طی مراسمی گاو مقدس را می‌کشد، تا خونسش (آب حیات درون پیمانه‌ی ماه) بر زمین جریان یابد و رستاخیز طبیعت حادث گردد. در این باره، برای مشروح وقایع، به بندهای بعدی نگاه کنید.

چنان‌که اشاره کردم، در اوستا، در قسمت یشت‌ها، یشت دهم موسوم است به میثریشت یا مهریشت. این یشت یکی از قدیمی‌ترین، و یا اصولاً کهن‌ترین یشت موجود است. سه یشت یعنی یشت‌های ۵ و ۱۰ و ۱۹، کهن‌ترین یشت‌ها هستند، و از این میان، یشت دهم یا

مهر یشت کهن تر است. در این یشت، اشاراتی درباره‌ی مراکز آریاها داده می‌شود. نام دو شهر در بند ۱۴ آمده است، که در هیچ جای اوستا دیده نمی‌شود، و حتّاً در اشارات جغرافیایی و نام‌های کشورهای که در فرگرد اوّل وندیداد نیز آمده است، موجود نیست. در بندهای ۱۳ و ۱۴ آمده است که، میثر از فرازنا‌ی کوه هرا [Hara] (= البرز) بر سراسر جایگاه‌های نشیمن آریایی نگران و دیده وراست که در آن رودهایی بزرگ به سوی ایشکت [Ishkata] و پُورو [Pouruta] و مورو [Mouru] (= مرو) و آریا [Arya] و گو [Gava] یا سوغد [Sughza] (= سغد) و خَوائیرِزم [Khvairizem] (= خوارزم، خراسمی) روانند. بی‌گمان بایستی این رودها را که از آنها نام برده نشده است، رودهای آمودریا، مرغاب، زرافشان و هریرود و جز آنها دانست.

اشاره‌ی دیگر حاکی از قدمت این یشت، در بند ۱۰۴ است، که اشاره می‌شود: «مهر پیمان‌شکنان را گرفتار ساخته و به کیفر می‌رساند، اگر هر چند در شرق یا غرب هند باشند». این اشاره حاکی از آن عهدیست که مزدیسنا هنوز در ممالک درّه‌ی سند نفوذ و قدرت عمل نداشته. همچنین اشاره‌ی دو بند دیگر (۱۱۳ و ۱۴۵) درباره‌ی ترکیب میثر اهور [Mithra - Ahura] قابل توجه است. تحلیل این یشت، و تقسیم‌بندی بندهای آن از دیدگاه تقدّم و تأخّر، به موجب جدول کریستن سن،

چنین است: بازمانده‌های یشت اصلی عبارتند از: بندهای ۲-۴۸، ۶۰-۷۲، ۷۵-۸۷، ۹۵-۹۸، ۱۰۴-۱۱۴، ۱۲۳-۱۲۵، ۱۴۰-۱۴۵. بندهای ۲-۴۸ گویا نسبتاً خوب باقی مانده باشند. قسمت قدیم میثر - اهور در بندهای ۱۱۳ و ۱۴۵ قابل ملاحظه است. اضافات قدیم زرتشتی در بندهای: ۱، ۴۹-۵۹، ۷۳-۷۴، ۸۸-۹۴، ۹۹-۱۰۳، ۱۱۵، ۱۱۹ دیده می‌شود. اضافات جدید عبارتند از: بندهای ۱۲۰-۱۲۲.

قسمت اعظم این یشت، منظوم است، و شکل کهن آن، به ویژه در بندهای اوّلیه، به صورت شایسته‌ی باقی مانده است. پس از یشت سیزدهم، بلندترین یشت‌هاست، که در ۱۴۶ بند و ۳۵ کرده تدوین شده. از نظرگاه موضوعی، به ترتیب بندها نمی‌شود آن را مَدون ساخت، بلکه بایستی به گونه‌ی پراکنده در سراسر یشت، موضوعات را دسته‌بندی نمود. و اغلب یشت‌ها چنینند. در بند بعدی فشرده‌ی آن را به ترتیب بندها می‌آورم. شماره‌ها اشاره به بندهای یشت دارد.

در مقدّمه، مهر، دارنده‌ی دشت‌های فراخ (واوروگئویتی [Vouru-Gaoyaiti]) ستوده شده؛ و این، مقدّمه‌ی زرتشتی یشت است. بند یکم نیز سرآغازیست، که در آغاز تمام یشت‌ها با تغییر و تبدیلاتی به مقتضای چه‌گونگی یشت آمده است. اما حتّاً در همین سرآغاز زرتشتی قدرت و اهمّیت این ایزد جالب توجه

آکنده از سرود ستایش، عبادت می‌کنیم. (۶)
 میثر دارنده‌ی دشت‌های فراخ، از تمیز اعمالی
 که مردم انجام می‌دهند، به خوبی آگاه است.
 هزار گوش برای شنیدن و هزار چشم برای
 دیدن دارد، و از فراز نای آسمان، هماره بیدار
 و ناظر اعمال مردمان است. (۷)

مهر تنها ایزد روشنایی و پیمان نیست، بلکه
 ایزد جنگ و پیروزیست. چون در آورگاه،
 دو صف پیکاری روبه‌روی هم بایستند، مهر به
 آن دسته‌ی یاری می‌کند که از روی خلوص
 و زودتر به خواندن وی اقدام کنند و از روی
 خلوص و راستی او را نیایش کنند. آن‌گاه است
 که وی به همراهی ایزدوات [Vata] (اب‌داد)
 و ایزد دامونیش اوپمن [Damoishupamana]
 برای یاری به سوی آن جنگاوران روی
 می‌آورد. (۸-۹)

میثر ایزد جنگ است؛ و به همین جهت،
 جنگاوران حتّا روی زین اسب، وی را
 می‌ستایند و کامیابی می‌خواهند، تا مرکوبشان
 استواری نشان دهد، و بتوانند از دور دشمن را
 تشخیص داده و پیروز شوند. (۱۰-۱۱)
 میثر برخلاف آنچه که می‌پنداریم، در هیأت
 ایزد خورشید نمایان نمی‌شود، بلکه وی
 روشنایی و انوار زرّین خورشید است. پیش از
 آنکه خورشید از پس کوه هرا [Hara] سر
 برکشد، وی با جامه‌ی زرّین و زینت‌هایش از
 آن بلندی کوه به نگرش همه‌ی کشورهای
 آریایی (ایرانی) می‌پردازد.

را درمی‌یابیم. اهورامزدا به زرتشت می‌گوید
 که: «مهر آفریده‌ی من است؛ و من او را در مقام
 و سزاوار بودن عبادت، همسنگ خود قرار
 داده‌ام.» آن‌گاه بند دوم شروع می‌شود، که تا
 بند ۴۸ از بازمانده‌های قدیم یش است.

میثر کسانی را که به او دروغ‌گویند، به
 نامش پیمانی بندند که بدان وفا نکنند،
 در سراسر قلمرو مملکت، هرجایی که باشند،
 تعقیب کرده و به کیفر می‌رساند. پیمانی
 که بسته می‌شود، محترم است، چه پیمان
 با یک مزداپرست باشد، و چه پیمان با
 یک دیرپرست. (۲)

اما در عوض مهر به مهرداران اسب‌های تیز تک
 می‌بخشاید. ایزد آذر همواره کسانی را که
 پیمان‌دار باشند، یآوری می‌کند و فروشیان به
 وی فرزندان دلیر و پارسا می‌دهند. (۳)

میثر را ستایش می‌کنیم، که دارنده‌ی
 دشت‌های فراخ است. نگهبان ممالک آریایی
 (= ایرانی) است. و در این ممالک آرامش
 و تنعم به وجود می‌آورد. کارهای دشوار را
 چاره‌گری کرده، سعادت و پیروزی برای
 مردمان ارمغان می‌آورد. چون اوست دلیر،
 و کسی که در همه جا هست، و همواره در خور
 ستایش و بزرگداشت است. (۴-۵)

میثر میان همه‌ی ایزدان، نیرومندترین است.
 او را با زائر [Zaothra] (آب مقدّس که در مراسم
 مذهبی مورد استفاده قرار می‌گیرد) با هئوم
 [Haoma] (= هوم) با برسم [Baresma] و با زبانی

و در بند قبل، شرح بندهای ۱۳ و ۱۴ را آوردم، که از کشورهای آریایی سخن می‌رود. در بند ۱۵ از هفت کشور یاد می‌شود (نگاه کنید به هَپَتَ کَرشور) که مهر با آن همه دیدگانش نگران آنجاهاست که سراسر پوشیده از چراگاه‌های سرشار و ستوران فراوان است. این ایزد نیرومند، بزرگی و شکوه می‌بخشاید. شهر یاری و سلطنت و پیروزی می‌بخشاید در همه‌ی کشورها، به آن کسانی که از روی خلوص و مطابق با رسوم دینی و تشریفات آن وی را بستانند. (۱۶)

می‌توان در اینجا، نموداری از خلق و خوی ایرانی‌مزدایی را نشان می‌دهد. وی دشمن بی‌امان دروغ و دروغ‌گویان است. هیچ کس، اعم از رئیس خانواده، کدخدا و شاه نسبت به وی دروغ نتواند گفت، چون مهر از دروغ بیش از هر چیز و هر خلافی آزرده می‌شود. به همین جهت، هر جایی که دروغ و دروغ‌گویی باشد، وی به تندی بدان سو فرود می‌آید و دروغ‌گویان را به سختی کیفر می‌دهد؛ آن‌سان که جنگاوران با ایمان را یاری می‌دهد. جنگاورانی که نسبت به وی بی‌ایمان باشند، هیچ‌گاه روی پیروزی را نمی‌بینند؛ در پیکارگاه اسبان‌شان از قدرتِ تاخت باز می‌مانند؛ نیزه‌هاشان در پرتاب به واپس برمی‌گردند؛ و هرگاه به سوی رقیب نیز روان شوند، کارگر نمی‌افتد. (۱۷-۲۱)

اما کسانی که پیرو راستی باشند، مهر، ایزد

راستی را همواره در نظر داشته باشند، و تا پای جان پیمان را محترم شمارند، هرگاه که نیاز به یاری داشته باشند، می‌تواند یاری‌شان می‌شتابد:

«ای میثرا! تو ما را یار باش! ای میثرا که به تو دروغ نتوان گفت! دشمنان ما را به بیم و هراس در افکن، چون تویی که می‌توانی نیروهاشان را بازستانی و درمانده‌شان سازی.» چون کسی از روی خلوص نیت، مهر را بستاند، در پیکارگاه از گزند سلاح دشمن، هرچند که چابک باشد، در امان بماند. (۲۴-۲۲)

می‌تواند قابل ستایش است، که سخن‌ها را به راستی هدایت می‌کند. او را می‌ستاییم، که بخشنده‌ی سود و ثروت است، و پیکرش تجسم کلام مقدس می‌باشد. دلیر و جنگاور است. ناراستگرایان را برمی‌اندازد، و زبانه‌ی خشمش گناهکاران پیمان‌شکن را از بُن برمی‌اندازد؛ و در عوض به کسانی که پاسش دارند، در کشور نظام و قدرت و پیروزی پدید می‌آورد. اما باز هم نیروی انتقامش دشمنان را تعقیب می‌کند، و هر چه هم که نیرومند باشند، پیروزی هیچ‌گاه به سراغشان نخواهد آمد. (۲۵-۲۷)

می‌تواند ایزدِ است که شکوه و حشمت می‌بخشاید، نعمت و ثروت می‌بخشاید، خانه و خانواده را سرشار از سرور و شادی می‌کند؛ و در عوض، خان و مان دشمنان و بی‌مهران را ویران می‌سازد. اوست که به مؤمنانش پاداش

می‌بخشاید، و به مخالفان کیفر می‌دهد. از توجه اوست که نظام روستا و خانواده برقرار است، در روستا و خانواده زنان زیبای بلندبالا، فرزندان دلیر، اسبان تیزتک و گردونه‌های عالی و بناهای باشکوه و بسترهای لطیف و معطر برقرار است. و به همین جهت است که گروه پیروان، هماره و هنگام، در مراسم ستایش وی حاضر می‌شوند. در این مراسم، گروه ستاینندگان به دعا و خواندن سرود می‌پردازند:

«ای میثرا! این سرودهای ما را بشنو! ستایش و عبادت ما را بپذیر! کام ما را روا کن! فدیة و نیازمان را بپذیر، و میان این جمع دوستار فرود آی! چون پیمان‌ت برای شادی پیروان استوار است. اینک کام‌هایمان را برآ! آن‌چه خواستاریم: پیروزی، کامرانی، نعمت، نیکنامی، آسایش وجدان و درک علم و معرفت و تمیز کامل است در حقایق، تا در سایه‌ی این نعم و نیروها، بر دشمنانمان پیروز شویم، تا که آنان برافکنیم، تا که دیویسان را و جادوان راویری‌ها را نابود سازیم. (۲۸-۳۴)

مهر، دارنده‌ی دشت‌های فراخ را می‌ستاییم، که سخن را به راستی هدایت می‌کند. نیرومند است و دارنده‌ی شهرپاری و هزار چستیتست. کسی که برانگیزاننده‌ی جنگ است، و به جنگ نیرو می‌بخشاید. با استواری و دلیری صفوف دشمنان را در هم می‌شکند، دو جناح سپاه را می‌پراکند، و از وی، بر قلب سپاه دشمن بیم

و هراس مستولی می‌شود. اوست که جمع فشرده و انبوه دشمن را با شرار ترس می‌پراکند، حمله می‌برد، و سرکسانی را که به او دروغ گویند، از تن دور می‌کند؛ تا دوردست‌ها تعقیبشان می‌کند، خانه‌ها و شهرهاشان را ویران می‌سازد. چون مهر ناراضی باشد، سلاح دشمنان از کار می‌ایستد، و هر چند که چالاک و نیرومند باشند، جنگ ابزارهاشان به هدف نمی‌رسد. ایزدروشنو [Rashnu] و سروش پاک [Sraosha] در میدان جنگ به یاری او، میان سپاه دشمن نفاق و شکست پدید می‌آوردند؛ و خود مهر، چون خشمگین و آزردده‌خاطر است، هزاران هزار از دشمنان را بی‌امان به خاک درمی‌افکند. (۳۵-۴۳)

جایگاه مهر، به وسعت سراسر زمین است؛ پناهگاهی روشن و تابنده و بیرون از نیازمندی و هر احتیاجیست. هشت ایزد که یازان او هستند، فرازین‌گاه هشت بلندی، ناظر بر اعمال مردمان هستند، تا هرگاه پیمان‌شکنی به عمل پرداخت و یا کسانی به پیمان‌شکنان و دروغگویان پناه دادند، بدانان حمله کنند و براندازندشان. مهر، خود نیز هماره با هزار دیده‌اش مراقب است، و مهریان را از هر خطری محافظت می‌کند. (۴۴-۴۶)

میان دو سپاه جنگجو، ناگهان مهرظاهر شود! آن‌گاه میان صفوف بنگرد، بر روی مَرکَب به تکاپو درآید. بازوان و چشم‌های جنگاورانی را

که به مهر دروغ گویند، از کار بازدارد؛ گوش‌هایشان را ناشنوا سازد، و پاهایشان را بی‌استقامت، تا بی‌مقاومت در چنگِ رقیب اسیر شوند. (۴۷-۴۸)

اهورامزدا از برای میثر، بر آن قلّه‌ی بلند و درخشان هرئی تی‌برز [Haraiti Bareza] زیباترین جایگاه‌ها را ساخته است؛ در آن جایی که میثر ناظر و نگران مردمان است؛ در آن مأوای درخشانی که نه گرما و نه سرما، نه روز و نه شب وجود دارد، و هیچ‌گاه بر آن مه نمی‌نشیند. و این جایگاه آسمانی را به فرمان اهورامزدا، امشاسپندان و خورشید فراهم کردند. سراسر جهانِ خاکی را مهر از آن فرازین گاه آسمانی زیر نظر دارد. و هرگاه مردی بدگنش برخلاف راستی و آیینِ پیمان‌داری عملی انجام دهد، مهر به اتفاق سروش و ایزد نئیریوسنگه [Nairyō-Sangha] گردونه‌ی خود را به حرکت درآورده، و پیمان‌شکن را هر کجا که باشد، به کیفر می‌رساند. (۴۸-۵۲)

کرده‌ی (کرت = Karta = فصل) ۱۲ و ۱۳ یعنی بندهای ۴۹ تا ۵۹، از الحاقات زرتشتی بر این یشت هستند. کرده‌ی دوازده‌گذشت؛ و اینک کرده‌ی سیزده، که جالب توجه است و افول قدرتی که در اصلاحات مزدایی صورت گرفته، به نظر می‌رسد. ایزد میثر دست‌ها را به سوی اهورامزدا برای گِله برمی‌آرد. و اینجا همان گِله‌های ایزد تیشتری [Tishtrya] را می‌شنویم: «من نگهبان همه‌ی آفریدگانِ نیکِ توأم، ای

اهورامزدا! اما چنان‌که بایستی، در مراسم ستایش، مرا چون دیگر ایزدان نمی‌ستایند. هرگاه گروه مؤمنان، مرا نیز چون دیگر ایزدان بستانند، هر آینه من با تمام نیرو به هنگام نیازمندی بر آنان فرود می‌آیم.»

آن‌گاه قطعه‌یی در مراسم نیایش ایزد می‌آید. از بند ۶۰ تا ۷۲ باز هم به قسمت‌هایی از سروده‌ی قدیم درباره‌ی مهر برمی‌خوریم: «ستایش، شایسته‌ی مهر است، که دارنده‌ی دشت‌های فراخ است؛ تیزبین است، و هیچ‌گاه فریفته نمی‌شود، چون دارای ده هزار دیده‌بان است. اوست سرپرست روستاها و شهرها، که همیشه آماده‌ی یاری به مؤمنان است. بهنگام باران می‌باراند؛ و از ریزش باران است که زمین‌ها سرسبز می‌شود و گیاه می‌روید...» (۶۱-۶۳)

میثر از برای گسترش آیینِ بهی، به هرجا فرود می‌آید، و فروغ و فرش به روی هفت کشور منتشر است. نیرومند و چالاک و سریع است؛ بخشنده‌ی همه‌ی نعمت‌هاست؛ و اوست که گله‌ها و رمه‌ها را سلامت نگاه می‌دارد؛ بزرگی و شکوه می‌بخشاید؛ فرزندانِ برومند در خانواده‌ها پدید می‌آورد؛ و ایزدانی چون: اَزْث، پارَئندی، فرکیانی و داموئیش اوپَمَن و فروشیان، از یارانش به شمارند می‌روند. (۶۴-۶۶)

وی با گردونه‌ی سریع و زیبایش از کشور ارزهی [Arezahi] به کشور خونیرث

دست‌ها را راست رو نگاه داشته، و از او یاری می‌خواهد. هرگاه ناله‌ی شکایت و گله‌مندی مهرآیینی بلند شود، این صدا همه جا پیچیده، و به گوش مهر می‌رسد. هرگاه چهارپایی (گاوی) از گله‌ی خود جدا ماند، هرگاه چهارپایی از گله ربوده شود، ناله‌اش به مهر می‌رسد؛ مهر به سرعت فرا رسیده و چهارپا را به جمع خود ملحق می‌سازد. و این چنین است یاری مهر، از کسانی که در آیین او خلوص داشته باشند. (۸۷-۸۳)

هئوم [Haoma = هوم] آن سرور نیرومند و درمانگر، با چشمان زرین در فرازین‌گاه کوه هرئی‌تی برز که هوک‌نیری [Hukairya] خوانده می‌شود، از بَرَسَم و زَاثَر و بهترین سرودهای پاک نیاز داد، و آن چنان مراسم ستایش با شکوهی از برای میسر انجام داد، که در طی یشت‌ها کمتر به همانند آن برمی‌خوریم!... آن‌گاه است که ملاحظه می‌کنیم، اهورامزدا در برابر امشاسپندان، سروری و نگاهبانی مردم را به او می‌سپارد، تا هم در این جهان و هم در جهان پسین، این بزرگترین ایزدان فرمانروا باشد. (۹۴-۸۸)

میشر به هنگام ناپدید شدن خورشید، از آن جایگاه آسمانی‌اش، سراسر زمین را می‌نگرد، و بر همه جا محاط می‌شود، تا آنچه را که در زمین و آسمان است، بنگرد. گریزی به دست دارد، که سد گره و سد تیغی آن سراسر از زر خالص بوده، و رنگی شفاف دارد، و بدان

[Khvaniratha] می‌شتابد، در حالی که مشحون از فرم‌زدا آفریده می‌باشد. راننده‌ی گردونه‌اش ایزد ارت است. در حالی که اسبان گردونه‌اش در فضای بی‌پایان می‌تازند، داموئیش اوپمن راهش را آماده می‌سازد، و همه‌ی دیوان ورن [varena = گیلان] به هراس می‌افتند! (۶۷-۶۹) پیشاپیش مهر، ورث رغن [Verethraghna] = بهرام] به صورت گراز [وراز - y.tx/127] Varaza yt.xiv/15 در حالی که آماده‌ی حمله با دندان‌های تیز است، با چنگ ضربت زننده‌ی حرکت می‌کند، تا دشمن و بی‌ایمانان به مهر را در حال تاخت گرفتار سازد، و با یک ضربت چنانشان در هم کوبد، که نیروی زندگیشان از میان برود! (۷۰-۷۲)

میشر ایزدبست که وظایف بسیاری دیگر از ایزدان را به تنهایی عهده‌دار است. وی ایزد جنگ است؛ ایزد روشنی و فروغ است؛ ایزد پیمان و نگهبان عهد و میثاق است؛ ایزد حافظ خانواده و شهر و کشور است؛ ایزد بخشنده‌ی ثروت و نعمت است؛ ایزد پیروزیست؛ ایزد شهریاری و قدرت و تسلط است؛ ایزد داور اعمال در روز واپسین است؛ ایزد راستی و سخن، و کلام راست و زیباست؛ ایزدبست که همه از: شهریار، فرماندار، کدخدا، سرور خانواده و افراد عادی خلق بدو پناه می‌جویند. هرگاه دو نفر در جایی عهد و پیمانی ببندند، دست‌ها را راست رو نگاه داشته، نام او را بر زبان می‌آورند. هر جا به کسی تجاوز شود،

مردان (پیمان‌شکنان) را برمی‌افکند؛ و آن، سلاحیست میان همه‌ی سلاح‌ها، محکم‌ترین و پیروز‌ترین. از هیبت و شدت قهر او، اهریمن تبه‌کار به لرزه آید! اشم [Aeshma دیو خشم] آن دیو بدکار به ترس اندر شود! و یداتو [Vizatu ویدتو Vidotu به بینید SEB.XXIII.P.143 و IV.Intro «Vend P,22VOL. آن دیو ملعون از کار درافتد. (بند ۹۳) و بوش‌یاست [Bushyasta] دیو خواب، آن در دست [Daregho Gava=] ملعون به لرزه گرفتار شود! و همه‌ی دروغ‌پرستان ورن [=گیلان] به ترس و بیم دچار شوند! (۹۵-۹۸)

میشر، دارنده‌ی دشت‌های فراخ، از سوی راست زمین، درحالی که برگردونه‌اش سوار است، پدیدار می‌شود. ایزد سزآشا در سوی راستش، و ایزد رشنو (= رشن) در سوی چپش اسب می‌تازند، و سایر ایزدان و امشاسپندان و فروشیان نیز سواره‌گرد وی را فراگرفته‌اند. به این گروه یاوران، بهترین سلاح‌ها را می‌بخشاید: تیرهایی پُران، که با پَرهای عقاب تزئین شده‌اند. چون با سرعت به سپاه‌کشوری که پیمان‌شکنی کرده و به او دروغ گفته، باز رسد، ناگهان! به راکب و مرکوب فرو کوبد، چنان‌که هر دو در یک لحظه بر زمین درغلند! (۹۹-۱۰۱)

میشر تنها ایزد جنگ نیست، بلکه خود جنگاور بی‌بدیلیست. بازوان توانا و بلندش، پیمان‌شکن را در هر کجا که باشد، اگر در هند

شرقی و یا هند غربی نیز باشد، گرفتار کرده و کيفر می‌دهد. بازوان نیرومند و بلندش، آن گونه دروغ‌مِشانی را که می‌پندارند اعمالشان از نظر مهر پنهان می‌ماند، در میان خود خُرد و مضمحل می‌سازد. (۱۰۵-۱۰۴) میشر سپری از سیم، و زِرهی زرین دارد. گردونه‌اش را با سرعت می‌رانند. همه‌ی راه‌هایی را که به کشورهای تحت توجّه او منتهی می‌شود، روشنی فراگرفته است. گذرگاهش از دشت‌هایی گسترده است با بیشه‌زارهای فراوان، که در آن زمین‌ها، چهارپایان نیرومند و مردان آزاد زندگی می‌کنند. میشر - اهور، آن دو جاودانی، همواره به یاری درمندگان می‌رسند. میشر، شتابان باگردونه، بر سرِ کسانی که از روی نارضایتی فدیه داده‌اند، فرود آمده، و زار و نزار برخاکشان درمی‌کشد. (۱۱۴-۱۱۲) در فصل سی‌ام، از مراسم ستایش و فدیه برای مهر گفت و گو شده. از ندای اهورامزدا می‌شنویم به زرتشت که: «مهر را بستای، و مردمان را طریق اهدای فدیه بیاموز؛ که مزداییان از برای نثارِ فدیه، برایش پرندگان زیبا بیاورند؛ چون مهر، نگاهبان و یاور همه‌ی مزدیسنان می‌باشد.» در مراسم دینی، بایستی زئوتر [Zaotar] پیشوای دینی «زوت» شیرهی هوم و زائر [Zaotra] (آب مقدّس) را نیاز کند، و مؤمنان می‌توانند از آن نوشابه‌های نیاز شده بنوشند. این مراسم بایستی کاملاً با دقت و درست انجام شود، تا آنکه مهر راضی

اوستاست، و دومی، برخی از یساناهاییست که به هنگام عبادت و مراسم دین خوانده می‌شده. تحمّل شداید و زجرهایی در سلسله مراتب ورود به جرگه‌ی مهری‌دینان، اصلی اساسی بوده است، که در بندهای بعدی بدان خواهیم پرداخت.

نفوذ و قدرت بعدی میثر، پس از اصلاحات زرتشتی دوباره بازگشت. این ایزدییست که اهورامزدا درگر - نمان [Garo-nmana = عرش] او را ستود.

برای نگاهداری و یاریِ مهریان، بازوان بلند مهر از همان گرنمان سرازیر می‌گردد. وی دارای گردونه‌ییست بسیار زیبا، با زینت‌های فراوان و زرین. این گردونه را چهار اسب سپیدرنگ بسیار زیبا که تغذیه‌ی معنوی می‌شوند، بر بسیط سپهر می‌کشند. شَم‌های پیشینشان از زر، و شَم‌های پسین از سیم است. در جانبِ راستِ وی، ایزد رشنو، و در جانبِ چپش ایزد چیستا [Tchista] قرار دارند. پیشاپیش وی، داموئیش اوپمن به صورت گراز می‌تازد، با دندان‌های تیز و پنجه‌های مهیب آماده‌ی ضربت زدن؛ و ایزد آذر به همراه مهر، در پسِ وی می‌تازند. در گردونه‌ی مهر، هزار کمان وجود دارد؛ کمان‌هایی ممتاز یا زه‌هایی محکم، که با آنها چون تیرهاشان پرتاب شود، که با سرعتی فوق تصور به سوی هدف روان می‌شوند، و دیوان بسیاری هلاک می‌گردند. (در روایات اندربابِ میترا، کمان و کمانکشی

و خشنود گردد. آن‌گاه زرتشت از اهورامزدا می‌پرسد که، این مراسم چه‌گونه انجام گیرد که مهر را رضایت حاصل شود؟ و پاسخ می‌شوند. بسند ۱۲۲ از کرده‌ی سی، دارای اهمّیت بسیار است؛ چون درباره‌ی غسل و شست‌وشوی مهری‌آیینان، با صراحت مطالبی در آن آمده است؛ و چنان‌که خواهیم دید، در آیینِ جهانی مهر، غسل دارای اهمّیت و اعتباری اصلیت.

ابتدا این مهری‌دینان جهت، انجام فرایض دینی و شرکت در مراسم مذهبی، مدّت سه روز به تناوب شست‌وشو و غسل می‌کردند، و سی ضربه‌ی تازیانه به خود می‌زدند؛ و این هر دو، برای پاک شدن از آلودگی‌های گذشته انجام می‌شد. آن‌گاه برای بارِ دوم، تا دوشب و دو روز مراسم شست‌وشو و غسل به جا آورده، و بیست ضربه‌ی تازیانه متحمّل می‌شدند. سپس به صورت شایسته‌یی قادر می‌شدند در مراسم شُرایش ادعیه‌ی دینی: ستات - یسنی [Staota Yesnya] و ویسپ رتو [Vispe ratavo] ویسپرد [Visparad] موفق شوند.

بی‌گمان، مراسم شست‌وشو و تطهیر، تحمّل ضربات تازیانه، و همچنین توانایی شُرایش سرودهای دینی، اصلی بسیار کهن است از آداب میثرپرستی. اما به جای ادعیه‌ی ویژه، مؤلّفان زرتشتی نام ویسپرد و ستات یسنی [= یسنا] را آورده‌اند، که اوّلی، بخشی از

نقش عمده‌یی دارد. نقاشی‌ها و نقش برجسته‌های فراوانی در این باب به دست آمده، که در بندهای بعدی درباره‌اش سخن خواهم گفت.) تیرهایی بسیار محکم که با پر عقاب تزین شده‌اند، و از آنها ممتازتر نتوان شناخت، در کنار کمان‌ها در گردونه‌ی مهر می‌باشد. و اینها همه بر تن دیوان و دیویسان می‌نشینند. برای پیکار با دیوان، در این گردونه جنگ‌ابزارهای بسیار دیگری نیز موجود است: یک هزار شمشیر دو لبه‌ی برنده از پولاد؛ یک هزار خنجر دودم بسیار محکم؛ یک هزار گرز آهنین، که هر یک دارای هفت گره (قیه) می‌باشند؛ و سرانجام، یک گرز، که ایزد آن را به دست دارد. این گرز دارای سه تیغه و سد گره است، که چون فرود آید، دشمن را خرد می‌سازد، این گرز، ساخته شده از برنج زرد، و ریخته شده از فلز زردرنگ است، که محکم‌ترین و پیروزمندترین جنگ‌ابزارها می‌باشد. میثر با این سلاح‌ها دیوان و دروغگویان به مهر (Mithro-drudj) را نابود می‌سازد. آن‌گاه پس از کشتن دیوان، وی با اژدها، از فراز هفت‌کشور می‌گذرد. (۱۲۳ - ۱۳۵).

کرده‌ی بیست و سوم، دگرباره اشاره‌ی بیست که به مراسم نیایش شده، اما این بار مراسم تحت تأثیر آیین زرتشتی می‌باشد. با همان گردونه‌یی که توصیف شد، مهر شربت‌های مقدس نیازی را به منزلگاه آسمانی‌اش می‌برد.

مسرور و شاد، کسی که مرد روحانی (ژئوتر، زوت) آداب و رسوم دان و ورزیده‌یی را برای برپا داشتن مراسم ستایش مهر فرا می‌خواند! آن روحانی برگزار می‌کند مراسم را، و مهر به سرعت، به خانه‌ی این مرد فرود می‌آید، و در کام‌هایش، کامیابش می‌سازد. اما هرگاه مردی، روحانی مأمور انجام مراسم مذهبی را دعوت کند، و آن روحانی آداب‌دان و ورزیده نباشد، هر چند که فذیه‌ی فراوان نثار کند و شربت مقدس به مقادیر فراوانی بر سفره نهد، اهورامزدا را خوش نمی‌آید؛ مهر به یاری‌اش نمی‌شتابد، و ایزدانی چون رشنو و ارشتات [Arshat] و امشاسپندان از وی روی می‌گردانند. (۱۳۶-۱۳۹)

میثر، نخستین ایزد آسمانی، و از نیرومندترین و دلیرترین ایزدان است. ایزد یست جنگاور، که در ضمن، عطوفت و دوستی بسیاری دارد از برای مؤمنان. پیمان‌شکنان و دروغگویان به او را، هیچ راهی برای نجات نیست، چون ضربت گرزش در روشنی و تاریکی، در پنهانی و آشکاری، هر کجایی که باشند، نابودشان می‌سازد. او کسیست که ایزد روشنایی و فروغ می‌باشد. سحرگاهان به پیکار تاریکی اهریمنی برمی‌خیزد. بامدادان بر جهان ظاهر می‌شود، و همه‌ی آفریده‌های نیک را، که پیش از آن در حجاب ظلمت نادیدنی بودند، روشن می‌سازد. چهره‌اش چون تیشتری [Tishtrya] درخشان است. گردونه‌اش روان و زیبا و ستاره نشان

است... و سرانجام باز هم در واپسین یادی که از وی می‌شود: «میتر - اهورا است که ستوده می‌شود» و درباره‌ی این ترکیب، در تأیید مقام مهر سخن گفتم.

این بود فشرده‌یی از مهر یشت. همه‌ی مطالب اوستایی را درباره‌ی این خداوندِ بزرگِ عصرِ ماقبلِ زرتشت و ایزدِ عادی دورانِ زرتشتی، در این یشت می‌توان موردِ مطالعه قرار داد. مقایسه‌ی صفات و اعمال و سرپرستی‌های مهر با مواردِ ودایی که قبلاً مورد بحث بود، جالب توجه خواهد شد. روابط مهر و هوم در این یشت، و آنچه که درباره‌ی میتر [Mitra] و سوم [Soma] در وداست و تفصیل آن گذشت، حایز اهمیت است. وانگهی، مقایسه‌ی صفات و اعمال نیز جالب خواهد بود! از سویی دیگر، این مطالب برای فهمِ دقیقترِ میترائیسمِ جهانی که در اروپا شیوع تام داشت، و اطلاعات ما در آن باره بسیار اندک و ضعیف است، سودرسان می‌باشد. اینک سرودی ودایی را درباره‌ی میتر نقل می‌کنیم (ریگ‌ودا، کتاب ۵/۶۹/۱):

[۱]: ای ورونه [وارون «نا»]! شما سه سپهر روشنایی و سه آسمان و سه گاه درخشان به اندیشه‌تان آوردید. ای مهر! به توانایی بوده، شما فروغ کشور و آیینی که جاوید است نگاهدارید.

[۲]: شما ای ورونه! گاوهایی که دارید، به توانایی شیر دهند. و ای مهر! سیلابی که شما

بر زمین می‌ریزید، آب آن بسیار شیرین است. [۳]: آنجا گذاشته‌اند چرخ بسیار پاکیزه در درخشندگی، و پُر می‌کنند سه جام جهان را به تری و شادابی. من هنگام بامداد و بلند شدن خورشید و فرورفتن آن، ایزد آدتی [Aditya] را می‌خوانم و می‌پرستم. و از شما ای مهر و - ورونه! می‌خواهم که به من آسایش و توانگری و فرزندان و تندرستی بدهید.

[۴]: ای (ایزدانی) که گیتی را نگه می‌دارید، و نیز سپهر درخشنده را! و ای (ایزدانی که) شاهی گیتی را یآوری می‌نماید! و ای آدتی! و ای ایزدان جاوید! ای ورونه و مهر! هیچ وقت آیینتان را کم زور نسازید.

اینک هرگاه در مقام مقایسه برآییم، همه‌ی وظایف و صفات میتر [mitra] در ودا و میتر [Mithra] در اوستا را مشابه می‌یابیم. هر دو، تجسم روشنایی و فروغ آسمانی هستند؛ هر دو نگاهدارنده‌ی خان و مان و کشور، و بخشنده‌ی شهریاری می‌باشند. در بندهای گذشته، مطابق ریگ‌ودا، از تفسیر بسیار عالی لومل [Lommel] روابط میان قربانی گاو و میتر و سوم و باران را نشان دادم؛ و اینک، توجه به بند دوم، این تقارن را به خوبی نشان می‌دهد. هر دو فرو ریزنده‌ی باران سودمند می‌باشند؛ و این نکته برای فهمِ میترائیسمِ جهانی با توجه به تفسیری که در بند سوم کردم، بسیار جالب توجه خواهد بود. در بند سوم اشاره به مراسم مذهبی و سه گاه نیازِ شربت مقدسی که

مورد علاقه‌ی مهر است، شده، و همچنین وظایف و صفاتی چون بخشندگی آسایش و ثروت و فرزندان برومند، که مطابق آنچه گذشت، در اوستا نیز اینها از صفات و وظایف مهر می‌باشند. هر دو بخشنده‌ی شهریاری، و نگاهبان شهریاری، و جهان مادی و معنوی هستند. در واقع چنان است که مهر را در اوستا مطالعه می‌کنیم.

در مقاله‌ی خورشید تیز اسب [Hvare Khshaeta-Aurvant aspa] از خورشید بحث شده است. در یونان و روم، هلیوس [Helios] و سل [Sol] خدای خورشید بودند. در هندوستان، سوری [Surya] خداوند خورشید محسوب می‌شد. میترا را در روم، خورشید شکست ناپذیر [Sol-Invictus] (به لاتین، Splenditenes = میترای تابنده) می‌خواندند. اینان نیز در اساطیر یونانی، رومی، هندو و همچنین در اساطیر بابلی و مصری،خدایان خورشید بودند؛ با وجوه تشابهی بسیار با خورشید اوستایی و مهر، که مطابق تذکرم، در مقاله‌ی خورشید به تفصیل از آنها سخن گفته‌ام، اما به جای خود، در بندهای بعدی که از خورشید شکست ناپذیر (= میترا) گفت‌وگو شود، از اینان نیز به اشاره مطالبی خواهم آورد. چون فرهنگ و دیانت ایرانی میان ارمنیان نفوذ تامی داشت، مهر نیز چون ایزدان دیگر اهلیت و مقامی داشت؛ هرچند که در ارمنستان درباره‌ی خداوند مهر اطلاعات ما

اندک است. اگر چه آگاثانگوس [Agathangelos] می‌گوید که در باگایاریچ [Bagayarich] معبدی به نام او بوده است، ولی درباره‌ی اینکه چه گونه و به چه کیفیت او را می‌پرستیده‌اند، هیچ گونه اطلاعی در دست نیست.

لغات بسیاری از کلمه‌ی مهر مشتق شده است، مانند: [Mehion] یعنی بتکده، معبد؛ [Mehekan] که نخست به معنی ماه (lemois) و سپس نام مخصوص ماه هفتم سال شده است. اسامی خاص [Mihran] [Meheruz] (مهر وژان)، [Mehendak-Mihrdat] (مهنداک [مهر دات «د»])، Mher (مهر) که همگی از مهر مشتق شده‌اند، دلیل بر اینند که مهر در میان مردم خیلی محبوب بوده است.

مهر از لغات ایرانیست، به معنی آفتاب (Mihr, Mitro, Mithra = مهر). کزنفن [Ksenophon] می‌نویسد: «ارمنه اسب‌ها را به مهر می‌بخشیدند و قربانی می‌کردند.» به قول استرابو [Strabo] در هنگام جشن مهرگان، از ارمنستان ۲۰/۰۰۰ اسب برای دربار ایرانیان به عنوان خراج و پیشکش فرستاده می‌شد.

مورخان ارمنی: [Yeghishe] و [M.Khorenaci] حکایت می‌کنند که: «ایرانی‌ها (چنان‌که ارمنی‌ها را نیز این عادت بود) به نام مهر سوگند یاد می‌کردند، زیرا او حامی و مدافع عهد و پیمان بود.» در پهلوی لغتی هست به نام [Mithra drudj] که پیمان‌شکن معنی آن است. مهر در مذهب زرتشتی، سوشیانس یعنی

[Rapitangah] (= نیمروز، ظهر)، و اوزیرنگاه
[Uzirengah] (= عصر).

روز شانزدهم هر ماه، مهر روز است؛ و ایز مهر
را موکل بر این روز می‌دانستند. مطابق معمول
و سنت، چون نام روز و ماه موافق می‌شد، آن
روز را جشن می‌ساختند؛ به همین جهت، روز
شانزدهم از ماه مهر، جشن مهرگان بود، که
یکی از بزرگترین جشن‌های ایران باستان
محسوب می‌شد.

از روزگاری بسیار دور، موژخان درباره‌ی این
جشن سخن گفته‌اند. در زمان هخامنشیان،
جشنی بود بسیار بزرگ و جالب توجه، که در
نوشته‌های موژخان یونانی نیز درباره‌اش
مطالبی آمده، و در پارسی باستان، آن را میترا
کانا [Mitrakana] (=مهرگان، مهرجان)
می‌خوانده‌اند. آن گونه جشن‌های باشکوه
و بزرگ و اسرارآمیزی که در سراسر خطه‌ی
آسیای صغیر، تحت عنوان میتراکانا برگزار
می‌شد، با مراسم بابلی، و بخصوص جشن‌های
دیونوسوسی و باکوسی و اورفئوسی یونانی
آمیخته شده بود. در جشن‌هایی که در این
سامان به افتخار میترا برپا می‌شد، روحانیان
میتراپی که مغان خوانده می‌شدند، در جلو
حرکت می‌کردند؛ و به‌سان جشن‌های مذکور
یونانی، مؤمنان و گروه تماشاچیان و مشایعان
به دنبالشان حرکت می‌کردند. در این مراسم،
قربانی‌های فراوان، و شراب‌نوشی، شادی
مفرط و پایکوبی برقرار بود. کتزیاس که در

نجات‌دهنده شمرده شده است، و مأمور است
که رستاخیز کند. اگر چه، چنان‌که در پیش
گذشت، فرزندان آرامازد [Aramazd]
(=اورمزد) همگی بدون مادر از او متولد
شده‌اند، ولی به روایت پاره‌یی از موژخان
ارمنی، مهر را مادری از افراد نوع بشر بوده
است... البته مقاله‌ی مذکور، از نظرگاه تحقیق
اوستایی، دارای اعتباری نیست، چون هم از
مراسم ستایش کهن و هم از رسوم ستایش
دوره‌ی اوستایی مدارکی داریم. همچنین مهر
به هیچ وجه سوشیانس نیست، بلکه تنها در
دوران رستاخیز وظایفی به عهده‌اش محول
است، که آنها را انجام می‌دهد. از سویی دیگر،
مراسمی را که کزنفن درباره‌ی قربانی و اهدای
اسب نوشته است، درباره‌ی خورشید است نه
مهر؛ چنان‌که متن روایت را در مقاله‌ی
«هورخشنت» آورده‌ام.

در بخشی از اوستای موجود، پنج قطعه آمده
است موسوم به پنج نیایش؛ این نیایش‌ها
عبارتند از: خورشید نیایش، مهر نیایش، ماه
نیایش، آبان نیایش، آتش نیایش. اینک به
اختصار از مهر نیایش سخنی می‌گوییم. مهر
نیایش، منتخبیست از یشت دهم، که بندهای
یازده، دوازده، سیزده، چهارده و پانزدهم آن را
با الحاقاتی به صورت این آفرین‌خوانی برای
ایزد مهر درآورده‌اند. این دعا را هر روز سه بار
و در سه گاه یا سه هنگام می‌خوانند: در هاون
گاه [Havangah] (= بامداد)، و پیتن گاه

حدود ۳۹۰ پیش از میلاد نوشته‌هایش را درباره‌ی ایرانیان و هخامنشیان نگاشته، آورده: «شاهان هیچ‌گاه مست نمی‌شدند و در باده خواری افراط نمی‌کردند، مگر در روزهای جشن میتراکانا، که ردای ارغوانی رنگ پوشیده و باده می‌نوشیدند، و در سرور عمومی شرکت می‌کردند.» این جشن چنان‌که گفته شد، در روز (شانزدهم) از ماه مهر که مصادف با دوم ماه اکتبر می‌شد، برگزار می‌گشت. در زمان ساسانیان نیز این جشن با مراسم و شکوه فراوانی برپا می‌گشت. در روایت، از اعمال خسرو انوشیروان که، گشاددستی در بخشندگی، مقارن چنین روزهایی مرعی می‌داشت، سخن آمده است. مطابق معمول که حوادث و رخ دادهای میمون و نیک را به روزهای خوب منسوب می‌کردند، بسی رویدادها را نیز به این روز منسوب ساختند؛ از جمله آنکه، مشیه و مشیانه، یعنی نخستین زوج بشری از تخمه‌ی کیومرث، در چنین روز آفریده شدند.

در ایران باستان به ویژه عصر اوستایی، سال به دو فصل تقسیم می‌شد: تابستان (هم Hama) و زمستان (Zayana). عید نوروز، جشن آغاز تابستان، و مهرگان، جشن آغاز زمستان بود. این اشاره از آن جهت است که، مهرگان بایستی از سلسله جشن‌های طبیعی باشد که با تغییر و تبدیل فصول وابستگی دارند. میان بسیاری از اقوام و ملل باستان،

توجیه و تحوّل و تفسیر فصول در طبیعت و انقلابات طبیعی و جوی، و دگرگونی عناصر، در ضمن اسطوره‌ها و افسانه‌هایی بیان شده‌اند. در اساطیر ایران باستان از دیدگاه، سرشاری عظیمی موجود است. در اساطیر بابلی، ایشتار [Ishtar] و تم‌موز [Tammuz]، و در اساطیر دینی - مصری، افسانه‌های ایسیس [Isis] و اسی‌ریس [Osiris]، و افسانه‌هایی دیگر چون روایات آت تیس [Atis] و آدونیس [Adonis] از این گونه‌اند که جشن‌هایی به نامشان نامگذاری شده، و هر ساله طی مراسم باشکوهی برگزار می‌شد. بعدها این وجه ممیزه‌ی مهری، در اروپا و میان مهری‌دینان آشکار گشت، چون هر ساله در آغاز بهار، ضمن مراسم و جشن باشکوهی، گاو قربانی می‌شد. در روایات پهلوی قتل گاو نخستین، کنایه از آغاز بهار و فصل رویش گیاهان و جنبش و زندگیست؛ چون از روان شدن خون گاو بر روی زمین بود که گیاهان روییدند و جانوران پیدایی یافتند.

البته هر چند در ضمن مراجع و اخباری که درباره‌ی میترا در دست است، از این جشن سخنی نیامده، و اشارات و قرائینی که ما را منتقل به رواج آن در سراسر خطه‌ی جهانی می‌دهد که آیین مهری رواج داشت بکنند، نداریم، اما با این حال، چنان‌که اشاره کردم، طی هر سال مراسم بزرگ ذبح گاو بایستی صورتی از این جشن در شکل اصیلتر طبیعی‌اش باشد. اما

و این عید مانند دیگر اعیاد، برای عموم مردم است. و تفسیر آن، دوستیِ جان است. و می‌گویند که مهر نام آفتاب است؛ و چون در این روز آفتاب برای اهل عالم پیداشد، این است که این روز را مهرگان می‌گویند. و دلیل بر این گفتار آن است که، از آیین ساسانیان در این روز این بود که تاجی را که صورت آفتاب بر او بود، به سر می‌گذاشتند، و آفتاب بر چرخ خود در آن تاج سوار بود، و در این روز برای ایرانیان آفتابی به پا می‌شود.»

می‌گویند اینکه ایرانیان این روز را بزرگ داشته‌اند، چون مردم شنیدند فریدون خروج کرده، پس از آنکه کاوه بر ضحاک بیوراسب خروج نموده بود، و او را مغلوب و منکوب ساخته بود، و مردم را به فریدون خواند. و کاوه کسیست که پادشاهان ایران به رایت او تَیْمَن می‌جستند و عَلم کاویانی نامیدند، از پوست خرس بود؛ و برخی هم گفته‌اند از پوست شیر بود. آن را درفش کاویان نامیدند، که پس از او به جواهر و طلا زیب کردند. و نیز گفته‌اند، در این روز فرشتگان برای یاری فریدون آمدند. در خانه‌های پادشاهان این روز در این ماه رسم شد که در صحن خانه مرد دلاوری هنگام طلوع آفتاب می‌ایستد، و به آوازی بلند می‌گوید: «ای فرشتگان! به دنیای پایین آیید، و شیاطین و اشرار را قلع و قمع کنید، و آن را از دنیا دفع نمایید.» و می‌گویند، خداوند در این روز زمین را گستراند، و کالبدها را برای آنکه

کومن [Cumont] معتقد است که جشن مهرگان در روم، روز ولادت میتر (خورشید شکست‌ناپذیر Sol. Invictus) بوده است، که آن را [Sol. natalis Invictus] می‌خواندند؛ و این همان روزی بود که بعدها به نام روز تولد عیسیای مسیح (۲۵ دسامبر) از طرف کلیسا معرفی گشت. درباره‌ی موضوع تولد و زایش مهریا سل (خدای خورشید در اساطیر دینی روم) در بندهای بعدی گفت‌وگو خواهیم کرد.

در منابع تاریخی که از موزخان اسلامی باقی مانده، و در اشعار سرایندگان نامی ایران، از جشن مهرگان گفت و گو بسیار شده است. در این میان، ابوریحان بیرونی از دیگران با تفصیل بیشتری سخن گفته است. ابوریحان از جمله‌ی دانشمندان بزرگی بود که با تازیان وحشی و رام شده به وسیله‌ی ایرانیان و ملل دیگر، میانه‌ی خوشی نداشت، و دارای غرور ملی و از شعوبیان بود. به وسیله‌ی وی قسمت عمده‌ی از تقویم و گاه‌شماری باستانی ایران، همراه با تاریخ به ما رسیده است. در کتابش فصلی را ویژه‌ی جشن‌ها و ماه‌های پارسیان کرده، که در آن از مهرگان با تفصیل بیشتری سخن گفته است، که آن را نقل می‌کنیم:

«مهرماه، روز اول آن، هرمزد روز است. و روز شانزدهم مهر است که عید بزرگیست، و به مهرگان معروف است، که خزان دوم می‌باشد.

محلّ ارواح باشد، آفرید. و در ساعتی از این روز، فلک آفرنجوی نفس می‌کشد، تا اجساد را پرورش دهد. و می‌گویند، در این روز بود که خداوند ماه را که کره‌یی سیاه و بی‌فروغ بود، بها و جلا بخشید؛ و بدین سبب گفته‌اند که، ماه مهرگان از آفتاب برتر است، و فرخنده‌ترین ساعات آن، ساعت ماه است.

سلمان فارسی می‌گوید: «ما در عهد زرتشتی بودن می‌گفتیم خداوند برای زینت بندگان خود، یاقوت را در نوروز، و زبرجد را در مهرگان بیرون آورد؛ و فضل این دو بر ایام، مانند فضل یاقوت و زبرجد است به جواهر دیگر.» ایرانشهری می‌گوید: «خداوند از نور و ظلمت بین نوروز و مهرگان پیمان گرفت.» سعیدبن فضل می‌گوید: «علمای ایران گفته‌اند که قلّه‌ی کوه شاهین در همه‌ی ایام تابستان همواره سیاه دیده می‌شود، و در بامداد مهرگان سپید دیده می‌گردد، و چنین به نظر می‌آید که بر آن برفیست؛ و این مطلب چه هوا صاف باشد و چه ابر، هر دو یکسان است، و در هر روز یک طرز.» کسروی می‌گوید: «من از موبد متوگلی شنیدم که می‌گفت در روز مهرگان آفتاب میان نور و ظلمت طلوع می‌کند، و ارواح را در اجساد می‌میراند. و بدین جهت، ایرانیان این روز را میرگان گفته‌اند.» و اصحاب نیرنگ گفته‌اند که، هر کسی بامداد مهرگان قدری انار بخورد و گلاب ببوید، آفات بسیاری از او دفع خواهد شد.

و اما آن دسته از ایرانی‌ها که به تأویل قایلند، برای این قبیل مطالب تأویل قایل می‌شوند؛ و مهرگان را دلیل بر قیامت و آخر عالم می‌دانند، به این دلیل که هر چیزی که دارای نموّ باشد، در این روز به منتهای نموّ خود می‌رسد و موادّ نمو از آن منقطع می‌شود، و حیوان در این روز از تناسل باز می‌ماند؛ چنان‌که نوروز را طبق آنچه در مهرگان گفته شد، به عکس است، و آن را آغاز عالم می‌دانند. برخی مهرگان را بر نوروز تفضیل داده‌اند، چنان‌که پاییز را بر بهار برتری داده‌اند؛ و تکیه‌گاه ایشان این است که، چون اسکندر از ارسطو پرسید: کدام یک از این دو فصل بهتر است؟ ارسطو گفت: پادشاه! در بهار حشرات و هوام آغاز می‌کنند که نشوء یابند؛ و پاییز، آغاز ذهاب آنهاست. پس، پاییز بهتر است.

روز بیست و یکم، رام روز است که مهرگان بزرگ می‌باشد. و سبب این عید آن است که فریدون به ضحاک ظفر یافت، و او را به قید اسارت درآورد. (برای تفسیر طبیعی روایات فریدون و ضحاک، به دو مقاله‌ی فریدون و ضحاک نگاه کنید. بر همین اساس است که، مهرگان موافق آنچه در صفحات گذشته نقل کردم، جشن طبیعیت.) و چون ضحاک را پیش فریدون آوردند، ضحاک گفت: «مرا به خون جدّت نکش؟» و فریدون از راه انکار این قول گفت: «آیا طمع کرده‌ای که با جم پسر

و یحسان در قصاص همسر و قرین باشی؟ بلکه من تو را به خون گاو نری که در خانه‌ی جدّم بود، می‌گشّم.» سپس فرمود، تا او را بند کردند و در کوه دماوند حبس کردند. پس مردم از شرّ او راحت شدند، و این روز را عید دانستند. فریدون مردم را امر کرد که گشتی به کمر بندند و زمزمه کنند، و در هنگام طعام سخن نگویند، برای سپاسگزاری خداوندی که ایشان را پس از هزار سال ترس، بار دیگر در ملک خود تصرف داد. و این کار در ایشان ستّت و عادت ماند. همه‌ی ایرانیان بر این قول همدل و هم‌داستانند که، بیوراسب هزار سال زندگی کرد؛ اگر چه برخی می‌گویند بیشتر از هزار سال زندگی نمود. و این هزار سال مدّت پادشاهی و غلبه‌ی او بود. و گفته‌اند اینکه ایرانیان به یکدیگر اینطور دعا می‌کنند (که هزار سال بزی!) از آن روز رسم شده؛ زیرا وقتی دیدند که ضحاک توانست هزار سال عمر کند و این کار در حدّ امکان است، هزار سال زندگی را تجویز نمودند.

زرتشت ایرانیان را امر کرد که: «باید مهرجان و رام روز را به یک اندازه بزرگ بدانید، و با هم این دو را عید بدانید!» تا آنکه هرمز پسر شاپور پهلوان میان این دو را به هم پیوست، چنان‌که میان دو نوروز را به هم پیوست. سپس ملوک ایران و ایرانیان از آغاز مهرجان تاسی روز تمام برای طبقات مردم مانند آنکه در نوروز گفته شد عید قرار دادند و برای هر طبقه‌ی پنج روز

عید دانستند.

البته موافق با تفسیرهای کسانی که بنیان اساطیر را سرانجام به حوادث طبیعی متحوّل می‌سازند، ضحاک (اژی‌دهاک) خشکی و بی‌بارانیست، که ابرهای باران‌زا را (گاو فریدون که به دست ضحاک کشته شد) به بند می‌کشد. در اثر این حادثه، خشکسالی شدیدی در ایران زمین پیدا شد. آن‌گاه فریدون (ابر باران‌زا) بر ضحاک پیروز می‌شود، (در اساطیر ودایی تیری به آسمان و ابرهای مانع ریزش باران می‌افکند، و باران سرازیر می‌شود). و دوران رونق و آسودگی و نعمت و فراوانی در ایران پیدا می‌شود.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، مهرگان از روز شانزدهم مهرماه شروع شده، و به روز بیست و یکم، یعنی رام روز پایان می‌یافت. روز اوّل مهرگان، عامّه، و روز پایان مهرگان، خاصّه بود. مورّخی دیگر نیز که همزمان بیرونیست، به نام ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمودگردیزی، که به سال ۴۴۴ هجری کتاب خود را به نام زین‌الاکبار تألیف کرده است، از جشن‌های ایران باستان فصلی آورده است. این فصل را در مقاله‌ی گاهنبار نقل کرده‌ام، و در اینجا سطوری را که درباره‌ی مهرگان است، می‌آورم:

«این روز مهرگان باشد؛ و نام روز و نام ماه متفقند. و چنین می‌گویند که، اندر این روز، آفریدون با بیوراسب که او را ضحاک می‌گویند،

ظفر یافت. مر ضحاک را اسیر گرفت و ببست،
و به دماوند برد و آنجا به حبس کرد او را.
مهرگان بزرگ - و بعضی از مغان چنین
می‌گویند که این فیروزی فریدون بر بیوراسب
رام روز بودست (روز بیست و یکم) از مهرماه
و زردشت که مغان او را به پیغمبری دارند
ایشان را فرمودست بزرگ داشتن این روز
و روز نوروز را.

در شاهنامه، جشن مهرگان منسوب به
فریدون است، که پس از پیروزی بر ضحاک
و آمدن به گاه شهریاری، آن را معمول
داشت. و این روایتیست، که بسیار کهن
بایستی بوده باشد. اینک آن ابیاتی را که
در این باره است:

فریدون چو شد بر جهان کامگار

ندانست جز خویشان شهریار

به رسم کیان تاج و تخت مهی

بیاراست با کاخ شاهنشهی

به روز خجسته سر مهرماه

به سر برنهاد آن کیانی کلاه

زمانه بی‌اندوه گشت از بدی

گرفتند سر یک ره ایزدی

دل از داوری‌ها بسپرداختند

به آیین کی جشن نو ساختند

نشستند فرزندگان شادکام

گرفتند هر یک ز یاقوت جام

می‌روشن و چهره‌ی شاه نو

جهان گشت روشن سر ماه نو

بفرمود تا آتش افروختند

همه عنبر و زعفران سوختند

پرستیدن مهرگان، دین اوست

تن‌آسانی و خوردن، آیین اوست

کنون یادگار است از و ماه مهر

به کوش و به رنج ایچ منمای چهر

چنان‌که ابوریحان تذکر داده که، به موجب

اهمال در تحسب کیسه، عید مهرگان از آغاز

مهر به روز شانزدهم منتقل شد. فردوسی نیز

مهرگان را سر مهر ماه می‌داند. ایرانیان

جنوب‌غربی ظاهراً گاه‌شماری خود را از بابل یا

ایلام اخذ کرده بودند، و ماه آنها در همه‌ی

ترتیبات و کیفیات و جزئیات، عیناً مثل سال

و ماه بابلی بود، مگر شاید در آغاز سال که

ظاهراً نظیر سال قدیم عرفی یهود از پاییز بود

نه از بهار. و از این قرار است سال آنان که ظاهراً

اول ماه با غیادیش بود در حوالی اعتدال

خریفی بوده، همان‌طور که سر سال بابلی‌ها در

حوالی اعتدال ربیعی بود. لیکن گویا بزرگترین

عید آنها که در واقع مهم‌ترین روز و نقطه‌ی

اصلی یا مبدأ اساسی سال بوده، همانا روز

اعتدال خریفی بوده است؛ و این روز ظاهراً عید

میترا (خدای نور و آفتاب) بوده. و چون این

روز در غالب سال‌ها در ماه با غیادیش واقع

می‌شده، لذا اسم همین ماه از همین عید

اقتباس شده، که ماه عید بَخ یعنی میترا

می‌باشد؛ چنان‌که ماه بابلی معادل آن یعنی

تشری، ماه ششمش (خدای آفتاب) بود، و ماه

زردشتی معادل آن در ادوار بعد، همان مهرماه بوده است. و همچنین در ماه‌های ارمنی، اسم ماهی که معادل این ماه است، مهکان است، که ظاهراً از اسم عید مهرگان اخذ شده؛ چنان‌که اسم ماه سغدی معادل آن، فغکان به اسم عید بخ (در سغدی فغ)، ظاهراً اثری از اسم قدیم ماه یا غیادیش است. مارکوارت، اسم این عید ایرانی میترا یا بخ را به حدس از روی اسم ماه پارسی قدیم بغیاد (پرستش بخ) فرض و تصوّر کرده؛ که عید بزرگی که هرودوت و کتزیاس به اسم مغوفونیا (مغ‌کشان) از آن حرف می‌زنند، و به قول مورخِ اوّلی بزرگترین اعیاد ایران بوده و یادگار روز قتل گومات‌مغ غاصب به دست داریوش بوده، تصحیفی از همین بغیاد بوده، که در تلفظ یونانی به این شکل آمده است؛ و گمان کرده که این عید همیشه در روز دهم ماه با غیادیش (با غیادیش ماهیا - کتبی‌بی بیستون ۱۰۵۵) بوده است. لکن ممکن است که بدون حاجت، به فرض تصحیف یک اسم از دیگری (یعنی اسم یونانی منقول از اسم پارسی مفروض) هر دو اسم صحیح بوده باشد. و بغیاد (اگر نام عید چنین بوده) اسم عید میترا بوده، که در روز اعتدال خرفی واقع بود. و مغوفونی اسم عیدی بوده که پس از کشته شدن گومات، هر ساله در روز دهم ماه قمری - شمسی با غیادیش [Bagayadi] گرفته می‌شد؛ منتها آنکه در سال قتل گومات یعنی در سنه‌ی ۵۲۲ پیش از میلاد، همان روز دهم ماه که به

تصریح داریوش، روز قتل بود، (یا به احتمال غالب، روز یازدهم یعنی صبح شبی که وی به قتل رسید) با روز عید میترا با بخ یعنی اعتدال خرفی مطابق بوده؛ و شاید چنان‌که گرای حدس زده، همان سرگرمی دربار به جشن یا مقدمات آن از طرف کنگاسیان، یعنی داریوش و همدستان او برای اجرای منظور خود فرصت خوبی شمرده شده، و این موقع را که قصر پادشاهی غرق جشن و خوشی و مستی بوده است، عمداً برای قیام و اجرای نقشه‌ی خود انتخاب کرده بودند. پس در سال‌های بعد از این تاریخ، ظاهراً هر دو عید را (که دیگر البته مطابق هم نبودند) جداگانه جشن گرفته می‌شدند؛ چنان‌که کنزیاس از هر دو عید جداگانه حرف می‌زند. هر ساله یکی از این دو عید (مغوفونیا) در موقع ثابت خود از ماه قمری با غیادیش، یعنی روز یازدهم یا دهم آن (که البته در سال شمسی ثابت نبود) و دیگری (عید میترا) در موقع ثابت خود از سال شمسی، یعنی روز اعتدال خرفی بر حسب موقع نجومی آن در سال (که تا حدود یک ماه در سال قمری - شمسی پیش و پس می‌رفت) اقامه می‌شد. در موقع تبدیل سال و ماه پارسی قدیم به سال و ماه جدید اوستایی، عید بخ یا میترا به علت مرغوبیت عامّه و استقرار کاملی که در بین مردم داشته (و شاید در ضمن اقدام مصالحه‌آمیز پذیرفتن بعضی معتقدات بومی قدیم و معبودات آنها) در دین

زردشتی به سال اوستایی انتقال یافت؛ و چون در آن سال که این انتقال واقع و اسم پارسی این عید (شاید بغیاد) به اسم اوستایی میترکان (مهرکان) مبدل شد، اتفاقاً این عید فصلی یعنی اعتدال خرفی مطابق روز شانزدهم از ماه مهر سال اوستایی جدید بوده، لذا این روز مهرکان نامیده شده و همچنان ماند. و این تصادف، یعنی مطابقت اعتدال خرفی با روز شانزدهم مهر ماه، فقط در بعضی از سال‌های دهه‌ی اول از نیمه‌ی دوم قرن پنجم پیش از میلاد، به طور تحقیقی، و در بعضی دیگر تقریباً حاصل بوده است؛ و به همین جهت آن روز در منقولات ایرانی، روز ظهور آفتاب در عالم شمرده شده، و سلاطین ساسانی تاجی در آن روز بر سر می‌گذاشته‌اند که صورت خورشید در آن بوده است؛ (الأثارالباقیه صفحه‌ی ۲۲۲) و نیز از تصادف مطابقت این عید در سنه‌ی ۵۲۲ پیش از میلاد با روز قتل گماتای غاصب نیز یادی در داستان‌ها و روایات مانده، چنان‌که روز مهرکان (۱۶ مهر) به عقیده‌ی آنها روزی بوده که مردم در آن از خروج فریدون شاهزاده‌ی خاندان ذی‌حق بر ضد ضحاک پادشاه غاصب آگاهی یافتند، که در واقع تذکری مبهم و تاریک از خروج داریوش، بر گماتاست. علاوه بر این، تصور می‌رود که عید مغ‌کشان هم جداگانه به سال اوستایی انتقال یافته، و بعدها هر دو عید (چنان‌که از ذکر جداگانه‌ی کتزیاس از هر دو

عید در کتاب خود که ظاهراً در سنه‌ی ۳۹۰ پیش از میلاد نوشته برمی‌آید) جداجدا جشن گرفته می‌شده است. و چون در آن سال (سنه‌ی ۴۴۱) روز دهم ماه باغیادیش (یا تشری بابلی) مطابق روز ۲۱ مهر ماه بوده، لذا این روز هم به اسم رام روز، عید بزرگی اتخاذ شد (به یاد ظفر فریدون بر ضحاک و اسیر کردن او). و چون ظاهراً جشن عید میترا پنج روز طول می‌کشید؛ چنان‌که روایت هرودت از مداومت غوغا تا پنج روز پس از قتل گماتا، نشانه‌ی از این فقره تواند بود. و نیز چون در سال ۴۴۱، از عید میترا (اعتدال خرفی و ۱۶ مهرماه) تا عید مغفونیا (یازدهم باغیادیش و ۲۱ مهرماه) فقط پنج روز بود، ممکن است این هر دو عید را به هم وصل نموده و هر دو را مهرکان نامیده، و آنها را به علاوه‌ی فاصله‌ی چهار روزه‌ی آنها، یک عید شش روزه قرار داده باشند. بدیهیست که پس از انتقال این دو عید ثابت نجومی یا قریب به ثابت به سال سیار اوستایی جدید، آنها نیز سیار شدند، یعنی نسبت به فصول سال شمسی و مواقع نجومی پی‌درپی (یک روز در هر چهار سال) تغییر می‌کردند؛ ولی در مواقع خود در سال سیار (یعنی ۱۶-۲۱ مهرماه) ثابت ماندند. فردوسی در شاهنامه گرفتاری ضحاک را در دست فریدون، در اول ماه مهر می‌شمارد. و اگر چه به حساب قهقرای واقعا روز اعتدال خرفی در سال ۵۲۲ پیش از میلاد بسیار نزدیک به

اول مهر بود (۲۸ شهریور)، لکن گمان نمی‌رود که روایت فردوسی بر چنان اصل قدیمی مبنی بوده باشد.

البته هر چند در پاره‌یی مواقع، نتیجه‌گیری‌های فوق موجه به نظر می‌رسند، و کسانی چون: کِلْمِن، جَکْسُون، مارکوارت، بنونیست و بارتولومه و دیگران در آن سخن بسیار گفته‌اند، اما مع‌الوصف در پذیرفتن این اختلاط و امتزاج‌ها بایستی جانب احتیاط را نگاه داشت.

در نظم و نثر پارسی از روزگاران گذشته، از سده‌ی چهارم هجری به بعد، درباره‌ی مهرگان گفت‌وگو و اشاره بسیار شده است. پس از ساسانیان، در آن روزگاران که تعصب و جاهلیت به وسیله‌ی گسترش آیین جدید بر ایران استیلا یافت، باز هم ایرانیان رسوم گذشته و آدابشان را همچنان حفظ کردند. زمانی چون موقعیت مساعد می‌شد، این آداب و رسوم و جشن‌ها در کمال آشکاری و شکوه برگزار می‌شد، و چون موقعیت نامساعد می‌شد، ایرانیان به انواع و احوال گوناگون در پنهان و خفا مراسم خود را برگزار می‌کردند. سرانجام به موجب اهلیت این مراسم، جالب بودن و پذیرا بودنشان، یا تحت همان عناوین و یا زیر سرپوش‌ها و عناوین تازه‌یی، مورد قبول و اقتباس مهاجمان مخالف قرار می‌گرفت. از آن جمله است، جشن مهرگان. و این از گفتار رودکیست:

ملکا! جشن مهرگان آمد

جشن شاهان و خسروان آمد

جز به جای ملحم و خرگاه

بَدَلِ باغ و بوستان آمد

مورد به جای سوسن آمد باز

می به جای ارغوان آمد

تو جوانمرد و دولت تو جوان

می به بخت تو جوان آمد

از سروده‌های منوچهری چنین برمی‌آید که، در آن دوران، در زمان مسعود غزنوی (۴۲۱-۴۴۰) این جشن، با شکوه فراوانی برگزار می‌شده است. اما نه در آن دوران، بلکه پیش از آن نیز این جشن و جشن‌های دیگر ایرانی کاملاً شایع بوده، و حتا مسلمانان با اشتیاق به برگزاری آنها اقدام می‌کردند. ابوالفضل بیهقی شرح این جشن را که در زمان مسعود برگزار می‌شد، در کتاب خود نقل کرده است:

«و روز دوشنبه، دو روز مانده از ماه رمضان، به جشن مهرگان بنشست، و چندان نثارها و هدیه‌ها و طرف و ستور آورده بودند، که از حد و اندازه بگذشت. و سوری صاحب دیوان بی‌نهایت چیزی فرستاده بود نزدیک وکیل درش تا پیش آورد. همچنان وکلای بزرگان اطراف چون خوارزم شاه آلتون‌تاش و امیر چغانیان و امیر گرگان و ولات قصدار و مکران و دیگران بسیار چیز آوردند. و روزی با نام بگذشت.»

در دیوان منوچهری دامغانی، چندین جا از جشن مهرگان یاد شده، اما زیباترین آنها، در مسقطیست، که در تهنیت جشن مهرگان برای سلطان مسعود غزنوی سروده شده. ابیاتی از آن نقل می‌شود:

شاد باشید که جشن مهرگان آمد

بانگ و آوای درای کاروان آمد

کاروان مهرگان از خزران آمد

یازاقصای بلاد چینستان آمد

نه از این آمد، بالله نه از آن آمد

که ز فردوس برین وز آسمان آمد

مهرگان آمد، هان! در بگشاییدش

اندر آرید و تواضع بنماییدش

از غبار راه ایدر بزداییدش

بنشانید و به لب خرد بخاییدش

خوب دارید و فراوان بستاییدش

هر زمان خدمت لختی بفزاییدش

و چنان‌که اشاره شد، در ادبیات به ویژه شعر

پارسی، از مهرگان یاد بسیار شده است:

مهرگان آمد و جشن مُلک افریدونا

آن کجا گاو خوشش بودی برمایونا

(دقیقی)

مهرگان آمد، گرفته فالش از نیکی مثال

نیک روز و نیک جشن و نیک وقت و نیک فال

(منصری)

آدینه و مهرگان و ماه نو

بادند خجسته هر سه بر خسرو

(طبران)

گاه آن آمد که باد مهرگان لشکر کشد
دست او پیراهن اشجار از سر برکشد
باغ‌ها را داغ‌های عبریان بر برزند
شاخ‌ها را چادر نسطوریان بر سرکشد
زانکه سینبر چو نمامست و نرگس شوخ چشم

هر دو بدخو را همی در زر و در زیور کشد

ستایی

و سرانجام قطعه‌ی بسیار زیبا و مشهور مسعود

سعد سلمان است:

روز مهر و ماه مهر و جشن فَرخ مهرگان

مهر بفرا ای نگار ماه چهارمهریان

مهربانی کن به جشن مهرگان و روز مهر

مهربانی کن به روز مهر و جشن مهرگان

جام را چون لاله گردان از نبید باده رنگ

واندر آن منگو، که لاله نیست اندر بوستان

کاین جهان را ناگهان از خَرَمی امروز کرد

بوستان نوشگفته عدل سلطان جهان

در برهان قاطع ذیل کلمه‌ی مهرگان مطالبی

آمده است. البته برخی از آن مطالب، مطابق

معمول، از ساخته‌ها و وجه تسمیه‌های عامیانه

است که از نقلشان صرف نظر می‌شود، و

مطالبی از آنکه در مباحث و منقولات گذشته

نیامده، آورده می‌شود:

«همچنان‌که نوروز را عامّه و خاصّه می‌باشد،

مهرگان را نیز عامّه و خاصّه هست. تا شش روز

تعظیم این جشن می‌کنند؛ ابتدا از روز

شانزدهم، و آن را مهرگان عامّه می‌خوانند،

و انتها روز بیست و یکم، و آن را مهرگان خاصّه

اسناد و مدارکی فراهم است. در آغازین بندهای این مقاله، درباره‌ی رابطه‌ی میترائیسم و قتل گاو نخستین بحثی شد. به موجب منابع پهلوی و اشارات اوستایی، چون گاو نخستین کشته شد، خورش روی زمین جاری گشت؛ و رستاخیز طبیعت از این جریان شروع شد، و جانوران پدید آمدند و گیاهان رویدند.

در اساطیر سومری، بابلی، یونانی، مصری، سوریایی، ايسلندی و چینی نیز نمونه‌ی این توجیه و تعلیل اساطیری در رستاخیزهای طبیعی موجود است. همچنین رابطه‌ی قتل گاو و میترا را در روایات ودایی متذکر شدم. اسناد متیقن و صریحی در این باب به دست نداریم که، در اروپا مهری‌دینان حتماً در فصل بهار مراسم بزرگ جشن میترا را برگزار کرده و طی تشریفات گاوکشی می‌کرده‌اند؛ با این حال، اشاراتی نیز حاکیست که چنین جشنی در بهار انجام می‌شده، و میترا، کشنده‌ی گاو، که پیروان آیین برای حفظ خاطره‌اش مراسم گاوکشی را انجام می‌دادند، در زیر سرپوش آداب مرموز دینی، این وجه کنایه را ارائه می‌کردند که، با کشته شدن گاو و جریان خورش به روی زمین، رستاخیز طبیعت شروع می‌شود و گیاهان و نباتات رویش می‌یابند.

از سویی دیگر، اشاره به وجه کنایه‌ی گاو نیز لازم است؛ چون در مقاله‌ی گئوش اوروں در این

می‌خوانند. و عجمان می‌گویند، خدای تعالی زمین را در این روز گسترانید، و اجساد را در این روز محلّ و مقرّ ارواح گردانید. در این روز ملانکه مددکاری کاوه آهنگر کردند. فریدون در این روز بر تخت پادشاهی نشست؛ و در این روز ضحاک را گرفته، به کوه دماوند فرستاد که در بند کنند. و مردمان به سبب این، مقدّمه‌ی جشنی عظیم کردند و عید نمودند. و بعد از آن، حکام را مهر و محبّت و به رعایا به هم رسید. و چون مهرگان به معنی محبّت پیوستن است، بنابراین بدین نام موسوم گشت... و اوّل کسی که در این روز نزدیک پادشاهان عجم آمدی، موبدان و دانشمندان بودندی، و هفت خوان از میوه همچو: شکر، ترنج، سیب، بهی، انار، عناب، انگور سفید و گنار با خود آوردندی. چه عقیده‌ی فارسیان آن است که در این روز، هر که از هفت میوه‌ی مذکور بخورد، و روغن بان بر بدن بمالد و گلاب بیاشامد و بر خود و دوستان خود به پاشد، در آن سال از آفات و بلیّات محفوظ باشد. و نیک است در این ایّام نام بر فرزند نهادن و کودک از شیر باز کردن.»

مهرگان را چه گونه می‌توان توجیه و تفسیر کرد؟ مهرگان جشن رستاخیز طبیعت، یا جشن خاطره‌ی فتح و ظفر و پیروزی ایرانیان، و یا جشنی فصلیست، یا روز زایش آفتاب است، یا جشنی دینیست؟ برای یک محقق از نظرگاه تحقیق، جهت اثبات همه‌ی این علل،

که در این ایام یا روزگاری قرین با این ایام اتفاق افتاده بود، برای حفظِ بهتر، به این جشن منسوب ساخته باشند.

چنان‌که در اشعار فردوسی دیدیم، مهرگان را سرمایه مهر می‌داند. بیرونی نیز همین روایت را نقل کرده و گفته است که، علتِ جلو رفتن مهرگان، به موجب اهمال در حساب کبیسه‌های سال بوده است. در این باره، توجه به این بیتِ دیگر فردوسی نیز جالب است، هر چند که صریح نیست:

همان اورمزد و همان روز مهر

بشوید به آب خرد جان و چهر
اما به هر حال این اشارات درباره‌ی تعیین هنگام برگزاری این جشن، حاکی از آن است که جشن فصلی و جشن آغاز زمستان بوده است؛ چنان‌که نوروز یا جشن بهاره، درست در اوّلین روز تابستان، یعنی اوّل فروردین برگزار می‌شده است.

اما در اینکه آیا مهرگان جشنی مذهبی بوده، و آفرینش انسان و یا گسترده شدن زمین در چنین روزی انجام شده باشد، اشاره و یا اشاراتی در بابِ ثبوتِ این اسناد در دست نیست؛ چون گاهنبارها یا جشن‌های شش‌گانه‌ی سال، که جشن‌های مراحل شش‌گانه‌ی آفرینش خلقت است، هیچ یک با مهرگان، چه روز اوّل و چه روزهای شانزدهم تا بیست و یکم مهر مطابقت نمی‌کند. جشن‌های شش‌گانه و روزهایشان عبارتند از: گاهنبار

باره با تفصیل و شواهدی که ارائه شد، ثابت کردم که گاو و نقش گاو اشاره است به زمستان، در حالی که نقش شیر وجه کنایتی از تابستان است. در نقوشی که از ایام کهن در این باره به دست مانده، و گاه شیری در پیکار بر گاو غلبه یافته و گاه گاوی بر شیر، اشاره به سپری شدن زمستان (= شیر) است و یا بر عکس. می‌دانیم که میترا خورشید است، و گاو، زمستان. در روایات اساطیری درباره‌ی میترا، وی بر گاو غلبه کرده و گاو را می‌کشد. البته در تحلیل و تفسیر درباره‌ی جشن مهرگان بر پایه‌ی چنین توجیهی، به اشکال برمی‌خوریم؛ چون هرگاه میترا (= خورشید) بر گاو (= زمستان) غلبه یافته و گاو را می‌کشد، برای چه این جشن، یعنی مهرگان که با تفسیر فوق، بایستی غلبه‌ی زمستان (= گاو) بر تابستان باشد، در آغاز ماه مهر که طلوعی زمستان است، قرار داده شده؟ آیا در مفاهیم این جشن با صور مشابهش اغتشاش‌هایی رخ داده؟ در این باره چیزی نمی‌دانیم.

اشاره شد که، سال اوستایی از نظرگاه تقسیم فصلی، به دو فصل بزرگ تقسیم می‌شد: تابستان و زمستان. تابستان از آغاز فروردین بود تا پایان شهریور، و زمستان از آغاز مهر تا پایان اسفند. این دو فصل را دو جشن بود: جشن نوروز یا جشن بهاره، و جشن مهرگان یا جشن آغاز زمستان. چه بسا که ایرانیان خاطراتی در فتح و پیروزی‌های ملی خود را،

دیگر بوده است که با جشن میترا به هیچ وجه شباهتی نداشته. به موجب روایت هرودوت، چون داریوش و همراهان بردی [Bardiya] دروغین را که یکی از مغان بود به نام گئومات [Gaumata] گشت (کتیبه‌ی بیستون بند ۱۱) همراهانش نیز بسیاری از مغان غاصب و نیرنگ باز را کشتند؛ آن‌گاه در خارج، جریان کار را برای پارس‌ها حکایت کردند. پس پارس‌ها به جنبش درآمدند، و از در کینه‌جویی به مغان حمله کردند. بسیاری‌شان را کشتند. هر آینه روز به شب نمی‌پیوست، همه‌ی مغان کشته شده بودند. این اغتشاش تا پنج روز پس از آن ادامه داشت، و روز ششم اوضاع آرام شد. اینک این جشن بزرگ پارس‌هاست، و در این ایام همه ساله مراسم باشکوهی برپا می‌کنند، و مغان حق ندارند در این ایام میان مردم ظاهر شوند.

آیا دو عید مغوفونیا و بغیاد یکیست، یا دو جشن مختلف هستند که هنگام رویداد قتل گئومات، این جشن یعنی بغیاد (جشن میترا) نیز با آن مصادف شده بوده است؟ هرگاه به این فرض گردن نهیم، بی‌گمان بایستی به شق اخیر باور داشته باشیم که، مصادف با آن ایام اغتشاش، جشن میترا نیز بوده است. در بندهای پیشین، شرح دقیق آن با حساب‌های نجومی گذشت.

اما فرض دوم بسیار بعید است که هر دو جشن را یکی پنداریم؛ چون در هیچ دورانی در

اؤل، موسوم به مئیدیونی زرمی [Maizyoi] Zaremaya روزدی بـمهر (۱۵) از ماه اردیبهشت، که آسمان آفریده شد؛ گاهنبار دوم، مئیدیونی شم [shema] Maizyoi روز دی بمهر (۱۵) از ماه تیر، که آب آفریده شد؛ پئی تیش ههی [Paitish bahya] روز انیران (۳۰) از ماه شهریور، که زمین آفریده شد. چون هر گاهنباری پنج روز به طول می‌انجامیده، ممکن است که روز سی‌ام شهریور تا چهارم مهرماه که جشن مذکور بوده است، موجب ربط و اسناد آفرینش زمین در جشن مهرگان شده باشد. در این حال، باز هم بایستی به آغاز مهر برای تعیین جشن مهرگان متوجه شویم. ای‌اثریم [Ayathrima] روزانیران (۳۰) از ماه مهر، که گیاه آفریده شد؛ مئیدیانی [Maizy] airya روز بهرام (۲۰) از ماه دی، که جانوران آفریده شدند؛ همس پت مئیدی [Hamaspathmaidaya] روز وهیشتواشت (روز آخر سال) آفرینش انسان.

آیا میان جشن مهرگان و جشن مغ‌کشان (ماگوفونیا) [Magophonia] که هرودوت درباره‌اش سخن گفته، رابطه‌ی برقرار است؟ قبلاً اشاره کردم که به عقیده‌ی مارکوارت، هرودوت دچار اشتباه شده است، چون به جای جشن بگیاد [Bagayada] (بغیاد) جشن مغوفونیا یا ماگوفونیا را آورده است. بگیاد همان جشن پرستش می‌تراست، اما مغوفونیا یا جشن مغ‌کشان، در واقع جشنی

جشن میترا، مگ‌کشی و یا پنهان شدن آنها رسم نبوده، بلکه این مغان میترا بودند که در چنین ایامی سرپرستی مراسم جشن و اجرای مراسم و شعائر دین را بر عهده داشته‌اند. وانگهی، از سویی دیگر، تکیه کردن به این مسأله، موجب طرح مسأله‌یی دیگر در باب تاریخ داستانی می‌شود، که همان یکی دانستن هخامنشیان و کیانیان است؛ در حالی که در اینجا یکی بودن پیشدادیان و هخامنشیان مطرح می‌شود، چون به شکلی که گذشت، یکی از مهم‌ترین عللی که برای برپا کردن جشن مهرگان اقامه شده، تسلط فریدون است بر ضحاک غاصب. در جشن مغوفونیا نیز داریوش که محق سلطنت بود، بر ضحاک که سلطنت را غصب کرده بود، پیروز می‌شود. پس بر این اساس، داریوش و فریدون یکی هستند، و ضحاک همان بردیای دروغین و گثومات مغ می‌باشد.

مسأله‌ی بسیار مهم و جالب توجهی که کریستین سن دربارهی میتر ارائه می‌دهد، موازنه‌یست میان میتر و وهومنه [Vohumanah] نخستین امشاسپند، بنابراین مدلول بند ۱۶، اریسنای چهل و سوم، ارمتی با وهومنه در پاداش دادن مردم از روی اعمال آنان همکاری نزدیک می‌کند. بنابر کتاب پهلوی داتستان دینیک (فصل ۱۴ بندهای ۲-۳) وهومنه و میتر، هر دو مأمور رسیدگی به اعمال و حساب آدمیان در

روز شمارند.

اما راجع به میتر، در اوستای متداول بسیار سخن رفته است. لقب او، ووروگ ویوتی [Vurugavyuti] (قرائت معمولی این کلمه ووروگ ای‌ائی‌تی [Vurugaoy aoiiti] است.) یعنی دارنده‌ی چراگاه‌های وسیع است. و این عنوان، خود دلیلیست بر ارتباط و علاقه‌ی آن ایزد با چهارپایان. تقریباً هر کجا که نام رامن [Raman]، کسی که چراگاه‌های نیک ایجاد می‌کند، در اوستا آمده، درست به عنوان معاضد و همکار میتر یاد شده است. گاوی که به دست دزدان افتاده و از گله‌ی خود جدا مانده است، از میتر یآوری می‌جوید. (یشت دهم بند هشتادوششم) در گاهاها از فردی اساطیری یاد شده است، به عنوان خالق گاو نر. در یسنای بیست‌ونهم که متضمن اشاراتی دربارهی نخستین گاو است، روان آن حیوان که از آزار دیوان آزرده شده بود، از خدایان داوری خواست. اورت [Urta] (= اشی) خالق گاو، و مزدها دیری با یکدیگر در بحث بودند، بی‌آنکه به نتیجه برسند. سرانجام روان گاو به مزدها چنین خطاب کرد: «که را داری تا ما دو تن را به وساطت و هومنه برای سلامت آدمیان مواظبت کند؟» بعد از آن وهومنه به سخن آمد و گفت: «این کار بر دست زرتشت انجام خواهد شد.» تیل با استفاده از این قراین، چنین نتیجه می‌گیرد که داستان قتل نخستین گاو با خالق گاو رابطه‌ی دارد، و می‌گوید: «ایزدی که گاو را

شناخته شود! هر چند در داستان خدایان بابلی، شمش [Shamash] خدای آفتاب، و سین [Sin] خدای ماه، می‌توانند با میتر و وارون وجوه تشابهی داشته باشند، اما در اوستا میتر خدای خورشید نیست، بلکه نور و پرتو آن است؛ چنان‌که در ادبیات ودایی نیز میتر خدای خورشید نیست. در مقاله‌ی هورخشث در این باره گفت‌وگو کرده‌ام. میتر و وارون به هیچ وجه با شمش و سین قابل مقایسه نیستند؛ وانگهی، این گونه خدایان فلکی و کوكبی، با تغییرات اندکی در مذاهب ملل موجودند، و ما احتیاج نداریم که برای این وجوه تشابه فراوان، جنبه‌های تقلیدی بسازیم.

چنان‌که ملاحظه شد، ایزدانی بسیار گردِ مهر را فراگرفته و از یاوران وی می‌باشند؛ این ایزدان عبارتند از: ایزدوات، ایزد آذر، ایزد دامویش اوپمن، ایزد سرش، ایزد نئیریوسنگه، ایزد ورث‌رغن، ایزدچیستا، ایزد هئوم، ایزد خورشید و فرکیانی. دیوانی که مهر سخت بر علیه‌شان می‌باشد، عبارتند از: وِیذاتو [Vizatu] (= ویدوتو [Vidotu] قرائت دیگر) که همان وِیذتو [Astoviztu] می‌باشد و اشم [Aeshma] یا دیو خشم؛ و دیو بوش یاست [Bush Yasta]. دیوان دیو یعنی اهریمن.

برخلاف آنچه که تصور می‌شود، مهر ایزد خورشید نیست، بلکه ایزد پرتو آفتاب است، که مطابق قول صریح مهریشت (چنان‌که

پدید آورد، و آن‌که او راکشت، یکیست؛ و این، بنا بر آثار مهرپرستان است.» یکی از کارهای اساسی میتر، داوریِ روان‌هاست بعد از مرگ. و این کار به دستیارِ سرش [Sraosha] و رشنو [Rashnu] ایزد عدل صورت می‌گیرد.

بنابراین، مقدمات می‌توان پرسید: آیا وهومنه در گائاه‌ها نام جدیدی نیست که بدل از میتر، خدای همگان و کهن باشد؟ و همین وهومنه نیست که بعدها در اوستای جدید با نام واقعی خود یعنی میتر ظهور کرده، و دوشادوش سَمی و توأم خویش به وجود خود ادامه داده است؟

دارمستتر و الدنبرگ [Oldenberg] هنگامی که از هفت خدای هند و ایرانی که میترا جزو آنهاست، گفت‌وگو می‌کنند، از میترا سخن رانده‌اند. الدنبرگ در میان یک دسته از خدایان هند و ایرانی، که میترووارون در آن نقش جالبی داشتند، گفت، این اقتباسی بوده از تمدن بابلی، و یا مللی که تمدن بابلی داشتند. پنج خدا را که مورد اقتباس واقع شده بودند، از زمره‌ی خدایانِ اختری می‌دانست که وارون [Varuna] (ماه) و میترا [Mitra] (= خورشید) و پنج سیاره بودند. پتازنی [Pettazoni] نیز در ترویج این عقیده کوششی کرد. مع‌الوصف، تیل و میر [Meyer] این نظر را رد کردند؛ هر چند که گیگر [Geiger] دگرباره به اثرات بابلی اشاره کرده است. در واقع، این موجب تعجب است که برای میتر و وارون اصل و نسبی بابلی

ملاحظه شد) می‌باشد. وی ایزد دوستی و مودت، مهر و مهربانی و پیمان و میثاق است. ایزد جنگ است و ایزد پیروزی. ایزد حامی شهر یاری و کشور و خانواده است. وظایف فراوان دیگری نیز دارد که در قسمت مربوطه درباره‌ی آنها گفت‌وگو کردم. کارش، وظیفه‌ی انسانی و بشری‌اش همگانیست. پیمان و میثاقی که بسته می‌شود، چه با مزدیسان باشد چه با دیویسان، بایستی اجرا شود. هرگاه یکی از دیویسان با یکی از مزدیسان پیمانی به نام مهر می‌بست، اگر این پیمان از سوی آن مزدپرست شکسته می‌شد، مهر از وی انتقامی هولناک می‌گرفت!

وصف پیکرش، وصف گردونه‌اش، وصف سلاح‌هایش، توصیف ایزدانی که یاورش هستند و گردونه‌اش را می‌کشند، و در چپ و راست و پس و پیش وی ره سپرند، توصیف جایگاه آسمانی‌اش، توصیف طلوعش از بلندی کوه هرا، سروری‌اش بر ایزدان دیگر و بسیاری از این‌گونه مطالب، در اشعار و تمثیلاتی، آن چنان بدیع و زیبا و جالب بیان شده‌اند، که مهر یشت را جزو چند یشت معدود بر تارک اوستا قرار داده است.

در روایات مورخان کهن درباره میثر مطالبی آمده است و این مطالب اغلب با تصریحات اوستایی موافق است. در روایات یونانی، مورخان از میثر - با شکل یونانی‌اش میترس [Mithres] یاد کرده‌اند: گزنفون [Xenophon] در

کتاب سیروپدی [Cyropedie] می‌نویسد که پادشاهان هخامنشی به مهر سوگند یاد می‌کردند. پلوتارک (پلوتارخوس Plutarchos) نیز به نوبت خود نقل می‌کند از آنکه داریوش در یک امر مهمی به یکی از خواجگان خود امر می‌کند که راست بگوید و از مهر بترسد. از این دو برمی‌آید که از قدیم مهر گواه راستی و دروغ بوده و دروغ‌گویان را به سزا می‌رسانید. کوریتوس [Curitus] می‌نویسد که داریوش در جنگ به ضد اسکندر در نزدیک اربلا [Arbela] از مهر استغاثه نمود که به لشکرش نصرت دهد. این خبر نیز موافق است با آنچه در اوستا آمده که مهر فرشته‌ییست که بخصوصه در میدان‌های جنگ از او یاری خواسته شود. استرابون [Strabon] می‌گوید که ایرانیان خورشید را به اسم میترس می‌ستایند. از این خبر می‌توان دانست که در یک قرن پیش از مسیح، مهر با خورشید مشتبه شده و این دو را یکی می‌پنداشته‌اند. موثق‌ترین خبری که به ما رسیده، همان خبر پلوتارک می‌باشد که می‌نویسد: زرتشت تعلیم داد که هرمزس [Hormozes] (هرمزد) در عالم معنوی شبیه است به نور و فروغ و ارمینیوس [Armeinios] (اهریمن) شبیه است به ظلمت و در میان این دو میترس (مهر) قرار داده شده، از این جهت ایرانیان او را واسطه و میانجی می‌دانند. این خبر پلوتارک اشاره است به معنی اصلی کلمه‌ی میثر که ذکرش گذشت و باید متذکر

برآن بوده تا توجه خلق را کاملاً از جنبه‌ی خدایگان بخشی آسمان و نگاره‌های آسمانی باز دارد. از برای نزدیکی به وحدت، برافکندن مظاهر کثرت لازم می‌نمود و به همین جهت در اصلاح زرتشت، مجمع خدایان درهم ریخته شد و اهورامزدا خالق مهرماه و ستارگان و زمین و آسمان و... معرفی شد.

هرگاه توجهی به اجتماع و اخلاق عصر هخامنشی بیفکنیم، متوجه خواهیم شد که به چه جهت مهر دگرباره تجدید حیات کرد. مهر مظهر پیمان، دوستی و مودت، شجاعت و قهرمانی، راستی و راستواری، توانایی و پهلوانی بود - و شاهنشاهی هخامنشی و مردم آن زمان به چنین خدا یا ایزد نگهبانی نیاز داشتند، ایزدی که دسته‌های به هم آمده و انبوه سپاهیان را که در اکثریتی قابل توجه بودند حفظ کند - چنان‌که در اروپا نیز مهر پرستی به وسیله‌ی سپاهیان رومی که در آسیای صغیر بودند، رواج یافت. به هر حال، این آغازی بود از برای کارهای بعدی و دیگرگونی‌هایی که در آیین زرتشتی حاصل می‌بایستی شد... در روایات و ادبیات آنقدر پاکی و صفات خوب و نیک را تحت سرپرستی مهر قرار داده‌اند که علت گرایش تمام طبقات مردم را بدان توضیح می‌دهد و شرح می‌دهد که چه گونه آیینی جهانگیر شد و به هنگامی که مُرد چه گونه تمامی مواد و عناصرش را به ادیان و مذاهب دیگر وام داد. از آیین زرتشتی

شویم که عقیده‌ی ایرانیان در واسطه بودن بسیار قدیم‌تر از عهد پلوتارک است که در قرن اول میلادی می‌زیست، زیرا که آنچه او راجع به مذهب ایران می‌نویسد، چنان‌که خود ذکر می‌کند از کتاب فیلیپینا [Philippina] که امروز در دست نیست برداشته شده است و مؤلف آن کتاب تئوپومپوس [Theopompos] در قرن چهارم پیش از مسیح معاصر فلیپ پدر اسکندر بوده است.

اردشیر دوم و اردشیر سوم، چندین بار از مهر در کتیبه‌های خود یاد کرده‌اند - اردشیر دوم ۴۰۵-۳۵۹ و اردشیر سوم ۳۵۹-۳۳۸ پیش از میلاد. اینک مطالب کوتاهی را از کتاب مذکور نقل می‌کنم: با آنکه زرتشت پرستش خدایان دیوان دیگر را نهی کرده بود، با این همه، مهر بعضشان در دل مردم سخت پایدار مانده بود، از آن جمله بود میثر و اناهیتا. مهر، ایزد روشنایی و راستی و داد، جنبه‌ی کاملاً اخلاقی داشت و چنان‌که به اختصار در صفحات گذشته توضیح داده شد، قبل از زرتشت دارای مقام و اهمیتی والا بود. اما یکی از اصول اصلاحی زرتشت پالودن پیکر بغان پرستی بود و چون مهر از جمع بغان دارای اهمیتی بسیار بود، او را از مقامش فروافکند و گفت اهورامزدا خداوند یکتاست. در این اصلاح حتّاً مهر در زمره‌ی امشاسپندان نیز قرار نگرفت (رجوع شود به بند گذشته و اینکه وهومنه همان میثر می‌باشد) و چنین به نظر می‌رسد که زرتشت

تا تصوف اسلامی ایرانی و هرچه که از مذاهب وادیان در میان این قطب گذشته و پدید آمده‌اند، از مهرگرایی عناصری به وام گرفته‌اند که در صورت تحقیق روشن می‌شوند.

چنان‌که اشاره کردم، دویادشاه هخامنشی، مستقیماً و آشکاراً، از اناهیتا و میثر، در کنار اهورامزدا یاد کرده‌اند. اردشیر دوم در کتیبه‌یی می‌گوید به یاری اهورامزدا و اناهیتا و میثر، این کاخ را که پیش از من ویران شده بود ساختم. در جایی دیگر نیز همین مضمون را تکرار کرده. در کتیبه‌یی از اردشیر سوم، می‌گوید اهورامزدا و میثر و اناهیتا، مرا و این کشور را، و آنچه که کرده‌ام نگاه دارند.

لازم است تا فشرده‌یی از کتاب مجعول سیاحتنامه‌ی فیثاغورس را درباره‌ی آیین میترا بیاوریم. در این کتاب فیثاغورس با راهنمایی زابراتاس [Zabratas] به معبد زیرزمینی میترا می‌رود. به مجعول بودن این کتاب و آنکه با اشارات متن که مربوط به حوادث سه تا چهار قرن پس از فیثاغورس می‌شود، کاری نداریم. اما از نظرگاه مطالبی درباره‌ی آیین میترا، برای تحقیق و مقایسه، این فصل از کتاب سیاحتنامه جالب توجه است. اینک متن فصل مذکور:

بیرون شهر در مدخل غاری تاریک حاضر شدم، از غرابت تعیین این محل برای برپاداشتن جشن درخشنده‌ترین ستارگان (= خورشید، میترا) متعجب بودم. باتنی چند از تماشاچیان به درون رفتم. آن‌قدر اعمال و شعایر و مراتب ستایش از پیش چشمم

گذشت که حافظه‌ی درستکار من توانایی بیان آن ندارد. واقفان اسرار را دیدم پیرامون چشمه‌ی آب روان بدن را می‌شستند و پاکیزگی روان و خرد را از یزدان درخواست می‌کردند (مقایسه بایشت ۱۰ بند ۱۲۲) زرتشت وظایف پیشوای مذهب را به جامی آورد.

و علامتی زوال ناپذیر بر سینه‌ی حضار می‌گذاشت. از حصول این مرتبت غروری در این اشخاص به وجود آمد. هریک نانی خوردند و ظرفی آب آشامیدند، این نشانه‌ی بعثت یا رمز مرور به حیات جدید بود، چونان که خورشید در سال نو را به جهانیان و جهان می‌گشود. همین را در سرود یزدانی و دعاهاى خود گفته و می‌خواندند.

یک نفر روحانی زیردست که او را کلاغ مقدس می‌نامیدند، تاجی آویخته به نوک تیغ به آنان تقدیم کرد، نپذیرفتند و به لحن خاص گفتند «مهرتاج من است.» در عمق دخمه‌ی مرموز به تشخیص نماینده‌ی مهر موفق شدم، این مجسمه نبود، جوانی بود دلیر و زیبا بر گاو نشسته و شمشیر آریس [Ariece] به دست گرفته، اشارتی مخصوص به آفرینش شاه را به صورت شیری دیدم که زنبوری در دهان داشت. گروه درباریان در صور عقاب و شاهین و سگ و کرکس از عقب وی حرکت می‌کردند. محبوبه‌های شاه (= داریوش بزرگ) وارد شدند، همه صورت گفتار بر چهره نهاده و به همین اسم موسوم بودند. جملگی از تنگنای امتحان گذشتند. راه تاریک و پرپیچ و خم را به اکراه پیمودند. برپاره‌های برف و یخ ساختگی پای برهنه راه رفتند. بر دوش عریان‌شان پانزده چوب زده شد که ناشی تازیانه میترا یا آفتاب بود (مقایسه شود با بند ۱۲۲ از یشت ۱۰ - و تازیانه نواختن بر پشت مهری دینان در مراسم مذهبی).

به مساعدت جامه‌ی پشمن خویش که مانده‌ی جامه‌ی حاضران بود توانستم به پیکر

نگاه شود و نذیرداد فرگرد سوم آیه‌های ۶-۴) سوگند یاد می‌کنم بر جاری کردن آب خنک در خاک خشک و عمارت یک راه سوگند یاد می‌کنم. راضی‌ام پس از مرگ از جایگاه نیک بختان رانده شوم اگر در اثناى زندگانی این فرایض مقدسه را انجام ندهم.»

دانستم که زرتشت از روی مجاملت و موافقت با میل شاه و اتباع وی آزمایش‌های حقیقی بزرگ را در حق آنان روا نداشته. درباریان و زنان نازپرورد را چهل روز از طعام‌های لذیذ بازداشتن، مدت دو روز تازیانه زدن، بیست روز روی توده‌های برف راه رفتن، ناگهان میان چند کانون آخگر سوزان قرار گرفتن، کاری بس دشوار بود.

از خواص هیچ کس به درجات هفت‌گانه‌ی سیارات ارتقا نیافت و به آخرین مرتبه‌ی کمال نرسید. برای اختتام مراسم موافقت کردند شاه و مقربان حضرت پس از آگاهان اندکی باده‌ی ممزوج در قدح زرین بیضی شکل بیاشامند. مرا اجازت دادند نزدیک رفته این ساغر ظریف را تماشا کنم. میان نقوش مختلفه، برزیگری نیمه عریان و به عبارت نیکوتر، خدایی چون پریاپ [Priape] مشاهده کردم که مانند مردی نیرومند و قوی بنیه در مزرعه، بذرافشانی می‌کرد.

با نظام و تربیتی که در خور احترام و احتشام امر مذهب است، از دخمه خارج شدند. مردم پاره‌یی آبکینه به دست در بیرون منتظر بودند. جوانی زیباچهر سوار اسبی سپید، با دزن پر در دست راه را باز کرد. جمعیت به دنبال رفتند و خرده‌ی آبکینه بر او انداختند، رسم دیرین که معنای آن جز بر عارفان رموز و حقایق بر دیگران پوشیده است. در موسمی بودیم که سورت زمستان به پایان رسیده بود، اما در چند ناحیه سپاه دی بر مقدم زیباترین فصول حمله می‌کرد...

ایرانیان در نیایش و مناجات به میت‌رای سه

مقدس میترا نزدیک شوم، به مثابه‌یی که چه‌گونه‌ی آن‌را دریابم. خدای جوان که نامش یگانه جاوید است، می‌کوشد تا گاو نر زورمندی را مقهور سازد و بکشد. تاج ایرانی شبیه افسر شاهان بر سر، نیم تنه‌ی کوتاه و زیر جامه‌ی فراخ ایرانی در تن و به ساز جنگ ایرانی مسلح. گمانم آنکه بالاپوشی بر دوش وی مشاهده کردم، دو پیکر همراه او اگر چه همان جامه را داشتند، اما از قسمت رویین محروم بودند. یکی از این دو یاوران مشعل افراشته و دومی مشعل واژگون به دست گرفته بود. (= کنایه از طلوع و غروب آفتاب) جنسیت آنها معلوم نبود، گفتند اشاراتیست به توالد و تناسل. از گلوئ گاو مجروح چند قطره خون جاریست. حروف اطراف آن را برای من چنین معنی کردند: ژاله‌ی آسمان (= باران، چون با کشتن گاو مقدس، خورش بر زمین جاری شده و گیاهان می‌رویند). در متن این لوحه اشکال خرد حیوانات زنده که در تقویم ایران آفتاب و ماه و سیارات و صور نجومیه را معرفی می‌کنند. مشهود می‌گشت (از خون گاو مذبوح، جانوران نیز پیدا شدند). نیکوتر و جاذب‌تر از همه رسوم و قواعد سوگندیست که هر مرد و زن از آگاهان و خواص به تناوب یاد می‌کنند و مهر از مخاطب خویش قرار داده، چنین می‌گویند: «بر افزایش شماره‌ی آفریدگان خردمند که زمین را معمور و مسکون می‌دارند، سوگند یاد می‌کنم بر کشتن هر حیوان زیانکار (این، اصلی اوستاییست در آیین زرتشتی که کشتن جانوران مضر «خرفستر» Khrafstra» پسندیده است، اما در آیین میترا چنین مفهومی وجود ندارد، چه بسا جانوران موذی که در اوستا اهریمنی و کشتنی هستند، اما در آیین میترا بالعکس، چون مار و کژدم، سوگند یاد می‌کنم بر شیار کردن و زراعت یک زمین و کاشتن یک درخت میوه (این نیز فرضیه‌ی بیست در آیین زرتشتی نه آیین میترا.

گانه توجه داشتند. بدین گونه گاه روشنایی و حرارت و زمان را که از مواهب آفتاب است اراده می‌کنند و گاه دانش و توانایی و نیکوکاری را که خصایص ارجمند طبیعت است می‌ستایند. رقص‌هایی که حاکی از حرکات سالانه و روزانه‌ی آفتاب بود، جشن مقدس را به انتها رسانید، لکن نه چنان‌که در هلیوپولیس [Heliopolis شهر آفتاب، شهر قدیم مصر در یازده کیلومتری قاهره] دیده بودم، در ساحل نیل ساعات و فصول را مجسم کرده بودند. (در آغاز فصل فوق، هنگامی که زابر اتاس فیثاغورس را برای جشن میترا دعوت می‌کند، سخنانی می‌گوید که جالب است) فیثاغورس! گوش کن! اگر چه مرا بعضی سخنان از موافقت باز می‌دارد، اما از دعوت تو به جشنی شگرف دریغ نمی‌کنم. اگر اقوام بیگانه در حین مقایسه‌ی این جشن با جشن‌های خویش بخواهند کیفیت آن را به صورت دیگر درآورند، تو گواه ما خواهی بود. تا سه روز برای دیدن آیین مقدس میترا مهیا باش. این جشن تو را خرسند خواهد داشت. من در آنجا رجعت آینده یا اقتران آفتاب را و ارتفاع یا عبور آن را از برج حمل به برج ثور که نشان تازگی طبیعت است، تقدیس می‌کنم. دخمه‌ی میترا نماینده‌ی گیتیست. اشیایی که آنجا در فواصل ثابت از یکدیگر نهاده شده، رموز اقالیم و عناصر را به تو عرضه می‌دارند.

این فصلی بود از کتابی مجعول به نام سفرنامه‌ی فیثاغورس. اما آنچه که مهم است درباره‌ی آیین میترا، برای ما حاوی آگاهی‌هاییست، اصلاحی که زرتشت در آیین روا داشت، میترا را از مقام بلندش در ردیف یکی از ایزدان کوچک پایین آورد. اما در زمان هخامنشیان دوباره توجه و انظار به سوی این

خدای پیشین جلب شد. پس از داریوش، در آسیای صغیر، شهرت این خدا میان مغان بسیار بود. مغان در نواحی این منطقه مراسم پرستش آیین مهری را، با تمام دقایقش به جا می‌آوردند و به همین جهت اغلب مورخان یونانی، چون از این منطقه دیدار می‌کردند و سخن می‌گفتند، آیین میترا را نادانسته به جای آیین زرتشت معرفی می‌کردند، گو اینکه آیین میترا سخت با آیین زرتشتی در آمیخته بود. از همین آسیای صغیر بود که آیین میترا به وسیله سربازان رومی، به ایتالیا رفت و از ایتالیا در تمام خطه‌ی مغرب زمین پراکنده شد و این حادثه در سده‌ی یکم پیش از میلاد در صورت قطعی‌اش انجام گرفت. اما این میتراپی که از آسیای صغیر به روم و جهان غرب راهی شد، آن میتراپی که در آیین مزدایی و در اوستاست نبود. اما در صورت دقت بسیاری از اجزای متشکله این آیین در همین دوران، پایه‌های ایرانی دارد که یا آن اصول ایرانی، در فرهنگ دینی ایران مهجور بوده و یا چنان دستخوش تغییر شکل شده که بنیاد ایرانی‌اش فراموش شده است.

نخست، بایستی به چه‌گونه‌ی منابع مطالعه‌مان درباره‌ی آیین میترا، معرفی داشته باشیم. این معرفت و شناخت از چند راه حاصل می‌شود. اول، شناخت میترا در دوران هند و ایرانی و همچنین هند و اروپایی. دوم، مطالعاتی در وداها، به ویژه ریگ ودا و سایر

اسن [Essene]‌ها.

آیین میترا چه گونه به اروپا راه یافت، و در اغلب نقاط جهان متمدن باستان راه پیدا کرده و منتشر شد؟ در سراسر جهان باستان، از خاور دور، از چین و ژاپن تا شمال آفریقا، از شمال اروپا از انگلستان تا رم، از جنوبی‌ترین نقاط ایران تا کرانه‌های فرات و بسیاری جاهای دیگر، آیین مهری شایع بوده و رواج داشت. در زمان ما پرستشگاه‌های مهری دینان در سراسر نقاط مذکور، به فراوانی یافته شده است. هر زمانی در جایی مهرابه‌یی یافت می‌شود و بر اطلاعات ماکم و بیش در این باب می‌افزاید. در اروپا کلیسا به ویران کردن آثار و معابد میتراپی پرداخت و در مبارزه‌یی سخت، آیین میترا و مؤمنان بدان را پراکنده ساخت و معابد مهری، به کلیسا تبدیل گشت. در ایران این مبارزه از زمان ساسانیان شروع شد و مهرابه‌ها به آتشکده بدل شد، همان آتشکده‌هایی که در دوران تسلط سیاه تازیان به مسجد تبدیل گشت. پس از کومن^۱، ورمازرن [Vermaseren] در دو جلد درباره‌ی بقایای مهرابه‌ها و وابسته‌های آنها کتابی جامع فراهم کرده که در سال‌های اخیر به چاپ رسیده است.

پلوتارخوس، مورخی که در سده‌ی یکم میلادی زندگی می‌کرد، روایت کرده که رومی‌ها از آیین میترا به وسیله‌ی دزدان

متون کهن سانسکریت. سوم، مطالعاتی درباره‌ی مهر یشت و به طور کلی مهر اوستایی. چهارم، مطالعاتی اندر باب منابع پهلوی. پنجم، گردآوری و شناخت روایاتی که به وسیله مورخان قدیم، از سده‌ی سوم پیش از میلاد، تا سده‌ی پنجم میلادی برایمان باقی مانده است. ششم، توجه و شناخت نسبت به مهرابه‌هایی که در اروپا به ویژه و برخی نقاط دیگر جهان پیدا شده. کتیبه‌ها و نوشته‌هایی در این مهرابه‌ها، بسیار اندک است و از همین اندک نیز درباره‌ی آیین میترا، فهم قابل توجهی حاصل نمی‌شود. بلکه تنها از روی نقاشی‌های دیواری، تندیس‌ها و نقش برجسته‌های این مهرابه‌ها درباره‌ی آیین میترا اطلاعاتی حاصل می‌شود. هفتم، توجهی تازه با دیدی متفاوت از گذشته، درباره‌ی آثار باستانی ایران و برخی از آتشکده‌ها و برجسته‌کاری‌های روی سنگ و کتیبه‌ها.

هشتم، مطالعاتی درباره‌ی ادبیات و عرفان و تصوف اسلامی ایرانی. نهم، شناخت برخی از اجزای اساطیری یونانی، رومی، مصری و سوریایی. دهم، مطالعاتی درباره‌ی برخی از فرق مذهبی، چون آیین زروانی، دهریه و به ویژه آیین صبی‌ها. یازدهم، مطالعاتی درباره‌ی آیین عیسوی و شخص عیسا یا مسیح و زمان او و توجهی به شناخت برخی از فرق یهودی پیش از عیسویت به ویژه

(۱) فرانز کومن Franz Cumont.

دریایی یکی از نواحی آسیای صغیر آگاهی پیدا کردند. البته در صحت روایت پلوتارخوس می‌توان تردید کرد، به ویژه که مورخان دیگر، در این باب روایاتی دیگر نقل کرده‌اند. آنچه از یافته‌های باستانی از آیین میتراپی که یافته شده، از سده‌ی یکم میلادی متقدم‌تر نیست. با حجم جالب توجه یافته‌های باستانی، هر چند این حدس و گمان چندان نیرومند نیست که بقایای تاریخ دار و قابل توجهی متعلق به دوری پیش از میلاد به دست آید، اما چنین انتظاری مستبعد نیز نیست، چون دوران اکتشافات بقایای مهری، بسیار جوان است و هنوز شاید بیش از مقدار ناچیزی از بقایای آیین میترا که دین رسمی جهان باستان بود، به دست نیامده است.

چنان‌که اشاره کردم، مجموع اطلاعات ما درباره‌ی میترا، افسانه‌ی زندگی و آداب و رسوم مهری، بر اساس تندیس‌ها، نقاشی‌ها و نقش برجسته‌هایی مرتب شده است که از مهرابه‌ها یا پرستش‌گاه‌های مهری دینان، به ویژه در کشورهای اروپایی حاصل شده است. همه‌ی آثار مکتوب که به شکل کتیبه در مهرابه‌ها به دست آمده، شاید متجاوز از چند صفحه نشود و اغلب این نوشته‌ها، نام و نشان سازندگان مهرابه‌ها و آنانی که مهرابه‌ها را به خدای میترا تقدیم کرده‌اند و تاریخ این بناهاست. به همین جهت آنچه را که درباره‌ی میترا می‌دانیم، بخش جالب توجهی از آن‌ها را از روی همین

بقایای غیر مکتوب مدون شده‌اند. امروز در زبان پارسی، برای پرستشگاه‌های میترا که در زبان‌های اروپایی [Mithraeum] و در لاتین و یونانی [Mithraion] عنوانی معمول بود، مهرابه باب شده است. بنابر عقیده‌ی کومن، نام شهر میلان در ایتالیا، بر اساس توسعه و انتشار آیین میترا در آن سامان بوده است. البته هرگاه اطلاعات ما درباره‌ی مشتقات و ساخته‌های میتراپی، (منظور نام‌های مذهبیست که با توجه به نام میترا ساخته می‌شد) وسعت یافته و تکمیل شود، شاید نام شهرهایی قابل توجه را در ازمنه‌ی باستانی که دوران رواج و انتشار آیین میتراپی بوده، دریابیم.

به موجب روایات تصویری، کشتن گاو به وسیله مهر، در غاری روی داده بوده است. کشته شدن گاو به دست مهر، ممیزه‌ی اساسی آیین آیین است و بدون استثنا در تمام مهرابه‌ها، در انتهای آن، نقش کشته شدن گاو به دست مهر، چه به وسیله‌ی نقاشی و چه به وسیله‌ی نقش برجسته وجود داشته است. مهر ناجی مردم بوده، و برای رهایش آنان گاو را می‌کشد و خود با حواریونش به آسمان بالا می‌رود. به همین جهت، مهری دینان یا مهرابه‌ها را در غارهایی طبیعی برپا می‌کردند، یا برای ساختن مهرابه، غارهای مصنوعی زیرزمینی می‌ساختند و دهانه‌ی این غارها را به شکل طبیعی درمی‌آوردند.

است، لیکن به طور کلی، اختلافات مهرابه‌های گوناگون، در طرح کلی و شکل اساسی‌شان نیست، بلکه این اختلافات مربوط است به امور تشریفاتی، بزرگی و کوچکی پرستشگاه‌ها و جنبه‌هایی که بیشتر جهت تزیین به کار می‌رفت.

آیین میترا، آیین اسرار است. اسرار این مسلک با پافشاری و اصرار حفظ می‌شد و برای معدودی که در درجات عالی ترقی می‌کردند، مکشوف می‌شد. به همین جهت نوشته‌یی از آنان در زمینه‌ی اسرار دین به دست نیامده است و تنها به جای نوشتن، به نقاشی، تندیس‌گری و نقش برجسته سازی اکتفا می‌کردند. یکی از نخستین ابواب این داستان، مسأله‌ی زاده شدن میتراست که نقش‌هایی از آن برای ما باقی مانده است.

در میان پیروان آیین میترا، روز بیست و پنجم دسامبر، روز تولد مهر بود که آن را جشن می‌گرفتند. مسأله زایش مهر، با توجه به سابقه‌های اساطیری، در واقع امری شگفت است. صخره‌یی آبستن می‌گردد، و میترا از دل آن صخره زاده می‌شود. بیرون آمدنش از دل سنگ، با برهنگی است. اما کلاه شکسته‌ی مهری بر سر و به دستی خنجر و به دستی دیگر مشعل دارد. نقاشی‌ها و نقش‌های برجسته‌یی از این صحنه، متفاوت است. وجود تفاوت در نوع زادن میترا نیست، چون در همه حال از سنگ زاده می‌شود، بلکه در چه گونه‌ی

مهرابه عبارت از تالار مستطیل شکلی بود که تاق ضربی به شکل قوسی داشت. چون این غارها کنایه از گیتی و جهان بود، برخی اوقات سقف را بنا نقش ستارگان می‌آراستند. مهمترین قسمت یک مهرابه، مهراب آن بود که انتهای تالار قرار داشت و عبارت از رواق کوچکی بود. این رواق اغلب به مقداری از سطح زمین بلندتر بنا می‌شد و مجدداً شکل دهانه‌ی غاری را مجسم می‌ساخت. در زمینه دیوار آن، کشته شدن گاو به دست میترا نقاشی می‌شد. دو آتشدان دو طرفش قرار داشت و اطراف آن را تندیس‌ها و نقش برجسته‌ها و نقاشی‌هایی محاط می‌ساخت. میان مهراب و در ورودی، به صورت راهرو و یا دالانی در می‌آمد که دو طرف آن سکوه‌ای بلند و یکسره‌یی ممتد می‌شد. مهری دینان روی این سکوها می‌نشستند و میزهایی اغلب از سنگ جلوشان قرار داشت که طعام مقدس را روی آنها قرار می‌دادند. بالای سکوها، در دو طرف، نقش‌هایی بسیار بود که صحنه‌هایی از زندگی مهر را نشان می‌داد. همچنین در گوشه و کنار تندیس‌هایی از خدایان مختلف یونانی و رومی و مصری قرار می‌دادند. در ورودی مهرابه با پله‌هایی به سوی پایین، ابتدا به اتاقک‌هایی چند می‌رسید که مراسم ابتدایی دینی در آن اتاقک‌ها انجام داده و بعد به تالار وارد می‌شدند. البته وصف مهرابه‌های بزرگ مکشوفه، از حوصله این مقاله بیرون

لحظات پس از زایش می‌باشد که به جای شمشیر و مشعل، چیزهایی دیگر به دست دارد که همه کنایه آمیز می‌باشند.

گاهی تولدش از سنگ با شرارهای آتش همراه است و گاه به دستی کوهی زمین و به دست دیگر خنجری دارد. جایی دیگر در حالی که از صخره متولد شده به دستی خوشه‌ی انگوری گرفته و دست دیگرش روی سنگ می‌باشد و روی سنگ پیکانی کمانی و خنجری حک شده است. هنگامی که مهرزاده می‌شود، دو چوپان برای پرستش وی می‌آیند که برخی آن دو را کوتس [Cotes] و کونوپاتس [Cotopates] می‌دانند که دو طرفش با دو مشعل ایستاده‌اند. یکی مشعلی سوی آسمان گرفته و دیگری مشعلش به سوی زمین سرازیر است. بیرون آمدن میترا از دل سنگ اشاره به تولد خورشید است. آن که مشعل سوی آسمان دارد، کنایه از طلوع و آن که مشعلش به سوی زمین نگون است کنایه از غروب می‌باشد.

میترا چون زاده شد، ابتدا با برگ‌های درخت انجیر خود را پوشانید و با خنجری که داشت از میوه‌های آن درخت تغذیه کرد تا برومند شد. آن‌گاه برای توفیق در کارهای خود، با خورشید به مبارزه برخاست. خورشید را مغلوب کرد و خورشید هاله‌یی از نور گرد سر وی نهاد و متحد او گشت. این روایت بایستی دارای ریشه قدیم و کهن بوده باشد و صرفاً اتحاد سل

[Sol] خدای خورشید رمی با میترا نباشد. چون بنا بر ادبیات کهن سانسکریت، کریشنا [Krishna] نیز مظهر چنین افسانه‌ی بیست. وی با وارون [Varuna] خدای آسمان مبارزه کرد، بر وی فایق شد و وی را از آسمان به زیر کشید. وارون وی را تعظیم کرد و او را نگاهبان و سرور رمه‌ها کرد.

آن‌گاه به اساس آیین میتراپی باز می‌رسیم و آن، مسأله کشتن گاو است به دست میترا. در بندهای اولیه در این باره در حدّ مقدور توضیحاتی دادم. هرگاه بر مجموع نقوشی که موضوع آن گاو و میترا و گاوکشیست بنگریم، داستانی پرداخته، و پررمز و استعاره فرادست می‌آید.

افسانه‌ی کنایه‌آمیز و تمثیلی چنین است: میترا به گاو نخستین حمله کرد. پس از کشمکش فراوانی، گاو خسته و فرسوده گشت. میترا بر پشت گاو در حالی که شاخ‌هایش را گرفته بود، به غاری رفت. اما گاو در هنگامی مناسب گریخت. مطابق روایتی دیگر که از نقوش برمی‌آید، میترا پس از تسلیم شدن گاو، حیوان را تا غار بر دوش خود حمل کرد. اما چنان‌که اشاره کردم، در هنگامی مناسب گاو گریخت به بیشه‌زاری که چراگاهش بود، رفت. میترا از این چراگاه کوهستانی آگاه نبود. به همین جهت خورشید پیک خود را که شاهین و یا کلاغ بود، نزد میترا فرستاد و بر پنهان‌گاه گاو آگاهش ساخت. پس میترا دگر بار به

تشویق خورشید و پیکش، گاو را دستگیر ساخته و بر خلاف میلش به اکراه، در حالی که انگشت در بینی گاو کرده، سرش را به پس کشیده و با خنجر پهلویش را می‌درد.

در تحلیل نخستین که در بندهای اولیه‌ی مقاله انجام دادم، مشاهده شد که میترا به ناخواه و به اجبار در قتل سوم [Soma] شرکت می‌کند. به موجب روایات کهن هندو،خدایان آسمان پیمان می‌بندند تا سوم را بکشند. سوم در اوستا هئوم [Haoma] خدای ماه، ماه و باگاو متحد و گاه یکسان است. در مقاله‌ی ماونگه [Mawnggh = ماه] و گئوش‌اورون [Geush Urvan]

در این باب به حدّ کفایت بحث شده است. چون خدایان پیمان می‌بندند و از میترا به همکاری دعوت می‌کنند، میترا نمی‌پذیرد، اما به اجبار او را وادار به قتل سوم (=گاو) می‌کنند. در تصاویر و نقوشی که موضوع آن کشته شدن گاو است، به روشنی اکراه میترا از چهره‌اش و حرکاتش آشکار می‌شود و اغلب هنگام ذبح، سرگردانده است. در اساطیر هند وایرانی گاو و ماه یکسانند. هر دو در امر آفرینش و تکوین نقشی دارند. در اوستا و پس از آن در منابع پهلوی به وضوح این کنایات در تفسیرهایشان نموده شده‌اند. در آیین میترا نیز وجوه تشابه در صورت تعمق روشن می‌شوند. در یکی از نقش‌ها، گاو پیش از دستگیری، در زورقی فراز همراه قرار دارد و میترا بر فراز صخره‌یی با خنجر آخته در صدد دستگیری اوست. آیین

میترا، پیش از اشاعه در اروپا، با اسرار مغان کلدانی، به ویژه در قسمت نجوم و ستاره‌نگری آمیخته شده بود. زورق کنایه از ماه است و گاو که نطفه‌ی تکوین و آفرینش است در میان آن واقع است. همراه کنایه از خورشید است. پس گاو در زورق بر فراز معبد، کنایه از حضور ثور در برج خورشید می‌شود که معرف آغاز بهار است. بهار نشانه‌ی رستاخیز طبیعت و تجدید حیات و آفرینش مجدد است بر همین پایه استوار می‌باشد، چون بر اثر کشته شدن گاو، خونش بر زمین جریان پیدا می‌کند و بر اثر آن گیاهان می‌رویند و جانوران پدید می‌آیند.

چون میترا گاو را می‌کشد، معجزه‌ی تکوین به وقوع می‌پیوندد و از بدنش خوشه‌های گندم و درخت تاک و انواع گیاهان بیرون می‌آید. آن‌گاه یک عقرب، یک مورچه و یک مار روی آلت تناسل گاو پدیدار می‌شوند تا خون و نطفه‌ی حیوان را بکنند. آیا این حیوانات مودی و اهریمنی که نامشان در اوستا جزو خرفستر [Khratstra] (خرفستران) یعنی جانوران زبان‌رسان اهریمن آفریده می‌باشد در این جا بنابر وظیفه‌ی اهریمنی‌شان، در صدد قطع کردن سرچشمه‌ی زندگی و آفرینش می‌باشند؟ هرگاه چنین باشد، مار در آیین میترا یک جانور اهریمنی نیست، چون در اغلب نقش‌ها دیده می‌شود. همچنین سگ و مار با هم خون گاو را می‌لیسند و در حالی که می‌دانیم به موجب وندیداد مقام سگ

و انسان یکسان است و گذشته از وندیداد، در آیین مزدایی، سگ حیوانیست اهورا آفریده و یار و مددکار انسان.

در حالی که این روشنترین قسمت سرگذشت میتراست، با این حال، سراسر پوشیده از رمز و استعاره می‌باشد. در این که مسأله کشتن گاو، اشاره است به رستاخیز طبیعت در بهار و تجدید حیات، نمی‌توان شک کرد. اما کراراً من توضیح داده‌ام که گاو کنایه از زمستان است. زمستان فصلیست که مرگ طبیعت در آن فصل روی می‌دهد و در آغاز بهار رستاخیز و تجدید حیات روی می‌دهد. هرچند در نقش‌هایی میترا گاو را مغلوب و مقهور ساخته و برای کشتن آن را به روی شانه حمل می‌کند. اما در نقشی نیز بر پشت گاو جهیده و دست‌هایش را گرد گردن گاو استوار ساخته و گاو در حال فرار است. میترا خورشید می‌باشد و خورشید خود فی‌نفسه کنایه از بهار و تابستان است. آیا توجیه کنایه‌آمیز این نقش، غلبه‌ی بهار بر زمستان است برای رستاخیز و تجدید حیات در طبیعت؟ اما چنین نمی‌تواند باشد، چون گاو در این جا سرچشمه‌ی حیات است و از خون اوست و از لاشه‌ی اوست که تجدید حیات رخ می‌دهد. اما باز هم می‌توان بر حدس فوق تکیه کرد، چون بهار بر زمستان فایق می‌شود و زمستان مجبور می‌شود تا نطفه‌ی حیات در طبیعت را که در خود محبوس ساخته است

بیرون ریزد.

درباره‌ی غار و وجه کنایتی آن اشاره‌ی گذشت. **اوبولوس** [obulus] می‌گوید بنا بر اعتیاد پیروان میترا، وی سرور و پدر همه‌ی موجودات است. جایگاه عبادت وی در غارهای طبیعی کوه‌هاست. اطراف و دهانه‌ی غار منظره‌ی دلپذیری دارد و سرشار است از گل و گیاه و گذر آب روان. غار کنایه است از جهان مادی که مهر از برای جانداران آن را آفریده است. جانداران کوه و دشت، چون سگ و مار و مورچه و زنبور و کژدم، که هر یک مورد تأویلی دارند، در غار گرد می‌شوند. به این جهت بود که مهری‌دینان بعدها پرستش گاه‌های خود را در غارهای طبیعی و یا مصنوعی برپا کردند. روحانیون آیین میترا، **مَغ** خوانده می‌شدند. در شهر **کاپادوکیه** [Cappadoce] در کتیبه‌ی این امر تصریح شده است که در مثل فلان کس به مقام **مغی** (= موبدی) در آیین میترا می‌مَشرف شد. البته بحث درباره‌ی **مغ** و **مغان** و این کلمه، از حدود این مقاله بیرون است. اما روحانیون آیین میترا نیز **مغ** خوانده می‌شدند. همان **مغانی** که در آسیای صغیر فراوان بودند و مورخانی چون استرابون از آنها و مراسم قربانی گاو و قوچشان به تفصیل سخن گفته است. **اوبولوس** درباره‌ی میترا و آیین میترا می‌داند و چندین کتاب بوده است که از میان رفته‌اند و تنها به وسیله مورخان بعدی، اندکی از نقل قول‌هایش به ما

رسیده است. وی اشاره به سه دسته از مغان آیین میترا می‌کند: دسته‌یی از عالی جاهان که ریاضت پیشه داشته و از خوردن گوشت به کلی امتناع ورزیده و مجرد می‌مانند. دسته‌یی از گوشت جانداران با محدودیتی استفاده می‌کنند، اما هیچ جاندار را نمی‌کشند. دسته‌ی سوم از این قبیود آزادند و در مرحله‌یی از روحانیت هستند که این آزادی‌ها را دارند که ریاضت نکشند و متحمل محدودیت‌ها نگردند. مرشد و بزرگ مهری‌دینان، بزرگ مغان و پیرمغان بوده است و به احتمال قریب به یقین، منظور حافظ نیز از پیرمغان اشاره است به یکی از روحانیون بزرگ میترا در آن زمان، و در این باره سخن خواهم گفت. همین مغان بودند که آیین زرتشتی را تغییر دادند و به صورتی جز آنچه که بود در آوردند و به همین جهت است که پورفیریوس می‌گوید: من درباره آیین زرتشتی تحقیقات فراوانی کرده‌ام و حاصل آن تحقیقات را در چندین کتاب نوشته‌ام. اما باید بگویم آنچه که در این عصر (یعنی سده‌ی سوم میلادی) به نام آیین زرتشتی شناخته می‌شود، در واقع آیین زرتشتی نیست، بلکه آیینیست که مغان آن را به این شکل درآورده‌اند.

از سویی دیگر، مذاهبی که در ایران پس از زرتشت پیدا شدند، روحانیون‌شان مغ و مغان خوانده شدند، چنان‌که پیش از زرتشت نیز چنین بود و گروه روحانیون مغان بودند. آیا

جریان‌های دینی ایران پس از زرتشت، انشعابات زرتشتی بود و همه مذاهب آن دین بودند. در این اصل که تردیدی نیست. اما اینک به نقل یک روایت می‌پردازم که هر چند مهجور و متروک است، اما شایان توجه می‌باشد. پلی‌نی بزرگ در اواسط سده‌ی اول میلادی، از مورّخی به نام هرمی‌پوس [Hermipus] سخن گفته که او از زرتشت و دیانت زرتشتی به خوبی آگاهی داشته است. از او نقل کرده که زرتشت کتاب خود را در دو میلیون ۲/۰۰۰/۰۰۰ بیت شعر سروده بوده است. اما چون عصرش بسیار دور بوده، مؤمنان سروده‌های مقدس را سینه به سینه نقل کردند تا سرانجام مکتوب شد. جانشینان زرتشت پس از او پشت هم مقام پیشوایی دین داشته‌اند، اما شهرتی به دست نیاوردند. چند نفری از آنان که شهرتی دارند، اینانند: اپوس کروس [Apuscorus] اپوسوروس [Apusurus]، زرت‌اشتر [Zaratashtra] که مادی بود، مرمروس [Marmarus] و اربان تی‌فکوس [Arbantiphocus]، البته این املا و تلفظ یونانیست و با این توجه آیا مرمروس همان میترا نیست؟ آیا میترا صرفاً بایستی جزو اساطیر دینی و روایات افسانه‌یی طبیعی مطالعه شود؟ یا میترا شخصیتی خارجی داشته است که در آیین زرتشتی انشعابی پدید آورده؟ هر چند هر نوع بحثی در این باب به نتیجه نخواهد رسید، اما در صفحات بعدی

درباره‌اش بحثی کوتاه خواهم کرد.

گفت‌وگو درباره‌ی اساس آیین میتراپی، یعنی قربانی گاو، نقش کنایه‌یی جانوارن مودی و مسأله رستاخیز حیات در طبیعت بود. پرده‌های نقاشی در مهراب همه مهرابه‌ها، با تغییراتی جزئی، نقش قربانی گاو را مجسم می‌ساختند. غار با سقف نیلگون و تزیین ستاره‌ای، کنایه از آسمان و کل جهان بود و به همین جهت محل ورود و حواشی غار را با گل و گیاه تزیین می‌کردند و جریان آبی را به داخل مهرابه جهت غسل و شست‌وشو برمی‌گرداندند یا در غار چشمه‌ی آبی وجود می‌داشت. در آغاز بهار با تفصیلی که گذشت قربانی گاو انجام می‌شد. خون گاو به روی مزارع و دشت‌ها و بیشه‌زارها می‌ریخت و طراوت و فراوانی در طبیعت از سرگرفته می‌شد. دم‌گاودارای نقش مؤثریست، چون چنان‌که اشاره کردم، خوشه‌های گندم از آن تولید می‌شد. این بیان کنایه‌آمیزی بود در طبیعت. پس از رستاخیز بهار و گذر تابستان و پاییز، ناگهان زمستان همه چیز را تباہ می‌کرد. بهار، سبزی و طراوت و شادابی و زندگی طبیعت خاموش و راکد می‌ماند.

اما در آغاز طلیعه‌ی بهار، قتل گاو، منجر به آفرینش مجدد حیات بر روی زمین می‌شد. در مقاله‌ی گئوش اورون، در امر مقایسه، موارد متعددی را ارائه کردم که همه حاکی از همین مسأله کنایت آمیز بود. در بابل، سومر، چین،

ژاپن، سوریه، رم، یونان، مصر، هند و جاهای دیگر این روایت و همانند آن موجود بود. در اساطیر ایسلندی نمونه‌ی بارزش آمده است. همیشه از قتل یک موجود افسانه‌یی ابتدایی که صورت و شمایل انسانی ندارد، آفرینش در طبیعت آغاز می‌شود، اما همان گونه که در آفرینش و رستاخیز سالیانه طبیعت نمونه و الگویی وجود داشت، بر اساس این الگوی طبیعی، ذهن ناپخته‌ی انسان کهن، افسانه‌هایی ساخت تا دیگرگونی در طبیعت را تحلیل کند. به همین جهت، قهرمان جوان، پهلوان و زیبا و نامبرداری در اساطیر قهرمانی و دینی ملل کهن به وجود آمد.

این قهرمان با خصایل جوانی، گردی و پهلوانی و زیبایی فزون از اندازه، ناگهان ناپدید می‌شد و این ناپدید شدن انواع گوناگونی داشت که یک نوع آن صعود به آسمان بود، یا موضوع کشته شدن و قتلش مطرح می‌شد و چون چنین می‌شد، گروه مردم برای وی عزاداری می‌کردند. به یاد بودش مراسمی برپا می‌کردند. اما می‌دانستند که این قهرمان بازگشتنیست و برخواهد گشت. چون زمستان سپری می‌شد، در آغاز فصل بهار، جشن‌های باشکوه بهاره برپا می‌کردند، چون در این هنگام قهرمان دوباره زنده می‌شد، به زمین باز می‌گشت و زندگی از سر می‌گرفت.

به موجب بندهش و برخی دیگر از منابع پهلوی چون مینو خرد، جاماسپ نامه

و دینکرد، اهریمن به نخستین آفریده‌ی اهورامزدا در نبرد میان خیر و شر دست یافت و گاو کشته شد. آن‌گاه از خون و پیکر گاو انواع گیاهان و جانوران در بسط زمین به وجود آمدند. آن‌گاه چون اهریمن درصدد از میان بردن نطفه‌ی گاو برآمد، نطفه به کره‌ی ماه انتقال یافت. به همین جهت رویش گیاهان و ازدیاد نسل جانوران با ماه پیوند یافت و در یشت‌هفتم موسوم به ماه یشت این تصریح منعکس است، و در مقاله‌ی ماونگه (=ماه) از آن گفت‌وگو کرده‌ام. همه‌ی این موارد، با تحلیل و تفسیر اندکی، با موارد ودایی قابل قیاس و تطبیق است و از ایران به اروپا رفت، اما رازها و ابهامات تازه‌یی بر آن افزوده گشت.

آیا مهر و گاو یکیست؟ آنچه که جالب توجه و مسلم است آنکه، مهر نیز در آغاز بهار تجدید حیات می‌کند. کشته شدن گاو به وسیله‌ی او، منجر به تجدید حیات در طبیعت می‌شود. آن‌گاه در آغاز زمستان ناگهان ناپدید می‌شود، سوار بر ارباب‌اش شده و به آسمان بالا می‌رود.

مسأله‌یی که بسی شگفت می‌باشد، زایش میتراست. چنان‌که گذشت میترا از پاره سنگی زاده می‌شود. اما نقشی یافته شده که میترا را در حال تولد از یک درخت نشان می‌دهد. ابتدا در بطن درخت است، اما بعد شاخه‌یی شکفته و میترا چون گلی از آن متولد شده است. این

تولد از درخت، آن هم درخت سرو که کنایه از بهار است، گویای اصل و اساسیست در توجیهی که انجام شد.

افسانه‌های بسیار پرمعنی آتتیس [Attis]، آدنیس [Adonis] و اسی‌ریس [Osiris] چه شباهت عمده و جالب توجه‌یی با اسطوره‌ی مهر دارند. آتتیس یکی از خدایان آسیایی بود که بعدها به اروپا راه یافت و در اساطیر «یونان - رم» اهلیت پیدا کرد. آتتیس معرف بهار و طبیعت سرسبز و شاد است. وی پسر آژدیس تیس [Agdistis] یکی از الهه‌های رودخانه‌ی سان‌گوریوس [Sangarios] معرفی شده. مادرش (=زمستان) به وی عشقی شدید دارد و می‌خواهد او را تصاحب کند. (غلبه زمستانی)، اما آتتیس خود را اخته می‌سازد و آژدیس تیس نمی‌تواند او را تصاحب کند. این مطابق است با ورود خورشید در برج عقرب که آغاز پاییز است. در این هنگام آتتیس می‌میرد و در آسیای مراسم سوگ برای این خدا برپا می‌شود و طی آن عده‌یی خود را اخته می‌سازند. اما با قرار گرفتن خورشید در برج ثور که آغاز بهار است و در طبیعت تجدید حیات آغاز می‌شود، آتتیس نیز دگرباره زنده شده و به صورت گلی از خاک می‌دمد، و این هنگامیست که جشن‌های بهاری به افتخارش برپا می‌گردند.

اسطوره‌ی اسی‌ریس نیز در مصر چنین بود، و همچنین بود اسطوره‌هایی درباره‌ی آدنیس

منشأ اغلب افسانه‌ها و اساطیر بی‌بدیل یونانی، آسیایست، و شگفتا که این قوم برگزیده‌ی جهان باستان، ریشه‌ی حیاتی‌اش از شرق، از آسیا و از خاورمیانه بود: درباره‌ی سرگذشت آدنیس به اندازه‌ی روایات مختلف و گوناگون وجود دارد که جمع آمدن و گرد شدن آنها، خود رساله‌ی بسیط را شامل می‌شود. به موجب مشهورترین این روایات، تئییاس [Theias] پادشاه سوریه دختری داشت می‌را [mira] Myrrha نام که بر اثر خشم آفرودیت [Hphrodite] مجبور شد با پدر خود هم آغوشی و زنا نماید.

برای نیل به این منظور، می‌را با دستیاری دایه‌ی خود هی‌پلیت [Hippolite] مدت دوازده شب در نهانی با پدر خود درآمیخت، اما سرانجام در شب واپسین، سلطان سوریه دریافت، زنی که دوازده شب نهانی و در تاریکی به آغوشش می‌آمده، جز دخترش کسی نبوده است. پس در شب دوازدهم که از این راز و قوف یاقت قصد کشتن دختر نمود. اما می‌را موفق شد که فرار کرده و به خدایان پناه برد. خدایان نیز بر وی رحمت کرده او را به شکل درخت مر [Myrrhe] درآوردند. ده ماه گذشت آن‌گاه در درخت شکافی ایجاد شده و پسری از آن زاده شد که آدنیس نام گرفت. آفرودیت که از زیبایی پسر به شگفت آمده بود وی را در پناه خود گرفته و پرسفن [Persephon] را مأمور پرورش او کرد. پرسفن

نیز که سخت از زیبایی کودک خوشش آمده بود، او را نزد خود نگاه داشته و از باز پس دادنش دریغ نمود. پس اختلافی میان آنان در گرفت که کالی یوپ [Kalliope] یا به روایتی زئوس [Zeos] برای حل آن اقدام کردند. بنا براین داوری قرار شد که آدنیس یک سوم سال را با آفرودیت و یک سوم سال را با پرسفن و یک سوم دیگر را به دلخواه خود بگذرانند. آدنیس ترجیح داد که یک سوم دلخواه را نیز با آفرودیت بگذراند و به این ترتیب، دو سوم سال را با آفرودیت و یک سوم را با پرسفن می‌گذراند.

این روایت کاملاً اسطوره‌ی طبیعیست که با بهار و رستاخیز طبیعت و رویش گیاهان وابستگی دارد. آدنیس دو سوم سال را با آفرودیت الهه شادابی و عشق و مظهر بهار روی زمین می‌گذراند و یک سوم سال با پرسفن زیر زمین به سر می‌برد.

در این اسطوره رویش گیاهان، تولد آدنیس از درخت، زندگی‌اش در دوسوم سال روی زمین و یک سوم زیر زمین کاملاً روشن است.

داستان اُسی‌ریس در اساطیر مصر باستان نیز بسیار جالب توجه است. ای‌سیس [Isis] همسر اسی‌ریس بود و مادر هرس [Horus] خدای خورشید به شمار می‌رفت. ست [Set] خدای تاریکی و ظلمت اسی‌ریس را که مظهر بهار و رستاخیز زندگی بود می‌کشد. هرس [Horus]

وکنه میتراثیسم دست خواهیم یافت و در شناخت اساطیر ایرانی توفیق پیدا خواهیم کرد.

در واقع، این روشنترین قسمت آیین میترا و زندگی میتراست که ملاحظه می‌شود خود تا چه حد حاوی اسرار و تفسیر و تأویل می‌شود. اعماق زندگی‌اش چنان‌که اشاره شد، در نقاشی‌ها و تندیس‌ها و نقش برجسته‌ها برای ما به صورت گنگی محفوظ مانده است. یکی از برجسته‌ترین سلاح‌های میترا، کمان و پیکانش می‌باشد. چنان‌که اشاره کردم در یکی از سنگ‌کنده‌ها، که زایش میترا از تخته سنگ نمایان است، یک خنجر و یک کمان و یک پیکان در برابرش نقش است. در بندهای گذشته که فشرده‌ی یشت دهم را نقل کردم، ملاحظه شد که تعداد بشمارای از ممتازترین کمان‌ها و پیکان‌ها و شمشیرها در گردونه‌ی مهر است. میترا مطابق با یافته‌های باستانی، از کمان و پیکانش برای معجزه‌ی استفاده کرده است و آن درآوردن و جاری ساختن آب است از صخره.

در مهریشت ملاحظه شد که مهر فروریزنده‌ی باران از ابر است. مهری دینان در هنگام کمبود آب، از وی طلب آب می‌کردند و او بود که باران می‌بارانید. پس این نقاشی‌ها و پرده‌هایی که مربوط به آوردن آب به وسیله میتراست، نبایستی موجب تأویلاتی گردد تا برایش ریشه‌ی غیرایرانی یافته شود. حتی با متون

(=خورشید) به انتقام قتل اسی‌ریس، با ست نبرد می‌کند. آن‌گاه ایزیس به سوگ و ندبه پرداخته و با یاری خدایانی دیگر پاره‌های پیکراسی‌ریس را یافته و دفن می‌کند. آنچه که بسیار حایز اهمیت است آنکه ایزیس، همسر اسی‌ریس را به صورت ماده‌گاوی با علامت هلال ماه مجسم می‌کنند. اسی‌ریس پس از مدتی، در آغاز بهار دوباره زنده شده و تظاهر می‌یابد. تظاهر وی در آغاز بهار به صورت روان و حرارتیست که در گیاهان و نباتات دمیده می‌شد و به همین جهت در مصر و یونان آغاز بهار را برای وی جشن می‌گرفتند.

باز هم آنچه بیشتر مهم است، آنکه اسی‌ریس خدای جهان زیرین داور ارواح است. به موجب بهمن‌یشت و اشاره‌ی یشت دهم و مأخذی در منابع پهلوی و اوستایی، میثر نیز داور ارواح است. داستان و افسانه‌ی دیونی سوس [Dionysos] نیز در مقایسه بسیار شگفت است. وی نیز مظهر بهار و رستاخیز طبیعت می‌باشد. تولد و مرگش بارویش گیاهان با بهار و زمستان درآمیخته. هر ساله در آغاز بهار به صورت گل و گیاه می‌روید و تولد مجددش را جشن می‌گرفتند.

هرگاه با دقت و تعمق در این روایات مشابه ژرف نگری شود و نگاه مشترک آنها را در مقام مقایسه و نتیجه‌گیری قرار دهیم، بنیان افسانه‌های مشترک اقوام و ملل گوناگون را درمی‌یابیم. از این راه است که به قدمت

ودایی درباره‌ی سوم (Soma) و میترا نیز سازگار است. نقوش چندی از این معجزه میترا یافت شده است که با اختلافاتی جزئی، تیرانداختن میترا بر تخته سنگ و جاری شدن آب را نشان می‌دهد. در یکی از این نقوش میترا را می‌بینیم که تیر را در کمان نهاده و بر تخته سنگ می‌زند. از تخته سنگ آب جاریست و فردی زانو به زمین زده و از آن می‌نوشد. در حالی که مردی دیگر برابر میترا با حالت خضوع و سپاس زانو زده است.

این نقوش حاکی از هنگامیست که خشکسالی کار زندگی را بر مردم سخت کرده بوده است. به همین جهت گروه مردم به ستایش مهر پرداخته‌اند (=مردی که برابر مهر به استغاثه و تضرع زانو زده) مهر نیز به ابرهایی که باران را درون خود محبوس کرده بودند، تیر می‌زند و ابرها (در اسرار میترای تخته سنگ یا صخره کنایه از آسمان است و تیر زدن میترا بر تخته سنگ، در واقع تیر انداختن به ابرهاست) باران را آزاد می‌سازند و مردم از خشکسالی و بی‌آبی آزاد می‌شوند. (مردی که آب جاری از صخره را می‌نوشد). در اساطیر ودایی نیز مشابه این روایت آمده است که با تیر انداختن به ابر، باران جاری می‌شود. در مقالات فریدون، اثری دهاک و جمشید این همانندی‌ها آمده است.

آب در آیین میترا دارای اهمیت فراوانیست. یکی از آداب مهری دینان شست‌وشو و غسل

بود و چنان‌که در خلاصه‌ی مهریشت گذشت، برای شرکت در مراسم ستایش مهر، افراد ملزم بودند تا مدت چند شبانه روز، مطابق با آدابی خود را شست‌وشو دهند و متحمل ضربات تازیانه گردند. در مهرابه‌ها یا چاه آب وجود داشت و یا چشمه‌های جوشان. به همین جهت کف مهرابه‌ها جوی حفر می‌کردند. آیا میان این اندیشه‌ها و آداب، با تقدس آب دریاچه‌ی کیانسیه [Kyansih] یا هامون که نطفه‌ی زرتشت میان آن قرار داشت تا دوشیزه‌ی باکوه‌یی از آن بار بردارد و موعود زرتشتی از او متولد گردد ارتباطی برقرار است؟

در رساله‌ی سد دربندش آمده است که نطفه‌ی زرتشت در آب دریاچه‌ی کانفسه (=کیانسیه [Kyansih] کس‌آی [Kasapya]، زره، هامون) قرار دارد. مقدر است که از این نطفه به فاصله هر هزاره‌یی، یکی از سه موعود مزدایی به وسیله‌ی دوشیزه بهدینی که در آن آب شست‌وشو می‌کند، باربرداری و موعود از آن باکره متولد گردد. نزدیک دریاچه کوهیست و در آن کوه مقامیست که کنار چشمه‌یی عده‌یی از مردان خدا زندگی می‌کنند. طی هر سالی دو نوبت، این مردان خدا از آن کوه که موسوم است به کوه خدا، دوشیزگان را می‌فرستند تا در آب غسل کنند و آن دو نوبت، نوروز و مهرگان است. آن‌گاه پس از تفضیلاتی، سه موعود به فاصله‌ی هر هزار

است و میترا که خود در میان ایستاده، کنایه از

نیمروز و خورشید ظهر است.

البسته از این مقایسه، که سه موعود

(= هوشیدرو هوشیدر ماه و سوشیانت) که با

تثلیث میترای مقایسه می‌شوند، بایستی

اشاره کنم که دو یاور میترا که در سوی چپ

و راست وی می‌باشند، دو ایزد ایرانی و مزدایی

هستند که در خود مهریشت نیز از آنان یاد

شده و در بندهای بعدی، ضمن مبحث تثلیث

میترای، درباره‌شان سخن خواهم گفت.

من از این مسأله که اصل و اساس مسیحیت بر

آیین میترائیسم استوار است، در ضمن

مباحث، هم جهت اختصار و هم دوری از طرح

مباحث ابتدایی، خودداری کردم. آیا در جهان

اصولاً عیسا یا مسیح و یا عیسویت و مسیحیت

وجود داشته است؟

مسیحیان روی بدنه‌ی تابوت‌هاشان، صحنه‌ی

جاری شدن آب از چشمه، به وسیله‌ی موسا را

حک می‌کردند و روشن است که به کجا توجه

داشته‌اند. در سفر خروج، داستانی آمده است

که یهودیان پس از خروج از مصر، دچار بی‌آبی

شدند. با موسا معارضه کردند. موسا به خداوند

متوسل شد که این قوم مرا سنگسار خواهند

کرد، اندیشه‌ی بساز. خدا گفت عصایت را به

صخره هوریب [Horib] بکوب تا آب روان شود

و موسا چنین کرد. بعد هنگامی که برای

قدیسان اسلامی روایتی در... به قولی:

شست‌وشویی کن و آنگه به خرابات خرام

سالی، از سه دوشیزه متولد می‌شوند.

اینک با اطلاعات و مراسم میترای، روایت فوق

را مورد توجه قرار دهیم. میترا از دوشیزه‌ی

باکره‌ی متولد می‌شود. عده‌ی از زاهدان

بالای کوهی، زندگی می‌کنند که چشمه‌ی

جوشان دارد. بی‌گمان اینک عده‌ی از مهربان

می‌باشند که نزدیک مهرابه‌شان در کوه که

غارِ یست زندگی می‌کنند. هر سال دوبار

دوشیزگان خود را برای غسل و شست‌وشو به

دریاچه می‌فرستند به این امید که توفیق

نصیبشان شود و دخترشان به شرف مادری

یکی از سه موعود مشرف گردد. این دوبار

نوروز است و مهرگان و قبلاً به تفصیل توضیح

دادم که نوروز و مهرگان دو عید و جشن

طبیعی هستند مربوط به میترا. میترا (= بهار)

در نوروز رستاخیز می‌کند و آغاز زمستان

می‌میرد، صعود می‌کند به آسمان. بالا می‌رود

تا دگر باره در آغاز بهار (= نوروز) پایین آید،

و در این روز است که دوشیزگان در آب دریاچه

شست‌وشو می‌کنند. از سویی دیگر مزداییان

منتظر سه موعود بودند و میترا نیز خود تنها

نیست، بلکه میترائیسم تثلیثیست. همواره در

دو طرف میترا، دو مشعل دار نما یانند: یکی

کوتس [Kotes] و دیگری کوتوپاتس

[Kotopates]. کوتس مشعل برافراشته در دست

دارد و کنایه از طلوع آفتاب است. کوتوپاتس

مشعلدار است که مشعلش را به طرف زمین

سرازیر گرفته است و کنایه از غروب آفتاب

غسل تعمید، ظرف آب متبرکه در کلیسا... حوضچه‌هایی که در مدخل تکیه‌ها برپا می‌کنند، همه از یادگارهای آیین میتراست.

در مهریشت نیز به روشنی از غسل و شست‌وشو در آیین میترا یاد شده است. افروختن شمع در کلیساهای... نیز یکی از یادگارهای آیین میتراست. در همهی مهرابه‌ها، آتش مقدس در دو مجمر یا آتشدان در دو طرف مهراب روشن بود. در قسمت‌های بعدی خواهیم دید که آیین مسیحیت چه گونه از آیین میترا متولد شد و کشیش‌ها چه گونه مهر یا مسیحا را مسیح و عیسا معرفی کردند و برای پیشبرد مقاصد خود، چه گونه سدی هشتاد یا نود از آیین میترا را به نام مسیحیت درآوردند.

در مهرابه‌ها، یا چاه آب وجود داشت یا چشمه‌ی آب، و بدان وسیله گروه مؤمنان شست‌وشو و غسل داده می‌شدند. در متن مهریشت نیز با صراحت آمده است که کسانی که می‌خواهند در مراسم ستایش مهر شرکت کنند، بایستی در دو نوبت، نوبت اول مدت سه شب و سه روز و نوبت دوم دو شب و دو روز چندین بار خود را شست‌وشو دهند. در نقش‌هایی که یافته شده، مرشد مهری، یا مغان میترا در حال تعمید مؤمنان ملاحظه می‌شوند. در مدخل مهرابه، حوضچه‌ی قرار داشت. اما به نظر نمی‌رسد که از این حوضچه‌های کوچک برای غسل دادن تازه

واردان استفاده می‌شده است. مراسم غسل در حالی که مغان در آن نظارت مستقیم داشتند در اتاق‌های وابسته به تالار بزرگ انجام می‌شد.

علت اصلی اهمیت فوق‌العاده‌ی که برای شست‌وشو در رم قایل می‌شدند، همین اعتقاد به آیین میترا بود. در رم گرمابه‌های بسیار بزرگ و با شکوهی وجود داشت.

در زمان کاراکالا امپراتور رم، که خود از پیروان پرشور میترا بود، گرمابه‌های فراوانی ساخته شد که در بزرگی و شکوه شهره‌اند. دسته‌های انبوه جنگاوران رمی، برای ورود به مهرابه‌ها و عبادت میترا، نخست به این گرمابه‌ها داخل شده و مراسم و آداب غسل و شست‌وشو را به جا می‌آوردند.

ماهی یکی از نشان‌های مسیحی بود که در قرون ابتدایی، برای شناسایی، همچون رمزی از آن استفاده می‌کردند. این نیز چون غسل تعمید، نشان و رسمی بوده از آیین میترا. در یکی از مهرابه‌های اروپا، برابر پای میترا، یک ماهی نقش شده است. آیا این ماهی با اصل اوستایی قابل تطبیق است؟ آیا می‌توان با ماهی کر [Kara] آن را مقایسه کرد. آنچه که مهم است بسیاری از رموز و اسرار آیین میترا، برخلاف آنچه که مشهور شده، اصل و بنیان ایرانی خود را حفظ کرده است. ماهی نیز بایستی چنان باشد. هنگامی این گمان تقویت و بلکه بدل به یقین می‌شود که، نقوشی بر روی

مراسم، به نام خورشید، به خدای خورشید متوسل می‌شدند و غسل تعمید همواره در کودکی انجام نمی‌شد، بلکه در سنین بلوغ نیز جوانان را غسل می‌دادند تا از گناهان و آلودگی‌ها بری شوند و این غسل عنوان تولد مجددی داشت.

میان زرتشتی‌های قدیم، و ایرانیان پیش از زرتشت نیز غسل تعمید کودکان در مهرابه‌ها و آتشکده‌ها مرسوم بود. در مهرابه‌ها، مقابل آتش، به نام خدای خورشید، مغان کودکان را در آب فرو برده و پس از آن، نامگذاری می‌شد. غسل تعمید با مفهومی همراه بود که از آن زایش تازه یا تولد مجدد اراده می‌شد. یعنی غسل تعمید انسان را از آلودگی‌ها و گناهان گذشته پاک می‌کرد، چنان‌که تازه متولد شده بودند. به همین جهت هنگامی که جوانان می‌خواستند میان جماعات قدیم، به معبد وارد شوند و مراسم دینی انجام دهند، آنان را مجدداً غسل تعمید می‌دادند. دیوگنس لائرتیوس [Diogenes Laertius] درباره‌ی مراسم غسل تعمید اقوام قدیم روایات جالبی نقل کرده است. در زمانی غسل تعمید نشان مبرا شدن از گناهان و تولد مجدد بود. در سوئد و نروژ این رسوم جاری بود. اقوام ژرمن نیز همین مراسم را انجام می‌دادند. در مکزیک میان مایاها و آزتک‌ها، غسل تعمید رسم بود، چنان‌که بسیاری دیگر از رسوم و معتقدات مسیحی نیز رایج بود، از آن جمله اقرار به

کاسه‌ی کشف شده از تپه‌ی حسنلو را در نظر آوریم. در قسمتی از نقوش تحتانی کاسه، نقش یک ماهی دیده می‌شود. در قسمت‌های فوقانی، ارابه‌هایی به نظر می‌رسند که گردونه‌رانی آنها را هدایت می‌کنند. این گردونه‌ها و نقش سلاح‌ها و کسانی که گردونه را می‌رانند و بسیاری دیگر از تصاویر، با آنچه که درباره‌ی مهر از روی مهریشت می‌دانیم قابل انطباق است.

آنچه که امروزه به نام غسل تعمید میان مسیحیان باب است، چون بسیاری از مراسم و آداب دیگر که از آریاها به وسیله‌ی یهودیان اقتباس شد، در زمان اقتباس میان اقوام آریا بسیار کهنه و سالدار بود. در هند، تبت، میان رومی‌ها، یونانی‌ها، مصری‌ها و به ویژه ایرانیان غسل تعمید از ایام کهن رایج بود. حتی میان سرخ‌پوستان امریکایی و سیاه‌پوستان افریقایی نیز این مراسم جاری بود.

در تبت، چون چند سالی از تولد کودک می‌گذشت، در معبد طی مراسمی برابر آتش به غسل تعمید کودک اقدام می‌شد. به نام خورشید، کودک را در حالی که سرودهای مقدس می‌خواندند، سه بار به زیر آب فرو برده و بر او اسمی می‌نهادند. در ایران، یونان، مصر، هند و زمانی این مراسم مشترک بود و حتی قرن‌هایی پیش از مسیح علامت صلیب نیز مرسوم بود که بر سینه‌ی تعمید یافتگان نقش می‌شد. نکته‌ی مشترک آن بود که در این

دو حاضرند. یکی در سوی چپ میترا و دیگری در سوی راست. هر یکی مشعلی در دست دارند. مشعل کوت، روبه سوی آسمان افراشته است و کنایه از غروب آفتاب است. میترا خود در میان خورشید است به هنگامی که میان آسمان می‌درخشد.

در مبحث خورشید نیایش یا مهر نیایش متذکر شدم که مهر نیایش را در سه هنگام از روز می‌خواندند. در هاونگاه [Havangah] یا بامداد، هنگام طلوع خورشید، هنگامی که میترا طلوع کرد (= کوت)، در رپیتنگاه [Rapitangah] یعنی نیمروز، زمانی که خورشید در اوج آسمان می‌درخشد (= میترا)، و در اوزیرنگاه [Uzirengah] یعنی غروب، هنگامی که خورشید افول می‌کرد (= کوتوپات). دنیس آرئوپاژی [Denis Areopagie] در سده‌ی چهارم میلادی می‌گوید که میترا و دو خدای حامی که مشعل در دست دارند، خدایان سه‌گانه مهری دینان می‌باشند. در مبحث گذشته، ضمن شرح افسانه‌هایی درباره‌ی تولد میترا، ملاحظه شد که به موجب برخی از نقوش، میترا از کاج‌زاده می‌شود: تفسیر این وجه کنایت آمیز گذشت. درخت کاج یا سرو درختیست که ویژه خورشید می‌باشد، درختی که همیشه سبز و با طراوت است. در نقشی دیگر، از درخت سروی سه شاخه روییده است. سر هر شاخه‌یی از میان کاجی سری نمودار است که میترا و دو جلوه‌ی

گناهان و آمرزش‌گناه. در مراسمی، کاهن کودک را سوی مشرق، برابر آفتاب نگاه می‌داشت. پس از خواندن ادعیه‌یی برای دو نیمه خدا به نام‌های کوکول‌کن [Kukulcan] و کواتزال کوآتل [quetzal coatl] با انگشتان خود، دهان و سینه‌ی کودک را از آب مقدس‌تر می‌کرد و پس از آن کودک را در آب فرو می‌برد. آنچه که جالب توجه است، دو نیمه خدای مذکور با میترا از دیدگاه افسانه‌های زندگی همانندی داشتند. آنها نیز خدایانی بودند که پس از اعمالی، از میان مردم غایب شده بودند تا دوباره باز گردند.

اساس تثلیث مسیحی نیز مبتنیست بر تثلیث‌هایی که از هند و ایرانیان اخذ کردند. اما اساطیر بسیار زیبای هند و ایرانی در مسیحیت به خدمت مسایل الهی گماشته شد و از آن معجونی ساختند که حتی خودشان در فاصله‌ی یک قرن بعد به آن تاختند و موجب فرقه‌سازی‌های بسیاری میانشان شد. در این مختصر گنجایش آن نیست تا از سوابق تثلیث سخن گویم.

تثلیث میترای عبارت است از میترا و کوتس [Kotes] و کوتوپاتس [Kotopates] کوتس و کوتوپاتس - یا کوت و کوتوپات نقش دو جوانیست که هنگام تولد میترا از صخره حضور دارند. این را دو شبان می‌دانند، چون در برخی نقوش مجسم به هیأت شبانان می‌باشند. در اغلب نقش‌هایی از میترا که یافت شده، این

مذکور وی را نمایانگر است.

می‌توان به وجوهی دیگر در تفسیر و توجیه این دو نقش توجه کرد. در متون اوستایی و منابع پهلوی، میترا ایزد است که با حادثه‌ی رستاخیز و مسأله سنجش اعمال در روز واپسین و داوری در کار ارواح دخالت دارد. حتّا در خود مهریشت چنان‌که گذشت وی داور ارواح و مردگان است. در بهمن یشت وارداویراف نامه و جاهایی دیگر نیز این وظیفه‌اش کراّاً بیان شده است. اینک پیش از نتیجه‌گیری، بر اصلی دیگر در اوستا توجه کنیم. در خود مهریشت همواره عده‌یی از ایزدان گرداگرد وی می‌باشند. در سوی راست ایزد سروش (سراوشا) روان است و در سوی چپش ایزد رشنو [Rashnu] در مقابلش ورث‌رغن [Verethraghna]، یا ایزد بهرام، ایزد جنگ و پیروزی به صورت گرازِی دژم و خشمگین روان است.

اینک به همین سه نکته توجه کنیم. در نقشی که منظره‌یی از شکار میترا را نشان می‌دهد، در جلوش گرازِی خشمگین و دژم در حال تاخت است. میترا ایزد جنگ است و بهرام ایزد پیروزی که همواره در نقش گرازِی به حالت حمله توجه می‌شود. به همین جهت در نقاشی‌های اروپایی، همین اشاره اوستاییست که منعکس شده، چون طبیعت است که این کنایه از آن است که پیروزی همیشه در مقابل جنگ که نماینده‌اش میتراست روان بوده.

همین مفهوم در یشت دهم نیز به روشنی آمده است که ایزد بهرام به صورت گرازِی در جلومیترا روان است.

دو ایزد که در جانب راست و چپ میترا روانند و به هیأت کوت و کوتوپات معرفی شده‌اند، همان ایزدان ایرانی هستند که تغییر شکل پیدا کرده‌اند. در بندهای ۹۹ - ۱۰۰ از یشت دهم آمده است، هنگامی که مهر سوار برگردونه‌ی خود، تازان از آفاق نمودار می‌شود، طرف راستش سروش و سوی چپش رشن قرار دارند. کوت و کوتوپات همین سروش و رشن می‌باشد، چون در اوستا میان خروس سپید و ایزد سروش روابط بسیار محکم موجود است.

میترا داور ارواح و مردگان است. در اوستا و منابع پهلوی ایزد رشن و ایزد سروش نیز در کار رستاخیز و ارواح نقش‌هایی دارند، به ویژه ایزد سروش. کوت و کوتوپات که همین سروش و رشن می‌باشند، در واقع چه بسا که دو ایزد و یا دو فرشته‌ی هدایت ارواح به بهشت و دوزخ باشند. در اغلب نقاشی‌هایی که کوت و کوتوپات با روشنی و صراحت بیشتری نمایانند، کوت با چهره‌یی روشن و منبسط نمایان است، در حالی که کوتوپات دژم و با چهره‌یی منقبض تصویر شده. کوت ایزد هادی ارواح نیکوکاران است به آسمان و بهشت. به همین جهت با مشعل به سوی آسمان افراشته، ارواح را با چهره‌یی شاد و خوش به

جایگاهشان هدایت می‌کند. کوتوپات ایزد راهنمای ارواح شریران است به دوزخ، به زیر زمین و به همین جهت با چهره‌یی دژم و گرفته، مشعل را واژگون به سوی زمین نگاه داشته و ارواح شریر را به دوزخ راهنمایی می‌کند.

ایزدانی که در مهر یشت از همراهان و یاوران میترا هستند، در انتشار آیین میتراپی در اروپا و جهان باستان، تغییر شکل و شمایل دادند و خدایان مصری، یونانی، رومی، سورپایی و خدایان اقوام و ملل دیگر جای گزینشان شدند. در یکی از نقش‌های اروپایی، وصف کامل بندهای ۹۹-۱۰۰ مهر یشت را می‌یابیم. مهر سوار برگردونه در حال تاختن است در حالی که دو ایزد، سروش و رشن در جانب راست و چپش بر گردونه سوارند. در نقاشی اروپایی، مهر سوار گردونه‌ی چهار اسبه‌ی خودش در حال تاخت است و دو خدا را در جانب راست و چپش به جای دو ایزد مذکور اوستایی نقاشی کرده‌اند. اما در جانب راست به جای سروش هرمس مرکور [Mercur] را گذاشته‌اند، چون عصایی از چوب غار به دست و تاجی با دو بال افراشته به سر دارد و این نشانه خدای مذکور است.

شُل [Sol] خدای خورشید در رم به جای خورشید اوستایی (هورخشثت - Hvare Khshaeta) قرار گرفت. در اوستا میترا و خورشید به هم بسیار نزدیکند و خورشید از

ایزدان یاور مهر می‌باشد. به همین جهت یونانیان خورشید خود هلیوس [Helios] و ژمیان نیز شُل را به خدمت گماشتند. البته بسیاری از خدایان و عناصر اساطیری مصر و بابل و سوریه و رم و یونان به خدمت میترائیسم گماشته شد، اما به طور کلی فقط فروع عوض شد، یعنی شخصیت‌های ایرانی اطراف میترا را یونانی و رومی کردند و اسماء در واقع تغییر یافتند نه اصول اساسی. در بندهای بعدی اجمالاً به ذکر و بحث درباره‌ی این خدایان پرداخته می‌شود.

اینک دگر باره توجهی به کوت و کوتوپات معطوف داریم. در یکی از مهرابه‌ها به نام سانئاپریسکا که در رم کشف شده و بسیار مشهور است، در دو سوی مهراب، دو تاق نما موجود است. یکی از آن کوت و با رنگ لیمویی که کوت با خروشش به همان رنگند - و دیگری به رنگ آبی غیر شفاف با رنگی مرده که ویژه کوتوپات می‌باشد و کوتوپات حزین و گرفته و غمزده است. نقش خروس که با کوت یک جا و به یک رنگ آمده، هر نوع شکی را از بین می‌برد که کوت همان سروش است. خروس پیک سروش است و پرنده‌یی مقدس می‌باشد که در یونان باستان به نام (پرنده‌ی ایران) شهرت داشت همکار سروش است و دشمن اهریمن و دیوان. در اوستا آواز خروس است که دشمنان، دیوان و تاریکی را می‌راند و مردم را به کار و کوشش دعوت می‌کند. هی‌پولیت

[Hippolyte] روایت کرده که پیروان آیین میترا، به هنگام سحر، آن گاهی که خروس بانگ می‌کرد، غسل تعمید داده می‌شدند.

پس از قربانی کردن گاو، وظیفه‌ی زمینی میترا تمام شده و آماده‌ی معراج و به آسمان بالا رفتن می‌شود. اما پیش از معراج، مجلس ضیافتی برپا می‌شود و این شام آخر، در بسیاری از مذاهب اسرارآمیز قدیم وجود داشت. این ضیافت در واقع به شکرانه‌ی پیروزی میترا و تودیع او با یاران انجام گرفت. در این مجلس سل [Sol] خدای خورشید رمی و میترا به شکل برجسته‌ی مصدر کارند، و از گوشت گاو قربانی شده می‌خورند. البته به نظر می‌رسد که گاو ذبح شده را پس از طبخ به مجلس می‌آورند.

در این مجلس که در نقش‌های یافته شده درباره‌ی آن، رموز واسرار فراوانی موجود است، گروهی از پیروان آیین نیز شرکت می‌کنند تا در طعام و شراب مشترک حضور داشته باشند.

گروهی از پیروان، در مدارج آیین ترقیاتی کرده‌اند، به پذیرایی مشغولند. قرص نان و شراب (درئون Draona - هئوم Haoma) می‌گردانند، میترا و سل در حالات گوناگونی مشغول صرف طعام و یا استراحت می‌باشند. در برخی از صحنه‌های نقاشی مؤمنان عالی مقام که دارای درجات و مناصب مذهبی هستند، در جامه و سلوک با میترا همسانی

یافته و در گفت‌وگو و صرف طعام اشتراک یافته‌اند. در یک پرده‌ی نقاشی می‌بینیم که میترا و خدای رمی (= سل) و گروه مغان پشت گاو ذبح شده قرار دارند. آیا معنای این تصاویر چیست؟ به صراحت و آشکارایی مقام همسانی را ملاحظه می‌کنیم که میان برادران دینی برقرار شده است و از سویی دیگر جماعت مؤمنان با این مراسم می‌خواهند نیرو و قدرت و روحانیت حیوان ذبح شده را در خود جذب کنند. فهم بی‌خدشه‌ی این تصاویر و مراسم، بدون فهم دقیق توتمیسم [Totemism] امکان‌پذیر نخواهد شد، چون همین مبحث است که تحلیل منطقی این مراسم را توجیه می‌کند.

رابطه‌ی انسانی با جهان نباتی و گیاهی از سویی و با جهان حیوانی از جانب دیگر، موجب اندیشه‌هایی برای بشر در امر دیانت می‌شد. میان اقوام کهن بشری، در امر پرستش، توتمیسم مرحله‌ی خاص است. مردم معتقد به توتم [Totem] بودند. توتم عبارت بود از حیوان و به ندرت گیاه و یا جمادی که گروهی از مردم با آن نسبتی برقرار می‌کردند. در مثل میان کنعانیان باستان، خوک توتم بود. به این معنی که کنعانیان معتقد بودند نیای اصلی و مشترکشان خوک بوده است و بدین سبب همه گروه با هم نسبتی مشترک داشته و خویشاوندان هم بودند. این نیای مشترک بایستی قدرت

به همین جهت است که گروه مومنان به میترا، در مهرابه یکسان بودند. اخوت به شدت برقرار بود. لباسی یکسان داشتند و در مجالس صرف طعام مقدس، که اقلام اساسی غذایی آن، گوشت، و خون گاو بود، پیر و مرشد با گروه سالکان و پویندگان در یک ردیف قرار می‌گرفتند و نقش آنان به روی گاو، نشانگر آن است که با گاو، با حیوان مقدس، و با توتهم خود یکی شده‌اند.

در مجلس ضیافت، که بعدها پیروان آیین برای نگاهداشتن خاطره‌ی آن، به نگاهداشتن آن همت گماشتند، اقلام دیگر غذایی نیز مصرف می‌شد. از جمله انواع میوه‌جات و گوشت و برخی از جانداران دیگر و نان و شراب. بعدها در مراسم یادبود دینی، هرگاه تهیه‌ی گاو مقدور نبود، اضطراراً به قربانی جاندارانی دیگر اقدام می‌شد. هرگاه آن هم مقدور نبود، نان و شراب مصرف می‌کردند. مصرف نان و شراب حتی در میتراثیسم نیز چیزی تازه نبود، چون در آیین مزدائی‌ان صرف نان مقدس که دران [Draona] نامیده می‌شد و شراب که هئوم بود رواج داشت.

متأسفانه نقاشی‌هایی در این باره بیش از سایر پرده‌های نقاشی در قرن‌های چهارم و پنجم میلادی صدمه دیده‌اند. چون مسیحیان متعصب و کوردل، که جهالت ناشی از تعصب، شعور انسانی‌شان را زایل ساخته بود، هنگام انهدام مهرابه‌ها و تعقیب پیروان آیین میترا،

و نیروی فراوانی داشته باشد که چنین گروهی را به وجود آورده. به همین جهت خوک را حیوانی مقدس می‌شمردند، از گوشت و خونی استفاده نمی‌کردند و از این حیوان هیچ‌گونه انتفاعی نمی‌بردند. اما هرچند گاهی یک بار مراسم مذهبی برپا می‌کردند و در این مراسم، خوک قربانی می‌کردند و طی تشریفاتی گوشت و خون حیوان مقدس را مصرف می‌کردند. در این مراسم جذبه‌آور و خلسه‌آمیز، معتقد بودند که به وسیله‌ی خوردن گوشت و نوشیدن خون خوک، نیروی مقدس و سازنده‌ی نیای مقدس را در خود جذب کرده‌اند. وانگهی این تأکیدی بود برای سوگند اخوت، چون همه افراد از این نیرو و جذب آن استفاده می‌کردند و باهم برادر و یکسان بودند.

در جهان باستان، از این مراسم و همانند آن، چه بسیار می‌توان یافت. در میان آریاها و برخی از اقوام اصلی آریایی، گاو حیوانی مقدس بود که استفاده از گوشتش و هر نوع انتفاع از آن تحریم می‌شد. میان هندوها با شدتی بیشتر، میان ایرانیان با تعدیل، چنان‌که هنوز میان زرتشتیان ذبح گاو و استفاده از گوشتش مکروه است. در اساطیر اسکاندیناوی، که با اساطیر ایرانی شباهت و همانندی بسیار دارد، نسل اولیه‌ی بشری از قیل موجودی اساطیری که گاو نخستین بوده ابیت می‌باشد.

مرا خوردند، این نانیست که از آسمان نازل شد تا هر که از آن بخورد نمیرد. من هستم آن نان زنده که از آسمان نازل شده. اگر کسی از این نان بخورد تا به ابد زنده خواهد ماند، و نانی که من عطا می‌کنم، جسم من است که آن را به جهت حیات جهان می‌بخشم. پس یهودیان با هم مخاصمه کرده می‌گفتند: چه گونه این شخص می‌تواند جسد خود را به ما دهد تا بخوریم. عیسا بدیشان گفت: آمین! آمین! به شما می‌گویم اگر جسد پسر انسان را نخورید و خون او را ننوشید در خود حیات ندارید، و هر که جسد من خورد و خون مرا نوشد، حیات جاودانی دارد و من در روز آخر او را برخوام خیزاند، زیرا که جسد من خوردنی حقیقی و خون من آشامیدنی حقیقیست، پس هر که جسد مرا می‌خورد، در من می‌ماند و من در او چنان که پدر زنده مرا فرستاد و من به پدر زنده هستم، همچنین کسی که مرا بخورد، او نیز به من زنده می‌شود.

انجیل یوحنا، باب ششم، آیات ۲۹ تا ۵۸

پس از این شام مقدس است که میترا به آسمان صعود می‌کند. وسیله‌ی صعود گردونه‌ی چهار اسبه‌ی او می‌باشد. در نقاشی‌های باز یافته، سل - هلیوس [Sol-Helios] گردونه را می‌رانند. در آسمان نیز میترا از یاری به مردمان و آثانی که مؤمن به آیین باشند خودداری نمی‌کند. ارواح پیروان را برای گذراندن از هفت طبقه‌ی آسمان راهنمایی

این صحنه‌ها را بیش از دیگر پرده‌ها آسیب رسانیدند، چون مشاهده می‌کردند که مراسم اوکاریستی [Eucharistie] مقدّشان، با همان شکل و مفهوم، اصل و اساس آیین میترا نیست. ترتولیان [Tertulien]، آن کشیش متعصب با شتاب و عجله داوری می‌کند که این مراسم را مهری دینان به شکل شیطانی از مسیحیان اقتباس کرده‌اند.

همان‌گونه که قربانی گاو، موجب رستاخیز طبیعت می‌گشت، گیاه از زمین می‌روید و جانوران چراگاه می‌یافتند، موجب رستاخیزی در روان و درون بشر نیز می‌شد. نوشیدن خون و خوردن گوشت گاو، روان را نیرومند می‌ساخت و تصفیه می‌کرد و آدمی را آماده می‌ساخت تا بهتر بتواند در رستاخیز شرکت کند و موفق شود. حتی خود میترا و خورشید نیز با اکل و شرب خون و گوشت گاو، بر آن بودند تا با حیوان مقدس همسانی یابند.

مسیحیان چون بسیاری از موارد دیگر این رسم را نیز به خود منتسب ساختند. مراسم اوکاریست [Eucariste] یا مراسم عشای ربانی و شام مقدس که در آن عیسای مسیح با حواریون خود شام خورد و پس از آن به آسمان صعود کرد، شکل منحنیست از مراسم فوق‌الذکر. این سخنان در شام آخر از عیساست:

«من (= عیسا) نان حیات هستم. پدران شما

می‌کند تا به طبقه‌ی هشتم [L'ogdoade] که جایگاه نور و آرامش مطلق است برسند. البته این، کنایه‌ی بیست، چون افراد بایستی طی مراحل هفت‌گانه‌ی تزکیه و تصفیه روح، در هر مرحله‌ی آنقدر ترقی کنند و از علایق آزاد شوند تا با سبکباری بتوانند به مرحله و درجه‌ی دیگر برسند و پس از طی هفت مرحله است که به نور مطلق و کمال دست می‌یابند و اینک بنگریم که آن هفت مرحله کدامند.

بایستی متوجه این نکته باشیم که آیین میترا، آیین اسرار است. آیا منظور از مدارج روحانی که با نام حیوانات نامگذاری شده‌اند چیست؟ کلاغ، شیر، کرس، دارای چه مفهومی هستند؟ خبری از شخصی به نام اگوستین دروغی [Pseude Augustin] در دست است که پیروان آیین میترا در مهرابه‌ها، مراسمی برپا کرده و به هیأت شیر و کلاغ درمی‌آمدند. چون شیر می‌غزیدند و چون کلاغ بال بال زده و جست‌وخیز می‌کردند و از صدایش تقلید می‌کردند. در تأیید این خبر نقش‌هاییست که در مهرابه‌ها به دست آمده که عده‌ی از پیروان آیین را در هیأت کلاغ و شیر نشان می‌دهد که با چهره‌پوش و لباس، خود را بدان صورت‌ها آراسته‌اند.

البته با این نظر بایستی به صورت یک فرضیه نگریسته شود که یا میترائیسم در اروپا مبدل به شکلی از توتمیسم شد - آیا آنکه عناصر

توتمیک در این آیین وارد شده و این چنین مقام و اهلیتی پیدا کردند؟ - در این رشته مطالعه، برای نتیجه‌گیری شایسته‌تر، بایستی مراسم قربانی گاو و خوردن و نوشیدن گوشت و خون حیوان را نیز برای جذب نیرویش و تصفیه‌ی روان و نیرومند شدن در نظر گرفت، چون این رسوم با نتایج آشکاری که داشته، رسومیست وابسته به شیوه‌ی توتمیسم.

مدارج روحانی در آیین میترا، هفت درجه یا هفت منصب و مقام است. بحث درباره‌ی این مناصب، و اینکه چه‌گونه و تحت چه شرایطی، یک مهری دین، از مقام اول به مقامات بالا ترقی کرد و در هر مرحله‌ی چه اعمالی انجام می‌داد و چه‌گونه روانش منزّه و تصفیه می‌گشت و چه‌گونه به اسرار دین وقوف یافته و بسیاری از مسایل دیگر، برای ما در پرده‌ی از تاریکی قرار دارند. اما آنچه که در این باره بحث و گفت‌وگو شده است، اغلب بر مبنای استنتاج‌هایی شخصی و ذوقیست، نه بر اساس واقعیاتی صرف بر اصول مستند، چون چنین اصولی در دست نیست.

هفت درجه یا هفت مقام، در سلسله مراتب میان محققان جز یک مورد اختلافی به وجود نیاورده است و آن هم مقام دوم است که درباره‌اش توضیح خواهیم داد. هفت مقام روحانی به ترتیب عبارتند از: نخست مقام کلاغ [Corax] که آن را پیک نیز می‌گفتند. دوم مقام

هفت سپهر بگذرند. در هر فلکی یکی از عناصر فانی را از خود دور کنند تا سرانجام در فلک هشتم منزله و پاک وارد نور محض به وسیله‌ی اهورامزدا شوند.

این کنایه‌ی آسمانی در واقع مصداقی داشت به روی زمین از برای مؤمنان. برای طی مدارج ترقی، لازم بود تا دوران‌های تصفیه و تزکیه را بگذرانند. در هر مقامی به سوی ترقی، در ریاضات و دشواری‌ها و شکنجه‌هایی وجود داشت که مریدان و سالکان بایستی نیروی تحمل نشان می‌دادند. کسانی که از مرتبه‌ی ششم، یا درجه‌ی ششم گذشته و به مقام هفتم یا پتر [Pater] می‌رسیدند، بسیار اندک بودند، اما هم اینان بودند که به وسیله‌ی خود اهورامزدا و میترا در فروع جاودانی و آخرین پایه‌ی آسمانی جای می‌گرفتند.

مقام اول، مقام کلاغ است. مطابق با روایت پرفری‌ری‌اس [Porphyrios] مقام اول، مقام خدمتگزاران مهرابه بوده است. کسانی که می‌خواستند در زمره‌ی پیروان درآیند، تحت نظر پدر مقدس، به جرگه‌ی مؤمنان پذیرفته می‌شدند. رأی مورخ مذکور با یافته‌های باستانی سازگار است، چون در برخی از پرده‌های نقاشی، کسانی که خود را به شکل کلاغ درآورده‌اند، سرگرم پذیرایی در مجلس صرف طعام مقدس جهت شرکت کنندگان می‌باشند. کسانی که می‌خواستند به جرگه وارد شوند و تشریف حاصل کنند، ناگزیر از

کری‌فی‌اس [Cryfios] یا کریپ‌توس [Cryptus] یا پنهان و پوشیده. سوم مقام سرباز [Miles]. چهارم مقام شیر [Leo]. پنجم مقام پارسی [Persis-Perses]. ششم مقام خورشید [Heliodromus]. هفتم مقام پدر [Pater] یا پدر پدران [Pater Patrum].

باید متذکر شوم که زبان دینی پیروان میترا، زبان یونانی بوده است. در نامگذاری این هفت مقام نیز از زبان یونانی استفاده کرده‌اند. در کتیبه‌هایی نیز که از آنان باقیست زبان یونانی مورد استفاده بوده است. برخی از محققان در مقام دوم اختلاف دارند، چون به جای مقام کری‌فی‌اس به مقام نمف [Nymphe] یا نمفوس [Nymphus] که از آن زوج و همسر اراده شده معتقدند. نمف‌ها [Nymphes] در اساطیر یونانی دارای داستان و خصایصی هستند که می‌شود به آسودگی از آنها برای اساطیر میترایبی استفاده کرد. در مقام دوم، از دو مقام مذکور یکجا سخن خواهم گفت.

قبلاً اشاره کردم که میترا پس از کشتن گاو و ضیافت مقدس، با گردونه‌ی آفتاب به آسمان صعود کرد. موافق با روایات وی، دگر باره هنگام رستاخیز به عنوان یک نجات دهنده، سوشیانت [Soshyant] به زمین باز خواهد گشت. حتّا در آیین مانی نیز میترا نجاتبخش جهان در رستاخیز، پیش از اشتعال جهان معرفی شده است. میترا در آسمان هدایت کننده‌ی ارواح مؤمنان است. ارواح بایستی از

انجام یک رشته مراسم تشریفات بودند. این مراسم کروینا [Corvina] یا کراسی‌نا - ساکرا [Corasina Sakra] خوانده می‌شد که درباره‌ی آن اطلاع چندانی نداریم، بلکه از روی قرائن و نقاشی‌ها کم و بیش می‌توان با توجه به اساطیر یونانی، مطالبی فهم کرد. هنگامی که این مراسم پایان می‌یافت، پدر (= پیر) مقدس آنان را کلاغ مقدس [Ieros corax] خطاب می‌کرد و این نشان آن بود که مقامشان رسمی شده است و از این هنگام بود که در مهرابه اینان ملبس به پوشش کلاغ می‌شدند و در پاره‌یی تشریفات از صدا و حرکاتش تقلید می‌کردند و در واقع این پست‌ترین مقام در مقامات آیین میترا بود.

در درجه‌ی دوم مقام کری‌فی‌اس [Kryfios] می‌بود. برخی این را مقام کرکس معرفی کرده‌اند و آن را تحریفی از کلمه‌ی یونانی [Crops] گریس، می‌دانند به معنی کرکس.

اما بایستی این را مقام مستوران و پوشیدگان بدانیم. مقام گروهی که چون در مدارج ابتدایی هستند، حق شرکت در مراسم آیین را ندارند و هنوز بایستی تعالیم لازم را فراگیرند تا در خور ترفیع مقام شوند.

اما هرگاه در مقام دوم متوجه نفوس شویم، در بحث و نتیجه‌گیری دچار نکات مبهم فراوانی خواهیم شد. منظور از نمف [Nymphé] یا نمفوس [Nymphus] و نمفوس‌ها [Nymphues]

همسران و زوجگان می‌باشند. تصویرهایی که از این همسران یافت شده، چهره‌پوش هستند. پاره‌یی اوقات تشخیص اینکه از جنس مذکر هستند با مؤنث ممکن نیست - اما برخی اوقات در می‌یابیم که از جنس مذکر می‌باشند.

برخی معتقدند که همسران کسانی می‌باشند که به اسرار دین و رموز آن آگاه شده‌اند و به وسیله پدران مقدس، به عقد میترا در آمده‌اند و این عقد و ازدواج، کنایه‌یست عرفانی از خداوند و بنده‌ی مقرّش. در تصوف و عرفان اسلامی ایرانی، این یکی از درجات سلوک است، یکی از درجات عالی سلوک که به اتحاد خالق و مخلوق تعبیر می‌شود. آیا وجهی دیگر در تفسیر وجود دارد؟ این وجه موجود است و به آن با اعتماد بیشتری می‌توان نگریست، تفسیر آنکه این گروه در واقع خود را وقف میترا می‌کرده‌اند. همواره و یا اغلب اوقات در مهرابه می‌ماندند و امور مهرابه به وسیله آنان سرپرستی می‌شد.

در آیین میترا زنان را راهی نیست. اشاره و نشانه‌یی تاکنون یافت نشده که با صراحت، آن چنان که قانع‌کننده باشد، دلیل بر ثبوت راه داشتن زنان در آیین میترا باشد. مع‌الوصف اشارات کوتاه، صریح و مقطع ترتولیان [Tertulian] در این باب جالب است. وی می‌گوید رئیس بزرگی داشتند که بر مراسم و تشریفات روحانی نظارت می‌کرد. مردان

می‌کنم، چون با اصول میترائیسم سازگاری دارد و آشکار است که به این روایات توجهی بوده است. نمف‌ها زنان جوانی بودند پری‌گونه و نیمه خدا که در واقع روح مزارع و کشت‌زارها به شمار می‌رفتند. میترا نیز روح مزارع و کشت‌زارها بود. وجودش با گاو پس از قربانی یکی می‌شد و از خون گاو که چون روانی در گیاهان می‌دمید، در طبیعت رستاخیز به وجود می‌آمد و اسطوره‌ی ایسیس [Isis] و اسی‌ریس [Osiris] نیز چنین نکات روشنی را ارائه می‌دهند. هُمرس [Homeros] آنان را دختران زئوس [Zeos] معرفی کرده است، اما در اشعار اغلب منشأ طراوت و تازگی گیاهان هستند.

نمف‌ها همواره در غارهای کوهستانی زندگی می‌کردند و کارشان رامش و آوازه‌خوانی بود. از مورخی به نام فیرومی‌کوس ماترنوس [Firmicus Materuns] در باب آیین میترا نوشته‌ی مختصر و مبهم باقیست که در کلماتی به صورت دستور آمده «به خون نمفوس» چنان‌که گذشت در اساطیر یونانی جایگاه نمف‌ها در غارهای کوهستانیست و اینان همسران خدایانند و در غارها به آوازه‌خوانی سرگرمند. آیا در مهرابه‌ها (غارها) نیز نمفوس‌ها دارای همین مفهوم و وظیفه بودند، همسران میترا بودند که در مهرابه زندگی کرده و نوازندگی و خوانندگی می‌کردند. ظواهر امر همه حاکی از چنین مقایسه‌یست، به ویژه

مجرد و زنان دوشیزه را برای خدمت، وقف میترا می‌کردند تا در مهرابه به سر برند. در واقعیت این روایت نمی‌توان داوری کرد و تا زمانی که مدارک مثبتی در این زمینه باز یافت نشود، بایستی به قید احتیاط آن را تلقی کرد. آیا در مهرابه‌ها نیز چون معابد وستا (=خدای آتش دررم) وستالیس [Vestalis] وجود داشت، یعنی دوشیزگانی که سوگند یاد می‌کردند، وقف خدای آتش بوده و تا پایان زندگی همچنان دوشیزه باقی مانند؟ اشاره کردم که نمفوس‌هایی که در پرده‌های نقاشی و یا به احتمال در نقش برجسته مشاهده شده است، چهره‌شان پوشیده می‌باشد. از سویی دیگر مقام کُری‌فی‌اس نیز مقام مستوری و پوشیدگی بوده است. اغلب کسانی که در این مقام منسلک می‌شدند، نوجوانانی بیش نبودند که طی مراسمی به وسیله‌ی پدر مقدس به میترا معرفی می‌شدند. آن‌گاه از آن پس در مهرابه ملزم بودند تا چهره‌هایشان را با نقاب بپوشانند و مادامی که در مهرابه بودند، مجاز نبودند تا چهره‌پوش را بردارند. آیا این مستوران در واقع همان نمفوس‌ها می‌باشند که به گفته‌ی تروتولیان وقف میترا شده‌اند، و چون این جوانان مجرد وقف میترا می‌شدند، کسانی دیگر حق نداشتند بدانان بنگرند؟

اینک اشاره‌ی به برخی از خصایص اساطیری نمف‌ها [Nymphes] در روایات افسانه‌ی یونان

که می‌دانیم در مراسم مذهبی میترا، سرود خواندن و نواختن موسیقی نیز مرسوم بوده است.

هنگامی که سرودهای دینی در مهرابه‌ها خوانده می‌شد، بایستی دسته‌ی همسرایان و نوازندگان همین نمف‌ها بوده باشند. در پایان سرودخوانی، زنگ زده و صدای ناقوس را بلند می‌کرده‌اند. نواختن زنگ نیز از ایران همراه میترا به اروپا رفت، چون یکی از مراسم زرتشتی که در آتشکده‌ها انجام می‌گرفت، نواختن زنگ بود و هنوز نیز در آتشکده‌ها در مواقعی ویژه زنگ می‌نوازند. ترتولیان می‌گوید که اوج مراسم هنگام صرف نان و شراب مقدس بود و به نشان اوج نشریات در چنین هنگامی زنگ می‌نواختند. مراسم صرف نان و شراب در آیین میترای اوستایی نیز آمده است و در ریگ ودا و اوستا صرف طعام با فشرده‌ی هئوم [Haoma] از مراسم اصلی بود که طی تشریفات برگزار می‌شد. نان مقدس در اوستا دران [Draona] بود چنان‌که شراب شیرهی گیاه سوم یا هئوم محسوب می‌شد. اما در اروپا چون این گیاه وجود نداشت تا از آن شیره‌کشی کنند، ابتدا آب مصرف کردند، اما چون آب آن نیروی وجدآور و شادی انگیز را فاقد بود، آب انگور یا شراب مصرف کردند و در نقشی هنگام زاده شدن میترا از تخته‌سنگ (=ابر، آسمان) در دستش خوشه‌ی انگور است که اشاره به همین اصل می‌باشد.

سومین مقام، منصب سرباز است. در متن اوستایی مهریشت، میترا خدای شکست ناپذیر جنگ است. سربازان و جنگاوران درآوردگاه از او یاری می‌جویند و میترا نیز به سرعت یاریشان می‌کند. جنگاوران مهرآیین، همواره به پیرویشان معتقد بودند و این نیروی روحی بود که مهر و یارانش نیز در کنار آنان می‌جنگند و به پیرویشان می‌رسانند. برعکس، رقیبانشان از هیبت این خدا که چنان جرأت و جسارتی به آنان می‌بخشید، به ترس و تردید دچار می‌شدند. در بندهای اولیه‌ی در فشرده‌ی مهریشت، مقام سرباز و روابطش را با میترا و چه‌گونگی حمایت میترا را از وی می‌توانیم مطالعه کنیم.

علامت و نشان سرباز، کوله پشتی و کلاه‌خود و نیزه است. سربازان میترا در دو جبهه می‌جنگیدند. یکی از جنگ‌های معمولی برای حفظ کشور و توسعه‌ی آن و آنچه که مهم‌تر بود جنگ با نیروهای شرّ و اهریمنی. اصولاً بنابر استنباط و درک صحیح کومن [Cumont]، آیین میترا صرفاً بر اساس اخلاقیات مبتنی بود. موظف بودند تا به هر شکلی که هست، با شرّ و بدی مبارزه کنند. کسانی که وارد مقام و منصب سربازی می‌شدند، رسماً از پیروان موظف بودند. ورود به مرحله‌ی سربازی، دارای تشریفات فراوانی بود. اصولاً سرباز در رموز آیین میترا، کنایه از عنصر خاک است، چنان‌که شیر کنایه از عنصر آتش و کلاغ کنایه از عنصر

می‌افکندند. این کسان لازم بود تا با دست بسته به هر نحوی که هست خودشان را نجات دهند. در هوای سرد، به روی برفاب و یخ لازم بود تا با پای برهنه راهروی کنند و متحمل گرسنگی و تشنگی شوند.

باری، واپسین مراحل، چنان‌که گذشت، آزمایش تقدیم تاج بود، تاجی که از شمشیری آویخته بود. این مراسم در سرداب‌های تاریک و وهم‌انگیزی انجام می‌گرفت. سربازان، تاج را واپس می‌زدند و می‌گفتند میترا تاج سرشان می‌باشد. این جا مرحله‌ی پذیرش سالکان صحنه‌گزاری می‌شد. روح نوینی درشان دمیده می‌گشت. آنان را یکایک در آب فرو می‌بردند. چون از آب بدر می‌آمدند، در واقع مجدداً متولد شده بودند. گذشته‌شان مرده و محو شده و یک سرباز میترا زاده می‌شدند. اینان لازم بود تا وجه ممیزه و مشخص داشته باشند. به همین جهت پیشانی‌شان را با مهر مهرداغ می‌کردند. ترتولیان نیز از این مراسم یاد کرده، آنجا که می‌گوید: میترا بر پیشانی سربازان خود داغ می‌زند. پس از داغ پیشانی، واپسین مراسم سوگند انجام می‌گرفت و این مراسم را ساکرامنتوم [Sacramentum] می‌گفتند.

یادگارهای میتربی، امروزه در سراسر جهان، به نحو پراکنده‌ی موجود است، حتی همین داغ پیشانی. چنان‌که گذشت، داغ پیشانی، نشان بندگی داغ‌داران نسبت به خداوند میترا

باد و نمفوس کنایه از عنصر آب است. در پایان همین‌بند، از مقامات دوازدهگانه‌ی آیین میترا بر اساس تقسیم بندی عنصری گفت‌وگو خواهیم کرد.

برای داوطلبانی که خواهان تشرّف به مقام سربازی بودند، مراحل دشواری وجود داشت. مجبور بودند از آزمایش‌های دشواری پیروز و کامیاب بدرآیند. این آزمایش‌ها، عبارت می‌شد از گورخوابی. در مهرابه‌ها گودالی به سان تابوت دیده شده است که داوطلبان لازم بوده است تا با تحمل گرسنگی و ظلمت و هول و هراسی که برایشان ایجاد می‌شد، در آنها بخوابند. در بند بعدی از این مباحث تحلیلی خواهد شد. سرباز چون برای مدتی در تابوت مصنوعی، چون مرده‌یی می‌خوابید، خنجری به خون آلوده و یا تاجی را که از نوک شمشیری آویزان بود، مقابلش قرار می‌دادند. سالک آن را می‌پذیرفت اما بر سر قرار نمی‌داد. بلکه به روی شانه نهاده و می‌گفت: «میترا تاج من است.» در این مراسم هرگاه درست تعمق شود، مراسم سوگند سربازی یاد می‌شود. افراد غیرمسئول در مذهب، از این پس مسئول و موظف شناخته می‌شوند. اینان سربازان شاخص میترا هستند. مراسم تشرّف آنان در واقع بسیار مفصل است. یک سلسله شکنجه‌های سخت را متحمل می‌شوند. در شرایط سختی با گرگ می‌جنگند. دست‌هاشان را با روده‌ی جوجه بسته و در گودال آب

بود. امروزه میان مسلمانان هنوز این رسم باقیست. یا می‌کوشند تا بر اثر ممارست در عبادت و ساییدن پیشانی بر سنگ در پیشانی علامت و نشان پدید آورند و یا به وسیله‌ی داغ کردن، و این نشان بندگی خداوند و عبادت نزد آنان می‌باشد و در واقع همان رسم میتراپیست که اصلش فراموش شده و به شکل سنتی، رسمش باقی مانده است.

چهارمین مقام، منصب شیر است. شیر با آتش روابطی دارد. درباره‌ی آتش و نقش آن در آیین میترا، آگاهی‌های بسیار محدودی داریم. همچنین است این آگاهی‌هایمان درباره‌ی مقام و منصب شیر. در پرده‌هایی نقاشی و سنگ برجسته‌های منقوش، نقش شیر فراوان است. گاه در حال خدمتگزاری هستند و گاه در حال اهدای هدایا به حضور میترا، و در هر حال، با میترا بسیار نزدیکند.

بی‌گمان طالبان تشرف به منصب شیری، نیز ناگزیر از گذراندن آزمایش‌هایی بودند، اما این آزمایش‌ها دیگر مربوط به متحمل شدن ریاضات و شکنجه‌های بدنی نبود، بلکه سالکان بایستی ورزیدگی‌های روانی، شایستگی‌های اخلاقی، وحدت ذهنی و فهم اسرار را از خود به منصفی ظهور می‌رساندند. چنان‌که گفته شد شیرکنایه از آتش است. روایات رمزی میتراپی، حاکی از آن است که در واپسین روز از عمر جهان، آتش‌سوزی بزرگی رخ خواهد داد. در این آتش سوزی ناپاکان

خواهند سوخت و پاکان چونان‌که در چشمه‌یی شست‌وشو کنند، آسایش خواهند داشت. آیا این کنایه از وظیفه شیران است که در رستاخیز، قیام کرده و جهان را از شر پلیدی پاک می‌کنند؟

پنجمین درجه، منصب پارسی بوده است. مقام پارسی گذشته از وجوه رمزی، کنایه‌پیست که با طبیعت و رویش گیاهان پیوند دارد. میان پیروان آیین میترا، نشان آزادی و آزادگی بوده است. بی‌گمان مهری دینان، آزادی و آزادگی و دلیری را یکی از وجوه مشخص ایرانیان می‌دانستند که آن را به مقام پارسی اسناد کردند. کسانی را که به این مرحله می‌رسیدند، طی تشریفات، دستانش را با عسل تظهير می‌کردند و بر سرش کلاه فریژی که میترا بر سر داشت و کنایه از آزادی و آزادگی بود می‌نهادند. یکی از نشان‌های ویژه پارسی هلال ماه و داس است. در واقع این هر دو با درو و دروگری مناسبت دارد، و با کشاورزی که اساس معاش و اقتصاد ایرانیان را فراهم و تأمین می‌کرد. ایرانی (= پارسی) مستقیماً از نتیجه کار میترا بهره‌برداری می‌کرد، چون با قربانی گاو، گیاهان و ساقه‌های نباتی می‌رویدند، پارسی با داس ساقه‌های خوردنی را درو کرده و برای تأمین معاش انبار می‌کند. از سویی دیگر در صحنه‌های نقاشی دیواری، یکی دیگر از نشانه‌های رمزی پارسی، هلال ماه است. اشاره کردم که در مراسم

تشریف پاریسی به منصب خود، دست‌هایش را با غسل تطهیر می‌کردند. این کنایه از وجود برکت، ثروت و نعمت در وجود ایرانیان بود. مطابق با زمینه‌ی اعتقادی در ایران باستان، ماه سرچشمه‌ی غسل بوده است. پس از کشته شدن گاو نطفه‌اش به ماه رفته و در آنجا تطهیر می‌شد و همین نطفه بود که موجد قوام و رویش گیاهان و سلامت و ازدیاد چارپایان می‌شد. پس ماه در واقع آن‌گونه که به صراحت در اوستا و نامه‌های پهلوی اشاره شد، حافظ گیاهان و چارپایان است و نشان ویژه‌ی مقام پاریسیست و سرچشمه‌ی غسل است. هنوز در ایران این عقیده‌ی کهن، به ویژه میان کشاورزان باقیست که نور ماه در رویاندن و به ثمر رسانیدن گیاهان و میوه‌ها تأثیر قاطع دارد.

مقام ششم، مقام خورشید است، اما در واقع بایستی آن را پیک و نماینده‌ی خورشید یا سل [Sol] دانست یا پیک هلیوس [Helios]. سل خدای خورشید میان رمان و هلیوس خدای خورشید در اساطیر یونان باستان است. در مقاله‌ی هورخشث (= خورشید) از این هر دو گفت و گو شده است. چون در اوستا، به ویژه یشت دهم که ویژه میثر (= مهر، میترا) می‌باشد، میترا و خورشید روابط بسیار نزدیکی با هم داشته و در واقع متحد هم هستند و آنقدر نزدیکند که مهر، پرتو و انوار خورشید معرفی شده است. آن‌گاه آیین میترا

چون به اروپا راه یافت و شایع شد، رمان خدای خود را به جای خورشید ایرانی نهادند. سل خدای خورشید بود و در یونان هلیوس، برای برقرار کردن این ارتباط و دوستی و مودت، افسانه‌یی به وجود آمد که مشروح آن گذشت. میترا پس از تولد، همه موجودات و عناصر را رام کرد. آن‌گاه با خورشید زورآزمایی کرد و خورشید را به زیر فرمان آورد. روابطشان بسیار صمیمی و دوستانه شد و این نخستین پیوند آیین میترا با آیین رمی بود. پس از کشته شدن گاو، در مجلس تودیع و ضیافت، میترا و سل (= هلیوس) در کنار هم، میان گروه پیروان گوشت و خون گاو (= نان و شراب) را صرف کردند و پس از آن با گردونه‌ی خورشید عروج کردند.

اگر پاریسی معرف و نماینده‌ی عنصر مشخصه ایرانی در مناصب هفت‌گانه است، هلیودرموس [Heliodromos] نیز شاخص عنصر ژمیست، چون وی پیک خورشید است. او نماینده‌ی سل - هلیوس است در مجمع مهری دینان. در صحنه‌هایی از نقاشی‌های باز یافته که هلیودرموس (پیک خورشید) و سل هر دو حاضرند، در لباس شباهت تام دارند و نقاش برای رنگ آمیزی، از هر دو - رنگ‌های مشابهی به کار برده است.

مقام و منصب هفتم، عالی‌ترین مرحله‌ی تشریف برای یک سالک میترایی بود. این مقام را مقام پتر [Pater] یا پدر و پدر پدران [Pater]

[patrum می‌نامیدند.

پدران در واقع عالی‌ترین مناصب را در آیین میتراپی داشتند. همین لقب را عیسویان چونان که سده هشتاد مراسم میتراپی را اقتباس کردند، به خود وابستند. بزرگترین منصب روحانی‌شان پاپ (پدر پدران) شده و کشیشان را پدر گفتند. میان فرقه باطنیه یا اسماعیلیه، هفت منصب روحانی و هفت مقام برای تکمیل مدارج ارتقا، تقلیدی از همین بنیان میتراپی بود. میان صوفیه نیز هفت وادی سلوک بر اساس همین هفت مرحله میتراپی بنا پیدا کرد. در این مقایسه به ویژه مقام «پیر» یا هفتمین مرحله‌ی سلوک که سالک به مقام پیر (= پدر) می‌رسید جالب توجه است. مقام پیر در تصوف و عرفان، بایستی الگوی بی‌خدشه‌یی از مقام پتر (پدر) در آیین میتراپی باشد. برای نمودن اساس استنباط خود، متذکر می‌شوم. در آیین میتراپی، مقام پیر، یا پدر، با اسناد «عقاب» نیز شناخته می‌شد. به این معنی که نهایی‌ترین مقام ارتقای میتراپی، مقام عقاب بود. اینک هرگاه به معتقدات و اصطلاحات صوفیه بنگریم، و به «منطق الطیر» عطار توجه کنیم متوجه می‌شویم که سیمرغ یا عقاب نهایی‌ترین مدارج کمال صوفیه بوده است.

مقام پدر پدران که بسیار پارسا [Pientissimus] بود عالی‌ترین مقام [Dignissimus] را در مدارج میتراپی داشت، در ادبیات پارسی، به ویژه در

اشعار حافظ «پیرمغان» شد. مطالعه اشعار حافظ درباره‌ی تأثیرات آیین میتراپی در وی و هم چنین نظر حافظ درباره‌ی آیین میترا و چه‌گونه‌ی اجمالی آیین میترا در عصر حافظ بسیار جالب است:

حلقه‌ی پیر مغان ز ازل در گوش است

بر همانیم که بودیم و همان خواهد بود
حافظ اشاره به آیین خود می‌کند. وی اشاره به ایران گذشته می‌کند. هنوز همان نیروی راستی و ایمان و درستی ایران باستان در وی بیدار است و اشاره می‌کند که تدلیس‌ها و سالوس‌های عصر و صوفی بازی و خانقاه نشینی و راهبی که از مشخصات آن عصر شده بود، در وی و همراهانش بی‌تأثیر است، چون: (بر همانیم که بودیم و همان خواهد بود) در بندهای گذشته متذکر شدم که روحانیون و بزرگان آیین میتراپی نیز مغ خوانده می‌شدند و کتیبه‌هایی در تأیید این مورد موجود است. پیر مغان همان پتر (= پدر) مغان، یعنی پدر مغان، پیر مغان و بزرگ و سرور و روحانیان آیین میتراست.

گر مدد خواستم از پیر مغان عیب مکن

پیر ما گفت که در صومعه همت نبود
در اینجا بحث از این بیشتر جایز نیست و تنها به نقل یک غزل حافظ می‌پردازیم که با حسرت از برای سپری شدن سلطه‌ی آیین مهر گفت‌وگو می‌کند.

یاد باد آن که نهانت نظری با ما بود

رقم مهر تو بر چهره‌ی ما پیدا بود
در این بیت اشاره است به نشان مهر که
بر پیشانی مهری دینان، در مدارج معینی
داغ می‌شد و در این باره قبلاً بحث شد و در
بند بعدی نیز گفت‌وگویی خواهیم کرد و «رقم
مهر تو بر چهره‌ی ما پیدا بود» اشاره است
به همان نشان مهر (رقم مهر) که بر پیشانی
داغ می‌شد.

یاد باد آنکه چو چشم‌ت به عتابم می‌کشت

معجز عیسوی‌ات در لب شکر خا بود
در این بیت با نام بردن از عیسا در واقع از
مهر (= مسیحا) یاد می‌کند و دلایل این امر
امروزه واضح و مشهود می‌باشد. البته برای آن
گروهی که درباره‌ی مهر و مسیح مطالعاتی
داشته باشند.

یاد باد آنکه چو یاقوت قدح خنده زدی

در میان من و لعل تو حکایت‌ها بود
و این نیز به یاد مراسم میزد مهری و نوشیدن
شراب و مجلس انس و صفادر مهرابه‌هاست
و بیت بعدی:

یاد باد آنکه صبحی زده در مجلس انس

جز من و یار نبودیم و خدا با ما بود
اما این مراسم در کمال ادب و با توجه به وقار
و اخلاق خاص مهری برگزار می‌شده است و از
آن صوفی‌مآبی و درویشی که همراه با
کثافت‌کاری اخلاقی و ایجاد خلسه و نشأ بود
بدور می‌بود.

یاد باد آنکه در آن بزمگه خلق ادب

آن که او خنده‌ی مستانه زدی صهبا بود
و در بیت بعدی به کلاه فریزی، یا
کلاه شکسته‌ی مهری اشاره می‌کند.
این، کلاهیست که از قسمت فوقانی به
سوی جلو برگشته و به اصطلاح شکسته
است و مهری دینان برای تشخیص به
پیروی از میترا به سر می‌نهادند.
همچنین به پیک خورشید در قالب «مه‌نو»
اشاره می‌کند:

یاد باد آنکه نگارم چو کله بشکستی

در رکابش مه نو پیک جهان پیما بود
شکی نیست که این غزل را حافظ با توجه به
آیین میترا... سروده است. درباره‌ی این غزل
و سایر غزل‌های حافظ که اشارات صریحی در
این باب دارد، جای مطالعه بسیار است.

در مهرابه، هنگام برگزاری تشریفات و مراسم،
پدر یا پیر، یا پیر مغان که در پارسی بهترین
برابر برای اصطلاح یونانی آن می‌باشد،
به لباسی همسان لباس میترا ملتبس می‌شد
و کلاه شکسته‌ی مهری بر سر می‌نهاد. نشان
ویژه‌اش عصایی و حلقه‌یی بود. وی دانای
اسرار، مرشد اعظم و روحانی بزرگ به شمار
می‌رفت. همه امور مهرابه از نظرش می‌گذشت.
تازه واردان و سالکان تازه با نظر وی پذیرفته
می‌شدند. ترفیع درجات و آزمایش‌های
راهروان طریق، با نظارت او انجام می‌گرفت.
مغان مغ، و مغ اعظم [Magister Sacrorum] بود.

نماینده‌ی میترا محسوب می‌شد، و اعمال عالی دینی را شخصاً انجام می‌داد. اما با این حال، میان این مردمان (پیروان آیین میترا) در مهرابه اخوت و مساوات برقرار بود. این برادری و برابری از مشخصات مذاهب اسرار در آن دوره و قرن پیش از میلاد به شمار می‌رفت. همه مؤمنان برادر بودند و غالباً پیر مغان نیز در پرده‌های نقاشی، یکسان میان گروه مؤمنان مشاهده می‌شود؛ چنان‌که میترا وسل [Sol] را نیز این سان نشان داده‌اند.

آیا منظور از چوبدستی یا عصا و حلقه که نشان کنایه‌ی از برای پیر مغان نمایانده شده، چیست؟ خوب می‌دانیم که این نیز اصل و منشأ قدیم ایرانی دارد. عصا نشان سلطنت و فرمانرواییست، و حلقه نشان معرفت، حکمت، روحانیت، مهربانی و عطوفت. در ویدایودات (فرگرد ۱۸ / II و ۱۴) ملاحظه می‌کنیم که جمشید دارنده‌ی همین عصا و حلقه است. در هنگام سختی و تنگنای گرفتاری، به وسیله‌ی همین عصا و حلقه است که در کار خود موفق و پیروز می‌شود. در فرمانروایی، مشکلاتش به خوبی گشوده می‌شوند، در حالی که ملاحظه می‌کنیم عصا و حلقه‌اش نقشی دارند. چون سرزمین مسکونی آریاها در عصر جمشید برای سکونت گروه تنگ می‌شود، جمشید با عصا زمین را سوراخ می‌کند (بر زمین می‌نوازد) و با حلقه بر

خاک می‌افشرد، و از سپندارمذ (امشاسپندان موکل زمین) می‌خواهد تا زمین آنچنان فراخ و گسترده شود، که وی و قوم انبوه و گله‌ها و رمله‌های فراوانشان در آن جای گیرند. سرانجام موفق می‌شود با کامیابی برای مشکلات پیروز شود. عصایش نشان شهریاری و فرمانرواییست؛ چنان‌که پس از آن، در ایران و میان بسیاری از ملل و اقوام، عصا و چوبدست زربینه نشان سلطنت بود. اما حلقه نشان ریاست روحانیست؛ نشان خرد و حکمت اوست. در اعصار کهن، یک شاه، سالار یک قوم، اغلب هم روحانی بزرگ به شمار می‌رفت، و هم فرمانده‌ی بزرگ. در مقاله‌ی جمشید (بیم‌خشت Yima Khshaeta) این موضوع را کاملاً نشان دادیم. اما برای حلقه وجه دیگری در تعبیر وجود دارد، که منافاتی نیز با نظر مذکور در فوق ندارد. عصا نشان سلطنت است، و نیز نشان فرمانروایی و قدرت و تحکّم. اما لازم بود این قدرت و تسلط، از روی معرفت و خرد برای بهبود آسایش وضع و حال مردم مصروف شود. در کنار عصا حلقه قرار داشت. حلقه گذشته از مفهوم خرد و حکمت و معرفت، نشان مهر، محبت، سازگاری، اتحاد و پیمان بود. همچنان‌که در یک دایره ابتدا و انتها و بالا و پایینی وجود ندارد، میان یک فرمانرا با گروه مردم نیز تفاوت و اختلافی نبود. همه با هم برادر و برابر بودند، که یکی را به موجب خرد و قدرتش برمی‌گزیدند تا

راهبریشان کند. حلقه‌یی که به فرمانروا سپرده می‌شد، در واقع فرمانروا با قبول آن سوگند پیمان و اتحاد می‌بست. تمام ذرات یک حلقه به هم پیوسته بودند، و یک حلقه، یک گل و یک واحد به شمار می‌رفت. بعدها این دو در ایران کنایه از نشان شهریاری شد. در بسیاری از نقوش باز یافتنی ساسانی ملاحظه می‌شود که عصای سلطنت و حلقه‌ی پیمان و اتحاد، از سوی یک روحانی بزرگ که بی‌گمان بایستی موبدان موبد عصر بوده باشد، و یا از سوی یکی از ایزدان، به ویژه مهر، به شاه اعطا می‌شود؛ و این در واقع، نشانگر مراسم تاجگذاری یا مراسم سوگند شاه می‌باشد.

در آیین میترا، حلقه نشان پیمان و اتحاد و وابستگیست. چون پیمانی بسته می‌شد، حلقه‌یی ردّ و بدل می‌گشت. همان‌گونه که یک حلقه هیچ نشانی از گسستگی نداشت، آن پیمان و اتحاد نیز به هیچ وجه قابل گسستن نبود. میترا نیز یکی از اهمّ وظایفش، سرپرستی میثاق و پیمان بود؛ و کسانی را که به نام وی سوگند دروغ یاد می‌کردند و عهد می‌شکستند، به شدّت تنبیه می‌کرد. از سویی دیگر، حلقه که نشان ویژه‌ی میترا بود، بی‌گمان بایستی از هاله‌ی نور خورشید اخذ شده باشد، دایره‌یی از نور، که ایزد مهر را محاط می‌ساخت؛ چون وی ایزد نور و روشنایی بود.

نشان حلقه از ایران به اروپا رفت. هنگامی که

آیین میترا به صورت یکی از مذاهب اسرار درآمد، عصا و حلقه، نشان ویژه‌ی روحانی بزرگ مهری‌دینان شد، اما کماکان مفاهیم آن باقی ماند. اشاره کردیم که پیر مغان نماینده و جانشین میتراست، پس حلقه و عصا نیز ویژه‌ی میترا و نماینده‌اش می‌باشد. عصا نشان فرماندهی و قدرت پیر مغان بود، و حلقه نشان معرفت، روحانیت، پیمان مقدّس، اتحاد و یگانگی‌اش. در رم مهری‌دینان هنگامی که پیمان می‌بستند به نشان وفاداریشان به پیمان، حلقه‌یی ردّ و بدل می‌کردند. این رسم کم‌کم عمومیت یافت. و نمی‌دانیم که چه‌گونه به طور قطع نشانواره‌یی از برای پیمان زناشویی شد؛ اما بی‌گمان، در همان زمان انتشار در رم، مهری‌دینان به هنگام ازدواج از آن استفاده کرده‌اند. هنگامی که می‌خواستند ازدواج کنند، چون در واقع پیمان مقدّسی می‌بستند، مطابق عادت، حلقه‌یی ردّ و بدل می‌کردند. کم‌کم چون رسمی بسیار شایسته بود، و نیز با توجه به انتشار آیین میترا در قسمت اعظم جهان متمدّن باستان، و همچنین پراکنده بودن سپاهیان رمی که میتراپی آیین بودند در بسیط زمین، حلقه به عنوان نشان پیمان در ازدواج، در جهان رسمی گشت.

در بندی که گذشت، ملاحظه شد که از هفت مرحله در سلوک آیین میتراپی چه اطلاعاتی داشتیم. البته بایستی متذکّر شوم که این

آگاهی‌ها صرفاً نمی‌توانند مستند و یقینی باشند، چون اغلب از روی حدس و گمان در این باره گفت‌وگو شده است. همچنین با همه این حدس و گمان‌ها، تازه باز هم از آداب سلوک در هر مرحله و اعمال سالکان و عبادات و رسوم آن بی‌اطلاعیم.

مطابق با نوع تقسیم‌بندی دیگر، از دوازده مرحله‌ی سلوک یاد کرده می‌شود. این دوازده درجه یا مقام سلوک به چهار دسته، بر اساس عناصر چهارگانه تقسیم می‌شد: نخست، سه مقام هوا، که عبارت از مقام کلاغ، کرکس و شتر مرغ بود. دوم، سه مقام خاک، که عبارت از مقام سرباز، شتر و گاو نر می‌شد. سوم، سه مقام آتش، که عبارت از بز کوهی، اسب و آفتاب بود. چهارم، سه مقام آب، که مقام پدر، عقاب و پدر پدران محسوب می‌گشت. در هر مرحله‌ی لازم بود سالک طریق می‌ترایی تا متحمل ریاضت‌ها و مشق‌اتی شود، و پس از موفقیت، به مقام بالاتری ارتقا پیدا کند.

در هندوستان میان هندوها نیز دوازده مقام برای تزکیه و تصفیه‌ی روان و روح وجود داشت؛ و این دوازده مرحله‌ی ریاضت بود که آن را تپس [Tapas] می‌نامیدند، و تپسی [Tapasya] نیز می‌خواندند. این واژه خود در سانسکریت هم‌معنی‌ی را که ارائه می‌دهد، حاکی از تحمل درد و رنج است، چون: گرما و سوزندگی، مشقت درد، تحمل شدید، قناعت، کم‌خوارگی، مکاشفه‌یی که از

ریاضت حاصل می‌شود، نفس‌کشی و از این قبیل معانی.

در آیین می‌ترایی نیز چنین ریاضت‌هایی وجود داشت، که در بندهای گذشته اندکی بدان اشاره کردم. در نقل فصلی از کتاب سیاحت‌نامه که منسوب به فیثاغورس است و در آنجا از آیین می‌تراگفت‌وگو کرده، مشاهده شد که حتا مردم صاحب جاه و والامقام که در مهرابه‌ها حاضر می‌شدند و از اعضای رسمی مجمع نبودند، ملزم بودند متحمل نواختن ضربات تازیانه بر گرده‌ی خود بشوند. همچنین در متن اوستایی مهریشت نیز در این باب اشاره‌یی آمده است که، کسانی می‌توانند در مراسم میزد [Mayazd] و صرف طعام مقدس و نیایش ایزد مهر شرکت کنند، که طی تشریفاتی، کاملاً شست‌وشو و غسل کنند، و ریاضت کشند به وسیله تازیانه‌هایی که به پشتشان نواخته می‌شود. این قسمت، از بندهای بسیار کهن میثرا یشت در دوران پیش از عصر اوستاییست.

پیشتر درباره‌ی داغ کردن پیشانی با آتش گفت‌وگو کردم. در این مرحله، علامتی ویژه را بر پیشانی به شکل خالکوبی باقی می‌گذاشتند. اما مهر و نقش مهری، تنها بر پیشانی نقش نمی‌شد، بلکه بر دست و احتمالاً بر نقاطی دیگر از بدن نیز زده می‌شد. ما به هیچ وجه از چه‌گونگی پذیرش تازه‌واردان به جرگه‌ی مهری‌دینان، مراحل آموزش آنان و شرایط

قبولیشان آگاهی نداریم، چنان‌که از مراحل دیگر؛ واز آیین میترا جز روایات جسته و گریخته و غیر مطمئنِ موثرخان قدیم، و استنباط‌هایی که از مهرابه‌ها و تندیس‌ها و پرده‌های نقاشی شده، چیزی نمی‌دانیم. این عدم اطلاع و باقی نبودن اثری مکتوب و یا کتیبه‌هایی در این باره، معلول آن است که در آیین میترا به حفظ اسرار دین تأکیدی بسیار می‌شده است؛ و در میان صوفیه بعداً این تأکید بلیغ را درباره‌ی کتمان سر می‌بینیم. در کتیبه‌یی که نظایر آن در واقع معدود و انگشت‌شمار است، سوگندنامه‌ی یک نوآموز را که به شرف پذیرش در آیین مشرف شده است، در دست داریم. به نظر می‌رسد که اساس پذیرش بر آن اصل مبتنی بود که تازه‌وارد دوره‌یی را در آموزش‌های ابتدایی می‌گذراند. این مرحله‌یی بود که به وسیله‌ی مرتبان آزموده‌یی که از طرف پدر پدران یا پیر مغان برای این کار برگزیده شده بودند، انجام می‌گرفت. آن‌گاه این مرتبان وضع تازه‌واردان را گزارش می‌دادند، و آنانی که صلاحیت‌دار تشخیص می‌شدند، به نخستین مرحله وارد می‌شدند. اینان سوگندنامه‌یی می‌خواندند که پس از شکرگزاری به درگاه خداوند و تحمید، سوگند یاد می‌کردند که در حفظ اسرار آیین و آنچه که فرا می‌گیرند، کاملاً بکوشند.

هنگامی که سالک طریق، از این مرحله

می‌گذشت و پذیرش می‌یافت، رسماً از نظرگاه یک عضو، وارد مجمع اخوت می‌شد و به لقب برادر [Frater] مفتخر می‌گشت. این لقب از این جهت افتخار داشت که در زمره‌ی فرزندان (پدر) درمی‌آمد. آزمایش‌های دشوار و تحمل ریاضت برای آماده شدنِ نهایی تازه‌پذیرفته‌شدگان قطعیت، اما از نحوه‌ی آنها آگاهی نداریم. تصاویر و نقوش به شکل گنگی در این باره سخن می‌گویند، که نمی‌توانیم استنباط بی‌خدشه‌یی را از آنها ارائه کنیم. در مرحله‌یی از مراحل سلوک، اینان را برهنه، دست بسته و چشم بسته در دهلیزی تاریک راه می‌بردند. آن‌گاه کنار برکه‌ی آبی ناگهان به میان آب پرتابشان می‌کردند. بی‌گمان اینها دقایقی بود سرشار از هول و هراس. آن‌گاه یکی از زیردستان پدر، با شمشیری دست آن سالک غوطه‌ور در آب را می‌گشود و چشمانش را باز می‌کرد.

این مراسم چه اسراری را ارائه می‌کردند؟ سالک را برهنه می‌کردند، با چشمان بسته (بی‌دانش مطلق) و دست‌های بسته (ناتوانی مطلق) در دهلیزی تاریک راهش می‌بردند. و این دهلیز تاریک بی‌گمان بایستی اشاره باشد به زهدان مادر.

آن‌گاه ناگهان به درون برکه‌ی آبی فرو می‌بردند، و پس از آن، دست‌ها و چشمانش را می‌گشودند. من با همه‌ی تفاسیری که در این باب شده، معتقدم که این اعمال کنایه از تولد

مجدد سالک است. ناتوان و نادان و برهنه در ظلمت زهدان مادر است. آن‌گاه متولد می‌شود، پاک و عاری از گناه، میان مجمع اخوت میتراپی دینان.

در برخی از مهرابه‌ها، درون سنگ حفره‌یی مستطیل شکل چون تابوت، به اندازه‌یی که پیکر انسان را به حالت خوابیده در خود جای دهد، یافته‌اند. این تابوت‌ها جهت ریاضت و شکنجه بوده است. سالکان بایستی ساعاتی دراز را که تخمین آن مقدور نیست، در این گورهای مصنوعی دراز می‌کشیدند، در حالی که با سنگی سنگین در آن را می‌پوشانیدند. تحمّل مدّتی دراز گرسنگی و تشنگی و ظلمت، با ایجاد مراحل هول و هراس، در واقع امری بود بی‌نهایت دشوار!

آنچه که درباره‌ی اغراق‌هایی اندرین مطالب در دست است، نقل روایات است از کشیشانی متعصب و دشمن و معاند آیین میتراپی، که مورد اعتماد نیستند. شاید اغلب به مراسم آیین‌های مشابه در یونان و آسیای صغیر توجه داشته‌اند. مطابق با استنباط‌هایی، سالک در حالی که در بُنِ گودال تاریک با وحشت و اضطراب به سر می‌برد، ناگهان از بالا گاو یا قوچی را قربانی می‌کردند، و خون ناگهان از بالا بر وی فرو ریخته و پیکرش را فرا می‌گرفت! این یکی از مراحل تطهیر بود، و غسل خونین محسوب می‌شد. این مراسم را

آداب توربلی‌یوم [Taurobolium] یا پرتاب گاو می‌خواندند. در مراسم سی‌بل [Cybele] نیز که آیینی اسرارآمیز داشت، این رسم جاری بود. اعضای تازه‌وارد به آیین سی‌بل را در گوری خوابانده و در فرازِ گور، گاوی قربانی می‌کردند. خون گاو بر سر عضو جدید ریخته شده، و بدان وسیله تطهیر می‌شد و روحی نوین در او دمیده می‌گشت. گاو قربانی حتماً لازم بود نر باشد، چون آلت تناسل گاو را بریده، و آن را که مظهر مقدس باروری بود، در ظرفی نهاده، تقدیم خدا می‌کردند. در مراسم اسرارآمیز آیین ای‌سیس [Isis] نیز همین مراحل ریاضت برای تشرف سالکان تازه‌وارد برقرار بود. برای وصول به مدارج ترقی در مناصب عالی‌هی آیین ای‌سیس دوران ریاضت و محرومیت، روزه‌داری و اذکار و ادعیه، دورانی بود طولانی، که سرانجام سالک به مقصد رسیده و به وسیله‌ی راهب بزرگ غسل تعمید داده می‌شد. در الوسیس [Eleusis] نوآموزان مدّتی تعلیمات ابتدایی می‌دیدند. آن‌گاه درباره‌شان مراسم اقرار به گناه انجام می‌گرفت. سپس آنان را تعمید می‌دادند. از آن پس، ملزم بودند چهارپایی را در راه خدا قربانی دهند، که اغلب خوک بود.

اسرار آیین دمتر [Demeter] الهه‌ی کشتزارها، الهه‌ی گندم و زراعت نیز وجوه تشابه بسیاری با آیین میترا داشت. نوآموزان در این آیین سه روز را در کمال دشواری با این الهه‌ی به موجب

و تقدس و روحانیت خدا را به این طریق در خود وارد می‌کردند. چنان‌که تذکر دادم، این تشریفات صرفاً در امر توتیمسم بود. تا زمانی که علمای تاریخ ادیان و پژوهندگان این رشته‌ها مستقیماً چون فرازر [Frazer] تفسیر توتمی را در این جریان‌ات تعمیم ندهند، مشکل است که بتوانند نتیجه‌یی که قانع‌کننده و روشن باشد، به دست آورند.

در اینجا الزاماً برای توجیه و شناخت مسائل مطرح شده در فوق، بایستی به دو نکته توجه داشته باشیم: نکته‌ی اول، درباره‌ی هدف ریاضت‌ها در ایران، و اینکه آیا اصولاً هنگامی که این اعمال از ایران و آسیای صغیر به اروپا راه یافت، همان شکل و هدفی را داشت که در اروپا می‌شناسیم یا نه! نکته‌ی دوم، مسأله‌ی اصولی مراسم بلوغ و پذیرفته شدن به گروه بالغان میان اقوام گذشته. فقط برای جلب توجه، به این دو نکته اشاره‌یی می‌کنم.

می‌دانیم که در مهر یشت، یکی از وظایف ممیزه‌ی مهر، جنگاوری اوست، و نیز توجهش به جنگاوران و یاری از آنان. گردونه‌اش انبار جنگ‌ابزار است. خود در پهنه‌گاه‌های جنگ حاضر شده و دوشادوش سربازانش می‌جنگد. نیرومند و چالاک و سریع‌العمل است، و نیز بسیاری از صفات دیگر، که معرف دلاوری و گردی و اخلاق پهلوانی می‌باشد. به همین جهت، پیروان و دوستداران وی می‌کوشیدند

ربوده شدن دخترش و بردن او به جهان زیرین که قلمرو هادس [Hades] بود، به سوگ و ندبه می‌گذراندند. در این مدت، خوراکشان محدود بود به نوعی کلوچه‌های مقدس و آب نعنای. در شب سوم، شمنان به برگزاری نمایشی غم‌آور مذهبی می‌پرداختند، که در آن، رستاخیز پرسفن [Persephon] اجرا می‌شد.

آن‌گاه کاهن اعظم به یکایک اعضای جدید، نظیر این رستاخیز را وعده می‌کرد. در مراسم آیین اسرار و پنهانی ارفه [Orphe] موارد مشابه و مشترک بسیار فراوانتر بود. مراسم عبادت و ریاضت در این آیین، برای رهایی یافتن از تناسخ بود. عقیده داشتند که برای گردش متوالی روح در ابدان گوناگون، رسیدن به مرحله‌ی نور مطلق و رهایی از ادوار و تسلسل‌های روحی، و اتحاد با دیونی‌سوس [Dyonisos] باید رنج ریاضت و اعمال اسرارآمیز فراوانی را متقبل شوند. در جلسات عبادت عمومی، گاو نری را تقدیس می‌کردند. نام دیونی‌سوس را بر گاو نهاده و قربانی‌اش می‌ساختند. آن‌گاه خون گاو را می‌نوشیدند، تا از قدرت و تقدس خدا در خود جذب کنند. در همه‌ی آیین‌های فوق، مراسم صرف طعام مقدس و بسیاری امور دیگر مشترک بود. حیوان قربانی را تقدیس می‌کردند، و به مرحله‌ی مقام خدایان ارتقا می‌دادند. پس از آن، حیوان را قربانی کرده و گوشت و خونس را صرف می‌کردند، و معتقد بودند که نیرو

تا خود را به سان وی بسازند. بزرگان و سرپرستان آیین میترا کوشش خود را مصروف بر آن می‌کردند که سالکان آیین میترا تحت تمرین و ممارست واقع شوند، تا ورزیده، دلیر، جنگاور و متحمل گردند. پیروان آیین میترا، دیو دروغ را بزرگترین دشمن انسان و مؤثرترین عامل اهریمنی می‌دانستند. مردانی بودند جسور و بی‌پروا، که در جنگ با دشمنان همیشه پیروز می‌شدند. چون میترا ایزد جنگ بود و بیشتر به جنگاوران توجه می‌کرد و مراسم آیینش وابسته به این وظیفه و صفت وی بود (با اینکه ایزدی بود حامی زنان و مردان نیک) با این حال، زنان در مراسم آیینش شرکت نمی‌کردند و یا شرکت داده نمی‌شدند؛ چون اعمال و مراسم و دستوراتی را بایستی متوجه می‌شدند که با آنان مناسبتی نداشت. این کم‌کم سنتی شد؛ و چون به اروپا راه یافت، اصل و انگیزه‌اش فراموش شد. سنتی شناخته شد خاص آسیا و به ویژه ایران، که عدم دخالت زن را در امور اجتماعی و دینی حاوی بود؛ در حالی که در عصر اوستا، به موجب اشارات فراوان، زن و مرد از حقوقی یکسان برخوردار بودند. همچنین است آیین ریاضت اروپایی آیین میترا، که در ایران تعلیمی بود عمومی برای دلیر و متحمل بار آوردن جوانان، به ویژه میان پیروان آیین میترا، که چون اغلب از جنگاوران بودند، برای پذیرفته شدن به عنوان اعضای جدید، مجبور

بودند قدرت تحمل درد، سرما، گرما، گرسنگی، تشنگی، شکنجه و هول و هراس را داشته باشند. اما چون آیین میترا در اروپا شایع شد، بر مبنای آیین‌های اسرارآمیزی که وجوه مشابهتی با آیین میترا داشتند، این آیین تحت تأثیر قرار گرفت، و مقاصد کلی و انسانی‌اش، بدل به اسرار و رموز آیینی شد که درباره‌اش سخن رفت. برای آگاهی از نکته‌ی دوم، که همان مراسم جشن‌های بلوغ میان اقوام بدویست، به جلدهای دوم، چهارم، پنجم و ششم از تاریخ عمومی ادیان، تألیف نگارنده رجوع شود.

در متن یشت دهم که ویژه‌ی ایزد میثر می‌باشد، ملاحظه شد که عده‌یی از ایزدان همواره در کنارش بوده و از یاورانش می‌باشند. پرستش و توجه به میترا، چون در اروپا، آسیای صغیر، خاور دور، شمال آفریقا و جاهای دیگر شیوع یافت، به موجب جنبش جهانگیرش، مغان کوشیدند تا از آن آیینی جهانی به وجود آورند. به همین جهت، به جای ایزدان ایرانی، خدایان رومی، یونانی و مصری را کنار مهر قرار دادند. سُل [Sol] خدای خورشید رُم و هلیوس [Helios] خدای خورشید یونانی، ابتدا مغلوب میترا شدند؛ اما بعد، در کنارش به عنوان نزدیکترین یارانش قرار گرفتند، و این مراتب بدانجا رسید که، نام دیگر میترا، سل، یعنی خدای خورشید شد و او را خورشید شکست‌ناپذیر خواندند.

آن بنگریم. ایزدانی که به موجب یشت دهم کنار میترا و از یاورانش می‌باشند، عبارتند از: وات [Vata]، داموئیش اوپ‌من [Damoish Upamana]، اتر [Ather]، سراش [Sraosha]، نئیریوسنگه [Nairyō sangha]، ورث‌رغن [Vere]، هئوم [Haoma]، چیستا [Tchista]، هورخشنت [Hvare khshaeta]، فرکیانی [Kvaenem Khvareno] و فروشیان.

هر یک از این ایزدان را در مقاله‌ی جداگانه معرفی کرده‌ام. اما چنان‌که مذکور شد، جز در چند مورد ویژه، با قاطعیت نمی‌توانیم ایزدان ایرانی را با خدایان یونان و رُم مقایسه کنیم. همچنان‌که اصول قدیم آیین هند و اروپایی و هند و ایرانی، و به ویژه به شکل برجسته‌ی، اساس آیین مزدایی، مبارزه میان خیر و شر است، مبارزه میان خدایان و دیوان و اهریمن و ایزدان است، در آیین میتراپی نیز این خصیصه در بخش‌های اساطیری آیین موجود است، و پرده‌های نقاشی از نبرد غولان و دیوان با ایزدان مشاهده شده است.

مطالعه و درک اجمالی پاره‌ی از اساطیر یونانی و رُمی، برای شناخت شکل آیین اروپایی میترا و ایزدان ایران و برخی از خصایص آیین بسیار لازم است، چون پرده‌های نقاشی، سنگ برجسته‌ها و تندیس‌هایی که از آیین میترا در اروپا برای ماسخن می‌گویند، گرداگرد میترا، این خدایان و افسانه‌ها را قرار داده‌اند. در

سکه‌های هند و سکه‌هایی که روی آنها یا پشتشان نام و نشان عده‌ی از خدایان قدیم و ایزدان عصر اوستایی آمده است، و همچنین منابعی مشابه، نام و نشان و تعبیر یافته‌ی این خدایان و ایزدان را نشان می‌دهند. اینک فهرستی از نام‌های ایرانی را که برابریان از خدایان لاتین استفاده شده، می‌آورم، تا بعداً درباره‌ی خدایان اطراف میترا گفت‌وگو شود:

در برابر اش‌وهیشت، [Asha Vahishta] ویرلوس‌آرتی [Virilus areti]؛ در برابر ایم‌نپات [Apam napata]، نپتون [Neptun]؛ در برابر سپنت‌آرمنی‌تی [Spenta armaiti]، ما [Ma]؛ در برابر درواسپ [Drvaspa]، سل‌وانس [Selvanos]؛ در برابر هئوم [Haoma]، باک‌خوس [Bacchos]؛ در برابر ماونگه [Mawnghe]، سلولوما [Seleveluma]؛ در برابر نئیریوسنگه [Nairyō sangha] ستاره‌ی تیر؛ در برابر اوپرتات [Uparatat]، ویکتوریانیک [Victoria -nike]؛ در برابر سراش [Sraosha]، کوتس [Cautes]؛ در برابر رشنو [Rashnu]، کوتوپاتس [Cautopates]؛ در برابر زروان [Zarvan]، کرنس [Kronos] یا ساتورن [Saturn].

اما مباحث بسیاری در این مقایسه برای ما همچنان مجهول خواهند ماند. از سوی دیگر، بایستی توجه داشته باشیم که برابرگذاری و مقایسه‌ی مذکور نیز قاطع نیست، و نمی‌توانیم به طور قطع با اعتماد به

و روم و یونان فهرست‌گونه سخن بگوییم، حصول آن مستلزم فراهم کردن رساله‌یی جداگانه است.

میان خدایانی که می‌ترا هستند، جز سل و هلیوس، ساتورن - کرنس [Saturne Kronos] در درجه‌ی اول اهمیت است، که با زروان، خدای زمان برابر شده است. ساتورن یکی از خدایان کهن ژم می‌باشد، که با کرنس یونانی تطبیق شده. موافق اساطیر، پیش از ژوپیتتر [Jupiter] (= ژئوس) وی سلطان عالم و خدای خدایان بود. چون ژوپیتتر بر وی فایق شد، ساتورن به ایتالیا رفت، و در کاپیتول مسکن گزید که بعدها شهر ژم در آنجا ساخته شد. ساتورن ابتدا دهکده‌یی بنا کرد که موسوم به ساتورنیا [Saturnia] شد. اما در همان‌جا، خدایی دیگر که اصل و نسب یونانی داشت به نام ژانوس [Janus] زندگی می‌کرد. اتحاد و مرافقت این دو موجب پیدایش عصر طلایی [Aurea aetas] تاریخ ایتالیاست. ساتورن به آموختن کشاورزی به مردم پرداخت، و کشت مَو و استفاده از آن را به مردم آموخت. به همین جهت، نشانه‌ی وی داس است؛ و می‌دانیم که یکی از نشان‌های ویژه‌ی پارسی که یکی از مدارج روحانی آیین میتراست، داس می‌باشد. به همین جهت، ساتورن بیشتر خدای زراعت شناخته می‌شود.

جشن ساتورن را که چند روز ادامه می‌یافت، [Saturnales] می‌نامیدند، ایام پایانی ماه

اینجا برخی از مهمترینشان را به طور اجمالی موافق با نَسَب‌نامه‌های خدایان و اعمال آنان می‌آورم.

در مقاله‌ی خورشید (هورخشث) از سل [sol] و هلیوس [Helios] خدایان آفتاب ژم و یونان بحث شده است؛ بدانجا رجوع کنید. همچنین جهت مقایسه و درک خدایان دیگر خورشیدی میان اقوام و ملل، به همان مقاله رجوع شود. درباره‌ی جشن‌هایی که با رستاخیز خدایان و زندگی مجدد طبیعت وابستگی دارند، اشاره به اساطیر مشابه با رستاخیز طبیعت و خدا در آیین میترا کردم. جهت مطالعه‌ی در امر مقایسه، کسانی که تمایل داشته باشند، می‌توانند از جشن‌هایی که برای خدایانی چون: دوموزی [Dumuzi]، تمموز [Tammuz] و ژیزیدا [Gizzida] برپا می‌شد نیز، در مقایسه استفاده کنند، به ویژه جشن‌ها و مراسم عزایی که در سوریه برای آدنیس [Adonis]، و میان هیتیت‌ها برای تل‌پی‌نو [Telepinu]، کامروسپا [Kamrusepa]، آس‌کاسپا [Askasepa]، ایلولویان‌کا [Illuyanka] و پیروا [Pirva] برپا می‌شد، جهت مقایسه بسیار جالب توجه‌اند. در بابل افسانه‌هایی درباره‌ی نرگال [Nergal] و میان فینیقی‌ها افسانه‌های آلی‌یان [Aliyan] و موت [Mot] نیز از این زمره‌اند. حتّا اگر بخواهیم درباره‌ی مقایسه تجزیه‌یی عناصر میترایی با روایات اساطیری و افسانه‌های خدایان در قلمرو آسیای صغیر

دسامبر می‌بود. در این جشن‌ها که از نوع جشن‌های هرج و مرج جنسی در آسیای جنوب‌شرقی بود، روایاتی در دست است که، بدون قاعده‌ی معینی، زنان و مردان به آمیزش جنسی می‌پرداختند.

در پرده‌های نقاشی و نقوش برجسته، وی را در کنار میترا می‌بینیم. هنگامی که در این نقوش ژوپیتز جای وی را می‌گیرد، عصا و حلقه‌ی آتشی به وی می‌دهد. نشان خود او نیز داس است؛ و جایی می‌نگریم که در حال تقدیم داس به میتراست. همچنین در هنگام قربانی‌گاو در صحنه ناظر است؛ و در هنگام غیبت میترا که به آسمان عروج می‌کند، و پدر پدران (عقاب و سیمرغ) ناظر بر اعمال پیروان است، ساتورن حامی پدر معرفی شده.

اما افسانه‌هایی در باب کرنس، مشحون است از کنایاتی فراوان در باب تغییر فصول و تبدلاتی که در طبیعت به وقوع می‌پیوندند. کرنس یکی از تی‌تان‌ها بود. پدرش، اورانوس [Oranus] (= آسمان) و مادرش، گایا [Gaya] (= زمین) بود. در اختلافی که میان پدر و مادرش روی داد، وی جانب مادر را گرفت. مادر داسی به وی داد تا پدر را بکشد. پس او با داس بیضه‌های پدرش را درآورد، و خود جانشین او شد. پیش از این حادثه، برادرانش را که به وسیله‌ی پدر در دوزخ زندانی شده بودند، آنان را آزاد کرد. اما چون به قدرت رسید، دوباره آنان را در دوزخ زندانی کرد. پدر و مادرش پیشگویی

کرده بودند که او به وسیله‌ی یکی از پسرانش از فرمانروایی جهان برکنار خواهد شد. به همین جهت، فرزندان را که از همسرش رآ [Rea] متولد می‌شدند، می‌بلعید. پنج فرزند خود را که عبارت بودند از: هستیا [Hestia]، دمتِر [Demeter]، هِرا [Hera]، پلوتن [Pluton] (= هادس [Hades]) و پوسئیدن [Poseidon] بلعید. هرا هنگام تولد زئوس به کُرت رفت و زئوس را به دنیا آورد. آن‌گاه قطعه سنگی را در دریاچه بست، و به جای کودکِ نوزاد به کرنس داد. او نیز آن را بلعید. زئوس چون بزرگ شد، معجونی با کمک گایا تهیه کرد و به خورد کرنس داد. او در اثر آن، همه‌ی کودکان خود را که بلعیده بود، بالا آورد. آن‌گاه جنگی سخت میان پدر و پسر درگرفت. کرنس مغلوب شده و در دوزخ زندانی شد، اما سرانجام آزاد گشت و به آسمان صعود کرد.

کرنس را خدای زمان می‌دانند، چون این واژه خود به معنی زمان می‌باشد. به همین جهت است که وی را معادل و برابر زروان، خدای زمان در ادبیات مزدایی متأخر می‌دانند. خدایان دیگر یونانی و رومی که در نقوش باز یافته‌ی مهری دیده می‌شوند، عبارتند از: اتلس، اِن [Eos]، سِراپیس، آپلن، دیونی‌سوس، و خدایانی که در طی مباحث، به دفعات درباره‌شان گفت و گو شد.

آیین مسیحی به طور کلی مدیون آیین میتراست. اگر آیین میترا نبود، مسیحیتی بدان سان که امروز

می‌شناسیم، وجود نداشت. نه آیین مسیحی، بلکه جریان‌های دیگر دینی در جهان و مسلک‌های صوفی‌مآبانه، از این سرچشمه‌ی جوشان تأثیرات بسیاری برداشتند. در اینجا تنها اشاره به نکات مشترک در آیین میترا و عیسی می‌شود. کشیشان و روحانیون مسیحی، با دقت خاصی در طول چهار قرن آیین میترا را اخذ و اقتباس کردند، و سرانجام در اوایل سده‌ی پنجم، آیین میترايي تحت عنوان آیین مسیح در جهان تجدید حیات کرد؛ در واقع، مسیحیت نسخه‌ی بدلیست از آیین میترايي. البته بحث درباره‌ی زمان مسیح و اینکه آیا اصولاً مسیحی وجود داشت یا نه، موضوعیست که بایستی به جای خود مورد بحث واقع شود.

در آیین مسیح و میترا، یک تنوع تثلیث وجود دارد. چنان‌که گذشت، انجمن‌های میترايي سَرّی بود، و در سرداب‌ها تشکیل می‌شد؛ همراه‌های مهری‌دینان نیز به شکل غار بنا می‌شد، و در آن دخمه‌ها، مراسم اسرارآمیز آیین انجام می‌شد. مراسم تطهیر و غسل تعمید، در هر دو مذهب مشترک بود. عید فصیح عیسویان اقتباسیست از جشن اردیبهشتی مهرپرستان. در این جشن، میترا به آسمان صعود می‌کند؛ چنان‌که عیسی نیز به آسمان بالا می‌رود. افروختن شمع در کلیسا، حوضچه‌ی آب مقدس در مدخل کلیساها، نواختن ناقوس، سرود دسته‌جمعی با

موسیقی، همه و همه اقتباس‌هایی از آیین میتراييست. مراسم شام واپسین اکاریست [Eucariste] و صرف نان و شراب، در دو آیین مشترک است. دوازده مقام میترايي و دوازده فلک یاور میترا، بدل به حواریون دوازده‌گانه‌ی عیسی شدند. روز یکشنبه که از نامش پیداست، روز ویژه‌ی مهرپرستان بود که به وسیله‌ی مسیحیان اقتباس شده، و روز مقدس شمرده شد. عید کریسمس، روز تولّد مهر بود، که در سده‌ی چهارم میلادی به عنوان روز تولّد مسیح معین شد. رهبانیت و ریاضت در آیین میترا وجود داشت، و در عیسویت نیز داخل شد. مسیح و مهر هر دو در رستاخیز ظهور کرده و اعمال مردمان را داوری می‌کنند. اعتقاد به روح و خلود و قیامت، از دیگر موارد مشترک است.

تولّد هر دو، از مادری باکره و دوشیزه است. هنگام زایش هر دو، شبانان حضور می‌یابند.

همان‌گونه که مهر میانجی میان خداوند و بشر است، مسیح نیز واسطه‌ی خدا و انسان می‌باشد. در آیین میترا هفت درجه و مقام وجود داشت؛ و شمعدان هفت‌شاخه که در مراسم کلیسا از آن استفاده می‌شود، نشان هفت مقام در آیین میتراست. نشان هلال ماه بالای هفت شاخه‌ی شمعدان، مؤید این نظر است؛ چون چنان‌که گذشت، ماه در آیین میترا نقش کنایه‌ای عمده‌ی دارد، و در مقاله‌های

لیکن به موجب ناخلفی و عدم درک درست و بینشی فرزانه‌وار، نتیجه‌ی معکوس عاید بشریت ساخت.

در واپسین کلام این بند، مورد شایان توجهی را در مقایسه اشاره می‌کنم، و آن، آیین ماندایی [Mandaisme] می‌باشد. امروزه گروهی از پیروان این آیین، در خوزستان و عراق زندگی می‌کنند. مبحث ماندایی، آیینی که همانندی بسیار با آیین میتراپی و عیسوی دارد، از نظرگاه شناخت بهتر میترائیسم بسیار باارزش خواهد بود. پیروان این آیین امروزه در ایران بیشتر به صُبتی مشهورند. همچنین اشاره می‌کنم که بحث و تحقیق در مذهب صابئه از این لحاظ لازم است.

با تمام کتاب‌ها و آثاری که درباره‌ی آیین میترا و میترائیسم نوشته شده است، امروزه تازه آغاز کاوش و تحقیق در این باب است. هر روز اطلاعات و آگاهی‌های ما درباره‌ی این آیین شگفتِ جهان باستان بیشتر می‌شود، و دانشمندان با مشکلات و اسرار بیشتری مواجه می‌گردند. مع‌الوصف، هر گره‌ی که از این آیین بزرگ جهانی گشوده می‌شود، در پرتو آن معرفتی نسبت به بسیاری از مسائل دینی، اساطیری و فلسفی دیروز جهان حاصل می‌شود. جای شگفتیست که این شاخه‌ی از شاخه‌های آیین زرتشتیست، و آیین زرتشتی از این شعبات و شاخه‌ها چه بسیار پیدا کرد، که متأسفانه نسبت به تعداد کمی از آنها

گئوش اورون و ماونگه در این باره گفت‌وگو شده است. مقام هفتم از آیین میترا، مقام پدرِ پدران است، که وارد آیین مسیح گشت، و کشیشان، پدران مقدس، و پاپ، پدر پدران شد. مهر در برج بَره، بَزه به دوش دارد، و عیسی نیز بَزه به آغوش گرفته.

البته اگر بخواهیم جنبه‌های مشابه این دو آیین را بررسی کنیم، همه مذهب مسیحی را بایستی فهرست‌وار گزارش کنیم، و از مذهب مسیح چیزی باقی نخواهد ماند، جز مطالب اندکی در بردگی، مدح ذلت و خواری، تحمل خفت و حقارت، در یوزگی و درویشی. یکی از وجوه متمایز آیین میترا با آیین عیسوی آن است که، در آیین میترا در یوزگی به کلی نهی شده است. مهرپرستی بر اساس آیین زرتشتی بنا شد؛ و به همین جهت، اصالت اخلاق، مردانگی، جسارت و دلیری، مقاومت برابر زور و تعدی، شوکت و حشمت، راستی و درستی، جنگاوری و ادبِ مردانه‌ای را تعلیم می‌داد. اما در مذهب عیسوی، فقر و گدایی، بردگی، نامردی، تحمل خفت و ذلت و حقارت در هنگام فرودستی و درماندگی، و نامردی و ظلم و تعدی به هنگام فرادستی را تعلیم می‌داد؛ بدان علت که مبنایش بر آیین یهودی استوار بود. به طور کلی می‌توان گفت، آیین میتراپی، روش مردان و فرزنانگان بود، و مذهب عیسوی، مذهب فرزندی که از او به دنیا آمد، اما فرزندی ناخلف که هر چند همه چیز پدر را سرقت کرد،

شناخت پیدا نکرده‌ایم!

درباره‌ی مهر و تأیید وجود خارجی وی که در اوایل دوران اشکانیان می‌زیسته است، استاد ذبیح بهروز مطالعاتی کرده‌اند. این مطالعات در حدّ خود، کاملاً نو و در خورِ توجه است. آقای بهروز ما را متوجه اشارات صریحی در تاریخ و تفسیر دوران اسلامی می‌کنند، مغشوش بودن تاریخ ایران را آشکار می‌سازند، و اینکه برای چه در سنوات ایتقدر دستبرد شده است. علل از میان رفتن آثار میتراپی، خرابکاری کشیشان بوده است که می‌خواسته‌اند آثار جرم و اثرات سرقت خود را پنهان کنند. هر چند تا یکی دو قرن گذشته، این آیین نیز چون آیین زرتشت و سلسله‌ی هخامنشیان و تاریخ قدیم ایران در جهان افسانه پنداشته می‌شد، و اصولاً گویی سلسله‌یی که آن سان قدرت جهانی به هم رسانیدند، در جهان وجود نداشت، اما امروزه به موجب کشفیاتی که شده، آشکار است که این افسانه واقعیت بوده؛ واقعیتی که روزی جهانی را فرا گرفته بود. آن‌گاه عده‌یی کاهن به موجب مقتضیات زمان قدرتی پیدا کردند، و با تزویر و نیرنگ جریان تاریخ را عوض کردند. نام میترا را به مسیح برگرداندند، و بالطبع، آیین میترا نیز آیین مسیح شد. اما عدم ادراک و فهم لازم، موجب شد که از آیین مردان و فرزنانگان، آیینی تباهکارانه ساخته شود، که در آن نه از اخلاق نیرومند انسانی خبری بود، و نه از دلیری و فرزانگی. اینک به

نقل قسمت‌هایی از نوشته‌های استاد ذبیح بهروز می‌پردازم.

در عهد اشکانی و ساسانی دو مذهب جدید در ایران پیدا شد، که بحث در آنها از نظر تاریخ دین و فرهنگ اهمّیت دارد. ظهور مسیح یا مهر، در اوایل اشکانیان بود، و دعوت مانی، در اوایل ساسانیان و پیش از دعوت عیسی مصلوب. کتب تاریخ و تفسیر قرآن راجع به ظهور یک مسیحی، تقریباً شش قرن پیش از زمان واقعی عیسی مصلوب مطالبی نوشته‌اند.

نمی‌دانم چه پیش آمده که تاکنون این روایات صریح مورد توجه جویندگان واقع نگردیده است! مذهب مسیحایی شاخه‌یی از زرتشتیست، که نزدیک به بودایی شده باشد. نام مسیح و مذهب مهر یا عشق، زینت ادبیات عرفانی فارسیست...

مهر یا مسیح: آثار بسیاری در کشورهای مختلف مغرب از معابد پیروان مذهب مهر باقیست، ولی اطلاعات نوشته‌ی راجع به آیین را زمامداران کلیسا از بین برده‌اند. در کتب تاریخ و تفسیر شرق، کلیات مهمی راجع به ظهور و عصر مهر دیده می‌شود، ولی آنها هم به واسطه‌ی حکّ و تحریفاتی که در تاریخ‌گذاری حوادث و اسامی اعلام و جغرافیایی کرده‌اند، قبل از کشفیات اخیر ممکن نبود زمینه‌ی صریحی برای بحث قرار گیرد.

دو نکته‌ی مهم در اولین نظر بر روایات شرقی

کتب تاریخ و تفسیر آمده، عصر مسیح مصلوب نشده، و یحیی مقارنِ زمانِ سومین پادشاه سلوک بعد از اسکندر و اوایل اشکانی قبل از ویرانیِ دوم بیت‌المقدس بوده است. در روایات دیگری، عصر مسیح را در اوایل ساسانیان و در حدود بنای شهر قسطنطنیه گذاشته‌اند، که پیشتر راجع به آن تذکر داده شد.

این روایاتِ مشوّش باعث حیرت کسانی شده که اخیراً می‌خواسته‌اند کتاب تاریخ برای مدارس تألیف و ترجمه کنند؛ زیرا اگر میلاد عیسی در حدود زمان بنای قسطنطنیه و در ایلیا باشد، و یا اینکه بنای قسطنطنیه در عهد اشکانیان است، ارتباط روایات تاریخی متداول که نویسندگان باطنی بغداد و بیزانس با موافقتِ هم در قرن دهم میلادی تهیه کرده‌اند و امروز در جهان به نام تاریخ شهرت دارد، به هم می‌خورد...

میلاد و بعثت و رحلت مهر یا مسیح: در سال ۱۴۵۴ رصد ۶۵ سال بعد از ملک اسکندر و در سال ۵۱ اشکانی، روز جمعه‌ی پنجم بهار، مادرِ مهر بشارت می‌یابد.

توقیعات تقویم‌ها: پس از اینکه ۲۷۵ روز از بشارت گذشت، یکشنبه شب ۲۵ دسامبر، مهر زاییده می‌شود؛ و به این مناسبت، روز دوشنبه ۲۶ دسامبر همین سال، اوّل ژانویه و اوّل تاریخ جدیدی می‌گردد، که شش روز با تاریخ تقویم‌های تورفانی اختلاف دارد. نام ماهی که ماه اوّل تاریخ میلادی مهر است، در فارسی،

و غربی، توجه را جلب می‌کند: نخست آنکه، رسوم دین مسیح قدیمی‌تر از عصریست که برای میلاد مسیح مشهور شده است. دوم آنکه، دو مسیح در دو عصر مختلف ظهور کردند، و یکی از آن دو مصلوب نشده است. در رساله‌ی دوم پولس به قرنتیان فصل یازدهم آمده است: «زیرا اگر کسی آید و سخن گوید از عیسی دیگری جز آن که از وی سخن گفتیم، و یا اگر شما را روانی دیگر رسد که نرسیده است، و یا انجیلی جز آنچه پذیرفته‌اید، بایستی بردباری شایان کنید.»

روی یکی از سکه‌های اشکانی که از یک قرن پیش از میلاد است، بعد از نام پادشاه اشکانی، نام کریستو نوشته شده است، که باعث تعجب می‌باشد کلمه‌ی کای که در این سکه پیش از نام کریستو آمده، تا آنجایی که تحقیق کرده‌ایم، به معنی دوستدار است. در تاریخ سیستان، نام یکی از پادشاهان که از ظهورش بشارت داده‌اند و در سال ۴۴۴ تاریخ ظهوری خواهد آمد، کرایستشان می‌باشد.

کتب تاریخ تفسیر ظهورِ دو پیغمبر را، یکی به نام مسیح و دیگری به نام عیسی، یا هر دو را به نام مسیح، و یا هر دو را به نام عیسی روایت کرده‌اند. مسعودی در مروج الذهب، پیغمبرِ اوّلی را السید المسیح علیه السلام و دومی را غالباً ایشوع ناصری خوانده، و ولادت او را در ایلیا گذاشته است. این نام برای آن منطقه از قرن دوم میلادیست. به موجب روایاتی که در

دی‌ماه، و در ماه‌های سیستانی، کریشته است و قابل ملاحظه می‌باشد. روز اول این تاریخ که در اوایل زمستان است، روز مهرگان و اول سال مجوس مهری و مانوی می‌باشد. این روز به حساب یزدگردی، اورمزد روز از ماه اسفند است.

مهر در سنّ بیست و پنج سالگی مبعوث می‌گردد و دعوت می‌کند. چهل سال میان مردم به دعوت می‌پردازد، و انجیل یا بشارت‌های خود را در نامه‌ی ارتنگ می‌نویسد.

روایاتی در کتب اسلامی مسطور است که، مسیح چهل سال در میان مردم دعوت کرد. سالی که مسیح مبعوث شده، ۲۴۷ پیش از میلاد است، که قابل ملاحظه می‌باشد، زیرا این در روایات مربوط به اشکانی دیده می‌شود.

وفات پانیبران مهر، دوشنبه چهارم شهریور ماه در روز عید شهریورگان سال ۱۵۱۸ مار رصد در یازدهمین ساعت روز که نزدیک نیمه شب می‌باشد، اتفاق افتاده است.

بنابراین روز سه‌شنبه ۱۷ حزیران مطابق ۱۴ ذیحجه، به حساب قمری کبیسه شده، و از روزهای متبّک و ایام تشریق و ایام بیض می‌باشد. روز ۱۷ حزیران که روز متبّکی بوده، آن را روز میرین می‌نامیدند که روز پری و کمال مهر می‌باشد (این روز نیز مطابق ۱۸ محرم است. دور نیست به

همین مناسبت، محرم، ماه اول سال شده است.) روز میرین نزد مجوس مهریه و مانویه، اول سال و نوروز بود. روز ۱۶ و ۱۷ حزیران از روزهای عبادت و جشن و متبّک هستند. این روز وفات به حساب تقویم‌های تورفانی روز یازدهم حزیران است. سال ۱۵۱۸ ماه رصد مطابق سال ۲۰۸ پیش از میلاد است که چهل سال پیش از خرابی دوم بیت‌المقدس می‌باشد. ویرانی دوم بیت‌المقدس در سال ۱۶۸ پیش از میلاد است.

ترجمه‌ی نوشته‌ی تورفانی: وفات مهر: دوشنبه چهارم شهریور، ساعت یازده....

چون شهر یاری که زین و تن‌پوش نهد و رخت دیگر پوشد. بدین سان پیمبر روشن فرا نهاد تن باربارهی رزمگاه و درنا و روشن درآمد و رخت بغانی گرفت و با دیهیم تابان و بساک هژیر، هنگامی که بغان روشن از راست و چپ می‌شدند، با سنج و سرود، مانند برق تیز و نیازک تند به سوی بامستان صبح روشن و ماه گردون همراه بغان به ورج بغانی پرید و نزد پدر اهورامزدا بماند.

بی‌کس و سوگوار کرد سراسر ژم راستان را، چه کدخدای درگذشت... در هنگام... و در شهر یاری اختر پد... در شهریور ماه شهریور روز دوشنبه جام یازده به سوی پدر روشن به کردگاری سوی

که مهم بود، در طی مقاله بدانها اشاره شد. برای مآخذ دیگر به این کتاب‌ها رجوع شود:

EGGERS. A :Der Arische Gott Mitra. Dorpat. 1894

GRAY.L.H: "Deux etymologies mithriaques" in Museum III.i. 189-192 (1916)

MEILLET.A: Le Dieu Indo Iranien Mitra in Journal Asiatique.XI.143-156 (1907)

MODI.J.J: St. Michael of the christians and Mithra of the Zoroastrians. in his Anthropological papers pp. 173-190 Bombay

REVILLE.J: "Le Mithriacisme" Revue de L'histoire des Religions

برای مطالعات ابتدایی میترا، در مباحث هند و اروپایی و هند و ایرانی و مقایساتی بسیار جالب، نگاه کنید به کتاب [G.Dumezil] تحت عنوان [Les Dieux Das Indo Europeens] و مآخذ فراوانی که در پایان هر فصلی بدان اشاره شده است.

برای مقایساتی که درباره‌ی آیین میترا با افسانه‌ها و اساطیر و خدایان یونانی، رومی، بابلی، سومری و... شد، علاوه بر مآخذ متن نگاه کنید به:

DUMEZIL.G: Mythes et Dieux des Germains

LANTOINE.A: Les societes secretes Actuelles en Europe et en Amerique.

RENOUL: LA poesie Religieuse de L'inde Antique

BASSANOFF.V:Le dieux des Romains

LEMAITRES: Le Mystere de la Mort dans les Religions dasie

DAVID.M: Les Dieux et le Destin en Babylonie

برای مآخذ فارسی تا جایی که اطلاع داریم، به این مآخذ نگاه کنید:

کتاب جالب و رمازرن [Vernaseren] با ترجمه‌ی «نادر بزرگزاد» این کتاب تحت عنوان «آیین میترا» منتشر شده است.

ایران نامه، جلد سوم ص ۴۴۴ تا ۴۷۵ یشت‌ها، جلد اول ص ۳۹۲ تا ۴۲۰ تقویم و تاریخ در ایران ص ۹۴ به بعد، مقاله‌ی دکتر «محمد مقدم» در نشریه‌ی انجمن فرهنگ ایران باستان. سال ۱۳۴۳ شماره ۳ ص ۴۶ به بعد، که ترجمه‌ی برخی مطالب کتاب فوق‌الذکر و رمازرن می‌باشد. تمدن ایرانی، مقاله‌ی هانری شارل پوئش، ص ۱۴۱ تا ۱۵۴.

میهن روشن...^۱ [فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب سوم، هاشم رضی، انتشارات فروهر]

□ ایزد وایو

وایو، ایزد هوای خوب است، ایزد بادِ موافق است، و سمبل آن چیز است که در طبیعت بسیار مورد توجه مردمان می‌باشد. هر چند در ادبیات ودایی چنان‌که شایسته است، مورد توجه قرار نگرفته و وجودش تحت الشعاع ایسندر [Indra]، رب التّوع باران قرار گرفته است، اما در اوستا از قید این اسارت بیرون آمده و چنان‌که شایسته‌اش می‌باشد، ستایش شده است.

در اوستا یشت پانزدهم موسوم به رام یشت، ویژه‌ی این ایزد است. برای ما آشکار نیست که بر پایه‌ی چه انگیزه‌ی یشتی را که سراسر آن گفت‌وگوی یشت درباره‌ی وایو (ایزد هوا) به رام [Rama] موسوم ساخته و نسبت داده‌اند. هر چند میان این دو ایزد نسبتیست، و از یاران هم می‌باشند، لیکن این امر، شکل چنین انتساب ناجوری را روشن نمی‌کند.

مطابق معمول، در این یشت نیز از اخلاق

(۱) برای آگاهی و رجوع بر مآخذی درباره‌ی میترا، علاوه بر مآخذی که، در طی مقاله مورد استناد بود، نگاه کنید به، فهرست مآخذ. [R.C.Zaehner] در کتابش به نام [zoroastrianism the Darwn and twilight] این فهرست راجع به فصل چهارم صفحات ۹۷ تا ۱۲۰ است، و فصل پنجم ۱۲۱ تا ۱۴۴، که درباره‌ی میتراست، و منابع و مآخذ در صفحات ۳۲۸ و ۳۲۹ آمده است؛ و چون حاوی مآخذی تازه است، جالب می‌باشد. برای اختصار، از آوردن منابع فراوان این فصل خودداری می‌شود؛ اما آنچه

پسندیده، پشتیبانی از نیکی و پیکار با زشتی سخن رفته است. ایزد وایو نیز چون ایزدان دیگر، یاور و مددکار نیک‌گرایان است، و همه نیکان را در نیات پسندیده‌شان تأیید و کمک می‌نماید. چنان‌که ملاحظه خواهد شد، کمبود و سکوت ودایی درباره‌ی وایو، در اوستا جبران شده است.

در اوستا وایو [Vayu] از ریشه‌ی و [Va] مشتق شده است، که به معنی وزیدن می‌باشد. وایو به معنی باد و هوا بوده، و نیز به مفهوم ایزد هوا تشخص یافته است که موکل باد موافق و هوای خوب است. در شرح ودایی این ایزد متوجه می‌شویم که در همه جهات با اوستا هماهنگی موجود است. البته در اوستا و سانسکریت، کلماتی دیگر نیز از برای باد موجود است، که به هنگام خود بدان مورد اشاره خواهد شد.

در اوستا در از یک نظر، ارتباط و پیوند ناگسستنی خداوند و طبیعت از هر جهت روشن می‌شود، و آن هنگامیست که ذات خداوندی، ایزدان را ستایش می‌کند، و طبیعت نیک را می‌ستاید و گرمی می‌دارد. آغاز یشت پانزدهم اشاره‌ی به این موضوع است؛ چون اهورامزدا، ایزد هوا را می‌ستاید و او را گرمی می‌دارد، تا باشد که بر شرّ و زشتی فایق آید. این است آن تواضع خدایی، که بایستی برای مردمان سرمشق باشد؛ و این است اهمّیت روش نیکی و نیک بودن، که حتّاً خداوند خود در ستایش آن پیشگام است. مطالعه و تحقیق

در این موضوع، راهیست در موضوع خداشناسی مزدایی.

در رام یشت عده‌ی از شاهان و بزرگان برای دستیابی پیروزمندی، ایزد وایو را می‌ستایند و کامیاب می‌شوند. اما دیویسان و دشمنان ایران، چون روش معمول هر چند مراسم ستایش نیز به جا می‌آورد، لیکن کامیاب نمی‌شوند، برای اینکه ایزدان تنها پشتیبان نیکی و نیک‌گرایی می‌باشند. جمشید وی را بر فراز البرز کوه می‌ستاید، و در خواست می‌کند تا برای مردمان زندگی خوش و خرم فراهم کند. و ایزد هوا او را کامیاب می‌کند. هوشنگ نیز وی را ستایش کرده و درخواست می‌کند تا بر دیوان ورن [Varena] گیلان پیروز شود؛ و کامیاب می‌شود. تهمورث نیز در ستایش از وی خواستار آن است که بر دیوان و پریان و جاودان غلبه کند، و اهریمن را به صورت اسی لگام زده دریاورد؛ و در تقضای خود کامیاب می‌گردد. اژی‌دهاک نیز برای ستایش وی حریص است، و می‌خواهد چنان شود که به هفت کشور مسلط شده و مردم را براندازد و کشورها را از آدمیان تهی سازد؛ اما مورد تأیید وایو واقع نمی‌شود، و اندیشه‌ی بدش بی‌حاصل می‌ماند، چون: نه به ستاینده، نه به آرزومند، نه به ناجوانمرد «زور» نثار کننده، این کامیابی را اندروای (= وایو) زبردست ارزانی نبخشد.

اما فریدون که در ستایش وی را بزرگ می‌دارد،

فصل یازدهم از این یش، از نظرگاه شناخت وایو بسیار مهم است، چون دو جنبه‌ی باد را نشان می‌دهد: یکی جنبه‌ی نیکی و سودرسانی آن در خدمت سپنتامینو، و دیگری، جنبه‌ی آلوده و زیان‌رسان آن در خدمت انگره‌مینو:

«ای زرتشت پاک! به راستی اندروای، نام من است؛ برای اینکه من هر دو آفرینش را می‌میرانم: آنچه آفریده‌ی خرد مقدس (سپنتامینو) است، و آنچه ساخته‌ی خرد خبیث است. ای زرتشت پاک! جوینده، نام من است؛ برای اینکه من بر هر دو آفرینش ظفر می‌یابم: آنچه آفریده‌ی خرد مقدس است، و آنچه ساخته‌ی خرد خبیث است. ای زرتشت پاک! نیک‌کردار، نام من است؛ برای اینکه من نسبت به آفریدگار اهورامزدا و امشاسپندان نیکویی می‌ورزم؛»

برای فهم قسمت‌های نقل شده در بالا، نیازمند به مراجعه‌ی متون پهلوی اندر باب اندروای یا وایو می‌باشیم. به موجب روایت بندهش، درباره‌ی ساختمان جو، به تشلیشی برمی‌خوریم. در مناطق بالایی آسمان، روشنایی و فروغ اهورایی وجود دارد، و جایگاه اهورامزداست. پایین این منطقه، تاریکی مطلق اهریمنی برقرار است، و جایگاه دیوان و عناصر شر می‌باشد. کمربندی، این دو منطقه‌ی مخالف را از هم جدا می‌کند، که هواست. بنابراین، از دو سو هوا محاط است: از

و درخواست خوش‌فرجامش که دستیابی به اژی‌دهاک است که در زمین آشوب می‌کند، کامیاب می‌شود. همچنین است ستایش بزرگانی چون گرشاسب و کی‌خسرو، و هوتس [Hutaosa] همسر کی‌گشتاسب، که مورد قبول واقع شده و درخواست‌های نیک خود کامیاب می‌شوند. اما ائوروسار [Aurvasara] که خیال پیروزی بر کی‌خسرو را در سر می‌پروراند و از دشمنان ایران است، کامیاب نمی‌شود.

آنچه که از نظر اخلاقی بیشتر قابل توجه است، قسمت دوم یش پانزدهم می‌باشد که از فصل دهم شروع شده، تا پایان یش ادامه می‌یابد. وایو نیز چون هوم و اناهید، یار و غمخوار دوشیزگانیست که در آرزوی شهر می‌باشند. دوشیزگان نیز چون شاهان و پهلوانان، برای کامیابی خود وی را ستایش می‌کنند:

«او را بستودند دوشیزگان هنوز به مردها نرسیده، در روی تخت زرین، در روی بالش زرین، در روی فرش زرین، نزد برسم‌گسترده با کف دست سرشار، از او درخواستند: این کامیابی را به ما ده تو ای اندروای زبردست که، ما خانهدای (شوهر) زیبا بالا و جوانی بگیریم که با ما در مدتی که (زن و شوهر) در حیات هستیم، خوب سلوک کند و اعقاب دانا، هوشیار و خوشگو، او از ما به وجود آورد. و وایو درخواست چنین دوشیزگانی را برآورده می‌سازد.»

سویی در تماس است با فروغ جاودانی مینوی، و از دیگر سو، در برخورد و تأثیر ظلمت و تیرگی منطقه‌ی اهریمنیست. این دو قسمت از نظر کنایه‌ای، به هوای خوب و هوای بد تعبیر می‌شوند، که مطابق معمول، در جنبه‌ی تشخیص‌یافته‌شان، ایزدی موکل هوای خوب است و دیوی سرپرست هوای بد، که هر دو وایو (جاء) نام دارند؛ و این برای آن است که باد موافق و سودبخش، از باد توفنده و زیان‌رسان مشخص باشد. در سراسر یشت پانزدهم، وایو، ایزد هوای سودبخش ستوده شده است. حتّا تصریحی نیز در این یشت هست که از بند چهل و سوم به بعد تکرار می‌شود، تا افتراق میان این دو آشکار باشد:

«آنچه از تو ای اندروای! که از خرد مقدّس است، ما می‌ستاییم.»

با توجه به این مفهوم و اشاره، اصولاً شناختی درباره‌ی وایو حاصل می‌شود. وایو باد عبارت از هوا یا فضا نیست، که مطابق فصل یکم از بندهش و بند چهل و سوم و چهل و چهارم از یشت پانزدهم، از بالا محصور است به تاریکی به پهنه‌گاه لایتناهی فروغ جاودان، و از پایین محصور است به تاریکی اهریمنی یا دوزخ. بهشت در قسمت فوقانی و روشنی بی‌پایان قرار دارد، وبرزخ در این فضای متعلّق به وایو می‌باشد.

جایی از اوستا که به صراحت از دیو وایو یا هوای بد یادی رفته است، در ویدیوات

می‌باشد به این گونه:

«ای آفریننده‌ی جهان جسمانی و ای مقدّس! بگو بدانم آتش کشته است یا نه؟ اهورامزدا پاسخ داد و گفت: آتش کشته نیست، بلکه استوویذوتو (Astovizctu دیو مرگ) است که، دست و پای آدمی را می‌بندد و او بر وی مسلّط می‌شود، و پس از اینکه استخوان و زندگی در وی به یکدیگر آمیخته شد، به وسیله‌ی آتش پایان می‌یابد. وقتی از این دنیا به آخرت می‌رود، با قضا و قدر سروکار خواهد داشت.»

در اوستا نسبت به وداها این امتیاز هست که جنبه‌ی مثبت و منفی هوا یا باد مشخص شده است، و راه را بر خرده‌گیری بسته است؛ چون باد همواره در جهت سودرسانی و نیکی نیست، و هوای آلوده و کثیف نیز وجود دارد. همچنین است نعیم. گسترش این مفهوم به طور کلی در مورد اغلب لغات و کلمات که هم جنبه‌ی ایزدی دارند و هم جنبه‌ی اهریمنی. در کرده‌ی یازدهم است که وایو از نام‌های خود یاد می‌کند:

«ای زرتشت پاک! به راستی اندروای، نام من است... جوینده، نام من است... به همه چیز چیره شونده، نام من است... نیک‌کردار، نام من است... پیش‌رونده، نام من است. پس‌رونده، نام من است. پاینده، نام من است. تند، نام من است. تندترین، نام من است. دلیرترین، نام من است. پاینده‌ترین، نام من است. سخت،

گردونه تازنده، به طمع نعمت و به طمع عافیت
(روی کند).

ایزد هوا همواره در پی یاری پاک مردان
و رزمندگان برضد دروغ و کجرویست. در
میدان‌های نبرد که دو سپاه یزدانی و اهریمنی
در پیکارند، جنگاوران راه حق و فضیلت را نیرو
می‌دهد، و مردان و اسبان اهریمنان را از کار
بازمی‌دارد. همیشه آماده است تا در هر کجایی
که باشد، نیک‌مردی را یاری دهد، هرچند در
بدترین جاها و بیغول‌ها باشد. چون مردی
نیک‌روش از وی استمداد یابد، دعوتش را
اجابت کرده و تیرگی‌ها را می‌شوید و دیوان را
برمی‌اندازد.

چنان‌که گذشت، همواره مترصد است تا به
یاری شتابد؛ اما مردمان نیز بایستی وی را
بستایند و عزیز دارند، در هنگامی از صبحگاه
که تازه نخستین مه روشنایی چون غبار در
دوردست‌های شرق آسمان نمایان می‌شود، تا
برآمدن آفتاب، مراسم ستایش وی را به جا
آورند. در بند پنجاه و سوم پرسیده می‌شود که
روش ستایش و نیایش چیست، اما متأسفانه
در این یشت بند پنجاه و چهارم، چون
بندهایی دیگر تباهی یافته و همه مطلب
دستگیر و مفهوم نمی‌شود. اما به قرینه و با
توجه به روش ستایش و مراسم و آداب نیایش
سایر ایزدان، می‌توان جای خالی آن را پر کرد.
برگرفتن برسم، مراسم زور، همراه با خواندن
سرود ستایش و اهدای هوم آمیخته به شیر، از

نام من است. سخت‌ترین، نام من است. قوی،
نام من است. قوی‌ترین، نام من است...
شکست‌دهنده، نام من است... برضد دیو
کارکننده، نام من است... ستیزه‌شکن، نام
من است به ستیزگی چیره‌شونده، نام من
است. آورنده‌ی (آب)، نام من است.
موج‌ریزنده، نام من است. موج‌انگیز، نام
من است. نیزه‌آخته، نام من است. نیزه‌ی
آزنده، نام من است. فرهمند، نام من است.
بسیار فرهمند، نام من است.

ایزد نام‌های خود را برای زرتشت پاک
برمی‌شمرد، و از این شمارش اسماء منظوری
دارد. از این منظور به قرینه در تشریشت
نشانه‌هایی داریم، و همان مفهومیست که در
آیین‌های یهودی، مسیحی و اسلام نیز وارد
شده است، یا به وجود آمده و یا از منابعی
دیگر اخذ شده است. تأثیر یاد کردن این
نام‌ها، یعنی اندیشه را متوجه کردن به
ایزدان که منبع نیرو و قدرت لایزال خداوندی
هستند، در هنگامه‌های سختی، آدمی
را دلیری و جسارت می‌بخشد و از بلاها
نگاه می‌دارد:

«و این نام‌های مرا بخوان... وقتی در میان
لشکر، تشنه به خون (باشی) و در میان صف
رزم مرتب شده در میان دو مملکتی که (دو
قومی که) به ضد هم می‌جنگند. و این نام‌های
مرا بخوان، ای زرتشت پاک! وقتی که آموزگار
دروغین ناپاک، پوینده یا دونده یا سواره یا

آن جمله بوده است. چنان که تذکر داده شد، در ریگ ودا، ایندیره با وایو دارای روابط بسیار نزدیکیست و بسیاری اوقات جای او را گرفته است. و اینان رب‌التووع‌هایی هستند بسیار حریص در اخذ نوشابه‌ی سُوم [Soma] (هوم): «اگر تو ستایش مرا به جا آوری، من تو را از کلام مزدا، آفریده‌ی فره‌مندِ درمان‌بخش آگاه سازم، به طوری که اهریمن تبهکار به تو غلبه نکند، نه جادوگر، نه دیو، نه بشر.»

آنچه که در پایان یشت پانزدهم آمده است، توصیفیست بسیار زیبا، و شعریست لطیف از وایو، از ایزد هوا. جنگاوری توصیف می‌شود مردم دوست، نیک‌گرای یل و دلیر و جسور، اما نرم و لطیف و مهربان. سراینده با تمام وجود، هوای خوب و باد موافق را ستایش کرده است. این ارادت صادقانه‌ی شاعر است که در قالب تشبیهات، هوای خوش و باد موافق را می‌ستاید. استعارات و کنایات شاعرانه اغلب برای برخی کسان دستاویز اغراق کردن در فرشته‌سازی در آیین مزدایی و نسبت دادنِ شرک به آن شده است. در این میان، برخی برای از میان بردن چنین نظری، در ترجمه‌های تازه‌ی اوستایی راهی را برگزیده‌اند که هر نوع جنبه‌ی تشخصی را از پیکره‌ی ایزدان بزدایند؛ و با این کارشان، لطافت، زیبایی و آن همه استعارات و کنایات شاعرانه را از بین برده‌اند. برای کسی که وقوف به روح شعر و چه‌گونگی سرود غنایی داشته

باشد، و از سویی دیگر، روح آیین مزدایی را درک کند، نه اسناد شرک را برایش در اثبات جایی باقی می‌ماند و نه نفی آن را. شاعر که بی‌شک مردی روستایی بوده است، و زندگی‌اش در دامنه‌ی طبیعت می‌گذشته و زاده‌ی دشت و صحرا بوده است، همه‌ی طبیعت را با تمام وجودش می‌ستوده: هوای خوش را، باد لطیف سرمستی‌بخش را. باران بهنگام را، ماه روشنی‌بخش را، ستارگان زیبا و راهنما را، گیاهان و درختان سودرسان را، کوه را و دریا و جویبار را و خورشید زندگی‌بخش را. به‌هنگام ستایش، با تشبیهاتی شاعرانه به آنان تشخص می‌بخشیده است؛ روشی که هنوز پس از هزاران سال، مألوف و رایج شاعران است:

«اندروای تند و کمربند به بالا بسته، با کمربند محکم، با گام بلند، با سینه‌ی گشاده، با تهیگاه قوی، با چشم‌های آلوده نشده، مانند کسی که شهریار مملکتی را شهریار مطلق است.

اندروای چالاک را می‌ستاییم. اندروای دلیر را می‌ستاییم. اندروای، چالاک‌ترین چالاکان را می‌ستاییم. اندروای، دلیرترین دلیران را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌خود را می‌ستاییم. اندروای زرین‌تاج را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌طوق را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌گردونه را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌چرخ را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌سلاح را ما می‌ستاییم. اندروای

هم چنین از زنان زیبا نمی‌گذشتند و به هر ترتیبی که بود، آنان را تعقیب کرده و کام می‌ستاندند. در قسمت هوم، در این مورد توضیح داده شد، و همان توضیح در وایو نیز صادق است؛ چون در اوستا این ایزد نه تنها از آن زشتی‌ها پاک و پالوده است، بلکه چون دوشیزگان به شوهر نرفته، ایزد هوم را ستایش می‌کنند و شوهرانی جوان و خوب اندام و نیک سلک می‌طلبند، و وایو نیز نیازشان روا می‌سازد.

در ودا، ایندره و وایو در آسمان دارای اژدهایی زرین هستند، که دو اسب خوباندام با یال و دُمی انبوه آن را می‌کشند؛ و در اوستا اشاره به گردونه‌ی زرین و چرخ وایو شده است. در اوستا وایو دلیر است، جنگاور است، هجوم کننده است و بر دشمنان پیروز می‌شود. در پهنه‌گاه پیکار حاضر می‌شود و جنگاوران را یاری می‌کند. نامش قرین با جنگ‌ابزارهاست، و القابش چه بسا جنگاورانه می‌باشد. در ادبیات ودایی و افسانه‌های باستانی هند نیز درباره‌ی ایندره به ویژه وایو، از این خلق و خوی جنگاورانه بسیار یاد شده است. در ریگ ودا آمده است که، قوس قزح سلاح ایندره می‌باشد و در شمار کمان وی است. در اوستا نیز وایو دارنده‌ی سلاح زرین است. همچنین شاید عنوان زرین طوق برای وایو، با آن مورد که قوس قزح، کمان ایندره است، بی‌مناسبت نباشد.

زرین‌جامه را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌کفش را ما می‌ستاییم. اندروای زرین‌کمر را ما می‌ستاییم. اندروای مقدس را ما می‌ستاییم. اندروای زبردست را ما می‌ستاییم...»

□ در ادبیات هندی

در سانسکرین نیز وایو [Vayu] به معنای باد است، و به مفهوم خدای باد و هوا. اسم خاص است، و به معنی دَم و نَفَس آمده است. همچنان که در اوستا وات [Vata] به معنی باد آمده است، در سانسکریت نیز وات به معنی باد است. چنان‌که در مقاله‌ی ایندره ملاحظه می‌شود، ادبیات دینی و اساطیری ودایی، میان ایندره و وایو روابط نزدیکی برقرار است، و این دو، همکار نزدیک یکدیگر می‌باشند. بسیاری از تشبیهات شاعرانه و کنایات در ادبیات ودایی و اوستایی درباره‌ی وایو یکسان است. در اوستا وی را با آب نسبتیست، و در ودا، وایو نگاهبان آب است. در اوستا همیشه جنبنده و به تموج درآورنده است، و در ودا همیشه جنبنده است. در ادبیات پهلوی وی را اندروای خوانده‌اند. می‌توان اندروای را ترکیبی دانست از اندر - وایو [Andra - Vayu] که نزدیکی و گاه یکی بودن و همکاری نزدیکشان را در ودا می‌رساند.

درباره‌ی سَوم و ایندره در ودا گفته شد که، دختران برای بار اول بدانان متعلق بودند، و همه دختران پیش از شوهر رفتن، این خدایان را از بکارت خود کامیاب می‌ساختند.

وصف وایو و ایندره در اوستا و ودا برعکس است. در ودا درباره‌ی وایو چندان مطلب و شرحی نیامده است و موجودیت وی زیر نفوذ ایندره می‌باشد، در حالی که در ودا، ایندره یکی از مهتر خدایانست که درباره‌اش شرح و وصف فراوانی آمده است. اما در اوستا، وایو مقام و منزلتی بلند دارد، و یک یشث ویژه‌ی اوست، در حالی که ایندره دیویست از همکاران دیو مرگ، و فقط دو بار از او یاد شده است.

[فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب سوم، هاشم رضی،
انتشارات فروهر]

□ ایزد وات

[Vata]
همچنان که در اوستا از ایزد آب و آتش و خاک به چند وجه یاد می‌شود، از ایزد باد یا هوا نیز چند گونه سخن می‌رود. وجه مشترک ودایی و اوستا که در مورد وایو ملاحظه شد، در مورد وات نیز موجود است. در اوستا، وات به معنی باد و هواست، و با وایو یکی شمرده می‌شود؛ اما وات کمتر تشخیص یافته، و بیشتر جنبه‌ی طبیعی خود را حفظ کرده است، و علت آن نیز این بوده که به طور رسمی، وایو ایزد هوا شناخته می‌شده؛ وات نیز به موجب قرابت معنی در لفظ، اندکی مورد توجه واقع شده. به هر ترتیب، وات نیز ایزد دیست که در قبال وایو، چندان مورد توجه واقع نشده است، اما جنبه‌های کارهای وایو در آن دیده می‌شود.

در یشث دهم، وی را یکی از همراهان و یاوران مهر مشاهده می‌کنیم. در یشث دوازدهم وی را از یاران و همراهان رشن [Rashn] ایزد دادگری و عدالت می‌بینیم. در یشث سیزدهم نیز در معیت و همراهی رشن و مهر است، و در میدان جنگ، پیکاریان راست‌پندار را یاری می‌کند. همچنین در خرده اوستا نیز از وات یاد شده است؛ و در تقویم مزدایی، روز بیست و دوم ماه، ویژه‌ی اوست:

«باد مقدس نیک‌کنش را می‌ستاییم. باد زیرین را می‌ستاییم. باد زیرین را می‌ستاییم. باد پسین را می‌ستاییم. دلیریِ مردانه را می‌ستاییم.»

شاید آن جنبه‌ی دوگانگی که در ویو [Vayu] باد، هوا، یا ایزد باد و هوا در اوستا به نظر می‌رسد، یعنی جنبه‌ی مثبت و منفی باد و هوا در وات، در قسمت مطالعات ودایی به نظر می‌رسد وات نیز چون اوستا، در ودا هم به معنی باد است، و هم به مفهوم خدای باد. اما چنان که در اوستا به نظر می‌رسد، در هند نیز وات نه دارای سرگذشت و افسانه‌یست، و نه چندان درباره‌اش گفت‌وگو شده، بلکه بیشتر در جنبه‌ی طبیعی و لغوی خود به کار می‌رود. وایو و وات هر دو در سانسکریت به معنای باد که یکی از طبایع بدن است نیز می‌باشند، و در جنبه‌های منفیشان می‌توان از کلماتی چون: باد مفاصل، باد نقرس و بادهایی که مرض

و درد به همراه دارند، یاد کرد.

[فرهنگ نام‌های اوستا، جلد سوم، ص ۱۳۰۷]

□ ایزد بار

به سرکشان سپه گفت هر که روز شمار

ثواب خواهد جُستن همی ز ایزد بار

[فرخی]

تا زیانت حُمُش نشد از قول

ندهد بار نطق ایزدبار

[استایی]

بار آنده مَکَش که بار دگر

برهانیدت از غم ایزدبار

[انوری]

□ ایزد بخشنده

به نام ایزد بخشنده‌ی بخشایشگر مهربان.

دقیقی چار خصلت برگزیده است

ز گیتی از همه خوبی و زشتی

لبِ یاقوت رنگ و ناله‌ی چنگ

می چون زنگ و کیش زرتشتی

- ستایش به جای آورم از برای دادار

اهورامزدا ی رایومند، فرهمند، بزرگترین،

بهترین، زیباترین، استوارترین، خردمندترین،

آراسته‌ترین، پاک و نیک‌منش و بسیار

پناه‌دهنده، و آن خِرَد مقدسی که ما را بیافرید،

و پیکر هستی بخشید و پرورانید.

چه خواهی که باشد تو را دین درست

به هستی دادار بگرو نخست

ز بنده نخواهد بجز راستی

پسندش نیاید ره کاستی

[دییاجه خرده اوستا، ایراهیم پروداورد]

□ ایزد بی‌چون

نگار ایزد بی‌چونی ای نگار رهی

زهی نگار نگار و زهی نگارگری

[سوذنی]

□ ایزد بی‌نیاز

مگر طاعت ایزد بی‌نیاز

که او راست‌فرمان و تقدیر و خواست

[ناصر خسرو]

□ ایزد پاک

ز مکر و حیل تو خفته نیست ایزد پاک

بخوان و نیک بیندیش آیه‌الکُرسی

[ناصر خسرو]

گر نیارد ایزد پاکت به یاد

آب، خاکت را دهد ناگه به باد

[پروین احتشامی]

□ ایزد تبارک و تعالی

- و اما ایزد تبارک و تعالی بدین سورت اندر

حدیث لقمان کرده است. [ترجمه‌ی تفسیر طبری]

- ایزد تبارک و تعالی به کمال قدرت و حکمت،

عالم را بیافرید. [کلیله و دمنه]

- ایزد تبارک و تعالی نهایت همت ملوک عالم

مطلع دولت و تشییب اقبال و سعادت این

پادشاه بنده پرور کند. [کلیله، ایضاً ص ۲۷]

□ ایزد تعالی

- و بعد از آن به قدرت ایزد تعالی، آن فرو اقبال
اپرویز و پارسیان نقصان گرفت.

[فارسنامه‌ی ابن‌البختی ص ۱۰۲]

- و بایاد دانست که، ایزد تعالی هر کاری را
سببی نهاده است.

[کلیله و دمنه]

عالم به اقطاع آن او نزل بقا برخوان او
فیض رضا بر جان او ایزد تعالی ریخته

[خاقانی]

- ایزد تعالی... صد و بیست و چهار هزار پیغامبر
را به خلق فرستاد، تا با ایشان بگویند که جوهر
دل را در بوته‌ی مجاهدت چُون باید نهاد...

[کیمیای سعادت، ج ۱، ص ۶]

- ایزد تعالی خیرات... بر این عزیمت همایون
مقرون گرداناد.

[کلیله و دمنه]

- ایزد تعالی در وی نظر نکند؛ بازش بخواند،
و باز اعراض کند.

[گلستان سعدی]

□ ایزد تعالی و تقدّس

ایزد تعالی و تقدّس همیشه روی زمین را به
جمال عدل و رأفت... آراسته دارد.

[کلیله و دمنه]

آنی که نداند به جهان قدر تو را کس

جز ایزد دادار تعالی و تقدّس

[ناصر خسرو]

□ ایزد تعالی و جل

چنانک آمدی، رفت باید همی

به تقدیر ایزد تعالی و جل

[ناصر خسرو]

□ ایزد جان‌آفرین

شیرِ نر تنها بود هر جا و خوکان جفت‌جفت
ما همه جفتیم و فرد است ایزد جان‌آفرین

[منوچهری]

□ ایزد داد‌آفرین

آن پیمبر کو به اعجاز نگین بر انس و جن
بود مستولی به حکم ایزد داد‌آفرین

[عبدالواسع، جبلی]

□ ایزد دادبخش

به نام بزرگ ایزد دادبخش
که ما را ز هر دانش او دادبخش

[نظامی]

□ ایزد دادار

مصر ایزد دادار به فرعون لعین داد
کافر شد و بیزار شد از ایزد دادار

[فرخی]

نه آن بود که تو خواهی همی و داری دوست
چه، آن بود که قضا کرد ایزد دادار

[تاریخ بیهقی]

مهربان بر تو خسرو عالم

وز تو خشنود، ایزد دادار

[اسمعد سعد]

آنی که نداند به جهان قدر تو را کس

جز ایزد دادار تعالی و تقدّس

[ناصر خسرو]

□ ایزد دادار تعالی

تا داد من از دشمن اولاد پیمبر

بدهد به تمام، ایزد دادار تعالی

[ناصر خسرو]

□ ایزد دادار دادگستر

علم اجل‌ها به هیچ خلق نداده است

ایزد دادار دادگستر ذوالمن

[ناصر خسرو]

□ ایزد دانا

علم اجل‌ها به هیچ خلق نداده است

ایزد دانای دادگستر ذوالمن

[ناصر خسرو]

اول دفتر به نام ایزد دانا

قادر روزی‌رسان و حق توانا

[سعدی]

و در نسخه‌یی دیگر:

اول دفتر به نام ایزد دانا

صانع پرودگار، حق توانا

[غزلیات سعدی]

□ ایزد داور

خدایگان را اندر جهان دو حاجت بود

همیشه آن دو همی خواست ز ایزد داور

[فرخی]

□ ایزد ذوالمن

دشمنان این ز خویشان دیدند

خواجه از فضل ایزد ذوالمن

[فرخی]

آن که در آفرینش عالم

غرض او بد ز ایزد ذوالمن

[سمرود سعد]

□ ایزد رهنمای

سپاس از خدا، ایزد رهنمای

که از کاف و نون کرد گیتی به پای

[فردوسی]

□ ایزد عزّ ذکره

- نخست ثقه درست کردم که هر چه ایزد عزّ

ذکره تقدیر کرده باشد. [تاریخ بهمنی]

- ایزد عزّ ذکره... تقدیر کرده است که ملک را

انتقال می‌افتد. [تاریخ بهمنی]

□ ایزد فرد

در کلام مجید ایزد فرد

امر گفت آنچنان که یادش کرد

[طریق‌التحقیق، سنایی]

□ ایزد کارساز

زلیخا هم از روی عجز و نیاز

بنالید کای ایزد کارساز!

[یوسف و زلیخا منسوب به فردوسی]

جهان‌آفرین، ایزد کارساز

تواناکن ناتوانانواز

[نظامی]

جهان‌آفرین، ایزد کارساز

که دارد بدو آفرینش نیاز

[نظامی]

□ ایزدگروگر

- آنی تو که ملک وقف کرده است

بر نام تو ایزدگروگر

[اسمود سمد]

□ ایزد متعال

بزرگ بار خدایی که (ممدوح شاعر) ایزد متعال

یگانه کرد به توفیقش از جمیع الناس

[منوچهری]

تو بنده‌ای، سخن بندگانت باید گفت

که کس نداند تقدیر ایزد متعال

[قطران تبریزی]

□ ایزد وهاب

داری هبت از ایزد وهاب سه نعمت:

عیش هنی و طبع سخی و کف واهب

[سوزنی]

□ ایزد یکتا

ای یاور و یارت ایزد یکتا

لطف ازلت کند نگهبانی

[امیرزا مهدی الهی قمشه‌ای]

اسامی ایزدان سی روزه

برای آنکه آسان تر بتوانیم ترتیب اسامی ایزدان را آن طوری که یشت‌های موسوم به آنان ترتیب داده شده و آن طوری که در دو سی‌روزه آمده و حالا در تقویم رعایت می‌شود با همدیگر مقایسه کنیم، اسامی ایزدان ماه را می‌نگاریم:

۱. هرمزد	۲. بهمن	۳. اردیبهشت
۴. شهریور	۵. سفندارمذ	۶. خرداد
۷. مرداد	۸. دین‌بآذر	۹. آذر
۱۰. آبان	۱۱. خورشید	۱۲. ماه
۱۳. تیر	۱۴. گویش	۱۵. دین‌بمهر
۱۶. مهر	۱۷. سروش	۱۸. رشن
۱۹. فروردین	۲۰. بهرام	۲۱. رام
۲۲. باد	۲۳. دین‌بدین	۲۴. دین
۲۵. ارد	۲۶. اشناد	۲۷. آسمان
۲۸. زامیاد	۲۹. مه‌راسپند	۳۰. انیران

نخستین روز ماه که هرمزد باشد و روز هشتم و پانزدهم و بیست و سوم که دی یا دین باشد، به اسم خداوند است، در مقابل آن هرمزدیشت داریم در مقابل روز دوم و سوم و چهارم و پنجم و ششم و هفتم که بهمن و اردیبهشت و شهریور و سفندارمذ و خرداد و مرداد باشد که مجموعاً امشاسپندان نامیده می‌شوند، فقط برای دو تن که اردیبهشت و خرداد باشد، یشتی موجود داریم؛ مگر آنکه خواسته باشیم هفتمین یا هفت امشاسپندیشت را برای کلیه امشاسپندان محسوب بداریم. از امشاسپندان گذشته، به اسم پانزده ایزد ماه هم یشتی داریم و به اسم نه فرشته دیگر که بهمن و شهریور و سفندارمذ و مرداد (از امشاسپندان) و آذر و باد و آسمان دویشت کوتاه داریم که اسامی آنان در جزو اسامی سی ایزد ماه نیست. این دو یشت عبارت است از دو یشت اخیر که هوم و ونه باشد.

[ادبیات مزه‌پنا، ج اول، تفسیر و تألیف استاد پروداورد، ص ۱۶]

- به نام ایزد بخشنده بخشایشگر مهربان.

دقیقی چار خصلت برگزید است

زگیتی از همه خوبی و زشتی

لب یاقوت رنگ و ناله‌ی چنگ

می چون زنگ و کیش زرتشتی

- ستایش به جای آورم از برای دادار

اهورامزدای رایومند و فرهمند و بزرگترین

و بهترین و زیباترین و استوارترین

و خردمندترین و آراسته‌ترین و پاک و نیک

منش و بسیار پناه‌دهنده و آن خرد مقدسی که

ما را بیافرید و پیکر هستی بخشید و پیروانید.

چو خواهی که باشد تو را دین درست

بهستی دادار بگرو نخست

زبنده نخواهد بجز راستی

پسندش نیاید ره کاستی

[دیپاچه خرده اوستا، ابراهیم پور داوود]

- و توفیق صلح خواهیم از ایزد عزّ ذکره در

این باب.

[تاریخ بهمنی]

- نخست ثقه درست کردم که هر چه ایزد عزّ

ذکره تقدیر کرده باشد.

[تاریخ بهمنی]

- به ایزد و به زینهار ایزد و بدان خدای که نهان

و آشکارای خلق داند...

[تاریخ بهمنی، ص ۱۶۶]

- هر کجا سختی کشیده‌ای تلخی دیده‌یی را

بینی خود را به شره در کارهای مخوف اندازد

و از توابع آن نپرهیزد و زعقوبت ایزد نهراسد

و حلال از حرام نشناسد. [باب هفتم، گلستان سعدی]

کاین فؤه پیر ز بهر تو مرا خوار گرفت

بهراناد از او ایزد دادار مرا

[رودکی]

ایاکرده در بینات حرس و رس

از ایزد نیایدت یک ذره ترس

[ابی]

هر آن شمع‌ی که ایزد بر فروزد

هر آن کس پف کند سبلت بسوزد

[برشکورد]

پناهد به ایزد به بیگاه و گاه

نیفتد به بد مرد ایزد پناه

[نظامی]

ایزد نیافرید هنور آن دل

کاندر جهان در آمد و خرم شد

[اخاقتی]

ایزد ما این جهان نز پی جور آفرید

نز پی ظلم و فساد نز پی کین و نقم

[سنجهری]

شاه ملکان پیشرو بار خدایان

زایزد ملکی یافته و بار خدایی

[سنجهری]

مرا بازو ایزد قوی آفرید

به نیروی من دهر مردی ندید

[افردوسی]

مرا ایزد از بهر جنگ آفرید

تو را از پی زین و تنگ آفرید

[افردوسی]

همیشه ایزد بیدار و خلق یافته خواب

همیشه گردون گردان و خلق یافته هال

یکی به خدمت ایزد یکی به خدمت خلق

یکی به جُستن نام و یکی به جُستن مال

[قطران تبریزی]

ایزد آخر نیافریدت تن

همه از بهر خوردن و خفتن

[هراقی، دیوان، عشاق‌نامه، ص ۲۸۱]

ایزد چو نخواست آنچه من خواسته‌ام

کی گردد، راست آنچه من خواسته‌ام

گر جمله صواب است که او خواسته است

پس جمله خطاست آنچه من خواسته‌ام

[رباعیات خیام]

فراموش نکرد ایزد در آن حال

که بودی نطفه‌ی مدفونِ مدهوش

روانت داد و طبع و عقل و ادراک

جمال و نطق و رای و فطرت و هوش

[گلستان سعدی، باب هفتم]

اول دفتر به نام ایزد دانا

صانع پروردگار حقّ توانا

[سعدی]

که بر تخت و ملکش نیامد زوال؟

نماند بجز ملک ایزد تعال

[بوستان سعدی، باب اول]

برآسود درویش روشن نهاد

بگفت ایزدت روشنایی دهاد

[بوستان سعدی، باب دوم]

همیشه خاتم اقبال در یمین توباد

بعون ایزد و در چشم دشمنانت نگین

[قصاید فارسی، سعدی]

پاک چشمان را ز روی خوب دیدن منع نیست

سجده کایزد را بود گو سجده گه بتخانه باش

[غزلیات سعدی]

که بگشاید دری کایزد ببندد

بیا تا هم بدین درگه بزاریم

[غزلیات سعدی]

تو نیکویی کن و در دجله انداز

که ایزد در بیابانت دهد باز

[مثنویات سعدی]

ایزد که رقیب جان‌خرد کرد

نام تو ردیف نام خود کرد

[جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی]

ای ز شاهی و جوانی شاد و از دولت به کام

ایزد اندر هر مرادی داد تو داده تمام

[حافظ]

اسرار چار دفتر و مضمون نه کتاب

در نقطه‌ی تو ساخته ایزد نهان همه

[صائب]

ایزد اندر عالمت ای عشق، تا بنیاد داد

عالمی بر باد شد، بنیادت ای پریادباد!

[میرزاده‌ی عشقی]

جهانی را به هم آمیخت ایزد

همه در قالب زن ریخت ایزد

[دهی معری]

تو را پاک آفرید ایزد، ز خود شرم نمی‌آید

که روزی پاک بودستی کنون آلوده دامانی

[پروین احتشامی، دیوان، ص ۶]

برابر فارسی الله.

[فرهنگنامه فرآنی]

❖ برگرد

برگرد [بَگ] (اسم) نامی از نام‌های خدای تعالی

در زبان پهلوی؛ و آن در کارنامه‌ی اردشیر
آمده است. [لغتنامه دهخدا]

❖ بنده‌پرور

فرزند، بنده‌یست خدا را، غمش مخور

تو کیستی که به ز خدا بنده‌پروری؟

[سعدی]

تو بندگی چو گدایان به شرطِ مزد مکن

که دوست، خود روش بنده‌پروری داند

[حافظ]

گفتم که نوشِ لعلت ما را به آرزو کُشت

گفتا تو بندگی کن، کاو بنده‌پرور آید

[حافظ]

❖ بنده‌نواز

«تبارك اسم ربك: چون پاک است و بی‌عیب،
خداوند تو.

ذوالجلال والاکرام: خداوند با بزرگواری
و بنده‌نوازی. [کشف‌الاسرار، ج نهم، ص ۲۲۵]

او نیک و بد تو را نکو می‌داند

تو خواه بگو، خواه مگو، می‌داند

تو بنده‌ی بانیاز و او بنده‌نواز

گر می‌کشد و می‌کشد، او می‌داند

[ریاضیات منسوب به خواجه عبدالله انصاری]

که مرا دید رازدار خدای حاجبِ کردگار بنده‌نواز

[ناصر خسرو]

منم که دیده به دیدار دوست کردم باز

چه شکر گویمت ای کارسازِ بنده‌نواز؟

[حافظ]

ساقی! قدحی، که کارساز است خدا

در رحمت خود بنده‌نواز است خدا

می خور به بهار و بار طاعت مفروش

کز طاعت خلق بی‌نیاز است خدا

[ریاضیات خیام]

رحمتِ بارخدایی که لطیف است و کریم

کرمِ بنده‌نوازی که رحیم است و ودود

[تصاید فارسی، کلیات سعدی]

از درِ بخشندگی و بنده‌نوازی

مرغ هوا را نصیب و ماهی دریا

[سعدی]

هر چند که از بندگی ما چه برآید

ما بنده‌ی آنیم که او بنده‌نواز است

[خواجو کرمانی]

به ولای تو که گر بنده‌ی خویشم خوانی

از سرِ خواجگی کون و مکان برخیزم

[حافظ]

❖ بی‌چون

(صفت مرکب) نامی از نام‌های حق سبحانه

و تعالی. [آندراج]

آن که از وی تفسیر نتوان کرد، و نعتش نتوان

نمود. [ناظم‌الاطباء]

حضرت بی‌چون؛ قادر بی‌چون؛ خدای تبارک

و تعالی. [لغتنامه دهخدا]

«کارسازِ هر مفتونی؛ فرح‌رسانِ هر محزونی.

در حکم، بی‌چرا؛ در ذات، بی‌چند؛ و در

صفات، بی‌چون.

[کشف‌الاسرار، خواجه عبدالله انصاری، ص ۳۳۷]

- ارادت بی‌چون، یکی را از تخت شاهی فرو
آرد، و دیگری را در شکم ماهی نکو دارد.

[باب هشتم، گلستان سعدی]

- مَلِكِ الْعَرْشِ بی‌چون جواب داد که: یا مُحَمَّد! اگر تو نبودی، یوسف را نیافریدمی.

[المصنع الاثیاء]

زنده به آیند زندگان که چنین گفت

ایزد سبحان بی‌چه گونه و بی‌چون

[ناصر خسرو]

سپاس از خداوند بی‌مثل و بی‌چون

که با طالع سعد و با بخت میمون

[سوزنی]

توان در بلاغت به سبحان رسید

نه در کُنه بی‌چون سبحان رسید

[سعدی]

ور به هم جویی چو بی‌چون است او

آن زمان از هر دو بیرون است او

[مطار، منطق الطیر]

می‌مکن چندین قیاس ای حق‌شناس!

زائک نباید کار بی‌چون در قیاس

[مطار، منطق الطیر]

ای تو بی‌چون چه گونه دانند؟

چیستی، بر چه اسم خوانند؟

[ص ۱۲۶ الملل والنحل، تصحیح دکتر جلالی نائینی]

بهار گشت پدیدار و دل تقاضا کرد

کمالِ قدرت بی‌چون بی‌چرا دیدن

[سوزنی]

غیب‌دان و لطیف و بی‌چونی

ستریوش و کریم و توایی

[قصاید فارسی، کلیات سعدی]

حیرتم در صفات بی‌چون است

کاین کمال آفرید در بشری

[غزلیات، کلیات سعدی]

چشمی که تو را بیند و در قدرت بی‌چون

مدهوش نماند، نتوان گفت که بیناست

[غزلیات، کلیات سعدی]

در روی تو سرِ صُنع بی‌چون

چون آب در آبگینه پیداست

[غزلیات سعدی]

کنیت سعدی فرو شستم ز دیوان وجود

پس قدم در حضرت بی‌چون مولایی زدم

[غزلیات سعدی]

آن که در حضرت بی‌چون تو قریبی دارد

گر جهانی به هم آید به بعیدش، نکنند

[لطعات سعدی، کلیات]

❖ تَبَارَكَ

تَبَارَكَتْ یا ذَا الْجَبَرُوتِ وَالْجَلَالِ: بزرگی تو، ای

صاحب جبروت و جلال!

یا مَنْ تَبَارَكَ اسْمُهُ: ای آن که نام او برکت دارد!

[جوشن کبیر، بند ۷۶]

❖ تَبَارَكَ اللَّهُ

(جمله‌ی فعلیه) پاک و منزّه است خدا.

بزرگ است و پاک است الله. (فرهنگ نظام)

[لغتنامه دهخدا]

❖ تبارک و تعالی

(جمله‌ی فعلیه‌ی دعائیه) بزرگ است و برتر است. در مورد باری تعالی به کار می‌رود.

[لغتنامه دهخدا]

- ایزد تبارک و تعالی به کمال قدرت و حکمت، عالم را بیافرید. [کلیله و دمنه]

ای صبح سعادت ز جبین تو هویدا

این حُسن چه حُسنیست؟ تبارک و تعالی!

[مواعب علیّه یا تفسیر حسینی]

❖ تعالی

صیغه‌ی ماضی معلوم است از باب تفاعل، که اکثر اسم الهی را صفت واقع می‌شود، چنان‌که خدای تعالی و حق تعالی؛ یعنی برتر است خدا. کلمه‌ی فعل مأخوذ از تازی، یعنی بلند شد؛ و اگر چه صیغه‌ی ماضیست، ولی بیشتر حال واقع می‌شود اسم الهی را، مانند: الله تعالی، خدای تعالی و حق تعالی؛ یعنی برتر است خدا.

[لغتنامه دهخدا]

﴿تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ اعراف: ۱۹۰ ﴿تعالی فعل است از تفاعل، یعنی برتر و بالاتر است خدا، از آنچه شرک می‌ورزند.

راغب می‌گوید: «تفاعل در آن برای مبالغه است.» [قاموس القرآن، جلد پنجم، ص ۳۷]

[تعالی] فعل ماضی عربی به معنی بلند شد می‌باشد، ولی بیشتر حال واقع می‌شود نام گرامی خداوند؛ بنابراین همیشه باید در این گونه موارد حرف آخر خداوند را ساکن خواند، و پس از آن کسره نیآورد.

- سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا: خدا از

آنچه می‌گویند، بسیار منزّه و برتر است.

[آیه ۴۳ بنی اسرائیل، جزء ۱۵]

- حاسدان را هرگز آسایشی نباشد، که با تقدیر خدای تعالی دائم به جنگ باشند.

[تاریخ بیهقی، ص ۳۳۹]

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث کتاب التوحید، شیخ صدوق، ص ۴۰۳.

رک ← المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحارالانوار، ج ۲۰، ص ۱۴۴۰۲.

❖ جانِ جان

(ترکیب اضافی) ذات حق تعالی. (برهان)، (آندراج)

من ز جانِ جان شکایت می‌کنم

من نیم شاکی، حکایت می‌کنم

[مولوی]

مبین در دل که او سلطان جان است

قدم در عشق نه، کو جانِ جان است

[نظامی]

جان، نهان در جسم و تو در جان، نهان

ای نهان اندر نهان، ای جانِ جان!

[عطار، منطق الطیر]

تو هر صبحی جهان را نور بخشی

که جانِ جان خورشید سماای

[مولوی]

کجا تن کشد بار هنگامه‌اش

که او جانِ جان است و تن جامه‌اش

[ا.ا. سایه، معاصر]

❖ جان جهان

عالم به تو زنده است، نه جسمی و نه جانی

ای جانِ جهان! زنده به تو جانِ جهانند

[ناصر خسرو]

بی‌جان گردم که تو ز من برگردی

ای جانِ جهان! تو کفر و ایمان منی

[کشف‌الاسرار، خواجہ عبد اللہ انصاری]

حق، جانِ جهان است و جهان جمله بدن

اصناف مَلَائِکَه قُوای این تن

افلاک و عناصر و موالیِد اعضا

توحید همین است و دگر با همه فن

[رباعیات خیام]

جانِ جهان! دوش کجا بوده‌ای؟

نی غلطم در دل ما بوده‌ای

[مولوی]

❖ حضرت احدی

به گوش جان رهی منهی‌یی ندا در داد

ز حضرتِ احدی، لا اله الا الله

[حافظ، قطعات]

❖ حضرت باری

از القاب خداوند. [لغتنامه دهخدا، تحت کلمه حضرت]

❖ حضرت باری تعالی

از القاب خداوند. [لغتنامه دهخدا، تحت کلمه حضرت]

❖ حضرت پروردگار

تسلیم امرِ حضرتِ پروردگار بود

با کوه کوه خسته دلی بردبار بود

پرهیزگار و پرده‌نشین، پارسا و پاک

تسبیح‌گوی و زاهد و شب‌زنده‌دار بود

[دکتر مظفر مصفا، معاصر]

زینب، نیایشِ غمِ هجران یار بود

زینب، اسیر فاجعه‌ی روزگار بود

زینب ستم کشیده و مضطر نبود و نیست

زینب سفیرِ حضرتِ پروردگار بود

[احمد علی محمّدی، ح. م. پرواز]

❖ حضرت للکبار

کنایه از حضرت باری تعالی، به اعتبار

وحدت حقیقی او. (آندراج)

[لغتنامه دهخدا، تحت کلمه حضرت]

❖ حضرت جلّ و علا

همین بهتر که چاره‌ی این بلا از حضرت جلّ

و علا خواهم، تا به فضلِ خدایی، رسمِ جدایی

از میان برافتد، و بختِ بیدار و روزِ دیدار بار

دیگر روزی شود. [منشآت قائم مقام، شرق، ص ۳۰]

❖ حضرت حق

گفت درویشی به درویشی که تو

چون بدیدی حضرت حق را بگو

[دفتر پنجم، مثنوی مولوی]

❖ حضرت خدای

عزت از حضرتِ خدای طلب

منصب و جاهِ آن سرای طلب

[طریق التحقیق، سنایی]

❖ حضرت دوست

سرِ ارادت ما و آستانِ حضرت دوست

که هر چه بر سرِ ما می‌رود، ارادت اوست

[حافظ]

❖ حم

نامی از نام‌های خداوند است.

[بحارالانوار، ج ۴۰، ص ۱۲۵، ص ۱۵]

❖ حئی

(اسم خاص) به معنی آفریننده؛ دادار در دین زردشتی؛ از صفات اهورمزد است. روزهای هشتم، پانزدهم و بیست و سوم هر ماه شمسی، و ماه دهم سال شمسی، به نام خدای نامیده شده است؛ و برای اینکه سه روز دی در ماه با هم مشتبه نشوند، نام هر یک را به نام روز بعد ملحق می‌کرده‌اند.

ارجع شود به گاه‌شماری قی‌زاده و ایران در زمان ساسانیان، تألیف کریستنسن، و مقاله‌ی محققانه‌ی پرفسور نی‌برگ [Nyberg] دوباره‌ی آیین زروانی در مجله‌ی آزیاتیک، ۱۹۳۱، و فرهنگ ایران باستان، ص ۷۲ و پشت‌های پور داوود، ج ۱، ص ۴۲، و مزدیسنا، ص ۲۳۳، و دائرةالمعارف فارسی.]

روز دی است خیز و بیارای نگار می

ای تُرک! می‌بیار که ترکی گرفت دی

[اسعد سعاد، لغتنامه دهخدا]

❖ دیبادین

(اسم مرکب) یکی از نام‌های الهیست. [برهان]

یکی از نام‌های خداست. [انجم‌آرا]

❖ دیبادر

اسمی از اسمای الهیست.

[بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۱۰۲، ص ۶]

❖ دیدین

نامی از نام‌های خداوند است.

[بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۷۹، ص ۱۷]

❖ حضرت ربّ‌العباد

حضرت ربّ‌العباد.

[لغتنامه دهخدا]

❖ حضرت ربّ‌العزّه

حضرت ربّ‌العزّه.

[لغتنامه دهخدا]

❖ حضرت رحمان

گویی از مجمر دلِ آه‌اویس قرنی

به محمد نفس حضرت رحمان آرد

[سید حسن غزنوی، قرن ششم]

❖ حضرت عزّت

حضرت عزّت.

[لغتنامه دهخدا]

❖ حضرت قدس

... بنده‌ی نفس را نزید که بر حضرت قدس

ثنا خواند. [مشآت قائم‌مقام، انتشارات شرق، ص ۲۷۳]

❖ حضرت قدسی

گر مقدّس گردد اندر حضرتِ قدسی کسی

همچو قدّوسان بود در خلدِ فیها خالدون

[سنایی]

رک ← حکمت اشراق، ص ۱۶۳. [لغتنامه دهخدا]

❖ حضرت مالک‌الملک

حمد بی‌خَد، و مدح بی‌عَد، لایق حضرت مالک

الملکی باشد که... [مقدمه اخلاق ناصری]

♦ ذی‌بهر

[ذی بِ م] (اسم مرکب) نامیست از نام‌های الهی. [ایران - انجمن آرا - آندراج - جهانگیری]

♦ دیپرو

از اسمای الهیست. [بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۵۸، س ۱] [بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۹۶، س ۱۲]

♦ دیپر

نامی از نام‌های خدای تعالی است.

[بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۵۸، س ۱۵]

♦ روزلمادر

از اسمای خدای تعالی است.

[بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۵۲، س ۱۶]

♦ رمضان

از نام‌های خداوند است.

[بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۳۹۶، س ۱۲]

♦ ساقی

ساقی ابراهیم و اهل بهشت؛ سیراب‌کننده و آب‌دهنده به ابراهیم و اهل بهشت. دو مرتبه در قرآن به کار رفته است.

این صفت فعلی الهی، اسم فاعل از ثلاثی مجرد سَقَى یَسْقِی سَقِیاً از باب ضَرَب یَضْرِب، به معنی آب دادن برای آشامیدن و گردانیدن آب است. سَقَى و سَقِی به معنی آب دادن به کسی برای آشامیدن می‌باشد. سَقِیة و سَقِیة جای آشامیدن آب، ظرفی که در آن آب بیاشامند و پیمانه‌ی شراب می‌باشد. سَقَاء

یعنی آب‌دهنده؛ سَقِی بر وزن غنی، یعنی ابر بزرگ قطره، و جمع آن، اسقیه بر قیاس غیر است. سقاییت یعنی مشربیه‌یی که به وسیله‌ی آن آب می‌خورند. باب افعال آن، اسقاء، یعنی آب خوراندن و آب دادن؛ و باب تفعیل آن، تسقیه، یعنی آب خوراندن.

این صفت فعلی الهی در قرآن، درباره‌ی حضرت ابراهیم و اهل بهشت مورد استعمال قرار گرفته است.

□ ابراهیم می‌گوید: خدا به من آب می‌دهد و مرا سیراب می‌کند.

چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَالَّذِی هُوَ یَطْعَمُنِی وَ یَسْقِیْنِی﴾؛ ۲۶/۷۹، (ابراهیم گفت): خدایی که (چون گرسنه شوم) به من غذا می‌دهد، و (چون تشنه شوم) به من آب می‌دهد و سیرابم می‌کند.

□ خداوند اهل بهشت را از شراب پاک سیراب می‌کند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَاباً طَهُوراً﴾؛ ۷۶/۲۱، یعنی: خداوند سیراب می‌کند اهل بهشت را از شراب پاک طهور.

[اسماء و صفات الهی در قرآن، دکتر محمدباقر محقق]

در ادبیات عرفانی بر معانی متعدّد اطلاق شده است؛ گاه کنایه از فیاض مطلق است، گاه بر ساقی کوثر اطلاق شده، و به استعاره از آن مرشد کامل نیز اراده کرده‌اند. همچنین گفته‌اند که، مراد از ساقی، ذات به اعتبار حسب ظهور و اظهار است.

- الهی! دیگران مست شرابند، من مست ساقی؛

مستی ایشان فانیهست، و از من باقی.

[مناجات‌های عواجه عبدالله انصاری]

الرب هو الساقی والعیش به الباقی

والسعد هو الراقی یا خائف لا تحذر

□

صحابیان که برهنه به پیش تیغ شدند

خراب و مست بُدند از محمد مختار

غلط، محمد ساقی نبود، جامی بود

پر از شراب و خدا بود ساقی ابرار

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۲۵۲]

همه فانی شویم و تو باقی

همه مست توایم و تو ساقی

[طریق التحقيق، سنایی]

ساقی! دل ما که دانه‌ی مهر تو کاشت

مهر تو نهفته تا ابد خواهد داشت

دامن مفشان ز ناز بر اهل نیاز

کز دامن تو دست نخواهیم گذاشت

[رباعیات خيام]

ساقی! نظری به بی‌کسان بهر خدا

بشکن بت ما بوالهوسان بهر خدا

ما ماهیِ مرده‌ایم و تو آبِ حیات

ما را به وصال خود رسان بهر خدا

[رباعیات خيام]

ساقی! نظری، که دل خوش از دیدن توست

جان شاد ز خوشه‌چینیِ خرمنِ توست

ناگفته دلت ضمیر ما می‌داند

جامِ جمِ عاشقان، دل روشن توست

[رباعیات خيام]

(مراد از ساقی در این ابیات، حق تعالی است.)

[کلیوان قزوینی]

ساقی قدحی که هست عالمِ ظلمات

جز روی تو نیست در جهان آبِ حیات

از جان جهان و هر چه در عالم هست

مقصود تویی و بر محمد صلوات

[رباعیات خيام، کلیوان قزوینی]

جهانِ فانی و باقی فدای شاهد و ساقی

که سلطانیِ عالم را طفیلِ عشق می‌بینم

[حافظ]

به دُرد و صاف تو را حکم نیست خوش درکش

که هر چه ساقی ما کرد عین الطاف است

[حافظ]

بیرون ز لب تو ساقیا نیست

در دورِ کسی که کام دارد

[حافظ]

این همه عکس می و نقش مخالف که نمود

یک فروغِ رُخِ ساقیست که در جام افتاد

[حافظ]

آنچه او ریخت به پیمانه‌ی ما، نوشیدیم

اگر از خمر بهشت است و گر از باده‌ی مست

[حافظ]

قدح ز هر که گرفتم، به جز خمار ندانست

مرید ساقیِ خویشم که باده‌اش ناب است

[مهرنگ ابتهاج، معاصر]

❖ سروش

از اسمای الهیهست. [بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۱۰۳، م ۷]

❖ ص

- به جز خدای عَزَّوَجَلَّ، پناهی نمی‌بینم.

[گلستان سعدی، باب اول]

- مَتَّ خدای را عَزَّوَجَلَّ، که طاعتش موجب

قربت است و... [گلستان سعدی]

جهان به کام تو دارد خدای عَزَّوَجَلَّ

بود مساعدِ تو ذوالجلال والاكرام

[فرخی]

گفتارشان بدان و به گفتار کار کن

تا از خدای عَزَّوَجَلَّ وَحیت آورند

[ناصر خسرو]

خدایا! به عَزَّت، که خوارم مکن

به ذلِّ گُنه، شرمسارم مکن

مرا شرمساری ز روی تو بس

دگر شرمسارم مکن پیش کس

[پروستیان]

❖ طه

قومی گفتند: طه نامیست از نام‌های خداوند

عَزَّوَجَلَّ. قومی گفتند: نام قرآن است. قومی

گفتند: نام سوره است، به دلیل آن خبر که: «اِنَّ

اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ قَرَأَ طه و یس.» عطا گفت: نامیست

از نام‌های مصطفی (ص) در قرآن.

[کشف الاسرار، ج ششم، ص ۹۶]

[طه] هم نام است و هم تعریف؛ هم مدح و هم

پیغام! نام راست و تعریف درست؛ مدح بسزا

و پیغام تمام. قومی گفتند: سوگندیست که ربِّ

العزّه یاد می‌کند به صفات و افعال خویش.

می‌گوید: «به طولِ خداوند بر بندگان؛ به پاکی

حق از گفتِ ناسزایان؛ به طهارتِ دل محمّد،

ص، اسمی از اسمای خداوند است که با آن

قسم می‌خورند. [بهارالانوار، ج ۹۱، ص ۱۴، ص ۲]

❖ عَزَّذَکْرَه

(جمله‌ی تعظیمیه) مرکب از فعل عَزَّ، و فاعل

آن، ذکر. گرامیست یاد او؛ عزیز است نام او. و آن

تسبیحیست که پس از نام خدای تعالی آرند.

[دهخدا]

□

- و توفیق صلح خواهیم از ایزد عَزَّ ذَکْرَه.

[تاریخ بهقی]

- سیاوش خدای را عَزَّ ذَکْرَه سجده‌ی شکر بُرد،

که او را زنده یافت. [فارستاه‌ی ابی‌البخی، ص ۴۶]

- و عبادت ایزدی عَزَّ ذَکْرَه از مردم برداست.

[فارستاه‌ی ابی‌البخی، ص ۴۶]

❖ عَزَّوَجَلَّ

(جمله‌ی تعظیمیه) مرکب از دو فعل عَزَّ و جَلَّ.

هر دو صیغه‌ی ماضیست، به معنی غالب شد

و بزرگ شد. و این ماضی برای دوام است.

[غیاث اللغات - آندراج]

عزیز است و بزرگ است و ارجمند. جمله‌یی که

عقبِ نام خدای تعالی آرند.

□

- ایزد عَزَّوَجَلَّ، مدت... به پایان آورد.

[تاریخ بهقی]

- خدای عَزَّوَجَلَّ، ایشان را از بهر تأیید دولتِ

خداوند مانده است. [تاریخ بهقی، ص ۳۳۲]

پیش دریای کبریای تو هست
 دو جهان کم ز قطره‌ی شب‌نم
 [عراقی]

جام گیتی‌نماست این دل ما
 خلوت کبریاست این دل ما
 در دل ما جز او نمی‌گنجد
 روز و شب با خداست این دل ما
 [شاه نعمت‌الله]

❖ کپ‌عص

كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا
 كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا كَبْرِیَا

❖ گرگر

(اسم) نامیست از نام‌های خدای تعالی؛ و معنی
 آن صانع‌الصنایع باشد.
 [برهان - آندراج - جهانگیری - فیه‌اللفات]
 برآمد ز کوه آنکه آرام و جنبش
 بدو داد در دهر یزدان گرگر
 [ناصر خسرو]

چو بیچاره گشتند و فریاد جستند
 بر ایشان ببخشد یزدان گرگر
 [دقیقی، به نقل از صحاح‌الفرس]

❖ گرورگر

(اسم) یکی از نام‌های خدای تعالی.
 [برهان - آندراج]
 مانند گرگر، نام خداست.
 [آندراج]
 فرزند تو امروز بود جاهل و عاصی
 فردات چه فریاد رسد پیش گرورگر؟
 [ناصر خسرو]

خاتم پیغمبران؛ به طهارت اهل‌بیت محمد،
 شمع‌های تابان؛ به طهارت دل عارفان و سوز
 سَر والهان. [کشف‌الاسرار، ج ششم، ص ۱۰۹]

❖ کبریا

(اسم). عظمت.
 [ناظم‌الاطباء]
 به جمال ذات و کمال وجود، که تنها
 خدای تعالی را بدان وصف کنند. [اقرب‌المراود]
 عظمت و شکوه خداوندی خداوند تعالی.

[فرهنگ فارسی، دکتر مبین]
 -اول به مدح و ثنای کبریا مبدأ کردم؛ نام خدا
 و درود بر مصطفی بیاوردم.

[راحة‌الصدور، به نقل فرهنگ فارسی، دکتر مبین]
 که مرد در تستق کبریا نیابد راه
 مگر که لشکر حرص و هوا کند مقهور
 [ظهیر قاریایی]

گر جمله‌ی کائنات کافر گردند
 بر دامن کبریا نشیند گرد
 [سعدی]

صفت و نعت او به نزد خرد
 همه آلا‌ی و کبریا باشد
 [مسعود سعد]

ای مرغِ روح! برِیر از این دام پُریلا
 پرواز کن به ذروه‌ی ایوان کبریا
 [اصطار]

رخ اینجا مظهر حُسن خدایست
 مراد از خط، جناب کبریا‌یست
 [شبستری]

بغلطید پیش گروگر به خاک

همی گفت: کای دادفرمای پاک!

[اسدی]

گر این کام بدهد گروگر تو را

ز شاهی مرا نام و دیگر تو را

[اسدی]

❖ لامکان

مرتب از لا به معنی نه، و مکان به معنی جای. شیخ روزبهان در شرح شطحیات می‌گوید: «لامکان از اوصاف سلبیه‌ی حق، و از اوصاف جواهر مجزده است.»

مولانا گوید:

لامکانی که در او نور خداست

ماضی و مستقبل و حالش کجاست

ماضی و مستقبل نسبت به توست

هر دو یک چیزند و پنداری که دوست

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۱۸۲]

- الهی! در جلال، رحمانی، و در جمال، سبحانی. نه محتاج مکانی و نه آرزومند زمانی.

[خواجہ عبداللہ انصاری]

لامکان اندر مکان کرده مکان

بی‌نشان گشته مقتید در نشان

هر دو عالم گشته است اجزای تو

برتر از کون و مکان مأوای تو

[شرح گلشن راز]

خدایی که مکانش لامکان بی

صفا بخش جمال گلرخان بی

پدیدآورنده‌ی روز و شب و خلق

که بر هر بنده او روزی رسان بی

[بابا طاهر هریان]

جانگدازی اگر به آتش عشق

عشق را کیمیای جان بینی

از مضیق حیات در گذری

وسع مُلک لامکان بینی

[هاتف اصفهانی]

ختم رُسل، حبیب خداوند لامکان

آن شهر علم و رهبر و مولای انس و جان

[قاسم فراهانی، مشعل کوچک]

نه جائی بی‌تو و نه تو را جا و این عجب

یاری که هست در همه جا، نیست هیچ جا!

[شهریار، قصاید]

❖ هرمز

هرمز: از اسامی خدای تعالی است.

[بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۱۰۱، ص ۱۰]

❖ هرمزد

خدای یگانه‌ی حضرت زرتشت در اوستا موسوم است به اهورمَزَد.

در خطوط میخی پادشاهان هخامنشی اومزده

می‌باشد؛ امروزه در فارسی هرمزد به فتح میم

و هورمزد به ضم میم، و اورمزد و هورمزد

می‌گوییم. در فرهنگ‌های فارسی علاوه بر

آنکه کلمه‌ی مذکور را به معنی خدا ضبط

کرده‌اند، هرمزد و اشکال دیگر آن را نیز مرادف

با کلمه‌ی برجیس و زاوش دانسته، و به معنی

ستاره‌ی مشتری گرفته‌اند.

قدیمی‌ترین شعرای ایران هم آن را به معنی مذکور استعمال کرده‌اند. از آن جمله، بوشکور گفته است:

فروتر ز کیوان تو را اورمزد

به رخشانی لاله اندر فرزند^۱
در ادبیات فارسی به ستاره‌ی اسم هرمزد داده شده، که نزد یونانیان به اسم زوس [Zeus]، و بعدها نزد رومی‌ها به اسم ژوپیتر [Jupiter]، نام بزرگترین پروردگار آنان هم بوده است.^۲ وجه تسمیه ستاره مشتری را به هرمزد نمی‌دانیم چیست. ابداً مناسبتی در اوستا و آیین مزدیسنا به نظر نرسید؛ چه اهورامزدا ی ایرانیان مانند زئوس یا ژوپیتر از پروردگاران طبیعت نیست. در واقع به هیچ یک از پروردگاران اقوام قدیم شباهتی ندارد؛ نه با خدایان سومر و آگاد و آشور و بابل و فینیقی و مصری، و نه با پروردگاران یونان و روم؛ حتّاً با هیچ یک خداوندان هندو مثل: اندرا [Indra]، وارونا [Varuna] و غیره که روزی معبود و مسجود ایرانیان هم بوده‌اند، مناسبتی ندارد. اهورامزدا زرتشت در وحدت و قدرت و خلاقیت، فقط با یهو موسی قابل مقایسه است.

شاید عظمت اهورا و مشتری را بتوان وجه مناسبت قرار داد؛ چون مشتری از بزرگترین سیارات به شمار می‌رود؛ یا آنکه تأثیر نفوذ یونانی را در آن مدخلیت داد. کلمه‌ی هرمزد

که امروز در نشر و نظم ما غالباً به معنی خداست، پس از گذراندن چندین هزار سال به این ترکیب درآمد. نخست از دو کلمه‌ی آریایی به معانی مختلف، توسط پیغمبر زرتشت، اسم خدای یگانه‌ی ایرانیان گردید. پس از چندین قرن، از زبان مخصوص گات‌ها و اوستا داخل زبان فرس یعنی زبان دوره‌ی هخامنشی شد. پس از آن، به پهلوی انتقال یافت، و از آنجا به فارسی‌زبانان رسید.

از ترکیب خود کلمه، قدمت و فرسودگی سفر چندین هزارساله پیداست. قرن‌ها لازم بود که کلمه‌ی اوستایی ترکیب مخصوصی گرفته، تا از ۵۲۰ سال پیش از مسیح به بعد، همیشه به شکل معین اورمزداه زینت‌ده کتیبه‌های پادشاهان هخامنشی شود؛ چه در گات‌ها که قدیمی‌ترین قسمت اوستاست، کلمه‌ی مذکور دارای ترکیب فرس نیست. بسا اهورا و مزدا جدا از یکدیگر استعمال شده است؛ به عنوان مثال، در یسنا بیست و هشت قطعه‌ی اوّل مزدا تنها برای خدا آمده است. در قطعه‌ی هشتم همین یسنا، اهورا تنها استعمال شده است. باز

(۱) در لغت فرس اسدی، فَرزد گیاهیست که در تابستان وزمستان سبز است. آن را در عربی ثیل می‌خوانند.

(۲) کلمه زواش یا زواش که در همه فرهنگ‌ها ضبط است، و شعرای قدیم به معنی مشتری استعمال کرده‌اند، به نظر می‌رسد که مانند کلمات درهم و دینار و الماس و دیهیم و غیره، در اصل یونانی و از زوس [Zeus] مشتق باشد. اورمزدی می‌گوید:

حسودانت را زاده بهرام نحس

تو را بهره کرده سعادت زواش

[لغات اسدی]

هم در همین یسنا در قطعه‌ی پنجم نخست، اهورا، و پس از فاصله‌ی چندین کلمات دیگر، مزدا آمده است. در قطعه‌ی ششم، برعکس، اوّل مزدا، و پس از فاصله‌ی چندین جمله، اهورا دیده می‌شود؛ و در قطعه‌ی دوم مزدا، اهورا استعمال گردیده است. همین‌طور است در سراسر گات‌ها. در هر جایی از گات‌ها که این دو کلمه با هم آمده است، مزدا مقدّم به اهورا است؛ چنان‌که در قطعه‌ی یازده یسنای بیست و هشت پیغمبر می‌گوید: «تو ای مزدا اهورا! مرا از خرد خویش تعلیم ده، و از زبان خویش آگاه ساز، که روز واپسین چه‌گونه خواهد بود؟» بر عکس گات‌ها، در سایر جزوات اوستا همیشه این دو کلمه با هم آمده. اهورا مقدّم به مزدا است، مگر به طور استثنا به تقلید گات‌ها؛ در فروردین یشت فقره‌ی ۱۴۶، زامیاد یشت فقره‌ی ۹۲، فرکرد نوزدهم و وندیداد در فقره‌ی ۳۴، مزدا اهورا آمده است. همین‌طور است در کلیّهی خطوط میخی پادشاهان هخامنشی؛ یعنی همیشه اهورا مقدّم به مزدا، و پیوسته به آن است، مگر به طور استثنا در کتیبه‌ی از خشیارشاه، در فارس، اهورا جدا از مزدا دیده می‌شود.

اینک ببینیم معنی این دو کلمه که هر یک جداگانه یا پیوسته به همدیگر، اسم مخصوص خدای زرتشت گردیده، چیست؟ اهورا در اوستا و اسور در وید برهمنان، هر دو از ریشه‌ی اسو که به معنی مولا و سرور است، می‌باشد. در نزد هندوان، اسور غالباً از برای پروردگاران بزرگ

استعمال شده است؛ و بخصوص در وید، عنوان وارونا [Varuna] می‌باشد. این عنوان نیز در کتاب مقدّس هندوان فقط چهار بار به انسان داده شده است. در اوستا هم کلمه‌ی اهورا به معنی بزرگ و سرور از برای فرشتگان، مثل، مهر و آبان آمده است. و نیز در گات‌ها و سایر جزوات اوستا، به معنی امیر و فرمانده و بزرگ از برای انسان استعمال گردیده است.

مزدا در اوستا یسنا ۴۰ (هفت‌ها) فقره‌ی اوّل به معنی حافظه می‌باشد. در خود گات‌ها یسنای ۴۵ فقره‌ی اوّل، مزدا به معنی به حافظه سپردن و به یاد داشتن است. این کلمه در سانسکریت، مدّس [Medhas] که به معنی دانش و هوش است، می‌باشد. بنابراین وقتی مزدا برای خدا استعمال شده، معنی هوشیار، دانا و آگاه را از آن اراده کرده‌اند. از آنچه گذشت، اهورا مزدا به معنی سرور دانا می‌باشد. اهورا مزدا به واسطه‌ی زرتشت اسم خدای یگانه‌ی ایرانیان گردید؛ به گروه پروردگاران آریایی که هنوز در هندوستان مقام الوهیت آنان محفوظ است، داغ باطل زده؛ و دیو را که به معنی خداست، غول و گمراه کننده خواند.

از آن روز به بعد، در ایران زمین، خداپرست موسوم است به مزدیسنا، مُشرک و پیرو دین باطل، دیویسنا خوانده شد. بعثت زرتشت از طرف اهورا مزدای آفریننده‌ی زمین و آسمان، کسی که همیشه بوده و خواهد بود، کسی که از همه چیز آگاه و همه را

دروغ پرست با زبان و فکر و دست ستیزگی کند، خوشنودی مزدا اهورا را به جای آورد.» البته این گونه مواعظ در آن روز به کلی نو و مایه‌ی تعجب شنوندگان بوده است. خود زرتشت نیز می‌گوید که ستایش و نیایشش نو است، و پیش از او کسی نسروده است. بی‌شک در چنین روزی، به آواز بلند به مردم خطاب کردن: «ای کسانی که از نزدیک و دور برای آگاه شدن آمده‌اید! اینک به خاطر تان بسپرید که مزدا در تجلیست. نکند دروغ‌پرستان شما را فریفته‌ی زندگانی کرده، دیگر سرای را تباه کنند.» بسیار خطرناک و سبب انقلاب عظیم بوده است؛ چنان که از تعاقب مردم مجبور به فرار گردیده و خود می‌گوید: «ای مزدا! به کدام خاک فرار کنم؟ به کجا رفته، پناه جوییم؟... ای اهورا! تو مرا مانند دوستی در پناه خود بگیر.»

پروفسور بار تولومه، مستشرق دانشمند مرحوم آلمانی می‌گوید: «پیغمبر ایران برای آنکه جان از خطر بدر برد، با چند تن از یارانش از بیراه و بیابان راه سیستان پیش گرفت، دور از دیار خویش در مشرق ایران. به قول سنت، در هنگام هجوم ارجاسب دیویسنا که داستان آن مفصلاً در کتب پهلوی و شاهنامه مندرج است. شهید مواعظ توحید خویش گردید، و در راه خدای یگانه‌ی اهورامزدا جان فدا نمود. در مدت عمرش دچار ستیزه و دشمنی امرا و پیشوایان دیویسنا بود، که غالباً در گات‌ها از آنها شکایت می‌کند. البته جان‌فشانی زرتشت

بیناست. بزرگترین وقایع تاریخی جنس بشر است؛ چه تا آن روز از برای اقوام آریایی تصوّر این مسأله دشوار بود که هر یک خدا به تنهایی بتواند این همه کارهای مهم بسازد؛ آسمان به این بزرگی، زمین به این پهنی، کوه‌های بلند و سراسر، دریا‌های فراخ، همه جانوران و جنس بشر و گیاه‌ها را، کار دست یک استاد بدانند! اقوام آریایی از آنچه بهره و سودی داشتند، مثل آب و آتش، یا آنچه به نظرشان باشکوه و زیبا بود، مثل خورشید و ماه، جمله را خدایی دانسته، از پی شکرانه‌ی بخشایش و نعمتی که از این قوای طبیعت به آنان می‌رسید، سجده می‌بردند. همچنین از قوای دیگر طبیعت که از آنها در بیم و هراس بودند، و بسا از آنها آسیب و گزند می‌دیدند، مثل رعد و برق و غیره، هر یک را جداگانه پروردگار غضب‌آلودی تصوّر نموده، از برای فرو نشاندن قهر و خشم آنان تضرع و زاری می‌نمودند، و فدیّه و قربانی می‌آوردند. زرتشت به قوم خود گفت: «آنچه در بالا و پایین است، جمله را یک آفریننده و سازنده‌یست. جز از او کسی شایسته‌ی ستایش نیست. و آنچه مایه‌ی رنج و آسیب توست، با آن بستیز. جنس زشت و ستمکار از فدیّه و تضرع تو خوب نگردد نسبت به نیک. نیکی به جایی آر، و نسبت به بد کینه ورز. چنان کن که بدی از جهان برخاسته، نابود گردد، و سراسر جان را خوبی فراگیرد. تو باید آن کسی را با ستایش پارسای خود بستایی، که همیشه مزدا اهورا نام دارد. کسی که به ضدّ

بیهوده نبود؛ از اثرات مواعظ او، قسمت بزرگی از دنیای متمدن قدیم ره وحدت‌پرستی پیش گرفت، و از پرستش خدای با آن همه عظمت و جبروت که در جهان زیرین و زیرین فرماندهی جز از او نیست، و آنچه هست در دست قدرت اوست، و مقامش در فضای بی‌پایان نور است، و آنچه در جهان به دیدگان مسرت بخشد، چه از فروغ خورشید و سپیده‌دم صبح درخشان، جمله از پی تعظیم و تسبیح اوست، در ایرانیان علو همتی تولید کرد، و نفخه‌یی از رشادت و دلیری به آنان دمید، که در سایه‌ی آن به انتهای درجه‌ی اقتدار رسیدند. پادشاهان هخامنشی که خود را در روی زمین مظهر تسلط و قدرت اهورامزدا و دارای فر و شکوه ایزدی می‌دانستند، نمی‌خواستند که در روی زمین مانند اهورا در عالم مینوی با دیگری در سلطنت شریک باشند. آنچه در عظمت اهورامزدا در گات‌های زرتشت می‌خوانیم، تقریباً همان آهنگ را از کتیبه‌های داریوش بزرگ می‌شنویم. فقط داریوش از طرف اهورا برای شهریاری جهان گماشته شد، و زرتشت در گات‌ها برای رهنمایی جهان برانگیخته گردید.

داریوش می‌گوید: «بغ بزرگ است اهورامزدا، کسی که این زمین بیافرید؛ کسی که آن آسمان بیافرید؛ کسی که انسان بیافرید؛ کسی که از برای انسان بخشایش و نعمت بیافرید؛ کسی که داریوش را پادشاه نمود؛ پادشاه (اقوام)

بیشمار؛ فرمانده ممالک بسیار.» نیز ممدّ مسأله‌ی فوق، خبریست که هرودت از خشیارشا پسر داریوش بزرگ نقل می‌کند. پس از آنکه خشیارشا غوغای مصر را فرونشاند، قصد آتن نمود. سران و بزرگان و امرای ایران را از برای مشورت به حضور خواند.

در طیّ خطابه مفصل شاهنشاه می‌گوید: «پس از فتح آتن و مطیع ساختن ممالک همسایه‌ی آن، ایران را جز از آسمان حدود و ثغور دیگری نخواهد بود. خورشید به جایی نخواهد تابید که بیرون از حدود خاک ما باشد. من سراسر اروپا را خواهم درنوردید. همه روی زمین را یک کشور خواهم ساخت.»

کوس عظمت خدای ایرانیان به همه جا دمیده؛ افلاطون، فیلسوف معروف (۴۲۹-۳۴۷ پیش از مسیح) اول یونانیست که از اهورامزدا و فرستاده‌اش، زرتشت اسم می‌برد؛ ولی غالب مورّخین یونانی معاصر پادشاهان هخامنش، در طیّ اخبار راجع به ایران به اهورامزدا نیز اسم خدای بزرگ خود داده. زوس گفتند: «پس از استیلای اسکندر، و بعدها به واسطه‌ی وسعت خاک روم و همسایه شدن با ایران، مراوده میان ایران و اروپا زیادتر گردید؛ و غالباً مورّخین، خدای ایرانیان را به اسم مخصوصش نامیده، اُرمزس [Oromazes] یا هُورمزس [Horomazes] نوشته‌اند.»

فیلسوف یونانی، پرفیریوس [Porphyrius] که در سال ۳۰۴ میلادی درگذشته است،

است به نور؛ و ارمانیوس [Areimanios] (اهریمن) شبیه است به ظلمت و جهل» و نیز مورخ مذکور می‌نویسد: «به قول ایرانیان، هرمزس از نور تولّد یافت.»

اوزیبوس [Eusebius] به نقل از فیلولس بیبلیوس [Philos Byblius] (۸۰ - ۱۳۰ میلادی) از زبان زرتشت می‌گوید: «خداوند راسریست مانند سر شاهین. اوست نخستین و فناپذیر و جاودانی. نه از کسی تولّد یافت، و نه چیزیست قابل تقسیم. بی‌ماند و بی‌نظیر است، آفریننده‌ی کلیّه‌ی چیزهای نیک است. خود بهترین نیکیست. خردمندترین خردمندان است. اوست پدر نظم و آیین و عدالت. کسیست که از خود تعلیم یافت. ساده و رسا و داناست. یگانه موجد قانون مقدّس طبیعت است.»

هر چند که ما در اوستا به جایی بر نمی‌خوریم که اهورامزدا به عقاب تشبیه شده باشد، نظر به سایر اوصافی که فیلولس از اهورامزدا می‌شمارد، از سر عقاب یک معنی مجازی بسیار عالی اراده کرده است. لابد مرغی که نقل می‌کند، همان است که در اوستا سن [Saena] آمده است، و در تفسیر پهلوی اوستا سیمرغ گردید. اکنون به همین اشاره اکتفا نموده، تادر بهرام یشت مفضلتر از آن صحبت بداریم. شاید در تشبیه مذکور، هوش عقاب یا اقتدار آن اراده شده باشد. نزد بسیاری از اقوام قدیم هند و ژرمن، عقاب نشانه‌ی اقتدار بوده است. از جمله علّم ایران قدیم نقش عقاب

فیلسوف یونانی، فیثاغورس معروف را که در نیمه‌ی قرن ششم پیش از مسیح می‌زیسته است، از شاگردان زرتشت شمرده، در شرح احوالش می‌نویسد: «فیثاغورس به خصوص در راست بودن توصیه می‌نمود، و بر سر آن پافشاری می‌کرد. به عقیده‌ی او، فقط به واسطه‌ی راستیست که انسان شبیه به خدا تواند شد؛ زیرا خداوند را چنان که او از مغ‌ها تعلیم یافته است، همان خداوندی که آنان اورمزس می‌نامند، جسمیست مثل نور و روحیست مثل راستی.»

آنچه پرفیروس از زبان مغ‌های ایران در وصف هرمزد می‌نویسد، به کلی مطابق آیین زرتشتیست؛ گذشته از آنکه همه مورّخین قدیم صفت راستی ایرانیان و مغ‌ها را ستوده‌اند. خود اوستا به خوبی گواه صدق قول فیلسوف یونانیست.

در فقره‌ی ۸۱ فروردین یشت آمده: «اهورا مزدایی که، فروغ سفید و درخشان و روح کلام مقدّس است؛ و اشکالی که پذیرد، زیباترین اشکال امشاسپندان است.»

پلوتارخس [Plutarkhos] که در سال ۴۶ میلادی تولّد یافته، و در سال ۱۲۵ درگذشته است، به طور مفصل از اهورامزدا صحبت می‌دارد. بی‌شک، مطالب عمده‌اش از کتاب مفقودشده‌ی تئوپونیوس [Theopompus] مورّخ قرن چهارم پیش از مسیح استخراج شده است. از جمله می‌نویسد: «زرتشت تعلیم داده است که در عالم کون و وجود، هرمزس شبیه

داشته است، و رومی‌ها نیز دارای همین لوا بوده‌اند. حالیه علامت آلمان عقاب است، چنان‌که روسیه پیش از انقلاب بلشویکی دارای آن بوده است. در کتب مذهبی برهمنان بسیاری از پروردگاران مثل: اندر [Indra] و اگنی [Agni] به عقاب تشبیه شده‌اند. سوم (هوم) نیز در ریگ وید به همین مرغ تشبیه گردیده است.

کُزِیْزِسموس [Chrysosmus] (۳۴۷ - ۴۰۷ میلادی) می‌نویسد: «مُغ‌ها در ستایش خدای خویش چنین می‌سرایند: رسا و نخستین گرداننده‌ی گردونه‌ی کمال (چرخ جهان).»

آگاسیاس [Agathias] (۵۳۶ - ۵۸۲ میلادی) می‌گوید: «ایرانیان به دو اصل اعتقاد دارند: یکی از آن خویست، و دیگری از آن بدی. در میان موجودات آنچه نیک است، از اصل نیک برخاست.» و این خدای خالق نیکی را اورمیس داتس [Ormis dates] (هرمزد) می‌نامند.

برای یونانیان فهمیدن خصایص اهورامزدا آن طوری که در آیین مزدیسناست، دشوار بوده است. به گُنه معانی آنچه ایرانیان از خدای قادر و یگانه و غیر مرئی خود ذکر می‌کرده‌اند، نمی‌رسیده‌اند؛ چه خدای بزرگ آنان، زئوس، به کلی از معنویات بری، تمام بزرگواری و جلال و جبروتش ظاهر و جسمانی بوده است.

از جمله دلایلی که مستشرقین برای قدمت

زمان زرتشت ذکر کرده‌اند، یکی همین اسم خدای پیغمبر ایران می‌باشد که از زمان بسیار قدیم برای تیمن و تبرک جزو اسامی اشخاص گردیده؛ چنان‌که امروز هرمز از اسامی اشخاص هم هست.

در کتیبه‌یی از آشور که از قرن هشتم پیش از مسیح می‌باشد، از یک مرد مزدک نام اسم برده شده است؛ و اسم مزدک معروف نیز که در عهد ساسانیان ادعای پیغمبری نموده و در سال ۵۲۸ و ۵۲۲ میلادی به فرمان قباد کشته شده است، از همین مزدا می‌باشد.

در فروردین یشت به فروهر اوساذن [Usadhan] پسر مزدیسنا، یعنی پرستنده‌ی مزدا درود فرستاده می‌شود. بخصوص در عهد ساسانیان اسم هرمزد بسیار معمول بوده است. چهار تن از پادشاهان سلسله‌ی ساسانی به این اسم نامزد بوده‌اند. نخستین آنان، پسر شاپور اوّل یکی از شهرهای معروف ایران قدیم در ایالت خوزستان، موسوم بوده است به رام هرمز، بنا شده. هرمزد اوّل به قول حمزه اصفهانی شهر مذکور از بناهای اردشیر بابکان است، و اصلاً رام اردشیر هرمزد بوده است. در زمان یاقوت حموی شهر مذکور رائمز خوانده می‌شده است. امروز محلّ مذکور رومز گفته می‌شود.

آری! هرگوشه‌یی از ایران گویای داستان و گواه قر و شکوه و بزرگی دیرین است. در ایران قدیم و حالا هم نزد زرتشتیان هر یک از سی روز ماه به اسم یکی از فرشتگان و ایزدان است. به نخستین روز، اسم خداوند داده، موسوم است

به خدا و خدایگان غالباً در نظم و نثر فارسی برای امیر و پادشاه و سرور و صاحب آمده است. خدای در پهلوی ختای می‌باشد، که از کلمه‌ی ختاد مشتق شده است؛ یعنی از خود آفریده، از خود برخاسته. گفتیم که اولین روز ماه موسوم است به هرمزد. همچنین روز هشتم و پانزدهم و بیست و سوم هر ماه نیز به شکل دیگری دارای اسم هرمزد است. روزهای مذکور موسوم است به دین یا دی، که به معنی آفریدگار است؛ و از کلمه‌ی اوستایی دذوه [dadtvah] مشتق است. البته اشتباه نشود با دین، که اسم روز بیست و چهارم ماه است، و از کلمه‌ی اوستایی [Daena] که به معنی کیش و آیین است، آمده است. برای آنکه سه روز مذکور به همدیگر مشتبه نشود، هر یک را به روز بعدش نسبت داده، گفتند: دین به آذر دین به مهر دین به دین یا دی به آذر و غیره از کلمه‌ی سپنتامینو که به معنی خرد مقدس است، و از آن قوه عامله اهورامزدا اراده شده است. در مقاله‌ی بعد، در جزو امشاسپندان صحبت خواهیم داشت؛ و نیز در طی مقاله‌ی امشاسپندان معانی کلمات و همین واردیهشت و شهریور و سفندار مذو خرداد و مرداد که گاهی از فرشتگانند، و گاهی از صفات خاصه‌ی اهورامزدا، حل خواهد شد. اکنون به دو صفت دیگر اهورامزدا که غالباً در اوستا به آنها برمی‌خوریم، اشاره کرده، می‌گذریم. اولی آنها کلمه‌ی خورنه وُنت [Xarenah vant] می‌باشد، که در ادبیات زرتشتیان خرمند شد،

به هرمزد. پیش از ظهور حضرت زرتشت، اسم معمولی خدای ایرانیان بخ بوده است. در کتیبه‌ی سارگون پادشاه آشور که از سال ۷۲۱ تا ۷۰۵ پیش از مسیح سلطنت داشته است. به اسم یک ایرانی نامزد به بک داتی برمی‌خوریم، که در جنگی اسیر گشته، به فرمان سارگون پوست از بدنش کشیدند. بک داتی درست به معنی بغداد است، که هنوز در کنار دجله یادآور خدای قدیم ایرانیان است. کوه بیستون که امروز در سینه‌اش بزرگترین کتیبه‌های دنیا نقش و حافظ اعتبارنامه‌ی عهد درخشان هخامنشیان است، اصلاً بغستان بوده است. اسم هفتمین ماه فرس که در همین بغستان یا بیستون محفوظ مانده است، باگ ایادیش بوده است، که به معنی پرستش مغ است. در دهم ماه باگ ایادیش مطابق ۲۹ سپتامبر ۵۲۲ پیش از مسیح داریوش بزرگ به گماتای مغ دست یافته وی را با بزرگترین یارانش بکشت و تاج و تخت هخامنشیان را از غصب بیرون آورد. به قول هرودوت، این روز را عید می‌گرفتند به اسم جشن مغ‌کشان.

لابد مغ اسم مطلق همه پروردگاران بوده است. در کلیه‌ی کتیبه‌های هخامنشیان اهورامزدا مغ بزرگ خوانده می‌شود. در خود اوستا فقط چند باری مغ به معنی خدا و ایزد آمده است. غالباً به معنی اصلی خود که بخت و بهره و برخ است، می‌باشد، که به عینه مثل اهورا هم اسم باری تعالی است، و هم به معنی امیر و مولا و بزرگ و صاحب می‌باشد. خانه‌ی خدا و یا

و در فرهنگ‌های فارسی فرهمند ضبط است، و شعرای قدیم استعمال کرده‌اند، معنی آن، دارنده‌ی فَر و شکوه می‌باشد. در مقاله زامیاد یشْت مفضلاً از فر یا خرّه صحبت خواهد شد.

دوم کلمه، رَئوْث [raevant] است، که در تفسیر پهلوی رایومند شد، و به همین ترکیب در ادبیات زرتشتیان محفوظ ماند. معنی آن، دارنده‌ی جلال و شکوه و فروغ می‌باشد. ریوند اسم محلّ قدیم نیشاپور (ابرشهر) که به واسطه‌ی آتشکده‌ی معروف آذر برزین مهر، زیارتگاه مشهور ایران قدیم بوده است، از همین کلمه‌ی اوستایی رَئوْث است.

همان طوری که در عهد پیشین از کلمه‌ی بغ بغداد ساخته شده است، و امروز از کلمه‌ی خدا، خداداد درست کردیم، در اوستا نیز اهوزداد و مزداداد به معنی آفریده‌ی اهورا و ساخته‌ی مزدا آمده است. کلمه‌ی ایزد که در فارسی به معنی خدا هم می‌باشد، به معنی شایسته‌ی ستایش است، در اوستا برای اهورامزدا استعمال شده است. ولی غالباً یزدت اسم گروهی از فرشتگان است؛ که اهورامزدا در سر آنها جای دارد. اینک چند کلمه از نقوش و آثاری که در ایران از روزگاران قدیم به جا مانده، و به اشکال اهورامزدا معروف است، صحبت می‌داریم.

نخست در کوه بیستون در بالای کتیبه‌ی داریوش، نقش برجسته‌ی به شکل آدم تاج بر سر با شهپر بزرگ دیده می‌شود. همین شکل

در نقش رستم هم موجود است. جمعی از مستشرقین گمان کرده‌اند که آن اهورامزدا می‌باشد؛ گر چه هیچ جای تعجب هم نیست که ایرانیان در مراوده با بابلی‌ها به زیر نفوذ آنان رفته، از برای اهورامزدای غیر مرئی و معنوی خویش، به تقلید پروردگاران بابل شکلی درست کرده باشند؛ چه در نقش مذکور اثر صنعت بابل دیده می‌شود و شباهت آن با نقوش پروردگاران بابل آشکار است. ولی هردوت مؤرخ معتبر یونانی، که از حیث زمان بسیار متأخرتر از داریوش می‌باشد، بانی نقش مذکور است، به صراحت می‌نویسد: «در نزد ایرانیان معمول نیست که مجسمه و معبد و محراب برپا کنند؛ و به نظر آنان، کسانی که آنها را می‌سازند به عمل خطا و ناصوابی مرتکب می‌شوند. به عقیده‌ی من، از این جهت که ایرانیان مثل یونانی‌ها اعتقاد ندارند از آنکه پروردگاران‌شان به شکل انسان باشند.»

گروه دیگری از مستشرقین می‌گویند که نقش مذکور، فروهر اهورامزداست؛ و امروز زرتشتیان پیروان اهورامزدا نیز به همین عقیده هستند، تا شاید از حقیقت هم دور نباشند. چنان که در فروردین یشْت و در مقاله‌ی متعلّق به آن خواهیم دید که همیشه در هر جا و هر حال، از فروهر پاکان و نیکان یاری طلب می‌شود؛ بخصوص پادشاهان در میدان‌های جنگ، فتح و پیروزی خود را از پرتو یاری فروهرها می‌دانسته‌اند. در صورتی که اوستا از برای خود اهورامزدا فروهری قائل

تجزیه‌ی هر مزد یشت که مختص به خدای بزرگ است، برسیم، از بوی خوش **موزد** که در سنت، گیاه مخصوص آفریدگار است، نگذیریم. در کتاب بندهش آمده است که: «مورد، یاسمن مخصوص باور مزد است.» در کتات مذکور نیز به هر یک از فرشتگان و ایزدان گل یا گیاهی مخصوص است، که هر یک به جای خویش گفته است.

مورد که همیشه سبز و خرم است، و آسیب خزان نبیند، مخصوص اهورامزدا ی جاودانی گردید؛ همان اهورامزدایی که پیغمبرش در گات‌ها با او مناجات کرده، می‌گوید:

«ای مزدا! همان که تو را با دیده و دل نگریسته! در قوه‌ی اندیشه خود دریافتم که توای سرآغاز؛ توای سرانجام؛ توای پدر منش پاک؛ توای آفریننده‌ی راستی؛ توای داور دادگر.

[ادبیات مزدیسنا، شماره ۷/۱۲۸]

[کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ص ۳۳، ۴۵]

هرمز دیشت که در سر بیست و یک یشت اوستا جای داده شده است، در واقع فهرستی از اسامی و فضایل اهورا به شرح ذیل است:

۱) زرتشت از اهورامزدا پرسید: «ای اهورامزدا! (تو ای) مقدس‌ترین خرد آفریننده‌ی جهان مادی. ای پاک در کلام مقدس، چه چیز قادرتر، چه چیز پیروزمندتر، چه چیز بلندرتبه‌تر، چه چیز برای روز واپسین مؤثرتر است؟

۲) چه چیز پیروزمندترین، چه چیز چاره‌بخش‌ترین، چه چیز به خصومت دیوها و مردم بهتر غلبه می‌کند؟ در سراسر جهان

باشد، ابداً بعید به نظر نمی‌رسد که پادشاهان در نقش مذکور برای برتری و پیروزی خویش از نخستین، بزرگ‌ترین، بهترین، خوبترین، استوارترین، داناترین، زیباترین، دادگراترین و برترین فروهر اهورامزدا یاری خواسته باشند. و نیز ممکن است که شکل مذکور فروهر، خود پادشاه باشد؛ چه در خرابه‌ی دشت مرغاب در آن جایی که روزی قصر سرسلسله‌ی پادشاهان هخامنشی، کورش بزرگ برپا بوده است، در کنار قبرش معروف به قبر مادر سلیمان در روی پاره سنگی شکل مرد بلند بالایی دیده می‌شود، که از دو طرف شهرهای بسیار بزرگ گشوده، تاجی مثل تاج فرعون‌های مصر بر سر گذاشته، دست‌ها را به سوی آسمان بلند کرده است، و در بالای آن به خط میخی نوشته است: «منم پادشاه کوروش هخامنشی» اما نقوشی که از پادشاهان ساسانی در نقش رستم و نقش رجب و غار شاپور از اردشیر اول و شاپور اول و بهرام اول مانده است، سواری نگین اقتدار به شاه سوار طرف مقابلش می‌دهد، بی‌شک اهورامزدا از آن اراده شده است؛ چه در نقش مذکور (در نقش رستم) در روی شانه‌ی اسب سوار مقابل اردشیر به خط پهلوی نوشته شده است: «این مجسمه‌ی خداوند اهورامزداست.» هیچ جای تردید نیست از آنکه این نقوش از تأثیر نفوذ یونانی‌ها و رومی‌ها باشد؛ چه آن طوری که اهورامزدا در اوستا توصیف شده است، صورت خارجی و جسمانی نپذیرد. پیش از آنکه به

(۸) دهم، منم تقدّ: یازدهم، (منم) مقدّس؛ دوازدهم، اهورا؛ سیزدهم، زورمندترین؛ چهاردهم، (منم) کسی که دست خصومت به او نرسد؛ پانزدهم، مغلوب نشدنی؛ شانزدهم، کسی که پاداش (هر یک را) در خاطر نگه دارد؛ هفدهم، (کسی که) همه را نگیهان است؛ هیجدهم، همه را درمان بخش است؛ نوزدهم، منم آفریدگار؛ بیستم، منم آنکه موسوم است به مزدا.

(۹) ای زرتشت! تو باید شبانه روز مرا با نیاز، براننده‌ی زور^۲ بستایی (این چنین! من، اهورامزدا، برای یاری و پناه به سوی تو می‌آیم. سروش مقدّس برای یاری و پناه به سوی تو می‌آید. آب‌ها و گیاه‌ها و فروهر پاکان (نیز) برای یاری و پناه به سوی تو می‌آیند.

(۱۰) ای زرتشت! اگر تو را خواهش غلبه نمودن است به خصومت دیوها و مردم و جادوان و پری‌ها، و راهزنان دو پا و گمراه‌کنندگان دو پا و گرگ‌های چهارپا.

(۱۱) و به لشکر دشمن با سنگر فراخ، با درفش بزرگ، درفش بالا برافراشته، درفش گشوده و درفش خونین به دست گرفته، پس در همه روزها و شب‌ها این اسامی را آهسته زمزمه کن.

(۱۲) منم پشتیبان، منم آفریننده و نگیهان؛ منم شناسنده. مقدّس‌ترین خرد چاره‌بخش نام

مادی چه چیز بیشتر در اندیشه‌ی (انسان) اثر می‌نماید؟ در سراسر جهان مادی چه چیز بهتر وجدان را پاک می‌کند؟

(۳) آن‌گاه اهورا مزدا گفت: «ای سپنتمان! زرتشت، اسم ما، و امشاسپندان در کلام مقدّس، قادرتر، پیروزمندتر، بلندرتبه‌تر و برای روز واپسین مؤثرتر است.

(۴) این پیروزمندترین، این چاره‌بخش‌ترین است؛ این است آنچه بهتر به خصومت دیوها و مردم غلبه می‌کند، این است آنچه در سراسر جهان مادی بیشتر در اندیشه اثر می‌نماید؛ این است آنچه در سراسر جهان مادی بهتر وجدان را پاک می‌کند.»

(۵) زرتشت گفت: «ای اهورامزدا ی پاک! مرا از آن اسم خود که بزرگتر و بهتر و زیباتر، و در روز واپسین مؤثرتر و فیروزمندتر و چاره‌بخش‌تر و بهتر به خصومت دیوها و مردم غلبه‌کننده است، آگاه ساز.»

(۶) تا آنکه من به همه دیوها و مردم ظفر یابم؛ تا آنکه من به همه جادوان و پری‌ها چیره شوم؛ تا آنکه کسی به من غلبه نتواند نمود، نه دیو، نه انسان، نه جادو و نه پری.»

(۷) آن‌گاه اهورامزدا گفت: «ای زرتشت پاک! کسی که از او سؤال کنند، اسم من است؛^۱ دوم، کسی که گله و رمه بخشنده است؛ سوم، کسی که تواناست؛ چهارم، بهترین راستی؛ پنجم، (مظهر) کلیه‌ی نعم پاک آفریده‌ی مزدا؛ ششم، منم خرد؛ هفتم، منم خردمند؛ هشتم، منم دانایی؛ نهم منم دانا.

(۱) یعنی که اهورامزدا سرچشمه‌ی علم و معرفت است.

همه چیز را از او باید درخواست و سؤال نمود.

(۲) نیاز مایع مثل آب و شیر و غیره.

است. نیرومند، نام من است. نیرومندترین، نام من است. پاک، نام من است. بزرگ، نام من است. برازنده‌ی سلطنت، نام من است. به سلطنت برازنده‌ترین، نام من است. دانا، نام من است. داناترین، نام من است. کسی که دور را نگران است، نام من است. اینچنین است نام‌های من.

۱۶ ای زرتشت! کسی که از برای من در این جهان مادی این اسامی را آهسته و زمزمه‌کنان و به آواز بلند در روز و شب بخواند.

۱۷ و کسی که (آنها را) در برخاستن یا در وقت خوابیدن و در وقت خوابیدن یا در وقت برخاستن در وقت کشتی بستن یا کشتی باز کردن، در وقت از جایی به جایی رفتن یا (در وقت) از ناحیه و مملکت به سوی مملکت دیگر سفر رفتن، بخواند.

۱۸ به چنین کسی، نه در این روز و نه در این شب، کارد کارگر شود، نه تبرزین، نه تیر، نه خنجر و نه گرز که از طرف خشمی که باطنش پر از دروغ است، بدو حواله شود، سنگ‌های فلاخن بدو نرسد.

۱۹ و این بیست اسامی، مانند جوشن، پشت سر، وزره پیش سینه، به ضدّ گروه غیر مرئی دروغ و نابکاران و رِنا و کیاده تبهکار و به ضدّ اهریمن مفسد ناپاک به کار می‌رود؛ چنان‌که گویی هزار مرد از یک مرد تنها محافظت می‌کند.»

۲۰ «کیست آن پیروزمندی که از روی دستور تو باید مردم را در پناه خود بگیرد؟ به

من است. چاره‌بخش‌ترین، نام من است. پیشوا، نام من است. بهترین پیشوا، نام من است. اهورا، نام من است. مزدا، نام من است. پاک، نام من است. پاک‌ترین، نام من است. فره‌مند، نام من است. فره‌مندترین، نام من است. بسیار بینا، نام من است. بسیار بیناتر، نام من است. دوربین، نام من است. دور را بهتر بیننده، نام من است.

۱۳ پاسبان، نام من است. پشت و پناه، نام من است. آفریدگار، نام من است. نگهدار، نام من است. شناسنده، نام من است. بهترین شناسنده، نام من است. پرورنده، نام من است. کلام پرورش، نام من است. جویای سلطنت نیکی، نام من است. کسی که بیشتر جویای سلطنت نیکیست، نام من است. شهریارِ دادگر، نام من است. دادگرت‌ترین شهریار، نام من است.

۱۴ کسی که نفریید، نام من است. کسی که فریفته نشود، نام من است. کسی که به ستیزگی غلبه کند، نام من است. کسی که به یک ضربت فتح کند، نام من است. کسی که به همه شکست دهد، نام من است. آفریننده‌ی گُل، نام من است. بخشاینده‌ی تمام نعمت‌ها، نام من است. بخشنده‌ی بسیار خوشی‌ها، نام من است. بخشایشگر، نام من است.

۱۵ کسی که به اراده‌ی خود نیکی کند، نام من است. کسی که به اراده‌ی خود پاداش رساند، نام من است. سودمند، نام من

واسطه‌ی یک الهام به من بگو کیست داور
نجات‌دهنده‌ی این جهان، که با این کار
گماشته گردیده؟ چنین دآوری که به نزد
او اطاعت و منش پاک مقام‌گزیده؛ دآوری که تو
خود او را خواستاری، ای مزدا!

[ادبیات مزدیسنا، پشت‌ها، شماره ۷/۱۲۸
کتابخانه مجلس شورای اسلامی]

❖ هَسْتَوَر

(اسم خاص) خداوند هستی؛ خداوند عالم جل
شأنه. (ناظم‌الاطباء)

❖ هو

او (خدا). از اسمای ذات است.
در قرآن کریم این کلمه ۲۸۳ بار آمده است.
یا هو یا من هو یا من لیس الا هو.
درویشان به جای یا الله! یا هو! خدای را
می‌خوانند.

[دمخدا]

بجز یا هو! یا من هو چو سید من نمی‌گویم
چه گویم چون که در عالم کسی دیگر نمی‌دانم
سید نعمت‌الله. (به نقل از تذکره‌ی دولت‌شاه)

[لغتنامه دهخدا]

کنایه از غیب مطلق؛ و یکی از اسمای
ذات است.

[فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سجادی، ص ۸۰۰]

- لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ: نیست خدایی مگر
او، که بخشاینده و مهربان است.

[آیه ۱۶۳ بقره، جزء ۲]

- اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ: خدای جهان

نیست، جز آن که زنده و پاینده‌ی ابدیست.

[آیه ۲ آل‌عمران، جزء ۳]

- اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: خدای یکتا، که خدایی جز
او نیست.

[آیه ۸۷ نساء، جزء ۵]

- ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ
فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ: این است
وصف پروردگار شما، که خدایی نیست جز او،
و آفریننده‌ی هر چیز اوست. پس او را
بپرستید، که او نگهبان همه موجودات است.

[آیه ۱۰۲ انعام، جزء ۷]

- ... لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: که خدایی جز خدای
یگانه نیست.

[آیه ۱۰۶ انعام، جزء ۷]

- ... لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ...: هیچ خدایی جز
او نیست؛ که او زنده می‌کند و می‌میراند.

[آیه ۱۵۸ اعراف، جزء ۹]

- ... لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: و جز آن، خدایی نیست.

[آیه ۳۰ رعد، جزء ۱۳]

- إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ
عِلْمًا: تنها خدای شما آن یگانه‌خداییست که
جز او هیچ خدایی نیست، و به همه ذرات
هستی وجود، علمش محیط است.

[آیه ۹۸ طه، جزء ۱۶]

- اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى: بجز خدای
یکتا، که همه اسما و صفات نیکو مخصوص

اوست، خدایی نیست.

[آیه ۸ طه، جزء ۱۶]

- وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: و اوست خدای یکتا،
که جز او خدایی نیست.

[آیه ۷۰ قصص، جزء ۲۰]

- ... لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: جز او خدایی نیست.

[آیه ۸۸ قصص، جزء ۲۰]

الهیّت؛ خداوندی موجود به ذات، موصوف به صفات و معروف به صنایع و آیات. و گفته‌اند؛ هو اشارت است فراهست، تا شنونده گوش بدان دارد، جوینده بدان راه یابد، و نگرنده فرا آن بیند. الّذی، کنایت است از هست، تا شنونده آشنا گردد، جوینده بینا و خواهنده دانا. و آن در قرآن، چهل کم یکی‌اند؛ بیست از آن، بی‌واو، و نوزده با واو.

[تفسیر کشف‌الامرار، ج سوم، ص ۲۴۰]

[هو] اما هو کلمتیست که به این کلمت اشارت فراهستی الله کنند. نه نام است و نه صفت، بلکه فرمانام اشارت است، و از صفت کنایت است. به این حرف اشارت فرا نیست، محال است چون بنده‌یی گوید هو، شنونده داند که هست. گوش بدان دارد، و جوینده بدان راه یابد و نگرنده فرا آن بیند. و گفته‌اند که هو دو حرف است: ها و واو؛ و مخرج‌ها آخر مخارج حروف است، یعنی اقصای خلق، و مخرج واو اوّل مخارج حروف است یعنی لب، گوینده چنان استی که می‌گوید، الله اوست، که در آمدِ حادثات و ابتدای مکونات از اوست؛ بازگشت حادثات و مکونات را اوست؛ او را خود نه ابتدا و نه انتها؛ اول است بی‌ابتدا، و آخرست بی‌انتهاء.

[تفسیر کشف‌الامرار، ج ۱، ص ۶۹۰]

هو نه نام است، نه صفت؛ اما اشارت است فراهست، یعنی که خداوند ما هست و بودنی و بوده، بر مکان، عالی، و در صفات، متعالی.

- ... لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: هرگز جز آن خدای یکتا، خدایی نیست.

[آیه ۳ فاطر، جزء ۷۲]

- ... لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: هیچ خدایی جز او در عالم نیست.

[آیه ۶ زمر، جزء ۷۳]

- ... لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهِ الْمَصْرُ: خدایی که صاحب نعمت و رحمت است، و جز او خدایی نیست، و بازگشت همه به سوی اوست.

[آیه ۳ مؤمن، جزء ۷۴]

- ... لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: جز او خدایی نیست.

[آیه ۶۲ و ۶۵ مؤمن، جزء ۷۴]

- ... لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: در عالم هیچ خدایی غیر او نیست.

[آیه ۸ دخان، جزء ۷۵]

- هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: اوست خدای یکتا، که غیر او خدایی نیست.

[آیه ۲۳ حشر، جزء ۷۸]

- اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...: خدای یکتاست که جز او خدایی نیست.

[آیه ۱۳ تباين، جزء ۷۸]

- يقول: هو هو و ربّ المسيح.

[بهار الانوار، ج ۱۵، ص ۱۹۵، س ۸]

[هو] اشارت فرا موجود است، اگر موجود نبود. هو معنی نداشتی، و هو به آن گفت، تا شنونده گوش باز دارد. جوینده به آن راه یابد و نگرنده فرا آن بیند. پس این کلمه نه نام، نه صفت، بلکه اشارت است فراهست. و گفته‌اند، هو اشارت است به ذات الّذی اشارت به صفت و خلق اشارت به فعل...

[تفسیر کشف‌الامرار، ص ۱۲۴، ج ۱]

«و هو الّذی انزل من السماء ماء» (الآیه) هو اشارت است به ذات احدیّت؛ الّذی اشارت است به صفات ربوبیّت؛ انزل اشارت است به صنع

شربح عابد می‌گوید: «درویشی را دیدم در مسجد الحرام، که خدای را عزوجل می‌خواند: یا من هوَ هو! یا من لا هو الا هو! اغفرلی. گفتا: هاتفی آواز داد که: ای درویش! به آن یک بار که نخست گفתי، تو را چندان ثواب است، که فریشتگان تا به قیامت می‌نویسند.

هُوَ دو حرف است: ها و واو و مخرج ها، آخر حلق است، و مخرج واو، اَوَّل حلق. اشارت می‌کند که، درآمدِ این حروف به اول از اوستا و بازگشت آن در آخر به اوستا منه بدأ و الیه یعود. گفته‌اند که، اشارت به مخلوقات و مکونات است که، درآمد هر چیز در بدایت از قدرت اوست، و بازگشت همه در نهایت با حکم اوست. درویشی را در حال وله پرسیدند که: ما إسمُک؟ جواب داد: هُوَ گفتند: «از کجا می‌آیی؟» گفت: هُوَ. گفتند: چه می‌خواهی؟ گفت: هُوَ گفتند: «لعلک ترید الله؟» یعنی: مگر به آنچه می‌گویی، الله را می‌خواهی؟ درویش که نام الله شنید، جان خویش نثار این نام کرد، و از دنیا بیرون شد.

نام تو به صد معنی نقاش نگارند

بر یاد تو و نام تو می‌جان بسپارند

بر بوی وصال تو همی جان بفشانند

وز وصف تو در دست بجز عجز ندارند

[تفسیر کشف الاسرار، ج ۲، ص ۷۳، ۷۴]

– یا هو (شدائی): از اسامی خداوند در زبان عبری قدیم بوده است.

یعقوب دست به طرف آسمان بلند کرد و گفت:

«یا هوا یا شدائی! به من و فرزندانم رحم کن.»

[یوسف در آینه‌ی تاریخ، توماس مان
ترجمه‌ی ذبیح‌الله منصوری، ص ۲۷۱]

هو یا علی مدد - از تعبیریست که دراویش به کار می‌برند.

نومید مشو ز رحمت یزدان

سبحانه لا اله الا هو

[ناصر خسرو]

چو گل نقاب برافکند و مرغ زد هو هو

منه ز دست پیاله، چه می‌کنی هی‌هی

[حافظ]

جلی من لا اله الا هو

لا تقل کیف هو و لا ما هو

لمعات جمال او ظاهر

سبحات جلال او قاهر

قدس ذاتش چه برتر از کیف است

کیف هُو گفتن اندر او حیف است

لا و هو هر دو نفی و اثباتند

نافی غیر و مثبت ذاتند

[جامی]

موسی و خضر و تماشای تجلی بر طور

من نه در بند جهانم تنه ناها یا هو

ظلمت کفر مبین، روشنی طبع نگر

چشمی آب حیاتم تنه ناها یا هو

[غالب دهلوی]

هو به نزد عارف، اسم اعظم است

آن هویت بر حقایق اقدم است

[اسرارالمشق، ایزدگشتب]

نباشد خدایی به جز هو یقین

پدیدآور آسمان و زمین

[ح.م. پرواز]

❖ هوشناس

برابر فارسی شاکر.

[فرهنگنامه قرآنی]

❖ یَہان

(اسم) به لغت زند و پازند به معنی یزدان است، که یکی از نام‌های خدای تعالی می‌باشد، جلّ جلاله. (برهان) (آندراج) (ناظم‌الاطباء). در لغتنامه‌ی دهخدا، در پاورقی این کلمه آمده است: قرائت‌یست نابجا از یزدان [Yazatan].

[از ذیل برهان مصحح دکتر مین]

❖ یَہوہ

(اسم خاص) نام خدای تعالی نزد یهود. [دهخدا] یهوه از آغاز نام خدای مطلق قوم موسی نبود، بلکه پیش از زمان وی بنی‌اسرائیل او را در رأس سه گروه نیمه خدایان: کزوبیون (ابرها)، صرافتیون (مارهای بالدار) و الوهیتون (خدایان گله‌های ابری) می‌دانستند.

[از مزه‌پستا و ادب پارسی، ص ۱۶۵]

یهوه در انگلیسی، خدا، رب [Lord] ترجمه می‌شود؛ ولی هیچ یک از این دو کلمه معنی دقیق یهوه نیست. یهود در قدیم این کلمه را به سبب مقدس بودن آن، به طریق هزوارش، یهوه می‌نوشتند، و رب تلفظ می‌کردند. اما اینک معنی درست کلمه چیست،

موضوعیست قابل بحث؛ و نیز اینکه آیا صورت قدیم کلمه، یہوہ [Yahweh] یا یہوہ [Yahu] است، پرسشیست که یکی بر دیگری مرتبط می‌شود. در سفر خروج (۳/۱۴). یهوه، «منم که منم» یا «هستم آن که هستم» معنی می‌دهد. و شاید یا هو مخفف یهوه باشد.

[فرهنگ کتاب مقدس]

کلمه‌ی یهوه در زبان سامی از چهار حرف اصلی (ی، ه، و، ه) ساخته شده، و تلفظ اصلی و ابتدایی این واژه، یَہو و یا هو بوده است؛ و تلفظ یَہو ظاهراً تلفظ بعدی و ساختگی کلمه است، به معنی ابدیت و سرمدیت. بابلی‌ها از نظر دنیای فانی و فانی کل مخلوقات، ازلیت و ابدیت خداوند را با کلمه‌ی فوق بیان می‌کردند. ولی بیان معنی و شرح کامل این کلمه با واژه‌ها و الفاظ ممکن نیست. لفظ یهوه (به صورت تلفظ امروزی یَہو) در فرهنگ‌ها و تداول تحریفی از کلمه‌ی فوق است، و معنای مجازی سرور من و مولای من نیز به آن داده‌اند. [رک: لغتنامه دهخدا، تحت کلمه]

اول: من هستم یهوه خدای تو، که تو را از زمین مصر و از خانه‌ی غلامی بیرون آوردم.

دوم: تو را خدایان دیگر غیر از من نباشد...

سوم: نام یهوه‌ی خدای خود را به باطل مبر...

[ده فرمان، باب هشتم از سفر خروج]

پیوست شماره ۲۵

فهرست نام‌ها و صفات الهی در فرهنگ آسمانگر

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۱	آخر	پایان، فرجام، آخر آخر، آخر الآخرین، آخر انجام، نهایت.
۲	احد	یگانه، فرد، یکتا، یکی، فرید، واحد.
۳	اعلی	برترین، بالاترین، والاتر، برتر، علی‌اعلی.
۴	اکرم	بخشنده‌ترین، گرامی‌ترین، بزرگواری‌ترین اکرم‌الاکرمین، اکرم‌الکرمات، اکرم‌مستول، اکرم‌مقصود، اکرم‌المنعمین، اکرم‌من‌سئل‌اکرم‌من‌کل‌کریم، کریم‌ترین کریمان.
۵	الله	خدا، اله، الله اکبر، الله تعالی الله اعلم بالصواب، الله هادی، الله اکبر، مزدا آهورا مزدا ایزد، دادار، خداوند، خداوند تعالی، خداوند پیروزگر خداوندگار، خدای یزدان، بارخدا، بارخدای، «در مورد سایر ترکیبات خداوند» رجوع کنید به متن اصلی فرهنگ آسمانگر تحت شواهد واژه‌ی «الله» مانند: خداوند جهانیان، خداوند عزوجل، خداوند دانا و... رک ← اله، رب

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۶	اله	خدا، معبود، پروردگار، رب، اله الاغنیاء، اله الأولین، اله الخلق، اله العالمین، اله المؤمنین، اله الناس، الله، مزدا، أهورا مزدا، ایزد، خدایگان، رک ← الله، رب
۷	اَوَّل	نخست، آغاز، اَوَّل آغاز، بدایت، اَوَّل اَوَّل، اَوَّل الأولین، اَوَّل الاعلی، الاَوَّل و الآخر.
۸	باری	خالق، بوجودآورنده، آفریننده، باری تعالی، باری عز اسمہ.
۹	باسط	موسع، بخشنده، گستراننده، فراخگرداننده.
۱۰	باطن	عالم السرّ و الخفیات، نهان، ناپیدا، پنهان.
۱۱	باعث	برانگیزنده مردگان، فرستنده رسولان، باعث من فی القبور، باعث الانبیاء، باعث البرایا، باعث لیل و نهار، باعث الاموات، سبب‌ساز.
۱۲	باقی	ابدی، پاینده، پایدار، ابقی، جاودانه، جاوید، بی‌زوال، ازلی، سرمدی، دائم، قائم، ثابت، برجا، استوار، برقرار، باثبات، پایا، ماننده، جاویدان، ابدی الوجود، باقی ذوالجلال، لایزال، مانا (=پایدار)، ماندگار.
۱۳	بدیع	مبدع، نوآفریننده، نوآورنده، بوجودآورنده، بدیع السموات والارض، بدیع السما، بدیع السموات، بدیع البدایع، بدیع البرایا، بدیع الکمال، آراینده.
۱۴	بَرّ	مهربان، نیکوکار.
۱۵	بصیر	بینا، بیناتر، ابصر المبصرین، ابصر الناظرین، بینای همیشگی، بیننده، بصیر بالعباد.
۱۶	تَوَّاب	بخشایشگر، توبه‌پذیر، عذنیوش، توبه‌ده، توبه‌دهنده.
۱۷	جَبَّار	وادرکننده به خوبی، قاهر، باجبروت، دادگر، مصلح، جَبَّار کردگار، جَبَّار المتکبّر، جَبَّار نامدار، کاسر، شکننده، شکننده‌ی کام‌ها، کامگار.
۱۸	جلیل	صاحب جلال، شوکت‌مند، بزرگوار، جلیل الصفات.
۱۹	جواد	بخشنده‌تر، أجود الأجودین، أجود المسئولین.
۲۰	حسیب	حسابگر، شمارشگر، زودتوان، سریع الحساب، زودشمار، زودپاداش.
۲۱	حفی	مهربان، ستایشگر، بخشنده، بسیار مهربان، نوازشگر، نوازنده، نوازنده‌ی بندگان، نوازنده‌ی غریبان، نوازنده‌ی رهبران، نوازنده‌ی دوستان.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۲۲	حفیظ	نگاهبان، نگاهدارنده، نگهدار، حافظ، نگاهدار، مُهْنِمِن، نگه‌دارنده‌ی زمین و آسمان.
۲۳	حق	راست، درست، سزاوار، ثابت، حق جَلّ و علا، حق تعالی، حق سبحانه و تعالی، حق‌مندتر.
۲۴	حکیم	دانا، راست‌گفتار، درست‌کردار، فرزانه، خردمند، تدبیرکننده، راست‌دان، درست‌کار، راست‌داور.
۲۵	حَلِیم	بردار، صبور، دیرخشم، بردبار، دیرگیر، برده‌بار (صورتی از بردبار)، فروتن.
۲۶	حمید	ستوده، شایسته، پسندیده، بزرگوار، حمیدالفعال، حمید مجید.
۲۷	حَیّ	أمرگ (= بی‌مرگ، جاودانی)، زنده، زنده‌جاودان، زنده‌همیشه، باقی، حَیّ‌توانا، حَیّ‌جلیل، حَیّ‌قدیر، حَیّ‌لایموت.
۲۸	خالق	آفریدگار، خَلّاق، آفریننده، پدیدآورنده، جان‌بخش، جان‌ده، جان‌نگار، جهان‌آرا، گیتی‌آرا، گیتی‌آفرین، جهان‌آفرین، آفریدگار همه چیز، آفریدگار همه خلق، گیهان‌آفرین، گیهان‌آرا، گیتی‌خدای، گیتی‌پناه، گیهان‌پناه، گیهان‌خدا، گیهان‌خدایو، آفریدگار همه، آفریدگار همیشگی، آفریدگار زمین و آسمان، آفریدگار جهان و جهانیان، آفریدگار جهان، جان‌آفرین، آفریدگار بی‌علّت، آفریدگار ابرهای گران، آسان‌آفرین، آفریدگار آسمان‌ها و زمین، آفریده‌کار، جان‌آفرین پاک، آفرین‌آفرین، آفرینا، آفرینشگر، آفرینش‌پناه، آفرینگر، فاطر، فالق، بدیع، یاری، جاعل، آورنده، خالق اکبر، خالق الارض و السموات، خالق الانام، خالق الانس و الجان، خالق بار، خالق البرایا، خالق بی‌چون، خالق بی‌زوال، خالق پاک، خالق جن و بشر، خالق الحواس، خالق خَلّاق، خالق خلق، خالق ذوالجلال، خالق سبحان، خالق الزمان والمكان، خالق شمس و قمر، خالق الصور، خالق کردگار، خالق کل شیء، خالق کل مخلوق، خالق کون و مکان، خالق لوح و قلم، خالق اللیل والنهار، خالق نور، خالق معبود، خالق وقاب.
۲۹	خبیر	آگاه، علیم، شهید، بصیر، محیط، آگاه‌کننده، آگاه‌مند، آگاهی‌دهنده، آگاهی‌دارنده، آگه، نهان‌دان، غیب‌دان.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۳۰	خیرالناصرین	نیکوترین یاری‌دهندگان، بهترین یاری‌کنندگان، بهترین ثواب‌دهنده، خیردهنده، خیر حامد و محمود، خیر الحامدین، خیر حبیب و محبوب، خیر داع و مدعو، خیر ذاکر و مذکور، خیر الذاکرین، خیر شاهد و مشهود، خیر شاکر و مشکور، خیر وایا، خیر صاحب و جلیس، خیر عقیبا، خیر مونس و انیس، خیر مجیب و مجاب، خیر المحبوبین، خیرالمحسنین، خیرالمدعویین، خیر المذکورین، خیر المرغوبین، خیر المرهوبین، خیر المسئولین، خیر المستأسین، خیر المشکورین، خیر المطلوبین، خیر مقصود و مطلوب، خیر المقصودین، خیر الحاکمین، خیر الرازقین، خیر الفافرین، خیر الفاتحین، خیر الفاصلین، خیر الماکرین، خیر المنزلین، خیر الوارثین.
۳۱	دیان	پاداش‌دهنده، کیفردهنده، دادکیفر.
۳۲	ذار	آفریننده، واگذارنده، آشکارکننده.
۳۳	رائی	بیننده، رائی البنی و الاعمال.
۳۴	رازق	روزی‌دهنده، روزی‌رسان، رازق خلق، رازق الانام، رازق البرایا، رازق البشر، رازق الطفل الصغیر، رازق کل مرزوق، رازق المضلین، رازق الوحوش و الحشرات، رزاق، رزق یخش، روزی‌بخش، روزی‌ده، روزی‌گمار، روزی‌مند.
۳۵	رؤف	مهربان، بسیار رحمت، رحیم، رحمان، عطوف، بخشایشگر، بخشاینده، سخت‌مهربان، مهرورز، رؤف بالعباد، شفیق، مهر پیوند، مهرکننده‌مهرنما، مهرافزا، مهروان (= مهربان).
۳۶	رب	آرمزد، پروردگار، خداوند، مالک (در مورد ترکیبات واژه‌ی رب به متن اصلی فرهنگ آسمانگر تحت کلمه مراجعه شود) رب السماوات (= آسمانگر) کردگار، کردگر، گرگر، گروگر، گروگر، خدیوند (= خداوند).
۳۷	رحمان	بخشایشگر، روزی‌دهنده، فراخ بخشایش، بخشنده، مهربان، رحمت‌کننده، الرحمن الرحیم، رحمن المستعان، رحمت آفرین، راحم، رحم‌کننده، رحمت‌گستر، بخشاینده.
۳۸	رحیم	مهربان، بخشاینده، آمرزنده مؤمنان، همیشه مهربان، رحم‌کننده، خدای رحیم، رحیم غفور، رحیم ودود، رحیم سرمدی.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۳۹	رقیب	نگاهبان، پاسدار، نگاهدارنده، مراقب.
۴۰	سبوح	بسیار پاک، سپاس‌شده، سبحان، منزّه.
۴۱	سلام	آرامش‌بخش، راضی‌کننده، بدون عیب، سلامت‌بخش.
۴۲	سمیع	شنوا، دانا، سمیع بصیر، سمیع علیم، سمیع قریب، داننده‌ی هر چیز، سمیع الدعی، سامع، شنونده، سامع الاصوات، سامع الدعا، سامع الشکایا.
۴۳	سید	آقا، سرور، مولی، بزرگ، مهتر، سید السادات، سید المتوکلین، پیشوا، دانا، فاضل، حکیم، حلیم، مالک، کریم، سخی، سرور سروران.
۴۴	شافی	شفادهنده، بهبودبخش، صحت‌دهنده، درمان‌بخش، درمان‌بخش، شفابخش، بهبوددهنده، بهبودبخشنده.
۴۵	شکور	سپاس‌پذیرنده، پاداش‌دهنده، شاکر، سپاس‌کار، سپاس‌دار.
۴۶	شهید	بیننده، آگاه، گواه، بینا، حاضر، شاهد، گواهی‌دهنده، گواهی‌دار.
۴۷	صادق	درست‌گفتار، راستگو، صادق الوعد، راست‌نویس، خوش‌قول، درست‌وعده، راست‌وعده.
۴۸	صانع	سازنده، خالق، صانع خدا، صانع صورت‌نما، صانع عالم، صانع قدیم، صانع کریم، صانع لطیف، صانع نقش‌بند.
۴۹	صمد	بی‌نیاز، پناه.
۵۰	ظاهر	آشکار، هویدا، پدیدار، بیان‌کننده، پیدا، آشکارا بین، آشکار صنعت، آشکارکننده، آشکار لطف، آشکار نواز، پاکیزه، پیداکننده.
۵۱	عدل	داد، گواه راست، عادل، دادگر، داددهنده، میزان، دادار، دادبخش، دادپاک، داد‌ده، داد‌ر، داد‌ر آسمان، داور راد، دادراست، دادرس، دادفرمادادکار، دادگستر، دادور، دادآفرین، داور، قاضی، عادل، قاضی الحق.
۵۲	عزیز	برتر، نیرومند، ارجمند، پرتوان، قادر، بی‌همتا، توانا، عزیز مقتدر، عزیز الجبار، عزیز الوهاب، عزیز غفور، عزیز الحمید، عزیز الغفار، عزیز ذوانتقام‌عزیز الحکیم، معزّی، بی‌مثل و مانند، منیع، حصین، خدای عزیز، عزیز دو گیتی، عزیز بزرگ، عزیز شریف، عزیزکننده، عزیز الانتقام، عزیز مقتدر.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۵۳	عظیم	بزرگ، بزرگتر، أعظم، اکبر، باعظمت، برتر، عظیم الجبروت، عظیم شأن، عظیم العفو، عظیم المنّ.
۵۴	عفو	بخشاینده، باگذشت، آمرزگار، عفوکننده، خطابخش، پوزش‌پذیر، خطاپوش، درگذارنده.
۵۵	علی	برتر، والا، غالب، رفیع القدر، بلندجای، علی‌اعلی، هو العلیّ الکبیر.
۵۶	علیم	دانا، داناتر، اعلم، اعلم العالمین، داننده، همدان، اعلم بالصواب، علیم پاکدان، عالم، عالم الغیب و شهاده، علیم حکیم، سمیع علیم، واسع علیم، عالم الخفیات، عزیز علیم، علیم خبیر، علیم قدیر، عالم السرّ، خلاق العلیم، شاکر علیم، فتاح العلیم، علیم بذات الصدور، علیم بالظالمین، علیم بالمتّقین، علیم بالمفسدین، علّام الغیوب، رک ← خبیر، لطیف، حفی، بصیر، قدیر.
۵۷	غفور	آمرزا، آمرزشکار، آمرزگار، آمرزندگان، آمرزنده، آمرزیدگار، غفار، غافر، بخشاینده، درگذرنده، پوشنده گناه، غافر، غفار، کثیر الغفران زودآمرز، غفور رحیم، غفور حلیم، غفور شکور، عفواً غفورا، عزیز غفور، غفور ذوالرحمة، ربّ غفور، غفور الرؤف، ستار العیوب، زودآمرزیدگار، ستار، پرده‌پوش، گناه‌آمرزفراگذارنده، گناه‌بخش، گناه‌فرسای، گناه‌آمرز، گناه‌بخش، گناه‌بخشا، گناه‌پوش، گناه‌فرسا.
۵۸	غنی	توانگر، بی‌نیاز، غنی حمید، غنی حلیم، غنی ذوالرحمة، غنی کریم، غنی عن العالمین، غنی بالذات، ملیّ، تواننده (= توانمند)، رک ← عزیز، واسع، صمد.
۵۹	غیاث	فریادرس، پناه‌دهنده، غیاث المستغیثین، دادرس، غیاث الکربة، غیاث المکروبین، غیاث المستغاث، غیاث کل مکروب.
۶۰	فاطر	آفریننده، خالق، نوآفریننده، مبتدع، فاطر السموات، فاطر السموات والارض، پدیدآورنده، پدیدآورنده، هست‌کننده، هستی‌ده، کننده، درست‌کننده، راتق. رک ← خالق، بدیع، کاشف، باری.
۶۱	فالق	شکافنده، فالق الاصباح، فالق البحر، فالق الحبّ، فالق الحبّ والنوی، فالق الحبوب، باز شکافنده، برآورنده، شکافاننده.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادلها و ترکیبات
۶۲	فَتّاح	گشاینده، فَتّاح العَلیم.
۶۳	فرد	یگانه، تنها، واحد، فرد رحمان، فرد بی‌قرینه.
۶۴	قابض	گیرنده، گردآورنده، قابض الارواح، قابض الارزاق، قابض علی السموات والارض.
۶۵	قادر	توانا، نیروبخش، قادر کردگار، قادر روزی‌رسان، قادر الارزاق، قادر ذوالجلال، قادر علی الاطلاق، قادر فرد، قادر قوی، قادر مطلق، رک ← واسع، قوی، عزیز، قدیر، اَقْدَر القادرین.
۶۶	قاضی الحاجات	برآورنده‌ی نیازها، برآورنده‌ی حاجات.
۶۷	قَدّوس	پاک، مبارک، پاکیزه از عیب، الملك القدوس، متعال، منزّه، تقدیس‌شونده.
۶۸	قدیر	توانا، احاطه‌گر، همیشه توانا، علیم قدیر.
۶۹	قدیم	دیرینه، قدیم الاحسان، قدیم السَّناء، قدیم الفضل، قدیم المجد، قدیم تعالی، قدیم رازدان، قدیم ذوالمنن، دیرین، قدیم الاحسان.
۷۰	قریب	نزدیک، قریب مجیب.
۷۱	قوی	نیرومند، توانا، قوی عزیز، زورآفرین، زورمند، پیروزگر، قَهَّار پیروزمند.
۷۲	قیوم	پایدار، بی‌زوال، همیشگی، پاینده، نگهدار، قیوم توانا، قیوم حی، جانان، جانانه، ستاده.
۷۳	کاشف الضّر	بردارنده، برکنارکننده، کاشف الکرب، زداینده، رفع‌کننده، بازگشاینده، دورکننده.
۷۴	کافی	بسنده، کفایت‌کننده، کافی‌المهمات.
۷۵	کبیر	خداوند بزرگ، خالق اکبر، خالق کبیر، بزرگوار، باجبروت، علّی الکبیر، کبیر المتعال - بزرگ، برتر، کبیر کل کبیر، اعلی، علّی، جلیل القدر.
۷۶	کریم	گرامی، بزرگوار، باجلال، کریم العفو، کریم‌ترین کریمان، کریم‌ترین کرم‌داران، کریم الصّفح، کریم عَزّوجل، کریم متعال، کرم‌کننده، کرم‌گستر.
۷۷	لطیف	مهربان، باریک‌دان، نیکی‌کننده، برّ لطف‌کننده، تیزبین، دوربین، باریک‌بین، لطیف‌الخبیر، لطیف‌الصّنع، لطیف‌دیدار، لطیف‌کار، لطیف‌کرم‌گستر، لطیف‌نشان دور اندر بیننده، دور بیننده، زیباکار، دورهی (= دوربین)، خردبین.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۷۸	مؤمن	نگهدار ایمان، امان‌بخش.
۷۹	مبین	روشنگر، استوار، آشکارکننده.
۸۰	متکبر	والا تر، صاحب کبریا، صاحب عظمت، بزرگ‌قدر بزرگ منزلت، دارای کبریا، متکبر با کبریا، کینه‌کش.
۸۱	مجید	نیک، بزرگوار، برتر، بزرگ‌قدر، نیکو عطا، ستوده، کردگار مجید.
۸۲	محیط	احاطه‌گر، فراگیر، مستولی، در برگیرنده، محیط بالکافرین، محیط بالناس، دریابنده.
۸۳	مصور	صورت‌بخش، پدیدآورنده، نگارنده، چهره‌پرداز، چهره‌ساز، صورت‌گر، صورت‌آفرین، مصور البرایا، مصور الصور، واهب الصور، چهره‌آرای، صورت‌نگار، صورت‌گر، صورت‌نما، نقاش، نقاش ازل، نقاش سپهر، نقاش صنّ‌نقشبند، نگار نگار، نگار نگارنده، صورت‌ساز، نگارگر.
۸۴	مغیث	فریادرس، پناه‌دهنده، مغیث المکروبین.
۸۵	ملک	فرمانروا، شاه، سلطان، پادشاه، ملک العرش، ملک العطايا، ملک الملک، ملک الملک قدیم، ملک الملوک، ملک الناس، ملک تعالی، ملک لایزال، ملک یوم‌الدین، مالک، پادشای، ملیک، جهاندار، جهاندار پیروزگر، دارا، دارنده‌صاحب، شاه مجید، شاهنشاه، فرمانده، آمر، پادشا.
۸۶	مَنان	نعمت‌دهنده، نعمت‌بخش، بسیاربخش، مَنان للانبیاء والمؤمنین.
۸۷	مولی	بارخدا، مولای، نگهبان، یار، دوست، آزادکننده، یاور، آقا، سرور، سزاوار، حق‌مند، سزاوارتر، یار، ولی.
۸۸	مهیمن	باشکوه، نگهبان، روزی‌دهنده، شاهد، گواه راست، المسیطر، رقیب، گواه، قائم، مهیمن غفار، مهیمن دادگر.
۸۹	ناصر	یار، یاور، یاری‌دهنده، کمک‌کننده، یاری‌دهنده، ناصر الاولیاء، یاریگر، یاری‌رس، یارمند.
۹۰	نور	روشنی‌بخش، روشن‌کننده، روشنائی، نور الارض، نور النور، روشن‌گر، منورالنور.

ردیف	نام یا صفت اصلی	معادل‌ها و ترکیبات
۹۱	واحد	یکتا، یگانه، بی‌همتا، بی‌نظیر، بی‌مانند، فرد، تنها، الله الواحد، الواحد القهار، إله واحد، بی‌انبار، واحد بی‌مثال، واحد یکتا، واحد اکبر، یک خدای، خدای واحد، خدای یگانه، یکین.
۹۲	وارث	باقی، ابدی، ارث‌برنده.
۹۳	واسع	بسیار عطا، افزون عطا، فراخ عطا، فراگیر، گشایش‌دهنده، روزی‌دهنده، واسعٌ علیم، واسعٌ حکیم، گشایشگر، واسع المغفره، وسیع رحمت، وسعت‌بخش، واسع العطاء، فراخ‌بخش، فراخ‌کار.
۹۴	وتر	تک، تنها، یگانه.
۹۵	ودود	دوستدار، بسیار محبت، دوست دارنده، بسیار مهربان، غفور الودود، رحیم وودود، دوست، دوستار.
۹۶	وفی	وفادار، وفاکننده.
۹۷	وکیل	کارساز، کارران، کاردان، نماینده، پیش‌برنده، شهید، گواه، کارگذار، نگهبان، برگماشته، پذیرفتار، پذیرفتار، رهاننده، رهایی‌بخش، کارپذیر، کارساز، کارگزار، چاره‌ساز.
۹۸	وهاب	بسیار عطا، بیش‌بخشنده، دارنده، نقّاح، واهب الهدایا، دهنده‌ی عطا.
۹۹	هادی	آموزگار، آموزناک، راهنما، راهبر، پیداکننده، هدایت‌کننده، دلالت‌کننده، هادی المّصلّین، دلیل، راشد، رهبر، رشید، راه نماینده، ره‌نماینده، نماینده (=نشان‌دهنده‌ی راه)، رهنما.

کتابنامه

- (۱) احادیث مثنوی، بدیع الزمان فروزانفر، امیرکبیر چاپ سوم، ۱۳۶۱.
- (۲) اسرارالحکم، تصنیف حاج ملاهادی سبزواری، با مقدمه و حواشی حاج میرزا ابوالحسن شعرانی، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰ ه.ق.
- (۳) اسماء الله الحسنی (عربی)، استخراج حمدی عبدالمجید السلفی، تحقیق زهیر مصطفی الشاویش، چاپ اول، المکتب الاسلامی ۱۴۱۸ هـ ۱۹۹۷ م بیروت.
- (۴) اسماء و صفات الهی در قرآن فقط، دکتر محمد باقر حجتی، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۲.
- (۵) اصول کافی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق الکلینی الرازی (المتوفی سنه ۳۲۸-۳۲۹ ه.ق)، با ترجمه و شرح حاج سید جواد مصطفوی، دفتر نشر فرهنگ اهل البيت عليهم السلام.
- (۶) الاسم الاعظم او معارف البسملة و الحمدلة، محمد الغروی، منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، لبنان ۱۹۸۲ م.
- (۷) المعجم المفهرس لالفاظ احادیث بحار الأنوار، علیرضا برازش، چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ۱۳۷۲، مجموعه سی جلدی.
- (۸) الملل والنحل، تألیف ابو الفتح محمد عبدالکریم شهرستانی، به تصحیح دکتر سید محمدرضا جلالی نائینی، انتشارات اقبال.
- (۹) انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، حسن زاده آملی، بنیاد نهج البلاغه، کنگره ی هزاره

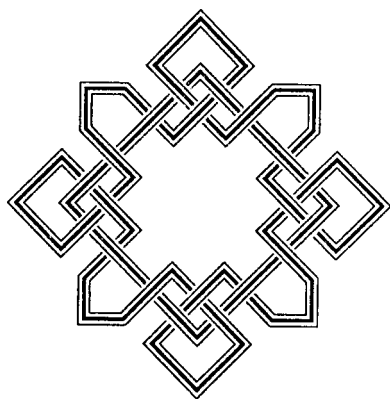
- نهج البلاغه ۱۳۵۹ هـ ش - ۱۴۰۰ هـ ق.
- (۱۰) بحار الأنوار، علامه محمد باقر مجلسی (ره).
- (۱۱) تحلیل اشعار ناصر خسرو، دکتر مهدی محقق، انتشارات دانشگاه تهران. چاپ چهارم، ۱۳۶۳.
- (۱۲) ترجمه تفسیر طبری، تصحیح حبیب یغمایی، انتشارات توس.
- (۱۳) ترجمه‌ی تفسیر المیزان، علامه محمد حسین طباطبایی به شماره ۱۹ / ۳۵۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- (۱۴) تفسیر کشف الاسرار و عدّة الأبرار، ابوالفضل میبدی، مجموعه‌ی ده جلدی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- (۱۵) تفسیر نمونه، جلد هفتم، جمعی از نویسندگان (زیر نظر استاد محقق، ناصر مکارم شیرازی)، دارالکتب الاسلامیه.
- (۱۶) خُرده اوستا، جزوی از نامه مینوی اوستا، تفسیر و تالیف پورداوود، از انتشارات انجمن زرتشتیان ایران بمبئی.
- (۱۷) خواص الأسماء الحسنی و شرح معانیها، ضیاء الدین الأعلمی، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات بیروت، لبنان، چاپ اول، ۱۴۲۰ هـ. ۲۰۰۰ م.
- (۱۸) دانش‌های عرشی، درمان‌های بهشتی (خواص اسماء الهی)، محمدرضا امامی خاتون‌آبادی، نشر فراگفت، ۱۳۸۰، چاپ اول.
- (۱۹) دیوان امام علی (ع)، تألیف قطب الدین ابوالحسن بیهقی نیشابوری کیدری (قرن ششم هجری) تصحیح و ترجمه دکتر ابوالقاسم امامی، چاپ اول، اسوه، ۱۳۷۳.
- (۲۰) ذکر جمیل سعدی، جلد اول، چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- (۲۱) سخنان علی (ع)، ترجمه‌ی مرحوم جواد فاضل، به اهتمام مرحوم دکتر سید حسن سادات ناصری.
- (۲۲) شرح اسماء الله الحسنی للرازی (وهو الكتاب المسمی لوامع البینات شرح اسماء الله تعالی والصفات) للامام الأعظم فخرالدین محمد بن عمر الخطیب الرازی (المولود ۵۴۴ هـ المتوفی ۶۰۶ هـ) راجعه و قدم له و علق علیه، طه عبدالرؤوف سعد، منشورات مکتبة کلیات المأزهرية القاهرة، ۱۳۹۶ هـ ۱۹۷۶ م

- (۲۳) شرح چهل حدیث (اربعمین حدیث)، امام خمینی (ره)، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام.
- (۲۴) فرهنگ اصطلاحات عرفانی، دکتر سید جعفر سجادی، انتشارات طهوری.
- (۲۵) فرهنگ تلمیحات، دکتر سیروس شمیسا، انتشارات فردوس، چاپ اول، ۱۳۶۶.
- (۲۶) فرهنگ نام‌های اوستا، کتاب اول و سوم، هاشم رضی، انتشارات فروهر.
- (۲۷) فرهنگ‌نامه قرآنی، (فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه‌ی خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)، ۴ مجلد تهیه و تنظیم توسط گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهش اسلامی، با نظارت: دکتر محمد جعفر یاحقی، چاپ اول، ۱۳۷۲.
- (۲۸) فنون و صنایع ادبی، مرحوم دکتر سید حسن سادات ناصری، درسی چاپ وزارت آموزش و پرورش.
- (۲۹) قاموس الأسماء العربیّه، تألیف شفیق الارناؤوط، طبع ۱۹۸۸، دارالعلم، بیروت.
- (۳۰) قاموس القرآن.
- (۳۱) قرآن کریم سلطانی، ترجمه و تفسیر دانشمند فقید مهدی الهی قمشه‌ای.
- (۳۲) کتاب التوحید، شیخ صدوق (ره).
- (۳۳) کلمه علیا در توقیفیات اسماء، علامه حسن‌زاده آملی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۱.
- (۳۴) کلیات مفاتیح الجنان، حاج شیخ عباس قمی، با ترجمه‌ی حاج مهدی الهی قمشه‌ای، انتشارات ایران.
- (۳۵) گلشن راز، اثر شیخ محمود شبستری، به تصحیح و توضیح دکتر صمد موحد، کتابخانه طهوری، چاپ اول، ۱۳۶۸.
- (۳۶) لغت‌نامه دهخدا، مجموعه ۵۰ جلدی، چاپ دانشگاه تهران، مؤسسه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا.
- (۳۷) مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، عزالدین محمود بن علی کاشانی، به تصحیح استاد علامه جلال الدین همایی، مؤسسه‌ی نشر هما، ۱۳۶۷، چاپ سوم.
- (۳۸) نام‌ها و صفت‌های خدای رحیم در قرآن کریم، دکتر محمدتقی مقتدری، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲.
- (۳۹) نهج البلاغه، ترجمه دکتر سید جعفر شهیدی، چاپ هشتم، انتشارات علمی و فرهنگی.

- (۴۰) نهج البلاغه (ترجمه)، کاظم عابدینی مطلق، مؤسسه‌ی انتشاراتی آفرینه.
- (۴۱) ویسپرد، گزارش ابراهیم پورداوود، به کوشش دکتر بهرام فره‌وشی، تیرماه ۱۳۴۳ تهران، به سرمایه کتابخانه ابن سینا، به شماره ۸/۲۲۴، محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- (۴۲) هزار سال تفسیر فارسی، به کوشش دکتر سید حسن سادات ناصری و منوچهر دانش پژوه، نشر البرز، تهران ۱۳۶۹ چاپ اول.
- مشخصات سایر منابع و مآخذ بویژه متون نظم و نثر فارسی هر یک در جایگاهی که مورد استفاده قرار گرفته‌اند ذکر شده است که در اینجا جهت جلوگیری از اطاله‌ی کلام از ثبت نام آن آثار خودداری نموده، خوانندگان محترم را به متن اصلی کتاب ارجاع می‌دهیم.

فاتحه می فخرت و ختم سخن^{۹۹}
نام خدای است براو ختم کن
(نظامی)

